

พุทธธรรม

พระธรรมปิฎก
(ป. อ. ปยุตฺโต)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

หอสมุดราชบัณฑิตยสถาน

วัดญาณธรรมาวาส

พุทธธรรม

ฉบับปรับปรุงและขยายความ

มัชฌิมนิกาย/มัชฌิมาปนิพาท หรือ

กฏธรรมชาติ และคุณค่าสำหรับชีวิต

พระธรรมปิฎก

(ป. อ. ปยุตโต)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๔๑

พุทธธรรม

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-639-294-8

BQ 4190
 พ 32541
 2541
 Call No.
 Date.....19/01/49.....
 Acc. No.....2259.....

ฉบับเดิม (๒๐๖ หน้า)

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๑๔ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ จัดพิมพ์

พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๔ สำนักพิมพ์สุภาพใจ ขออนุญาตพิมพ์

ฉบับปรับปรุงและขยายความ (๑,๑๔๕ หน้า)

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๕ : คณะธรรมกรรม และธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พิมพ์เผยแพร่ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
 พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๖ : คณะธรรมกรรม และธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พิมพ์เผยแพร่ จำนวน ๑,๕๐๐ เล่ม
 พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๙ : ยอดพิมพ์ทั้งหมด diwaw ๑๑,๐๑๐ เล่ม

-มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เผยแพร่ ๐๐.๐๐๐ เล่ม
 -ผู้มีจิตศรัทธา พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๑,๐๑๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๓๑ : ยอดพิมพ์ทั้งหมด diwaw ๑,๓๐๐ เล่ม
 -ธรรมทานในวันทำบุญอายุ ๖ รอบ นายทอง แซ่โจว ๐,๐๐๐ ทับ
 -ผู้มีจิตศรัทธา พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๓๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๓๒ : ยอดพิมพ์ทั้งหมด จำนวน ๗,๑๐๐ เล่ม
 -มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เผยแพร่ ๕,๐๐๐ เล่ม
 -ธรรมทานในวันทำบุญ ๕ รอบ คุณเสถียร เสถียรสุข ๑,๐๐๐ เล่ม
 -ผู้มีจิตศรัทธา พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๑,๑๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๕๓๔ : ยอดพิมพ์ทั้งหมด diwaw ๑๓,๗๘๐ เล่ม
 -มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เผยแพร่ ๑๑,๐๐๐ เล่ม
 -ผู้มีจิตศรัทธา พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๒,๗๘๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๗ - มิถุนายน ๒๕๔๑ : ยอดพิมพ์ทั้งหมด จำนวน ๗,๖๐๐ เล่ม

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๓,๐๐๐ เล่ม
 มุลินีพุทธธรรม พิมพ์เผยแพร่ ๓,๐๐๐ เล่ม
 ผู้มีจิตศรัทธา พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๑,๖๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๗ - มิถุนายน ๒๕๔๑ : ยอดพิมพ์ทั้งหมด จำนวน ๗,๖๐๐ เล่ม

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๓,๐๐๐ เล่ม
 มุลินีพุทธธรรม พิมพ์เผยแพร่ ๓,๐๐๐ เล่ม
 ผู้มีจิตศรัทธา พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๑,๖๐๐ เล่ม

มีรายละเอียด ดังนี้ :

- ผู้มีจิตศรัทธา พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๕๓๔ เล่ม

- คุณเพชรรัตน์ เศวรสิทธิ ๕๐๐ เล่ม

อุทิศให้ คุณพ่อจีน-คุณแม่เจ้าเรียง เศวรสิทธิ

- คุณสันติ คันติวีรสุต ๑๐๐ เล่ม

- คณะชาวพุทธธรรมพรรษา ๑๐๐ เล่ม

พิมพ์แจกเป็นธรรมทาน

(สำนักที่พักสงฆ์เวกภาวัน (สำนักเกาะพวน)

ม.๔ ค.บางทอง อ.ท้ายเหมือง จ.พังงา ๘๒๑๒๐)

- คุณหมอฟรทพิทย์ เขาวีรียงค์ ๑๐๐ เล่ม

- สหปฏิบัติฯ(คุณธวัช-คุณบุผา คณิศกุล) ๑๐๐ เล่ม

- คุณไพศาล รักกิจเกษม และญาติมิตร ๗๗ เล่ม

- คุณพ่อเชษฐ แซ่ลิ้ม ๕ เล่ม

- คุณแม่วิไล รักกิจเกษม ๕ เล่ม

- คุณชัยวัฒน์ รักกิจเกษม ๔ เล่ม

- คุณกมลวรรณ รักกิจเกษม ๔ เล่ม

- คุณไพศาล รักกิจเกษม ๕๔ เล่ม

- คุณเทพ-คุณวรรณ รุ่งธนาภิรมย์ ๒๕ เล่ม

- คุณชนินฐา รักการ ๒๐ เล่ม

- คุณจันทนา ฤกษ์ธรรม ๑๔ เล่ม

และคณะผู้มีจิตศรัทธา

- คุณวิบูลย์-คุณบุญชู อิงคากุล ๑๐ เล่ม

- คุณเอื้ออารีย์-คุณชาดิราช คู่มิตร ๑๐ เล่ม

- คุณหมอจันทร์ทิพย์ มีสีล ๑๐ เล่ม

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๑๑-๑๗ ถนนมหาราช เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐

โทรศัพท์ ๒๒๔-๘๒๑๔, ๒๒๑-๘๘๔๒, ๖๒๓-๖๔๑๗ โทรสาร ๖๒๓-๖๔๑๗

บันทึกของผู้เรียบเรียง ในการพิมพ์ครั้งที่ ๗

หนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความนี้ ได้เรียบเรียงขึ้น โดยปรารภกุศลฉันทะของศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล ผู้ได้แจ้งความประสงค์ที่จะพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม (ฉบับเดิม) ซึ่งโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ได้อาราธนาผู้เรียบเรียงให้เขียน และได้พิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ ๘๐ พรรษาบริบูรณ์ เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔

เมื่อได้รับทราบกุศลฉันทะของ ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไลแล้ว ผู้เรียบเรียงปรารถนาจะให้หนังสือ พุทธธรรม มีเนื้อหาสมบูรณ์และเป็นประโยชน์แก่ผู้ศึกษามากขึ้น จึงได้เขียนขยายความและเพิ่มเติม ทำให้หนังสือมีขนาดใหญ่ขึ้น จาก ๒๐๖ เป็น ๑ พันหน้าเศษ ซึ่งศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล ในฐานะผู้ประสานงานกลุ่มระดมธรรม และในฐานะผู้อำนวยการธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้พิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ และครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๕๒๖

หลังจากนั้น นับแต่การพิมพ์ครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๕๒๙ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้เป็นสถาบันที่จัดพิมพ์พุทธธรรมเผยแพร่ตลอดมา โดยมีผู้ศรัทธาสมทบพิมพ์แจกเป็นธรรมทานด้วยทุกครั้ง เว้นแต่ครั้งที่ ๔ ซึ่งเป็นการพิมพ์เพื่อแจกเป็นธรรมทานโดยส่วนเดียว

นอกจากหนังสือ พุทธธรรม แล้ว มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้พิมพ์หนังสือของผู้เรียบเรียงเผยแพร่หลายเรื่อง โดยเฉพาะ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ และธรรมานุชีวิต

หนังสือแสดงหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักฐานอ้างอิง ๔ เล่ม คือ พุทธธรรม พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ และธรรมานุชีวิตนั้น ผู้เรียบเรียงเคยคิดที่จะสงวนไว้ให้มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นแหล่งจัดพิมพ์เผยแพร่ ส่วนหนังสือเรื่องอื่นๆ ให้เป็นไปตามปกติ คือ บุคคล องค์กร หรือสถาบันใดจะพิมพ์แจก หรือพิมพ์จำหน่ายก็ได้ตามปรารถนา เท่าที่เป็นไปด้วยเจตนาอันเป็นกุศล

อย่างไรก็ดี เมื่อหลายปีมาแล้ว ทางมูลนิธิพุทธธรรมได้แจ้งกุศลเจตนาที่จะร่วมพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม เผยแพร่ด้วย แต่ผู้เรียบเรียงได้ยับยั้งไว้ โดยหวังจะให้เป็นไปตามความคิดที่กล่าวแล้วนั้น แต่หลังจากนั้น ทางมูลนิธิพุทธธรรมก็ได้แจ้งความประสงค์ที่จะพิมพ์เรื่อยมาโดยตลอด ครั้นผู้เรียบเรียงได้พิจารณา ดู ก็เห็นว่ามิเหตุผลสมควรที่จะผ่อนผันให้มูลนิธิพุทธธรรมร่วมพิมพ์หนังสือ พุทธธรรมด้วย

มูลนิธิตุทธธรรมนี้ เทาที่ทราบ ได้ตั้งขึ้นโดยมีแรงจูงใจที่สืบเนื่องมาจากหนังสือ *พุทธธรรม* คือคุณยงยุทธ และคุณชุตินา ณะปุระ ได้อ่านหนังสือ *พุทธธรรม* เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงได้หันมาสนใจริเริ่มทำกิจกรรมในด้านการบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนา และเมื่อตั้งมูลนิธิต่างพระพุทธศาสนาขึ้น จึงได้เลือกใช้ชื่อว่า “มูลนิธิตุทธธรรม”

อนึ่ง เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๖ คุณยงยุทธ ณะปุระ ประธานกรรมการมูลนิธิตุทธธรรม ได้มีศรัทธาเริ่มขอให้ Mr. Bruce Evans แปลหนังสือ *พุทธธรรม* ฉบับปรับปรุงและขยายความ เป็นภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็นงานที่ต้องใช้ทุน เรียวแรง และเวลายาวนานมาก ดังที่งานแปลยังดำเนินสืบมาจนบัดนี้ การที่มูลนิธิตุทธธรรมจะพิมพ์ *พุทธธรรม* ฉบับภาษาไทย คู่กันกับฉบับแปลภาษาอังกฤษ ย่อมเป็นเหตุผลที่สอดคล้อง ดังที่ก่อนหน้านี้ มูลนิธิตุทธธรรม โดย Mr. Bruce Evans ได้แปลหนังสือ *ธรรมนุญชีวิต* เป็นภาษาอังกฤษ และได้พิมพ์ *ธรรมนุญชีวิต* เผยแพร่แล้ว ทั้งพากย์ภาษาไทย ฉบับเดิม และพากย์ภาษาอังกฤษ

อีกประการหนึ่ง หนังสือที่ได้เรียบเรียงขึ้นทุกเล่มเหล่านี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อเผยแพร่ธรรมให้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนอย่างกว้างขวางทั่วถึงมากที่สุด เพื่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์นี้ การมีองค์การหรือสถาบันที่เป็นแหล่งเผยแพร่เพิ่มไว้บ้างย่อมเป็นการดี เชื่อว่าในกรณีที่แห่งใดแห่งหนึ่งเกิดเหตุขัดข้อง งานเผยแพร่ธรรมก็จะคงดำเนินต่อไปได้ด้วยดี

แม้จะได้ตกลงใจว่าจะอนุญาตให้มูลนิธิตุทธธรรมพิมพ์หนังสือ *พุทธธรรม* ฉบับปรับปรุงและขยายความ แต่เมื่อทางมูลนิธิตุทธธรรมแจ้งความประสงค์ในคราวที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขอพิมพ์ครั้งก่อน ใน พ.ศ. ๒๕๓๔ ผู้เรียบเรียงก็ได้ขอให้มูลนิธิตุทธธรรมรอไว้พิมพ์ในโอกาสต่อไป

บัดนี้ มูลนิธิตุทธธรรมแจ้งข่าวว่า หนังสือ *พุทธธรรม* ขาดคราว หาในท้องตลาดไม่ได้แล้ว ทางมูลนิธิตุทธธรรมปรารถนาจะพิมพ์หนังสือเล่มนี้เผยแพร่ตามที่ได้ขอไว้ และพร้อมกันนี้ ทางมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ก็เตรียมการที่จะพิมพ์ *พุทธธรรม* ใหม่เป็นครั้งที่ ๔ (นับเป็นครั้งที่ ๗ ของการพิมพ์ *พุทธธรรม* ฉบับปรับปรุงและขยายความ) ผู้เรียบเรียงจึงได้แจ้งให้ทางมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทราบถึงกุศลเจตนาของทางมูลนิธิตุทธธรรมที่ได้ตั้งความปรารถนาไว้นานแล้วพร้อมทั้งขอให้ทางมูลนิธิตุทธธรรมไปติดต่อกับทางมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยขอให้ทางมหาวิทยาลัยเป็นใหญ่ในการพิจารณาให้โอกาส และได้ทราบต่อมาว่า ท่านเจ้าคุณอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้อนุญาตแก่ทางมูลนิธิตุทธธรรมเป็นอย่างดี

โดยนัยนี้ การพิมพ์ครั้งที่ ๗ นี้ จึงเป็นครั้งแรกที่องค์กรและสถาบัน ๒ แห่ง พิมพ์ *พุทธธรรม* ฉบับปรับปรุงและขยายความ เผยแพร่พร้อมกัน (ไม่นับส่วนที่มีผู้สมทบพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน) คือ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมูลนิธิตุทธธรรม

ในการพิมพ์ครั้งนี้ เนื่องจากข้อมูลที่พิมพ์ใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ยังไม่ได้ตรวจชำระให้เรียบร้อย ยังคงต้องใช้แบบพิมพ์เก่าที่ใช้พิมพ์มาตั้งแต่ครั้งก่อนๆ คุณภาพของตัวพิมพ์จึงลดลง คงจะอ่านได้ไม่สู้ชัดเจน และยังไม่สามารถเพิ่มเติมเนื้อหาให้มากขึ้นตามที่ประสงค์

ขออนุโมทนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมูลนิธิพุทธธรรม พร้อมทั้งผู้ศรัทธาสถบพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ในการที่ได้เผยแผ่พุทธธรรม ด้วยการจัดพิมพ์ใหม่ครั้งนี้ ขอกุศลจริยาที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญนี้ จงเป็นเครื่องส่งเสริมสัมมาทัศนะและสัมมาปฏิบัติให้เจริญแพร่หลายเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชนสืบไป ตลอดกาลนาน

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

๑๕ พฤษภาคม ๒๕๔๑

คำปราชญ

พระเดชพระคุณ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้เรียบเรียงหนังสือ *พุทธธรรม* และจัดพิมพ์ออกเผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ ต่อมาได้ทำการปรับปรุงและขยายความเนื้อหาเพิ่มขึ้น และได้จัดพิมพ์ฉบับปรับปรุงและขยายความครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ และครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘ ซึ่งเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๖

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ พระเดชพระคุณได้มีเมตตาตามอบหนังสือ *พุทธธรรม* ให้มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นผู้จัดพิมพ์เผยแพร่ตลอดไป นอกจากหนังสือ *พุทธธรรม* แล้ว พระเดชพระคุณยังมอบหนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ธรรมานุญชีวิต* และหนังสือธรรมะอื่นๆ อีกหลายเรื่อง ให้มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นผู้จัดพิมพ์ออกเผยแพร่อีกด้วย

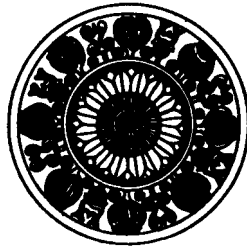
หนังสือ *พุทธธรรม* เป็นหนังสือที่เหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับหลักธรรมในพระพุทธานุศาสน์ และผู้สนใจในการปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องตามหลัก *พุทธธรรม*

หนังสือ *พุทธธรรม* ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๖ ขาดตลาดไปแล้ว มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้รับอนุญาตจากพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ให้จัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๗ ร่วมกับมูลนิธิ *พุทธธรรม*

ในโอกาสที่พระเดชพระคุณ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) เจริญอายุครบ ๖๐ ปี ในวันที่ ๑๒ มกราคม ๒๕๔๒ มหาวิทยาลัยน้อมถวายหนังสือ *พุทธธรรม* ที่พิมพ์แล้วนี้จำนวน ๕๐๐ เล่ม เป็นปฏิการคุณที่พระเดชพระคุณได้มีเมตตาต่อมหาวิทยาลัยด้วยดีตลอดมา

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขอขอบพระคุณพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) เป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ 1)

คณะกรรมการมีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้มีโอกาสรวมทุนกันจัดพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ โดย พระราชวรมุนี ขึ้นเพื่อใช้ศึกษาและแจกจ่ายเป็นธรรมบวรณาการสำหรับนิสิตสหยาและผู้มีธรรมฉันทะ ทั้งนี้ก็ด้วยความกรุณาเป็นที่ยิ่งของท่านผู้ประพันธ์ ผู้อุทิศแรงกายใจและปัญญาสร้างงานนี้ขึ้นเป็นธรรมทาน คณะกรรมการมีความเชื่อมั่นอันปราศจากความลังเลสงสัยแม้จะน้อยนิดว่า งานนี้มีคุณค่าดังเพชรน้ำหนึ่ง และจะเป็นรากฐานของความเจริญก้าวหน้าในการศึกษาค้นคว้าทางพุทธธรรมสืบไปในอนาคต การจัดพิมพ์หนังสือนี้เสร็จออกสู่มือผู้อ่านได้ในระยะต้นแห่งการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี โดยมีได้กำหนดหมายไว้ล่วงหน้า นับว่าเป็นความประจวบเหมาะอันเป็นมงคลควรบันทึกไว้ด้วย ณ ที่นี้

ขอขอบคุณท่านผู้อุปการะต่อการจัดพิมพ์ครั้งแรกนี้คือ ธนาคารกรุงเทพ “นักวิชาการผู้ใฝ่ใจในธรรม” คุณบุญอุดม ธรรมจริย์ คุณสงบ แก้วไพฑูรย์ และมูลนิธิธนาคารกสิกรไทย การอุปการะนี้ทำให้สามารถแจกจ่ายหนังสือจำนวนมากขึ้นไปยังผู้ใฝ่ธรรมที่ขาดแคลนได้

หนังสือนี้ไม่มีวางจำหน่าย ผู้สนใจอาจสั่งซื้อส่วนที่ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจัดพิมพ์ได้

(นารวี ปาวีโต)

ผู้ประสานงานคณะกรรมการ

ผู้อำนวยการธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บันทึกเพิ่มเติมของผู้เขียน

ในการพิมพ์ครั้งที่ 3 นี้ มีข้อควรทราบ เพื่อเป็นที่สังเกตของผู้อ่าน และเพื่อเป็นประวัติของหนังสือ ดังนี้

1. ได้บันทึกไว้ในการพิมพ์ครั้งก่อน ของพุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความนี้ แห่งหนึ่ง (หน้า 926) มีใจความว่า ผู้เขียนได้แทรกเพิ่มและขยายความเนื้อหาในบทต่าง ๆ ของพุทธธรรมฉบับเดิม โดยเฉพาะบทที่เห็นว่าสั้น ได้ปรับปรุงให้มีเนื้อหาชัดเจนยิ่งขึ้น จนได้ทำให้บทที่สั้นกลายเป็นบทที่ยาว และบทที่เห็นว่ายาวพอสมควรอยู่แล้ว เมื่อเทียบกันใหม่ กลับกลายเป็นบทที่สั้น บทที่เข้าลักษณะอย่างหลังนี้มากที่สุด ก็คือ บทที่ 3 ว่าด้วยไตรลักษณ์ ซึ่งคงอยู่เกือบเท่าในฉบับเดิม มีส่วนเพิ่มเติมน้อยยิ่ง และกลายเป็นบทที่สั้นที่สุด หลังจากหนังสือออกมาแล้ว ผู้เขียนก็ได้คิดหวังไว้ว่า เมื่อพิมพ์ใหม่อีก จะขยายความบทว่าด้วยไตรลักษณ์อันสำคัญนี้ออกไป ให้มีเนื้อหามาก และชัดเจนขึ้นอย่างได้สัดส่วนกันกับบทอื่น ๆ แต่หลังจากนั้น ก็มีงานเขียนและงานพิมพ์อื่น ๆ แทรกอยู่เรื่อย ๆ ไม่มีโอกาสทำเรื่องนี้ตามที่คิดหมาย จนกระทั่งมีการจัดพิมพ์ครั้งที่ 3 นี้ และการพิมพ์ประสมอุปสรรคล่าช้าอยู่ ผู้เขียนจึงได้ขอให้โรงรถการพิมพ์ไว้จนงานเขียนส่วนเพิ่มเติมนั้นเสร็จสิ้น ทำให้การพิมพ์เน้นช้าออกไปอีกเป็นอันมาก

เนื้อความที่เขียนเพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งที่ 3 นี้ คือ ในบทที่ 3 ว่าด้วย *ไตรลักษณ์* เพิ่ม 67 หน้า (หน้า 70/1-70/52 และ 78/1-78/15) และในบทที่ 4 เพิ่มบันทึกพิเศษท้ายบทอีก 1 บันทึก ว่าด้วยเรื่อง *ภวคันหาและวิภวคันหา* 4 หน้าเศษ (หน้า 150-150/4) นอกจากนี้ได้เขียนแทรกเพิ่มและแก้ไขปรับปรุงถ้อยคำและข้อความสั้น ๆ อย่างเบ็ดเตล็ดอีกหลายแห่ง

แนวคำสอนที่เพิ่มเข้ามาในบทว่าด้วยไตรลักษณ์ โดยเฉพาะคุณค่าทางจริยธรรมเกี่ยวกับการทำจิตและทำกิจ หรือปรับในและปรับนอกนั้น ผู้เขียนเห็นว่า เป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญยิ่งในสมัยปัจจุบัน เฉพาะอย่างยิ่ง ในช่วงเวลาที่ใกล้ขีดขั้วระยะ 2-3 ปีมานี้ สภาพความคิดความเข้าใจและการแสดงออกต่าง ๆ เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม ดูเหมือนจะยิ่งแคบเข้าและเอียงเขวไปข้างเดียว ซึ่งผู้เขียนเห็นว่าจะต้องยกเรื่องนี้ขึ้นมาเน้นย้ำเป็นการจำเพาะให้มากยิ่งขึ้น ดังนั้น แม้จะยังไม่ถึงเวลาที่จะได้เขียนไว้ในพุทธธรรมตามประสงค์ ก็ได้จับเอาเป็นจุดมุ่งอย่างหนึ่งในการอธิบายธรรม เช่นที่แสดงในงานบำเพ็ญกุศลปัญญามหาอุทิศแด่นางสุพรรณ เหมะชะญาติ เมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม 2527 เป็นต้น คราวนี้ถึงโอกาสที่จะเขียนไว้ ณ ตำแหน่งที่ถูกต้องในพุทธธรรม จึงเรียบเรียงให้เป็นระเบียบและครบความยิ่งขึ้น ตามที่ได้คิดเตรียมเค้าเรื่องเอาไว้แต่เดิม

เนื่องจากเนื้อความที่เพิ่มเติมใหม่นี้ เป็นส่วนที่เขียนขึ้นต่างคราวจากเนื้อหาเดิม มิใช่เป็นการจัดเรียบเรียงในครั้งคราวเดียว จึงมีเรื่องและคำอธิบายที่ซ้ำซ้อนหรือคล้ายคลึงกับส่วนอื่นของหนังสือเล่มเดียวกันบ้าง ทั้งนี้ เพราะเรื่องบางอย่างที่เขียนพาดพิงถึงไว้ในบทตอนอื่น แต่เป็นสาระโดยตรงของบทนี้ ก็ต้องเขียนไว้ให้ได้ความชัดเจนในบทนี้ ครั้นเขียนเพิ่มในบทนี้แล้ว จะไปตัดความที่ซ้ำหรือคล้ายในบทอื่นออก ก็ยังทำไม่ได้ เพราะเป็นเพียงการเพิ่มเติม ไม่ใช่แก้ไขปรับปรุงใหม่ จึงขอให้ผู้อ่านเนื้อความที่ซ้ำกันนั้นว่าเป็นเครื่องเสริมกันหรือย้ำความให้หนักแน่นยิ่งขึ้น ต่อเมื่อได้มีการจัดพิมพ์ใหม่อีก จึงจะพิจารณาตัดหรือตัดแปลงใหม่ตามความเหมาะสม ซึ่งถ้าเป็นไปได้ คิดไว้ว่าจะมีการปรับขยายอีกเป็นครั้งใหญ่ โดยแทรกเพิ่มเนื้อหาและคำอธิบายในที่ทั่วไปตลอดทั้งเล่ม

2. ในด้านการพิมพ์ มีคำชี้แจงที่ขอกล่าวดังนี้

2.1 การพิมพ์ครั้งที่ 3 นี้เสร็จสิ้นล่าช้ามาก ภายหลังจากหนังสือขาดคราวไปนานถึงประมาณ 2 ปีครึ่ง ความจริง การริเริ่มพิมพ์ครั้งใหม่ได้ตั้งต้นแต่เดือนมกราคม 2527 แต่เวลา 1 ปีแรกได้ผ่านล่วงไปด้วยการพยายามช่วยโรงพิมพ์แห่งเก่า ชำระสะสางข้อยุ่งยากติดขัดต่าง ๆ โดยเฉพาะการสำรวจและแก้ปัญหาเกี่ยวกับอาร์ตเวิร์ค

ฟิล์ม และเพลทที่เสียและสูญหาย ต่อมาเมื่อเข้าปีที่สอง ซึ่งได้ทยอยกลับไปตั้งต้นงานกับโรงพิมพ์แห่งใหม่ ผู้เขียนเห็นว่าไหน ๆ เวลาก็นานแล้ว ควรจะเขียนเนื้อหาเพิ่มเติมตามที่ได้ตั้งใจไว้ให้เสร็จสิ้นไป จึงยับยั้งการดำเนินการที่จะตีพิมพ์ไว้ก่อน และเริ่มงานเขียนส่วนที่จะแทรกเพิ่ม แต่งานพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์ที่ยากและยืดเยื้อ ได้ชักชวนทำให้ไม่มีโอกาสที่จะเขียนอย่างจริงจังและต่อเนื่อง ต้องรอนงานพิมพ์พจนานุกรมนั้นเสร็จแล้ว จึงเร่งเขียนส่วนแทรกเพิ่มได้จบสิ้น และโดยนัยนี้เวลาก็ล่วงผ่านไปเป็นปีที่ 2 การพิมพ์ครั้งที่ 3 จึงห่างจากครั้งที่ 2 ถึง 3 ปี

2.2 เนื้อหาที่เพิ่มแทรกเข้ามาใหม่นั้น ถ้าจะลงเลขหน้าให้เข้าลำดับต่อเนื่องกันกับของเดิม ก็จะต้องปรับเลขหน้าใหม่เกือบตลอดทั้งเล่ม ซึ่งจะทำให้ต้องตรวจสอบและแก้ไขเลขหน้าที่อ้างถึงในดัชนีเกือบทั้งหมด อันเป็นเรื่องยุ่งยากและกินเวลาอย่างยิ่งทั้งในการจัดทำและในการจัดพิมพ์ เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหานี้ จึงคงเลขหน้าของเนื้อหาเดิมไว้ทั้งหมด ส่วนเนื้อหาที่เพิ่มเติม เมื่อแทรกเข้าไปที่ใด ก็ใช้เลขหน้าของท้องถิ่น แล้วเรียงลำดับจำนวนที่เพิ่มด้วยตัวเลขหลังเครื่องหมาย / เช่น 70/1 70/2 70/3 เป็นต้น ต่อเมื่อใดมีโอกาสจึงจะปรับปรุงให้เข้าลำดับอย่างปกติทั้งหมด

2.3 ผู้อ่านหลายท่านคิดว่า พุทธธรรมพิมพ์ด้วยตัวอักษรขนาดเล็กเกินไป ทำให้อ่านไม่สะดวก บางท่านถึงกับอ่านไม่ได้ ในการพิมพ์ครั้งใหม่นี้ แม้จะยังไม่อาจเรียงพิมพ์ใหม่ แต่ก็ได้แก้ปัญหาด้วยการถ่ายแบบขยายขนาดออกไป จากของเดิมกรอบหน้ากว้าง 32.06 ไพก้า (ประมาณ 13.7 ซม.) เป็น 35.06 ไพก้า (ประมาณ 15 ซม.) ซึ่งคงจะพอช่วยให้อ่านสะดวกขึ้นบ้าง

2.4 ในการพิมพ์ครั้งก่อน อาร์ตเวิร์คได้สูญหายไปที่โรงพิมพ์แห่งเก่า 199 หน้า และทางโรงพิมพ์ได้เรียงพิมพ์ใหม่แทนให้ประมาณ 2 หน้า ในการพิมพ์ครั้งใหม่นี้ ยังไม่อาจเรียงพิมพ์แทนใหม่ เพราะเป็นเรื่องหนักและสิ้นเปลืองมาก ทั้งแรงงาน ทุน และเวลา จึงแก้ปัญหาด้วยการเลือกปรูฟอาร์ตบ้าง แผ่นที่ตีพิมพ์เสร็จแล้วบ้างนำมาถ่ายแบบแทน ส่วนใดบกพร่องเช่นไม่ชัดและขาดหาย ก็แต่งแก้ไขพอใช้การได้ การทำเช่นนั้นนอกจากจะเป็นเหตุอย่างหนึ่งให้การพิมพ์ล่าช้าแล้ว ก็จะมีปัญหาบ้างเกี่ยวกับความไม่ชัดเจนของข้อความบางตอน ในบางหน้าที่อาร์ตเวิร์คหายและใช้แผ่นตีพิมพ์แทน จึงขอให้ผู้อ่านโปรดเข้าใจตามเหตุนี้ด้วย

2.5 ในขั้นเตรียมต้นฉบับส่วนเพิ่มเติมครั้งนี้ ผู้ที่มีศรัทธาเสียสละช่วยพิมพ์ติดต้นฉบับให้ ก็คือ คุณชลธี ธรรมวรางกูร ซึ่งได้พิมพ์ติดต้นฉบับของพุทธธรรมมาแต่ต้นโดยตลอด ทั้งฉบับเดิมและฉบับปรับปรุงและขยายความ ส่วนในขั้นเรียงพิมพ์ก็ได้รับความอุปถัมภ์จากคุณชุตินา ธนะประ ช่วยพิสูจน์อักษรซ้ำให้อีกชั้นหนึ่งเพื่อความปลอดภัย ขออนุโมทนาความเอื้อเฟื้อของทั้งสองท่านที่กล่าวนามไว้ ณ ที่นี้

3. เฉพาะเนื้อความที่เพิ่มเติมประมาณ 72 หน้า นั้น ผู้เขียนตั้งใจว่าจะยังไม่ทำดัชนี รอไว้เมื่อใดมีโอกาสจัดเนื้อใหม่หมดทั้งเล่ม จึงจะเก็บรวมเข้าไว้ด้วยกันในดัชนีเดิม แต่คุณวรเดช อมรรวิพัฒน์ มีศรัทธาและกำลังความเสียสละมาก ขอทำดัชนีส่วนเพิ่มเติมนี้ถวาย และได้รับความร่วมแรงจาก คุณณรงค์ หอมจันทร์ ช่วยจัดทำจนสำเร็จ จึงได้พิมพ์แยกไว้เป็น “*ดัชนีเพิ่มเติม*” ต่อจากดัชนีเดิม แม้จะเป็นดัชนีคำอย่างเดียว ไม่มีข้อสรุปเนื้อความด้วยอย่างดัชนีใหญ่ของเล่ม (เพราะผู้เขียนยังไว้) แต่ก็ได้จัดทำไว้อย่างละเอียดมากทีเดียว ในกาลข้างหน้าเมื่อมีโอกาส ก็จะได้ประมวลดัชนีเพิ่มเติมนี้เข้าร่วมในดัชนีใหญ่ของเล่มให้เป็นดัชนีหนึ่งเดียวต่อไป

อนึ่ง เนื้อความที่เพิ่มเติมคราวนี้ มีข้อพิเศษอย่างหนึ่งที่ต่างจากเนื้อหาส่วนอื่น คือ ก่อนตีพิมพ์ คุณพนิดา อังจันทร์เพ็ญ คุณวรเดช อมรรวิพัฒน์ และคุณณรงค์ หอมจันทร์ ได้มีจิตศรัทธานำสำเนาต้นฉบับไปอ่านและช่วยทำหน้าที่ดูเป็นตัวแทนของผู้อ่านทั้งหลาย โดยได้แสดงความคิดเห็น ท้วงติง และเสนอแนะบางอย่าง

ทำให้ผู้เขียนปรับปรุง เปลี่ยนแปลง และเขียนเสริมข้อความ 2-3 แห่ง เพื่อให้รัดกุมยิ่งขึ้น และปิดช่องที่จะเกิดความโต้แย้งถกเถียงกันโดยไม่จำเป็น จึงขออนุโมทนาเจ้าของนามทั้งสามที่กล่าวถึงแล้วนั้นเป็นอย่างมาก

การเขียนพุทธธรรมส่วนเพิ่มเติม และงานเตรียมการจัดพิมพ์พุทธธรรมครั้งที่ 3 นี้ ได้เริ่มต้นอย่างจริงจัง ในช่วงพรรษา พ.ศ. 2528 และดำเนินมาตลอดปีเก่านั้นจนย่างขึ้นปีใหม่ พ.ศ. 2529 ล่วงอีกเดือนหนึ่งจึงเสร็จสิ้น ช่วงเวลาดังกล่าวนั้นประจวบตรงกับพอดีกับที่ทางวัดพระพิเรนทร์กำลังก่อสร้างกุฏิติกใหม่หลังใหญ่ ซึ่งอยู่ถัดจากกุฏิของผู้เขียน ท่านผู้ปรารณาดีพาทันเป็นห่วงเกรงว่าเสียงดังและฝุ่นปูนเป็นต้นจากที่ก่อสร้าง จะเป็นเหตุให้สุขภาพของผู้เขียนซึ่งไทรมอยู่แล้วจากงานและโรคแพ้อากาศ กลายเป็นทรุดหนักยิ่งขึ้น จึงต่างก็เร่งเร้าให้ผู้เขียนย้ายออกจากวัดไปเสียก่อนที่จะเข้าพรรษาและงานก่อสร้างจะเริ่มต้น แต่การย้ายก็หาได้เกิดขึ้นไม่ ทั้งนี้ เพราะเมื่อผู้เขียนพิจารณาเข้าอยู่และติดพันกับงาน พรรษาก็ได้มาถึง ครั้นเข้าพรรษาแล้วและงานก่อสร้างได้เริ่มรุด โยมผู้หวังดีจึงดำเนินการช่วยแยกตัวผู้เขียนออกไปจากบริเวณที่ใกล้การก่อสร้าง ด้วยวิธีปฏิบัติรายวัน กล่าวคือ โยมคุณหญิงกระจางศรี รักตะกนิษฐ และคุณโยมชม รักตะกนิษฐ ได้จัดรถรับเข้าส่งเย็นในแต่ละวัน ให้ผู้เขียนไปนั่งทำงานที่ศาลากระจกในบริเวณบ้านของคุณเล็ก นันทาภิวัฒน์ ซึ่งได้อุปถัมภ์ด้วยสถานที่ โดยมีคุณอัมมิจิตต์ ศิลปี เป็นผู้อำนวยการความสะดวกแทนเจ้าบ้าน นอกจากการรับส่งและดูแลทั่วไปแล้ว โยมทั้งสองท่านยังได้จัดภัตตาหารเพลถวายด้วยตนเองทุกวัน โดยมีญาติมิตรเช่น คุณโยมหม่อจรรยา ผลนิवास และอาจารย์ธาดา รักกลีกร เป็นต้น ตลอดจนบุตรหลานของท่านเจ้าบ้านและบุคคลภายในมาร่วมศรัทธาด้วยตามโอกาส การปฏิบัติเช่นนี้ดำเนินมาตลอดพรรษา จบจน พ.ศ. 2528 จะผ่านพ้น นับเป็นเหตุการณ์พิเศษในประวัติของหนังสือพุทธธรรม ซึ่งควรจะต้องถือว่าความสำเร็จของงานในครั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องอันอาศัยความอุปถัมภ์ของท่านที่กล่าวนามมา จึงขออนุโมทนาและขออุทิศคุณความดีในการพิมพ์พุทธธรรมครั้งที่ 3 นี้ แด่โยมคุณหญิงกระจางศรี รักตะกนิษฐ และคุณโยมชม รักตะกนิษฐ พร้อมทั้งญาติมิตรและศิษย์ผู้ร่วมศรัทธาทุกท่าน มีอาจารย์เลิศลักษณ์ บุญยะกมล เป็นต้น

ศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล ซึ่งเป็นผู้เริ่มต้นพิมพ์พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความนี้ หลังจากได้จัดพิมพ์พุทธธรรม ครั้งที่ 1 และครั้งที่ 2 แล้ว ก็ได้เริ่มการที่จะจัดพิมพ์ใหม่ในครั้งที่ 3 แต่ครั้นได้ทราบว่ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขออนุญาตพิมพ์ ก็เห็นชอบด้วย และได้ร่วมสนับสนุนการจัดพิมพ์ของมหาวิทยาลัยสงฆ์นั้น พร้อมทั้งคอยตามไต่ แสดงความห่วงใยทั้งต่องานและสุขภาพของผู้ทำงานตลอดมา ผู้เขียนขออนุโมทนาเมตตาและมุทิตาธรรมของท่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ในการตีพิมพ์ คุณปฐม สุทธาธิกุลชัย กรรมการผู้จัดการด้านสุทธาการพิมพ์ โดยมีคุณสุพจน์ มิตระสมหวัง เป็นผู้ช่วย ได้ให้ความสำคัญแก่หนังสือเล่มนี้ และแสดงความตั้งใจว่า แม้จะรีบเร่งก็จะพิมพ์ให้ประณีต นับเป็นกุศลเจตนาและความมีน้ำใจที่ควรอนุโมทนา

ทางด้านมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นสถาบันที่ขอพิมพ์พุทธธรรมครั้งนี้ คุณทรงวิทย์ แก้วศรี และ พ.ต.ทองขาว พ่วงรอดพันธ์ แห่งสมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ชวนช่วยเริ่มต้นการติดต่อขอพิมพ์ไว้ด้วยดี ครั้นงานดำเนินรุดหน้าไป เมื่อใดมีกิจเกี่ยวข้องถึงมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระมหาอารีย์ เขมจาโร รองเลขาธิการฝ่ายธุรการ ก็ได้รับการะดำเนินกิจนั้นให้ลุล่วงไปด้วยความร่วมมือเอาใจใส่ เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ช่วยให้งานพิมพ์ก้าวหน้าไปได้อย่างปลอดภัย จึงขออนุญาตกล่าวนามของท่านไว้ เพื่อให้ผู้อ่านได้ร่วมอนุโมทนา

พระราชวรมุนี

17 ม.ค. 2529

ควรทราบก่อน

1. หนังสือนี้เรียงเนื้อหาตามลำดับหลักธรรม แต่อาจเลือกอ่านที่ใด ๆ ตามที่ง่ายหรือสนใจ

เนื้อหาของหนังสือนี้ได้เรียงตามลำดับหลักวิชาทางพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าได้จัดไว้อย่างเป็นระบบ จึงเหมาะสำหรับผู้ที่ต้องการหาความรู้เกี่ยวกับธรรมอย่างเอาเรื่องเอาจริง หรือศึกษาพุทธศาสนาอย่างเป็นวิชาการ แต่สำหรับผู้สนใจในทางปฏิบัติ ไม่จำเป็นต้องอ่านทุกส่วนโดยตลอด หรือต้องอ่านไปตามลำดับ ตรงข้าม จะเลือกอ่านส่วนใดตอนใดและก่อนหลังกันอย่างไรก็ได้ สุดแต่สนใจหรือเห็นว่าเข้าใจง่าย เช่น ผู้ใหม่อาจเริ่มด้วย บทที่ 22 (บทสรุป : อริยสัจ 4) หรือผู้สนใจเรื่องสมาธิอาจอ่านเฉพาะบทที่ 21 ซึ่งว่าด้วยสมาธิ ดังนี้เป็นต้น

2. การสะกดคำศัพท์ธรรมมีปนกัน 2 แบบ พึงทราบว่าถูกต้องทั้งหมด

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2493 (หน้า-8- และ-9-) ได้วางหลักเกณฑ์เกี่ยวกับตัวสะกดที่มีอักษรซ้ำและอักษรซ้อน ความตอนหนึ่งว่า

ก. ตัวสะกดที่มีตัวอักษรซ้ำ เช่น กิจจ เขตต จิตต ในกรณีที่ตัวหลังไม่มีสระกำกับให้ตัดออกตัวหนึ่งเป็น กิจ เขต จิต....

ป. ทั้งนี้เว้นแต่คำที่โบราณเคยเขียนมาแล้วอย่างไร ให้เขียนตามโบราณ.....และคำที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติ ถ้าประสงค์จะเขียนให้เต็มรูปตามภาษาเดิม เช่น วิภัสสนา จิตตวิสุทธิ จะไม่เขียนเป็น วิภัสสา จิตตวิสุทธิ ก็ได้

คำศัพท์ธรรมต่าง ๆ ในตัวพจนานุกรมนั้น ได้เขียนตามหลักข้อ ก. (และ ข., ก.) แต่ในวงการศึกษารวม ยังนิยมเขียนตามหลักข้อ ง. กันโดยมาก ส่วนในหนังสือนี้ มีตัวสะกดทั้งสองแบบปะปนอยู่ทั่วไป สาเหตุสำคัญที่ทำให้เป็นเช่นนี้ เพราะหนังสือนี้มีเนื้อหาของพุทธธรรมเล่มเดิม และที่เขียนเพิ่มใหม่ปนกัน ในเล่มเดิมได้อธิบายเครื่องคิดตามที่เขียนในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2493 แต่ส่วนที่เขียนเพิ่มใหม่เปลี่ยนถือตามนิยมในวงการศึกษารวม และยังไม่ทันได้แก้ไขตัวสะกดที่ติดมาจากเดิม (ต่อไปข้างหน้าคงจะแก้ไขให้เป็นแบบเดียว) อย่างไรก็ตาม โดยกฎที่ได้อ้าง พึงทราบว่าสะกดถูกต้องทั้งสองแบบ ตัวอย่าง

อริยสัจจ - อริยสัจ; สัมมาทิฏฐิ - สัมมาทิฐิ; สังสารวัฏฏ์ - สังสารวัฏ; โลกุตตระ - โลกุตระ

นอกจากนี้ มีคำไทยบางคำ สะกดต่างกันที่ในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2493 นั้นเอง เช่น เป็น รากเง่า (พิมพ์ครั้งที่ 1 ถึง 5) ก็มี เป็น รากเห่า (พิมพ์ครั้งที่ 6) ก็มี คำที่เขียนไปแล้วอย่างเก่า ก็จำต้องถือเป็นถูกต้องด้วย

3. คำบาลีลบลหายไปหลายแห่งในระหว่างตีพิมพ์

ในขั้นเตรียมการก่อนพิมพ์ ได้ระมัดระวังพิถีพิถันมาก ในการสะกดการันต์ให้ถูกต้อง โดยเฉพาะคำบาลี เพราะเป็นหนังสือแสดงหลักวิชา ได้พิชิตย่นอักษรและแต่งเติมโดยละเอียด แต่ในขณะที่ทำเพลท ทางร้านเพลท ไม่รู้คำบาลี จึงได้ลบจุดเครื่องหมายทิ้งเสียมากแห่ง เช่นเดียวกับที่ได้ลบเครื่องหมายวรรณยุกต์ ton in เป็นต้น พร้อมทั้งได้ทำแผ่นอาร์ตเวิร์คหายเป็นอันมาก สุดท้ายที่จะแก้ไขให้กลับคืนดังเดิม จึงให้เป็นภาระของผู้อ่านเติมใส่เองด้วย

4. ข้อควรทราบนอกจากนี้ ดู บันทึกของผู้เขียนท้ายเล่ม

อักษรย่อชื่อคนรัก

เรียงตามอักษรวิธีแห่งมคธภาษา

(ที่พิมพ์ตัว เอ็ม คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก)

พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า; คัมภีร์อื่น = เล่ม/หน้า

[illegible]

¹พระไตรปิฎก ที่นี้หมายถึง ฉบับภาษาบาลี (ฉบับสยามรัฐ) ผู้ใช้พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทย พึงถือเอาเฉพาะตัวสะกดเล่มและชื่อ ซึ่งตรงกับฉบับภาษาบาลี (หน้าไม่ตรงกัน)

ที.อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา (สุมงฺคฺลวิลาสินี)	วินย.	วินยปิฎก
ที.ปว.	ทีฆนิกาย ปาฏิกาค	วินย.อ.	วินย อฏฺฐกถา (สมนฺตปาสาทิกา)
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค	ินน.ฎีกา.	วินยฏฺฐกถา ฎีกา (สารตฺตที่ปณี)
ที.ส.	ทีฆนิกาย สิลกฺขนธวคฺค	วิภงฺค.อ.	วิภงฺค อฏฺฐกถา (สมโมหวิโนทนี)
ธ.อ.	ธมฺมปทฏฺฐกถา	วิมาน.อ.	วิมานวตฺต อฏฺฐกถา (ปรมตฺตที่ปณี)
นิท.อ.	นิทเทส อฏฺฐกถา (สทฺธธมฺมปชฺโชติกา)	inmi.	วิสุทฺธิมคฺค
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ	วิสุทฺธิ.ฎีกา	วิสุทฺธิมคฺค มหาฎีกา (ปรมตฺตมณฺฑลสา)
ปญฺจ.อ.	ปญฺจปกรณ อฏฺฐกถา (ปรมตฺตที่ปณี)	ตงฺคณิ อ.	ธมฺมตงฺคณิ อฏฺฐกถา (อฏฺฐสาลินี)
ปฏฺฐ.อ.	ปฏฺฐสมฺภิตามคฺค อฏฺฐกถา (สทฺธธมฺมปกาสิโน)	ตงฺคณิ อนุ.	ธมฺมตงฺคณิ อนุฎีกา
เปฏฺก.	เปฏฺโกปเทส	ตงฺคณิ มฺล.	ธมฺมตงฺคณิ มฺลฎีกา
เปค.อ.	เปตวตฺต อฏฺฐกถา (ปรมตฺตที่ปณี)	ตงฺคห.	อภิธมฺมตฺตตงฺคห
พฺพุท.อ.	พฺพุทวส ogrnni (มธฺรตฺตวิลาสินี)	ตงฺคห.ฎีกา.	อภิธมฺมตฺตตงฺคห ฎีกา (อภิธมฺมตฺตตวิภาวินี)
ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา (ปปญฺจสุทฺถินี)	ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย ogrnni (สารตฺตปกาสิโน)
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสก	ส.ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวาวคฺค
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสก	ส.นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย มฺลปณฺณาสก	ส.ม.	สํยุตฺตนิกาย มหาวาวคฺค
มงฺคล.	มงฺคลตฺตที่ปณี	ส.ส.	สํยุตฺตนิกาย สกาวคฺค
มิถินท.	มิถินทปญฺหา	ส.สพ.	สํยุตฺตนิกาย สพายตนวคฺค
		สฺสฺต.อ.	สฺสฺตตนิปาต อฏฺฐกถา (ปรมตฺตชฺโชติกา)

สารบัญ

คำปรารภ	(6)
อักษรย่อชื่อค้นคว้า	(13)
สารบัญ	(15)

ความนำ : สิ่งที่ต้องระวังก่อน.....	1
------------------------------------	---

ภาค 1 มัชฌิมนิเทศนา

ตอน 1	ชีวิตคืออะไร ?	
บทที่ 1	ขั้นที่ 5.....	15
บทที่ 2	อายตนะ 6.....	33
ตอน 2	ชีวิตเป็นอย่างไร ?	
บทที่ 3	ไตรลักษณ์.....	67
ตอน 3	ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?	
บทที่ 4	ปัจจัยสมุปบาท.....	79
บทที่ 5	กรรม.....	151
ตอน 4	ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?	
บทที่ 6	นิพพาน.....	223
บทที่ 7	ประเภทและระดับแห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน.....	261
บทที่ 8	สมณะ วิปัสสนา ; เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ.....	305
บทที่ 9	หลักการสำคัญของการบรรลุนิพพาน.....	323
บทที่ 10	บทสรุป ข้อควรทราบเกี่ยวกับนิพพาน.....	371
บทที่ 11	ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน.....	395
บทที่ 12	ศีลกับเจตนารมณ์ทางสังคม.....	431
บทที่ 13	เรื่องเหนือสามัญวิสัย : อธิปไตยหารีย์ และเทวดา.....	455
บทที่ 14	ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ : คัมภีระ-ฉันทะ.....	485
บทที่ 15	ความสุข.....	529

ภาค 2 มัชฌิมาปฏิปทา

ตอน 5	ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?	
บทที่ 16	บทนำของมัชฌิมาปฏิปทา.....	569
บทที่ 17	บุพภาคของการศึกษา 1 : ปรีตโฆสะที่คี่-กัลยาณมิตร.....	621
บทที่ 18	บุพภาคของการศึกษา 2 : โยนิโสมนสิการ.....	667

บทที่ 19 องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 1 : หมวดปัญญา.....	733
บทที่ 20 องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 2 : หมวดศีล.....	757
บทที่ 21 องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 3 : หมวดสมาธิ.....	799
บทสรุป	
บทที่ 22 อริยสัจ 4.....	893
บันทึกของผู้เขียน.....	925
บรรณานุกรม.....	935
ดัชนี	941

สารบัญพิสดาร

“พุทธธรรม”

คำปรารภ	(6)
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	(13)
สารบัญ	(15)
สารบัญพิสดาร	(17)
ความนำ.....	1 - 14
- สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน.....	1
- ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม.....	6

ภาค 1 มัชฌิมนิคมเทศนา

หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ

หรือ

ธรรมที่เป็นกลาง

ตอน 1 ชีวิตคืออะไร ?.....	15 - 65
บทที่ 1 ชั้นที่ 5 : ส่วนประกอบ 5 อย่างของชีวิต.....	15 - 31
- ตัวสภาวะ.....	15
สัญญา-สติ-ความจำ.....	21
สัญญา-วิญญาณ-ปัญญา.....	22
- ความสัมพันธ์ระหว่างชั้นต่าง ๆ.....	24
- ชั้นที่ 5 กับ อุปาทานชั้นที่ 5 หรือ ชีวิตกับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา.....	27
- คุณค่าทางจริยธรรม.....	28
- บันทึกพิเศษท้ายบท : ความรู้ประกอบเกี่ยวกับชั้นที่ 5.....	30
บทที่ 2 อายุคนละ 6 : แคนรับรู้และเสพส่วยโลก.....	33 - 65
- ตัวสภาวะ.....	34
- ประเภทและระดับของความรู้.....	42
ก. จำแนกโดยสภาวะ หรือโดยธรรมชาติของความรู้.....	42
ข. จำแนกโดยทาสรับรู้.....	45
ค. จำแนกโดยพัฒนาการทางปัญญา.....	49

ง. จำแนกโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์.....	53
- ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้.....	54
ก. สัจจะ 2 ระดับ.....	54
ข. วิปัสสนา 3.....	56
- พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ.....	57
- คุณค่าทางจริยธรรม.....	63

ตอน 2 ชีวิตเป็นอย่างไร?.....67 – 78

บทที่ 3 ไตรลักษณ์ : ลักษณะโดยธรรมชาติ 3 อย่าง ของสิ่งทั้งปวง.....67 – 78

- ตัวกฎหรือตัวสภาวะ.....	67
- คุณค่าทางจริยธรรม.....	71

ตอน 3 ชีวิตเป็นไปอย่างไร?.....79 – 222

บทที่ 4 ปฏิจจสมุปบาท : การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมี.....79 – 150

- ตัวกฎหรือตัวสภาวะ	79
1. ฐานะและความสำคัญ.....	79
2. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ในปฏิจจสมุปบาท.....	81
3. การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาท	84
4. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น.....	87
5. คำอธิบายตามแบบ.....	96
ก. หัวข้อและโครงรูป.....	96
ข. คำจำกัดความองค์ประกอบหรือหัวข้อตามลำดับ.....	97
ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด.....	99
6. ความหมายในชีวิตประจำวัน.....	107
- ความหมายเชิงอธิบาย.....	109
- คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย.....	110
- ตัวอย่างกรณีปลีกย่อยในชีวิตประจำวัน.....	119
7. ความหมายลึกซึ้งขององค์ธรรมบางข้อ.....	121
- ปฏิจจสมุปบาทในฐานะมัชฌิมนิพพาน.....	129
- ปฏิจจสมุปบาทในฐานะปัจจัยการทางสังคม.....	137
- หมายเหตุ : การตีความเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาท.....	140
- บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ 1 : ตัวเรา ของเรา ตัวก ของก.....	143

บันทึกที่ 2 : เกิดและตายแบบปัจจุบัน.....	145
บันทึกที่ 3 : ปฏิจสงมุปบาทแนวภกรรม.....	146
บันทึกที่ 4 : ปัญหาการแปลคำว่า “นิโรธ”.....	149
บันทึกที่ 5 : ความหมายย่อขององค์ธรรมในปฏิจสงมุปบาท.....	150
บทที่ 5 กรรม ในฐานะหลักธรรมที่เนืองอยู่ในปฏิจสงมุปบาท.....	151 – 222
- ความนำ.....	151
- กฎแห่งกรรม.....	152
- ความหมายและประเภทของกรรม.....	157
- ปัญหาเกี่ยวกับความดี-ความชั่ว.....	162
ก. ความหมายของกุศลและอกุศล.....	163
ข. ข้อควรทราบพิเศษเกี่ยวกับกุศลและอกุศล.....	167
1) กุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่กันไค้.....	167
2) บุญและบาป กับ กุศลและอกุศล.....	168
ค. เกณฑ์วินิจัยกรรมดี-กรรมชั่ว.....	171
- ปัญหาเกี่ยวกับการให้ผลของกรรมดี-กรรมชั่ว.....	187
- ผลกรรมในช่วงกว้างไกล.....	193
- ข้อควรทราบพิเศษเพื่อป้องกันความเข้าใจผิด.....	204
1) สุขทุกข์ ใครทำให้?.....	204
2) เชื้ออย่างไรผิดหลักกรรม ?	205
3) กรรมชำระล้างไค้อย่างไร ?.....	207
4) กรรมกับอนัตตา ชัดกันหรือไม่ ?.....	209
- คุณค่าทางจริยธรรม.....	213
- บันทึกพิเศษท้ายบท : กรรม 12.....	219
ตอน 4 ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?.....	223 – 565
บทที่ 6 วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน : ประโยชน์สูงสุดที่ควรจะได้จากชีวิตนี้.....	223 – 260
- กระบวนธรรมดับทุกข์ หรือปฏิจสงมุปบาทนิโรธาว.....	224
- ภาวะแห่งนิพพาน.....	229
- ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน.....	241
1. ภาวะทางปัญญา.....	242
2. ภาวะทางจิต.....	244
3. ภาวะทางความประพฤติ หรือการดำเนินชีวิต.....	250

บทที่ 7 ประเภทและระดับแห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน.....	261 – 303
1. ประเภทและระดับของนิพพาน.....	261
1. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ.....	264
2. อนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ.....	265
นิโรธ 5.....	278
2. ประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน.....	279
คำว่า “อริยะ”.....	280
คำว่า “ทักษิโณย”.....	281
แบบที่ 1 : ทักษิโณยบุคคล 8 หรืออริยบุคคล 8.....	284
สังโยชน์ 10.....	284
พระเสขะหรือสอุปาทิเสสนุกกุล และพระอเสขะหรืออนุอุปาทิเสสนุกกุล.....	286
แบบที่ 2 : ทักษิโณยบุคคล 7 หรืออริยบุคคล 7.....	288
พระเสขะหรือสอุปาทิเสสนุกกุล และพระอเสขะ หรืออนุอุปาทิเสสนุกกุล.....	291
พระอรหันต์ประเภทต่าง ๆ.....	296
- บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ 1 : สอุปาทิเสส และอนุอุปาทิเสส.....	298
บันทึกที่ 2 : ความหมายของ ทิฏฐธัมมิกะ และสัมปราชิกะ.....	298
บันทึกที่ 3 : จริมจิต.....	299
บันทึกที่ 4 : สัตถพตปรมาส.....	300
บันทึกที่ 5 : ความหมายของ “ฉาน”.....	302
บทที่ 8 ข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อเสริมความเข้าใจ.....	305 – 322
1. สมณะ-วิปัสสนา.....	305
2. เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ.....	308
- บันทึกพิเศษท้ายบท : ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับอนัตตาและนิพพาน.....	321
บทที่ 9 หลักการสำคัญของการบรรลุนิพพาน.....	323 – 370
ก) หลักทั่วไป.....	323
ข) หลักมาตรฐานด้านสมณะ.....	333
ค) หลักมาตรฐานด้านวิปัสสนา.....	343
ง) หลักการปฏิบัติที่จัดเป็นระบบ (สรุปความวิสุทธิมัคค์ 951 หน้า).....	359
- บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ 1 : คำว่า “บรรลุนิพพาน”.....	365
บันทึกที่ 2 : ในฉาน เจโตวิปัสสนา หรือบรรณมรรคผล ได้หรือไม่.....	365

บันทึกที่ 3 : เนวสัญญานาสัญญายตนะ ใช้อาวุธสัสนาไม่ได้?	368
บันทึกที่ 4 : ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล	370
บทที่ 10 บทสรุปเรื่องเกี่ยวกับนิพพาน	371 - 393
- คุณค่าและลักษณะที่พึงสังเกตเกี่ยวกับนิพพาน	371
1. จุดหมายสูงสุดของชีวิตเป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้	371
2. นิพพานเป็นจุดหมายที่ทุกคนเข้าถึงได้ ไม่จำกัดชาติชั้น หนีงชาย	371
3. นิพพานอันยอดเยี่ยมยิ่งกว่าล้าพหุความสำเร็จทางจิตจะให้ได้	374
- จุดที่มักเขว หรือเข้าใจพลาดเกี่ยวกับนิพพาน	376
1. ความยึดมั่น ในความไม่มีคิมัน	376
2. ลักษณะที่ชวนให้สับสนหรือหลงเข้าใจผิด	380
3. ความสุขกับความพร้อมที่จะมีความสุข	380
- ปัญหาสำคัญเกี่ยวกับนิพพาน	381
1. นิพพานกับอสังขาร	381
2. พระอรหันต์สิ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร	386
บทที่ 11 บทความประกอบที่ 1 : ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน	395 - 430
- ข้อความทั่วไป และคุณสมบัติโดยสรุป	395
ก. คำเรียก คำแสดงคุณลักษณะ และไวพจน์ต่าง ๆ ของบุคคลโสดาบัน	403
ข. คุณสมบัติทั่วไป	405
ค. คุณสมบัติในแง่ละ ได้ และที่เป็นผล	411
ง. คุณสมบัติและข้อปฏิบัติก่อนเป็นโสดาบัน	415
- ความเข้าใจเพิ่มเติมเกี่ยวกับคุณสมบัติสำคัญของบุคคลโสดาบัน	417
- บันทึกพิเศษท้ายบท :	
บันทึกที่ 1 : ความหมายของ สุตวา อริยสาวก และอริยธรรม เป็นต้น	430
บันทึกที่ 2 : เหตุที่คนให้ทาน	430
บทที่ 12 บทความประกอบที่ 2 : ศิลกับเจตนารมณ์ทางสังคม	431 - 454
ศีลที่เป็นธรรมกับศีลที่เป็นวินัย	431
สำนักในการรักษาศีล หรือปฏิบัติตามศีล	434
วัตถุประสงค์ของการบัญญัติวินัย	436
การแสดงความรัก	437
การอวดคุณวิมุขธรรม	440
สัพพทาน	443
- สรุปความ :	444

ความเคารพในสงฆ์ การถือสงฆ์ กิจของสงฆ์ และประโยชน์สุขส่วนรวมเป็นใหญ่.....	444
ระเบียบชีวิต ระบบสังคม และหลักการแห่งธรรมวินัย.....	448
- บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ 1 : แสดงธรรม บัญญัติวินัย.....	452
บันทึกที่ 2 : ศีล วินัย ศีลธรรม.....	452
บันทึกที่ 3 : ความหมายบางอย่างของวินัย.....	452
บันทึกที่ 4 : การปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน.....	453
บันทึกที่ 5 : เคารพธรรม เคารพวินัย.....	453
บันทึกที่ 6 : การเคารพตามอายุสมานิกภาพ.....	454
บทที่ 13 บทความประกอบที่ 3 : อิทธิปาฏิหาริย์ และเทวดา.....	455 - 483
- อิทธิปาฏิหาริย์.....	459
- เทวดา.....	466
- สรุปรูปปฏิบัติ.....	472
- บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ 1 : อิทธิปาฏิหาริย์ในคัมภีร์.....	480
บันทึกที่ 2 : การช่วยเหลือและการแก้แค้นของพระอินทร์.....	481
บันทึกที่ 3 : สักกิริยา ทางออกที่ดีสำหรับผู้อยู่หวังอำนาจคลบนาค.....	481
บันทึกที่ 4 : พระพุทธ เป็นมนุษย์หรือเทวดา.....	482
บทที่ 14 บทความประกอบที่ 4 : ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ.....	485 - 528
- ความเข้าใจเบื้องต้น เพื่อแก้และกันความสับสน.....	486
- แรงจูงใจในพุทธธรรม : ตัณหา-ฉันทะ.....	490
● ตัณหา.....	490
● ฉันทะ.....	493
ตัวอย่างแสดงความแตกต่างระหว่าง ตัณหา กับฉันทะ.....	495
ผลแตกต่างทางจริยธรรม ระหว่างตัณหากับฉันทะ.....	496
ความต้องการในการกินและการสืบพันธุ์.....	499
- ข้อพิจารณาเชิงซับซ้อน.....	504
เมตตา.....	507
ตัณหา-เสน่หา ฉันทะ-เมตตา.....	507
ฉันทะอยากทำชั่ว ตัณหาอยากทำดี มีหรือไม่.....	511
ฉันทะกับตัณหา เกิดแทรกสลับเป็นปัจจัยแก่กันได้.....	512
วิธีปฏิบัติต่อฉันทะและตัณหา.....	515

- บทสรุป.....	519
พระอรหันต์สิ้นตัณหาแล้ว จะมีอะไรเป็นแรงจูงใจ.....	522
ตารางเปรียบเทียบ ตัณหา กับฉันทะ.....	525
ตัวอย่างพฤติกรรมที่เนื่องด้วยตัณหาและฉันทะ.....	528
บทที่ 15 : บทความประกอบที่ 5 : ความสุข.....	529 - 565
- ความสำคัญของความสุข ในหลักพุทธธรรม.....	529
- ชั้นหรือประเภทต่าง ๆ ของความสุข.....	530
กามสุข.....	532
โทษของกาม.....	535
เหตุใดผู้ประสบสุขประณีตจึงไม่เห็นคุณค่าของกามสุข.....	538
ฉานสุข และข้อบกพร่องของฉานสุข.....	544
สุขที่ไม่เป็นเวทนา.....	546
การเข้าถึงความสุขที่สูงขึ้น ไป ๗.....	550
เปรียบเทียบกามสุขกับสุขประณีต และสรุปชั้น-ประเภทของความสุข.....	552
- บทสรุป : วิธีปฏิบัติต่อความสุข.....	557
- บันทึกพิเศษท้ายบท :	
บันทึกที่ 1 : ความสุขจัดเป็นคู่ ๗.....	565
บันทึกที่ 2 : ความสุขจัดเป็นสามระดับ (อีกแบบหนึ่ง).....	565

ภาค 2 มัชฌิมาปฎิปปทา

ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ

หรือ

ทางสายกลาง

ตอน 5 จีวรควรเป็นอยู่อย่างไร ?.....	569 - 892
บทที่ 16 บทนำของมัชฌิมาปฎิปปทา.....	569 - 619
- มัชฌิมาปฎิปปทา <u>ข้อ</u> เนื่องจากมัชฌิเมนธรรมเทศนา.....	569
จากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธ สู่การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรค	570
กระบวนการแห่งความดับทุกข์แบบต่าง ๆ	578

1. จากปัจจัยสมุปบาทนิโรธวาร สุ่มัชฌิมาปฏิบัติทาหรือมรรค.....	578
2. กระบวนกุศลธรรมนำสู่วิมุต.....	578
3. กระบวนการปฏิบัติแบบลำดับขั้นตอน.....	578
ธรรมเป็นอาหารอุดหนุนกัน.....	578
พรหมจรรย์ที่สำเร็จผล.....	579
วิสุทธิ 7	579
จรณะ 15 และวิชา 3.....	580
อนุพพสิกขา หรืออนุพพปฏิบัติ.....	580
ธรรมจริยา หรือกุศลกรรมบถ 10.....	580
- ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิบัติ.....	581
มรรคในฐานะมัชฌิมาปฏิบัติ.....	582
มรรคในฐานะข้อปฏิบัติ หรือทางชีวิตทั้งของบรรพชิตและคฤหัสถ์.....	585
มรรคในฐานะหลักปฏิบัติที่เนื่องด้วยสังคม.....	585
มรรคในฐานะทางให้ถึงความสิ้นกรรม.....	587
มรรคในฐานะอุปกรณ์สำหรับใช้ มิใช่สำหรับยึดถือหรือแบกไว้.....	588
มรรคในฐานะพรหมจรรย์ หรือพุทธจริยธรรม.....	589
มรรคในฐานะมรรคาสู่จุดหมายขั้นต่างๆ ของชีวิต : อรรณะ 3 สองแบบ.....	593
มรรคในฐานะไตรสิกขา หรือระบบการศึกษาสำหรับสร้างอารยชน.....	600
จากมรรคสู่ไตรสิกขา.....	601
ระบบของมัชฌิมาปฏิบัติ.....	606
ความก้าวหน้าในมรรคา.....	613
- บันทึกพิเศษท้ายบท 4 เรื่อง	
บันทึกที่ 1 : การจัดธรรมจริยาเข้าในไตรสิกขา.....	617
บันทึกที่ 2 : การเรียกข้อศีล 5 และธรรมจริยา 10.....	617
บันทึกที่ 3 : ความหมายของคำว่าศีลธรรม.....	618
บันทึกที่ 4 : ความหมายตามแบบแผนของไตรสิกขา.....	618
บทที่ 17 บุพภาคของการศึกษา หรือบุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิบัติ 1 : ประโตโมสะที่ดี ..	621 – 665
- ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2.....	621
- ประโตโมสะ-กัลยาณมิตร : วิธีการแห่งศรัทธา (องค์ประกอบภายนอก) - ความหมาย.....	622
- ความสำคัญของการมีกัลยาณมิตร.....	623
- คุณสมบัติของกัลยาณมิตร.....	627

สัตว์บุรุษ.....	627
บัณฑิต.....	628
กัลยาณมิตรธรรม.....	632
พระสงฆ์ในฐานะกัลยาณมิตร และกัลยาณมิตรอย่างสูงสุด.....	636
- การทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร : จากปรโตโมหะ สูโยนิโสมนสิการ.....	641
สัมมาทิฐิ 2.....	642
- หลักศรัทธาโดยสรุป.....	647
- พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา.....	650
กาลามสูตร.....	650
สัจจานุรักษ์ ไม่ผูกขาดสัจธรรม.....	654
ตรวจสอบพระศาสดา.....	657
ข้อจำกัดของศรัทธา.....	662
ไม่ต้องมีศรัทธา-ปัญญาแทน.....	664
บทที่ 18 บุพภาคของการศึกษา หรือบุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิปทา 2 : โยนิโสมนสิการ..667 – 732	
- โยนิโสมนสิการ : วิธีการแห่งปัญญา (องค์ประกอบภายใน).....	667
- ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ.....	667
- ความหมายของโยนิโสมนสิการ.....	669
- วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ.....	675
1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย (แบบอิทัปปัจจยตา หรือแบบปัจจัยการ).....	676
2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ.....	676
3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ (แบบรู้เท่าทันธรรมชาติ).....	678
4. วิธีคิดแบบอริยสัจจ์ (แบบแก้ปัญหา).....	681
5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ (แบบหลักการและความมุ่งหมาย).....	683
6. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก (แบบอัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ).....	689
7. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม.....	694
8. วิธีคิดแบบอุปมาปลูกเร้าคุณธรรม (แบบกุศลภาวนา).....	695
9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในปัจจุบัน.....	702
10.วิธีคิดแบบวิภาษวาท.....	708
- เตรียมเข้าสู่มัชฌิมาปฏิปทา.....	727
- พระรัตนตรัย.....	729
- บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ 1 : วิธีคิดแบบแก้ปัญหา : วิธีคิดแบบอริยสัจ กับวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์.....	731

บทที่ 19 องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 1 : หมวดปัญญา.....	733 - 756
1. สัมมาทิฐิ.....	733
ความสำคัญของสัมมาทิฐิ.....	733
คำจำกัดความของสัมมาทิฐิ.....	734
ข้อควรทราบทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาทิฐิ.....	735
1) โลกียสัมมาทิฐิ.....	737
2) โลกุตตรสัมมาทิฐิ.....	738
สัมมาทิฐิกับการศึกษา.....	740
2. สัมมาสังกัปปะ.....	748
คำจำกัดความ.....	748
ข้อวิจารณ์เรื่องทำไมจึงแก้ปฏิเสธชั่ว.....	751
ข้อวิจารณ์เกี่ยวกับเมตตา.....	753
หมายเหตุ : จริยธรรมขั้นความคิด กับจริยธรรมขั้นปฏิบัติการ.....	756
บทที่ 20 องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 2 : หมวดศีล.....	757 - 797
3.-4.-5. สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ : คำจำกัดความและความหมาย.....	757
- เหตุใดความหมายของศีลจึงมีรูปลักษณะเป็นคำปฏิเสธ.....	761
- ศีลสำหรับประชาชน.....	767
ก. ศีลพื้นฐาน.....	768
ข. ศีลเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม.....	774
- หลักการทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาอาชีวะ.....	778
ก. การแสวงหาและรักษาทรัพย์.....	785
ข. ความสุขอันชอบธรรมที่ควรหัดหัด.....	786
ค. การใช้จ่ายทรัพย์.....	787
● ข้อวิจารณ์เกี่ยวกับ ทรพย์ ชีวิตที่ดีงาม สังคม ชีวิตพระ ชีวิตคฤหัสถ์.....	789
บทที่ 21 องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 3 : หมวดสมาธิ.....	799 - 891
6. สัมมาวาชานะ.....	799
- คำจำกัดความและความหมาย.....	799
- ความสำคัญและขอบเขตความสำคัญของสมาธิ.....	800
- การปฏิบัติธรรมอาศัยสภาพแวดล้อม.....	802
7. สัมมาสติ.....	803
- คำจำกัดความ.....	803
- สติในฐานะอัปมาทธรรม.....	804

- สถิติพิจารณาโดยคุณค่าทางสังคม.....	807
- บทบาทของสถิติในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการกำจัดอาสวกิเลส.....	808
- สถิติปฏิฐานในฐานะสัมมาสถิติ.....	810
- สาระสำคัญของสถิติปฏิฐาน.....	812
ก. กระบวนการปฏิบัติ.....	815
ข. ผลของการปฏิบัติ.....	817
- เหตุใดสถิติที่ตามทันปัจจุบัน จึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา.....	819
8. สัมมาสมาธิ.....	824
ก. ความหมาย.....	824
ข. ระดับของสมาธิ.....	826
ค. สิ่งที่ไม่ใช่สมาธิ หรือศัตรูของสมาธิ.....	828
ง. ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ.....	830
จ. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ.....	833
ฉ. วิธีเจริญหรือฝึกสมาธิ.....	839
1) การเจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาติ.....	841
2) การเจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท หรือฝึกสมาธิด้วยงาน.....	842
3) การเจริญสมาธิอย่างสามัญ หรือฝึกสมาธิโดยใช้สตินำ.....	848
4) การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน.....	849
ปัลลิว.....	850
กรรมฐาน 40.....	850
จริยาและจริต 6.....	853
นิมิต 3 และภาวนา 3.....	857
ช. ตัวอย่างวิธีเจริญสมาธิ : อานาปานสติ – สาระสำคัญ.....	858
1. เตรียมการ.....	863
2. ขั้นตอนปฏิบัติ คือ ลงมือกำหนดลมหายใจ.....	864
ญ. ผลสำเร็จและขอบเขตความสำคัญของสมาธิ.....	867
ฎ. องค์ประกอบต่าง ๆ ที่คำจุน เกื้อหนุน และเสริมประโยชน์ของสมาธิ.....	870
1) ฐาน ปทัฏฐฐาน และที่หมายของสมาธิ.....	870
2) องค์ประกอบร่วมของสมาธิ: องค์ฌาน.....	872
3) เครื่องวัดความพร้อม: อินทรีย์.....	875
4) สนาบปฏิบัติการทวปัญญา: โพชนงค์.....	879
5) ความพร้อมเพรียงขององค์มรรค: ธรรมสามัคคี.....	885

● ปฏิปทา 4.....	888
● สรุปรธรรม.....	889
- บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ 1 : การเจริญสติปัฏฐาน คือการอยู่อย่างไม่มีทุกข์ที่จะต้องดับ.....	891

บทสรุป

บทที่ 22 อริยสัจ 4.....	893 - 924
- ฐานะและความสำคัญของอริยสัจ.....	893
- ความหมายของอริยสัจ.....	895
- อริยสัจกับปัจจุสมุปบาท.....	897
- กิจในอริยสัจ.....	901
- แนวอธิบายอริยสัจโดยสังเขป.....	905
● พระรัตนตรัย.....	911
● ไตรสิกขา.....	914
- วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ.....	917
- คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ.....	920
- สรุปพุทธธรรมลงในอริยสัจ.....	920
- บันทึกพิเศษเสริมบทสรุป : ข้อสังเกตบางประการในการศึกษาพุทธธรรม.....	923
บันทึกของผู้เขียน.....	925
บรรณานุกรม.....	935
ดัชนี	941

แทรกเพิ่ม

บทที่ 3

- คำอธิบายไตรลักษณ์ตามหลักวิชาในคัมภีร์.....	70
- คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์.....	70/36
- พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์.....	78/1

บทที่ 4 :

บันทึกที่ 6 : ความหมายของภวตัณหาและวิภวตัณหา.....	150/1
ดัชนีภาคผนวก.....	1139

พุทธธรรม

พุทธธรรม

หรือ

กฎธรรมชาติดีและคุณค่าสำหรับชีวิต

ความนำ

สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน

พระพุทธรศาสนา นั้น เมื่อมองในทัศนะของคนสมัยใหม่ มักเกิดปัญหขึ้นบ่อย ๆ ว่า เป็นศาสนา (religion) หรือเป็นปรัชญา (philosophy) หรือว่าเป็นเพียงวิธีครองชีวิตแบบหนึ่ง (a way of life) เมื่อปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นเหตุให้ต้องถกเถียงหรือแสดงเหตุผล ทำให้เรื่องยืดยาวออกไป อีกทั้งมติในเรื่องนี้ ก็แตกต่างไม่ลงเป็นแบบเดียวกัน ทำให้เป็นเรื่องพินเผื่อ ไม่มีที่สิ้นสุด ในที่นี้ แม้จะเขียนเรื่องพุทธธรรมไว้ในหมวดปรัชญา¹ ก็จะไม่พิจารณาปัญหานี้เลย มุ่งแสดงแต่ในขอบเขตว่า พุทธธรรมสอนว่าอย่างไร มีเนื้อหาอย่างไรเท่านั้น ส่วนที่ว่าพุทธธรรมจะเป็นปรัชญาหรือไม่ ให้เป็นเรื่องของปรัชญาเองที่จะมีขอบเขตครอบคลุมหรือสามารถตีความให้ครอบคลุมถึงพุทธธรรมได้หรือไม่ โดยที่ว่าพุทธธรรม ก็คือพุทธธรรม และยังคงเป็นพุทธธรรมอยู่นั่นเอง มีข้อจำกัดเพียงอย่างเดียวว่า หลักการหรือคำสอนใดก็ตาม ที่เป็นเพียงการคิดค้นหาเหตุผลในเรื่องความจริงเพื่อสนองความต้องการทางปัญญาโดยมิได้มุ่งหมายและมิได้แสดงแนวทางสำหรับประพฤติดิปฏิบัติในชีวิตจริง อันนั้น ให้ถือว่า ไม่ใช่พระพุทธรศาสนา โดยเฉพาะอย่างที่ดีว่า เป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธรเจ้า ซึ่งในที่นี้เรียกว่าพุทธธรรม

การประมวลคำสอนในพระพุทธรศาสนามาวางเป็นข้อสรุปลงว่า พุทธธรรมที่พระพุทธรเจ้าทรงสอนและทรงมุ่งหมายแท้จริง เป็นอย่างไรนั้น เป็นเรื่องยาก แม้จะยกข้อความในคัมภีร์ซึ่งถือกันว่าเป็นพุทธพจน์มาอ้าง เพราะคำสอนในคัมภีร์มีปริมาณมากมาย มีแง่ด้านระดับความลึกซึ้งต่าง ๆ กัน และขึ้นต่อการตีความของบุคคล โดยใช้สติปัญญาและความสุจริตใจหรือไม่เพียงไรด้วย ในบางกรณี ผู้ตีความเห็นต่างกันสองฝ่าย อาจยกข้อความในคัมภีร์มาสนับสนุนความคิดเห็นของตนได้ด้วยกันทั้งคู่ การวินิจฉัยความจริงขึ้นต่อความแม่นยำในการจับสาระสำคัญ และความกลมกลืนสอดคล้องแห่งหลักการและหลักฐานที่แสดงทั้งหมดโดยหน่วยรวมเป็นข้อสำคัญ แม้กระนั้น เรื่องที่แสดงและหลักฐานต่าง ๆ ก็มักไม่กว้างขวางครอบคลุมพอ จึงหนีไม่พ้นจากอิทธิพลความเห็นและความเข้าใจพื้นฐานต่อพุทธธรรมของบุคคลผู้แสดงนั้น ในเรื่องนี้ เห็นว่ายังมีองค์ประกอบอีกอย่างหนึ่งที่ควรนำมาเป็นเครื่องวินิจฉัยด้วย คือความเป็นไปในพระชนมชีพ และพระปฏิบัติขององค์สมเด็จพระบรมศาสดา ผู้เป็นแหล่งหรือที่มาของคำสอนเอง บุคลิกและสิ่งที่ผู้สอนได้กระทำ อาจช่วยแสดงความประสงค์ที่แท้จริงของผู้สอนได้ดีกว่าคำสอนที่ปรากฏในคัมภีร์ หรืออย่างน้อยก็เป็นเรื่องประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ถึงหากจะมีผู้ติง

¹ เมื่อแรกเขียน ได้รับอาราธนาให้เรียบเรียงพุทธธรรมเป็นบทความร่วมในหมวดปรัชญา

ว่า องค์ประกอบข้อนี้ ก็ได้จากคัมภีร์ต่าง ๆ เช่นเดียวกับคำสอน และขึ้นต่อการตีความได้เหมือนกัน แม้กระนั้น ก็ยังต้องยอมรับอยู่นั่นเองว่า เป็นเครื่องประกอบให้การพิจารณาที่มีประโยชน์มาก

จากหลักฐานต่าง ๆ ทางฝ่ายคัมภีร์และประวัติศาสตร์ พอจะวาดภาพเหตุการณ์และสภาพสังคมครั้งพุทธกาลได้คร่าว ๆ ดังนี้

พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในชมพูทวีป เมื่อประมาณ 2,600 ปีล่วงมาแล้ว ทรงประสูติในวรรณะกษัตริย์ พระนามเดิมว่า เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ ผู้ครองแคว้นศากยะ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของชมพูทวีป ดิดเชิงเขาหิมาลัย ในฐานะโอรสกษัตริย์และเป็นความหวังของราชตระกูล พระองค์จึงได้รับการปรนปรีด้วยโลกียสุขต่าง ๆ อย่างเพียบพร้อม และได้ทรงเสวยความสุขอยู่เช่นนี้เป็นเวลานานถึง 29 ปี ทรงมีทั้งพระชายาและพระโอรส

ครั้งนั้น ในทางการเมือง รัฐบาลรัฐที่ปกครองแบบราชาธิปไตยกำลังเรืองอำนาจขึ้น และกำลังพยายามทำสงครามแผ่ขยายอำนาจและอาณาเขตออกไป รัฐหลายรัฐโดยเฉพาะที่ปกครองแบบสามัคคีธรรม (หรือแบบสาธารณรัฐ) กำลังเสื่อมอำนาจลงไปเรื่อย ๆ บางรัฐก็ถูกปราบรวมเข้าในรัฐอื่นแล้ว บางรัฐที่ยังเข้มแข็งก็อยู่ในสภาพตึงเครียด สงครามอาจเกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ แม้รัฐใหญ่ที่เรืองอำนาจ ก็มีการขัดแย้งรบพุ่งกันบ่อย ๆ ในทางเศรษฐกิจ การค้าขายกำลังขยายตัวกว้างขวางขึ้น เกิดมีคนประเภทหนึ่งมีอิทธิพลมากขึ้นในสังคม คือพวกเศรษฐี ซึ่งมีสิทธิมีเกียรติยศและอิทธิพลมากขึ้นแม้ในราชสำนัก ในทางสังคม คนแบ่งออกเป็น 4 วรรณะตามหลักคำสอนของศาสนาพราหมณ์ มีสิทธิเกียรติฐานะทางสังคมและอาชีพการงานแตกต่างกันไปตามวรรณะของตน ๆ แม้นักประวัติศาสตร์ฝ่ายฮินดูจะว่าการถือวรรณะในยุคนั้น ยังไม่เคร่งครัดนัก แต่อย่างน้อยคนวรรณะศูทร ก็ไม่มีสิทธิที่จะฟัง หรือกล่าวความในพระเวทอันเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์ได้ ทั้งมีกำหนดโทษไว้อย่างรุนแรงถึงผ่าร่างกายเป็น 2 ซีกด้วย และคนจัณฑาลหรือพวกนอกวรรณะก็ไม่มีสิทธิได้รับการศึกษาเลย การกำหนดวรรณะที่ใช้ชาติกำเนิดเป็นเครื่องแบ่งแยก โดยเฉพาะพวกพราหมณ์กำลังพยายามยกตนขึ้น ถือตนว่าเป็นวรรณะสูงสุด ส่วนในทางศาสนา พวกพราหมณ์เหล่านั้น ซึ่งเป็นผู้รักษาศาสนาพราหมณ์สืบต่อกันมา ก็ได้พัฒนาคำสอนในด้านลัทธิพิธีกรรมต่าง ๆ ให้ลึกซับซ้อนใหญ่โตโอ้อวดขึ้น พร้อมกับที่ไร้เหตุผลลงโดยลำดับ การที่ทำดังนี้ มิใช่เพียงเพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนาเท่านั้น แต่มุ่งสนองความต้องการของผู้มีอำนาจที่จะแสดงเกียรติยศความยิ่งใหญ่ของตนประการหนึ่ง และด้วยมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนที่จะได้จากผู้มีอำนาจเหล่านั้นอย่างหนึ่ง พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนชักจูงให้คนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากขึ้น เพราะหวังผลตอบแทนเป็นทรัพย์สมบัติและกามสุขต่าง ๆ พร้อมกันนี้ ก็ก่อความเดือดร้อนแก่คนชั้นต่ำ พวกทาสกรรมกรที่ต้องทำงานหนัก และการทารุณต่อสัตว์ด้วยการฆ่าบูชายัญญูครั้งละเป็นจำนวนมาก ๆ¹

ในเวลาเดียวกันนี้ พราหมณ์จำนวนหนึ่งได้คิดว่าพิธีกรรมต่าง ๆ ไม่สามารถให้ตนประสบชีวิต

¹ ดู ภาสกรนัย, ขุ.สุ.25/381/450 และ พราหมณ์ธัมมิกสูตร, ขุ.สุ.25/322/323 เป็นต้น

นิรันดรได้ จึงได้เริ่มคิดเอาจริงเอาจังกับปัญหาเรื่องชีวิตนิรันดร และหนทางที่จะนำไปสู่ภาวะเช่นนั้น ถึงกับยอมปลีกตัวออกจากสังคมไปคิดค้นแสวงคำตอบอาศัยความวิเวกอยู่ในป่า และคำสอนของศาสนาพราหมณ์ในยุคนั้น ซึ่งเรียกว่า ยุคอุปนิษัท ก็มีความขัดแย้งกันเองมาก บางส่วนอธิบายเพิ่มเติมเรื่องพิธีกรรมต่าง ๆ บางส่วนกลับประณามพิธีกรรมเหล่านั้น และในเรื่องชีวิตนิรันดรก็มีความเห็นต่าง ๆ กัน มีคำสอนเรื่องอาตมันแบบต่าง ๆ ที่ขัดกัน จนถึงขั้นสุดท้ายที่ว่า อาตมัน คือพรหมัน เป็นที่มาและแทรกซึมอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง มีภาวะที่อธิบายไม่ได้อย่างที่เรียกว่า “เนติ เนติ” (ไม่ใช่ นั่น ไม่ใช่ นั่น) เป็นจุดหมายสูงสุดของการบำเพ็ญเพียรทางศาสนา และพยายามแสดงความหมายโต้ตอบปัญหาเกี่ยวกับเรื่องสภาพของภาวะเช่นนั้น พร้อมกับที่ทรวงแหวนความรู้เหล่านี้ไว้ในหมู่พวกตน

พร้อมกันนั้น นักบวชอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเบื่อบรรยากาศต่อความไร้สาระแห่งชีวิตในโลกนี้ ก็ได้ไปบำเพ็ญเพียรแบบต่าง ๆ ตามวิธีการของพวกตน ๆ ด้วยหวังว่าจะได้พบชีวิตอมตะหรือผลสำเร็จอันวิเศษอัศจรรย์ต่าง ๆ ที่ตนหวัง บ้างก็บำเพ็ญตบะทรมานตนด้วยประการต่าง ๆ ตั้งตั้งแต่อดอาหารไปจนถึงการทรมานร่างกายแบบแปลก ๆ ที่คนธรรมดาคิดไม่ถึงว่าจะจะเป็นไปได้ บ้างก็บำเพ็ญสมาธิจนถึงกล่าวว่าการปาฏิหาริย์ได้ต่าง ๆ บ้างก็สามารถบำเพ็ญจนได้ถึงรูปสมาบัติ อรูปสมาบัติ

อีกด้านหนึ่ง นักบวชประเภทที่เรียกว่าสมณะอีกหลายหมู่หลายพวก ซึ่งได้สละเหย้าเรือนออกบวชแสวงหาจุดหมายชีวิตเช่นเดียวกัน ก็ได้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปในบ้านเมืองต่าง ๆ ถกเถียงถามปัญหากันบ้าง ตั้งตนเป็นศาสดาแสดงทัศนะของตนต่าง ๆ กันหลายแบบหลายอย่าง จนปรากฏว่า เกิดมีลัทธิต่าง ๆ ขึ้นเป็นอันมาก¹ เฉพาะที่เด่น ๆ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา ถึง 6 ลัทธิ²

สภาพเช่นนี้ จะสรุปสั้น ๆ คงได้ความว่ายุคนั้น คนพวกหนึ่งกำลังรุ่งเรืองขึ้นด้วยอำนาจศาสนาและกำลังผลิตผลิตเมล็ดมาแสวงหาทรัพย์สมบัติและความสุขทางวัตถุต่าง ๆ พร้อมกับที่คนหลายพวกกำลังมีฐานะและความเป็นอยู่ต่ำลง ๆ ทุกที ไม่ค่อยได้รับความเหลียวแล ส่วนคนอีกพวกหนึ่ง ก็ปลีกตัวออกไปเสียจากสังคมทีเดียว ไปมุ่งมั่นค้นหาความจริงในทางปรัชญา โดยมีได้ใส่ใจสภาพสังคมเช่นเดียวกัน

เจ้าชายสิทธัตถะ ทรงได้รับความปรนปรีด้วยโลกีย์สุขอยู่เป็นเวลานานถึง 29 ปี และมีชื่อเสียงปรนปรีเอาใจเท่านั้น ยังได้ทรงถูกปิดกั้นไม่ให้พบเห็นสภาพความเป็นอยู่ที่ระคนด้วยความทุกข์ของสามัญชนทั้งหลายด้วย แต่สภาพเช่นนี้ไม่สามารถถูกปิดบังจากพระองค์ได้เรื่อยไป ปัญหาเรื่องความทุกข์ ความเดือดร้อนต่าง ๆ ของมนุษย์อันรวมเด่นอยู่ที่ความแก่ เจ็บ และตาย เป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์ต้องครุ่นคิดแก้ไข ปัญหานี้ คิดสะท้อนออกไปในวงกว้างให้เห็นสภาพสังคม ที่คนพวกหนึ่งได้เปรียบกว่า ก็แสวงหาแต่โอกาสที่จะหาความสมบูรณ์พูนสุขใส่ตน แข่งขันแย่งชิงเบียดเบียนกัน หมกมุ่นมัวเมาอยู่ใน

¹ ตามหลักฐานในคัมภีร์ ว่า ลัทธิทั้งฝ่ายสมณะ และฝ่ายพราหมณ์ แยกเป็นทิวหรือทฤษฏีได้ถึง 62 อย่าง (ที.สี.9/27-90/16-53)

² สภพมพุทธวิปยุคนี้ ดูใน G. C. Pande, *Studies in the Origins of Buddhism* (India: University of Allahabad, 1957), pp. 310-368 เป็นต้น

ความสุขเหล่านั้น ไม่ต้องคิดถึงความสุขทุกข์ยากเดือดร้อนของใคร ๆ ดำรงชีวิตอยู่อย่างทาสของวัตถุ ยามสุขก็ละเมอฝันเผลออยู่ในความคับแคบของจิตใจ ถึงคราวถูกความทุกข์เข้าครอบงำก็ลุ่มหลงไร้สติเหี่ยวแห้งคับแค้นเกินสมควร แล้วก็แก่เจ็บตายไปอย่างไร้สาระ ฝ่ายคนที่เสียเปรียบ ไม่มีโอกาส ถูกบีบคั้นกดขี่อยู่อย่างคับแค้น แล้วก็แก่เจ็บตายไปโดยไร้ความหมาย เจ้าชายสิทธัตถะทรงมองเห็นสภาพเช่นนี้แล้ว ทรงเบื่อหน่ายในสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ มองเห็นความสุขความปรนเปรอเหล่านั้นเป็นของไร้สาระ ทรงคิดหาทางแก้ไขจะทำให้มีความสุขที่มั่นคง เป็นแก่นสาร ทรงคิดแก้ปัญหาที่ไม่ตก และสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ท่ามกลางความเย้ายวนสับสนวุ่นวายเช่นนั้น ไม่อานวยแก่การใช้ความคิดที่ได้ผล ในที่สุดทรงมองเห็นภาพพวงสมณะ ซึ่งเป็นผู้ได้ปลีกตัวจากสังคม ไปค้นคว้าหาความจริงต่าง ๆ โดยมีความเป็นอยู่ง่าย ๆ ปราศจากกังวล และสะดวกในการแสวงหาความรู้และคิดหาเหตุผล สภาพความเป็นอยู่แบบนี้จะช่วยพระองค์ให้แก้ปัญหานี้ได้ และบางทีสมณะพวกนั้น ที่ไปคัดค้านหาความจริงกันต่าง ๆ บางคนอาจมีอะไรบางอย่างที่พระองค์จะเรียนรู้ได้บ้าง

เมื่อถึงขั้นนี้ เจ้าชายสิทธัตถะจึงเสด็จออกบรรพชาอย่างพวงสมณะที่มีอยู่แล้วในสมัยนั้น พระองค์ได้เสด็จจาริกไปศึกษาหาความรู้เท่าที่พวกนักบวชสมัยนั้นจะรู้และปฏิบัติกัน ทรงศึกษาทั้งวิธีการแบบโยคะ ทรงบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมาบัติ ถึงอุปสมภาตขั้นสูงสุด ทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้ตามวิธีการของโยคะนั้น ทรงบำเพ็ญตบะทรมานพระองค์ ในที่สุดก็ทรงตัดสินใจว่า วิธีการของพวกนักบวชเหล่านี้ทั้งหมด ไม่สามารถแก้ปัญหาตามที่พระองค์ทรงประสงค์ได้ เมื่อเทียบกับชีวิตของพระองค์ก่อนเสด็จออกบรรพชาแล้ว ก็นับว่าเป็นการดำรงชีวิตอย่างเอียงสุดทั้งสองฝ่าย พระองค์จึงทรงหันมาดำเนินการคิดค้นของพระองค์เองต่อมา จนในที่สุดได้ตรัสรู้¹ ธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบนี้ ต่อมาเมื่อทรงนำไปแสดงให้ผู้อื่นฟัง ทรงเรียกว่า “มัชฌิมาธรรม” หรือ หลักธรรมสายกลาง และทรงเรียกข้อปฏิบัติอันเป็นระบบที่พระองค์ทรงบัญญัติขึ้นว่า “มัชฌิมาปฏิบัติ” หรือ ทางสายกลาง

จากความท่อนี้จะมองเห็นทัศนะตามแนวพุทธธรรมว่า การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างลุ่มหลงหมกมุ่นปล่อยตัวไปเป็นทาสตามกระแสกิเลสก็ดี การหลีกหนีออกไปโดยสิ้นเชิง ไม่เกี่ยวข้องรับผิดชอบอย่างใดต่อสังคมอยู่อย่างทรมานตนก็ดี นับว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ผิดเอียงสุดด้วยกันทั้งสองอย่าง ไม่สามารถให้มนุษย์ดำรงชีวิตอย่างมีความหมายแท้จริงได้

เมื่อตรัสรู้แล้วเช่นนี้ พระองค์จึงเสด็จกลับคืนมาทรงเริ่มตั้นงานสั่งสอนพุทธธรรมเพื่อประโยชน์แก่สังคมของชาวโลกอย่างหนักแน่นจริงจัง และทรงดำเนินงานนี้จนตลอด 45 ปี แห่งพระชนมชีพพระยะหลัง

แม้ไม่พิจารณาเหตุผลด้านอื่น มองเฉพาะในแง่สังคมอย่างเดียวก็จะเห็นว่า พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์สุขแก่สังคมสมัยนั้น จะสำเร็จผลดีที่สุดก็ด้วยการทำงานในบรรพชิตเพศเท่านั้น

¹ พุทธประวัติก่อนนี้ ดู สคารวสูตร, ม.ม.13/738-757/669-688 เป็นต้น

พระองค์จึงได้ทรงชักจูงคนชั้นสูงจำนวนมากให้ละความมั่งมีศรีสุข ออกบวชศึกษาเข้าถึงธรรมของพระองค์แล้ว ร่วมทำงานอย่างเสียสละอุทิศตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ด้วยการจาริกไปเข้าถึงคนทุกชั้นวรรณะ และทุกถิ่นที่จะไปถึงได้ ทำให้บำเพ็ญประโยชน์ได้กว้างขวาง อีกประการหนึ่ง คณะสงฆ์เองก็เป็นแหล่งแก้ปัญหาสังคมได้อย่างสำคัญ เช่น ในข้อว่า ทุกคนไม่ว่าจะเกิดในวรรณะใด เข้าบวชแล้วก็มีสิทธิเสมอกันทั้งสิ้น ส่วนเศรษฐกิจ ฤดูหอบดี ผู้ยังไม่พร้อมที่จะเสียสละได้เต็มที่ก็ให้ครองเรือนอยู่เป็นอุบาสก คอยช่วยให้กำลังแก่คณะสงฆ์ในการบำเพ็ญกรณียกิจของท่าน และนำทรัพย์สมบัติของตนออกบำเพ็ญประโยชน์สงเคราะห์ประชาชนไปด้วยพร้อมกัน

การบำเพ็ญกรณียกิจทั้งของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก มีวัตถุประสงค์และขอบเขตกว้างขวางเพียงใด จะเห็นได้จากพุทธพจน์ตั้งแต่ครั้งแรกที่ส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวเทพและมนุษย์ทั้งหลาย”¹

พุทธธรรมนั้นมีขอบเขตในทางสังคมที่จะให้ใช้ได้และเป็นประโยชน์แก่บุคคลประเภทใดบ้าง พึงเห็นได้จากพุทธพจน์ในปาสาทิกสูตร ซึ่งสรุปความได้ว่า

พรหมจรรย์ (คือพระศาสนา) จะชื่อว่าสำเร็จผลแพร่หลายกว้างขวาง เป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เป็นปึกแผ่น ถึงขั้นที่ว่า เทวดาและมนุษย์ประกาศไว้ดีแล้ว ต่อเมื่อมีองค์ประกอบต่อไปนี้ครบถ้วน คือ

1. องค์พระศาสดา เป็นเถระ รัตติกัญญ ล่วงกาล ผ่านวัยมาโดยลำดับ
2. มีภิกษุสาวกที่เป็นเถระ มีความรู้เชี่ยวชาญ ได้รับการฝึกฝนอบรมอย่างดี แก่กล้ากล้าอาญาญ บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ สามารถแสดงธรรมให้เห็นผลจริงจึง กำราบปรีวาท (ลัทธิที่ขัดแย้ง หรือวาทะฝ่ายตรงข้าม) ที่เกิดขึ้นให้สำเร็จเรียบร้อยโดยถูกต้องตามหลักธรรม และมีภิกษุสาวกชั้นปุนกลางและชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
3. มีภิกษุณีสาวิกา ชั้นเถรี ชั้นปุนกลาง และชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
4. มีอุบาสกทั้งประเภทพรหมจารี และประเภทครองเรือนเสวยกามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
5. มีอุบาสิกาทั้งประเภทพรหมจารี และประเภทครองเรือนเสวยกามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

เพียงแต่ขาดอุบาสิกาประเภทครองเรือนเสียอย่างเดียว พรหมจรรย์ ก็ยังไม่ชื่อว่าเจริญบริบูรณ์เป็นปึกแผ่นดี²

¹ วินย.4/32/39

² ดู ปาสาทิกสูตร ที.ปา.11/104/135

ความตอนนั้นแสดงว่า พุทธธรรมเป็นคำสอนที่มุ่งสำหรับคนทุกประเภท ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ คือ ครอบคลุมสังคมทั้งหมด

ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม

ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมนั้น สรุปได้ 2 อย่าง คือ

1. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมนิพพาน” หรือเรียกเต็มว่า “มัชฌิมนิพพาน-เทศนา” ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายามที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีดัดแปลงสร้างทฤษฎีต่าง ๆ ขึ้นแล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้น ๆ ด้วยการแก่งความจริงทางปรัชญา
2. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จคือ ความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นสายกลางนี้เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่น ๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิต หรือ คฤหัสถ์ เป็นต้น

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการกระทำ (กรรมวาท และกิริยาท) เป็นศาสนาแห่งความเพียรพยายาม (วิริยาท)¹ ไม่ใช่ศาสนาแห่งการอ้อนวอนปรารภหรือศาสนาแห่งความห่วงหวังกังวล การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริง ๆ ในโลกนี้ และเริ่มแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักที่เรียกว่า มัชฌิมนิพพานเทศนาก็ดี การประพฤติตามมรรคาที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทาที่ดี เป็นสิ่งที่ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในสภาพและระดับชีวิตอย่างไร สามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้น ๆ ถ้าความห่วงใยในเรื่องชีวิตหลังจากโลกนี้มีอยู่ ก็จงทำชีวิตดีงามอย่างที่ต้องการนั้นให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังขึ้นมาด้วยการประพฤติปฏิบัติแต่บัดนี้ จงมั่นใจตนเองว่าจะต้องไปดีโดยไม่ต้องกังวลหรือหวาดหวั่นต่อโลกหน้านั้นเลย² ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันโดยธรรมชาติ ที่จะเข้าถึงผลสำเร็จเหล่านี้ แม้ว่าความสามารถจะต่างกัน ทุกคนจึงควรได้รับโอกาสเท่าเทียมกันที่จะสร้างผลสำเร็จนั้นตามความสามารถของตน และความสามารถนั้น ก็เป็นสิ่งดัดแปลงเพิ่มพูนได้ จึงควรให้ทุกคนมีโอกาสที่จะพัฒนาความสามารถของตนอย่างดีที่สุด และแม้ว่าผลสำเร็จที่แท้จริงทุกคนจะต้องทำด้วยตนเอง โดยตระหนักในความรับผิดชอบของตนอย่างเต็มที่ แต่ทุกคนก็เป็นอุปกรณ์ในการช่วยตนเองของคนอื่นได้ ดังนั้นหลักอปมาทธรรม และหลักความมีกัลยาณมิตร จึงเป็นหลักธรรมที่เด่น และเป็นข้อที่เน้นหนักทั้งสองอย่าง ในฐานะความรับผิดชอบต่อตนเองฝ่ายหนึ่ง กับปัจจัยภายนอกที่จะช่วยเสริมอีกฝ่ายหนึ่ง

¹ เช่น อภ.ติก.20/577/369

² เช่น ส.ม.19/1572/487

หากยกเอาผลงานและพระจริยาของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นหลักพิจารณา จะมองเห็นแนวทางการบำเพ็ญพุทธกิจที่สำคัญหลายอย่าง เช่น ทรงพยายามล้มล้างความเชื่อถือองมงายในเรื่องพิธีกรรมอันเหลวไหลต่าง ๆ โดยเฉพาะการบูชาอัญญ ด้วยการสอนย้ำถึงผลเสียหายและความไร้ผลของพิธีกรรมเหล่านั้น ทั้งนี้เพราะอัญญพิธีเหล่านั้น ทำให้คนมัวแต่คิดหวังพึ่งเหตุปัจจัยในภายนอก อย่างหนึ่ง ทำให้คนกระหายทะยานและคิดหมกมุ่นในผลประโยชน์ทางวัตถุเพิ่มพูนความเห็นแก่ตน ไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของเพื่อนมนุษย์และสัตว์ อย่างหนึ่ง ทำให้คนคิดหวังแต่เรื่องอนาคต จนไม่คิดปรับปรุงปัจจุบันอย่างหนึ่ง แล้วกลับทรงสอนย้ำหลักการให้ทาน ให้เสียสละแบ่งปันและสงเคราะห์กันในสังคม สิ่งต่อไปที่ทรงพยายามสอนหักล้าง คือระบบความเชื่อถือเรื่องวรรณะ ที่นำเอาชาติกำเนิดมาเป็นขีดขั้นจำกัดสิทธิและโอกาสทั้งในทางสังคมและทางจิตใจของมนุษย์ ทรงตั้งคณะสงฆ์ที่เปิดรับคนจากทุกวรรณะให้เข้าสู่ความเสมอภาคกัน เหมือนทะเลที่รับน้ำจากแม่น้ำทุกสายกลมกลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน¹ ทำให้เกิดสถาบันวัด ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นศูนย์กลางเผยแผ่วัฒนธรรมและการศึกษาที่สำคัญยิ่ง จนศาสนาฮินดูต้องนำไปจัดตั้งขึ้นบ้างในศาสนาของตน เมื่อหลังพุทธกาลแล้วราว 1,400 หรือ 1,700 ปี² ทรงให้สิทธิแก่สตรีที่จะได้รับประโยชน์จากพุทธธรรม เข้าถึงจุดหมายสูงสุดที่พุทธธรรมจะให้เข้าถึงได้ เช่นเดียวกับบุรุษ แม้ว่าการให้สิทธินี้ จะต้องทรงกระทำด้วยความหนักพระทัย และด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่ง ที่จะเตรียมการวางรูปให้สภาพการณ์ได้สิทธิของสตรีนี้ดำรงอยู่ด้วยดีในสภาพสังคมสมัยนั้น เพราะสิทธิของสตรีในการศึกษาอบรมทางจิตใจได้ถูกศาสนาพระเวทค่อย ๆ จำกัดแคบเข้ามาจนปิดตายแล้วในสมัยนั้น ประการต่อไป ทรงสั่งสอนพุทธธรรมด้วยภาษาสามัญที่ประชาชนใช้ เพื่อให้ทุกคนทุกชั้น ทุกระดับการศึกษา ได้รับประโยชน์จากธรรมนี้ทั่วถึง ตรงข้ามกับศาสนาพราหมณ์ที่ยึดความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท และจำกัดความรู้ชั้นสูงไว้ในวงแคบของพวกตนด้วยวิธีการต่าง ๆ โดยเฉพาะคือด้วยการใช้ภาษาเดิมของสันสกฤตซึ่งรู้จักในหมู่พวกตนเป็นสื่อถ่ายทอดและรักษาคัมภีร์ แม้ต่อมาจะมีผู้ขออนุญาตพระพุทธเจ้าให้ยกพุทธพจน์ขึ้นสู่ภาษาพระเวท พระองค์ก็ไม่ทรงอนุญาต ทรงยืนยันให้ใช้ภาษาของประชาชนตามเดิม³ ประการต่อไป ทรงปฏิเสธโดยสิ้นเชิงที่จะทำเวลาให้สูญเสียไปกับการถกเถียงปัญหาที่เกี่ยวกับการแก่งความจริงทางปรัชญา ซึ่งไม่อาจนำมาพิสูจน์ให้เห็นได้ด้วยวิธีแสดงเหตุผลทางคำพูด ถ้าใครถามปัญหาเช่นนี้ พระองค์จะทรงยับยั้งเสีย แล้วจึงผู้นั้นกลับมาสู่ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องที่เขาจะต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติได้ในชีวิตจริงโดยทันที⁴ สิ่งที่จะพึงรู้ได้ด้วยคำพูด ทรงแนะนำด้วยคำพูด สิ่งที่จะพึงรู้ด้วยการเห็น ทรงให้เขาดู มิใช่ให้ดูสิ่งที่จะต้องเห็นด้วยคำพูด และทรงสอนพุทธธรรมโดยปริยายต่าง ๆ เป็นอันมาก มีคำสอนหลายระดับ ทั้งสำหรับผู้ครองเรือน ผู้ดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ผู้ละ

¹ ดู อนุ.อุฎจก.23/109/205 และ ที.ปา.11/71/107 เป็นต้น

² ดู P. V. Bapat, *2500 Years of Buddhism*, (1959), p. 355 และ S. Dutt, *Buddhist Monks and Monasteries of India*, (1962), p. 210 เป็นต้น

³ ดู วินย.7/181/70.

⁴ ดู อนุ.ทสก.24/95-96/206-212; ม.ม.13/147-152/143-153 เป็นต้น

เรือนแล้ว ทั้งคำสอนเพื่อประโยชน์ทางวัตถุ และเพื่อประโยชน์ลึกซึ้งทางจิตใจ เพื่อให้ทุกคนได้รับประโยชน์จากพุทธธรรมทั่วถึงกัน พุทธกิจที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องยืนยันข้อสรุปความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธธรรมที่พูดมาแล้วข้างต้น

การที่ต้องทรงสอนพุทธธรรมท่ามกลางวัฒนธรรมแบบพราหมณ์ และความเชื่อถือตามลัทธิต่าง ๆ ของพวกสมณะสมัยนั้น ทำให้พระพุทธเจ้าต้องทรงเกี่ยวข้องกับถ้อยคำทางศาสนาในลัทธิความเชื่อถือเหล่านั้น ทั้งโดยการทรงได้รับฟัง และการตรัสพาดพิงถึง และโดยที่พระองค์ทรงมีพระประสงค์ให้พุทธธรรมเผยแพร่ไปเป็นที่เข้าใจและเป็นประโยชน์แก่ประชาชนอย่างกว้างขวางในเวลาอันรวดเร็ว จึงปรากฏว่าพระองค์ทรงมีวิธีการปฏิบัติต่อถ้อยคำทางศาสนาเหล่านี้ เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ ไม่ทรงนิยมหักล้างความเชื่อถือเดิมในรูปถ้อยคำที่ใช้ ทรงหักล้างเฉพาะแต่ตัวความเชื่อถือที่แฝงอยู่เป็นความหมายของถ้อยคำเหล่านั้นเท่านั้น กล่าวคือ ไม่ทรงปฏิเสธหรือขัดแย้งด้วยวิธีรุนแรง ทรงนิยมการเปลี่ยนแปลงแบบไม่รู้สึกรู้ส หรือแบบโอนอ่อนผ่อนตามมากกว่า โดยนัยนี้ พระองค์จึงทรงนำคำบัญญัติที่ใช้กันอยู่ในศาสนาเดิมมาใช้ในความหมายใหม่ตามแนวของพุทธธรรมโดยเฉพาะบ้าง ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้อยู่เดิมบ้าง เช่น ใช้ “พรหม” เป็นชื่อของสัตว์โลกที่เกิดตายประเภทหนึ่งบ้าง หมายถึงบิดามารดาบ้าง ทรงเปลี่ยนความเชื่อถือเรื่องกราบไหว้ทิศ 6 ตามธรรมเนียมมาเป็นกรปฏิบัติหน้าที่และรักษาความสัมพันธ์รูปต่าง ๆ ในสังคม เปลี่ยนความหมายของการบูชาไฟศักดิ์สิทธิ์สำหรับยัญพิธี 3 อย่างของพราหมณ์ มาเป็นความรับผิดชอบทางสังคมต่อบุคคล 3 ประเภท เปลี่ยนการตัดสินความเป็นพราหมณ์และอารยะโดยชาติกำเนิด มาเป็นตัดสินด้วยการประพฤติปฏิบัติ บางครั้งทรงสอนให้ถึงความหมายบางส่วนในคำสอนของศาสนาเดิมมาใช้แต่ในทางที่ติงามและเป็นประโยชน์ คำสอนใดในศาสนาเดิม ถูกต้องติงาม ก็ทรงรับรอง โดยถือความถูกต้องติงามเป็นของสากลโดยธรรมชาติ ในกรณีที่หลักความประพฤติปฏิบัติในศาสนาเดิมมีความหมายหลายอย่าง ทรงชี้แจงว่าแง่ใดถูก แ่งใดผิด ทรงยอมรับและให้ประพฤติปฏิบัติแต่ในแง่ที่ติงามถูกต้อง บางครั้งทรงสอนว่าความประพฤติปฏิบัติที่ผิดพลาดเสียหายบางอย่างของศาสนาเดิมในสมัยนั้น เป็นความเสื่อมโทรมที่เกิดขึ้นในศาสนานั้นเอง ซึ่งในครั้งดั้งเดิมทีเดียว คำสอนของศาสนานั้นก็ติงามถูกต้อง และทรงสอนให้รู้ว่า คำสอนเดิมที่ดีของศาสนานั้นเป็นอย่างไร ตัวอย่างในข้อนี้ มีเรื่อง ตบะ การบูชายัญ หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง และเรื่องพราหมณธรรม¹ เป็นต้น ข้อความที่กล่าวมานี้นอกจากจะแสดงให้เห็นความใจกว้างของพุทธธรรม และการที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งพระทัยสอนแต่ความจริงและความติงามถูกต้องที่เป็นกลาง ๆ แล้ว ยังเป็นเรื่องสำหรับเตือนให้รู้จักแยกความหมายของคำบัญญัติทางศาสนาที่ใช้ในพุทธธรรมกับที่ใช้ในศาสนาอื่น ๆ ด้วย

อนึ่ง เมื่อสิ้นยุคขององค์พระศาสดาแล้ว เวลาล่วงไป และคำสอนแผ่ไปในถิ่นต่าง ๆ ความเข้าใจในพุทธธรรมก็แปรไปจากเดิมและแตกต่างกันไปได้หลายอย่าง เพราะผู้ถ่ายทอดสืบต่อมีพื้นความรู้การศึกษาอบรมสติปัญญาแตกต่างกัน ติความหมายพุทธธรรมแผกกันไปบ้าง นำเอาความรู้ความเชื่อถือเดิม

¹ ดู อนุ.ทสท.24/94/204; อนุ.สตุตท.23/44/42; ขุ.สุ.25/322/323; และความในเนื้อเรื่องข้างหน้า

จากลัทธิศาสนาอื่นเข้ามาผสมแทรกแข่งบ้าง อิทธิพลศาสนาและวัฒนธรรมในท้องถิ่นเข้าผสมผสานบ้าง คำสอนบางแง่เด่นขึ้น บางแง่เลือนลางลง เพราะการย้ายและเลื่องความสนใจ ตามความโน้มเอียงและความถนัดของผู้รักษาคำสอนบ้าง ทำให้เกิดการแตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ เช่น ที่แยกเป็นมหายานกับเถรวาท ตลอดจนนิกายย่อยๆ ในสองนิกายใหญ่นั้น สำหรับเถรวาทนั้น แม้จะได้ชื่อว่าเป็นนิกายที่รักษาแบบแผนและคำสอนดั้งเดิมไว้ได้แม่นยำ ก็มีใช้จะพ้นไปจากความแปรเปลี่ยนได้โดยสิ้นเชิง คำสอนบางส่วนแม้ที่อยู่ในคัมภีร์เอง ก็ยังเป็นปัญหาที่คนรุ่นปัจจุบันต้องนำมาถกเถียงคิดค้นหาหลักฐานยืนยันหรือปฏิเสธความเป็นของแท้ดั้งเดิม ยิ่งความรู้ความเข้าใจที่ประชาชนเชื่อถือและปฏิบัติอยู่ด้วยแล้ว ความคลาดเคลื่อนก็ยิ่งมีได้มากและชัดเจนยิ่งขึ้น บางกรณีถึงกับเสมือนเป็นตรงข้ามกับคำสอนเดิม หรือเกือบจะกลายเป็นลัทธิอื่นที่คำสอนเดิมคัดค้านแล้วก็มี ยกตัวอย่างในประเทศไทยนี้ เมื่อพูดถึงคำว่า “กรรม” ความเข้าใจของคนทั่วไปก็จะเพ่งไปยังกาลละส่วนอดีตเจาะจงเอาการกระทำในชาติที่ล่วงแล้วหรือชาติก่อนๆ บ้าง เพ่งไปยังปรากฏการณ์ส่วนผลคือนึกถึงผลที่ปรากฏในปัจจุบันของการกระทำในอดีตบ้าง เพ่งไปยังแง่ที่เสียหายเลวร้ายคือการกระทำชั่วฝ่ายเดียวบ้าง เพ่งไปยังอำนาจแสดงผลร้ายของการกระทำ ความชั่วในชาติก่อนบ้าง และโดยมากเป็นความเข้าใจตามแง่ต่างๆ เหล่านี้รวมๆ กันไปทั้งหมด ซึ่งเมื่อพิจารณาตัดสินตามหลักกรรมที่แท้จริงในพุทธธรรมแล้ว จะเห็นได้ชัดว่าเป็นความเข้าใจที่ห่างไกลจากความหมายที่แท้จริงเป็นอันมาก แม้ข้อธรรมอื่น ๆ ตลอดจนคำบัญญัติทางธรรมแต่ละคำๆ เช่น อารมณ์ วิญญาณ บารมี สันโดษ อุเบกขา อริชฐาน บริกรรม ภาวนา วิปัสสนา กาม โลภี โลภุตระ บุญ อัจฉา ฯลฯ ก็ล้วนมีความหมายพิเศษในความเข้าใจของประชาชนซึ่งผิดแปลกไปจากความหมายดั้งเดิมในพุทธธรรมโดยตัวความหมายเองบ้าง โดยขอบเขตความหมายบ้าง มากน้อยต่างกันไปในแต่ละคำนั้นๆ ในการศึกษาพุทธธรรม จำเป็นต้องแยกความหมายในความเข้าใจของประชาชนส่วนที่คลาดเคลื่อนนี้ออกไปต่างหาก จึงจะสามารถเข้าใจความหมายที่แท้จริงได้

ในการแสดงพุทธธรรมต่อไปนี้ ผู้แสดงถือว่าได้พยายามที่จะแสดงตัวพุทธธรรมแท้อย่างที่องค์พระบรมศาสดาทรงสอนและทรงมุ่งหมาย ในการนี้ ได้ตัดความหมายอย่าง que ประชาชนเข้าใจออกโดยสิ้นเชิง ไม่นำมาพิจารณาเลย เพราะถือว่าเป็นเรื่องข้างปลาย ไม่จำเป็นต่อการเข้าใจตัวพุทธธรรมที่แท้แต่ประการใด แหล่งสำคัญอันเป็นที่มาของเนื้อหาและความหมายของพุทธธรรมที่จะแสดงต่อไปนี้ ได้แก่ คัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งในที่นี้ ถ้าไม่มีกรณีเกี่ยวข้องเป็นพิเศษ จะหมายถึงพระไตรปิฎกบาลีอย่างเดียว เพราะเป็นคัมภีร์ที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่าเป็นแหล่งรวบรวมรักษาพุทธธรรมที่แม่นยำและสมบูรณ์ที่สุด แม้กระนั้น ก็ได้เลือกสรรเอาเฉพาะส่วนที่เห็นว่าเป็นหลักการดั้งเดิมเป็นความหมายแท้จริงมาแสดง โดยยึดเอาหลักความกลมกลืนสอดคล้องกัน ในหน่วยรวมเป็นหลัก และเพื่อให้มั่นใจยิ่งขึ้น จึงได้นำพุทธจริยาและพุทธกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญมาประกอบการพิจารณาตัดสินแนวทางและขอบเขตของพุทธธรรมด้วย เมื่อได้หลักการพิจารณาเหล่านี้มาเป็นเครื่องกำกับการแสดงแล้ว ก็มั่นใจว่าจะสามารถแสดงสาระแห่งพุทธธรรมได้ใกล้เคียงตัวแท้เป็นอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม ในขั้นพื้นฐาน การแสดงนี้ก็ยังต้องขึ้นกับกำลัง

สติปัญญาของผู้แสดง และความโน้มเอียงบางอย่างที่ผู้แสดงเองอาจไม่รู้ตัวอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จึงขอให้ถือว่าเป็นความพยายามครั้งหนึ่ง ที่จะแสดงพุทธธรรมให้ถูกต้องที่สุดตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและมุ่งหมาย โดยอาศัยวิธีการและหลักการแสดงพร้อมทั้งหลักฐานต่าง ๆ ที่เชื่อว่าจะให้ความมั่นใจมากที่สุด

ถ้าแยกพุทธธรรมออกเป็น 2 ส่วน คือ สัจธรรมส่วนหนึ่ง กับ จริยธรรมส่วนหนึ่ง แล้วกำหนดความหมายขึ้นใช้ในที่นี้โดยเฉพาะ โดยกำหนดให้สัจธรรมเป็นส่วนแสดงสภาวะหรือรูปลักษณะตัวจริง และให้จริยธรรมเป็นฝ่ายข้อประพฤติปฏิบัติทั้งหมด ก็จะทำให้เห็นว่าสัจธรรมในพุทธศาสนา ย่อมหมายถึงคำสอนเกี่ยวกับสภาวะของสิ่งทั้งหลาย หรือธรรมชาติและความเป็นไปโดยธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย หรือกฎธรรมชาตินั่นเอง ส่วนจริยธรรมก็หมายถึง การถือเอาประโยชน์จากความรู้ความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้กฎธรรมชาติแล้วนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์ อีกนัยหนึ่ง สัจธรรมคือธรรมชาติและกฎธรรมชาติ จริยธรรมคือความรู้ในการประยุกต์สัจธรรม หลักการทั้งหมดนี้ไม่เกี่ยวข้องกับตัวการนอกเหนือธรรมชาติ เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น แต่ประการใดเลย ด้วยเหตุนี้ ในการแสดงพุทธธรรมเพื่อความรู้ความเข้าใจที่มุ่งในแนวทฤษฎี คือ มุ่งให้รู้ว่าจะอะไรเป็นอะไร มีขอบเขตแค่ไหนเพียงไร จึงควรแสดงควบคู่กันไปทั้งสัจธรรมและจริยธรรม คือแสดงหลักคำสอนในแง่สภาวะ แล้วชี้ถึงคุณค่าที่จะนำมาใช้ในทางปฏิบัติไว้ด้วยให้เสร็จไปแต่ละอย่างๆ ดังนั้น บทตอนทั้งหลายในหนังสือนี้ ที่ว่าด้วยธรรมซึ่งเป็นฝ่ายสภาวะ จึงมีส่วนที่กล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมประกอบไว้ด้วย เช่น เมื่อกล่าวถึงความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตเสร็จแล้ว ก็กล่าวถึงความหมายและคุณค่าในทางปฏิบัติของความรู้ความเข้าใจนั้นต่อท้ายด้วย แม้มองอย่างกว้างตลอดทั้งเล่ม ก็ดำเนินตามแนวนั้นเช่นเดียวกัน กล่าวคือ ภาคแรกทั้งหมดแสดงธรรมฝ่ายสภาวะและตัวกฎของธรรมชาติ เรียกว่า มัชฌิมนิเทศนา ภาคหลังกล่าวถึงความรู้ภาคปฏิบัติ คือ การนำความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาวะและตัวกฎนั้นไปใช้ประโยชน์ในการประพฤติปฏิบัติ หรือดำเนินชีวิตจริง เรียกว่า มัชฌิมาปฏิบัติ

อย่างไรก็ดี ถ้ามองโดยถือเอาหลักธรรมสำคัญเป็นแม่บท ลำดับเนื้อหาของหนังสือนี้ ก็สอดคล้องกับวิธีแสดงแบบอริยสัจ กล่าวคือ การแสดงแบบอริยสัจนั้น มุ่งผลในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ จึงเริ่มด้วยปัญหาที่ปรากฏ โดยเรียนรู้เกี่ยวกับปัญหาและสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งปัญหานั้นก่อน แล้วค้นหาสาเหตุกำหนดจุดหมาย และวางวิธีแก้ไข แม้ในหนังสือนี้ ก็เริ่มด้วยสภาวะของชีวิตที่เป็นปัญหา แล้วสืบสาวความรู้เกี่ยวกับเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดปัญหา บรรยายถึงจุดหมายและชี้แนะวิธีการแก้ปัญหาเพื่อลู่ถึงจุดหมายนั้น ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ โดยนัยนี้ แม้ว่าคู่มือจะมองเห็นเป็นเสมือนธรรมบรรยายแนวใหม่ แต่ในสาระสำคัญ แนวประพันธ์ยังคงดำเนินตามเทศนาวิธีที่เป็นของดั้งเดิมนั่นเอง¹

อนึ่ง ในบางตอนของข้อเขียนนี้ ได้แสดงความหมายภาษาอังกฤษของศัพท์ธรรมที่สำคัญ ๆ ไว้ด้วย โดยเหตุผลอย่างน้อย 3 อย่าง คือ ประการแรก ในภาษาไทยปัจจุบันได้มีผู้นำศัพท์ธรรมบางคำมาใช้เป็น

¹ ดู เทศนานุกรม ใน ม.อ.2/295 (อธิบาย ม.ม.12/340-6/349-361.)

ศัพท์บัญญัติ สำหรับคำในภาษาอังกฤษ ที่มีความหมายไม่ตรงกันกับศัพท์ธรรมนั้น อันอาจทำให้ความเข้าใจคลาดเคลื่อนได้ จึงนำความหมายในภาษาอังกฤษมาแสดงควบไว้ด้วย เพื่อไม่ให้ผู้อ่านถือไปตามความหมายที่มีผู้บัญญัติใช้ใหม่ในภาษาไทย ประการที่สอง จำต้องยอมรับความจริงว่า นักศึกษาวิชาการสมัยใหม่จำนวนไม่น้อย เข้าใจความหมายในภาษาไทยได้ชัดเจนขึ้นในเมื่อเห็นคำภาษาอังกฤษควบอยู่ด้วย ประการที่สาม ตำราภาษาต่างประเทศที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในปัจจุบันนี้ มีจำนวนมาก การรู้ความหมายศัพท์ธรรมที่นิยมใช้ในภาษาอังกฤษ ย่อมเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาที่ต้องการค้นคว้าอย่างกว้างขวางต่อไป

ภาค 1

มัชฌิมนิเทศนา

หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ

หรือ

ธรรมที่เป็นกลาง

“เอเต เต พุราหุณ อุโก อนูเต อนูปกมม
มชฺฌเนน ตถาคโค ฐมมํ เทเสติ: อวิชาปจฺจยา สงฺขารรา,
สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ฯเปฯ”

“แนะพราหมณฺ! ตถาคคไม่เอียงเข้าหาที่สุดสองอย่างนั้น
ย่อมแสดงธรรมโดยท่ามกลางว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สงฺขารจึงมี,
เพราะสงฺขารเป็นปัจจัย วิญฺญาณจึงมี ฯลฯ”

(ส.น.16/170/90)

ตอน 1: ชีวิตคืออะไร ?

ก. ชีวิตตามสภาพของมันเอง

ขั้นที่ 5

ส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต

1

บทที่ 1

ตัวสภาวะ

พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบต่าง ๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่าง ๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมดก็จะได้ไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ ตัวอย่างง่าย ๆ ที่ยกขึ้นอ้างกันบ่อย ๆ คือ “รถ” เมื่อนำส่วนประกอบต่าง ๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามแบบที่กำหนด ก็บัญญัติเรียกกันว่า “รถ”¹ แต่ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกัน ก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลาย ซึ่งมีชื่อเรียกต่าง ๆ กันจำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้ว คือตัวตนของรถมิได้มีอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้น มีแต่เพียงคำบัญญัติว่า “รถ” สำหรับสภาพที่มารวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบเหล่านั้น แม้ส่วนประกอบแต่ละอย่าง ๆ นั้นเอง ก็ปรากฏขึ้นโดยการรวมกันเข้าของส่วนประกอบย่อย ๆ ต่อ ๆ Win และหาตัวตนที่แท้ไม่พบเช่นเดียวกัน เมื่อจะพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่า มีอยู่ในฐานะมีส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมเข้าด้วยกัน

เมื่อมองเห็นสภาพของสิ่งทั้งหลายในรูปของการประชุมส่วนประกอบเช่นนี้ พุทธธรรมจึงต้องแสดงต่อไปว่า ส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านั้นเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง อย่างน้อยก็พอเป็นตัวอย่าง และโดยที่พุทธธรรมมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องชีวิต โดยเฉพาะในด้านจิตใจ การแสดงส่วนประกอบต่าง ๆ จึงต้องครอบคลุมทั้งวัตถุและจิตใจ หรือทั้งรูปธรรมและนามธรรม และมักแยกแยะเป็นพิเศษในด้านจิตใจ

การแสดงส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น ย่อมทำได้หลายแบบ สุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของการแสดงแบบนั้น ๆ² แต่ในที่นี้ จะแสดงแบบขั้นที่ 5 ซึ่งเป็นแบบที่นิยมในพระสูตร

โดยวิธีแบ่งแบบขั้นที่ 5 (The Five Aggregates) พุทธธรรมแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์ภาพพทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ 5 ประเภท หรือ 5 หมวด เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ คือ³

¹ ส.ส.15/554/198

² แบ่งอย่างกว้าง ๆ ว่า นามและรูป หรือนามธรรม กับรูปธรรม; แต่ตามแนวอภิธรรมนิยมแบ่งเป็น 3 คือ จิต เจตสิก และรูป ถ้าเทียบกับขั้นที่ 5 ที่จะแสดงต่อไป จิต = วิญญาณขันธ์, เจตสิก = เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์, รูป = รูปขันธ์

³ ดูรายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับเบญจขันธ์ หรือขั้นที่ 5 ใน *บันทึกพิเศษท้ายบท*

1. รูป (Corporeality) ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

2. เวทนา (Feeling หรือ Sensation) ได้แก่ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง 5 และทางใจ

3. สัญญา (Perception) ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้ว่าการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์¹ (object) นั้นๆ ได้

4. สังขาร (Mental Formations หรือ Volitional Activities) ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ ปฏุงปรการตริตริกนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา² ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ มานะ ทิฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น เรียกรวมอย่างง่าย ๆ ว่า เครื่องปรุงของจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม

5. วิญญาณ (Consciousness) ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

ขั้นที่ 4 ข้อยหลัง ซึ่งเป็นพจนานามขั้นที่ มีข้อความทำความเข้าใจเพิ่มเติม เพื่อเห็นความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น และเพื่อป้องกันความสับสน³ ดังนี้

I เป็นความรู้จำพวกหนึ่ง หมายถึง การหมายรู้ หรือกำหนดรู้ว่าการของอารมณ์ เช่น

1 คำว่า “อารมณ์” ในบทความนี้ ทุกแห่งใช้ในความหมายทางธรรมเท่านั้น คือหมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ โดยอาศัยทวารทั้ง 6 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ (ความนึกคิดต่างๆ) ไม่มีความหมายอย่างที่เข้าใจกันทั่วไปในภาษาไทย

2 อุเบกขา เป็นธรรมสำคัญข้อหนึ่ง และมักมีผู้เข้าใจความหมายสับสนผิดพลาดอยู่เสมอ จึงควรศึกษาให้เข้าใจชัดเจนอย่างน้อยต้องสามารถแยกอุเบกขาในหมวดสังขาร ซึ่งตรงกับ ศตวรรษัตตตา ออกจากอุเบกขาในหมวดเวทนา ซึ่งตรงกับ อทุกขมสุข อันเป็นความรู้สึกเฉยๆ

3 คำอธิบายตั้งแต่นี้ไป อาศัยเค้าความจากบาลีและอรรถกถาบางแห่งเทียบเคียงด้วย โดยเฉพาะ ม.ม.12/494/536; ม.อ.2/462; วิสุทธิมรรค 3/1, 23; ส.บ.17/159/106; ส.อ.2/356

4 คัมภีร์ชั้นนอรรถกถาแสดงลักษณะหน้าที่เป็นต้นของสัญญาไว้ว่า: สัญญา มีลักษณะจำเพาะคือสัญญาชน (จำได้, รู้จัก); มีหน้าที่ทำเครื่องหมายไว้เป็นปัจจัยแห่งการจำได้ (หรือรู้จัก) ต่อไปว่า “นั่นคือสิ่งนั้น” เหมือนดังช่างไม้เป็นต้น ทำเครื่องหมายไว้ที่วัสดุตัวไม้เป็นอาทิ; มีผลปรากฏคือ เกิดความยึดถือไปตามเครื่องหมายที่กำหนดเอาไว้ เหมือนพวกคนตาบอดคลำช้าง ยึดถือไปตามเครื่องหมายที่ตนจับได้ (ว่าช้างเป็นอย่งนั้นๆ); มีปทัฏฐานคืออารมณ์ตามที่ปรากฏเหมือนลูกเนื้อเห็นหุ่นคนที่ผูกด้วยมัดหญ้า สำคัญหมายว่าเป็นคนจริงๆ (วิสุทธิมรรค 3/35); ถ้าเทียบกับหลักจิตวิทยาฝ่ายตะวันตก สัญญาจะครอบคลุมเรื่อง perception, conception และ recognition (แต่ไม่ใช่ memory ทั้งหมด).

ลักษณะ ทรวดทรง สี สันฐาน ฯลฯ ตลอดจนชื่อเรียก และสมมติบัญญัติต่างๆ ว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดั่ง เบา ทุ้ม แหลม อ้วน ผอม โต๊ะ ปากกา หมู หม่า ปลา แมว คน เขา เรา ท่าน เป็นต้น การหมายรู้หรือกำหนดรู้นี้ อาศัยการจับเผชิญ หรือ การเทียบเคียงระหว่างประสบการณ์หรือความรู้เก่า กับประสบการณ์หรือความรู้ใหม่ ถ้าประสบการณ์ใหม่ตรงกับประสบการณ์เก่า เช่น พบเห็นคนหรือ สิ่งของที่เคยรู้จักแล้ว ได้ยินเสียงที่เคยได้ยินแล้ว ดังตัวอย่าง นาย ก. รู้จักนายเขียว ต่อมาอีกเดือนหนึ่ง นาย ก. เห็นนายเขียวอีก และรู้ว่าคนที่เขาเห็นนั้นคือนายเขียว อย่างนี้เรียกว่า จำได้ (พึงสังเกตว่า ในที่นี้ “จำได้” ต่างจาก “จำ”) ถ้าประสบการณ์ใหม่ไม่ตรงกับประสบการณ์เก่า เราย่อมนำเอาประสบการณ์ หรือความรู้เก่าที่มีอยู่แล้วนั่นเอง มาเทียบเคียงว่าเหมือนกันและไม่เหมือนกันในส่วนไหน อย่างไร แล้ว หมายรู้สิ่งนั้นตามคำบอกเล่าหรือตามที่ตนกำหนดเอาว่าเป็นนั้น เป็นนี้ ไม่ใช่ นั่น ไม่ใช่ นี่ อย่างนี้เรียกว่า กำหนดหมายหรือหมายรู้ การหมายรู้เช่นนี้ย่อมมีหลายชั้น หมายรู้ไปตามความตกลงอันเนื่องด้วยความรู้สามัญบ้าง เช่นว่า เขียว ขาว เหลือง แดง เป็นต้น ตามนิยมของโลก ของสังคม ของวัฒนธรรม ประเพณี เป็นต้นบ้าง เช่นว่า อย่างนี้สุภาพ อย่างนั้นสวยงาม อย่างนั้นถูกรธรรมเนียม อย่างนี้ผิด ธรรมเนียม เป็นต้น ตามนิยมและปรุงแต่งจำเพาะตนบ้าง เช่นว่า อย่างนี้สวย อย่างนั้นน่าชม อย่างนี้ น่าหมั่นไส้ เป็นต้น หมายรู้สองชั้น (แบบสัญลักษณ์) บ้าง เช่นว่า สีเขียวแดงหมายถึงมหาวิทยาลัยแห่งหนึ่ง เสียงระฆังสองครั้งหมายถึงการกินอาหาร ตลอดจนตามการศึกษาอบรมในทางธรรม เช่น หมายรู้ ในภาวะที่ไม่เที่ยง หมายรู้ในภาวะที่เป็นอนัตตา เป็นต้น มีทั้งความหมายรู้สามัญและความหมายรู้ที่ ละเอียดยิบซับซ้อน (คือสัมพันธ์กับขั้นอื่นมากขึ้น) มีทั้งหมายรู้เกี่ยวกับรูปธรรมและหมายรู้เกี่ยวกับนามธรรม คำที่แปลสัญญากันว่า จำได้ กำหนดได้ หมายรู้ กำหนดหมาย จำหมาย สำคัญหมาย ล้วนแสดงแง่ ต่างๆ แห่งความหมายของกองสัญญานี้ทั้งสิ้น พุทเพื่อเข้าใจกันง่ายๆ สัญญาก็คือกระบวนการเรียก เก็บ รวบรวม และสังสมข้อมูลของการเรียนรู้ และวัตถุดิบสำหรับความคิดนั่นเอง สัญญาเกี่ยวเนื่องกับการ ดำเนินชีวิตของมนุษย์อย่างมาก แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีโทษมิใช่น้อย เพราะมนุษย์จะยึดติดตามสัญญา ทำให้สัญญากลายเป็นเครื่องกีดกันกำบังตนเองและห่อหุ้มคลุมตัวสภาวะไว้ ทำให้ไม่สามารถเข้าถึงความ จริงแท้ที่อยู่ลึกลงไป

เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาต่อไป ขอแยกสัญญาออกอย่างคร่าว ๆ เป็น 2 ระดับ คือ สัญญาอย่าง สามัญ ซึ่งกำหนดหมายอาการของอารมณ์ที่เกิดขึ้นหรือเป็นไปอยู่ตามปกติธรรมดาของมัน อย่างหนึ่ง และสัญญาสืบทอดหรือสัญญาอย่างซับซ้อน ที่บางครั้งก็ใช้คำเรียกให้ต่างออกไป เฉพาะอย่างยิ่ง “ปัญญสัญญา” อันหมายถึงสัญญาเนื่องด้วยอารมณ์ที่คิดปรุงแต่งขึ้นให้ซับซ้อนพิสดารด้วยแรงผลักดัน ของตัณหาและกิเลส ซึ่งเป็นสังขารชั้นนำในฝ่ายร้าย อีกอย่างหนึ่ง การแยกเช่นนี้จะช่วยให้มองเห็น ความหมายของสัญญาที่กำลังแสดงบทบาทอยู่ พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างสัญญากับขั้นอื่นภายใน กระบวนการธรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

วิญญาณ แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งอารมณ์ หมายถึง ความรู้ประเภทอินทรีย์

หรือความรู้ที่เป็นตัวยืน เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามขั้นอื่น ๆ เกี่ยวข้องกับนามขั้นอื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม ที่ว่าเป็นความรู้ต้น คือเป็นความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็น ได้ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญาณขึ้น) จึงจะรู้สึกชื่นใจ หรือปีบคั่นใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นท้องฟ้า (วิญญาณ) รู้สึกสบายตาชื่นใจ (เวทนา) หมายรู้ว่า ท้องฟ้า สีคราม สดใส ฟ้าสวย ฟ้าบ้าย ฟ้าสวย (สัญญา) ชอบใจฟ้านั้น อยากเห็นฟ้า นั้นนาน ๆ ไม่อยากให้เวลาผ่านไป โกรธชยคาที่บังไม่ให้เห็นฟ้านั้นเต็มที่ คิดหาวิธีที่จะทำให้ได้นั่งดูฟ้า นั้นได้สบาย ๆ ชัดเจนและนาน ๆ ฯลฯ (สังขาร); ที่รู้ตาม คือรู้ควบไปตามกิจกรรมของขั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึก สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ; พึงสังเกตว่า รู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน) รู้สึก ปีบคั่นใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาณ) หมายรู้ว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุงแต่งตั้งเจตน์จำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่ พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ยืนพื้นซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามขั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจ นี้เรียกว่า วิญญาณ

ลักษณะอีกอย่างหนึ่งที่ช่วยความเข้าใจเกี่ยวกับวิญญาณคือ วิญญาณ เป็นการรู้ความต่างจำเพาะ รู้ความหมายจำเพาะ หรือรู้แยกต่าง ความหมายนี้พึงเข้าใจด้วยตัวอย่าง เช่น เมื่อเห็นผืนผ้าลาย ที่ว่าเห็น นั้น แม้จะไม่ได้กำหนดหมายว่าอะไรเป็นอะไร ก็ย่อมเห็นลักษณะอาการเช่นสี สัน เป็นต้น ซึ่งแตกต่างกัน เป็นพื้นอยู่พร้อมด้วยเสร็จ นี่เป็นความรู้ขั้นวิญญาณ เพราะวิญญาณรู้เห็นความแตกต่างนั้นอยู่ สัญญา จึงหมายรู้อาการที่แตกต่างกันนั้นได้ว่า เป็นนั่น เป็นนี่ เช่นเป็นเขียว ขาว แดง เป็นต้น หรืออย่าง เมื่อรับประทานผลไม้ ถึงจะไม่กำหนดหมายว่าเป็นรสหวาน รสเปรี้ยว ก็รู้รสที่หวาน ที่เปรี้ยวนั้น ซึ่ง แตกต่างกัน และแม้ในรสที่เปรี้ยวหรือหวานด้วยกัน แม้จะไม่กำหนดหมายว่าเป็นรสเปรี้ยวมะม่วง เปรี้ยวมะปราง เปรี้ยวมะขาม เปรี้ยวมะนาว เปรี้ยวสับปะรด หรือหวานกล้วยหอม หวานกล้วยน้ำว้า หวานกล้วยไข่ หวานแอปเปิ้ล เมื่อลิ้มก็ย่อมรู้รสที่ต่างจำเพาะนั้น ความรู้อย่างนี้คือวิญญาณ เป็นความรู้ ยืนพื้น เมื่อรู้แล้วนามขั้นอื่นจึงจะทำงานหรือปฏิบัติหน้าที่ได้ เช่น รู้สึกอร่อยไม่อร่อย (เวทนา) จำ ได้หมายความว่ารสหวานอะไร รสเปรี้ยวอะไร (สัญญา) เป็นต้น; ส่วนในแง่ที่ว่ารู้ความหมายจำเพาะนั้น อธิบายสั้น ๆ ว่า เมื่อเกิดวิญญาณขึ้นคือ เห็น ได้ยิน เป็นต้น ว่าที่จริงแล้วจะเป็นการเห็นการได้ยิน จำเพาะบางแง่ บางความหมายของสิ่งที่เห็นสิ่งที่ได้ยินเท่านั้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จะเป็นการเห็นการ ได้ยินตามความหมายจำเพาะจำเพาะอย่างที่เราใส่ให้แก่สิ่งนั้น ทั้งนี้ สุดแต่สังขารที่เป็นปัจจัยให้ วิญญาณนั้นเกิดขึ้น¹ ตัวอย่างเช่น ในท้องทุ่งแห่งหนึ่ง เป็นที่โล่งกว้าง มีต้นมะม่วงขึ้นอยู่ต้นเดียวเป็น ต้นใหญ่มาก แต่มีผลอยู่เพียงไม่กี่ลูก และใบห่าง แทบจะอาศัยร่มเงาไม่ได้ มีชาย 5 คน เดินทางมาถึง ต้นมะม่วงนั้นในโอกาสต่าง ๆ กัน คนหนึ่งวิ่งหนีสัตว์ร้าย คนหนึ่งกำลังหิวมาก คนหนึ่งร้อนแดด กำลัง

¹ ดู ตอนว่าด้วยปฏิจลสมุปบาทข้างหน้า.

ต้องการร่มไม้ คนหนึ่งกำลังหาผักผลไม้ไปขาย คนหนึ่งกำลังหาที่ผูกสัตว์เลี้ยงของตนเพราะจะแวะไป
ธุระในย่านใกล้เคียง คนทั้งห้าเห็นต้นมะม่วงใหญ่ทุกคน แต่จะเป็นการเห็นในแง่และขอบเขต
ความหมายต่าง ๆ กัน วิญญาณเกิดขึ้นแก่ทุกคน แต่วิญญาณของแต่ละคนหาเหมือนกันไม่ เพราะแตกต่าง
กันไปตามเจตน์จำนงของตน ๆ ต่อต้นมะม่วง ในเวลาเดียวกัน สัญญาคือการกำหนดหมายของแต่ละคน
ก็จะต่าง ๆ กันไปภายในขอบเขตแห่งความหมายที่ตนเห็นในขณะนั้นด้วย แม้เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่เหมือน
กัน เช่น คนที่วิ่งหนีสัตว์ร้าย เห็นต้นมะม่วงใหญ่แล้วดีใจ เพราะเห็นเครื่องช่วยให้หนีรอดปลอดภัย
คนที่หิวมากก็ดีใจเพราะผลมะม่วงเพียง 3-4 ลูก ก็จะช่วยให้ตนอิ่มพ้นอดตายได้ คนร้อนแดดอาจเสียใจ
เพราะผิพวงที่ไม่ใหญ่ไม่มีร่มให้อย่างที่ควรจะเป็น คนหาผลไม้ไปขายก็อาจเสียใจเพราะผิพวงต่อจำนวน
ผลไม้ที่น้อย ส่วนคนหาที่ผูกสัตว์เลี้ยงอาจจะรู้สึกสบายใจแต่เพียงเล็กน้อย แค่อโล่งใจว่าไม่ต้องจูงสัตว์ไป
หรือไปหาที่ผูกที่อื่น

เวทนา แปลกันว่า การเสวยอารมณ์ หรือการเสพสุขของอารมณ์ คือ ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้
ซึ่งจะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้ เป็นความรู้สึกสุข สบาย ถูกใจ ชื่นใจ หรือทุกข์ บีบคั้น เจ็บปวด
หรือไม่ก็เฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง ข้อที่ควรทำความเข้าใจอย่างหนึ่งเกี่ยวกับเวทนา เพื่อป้องกันความ
สับสนกับสังขาร คือ เวทนาเป็นกิจกรรมของจิตในขั้นรับ กล่าวคือเกี่ยวข้องกับผลที่อารมณ์มีต่อจิตเท่า
นั้น¹ ยังไม่ใช่ขั้นที่เป็นฝ่ายจำนงหรือกระทำต่ออารมณ์ ซึ่งเป็นกิจกรรมของสังขาร ดังนั้น คำว่า ชอบ
ไม่ชอบ ชอบใจ ไม่ชอบใจ ตามปกติจะใช้เป็นคำแสดงกิจกรรมในหมวดสังขาร โดยเป็นอาการสืบเนื่อง
จากเวทนาอีกต่อหนึ่ง เพราะคำว่า ชอบ ไม่ชอบ ชอบใจ ไม่ชอบใจ แสดงถึงอาการจำนงหรือกระทำ
ตอบต่ออารมณ์ ดังจะเห็นได้ในลำดับกระบวนการธรรม เช่น

- เห็นรูปที่น่าปรารถนาน่าใคร่
(จักขุ + อิฏฐารมณ์ → จักขุวิญญาณ)	→ เกิดความสุขสบาย
(สุขเวทนา)	→ ก็ชอบใจ (ต่ออารมณ์นั้น)
(สังขาร: ราคะ)
- ไคลยเสียที่ไม่น่าปรารถนาน่ารำคาญ
(โสตะ + อนิฏฐารมณ์ → โสตวิญญาณ)	→ เกิดความทุกข์ไม่สบาย
(ทุกขเวทนา)	→ ก็ไม่ชอบใจ (ต่ออารมณ์นั้น)
(สังขาร: โทสะ)

เวทนา มีความสำคัญมาก เพราะเป็นสิ่งมุ่งประสงค์ เสาะแสวง (หมายถึงสุขเวทนา) และเป็น
สิ่งเกลียดกลัวเสียหนี (หมายถึงทุกขเวทนา) สำหรับสัตว์ทั้งหลาย เมื่อมีการรับรู้เกิดขึ้นแต่ละครั้ง เวทนา
จะเป็นข้อต่อและเป็นต้นทางแยกที่ชี้แนะหรือส่งแรงผลักดันแก่องค์ธรรมอื่น ๆ ที่จะดำเนินไปในทางใด
อย่างไร เช่น ถ้ารับรู้อารมณ์ใดแล้วสุขสบาย ก็จะกำหนดหมายอารมณ์นั้นมากและในแง่หรือแนวทางที่
จะสนองเวทนานั้น และคิดปรุงแต่งเพื่อให้ได้อารมณ์นั้นมาเสพเสวยต่อไปอีก ดังนี้ เป็นต้น

¹ เวทนา จัดอยู่ในจำพวกวิบาก ไม่ได้ไม่ชั่วโดยลำพังตัวของมัน (ดู ตอนว่าด้วยปฏิจazzสมุปบาท)

สังขาร หมายถึงเครื่องแต่งคุณภาพของจิต หรือเครื่องปรุงของจิต ซึ่งมีเจตนาเป็นตัวนำ และกระบวนการแห่งเจตน์จำนงที่ชักจูง เลือกรวบรวมเอาเครื่องแต่งคุณภาพเหล่านั้นมาประสมปรุงแต่ง ความนึกคิด การพูด การทำ ให้เกิดกรรมทางกาย วาจา ใจ อย่างไรก็ตาม ในการอธิบายตามแนวชั้น 5 ท่านมุ่งแสดงตัวสภาวะให้เห็นว่าชีวิตมีองค์ประกอบอะไร มากกว่าจะแสดงกระบวนการที่กำลังดำเนิน อยู่ว่าชีวิตเป็นไปอย่างไร ดังนั้น คำอธิบายเรื่องสังขาร ในชั้น 5 ตามปกติจึงพูดถึงแต่ในแง่เครื่องแต่งคุณภาพของจิต หรือเครื่องปรุงของจิต ว่ามีอะไรบ้าง แต่ละอย่างมีลักษณะอย่างไร เป็นต้น ส่วนการอธิบายในแง่กระบวนการปรุงแต่ง ซึ่งเป็นขั้นออกโรงแสดง ท่านยกไปกล่าวในหลักปฏิจลสมุปบาท ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ชีวิตเป็นไปอย่างไร ดังนั้นในหลักปฏิจลสมุปบาท ความหมายของสังขารจึงมีรูปร่างแบบ ปฏิบัติการ คือจำแนกออกเป็นกายสังขาร (การปรุงแต่งแสดงเจตน์จำนงออกทางกาย หรือเจตนาที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย) วจีสังขาร (การปรุงแต่งแสดงเจตน์จำนงทางวาจา หรือเจตนาที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา) และจิตตสังขาร (การปรุงแต่งแสดงเจตน์จำนงทางใจ หรือเจตนาที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ) ต่างจากคำอธิบายแนวชั้น 5 ซึ่งจำแนกสังขารเป็นองค์ธรรมเครื่องปรุงแต่งต่าง ๆ มี ศรัทธา สติ เมตตา กรุณา ปัญญา โลภะ โทสะ เจตนา สมาริ เป็นต้น ถ้าจะเปรียบเทียบกับเรื่องรถ คำอธิบายแนวชั้น 5 ก็เหมือนรถที่ตั้งแสดงให้ดูส่วนประกอบต่าง ๆ อยู่กับที่ ส่วนคำอธิบายแนวปฏิจลสมุปบาทที่จะกล่าวข้างหน้า เป็นเหมือนอธิบายเรื่องรถที่เดินเครื่องออกแล่นใช้งานจริง

บรรดาเครื่องแต่งคุณภาพของจิตทั้งหลายนั้น เจตนาเป็นตัวนำหรือเป็นหัวหน้า ดังนั้นไม่ว่าเครื่องแต่งคุณภาพที่อย่างจะเกิดขึ้นทำหน้าที่ในคราวหนึ่งคราวใด จะต้องมิเจตนาร่วมอยู่ด้วยเป็นแกนนำเสมอไปทุกคราว บางครั้งท่านถึงกับใช้คำว่าเจตนาเป็นคำแทนหมายถึงสังขารทั้งหมดทีเดียว ด้วยเหตุนี้จึงอาจให้ความหมายคำว่าสังขารได้อีกอย่างหนึ่งว่า “สังขารคือ เจตนาพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม (ธรรมที่ประกอบรวมหรือเครื่องประกอบ) ซึ่งแต่งจิตให้ดี หรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ ปรุงแปรการไตร่ตรึกนึกคิด การพูด การทำ ให้เกิดกรรมทางกาย วาจา ใจ” บางครั้งท่านถึงกับใช้คำว่า เจตนาคำเดียวเป็นคำแทนหมายถึงสังขารทั้งหมด หรือแสดงความหมายท่านเองจำกัดความคำว่าสังขารด้วยคำว่าเจตนา และเจตนา ก็เป็นคำจำกัดความของคำว่ากรรมด้วย ดังนั้น ในกรณีเช่นนี้ คำว่า สังขาร เจตนา และกรรม จึงมีความหมายอย่างคร่าว ๆ เท่ากัน เปรียบเหมือนว่า พระครูแก้ว เป็นเจ้าอาวาสวัดกลาง เป็นผู้แทนวัดนั้น ไปรับมอบพระไตรปิฎกร่วมกับผู้แทนของวัดอื่น ๆ หลายวัด ในที่ประชุมนั้น จะออกชื่อว่า พระครูแก้ว เจ้าอาวาสวัดกลาง คณะวัดกลาง หรือว่าวัดกลาง ก็ได้ความหมายที่ประสงค้อย่างเดียวกัน นอกจากความสำคัญที่กล่าวมาแล้ว เจตนายังเป็นตัวแสดงลักษณะพิเศษของสังขารที่ทำให้สังขารชั้นต่างจากชั้นอื่น ๆ อีกด้วย เจตนา แปลว่า ความจำนง ความจงใจ ความตั้งใจ ลักษณะพิเศษที่แตกต่างกันระหว่างสังขารชั้นกับนามชั้นอื่นก็คือ นามชั้นอื่นอันใดอันใด เวทนา สัญญา และวิญญาณ ทำงานกับอารมณ์ที่เข้ามาปรากฏอยู่แล้ว เป็นสภาพที่เนื่องด้วยอารมณ์ เกาะเกี่ยวกับอารมณ์ อาศัยอารมณ์จึง

ดำเนินไปได้และเป็นฝ่ายรับ แต่สังขารมีการริเริ่มเองได้ จ्ञานงต่ออารมณ์และเป็นฝ่ายกระทำต่ออารมณ์¹ เมื่อเข้าใจหลักนี้แล้ว ก็จะมองเห็นเหตุผลว่า ทำไมความสบาย ไม่สบาย จัดเป็นเวทนา แต่ความชอบใจ ไม่ชอบใจ ซึ่งเกิดถัดจากสบายไม่สบายนั้น จึงจัดเข้าในสังขาร ทำไมสัญญากับสติ ซึ่งเกี่ยวกับเรื่อง ความจำด้วยกัน แต่กลับแยกอยู่คนละชั้น (สติอยู่ในสังขารชั้น) ทำไมปัญญาซึ่งก็เป็นเรื่องของความรู้ เช่นเดียวกับสัญญาและวิญญาณ จึงแยกไปอยู่ในสังขารชั้น

สัญญา - สติ - ความจำ

มักมีความเข้าใจสับสนกันในเรื่องความจำว่าตรงกับธรรมข้อใด คำว่าสัญญา ก็มักแปลกันว่า ความจำ คำว่าสติ โดยทั่วไปแปลว่าความระลึกได้ บางครั้งก็แปลว่าความจำ และมีตัวอย่างที่เด่นเช่น พระอานนท์ ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางทรงจำพุทธพจน์ คำบาลีในกรณีนี้ท่านใช้คำว่าสติ ดัง พุทธพจน์ว่า “อานนท์เป็นเลิศกว่าประคาสวกของเราผู้มีสติ”² เรื่องนี้ในทางธรรมไม่มีความสับสน ความจำไม่ใช่กิจของธรรมข้อเดียว แต่เป็นกิจของกระบวนธรรม และในกระบวนธรรมแห่งความจำนี้ สัญญาและสติเป็นองค์ธรรมใหญ่ ทำหน้าที่เป็นหลัก มีบทบาทสำคัญที่สุด สัญญาก็ดี สติก็ดี มีความหมายคาบเกี่ยวและเหลื่อมกันกับความจำ กล่าวคือ ส่วนหนึ่งของสัญญาเป็นส่วนหนึ่งของความจำ อีกส่วนหนึ่งของสัญญาอยู่นอกเหนือความหมายของความจำ แม้สติก็เช่นเดียวกัน ส่วนหนึ่งของสติเป็นส่วนหนึ่งของความจำ อีกส่วนหนึ่งของสติ อยู่นอกเหนือความหมายของกระบวนกรทรงจำ ข้อที่พึง กำหนดหมายและระลึกไว้อย่างสำคัญคือ สัญญาและสติทำหน้าที่คนละอย่างในกระบวนกรทรงจำ

สัญญา กำหนดหมายหรือหมายรู้อารมณ์เอาไว้ เมื่อประสบอารมณ์อีก ก็เอาข้อที่กำหนดหมายไว้นั้น มาจับเทียบหมายรู้ว่าตรงกันเหมือนกันหรือไม่ ถ้าหมายรู้ว่าตรงกัน เรียกว่าจำได้ ถ้ามีข้อต่างก็หมายรู้เพิ่มเข้าไว้ การกำหนดหมาย จำได้ หรือหมายรู้อารมณ์ไว้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ไซ่นั้น ไซ้นี้ (การเทียบเคียง และเก็บข้อมูล) ก็ดี สิ่งที่กำหนดหมายเอาไว้ (ตัวข้อมูลที่สร้างและเก็บไว้นั้น) ก็ดี เรียกว่าสัญญา ตรงกับความจำในแง่ที่เป็นการสร้างปัจจัยแห่งความจำ ลักษณะสำคัญของสัญญาคือ ทำงานกับอารมณ์ที่ปรากฏตัวอยู่แล้ว กล่าวคือ เมื่ออารมณ์ปรากฏตัวอยู่ต่อหน้า จึงกำหนดได้ หมายรู้หรือจำได้ซึ่งอารมณ์นั้น

สติ³ มีหน้าที่ดึงอารมณ์มาสู่จิต เหนี่ยวอารมณ์ไว้กับจิต คุมหรือกำกับจิตไว้กับอารมณ์ ตรึงเอาไว้ไม่ยอมให้ล่อยผ่านหรือคลาดกันไป จะเป็นการดึงมาซึ่งอารมณ์ที่ผ่านไปแล้ว หรือดึงไว้ซึ่งอารมณ์ที่จะผ่านไปก็ได้ สติจึงมีขอบเขตความหมายคลุมถึง การระลึก นึกถึง นึกไว้ นึกได้ ระลึกได้ ไม่เพเลอ ตรงกับความจำเฉพาะในส่วนที่เป็นการระลึกและความสามารถในการระลึก ด้วยเหตุนี้สติจึงเป็นธรรมตรง

¹ ตามหลักไตรวิภัง (ใน ปฏิจจสมุปบาท) จัดเวทนา สัญญา และวิญญาณ เป็นวิปาก สังขารเป็นกรรม: อนึ่ง สังขาร ที่จัดเป็นกรรมนั้น ท่านหมายเอาเฉพาะในเวลาที่เกิดเจตนาทำหน้าออกปฏิบัติการเท่านั้น ส่วนตัวเครื่องปรุงเครื่องแต่งทั้งหลาย (ในฝ่ายสังสารวิภัง) ท่านจัดเป็นกิเลส.

² อ.จ.เอก.20/149/32

³ สติ ด้านหนึ่งแปลกันว่า recall, recollection อีกด้านหนึ่งว่า mindfulness

ข้ามกับสัมผัสสระ ซึ่งแปลว่าการสัมผัส (สัญญาไม่คู่กับสัมผัส) สติเป็นการริเริ่มเองจากภายใน โดยอาศัยพลังแห่งเจตน์จำนง ในเมื่ออารมณ์อาจจะไม่ปรากฏอยู่ต่อหน้า เป็นฝ่ายจำนงต่ออารมณ์ จึงจัดอยู่ในพวกสังขาร

สัญญา บันทึกเก็บไว้ สติดึงออกมาใช้ สัญญาดี คือ รู้จักกำหนดหมายให้ชัดเจน เป็นระเบียบ สร้างขึ้นเป็นรูปร่างที่มีความหมายและเชื่อมโยงกันดี (ซึ่งอาศัยความใส่ใจและความเข้าใจเป็นต้นอีกต่อหนึ่ง) ก็ดี สติดี คือมีความสามารถในการระลึก (ซึ่งอาศัยสัญญาดี และการหมั่นใช้สติ ตลอดจนสภาพจิตที่สงบผ่องใส ตั้งมั่น เป็นต้นอีกต่อหนึ่ง) ก็ดี ย่อมเป็นองค์ประกอบที่ช่วยให้เกิดความจำดี

นายแดง กับนายดำ เคยรู้จักกันดี แล้วแยกจากกันไป ต่อมาอีกสิบปี นายแดงพบนายดำอีกจำได้ว่าผู้ที่ตนพบนั้นคือนายดำ แล้วระลึกนึกได้ต่อไปอีกว่าตนกับนายดำเคยไปเที่ยวด้วยกันที่นั่น ๆ ได้ทำสิ่งนั้น ๆ ฯลฯ การจำได้เมื่อพบนั้นเป็นสัญญา การนึกได้ต่อไปถึงเรื่องราวที่ล่วงแล้ว เป็นสติ

วันหนึ่ง นาย ก. ได้พบปะสนทนากับนาย ข. ต่อมาอีกหนึ่งเดือน นาย ก. ถูกเพื่อนถามว่า เมื่อเดือนที่แล้ววันที่เท่านั้น ๆ นาย ก. ได้พบปะสนทนากับใคร นาย ก. นึกทบทวนดู ก็จำได้ว่าพบปะสนทนากับ นาย ข. การจำได้ในกรณีนี้ เป็นสติ

เครื่องโทรศัพท์ที่ตั้งอยู่มุมห้องข้างหนึ่ง สมุดหมายเลขโทรศัพท์ที่อยู่อีกมุมห้องด้านหนึ่ง นายเขียวเปิดสมุดหาเลขหมายโทรศัพท์ที่ตนต้องการพบแล้วอ่านและกำหนดหมายเลขเอาไว้ แล้วเดินไปหมุนหมายเลขที่เครื่องโทรศัพท์ตามต้องการ ระหว่างเดินไปก็นึกหมายเลขนั้นไว้ตลอด การอ่านและกำหนดหมายเลขที่สมุดโทรศัพท์ เป็นสัญญา การนึกหมายเลขนั้นตั้งแต่ละจากสมุดโทรศัพท์ไป เป็นสติ

เมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่ต่อหน้าแล้ว ก็กำหนดหมายได้ทันที แต่เมื่ออารมณ์ไม่ปรากฏอยู่ และถ้าอารมณ์นั้นเป็นธรรมารมณ์ (เรื่องในใจ) ก็ใช้สติดึงอารมณ์นั้นมาแล้วกำหนดหมาย อนึ่ง สติสามารถระลึกถึงสัญญา คือ ดึงเอาสัญญาที่มีอยู่เก่ามาเป็นอารมณ์ของจิต แล้วสัญญาจะกำหนดหมายอารมณ์นั้นสำหรับเข้าอีกให้ชัดเจนแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น หรือกำหนดหมายแนวใหม่เพิ่มเข้าไปตามวัตถุประสงค์อีกอย่างหนึ่งก็ได้

สัญญา - วิญญาณ - ปัญญา

สัญญา วิญญาณ และปัญญา เป็นเรื่องของความรู้ทั้ง 3 อย่าง แต่เป็นองค์ธรรมต่างข้อกัน และอยู่คนละขั้น สัญญาเป็นขั้นหนึ่ง วิญญาณเป็นขั้นหนึ่ง ปัญญาอยู่ในสังขารก็อีกขั้นหนึ่ง สัญญาและวิญญาณได้พุดมาแล้วพอเป็นพื้นความเข้าใจ

ปัญญา¹ แปลกันมาว่า ความรอบรู้ เติมเข้าไปอีกว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือ รู้ทั่วถึงความจริง หรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ทำนออธิบายขยายความกันออกไปต่าง ๆ เช่นว่า รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ควรไม่ควร รู้คุณรู้โทษ รู้ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ต้องแท้ เข้าใจต้องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ

¹ ปัญญา มักแปลกันว่า wisdom หรือ understanding

รู้จัก รู้พิจารณา รู้วินิจฉัย รู้ที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไร ๆ

แปลกันอย่างง่าย ๆ พื้น ๆ ปัญญา คือความเข้าใจ (หมายถึงเข้าใจถูก เข้าใจชัด หรือเข้าใจต้องแท้) เป็นการมองเห็นสภาวะหรือมองเห็นปัญหา ปัญญาช่วยเสริมสัญญาและวิญญาณ ช่วยขยายขอบเขตของวิญญาณให้กว้างขวางออกไปและลึกซึ้งยิ่งขึ้น ส่องทางให้สัญญาที่มีสิ่งกำหนดหมายรวมเก็บได้มากขึ้น เพราะเมื่อเข้าใจเพียงใด ก็รับรู้และกำหนดหมายในวิสัยแห่งความเข้าใจเพียงนั้น เหมือนคิดโจทย์เลขคณิตข้อหนึ่ง เมื่อยังคิดไม่ออก ก็ไม่มีอะไรให้รับรู้และกำหนดหมายต่อไปได้ ต่อเมื่อเข้าใจ คิดแก้ปัญหาได้แล้ว ก็มีเรื่องให้รับรู้และกำหนดหมายต่อไปอีก

ปัญญา ตรงข้ามกับโมหะ ซึ่งแปลว่าความหลง ความไม่รู้ ความเข้าใจผิด สัญญาและวิญญาณหาตรงข้ามกับโมหะไม่ อาจกลายเป็นเหยื่อของโมหะไปด้วยซ้ำ เพราะเมื่อหลง เข้าใจผิดไปอย่างใดก็รับรู้และกำหนดหมายเอาไว้ผิด ๆ อย่างนั้น ปัญญาช่วยแก้ไขให้วิญญาณและสัญญาเดินถูกทาง

สัญญา และ วิญญาณ อาศัยอารมณ์ที่ปรากฏอยู่จึงทำงานไปได้ สร้างภาพเห็นภาพขึ้นไปจากอารมณ์นั้น แต่ปัญญาเป็นฝ่ายจำนงต่ออารมณ์ ริเริ่มกระทำต่ออารมณ์ (เพราะอยู่ในหมวดสังขาร) เชื่อมโยงอารมณ์นั้นกับอารมณ์นี้กับอารมณ์โน้นบ้าง พิจารณาส່วนนั้นกับส่วนนี้กับส่วนโน้นของอารมณ์บ้าง เอาสัญญาอย่างโน้นอย่างนี้มาเชื่อมโยงกันหรือพิจารณาออกไปบ้าง มองเห็นเหตุ เห็นผล เห็นความสัมพันธ์ ตลอดจนว่าจะเอาไปใช้ประโยชน์ได้อย่างไร หาเรื่องมาให้วิญญาณและสัญญารับรู้และกำหนดหมายเอาไว้อีก

พระสารีบุตร เคยตอบคำถามเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างวิญญาณกับปัญญาว่า คนมีปัญญา รู้ (= รู้ชัด, เข้าใจ) ว่านี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ทางให้ถึงความดับทุกข์ ส่วนวิญญาณรู้ (= รู้แยกต่าง) ว่าเป็นสุข รู้ว่าเป็นทุกข์ รู้ว่าไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ แต่ทั้งปัญญาและวิญญาณนั้นก็เป็นองค์ธรรมที่ปนเคล้าหรือระคนกันอยู่ ไม่อาจแยกออกบัญญัติข้อแตกต่างกันได้ กระนั้นก็ตาม ความแตกต่างก็มีอยู่ในแง่ที่ว่า ปัญญาเป็นภาเวตัพพธรรม คือเป็นสิ่งที่ควรฝึกอบรมทำให้เจริญขึ้น ให้เพิ่มพูนแก่กล้าขึ้น ส่วนวิญญาณเป็นปริยไญยธรรม คือเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้หรือทำความรู้จักให้เข้าใจ รู้เท่าทันสภาวะและลักษณะของมันตามความเป็นจริง¹

ในคัมภีร์รุ่นอรุทธา เช่น วิสุทธิมรรค² เป็นต้น อธิบายความแตกต่างระหว่างสัญญา วิญญาณ และปัญญาไว้ว่า สัญญาเพียงรู้จักอารมณ์ว่า เขียว เหลือง เป็นต้น (คือรู้อาการของอารมณ์) ไม่อาจให้ถึงความเข้าใจลักษณะคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้; วิญญาณรู้อารมณ์ว่า เขียว เหลือง เป็นต้น ได้ด้วย ทำให้ถึงความเข้าใจลักษณะว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้ด้วย (คือเข้าใจตามที่ปัญญาบอก) แต่ไม่อาจส่งให้ถึงความปรากฏแห่งมรรค (คือ ให้ตรัสรู้หรือวิมุตติไม่ได้); ส่วนปัญญาทั้งรู้อารมณ์ ทั้งให้ถึง

¹ ม.ญ.12/494/536

² วิสุทธิมรรค 3/1

ความเข้าใจลักษณะ และทั้งส่งให้ถึงความปรากฏขึ้นแห่งมรรค; อุปมาเหมือนคน 3 คน มองดูเหรียญกษาปณ์ สัณฐานเปรียบเหมือนเด็กยังไม่เคยสามองดูเหรียญแล้วรู้แต่รูปร่าง ยาว สั้น เหลี่ยม กลม สี และลวดลายแปลก ๆ สวยงามของเหรียญนั้น ไม่รู้ว่าเป็นของที่เขาคดกลองกันใช้เป็นสื่อการแลกเปลี่ยนซื้อขาย วิญญาณเปรียบเหมือนชาวบ้านเห็นเหรียญแล้วรู้ทั้งรูปร่างลวดลาย และรู้ว่าใช้เป็นสื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนได้ แต่ไม่รู้ซึ่งลงไปว่า เหรียญนี้แท้ เหรียญนี้ปลอม มีโลหะอะไรผสมกี่ส่วน ปัญญาเปรียบเหมือนเหรียญซึ่งรู้ทุกแง่ที่กล่าวมาแล้ว และรู้ชานาญจนกระทั่งว่า จะมองดูก็รู้ ฟังเสียงเคาะก็รู้ คม ชิม หรือเอามือซังดูก็รู้ รู้ตลอดไปถึงว่า เหรียญนี้ทำที่นั่น ๆ ผู้ชานาญคนนั้น ๆ ทำ; อนึ่ง ปัญญาไม่ได้เกิดขึ้นเสมอไป บางทีมีแต่สัญญาและวิญญาณ หาได้มีปัญญาด้วยไม่ แต่คราวใดมีปัญญาเกิดร่วมด้วยกับสัญญาและวิญญาณ คราวนั้นก็ยากที่จะแยกให้เห็นความแตกต่างจากกันและกัน

เมื่อชาติและกัณหา เจริญถอยหลังลงไปซ่อนองค์ในสระน้ำ ด้วยเข้าใจว่าผู้ตามหาเห็นรอยเท้าแล้วจะเข้าใจว่า เธอทั้งสองขึ้นมาแล้วจากสระน้ำ ความคิดที่ทำเช่นนั้นก็เรียกว่าเป็นปัญญา ต่อมาเมื่อพระเวสสันดรทอดพระเนตรเห็นรอยบาทของเธทั้งสองแล้วทรงทราบทันทีว่าพระราชบุตรราชบุตรดำเนินถอยหลังลงไปซ่อนอยู่ในสระน้ำ เพราะมีแต่รอยเท้าเดินขึ้นอย่างเดียว ไม่มีรอยลง อีกทั้งรอยนั้นก็กดลงหนักทางสั้นเท้า ความรู้เท่าทันนี้ก็เรียกว่าปัญญา ในสองกรณีนี้จะเห็นได้ว่าปัญญามีความรอบคอบและลึกซึ้งกว่ากัน ซึ่งเกี่ยวพันไปถึงการที่ปัญญาใช้ประโยชน์จากสัญญาด้วย

การที่เจ้าชายสิทธัตถะ ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย แล้วทรงคำนึงเห็นความทุกข์ที่มวลมนุษยต้องประสบทั่วสากล และเข้าพระทัยถึงภาวะที่สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงแท้ ล้วนเกิดขึ้นแล้วปรวนแปรและสิ้นสุดด้วยแตกดับ ควรจะจับความทุกข์อันเนื่องมาจากสาเหตุเช่นนั้นเสีย ความเข้าใจนั้นก็เรียกว่าเป็นปัญญา เมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาในแคว้นมคธ ได้เสด็จไปโปรดพวกกัศสปชฎิล ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของชาวมคธ ให้เลื่อมใสยอมรับคำสอนของพระองค์ก่อน พระปรีชาอันให้ดำริที่จะทรงกระทำเช่นนั้น ก็เรียกว่าเป็นปัญญา

ปัญญาเป็นคำกลางสำหรับความรู้ประเภทที่กล่าวมานี้ และปัญญานั้นมีหลายชั้นหลายระดับ เช่น ที่แบ่งเป็นโลภียปัญญา โลกุตระปัญญา เป็นต้น มีคำศัพท์หลายคำ ที่ใช้ในความหมายจำเพาะ หมายถึงปัญญาในชั้นใดชั้นหนึ่ง ระดับใดระดับหนึ่ง แ่งใดแ่งหนึ่ง หรือเนื่องด้วยกิจเฉพาะ คุณสมบัติเฉพาะ หรือประโยชน์เฉพาะบางอย่าง เช่น ญาณ วิชา วิปัสสนา สัมปชัญญะ ปริญา อภิญญา ปฏิสัมภิกา เป็นต้น.

ความสัมพันธ์ระหว่างขั้นต่าง ๆ

ขั้นทั้ง 5 อาศัยซึ่งกันและกัน รูปขั้นเป็นส่วนกาย นามขั้นทั้งสี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจ จึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่าง เช่น กิจกรรมของจิตใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลก ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยอารมณ์ คือ รูป เสียง

กลิ่น รส และสิ่งต้องกาย ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย อารมณ์ทั้งห้าก็ดี ตา หู จมูก ลิ้น กายก็ดี ต่างก็เป็นรูปธรรมอยู่ในรูปขันธ์ คือ เป็นฝ่ายกาย อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะพูดเน้นด้านจิตใจ โดยถือกายเป็นเสมือนอุปกรณ์สำเร็จรูปที่สร้างขึ้นมารับใช้กิจกรรมของจิตใจ ถือว่าจิตใจเป็นศูนย์กลาง แห่งกิจกรรมของชีวิต มีความกว้างขวาง ชับซ้อนและลึกซึ้งมาก เป็นที่ให้คุณค่าและความหมายแก่ชีวิต และเกี่ยวข้องโดยตรงกับพุทธธรรมที่จะกล่าวต่อไป

นามขันธ์ 4 มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและส่งอิทธิพลเป็นปัจจัยแก่กัน การเกิดขึ้นของนามขันธ์ ทั้งสี่เหล่านั้น ตามปกติจะดำเนินไปตามกระบวนการธรรมดังนี้

“เพราะผัสสะ (ตา หู ฯลฯ + รูป เสียง ฯลฯ + วิญญาณ) เป็นปัจจัย การเสวยอารมณ์ (เวทนา) ลงมา; บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา), หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสรู้การอารมณ์นั้น (สังขาร).....”¹

ตัวอย่าง: นาย ก ได้ยินเสียงระฆังกังวาน (หู + เสียง + วิญญาณทางหู) รู้สึกสบายหูสบายใจ (เวทนา) หมายรู้ว่าเป็นเสียงไพเราะ ว่าเป็นเสียงระฆัง ว่าเป็นเสียงระฆังอันไพเราะ (สัญญา) ชอบใจ เสียงนั้น, อยากฟังเสียงนั้นอีก, คิดจะไปตีระฆังนั้น, อยากได้ระฆังนั้น, คิดจะไปซื้อระฆังอย่างนั้น, คิดจะลักระฆังไปนั้น ฯลฯ (สังขาร)

พึงสังเกตว่า ในกระบวนการธรรมนั้น เวทนามีบทบาทสำคัญมาก อารมณ์ใดให้สุขเวทนา สัญญาก็มักจะกำหนดหมายอารมณ์นั้น อิงให้สุขเวทนามาก ก็จะกำหนดหมายมาก และเป็นแรงผลักดันให้คิดปรุงแต่ง ทำการต่าง ๆ เพื่อให้ได้เสวยสุขเวทนานั้นมากขึ้น ความเป็นไปอย่างนี้ เรียกได้ว่าเป็นกระบวนการธรรมง่าย ๆ พื้น ๆ เบื้องต้น เป็นแบบสามัญหรือแบบพื้นฐาน ในกระบวนการนี้ เวทนาเป็นตัวล่อและชักจูงใจ เหมือนผู้คอยเสนอให้เอาหรือไม่เอาหรือหลีกเลี่ยงอะไร สัญญาเหมือนผู้สะสมเก็บข้อมูลหรือวัตถุ癖สังขารเหมือนผู้นำเอาข้อมูลหรือวัตถุ癖นั้นไปใช้ปรุงแปรตะเตรียมทำการ วิญญาณเหมือนเจ้าของงาน ใครจะทำอะไรคอยรับรู้ไปหมด เป็นทั้งผู้เปิดโอกาสให้มีการทำงานและเป็นผู้รับผลของการทำงาน²

ในกระบวนการนี้มี ความซับซ้อนอยู่ในตัว มิใช่ว่าเวทนาจะเป็นตัวชักจูงผลักดันขันธ์อื่นฝ่ายเดียว ขันธ์อื่นก็เป็นปัจจัยแก่เวทนา เช่น เสียงดนตรี เสียงเพลงเดียวกัน คนหนึ่งได้ยินแล้ว สุขสบายชื่นใจ อีกคนหนึ่ง รู้สึกบีบคั้นใจเป็นทุกข์ หรือคนเดียวกันนั้นแหละ สมัยหนึ่งได้ยินแล้วเป็นสุข ล่วงไปอีกสมัยหนึ่งได้ยินแล้วเป็นทุกข์ หลักทั่วไปคือ ของที่ชอบ ของที่ตรงกับความปรารถนา ความต้องการ เมื่อได้ประสพก็เป็นสุข ลางไม่ชอบขัดความปรารถนา เมื่อได้ประสพก็เป็นทุกข์ ในกรณีเช่นนี้ สังขาร 10

¹ ม.ม.12/248/225; (กระบวนการที่ครบถ้วนของสิ่งที่อ้างนี้ พึงดูในตอนว่าด้วยอายตนะ)

² คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น เปรียบเทียบว่า รูปเปรียบเหมือนภาชนะ เวทนาเหมือนโภชนะ สัญญาเหมือนกับข้าว สังขารเหมือนผู้ปรุงอาหาร วิญญาณเหมือนผู้บริโภค; หรือ รูปเหมือนเรือนจำ เวทนาเหมือนการลงโทษ สัญญาเหมือนโทษ สังขารเหมือนเจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ วิญญาณเหมือนนักโทษ (วิสุทธิมรรค 3/58; ส.ก.พ.ฎีกา 227)

ความชอบ ไม่ชอบ ปรารถนา เกลียดกลัวเป็นต้น เป็นตัวปรุงแต่งเวทนาอีกต่อหนึ่ง แต่ที่กล่าวอย่างนี้ความจริงมีสัญญาเกี่ยวข้องอยู่ด้วยในตัว คือสังขารปรุงแต่งสัญญาไว้แล้วกลับมามีอิทธิพลต่อเวณาทัวอย่างที่จะชักกว่า เช่น เคยเห็นคนที่รักที่นิยมชมชอบทำอกกับกิริยาบางอย่าง ก็กำหนดหมายเอาไว้ว่าอย่างนี้สวย น่ารัก เห็นกิริยาอาการบางอย่างของบางคนแล้วไม่ชอบ กำหนดหมายไว้ว่าอย่างนี้ น่าหมั่นไส้ (สัญญา) ต่อมาเห็นกิริยาอย่างที่นิยมหมายไว้ว่า สวย น่ารัก หรืออย่างที่เหมาะไว้ว่าน่าชิง น่าหมั่นไส้ ก็สบายตาชื่นใจ หรือเดือดร้อนตาบิคับใจ (เวทนา) แล้วชอบหรือโกรธ (สังขาร) ไปตามนั้น, ที่ซับซ้อนยิ่งกว่านั้น เช่น งานบางอย่างหรือการเล่าเรียนบางอย่าง เป็นสิ่งยากลำบาก หากลำพังจะต้องทำหรือเล่าเรียนขึ้นมาโดด ๆ แล้ว ก็จะต้องเกิดทุกข์เวทนา แล้วก็ส่งผลต่อไปให้ไม่อยากทำไม่อยากเรียน แต่หากมีเครื่องล่อมาให้ ก็อาจกลับสนใจและตั้งใจทำตั้งใจเรียนต่อไปได้ เครื่องล่อนี้อาจเป็นเวทนาที่เป็นสุขในปัจจุบัน เช่น วิธีการที่ให้สนุกสนานบันเทิงเป็นต้น หรืออาจเป็นสิ่งที่ซับซ้อนเนื่องด้วยการกำหนดหมายเกี่ยวกับสุขเวทนาในอนาคต¹ เช่น รางวัล ความสำเร็จของงาน ประโยชน์แก่ชีวิตตน แก่ผู้อื่นหรือแก่ส่วนรวม เป็นต้น แล้วแต่จะปรุงด้วยสังขารฝ่ายใด เช่น ด้วยตัณหา ด้วยมานะ หรือด้วยปัญญา เป็นอาทิ ซึ่งจะส่งผลสะท้อนกลับมาทำให้การทำงาน หรือการเรียนนั้น เกิดมีความหมาย มีค่า มีความสำคัญขึ้นแก่ผู้ทำหรือผู้เรียน แล้วแต่งให้เขากลับได้รับสุขเวทนาในขณะที่เรียนหรือทำงานนั้นด้วย แม้อาจมีทุกข์เวทนาทางกาย แต่ภายในใจมีสุขเวทนาเป็นสมณัสอาบอยู่ ทำให้เล่าเรียนหรือทำงานนั้น แข็งขันต่อไป; เมื่อระฆังโรงเรียนกังวานขึ้นในเวลาเย็น นักเรียนทั้งหลายได้ยิน (วิญญาณ) รู้สึกเรื่อย ๆ ต่อเสียงนั้น (เวทนา) เพราะชินชาอยู่ทุกวัน ต่างก็รู้กำหนดหมายว่าเป็นสัญญาณเล็กเรียน (สัญญา) เด็กคนหนึ่งดีใจ (สุขเวทนา + สังขาร) เพราะจะได้เลิกเรียนไม่ต้องนั่งปวดเมื่อยและจะได้ไปเล่นสนุกสนาน (สัญญาซ้อน), เด็กอีกคนหนึ่งเสียใจ (ทุกข์เวทนา + สังขาร) เพราะจะต้องหยุดบทเรียนอันมีคุณค่า ขาดประโยชน์อันพึงได้ หรือเพราะจะต้องกลับไปพบกับผู้ปกครองที่แสนจะน่ากลัว (สัญญาซ้อน); โดยนัยนี้ กระบวนการตลอดสายเริ่มแต่วิญญาณที่รับรู้เป็นต้นไป จึงล้วนสัมพันธ์กันเป็นเหตุปัจจัยซับซ้อน ร่วมเสริมสร้างบุคลิกภาพและกำหนดชะตาชีวิตของแต่ละบุคคลให้เป็นไปต่าง ๆ และให้แตกต่างจากกันและกัน ในกระบวนการนี้สังขารนั้นแหละเป็นตัวปรุงแต่ง และสังขารนั้น ซึ่งมีเจตนาเป็นตัวแทน ก็คือชื่อตัว หรือชื่อที่เรียกกันในกรอบคร้ว ของคำว่ากรรม ดังนั้น กรรมซึ่งเป็นชื่อประจำตำแหน่งหรือชื่อที่ออกงานของสังขาร จึงถูกกล่าวขวัญถึงอย่างเป็นผู้มีบทบาทอันสำคัญยิ่งว่า “กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้ต่าง ๆ ออกไป คือ ให้ทรมานและให้ประณีต”² “หมู่มสัตว์เป็นไปเพราะกรรม”³

¹ สัญญาตอนนี้เกือบเหมือนสัญญาที่เข้าใจในภาษาไทย

² ม.ม.12/581/376

³ ข.ส.25/382/453

ขั้น 5 กับอุปาทานขั้น 5 หรือชีวิตกับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา

ในพุทธพจน์แสดงความหมายของอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ประมวลใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีข้อความที่น่าสังเกตเป็นพิเศษเกี่ยวกับขั้น 5 ปรากฏอยู่ในอริยสัจข้อที่ 1 คือ ข้อว่าด้วยทุกข์ ในอริยสัจข้อที่ 1 นั้น ตอนต้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมายหรือคำจำกัดความของทุกข์ ด้วยวิธียกตัวอย่างเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่มองเห็นได้ง่ายและมีอยู่เป็นสามัญในชีวิตของบุคคล ขึ้นแสดงว่าเป็นความทุกข์แต่ละอย่าง ๆ แต่ในตอนท้าย พระองค์ตรัสสรุปลงเป็นข้อเดียวว่า อุปาทานขั้น 5 เป็นทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย นี่คือ ทุกขอริยสัจ: ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งใดไม่ไค้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขั้น 5 เป็นทุกข์”¹

พุทธพจน์นี้ นอกจากแสดงถึงฐานะของขั้น 5 ในพุทธธรรมแล้ว ยังมีข้อสังเกตสำคัญ คือ ความหมายของ “ทุกข์” นั้น จำง่าย ๆ ด้วยคำสรุปที่สั้นที่สุดว่า คือ อุปาทานขั้น 5 หรือเบญจอุปาทานขั้น 5 เท่านั้น และคำว่าขั้น 5 ในที่นี้มี “อุปาทาน” นำหน้าด้วย

สิ่งที่ควรศึกษาในที่นี้ ก็คือคำว่า “ขั้น” กับ “อุปาทานขั้น” ซึ่งขอให้พิจารณาตามพุทธพจน์ต่อไป

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขั้น 5 และอุปาทานขั้น 5 เธอทั้งหลายจงฟัง”

“ขั้น 5 เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรวดก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม...เหล่านี้ เรียกว่า ขั้น 5”

“อุปาทานขั้น 5 เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรวดก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน...เหล่านี้ เรียกว่า อุปาทานขั้น 5”²

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน และตัวอุปาทาน เธอทั้งหลายจงฟัง”

“รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ คือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ฉันทราคะ(ความชอบใจ จนคิด หรืออยากอย่างแรงจนยึดติด) ในรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ นั่นคือ อุปาทานใน(สิ่ง) นั้น ๆ”³

หลักดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานความเข้าใจที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในการศึกษาพุทธธรรมต่อไป

¹ วินย.4/14/18; ๖๗

² ส.บ.17/95-96/58-60

³ ส.บ.17/309/202

คุณค่าทางจริยธรรม

ตามปกติ มนุษย์มีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่า ตัวตนที่แท้จริงของตนมีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน¹ บ้างก็ยึดว่ามีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง การแสดงขั้น 5 นี้ มุ่งให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” “ตัวตน” เป็นต้นนั้น เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ 5 ส่วนเหล่านั้นเท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และแม้ขั้น 5 เหล่านั้นแต่ละอย่างก็มีอยู่เพียงในรูปที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยกันไม่เป็นอิสระ ไม่มีโดยตัวของมันเอง ดังนั้นขั้น 5 แต่ละอย่างๆ นั้นก็ไม่ใช่ตัวตนอีกเช่นกัน รวมความว่า หลักขั้น 5 แสดงถึงความเป็น อนัตตา ให้เห็นว่าชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ไม่ใช่ตัวตน และสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี² เมื่อมองเห็นเช่นนั้นแล้วก็จะถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ความเป็นอนัตตานี้ จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของขั้น 5 ในวงจรแห่งปฏิจลสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่ง เมื่อมองเห็นว่า ขั้น 5 มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ก็จะไม่เกิดความเห็นผิดว่าขาดสูญ ที่เรียกว่า อูจเจตทิฐิ และความเห็นผิดว่าเที่ยง ที่เรียกว่า สัสสตทิฐิ นอกจากนั้นเมื่อรู้ว่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนและมีอยู่อย่างสัมพันธ์อาศัยซึ่งกันและกันเช่นนี้แล้วก็จะเข้าใจหลักกรรมโดยถูกต้องว่าเป็นไปได้อย่างไร กระบวนการแห่งความสัมพันธ์และอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายนี้ มีคำอธิบายอยู่ในหลักปฏิจลสมุปบาทเช่นเดียวกัน

อีกประการหนึ่ง การมองสิ่งทั้งหลายโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไปอย่างวิธีขั้น 5 นี้ เป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง คือ เมื่อประสบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ความคิดก็ไม่หยุดตันอึ้ง ยึดถือเฉพาะรูปลักษณะภายนอกเท่านั้น เป็นการสร้างนิสัยชอบสอบสวนสืบค้นหาความจริง และที่สำคัญยิ่งคือ ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะล้วนๆ ของมัน หรือตามแบบสภาวะวิสัย (Objective) คือ มองเห็นสิ่งทั้งหลาย “ตามที่เป็น” ไม่นำเอาอคติหาอุปาทานเข้าไปจับอันเป็นเหตุให้มองเห็นตามที่อยากหรือไม่อยากให้มันเป็น อย่างที่เรียกว่า สกวิสัย (Subjective) คุณค่าอย่างหลังนี้ นับว่าเป็นการเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการของพุทธธรรมและของหลักขั้น 5 นี้ คือการไม่ยึดมั่นถือมั่น การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยการใช้อคติหาอุปาทาน แต่เข้าไปเกี่ยวข้องจัดการด้วยปัญญา

¹ พึงสังเกตพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย การที่บุตฺชนผู้มีได้เรียนรู้งจะเข้าไปยึดถือร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป 4 ว่าเป็นตัวตน ยังติกว่าจะยึดถือจิตว่าเป็นตัวตน เพราะว่า ร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป 4 นี้ ยังปรากฏให้เห็นว่าดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง 2 ปีบ้าง 3-4-5 ปีบ้าง 10-20-30-40-50 ปีบ้าง 100 ปีบ้าง เกินกว่านั้นบ้าง แต่สิ่งที่เรียกว่าจิต มโน หรือ วิญญาณนี้ เกิดดับอยู่เรื่อย ทั้งคืนทั้งวัน” (ส.น.16/231/114)

² ดู ส.บ.17/4-5, 32-33, 199-207, วสท/3-7, 20-23, 134-141

อย่างไรก็ดี ในการแสดงพุทธธรรมนั้น ตามปกติท่านไม่แสดงเรื่องชั้น 5 โดยลำพังโดด ๆ เพราะชั้น 5 เป็นแต่สภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณา และการพิจารณานั้นย่อมเป็นไปตามแนวแห่งหลักธรรมอย่างอื่น ที่เป็นประเภทกฎสำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าชั้น 5 มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร เป็นต้น คือ ต้องแสดงโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมอย่างอื่น เช่น หลักอนัตตา เป็นต้น จึงจะปรากฏคุณค่าในทางปฏิบัติโดยสมบูรณ์ ดังนั้นจึงขอยุติเรื่องชั้น 5 ไว้เพียงในฐานะสิ่งที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับนำไปพิจารณากันในหลักต่อไป

บันทึกพิเศษท้ายบท

มีรายละเอียดบางอย่างเกี่ยวกับขั้น 5 ซึ่งควรทราบไว้เป็นความรู้ประกอบเบื้องต้น ดังนี้

1. รูป ตามแนวอภิธรรมแบ่งรูปเป็น 28 อย่าง คือ

- 1) มหาภูตรูป 4 (เรียกก่าย ๆ ว่า ธาตุ 4) คือ ปฐวีธาตุ (สภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่) อาโปธาตุ (สภาพที่ดึงดูดซาบซึม) เตโชธาตุ (สภาพที่แผ่ความร้อน) วาโยธาตุ (สภาพที่สั่นไหว)
- 2) อุปาทายรูป (รูปอาศัยหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป) 24 คือ ประสาททั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (จักขุ โสตะ ฉานะ ชิวหา และกาย) อารมณ์ 4 คือ รูป เสียง กลิ่น รส (รูปะ สัททะ คันธะ รสชะ โภภู-
รูปพะ) ไม่นับเพราะตรงกับกับ ปฐวี เตโช และวาโย ความเป็นหญิง (อิตถินทรีย์) ความเป็นชาย (ปรีสินทรีย์)
ที่ตั้งของจิต (หทัยวัตถุ) การแสดงให้ความหมายด้วยกาย (กายวิญญูติ) การแสดงให้ความหมายด้วยวาจา (วจิ-
วิญญูติ) ชีวิตินทรีย์ ช่องว่าง (อากาศ) ความเบาของรูป (รูปสุต ลหุตา) ความอ่อนหยุ่นของรูป (รูปสุต
มุกตา) ภาวะที่ควรแก่การทำงานของรูป (รูปสุต กัมมณฺญตา) ความเจริญหรือขยายตัวของรูป (รูปสุต อุปจย)
การสืบต่อของรูป (รูปสุต สนฺตติ) ความเสื่อมตัว (ชฺรตา) ความสลายตัว (อนิจฺจตา) และอาหาร (หมายถึง
โอชา); พึงสังเกตว่า คำว่า “หทัยวัตถุ” ซึ่งแปลกันว่าหัวใจ และถือว่าเป็นที่ทำงานของจิตนั้น เป็นมตินิยมที่
รุ่นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก

2. เวทนา แบ่งเป็น 3 คือ สุข (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) ทุกข์ (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) อทุกขมสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข คือ
เฉย ๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา); อีกอย่างหนึ่ง แบ่งเป็น 5 คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ดีใจ) โทมณัส
(เสียใจ) อุเบกขา (เฉย ๆ); แบ่งตามทางที่เกิดเป็น 6 คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจักขุ ทางโสตะ ทางฉานะ ทางชิวหา
ทางกาย และทางมน

3. สัญญา แบ่งเป็น 6 ตามทางแห่งการรับรู้ คือ

1. รูปสัญญา ความหมายรูปรูป เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น
2. สัททสัญญา ความหมายรู้เสียง เช่นว่า ดัง เบา หึม แหลม เป็นต้น
3. คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น
4. รสสัญญา ความหมายรู้รส เช่นว่า หวานเปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น
5. โภภูทสัญญา ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แข็ง หยาบ ละเอียด ร้อน เย็น เป็นต้น
6. ธัมมสัญญา ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เทียง ไม่เทียง เป็นต้น

4. สังขาร ตามหลักอภิธรรม แบ่งเจตสิกเป็น 52 อย่าง ถ้าเทียบกับการแบ่งแบบขั้น 5 เจตสิกก็ได้แก่ เวทนา สัญญา
และสังขารทั้งหมด คือในจำนวนเจตสิก 52 นั้น เป็นเวทนา 1 เป็นสัญญา 1 ที่เหลืออีก 50 อย่าง เป็นสังขารทั้งสิ้น
สังขารขั้น 5 จึงเท่ากับเจตสิก 50 อย่าง ซึ่งแยกย่อยได้ดังนี้

- 1) อัญญสมานาเจตสิก (เจตสิกที่เข้าได้ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) 11 (นับครบมี 13 เพราะเวทนาและสัญญาเป็นเจตสิกหมวดนี้
แต่ไม่เป็นสังขาร จึงตัดออกไป) คือ
 - (1) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) 5 คือ ผัสสะ เจตนา เอกคคตา (สมาธิ) ชีวิตินทรีย์
มนสิการ (จำนวนเดิมมี 7 ทั้งเวทนา กับสัญญา)
 - (2) ปกิณณกเจตสิก (เกิดกับจิตได้ทั่ว ๆ ไป ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว แต่ไม่ตายตัว) 6 คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ (ความ
ปักใจ) วิริยะ ปิติ นันทะ

2) อกุศลเจตสิก (เจตสิกที่เป็นอกุศล) 14 คือ

- (1) อกุศลสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง) 4 คือ โมหะ อหิริกะ อนัตตัมปะ และอุทธัจจะ
- (2) ปกิณณกอกุศลเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลแต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) 10 คือ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ ทุกกัจจะ ธีนะ มิตระ และวิจิกิจฉา

3) โสภณเจตสิก (เจตสิกดีงาม คือ เกิดกับจิตที่เป็นกุศลและอัปายากฤต) มี 25 คือ

- (1) โสภณสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตดีงามทุกดวง) 19 คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตตัมปะ อโลภะ อโทสะ (=เมตตา) ตัสมัชฌัตตตา (บางทีเรียกอุเบกขา) ภายบิสัทธา (ความสงบแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิต-บิสัทธา ภายลหุตา จิตลหุตา ภายมฤตา จิตตมฤตา ภายกัมมัณฺณยตา จิตตกัมมัณฺณยตา ภายปาคุณฺณยตา (ความคล่องแคล่วแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปาคุณฺณยตา ภายชุกตา (ความซื่อตรงแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตชุกตา
- (2) ปกิณณกโสภณเจตสิก (เกิดกับจิตฝ่ายดีงาม แต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) 6 คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (รวมเรียก วีรติเจตสิก 3) กรุณา มุทิตา (เรียกรวมกันว่า อัปมัณฺญาเจตสิก 2) และปัญญา

ในพระสูตร (เช่น ส.ข.17/116/74) ตามปกติ ท่านแสดงความหมายของสังขารว่า ได้แก่ เจตนา 6 หมวด คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โสภณสัญญาเจตนา และธรรมสัญญาเจตนา แปลว่า เจตนาจำนงหรือความคิดปรุงแต่ง เกี่ยวกับ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณพะยะ และธรรมารมณ์

5. วิญญาณ แบ่งตามทางที่เกิดเป็น 6 คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ และ มโนวิญาณ (แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ);

ตามแนวอภิธรรม เรียกวิญญาณขั้นนี้ทั้งหมดว่า “จิต” และจำแนกจิตออกไปเป็น 89 หรือ 121 ดวง คือ

ก. จำแนกตามภูมิ หรือระดับของจิต เป็นกามาวจรจิต 54 รูปาวจรจิต 15 อรูปาวจรจิต 12 โลกุตตรจิต 8 (แยกพิสดารเป็น 40)

ข. จำแนกโดยคุณสมบัติเป็น อกุศลจิต 12 กุศลจิต 21 (พิสดารเป็น 37) วิบากจิต 36 (พิสดารเป็น 52) กิริยาจิต

20 ในที่นี้จะไม่แสดงรายละเอียดชื่อของจิตแต่ละอย่าง ๆ เพราะเกินจำเป็น และจะทำให้พื้นผิว

ตอน 1: ชีวิตคืออะไร ?

ข. ชีวิต ตามความหมายของมนุษย์ และโดยสัมพันธ์กับโลก

อายตนะ 6

แดนรับรู้และเสพเสวยโลก

1

บทที่ 2

แม้ว่าชีวิตจะประกอบด้วยชั้น 5 ซึ่งแบ่งซอยออกไปเป็นหน่วยย่อยต่าง ๆ มากมาย แต่ในทางปฏิบัติ คือ ในการดำเนินชีวิตทั่วไป มนุษย์ไม่ได้เกี่ยวข้องกับโดยตรงกับส่วนประกอบเหล่านั้นโดยทั่วถึงแต่อย่างใด ส่วนประกอบหลายอย่างมีอยู่และทำหน้าที่ของมันไปโดยมนุษย์ไม่รู้จักร หรือแม้รู้จัก ก็แทบไม่ได้นึกถึงเลย เช่น ในด้านรูปธรรม อวัยวะภายในร่างกายหลายอย่าง ทำหน้าที่ของมันอยู่โดยมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของไม่รู้และไม่ใส่ใจที่จะรู้ จนบางครั้งมันเกิดความรู้สึกหรือทำหน้าที่บกพร่องขึ้น มนุษย์จึงจะหันมาสนใจ แม้องค์ประกอบต่าง ๆ ในกระบวนการฝ่ายจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน การศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบต่าง ๆ และกระบวนการทำงานทางร่างกาย เราปล่อยให้เป็นการของนักศึกษาทางแพทยศาสตร์และชีววิทยา ส่วนการศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบและกระบวนการทำงานด้านจิตใจ เราปล่อยให้เป็นการของนักจิตวิทยาและนักจิตวิทยา แต่สำหรับคนทั่วไป ความหมายของชีวิตอยู่ที่ชีวิตในทางปฏิบัติ หรือชีวิตที่ดำเนินอยู่เป็นประจำในแต่ละวัน ซึ่งได้แก่การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก สิ่งที่ทำให้ความหมายแก่ชีวิตก็คือการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ชีวิตตามความหมายของมนุษย์คือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลก ชีวิตในทางปฏิบัติหรือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลกนี้ แบ่งออกได้เป็น 2 ภาค แต่ละภาคมีระบบการทำงานซึ่งอาศัยช่องทางที่ชีวิตจะติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกได้ ซึ่งเรียกว่า “ทวาร” (ประตู, ช่องทาง) ดังนี้

1. ภากรับรู้และเสพเสวยโลก อาศัยทวาร 6¹ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สำหรับรับรู้และเสพเสวยโลกซึ่งปรากฏแก่มนุษย์โดยลักษณะและอาการต่าง ๆ ที่เรียกว่า อารมณ์ 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

2. ภาคแสดงออกหรือกระทำต่อโลก อาศัยทวาร 3² คือ กาย วาจา ใจ (กายทวาร วจิตทวาร มโนทวาร) สำหรับกระทำตอบต่อโลก โดยแสดงออกเป็นการทำ การพูด และการคิด (กายกรรม วจกรรม มโนกรรม)

ในภาคที่ 1 มีข้อที่พึงย้าเป็นพิเศษเพื่อสะดวกแก่การศึกษาต่อไปว่า คำว่า “ทวาร” (ในทวาร 6) นั้น เมื่อนำไปกล่าวในระบบการทำงานของกระบวนการแห่งชีวิต ท่านนิยมเปลี่ยนไปใช้คำว่า “อายตนะ”

¹ sense - doors

² channels of action

ซึ่งแปลว่า แคนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือทางรับรู้ ดังนั้นในการศึกษาเรื่องนี้ต่อไป จะใช้คำว่า “อายตนะ” แทนคำว่า “ทวาร”

ในภาคที่ 2 มีข้อพึงย้าคือ กระบวนการของชีวิตในภาคนี้ รวมอยู่ในขั้นที่ 4 คือ สังขารชั้นที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน สังขารต่าง ๆ ในสังขารชั้นนี้ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากมาย แบ่งเป็นฝ่ายดีบ้าง ฝ่ายชั่วบ้าง ฝ่ายกลาง ๆ บ้าง จะปรากฏตัวออกมาปฏิบัติการโดยถูกเจตนาที่เป็นหัวหน้าหรือเป็นตัวแทนเลือกชักจูงมา หรือจัดแจงมอบหมายหน้าที่ให้ช่วยกันทำการปรุงแต่งการแสดงออกหรือการกระทำทางกาย วาจา ใจ เกิดเป็นกรรม คือการทำ การพูด การคิด ในกรณีนี้ สังขารจะถูกจัดประเภทเสียใหม่ให้สอดคล้องกับบทบาทของมัน โดยแบ่งตามทางหรือทวารที่แสดงออก เป็นกายสังขาร วีสังขาร และมโนสังขาร เรียกตามชื่อหัวหน้าหรือตัวแทนว่า กายัญเจตนา วีสัญเจตนา และมโนัญเจตนา หรือเรียกตามงานที่ทำออกมาว่า กายกรรม วิจกรรม และมโนกรรม แสดงให้เห็นง่ายขึ้นดังนี้

1. กายสังขาร	= กายัญเจตนา	—————	กายทวาร	—————>	กายกรรม
(สภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย	= ความจงใจ (แสดงออก) ทางกาย		ทางกาย		การกระทำทางกาย)
2. วีสังขาร	= วีสัญเจตนา	—————	วีสทวาร	—————>	วิจกรรม
(สภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา	= ความจงใจ (แสดงออก) ทางวาจา		ทางวาจา		การกระทำทางวาจา)
3. มโนสังขาร	= มโนัญเจตนา	—————	มโนทวาร	—————>	มโนกรรม
(สภาพปรุงแต่งการกระทำทางใจ	= ความจงใจ (แสดง) ทางใจ		ทางใจ		การกระทำทางใจ)

สังขารในฐานะเครื่องแต่งคุณภาพหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ได้กล่าวแล้วในเรื่องขั้นที่ 5 ส่วนสังขารในฐานะกระบวนการปรุงแต่งแสดงออกและกระทำการต่าง ๆ ต่อโลก เป็นเรื่องกิจกรรมของชีวิต ซึ่งจะแสดงเป็นพิเศษส่วนหนึ่งต่างหาก ในตอนว่าด้วยชีวิตเป็นไปอย่างไร ในที่นี้มุ่งแสดงแต่สภาวะอันเนื่องอยู่ที่ตัวชีวิตเองหรือองค์ประกอบของชีวิตพร้อมทั้งหน้าที่ของมันตามสมควร จึงจะกล่าวเฉพาะภาคที่ 1 คือเรื่อง อายตนะ 6 อย่างเดียว

ตัวสภาวะ

อายตนะ แปลว่า ที่ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แคนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่า ทางรับรู้ มี 6 อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ¹

¹ ตามคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ “อายตนะ” มีความหมายหลายนัย เช่น แปลว่า เป็นที่สืบต่อแห่งจิตและเจตสิก คือเป็นที่ที่จิตและเจตสิกทำหน้าที่กันถ้วน, เป็นที่แผ่ขยายจิตและเจตสิกให้กว้างขวางออกไป, เป็นตัวการนำสังสารทุกข์ อันยึดเหนี่ยวให้ดำเนินสืบต่อไปอีก, เป็นบ่อเกิด, แหล่ง, ที่ชุมนุม เป็นต้น (ดู วิสุทธิ.3/61; สดก.ฎีกา 227)

อนึ่ง พึงสังเกตว่า ประสาทรับความรู้สึกภายในร่างกายเกี่ยวกับท่าทางการเคลื่อนไหว ทรงตัว เป็นต้น จำพวกที่เรียกว่า Somethesia (kinesthetic, vestibular and visceral senses) ท่านไม่ได้จัดเพิ่มไว้ในพวกอายตนะด้วย แม้ท่านจะไม่ได้ชี้แจงเรื่องนี้ไว้ ก็มองเห็นเหตุผลได้ว่า ความรับรู้ประเภทนี้ บางส่วนรวมอยู่แล้วในอายตนะที่ 5 ที่ท่าน

ที่ว่าต่อ หรือเชื่อมต่อ ให้เกิดความรู้ขึ้น ต่อ หรือ เชื่อมต่อกับอะไร ? ตอบว่า เชื่อมต่อกับโลก คือ สภาพแวดล้อมภายนอก แต่โลกนั้นปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์เป็นส่วน ๆ ด้าน ๆ ไป เท่าที่มนุษย์จะมีแดนหรือเครื่องมือสำหรับรับรู้ คือ เท่าจำนวนอายตนะ 6 ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น ดังนั้นอายตนะทั้งหก จึงมีคู่ของมันอยู่ในโลกเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้สำหรับแต่ละอย่าง ๆ โดยเฉพาะ สิ่งที่ถูกรับรู้หรือลักษณะอาการต่าง ๆ ของโลก เหล่านี้ เรียกชื่อว่าอายตนะเหมือนกัน เพราะเป็นสิ่งที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือเป็นแหล่งความรู้ เช่นเดียวกัน แต่เป็นฝ่ายภายนอก เพื่อแยกประเภทจากกันไม่ให้สับสน ท่านเรียกอายตนะพวกแรกว่า “อายตนะภายใน” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายใน) และเรียกอายตนะพวกหลังนี้ว่า “อายตนะภายนอก” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก) อายตนะภายนอก 6 อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า “*อารมณ์*” แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมาห่วงอยู่ หรือ สิ่งสำหรับยึดเหนี่ยวของจิต แปลง่าย ๆ ว่าสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง

เมื่ออายตนะ (ภายใน) ซึ่งเป็นแดนรับรู้ กระทบกับอารมณ์¹ (อายตนะภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะเกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่าง ๆ ขึ้น เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่า เห็น หูกระทบเสียง เกิดความรู้ เรียกว่า ได้ยิน เป็นต้น ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้เรียกว่า “*วิญญาน*” แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้อารมณ์ ดังนั้นจึงมีวิญญาน 6 อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ 6 คู่ คือ วิญญานทางตา ได้แก่ เห็น วิญญานทางหู ได้แก่ ได้ยิน วิญญานทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น วิญญานทางลิ้น ได้แก่ รุ้รส วิญญานทางกาย ได้แก่ รุ้สิ่งต้องกาย วิญญานทางใจ ได้แก่ รุ้อารมณ์ทางใจ หรือรู้เรื่องในใจ

สรุปได้ว่า อายตนะ 6 อารมณ์ 6 และวิญญาน 6² มีชื่อในภาษาธรรม และมีความเกี่ยวเนื่องกัน ดังนี้

1. จักขุ - ตา	เป็นแดนรับรู้ รูป	- รูป	เกิดความรู้คือ จักขุวิญญาน	- เห็น
2. โสตะ - หู	”	สัททนะ - เสียง	”	โสทวิญญาน - ได้ยิน

—ใช้คำกว้าง ๆ ว่า “กาย” แต่เหตุผลข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ประสาทจำพวกนี้ ทำหน้าที่จำกัดเพียงในด้านสรีรวิทยา มุ่งเพื่อรักษาสภาพปกติแห่งการทำงานของร่างกายเท่านั้น มีลักษณะจำเพาะตัว และจำกัดอยู่ภายใน เป็นเครื่องสนับสนุนที่จำเป็น แต่มีค่าคงตัว ไม่มีคุณค่าที่จะก่อผลลงอกเงยทั้งด้านความรู้และด้านสภาพเสวยโลก ทั้งด้านญาณวิทยาและด้านจริยธรรม จึงไม่เข้ากับความหมายของอายตนะ.

¹ คำว่าทวาร นิยมใช้คู่กับอารมณ์, อายตนะภายใน คู่กับ อายตนะภายนอก แต่ในที่นี้ เพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไป จะเรียกอายตนะภายในว่า อายตนะ เรียกอายตนะภายนอกว่า อารมณ์

² ที.ปา.11/304-306/255.

อายตนะ 6 (sense-bases): eye, ear, nose, tongue, body, mind.

อารมณ์ 6 (sense-objects): form, sound, smell, taste, touch, mind-objects หรือ visible objects, audible objects, odorous objects, sapid objects, tangible objects, cognizable objects.

วิญญาน 6 (consciousness): eye-consciousness, ear-consciousness, nose-consciousness, tongue-consciousness, body-consciousness mind-consciousness.

3. ฆานะ - จมูก	เป็นแค้นรับรู้	คันระ	- กลิ่น	เกิดความรู้	คือ	ฆานวิญญาน - ได้กลิ่น
4. ชิวหา - ลิ้น	"	รส	- รส	"		ชิวหาวิญญาน - รู้รส
5. กาย - กาย	"	โผฏฐัพพะ	- สิ่งต้องกาย	"		กายวิญญาน - รู้สิ่งต้องกาย
6. มโน - ใจ	"	ธรรม ¹	- เรื่องในใจ	"		มโนวิญญาน - รู้เรื่องในใจ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวิญญานจะต้องอาศัยอายตนะและอารมณ์กระทบกันจึงจะเกิดขึ้นได้² ก็จริง แต่การที่อารมณ์เข้ามาปรากฏแก่อายตนะ ก็มีใช้จะทำให้วิญญานเกิดขึ้นได้เสมอไป จำต้องมีความใส่ใจ ความกำหนดใจ หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วย วิญญานนั้น ๆ จึงจะเกิดขึ้น³ ดังตัวอย่าง ในบางคราว เช่น เวลาหลับสนิท เวลาฟุ้งซ่าน หรือใจลอยไปเสีย เวลาใจจดจ่อแน่วแน่อยู่กับกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ตลอดจนขณะอยู่ในสมาธิ รูปและเสียงเป็นต้นหลาย ๆ อย่างที่ผ่านเข้ามา อยู่ในวิสัยที่จะเห็นจะได้ยิน แต่หาได้เห็น หาได้ยินไม่ หรือตัวอย่างง่าย ๆ ขณะเขียนหนังสือใจจดจ่ออยู่ จะไม่รู้สีกส่วนของร่างกายที่แตะอยู่กับโต๊ะและเก้าอี้ ตลอดจนมือที่แตะกระดานและนิ้วที่แตะปากกาหรือดินสอ ในเมื่อมีอายตนะและอารมณ์เข้ามาถึงกันแล้ว แต่วิญญานไม่เกิดขึ้นเช่นนี้ ก็ยังไม่เรียกว่าการรับรู้ได้เกิดขึ้น การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้งสามอย่างคือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาน ภาวะนี้ในภาษาธรรมมีคำเรียกโดยเฉพาะว่า “ผัสสะ” หรือ “สัมผัส”⁴ แปลตามรูปศัพท์ว่าการกระทบ แต่มีความหมายทางธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาน พุดอย่างเข้าใจกันง่าย ๆ ผัสสะก็คือ การรับรู้นั่นเอง ผัสสะ หรือ สัมผัส หรือการรับรู้ มีชื่อเรียกแยกเป็นอย่าง ๆ ไปตามทางรับรู้คืออายตนะนั้น ๆ ครบจำนวน 6 คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

ผัสสะ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว กระบวนการก็ดำเนินต่อไป เริ่มแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น ปฏิกริยาอย่างอื่นของจิตใจ การจำหมาย การนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่ง ตลอดจนการแสดงออกต่าง ๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับ ในกระบวนการนี้ สิ่งที่ควรสนใจเป็นพิเศษในการศึกษาขั้นนี้ ก็คือ ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับถัดจากผัสสะนั่นเอง ความรู้สึกนี้ในภาษาธรรมเรียกว่า “เวทนา” แปลว่า การเสวยอารมณ์หรือการเสพรสอารมณ์ คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้นโดยเป็น สุขสบาย ไม่สบาย หรือเฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง เวทนานี้ถ้าแบ่งตามทางรับรู้ ก็มี 6 เท่าจำนวนอายตนะ คือ เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่

¹ นิยมเรียก ธรรมารมณ์ เพื่อไม่ให้สับสนกับคำว่า ธรรม ที่ใช้ทั่วไป ซึ่งมีความหมายกว้างขวางมากหลายนัย

² ม.ม.12/443-4/476-7

³ ม.ม.12/346/358

⁴ “ผัสสะ” และ “สัมผัส” (contact) นี้ ไม่ควรเข้าใจสับสนกับความหมายในภาษาไทย; แม้คำอื่น ๆ คือ อารมณ์ วิญญาน เวทนา ก็มีความหมายไม่ตรงกันแท้กับที่ใช้ในภาษาไทย

เกิดจากสัมผัสทางหู เป็นต้น¹ แต่ถ้าแบ่งตามคุณภาพจะมีจำนวน 3 คือ 1. สุข ได้แก่ สบาย ชื่นใจ ถูกใจ 2. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด 3. อทุกข์มสุข ไม่ทุกข์ ไม่สุข คือเรื่อย ๆ เฉย ๆ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า อุเบกขา² หรือแบ่งละเอียดลงไปอีกเป็น 5 อย่างคือ 1. สุข ได้แก่ สบายกาย 2. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบายกาย เจ็บปวด 3. โสมนัส ได้แก่ สบายใจ ชื่นใจ 4. โทมนัส ได้แก่ ไม่สบายใจ เสียใจ และ 5. อุเบกขา ได้แก่ เฉย ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

กระบวนการรับรู้เท่าที่กล่าวมานี้ เขียนให้เห็นง่าย ๆ ได้ดังนี้

อายตนะ	+	อารมณ์	+	วิญญาณ	=	ผัสสะ	→	เวทนา
ทางรับรู้		สิ่งที่ถูกรู้		ความรู้		การรับรู้		ความรู้สึกต่ออารมณ์

ดังได้กล่าวแล้วว่า อารมณ์ก็คือโลกที่ปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์ทางอายตนะต่าง ๆ การรับรู้อารมณ์เหล่านี้ เป็นสิ่งจำเป็นซึ่งช่วยให้มนุษย์มีความสามารถในการเกี่ยวข้องกับโลก ทำให้ชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปด้วยดี ในกระบวนการรับรู้นี้ เวทนามีเป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่งโดยทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้บอกให้ทราบว่า อะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิต ควรหลีกเลี่ยง อะไรเกือกลงแก่ชีวิต ควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ที่ดำเนินต่อไป สามารถสร้างความรู้ความเข้าใจที่ครบถ้วนบริบูรณ์เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น แต่สำหรับมนุษย์ปุถุชน เวทนามิได้มีความหมายเพียงเท่านั้น คือมิใช่เพียงแต่ว่ากระบวนการรับรู้ได้มีส่วนประกอบเพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง ที่ช่วยเสริมความรู้ให้สมบูรณ์ อันจะทำให้มนุษย์มีความสามารถมากขึ้นในการดำเนินชีวิตที่ดำรง แต่เวทนายังหมายถึงการที่ โลกมีอะไรอย่างหนึ่งเป็นผลตอบแทนหรือรางวัลแก่มนุษย์ในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกด้วย ผลตอบแทนที่ว่านี้ คือความเอร็ดอร่อย ความชื่นใจที่เกิดจากการสัมผัสซึ่งเรียกว่าสุขเวทนา ในกรณีที่กระบวนการรับรู้ดำเนินมาตามลำดับจนถึงเวทนา ถ้ามนุษย์หันเข้าจับเวทนาไว้ตามความหมายในแง่นี้ มนุษย์ก็จะหันเหออกไปจากกระบวนการรับรู้ ทำให้กระบวนการธรรมอีกอย่างหนึ่งได้โอกาสเข้ามารับช่วงแล่นต่อไปแทนที่ โดยเวทนาจะกลายเป็นปัจจัยตัวเอกที่จะก่อให้เกิดผลสืบเนื่องต่อไป พร้อมกันนั้น กระบวนการรับรู้ ซึ่งกลายไปเป็นส่วนประกอบและเดินควบไปด้วย ก็จะถูกกำลั้งจากกระบวนการใหม่นี้บีบคั้นให้บิดเบือนและเอนเอียงไปจากความเป็นจริง กระบวนการรับช่วงที่ว่านี้ มักดำเนินไปในแบบง่าย ๆ พื้น ๆ คือ เมื่อรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เกิดความรู้สึกสุขสบายชื่นใจ (เวทนา) ก็อยากได้ (ตัณหา) เมื่ออยากได้ ก็ติดใจ พัวพันจนถึงขั้นยึดติดถือมั่น (อุปาทาน) ค้างใจอยู่ ไม่อาจวางลงได้ ทั้งที่ตามความเป็นจริงไม่อาจถือเอาไว้ได้ เพราะสิ่งนั้น ๆ ล่วงเลยผ่านพ้นหมดไปแล้ว จากนั้น ก็เกิดความคิดสร้างภาพต่าง ๆ ที่จะให้ตน

¹ เวทนา 6 (feeling): 1. จักขุสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา 2. โสตรสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู 3. ชานสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก 4. ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น 5. กายสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย 6. มโนสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ (ส.สพ.18/434/287)

² อุเบกขา ในหมวดเวทนานี้ เป็นคนละอย่างกับอุเบกขาในหมวดสังขาร (เช่น อุเบกขาพรหมวิหาร อุเบกขาสัมโพธิฌงค์ เป็นต้น.)

อยู่ในภาวะครอบครองอารมณ์อันให้เกิดสุขเวทนานั้น พร้อมทั้งคิดปรุงแต่งสร้างวิธีการที่จะให้ได้อารมณ์ และสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์นั้น แล้วลงมือกระทำการต่าง ๆ ทางกายบ้าง วาจาบ้าง เพื่อให้ได้มาซึ่ง ผลที่ต้องการเพื่อจะได้เวทนาที่ชอบใจนั้นยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก บังเกิดเป็นสุขทุกข์แบบซับซ้อนแรงสูง ที่เป็น ผลเสกสรรของมนุษย์เอง แล้วหมุนเวียนเข้าวงจรที่เริ่มจากเวทนาใหม่อีก กลายเป็นสังสารวัฏวนอยู่ อย่างนั้น ไม่สามารถก้าวต่อไปสู่ผลเลิศอย่างอื่นที่ชีวิตนี้ยังสามารถเข้าถึงได้ยิ่งกว่านั้นขึ้นไป

โดยนัยนี้ จะเห็นว่า ช่วงต่อที่กระบวนการจะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ต่อไปนั้นเป็นขั้นตอน ที่สำคัญอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่เดียว และในภาวะเช่นนี้เวทนาเป็นองค์ธรรมที่มีบทบาท สำคัญมาก กระบวนการที่ดำเนินต่อไปจะเป็นอย่างไร ต้องขึ้นต่อบทบาทของเวทนาว่าจะมีลักษณะ อย่างไร ทั้งนี้ พอดีตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า

ก. กระบวนการที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ ระหว่างกระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์ กับกระบวนการสังสารวัฏ ในกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ เวทนามีบทบาทเป็นเพียงองค์ประกอบย่อย ๆ อย่างหนึ่งซึ่งช่วยให้เกิดความรู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ ส่วนในกระบวนการสังสารวัฏ เวทนาเป็นปัจจัยตัวเอก ที่มีอิทธิพลครอบงำความเป็นไปของกระบวนการทั้งหมด กล่าวได้ว่า มนุษย์จะคิดปรุงแต่งอย่างไร และทำการอะไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา หรือชีวิตจะเป็นอย่างไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อ เวทนา นอกจากนั้นในกระบวนการสังสารวัฏนี้ มนุษย์มิได้หยุดอยู่เพียงแต่เป็นผู้รับรู้อารมณ์เรียนรู้โลก เพื่อเกี่ยวข้องกับจัดการกับโลกอย่างได้ผลดีเท่านั้น แต่ได้ก้าวต่อไปสู่ความเป็นผู้เสพสุขโลกด้วย

สำหรับกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์นั้น ถ้าจะพูดให้ละเอียดชัดเจนตามหลัก ก็ต้องตัดตอนที่ช่วงต่อ จากผัสสะนี้ด้วยเหมือนกัน โดยถือว่า การรับรู้เกิดขึ้นเสร็จสิ้นแล้วที่ผัสสะ ดังนั้นกระบวนการต่อจากนี้ ไปจึงแยกได้เป็นอีกตอนหนึ่ง และขอเรียกชื่อว่า กระบวนการญาณทัศนะ หรือกระบวนการแบบวิวิญญู เป็นคู่ปฏิบัติกับกระบวนการสังสารวัฏ แต่กระบวนการแบบวิวิญญู เป็นเรื่องของ การแก้ปัญหาชีวิต จึงจะยกไปพูดในตอนที่ว่าด้วย “ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?” และ “ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?” ไม่กล่าว ไว้ในที่นี้

ข. กระบวนการที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยธรรม ระหว่างความดีกับความชั่ว ระหว่างกุศลกับอกุศล ระหว่างความหลุดพ้นเป็นอิสระกับการหมกติดหมุ่นเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

เมื่อก้าวถึงส่วนอื่น ๆ ของกระบวนการแล้ว ก็ต้องย้อนกลับไปพูดถึงอายตนะอีก เพราะกระบวนการ ต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้น ต้องอาศัยอายตนะ เริ่มต้นที่อายตนะ เมื่อว่าองค์ธรรมอื่น ๆ สำคัญ ก็ต้องว่า อายตนะสำคัญเหมือนกัน เช่น เมื่อว่าเวทนาเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการแบบเสพสุขโลก อายตนะก็ย่อมมีความสำคัญมากด้วย เพราะอายตนะเป็นแหล่งหรือเป็นช่องทางที่อำนาจให้เวทนาเกิดขึ้น เวทนาเป็นสิ่งที่มนุษย์มุ่งประสงค์ อายตนะเป็นแหล่งอำนาจสิ่งที่มีประสงค์นั้น เท่าที่กล่าวมา สรุป ได้ว่า *อายตนะ 6* ทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ 2 อย่างคือ

1. เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำโลกมาเสนอต่อมนุษย์ เป็นเครื่องมือสื่อสาร ทำให้มนุษย์

ได้รับข้อมูลแห่งความรู้ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะช่วยให้มนุษย์สามารถเกี่ยวข้องกับโลกได้ถูกต้อง ทำให้ชีวิตอยู่รอด และดำเนินไปด้วยดี

2. เป็นช่องทางเสวยโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับอารมณ์ที่เป็นรสอร่อยของโลก มาเสวยเสวย ด้วยการดู การฟัง การดม การลิ้มชิมรส การแตะต้องเสียดสี ความสนุกสนานบันเทิง ตลอดจนจินตนาการสิ่งที่หวานชื่นระรื่นใจ

ความจริง หน้าที่ทั้งสองอย่างนี้ ก็คิดเนื่องอยู่ด้วยกัน หน้าที่อย่างแรกเรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หลักหรือหน้าที่พื้นฐานที่จำเป็น ส่วนหน้าที่ที่สองเป็นหน้าที่รอง จะว่าเป็นของแถมหรือส่วนเกินก็คงได้ ในกรณีทั้งสองนั้น การทำงานของอายตนะก็อย่างเดียวกัน ความแตกต่างอยู่ที่เจตน์จำนงของมนุษย์ ซึ่งมุ่งไปที่ความรู้หรือมุ่งไปที่เวทนา สำหรับมนุษย์ปุถุชน ความสำคัญของอายตนะมักจะก้าวข้ามมาอยู่กับหน้าที่อย่างที่สอง คือการเสวยเสวยโลก จนถึงขั้นที่กลายเป็นว่า หน้าที่อย่างที่มีไว้เพียงเพื่อเป็นส่วนประกอบสนองการทำหน้าที่อย่างที่สอง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า กระบวนการรับรู้มีไว้เพื่อรับใช้กระบวนการเสวยเสวยโลก หรือรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเท่านั้นเอง ทั้งนี้เพราะปุถุชนมักใช้อายตนะเพื่อมุ่งรับรู้เฉพาะความรู้ส่วนที่จะทำให้เกิดได้เสวยเสวยอารมณ์อร่อยของโลกเท่านั้น หาสใจสิ่งอันพึงรู้นอกจากนั้นไม่ ยิ่งกว่านั้น แม้ความสัมพันธ์กับโลกในภาคแสดงออกด้วยการทำ การพูด การคิด ก็จะกลายเป็นการกระทำเพื่อรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเช่นเดียวกันคือ มุ่งทำ พูด คิด เพื่อแสวงหาและให้ได้มาซึ่งอารมณ์สำหรับเสวยเสวย ยิ่งเป็นปุถุชนที่หนามากเท่าใด ความติดข้องพัวพันอยู่กับหน้าที่อย่างที่สองของอายตนะก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น จนถึงขั้นที่ว่า ชีวิตและโลกของมนุษย์วนเวียนอยู่แค่อายตนะ 6 เท่านั้นเอง เท่าที่กล่าวมานี้ จึงเห็นได้ว่า แม้อายตนะ 6 จะเป็นเพียงส่วนหนึ่งของขั้น 5¹ และไม่ครอบคลุมทุกส่วนแห่งชีวิตของมนุษย์โดยสิ้นเชิง เหมือนอย่างขั้น 5 ก็จริง แต่มันก็มีบทบาทสำคัญยิ่งในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ มีอำนาจกำกับวิถีชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก จนกล่าวได้ว่า ชีวิตเท่าที่มนุษย์รู้จักและดำเนินอยู่ก็คือการติดต่อกับเกี่ยวข้องกับโลกทางอายตนะเหล่านี้ และชีวิตมีความหมายต่อมนุษย์ก็ด้วยอาศัยอายตนะเหล่านี้ ถ้าอายตนะไม่ทำหน้าที่แล้ว โลกก็ดับ ชีวิตก็ไร้ความหมายสำหรับมนุษย์

มีข้อความแห่งหนึ่งในบาลี แสดงกระบวนการธรรมเท่าที่กล่าวมานี้ได้อย่างกระชับรัด และช่วยเชื่อมความที่กล่าวมาในตอนว่าด้วยขั้น 5 เข้ากับเรื่องทีอธิบายในตอนนี้ให้ต่อเนื่องกัน มองเห็นกระบวนการ

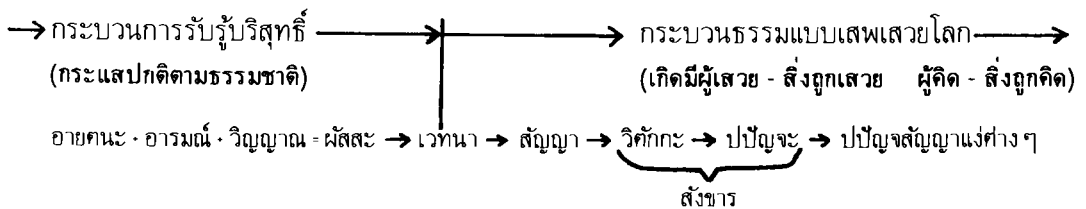
¹ อายตนะทั้ง 12 จัดลงในขั้น 5 ดังนี้

1. อายตนะ 5 คู่แรก (จักขุ-รูป โสท-สัททะ ฆานะ-คันธะ ชิวหา-รส กาย-โผฏฐัพพะ) อยู่ในรูปขั้น
2. อายตนะภายในที่ 6 คือ มโน หรือใจ อยู่ในวิญญานขั้น
3. อายตนะภายนอกที่ 6 คือ ธรรม หรือธรรมารมณ์ อยู่ในขั้น 4 คือ นามขั้น 3 (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปขั้น (เฉพาะที่เป็นสุขมารูปเท่านั้น เช่น อากาศธาตุ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ความเบา ความอ่อนสลาย ความสืบท่อ ความทรุดโทรม การขยายตัว ความแปรสลายของรูป เป็นต้น) กับทั้งนิพพานซึ่งเป็นภาวะพ้นจากขั้น (อภิ.วิ.35/100/85)

ได้ครบถ้วนตลอดสายยิ่งขึ้น จึงขอยกมาอ้างไว้ ดังนี้¹

“อาศัยตาและรูป เกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งธรรมทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น(สัญญา), หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสรู้(วิตักกะ), ตรัสรู้(วิตักกะ) ย่อมผันพิสดารซึ่งอารมณ์นั้น(ปัญจะ), บุคคลผันพิสดารซึ่งอารมณ์ใด เพราะการผันพิสดารนั้นเป็นเหตุ ปัญจสัญญาแ่งต่าง² (สัญญาที่ซับซ้อนหลากหลาย) ย่อมผูกพลงสมรมเขา ในเรื่องรูปทั้งหลาย ที่พึงรู้ได้ด้วยตา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน” (ต่อไปว่าด้วยอายตนะและอารมณ์อื่นๆ จนครบ 6 คู่ ใจความอย่างเดียวกัน)

กระบวนการนี้ เขียนให้เห็นง่ายขึ้นดังนี้

เมื่อเกิดปัญจสัญญาแล้ว ก็ยังมีความตรัสรู้(วิตักกะ) ได้มากมายและกว้างขวางพิสดารยิ่งขึ้น ทำให้เกิดกิเลสต่างๆ เช่น ชอบใจ ไม่ชอบใจ หวงแหน ริษยา เป็นต้น ปนเป คลุกเคล้าไปกับความคิดนั้น³

หมายเหตุ:

1. คำที่ควรเข้าใจคือ ‘ปัญจะ’ หมายถึง อาการที่คลอเคลียพัวพันอยู่กับอารมณ์นั้น และคิดปรุงแต่งไปต่างๆ ด้วยแรงตัณหา มานะ และทิฐิผลักดัน หรือเพื่อสนองตัณหา มานะ และทิฐิ คือปรุงแต่งในแง่ที่จะเป็นของฉัน ให้ตัวฉันเป็นนั่นเป็นนี่ หรือเป็นไปตามความเห็นของฉัน ออกรูปออกร่างต่างๆ มากมายพิสดาร จึงทำให้เกิดปัญจสัญญาแ่งต่างๆ คือสัญญาทั้งหลายที่เนื่องด้วยปัญจะนั่นเอง
2. จะเห็นว่า มีสัญญา 2 ตอน สัญญาตอนแรกคือสัญญาขั้นต้น ที่กำหนดหมายอารมณ์ซึ่งปรากฏตามปกติธรรมดาของมัน สัญญาตอนหลังเรียกว่า ‘ปัญจสัญญา’ เป็นสัญญาเนื่องจากสังขารที่ปรุงแต่งภาพอารมณ์ ให้ออกรูปร่างแ่งมุมต่าง ๆ มากมายพิสดารดังกล่าแล้ว
3. จะเห็นว่า กระบวนการทั้งหมดนั้นแยกได้เป็น 2 ตอน

ก. ตอนแรก ตั้งแต่อายตนะภายในถึงเวทนา เป็นกระบวนการรับรู้บริสุทธิ พึงสังเกตว่าช่วงตอนนี้ กระบวนการเป็นกระแสนักตามธรรมชาติ มีแต่องค์ธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย (พึงอ่านความที่ยกมาอ้างข้างบน) ยังไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เกี่ยวข้อง

ข. ตอนปลาย ตัดตอนแต่เวทนาไปแล้ว เกิดเป็นกระบวนการแบบเสวยโลก หรือกระบวนการ

¹ ม.ม.12/248/226.

² คำเต็มว่า ปปัญจสัญญาตงสา.

³ ดู ที่.ม.10/256-7/311.

สังสารวัฏ มารับช่วงไป; ความจริงตั้งแต่เวทนานี้เป็นทางแยก อาจต่อด้วยกระบวนการแบบวิวิธภูมิก็ได้ แต่ในที่นี้มุ่งแสดงแต่แบบสังสารวัฏก่อน ข้อพึงสังเกตในตอนนั้นก็คือ ตั้งแต่จุดเริ่มต้นของช่วงหลังนี้ จะไม่มีเพียงองค์ธรรมต่าง ๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยแก่กันตามธรรมชาติเท่านั้น แต่จะเกิดมีสัตว์บุคคลขึ้นมา กลายเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้เสพเสวยกับสิ่งที่ถูกเสพเสวย ผู้คิดและสิ่งที่ถูกคิด เป็นต้น

4. กระบวนการธรรมเสพเสวยโลกในช่วงปลาย ที่แสดงข้างบนนี้ เป็นเพียงวิธีแสดงแบบหนึ่งเท่านั้น เลือกเอามาเพราะเห็นว่าสั้น และเข้ากับเรื่องที่กำลังอธิบายคือขันธและอายตนะได้ดี อาจแสดงแบบอื่นอีกก็ได้ เช่นที่แสดงอย่างพิสดารในหลักปฏิจลสมุปบาทแบบทั่วไป ซึ่งเป็นกระบวนการแบบสังสารวัฏโดยสมบูรณ์

5. ว่าตามหลักอย่างเคร่งครัด วิญญาณ ผัสสะ เวทนา สัญญา ในกระบวนการนี้ เป็นสหชาตธรรม ท่านถือว่าเป็นเหตุร่วมกัน พึงเข้าใจว่า ที่เขียนแสดงลำดับไว้อย่างนี้ มุ่งเพื่อศึกษาได้ง่าย

เนื่องด้วยกระบวนการนี้ แยกได้เป็น 2 ช่วงตอน และช่วงตอนหลังอาจแยกไปเป็นกระบวนการแบบสังสารวัฏ หรือแบบวิวิธภูมิก็ได้ ดังนั้น เพื่อมองเห็นภาพได้กว้างขวางขึ้นอาจเขียนแสดงได้ดังนี้

อายตนะ + อารมณ์ + วิญญาณ = ผัสสะ → เวทนา

↙ กระบวนการแบบสังสารวัฏ
↘ กระบวนการแบบวิวิธภูมิ

ในเรื่องอายตนะนี้ มีข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไปดังนี้

- อายตนะภายในหรือทวาร 6 นั้น มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อินทรีย์ 6” คำว่า อินทรีย์ แปลว่า ภาวะที่เป็นใหญ่ หมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ เป็นเจ้าหน้าที่ หรือเป็นเจ้าการในเรื่องนั้น ๆ เช่น ตาเป็นเจ้าการในการรับรู้รูป หู เป็นเจ้าการในการรับรู้เสียง เป็นต้น อินทรีย์ 6 คือ จักขุอินทรีย์ โสณินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และมนินทรีย์; คำว่า อินทรีย์ นิยมใช้กับอายตนะในขณะที่ทำหน้าที่ของมัน ในชีวิตจริง และเกี่ยวกับจริยธรรม เช่น การสำรวจจักขุอินทรีย์ เป็นต้น ส่วนอายตนะนิยมใช้ในเวลาที่พูดถึงสภาวะที่อยู่ในกระบวนการ เช่นว่า อาศัยจักขุ อาศัยรูป เกิดจักขุวิญญาณ เป็นต้น และเมื่อพูดถึงสภาวะลักษณะเช่นว่า จักขุไม่เที่ยง เป็นต้น, อีกคำหนึ่งที่ใช้พูดกันบ่อยในเวลากล่าวถึงสภาวะในกระบวนการ คือคำว่า “ผัสสาชยตนะ” แปลว่า ที่เกิดหรือบ่อเกิดแห่งผัสสะ คือที่มาของการรับรู้นั่นเอง
- อายตนะภายนอก หรืออารมณ์ ก็มีชื่อเรียกอย่างอื่นอีกคือ “โคจร” (ที่เที่ยว, ที่หากิน) และ “วิสัย” (สิ่งผูกพัน, แดนดำเนิน); และชื่อที่ควรกำหนดเป็นพิเศษ ใช้เฉพาะกับอารมณ์ 5 อย่างแรกซึ่งมีอิทธิพลมาก ในกระบวนการแบบเสพเสวยโลก หรือแบบสังสารวัฏ คือคำว่า “กามคุณ” (ส่วนที่น่าใคร่ น่าปรารถนา, ส่วนที่ดีหรือส่วนอร่อยของกาม) กามคุณ 5 หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ เฉพาะที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจเท่านั้น

ประเภทของความรู้

เมื่อพูดถึงกระบวนการรับรู้แล้ว ก็ควรกล่าวถึงประเภทของความรู้ไว้ด้วย แม้ว่าจะต้องกล่าวถึงอย่างย่อๆก็ตาม

ว่าตามแนวพุทธธรรม อาจแยกประเภทของความรู้ได้หลายนัย ดังนี้

ก. จำแนกโดยสภาวะ หรือโดยธรรมชาติของความรู้

วิธีจำแนกตามสภาวะอย่างง่าย ๆ ก็คือ จำแนกตามหลักชั้น 5 ความรู้เป็นนามธรรมจำพวกหนึ่ง ซึ่งกระจายอยู่ในนามชั้น (ชั้นที่เป็นนามธรรม หรือหมวดนามธรรม) 3 ชั้น คือ สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ความรู้ที่จำแนกตามสภาวะของชั้น ได้แก่ สัญญา วิญญาณ และปัญญา

1. สัญญา คือ ความรู้ทั้งหมดที่อยู่ในสัญญาชั้น ได้แก่ ความกำหนดได้ หมายรู้ รวมทั้งความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือหมายรู้แล้วบันทึกเก็บรวมไว้เป็นวัตถุดิบของความคิดต่อ ๆ ไป ทำให้มีการรู้จัก จำได้ รู้ เข้าใจ และคิดได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

สัญญา แบ่งตามอารมณ์ คือ สิ่งที่มาหมายรู้ หรือ กำหนดจดหมายไว้ มี 6 ชนิด คือ รูปสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับรูป) สัททสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับเสียง) คันธสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับกลิ่น) รสสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับรส) โสภณสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับสิ่งต้องกาย) ธัมมสัญญา (สัญญาเกี่ยวกับเรื่องในใจ หรือสิ่งที่ใจรู้และนึกคิด)¹

ว่าโดยสภาพปรุงแต่ง สัญญาอาจแบ่งคร่าว ๆ ได้ 2 ระดับ คือ

1) สัญญาขั้นต้น ได้แก่ ความหมายรู้ลักษณะอาการตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ โดยตรง เช่น หมายรู้ว่า สีเขียว ขาว ดำ แดง แข็ง อ่อน รสเปรี้ยว หวาน รูปว่างกลม แบน ยาว สั้น เป็นต้น² รวมทั้งความหมายรู้เกี่ยวกับบัญญัติต่าง ๆ ว่า แมว ว่าโต๊ะ ว่าเก๊าอี้ ฯลฯ

2) สัญญาซ้อนเสริม ได้แก่ ความหมายรู้ไปตามความคิดปรุงแต่ง³ หรือตามความรู้ความเข้าใจในระดับต่าง ๆ เช่น หมายรู้ว่า สวย ว่าน่าเกลียด น่าชัง ว่าไม่เที่ยง ว่าไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น ถ้าแยกย่อยออกไป สัญญาซ้อนเสริมหรือสัญญาสืบทอดนี้ก็แบ่งได้เป็น 2 พวก คือ

— สัญญาซึ่งเกิดจากความคิดปรุงแต่งที่เป็นอกุศล เรียกว่า *ปญฺจสํยมา* คือสัญญาฟ้ามเผือกหรือซับซ้อนหลากหลาย ซึ่งเกิดจากการแต่งเสริมเติมต่อให้พิสดาร ของค้นหา มานะ และทิฏฐิ เรียก

¹ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

² เรียกว่า ปัญญาจาริกสัญญา แปลว่าสัญญาที่เป็นไปทางปัญจวาร คือ ความหมายรู้เกี่ยวกับรูป เสียง กลิ่น รส โสภณพะ (ดู ม.อ.3/434) สัญญาอื่น ๆ ต่อจากนี้ไป เป็นสัญญาทางมโนวารทั้งหมด

³ ตัวอย่างแสดงสัญญาที่เกิดจากความคิดปรุงแต่ง “เมื่อเขาดำรงอยู่ในสัญญาอย่างยอดเยี่ยม (สัญญาละเอียดยะฉันทะ) ก็เกิดมีความคิดว่า เมื่อเราคิดจํานง ก็จะมีแต่เสีย เราไม่คิดจํานง จะดีกว่า, หากว่าเราจะพึงคิดจํานง คิดปรุงแต่ง สัญญาเหล่านี้ก็คงจะดับไปเสีย และสัญญาอื่นที่หยาบก็จะพึงเกิดขึ้น อย่างกระนั้นเลย เราจะไม่จํานงละ จะไม่คิดปรุงแต่งละ” (ที.ส.9/286/229) สัญญาอย่างยอดเยี่ยม = อากิญจัญญายตนะ

อีกอย่างหนึ่งตามสำนวนวรรณคดีบางแห่งว่า *กิเลสสัญญา* แปลว่าสัญญาที่เกิดจากกิเลส หรือสัญญาที่ประกอบด้วยกิเลส (สัญญาเจือกิเลส)¹ สัญญาพวกนี้ถูกกิเลสปรุงแต่งให้พัวพันและห่างเหินออกไปจากทางแห่งความรู้ ไม่เป็นเรื่องของความรู้ แต่เป็นเรื่องของการที่จะให้เกิดโลภะ โทสะ โมหะ แทนที่จะช่วยให้เกิดความรู้ กลับเป็นเครื่องปิดกั้นปิดเบือนความรู้ ดังได้เคยอธิบายแล้วข้างต้น ยกตัวอย่างเช่น หมายรู้ลักษณะที่ตนถือว่าน่ารัง หมายรู้ลักษณะอาการที่สนองความอยากได้อยากเอา หมายรู้ลักษณะอาการที่ตนเป็นคนยิ่งใหญ่ หมายรู้ลักษณะอาการในผู้อื่นที่ตนถือว่าต่ำต้อยด้อยกว่า หมายรู้ภาวะที่ตนเป็นเจ้าของ เป็นผู้ครอบครอง ฯลฯ

— สัญญาที่เกิดจากความคิดถึงมาม หรือเกิดจากความรู้ความเข้าใจถูกต้อง เรียกว่า *กุศลสัญญา* บ้าง *วิชาภาคิยสัญญา* (สัญญาที่ช่วยให้เกิดวิชา) บ้าง หรือเรียกชื่ออื่น ๆ ในทำนองนี้บ้าง เป็นสัญญาที่ช่วยส่งเสริมความเจริญปัญญาและความมั่งคั่งแห่งกุศลธรรม เช่น หมายรู้ลักษณะอาการที่ชวนให้เกิดความเป็นมิตร หมายรู้ลักษณะอาการซึ่งแสดงภาวะที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ภาวะที่ไร้ตัวตน เป็นต้น

พระอรหันต์ก็มีสัญญา แต่เป็นสัญญาที่ปราศจากอาสวะ คือสัญญาไร้กิเลส² พระอรหันต์ก็หมายรู้ปัจจัยสัญญาตามที่ปุถุชนเข้าใจ หรือตามที่ท่านเองเคยเข้าใจเมื่อครั้งยังเป็นปุถุชน แต่ท่านหมายรู้เพียงเพื่อเป็นความรู้ เพื่อใช้ประโยชน์ เช่นในการช่วยแก้ไขปัญหาของผู้อื่น ไม่หมายรู้ในแง่ที่จะมีตัวตนออกมารับความกระทบ แม้ผู้ปฏิบัติธรรมก็พึงดำเนินตามแนวทางเช่นนั้น

2. วิญญาณ คือความรู้ทั้งหมดที่อยู่ในหมวดวิญญาณชั้น ใต้แก่ ความรู้ยินโรงที่เป็นกิจกรรมประจำของจิต และซึ่งคอยรู้จักกรรมอย่างอื่นทุกอย่างของจิต ดังได้อธิบายแล้วในบทที่ 1 ว่าด้วยชั้น 5

3. ปัญญา เป็นความรู้หลักในหมวดสังขารชั้น ความหมายของปัญญาได้แสดงไว้แล้วพอสมควรในบทที่ 1 จึงจะไม่กล่าวซ้ำในที่นี้³ แต่นอกจากปัญญาที่เป็นความรู้หลักแล้ว ในหมวดสังขารชั้น ยังมีข้อธรรมที่เกี่ยวข้องกับความรู้อีกหลายอย่าง ซึ่งสัมพันธ์กับปัญญาในแง่ช่วยเกื้อหนุนบ้าง เป็นขั้นตอนในระหว่างของการพัฒนาปัญญาบ้าง เป็นคู่เทียบฝ่ายตรงข้ามที่แสดงควมมี ความขาด ความลด ความเพิ่มของปัญญาบ้าง กล่าวคือ⁴

— ศรัทธา คือ ความเชื่อ ความซาบซึ้ง ไม่ใช่ความรู้ แต่อาจเป็นทางเชื่อมต่อนำไปสู่ความรู้ได้ เพราะศรัทธามีลักษณะเป็นการยอมรับความรู้ของผู้อื่น ผูกความไว้วางใจในปัญญาของผู้อื่น ยอมฟัง

¹ เช่น ม.อ.2/98; ส.อ.3/33

² ดู ม.อ.14/341/232

³ ปัญญาแบ่งย่อยออกไปเป็นกี่อย่าง ผู้สนใจพึงดู วิสุทธิ.3/3-10; เหตุที่ไม่นำมาแสดงในที่นี้ เพราะยังไม่เห็นว่าจะช่วยเสริมความเข้าใจ และอาจทำให้พัวพัน แต่จะยกมากล่าวหรืออธิบายต่อไปข้างหน้า เมื่อถึงโอกาสที่เห็นว่าช่วยเสริมเรื่อง และควรทราบในที่นั้น ๆ.

⁴ ศรัทธา ภูมิรู้ โมหะ และปัญญา เป็นเจตสิก อยู่ในหมวดสังขาร ตามหลักฝ่ายอภิธรรม ดู สงคท.7 (เหตุผลที่จัดเช่นนั้น ดูในบทที่ 1)

และอาศัยความรู้ของผู้อื่นหรือแหล่งแห่งความรู้นั้นเป็นเครื่องชี้แนะแก่ตน ถ้าผู้มีศรัทธารู้จักคิดรู้จักใช้ ปัญญาของตนเป็นทุนประกอบไป ศรัทธานั้นก็สามารถนำไปสู่ความเจริญปัญญาและการรู้ความจริงได้ เฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อผู้อื่นนั้นหรือแหล่งแห่งความรู้นั้นมีความรู้แท้จริง และมีกัลยาณมิตรช่วยชี้แนะให้รู้จัก ใช้ปัญญา แต่ถ้าเชื่ออย่างงมงายคือไม่รู้จักคิด ไม่ใช้ปัญญาของตนเลย และผู้อื่นหรือแหล่งแห่งความรู้นั้น ไม่มีความรู้จริง ทั้งไม่มีกัลยาณมิตรที่จะช่วยชี้แนะ หรือมีปาปมิตร ผลอาจกลับตรงข้าม นำไปสู่ความ หลงผิด ห่างไกลจากความรู้ยิ่งขึ้น¹

— ทิฏฐิ คือ ความเห็น ความเข้าใจตามแนวความคิดของตน² เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการ พัฒนาปัญญา เพราะความรู้ความเข้าใจของมนุษย์ปุถุชน ที่ต่อจากขั้นขึ้นต่อผู้อื่นด้วยศรัทธา ก้าวมาสู่ การมีความคิดความเข้าใจหรือมีสิ่งที่เรียกว่าเหตุผลของตนเองประกอบ พอจะนับได้ว่าเป็นความเข้าใจของ ตนเอง ก็คือ ทิฏฐิ บางครั้งทิฏฐิก็สัมพันธ์กับศรัทธาอย่างใกล้ชิด หรือถึงกับเป็นคนละแง่ของเรื่องเดียว กัน กล่าวคือ แ่งที่เป็นการมอบความไว้วางใจไว้ในความรู้ของผู้อื่น ยอมไปตามปัญญาของเขา (เล่นนอก หรือพุ่งไปหา) เป็นศรัทธา ส่วนแ่งที่เป็นการรับเอาความรู้หรือสิ่งที่เขาบอกให้หันมามือถือถือทำเป็น ของตน (รับมาถือหรือเอาเข้ามา) เป็นทิฏฐิ ลักษณะสำคัญของทิฏฐิคือการยึดถือเป็นของตน³ ความรู้ที่เป็นทิฏฐินี้มีได้ตั้งแต่ขั้นไม่มีเหตุผลเลย จนถึงมีเหตุผลบ้างและมีเหตุผลมาก เมื่อใดทิฏฐินั้นพัฒนาขึ้นไป จนเป็นความรู้ ความเห็น ความเข้าใจ ที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง คือ ตรงตามสภาวะ ก็เรียกว่า เป็นสัมมาทิฏฐิ และจัดเป็นปัญญา⁴ เมื่อปัญญานั้นเจริญขึ้นจนมองเห็นสภาวะนั้นด้วยตนเองอย่างชัดแจ้ง สมบูรณ์แล้ว ก็ไม่ต้องยึดถือความรู้เป็นของตน เพราะความจริงแท้ดำรงอยู่อย่างนั้นเป็นกลางๆ ไม่ ต้องมีที่อ้างที่ยืน เป็นอันเลยพ้นขึ้นของทิฏฐิไปเอง แต่เพราะทิฏฐิพ่วงอยู่กับความยึดถือเป็นของตน fig4 จึงมักก่อให้เกิดผลเสีย ถ้ายึดถือเหนียวแน่น แม้จะเป็นทิฏฐิที่ใกล้เคียงความจริงอย่างมาก แต่ก็กลายเป็นเครื่องปิดบังขวางกั้นไม่ให้เข้าถึงความจริงนั้น

— โมหะ คือ ความหลง ความไม่รู้ เป็นไวพจน์ของคำว่า “อวิชชา” หมายถึงความไม่รู้ตาม ความเป็นจริง ไม่รู้ตรงตามสภาวะ เป็นภาวะตรงข้ามกับปัญญา โดยเฉพาะปัญญาที่เรียกชื่อเฉพาะว่า วิชชา พูดอย่างสามัญว่า โมหะหรืออวิชชา คือความไม่รู้นี้ เป็นภาวะพื้นเดิมของคนซึ่งจะต้องกำจัดให้ หมดไปด้วยวิชา คือความรู้ หรือด้วยการฝึกอบรมเจริญปัญญา อย่างไรก็ตาม แม้จะเล่าเรียนศิลปวิทยา ต่างๆ มากมาย และใช้ศิลปวิทยาเหล่านั้นทำกิจประกอบกิจการต่างๆ ได้มากมาย แต่ถ้าไม่ช่วยให้เข้าใจสิ่ง ทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่มองเห็นสังขารธรรมทั้งหลายหรือโลกและชีวิตตามสภาวะของมันแล้ว

1 เรื่องศรัทธา จะกล่าวถึงเป็นพิเศษในบทที่ 17 ว่าด้วยบุพภาคของการศึกษา 1.

2 ไม่พึงปะปนกับคำว่าทิฏฐิ ที่หมายถึงความดื้อดึงในความเห็น ตามที่ใช้ในภาษาไทย (ทิฏฐินี้ รูปสันสกฤตเป็นทฤษฎี แต่ก็ไม่ต้องตรงกับนักกับคำว่าทฤษฎีที่ใช้ในภาษาไทย)

3 ไวพจน์บางคำของทิฏฐิ คือ อภินิเวศ ปราสาท และ อุบาทวน (ซึ่งสืกลงไปยังอมมีตมหาเป็นปัจจัย) ดู อภิ.วิ.35/312/200.

4 เช่น อภิ.วิ.35/240/164; 612/337.

ศิลปวิทยาเหล่านั้น ก็เป็นเพียงสตะ คือสิ่งที่สดับถ้ายทอดกันไปเท่านั้น ยังไม่เป็นปัญญาแท้จริง ไม่สามารถกำจัดโมหะหรือวิชชาได้ และไม่อาจแก้ปัญหาค้นฐานของชีวิตได้สำเร็จ บางที่จะแก้แตกกลายเป็นก่อปัญหาขึ้นใหม่ เหมือนคนต้องการแสงสว่าง แสงวหารรวบรวมฟันและเชื้อไฟชนิดต่าง ๆ มากมาย ถึงจะรวมมาได้เท่าใด และจะปฏิบัติอย่างไรต่อฟันและเชื้อไฟเหล่านั้น จะตกแต่งประดับประดาประติดประคองอย่างไร แต่ตราบใดที่ยังมิได้จุดไฟขึ้น ก็ไม่อาจให้แสงสว่างเกิดขึ้นได้

— ปัญญา ที่เป็นตัวความรู้ในสังขารขันธนั้น เป็นสิ่งที่จะต้องทำให้เกิดให้มีขึ้น ต้องฝึกปรือ ทำให้เจริญเพิ่มพูนขึ้นไปโดยลำดับ ปัญญาจึงมีหลายชั้นหลายระดับ และมีชื่อเรียกต่าง ๆ ตามขั้นของความเจริญบ้าง ตามทางเกิดของปัญญานั้นบ้าง ตามลักษณะเฉพาะของปัญญานั้นบ้าง อันจะพึงศึกษาความหมายของแต่ละอย่างสืบต่อไป จะขอยกชื่อของปัญญามาให้ดูเป็นตัวอย่าง เช่น ปริปัญญา ญาณวิชา อัญญา อภิปัญญา พุทธิ โพรธิ สัมโพธิ เป็นต้น

สัญญา วิญญาณ และปัญญา แตกต่างกันอย่างไรร ได้อธิบายแล้วในบทที่ 1 ว่าด้วยขันธ 5 ข้อที่ควรย่ำไว้ ณ ที่นี้ มีเพียงอย่างเดียวคือ

วิญญาณ เป็นปริญญาญธรรม คือ เป็นสิ่งที่เราควรกำหนดรู้ หรือทำความรู้จักมันตามสภาวะของมันเท่านั้น เราไม่มีหน้าที่ที่จะต้องทำอะไรต่อมันอีก เพราะถึงอย่างไร มันก็ทำหน้าที่ของมันอยู่อย่างนั้น

สัญญา โดยทั่วไปเป็นปริญญาญธรรม คือเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้หรือทำความรู้จักเท่านั้น¹ แต่สัญญาเจือกิเลสหรือปปัญจสัญญา เป็นปหัตตพพธรรม คือ เป็นสิ่งที่ควรละหรือกำจัดให้สิ้นไป² ส่วนสัญญาที่ช่วยส่งเสริมการพัฒนาความรู้และส่งเสริมกุศลธรรม เป็นภาเวตพพธรรม คือ สิ่งที่ต้องเจริญควรทำให้เกิดให้มี และให้เพิ่มพูนขึ้นจนใช้ประโยชน์ได้บริบูรณ์³

ส่วนปัญญาเป็นภาเวตพพธรรม คือ เป็นสิ่งที่ควรฝึกอบรม ทำให้เกิดให้มี และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนทำลายโมหะหรือวิชชาได้โดยสิ้นเชิง⁴

ข. จำแนกโดยทางรับรู้

กล่าวตามพุทธธรรม ผัสสะ เป็นแหล่งแห่งความรู้ ความรู้ทั้งหมดทุกอย่างทุกประเภทเกิดจากผัสสะ⁵ หรือเกิดขึ้นที่ผัสสะ คืออาศัยการรับรู้ โดยผ่านอายตนะ (แดนรับรู้) ทั้ง 6 หรือเรียกง่าย ๆ ว่า

¹ สัญญาทั่วไปเป็นปริญญาญธรรม เช่น ขุ.ปฏี.31/58/33.

²⁻³ ดู อัง.ญก.22/381/497; และดูประกอบที่ อัง.นวก.23/205/365; 207/371; ขุ.อ.25/89/128; ขุ.ปฏี.31/112-3/83; 164/115; ฯลฯ; สัญญาที่เป็นภาเวตพพธรรม อาจเรียกชื่อว่า วิชชาภาคิยสัญญา (สัญญาที่ช่วยให้เกิดวิชา) ตามนัย อัง.ญก.22/306/373 บ้าง ว่า นิพเพรภาคิยสัญญา (สัญญาที่ช่วยให้ทำลายกิเลส) ตามนัย ส.อ.3/45 บ้าง และบางอย่างเรียก กุศลสัญญา บางแห่งเรียก อวิปริคสัญญา (สัญญาไม่ปริต) ตาม เนตติ.175 บ้าง

⁴ วิญญาณเป็นปริญญาญธรรม ปัญญาเป็นภาเวตพพธรรม ดู ม.ม.12/494/536

⁵ ระวังไม่พึงสับสนความหมายของผัสสะที่ใช้ในบาลีเดิม กับความหมายที่นำมาใช้บางแห่งในสมัยปัจจุบัน; ที่ว่าผัสสะ

ผ่านทวาร (ทางรับรู้) ทั้ง 6 คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังอธิบายแล้วข้างต้น

ถ้าถืออายตนะ หรือ ทวาร เป็นหลัก โดยฐานเป็นต้นทางของการรับรู้ ก็สามารถจัดกลุ่มความรู้ได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. ความรู้(ที่ได้)ทางปัญจทวาร หรือเบญจทวาร คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ได้แก่ ความรู้ขั้นต้นหลายอย่าง คือ ความรู้อารมณ์ (สี) เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ (สิ่งที่ต้องกายทั้งหลาย ซึ่งสรุปลงได้ในปฐวี-สภาวะแน่นแข็ง เตโช-ความร้อนหรืออุณหภูมิ และวาโย-ความสั่นไหว เคลื่อนและเคร่งตึง)

2. ความรู้(ที่ได้)ทางมโนทวาร คือ ใจ ได้แก่ ธรรมารมณ หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ธรรม กล่าวคือ สิ่งทั้งหลายที่ใจรู้ที่ใจคิด ธรรมารมณ หรือ ธรรมนี้ ว่าตามแนวอภิธรรม¹ ท่านแยกแยะให้เห็นชัดขึ้นอีกว่า มี 5 อย่าง คือ

- 1) เวทนาขันธ์ (หมายถึงความรู้ต่อเวทนา หรือเวทนาในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ไม่ใช่ตัวเวทนาเอง ข้อต่อ ๆ ไปก็พึงเข้าใจเช่นเดียวกัน)
- 2) สัญญาขันธ์
- 3) สังขารขันธ์
- 4) อนัตถสณอัปปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบหรือถูกต้องไม่ได้) อันนับเนื่องในธรรมายตนะ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุขุมรูป มี 16 อย่าง คือ อาโป (อาโปธาตุ คือสภาวะตึงคูดซึ่มซาบ) อิตถิภาวะ (ความเป็นหญิง) ปุริสภาวะ (ความเป็นชาย) หทัยรูป (ที่ตั้งแห่งใจ) ชิวตินทรีย์ อาหารรูป (หมายถึงโอชา) อากาส (คืออวกาศหรือช่องว่าง) กายวิญญูติ (การสื่อความหมายด้วยกาย) วจีวิญญูติ (การสื่อความหมายด้วยวาจา) วิการรูป 3 คือ ลหุตา (ความเบา) มุทุตา (ความอ่อนนุ่ม) กัมมัณญูตา (ความควรแก่งาน) และลักษณะรูป 4 คือ อุปจยะ (ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น) สันตติ (ความสืบต่อ) ชรตา (ความทรุดโทรม) อนิจจตา (ความแปรสลาย)
- 5) อสังขตธาตุ คือ นิพพาน

คัมภีร์อภิธรรมชั้นหลัง² ประสงค์จะให้เข้าใจง่ายและละเอียดยิ่งขึ้น ได้จัดแบ่งธรรมารมณ คือ สิ่งที่เป็นความรู้ทางใจนี้ อีกแบบหนึ่ง โดยจำแนกเป็น 6 อย่างคือ

— เป็นแหล่งเกิดของความรู้ทั้งหลาย พึงอ้างบาลีได้มากมาย เช่น ส.สพ.18/125/86; ส.ข.17/113-5/72-74; 121-2/78-79; ขุ.ปฏ.31/111/82; อง.จก. 22/332/462-5; อง.อุจก.23/189/351; อง.นวก.23/218/399; อย่างไรก็ตาม ถ้าถืออย่างเคร่งครัด ผัสสะไม่เป็นปัจจัยของความรู้ที่เรียกว่าวิญญาน เพราะวิญญานเป็นองค์ประกอบรวมในการเกิดผัสสะ ดังนั้น บาลีที่อ้างเหล่านี้จึงไม่กล่าวว่าผัสสะเป็นเหตุให้เกิดวิญญานขันธ์ แต่กล่าวว่านามรูปเป็นเหตุให้เกิดวิญญานขันธ์ กระนั้นก็ดี ถ้อยคำภาษาไทยว่าผัสสะเป็นแหล่งของความรู้ทั้งหมด ก็นับว่าถูกต้อง เพราะคำว่าแหล่ง ครอบคลุมความหมายทั้งในแง่เป็นต้นเหตุและเป็นที่รวม.

¹ อภิ.วิ.35/100/86; อภิ.ส.34/637/245; วิสุทธ.3/64

² สงฺก.17; สงฺก.ฎีกา 124

- 1) ปสาท หรือประสาททั้ง 5 คือ ความใสหรือความไวที่เป็นตัวสื่อรับรู้ของตา หู จมูก ลิ้น กาย
- 2) สขุมรูป 16 ที่กล่าวแล้วในข้อ 4) ของชุดก่อน
- 3) จิก
- 4) เจคสิก (ตรงกับเวทนาขันธ สัณญาขันธ สังขารขันธในชุดก่อน)
- 5) นิพพาน
- 6) บัญญัติ คือ คำเรียกขาน ชื่อเรียก คำกำหนดที่วางไว้ เช่น ชื่อเรียกว่า พื้นดิน ภูเขา รตน nu ทิศเหนือ ทิศใต้ หลุม บ่อ mi: แหล่ม เป็นต้น ซึ่งตัวจริงของสิ่งที่บัญญัติเรียกนั้น เป็นของมีจริง ก็มี ไม่มีอยู่จริง id แต่จะมีหรือไม่มีก็ตาม คำบัญญัตินั้น ก็เป็น กาลวิมุต คือไม่ขึ้นต่อกาล และไม่พินาศ เช่น ช่องว่างที่ลึกลงไปในพื้นที่ดินเราเรียกว่าหลุม ช่อง เช่นนั้นมีที่ไหน เมื่อใด ก็เรียกว่าหลุม คงที่เสมอไป แต่หลุมต่างหากจากช่องในแผ่นดินหา มี 'id และหลุมเองทุก ๆ หลุมย่อมตื้นเขิน ย่อมพัง ย่อมเปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นอื่นได้ หรือ เช่น สิ่งที่เราเรียกว่าสัญญา ย่อมเกิดดับเสื่อมสลายไป แต่บัญญัติว่าสัญญาหาเสื่อมสลายไม่ เพราะสิ่งที่มีภาวะเช่นนั้นเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อใด ก็เรียกว่าสัญญาเสมอไป (ถ้าได้ตกลงไว้อย่าง นั้น) หรือเช่น สิ่งที่เป็นร่างกายย่อมทรุดโทรมแตกสลายได้ แต่บัญญัติว่ากายย่อมคงที่ ของ อย่างนั้น เกิดที่ไหนพบที่ไหน ก็เรียกอย่างนั้นตามบัญญัติ ผู้ที่ไม่เข้าใจเรื่องบัญญัตินี้ อาจ งงหรือสับสน เมื่อได้ฟังคำว่า เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง เป็นต้น โดยจับไม่ถูกว่า เนื้อตัวของเวทนาและสัญญาไม่เที่ยง หรือบัญญัติของเวทนาและสัญญาไม่เที่ยง

พูดด้วยภาษาทางวิชาการอย่างนี้ อาจเข้าใจยากสักหน่อย โดยเฉพาะความรู้ทางมโนทวารบางอย่าง บางคนอาจแยกไม่ออกจากความรู้ทางปัญจทวาร ถ้าสามารถแยกได้ ก็จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ขอยกตัวอย่าง เช่น เมื่อได้ยินคนพูด ความรู้ทางปัญจทวาร (ในที่นี้ ได้แก่ โสตทวาร คือหู) เป็นเพียงความรู้เสียง คือได้ยินเสียงเท่านั้น หาใช่รู้คำพูดไม่ ส่วนการรู้คำพูด คือความหมายของถ้อยคำนั้น ๆ ว่าเขาพูดอะไร ๆ เป็นความรู้ที่เกิดในมโนทวาร หรือเมื่อมองดูหลังคา ความรู้ทางปัญจทวาร (ในที่นี้ ได้แก่ จักขุทวาร คือตา) เป็นเพียงความรู้รูปหรือรูสีเท่านั้น หาใช่รู้หลังคาไม่ การรู้ภาวะที่คลุม ที่มุง ที่ปกป้อง และรู้ความเป็นหลังคา สำเร็จได้ที่มโนทวาร โดยนัยนี้ จะเห็นว่า ความรู้ทางใจ หรือความรู้ธรรมารมณ์ คือสิ่งที่ ใจรู้ หรือเรื่องในใจนั้น มีขอบเขตกว้างขวางมาก ครอบคลุมไปถึงความรู้ที่รับเข้ามาทางปัญจทวาร พร้อมทั้งความรู้ที่เป็นเรื่องจำเพาะของใจ ถ้าพูดด้วยภาษาง่ายลงสักหน่อย อาจแยกประเภท ความรู้ทางมโนทวาร ได้อีกแนวทางหนึ่ง ดังนี้

- n) อารมณ์เฉพาะของใจ เช่น ความรัก ความโกรธ ความขุ่นมัว ผ่องใส ดีใจ เสียใจ ซึม เศร้า เหงาหงอย ว้าวุ่น เบิกบาน กล้าหาญ หวั่นกลัว เป็นต้น
- a) อารมณ์อดีต ซึ่งได้รับรู้ไว้ด้วยอายตนะ 5 อย่างแรก เรียกก่าย ๆ ว่า อารมณ์อดีตของปัญจทวาร
- n) อารมณ์ที่เนื่องอยู่กับรูปธรรมที่เป็นอารมณ์ของปัญจทวารนั่นเอง แต่วิญญานทางปัญจทวาร

นั้นไม่รู้ ได้แก่ บัญญัติ และความสัมพันธ์ต่างๆ เกี่ยวกับรูปธรรมทั้งหลาย เช่น หน้าที่ความสืบเนื่อง ความคลี่คลายขยายตัว ความเป็นองค์ประกอบกัน ของรูปธรรมต่างๆ เป็นต้น
ง) การปรุงแต่งอารมณ์อดีตที่รับเข้ามาทางปัญจทวาร พร้อมทั้งอารมณ์เฉพาะของใจและความรู้เกี่ยวกับบัญญัติและความสัมพันธ์ต่างๆ ขึ้นเป็นความตรึงตรึง คิดหาเหตุผลและจินตนาการต่างๆ ตลอดจนการวินิจฉัยสั่งการ

จ) ความหยั่งรู้ หรือปริชาพิเศษต่างๆ ที่ผุดโผล่ขึ้นในใจสว่างชัดทั่วตลอด เช่น มองเห็นอาการที่สัมพันธ์กันของบางสิ่งแล้ว เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้ง มองเห็นกฎแห่งความสัมพันธ์นั้น ได้แก่ความรู้ที่เรียกว่า ญาณ เช่น อภิญญา เป็นต้น

ฉ) อสังขตธรรม คือนิพพาน

ถ้าจับเอาตรงแค่ผัสสะ โดยถือว่าเป็นจุดที่ความรู้เริ่มต้นอย่างแท้จริง ก็แยกประเภทความรู้เป็น 2 - คือ ความรู้(ที่ไ้) กว้างผัสสะทางปัญจทวาร และ ความรู้(ที่ไ้) กว้างมนัสผัสส (ผัสสะทางมโนทวาร) ซึ่งก็ได้ความเท่ากับที่จำแนกโดยทวารอย่างทีกล่ามาแล้ว¹

อีกอย่างหนึ่ง ตามความนิยมในคัมภีร์ทั้งหลาย ท่านจัดความรู้ตามทางรับรู้เป็น 4 ประเภทคือ²

1. ทิฏฐะ สิ่งได้เห็น ได้แก่ รูปารมณ์ทั้งหลาย หรือความรู้ที่ได้ด้วยการเห็นการดู
2. สุตตะ สิ่งที่ได้ยิน ได้แก่ เสียง และความรู้ที่ได้ด้วยการสดับทั้งหลาย
3. มุตตะ สิ่งที่ได้ทราบ ได้แก่ กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ หรือสิ่งที่รับรู้ทางจมูก ลิ้น และ กาย
4. วิญญูตตะ สิ่งที่ได้แจ้งใจ ได้แก่ ธรรมารมณ์ กล่าวคือ สิ่งทั้งหลายที่รู้ด้วยใจ

สามอย่างแรก คือ ทิฏฐะ สุตตะ และมุตตะ เป็นความรู้ทางปัญจทวาร แต่ท่านแยกออกเป็น 3 พวง เพราะการเห็น และการได้ยิน เป็นแหล่งความรู้สำคัญ มีขอบเขตกว้างขวางมาก จึงแยกเป็นแต่ละอย่าง ส่วนความรู้ทางทวารอีกสาม ได้แก่ ทางจมูก ลิ้น และกาย มีลักษณะร่วมกันคือ เป็นความรู้ของทวาร ซึ่งรับอารมณ์ที่เข้าถึงตัว คือ กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ต้องมาถูกต้องที่อายตนะจึงรู้ได้ ต่างจากตา หู ซึ่งรับอารมณ์ที่ไม่มาแตะต้องถึงอายตนะ (รูปอาศัยแสง เสียงอาศัยคลื่น เป็นสื่อเชื่อมต่อ)³

¹ ถ้าแบ่งอย่างนี้ จะต้องเข้าใจความหมายให้ตรงตามที่ชี้แจงไว้ในเชิงอรรถแรกของข้อ ข. นี้

² ที่มากมาย ที่สำคัญคือ ส.สพ.18/133/91; อภิ.วิ.35/1111/577; ข.ม.29/64/65; นอกนั้นดู ที.ปา.11/120/148 = อ.จ.ต.ก.21/23/30; 24/32 = ข.อิติ.25/293/321; ม.ม.12/281/272; ม.อ.14/736/470; ส.ข.17/418/249; อ.จ.เอกาทศ.24/214/343 = 225-8/384-390/215/347; มาในรูปสมาส เช่น ม.อ.14/32/32; ข.สุ.25/432/542; ข.ม.29/14/10; 58/58; 62/62; 213/161; 339/229; 365/244; 398/272; 419/294; 425/296; 696/402-3; ข.จุ.30/170/87; มาเฉพาะ ทิฏฐะ สุตตะ และมุตตะ เช่น ส.ส.15/788/298; ข.สุ.25/411/489; 420/510-3; ข.ม.29/134/114; 158/127; 173/133; 632/379; ข.จุ.30/315/155 เป็นต้น.

³ จักขุและโสตะ เป็นอัมปิตตวิสัยคาคิกะ (รับอารมณ์ที่ไม่มาถึง) เรียกสั้นๆ ว่า อัมปิตตคาคิกะ, ฆานะ ชิวหา และกาย เป็นสัมปิตตวิสัยคาคิกะ (รับอารมณ์ที่มาถึง) เรียกสั้นๆ ว่า สัมปิตตคาคิกะ ดู สงคท.35; สงคท.ฎีกา 203; วิสุทธิ.ฎีกา 3/31

ว่าโดยความหมายอย่างเคร่งครัด ความรู้ทางปัญจทวารมีขอบเขตจำกัดแคบมากดังได้กล่าวแล้วข้างต้น แต่ตามที่ใช้ทั่วไป ท่านมุ่งเอาความหมายกว้าง ๆ หลวม ๆ กล่าวคือ ทิฏฐะ หมายถึง สิ่งที่เห็น และความรู้ที่ได้ด้วยอาศัยตา หรือด้วยการดูการเห็นทั้งหมด แม้ที่ใจได้แปลความหมายออกไปแล้ว แต่ยังเป็นความหมายโดยตรงขั้นต้น ที่ไม่มีการปรุงแต่งเสริมต่อ สุตะ ก็หมายถึงสิ่งที่ได้ยินและความรู้ที่ได้จากการฟังทั้งหมด รวมทั้งถ้อยคำพูดจา ซึ่งใจได้แปลความหมายขั้นต้นแล้ว แต่ยังไม่ได้อาไปปรุงแต่งต่อเสริมอีก แม้มุตะก็ฟังทราบทำนองเดียวกันนี้ หากจะใช้คำศัพท์ ความรู้ทางปัญจทวาร คือ ทิฏฐะ สุตะ และมุตะ นี้ กินความหมายกว้างออกมาได้เพียงแค่ปัญจทวาริกสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวาร นอกจากนั้นไปก็เป็น วิญญาตะ คือ ความรู้ที่อาศัยมโนทวาร

ค. จำแนกโดยพัฒนาการทางปัญญา (ภายในบุคคล)

เมื่อพิจารณาในแง่พัฒนาการ ความรู้ที่อยู่ในขอบเขตซึ่งจะต้องเกี่ยวข้องกับก็คือ ความรู้ประเภทที่เป็น *ภาเวตัพพธรรม* (สิ่งที่ควรฝึกปรือ) ส่วนความรู้ประเภทปริญไญยธรรม (สิ่งที่ควรกำหนดรู้หรือรู้จัก) ก็เป็นอันไม่ต้องกล่าวถึง ดังนั้น ความรู้ที่เรียกว่า วิญญาณ จึงไม่จัดเข้าในหัวข้อนี้.

ความรู้ที่อยู่ในขอบเขตของการฝึกอบรม จำแนกได้เป็น 3 ประเภท เรียงตามลำดับแห่งพัฒนาการ หรือความเจริญแก่กล้า ที่ออกมาเป็นอย่าง ๆ ดังนี้

1. สัญญา ความกำหนดได้ หมายรู้ ได้แก่ ความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือจำได้หมายรู้ ซึ่งบันทึกไว้เป็นแบบสำหรับเทียบเคียงและเป็นวัตถุของการรู้และการคิดต่อ ๆ ไป แบ่งได้เป็น 2 พวก ดังได้อธิบายแล้วในความรู้ชุด ก.

เมื่อว่าโดยคุณภาพในกระบวนการพัฒนาความรู้ จะเห็นได้ว่า สัญญาที่เกิดขึ้นตามปกติในกระบวนการรับรู้ คือ สัญญาขั้นต้นทั้งหลายก็ดี สัญญาที่หมายรู้ตามความรู้ความเข้าใจที่เจริญเพิ่มพูนขึ้นในการฝึกอบรมปัญญาก็ดี แม้ว่าอาจแตกต่างกันได้เป็นความรู้หลายระดับ ตั้งแต่รู้คลุมเครือถึงรู้ชัดเจน ตั้งแต่รู้บางแง่ถึงรู้สมบูรณ์ ตั้งแต่รู้ผิดพลาดถึงรู้ถูกต้อง ก็เป็นเพียงเรื่องของความรู้และไม่รู้เท่านั้น จึงนับว่าเป็นเรื่องของความรู้และการพัฒนาความรู้โดยตรง ส่วนสัญญาฟามเพื่อที่เรียกว่า *ปปัญาสัญญา* หรือ *กิเลสสัญญา* มีลักษณะตรงข้าม คือ เป็นเครื่องกีดกัน ปิดบัง และบิดเบือนความรู้

2. ทิฏฐิ ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล ได้แก่ ความรู้ที่ลงข้อสรุปอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือในทางใดทางหนึ่ง และประกอบด้วยความยึดถือโดยอาการผูกพันกับตัวตน อาจเป็นความรู้ที่มาจากแหล่งภายนอก แต่ได้คิดกลั่นกรองยอมรับเอาหรือสรุปเข้าเป็นของตนแล้ว ไม่ว่าจะเป็นความรู้ที่มีเหตุผลมากหรือน้อย หรือแม้ไม่มีเหตุผลเลยก็ตาม ตัวอย่างทิฏฐิ เช่น สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง เข้าใจว่ามีอัตตาที่คงอยู่ยั่งยืนตลอดไป อุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ อเหตุกทิฏฐิ ความเห็นว่า สิ่งทั้งหลายเป็นไปโดยไม่มีเหตุปัจจัย เป็นต้น

3. ญาณ ความรู้ ความหยั่งรู้ เป็นไวพจน์คำหนึ่งของปัญญา แต่มักใช้ในความหมายที่จำเพาะกว่า คือ เป็นปัญญาที่ทำงานออกมาเป็นเรื่อง ๆ เช่น กัมมัสสกตาญาณ ความหยั่งรู้ภาวะที่สัตว์มีกรรม

เป็นของของตน อีกทั้งญาณ ปรินิพพานยังรู้ส่วนอดีต สัจจานุโลมิกญาณ ความหยั่งรู้สอดคล้องกับสัจจะ
ฐานฐานญาณ ปรินิพพานยังรู้การณที่เป็นไปได้และเป็นไปไม่ได้ นานาวิมุตกิกญาณ ปรินิพพานยังรู้ธรรมาศัย
แนวโน้มความเชื่อความสนใจของสัตว์ทั้งหลายที่ต่าง ๆ กัน เป็นต้น กล่าวได้ว่า ญาณ คือ ความรู้บริสุทธิ์
ที่ผุดโผล่สว่างแจ้งขึ้น มองเห็นตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ หรือเรื่องนั้น ๆ แม้ว่าญาณจะมีหลายระดับ
บางที่เป็นความรู้ผิด บางที่เป็นความรู้บางส่วน ไม่สมบูรณ์ แต่ก็เรียกได้ว่าเป็นความรู้บริสุทธิ์ หรือ
ความรู้ล้วน ๆ เพราะยังไม่มีความรู้สึกรสชาติของตัวตน หรือความยึดถือเป็นของตนเข้าไปจับ บางครั้งญาณเกิด
ขึ้นโดยอาศัยความคิดเหตุผล แต่ญาณนั้นเป็นอิสระจากความคิดเหตุผล คือไม่ต้องขึ้นต่อความคิดเหตุผล
แต่ออกไปสัมพันธ์กับตัวสภาวะที่เป็นอยู่จริง ข้อนี้นับว่าเป็นลักษณะที่แตกต่างกันอย่างหนึ่งระหว่างทวิภูติ
กับญาณ กล่าวคือ ความรู้แบบทวิภูติเข้ามาอิงความยึดถือและความคิดเหตุผลข้างใน ส่วนความรู้ที่เรียกว่า
ญาณออกไปสัมพันธ์กับตัวสภาวะที่เป็นอยู่ข้างนอกโดยตรง¹

ในขั้นพื้นฐาน สัญญาเป็นวัตถุดิบของความรู้และความคิดต่าง ๆ ดังนั้น ความรู้อีก 2 ประเภท คือ
ทวิภูติและญาณ จึงต้องอาศัยสัญญา

ทวิภูติเกิดจากสัญญาอย่างไร มองเห็นได้ไม่ยาก เมื่อกำหนดหมายหรือหมายรู้อะไรสิ่งต่าง ๆ อย่างไร ก็
ชวนให้ลงความเห็นสรุปเอาว่าเป็นอย่างนั้น ๆ และสัญญาที่กำหนดหมายต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปอย่างใด
อย่างหนึ่งแล้ว แม้ใช้ได้สำเร็จประโยชน์บางอย่างในการดำเนินชีวิต แต่ก็มักกลายเป็นเครื่องกำบังปิดกั้น
ไม่ให้เห็นความจริงด้านอื่น ๆ ของสิ่งนั้น ดังนั้น เมื่อไม่ใคร่ครวญวิเคราะห์ให้ถี่ คนก็ถูกสัญญาหลอกเอา
หรือปิดบังปัญหาเอาได้ และชีวิตของมนุษย์ที่เป็นอยู่ก็ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้มิใช่น้อย ทวิภูติที่ผิดก็เกิดขึ้น
เพราะสัญญาผิดบ้าง ใช้สัญญาไม่ถูกต้องบ้าง มีบาลีแห่งหนึ่งกล่าวถึงทวิภูติที่เกิดจากสัญญาว่า

“ทวิภูติแม้เพียงเล็กน้อย ซึ่งเกิดจากสัญญา ถูกสัญญาจำแนก เกี่ยวกับสิ่งที่เห็นก็ดี สิ่งที่ไม่เห็นก็ดี สิ่งที่ไม่
ได้สพบทราบก็ดี ในโลกนี้ ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์นั้น, อธิบายว่า ทวิภูติ ซึ่งสัญญาก่อให้เกิดขึ้น กำหนดขึ้น
ปรุงแต่งจัดแจงไว้ เพราะเหตุที่ทวิภูติมีสัญญาเป็นหัวหน้า มีสัญญาเป็นเจ้าการใหญ่ และถือต่างกันด้วยสัญญานั้น
นั้น เกี่ยวกับสิ่งที่เห็นก็ดี ฯลฯ ย่อมไม่มี.....แก่พระอรหันต์ชินาสพ.....”²

“สัจจะที่แน่แท้ในโลก มิใช่จะมีต่าง ๆ มากหลายเลย นอกจากสัญญา (ทำให้เห็นต่าง ๆ กันไป)”³

ญาณก็ต้องอาศัยสัญญาจึงเกิดขึ้นได้ ดังบาลีว่า

“นี่แน่ะไปฏฐบาท! สัญญาย่อมเกิดก่อน ญาณย่อมเกิดทีหลัง, และเพราะสัญญาเกิดขึ้น ญาณจึงเกิดขึ้น”⁴

¹ สทท.ฎีกา 102 แสดงความแตกต่างระหว่างทวิภูติกับญาณว่า : ทวิภูติมีลักษณะยึดถือว่านั่นเท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ,
ญาณรู้อารมณ์ตามสภาวะ ทวิภูติจะสภาวะตามที่เห็นเสีย ถือเอาโดยมิใช่ตามที่เห็น

² ข.ม.29/173/133 (ไขความ ข.ส.25/412/491-2); และพึงอ้าง อ.อ.472 ซึ่งกล่าวว่า “สัญญาเป็นนิमित (ร่องรอย
หรือจุดก่อตัว) ของทวิภูติปัญญะ”

³ ข.ส.25/419/507

⁴ ที.ส.9/288/230

อีกแห่งหนึ่งว่า

“ข้อความว่า “ท่านไม่ได้เห็นสัญญาแม้สักหน้อยจากนี้” หมายความว่า ท่านไม่ได้สัญญาในสิ่งที่เคยประกอบ หรือสัญญาในสิ่งที่เคยถึง หรือสัญญาในลักษณะ หรือสัญญาในเหตุ หรือสัญญาในฐานะ จากนี้คือ จากความสงบภายใน หรือจากการปฏิบัติ หรือจากธรรมชาติ ท่านจะได้ญาณจากที่ไหน”¹

บุรุษหนึ่งมองเห็นใบไม้แก่ร่วงหล่น บังเกิดวิปัสสนาญาณสว่างขึ้น มองเห็นความเป็นอนิจจังของสิ่งทั้งหลาย ญาณนั้นอาศัยสัญญาหลากหลายเป็นเค้า เช่น สัญญาเกี่ยวกับชีวิตและความทรงตัวอยู่ของสิ่งทั้งหลาย เกี่ยวกับความแก่ ความทรุดโทรม เกี่ยวกับการร่วงหล่น ความตาย ความสิ้นสุด เกี่ยวกับเบื่องบน เบื่องล่าง เป็นต้น ปัญญาที่มองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาเหล่านั้นอย่างทั่วถึง ทำให้เกิดญาณดังกล่าวแล้วนั้น หรือตัวอย่างเกี่ยวกับโลกียญาณอย่างอื่น เช่น นายนิวัตน์มองเห็นผลแอปเปิลตกลงมา เกิดความรู้สว่างแจ้งเห็นกฎแห่งความดึงดูด ความรู้ไหลท่วงที่นั้นก็อาศัยสัญญาหลากหลายเป็นเค้า เช่น สัญญาเกี่ยวกับการร่วงหล่นและการเข้าหากันระหว่างสิ่งต่าง ๆ เกี่ยวกับช่องว่าง เกี่ยวกับแรง เกี่ยวกับการดึงดูดเหนียว การเคลื่อนที่ การหลุดหนี การลอย เส้นตรง เส้นคดโค้ง เป็นต้น ปัญญาที่มองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาเหล่านั้นอย่างทั่วตลอดในด้านหนึ่ง ทำให้เกิดความหยั่งรู้นั้นขึ้น

ญาณก็ทำให้เกิดทิวฐิได้ ตัวอย่างที่ชัดในคัมภีร์ เช่น พกพรหมมีญาณระลึกชาติได้ตลอดกาลยาวนานอย่างดูเหมือนไม่มีที่สิ้นสุด มองเห็นสัตว์อื่นทั้งหลายเกิดดับนับไม่ถ้วน แต่ตนเองคงอยู่อย่างเดิมตลอด จึงเกิดทิวฐิ คือ ยึดถือความเห็นขึ้นว่า สถานะแห่งพรหมนั้นยังยืนคงที่มีอยู่ตลอดกาลนิรันดร์ พรหมเป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง² หรืออย่างผู้เกิดความหยั่งรู้ดังท่านนิวัตน์นั้น ครั้นความหยั่งรู้สว่างแจ้งเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาใช้ความหยั่งรู้หรือญาณนั้น มองดูสภาวะทั้งหลาย ก็เห็นเป็นไปอย่างนั้น แต่ไม่เห็นปรุปรุ่งตลอดไปทุกกรณีโดยสิ้นเชิง มีติดหรือเคลือบคลุมบ้างในบางจุดบางด้าน ความรู้นั้นก็อาจต้องถูกยึดถือไว้โดยอาการที่เรียกได้ว่าเป็นทิวฐิ ทิวฐิระดับสูงมักเกิดจากการได้ญาณบางอย่างขึ้นก่อน

ส่วนทิวฐิที่เป็นเครื่องหนุนช่วยให้เกิดญาณได้เหมือนกัน ดังจะเห็นได้ว่า ทิวฐิไม่น้อย เป็นผลความคิดและเป็นข้อยึดถือของปราชญ์ผู้มีปัญญามาก และเป็นทิวฐิที่มีเหตุผลมาก ดังนั้น ถ้าไม่มีความยึดติดในทิวฐินั้นเหนียวแน่นจนเกินไป และรู้จักสดับรู้จักมองรู้จักใช้ปัญญาพิจารณา ก็ย่อมมีโอกาสมากที่จะเกิดญาณซึ่งช่วยให้ก้าวหน้าต่อไป และสามารถทำลายจุดที่ยังติดตันผ่านต่อไปได้

เมื่อทิวฐิก็คือ ญาณก็ดี เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมมีการกำหนดหมาย หรือหมายรู้ตามทิวฐิหรือตามญาณนั้น เกิดเป็นสัญญาใหม่ขึ้นอีก ทิวฐิและญาณจึงทำให้เกิดสัญญาซึ่งเป็นวัตถุขบของความรู้และความคิดอื่นสืบต่อไป ข้อแตกต่างกันคือ ทิวฐิมักพลอยทำให้เกิดสัญญาใหม่ที่ผิดพลาด ส่วนญาณจะช่วยให้เกิดสัญญาที่ถูกต้อง และแก้สัญญาที่ผิดพลาด³

¹ ข.ม.29/349/233 (ข้อความข.ส.25/416/499).

² ดู ม.ม.12/552/590-554/595

³ พึงเทียบบาสิว่า : ขนเหล่านี้คิดคาดคะเน อิงอาศัยทิวฐิคุณนี้ คือ ภาทิวฐิและวิภาทิวฐิ ขนเหล่านั้นย่อมไม่มีญาณในนิโรธ (และ) จึงเป็นเหตุให้ชาวโลกมีสัญญาปริต (ข.ปฏ.31/355/240)

ความรู้ที่ออกรูปมา 3 แบบ ในกระบวนการพัฒนาปัญญาภายในบุคคลนี้² พึงพิจารณาโดยสัมพันธ์กับวิธีทำให้เกิดปัญญา 3 วิธี ที่ท่านแสดงไว้ในเรื่อง *ปัญญา 3 ประเภท* ด้วย คือ¹

1. *จินตามยปัญญา* ปัญญาเกิดจากการคิดการพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเอง
2. *สุตมยปัญญา* ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียนหรือถ่ายทอดต่อกันมา
3. *ภาวนามยปัญญา* ปัญญาเกิดจากการลงมือปฏิบัติฝึกหัดอบรม

นอกจากตัววิธีที่เป็นหลักใหญ่แล้ว ยังมีกิจกรรมอีกหลายอย่างที่พึงใช้ประกอบในกระบวนการก่อให้เกิดปัญญา โดยเฉพาะในวิธีที่สาม กิจกรรมที่สำคัญ ๆ คือ การฟัง ชักถาม สอบค้น (สวนะ และ ปริจฉา) การสนทนา ถกเถียง อภิปราย (สากัจฉา) การสังเกตดู เผาดู คูอย่างพินิจ (ปัสสนะ และ นิชฌมาน) การพิจารณาโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ หรือ โยนิโสอุปปริक्षा) การชั่งเหตุผล (ตุลนา) การไตร่ตรอง ตรวจสอบ ทดสอบ สอบสวน ทดลอง และเฟ้น (วิมังสา และ วิจัย) การเสพค้น ฝึกหัด ทำบ่อย ทำให้มาก (อาสวนะ ภาวนา และ พหุสิกรรม)²

การคิด การเล่าเรียนสดับฟัง และการปฏิบัติฝึกปรือ ย่อมเป็นเครื่องช่วยให้สัญญา ทัภฐิและญาณ นั้น เกิดมีใหม่ขึ้นบ้าง ก้าวหน้าเพิ่มพูนขึ้นบ้าง ได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ถูกต้องขึ้นบ้าง ว่าที่จริงสุดคือความรู้ที่ได้เล่าเรียนสดับมา ก็ดี การคิดอะไรได้ต่าง ๆ ก็ดี และปัญญาที่รู้เข้าใจอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ดี ย่อมเป็นความรู้แบบต่าง ๆ ที่มีอยู่ในตัวบุคคลด้วยเหมือนกัน แต่ความรู้ที่จะออกผลเป็นขึ้นเป็นอัน เป็นรูปสำเร็จขึ้นในตัวบุคคล ก็คือ ความรู้ 3 อย่างข้างต้น คือ สัญญา ทัภฐิ และ ญาณนั้น อาจพูดได้ว่า สัญญา ทัภฐิ และ ญาณ ก็คือ ผลข้างปลายของสุดะ จินตาและภาวานานั่นเอง เมื่อความรู้ออกรูปเป็น สัญญา ทัภฐิ และ ญาณแล้ว ย่อมมีผลต่อชีวิตของบุคคลมาก สัญญามีอิทธิพลถึงการรับรู้ การมองเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว และการที่จะสร้างความรู้อย่างอื่นต่อไป ทัภฐิตั้งแต่ความยึดถือลัทธิศาสนา และอุดมการณ์ต่าง ๆ ตลอดจนมาจนถึงค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้นำแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิธีชีวิตของบุคคลได้ทั้งหมด ส่วนความรู้ประเภทญาณเป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างลงไปถึงจิตสันดานของบุคคล สร้างหรือเปลี่ยนแปลงท่าทีแห่งการมองโลกและชีวิต ที่เรียกว่าโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ได้ใหม่ มีผลต่อพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของบุคคลอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยิ่งกว่าทัภฐิ

ความรู้ชุดนี้ สัมพันธ์กับความรู้ที่จำแนกอีกแบบหนึ่ง ในชุดต่อไปด้วย

¹ ที.ปา.11/228/231; อภิ.วิ.35/804/438; ในพระสูตร ท่านแสดงแต่หัวข้อ ไม่อธิบาย ส่วนในพระอภิธรรม อธิบายปัญญาข้อแรกมุ่งเอาแก้มัสสกาญาณ และสัจจานุโลมิกญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่เกิดขึ้นโดยปรารภอาชีพ การงานศิลปวิชาการที่ตนประกอบ ส่วนปัญญาข้อที่ 3 ท่านว่าได้แก่ “สมาปขนนส ปญญา” (ปัญญาของผู้ประกอบ หรือเข้าถึง) ซึ่งอรรถกถาว่าหมายถึงปัญญาของผู้ประกอบด้วยสมาบัติ คือ ปัญญาที่เกิดจากสมาธิ (วิภค.อ.534; วิสุทธ.ฎีกา 3/9) แต่ถ้าเอาความหมายอย่างทั่วไป น่าจะแปลได้ว่า ปัญญาของผู้ลงมือทำ ลงมือปฏิบัติ หรือทำกิจนั้นจริง ๆ.

² กิจกรรมประกอบนี้ กระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ เช่นหลายข้อกล่าวไว้เกี่ยวกับเครื่องช่วยให้เข้าถึงสัจจะที่ ม.ม.13/659/606

ง. จำแนกโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์

ความรู้ที่จัดโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์ ได้แก่ความรู้ที่เนื่องด้วยปฏิบัติการทางสังคม เช่น การสื่อสาร ถ่ายทอด แสวงหา เยียวยา หนี้อ้าง สักกิด และที่เป็นมรดกตกทอดต่อกันมา เป็นสมบัติของมวลมนุษย์ ความรู้ที่จัดตามแนวนี้ พอจำแนกได้เป็น 3 อย่าง คือ¹

1. สุตะ หรือ สุติ ความรู้ที่ได้สดับ เล่าเรียน หรือถ่ายทอดต่อกันมา แบ่งย่อยได้เป็น 2

ก) ความรู้ที่ได้สดับตรับฟัง บอกเล่า สอนเรียน ถ่ายทอดต่อกันมา โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า สุตะ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า สุตะเป็นแหล่งความรู้ที่สำคัญมาก เมื่อมองในแง่ของพัฒนาการทางปัญญา ท่านจัดเข้าเป็นปรโตโมสะ และเน้นปรโตโมสะที่ดีโดยฐานเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ² การเรียนการสอน ข่าวดาร ความรู้ประเภทตำรารับตำรา และตำนานทั้งหลาย เป็นสุตะ แม้พระสูตรทั้งหลายในพระไตรปิฎก ก็เป็นสุตะ (ทุกสูตรตามปกติขึ้นต้นว่า เอวมเม สุตฺถิ)

ข) ความรู้ที่บางศาสนาถือว่าได้รับการเปิดเผยแจ้งคลอจากองค์บรมเทพ เช่น พราหมณ์ถือว่า พระเวทเป็นความรู้ที่ได้รับถ่ายทอดจากพระพรหมโดยตรง ความรู้ในข้อนี้มักเรียกชื่อจำเพาะว่า สุคติ ตรงกับคำสันสกฤตว่า ศรุติ แต่ในทางพระพุทธศาสนาไม่ถือเป็นความรู้พิเศษต่างหากออกไป จึงรวมเข้าในประเภทสุตะเหมือนกันหมด จะเรียกว่า สุตะ หรือสุติ ก็มีค่าทางปัญญาไม่ต่างกัน ความแตกต่างอยู่ที่เนื้อหาสาระ

2. ทิฎฐิ ความเห็น ทฤษฎี ลัทธิ ความเชื่อถือต่าง ๆ ได้แก่ ความรู้ที่ได้ลงข้อสรุปให้แก่ตน อย่างใดอย่างหนึ่ง ประกอบด้วยความยึดถือผูกพันกับตัวตน หรือมีลักษณะอาการที่อาจให้เกิดการถือแบ่ง เป็นของเขาของเราเป็นต้นได้ ดังเคยกล่าวถึงแล้วในข้อก่อน แต่ที่จัดเข้าในชุดนี้ เพราะมองในแง่สังคม โดยฐานเป็นกิจกรรมและผลงานของมนุษย์ ในเมื่อความยึดถือนั้นขยายออกมา มีการแสดงหรือเผยแพร่ ความเห็นออกไป มีผู้เชื่อถือหรือยึดถือตาม อาจมีการรวมหมู่รวมกลุ่ม ตลอดจนจัดตั้งเป็นสำนักเป็นต้น

ทิฎฐินี้มีไวพจน์มากมายหลายคำ แต่ที่ใช้บ่อยยิ่งและควรทราบคือ ชันติ (ข้อที่เห็นเข้ากันได้, หลักการที่เห็นสม) รุจิ (ข้อที่ถูกใจ, หลักการที่ขึ้นชอบ) และ ลัทธิ (ข้อที่ได้ไว้, หลักการหลักความเชื่อ หลักปฏิบัติที่คิดขึ้นได้ หรือถือเป็นการได้รับผล)³ รวมทั้งความเชื่อทางศาสนา

¹ จัดตามแนว ข.สุ.25/416/498; 431/540 ซึ่งอธิบายใน ข.ม.29/335/226; ข.จ.30/287/143 ที่มาเหล่านี้ เป็นคาถาคือความร้อยกรอง และท่านเรียงลำดับเป็น ทิฎฐิ สุติ และญาณ ส่วนในที่นี้ได้จัดลำดับใหม่ให้เข้าแนวกับความรู้ชุด ค.

² ดู บทที่ 17 บุพภาพของการศึกษา 1

³ เช่น ข.ม.29/77/75;153/126;271/197;294/206;618/373; คำที่มาเป็นชุดประจำบ่อยที่สุดคือ ทิฎฐิ ชันติ และรุจิ เช่น วินย.4/100/145; และในเล่ม 29 หลายแห่ง เกินจำเป็นที่จะต้องอ้าง, บางครั้งก็รวมอักษาสัยและอธิปายเข้าด้วย เช่น ข.ม.29/76/75;ข.จ.30/497/244;589/288; ชุดที่ใหญ่ที่สุด มี ทิฎฐิ ชันติ รุจิ อาทาย ธรรมวินย ปาพจน์ พรหมจรรย์ สัตตสุตตันต ซึ่งหมายถึงพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ เช่น ข.ม.29/46/46;256/190;ข.จ.30/92/26;210/110; อภิ.วิ.35/600/330.

3. ญาณ ความรู้ ความหยั่งรู้ ความรู้บริสุทธิ์ ความรู้ตรงตามสภาวะ หรือปัญญาที่ทำงานออกผล เป็นเรื่อง ๆ หรือมองเห็นตลอดสายในด้านหนึ่ง ๆ ญาณเป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ และเป็นผลสำเร็จสำคัญของมนุษย์ ญาณไม่ว่าจะเป็นโลกียญาณหรือโลกุตระญาณ เป็นส่วนหลักต้นสำคัญ ให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในอารยธรรมของมนุษยชาติ ญาณที่ยิ่งใหญ่สูงสุดเรียกชื่อเฉพาะว่า โพรธิ หรือ โพรธิญาณ แปลกันว่า ความตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงบรรลุ สัมมาสัมโพธิญาณ จึงทำให้เกิดพระพุทธศาสนา เป็นดวงตาใหญ่ของโลก

นอกจากนี้ ยังมีวิธีจำแนกความรู้อยู่อีก ซึ่งอาจถือว่าเป็นวิธีเบ็ดเตล็ด เอาความรู้ในชุดต่าง ๆ ที่กล่าวแล้วข้างต้นมาคลุกเคล้าเข้าหมวดกัน เช่นแห่งหนึ่งท่านกล่าวไว้ สรุปได้เป็นความรู้ต่างชนิดดังนี้

1. อิติหะ (อนุสสวะ) อิติทรา ปรัมปรา ความรู้ที่ได้จากการบอกกล่าว เล่าลือ ติรปพิง เล่าเรียน ถ่ายทอด นำสืบกันมา
2. ปิฎกสัมปทา ความรู้ตามแบบแผนตำรา
3. ทักกะ นยะ อาการปริวิตก ความรู้ที่ได้จากการคิดหาเหตุผล คือ ตรรก อนุมาน การตริตรองตามแนวเหตุผล
4. ทิฎฐินิฆณนักษันติ ความรู้ที่พิจารณาเห็นสมกับหรือยอมรับเข้าเป็นทิจฐิหรือทฤษฏีของตน
5. สมมภิญญา หรือสักขิธรรม ความรู้ที่ได้ด้วยรู้แจ้งชัดประจักษ์กับตัว (เป็นอัตตประจักษ์) ขยายความว่า ความรู้ที่ได้เห็นจริง ได้รู้จริง ได้ซึ่งเหตุผลแล้ว ได้ไตร่ตรองแล้ว ได้ทำให้แจ่มชัดปรากฏชัดแล้ว¹

ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้

เรื่องราวที่ควรทราบเกี่ยวกับความรู้ ยังมีอีกหลายอย่าง ไม่อาจแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด จึงจะกล่าวอีกเพียงเรื่องเดียว คือ ความถูกต้องผิดพลาดของความรู้ และแม้ในหัวข้อนี้ ก็จะกล่าวถึงหลักที่ควรทราบเพียง 2 อย่าง เท่านั้น

ก. สัจจะ 2 ระดับ

ผู้สดับคำสอนในพระพุทธศาสนาบางคน เกิดความสับสน เมื่อได้อ่านได้ฟังข้อความบางอย่าง เช่น บางแห่งว่า ไม่ควรคบคนพาล ควรคบบัณฑิต คนพาลมีลักษณะอย่างนี้ ๆ บัณฑิตมีลักษณะอย่างนี้ ๆ ควรยินดีแต่ของของตน ไม่ควรอยากได้ของของผู้อื่น ตนเป็นที่พึ่งของตน คนควรช่วยเหลือกัน ดังนี้ เป็นต้น แต่บางแห่งว่า พึงพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงว่า กายก็แค่กาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา พึงรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ดังนี้ เป็นต้น แล้วมองไปว่า คำสอนในทางพระศาสนาขัดแย้งกันเอง หรือไม่ก็งงแล้วไม่เข้าใจ

¹ เช่น ขุ.ม.29/728/436;385/486;928/592;ขุ.จ.30/230/121;328/162 และพึงเทียบเนื้อหาตามแนวกาลามสูตร และสูตรที่คล้ายกัน ใน อัง.ติก.20/505/243;506/250;อัง.จตุกก.21/193/259.

หรือบางคนเข้าใจบ้างแต่ไม่ชัดเจนพอ ทำให้เกิดการปฏิบัติสับสนผิดพลาด ดำเนินชีวิตไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง ในเวลาที่ควรพูดควรปฏิบัติตามความรู้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน กลับพูดหรือปฏิบัติด้วยความยึดถือในความรู้ตามสภาวะ เป็นต้น ทำให้เกิดความวุ่นวายและเสียหาย ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

คัมภีร์ฝ่ายอภิรกรรม หวังจะช่วยป้องกันความสับสนผิดพลาดเช่นนี้ จึงสอนให้รู้จักแยกสัจจะหรือความจริง เป็น 2 ระดับ กล่าวคือ¹

1. สมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โวหารสัจจะ ความจริงโดยโวหาร หรือโดยสำนวนพูด) คือ จริงตามมติร่วมกัน ตามที่ได้ตกลงกันไว้ หรือหมายรู้ร่วมกัน เป็นเครื่องมือสื่อสาร พอให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น คน สัตว์ คนดี คนชั่ว ไตตะ แก้อ้อ หนังสือ เป็นต้น (Conventional Truth) ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นค่า เช่น ภาษาสามัญพูดว่า น้ำ ว่าเกลือ เป็นต้น

2. ปรมัตถสัจจะ ความจริงโดยปรมัตถ์ คือ จริงตามความหมายสูงสุด ตามความหมายแท้อย่างยิ่ง หรือ ตามความหมายแท้ขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้ หรือพอจะยังพูดให้เข้าใจกันได้ เพื่อสำหรับให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย คือ รู้จักสิ่งเหล่านั้นตามที่มันเป็น และเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด คือ การหยั่งรู้สัจธรรม ที่จะทำให้ความยึดติดถือมั่นหลงผิดทั้งหลายสลายหมดไป ทำให้วางใจวางท่าที่ต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน มีความสุขที่แท้จริง สิ่งที่เป็นจริงโดยปรมัตถ์ เช่น นามธรรม รูปธรรม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ ฯลฯ (Ultimate Truth) ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นค่า เช่น ในทางวิทยาศาสตร์ถือว่า คำว่า น้ำ ว่าเกลือ เป็นต้น ยังไม่ตรงสภาวะแท้ อาจมีแง่ความหมายที่คลุมเครือหรือเขวได้ น้ำแท้ ๆ คือ Hydrogen Oxide (H_2O) เกลือสามัญก็เป็น Sodium Chloride ($NaCl$) จึงถูกแท้ดังนี้ เป็นต้น (ข้อเปรียบเทียบนี้ไม่ใช่ตรงกันแท้ แต่เทียบพอให้เห็นว่าในวิชาการอื่น ก็มีการมองเห็นความจริงด้านอื่น ของสิ่งสามัญ)

อย่างไรก็ดี ความคิดเกี่ยวกับสมมติสัจจะ และปรมัตถสัจจะ ที่ท่านระบุออกมาเป็นคำบัญญัติในพระอภิธรรมนั้น ก็ยกเอาความในพระสูตรนั่นเองเป็นที่อ้าง แสดงว่า ความคิดความเข้าใจเรื่องนี้ เป็นของมีแต่เดิม แต่ในครั้งเดิมนั้น คงเป็นที่เข้าใจกันดี จนไม่ต้องระบุคำบัญญัติ 2 คำนี้ ข้อความใน

¹ ความคิดเกี่ยวกับสัจจะ 2 นี้ เริ่มแสดงออกเป็นคำบัญญัติในคัมภีร์กถาวัตถุ แต่ยังไม่วางแบ่งเป็นข้อคำชัดเจน คือ กล่าวถึง สมมติสัจจะ ใน อภิ.ก.37/1062/338 และกล่าวถึง สัจฉิกัตถูปรมัตถ์ และ ปรมัตถ์ ใน อภิ.ก.37/1-190/1-83; การระบุชัดปรากฏใน ปญจ.อ.153,241 นอกจากนี้มีกล่าวถึงและใช้อธิบายธรรมในที่อื่นหลายแห่ง เช่น ม.อ.1/299 - ส.อ.2/16; ธ.อ.7/56; สงฺคณฺ ฆฏฏีกา 165,280,297; สงฺคณฺ อนุฎฏีกา 328; วิสุทฺธิ.ฎีกา 2/140; อุ.อ.501; อิติ.อ.213; สงฺคห.ฎีกา 255.

พระสูตรที่ท่านยกมาอ้างนั้น เป็นคำของพระภิกษุณีชื่อว่าชิวรา มีเนื้อความดังนี้

“นี่แน่ะมาร! ท่านจะมีความเห็นอีกถือว่าเป็นสัตว์ไคยอย่างไร, ในสภาวะที่เป็นเพียงกองแห่งสังขารส่วนๆนี้ จะหาตัวสัตว์ไม่ไคยเลย, เปรียบเหมือนว่า เพราะคุณสมบัติประกอบเข้าด้วยกัน ศัพท์ว่า รถ ย่อมมีฉันใด เมื่อฉันท์ทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ ก็ย่อมมี ฉันนั้น”¹

ความคล้ายกันนี้ ที่เน้นในแง่ปฏิบัติ คือ ความรู้เท่าทันสมมติ และเข้าใจปรมัตถ์ แล้วรู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติเป็นทาสของภาษา สามารถยกบาลีที่เป็นพุทธพจน์มาอ้างได้อีกหลายแห่ง เช่น

“ภิกษุผู้เป็นอรหันตคณาสาพ.....จะพึงกล่าวว่า ฉันพูด ครั้งนี้ก็ดี เขาพูดกับฉัน ครั้งนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาดรู้ด้วยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปคามโวหารเท่านั้น”²

“เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจา แต่ไม่ยึดติด”³

อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์บรรยายลักษณะของพระสูตร (สูตรตันตปิฎก) ว่าเป็น *โวหารเทศนา* เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยโวหาร คือ ใช้ภาษาสมมติ ส่วนพระอภิธรรมเป็น *ปรมัตถเทศนา* เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยปรมัตถ์ คือ กล่าวตามสภาวะแท้ๆ⁴ นี่เป็นข้อสังเกตเพื่อประดับความรู้อย่างหนึ่ง

ข) วิปลาส หรือวิปลาส 3

วิปลาส คือ ความรู้คลาดเคลื่อน ความรู้ที่ผันแปรผิดพลาดจากความเป็นจริง หมายถึง ความรู้คลาดเคลื่อนขั้นพื้นฐาน ที่นำไปสู่ความเข้าใจผิด หลงผิด การหลงตัวเอง วางใจ วางท่าที่ ประพฤติปฏิบัติไม่ถูกต้อง ต่อโลก ต่อชีวิต ต่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวง และเป็นเครื่องกีดกันขัดขวางบังตาไม่ให้มองเห็นสัจภาวะ วิปลาส มี 3 อย่าง คือ

1. สัญญาวิปลาส สัญญาคลาดเคลื่อน หมายถึงผิดพลาดจากความเป็นจริง
2. จิตวิปลาส จิตคลาดเคลื่อน ความคิดผิดพลาดจากความเป็นจริง
3. ทิฏฐิวิปลาส ทิฏฐิคลาดเคลื่อน ความเห็นผิดพลาดจากความเป็นจริง

สัญญาวิปลาส หมายถึงคลาดเคลื่อน เช่น คนตกใจเห็นเชือกเป็นงู กาและกวางปามองหุ่นฟางสวมเสื้อกางเกงมีหม้อครอบ เห็นเป็นคนเฝื่อนา คนหลงทางเห็นทิศเหนือเป็นทิศใต้ เห็นทิศใต้เป็นทิศเหนือ คนเห็นแสงไฟโฆษณากระพริบอยู่กับที่เป็นไฟวิ่ง เป็นต้น

จิตวิปลาส ความคิดคลาดเคลื่อน เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็นอาหารของตน คนจิตฟั่นเฟือนมองเห็นคนเข้ามาหาคิดว่าเขาจะทำร้าย คนเห็นเงาเคลื่อนไหวในที่มืดสลับคิดว่าคนเป็นผีหลอก กระต่าย

¹ ส.ส.15/554/198 อ้างใน อภิ.ก.37/185/80.

² ส.ส.15/65/21

³ ท.ส.9/312/248

⁴ วินย.อ.1/21;ท.อ.1/25;สงคณ.อ.28,126;ม.อ.1/300 = ส.อ.2/17.

ต้นตุมได้ยื่นเสียงลุ่มมะพร้าวหล่นคิดวาดภาพเป็นว่าโลกกำลังแตก เป็นต้น

ทิววิปลาส ความเห็นคลาดเคลื่อน ตามปกติ สืบเนื่องมาจากสัญญาวิปลาสและจิตวิปลาส นั่นเอง เมื่อหมายรู้ผิดอย่างไร ก็เห็นผิดไปตามนั้น เมื่อคิดวาดภาพคลาดเคลื่อนคลาดไปอย่างไร ก็พลอยเห็นผิด เชื่อถือผิดพลาดไปตามอย่างนั้น เช่น เมื่อหมายรู้ผิดว่าเชือกเป็นงู ก็อาจลงความเห็นยึดถือว่าสถานที่บริเวณนั้นมีงูหรือมีงูชุม เมื่อหมายรู้ว่าผืนแผ่นดินเรียบราบขยายออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นยึดถือว่าโลกแบน เมื่อคิดไปว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นไป เคลื่อนไหวต่าง ๆ ก็ต้องมีผู้จัดแจงผลักดัน ก็จึงลงความเห็นยึดถือว่า พาร้อง พ่าผ่า แผ่นดินไหว ฝนตก น้ำท่วม มีเทพเจ้าประจำอยู่และคอยบันดาล ดังนั้น เป็นต้น

ตัวอย่างที่กล่าวมานี้เป็นชั้นหยาบที่เห็นง่าย ๆ อาจเรียกอย่างภาษาพูดว่าเป็นความวิปลาสชั้นวิปริต ส่วนในทางธรรม ท่านมองความหมายของวิปลาสอย่างละเอียดถึงขั้นพื้นฐาน หมายถึงความรู้อคลาดเคลื่อน ชนิดที่มีโทษมีเฉพาะในบางคนบางกลุ่มเท่านั้น แต่มีในคนทั่วไปแทบทั้งหมดอย่างไม่รู้ตัว คนทั้งหลายตกอยู่ใต้อิทธิพลครอบงำของมัน และวิปลาสทั้ง 3 ชนิดนั้นจะสอดคล้องประสานกันเป็นชุดเดียว วิปลาสชั้นละเอียดหรือขั้นพื้นฐานนั้น พึงเห็นตามบาลีดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิววิปลาส มี 4 อย่างดังนี้; ส้อย่างอะไรบ้าง? (กล่าวคือ)

1. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิววิปลาส ในสิ่งไม่เที่ยง ว่าเที่ยง
2. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิววิปลาส ในสิ่งที่เป็นอย่างทุกข ว่าเป็นสุข
3. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิววิปลาส ในสิ่งมีตัวตน ว่าตัวตน
4. สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิววิปลาส ในสิ่งที่ไม้งาม ว่างาม”¹

วิปลาสเหล่านี้ เป็นอุปสรรคต่อการฝึกอบรมเจริญปัญญา และก็เป็นเป้าหมายของการฝึกอบรมปัญญาที่จะกำจัดมันเสีย การพัฒนาความรู้และเจริญปัญญาตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว ล้วนช่วยแก้ไขบรรเทาและกำจัดวิปลาสได้ทั้งนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การใช้โยนิโสมนสิการแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัยและแยกแยะองค์ประกอบตรวจดูสภาวะ โดยมีสติพร้อมอยู่²

พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ

● “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงแก่พวกเธอซึ่ง “สรรพสิ่ง” (สิ่งทั้งปวง, ครอบหมก, ทุกสิ่งทุกอย่าง), จงฟังเถิด; อะไรเล่าคือ สรรพสิ่ง: ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ - นี้เราเรียกว่า สรรพสิ่ง”³

¹ อ.จตุกก.21/49/66; ข.ปฎิ.31/525/417; วิปลาส (บาลี = วิปุลลาส) นี้ ในอภิธรรมเรียกว่า *วิปริยต* (อภิ.วิ.35/966/507; มีคำในพระสูตรคือ ส.ส.15/737/277; ดูประกอบที่ ส.อ.1/318; นิท.อ.1/200; สงคณิ อ.386) วินย.ฎีกา 1/474 ว่า วิปลาส 3 ประเภทนี้เรียงตามลำดับความมีกำลังแรงกว่ากัน

² ดูในบทที่ 18 บุพภาคของการศึกษา 2.

³ ส.สพ.18/24/19

●“พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า “โลก โลก” ดังนี้, กว้างเพียงไร จึงมีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก?”

“อุกรตมทิธิ ที่ไคมิทา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ, ที่นั่นก็มีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก, ที่ไคมิหู...มีจมูก...มีลิ้น...มีกาย...มีใจ มีธรรมารมณ มีมโนวิญญาณ มีสิ่งอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ ที่นั่นก็มีโลกหรือบัญญัติว่าโลก”¹

●“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า ที่สุดโลก เป็นสิ่งที่รู้ได้ เห็นได้ ถึงได้ กว้างการไป, แต่เราก็ไม่กล่าว เช่นกันว่า บุคคลยังไม่ถึงที่สุดโลก จะทำความสิ้นทุกข์ได้”

(พระอานนทกล่าว:) “ข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อ ยังมีไฉ่ทรงแจกแจงเนื้อความโดยพิสดาร นี้ ข้าพเจ้าเข้าใจความโดยพิสดารดังนี้- บุคคลย่อมสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลกด้วยสิ่งใด สิ่งนั้นเรียกว่า “โลก” ในอริยวินัย.”

“ด้วยอะไรเล่า คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก? ด้วยตา...ด้วยหู...ด้วยจมูก...ด้วยลิ้น...ด้วยกาย...ด้วยใจ คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก”²

●“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงการอุทัยพร้อมและการอัสทกแห่งโลก, จงฟังเถิด. การอุทัยพร้อมแห่งโลก เป็นไฉน? อาศัยตา และรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น คือ ผัสสะ, เพราะ ผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็มีพร้อม, นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก”

“อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณ จึงเกิดมโนวิญญาณ ฯลฯ นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก”

“การอัสทกแห่งโลกเป็นไฉน? อาศัยตาและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้นคือ ผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาเป็นเหตุและสารอก กับไปไม่เหลือ ความกับอุปาทานจึงมี, เพราะกับอุปาทาน ความกับภพจึงมี, เพราะกับภพ ความกับชาติ จึงมี, เพราะกับชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงกับ, ความกับแห่งกองทุกข์ ทั้งหมด ย่อมมีไฉ่อย่างนี้; นี้เรียกว่าการอัสทกแห่งโลก”

อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณ จึงเกิดมโนวิญญาณ ฯลฯ นี่คือการอัสทกของโลกล”³

●“พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า “มาร มาร”....เรียกกันว่า “สัตว์ สัตว์”....เรียกกันว่า “ทุกข์ ทุกข์” ดังนี้, กว้างเพียงไร จึงมีมารหรือบัญญัติว่ามาร....จึงมีสัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์....จึงมีทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์?”

“อุกรตมทิธิ ที่ไคมิทา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ ฯลฯ มีใจ มีธรรมารมณ

¹ ส.สพ.18/75/48

² ส.สพ.18/171/119

³ ส.สพ.18/156-7/108-9

มีมโนวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ, ที่นั่นก็มีมารหรือบัญญัติว่ามาร...สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์...
ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์”¹

“เมื่อคามีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลายจึงบัญญัติสุขทุกข์, เมื่อคาไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติว่า
สุขทุกข์, เมื่อหู...เมื่อจมูก...เมื่อลิ้น...เมื่อกาย...เมื่อใจมีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลาย จึงบัญญัติสุขทุกข์ เมื่อหู ฯลฯ
ใจไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติสุขทุกข์”²

● “ภิกษุทั้งหลาย คา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ...ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่ เป็นเหตุเป็นปัจจัย
ให้คา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, คา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเกิดจาก
สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง จักเป็นสุข จักเป็นอัทธคาไค้แต่ที่ไหน”

“รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่ เป็นเหตุ เป็น
ปัจจัยให้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, รูป เสียง นดู
รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง เป็นสุข
เป็นอัทธคาไค้แต่ที่ไหน”³

● “ภิกษุทั้งหลาย ข้าวกล้างอกงามบริบูรณ์ และคนเฝ้าข้าวกล้างก็ประมาณเสีย, โคกินข้าวกล้าง ลงสู่ข้าวกล้าง
โน้น พึงเมาเพลนประมาณเอาจนเต็มที ฉันทโค, ปุตุชนผู้มีไค้เรียนรู้ ไม่สังวรในผัสตายนะ 6 ย่อมเมาเพลน
ประมาณในกามคุณ 5 จนเต็มที ฉันทนั้น”⁴

● ภิกษุทั้งหลาย ผัสตายนะ 6 เหล่านี้ที่ไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สังวร ย่อมเป็นเครื่องนำทุกข์
มาให้...ผัสตายนะ 6 เหล่านี้ ที่ฝึกดีแล้ว คุ้มครองดี รักษาดี สังวรดี ย่อมเป็นเครื่องนำสุขมาให้...”⁵

● “คาเป็นเครื่องผูกส่ามรูปไว้, รูปเป็นเครื่องผูกส่ามคาไว้; หู-เสียง; จมูก-กลิ่น; ลิ้น-รส; กาย-โผฏ-
ฐัพพะ; ใจเป็นเครื่องผูกส่ามธรรมารมณ์ไว้, ธรรมารมณ์เป็นเครื่องผูกส่ามใจไว้ กังนี้หรือ?”

“(หามิไค้) คาก็มิใช่เครื่องผูกส่ามรูปไว้, รูปก็มิใช่เครื่องผูกส่ามคาไว้; ฉันทราคะ(ความชอบใจจนติด)
ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยคาและรูปทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกส่ามที่คาและรูปนั้น ฯลฯ ใจก็มิใช่
เครื่องผูกส่ามธรรมารมณ์, ธรรมารมณ์ก็มิใช่เครื่องผูกส่ามใจ; ฉันทราคะ ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมา-
รมณ์ทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกส่ามที่ใจและธรรมารมณ์นั้น”

“หากคาเป็นเครื่องผูกส่ามรูปไว้ หรือรูปเป็นเครื่องผูกส่ามคาไว้แล้วไซ้, การครองชีวิตประเสริฐ เพื่อ
ความสิ้นทุกข์โดยชอบ ก็จะไม่ปรากฏไม่ไค้; แต่เพราะเหตุที่คาไม่ใช่อุปการะส่ามรูป, รูปมิใช่เครื่องผูกส่ามคา,
ฉันทราคะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยคาและรูปสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกส่ามที่คาและรูปนั้น, เพราะเหตุ

¹ ส.สพ.18/71-74/46-48

² ส.สพ.18/212/155

³ ส.สพ.18/221-6/163-5 (แปลรวม)

⁴ ส.สพ.18/344/243

⁵ ส.สพ.18/128-9/88

ฉะนั้น การครองชีวิตประเสริฐเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ จึงปรากฏได้ ฯลฯ”

“พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระจักขุ, พระผู้มีพระภาคก็ทรงเห็นรูปด้วยจักขุ, (แต่) ฉันทราคะไม่มีแก่ พระผู้มีพระภาคเจ้า, พระผู้มีพระภาคทรงมีพระทัยหลุดพ้นแล้ว; พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระโสค...พระฆาณะ ...พระชีวกา...พระกาย...พระทัย...”¹

● “พระองค์ผู้เจริญ! ถึงแม้ข้าพระองค์จะชราแล้ว เป็นผู้เฒ่าผู้ใหญ่ สว่างกาลผ่านวัยมาโดยลำดับก็ตาม, ขอพระผู้มีพระภาคสุกเถาโปรดทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์แต่โดยย่อเถิด ข้าพระองค์คงจะเข้าใจความแห่ง พระคำรัสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่ ข้าพระองค์คงจะเป็นทายาทแห่งพระคำรัสของพระผู้มีพระภาคได้ เป็นแน่”

“แน่ะมาลงกยบุตร! ท่านเห็นเป็นประการใด? รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยจักขุอย่างใด ๆ ซึ่งเธอยังไม่เห็น ทั้งมิเคยได้เห็น ทั้งไม่เห็นอยู่ ทั้งไม่เคยคิดหมายว่าขอเราพึงเห็น, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรัก ในรูป เหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม?”

“ไม่มี พระเจ้าข้า”

“เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ทั้งหลาย อย่างใด ๆ เธอไม่ไ้ทราบ ไม่เคยทราบ ไม่ทราบอยู่ และทั้งไม่เคยคิดหมายว่าเราพึงทราบ, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรักในธรรมารมณ์เหล่านั้น จะมีแก่ เธอไหม?”

“ไม่มีพระเจ้าข้า”

“มาลงกยบุตร! บรรดาสิ่งที่เห็นไคยันรู้ทราบเหล่านี้ ในสิ่งที่เห็น เธอจักมีแต่เห็น ในสิ่งที่ไคยันจักมีแต่ ไคยัน ในสิ่งที่ ลิ้มคมแตะต้อง จักมีแต่รู้(รสกลิ่นแตะต้อง) ในสิ่งที่ทราบจักมีแต่ทราบ; เมื่อใด (เธอมีแต่เห็น ไคยันไค้รู้ไ้ทราบ)เมื่อนั้น เธอก็ไม่มีกายนัน (อรรถกถาอธิบายว่าไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำ), เมื่อ ไม่มีกายนัน ก็ไม่มีที่นั่น (อรรถกถาอธิบายว่า ไม่พัวพันหมกติดอยู่ในสิ่งที่ไค้เห็นเป็นคั่นนั้น), เมื่อไม่มีที่นั่น เธอก็ไม่มีที่นี้ ไม่มีที่โน่น ไม่มีระหว่างที่นี้ที่โน่น (ไม่ใชภพนี้ ไม่ใชภพโน้น ไม่ไ้ระหว่างภพทั้งสอง), นั่นแหละคืออุจจบของทุกข์”

(พระมาลงกยบุตรสดับแล้ว กล่าวความตามที่ตนเข้าใจออกมาว่า)

“พอเห็นรูป สติก็หลงหลุก กวายนัวใสใจแค้นมีคหหมายที่น่ารัก แล้วก็มีจิตกำหนดกคใจ เสวยอารมณ์ แล้วก็สยบอยู่กับอารมณ์นั้นเอง, เวทนาหลากหลายอันก่อกำเนิดขึ้นจากรูป ขยายตัวเพิ่มขึ้น จิตของเขาก็ค่อย ถูกกระทบกระทั่ง ทั้งกับความอยากและความฝุงอยากใจ เมื่อส่งสมทุกข้ออยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าโกลณิพพาน”

“พอไคยันเสียง...พอไค้กลิ่น...พอลิ้มรส...พอถูกต้องโผฏฐัพพะ...พอรู้ธรรมารมณ์ สติก็หลงหลุก ฯลฯ ก็เรียกว่าโกลณิพพาน”

“เห็นรูปก็ไม่คิกในรูป กวายนัวมีคคมันอยู่, มีจิตไม่คคใจ เสวยเวทนาไป ก็ไม่สยบกับอารมณ์นั้น; เขามีสติ

¹ ส.สพ.18/295-8/203-6

กำหนดชีวิตอย่างไรว่า เมื่อเห็นรูป และถึงจะเสพเวทนา ทุกข์ก็มีแต่สิ้น ไม่สังสม; เมื่อไม่สังสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าโกลันนิพพาน”

“ไคยีนเสียง..ไค้กลิ่น..ลัมรส..ถูกต้องโผฏฐัพพะ..วัชรमारมณ ก็ไม่คิดในธรรมารมณด้วยมีสติมันอยู่ ฯลฯ ก็เรียกว่าโกลันนิพพาน”¹

● “กัวยเหตุเพียงไร บุคคลชื่อว่า เป็นผู้ไม่กั้มครองทวาร? คนบางคนเห็นรูปกัวยตาแล้ว ย่อมน้อมรัก ผากใจในรูปที่น่ารัก ย่อมชุ่นเคื่องชัใจในรูปที่ไม่น่ารัก มิไค้มีสติกักับใจ เป็นอยู่โดยมีจิตคับแคบ (มีใจเล็กน้อย), ไม่เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งความหลุดรอกปลดออกพันของจิต และความหลุดรอกปลดออกพันกัวยปัญญา ที่จะทำให้อาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา กักับไปไค้โดยมิเหลือ; ฟังเสียงกัวยหู...ตูกกลิ่นกัวยจมูก..... ลัมรสกัวยลิ้น.....ต้องโผฏฐัพพะกัวยกาย ทราบธรรมารมณด้วยใจแล้ว ย่อมน้อมรักผากใจใน...ธรรมารมณอันน่ารัก ย่อมชุ่นเคื่องชัใจใน...ธรรมารมณอันไม่น่ารัก ฯลฯ”

“กัวยเหตุเพียงไร บุคคลชื่อว่า เป็นผู้กั้มครองทวาร? ภิกษุเห็นรูปกัวยตาแล้ว ย่อมไม่น้อมรักผากใจในรูปที่น่ารัก ไม่ชุ่นเคื่องชัใจในรูปที่ไม่น่ารัก มีสติกักับใจ เป็นอยู่อย่างผู้มีจิตกว้างขวาง ไม่มีประมาณ เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งความหลุดรอกปลดออกพันของจิต และความหลุดรอกปลดออกพันกัวยปัญญา ที่จะทำให้อาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา กักับไปไค้โดยมิเหลือ, ฟังเสียงกัวยหู ฯลฯ ทราบธรรมารมณด้วยใจ ย่อมไม่ น้อมรักผากใจใน...ธรรมารมณอันน่ารัก ไม่ชุ่นเคื่องชัใจใน...ธรรมารมณอันไม่น่ารัก ฯลฯ”²

● “ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรจึงจะชื่อว่า เป็นผู้อยู่กัวยความไม่ประมาท? เมื่อภิกษุสังวรจกัขุนทริย์อยู่ จิตยอม ไม่ชานแสไปในรูปทั้งหลายที่ฟังรู้กัวยจักขุ, เมื่อมีจิตไม่ชานแส ปราโมทย์ก็เกิด, เมื่อมีปราโมทย์แล้ว ปีติก็เกิด, เมื่อมีใจปีติ กายก็สงบระงับ, ผู้มีกายสงบ ย่อมเป็นสุข, ผู้มีสุขจิตยอมเป็นสมาธิ, เมื่อจิตเป็นสมาธิ ธรรมทั้งหลายก็ปรากฏ, เพราะธรรมทั้งหลายปรากฏ ผู้นั้นจึงนับว่าเป็นผู้อยู่กัวยความไม่ประมาท” (เกี่ยวกับโสตะขานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)³

● อานนท การอบรมอินทริย์ ที่ยอกเยียมในแบบแผนของอารยชน เป็นอย่างไร? เพราะเห็นรูปกัวยตา.. เพราะไคยีนเสียงกัวยหู..เพราะไค้กลิ่นกัวยจมูก..เพราะรู้รสกัวยลิ้น..เพราะต้องโผฏฐัพพะกัวยกาย...เพราะรู้ ธรรมารมณด้วยใจ ย่อมเกิดความสุขใจบ้าง เกิดความไม่สุขใจบ้าง เกิดทั้งความสุขใจและไม่สุขใจบ้าง แก่ภิกษุ; เธอเข้าใจชัคกันี้ว่า ความสุขใจ ความไม่สุขใจ ทั้งความสุขใจไม่สุขใจ ที่เกิดขึ้นแล้วแก่เรานี้ เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นธรรมหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น, ภาวะต่อไปนี้จะสงบประณีต นั่นคืออุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง), (กรันแล้ว) ความสุขใจ ความไม่สุขใจ ทั้งความสุขใจไม่สุขใจที่เกิดขึ้นแก่เรานั้น ก็กักับไป อุเบกขากัทั้งมัน”

¹ ส.สพ.18/142-5/90-4

² ส.สพ.18/207-8/150-1; อีกแห่งหนึ่งคำถามว่า อสังวร (ความไม่สำรวม) คืออย่างไร? สังวร (ความสำรวม) คืออย่างไร? คำตอบอย่างเดียวกับในที่นี้ (ส.สพ.18/347-9/246-7)

³ ส.สพ.18/144/98

“สำหรับบุคคลผู้ใดก็ตาม ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป อุเบกขาย่อมทั้งนั้นได้เร็วพลันทันที โดยไม่ยาก เหมือนคนหลับตาแล้วลืมตา หรือลืมตาแล้วหลับตา ฯลฯ นี้ เรียกว่า การอบรมอินทรีย์ที่ยอกเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน...”¹

● “ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ์ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังไม่ตรัสรู้ เราได้เกิดความคาริขึ้นดังนี้ว่า: อะไรเป็น คุณ(ความหวานชื่น ความอร่อย) ของจักขุ? อะไรเป็นโทษ(ข้อเสีย ความบกพร่อง) ของจักขุ? อะไรเป็น ทางออก(เป็นอิสระ ไม่ต้องอิงอาศัย) แห่งจักขุ? อะไรเป็นคุณ..เป็นโทษ..เป็นทางออกแห่งโสกะ..มานะ ..ชีวหา..กาย..มโน?”

“เราได้เกิดความคิดขึ้นดังนี้: สุข โสมนัส ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ นี่ก็คือคุณของจักขุ, ข้อที่จักขุ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี่คือ โทษของ จักขุ, การกำจัดจันทรากะ การละ จันทรากะในเพราะจักขุเสียได้ นี่คือทางออกแห่งจักขุ” (ของโสกะ มานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)

“ทราบใด เรายังมิได้รู้ประจักษ์ตามเป็นจริง ซึ่งคุณของอายตนะภายใน 6 เหล่านี้โดยเป็นคุณ, ซึ่งโทษ โดยเป็นโทษ, ซึ่งทางออกโดยเป็นทางออก, ทราบนั้นเรายังไม่ปฏิญาณว่าเราบรรลุลแล้วซึ่งอนุครสัมมาสัม-โพธิญาณ.....”

(ต่อไปตรัสถึงคุณ โทษ ทางออกแห่งอายตนะภายนอก 6 ในทำนองเดียวกัน)²

● “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่รู้เห็นจักขุตามที่มันเป็น รู้เห็นรูปทั้งหลายตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุวิญญาณตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุสัมผัสตามที่มันเป็น รู้เห็นเวทนาอันเป็นสุขหรือทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจักขุ สัมผัสเป็นปัจจัย ตามที่มันเป็น ย่อมไม่คิดพินในจักขุ ไม่คิดพินในรูปทั้งหลาย ไม่คิดพินในจักขุวิญญาณ ไม่คิดพินในจักขุสัมผัส ไม่คิดพินในเวทนาอันเป็นสุขหรือทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อผู้นั้นไม่คิดพิน ไม่หมกมุ่น ไม่ลุ่มหลง รู้เท่าทันเห็นโทษตระหนกอยู่ อุปาทานชั้นที่ 5 ย่อมถึงความไม่ ก่อตัวพอกพูนต่อไป, อนึ่ง คัดหาที่เป็นตัวการก่อภพใหม่ อันประกอบด้วยนั้นทิวากะ กอสมสเฟลิกเพสินอยู่ ในอารมณ์ต่างๆ ก็จะถูกละไปเสียด้วย; ความกระวนกระวายทางกายก็ดี ความกระวนกระวายทางใจก็ดี ความ เراءร้อนกายก็ดี ความเراءร้อนใจก็ดี ความกลัดกลุ้มทางกายก็ดี ความกลัดกลุ้มทางใจก็ดี ย่อมถูกเขาสละไ้; ผู้นั้นย่อมแสวงหาทั้งความสุขทางกายทั้งความสุขทางใจ, บุคคลผู้เป็นเช่นนั้นแล้ว มีความเห็นอันใด ความเห็นนั้น ก็เป็นสัมมาทิฐิ, มีความคาริใด ความคารินั้นก็เป็นสัมมาสังกัปปะ, มีความพยายามใด ความพยายามนั้นก็เป็นสัมมาวายามะ, มีความระลึกใจความระลึคนั้นก็เป็นสัมมาสติ, มีสมาธิใด สมานินั้นก็เป็นสัมมาสมาธิ, ส่วน กายกรรม วาจากรรม และอาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิขึ้นมาแต่ทันทีเดียว; ด้วยประการดังนี้ เขาชื่อว่ามโหริยอริยรู้แจ้ง คิณมรรคอันถึงความเจริญบริบูรณ์” (เกี่ยวกับโสกะ มานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)³

¹ ม.อ.14/856/542

² ส.สพ.18/13-14/8-9

³ ม.อ.12/828/523

คุณค่าทางจริยธรรม

1. อายตนะเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของทางแยกระหว่างกุศลกับอกุศล ทางสายหนึ่งนำไปสู่ความประมาทมัวเมา ความชั่ว และการหมกติดอยู่ในโลก อีกสายหนึ่งนำไปสู่ความรู้เท่าทัน การประกอบกรรมดี และความหลุดพ้นเป็นอิสระ ความสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่า หากไม่มีการฝึกฝนอบรมให้เข้าใจและปฏิบัติในเรื่องอายตนะอย่างถูกต้องแล้ว ตามปกติมนุษย์ทั่วไปจะถูกชักจูงล่อให้ดำเนินชีวิตในทางที่มุ่งเพื่อเสพส่วยโลก เทียวทำการต่าง ๆ เพียงเพื่อแสวงหารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ชอบใจ และความสุขสนุกสนานบันเทิงต่าง ๆ มาปรนเปรอตา หู จมูก ลิ้น ผิวกาย และใจอยากของตน พอพูนความโลภ โกรธ หลง แล้วก่อให้เกิดความวุ่นวายเดือดร้อนทั้งแก่ตนและผู้อื่น พอจะเห็นได้ไม่ยากว่าการเบียดเบียนกัน การขัดแย้งแย่งชิง การกดขี่บีบบังคับ เอาวัดเอาเปรียบกัน ตลอดจนปัญหาสังคมต่าง ๆ ที่เกิดเพิ่มขึ้น และที่แก้ไขกันไม่สำเร็จ โดยส่วนใหญ่แล้วก็สืบเนื่องมาจากการดำเนินชีวิตแบบปล่อยตัวให้ถูกล่อลวงชักจูงไปในทางที่จะปรนเปรออายตนะอยู่เสมอ จนเคยชินและรุนแรงยิ่งขึ้น ๆ นั้นเอง คนจำนวนมากบางทีไม่เคยได้รับการเตือนสติให้สำนึกหรือยังคิดที่จะพิจารณาถึงความหมายแห่งการกระทำของตนและอายตนะที่ตนปรนเปรอบ้างเลย และไม่เคยปฏิบัติเกี่ยวกับการฝึกอบรมหรือสังวรระวังเกี่ยวกับอายตนะหรืออินทรีย์ของตน จึงมีแต่ความลุ่มหลงมัวเมายิ่ง ๆ ขึ้น การแก้ไขทางจริยธรรมในเรื่องนี้ส่วนหนึ่งอยู่ที่การสร้างความเข้าใจให้รู้เท่าทันความหมายของอายตนะและสิ่งที่เกี่ยวข้องว่าควรจะมีบทบาทและความสำคัญในชีวิตของตนแค่ไหน เพียงไร และอีกส่วนหนึ่ง ให้มีการฝึกฝนอบรมด้วยวิธีประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับการควบคุม การสำรวมระวังใช้งาน และรับใช้อายตนะเหล่านั้นในทางที่จะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงแก่ชีวิตของตนเองและแก่สังคม

2. อายตนะเป็นแหล่งที่มาของความสุขความทุกข์ ซึ่งเป็นเป้าหมายแห่งการดำเนินชีวิตทั่วไปและความเพียรพยายามเฉพาะกิจแทบทุกอย่างของปุถุชน ด้านสุขก็เป็นการแสวงหา ด้านทุกข์ก็เป็นการหลีกเลี่ยง นอกจากสุขทุกข์จะเกี่ยวเนื่องกับปัญหาความประพฤติดีประพฤติชั่วที่กล่าวในข้อ 1 แล้ว ตัวความสุขทุกข์นั้น ก็เป็นปัญหาอยู่ในตัวของมันเอง ในแง่ของคุณค่า ความมีแก่นสาร และความหมายที่จะเข้าพึงพาอาศัยมอบกายถวายชีวิตให้อย่างแท้จริงหรือไม่ คนไม่น้อย หลังจากกระดมริ้วแรงและเวลาแห่งชีวิตของตนวิ่งตามหาความสุขจากการเสพส่วยโลกจนเหนื่อยอ่อนแล้วก็ผิดหวัง เพราะไม่ได้สมปรารถนาบ้าง เมื่อหารสอร่อยหวานชื่น ก็ต้องเจอรสขื่นขมด้วย บางทียิ่งได้สุขมาก ความเจ็บปวดเศร้าสลับกลับยิ่งทวีล้ำหน้า เสียค่าตอบแทนในการได้ความสุขไปแพงกว่าได้มา ไม่คุ้มกันบ้าง ได้สมปรารถนาแล้วแต่ไม่ชื่นเท่าที่หวัง หรือถึงจุดที่ตั้งเป้าหมาย แล้วความสุขกลับวิ่งหนีออกหน้าไปอีก ตามไม่ทันอยู่ร่ำไปบ้าง บางพวกก็จบชีวิตลงทั้งที่กำลังวิ่งหอบ ยังตามความสุขแท้ไม่พบหรือยังไม่พอ ส่วนพวกที่ผิดหวังแล้ว ก็เลยหมดอาลัยปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อยไปตามเรื่อง อยู่อย่างทอดถอนความหลังบ้าง หันไปดำเนินชีวิตในทางเอียงสุดอีกด้านหนึ่ง โดยหลบหนีดีจากชีวิตไปอยู่อย่างทรมาณตนเองบ้าง การศึกษาเรื่องอายตนะนี้ มุ่งเพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันสภาพความจริง และประพฤติปฏิบัติด้วยการวางท่าทีที่ถูกต้อง

ไม่ให้เกิดเป็นพิษเป็นภัยแก่ตนเองและผู้อื่นมากนัก อย่างน้อยก็ให้มีหลัก พอรู้ทางออกที่จะแก้ไขตัว นอก จากจะระมัดระวังในการใช้วิธีการที่จะแสวงหาความสุขเหล่านี้แล้ว ยังเข้าใจขอบเขตและขั้นระดับต่าง ๆ ของมัน แล้วรู้จักหาความสุขในระดับที่ประณีตยิ่งขึ้นไปด้วย ความประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับสุขทุกข์นี้ ย่อมเป็นเรื่องของจริยธรรมไปด้วยในตัว

3. อายุขณะใดที่เป็นเรื่องของกระบวนการรับรู้และการแสวงปัญญา ก็เกี่ยวข้องกับจริยธรรมตั้งแต่ จุดเริ่มต้น เพราะถ้าปฏิบัติในตอนเริ่มแรกไม่ถูกต้อง การรับรู้ก็จะไม่บริสุทธิ์ แต่จะกลายเป็นกระบวนการรับรู้ที่รับใช้กระบวนการเสพสวาทโลก หรือเป็นส่วนประกอบของกระบวนการแบบสังสารวัฏไปเสีย ทำให้ได้ความรู้ที่บิดเบือน เอนเอียง เคลือบแฝง มีอคติ ไม่ถูกต้องตรงตามความจริง หรือตรงกับสภาวะ ตามที่มันเป็น การปฏิบัติในทางจริยธรรมที่จะช่วยเกื้อกูลในเรื่องนี้ ก็คือวิธีการที่จะรักษาจิตให้ดำรงอยู่ ในอุเบกขา คือ ความมีใจเป็นกลาง มีจิตราบเรียบเที่ยงตรงไม่เอนเอียง ไม่ให้ถูกอำนาจกิเลสมีความชอบใจไม่ชอบใจเป็นต้นเข้าครอบงำ

4. การปฏิบัติทางจริยธรรมที่เกี่ยวข้องกับอายตนะโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง มีหลายอย่าง บาง อย่างก็มีไว้เพื่อใช้ในขั้นตอนต่าง ๆ กัน ทั้งนี้สุดแต่ว่าปัญหามักจะเกิดขึ้นที่จุดใด ทุกข์และบาป อกุศล มักได้ช่องเข้ามาที่ช่วงตอนใด อย่างไรก็ตามท่านมักสอนย้าให้ใช้วิธีระวังหรือป้องกันตั้งแต่ช่วงแรกที่สุด คือ ตอนที่อายตนะรับอารมณ์ทีเดียว เพราะจะทำให้ปัญหาไม่เกิดขึ้นเลย จึงเป็นการปลอดภัยที่สุดในทางตรงข้าม ถ้าปัญหาเกิดขึ้นแล้ว คือบาปอกุศลธรรมได้ช่องเข้ามาแล้ว มักจะแก้ไขยาก เช่น เมื่อ ปล่อยให้อารมณ์ที่ล่อเร้าเข้ายวน จิตถูกปรุงแต่งจนราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นแล้ว ทั้งที่รู้ ผิดชอบชั่วดี มีความสำนึกในสิ่งชอบธรรมอยู่ แต่ก็ทนต่อความเข้ายวนไม่ได้ ลุอำนาจกิเลส ทำบาป อกุศลลงไป ด้วยเหตุนี้ท่านจึงย้าวิธีระมัดระวังป้องกันให้ปลอดภัยไว้ก่อนตั้งแต่ต้น

องค์ธรรมสำคัญที่ใช้ระมัดระวังตั้งแต่ต้น ก็คือ สติ ซึ่งเป็นตัวควบคุมจิตไว้ให้อยู่กับหลัก หรือพูด อีกนัยหนึ่ง เหมือนเชือกสำหรับคล้องจิต สติที่ใช้ในขั้นระมัดระวังป้องกันเกี่ยวกับการรับอารมณ์ของอายตนะแต่ เบื้องต้นนี้ ใช้ในหลักที่เรียกว่า อินทรีย์สังวร ซึ่งแปลว่า การสำรวมอินทรีย์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การ คู้มครองทวาร¹ หมายถึง การมีสติพร้อมอยู่ เมื่อรับอารมณ์มีรูป เป็นต้น ด้วยอินทรีย์มีตาเป็นอาทิ ก็ไม่ปล่อยใจถือไปตามนิมิตหมายต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้เกิดความติดพันขุนเคืองชอบใจไม่ชอบใจ แล้ว ถูกอกุศลธรรมเข้าครอบงำจิตใจ การปฏิบัติตามหลักนี้ ช่วยได้ทั้งด้านป้องกันความชั่วเสียหาย ป้องกัน ความทุกข์ และป้องกันการสร้างความรู้ความคิดที่บิดเบือนเอนเอียง อย่างไรก็ตาม การที่จะปฏิบัติให้ได้ ผลมีใช้จะนำหลักมาใช้เมื่อไรก็ได้ตามปรารถนา เพราะสติจะตั้งมั่นเตรียมพร้อมอยู่เสมอ จำต้องมีการ ฝึกฝนอบรม อินทรีย์สังวรจึงต้องมีการซ้อมหรือใช้อยู่เสมอ การฝึกอบรมอินทรีย์ มีชื่อเรียกว่า อินทรีย์ภาวนา (แปลตามแบบว่าการเจริญอินทรีย์) ผู้ที่ฝึกอบรมหรือเจริญอินทรีย์แล้ว ย่อมปลอดภัยจากบาปอกุศลธรรม

¹ เรียกเต็มว่า คู้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย

ความทุกข์ และความรู้ที่เอนเอียงบิดเบือนทั้งหลาย¹ เพราะป้องกันไว้ได้ก่อนที่จะถึงเวลานั้นจะเกิดขึ้น หรือแม้หากความชอบใจไม่ชอบใจจะหลุดรอดเกิดขึ้นมา ก็สามารถระงับ หรือสลัดทิ้งไปได้เร็วพลัน อินทริยสังวรนี้จัดว่าเป็นหลักธรรมในขั้นศีล แต่องค์ธรรมสำคัญที่เป็นแกนคือสตินั้นอยู่ในจำพวกสมาธิ ทำให้มีการใช้กำลังจิตและการควบคุมจิตอยู่เสมอ จึงเป็นการฝึกอบรมสมาธิไปด้วยในตัว

หลักธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านแนะนำให้ปฏิบัติในเรื่องนี้ เป็นหลักในระดับปัญญา เรียกว่า *โยนิโสมนสิการ* หลักนี้ใช้ใน ช่วงตอนที่รับอารมณ์เข้ามาแล้ว โดยให้พิจารณาอารมณ์นั้นเพื่อเกิดความรู้เท่าทัน เช่น พิจารณาคุณ โทษ ข้อดีข้อเสียของอารมณ์นั้น พร้อมทั้งภาวะอันเป็นอิสระปลอดภายอยู่ดี มีสุขได้โดยไม่ต้องพึ่งพาอาศัยอารมณ์นั้นในแง่ที่จะต้องให้คุณและโทษของมันเป็นตัวกำหนดความสุข ความทุกข์และชะตาชีวิต

ข้อปฏิบัติที่กล่าวถึงเหล่านี้ มีแนวปรากฏอยู่ในพุทธพจน์ข้างต้นบ้างแล้ว และบางหลักก็จะอธิบายต่อไปข้างหน้าอีก จึงพูดไว้โดยย่อเพียงเท่านี้.

¹ ในแง่ความรู้ความคิดที่เอนเอียงบิดเบือนนั้น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะปลอดภายจากเหตุใหม่ ไม่พูดถึงเหตุที่สั่งสมไว้เก่า คือ ตัณหามานะกิเลสที่มีอยู่เดิม ซึ่งเป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก.

ตอน 2: ชีวิตเป็นอย่างไร ?

ไตรลักษณ์

ลักษณะโดยธรรมชาติ 3 อย่างของสิ่งทั้งปวง

1

บทที่ 3

ศัพทหรือตัวสภาวะ

ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น มิใช่หมายความว่า เป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นชิ้น ๆ อัน ๆ อยู่แล้วมาประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างคุ่มกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่าง ๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ความจริงที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ในเบื้องต้นเท่านั้น แท้จริงแล้วสิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่าง ๆ ส่วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่น ๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มีตัวตนของมันเองเป็นอิสระ ล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อย ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป อย่างที่คล้ายกับวัฏจักรรูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กัน อย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

ความเป็นไปต่าง ๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ 2 หมวด ที่ถือว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์ ปรากฏในปฐมสูตร ความจริงธรรมทั้ง 2 หมวดนี้ถือว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฐมสูตร ส่วนหลักปฐมสูตรก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้ เป็น ธรรมชาติ คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็น ธรรมฐิติ คือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็น ธรรมนิยาม¹ คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา

¹ ในคัมภีร์อภิธรรมรุ่นอรรถกถาแบ่ง นิยาม หรือกฎธรรมชาติเป็น 5 อย่างคือ

1. อุคฺคินิยาม (physical inorganic order) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอนุหภูมิ โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศ และฤดูกาล ในทางอุคฺคินิยาม อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์

ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสดาใด ๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสดาในความหมายของพุทธธรรมด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

สำหรับไตรลักษณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ในรูปของกฎธรรมชาติ ว่าดังนี้

“ตถาคค (พระพุทธเจ้า)ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมปฏิบัติ เป็นธรรมเนียมว่า

1. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง.....
2. สังขารทั้งปวง¹ เป็นทุกข์.....
3. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา.....

ตถาคคตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ทั้งเป็นหลัก เปิกเผยแจจแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง....สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์.....ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา.....”²

ไตรลักษณ์นี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญลักษณะ แปลว่าลักษณะที่ทั่วไป หรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง ซึ่งได้ความหมายเท่ากัน

เพื่อความเข้าใจง่าย ๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ (The Three Characteristics of Existence) โดยย่อดังนี้

1. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป
2. ทุกขตา (Stress and Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผินและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยค้นหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน
3. อนัตตตา (Souillessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง

- 2. ทัศนียาม (physical organic order) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์ รวมทั้งพันธุกรรม
- 3. กรรมนิยม (order of act and result) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ
- 4. ธรรมนิยม (order of the norm) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย
- 5. จิตตนิยม (psychic law) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต (ที.อ.2/34; สงคณิ อ.408)

¹ คำว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์นี้ ต้องเข้าใจว่าต่างกับคำว่าสังขารในชั้น 5; ในชั้น 5 สังขาร - ความคิดความชั่วที่ปรุงแต่งจิตใจ เป็นนามธรรมอย่างเดียว ส่วนในไตรลักษณ์ สังขาร - สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ ประชุมกันเข้า จะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรมก็ตาม คือ เท่ากับชั้น 5 ทั้งหมด

² อภ. ตีก. 20/576/368

สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยขันธ์ 5 เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากขันธ์ 5 เป็นอันตัดปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหาก จากนั้นหันมาแยกขันธ์ 5 ออกพิจารณาแต่ละอย่าง ๆ ก็จะเห็นว่า ขันธ์ทุกขันธ์ไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกดดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่าง ๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมันเป็นเอง อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของขันธ์ 5 แท้จริง ก็ย่อมต้องบังคับตัวเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้น) อย่างหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของขันธ์ 5 มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จักเป็นอัทธา (ตัวตน) แล้วไซ้ มั่นก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาหาร ทั้งยังจะไค้ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ ในวิญญาณว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าไค้เป็นอย่างนั้นเลย” แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และใคร ๆ ไม่อาจไค้ตามความปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญาณ ว่า “ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าไค้เป็นอย่างนั้นเลย”

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นใน ?”

“รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง ?” (ครัสถถามทีละอย่าง จนถึง วิญญาณ)

“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข ?”

“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวของเรา ?”

“ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ความที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่มัน นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”¹

¹ ส.ข. 17/127-129/82-84

มีปราชญ์ฝ่ายฮินดูและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดงเหตุผลว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธ อัตตา หรือ อาตมัน ในขั้นสูงสุด ทรงปฏิเสธแต่เพียงธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้เป็นต้น ทรงปฏิเสธขั้น 5 ทุกอย่างว่าไม่ใช่อัตตา เป็นการแสดงเพียงว่า ไม่ให้หลงผิดยึดเอาขั้น 5 เป็นอัตตา เพราะอัตตาที่แท้จริงซึ่งมีอยู่นั้น ไม่ใช่ขั้น 5 และยกพุทธพจน์อื่น ๆ มาประกอบอีกมากมาย เพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ ว่าไม่ใช่อัตตา แต่ทรงยอมรับอัตตาในขั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพานมีสภาวะอย่างเดียวกับอาตมัน หรือว่า นิพพานนั่นเอง คือ อัตตา เรื่องนี้ ถ้ามีโอกาสจะได้วิจารณ์ในตอนที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ส่วนในที่นี้ขอกล่าวสั้น ๆ เพียงในแง่จริยธรรมว่า บุคคลโดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาในระบบความเชื่อติดเกี่ยวกับเรื่องอาตมัน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้าไว้ให้มีอัตตาในรูปหนึ่งรูปใดให้จงได้ เป็นการสนองความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกว่ามีตัวตนในรูปหนึ่ง (ขั้นขั้น 5) ไปก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะเกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตามหลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่างหนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือพ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่ง อีกประการหนึ่ง สิ่งที่มีอัตตา ย่อมมีไม่ได้ และสิ่งที่มีได้ต้องไม่มีอัตตา

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปฏิจจนสมุปปาทต่อไปอีก ความจริงจะชัดยิ่งขึ้น

คำอธิบายไตรลักษณ์ตามหลักวิชาในคัมภีร์

ขอยกเอาหลักธรรมนิยามที่แสดงไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ 3 อย่าง มาตั้งเป็นหัวข้ออีกครั้งหนึ่งเพื่ออธิบายให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ตามแนวหลักวิชาที่มีหลักฐานอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ดังนี้

1. สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง
2. สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์
3. ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็นอนิจจัง หรืออนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่า อนิจจัง, ความไม่เที่ยง ความเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือภาวะที่เป็นอนิจจังหรืออนิจจัง นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า *อนิจจตา*, ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ

สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกข์, ความเป็นทุกข์ ความเป็นของคงทนอยู่มิได้ ความเป็นสภาวะมีความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า *ทุกขตา*, ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา, ความเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือภาวะที่เป็นอนัตตานั่น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า *อนัตตตา*, ลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ

ในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา นั้น มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ และอธิบายเพิ่มเติม ดังนี้

1. ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง

1. สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง

ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นว่า ในข้อ 1 และข้อ 2 ท่านกล่าวถึงสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ แต่ในข้อ 3 ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวงว่า เป็นอนัตตา คือไร้ตัวหรือมิใช่ตน การใช้คำที่ต่างกันเช่นนี้ แสดงว่ามีความแตกต่างกันบางอย่างระหว่างหลักที่ 1 และที่ 2 คือ อนิจจตา และ ทุกขตา กับหลักที่ 3 คือ อนัตตตา และความแตกต่างกันนี้จะเห็นได้ชัด ต่อเมื่อเข้าใจความหมายของคำว่าสังขาร และคำว่า ธรรม

“ธรรม” เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุด กินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างบรรดามี ทั้งที่มีได้ และได้มี ตลอดจนกระทั่งความไม่มีที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึง ทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัย รวมอยู่ในคำว่า ธรรมทั้งสิ้น ถ้าจะให้มีความหมายแคบเข้า หรือจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เติมคำขยายประกอบลงไป เพื่อจำกัดความให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ หรือจำแนกแยกธรรมนั้นแบ่งประเภทออกไป แล้วเลือกเอาส่วนหรือแง่ด้านแห่งความหมายที่ต้องการ หรือมิฉะนั้นก็ใช้คำว่าธรรมคำเดียวเดี่ยวโดดเต็มรูปของมันตามเดิมนั้นแหละ แต่ตกลงหรือหมายรู้ร่วมกันไว้ว่า เมื่อใช้ในลักษณะนั้นๆ ในกรณีนั้นหรือในความแวดล้อมอย่างนั้นๆ จะให้ความหมายเฉพาะในแนวความ หรือในขอบเขตว่าอย่างนั้นๆ เช่น เมื่อมากับอธรรม หรือใช้เกี่ยวกับความประพฤติที่ดี ที่ชั่วของบุคคล หมายถึง บุญ หรือคุณธรรมคือความดี เมื่อมากับคำว่า อัธยาศัย หรืออรรถ หมายถึงตัวหลัก หลักการ หรือเหตุ เมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึง ปรัชญา พุทธพจน์ หรือคำสั่งสอน ดังนี้ เป็นต้น

“ธรรม” ที่กล่าวถึงในหลักอนัตตตา แห่งไตรลักษณ์นี้ ท่านใช้ในความหมายที่กว้างที่สุดเต็มที่ สุดขอบเขตของศัพท์ คือ หมายถึง สภาวะหรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดขึ้นจำกัด ธรรมในความหมายเช่นนี้จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่น จำแนกเป็นรูปธรรม และนามธรรม บ้าง โลภะธรรม และโลภะธรรม บ้าง สังขตธรรมและอสังขตธรรม บ้าง กุศลธรรม อกุศลธรรมและอัปายกฤตธรรม (สภาวะที่เป็นกลางๆ) บ้าง ธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้ แต่ละชุดครอบคลุมความหมายของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุดที่ตรงกับแง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุด สังขตธรรม และอสังขตธรรม

ธรรมทั้งหลายทั้งปวง แยกประเภทได้เป็น 2 อย่างคือ¹

1. **สังขตธรรม** ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรคขึ้น สิ่งที่มีปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำแปลเหมือนกัน หมายถึง สภาวะทุกอย่าง

¹ ดู สดฺคณิ อ. 34/3/2; 702/277; 907/354; ธ.อ. 5/112; วสว. (สังขตธรรม มีคำจำกัดความแบบอภิธรรมนัยหนึ่ง ตามที่มัทธวักว้างต้นนั้นว่า ได้แก่ กุศลในภูมิ 4, อกุศล, วิบากในภูมิ 4, กิริยาอัปายกฤตในภูมิ 3, และรูปทั้งปวง)

ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ทั้งที่ดีที่ชั่วและที่เป็นกลาง ๆ ทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน

2. *อสังขตธรรม* ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่ไม่มีปัจจัย หรือสภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัย ปรุงแต่ง ไม่เป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร ซึ่งแปลว่า สภาวะปลอดสังขาร หรือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง หมายถึง นิพพาน

โดยนัยนี้ จะเห็นชัดว่า สังขารคือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้งสังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์ จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตตาอย่างไร โดยสรุปได้ดังนี้

สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ 1 และข้อ 2 แห่งไตรลักษณ์ (และเป็นอนัตตาด้วยตามหลักข้อ 3) แต่อสังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้

ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมีสังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัวมิใช่ตน

อนัตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ ใจความว่า¹

สังขตลักษณะ คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นสังขตะ (ว่าเป็นสภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมาร่วมกันแต่งสรรคขึ้น) ของสังขตธรรม มี 3 อย่างคือ

1. ความเกิดขึ้น ปรากฏ
2. ความแตกดับหรือความสลาย ปรากฏ
3. เมื่อดำรงอยู่ ความผันแปร ปรากฏ

ส่วน *อสังขตลักษณะ* คือ เครื่องหมายที่ทำให้กำหนดรู้ หรือเครื่องกำหนดหมายให้รู้ว่าเป็นอสังขตะ (ว่ามิใช่สภาวะที่มีปัจจัยทั้งหลายมาร่วมกันทำขึ้นแต่งขึ้น) ของอสังขตธรรม ก็มี 3 อย่าง คือ

1. ไม่ปรากฏความเกิด
2. ไม่ปรากฏความสลาย
3. เมื่อดำรงอยู่ ไม่ปรากฏความผันแปร

รวมความมาย้ำอีกครั้งหนึ่งให้ชัดเจนอีกว่า อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ แต่ก็ยังเป็นอนัตตา ไร้ตัวมิใช่ตน ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้นคือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมดทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ดังความในบาลีแห่งวินยปิฎกผูกเป็นคาถายืนยันไว้ว่า

¹ อภ.ติก.20/486-7/192.

“สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและบัญญัติเป็นอนัตตา วินิจจยมีอยู่ดังนี้”¹

2. สังขารในชั้น 5 กับ สังขารในไตรลักษณ์

ในภาษาไทย มีตัวอย่างมากมายที่คำพูดหรือคำศัพท์เดียวกัน แต่มีความหมายต่างกันหลายอย่าง ที่ต่างกันเล็กน้อย ยังมีคำความหรือลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงหรือพอเทียบเคียงกันได้ ก็มี ที่ต่างกันห่างไกลจนไม่มีอะไรเทียบหรือโยงถึงกันเลย ก็มี เช่น กลอน หมายถึงคำประพันธ์ประเภทหนึ่ง ก็ได้ หมายถึงไม้ขัดหรือลูกสลักประตูหน้าต่าง ก็ได้ หมายถึง ลูกตุ้มที่ใช้เป็นอาวุธ ก็ได้ เขา ที่หมายถึงเนินอันสูงชันไปบนพื้นดิน และ เขาที่หมายถึงส่วนของกายมีลักษณะแข็งที่งอกออกมาจากหัวสัตว์บางพวก กล่าวได้ว่ามีลักษณะคล้ายกันอยู่บ้าง แต่เขา ที่เป็นสรรพนามบุรุษที่สาม กับเขาที่เป็นชื่อนกพวกหนึ่ง คงพูดได้ยากว่า มีอะไรใกล้เคียงหรือเทียบคล้ายกันได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่เข้าใจความหมายนัยต่าง ๆ ของถ้อยคำดีแล้ว และได้ยินได้ฟังได้ใช้อยู่จนเคยชิน เมื่อพบคำเช่นนั้นที่มีผู้ใช้พูดใช้เขียนในข้อความต่าง ๆ ตามปกติจะแยกได้ไม่ยากว่า คำนั้นที่ใช้ในข้อความนั้น มีความหมายอย่างไร โดยมากจะเข้าใจได้ทันที ตัวอย่างเช่น “จะเย็บผ้าได้ ก็ต้องใช้เข็ม จะสร้างบ้านใหญ่ ท่านให้ลงเข็ม” “เขาขึ้นเขาตามลำทางเพื่อเอาเขา” “หญิงชราไปในเรือเดินทะเล พอได้ยินว่าจะพบลมใหญ่ ก็จะเป็นลม” “เขาหักพวงมาลัยหลบลูกศรพวงมาลัย” “อย่าทำล้อเล่น รถนี้มีแค่สองล้อ” “พอหนึ่งจบ เขาก็รีบคว้ากระเป๋าหนึ่งชุดไปที่ทำงาน” “ตายังดาดี แต่ฟันไม่ดี” “กาน้ำนั้นหากินในน้ำ กาน้ำนั้นคนขายกาแพใช้หากิน” “เพราะเสียดสี จึงเสียสี” “ร่วงโรจไม่ร่วงโรย” ดังนี้ เป็นต้น

ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกัน มีศัพท์มากมายที่มีความหมายหลายนัย ผู้ได้เล่าเรียนดีแล้ว แม้พบศัพท์เหล่านั้นที่ใช้ในความหมายหลายอย่างปะปนกันอยู่ ก็สามารถจับแยกและเข้าใจได้ทันที แต่ผู้ไม่คุ้นเคยหรือผู้แรกศึกษาอาจสับสนงุนงงหรือถึงกับเข้าใจผิดได้ ตัวอย่างคำจำพวกนี้ที่มาจากภาษาบาลี เช่น นาค อาจหมายถึงสัตว์คล้ายงูแต่ตัวใหญ่มาก ก็ได้ หมายถึงช้างใหญ่เจนศึก ก็ได้ หมายถึงบุคคลผู้ประเสริฐ ก็ได้ นิमित ในทางพระวินัย หมายถึง วัตถุที่เป็นเครื่องหมายเขตที่ประชุมสงฆ์บ้าง หมายถึงอาการแสวงหาลาภในทางที่ผิดด้วยวิธีขอเขาแบบเชิฐชวนโดยนัย บ้าง แต่ในทางธรรมปฏิบัติ หมายถึงภาพที่เห็นในใจในการเจริญกรรมฐาน นิกาย หมายถึง หมวดตอนในพระไตรปิฎกส่วนพระสูตร ก็ได้ หมายถึง คณะนักบวชหรือกลุ่มศาสนิกที่แบ่งกันเป็นพวก ๆ ก็ได้ ปัจจัย ในทางพระวินัย หมายถึงเครื่องอาศัยของชีวิต เช่น อาหาร แต่ในทางธรรม หมายถึง เหตุ หรือเครื่องสนับสนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้น ขอให้พิจารณาความหมายของคำศัพท์เดียวกัน ที่ต่างนัยกันออกไปเมื่อใช้ในข้อความต่าง ๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ “ภิกษุรู้สัดด้วยลิ้น อร่อยก็ตาม ไม่อร่อยก็ตาม เธอไม่ปล่อยให้ความติดใจหรือความขัดใจเข้าครอบงำจิต ภิกษุนี้ชื่อว่าสำรวมอินทรีย์

¹ วินย.8/826/224; ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา พึงอ้างหลักฐานเช่น “อมตบท (นิพพาน) ว้างจากอิตตา” (อตุตฺตสฺสยฺมตฺตปทํ. วิสสุทฺธิ.3/102) “นิพพานธรรมชื่อว่าว่างจากอิตตา เพราะไม่มีตัวตนนั่นเอง” (นิพฺพานธมฺโม อตุตฺตสฺสว อภาวโต อตุตฺตสฺสยฺม, ปฐิส.อ.2/356)

คือลิน” “อินทรีคือศรทรา มีการยังธรรมทั้งหลายที่ประกอบอยู่ด้วยให้เข้าถึงภาวะผ่องใสเป็นรส ประดุจดังสารส้ม. หรือมีการวิ่งเล่นไปหาอารมณ์เป็นรส ภิกษุพึงเจริญอินทรีคือศรทรา นั้น” คำว่า รส ก็ดี อินทรีก็ดี ในข้อความ 2 ท่อนนี้ มีความหมายต่างกัน ในข้อความแรก รส หมายถึงสิ่งที่รู้ด้วยลิ้น หรือสิ่งที่เป็นการมรรณของชีวหาวิญญาณ อินทรีหมายถึงสิ่งที่เป็นการในการรับรู้อารมณ์ กล่าวคืออายตนะภายใน ส่วนในข้อความหลัง รส หมายถึงกิจหรือหน้าที่ อินทรีหมายถึงกุศลธรรมที่เป็นในการในการทำบาปอกุศลธรรมที่เป็นปฏิบัติ “ภิกษุพึงกระทำโยคะ เพื่อบรรลุธรรมเป็นที่ปลอดภัยจากโยคะ” โยคะคำต้น หมายถึงการประกอบความเพียรในการเจริญภาวนา คือฝึกฝนพัฒนาจิตปัญญา โยคะคำหลัง หมายถึงธรรมคือกิเลสที่ประกอบคือเทียมหรือผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในภพ “ปุถุชนมองเห็นรูปบ้าง เวทนาบ้าง สัญญาบ้าง สังขารบ้าง วิญญาณบ้าง ว่าเป็นตน แต่ขันธทั้ง 5 นั้น จะเป็นตนหาได้ไม่ เพราะสังขารทั้งหลายทั้งปวงล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาคือไร้ตัวมิใช่ตนทั้งสิ้น” สังขาร คำแรกหมายถึงเพียงขันธหนึ่งในบรรดาขันธ 5 แต่สังขารคำหลังครอบคลุมความหมายของสังขตธรรมทั้งหมดที่เป็นไปตามไตรลักษณ์

คำเกี่ยวข้องที่ต้องการอธิบายในที่นี้คือ “สังขาร” แต่ที่ได้ยกตัวอย่างคำอื่น ๆ มาแสดงไว้มากมาย และได้บรรยายมาอย่างยืดยาว ก็เพื่อให้เห็นว่า คำพูดในภาษาไทยก็ตาม ในภาษาบาลีก็ตาม ที่เป็นคำเดียวกันแต่มีความหมายต่างกันเป็นสองอย่างบ้าง หลายอย่างบ้าง กว้างแคบกว่ากันบ้าง เป็นคนละเรื่องไม่เกี่ยวกับบ้าง ตลอดจนตรงข้ามกันก็มีนั้น มีอยู่มากมายและเป็นของสามัญ เมื่อเข้าใจเช่นนี้แล้ว มาเห็นคำว่าสังขารที่ท่านใช้ในความหมายต่าง ๆ หลายนัย ก็จะไม่เห็นเป็นของแปลก และจะเข้าใจมองเห็นตามได้ง่าย

คำว่า “สังขาร” นั้น มีที่ใช้ในความหมายต่าง ๆ กันไม่น้อยกว่า 4 นัย แต่เฉพาะที่ต้องการให้เข้าใจในที่นี้ มี 2 นัยคือ สังขารที่เป็นข้อหนึ่งในขันธ 5 กับสังขารที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ เพราะสังขาร 2 นัยนี้มาในหลักธรรมสำคัญ กล่าวอ้างกันบ่อย และมีความหมายคล้ายจะซ้อนกันอยู่ ทำให้ผู้ศึกษาสับสนได้ง่าย อีกทั้งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมที่กำลังอธิบายอยู่โดยตรง เบื้องแรกขอยกคำมาดูให้เห็นชัด

1. สังขาร ในขันธ 5: รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
 2. สังขาร ในไตรลักษณ์: สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา
- ขอทำความเข้าใจทั้ง 2 นัยนั้นมาทบทวน โดยเข้าคู่เทียบให้เปรียบเทียบกันดู ดังนี้

1. สังขาร ซึ่งเป็นข้อที่ 4 ในขันธ 5 หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกลาง ได้แก่คุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแปรการตรัสรู้ที่นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นตัวการของการทำกรรม เรียกว่า ปรุงแต่งจิต เช่น ศรทรา สติ หิริ โอตตปปะ เมตตา กรุณา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ เป็นต้น (คัมภีร์อภิธรรมจำแนกไว้ 50 อย่าง เรียกว่าเจตสิก 50 ในจำนวนทั้งหมด 52) ซึ่งทั้งหมดนั้นล้วนเป็นนามธรรม มีอยู่ในใจทั้งสิ้น นอกเหนือจาก เวทนา สัญญา และวิญญาณ

2. สังขาร ที่กล่าวถึงในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ สภาวะที่เกิดจากเหตุปัจจัย ปรุงแต่งขึ้นทุกอย่าง ประดามี ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม

มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม คือทุกสิ่งทุกอย่าง เว้นแต่นิพพาน

จะเห็นว่า “สังขาร” ในขั้นที่ 5 มีความหมายแคบกว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หรือเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในไตรลักษณ์นั่นเอง ความต่างกันและแคบกว่ากันนี้ เห็นได้ชัดทั้งโดยความหมายของศัพท์ (ศัพท์ัตตะ) และโดยองค์ธรรม

ก. โดยความหมายของศัพท์: “สังขาร” ในขั้นที่ 5 หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่งจิต ตัวปรุงแต่งจิตใจ และการกระทำ ให้มีคุณภาพต่าง ๆ เครื่องปรุงของจิต หรือแปลกันง่าย ๆ ว่า ความคิดปรุงแต่ง ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์ หมายถึงสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยของมันปรุงแต่งขึ้นมา แปลง่าย ๆ ว่า สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งปรุงแต่งหรือของปรุงแต่ง นอกจากความหมายจะต่างกันอย่างที่พอสังเกตเห็นได้ดังนี้แล้ว ความหมายนั้นยังแคบกว่ากันด้วย กล่าวคือ สภาวะที่ปรุงแต่งจิต เครื่องปรุงของจิต หรือความคิดปรุงแต่ง (สังขารในขั้นที่ 5) นั้น ตัวของมันเอง ก็เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง เป็นสิ่งปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่ง เพราะเกิดจากปัจจัยอย่างอื่นปรุงแต่งขึ้นมาอีกต่อหนึ่ง ทอยออกไปเป็นทอด ๆ จึงไม่พ้นที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสังขารในความหมายอย่างหลัง (ในไตรลักษณ์) คือ เป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่ง หรือเป็นของปรุงแต่งนั่นเอง “สังขาร” ในขั้นที่ 5 จึงกินความหมายแคบกว่า เป็นเพียงส่วนหนึ่ง ส่วน “สังขาร” ในไตรลักษณ์ กินความหมายครอบคลุมทั้งหมด

ข. โดยองค์ธรรม: ถ้าแบ่งธรรมหรือสิ่งต่าง ๆ ออกเป็น 2 อย่างคือ รูปธรรม กับ นามธรรม และแบ่งนามธรรมซอยออกไปอีกเป็น 4 อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จะเห็นว่า “สังขาร” ในขั้นที่ 5 เป็นนามธรรมอย่างเดียว และเป็นเพียงส่วนหนึ่งในสี่ส่วนของนามธรรมเท่านั้น แต่ “สังขาร” ในไตรลักษณ์ ครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม อนึ่ง รูปธรรมและนามธรรมที่กล่าวถึงนี้ เมื่อแยกออกไปก็คือขั้นที่ 5 นั่นเอง จะเห็นว่า สังขารในขั้นที่ 5 เป็นเพียงขั้นหนึ่งในขั้นที่ 5 (เป็นลำดับที่สี่) แต่สังขารในไตรลักษณ์ครอบคลุมขั้นที่ 5 ทั้งหมด กล่าวคือ สังขาร (ในขั้นที่ 5) เป็นสังขารอย่างหนึ่ง (ในไตรลักษณ์) เช่นเดียวกับขั้นอื่น ๆ ทั้งสี่ขั้น นอกจากนั้น ธรรมหรือสิ่งต่าง ๆ ที่นำมาแบ่งในที่นี้ ก็คือสังขตธรรม ซึ่งก็เป็นไวพจน์คืออีกชื่อหนึ่งของสังขาร (ในไตรลักษณ์) นั่นเอง จึงเห็นชัดเจนว่าสังขาร (ในขั้นที่ 5) เป็นเพียงส่วนย่อยอย่างหนึ่งฝ่ายนามธรรมที่รวมอยู่ด้วยกันทั้งหมดภายในสังขาร (ในไตรลักษณ์) เท่านั้นเอง

ฉะนั้น ถ้ากล่าวที่ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง กับข้อความว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง จึงมีความหมายเท่า ๆ กัน หรือพูดอีกนัยหนึ่ง ข้อความว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อจะขยายออกไปให้ละเอียด ก็พูดใหม่ได้ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง

เพื่อกันความสับสน บางทีท่านใช้คำว่า “สังขารขั้นที่ 5” สำหรับคำว่าสังขารในขั้นที่ 5 ที่เป็นเพียงส่วนหนึ่งในนามธรรม และใช้คำว่า สังขารที่เป็นสังขตธรรม หรือ “สังขตสังขาร” หรือ “สังขาร” เดี่ยว ๆ สำหรับสังขารในไตรลักษณ์ที่มีความหมายครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม หรือขั้นที่ 5 ทั้งหมด

การที่ข้อธรรม 2 อย่างนี้มาลงเป็นคำศัพท์เดียวกันว่า “สังขาร” ก็เพราะมีความหมายเหมือนกันว่า “ปรุงแต่ง” แต่มากต่างกันตรงที่ว่า อย่างแรกเป็น “ความคิดปรุงแต่ง” อย่างหลังเป็น “สิ่งปรุงแต่ง หรือ ของปรุงแต่ง”

2. สิ่งปิดบังไตรลักษณ์

ทั้งที่ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตานิ เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปก็มองไม่เห็น ทั้งนี้เพราะเป็นเหมือนมีสิ่งปิดบังคอยซ่อนคลุมไว้ ถ้าไม่มนสิการ คือไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น สิ่งที่เป็นเหมือนเครื่องปิดบังซ่อนคลุมเหล่านี้คือ¹

1. สันตติ บังอนิจลักษณะ
2. อริยาบท บังทุกขลักษณะ
3. มนะ บังอนัตตลักษณะ

1. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความเกิดและความดับ หรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ก็ถูก *สันตติ* คือ ความสืบทอดหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ปิดบังไว้ อนิจลักษณะจึงไม่ปรากฏ, สิ่งทั้งหลายที่เราเห็นนั้นล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหนุ่นเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิด-ดับ-เกิด-ดับ-เกิด-ดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างตัวเราเองหรือคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน มองเห็นกันเสมือนว่าเป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง แต่เมื่อเวลาผ่านไปนาน สังเกตดู หรือไม่เห็นกันนาน ๆ เมื่อพบกันอีกจึงรู้ว่าได้มีความเปลี่ยนแปลงไปแล้วจากเดิม แต่ตามความเป็นจริง ความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาที่ละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง ตัวอย่างเปรียบเทียบพอให้เห็นง่ายขึ้น เช่น ใบบัวที่กำลังหมุนอยู่อย่างรวดเร็ว มองเห็นเป็นแผ่นกลมแผ่นเดียวหนึ่ง เมื่อทำให้หมุนช้าลง ก็เห็นเป็นใบบัวกำลังเคลื่อนไหวแยกเป็นใบ ๆ เมื่อจับหยุดมองดูก็เห็นชัดว่าเป็นใบบัวต่างหากกัน 2 ใบ 3 ใบ หรือ 4 ใบ หรือเหมือนคนเอามือจับก้านรูปที่จุดไฟติดอยู่แล้วแกว่งหมุนอย่างรวดเร็ว เป็นรูปวงกลม มองดูเหมือนเป็นไฟรูปวงกลม แต่ความจริงเป็นเพียงรูปก้านเดียวที่ทำให้เกิดรูปต่อเนื่องติดเป็นฟืดไป หรือเหมือนหลอดไฟฟ้าที่ติดไฟอยู่สว่างจ้า มองเห็นเป็นดวงไฟที่สว่างคงที่ แต่ความจริงเป็นกระแสไฟฟ้าที่เกิดดับไหลเนื่องผ่านไปอย่างรวดเร็ว หรือเหมือนมวนน้ำในแม่น้ำที่มองดูเป็นผืนหนึ่งผืนเดียว แต่ความจริงเป็นกระแสน้ำที่ไหลผ่านไป ๆ เกิดจากน้ำหยดน้อย ๆ มากมายมารวมกันและไหลเนื่อง สิ่งทั้งหลายเช่นดังตัวอย่างเหล่านี้ เมื่อใช้เครื่องมือหรือวิธีการที่ถูกต้องมากกำหนดแยกมนสิการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป จึงจะประจักษ์ความไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง

2. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มนสิการความบีบคั้นกดดันที่มีอยู่ตลอดเวลา ก็ถูก *อริยาบท* คือความยกย้ายเคลื่อนไหว ปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ, ภาวะที่ทนอยู่มิได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่มิได้ หรือ

¹ วิสุทธิ.3/275; วิภค.อ.65; วิสุทธิ.ฎีกา 3/522

ภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเรื้อรังอยู่ในส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น จะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตาหรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้น ถ้ามีการเคลื่อนไหวย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นไปเสียก่อน ก็ดี สิ่งที่ถูกสังเกตเคลื่อนย้ายพ้นจากผู้สังเกตไปเสียก่อน หรือผู้สังเกตแยกพรากจากสิ่งที่ถูกสังเกตไปเสียก่อน ก็ดี ภาวะที่บีบคั้นกดดันขัดแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ ตัวอย่างง่าย ๆ ก็คือ ในร่างกายของมนุษย์นี้แหละไม่ต้องรอให้ถึงขั้นชีวิตแตกดับดอก แม้ในชีวิตประจำวันนี้เอง ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งก็มีอยู่ตลอดเวลาทั่วองคาพยพ จนทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่นิ่งเฉยในท่าเดียวได้ ถ้าเรายืนหรือต้องอยู่ในท่าเดียวนานมาก ๆ เช่น ยืนอย่างเดียวนั่งอย่างเดียวดืนอย่างเดียวนอนอย่างเดียว ความบีบคั้นกดดันตามสภาวะจะค่อย ๆ เพิ่มมากขึ้น ๆ จนถึงระดับที่เกิดเป็นความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่คนทั่วไปเรียกว่าเป็นทุกข์ เช่น เจ็บปวดเมื่อย จนในที่สุดก็จะทนไม่ไหว และต้องย้ายเปลี่ยนไปสู่ทำนองที่เรียกว่าอิริยาบถอื่น เมื่อความบีบคั้นกดดันอันเป็นทุกข์ตามสภาวะนั้นสิ้นสุดลง ความรู้สึกบีบคั้นกดดันที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ก็หายไปด้วย (ในตอนที่ความรู้สึกทุกข์หายไปนี้ มักจะมีความรู้สึกสบายที่เรียกว่าความสุขเกิดขึ้นมาแทนด้วย แต่อันนี้เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ว่าโดยสภาวะแล้ว มีแต่ความทุกข์หมดไปอย่างเดียวเข้าสู่ภาวะปราศจากทุกข์) ในความเป็นอยู่ประจำวันนั้น เมื่อเราอยู่ในท่าหนึ่งหรืออิริยาบถหนึ่งนาน ๆ พอจะรู้สึกปวดเมื่อยเป็นทุกข์ เราก็จึงเคลื่อนไหวเปลี่ยนไปสู่ทำนองหรืออิริยาบถอื่นเสีย หรือเรามักจะเคลื่อนไหวเปลี่ยนท่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ จึงหนีรอดจากความรู้สึกทุกข์ไปได้ เมื่อไม่รู้สึกทุกข์ ก็เลยพลอยมองข้ามไม่เห็นความทุกข์ที่เป็นความจริงตามสภาวะไปเสียด้วย ท่านจึงว่า อิริยาบถบังทุกข์ลักษณะ

3. ท่านกล่าวว่า เพราะมิได้มันสิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่าง ๆ ก็ถูก *ขมะ* คือความเป็นแห่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวม ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ, สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่ออย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่ออย่างนั้น ๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไป มนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกฉนสัญญาคือความจำหมายหรือความสำคัญหมายเป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ เข้ากับคำกล่าวอย่างชาวบ้านว่า เห็นเสื้อแต่ไม่เห็นผ้า เห็นแต่ตุ๊กตามองไม่เห็นเนื้อยาง คือคนที่ไม่ได้คิดไม่ได้พิจารณาสิ่งที่ถูกภาพตัวตนของเสื้อปิดบังตาหลอกไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อผ้าที่ปรุงแต่งขึ้นเป็นรูปเสื้อนั้น ซึ่งว่าที่จริงผ้าเนื้อนั้นก็ไม่มี มีแต่เส้นด้ายมากมายที่มาเรียงกันเข้าตามระเบียบ ถ้าแยกด้ายทั้งหมดออกจากกัน ผ้าเนื้อนั้นก็ไม่มี หรือเด็กที่มองเห็นแต่รูปตุ๊กตา เพราะถูกภาพตัวตนของตุ๊กตาปิดบังหลอกตาไว้ ไม่ได้มองเห็นเนื้อยางซึ่งเป็นสาระที่แท้จริงของตัวตุ๊กตานั้น เมื่อจับเอาแต่ตัวจริง ก็มีแต่เนื้อยาง หามิตุ๊กตาไม่ แม้เนื้อยางนั้นเองก็เกิดจากส่วนผสมต่าง ๆ มาปรุงแต่งขึ้นต่อ ๆ กันมา ฉนสัญญา ย่อมบังอนัตตลักษณะไว้ในทำนองแห่งตัวอย่างง่าย ๆ ที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้ เมื่อใช้อุปกรณ์หรือวิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์มันสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ จึงจะประจักษ์ในความมิใช่ตัวตน มองเห็นว่าเป็นอนัตตา

3. วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์

พึงสังเกตว่า หลักชั้น 5 (เบญจชั้น) ในบทที่ 1 ก็ดี หลักอายตนะ 6 (สฬายตนะ) ในบทที่ 2 ก็ดี เน้นการศึกษาพิจารณาเกี่ยวกับชีวิต คือ ว่าด้วยชั้น 5 ที่เป็นภายใน และอายตนะภายในเป็นสำคัญ ส่วนหลักไตรลักษณ์ในบทที่ 3 นี้ ขยายขอบเขตการพิจารณาออกไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมทั้งชั้น 5 ที่เป็นภายใน และชั้น 5 ที่เป็นภายนอก ทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก เป็นการมองทั้งชีวิตและสิ่งทั้งปวงที่ชีวิตเกี่ยวข้อง คือว่าด้วยชีวิตและโลกทั่วไปทั้งหมดทั้งสิ้น

ความหมายของไตรลักษณ์แต่ละข้อ ได้แสดงไว้พอเห็นเค้าในเบื้องต้นแล้ว ในที่นี้จะวิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์เหล่านั้นให้ละเอียดลึกซึ้งลงไปอีก ตามหลักวิชาโดยหลักฐานในคัมภีร์

1. อนิจจตา และอนิจจลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่า เป็นของสิ้นไป ๆ (ขยฺยฺเจน)”¹ หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น รูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นี้ ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคต จะเกิดติดต่อไป ก็ดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ดังนี้ เป็นต้น ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านต้องการให้ผู้ศึกษาเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ ยักยัดคำอธิบายออกไปให้เห็นความหมายในหลาย ๆ แง่ และหลาย ๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับคร่าว ๆ หยาบ ๆ ลงมาจนถึงความเป็นไปในแต่ละขณะ ๆ เช่น เมื่อมองชีวิตของคน เบื้องต้นก็มองอย่างง่าย ๆ ดูช่วงชีวิตทั้งหมด ก็จะเห็นว่าชีวิตมีการเกิดและการแตกดับ เริ่มต้นด้วยการเกิดและสิ้นสุดลงด้วยความตาย เมื่อขยายลงไปอีก ก็ยิ่งเห็นความเกิดและความดับ หรือการเริ่มต้นและการแตกสลายกระชั้นถี่เข้ามา เป็นช่วงวัยหนึ่ง ๆ ช่วงระยะสิบปีหนึ่ง ๆ ช่วงปีหนึ่ง ๆ ช่วงฤดูหนึ่ง ๆ ช่วงเดือนหนึ่ง ๆ ฯลฯ ช่วงยามหนึ่ง ๆ ตลอดถึงชั่วเวลาชับเข็มนาเคลื่อนไหวแต่ละครั้งแต่ละหน จนกระทั่งมองเห็นความเกิดดับที่เป็นไปในทุก ๆ ขณะ ซึ่งเป็นของมองเห็นได้ยากสำหรับคนทั่วไป อย่างไรก็ตามในสมัยปัจจุบันนี้ ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่าง ๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมานู ล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ทั้งสิ้น

ที่ว่าคัมภีร์ชั้นอรรถกถายักยัดคำอธิบายออกไปหลาย ๆ แง่ ขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ นั้น เช่น บางแห่งท่านอธิบายว่า “ที่ชื่อว่าเป็นอนิจจัง ก็เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป (อนจฺจนฺตํตาย) และเพราะเป็นสิ่งที่มีความเริ่มต้นและความสิ้นสุด (มีจฺตฺตํและมิจฺจฺตํ, อาทิจฺจนฺตํตาย)”² แต่คำอธิบายอย่างง่าย ๆ ที่ใช้บ่อยก็คือข้อความว่า “ชื่อว่าเป็นอนิจจัง โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่มี

¹ ขุ.ปฏี.31/79/53; อ้างใน วิสุทธ.3/235.

² วิสุทธ.3/237.

แล้ว ก็ไม่มี (คือมีหรือปรากฏขึ้นแล้ว ก็หมดหรือหายไป, หุตฺวา อภาวฺภูเจน)”¹ บางแห่งก็นำข้อความอื่น มาอธิบายเสริมเข้ากับข้อความนี้อีก เช่นว่า “ชื่อว่าเป็นอนิจจัง เพราะเกิดขึ้น เสื่อมสลายและกลายเป็น อย่างอื่น หรือเพราะมีแล้ว ก็ไม่มี (อุปฺปาทวณฺณมตฺตตฺตภาว หุตฺวา อภาวโ ตฺวา)”² แต่ที่ถือว่าท่านประมวล ความหมายต่าง ๆ มาแสดงไว้โดยครบถ้วน ก็คือ การแสดงอรรถแห่งอนิจจตาเป็น 4 นัย หมายความว่า เป็นอนิจจังด้วยเหตุผล 4 อย่างคือ³

1. อุปฺปาทวณฺณมตฺตตฺตโ ตฺ เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี
2. วิปริณามโ ตฺ เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลง แปรสภาพไปเรื่อย ๆ
3. ตาวกาทิกโ ตฺ เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ
4. นิจุจปฏิกฺขเปโ ตฺ เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น ชัดกันอยู่เอง ในตัวกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรง ตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยง มัน ก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่ามันปฏิเสธความเที่ยง

2. ทุกขตา และทุกขลักษณะ

คัมภีร์ปฐีสัมภิทามรรค แสดงอรรถของทุกขตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่า เป็นของมีภัย (ภยฺภูเจน)”⁴ ที่ว่า “มีภัย” นั้น จะแปลว่า เป็นภัย หรือ น่ากลัว ก็ได้ ทั้งนี้โดยเหตุผลว่า สังขารทั้งปวง เป็นสภาพที่ผุพังแตกสลายได้ จะต้องย่อยยับมลายสิ้นไป จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่ให้ความ ปลอดภัยไปรังโล่งใจ หรือความเบาใจอย่างเต็มที่แท้จริง หมายความว่า ตัวมันเองก็มีภัยที่จะต้องเสื่อมโทรม สิ้นสลายไป มันจึงก่อให้เกิดภัย คือความกลัวและความน่ากลัวแก่ใครก็ตามที่เข้าไปยึดถือเกี่ยวข้อง ส่วน คัมภีร์ชั้นอรรถถาขยายความหมายออกไปโดยนัยต่าง ๆ คำอธิบายที่ท่านใช้บ่อยมีอยู่ 2 นัย คือ “ชื่อว่าเป็นทุกข์ โดยความหมายว่า มีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย (อุปฺปาทวณฺณมตฺตตฺตภาว เจน⁵ หรือ อุปฺปาทวณฺณมตฺตตฺตตฺต⁶)” ทั้งบีบคั้นขัดแย้งต่อประดาสิ่งที่ประกอบอยู่กับมัน และทั้งมันเองก็ถูกสิ่ง ที่ประกอบอยู่ด้วยนั้นบีบคั้นขัดแย้ง⁷ “และ (ชื่อว่าเป็นทุกข์) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ (ทุกฺขวตฺตตฺตต⁸ หรือ

¹ เช่น วิสฺสุทฺธิ.3/260

² วิสฺสุทฺธิ.3/275

³ วิสฺสุทฺธิ.3/246; ม.อ.2/150; วิภงฺก.อ.62; วิสฺสุทฺธิ.ฎีกา 3/479 ว่า เหตุผล 4 อย่างนี้เป็นวิธีพิจารณาที่ใช้สำหรับสังขาร ผ่ายรูปธรรม แต่ความในอรรถถาวิภงฺกแสดงให้เห็นว่า ใช้ได้สำหรับสังขารทุกอย่าง, ดู วินย.ฎีกา 3/80 ด้วย

⁴ น.ป.ฎีกา.31/79/53; อ้างใน วิสฺสุทฺธิ.3/235

⁵ วิสฺสุทฺธิ.3/260

⁶ วิสฺสุทฺธิ.3/237

⁷ วิสฺสุทฺธิ.ฎีกา 3/462

⁸ วิสฺสุทฺธิ.3/237

ทุกข์ขวตฺตฺโต¹)” คือ เป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เช่น ก่อให้เกิดความรู้สึกทุกข์ พุดให้
ง่ายเข้าว่า ที่เรียกว่าเป็นทุกข์ ก็เพราะทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์ เป็นต้น หรือที่เรียกว่าบีบคั้น ก็เพราะทำให้
เกิดความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น ความหมายที่ท่านประมวลไว้ครบถ้วนที่สุดมี 4 นัยคือ เป็นทุกข์ด้วยอรรถ 4
อย่าง ดังนี้²

1. อกิลหสมฺปติปฺพนโต เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือ ถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วย
ความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับสิ่งที่
ประกอบอยู่ด้วยหรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง ด้วยต่างก็เกิดขึ้น ต่างก็โทรมไป ต่างก็แตกสลาย
2. ทุกขมโต เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือคงทนอยู่ไม่ไหว หมายความว่า คงอยู่ในสภาพเดิม
ไม่ได้ จะต้องเปลี่ยน จะต้องกลาย จะต้องหมดสภาพไป เพราะความเกิดขึ้นและความโทรม
สลายนั้น³
3. ทุกขวตฺตฺโต เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิด
ทุกข์ หมายความว่า ทำให้เกิดความทุกข์ต่าง ๆ เช่น ทุกขเวทนา คือความรู้สึกทุกข์ หรือความรู้สึก
บีบคั้นเป็นต้น (อรรถกถาและฎีกา อธิบายว่า เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ตาทั้ง 3 และแห่งสังสารทุกข์⁴)
4. สุขปฏิกุเบโต เพราะแย้งต่อความสุข คือ โดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธความสุขหรือกีดกัน
ความสุขอยู่ในตัว หมายความว่า เมื่อพูดตามความจริงแท้ ๆ แล้ว ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริง ๆ
ก็มีแต่เพียงความรู้สึกสุขเท่านั้น อธิบายว่า ตัวสภาวะที่มีเป็นพื้นได้แก่ ทุกข์ คือ ความบีบคั้น
กดดันขัดแย้ง ที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งนี้ ก่อให้เกิด
ความรู้สึกบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ด้วย เมื่อใดทุกข์คือความ
บีบคั้นกดดันนั้นผ่อนคลายหายไป หรือคนปลดปล่อยจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่ามีความสุขหรือรู้สึกสุข
ยิ่งทำให้เกิดทุกข์คือบีบคั้นกดดัน ทำให้รู้สึก ขาด พร่อง กระทบ หิวมากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้
ผ่อนคลายปลดปล่อยจากทุกข์หรือความบีบคั้น ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น เหมือนคนที่ถูกทำ
ให้ร้อนมาก เช่น เดินมาในกลางแดด พอเข้ามาในที่ร้อนน้อยลงหรืออุณหภูมิลด ก็รู้สึกเย็น ยิ่งได้เข้าไป
ในที่ที่เย็นตามปกติก็จะรู้สึกเย็นสบายมาก ในทางตรงข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา)
แรงมาก พอเกิดความทุกข์ ก็จะรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) รุนแรงมากด้วยเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียง

¹ เช่น วิสฺฐติ.3/87

² วิสฺฐติ.3/246; ม.อ.2/151 (ข้อแรกเป็น สนฺตฺตฺป); วิภค.อ.62

³ ความหมายในภาษาไทยที่แปลตามตัวอักษรว่า ทนได้ยาก อาจให้รู้สึกว่าเป็นที่ติดกับทุกขเวทนา เช่นความเจ็บปวด ซึ่งอาจ
อธิบายได้ว่าเป็นสิ่งที่ทนได้ยาก แต่นั่นเป็นเพียงถ้อยคำแสดงความหมายที่พอตีมาตรกับความรู้สึก ความจริง ความหมาย
นั้นเป็นสำนวนในภาษาบาลี ซึ่งหมายถึงคงทนอยู่ไม่ได้ หรือคงสภาพอยู่ไม่ได้ ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหมดทุกอย่าง
ดังได้อธิบายข้างบนนั้น

⁴ เช่น วินย.ฎีกา 3/81; วิสฺฐติ.ฎีกา 3/462, 480

เล็กน้อยที่ตามปกติจะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก เหมือนคนอยู่ในที่ที่เย็นสบายมาก พอออกไปสู่ที่ร้อนก็รู้สึกร้อนมาก แม้แต่สภาวะที่คนอื่น ๆ หรือตัวเขาเองเคยรู้สึกเคย ๆ เขาก็อาจจะกลับรู้สึกเป็นร้อนไป

พูดลึกลงไปอีกให้ตรงความจริงโดยสมบูรณ์ว่า ที่ว่าเป็นสุขหรือรู้สึกสุข (สุขเวทนา) นั้นตามที่แท้จริงก็ไม่ใช่ปลอดพ้นหรือหายทุกข์ดอก แต่เป็นเพียงระดับหนึ่งหรือขีดขั้นหนึ่งของทุกข์เท่านั้น กล่าวคือ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่ผ่อนหรือเพิ่มถึงระดับหนึ่งหรือในอัตราหนึ่งเราเรียกว่าเป็นสุข เพราะทำให้เกิดความรู้สึกสุข แต่ถ้าเกินกว่านั้นไป ก็กลายเป็นต้องทนหรือเหลือทน เรียกว่าเป็นทุกข์ คือรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ว่าที่แท้จริงก็มีแต่ทุกข์ คือแรงบีบคั้นกดดันขัดแย้งเท่านั้นที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง เหมือนกับเรื่องความร้อนและความเย็น ว่าที่จริงความเย็นไม่มี มีแต่ความรู้สึกเย็น สภาวะที่เป็นพื้นก็คือ ความร้อนที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง จนถึงไม่มีความร้อน ที่คนเราพูดว่าเย็นสบายนั้น ก็เป็นเพียงความรู้สึก ซึ่งที่แท้แล้วเป็นความร้อนในระดับหนึ่งเท่านั้น ถ้าร้อนน้อยหรือมากเกินไปก็เกินกว่าระดับนั้นแล้ว ก็รู้สึกสบายไม่ โดยนัยนี้ ความสุขหรือพูดให้เต็มว่าความรู้สึกสุขคือสุขเวทนามากก็เป็นทุกข์ ทั้งในความหมายว่าเป็นทุกข์ระดับหนึ่ง มีสภาวะเพียงความรู้สึก และในความหมายว่าเป็นสิ่งที่ขึ้นต่อความบีบคั้นกดดัน ขัดแย้ง จะต้องกลาย จะต้องผันแปร จะต้องหมดไป เหมือนกับว่าทุกข์ที่เป็นตัวสภาวะนั้น ไม่ยอมให้สุขยืนยงคงอยู่ได้ยั่งยืนตลอดไป

หนึ่ง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่อ้างถึงข้างต้นว่า ท่านแสดงอรรถคือความหมายของ “ทุกข์” ซึ่งเป็นข้อที่ 2 ในไตรลักษณ์ ไว้อย่างเดียวกันว่า เป็นสิ่งมีภัย (ภยภูเจณ) นั้น เมื่อถึงตอนที่อธิบายเรื่องอริยสัจ ท่านได้แสดงอรรถของทุกข์ ซึ่งเป็นข้อที่ 1 ในอริยสัจว่ามี 4 อย่างคือ มีความหมายว่าบีบคั้น (ปีฬนฺฏจ) มีความหมายว่าเป็นสังขตะ (สงฺขตฺตจ) มีความหมายว่าเผดเผา (สนฺตปาปฺฏจ) และมีความหมายว่าผันแปร (วิปริณฺณมฺฏจ)¹ เห็นว่าความหมาย 4 นัยนี้ใช้กับทุกข์ในไตรลักษณ์ได้ด้วย จึงขอนำมาเพิ่มไว้ ณ ที่นี้ โดยตัดข้อซ้ำคือ ข้อที่ 1 และข้อที่ 4 (ปีฬนฺฏจ และ วิปริณฺณมฺฏจ) ออกไป คงได้เพิ่มอีก 2 ข้อ คือ

5. สงฺขตฺตจ โดยความหมายว่าเป็นของปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยต่าง ๆ รุมกันหรือมาชุมนุมกันปรุงแต่งเอา มีสภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว

6. สนฺตปาปฺฏจ โดยความหมายว่าเผดเผา คือ ในตัวของมันเองก็มีสภาพที่เผดเผาให้ร้อนไหม้ย่อยยับสลายไป และทั้งเผดเผาผู้มีกิเลสที่เข้าไปยึดติดถือมั่นมันให้เราร้อนกระวนกระวายไปด้วย²

ในเรื่องทุกข์นี้ มีข้อควรเข้าใจที่สำคัญอีก 2 อย่างคือ

ก. ทุกข์ในไตรลักษณ์ กับ ทุกข์ในอริยสัจ 4 : “ทุกข์” ปรากฏในหมวดธรรมสำคัญ 3 หมวด คือ ในเวทนา (เวทนา 3 คือ ทุกข์ สุข อทุกขมสุข หรืออุเบกขา, เวทนา 5 คือ ทุกข์ สุข โทมนัส โสมนัส

¹ ขุ.ปฏ.31/45/28; 545/449; อ้างใน วิสฺวทฺธ.3/76; วิภค.อ.107; อนึ่ง ม.อ.2/151 จัด สนฺตปา เป็นข้อที่ 1 ในอรรถ 4 ข้างต้น

² คำอธิบายในที่นี้ นักขางัดโนมิตี ผู้ต้องการคำอธิบายในอรรถถาและฎีกา พึงดู ปฏิส.อ.119,123; วิสฺวทฺธ.ฎีกา 3/171

และอุเบกขา) เรียกเต็มว่า *ทุกขเวทนา*, ในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกข อนัตตา) เรียกเต็มว่า *ทุกขลักษณะ*, และในอริยสัจ 4 (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) เรียกเต็มว่า *ทุกขอริยสัจ*, ทุกข์ในหมวดธรรมทั้งสามนั้นมีความหมายเกี่ยวโยงเนื่องอยู่ด้วยกัน แต่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากัน เป็นบางแง่บางส่วนหรือเป็นผลสืบต่อกัน ดังนี้

ทุกข์ ที่มีความหมายกว้างที่สุดครอบคลุมทั้งหมด คือ ทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือ *ทุกขลักษณะ* หรือ *ทุกขตา* ได้แก่ ภาวะที่ไม่คงตัว คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เกิดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลาย ดังได้อธิบายมาแล้วข้างต้น ซึ่งเป็นลักษณะของสังขารทั้งหลายทั้งปวง (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา) กินขอบเขตเท่ากันกับความไม่เที่ยง คือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็ทุกข์ (ยถา นิจุจํ ตํ ทุกฺขํ)

ทุกข์ ที่มีความหมายแคบที่สุด เป็นเพียงอาการสืบเนื่องด้านหนึ่งเท่านั้น ก็คือ ทุกข์ที่เป็นเวทนา เรียกชื่อเต็มว่า *ทุกขเวทนา* หรือความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ อาการสืบเนื่องจากทุกข์ในไตรลักษณ์ หรือความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบุคคลเนื่องมาจากทุกข์ในไตรลักษณ์นั้น กล่าวคือ ความรู้สึกบีบคั้นกดดันของชีวิตของคน ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อความบีบคั้นกดดันขัดแย้งที่เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นไปในระดับหนึ่ง หรือในอัตราส่วนหนึ่ง โดยสัมพันธ์กับสภาพกายและสภาพจิตของเขา ดังได้อธิบายมาแล้วในข้อความบางตอนข้างต้น¹ *ทุกขเวทนา* นี้ก็เป็นทุกข์ตามความหมายในไตรลักษณ์ด้วย เช่นเดียวกับเวทนาอื่น ๆ ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นสุขเวทนา หรืออกุทฺทมสุขเวทนา ก็ตาม หมายความว่า เวทนาทุกอย่าง จะเป็นทุกขเวทนามก็ดี สุขเวทนามก็ดี อกุทฺทมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุขคือเฉย ๆ) หรืออุเบกขาเวทนา ก็ดี ล้วนเป็นทุกข์ในความหมายที่เป็นลักษณะสามัญนั้นทั้งสิ้น

ทุกข์ในอริยสัจ หรือ *ทุกขอริยสัจ* ก็คือ สภาวะที่เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์นั่นเอง แต่จำกัดขอบเขตเฉพาะเท่าที่จะเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับกระทบต่อชีวิต ขยายความว่า สังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นตามธรรมดาของมัน โดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ และสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ (ไม่ทั้งหมดและไม่เสมอไป) ก็ก่อความบีบคั้นขึ้นแก่คน โดยเป็นทุกข์ในอริยสัจ (แต่การที่มันจะกลายเป็นของบีบคั้นคนขึ้นมาได้ ก็เพราะมันเองถูกบีบคั้นโดยเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์) พุดง่าย ๆ ว่า ทุกขอริยสัจหมายเฉพาะเรื่องของเบญจขันธ์ หรืออุปาทานขันธ์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ได้แก่ทุกข์เฉพาะส่วนที่เป็นอินทริยพัทธ คือ เนื่องด้วยอินทริย์ ไม่รวมถึงทุกข์ที่เป็นอนินทริยพัทธ (ไม่เนื่องด้วยอินทริย์) ซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ แต่ไม่จัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ (พึงสังเกตว่า ทุกขอริยสัจเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย สมุทัย และมรรค ก็เป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย แต่ไม่เป็นทุกขอริยสัจ)

ข้อสังเกตบางอย่างที่จะช่วยให้กำหนดขอบเขตของทุกข์ในอริยสัจง่ายขึ้น พอประมวลได้ดังนี้

- 1) เป็นอินทริยพัทธ คือ เนื่องด้วยอินทริย์ เกี่ยวข้องกับชีวิต เป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ ไม่รวมถึงอนินทริยพัทธ ไม่ใช่ทุกข์ในข้อความว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ (สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา)” หรือในข้อความว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (ยถา นิจุจํ ตํ ทุกฺขํ)” ซึ่งหมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์ ที่กินความกว้างขวางครอบคลุมทั้งหมด

¹ ดู ข้อ 4. สุขปฏิบัติเขตโต

- 2) เป็นเรื่องที่เกิดจากกรรมกิเลส คือ เป็นทุกข์ที่เป็นปัญหาของมนุษย์ เกิดจากกิเลสและกรรมของคน (ใช้ศัพท์ตามพระบาลีว่า เกิดจากทุกข์สมุทัย คือ เกิดจากตัณหา)
- 3) เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปริณญากิจ คือ ตรงกับกิจในอริยสัจข้อที่ 1 อันได้แก่ ปริณญา อธิบายว่า ปริณญาคือการกำหนดรู้ หรือการรู้จักตามสภาพที่มันเป็น เป็นกิจที่มนุษย์จะต้องกระทำต่อทุกข์ในอริยสัจ คือการทำความเข้าใจความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาของตน ทุกข์ในอริยสัจ จำกัดเฉพาะทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับกิจคือปริณญานี้เท่านั้น
- 4) เน้นความหมายในแง่ที่ว่า เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ หรือเป็นที่รองรับของทุกข์ (ทุกข์ขุดตุตาย) ไม่เพ่งความหมายในแง่ว่ามีความบีบคั้นกดดันขัดแย้งด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย (อุทยพยุปิปปินฺนุเจน) ซึ่งเป็นความหมายที่เต็มเนื้อหาของทุกข์ในไตรลักษณ์¹

ข. *ประเภทของทุกข์*: ทุกข์ที่ท่านจำแนกไว้ ส่วนใหญ่เป็นทุกข์ในอริยสัจ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคน เป็นปัญหาที่จะต้องแก้ไข เป็นสิ่งควรคำนึงเพื่อปลดปล่อยด้วยการปฏิบัติ ส่วนทุกข์ที่ครอบคลุมความทั้งหมดอย่างในไตรลักษณ์ ท่านแสดงไว้แต่พอเป็นหลักเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันตามความเป็นจริง ในที่นี้จะยกเอามาแสดงเฉพาะชุดสำคัญ ๆ หรือที่ท่านกล่าวถึงกันบ่อย ๆ ดังนี้

ชุดที่ 1 ทุกขตา 3 หรือ ทุกข์ 3² เป็นชุดสำคัญซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้เป็นหลัก ครอบคลุมความหมายทั้งหมดของทุกข์ในไตรลักษณ์ คือ

- 1) *ทุกขทุกขตา* หรือ *ทุกขทุกข์* ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อและตามสภาพ เช่น ความเจ็บปวด ไม่สบาย เมื่อยขา เป็นต้น หมายถึง ทุกขเวทนานั้นเอง
- 2) *วิปริณามทุกขตา* หรือ *วิปริณามทุกข์* ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความแปรปรวน ได้แก่ ความรู้สึกสุขหรือสุขเวทนา ซึ่งเมื่อว่าโดยสภาวะที่แท้จริง ก็เป็นเพียงทุกข์ในระดับหนึ่ง หรือในอัตราส่วนหนึ่ง สุขเวทนานั้น จึงเท่ากับเป็นทุกข์แฝง หรือมีทุกข์ตามแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา ซึ่งจะกลายเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นได้ในทันทีที่เมื่อใดก็ตามสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สุขเวทนานั้น ก่อให้เกิดทุกข์เพราะความไม่จริงจึงไม่คงเส้นคงวาของมันเอง (อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า สุขเวทนา ก็คือ ทุกข์ที่ผันแปรไปในระดับหนึ่ง หรืออัตราส่วนหนึ่ง)
- 3) *สังขารทุกขตา* หรือ *สังขารทุกข์* ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือสภาวะของสังขารทุกสิ่งทุกอย่าง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ขันธ์ 5 ทั้งหมด เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่าง ๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัว ทุกข์ข้อที่สามนี้คลุมความของทุกข์ในไตรลักษณ์

¹ แหล่งสำคัญที่พึงค้นสำหรับเรื่องนี้คือ อภิ.ยมก. 38/825/276; ปญจ.อ.336-7; วิสฺฐ.ธ.3/101; วิสฺฐ.ธ.ฎีกา 3/210

² ที.ปา.11/228/229; ส.สพ.18/510/318; ส.ม.19/319/85; วิสฺฐ.ธ.3/83; วิภค.อ.121; วินย.ฎีกา4/63; วิสฺฐ.ธ.ฎีกา 3/181

ชุดที่ 2 ทุกข์ 12¹ เป็นชุดไขความสำหรับแสดงความหมายของทุกข์ในอริยสัจ 4 มีดังนี้

- 1) ขาติ ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ต่าง ๆ อเนกประการ ท่านแบ่งชอยออกเป็น
 - ก. คัพภิกโกกัณฐิมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการเกิดอยู่ในครรภ์ อยู่ในที่อันแสนจะคับแคบอึดอัด มิดชิด แออัดด้วยสิ่งที่น่ารังเกียจ จุกหนอนในของเน่าหรือในน้ำคร่ำ
 - ข. คัพภปริหรณมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการบริหารครรภ์ มารดาจะขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว ลูกนั่ง เดินวิ่งแรงหรือเบา กินดื่มของร้อนเย็นเปรี้ยวเผ็ด เป็นต้น มีผลกระทบต่อดีกในครรภ์ทั้งสิ้น
 - ค. คัพภวิกัปคิมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการวิปัติของครรภ์ เช่น ท้องนอกมดลูก เด็กตายในครรภ์ ต้องผ่าตัดออก เป็นต้น
 - ง. วิชายนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการคลอด ทั้งถูกกระทุ้งกระแทกพลิกหัน ทั้งถูกกดถูกบีบถูกอัด กว่าที่จะผ่านช่องอันแสนแคบออกมาได้ เจ็บปวดแสนสาหัส
 - จ. พหิณิกขมนมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากการออกมาภายนอก เด็กแรกคลอดมีร่างกายและผิวละเอียดอ่อน ดังผลใหม่ ถูกสัมผัสจับต้องเช็ดล้างแสนเจ็บแสบ
 - ฉ. อัคคูปักกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากทำตัวเอง เช่น ฆ่าตัวตายบ้าง ประพฤติวัตรบาเพ็ญตบะ ทรมาณตนบ้าง โกรธเคืองเขาแล้วไม่กินข้าว หรือทำร้ายตัวเองบ้าง เป็นต้น
 - ช. ปรุปักกมมูลกทุกข์ ทุกข์เกิดจากคนอื่นทำให้ เช่น ถูกฆ่า ถูกจองจำ ถูกทำร้าย เป็นต้น
- 2) ขรา ความแก่ ทำให้อวัยวะทั้งหลายย่อหย่อนอ่อนแอ อินทรีย์ คือตาหูจมูกลิ้นเป็นต้น ทำหน้าที่ บกพร่องผิดเพี้ยน กำลังวังชาเสื่อมถอย หมดความแคล่วคล่องว่องไว ผิวพรรณไม่งดงามผ่องใส หน้างเหี่ยวเหี่ยว ความจำเลอะเลือนเผลอเผลอ ไส้เลื่อนอำนาจและความเป็นเสรีทั้งภายนอกและภายใน เกิดทุกข์กายและทุกข์ใจได้มาก
- 3) มรณะ ความตาย ยามจะสิ้นชีพ เคยทำชั่วไว้ ก็เห็นนิมิตของบาปกรรม มีคนหรือของรักก็ต้องพลัด พราจจากไป ส่วนประกอบในร่างกายก็พากันหยุดทำหน้าที่ ทุกข์ทางกายก็อาจมีมาก จะทำอะไร จะแก้ไขอะไรก็ทำไม่ได้แก้ไขไม่ได้
- 4) โสกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ความเหงาใจ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น
- 5) ปริเทวะ ความคร่ำครวญหรือรำไร ได้แก่บ่นเพ้อไปต่าง ๆ เช่น เมื่อสูญเสียญาติ เป็นต้น
- 6) ทุกข์ ความทุกข์กาย ได้แก่ เจ็บปวด เช่น กายบาดเจ็บ ถูกบีบคั้น เป็นโรค เป็นต้น²
- 7) โทมนัส ความทุกข์ใจ ได้แก่ เจ็บปวดรวดร้าวใจ ที่ทำให้ร้องไห้ ตีอกชกหัว ลงดิน เชือดตัวเอง

¹ เช่น ที่.ม.10/294/340; ส.ม.19/1665/528; วิสุทธิ.3/82-93; วิสุทธิ.ฎีกา 3/179-187(ข้อย่อยของชาติทุกข์คือ1) ก.-ข. มาในอรรถกถา)

² พึงสังเกตว่า ในทุกข์ชุดนี้ ไม่มีพยาธิ ซึ่งตามปกติจะต่อจากขรา ที่เป็นเช่นนั้นท่านอธิบายว่า เพราะพยานั้นเป็นทุกข์ที่ไม่ แน่นนอนตายตัว คือหลายคนมี แต่บางคนก็อาจจะไม่มี และอีกประการหนึ่ง พยานั้นจัดเข้าในข้อทุกข์กายนี้แล้ว (วิสุทธิ. ฎีกา 3/179) อย่างไรก็ตามหากพบว่ามีพยาธิอยู่ในทุกข์ชุดนี้ด้วย ในกรณีเช่นนั้น ขอให้ดูอธิบายใน วิษณ.ฎีกา 4/65.

กนิยาพิษ ผูกคอตาย เป็นต้น

- 8) อุปายาส ความคับแค้น หรือสิ้นหวัง ได้แก่ เราร้อนทอดถอนใจ ในเมื่อความโศกเศร้าเพิ่มทวี เป็นต้น
- 9) อภิยัสัมปโยค การประสบคนหรือสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก เช่น ต้องพบต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ชอบ หรือชิงชัง เป็นต้น
- 10) ปิยวิปโยค การพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เช่น จากญาติ จากคนรัก สูญเสียทรัพย์สิน เป็นต้น

11) อัจฉิตาลาภ การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา คือปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สมหวัง

- 12) อุปาทานขันธ ขันธทั้งห้าซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน กล่าวคือ ทุกข์ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ของอุปาทานขันธทั้งห้า เมื่อว่าโดยสรุปหรือโดยรวบยอดก็คือ อุปาทานขันธ 5 เป็นทุกข์ชุดที่ 3 ทุกข์ 2¹ เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่าง ๆ ในแนวหนึ่ง ได้แก่

- 1) ปฏิฉนันททุกข์ ทุกข์ปิดบัง หรือทุกข์ซ่อนเร้น ไม่ปรากฏออกมาให้เห็นชัด ๆ เช่น ปวดหู ปวดฟัน ใจเร่าร้อนเพราะไฟราคะและไฟโทสะ เป็นต้น

- 2) อปฺปฏิฉนันททุกข์ ทุกข์ไม่ปิดบังหรือทุกข์เปิดเผย เช่น ถูกหนามตำ ถูกเขี่ยน ถูกมีดฟัน เป็นต้น
- ชุดที่ 4 ทุกข์ 2² เป็นเพียงการสรุปทุกข์ชนิดต่าง ๆ อีกแนวหนึ่ง ได้แก่

- 1) ปริยายทุกข์ ทุกข์โดยปริยาย หรือทุกข์โดยอ้อม ได้แก่ ทุกข์ทุกอย่างที่กล่าวถึงข้างต้น นอกจากทุกข์เวทนา
- 2) นิปปริยายทุกข์ ทุกข์โดยนิปริยาย หรือทุกข์โดยตรง ได้แก่ ความรู้สึกทุกข์ ที่เรียกว่าทุกข์ทุกข์ หรือทุกข์เวทนา นั่นเอง

ในคัมภีร์มหานิทเทส และจุฬนิทเทส บางแห่งแสดงชื่อทุกข์ไว้อีกเป็นอันมาก³ มีทั้งที่ซ้ำกับที่แสดงไว้แล้วข้างต้น และที่แปลกออกไป ขอยกมาจัดเป็นกลุ่ม ๆ ให้ง่าย ดังนี้

- ก) ขาติทุกข์ ขราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสภ-ปริเทว-ทุกข์-โทมนัสส-อุปายาสทุกข์
- ข) เนรียกทุกข์ ตีรจฉานโยนิกทุกข์ ปิตติวิสยิกทุกข์ มานุสสทุกข์ (ทุกข์ของสัตว์นรก ทุกข์ของสัตว์ตีรจฉาน ทุกข์ของสัตว์ในแดนเปรต ทุกข์ของมนุษย์)
- ค) คัพโภกกันติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการลงเกิดในครรภ์) คัพภะฐิติมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการอยู่ในครรภ์) คัพภะฐฐานมูลกทุกข์ (ทุกข์เกิดจากการออกจากครรภ์) ขาตัสสุปนินิพัตติกทุกข์ (ทุกข์ติดพันตัวของผู้ที่เกิดแล้ว) ขาตัสสปรายะยกทุกข์ (ทุกข์เนื่องจากต้องขึ้นต่อผู้อื่นของผู้ที่เกิดแล้ว) อัตตูปักกมทุกข์ (ทุกข์ที่ตัวทำแก่ตัวเอง) ปฐูปักกมทุกข์ (ทุกข์จากคนอื่นทำให้)
- ง) ทุกขทุกข์ สังขารทุกข์ วิปริณามทุกข์

^{1,2} วิสฺฐ.3/83-84; วิภค.อ.120; ปมจ.อ.336; วินย.ฎีกา 4/63; วิสฺฐ.ฎีกา 3/181

³ ข.ม.29/23/19; 51/52; ข.จ.30/68/13; 149/74; 640/306

- จ) โรคต่าง ๆ เช่น โรคตา โรคหู เป็นต้น รวม 35 ชื่อ
- ฉ) อาพาธ คือ ความเจ็บไข้ที่เกิดจากสมุฏฐาน 8 อย่างคือ ดี เสมหะ ลม สมุฏฐานต่าง ๆ ประชุมกัน อุดแปรปรวน บริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ ถูกเขาทำ เช่น ฆ่าและจองจำ เป็นต้น และผลกระทบ
- ช) หนาว ร้อน หิว กระหาย อุจจาระ ปัสสาวะ ทุกข์จากสัมผัสแห่งเหลือบยุงลมแดดและสัตว์เลื้อย-คลาน
- ญ) ทุกข์เพราะความตายของมารดา ความตายของบิดา ความตายของพี่น้องชาย ความตายของพี่น้องหญิง ความตายของบุตร ความตายของธิดา
- ฎ) ทุกข์เพราะความสูญเสียญาติ ความสูญเสียภคชะ ความสูญเสียด้วยโรค ความสูญเสียศีล ความสูญเสียทิวภูมิ

ในมหาทุกขัขันธสูตร และจุฬทุกขัขันธสูตร¹ พระพุทธเจ้าตรัสถึงทุกข์ชั้นที่ 1 คือกองทุกข์ต่าง ๆ มากมาย ซึ่งเป็นปัญหาแก่นมนุษย์สืบเนื่องมาจากกาม โดยสรุป ทุกข์ชั้นนี้ หรือกองทุกข์เหล่านั้น ได้แก่

- ก) ความลำบากตรากตรำเดือดร้อน ตลอดกระทั่งการสูญเสียชีวิต เนื่องมาจากการประกอบการทำงานเลี้ยงชีพ
- ข) ความเศร้าโศกเสียใจ ในเมื่อเพียรพยายามในการอาชีพแล้ว ภคชะไม่สำเร็จผล
- ค) แม้เมื่อภคชะสำเร็จผลแล้ว ก็เกิดความทุกข์ยากลำบากใจ ในการที่ต้องคอยอารักขาภคทรัพย์
- ง) ความเศร้าโศกเสียใจ เมื่อสูญเสียภคทรัพย์นั้นไป อารักขาไว้ไม่สำเร็จผล เช่น ถูกโจรปล้นไฟไหม้ เป็นต้น
- จ) การทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ทำร้ายกัน ถึงตายบ้าง ถึงทุกข์ปางตายบ้าง ระหว่างราชากับราชาบ้าง คฤหบดีกับคฤหบดีบ้าง แม้กระทั่งระหว่างมารดาบิดากับบุตร พี่กับน้อง และเพื่อนกับเพื่อน
- ฉ) การทำสงครามประหัตประหารกันระหว่างหมู่ชน 2 ฝ่าย ในสมรภูมิ ซึ่งต่างพากันล้มตายและได้รับความทุกข์แสนสาหัสเพราะถูกอาวุธหรือเนื่องมาจากการต่อสู้กันนั้น
- ช) การทำสงครามที่ฝ่ายหนึ่งรุกรานโจมตีบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง และจากการต่อสู้กันก็ต้องบาดเจ็บล้มตาย ได้รับทุกข์เป็นอันมาก
- ญ) การทำทุจริตก่ออาชญากรรมต่าง ๆ เช่น ปล้นทรัพย์ ทำความผิดทางเพศ เป็นต้น แล้วถูกจับกุมลงโทษต่าง ๆ ถึงตายบ้าง ไม่ถึงตายบ้าง
- ฎ) การประกอบกรรมทุจริตทางกาย วาจา ใจ ครั้นตายแล้วก็ไปได้รับทุกข์ในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

ในพระบาลีและอรรถกถา ยังกล่าวถึงทุกข์ชื่ออื่น ๆ กระจายกันอยู่แห่งละเล็กละน้อยอีกหลายแห่ง บางแห่งมีเพียงคำบรรยายอาการของความทุกข์ (เหมือนอย่างในมหาทุกขัขันธสูตร และจุฬทุกขัขันธสูตรข้างบนนี้) โดยไม่เรียกชื่อทุกข์ไว้โดยเฉพาะ บางแห่งก็ระบุชื่อทุกข์เฉพาะอย่างลงไป เช่น สังสาร-

¹ ม.ม.12/198/169; 213/181

ทุกข์¹ อบายทุกข์ วิภวมูลทุกข์ อาหารปริเยฐิทุกข์² เป็นต้น³ อย่างไรก็ดี เรื่องทุกข์นี้เราสามารถพรรณนาแสดงรายชื่อขยายรายการออกไปได้อีกเป็นอันมาก เพราะปัญหาของมนุษย์มีมากมาย ทั้งทุกข์ที่เป็นสามัญแก่ชีวิตโดยทั่วไป และทุกข์ที่แปลกกันออกไปตามสภาพแวดล้อมของยุคสมัย ถิ่นฐาน และสถานการณ์ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องบรรยายในที่นี้ให้เยิ่นเย้อเนิ่นนาน ข้อสำคัญอยู่ที่จะต้องรู้ความมุ่งหมาย การที่ท่านแสดงชื่อทุกข์ต่าง ๆ ไว้มากมายนั้น ก็เพื่อให้เรารู้จักมันตามสภาพคือตามที่เป็นจริง (ปริญญากิจ) เพื่อปฏิบัติต่อทุกข์นั้น ๆ อย่างถูกต้อง ด้วยการยอมรับรู้รู้สึ้นสิ่งที่มียู่ซึ่งตนจะต้องเกี่ยวข้อง ไม่ใช่เลี้ยงหนีอำพรางปิดตา หลอกตัวเอง หรือแม้กระทั่งปลอบใจตนประดุจดั่งว่าทุกข์เหล่านั้นไม่มีอยู่หรือตนเองหลีกเลี่ยงไปได้แล้ว และกลายเป็นสร้างปมปัญหา เสริมทุกข์ให้หนักหนาซับซ้อนและรุนแรงยิ่งขึ้น แต่เข้าเผชิญหน้า ทำความรู้จัก แล้วเอาชนะอยู่เหนือมัน ทำตนให้ปลอดพ้นได้จากทุกข์เหล่านั้น ปฏิบัติต่อทุกข์โดยทางที่จะทำให้ทุกข์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ดังแต่อย่างชั่วคราวจนถึงโดยถาวร

3. อนัตตา และอนัตตลักษณะ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงอรรถของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า “ชื่อว่าเป็น อนัตตา โดยความหมายว่าไม่มีสาระ (อสารกฎเจณ)”⁴ ที่ว่าไม่มีสาระ ก็คือ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่น หรือไม่มีแก่น หมายความว่าไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป ดังคำอธิบายว่า “โดยความหมายว่าไม่มีสาระ หมายความว่าไม่มีสาระคือตัวตน (อัตตสาระ = ตัวตนที่เป็นแก่น หรือตัวตนที่เป็นแก่น) ที่คาดคิดกันเอาว่าเป็นอาตมัน (อัตตา = ตัวตน) เป็นผู้สิงอยู่หรือครองอยู่ (นิवासี) เป็นผู้สร้างหรือผู้สร้างสรรค์บันดาล (การกะ) เป็น

¹ เช่น วิสุทธิ.3/126; วิภว.อ.188, 193; บางแห่งในจุฬนิตเทศ เช่น 30/68/14 ฉบับอักษรไทย มี สุตฺตารุทฺท แต่ความจริงเป็นปาฐะที่คลาดเคลื่อน ที่ถูกต้องเป็นสงฺขารุทฺท

² ทุกฺข 3 ชื่อหลังนี้ กล่าวถึงบ่อย ๆ ในสังเวควัตถุ (เรื่องนาสังเวท หรือสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งความสังเวท) 8 ประการ (เช่น วิสุทธิ.1/171; ที่.อ.2/253; ม.อ.1/408; ส.อ.3/250; ฯลฯ); อาหารปริเยฐิทุกข์ (ทุกข์ในการแสวงหาอาหาร หรือทุกข์ที่เกิดจากการหากิน) ก็ตรงกับเนื้อความในข้อ ก) ข้างบนนี้ ส่วนทุกข์ชื่ออื่น ๆ ก็รวมอยู่แล้วในคำบรรยายข้างต้น ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม

³ ในหนังสือธรรมวิจารณ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 20 พ.ศ. 2501) หน้า 13-17 ทรงประมวลทุกข์ชื่อต่าง ๆ จากหลายแหล่งมารวมไว้ 10 อย่าง บางอย่างทรงตั้งชื่อเรียกใหม่ให้เป็นพวก ๆ กัน มีดังนี้ 1. สภาวะทุกข์ หรือทุกข์ประจำสังขาร คือชาติ ชรา มรณะ 2. ปิรณกทุกข์ หรือทุกข์จร คือโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส (รวมทั้ง อัปปยสัมปโยค ปิยวิปโยค และอิจฉิฉาลาภ) 3. นิพทฺธ-ทุกข์ คือทุกข์เนื่องนิมิต্ত หรือทุกข์เจ้าเรือน ได้แก่หนาว ร้อน หิว กระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ 4. พยาธิทุกข์ หรือทุกข์เวทนา 5. สันตปาทุกข์ ทุกข์คือความเร่าร้อน หรือทุกข์ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจเพราะไฟกิเลส 6. วิปากทุกข์หรือผลกรรม ได้แก่วิปฏิสาร การถูกลงอาชญา การตกอบาย 7. สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกันหรือทุกข์กำกับกัน คือทุกข์ที่พ่วงมากับโลกธรรมที่เป็นอริฏฐารมณ์ เช่นได้ลาภแล้วทุกข์เพราะระวังรักษา 8. อาหารปริเยฐิทุกข์ คือทุกข์ในการหากิน ได้แก่อาชีวทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องด้วยการหาเลี้ยงชีวิต 9. วิวาทมูลทุกข์ คือทุกข์มีวิวาทเป็นมูล เช่น กลัวแพ้ หวั่นหวาดในการรบกัน สู้คดีกัน 10. ทูษณันท์ หรือทุกข์รวบยอด คือโดยย่ออุปาทานันท์ 5 เป็นทุกข์

⁴ ขุ.ปฏิจ.31/79/53; 100/77; 675/584; อ้างใน วิสุทธิ.3/235

ผู้เสวย (เวทกะ) เป็นผู้มีอำนาจในตัว (สยัมวสี) เพราะว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ (คงตัวอยู่ไม่ได้) มันไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป แม้ของตัวมันเองได้ แล้วความเป็นผู้สร้างผู้บันดาลเป็นต้นของมัน จะมีมาจากที่ไหน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (มีความบีบคั้นขัดแย้งขัดข้องต่าง ๆ) ดังนี้เป็นอาทิ”¹ จะสังเกตเห็นว่า ความหมายที่ว่าไม่มีสภาวะคือตัวตนนี้ ท่านกล่าวไว้โดยสัมพันธ์กับความหมายว่า ดลบันดาลไม่ได้หรือไม่มีอำนาจในตัว ทั้งนี้เพราะถ้ามีตัวตนคงที่ยั่งยืนอยู่เป็นแก่นเป็นแกนจริงแล้ว ก็ย่อมขึ้นย้อมผืนความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ต้องเป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงนั้น ยิ่งถ้าเป็นผู้ครอบครอง ก็ย่อมต้องมีอำนาจบังคับสิ่งที่ถูกครอบครองให้เป็นไปอย่างไร ๆ ก็ได้ตามปรารถนา แต่ตามความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความไม่เป็นตัวตนและความไม่มีตัวตนสิ่งอยู่ครองจึงมีความหมายเด่นในแง่ที่ว่าไม่มีอำนาจบังคับ ไม่เป็นไปในอำนาจ ขัดแย้งต่อความปรารถนา และโดยนัยนี้ คัมภีร์รุ่นอรรถกถาจึงนิยมแสดงความหมายของอนัตตาคาว่า “ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (อวสวตตานุเจน หรือ อวสวตตโนโต = เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ)”² และอธิบายในทำนองว่า ไม่มีใครมีอำนาจบังคับ (ตามใจปรารถนาโดยไม่ทำตามเหตุปัจจัย) ต่อสังขารทั้งหลายว่า สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความทรงอยู่ ที่ถึงความทรงอยู่แล้วอย่าชรา ที่ถึงชราแล้วจงอย่าแตกดับ จงอย่าบอบ ไตรมด้วยการเกิดขึ้นและการเสื่อมสลาย³ ตลอดจนอ้างพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “บุคคลย่อมไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูป (และในขันธอื่น ๆ) ว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราจะได้เป็นอย่างนี้”⁴

ขยายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่าง ๆ นั้น เมื่อวิเคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้วหาใช่มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่คงตัวยั่งยืนอยู่ดังที่เรียกชื่อกันว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนการ (ธรรมาวัตติ) คือกระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม (ขันธ-าวัตติ) ที่เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลาย เป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ทั้งภายในกระบวนการที่กำหนดแยกกว่าเป็นกระบวนการหนึ่ง ๆ และระหว่างกระบวนการต่างกระบวนการทั้งหลาย ในสภาวะเช่นนี้ มีสิ่งที่ควรกำหนดเป็นข้อเด่นอยู่ 4 ประการคือ

- 1) ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของสิ่งนั้นยืนตัวเป็นแก่นเป็นแกนอยู่
- 2) สภาพที่ปรากฏนั้นเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันปรุงแต่งขึ้น
- 3) องค์ประกอบเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา และสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน
ประมวลขึ้นเป็นกระบวนการ

¹ วิสุทธ.3/235-6

² วิสุทธ.3/260,276

³ วิสุทธ.3/246-7; วินย.ฎีกา 4/79

⁴ วิภค.อ.63-64; วินย.ฎีกา 4/80 อ้างพุทธพจน์ในอนัตตลักขณสูตร, ส.ข.17/127/82

- 4) ถ้ากำหนดแยกออกเป็นกระบวนการย่อย ๆ มากหลาย ก็มีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยต่อกัน ระหว่างต่างกระบวนการด้วย

กระบวนการที่องค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งเกิดสลายและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันประมวลขึ้นนี้ ดำเนินไปเรื่อย ๆ ปรากฏภาพและกลายไปต่าง ๆ ทั้งนี้จะปรากฏภาพและกลายไปอย่างไร ก็สุดแต่องค์ประกอบและความเป็นเหตุปัจจัยแก่กันนั้นนั่นเอง เป็นเรื่องที่สามารถสำเร็จสิ้นครบถ้วนในกระบวนการ โดยไม่มีตัวตนอะไรอื่นอีกที่จะเข้ามาแทรกแซงหรือทำให้เป็นไปอย่างอื่นได้ คือไม่มีตัวตนต่างหากจากกระบวนการนั้น ไม่ว่าจะในความหมายว่า เป็นตัวแกนภายในที่ยืนยงคงที่ผืนความเป็นไปตามเหตุปัจจัย สามารถทำให้เป็นไปโดยลำพังความปรารถนาของตนได้ หรือในความหมายว่าเป็นตัวการภายนอกที่สามารถสร้างสรรค์ผลบันดาลให้เป็นไปอย่างอื่น โดยไม่ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

เมื่อองค์ประกอบต่าง ๆ ประชุมกันเข้าและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่ง ๆ ขึ้น มนุษย์มักตั้งชื่อเรียกภาพรวมนั้นเช่นว่า คน ม้า แมว มด รด ร้าน บ้าน นาฬิกา ปากกา นาย ก. เด็กหญิง ข. เป็นต้น แต่ชื่อเหล่านั้นเป็นเพียงคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้นใช้ เพื่อให้เกิดความสะดวกในการสื่อสารสำหรับความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของมนุษย์เท่านั้น มันทาใช้เป็นสภาวะที่มีอยู่แท้จริงไม่ คือมันไม่มีตัวตนอยู่จริงต่างหากจากส่วนประกอบที่มารวมกันเข้านั้น ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหลายออกจากกัน ก็จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละหน่วยที่มีชื่อเรียกเฉพาะอย่าง ๆ ของมันอยู่แล้ว หาตัวตนของภาพรวมที่ตั้งชื่อให้มันไม่พบ จะชี้ตัวลงไปทีไหนก็ไม่มี ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมนั้น เป็นตัวตนสมมติที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง ซ้อนอยู่ลอย ๆ ไม่มีความสัมพันธ์โดยตรง ไม่มีอำนาจ ไม่มีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการที่กำลังเป็นไปอยู่นั้นเลย นอกจากโดยความยึดถือ (ซึ่งก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการเอง) ในเมื่อเป็นเพียงของสมมติ และเป็นของซ้อนอยู่ลอย ๆ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่มันจะไม่มีอำนาจหรือไม่มีทางที่จะไปบังคับกระบวนการหรือองค์ประกอบใด ๆ ในกระบวนการให้เป็นไปอย่างหนึ่งอย่างใดได้ กระบวนการ หรือ กระบวนแห่งสังขารธรรม ก็เป็นไปของมันตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อตัวตนที่ซ้อนลอยนั้น ที่ว่าไม่เป็นไปตามความปรารถนา ก็เพราะเมื่อว่าตามความเป็นจริงแล้ว ความปรารถนานั้นก็หาใช่เป็นความปรารถนาของตัวตนไม่ แต่เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งอยู่ในกระบวนการ และเป็นองค์ประกอบที่ไม่ใช่ตัวให้สำเร็จกิจ มันจะให้สำเร็จผลได้ก็ต่อเมื่อมันเป็นตัวผลักดันให้เกิดปัจจัยขึ้นต่อไป คือการลงมือทำหรือปฏิบัติการ ซึ่งก็คือเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง การที่จะมีตัวตนซ้อนลอย เป็นตัวตนต่างหากอยู่จริง ๆ ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะถ้าเป็นไปได้ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยก็ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะตัวคงที่ ซึ่งไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น ขวางขึ้นกระแสนอยู่ พาให้องค์ประกอบต่าง ๆ เรรวนไปหมด ไม่เป็นกระบวนการ ยิ่งกว่านั้น ตัวตนซ้อนนั้นก็อาจจะขัดขวางแทรกแซงและบิดผันธรรมทั้งหลายให้เป็นไปอย่างอื่นจากความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอีกด้วย แต่ความเป็นไปที่จริงแท้ก็คือ สังขารธรรมทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น ตัวตนต่างหากจากกระบวนการ จึงไม่มีอยู่จริง ไม่ว่าจะภายในหรือภายนอกกระบวนการนั้นก็ตาม

เมื่อส่วนประกอบทั้งหลายรวมกันเข้า ปรากฏรูปเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง ก็มีการบัญญัติเรียกชื่อเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อันยอมรับกันโดยสมมติ เมื่อองค์ประกอบทั้งหลายพร้อมอยู่ ปัจจัยต่าง ๆ คำจุณหล่อเลี้ยงอำนาจ ก็คงรูปร่างหรือคงสภาพอยู่ตามที่สมมติเป็นตัวคนอย่างนั้น แต่เมื่อใดองค์ประกอบทั้งหลายแยกพรางจากกัน หรือปัจจัยแวดล้อมไม่เกื้อกูล สภาพตัวคนนั้นก็หายไป เหมือนดังเมื่ออุณหภูมิสูงขึ้นถึงระดับหนึ่งน้ำแข็งก็ละลาย ตัวคนที่เชื่อว่าน้ำแข็งหายไปเหลืออยู่แต่น้ำเหลว เมื่อความร้อนเพิ่มขึ้นถึงระดับหนึ่งโดยสัมพันธ์กับความกดอากาศ น้ำเหลวก็จะระเหยกลายเป็นไอน้ำ สภาพตัวตนของน้ำเหลวก็สิ้นไป หรือเมื่อกระดาษถูกเผาไฟไหม้หมดแล้วเหลือแต่ฝุ่นเถ้าไฟ ก็หาตัวตนที่จะเรียกว่ากระดาษไม่ได้อีกต่อไป

ความหมายของอนัตตตาที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า สัมพันธ์กันเป็นไปตามเหตุปัจจัย วางเปล่าจากตัวตนที่เป็นแกนอันยืนยงคงตัว ปราศจากตัวการที่สร้างสรรค์บันดาลนี้ เป็นความหมายพื้นฐานที่อาจจะอ้างความในคัมภีร์มาช่วยเสริมความเข้าใจได้หลายแห่ง เช่น พระบาลีว่า

“อาคัยเครื่องไม้ เคาเชือก คินฉาบ และหญ้ามุง มีช่องว่างแวกล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นเรือนฉันใด อาคัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อ หนัง มีช่องว่างแวกล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นตัวคน (รูป) ฉันนั้น”¹

มารถามพระวชิราภิกษุณีว่า

“สัตว์นี้ (ตัวบุคคลนี้) ใครสร้าง ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน?”

พระวชิราภิกษุณีตอบว่า

“นี่เณร มาร ท่านเชื่อหรือว่าเป็นสัตว์ (เป็นตัวบุคคล) ท่านมีความเห็น (อย่างนั้น) หรือ? นี่คือกองแห่งสังขารล้วน ๆ จะหาตัวสัตว์ในนี้ไม่ได้เลย เพราะประชุมส่วนประกอบเข้าด้วยกัน ย่อมมีศัพท์เรียกว่า รต จันโค เมื่อฉันท์ (กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม) ทั้งหลายมีอยู่ ก็มีสมมติเรียกว่า สัตว์จันนั้น แท้จริงทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) เท่านั้นเกิดมี และทุกข์ก็ตั้งอยู่และเสื่อมสลายไป นอกจากทุกข์ (สภาพไม่คงตัว) ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ”²

พระเสลาภิกษุณีตอบว่า

“ร่างนี้ ไม่มีใครสร้าง ตัวนี้ไม่มีใครบันดาล, อาคัยเหตุมันก็เกิดมี, เพราะเหตุสลายมันก็ดับ. เมื่อกิฬชอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขาหว่านในนา อาคัยรสในแผ่นดินและยางในเมล็ดพืชทั้งสองอย่างนี้ ก็ย่อมงอกงามขึ้นได้ จันโค จันนั้นเหมือนกัน ประกาศันท์ ธาตุทั้งหลาย และอายตนะทั้ง 6 เหล่านี้ อาคัยเหตุย่อมเกิดมี เพราะเหตุสลาย ก็ย่อมดับไป”³

ช้างม้าเหล่าทหารและยานรบทั้งหลายรวม ๆ เข้าด้วยกัน ก็เรียกว่ากองทัพ ดิกรามบ้านเรือนผู้คน และกิจการต่าง ๆ มากหลายชุมนุมกันอยู่ ก็เรียกว่าเมือง มือกับนิ้วรวมเข้าด้วยกันในท่าหนึ่ง เขาเรียกว่า

¹ ม.ม.12/346/358

² ส.ส.15/553/198

³ ส.ส.15/551/197

กำปั้น หรือหมัด กำปั้นหรือหมัดไม่มีอยู่จริง มีแต่มือและนิ้ว มือและนิ้วเมื่อแยกส่วนประกอบย่อย ๆ ออกไป ก็ไม่มีเช่นเดียวกัน วิเคราะห์กระจายส่วนออกไปได้โดยลำดับ จนหาตัวตนอะไรเป็นขึ้นเป็นอันไม่ได้ พระสูตรทั้งหลายมากมายแสดงแต่เรื่องนามรูป หรือนามธรรมและรูปธรรม ไม่กล่าวถึงสัตว์หรือบุคคลเลย¹

เมื่อว่าโดยสรุป พระอรธกถาจารย์ประมวลความหมายของอนัตตาแสดงไว้เป็นหมวดรวม 4 นัย คือ²

1. สุญญโต เพราะเป็นสภาพว่างเปล่าคือ ปราศจากตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกน (อัตตสาระ = สาระ คือตัวตน) หรือว่างจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาที่แท้จริง ไม่มีตัวผู้สั่งผู้อยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรค์บันดาล ไม่มีตัวผู้สวดย นอกเหนือจากกระบวนการแห่งองค์ประกอบทั้งหลายที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยและนอกจากโดยการสมมติ พุดง่าย ๆ ว่า ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั้นเป็นนี้ ที่กำหนดหมายกันขึ้น
2. อสฺสามิกโต เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่เป็นตัวตนของใคร และไม่เป็นของของตัวตนใด ๆ ไม่มีตัวตนอยู่ต่างหากที่จะเป็นเจ้าของครอบครองสังขารธรรมทั้งหลาย มันเป็นแต่เพียงกระบวนการเองล้วน ๆ เป็นไปโดยลำพังตามเหตุปัจจัย (ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของใครจริง ไม่เป็นตัวตนของใคร)
3. อวสวคฺคตนโต เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีใครมีอำนาจบังคับมัน จะเรียกร้องหรือปรารถนาให้มันเป็นอย่างใด ๆ ไม่ได้ นอกจากทำการตามเหตุปัจจัย ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า อนิสฺสรโต แปลว่า เพราะไม่เป็นเจ้าใหญ่ หรือไม่เป็นใหญ่ในตัว คือจะบงการหรือใช้อำนาจบังคับเอาไม่ได้ มีแต่จะต้องให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย บางแห่งใช้ว่าอกามการียโต แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตามความอยาก คือ จะให้เป็นไปตามความอยากความปรารถนามิได้ หรือ จะเอาใจอยากเข้าว่าไม่ได้ แต่เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย จะให้เป็นอย่างไร ก็ต้องทำเอาตามเหตุปัจจัย หรือต้องทำเหตุทำปัจจัยเอา หรือต้องทำให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขึ้นมา รวมความว่า ไม่อยู่ในอำนาจ หรือไม่มีใครเป็นใหญ่ คือใครจะสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ มันขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่ได้ขึ้นต่ออำนาจหรือความปรารถนาของใคร เช่น มันเกิดขึ้นแล้วจะสั่งว่าอย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้วจะสั่งว่าอย่าโหมมันโหมแล้วจะสั่งว่าอย่าสลาย ไม่ได้ทั้งนั้น
4. อตฺตปฏิภุเจปโต เพราะแย้งต่ออัตตา คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธอัตตาอยู่ในตัว หมายความว่า ความเป็นกระบวนการ คือการที่องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนินไปโดยความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั่นเอง เป็นการปฏิเสธอยู่ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ้อนอยู่ที่จะ

¹ ดู วิสฺสุทฺธิ.3/214-5

² วิสฺสุทฺธิ.3/247; ม.อ.2/151; วิภงฺก.อ.63; และคูปะระกอบที่ วินย.ฎีกา 4/79-80; วิสฺสุทฺธิ.ฎีกา 3/480

มาแทรกแซงบงการหรือแม้แต่ขวางขึ้นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และตัวตนต่างหากเช่นนั้น มีไม่ได้ เพราะถ้ามี ก็ไม่อาจมีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่จะกลีบกลายเป็นว่าต้องเป็นไปตามความบังคับบงการของตัวตนนั้น อีกอย่างหนึ่ง กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น มีความสำเร็จเสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีตัวการอย่างอื่น ที่จะเข้ามาแทรกแซงสั่งการอีกได้

มีความหมายอีก 2 อย่าง ซึ่งแม้จะรวมอยู่ในความหมาย 4 ข้อต้นแล้ว แต่เห็นว่ามีสำคัญเป็นพิเศษควรนับเป็นข้อต่างหากไว้ เพราะเป็นลักษณะของความเป็นกระบวนการ อันจะเห็นเด่นชัดเมื่อวิเคราะห์กระบวนการออกไป จึงขอนำมาเพิ่มต่อไว้ด้วย คือ

5. สุตฺตสงฺขารปฺปยุชฺโธหรือสุตฺตธมฺมปฺปยุชฺโธ เพราะเป็นกองแห่งสังขารทั้งหลายล้วน ๆ หรือเป็นกองแห่งธรรมทั้งหลาย (รูปธรรมและ/หรือนามธรรม) ล้วน ๆ หรือ อภิสมากรรม เพราะเป็นการประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่าง ๆ คือเกิดจากส่วนประกอบย่อย ๆ ทั้งหมดมาประชุมหรือประมวลกันขึ้น ไม่เป็นตัวตนขึ้นอันที่สมบูรณ์ในตัว ที่จะยังยืนคงตัวอยู่ได้ ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนที่แท้จริงนอกเหนือจากส่วนประกอบเหล่านั้น (ความหมายข้อนี้เน้นอยู่แล้วในความหมายข้อที่ 1. ข้างต้น)
6. ยถาปฺปจุยฺยปวตฺติโธ เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ องค์ประกอบทั้งหลายที่ประมวลหรือประชุมกันเข้านั้น ต่างสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน เรียกรวม ๆ ว่า กระบวนการนั้นเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร และไม่อาจมีตัวตน ไม่ว่าจะเป็นตัวแกนภายใน หรือตัวการภายนอก ที่จะขวางขึ้นหรือบงการบังคับมันได้ (ความหมายข้อนี้ แทรกอยู่ทั่วไปในความหมายทั้ง 4 ข้อข้างต้น โดยเฉพาะข้อที่ 3. และ 4.)

รวมความก็คือ สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง ตามธรรมดา เหตุปัจจัยมี (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) มันก็เกิด (เป็นอย่างนั้น) เหตุปัจจัย (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) หหมด มันก็ดับ (จากสภาพอย่างนั้น) มันหาพึ่งเสียงเราอ่อนวอนขอร้องหรือปรารถนาไม่ มันไม่เป็นตัว เป็นอะไร ๆ (อย่างที่ว่ากัน) หรือเป็นของใครทั้งนั้น

ความหมายของอนัตตาเท่าที่กล่าวมานี้ เน้นในแง่ที่เป็นลักษณะของสังขารหรือสังขตธรรม แต่ความเป็นอนัตตาของอสังขตธรรมคือนิพพาน ยังมีข้อที่พึงทำความเข้าใจเพิ่มเติมอีก ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

จุดสำคัญที่มีความเข้าใจไขว่เขวและหลงผิดกันมาก ก็คือความรู้สึกว่า มีตัวผู้คิด ต่างหากจากความคิด (= ผู้คิดความคิด) มีผู้จงใจหรือเจตนา ต่างหากจากเจตนา มีผู้เสพเสวยเวทนา ต่างหากจากเวทนา ตลอดจนมีตัวผู้ทำกรรม ต่างหากจากกรรมหรือต่างหากจากการกระทำ แม้แต่นักปราชญ์ใหญ่ ๆ มากมาย ก็พากันติดอยู่กับดักของความหลงผิดอันนี้ จึงไม่สามารถเข้าถึงความจริงที่ล้วน ๆ บริสุทธิ์ปราศจากการเคลือบคลุมของความรู้สึกที่เป็นอัตตวิสัย ดังเช่น นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสผู้มีชื่อเสียงมากท่านหนึ่ง พิจารณา

ใคร่ตรองเป็นนักหนาเกี่ยวกับความสงสัย ครุ่นคิดไปมาแล้วก็ลงข้อสรุปว่า “ฉันคิด เพราะฉะนั้นฉันจึงมี”¹ ความรู้สึกในตัวตน คืออัตตาหรืออาตมันที่แยกออกมาอย่างนี้ เป็นความรู้สึกสามัญของปุถุชนโดยทั่วไป เป็นความรู้สึกที่นึกน่าสมจริงและคล้ายจะสมเหตุสมผลโดยสามัญสำนึก แต่เมื่อสืบสาวลึกลงไปให้ตลอดสาย จะมีความขัดแย้งในตัวเอง คำถามทำนองนี้ได้มีผู้ยกขึ้นทูลถามพระพุทธเจ้ามาแล้วตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เช่นว่า “ใครหนอผัสสะ (ใครรับรู้)? ใครเสวยเวทนา? ใครอยาก? ใครยึด?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คำถามเช่นนั้นใช้ไม่ได้ เป็นคำถามที่ตั้งขึ้นตามความรู้สึก ไม่สอดคล้องกับสภาวะ เข้ากับสภาพความเป็นจริงที่แท้ไม่ได้ ถ้าจะให้ถูก ต้องถามว่า อะไรเป็นปัจจัยให้มีการรับรู้? อะไรเป็นปัจจัยให้มีเวทนา? อะไรเป็นปัจจัยให้มีการอยาก การยึด?² อธิบายว่า การคิดก็ดี ความจงใจเจตนาที่ดี การอยากการปรารถนาที่ดี การเสวยเวทณาก็ดี เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม ฉันทิ ความรู้สึกถึงตัวผู้คิด หรือตัวผู้เจตนาเป็นต้น ก็เป็นองค์ประกอบอยู่ในกระบวนการธรรมนั้นฉันทิ และองค์ประกอบเหล่านั้นก็สัมพันธ์โดยอาการเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบทอดต่อกัน มีแต่การคิดและความรู้สึกถึงตัวผู้คิด (คือความหลงผิดว่ามีตัวผู้คิด ไม่ใช่มีตัวผู้คิดเอง) เป็นต้น ที่เกิดสืบต่อกันอยู่ในกระบวนการธรรมเดียวกัน ว่าที่จริงความรู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เป็นอาการคิดอย่างหนึ่ง พุดอย่างง่าย ๆ ว่าเป็นขณะหนึ่งในกระบวนการคิด การที่เกิดความหลงผิด (คิดผิด) รู้สึกว่ามีตัวผู้คิด ก็เพราะไม่รู้จักแยกองค์ประกอบต่าง ๆ ที่สัมพันธ์สืบต่อกันอยู่ในกระบวนการ และไม่สามารถกำหนดแยกความเป็นไปแต่ละขณะ ๆ ในขณะกำลังคิด ย่อมไม่มีความรู้สึกถึงตัวผู้คิด และในขณะกำลังรู้สึกถึงตัวผู้คิด ก็ไม่มีการคิด กล่าวคือ ในขณะกำลังคิดเรื่องที่พิจารณา ย่อมไม่มีการคิดถึงตัวผู้คิด และในขณะกำลังคิดถึงตัวผู้คิด ก็ย่อมไม่มีการคิดเรื่องที่กำลังพิจารณา แท้จริงแล้ว การคิดเรื่องก็ดี ความรู้สึกถึงตัวผู้คิดหรือความคิดว่ามีตัวผู้คิดก็ดี ต่างก็เป็นความคิดต่างขณะกันที่อยู่ในกระบวนการเดียวกัน ส่วนตัวผู้คิดก็เป็นเพียงความคิดปรุงแต่งที่กลับมาเป็นอารมณ์ (ส่วนประกอบอย่างหนึ่ง) ของความคิดอีกขณะหนึ่งเท่านั้นเอง

ความเข้าใจเขวหรือหลงผิดที่กล่าวมานี้ เกิดจากการพิจารณาโดยไม่แยกคาย (อโยนิโสมนสิการ) เข้าหลักทิวฐิ 6 อย่างใดอย่างหนึ่ง ในพุทธพจน์ที่ว่า

“เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการโดยไม่แยกคายอย่างนี้ ทิวฐิอย่างใดอย่างหนึ่งในทิวฐิ 6 อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือ เขาย่อมเกิดทิวฐิ(ยึดถือ)เอาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีอัตตา, ... เราไม่มีอัตตา, ... เรากำหนดรู้อัตตาค้วยัตตา, ... เรากำหนดรู้สภาวะที่มีใช่อัตตาค้วยัตตา, ... เรากำหนดรู้อัตตาค้วยสภาวะที่มีใช่อัตตา, หรือมิฉะนั้น ก็จะมีทิวฐิทั้งนี้ว่า อัตตาของเรานี้แหละที่เป็นตัวบังการ เป็นผู้เสวย ประสพวิบากแห่งกรรมที่ดีและชั่ว ณ ที่นั้น ๆ”³

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวม เป็นตัวตนสมมติที่ซ่อนอยู่ลอย ๆ ไม่มีความสัมพันธ์หรือมีผลกระทบกระเทือนต่อกระบวนการเลย นอกจากโดยความยึดถืออันนั้น ขอยายความเสริมเข้าอีกว่า ถึง

¹ "Cogito, ergo sum" (วาตะของ René Descartes, 1596-1650)

² ส.น.16/33-36/16-17 (ดู หนังสือนี้ หน้า 134)

³ ม.ม.12/12/14

แม้ตัวตนจะไม่มีอยู่จริงก็ตาม แต่ความยึดถือในตัวตนนั้นก็ก่อให้เกิดปัญหาได้ เพราะความยึดถือนั้นเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในกระบวนการธรรม เมื่อเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งมันก็เป็นปัจจัยแก่องค์ประกอบอย่างอื่น และทำให้เกิดผลกระทบแก่กระบวนการได้ แต่มันเป็นปัจจัยฝ่ายอกุศลคือไม่เกื้อกูล เพราะเกิดจากอวิชชาความไม่รู้ตามเป็นจริง และเกิดขึ้นโดยอาการแทรกแซงเข้ามาขวางขึ้น กระแส คือ ทั้งที่ไม่แก้ไขเหตุปัจจัย ก็จะไม่ยอมให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงก่อให้เกิดผลทางร้าย ในด้านหนึ่ง ก็ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในกระบวนการ จนออกผลเป็นความรู้สึกบีบคั้นที่เรียกว่าทุกข์เวทนา ดังนั้น ผู้ไม่รู้เท่าทันตามเป็นจริง หลงยึดติดในสมมติ ถือมั่นตัวตนที่สมมติขึ้นเป็นจริงจัง ก็จะถูกความยึดติดถือมั่นนั้นแหละบีบคั้นกระทบกระแทกเอา ทำให้ได้รับความรู้สึกทุกข์เป็นอันมาก ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่ยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ก็มองเห็นแต่กระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เขาสมมติเรียกขานกระบวนการนั้นกันอย่างไร ก็รู้เข้าใจเรียกขานไปตามนั้น แต่เมื่อต้องการอย่างไรก็แก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย ไม่หลงให้ความอยากความยึดมาเป็นเครื่องบีบคั้นตัว ก็ไม่ต้องได้รับความทุกข์จากความยึดติดถือมั่นนั้น เรียกว่า รู้จักใช้สมมติให้เป็นประโยชน์ และไม่ต้องประสบโทษจากความยึดติดในสมมติ อีกด้านหนึ่ง ความยึดถือในตัวตนจะก่อผลทางร้าย หนุนให้เกิดองค์ประกอบฝ่ายอกุศลที่เรียกว่า กิเลสขึ้นในกระบวนการตามติดมาอีกหลายอย่าง โดยเฉพาะ *ตัณหา* คือความเห็นแก่ตัว ทะยานอยากแส่หาเครื่องบำรุงบำเรอปรนเปรอตน *มานะ* คือความถือตัว สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ ไม่แสวงอำนาจมาเชิดชูตน และ *ภวัฏฐิ* คือ ความยึดติดในความเห็นของตน ถือรั้นเอาความเห็นของตนเป็นความจริง หรือถือมั่นให้ความจริงจะต้องเป็นอย่างที่ตนเห็น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยก่อให้เกิดความบีบคั้นขัดแย้งขยายเพิ่มพูนและกว้างขวางออกไปทั้งภายในและภายนอก ผู้ไม่รู้เท่าทันสมมติ หลงยึดติดถือมั่นตัวตนเป็นจริงจัง จะปล่อยให้กิเลสเหล่านี้เป็นตัวบงการบัญชาการดำเนินชีวิตและพฤติกรรมของตน ทำให้ความทุกข์แพร่หลายและเพิ่มทวีทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง ส่วนผู้รู้เท่าทันสมมติ ไม่หลงยึดติดถือมั่นในตัวตนนั้น ย่อมปลอดพ้นจากอำนาจบงการของกิเลสเหล่านี้ ไม่ยึดถือด้วยความหลงว่า นี่ของฉัน ฉันเป็นนี่ นี่เป็นตัวของฉัน ครองชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ที่รู้เท่าทันสมมติและให้ทำการตามเหตุปัจจัย เป็นฐานที่ตั้งและที่แผ่ขยายแห่งความปลอดภัยไร้ทุกข์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น

ความหลงผิดอีกอย่างหนึ่งที่มักชักพาคคนให้เข้าไปติด ก็คือ การแล่นจากสุดโต่งแห่งความคิดเห็นด้านหนึ่งไปยังสุดโต่งอีกด้านหนึ่ง กล่าวคือ คนพวกหนึ่งยึดติดถือมั่นในตัวตนว่าเป็นของจริงแท้คงที่ถาวร สัตว์บุคคล เป็นตัวตนอย่างนั้น ซึ่งมีจริง มีใช้สิ่งสมมติ สัตว์ บุคคล มีตัวจริงตัวแท้ที่ยั่งยืนคงอยู่ตลอดไป ไม่ว่าคนจะตาย ชีวิตจะสิ้นสุด ตัวสัตว์ ตัวบุคคล ตัวตน ดวงชีวะ อาตมัน หรืออัตตา (soul) นี้ ก็จะต้องอยู่อย่างเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่สูญสลายไปด้วย บ้างก็ว่าอัตตาดำเนินไปเวียนว่ายตายเกิด บ้างก็ว่าอัตตาดำเนินรออยู่เพื่อไปสู่สุคติหรือสวรรค์นิรันดร์สุดแต่คำตัดสินของเทพสูงสุด ความเห็นของคนพวกนี้เรียกว่า *สัสสตทิฏฐิ* หรือ *สัสสตวาท* แปลว่า ความเห็นว่าเที่ยง คือเห็นว่า สัตว์บุคคลตัวตนหรืออัตตาเที่ยงแท้ยั่งยืนตลอดไป ส่วนคนอีกพวกหนึ่งก็เห็นว่ามิตัวตนเช่นนั้นอยู่ คือยึดถือสัตว์ บุคคล เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่สัตว์ บุคคลนั้น

ไม่เที่ยงแท้ถาวร สูญสลายไปได้ เมื่อคนตาย ชีวิตจบสิ้น สัตว์บุคคล ก็ขาดสูญ ตัวตนก็หมดไป ความเห็นของคนพวกนี้ เรียกว่า *อุจเฉททิฏฐิ* หรือ *อุจเฉทวาท* แปลว่า ความเห็นว่าขาดสูญ คือเห็นว่าสัตว์บุคคล ตัวตนหรืออัตตาไม่เที่ยงแท้ถาวร ดำรงอยู่ชั่วคราวแล้วก็สูญสิ้นไป แม้แต่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา ถ้าเข้าใจไม่ชัดเจนถ่องแท้ ก็อาจตกไปในทิฏฐิ 2 อย่างนี้ได้อย่างหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ศึกษาหลักกรรมในแง่สังสารวัฏ (เวียนตายเวียนเกิด) ถ้าเข้าใจพลาดก็อาจกลายเป็นสัสสตทิฏฐิ คือเห็นว่าเที่ยง ผู้ที่ศึกษาหลักอนัตตา ถ้าเข้าใจพลาด ก็อาจกลายเป็นอุจเฉททิฏฐิ คือเห็นว่าขาดสูญ จุดพลาดที่เหมือนกันของทิฏฐิสุดโต่งทั้งสองอย่าง ก็คือ ความเห็นว่า หรือยึดถือว่า มีสัตว์ บุคคลที่เป็นตัวแท้ตัวจริง แต่พวกหนึ่งยึดถือว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนนั้นคงตัวอยู่ยั่งยืนตลอดไป ส่วนอีกพวกหนึ่งเห็นไปว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนที่มีอยู่นั้นมาถึงจุดหนึ่งตอนหนึ่ง โดยเฉพาะเมื่อกายแตกสลาย ชีวิตนี้สิ้นสุด สัตว์ บุคคล ตัวตน หรืออัตตา ก็ถูกตัดขาดสูญสิ้นไปด้วย นอกจากนี้ ยังมีอีกพวกหนึ่งที่เห็นเลยเถิดไปอีกทางหนึ่งว่า ความไม่มีตัวตนก็คือ ไม่มีอะไรเลย ความไม่มีสัตว์ บุคคล ก็คือไม่มีผู้รับผล เมื่อไม่มีใครรับผล การกระทำใด ๆ ก็ไม่มีผล ทำก็ไม่เป็นอันทำ ไม่มีความรับผิดชอบต่อกรรม หรือพูดง่าย ๆ ว่ากรรมไม่มีนั่นเอง ความเห็นและความยึดถือแบบนี้ ถ้าแยกละเอียดออกไปก็มี 3 ทิฏฐิ คือ พวกหนึ่งเห็นว่าทำก็ไม่เป็นอันทำ หรือว่าการกระทำไม่มีผล เรียกชื่อว่า *อภิริยทิฏฐิ* หรือ *อภิริยวาท* พวกหนึ่งเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอย สุดแต่ความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัย พูดง่าย ๆ ว่าเห็นว่าไม่มีเหตุ เรียกชื่อว่า *อเหตุกทิฏฐิ* หรือ *อเหตุกวาท* และพวกหนึ่งเห็นว่า หรือถือว่า ไม่มีอะไรเลย ไม่มีสภาวะที่จะกำหนดเอาเป็นหลักเป็นสาระได้ เรียกชื่อว่า *นัตถิกทิฏฐิ* หรือ *นัตถิกวาท*

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นกระบวนการธรรม เกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ ประมวลกันขึ้น และเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ย่อมไม่มีทั้งตัวตนที่จะเที่ยงแท้ยั่งยืน และทั้งตัวตนที่จะดับสิ้นขาดสูญ คือ แม้แต่ในขณะที่เป็นอยู่นี้ ก็ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนอยู่แล้ว จะเอาตัวตนที่โหนมายั่งยืน จะเอาตัวตนที่โหนมาขาดสูญ เป็นอันปฏิเสธทั้งสัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ, ในเมื่อกระบวนการธรรมดำเนินไปอยู่ โดยองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย จะว่าไม่มีอะไรได้อย่างไร และจะว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างเลื่อนลอยตามความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัยได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธทั้งนัตถิกทิฏฐิและอเหตุกทิฏฐิ, ในเมื่อกระบวนการธรรมดำเนินไปตามเหตุปัจจัย แปรเปลี่ยนเป็นไปตามเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนการนั้น การกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นเหตุอยู่ในกระบวนการนั้น จึงย่อมจะต้องมีผล ไม่มีทางสูญเปล่า และเป็นการมีผลโดยไม่ต้องมีผู้รับผล คือผลเกิดขึ้นในกระบวนการเอง (เช่น สุขเวทนา ทุกขเวทนา และความแปรเปลี่ยนหรือเสริมย้าคุณสมบัติของจิตใจหรือบุคลิกภาพ เป็นต้น จะเรียกอย่างกึ่งสมมติก็ว่ากระบวนการนั้นแหละเป็นผู้รับผล) ซึ่งเป็นการเกิดผลที่แน่นอนยิ่งกว่าการมีตัวตนเป็นผู้รับผลเสียอีก (เพราะถ้ามีตัวตนที่เที่ยงแท้คงตัว ตัวตนนั้นอาจปฏิเสธไม่ยอมรับผลก็ได้) ในเมื่อความเป็นไปตามเหตุปัจจัยมีอยู่ เหตุและผลเกิดขึ้นในกระบวนการ กระบวนการก็แปรเปลี่ยนไป จะว่าทำไม่เป็นอันทำ หรือการกระทำไม่มีผลได้อย่างไร เป็นอันปฏิเสธอภิริยทิฏฐิ หรืออภิริยวาท

ข้อความต่อไปนี้ จากคัมภีร์วิสุทธิธรรมรค อาจช่วยเสริมความที่กล่าวมาข้างต้นนี้ได้ จึงขอยกคำแปลมาแสดงไว้ ณ ที่นี้

“ว่าโดยความจริงแท้ (สัจจะ) ในโลกนี้มีแต่นามและรูป (นามธรรมและรูปธรรม) ก็แต่ ในนามและรูปนั้น สัตว์หรือคน ก็หาไม่มี นามและรูปนี้ว่างเปล่า ถูก (ปัจจัย) ประชุมขึ้น เหมือนกังเครื่องยนต์ เป็นกองแห่งทุกข์ (สิ่งไม่คงตัว) เช่นกับหญ้าและฟืน”¹

“ทุกข์นั้นแหละมีอยู่ แต่ผู้ทุกข์หาไม่มี, การกระทำมีอยู่ แต่ผู้ทำไม่มี, นิพพานมีอยู่ แต่คนผู้นิพพานไม่มี, ทางก็มีอยู่ แต่ผู้เดินทางไม่มี”²

“ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้สอยผลก็ไม่มี มีแต่กรรมทั้งหลายล้วนๆ เป็นไป (กระบวนการธรรม), อย่างนี้เป็นความเห็นที่ถูกต้อง เมื่อกรรมและวิบาก (ผลของกรรม) พร้อมทั้งเหตุ เป็นไปอยู่อย่างนี้ คั่น ปลายก็ไม่ใช่ที่รู้ได้ เหมือนกังก่อนหรือหลังแห่งเมล็ดพืชกับต้นไม้เป็นต้น แม้ในอนาคต เมื่อสังสาระยังมีอยู่ ก็ยังมองไม่เห็นการที่จะไม่เป็นไป (ของกรรมและวิบาก)”

“พวกเกียรติย์ ไม่รู้ความข้อนี้ จึงไม่เป็นอิสระ (อสยวสี=ไม่มีอำนาจในตน หรือไม่เป็นตัวของตนเอง) ต้องขึ้นต่อผู้อื่นด้วยการยึดถือผิด) ยึดเอาสัจตัญญา (ความสำคัญหมายว่าเป็นสัตว์บุคคล) แล้ว มีความเห็นไปว่า เทียงแท้ยั่งยืน (เป็นสัสตตะ) บ้าง ว่าชาคตัญญา (เป็นอุจเจตนะ) บ้าง พวกนี้ถือทิฏฐิ 62 อย่าง ชักแย้งกันและกัน, พวกเขาถูกมัดด้วยเครื่องพันธนาการคือทิฏฐิ ถูกกระแสน้ำพาพาไป, เมื่อปล่อยลอยไปตามกระแสน้ำ ก็พ้นจากทุกข์ไม่ได้ ส่วนภิกษุพุทธสาวก รู้กระจ่างความที่วามอย่างนี้ ย่อมเข้าใจปรับปรุง (ทางตลอด) ถึงปัจจัยที่ลึกซึ่งละเอียดและว่าง

“กรรมไม่มีในวิบาก วิบากก็ไม่มีในกรรม ทั้งสองอย่างว่างจากกันและกัน, แต่ปราศจากกรรม ผลก็ไม่มี เหมือนกังว่า ไฟมิใช่อยู่ในแสงแดด มิใช่อยู่ในแว่นแก้ว (อย่างเลนส์นูน) มิใช่อยู่ในมูลโคแห้ง (ที่ใช่เป็นเชื้อเพลิง) แต่ก็มีไฟอยู่ภายนอกจากวัตถุทั้งสามนั้น หากเกิดจากการประกอบพร้อมเข้าด้วยกัน ฉะนั้น, วิบากก็หาไม่ได้ที่ภายในกรรม แต่ภายนอกกรรมก็หาไม่ได้ ส่วนกรรมเล่าก็ไม่มีในวิบากนั้น กรรมว่างจากผล ผลก็ไม่มีในกรรม แต่ผลก็อาศัยกรรมนั้นแหละเกิดขึ้นจากกรรมนั้น ฉะนั้น แท้จริง ในกระบวนการแห่งสังสาระนี้ เทพก็ตาม พรหมก็ตาม ผู้สร้างสังสาระ หาไม่มี มีแต่กรรมทั้งหลายล้วนๆ เป็นไป ด้วยอาศัยการประชุมพร้อมแห่งเหตุเป็นปัจจัย”³

“ธรรมชาตินี้ มีเหตุ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง คลอนแคลน เป็นของชั่วคราว ไม่ยั่งยืน. ธรรมทั้งหลาย ก็เกิดจากธรรมทั้งหลาย โดยเป็นเหตุกัน, ในกระบวนการความเป็นไปนี้ จึงไม่มีทั้งตัวตน (อัตตา) ไม่มีทั้งตัวอื่น

“ธรรมทั้งหลายยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น โดยความประกอบพร้อมแห่งเหตุเป็นปัจจัย, พระพุทธ

¹ วิสุทธิ.3/216

² วิสุทธิ.3/101

³ วิสุทธิ.3/226-7

เจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อความคับแค้นทั้งหลาย. เมื่อเหตุทั้งหลายระงับไป วงจร (วัฏฏะ) ชาก ก็ไม่หมุนต่อไป, ชีวิตประเสริฐ (เบรมหจรรย) ย่อมมีเพื่อการทำความจบสิ้นทุกข์อย่างนี้. เมื่อหาควัสถ์ไว้ได้ จึงไม่มีทั้งชาคสุญ ไม่มี เทียงแท้ยังยืน”¹

กล่าวโดยสรุป หลักอนัตตาช่วยให้เกิดความกระจ่างแจ้ง ซึ่งเป็นเรื่องยืนยันและมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับหลักการต่อไปนี้ คือ

- ก. ปฏิเสธทั้งลัทธิที่ถือว่าเที่ยง (สัสตวาท) และลัทธิที่ถือว่าชาคสุญ (อุจเจทวาท)
- ข. ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่ามีเทพสูงสุดผู้สร้างสรรพคันธ์นาลโลก กำหนดโชคชะตาชีวิตของมนุษย์ (อิศวร-นิรมิตวาท)
- ค. เป็นเครื่องสนับสนุนหลักกรรมตามความหมายของพุทธธรรม พร้อมกันนั้นก็ปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าการกระทำไม่มีผล ทำไม่เป็นอันทำ (อกริยวาท) ปฏิเสธลัทธิกรรมเก่า (ปุพเพกตวาท เช่น ลัทธินิครนถ์) ปฏิเสธลัทธิกรรมแบบมีอาตมัน หรือลัทธิกรรมแบบมีวรรณะ (เช่น ลัทธิฮินดู) ปฏิเสธลัทธิเสียโชคที่ถือว่า ทุกอย่างเป็นไปอย่างเลื่อนลอยสุดแต่ความบังเอิญ ไม่มีเหตุปัจจัย (อเหตุวาท) และปฏิเสธลัทธิที่ถือว่าไม่มีอะไรเลย (นัตถิกวาท)
- ง. แสดงลักษณะแห่งบรมธรรม (ธรรมสูงสุด คือจุดหมายสุดท้าย) ของพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจากจุดหมายของลัทธิศาสนาจำพวกอาตมวาท (ลัทธิที่ถือว่ามีอาตมันหรืออัตตา เช่น ศาสนาฮินดู เป็นต้น)

ลักษณะทั้งสาม คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่ได้บรรยายมานี้ เป็นภาวะที่สัมพันธ์เนื่องอยู่ด้วยกัน เป็นอาการสามด้านหรือสามอย่างของเรื่องเดียวกัน เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสบ่อย ๆ ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ยถา จิตฺ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทณฺตตฺตา)” และมักมีข้อความที่ตรัสต่อไปอีกด้วยว่า “สิ่งใดเป็นอนัตตา, สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่เป็นตัวตนของเรา”² หรือที่ตรัสในรูปคำถามคำตอบในที่หลายแห่งว่า “รูป ฯลฯ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?” เมื่อได้รับคำกราบทูลตอบว่าไม่เที่ยง ก็ตรัสต่อไปว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?” เมื่อได้รับคำกราบทูลตอบว่า เป็นทุกข์ ก็ตรัสต่อไปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความปรวนแปรไปได้เป็นธรรมดา, ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นตัวตนของเรา?”³

ความเนื่องอยู่ด้วยกัน ความสัมพันธ์สืบต่อกัน ความเป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กัน ของลักษณะทั้งสามนี้ อาจกล่าวให้สั้นที่สุดได้ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ ประมวลกันเข้า องค์ประกอบเหล่านั้นสัมพันธ์กันโดยอาการที่ต่างก็เกิดขึ้นตั้งอยู่แล้วดับสลาย เป็นปัจจัย

¹ วิสุทธิ. ฎีกา 3/383

² เช่น ส.สพ. 18/1/1

³ เช่น ส.บ. 17/128/83

ส่งต่อสืบทอดกัน ผ่านแปรเรื่อยไป รวมเรียกว่าเป็นกระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในสภาพนี้

- 1) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายเกิดสลาย ๆ องค์ประกอบทุกอย่าง หรือกระบวนการทั้งหมด *ไม่คงที่=อนิจตา*
- 2) ภาวะที่องค์ประกอบทั้งหลายหรือกระบวนการทั้งหมดถูกบีบคั้นด้วยการเกิดสลาย ๆ ต้องผันแปรไป ทนอยู่ในสภาพเดิมมิได้ *ไม่คงตัว=ทุกขตา*
- 3) ภาวะที่เกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ไม่มีตัวแกนถาวรที่จะบงการ ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย *ไม่เป็นตัว=อนัตตตา*

ถ้ามองคุณลักษณะทั้งสามอย่างนี้พร้อมไปด้วยกัน ก็จะมองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่สมมติเรียกเป็นตัวตนอันหนึ่ง ๆ นั้น เป็นที่รวมขององค์ประกอบต่าง ๆ มากมาย ที่มาแออัดยัดเยียดกันอยู่ และองค์ประกอบเหล่านั้นทุกอย่างล้วนแต่กำลังเกิดดับแตกสลายไม่คงที่ และต่างก็จะแยกพรากกระจัดกระจายกันออกไป เต็มไปด้วยความบีบคั้นกดดันขัดแย้งกัน อันทำให้ผันแปรสภาพไป ไม่คงตัว ต้องอาศัยความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย เป็นเครื่องควบคุมความเป็นไปให้คงรูปเป็นกระแสเป็นกระบวนการอันหนึ่งอยู่ ไม่เป็นตัวใด ๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอันใดไม่เที่ยง อันนั้นย่อมเป็นทุกข์ อันใดเป็นทุกข์ อันนั้นย่อมเป็นอนัตตา ก็จริง แต่อันใดเป็นอนัตตา อันนั้นไม่จำเป็นต้องไม่เที่ยง ไม่จำเป็นต้องเป็นทุกข์เสมอไป กล่าวคือ สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงนั้นย่อมเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา แต่ธรรมทั้งปวงคือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือทั้งสังขารและวิสังขาร แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็ไม่จำเป็นจะต้องไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เสมอไป หมายความว่า อสังขตธรรมหรือวิสังขาร (คือนิพพาน) แม้จะเป็นอนัตตา แต่ก็พ้นจากความไม่เที่ยงและพ้นจากความเป็นทุกข์ โดยนัยนี้ คำอธิบายเกี่ยวกับลักษณะทั้งสามเท่าที่แสดงมาแล้ว ซึ่งมีความหมายเนื่องเป็นอันเดียวกัน เป็นต่างด้านของเรื่องเดียวกัน จึงมุ่งสำหรับสังขารหรือสังขตธรรมเป็นสำคัญ ส่วนความเป็นอนัตตาของวิสังขารหรืออสังขตธรรม ยังเป็นเรื่องที่จะต้องหาความกระจ่างแจ้งกันต่อไปอีก

4. อัตตา-อนัตตา และอัตตา-นิรัตตา

ในสุตตนิบาต มีพุทธพจน์หลายแห่งตรัสถึงพระอรหันต์ คือผู้บรรลุลุคตหมายแห่งชีวิตประเสริฐแล้ว หรือท่านผู้ปฏิบัติถูกต้องแล้วว่า เป็นผู้ที่ไม่¹มีทั้งอัตตาและนิรัตตา หรือทั้ง อตต¹ และ นิรัตต¹ แปลเป็นไทยง่าย ๆ ว่า ไม่มีทั้งอัตตาและไร้อัตตา หรือ ไม่มีทั้งตัวตนและไร้อัตตา คัมภีร์มหานิทเทสอธิบาย “อตตา” หรือ “อตต¹” ว่าได้แก่ อัตตทกฺกิริยา คือความเห็นว่าเป็นตัวตน หรือสัสสตทกฺกิริยา คือความเห็นว่ามีตัวตนที่

¹ พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐเป็น อตฺตา และ นิรัตต¹ บ้าง เป็น อตฺต¹ และ นิรัตต¹ บ้าง ดู ขุ.สุ.25/410/488; 417/501; 421/514 และคูประกอบ 25/411/489; 412/491; 435/545) แต่ฉบับอื่น ๆ เท่าที่พบเป็น อตฺตา และ นิรัตตา ทั้งนี้

เที่ยงแท้ยังยืนคงอยู่ตลอดไป และ “นิรตฺตา” หรือ “นิรุตฺต” ว่าได้แก่อกุจเฉททวิฏฐิ คือ ความเห็นว่า (ตัวตน) ชาติสญฺญ อีกนัยหนึ่งอธิบาย “อุตฺตา” หรือ “อุตฺต” ว่าได้แก่ สิ่งที่ยึดไว้หรือสิ่งที่ยึดถือ และ “นิรุตฺตา” หรือ “นิรุตฺต” ว่าได้แก่ สิ่งที่จะต้องละหรือปล่อย ถือเอาใจความว่า พระอรหันต์ ท่านผู้ปฏิบัติถูกต้อง หรือท่านผู้มีปัญญาเข้าใจถูกต้องแล้ว ย่อมไม่มีทั้งความยึดถือตัวตนและทั้งความยึดถือว่าไม่มีตัวตน (ตัวตนชาติสญฺญ) ไม่มีทั้งสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ และทั้งสิ่งที่ต้องละต้องปล่อยหรือต้องสลัดทิ้ง คัมภีร์มหานิทเทสอธิบายต่อไปอีกว่า ผู้ใดมีสิ่งที่ยึดถือไว้ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ต้องปล่อยละ ผู้ใดมีสิ่งที่ต้องปล่อยละ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ยึดถือไว้ พระอรหันต์ล่วงพ้นการยึดถือและการปล่อยละไปแล้ว¹ ความเข้าใจในพุทธพจน์และอรรถาธิบายข้างต้นนี้จะช่วยให้เข้าใจความหมายของหลักอนัตตาคาครอบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ธรรมดาว่า ปุถุชนย่อมมีความยึดถือในตัวตนอย่างเหนียวแน่น อย่างหยาบ ๆ ก็ถือเอารูป คือร่างกายเป็นตัวตน เมื่อคิดลึกซึ้งลงไป เห็นว่าร่างกายเป็นตัวตนไม่ได้ เพราะมีความเปลี่ยนแปลงให้เห็นได้อย่างชัด ๆ ไฉน ๆ ก็เลื่อนไปยึดเอาจิตหรือคุณสมบัติบางอย่างของจิต เช่น ความรู้สึก ความจำ ปัญญา การรับรู้ เป็นต้น ว่าเป็นตัวตน ถ้าใช้ศัพท์ทางธรรมก็ว่า ยึดเอาขันธไฉนขันธหนึ่งเป็นอัตตา บางทีก็ยึดถือรวม ๆ คลุม ๆ ทั้งกายและใจ คือขันธ 5 ทั้งหมดว่าเป็นตัวตน บ้างคิดแยกย่อยลึกซึ้งต่อไปอีกว่าทั้งกายและใจ หรือขันธหมดทั้ง 5 เป็นตัวตนไม่ได้ แต่มีตัวตนอยู่ต่างหาก เป็นอัตตาหรืออาตมันตัวแท้ตัวจริงเป็นแก่นเป็นแกนของชีวิตซ่อนอยู่ภายในขันธ 5 หรืออยู่นอกเหนือจากขันธ 5 แต่เป็นตัวครอบครองควบคุมอยู่อีกชั้นหนึ่ง เจ้าลัทธิและนักปราชญ์เจ้าปัญญาผู้สามารถทั้งหลายพากันคิดค้นเรื่องตัวตนนี้โดยโยงเข้ากับการค้นหาสภาวะแท้ที่มีอยู่จริงในขั้นสุดท้าย หรือตัวสัจธรรม หรือบรมธรรม บางท่านก็ประกาศว่าตนได้เข้าถึงสภาวะที่แท้จริงนั้นแล้ว อันเป็นตัวแท้ตัวจริง เป็นอัตตาหรืออาตมันสูงสุด อย่างที่ปัญญุดิเรียกว่า ปรมัตถมันบ้าง พรหมมันบ้าง พระผู้เป็นเจ้าบ้าง ต้องยอมรับว่าเจ้าลัทธิและนักปราชญ์เหล่านั้นเป็นเจ้าความคิดอย่างสูง มีความรู้ความสามารถมาก อย่างที่ท่านเรียกว่าเป็นสมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเป็นเจ้าทฤษฎีชั้นพรหม และสภาวะที่ท่านเหล่านั้นกล่าวถึงก็ประณีตลึกซึ้งอย่างยิ่ง แต่ตราบดีที่สภาวะนั้นยังมีความเป็นตัวตนติดอยู่ หรือยังเป็นเรื่องของตัวตน ก็พึงทราบว่ายังไม่ใช่สภาวะที่จริงแท้ ไม่ใช่ปรมัตถธรรม ไม่ใช่บรมธรรม เพราะยังถูกเคลือบคลุม และยังพัวพันด้วยความยึดถือ

สภาวะจริงแท้ที่มีอยู่ มิใช่เป็นความสูญสิ้นไม่มีอะไรเลย แต่ก็มิใช่เป็นสภาวะที่จะเข้าถึงหรือประจักษ์ได้ด้วยความรู้ที่ถูกกั้นบังให้พราวมิวหรือริบือนโดยภาพเก่า ๆ ที่ผิดพลาด และด้วยจิตที่ถูกจุดรั้งไว้ด้วยความยึดติดในภาพเก่าที่ผิดพลาดนั้น การที่ สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจำนวนมากไม่สามารถรู้แจ้งแทงตลอดถึงสภาวะแท้จริงขั้นสุดท้าย ก็เพราะว่า แม้ว่าสมณพราหมณ์หรือเจ้าลัทธิเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นจะรู้ชัดแล้วว่า ตัวตนระดับกายใจชนิดที่เคยยึดถือมาก่อนไม่ใช่เป็นสภาวะที่จริงแท้และไม่ยอมรับแม้กระทั่งขันธ 5 แต่ท่านเหล่านั้นก็ยังนำเอาเรื่องราวพงศาวดารตัวเอง 2 อย่างของปุถุชนติดตัวไปด้วยตลอดเวลาในการค้นหาสภาวะที่แท้จริงขั้นสุดท้าย กล่าวคือ

¹ ดู ข.ม.29/107/97; 427/297; 721/426 และดูประกอบ ข.ม.29/122/107; 164/129; ข.จ.30/402/193

1. **บัญญัติ (concept) แห่งอัตตา** คือ มโนภาพของตัวตนที่เป็นคราบติดมาตั้งแต่ครั้งยึดติดในตัวตน ทยาบระดับร่างกาย แม้มโนภาพนี้จะละเอียดประณีตขึ้นมากเพียงใด มันก็เป็นภาพอันเดียวกัน หรือเทือกเถาเดียวกันอยู่นั่นเอง และเป็นภาพแห่งความหลงผิด ซึ่งเมื่อเขาไปเกี่ยวข้องกับสภาวะใด ๆ เขาก็จะเอาบัญญัติหรือมโนภาพอันนี้ไปป้ายหรือฉาบทาสภาวะนั้น ทำให้มีสิ่งกันบัง เกิดความพัวพันหรือปิดเบือน และทำให้สภาวะที่เขาเข้าใจ ไม่ใช่สภาวะจริงแท้แน่นอนที่ล้วน ๆ บริสุทธิ์
2. **ความยึดติดถือมั่น (อุปาทาน)** ซึ่งเขามีมาแต่เดิมตั้งแต่ยึดติดในอัตตาอย่างทยาบ ๆ ขึ้นต้น ซึ่งเป็นความหลงผิดอยู่แล้ว เขาก็ยังพาเอาความยึดติดนี้ไปด้วยและนำไปใช้ในการสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ความยึดติดในภาพตัวตนนี้จึงกลายเป็นเครื่องจุกจิกเขาไว้ให้ไม่อาจเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้ได้

ถ้าพูดอย่างสั้น ๆ ก็คือ สมณพราหมณ์หรือเจ้าทฤษฎีเหล่านั้นยังไม่หลุดพ้นนั่นเอง ยังไม่หลุดพ้นจากบัญญัติหรือภาพที่หลงผิด และยังไม่หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่น ซึ่งว่าที่จริงก็พัวพันอยู่เป็นเรื่องเดียวกัน คือ พูตรวมเข้าด้วยกันได้ว่า พวกเขาหลงผิดหยิบเอาภาพอัตตาที่ติดมาจากอุปาทานเดิมของตนไปปิดทับสภาวะหรือกระบวนการที่มีอยู่ตามธรรมชาติเสีย เลววนเวียนติดตันอยู่ตามเดิม ความหลุดพ้นนี้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะให้เข้าถึงหรือรู้ประจักษ์สภาวะที่จริงแท้ได้ เพราะสภาวะจริงแท้ขั้นสุดท้ายหรืออสังขตธรรม มีภาวะตรงข้ามกับสภาวะฝ่ายปรุงแต่งหรือสังขตธรรม เป็นสภาวะที่ถึงเมื่อสภาวะฝ่ายสังขตสิ้นสุดลง คือเป็นสภาวะที่จะเข้าถึงเมื่อละความยึดถือในอัตตาได้แล้ว, แม้แต่จะพิจารณาในระดับสังขตธรรมคือสังขาร ถ้าพิจารณาตามแนวพุทธธรรมดังได้บรรยายมาแล้วข้างต้นว่า อัตตาหรือตัวตนเป็นสิ่งสมมติ สภาวะที่จริงแท้ย่อมเป็นสิ่งตรงข้ามกับสมมติ เป็นคนละเรื่องคนละด้านกัน อัตตามีสำหรับสิ่งสมมติ เมื่อพ้นจากสมมติจึงจะเข้าถึงสภาวะจริงแท้ สภาวะจริงแท้จะเป็นอัตตาไม่ได้ พุดง่าย ๆ อย่างชาวบ้านว่า ของจริงต้องไม่เป็นอัตตา ถ้ายังเป็นอัตตาก็ไม่ใช่ของจริง

ตัวการสำคัญของความหลงผิด ก็คือบัญญัติหรือภาพของอัตตา กับความยึดติดถือมั่นหรือความยึดถือ ในเมื่ออัตตาหรือตัวตนไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงของสมมติ มันจึงเป็นเพียงสิ่งที่ถูกยึดถือเอาไว้ ฉะนั้นในสุดตนิบาตที่อ้างข้างต้น คำว่า “อัตตา” หรือ “อัตต” จึงแปลได้ 2 อย่างคือ แปลว่าตัวตน หรือการยึดถือตัวตนก็ได้ แปลว่า สิ่งที่ยึดถือเอาไว้ก็ได้ หมายความว่า ตัวตน ก็คือสิ่งที่ยึดถือเอาไว้เท่านั้นเอง มิใช่สภาวะที่มีอยู่จริง อีกประการหนึ่ง ในสุดตนิบาตที่อ้างถึงนั้นแหละ ท่านกล่าวถึง “อัตตา” คู่กับ “นิรตตา” หรือ “อตุต” คู่กับ “นิรตตุ” และบอกว่า พระอรหันต์หรือผู้ปฏิบัติชอบ ไม่มีทั้งอัตตาหรืออัตตัง และไม่มีทั้งนิรตตาหรือนิรตตัง นิรตตาหรือนิรตตัง ก็แปลได้ 2 อย่างเช่นเดียวกับอัตตาหรืออัตตัง คือแปลว่า (การยึดถือว่า) ไม่มีอัตตาหรือการถือว่า (อัตตา) ขาดสูญ ก็ได้ แปลว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละหรือสลัดทิ้งก็ได้ ข้อนี้หมายความว่า เมื่อไม่ยึดถือว่ามีอัตตาแล้ว เลิกความเห็นผิดยึดถือผิดต่อสิ่งสมมติได้เสร็จแล้ว ก็แล้วกัน จบเท่านั้น ไม่ต้องไปยึดถืออีกว่า ไม่มีอัตตา ตัวเองจะเป็นอิสระสบายดีอยู่แล้ว แต่ไปจับยึดสิ่งที่พาให้ผิดเข้า เมื่อเลิกจับเลิก

ยึดได้แล้ว ก็จบเรื่อง ไม่ต้องไปจับไปยึดอะไรอีก เมื่อไม่มีสิ่งที่ยึดถือเอาไว้ ก็ไม่มีสิ่งที่จะต้องละต้องปล่อย เหมือนดังพุทธพจน์ที่ว่า “สิ่งที่ยึดถือไว้ก็ไม่มี แล้วสิ่งที่ต้องปล่อยละจะมีมาแต่ที่ไหน (นตฺถิ อตฺตา กุโณริตฺตํ วา)”¹

ฟังสังเกตด้วยว่า ถ้าจะพูดกันให้ถูกต้องจริงๆ แล้ว แม้แต่คำว่าความยึดถืออัตตา ก็ใช้ไม่ได้ ต้องพูดว่า ความยึดถือในภาพของอัตตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา เพราะอัตตาเป็นเพียงสิ่งสมมติ ไม่มีอยู่จริง ในเมื่ออัตตาไม่มีอยู่จริง ก็เพียงไม่ยึดถือ (ว่ามี) อัตตา หรือไม่ยึดถือบัญญัติของอัตตาเท่านั้น ไม่ต้องละอัตตา เพราะไม่มีอัตตาที่จะยึดถือได้ จะไปละอัตตาที่ไหน การถือ (ว่ามี) อัตตา ก็คือการสร้างภาพอีกอันหนึ่งขึ้นมาซ้อนสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่เป็นไปอยู่ สิ่งที่จะต้องทำก็เพียงเลิกสร้างภาพนั้นเท่านั้น ถ้าไม่เลิกสร้างภาพนั้น แม้เลิกยึดอย่างหนึ่งแล้ว ไปจับสิ่งอื่นอะไรก็ตาม ก็เอาภาพหรือคราบของอัตตาไปปะติดหรือป้ายหรือฉาบทาสิ่งนั้นให้ไม่เห็นตัวจริงหรือเห็นผิดเพี้ยนไป ดังนั้น ก็ที่จะต้องทำก็คือ เลิกถอนความยึดติดถือมั่นในภาพอัตตาที่เคยมี แล้วไม่ยึดอะไรใหม่ว่าเป็นอัตตา และทั้งไม่ตกไปในนิรัตตา ก็จะมีแต่สภาวะแท้ที่มีอยู่จริง ซึ่งไม่เกี่ยว ไม่เป็นไปตาม ไม่ขึ้นต่อความยึดถือของตน

ในเมื่อตัวตนเป็นสิ่งสมมติ เป็นบัญญัติ (concept) เพื่อประโยชน์ในการสื่อสาร ถ้าเราเพียงแต่รู้เท่าทัน ใช้โดยไม่ยึดติด มันก็ไม่มีพิษสง ไม่ก่อให้เกิดโทษความเสียหายอันใด และถ้าเราเคยยึดถือมันก็เพียงแต่เลิกยึดเท่านั้น เมื่อไม่มีการยึดแล้ว ก็เป็นอันจบเรื่อง ไม่ต้องเอาภาพอัตตาไปใส่ให้อะไรอีก ไม่ต้องไปคว้าเอาอะไรมายึดเป็นอัตตาอีก ตลอดจนไม่ต้องไปค้นหาอัตตาที่ไหนอีก เพราะฉะนั้น ภาระในการสอนของพระพุทธเจ้า จึงมีเพียงแค่ทรงสอนให้เลิกยึดถืออัตตาที่ยึดถืออยู่แล้วเท่านั้น คือให้เลิกยึดถือขั้น 5 เป็นอัตตา เมื่อเลิกยึดอัตตาแล้ว ก็เป็นอันหมดเรื่องกับอัตตา ต่อนั้นไปก็เป็นเรื่องของ การเข้าถึงสภาวะที่จริงแท้ ซึ่งมีอยู่ แต่ไม่เกี่ยวอะไรกับอัตตา จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา เป็นเรื่องพ้นจากการยึดถืออัตตาแล้ว และก็ไม่ต้องไปยึดถือต่อไปอีกว่ามีอัตตาหรือไม่มีอัตตา สิ่งที่ไม่มี เมื่อรู้ว่าไม่มีแล้ว ก็เสร็จเรื่องกัน จากนั้นก็เข้าไปหาสิ่งที่มีจริงหรือสภาวะจริงแท้คืออสังขารธรรม ซึ่งไม่เป็นเรื่องของอัตตาอีกต่อไป

ผลร้ายที่สำคัญอย่างหนึ่งของการยึดติดในอัตตา หรือยึดถือบัญญัติแห่งอัตตา ก็คือ ผู้ยึดถือจะโยงอัตตานี้เข้ากับความหมายว่า เป็นตัวแกนหรือตัวการที่มีอำนาจบังคับบัญชาบันดาลให้เป็นไปต่าง ๆ เมื่อความคิดในเรื่องอัตตานี้ละเอียดลึกซึ้งขึ้นไปจนถึงสภาวะขั้นสุดท้าย ก็จะสร้างความคิดให้มีอัตตาหรืออาตมันใหญ่อันเป็นสากลที่เป็นผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง จินตนาการให้มีพระเจ้าผู้สร้างเข้ามาซ้อนแทรกแซงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยโดยไม่จำเป็น ที่ว่าไม่จำเป็นก็เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ได้เอง กระบวนการก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันอยู่เอง โดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล ถ้าจะว่าต้องมีผู้สร้างก่อนเป็นเบื้องต้นจึงจะมีสิ่งทั้งหลายได้ จึงต้องมีพระเจ้าเป็นผู้สร้างสภาวะธรรม ถ้าเช่นนั้นก็ให้สภาวะธรรมทั้งหลายนั้นแหละเป็นสิ่งที่อยู่ก่อนเป็นเบื้องต้นแทนพระเจ้าเสียเลย (เพราะสภาวะธรรมก็ปรุงแต่งกันตามเหตุปัจจัย เรียกอย่างง่าย ๆ ว่าสร้างกันและกันเองได้อยู่แล้ว) จะได้ตัดปัญหา ไม่ต้องไปวนวายตอบคำถาม

¹ พ.ศ.25/421/514; อธิบายใน พ.ม.29/721/426

ย้อนต่อไปอีกว่า อะไรมีอยู่ก่อนแล้วพระเจ้าจึงมีขึ้นได้ หรือว่าใครสร้างพระเจ้า คือใครให้กำเนิดพระเจ้า หรือว่าพระเจ้ามาจากไหน ถ้าจะว่าการที่สภาวรรณทั้งหลายหรือกระบวนธรรมต่าง ๆ จะเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ต้องมีผู้บันดาลให้เป็นไปคือมีพระเจ้าอยู่เบื้องหลัง ข้อนี้ก็เกินจำเป็นและไม่สมจริงอีก เพราะถ้ามีพระเจ้าเป็นผู้บันดาลจริง ก็จะกลายเป็นว่ามีระบบซ้อนกันอยู่ 2 ชั้น คือพระเจ้าชั้นหนึ่ง กับกระบวนธรรมอีกชั้นหนึ่ง กระบวนธรรมจะเป็นไปอย่างไรก็ต้องรอการบันดาลจากพระเจ้า แต่กระบวนธรรมจะเป็นไปตามการบันดาลของพระเจ้านั้นก็ไม่สะดวก เพราะมันจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยภายในระบบของมันเองอยู่แล้ว คือองค์ประกอบต่าง ๆ เกิดดับก็เป็นปัจจัยส่งผลต่อกันในกระบวนธรรม การบันดาลของพระเจ้าเลยจะกลายเป็นการแทรกแซงขัดขวางและขัดแย้งกับความเป็นไปของกระบวนธรรมเสียมากกว่า ยิ่งกว่านั้น ถ้าพระเจ้าบันดาล พระเจ้ามีอารมณ์เปลี่ยนแปลงได้ ก็จะให้สภาวรรณเป็นไปตามพระประสงค์ เดียวก็จะให้เป็นไปอย่างโน้น เดียวก็จะให้เป็นไปอย่างนี้ กระบวนธรรมก็ยิ่งไม่มีทางเป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็จะยิ่งปั่นป่วนวุ่นวายมาก แต่ความจริงก็ไม่ใช่เช่นนั้น กระบวนธรรมก็คงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ถ้าจะว่า ที่กระบวนธรรมเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นก็เพราะเป็นกฎ และพระเจ้าเป็นผู้สร้างหรือวางกฎนั้นไว้ ถ้าเช่นนั้น กฎก็ต้องไม่แน่นอน อาจเปลี่ยนแปลงเมื่อไรก็ได้ ไม่อาจวางใจได้ เพราะมีผู้วางกฎและผู้วางกฎก็ยังอยู่ต่างหากจากกฎ อีกทั้งมีความประสงค์ของตนที่เปลี่ยนแปลงได้ เพิ่มลดดัดแปลงได้ แต่ตามความเป็นจริง กฎก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง และตามความเป็นจริงนั้น ก็ไม่จำเป็นและไม่อาจจะเป็นผู้สร้างกฎด้วยซ้ำ เพราะสภาวรรณทั้งหลายจะต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาอย่างที่เป็นอยู่ นี่คือการเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยที่มันเป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) เพราะมันไม่เป็นและไม่อาจจะเป็นไปอย่างอื่น (อวิตถตา) กฎเป็นเพียงบัญญัติ (concept) ซึ่งเกิดจากการที่สภาวรรณทั้งหลายมันเป็นไปอย่างนั้นต่างหาก อนึ่ง การไม่มีพระเจ้าผู้สร้างผู้บันดาลและการที่กระบวนธรรมเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเองนั้น ยังตัดปัญหาไปได้อีกอย่างหนึ่ง คือ สภาวะแท้จริงขั้นสุดท้ายหรือสัจยธรรม ก็มีอยู่ตามสภาวะของมัน โดยไม่ต้องมาโยงเกี่ยวเป็นผู้สร้างผู้บันดาลสิ่งต่าง ๆ ไม่ต้องมาแทรกแซงขัดขวางหรือขัดแย้งกับกระบวนธรรมฝ่ายสังขตะ (ในแง่นี้จะเห็นว่า นิพพานไม่มีทางเป็นพระเจ้า หรือ God ได้เลย ไม่ว่าบางท่านจะพยายามเพียงใดก็ตามที่จะเทียบให้เป็นอย่างเดียวกัน นอกจากจะยอมปรับความหมายของ God เสียใหม่)¹

¹ ว่าที่จริง ทั้งคำว่าพระเจ้า และคำว่า God ต่างก็จัดอยู่ในจำพวกคำที่มีขอบเขตความหมายไม่ลงตัว คำว่าพระเจ้านั้น แต่เดิมเป็นคำที่ชาวพุทธใช้เรียกพระพุทธเจ้า (พระผู้เป็นเจ้าก็เป็นคำเรียกพระภิกษุ) ต่อมาเมื่อชาวคริสต์ใช้คำนั้นเรียกเทพสูงสุดของตนแล้ว ชาวพุทธก็ปล่อยจนลืมความหมายที่ตนเคยใช้เดิม ส่วนคำว่า God ชาวคริสต์ใช้เรียกเทพสูงสุดที่ตนนับถือว่าเป็นผู้สร้างโลก มีลักษณะเป็นตัวบุคคล แต่นักปรัชญาบางคนแปรขยายความหมายของ God ออกไปเป็นสภาวะนามธรรม ซึ่งไม่จำเป็นต้องเกี่ยวกับการสร้างโลก นักปราชญ์คริสต์สมัยใหม่บางท่านก็อธิบายความหมายของ God ใหม่อย่างเป็นนามธรรม ไม่เป็นตัวบุคคล แต่สถาบันศาสนาคริสต์ไม่ยอมรับ (ถ้าไม่ถึงกับถือหรือประณามว่านอกคอก); Hans Küng (ใน *Does God Exist? An Answer for Today*, trans. Edward Quinn. London: Collins, 1980, pp.594-602) เมื่อพยายามเปรียบเทียบ God กับ นิพพาน ก็ตระหนักดีถึงความแตกต่างในแง่ที่นิพพานไม่เกี่ยวกับการสร้างสรรพสิ่งในโลก

เมื่อว่าโดยสามัญวิสัย ย่อมเป็นธรรมดาที่มนุษย์ทั่วไปจะต้องคิดว่ามีตัวตน มีพระผู้สร้างผู้บันดาลโลกและชีวิต เพราะตามที่มองเห็นด้วยสายตา การที่อะไรจะเกิดขึ้นจะเป็นไปอย่างไร ก็ต้องมีผู้สร้างหรือผู้ทำ ส่วนการที่จะมองเห็นเหตุปัจจัยซึ่งเป็นไปอยู่เบื้องหลังภาพของผู้สร้างผู้ทำนั้น เป็นเรื่องลึกซึ้งเห็นได้ยาก ดังนั้น ในสมัยโบราณ แม้แต่ฟ้าร้อง ลมพัด น้ำท่วม แผ่นดินไหว ก็จึงเข้าใจกันไปว่ามีเทวดาประจำอยู่เป็นผู้ทำทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้จึงมีใช้เรื่องแปลกที่สมณพราหมณ์ผู้ประเสริฐหรือเจ้าลัทธิชั้นพรหมจะพากันมาติดอยู่ในความคิดเรื่องอดีตหรืออนาคตและพระผู้สร้างผู้บันดาล ท่านผู้ใดมีปัญหามาก ก็ทำความคิดในเรื่องนี้ให้ละเอียดซับซ้อนกว้างขวางมาก แต่โดยสาระก็พากันมาวนเวียนติดอยู่ที่จุดเดียวกันนี้ การที่พระพุทธเจ้าซึ่งก็น่าจะติดอยู่ในวงความคิดนั้น แล้วขยายบัญญัติให้ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไป แต่กลับทรงค้นพบความเป็นอนัตตา หลุดพ้นจากความยึดถือตัวตน มาทรงแสดงให้เห็นว่ากระบวนการเป็นไปตามเหตุปัจจัยได้อย่างไรโดยไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล และอสังขตธรรมซึ่งเป็นสภาวะแท้จริงสูงสุด มีอยู่ได้โดยไม่ต้องเป็นอดีต ไม่ต้องเกี่ยวกับการสร้างสรรค์บันดาลอย่างไร ข้อนี้จึงนับเป็นความก้าวหน้าครั้งยิ่งใหญ่และสำคัญยิ่งแห่งวิวัฒนาการทางปัญญาในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ เป็นการถอนตัวหลุดพ้นจากหลุมดักอันใหญ่โตแสนลึกที่มหาชนพากันมาติดอยู่ นักปราชญ์ยิ่งใหญ่ในอดีตก่อนหน้านั้น แม้จะเข้าใจถึงหลักอนิจจตา และทุกข์ตา แต่ก็มาติดอยู่ในความคิดเรื่องอดีต ความเป็นอนัตตาจึงเป็นภาวะที่เห็นได้ยากมาก พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงอธิบายความเป็นอนัตตา ก็มักต้องทรงแสดงโดยใช้นิจจลักษณะและทุกข์ลักษณะเป็นเครื่องช่วยชี้แนะ ข้อที่ว่าอนัตตตาเห็นได้ยากจนต้องใช้นิจจตาและทุกข์ตาเป็นเครื่องช่วยอธิบายก็ดี การค้นพบอนัตตาเป็นความก้าวหน้าสำคัญของปัญญา และไม่ปรากฏก่อนหรือนอกพระพุทธศาสนาที่ดี เป็นเรื่องที่พระอรรถกถาจารย์ก็ได้ตระหนักอยู่แล้ว ดังจะยกคำกล่าวของท่านมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้¹

“แท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อจะทรงแสดงอนัตตลักษณะ ย่อมแสดงด้วยความไม่เที่ยงบ้าง ด้วยความเป็นทุกข์บ้าง ด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์บ้าง ในข้อที่ว่านั้น พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะด้วยความไม่เที่ยง ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดพึงกล่าวว่า จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอนัตตา, คำกล่าวของผู้นั้นไม่สม (เพราะว่า) จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมปรากฏแม้ความเกิด แม้ความเสื่อม, ผู้มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปปรากฏนั้น ก็จะต้องลงเนื้อความว่า อนัตตาของเราเกิดขึ้นและเสื่อมไป, เพราะฉะนั้น คำที่กล่าวว่าจักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) เป็นอนัตตานั้น จึงไม่สม. จักขุ (ตลอดถึงกายและใจ) ย่อมเป็นอนัตตา ฉะนั้น²

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะด้วยความเป็นทุกข์ ในพระสูตรนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา. ก็ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอนัตตาแล้วไซ้, รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร (มีความบีบคั้นข้องขัด =ทุกข์) และใคร ๆ ก็พึงได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้.

¹ วิกฤต.อ.63-64; และบางส่วนใน ม.อ.2/151-2; วินย.ฎีกา 4/82

² ม.อ.14/818/512

แต่เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร (=ทุกข์) และจึงไม่ได้ (ตามปรารถนา) ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้, รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้¹

“พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักษณะด้วยทั้งความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ ในพระสูตรทั้งหลาย เช่นที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา, มิใช่เราเป็นนั่น, นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา²

“เพราะเหตุไร จึงทรงแสดงอย่างนี้? เพราะความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์เป็นสภาพปรากฏ (คือมองเห็นได้ง่าย) จริงทีเดียว เมื่อถ้วยชาม ชัน หรือวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ตกจากมือแตก ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า “โอ้ อนิจจัง” อย่างนี้ ความไม่เที่ยง จึงชื่อว่าเป็นของปรากฏ, เมื่อผีและตุ่มเป็นต้นเกิดขึ้นตามร่างกาย หรือถูกตอถูกหนามเป็นต้นทิ่มตำ ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า “โอ้ย ทุกข์นะ” อย่างนี้ ทุกข์จึงชื่อว่าเป็นของปรากฏ ส่วนอนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏ คือไม่กระจ่างแจ้ง เข้าใจตลอดได้ยาก แสดงได้ยาก บัญญัติได้ยาก

“อนิจจลักษณะ และทุกข์ลักษณะนั้น พระศาสดาทั้งหลายจะอุปติหรือไม่ก็ตาม ก็ย่อมปรากฏ, แต่อนัตตลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ นอกจากพระพุทธเจ้าจะทรงอุปติขึ้น, จะปรากฏก็แต่ในอุปติกาลของพระพุทธเจ้าเท่านั้น จริงอยู่ ท่านดาบสและปริพาชกทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ดังเช่นสรวงศาสดาเป็นต้น ย่อมสามารถกล่าวว่า อนิจจัง ทุกขัง ได้ แต่ไม่สามารถที่จะกล่าวว่า อนัตตา แม้หากว่าท่านสรวงศาสดาเป็นต้นเหล่านั้นจะพึงสามารถกล่าวว่าอนัตตา แก่บริษัทที่ประชุมกันได้แล้ว, บริษัทที่มาประชุมกันก็คงจะมีการบรรลุผลได้ แท้จริง การบัญญัติ(ยกขึ้นมาวางให้ดู)อนัตตลักษณะ มิใช่วิสัยของใคร ๆ อื่น, หากเป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น. อนัตตลักษณะนี้เป็นของไม่ปรากฏโดยนัยดังกล่าวจะนี้”

อตฺตา กับ มานะ

ปัจจุบันนี้ ได้มีความสับสนเกิดขึ้นบ้างในการใช้คำศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวกับตัวตน ซึ่งเห็นว่าควรจะนำมาชี้แจงเป็นเบื้องต้นเพื่อเคลียร์ใจไว้ ณ ที่นี้ด้วย คำที่เป็นปัญหาในกรณีนี้คือ อตฺตา กับ มานะ

อตฺตา เป็นคำบาลี รูปสันสกฤตเป็น อาตมัน แปลว่า ตน ตัว หรือตัวตน พุทธธรรมสอนว่าตัวตนหรืออตฺตานี้ ไม่มีอยู่จริง แต่เป็นสิ่งที่สมมติขึ้นเพื่อสะดวกในการสื่อสาร เพื่อความหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ในความเป็นอยู่ประจำวัน กำหนดตามชื่อที่บัญญัติขึ้นหรือตั้งขึ้นสำหรับเรียกหน่วยรวมหรือภาพรวมหนึ่ง ๆ อตฺตานี้จะเกิดเป็นปัญหาก็ต่อเมื่อคนหลงผิดเกิดความยึดถือขึ้นมา ว่ามีตัวตนจริง ๆ หรือเป็นตัวตนจริง ๆ เรียกว่ารู้ไม่เท่าทันความเป็นจริง หรือหลงสมมติ ในการแก้ปัญหาเกี่ยวกับอตฺตานี้ พึงทราบว่า อตฺตาไม่ใช่เป็นกิเลส มิใช่สิ่งที่จะต้องละ เพราะอตฺตาไม่มีอยู่จริง จึงไม่มีอตฺตาที่ใครจะละได้ อตฺตา

¹ ส.บ.17/127/82

² เช่น ส.บ.17/42/28

มีอยู่แต่เพียงในความยึดถือ สิ่งที่จะต้องทำก็มีเพียงการรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่มีอัตตา หรือไม่เป็นอัตตา อย่างที่เรียกว่า รู้ทันสมมติเท่านั้น พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ละความยึดถือในอัตตา ละความยึดถือว่าเป็นอัตตา หรือถอนความหลงผิดในภาพของอัตตา หรือในบัญญัติแห่งอัตตาเสียเท่านั้น เรื่องอัตตาและการปฏิบัติ ต่ออัตตาในความหมายที่ใช้ทั่วไปมีเพียงเท่านี้

อย่างไรก็ดี ในสูตรนิบาตที่ได้ยกมาอ้างในข้อก่อน ท่านใช้คำว่า อัตตา คู่กับ นิรัตตา (หรือ อัตตัง คู่กับ นิรัตตัง) และได้ขยายความหมายของอัตตาในกรณีนี้ออกไปว่าหมายถึง การยึดถือในอัตตา หรือการ ยึดถือว่ามีอัตตา และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ยึดถือไว้ คู่กับนิรัตตาซึ่งหมายถึง การยึดถือว่าไม่มีอัตตา หรือการ ถือว่าอัตตาขาดสูญไป และอีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่จะต้องปล่อยละ ความหมายของอัตตาในกรณีนี้ เป็นความ หมายแบบขยายตัวเกินศัพท์ คือ มุ่งเน้นที่ ภิภูอิ อันได้แก่ความเชื่อถือหรือความยึดถือในอัตตา ที่เรียกว่า อัตตภิภูอิ หรือ อัตตานภิภูอิ ซึ่งก็คือความเชื่อว่ามีตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกนถาวร ที่เรียกว่า สัสสตภิภูอิ ดังนั้น ในคัมภีร์มหานิทเทสและจุฬนิทเทส ที่อธิบายสูตรนิบาตตอนที่อ้างนั้น จึงไขความคำ “อัตตา” หรือ “อัตตัง” ว่าได้แก่ อัตตภิภูอิ หรือ สัสสตภิภูอิ ในเมื่ออัตตาในกรณีนี้หมายถึงตัวภิภูอิ ซึ่งเป็นกิเลส (คือ ภิภูอิต่ออัตตา หรือภิภูอิว่ามีอัตตา) จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ ฉะนั้น ในสูตรนิบาตนั้น จึงมีข้อความบาลี กล่าวถึงการละอัตตาว่า “ผู้ละอัตตา (อตุตฺตมฺห) ”¹ บ้าง “ละอัตตา (คืออัตตภิภูอิ หรือสัสสตภิภูอิ) ได้แล้ว (อตุตฺ ปหาย)”² บ้าง

ยังมีการถ้อยเกี่ยวกับตัวตนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากการถ้อยอย่างภิภูอิ กล่าวคือ ภิภูอินั้นเป็นการ ถือว่ามีตัวตนหรือเป็นตัวตน เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวตน เห็นว่าตัวตนเป็นของถาวร เป็นต้น ส่วนการถ้อยเกี่ยวกับ ตัวตนอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการถ้อยสำคัญ หมายความว่า ถ้อยเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวอื่น ถ้อยเอาไว้ วัดไว้แข่งกัน ถ้อยสูงต่ำ ถ้อยตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า ฉันเป็นนี้ ฉันแค่นี้ ฉัน สูงกว่า ฉันต่ำกว่า เราด้อยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น การถ้อยอย่างนี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า มานะ³ แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เจ่น ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจน ความรู้สึกภูมิ ๆ พอง ๆ ถ้อยตัวอยู่ภายใน มานะนี้เป็นกิเลสอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับภิภูอิ จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ หรือต้องกำจัดเสีย ในปัจจุบันได้เริ่มมีความนิยมขึ้นบ้างในบางท่านหรือบางหมู่ที่จะใช้ “อัตตา” ในความ หมายของมานะอย่างนี้ เช่นว่าคนนั้นมีอัตตามาก อัตตาเขาใหญ่ อย่าเอาอัตตามาวากัน อย่าให้อัตตาแรงนัก ดังนั้นเป็นต้น ฟังตระหนักรู้ว่าการใช้อัตตาอย่างนี้เป็นเพียงความนิยมเท่านั้น แต่ไม่ถูกต้อง คำที่ถูกต้องสำหรับ กรณีนี้คือ “มานะ” ซึ่งเป็นกิเลสตัวการที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข่งให้อวดกัน ตลอดจน กดข่มกัน นอกจากนี้ ฟังสังเกตว่า แม้แต่การถ้อยตัวว่าเท่ากับเขาก็เป็นมานะ เป็นกิเลส เช่นเดียวกับการถ้อย

¹ ข.สุ.25/411/489 (ดูประกอบ ข.ม.29/122/107)

² ข.สุ.25/412/491 (ดูประกอบ ข.ม.29/164/129)

³ ในที่นี้ จะไม่พูดถึงความหมายของมานะอย่างที่เขาใช้กันในภาษาไทยปัจจุบัน ซึ่งเคลื่อนคลาดไปทางไกล กลายเป็นความ เพียรพยายาม เหตุที่ไม่พูดถึงก็เพราะจะล้าเลยเข้าไปในแดนของเรื่องภาษามากเกินไป

ว่าสูงกว่าเขา เหนือกว่าเขา หรือต่ำกว่าเขา ด้อยกว่าเขา เพราะตราบไคที่ยังเป็นการถือ ตราบนั้นก็ยังเป็น การกำเริบ การจำกัดตัว และการกดขี่หรือแบ่งพองของจิต ซึ่งอาจจะไม่ตรงเท่ากับความเป็นจริง หรือ เอาความจริงมาเป็นฐานก่อความกำเริบกดขี่แบ่งพองของจิต จึงยังเป็นภาวะไม่อิสระไม่ปลอดโปร่งผ่องใส การที่จะไม่ให้เป็นมานะ ไม่ให้เป็นกิเลส ก็คือการที่รู้ตามเป็นจริง ไม่ว่าจะรู้ว่าสูง ต่ำ หรือเท่าเทียมก็ตาม ถ้าเป็นการเข้าถึงความรู้และเป็นเพียงแค่ว่า ก็ไม่เป็นมานะ ไม่เป็นกิเลส.

คุณค่าทางจริยธรรม

ในด้านคุณค่าทางจริยธรรม คำสอนต่าง ๆ มักอ้างอิงถึงอนิจจตา คือความไม่เที่ยง มากกว่าลักษณะ อื่นอีกสองอย่าง ทั้งนี้เพราะความไม่เที่ยง เป็นภาวะที่ปรากฏชัด มองเห็นง่าย ส่วนทุกขตาเป็นภาวะที่มองเห็นยากปานกลาง จัดเป็นลำดับที่สอง และอนัตตตา เป็นภาวะที่ประณีต มองเห็นได้ยากที่สุด จัดเป็นลำดับ สุดท้าย อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวถึงอนิจจตาที่มองเห็นได้ง่าย เพื่อเป็นพื้นฐานเบื้องต้นที่จะนำเข้าสู่ความ เข้าใจในทุกขตาและอนัตตตาต่อไป

พุทธพจน์สองแห่งต่อไปนี้ อาจถือได้ว่าเป็นตัวแทนที่ชี้ถึงคุณค่าทางจริยธรรม 2 ประการ ของ ไตรลักษณ์ คือ

1. “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป, ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข”¹

2. “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม (หรือจงบำเพ็ญกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท)”²

พุทธพจน์ข้อที่ 1 ชี้ถึงคุณค่าในด้านการวางใจต่อสังขาร คือโลกและชีวิต ให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไป ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปได้ตามความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมดา ของมันอย่างนั้นเอง เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย แม้สิ่ง ทั้งหลายที่พบเห็นเกี่ยวข้องจะแปรปรวนเสื่อมสลายพลัดพรากสูญหายไป จิตใจก็ไม่ถูกครอบงำย่ำยีบีบ คั้น ยังคงปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบานอยู่ได้ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมดา คุณค่าข้อนี้เน้นความหลุดพ้น เป็นอิสระของจิตใจ เป็นระดับโลกุตตระ เรียกว่าง่าย ๆ ว่า *คุณค่าด้านการทำจิต*

พุทธพจน์ข้อที่ 2 ชี้ถึงคุณค่าในด้านการปฏิบัติกิจหน้าที่ เพื่อความมีชีวิตที่เรียกว่าเป็นอยู่หรือดำเนิน ไปอย่างถูกต้องดีงามในโลก อันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและบุคคลอื่น และเพื่อให้เข้าถึง บรมธรรมที่เป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต โดยให้รู้ตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงทั้งชีวิตและโลก

¹ ที.ม.10/186/228; ส.นิ.16/461/228; ท่านผู้อื่นกล่าวใน ที.ม. 10/147/181; ส.ส.15/25/8;623/232; ขุ.อป.33/ 17/35

² พุทธพจน์นี้เป็นปัจฉิมวาจาของพระพุทธเจ้า ถือกันว่ามีความสำคัญอย่างมาก มาใน ที.ม.10/107/141;143/180; ส.ส. 15/620/231; พระเวรตะ และพระสารีบุตรกล่าวคล้ายกันนี้ใน ขุ.เถร.26/382/363; 396/405

ล้วนเกิดจากองค์ประกอบทั้งหลายประมวลกันขึ้น ดำรงอยู่ได้ชั่วคราว ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความบีบคั้น กดอัดขัดแย้งแฝงอยู่ทั้งภายนอกและภายใน จะต้องทรุดโทรมแตกสลายเปลี่ยนแปลงกลายรูปไป ไม่อยู่ในอำนาจของความปรารถนา ขึ้นต่อเหตุปัจจัยและเป็นไปตามเหตุปัจจัย กระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยนี้ ดำเนินไปตลอดทุกขณะ ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เฉพาะอย่างยิ่ง ชีวิตนี้สั้นนัก และไม่แน่นอน จะวางใจมิได้เลย เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะได้กระตือรือร้นเร่งเตือน กระตุ้นตนเองให้เร่งรัดขวนขวายทำสิ่งที่ควรทำ และเว้นสิ่งที่ควรเว้น ไม่ละเลย ไม่รอช้า ไม่ปล่อยเวลาและโอกาสให้สูญเสียไปเปล่า เอาใจใส่แก้ไขสิ่งเสียหายที่เกิดขึ้น ระมัดระวังป้องกันหนทางที่จะเกิดความเสื่อมทรุดเสียหายต่อไป และสร้างสรรค์สิ่งดีงามความเจริญก้าวหน้า โดยไตร่ตรองพิจารณาและดำเนินการด้วยปัญญาอันรู้ที่จะจัดการตามเหตุปัจจัย ทำให้เกิดผลสำเร็จด้วยดีทั้งในแง่กิจที่ทำและจิตใจของตน คุณค่าข้อนี้เน้นด้านความไม่ประมาทเร่งรัดทำกิจ เป็นระดับโลกียะ เรียกว่าง่าย ๆ ว่า **คุณค่าด้านการทำกิจ**

คุณค่าข้อที่ 2 นี้ จะต้องใช้กับเรื่องของชีวิตและกิจต่อโลกทุกชั้นทุกระดับ ตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยส่วนตัว จนถึงความเรียบร้อยดีงามของสังคมส่วนรวม ตั้งแต่ประโยชน์ขั้นต้นจนถึงประโยชน์สูงสุด ตั้งแต่การประกอบกิจการงานอาชีพแสวงหาทุนทรัพย์ของคฤหัสถ์ จนถึงการบำเพ็ญเพียรแสวงหาโพธิญาณของพระพุทธรเจ้า ดังจะเห็นพุทธพจน์ต่อไปนี้ เป็นเครื่องชี้คุณค่า

ขุททก 1: “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรที่เคียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) ก็ควรที่เคียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรที่เคียวที่จะยังประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท”¹

ขุททก 2: “มหาบพิตร ธรรมเอกอันเคียวที่ยึดเอาประโยชน์ (อัตถะ) ให้ได้ทั้งสองอย่างคือทั้งประโยชน์บักนี้ (หรือประโยชน์สามัญที่ทาเห็น=ทัญญธัมมิกัตถะ) และประโยชน์เบื้องหน้า (หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งขึ้นไป=สัมปราคัตถะ) นั้น มีอยู่ ๖๗๖ นั่นคือ ความไม่ประมาท (อัปปมาทะ) ๖๗๖ ผู้ไม่ประมาทเป็นบัณฑิต ย่อมยึดเอาได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองอย่าง คือทั้งประโยชน์บักนี้ และประโยชน์เบื้องหน้า, จะเรียกว่าธีรชน (หรือ) บัณฑิต ก็เพราะบรรลุปะโยชน์ (ทั้งสองนี้)”²

ขุททก 3: 1. “ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ ผู้มีศีล ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล อาศัยความไม่ประมาทเป็นเหตุ ย่อมประสบกองโภคอันใหญ่”³

2. “ภิกษุทั้งหลาย โภธิ (ความตรัสรู้) อันเรานั้นได้บรรลุด้วยความไม่ประมาท, แน่นหากพวกเธอ

¹ ส.นิ.16/67/35; อ.จ.ส.ต.ต.ก.23/69/137

² ส.ส.15/378-380/126-7; และดู ส.ส.15/385/130; อ.จ.ป.ญ.จ.ก.22/43/53; พ.อ.ติ.25/201/242

³ อ.จ.ป.ญ.จ.ก.22/213/281; และดู ท.ม.10/80/102; ท.ป.า.11/291/248; พ.อ.อ.25/170/217; นอกนี้ พึงดูข้อความตอนต้นที่ไม่ได้คัดมา ณ ที่มาช้อก่อนด้วย

จะพึงเพียรพยายามอย่างไม่ระย่อทอดยว าลา ไม่นานเลย แม้พวกเธอก็จะประจักษ์แจ้งจุดหมายของชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) เข้าถึงไค้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในชาตินี้ทีเดียว”¹

คุณค่าสองข้อนี้ สัมพันธ์กันและเสริมกัน เมื่อปฏิบัติให้ได้คุณค่าครบทั้งสองอย่าง จึงจะได้รับประโยชน์ บริบูรณ์ และคุณค่าทั้งสองนี้ยังมีรายละเอียดที่พึงทราบเพิ่มเติมอีก จึงจะได้บรรยายต่อไป

1. คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ

คุณค่าด้านนี้ พร้อมทั้งหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงคุณค่านั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุดของพุทธ-ธรรม ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ สำคัญ เป็นส่วนคลุมยอดของระบบทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีขอบเขตกว้างขวาง อีกทั้งมีรายละเอียดในการปฏิบัติที่พึงทำความเข้าใจโดยเฉพาะ คัมภีร์ทั้งหลายจึงกล่าวถึงบ่อยและมาก บางคัมภีร์ก็นำมาประมวลแสดงเป็นขั้นตอนตามลำดับโดยตลอด ดังเช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แม้ในหนังสือนี้เอง ก็ได้บรรยายไว้ทั่ว ๆ ไปแล้ว จึงจะไม่นำมากล่าวรวมไว้ในที่นี้ แต่จะพูดไว้พอเป็นแนว สำหรับความเข้าใจอย่างกว้าง ๆ

ตามปกติ ผู้เจริญปัญญาด้วยการพิจารณาไตรลักษณ์ จะพัฒนาความเข้าใจต่อโลกและชีวิตให้เข้มข้น ชัดเจนยิ่งขึ้น พร้อมกับมีความเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพจิตเป็นขั้นตอนสำคัญ 2 ขั้นตอนคือ

ขั้นตอนที่ 1 เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนขึ้นในระดับปานกลาง จะมีความรู้สึกทำนองเป็นปฏิริยาเกิดขึ้น คือรู้สึกในทางตรงกันข้าม กับความรู้สึกที่เคยมีมาแต่เดิม ก่อนนั้นเคยยึดติดหลงใหลในรูปรสกลิ่นเสียงเป็นต้น มัวเมาเพลิดเพลินอยู่กับสิ่งเหล่านั้น คราวนี้พอมองเห็นไตรลักษณ์เข้าแล้ว ความรู้สึกเปลี่ยนไป กลายเป็นรู้สึกเบื่อหน่าย รังเกียจ อยากจะหนีไปเสียให้พ้น บางทีถึงกับรู้สึกเกลียดกลัว หรือขยะแขยง นับว่าเป็นขั้นที่ความรู้สึกแรงกว่าความรู้ (เรียกอย่างภาษาไทยว่า อารมณ์เหนือปัญญา) แม้ว่าจะเป็นขั้นตอนที่ปัญญายังไม่สมบูรณ์ และความรู้สึกยังเอนเอียง แต่ก็ยังเป็นขั้นตอนที่สำคัญหรือบางทีถึงกับจำเป็น ในการที่จะถอนตนให้หลุดออกไปได้จากความหลงใหลยึดติดซึ่งเป็นภาวะที่มีพลังแรงมาก เพื่อจะสามารถก้าวต่อไปสู่ภาวะที่สมบูรณ์ ในขั้นตอนที่ 2 ต่อไป ในทางตรงข้าม ถ้าหยุดอยู่เพียงขั้นนี้ ผลเสียจากความรู้สึกที่เอนเอียงก็จะเกิดขึ้นได้

ขั้นตอนที่ 2 เมื่อความรู้เท่าทันนั้นพัฒนาต่อไปจนกลายเป็นความรู้เห็นตามความเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะสมบูรณ์ เรียกว่ารู้เท่าทันธรรมดาสอย่างแท้จริง ความรู้สึกเบื่อหน่ายรังเกียจและอยากจะหนีให้พ้นไปเสีย นั้น ก็จะหายไป กลับรู้สึกเป็นกลาง ทั้งไม่หลงใหล ทั้งไม่หน่ายแสร้ง ไม่ติดใจ แต่ก็ไม่รังเกียจ ไม่พัวพัน แต่ก็ไม่หมั่นเมือ มีแต่ความรู้ชัดตามที่มันเป็น และความรู้สึกโปร่งโล่งเป็นอิสระ พร้อมด้วยท่าทีของการที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ไปตามความสมควรแก่เหตุผล และตามเหตุปัจจัย พัฒนาการทางจิตปัญญานี้ในระบบการปฏิบัติของวิปัสสนา ท่านเรียกว่า สังขารุเปกขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดย

¹ อ.ทุก.20/251/64

ความเป็นกลางต่อสังขาร) เป็นขั้นตอนที่สำคัญและจำเป็นในการที่จะเข้าถึงความรู้ประจักษ์แจ้งสัจจะ และความเป็นอิสระของจิตโดยสมบูรณ์

คุณค่าด้านความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิตนี้ โดยเฉพาะในระดับที่พัฒนาสมบูรณ์แล้ว (ถึงขั้นตอนที่ 2) จะมีลักษณะและผลข้างเคียงที่สำคัญ 2 ประการคือ

1) *ความปลอดภัย* คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากความรู้สึกบีบคั้นที่เกิดจากความยึดติดถือมั่นต่าง ๆ มีความสุขที่ไม่อิงอาศัยามิส หรือไม่ขึ้นต่อสิ่งล่อ ปลอดภัย ผ่องใส สดชื่นเบิกบานไร้กังวล ไม่หวั่นไหว ไม่เศร้าโศก ไม่เหี่ยวแห้งไปตามความผันผวนแปรขึ้น ๆ ลง ๆ ที่เรียกว่าโลกธรรม ไม่ถูกกระทบกระแทกเนื่องจากความสูญเสียเสื่อมสลายพลัดพรากเป็นต้น ลักษณะข้อนี้มีผลครอบคลุมไปถึงจริยธรรมด้วย ในแง่ที่จะไม่ก่อปัญหาเนื่องจากการระบายนุชของตนแก่ผู้อื่นหรือแก่สังคม ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของปัญหาทางจริยธรรมโดยทั่วไป และในแง่ที่มีจิตใจซึ่งมีสภาพซึ่งง่ายต่อการเกิดขึ้นของคุณธรรม โดยเฉพาะความเมตตา กรุณา ความมีไมตรีจิตมิตรภาพ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกื้อกูลแก่จริยธรรมเป็นอันมาก

2) *ความปลอดภัย* คือ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจบีบคั้นครอบงำและบงการของกิเลสทั้งหลาย เช่น ความโลภ ความโกรธ ความติดใจ ขอบขัง ความหลง ความริษยา และความถือตัวถืออำนาจ เป็นต้น โปร่งโล่ง เป็นอิสระ สงบ และบริสุทธิ์ ลักษณะข้อนี้มีผลโดยตรงต่อจริยธรรม ทั้งด้านภายในที่จะคิดการหรือใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์เป็นอิสระ ไม่เอนเอียงไปด้วยขอบขังรังเกียจและความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นต้น และด้านภายนอก ที่จะไม่ทำความผิดความชั่วต่าง ๆ ตามอำนาจบังคับบัญชาของกิเลสทุกอย่าง ตลอดจนสามารถทำการต่าง ๆ ที่ดีงามตามเหตุผลได้อย่างจริงจังเต็มที่ เพราะไม่มีกิเลสเช่นความเกียจคร้าน ความห่วงผลประโยชน์เป็นต้น มาคอยยึดถ่วงหรือดึงให้พะวักพะวน

อย่างไรก็ดี คุณค่าข้อที่ 1 นี้ ในขั้นที่อยู่ระหว่างกำลังพัฒนา ยังไม่สมบูรณ์สิ้นเชิง ถ้ามีแต่ลำพังอย่างเดียว ก็มีช่องทางเสียคือ อาจก่อให้เกิดโทษได้ ตามหลักที่ว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลได้¹ กล่าวคือ เมื่อทำจิตได้แล้ว ใจสบายมีความสุขแล้ว ก็จิตใจเพลิดเพลินอยู่กับความสุขทางจิตใจเสีย หรือพอใจในผลสำเร็จทางจิตนั้น แล้วหยุดความเพียรพยายามเสีย หรือปล่อยปละละเลยไม่เร่งทำกิจที่ควรทำ ไม่จัดการแก้ไขปัญหาภายนอกที่ค้างคาอยู่ เรียกว่าตกอยู่ในความประมาท ดังตัวอย่างในพุทธพจน์ที่ว่า

“นั่นทึยะ อย่างไรอริยสาวกจะชื่อว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท? อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยความเสื่อมสั่นไม่หวั่นไหว ในพระพุทธานุภาพ...ในพระธรรม...ในพระสงฆ์... ประกอบด้วยศีลทั้งหลายที่พระอริยะยอมรับ...อริยสาวกนั้น พอใจ (หรืออิมพอสันโทษ) ด้วยความเสื่อมสั่น...ด้วยศีลทั้งหลายที่พระอริยะยอมรับเหล่านั้น ย่อมไม่พยายามให้ยิ่งขึ้นไป ฯลฯ อย่างนี้แล นั่นทึยะ อริยสาวกชื่อว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท”²

ทางออกที่จะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียที่กล่าวถึงนี้ ก็คือ จะต้องปฏิบัติตามหลักการที่จะให้เกิดคุณค่า

¹ กุสโล ธมโม อกุสสสฺส ธมมสฺส อารมณณปฺจฺเจเน ปฺจฺจโย (อภิ.ป.40/488/155); อธิปติปฺจฺเจเน (40/498/160); อุปนิสฺสยปฺจฺเจเน (40/545/176)

² ส.ม.19/1601/500

ข้อที่ 2 ควบคู่กันไปด้วย

2. คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

ในด้านการทำกิจ คือ ปฏิบัติหน้าที่การงานหรือทำสิ่งที่ควรทำนั้น เป็นธรรมดาที่ว่า บุคคลทั้งหลาย มักมีความโน้มเอียงดังต่อไปนี้

ก) เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นเข้าแล้ว มีภัยมาถึงตัว เกิดความจำเป็นขึ้นเฉพาะหน้า จึงหันมาเอาใจใส่ปัญหา หรือกิจที่จะต้องทำ แล้วดิ้นรนหรือบางทีถึงกับตะลึงตระลึงที่จะพยายามแก้ไขปัญหาหรือทำการนั้น ๆ ซึ่ง บางคราวก็แก้ไขหรือทำได้สำเร็จ แต่บางทีก็ไม่ทันการ ต้องประสบความสูญเสียหรือถึงกับพินาศย่อยยับ แม้ถึงจะแก้ไขหรือทำได้สำเร็จ ก็ต้องเดือดร้อนกระวนกระวายมาก และยากที่จะสำเร็จอย่างเรียบร้อย ด้วยดี อาจเป็นอย่างที่เรียกว่า สำเร็จอย่างยับเยิน

ข) ยามปกติอยู่สบาย หรือแก้ไขปัญหาลุล่วงไปได้ ทำกิจเฉพาะหน้าเสร็จไปทีหนึ่งแล้ว ก็นอนกาย นอนใจ เฝ้าแสวงหาแสเสพแต่ความสุขสำราญ หลงใหลมัวเมาในความปรนเปรอบำรุงบำเรอ หรือไม่ก็ เพลิดเพลินติดในความปกติสุขอยู่สบายไปชั่ววัน ๆ ไม่คิดคำนึงที่จะป้องกันความเสื่อมและภัยที่อาจมาถึง ในวันข้างหน้า มีกิจที่ควรทำ ถ้ายังไม่จวนตัว ก็ผัดเพี้ยนรอลงเวลาไว้ก่อน

พอทุกข์บีบคั้น ภัยถึงตัว จำเป็นเข้า ก็ตะลึงตระลึงแก้ไข พอผ่านพ้นไปได้ ก็ลงนอนเสพสุขต่อไปอีก ปฏิบัติวนเวียนอยู่ในวงจรเช่นนี้ จนกว่าจะถึงวันหนึ่งที่ไม่อาจแก้ไขได้ทันการ หรือแก้ไขสำเร็จอย่างยับเยิน เกินกว่าจะดำรงอยู่ต่อไปได้ ก็เป็นอันจบสิ้น

สภาพความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตอย่างที่กล่าวมานี้ เรียกว่าความประมาท ซึ่งแปลง่าย ๆ ว่า ความละเลย หลงเพลินปล่อยตัว ทอดทิ้งกิจ ไม่ใส่ใจ ไม่เห็นสำคัญ ไม่กระตือรือร้นชวนขวย เรื่อยเปื่อย เฉื่อยชา มักพ่วงมาด้วยความเกียจคร้าน ขาดความเพียรพยายาม

ความเป็นอยู่ หรือการดำเนินชีวิตที่ตรงข้ามกับที่กล่าวมานั้น เรียกว่า *ความไม่ประมาท* หรือ *อัปมาท* แปลง่าย ๆ ว่า ความเป็นอยู่อย่างพากเพียร โดยมีสติเป็นเครื่องเร้าเตือนและควบคุม คือสำนึกอยู่เสมอถึง สิ่งที่จะต้องเว้นและสิ่งที่จะต้องทำ ใส่ใจที่จะเว้นและจะทำให้สำเร็จ มองเห็นความสำคัญของการเวลา กิจกรรม และเรื่องราวทุกอย่าง แม้ที่เล็กน้อย ไม่ยอมถลาลงไปในทางเสื่อมเสีย และไม่ทอดทิ้งโอกาส สำหรับความดีงาม ความเจริญ เร่งรุดก้าวหน้าไปในทางที่ดำเนินสู่จุดหมาย หรือในทางแห่งความดีงาม ไม่หยุดยั้ง และคิดเตรียมการโดยรอบคอบ กล่าวได้ว่า ลักษณะสำคัญของอัปมาท หรือความไม่ประมาท นี้มี 3 อย่างคือ

1) เห็นคุณค่าและความสำคัญของเวลาที่ผ่านไปทุก ๆ ขณะ ไม่ปล่อยกาลละและโอกาสให้ผ่านไป เสียเปล่า ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า ให้คุ้มค่าและเกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า

2) ไม่หลงระเริง ไม่มัวเมา ระมัดระวังควบคุมตนเองอยู่เสมอ ที่จะไม่ให้เผลอพลาลงไปในทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ถลาลงไปในทางที่เสื่อมเสีย หรือที่จะทำกรรมชั่ว

3) เร่งสร้างสรรคความดีงามและประโยชน์สุข กระตือรือร้นชวนขวยในการทำหน้าที่ ไม่ละเลย

แต่จะมักเขม้นในการพัฒนาจิตปัญญา และทำการอย่างรอบคอบ (ข้อนี้เรียกว่า ความไม่ประมาทในทุกสถานการณ์ทั้งหลาย)

ความรู้ในไตรลักษณ์ เป็นตัวเร่งโดยตรงสำหรับความไม่ประมาท เพราะเมื่อรู้ว่าสังขทุกขะทั้งหลายไม่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่คงตัว จะต้องแตกสลายกลับกลายไป ไม่รอเวลา และไม่ฟังใคร เป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จำเป็นต้องอยู่เองว่า วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องย่อมมีอยู่อย่างเดียวคือ พึงเร่งรัดทำการตามเหตุปัจจัย หมายความว่า จะต้องเร่งชวนชวนป้องกันความเสื่อมที่ยังไม่เกิดขึ้น แก้ไขปัญหาหรือความเสียหายผิดพลาดที่เกิดขึ้นแล้ว รักษาสิ่งดีที่มีให้คงอยู่ และทำสิ่งที่ดีเพื่อให้เกิดความเจริญงอกงามต่อไป ทั้งนี้ด้วยการศึกษาเหตุปัจจัยและทำการตรงตัวเหตุตัวปัจจัยนั้น เช่น รู้ยว่าสังขทุกขะทั้งหลายไม่เที่ยง จะเสื่อมสิ้นสูญสลายไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเราต้องการความดีงามความเจริญ เราก็ต้องเพียรพยายามทำกรรมทั้งหลายอันจะเป็นเหตุให้สิ่งดีงามนั้นดำรงอยู่ได้นานที่สุดและบังเกิดประโยชน์แก่คนมากที่สุด โดยนั้จึงเรียกว่า คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท

เมื่อพิจารณาให้ละเอียด จะเห็นได้ว่า ตัวแกนหรือฐานแท้จริง (ตัวบีบหรือแรงดัน) ที่ทำให้เกิดความเร่งในการทำกิจนั้น ก็คือ ทุกข์ แต่ความสัมพันธ์ของคนกับความทุกข์ จะเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ทำที่ต่อการทำงานแตกต่างกันออกไป เป็นความประมาท ความไม่ประมาท และความไม่ประมาทที่มีคุณภาพอันแตกต่างกัน การแยกแยะในเรื่องนี้จะช่วยให้มองเห็นลักษณะและคุณค่าของความไม่ประมาทที่ถูกต้องอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขอนามากล่าว ณ ที่นี้ด้วย

ทุกข์เป็นฐานให้เกิดแรงเร่งในการทำกิจ 3 แบบคือ

1. *ทำการเพราะถูกทุกข์บีบ* ได้แก่ พวกที่หลงใหลเพลินอยู่ในความสุขสบาย ปล่อยปละละเลยมิจ พะเลินพะเลินมัวเมา ไม่คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย รอจนกระทั่งภัยมาถึงตัวเกิดความเดือดร้อนและจำเป็นขึ้นแล้ว จึงรีบทำการ รีบแก้ไข หรือปรับปรุงเฉพาะหน้า ซึ่งทันการบ้าง ไม่ทันการบ้าง อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

2. *ทำการเพราะกลัวความทุกข์* ได้แก่ พวกที่หวาดระแวง หวั่นต่อภัยอันตราย ความทุกข์ ความเดือดร้อนที่ยังไม่มาถึง จึงเร่งรีบแก้ไขปรับปรุงและทำการต่าง ๆ ที่เห็นว่าควรทำ เพื่อป้องกันภัยหรือความทุกข์ คือความเสื่อมความพินาศเป็นต้น และสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้ามั่นคง ซึ่งการที่ทำการก็มักสำเร็จได้ผลดี แต่เป็นไปด้วยจิตใจที่มีความเร่งร้อนกระวนกระวาย พุดง่าย ๆ ว่ากลัวความทุกข์ แล้วก็ทุกข์เพราะความกลัว และทำการเพราะถูกความกลัวบีบอีกต่อหนึ่ง

3. *ทำการด้วยความรู้ทุกข์* ได้แก่ พวกที่คิดจัดการกับทุกข์ที่อาจเกิดมีข้างหน้าด้วยปัญญา มิใช่หวาดผวด้วยความหวั่นกลัว กล่าวคือ รู้เท่าทันสภาวะที่จะต้องเป็นไปตามไตรลักษณ์ เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงและความทุกข์หรือปัญหาที่อาจเกิดมีในภายหน้า จึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเหตุปัจจัยในกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลง แล้วอาศัยความรู้ในวิธีแห่งอนิจจตาและโอกาสที่อำนวยโดยอนัตตตา กำหนดเอาทางเลือกแห่งความเปลี่ยนแปลงที่พึงปรารถนาหรือที่ดีกว่า พร้อมทั้งใช้ความรู้ในประสบการณ์ส่วน

อดีตเป็นบทเรียน แล้วเร่งรัดปรับปรุงแก้ไข และทำการต่าง ๆ เพื่อตัดทางมิให้ทุกข์เข้ามาครอบงำตน หรือบรรเทาเสีย ตลอดจนเบนให้เป็นไปในทางที่ถึงงามเจริญก้าวหน้า เท่าที่เป็นไปได้ ทำให้สามารถป้องกันทุกข์หรือทำตนให้ปลอดทุกข์ข้างหน้าเท่าที่อยู่ในวิสัยด้วย และทั้งปลอดไปรุ่งผ่องใสไม่มีทุกข์ ไม่หวาดหวั่นกระวนกระวายในขณะกำลังทำการด้วย

แบบที่ 1. ก็คือ ความเป็นอยู่ด้วยความประมาทอย่างที่กำลังแล้วข้างต้น แบบที่ 2. และแบบที่ 3. คือความเป็นอยู่โดยไม่ประมาท หรือเป็นอยู่ด้วยอัปมาท แต่ความไม่ประมาทในแบบที่ 2. เป็นอัปมาทที่อาศัยกิเลส จึงเจือปนด้วยความทุกข์ ส่วนความไม่ประมาทในแบบที่ 3. เป็นอัปมาทที่เกิดพร้อมด้วยปัญญาจึงปราศจากปมปัญหา ไม่มีความทุกข์ในจิตใจ เป็นความไม่ประมาทที่ถูกต้องสมบูรณ์ ซึ่งพระอรหันต์เท่านั้นจะบำเพ็ญได้อย่างเต็มความหมาย ส่วนปุถุชนจะบำเพ็ญความไม่ประมาทได้แค่ไหน ก็สุดแต่ว่าจะใช้ปัญญา (ตามแบบที่ 3.) ได้มาก และถูกบีบคั้นด้วยความกลัวและความเร่าร้อนกระวนกระวาย (ตามแบบที่ 2.) น้อยลงเพียงใด

ดังได้ยกหลักฐานมาให้ดูแล้วในตอนท้ายคำอธิบายของคุณค่าข้อที่ 1. ว่า ไม่เฉพาะแต่ปุถุชนเท่านั้น แม้ถึงพระอริยบุคคลชั้นต้น ๆ ก็ยังอาจเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาทได้ เหตุที่ทำให้ประมาทก็คือ ความพอใจ อิ่ม หรือสันโดษด้วยคุณวิเศษบางอย่างบางขั้นที่ตนได้บรรลุแล้ว ซึ่งเป็นความติดเพลินในความสุขสบายและความปล่อยปละละเลยทอดทิ้งกิจอย่างหนึ่ง และกินความรวมถึงการที่มองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงเป็นต้นแล้ว ปลงใจได้ต่อสังขารทั้งหลาย หายเศร้าโศก ไม่ทุกข์ ไม่เดือดร้อนคับแค้นใจเพราะความสูญเสียเสื่อมสลายพลัดพรากเป็นต้น เมื่อสุขสบายภายในหรือปรับภายในได้แล้ว ก็เลยหยุดนิ่ง ไม่สนใจ ไม่ชวนชวาย ไม่เพียรพยายามแก้ไขปัญหาที่ค้างคาอยู่ภายนอก ไม่ทำกิจที่ควรทำเพื่อป้องกันหรือปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นต่อไป ปล่อยปละละเลยสิ่งที่เป็นปัญหาให้ดำเนินสภาพของมันต่อไปหรือยิ่งขึ้นไป กรณีอย่างนี้เรียกว่าการได้คุณค่าข้อที่ 1. คือคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต (ระดับต้น ๆ) นั้นเป็นปัจจัยให้เกิดความประมาท เพราะบุคคลผู้นั้นปฏิบัติผิด คือปฏิบัติเพียงด้านเดียว ไม่ครบถ้วน ขาดการปฏิบัติเพื่อให้ได้คุณค่าข้อที่ 2. ด้านการทำกิจหรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาทไปเสีย ซึ่งจำเป็นจะต้องแก้ไขด้วยการให้ตระหนักในคุณค่าทั้งสองด้าน แล้วปฏิบัติให้คุณค่าทั้งสองอย่างนั้นเกิดขึ้นโดยสมบูรณ์

ปัจจัยปลีกย่อยอย่างหนึ่งที่ทำให้บางคนกลายเป็นผู้ประมาทไปโดยไม่สมควร ก็คือความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น ซึ่งก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับไตรลักษณ์เหมือนกัน กล่าวคือ ความรู้เท่าทันสังขารด้วยมองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้คลายหรือถอนความยึดติดถือมั่นในสังขารทั้งหลายเสียได้ ความไม่ยึดติดถือมั่นนี้เป็นหัวใจของความหลุดพ้นเป็นอิสระและความปลอดพ้นจากทุกข์ ซึ่งจะทำให้เข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง ความไม่ยึดติดถือมั่นจะเกิดขึ้นเอง เป็นผลจากการมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงเมื่อมองเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนแล้ว แต่บางคนยังไม่ได้รู้เห็นความจริงด้วยความประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์อย่างนั้น เป็นแต่ได้ยินได้ฟังมาและคิดเห็นไปตามเหตุผล พร้อมทั้งถือตามไปด้วยสัญญา

ว่าจะต้องไม่ยึดติดถือมั่นสิ่งใด ๆ ในโลก จึงจะหลุดพ้นจากทุกข์ เมื่อคิดคำนึงไปเช่นนั้น จึงพยายามแสดง ทั้งแก่นตมและแก่นผู้อื่นว่าตนไม่ยึดติดถือมั่นต่อสิ่งทั้งหลาย หรือหมดกิเลสแล้ว โดยอาการที่กลายเป็นการ ไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร¹ ทำให้เกิดการกระทำและการไม่กระทำที่เกินพอดีและเกินเลยความสมควรตาม ความเป็นจริง การเพิกเฉยละเลยเรื่องที่เราควรใส่ใจ และ การไม่กระทำกิจที่เราควรทำ โดยไม่สมเหตุผล อาการละเลยการกระทำในลักษณะนี้ เรียกว่า *ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น* เป็นความไม่ยึดมั่นอย่างเทียม ไม่ใช่ความไม่ยึดมั่นที่ถูกต้องแท้จริง

ถ้านำเอาการกระทำและการไม่กระทำหลาย ๆ แบบที่มีแรงจูงใจเบื้องหลังแตกต่างกันมาวางเทียบ กันดู ก็อาจจะทำให้มองเห็นลักษณะของการกระทำและการไม่กระทำที่เกิดจากความไม่ประมาทชัดเจน มากขึ้น จึงขอลองนำการกระทำและการไม่กระทำสัก 4 แบบมาวางให้พิจารณา ดังต่อไปนี้

- 1) คนพวกหนึ่ง ถ้าไม่ได้ผลประโยชน์เพื่อตน หรือถ้าทำจะเสียผลประโยชน์ของตน ก็ไม่ทำ จะทำ ต่อเมื่อตนจะได้ผลประโยชน์ หรือทำเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน
- 2) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น คือจะแสดงว่าตนไม่มีกิเลส จึงไม่ทำ
- 3) คนพวกหนึ่ง ไม่ทำ เพราะมีความประมาท ติดเพลินในความสุขสบาย เนื่องจากไม่ถูกทุกข์บีบ คั้น หรือเนื่องจากปรับใจได้แล้ว ก็จึงวางใจนอนใจเสีย
- 4) คนพวกหนึ่ง ทำหรือไม่ทำ แล้วแต่ความสมควรแห่งเหตุผล เมื่อรู้ว่าควรทำ แม้ว่าทำแล้วตน จะไม่ได้ผลประโยชน์ ก็ทำ เมื่อรู้ว่าไม่ควรทำ แม้ว่าทำแล้วตนจะได้ผลประโยชน์ ก็ไม่ทำ และ ทำในทันทีที่ควรกระทำ ไม่ละเลยไม่ผัดเพี้ยนรีรอ

การกระทำในข้อ 4) เป็นลักษณะของการกระทำด้วยความไม่ประมาทที่ถูกต้องแท้จริง ซึ่งเป็นไป พร้อมด้วยสติและปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ

คำสอนของพระพุทธเจ้าที่แนะนำให้ทำกิจด้วยความไม่ประมาทนั้น แบ่งตามประเภทของกิจได้ 2 อย่างคือ

1. เกี่ยวกับกิจด้านใน ได้แก่ คำสอนที่แนะนำกระตุ้นเตือนให้เร่งพัฒนาจิตใจของตน อย่างที่เรียก ว่า ทำความเพียรทางจิต เพื่อบรรลุภูมิธรรมที่สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป ซึ่งก็คือ การเข้าถึงคุณค่าด้านการทำจิตของ ไตรลักษณ์ หรือ ความสามารถทำใจของตนให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้มากขึ้นไปโดยลำดับนั่นเอง กิจด้านนี้ อาจเรียกง่าย ๆ ว่าการปรับปรุงภายใน หรือเรียกให้สั้นว่า *ปรับภายใน*

2. เกี่ยวกับกิจด้านนอก ได้แก่ คำสอนที่แนะนำเร้าเตือนให้เร่งพัฒนาชีวิตด้านนอก เกี่ยวกับความ

¹ การไม่เอาอะไรนั้นดี แต่การไม่เอาเรื่องอะไร ควรระวังให้มาก การไม่เอาอะไร คือการทำโดยไม่ต้องการผลประโยชน์ ตอบแทนเพื่อตน เป็นความประพฤติที่น่ายกย่อง แสดงว่าไม่มีหรือไม่ค่อยอยู่ในอำนาจของตัณหา แต่การไม่เอาเรื่องอะไร อาจกลายเป็นการละเลยทอดทิ้งกิจหน้าที่ การไม่เอาใจใส่เรื่องที่เราควรใส่ใจ ซึ่งหมายถึงความประมาท และความหลงผิด ถือผิด ตลอดจนความมีตัณหา ที่ทำให้ติดเพลินในความสบาย อย่างน้อยก็เป็นเครื่องแสดงถึงความขาดคุณสมบัติที่เป็น บันไดขั้นต้นของคุณความดีทั้งหลาย

เป็นอยู่ประจำวัน การดำรงตนในโลก ให้กระตือรือร้นขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพการงาน การทำหน้าที่ของตน การแก้ไขป้องกันปัญหาต่าง ๆ การสร้างสรรค์สิ่งดีงาม และการบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม กิจด้านนี้อาจเรียกง่าย ๆ ว่า การปรับปรุงภายนอก หรือเรียกให้สั้นว่า *ปรับภายนอก*

ในด้านกาลเวลา คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาท ย่อมเกี่ยวข้องกับกาลทั้ง 3 คือ

1) ส่วนอดีต ให้พิจารณาเหตุการณ์ ปรากฏการณ์ หรือประสบการณ์ที่ล่วงแล้ว แล้วถือเอามาเป็นบทเรียน เป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เร่งแก้ไขปรับปรุงและเพียรพยายามทำกิจต่อไป

2) ส่วนปัจจุบัน ให้เร่งทำกิจของตน ๆ อย่างจริงจัง ไม่ให้รีรอ ไม่ให้ผัดผ่อน ให้ใช้เวลาทุกขณะทุกโอกาสให้เป็นประโยชน์

3) ส่วนอนาคต ให้คิดถึงความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นได้ต่อไปภายหน้าทั้งในทางดีและในทางร้าย โดยใช้ปัญญาพิจารณาความเป็นไปตามเหตุปัจจัย แล้วเตรียมการป้องกันอนาคตภัย และกำหนดวิธีปฏิบัติเพื่อส่งเสริมความเป็นไปในทางที่ดีงามหรือเจริญมั่นคง

ถ้าเปรียบเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำจิต คำสอนของพระพุทธเจ้าที่เกี่ยวกับคุณค่าด้านการทำกิจ แสดงเนื้อหาและรายละเอียดน้อยกว่า กระจายอยู่ห่าง ๆ และมักเป็นคำสอนสั้น ๆ ทั้งนี้ เพราะกิจกรรมของมนุษย์ย่อมแตกต่างกันไปหลากหลายตามกาลเทศะ มิใช่เรื่องยืดยาวที่จะพูดไว้แน่นอนเป็นอย่างเดียว จึงแสดงแต่หลักการหรือให้คติไว้เท่านั้นก็เพียงพอ ต่างจากการทำจิตที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ ซึ่งตราบโอบที่ยังเป็นมนุษย์ สภาวะด้านจิตก็เหมือน ๆ กัน อีกทั้งเป็นเรื่องประณีตล้าลึกเข้าใจได้ยากปฏิบัติได้ยาก และเป็นส่วนพิเศษจำเพาะของคำสอน จึงแสดงรายละเอียดเท่าที่เป็นไปได้ไว้ให้แล้วเสียทีเดียว

ยังมีข้อควรทราบอีกบางประการเกี่ยวกับความสำคัญของคุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองอย่างของไตรลักษณ์ พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างคุณค่าทั้งสองนั้น ซึ่งจะนำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้

1. คุณค่าด้านการทำจิตกับคุณค่าด้านการทำกิจ ช่วยปิดช่องเสียของกันและกัน และช่วยเสริมกันให้เกิดคุณประโยชน์โดยสมบูรณ์

ก. คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ดังนี้

1) ช่วยให้การทำกิจเป็นไปโดยบริสุทธิ์ คือ ทำการด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไขของกิเลสที่แอบแฝงคอยชักพาไป ปฏิบัติตรงไปตรงมาตามเหตุปัจจัย เพื่อจุดมุ่งหมายที่ดีงามอย่างแท้จริง

2) ช่วยให้การทำกิจดำเนินไปด้วยความสุข คือ ปิดช่องเสียสำคัญของนักทำกิจ ที่เมื่อกระตือรือร้นเร่งรัดทำงาน ก็มักทำด้วยความเร่งร้อนกระวนกระวาย มีความเครียดกังวลมาก เพราะทำด้วยถูกแรงกิเลสบีบคั้น เช่น ทำด้วยความกลัว ด้วยความคิดแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน เป็นต้น เปลี่ยนเป็นทำงานด้วยจิตใจที่สงบสุข เบิกบาน ผ่องใส ด้วยความรู้เท่าทันที่ทำให้ทำใจเป็นอิสระได้เสมอ

นอกจากนั้น ในเมื่อผู้ทำกิจเห็นคุณค่าของความบริสุทธิ์หลุดพ้นและความสงบสุขของจิตใจแล้ว

การทำงานสร้างสรรค์พัฒนาต่าง ๆ ภายนอก ก็จะเป็นไปโดยมีความมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมความมีชีวิตที่
บริสุทธิ์และสุขสงบไปด้วย พุทธสัน ๆ ว่า การพัฒนาวัตถุจะดำเนินไปพร้อมกับการพัฒนาจิตใจ

ข. คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท ช่วยเสริมคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณ
ค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือ ตามหลักสามัญที่ว่า คนทั่วไปเมื่อสุขสบายแล้ว ก็มักประมาท โดย
หยุดนิ่งเฉยเสีย คือไม่กระตือรือร้นที่จะทำกิจต่อไป ไม่เฉพาะคนผู้สร้างสรรค์พัฒนาวัตถุหรือแก้ไขปัญหา
ภายนอกเท่านั้นที่เมื่อเจริญสุขสบายแก้ไขปัญหาลงสำเร็จแล้ว มักจะประมาท แม้แต่คนที่ปลงอนิจจัง ทุกขัง
อนัตตาได้แล้ว จิตใจหายทุกข์ โล่งสบาย ก็มักติดเพลินในความสงบสบายใจนั้น แล้วหยุดนิ่งเฉย ไม่แก้ไข
ปัญหายานนอกที่ค้างคาอยู่ ไม่เร่งรัดตนเองให้ทำกิจที่ควรทำทั้งเพื่อพัฒนาตนเองและพัฒนาภายนอก
ต่อไป คุณค่าด้านการทำกิจของไตรลักษณ์ จะปิดช่องเสียนี้ และเร่งเร้าผู้นั้นให้กระตือรือร้นทำกิจต่อไป

กล่าวโดยย่อ ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง คุณค่าทั้งสองด้านนี้จะต้องประสานและหนุนเสริมซึ่งกัน
และกัน การทำจิตจะต้องช่วยการทำกิจให้ได้ผลดียิ่งขึ้น โดยให้ทำอย่างบริสุทธิ์ และมีความสุข ไม่ใช่มา
หยุดหรือถ่วงการทำกิจ การทำกิจก็ต้องเสริมการทำจิตไม่ให้กลายเป็นความติดเพลิน แต่ให้เร่งรัดก้าว
หน้าต่อไป การปฏิบัติที่ถูกต้องนั้นจะแก้ไขปัญหारेื่องทำการด้วยใจมีทุกข์และสบายแล้วหยุด ให้กลายเป็น
ทำกิจด้วยจิตสบายและถึงแม้สบายก็ยังทำกิจ หรือ เมื่อสร้างความเจริญอยู่ ก็ไม่มีทุกข์ เมื่อเจริญสบาย
แล้ว ก็ไม่นิ่งหยุด สามารถเอาการทำจิตมาคุมการทำกิจ และเอาการทำกิจไปสนับสนุนการทำจิต ให้ได้
ผลสมบูรณ์ด้วยกัน และพร้อมกันทั้งสองด้าน

2. คุณค่าทั้งสองด้านต่างก็อาศัยปัญญาหรือมีแกนรวมที่ปัญญา

ก. ในด้านการทำจิต ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้หายยึดติดถือมั่นในสังขาร
สามารถสละ ละ ปล่อยวาง ทำใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระ ยิ่งรู้เท่าทันชัดเจนมากขึ้น ก็ยิ่งเป็นอิสระมากขึ้น
บรรลุมิตรธรรมสูงขึ้น และสามารถดำรงอิสรภาพของจิตไว้ได้ตลอดเวลา เช่น เมื่อได้มานได้วิปัสสนา
ก็รู้เท่าทันแม้แต่สุขในมานในวิปัสสนานั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วไม่ติดในสุขนั้น ไม่ติดใน
มานในวิปัสสนานั้น เป็นต้น

ข. ในด้านการทำกิจ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ทำให้เกิดแรงกระตุ้นเร่งเตือน
ที่จะเร่งทำกิจ ใช้ชีวิตใช้เวลาให้เกิดคุณค่ามากที่สุด ความรู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย
ก็ทำให้พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัย เพื่อแก้ไขที่เหตุปัจจัย หรือทำการให้ตรงตัวเหตุตัวปัจจัย ความรู้และ
ทำให้ตรงตัวเหตุปัจจัยนี้ รวมไปถึงการพิจารณาทบทวนวิเคราะห์หาเหตุปัจจัยในกระบวนการเปลี่ยนแปลง
ส่วนที่ผ่านมาแล้วเพื่อเป็นบทเรียน และกำหนดเหตุปัจจัยที่จะต้องเกี่ยวข้องในการที่จะกระทำเพื่อ
ป้องกันความเสื่อมและสร้างสรรค์ความเจริญพัฒนาต่อไปด้วย

3. คุณค่าทางจริยธรรมทั้งสองข้อของไตรลักษณ์ แสดงถึงความสำคัญอย่างยอดเยี่ยมของหลักไตร-
ลักษณ์ดังนี้

ก. ไตรลักษณ์ เป็นจุดบรรจบของสภาวะที่จะสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจให้เกิดความหลุดพ้นเป็น

อิสระ และของจริยธรรมที่จะต้องประพฤติปฏิบัติด้วยความไม่ประมาท กล่าวคือ ไตรลักษณ์นั้นเป็นสภาวะที่จะ หรือความจริงตามสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจ ซึ่งเมื่อรู้เข้าใจเท่าทันแล้วก็จะทำให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ และในเวลาเดียวกันนั้น ไตรลักษณ์ ก็เป็นเครื่องเร่งเตือน ทำให้ผู้รู้เข้าใจไตรลักษณ์แล้ว เกิดความไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำ และหลีกเลี่ยงการที่ควรเว้น ขวนขวายสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม ด้วยการปฏิบัติตามหลักจริยธรรมต่าง ๆ

ข. ไตรลักษณ์เป็นจุดกำเนิดของจริยธรรม ตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสุดท้าย ข้อนี้ก็มีเหตุผลทำนองเดียวกับข้อ ก. คือ ความสำนึกในไตรลักษณ์เป็นเครื่องเร่งเตือนให้ไม่ประมาท ทำให้เว้นชั่ว ทำดี ทำกิจสร้างสรรค์ ทำให้มีการประพฤติจริยธรรมตั้งแต่ขั้นเริ่มต้นขึ้นไป จนในที่สุดเมื่อมีความรู้แจ้งชัดในไตรลักษณ์โดยสมบูรณ์ ก็จะทำให้สามารถดำรงจิตเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง หลุดพ้น เป็นเสรีโดยสิ้นเชิง ซึ่งเป็นจุดสุดยอดของจริยธรรม

ค. ไตรลักษณ์ เป็นที่บรรจบของโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม กล่าวคือ คุณค่าด้านการทำจิตหรือความมีใจหลุดพ้นเป็นอิสระนั้น เป็นคุณค่าในระดับโลกุตระ ส่วนคุณค่าด้านการทำกิจหรือความไม่ประมาท เป็นคุณค่าในระดับโลกียะ การที่คุณค่าทั้งสองด้านนั้น ช่วยหนุนเสริมซึ่งกันและกัน ก็เป็นเครื่องแสดงว่าในชีวิตที่พึงปรารถนา โลกียธรรมกับโลกุตตรธรรมจะอิงอาศัยไปด้วยกันพร้อม ๆ กัน ดังหลักฐานยืนยันที่ชัดเจน คือ พระอรหันต์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ซึ่งเป็นบุคคลแบบอย่างสูงสุด เป็นผู้มิจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้วโดยสมบูรณ์ และอิสรภาพสมบูรณ์ของจิตนั้น ท่านได้ทำสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท พระอรหันต์จึงเป็นบุคคลระดับเดียวที่ได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทแล้วโดยสมบูรณ์¹ เป็นตัวอย่างของผู้ที่ได้ทำกิจสำเร็จแล้วด้วยความไม่ประมาท แม้เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านก็บำเพ็ญกิจต่าง ๆ เพื่อประโยชน์สุขของสงฆ์และของพุชนด้วยความไม่ประมาทต่อไป แม้คนทั่วไปที่ยังเป็นปุถุชนก็ควรดำเนินตามแบบอย่างของท่านผู้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้วเหล่านี้ ด้วยการดำเนินชีวิตที่จะให้ได้คุณค่าทั้งสองด้านของไตรลักษณ์ คือ ทั้งทำจิตให้หลุดพ้นเป็นอิสระเท่าที่จะทำได้ในวิสัยของตน และทั้งทำกิจด้วยความไม่ประมาทไปด้วยพร้อมกัน²

ง. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ เป็นหลักประกันของศีลธรรมที่สมบูรณ์ ซึ่งได้ผลแน่นอนมั่นคงและเด็ดขาด อธิบายว่า สิ่งที่จะเป็นหลักประกันให้คนมีศีลธรรมได้อย่างแน่นอนเด็ดขาดมี 2 อย่างคือ

1) จิตไม่เอา คือความรู้สึกของจิตใจที่ไม่เกาะเกี่ยว ไม่อยาก ไม่ปรารถนาอาภิส ไม่คิดละเมิด

¹ มีพุทธพจน์บางแห่งตรัสแสดงคุณสมบัติของพระอรหันต์ไว้ว่า “เป็นผู้ไม่เอา (คือเป็นไปไม่ได้) ที่จะประมาท” (ม.ม. 13/231-2/229; ส.สพ.18/213/157) ท่านแสดงเหตุผลว่า เพราะกิจที่พึงทำด้วยความไม่ประมาทพระอรหันต์เหล่านั้นได้ทำเสร็จแล้ว

² ตามหลักอภิธรรม ท่านว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุโลกุตตรธรรมสูงสุดแล้วนั้น เมื่อทำกิจธุระการงานต่าง ๆ ย่อมทำด้วยมหาภิราจิต ที่เป็นโลกียะชั้นกามาวจร

หรือคิดที่จะทำผิดใด ๆ เลย เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้กระทำเช่นนั้นเหลืออยู่ หมดความเห็นแก่ตัว

2) ความสุขที่ดีกว่า อย่างที่ท่านเรียกว่า ความสุขอันประณีต ซึ่งเข้าถึงได้ด้วยวิธีการอื่นที่ไม่ขึ้นต่ออาภิส ไม่ต้องอาศัยการกระทำที่ผิดศีลธรรมเลย

ว่าที่จริง เพียงข้อ 1) อย่างเดียว ก็เป็นหลักประกันที่เพียงพออยู่แล้ว สำหรับความเป็นอยู่ที่จะไม่มีการประพฤติดศีลธรรม หรือการละเมิดกฎเกณฑ์ทางศีลธรรม ส่วนข้อที่ 2) เป็นคุณค่าที่เสริมย้ำเพิ่มเติมให้แน่นหนายิ่งขึ้นไปอีก

คุณค่าข้อที่ 1 ของไตรลักษณ์ คือคุณค่าด้านการทำจิตหรือคุณค่าเพื่อความเป็นอิสระหลุดพ้นของจิต อำนวยสิ่งที่จะเป็นหลักประกันของศีลธรรมทั้งสองข้อนี้ กล่าวคือ ความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นไตรลักษณ์ ย่อมทำให้จิตใจเป็นอิสระ หายยึดติดผูกพัน สลัดพันไป ลอยตัว ไม่เห็นสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ ว่าน่าเอา น่าเป็น หรือน่าเกลียด น่าชิง ที่จะเป็เหตุให้ทำการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่าเป็นการผิดศีลธรรม พุดอีกนัยหนึ่งว่า ศีลธรรมเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ เพราะไม่มีแรงจูงใจที่จะทำให้ประพฤติดศีลธรรมนั้นเลย อีกประการหนึ่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิต เป็นเหตุให้เกิดความสุขอย่างประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องอาศัยอะไร ๆ ที่เกี่ยวข้องกับภพละเมิดศีลธรรมนั้น คือ ผู้หลุดพ้น มีความรู้สึกเป็นเสรี ปลอดโปร่งโล่งเบา เบิกบานผ่องใส¹ และบางท่านก็อาจจะได้สมาธิได้ฌานที่หาความสุขประณีตแบบต่าง ๆ ได้อีก เมื่อมีความสุขอยู่แล้ว และเป็นสุขที่ดีกว่า ก็จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ผู้นั้นย่อมจะไม่เกิดความคิดใด ๆ ที่จะละเมิดศีลธรรมเพื่อหวังความสุขที่ตนยังไม่ได้ อย่างไรก็ตาม จะต้องเข้าใจด้วยว่า สิ่งที่เป็นหลักประกันข้อที่ 2) คือความสุขที่ประณีตอย่างเดียว ถ้าเป็นสุขในระดับโลกียะ เช่น ได้ฌาน เป็นต้น ก็ยังไม่เป็นหลักประกันที่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์ เพราะผู้ได้สุขประณีตระดับโลกียะ อาจถอยกลับมาหมกมุ่นในสุขหยาบ ๆ ได้อีก จะให้ปลอดภัยแท้จริง ต้องได้หลักประกันข้อที่ 1) คือ จิตไม่เอาด้วย มิฉะนั้นก็ต้องเป็นสุขประณีตขั้นโลกุตระ ซึ่งก็ย่อมมาด้วยกันกับหลักประกันข้อที่ 1 อยู่เองเป็นธรรมดา.

บุคคลโสดาบัน เป็นผู้ที่มีหลักประกันทางศีลธรรมทั้งสองข้อที่กล่าวนี้อยู่กับตัวแล้ว จึงเป็นผู้มีศีลธรรมสมบูรณ์ จะไม่มีการประพฤติดศีลธรรมใด ๆ เลยอย่างแน่นอน แม้โดยหลักการทำนาก็เรียกพระอริยบุคคล หรืออารยชน ตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไป ว่าเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์² ดังนั้น ถ้าต้องการให้ศีลธรรมแผ่ทั่วไปในสังคมอย่างมั่นคง ก็จะต้องพัฒนาคนส่วนใหญ่ให้เป็นโสดาบัน จึงจะประสบความสำเร็จแท้จริง

ถ้าไม่สามารถสร้างหลักประกัน 2 อย่างนี้ขึ้น ความหวังที่จะให้สังคมมีศีลธรรมมั่นคงก็เป็นไปไม่ได้ยาก เพราะมีเชื้อหรือความโน้มเอียงที่จะละเมิดศีลธรรมอยู่ภายในตัวคนทั่ว ๆ ไป อันได้แก่จิตที่จะเอาหรือกิเลสที่จะละเมิด ในกรณีเช่นนี้ การสร้างเสริมศีลธรรมจะต้องใช้วิธีสร้างระบบการบังคับควบคุม การข่มผิน หรือใช้พลังอย่างอื่นที่แรงกว่ามากหรือท่วมท้นออกไป ซึ่งย่อมไม่ปลอดภัยจริงและไม่ได้ผล

¹ แต่การประสบไตรลักษณ์อย่างไม่รู้เท่าทัน กลับทำให้เกิดทุกข์ เช่น ส.ช.17/4/4; 32/21; 87/53

² เช่น อง.นวก.23/216/394; อภ.ป.36/101/178

สมบูรณ์ ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงความไม่สำเร็จผลด้วยดีของวิธีการเช่นนี้ มีอยู่ทั่วไป เช่น คนในยุคปัจจุบันนี้เอง ได้เล่าเรียนกันมามาก ๆ ทั้งที่รู้ว่าอะไรคืออะไร อะไรถูกอะไรผิด เป็นคุณหรือเป็นโทษ แต่เพราะตกอยู่ในอำนาจของความอยาก ความขี้ ความหลงมัวเมา คือ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ละเมิดศีล ทำการที่เป็นการเบียดเบียนตนเอง (เช่น ตีฆ่าสุรา) บ้าง เบียดเบียนสังคม (เช่น ตัดไม้ทำลายป่า) บ้าง คำชี้แจงโดยเหตุผลที่ดี การใช้กฎหมายบังคับก็ดี ปรากฏว่าได้ผลน้อยกว่าควร

ในกรณีที่ไม่สามารถสร้างหลักประกันของศีลธรรมอย่างทีกล่าวย่างต้น มนุษย์ทั่วไปจะใช้วิธีการต่อไปนี้ ในการรักษาหรือส่งเสริมศีลธรรม ซึ่งได้ผลมากบ้างน้อยบ้าง แต่ไม่เด็ดขาด คือ

- ใช้พลังความกลัว โดยขู่บังคับด้วยอำนาจของคน ได้แก่การวางกฎเกณฑ์ กฎหมาย และระบบการลงโทษ ซึ่งจะมีการพยายามหลบเลี่ยง ทำให้ต้องวางระบบการควบคุมให้ซับซ้อนยิ่งขึ้น และอาจมีความทุจริตในระบบ เช่นการสมคบกันโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทำให้การรักษาศีลธรรมได้ผลน้อยลง ๆ
- ใช้พลังความกลัว โดยขู่ด้วยอำนาจเร้นลับ เช่นเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ซึ่งในสมัยที่คนเชื่อก็ได้ผลไม่น้อย แต่เมื่อคนมีความรู้อย่างปัจจุบันมากขึ้น ก็ได้ผลน้อย การใช้พลังความกลัวในข้อนี้รวมไปถึงความกลัวต่อการไปเกิดในนรกด้วย
- ใช้พลังความกลัว โดยบีบด้วยอำนาจเกียรติยศและความนิยมนับถือ คือใช้อำนาจบีบคั้นของสังคม ทำให้กลัวความดิเตียน ความเสียชื่อเสียงเป็นต้น สำหรับบางคนก็ได้ผล บางคนก็ไม่ได้ผล ถึงแม้ได้ผลก็ไม่เด็ดขาด
- ใช้พลังความอยาก โดยล่อด้วยรางวัลหรือผลตอบแทน ทั้งจากคนด้วยกัน จากเทพเจ้าหรืออำนาจเร้นลับศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจนการไปเกิดในสวรรค์ ซึ่งก็ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้าง ตามกาลเทศะ ไม่นั่นเอง
- ใช้พลังมโนธรรม โดยเร้าความละอายแก่ใจ ความเคารพตนเอง และความมีสติสัมปชัญญะ พลังข้อนี้ น้อยคนจะมีมาก คนส่วนมากมีพลังนี้น้อย มักพ่ายแพ้แก่พลังความอยากเป็นต้น จึงรักษาศีลธรรมไว้ได้เพียงบางส่วน โดยเฉพาะในยุคที่มีสิ่งล่อเร้าเข้าวนมาก และมีค่านิยมหยาบ พลังมโนธรรมนี้ก็คุ้มครองไม่ได้มาก
- ใช้พลังศรัทธา โดยเร้าให้จิตแล่นพุ่งตั้งไปในอุดมคติ อุดมการณ์ หรือสิ่งสูงส่งดีงามอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้า ซึ่งทำสำเร็จได้ยาก และแม้สำเร็จแล้ว ก็ไม่แน่นอน อาจกลับกลายเป็นอื่นไปได้ เพราะความเชื่อ เป็นการขึ้นต่อสิ่งอื่น ไม่ใช่ความจริง และก็ยังไม่หมดเชื้อกิเลสภายใน ซึ่งอาจกำเริบมีกำลังแข็งแกร่งกล้ำกลืนมากลบทับศรัทธาในคราวหนึ่งคราวใดก็ได้ หรือศรัทธานั้นก็อาจจะจางลงและหายไปเอง (ข้อนี้รวมถึงพลังสมาธิในระดับเจโตวิมุตติขั้นต้น ๆ ด้วย)
- ใช้พลังฉันทะ โดยเร้าให้เกิดความอยากสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม หรือความไม่ผิด ข้อนี้เป็นพลังตรง

ข้าม หรือคู่ปรับโดยตรงกับพลังต้นเหตุที่เป็นตัวการให้ประทุติผิดหรือละเมิดศีลธรรม ในกรณีที่ยังไม่สามารถสร้างความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตขึ้นได้ ควรมุ่งเน้นการสร้างพลังจิตนี้ เพราะเป็นพลังที่เป็นกุศล เจือด้วยปัญญา และส่งผลถึงความหลุดพ้นเป็นอิสระได้โดยตรงกว่าข้ออื่น ๆ

ไม่ว่าจะมีพลังชนิดใดอยู่เบื้องหลัง การปฏิบัติก็ต้องอาศัยสัญญาะ คือการบังคับควบคุมตนเองเป็นหลักในการทำให้ศีลธรรมสัมฤทธิ์ผล ดังนั้น ในการพัฒนาคนด้านศีลธรรม จึงต้องฝึกให้คนมีความเข้มแข็งรู้จักบังคับควบคุมตนได้ ซึ่งความสำเร็จจะง่ายหรือยาก และผลจะดีมากหรือน้อย ก็ขึ้นต่อพลังหนุนที่อยู่เบื้องหลังด้วย ในบรรดาพลังที่กล่าวมานั้น พลังที่จัดว่าอยู่ในขั้นประณีต ก็คือ พลังมโนธรรม พลังศรัทธา และพลังจิตนะ แต่ทั้งนี้ พึงระลึกไว้เสมอว่า พลังเหล่านี้จะยังไม่สามารถให้ผลแน่นอนเด็ดขาด ศีลธรรมของสังคมจะมั่นคงแท้จริง ก็ต่อเมื่อคนเข้าถึงสิ่งที่เป็นหลักประกันของศีลธรรม 2 อย่าง ซึ่งทำให้มีศีลธรรมขึ้นมาเองโดยอัตโนมัติ คือ จิตที่พ้น และสุขที่ประณีต ซึ่งไม่ขึ้นต่ออามิส ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

จ. ความไม่ประมาท ซึ่งเป็นคุณค่าทางจริยธรรมข้อที่ 2 ของไตรลักษณ์นั้น เป็นเครื่องเร่งเร้าให้เกิดความก้าวหน้าในธรรม และพร้อมกันนั้นก็เป็นเครื่องวัดความก้าวหน้าในธรรมด้วย ดังได้กล่าวแล้วว่า พระอรหันต์ เป็นจุดสุดยอด เป็นที่บรรจบรวมและเป็นที่แสดงออก ทั้งของความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ และการที่ได้บำเพ็ญความไม่ประมาทโดยสมบูรณ์ เป็นจุดสมบูรณ์ ทั้งของการปฏิบัติทางจริยธรรม และของความรู้แจ้งเข้าถึงสัจธรรม เป็นที่ประสานกลมกลืนของความปล่อยวางไม่ยึดมั่นกับการกระทำอย่างเอาใจใส่จริงจัง เป็นจุดเต็มแห่งการบรรลุโลกุตตรธรรมและการปฏิบัติถูกต้องต่อโลกียธรรม เป็นที่แสดงให้เห็นว่าสิ่งที่ดูเหมือนขัดแย้งตรงข้ามกัน แต่ที่จริงสอดคล้องไปด้วยกันได้ทุกอย่าง มิใช่เพียงสอดคล้องไปกันได้เท่านั้น แต่ยังช่วยค้ำชูส่งเสริมกันอีกด้วย ความไม่ประมาทเป็นศูนย์รวมของจริยธรรม และเป็นตัวเร่งให้เกิดการกระทำตลอดกระบวนการแห่งปฏิบัติการทางจริยธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงที่สุด ดังมีพุทธพจน์ตรัสเรียกว่าเป็นจรรยเหตุช้างที่ใหญ่ซึ่งจรรยเหตุของสัตว์บกอื่น ๆ ได้หมดทุกชนิด ความไม่ประมาทคุณคุณธรรมข้ออื่นทุกอย่างให้ออกทำงาน คุณธรรมข้ออื่น ๆ ต้องมีความไม่ประมาทออกร่วมปฏิบัติงาน ถ้าประมาทเสียอย่างเดียว คุณธรรมข้ออื่น ๆ ถึงแม้มีอยู่มากมาย กล่าวถึงเต็มไปทั่วคัมภีร์ทั้งหลาย ก็เจือปนเจือ เหมือนไม่มีหรือนอนตายแล้วทั้งหมด เปลาประโยชน์ ต่อเมื่อไม่ประมาทแล้ว คุณธรรมทั้งหลายจึงจะสำแดงผลอย่างแท้จริง แต่สำหรับบุคคลที่มีกิเลส จิตยังไม่หลุดพ้น ความไม่ประมาทมักจะถูกถ่วงรั้งให้ย่อหย่อนหรือหยุดเฉย กลายเป็นความประมาทเสียบ่อย ๆ เพราะมัวติดเพลินอยู่ในอามิส และในอารมณ์ที่ล่อให้ลุ่มหลงหรือให้เขาไปเสียบ้าง ถูกกิเลสเช่นตัณหา พาให้เกียจคร้าน ห่วงกังวล หรือเถลไถลเสียบ้าง การปฏิบัติจริยธรรม จึงบกพร่องอยู่เนือง ๆ หรือไม่สำเร็จผลเลย ในทางตรงข้าม ยิ่งมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระมากขึ้น ก็ยิ่งไม่ติดเพลินในอามิสและในอารมณ์ที่ล่อหลอก และไม่ถูกกิเลสครอบงำ ไม่มีเครื่องถ่วงรั้งไว้ จึงยิ่งจะเป็นผู้ไม่ประมาท เร่งรัดทำกิจที่ควรทำได้มากขึ้น ความเป็นอิสระละวาง

กับความเอาจริงเอาจังในงาน จึงเสริมกันให้ต่างก็สมบูรณ์ไปด้วยกันดังนี้

พร้อมกันนั้น หลักความไม่ประมาทเท่าที่กล่าวมา ก็เป็นเรื่องเตือนใจให้สำนึกว่า ทุกคนแม้เป็น อริยะแล้วในขั้นต้น ๆ トラบใดที่ยังไม่บรรลุหัตถผล ก็ยังมีจุดอ่อน อาจไปติดเพลินในความสุขสบาย และอิมพอสในผลสำเร็จที่ลู่ถึงแล้ว กลายเป็นผู้ประมาท คือ พลังพลาดเอากุศลธรรมและคุณวิเศษที่ได้ บรรลุแล้ว เป็นปัจจัยแห่งความประมาทไปเสีย จึงต้องเตือนตนอยู่เสมอให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท และ หมั่นสร้างความสังเวช คือคอยเร้าเตือนจิตสำนึกให้คิดที่จะไม่ประมาทอยู่ตลอดเวลา

ในเมื่อคนทั้งหลายมีเชื่อหรือมีความโน้มเอียงที่จะเป็นผู้ประมาท จึงเป็นธรรมดาว่า ในหมู่ชนที่อยู่ รวม ๆ กัน มากก็ตาม น้อยก็ตาม จะต้องมีคนอย่างน้อยส่วนหนึ่งที่ตกอยู่ในความประมาท จึงเป็นความ ไม่ประมาทอย่างหนึ่งของคนผู้ไม่ประมาท ที่จะทำตนเป็นกัลยาณมิตร ช่วยเร้าเตือนให้คนเหล่านั้น ถอน ตนจากความประมาทและกลายเป็นผู้ไม่ประมาทด้วย ความมีกัลยาณมิตรหรือกัลยาณมิตรตา เป็นหลัก สำคัญอย่างหนึ่งที่ท่านให้ใช้เป็นคู่เสริมกันกับความไม่ประมาท เพื่อจะให้ตอบได้ซึ่งคำถามว่า คุณธรรม ข้ออื่น ๆ กันอนเป็นตายหมด ในเมื่อประมาท และก็เมื่อประมาทแล้ว จะแก้ไขได้อย่างไร โดยไม่ต้องรอให้ ทุกข์มาบีบคั้นเสียก่อน

กล่าวโดยสรุป ทุกคนพึงไม่ประมาทคือ เร่งรัดทำกิจหน้าที่ ทั้งเพื่อประโยชน์ตน คือเพื่อพัฒนาตนเอง และเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น คือเพื่อช่วยผู้อื่นให้พัฒนา เช่น

ผู้ปกครองรัฐ พึงไม่ประมาท ในการสร้างเสริมความสงบเรียบร้อยเป็นสุข จัดสรรสภาพแวดล้อม ให้เกื้อกูลแก่ความอยู่ดีมีธรรม และการแสวงหาคุณค่าที่สูงขึ้นไปทางจิตปัญญาของประชาชน

พระเถระ พึงไม่ประมาท ในการเผยแผ่ธรรมเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ขวนขวายบำเพ็ญกิจ เพื่อเห็นแก่ชุมชนที่จะเกิดมาภายหลัง (ปัจฉิมชนตา) และทำการทุกอย่างที่จะทำให้สัทธรรมดำรงมั่นเพื่อ ประโยชน์สุขของชนจำนวนมากตลอดกาลนาน

พระภิกษุทุกรูป พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญสมณธรรม และในการทำจิตของประชาชนให้ผ่องใส สร้างความรู้สึกร่วมเย็นปลอดภัย ทั้งด้วยความประพฤติที่ปราศจากการเบียดเบียนของตนเอง และด้วยการ สอนประชาชนให้ประพฤติดีงามทำสังคมให้ร่มเย็น

คนทุกคน พึงไม่ประมาท ในการบำเพ็ญประโยชน์ตนด้วยการทำตนให้พึงตนได้ และในการบำเพ็ญ ประโยชน์ผู้อื่นด้วยการช่วยให้เขาสามารถพึ่งตน พัฒนาจิตปัญญาเพื่อเข้าถึงประโยชน์สุขสูงสุด ที่จะให้ มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระและเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท

อนึ่ง เนื่องด้วยเป็นสามัญวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายที่ว่า เมื่อเจริญก้าวหน้าแก้ปัญหาสำเร็จ มีวัตถุ

อุปกรณ์พร้อม อยู่สุขสบายแล้วมักจะประมาท หรือพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ยอมรับความจริง ทำจิตปรับในปลงใจได้แล้วก็มักประมาท จึงเป็นธรรมเนียมของพระศาสนา ผู้นำ และผู้บริหารที่ดีทั้งหลาย จะต้องทำตนเป็นกัลยาณมิตรใหญ่ คอยหาอุบายเร่งรัดอยู่เสมอ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ด้วยการแนะนำสั่งสอนบ้าง สร้างสถานการณ์ปลุกใจบ้าง ทำเหตุบีบคั้นที่ไม่เสียหายบ้าง เพื่อกระตุ้นเตือนมนุษย์ทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท

3. คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น หรือคุณค่าเพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งความดีงาม

คุณค่าข้อนี้ ว่าที่จริงก็รวมอยู่ในคุณค่าข้อแรก คือคุณค่าด้านการทำจิต ในแง่ความปลอดภัย แต่มีความสำคัญเด่นเฉพาะ จึงยกมากล่าวเน้นไว้ต่างหาก

คุณค่าสองข้อแรกนั้นทั้งคู่ ท่านมักกล่าวถึงโดยอ้างอิงหลักอนิจจตา เพราะความเป็นอนิจจังเป็นภาวะที่มองเห็นได้ง่าย ผู้ปฏิบัติธรรมแม้แต่ในระดับเบื้องต้น ก็จะได้รับประโยชน์จากไตรลักษณ์โดยเข้าถึงคุณค่าสองข้อแรกนั้นตามสมควรแก่ปัญญาของตน แต่คุณค่าข้อที่สามนี้มักจะมาพร้อมกับการมโนการ ความเป็นอนัตตา¹ เช่นว่า

“ภิกษุมองเห็นด้วยสัมมาปัญญาคามที่มันเป็นว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นอภิปัจจุบัน อนาคต ก็ตาม ฯลฯ ทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา, เมื่อรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล จึงจะไม่มัวหังการ มมังการ และมานานุสัย ทั้งในกายอันพร้อมด้วยวิญญาณนี้ และในนิมิตหมายทั้งปวงภายนอก”²

อหังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่า ทิฏฐิ มมังการ ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อว่า ตัณหา มานานุสัย ได้แก่กิเลสที่เรียกชื่อสั้น ๆ ว่า มานะ นิยมเรียกเป็นชุดว่า ตัณหา มานะ ทิฏฐิ

พุทธพจน์นี้มีสาระสำคัญว่า ผู้ที่มองเห็นความเป็นอนัตตาชัดแจ้งแล้ว ก็จะไม่มัวหรือจะซำระล้างเสียได้ ซึ่งกิเลสที่เกี่ยวข้องผูกพันกับตัวตน หรือกิเลสที่เอาตนเป็นศูนย์กลาง ทั้งสามอย่าง คือ ความเห็นแก่ตัว ความแสหาแต่สิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มุ่งได้มุ่งเอาผลประโยชน์ส่วนตัว ที่เรียกว่า ตัณหา ความถือตัว ความทะนงตน สำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ อยากยิ่งใหญ่ไฉ่เด่น ครอบงำผู้อื่น แสวงหาอำนาจมายกชูตน ที่เรียกว่า มานะ และความยึดติดในความเห็นของตน ความถือมั่น งามาย ตลอดจนคลั่งไคล้ในความเชื่อถือ ทฤษฎี ลัทธินิยม และอุดมการณ์ต่าง ๆ ที่เรียกว่า ทิฏฐิ

กิเลส 3 อย่างนี้ มีชื่อเรียกรวมกันเป็นชุดว่า ปปัญจะ หรือ ปปัญจธรรม แปลกันมาว่า ธรรมเครื่อง

¹ ความจริง การพิจารณา อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ย่อมให้ผลเนื่องถึงกันหมด ดังนั้น การพิจารณาลักษณะทั้งสาม จึงมีคุณค่าส่งถึงความหลุดพ้นได้ทั้งสิ้น แต่กระนั้นตัวเด่นในการตัดสินใจจะอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจอนัตตา ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ว่า “พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนอัสสมิมานะ. ดูกรเมฆิยะ แท้จริงเมื่อมีอนิจจสัญญา อนัตตสัญญา จึงปรากฏผู้มีอนัตตสัญญา (หมายรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นอนัตตา) จะถึงภาวะที่ถอนเสียได้ซึ่งอัสสมิมานะ (ความถือพองว่าเป็นตัวกู) เป็นนิพพานในปัจจุบันนี้แหละ” (ขุ.อ.25/89/128; และดู อ.ญ.นวก.23/205/365; 207/371)

² ม.อ.14/128/105-6

เนิ่นช้า ถ้าจะแปลให้ง่ายก็ว่า กิเลสตัวป็น คือ ปั่นแต่งเรื่องราว ปั่นใจให้ทุกข์ ปั่นหัวให้เรื่องมาก ทำให้ยึดเยื้อเย็นเยื้อ ยุ่งเหยิง ยึดยาว ฟามเฟ้อ ฟั่นเฟือ ล้าช้า วุ่นวาย นุ่งนัง สับสน สลับซับซ้อน ทำให้เขวห่างหรือไกลเหินแฉจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ปัญหาที่ยังไม่มี ก็ทำให้เกิดมีขึ้น ปัญหาที่มีอยู่แล้วก็ไม่อาจแก้ไขอย่างตรงไปตรงมาตามเหตุ แต่กลับทำให้ยุ่งยากซับซ้อนนุ่งนังยิ่งขึ้น เป็นตัวบงการพฤติกรรมที่ทำให้มนุษย์พล่านไปมา ชัดแย้ง แข่งขัน แย่งชิงกัน ตลอดจนก่อสงครามระหว่างพวกระหว่างฝ่าย ไม่เฉพาะแต่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วร้ายนานัปการเท่านั้น แม้เมื่อจะทำการดีงาม ถ้ามีกิเลสตัวป็นเหล่านี้อยู่เบื้องหลัง การทำความดีนั้นก็มีเงื่อนไข มีปมแอบแฝง ไม่บริสุทธิ์ และทำได้ไม่บริบูรณ์ ไม่เต็มที่ กิเลสเหล่านี้จะคอยขัดขวางหรือชักให้เขว

ความรู้เข้าใจมองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา จะบรรเทากิเลสที่เกี่ยวข้องเนื่องผูกพันกับตัวตนเหล่านี้ให้เบาบางลง ตลอดจนขจัดทำลายล้างให้หมดสิ้นไป สุดแต่กำลังปัญญาจะเห็นประจักษ์แจ้งทำจิตให้เป็นอิสระหลุดพ้นได้เพียงไหน เมื่อไม่มีกิเลสตัวป็นเหล่านี้เป็นเงื่อนไขปมแอบแฝง และเป็นตัวกีดกันจำกัดให้คับแคบหรือเป็นแรงผลักดันให้เขินแฉแล้ว หนทางแห่งการทำความดีงามก็เปิดโล่งกว้างไม่จำกัดขอบเขต จะบำเพ็ญคุณธรรมหรือสร้างสรรค์กรรมที่ดีงามใด ๆ เช่น ไฉตริ กรุณา ทาน ศีล อุตตจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์) ก็ทำได้อย่างบริบูรณ์เต็มที่และสะอาดบริสุทธิ์

รวมความว่า การเห็นไตรลักษณ์ด้วยมนสิการอย่างถูกวิธี จะทำให้เกิดคุณค่าทางจริยธรรมทั้งความดีงาม และความมกงาม ที่มาพร้อมด้วยความสุข กล่าวคือ ดีงามด้วยกุศลธรรมที่แล่นโล่งไปไม่มีอกุศลคอยขัดขวางหรือบิเบียน งอแงด้วยความไม่ประมาทในการทำกิจ และเป็นสุขด้วยปัญญารู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิตที่ทำให้จิตปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน เป็นอิสระ

ความสุขไม่เป็นจริยธรรมโดยตัวของมันเอง แต่เป็นคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม เป็นพื้นที่อิงอาศัยของจริยธรรม ทำให้จริยธรรมดำรงอยู่ได้มั่นคง ความสุขในที่นี้มุ่งเอานิรามิสสุข คือสุขที่ไม่อาศัยนิรามิสเป็นสำคัญ เพราะเป็นสุขที่ไม่เจือด้วยความหมกหมม ที่มีกบฏเน่าหรืออืดเฟ้อ และก่อโทษขึ้นได้ในภายหลัง

ผู้ที่มองเห็นไตรลักษณ์ รู้เท่าทันธรรมชาติ และมีนิรามิสสุขเป็นหลักประกัน แม้จะยังเสพความสุขก็จะมีขีดจำกัดกับหมกหมมหลงใหลหรือดลาลึกจนเกิดโทษรุนแรง โดยเฉพาะจะไม่เกินเลยจนกลายเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนตนและผู้อื่น และแม้เมื่อความสุขนั้นผันแปรไป ก็จะไม่ถูกความทุกข์ใหญ่ท่วมทับเอา ยังคงดำรงสติอยู่ได้ มีความกระตือรือร้นแต่ไม่ย่ำ เป็นคู่พร้อมที่จะเสวยความสุขในทุกระดับได้อย่างสมบูรณ์เต็มอิ่มเต็มรสและคล่องใจ เพราะไม่มีความกังวลห่วงข้องเป็นเงื่อนไขปมหรือเป็นเครื่องกีดขวางที่คอยรบกวนอยู่ภายใน และยิ่งกว่านั้น ทั้งที่สามารถเสวยความสุขทั้งหลายได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด แต่ก็ไม่ได้ติดในความสุขเหล่านั้นไม่ว่าจะประณีตหรือดีวิเศษเพียงใด

เท่าที่บรรยายมานี้ เป็นการกล่าวถึงคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์อย่างรวม ๆ กันไป ต่อไปนี้ เป็นการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์นั้น โดยจำแนกตามลำดับข้อ

1. **หลักอนิจจตา** แสดงความไม่เที่ยง ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสิ่งทั้งหลาย จนถึงส่วนย่อยที่ละเอียดที่สุด ทั้งฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม ความไม่เที่ยงของส่วนย่อยต่าง ๆ เมื่อปรากฏเป็นผลรวมออกมาแก่ส่วนใหญ่มนุษย์พอสังเกตเห็นได้ ก็เรียกกันว่าความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจหรือรู้สึกเหมือนกับว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นมีตัวมีตนของมัน ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นอย่างหนึ่ง และบัดนี้ตัวตนอันนั้นเองได้เปลี่ยนแปลงแปรรูปไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง ความเข้าใจหรือรู้สึกเช่นนี้ เป็นความหลงผิดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น นำตนเข้าไปผูกพันอยู่กับภาพความนึกคิดอย่างหนึ่งของตนเอง ซึ่งไม่ตรงกับข้อเท็จจริง เมื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมถูกจุดลากให้กระเสือกกระสนกระวนกระวายไปตามภาพที่สร้างขึ้นลงตนเองนั้น เรียกว่า อยู่อย่างเป็นทาส แต่ผู้รู้เท่าทันสภาวะ ย่อมอยู่อย่างเป็นอิสระ และสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาิเหล่านี้ได้ ในทางจริยธรรม หลักอนิจจตาอาจใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เป็นอันมาก เช่น

1) ความเป็นอนิจจังนั้น ว่าตามสภาวะของมัน ย่อมเป็นกลาง ๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว แต่เมื่อเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ ก็มีบัญญัติความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งว่าเป็นความเจริญ และความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม อย่างไรก็ดี ความเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปในด้านใด อย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัยที่จะให้เป็น ในทางจริยธรรม นำหลักอนิจจตามาสอนอนุโลมตามความเข้าใจในเรื่องความเสื่อมและความเจริญได้ว่า สิ่งที่เจริญแล้วย่อมเสื่อมได้ สิ่งที่เสื่อมแล้วย่อมเจริญได้ และสิ่งที่เจริญแล้วย่อมเจริญยิ่งขึ้นไปได้ ทั้งนี้แล้วแต่เหตุปัจจัยต่าง ๆ และในบรรดาเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น มนุษย์ย่อมเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญและสามารถบันดาลเหตุปัจจัยอื่น ๆ ได้อย่างมาก โดยนัยนี้ ความเจริญและความเสื่อมจึงมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปเองตามลม ๆ แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง ทำและสร้างสรรค์ได้ อย่างที่เรียกว่า ตามยถากรรม¹ คือแล้วแต่มนุษย์จะทำเอาตามวิสัยแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องคอยระแวงการแทรกแซงจากตัวการอย่างอื่นนอกเหนือธรรมชาติ เพราะตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี ดังนั้น ในทางจริยธรรม ความเป็นอนิจจัง หรือ แม้จะเรียกว่าความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์มีความหวัง เพราะกฎธรรมชาีย่อมเป็นกลาง ๆ จะให้เป็นอย่างไรแล้วแต่จะทำเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นขึ้น การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ดีขึ้น จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้าง ความเจริญทางวัตถุ หรือทางนามธรรม ตั้งแต่การทำความใจให้เป็นคนฉลาด จนถึงทำบุญสุนทนให้เป็นพระอรหันต์ และการแก้ไข กลับตัว ปรับปรุงตนเองทุกอย่าง สุดแต่จะเข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นแล้วสร้างเหตุปัจจัยนั้น ๆ ขึ้น

โดยสรุป ความเป็นอนิจจัง ในความเข้าใจระดับที่เรียกว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงสอนว่า สำหรับผู้

¹ ในที่นี้ใช้คำว่า ยถากรรม ตามความหมายทางธรรม มิใช่ในความหมายที่เข้าใจในภาษาไทย

สร้างความเจริญหรือผู้เจริญขึ้นแล้ว ต้องตระหนักว่า ความเจริญนั้นอาจเปลี่ยนแปลงเป็นเสื่อมได้ เมื่อไม่ต้องการความเสื่อม ก็ต้องไม่ประมาท ต้องหลีกเลี่ยงและกำจัดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางเสื่อม พยายามสร้างและเปิดช่องให้แก่เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่จะรักษาความเจริญนั้นไว้ สำหรับผู้พลาดเสื่อมลงไป ก็สามารถแก้ไขปรับปรุงได้ โดยละทิ้งเหตุปัจจัยที่ทำให้เสื่อมนั้นเสีย กลับมาสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญต่อไป ยิ่งกว่านั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปในทางเจริญอยู่แล้ว ก็สามารถส่งเสริมให้เจริญยิ่งขึ้นได้ โดยเพิ่มพูนเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับที่ต้องไม่ประมาทหลงละเลิงในความเจริญนั้น จนมองไม่เห็นความเป็นไปได้ของความเสื่อม และเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะให้เกิดความเสื่อมนั้นเสียเลย กล่าวมาถึงขั้นนี้ ก็มาถึงหลักธรรมสำคัญที่สุด ที่เป็นเครื่องประสานระหว่างสังขารกับจริยธรรม คือการที่จะต้องมีปัญหา ตั้งต้นแต่รู้ว่าการเสื่อมและความเจริญแท้จริงที่ต้องการนั้น คืออะไร เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่ต้องการนั้นคืออะไร ตลอดจนข้อที่ว่า จะเพิ่มพูนความสามารถของมนุษย์ในการเข้าไปบันดลเหตุปัจจัยต่าง ๆ ได้อย่างไร หลักอนิจจาทจึงมีความหมายอย่างยิ่งในทางจริยธรรม ตั้งแต่ให้ความหวังในการสร้างความเจริญก้าวหน้า รับรองหลักกรรม คือความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์ จนถึงเน้นความสำคัญของการศึกษาอบรมให้เกิดปัญหาที่สำหรับจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ อย่างมีผลดี

2) ในด้านชีวิตภายใน หรือคุณค่าทางจิตใจโดยตรง หลักอนิจจตา ช่วยให้การดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้รู้เท่าทันความจริง ในขณะที่ทางด้านชีวิตภายนอก สามารถใช้ปัญหาหลีกเลี่ยงความเสื่อม และสร้างสรรค์ความเจริญได้ต่าง ๆ ภายในจิตใจ ก็ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเสื่อมหรือความเจริญเหล่านั้น รู้จักที่จะถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ และเกี่ยวข้องกับมันโดยมิต้องถูกขัดเหวี่ยงฉุดกระชากไปอย่างเลื่อนลอยมืดมัว เพราะการเข้าไปยึดมันเกาะติดอยู่กับเกลียวคลื่นส่วนโน้นส่วนนี้ ในกระแสของมันอย่างไม่รู้หัวรู้หน จนช่วยตัวเองไม่ได้ ที่จะช่วยคนอื่นเป็นอันไม่ต้องพูดถึง

ผู้มีจิตใจเป็นอิสระ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาอุปาทานเท่านั้น จึงจะรู้ว่าอะไรเป็นความเสื่อม อะไรเป็นความเจริญที่แท้จริง มิใช่เพียงความเจริญที่อ้างสำหรับมาผูกมัดตัวเองและผู้อื่นให้เป็นทาสมากยิ่งขึ้น หรือถ่วงให้จมต่ำลงไปอีก และจึงจะสามารถใช้ประโยชน์จากความเจริญที่สร้างขึ้นนั้นได้มากที่สุด พร้อมกับที่สามารถทำตนเป็นที่พึ่งแก่คนอื่นได้อย่างดี

ในทางจริยธรรมขั้นต้น หลักอนิจจตา สอนให้รู้ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย จึงช่วยไม่ให้เกิดความทุกข์เกินสมควรในเมื่อเกิดความเสื่อม หรือความสูญเสีย และช่วยไม่ให้เกิดความประมาทหลงละเลิงในเวลาเจริญ ในขั้นสูง ทำให้เข้าถึงความจริงโดยลำดับจนเข้าใจหลักอนัตตา ทำให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ปราศจากทุกข์ อย่างที่เรียกว่ามีสุขภาพจิตสมบูรณ์แท้จริง

หลักอนิจจตา มักมีผู้นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องปลอบใจตนเอง หรือปลอบใจผู้อื่น ในเมื่อเกิดพิบัติความทุกข์ ความสูญเสียต่าง ๆ ซึ่งก็ได้ผลช่วยให้คลายทุกข์ลงได้มากบ้างน้อยบ้าง การใช้หลักอนิจจตาในรูปนี้ ย่อมเป็นประโยชน์บ้าง เมื่อใช้ในโอกาสที่เหมาะสม และโดยเฉพาะสำหรับให้สติแก่ผู้ไม่กุ่น หรือไม่

เคยสำนึกในหลักความจริงนี้มาก่อน แต่ถ้ามองกับนำเอาการปลอบใจตัวแบบนี้มาเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือมีชีวิตอยู่ด้วยการปลอบใจตัวเองอย่างนี้ จะกลับเป็นโทษมากกว่า เพราะเท่ากับเป็นการปล่อยตัวลง เป็นทาสในกระแสโลก หรือการไม่ได้ใช้หลักอนิจจังให้เป็นประโยชน์นั่นเอง เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักกรรมในด้านจริยธรรม ขัดต่อการแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่พุทธธรรมจะให้แก่ชีวิตได้

กล่าวโดยย่อ จริยธรรมหรือการรู้จักถือเอาประโยชน์จากหลักอนิจจัง มี 2 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนหนึ่ง เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรารถนา กับรเรทาหรือกำจัดทุกข์ได้ เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงที่พึงใจ ก็ไม่หลงใหลมัวเมา เพราะรู้เท่าทันกฎธรรมดา ขั้นตอนที่สอง เร่งชวนชวนทำกิจที่ควรทำต่อไปให้ดีที่สุด และทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ เพราะรู้ว่าความเปลี่ยนแปลงนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัยไม่ใช่เป็นไปเองหรือเลื่อนลอย หรือตามความปรารถนาของเรา ผู้ที่เห็นว่า สิ่งทั้งหลายไม่ยั่งยืน ย่อมเปลี่ยนแปลงไป จะทำอะไรไปทำไม แล้วปล่อยชีวิตให้เลื่อนลอย ปล่อยอะไร ๆ ไปตามเรื่อง แสดงถึงความเข้าใจผิด และปฏิบัติผิดต่อหลักอนิจจัง ขัดกับพุทธโอวาทที่เป็นปัจฉิมวาจาว่า “สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงทำกิจให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”¹

2. ในหลักทุกขตา มีเกณฑ์สำคัญสำหรับกำหนดคุณค่าทางจริยธรรมอยู่ 2 อย่างคือ

1) ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่เป็นส่วนย่อย ๆ ลงไป และองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างล้วนไม่เที่ยง กำลังตกอยู่ในอาการเกิดขึ้น แปรไป และสลายตัวตามหลักอนิจจัง อยู่ด้วยกันทั้งสิ้น สิ่งที่เป็นหน่วยรวมนั้น จึงเท่ากับเป็นที่รวมของความปรวนแปรและความขัดแย้งต่าง ๆ และแฝงเอาภาวะที่พร้อมจะแตกแยกและเสื่อมสลายเข้าไปในตัวด้วยอย่างเต็มที่ เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่จะควบคุมองค์ประกอบต่าง ๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่นั้นให้คงรูปเป็นหน่วยรวมตามรูปแบบที่ประสงค์ก็ดี การที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการก็ดี จะต้องใช้พลังงานและวิธีการจัดระเบียบเข้ามารวบรวมเป็นองค์ประกอบช่วยเป็นเหตุปัจจัยเพิ่มกันอีกด้วย ยิ่งองค์ประกอบส่วนย่อย ๆ ต่าง ๆ นั้น มีมากและสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นเท่าใด ก็ต้องใช้พลังงานมากขึ้นและมีการจัดระเบียบที่ละเอียดรัดกุมยิ่งขึ้นเท่านั้น การปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้จะต้องทำที่ตัวเหตุปัจจัยของมัน และรู้ชัดถึงความสำเร็จผล หรือความผิดพลาดพร้อมทั้งทางแก้ไขต่อไปตามความพร้อมของเหตุปัจจัยเหล่านั้น นี่คือวิธีปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างอิสระไม่ผูกมัดตัว และไม่เป็เหตุให้เกิดความทุกข์ ส่วนวิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือการกระทำตามความยึดอยากด้วยตัณหาอุปาทาน โดยนำเอาตัวเข้าไปผูกมัดให้สิ่งเหล่านั้นบีบคั้น ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองแล้ว ก็ไม่ช่วยให้เกิดผลดีอย่างใด ๆ ขึ้นมา

2) ตามหลักกิจในอริยสัจ หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อทุกข์ ได้แก่ ปริยญา คือการกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายความว่าเรื่องทุกข์นี้ บุคคลมีหน้าที่เกี่ยวข้องเพียงแต่กำหนดรู้หรือทำความเข้าใจเท่านั้น การปฏิบัติต่อทุกข์โดยถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจนี้ เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง แต่เป็นเรื่องที่มักถูกมองข้ามไป พุทธธรรมสอนให้ปฏิบัติต่อทุกข์ด้วยการศึกษาให้รู้ว่าจะอะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข์ คือให้รู้จัก

¹ ที.ม.10/143/180; แปลอีกอย่างว่า.... “ท่านทั้งหลายจงประโชชน์ตนประโชชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท”

ปัญหาของตนเอง มิใช่เพื่อเป็นทุกข์ แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้อง แล้วจะได้ไม่มีทุกข์ หรือพูดอย่างง่าย ๆ ว่า เพื่อจะได้มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ หลักกิจในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็นปัญหาแก่ตน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้เข้าใจอย่างชัดเจนที่สุด ก่อนที่จะลงมือจัดการแก้ไขปัญหานั้น การศึกษาปัญหามีได้หมายความว่า เป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหามาใส่ตน แต่เป็นวิธีการที่จะทำให้ปัญหาหมดไปต่างหาก ผู้ที่ไม่ทราบหลักกิจในอริยสัจ อาจปฏิบัติต่อทุกข์อย่างผิดพลาดไร้จุดหมาย เวลออกนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกข์แก่ตนด้วยการมองโลกในแง่ร้ายไปก็ได้

เมื่อทราบหลักเกณฑ์ใหญ่ ๆ 2 ข้อนี้แล้ว จึงควรกำหนดคุณค่าต่าง ๆ ในทางจริยธรรมของหลักทุกข์ตามดังต่อไปนี้

1) การที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การเจริญและการสลายตัว ทำให้เกิดความกดดัน ขัดแย้ง และการที่จะทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะเช่นนี้แสดงว่า สิ่งทั้งหลายมีความบกพร่อง มีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ความบกพร่องหรือความไม่สมบูรณ์นี้ ยิ่งมีมากขึ้นโดยสัมพันธ์กับกาลเวลาที่ผ่านไป และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งทั้งหลายที่จะรักษาสภาพของตนไว้หรือขยายตัวเข้าสู่ความสมบูรณ์ จึงต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา การดำรงสภาพชีวิตที่ดีไว้ การนำชีวิตเข้าสู่ความเจริญ และความสมบูรณ์ จึงต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่ตลอดเวลา

2) เมื่อความขัดแย้ง ดิ้นรนต่อสู้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จะเป็นเหตุปัจจัยภายในหรือภายนอกก็ตาม การผินแบบที่ข้อ ๆ ย่อมให้ผลร้ายมากกว่าผลดี ไม่ว่าจะในกรณีของสิ่งต่าง ๆ บุคคล หรือสถาบัน เช่น ในเรื่องของวัฒนธรรม เป็นต้น ดังนั้น การรู้จักปรับตัวและปรับปรุงจึงเป็นเรื่องสำคัญ และข้อนี้ ย่อมเป็นการย้ำความจำเป็นของปัญญา ในฐานะหลักจริยธรรมสำหรับรู้เท่าทัน และจัดการทุกสิ่งทุกอย่างให้ตรงตัวเหตุปัจจัย

3) ความสุข และสิ่งที่ให้ความสุขอย่างที่เราเข้าใจกันในโลก ก็ตกอยู่ในหลักความจริงข้อนี้ด้วย ความสุขเหล่านี้ ย่อมมีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ในแง่ที่ว่า จะต้องแปรปรวนไปจากสภาพที่เป็นความสุข หรือจากสภาพที่จะหาความสุขนั้นได้ อย่างหนึ่ง และดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม้อาจให้ความพึงพอใจได้โดยสมบูรณ์อย่างหนึ่ง ผู้ที่ฝากความหวังในความสุขไว้กับสิ่งเหล่านี้อย่างขาดสติ ย่อมเท่ากับทำตัวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความไม่สมบูรณ์ของสิ่งเหล่านั้น หรือทิ้งตัวลงไปอยู่ในกระแสความแปรปรวนของมัน แล้วถูกฉุดลากกดดันและบีบคั้นเอาอย่างควบคุมตัวเองไม่ได้ สุดท้ายสิ่งเหล่านั้นจะแปรปรวนไปอย่างไร ความหวังในความสุขมากเท่าใด เมื่อความแปรปรวนหรือผิดหวังเกิดขึ้น ความทุกข์ก็รุนแรงมากขึ้นตามอัตรา เป็นการหาความสุขชนิดขายตัวลงเป็นทาส หรือเอาค่าของชีวิตเป็นเดิมพัน ผู้หาความสุขที่ฉลาดเมื่อยังยินดีที่จะหาความสุขจากสิ่งเหล่านี้อยู่ จึงต้องมีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง แสวงหาและเสวยความสุขอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยประการที่ว่า ความแปรปรวนของมันจะก่อโทษให้เกิดพิษภัย หรือเกิดความกระทบกระเทือนน้อยที่สุด พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงจะเป็นอย่างไรก็ให้รักษาอิสรภาพของจิตใจไว้ให้ดีที่สุด

4) ความสุขแยกโดยคุณค่า มี 2 ประเภท คือ ความสุขในการได้สนองความต้องการทางประสาท

ทั้งห้าและสนองความคิดอยากต่าง ๆ อย่างหนึ่ง ความสุขในภาวะจิตที่ปลอดโปร่งผ่องใส ปราศจากสิ่ง
ข้องขัด กีดกัน จำกัดความนึกคิด เช่น ความวิตกกังวล ความรู้สึกคับแคบ และกิเลสต่าง ๆ ที่พัวพันจิต
ใจอย่างหนึ่ง

ความสุขประเภทแรก เป็นแบบที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก คือ วัตถุและอารมณ์สำหรับสนองความ
ต้องการต่าง ๆ ลักษณะอาการของจิตในสภาพที่เกี่ยวข้องกับความสุขประเภทนี้ คือ การแส่หาดิ้นรน
กระวนกระวายเป็นอาการนำหน้า อย่างหนึ่ง และความรู้สึกที่ยึดติด คับแคบ หวงแหน ผูกพันเฉพาะ
ตัวอย่างหนึ่ง อาการเหล่านี้มีความสำคัญมากในทางจริยธรรม เพราะเป็นอาการของความยึดอยาก หรือ
ความเห็นแก่ตัว และในเมื่อไม่จัดการควบคุมให้ดี ย่อมเป็นที่มาแห่งปัญหาต่าง ๆ การที่ต้องอาศัยอารมณ์
อย่างอื่น ต้องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ความสุขประเภทนี้ จะต้องทำให้ตัว
บุคคลตกเป็นทาสของปัจจัยภายนอก ในรูปใดรูปหนึ่งไม่มากก็น้อย และความแปรปรวนของปัจจัยภายนอก
นั้น ย่อมทำให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่บุคคลนั้นด้วย ความสุขประเภทนี้ ทางธรรมเรียกว่าสามิสสุข
เป็นสุขเนื่องด้วยหาสิ่งสำหรับมาเติมความรู้สึกบางอย่างที่ขาดไป หรือพร่องอยู่ คือต้องอาศัยสามิส

ส่วนความสุขประเภทหลัง เป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งสนองความอยาก (อารมณ์ภายนอก)ต่าง ๆ
มาเป็นองค์ประกอบ หรือเป็นเครื่องเสริม เป็นภาวะของจิตใจภายใน อย่างที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง
ไม่มีสิ่งรบกวน โดยอาจบรรยายลักษณะได้ว่า เป็นความ สะอาด เพราะไม่มีความรู้สึกที่เป็นกิเลสต่าง ๆ
เข้าไปปะปนขุ่นมัว สว่าง เพราะประกอบด้วยปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นกว้างขวาง
ไม่มีขีดจำกัด มีความเข้าอกเข้าใจ และพร้อมที่จะรับรู้พิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัย สงบ เพราะไม่มี
ความกระวนกระวาย ปลอดจากสิ่งกังวลใจ ไม่ว่าวุ่นหัวนโหล ผ่อนคลาย ราบเรียบ เสรี เพราะเป็นอิสระ
ไม่มีสิ่งที่จำกัดความนึกคิด ไม่มีความกีดกันข้องขัด โปร่งเบา ไม่ยึดติด ไม่คับแคบ เปิดกว้าง แม้ความ
รู้สึกรักใคร่ปรารถนาดีด้วยเมตตาไปยังมนุษย์ สัตว์ ทั่วหน้า รับรู้ความทุกข์ของผู้อื่นด้วยกรุณา ร่วมกันแก่ง
ใจด้วยมุทิตาในความสุขความรุ่งเรืองสำเร็จของคนทุกคน และ สมบูรณ์ เพราะไม่มีความรู้สึกขาดแคลน
บกพร่อง ว่างเปล่า มีแต่ความเข้มข้นเบิกบาน เปรียบในทางร่างกายเหมือนการมีสุขภาพดี ย่อมเป็นภาวะ
ที่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์อยู่ในตัว ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่อง ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประ-
กอบสำคัญก็คือ ความเป็น อิสระ ไม่เกี่ยวเกาะผูกพันเป็นทาส และ ปัญญา ความรู้ความเข้าใจตามความ
เป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดงออกในภาวะของจิตที่เรียกว่า อุเบกขา คือ ภาวะที่จิตราบเรียบ เป็น
กลาง พร้อมที่จะเข้าเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัย ตามที่ควรจะเป็นด้วยเหตุผลบริสุทธิ์
ความสุขประเภทนี้ มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่า นิรามิสสุข ไม่ก่อให้เกิดปัญหา แต่เป็นภาวะ
ที่ไม่มีปัญหาและช่วยขจัดปัญหา เป็นภาวะที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งอาจเกินกว่าที่จะเรียกว่าเป็นความสุข จึงเรียก
ง่าย ๆ ว่า ความพ้นจากทุกข์ เพราะแสดงลักษณะเด่นว่าพ้นจากข้อบกพร่องและความแปรปรวน

ในการดำรงชีวิตของชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่งอยู่ด้วยเป็น
ธรรมดา นั้น เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้ง ตลอดทุกเวลา

สมหวังเสมอไป และคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกและมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิตอย่างที่เราเรียกว่าความสุขประเภทที่สองไว้ด้วยอย่างน้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสภาพจิตดีพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่เราเรียกว่าสุขสบาย มีความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรจะทำปฏิบัติตนอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหาก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ จนถึงขั้นอนัตตา

5) ในการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายนอกนั้น จะต้องยอมรับความจริงว่า เป็นการเข้าไปสัมพันธ์กันของคู่สัมพันธ์อย่างน้อย 2 ฝ่าย เช่น บุคคล 2 คน หรือ บุคคล 1 กับ วัตถุ 1 เป็นต้น และแต่ละฝ่ายมีความทุกข์ มีความขัดแย้งบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ แฝงติดตัวมาด้วยกันอยู่แล้ว เมื่อสิ่งที่มีความขัดแย้งกับสิ่งที่มีความขัดแย้งมาสัมพันธ์กัน ก็ย่อมมีทางที่จะให้เกิดความขัดแย้งเพิ่มขึ้นทั้งในด้านปริมาณและระดับความรุนแรง ตามอัตราการใช้ปฏิบัติที่ผิด ตัวอย่างง่าย ๆ ในกรณีการแสวงหาความสุขนี้ เพื่อความสะดวก ยกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้แสวงหาความสุข และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ถูกแสวงหา ทั้งผู้แสวงหาและผู้ถูกแสวงหา มีความบกพร่องและขัดแย้งอยู่ในตัวด้วยกันอยู่แล้ว เช่น ตัวผู้แสวงหาเอง ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะแสวงหาความสุขตามความต้องการของตน ฝ่ายผู้ถูกแสวงหาก็ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะถูกแสวงหา ในภาวะเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะได้ฝ่ายเดียว โดยไม่ยอมเสียบ้างเลย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่าย ไม่ตระหนักหรือไม่ยอมรับความจริงนี้ ย่อมถือเอาความยึดอยากของตนเป็นประมาณ และย่อมเกิดอาการขัดแย้งระหว่างกันขึ้น เริ่มแต่ความขัดใจเป็นต้นไป

อนึ่ง อาการที่ผู้แสวงหาอยากต่อสิ่งที่ถูกแสวงหานั้น ย่อมรวมไปถึงความคิดผูกพันห่วงใยกับตนและความปรารถนาให้คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปด้วย อาการเหล่านี้เป็นการขัดแย้งต่อกระบวนการของธรรมชาติที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่าง ๆ จึงเป็นการนำตนเข้าไปขัดขวางความประสานกลมกลืนกันในกระบวนการของธรรมชาติ เมื่อดำรงชีวิตอยู่โดยไม่รู้เท่าทันความเป็นจริงเหล่านี้ ถือเอาแต่ความอยากความยึด คือ ตัณหาอุปาทานเป็นประมาณ ก็คือการเป็นอยู่อย่างฝืนที่อ ๆ ซึ่งจะต้องเกิดความกระทบกระทั่งขัดแย้ง บิบบัน และผลสะท้อนกลับที่เป็นความทุกข์ในรูปแบบต่าง ๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก

ยิ่งกว่านั้น ในฐานะที่คู่สัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย เป็นส่วนประกอบอยู่ในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างกันนอกจากจะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการธรรมชาติทั้งหมดเป็นส่วนรวมแล้ว ยังมักมีส่วนประกอบอื่นบางส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพิเศษ เป็นตัวการอย่างที่สองอีกด้วย เช่น บุคคลที่อยากได้ของสิ่งเดียวกัน เป็นต้น ความยึดอยากที่ถูกขัด ย่อมให้เกิดปฏิกิริยาแสดงความขัดแย้งออกมาระหว่างกัน เช่น การแข่งขันต่อสู้ แย่งชิง เป็นต้น เป็นอาการรูปต่าง ๆ ของความทุกข์ ยิ่งจัดการกับปัญหาด้วยความยึดอยากมากเท่าใด ความทุกข์ก็ยิ่งรุนแรงเท่านั้น แต่ถ้าจัดการด้วยปัญญามากเท่าใด ปัญหาทั้งหมดก็หมดไปเท่านั้น

โดยนัยนี้ จากอวิชชา หรือ โมหะ คือความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงอยากได้อย่างเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวาง และไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็เกิดโทสะความขัดใจและความคิด

ทำลาย จากกิเลสรากเหง้า 3 อย่างนี้ กิเลสรูปต่าง ๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น ความตระหนี่ ความริษยา ความหวาดระแวง ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความกลัว ความพยายาม ความเกียจคร้าน ฯลฯ เป็นการระดมสร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในตัวมากขึ้น ๆ และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกีดกันจำกัด และแยกตนเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ ความขัดแย้งต่อธรรมชาตินี้ ย่อมส่งผลร้ายสะท้อนกลับมาบีบคั้นกดดันบุคคลนั้นเอง เป็นการลงโทษโดยธรรมชาติ โดยนัยนี้ ทุกข์ในธรรมชาติหรือสังขารทุกข์ จึงแสดงผลออกมาเป็นความทุกข์ที่รู้สึกได้ในตัวคน เช่น

- เกิดความรู้สึกคับแคบ มีด ชุนมัว อึดอัด เปรี้ยวร้อน กระวนกระวาย กลัดกลุ้ม
- เกิดผลร้ายต่อบุคลิกภาพ และก่ออาการทางร่างกาย เช่น โรคภัยไข้เจ็บ
- ความทุกข์ที่เป็นอาการตามปกติทางร่างกายอันเป็นธรรมดาสังขาร เช่น ความเจ็บปวดในยามป่วยไข้ ทวีความรุนแรงเกินกว่าที่ควรจะเป็นตามปกติของมัน เพราะความเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน เป็นการซ้ำเติมตนเองหนักยิ่งขึ้น
- เป็นการก่อความทุกข์ความขัดแย้ง ความคับแคบ อึดอัด ชุนมัว ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ขยายกว้างออกไป
- เมื่อคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ละคน ต่างระดมสร้างกิเลสขึ้นมาปิดกั้นแยกตนเองด้วยความเห็นแก่ตัว ความขัดแย้งต่าง ๆ ก็เกิดเพิ่มพูนมากขึ้น สังคมก็เสื่อมโทรมเดือดร้อน เพราะผลกรรมร่วมกันของคนในสังคม

นี่คือกระบวนการทำให้สังขารทุกข์ เกิดกลายเป็นทุกข์เวทนา หรือความทุกข์แท้ ๆ (ทุกข์ทุกข์) ขึ้นมา เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยอวิชชา มีชีวิตอย่างผืนท้อ ๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ และปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสนของมัน เรียกสั้น ๆ ว่า เพราะความยึดมั่นถือมั่น

วิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือ การเป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง คือ รู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นแล้วเข้าไปเกี่ยวข้องกับปัญญา รู้จักที่จะปฏิบัติ โดยประการที่ว่า ทุกข์ในธรรมชาติที่เป็นไปตามสภาวะของมันเองตามธรรมดาสังขาร จะคงเป็นแต่เพียงสังขารทุกข์อยู่ตามเดิมของมันเท่านั้น ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็นพิเศษเป็นภัยมากขึ้น ทั้งยังสามารถถือเอาประโยชน์จากสังขารทุกข์เหล่านั้นด้วย โดยเมื่อรู้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เพราะเข้าไปยึดถือด้วยตัณหาอุปาทาน ก็ไม่เข้าไปยึดถือมัน ไม่เป็นอยู่อย่างผืนท้อ ๆ ไม่สร้างกิเลสสำหรับมาบีบคั้นกดดันตนเองให้กลายเป็นตัวการสร้างความขัดแย้งขึ้นมาบีบคั้นตนเองมากขึ้น รู้จักที่จะอยู่อย่างกลมกลืนประสานกับธรรมชาติ ด้วยการประพฤติคุณธรรมต่าง ๆ ซึ่งทำใจให้เปิดกว้าง และทำให้เกิดความประสานกลมกลืน เช่น เมตตา—ความรักความปรารถนาดีต่อกัน กรุณา—ความคิดช่วยเหลือ มุทิตา—ความบันเทิงใจในความสุขความสำเร็จของผู้อื่น อุเบกขา—ความวางใจเป็นกลางตัดสินเหตุการณ์ตามเป็นจริงตามเหตุปัจจัยและราบเรียบไม่หวั่นไหวเพราะกระแสโลก ความสามัคคี ความร่วมมือ การช่วยเหลือบำเพ็ญประโยชน์แก่กัน ความเสียสละ ความสละสลวย ความอดทน ความเคารพอ่อนน้อม ความมีวิจรรณญาณไม่หลงไหลในเหตุการณ์ เป็นต้น อันเป็นการตรงข้ามกับกิเลสที่สร้างความขัด

แย้งและความคับแคบ เช่น ความเกลียดชัง ความพยาบาท ความริษยา ความกลัดกลุ้มวุ่นวายใจ ความแตกแยก ความแก่งแย่งแข่งดี การเห็นแก่ได้ การตามใจตนเอง ความทุนหัน ความถือมั่น ความเย่อหยิ่ง ความกลัว ความหวาดระแวง ความเกียจคร้าน ความเฉื่อยชา ความหดหู่ ความมัวเมา ความลืมหืม ความลุ่มหลงมกมาย เป็นต้น

นี่คือวิถีแห่งความมีชีวิตที่ประสานกลมกลืนในธรรมชาติ การสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ได้ การอยู่อย่างไม่สูญเสียอิสรภาพ อย่างที่ว่า อยู่อย่างไม่มีติดมันถือมัน หรือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นการมีชีวิตอยู่อย่างประเสริฐสุด ตามพุทธภาษิตว่า “ปัญญาชีวิติวิตมาหุ เสฏฐิ”¹

3. ความเข้าใจใน อนัตตตา มีคุณค่าสำคัญทางจริยธรรม คือ

1) ในขั้นต้น ทางด้านตัณหา ช่วยลดทอนความเห็นแก่ตน มิให้ทำการต่างๆ โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตนเป็นประมาณ ทำให้มองเห็นประโยชน์ในวงกว้าง ที่ไม่มีตัวตนมาเป็นเครื่องกีดกันจำกัด

อนึ่ง ภาวะที่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนของนั่นเอง เกิดจากส่วนประกอบและเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น สอนว่า สิ่งทั้งหลายจะปรากฏรูปเป็นอย่างไร ย่อมแล้วแต่การปรุงแต่ง ด้วยการบันดาลเหตุปัจจัย และชักโยงเชื่อมความสัมพันธ์ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายและขอบเขตวิสัยความสามารถ โดยนัยนี้ จึงเป็นการย้ำข้อที่ว่าบุคคลควรปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายตรงตัวเหตุปัจจัย ด้วยท่าทีที่เป็นอิสระ ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่จะให้ได้ทั้งผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย และไม่เกิดทุกข์เพราะติดหาอุปาทาน

2) ในขั้นกลาง ทางด้านทิว ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับ พิจารณา และจัดการกับปัญหาและเรื่องราวต่างๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของตน ตลอดจนความเห็น ความยึดมั่นถือมั่นของตนเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามตัวธรรม ตามเหตุตามผล ตามที่มันเป็นของมันหรือควรจะเป็นแท้ๆ คือสามารถตั้งอุเบกขา วางจิตเป็นกลาง เข้าไปฟังตามที่เป็นอย่างจริง งดเว้นอัตตารูปไทย ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย

3) ในขั้นสูง การรู้หลักอนัตตตา ก็คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอย่างแท้จริง คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์ถึงขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ ถึงความหลุดพ้น บรรลุอิสรภาพโดยสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม อย่างไรก็ดี ความรู้แจ่มแจ้งในหลักอนัตตตา ต้องอาศัยความเข้าใจตามแนวปฏิจาสุมุปาบท และการปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งจะกล่าวต่อไป

4) กล่าวโดยทั่วไป หลักอนัตตตา พร้อมทั้งหลักอนิจจตา และหลักทุกขตาเป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องแท้จริง ของหลักจริยธรรมอื่นๆ โดยเฉพาะหลักกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่น เพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัย ที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่องอาศัยกัน จึงเป็นไปได้ กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความหลุดพ้นจึงมีได้ ดังนั้นเป็นต้น อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี คำอธิบายในเรื่องนี้จะต้องพิจารณาตามแนวปฏิจาสุมุปาบทที่จะกล่าวต่อไป

¹ ข.ส.25/311/360

พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์

ก. ความรู้เท่าทันสภาวะของไตรลักษณ์

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาน ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา, สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”¹

“ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาน ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สภาวะที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูป ฯลฯ วิญญานเกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, รูป ฯลฯ วิญญาน ซึ่งเกิดจากสภาวะที่ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง...เป็นสุข...เป็นอัตตา ใ้จากที่ไหน”²

“ท่านเอ๋ย อริยสาวกผู้ใดเรียนสัคับแล้ว ไ้พบเห็นอริยชนทั้งหลาย ฉลาคในอริยธรรม ฝึกอบรมดีแล้ว ในอริยธรรม ไ้พบเห็นสัคบุรุษทั้งหลาย ฉลาคในสัปปุริสธรรม ฝึกอบรมดีแล้วในสัปปุริสธรรม ย่อมไม่มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน เป็นอัตตา, ไม่มองเห็นอัตตามีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาน, ไม่มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ในอัตตา, ไม่มองเห็นอัตตา ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาน อริยสาวกนั้น รู้จักรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นฆาตกรแท้จริง, ตามที่มันเป็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสิ่งปรุงแต่ง เป็นฆาตกรแท้จริง, อริยสาวกนั้น ไม่ยึดถือ ไม่ถือค้ำไว้ ไม่หมั่นหมายปักใจ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ว่าเป็นตัวตนของเรา, อุปาทานขันธ 5 เหล่านี้ ที่อริยสาวกนั้น ไม่ยึดถือ ไม่ถือมันแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน”³

“ณะท่านคบคิด อย่างไร จึงชื่อว่าป่วยทั้งกาย ป่วยทั้งใจ? ในข้อนี้ ปุณฺณผู้มีไ้เรียนสัคับ ไม่ไ้พบเห็นอริยชนทั้งหลาย ไม่ฉลาคในอริยธรรม ไม่ไ้ฝึกอบรมในอริยธรรม...ย่อมมองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน เป็นตน (อัตตา), มองเห็นตน มีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาน, มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ในตน, มองเห็นตนในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาน, อยู่ด้วยความรู้สึกุมว่า ว่าเป็นเรา รูปของเรา, เวทนาของเรา, เวทนาของเรา, สัญญาของเรา, สัญญาของเรา, สังขารของเรา, สังขาร

¹ เช่น ส.บ.17/42/28

² ส.บ.17/45-47/29-30 (แปลรวมความ ในบาลีท่านแยกพูดทีละอย่าง)

³ ส.บ.17/207/139 (แปลรวมความ, เป็นภาษิตของพระสารีบุตร); ข้อความว่า ไม่เห็นรูปเป็นตน ไม่เห็นตนมีรูป ไม่เห็นรูปเป็นตน ไม่เห็นตนในรูปนั้น ถ้าจะใช้เป็นคำศัพท์สั้น ๆ ก็ตรงกับคำในวิสุทธิมรรคว่า น อตฺตา (ไม่เป็นตน) น อตฺตโน (ไม่ใช่ของตน) น อตฺตนิ (ไม่ใช่ในตน) น อตฺตวติ (ไม่ใช่มีตน) ดู วิสุทธิ. 3/194; วิสุทธิมรรคแสดงวิจิตรพิจารณาให้เห็นความว่างจากตัวตนโดยใช้คำพิจารณามากมายหลายแง่ เช่น กำหนดพิจารณาว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่ตน ไม่ใช่ภาวะ ไม่ใช่สตร ไม่ใช่บุรุษ ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่อัตตนิยะ(เนื่องด้วยตน) ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของผู้อื่น ไม่ใช่ของใคร ๆ (วิสุทธิ.3/293-6)

ของเรา, วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา: เมื่อเขาอยู่ด้วยความรู้สึกกรมรู้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา ฯลฯ วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น, เขาย่อมเกิดความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจผกหวัง เพราะการที่รูป ฯลฯ วิญญาณแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น

“และท่านคหบดี อย่างไร จะชื่อว่า ป่วยแต่กาย ใจไม่ป่วย? ในข้อนี้ อริยสาวกผู้ได้เรียนสคัมแล้ว... ย่อมไม่มองเห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตน (อัตตา), ไม่มองเห็นตนมีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร มีวิญญาณ, ไม่มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน, ไม่มองเห็นตนในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ในวิญญาณ, ไม่อยู่ด้วยความรู้สึกกรมรู้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา, เวทนาเป็นเรา เวทนาของเรา, สัญญาเป็นเรา สัญญาของเรา, สังขารเป็นเรา สังขารของเรา, วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา. เมื่ออริยสาวกนั้น ไม่อยู่ด้วยความรู้สึกกรมรู้ว่า รูปเป็นเรา รูปของเรา ฯลฯ วิญญาณเป็นเรา วิญญาณของเรา, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้น แปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น, เขาก็ไม่เกิดความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจผกหวัง เพราะการที่รูป ฯลฯ วิญญาณ แปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น”¹

“ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรจึงจะมีความไม่กระวนกระวายที่เกิดจากความไม่ถือมั่น? ในข้อนี้อริยสาวกผู้ได้เรียนสคัมแล้ว... ย่อมไม่มองเห็นรูปเป็นตน, ไม่มองเห็นตนมีรูป, ไม่มองเห็นตนในรูป, ไม่มองเห็นรูปในตน ถึงรูปของเธอนั้น จะแปรปรวนไป กลายเป็นอย่างอื่น เธอก็ไม่มีวิญญาณที่หมุนคล้อยไปตามความแปรปรวนของรูป เพราะการที่รูปแปรปรวนไปกลายเป็นอย่างอื่นนั้นด้วย, ความกระวนกระวายและประกาศความรู้สึกนึกคิด (ธรรมสมุปบาท) ที่เกิดจากการหมุนคล้อยไปตามความแปรปรวนของรูป ก็ครอบงำจิตของเธอไม่ได้, เพราะการที่จิตไม่ถูกครอบงำ เธอย่อมไม่มีความหวั่นหวาด ไม่มีความคับแค้นใจ ไม่มีความหวั่นหวาดสงสัย เพราะไม่ถือมั่นจึงไม่กระวนกระวาย”² (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ทำนองเดียวกัน)

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรู้แล้วซึ่งความเป็นอนิจจัง ความแปรปรวนไป จางหายไป คับไปของรูป มองเห็นอยู่ด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นว่า รูปในกาลก่อนก็คิ รูปทั้งปวงในบัดนี้ก็คิ ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา กังนั้น ก็ย่อมละความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจผกหวังเสียได้, เพราะละความโศกเศร้า ฯลฯ ใจ ก็ไม่กระวนกระวาย, เมื่อไม่กระวนกระวาย ก็อยู่เป็นสุข, ภิกษุผู้เป็นสุข เราเรียกว่า ผู้นิพพานเฉพาะกรณีนั้น ๆ (ตถกนิพพุตตะ)”³ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ทำนองเดียวกัน)

“บุพฺพชนผู้มีใจเรียนสคัมนั้น ย่อมมนสิการโดยไม่แยกกาย (อโยนิโสมนสิการ) อย่างนี้ว่า: ในอดีตกาลอัน

¹ ส.ข.17/4-5/3-7 (แปลรวมความ, ภาษิตของพระสารีบุตร)

² ส.ข.17/33/22

³ ส.ข.17/88/54

ยาวนาน เราได้มีแล้วหรือหนอ,... หรือว่าเรามีได้มี,... เราได้เป็นอะไรหนอ,... เราได้เป็นอย่างไรหนอ,... เราเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรหนอ, ... ในอนาคตกาลอันยาวนาน เราจักมีหรือหนอ,... หรือว่าเราจักไม่มี,... เราจักเป็นอะไรหนอ,... เราจักเป็นอย่างไรหนอ,... เราจักเป็นอะไรแล้วจึงจะเป็นอะไรหนอ; หรือปรารภกาลปัจจุบันในบัดนี้ มีความสงสัยขึ้นภายในว่า เรามีอยู่หรือ, หรือว่าเราไม่มี, เราเป็นอะไรหนอ, เราเป็นอย่างไรหนอ, สัตว์นี้มาจากไหนหนอ, สัตว์นั้นจักไป ณ ที่ใดหนอ?

“เมื่อปุถุชนนั้น มนสิการโดยไม่แยกคายอย่างนี้ วิทยุอย่างใดอย่างหนึ่งในวิทยุ 6 อย่าง ย่อมเกิดขึ้น คือ เขาย่อมเกิดวิทยุ(ยึกถือ) เขาเป็นจริงเป็นแท้ว่า เรามีอัครตา,... เราไม่มีอัครตา,... เรากำหนดรู้อัครตาค้วยอัครตา, ... เรากำหนดรู้สภาวะที่มีโชอัครตาค้วยอัครตา,... เรากำหนดรู้อัครตาค้วยสภาวะที่มีโชอัครตา, หรือมิฉะนั้นก็จะมีวิทยุทั้งนี้ว่า อัครตาของเรานี้แหละที่เป็นตัวบงการ เป็นผู้เสวย ประสบวิบากแห่งกรรมที่คิดและชั่ว ณ ที่นั้นๆ เป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป มีความไม่ผันแปรเป็นธรรมดา จักคงอยู่อย่างนั้นเสมอตลอดไป ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า วิทยุ รกชฎแห่งวิทยุ กัณการแห่งวิทยุ เสียนนามวิทยุ ความคั่นรณแห่งวิทยุ วิทยุเครื่องผูกมัดสัตว์, ปุถุชนผู้มีได้เรียนสัคบ ซึ่งถูกวิทยุเครื่องผูกมัดรั้งไว้ ย่อมไม่พ้นจาก ชาคี ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส, เรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นจากทุกข์

“ภิภุทั้งหลาย ส่วนอริยสาวก ผู้ได้เรียนสัคบแล้ว ฯลฯ ย่อมรู้จักรัทธิที่ควรมนสิการ รู้จักรัทธิที่ไม่ควรมนสิการ, ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ

“ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใด กามาสะกัถิ ภวาสะกัถิ อวิชชาสะกัถิ ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญ, เหล่านี้คือ ธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกไม่มนสิการ

“ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกมนสิการ เป็นไฉน? กล่าวคือ เมื่ออริยสาวกมนสิการธรรมเหล่าใด กามาสะกัถิ ภวาสะกัถิ อวิชชาสะกัถิ ที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละเอียดไค้, เหล่านี้คือ ธรรมที่ควรมนสิการ ซึ่งอริยสาวกย่อมมนสิการ เพราะอริยสาวกนั้น ไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ อาสะกัถิทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็จะไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะถูกละเอียดไค้

“อริยสาวกนั้น ย่อมมนสิการโดยไม่แยกคาย(โยนิโสมนสิการ)ว่า นี้ทุกข์... นี้เหตุให้เกิดทุกข์... นี้ความดับทุกข์... นี้ปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์; เมื่ออริยสาวกนั้นมนสิการโดยไม่แยกคายอย่างนี้ สังโยชน 3 ย่อมถูกละเอียดไค้ กล่าวคือ สักกายวิทยุ วิจิกิจณา สิลัพพตปราคาส”¹

ข. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ (ด้านทำจิตเป็นอิสระและด้านทำกิจโดยไม่ประมาท)

— อนิจจตาแห่งชีวิต และการเห็นคุณค่าของกาลเวลา

“พระอาทิตย์พันธ์ (พระพุทธรเจ้า) ไค้ตรัสแสดงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนพุ่มพองแม่น้ำ เวทนาอุปมา

¹ ม.ญ.12/12/14; พระบาลีนี้ เฉพาะตอนว่าด้วยวิทยุ 6 มีคล้ายกันใน อภ.วิ.35/1004/516 ด้วย แต่ในที่นั้น มีข้อความมากกว่าเล็กน้อย

เหมือนฟองน้ำฝน สัญญาอุปมาเหมือนพยับแดด สังขารอุปมาเหมือนคันกล้าย วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุพินิจู พิจารณาโดยแยกกาย ซึ่งเบญจขันธ์นั้น กว้างประการใด ๆ ก็มีแต่สภาวะที่ว่างเปล่า พระผู้ทรงปัญญากังผินแผ่นหิน ทรงปรารภร่างกายนี้แล้วทรงแสดงการละธรรม 3 อย่าง (โลภะ โทสะ โมหะ หรือคณา มานะ ภิฏฐิ) ไว้ ท่านทั้งหลาย จงรูปที่เขาทิ้งแล้ว เมื่อโค อายุ โอษฐ์ และวิญญาณละลายนี้ เมื่อนั้น ร่างกายก็ถูกทิ้งนอนไว้จิตใจ กลายเป็นอาหารของสัตว์อื่น นี่แหละการสืบทอด(ชีวิต) ก็อย่างนี้ มันเป็นมายากลหลอกคนงมงายให้แพ้ ใ้กับอกแล้วว่า เบญจขันธ์นี้เป็นผู้ล่าสังหารอยู่ในตัว, จะหาแก่นสารในเบญจขันธ์นี้ย่อมไม่มี ภิกษุ ระคมเพียรแล้ว พึงพิจารณาขันธ์ทั้งหลายอย่างนี้ โดยมีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ทั้งวันทั้งคืน พึงละเครื่องผูกมัดเสียให้หมด พึงสร้างที่พึงให้แก่คน เมื่อปรารถนาอัจจุบท(นิพพาน) ก็พึงประพฤติเหมือนค่างคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้¹

“ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อย, จะต้องไปสูญพหน้า, พึงวินิจฉัยการด้วยความรู้สึก, พึงกระทำการกิจงาม (กุศล), พึงครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้ที่เกิดมาแล้ว ที่จะไม่ตายเป็นไม่มี ผู้ใ้คงอยู่ไ้ยาวนานผู้นั้นก็อยู่ไ้แค่ร้อยปี จะเกินไปบ้างก็เพียงเล็กน้อย

“อายุของมนุษย์ทั้งหลายน้อย สักบุรุษพึงดูหมิ่นอายุน้อยนั้น, พึงประพฤติเหมือนค่างถูกไฟไหม้ศีรษะ, การที่มัจจุราชจะไม่มาหาฉัน เป็นอันไม่มี. วันคืนย่อมล่วงไป ชีวิตก็หกลั่นเข้า, อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมหมดสิ้นไป เหมือนค่างน้ำในธารน้ำน้อย”²

“ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีเครื่องหมาย ไม่มีใครรู้ ทั้งยาก ทั้งน้อย และระคนด้วยทุกข์ ความเพียรพยายามที่จะช่วยให้สัตว์ที่เกิดมาแล้ว ไม่ต้งตายไ้ฉัน ไม่มีเลย, แม้อยู่ไ้ถึงชรา ก็ต้งตาย, เพราะสัตว์ทั้งหลายมีธรรมชาติอย่างนี้เอง.

“ผลไม่สุกแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉนั้น, สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉนั้น. ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำแล้วทั้งหมด ล้วนมีความแตกเป็นที่สุก ฉนั้น, ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็มีความตายเป็นที่สุก ฉนั้น ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนเขลา ทั้งคนฉลาด ล้วนไปสู่อานาจของมฤตยู มีมฤตยูเป็นที่ไปเบื้องหน้าด้วยกันทั้งหมด

“เมื่อเขาเหล่านั้น ถูกมฤตยูครอบงำแล้ว ต้งไปปรโลก, บิคาจะป้องกันบุตรไว้ไ้ไ้ไม่ได้ ญาติทั้งหลายจะป้องกันเหล่าญาติไว้ไ้ไ้ไม่ได้. คุเด็ก ทั้งที่หมูญาติกำลังมองดูร่ำร่าพันอยู่ด้วยประการต่าง ๆ ผู้จะต้งตายก็ถูกพาไปแต่ลำพังคนเดียว เหมือนโคที่เขาเอาไปฆ่า.

“โลกถูกความแก่และความตายบคย้อย่างนี้เอง, ปราชญ์ทั้งหลายรู้เท่าทันกระบวนการความเป็นไปของโลกแล้ว จึงไม่เศร้าโศก.

“ท่านไม่รู้ทาง ไม่ว่าของผู้นำหรือของผู้นำ, เมื่อมองไม่เห็นปลายสุดทั้งสองด้าน จะคร่ำครวญไปไ้ไรประโยชน์. ถ้าคนหลงไหลคร่ำครวญเบียดเบียนตนเองแล้วจะทำประโยชน์อะไรไ้เกิดขึ้นมาไ้บ้าง

¹ ส.บ.17/247/174

² ข.ม.29/49/51; 182/143 (บางส่วนมีใน ที.ม.10/234/280; ส.ส.15/440-2/158; ข.เถร.26/270/291)

แล้วไซ้, ท่านผู้มีวิจารณ์ญาณก็คงทำอย่างนั้นบ้าง.

“การร้องไห้หรือโศกเศร้า จะช่วยให้จิตใจสงบสบาย ก็หาไม่, มีแต่จะเกิดทุกข์ทับทวี ทั้งร่างกาย ก็จะพลอยทรุดโทรม จะเบียดเบียนตัวของตัวเอง จนกลายเป็นคนซุบซอมหมกหมิวพรรณ. ผู้ที่ล่วงลับไปแล้วจะอาศัยการร้องไห้คร่ำครวญนั้นเป็นเครื่องช่วยตัวเขา ก็ไม่ได้, การคร่ำครวญร่ำไห้จึงไร้ประโยชน์. คนที่สลักความเศร้าโศกไม่ได้ มัวทอดถอนใจถึงคนที่ตายไปแล้ว ตกอยู่ในอำนาจความโศกเศร้า ก็มีแต่จะทุกข์หนักยิ่งขึ้น.

“กุติ ถึงคนอื่น ๆ ก็กำลังเตรียมตัวจะเดินทางกันไปตามกรรม. ที่นี่ ประกาศศรัทธาเชษฐากับอำนาจของพญามัจจุราชเข้าแล้ว ต่างก็กำลังคืนรนกันอยู่ทั้งนั้น.

“คนทั้งหลายคิดหมายไว้อย่างใด ต่อมาการณื่ก็กลับกลายเป็นอย่างอื่น. ความพลัดพรากจากกัน ก็เป็นอย่างนี้แหละ. กุติกระบวนความเป็นไปของโลก. แม้จะมีคนอยู่ไค้ถึงร้อยปีหรือเกินกว่านั้น เขาก็ต้องพลัดพรากจากหมู่ญาติ ต้องทิ้งชีวิตไว้ในโลกนี้อยู่คิ.

“เพราะฉะนั้น สาธุชน สกบคำสอนของท่านผู้ไกลกิเลสแล้ว ฟังระับความคร่ำครวญร่ำพันเสีย. เห็นคนล่วงลับจากไป ก็ทำใจไค้ว่า ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เราจะขอให้เป็นอย่างไค้ ยอมไม่ได้. ริชชน คนฉลาด มีปัญญา เป็นบัณฑิต ฟังระับความโศกเศร้าที่เกิดขึ้นแล้วไค้โดยจับพลัน เหมือนเอาน้ำคิไฟที่ลุกกลาม และเหมือนลมพัดคิยุ่น

“ผู้ไค้สุขแก่ตัว ฟังระับความคร่ำครวญร่ำพัน ความโหยหาและโศกนัสเสีย, ฟิงถอนลูกศรที่เสียบตัวทั้งไป. ผู้ที่ถอนลูกศรไค้แล้ว เป็นอิสระ ก็จะประสบความสงบใจ. จะผ่านพ้นความโศกเศร้าไปไค้หมก กลายเป็นผู้ไค้โศกเย็นใจ.”¹

“มนุษย์นี้ ตั้งแต่เริ่มเกิดอยู่ในครรภ์ ไม่ว่าจะเป็นกลางวันหรือกลางคืน เมื่อเริ่มชีวิตขึ้นมาแล้ว ก็มีแต่จะบ่ายหน้าไป ไม่หวนหลังกลับคิน. คนทั้งหลาย ถึงจะพรั่งพร้อมด้วยกำลังพล จะต่อสู้ไค้ไม่แ่ไม่ตายไค้ไม่ได้, ปวงสัคว์ล้วนถูกชาติและชราย้ายิ, เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงมีความคิว่า จะบำเพ็ญธรรม. ราชาคิเป็นวัฏฐาธิบคิ อาจเอาชนะกองทัพล้วนทั้งสี่เหล่า (ช้าง ม้า รถ รวบ) ที่นำสะพริงกลัไค้ แต่ไม่สามารถเอาชนะพญามัจจุราช...ราชาบงพวกแควล้อมด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลรวบแล้ว หลุดพ้นเงื้อมมือข้าศึกไปไค้ แต่ไม่อาจคิหักให้พ้นพญามัจจุราช...ราชาคิทั้งหลายผู้แ่ลักล้า สามารถหักค่ายทำลายข้าศึกมากมายไค้ด้วยพลช้าง พลม้า พลรถ และพลรวบ แต่ไม่อาจย้ายิพญามัจจุราช วลลามนุษย์ทั้งหลาย ย่อมบงสรวงทำให้ยักษ์ ปีศาจ หรือเปรตทั้งหลาย แม้ที่เกรี้ยวกรากแล้ว ย่อมสงบพิโรธไค้ แต่จะทำให้พญามัจจุราชยินยอมหาไค้ไม่ วลาคิผู้ต้องหาทำคิฐานประทุษร้ายต่อองค์ราชา หรือต่อราชสมบคิ ก็คิ ผู้ร้ายที่เบียดเบียนประชาชน ก็คิ ยังมีทางขอให้พระราชาทรงผ่อนปรนพระราชทานอภัยโทษไค้ แต่จะทำให้พญามัจจุราชผ่อนผันยอมตามหาไค้ไม่...จะเป็นกษัตริย์ ก็ตาม พราหมณ์ ก็ตาม

¹ พ.ศ.25/380/447 (บางส่วนมีซ้ำใน พ.ศ.27/1568-1572/317-8; พ.ศ.29/185/145)

จะร่ำรวย มีกำลังอิทธิพล หรือมีเศษศักดิ์กาแ่นไหน พญามัจจุราชก็ไม่เห็นแก่ใครเลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่า จะบำเพ็ญธรรม ฯลฯ ธรรมนั้นแลย่อมมีรักษาผู้ประพฤติกิเลสแล้ว ย่อมนำสุขมาให้, นี่เป็นอันดีในธรรมที่ประพฤติกิเลสแล้ว. ผู้ประพฤติกิเลส ย่อมไม่ไปสู่อะไร. ธรรมกับอธรรม สองอย่างนี้ จะมีผลเสมอกันก็หาไม่, อธรรมย่อมนำไปสู่ทุกข์, ธรรมย่อมให้ถึงสุขคติ”¹

“เปรียบเทียบว่า ภูเขาใหญ่ศิลาล้วนสูงจากท้องฟ้า กลิ้งเข้ามารอบค้ำ ทั้งสี่ทิศ บกขั้วสัตว์ทั้งหลาย เสีย จันโค ความแก่และความตาย ก็ครอบงำสัตว์ทั้งหลาย จันนั้น, ทั้งภษักรีย์ พราหมณ์ แพศย์และศูทร ตลอดจนจันดาลและคนเก็บกวาดขยะ ชราและมรณะย่อมย่ำยีทั้งหมด ไม่ละเว้นใครเลย. ณ ที่นั้น ไม่มีพุทธภูมิสำหรับพลช้าง สำหรับพลรถ หรือสำหรับพลราบ. จะใช้เวทมนต์ต่อสู้หรือเอาท้าวภัยสินจ้าง ก็ไม่อาจเอาชนะได้. เพราะฉะนั้น กณณลาภ(บัณฑิต) เมื่อมองเห็นประโยชน์(ที่แท้) แก่ตน พึงปลุกฝังศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์. ผู้ใดประพฤติกิเลสด้วยกาย วาจา ใจ ผู้นั้นย่อมเป็นที่สรรเสริญในโลกนี้, จากไปแล้ว ก็บันเทิงในสวรรค์”²

“ชาวโลกถูกมัจจุราชคอยประหัตประหาร ถูกชราบีบคั้นไว้ ถูกลูกศรแห่งคันหาทิ่มแทง พล่านไปด้วยความปรารถนาตลอดทุกเวลา. ชาวโลกถูกมัจจุราชห้าหัน ถูกชราบีบคั้นไว้ ไม่มีอะไรต้านทานได้ จึงเคียดแค้นอยู่รำไป รวากะเป็นคนร้ายที่ถูกลงโทษ. ความตายความเจ็บไข้และความแก่ เป็นเหมือนไฟ 3 กองที่คอยไล่ตาม, ถ้าถึงที่จะรับมือได้ ก็ไม่มี แรงเร็วที่จะวิ่งหนีก็ไม่พอ (เพราะฉะนั้น) เวลาแต่ละวันอย่าให้ผ่านไปเปล่า จะน้อยหรือมากก็ให้ไต่คอยไต่ไป เพราะวันคืนล่วงไป ชีวิตของคนก็พร่องลงไปจากประโยชน์ที่จะทำ. จะเดินอยู่ก็ตาม ยืนอยู่ก็ตาม นั่งหรือนอนอยู่ก็ตาม วาระสุดท้ายก็ใกล้เข้ามาๆ, ท่านจึงไม่ควรประมาทเวลา.”³

“ข้าพเจ้าเห็นเด็กชายของท่านทั้งหลาย เรียกขานว่าแม่จะพ่อจ๋า เป็นบุตรรักที่ไค้มาโดยยาก แต่ยังไม่ทันแก่ ก็ตายเสียแล้ว. ข้าพเจ้าเห็นเด็กหญิงของท่านทั้งหลาย เป็นรุ่นสาวสวยงามน่าชม แต่ก็มาสิ้นชีวิตไปเสีย เหมือนหน่อไม้ไผ่ที่ยังอ่อนถูกถอนเอาไป. แท้จริง ชายหรือหญิงก็ตาม ถึงยังหนุ่มยังสาว ก็ตายไค้, ใครเล่าจะพึงวางใจในชีวิตว่า เรายังหนุ่มยังสาวอยู่. วันคืนเคลื่อนกล้อย อายุก็น้อยเข้าทุกที เหมือนอายุของฝูงปลาในที่น้ำจืด. ความเป็นหนุ่มเป็นสาวจะเป็นหลักอะไรไค้. ฯลฯ ชาวโลกถูกมัจจุราชประหัตประหาร ถูกชราบีบคั้นไว้. คืนวันไม่ผ่านไปเปล่า...เมื่อเขาเอากายมาทอดผ้า เขาทอดไปไค้เท่าใด ส่วนที่จะต้องทอดต่อไป ก็เหลือน้อยเข้าเท่านั้น นี่จันโค ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็จันนั้น. แม่น้ำเต็มฝั่ง ไม่ไหลทวนขึ้นที่สูง จันโค อายุของมนุษย์ทั้งหลายก็ไม่เวียนกลับมาสู่วัยเด็กอีก จันนั้น. แม่น้ำที่เต็มฝั่ง พักพาเอาต้นไม้ที่เกือกอยู่ริมฝั่งให้หักโค่นไป จันโค ความแก่และความตายก็พักพาประกาศตัว

¹ พุ.ชา.27/2261-2284/469-473 (เลือกแปลบางคาถา)

² ส.ส.15/415/148

³ พุ.เถร.26/359/335 (ภาษิตของพระสิริมณฑาเถระ)

ไป ฉะนั้น. ฯลฯ ผลไม้ที่สุกแล้ว ย่อมมีภัยอยู่ตลอดเวลา จากการที่จะต้องร่วงหล่นไป ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ก็มีภัยอยู่ตลอดเวลาจากการที่จะต้องตาย ฉะนั้น. ตอนเช้ายังเห็นกันอยู่มากคน พอตกเย็น บางคนก็ไม่เห็น, เมื่อเย็นยังเห็นกันอยู่มากคน ถึงรุ่งเช้า บางคนก็ไม่เห็น. ควรทำความเพียรเสียแต่วันนี้, ใครเล่าจะรู้ว่าจะตายในวันพรุ่ง เพราะความผัดเพี้ยนกับพญามัจจุราชเจ้าทัฬหีญานั้น ไม่มีเลย.”¹

“บุตรของข้าพเจ้าทั้งวังไป เหมือนงูลอกคราบเก่าทิ้งเสีย เมื่อร่างกายใช้สอยไม่ได้ เขาก็ตายจากไปแล้ว... เขามาจากปรโลก ข้าพเจ้าก็มีไค้เชื้อเชิญ เขาไปจากโลกนี้ข้าพเจ้าก็มีไค้อนุญาต เขามาอย่างใด ก็ไปอย่างนั้น การคร่ำครวญรำพันในการจากไปของเขานั้นจะมีประโยชน์อะไร... ถ้าร้องไห้ไป ร่างกายข้าพเจ้าก็จะผ่ายผอม, การร้องไห้ของข้าพเจ้าจะมีผลคืออะไร, ญาติมิตรสหายทั้งหลายของข้าพเจ้า ก็จะมีแต่ความไม่สบายใจ... ผู้ที่เศร้าโศกถึงคนตาย ก็เหมือนเด็กที่ร้องไห้ขอพระจันทร์ซึ่งโคจรไปในอากาศ. คนตายถูกเผาอยู่ ย่อมไม่รู้ว่ามีญาติคร่ำครวญถึง. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศกเขาไปแล้วตามวิถีทางของเขา.”²

“ถ้าจะเศร้าโศกถึงคนที่ไม่มีอยู่แก่ตน คือคนที่ตายไปแล้ว ก็ควรจะเศร้าโศกถึงตนเอง ซึ่งตกอยู่ในอำนาจของพญามัจจุราชตลอดเวลา. อายุสังขารใช้จะประมาทไปตามสัตว์ผู้อื่น นั่ง นอน หรือยืนอยู่ก็หาไม่. ้วย่อมเสื่อมลงเรื่อยไป ทุกหลับตา ทุกลิ้มคา. เมื่อวัยเสื่อมสิ้นไปอย่างนี้ ความพลัดพรากจากกันก็ต้องมีโดยไม่ต้องสงสัย. หมู่สัตว์ที่ยังเหลืออยู่ ควรเมตตาเอื้อเอ็นดูต่อกัน, ไม่ควรจะมีว้าวเศร้าโศกถึงผู้ที่ตายไปแล้ว.”³

“ภิกษุทั้งหลาย ฐานะ ๕ ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่สมณะ พราหมณ์ เทวคา มาร พรหม หรือใคร ๆ ก็ตามในโลก ไม่อาจจะได้ ๕ ประการอะไรบ้าง? ไค้แก่ข้อว่า ขอสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมกา จงอย่าแก่, ขอสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมกา จงอย่าเจ็บไข้, ขอสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมกา จงอย่าตาย, ขอสิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมกา จงอย่าสิ้นไป, ขอสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมกา จงอย่าพินาศ

“สำหรับปุถุชนผู้มีไค้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมกา ก็ย่อมแก่, สิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมกา ก็ย่อมเจ็บไข้, สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมกา ก็ย่อมตาย, สิ่งที่มีความสิ้นไปเป็นธรรมกา ก็ย่อมสิ้นไป, สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมกา ก็ย่อมพินาศไป; ปุถุชนนั้น... (เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมไม่พิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเราผู้เดียวเท่านั้น... (ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว คราบไค้ สัตว์ทั้งหลายยังมีการมา การไป การจุติ การอุปบัติกันอยู่ คราบนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นก็เดียว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมกา ก็ย่อมแก่... สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมกา ก็ย่อมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมกา มาแก่ไป... เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมกา มาพินาศไป ถ้าเราจะเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ คือก คร่ำครวญ หลงใหลพันเพือนไป

¹ พุ.ชา.28/437-441/163-5 (เลือกแปลบางคาถา)

² พุ.ชา.27/717-720/167-8

³ พุ.ชา.27/611-3/146-7

แม้อาหารก็จะเป็นอันอยากรับประทาน ร่างกายก็จะชอบโถม การงานก็จะเป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ;...(กรณีสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) เขาย่อมเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ คือก คร่ำครวญ หลงใหลพัวพันไป;นี้เรียกว่า ปุณฺณผู้มีไค้เรียนรู้ ถูกลูกศรคือความเศร้าโศกอันมีพิษเสียบแทงแล้ว ทำตัวเองให้เดือดร้อน.

“แต่สำหรับอริยสาวกผู้มีไค้เรียนรู้ สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่... สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมาก็ย่อมพินาศ; อริยสาวกนั้น... (เมื่อสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น) ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า มิใช่เฉพาะแต่ของเราผู้เดียวเท่านั้น....(ที่เป็นไปเช่นนั้น) แท้จริงแล้ว ครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ยังมีการมา การไป การจุติ การอุปบัติกันอยู่ ครอบงำนั้น สำหรับสัตว์ทั้งหมดทั้งสิ้นก็เกี่ยว สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ก็ย่อมแก่... สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา ก็ย่อมพินาศด้วยกันทั้งนั้น, ก็เมื่อสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา มาแก่ไป...เมื่อสิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดา มาพินาศไป ถ้าเราจะเศร้าโศก หม่นหมอง ร้องไห้ คือก คร่ำครวญ หลงใหลพัวพันไป แม้อาหารก็จะเป็นอันอยากรับประทาน ร่างกายก็จะชอบโถม การงานก็จะเป็นอันทำ พวกศัตรูก็จะพากันชอบใจ ฝ่ายมิตรสหายก็จะพลอยเสียใจ;...(กรณีสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้นจริง) อริยสาวกนั้น ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่หม่นหมอง ไม่ร้องไห้ ไม่คือก ไม่คร่ำครวญ ไม่หลงใหลพัวพัน; นี้เรียกว่า อริยสาวกผู้มีไค้เรียนรู้ เขาถอนลูกศร คือความเศร้าโศก อันมีพิษ ที่เป็นเครื่องเสียบแทงปุณฺณผู้มีไค้เรียนรู้ไค้แต่ทำตัวเองให้เดือดร้อน ออกไค้แล้ว; อริยสาวกนั้น เป็นผู้ไม่มีความเศร้าโศก ปราศจากลูกศรที่เสียบแทง ย่อมดับทุกข์ร้อนทำตนให้สุขเย็น.

“การโศกเศร้า การพิโรธราพัน จะช่วยให้ไค้ประโยชน์อะไรสักนิดหน่อย ก็หาไม่. เหล่าคนที่มุ่งร้ายรู้ว่า เขาเศร้าโศก มีความทุกข์ ย่อมจะกิใจ ส่วนบัณฑิต ผู้ฉลาดในการวินิจฉัยเหตุผล ย่อมไม่หวั่นไหวต่อเหตุการณ์ร้ายทั้งหลาย. เมื่อมองเห็นหน้าของบัณฑิตนั้น เป็นเหมือนเค็มไม่ผิก็แปลกไป พวกอมิตรทั้งหลายกลับกลายเป็นฝ่ายทุกข์.

“ประโยชน์ที่มุ่งหมาย คนจะไค้ในที่ใด ด้วยวิธีใด จะด้วยการเข้าไปผูกพันเฉพาะตัว ด้วยการปรึกษาท่านผู้รู้ ด้วยการรู้จักเจรจา ด้วยการจ่ายทรัพย์ หรือด้วยขนบธรรมเนียมอย่างใดก็ตาม ก็พึงพากเพียร ในที่นั้น ๆ ด้วยวิธีการนั้น ๆ. หากรู้ชัดว่า ผลที่หมายนั้น เป็นสิ่งที่เราก็คตาม ผู้อื่นก็ตามไม่อาจจะไค้ ก็ไม่พึงเศร้าโศก, พึงยับยั้งตั้งกำหนดใจทำการอย่างมั่นคงว่า ที่นี้เราจะทำอย่างไรต่อไป”¹

“จะตายก็ไปคนเกี่ยว จะเกิดก็มาคนเกี่ยว. ความสัมพันธ์ของสัตว์ทั้งหลาย ก็เพียงแคไค้มาพบปะเกี่ยวข้องกันเท่านั้น. เพราะฉะนั้น สำหรับท่านผู้มีไค้เรียนรู้มามาก เป็นปราชญ์ มองเห็นทั้งโลกนี้และโลกหน้า รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ความโศกเศร้าทั้งหลาย แม้ใหญ่หลวง ก็ไม่ทำให้ท่านเร่าร้อน. เรานั้นจะบริหารยศฐานะและโภคทรัพย์ จะบำรุงเลี้ยงภรรยาและหมู่ญาติกับทั้งประชาชาวาประชาชนนอกนั้น. นี้คือกิจหน้าที่ของท่านผู้รู้.”²

“คนเขลาย่อมถือการแต่ว่า ฤๅณเณเราจะอยู่ที่นี้ ฤๅณเณว ฤๅณเณว เราจะอยู่ที่นี้ หากจะหนักถึง

¹ อ.ป.ญจก.22/48/59; 50/67; เฉพาะตอนคาถามีใน ขุ.ชา.27/789-792/179 ด้วย

² ขุ.ชา.27/1573-5/318

อันตรายไม่. เมื่อเขาหลงไหลอยู่กับลูกหลานและสัคว์เลี้ยง มีจิตคิดขังอยู่ในทรัพย์สิ่งของต่าง ๆ มัจจุราชนึกมาพาเขาเขาไป เหมือนห้วงน้ำใหญ่พาชาวบ้านที่หลับไหลไป ฉะนั้น เมื่อถูกพญามัจจุราครอบงำไม่ว่าบุตร ไม่ว่าบิดา ไม่ว่าญาติพวกพ้อง ถึงจะมีก็ช่วยต้านทานไม่ได้, จะหาที่ปกป้องในหมูญาติ เป็นอันไม่มี. บัณฑิตสารวมทนด้วยศีล ทราบเหตุผลดังนี้แล้ว พึงรับชำระทางดำเนินสุณิพพานโดยเร็วพลัน”¹

“ชีวิตนี้น้อยจริงหนอ. กนยอมตายทั้งที่อายุยังไม่ถึงร้อยปี, ถึงแม้อยู่ได้เกินกว่านั้น ก็ต้องตาย เพราะชราอย่างแน่นอน.

“ชนทั้งหลายยอมเศร้าโศก เพราะสิ่งที่ตนยึดถือว่าเป็นของเรา แต่แท้จริงแล้ว สิ่งที่ยึดมั่นไว้ไม่มีอะไรเที่ยงแท้เลย. ผู้ที่มองเห็นว่า ความพลัดพรากกันจะต้องมีแน่นอนดังนี้แล้ว ไม่ควรอยู่ครองเรือน. กนสำคัญหมายสิ่งใดว่า นี้ของเรา ก็ต้องละสิ่งนั้นไปเพราะความตาย. บัณฑิตผู้เป็นพุทธมามกะทราบความข้อนี้แล้ว ไม่พึงโน้มเอียงไปในการที่จะยึดถืออะไร ๆ ว่าเป็นของเรา.

“คนที่รักใคร่ ทายจากไปแล้ว ย่อมไม่ไถ่พบเห็นอีก เหมือนคนตื่นขึ้นไม่เห็นสิ่งที่ไถ่พบในฝัน. คนที่เขาเรียกว่าชื่อนี้ ๆ นั้น ก็แค่ไถ่พบเห็นกันบ้าง ไถ่ยินถึงบ้าง, คนที่ตายจากไปแล้ว ก็เหลือแต่ชื่อเท่านั้น ที่จะฟังกล่าวขวัญถึงได้. ผู้ที่คิดใคร่ในสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นของเรา ย่อมละความโศกความคร่ำครวญและความกระหน่ำไม่ได้. เพราะฉะนั้น มุนีทั้งหลายผู้มองเห็นความเกษม จึงละสิ่งที่เคยหวงแหนเที่ยวไป. บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึงท่านผู้ไม่แสดงตนในภพ (คือพระอรหันต์) ว่าเป็นบุคคลที่สอดคล้องเหมาะกันสำหรับภิกษุผู้บำเพ็ญความหลักเรือนตอนจิต (ไถ่แก่พระที่ยังศึกษาอยู่ คือเป็นเสขะ หรือกัลยาณปุถุชน) ซึ่งเสขเสนาสนะอันสงัด.

“มุนี ไม่คิดในสิ่งทั้งปวง ไม่ทำใคร ๆ อะไร ๆ ให้เป็นที่รักให้เป็นที่ยัง. ความร่ำไห้และความกระหน่ำจึงไม่แปลกเป็นมุนีนั้น เหมือนคังน้ำไม่เปื้อนใบบัว. หยาดน้ำไม่ติดใบบัว วารีไม่ติดปทุมฉัตรใด มุนีก็ไม่คิดในสิ่งที่ไถ่เห็นไถ่ยินและสบทราบ ฉะนั้น. ท่านผู้ทรงปัญญา (พระอรหันต์) ย่อมไม่สำคัญมั่นหมายด้วยสิ่งที่ไถ่เห็น ไถ่ยิน หรือสบทราบ ย่อมไม่ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยวิธีการอย่างอื่น, ท่านไม่คิดใคร่ (อย่างพาลปุถุชน) และก็ไม่หน่ายแหยง (อย่างกัลยาณปุถุชนและพระเสขะ).”²

“ทรัพย์สมบัติทั้งคนไปก่อนก็มี, กนละทั้งทรัพย์สมบัติไปก่อนก็มี. ท่านผู้ใคร่การมรณเอย ผู้ครองทรัพย์สมบัติทั้งหลาย ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนเลย, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศก ในยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเศร้า

“ดวงจันทร์อุทัยขึ้น เต็มดวง แล้วก็แรมลับ. ดวงอาทิตย์ ฉายแสงส่องโลก แล้วก็อัสดง. โลกธรรมทั้งหลายนั้น ข้าพเจ้ารู้เท่าทันแล้ว, เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เศร้าโศกในยามที่คนทั้งหลายพากันโศกเศร้า.”³

¹ ข.ธ.25/30/53

² ข.ธ.25/413/492

³ ข.ชา.27/703-4/164; ข.ม.29/192/149

“ไค้ลาก เสื่อมลาก ไค้ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ เหล่านี้เป็นธรรมดาในหมู่มนุษย์ เป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนไปไค้เป็นธรรมดา. ผู้มีปัญญาดี มีสติ รู้จักสิ่งเหล่านี้แล้ว พิจารณาเห็นว่าเป็นของผันแปรไปไค้เป็นธรรมดา, สิ่งน่าปรารถนาก็ย้ายิจของท่านไค้ไค้ ถึงสิ่งไม่น่าปรารถนา ก็ไม่ทำให้ท่านคับแค้น. ความยินดี ก็ตาม ความยินร้าย ก็ตาม ท่านกำจักไค้หมก หายลับ ไม่มีเหลือ. ท่านทราบสภาวะที่ไร้โรค ไร้ธุลี มีสัมมาปัญญา เป็นผู้รู้ถึงฟากฝั่งภพ.”¹

“รูปกายของสัตว์ย่อมร่วงโรยไป แต่ชื่อและโคตรไม่เสื่อมสลาย”²

“กาลเวลาย่อมกลืนกินสัตว์ทั้งหลาย พร้อมกันไปกับตัวมันเอง”³

“วัยสิ้นไปตามคืนและวัน”⁴

“กาลเวลาล่วงไป คืนวันผ่านพ้นไป วัยก็หมดไปทีละตอนตามลำดับ. ผู้สังเกตเห็นภัยในความตายครั้งนี้ หวังความสงบ พึงละเหยื่อล่อในโลกเสีย”⁵

“ข้าพเจ้าไม่มีความชั่วซึ่งไค้ทำได้ ณ ที่ไหน ๆ เลย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่หวั่นกลัวความตายที่จะมาถึง”⁶

“ทั้งอยู่ในธรรมแล้ว ไม่ต้องกลัวปรโลก”⁷

“อานนท์...สมัยนั้น เราเป็นพระเจ้ามหาสุทนต์ พระนครแปดหมื่นสี่พันอันมีกุสาวดีราชธานีเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ปราสาทแปดหมื่นสี่พันอันมีธรรมปราสาทเป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา. ๖๗๖ รถมแปดหมื่นสี่พัน...มีเครื่องอลังการแล้วด้วยทอง มีธงแล้วด้วยทอง มีทนายเครื่องปกคลุมแล้วด้วยทอง อันมีรถเวชยันต์เป็นประมุขเหล่านั้น ก็ของเรา ๖๗๖ อานนท์ บรรดาพระนครแปดหมื่นสี่พัน พระนครที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงนครเดียวเท่านั้นคือ กุสาวดีราชธานี. บรรดาปราสาทแปดหมื่นสี่พัน ปราสาทที่เราอยู่ครอบครองสมัยนั้น ก็เพียงปราสาทเดียวเท่านั้นคือ ธรรมปราสาท. ๖๗๖ บรรดาแปดหมื่นสี่พัน รถที่เราั่งสมัยนั้น ก็เพียงคันเดียวเท่านั้น คือรถเวชยันต์ ๖๗๖ อานนท์ จงดูเถิด สังขารเหล่านั้นทั้งหมด ล้วนเป็นอภิสกกับสิ้นไปแล้ว ผันแปรไปแล้ว. สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลายไม่ยั่งยืนอย่างนี้แล, สังขารทั้งหลาย ไม่ให้ความโปร่งใจอย่างนี้แล. อานนท์ เพียงเท่านี้ก็เพียงพอแล้วที่จะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายทั้งปวง เพียงพอที่จะเลิกคิดใคร่ เพียงพอที่จะหลุดพ้นไปเสีย. ๖๗๖

“สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา, เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป.

¹ อ.อุฎฺฐก.23/95-96/158-162

² ส.ส.15/210/59

³ ข.ข.27/340/95

⁴ ส.ส.15/173/52; 210/59

⁵ ส.ส.15/300/90

⁶ ข.ข.28/1000/350

⁷ ส.ส.15/208/59

ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข.”¹

“นครของเราชื่อภิลพัสดุ์. พระราชา พุทธบิดา พระนามว่าสุทโธทนะ. พระมารดา ผู้ให้กำเนิดแก่เรา พระนามว่า มายาเทวี. เราครอบครองอาศรมสถานอยู่ 29 ปี, มีปราสาทเลิศ 3 หลังชื่อ สุจันทะ โภกนุท และโกญจา. มีสนมณารีกำนัลในล้วนประทับประคาสวยงามแบกหมั้นสี่พันนาง. มเหสีของเรา นามว่า ยโสธรา, โอรสนามว่าราहुล. เราเห็นนิมิต 4 อย่าง จึงออกบวชด้วยอัครราชยาน, ใ้กำพาเพญ์เพียร ประพฤติทุกริกิริยาอยู่ 6 พรรษา. เราประกาศธรรมจักรที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี. เราคือพระสัมพุทธเจ้าชื่อว่าโคตมะ เป็นสรณะของสรรพสัตว์ ฯลฯ อายุของเราในยุคสมัยบัดนี้ น้อยเพียงชั่วร้อยปี. ถึงจะดำรงอยู่เพียงเท่านั้น เราก็ไ้ช่วยหมู่ชนจำนวนมาก ให้ข้ามพ้นความทุกข์, และไ้ทั้งคบบเลิงธรรมไว้สำหรับปลูกประชาชนภายหลังให้ไ้ไตร่ตรู. ไม่นานเลย เรา พร้อมทั้งหมู่สาวก ก็จักปรินิพพาน เหมือนไฟดับเพราะสิ้นเชื้อ. ร่างกายนี้อันทรงไว้ซึ่งคุณสมบัติ วิจิตรด้วยวรรลักษณะทั้ง 32 ประการ มีเกศาที่เทียบเทียมมิไ้ กับทั้งทศพลและประคาถุทธิ์ มีรัศมี 6 ประการ สว่างไสวทั่วทิศทิศทุกจกัวงวสุริยา ก็จักอันตรธานไปหมดสิ้น. สรรพสังขารล้วนไว้แก่เนสาร ว่างเปล่าหนอ.”²

“ทั้งเล็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งคนพาล ทั้งบัณฑิต ทั้งคนมี ทั้งคนจน ล้วนเกินหน้าไปหาความตาย ทั้งหมด. ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำแล้ว ทั้งเล็กและใหญ่ ทั้งสูงและคืบ ล้วนมีความแตกทำลายเป็นที่สุก จันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็มีความตายเป็นที่สุก จันนั้น. วัยของเราหมดแล้ว, ชีวิตของเราอยู่เพียงเล็กน้อย, เราจะจากพวกเธอไป, เราไ้ทำสละให้แก่คนแล้ว. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีความประพฤติดีงาม มีความคำร้มนั่ง จงตามรักษาจิตของตน. ผู้ใดในธรรมวินัยนี้ จักเป็นอยู่อย่าง ไม่ประมาท, ผู้นั้นจะละชาติสงสาร กระทำความจบสิ้นทุกข์ไ้.”³

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจุบันนี้ เมื่อจะกล่าวไ้ถูกต้อง พึงกล่าวว่า ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายนั้นน้อย เป็นของนิคหน้อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก, พึงคัดสินการด้วยความรู้จัก พึงทำความเข้าใจ (กุศล) พึงครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), ผู้เกิดมาแล้วที่จะไม่ตายเป็นไม่มี. บัดนี้คนที่มียายุอยู่ไ้นาน ก็อยู่ไ้เพียงร้อยปีหรือเกินกว่าเล็กน้อย. ผู้ที่มีชีวิตอยู่ถึงร้อยปี ก็อยู่ไ้เพียง 300 ฤกุ เท่านั้น... ผู้ที่อยู่ครบ 300 ฤกุ ก็อยู่ไ้เพียง 1,200 เดือน... ผู้ที่อยู่ครบ 1,200 เดือน ก็อยู่ไ้เพียง 2,400 กึ่งเดือน... ผู้ที่อยู่ครบ 2,400 กึ่งเดือน ก็อยู่ไ้เพียง 36,000 ราตรี... ผู้ที่อยู่ครบ 36,000 ราตรี ก็บริโภคอาหารเพียง 72,000 มื้อ คือ ฤกุหนาว 24,000 มื้อ ฤกุร้อน 24,000 มื้อ ฤกุฝน 24,000 มื้อ ทั้งนี้ นับรวมทั้งเวลาที่ค้มนมมารคา และที่มีอันตราย (เหตุชักช่อง) ต่อการบริโภคอาหารด้วย. อันตรายต่อการบริโภคอาหารมีดังนี้คือ ไ้กรธแล้วไม่บริโภคอาหารเสียบ้าง มีความทุกข์แล้วไม่บริโภคเสียบ้าง เจ็บไข้จึงไม่ไ้บริโภคเสียบ้าง รักษาอุโบสถจึงไม่ไ้บริโภคเสียบ้าง ไม่ไ้ค้ออาหารจึงไม่

¹ ที.ม.10/185-6/225-8.

² พ.พุทธ.33/26/544

³ ที.ม.10/108/141

ไค้บริโกลเสียบ้าง. ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ผู้มีอายุ 100 ปี เราก็ไค้คำนวณนับแล้ว ประมาณอายุก็นับแล้ว ฤดู ปี เดือน วัน มีอาหาร อันตรายต่อการบริโภคอาหาร ก็ไค้คำนวณแล้ว ฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย กิจไค้ที่ ศาสตราผู้อนุเคราะห์ ผู้แสวงประโยชน์แก่สาวกทั้งหลาย จะพึงทำด้วยอาศัยน้ำใจเกื้อกูล, กิจนั้นเราไค้กระทำ แล้วแก่เธอทั้งหลาย. ภิกษุทั้งหลาย นั้นโคณไม้ นั้นเรือนว่าง, เธอทั้งหลาย จงเพ่งพินิจ อย่าประมาท อย่าต้อง เป็นผู้มีใจเหินห่างในภายหลังเลย, นี้คืออนุศาสน์ของเราสำหรับเธอทั้งหลาย.”¹

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์คน(อัครัตตะ) ก็ควรที่จะยังประโยชน์คนนั้นให้ถึง พร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น(ปรัตตะ) ก็ควรที่จะยังประโยชน์ผู้อื่นนั้น ให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย(อุภยัตตะ) ก็ควรที่จะยังประโยชน์ ทั้งสองฝ่ายนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท.”²

— เร่งทำกิจ และเตรียมการเพื่ออนาคต

“ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว ฯลฯ ผู้ไม่ประมาท เพ่งพินิจอยู่ ย่อมประสบความสุขอันไพบูรณ์.”³

“เพราะฉะนั้น ในชีวิตที่เหลืออยู่นี้ ทุกคนควรกระทำกิจหน้าที่ และไม่พึงประมาท.”⁴

“บรรพชิตพึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า วันคืนล่วงไป บัดนี้เราทำอะไรอยู่.”⁵

“อย่าปล่อยโอกาสให้ผ่านเลยไปเสีย... พึงถอนลูกศรที่เสียบตัวออกเสีย ด้วยความไม่ประมาท และด้วยวิริยา.”⁶

“รู้ว่าจะไรเป็นประโยชน์แก่(ชีวิต)ตน ก็ควรรีบลงมือทำ”⁷

“ในเวลาทีควรลุกขึ้นทำงาน ไม่ลุกขึ้นทำ. ทั้งที่ยังหนุ่มแน่นมีกำลัง กลับเฉื่อยชา ปล่อยความคิด ให้จมปลัก เกียจคร้าน มัวซึมเซาอยู่ ย่อมไม่ประสบทางแห่งปัญญา.”⁸

“คนที่เรียนรู้(สุตะ)น้อยนี้ ย่อมแก่เหมือนโคถึก. เนื้อของเขาย่อมเจริญ (แต่) ปัญญาของเขาหา เจริญไม่.”⁹

“เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่ป่าเฟื่อง ทรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (กรั้นแก่เผาลง) ก็ต้องนั่งชบเซา

¹ อ.ส.ต.ต.ก.23/71/140

² ส.น.16/67/35; อ.ส.ต.ต.ก.23/69/137 (เคยอ้าง)

³ ข.ร.25/12/18

⁴ ข.ส.25/387/465

⁵ อ.ท.ส.ก.24/48/92

⁶ ข.ส.25/327/389

⁷ ส.ส.15/281/81

⁸ ข.ร.25/30/52

⁹ ข.ร.25/21/35

เหมือนนกกระเรียนแก่จับหงอยอยู่กับเปลือกคมที่ไว้ปลา。”

“เมื่อยังหนุ่มสาว พรหมจรรย์ก็ไม่ปาเพ็ญ ทวรัพย์ก็ไม่หาเอาไว้ (กรั้นแก่เผ่าลง) ก็ไถ่ถอนอนทอกลอนถึงความหลัง เหมือนกิ้งกูดครุฑที่เขายิงเสร็จไปแล้ว (หมกพิษสง).”¹

“ผลประโยชน์ทั้งปวง ตั้งอยู่ที่หลัก 2 ประการคือ การไถ่สิ่งที่ยังไม่ไถ่ และการรักษาสິงที่ไถ่แล้ว.”²

“ภิกษุทั้งหลาย กระตุลเหล่าหนึ่งเหล่าใดก็ตาม ที่ถึงความใหญ่ในค่านโภกสมบัตินั้น จะดำรงอยู่ไถ่ยืนนาน ก็ด้วยเหตุทั้ง 4 สถาน หรือสถานใดสถานหนึ่ง กล่าวคือ รู้จักแสวงหาสิ่งทีพินาศสูญหาย ปฏิสังขรณ์สิ่งที่ชำรุดทรุโทรม รู้จักประมาณในการกินการใช้อย่างพอประมาณ และทั้งศรัทธาหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นใหญ่.”³

“ความไม่ประมาท เป็นทางไม่ตาย, ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย. ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่ตาย, คนประมาทเหมือนคนตายแล้ว. จากความมัวเมา ก็เกิดความประมาท, จากความประมาท ก็เกิดความเสี่ยง, จากความเสี่ยง ก็เกิดโทษประกำ, ผู้มีการปกครองรัฐ จงอย่าไถ่ประมาทเลย. กษัตริย์จำนวนมาก มีความประมาท ต้องสูญเสียประโยชน์ สูญเสียรัฐ, แม้แต่ชาวบ้าน ประมาท ก็สูญเสียบ้าน, อนาคตการิกประมาท ก็สูญเสียความเป็นอนาคตการิก. เมื่อผู้ครองแผ่นดินประมาท โภคทรัพย์ในรัฐย่อมพินาศทั้งหมด, นี่แล เรียกว่า ทุกข์ภัยของผู้ครองแผ่นดิน. ความประมาทนี้ เป็นหลักการไถ่ไม่ไถ่. ผู้ครองแผ่นดินประมาทเกินขอบเขต โจรทั้งหลายก็กำจัดชนบทที่มั่งคั่งบริบูรณ์เสีย. โอรสทั้งหลายก็จะมีเหลือ, เงินทองทรัพย์สินก็จะมีเหลือ. เมื่อรัฐถูกปล้น ก็จะมีเสื่อมจากโภกสมบัตินั้นทุกอย่าง. ถึงจะเป็นชัคคิยราช เมื่อโภกสมบัตินั้นย่อยยับหมดแล้ว ญาติมิตรสหายทั้งหลาย ก็ไม่นับถือในความกึกอำน, พลช้าง พลม้า พลรถ พลราบ ทั้งหมด ที่อาศัยเลี้ยงชีพอยู่ ก็ไม่นับถือในความกึกอำน. ผู้นำที่จัดการงานไม่ถี่ เขลา ค่อยความกึกอำน ทราวมปัญญา ย่อมหมกครีสง่า เหมือนคราบเก่าที่งูทิ้งไปแล้ว. ส่วนผู้นำที่จักแจงการงานเป็นอย่างถี่ หมั่นขยันถูกกาล ไม่เฉื่อยชา ย่อมมีโภกสมบัตินั้นเจริญยิ่งขึ้น ๆ ทุกค่าน เหมือนฝูงโคที่มีโคผู้นำ. ฉะนั้นพระองค์จงเสด็จเที่ยวสกับดูความเป็นอยู่เป็นไปในแคว้นแคว้นแดนชนบท, กรั้นไถ่เห็นไถ่สกับแล้ว จึงกำเนินราชกิจนั้น ๆ.”⁴

“เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้. เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนาอย่างใด ก็ไถ่สมตามนั้น.”⁵

“ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ประจักษ์(คุณค่า)ของธรรม 2 ประการคือ ความไม่สันโศษในกุศลธรรมทั้งหลาย และความไม่ระย่อในการบำเพ็ญเพียร ฯลฯ โพธิอันเรานั้นไถ่บรรลุด้วยความไม่ประมาท, ความลุ่โล่งโปร่งใจ

¹ ขุ.ธ.25/21/36

² ขุ.ชา.27/2442/531 (ไม่ประมาท 2 ด้าน คือ ในการสร้างสรรค์ และในการรักษา)

³ อ.จ.ต.ก.21/258/336

⁴ ขุ.ชา.27/2419/524 (บางส่วนมีใน ขุ.ชา.27/2440/530 ด้วย)

⁵ ขุ.ชา.27/51/17; 1854/362; 28/450/167 เป็นต้น

(โยคเกษม) อย่างเยี่ยมยอด อันเรานั้นไ้บรรลुक้วยความไม่ประมาท.”¹

“ภิกษุ ยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะ อย่าไ้คั่นอนใจ เพียงค้วยความมีศีลและวัตร ค้วยความเป็นผู้ไ้เล่าเรียนศึกษามาก ค้วยการไ้สมาธิ ค้วยการอยู่วิเวก หรือ(แม้แต่)ค้วยการประจักษ์ว่า เราไ้สัมผัสเนกขัมมสุขที่พวกปุณฺธุชนไม่เคยไ้รู้จัก”²

“เตรียมกิจสำหรับอนาคตไ้พร้อมไว้ก่อน, อย่าไ้ทักใจนั้นบีบคั้นตัวเมื่อถึงเวลาต้องทำเฉพาะหน้า.”³

“พึงระแวงสิ่งที่ควรระแวง, พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ธีรชนควรจรรยาโลกทั้งสอง เพราะค่านึงภัยที่ยังไม่มาถึง.”⁴

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยที่ยังไม่มาถึง (อนาคตภัย) 5 ประการต่อไปนี้ (คือความชรา ความเจ็บไข้ ความชากแล่น กราบบ้านเมืองไม่สงบ กราบสงฆ์แตกแยก ที่อาจจะเกิดขึ้น) ย่อมควรแท้ที่ภิกษุจะเป็นอยู่โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศตัวเ้ก่กี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง.”⁵

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย 5 ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลายที่มีไ้อบรมกาย ศีล จิต ปัญญา จะเป็นอุปชฌาย์ไ้อุปสมบท จะเป็นอาจารย์ จะเป็นผู้กล่าวอิทธิกรรมกถา เวทลัถกถา จะไม่ตั้งใจฟังพระสูตรที่เป็นคถาคณาสิต จะเป็นพระเถระผู้นำในทางย่อยน) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลาย พึงตระหนักล่วงหน้าไว้, ครั้นตระหนักล่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น.”⁶

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย 5 ประการเหล่านี้ (คือ ภิกษุทั้งหลาย จะมัวหมกมุ่นคิดในเรื่องจิรวรคิ ๆ จะติดอาหารคิ ๆ คิกที่อยู่อาศัยคิ ๆ แล้วทำการแสวงหาอย่างผิควินัย จะอยู่คลุกคลีกับภิกษุณี สิกขมานาและสามเณร จะอยู่คลุกคลีกับคนวัคและสามเณร) ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป. เธอทั้งหลาย พึงตระหนักล่วงหน้าไว้, ครั้นตระหนักล่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น.”⁷

“ณะสารีบุตร พระผู้มีพระภาคกกุสันธะ กิถิ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ กิถิ พระผู้มีพระภาคกัสสปะ กิถิ ไม่คร้านที่จะแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายโดยพิสการ และสุททะ เกยยะ ฯลฯ เวทลัถของพระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ก็มีมาก, สิกขาบท ทานกับัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย, ปาฏิโมกข์ท่านกัไ้แสดงไว้. เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า และเหล่าสาวกที่ตรัสรู้ตาม ล่วงลับไปแล้ว สาวกทั้งหลายรุ่นภายหลัง ซึ่งมีชื่อ โคตร ชาติตระกูลต่าง ๆ กัน ออกบวชแล้ว ก็คัารงศาสนาไว้ไ้ถ่ถลอกกาลยาวนาน, เปรียบเหมือน กอกไม้มนานาชนิดที่เขเอา

¹ อ.พ.ท.20/251/64

² พ.ธ.25/29/51 (เนกขัมมสุข อรรถกถาว่า หมายถึงสุขของพระอนาคามี)

³ พ.ธ.27/1636/328

⁴ พ.ธ.27/545/136; 1092/231

⁵ อ.พ.พ.จ.22/78/117 (อ้งละเอียด หน้า 705)

⁶ อ.พ.พ.จ.22/77/115 (อ้งละเอียด หน้า 706)

⁷ อ.พ.พ.จ.22/79/121 (อ้งละเอียด หน้า 707)

ค่ายร้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี วางไว้บนแผ่นกระดาน, ลมย่อมพัด กระพือ ทำให้กระจกกระจายไม่ได้ ทั้งนี้ เพราะถูกค่ายร้อยรวมกันไว้เป็นอย่างดี...นี่คือเหตุปัจจัยให้ ศาสนาของพระผู้มีพระภาคกกุสันธะ พระผู้มีพระภาคโกนาคมน์ และพระผู้มีพระภาคกัสสปะ ดำรงอยู่ไคยีนนาน.”¹

“ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ฯลฯ ท่านทั้งหลาย ธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย ตรัสไว้ดีแล้ว ประกาศไว้ดีแล้ว เป็นเครื่องนำสู่ความหลุดพ้น เป็นไปเพื่อสันติ เป็นคำประกาศของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ทุกท่านที่เคียว ฟังสังคายนาในธรรมนั้น ไม่ฟังวิวาทกัน อันจะช่วยให้พระศาสนา (พรหมจรรย์) ยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่คนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย.”²

“ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะ กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ฯลฯ ท่านทั้งหลาย ขอเชิญพวกเรามาสังคายนา ธรรมและวินัยกันเถิด ก่อนที่ธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกชักขวาง อวินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะถูกชักขวาง, ก่อนที่พวกอธรรมวาทิจจะมีกำลัง ธรรมวาทิจจะอ่อนกำลัง พวกอวินยวาทิจจะมีกำลัง วินยวาทิจจะอ่อนกำลัง.”³

“อาณนทฺ์ คราบโคที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักประชุมกันเนื่องนิคย...คราบโคที่เจ้าวัชชีทั้งหลาย ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการหน้าที่ของชาววัชชี, (คราบนั้น) พวกเจ้าวัชชีพึงหวังไคซึ่งความเจริญอย่างเคียว ไม่มีเสื่อมเลย...”

“ภิกษุทั้งหลาย คราบโคที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักประชุมกันเนื่องนิคย...คราบโคที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจการหน้าที่ของสงฆ์, (คราบนั้น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังไคซึ่งความเจริญอย่างเคียว ไม่มีเสื่อมเลย...”

“ภิกษุทั้งหลาย คราบโคที่ภิกษุทั้งหลาย ยังจักเป็นผู้มีศรัทธา... มีhiri ... มีโศคตปปะ ... เป็นผู้เล่าเรียนศึกษามาก(พหูสูต)...เป็นผู้ทั้งหน้าเพียร ... เป็นผู้มิตติกำกับตัว...เป็นผู้มีปัญญา, (คราบนั้น) ภิกษุทั้งหลายพึงหวังไคซึ่งความเจริญอย่างเคียว ไม่มีเสื่อมเลย”⁴

¹ วินย.1/7/14

² ที.ปา.11/225/225

³ วินย.7/614/380

⁴ ที.ม.10/68,70,72/86-93; ในการทำจิต ท่านสอนให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา แต่พุทธพจน์ชุดนี้กลับสอนว่า ถ้าทำกิจด้วยความไม่ประมาท ก็จะไม่มีความเสื่อมเลย มีแต่ความเจริญอย่างเคียว ฟังศึกษาพุทธพจน์สองแบบนี้ให้ชัดเจน จะได้เข้าใจถูกต้องและปฏิบัติไม่ผิดพลาด นอกจากนี้ ฟังสังเกตด้วยว่า ความไม่ประมาทในการปรับปรุงพัฒนาตนซึ่งเป็นกิจส่วนตัว จะต้องดำเนินเคียงคู่ไปด้วยกันกับความไม่ประมาทในการทำกิจที่เป็นความรับผิดชอบต่อส่วนรวม

ตอน 3: ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?

ปฏิจาสุมุปปาท

การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมี

1

บทที่ 4

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

1. ฐานะและความสำคัญ

ปฏิจาสุมุปปาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือ หลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุปติของพระศาสนาทั้งหลาย

พุทธพจน์แสดงปฏิจาสุมุปปาทในรูปของกฎธรรมชาติว่าดังนี้

“ตถาคคทั้งหลาย จะอุปติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือ หลักอิทัปปัจจยา¹

ตถาคคตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ทั้งเป็นหลัก เปิกเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า “จงดูสิ”

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ”

“ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะที่ไม่กลากเคลื่อนไปไ้) อนัญญตตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือหลักอิทัปปัจจยา ดังกล่าวนั้นแล เรียกว่า ปฏิจาสุมุปปาท”²

ความสำคัญของปฏิจาสุมุปปาท จะเห็นได้จากพุทธพจน์ว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจาสุมุปปาท ผู้นั้น ย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้น ย่อมเห็นปฏิจาสุมุปปาท”³

“ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง อริยสาวกผู้ใดเรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ

เมื่อใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลกตามที่มีนเป็นอย่างนี้ อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็นผู้มีทิวสนมบูรณ์ ก็ไ้ ผู้มีทศณะสมบูรณ์ ก็ไ้ ผู้ถึงสัทธรรมนี้ ก็ไ้ ว่าผู้ประกอบค้ำยเสขญาณ ก็ไ้ ผู้ประกอบค้ำยเสขวิชชา ก็ไ้ ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้ว ก็ไ้ พระอริยะผู้มีปัญญาชารกภิเลส ก็ไ้ ผู้อยู่ชุกประค่อมตะก็ไ้”⁴

¹ เป็นชื่อหนึ่งของหลักปฏิจาสุมุปปาท แปลตามตัวอักษรว่า การประชุมปัจจัยของสิ่งเหล่านี้ หรือ ภาวะที่มีอันนี้ ๆ เป็นปัจจัย; ในอภิธรรม นิยมเรียกว่า ปัจจยาการ แปลว่า อาการที่เป็นปัจจัย (mode of conditionality)

² ส.น. 16/61/30; ขอให้เทียบความหมายที่ใช้ในภาษาอังกฤษ; ตถตา = objectivity, อวิตถตา = necessity, อนัญญตตา = invariability, อิทัปปัจจยา = conditionality, ปฏิจาสุมุปปาท = dependent origination

³ ม.น.12/346/359

⁴ ส.น. 16/184-187/94-96 เป็นต้น

“สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้จักธรรมเหล่านี้ รู้จักเหตุเกิดแห่งธรรมเหล่านี้ รู้จักความดับแห่งธรรมเหล่านี้ รู้จักทางดำเนินถึงความดับแห่งธรรมเหล่านี้ ฯลฯ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นแล จึงควรแก่การยอมรับว่า เป็นสมณะในหมู่สมณะ และยอมรับได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และจึงได้ชื่อว่า ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะ และประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”¹

อย่างไรก็ดี มีพุทธพจน์ตรัสเตือนไว้ ไม่ให้ประมาทหลักปฏิจาสมุปบาทนี้ว่า เป็นหลักเหตุผลที่เข้าใจง่าย เพราะเคยมีเรื่องที่พระอานนท์เข้าไปกราบทูลพระองค์และได้ตรัสตอบดังนี้

“นำอัศจรรย์ ไม่เคยมีมาเลย พระเจ้าข้า หลักปฏิจาสมุปบาทนี้ ถึงจะเป็นธรรมลึกซึ้งและปรากฏเป็นของลึกซึ้ง ก็ยังปรากฏแก่ข้าพระองค์ เหมือนเป็นธรรมง่าย ๆ”

“อย่ากล่าวอย่างนั้น อย่ากล่าวอย่างนั้นอานนท์ ปฏิจาสมุปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้งและปรากฏเป็นของลึกซึ้ง เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดหลักธรรมข้อนี้แหละ หมู่สัตว์นี้จึงวนเวียนเหมือนเส้นค้ายที่ขอกกันยุ่ง จึงขมวกเหมือนกลุ่มเส้นค้ายที่เป็นปม จึงเป็นเหมือนหม้อมุงกระต่าย และหม้อปล้อง จึงผ่านพ้น อดายทุกคติ วินิบาต สังสารวัฏ ไปไม่ได้”²

ผู้ศึกษาพุทธประวัติแล้ว คงจำพุทธดำริเมื่อครั้งหลังตรัสรู้ใหม่ ๆ ก่อนเสด็จออกประกาศพระศาสนาได้ว่า ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงโน้มพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงประกาศธรรม ดังความในพระไตรปิฎกว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความดำริเกิดขึ้นว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งครรक ละเอียค บันทิต จึงจะรู้ได้”

“ก็แหละ หมู่ประชา³นี้ เป็นผู้เรีงรมย์อยู่ด้วยอาลัย³ ยินคืออยู่ในอาลัย ละเลิงอยู่ในอาลัย สำหรับหมู่ประชาผู้เรีงรมย์ รื่นละเลิงอยู่ในอาลัย (เช่นนี้) ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา หลักปฏิจาสมุปบาท ถึงแม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นค้นหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราพึงแสดงธรรม และคนอื่นไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเหินเหินน้อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา”⁴

พุทธดำรินี้กล่าวถึงหลักธรรม 2 อย่าง คือ ปฏิจาสมุปบาท และนิพพาน เป็นการย้ำถึงความยากของหลักธรรมข้อนี้ และความสำคัญของหลักธรรมนี้ ในฐานะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และจะทรงนำมาสั่งสอนแก่หมู่ประชา

¹ ส.น. 16/41,94-5,306-8/19,53,158

² ส.น. 16/224-5/110-1

³ อาลัย = ความผูกพัน ความยึดติด เครื่องอิงอาศัย ชีวิตที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก

⁴ วินย. 4/7/8; ม.ม. 12/321/323

2. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปฏิจอสุมุบาท

พุทธพจน์ ที่เป็นตัวบทแสดงหลักปฏิจอสุมุบาทนั้น แยกได้เป็น 2 ประเภท คือ ที่แสดงเป็นกลางๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อปัจจัย อย่างหนึ่ง กับที่แสดงเจาะจงระบุชื่อหัวข้อปัจจัยต่างๆ ซึ่งสืบทอดต่อกันโดยลำดับเป็นกระบวนการ อย่างหนึ่ง อย่างแรก มักตรัสไว้หน้าหน้าอย่างหลัง เป็นทำนองหลักกลาง หรือหลักทั่วไป ส่วนอย่างหลัง พบได้มากมาย และส่วนมากตรัสไว้ล้วนๆ โดยไม่มีอย่างแรกอยู่ด้วย อย่างหลังนี้ อาจเรียกได้ว่าเป็นหลักแจ้งหัวข้อ หรือขยายความ เพราะแสดงรายละเอียดให้เห็น หรือเป็นหลักประยุกต์ เพราะนำเอากระบวนการธรรมชาติมาแสดงให้เห็นความหมายตามหลักทั่วไปนั้น

อนึ่ง หลักทั้ง 2 อย่างนั้น แต่ละอย่างแบ่งออกได้เป็น 2 ท่อน คือ ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิด ท่อนหลังแสดงกระบวนการดับ เป็นการแสดงให้เห็นแบบความสัมพันธ์ 2 นัย ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิดเรียกว่า สมุทยวาร และถือว่าเป็นการแสดงตามลำดับ จึงเรียกว่า *อนุโลมปฏิจอสุมุบาท* เทียบในอริยสัจเป็นข้อที่ 2 คือ ทุกขสมุทัย ท่อนหลังที่แสดงกระบวนการดับ เรียกว่า นิโรธวาร และถือว่าเป็นการแสดงย้อนลำดับจึงเรียกว่า *ปฏิโลมปฏิจอสุมุบาท* เทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ 3 คือ ทุกขนิโรธ

แสดงตัวบททั้ง 2 อย่าง ดังนี้

1) หลักทั่วไป

ก. อิมสฺมี สติ อิทํ โหติ

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี

อิมสฺสอุปาทา อิทํ อุปปชฺชติ

เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

ข. อิมสฺมี อสฺติ อิทํ น โหติ

เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี

อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺชติ¹

เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า อิทํปัจจัยตา²

2) หลักแจ้งหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์

ก. อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารรา

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

นามรูปปจฺจยา สฬายตน

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

สฬายตนปจฺจยา ผสฺสโต

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

ผสฺสปจฺจยา เวทนา

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เวทนาปจฺจยา ตณฺหา

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

¹ ส.นิ. 16/64, 144/33,78, วลว

² วสุทรี.ฎีกา 3/246 ชื่อว่า หลักทั่วไปนี้ บางครั้งท่านขยายความโดยแสดงเพียงปัจจัยเดียว ก็มี (เช่น ส.นิ.16/237/117) เรียกว่า เอกังคปฏิจอสุมุบาท (ปฏิจอสุมุบาทแบบหัวข้อเดียว)

อุปาทานปัจจุยา ภโว	เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
ภวปัจจุยา ชาติ	เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
ชาติปัจจุยา ชรามรณ	เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

โสกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมุทเทติ
 ความโศก ความเศร้าครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม
 เหวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺมทโย โหติ
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้

ข. อวิชฺชาเยว อเสตวิราคะนิโรธา	เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือ
สังขารนิโรธา	สังขารจึงดับ
สังขารนิโรธา วิญญานนิโรธา	เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ
วิญญานนิโรธา นามรูปนิโรธา	เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับ
นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรธา	เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรธา	เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรธา	เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรธา	เพราะเวทนาคับ ตัณหาจึงดับ
ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรธา	เพราะตัณหาคับ อุปาทานจึงดับ
อุปาทานนิโรธา ภวนิโรธา	เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
ภวนิโรธา ชาตินิโรธา	เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
ชาตินิโรธา ชรามรณ	เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

โสกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุชฺเฌนติ
 ความโศก ความเศร้าครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ
 เหวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโห โหติ¹
 ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

ขอให้สังเกตว่า คำสรุปปฏิจสุมุปาทานนี้ บ่งว่า เป็นกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งความทุกข์
 ข้อความเช่นนี้ เป็นคำสรุปส่วนมากของหลักปฏิจสุมุปาทานที่ปรากฏในที่ต่าง ๆ แต่บางแห่งสรุปว่า เป็น
 การเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลกก็มี โดยใช้คำบาลีว่า “อภฺย โข ภิกฺขเว โลกสฺส สมฺมทโย—นี่แล ภิกษุ
 ทั้งหมด คือความเกิดขึ้นแห่งโลก” “อภฺย โข ภิกฺขเว โลกสฺส อทุกฺกมฺโม—นี่แล ภิกษุทั้งหลาย คือความ

¹ วินย. 4/1-3/1-5; ส.น. 16/1-3, 144/1, 78, ฯลฯ

สลายตัวแห่งโลก”¹ หรือว่า “เอวมยฺ โลโก สมุทยติ—โลกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้” “เอวมยฺ โลโก นิรุณฺหติ—โลกนี้ย่อมดับไปด้วยอาการอย่างนี้”² อย่างไรก็ตาม โดยความหมายที่แท้จริงแล้ว คำสรุปทั้งสองอย่างนี้ ได้ความตรงกันและเท่ากัน ปัญหาอยู่ที่ความหมายของศัพท์ ซึ่งจะต้องทำความเข้าใจกันต่อไป

หลักปฏิจจนสมุปบาทนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมและคัมภีร์รุ่นอรรถกถา มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจยาการ ซึ่งแปลว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน

ในหลักที่แสดงเต็มรูปอย่างในที่นี่ องค์ประกอบทั้งหมดมีจำนวน 12 หัวข้อ องค์ประกอบเหล่านี้เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปวงเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด (มูลการณ หรือ The First Cause) การยกเอาอวิชชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่า อวิชชาเป็นเหตุเบื้องต้น หรือมูลการณของสิ่งทั้งหลาย แต่เป็นการตั้งหัวข้อเพื่อความสะดวกในการทำความเข้าใจ โดยตัดตอนยกเอาองค์ประกอบอันใดอันหนึ่ง ที่เห็นว่าเหมาะสมที่สุดขึ้นมาตั้งเป็นลำดับที่ 1 แล้วก็นับต่อไปตามลำดับ บางคราวท่านป้องกันมิให้มีการยึดเอาอวิชชาเป็นมูลการณ โดยแสดงความเกิดของอวิชชาว่า “อวิชชาเกิด เพราะอสาสะเกิด อวิชชาดับ เพราะอสาสะดับ—อสาสะสมุทฺยา อวิชฺชาสมุทฺโย อสาสนิโรธา อวิชฺชานิโรโธ”³

องค์ประกอบ 12 ข้อของปฏิจจนสมุปบาทนั้น นับตั้งแต่อวิชชา ถึง ขรามรณะเท่านั้น (คือ อวิชชา → สังขาร → วิญญาน → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ขรามรณะ) ส่วน โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผสม เกิดแก่ผู้มีอสาสะกิเลสเมื่อมีขรามรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอสาสะซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวนจรต่อไปอีก

ในการแสดงปฏิจจนสมุปบาทแบบประยุกต์ พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสตามลำดับ และเต็มรูปอย่างนี้ (คือชักดันไปหาปลาย) เสมอไป การแสดงในลำดับและเต็มรูปเช่นนี้ มักตรัสในกรณีเป็นการแสดงตัวหลัก แต่ในทางปฏิบัติซึ่งเป็นการเริ่มต้นด้วยข้อปัญหา มักตรัสในรูปย้อนลำดับ (คือชักปลายมาหาต้น) เป็น ขรามรณะ ← ชาติ ← ภพ ← อุปาทาน ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สฬายตนะ ← นามรูป ← วิญญาน ← สังขาร ← อวิชชา⁴

ในทางปฏิบัติเช่นนี้ การแสดงอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อหนึ่งข้อใดในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อไหนจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณา เช่น อาจจะเริ่มที่ชาติ⁵ ที่เวทนา⁶ ที่

¹ ส.นิ.16/164-5/87-8

² ส.นิ.16/179-186/93-95

³ ม.ญ.12/130/101

⁴ ดู ส.นิ.16/22-27, 189/5-13, 97 วรรษา

⁵ เช่น ส.นิ.16/107/61

⁶ เช่น ม.ญ.12/453/489

วิญญาณ¹ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วเชื่อมโยงกันขึ้นมาตามลำดับจนถึงขรรณณะ (ชักกลางไปหาปลาย) หรือ สิบสวายนอนลำดับลงไปจนถึงอวิชา (ชักกลางมาหาต้น) ก็ได้ หรืออาจเริ่มต้นด้วยเรื่องอื่น ๆ ที่มีชื่อใดชื่อหนึ่ง ใน 12 หัวข้อนี้ แล้วชักเข้ามาพิจารณาตามแนวปฏิจสมุปปาตก็ได้² การแสดงปฏิจสมุปปาต จึงไม่จำเป็นต้องครบ 12 หัวข้ออย่างข้างต้น และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเสมอไป

ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นปัจจัยแก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเพียงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และการเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลังโดยกาลหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น³

3. การแปลความหมายหลักปฏิจสมุปปาต

หลักปฏิจสมุปปาตนี้ ถูกนำมาแปลความหมายและอธิบายโดยนัยต่าง ๆ ซึ่งพอสรุปเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ดังนี้

1. การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่า โลกสมุทัย⁴ เป็นต้น
2. การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด—ดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น 2 นัย
 - 1) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือ แบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการแปลความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง และเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรธกถา ซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผน มีขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่าง ๆ จนดูสลับซับซ้อนแก่ผู้เริ่มศึกษา
 - 2) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ 1) นั้นเอง แต่เล็งเอานัยอันลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนารมณ์ของหลักธรรม) เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ยืนยันทัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้หลายแห่ง เช่น ในเจตนาสูตร⁵ ทุกขนิโรธสูตร⁶ และโลกนิโรธสูตร⁷ เป็นต้น ส่วนในพระอภิธรรมมีบาลีแสดงกระบวนการ

¹ เช่น ส.นิ.16/178/93

² เช่น ส.นิ.16/28,246/14,122, ฯลฯ

³ ในคัมภีร์อภิธรรมแสดงความเป็นปัจจัยในอาการต่าง ๆ ไว้ถึง 24 แบบ (ดู ปฏฐาน พระไตรปิฎกบาลี เล่ม 40-45)

⁴ เช่น ส.นิ.16/164/87

⁵ ส.นิ. 16/145/78

⁶ ส.นิ.16/163/87

⁷ ส.นิ.16/164/87

แห่งปัจจุสมุปบาททั้งหมดที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตอันเดียวไว้ด้วย จัดเป็นตอนหนึ่งในคัมภีร์
ที่เดียว¹

ในการอธิบายแบบที่ 1 บางครั้งมีผู้พยายามตีความหมายให้หลักปัจจุสมุปบาทเป็นทฤษฎีแสดงต้น
กำเนิดของโลก โดยถือเอาอวิชชาเป็นมูลการณ์ (The First Cause)² แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับ
หัวข้อทั้ง 12 นั้น การแปลความหมายอย่างนี้ ทำให้เห็นไปว่าคำสอนในพระพุทธศาสนามีส่วนคล้ายคลึง
กับศาสนาและระบบปรัชญาอื่น ๆ ที่สอนว่ามีตัวการอันเป็นต้นเดิมสุด เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น ซึ่งเป็น
ต้นกำเนิดของสัตว์และสิ่งทั้งปวง ต่างกันเพียงว่า ลัทธิที่มีพระผู้สร้าง แสดงกำเนิดและความเป็นไปของ
โลกในรูปของการบันดาลโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ ส่วนคำสอนในพระพุทธศาสนา (ที่ตีความหมาย
อย่างนี้) แสดงความเป็นไปในรูปวิวัฒนาการตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติเอง อย่างไรก็ตาม
การตีความหมายแบบนี้ย่อมถูกตัดสินได้แน่นอนว่า ผิดพลาดจากพุทธธรรม เพราะคำสอนหรือหลักลัทธิ
ใดก็ตามที่แสดงว่า โลกมีมูลการณ์ (คือเกิดจากตัวการที่เป็นต้นเค้าเดิมที่สุด) ย่อมเป็นอันขัดต่อหลักอิทัป-
ปัจจัยตา หรือหลักปัจจุสมุปบาทนี้ หลักปัจจุสมุปบาทแสดงผลเป็นกลาง ๆ ว่า สิ่งทั้งหลายเป็น
ปัจจัยเนื่องอาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมาตามกระบวนการแห่งเหตุผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มูลการณ์เป็นสิ่งที่
ไปไม่ได้ ไม่ว่าจะในรูปพระผู้สร้างหรือสิ่งใด ๆ ด้วยเหตุนี้ การแปลความหมายหลักปัจจุสมุปบาทให้
เป็นคำอธิบายวิวัฒนาการของโลกและชีวิต จึงเป็นที่ยอมรับได้เฉพาะในกรณีที่เป็นกรอธิบายให้เห็นความ
คลี่คลายขยายตัวแห่งกระบวนการธรรมชาติในทางที่เจริญขึ้น และหลุดไทรมเสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัย
หมุนเวียนกันเรื่อยไป ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย

เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งสำหรับประกอบการพิจารณาว่า การแปลความหมายอย่างใดถูกต้อง ควร
ยอมรับหรือไม่ ก็คือ พุทธประสงค์ในการแสดงพุทธธรรม ซึ่งต้องถือว่าเป็นความมุ่งหมายของการทรง
แสดงหลักปัจจุสมุปบาทด้วย ในการแสดงพุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายและสั่งสอนเฉพาะ
สิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิต การแก้ไขปัญหาชีวิต และการลง
มือทำจริง ๆ ไม่ทรงสนับสนุนการพยายามเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผลเกี่ยวกับ
ปัญหาทางอภิปรัชญา ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ การกำหนดความเป็นพุทธธรรม จึงต้องอาศัยการ
พิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย ในกรณีการแปลความหมายแบบวิวัฒนาการชนิดหมุนเวียน
ไม่มีต้นปลายนั้น แม้จะพึงยอมรับได้ ก็ยังจัดว่ามีคุณค่าทางจริยธรรม (คือคุณค่าในทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์
แก่ชีวิตจริง) น้อย คือ ได้เพียงโลกทัศน์หรือชีวิตทัศน์อย่างกว้าง ๆ ว่า ความเป็นไปของโลกและชีวิตดำเนิน

¹ อภิธรรมภาณีย์แห่งปัจจัยการวิภังค์, อภ.วิ.35/274-430/185-257

² ผู้ตีความหมายอย่างนี้ บางพวกแปลคำ “อวิชชา” ว่า สิ่งหรือภาวะที่ไม่มีความรู้ จึงอธิบายว่า วัตถุเป็นต้นกำเนิดแห่ง
ชีวิต บางพวกแปลคำ “อวิชชา” ว่า ภาวะที่ไม่อาจรู้ได้ หรือภาวะที่ไม่มีใครรู้ถึง จึงอธิบายอวิชชาเป็น God ไปเสีย
ส่วนคำว่า “สังขาร” ก็ตีความหมายคลุมเอาสังขตธรรมไปเสียทั้งหมด ดังนั้นเป็นต้น

ไปตามกระแสแห่งเหตุผล ขึ้นต่อเหตุปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติเอง ไม่มีผู้สร้าง ผู้บันดาล และไม่เป็นไปลอยๆ โดยบังเอิญ ดังนั้น ผลที่ต้องการ จึงไม่อาจให้สำเร็จเพียงด้วยความหวังความปรารถนา การอ้อนวอนต่อพระเจ้าผู้สร้าง หรืออำนาจเหนือธรรมชาติใด ๆ หรือด้วยการรอคอยโชคชะตาความบังเอิญ แต่ต้องสำเร็จด้วยการลงมือกระทำ คือ บุคคลจะต้องพึ่งตนด้วยการทำเหตุปัจจัยที่จะให้ผลสำเร็จที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น 1 การกระทำเหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ จะเป็นไปได้ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจในตัวเหตุตัวปัจจัย พร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่าง ๆ ภายในกระบวนการของธรรมชาตินั้นอย่างถูกต้อง ปัญหาจึงเป็นคุณธรรมสำคัญ คือ ต้องเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา 1 การรู้เข้าใจในกระบวนการของธรรมชาติ ว่าเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย ย่อมช่วยลดหรือทำลายความหลงผิดที่เป็นเหตุให้เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นตัวตนของตนลงได้ ทำให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องเป็นประโยชน์ตามวัตถุประสงค์โดยไม่กลับตกไปเป็นทาสของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องนั้นเสีย ยังคงเป็นอิสระอยู่ได้ 1 โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่กล่าวนี้ แม้จะถูกต้องและมีคุณค่าตรงตามความมุ่งหมายของพุทธธรรมทุกประการ ก็ยังนับว่าหายาบ ไม่หนักแน่นและกระชั้นชิดพอที่จะให้เกิดคุณค่าทั้ง 3 ประการนั้น (โดยเฉพาะประการที่ 3) อย่างครบถ้วนและแน่นอน

เพื่อให้การแปลความหมายแบบนี้มีคุณค่าสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จะต้องพิจารณากระบวนการหมุนเวียนของธรรมชาติ ให้ชัดเจนถึงส่วนรายละเอียดยิ่งกว่านี้ คือจะต้องเข้าใจรู้เท่าทันสภาวะของกระบวนการนี้ ไม่ว่า ณ จุดใดก็ตามที่ปรากฏตัวให้พิจารณาเฉพาะหน้าในขณะนั้น ๆ และมองเห็นกระแสความสืบต่อเนื่องอาศัยกันแห่งเหตุปัจจัยทั้งหลาย แม้ในช่วงสั้น ๆ เช่นนั้นทุกช่วง เมื่อมองเห็นสภาวะแห่งสิ่งทั้งหลายต่อหน้าทุกขณะโดยชัดแจ้งเช่นนี้ คุณค่า 3 ประการนั้น จึงจะเกิดขึ้นอย่างครบถ้วนแน่นอน และย่อมเป็นการครอบคลุมเอาความหมายแบบวิวัฒนาการช่วงยาวเข้าไปในตัวไปด้วยพร้อมกัน

ในการแปลความหมายแบบที่ 1 ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะแปลความหมายอย่างหายาบหรืออย่างละเอียดก็ตาม จะเห็นว่า การพิจารณาเพ่งไปที่โลกภายนอก คือเป็นการมองออกไปข้างนอก ส่วนการแปลความหมายแบบที่ 2 เน้นหนักทางด้านชีวิตภายใน สิ่งที่พิจารณาได้แก่กระบวนการสืบต่อแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล เป็นการมองเข้าไปข้างใน

การแปลความหมายแบบที่ 2 นัยที่ 1 เป็นแบบที่ยอมรับและนำไปอธิบายกันมากในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาทั้งหลาย¹ มีรายละเอียดพิสดาร และมีคำบัญญัติต่าง ๆ เพิ่มอีกมากมาย เพื่อแสดงกระบวนการให้เห็นเป็นระบบที่มีขั้นตอนแบบแผนชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ในเวลาเดียวกัน ก็อาจทำให้เกิดความรู้สึกตายตัวจนกลายเป็นยึดถือแบบแผน ดิกระบอบขึ้นได้ พร้อมกับที่กลายเป็นเรื่องลึกลับซับซ้อนสำหรับผู้เริ่มศึกษา ในที่นี้จึงจะได้แยกไปอธิบายไว้ต่างหากอีกตอนหนึ่ง ส่วนความหมายตามนัยที่ 2 ก็มีลักษณะสัมพันธ์กับนัยที่ 1 ด้วย จึงจะนำไปอธิบายไว้ในลำดับต่อกัน

¹ ดู วิสุทธิมรรค 3/107-206; วิจารณ์.อ. 168-278 (เฉพาะหน้า 260-278 แสดงกระบวนการแบบที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตอันเดียว)

4. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น

เพื่อความเข้าใจอย่างง่าย ๆ กว้าง ๆ ในเบื้องต้น เห็นว่าควรแสดงความหมายของปฏิจจนสมุปบาทไว้โดยสรุปครั้งหนึ่งก่อน

คำสรุปของปฏิจจนสมุปบาท แสดงให้เห็นว่าหลักปฏิจจนสมุปบาททั้งหมด เป็นกระบวนการเกิด—ดับของทุกข์ หรือหลักปฏิจจนสมุปบาททั้งหมด มีความมุ่งหมายเพื่อแสดงความเกิด—ดับของทุกข์เท่านั้นเอง คำว่าทุกข์ มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมสำคัญอื่น ๆ เช่น ไตรลักษณ์ และอริยสัจ ก็มีคำว่าทุกข์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ จึงควรทำความเข้าใจในคำว่าทุกข์กันให้ชัดเจนก่อน ในตอนต้น เมื่อพูดถึงไตรลักษณ์ได้แสดงความหมายของทุกข์ไว้สั้น ๆ ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ในที่นี้ควรอธิบายเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อทำความเข้าใจคำว่าทุกข์ในพุทธธรรม ให้สละความเข้าใจแคบ ๆ ในภาษาไทยทิ้งเสียก่อน และพิจารณาใหม่ตามความหมายกว้าง ๆ ของพุทธพจน์ที่แบ่งทุกข์ตาเป็น 3 อย่าง¹ พร้อมด้วยคำอธิบายในอรรถกถา² ดังนี้

1. *ทุกข์ทุกขตา* ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ไม่สบาย เจ็บปวดเมื่อยขา โศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติที่เกิดขึ้น เมื่อประสบอนิฏฐารมณ์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น)
2. *วิปริณามทุกข์ตา* ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข คือความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายของมันเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลือนลางไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใดก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวล ใจหายไหวหวั่น ครั้นกาลเวลาแห่งความสุขผ่านไปแล้ว ก็ทวนระลึกด้วยความละห้อยหาว่า เราเคยมีความสุขอย่างนี้ ๆ บัดนี้ สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ)
3. *สังขารทุกข์ตา* ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาวะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ันธ์ 5 (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้นและการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกทุกข์หรือทุกขเวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน และเข้าไปผิวนกระแสอย่างท้อ ๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา

¹ที.ป.า.11/228/229; ส.สพ.18/510/318; ส.ม.19/319/85

²วิสุทธิมรรค 3/83; วิภค.อ.121

ทุกข์ข้อสำคัญคือข้อที่ 3 แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง¹ แต่สภาพนี้จะก่อให้เกิดความหมายเป็นภาวะในทางจิตวิทยาขึ้นก็ได้ ในแง่ที่ว่า มันไม่อาจให้ความพึงพอใจโดยสมบูรณ์² และสามารถก่อให้เกิดทุกข์ได้เสมอ³ แก่ผู้เข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วยวิชาต้นหาอุปาทาน

หลักปฏิจสุมุขบาท แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแสน ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นแง่ต่าง ๆ ได้คือ สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยความสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่ออย่างเดิม แม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลาย ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์ หรือต้นกำเนิดเดิมสุด พุคอีกนัยหนึ่งว่าอาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่าง ๆ มีความเจริญความเสื่อมเป็นไปต่าง ๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแสหรือกระบวนการ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสนั้นไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่คงที่อยู่เสมอแม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่เสมอแม้แต่ขณะเดียวเพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มีมันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ เหตุปัจจัยต่าง ๆ สัมพันธ์เนื่องอาศัยกันจึงจุมรูปเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่เนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย พุคในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนแท้จริง ก็ต้องมีความคงที่ ถ้าสิ่งทั้งหลายคงที่แม้แต่ขณะเดียว ก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ เมื่อเป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ได้ เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัย ความเป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ได้ และถ้ามีตัวตนที่แท้จริงอย่างใดในท่ามกลางกระแส ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างแท้จริงก็เป็นไปไม่ได้ กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไปไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน

ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า อนิจจตา ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้งแฝงอยู่ ไม่สมบูรณ์ในตัว เรียกว่า ทุกขตา ภาวะที่ไร้ตัวตนที่แท้จริงของมันเอง เรียกว่า อนัตตตา ปฏิจสุมุขบาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง 3 นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่เนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่าง ๆ ในธรรมชาติ ภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิจสุมุขบาทนี้ มีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งแก่ชีวิตที่ประกอบพร้อมด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติต่าง ๆ คือ ธรรมนิยาม—กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล อุดุนิยาม—กฎธรรมชาติฝ่ายอนินทรีย์วัตถุ พิชนิยาม—กฎธรรมชาติฝ่ายอินทรีย์วัตถุรวมทั้งพันธุ์กรรม จิตนิยาม—กฎการทำงานของจิต และกรรม

ทุกข์ในความหมายของสังขารทุกข์นี้ หากพิจารณาความหมายที่มีผู้แสดงในภาษาอังกฤษประกอบ บางท่านอาจเข้าใจผิดขึ้น; ท่อนที่ 1 มักแสดงด้วยคำว่า conflict, oppression, unrest, imperfection; ท่อนที่ 2 = unsatisfactoriness; และท่อนที่ 3 = state of being liable to suffering

นิยาม—กฎแห่งกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องความสุขความทุกข์ของชีวิต และเป็นเรื่อง ที่จริยธรรมจะต้องเกี่ยวข้องโดยตรง

เรื่องที่ควรย้าเป็นพิเศษ เพราะมักขัดกับความรู้สึกสามัญของคน คือ ควรย้าว่ากรรมก็ดี กระบวนการแห่งเหตุผลอื่น ๆ ทุกอย่างในธรรมชาติก็ดี เป็นไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง (เป็นอนิจจัง) และไม่มีตัวตนของมันเอง (เป็นอนัตตา) ถ้าสิ่งทั้งหลายเป็นของเที่ยง มีตัวตนจริงแล้ว กฎธรรมชาติทั้งมวลรวมทั้งหลักกรรมย่อมเป็นไปไม่ได้ นอกจากนั้นกฎเหล่านี้ยังยืนยันด้วยว่า ไม่มีมูลการณ์หรือต้นกำเนิด เดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น

สิ่งทั้งหลาย ไม่มีตัวตนแท้จริง เพราะเกิดขึ้นด้วยอาศัยปัจจัยต่าง ๆ และมีอยู่อย่างสัมพันธ์กัน ตัวอย่างง่าย ๆ หยาบ ๆ เช่น เตียงเกิดจากนำส่วนประกอบต่าง ๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามรูปแบบที่กำหนด ตัวตนของเตียงที่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้นไม่มี เมื่อแยกส่วนประกอบต่าง ๆ หมดสิ้นแล้ว ก็ไม่มี เตียงอีกต่อไป เหลืออยู่แต่บัญญัติว่าเตียงที่เป็นความคิดในใจ แม้บัญญัตินั้นเองที่มีความหมายอย่างนั้น ก็ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง แต่ต้องสัมพันธ์เนื่องอาศัยกับความหมายอื่น ๆ เช่น บัญญัติว่าเตียง ย่อมไม่มีความหมายของมันเอง โดยปราศจากความสัมพันธ์กับ การนอน แนวนระนาบ ที่ตั้ง ช่องว่าง เป็นต้น ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ ความรู้ในบัญญัติต่าง ๆ เกิดขึ้นโดยพ่วงเอาความเข้าใจในปัจจัยและความสัมพันธ์ ที่เกี่ยวข้องเข้าไว้ด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อเกิดความกำหนดรู้ขึ้นแล้ว ความเคยชินในการยึดติดด้วยต้นเหตุ อุปาทาน ก็เข้าเกาะกับสิ่งในบัญญัตินั้นจนเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนขึ้นอย่างหนาแน่น บังความสำนึกรู้ และแยกสิ่งนั้นออกจากความสัมพันธ์กับสิ่งอื่น ๆ ทำให้ไม่รู้เห็นตามที่เป็น อหังการและมมังการจึงแสดงบทบาทได้เต็มที่

อนึ่ง ธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย ย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้า หรือต้นกำเนิดเดิมสุด เมื่อหยิบยกสิ่งใดก็ตามขึ้นมาพิจารณา ถ้าสืบสาวหาเหตุต่อไปโดยไม่หยุด จะไม่สามารถค้นหาเหตุดั้งเดิมสุดของสิ่งนั้นได้ แต่ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ มักคิดถึงหรือคิดอยากให้มีเหตุต้นเค้าสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ขัดกับธรรมดาของธรรมชาติ แล้วกำหนดหมายสิ่งต่าง ๆ คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง เรียกได้ว่าเป็นสัญญาวิปลาสอย่างหนึ่ง เหตุเพราะความเคยชินของมนุษย์ เมื่อเกี่ยวข้องกับสิ่งใดและคิดสืบสวนถึงมูลเหตุของสิ่งนั้น ความคิดก็จะหยุดจับติดอยู่กับสิ่งที่พบว่าเป็นเหตุแต่อย่างเดียวไม่สืบสาวต่อไปอีก ความเคยชินเช่นนี้ จึงทำให้ความคิดสามัญของมนุษย์ในเรื่องเหตุผล เป็นไปในรูปชะงักติดตันและคิดในด้านที่ขัดกับกฎธรรมดา โดยคิดว่าต้องมีเหตุต้นเค้าของสิ่งทั้งหลายอย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าคิดตามธรรมดาแล้วก็ต้องสืบสาวต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุของเหตุต้นเ้านั้น ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เพราะสิ่งทั้งหลายมีอยู่อย่างสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน จึงย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเป็นธรรมดา ควรตั้งคำถามกลับเข้าไปว่า ทำไมสิ่งทั้งหลายจะต้องมีเหตุต้นเค้าด้วยเล่า?

ความคิดฝันธรรมดาอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากความเคยชินของมนุษย์ และสัมพันธ์กับความคิดว่ามีเหตุต้นเค้า คือ ความคิดว่าเดิมทีเดียวนั้น ไม่มีอะไรอยู่เลย ความคิดนี้เกิดจากความเคยชินในการยึดถือ

อัตรา โดยกำหนดรู้ขึ้นมาในส่วนประกอบที่คุมเข้าเป็นรูปลักษณะแบบหนึ่ง แล้ววางความคิดหมายจำเพาะลงเป็นบัญญัติยึดเอาบัญญัตินั้นเป็นหลัก เกิดความรู้สึกคงที่ลงว่าเป็นตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเห็นไปว่าเดิมสิ่งนั้นไม่มีแล้วมามีขึ้น ความคิดแบบระงับที่ติดอยู่กับสิ่งหนึ่ง ๆ ไม่แล่นเป็นสายเช่นนี้ เป็นความเคยชินในทางความคิดอย่างที่เราเรียกว่าติดสมมติ หรือไม่รู้เท่าทันสมมติ จึงกลายเป็นไม่รู้ตามที่มันเป็น เป็นเหตุให้ต้องคิดหาเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดรขึ้นมาเป็นเหตุต้นเค้า เป็นที่มาแห่งการสำแดงรูปเป็นต่าง ๆ หรือเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งหลาย ทำให้เกิดข้อขัดแย้งขึ้นต่าง ๆ เช่น สิ่งนิรันดรจะเป็นที่มาหรือสร้างสิ่งไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร ถ้าสิ่งเป็นนิรันดรเป็นที่มาของสิ่งไม่เป็นนิรันดร สิ่งไม่เป็นนิรันดร จะไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร เป็นต้น แท้จริงแล้วในกระบวนการอันเป็นกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันนี้ ย่อมไม่มีปัญหาแบบบ่งตัวตนว่ามีอะไรหรือไม่มีอะไรอยู่เลย ไม่ว่าเดิมทีเดียว หรือบัดนี้ เว้นแต่จะพูดกันขึ้นสมมติสัจจะ เท่านั้น ควรย้อนถามให้คิดใหม่ด้วยซ้ำไปว่า ทำไมจะต้องไม่มีมาก่อนมีด้วยเล่า ?

แม้ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีผู้สร้าง ซึ่งปรกติถือกันว่าเป็นความคิดธรรมดา นั้น แท้จริงก็เป็นความคิดขัดธรรมดาเช่นกัน ความคิดเชื่อเช่นนี้เกิดขึ้น เพราะมองดูตามข้อเท็จจริงต่าง ๆ ซึ่งเห็นและเข้าใจกันอยู่สามัญว่ามนุษย์เป็นผู้สร้างอุปกรณ์ สิ่งของ เครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ฯลฯ ขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะการสร้างของมนุษย์ ฉะนั้น สิ่งทั้งหลายทั้งโลกก็ต้องมีผู้สร้างด้วยเหมือนกัน ในกรณีนี้ มนุษย์พรางตนเอง ด้วยการแยกความหมายของการสร้างออกไปเสียจากความเป็นเหตุเป็นปัจจัยตามปรกติ จึงทำให้เกิดการตั้งต้นความคิดที่ผิด ความจริงนั้นการสร้างเป็นเพียงความหมายส่วนหนึ่ง ของการเป็นเหตุปัจจัย การที่มนุษย์สร้างสิ่งใด ก็คือการที่มนุษย์เข้าไปร่วมเป็นเหตุปัจจัยส่วนหนึ่ง ในกระบวนการแห่งความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะทำให้เกิดผลรวมที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น แต่มีพิเศษจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายวัตถุล้วน ๆ ก็เพียงที่ในกรณีนี้ มีปัจจัยฝ่ายนามธรรมที่ประกอบด้วยเจตนาเป็นลักษณะพิเศษเข้าไปร่วมบทบาทด้วย แต่ถึงอย่างนั้น ก็ยังคงมีฐานะเป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่น ๆ และต้องดำเนินไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยจึงจะเกิดผลที่ต้องการ เช่นเมื่อมนุษย์จะสร้างตึก ก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องเป็นเหตุเป็นปัจจัยช่วยผลักดันเหตุปัจจัยต่าง ๆ ให้ดำเนินไปตามสายของมันจนเกิดผลสำเร็จ ถ้าการสร้างเป็นการบันดาลผลได้อย่างพิเศษกว่าการเป็นเหตุปัจจัย มนุษย์ก็เพียงอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่งแล้วคิดบันดาลให้เรือนหรือตึกเกิดขึ้นในที่ปรารถนาตามต้องการ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ การสร้างจึงมิได้มีความหมายนอกเหนือไปจากการเป็นเหตุปัจจัยแบบหนึ่ง และในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันอยู่ตามวิถีของมันเช่นนี้ ปัญหาเรื่องผู้สร้าง ย่อมไม่อาจมีได้ในตอนใด ๆ ของกระบวนการ

อย่างไรก็ดี การพิจารณาเหตุผลในปัญหาเกี่ยวกับเหตุต้นเค้า และผู้สร้างเป็นต้นนี้ถือว่ามีคุณค่าน้อยในพุทธธรรม เพราะไม่มีความจำเป็นต่อการประพฤติปฏิบัติเพื่อประโยชน์ในชีวิตจริง แม้ว่าจะช่วยให้เกิดโลกทัศน์และชีวิตทัศน์กว้าง ๆ ในทางเหตุผลอย่างทีกล่าวย่างต้น ก็อาจข้ามไปเสียได้ ด้วยว่าการพิจารณาคูณค่าในทางจริยธรรมอย่างเดียว มีประโยชน์ที่มุ่งหมายคุมถึงอยู่แล้ว ในที่นี้จึงควรพ่วงความสนใจไปในด้านที่เกี่ยวกับชีวิตในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ

ดังได้กล่าวแล้วแต่ต้นว่า ชีวิตประกอบด้วยชั้น 5 เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น 5 ไม่ว่าจะเป็นแฝงอยู่ในชั้น 5 หรืออยู่ต่างหากจากชั้น 5 ที่จะมาเป็นเจ้าของหรือควบคุมชั้น 5 ให้ชีวิตดำเนินไป ในการพิจารณาเรื่องชีวิต เมื่อยกเอาชั้น 5 ขึ้นเป็นตัวตั้งแล้ว ก็เป็นอันครบถ้วนเพียงพอ

ชั้น 5 เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามกฎแห่งปฏิจลสมุปบาท คือมีอยู่ในรูปกระแสแห่งปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยสืบต่อกัน ไม่มีส่วนใดในกระแสที่อยู่นิ่ง มีแต่การเกิดขึ้นแล้วสลายตัวไป พร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อ ๆ ไปอีก ส่วนต่าง ๆ สัมพันธ์กัน เนื่องอาศัยกัน เป็นปัจจัยแก่กัน จึงทำให้กระแสหรือกระบวนการนี้ดำเนินไปอย่างมีเหตุผลและคุมเป็นรูปร่างต่อเนื่องกัน

ในภาวะเช่นนี้ ชั้น 5 หรือ ชีวิต จึงเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อยู่ในภาวะแห่งอนิจตา ไม่เที่ยง ไม่คงที่ อนัตตตา ไม่มีส่วนใดที่มีตัวตนแท้จริง และไม่อาจยึดถือเอาเป็นตัวตนได้ ทุกขตา ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวอยู่ทุกขณะ และพร้อมที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ได้เสมอ ในกรณีที่มีการเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยความไม่รู้

กระบวนการแห่งชั้น 5 หรือชีวิต ซึ่งดำเนินไปพร้อมด้วยการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดทุกขณะ โดยไม่มีส่วนที่เป็นตัวเป็นตนคงที่อยู่นี้ ย่อมเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์แก่กันล้วน ๆ ตามวิถีทางแห่งธรรมชาติของมัน แต่ในกรณีของชีวิตมนุษย์บุุคคล ความผิกระแสจะเกิดขึ้น โดยที่จักมีความหลงผิดเกิดขึ้น และยึดถือเอารูปปรากฏของกระแสหรือส่วนใดส่วนหนึ่งของกระแสว่าเป็นตัวตน และปรารถนาให้ตัวตนนั้นมียู่ หรือเป็นไปในรูปใดรูปหนึ่ง ในเวลาเดียวกัน ความเปลี่ยนแปลงหมุนเวียนที่เกิดขึ้นในกระแสก็ขัดแย้งต่อความปรารถนา เป็นการบีบคั้นและเร่งเร้าให้เกิดความยึดอยากรุนแรงยิ่งขึ้น ความดิ้นรนหวังให้มีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง และให้ตัวตนนั้นเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตี ให้คงที่เที่ยงแท้ถาวรอยู่ในรูปที่ต้องการก็ตี ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น เมื่อไม่เป็นไปตามที่ยึดอยาก ความบีบคั้นก็ยิ่งแสดงผลเป็นความผิดหวัง ความทุกข์ความคับแค้นรุนแรงขึ้นตามกัน พร้อมกันนั้นความตระหนักรู้ในความจริงอย่างมัว ๆ ว่า ความเปลี่ยนแปลงจะต้องเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งแน่นอน และตัวตนที่ตนยึดอยู่อาจไม่มีหรืออาจสูญสลายไปเสีย ก็ยิ่งฝังความยึดอยากให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น พร้อมกับความกลัว ความประหวั่นพรั่นพรึง ก็เข้าแฝงตัวร่วมอยู่ด้วยอย่างลึกซึ้งและสลับซับซ้อน ภาวะจิตเหล่านี้ก็คือ อวิชชา (ความไม่รู้ตามเป็นจริงหลงผิดว่ามีตัวตน) ตัณหา (ความอยากให้ตัวตนที่หลงว่ามีนั้นได้ เป็น หรือไม่เป็นต่าง ๆ) อุปาทาน (ความยึดถือผูกตัวตนในความหลงผิดนั้นไว้กับสิ่งต่าง ๆ) กิเลสเหล่านี้แฝงลึกซับซ้อนอยู่ในจิตใจ และเป็นตัวคอยบังคับบัญชาพฤติกรรมทั้งหลายของบุคคลให้เป็นไปต่าง ๆ ตามอำนาจของมัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ตลอดจนเป็นตัวหล่อหลอมบุคลิกภาพและมีบทบาทสำคัญในการชี้ชะตากรรมของบุคคลนั้น ๆ กล่าวในวงกว้าง มันเป็นที่มาแห่งความทุกข์ของมนุษย์บุุคคลทุกคน

โดยสรุป ข้อความที่กล่าวมานี้ แสดงการขัดแย้ง หรือปะทะกันระหว่าง กระบวนการ 2 ฝ่ายคือ

1. กระบวนการแห่งชีวิต ที่เป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ อันเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอน คือ

อนิจจตา ทุกขตา และ อนัตตตา ซึ่งแสดงอาการออกมาเป็น ขาติ ขรา มรณะ ทั้งในความหมายแบบ หยาบตัน และละเอียดลึกซึ้ง

2. ความไม่รู้จักระบวนการแห่งชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่าเป็นตัวตนและเข้าไปยึดมั่นถือมั่นเอาไว้ ผ่งพร้อมด้วยความกลัวและความกระวนกระวาย

พูดให้สั้นลงไปอีกว่า เป็นการขัดแย้งกันระหว่างกฎธรรมชาติ กับความยึดถือตัวตนไว้ด้วยความหลงผิด หรือให้ตรงกว่านั้นว่า การเข้าไปสร้างตัวตนขวางกระแสแห่งกฎธรรมชาติไว้

นี่คือชีวิตที่เรียกว่า เป็นอยู่ด้วยอวิชชา อยู่อย่างยึดมั่นถือมั่น อยู่อย่างเป็นทาส อยู่อย่างขัดแย้งฝืนต่อกฎธรรมชาติ หรืออยู่อย่างเป็นทุกข์

การมีชีวิตอยู่เช่นนี้ ถ้าพูดในทางจริยธรรม ตามสมมติสังขจะ ก็อาจกล่าวได้ว่า เป็นการมีตัวตนขึ้น 2 คน คือ ตัวกระแสแห่งชีวิตที่ดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย แม้จะไม่มีตัวตนแท้จริง แต่กำหนดแยกออกเป็นกระแสหรือกระบวนการอันหนึ่งต่างหากจากกระแสหรือกระบวนการอื่น ๆ เรียกโดยสมมติสังขจะว่าเป็นตน และใช้ประโยชน์ในทางจริยธรรมได้ อย่างหนึ่ง กับตัวตนจอมปลอม ที่ถูกคิดสร้างขึ้นยึดถือเอาไว้อย่างมั่นคงด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ดังกล่าวแล้ว อย่างหนึ่ง ตัวตนอย่างแรกที่กำหนดเรียกเพื่อความสะดวกในขั้นสมมติสังขจะโดยรู้สภาพตามที่เป็นจริง ย่อมไม่เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นด้วยความหลงผิด แต่ตัวตนอย่างหลังที่สร้างขึ้นซ้อนไว้ในตัวตนอย่างแรก ย่อมเป็นตัวแทนแห่งความยึดมั่นถือมั่น คอยรับกระทบกระเทือนจากตัวตนอย่างแรก จึงเป็นที่มาของความทุกข์

การมีชีวิตอยู่อย่างที่ยกกล่าวข้างต้น นอกจากเป็นการแฝงเอาความกลัวและความกระวนกระวายไว้ในจิตใจส่วนลึกที่สุด เพื่อไว้บังคับบัญชาพฤติกรรมของตนเอง ทำให้กระบวนการชีวิตไม่เป็นตัวของตัวเอง หรือทำตนเองให้ตกเป็นทาสไปโดยไม่รู้ตัวแล้ว ยังแสดงผลร้ายออกมาอีกเป็นอันมาก คือ ทำให้มีความอยากได้อย่างเห็นแก่ตัว ความแสหาสิ่งต่าง ๆ ที่จะสนองความต้องการของตนอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และยึดอยากหงวนแน่นไว้กับตน โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ของผู้อื่น¹ ทำให้เกาะเหนี่ยวเอาความคิดเห็น ทฤษฎี หรือทัศนะอย่างใดอย่างหนึ่งมาตีค่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตนหรือเป็นของตน แล้วถอดรัดยึดมั่นทะนุถนอมความคิดเห็น ทฤษฎีหรือทัศนะนั้น ๆ ไว้ เหมือนอย่างป้องกันรักษาตัวเอง เป็นการสร้างกำแพงขึ้นมาขึ้นบังตนเองไม่ให้ติดต่อกับความจริง หรือถึงกับหลบตัวปลีกตัวจากความจริง ทำให้เกิดความกระด้างทื่อ ๆ ไม่คล่องตัวในการคิดเหตุผลและใช้วิจารณ์ญาณ ตลอดจนเกิดความถือมั่น การทนไม่ได้ที่จะรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น² ทำให้เกิดความเชื่อและการประพฤติปฏิบัติที่มงายไว้เหตุผลต่าง ๆ และยึดมั่นในความเชื่อความประพฤติเหล่านั้น เพราะรู้เห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลของสิ่งเหล่านั้นอย่างลาง ๆ มั่ว ๆ ไม่มีความแน่ใจในตนเอง แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีความห่วงใยในตัวตนปลอมที่ตนสร้างขึ้นยึดมั่นถือมั่นไว้

¹ กามุปาทาน

² ทิฎฐุปาทาน

กลัวจะต้องสูญเสียตัวตนนั้นไป จึงรีบไขว่คว้ายึดฉวยเอาอะไร ๆ ที่พอจะหวังได้ไว้ก่อน แม้จะอยู่ในรูปที่
 ลาง ๆ มีดมัวก็ตาม¹ ทำให้เกิดมีตัวตนลอย ๆ อันหนึ่ง ที่จะต้องคอยยึดคอยถือ คอยแบกเอาไว้ คอยรักษา
 ทะนุถนอมป้องกันไม่ให้ถูกกระทบกระแทกหรือสูญหาย พร้อมกันนั้น ก็กลายเป็นการจำกัดตนเองให้แคบ
 ให้ไม่เป็นอิสระ และพลอยถูกกระทบกระแทกไปกับตัวตนที่สร้างขึ้นยึดถือแบกไว้นั้นเองด้วย² โดยนัยนี้
 ความขัดแย้ง บีบคั้นและความทุกข์จึงมิได้มีอยู่เฉพาะในตัวบุคคลผู้เดียวเท่านั้น แต่ยังขยายตัวออกไปเป็น
 ความขัดแย้ง บีบคั้น และความทุกข์แก่คนอื่น ๆ และระหว่างกันในสังคมด้วย กล่าวได้ว่าภาวะเช่นนี้ เป็น
 ที่มาแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนและปัญหาทั้งปวงของสังคม ในฝ่ายที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

หลักปฏิจจสมุปบาทแบบประยุกต์ แสดงการเกิดขึ้นของชีวิตแห่งความทุกข์ หรือการเกิดขึ้นแห่งการ
 (มีชีวิตอยู่อย่าง) มีตัวตน ซึ่งจะต้องมีทุกข์เป็นผลลัพธ์แน่นอน เมื่อทำลายวงจรในปฏิจจสมุปบาทลง ก็
 เท่ากับทำลายชีวิตแห่งความทุกข์ หรือทำลายความทุกข์ทั้งหมดที่จะเกิดขึ้นจากการ (มีชีวิตอยู่อย่าง) มีตัว
 ตน นี่ก็คือภาวะที่ตรงกันข้าม อันได้แก่ ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา อยู่อย่างไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน
 อยู่อย่างอิสระ อยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ หรืออยู่อย่างไม่มีทุกข์

การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หมายถึง การอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะและรู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรม-
 ชาติ การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้เป็นอย่างดีเกี่ยวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ
 การอยู่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่อย่างอิสระ การอยู่อย่างเป็นอิสระ ก็คือการไม่ต้องตก
 อยู่ในอำนาจของตัณหาอุปาทาน หรือการอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น การอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็คือการมี
 ชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือการรู้และเข้าใจของจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย

มีข้อควรย้ำเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกเล็กน้อย ตามหลักพุทธธรรม ย่อม
 ไม่มีสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ หรือนอกเหนือธรรมชาติ ในแง่ที่ว่ามีอิทธิฤทธิ์บันดาลความเป็นไปในธรรม-
 ชาติได้ หรือแม้ในแง่ที่จะมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างหนึ่งอย่างใดกับความเป็นไปในธรรมชาติ สิ่งใดอยู่นอก
 เหนือธรรมชาติ สิ่งนั้นย่อมไม่เกี่ยวข้องับธรรมชาติ คือย่อมพ้นจากธรรมชาติสิ้นเชิง สิ่งใดเกี่ยวข้องับ
 ธรรมชาติ สิ่งนั้นไม่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ แต่ต้องเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติ อนึ่ง กระบวนการความ
 เป็นไปทั้งปวงในธรรมชาติดีย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีความเป็นไปลอย ๆ และไม่มีการบันดาลให้เกิด
 ขึ้นได้โดยปราศจากเหตุปัจจัย ความเป็นไปที่ประหลาดน่าเหลือเชื่อ ดูเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ หรืออัศจรรย์
 ใด ๆ ก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่เหตุปัจจัยในเรื่องนั้นสลับ
 ซับซ้อนและยังไม่ถูกรู้เท่าทัน เรื่องนั้นก็กลายเป็นเรื่องประหลาดอัศจรรย์ แต่ความประหลาดอัศจรรย์จะ
 หดไปทันทีเมื่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ ในเรื่องนั้นถูกรู้เท่าทันหมดสิ้น ดังนั้น คำว่าสิ่งเหนือหรือนอกเหนือธรรม
 ชาติ ตามที่กล่าวมาแล้วจึงเป็นเพียงสำนวนภาษาเท่านั้น ไม่มีอยู่จริง

¹ สิลัพพคาถา

² อตตวาอุปาทาน

ในเรื่องมนุษย์กับธรรมชาติ ก็เช่นกัน การที่แยกออกมาเป็นคำต่างหากกันว่ามนุษย์กับธรรมชาติที่ดี มนุษย์สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ก็ดี เป็นเพียงสำนวนภาษา แต่ตามเป็นจริงแล้ว มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในธรรมชาติ และการที่มนุษย์ควบคุมบังคับธรรมชาติได้ ก็เป็นเพียงการที่มนุษย์ร่วมเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งและผลักดันปัจจัยอื่น ๆ ในธรรมชาติให้ต่อเนื่องสืบทอดกันไป จนบังเกิดผลอย่างนั้น ๆ ขึ้น เป็นแต่ในกรณีของมนุษย์ที่มีปัจจัยฝ่ายจิต อันประกอบด้วยเจตนาเข้าร่วมในกระบวนการด้วย จึงมีการกระทำและผลการกระทำอย่างที่เรียกว่าสร้างสรรค์ขึ้น ซึ่งก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยล้วน ๆ ทั้งสิ้น มนุษย์ไม่สามารถสร้างในความหมายที่ว่าให้มีให้เป็นขึ้นลอย ๆ โดยปราศจากการเป็นเหตุปัจจัยกันตามวิถีทางของมัน ที่ว่ามนุษย์บังคับควบคุมธรรมชาติได้ ก็คือการที่มนุษย์รู้เหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะเป็นกระบวนการให้เกิดผลที่ต้องการแล้ว จึงเข้าร่วมเป็นปัจจัยผลักดันปัจจัยต่าง ๆ เหล่านั้นให้ต่อเนื่องสืบทอดกันจนเกิดผลที่ต้องการ ขึ้นตอนในเรื่องนี้มี 2 อย่าง อย่างที่ 1 คือรู้ จากนั้นจึงมีอย่างหรือขั้นที่ 2 คือ เป็นปัจจัยให้แก่ปัจจัยอื่น ๆ ต่อ ๆ กันไป ใน 2 อย่างนี้ อย่างที่สำคัญและจำเป็นก่อนคือ ต้องรู้ ซึ่งหมายถึงปัญญา เมื่อรู้หรือมีปัญญาแล้ว ก็เข้าร่วมในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย อย่างที่เรียกว่าจัดการให้เป็นไปตามประสงค์ได้ การเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้หรือปัญญาเท่านั้น จึงจะถือว่าเป็นการถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ หรือจะเรียกตามสำนวนภาษาก็บอกว่าสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ และเรื่องนี้มีหลักการอย่างเดียวกันทั้งในกระบวนการฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม หรือทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ ฉะนั้น ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องของข้อเท็จจริงของการเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันตามกฎธรรมดานี้เอง จะพูดเป็นสำนวนภาษาว่าสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติฝ่ายนามธรรมได้ ควบคุมจิตใจของตนได้ ควบคุมตนเองได้ ก็ถูกต้องทั้งสิ้น ดังนั้น การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ทั้งในฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม ที่จะช่วยให้มนุษย์ถือเอาประโยชน์ได้ทั้งจากกระบวนการฝ่ายจิตและกระบวนการฝ่ายวัตถุ

ชีวิตแห่งปัญญา จึงมองลักษณะได้ 2 ด้าน คือ ด้านภายใน มีลักษณะสงบเยือกเย็น ปลอดโปร่ง ผ่องใสด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ เมื่อเสวยสุขก็ไม่สยบมัวเมาหลงละเลิงลึมตัว เมื่อขาด พลาด หรือพรากจากเหยื่อล่อสิ่งปรวนปรือต่าง ๆ ก็มั่นคง ปลอดโปร่งอยู่ได้ ไม่หวั่นไหว ไม่หดหู่ ซึมเศร้า สิ้นหวัง หมกอาลัยตายอยาก ไม่ปล่อยตัวฝากความสุขทุกข์ของตนไว้ในกำมือของอามิสภายนอกที่จะตัดสินใจให้เป็นไป ด้านภายนอก มีลักษณะคล่องตัว ว่องไว พร้อมอยู่เสมอที่จะเข้าเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไข หรือความยึดติดภายในที่จะมาเป็นนิเวศน์เข้าขัดขวาง กันบัง ถ่วง ทำให้เขว ล้าเอียง หรือทำให้พรวนัว

มีพุทธพจน์บางตอนที่แสดงให้เห็นลักษณะบางอย่าง ที่แตกต่างกันระหว่างชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่น กับชีวิตแห่งปัญญา เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย บุพชนผู้มีใจใฝ่เรียนรู้ ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนา (เฉย ๆ

ไม่ทุกข์ไม่สุข) บ้าง อริยสาวกผู้ใดเรียนรู้แล้ว ก็ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนาบ้าง ภิคุทุกขทั้งหลาย ในกรณีนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่างระหว่างอริยสาวกผู้ใดเรียนรู้กับบุद्धชนผู้มิได้เรียนรู้?”

“ภิคุทั้งหลาย บุद्धชนผู้มิได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมเศร้าโศกคร่ำครวญ ร่ำไห้ รำพัน คีกรร้องไห้ หลงใหลพ่นเพื่อนไป เขาย่อมเสวยเวทนาทั้ง 2 อย่างคือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ”

“เปรียบเทียบเหมือนนายฆังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศรคอกหนึ่ง แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรคอกที่ 2 อีก เมื่อเป็นเช่นนี้ บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรทั้ง 2 คอก คือ ทั้งทางกาย ทั้งทางใจ ฉะนั้น บุद्धชนผู้มิได้เรียนรู้ ก็ฉนั้น...ย่อมเสวยเวทนาทั้ง 2 อย่าง คือ ทั้งทางกายและทางใจ”

“อนึ่ง เพราะถูกทุกขเวทนานั้นกระทบ เขาย่อมเกิดความซัดใจ เมื่อเขามีความซัดใจ เพราะทุกขเวทนา ปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนาย่อมนอนเนื่อง เขาถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ก็หันเข้าระเริงกับกามสุข¹ เพราะอะไร? เพราะบุद्धชนผู้มิได้เรียนรู้ ย่อมไม่รู้ทางออกจากทุกขเวทนา นอกไปจากกามสุข และเมื่อเขาระเริงอยู่กับกามสุข รากานุสัยเพราะสุขเวทนานั้นย่อมนอนเนื่อง เขาย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสูญสลาย ข้อคือ ข้อเสีย และทางออก ของเวทนาเหล่านั้นตามที่มีมันเป็น เมื่อเขาไม่รู้...ตามที่มันเป็น อวิชชานุสัยเพราะอทุกขมสุขเวทนา (=อุเบกขาเวทนา) ย่อมนอนเนื่อง ถ้าได้เสวยสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ภิคุทั้งหลาย นี่แล เรียกว่าบุद्धชนผู้มิได้เรียนรู้ ผู้ประกอบ² ด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่าผู้ประกอบด้วยทุกข์”

“ภิคุทั้งหลาย ฝ่ายอริยสาวกผู้ใดเรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่คร่ำครวญ ไม่ร่ำไห้ ไม่รำพัน ไม่คีกรร้องไห้ ไม่หลงใหลพ่นเพื่อน เธอย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ”

“เปรียบเทียบเหมือนนายฆังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศร แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรคอกที่ 2 ผิดไป เมื่อเป็นเช่นนี้ บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรคอกเดียว ฉะนั้น อริยสาวกผู้ใดเรียนรู้ ก็ฉนั้น...ย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาทางใจ”

“อนึ่ง เธอย่อมไม่มีความซัดใจเพราะทุกขเวทนานั้น เมื่อไม่มีความซัดใจเพราะทุกขเวทนานั้น ปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนานั้น ย่อมไม่นอนเนื่อง เธอถูกทุกขเวทนากระทบ ก็ไม่หันเข้าระเริงกับกามสุข เพราะอะไร? เพราะอริยสาวกผู้ใดเรียนรู้แล้วย่อมรู้ทางออกจากทุกขเวทนา นอกจากกามสุขไปอีก เมื่อเธอไม่ระเริงกับกามสุข รากานุสัยเพราะสุขเวทนานั้นก็ไม่นอนเนื่อง เธอย่อมรู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสูญสลาย ข้อคือ ข้อเสีย และ

¹ กามสุข = สุขในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5; ตัวอย่างในทางจริยธรรมขั้นต้น เช่น หันเข้าหาการพนัน การดื่มสุรา และสิ่งเร้าอื่นต่าง ๆ

² สยุมุตฺต = ผูกมัด พัวพัน ประกอบ (ประกอบด้วยกิเลส - ส.อ. 3/150)

ทางออกของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเรารู้...ตามที่มันเป็น อวิชชานุสัยเพราะอทุกขมสุขเวทนา ก็ไม่นอนเนื่อง ถ้าเสวยสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมกัศว์ ถ้าเสวยทุกขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมกัศว์ ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมกัศว์ ภิภขทั้งหลาย นี้เรียกว่าอริยสาวก ผู้ใดเรียนรู้ ผู้ปราศจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่า ผู้ปราศจากทุกข์”

“ภิภขทั้งหลาย นี่แลเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่างระหว่างอริยสาวกผู้ใดเรียนรู้ กับบุพชนผู้มีใคร่เรียนรู้”¹

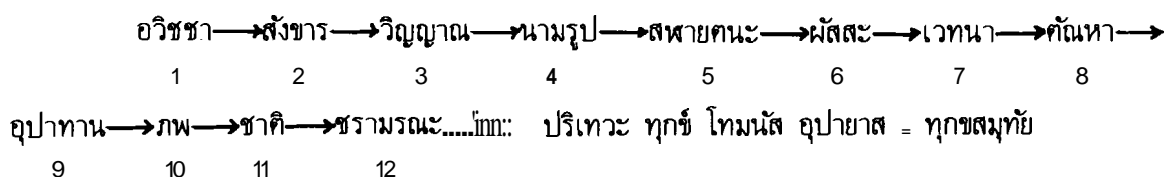
ที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร อะไรควรทำลาย เมื่อทำลายแล้วจะได้อะไร อะไรควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะได้อะไร ส่วนที่ว่า ในการทำลายและทำให้เกิดขึ้นนั้น จะต้องทำอะไรบ้าง เป็นเรื่องของจริยธรรม ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

5. คำอธิบายตามแบบ

คำอธิบายแบบนี้ มีความละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางพิสดารมาก เป็นเรื่องทางวิชาการโดยเฉพาะ ผู้ศึกษาต้องอาศัยพื้นความรู้ทางพุทธธรรมและศัพท์วิชาการภาษาบาลีมาก และมีคัมภีร์ที่แสดงไว้เป็นเรื่องจำเพาะที่จะศึกษาได้โดยตรงอยู่แล้ว² จึงควรแสดงในที่นี้เพียงโดยสรุปพอเป็นหลักเท่านั้น

ก. หัวข้อและโครงรูป

หัวข้อทั้งหมด ได้แสดงไว้ในตอนว่าด้วยตัวบทแล้ว จึงแสดงในที่นี้แบบรวบรัด เข้าใจง่าย ๆ ดังนี้

ส่วนฝ่ายดับ หรือทุกขนิโรธ ก็ดำเนินไปตามหัวข้อเช่นเดียวกันนี้

อนึ่ง โดยที่กระบวนการของปฏิจลสมุปบาท หมุนเวียนเป็นวัฏฏะหรือวงจร ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย จึงควรเขียนเสียใหม่ เพื่อไม่ให้เกิดความเข้าใจผิดในแง่นี้ ดังนี้

¹ ส.สพ. 18/369-372/257-260

² ดู บัณฑิตการวิภังค์ อภิ.วิ. 35/255-430/181-257; วิสุทธิมคค์ 3/107-206; วิภค.อ.168-278; สงคท.45-49

อุปฺยญาภิสังขาร อานณฺชาภิสังขาร¹

3. วิญญาน = จักขุ~โสตะ~ฆาน~ชีวหา~กาย~มโนวิญญาน (วิญญาน 6)²
4. นามรูป = นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ) หรือตามแบบอภิธรรม (เวทนา-
ขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ) + รูป (มหาภูต 4 และรูปที่อาศัยมหาภูต 4)³
5. สฬายตนะ = จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชีวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ
6. ผัสสะ = จักขุสัมผัส โสตะ~ฆาน~ชีวหา~กาย~มโนสัมผัส (สัมผัส 6)⁴
7. เวทนา = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสตะ~ฆาน~ชีวหา~กาย~และมโนสัมผัส (เวทนา 6)⁵
8. ตัณหา = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัทตตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา (ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โภจภูตูปตัณหา (ในสัมผัสทางกาย) รัมมตัณหา (ในธรรมารมณ์) (ตัณหา 6)⁶
9. อุปาทาน = กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกามคือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ต่างๆ)
ภิกขุปาทาน (ความยึดมั่นในภิกขุ คือความเห็น ลัทธิ ทฤษฎีต่างๆ)
สีลัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรต ที่จะทำให้อันวิสุทธิได้)
อัตตวาตูปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตา สร้างตัวตนขึ้นยึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)

¹ อุปฺยญาภิสังขาร (ความดีที่ปรุ้งแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรและฝ่ายรูปาวจร 13 (กามาวจรกุศล 8 รูปาวจรกุศล 5)

อุปฺยญาภิสังขาร (ความชั่วที่ปรุ้งแต่งชีวิต) = อกุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรทั้ง 12

อานณฺชาภิสังขาร (ภาวะมันคงที่ปรุ้งแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายอรุปาวจรทั้ง 4

² กระเจายออก = โลกียวิญญาน 32 (วิญญาน 5 ฝ่ายกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก = 10 + มโนวิญญาน 22) หรือ
= วิญญาน 13 (วิญญาน 5 ทั้งสองฝ่าย + มโนธาตุ 2 มโนวิญญานธาตุต่อเหตุกะโสมนัสสสหระคต 1)
เป็นไปในปวัตติกาล (ระยะระหว่างปฏิสนธิ ถึงจุติ) กับ
วิญญาน 19 ที่เหลือ เป็นไปทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล

³ บันทิกพิเศษท้ายบทที่ 1 ว่าด้วยขันธ 5

⁴ ผัสสะ = การกระทบระหว่างอายตนะภายใน ภายนอก และวิญญานทางอายตนะนั้นๆ

⁵ เวทนา ถ้างแบ่งโดยลักษณะเป็น 3 คือ สุข ทุกข์ และอทุกขมสุข หรือ 5 คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ทางใจ) โทมนัส (ทางใจ) อุเบกขา

⁶ ตัณหา ถ้างแบ่งโดยอาการเป็น 3 คือ กามตัณหา (ทะยานอยากในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5) ภวตัณหา (ความอยากให้อยู่ในวัฏจักร) วิภวตัณหา (ความอยากให้ดับสูญ); หรือกามตัณหา (อยากด้วยความยินดีในกาม) ภวตัณหา (อยากอย่างมีสัสสตทิฐิ) วิภวตัณหา (อยากอย่างมีอุจเฉททิฐิ); ตัณหา 3 นี้ x ตัณหา 6 ข้างบน = 18 x ภายในภายในนอก = 36 x กาล 3 = 108 (อง.จตุกก.21/199/290)

10. ภพ = กามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกนัยหนึ่ง
= กรรมภพ (บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร) กับ อุปัตติภพ
(กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุภพนาสัตถุภพ
เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปญจโวการภพ)
- 11.ชาติ = ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่าง ๆ หรือความเกิด ความ
ปรากฏขึ้นของธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น ๆ¹
12. ชรามรณะ = ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหมกอินทรีย์) กับ
มรณะ (ความสลายแห่งขันธ์ ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือ
ความเสื่อมและความสลายแห่งธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น ๆ¹

ก. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด

เพื่อให้คำอธิบายสั้นและง่าย เห็นว่าควรใช้วิธียกตัวอย่าง ดังนี้

(อาสวะ→) **อวิชชา** เข้าใจว่าการเกิดในสวรรค์เป็นยอดแห่งความสุข เข้าใจว่าคนนั้นคนนี้เสียได้
เป็นความสุข เข้าใจว่าฆ่าตัวตายเสียได้จะเป็นสุข เข้าใจว่าเข้าถึงความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้า
ใจว่าทำพิธีบวงสรวงเช่นสังเวธแล้วจะไปสวรรค์ได้ เข้าใจว่าจะไปนิพพานได้ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจ
ว่าตัวตนอันนี้นั้นแหละจะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการกระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ ฯลฯ จึง

→**สังขาร** นึกคิด ตั้งเจตจำนงไปตามแนวทางหรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจนั้น ๆ คิดปรุงแต่ง
วิธีการและลงมือกระทำการ (กรรม) ต่าง ๆ ด้วยเจตนาเช่นนั้น เป็นกรรมดี (บุญ) บ้าง เป็นกรรมชั่ว
(อบุญหรือบาป) บ้าง เป็นอาเนญชาบ้าง จึง

→**วิญญาน** เกิดความตระหนักรู้และรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เฉพาะที่เป็นไปตามหรือเข้ากันได้กับเจตนา
อย่างเห็นเป็นสำคัญ พุดเพื่อเข้าใจกันง่าย ๆ ก็ว่า จิตหรือวิญญานถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมา
อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตาย พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งไว้จึงทำให้ปฏิสนธิ-
วิญญานที่มีคุณสมบัติเหมาะกับตัวมัน ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน คือถือกำเนิดขึ้น
จากนั้น

→**นามรูป** กระบวนการแห่งการเกิดก็ดำเนินการ ก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะปรุงแต่งกระทำการ
ต่าง ๆ ต่อไปอีก จึงเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ขึ้นโดยครบถ้วน ประกอบด้วย
คุณสมบัติและข้อบกพร่องต่าง ๆ ตามพลังปรุงแต่งของสังขาร คือ กรรมที่นำมา และภายในขอบเขต
แห่งวิสัยของภพที่ไปเกิดนั้น สุดแต่จะไปเกิดเป็นมนุษย์ ตีรจฉาน เทวดา เป็นต้น

¹ ความหมายนัยหลัง ใช้สำหรับอธิบายปฏิจลสมุปบาทที่เป็นไปในขณะจิตเดียว ตามหลักใน อภ.วิ.35/302-3/194;338/
213;428/256

→ **สหายตะนะ** แต่ชีวิตที่จะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมที่จะกระทำการต่าง ๆ ได้ตอบ
ต่อโลกภายนอก จะต้องมีการติดต่อกับโลกภายนอก สำหรับให้กระบวนการรับรู้ดำเนินงานได้ ดังนั้น
อาศัยนามรูปเป็นเครื่องสนับสนุน กระบวนการแห่งชีวิตจึงดำเนินต่อไปตามพลังแห่งกรรม ถึงขั้น เกิด
อายตนะทั้ง 6 คือ ประสาท ตา หู จมูก ลิ้น นิส และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายใน คือ ใจ จากนั้น

→ **ผัสสะ** กระบวนการแห่งการรับรู้ที่ดำเนินงานได้ โดยการเข้ากระทบหรือประจวบกันระหว่าง
องค์ประกอบสามฝ่าย คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ) กับอารมณ์ หรืออายตนะภายใน
นอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) และวิญญาณ (จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ
ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมนโณวิญญาณ) เมื่อการรับรู้เกิดขึ้นครั้งใด

→ **เวทนา** ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุขสบาย
(สุขเวทนา) ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉย ๆ (อุทกขมสุขเวทนา หรือ
อุเบกขาเวทนา) และโดยวิสัยแห่งบุุชชน กระบวนการย่อมไม่หยุดอยู่เพียงนี้ จึง

→ **ตัณหา** ถ้าสุขสบาย ก็ชอบใจจิตใจ อยากได้ หรืออยากได้ให้มากยิ่งขึ้นไปอีก เกิดการทะยาน
อยากและแสหาต่าง ๆ ถ้าเป็นทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ขัดเคือง อยากให้สูญสิ้นให้หมดไป หรือให้พ้น ๆ
ไปเสีย ด้วยการทำลายหรือหนีไปให้พ้นก็ตาม เกิดความกระวนกระวายดิ้นรนอยากให้พ้นจากอารมณ์
ที่เป็นทุกข์ ขัดใจ หนีไปหาไปเอาสิ่งอื่นอารมณ์อื่นที่จะทำให้ความสุขได้ หรือไม่ก็รู้สึกเฉย ๆ คืออุเบกขา
เป็นความรู้สึกอย่างละเอียด จัดเข้าในฝ่ายสุข เพราะไม่ขัดใจ เป็นความสบายอย่างอ่อน ๆ รู้สึกเรื่อย ๆ
เพลิน ๆ จากนั้น

→ **อุปาทาน** ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้นก็กลายเป็นยึดคือยึดมั่นถือมั่นติดสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือ
เมื่อยังไม่ได้ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดฉวยไว้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่นก็มียึดแต่อารมณ์
ที่อยากได้ (กามอุปาทาน) เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอาความยึดมั่นในความเห็น ทฤษฏี วิถีต่าง ๆ (ทิฏฐอุปาทาน)
ความยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติและข้อปฏิบัติที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนา (ศีลพหูปาทาน) และความ
ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน (อัตตวาอุปาทาน) พัวพันเกี่ยวเนื่องกันไป ด้วยความยึดมั่นถือมั่นนี้ จึงก่อให้เกิด

→ **ภพ** เจตนา เจตจำนงที่จะกระทำการ เพื่อให้ได้มาและให้เป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นนั้น
และทำให้เกิดกระบวนการพฤติกรรม (กรรมภพ) ทั้งหมดขึ้นอีก เป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรืออาเนญชา สอด
คล้องกับตัณหาอุปาทานนั้น ๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเห็นที่ยึดมั่นไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วยการ
กระทำเช่นนี้ ก็กระทำกรรมอย่างนั้น ๆ ตามที่ต้องการ พร้อมกับกระทำนั้น ก็เป็นการเตรียมภาวะ
แห่งชีวิต คือขั้น 5 ที่จะปรากฏในภพที่สมควรกับกรรมนั้นไว้พร้อมด้วย (อุปปัตติภพ) เมื่อกระบวนการ
การก่อกรรมดำเนินไปเช่นนี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้ (กรรมภพ)
ก็ผลักดันให้เกิดการสืบต่อขั้นตอนต่อไปในวงจรอีกคือ

→ **ชาติ** เริ่มแต่ปฏิสนธิวิญญาณที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังแห่งกรรมนั้น ปฏิสนธิขึ้นในภพ
ที่สมควรกับกรรม บังเกิดขั้น 5 ขึ้นพร้อม เริ่มกระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินต่อไป คือ เกิดนามรูป

สหายนะ ผัสสะและเวทนาขึ้นหมุนเวียนวงจรอีก และเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็นการแน่นอนที่จะต้องมี

→ **ขารมณะ** ความเสื่อมโทรม และแตกดับแห่งกระบวนการของชีวิตนั้น สำหรับบุุชชน ขารมณะนี้ ย่อมคุกคามบีบคั้นทั้งโดยชัดแจ้ง และแฝงซ่อน (อยู่ในจิตส่วนลึก) ตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของบุุชชน ขารมณะจึงพุ่งมาพร้อมด้วย

..... **โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส** ซึ่งเรียกรวมว่าความทุกข์นั่นเอง คำสรุปของปฏิจ-สมุปบาทจึงมีว่า “กองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยอาการอย่างนี้”

อย่างไรก็ดี ในฐานะที่เป็นวิภูฏะ หรือวงจร ความสิ้นสุดจึงไม่มี ณ ที่นี้ แท้จริง องค์ประกอบช่วงนี้ กลับเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่งอีกตอนหนึ่งที่จะทำให้วงจรหมุนเวียนต่อไป กล่าวคือ โสกะ (ความแห้งใจ) ปริเทวะ (ความร่ำไร) ทุกข์ โทมนัส (ความเสียใจ) อุปายาส (ความผัดหวังคับแค้นใจ) เป็นอาการสำแดงออกของการมีกิเลสที่เป็นเชื้อหมักคงอยู่ในจิตสันดาน ที่เรียกว่า อาสวะ อันได้แก่ความใฝ่ใจในสิ่งสนองความอยากทางประสาททั้ง 5 และทางใจ (กามาสวะ) ความเห็นความยึดถือต่าง ๆ เช่น ยึดถือว่า รูปเป็นเรา รูปเป็นของเรา เป็นต้น (ทิฏฐาสวะ) ความขึ้นชอบอยู่ในใจว่าภาวะแห่งชีวิตอย่างนั้นอย่างนี้เป็นสิ่งดีเลิศ ประเสริฐ มีความสุข หวังใจใฝ่ฝันที่จะได้อยู่ครองภาวะชีวิตนั้นเสวยสุขให้นานแสนนาน หรือตลอดไป (ภวาสวะ) และความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (อวิชชาสวะ) ขารมณะเป็นเครื่องหมายแห่งความเสื่อมสิ้นสลาย ซึ่งขัดกับอาสวะเหล่านี้ เช่น ในด้านกามาสวะ ขารมณะทำให้บุุชชนเกิดความรู้สึกว่า ตนกำลังพลัดพราก หรือหมดหวังจากสิ่งที่ขึ้นชอบที่ปรารถนา ในด้านทิฏฐาสวะ เมื่อยึดถืออยู่ว่าร่างกายเป็นตัวเราเป็นของเรา พอร่างกายแปรปรวนไป ก็ผัดหวังแห้งใจ ในด้านภวาสวะทำให้รู้สึกตัวว่า จะขาด พลาด พราก ผิดหวัง หรือหมดโอกาสที่จะครองภาวะแห่งชีวิตที่ตัวขึ้นชอบอย่างนั้น ๆ ในด้านอวิชชาสวะ ก็คือขาดความรู้ความเข้าใจมูลฐานตั้งต้นแต่ว่าชีวิตคืออะไร ความแก่ชราคืออะไร ควรปฏิบัติอย่างไรต่อความแก่ชรา เป็นต้น เมื่อขาดความรู้ความคิดในทางที่ถูกต้อง พอนึกถึงหรือเข้าเกี่ยวข้องกับขารมณะก็บังเกิดความรู้สึกและแสดงอาการในทางหลงมกมาย ขลาดกลัว และเกิดความซึมเซาหดหู่ต่าง ๆ ดังนั้น อาสวะ จึงเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยที่จะให้ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้นได้ทันทีที่ขารมณะเข้ามาเกี่ยวข้อง

อนึ่ง โสกะ เป็นต้นเหล่านี้ แสดงถึงอาการมีคัมภีร์ของจิตใจ เวลาใดความทุกข์เหล่านี้เกิดขึ้น จิตใจจะพร่ามัวรอนรนอับปัญญา เมื่อเกิดอาการเหล่านี้ ก็เท่ากับพวงอวิชชาเกิดขึ้นมาด้วย อย่างที่กล่าวในวิสุทธิมัคค์ว่า “โสกะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ไม่แยกไปจากอวิชชา และธรรมคาปริเทวะ ก็ย่อมมีแก่คนหลง เหตุนี้ เมื่อโสกะเป็นต้น สำเร็จแล้ว อวิชชาก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้ว”¹ ว่า “ในเรื่องอวิชชา ฟังทราบ ว่า ย่อมเป็นอันสำเร็จมาแล้วแต่ธรรมมีโสกะเป็นต้น”² และว่า “อวิชชาย่อมยังเป็นไปตลอดเวลาที่โสกะเป็น

¹ วิสุทธิ. 3/192

² วิสุทธิ. 3/193

กันเหล่านั้นยังเป็นไปอยู่”¹ โดยนัยนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด”² และสรุปได้ว่า ขรามรณะของปุถุชน ซึ่งพ่วงด้วยโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวนจรต่อไปอีกสัมพันธ์กันไม่ขาดสาย

จากคำอธิบายตามแบบนี้ มีข้อสังเกตและสิ่งที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ดังนี้

1. วงจรแห่งปฏิจลสมุปบาทตามคำอธิบายแบบนี้ นิยมเรียกว่า “ภวจักร” ซึ่งแปลว่าวงล้อแห่งภพ หรือ “สังสารจักร” ซึ่งแปลว่า วงล้อแห่งสังสารวัฏ และจะเห็นได้ว่าคำอธิบายคาบเกี่ยวไปถึง 3 ช่วงชีวิต คือ อวิชชากับสังขาร ช่วงหนึ่ง วิญญาณ ถึง ภพ ช่วงหนึ่ง และชาติ กับ ขรามรณะ (พ่วงด้วย โสกะ เป็นต้น) อีกช่วงหนึ่ง ถ้ากำหนดเอาช่วงกลางคือ วิญญาณ ถึง ภพ เป็นชีวิตปัจจุบัน ช่วงชีวิตทั้ง 3 ซึ่งประกอบด้วยองค์ (หัวข้อ) 12 จึงแบ่งเป็น 3 กาลดังนี้

- 1) อดีต = อวิชชา สังขาร
- 2) ปัจจุบัน = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 3) อนาคต = ชาติ ขรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

2. เมื่อแยกออกเป็น 3 ช่วงเช่นนี้ ย่อมถือเอาช่วงกลาง คือ ชีวิตปัจจุบัน หรือชาตินี้ เป็นหลัก เมื่อถือเอาช่วงกลางเป็นหลัก ก็ย่อมแสดงความสัมพันธ์ในฝ่ายอดีตเฉพาะด้านเหตุ คือสืบสาวจากผลที่ปรากฏในปัจจุบันว่าเกิดมาจากเหตุอะไรในอดีต (= อดีตเหตุ→ปัจจุบันผล) และในฝ่ายอนาคตแสดงเฉพาะด้านผลคือชักโยงจากเหตุในปัจจุบันออกไปว่าจะให้เกิดผลอะไรในอนาคต (= ปัจจุบันเหตุ→อนาคตผล) โดยนัยนี้ เฉพาะช่วงกลาง คือปัจจุบันช่วงเดียว จึงมีพร้อมทั้งฝ่ายผล และ เหตุ จึงแสดงได้เป็น 4 ช่วง (เรียกว่า สังคหะ หรือสังเขป 4) ดังนี้

- 1) อดีตเหตุ = อวิชชา สังขาร
- 2) ปัจจุบันผล = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
- 3) ปัจจุบันเหตุ = ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 4) อนาคตผล = ชาติ ขรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

3. จากคำอธิบายขององค์ประกอบแต่ละข้อ จะเห็นความหมายที่ควบเกี่ยวเชื่อมโยงกันขององค์ประกอบบางข้อ ซึ่งจัดเป็นกลุ่มได้ดังนี้

- 1) อวิชชา กับ ตัณหา อุปาทาน

– จากคำอธิบายของอวิชชา จะเห็นชัดว่า มีเรื่องของความอยาก (ตัณหา) และความยึดมั่น (อุปาทาน) โดยเฉพาะความยึดมั่นในเรื่องตัวตน เข้าแฝงอยู่ด้วยทุกตัวอย่าง เพราะเมื่อไม่รู้จักชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน ก็ย่อมมีความอยากเพื่อตัวตนและความยึดถือเพื่อตัวตนต่าง ๆ และในคำที่ว่า

¹ วิสุทธิ. 3/124

² ม.ม. 12/128/100

“อาสวะเกิด อวิชาจึงเกิด” นั้น กามาสวะ ภวาสวะ และทิฏฐาสวะ ก็เป็นเรื่องของตัณหาอุปาทาน นั่นเอง ดังนั้น เมื่อพูดถึงอวิชา จึงมีความหมายพ่วงหรือเชื่อมโยงไปถึงตัณหาและอุปาทานด้วยเสมอ

— ในคำอธิบายตัณหาและอุปาทานก็เช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า มีอวิชาแฝงหรือพ่วงอยู่ด้วยเสมอ ในแง่ที่ว่า เพราะหลงผิดว่าเป็นตัวตน จึงอยากและยึดถือเพื่อตัวตนนั้น เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง จึงเข้าไปอยากและยึดถือในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเราเป็นของเรา หรืออยากได้เพื่อเรา เป็นเรื่องของความเห็นแก่ตัวทั้งสิ้น และในเวลาที่ยอยากและยึดถือเช่นนั้น ยิ่งอยากและยึดแรงเท่าใดก็ยิ่งมองข้ามเหตุผล มองไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาพของมัน และละเลยการปฏิบัติต่อมันด้วยสติปัญญาตามเหตุตามผล มากขึ้นเพียงนั้น โดยเหตุนี้เมื่อพูดถึง ตัณหา อุปาทาน จึงเป็นอันพ่วงเอาอวิชาเข้าไว้ด้วย

โดยนัยนี้ อวิชา ในอดีตเหตุ กับ ตัณหา อุปาทาน ในปัจจุบันเหตุ จึงให้ความหมายที่ต้องการได้ เป็นอย่างเดียวกัน แต่การที่ยกอวิชาขึ้นในฝ่ายอดีต และยกตัณหาอุปาทานขึ้นในฝ่ายปัจจุบันก็เพื่อแสดงตัวประกอบที่เด่นเป็นตัวนำ ในกรณีที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบข้ออื่น ๆ ในภวจักร

2) สังขาร กับ ภพ

สังขารกับภพ มีคำอธิบายในวงจรคล้ายกันมาก สังขารอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายอดีต และภพอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายปัจจุบัน ต่างก็เป็นตัวการสำคัญ ที่ปรุงแต่งชีวิตให้เกิดในภพต่าง ๆ ความหมายจึงใกล้เคียงกันมาก ซึ่งความจริงก็เกือบเป็นอันเดียวกัน ต่างที่ขอบเขตของการเน้น สังขารมุ่งไปที่ตัวเจตนา หรือเจตจำนง ผู้ปรุงแต่งการกระทำ เป็นตัวนำในการทำกรรม ส่วนภพมีความหมายกว้างกว่า โดยแบ่งเป็นกรรมภพ กับ อุปปัตติภพ กรรมภพ แม้จะมีเจตนาเป็นตัวการสำคัญเหมือนสังขาร แต่ให้ความรู้สึกครอบคลุมมากกว่าโดยเฟื่องเอากระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดทีเดียว ส่วนอุปปัตติภพ หมายถึงขั้น 5 ที่เกิดเพราะกรรมภพนั้น โดยนัยนี้ สังขาร กับกรรมภพ จึงพูดพ่วงไปด้วยกันได้

3) วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ขาติ ชรามรรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

— วิญญาณ ถึง เวทนา เป็นตัวชีวิตปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุในอดีต การที่แสดงไว้เป็นอย่างดีตามลำดับอย่างนี้ เพราะมุ่งกระจายกระบวนการออกให้เห็นอาการที่องค์ประกอบต่าง ๆ ของชีวิตซึ่งเป็นฝ่ายผลในปัจจุบัน เข้าสัมพันธ์กันจนเกิดองค์ประกอบอื่น ๆ ที่เป็นฝ่ายเหตุในปัจจุบัน อันจะนำมาซึ่งผลในอนาคตต่อไปอีก

— ส่วน ขาติ ชรามรรณะ แสดงไว้เป็นผลในอนาคต ต้องการชี้ให้เห็นเพียงว่า เมื่อเหตุปัจจุบันยังมีอยู่ ผลในอนาคตก็จะมีต่อไป จึงพูดสั้นใช้เพียงคำว่า ขาติ และ ชรามรรณะ ซึ่งก็หมายถึงการเกิดดับของ วิญญาณ ถึง เวทนา นั่นเอง แต่เป็นคำพูดแบบสรุป และต้องการเน้นในแง่การเกิดขึ้นของทุกข์ให้เห็นจุดที่จะเชื่อมโยงกลับเข้าสู่วงจรอย่างเดิมได้อีก ดังนั้น ตามหลักจึงกล่าวว่า วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ขาติ ชรามรรณะ เป็นอันเดียวกัน พูดแทนกันไปได้

เมื่อถือตามแนวนี้ เรื่องเหตุผล 4 ช่วงในข้อ 2. จึงแยกองค์ประกอบเป็นช่วงละ 5 ได้ทุกตอน คือ

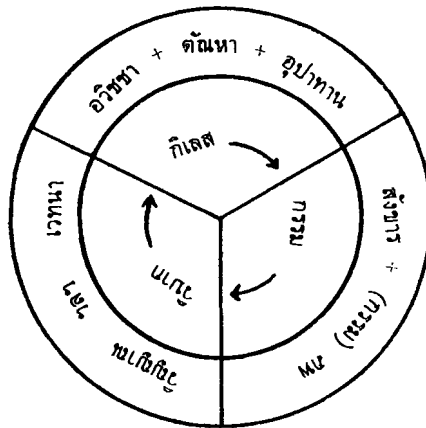
- 1) อดีตเหตุ 5 = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 2) ปัจจุบันผล 5 = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (= ชาติ ชรามรณะ)
- 3) ปัจจุบันเหตุ 5 = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- 4) อนาคตผล 5 = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (= ชาติ ชรามรณะ)

เมื่อนับหัวข้อดังนี้ จะได้ 20 เรียกกันว่า *อวการ 20*

4. จากคำอธิบายในข้อ 3. จึงแยกประเภทองค์ 12 ของปฏิจจนสมุปบาท ตามหน้าที่ของมันในวงจร เป็น 3 พวก เรียกว่า *วัฏฏะ 3* หรือ *ไตรวัฏฏ์* (วน 3) คือ

- 1) อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็น *กิเลส* คือตัวสาเหตุผลักดันให้เกิดปรุงแต่งกระทำการต่าง ๆ เรียกว่า *กิเลสวัฏฏ์*
- 2) สังขาร (กรรม)ภพ เป็น *กรรม* คือกระบวนการกระทำหรือกรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ เรียกว่า *กรรมวัฏฏ์*
- 3) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น *วิบาก* คือสภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า *วิบากวัฏฏ์*

วัฏฏะทั้ง 3 นี้ หมุนเวียนต่อเนื่องเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่กัน ทำให้วงจรแห่งชีวิตดำเนินไปไม่ขาดสาย¹ ซึ่งอาจเขียนเป็นภาพได้ดังนี้

¹ วัฏฏะ 3 เป็นมตรุนอรรถกถา ที่อาจถือได้ว่า เป็นการอธิบายปฏิจจนสมุปบาทแบบเข้าใจกันง่าย ๆ จะว่าเป็นการแสดงสังสารวัฏฏ์แบบชาวบ้านก็ว่าได้ เช่น เมื่อมีกิเลสอยากได้จึงทำการเพื่อให้ได้สิ่งนั้นมาเสพเสวย ได้รับวิบากคือเวทนาที่เป็นสุข จึงเกิดกิเลสอยากได้ยิ่งขึ้นไป แล้วทำการและได้รับวิบากต่อไปอีก ; หรือ เมื่ออยากได้และทำการให้ได้มาแล้วไม่พอใจ ได้วิบากคือเวทนาที่เป็นทุกข์ ทำให้เกิดกิเลสคือ โทสะ จึงทำการแล้วได้รับวิบากไปอีกแบบหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น

5. ในฐานะที่กิเลสเป็นมูลเหตุของการกระทำความกรรมต่าง ๆ ที่จะปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไป จึงกำหนดให้กิเลสเป็นจุดเริ่มต้นในวงจร เมื่อกำหนดเช่นนี้ก็จะได้จุดเริ่มต้น 2 แห่งในวงจรนี้ เรียกว่า มูล 2 ของวงจร คือ

1) อวิชชา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ที่ส่งผลมายังปัจจุบันถึงเวทนาเป็นที่สุด

2) ตัณหา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบันต่อจากเวทนา ส่งผลไปยังอนาคตถึงขารมณะเป็นที่สุด

เหตุผลที่แสดงอวิชชาในช่วงแรก และตัณหาในช่วงหลังนั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วอย่างที่กำลังกล่าวในข้อ 3. คือ อวิชชา ต่อเนื่องกับ โสกะ ปริทเวะ ฯลฯ ส่วนตัณหาต่อเนื่องกับเวทนา ดังนั้น อวิชชา และ ตัณหา จึงเป็นกิเลสตัวเด่นตรงกับกรณีนั้น ๆ¹

อนึ่ง ในแง่ของการเกิดในภพใหม่ คำอธิบายตามแบบก็ได้แสดงความแตกต่างระหว่างกรณีที่อวิชชาเป็นกิเลสตัวเด่น กับกรณีที่ตัณหาเป็นกิเลสตัวเด่นไว้ด้วย คือ

— อวิชชา เป็นตัวการพิเศษ ที่จะให้สัตว์ไปเกิดในทุคติ เพราะผู้ถูกอวิชชาครอบงำไม่รู้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด อะไรเป็นประโยชน์ ไม่เป็นประโยชน์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมพินาศ ย่อมทำการต่าง ๆ ด้วยความหลงมึนเมา ไม่มีหลัก จึงมีโอกาสทำกรรมที่ผิดพลาดได้มาก

— ภวตัณหา เป็นตัวการพิเศษที่จะให้สัตว์ไปเกิดในสุคติ ในกรณีที่ภวตัณหาเป็นตัวนำ บุคคลย่อมคำนึงถึงและใส่ใจในภาวะแห่งชีวิตที่ดี ๆ ถ้าเป็นโลกหน้า ก็คิดอยากไปเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก เป็นต้น ถ้าเป็นภพปัจจุบัน ก็อยากเป็นเศรษฐี อยากเป็นคนมีเกียรติ ตลอดจนอยากได้ชื่อว่าเป็นคนดี เมื่อมีความอยากเช่นนี้ ก็จึงคิดการและลงมือกระทำความกรรมต่าง ๆ ที่จะเ็นทางให้บรรลุจุดหมายนั้น ๆ เช่น อยากไปเกิดเป็นพรหมก็บำเพ็ญทาน อยากไปสวรรค์ ก็ให้ทานรักษาศีล อยากเป็นเศรษฐี ก็ขยันหาทรัพย์ อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็สร้างความคิด ฯลฯ ทำให้รู้จักยังคิดและไม่ประมาท ขวนขวายในทางที่ดี มีโอกาสทำความดีได้มากกว่าผู้อยู่ด้วยอวิชชา

เรื่องที่ยกอวิชชา และภวตัณหาเป็นหัวข้อต้นของวัฏฏะ แต่ก็มีใช้เป็นมูลการณนั้น มีพุทธพจน์แสดงไว้อีก เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของอวิชชาจะปรากฏก็หาไม่ว่า “ก่อนแต่ฉัน อวิชชามิได้มี ครั้นมาภายหลังจึงมีขึ้น” เรื่องนี้ เรากล่าวกันว่า “ก็แล เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัยอวิชชาจึงปรากฏ”²

ส่วนภวตัณหา ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ มีความอย่างเดียวกัน³

¹ คัมภีร์รุ่นอรรถกถากล่าวว่า การตรัสอวิชชาและตัณหาเป็นมูลไว้ 2 อย่างนี้ มีความมุ่งหมายต่างกัน อวิชชาหมายถึงคนทวิจิตต ตัณหาสำหรับคนตัตถาจิต อีกนัยหนึ่ง ก่อนอวิชชาเป็นมูล ตรัสเพื่อตอนอุจเจตทิจิ ก่อนตัณหาเป็นมูล ตรัสเพื่อตอนสัสสตทิจิ อีกนัยหนึ่ง ก่อนอวิชชาเป็นมูลหมายถึงคัพภุสยอกสัตว์ ก่อนตัณหาเป็นมูลมุ่งสำหรับโอปปาติกสัตว์ ดู วิสุทธิ.3/195

² อง.ทสก.24/61/120; วิสุทธิ.3/118; ตามความในพระสูตรนี้ อวิชชามีอาหาร คือ นิรวณ 5

³ อง.ทสก.24/62/124; วิสุทธิ.3/118; อาหารของภวตัณหา คือ อวิชชา

ข้อที่อธิบายและค้นหาเป็นมูลเหตุ และมาด้วยกัน ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ เช่น

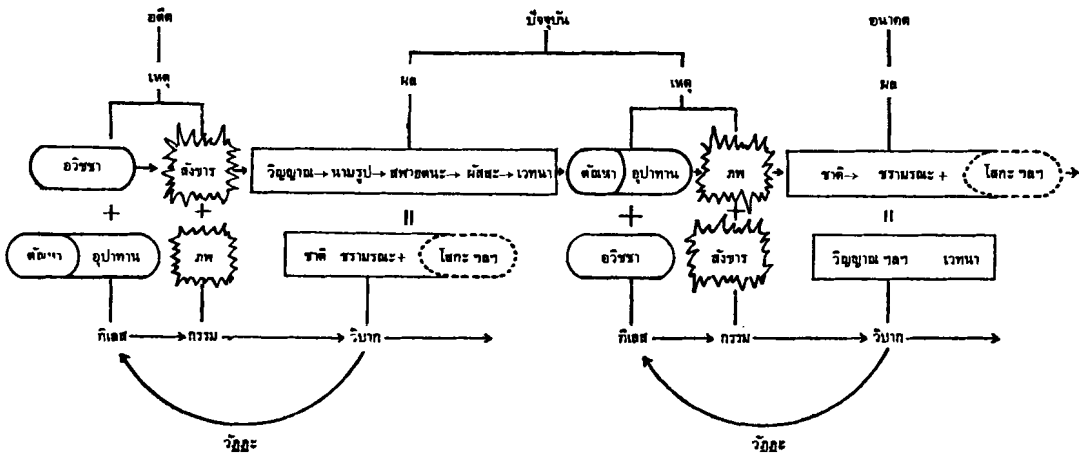
“ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ แก่คนพาล...แก่บัณฑิต ผู้ถูกอธิบายปิดกัน ผู้ถูกค้นหา ผู้กรัด ก็แล กายนี้นั่นเอง กับนามรูปภายนอก จึงมีเป็น 2 อย่าง อาศัย 2 อย่างนั้น จึงมีผัสสะเพียง 6 อย่างเท่านั้น คนพาล...บัณฑิต ได้ผัสสะโดยทางอายตนะเหล่านี้ หรือเพียงอันใดอันหนึ่ง จึงได้เสวยความสุขและความทุกข์”¹

6. อาการที่องค์ประกอบต่างๆ ในปฏิจสมุปบาท สัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันนั้นย่อมเป็นไปโดยแบบความสัมพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง ในบรรดาแบบความสัมพันธ์ที่เรียกว่าปัจจัย 24 อย่างตามคำอธิบายในแนวที่เรียกว่า**ปฏิฐานนัย**²

อนึ่ง องค์ประกอบแต่ละข้อย่อมมีรายละเอียดและขอบเขตความหมายกว้างขวางอยู่ในตัว เช่น เรื่องวิญญานหรือจิต ก็แยกออกไปได้อีกว่า วิญญานหรือจิต ที่ดีหรือชั่วมีคุณสมบัติอย่างไรบ้าง มีกี่ระดับจิตอย่างใดจะเกิดได้ ณ ภพใด ดังนี้ เป็นต้น หรือในเรื่องรูป ก็มีรายละเอียดอีกเป็นอันมาก เช่น รูปมีกี่ประเภท แต่ละอย่างมีคุณสมบัติอย่างไร ในสภาวะเช่นใด จะมีรูปอะไรเกิดขึ้นบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

เรื่องปัจจัย 24 นั้นก็ดี รายละเอียดโดยพิสดารขององค์ประกอบแต่ละข้อ ๆ ก็ดี เห็นว่ายังไม่จำเป็นต้องนำมาแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด ผู้สนใจพิเศษพึงศึกษาโดยเฉพาะจากคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม

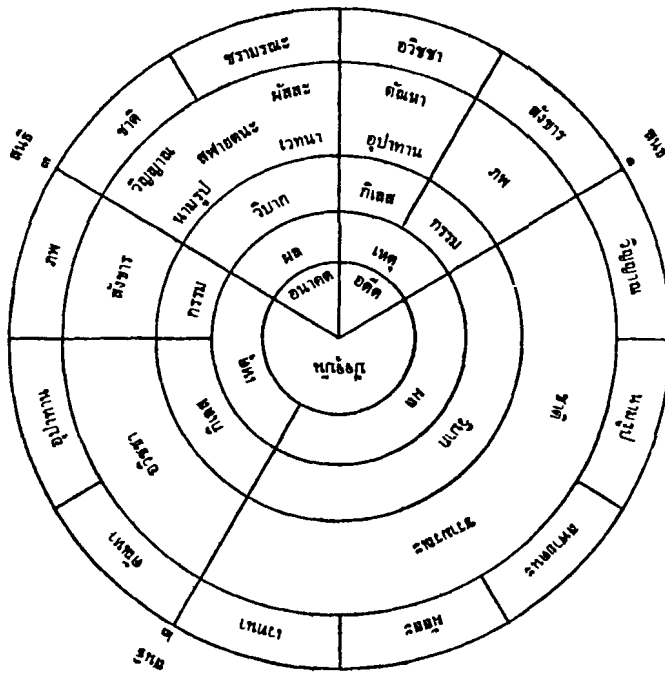
จากคำอธิบายข้างต้น อาจแสดงเป็นแผนภาพประกอบความเข้าใจได้ดังนี้

¹ ส.น. 16/57/28

² อภิธรรมปิฎก คัมภีร์มหาปฏิฐาน (อภิ.ป.) เล่ม 40-45; สกค. 46-49

หรือ

หมายเหตุ: เทียบตามแนวอริยสัจ เรียกว่า "สมุทัย" เพราะเป็นต้นเหตุก่อทุกข์ เรียกว่า "ผล" เรียกว่า "ทุกข" อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า "กรรม" เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายสร้างเหตุ เรียกว่า "อภิปัตติ" เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล

- จุดเชื่อมต่อระหว่าง เหตุกับผล และผลกับเหตุ เรียกว่า "สนธิ" มี 3 คือ
สนธิที่ 1 = เหตุผลสนธิ สนธิที่ 2 = ผลเหตุสนธิ สนธิที่ 3 = เหตุผลสนธิ

6. ความหมายในชีวิตประจำวัน

คำอธิบายที่ผ่านมาแล้วนั้น เรียกว่าคำอธิบายตามแบบ โดยความหมายว่า เป็นคำอธิบายที่มีในคัมภีร์ อรรถกถาต่าง ๆ และนิยมยึดถือกันสืบมา จะเห็นได้ว่าคำอธิบายแบบนั้นมุ่งแสดงในแง่สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด ข้ามชาติข้ามภพ ให้เห็นความต่อเนื่องกันของชีวิตในชาติ 3 ชาติ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต และได้จัดวางรูปคำอธิบายจนเป็นระบบ มีแบบแผนแน่นอนตายตัว

ผู้ไม่เห็นด้วย หรือไม่พอใจกับคำอธิบายแบบนั้น และต้องการอธิบายตามความหมายที่เป็นไปอยู่ ทุกขณะในชีวิตประจำวัน นอกจากจะสามารถอ้างคำอธิบายในคัมภีร์อภิธรรม ที่แสดงปฏิจจสมุปบาท ตลอดสายในขณะจิตเดียวแล้ว ยังสามารถตีความพุทธพจน์ข้อเดียวกันกับที่ฝ่ายอธิบายตามแบบได้ใช้อ้างอิงนั่นเอง ให้เป็นไปตามความเห็นฝ่ายตนได้ นอกจากนั้น ยังสามารถอ้างเหตุผลและหลักฐานในคัมภีร์อย่างอื่น ๆ เป็นเครื่องยืนยันความเห็นฝ่ายตนให้หนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีกได้ด้วย คำอธิบายแบบนี้ มีความหมายที่น่าสนใจพิเศษเฉพาะตัวมัน จึงแยกมาตั้งเป็นหัวข้ออันหนึ่งต่างหาก

เหตุผลที่อ้างได้ในการอธิบายแบบนี้มีหลายอย่าง เช่นว่า การดับทุกข์ และอยู่อย่างไม่มีทุกข์ของ พระอรหันต์ เป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ตั้งแต่ชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อน จึงจะไม่มีชาติใหม่ ไม่มีขรามรณะ แล้วจึงไม่มี โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ในอนาคตชาติ โสกะ ปริเทวะ วลา ไม่มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้แล้ว วงจรของปฏิจสุมุขปาทในการเกิดทุกข์ หรือดับทุกข์ก็ดี จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้เอง ครอบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า นอกจากนั้น เมื่อเข้าใจวงจรที่เป็นไปอยู่ในชีวิตปัจจุบันดีแล้ว ก็ย่อมเข้าใจวงจรในอดีต และวงจรในอนาคตไปด้วย เพราะเป็นเรื่องอย่างเดียวกันนั่นเอง

ในด้านพุทธพจน์ ก็อาจอ้างพุทธดำรัสต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

“คุรุทายี ผู้ใคร่ลึกซึ้งที่เคยอดูมาก่อนได้ต่าง ๆ มากมาย...ผู้นั้นจึงควรถามปัญหาเราในเรื่องหนหลัง (ชาติก่อน)¹ หรือเราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหลังกะผู้นั้น ผู้นั้นจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหลัง หรือ เราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหลัง ผู้ใดเห็นสัตว์ทั้งหลาย ทั้งที่จุกอยู่ ทั้งที่อุบคิอยู่ กวักทพยจักขุ...ผู้นั้นจึงควรถามปัญหาเราในเรื่องหนหน้า (ชาติหน้า)² หรือว่าเราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหน้ากะผู้นั้น ผู้นั้นจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้า หรือเราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้า”

“ก็แล อุทายี เรื่องหนก่อน ถึงควไว้เถิด เรื่องหนหน้า ถึงควไว้เถิด เราจักแสดงตัวธรรมแก่ท่าน: เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”³

“นายบ้าน ชื่อ คันธภัก นังลง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดแสดงความอุทัยและความอัสสงแห่งทุกข์แก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด”

“พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:—และท่านนายบ้าน ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสสงแห่งทุกข์แก่ท่านโดยอังกาสวนอกิตว่า ‘ในอิตกกาล ไควมีแล้วอย่างนี้’ ความสงสัยเคลือบแคลงในข้อนั้น ก็จะมีแก่ท่านไคว ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสสงแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอังกาสวนอนาคคว่า ‘ในอนาคตกาล จักเป็นอย่างนี้’ ความสงสัย ความเคลือบแคลง ก็จะมีแก่ท่านแม้ในข้อนั้นไควอีก ก็แล ท่านนายบ้าน เรานั่งอยู่ที่นี้แหละ จักแสดงความเกิดขึ้นและความอัสสงแห่งทุกข์แก่ท่าน ผู้นั่งอยู่ ณ ที่นี้เหมือนกัน”⁴

“คุกรสวก เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีคิเป็นสมุฏฐานก็มี...มีเสมหะเป็นสมุฏฐานก็มี...มีลมเป็นสมุฏฐานก็มี..มีการประชุมแห่งเหตุเป็นสมุฏฐานก็มี...เกิดจากความแปรปรวนแห่งอุตุก็มี...เกิดจากบริหารคนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกรรมก็มี ข้อที่เวทนา....เกิดขึ้นโดยมี (สิ่งที่กล่าวมาแล้ว) เป็นสมุฏฐาน เป็นเรื่องที่รู้ไควด้วยตนเอง ทั้งชาวโลกก็รู้กันทั่วว่าเป็นความจริงอย่างนั้น ในเรื่องนั้น สมณพราหมณ์เหล่าไคว มี

¹ ปุพฺพุต

² อปรนุต

³ ม.ม.13/371/355

⁴ ส.สพ.18/627/403

วาทะ มีความเห็นอย่างนี้ว่า “บุคคลได้สวายนวนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เวทนาทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน”¹ สมณพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเล่นไปไกลเกินสิ่งที่รู้กันไว้ด้วยกันเอง เล่นไปไกลเกินสิ่งที่ชาวโลกเขารู้กันทั่วว่าเป็นความจริง ฉะนั้น เรากล่าวว่าเป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง”²

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลจงใจ กำหนดกิจจ่อ ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์เพื่อให้วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณก็มีที่อาศัย เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว เมื่อวิญญาณเจริญขึ้นแล้ว การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อการบังเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีได้ดังนี้”³

ความหมายของปฏิจกสมุปบาทตามแนวนี้นี้ แม้จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ก็ไม่ทิ้งความหมายเดิมที่อธิบายตามแบบ ดังนั้น ก่อนอ่านความหมายที่จะกล่าวต่อไป จึงควรทำความเข้าใจความหมายตามแบบที่กล่าวมาแล้วเสียก่อนด้วย เพื่อวางพื้นฐานความเข้าใจและเพื่อประโยชน์ในการเปรียบเทียบต่อไป

ความหมายเชิงอธิบาย

1. อวิชชา (ignorance, lack of knowledge) = ความไม่รู้ ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ หลงไปตามสมมติบัญญัติ ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่าง ๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช้ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้น ๆ

2. สังขาร (volitional activities) = ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ ; การจัดสรรกระบวนการความคิด และมองหาอารมณ์มาสนองความคิด โดยสอดคล้องกับพื้นนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ และทัศนคติ เป็นต้น ของตน mud ได้สั่งสมไว้ ; การปรุงแต่งจิต ปรุงแต่งความคิด หรือปรุงแต่งกรรม ด้วยเครื่องปรุง คือ คุณสมบัติต่างๆ ที่มีความเคยชินหรือได้สั่งสมไว้

3. วิญญาณ (consciousness) = ความรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้น ๆ

4. นามรูป (animated organism) = ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่าง ๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต

5. สฬายตนะ (the six sense-bases) = ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้น ๆ

6. ผัสสะ (contact) = การเชื่อมต่อกับความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ต่างๆ

7. เวทนา (feeling) = ความรู้สึกสุขสบาย ถูกใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

¹ ปุพเพกตเหตุ

² ส.สพ.18/427/285

³ ส.น.16/145/78

8. ตัณหา (craving) = ความอยาก ทะยาน ร่ำรนาหาสิ่งอันนวยสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา, โดยอาการได้แก่ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่อย่างนั้น ๆ ยั่งยืนตลอดไป อยากให้ดับสูญ พินาศไปเสีย

9. อุปาทาน (attachment, clinging) = ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่าง ๆ และภาวะชีวิตที่อันนวยเวทนานั้นเข้ามาผูกพันกับตัว; ความยึดมั่นต่อสิ่งซึ่งทำให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือไม่ชอบ จนเกิดทำที่หรือตีราคาต่อสิ่งต่าง ๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน

10. กภ (process of becoming) = กระบวนพหุติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองตัณหา อุปาทานนั้น (กรรมกภ—the active process); และ ภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง (อุปปัตติกภ—the passive process) โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนพหุติกรรมนั้น¹

11. ชาติ (birth) = การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้น ๆ หรือไม่ได้มี ไม่ได้เป็นอย่างนั้น ๆ; การเข้าครอบครองภาวะชีวิตนั้น หรือเข้าสวมเอากระบวนพหุติกรรมนั้น โดยกายยอมรับตระหนักชัดขึ้นมามีเป็นภาวะชีวิตของตน เป็นกระบวนพหุติกรรมของตน

12. ชรามรณะ (decay and death) = ความสำนึกในความขาด พลาด หรือ พრაกแห่งตัวตนจากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้นสลาย หรือพลัดพราจากภาวะชีวิตนั้น ๆ หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้น ๆ จึงเกิด โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมาด้วย คือ รู้สึกคับแคบ ขัดข้อง ขุ่นมัว แห้งใจ หดหู่ ซึมเศร้า ไม่สมหวัง กระวนกระวาย และทุกข์เวทนาต่าง ๆ

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย

1. **อวิชชา เป็นปัจจัยแก่สังขาร:** เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นความจริง ไม่รู้ข้อเท็จจริง ไม่เข้าใจชัดเจน หรือไม่ใช้ปัญญาพินิจพิจารณาในขณะที่ประสบสถานการณ์นั้น ๆ จึงคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ เดาเอาบ้าง คิดวาดภาพเอาเองต่าง ๆ ฟุ้งเฟ้อวันวายไปบ้าง นึกเห็นมันหมายไปตามความเชื่อ ความหวาดระแวง หรือแนวโน้มสยของตนที่ได้สั่งสมไว้บ้าง ตลอดจนถึงใจ คิดมุ่งหมายว่าจะเอาอย่างไร ๆ จะพูดจะทำอะไร ๆ เกี่ยวกับเรื่องนั้น

2. **สังขาร เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ:** เมื่อมีเจตนาคิดมุ่งหมายตั้งใจหรือใจเลือกที่จะเกี่ยวข้องกับสิ่งใด หรือรับรู้อะไร ๆ จึงจะเกิดมีวิญญาณ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้คิดต่อเรื่องนั้น ๆ สิ่งนั้น ๆ โดยเฉพาะเจตนาจะชักจูงนำจิตนำวิญญาณให้คิด ให้รับรู้ไปในเรื่องที่มีนต้องการปรุงแต่งเรื่อยไปไม่รู้จักจบสิ้น และพร้อมกันนั้น มันก็จะปรุงแต่งสภาพพื้นเพของจิต หรือของวิญญาณนั้น ให้กลายเป็นจิตที่ดีงามหรือชั่วร้าย มีคุณธรรม ไร้คุณธรรม หรือมีคุณสมบัติต่าง ๆ ตามแต่เจตนาที่ดี หรือ ชั่วนั้น ๆ ด้วย

3. **วิญญาณ เป็นปัจจัยแก่นามรูป:** เมื่อมีวิญญาณที่รู้เห็นได้ยินเป็นต้น ก็ต้องมีรูปธรรมและนามธรรมที่ถูกรู้ถูกเห็นเป็นต้น อยู่พร้อมไปด้วยกัน และเมื่อวิญญาณทำหน้าที่ รูปธรรมนามธรรมต่าง ๆ ที่เป็นตัวร่วมจรรวมอาศัยกันของวิญญาณนั้น เช่น อวัยวะที่เกี่ยวข้อง เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย ต่างก็ต้อง

¹ อุปปัตติกภ เป็นศัพท์ฝ่ายอภิธรรม (เช่น อภิ.วิ.35/265/183) แต่ในพระสูตรรุ่นหลังเรียกปฏิสนธิปุณกภ (จู ข.จุ. 30/180/92;582/285)

ทำงานร่วมไปด้วยตามหน้าที่ ยิ่งกว่านั้น วิชาญาณขณะนั้นถูกปรุงแต่งให้เป็นอย่างไร มีคุณสมบัติอย่างไร นามธรรมและรูปธรรมทั้งหลายที่แสดงตัวออกมาร่วมงานในขณะนั้น ๆ ก็จะมีแต่จำพวกที่เป็นทำนองนั้น หรือพลอยมีคุณสมบัติอย่างนั้นไปด้วย เช่น เมื่อวิชาญาณประกอบด้วยสังขารจำพวกโกรธเป็นตัวปรุงแต่ง สัญญาที่ออกโรงด้วยก็จะเป็นสัญญาเกี่ยวกับถ้อยคำหยาบคาย คำด่า ตลอดจนมีคพราอาวุธเป็นต้น รูปธรรมเช่นหน้าตาที่จะบูดบึ้ง กล้ามเนื้อเขม็งเครียด เลือดไหลฉืดแรง เวทนาก็บีบคั้น เป็นทุกข์เป็นต้น เมื่อวิชาญาณเป็นไปในสภาพอย่างใดซ้ำบ่อย นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดดับสืบต่อกันก็จะก่อเป็นลักษณะ กายใจจำเพาะตัวที่เรียกว่าบุคลิกภาพอย่างนั้น

4. นามรูป เป็นปัจจัยแก่สพายนะ: เมื่อนามรูปตื่นตัวทำงานพร้อมอยู่ในรูปแบบ ลักษณะ หรือ ทิศทาง อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มันจำเป็นต้องอาศัยบริการของอายตนะใด ๆ เป็นสื่อป้อนความรู้หรือเป็น ช่องทางดำเนินพฤติกรรม อายตนะนั้น ๆ ก็จะถูกปลุกเร้าให้พร้อมในการทำหน้าที่

5. สพายนะ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ: เมื่ออายตนะต่าง ๆ มี ผัสสะการรับรู้รับอารมณ์ด้านต่าง ๆ เหล่านั้น จึงมีได้ เมื่ออายตนะใดทำหน้าที่ ก็มีผัสสะคือการรับรู้รับอารมณ์โดยอาศัยอายตนะนั้นได้

6. ผัสสะ เป็นปัจจัยแก่เวทนา: เมื่อมีการรับรู้รับอารมณ์แล้ว ก็ต้องมีความรู้สึกที่เป็นเวทนาอย่างใด อย่างหนึ่ง ไม่สุขสบาย ก็ทุกข์ ไม่สบาย หรือไม่ก็เฉย ๆ

7. เวทนา เป็นปัจจัยแก่ตัณหา: เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ได้ความสุขสบายชื่นใจ ก็ชอบใจ ติดใจ อยากได้ อารมณ์นั้น เกิดเป็นกามตัณหา อยากคงอยู่อยากเข้าอยู่ในภาวะที่จะได้ครอบครองเสวยสุขเวทนาจาก อารมณ์นั้น เกิดเป็นภวตัณหา เมื่อรับรู้อารมณ์ใด เกิดความทุกข์บีบคั้นไม่สบาย ก็เกลียดชัง..ขัดใจ อยากพรากอยากพ้น อยากกำจัด ทำให้สูญหายไป เกิดเป็นวิภวตัณหา ถ้ารู้สึกเฉย ๆ ก็เรื่อย ๆ ชิม ๆ เพลิน ๆ อยู่ในโมหะ และติดได้อย่างเป็นสุขเวทนาอ่อน ๆ พร้อมทั้งจะขยายออกเป็นความอยากได้สุข เวทนาต่อไป

8. ตัณหา เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน: เมื่อความอยากนั้นแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึดติด เหมือนจับถือค้างอยู่ในใจ วางไม่ลง เกิดมีท่าที่ขึ้นมามีอย่างใดอย่างหนึ่งต่อสิ่งนั้น ถ้าชอบก็เอาตัวเข้าไปผูกติดเหมือนดังเป็น อันหนึ่งอันเดียวกับมัน ใจคล้อยตามมันไป อะไรเกี่ยวกับมันเป็นเห็นดีเห็นงามไปหมด อะไรกระทบมัน เป็นกระทบถึงเราด้วย ถ้าชังก็เกิดความรู้สึกปะทะกระทบเหมือนดังเป็นตัวปรปักษ์คู่กรณีกับตน อะไร เกี่ยวกับสิ่งนั้น บุคคลนั้นหรือภาวะนั้น ให้รู้สึกกระทบกระทั่งขัดผลลัพท์อยู่เรื่อย ไม่เห็นดีไม่เห็นงาม มันขยับเขยื้อนทำอะไรเป็นดังกระทำต่อเราไปหมด พร้อมกันนี้ ท่าที่ไม่ว่าในทางชอบหรือในทางชัง ก็ตาม ย่อมเป็นเครื่องเสริมย้ำและเป็นไปด้วยกันกับความยึดติดถือมั่นเชิดชูคุณค่าความสำคัญของสิ่ง ต่อไปนี่คือ สิ่งปรนเปรออำนวยความสุขที่จะถูกได้หรือถูกขัดถูกแย้ง(กาม) ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับ สิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องตลอดจนเกี่ยวกับโลกและชีวิต(ภว) ระบบแบบแผนข้อปฏิบัติพิธีกรรมวิธีการ ต่าง ๆ ที่จะให้บรรลุผลสำเร็จทั้งในทางที่จะได้และที่จะเลี่ยงพ้น(วิภว) และความรู้สึกเกี่ยวกับตัวตนที่ จะได้หรือที่ถูกปะทะขัดขวาง(อัทธนา)

9. **อุปาทาน เป็นปัจจัยแก่ภพ** : เมื่อมีความยึดถือ มีท่าทีต่อสิ่ง บุคคล หรือภาวะอันใดอันหนึ่งอย่างหนึ่งอย่างใด คนก็สร้างภพหรือภาวะชีวิตของเขาขึ้นตามความยึดถือหรือท่าทีอย่างนั้น ทั้งในด้านกระบวนการพฤติกรรมทั้งหมด(กรรมภพ) เริ่มแต่ระบบความคิดหรือนิสัยของความคิดออกมา และในด้านบุคลิกภาพทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่เป็นลักษณะหรือภาวะแห่งชีวิตของเขาในเวลานั้น(อุปปตติภพ) เช่น กระบวนการพฤติกรรมและบุคลิกภาพของคนอยากร่ำรวย คนชอบอำนาจ คนชอบเด่นดัง คนชอบสวยงาม คนชอบโก้เก๋ คนเกลียดสังคม เป็นต้น

10. **ภพ เป็นปัจจัยแก่ชาติ** : เมื่อเกิดมีภพที่จะเข้าอยู่เข้าครอบครองเฉพาะตัวแล้ว ก็ปรากฏตัวตนเป็นความรู้สึกตระหนักอันชัดเจนที่เข้าอยู่ครอบครองหรือสอดสวรับเอาภพหรือภาวะชีวิตนั้น โดยมีอาการถือหรือออกรับว่าเป็นเจ้าของภพ เป็นผู้สวผล เป็นผู้กระทำ เป็นผู้รับการกระทบกระทั่ง เป็นผู้ชนะ ผู้แพ้ เป็นผู้ได้ ผู้เสีย เป็นต้น อยู่ในภพนั้น

11. **ชาติ เป็นปัจจัยแก่ขารมณะ** : เมื่อเกิดมีตัวตนเข้าอยู่ครอบครองภพหรือภาวะชีวิตนั้นแล้ว การที่จะได้ประสบความสำเร็จไปทั้งในทางเสื่อมและทางเจริญในภพนั้น ก็ย่อมต้องมีขึ้นเป็นธรรมดา ทั้งนี้รวมไปถึงการที่จะเสื่อมถอยด้อยลงในภพนั้น การถูกกระทบกระทั่งและการที่จะสูญเสียหลุดหล่นออกไปจากภพนั้นด้วย โดยเฉพาะการที่ต้องถูกคุกคามพ่วงกังวลเกี่ยวกับความเสื่อมสูญเสียจากภพนั้นและการที่จะต้องคอยรักษาภพนั้นอยู่ตลอดเวลา ความลดด้อยถอยเสื่อมสูญเสีย และการคอยถูกคุกคามเหล่านี้ล้วนนำโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น คือความทุกข์มาให้ได้ตลอดทุกเวลา

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์เชิงขยายความ

1. อวิชชา → สังขาร : เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นแจ้ง ไม่เข้าใจชัด จึงคิดปรุงแต่ง เดา คิดวาดภาพไปต่าง ๆ เหมือนคนอยู่ในความมืด เห็นแสงสะท้อนนัยน์ตาสัตว์ มีความเชื่อเรื่องมืออยู่แล้ว จึงคิดเห็นเป็นรูปหน้าตาหรือตัวมีขึ้นมาจริง ๆ และเห็นเป็นอาการต่าง ๆ เกิดความกลัว คิดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิ่งหนี เป็นต้น หรือเหมือนคนไม่เห็นของหายที่อยู่ในกำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาหาย เดา และถกเถียงต่าง ๆ คนที่เชื่อว่าเทวดาชอบใจจะบันดาลอะไร ๆ ให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ้อนวอน พิธีบวงสรวงสังเวद्यต่าง ๆ ขึ้น กระทำการเช่นสรวงอ้อนวอนต่าง ๆ คนไม่รู้เท่าทันสภาวะของสังขารที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน เกิดจากการปรุงแต่งขององค์ประกอบต่าง ๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงคิดเห็นเป็นของดีงาม นำเอา นำครอบครอง คิดวาดภาพไปต่าง ๆ ตั้งความมุ่งหมาย คิดหาทางและทำการต่าง ๆ ที่จะได้จะเอามาครอบครอง

2. สังขาร → วิญญาณ : เมื่อมีเจตนา คือ ตั้งใจ จงใจ มุ่งหมาย ใจเลือก ใจจะรับเอา หรือตกลงจะเกี่ยวข้อง วิญญาณที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จำนง ไม่จงใจ ไม่เอาใจใส่ ใจไม่มุ่งออกรับ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญาณก็ไม่เกิดขึ้น เหมือนคนกำลังคิดมุ่งหรือทำงานอะไรอย่างจริงจังสนใจอยู่อย่างหนึ่ง จิตใจไม่ออกแวก ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย เช่น อ่านหนังสืออย่างเพลิดเพลิด จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่กำลังอ่าน มีเสียงดังควรได้ยินก็ไม่ได้ยิน ชูงกักก็ไม่รู้ตัว เป็นต้น , กำลังมุ่งค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านมาในวิสัยที่จะพินิจเห็น , มองของสิ่งเดียว

กันคนละครั้งด้วยเจตนาคนละอย่าง เห็นไปตามแง่ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่ง ด้วยความคิดของเด็กที่จะเล่น ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งหนึ่งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้ความรู้และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความคิดที่คนละอย่าง เกิดความรู้คนละและด้าน เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ตึงาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ตึงาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ตึงามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน เช่น ในกลุ่มของหลายอย่างที่ว่าอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีมิดกับดอกไม้ อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้ อย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจติดใจในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งดีขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่น ๆ น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้อาหารมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมีดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นเป็นโจร เป็นคนครัว หรือเป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจำนงอย่างไร ฯลฯ

3. วิญญาณ→นามรูป : วิญญาณกับนามรูปอาศัยซึ่งกันและกันอย่างที่พระสารีบุตรกล่าวว่า “ไม้อ้อ 2 ก้า ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉะนั้น ไม้อ้อ 2 ก้านั้น ถ้าเอาออกเสียก้าหนึ่ง อีกก้าหนึ่งย่อมล้ม ถ้าดึงอีกก้าหนึ่งออก อีกก้าหนึ่งก็ล้ม ฉันใด เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ ฉะนั้น”¹ โดยนัยนี้เมื่อวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาณในฐานะที่มันเป็นคุณสมบัติและเป็นตัวประกอบร่วมของวิญญาณ จึงกล่าวว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ดังนี้

- 1) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่างหนึ่งเป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่าง ๆ นั้นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรู้ของเขาในขณะนั้น ๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้น ๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ก็คือ ดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาทหรือทางมโนทวารในขณะนั้น ๆ เท่านั้น นอกจากนี้ ดอกกุหลาบอย่างนั้น ๆ ก็ได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้ผิดแปลกไปจาก

¹ ส.น.16/266/138

เวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้น ๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมนั่นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยคำจนซึ่งกันและกัน

- 2) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ดึงาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดึงดูดและในแง่ที่ดึงดูด ในขณะที่ จิตใจก็ปลดปล่อยผ่องใสไปตามอาภักิริยาหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดีงามสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพหม่นมัวหม่นหมอง อาภักิริยาหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียดกระด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งในทางจิตใจและร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญาณที่เกิดขึ้น เมื่อรู้สึกรักใคร่มีไมตรี (สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ดีงาม (วิญญาณ) จิตใจก็แจ่มขึ้นเบิกบาน (นาม) สีหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มผ่องใส ตลอดจนกิริยาอาการต่าง ๆ ก็กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดีงามต่อไป เมื่อโกรธเคืองก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้อง สีหน้ากิริยาอาการก็บังบูดเคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่าง ๆ ในแนวทางนั้นต่อไป นักกีฬาที่อยู่ในสนามเมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิดเจตจำนงต่าง ๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่าง ๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในกีฬานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน ความเป็นปัจจัยในข้อนี้ หมายรวมไปถึงการเกิดดับสืบต่อของนามรูปใหม่ ๆ คือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายและจิตใจที่มาก่อหรือเสริมบุคลิกภาพ ให้เป็นไปตามสภาพของวิญญาณที่ถูกสังขารปรุงแต่งแล้วนั้น (พึงสังเกตความสัมพันธ์กับภพ) ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิภวภูมิมุขมาครบรอบเล็ก (อวิชชา : กิเลส → สังขาร : กรรม → วิญญาณ และนามรูป : วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุนต่อไป นับว่า เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญและบุคลิกภาพทั้งหมด

4. นามรูป → สฬายตนะ : การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลกภายนอกหรือถึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจหรือเลือกที่จะดำเนินพฤติกรรมใดต่อไป ในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ คือ อายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้น ๆ จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยข้างก่อน ๆ ตามลำดับมา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประตูเสาตา ประตูเสาหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะที่เดียวกัน อายตนะที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่

อยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พุดง่าย ๆ ว่าก่อนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรส อาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

5. สฬายคณะ—ผัสสะ : เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมีองค์ประกอบ 3 อย่าง เข้าบรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ อารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาณ (ทางจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้น ๆ

6. ผัสสะ—เวทนา : เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวกับสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน 3 อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือไม่ก็ บีบคั้น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉย ๆ เรื่อย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรือ อทุกขมสุขเวทนา)

ปฏิจลัมปาทตั้งแต่หัวข้อที่ 3 ถึง 7 คือ วิญญาณ ถึง เวทนานี้ เป็นกระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ 5-6-7 (สฬายคณะ ผัสสะ เวทนา) ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ดีไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดี ความชั่วได้ต่อไป

7. เวทนา—กัณหา : เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ ชอบใจ ติดใจ อยากได้ และอยากได้อีก ๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกข์เวทนา ก็ขัดใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพินาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกข์เวทนานั้น และอยากได้เสียดินรนไปหาสิ่งอื่นที่จะทำให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา คือ รู้สึกเฉย ๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึม ๆ เพลิน อย่างมีโมหะ และเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อน ๆ ที่ทำให้ติดใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

กัณหานั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการก็มี 3 อย่าง คือ

- 1) กามตัณหา (craving for sense-pleasure) ความอยากได้สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5
- 2) ภวตัณหา (craving for self-existence) ความอยากได้สิ่งต่าง ๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนานั้น ๆ ได้ ในความหมายที่ลึกซึ้งคือ ความอยากในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งที่ยั่งยืนตลอดไป
- 3) วิภวตัณหา (craving for non-existence or self-annihilation) ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ขาดหาย พრაภหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ปรารถนา ตัณหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงา ว้าเหว ความเบื่อตัวเอง ความชังตัวเอง ความสมเพชตนเอง ความอยากทำลาย เป็นต้น¹

¹ การแปลความหมายตัณหา 3 อย่างนี้ โดยเฉพาะอย่างที่ 2 และ 3 (ภวตัณหา และวิภวตัณหา) ยังมีความขัดแย้งกันอยู่เป็น 2-3 แบบ (ดู อภิ.วิ. 35/933/494; วิสุทธิ.3/179 เป็นต้น) บางท่านเทียบ ภวตัณหาว่า = life-instinct หรือ life-wish และ วิภวตัณหาว่า = death-instinct หรือ death-wish ตามหลักจิตวิทยาของ Sigmund Freud (ดู M.O'C. Walshe, *Buddhism for Today*, George Allen and Unwin, London, 1962, pp. 37-40); ความหมายภวตัณหา และ วิภวตัณหา ที่ขัดแย้งกันคือ ขุ.อิติ. 25/227/263

ค้นหาจึงแสดงออกในรูปต่าง ๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่าง ๆ บ้าง อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยความสะดวกให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมดอาลยตายอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณี ที่แสดงออกในภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิฆะ ความขัดใจขัดเคือง โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

8. ค้นหา→อุปาทาน : เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่ง อยากได้มากเท่าใดก็ยิ่งยึดมั่นแน่วแน่นเท่านั้น ในกรณีที่ประสบทุกข์เวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้นก็มีความยึด มั่นในแง่ชิงชังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะดิ้นรนไปหารุนแรงขึ้นใน อัตราเท่า ๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่าง ๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวก ที่ ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี และหลัก การอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองค้นหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน วิธีการต่าง ๆ ที่สนองความต้องการ ของตัวตน

9. อุปาทาน→ภพ : ความยึดมั่นย่อมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดง ถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นสิ่งเดียวกันกับภาวะ ชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนา หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไป จากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกันเมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อม กัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้เรียกว่า อุปปัตติภพ

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้น ๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความ เป็นอย่างนั้น ๆ แล้วลงมือกระทำการต่าง ๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสงวงวิธีการต่าง ๆ ดำเนินการ ตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นย่อมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูป แบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธีการ ความพอใจ ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่าง ๆ โดย สอดคล้องกับอุปาทานนั้น ตัวอย่างในชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิด มุ่งหมาย กระทำการต่าง ๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่าถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรม ที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง หรือตัวอย่างใกล้เคียงเข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ย่อมยึดมั่นเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้น ๆ เจตจำนง และการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทาง และรูปแบบที่ยึดไว้นั้น พฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดงออกก็มีรูปแบบลักษณะสอดคล้องกัน อีกตัวอย่างหนึ่ง อยากได้ ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่ จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิดนึก มุ่งหมาย และกระทำการ

ตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือการทุจริตขึ้น ความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือความยึดมั่นที่ผิดพลาดหรือถูกต้องในกรณีนั้น ๆ กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และปรากฏรูปลักษณะอาการ สอดคล้องกันกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภพ ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็นอุปบัติติภพ อาจเป็นภพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิจางสมุปปาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรมและรับผลของกรรม การก่อนิสัยและการสร้างบุคลิกภาพ

๑๐. ภพ→ชาติ : จากนั้น ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนักตระหนักขึ้นมาว่า “เรา”^๑ ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ใน ภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ กล่าวตามภาษาธรรมว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราที่เป็นเจ้าของ ตัวเราที่เป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้ แพ้ ฯลฯ ในชีวิตประจำวันของมนุษย์ ชาติหรือความเกิดของตัวตนจะเห็นได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง ซึ่งทำให้ความยึดมั่นถือมั่นเกิดขึ้นอย่างรุนแรง เช่น การถกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลส ไม่ใช่ปัญญา ก็จะเกิดตัวตนที่เป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นมาชัดว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ (พร้อมกับเขาเป็น ลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั่นเป็นนี่ด้อยลงพว่องลง หรือจะสูญสลายไป ชาติจึงมักปรากฏชัด เมื่อมีขรามรณะ แต่เพราะมีชาติจึงมีขรามรณะได้

๑๑. ชาติ→ขรามรณะ : เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือ พრაกจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด หรือพრაกไปจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้งให้กระสาคือ ความเป็นอย่างนั้น ๆ สะดุด หวั่นไหว สะเทือน ลดด้อยลง พว่องลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยม อย่างที่อยากให้เป็นและอย่างที่ยึดถืออยู่ เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็น อย่างนั้นอย่างนี้อย่างที่ต้องการ หรืออยากให้ภาวะแห่งชีวิตนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้น ได้ ตัวตนก็ย่อมเสื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพว่องตัว และความสูญสลาย ที่จะมามีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกหวั่นไหว กระทบกระทั่ง และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตน นี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนี้นั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจ อย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมทั่ว ๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความ พลาดพราก สูญสลาย ทำให้ดิ้นรนไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิหวงเมื่อ

^๑ ดู บันทึกที่ ๑ ตัวเรา ของเรา, ตัวกู ของกู ใน บันทึกพิเศษท้ายบท

ได้รับทุกข์เวทนา และทำให้เสวยสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย และด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราก

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นเช่นนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพินาศไปก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาดพลาด และพินาศจากภาวะชีวิตที่ต้องการที่ดี ความทุกข์แบบต่าง ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ ย่อมมีแต่ความไม่รู้ไม่เข้าใจในสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง มีความขัดข้องขุ่นมัว ความหลงไหล และความมืดบอดอันเป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการดิ้นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป¹

ตัวอย่างง่าย ๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับบุคคลจะไม่มีเพียงการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน(สมมติ) ไว้เท่านั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่างเฉพาะตัวด้วยอุปาทาน (ภพ) ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็จะเกิดความรู้สึกโศกขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ=ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ (ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัวต้องพ่วงเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเยินยอ ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้นไว้ด้วย ความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะของเราจึงเกิดพร้อมกับการจะต้องมีผู้ยอมรับ ยกย่องเชิดชู การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสักอย่างที่สที่สุดของความอยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง จากนั้น ในขณะที่เดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะพร้อมทั้งความหมายต่าง ๆ ที่พ่วงอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่าความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน กลัวว่า ความยอมรับนิยมยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะไม่คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เสื่อมไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่เชิดชูให้เกียรติอย่างที่หวัง หรือเท่าที่หวัง หรือการยกย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่มาลดน้อยลง ก็ย่อมเกิดความขุ่นมัวหม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบกระเทือน หรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พินาศไปเสียจากภาวะผู้ชนะคือ กำลังถูกคุกคามด้วยความเสื่อมโทรม (ชรา) และความสูญสลาย (มรณะ) จากความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าส่วนต่าง ๆ ที่ยึดไว้ (ภพ) เมื่อภาวะการณ์ดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุ่นมัวหม่นหมอง กังวล ผิดหวังต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมด ซึ่งมีได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ (ปัญญา) ก็จะเข้าหักหม้มทับถมในสันดาน มีผลต่อบุคลิกภาพ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิจจสมุปบาทต่อไป เป็นการเสวยเวทนาอย่างที่เราเรียกว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้อ่านข้อสังเกตง่าย ๆ ว่า เมื่อมีตัวตน (ในความรู้สึก) เกิดขึ้น ก็ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อกินเนื้อที่ ก็มีขอบเขตหรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออกต่างหาก

¹ ดู บันทึกที่ 2 เกิดและตายแบบปัจจุบัน ใน บันทึกพิเศษท้ายบท

ก็มีการแบ่งว่าตัวเราและมีใช้ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวแบ่งพองออกพร้อมด้วยความอยากได้ อยากทำ อยากแสดงต่อตัวคนอื่น ๆ พลุ่ออกมา แต่ตัวตนและความอยากนั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระ ไม่มีที่สิ้นสุด ต้องถูกฝืน กดหรือข่มไว้ โดยบุคคลนั่นเอง ในกรณีที่เขามีความสำนึกในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเองไม่กดหรือข่มไว้ ปลดปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งในภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ก็ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่ง ๆ ขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มากขึ้น ๆ ในคราวต่อ ๆ ไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่ง ๆ ขึ้น และหมดความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้งกระทบกระทั่ง บีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

ตัวอย่างกรณีปลุกย่อยในชีวิตประจำวัน

ก. กับ ข. เป็นเพื่อนนักเรียนที่รักและสนิทสนมกัน ทุกวันมาโรงเรียน พบกันก็ยิ้มแย้มทักทายกัน วันหนึ่ง ก. เห็น ข. ก็ยิ้มแย้ม เข้าไปทักทายตามปกติ แต่ ข. หน้าบึ้งไม่ยิ้มด้วย ไม่พูดตอบ ก. จึงโกรธ ไม่พูดกับ ข. บ้าง ในกรณีนี้กระบวนการจะดำเนินไปในรูปต่อไปนี้

1. **อวิชชา:** เมื่อเห็น ข. หน้าบึ้ง ไม่ยิ้มตอบ ไม่พูดตอบ ก. ไม่รู้ความจริงว่าเหตุผลต้นปลายเป็นอย่างไร และไม่ใช้ปัญญาพิจารณาเพื่อหาข้อเท็จจริงว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ มีอารมณ์ค้างอะไรมาจากที่อื่น
2. **สังขาร:** ก. จึงคิดนึกปรุงแต่งสร้างภาพในใจไปต่าง ๆ ตามพื้นนิสัย ตามทัศนคติ หรือตามกระแสความคิดที่เคยชินของตนว่า ข. จะต้องรู้สึกนึกคิดต่อตนอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วเกิดความฟุ้งซ่าน โกรธ มีมานะเป็นต้น ตามพื้นกิเลสของตน
3. **วิญญาณ:** จิตของ ก. ชุณมัวไปตามกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาปรุงแต่งเหล่านั้น คอยรับรู้การกระทำและอาการปฏิกิริยาของ ข. ในแง่ในความหมายที่จะมาป้อนความรู้สึกนึกคิดที่เป็นอยู่ในเวลานั้น เหมือนอย่างที่พูดกันว่า ยิ่งนึกก็ยิ่งเห็น ยิ่งคิดก็ยิ่งเป็นอย่างนั้น สีหน้ากิริยาท่าทางต่าง ๆ ของ ข. จะเป็นเรื่องที่กระทบกระทั่ง ก. ไปเสียทั้งนั้น
4. **นามรูป:** ความรู้สึก ภาพที่คิด ภาวะต่าง ๆ ของจิตใจ สีหน้า กิริยาท่าทาง คือทั้งกายและใจทั้งหมดของ ก. คล้อยไปด้วยกันในทางที่จะแสดงออกมาเป็นผลรวมคือ ภาวะอาการของคนโกรธ คนปั้นปึ่ง คนงอน เป็นต้น (สุดแต่สังขาร) พร้อมทั้งจะทำงานร่วมไปกับวิญญาณนั้น
5. **สฬายตนะ:** อายตนะต่าง ๆ มีตา หู เป็นต้นของ ก. เฉพาะที่เกี่ยวข้องจะต้องใช้รับรู้เรื่องราวในกรณีนี้ ตื่นตัว พร้อมทั้งจะทำหน้าที่รับรู้ร่วมกันเต็มที่
6. **ผัสสะ:** สัมผัสกับลักษณะอาการแสดงออกต่าง ๆ ของ ข. ที่เด่น น่าสนใจ เกี่ยวข้องกับกรณีนั้น เช่น ความบูดบึ้ง ความกระด้าง ท่าทางดูหมิ่น ไม่ให้เกียรติ หรือเหยียดศักดิ์ศรี เป็นต้น
7. **เวทนา:** รู้สึกไม่สบายใจ บีบคั้นใจ เจ็บปวดครวครว หรือเหี่ยวแห้งใจ
8. **ตัณหา:** เกิดวิภวตัณหา อยากให้ภาพที่บีบคั้น ทำให้ไม่สบายใจนั้น หันหายอันตรธาน ถูกกด ถูกปราบ ถูกทำลายให้พินาศไปเสีย

9. **อุปาทาน** : เกิดความยึดถือผูกใจต่อพฤติกรรมของ ข. ว่าเป็นสิ่งเกี่ยวข้องโดยเฉพาะกับตน กระทบต่อตน เป็นคู่กรณีกับตน ซึ่งจะต้องจัดการเอากันอย่างใดอย่างหนึ่ง
10. **ภพ** : พฤติกรรมที่สืบเนื่องต่อไปของ ก. ตกอยู่ใต้อิทธิพลของอุปาทาน เกิดเป็นกระบวนพฤติกรรมจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองอุปาทานนั้น คือพฤติกรรมปฏิบัติกับ ข. (กรรมภพ); ภาวะชีวิตทั้งทางกายทางใจที่รองรับกระบวนพฤติกรรมนั้น ก็สอดคล้องกันด้วย คือเป็นภาวะแห่งความเป็นปฏิบัติกับ ข. (อุปปัตติภพ)
11. **ชาติ** : ก. เข้าสวมรับเอาภาวะชีวิตที่เป็นปฏิปักษ์นั้น โดยมองเห็นความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างตนกับ ข. ชัดเจนลงไป แยกออกเป็นเรา-เขา มีตัวตนที่จะเข้าไปกระทำและถูกกระทบกระแทกกับ ข.
12. **ขราวณะ** : ตัวตนที่เกิดขึ้นในภาวะปฏิปักษ์นั้น จะดำรงอยู่และเติบโตขึ้นได้ต้องอาศัยความหมายต่าง ๆ ที่พ่วงติดมา เช่น ความเก่ง ความสามารถ ความมีเกียรติ ความมีศักดิ์ศรี และความเป็นผู้ชนะ เป็นต้น ซึ่งมีภาวะฝ่ายตรงข้ามขัดแย้งอยู่ในตัวคือ ความด้อย ความไร้ค่า ไร้เกียรติ ความแพ้ เป็นต้น ทั้งนี้ที่ตัวตนนั้นเกิดขึ้น ก็ต้องถูกคุกคามด้วยภาวะขาดหลักประกันว่าตนจะได้เป็นอย่างที่ต้องการ และหากได้เป็นภวะนั้นจะยั่งยืนหรือทรงคุณค่าอยู่ได้ยาวนานเท่าใด คือ อาจไม่ได้เป็นก. ในฐานะปฏิปักษ์ที่เก่ง ที่มีศักดิ์ศรี ที่ชนะ แต่เป็นปฏิปักษ์ที่แพ้ ที่อ่อนแอ หรือที่ไม่สามารถรักษาเกียรติ ศักดิ์ศรี และความชนะไว้ได้ เป็นต้น ความทุกข์ในรูปแบบต่าง ๆ จึงเกิดแทรกอยู่ตลอดเวลา เริ่มตั้งแต่ทุกข์จากความหวังกลัวว่าอาจจะไม่สมหวัง ความเครียดและกระวนกระวายในการดิ้นรนเพื่อให้ตัวตนอยู่ในภาวะที่ต้องการ ตลอดจนความผิดหวัง หรือแม้สมหวังถึงที่แล้ว แต่คุณค่าของมันก็ต้องจืดจางไปจากความชื่นชม ความทุกข์ในรูปแบบต่าง ๆ เหล่านี้ ปกคลุมห่อหุ้มจิตใจให้หม่นหมองมืดมัวเป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่จะเริ่มต้นวงจรต่อไปอีก นอกจากนั้น ทุกข์เหล่านี้ยังเป็นเหมือนของเสียที่ระบายออกไม่หมด คั่งค้างหมักหมมอยู่ในวงจรคอยระบายพิษออกในรูปแบบต่าง ๆ ทำให้เกิดปัญหาต่อ ๆ ไปแก่ชีวิตทั้งของตนเองและผู้อื่น มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมครั้งต่อ ๆ ไป และการดำเนินชีวิตทั้งหมดของเขา ดังในกรณีของ ก. อาจใจไม่สบายซุ่มมัวไปทั้งวัน เรียนหนังสือและใช้ความคิดในวันนั้นทั้งหมดไม่ได้ผลดี พลอยให้แสดงกิริยาอาการไม่งาม วาจาไม่สุภาพต่อคนอื่น ๆ เกิดความขัดแย้งกับคนเพิ่มขึ้นอีกหลายคน เป็นต้น

ถ้า ก. ปฏิบัติถูกต้องตั้งแต่ต้น วงจรปัญหาก็กไม่เกิดขึ้น คือ ก. เห็น ข. ไม่ยิ้มตอบ ไม่ทักตอบแล้วใช้ปัญญาจึงคิดว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ เช่น ถูกผู้ปกครองดุด่า ไม่มีเงินใช้ หรือมีเรื่องกลุ้มใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ค้างอยู่ พอคิดอย่างนี้ก็ไม่มีอะไรกระทบกระทั่งตัว จิตใจยังกว้างขวางเป็นอิสระและกลับเกิดความกรุณา รู้สึกสงสารคิดช่วยเหลือ ข. อาจเข้าไปสอบถาม ปรโลบโยน ช่วยหาทางแก้ปัญหาก็หรือให้ออกาสเขาที่จะอยู่สงบ เป็นต้น หรือแม้แต่วงจรร้ายเริ่มขึ้นแล้ว ก็ยังอาจแก้ไขได้ เช่น วงจรหมุนไปถึงผัสสะ ได้รับความอากิริยาที่น่าพอใจของ ข. ทำให้ ก. เกิดทุกข์บีบคั้นใจขึ้นแล้ว แต่ ก.

มีสติเกิดขึ้น แทนที่จะตกอยู่ใต้อิทธิพลของวิภวตัณหาที่จะตามมาต่อไป ก็ตัดวงจรเสียโดยใช้ปัญญา พิจารณาข้อเท็จจริง และเกิดความรับรู้อย่างใหม่เกี่ยวกับการแสดงออกของ ข. คิดเหตุผลทั้งที่เกี่ยวกับการกระทำของ ข. และข้อควรปฏิบัติของตนเอง จิตใจก็จะหายبيبคันขุ่นมัว กลับปลอดโปร่งและคิดช่วยเหลือแก้ไขทุกข์ของ ข. ได้อีก ดังนั้นเมื่อปัญญาหรือวิชาเกิดขึ้น จึงทำให้จิตใจเป็นอิสระไม่เกิดตัวตนขึ้นมาสำหรับให้ถูกระทบกระแทก นอกจากจะไม่เกิดปัญหาสร้างทุกข์แก่ตนแล้ว ยังทำให้เกิดกรุณาที่จะไปช่วยแก้ปัญหาหลายทุกข์ให้แก่ผู้อื่นด้วย ตรงข้ามกับอวิชา ซึ่งเป็นตัวชักนำเข้าสู่สังสารวัฏ ทำให้เกิดตัณหาอุปาทาน สร้างตัวตนขึ้นมาจำกัดตัวเองสำหรับให้ถูกระทบกระแทกเกิดความทุกข์เป็นปัญหาแก่ตนเอง และมักขยายทุกข์ก่อปัญหาให้แก่ผู้อื่นกว้างขวางออกไปด้วย

ก่อนจะผ่านตัวอย่างปลื้มย่อยนี้ไป เห็นควรย้ำข้อควรระลึกบางอย่างไว้ เพื่อให้มองเห็นหลักปฏิจ
สมุปปาทรอบด้านมากขึ้น

- ในสถานการณ์จริง วงจรหรือกระบวนธรรมทั้งหมดที่กล่าวถึงในตัวอย่างข้างต้น เป็นไปได้อย่างรวดเร็วตลอดสายเพียงชั่วแวบเดียว เช่น นักเรียนบางคนทราบข่าวสอบตก คนทราบข่าวการสูญเสียบุคคลผู้เป็นที่รัก หมึงเห็นชายคนรักอยู่กับหมึงอื่น เป็นต้น เสียใจมาก ตกใจมาก อาจเข้าอ้อมทรงตัวไม่อยู่ อาจร้องกรี๊ด หรืออาจเป็นลมล้มพับไปทันที ยิ่งความยึดติดถือมั่นรุนแรงเท่าใด ผลก็ยิ่งรุนแรงมากขึ้นเท่านั้น
- ขอย้ำอีกครั้งว่า ความเป็นปัจจัยในกระบวนธรรมนี้ ไม่จำเป็นต้องเป็นไปอย่างเรียงลำดับกาล เช่น ขอลืม กระดานดำ ฟันสีดำสะอาด และการเขียน เป็นปัจจัยแห่งตัวหนังสือสีขาว (ที่มองเห็นบนกระดานดำ) เป็นต้น
- การอธิบายหลักปฏิจสมุปปาตมุ่งให้เข้าใจกฎธรรมดา หรือกระบวนธรรมที่เป็นไปอยู่ตามธรรมชาติเป็นสำคัญ เพื่อให้มองเห็นสาเหตุและจุดที่จะต้องแก้ไข ส่วนรายละเอียดของการแก้ไขหรือวิธีปฏิบัติไม่ใช่เรื่องของปฏิจสมุปปาตโดยตรง แต่เป็นเรื่องของมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทาที่จะกล่าวข้างหน้า

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ มุ่งความเข้าใจง่ายเป็นสำคัญ บางตอนจึงมีความหมายผิวเผินไม่ให้ความเข้าใจแจ่มแจ้งลึกซึ้งเพียงพอ โดยเฉพาะหัวข้อที่ยาก ๆ เช่น อวิชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และโสกะ บริเทวะทำให้งจรเริ่มต้นใหม่ เป็นต้น ตัวอย่างที่แสดงในข้อ อวิชา เป็นเรื่องที่มีได้เกิดขึ้นเป็นสามัญ ในทุกช่วงขณะของชีวิต ขวนให้เห็นได้ว่า มนุษย์บุรุษสามารถเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันโดยไม่มีอวิชาเกิดขึ้นเลย หรือเห็นว่า ปฏิจสมุปปาต ไม่ใช่หลักธรรมที่แสดงความจริงเกี่ยวกับชีวิตอย่างแท้จริง จึงเห็นว่าควรอธิบายความหมายลึกซึ้งของบางหัวข้อที่ยากให้ละเอียดชัดเจนออกไปอีก

ความหมายลึกซึ้งขององค์ธรรมบางข้อ

ตามปรกติ มนุษย์บุรุษทุกคน เมื่อประสบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรืออยู่ในสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแปลความหมาย ตัดสินสิ่งหรือเหตุการณ์นั้น พร้อมทั้งคิดหมายตั้งเจตจำนง แสดงออกซึ่งพฤติกรรม

และกระทำการต่าง ๆ ตามความโน้มเอียง หรือตามแรงผลักดันต่อไปนี้ คือ

1. ความใส่ใจในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 (กาม)
2. ความใส่ใจหรือห่วงในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน ตลอดจนการที่ตัวตนจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และการที่จะดำรงคงอยู่ในภาวะที่อยากเป็นนั้นยังยืนตลอดไป (ภพ)
3. ความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจ ทฤษฎี แนวความคิดอย่างใดอย่างหนึ่งที่สั่งสมอบรมมา และยึดถือเชิดชูไว้ (ทิฏฐิ)
4. ความหลง ความไม่เข้าใจ คือ ความไม่ตระหนักรู้และไม่กำหนดรู้ความเป็นมาเป็นไป เหตุ ผล ความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ หรือเหตุการณ์ทั้งหลาย ตามสภาวะโดยธรรมชาติของมันเอง ความหลงผิดว่ามีตัวตนที่เข้าไปกระทำและถูกกระทำกับ สิ่งต่าง ๆ ไม่มองเห็นความสัมพันธ์ทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย พุคสัน ๆ ว่า ไม่รู้เห็นตามที่เป็น แต่รู้เห็นตามที่คิดว่ามันเป็น หรือคิดให้มันเป็น (อวิชชา)

โดยเฉพาะข้อ 3 และ 4 จะเห็นได้ว่าเป็นสภาพที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน คือเมื่อไม่ได้กำหนดรู้ ไม่เข้าใจชัด หรือหลงเพลินไป ก็ย่อมทำไปตามความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจที่สั่งสมอบรมมาก่อน หรือแนวความคิดความประพฤติที่ยึดถือเคยชินอยู่

อนึ่ง ข้อ 3-4 นี้ มีความหมายกว้างขวางมาก รวมไปถึง ทศนคติ แบบแผน ความประพฤติต่าง ๆ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาอบรม นิสย ความเคยชิน ค่านิยมหรือคตินิยมทางสังคม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ แสดงอิทธิพลสัมพันธ์กับข้อที่ 1 และ 2 กลายเป็นตัวการกำหนดและควบคุมความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคลตั้งต้นแต่จะทำให้ขอบอะไร ต้องการอะไร จะสนองความต้องการของตนในรูปแบบและทิศทางใด แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร คือเป็นสิ่งที่แฝงอยู่ลึกซึ้งในบุคคลและคอยบัญชาพฤติกรรมของบุคคลนั้น โดยเจ้าตัวไม่รู้ตัวเลย ในความเข้าใจตามปกติ บุคคลนั้นย่อมรู้สึกว่าเขากำลังกระทำกำลังประพฤติอย่างนั้น ๆ ด้วยตนเอง ตามความต้องการของตนเองอย่างเต็มที่ แต่แท้จริงแล้ว นับเป็นความหลงผิดทั้งสิ้น เพราะถ้าสืบสาวลงไปให้ชัดว่า เขาต้องการอะไรแน่ ทำไมเขาจึงต้องการสิ่งที่เขาต้องการอยู่นั้น ทำไมเขาจึงกระทำอย่างที่เขาทำอยู่นั้น ทำไมจึงประพฤติอย่างที่ประพฤติอยู่นั้น ก็จะเห็นว่าไม่มีอะไรที่เป็นตัวของเขาเองเลย เป็นแบบแผนความประพฤติที่เขาได้รับถ่ายทอดมาในการศึกษาอบรมบ้าง วัฒนธรรมบ้าง ความเชื่อถือทางศาสนาบ้าง เป็นความนิยมในทางสังคมบ้าง เขาเพียงแต่เลือกและกระทำในขอบเขตแนวทางของสิ่งเหล่านี้ หรือทำให้แปลกไปอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเอาสิ่งเหล่านี้เป็นหลักคิดแยกออกไปและสำหรับเทียบเคียงเท่านั้นเอง สิ่งที่เขายึดถือว่าเป็นตัวตนของเขา นั้น จึงไม่มีอะไรนอกไปจากสิ่งที่อยู่ในข้อ 1 ถึง 4 เท่านั้นเอง สิ่งเหล่านั้นนอกจากไม่มีตัวมีตนแล้วยังเป็นพลังผลักดันที่อยู่พ้นอำนาจควบคุมของเขาด้วย จึงไม่มีทางเป็นตัวตนของเขาได้เลย

ในทางธรรมเรียกสิ่งทั้งสี่นี้ว่า *อาสวะ* แปลตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ไม่หล่นหายไปทั่ว หรืออีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่ไม่หมักหมมหรือหมักดอง หมายความว่า เป็นสิ่งที่หมักดองสันดาน คอยมอมพินิจไว้ และเป็นสิ่งที่

ไหลซ่านไปอาบย้อมจิตใจเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ ไม่ว่าคนจะรับรู้อะไรทางอายตนะใด หรือจะคิดนึกสิ่งใด อาสวะเหล่านี้ก็เที่ยวกำซาบซ่านไปแสดงอิทธิพลอาบย้อมมอมมัว สิ่งที่ได้รับรู้เข้ามาและความนึกคิดนั้น ๆ แทนที่จะเป็นอารมณ์ของจิตและปัญญาล้วน ๆ กลับเสมือนเป็นอารมณ์ของอาสวะไปหมด ทำให้ไม่ได้ความรู้ความคิดที่บริสุทธิ์ และเป็นเหตุก่อทุกข์ก่อปัญหาเรื่อยไป อาสวะอย่างใด 1 เรียก กามาสวะ ที่ 2 เรียก ภวาสวะ ที่ 3 เรียก ทิฏฐาสวะ ที่ 4 เรียก อวิชชาสวะ

อาสวะ 4 นี้ เป็นการแสดงตามแนวอภิธรรม ในพระสูตรท่านนิยมแบ่งอาสวะเพียง 3 อย่าง คือ ไม่มีทิฏฐาสวะ ทั้งนี้พอจับเหตุผลได้ว่า เป็นเพราะในพระสูตรท่านกำหนดเฉพาะอาสวะที่เป็นตัวเจ้าของบทบาทเด่นชัด ท่านไม่ระบุทิฏฐาสวะ เพราะอยู่ระหว่างอวิชชากับภวาสวะ กล่าวคือ ทิฏฐาสวะ อาศัยอวิชชาเป็นฐานก่อตัวแล้วแสดงอิทธิพลออกทางภวาสวะ ส่วนในอภิธรรม ท่านต้องการจำแนกให้ละเอียด จึงแสดงเป็นสี่¹

จึงเห็นได้ว่า อาสวะต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นที่มาแห่งพฤติกรรมของมนุษย์บุรุษทุกคนเป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์หลงผิด มองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นตัวตนของตน อันเป็นอวิชชาขั้นพื้นฐานที่สุด แล้วบังคับบัญชาให้นึกคิดปรุงแต่ง แสดงพฤติกรรม และกระทำการต่าง ๆ ตามอำนาจของมันโดยไม่รู้ตัว เป็นขั้นเริ่มต้นวงจรแห่งปฏิจลสมุปบาท คือเมื่ออาสวะเกิดขึ้น อวิชชาก็เกิดขึ้น แล้วอวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในภาวะที่แสดงพฤติกรรมด้วยความหลงว่าตัวตนทำเช่นนี้ จะพูดแย้งย้อนความเสียก็ได้ว่า มนุษย์ไม่เป็นตัวของตัวเอง เพราะพฤติกรรมถูกบังคับบัญชาด้วยสังขารที่เป็นแรงขับไร้สำนึกทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุปเพื่อตัดตอนให้ชัด ภาวะที่เป็นอวิชชา ก็คือ การไม่มองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา ตามแนวปฏิจลสมุปบาท คือไม่รู้ตระหนักรู้ สภาพที่ถือกันว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแสแห่งรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยต่าง ๆ มากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน โดยอาการเกิดสลาย ๆ ทำให้กระแสนั้นอยู่ในภาวะที่กำลังแปรรูปอยู่ตลอดเวลา หรือพูดให้ง่ายขึ้นว่า บุคคลก็คือผลรวมแห่งความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ความโน้มเอียงทัศนคติ ความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อถือ (ตั้งแต่ขั้นหยาบที่ผิดหรือไม่มีเหตุผล จนถึงขั้นละเอียดที่ถูกต้องและมีเหตุผล) ความคิดเห็น ความรู้สึกในคุณค่าต่าง ๆ ฯลฯ ทั้งหมดในขณะนั้น ๆ ที่เป็นผลมาจากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม การศึกษาอบรม และปฏิบัติกริยาต่าง ๆ ทั้งที่เกิดขึ้นภายใน และที่มีต่อสิ่งแวดล้อม

¹ อาสวะ 3 = กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ. จู ที.ม. 10/76/96; ส.สพ.18/504/315, ฯลฯ

อาสวะ 4 = กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ. จู อภิ.วิ. 35/961/504, ฯลฯ

ในภาษาอังกฤษแปลอาสวะกันต่าง ๆ เช่นว่า inflowing impulses หรือ influxes หรือ biases หรือ cankers และแปลอาสวะ 4 นั้นว่า sense-gratification, becoming หรือ self-centered pursuits, views และ ignorance ตามลำดับ

ม.อ.1/93 ว่า ทิฏฐาสวะรวมลงในภวาสวะ เพราะความอยากในภพก็ดี ความคิดใจในฉนาก็ดี ย่อมมีผัสส-ทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิประกอบอยู่ด้วย; คำอธิบายทั่วไป จู ข.จุ. 30/70/15; ที.อ.3/230;วินย.ฎีกา 1/476

ล้อมทั้งหลาย อันกำลังดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา เมื่อไม่ตระหนักรู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นตัวตนของตนในขณะหนึ่ง ๆ เมื่อยึดถือสิ่งเหล่านี้เป็นตัวตน ก็คือถูกสิ่งเหล่านั้นหลอกเอา จึงเท่ากับตกอยู่ในอำนาจของมัน ถูกมันชักจูงบังคับเอาให้เห็นว่าตัวตนนั้นเป็นไปต่าง ๆ พร้อมทั้งความเข้าใจว่า ตนเองกำลังทำการต่าง ๆ ตามความต้องการของตน เป็นต้น

ที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นคำอธิบายในหัวข้อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารในระดับที่จัดว่าละเอียดลึกซึ้งกว่าก่อน ส่วนหัวข้อต่อจากนี้ไปถึงเวทนา เห็นว่าไม่ยากนัก พอจะมองเห็นได้ตามคำอธิบายที่กล่าวมาแล้ว จึงข้ามมาถึงตอนสำคัญอีกช่วงหนึ่ง คือ ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเป็นช่วงของกิเลสเหมือนกัน

ตัณหาทั้ง 3 อย่างที่พูดถึงมาแล้วนั้น ก็คืออาการแสดงออกของตัณหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนในชีวิตประจำวันของบุุคคลทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์ดูสภาพการทำงานของจิตในส่วนลึก เริ่มแต่ มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจและไม่รู้จักมองสิ่งทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยต่าง ๆ ตามธรรมชาติ จึงมีความรู้สึกมัว ๆ อยู่ว่ามีตัวตนของตนอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง มนุษย์จึงมีความอยากที่เป็นพื้นฐานสำคัญคือ ความอยากมีอยู่เป็นอยู่ หรืออยากมีชีวิตอยู่ ซึ่งหมายถึงความอยากให้ตัวตนในความรู้สึกมัว ๆ นั้นคงอยู่ยั่งยืนต่อไป¹ แต่ความอยากเป็นอยู่นี้ สัมพันธ์กับความอยากได้ คือไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉย ๆ แต่อยากอยู่เพื่อแสวงสิ่งที่อยากได้ คือเพื่อแสวงสิ่งที่将使สุขเวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป จึงกล่าวได้ว่า ที่อยากเป็นอยู่ก็เพราะอยากได้ เมื่ออยากได้ ความอยากเป็นอยู่ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น เมื่อความอยากเป็นอยู่รุนแรง อาจเกิดกรณีที่ 1 คือ ไม่ได้สิ่งที่อยากทันอยาก จึงเกิดปฏิกิริยาขึ้น คือ ภพ หรือ ความมีชีวิตเป็นอยู่ในขณะนั้น ไม่เป็นที่น่าชื่นชม ชีวิตขณะนั้นเป็นที่ขัดใจ ตนไม่ได้อยากให้ดับสูญไปเสีย ความอยากให้ดับสูญจึงติดตามมา แต่ทันทีที่นั่นเอง ความอยากได้ก็แสดงตัวออกมาอีก จึงกลัวว่าถ้าดับสูญไปเสีย ก็จะได้ไม่ได้แสวงสุขเวทนาที่อยากได้ต่อไป ความอยากเป็นอยู่จึงเกิดตามติดมาอีก ในกรณีที่ 2 ไม่ได้สิ่งที่อยาก หรือ กรณีที่ 3 ได้ไม่เต็มขีดที่อยาก ได้ไม่สมอยาก หรือ กรณีที่ 4 ได้แล้วอยากได้อีกต่อไป กระบวนการก็ดำเนินไปในแนวเดียวกัน แต่กรณีที่นับว่าเป็นพื้นฐานที่สุดและครอบคลุมกรณีอื่น ๆ ทั้งหมดก็คืออยากยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อกำหนดจับลงที่ขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม จะปรากฏว่ามนุษย์กำลังแสหาภาวะที่เป็นสุขกว่าขณะที่กำหนดนั้นเสมอไป บุุคคลจึงปิดหรือผล็องจากขณะปัจจุบันทุกขณะ ขณะปัจจุบันแต่ละขณะ เป็นภาวะชีวิตที่ตนอยู่ไม่ได้ อยากให้ดับสูญหมดไปเสีย อยากให้ตนพ้นไป ไปหาภาวะที่สนองความอยากได้ต่อไป ความอยากได้ อยากอยู่ อยากไม่อยู่ จึงหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวันของมนุษย์บุุคคล แต่เป็นวงจรที่ละเอียดชนิดทุกขณะจิต อย่างที่แต่ละคนไม่รู้ตัวเลยว่า ชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะของตนก็คือ การดิ้นรนให้พ้นไปจากภาวะชีวิตในขณะเก่า และแสหาสิ่งสนองความต้องการในภาวะชีวิตใหม่อยู่ทุกขณะนั่นเอง

¹ ในที่นี้ แปลตามตัณหาว่า อยากได้ ภาวตัณหาว่า อยากเป็นอยู่ วิภาวตัณหาว่า อยากให้ดับสูญ

เมื่อสืบสาวลงไป ย่อมเห็นได้ว่า ต้นเหตุเหล่านี้ สืบเนื่องมาจากวิชานั่นเอง กล่าวคือ เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่รู้จักมันในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดพื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องตัวตนขึ้นมาในรูปใด รูปหนึ่ง คือ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตน เป็นขึ้นเป็นอัน เป็นแน่นอนตายตัว ซึ่งจะยังยืนอยู่ได้¹ หรือไม่ก็เห็นว่าสิ่งทั้งหลายแตกดับสูญสิ้นสลายตัวหมดไปได้เป็นสิ่งที่ เป็นขึ้น ๆ เป็นอัน ๆ ไป² มนุษย์บุรุษทุกคนมีความเห็นผิดในรูปละเอียดอยู่ในตัวทั้งสองอย่าง จึงมีต้นเหตุ 3 อย่างนั้น คือ เพราะเข้าใจผิดว่ามีอยู่ในจิตส่วนลึกว่า สิ่งทั้งหลายมีตัวตนยังยืนแน่นอนเป็นขึ้นเป็นอัน จึงเกิดความอยาก ในความเป็นอยู่ หรือภาวนาได้ และในอีกด้านหนึ่ง ด้วยความไม่รู้ไม่แน่ใจ ก็เข้าใจไปได้อีกแนวหนึ่งว่า สิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตน เป็นขึ้นเป็นอันแต่ละส่วนละส่วนไป มันสูญสิ้นหมดไป ขาดหายไปได้ จึงเกิดความอยาก ในความไม่เป็นอยู่หรือ วิภาวนาได้ ความเห็นผิดทั้งสองนี้ สัมพันธ์กับต้นเหตุในรูปของการเปิดโอกาสหรือช่องทางให้ ถ้ารู้เข้าใจเห็นเสียแล้วว่าสิ่งทั้งหลายเป็นกระแสเป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ก็ย่อมไม่มีตัวตนที่จะยังยืนตายตัว เป็นขึ้นเป็นอันได้ และก็ย่อมไม่มีตัวตนเป็นขึ้นเป็นอันที่จะหายจะขาดสูญไปได้ ต้นเหตุก็ไม่มีฐานที่ก่อตัวได้ ส่วนกามต้นเหตุนั้น ก็ย่อมสืบเนื่องมาจากความเห็นผิดทั้งสองนั้นด้วย เพราะกลัวว่าตัวตนหรือสุขเวทนาก็ตามจะขาดสูญ สิ้นหายหมดไปเสีย จึงเรวร้อนแสหาสุขเวทนาแก่ตน และเพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมันเป็นตัวเป็นตนเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนคงตัวอยู่ได้จึงดิ้นรนไขว่คว้า กระทำอย่าให้หนักแน่นให้มันคงอยู่ให้ได้

ในรูปที่หยาบ ต้นเหตุแสดงอาการออกมาเป็นการดิ้นรนแสหาสิ่งสนองความต้องการต่าง ๆ การแสหาภาวะชีวิตที่ให้สิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น ความเบื่อหน่ายสิ่งที่มีแล้ว ได้แล้ว เป็นแล้ว ความหมดอาลัยตายอยาก ทนอยู่ไม่ได้โดยไม่มีสิ่งสนองความต้องการใหม่ ๆ เรื่อย ๆ ไป ภาพที่เห็นได้ชัดก็คือ มนุษย์ที่เป็นตัวของตัวเองไม่ได้ ไร้ปราศจากสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 แล้ว ก็มีแต่ความเบื่อหน่ายว่าเหว่ทนไม่ไหว ต้องเที่ยวดิ้นรนไขว่คว้าสิ่งสนองความต้องการใหม่ ๆ อยู่ตลอดเวลา เพื่อหนีจากภาวะเบื่อหน่ายตัวเอง ถ้าขาดสิ่งสนองความต้องการ หรือไม่ได้ตามที่ต้องการเมื่อใด ก็ผิดหวัง หมดอาลัยตายอยาก เบื่อตัวเอง ชังตัวเอง ความสุข ความทุกข์จึงขึ้นต่อปัจจัยภายนอกอย่างเดียว เวลาว่างจึงกลับเป็นโทษเป็นภัยแก่มนุษย์ได้ทั้งส่วนบุคคลและสังคม ความเบื่อหน่าย ความซึมเศร้า ความว่าเหว่ ความไม่พอใจ จึงมีมากขึ้น ทั้งที่มีสิ่งสนองความต้องการมากขึ้น และการแสวงหาความปรนเปรอทางประสาท

¹ สัสสตกิรี-ความเห็นว่ายั่งยืนตายตัว

² อุจเจตทกิรี-ความเห็นว่ายากสูญ ดับขาดลอยตัว ทั้งสองอย่างนี้ เป็นความเห็นผิดว่ามีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่งทั้งสิ้น อย่างแรกชัดอยู่แล้ว แต่อย่างหลังอธิบายสั้น ๆ ได้ว่า เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตน เป็นขึ้นเป็นอันเป็นส่วน ๆ จึงเห็นว่าสิ่งเหล่านี้ หรือตัวตนเหล่านี้ สูญสิ้นดับหาย ขาดหวนหมดไปได้

ดู ตอนที่ ๕ ด้วย ปฏิจจนูปบาทในฐานะ มัชฌิมนิคาเยกาทนชา ข้างหน้า

สัมผัสต่าง ๆ จึงหยาบและร้อนแรงยิ่งขึ้น การติดสิ่งเสพติดต่าง ๆ ก็ดี การใช้เวลาว่างทำความผิดความชั่วของเด็กวัยรุ่นก็ดี ถ้าสืบค้นลงไปโน้มน้าวใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเห็นว่าสาเหตุสำคัญ ก็คือ ความทนอยู่ไม่ได้ ความเบื่อหน่ายจะหนีไปให้พ้นจากภพที่เขาเกิดอยู่ในขณะนั้นนั่นเอง

ในกรณีที่มีการศึกษาอบรม การได้รับคำแนะนำสั่งสอนทางศาสนา การมีความเชื่อถือในทางที่ถูกต้อง การยึดถือในอุดมคติที่ดีงามต่าง ๆ (ในข้อวิชา) ตัณหาย่อมถูกชักจูงมาใช้ในทางที่ดีได้ จึงมีการทำดีเพื่อจะได้เป็นคนดี การขยันหมั่นเพียร เพื่อผลที่หมายระยะยาว การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อเกียรตินคุณ หรือเพื่อไปเกิดในสวรรค์ การใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ตลอดจนการอาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาก็ได้

กิเลสที่สืบเนื่องจากตัณหา ได้แก่ อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่น) ซึ่งมี 4 อย่าง คือ

1. กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม¹ (clinging to sensuality): เมื่ออยากได้ ดันรนแสหากียึดมั่นติดพันในสิ่งที่อยากได้นั้น เมื่อได้แล้ว ก็ยึดมั่นเพราะอยากสนองความต้องการให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป และกลัวหลุดลอยพวักไปเสีย ถึงแม้ผิดหวังหรือพวักไป ก็ยังปักใจมั่นด้วยความผูกใจอาลัย ความยึดมั่นแน่นแฟ้นขึ้นเพราะสิ่งสนองความต้องการต่าง ๆ ไม่ให้ภาวะเต็มอิ่มหรือสนองความต้องการได้เต็มขีดที่อยากจริง ๆ ในคราวหนึ่ง ๆ จึงพยายามเพื่อเข้าถึงขีดที่เต็มอยากนั้นด้วยการกระทำอีก ๆ และเพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ของของตนแท้จริง จึงต้องยึดมั่นไว้ด้วยความรู้สึกจูงใจตนเองว่าเป็นของของตนในแง่ใดแง่หนึ่งให้ได้ ความคิดจิตใจของบุุชชนจึงไปยึดติดผูกพันข้องอยู่กับสิ่งสนองความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ ปลอดภัยไปร้ง เป็นอิสระ และเป็นกลางได้ยาก

2. ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทฤษฎีหรือทิฏฐิต่าง ๆ (clinging to views) : ความอยากให้เป็นหรือไม่ให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ตนต้องการ ย่อมทำให้เกิดความเอนเอียงยึดมั่นในทิฏฐิ ทฤษฎี หรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้ากับความต้องการของตน ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการของตน ก็ทำให้ยึดมั่นในหลักการ แนวความคิดความเห็น ลัทธิ หลักคำสอนที่สนอง หรือเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของตน เมื่อยึดถือความเห็น หรือหลักความคิด อันใดอันหนึ่งว่าเป็นของตนแล้ว ก็ผนวกเอาความเห็น หรือหลักความคิดนั้น เป็นตัวตนของตนไปด้วย จึงนอกจากจะคิดนึกและกระทำการต่าง ๆ ไปตามความเห็นนั้น ๆ แล้ว เมื่อมีทฤษฎีหรือความเห็นอื่น ๆ ที่ขัดแย้งกับความเห็นที่ยึดไว้นั้น ก็รู้สึกว่าเป็นการคุกคามต่อตัวตนของตนด้วย เป็นการเข้ามาบีบคั้นหรือจะทำลายตัวตนให้เสื่อมด้อยลง พร่องลง หรือสลายตัวไป อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องต่อสู้รักษาความเห็นนั้นไว้เพื่อศักดิ์ศรีเป็นต้นของตัวตน จึงเกิดการขัดแย้งที่แสดงออกในภายนอก เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ความคิดเห็นต่าง ๆ ไม่เกิดประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์แท้ ๆ ของมัน ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์จากความรู้ และไม่สามารถรับความรู้ต่าง ๆ ได้เท่าที่ควรจะเป็น²

¹ กาม=สิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 และความใคร่ในสิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น

² ทิฏฐิที่สนองตัณหาขั้นพื้นฐานที่สุด ก็คือ สัสสคติทิฏฐิ กับ อุจเฉททิฏฐิ และทิฏฐิที่อยู่ในเครือเดียวกัน

3. สัตถ์พทุปปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต (clinging to mere rule and ritual) ความอยากได้ อยากเป็นอยู่ ความกลัวต่อความสูญสลายของตัวตน โดยไม่เข้าใจกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ในธรรมชาติ ผสมกับความยึดมั่นในกฎฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ประพฤติปฏิบัติไปตาม ๆ กันอย่างมกมาย ในสิ่งที่นิยมว่าลัทธิ ว่าศักดิ์สิทธิ์ ที่จะสนองความอยากของตนได้ ทั้งที่ไม่มองเห็นความสัมพันธ์โดยทาง เหตุผล ความอยากให้ตัวตนคงอยู่ มีอยู่ และความยึดมั่นในตัวตน แสดงออกมาภายนอก หรือทางสังคม ในรูปของความยึดมั่น ในแบบแผนความประพฤติต่าง ๆ การกระทำสืบ ๆ กันมา ระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธี ตลอดจนสถาบันต่าง ๆ ที่แน่นอนตายตัว ว่า จะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ โดยไม่ตระหนักรู้ในความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ และความสัมพันธ์โดยเหตุผล กลายเป็นว่า มนุษย์สร้างสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ขึ้นมาเพื่อกีดกัน ปิดล้อมตัวเอง และทำให้แข็งทื่อ ยากแก่การปรับปรุงตัวและการที่จะได้รับประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ในเรื่องสัตถ์พทุปปาทานนี้ มีคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ ตอนหนึ่ง ที่เห็นว่าจะช่วยให้ความหมายชัดเจนขึ้นอีก ดังนี้

“เมื่อมาประพฤตีสติ หรือธรรมะข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ไม่ทราบความมุ่งหมาย ไม่คำนึงถึงเหตุผล ได้แต่ลงสนธิฐานเอาเสียว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ เมื่อลงได้ปฏิบัติของศักดิ์สิทธิ์แล้ว ย่อมต้องได้รับผลดีเอง ฉะนั้น คนเหล่านี้จึงสมาทานศีล หรือประพฤติธรรมะ แต่เพียงตามแบบฉบับ ตามตัวอักษร ตามประเพณี ตามตัวอย่าง ที่สืบปรัมปรากันมาเท่านั้น ไม่เข้าถึงเหตุผลของสิ่งนั้น ๆ แต่เพราะอาศัยการประพฤติกระทำมาจนชิน การยึดถือจึงเหนียวแน่น เป็นอุปาทานชนิดแก้ไขยาก...ต่างจากอุปาทานข้อที่สองข้างต้น ซึ่งหมายถึงการถือในตัวภิกษุ หรือความคิดความเห็นที่ผิด ส่วนข้อนี้ เป็นการยึดถือในตัวการปฏิบัติ หรือการกระทำทางภายนอก”¹

4. อัถตวาทุปปาทาน ความยึดมั่นในอาทิว่าตัวตน (clinging to the ego-belief) : ความรู้สึกว่ามีตัวตนที่แท้จริงนั้น เป็นความหลงผิดที่มีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว และยังมีปัจจัยอื่น ๆ ที่ช่วยเสริมความรู้สึกนี้อีกเช่นภาษาอันเป็นด้อยคำสมมติสำหรับสื่อความหมาย ที่ชวนให้มนุษย์ผู้ติดบัญญัติมองเห็นสิ่งต่าง ๆ แยกออกจากกันเป็นตัวตนที่คงที่ แต่ความรู้สึกนี้ก็กลายเป็นความยึดมั่นเพราะตั้งตาเป็นปัจจัย กล่าวคือเมื่ออยากได้ก็ยึดมั่นว่ามีตัวตนที่เป็นผู้ได้รับและเสวยสิ่งที่อยากนั้น มีตัวตนที่เป็นเจ้าของสิ่งที่ได้นั้น เมื่ออยากเป็นอยู่ ก็อยากให้มีตัวตนอันใดอันหนึ่งเป็นอยู่ เมื่ออยากไม่เป็นอยู่ ก็ยึดในตัวตนอันใดอันหนึ่งที่จะให้สูญสลายไป เมื่อกลัวว่าตัวตนจะสูญสลายไป ก็ยิ่งตะเกียกตะกายยึดความรู้สึกในตัวตน ให้แน่นแฟ้นหนักขึ้นไปอีก ที่สำคัญคือความอยากนั้นสัมพันธ์กับความรู้สึกว่ามีเจ้าของผู้มีอำนาจควบคุม คือ มีตัวตนที่เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปอย่างที่ต้องการให้เป็นได้ และก็ปรากฏว่ามีการบังคับบัญชาได้สมปรารถนาบ้างเหมือนกัน จึงหลงผิดไปว่ามีตัวฉันหรือตัวตนของฉันที่เป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับสิ่ง

¹ พระอริยวินัยมุนี, หลักระพุทธศาสนา (สุริยานันท์, 2499) หน้า 60

เหล่านั้นได้ แต่ความจริงมีอยู่ว่า การบังคับบัญชา นั้น เป็นไปได้เพียงบางส่วนและชั่วคราวเท่านั้น เพราะสิ่งที่ยึดว่าเป็นตัวตนนั้น ก็เป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถบังคับบัญชาสิ่งอื่น ๆ ที่เข้าไปยึด ให้เป็นไปตามที่อยากให้เป็นได้ถาวรและเต็มอยากจริง ๆ การที่รู้สึกว่าเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาได้อยู่บ้าง แต่ไม่เต็มสมบูรณ์จริง ๆ เช่นนี้กลับเป็นการย้ำความหมายมัน และตะเกียกตะกายเสริมความรู้สึกว่าตัวตนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นไปอีก เมื่อยึดมั่นในตัวตนด้วยอุปาทาน ก็ไม่รู้จักรที่จะจัดการสิ่งต่าง ๆ ตามเหตุตามปัจจัยที่จะให้มันเป็นไปอย่างนั้น ๆ กลับหลงมองความสัมพันธ์ผิด ยกเอาตัวตนขึ้นยึดไว้ในฐานะเจ้าของที่จะบังคับควบคุมสิ่งเหล่านั้นตามความปรารถนา เมื่อไม่ทำตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นไปตามความปรารถนา ตัวตนก็ถูกบีบคั้นด้วยความพร่องเลื่อมค้อยและความสูญสลาย ความยึดมั่นในตัวตนนี้นับว่าเป็นข้อสำคัญ เป็นพื้นฐานของความยึดมั่นข้ออื่น ๆ ทั้งหมด

ความหมายง่าย ๆ แง่หนึ่งสำหรับแสดงความสัมพันธ์ภายในวงจรปฏิจลสมุปบาทช่วงนี้ เช่น เมื่อประสบสิ่งใดได้รับเวทนาอันอร่อย ก็เกิดตัณหาชอบใจอยากได้สิ่งนั้น แล้วเกิดกามุปาทาน ยึดติดในสิ่งที่อยากได้นั้น ว่าจะต้องเอาต้องเสพต้องครอบครองสิ่งนั้นให้ได้ เกิดทิฏฐุปาทาน ยึดถือมั่นว่า ต้องอย่างนี้จึงจะดี ได้อย่างนี้จึงจะเป็นสุข ต้องได้เสพเสวยครอบครองสิ่งนี้หรือประเภทนี้ ชีวิตจึงจะมีความหมาย หลักการหรือคำสอนอะไร ๆ จะต้องส่งเสริมการแสวงหาและได้มาซึ่งสิ่งเหล่านี้จึงจะถูกต้อง เกิดศีลพัทูปาทานว่า เมื่อจะประพฤติปฏิบัติศีล พรต ขนบธรรมเนียม ระเบียบ แบบแผนอย่างใด ๆ ก็มองในแง่เป็นวิธีการที่จะให้ได้มาซึ่งสิ่งที่อยากได้นั้น หรือจะต้องเป็นเครื่องมือให้ได้มาซึ่งสิ่งที่อยากได้นั้น จึงจะยอมประพฤติปฏิบัติ และเกิดอัตตวาทุปาทานยึดติดถือมั่นในตัวตนที่จะได้จะเสพจะครอบครองสิ่งที่อยากได้นั้น

ว่าโดยสรุป อุปาทานทำให้มนุษย์บุद्धชน มีจิตใจไม่ปลอดโปร่งผ่องใส ความคิดไม่แล่นคล่องไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถแปลความหมาย ตัดสิน และกระทำการต่าง ๆ ไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัยตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ แต่มีความติดข้อง ความเอนเอียง ความคับแคบ ความขัดแย้ง และความรู้สึกถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ความบีบคั้นเกิดขึ้นเพราะความยึดว่าเป็นตัวเรา ของเรา เมื่อเป็นตัวเราของเรา ก็ต้องเป็นอย่างที่เราอยากให้เป็น แต่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามที่เราอยากให้เป็น เมื่อมันไม่อยู่ในบังคับความอยาก กลับเป็นอย่างอื่นไปจากที่อยากให้เป็น ตัวเราก็ถูกขัดแย้งกระทบกระแทกบีบคั้น สิ่งที่ยึดถูกกระทบเมื่อใด ตัวเราก็ถูกกระทบเมื่อนั้น สิ่งที่ยึดไว้มีจำนวนเท่าใด ตัวเราแผ่ไปถึงไหน ยึดไว้ด้วยความแรงเท่าใด ตัวเราก็ถูกกระทบ ขอบเขตที่ถูกกระทบและความแรงของการกระทบ ก็มีมากเท่านั้น และผลที่เกิดขึ้น มิใช่แต่เพียงความทุกข์เท่านั้น แต่หมายถึงชีวิตที่เป็นอยู่และกระทำการต่าง ๆ ตามอำนาจความยึดความอยาก ไม่ใช่เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาตามเหตุปัจจัย¹

¹ อุปาทาน 4 มาใน ที.ปา.11/262/242; อภิ.วิ.35/963/506; ฯลฯ, โดยเฉพาะ อัตตวาทุปาทานนั้น เมื่อวิเคราะห์-

ต่อจากอุปาทาน กระบวนการดำเนินต่อไปถึงขั้น ภพชาติ ชรามรณะ จนเกิดโสกะ ปรีทเว เป็นต้นตามแนวที่อธิบายแล้ว เมื่อเกิดโสกะ ปรีทเว เป็นต้นแล้ว บุคคลย่อมหาทางออกด้วยการคิด ตัดสินใจ และกระทำการต่าง ๆ ตามความเคยชิน ความโน้มเอียง ความเข้าใจ และความคิดเห็นที่ยึดมั่นสะสมไว้อีก โดยไม่มองเห็นภาวะที่ประสบในขณะนั้น ๆ ตามที่มันเป็นของมันจริง ๆ วงจรจึงเริ่มขึ้นที่อวิชชา แล้วหมุนต่อไปอย่างเดิม

เมื่ออวิชชาจะเป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นที่ก่อตัวของกิเลสอื่น ๆ แต่ในขั้นแสดงออกเป็นพฤติกรรมต่าง ๆ ตัณหาย่อมเป็นตัวชักจูง เป็นตัวบงการและแสดงบทบาทที่ใกล้ชิดเห็นได้ชัดเจนกว่า ดังนั้น ในทางปฏิบัติ เช่นในอริยสัจ 4 จึงกำหนดว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

เมื่ออวิชชา เป็นไปอย่างมืดบอดเลื่อนลอย ตัณหาไม่มีหลัก ไม่ถูกควบคุม เป็นไปสุดแต่จะให้สนองความต้องการได้สำเร็จ ย่อมมีทางให้เกิดกรรมฝ่ายชั่วมากกว่าฝ่ายดี แต่เมื่ออวิชชาถูกปรุงดัดแปลงด้วยความเชื่อถือในทางที่ดีงาม ความคิดที่ถูกต้อง ความเชื่อความเข้าใจที่มีเหตุผล ตัณหาถูกชักจูงให้เบนไปสู่เป้าหมายที่ดีงาม ถูกควบคุมขัดเกลา และขับให้พุ่งไปอย่างมีจุดหมาย ก็ย่อมให้เกิดกรรมฝ่ายดี และเป็นประโยชน์ได้อย่างมาก และถ้าได้รับการชักนำอย่างถูกต้องก็จะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ สำหรับกำจัดอวิชชาและตัณหาได้ต่อไปด้วย วิธีอย่างแรกเป็นวิธีแห่งความชั่ว แห่งบาปอกุศล อย่างหลังเป็นวิธีแห่งความดี แห่งบุญกุศล คนดีและคนชั่วต่างก็ยังมีทุกข์อยู่ตามแบบของตน ๆ แต่วิถีฝ่ายดีเท่านั้นที่สามารถนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ ความหลุดพ้น และความเป็นอิสระได้

ตัณหาที่ถูกใช้ในทางที่เป็นประโยชน์นั้น มีตัวอย่างถึงขั้นสูงสุด เช่น :-

“คุณน้องหญิง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไคยีนว่า ภิกษุชื่อนี้ กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ ฯลฯ เธอจึงมีความคาริว่า เมื่อไรหนอ เราจักกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ฯลฯ บ้าง สมัยต่อมา เธออาศัยคณหาแล้วละคณหาเสียได้ ข้อที่เรากล่าวว่า ภายนี้เกิดจากคณหา พึงอาศัยคณหาละคณหานี้เสีย เราอาศัยความข้อนีเเองกล่าว”¹

ถ้าไม่สามารถทำอย่างอื่น นอกจากเลือกเอาในระหว่างตัณหาด้วยกัน พึงเลือกเอาตัณหาในทางที่ดีเป็นแรงชักจูงในการกระทำ แต่ถ้าทำได้ พึงเว้นตัณหาทั้งฝ่ายชั่วฝ่ายดี เลือกเอาวิถีแห่งปัญญา อันเป็นวิธีที่บริสุทธิ์ อิสระ และไร้ทุกข์

ปฏิจจนุปบาทในฐานะมัชฌิมนธรรมเทศนา

ความเข้าใจในปฏิจจนุปบาท เรียกว่าเป็นสัมมาทิฐิ หรือเห็นถูกต้อง และความเห็นที่ถูกต้องนี้

-ออกไปจะเห็นว่า เป็นการยึดมั่นในเรื่องขั้น 5 อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามบาลีว่า “บุพฺพชน...ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตามีรูป หรือเข้าใจว่ารูปอยู่ในอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตาทายอยู่ในรูป เข้าใจว่าเวทนา...สัณฺญา...สังขาร (ท่านองเดียวกัน) เข้าใจว่าวิญญานเป็นอัตตา หรืออัตตามีวิญญาน หรือว่าวิญญานอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาทายอยู่ในวิญญาน”

¹ อ. จ. จตุกก. 21/159/195

เป็นความเห็นชนิดที่เรียกว่าเป็นกลาง ๆ ไม่เอียงสุดไปทางใดทางหนึ่ง ปฏิจัสมุปบาทจึงเป็นหลักหรือกฎ ที่แสดงความจริงเป็นกลาง ๆ ไม่เอียงสุด อย่างที่เรียกว่า “มัชฌิมนิคาเยกตม”¹ ความเป็นกลางของหลัก ความจริงนี้ มีโดยการเทียบกับลัทธิหรือทฤษฎีเอียงสุดต่าง ๆ และความเข้าใจปฏิจัสมุปบาทโดยถูกต้อง จะต้องแยกออกจากทฤษฎีเอียงสุดเหล่านี้ด้วย ดังนั้น ในที่นี้จึงควรนำทฤษฎีเหล่านี้มาแสดงไว้เปรียบเทียบ เป็นคู่ ๆ โดยการใช้วิธีอ้างพุทธพจน์เป็นหลัก และอธิบายให้น้อยที่สุด:-

คู่ที่ 1: 1. **อติคติภาวะ**² ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง (Extreme realism)

2. **นัตติคติภาวะ** ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง (Nihilism)

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า “สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ” ดังนี้ แດไหน จึงจะชื่อว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ ?”

“ณะ ท่านกัจจานะ โลกนี้โดยมากอิง (ทฤษฎีของคน) ไว้กับภาวะ 2 อย่างคือ อติคติ (ความมี) และนัตติคติ (ความไม่มี) เมื่อเห็นโลกสมุทัยคามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา นัตติคติในโลกก็ไม่มี เมื่อเห็นโลกนิโรธคามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา อติคติในโลกนี้ก็ไม่มี โลกนี้โดยมากยึดมั่นถือมั่นในอุบาย (systems) และถูกคล้องขังไว้ด้วยอภินิเวศ (dogmas) สวณอริยสาวก ย่อมไม่เข้าหา ไม่ยึด ไม่ติดอยู่กับความยึดมั่นถือมั่นในอุบาย ความปักใจ อภินิเวศ และอนุสัยว่า “อติคติของเรา” ย่อมไม่เกลือบแคลงสงสัยว่า “ทุกข์นั้นแหละ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกข์ เมื่อดับ ก็ย่อมดับ อริยสาวกย่อมมีญาณในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องอาศัยผู้อื่นเลย เพียงเท่านั้นแล ชื่อว่ามีสัมมาทิฏฐิ”

“ลูกอนกัจจานะ ชื่อว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” นี้เป็นที่สุกขังหนึ่ง ชื่อว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มี” นี้เป็นที่สุกขังหนึ่ง ทถาคคยอมแสดงธรรมเป็นกลาง ๆ ไม่เข้าไปตกที่สุกขังทั้งสองนั้นว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชานั้นแหละสารอกกับไปไม่เหลือ สังขารจึงกับ เพราะสังขารกับไป วิญญาณ จึงกับ ฯลฯ”³

พราหมณ์นักโลกยัตคนหนึ่งมาเฝ้าทูลถามปัญหาว่า “ท่านพระโคตมะผู้เจริญ สิ่งทั้งปวงมีอยู่หรือ ?”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ชื่อว่า ‘สิ่งทั้งปวงมี’ เป็นโลกายัตหลักใหญ่ที่สุด”

ถาม : “สิ่งทั้งปวงไม่มีหรือ ?”

ตอบ : “ชื่อว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่มี’ เป็นโลกายัตที่สอง”

ถาม : “สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว (เอกัตตะ—unity) หรือ ?”

¹ นี้เรียกตามพุทธพจน์ว่า “มัชฌิมนิคาเยกตม” แต่ ส.อ.2/46 อธิบายว่า ทรงดำรงในมัชฌิมาปฏิปทาแล้วแสดง (อย่างนี้); วิสุทธิ.3/113 เรียกเป็น มัชฌิมาปฏิปทา; เห็นว่าเรียกตามบาลีเดิมอย่างข้างบน เป็นดีที่สุด

² ในกรณีของลัทธิหรือทฤษฎีต่าง ๆ คำว่า “วาทะ” เปลี่ยนเรียกว่า “ทฤษฎี” ได้ทุกแห่ง ดังนั้น วาทะทั้งสองนี้ และต่อจากนี้ไป จึงเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า อติคติทฤษฎี นัตติคติทฤษฎี สัสสคติทฤษฎี อุจเฉททฤษฎี ฯลฯ เฉพาะอติคติภาวะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัพพัตติคติภาวะ

³ ส.นิ.16/42-44/20-21; 173/91; ส.ข.17/234/165

ตอบ: “ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว’ เป็นโลกายัตที่สาม”

ถาม : “สิ่งทั้งปวง เป็นภาวะหลากหลาย (ปฤตตะ- plurality) หรือ?”

ตอบ: “ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหลากหลาย’ เป็นโลกายัตถ์ที่สี่”

“คู่ก่อนพราหมณ์ คตกคไม่เข้าไปคิดที่สุดทั้งสองข้างเหล่านี้ ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า เพราะ
อริยชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริยชาสารอกคณไปไม่
เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ”¹

คู่ที่ 2: 1. สัสตวาทะ ลัทธิถือว่าเที่ยง (Eternalism)

2. อูงเฉทวาทะ ลัทธิที่ว่าขาดสูญญ (Annihilationism)

กลุ่มที่ ๑: ๑. อัตตการวาทะ หรือ สยงการวาทะ ลัทธิถือว่าสุขทุกข์ เป็นต้น ตนทำเอง (self-generationism หรือ Karmic autogenesisism)

2. **ปรกการวาทะ** ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้น เกิดจากตัวการภายนอก (other - generationism หรือ Karmic heterogenesisism)

คู่มือ 3 และ 4 นี้ มีความสำคัญมากในแง่ของหลักสูตร เมื่อศึกษาเข้าใจดีแล้ว จะช่วยป้องกันความเข้าใจผิดในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างมาก จึงควรสังเกตตามแนวพุทธพจน์ดังนี้ :-

ถาม: “ทุกข์ ตนทำเองหรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “ทุกข์ ตัวการอื่นทำให้หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “ทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “ทุกข์ มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอย ๆ (เป็นอริยสัจสมปบัน) หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม : “ถ้าอย่างนั้น ทุกข์ไม่มีหรือ ?”

ตอบ: “ทุกสิ่งมิใช่ไม่มี ทุกสิ่งมีอยู่”

niu : “ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ ไม่เห็นทุกข์หรือ?”

ตอบ: “เรามีใจไม่รู้” ไม่เห็นทุกข์ เรารู้ เราเห็นทุกข์แต่ที่เดียว”

niu : “.....ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้โปรดบอก โปรดแสดงทุกข์แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด”

ตอบ: “เมื่อว่า “ทุกข์คนทำเอง” อย่างที่ว่าครั้งแรก ก็เท่ากับบอกว่า “ผู้นั้นทำ ผู้นั้นเสีย(ทุกข์)” กลายเป็นสัสตคทิกิริยาไป เมื่อว่า “ทุกข์ด้วยการอื่นทำให้” อย่างที่ผู้ถูกเวทนาภิรมแห่งรู้สึก ก็เท่ากับบอกว่า “คนหนึ่งทำ คนหนึ่งเสีย (ทุกข์)” กลายเป็นอุจเจทคทิกิริยาไป ทดกคตไม่เข้าไปคิดทั้งสองข้าง

¹ **સં.પ્ર. 16/176/92**

นั่น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสารอกคัปไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ ญาณจึงดับ ฯลฯ”¹

ถาม: “สุขทุกข์ ตนทำเอง หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “สุขทุกข์ ตัวการอื่นทำให้หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “สุขทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “สุขทุกข์ มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอธิจจสมุปัน) หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “(ถ้าอย่างนั้น) สุขทุกข์ ไม่มีหรือ?”

ตอบ: “สุขทุกข์มิใช่ไม่มี สุขทุกข์มีอยู่”

ถาม: “ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ ไม่เห็น สุขทุกข์หรือ?”

ตอบ: “เรามีไข่มิรู้ ไม่เห็นสุขทุกข์ เรารู้ เราเห็นสุขทุกข์แท้ที่เดียว”

ถาม: “...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดบอก โปรดแสดงสุขทุกข์แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด”

ตอบ: “เพราะเข้าใจเอาแต่แรกว่า เวทนาก็นั้น ผู้สวดยเวทนาก็นั้น จึงเกิดยึดถือขึ้นว่า สุขทุกข์ตนทำเอง เราหากกล่าว (ว่าเป็น) อย่างนั้นไม่ เพราะเข้าใจว่า เวทนาก็ออย่าง ผู้สวดยเวทนาก็ออย่าง จึงเกิดความยึดถืออย่างที่ถูกเวทนาก็มองรู้สึกว่า สุขทุกข์ ตัวการอื่นทำให้ เราหากกล่าว (ว่าเป็น) อย่างนั้นไม่ ทถาคคไม่เข้าไปคิดที่สุกทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสารอกคัปไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ ฯลฯ”²

“ดูก่อนอานนท์ เรากล่าวว่าสุขทุกข์เป็นปฏิจจสมุปันธรรม (สิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น) อาศัยอะไร? อาศัยผัสสะ”

“เมื่อกายมีอยู่ อาศัยความจงใจทางกายเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อวาจามีอยู่ อาศัยความจงใจทางวาจามีเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อมนมมีอยู่ อาศัยมนมสัญญาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้”

“เพราะอวิชชานั้นแหละเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขารขึ้นเอง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง เนื่องจากผู้อื่น (ถูกคนอื่นหรือตัวการอื่น ๆ กระตุ้นหรือชักจูง) จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิด

¹ ส.น. 16/49-50/23-25

² ส.น. 16/54-55/26-28

สุขทุกข์ภายในบ้าง รู้ตัวอยู่ จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง ไม่รู้ตัวอยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง จึงปรุงแต่งวจีสังขาร...มโนสังขารขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากผู้อื่นบ้าง....โดยรู้ตัวบ้าง....โดยไม่รู้ตัวบ้าง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายใน ในกรณีเหล่านี้ อริชชาเข้าแทรกอยู่แล้ว (ทั้งนั้น)”¹

คู่ที่ 4 : 1. การกเวทกาทีเอกัตตวาท² การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นตัวการเดียวกัน (The extremist view of a self-identical soul หรือ The monistic view of subject-object unity)

2. การกเวทกาทีนัตตวาท² การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นคนละอย่างขาดจากกัน (The extremist view of individual discontinuity หรือ The dualistic view of subject-object distinction)

ถาม : “ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย (ผล) ก็อันนั้นหรือ ?”

ตอบ : “ข้อว่า ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย (ผล) ก็อันนั้น เป็นที่สุกข้างหนึ่ง”

ถาม : “ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย (ผล) ก็อย่างหรือ ?”

ตอบ : “ข้อว่า ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย (ผล) ก็อย่าง เป็นที่สุกข้างที่สอง ทถาคคไม่เข้าไปติดที่สุกทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอริชชาสารถอกกับไปไม่เหลือ สังขารจึงกับ ฯลฯ”³

ถาม : “พระองค์ผู้เจริญ ขรามรณะ คืออะไร ? ขรามรณะนี้ของใคร ?”

ตอบ : “ทั้งปัญหายังไม่ถูก ผู้ใดกล่าวหาว่า “ขรามรณะคืออะไร ? ขรามรณะนี้ของใคร ?” หรือผู้ใดกล่าวหาว่า “ขรามรณะก็อย่าง เจ้าของขรามรณะก็อย่าง” คำพูดทั้งสองแบบนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เมื่อมีความเห็นว่า “ชีวะก็อันนั้น สรรีวะก็อันนั้น” การครองชีวิตอันประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มีไม่ได้ เมื่อมีความเห็นว่า “ชีวะก็อย่าง สรรีวะก็อย่าง” การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มีไม่ได้ ทถาคคไม่เข้าไปติดที่สุกทั้งสองนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ขรามรณะจึงมี”

ถาม : “พระองค์ผู้เจริญ ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...ผัสสะ...สพพยตนะ...นามรูป...วิญญาน...สังขาร คืออะไร ? ของใคร ?”

ตอบ : “ทั้งปัญหายังไม่ถูก (เนื้อความต่อไปแนวเดียวกับข้อขรามรณะ) เพราะอริชชาสารถอกกับไปไม่เหลือ ความเห็นที่ปักเบือน สายพรวา ชักกัน อย่างใด ๆ ก็ถามว่า “ขรามรณะคืออะไร ? ขรามรณะนี้ของใคร ?”

¹ ส.น.16/82-83/46-48, ฯลฯ, ผู้ต้องการความกระจำนงนอกจากนี้พึงดู ที.สี.9/95/69; ส.ส.15/551/197; ที.ปา. 11/123/151; พ.อุ.25/139/186; อง.อุ.ก. 22/309/376; 366/489; อภิ.วิ. 35/975/509

² ศัพท์ทั้งสองถูกใช้ในใหม่ ทั้งสองอย่างเป็นรูปหนึ่ง ๆ ของสัสตคิฏฐิและอุจเจทคิฏฐิตามลำดับ

³ ส.น. 16/170/90

ก็คือ “ขรามรณะก็อย่าง เจ้าของขรามรณะก็อย่าง” ก็คือ “ชีวะอันนั้น สรรีระก็อันนั้น” ก็คือ “ชีวะก็อย่าง สรรีระก็อย่าง” ก็คือ ความเห็นเหล่านั้นทั้งหมด เป็นอันถูกกำจัด ถอนรากทิ้ง ทำให้สิ้นซาก ถึงความไม่มี หมกทางเกิดขึ้นได้ต่อไป”¹

ถาม: “ใครหนอย่อมผัสสะ (ใครเป็นผู้รับผัสสะ)?”

ตอบ: “ทั้งปัญหายังไม่ถูก เรามีไฉ่กล่าวว่า ‘ย่อมผัสสะ’ ถ้าเรากล่าวว่า ‘ย่อมผัสสะ’ ในกรณีนั้นจึงควรตั้งปัญหาได้ถูกต้องว่า ‘ใครหนอย่อมผัสสะ?’ แต่เรามีไฉ่กล่าวอย่างนั้น เมื่อเราไม่กล่าวอย่างนั้น ผู้ใดถามอย่างนี้ว่า ‘เพราะอะไรเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี?’ นี่ชื่อว่าทั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้น ก็มีคำตอบที่ถูกต้องว่า ‘เพราะสฬายทนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี’”

ถาม: “ใครหนอเสวยเวทนา? ใครหนอทะยานอยาก (มีตัณหา)? ใครหนอย่อมยึดมั่น (มีอุปาทาน)?”

ตอบ: “ทั้งปัญหายังไม่ถูก...ผู้ใดถามว่า ‘เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ เวทนาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ ตัณหาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ อุปาทานจึงมี? นี่ชื่อว่าทั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้น ๆ ก็มีคำตอบที่ถูกต้องว่า ‘เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ฯลฯ’”²

“ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ มิใช่ของพวกเธอ แล้วก็มิใช่ของใครอื่น พึงเห็นว่า กรรมเก่านั้นเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ถูกจงใจงานขึ้น (เกิดจากเจตนาหรือมีเจตนาเป็นมูล) เป็นที่ทั้งของเวทนา”

“ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนั้น อริยสาวกผู้ใดเรียนรู้แล้ว ย่อมพิจารณาสืบสาว (โยนิโสมนสิการ) เป็นอย่างคี่ ถึงการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปบาท) ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้กับสิ่งนี้ย่อมกับ กล่าวคือ เพราะอริยชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริยชาสารอกกัปปิโกไม่เหลือ สังขารจึงกับ เพราะสังขารกับ วิญญาณจึงกับ ฯลฯ”³

หลักปฏิจจสมุปบาท แสดงความจริงของธรรมชาติให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่า สิ่งทั้งหลายมีหรือไม่มีจริง ยั่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น แต่ผู้ไม่รู้ความหมายของหลักปฏิจจสมุปบาท มักเข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้น มักได้ยินได้ฟังกันอย่างผิวเผิน แล้วตีความเอาว่า อนัตตา หมายถึงไม่มีอะไร กลายเป็นนัตติกวาท อันเป็นมิจฉาทิฐิอย่างร้ายแรงไปเสีย

ผู้เข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทดีแล้ว ย่อมพ้นจากความเข้าใจผิดแบบต่าง ๆ ที่แตกแขนงออกมาจากทฤษฎีทั้งหลายข้างต้นนั้น เช่น ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเดิมสุด (First Cause) และความเข้าใจว่ามีสิ่งวิเศษนอกเหนือธรรมชาติ (the Supernatural) เป็นต้น ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ตัวอย่างพุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องนี้เช่น :-

¹ ส.น. 16/129-133/72-74

² ส.น. 16/33-36/16-17

³ ส.น. 16/143/77-78

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อโคธริยสาวกเห็นปฏิจสุมุปาบทนี้ และปฏิจสุมุบันธรรม (สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นตามหลักปฏิจสุมุปาบท) เหล่านี้ ชักเจนตามที่มีนเป็น ก้วยสัมมาปัญญาแล้ว เมื่อนั้น การที่อริยสาวกนั้นจะแส้นเข้าหาที่สุกขังกันว่า “ในอดีต เราได้เคยมีหรือไม่หนอ? ในอดีต เราได้เป็นอะไรหนอ? ในอดีต เราได้เป็นอย่างไรหนอ? ในอดีต เราเป็นอะไรแล้วจึงได้มาเป็นอะไรหนอ?” หรือจะแส้นเข้าหาที่สุกขังปลายว่า “ในอนาคต เราจักมีหรือไม่หนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอะไรหนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอย่างไรหนอ? ในอนาคต เราเป็นอะไรแล้วจักได้เป็นอะไรหนอ?” หรือแม้แต่จะเป็นผู้มีความสงสัย กาลปัจจุบันเป็นภายใน ณ บัดนี้ว่า “เรามีอยู่หรือไม่หนอ? เราคืออะไรหนอ? เราเป็นอย่างไรหนอ? สัตว์นี้มาจากที่ไหน แล้วจักไป ณ ที่ไหนอีก?” ดังนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เพราะอะไร ก็เพราะว่า อริยสาวกได้เห็นปฏิจสุมุปาบทนี้และปฏิจสุมุบันธรรมเหล่านี้ ชักเจนแล้วตามที่มีนเป็น ก้วยสัมมาปัญญา”¹

โดยนัยนี้ ผู้เห็นปฏิจสุมุปาบท จึงไม่สงสัยในปัญหาอภิปรายต่าง ๆ ที่เรียกว่า อันตคาหิกทิกฐิติ และจึงเป็นเหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเสีย ไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ ในเมื่อใครก็ตามมาทูลถาม โดยตรัสว่า เป็นอภัยกตปัญหา หรือปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ เพราะเมื่อเห็นปฏิจสุมุปาบท เข้าใจการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยแล้ว ปัญหาเหล่านี้ย่อมกลายเป็นเรื่องเหลวไหลไป ขอยกตัวอย่างพุทธพจน์ที่แสดงเหตุผลในการไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ เช่น :-

ถาม : “ท่านพระโคตมะผู้เจริญ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่นทั้งหลาย เมื่อถูกถามอย่างนี้ว่า

1. โลกเที่ยง (ยังยืนนิรันดร) หรือ ?
2. โลกไม่เที่ยงหรือ ?
3. โลกมีที่สุดหรือ ?
4. โลกไม่มีที่สุดหรือ ?
5. ชีวะอันนั้น สรรีระก็อันนั้นหรือ ?
6. ชีวะก็อย่าง สรรีระก็อย่างหรือ ?
7. สัตว์² หลังจากตายแล้ว มีอยู่หรือ ?
8. สัตว์หลังจากตายแล้ว ไม่มีหรือ ?
9. สัตว์หลังจากตายแล้ว ทั้งมี ทั้งไม่มีหรือ ?
10. สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่หรือ ?

จึงพยากรณ์ (ตอบ) ว่า “โลกเที่ยง” บ้าง “โลกไม่เที่ยง” บ้าง ฯลฯ “สัตว์หลังจากตายแล้วจะมีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่” บ้าง? (แต่) อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ท่านพระโคตมะผู้เจริญ เมื่อ

¹ ส.น. 16/63/31

² คำว่า สัตว์ ในที่นี้ บาลีเป็นตถาคโค แปลตามข้อความของอรรถกถา (ม.อ. 3/135); แต่ตามคำอธิบายใน ส.อ.3/192 บ่งความว่าหมายถึงพระพุทธเจ้า, ใน อ.อ.430 ว่าหมายถึง อตฺตา หรือ อาตมัน.

ถูกทูลถามอย่างนั้น จึงไม่พยากรณ์ (ตอบ) ไปว่า “โลกเที่ยง” หรือ “โลกไม่เที่ยง ฯลฯ?”

ตอบ: “แน่ท่านว่าจะ เหล่าปรีชาชนผู้ถือลัทธิอื่น ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอักษาบ้าง ว่าอักษามีรูปบ้าง ว่ารูปอยู่ในอักษาบ้าง ว่าอักษาอยู่ในรูปบ้าง เข้าใจว่า เวทนา...สัญญา...สังขาร...เป็นอักษาบ้าง ฯลฯ เข้าใจว่า วิญญาณเป็นอักษาบ้าง ว่าอักษามีวิญญาณบ้าง ว่าวิญญาณอยู่ในอักษาบ้าง ว่าอักษาอยู่ในวิญญาณบ้าง เพราะฉะนั้น เหล่าปรีชาชนผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้น เมื่อถูกถามอย่างนั้น จึงพยากรณ์ไปว่า “โลกเที่ยง” บ้าง ฯลฯ

“ส่วนพระคฤกคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมไม่เข้าใจเอารูปเป็นอักษา หรือว่าอักษามีรูป หรือว่ารูปอยู่ในอักษา หรือว่าอักษาอยู่ในรูป ฯลฯ ว่าวิญญาณเป็นอักษา หรือว่าอักษามีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในอักษา หรือว่าอักษาอยู่ในวิญญาณ เพราะฉะนั้น พระคฤกคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อถูกทูลถามอย่างนี้ จึงไม่พยากรณ์ว่า “โลกเที่ยง” หรือว่า “โลกไม่เที่ยง ฯลฯ”¹

ทฤษฎีหรือลัทธิที่ผิด ซึ่งขัดแย้งต่อหลักปฏิจจนุสสุมปาทนี้ ยังมีอีกบางข้อที่เกี่ยวข้องเป็นพิเศษ ในแง่ของกรรม แต่จะจดไว้ไม่พุดถึง ณ ที่นี้ก่อน เพราะได้ยกเรื่องกรรมไปอธิบายต่างหากอีกส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะได้นำไปรวมแสดงไว้ ณ ที่นั้น

¹ ส.สพ 18/794/480; ฯลฯ การที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบปัญหาที่เรียกว่าอภิปราย (สมัยก่อนเรียก อธิษฐานมวทยา) เหล่านี้ มีเหตุผลหลายประการ ที่สำคัญก็คือ ปัญหาเหล่านี้ตั้งขึ้นโดยเอาความเข้าใจผิดเป็นมูลฐาน ผู้ตั้งปัญหา คิดปัญหาขึ้นจากความเห็นผิดของตนเอง เช่นเข้าใจว่ามีอักษา เป็นต้น ปัญหาที่ถามจึงไม่มีภาวะที่ตรงกับความจริง เป็นอย่างที่ว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ตั้งปัญหาไม่ถูก อย่างพุทธพจน์ข้างต้นนี้ ประการหนึ่ง ความจริงที่ปัญหานี้เล็งไปถึงมิใช่สิ่งที่จะเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การอธิบายด้วยเหตุผลย่อมไม่มีทางให้ผู้ฟังมองเห็นความจริงได้ เป็นอย่างที่เราเรียกว่า สิ่งที่ต้องดูด้วยตา จะเอามามองให้เห็นด้วยหู ย่อมเป็นการสิ้นเปลืองเวลาเปล่า น้อย่างหนึ่ง และที่สืบเนื่องจากเหตุผลข้อที่กล่าวมา ก็คือ ในเมื่อไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การยังมามัวดีวาทะแสดงเหตุผลกันอยู่ ย่อมไม่ช่วยให้เกิดผลทางปฏิบัติในชีวิตจริง พระพุทธเจ้าทรงสอนพระทัยสิ่งที่ปัญหาเกี่ยวข้องกับชีวิตจริงในทางปฏิบัติ นำมาใช้เป็นประโยชน์ได้ จึงทรงปัดปัญหาเหล่านี้เสียทีเดียว ทรงชักผู้ถามกลับมามาหาปัญหาที่เกี่ยวกับชีวิตจริงในทันที เพื่อไม่ให้เสียเวลาใด ๆ และถ้าหากความจริงเหล่านี้ บุคคลสามารถเข้าถึงได้จริง พระองค์ทรงบอกให้ผู้ถามลงมือทำหรือปฏิบัติตามวิธีการที่จะให้เข้าถึงความจริงนั้นเสียทีเดียว ไม่ให้มัวมาถกเถียงเป็นตาบอดคลำช้างอยู่ ประการสุดท้าย พระพุทธเจ้าทรงอุบติในสมัยที่คนกำลังสนใจกันนักหนาในปัญหาเหล่านี้ เจ้าลัทธิที่สนใจคิดถกเถียงตอบปัญหาเหล่านี้กันก็มีทั่วไป คนถามก็นิยมถามปัญหาเหล่านี้จนกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะความคิดของคนยุคนั้น ซึ่งหลงวุ่นวายในเรื่องนี้กันจนเห็นห่างจากความจริงของชีวิต การที่จะไปวุ่นวองตอบกับเขาอีก ก็ไม่ทำให้เกิดอะไรดีขึ้น พระพุทธเจ้าจึงทรงนิ่งไม่ตอบเสียเลย ซึ่งนอกจากเป็นการไม่ส่งเสริมการถกเถียงในเรื่องนี้แล้ว ยังเป็นการกระตุกอย่างแรง ให้หันมาหาสิ่งที่พระองค์ทรงมุ่งสั่งสอน คือความจริงเกี่ยวกับชีวิตจริง อันเป็นวิธีการที่ได้ผลทางจิตวิทยาอย่างหนึ่ง สำหรับเหตุผลในทางปฏิบัติสำหรับการไม่ตอบปัญหาเหล่านี้ พึงดูในตอนว่าด้วยอริยสัจ ส่วนในด้านคัมภีร์ พึงดูประกอบใน ม.ม. 13/147-152/143-153; 245-247/240-244; ส.นิ. 16/529/262; ส.สพ.18/752-803/455-489; อ.ส.ตต. 23/51/69; อ.ทส. 24/95-96/206-212; ฯลฯ

ปฏิจจสมุปบาทในฐานะปัจจัยการทางสังคม

ในมหานิทานสูตร¹ ซึ่งเป็นพระสูตรที่สำคัญมากสูตรหนึ่ง และเป็นสูตรใหญ่ที่สุดที่แสดง ปฏิจจสมุปบาท พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักปัจจัยการ ทั้งที่เป็นไปภายในจิตใจของบุคคล และที่เป็น ไปในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ หรือในทางสังคม แต่เท่าที่กล่าวมาแล้วในหนังสือนี้ ได้อธิบายเฉพาะ ปัจจัยการภายในจิตใจของบุคคล หรือปัจจัยการแห่งชีวิตอย่างเดียว ก่อนจะผ่านเรื่องนี้ไป เห็นควร กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทในฐานะปัจจัยการทางสังคมไว้สักเล็กน้อยพอเป็นเค้าเป็นแนว แม้ว่าในที่นี้จะยัง ไม่มีโอกาสบรรยายเรื่องนี้โดยพิสดาร

ปฏิจจสมุปบาทแห่งทุกข์หรือความชั่วร้ายทางสังคม ก็ดำเนินมาตามวิธีเดียวกันกับปฏิจจสมุปบาท แห่งทุกข์ของชีวิตนั่นเอง แต่เริ่มแยกออกแสดงอาการที่เป็นไปภายนอกต่อแต่ต้นหาเป็นต้นไป แสดง พุทธพจน์ เฉพาะช่วงตอนนี้ดังนี้

“อานนท์! กว้ยประการดังนี้แล อาศัยเวทนาจึงมีตัณหา อาศัยตัณหาจึงมีปริยเสนา(การแสวงหา) อาศัยปริยเสนาจึงมีลาภะ(การไถ้) อาศัยลาภะจึงมีวินิจฉัย(การกะกำหนด) อาศัยวินิจฉัยจึงมีฉันทราคะ(ความ ชอบชกคึกคัก) อาศัยฉันทราคะจึงมีอชฌโสสาน(ความหมกมุ่นฝังใจ) อาศัยอชฌโสสานจึงมีปริคคหะ(การยึดถือ ครอบครอง) อาศัยปริคคหะจึงมีมัจฉริยะ(ความตระหนี่) อาศัยมัจฉริยะจึงมีอารักขะ(ความหวงกั้น) อาศัย อารักขะสืบเนื่องจากอารักขะ จึงมีการถือไม้ Coin การทะเลาะ แก่งแย่ง วิวาท การคำว่า Br! มึง! การส่อเสียด มุสสาวาท บาปอกุศลธรรม(สิ่งชั่วร้าย)ทั้งหลาย เป็นเอนก ย่อมเกิดมีพร้อมด้วยอาการ อย่างนี้.....”²

แสดงกระบวนการที่แยกเป็น 2 สาย ให้อู้อย่างง่าย ๆ ดังนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ →
 เวทนา → ตัณหา $\begin{cases} \text{อุปาทาน} \rightarrow \text{ภพ} \rightarrow \text{ชาติ} \rightarrow \text{ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ วาตะ} = \text{ทุกข์ของชีวิต} \\ \text{ปริยเสนา} \rightarrow \text{ลาภะ} \rightarrow \text{วินิจฉัย} \rightarrow \text{ฉันทราคะ} \rightarrow \text{อชฌโสสาน} \rightarrow \text{ปริคคหะ} \rightarrow \text{มัจฉริยะ} \\ \rightarrow \text{อารักขะ} \rightarrow \text{การทะเลาะ แก่งแย่ง วิวาท ส่อเสียด มุสสาวาท วาตะ} = \text{ทุกข์ของสังคม} \end{cases}$

ในกลุวิวาทสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการคล้ายกับในที่นี้ แต่เป็นคำสนทนาถามตอบ และเป็นความร้อยกรอง จึงมีรายละเอียดแปลกกันไปบ้าง³

¹ที่.ม.10/57-66/65-84 (พึงสังเกตว่า ในสูตรนี้ ตอนแสดงปัจจัยการทางจิตใจ ท่านอธิบายว่า ตัณหาได้แก่ตัณหา 6 คือ ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ส่วนในตอนปัจจัยการทางสังคม ท่านอธิบายตัณหาว่า ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา)

²ที่.ม.10/59/69; ธรรมหมวดนี้ ที่แสดงตั้งแต่ต้นหาเป็นต้นไป มีที่อยู่อีกหลายแห่ง แต่เรียกชื่อว่า ตัณหามูลกรรม (ธรรมมีต้นหาเป็นมูล) 9 เช่น ที่.ป.11/458/330; อ.น.น.ก.23/227/413; อ.ภ.ว.35/1023/527; อนึ่ง ที่ จ.ป.31/285/189 ท่านกล่าวว่า โลกสันนิบาตย่อมก่อกำเนิดด้วยต้นหามูลกรรม 9 เหล่านี้

³จ.ส.25/418/502

ในการศึกษากระบวนการธรรมข้างต้นนั้น อาจนำกระบวนการปลีกย่อยซึ่งตรัสไว้ในที่อื่น ๆ มาพิจารณาประกอบด้วย เพื่อช่วยให้เกิดความแจ่มชัดมากขึ้น เช่น กระบวนการแห่งนาคัต (ความแตกต่างหลากหลาย) ซึ่งเขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

ธาตุนาคัต (ความเป็นต่าง ๆ แห่งธาตุ หรือธาตุต่างชนิด) → ผัสสนานาคัต (ความเป็นต่าง ๆ แห่งผัสสะ) → เวทนานาคัต (ความเป็นต่าง ๆ แห่งเวทนา) → สัญญานานาคัต (ความเป็นต่าง ๆ แห่งสัญญา) → สังกัปปานาคัต (ความเป็นต่าง ๆ แห่งสังกัปป์คือความคำวิริตริก) → ฉันทานาคัต (ความเป็นต่าง ๆ แห่งฉันทะ) → ปริพหานาคัต (ความเป็นต่าง ๆ แห่งความรู้นะ) → ปริยสนานานาคัต (ความเป็นต่าง ๆ แห่งการแสวงหา) → ลาภานาคัต (ความเป็นต่าง ๆ แห่งการได้ผล)¹

ช่วงต้น ตั้งแต่ธาตุถึงสัญญา พูดยรวบทีเดียวก็ได้ว่า เพราะธาตุต่าง ๆ หลากหลายจึงทำให้เกิดสัญญาต่าง ๆ หลากหลายด้วย บาลีอีกแห่งหนึ่งจึงแสดงลำดับกระบวนการธรรมดังนี้

ธาตุนาคัต (ธาตุต่างชนิด) → สัญญานานาคัต (สัญญาต่างชนิด) → สังกัปปานาคัต (สังกัปป์ต่างชนิด) → ผัสสนานาคัต (ผัสสะต่างชนิด) → เวทนานาคัต (เวทนาต่างชนิด) → ฉันทานาคัต (ฉันทะต่างชนิด) → ปริพหานาคัต (ความรู้นะต่างชนิด) → ปริยสนานานาคัต (การแสวงหาต่างชนิด) → ลาภานาคัต (การได้ผลต่างชนิด)²

ปฏิจจนุปบาทแนวนนี้ แสดงกระบวนการที่เชื่อมต่อกันระหว่างความเป็นไปภายในจิตใจของบุคคล กับความเป็นไปภายนอกเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ชี้ให้เห็นที่มาแห่งปัญหา ความทุกข์ หรือความชั่วร้ายต่าง ๆ ในสังคม ที่เกิดจากกิเลสของคน เป็นกระบวนการพื้นฐาน ให้ความเป็นไปอย่างกว้าง ๆ ส่วนคำอธิบายที่เน้นความเป็นไปภายนอกในระดับสังคมเป็นพิเศษหรือโดยเฉพาะจะไปปรากฏในพระสูตรอื่น ๆ เช่น อคคัณณสูตร³ จักกวัตติสูตร⁴ และวาเสฏฐสูตร⁵ เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าพระสูตรเหล่านั้น เป็นตัวอย่างอธิบายกระบวนการปฏิจจนุปบาทช่วงความเป็นไปในระดับสังคม อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ ยังมีได้มุ่งจะขยายความในเรื่องปัจจัยการทางสังคม จึงจะไม่ขยายความในเรื่องนี้ให้พิสดารออกไป แต่ขอกล่าวถึงข้อสังเกตที่ควรกำหนดในการศึกษาเรื่องนี้สัก 2 อย่าง คือ

— ขอบทวนย้ำความหมายของความเป็นปัจจัยการไว้อีก เช่น อาศัยเวทนาจึงมีตัณหา หรือ เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา ข้อความนี้หมายความว่า ตัณหาจะมีต้องอาศัยเวทนา หรือ ต้องมีเวทนาตัณหาจึงจะมีได้ แต่เมื่อมีเวทนาแล้วไม่จำเป็นต้องมีตัณหาเสมอไป การเข้าใจความหมายนี้เป็นสิ่งสำคัญ

¹ที.ปา.11/461/332; พ.ปฏิ.31/184/127; ธาตุในที่นี้หมายถึงสภาวะ 18 อย่างคือ อายตนะภายใน 6 อารมณ์ 6 และวิญญาณ 6.

²ส.นิ.16/348/175; ดูประกอบตลอด 16/333-351/170-178.

³ที.ปา.11/51-72/87-107

⁴ที.ปา.11/33-50/62-86

⁵ม.ม.13/704-8/641-9; พ.สุ.25/381-3/450-8

และจุดนี้เป็นช่วงตอนสำคัญ ที่จะทำลายวงจรแห่งปฏิจสุมุปปาท หรือตัดวัฏฏะให้ขาดตอน ดังจะเห็นได้ในสูตรต่าง ๆ ที่ยกมาอ้างในตอนต้น ๆ ที่กล่าวถึงการเสวยเวทนาโดยไม่ให้เกิดตัณหา ซึ่งอาศัยสติสัมปชัญญะ หรือสติปัญญา คือ เสวยเวทนาโดยมีสติสัมปชัญญะตัดตอนไม่ให้เกิดตัณหา ช่วงเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา นี้ เป็นช่วงสำคัญยิ่งฝ่ายภายใน ในการส่งผลสืบเนื่องออกมาเป็นดาลพพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ ตลอดจนวิวัฒนาการของสังคมทั้งหมด

— พระสูตรต่าง ๆ ที่ได้ยกชื่อมาแล้วนั้น แสดงความเป็นไปต่าง ๆ ในสังคมของมนุษย์ เช่น เรื่องขึ้นวรรณะและความแตกต่างหรือเป็นต่าง ๆ ของมนุษย์ เป็นต้น ว่าเป็นผลแห่งความสัมพันธ์หรือการกระทำต่อกันของมนุษย์ ภายในสภาพแวดล้อมของธรรมชาติที่เกี่ยวข้อง พุทธอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นผลแห่งวิวัฒนาการที่เกิดจากความเป็นปัจจัยอาศัยกันและกันระหว่างมนุษย์(ตั้งแต่องค์ประกอบภายในจิตใจออกมา) สังคม และธรรมชาติแวดล้อมทั้งหมด เช่น เวทนาที่มนุษย์ได้รับ ต้องอาศัยผัสสะ ซึ่งมีองค์ประกอบทางสังคมหรือธรรมชาติแวดล้อมเป็นส่วนร่วมกับองค์ประกอบภายในเช่นสัญญาที่มีอยู่ เมื่อได้เวทนาแล้วเกิดตัณหาขึ้น ก็มีพฤติกรรม อาจจะแสดงออกโดยกระทำต่อมนุษย์อื่นหรือต่อสภาพแวดล้อม ภายในขอบเขตจำกัดของสภาวะทางสังคมและธรรมชาติแวดล้อมนั้น แล้วผลเกิดขึ้น กระทบต่อองค์ประกอบทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง มนุษย์ไม่ใช่ผู้กำหนดสังคมหรือสภาพแวดล้อมฝ่ายเดียว สังคมก็ไม่ใช่ตัวกำหนดมนุษย์ข้างเดียว และธรรมชาติแวดล้อมก็ไม่ใช่ตัวกำหนดมนุษย์หรือสังคมฝ่ายเดียว แต่เป็นกระบวนการแห่งการอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นปัจจัยแก่กัน

ความบางตอนในอัครัญญสูตรที่แสดงแนวความคิดวิวัฒนาการตามหลักปัจจัยการ เช่น

คนเกียจคร้านนำข้าวมาเก็บส่งสมและเกิดความนิยมทำตามกัน → เกิดการปักปันกันเขตแบ่งส่วนข้าว → คนโลภลักส่วนของคนอื่นมาเพิ่มแก่ตน(เกือกหินนาทาน) → เกิดการกำหนดกติกา การกล่าวเท็จ การทำร้ายลงโทษ การต่อสู้ → ผู้มีปัญญาเห็นความจำเป็นต้องมีการปกครอง เกิดการเลือกตั้ง เกิดมีคำว่า กษัตริย์ — มีคนเบียดเบียนความชั่วร้ายในสังคม คิคลอยล้างบาปไปอยู่ป่าบำเพ็ญฌาน บางพวกอยู่ใกล้ชุมชน เล่าเรียนเขียนคำรา เกิดมีคำว่า พราหมณ์ เป็นต้น — คนมีครอบครัวประกอบอาชีพประเภทต่าง ๆ เกิดมีคำว่า แพศย์ — คนนอกจากนี้ ซึ่งประพฤติกเลวไหลเลวร้าย ถูกเรียกว่า ศูทร → คนทั้งสี่พวกนั้นบางส่วนจะเลิกขนบธรรมเนียมของคน สละหย้าเรือนออกบวช เกิดมีสมณะ

จุดหมายของการตรัสพระสูตรนี้ มุ่งให้เห็นว่า การเกิดมีชนชั้นวรรณะต่าง ๆ เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัยโดยกฎธรรมดาแห่งความสัมพันธ์ ไม่ใช่พระผู้เป็นเจ้าสร้างสรรค์กำหนด ทุกคนสามารถประพฤติดีประพฤติชั่วและได้รับผลตามกฎธรรมดาเสมอกัน เมื่อประพฤติธรรมถูกต้องก็ปรินิพพานได้เหมือนกันทั้งหมด

จักรกวัตติสูตรแสดงการเกิดขึ้นแห่งอาชญากรรมและความชั่วร้ายเดือดร้อนต่าง ๆ ในสังคมตามแนวปัจจัยการ ดังนี้

(ผู้ปกครอง) ไม่จกัสนรป็นทรรพ์ไห้แก่เหล่าชนผู้ไร้ทรรพ์ → ความยากจนระบาคทัว → ยทินนาทาน
ระบาคทัว → การใช้อาวุธระบาคทัว → ปาณาติบาต(การฆ่าฟันกันในหมู่มนุษย์)ระบาคทัว → มุสวาท
ระบาค — การส่อเสียด — กาเมสุมิจณาจาร — ผรุสวาทและสัณผัปปลาป — อภิซฆาและพยาบาท —
มิจนาทิจูฐิ — อธรรมรากะ ความละโมภ มิจนาธรรม — ความไม่นับถือพ่อแม่สมณพราหมณ์ และการไม่
เคารพนับถือกันคามฐานะ ระบาคทัว → อายุวรรณะเสื่อม

เรื่องปัจจัยการแห่งทุกข์ของสังคัมนี้ กล่าวไว้เป็นคำพอให้เห็นแนวความคิดของพระพุทธศาสนา
เพียงเท่านี้

หมายเหตุ การตีความเกี่ยวกับปฏิจสุมุปปาท

ได้กล่าวในเชิงอรรถของหน้าที่ 8 แห่งบทว่าด้วยปฏิจสุมุปปาทนี้ว่า คัมภีร์อรรถกถาวิภังค์แห่ง
พระอภิธรรมปิฎก (สัสมโหวิโนทนี) หน้า 260-278 ได้แสดงกระบวนการธรรมปฏิจสุมุปปาทแบบที่เกิด
ครบถ้วนในขณะจิตเดียว ข้อความนี้เห็นว่า ควรยกมากล่าวซ้ำไว้อีก เพราะการเล่าเรียนเรื่องปฏิจสุมุปปาท
ที่สืบ ๆ กันมา ล้วนเป็นการแปลความและอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติทั้งนั้น เมื่อมีผู้ตีความและอธิบาย
ปฏิจสุมุปปาทนั้นแบบกระบวนการในชีวิตประจำวัน ท่านผู้ยึดถือหลักฐานทางคัมภีร์เป็นใหญ่อาจ
เห็นว่า การทำเช่นนั้นเป็นการตีความนอกแบบแผน ขาดหลักฐาน และเกิดความห่วงใย ไม่สบายใจ เพื่อ
ความอุ่นใจและสบายใจร่วมกัน จึงได้ยกหลักฐานมาแสดงให้เห็นว่า การตีความปฏิจสุมุปปาทแบบชีวิต
ประจำวันนั้น มีหลักฐานในคัมภีร์ เป็นแต่มีข้อน่าสังเกตว่า หลักฐานที่มีนั้น อาจเป็นเพียงร่องรอยของ
อดีตที่กำลังเลือนลางหรือลืมนกันไปแล้ว และที่ยังเหลืออยู่ได้ก็เพราะมีแกนคือพระไตรปิฎกยืนยันบังคับอยู่

ที่พูดมานี้ ขอยยาคความว่า คำอธิบายปฏิจสุมุปปาทแบบข้ามภพข้ามชาติที่ยึดถือเป็นหลักกันอยู่
ในวงการศึกษาพุทธศาสนานั้น มาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นนิพนธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์ เมื่อ
พ.ศ.900 เศษ แต่ยังมีคัมภีร์อีกเล่มหนึ่งซึ่งอธิบายปฏิจสุมุปปาทไว้ด้วยเช่นกันคือ คัมภีร์สัสมโหวิโนทนี
ที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น คำอธิบายเรื่องปฏิจสุมุปปาทในสัสมโหวิโนทนีแบ่งเป็น 2 ตอน ตอนแรกอธิบาย
แบบข้ามภพข้ามชาติเหมือนวิสุทธิมรรค แต่ตอนสองอธิบายแบบความเป็นไปในขณะจิตเดียว คัมภีร์
สัสมโหวิโนทนีนี้ ก็เป็นนิพนธ์ของพระพุทธโฆษาจารย์เช่นเดียวกัน และตามตำนานว่าท่านเขียนหลัง
คัมภีร์วิสุทธิมรรคด้วย แปลกกันเพียงว่า วิสุทธิมรรคท่านแต่งเป็นอิสระอย่างเป็นผลงานของท่านเอง
ส่วนสัสมโหวิโนทนีเป็นอรรถกถาอธิบายความในพระอภิธรรมปิฎก และพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวไว้
ในอารัมภกถาด้วยว่า คัมภีร์สัสมโหวิโนทนีนั้น “ข้าพเจ้าสะสางนัยอรรถกถาเก่า ๆ เรียบเรียงขึ้น”¹ แม้
คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ว่า เป็นผลงานอิสระของท่านเอง พอถึงตอนว่าด้วยปฏิจสุมุปปาท ท่านก็เขียนออกตัว
ว่า “การอธิบายความแห่งปฏิจสุมุปปาททำได้ยาก” “วันนี้ใครจะกล่าวพรรณนาปัจจัยการ ทั้งที่ยังหาที่
อาศัยไม่ได้ เหมือนดังก้าวลงสู่สาคยังไม่ได้ที่เหยียบยัน ก็แต่ว่า คำสอนเรื่องปฏิจสุมุปปาทนี้ ประดับ

¹วิภจ.อ.1

ประดาไปด้วยนัยแห่งเทศนาต่าง ๆ อีกทั้งแนวทางของบูรพาจารย์ก็ยังไม่หายไปอยู่ไม่ขาดสาย เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าจะอาศัยหลักสองอย่างนั้น ลงมือพรรณนาความแห่งปฏิจลสมุปบาท”¹ คำอธิบายเรื่องปฏิจลสมุปบาทในวิสุทธิมรรคนี้ เมื่อเทียบกับในสัมโมหวิโนทนี มีตอนเดียว คือ ตอนแรกที่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ไม่มีตอนที่อธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว และตอนที่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ก็แทบไม่แตกต่างกันเลยกับคำอธิบายในสัมโมหวิโนทนี เพียงแต่ขยายความบางส่วนให้พิสดารออกไปกว่ากันบ้าง² เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็อาจมีผู้ตั้งคำถามว่า เหตุใดในวิสุทธิมรรค จึงไม่มีตอนที่อธิบายปฏิจลสมุปบาทแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวเหมือนอย่างในสัมโมหวิโนทนี ที่เป็นเช่นนั้น อาจเป็นได้ว่า แม้แต่ในสมัยของพระพุทโธชาจารย์ การเรียนการสอนเรื่องปฏิจลสมุปบาทในวงการศึกษาพระศาสนามีแต่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติกันทั้งนั้น ในวิสุทธิมรรค ท่านจึงจับเฉพาะแก่นั้น อีกอย่างหนึ่งอาจเป็นได้ว่า ในการอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ท่านอาจรู้สึกสะดวกใจมากกว่า เพราะถึงจะยากอย่างที่ท่านเขียนปรารภไว้ ก็ยังมีแนวของอาจารย์สอนกันสืบ ๆ มาจนถึงเวลานั้น ส่วนการอธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว เป็นเรื่องทั้งยากและการอธิบายในวงการศึกษาที่ขาดตอนไปเสียแล้ว ดังจะเห็นได้ว่า แม้แต่ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีเอง ตอนที่อธิบายแบบขณะจิตเดียว ก็สั้นอย่างยิ่ง อาจเป็นได้ว่า ที่ยังมีอยู่ ก็เพราะมีพระไตรปิฎกยืนยันบังคับอยู่ จำเป็นต้องอธิบาย เมื่อไม่อธิบายมาก ก็อธิบายแต่น้อย และเพราะมีร่องรอยจากอรรถกถาเก่า ๆ เหลืออยู่ จึงว่าไปตามที่พอจะมีหลักฐานเดิมเท่านั้น

ที่นี้ หันมาพูดถึงคำอธิบายในสัมโมหวิโนทนีโดยเฉพาะ สัมโมหวิโนทนีเป็นอรรถกถาอธิบายคัมภีร์วิภังค์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ 2 แห่งพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์วิภังค์ตอนที่อธิบายเรื่องปฏิจลสมุปบาท เรียกว่า ปัจจยาการวิภังค์ แบ่งเป็น 2 ตอน คือ สุตตันตภาษณีย์ (แจ้งความหรือขยายความแบบพระสูตร) และ อภิธรรมภาษณีย์ (แจ้งความหรือขยายความแบบอภิธรรม) คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีซึ่งเป็นอรรถกถา ก็แบ่งอธิบายเป็น 2 ตอนตามนี้ด้วย คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีได้แสดงความแตกต่างแห่งคำอธิบาย 2 ตอนนี้ไว้ว่า

“พระศาสดา ครั้นทรงแสดงปัจจยาการ.....แบบจิตต่าง ๆ ดวงในสุตตันตภาษณีย์แล้ว, เนื่องด้วยปัจจยาการนี้จะมีเฉพาะในจิตต่าง ๆ ดวงอย่างเดียวกันหาไม่ ย่อมมีแม้ในจิตขณะเดียวกันแหละ ฉะนั้นในบัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงปัจจยาการที่เป็นไปในขณะจิตเดียวโดยประการต่าง ๆ แบบอภิธรรมภาษณีย์”³ และว่า “ในสุตตันตภาษณีย์นั้น ทรงจำแนกปัจจยาการเป็นไปในขณะจิตต่าง ๆ กัน, ในอภิธรรมภาษณีย์นี้ ทรงปรารภปัจจยาการเป็นไปในขณะจิตเดียว”⁴ มีตัวอย่างคำอธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวในชีวิตประจำวัน เช่น “เพราะชาติเป็นต้น (ความเกิด แก่ ตาย) เหล่านี้ได้แก่ ความเกิด (แก่ ตาย) ของอรุปธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นจึงมิได้ตรัสว่าภาวะที่พ้นหัก ภาวะที่ผมหงอก ภาวะที่หนังเหี่ยวยุ่น การจุติ กิริยาที่เคลื่อน (จากภพ) ดังนี้”⁵

¹ วิสุทธิ. 3/114, ตรงกับวิภค.อ. 118

² คำอธิบายในวิสุทธิมรรคมี 100 หน้า (3/106-205) ส่วนในสัมโมหวิโนทนีมี 92 หน้า (หน้า 168-260)

³ วิภค.อ.260

⁴ วิภค.อ. 262

⁵ วิภค.อ. 272

มีข้อน่าสังเกตว่า ในคัมภีร์วิภังค์คือ ในพระไตรปิฎก ภาคสุตตันตภาษณีย์ที่ว่าด้วยปัจจัยการในจิตต่าง ๆ ดวง (แบบเน้นการข้ามภพข้ามชาติ) มีเพียง 5 หน้า ภาคอภิธรรมภาษณีย์ที่ว่าด้วยปัจจัยการในจิตดวงเดียวมีถึง 72 หน้า¹ แต่คำอธิบายในสัมโมหวิโนทนีกลับตรงข้าม คือ ตอนอธิบายสุตตันตภาษณีย์ยาวถึง 92 หน้า ส่วนคำอธิบายอภิธรรมภาษณีย์มีเพียง 19 หน้า² การที่คำอธิบายในอภิธรรมภาษณีย์สั้นนัก อาจเป็นเพราะพระอรรถกถาจารย์ คือพระพุทธโฆษาจารย์ไม่มีอะไรจะพูดมากนักเกี่ยวกับเรื่องนั้น หรือเป็นเพราะท่านเห็นว่า ในพระไตรปิฎกแสดงไว้อย่างละเอียดแล้ว ไม่ต้องอธิบายมาก จะอย่างไรก็ตาม เป็นอันให้เห็นว่า ความหมายปฏิจลสมุปบาทแบบชีวิตประจำวัน เป็นของมีมาแต่เดิมตั้งแต่ในพระไตรปิฎก และมีร่องรอยอยู่ในอรรถกถา เป็นแต่ว่าได้ค่อย ๆ เลื่อนลงหรือถูกหลงลืมไปในเวลาต่อ ๆ มา

¹ อภ.วิ.สุตตันตภาษณีย์ 35/255/161-273/185; อภิธรรมภาษณีย์ 35/274/185-430/257

² วิภังค.อ.สุตตันตภาษณีย์ 168-260; อภิธรรมภาษณีย์ 260-278

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 ตัวเรา ของเรา ตัวกู ของกู

ความยึดถือว่าเรา ว่าของเรา หรือที่ปราชญ์บางท่านนิยมใช้ถ้อยคำให้หนักแน่นกินใจว่า ตัวกู ของกู นั้น เป็นความรู้สึกที่ฝังแน่นในจิตของมนุษย์ มีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อการดำเนินชีวิตของบุคคลแต่ละคน ต่อความสุขความทุกข์ของเขา ต่อความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และต่อการเกิดปัญหาแทบทุกอย่างทางสังคม ในทางธรรม ถือเรื่องนี้เป็นจุดรวมแห่งความสนใจระดับแกนกลางเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องที่จะต้องแก้ไข และปฏิบัติให้ถูกต้อง จึงมีคำสอนเกี่ยวกับเรื่องนี้มากมาย ถ้อยคำที่ใช้เรียกความรู้สึกยึดถือนี้ ก็มีเป็นถ้อยคำเฉพาะหลายแบบ มีทั้งที่เป็นคำศัพท์ทั้งที่เป็นข้อความ หรือเป็นประโยคใช้เรียกกันเป็นชุด ๆ ในที่นี้จะยกมากล่าวไว้โดยสังเขปพอเป็นแนวทางการศึกษา ผู้สนใจพิเศษพึงค้นคว้าให้ละเอียดต่อไป

เบื้องต้น ขอนำถ้อยคำและข้อความเหล่านั้น มาเรียงให้ดูเป็นชุด ๆ ดังนี้

ชุดที่ 1 : เอต มม, เอโสทมสมิ, เอโส เม อตุตา-ติ

(นี่ ของเรา, เราเป็นนี่, นี่ เป็นตัวคนของเรา)

ชุดที่ 2 : อหนฺติ วา มมนฺติ วา อสฺมิตฺติ วา

(การถือว่าเรา ว่าของเรา หรือว่าเราเป็น)

ชุดที่ 3 : อหังการ มมังการ มานานุสย

(การถือว่าเรา การถือว่าของเรา อนุสยคือมานะ)

ชุดที่ 4 : มมายิตะ หรือ มมัตตะ และอัสสมิมานะ

(การยึดถือว่าเรา ว่าของเรา และมานะว่าเราเป็น)

ชุดที่ 5 : อัตตา อัตตนิยะ (+ อสฺมิตฺติ)

(ตน และสิ่งที่เนื่องด้วยตน)

ชุดที่ 6 : ตณฺหา มานะ ทิฏฐิ

ชุดที่ 1 พบบ่อยที่สุด โดยมากมายในคำสอนให้พิจารณาแยกสัตว์บุคคลออกเป็นชั้น 5 หรือเป็นส่วนประกอบอย่างอื่น เช่น อายตนะ ผัสสะ เป็นต้น หรือพิจารณาไตรลักษณ์ จนเข้าใจสภาพที่ไม่อาจยึดถือได้ว่า นี่ของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา (ความตรงข้ามคือ เอต มม, เณโสทมสมิ, น เอโส เม อตุตา-ติ) ตัวอย่างที่มา ดู วินย.4/21/26; ส.น. 16/291/151; 618/292; ส.ข.17/128/83; 192/127; 349/222; 364/228; 464/274; ส.สพ.18/765/465; ส.ข.17/91/56; 34/24; 420/250; ส.น.16/600-631/287-295; 230/114; ส.สพ.18/1-6/1-4; 35/29; 65/41; 85-87/53-55; 103/68; 109/73; 118/80; 188/133; 263-284/190-5; 790/477; ม.ญ.12/101/72; 281/272; 342-5/350-6; 398-402/430-4; ม.ม.13/135/135; ม.อ.14/684/437; อง.จตุกก.21/177/222; 196/274; 181/232; อง.ติก.20/573/366; ม.อ. 14/769/487; อง.ทสท.24/93/201

ชุดที่ 2 เป็นรูปย่อของชุดที่ 1 นั่นเอง กล่าวคือ อหนฺติ (ถือว่าเรา) = เอโส เม อตุตา, มมนฺติ (ถือว่าของเรา) = เอต มม, อสฺมิตฺติ (ถือว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ หรือยังมีเราเป็นเขา) = เอโสทมสมิ ชุดนี้มีที่มาไม่มากนัก เช่น ม.ญ.12/342-5/350-6; ส.สพ.18/345/245

ชุดที่ 3 เป็นคำศัพท์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นสรุปใจความของชุดที่ 1 เทียบได้ดังนี้ อหังการ=เอโส เม อุตตา, มมังการ=เอตัมม, มานานุสย=เอโสหมสมุมิ ชุดนี้มักมาในข้อความว่า “ไม่มี(หรือปราศจาก หรือถอนได้แล้วซึ่ง)อหังการ มมังการ และมานะ (หรือมานานุสย) ในกายพร้อมทั้งวิญญาณนี้ และในนิมิตทั้งปวงภายนอก” ตัวอย่างที่มา ดู ม.อ.14/171-7/127-132;128/106;ส.น.16/633/295;ส.ข.17/147/98;191/125;318-9/206-7;148/98;236/166;508-516/291-5; ส.น.16/690/319; ส.สพ.18/77/49; อง.ตีก.20/471/168; อง.สตตก.23/46/54; ม.ม.13/247/243; อง.จก.22/375/494

ชุดที่ 4 มมายิตะ โดยมากใช้ในความหมายว่า “ความยึดถือว่าเป็นของเรา” หรือ “สิ่งที่ถูกยึดถือว่าเป็นของเรา” ก็ตรงกับ เอตัมม (เช่น ส.น.16/230/114;ข.ส.25/306/350;359/415;409/486;413/492;422/519;428/435; ส.อ.2/125;น.พ.อ.1/18;วินย.อ.1/362) แต่บางแห่งท่านอธิบายว่าหมายถึงทั้งความยึดถือที่เราและว่าของเรา (=เอตัมม, เอโส เม อุตตา หรือ=ตัณหาและทิฏฐิ) เช่น ธ.อ.8/62;สตต.อ.1/265;407;น.พ.อ.1/197;ม.อ.2/415; ส่วน มมัทตะ หรือ มมัททา มีความหมายเท่ากับมายิตะนั้นเอง แต่นิยมใช้ในคาถาคู่กับมายิตะหรือไม่ก็แทนมายิตะ เช่น ข.ส.25/413/492;418/504;422/519;ข.เถร.26/385/370; หรือใช้อธิบาย มมายิตะ เช่น ข.ม.29/56/56;187/146;195/150; 206/155;861/531;866/537;ข.จุ.30/182/94; ส่วน อัสมิมานะ แปลว่า มานะว่าเราเป็น คือ ถือตัวในลักษณะที่ยังมีเราเป็นเราหรือเราเป็นนั่นเป็นนี่ ซึ่งตามปกติเรียกเพียงว่ามานะ แต่ในอภิธรรมจัดเป็นมานะอย่างหนึ่งในมานะ 7 (อภิ.วิ.35/1010/518 และดูประกอบที่ อภิ.วิ.35/849/468;883-901/476-482) เพราะอัสมิมานะเป็นมานะอย่างละเอียด ซึ่งแม้แต่พระอนาคามีก็ยังละไม่ได้ (เช่น ส.ข.17/227-9/156-161;อง.ปญจก.22/71/97) พระอรหันต์จึงละได้ ท่านจำแนกประเภทไว้เพื่อแยกอัสมิมานะนี้จากมานะอย่างอื่น ๆ ที่หยาบ ๆ เช่น การดูถูกดูหมิ่นถือสูงถือต่ำ ซึ่งพระอริยบุคคลชั้นต้น ๆ สามารถละได้ อัสมิมานะนี้มักตรัสไว้ โดยฐานเป็นเป้าหมายที่ผู้ปฏิบัติธรรมจะพึงกำจัดเสีย (เช่น ที.ปา.11/370/289;ข.ปฏิ.31/64/38;วินย.4/5/6;ข.อ.25/51/86;ม.ม.12/285/277; อง.ปญจก.22/71-2/97-8; อง.จก.22/300/363;ม.ม.13/145/140;ม.อ.14/350/241;ส.ข.17/273/191;153/101;ข.เถร.26/355/332; ส.สพ.18/323/2 2 5; อง.จตุกก.21/38/53;200/296;ข.ม.29/396/268;อง.เอก.20/230/57;อง.นวก.23/205/365;207/371;ข.อ.25/89/128; และดูความหมายที่ อภิ.วิ.35/900/481 โดยสาระ อัสมิมานะ ก็ตรงกับ เอโสหมสมุมิ และเรียกง่าย ๆ เพียงว่ามานะ (ขึ้นละเอียดสุด)

ชุดที่ 5 อักกา (ตัวตน) อักกนิยะ หรือเรียกเข้าสำเนียงไทยให้คล้องจองกับอัตตา ว่าอัตตนิยา หรืออัตตนิยา (สิ่งที่เนื่องด้วยตน) ชุดนี้ ไม่ใช่ตัวความยึดถือ แต่เป็นสิ่งที่ยึดถือ หรือภาพที่ปรากฏขึ้นเพราะการยึดถือ ถ้าจะจัดเทียบอย่างคร่าว ๆ กับชุดที่ 1 อักกา ก็เข้าได้กับ เอโส เม อุตตา และ เอโสหมสมุมิ ส่วน อักกนิยะ ก็เข้ากับ เอตัมม แต่ถ้ากล่าวอย่างเคร่งครัด อัตตาหมายถึงความเห็นหรือการยึดถือว่ามีอัตตาหรือเป็นอัตตาเท่านั้น (คือเป็นเรื่องของทิฏฐิ) จึงหมายถึง เอโส เม อุตตา อย่างเดียว ไม่เกินความถึง เอโสหมสมุมิ โดยนัยนี้ ถ้าให้ครบ จึงต้องเติม อสุมิตี เข้ามาอีกคำหนึ่ง ตามแนวนี้อาจแปลอัตตาว่า ตัวกู และ อัตตนิยะว่า ของกู แต่จะเห็นได้ว่า “ตัวกู” มีความหมายไม่เจาะจงหรือตายตัวนัก ยังอาจจินตได้ระหว่างความยึดถือ 2 อย่างในชุดที่ 1 และเป็นเรื่องที่จะพูดกันต่อไปอีก อัตตาและอัตตนิยะ มีบาลีแสดงไว้บางแห่ง เช่น อง.จตุกก.21/177/223;ม.ม.12/284-7/275-280;504/545;ม.ม.13/86/77;ส.ข.17/72/42; 227/157;ส.สพ.18/149/102;219/162; 302/210; 574/365; ข.ม.29/393/266;865/535-7; ข.จุ.30/505/252; ข.ปฏิ.31/249/160;470/354

ชุดที่ 6 ค้นหา มานะ ทิฏฐิ เป็นอนุสสรธรรมที่ท่านมักกล่าวไว้ด้วยกัน บางทีเรียกชื่อเฉพาะชุดว่า ป/ปัญจะ หรือ ป/ปัญจธรรม (ธรรมเครื่องเน้นซ้ำ, ตัวผันพิศดาร, ตัวที่ทำให้ฟามเพือ) 3 อย่าง เช่น ขุ.ม.29/505/337;ที.อ.2/425; ส.อ.2/375 ฯลฯ เป็นตัวการที่ทำให้เกิดสัญญาประเภทซับซ้อนหลากหลายที่เรียกว่า ปปัญจสัญญา ดังที่เคยกล่าว บรรยายแล้วในบทที่ 2 การที่นำมาจัดเป็นชุดไว้ ณ ที่นี้ ก็ด้วยถือตามนัยของอรรถกถา ในเมื่อจะเทียบความรู้สึกยึดถือทั้งหลายในชุดก่อน ๆ ว่าตรงกับกิเลสข้อใด ๆ หรือเมื่อต้องการเรียกชื่อง่าย ๆ จะเรียกด้วยชื่อของกิเลสตัวใด ลำดับชื่อกิเลสชุดท้ายนี้ตรงกันกับลำดับในชุดที่ 1 และจะขอสรุปเทียบไว้ให้ดูทั้งหมดดังนี้

1. ค้นหา	=เอต มม	=มมุนติ	=มมังการ	=มมายิตะ	=ยึดอัตตนิยะ
2. มานะ	=เอโสหมาสุมิ	=อสุมิตติ	=มานานุสสัย	=อัสสิมานะ	=(อสุมิตติ)
3. ทิฏฐิ	=เอโส เม อตฺตา	=อหนฺติ	=อหังการ	=มมายิตะ	=ยึดอัตตา

อรรถกถาซึ่งไขความเทียบไว้ เช่น ม.อ.1/152;2/146,303,376;ส.อ.2/264;3/13;อง.อ.2/318,455;วิสุทธิ.ฎีกา 3/518-9; ส.อ.2/265;อง.อ.2/126;3/175,206

ในด้านคำแปลภาษาไทย ถ้าให้เต็มจำนวน 3 ครบชุด คำว่า เรา ของเรา หรือตัวกู ของกู นับว่ายังไม่ครบ คงจะต้องเพิ่มเป็น ตัวเรา (ทิฏฐิหรืออหังการ) ของเรา (ค้นหาหรือมมังการ) และนิเรานะ (มานะ) หรือภาษาที่หนักแน่นว่า **ฯ** ของกู นิภูณะ อย่างไรก็ตาม คำแปลสำหรับมานะยังไม่สู้กระชับ และถ้าว่าครบด้วยสำนวนอย่างนี้ ในภาษาไทยพูดหรือฟังไม่ติดปากไม่ติดใจ นอกจากนั้น ความหมายของคำที่ยังฉืดหรือยึดหยุ่นได้ ทางออกคือ อาจใช้เพียง 2 คำว่า ตัวเรา ของเรา หรือ **ฯ** ของกู แล้วแปลความหมายคำว่า ตัวเรา หรือ ตัวกู ให้กินความหมายได้ทั้งทิฏฐิและมานะ กล่าวคือ ถ้าเป็นความเห็นความเข้าใจยึดถือว่ามีตัวเรา มีตัวกู ก็เป็นทิฏฐิ ถ้าเป็นความรู้สึกเกี่ยวกับฐานะของตัวเราหรือตัวกูที่สำหรับเทียบ สำหรับวัด หรือถือภูมิ ๆ ไว้ ก็เป็นมานะ ส่วน “ของเรา ของกู” ก็เป็นค้นหาซัดอยู่ เป็นอันครบชุด

บรรดาอนุสสรธรรม หรือเรียกกันง่าย ๆ ว่า กิเลส 3 อย่างนี้ ทิฏฐิหรือ อหังการ (เอโส เม อตฺตา) พระโสดาบัน ละได้ (ตามหลักที่ว่าละสังโยชน์ได้ 3 นั้น ทิฏฐิ=สักกายทิฏฐิ และสีลัพพตปรามาส) ส่วนค้นหาและมานะ พระอรหันต์ เท่านั้นจึงละได้ (ตามหลักของการละสังโยชน์ ค้นหา = กามราคะ รูปราคะ และอรูปราคะ พระอนาคามีละกามราคะได้ แต่ยังไม่ละรูปราคะ และอรูปราคะไม่ได้ พระอรหันต์เท่านั้นละได้หมด ส่วนมานะเป็นสังโยชน์เบื้องสูงที่พระอรหันต์ ละได้ ชัดเจนอยู่แล้ว นอกจากนั้น อรรถกถาที่อธิบายเกี่ยวกับอัสสิมานะยังได้กล่าวซ้ำไว้อีกมาก เช่น ม.อ.1/119;ส.อ.1/318;2/342;3/148;อง.อ.3/116;อ.อ.129;อิตติ.อ.254;ปฏิส.อ.140)

ถ้าตกลงความหมายของ ตัวเรา ของเรา หรือ ตัวกู ของกู อย่างที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้ความสรุปว่า ความยึดถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นทิฏฐิ ละได้ตั้งแต่เป็นโสดาบัน ส่วนความรู้สึกถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นมานะ และความผูกพันในของกู จะหมดไปต่อเมื่อบรรลอรหัตตผล (พึงดูประกอบที่ ขุ.ปฏ.31/306/201;ปฏิส.อ.334 และ ส.อ.คณ.อ.370 ด้วย เพื่อเห็นความใกล้เคียงระหว่างทิฏฐิกับมานะ; ถ้าต้องการดูว่า มานะและกิเลสอื่น ๆ ของพระอริยบุคคลชั้นสูงเป็นอย่างไร ดูตัวอย่างที่เรื่องพระอนุรุทธใน อง.ติก.20/570/363)

บันทึกที่ 2 เกิดและตายแบบปัจจุบัน

ผู้ต้องการสืบความในบาลีเกี่ยวกับสังสารวัฏ หรือการเวียนว่ายตายเกิด แบบที่เป็นไปในปัจจุบัน ภายในชาตินี้ อาจศึกษาพระสูตรตอนหนึ่งต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

“ความสำคัญคนที่ เป็นกิเลสหมักหมม ย่อมไม่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในธรรมสี่ประการ (คือ ปัญญา สัจจะ จาคะ อุปลมณะ) เมื่อไม่มีความสำคัญคนที่ เป็นกิเลสหมักหมมเป็นไป ย่อมเรียกได้ว่า เป็นมุนีผู้สงบ” ข้อความที่กล่าวไว้ครั้งนี้นั้น เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลอะไร? (ชี้แจงว่า) ความสำคัญคนย่อมมีว่า เราเป็นบ้าง เราไม่เป็นบ้าง เราจักเป็นบ้าง เราจักไม่เป็นบ้าง เราจักเป็นผู้มีรูปบ้าง เราจักเป็นผู้ไม่มีรูปบ้าง เราจักเป็นผู้มีสัญญาบ้าง เราจักเป็นผู้ไม่มีสัญญาบ้าง เราจักเป็นแนวสัญญา นาสัญญาบ้าง; กุกรภิกษุ ความสำคัญคน เป็นโรคร้าย เป็นผีร้าย เป็นครร้าย, เพราะกัวล่งความสำคัญคน (ว่าเป็นอย่างนั้น อย่างนี้) ทั้งหมดได้ จึงจะเรียกว่าเป็นมุนีผู้สงบ; กุกรภิกษุ มุนีผู้สงบ ย่อมไม่เกิด ย่อมไม่แก่ ย่อมไม่ตาย ย่อมไม่รุ่มใจ ย่อมไม่ไผ่ทะยาน, สิ่งอันเป็นเหตุที่เขาจะเกิด ย่อมไม่มี, เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้อย่างไร, เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร, เมื่อไม่ตาย จักรุ่มใจได้อย่างไร, เมื่อไม่รุ่มใจ จักไผ่ทะยานได้อย่างไร; “ความสำคัญคนที่ เป็นกิเลสหมักหมม ย่อมไม่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในธรรมสี่ประการ, เมื่อไม่มีความสำคัญคนที่ เป็นกิเลสหมักหมมเป็นไป ก็เรียกได้ว่าเป็นมุนีผู้สงบ” ข้อความที่เรากล่าวไว้ครั้งนี้ เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลครั้งว่ามานี้; กุกรภิกษุ เธอจงทรงจำการจำแนกธาตุ 6 โดยย่อ แห่งเรากันนี้

บาลีนี้มาใน ม.อุ.14/693/446; นอกนี้ พึงดูประกอบที่ ม.อุ.14/643/415; ส.บ.17/479/283; ส.สพ.18/21/17; พ.ส.25/422/519; พ.ม.29/863/532 (แก่=เสื่อมหรือสูญเสีย); พ.ธ.26/316/307; พ.ชา.27/1811/354 เป็นต้น

บันทึกที่ 3: ปฏิจอสุมุบาทแนวอภิธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎก ท่านจำแนกกระบวนการธรรมปฏิจอสุมุบาทออกเป็นหลายแบบ ตามประเภทแห่งจิตที่เป็นอกุศล กุศล อัพยากกุศล(วิบาก และกิริยา) และขอยละเอียดออกไปอีกตามระดับจิตที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตตระ (อภิ.วิ. 35/255-430/181-257) องค์ธรรมที่เป็นปัจจัยในกระบวนการเหล่านั้นบางอย่างเปลี่ยนแปลงออกไปตามประเภทของจิตด้วย ไม่เป็นแบบเดียวเหมือนอย่างที่แสดงไว้ในพระสูตร เช่น ในกุศลจิตบางอย่าง กระบวนการธรรมอาจเริ่มต้นด้วยสังขารที่เดียว ไม่มีอวิชชา หรืออาจเริ่มด้วยกุศลมูลแทนอวิชชา เป็นต้น โดยเฉพาะที่น่าสังเกตคือ คือ ค้นหาเฉพาะในอกุศลจิตอย่างเดียวเท่านั้น ในจิตประเภทอื่น ๆ ค้นหาถูกแทนด้วยปสาทะ หรือไม่ก็ข้ามไปเสียทีเดียว ทั้งนี้ เพราะอภิธรรมศึกษาจิตขอยเป็นแต่ละขณะ ๆ จึงวิเคราะห์องค์ธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยในกระบวนการเฉพาะขณะนั้น ๆ อวิชชาและค้นหา เป็นต้น ที่ถูกข่มถูกเบียดในขณะนั้น ๆ จะไม่ถูกแสดงไว้ตามชื่อของมัน แต่แสดงในรูปองค์ธรรมอื่นที่ปรากฏเด่นชัดขึ้นมาแทนที่ หรือไม่ก็ข้ามไปทีเดียว นอกจากนั้น บาลีในพระอภิธรรมปิฎกยังได้แสดงองค์ธรรมทั้งหลายในลักษณะที่สัมพันธ์(ประกอบรวม) และที่เป็นปัจจัยในทางกลับกัน (เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ฯลฯ) ไว้ด้วย ในที่นี้ จะนำเอาเฉพาะกระบวนการแบบหลักใหญ่มาแสดงไว้เพื่อประกอบการพิจารณา

ก. อกุศลจิต 12

อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาณ
วิญญาณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	จัญจายตนะ
จัญจายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ค้นหา

หรือ	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปฏิมะ ¹
หรือ	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิกิจจา ²
หรือ	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุทธัจจะ ³
	คันหา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุปาทาน
หรือ	คันหา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อริโมกษ์ ⁴
หรือ	ปฏิมะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อริโมกษ์ ¹
หรือ	อุทธัจจะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อริโมกษ์ ³
	อุปาทาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
หรือ	อริโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ ¹⁻³⁻⁴
หรือ	วิกิจจา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ ²
	ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
	ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ
= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น			

หมายเหตุ: จักรายตนะ = อายตนะที่ 6 คือ โสณ; ปฏิมะ = ความชักเคือง กระทบกระทั้งใจ

อริโมกษ์ = ความน้อยใจคั่งไป, ความปลงใจ

1 - อภุศลจิตที่ 9 และ 10

2 = อภุศลจิตที่ 11

1 - อภุศลจิตที่ 12

4 = อภุศลจิตที่ 2,3,4,6,7,8

ข. กุศลจิต (เฉพาะกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร)

หรือ	อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
หรือ	กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
	สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
	วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
	นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	จักรายตนะ
	จักรายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
	ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
	ปสาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อริโมกษ์
	อริโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
	ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
	ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ
= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น			

หมายเหตุ: ปสาทะ = ความผ่องใสชุ่มชื้น, ครีธา

ค. วิบากจิต และกิริยาจิต (เฉพาะกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร)

	(กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร)
	สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญูณ
	วิญญูณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
	นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	ฉัฏฐายตนะ
	ฉัฏฐายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
	ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภาพ
หรือ	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อริโมกข์
	อริโมกข์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภาพ ¹
หรือ	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
	ปสาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อริโมกข์
	อริโมกข์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภาพ ²
	ภาพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
	ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น

หมายเหตุ: 1 - หมวดนี้ได้ในอเนกกุศลวิบากจิตที่ 6-7-8, อกุศลวิบากจิตที่ 6-7, อเหตุกกิริยาจิตทั้ง 3

2 - หมวดนี้ได้ใน กามาวจรวิบากจิต รูปาวจรวิบากจิต อรูปาวจรวิบากจิต, กามาวจรกิริยาจิต รูปาวจรกิริยาจิต อรูปาวจรกิริยาจิต ทั้งหมด
ข้อความที่อยู่ในวงเล็บ หมายความว่า ข้อที่ 1 นั้น อาจว่าง เริ่มที่ข้อ 2 คือ สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญูณที่เกี่ยวก็ได้อ หรือ อาจเริ่มด้วย
อกุศลมูลเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ก็ได้ แต่ถ้าเริ่มต้นด้วยอกุศลมูล จะได้เฉพาะในอกุศลวิบากจิต 7 เท่านั้น

ง. โลกุตตรจิต (กุศล และวิบาก)

กุศล:	อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
หรือ	กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
วิบาก:	(กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร)
	สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญูณ
	วิญญูณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
	นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	ฉัฏฐายตนะ
	ฉัฏฐายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
	ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา

เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
ปสาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อริโมกข์
อริโมกข์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรา มรณะ
= ความเกิดพร้อมแห่งธรรมเหล่านี้		

ข้อสังเกต: โลกุตตรกุศลจิต ยางเริ่มด้วยวิชชา หรือกุศลมูล แต่โลกุตตรวิบากจิตเริ่มด้วยกุศลมูล หรือไม่ก็เริ่มที่สังขาร ที่เดียว

ย่นาง คำสรุปท้าย เปลี่ยนจาก ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น เป็น ความเกิดพร้อมแห่งธรรมเหล่านี้

บันทึกที่ 4: ปัญหาการแปลคำว่า “นิโรธ”

“นิโรธ” แปลกันมาอย่างเดียวกันว่า “ดับ” จนกล่าวได้ว่ากลายเป็นแบบตายตัว ถ้าแปลอย่างอื่น อาจถูกหาว่าแปลผิด หรือเข้าใจว่าแปลจากคำอื่นที่ไม่ใช่ นิโรธ แม้ในหนังสือนี้ก็ต้องแปลตามนิยามว่า “ดับ” เพื่อสะดวกและไม่ให้เข้าใจเป็นคำอื่น (และยังหาคำกระทัดรัดแทนไม่ได้) แต่ความจริง การแปลว่า ดับนั้นแหละ มีหลายกรณีที่น่าจะทำให้เข้าใจผิด และว่าตามหลักบางคราวก็ไม่ใช่ว่าคำแปลที่ถูกต้อง

คำว่า “ดับ” ตามปกติหมายถึง การทำสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป หรือการหมดสิ้นไปของสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว แต่ “นิโรธ” ในปฏิจาสุมุปปาท (และในทุกขนิโรธอริยสัจ) หมายถึง การที่สิ่งนั้น ๆ ไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น เพราะไม่มีเหตุที่จะทำให้มันเกิดขึ้น เช่น เพราะอวิชชา นิโรธ สังขารจึงนิโรธ ซึ่งแปลกันว่า เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ นั้น ความจริงหมายถึงว่า เพราะอวิชชาไม่มีหรือไม่เกิดขึ้น หรือหมดปัญหาที่เนื่องจากอวิชชาแล้ว สังขารก็ไม่มี ไม่เกิดขึ้น หรือจึงหมดปัญหาที่เนื่องจากสังขาร มิใช่จะต้องหมายความว่า ทำอวิชชาที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป สังขารที่เกิดขึ้นแล้วจึงหมดสิ้นไป

“นิโรธ” ที่ควรแปลว่าดับนั้น ตามปกติท่านใช้ในความหมายที่แสดงสภาวะตามธรรมดา หรือธรรมชาติของสิ่งปรุงแต่งทั้งหลาย เป็นไวพจน์อย่างหนึ่งของคำว่า ภังคฺ (แตกสลาย) หรือ อนิจจะ ขยะ วยะ เป็นต้น เช่นในบาลีว่า “อิม่า โข ภิกขเว คิโส เวทนา อนิจจา สงขตา ปฏิจาสุมุปปนนา ชยธมมา วยธมมา วิราธมมา นิโรธมมา” (ภิกษุทั้งหลาย เวทนาสามเหล่านี้แล เป็นสิ่งปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น ไม่เที่ยง มีอันเสื่อมสิ้น มลาย จางหาย ดับไปเป็นธรรมดา) - ส.สพ.18/388/266 (องค์ทุกข้อในปฏิจาสุมุปปาทมีสภาวะเป็นอย่างนี้ทั้งหมด) ความหมายในแง่ที่ว่า สังขารทั้งหลายเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ต้องเสื่อมสลายไปเองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย ไม่ต้องไปพยายามดับ มันก็ดับ กรณีนี้นับว่าแสดงสภาวะ สัมพันธ์กับการปฏิบัติเพียงว่า เป็นของเกิดได้ก็ดับได้

ส่วน “นิโรธ” ในทุกขนิโรธอริยสัจ (=ปฏิจาสุมุปปาทนิโรธวาร) แม้จะกล่าวถึงกระบวนการตามธรรมชาติ แต่เป็นกระบวนการที่แสดงโดยมุ่งให้ชี้บ่งถึงการปฏิบัติ ท่านให้แปลได้ 2 อย่าง (วิสุทฺธิ.3/77-78) อย่างหนึ่งมาจาก นิ (=อภาวะ = ไม่มี) + โรธ (= จารก = ถูก ที่คุมขัง เรือนจำ ที่กักกัน เครื่องปิดล้อม สิ่งกีดขวางจำกัด) จึงแปลว่า ไม่มีสิ่งกีดกันจำกัด หรือหมดเครื่องกักกัน อธิบายว่า ไม่มีเครื่องปิดกันจำกัด อันได้แก่ที่คุมขังคือสังสาระ อีกอย่างหนึ่งนิโรธในที่นี้ ตรงกับ อนุปปาทะ แปลว่า ไม่เกิดขึ้น วิสุทฺธิ.ฎีกา 3/173 กำกับคำว่าไว้อีกว่า นิโรธศัพท์ (ในที่นี้) ไม่แปลว่า ภังคฺ (ดับ สลาย)

เป็นอันว่า การแปล นิโรธ A ดับ ถ้าไม่ถึงกับผิด ก็ไม่สู้ตรงความหมายที่ถูกต้อง แต่จะหาคำแปลอื่น ก็ยังหาคำใดที่รัดกุมความดีไม่ได้ จึงยอมไปตามนิยามก่อน แต่ต้องทำความเข้าใจกันว่าความหมายอย่างนี้ๆ และโดยนัยนี้สูตรปฏิจาสุมุปปาทฝ่ายนิโรธวาร อาจแปลท่านองนี้ว่า “เพราะปลดออกวิชชา จึงปลดออกสังขาร ฯลฯ” “เพราะอวิชชา

ปลอกไป สังขารจึงปลอกไป วลา” “เพราะอวิชชาผูกก่อผล สังขารจึงผูกก่อผล วลา” หรือ “เพราะอวิชชาหมกปัญหา สังขารจึงหมกปัญหา วลา” ดังนี้ เป็นต้น

แม้ในปัจจุสมุปบาทฝ่ายสมุททวาร ก็มีปัญหาในการแปลบ้างเหมือนกัน คำบาลีนั้นกินความหมายกว้างกว่าที่จะแปลตายตัวเป็นอย่างไรอย่างหนึ่งในประเทศไทย ความที่ว่า อวิชชาปุจฺจยา สังขารว วลา นั้น กินความหมายด้วยว่า “เพราะอวิชชาอย่างนี้ สังขารจึงอย่างนี้, สังขารอย่างนี้ วิญญาณจึงอย่างนี้, วิญญาณอย่างนี้ นามรูปจึงอย่างนี้, นามรูปอย่างนี้ สฬายคณะจึงอย่างนี้, สฬายคณะอย่างนี้ ผัสสะจึงอย่างนี้, ผัสสะอย่างนี้ เวทนาจึงอย่างนี้, เวทนาอย่างนี้ คัมภะจึงอย่างนี้, คัมภะอย่างนี้ อุปาทานจึงอย่างนี้, อุปาทานอย่างนี้ ภพจึงอย่างนี้, ภพอย่างนี้ ชาติจึงอย่างนี้, เพราะชาติ ชรามรณะจึงมี วลา”

บันทึกที่ 5 : ความหมายย่อขององค์ธรรมในปัจจุสมุปบาท

ความหมายขององค์ธรรมต่างๆ แห่งปัจจุสมุปบาท ที่ได้แสดงไว้ในตัวบท ยังคงค่อนข้างยืดเยื้อยาวเยิ่นเย้อ จึงเสนอความหมายสั้น ๆ ง่าย ๆ ไว้ ดังนี้

1. อวิชชา ความไม่รู้ ไม่รู้ตามเป็นจริง การไม่ใช่ปัญญา
 2. สังขาร ความคิดปรุงแต่ง เจตน์เจานัง จิตนิสัย และทุกสิ่งที่เกิดได้สั่งสมอบรมไว้
 3. วิญญาณ ความรู้ต่อโลกภายนอก ต่อเรื่องราวในจิตใจ สภาพพื้นจิต
 4. นามรูป องค์ประกอบของชีวิต ทั้งกายและใจ
 5. สฬายคณะ สื่อแห่งการรับรู้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
 6. ผัสสะ การรับรู้ การติดต่อกับโลกภายนอก การประสบอารมณ์
 7. เวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ สบาย ไม่สบาย หรือเฉย ๆ
 8. คัมภะ ความอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป อยากเลี่ยงหรือทำลาย
 9. อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น ความผูกพันถือค้างไว้ในใจ ใฝ่นิยม เกิดคำ การถือรวมเข้ากับตัว
 10. ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ เป็นไป บุคลิกภาพ กระบวนพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคล
 11. ชาติ การเกิดมีตัวที่คอยออกรู้ออกรับเป็นผู้อยู่ในภาวะชีวิตนั้น เป็นเจ้าของบทบาทความเป็นอยู่เป็นไปนั้น ๆ
 12. ชรามรณะ การประสบความเสื่อม ความไม่มั่นคง ความสูญเสียจบสิ้น แห่งการที่ตัวได้อยู่ครอบครองภาวะชีวิตนั้น ๆ
- ไฮกะ ภิกษุ ทูคฺช โทมนถฺ อุปาชาต - ความเศร้าเสียใจ เหี่ยวแห้งใจ คร่ำครวญ หวนไห้ เจ็บปวดครวครว น้อยใจ สิ้นหวัง คับแค้นใจ คือ อาการหรือรูปต่างๆ ของความทุกข์ อันเป็นของเสียมิพิษที่คั่งค้างหมักหมมกดดันอันอยู่ภายใน ซึ่งคอยจะระบายออกมา เป็นทั้งปัญหาและปมก่อปัญหาต่อ ๆ ไป

บันทึกที่ 6 ความหมายของภวตัณหา และวิภวตัณหา

การแปลความหมายของตัณหา 3 อย่าง โดยเฉพาะข้อที่ 2 คือ ภวตัณหา และข้อที่ 3 คือ วิภวตัณหา มักมีปัญหาเกี่ยวกับความไม่ชัดเจน และความเห็นที่ขัดแย้งกัน จึงขอนำหลักฐานต่าง ๆ มาให้ช่วยกันพิจารณา

ในพระสูตร แม้บางแห่งจะจำแนกตัณหาออกเป็น 3 อย่าง และบอกชื่อไว้คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ดังเช่นในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (วินย.4/13/18; ส.ม.19/1664/528) สังคีตีสสูตร และทสุตตรสูตร (ที.ปา.11/228/228; 392/291) เป็นต้น แต่ก็ไม่มีที่ใดให้คำจำกัดความหรือแสดงความหมายไว้โดยตรงเลย ผู้ศึกษาจึงต้องหันไปพึ่งคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม และคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ครั้นได้หลักฐานมาเพียงบางแง่บางส่วน ไม่ครบถ้วนก็ดี หลักฐานที่ได้พบตนไม่สามารถแปลความหมายได้ชัดเจนก็ดี ก็ทำให้เกิดความเห็นแตกต่างและขัดแย้งกันขึ้น

ในพระสูตรนั้น แม้ว่ามันจะไม่ได้ให้คำจำกัดความและแสดงความหมายไว้โดยตรง แต่ก็มีความประกอบและ

พุทธพจน์ตรัสสอนในบางกรณี ที่จะช่วยส่องให้เห็นความหมายของตัณหา 3 อย่างชัดเจนขึ้นได้ ในที่นี้ จึงจะแสดงหลักฐานทั้งฝ่ายพระสูตร พระอภิธรรม และคำอธิบายของอรรถกถา เพื่อผู้ศึกษาจะได้พิจารณาอย่างกว้างขวาง

คัมภีรสูตร ในอิตติวุตตกะ (ขุ.อิติ.25/236/268) เป็นพระบาลีแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงจำแนกตัณหา 3 อย่างไว้ ณ ที่นี้ แม้ว่าพระองค์จะมีได้ทรงแสดงความหมายของตัณหาแต่ละอย่างไว้โดยตรง แต่ก็ได้ตรัสข้อความที่เป็นคาถาซึ่งอาจใช้ประกอบในการที่จะเข้าใจความหมายต่อไป พระสูตรนี้ เมื่อแปลตรงไปตรงมาตามคำศัพท์เท่าที่มี โดยยังไม่นำเอาคำอธิบายเสริมความของอรรถกถาเข้าไปปรุง จะได้ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ตัณหาเหล่านี้มี 3 ประการ 3 ประการเป็นไฉน? ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิวาทตัณหา. ภิกษุทั้งหลาย ตัณหา 3 ประการ ดังนี้แล . . .

“ชนทั้งหลาย ผูกพันด้วยเครื่องผูกพันคือตัณหา มีจิตยินดีในภพและอกภพ (ภวาทเว). พวกเขาพัวพันด้วยเครื่องผูกของมาร ไม่มีความลุ่มหลงไปรุ่งโรจน์ เป็นสัตว์ไปสู่สงสาร ถึงความเกิดและความตาย. ส่วนชนเหล่าใด กำจัดตัณหาได้แล้ว เป็นผู้ปราศจากตัณหาในภพและอกภพ (ภวาทเว) บรรลุความสิ้นอาสวะ, ชนเหล่านั้น เป็นผู้ถึงฝั่งแล้วในโลก.”

อีกสูตรหนึ่งในอิตติวุตตกะนั้นเอง ชื่อทวิภูตสูตร (ขุ.อิติ.25/227/263) มุ่งแสดงเรื่องทวิภูต 2 ซึ่งหมายถึงภวทวิภูต และวิภวทวิภูต แต่เนื้อหาที่ตรัสเป็นการแสดงภวตัณหาและวิภวตัณหาไปด้วยในตัว ขอแปลมาให้ดูทั้งสูตร ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ถูกทวิภูต 2 จำพวก เข้าครอบงำแล้ว พวกหนึ่งติดล้าอยู่ พวกหนึ่งวิ่งเลยไปเสีย ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็น

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งติดล้าอยู่เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) เทพและมนุษย์ทั้งหลายเป็นผู้มีภพเป็นที่ยินดี (ถาวรามา) รื่นรมย์ในภพ(ถาวรตา) บันเทิงในภพ(ภวสัมมุทิตา), เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับแห่งภพ (ภวนิโรธ) จิตของเทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งแน่วลง ไม่น้อมลงต่อไป, พวกหนึ่งติดล้าอยู่อย่างนี้.

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งวิ่งเลยไป เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) คนพวกหนึ่ง อึดอัดระอา รังเกียจอยู่ด้วยภพนั้นแหละ จึงพรา้งขึ้นชมวิภพ (หรือจึงยินดีซึ่งวิภพ=วิภว อภินันทนฺติ, วิภวะ หรือ วิภพ=ความปราศจากภพ อรรถกถา อติ.อ.233 ไขความว่า =อุจเฉทะ แปลว่า ความขาดสูญ) ว่า นี่แน่ะท่านเอ๋ย นัยว่า หลังจากร่างกายแตกทำลายตายไปแล้ว อัดดำนี้อะจะขาดสูญ มลายสิ้น, นี่ละคือภาวะสุดประเสริฐ, นี่ละคือภาวะดีเยี่ยม, นี่ละคือภาวะที่เป็นของแท้, พวกหนึ่งวิ่งเลยไปอย่างนี้.

“ภิกษุทั้งหลาย พวกที่มีตาจึงมองเห็น เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมมองเห็นสภาพภพ(ภุต อรรถกถาว่า=ขั้นที่ 5) โดยความเป็นสภาพภพ (คือเห็นตามสภาวะที่เป็นจริง), ครั้นเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อหายคิด(นิพพิทา) เพื่อหมดใคร่(วิราคะ) เพื่อนิโรธแห่งสภาพภพนั้น, ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็นอย่างนี้ . . .

“ผู้ใดเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพ และเห็นสภาวะที่ล่วงพ้นสภาพภพ, ผู้นั้นย่อมแน่วใจดังไปในภาวะที่เป็นจริง เพราะหมดสิ้นภวตัณหา, ถ้าเขากำหนดรู้สภาพภพ เขาจะเป็นผู้ปราศตัณหา ทั้งในภพและอกภพ (ภวาทเว), เพราะความหมดภพแห่งสภาพภพ ภิกษุทั้งหลายจะไม่มาสู่ภพอีก.”

ในพระสูตรนี้ มีข้อสังเกตสำคัญที่ควรกล่าว ณ ที่นี้ 2 ประการคือ

1. พระพุทธเจ้าตรัส ตัณหา และทวิภูต ควบคู่ไปด้วยกัน เพราะเป็นของเนื่องกันอิงอาศัยกัน คนพวกหนึ่งยินดีในภพ ปราศจากภพ (ภวาม, ภวาทิรม=ภวตัณหา) และมีความเห็นยึดติดถือมั่นว่า ภพนั้นเป็นที่น่ายินดี เป็นที่รองรับความ

ยังยืนของอตัตา เป็นสภาพที่น่าปรารถนา (ภวทฤษฎี) ส่วนคนอื่นพวกหนึ่งเกลียดชังภพ ชื่นชมยินดีวิภพ ปรารถนาความขาดสูญ (วิภวอกันันท=ภวตัณหา) และมีความเห็นเชื่อถือยึดถือว่า อตัตาจะขาดสูญ (ภวาทฤษฎี=อุจเฉททฤษฎี)

2. ความในพระสูตร แสดงความแตกต่างระหว่าง ภาวะ หรือ วิภพ (ความปราศจากภพ ไม่มีภพ หมายถึงความขาดสูญ) ซึ่งเป็นที่ยึดถือของความเห็นผิด กับภวนิโรธ (ความดับภพ) ซึ่งเป็นคำสอนและเป็นสภาวะที่พึงมุ่งหมายในพุทธธรรม ภาวะ หรือวิภพ เป็นสภาวะที่ตรงข้ามกับภาวะ หรือภพ เป็นปลายสุดสองข้างที่ทรงมุ่งอธิบายในพระสูตรนี้ว่า คนพวกหนึ่งติดล้าอยู่ปลายสุดด้านภพ อีกพวกหนึ่งวิ่งเลยเถิดไปยังปลายสุดด้านวิภพ พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้หลีกเลี่ยงปลายสุดทั้งสองด้านนั้น สิ่งที่พระองค์ทรงสอนให้มุ่งหมายคือ ภวนิโรธ ซึ่งไม่ใช่ทั้งสองอย่างนั้น เป็นเรื่องกลางๆ ตามสภาวะ ถ้าเข้าใจเรื่องนี้ ก็จะเข้าใจเรื่องมัชฌิมนิพพาน และ มัชฌิมาปฏิปทา

ตัณหากับทฤษฎีนั้น เป็นองค์ธรรมต่างอย่าง แต่ใกล้ชิด อยู่ในชุดเดียวกัน อิงอาศัยกัน. เมื่อเห็นอย่างใดดี ก็อยากได้อย่างนั้น เมื่ออยากได้อย่างใด ก็เห็นจะมองให้เป็นอย่างนั้น โดยเฉพาะในเมื่อปฏิบัติต่อสิ่งที่ไม่รู้ ซึ่งเป็นเรื่องของความคิดปรุงแต่ง ดังนั้น ในความหมายของตัณหาที่จะยกมาแสดงต่อไปนี้ ท่านจึงนำเอาทฤษฎีมาช่วยอธิบายตัณหาด้วย ว่าตัณหาอย่างนั้นคือความอยากที่ประกอบด้วยทฤษฎีอย่างนั้น แต่กระนั้นก็ต้องตระหนักว่า ตัณหากับทฤษฎีก็ยังคงเป็นองค์ธรรมคนละอย่าง ตัณหาก็อย่างหนึ่ง ทฤษฎีก็อย่างหนึ่ง หรือความอยากก็อย่างหนึ่ง ความเห็นก็อย่างหนึ่ง

ในปฐกถาสูตร ในสูตรนิบาต (ขุ.ส.25/417/501) มีข้อความในคาถาหนึ่ง พร้อมทั้งคำอธิบายในมหานิทเทสและในอรรถกถา ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจความหมายของภวตัณหาและวิภวตัณหาชัดเจนยิ่งขึ้น ข้อความในพระสูตรตอนนั้นว่า

“ผู้ใดไม่มีความอิงอาศัย (คือไม่ขึ้นต่อตัณหาและทฤษฎี), รู้ธรรมแล้ว ไม่ขึ้นต่ออะไร ๆ (คือจิตใจเป็นอิสระ), ไม่มีตัณหา ไม่ว่าเพื่อภพ หรือเพื่อวิภพ (ภวาท วิภวาท วา ตณฺหา=ความทะยานอยากเพื่อจะเป็น หรือเพื่อจะไม่เป็น), เราเรียกผู้นั้นว่า เป็นผู้สับสน.”

คำสำคัญในที่นี้คือ ภวาท วิภวาท วา ตณฺหา ซึ่งแยกออกได้เป็น ภวาท ตณฺหา (ตัณหาเพื่อภพหรือความทะยานอยากเพื่อจะเป็น) กับ วิภวาท ตณฺหา (ตัณหาเพื่อวิภพ หรือความทะยานอยากเพื่อจะไม่เป็น) กล่าวได้ว่า คำทั้งสองนี้ก็คือรูปขยายหรือแยกศัพท์ของภวตัณหา และวิภวตัณหา นั่นเอง อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มหานิทเทส ซึ่งอธิบายสูตรนิบาตช่วงนี้ และเป็นคัมภีร์ในพระไตรปิฎกเช่นเดียวกัน ได้ไขความพระบาลีตอนนี้ (ขุ.ม.29/420/294) โดยอธิบายตัณหาว่า ได้แก่ ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ และไขความ ภวาท และวิภวาท หลายนัย นัยที่ 1 ว่าภวาท หมายถึง ภวาททฤษฎี และวิภวาท หมายถึง วิภวาททฤษฎี นัยที่ 2 ว่า ภวาท หมายถึง สัสสตทฤษฎี วิภวาท หมายถึง อุจเฉททฤษฎี (นัยที่ 2 ว่าโดยสาระก็เหมือนกับนัยแรกนั่นเอง) นัยที่ 3 ไขความเฉพาะแต่ ภวาท ว่า หมายถึงความว่า(ตัณหาหรือความทะยานอยาก) เพื่อความเป็น(ภพ)บ่อๆ เพื่อความไป(คติ)บ่อๆ เพื่อความอุปติบ่อๆ เพื่อปฏิสนธิบ่อๆ เพื่อความบังเกิดแห่งอภัพบ่อๆ ส่วนวิภวาท ท่านไม่ไขความไว้ แต่กระนั้นก็ตาม การไขความ ภวาท ตามนัยที่ 3 นี้ ก็เท่ากับเป็นเครื่องชี้บ่งให้แปลวิภวาท ว่า (ตัณหาหรือความทะยานอยาก) เพื่อความไม่เป็น (วิภพ หรือปราศจากภพ) หรือเพื่อความขาดสูญ

ในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ได้ให้คำจำกัดความตัณหาต่าง ๆ ไว้ บางแห่ง (อภิ.ส.34/845/328; อภิ.วิ.35/912/485) อธิบายเฉพาะภวตัณหา ซึ่งในที่นั้นมากับ อวิชชา ว่า “บรรดาองค์ธรรม 2 อย่างนั้น ภวตัณหาเป็นไฉน? ความพอใจในภพ ความยินดีในภพ ความเพลิดเพลินในภพ ความปรารถนาในภพ ความแส่หาในภพ ความร่ำรอนในภพ ความสยบในภพ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า ภวตัณหา.” อีกแห่งหนึ่ง (อภิ.วิ.35/933/494) อธิบายตัณหาทั้ง 3 อย่างดังนี้ “บรรดาตัณหา 3 นั้น ภวตัณหาเป็นไฉน? ความใคร่ ความติดใคร่ ความยินดี ความคล้อยไปหา ความเพลิดเพลิน ความใฝ่รักเพลิดเพลิน ความติดใคร่แห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยภวาททฤษฎี, นี้เรียกว่า ภวตัณหา. วิภวตัณหา เป็นไฉน? ความใคร่ ความติดใคร่ ความยินดี ความคล้อยไปหา ความเพลิดเพลิน ความใฝ่รักเพลิดเพลิน

เพลิน ความคิดใคร่แห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ, นี้เรียกว่า วิภาตตัณหา. ตัณหาที่เหลือนอกนั้นเรียกว่า กามตัณหา. (อีกนัยหนึ่ง) บรรดาตัณหา 3 นั้น กามตัณหา เป็นไหน? ความคิดใคร่ ความคิดใคร่ ฯลฯ ความคิดใคร่แห่งจิต ที่ประกอบด้วยกามราคะ, นี้เรียกว่ากามตัณหา. ความคิดใคร่ ความคิดใคร่ ฯลฯ ความคิดใคร่แห่งจิต ที่ประกอบด้วยรูปราคะและอรุปราคะ, นี้เรียกว่า ภวตัณหา. ความคิดใคร่ ความคิดใคร่ ฯลฯ ความคิดใคร่แห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ, นี้เรียกว่า วิภาตตัณหา.”

ในอรรถกถาแห่งอิตติวุตตกะ ซึ่งอธิบายพระสูตรที่ยกมาข้างต้นนั้น แห่งแรก (อิตติ.อ.260) อธิบายคำ ภวภเว ว่า หมายถึง (มีใจติดข้องอยู่) ในภพน้อยภพใหญ่ และอธิบายอีกนัยหนึ่งว่า ภพ หมายถึง สัสสตทิฏฐิ อภพ หมายถึง อุจเฉททิฏฐิ เพราะฉะนั้น มีใจติดข้องในภพและอภพ ก็คือในสัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ ซึ่งก็มุ่งหมายเอาภวตัณหา และวิภาตตัณหา นั้นเอง ส่วนแห่งหลัง (อิตติ.อ.235) อธิบายคำ ภวภเว ว่าหมายถึง ในภพน้อยและภพใหญ่ หรือในเพราะการเห็นความขาสถูย เป็นต้น. อรรถกถานั้นเอง อีกแห่งหนึ่ง (อิตติ.อ.437) อธิบายคำ ภวภโว ว่า ภว(ภพ)=สมบัติ อภว(อภพ)=วิบัติ ภว(ภพ)=ความเจริญเพิ่มพูน อภว(อภพ)=ความเสื่อมหรือลดลง

ในอรรถกถาแห่งสุตตนิบาต (สุตต.อ.2/451) และอรรถกถาแห่งมหานิทเทส (นิท.อ.2/47) ตอนที่อธิบายปฐาบทสูตร ช่วงที่อ้างข้างต้นนั้น ไขความตอนสำคัญว่า “ภวาย วิภวาย วาติ สสฺสตาย อุจเฉทาย วา.” ซึ่งแปลได้ความว่า (ตัณหา) เพื่อภพ หรือเพื่อวิภพ คือ เพื่อความเที่ยงแท้ยั่งยืน หรือเพื่อความขาสถูย (บางท่านแปลเติมศัพท์หรือเสริมความเพื่อให้เหมือนกับที่อื่น ๆ ว่า เพื่อสัสสตทิฏฐิ หรือเพื่ออุจเฉททิฏฐิ)

อรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามรรคอธิบายตัณหา 3 ไว้อย่างชัดเจนมาก พร้อมทั้งยกเอาคำจำกัดความในพระอภิธรรมปิฎกมาอ้างไว้อย่างครบครัน และอธิบายไว้ถึง 2 แห่ง

แห่งที่หนึ่ง (ปฏิส.อ.140) อธิบาย ภวตัณหา ที่มากับอวิชชาว่า “ภวตัณหา ได้แก่ ความปรารถนาในภพทั้งหลาย มีกามภพเป็นต้น แล้วยกบาลีในธัมมสังคณีและวิภังคที่แสดงข้างต้นมาอ้าง (อภิ.ส.34/845/328; อภิ.วิ.35/912/485; ดูข้างต้น) จากนั้นอธิบายตัณหาทั้ง 3 อย่าง โดยยกความในพระบาลีในคัมภีร์วิภังคที่แสดงแล้วข้างต้นมาอ้าง (อภิ.วิ.35/933/494; ดูข้างต้น) แล้วอธิบายต่อท้ายว่า “แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า: รากะที่เนื่องด้วยกามคุณ 5 ชื่อว่ากามตัณหา, รากะในรูปภพและอรุปภพ ความคิดใจในมาน รากะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทิฏฐิ ความปรารถนาด้วยอำนาจภพ ชื่อว่าภวตัณหา, รากะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า วิภาตตัณหา” ความหมายอย่างนี้ ในวรรณนาแห่งสังคีตสูตร (ที.อ.3/229) ก็อธิบายไว้อย่างเดียวกัน

แห่งที่สอง (ปฏิส.อ.189) อธิบายตัณหา 3 ตามลำดับดังนี้ “กามตัณหา ได้แก่ ตัณหาในกาม (กาม ตณฺหา), คำว่า กามตัณหานี้ เป็นชื่อของรากะ ที่เนื่องด้วยกามคุณ 5. ภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาในภพ (ภเว ตณฺหา), คำว่า ภวตัณหานี้ เป็นชื่อของรากะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทิฏฐิ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจความปรารถนาภพ เป็นชื่อของรากะในรูปภพและอรุปภพ และเป็นชื่อของความติดใจในมาน. วิภาตตัณหา ได้แก่ ตัณหาในวิภพ (ความไม่เป็น, ความปราศจากภพ, ความขาสถูย; วิภเว ตณฺหา), คำว่าวิภาตตัณหานี้ เป็นชื่อของรากะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททิฏฐิ.” คำอธิบายอย่างนี้ มาในอรรถกถาแห่งวิภังคในพระอภิธรรมปิฎกก็มี (วิภ.ค.อ.143 แต่ฉบับอักษรไทยที่มีใช้อยู่ในปัจจุบัน ถ้อยคำตกหล่นไปบ้าง ไม่ครบถ้วนอย่างในปฏิส.อ.).

วิสุทธิมรรค ซึ่งเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกถาที่ใช้อ้างอิงกันมากในวงการศึกษาคันถ์ทางพระพุทธศาสนาและตามปกติ มักอธิบายเรื่องสำคัญ ๆ เหมือนกันกับอรรถกถาอื่น ๆ แต่สำหรับเรื่องตัณหา 3 นี้ กลับพูดน้อย โดยอธิบายไว้เฉพาะในตอนที่สุดถึงตัณหา 108 ซึ่งจะให้มองเห็นแง่ความหมายอีกด้านหนึ่ง ดังจะคัดมาให้ดูดังนี้ (วิสุทธิ.3/179 ตรงกับ วิภ.ค.อ.234): ก็แล บรรดาตัณหา (ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ รวม 6 อย่าง) เหล่านั้น ตัณหาแต่ละอย่าง

ตรัสไว้อย่างละ 3 คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตามอาการที่เป็นไป. จริงอยู่ รูปตัณหานั่นเอง เมื่อยินดีอย่างชนิด ยินดีกาม ในเวลาทีรูปารมณ์มาสู่คลองจักษุ ในเวลานั้น ชื่อว่ากามตัณหา. รูปตัณหานั้นแหละ ในเวลาใด เป็นไปพร้อมด้วย ทัศนวิภูติว่ารูปารมณ์นั้นแล เทียงแท้ ยั่งยืน ในเวลานั้น ชื่อว่า ภวตัณหา เพราะราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทัศนวิภูติ ท่านเรียกว่า ภวตัณหา. แต่ในเวลาใด รูปตัณหานั้นเป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททัศนวิภูติว่า รูปารมณ์นั้นแล ชาติสูญ พินาศ ในเวลานั้นชื่อว่า วิภวตัณหา เพราะราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททัศนวิภูติ ท่านเรียกว่า วิภวตัณหา (อย่างไรก็ตาม พึงดูคำอธิบายตามมติของ มหาฎีกาประกอบด้วย-วิสุทธิ.ฎีกา 3/180,362); คัมภีร์ปัญจสุทนี และสารัตถปกาสินี (ม.อ.1/303; ส.อ.2/20) ก็อธิบาย ไว้ทำนองเดียวกันนี้ แต่สำนวนภาษาที่ต่างออกไป อาจช่วยให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้สนใจโปรดดูตามทีอ้าง

เท่าที่กล่าวมา คงจะยุติได้ว่า คำอธิบายในคัมภีร์สังฆธรรมปกาสินี อรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามรรค เป็นข้อสรุปความหมายของตัณหา 3 ที่สมบูรณ์และน่าพอใจ ทั้งในแง่ความชัดเจน และในแง่ที่ครอบคลุมความหมายซึ่งท่านได้แสดงไว้ใน คัมภีร์ทั้งหลาย ทั้งระดับพระบาลี และระดับอรรถกถา ขอนำข้อสรุปนั้นมาเรียบเรียงไว้ให้ดูง่าย ดังนี้

1. กามตัณหา คือ ตัณหาในกาม ได้แก่ ราคะที่เนื่องด้วยกามคุณ 5
2. ภวตัณหา คือ ตัณหาในภพ ได้แก่ ราคะ(ความติดใจปรารถนา) ในรูปภพและอรุภพ ความติดใจในฉาน และราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทัศนวิภูติ ซึ่งแสดงตัวออกมาในรูปของความปรารถนาภพ
3. วิภวตัณหา คือ ตัณหาในวิภพ ได้แก่ ราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททัศนวิภูติ (ซึ่งแสดงตัวออกมาในรูปของความปรารถนาความปราศจากภพ หรือความขาดสูญ)

(ข้อพึงระวัง คือ จะต้องระลึกไว้เสมอว่า วิภพ คือ ความปราศจากภพ ความสิ้นภพ หรือความขาดสูญนั้น เป็น คนละอย่างกับ ภวนิโรธ ที่แปลว่าความดับภพ หรือความไม่เกิดภพ ซึ่งเป็นสภาวะที่พึงประสงค์ ถ้าไม่ชัด พึงพิจารณาทบทวน พระบาลีในทวิฏฐิตสูตรข้างต้นอีกครั้งหนึ่ง)

ตอน 3: ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?

กรรม

ในฐานะหลักธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจสุมุปาบท

1

บทที่ 5

ความนำ

หลักธรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นชื่อใด ๆ ล้วนสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น เพราะแสดงถึงหรือสืบเนื่องมาจากหลักสัจธรรมเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน แต่นำมาแสดงในชื่อต่าง ๆ กัน โดยชี้ความจริงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งคนละส่วนละตอนกันบ้าง เป็นความจริงอันเดียวกัน แต่แสดงคนละรูปละแนว เพื่อวัตถุประสงค์คนละอย่างบ้าง ด้วยเหตุนี้ หลักธรรมบางข้อจึงเป็นเพียงส่วนย่อยของหลักใหญ่ บางข้อเป็นหลักใหญ่ด้วยกัน ครอบคลุมความหมายของกันและกัน แต่มีแนวหรือรูปแบบการแสดงและความมุ่งหมายจำเพาะในการแสดงต่างกัน

ปฏิจสุมุปาบทนั้น ถือว่าเป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมได้ทั้งหมด เมื่ออธิบายปฏิจสุมุปาบทแล้ว เห็นว่าควรกล่าวถึงหลักธรรมสำคัญข้ออื่น ๆ อันเป็นที่รู้จักทั่วไปไว้ด้วย เพื่อให้เห็นว่าสัมพันธ์กันอย่างไร และเพื่อเสริมความเข้าใจทั้งในหลักธรรมเหล่านั้นและในปฏิจสุมุปาบทเองด้วย หลักธรรมที่ควรกล่าวถึงไว้ในที่นี้ คือ กรรม

กรรมเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปฏิจสุมุปาบท ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อแยกส่วนในกระบวนการนั้นออกเป็น 3 วัฏฏะ คือ กิเลส กรรม และวิบาก หลักปฏิจสุมุปาบทแสดงถึงกระบวนการทำกรรมและการให้ผลของกรรมทั้งหมด ตั้งต้นแต่กิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรม จนถึงวิบากอันเป็นผลที่จะได้รับ เมื่อเข้าไปปฏิจสุมุปาบทดีแล้ว ก็เป็นอันเข้าใจหลักกรรมชัดเจนไปด้วย ดังนั้น ว่าโดยตัวกฎหรือสภาวะ จึงไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องชี้แจงเรื่องกรรมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้อีก

อย่างไรก็ดี การอธิบายตามแนวปฏิจสุมุปาบทนั้น เป็นการพิจารณาในแง่ของกระบวนการธรรมชาติว่าด้วยตัวกฎหรือสภาวะล้วน ๆ และเป็นการมองอย่างกว้าง ๆ ตลอดทั้งกระบวนการ ไม่เน้นที่จุดใดจุดหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ในทางปฏิบัติ เมื่อมองในแง่ความเป็นไปในชีวิตจริง จะเห็นว่าส่วนของปฏิจสุมุปาบทที่ปรากฏเด่นชัดออกมาในการดำเนินชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องของ การแสดงออก และเกี่ยวข้องกับความรู้สึกชอบของคนโดยตรง ก็คือส่วนที่เรียกว่ากรรม ถ้าเพ่งในทางปฏิบัติอย่างนี้ ก็อาจยกเอากรรมขึ้นเป็นจุดเน้นและเป็นบทตั้ง แล้วเอาส่วนอื่น ๆ ของปฏิจสุมุปาบท เป็นตัวประกอบสำหรับสืบสาวราวเรื่องต่อไป ถ้าทำอย่างนี้ ปฏิจสุมุปาบท ก็จะปรากฏในรูปร่างที่นิยมเรียกกันว่า กฎแห่งกรรม¹ และจะมีเรื่องราวใน

¹ ตัวอย่างพุทธพจน์แห่งหนึ่งที่เชื่อมปฏิจสุมุปาบทกับกฎแห่งกรรมสนิทกันเป็นอย่างดีคือที่ตรัสว่า “บัณฑิตผู้เห็นปฏิจสุมุปาบท จลลตในกรรมและวิบาก ย่อมมองกรรมตามเป็นจริงดังนี้.....” (ม.ม.13/707/648; ขุ.สุ.25/382/457)

แง่อื่น ๆ ที่น่าสนใจเข้ามาเกี่ยวข้องกับเพิ่มขึ้นอีก นับว่าเป็นแนวการอธิบายที่น่าศึกษา ดังปรากฏว่าในสมัยหลัง ๆ นี้ ก็นิยมพูดถึงกฎแห่งกรรมกันมากกว่าจะพูดถึงปัจจุสมุปบาท เพราะการพูดถึงกรรม เป็นการพูดถึงกิริยาอาการ ซึ่งเป็นสิ่งที่หยาบ ปรากฏชัด เห็นง่าย เกี่ยวข้องอยู่เฉพาะหน้าทุกขณะทุกเวลา เหมาะที่จะถือเอาเป็นจุดเริ่มต้นของการพิจารณา ยิ่งกว่านั้น การอธิบายเรื่องกรรม อาจทำได้หลายระดับ คือจะอธิบายอย่างง่าย ๆ ในระดับผิวเผิน พอให้เห็นเหตุเห็นผลในสายตาของชาวบ้านก็ได้ จะยกเอาเหตุการณ์หรือบทบาทของคนทั้งหลายขึ้นมาเป็นตัวอย่าง ก็ทำได้สะดวก หรือจะอธิบายลึกลงไปถึงกระบวนการภายในจิต จนต้องใช้หลักปัจจุสมุปบาทเต็มรูปก็ได้ ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ จึงจะได้เสนอคำอธิบายหลักกรรม หรือกฎแห่งกรรมไว้ ณ ที่นี้ด้วย พอเป็นแนวสำหรับทำความเข้าใจ

กฎแห่งกรรม

พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์ หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรม หรือนามธรรม เป็นวัตถุ หรือเป็นเรื่องจิตใจ ไม่ว่าจะเป็นชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม¹ ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ ธรรมดาที่ว่านี้มองด้วยสายตาของมนุษย์เรียกว่า กฎธรรมชาติ เรียกในภาษาบาลีว่านิยาม แปลว่า กำหนดอันแน่นอน ทำนองหรือแนวทางที่แน่นอน หรือความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอน เพราะปรากฏให้เห็นว่า เมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้น ๆ แล้ว ก็จะมีความเป็นไปอย่างนั้น ๆ แน่นนอน

กฎธรรมชาติหรือนิยามนั้น แม้จะมีลักษณะทั่วไปอย่างเดียวกันทั้งหมดคือ ความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย แต่ก็อาจแยกประเภทออกไปได้ตามลักษณะอาการจำเพาะที่เป็นแนวทางหรือเป็นแบบหนึ่ง ๆ ของความสัมพันธ์ อันจะช่วยให้กำหนดศึกษาได้ง่ายขึ้น เมื่อว่าตามสายความคิดของพระพุทธศาสนา พระอรหันตศาสดาจารย์แสดงกฎธรรมชาติหรือ นิยามไว้ 5 อย่าง² คือ

1. อุดุนิยาม³ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุ โดยเฉพาะความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ เช่น เรื่องลมฟ้าอากาศ ฤดูกาล ฝนตกฟ้าร้อง การที่ดอกบัวบาน กลางวันหุบกลางคืน การที่ดินน้ำปุ๋ยช่วยให้ต้นไม้งาม การที่คนไอหรือจาม การที่สิ่งทั้งหลายผุพังเน่าเปื่อย เป็นต้น แนวความคิดของท่านมุ่งเอาความผันแปรที่เนื่องด้วยความร้อนหรืออุณหภูมิตั้งแต่

2. พินนิยาม⁴ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ หรือที่เรียกกันว่าพันธุกรรม เช่น หลักความจริงที่ว่าพืชเช่นใดก็ให้ผลเช่นนั้น พืชมะม่วงก็ออกผลเป็นมะม่วง เป็นต้น

¹ หมายถึง สังขตธรรม ทั้งหมด

² พึงเทียบความหมายของนิยามตามที่ปราชญ์แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า orderliness of nature; the five aspects of natural law; Am เช่น ที.อ.2/34; สังคณี a. 408

³ ปราชญ์แปลกันว่า law of energy; law of physical phenomena; physical inorganic order หรือเหมารวมว่า physical laws

⁴ แปลกันว่า law of heredity; physical organic order; biological laws

3. จิตตนิยาม¹ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต เช่น เมื่ออารมณ์ (สิ่งเร้า) กระทบประสาท จะมีการรับรู้เกิดขึ้น จิตจะทำงานอย่างไร คือมีการไหวไหวแห่งภวังคจิต ภวังคจิตขาดตอน แล้วมีอวิชชาะ แล้วมีการเห็น การได้ยิน ฯลฯ มีสัมปฏิจฉันนะ สันตัตถะ ฯลฯ หรือเมื่อจิตที่มีคุณสมบัติอย่างนี้เกิดขึ้น จะมีเจตสิกอะไรบ้างประกอบได้ หรือประกอบไม่ได้ เป็นต้น

4. กรรมนิยาม² กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ คือกระบวนการก่อการกระทำและการให้ผลของการกระทำ หรือพูดให้จำเพาะลงไปอีกว่า กระบวนการแห่งเจตน์จำนงหรือความคิดปรุงแต่ง สร้างสรรค์ต่าง ๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไปอันสอดคล้องสมกัน เช่น ทำกรรมดี มีผลดี ทำกรรมชั่ว มีผลชั่ว เป็นต้น

5. ธรรมนิยาม³ กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เรียกกันว่า ความเป็นไปตามธรรมดา เช่นว่า สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป เป็นธรรมดา คนย่อมมีความเกิดแก่เจ็บตายเป็นธรรมดา ธรรมดาคือคนยุคนี้มีอายุขัยประมาณร้อยปี ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ย่อมเป็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลายที่เป็นสภาพไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น และไม่ใช่อัตตา ดังนี้ เป็นต้น

ความจริง กฎ 4 อย่างแรกย่อมรวมลงในกฎที่ 5 คือ ธรรมนิยามทั้งหมด หรือจำแนกออกไปจากธรรมนิยามนั่นเอง หมายความว่า ธรรมนิยามมีความหมายครอบคลุมกฎธรรมชาติหมดทั้ง 5 ข้อ เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจมีผู้สงสัยว่า ธรรมนิยามเป็นกฎใหญ่ เมื่อเอามากระจายเป็นกฎย่อย ก็น่าจะกระจายออกไปให้หมด เหตุใดเมื่อแจกแจงเป็นกฎย่อยแล้ว ยังมีธรรมนิยามอยู่ในรายชื่อกฎย่อยอีกด้วยเล่า คำตอบสำหรับความข้อนี้พึงทราบด้วยอุปมา เหมือนคนทั้งหมดในประเทศไทยนี้ บางทีมีผู้พูดจำแนกออกว่า องค์พระประมุข รัฐบาล ข้าราชการ พ่อค้า และประชาชนบ้าง ว่าตำรวจ ทหาร ข้าราชการ นักศึกษาและประชาชนบ้าง ว่าอย่างอื่นอีกบ้าง ความจริงคำว่าประชาชน ย่อมครอบคลุมคนทุกหมู่เหล่าในประเทศ ข้าราชการพลเรือน ตำรวจ ทหาร พ่อค้า นักศึกษา ก็ล้วนเป็นประชาชนด้วยกันทั้งสิ้น แต่ที่พูดแยกออกไปก็เพราะว่า คนเหล่านั้นนอกจากจะมีลักษณะหน้าที่โดยทั่วไปในฐานะประชาชนเหมือนคนอื่น ๆ แล้ว ยังมีลักษณะหน้าที่จำเพาะพิเศษต่างหากออกไปอีกส่วนหนึ่งด้วย ส่วนคนที่ไม่มีลักษณะหรือหน้าที่จำเพาะพิเศษแปลกออกไป ก็รวมอยู่ในคำว่าประชาชน อนึ่ง การจำแนกนั้นอาจแตกต่างกันออกไปตามวัตถุประสงค์จำเพาะของการจำแนกครั้งนั้น ๆ แต่ทุกครั้งก็จะมีคำว่าประชาชน หรือราษฎรหรือคำที่มีความหมายกว้างทำนองนั้นไว้เป็นที่รวม

¹ แปลกันว่า psychic law; psychological laws

² แปลกันว่า Law of Karma; order of act and result; karmic laws; moral laws

³ แปลกันว่า the general law of cause and effect; order of the norm; ธรรมนิยามนี้ธรรมกถาอธิบายโดยยกตัวอย่างธรรมดาในโอกาสต่าง ๆ เกี่ยวกับพุทธประวัติ เช่นว่าในเวลาทีพระโพธิสัตว์ทรงถือปฏิสนธิ ทรงประสูติ ตรัสรู้ เป็นต้น เป็นธรรมดาที่หมั่นโลกธาตุจะหมุนไหว

เข้าของคนทั้งหมดที่เหลือ ซึ่งไม่ต้องจำแนกออกไปต่างหากตามวัตถุประสงค์จำเพาะคราวนั้น เรื่องนิยาม 5 ก็พึงเข้าใจความทำนองเดียวกันนี้

การจำแนกกฎธรรมชาติเป็น 5 อย่างนี้ จะเป็นการแบ่งแยกที่ครบจำนวนหรือไม่ ควรจะมีกฎย่อยอะไรอื่นนอกจากนี้หรือไม่ ไม่ใช่ปัญหาในที่นี้ เพราะท่านได้กฎเด่น ๆ ที่ท่านต้องการพอแก่การใช้ตามวัตถุประสงค์ของท่านแล้ว และกฎที่เหลือย่อมรวมลงในกฎที่ 5 คือธรรมเนียม โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว แต่สิ่งสำคัญที่พึงเข้าใจก็คือสาระที่มุ่งหมายหรือเจตนารมณ์ของการแสดงนิยามทั้ง 5 นี้ อันเป็นข้อที่ควรสังเกต จะขอเน้นไว้บางอย่าง ดังนี้

ประการแรก เป็นการย้ำเน้นแนวความคิดแบบพุทธที่มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือของโลกและชีวิตตามธรรมดาของเหตุปัจจัย ให้หนักแน่นชัดเจนยิ่งขึ้น แม้จะแยกแยะกฎให้ละเอียดออกไปก็มองเห็นแต่ความเป็นไปตามธรรมดา หรือสภาวะปัจจัยสัมพันธ์เท่านั้น เป็นอันจะได้ตั้งใจเรียนรู้ เป็นอยู่และปฏิบัติด้วยความเข้าใจเท่าทันธรรมดานี้แน่นอนไป ไม่ต้องมัวห่วงกังวลถึงท่านผู้สร้างผู้บันดาลที่จะมาผันแปรกระแสนธรรมดาให้ผิดเพี้ยน (นอกจากจะเข้ามาร่วมเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในธรรมดานั้นเอง) ถ้าจะมีผู้ทักท้วงว่า ถ้าไม่มีผู้วางกฎ กฎธรรมชาติจะมีขึ้นได้อย่างไร ก็ไม่พึงต้องมัวยุ่งคิดกับคำถามอำพรางตนเองของมนุษย์ข้อนี้ ลองมองง่าย ๆ ว่า ถ้าปล่อยให้สิ่งทั้งหลายมันเป็นไปของมันเอง มันก็ต้องเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และมันก็ได้เป็นมาเป็นไปแล้วอย่างนี้แหละ เพราะมันไม่มีทางจะเป็นไปอย่างอื่นนอกจากเป็นไปตามเหตุปัจจัยสัมพันธ์ มนุษย์เราสังเกตและเรียนรู้เอาความเป็นไปอย่างนี้มาซึมซับทราบในความคิดของตน แล้วก็เรียกมันว่าเป็นกฎ จะเรียกหรือไม่เรียกมันก็เป็นของมันอย่างนั้น ถ้าขึ้นมีผู้สร้างผู้ตั้งกฎธรรมชาติ ก็จะมีผู้ที่จะสืบสืบทอดไปอีกว่า ท่านผู้ตั้งกฎนั้น ดำรงอยู่ด้วยกฎอะไร มีใครสร้างกฎให้ท่าน หรือคุมท่านไว้ ถ้าขึ้นไม่คุม ท่านสร้างกฎได้ตามชอบใจ ท่านก็ย่อมเปลี่ยนกฎได้ตามชอบใจ อยู่วันดีคืนดี ท่านอาจจะเปลี่ยนกฎธรรมชาติให้มนุษย์อลหม่านกันหมดก็ได้ (ความจริงถ้ามีผู้สร้างกฎ และท่านมีกรุณา ท่านก็คงช่วยเปลี่ยนกฎ ช่วยสัตว์โลกไปแล้วหลายกฎย่อย เช่น ไม่ให้มีคนเกิดมาพิการ ง่อยเปลี้ย อวัยวะบกพร่อง ไร้ปัญญา เป็นต้น)

ประการที่สอง เมื่อแยกแยะออกเป็นกฎย่อย ๆ หลายกฎแล้ว ก็อย่าเผลอพลอยแยกปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นผลให้เป็นเรื่องเฉพาะกฎ ๆ ต่างหากกันไปเด็ดขาด ความจริงปรากฏการณ์อย่างเดียวกัน อาจเกิดจากเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่าง ๆ หรือเนื่องด้วยหลายกฎร่วมกันก็ได้ เช่น การที่ดอกบัวบานกลางวันและหุบกลางคืน ก็มีใช้เพราะอุตุนิยามอย่างเดียวกัน แต่ต้องเนื่องจากพืชนิยามด้วย การที่คนน้ำตาไหล อาจเป็นเพราะจิตตนิยามเป็นตัวเด่น เช่น เดีใจ เสียใจก็ได้ แต่อาจเป็นเพราะอุตุนิยามเช่น ถูกควั่นรุมตา ก็ได้ คนเหงื่อออก อาจเป็นเพราะอุตุนิยาม เช่น อากาศร้อน ก็ได้ หรือเป็นเพราะจิตตนิยามและกรรมนิยามเช่น หวาดกลัวหรือคิดหวั่นความผิด เป็นต้นก็ได้ คนปวดศีรษะ อาจเป็นเพราะอุตุนิยาม เช่น อากาศร้อนอบอ้าว ที่อุดอู๊ที่บอบอากาศไม่พอก็ได้ หรือเพราะพืชนิยามเช่น ความบกพร่องของอวัยวะภายใน หรือกรรมนิยามบวกจิตตนิยาม เช่น คิดกลัดกลุ้มกังวลเดือดร้อนใจ เป็นต้น ก็ได้

ประการที่สาม และสำคัญที่สุด คือ ท่านแสดงให้เห็นว่า ในบรรดากฎธรรมชาติทั้งหลายนั้น มีกฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยามรวมอยู่เป็นข้อหนึ่งด้วย เมื่อมองในแง่ของมนุษย์ กรรมนิยามเป็นกฎสำคัญที่สุด เพราะเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง มนุษย์เป็นผู้เสกสรรปรุงแต่งกรรม และกรรมก็เป็นเครื่องปรุงแต่งวิถีชีวิตโชคชะตาของมนุษย์ ถ้าแบ่งขอบเขตอำนาจในโลกตามอย่างที่คนปัจจุบันนิยมคือ แบ่งเป็นเขตแดนหรือวิสัยของธรรมชาติ กับเขตแดนหรือวิสัยของมนุษย์ ก็จะเห็นว่ากรรมนิยามเป็นเขตแดนของมนุษย์ ส่วนกฎหรือนิยามข้ออื่น ๆ ทั้งหมดเป็นเขตแดนของธรรมชาติ มนุษย์เกิดจากธรรมชาติและเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่มนุษย์ก็มีวิสัยพิเศษส่วนหนึ่งที่เป็นของตนเอง กล่าวคือกรรมนิยามนี้ ซึ่งได้สร้างสังคมและสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ ของมนุษย์ขึ้นเป็นจุดอีกโลกหนึ่งต่างหากจากโลกของธรรมชาติ อนึ่ง ในเขตแดนแห่งกรรมนิยามนั้น สารหรือตัวแท้ของกรรมก็คือเจตนาหรือเจตน์จำนง ดังนั้น กรรมนิยามจึงเป็นกฎที่ครอบคลุมโลกแห่งเจตน์จำนง หรือโลกแห่งความคิดนึกปรุงแต่งสร้างสรรค์ (และทำลาย) ทั้งหมด เท่าที่เกิดจากฝีมือของมนุษย์ ไม่ว่ามนุษย์จะไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่นใดหรือไม่ก็ตาม ก็ต้องมีกรรมนิยามเป็นกฎขึ้นพันตลอดถึงจะไปเกี่ยวข้องกับและใช้นิยามอื่นเหล่านั้นอย่างไร ก็อยู่ที่กรรมนิยาม กรรมนิยามเป็นวิสัยของมนุษย์ เป็นขอบเขตที่มนุษย์มีอำนาจปรุงแต่งควบคุมเสกสรรบันดาล หรือพูดให้ถูกว่า การที่มนุษย์ก้าวเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นเหตุปัจจัยด้วยอย่างหนึ่งในกระบวนการของธรรมชาติ จนเกิดเป็นสำนวนพูดของมนุษย์ขึ้นว่า ตนสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติหรือเอาชนะธรรมชาติได้นั้น ก็ด้วยอาศัยกรรมนิยามนี้เอง กล่าวคือ มนุษย์เกี่ยวข้องกับนิยามหรือกฎธรรมชาติข้ออื่น ๆ ที่เป็นเขตแดนของธรรมชาติ ด้วยการเรียนรู้ความจริงของมัน แล้วปฏิบัติต่อมันหรือใช้ประโยชน์มันตามเจตน์จำนงของตน จึงเรียกว่าเจตน์จำนงของมนุษย์เป็นผู้ปรุงแต่งบังคับควบคุมโลกของธรรมชาติ นอกจากนั้น มนุษย์ก็ใช้เจตน์จำนงหรือเจตนาที่เป็นเรื่องราวหนึ่งปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์เองด้วย และพร้อมกับที่มนุษย์ปฏิบัติต่อผู้อื่น สิ่งอื่น ธรรมชาติที่แวดล้อมตน ตลอดจนปรุงแต่งโลกของธรรมชาติอยู่นั้นเอง มนุษย์หรือว่าให้ถูกคือเจตน์จำนงของมนุษย์นั้นก็ปรุงแต่งตัวของเขาเอง ปรุงแต่งบุคลิกภาพและวิถีชีวิตหรือชะตากรรมของเขาไปด้วย เนื่องด้วยกรรมนิยาม เป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง ครอบคลุมโลกแห่งเจตน์จำนงและการปรุงแต่งสร้างสรรค์ทั้งหมดของมนุษย์ เป็นแกนนำในการปรุงแต่งชีวิตตนเองของมนุษย์แต่ละคน เป็นเครื่องชี้กำหนดแนวทางของสังคม และผลงานสร้างสรรค์ทำลายของมนุษย์ เป็นฐานที่มนุษย์อาศัย ก้าวเข้าไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่น ๆ เพื่อปรุงแต่งบังคับควบคุมโลกของธรรมชาติ โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนเน้นถึงความสำคัญของกรรมเป็นอย่างมาก ดังพุทธพจน์ที่คุ้นกันดีว่า “กัมมणा วคฺคตฺติ โลโก”¹ แปลว่า โลกเป็นไปตามกรรม หรือโลกเป็นไปเพราะกรรม กรรมจึงเป็นคำสอนสำคัญยิ่งเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม การที่ท่านรวมเอากรรมนิยามเข้าไว้เป็นข้อหนึ่งในนิยามถึง 5 ข้อนั้น ก็เป็นการบอกให้มองความจริงอีกด้านหนึ่งด้วยว่า กรรมนิยามหรือกฎแห่งกรรมนั้น เป็นเพียงกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งใน

¹ ม.ม. 13/707/64e, ม.ศ. 25/382/457

บรรดากฎธรรมชาตินานาอย่าง อย่าง ดั่งนั้น เมื่อมีปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น หรือเมื่อมนุษย์ผู้หนึ่ง ประสบเหตุการณ์สุขทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็อย่าเพิ่งเหมาไปเสียทั้งหมดว่าเป็นอย่างนั้นเพราะกรรม¹ ดังตัวอย่างที่ได้อธิบายแล้วข้างต้น แม้พุทธพจน์ที่อ้างข้างต้นว่า โลกเป็นไปตามกรรมนั้น ก็หมายถึงโลกคือหมู่สัตว์ ได้แก่ชาวโลก หรือสัตว์โลก ถ้าพูดอย่างสมัยใหม่ก็คล้ายว่ากรรมชี้นำสังคม หรือกรรมกำหนดวิถีชีวิตของสังคมนั้นเอง อาจพูดในแง่หนึ่งว่า กรรมนิยมเป็นเพียงกฎย่อยอย่างหนึ่งของธรรมชาติ แต่เป็นกฎที่สำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์

นอกจากกฎธรรมชาติทั้ง 5 ที่กล่าวมาแล้ว ยังมีกฎอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องของมนุษย์โดยเฉพาะ ไม่มีอยู่ในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับธรรมชาติโดยตรง ได้แก่กฎที่มนุษย์กำหนดวางกันขึ้นเป็นข้อตกลงเพื่อควบคุมความประพฤติในหมู่มนุษย์ด้วยกันเองให้อยู่ร่วมกันโดยผาสก นับว่าเป็นบัญญัติทางสังคม เช่น ระเบียบข้อบังคับ กติกา กฎหมาย จารีต ประเพณี วินัยบัญญัติ เป็นต้น อาจจัดเข้าต่อท้ายชุดเป็นกฎที่ 6 แต่ยังไม่มีการเข้ากันกับชุด ถ้าพอใจจะเรียกชื่อว่า สังคมนิยม² ก็ได้ กฎเกณฑ์ของสังคมนี้นี้เป็นเรื่องการปรุงแต่งของมนุษย์ จึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากกรรม และขึ้นต่อกรรมนิยามด้วย แต่เป็นเพียงส่วนซ้อนเสริมเข้ามาในกรรมนิยามเท่านั้น ไม่ใช่กรรมนิยามเอง จึงมิได้มีลักษณะในด้านปัจจัยสัมพันธ์และความเป็นจริงเหมือนกับกรรมนิยาม แต่เพราะซ้อนอิงอยู่กับกรรมนิยาม จึงมักทำให้เกิดความสับสนกับกรรมนิยามและมีปัญหาถกเถียงกันเนื่องจากความสับสนนั้นบ่อย ๆ โดยเหตุที่กฎสองประเภท คือกรรมนิยาม และสังคมนิยม² เป็นเรื่องของมนุษย์ เกี่ยวข้องกับมนุษย์ใกล้ชิดที่สุด จึงเป็นเรื่องสำคัญที่พึงเข้าใจความแตกต่างให้ชัดเจน

ในขั้นต้น อาจพูดเป็นคำไว้ก่อนว่า กรรมนิยามหรือกฎแห่งกรรม เป็นกฎธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับการกระทำของคน ส่วนสังคมนิยมหรือกฎของสังคม เป็นกฎของคนซึ่งคนบัญญัติกันขึ้นเอง มีส่วนเกี่ยวข้องกับกฎธรรมชาติเพียงในแง่ว่า เป็นสิ่งหนึ่งที่เกิดจากการกระทำคือกรรมหรือการปรุงแต่งสร้างสรรค์ของคน และอีกแง่หนึ่ง โดยกฎแห่งกรรม มนุษย์รับผิดชอบต่อการกระทำของตน ตามกระบวนการของธรรมชาติ แต่โดยกฎของสังคมนิยม มนุษย์รับผิดชอบต่อการกระทำของตน ตามกระบวนการที่จัดวางขึ้นเองของมนุษย์ ข้อที่พึงศึกษาพินิจจากนี้ไป จะพิจารณากันในตอนว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับความดี ความชั่ว และปัญหาเกี่ยวกับการรับผลของกรรม ที่จะกล่าวต่อไป

¹ ผู้ศึกษาอภิธรรม ย่อมบอกได้ว่า ชีวิตเราที่ประกอบด้วยขันธ 5 นั้น เป็นไปตามธรรมดาหรือตามกฎธรรมชาติทั้งหมดก็จริง แต่ขันธ 5 บางส่วนเท่านั้นที่เกิดจากกรรมและเป็นไปตามกรรมโดยตรง เช่นรูปธรรมในร่างกายของเรา อภิธรรมก็แยกว่าเกิดจากกรรมก็มี เกิดจากจิตก็มี เกิดจากอุตุก็มี เกิดจากอาหารก็มี ดังนั้นเป็นต้น

² “สังคม” เป็นศัพท์บัญญัติในภาษาไทย แม้จะมีใช้ในภาษาบาลีแต่เดิม ก็มีใช้มีความหมายเหมือนกับที่บัญญัติในภาษาไทย ในที่นี้จะอนุวัตรตามภาษาไทยจึงต้องบัญญัติใหม่ทั้งคำ ส่วนนิยมนั้น ว่าโดยรูปศัพท์ก็มีความหมายตรงกับนิยาม หรือนิยมนั้นเอง แต่ถ้าจะใช้ว่าสังคมนิยาม ก็เกรงจะเข้าปะปนทำให้นิยาม 5 เดิมที่เป็นของธรรมชาติแท้ ๆ สับสนไป ครั้นจะใช้ว่าสังคมนิยม ก็มีผู้บัญญัติใช้ในความหมายอย่างอื่นเสียแล้ว จึงเสี่ยงให้แปลกกันไปเล็กน้อยพอเป็นที่สังเกตความต่างได้

ความหมายและประเภทของกรรม

กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความตั้งใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่ มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม

อย่างไรก็ตาม ความหมายที่กล่าวมานี้ เป็นความหมายอย่างกลาง ๆ พอลงความได้กว้าง ๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ชัดเจนมองเห็นเนื้อหาและขอบเขตแจ่มแจ้ง ควรพิจารณาการแยกแยะความหมายออกเป็นแง่หรือ เป็นระดับต่าง ๆ ดังนี้

ก. เมื่อมองให้ถึงตัวแท้จริงของกรรม หรือมองให้ถึงต้นตอ เป็นการมองตรงตัวหรือเฉพาะตัว กรรมก็คือเจตนา อันได้แก่เจตน์จำนง ความตั้งใจ การเลือกคัดตัดสินใจ มุ่งหมายที่จะกระทำ หรือพลั้งนำที่ เป็นตัวกระทำการนั้นเอง เจตนาหรือเจตน์จำนงนี้เป็นตัวนำ บังชี้ และกำหนดทิศทางแห่งการกระทำทั้ง หมดยของมนุษย์ เป็นตัวการหรือเป็นแกนนำในการริเริ่ม ประชุมแต่ง สร้างสรรค์ทุกอย่าง จึงเป็นตัวแท้ของกรรม ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วาทามิ” เป็นต้น แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย เจตนาอันนี้เอง เราเรียกว่ากรรม บุคคลลงใจแล้ว จึงกระทำด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ¹

ข. มองขยายออกไปให้เห็นตัวการอื่น ๆ คือมองเข้าไปที่ภายในกระบวนการแห่งชีวิตของบุคคล แต่ละคน จะเห็นกรรมในแง่ตัวประกอบซึ่งมีส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการแห่งชีวิต เป็นเจ้าหน้าที่ในการปรุง แต่งโครงสร้างและวิถีที่จะดำเนินไปของชีวิตนั้น กรรมในแง่นี้ตรงกับคำว่า สังขาร หรือมักเรียกชื่อว่า สังขาร เช่นอย่างที่เป็นหัวข้อหนึ่งในปฏิจจสมุปบาท ซึ่งแปลกันว่า สภาพที่ปรุงแต่งจิต หมายความว่า องค์ประกอบ หรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือให้เป็นกลาง ๆ ประชุมแปรการ ตริตรึกนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา เป็นกรรมแบบต่าง ๆ ถ้าจะแปลงง่าย ๆ ก็ว่าความคิดปรุง แต่ง แม้ในความหมายแง่นี้ก็ยึดเอาเจตนาอันนี้เป็นหลัก บางครั้งท่านก็แปลเองง่าย ๆ รวบรัดว่า สังขารก็คือเจตนาทั้งหลายนั่นเอง²

ค. มองเลยออกมาข้างนอกเล็กน้อย คือมองในแง่ของชีวิตที่สำเร็จรูปแล้วเป็นหน่วยหนึ่ง ๆ หรือ มองชีวิตที่ดำเนินออกอย่างเป็นหน่วยรวมหน่วยหนึ่ง ๆ ตามที่สมมติเรียกกันว่า บุคคลผู้หนึ่ง ๆ ซึ่งดำเนินชีวิต อยู่ในโลก เป็นเจ้าของบทบาทของตน ๆ ต่างหาก ๆ กันไป กรรมในแง่นี้ก็ คือ การทำ การพูด การคิด หรือ การคิดนึก และการแสดงออกทางกายวาจา หรือความประพฤติที่เป็นไปต่าง ๆ ซึ่งบุคคลผู้นั้นจะต้องรับผิดชอบเก็บเกี่ยวผลเป็นส่วนตัว ไม่ว่าจะมองแคบ ๆ เฉพาะเวลาเฉพาะหน้า หรือมองกว้างไกลออกไปในอดีต และอนาคตก็ตาม กรรมในความหมายนี้ เข้ากับความหมายกว้าง ๆ ที่แสดงไว้ข้างต้น และเป็นแง่ความหมาย

¹ อภ.จก.ก. 22/334/463

² ดู ส.บ.17/122/79; วิสุทฺธิ.3/120,125

ที่กล่าวถึงบ่อยที่สุด เพราะปรากฏในคำสอนต่อบุคคล มุ่งให้ทุกคนรับผิดชอบต่อการกระทำของตนและพยายามประกอบแต่กรรมดี เช่นในพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 2 ประการนี้เป็นเหตุให้เกิดกรรม สองประการ คืออะไร ? บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิได้ทำความดีงามไว้ มิได้ทำกุศล มิได้ทำบุญซึ่งเป็นเครื่องต่อต้านความชลาครลวไว้ ทำแต่บาป ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมร้ายกาจ, เขาย่อมเกิดกรรมว่า เราไม่ได้ทำความดีงาม กังนึบ้าง ว่าเราได้ทำบาปไว้ กังนึบ้าง...”¹

น่าสังเกตว่า เท่าที่สอนกันอยู่บัดนี้โดยมาก นอกจากเน้นกรรมในความหมายนี้แล้ว ยังมักเน้นแต่แง่ดีติดอีกด้วย

ง. มองกว้างออกไปอีก คือมองในแง่กิจกรรมของหมู่มนุษย์ ได้แก่ กรรมในความหมายของการประกอบอาชีพการงาน การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของมนุษย์ ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากเจตน์จำนง การคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ ซึ่งทำให้เกิดความเป็นไปในสังคมมนุษย์อย่างที่เป็นที่เห็นกันอยู่ เช่น พุทธพจน์ในวาเสฏฐสูตร ว่า

“คุณวราเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใคอาศัยโครักษกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชาวนา มิใช่พราหมณ์...ผู้ใคเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่าง ๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน...ผู้ใคอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า...ผู้ใคเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้...ผู้ใคอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร...ผู้ใคอาศัยศรและศัสตราเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นทหารอาชีพ...ผู้ใคเลี้ยงชีพด้วยหน้าที่ปุโรหิต ผู้นั้นเป็นเจ้าหน้าที่การบูชา หาใช่พราหมณ์ไม่...ผู้ใคปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นพระราชา หาใช่พราหมณ์ไม่... ฯลฯ เราเรียกคนที่ไม่มีกิเลสค้างใจ ไม่มีความถือมั่น ว่าเป็นพราหมณ์...คนมิใช่เป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด แต่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม ไม่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชาวนาก็เพราะกรรม (การงาน อาชีพ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต) เป็นศิลปิน เป็นพ่อค้า เป็นคนรับใช้ เป็นโจร เป็นทหาร เป็นปุโรหิต และแม้แต่เป็นพระราชา ก็เพราะกรรม บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นปฏิจาสมุปบาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมมองกรรมตามเป็นจริงอย่างนี้ โลกย่อมเป็นไปเพราะกรรม หมู่ประชาชื่อย่อมเป็นไปเพราะกรรม...”²

หรือดังพุทธพจน์ในอัคคัณณสูตร เช่นว่า

“ครั้งนั้นแล พวกสัตว์ที่เป็นผู้ใหญ่จึงประชุมกัน ครั้นแล้วต่างปรับทุกข์กันว่า ท่านเอ๋ย ธรรมชั่วร้ายทั้งหลายปรากฏขึ้นในหมู่สัตว์ทั้งหลายเสียแล้วหนอ อันเป็นเหตุให้การลักทรัพย์ก็ปรากฏมี การตีเคียนกันก็ปรากฏมี การพุกเทจก็ปรากฏมี การถือไม้พลองก็ปรากฏมี อยู่กระนั้นเลย พวกเราจักเลือกตั้ง (สมมติ) สัตว์ผู้หนึ่งขึ้น ให้เป็นผู้ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวไค้โดยชอบ ให้เป็นผู้กำหนดผู้ที่ควรกำหนดไค้โดยชอบ ให้เป็นผู้จับไล่ผู้ที่ควรจับไล่ไค้โดยชอบ พวกเราจักแบ่งส่วนข้าวสาลีให้แก่ผู้นั้น กังนี้ ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านั้น จึงพากันเข้าไปหาสัตว์ผู้สง่า

¹ ดู พ.อิตติ. 25/208-9/248-9

² ม.ม. 13/707/643-9; พ.สุ. 25/382/451-8

งาม น่ารักน่าชม น่าเลื่อมใส และน่ารักงาม ยิ่งกว่าสัตว์ทั้งหมดนั้นแล้ว แจ้งความครั้งนี้ว่า มาเถิด ท่านสัตว์ผู้เจริญ ท่านจงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวไว้โดยชอบ จงกำหนดผู้ที่ควรกำหนดไว้โดยชอบ จงขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ไว้โดยชอบเถิด พวกข้าพเจ้าจักแบ่งส่วนข้าวสาละให้แก่ท่าน สัตว์ผู้ใดนั้น ได้รับคำของสัตว์เหล่านั้นแล้ว...เพราะเหตุที่เป็นผู้ซึ่งมหาชนเลือกทั้งนี้แล จึงเกิดถ้อยคำว่า มหาสมมติขึ้นเป็นประณม...”¹

หรือในจกกวัตติสูตร เช่นว่า

“ภิกษุทั้งหลาย โภชนัยคณินั้นแล เมื่อผู้ครองแผ่นดินไม่จักเสริมเพิ่มทรัพย์ให้แก่ชนทั้งหลายผู้ไร้ทรัพย์ ความยากจนก็ไ้ถึงความแพร่หลาย เมื่อความยากจนถึงความแพร่หลาย การลักทรัพย์ก็ถึงความแพร่หลาย เมื่อการลักทรัพย์ถึงความแพร่หลาย ศัสตราภิกษุก็ถึงความแพร่หลาย เมื่อศัสตราภิกษุถึงความแพร่หลาย การฆ่าฟันสังหารกัน (ปาณาติบาต) ก็ไ้ถึงความแพร่หลาย เมื่อการฆ่าฟันสังหารกันถึงความแพร่หลาย การพุกเท้งก็ไ้ถึงความแพร่หลาย...การพุกส่อเสียด...กาเมสุมิจณาจาร...ธรรมสองอย่างคือผรุสวาทและการพุกเพื่อเจ้อ...อภิขณาและพยาบาท...มิจนาทิจูฏฐิ ก็ไ้ถึงความแพร่หลาย...”²

อย่างไรก็ตาม แม้จะให้มองความหมายของกรรมครบทั้ง 4 ระดับอย่างนี้ เพื่อได้ความหมายที่สมบูรณ์ แต่ก็ขอสรุปย่อไว้ว่า จะต้องถือเอาความหมายในแง่ของเจตนาเป็นแกนยื่นเสมอไป เพราะเจตนาเป็นตัวการที่นำมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลาย และกำหนดแนวทางว่าจะเกี่ยวข้องกับแบบไหน อย่างไร จะเลือกรับอะไรหรือไม่ จะมีปฏิกิริยาต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร จะปรุงแปร ดัดแปลงแต่งเสริมโลกอย่างไร จะทำตัวเป็นช่องทางแสดงออกของอกุศลธรรมในรูปของตัณหา หรือในรูปของโลภะ โทสะ และโมหะ หรือจะนำหน้าพากุศลธรรมออกปฏิบัติงานส่งเสริมประโยชน์สุข ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นอำนาจอิสระของเจตนาที่จะทำ การกระทำใดไว้เจตนา ก็ย่อมไม่มีผลตามกรรมนิยม คือไม่เป็นไปตามกฎแห่งกรรม กลายเป็นเรื่องของนิยามอื่นทำหน้าที่ไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งอุตุนิยาม คือมีค่าเหมือนกับการที่ดินถล่ม ก้อนหินกร่อนร่วงหล่นจากภูเขา หรือกิ่งไม้แห้งหักลงมา เป็นต้น

กรรมนั้น เมื่อจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ ย่อมแบ่งได้เป็น 2 อย่างคือ³

1. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ

¹ ที.ปา. 11/62-3/101-2 (คำว่าสัตว์ในภาษาบาลีปกติหมายถึงคนเป็นหลัก เช่นเรียกพระพุทธรูปเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ว่า โพธิสัตว์บ้าง มหาสัตว์บ้าง และเรียกภิกษุหลังตรัสรู้แล้วว่าสัตว์ผู้ไม่มีทางหลงได้โดยบ้าง เช่น ม.ญ. 12/46/37; 192/165)

² ที.ปา. 11/45/77 (จัดเสริมเพิ่มให้ แปลจาก อนุปทาน ซึ่งหมายถึงคอยจัดเพิ่มให้ หรือเอาใจใส่ คอยจัดแบ่งปันให้ จะแปลว่า ปันเฉลี่ย ก็ได้)

³ ดู อนุ.ติก. 20/445/131, 551/338; ขุ.อิติ. 25/208-9 248-9; 242 -3/272; อกุศลมูลและกุศลมูล ดู ที.ปา. 11/394/292; อง.ติก. 20/509/258; อภิ.ส. 34/663/259; อนึ่ง ในกุศลมูล 3 นั้น พึงทราบว่า อโลภะ ไม่โลภ หมายถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความโลภ รวมถึงจาคะ, อโทสะ ไม่คิดประทุษร้าย หมายถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ โดยเฉพาะเมตตา, อโมหะ ไม่หลง หมายถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความหลง โดยเฉพาะปัญญา (ดู อภิ.ส. 34/690/271, ม.ญ. ฉบับพม่า 1/56)

2. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือกรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

แต่ถ้าจำแนกตามทวารคือทางที่ทำการ หรือทางแสดงออกของกรรม จัดเป็น 3 คือ¹

1. กายกรรม กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย
2. วจีกรรม กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา
3. มโนกรรม กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

เมื่อจำแนกให้ครบตามหลักสองข้อที่กล่าวมาแล้ว ก็จะมีกรรมรวมทั้งหมด 6 อย่างคือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นอกุศล กับ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แต่ละอย่างที่เป็นกุศล²

อีกอย่างหนึ่ง ท่านจำแนกกรรมตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล จัดเป็น 4 อย่าง คือ³

1. กรรมดำ มีวิบากดำ ได้แก่ กายสังขาร วีสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างง่าย ๆ เช่น ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท และดื่มสุราเมรัย

2. กรรมขาว มีวิบากขาว ได้แก่ กายสังขาร วีสังขาร และมโนสังขาร ที่ไม่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างคือ การประพฤติตามกุศลกรรมบถ 10

3. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ได้แก่ กายสังขาร วีสังขาร และมโนสังขาร ที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ทั่ว ๆ ไป

4. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนาเพื่อละกรรมทั้งสามอย่างข้างต้น หรือว่าโดยองค์ธรรม ได้แก่ โพชฌงค์ 7 หรือมรรคมรรค ๘

ในชั้นอรรถกถา มีการแบ่งประเภทของกรรมอีกแบบหนึ่ง ซึ่งนิยมถือตามกันมาและเป็นที่ยุติกันดีในยุคหลัง ๆ คือ การจัดแบ่งเป็นกรรม 12 หรือกรรมสี่ 3 หมวด เช่นที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น แต่เพื่อป้องกันความพินเผื่อ จึงจะไม่กล่าวไว้ในที่นี้⁴

ในบรรดากรรม 3 อย่างคือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น มโนกรรมสำคัญที่สุด และมีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด ดังบาลีว่า

“กุรคปัสสี บรรดากรรม 3 อย่างเหล่านี้ ที่เราจำแนกไว้แล้วอย่างนี้ แสดงความแตกต่างกันแล้วอย่างนี้ เราบัญญัติมโนกรรมว่ามีโทษมากกว่า ในการทำบาปกรรม ในความเป็นไปแห่งบาปกรรม หาบัญญัติกายกรรม

¹ ม.ม. 13/64/56; อ.จ.ติก. 20/445/131; อ.ภ.ส. 34/663/259

² อ.จ.ติก. 20/445/131; 586/376

³ กรรม 4 นี้ ทรงแสดงความหมายไว้โดยปริยายต่าง ๆ คือมีหลายนัย ดู ที.ปา. 11/256/242; ม.ม. 13/88/82; อ.จ.จตุกก. 21/232-8/313-322

⁴ ผู้สนใจเรื่องกรรม 12 พึงดูบันทึกพิเศษท้ายบทนี้

อย่างนั้นไม่ หาบัญญัติวิจารณ์อย่างนั้นไม่”¹

เหตุที่มโนกรรมสำคัญที่สุด ก็เพราะเป็นจุดเริ่มต้น คนคิดก่อนแล้วจึงพูดจึงกระทำคือแสดงออกทางกายและวาจา ดังนั้น วจีกรรมและกายกรรม จึงขยายออกมาจากมโนกรรมนั่นเอง และที่ว่ามีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด ก็เพราะว่ามโนกรรมรวมถึง ความเชื่อถือ ความเห็น ทฤษฎี แนวความคิดและค่านิยมต่าง ๆ ที่เรียกว่าทิวฐิ ทิวฐินี้เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมทั่ว ๆ ไปของบุคคล ความเป็นไปในชีวิตของบุคคลและคติของสังคมทั้งหมด เมื่อเชื่อ เมื่อเห็น หรือนิยมอย่างไร ก็คิดการ พูดจาสั่งสอนชักชวนกัน และทำการต่าง ๆ ไปตามที่เชื่อที่เห็นที่นิยมอย่างนั้น ถ้าเป็นมิจฉาทิวฐิ การดำริ พูดจาและทำการก็ดำเนินไปในทางผิดเป็นมิจฉาไปด้วย ถ้าเป็นสัมมาทิวฐิ การดำริ พูดจาและทำการต่าง ๆ ก็ดำเนินไปในทางถูกต้องเป็นสัมมาไปด้วย² เช่น คนและสังคมที่เห็นว่าความพรั่งพร้อมทางวัตถุมีค่าสูงสุดเป็นจุดหมายที่พึงใฝ่ประสงค์ ก็จะเพียรพยายามแสวงหาวัตถุให้พรั่งพร้อมและถือเอาความพรั่งพร้อมด้วยวัตถุนั้น เป็นมาตรฐานวัดความเจริญรุ่งเรืองเกียรติยศและศักดิ์ศรีเป็นต้น วิธีชีวิตของคนและแนวทางของสังคมนั้นก็จะเป็นไปในรูปแบบหนึ่ง ส่วนคนและสังคมที่ถือความสงบสุขทางจิตใจเป็นที่หมาย ก็จะมีวิถีชีวิตและความเป็นไปอีกแบบหนึ่ง

พุทธพจน์แสดงความสำคัญของมิจฉาทิวฐิและสัมมาทิวฐินั้นมีมากมายเช่น

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นไปเพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไปจนไพญญ์ เหมือนอย่างมิจฉาทิวฐินี้เลย...”³

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็เกิดขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็ไปเพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไปจนไพญญ์ เหมือนอย่างสัมมาทิวฐินี้เลย...”³

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลเป็นผู้มีมิจฉาทิวฐิ กายกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิวฐิกิ วจีกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิวฐิกิ มโนกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิวฐิกิ เจตนาภิ ปรารณาก็ ปรารณาก็ การปรุงแต่งทั้งหลายก็ ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อผลที่ไม่นำปรารณา ไม่นำใคร ไม่นำชอบใจ เพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ ซ่อนเพราะเหตุไร? ก็เพราะทิวฐิชั่วร้าย, เปรียบเหมือนเมล็ดสะเกาก็ เมล็ดบวบขมก็ เมล็ดน้ำเต้าขมก็ ที่เขาเอาลงปลูกไว้ในดินที่ชุ่มชื้น รสคินและรสน้ำที่มันคูกชิมไว้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นของขม เป็นของเผ็ด เป็นของไม่อร่อย ซ่อนเพราะเหตุไร? ก็เพราะพืชไม่ดี...

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลเป็นผู้มีสัมมาทิวฐิ กายกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิวฐิกิ วจีกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิวฐิกิ มโนกรรมที่ยึดถือปฏิบัติพรั่งพร้อมตามทิวฐิกิ เจตนาภิ ปรารณาก็ ปรารณาก็

¹ ม.ม. 13/64/56

² ที่ว่า มิจฉาทิวฐิ และสัมมาทิวฐิ เป็นมโนกรรม ดู อ.ทสก. 24/194-5/318-320 เป็นต้น

³ อ.เจก. 20/181-2/40-41

ธานกัฏฐิ การปรุงแต่งทั้งหลายกัฏฐิ ธรรมทั้งหมดนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อผลที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะกัฏฐิกิจงาม, เปรียบเหมือนพันธุ์อ้อยกัฏฐิ พันธุ์ข้าวสาลีกัฏฐิ พันธุ์ผลจันทร์กัฏฐิ ที่เขาเอาลงปลูกไว้ในดินที่ชุ่มชื้น รสกินและรสชาติที่มันถูกชิมเข้าไว้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปเพื่อความสุขหวาน เพื่อความเป็นของอร่อย เพื่อความน่าชื่นใจ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะพิชิตกัฏฐิ...”¹

“ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคฺล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เกื้อกูลแก่พหุชน เพื่อมิใช่ความสุขแก่พหุชน เพื่อเสื่อมประโยชน์ เพื่อไม่เกื้อกูลแก่พหุชน เพื่อความทุกข์แก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย เอกบุคคฺลนั้นคือใคร? ไค้แก่ ผู้มีมิจฉาทิฏฐิ มีทศนะอันวิปริต, เอกบุคคฺลผู้มีมิจฉาทิฏฐินั้น ย่อมยังพหุชนให้ไกลจากสัทธรรม ให้ตั้งมั่นในอสัทธรรม...”

“ภิกษุทั้งหลาย เอกบุคคฺล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่พหุชน เพื่อความสุขแก่พหุชน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่พหุชน เพื่อความสุขแก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย เอกบุคคฺลนั้นคือใคร? ไค้แก่ ผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีทศนะไม่วิปริต, เอกบุคคฺลผู้มีสัมมาทิฏฐินั้น ย่อมยังพหุชนให้ออกพ้นจากอสัทธรรม ให้ตั้งมั่นในสัทธรรม...”

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งมีโทษมากเหมือนมิจฉาทิฏฐินี้เลย, ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เป็นโทษทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิเป็นอย่างยิ่ง”²

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นเจ้าใหญ่ สำเร็จด้วยใจ, ถ้าบุคคฺลมีจิตใจเสียหายแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความทุกข์ย่อมติดก็ตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามโคที่ลากเกวียน,...ถ้าบุคคฺลมีจิตใจผ่องใสแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความสุขย่อมติดก็ตามมา เหมือนคังเงาที่ติดตามตัว”³

ปัญหาเกี่ยวกับความดี-ความชั่ว

กรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับความดีและความชั่วโดยตรง เมื่อพูดถึงกรรม จึงควรพูดถึงเรื่องความดีและความชั่วไว้ด้วย เพื่อช่วยให้ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมชัดเจนยิ่งขึ้น

เรื่องความดีและความชั่วมักมีปัญหาเกี่ยวกับความหมายและหลักเกณฑ์ที่จะวินิจฉัย เช่นว่า อะไรและอย่างไรจึงจะเรียกว่าดี อะไรและอย่างไรจึงจะเรียกว่าชั่ว อย่างไรก็ตาม ปัญหาเช่นนี้มีมากเฉพาะในภาษาไทยเท่านั้น ส่วนในทางธรรมที่ใช้คำบัญญัติจากภาษาบาลี ความหมายและหลักเกณฑ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ นับได้ว่าชัดเจน ดังจะได้กล่าวต่อไป

คำว่าดีและชั่ว ในภาษาไทยมีความหมายกว้างขวางมาก โดยเฉพาะคำว่าดี มีความหมายกว้างยิ่งกว่าคำว่าชั่ว คนประพฤติดีมีศีลธรรม ก็เรียกว่าคนดี อาหารอร่อยถูกใจผู้ที่กินก็อาจพูดว่า อาหารมีอนันต์ หรือ

¹ อนุ.เอก. 20/189-190/42-43; จุ อนุ.ทสก. 24/104/226 ด้วย

² อนุ.เอก. 20/191-3/44; พึงอ้างความสำคัญของกัฏฐิกิจและถูกในการที่จะตรัสรู้ได้หรือไม่ด้วย จุ ส.ม. 19/42-3/13; 280-1/73

³ ข.ธ. 25/11/15

อาหารวันนี้ดี เครื่องยนต์ที่มีประสิทธิภาพหรือทำงานเรียบร้อยคนก็เรียกว่าเครื่องยนต์ดี ไม่น่าจะใช้ได้สำเร็จประโยชน์สมประสงค์ คนก็ว่าคือนี่ดี ภาพยนต์ที่สนุกสนานถูกใจคนที่ชอบก็ว่าภาพยนตร์เรื่องนี้ดี ภาพเขียนสวยงามคนก็ว่าภาพนี้ดี หรือถ้าภาพนั้นอาจขายได้ราคาสูงคนก็ว่าภาพนั้นดีเช่นเดียวกัน โรงเรียนที่บริหารงานและมีการสอนได้ผลนักเรียนเก่ง ก็เรียกกันว่าโรงเรียนดี โต๊ะตัวเดียวกัน คนสามคนบอกว่าดี แต่ความหมายที่ว่าดีนั้นอาจไม่เหมือนกันเลย คนหนึ่งว่าดีเพราะสวยงามถูกใจเขา อีกคนหนึ่งว่าดีเพราะเหมาะแก่การใช้งานของเขา อีกคนหนึ่งว่าดีเพราะเขาจะขายได้กำไรมาก ในทำนองเดียวกัน ของที่คนหนึ่งว่าดี อีกหลายคนอาจบอกว่าไม่ดี ของบางอย่างมองในแง่หนึ่งว่าดี มองในแง่อื่นอาจว่าไม่ดี ความประพฤติหรือการแสดงออกบางอย่างในถิ่นหนึ่ง หรือสังคมหนึ่งว่าดี อีกถิ่นหนึ่งหรืออีกสังคมหนึ่งว่าไม่ดี ดังนั้นเป็นต้น หากที่ยุติไม่ได้ หรืออย่างน้อยไม่ชัดเจน อาจต้องจำแนกเป็นดีในทางจริยธรรม ดีในแง่สุนทรียภาพ ดีในแง่เศรษฐกิจ เป็นต้น เหตุที่มีความยุ่งยากสับสนเช่นนี้ ก็เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า และคำว่า “ดี” หรือ “ไม่ดี” ในภาษาไทย ใช้กับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าได้ทั่วไปหมด ความหมายจึงกว้างขวางและผันแปรได้มากเกินไป เพื่อตัดปัญหาเกี่ยวกับความยุ่งยากสับสนนี้ จึงจะไม่ใช้คำว่าดี ไม่ดี หรือชั่วในภาษาไทย และเป็นอันไม่ต้องพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับคุณค่าด้านต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด

ในการศึกษาเรื่องความดีความชั่วที่เกี่ยวกับกรรมนี้ มีข้อควรทราบดังนี้

- ก. ความดีความชั่ว ณ ที่นี้ เป็นการศึกษาในแง่ของกรรมนิยาม และมีคำเรียกโดยเฉพาะว่ากุศล และอกุศลตามลำดับ คำทั้งสองคำนี้มีความหมายและหลักเกณฑ์วินิจฉัยที่นับได้ว่าชัดเจน
- ข. การศึกษาเรื่องกุศลและอกุศลนั้น มองในแง่จริยธรรมของพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องของกรรมนิยาม จึงเป็นการศึกษาในแง่สภาวะ หาใช่เป็นการศึกษาในแง่คุณค่าอย่างที่เราคุ้นเคยกันไม่¹ การศึกษาในแง่คุณค่าเป็นเรื่องในระดับสังคมนิยมหรือสังคมบัญญัติ ซึ่งมีขอบเขตที่แยกจากกรรมนิยามได้ชัดเจน
- ค. ความเป็นไปของกรรมนิยาม ย่อมสัมพันธ์กับนิยามและนิยามอื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะที่พึงใส่ใจพิเศษคือ ในด้านภายในบุคคล กรรมนิยามอิงอยู่กับจิตนิยาม ในด้านภายนอก กรรมนิยามสัมพันธ์ กับสังคมนิยม หรือสังคมบัญญัติ ข้อที่พึงเน้นก็คือ ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยาม กับสังคมนิยม จะต้องแยกขอบเขตระหว่างกันให้ชัด และจุดเชื่อมต่อซึ่งเป็นทั้งที่แยก และที่สัมพันธ์ระหว่างขอบเขตทั้งสองนั้นก็มีอยู่

ก. ความหมายของกุศลและอกุศล

กุศล และอกุศล แปลกันโดยทั่วไปว่าดีและชั่วหรือไม่ดี ก็จริง แต่แท้จริงแล้ว หาตรงกันทีเดียวไม่ สภาวะบางอย่างเป็นกุศล แต่อาจจะไม่เรียกว่าดีในภาษาไทย สภาวะบางอย่างอาจเป็นอกุศล แต่ในภาษาไทยก็ไม่เรียกว่าชั่ว ดังจะเห็นต่อไป

¹ ถ้าจะใช้คำว่าคุณค่า ก็หมายถึง คุณค่าโดยสภาวะ ไม่ใช่คุณค่าตามที่กำหนดให้

กุศล และอกุศล เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นในจิตใจและมีผลต่อจิตใจก่อน แล้วจึงมีผลต่อบุคลิกภาพ และแสดงผลนั้นออกมาภายนอก ความหมายของกุศลและอกุศลจึงพุ่งไปที่พื้นฐานคือเนื้อหาสาระและความเป็นไปภายในจิตใจเป็นหลัก

กุศล แปลตามศัพท์ว่า ฉลาด ชำนาญ สบาย เอื้อหรือเกื้อกูล เหมาะ ดีงาม เป็นบุญ คล่องแคล่ว ตัดโรคหรือตัดสิ่งชั่วร้ายที่น่ารังเกียจ ส่วนอกุศลก็แปลว่า สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล หรือตรงข้ามกับ กุศล เช่นว่า ไม่ฉลาด ไม่สบาย เป็นต้น

ความหมายเชิงอธิบายในทางธรรมของกุศล ที่ถือได้ว่าเป็นหลักมี 4 อย่างคือ

1. อโรคยะ ความไม่มีโรค คือสภาพจิตที่ไม่มีโรค อย่างที่นิยมเรียกกันบัดนี้ว่า สุขภาพจิต หมายถึง สภาวะหรือองค์ประกอบที่เกื้อกูลแก่สุขภาพจิต ทำให้จิตไม่ป่วยไข้ ไม่ถูกบีบคั้น ไม่กระสับกระส่าย เป็นจิตแข็งแรง คล่องแคล่ว สบาย ใช้งานได้ดี เป็นต้น
2. อนวัชชะ ไม่มีโทษหรือไร้ตำหนิ แสดงถึงภาวะที่จิตสมบูรณ์ ไม่บกพร่อง ไม่เสียหาย หรือไม่มีของเสีย ไม่มัวหมอง ไม่ขุ่นมัว สะอาด เกลี้ยงเกลา เอี่ยมอ่อง ผ่องแผ้ว เป็นต้น
3. โทศลสัมภูต เกิดจากปัญญาหรือเกิดจากความฉลาด หมายถึง ภาวะที่จิตประกอบอยู่ด้วยปัญญา หรือมีคุณสมบัติต่าง ๆ ซึ่งเกิดจากความรู้ความเข้าใจ สว่าง มองเห็นหรือรู้เท่าทันความเป็นจริง สอดคล้องกับหลักที่ว่า กุศลธรรมมีโยนิโสมนสิการ คือความรู้จักคิดแยกคายหรือรู้จักทำใจอย่างฉลาดเป็นปทัฏฐาน
4. สุขวิบาก มีสุขเป็นวิบาก คือเป็นสภาพที่ทำให้มีความสุข เมื่อกุศลธรรมเกิดขึ้นในใจ ย่อมเกิดความสุขสบายคล่องใจในทันทีนั่นเอง ไม่ต้องรอว่าจะมีผลตอบแทนภายนอกหรือไม่ เหมือนกับว่า เมื่อร่างกายแข็งแรงไม่มีโรคเบียดเบียน (อโรค) ไม่มีสิ่งสกปรกเสียหาย มลทินหรือของที่เป็นพิษภัยมาพ้องพาน (อนวัชชะ) และรู้ตัวว่าอยู่ในที่มั่นคงปลอดภัยถูกต้องเหมาะสม (โทศลสัมภูต) ถึงจะไม่ได้เสพสุขสิ่งใดพิเศษออกไป ก็ย่อมมีความสุขสบาย ได้เสวยความสุขอยู่แล้วในตัว

นอกจากความหมายทั้ง 4 นี้แล้ว คัมภีร์บางแห่งกล่าวถึงความหมายอื่นอีก 3 อย่างคือ *เฉกะ* แปลว่า ฉลาด และ *เขมะ* แปลว่า เกษม คือปลอดโปร่ง มั่นคง ปลอดภัย และ *นิทรรณะ* แปลว่า ไม่มีความกระวนกระวาย แต่พอจะเห็นได้ว่า ความหมาย 3 อย่างนี้ รวมลงได้ในความหมาย 4 อย่างที่กล่าวมาแล้วข้างบน¹ และในบรรดาความหมาย 4 อย่างนั้น ความหมายที่ 3 คือ โทศลสัมภูต เป็นความหมายแกน

ความหมายของอกุศล ก็พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามจากที่กล่าวมานี้ คือ เป็นสภาพจิตที่มีโรค ไร้

¹ ที่มาพึงดู คือ สงฺคณฺณ อ. 103 134; ปฐิส.อ. 156,246; วิสุทธิ. ฎีกา 3/61-63; สงฺคณฺณ อนุฎีกา 201; ที.อ. 2/325; 3/89; อง.อ. 2/463; ในที่บางแห่ง นอกจากแสดงความหมายของคำอย่างที่ยกมาข้างแล้ว ท่านได้แสดงความหมายตามรูปศัพท์ไว้ด้วยผู้สนใจจึงพึงค้นดูได้เอง, อนึ่ง พึงทราบคำอธิบายความหมายที่แสดงไว้ข้างบนนั้น เป็นการขยายความของผู้เขียนเองด้วย มิใช่คัดมาตรง ๆ จากคัมภีร์ กุศล นิยมแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า wholesome; skillful; skilled; meritorious.

สุขภาพ มีโทษ มีตำหนิ มีข้อเสียหาย เกิดจากอริชชา และมีทุกข์เป็นวิบาก พุทธสัน ๆ อีกนัยหนึ่งว่า เป็นสภาพที่ทำให้จิตเสียคุณภาพและเสื่อมสมรรถภาพ ตรงข้ามกับกุศลซึ่งส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิต

เพื่อให้เห็นความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น อาจบรรยายลักษณะของจิตที่ดีงาม ไร้โรค ไม่มีโทษ เป็นต้นให้ดูก่อน แล้วพิจารณาว่ากุศลธรรมคือสิ่งที่ทำให้จิตมีลักษณะเช่นนั้น หรือกุศลธรรมทำให้เกิดสภาพจิตเช่นนั้นอย่างไร อกุศลธรรมคือสิ่งที่ทำให้จิตขาดคุณลักษณะเช่นนั้น หรือทำให้จิตเสื่อมเสียสภาพเช่นนั้นอย่างไร

ลักษณะที่จะกล่าวต่อไปนี้ นำมาจากบาลีในที่ต่าง ๆ หลายแห่ง เป็นลักษณะของจิตที่ดีงาม ตั้งแต่ระดับสามัญจนถึงขั้นสูงสุดคือจิตของพระอรหันต์ ขอให้ถือว่าเป็นการวางภาวะที่สมบูรณ์ไว้เป็นมาตรฐาน

ชุดหนึ่งว่า ปัสสัทธิระ-ผ่อนคลายหรือเรียบสงบ หรือเย็นสบาย ลหุ-เบา มุทุ-นุ่มนวลหรืออ่อนโยน หรือละมุน กัมมัญญะ-ควรแก่งาน หรือพร้อมที่จะใช้งาน ปคุณ-คล่องแคล่ว อุชฺช-ชื่อตรง ไม่คดโค้งงองอวบิดเบือนเชือนแซ่¹

ชุดหนึ่งว่า มุทุ-นุ่มนวล ละมุน กัมมัญญะ-ควรแก่งาน เหมาะแก่การใช้งาน ปภัสสร-ผ่องใส แจ่มจ้า อปภังกุ-ไม่เปราะเสาะ แข็งแรงทนทาน สมาหิต-ตั้งมั่น อนาวารณ-ไม่มีสิ่งกีดกัน ไม่ถูกจำกัด อนิวารณ-ไม่มีสิ่งขัดขวาง ไม่ติดขัดหรือคับข้อง อนุปักกิลิฏฐ-ไม่เศร้าหมอง ไม่ขุ่นมัว อนัชฌาวิพพะ-ไม่ถูกกดทับ ไม่ถูกกดถูกบีบ อวิมาค-ไม่คับแคบ ไม่คับแคบหรืออึดอัด²

อีกชุดหนึ่งว่า สมาหิต-ตั้งมั่น ทรงตัวเรียบสม่ำเสมอ ปริสุทฺธ-สะอาด หมดจจ ปรีโยทาคะ-ผุดผ่อง กระจ่าง สว่างไสว อนังคณะ-ไร้ไฟฟ้า โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา วิคคูปกิเลส-ปราศสิ่งมัวหมอง มุทุภูตะ-นุ่มนวล ละมุนละไม กัมมัญญะ-ควรแก่งาน วิหะและอาเนญชูปักกะ-ทรงตัวอยู่ เข้าที่ อยู่ตัว ไม่หวั่นไหว แน่วแน่ ไม่วอกแวก³

ลักษณะต่อไปนี้โดยมากเป็นภาวะจิตและบุคลิกภาพของพระอรหันต์ นำมาลงไว้สำหรับประกอบการพิจารณาด้วย เช่น อภิญจนะ-ไม่มีอะไรค้างใจ ไม่มีสิ่งค้างค้างกังวล สันตะ-สงบ แส่นซึ้ง อโศก-ไร้โรค วัริชชะ-ไม่มีธุลี เขมะ-เกษม ปลอดโปร่ง มั่นคง ไม่มีภัย นิจจาตะ-ใจไม่หือหว อิมใจ สิกิภูตะ-เย็นหรือเย็นซึ่งนิพพุตะ-หมดร้อน เสรี-เที่ยวไปได้ตามสบายไม่มีอะไรเกาะเกี่ยว สยวัสสี-มีอำนาจในตัวเอง เป็นตัวของตัวเองแท้จริง สุขี-มีความสุข หรือเป็นสุข⁴

อีกชุดหนึ่ง โดยมากเป็นลักษณะจิตและบุคลิกภาพของพระอรหันต์เหมือนกัน แต่เน้นเฉพาะแง่ที่เป็นอิสระ เช่น อนัลลิสเน-ไม่ติดหรือไม่หมกมุ่น อนัชฌเณสิค-ไม่สยบ อนูปลิคค์-ไม่ถูกฉาบติดหรือไม่แปด

¹ ดู อภ.ส. 34/240-250/94-5; ชุดนี้จากโสภณเจตสิกส่วนหนึ่งในอภิธรรม

² ชุดนี้เกี่ยวกับนิวรรณ์และโพชนงค์ เลือกรวบรวมจาก ส.ม. 19/474-502/131-7

³ ชุดนี้ คือลักษณะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิเป็นอย่างดีแล้ว เช่น ม.ม. 13/506/460

⁴ ชุดนี้เป็นลักษณะที่กระจายอยู่ในที่หลายแห่ง ฟังดูในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน

เปื้อน อนิสสิก-ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด วิสัญญก-ไม่พัวพัน วิปปยุตฺต-หลุดพ้น วิมวริยาทิกกจิต-มีจิตไร้ขอบคัน หรือมีใจไร้เขตแดน¹

เพื่อให้กำหนดได้ง่ายขึ้น อาจารย์ลักษณะเหล่านี้เข้าเป็นกลุ่มได้ดังนี้

1. **ตั้งมั่น** เช่น แน่วแน่ อยู่ตัว ทรงตัวเรียบสม่ำเสมอ ไม่หวั่นไหว ไม่ออกแวก ไม่พล่าน ไม่ส่าย
2. **บริสุทธิ์ผ่องใส** เช่น ปราศสิ่งมัวหมอง ไม่ขุ่นมัว ไม่เศร้าหมอง ไร้ใฝ่ฝါ เกลี้ยงเกลา ผุดผ่อง แจ่มจ้า สว่างไสว
3. **โปร่งโล่งเป็นอิสระ** เช่น ไม่ติดข้อง ไม่คับแคบ ไม่ถูกจำกัดขัดขวาง ไม่ถูกกดทับหรือบีบคั้น ไม่อึดอัด กว้างขวาง ไร้เขตแดน
4. **เหมาะแก่การใช้งาน** เช่น นุ่มนวล อ่อนละมุน เบาสบาย ไม่หนัก คล่องแคล่ว ทนทาน ไม่เปราะ เสาะ ไม่กระด้าง ชือตรง ไม่เอนเอียง ไม่คงอ ไม่บิดเบือน ไม่เฉไฉ
5. **สงบสุข** เช่น ผ่อนคลาย เรียบสงบ ไม่เครียด ไม่คับแค้น ไม่เดือดร้อน ไม่กระสับกระส่าย หรือ ทุรนทุราย ไม่ขาดแคลน ไม่หิวโหย เอบอิม

เมื่อทราบลักษณะของจิตใจที่สมบูรณ์ มีสุขภาพดี ไร้มลทินโทษเช่นนี้แล้ว ก็พึงนำเอาธรรมที่ได้ชื่อว่าเป็นกุศลและอกุศลมาพิจารณาตรวจสอบดูว่า ธรรมที่เป็นกุศลส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิตใจจริงหรือไม่อย่างไร และธรรมที่เป็นอกุศลทำให้จิตมีโรค เกิดความน่าเสีย ผุโทรม เสียหายบกพร่อง ไม่สบาย เป็นทุกข์ เสื่อมเสียคุณภาพและสมรรถภาพจิตจริงหรือไม่อย่างไร

ตัวอย่างกุศลธรรมเช่น สติ-ความระลึกได้ ความสามารถคุมจิตอยู่กับสิ่งที่พึงเกี่ยวข้อง หรือกิจที่ต้องทำ เมตตา-ความรัก ความปรารถนาดี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข อโลกะ-ความไม่โลภ ว้างจากความอยากใคร่คิดใจ ตลอดจนมีความคิดเผื่อแผ่แก่ผู้อื่น ปัญญา-ความรู้ชัด ความเข้าใจ ความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ปัสสัทธิ-ความผ่อนคลายสงบ เย็นกายเย็นใจ ไม่เครียด ไม่กระสับกระส่าย กุศลฉันทะ-ความพอใจใฝ่รักในสิ่งดีงาม อยากรู้อยากทำให้เป็นจริง มีจิตพุ่งแล่นไปในแนวทางแห่งเหตุปัจจัย มุทิตา-ความพลอยเบิกบานยินดี บันเทิงใจ เมื่อผู้อื่นประสบความเจริญหรือเป็นสุข เป็นต้น

ตัวอย่างอกุศลธรรม เช่น กามฉันท์-ความอยากได้ใคร่เอา² พยาบาท-ความคิดร้าย ขัดเคือง หรือ

¹ ชุดนี้มีมากมายหลายแห่ง จำนวนคำแปลกกันไปบ้างเล็กน้อย พึงดู ม.อ. 14/155/117; 168/124; ส.บ. 17/63/38; ส.สพ. 18/17/14; อ.อ.ต.ก. 20/545/334; อ.อ.ท.ส.ก. 24/81/161; และกระจายทั่วไปในคัมภีร์มหานิทเทส ไม่น้อยกว่า 15 แห่ง เช่น ข.ม. 29/64/65; 87/84, 121/107; 213/161; ฯลฯ

² ความแตกต่างระหว่างกุศลฉันทะ กับ กามฉันท์ หรือโลภะ ได้แสดงไว้แล้วในตอนว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจในบทข้างต้น ในที่นี้พึงสังเกตคร่าว ๆ ว่า โลภะจับอารมณ์ที่เสมือนสำเร็จรูปแล้ว หรือตั้งอยู่ ณ สุดทางที่ตันหรือตายตัวของมัน โลภะมุ่งจะเอาอารมณ์นั้นมาเสพเสวย และเกิดมีตัวตนที่จะเอาหรือจะเสพเสวยนั้น ส่วนฉันทะ จับอารมณ์ที่เสมือนตั้งอยู่ ณ จุดเริ่มต้นของมัน มีอาการที่จิตแผ่ไปรวมกลมกลืนกับสิ่งหรืออารมณ์นั้นในการกระทำเพื่อก้าวไปสู่จุดหมายคือความเสร็จสิ้นสมบูรณ์ ไม่เกี่ยวกับความรู้สึกที่จะเสพเสวยและไม่เกิดความรู้สึกจำกัดแบ่งแยกมีตัวตนที่จะเอาหรือจะเสพเสวย

แค่นใจ ถิ่นมิทระ-ความหดหู่ท้อแท้ หงอยเหงา เชื่อมซึม และโง่งว้าง อุทธัจจกุกกจจะ-ความฟุ้งซ่าน คิดพล่าน หฤตหวิด กลัดกลุ้ม รำคาญ และเดือดร้อนใจ วิภิกขณา-ความลังเล ไม่อาจตัดสินใจ โกรธ-ความโกรธ อิตสา-ความริษยา เห็นคนอื่นได้ดีทนไม่ได้ มัจฉริยะ-ความตระหนี่ ความหึงหวง ความคิดเกียดกัน เป็นต้น

เมื่อมีเมตตา จิตใจย่อมสุขสบาย แซ่มชื่นผ่องใส ปลอดโปร่งและกว้างขวาง เป็นสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิต เมตตาจึงเป็นกุศล สติทำให้ใจอยู่กับสิ่งที่กำลังเกี่ยวข้อง หรือต้องทำ ระลึกได้ถึงกาปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสมในกรณีนั้น ๆ และป้องกันไม่ให้อกุศลธรรมทั้งหลาย ได้โอกาส ทำให้จิตใจอยู่ในสภาพพร้อมที่จะทำงานได้อย่างดี สติจึงเป็นกุศล

ความริษยา ทำให้จิตใจแคบ ถูกกดทับบีบคั้น ไม่สบาย ไม่ปลอดโปร่ง บั่นทอนคุณภาพและสุขภาพ จิตอย่างเห็นได้ชัด ความริษยาจึงเป็นอกุศล ความโกรธก็แผดเผาใจของตนเอง บีบคั้นกระตบใจให้ไม่สบาย และส่งผลกระทบกระเทือนออกมาถึงสุขภาพกายได้อย่างรวดเร็ว จึงเห็นได้ชัดเช่นกันว่าเป็นอกุศล กาม-ฉันท์ หรือแม้ความโลภอย่างกว้าง ๆ ก็ทำให้จิตใจวุ่นวายพันพัน ติดข้อง กลัดกลุ้ม หรือเอนเอียงไป เดินไม่ตรง และมัวหมอง ไม่โล่งไม่โปร่ง ไม่ผ่องใส จึงเป็นอกุศล ดังนี้ เป็นต้น

มีข้อสังเกตว่า ความหดหู่ หงอยเหงา เชื่อมซึมและความฟุ้งซ่าน เป็นต้น แม้จะเป็นอกุศล แต่ในภาษาไทยจะเรียกว่าเป็นความชั่ว ก็คงไม่สุดนัยตักนิก ในทำนองเดียวกัน กุศลธรรมบางอย่าง เช่น ความสงบผ่องคลายภายในใจ จะเรียกในภาษาไทยว่าความดี ก็อาจจะไม่สนิททีเดียวนัก นี่เป็นตัวอย่างแง่หนึ่งให้เห็นว่า กุศลและอกุศล กับความดีและความชั่ว มิใช่มีความหมายตรงกันแท้ทีเดียว

เมื่อเข้าใจความหมายของกุศลและอกุศลอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมเข้าใจความหมายของกรรมดีและกรรมชั่ว คือ กุศลกรรม และอกุศลกรรมด้วย ดังได้กล่าวแล้วว่า เจตนาเป็นตัวกรรม ดังนั้น เจตนาที่ประกอบด้วย กุศล ก็เป็นกุศลเจตนา และเป็นกุศลกรรม เจตนาที่ประกอบด้วยอกุศล ก็เป็นอกุศลเจตนาและเป็นอกุศลกรรม เมื่อกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา นั้น เป็นไปหรือแสดงออกโดยทางกาย ทางวาจา และทางใจ ก็เรียกว่า เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมทางกาย ทางวาจา และทางใจ หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ที่เป็นกุศล และเป็นอกุศล ตามลำดับ

ข. ข้อควรทราบพิเศษบางอย่างเกี่ยวกับกุศลและอกุศล

1) กุศลและอกุศล เป็นปัจจัยแก่กันได้

คนบางคนหรือบางคราวมีศรัทธา หรือได้บำเพ็ญทาน หรือรักษาศีล หรือเป็นผู้มีปัญญา เป็นต้น อันเป็นกุศล แล้วเกิดความล้าพองในความดีเหล่านั้น ถือเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่น ความล้าพองก็ดี ยกตนข่มผู้อื่นก็ดี เป็นอกุศล อย่างนี้เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล บางคนบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานแล้วเกิดราคะ คือติดใจในฌานนั้น บางคนเจริญเมตตาเพียรตั้งความปรารถนาดีมองคนในแง่ดี บางทีประสบอารมณ์ที่น่าปรารถนา เมตตานั่นเลยให้ช่องช่วยให้อะไรเกิดขึ้นโดยง่าย แล้วอาจตามมามีอกุศลธรรมอื่นอีก เช่น จันทาคติ เป็นต้น อย่างนี้ก็เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล ศรัทธาเป็นกุศลธรรม ทำให้จิตใจผ่องใสและมีกำลัง ฟุ้งแล่นแนวไป แต่เมื่อปฏิบัติต่อศรัทธานั้นไม่แนบคายก็อาจกลายเป็นเหตุให้เกิดทิฐิและมานะ ยึดถือว่าของ

คนเท่านั้นจริงแท้ ของคนอื่นมีแต่เท็จ อาจถึงกับก่อความวิวาทบาดหมางเบียดเบียนกัน นี่ก็เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล

บางคนมีราคะอยากไปเกิดในสวรรค์ จึงตั้งใจประพฤติปฏิบัติเป็นผู้มีศีล บางคนมีราคะอยากได้ความสุขสงบทางจิตใจ จึงบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมาบัติ เด็กบางคนมีราคะอยากให้อุ๊ยใหญ่ชมว่าเป็นคนดี จึงพยายามประพฤติตัวให้ดีมีศีลมีวินัย นักเรียนบางคนมีราคะอยากสอบได้ดี จึงเกิดฉันทะและขยันเล่าเรียนแสวงหาความรู้¹ บางคนเกิดความโกรธแค้นแล้วบางครั้งก็เกิดปัญหาเข้าใจผิดถึงโทษของความโกรธนั้น บางคนโกรธแค้นศัตรูจึงเกิดความเห็นใจคิดช่วยเหลือผู้อื่น บางคนเกิดความกลัวตายขึ้นแล้ว สำนึกได้หายตระหนี่ มีจิตใจเผื่อแผ่เสียสละ ตั้งใจช่วยเหลือผู้อื่นต่อไป คนอีกบางคนมีความกลัวใจเป็นเหตุให้เกิดความศรัทธาในธรรม อย่างนี้เรียกว่า อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล

เด็กชายวัยรุ่นคนหนึ่ง พ่อแม่เตือนไม่ให้ไปมั่วสุมกับหมู่เพื่อนอย่างไม่ระวัง แต่ไม่เชื่อฟัง ต่อมาถูกเพื่อนร้ายคนหนึ่งหลอกทำให้ติดยาเสพติด พอรู้ตัวทั้งโกรธแค้นทั้งเศร้าเสียใจขุนหมอง เกิดความเข้าใจในคำเตือนของพ่อแม่และทราบซึ่งต่อความปรารถนาดีของท่าน (อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล) เป็นเหตุให้ยังเสียใจประดังโกรธเกลียดชังตัวเอง (กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล)

เมื่อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล หรืออกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลนั้น ขณะที่กุศลเกิด จิตมีสภาพดี ขณะที่อกุศลเกิดจิตใจเสียหายขุนข้อง สภาพจิตดีไม่ดีเช่นนี้อาจเกิดสลับกันไปมาอย่างรวดเร็ว จึงต้องรู้จักแยกออกเป็นแต่ละขณะ ๆ อย่างไม่ก็ตาม เรื่องกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่กันนี้ ได้กล่าวในที่อื่นบ้างแล้ว จึงแสดงเป็นตัวอย่างแต่เพียงเท่านี้

2) บุญและบาป กับ กุศลและอกุศล

บุญและบาปกับกุศลและอกุศล บางทีใช้แทนกันได้ บางทีใช้แทนกันไม่ได้ จึงเป็นเหตุให้เกิดความสับสน ว่าความหมายของธรรม 2 คู่นี้เหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร ในที่นี้มีโอกาสที่จะอธิบายเรื่องนี้โดยตรง จึงจะกล่าวไว้พอเป็นแนวทางการเข้าใจ

บุญ มีความหมายตามรูปศัพท์ที่ท่านนิยมแสดงกันไว้ 2 อย่างคือ เครื่องชำระสันดาน คือชำระพื้นจิตใจให้สะอาด และว่า สิ่งที่ทำให้เกิดผลคือภพที่น่าชื่นชม นอกจากนี้บางแห่งแสดงไว้อีกความหมายหนึ่งว่า สิ่งที่ยังอริยาศัย (ความประสงค์) ของผู้กระทำให้บริบูรณ์

ส่วนบาป มักแปลตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ทำให้ถึงวิญญูทุกข์ หรือสิ่งที่ทำให้ถึงทุกข (= สิ่งที่ทำให้ตกไปในที่ชั่ว) คำแปลสามัญของบาป คือ ลามก (ต่ำทราม หรือเลว) บางครั้งใช้เป็นคำวิเศษณ์ของวิบาก แปลว่า ทุกข์ หรืออนิฏฐ์ (ไม่น่าปรารถนา) ก็ได้²

¹ คำว่าราคะในที่นี้ จะใช้ โลกะแทนก็ได้ และเข้ากับความรู้สึกของคนไทยดีกว่า แต่ที่ใช้อย่างนี้เพื่อกงคำเดิมไว้ตามที่ท่านแสดงในคัมภีร์ปฎิฐาน (อภิ.ป. 40/551/179; 488/155; ฯลฯ) กับทั้งตั้งใจใช้เพื่อแก้ความเข้าใจความหมายอย่างคับแคบอย่างที่รู้สึกกันในภาษาไทย

² ความหมายเท่าที่กล่าวมานี้ ดู อิติ.อ. 102,199-200; อัง.อ. 1/538; 2/3, อุ.อ. 275; วินย.อ. 1/495; วิภค.อ. 183; วินย.ฎีกา 2/142,275; วิสุทธิ ฎีกา 3/67,264

ที่กล่าวมานั้น เป็นความหมายที่นักศัพทศาสตร์คือนักภาษาแสดงไว้ ซึ่งเป็นเพียงด้านหนึ่งเท่านั้น จึงควรทราบความหมายในแง่ของหลักธรรมแท้ ๆ ด้วย เมื่อว่าโดยความหมายอย่างกว้างที่สุด บุญก็มีความหมายเท่ากับกุศล บาปก็มีความหมายเท่ากับอกุศล แต่ในการใช้จริง บุญและบาปมักปรากฏในความหมายที่จำกัดแคบและจำเพาะแ่งมากกว่ากุศลและอกุศล

กล่าวได้ว่า บาป ใช้ในความหมายเท่ากับอกุศล มากกว่าที่บุญใช้ในความหมายเท่ากับกุศล แต่ที่ปรากฏบ่อย ๆ คือ กุศลใช้ในความหมายเท่ากับบุญ ความที่ว่าเป็นอย่างไร พึงพิจารณาต่อไป

บาปที่ท่านใช้ในความหมายเท่ากับอกุศลแห่งสำคัญคือ ในสัมมปปธานที่ว่าเพียรป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด และเพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว แต่ในที่นั้นบุญไม่ได้มากับกุศลธรรมด้วย¹ มีบาลีหลายแห่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึง โอปริกบุญ คือบุญที่อำนวยการแก่บุญจันท์ ซึ่งได้แก่บุญที่เป็นโลกียะ ส่อความว่าจะต้องมีโอปริกบุญ หรือนิรุปริกบุญ ที่เป็นโลกุตระเป็นคู่กัน แต่ก็หาได้ทรงออกชื่อโอปริกบุญหรือไม่² วัด้วยไม้³ มีแต่คำว่าโลกุตระบุญที่มาในอรรถกถาสักแห่งหนึ่ง⁴ และอรรถกถาน้อยแห่งเหลือเกินจะไขความบุญว่าเท่ากับกุศลทั้งหมด⁵ เมื่อมองดูโดยทั่วไปแล้ว ก็จะเห็นว่าคำว่าบุญนั้น ท่านใช้ในความหมายของโอปริกบุญนั่นเอง คือ ถึงจะไม่ได้เขียนคำว่า โอปริกะกำกับไว้ แต่ก็มี ความหมายเท่ากับเขียนโอปริกะอยู่ด้วย หมายความว่าตรงกับโลกียกุศลนั่นเอง ข้อนี้เท่ากับพูดว่า คำว่าบุญที่ใช้ทั่วไปมีความหมายอยู่เพียงชั้นโลกียะเท่ากับโลกียกุศล หรือกุศลชั้นโลกีย จึงเท่ากับเป็นความหมายส่วนหนึ่งของกุศล ไม่ครอบคลุมเท่ากับกุศล ซึ่งมีโลกุตตรกุศลด้วย พระอรรถกถาจารย์ท่านสังเกตการใช้คำว่าบุญ แล้วแสดง ความหมายไว้ให้เห็นแง่ด้านที่ละเอียดลงไปอีก ดังในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี อรรถกถาอิตฺตวุตตะกะ⁶ แสดงความหมายของคำว่า “บุญ” ไว้ 5 อย่างคือ

1. หมายถึงผลบุญคือผลของกุศลหรือผลของความดี เช่นในข้อความว่า เพราะการสมทานกุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุ บุญย่อมเจริญเพิ่มพูน⁶
2. หมายถึงความประพฤติสุจริตในระดับกามาจรและรูปาวจร เช่นในคำว่า คนตกอยู่ในอวิชชาหากปรุ่งแต่งสังขารที่เป็นบุญ (= ปุญญาภิสังขาร)⁷
3. หมายถึงภพที่เกิดซึ่งเป็นสุคติพิเศษ เช่นในคำว่า วิญญานที่เข้าถึงบุญ⁷

¹ ที่มามากมายเคยอ้างไว้แล้ว เช่น ส.ม. 19/1090/319 เป็นต้น; ในอรรถกถาเช่น ส.อ. 1/313; สุตต.อ. 1/109,226

² ดู ส.ส. 15/923/342; อง.อุฏฐก. 23/149/301; ขุ.อิติ. 25/205/244;262/290

³ ที.อ. 3/55

⁴ ดู อิติ.อ. 102

⁵ อิติ.อ. 96

⁶ ที.ปา. 11/50/86 (แต่ อรรถกถาของที่นี่คือ ที.อ. 3/55 ว่า = โลกุตตรบุญ)

⁷ เช่น ส.นิ. 16/191/99

4. หมายถึงกุศลเจตนา เช่นในคำว่า บุญกิริยาวัตถุ¹ (คือเท่ากับกุศลกรรม)
5. หมายถึงกุศลธรรมในภูมิสาม เช่นในคำว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย² ข้อนี้ตรงกันกับคำว่าโลกียกุศลนั่นเอง

ความจริง ข้อที่ 5 เป็นความหมายหลัก ตรงกับคำอธิบายในมหานิทเทสที่ว่า “กุสลาภิสังขารในไตรชาด (คือกามชาด รูปชาด และอรุพชาด) อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม เรียกว่าบุญ” ได้ในคำว่า ไม่ติดในบุญและในบาป หรือละบุญละบาป ลอยบุญลอยบาปได้แล้ว ซึ่งเป็นลักษณะจิตของพระอรหันต์³

ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า เมื่อคำว่าบุญกับกุศลมาด้วยกัน กุศลมักมีความหมายเท่ากับบุญ จึงหมายความว่า ในกรณีเช่นนี้ คำว่ากุศลถูกใช้ในความหมายแคบลงเท่ากับบุญ คือเป็นเพียงโลกียกุศลเท่านั้น⁴ ลักษณะสำคัญของโลกียกุศลหรือบุญนี้ ก็คือ การที่ยังเกี่ยวข้องกับผลที่เป็นอามิส ไม่ใช่เรื่องของความหลุดพ้นเป็นอิสระ หรือการทำลายกิเลสโดยสิ้นเชิง

ตัวอย่างเสริมความที่กล่าวแล้วมีเป็นอันมาก เช่น ในบาลีเมื่อกล่าวถึงภิกษุคิดจะลาสิกขามักกล่าวว่า จะสึกไปกินใช้โภคทรัพย์และทำบุญทั้งหลาย⁵ และชีวิตชาวบ้านที่ดีก็ถือกันว่าได้แก่ชีวิตเช่นนั้น⁶ คำว่าบุญในกรณีเช่นนี้ ก็หมายถึงการทำความดีต่าง ๆ เช่น เมื่อแผ่แบ่งปัน ให้ทาน ประพฤติดี มีศีลเป็นต้น ตรงกับคำว่ากุศลกรรม⁷ หรือในข้อความว่า บุญมีอุปการะแม่แก่ผู้เป็นเทพ แม่แก่ผู้เป็นมนุษย์ แม่แก่บรรพชิต⁸ ก็มีความหมายทำนองเดียวกัน ส่วนในพุทธพจน์ว่า บุญเป็นชื่อของความสุข บุญก็หมายถึงผลหรือวิบากที่น่าปรารถนาของกุศลกรรมคือการทำความดี⁹ หรือในคำว่าตายเพราะสิ้นบุญ (บุญชัยมรณะ) ก็หมายถึงหมดผลบุญหรือสิ้นวิบากของกุศลกรรมที่ปรุ้งแต่งกำเนิดนั้นนั่นเอง¹⁰ ความหมายของคำว่า “ธรรม” ที่เท่ากับบุญ ก็คือความหมายในแง่ที่สัมพันธ์กับการไปสวรรค์ เช่นเดียวกับที่อธรรมเท่ากับบาปในความหมาย

¹ ขุ.อิติ. 25/238/270

² ขุ.อิติ. 25/200/240

³ ข.ม. 29/121/106 ในความ ข.สุ. 25/411/489 และ อธิบายใน นิท.อ. 1/272; และพึงดู ข.ธ. 25/13/20; 29/50; 36/70 ด้วย

⁴ กุศลมากับบุญ มีความหมายเท่ากับบุญ เช่น ในคำว่า บุญญาภิสันตะ กุสลาภิสันตะ (อง.ปญจก. 22/45/56; อง.อฏฐก. 23/129/249; เทียบ ส.ม. 19/1584/493); “เขาคิดว่าจะทำบุญกลับโพลไปทำอบุญ คิดว่าจะทำกุศล กลับโพลไปทำอกุศล” (อง.สตุตถก. 23/44/44), พึงสังเกต นิรูปติกุศล มากับ โอปติกุศล ใน ขุ.อิติ. 25/262/290

⁵ เช่น วินย. 5/2/6; ม.ม. 13/193/201; อง.จตุกก. 21/122/167; อง.ฉก. 22/326/419

⁶ ดู ม.ม. 13/427/391; อง.อฏฐก. 23/111/213

⁷ ดูความหมายที่ วินย.อ. 1/238; ม.อ. 3/272 เป็นต้น

⁸ อง.ปญจก. 22/31/36

⁹ ขุ.อิติ. 25/200/240; อิติ.อ. 97

¹⁰ เช่น วิสุทธ. 2/1

ที่สัมพันธ์กับการไปนรก¹

เป็นอันสรุปได้ว่า แม้ว่า บุญกับกุศล และบาปกับอกุศลจะเป็นไวยากรณ์กัน แต่ในการใช้จริงโดยทั่วไป กุศลมีความหมายครอบคลุมที่สุดกว้างกว่าบุญ คำทั้งสองจึงใช้แทนกันได้บ้าง ไม่ได้บ้าง ส่วนบาปกับอกุศลมีความหมายใกล้เคียงกันมากกว่า จึงใช้แทนกันได้บ่อยกว่า แต่กระนั้นก็มักใช้ในกรณีที่ทำให้ความรู้สึกที่ตรงข้ามกับความหมายแง่ต่าง ๆ ของบุญ โดยนัยนี้

- กุศล ใช้ในแง่การกระทำคือกรรมก็ได้ มองลึกลงไปถึงตัวสภาวะธรรมก็ได้ ส่วนบุญมักเล็งแต่ในแง่กรรมคือการกระทำ ดังนั้น คำว่า กุศลกรรมก็ดี กุศลธรรมก็ดี จึงเป็นคำสามัญ แต่สำหรับบุญ เราพูดได้ว่า บุญกรรม (กรรมที่เป็นบุญ ไม่ใช่ บุญและกรรม) ถ้าพูดว่าบุญธรรม จะแปลกหู และไม่รู้สึกเป็นคำศัพท์ทางธรรม ส่วนบาปกับอกุศลจะพบทั้งอกุศลกรรม อกุศลธรรม บาปกรรม บาปธรรม
- ในแง่ที่พิเศษ บุญหมายถึงผลของบุญหรือวิบากของกุศลกรรม แม้ในกรณีที่มีได้หมายถึงผลหรือวิบากโดยตรง บุญก็ใช้ในลักษณะที่สัมพันธ์กับผลหรือให้เกิดความรู้สึกพึงเล็งถึงผลตอบสนองภายนอกหรือผลที่เป็นอามิส เฉพาะอย่างยิ่งความสุขและการไปเกิดในที่ดี ๆ
- ด้วยเหตุที่กล่าวมานั้น การใช้คำว่าบุญจึงมักจำกัดอยู่เฉพาะในระดับโลกียะ เป็นโอปธิกบุญ คือเป็นโลกียกุศลเท่านั้น กรณีที่กินความถึงโลกุตตรกุศล หาได้ยากอย่างยิ่ง

นอกจากนี้ มีข้อสังเกตสำหรับผู้สนใจทางวิชาการอาจศึกษาค้นคว้าต่อไป คือ

- บุญและบาป เป็นคำที่มีใช้แพร่หลายอยู่ก่อนแล้วในพุทธกาล และมีความหมายในทางโซคนและความศักดิ์สิทธิ์ปนอยู่ด้วย พระพุทธศาสนารับเข้ามาใช้ในความหมายเท่าที่ปรับเข้ากับหลักการของตนได้ ส่วนกุศลและอกุศลเดิมใช้ในความหมายอย่างอื่นเช่น ฉลาด ชำนาญ คล่องแคล่ว สบายดี มีสุขภาพ เป็นต้น พระพุทธศาสนานำเอามาบัญญัติใช้สำหรับความหมายที่ต้องการของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ
- และโดยนัยนี้ กุศลและอกุศลจึงเป็นศัพท์วิชาการทางธรรมอย่างแท้จริง ส่วนบุญและบาป ท่านมักใช้อยู่ในวงแห่งคำสอนสำหรับชาวบ้านหรือชีวิตของชาวโลก²

ก. เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดี — กรรมชั่ว

ดังได้กล่าวแล้วว่า กรรมนิยามมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดที่สุดกับจิตนิยามและสังคมนิยมน์ และความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันนี้อาจเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจสับสนได้ง่าย ดังนั้น การที่จะเข้าใจเรื่องกรรมและความดีความชั่วให้ชัดเจน จะต้องแยกขอบเขตระหว่างนิยามและนิยมน์เหล่านี้ให้ได้ก่อน

¹ เช่น ปฎิส.อ. 20

² พึงสังเกตว่า ในอภิธรรมปิฎกตามปกติท่านไม่ใช้คำว่าบุญและบาป ยกเว้นแต่บาปที่เป็นคำประกอบขยายคำว่าอกุศล และบุญในคำว่าบุญญาภิสังขาร ซึ่งมีความหมายตามที่บัญญัติขึ้นโดยเฉพาะ และในอรรถกถาอภิธรรม ท่านใช้บุญกิริยาวัตถุ 10 อธิบายเรื่องกามาวจรกุศลจิต (สงฺกณฺ. อ. 260)

กรรมนิยามอาศัยจิตนิยามเหมือนซ้อนอยู่บนจิตนิยามนั่นเอง แต่จุดตัดแยกระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยามก็ชัดเจน กล่าวคือ เจตนาเป็นเนื้อหาสาระและเป็นตัวทำการของกรรมนิยาม ทำให้กรรมนิยามเป็นอิสระออกมาเป็นนิยามหนึ่งต่างหาก หรือทำให้มนุษย์เป็นอิสระมีบทบาทเป็นของตนเองต่างหากจากนิยามอื่น ๆ สามารถสร้างโลกแห่งเจตนาจ้างงานของตนเองขึ้นมาได้ จนถึงกับยกตนขึ้นเทียมเท่าหรือแข่งขันกับธรรมชาติ และแบ่งแยกว่าตนมีโลกแห่งการประดิษฐ์สร้างสรรค์ต่างหากจากโลกของธรรมชาติ เจตนาอาศัยกลไกของจิตนิยามเป็นเครื่องมือในการทำงาน และเมื่อเจตนาทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นแล้ว กระบวนการก่อผลก็ต้องอาศัยจิตนิยามนั้นแหละดำเนินไป เปรียบได้กับคนขับรถยนต์ คนขับเหมือนเจตนาที่อยู่ฝ่ายกรรมนิยาม เครื่องเรือทั้งหมดเหมือนกลไกและองค์ประกอบต่าง ๆ ของจิตที่อยู่ฝ่ายจิตนิยาม คนขับต้องอาศัยเครื่องเรือ แต่เครื่องเรือจะพาเรือคือชีวิตที่พร้อมด้วยร่างกายไปสู่ที่ไหนอย่างไร คนขับเป็นอิสระที่จะทำและเป็นผู้รับผิดชอบทำให้เป็นไป คนขับทั้งอาศัยและทั้งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากเรือแล้วรับผิดชอบต่อความเป็นไปของเรือที่พร้อมทั้งเครื่องเรือและตัวเรือด้วย เหมือนกรรมนิยามทั้งอาศัยและทั้งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากจิตนิยามแล้วรับผิดชอบต่อความเป็นไปของชีวิตที่พร้อมทั้งจิตและกายด้วย ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยามนี้ ไม่สู้มีปัญหา เพราะไม่สู้มีเรื่องที่มนุษย์เอาใจใส่ และไม่ว่ามนุษย์จะใส่ใจรู้เรื่องของมันหรือแม้แต่ว่าตัวหรือไม่ก็ตาม มันก็เป็นไปตามปกติของมันเรื่อยไปอย่างมองไม่เห็นตัว

ด้านที่เป็นปัญหาสับสนอย่างมากก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยม ซึ่งมักมีปัญหาเกี่ยวกับความดีและความชั่ว ว่าอะไรดี อะไรชั่ว ที่ว่าทำดีทำชั่วเป็นความจริงที่แท้หรือไม่ อะไรเป็นเกณฑ์แบ่งว่าอะไรดี อะไรชั่ว ในเรื่องนี้ มีคนไม่น้อยพูดกันบ่อย ๆ ว่า ความดีและความชั่วเป็นเรื่องของคนหรือสังคมบัญญัติกันขึ้น การกระทำอย่างเดียวกัน สังคมหนึ่งหรือสมัยหนึ่งว่าดี อีกถิ่นหนึ่งหรืออีกสมัยหนึ่งว่าไม่ดี การกระทำอย่างเดียวกัน สังคมหนึ่งบัญญัติให้สมาชิกต้องกระทำ แต่อีกสังคมหนึ่งบัญญัติให้สมาชิกต้องละเว้น เช่น สังคมคนป่าบางพวกบัญญัติว่าฆ่าคนพวกอื่นเป็นความดี แต่สังคมที่เจริญแล้วบัญญัติว่าฆ่ามนุษย์เป็นความชั่วทั้งนั้น บางศาสนาบัญญัติว่าฆ่าสัตว์ที่เป็นอาหารไม่บาป บางศาสนาสอนว่าการเบียดเบียนสัตว์ไม่ว่าชนิดใดไม่ดีทั้งนั้น สังคมบางถิ่นบัญญัติว่าหญิงมีสามีมากหลายได้เป็นความดี สังคมบางถิ่นว่าหญิงดีต้องมีสามีเดียว ถ้าให้ดียิ่งขึ้นเวลาสามีตายต้องโดดเข้าเผาตัวตายตามสามีไปในกองไฟที่เผาศพสามีด้วย บางสังคมถือว่าเด็กต้องเคารพต่อผู้สูงอายุกว่าและต้องเชื่อฟังไม่โต้เถียง มิฉะนั้นเป็นการไม่ดี อีกบางสังคมถือว่าการเคารพกันไม่เกี่ยวกับวัยและทุกคนควรถกเถียงหาเหตุผลกัน ดังนั้นเป็นต้น คำที่ว่าความดีความชั่วเป็นเรื่องของมนุษย์และสังคมมนุษย์สมมติบัญญัติกันขึ้นมาเองนี้ เป็นความจริงอยู่มากทีเดียว แต่ถึงแม้จะเป็นจริงอย่างนั้นก็ไม่มาเกี่ยวข้องกับแง่ที่จะกระทบกระเทือนต่อกรรมนิยามแต่ประการใด และก็ไม่น่าจะต้องเอามาสับสนกับเรื่องกรรมนิยามด้วย เรื่องความดีความชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคม ก็เป็นเรื่องของบัญญัติสังคมหรือสังคมนิยม เรื่องความดีความชั่วหรือว่าให้ถูกคือกุศลและอกุศลที่เป็นเรื่องของกรรมนิยาม ก็เป็นเรื่องของกรรมนิยาม แม้ว่าทั้งสองอย่างนี้จะสัมพันธ์กัน แต่ก็เป็นคนละเรื่องกัน มีจุดตัดแยกระหว่างกันชัดเจน ความสับสนเกิดจากการนำเอาความดีความชั่วของสังคมนิยมไปปะปนกับความดีความ

ชั่วคือกุศลและอกุศลของกรรมนิยาม ที่เป็นคนละแฉกกัน และไม่รู้จุดตัดแยกที่ถูกต้อง

ขอย้ำอีกครั้งว่า ความดีความชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคม ก็เป็นเรื่องของสังคมอยู่ในขอบเขตของสังคมนิยาม กุศลอกุศลที่เป็นคุณสมบัติของกรรม ก็เป็นเรื่องของกรรมอยู่ในกรรมนิยาม เป็นเรื่องต่างหากกัน แต่สัมพันธ์กัน สิ่งที่เป็นทั้งตัวการสร้างสัมพันธ์และเป็นทั้งจุดตัดแยกระหว่างกันของนิยามและนิยามทั้งสองนี้ ก็เช่นเดียวกับในกรณีระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยาม คือได้แก่เจตนาหรือเจตน์เจานั่นเอง เรื่องนี้เป็นอย่างไร ขอให้ช่วยกันพิจารณาต่อไป

สิ่งที่สังคมบัญญัติ เมื่อมองจากแง่ของกรรมนิยาม อาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภทคือ

1) สิ่งที่เป็นบัญญัตินั้น ไม่เกี่ยวกับกุศลและอกุศลในกรรมนิยามโดยตรง แต่สังคมบัญญัติขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งของสังคมเอง เช่น เพื่อให้คนทั้งหลายในสังคมนั้นอยู่ร่วมกันด้วยดี มีความสงบสุข เป็นทำนองข้อตกลงหรือพันธสัญญาระหว่างกัน ในกรณีเช่นนี้ สิ่งที่เป็นบัญญัตินั้นอาจเป็นเครื่องช่วยให้สังคมอยู่ดีมีความสงบสุขได้จริงหรืออาจไม่จริงก็ได้ อาจเป็นประโยชน์แก่สังคมจริงหรืออาจเป็นโทษก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่ว่าข้อกำหนดนั้นได้บัญญัติกันขึ้นมาด้วยความรู้ความเข้าใจกว้างขวางรอบคอบเพียงพอหรือไม่ หรือว่าคนที่ทำหน้าที่บัญญัติมีความสุจริตใจหรือไม่เป็นต้น บัญญัติเช่นนี้มีมาในรูปต่าง ๆ อาจเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนกฎหมาย ดีหรือชั่วในกรณีอย่างนี้ เป็นเรื่องของสังคมนิยาม อาจเปลี่ยนไปเปลี่ยนมาและแตกต่างกันไปนานปีการ แต่จะเปลี่ยนจะต่างไปอย่างไรก็ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม จะต้องแยกไว้ต่างหาก ไม่ควรเอามาปนเปสับสน และเมื่อคนใดฝ่าฝืนละเมิดบัญญัตินั้น สังคมจะลงโทษอย่างไร ก็เป็นเรื่องของสังคมนิยาม ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม ให้แยกออกไปอย่างนี้เสียส่วนหนึ่งก่อน ต่อจากนี้ จึงพิจารณาส่วนที่เป็นบัญญัติของสังคมนิยามนั้นก้าวเข้ามาเกี่ยวข้องกับขอบเขตของกรรมนิยาม กล่าวคือ เมื่อคนในสังคมยอมรับบัญญัตินั้นกันแล้ว ไม่ว่าบัญญัตินั้นจะเป็นอย่างไร จะดีงามหรือเป็นประโยชน์แท้จริงหรือไม่ก็ตาม ในเวลาที่คนผู้ใดผู้หนึ่งในสังคมนั้นจะไม่ปฏิบัติตาม จะฝ่าฝืนหรือละเมิดบัญญัตินั้น เขาจะเกิดมีเจตนาที่จะฝ่าฝืนละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามขึ้นมาทันที¹ และเขาก็จะตระหนักรู้ต่อเจตนาของเขานั้นอย่างไม่อาจปิดบังหรือหลอกตนเองได้ เจตนาที่แท้ละคือจุดตั้งต้นของกรรมนิยามและเป็นเรื่องของกรรมนิยาม สังคมหลายแห่งอาจพยายามสืบเอาเจตนาที่ไปประกอบพิจารณาในการตัดสินลงโทษด้วยว่าเขาผู้นั้นทำการละเมิดด้วยเจตนาหรือไม่ แต่นั่นก็เป็นเรื่องของสังคมนิยาม แสดงว่าสังคมนั้นฉลาดรู้จักถือเอาประโยชน์จากกรรมนิยามไปใช้ในทางสังคม ไม่ใช่เรื่องของกรรมนิยาม ส่วนในเรื่องของกรรมนิยามเองนั้น ไม่ว่าสังคมจะสืบสวนเอาเจตนาที่ไปใช้หรือไม่ หรือจะได้ล่วงรู้ว่าได้มีการละเมิดเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม กรรมนิยามก็ได้เริ่ม

¹ ที่ว่านี้ เป็นการพิจารณาขั้นเดียวก่อน ในบางกรณี เรื่องอาจซับซ้อนกว่านี้ได้ โดยมีองค์ประกอบอื่นเข้ามาเกี่ยวข้องกับด้วย เช่น ปัญหาที่จะยอมรับหรือไม่ อย่างไร ซึ่งมีผลต่อเจตนา ทำให้เป็นเจตนาละเมิดหรือไม่ อ่อนหรือแก่ เป็นต้น อันจะต้องวิเคราะห์กันอีกชั้นหนึ่ง แต่ไม่ว่าจะเป็นอย่างไรก็ตาม เมื่อคิดนึกขึ้นมา ก็เป็นอันต้องมีเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง และมีผลต่อชีวิตจิตใจทุกทีไป

ทำงานของมันตั้งแต่ขณะที่บุคคลนั้นเกิดมีเจตนาและใช้เจตนาทำการล่วงละเมิดเป็นต้นไป กล่าวคือกระบวนการก่อวิบากได้เริ่มดำเนินและบุคคลนั้นเริ่มได้รับผลของกรรมตั้งแต่บัดนั้นไป จะเห็นได้ว่าในความเป็นไปเช่นนี้ เรื่องที่ว่าบัญญัติของสังคมนั้นจะดีหรือชั่วจริงหรือไม่ ก็เป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาในแง่ของสังคมนิยมไป ไม่เกี่ยวข้องกับกรรมนิยามโดยตรง กรรมนิยามเกี่ยวข้องเพียงการรับรู้และใจยอมรับอย่างใดอย่างหนึ่งต่อข้อกำหนดตามที่สังคมบัญญัติไว้นั้น และดำเนินจากจุดเริ่มที่จิตมีกิจกรรมต่อข้อกำหนดนั้นคือเริ่มจากเกิดเจตนาเป็นต้นไป เมื่อจัดเข้าในระบบชีวิตทางธรรม ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องในขั้นศีล และนี้เป็นจุดที่กฎเกณฑ์ของมนุษย์เข้ามาเกี่ยวพันกับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ซึ่งจะต้องแยกขอบเขตกันให้ดี

ข้อที่ว่าบัญญัติว่าดีหรือชั่วของสังคมนั้นจะเป็นของแท้จริงหรือไม่ เป็นเรื่องของสังคมนิยม ไม่เกี่ยวข้องกับกรรมนิยามโดยตรงนั้น หมายความว่ายังมีแง่ที่เกี่ยวข้องโดยอ้อมได้ เช่น สังคมถือข้อปฏิบัติกันมาอย่างหนึ่งว่าเป็นสิ่งดีงามถูกต้อง ทุกคนต้องปฏิบัติ ต่อมาเกิดผู้มีปัญญาคนหนึ่งมองเห็นว่า ข้อปฏิบัตินั้นไม่ดีจริง ไม่เป็นประโยชน์หรือถึงกับเป็นผลร้ายแก่สังคมนั้น บุคคลผู้นั้นอาจพยายามชี้แจงให้ชนร่วมสังคมทั้งหลายเข้าใจตาม พยายามแก้ไขข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้นั้น และอาจถึงกับไม่ยอมทำตามข้อปฏิบัตินั้นเสียทีเดียว ในกรณีเช่นนี้ การกระทำของบุคคลผู้นั้นมิใช่เกิดจากเจตนาขุ่นมัวของผู้ที่จะละเมิดเหมือนอย่างในกรณีก่อน แต่เกิดจากเจตนาอันประกอบด้วยปัญญาของผู้ที่จะแก้ไขเพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ทั้งหลายเป็นต้น เนื้อหาที่จะเป็นไปในกรรมนิยาม จึงไม่เหมือนกันสุดแต่คุณสมบัติของเจตนา นั้น แต่มีข้อสำคัญว่าเจตนาที่กระทำนั้นจะเป็นอย่างไรก็ตาม ผู้กระทำย่อมรู้ตระหนักตามที่มันเป็น และเขาจะต้องรับผลในแง่ของกรรมนิยามตามเจตนา นั้น เขาอาจปิดบังและหลอกสังคมได้ แต่ไม่อาจปิดบังใจตนเองหรือหลอกกฎธรรมชาติได้ พุคอย่างสั้น ๆ ตัวกำหนดในกรรมนิยามอยู่ที่ว่าเจตนาเป็นกุศล หรือเป็นอกุศลนั่นเอง เมื่อว่าโดยทั่วไปหรือสำหรับกรณีทั่วไป การไม่ปฏิบัติตามบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งของสังคมจะถือว่าไม่เป็นการฝ่าฝืนหรือละเมิดและไม่เป็นไปด้วยเจตนาที่จะละเมิด ก็ต่อเมื่อสังคมนั้นได้ตกลงพร้อมใจกันยกเลิกบัญญัตินั้นแล้ว หรือยอมรับการแก้ไขเปลี่ยนแปลงบัญญัตินั้นแล้ว พุคอีกภาษาหนึ่งว่า ต่อเมื่อนั้น จึงจะไม่เป็นการเสียความซื่อสัตย์หรือทรยศต่อสัญญาประชาคม

ความที่ว่ามานี้พอจะอธิบายได้ด้วยตัวอย่างง่าย ๆ สมมติว่า คนสองคนมาอยู่ร่วมกัน เพื่อให้การอยู่ร่วมกันนั้นเป็นไปด้วยดีอำนวยความสะดวกและเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตของทั้งสองฝ่าย เขาจึงได้วางกติกากันไว้เช่นว่า เขาทั้งสองทำงานคนละแห่ง กลับถึงบ้านไม่พร้อมกัน แต่ควรจะรับประทานอาหารเย็นพร้อมกัน ครั้นจะรอกันอย่างไม่มีการขอบเขตก็ไม่ได้ จึงให้แต่ละคนต้องไม่รับประทานอาหารเย็นก่อน 19.00 น. บรรดาเขาทั้งสองนั้นคนหนึ่งชอบแมวไม่ชอบสุนัข อีกคนหนึ่งชอบสุนัข ไม่ชอบแมว เพื่อความสงบสุขให้ถือว่า การนำสัตว์เลี้ยงใด ๆ เข้ามาในบ้านเป็นความไม่ดีงามไม่สมควร เมื่อตกลงวางกติกากันอย่างนี้แล้ว ถ้าเขาคิดคนหนึ่งจะทำการใดที่ไม่เป็นไปตามกติกานั้น เจตนาที่จะละเมิดก็ย่อมเกิดขึ้นและกรรมก็เกิดขึ้นตามกรรมนิยาม ทั้ง ๆ ที่เมื่อว่าโดยสภาวะแล้ว การรับประทานอาหารก่อน 19.00 น. ก็ดี การนำสัตว์เลี้ยงเข้ามา

ในบ้านก็ดี จะเป็นความดีหรือความชั่วโดยตัวของมันเองก็หาไม่ คนคู่อื่นอาจวางกติกาก่อนที่ตรงข้ามจากนี้ก็ได้ และในกรณีที่ต่อมาคนใดคนหนึ่งในเขาทั้งสองนั้น พิจารณาเห็นว่า กติกาก่อนที่ตัวเองไว้ไม่เป็นไปเพื่อผลดีแก่ชีวิตร่วมกันของเขาทั้งสอง เขาก็จะต้องยกขึ้นมาพูดให้ตกลงยกเลิกหรือแก้ไขเปลี่ยนแปลงกติกานั้นก่อน การที่จะไม่ปฏิบัติตามของเขาจึงจะเป็นไปได้โดยไม่ประกอบด้วยเจตนาที่จะละเมิดหรือฝ่าฝืน วินัยที่นับว่าเป็นส่วนหนึ่งของศีลก็เป็นไปในลักษณะอย่างนี้ เรื่องความดีความชั่วความผิดความถูกที่เป็นบัญญัติอันไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสังคม กับความเป็นไปแห่งกุศลและอกุศลอันแน่นอนของกรรมนิยาม มีขอบเขตที่แยกกันได้ และมีความสัมพันธ์เนื่องถึงกัน อันพึงเข้าใจได้โดยนัยนี้

2) สิ่งที่เป็นบัญญัตินั้น กระทบถึงกุศลและอกุศลในกระบวนการของกรรมนิยามด้วย ในกรณีเช่นนี้ สังคมอาจบัญญัติความดีความชั่วด้วยความรู้ความเข้าใจว่าอะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล คือรู้ว่าอะไรก็อกุศลอะไรเป็นโทษแก่ชีวิตจิตใจของมนุษย์ หรืออาจบัญญัติด้วยความไม่รู้ไม่เข้าใจเลยก็ได้ แต่ไม่ว่าสังคมจะบัญญัติว่าอย่างไรก็ตาม ความเป็นไปตามกรรมนิยามก็ย่อมเป็นไปตามของมันเป็นตามปกติ หาได้เปลี่ยนไปตามบัญญัติของสังคมไม่ ยกตัวอย่าง สมมติว่า ในสังคมหนึ่ง คนถือกันว่าการเสพสิ่งเสพติดมีนเมาเป็นการกระทำที่ดีงาม ทำให้คนมีความสุข ควรสนับสนุน ถือว่าการมีอารมณ์รุนแรงเป็นสิ่งที่ดี ถือว่าควรปลุกเร้าคนให้ตื่นเต้นเคร่งเครียดอยากได้อะไรอย่างแรงกล้าแข่งกันอยู่เสมอจะได้ทำงานสร้างสรรค์ได้มาก ถือว่าฆ่าคนพวกอื่นเป็นความดี หรือประณินขึ้นมาอีกว่า ฆ่าสัตว์ดิรัจฉานไม่บาปเป็นต้น กรณีเช่นนี้ถือได้ว่าความดีความชั่วในสังคมนิยาม ชัดกับกุศลและอกุศลในกรรมนิยาม ถ้ามองในแง่สังคม บัญญัติหรือข้อยึดถือเหล่านี้ อาจก่อให้เกิดผลดีบ้าง ผลร้ายบ้างแก่สังคม เช่น การถือว่าเสพสิ่งเสพติดมีนเมาเป็นการดี อาจทำให้คนจำนวนมากในสังคมนั้นเป็นคนเฉื่อยชาเกียจคร้าน สังคมนั้นมีอาชญากรรมเช่นลักขโมยมาก มีคนเจ็บป่วยไม่สมประกอบเนื่องจากเหตุนี้ เป็นต้น หรือการมีชีวิตที่เคร่งเครียดแข่งกันอยู่ตลอดเวลา อาจทำให้สังคมนั้นเจริญก้าวหน้าอย่างมากและรวดเร็ว แต่ต่อมาอาจปรากฏว่าสังคมนั้นมีคนเป็นโรคจิตและโรคหัวใจกันมาก มีการฆ่าตัวตายมาก มีปัญหาทางจิตและปัญหาสังคมอื่น ๆ มากผิดปกติ หรือในสังคมที่ถือว่าฆ่าคนพวกอื่นได้เป็นการดี คนของสังคมนั้น มีลักษณะที่ปรากฏแก่คนพวกอื่นว่าเป็นมนุษย์ที่โหดร้ายควรหวาดระแวง ไม่น่าไว้ใจ เป็นต้น ผลต่าง ๆ ที่ปรากฏในระดับสังคมเช่นนี้ หลายอย่างอาจสืบเนื่องมาจากกรรมนิยามด้วย แต่กระนั้นในเบื้องต้นแรกผลที่เป็นไปในด้านสังคม ก็พึงพิจารณาในแง่สังคม ผลในด้านกรรมนิยาม ก็พึงพิจารณาในแง่กรรมนิยาม แยกต่างหากจากกันก่อน เสร็จจากนั้นแล้วจึงค่อยโยงเข้ามาหากันในภายหลัง เพื่อไม่ให้เกิดความสับสน ว่าถึงผลในด้านกรรมนิยาม เจตนาในเรื่องนี้ซ้อนกันอยู่เป็นสองชั้น คือ เจตนาที่ประกอบด้วยความคิดถือตามบัญญัตินั้น ที่แสดงออกเป็นความเชื่อถือและค่านิยมเป็นต้น และเจตนาในการกระทำตามหรือไม่ยอมกระทำตามบัญญัติในเฉพาะคราวนั้น ๆ แต่ไม่ว่าในกรณีใด การได้รับผลตามกรรมนิยามย่อมเริ่มดำเนินในทันทีเริ่มแต่ตั้งเจตนา เช่นคนที่จะเสพสิ่งเสพติดมีนเมา พอจะเสพเจตนาที่ประกอบด้วยความกระหึ่มอย่างมัวชั่ว เมื่อเสพเป็นนิสัย ก็สั่งสมสภาพจิตอย่างนั้นเป็นนิสัย คนที่เคร่งเครียดแข่งกันอยู่จะทำงานแต่ละครั้ง เจตนาที่ประกอบด้วยความเครียดเร่าร้อน และสั่งสมสภาพจิตเช่นนั้นไว้ คนที่ตั้งหน้า

ฆ่าผู้อื่น แม้จะได้รับความยกย่องและรางวัลในสังคมของพวกตน แต่ในการกระทำคือการฆ่าแต่ละครั้งก็ตั้งเจตนาที่ประกอบด้วยความชิงแค้นเคียดแค้นหรือกระเหี้ยนกระหือรือ หากปล่อยใจไปเรื่อย ๆ ก็จะมีการสั่งสมสภาพจิตเช่นนั้นจนอาจกลายเป็นบุคลิกภาพทั้งหมดของเขา คุณภาพของจิตจะเป็นไปในทางที่หยาบมากขึ้น แต่เสื่อมเสียความประณีต ความนุ่มนวลละมุนละไม และความละเอียดลึกซึ้งเป็นต้น

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำว่าเจตนาอีกสักเล็กน้อย เจตนาในทางธรรม มีความหมายละเอียดอ่อนกว่าที่เข้าใจกันทั่วไปในภาษาไทย กล่าวคือ ในภาษาไทยมักใช้เจตนาต่อเมื่อต้องการเชื่อมโยงความคิดที่อยู่ภายใน กับการกระทำที่แสดงออกมาในภายนอก เช่นว่า พุดพธูลงไป ไม่ได้เจตนา หรือเขากระทำการโดยเจตนา เป็นต้น แต่ในทางธรรม คือตามหลักกรรมนี้ การกระทำการพุดที่แสดงออกภายนอกโดยจงใจก็ดี ความคิดต่าง ๆ แม้เล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เกิดขึ้น ชั่วครู่ชั่วขณะแล้วผ่านไป ๆ ภายในจิตใจก็ดี การคิดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะใดลักษณะหนึ่งก็ดี ความรู้สึกและท่าทีของจิตใจต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ได้ประสบทางตาหูจมูกลิ้นกายและที่ระลึกหรือนึกขึ้นมาในใจก็ดี ล้วนมีเจตนาประกอบอยู่ด้วยทั้งสิ้น เจตนาจึงเป็นเจตนจำนง ความจงใจ การเลือกอารมณ์ของใจ ตัวหน้าที่หันเหชักพาทำให้จิตเคลื่อนไหวโน้มน้อมไปหาหรือผลไปจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือมุ่งไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่ง เป็นหัวหน้าเป็นผู้จัดการหรือตัวเจ้าที่เจ้าการของจิตว่าจะเอาอะไรไม่เอาอะไรกับเรื่องใดอย่างไร เป็นตัวการจัดแจงแต่งวิธีทางของจิต และในที่สุดก็เป็นตัวการปรุงแต่งจิตนั้นให้เป็นไปต่าง ๆ เมื่อเจตนาเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ก็คือกรรมเกิดขึ้นที่หนึ่ง เมื่อกรรมเกิดขึ้นแล้ว ก็มีผลทันที เพราะเมื่อเจตนาเกิดขึ้น ก็คือมีกิจกรรมเกิดขึ้นในจิตแล้ว จิตมีการเคลื่อนไหว หรือไหวตัวแล้ว แม้เป็นเพียงความคิดอะไรเล็กน้อย ซึ่งถึงจะไม่มีผลอะไรสำคัญ แต่ก็ไม่ไร้ผลเสียเลย อย่างน้อยก็เป็นละอองกรรมอันละเอียดที่สั่งสมหรือพอกเข้าไว้เป็นเครื่องปรุงแต่งคุณสมบัติของจิตอยู่ภายใน เมื่อมากขึ้นเช่น จิตเสพความคิดนั้นบ่อย ๆ หรือความคิดนั้นรุนแรงขึ้นจนออกมาภายนอก ผลก็แรงขึ้นขยายออกมาเป็นลักษณะนิสัย บุคลิกภาพเป็นต้น เช่น เจตนาในการทำร้าย ไม่ต้องพุดถึงกรรมร้ายแรงถึงขั้นจะฆ่าคน แม้แต่การทำลายสิ่งของที่เล็ก ๆ น้อย ๆ เหลือเกิน ถ้าทำด้วยเจตนาทำร้าย คือประกอบด้วยโทสจิตหรือมีความโกรธ อย่างคนฉีกกระดาษด้วยความฉุนเฉียว ทั้งที่กระดาษนั้นไม่มีคุณค่าสำคัญอะไร แต่ย่อมมีผลต่อคุณภาพจิต หาเหมือนกันไม่กับการฉีกกระดาษของคนที่ทำด้วยจิตปกติโดยรู้ว่าจะไม่ใช้กระดาษนั้นแล้ว เมื่อทำการอะไร ๆ ด้วยเจตนาอย่างนั้นบ่อย ๆ ผลแห่งการสั่งสมก็จะปรากฏชัดยิ่งขึ้น และอาจขยายกว้างออกไปในระดับต่าง ๆ โดยลำดับ เปรียบเหมือน ฝุ่นละอองที่ปลิวเข้ามาในห้องที่ละเอียดน้อยอย่างที่ได้สังเกตเห็น ย่อมไม่มีส่วนใดที่ไร้ผลเสียเลย แต่ผลนั้นจะสำคัญแค่ไหน นอกจากเป็นไปตามความแรงและปริมาณของสิ่งที่สั่งสมแล้ว ยังสัมพันธ์กับคุณภาพและการใช้งานของจิตในระดับต่าง ๆ อีกด้วย ฝุ่นละอองปลิวลงจับท้องถนนกว่าจะทำให้รู้สึกสกปรก ก็ต้องมีปริมาณมากมาย ฝุ่นละอองปลิวลงบนพื้นเรือน แม้บ่อยกว่านั้น ก็รู้สึกสกปรก ฝุ่นละอองน้อยกว่านั้นลงจับโต๊ะเขียนหนังสือ ก็สกปรกและรบกวนงาน น้อยกว่านั้นอีกลงจับกระจกเงาส่องหน้า ก็รู้สึกเบื่อนและกระทบการใช้งาน ฝุ่นละอองนิดเดียวลงจับแว่นตา ก็รู้สึกได้และทำให้การเห็นพร่ามัวได้ อุปมาอย่างอื่นเช่น เอมิดชิดที่พื้นถนน ที่พื้นห้อง ที่

กระจกแว่นตา ก็ทำนองเดียวกัน ส่วนในด้านตรงข้ามก็พึงเห็นได้เช่น การใช้ผ้ากำมะหยี่หรือผ้าสักหลาดน้อย เช็ดพื้นห้องจนถึงเช็ดแว่นตา เป็นต้น รวมความคือเจตน์จำนงค์คือเจตนาหรือกรรมนั้นแม้เล็กน้อย ก็มีได้ไ้ผล อาจอ้างพุทธศาสนสุภาษิตว่า

“กรรมก็หรือชั่วทุกอย่างที่คนสังสมไว้ ย่อมมีผล ขึ้นชื่อว่ากรรม แม้จะเล็กน้อย ที่จะว่างเปล่าไปเลย ย่อมไม่มี”¹

และว่า “กรรมไม่ว่าดีหรือชั่ว ย่อมไม่สูญเปล่าเลย”²

อย่างไรก็ตาม ผลทางด้านกรรมนิยามในระดับจิตใจนี้ คนจำนวนมากคอยจะมองข้าม ไม่เห็นความสำคัญ จึงขอเพิ่มความเปรียบเทียบกับข้ออุปมาเกี่ยวกับน้ำอีกสัก 2 อย่าง

— น้ำสะอาดและน้ำสกปรก มีหลายระดับ เช่น น้ำครำในท่อระบายโสโครก น้ำในแม่น้ำลำคลอง น้ำประปา และน้ำกลั่นสำหรับผสมยาฉีด เป็นต้น น้ำครำพอใช้เป็นที่พักอาศัยของสัตว์หลายอย่างได้ แต่ไม่เหมาะแก่การใช้อาบ ไม่อาจใช้กินหรือทำกิจที่ประณีตอื่น ๆ น้ำในแม่น้ำลำคลองใช้อาบน้ำซักผ้าได้ แต่ก็ยังไม่เหมาะที่จะรับประทาน น้ำประปาใช้ดื่มกินได้ แต่จะใช้ผสมยาฉีดยังไม่ได้ เมื่อมีแต่น้ำประปาและกิจที่ใช้ไม่มีส่วนพิเศษออกไป น้ำประปานั้นก็พอแก่ความประสงค์ แต่ถ้ามีการฉีดยาพิเศษเช่นจะผสมยาฉีด ก็เป็นอันติดขัด เปรียบได้กับจิตที่มีคุณภาพต่าง ๆ กัน โดยความหยาบประณีตขุ่นมัวและสะอาดผ่องใสกว่ากัน เนื่องมาจากกรรมที่ได้ประกอบสั่งสมไว้ ถ้ายังใช้งานในสภาพชีวิตอย่างนั้น ๆ ก็อาจยังไม่รู้สึกปัญหา แต่เมื่อล่วงผ่านกาลเวลาและวัยแห่งชีวิตไป อาจถึงโอกาสที่ต้องใช้จิตที่ประณีตยิ่งขึ้น ซึ่งกรรมปางหลังจะก่อปัญหาให้ อาจติดขัดใช้ไม่ได้ หรือถึงกับเน่าเสียไปทีเดียว

— น้ำกระเพื่อมและสงบเรียบมีหลายระดับ ตั้งแต่ น้ำในทะเลมีคลื่นโต ๆ น้ำในแม่น้ำที่มีคลื่นจากเรือยนต์ น้ำในลำธารที่ไหลริน น้ำในสระที่ลมสงบ จนถึงน้ำในภาชนะนิ่งปิดสนิท บางกรณีจะใช้น้ำมีคลื่นกระเพื่อมกระฉอกบ้างก็ได้ แต่บางกรณีอาจต้องใช้น้ำสงบนิ่งอย่างที่ไม่แม้แต่วางเข็มเย็บผ้าลงไปก็ลอยนิ่งอยู่ได้นาน คุณภาพของจิตที่หยาบและประณีตซึ่งสัมพันธ์กับการใช้งานและการเข้าถึงคุณวิเศษต่าง ๆ ที่ชีวิตจะเข้าถึงได้ ก็พึงเข้าใจโดยทำนองนั้น

สังคมนิยมนับกับกรรมนิยามแตกต่างกัน ผลในฝ่ายกรรมนิยามย่อมดำเนินไปตามกระบวนการของมันเอง ไม่ขึ้นต่อบัญญัติของสังคมที่ขัดกับมันดังที่กล่าวมานี้ อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี เพราะเหตุที่นิยมนับและนิยามทั้งสองนั้นมีแห่งที่สัมพันธ์กันดังกล่าวแล้วในข้อที่หนึ่ง ดังนั้น ผู้ปฏิบัติถูกต้องในแง่ของกรรมนิยาม คือทำตามหลักกุศล ก็อาจประสบปัญหาจากสังคมนิยมนั้นที่ขัดแย้งนั้นได้ เช่น ผู้ที่อยู่ในสังคมที่ขึ้นชอบการเสพสิ่งมีนเมา แต่ไม่ยอมเสพด้วย เขาย่อมได้รับผลตามกรรมนิยาม คือไม่เสียคุณภาพจิตที่โปร่งผ่องใสไปเพราะเหตุจากของเมานั้นก็จริง แต่ในแง่สังคมซึ่งต่างหากจากกรรมนิยามเขาอาจถูกเย้ยหยันล้อเลียนเช่นว่า ไม่เข้ม

¹ พ.ชา. 27/2054/413 (แต่ไม่พึงสับสนกับเรื่องกรรมที่ไม่ให้ผลในระดับวิถีชีวิตภายนอก)

² พ.ชา. 28/864/306

แข็งหรือถูกมองในทางไม่ดีในแง่สังคมอย่างอื่น ๆ อีก และแม้ในแง่ของกรรมนิยามเอง เขาอาจประสบปัญหาจากเจตนาฝ่าฝืนข้อนิยมนั้นของสังคมอย่างทีกล่าไว้ในข้อหนึ่ง เกิดความขัดแย้งในทางจิตใจ ซึ่งจะมากน้อยเพียงใดแล้วแต่ปัญหาที่จะปลดปล่อยจิตใจของเขา สังคมเจริญแล้วที่คนทั้งหลายมีปัญหา มักได้อาศัยประสบการณ์ซึ่งได้สะสมมาของมนุษย์รุ่นเก่า ๆ ได้เรียนรู้ว่าอะไรก็ถูกและชีวิตจิตใจของมนุษย์อย่างแท้จริง อะไรไม่ก็ถูกแล้วมักบัญญัติกฎเกณฑ์ข้อกำหนดเกี่ยวกับความดีความชั่วฝ่ายสังคมนิยมนั้น ให้สอดคล้องกับหลักฝ่ายกุศลและอกุศลในฝ่ายกรรมนิยาม ความสามารถบัญญัติหลักฝ่ายสังคม ให้สอดคล้องกับหลักฝ่ายกรรมนิยามนี้ น่าจะเป็นเครื่องวัดถึงความเจริญที่แท้จริงของสังคมนั้นได้ด้วย

โดยนัยนี้ เมื่อมีปัญหาจะต้องวินิจฉัยข้อบัญญัติเกี่ยวกับความดีและความชั่ว น่าจะพิจารณาเป็น 2 ชั้น คือ พิจารณาในแง่สังคมนิยมนั้นว่าข้อบัญญัตินั้นเป็นไปเพื่อผลดีเช่น ช่วยให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคมหรือไม่ ชั้นหนึ่ง แล้วพิจารณาในแง่กรรมนิยามว่าข้อบัญญัตินั้นเป็นกุศลหรือไม่คือ เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ อีกชั้นหนึ่ง

ข้อบัญญัติบางอย่าง แม้สังคมจะยึดถือกันมานาน แต่แท้จริงแล้วไม่ก็ถูกเลย แม้ในแง่สังคมนิยมนั้นส่วนในแง่กรรมนิยามเป็นอันไม่ต้องพูดถึง ข้อบัญญัติเช่นนั้น สังคมพึงตกลงกันยกเลิกเสีย หรืออาจต้องอาศัยผู้มีปัญญาที่ใจบริสุทธิ์ก่อปรด้วยกรุณาชักนำ เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำต่อประเพณีเกี่ยวกับการบูชาัญญและวรรณะ 4 ของสังคมอินเดีย เป็นต้น

ในกรณีที่พิจารณาแล้ว เห็นว่าข้อบัญญัติหรือนิยมนั้นนั้นก็ถูกในแง่สังคม จะช่วยให้เกิดความเจริญแก่หมู่มนุษย์ แต่ไม่สอดคล้องกับหลักแห่งกุศลธรรมตามกรรมนิยาม กรณีเช่นนี้ควรจะต้องตั้งข้อสงสัยว่า บางทีคนอาจหลงผิดมองเห็นสิ่งที่ไม่ก็ถูกแก่สังคมอย่างแท้จริง ว่าเป็นสิ่งก็ถูกก็ได้ คืออาจหลงพอใจในความเจริญก้าวหน้าที่ดี ๆ เป็นที่ชื่นชมพอใจในเวลาสั้น ๆ แต่ก่อโทษในระยะยาว สิ่งที่ก็ถูกแท้จริงน่าจะสอดคล้องกันทั้งในแง่สังคมนิยมนั้นและในแง่กรรมนิยาม มีหลักทั่วไปว่า สิ่งที่ก็ถูกแก่ชีวิตจิตใจ มักก็ถูกอย่างเป็นกลาง ๆ คือ เมื่อก็ถูกแก่ชีวิตหนึ่งก็ก็ถูกแก่ชีวิตทั้งหมด เรื่องนี้พึงเห็นบทเรียนจากการสร้างความเจริญด้านกายภาพ มนุษย์มุ่งหวังความเจริญรุ่งเรืองทางวัตถุ เข้าใจว่าความมีวัตถุพร้อมสะดวกบริบูรณ์จะนำมาซึ่งประโยชน์สุขสูงสุดแก่สังคมมนุษย์ จึงได้เพียรพยายามสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุมากมาย พร้อมกับทำลายชีวิตและสภาพชีวิตต่าง ๆ ที่เห็นว่าขัดขวางความเจริญของตน จนในที่สุดก็ได้ทราบว่า การกระทำของตนมีหลายส่วนที่ได้เป็นไปด้วยความหลงผิด แม้สังคมจะดูคล้ายเจริญก็จริง แต่ได้ก่อพิษภัยแก่ชีวิตด้านร่างกายเป็นอันมาก จนถึงกับว่าถ้าขึ้นก้าวหน้าในลักษณะเดิมต่อไป อาจกลายเป็นการดำเนินสู่ความพินาศเสื่อมสูญก็ได้

พึงสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุชนิดที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ชีวิตด้านกายฉันใด ก็พึงสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าทางสังคมชนิดที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ชีวิตด้านจิตปัญญาฉันนั้น

ในการวินิจฉัยว่าอะไรเป็นความดี อะไรเป็นความชั่วนี้ เมื่อพูดในทางปฏิบัติ เพื่อให้คนทั่วไปใช้ประโยชน์ได้ทุกระดับ พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ถือข้อพิจารณาเกี่ยวกับกุศลและอกุศลเป็นหลักแกนกลาง

จากนั้นทรงผ่อนขยายออกไป ให้ใช้สำนึกเกี่ยวกับความดีความชั่วของตนเอง อย่างที่เรียกกันว่ามโนธรรม และให้ถือมติของผู้รู้เป็นหลักประกอบหรืออ้างอิง (สองอย่างนี้เป็นฐานของทริโอดตัมปะ) นอกจากนั้นให้พิจารณาที่ผลของการกระทำอันจะเกิดแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น หรือแก่บุคคลและสังคม การที่ตรัสเช่นนี้ คงจะเป็นด้วยว่า คนบางคนยังมีปัญญาไม่กว้างขวางลึกซึ้งเพียงพอ อาจมองเห็นภาวะที่เป็นกุศลและอกุศลไม่ชัดเจน จึงให้ถือเอามติของท่านผู้รู้เป็นหลักประกอบด้วย และถ้ายังไม่ชัดเจนก็มองดูง่าย ๆ จากผลของการกระทำ แม้แต่ที่เป็นไปตามบัญญัติของสังคม สำหรับคนทั่วไปการพิจารณาด้วยหลักทั้งสามนี้ ถือได้ว่าเป็นวิธีการตรวจสอบหลาย ๆ ชั้น เพื่อให้การวินิจฉัยเป็นไปอย่างรอบคอบ

โดยสรุป เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดีและกรรมชั่วมีว่า ในแง่ของกรรม ให้ถือเอาเจตนาเป็นหลักตัดสินว่าเป็นกรรมหรือไม่ และในแง่ที่ว่ากรรมนั้นดีหรือชั่ว ให้พิจารณาตามหลักเกณฑ์ดังนี้

ก. เกณฑ์หลัก

1. ตัดสินด้วยความเป็นกุศลหรือเป็นอกุศล โดย

- พิจารณามูลเหตุว่า เป็นเจตนาที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หรือเกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ
- พิจารณาตามสภาวะว่า เป็นสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ ทำให้จิตสบาย ไร้โรค ปลอดภัย โปร่ง ผ่องใส สมบูรณ์ หรือไม่ ส่งเสริมหรือบั่นรอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ช่วยให้กุศลธรรม (สภาพที่เกื้อกูล) ทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายลดน้อยลง หรือทำให้กุศลธรรมลดน้อยลง อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น ตลอดจนมีผลต่อบุคลิกภาพอย่างไร

ข. เกณฑ์ร่วม

2. ไซมโนธรรม คือ ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีของตนเองพิจารณาว่า การที่กระทำนั้นตนเองดีเสียตนเองได้หรือไม่ เสียความเคารพตนหรือไม่
 3. พิจารณาความยอมรับของวิญญู หรือนักปราชญ์หรือบัณฑิตชน ว่าเป็นสิ่งที่วิญญูยอมรับหรือไม่ ชื่นชมสรรเสริญ หรือตำหนิตน
 4. พิจารณาลักษณะ และผลของการกระทำ
 - ต่อตนเอง
 - ต่อผู้อื่น
- ก) เป็นการเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น ทำตนเองหรือผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่
- ข) เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข หรือเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ ทั้งแก่ตน และผู้อื่น

หลักเกณฑ์นี้อาจสรุปได้อีกแนวหนึ่ง ด้วยสำนวนแสดงการจัดประเภทของเกณฑ์ที่ใช้ตัดสิน แต่มีข้อที่ต้องทำความเข้าใจกันไว้ก่อนบางอย่าง กล่าวคือ ประการที่หนึ่ง ให้ถือว่า การพิจารณาในแง่ของกุศลมูล อกุศลมูล และกุศล อกุศลนั้น ว่าโดยสภาวะเป็นอันเดียวกัน คือมุ่งพิจารณาความเกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูล

ต่อคุณภาพของชีวิตจิตใจ อีกประการหนึ่ง การยอมรับหรือไม่ยอมรับของปราชญ์ การดิ้นรนหรือสรวเสริญของวิญญาณนั้น เมื่อมองอย่างกว้าง ๆ หรือมองในระดับสถาบัน และเมื่อว่าโดยส่วนใหญ่ มติของวิญญาณหรือปราชญ์จะปรากฏอยู่ในรูปของบัญญัติทางศาสนาบ้าง ขนบธรรมเนียมประเพณีบ้าง กฎหมายบ้าง เป็นต้น แม้ว่าบทบัญญัติและสิ่งที่ถือตามกันมาเหล่านี้ ไม่จำเป็นจะต้องเป็นมติของวิญญาณเสมอไป และการปฏิบัติที่ขัดแย้งแปลกออกไปจากบทบัญญัติและสิ่งที่ถือตามกันมาเหล่านี้ ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นข้อที่วิญญาณดิ้นรนเสมอไป แต่ก็พอจะพูดได้ว่าส่วนที่แตกต่างนี้เป็นข้อยกเว้น ซึ่งก็เป็นกิจของวิญญาณนั้นแหละที่จะต้องหมั่นสอบสวนตรวจตราในเรื่องเหล่านี้ในแต่ละกาลแต่ละสมัยแต่ละครั้งแต่ละคราวเรื่อย ๆ ไป จึงมักมีพุทธพจน์ตรัสสำหรับว่า “อนวิจ ญญ” (วิญญาณใคร่ครวญแล้ว จึงดิ้นรนหรือสรวเสริญ คือยอมรับหรือไม่ยอมรับ) และจะเห็นว่า วิญญาณนี้แหละเมื่อใคร่ครวญแล้ว ก็ได้เป็นผู้ทำการแก้ไขเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ยึดถือปฏิบัติบัญญัติกันมาผิด ๆ หรือเคลื่อนคลาดจากความหมายที่ถูกต้อง เช่น พระพุทธเจ้าทรงดิ้นรนไม่ยอมรับระบบวรรณะและการบูชาัญญ เป็นต้น

เมื่อทำความเข้าใจกันอย่างนี้แล้ว ก็สรุปหลักเกณฑ์ตัดสินความดีความชั่ว หรือกรรมดี กรรมชั่วทั้งตามแนวกรรมนิยามล้วน ๆ และกรรมนิยามที่สัมพันธ์กับสังคมนิยมนั้น ทั้งโดยสภาวะและโดยคุณค่า ซึ่งเป็นคุณค่าโดยสภาวะบ้าง คุณค่าตามที่กำหนดให้บ้าง ได้อีกส่วนหนึ่ง มีสาระอย่างเดียวกับข้อสรุปข้างบนนั่นเอง แต่จัดจำแนกข้อต่างกัน มีใจความคาบเกี่ยวกัน ดังนี้

1. ว่าโดยคุณโทษต่อชีวิต หรือต่อจิตใจและบุคลิกภาพ คือ เป็นสภาวะที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่เอื้อหรือไม่ต่อคุณภาพชีวิต ส่งเสริมหรือบั่นรอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ทำให้กุศลธรรม หรืออกุศลธรรมทั้งหลายอื่นลดถอยหรือเจริญงอกงาม ช่วยสร้างเสริมบุคลิกภาพที่ดีงามหรือไม่

2. ว่าโดยคุณโทษต่อบุคคล คือ เป็นการเบียดเบียนตนหรือไม่ ทำให้ตนเดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยประโยชน์สุขที่แท้จริงแก่ตน²

3. ว่าโดยคุณโทษต่อสังคม คือ เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นหรือไม่ ทำผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่ เป็นไปเพื่อทำลายหรืออำนวยประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น และแก่ส่วนรวม

4. ว่าโดยมโนธรรม หรือ โดยสำนึกอันมีตามธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ คือ พิจารณาเห็นด้วยความรู้สึกลึกซึ้งของตัวตนเองว่า การนั้นเมื่อทำแล้ว ตนเองดิ้นรนหรือกล่าวโทษตนเองได้หรือไม่

5. ว่าโดยมาตรฐานทางสังคม คือ ตามบัญญัติทางศาสนา วัฒนธรรมประเพณี และสถาบันต่าง ๆ ทางสังคม เช่นกฎหมาย เป็นต้น ซึ่งขึ้นต่อการใคร่ครวญตรวจสอบกลั่นกรองของวิญญาณทั้งหลาย ตามกาลสมัย ที่จะมิให้ถือกันไปโดยมกมายหรือผิดพลาดคลาดเคลื่อน ตลอดจนการใคร่ครวญแล้วยอมรับหรือไม่ของ

¹ ดู ม.ม. 13/39/35-46/40;553/500; อ.จ. ทุก. 20/264/73; 379/111 = อ.จ. จตุกก. 21/3/3; 83/108; อ.จ. ปญจก. 22/217/283; 241/296-248/298; อ.จ. ทสก. 24/23/41; พ.ธ. 25/27/45

² ข้อ 2. ต่างจากข้อ 1. ในแง่ที่มุ่งถึงผลซึ่งบุคคลจะได้ประสบในระดับแห่งวิถีชีวิต โดยเฉพาะความสุขความทุกข์ ความเจริญและความเสื่อมเสียหายอย่างเห็น ๆ (บุคคลอาจไม่รู้รัก ไม่เข้าใจชีวิตจิตใจของเขาเองด้วยซ้ำ)

วิญญูเหล่านั้นในแต่ละกรณี

ก่อนจะพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับการให้ผลของกรรมดีและกรรมชั่วในหัวข้อถัดไป ขอนำข้อความจากบาลีต่อไปนี้ มาอ้างเป็นหลักสำหรับความที่ได้กล่าวมาในตอนนี้

“ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน? ได้แก่ กุศลมูล 3 คือ โสภะ อโทสะ อโมหะ, เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่ประกอบด้วยกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน เหล่านี้คือธรรมเป็นกุศล”

“ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน? ได้แก่ อกุศลมูล 3 คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสทั้งหลายที่ค้างอยู่ในฐานเกี่ยวกับอกุศลมูลนั้น, เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่ประกอบด้วยอกุศลมูลนั้น, กายกรรม วจีกรรม uhhssu ที่มีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน เหล่านี้คือธรรมเป็นอกุศล”¹

“อันตรายมี 2 อย่าง คือ อันตรายที่ปรากฏ และอันตรายที่ปกปิด”

“อันตรายที่ปรากฏ เป็นไฉน? ได้แก่ ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี เสือขาว หมาป่า ฯลฯ ไจร ฯลฯ โรคตา โรคหู โรคจมูก ฯลฯ หนาว ร้อน หิว กระหาย อุกจิก ปัสสาวะ สัมผัสเหลือบยุง ลมแฉกและสัตว์เลื้อยคลาน เหล่านี้เรียกว่าอันตรายที่ปรากฏ”

“อันตรายที่ปกปิด เป็นไฉน? ได้แก่ กาย - วจี - มโนทุจริต กามฉันทนิวรรณ์ พยาบาทนิวรรณ์ ถีนมิทธนิวรรณ์ อุตธัจจุกกจนิวรรณ์ วิภิจิฉานนิวรรณ์ sin: โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ (ลบล้าง ปิกชอนความดีของผู้อื่น) ความยกตัวกเขาไว้ ความริษยา ความตระหนี่ มารยา ความโอ้อวด ความถือกระ้าง ความแข่งกี ความถือตัว ความคูหมิ่น ความมัวเมา ความประมาท ปวงกิเลส ปวงความทุจริต ปวงความกระวนกระวาย ปวงความร่ารอน ปวงความเกือร่อน ปวงความปรุงแต่งที่เป็นอกุศล เหล่านี้เรียกว่าอันตรายที่ปกปิด”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่ากระไร จึงชื่อว่าอันตราย? เพราะอรรถว่าครอบงำ...เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม...เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย...”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าครอบงำ เป็นอย่างไร? คือ อันตรายเหล่านั้น ย่อมข่ม ย่อมกดขี่ ครอบงำ ท่วมทับ บั่นรอน ย่ำยี บุคคลนั้น...”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าเป็นไปเพื่อความเสื่อม เป็นอย่างไร? คือ อันตรายเหล่านั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ฯลฯ”

“ที่ชื่อว่าอันตราย เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย เป็นอย่างไร? คือ อกุศลธรรมชั่วร้ายเหล่านั้นเกิดขึ้นที่ภายในนั้น อาศัยอัทธภาพอยู่ เหมือนกับสัตว์อาศัยรู ก็อยู่ในรู สัตว์อาศัยน้ำ ก็อยู่ในน้ำ สัตว์อาศัยป่า ก็อยู่ในป่า สัตว์อาศัยกันไม้ ก็อยู่ที่กันไม้ ฯลฯ”

“สมกับที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุยังมีคิษยอยู่ร่วมด้วย ยังมีอาจารย์คอยสอนสอง² ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่ผาสุกสบาย; ภิกษุยังมีคิษยอยู่ร่วมด้วย มีอาจารย์คอยสอนสอง ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่ผาสุก

¹ อภ.ส. 34/663/259 (ท่านกล่าวถึงอภัยกถาธรรมต่อไปอีก แต่ไม่ยกมา เพราะพื้นที่ต้องการ)

² เป็นจำนวนแบบต้นคำ แปลตามศัพท์ว่า อยู่มีอันแตกสาธก มีอาจารย์

สบาย เป็นอย่างไร? กล่าวคือ พอจักขุเห็นรูป...พอโสตสค์เสียง...พอจมูกดมกลิ่น...พอลิ้นลิ้มรส...พอกายต้อง
 สิ่งกระทบ...พอใจรู้ธรรมารมณ์ อกุศลธรรมชั่วร้าย ความดำริร้าย อันก่อกิเลสผูกมัดทั้งหลาย ก็เกิดขึ้นแก่ภิกษุ
 อกุศลธรรมชั่วร้ายทั้งหลายย่อมอยู่อาศัย เกี่ยวว้างขวางไปข้างในของเธอ เพราะเหตุคั้งนั้นเธอจึงถูกเรียกว่า มี
 อุกุศลธรรมชั่วร้ายเหล่านั้ ย่อมคอยเรียกเร้าเธอ เพราะเหตุคั้งนั้น เธอจึงถูกเรียกว่ามีอาจารย์
 คอยตอกล่อ...”

“สมคั้งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าครัสไว้ว่า: ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ ประการเหล่านั้ เป็นมลทินภายใน เป็น
 ศักรภายใน เป็นข้าศึกภายใน เป็นเพศฉมาคภายใน เป็นผู้จ้องล้างภายใน, สามประการนี้คืออะไร? ไค้แก่ โลกะ
 โทสะ...โมหะ ฯลฯ”

“โลกะ ก่อความเสียหาย โลกะทำใจให้กำเริบ คนไม่รู้เท่าทันว่ามันเป็นภัยที่เกิขึ้นข้างใน โลกเข้าแล้ว
 ไม่รู้orro โลกเข้าแล้วไม่เห็นธรรม พอความโลภเข้าครอบงำ เวลานั้นมีแต่ความมึคคือ; โทสะ ก่อความเสียหาย
 ฯลฯ โมหะก่อกความเสียหาย ฯลฯ (เหมือนกัน)”

“สมคั้งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าครัสไว้ว่า: อุกรมหาบทพิตร ธรรม ๓ ประการเกิขึ้นภายในตัวของคน ย่อม
 เกิขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เพื่อความเป็นอยู่ไม่ผาสุก, สามประการคืออะไร? ไค้แก่ ท
 โทสะ...โมหะ ฯลฯ”

“โลกะ โทสะ โมหะ เกิขึ้นข้างในตนเอง ย่อมบั่นรอนคนใจบาป เหมือนขุไฟบั่นรอนต้นไม้ละนั้น...”¹

“อุกรมหาบทพิตร ธรรม ๓ ประการ เมื่อเกิขึ้นแก่โลก ย่อมเกิขึ้นเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความ
 ทุกข์ เพื่อความเป็นอยู่ไม่ผาสุก, สามประการคืออะไร? ไค้แก่ โลก: ...โทสะ...โมหะ ฯลฯ”²

“ภิกษุทั้งหลาย อุกุศลมูลมี ๓ อย่างคั้งนี้, สามอย่างคืออะไร? ไค้แก่ อุกุศลมูลคือโลกะ อุกุศลมูลคือโทสะ
 อุกุศลมูลคือโมหะ”

“แม้ตัวโลกะเองก็เป็นอกุศล, คนโลภแล้ว ปรุแงแต่งกรรมใด ค้วยกายวาวาใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นอกุศล,
 คนโลภแล้ว ถูกความโลภครอบงำ มีจิตถูกโลกะบ่อนเสียแล้ว ย่อมหาเรื่องก่อกความทุกข์แก่ผู้อื่น โดยฆ่าเขาบ้าง
 จองจำบ้าง ทำให้สูญเสียบ้าง ค้าหนีโทษเขาบ้าง ขั้บไล่บ้าง ค้วยคือว่า ข้า ๑ เป็นคนมีกำลัง ข้า ๒ เป็นผู้ทรงพลัง
 แม้ข้อนั้นก็เป็นอกุศล; อุกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอนเก ซึ่งเกิจากโลกะ มีโลกะเป็นต้นเหตุ มีโลกะเป็นแกนเกิ
 มีโลกะเป็นปัจจัย เหล่านั้ ย่อมประคังมีแก่เขาค้วยประการฉะนี้”

“แม้ตัวโทสะเองก็เป็นอกุศล, คนมีโทสะแล้ว ปรุแงแต่งกรรมใด ค้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็น
 อกุศล, คนมีโทสะแล้ว...ย่อมหาเรื่องก่อกทุกข์แก่ผู้อื่น...แม้ข้อนั้นก็เป็นอกุศล, อุกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอนเก...ย่อม
 ประคังมีแก่เขาค้วยประการฉะนี้ ฯลฯ”

¹ พ.ม. 29/22/14-18; 728/436-441; 911/573-8; พ.จ. 30/692/348-352; ส่วนข้อความที่อ้างเรื่องผู้มีอุกุศลธรรม ท่านยกมา
 จาก ส.สพ. 18/236/170; เรื่องมลทินภายในจาก พ.อิต. 25/268/295; เรื่องธรรม 3 เกิดข้างในคน จาก ส.ส. 15/329/10;
 คาถาที่มี พ.อิต. 25/228/264 ด้วย

² ส.ส. 15/403/142

“แม้ตัวโมหะเอง ก็เป็นอกุศล, คนมีโมหะแล้ว ประทุษร้ายกรรมใด ค้ำยกาย วาจาใจ แม้กรรมนั้น ก็เป็นอกุศล, คนมีโมหะแล้ว...ย่อมหาเรื่องก่อทุกข์แก่ผู้อื่น...แม้ข้อนั้นก็อกุศล, อกุศลธรรมชั่วร้ายเป็นอนันต์...ย่อมประกำมีแก่เขาด้วยประการฉะนี้ ฯลฯ”

“บุคคลเช่นนี้ ผู้ถูกอกุศลธรรมชั่วร้ายที่เกิดจากโลภะ...โทสะ...โมหะ ครอบงำแล้ว มีจิตถูกบ่อนแล้ว ในปัจจุบันนี้เอง ก็อยู่เป็นทุกข์ มีความกังวล เครียด คับแค้น เร่าร้อน เพราะกายแตก ตายไป ก็เป็นอันหวังทุกข์ได้ เปรียบเหมือนต้นตาละ ต้นตะแบก หรือต้นสะกร้อก็ตาม ถูกเถาย่านทราย 3 เถา ขึ้นคลุมยอด พันรอบต้นแล้ว ย่อมถึงความไม่เจริญ ย่อมถึงความพินาศ ย่อมถึงความเสื่อม ความวอดวาย...”

“ภิกษุทั้งหลาย กุศลมูล มี 3 อย่างดังนี้, สามอย่างคืออะไร ? ได้แก่ กุศลมูลคือโลภะ กุศลมูลคือโทสะ กุศลมูลคือโมหะ ฯลฯ”¹

“ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุเพื่อความก่อกำเนิดแห่งกรรมทั้งหลายมี 3 อย่างดังนี้, สามอย่างคืออะไร ? ได้แก่ โลภะ...โทสะ...โมหะ...”

“กรรมใดกระทำด้วยโลภะ...โทสะ...โมหะ เกิดจากโลภะ...โทสะ...โมหะ มีโลภะ...โทสะ...โมหะ เป็นต้นเหตุ เป็นตัวก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป (กรรมสมุทัย) ไม่เป็นไปเพื่อดับกรรม (กรรมนิโรธ)”

“ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุเพื่อความก่อกำเนิดแห่งกรรมทั้งหลายมี 3 อย่างดังนี้, สามอย่างคืออะไร ? ได้แก่ โลภะ...โทสะ...โมหะ...”

“กรรมใดกระทำด้วยโลภะ...โทสะ...โมหะ เกิดจากโลภะ...โทสะ...โมหะ มีโลภะ...โทสะ...โมหะ เป็นต้นเหตุ เป็นตัวก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นไม่มีโทษ กรรมนั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความดับกรรม (กรรมนิโรธ) ไม่เป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป (กรรมสมุทัย)...”²

“คุรุการถามชนทั้งหลาย เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูคติเย็น ธรรมเหล่านี้ถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงละเสีย”

“คุรุการถามชนทั้งหลาย พวกท่านสำคัญความชื่อนั้นว่าอย่างไร ? โลภะ...โทสะ...โมหะ เมื่อเกิดขึ้นภายในตัวของคน ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูล หรือเพื่อไม่เกื้อกูล”

(ตอบ: เพื่อไม่เกื้อกูล พระเจ้าข้า)

“คนที่โลภแล้ว...เคืองแค้นแล้ว...หลงแล้ว ถูกโลภะ...โทสะ...โมหะครอบงำ มีจิตอันถูกบ่อนแล้ว ย่อมสังหารชีวิตบ้าง ถือเอาของที่เขามิได้ให้บ้าง ล้วงภรรยาของผู้อื่นบ้าง พุกเห็บบ้าง ชักชวนผู้อื่นให้เป็นอย่างนั้นบ้าง ซึ่งเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน

(ทูลรับ: จริงอย่างนั้นพระเจ้าข้า)

¹ อ.จ.ติ. 20/509/258-263 (ท่านบรรยายเรื่องกุศลมูลไว้ด้วย แต่พึงทราบโดยนัยตรงข้ามจากที่กล่าวแล้ว)

² อ.จ.ติ. 20/551/338

“คุณถามคนทั้งหลาย พวกท่านสำคัญความซื่ออย่างไร? ธรรมเหล่านี้เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล?”

(ตอบ: เป็นอกุศล พระเจ้าข้า)

“ประกอบด้วยโทษ หรือไม่มีโทษ?”

(ตอบ: ประกอบด้วยโทษ พระเจ้าข้า)

“ผู้รู้ก็เห็น หรือผู้ไม่รู้เห็น?”

(ตอบ: ผู้รู้ก็เห็น พระเจ้าข้า)

“ธรรมเหล่านี้ ถือปฏิบัติถึงที่แล้ว เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ หรือหาไม่, หรือว่าพวกท่านมีความเห็นในเรื่องนี้อย่างไร?”

(ตอบ: ถือปฏิบัติถึงที่แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์, พวกข้าพระองค์มีความเห็นในเรื่องนี้อย่างนี้)

“โดยนัยดังนี้แล กล่าวคนทั้งหลาย ข้อที่เราได้กล่าวไว้ว่า: มาเถิด กล่าวคนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย อย่าถือโดยฟังตามกันมา ฯลฯ อย่าถือโดยนับถือว่าสมณะนี้เป็นครูของเรา, เมื่อใดท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ฯลฯ เมื่อใดท่านทั้งหลายพึงละเสีย ดังนี้ เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลดังนี้”¹

ต่อไปนี้เป็นคำสนทนาระหว่างพระเจ้าปเสนทิโกศล กับพระอานนท์ ตามตอบปัญหาเกี่ยวกับความหมายของ ความดี ความชั่ว ซึ่งจะเห็นว่า ท่านเอาหลักเกณฑ์ที่กล่าวข้างต้นเข้าสัมพันธ์กันทั้งหมด
ราชา พระคุณเจ้าผู้เจริญ ชนเหล่าใดเป็นพาล ไม่ฉลาด ไม่ใคร่ครวญ ไม่พิจารณาแล้ว กล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้น เราไม่ยึดถือการกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้นโดยความเป็นแก่นสาร, ส่วนชนเหล่าใดเป็นบัณฑิต ฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญา ใคร่ครวญ พิจารณาแล้ว กล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้น เราย่อมยึดถือการกล่าวคุณหรือโทษของชนเหล่านั้นโดยความเป็นแก่นสาร

พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ความประพฤติกาย...ความประพฤติทางวาจา...ความประพฤติทางใจ ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู จะพึงกล่าวโทษได้ คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นอกุศล มหาบพิตร

ราชา ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นอกุศลคืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีโทษ

ราชา: ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีโทษคืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีความปับคัน²

¹ อ.จ.ด. 20/505/243 (ต่อจากนี้ตรัสเกี่ยวกับธรรมฝ่ายกุศล ซึ่งพึงทราบโดยนัยตรงข้ามจากนี้); พระสูตรที่มีความคล้ายกันนี้มีอีกที่ อ.จ.ด. 20/506/249; อ.จ.จตุกก. 21/193/259

² “สพฺพปาปฺม” เรามักแปลกันว่า มีความเบียดเบียน หรือประกอบด้วยความเบียดเบียน แต่วรรคตาทั้งหลายท่านได้แปลว่ามีทุกข์ หรือประกอบด้วยทุกข์แทนทั้งนั้น ไม่ว่าที่นี้หรือที่อื่น, จะแปลว่า มีความคับข้องก็ดูดี (อพฺยาปฺม ที่ตรงข้าม ก็เช่นเดียวกัน) ดู ม.อ. 3/321, 99, 332, 508 ฯลฯ

ราชว: ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีความบีบคั้น คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีทุกข์เป็นผล

ราชว: ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีทุกข์เป็นผล คืออย่างไร?

อานนท์: คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนคน ก็คือ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นก็ คือ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายก็ คือ กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งแก่เขา กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมด้อยไป, มหาบพิตร ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ อย่างนี้แล ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู จะพึงกล่าวโทษได้”

ต่อจากนั้น ท่านได้ทูลตอบคำถามในฝ่ายกุศลโดยท่านเองเดียวกัน ลงท้ายสรุปว่า “ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่มีสุขเป็นผล คือ ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ ที่ไม่เป็นไปทั้งเพื่อเบียดเบียนคน ทั้งเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ทั้งเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ทั้งเพื่อเบียดเบียนกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมด้อย และกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งแก่เขา, มหาบพิตร ความประพฤติกาย...ทางวาจา...ทางใจ อย่างนี้แล ที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญู ไม่พึงกล่าวโทษได้”¹

“คนอยากได้ใคร่คิดแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว...ถูกราคะ...โทสะ...โมหะ ครอบงำแล้ว มีจิตอันถูกบ่อนแล้ว ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนคนบ้าง ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง ย่อมแสวงหาโทษอันเป็นทุกข์ทางจิตใจบ้าง, กรันละราคะ...โทสะ...โมหะเสียได้แล้ว เขาจะไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนคน ไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ไม่ต้องแสวงหาโทษอันเป็นทุกข์ทางจิตใจ”

“คนอยากได้ใคร่คิดแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว...ย่อมประพฤติกุศลทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ, กรันละราคะ...โทสะ ...โมหะเสียได้แล้ว เขาจะไม่ประพฤติกุศลทางกาย...ทางวาจา...ทางใจ”

“คนอยากได้ใคร่คิดแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...ลุ่มหลงแล้ว...มีจิตถูกบ่อนแล้ว...ย่อมไม่รู้ความเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์คน...แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, กรันละราคะ...โทสะ...โมหะเสียได้แล้ว เขาจะไม่รู้ความเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์คน...แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ฯลฯ”²

“บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนใจภายหลัง มีหน้าซุมด้วยน้ำตา ร้องไห้ เสวยผล กรรมที่ทำนั้นไม่ดี, บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนในภายหลัง มีจิตเอิบอิ่มดีใจ เสวยผล กรรมที่ทำนั้นแลดี”³

“คนทำกรรมใดไว้ ย่อมเห็นกรรมนั้นในตนเอง”⁴

“กรรมชั่ว ก็เหมือนนํ้าเนืกริมใหม่ ๆ ย่อมไม่แปรเป็นผลในทันที, แต่กรรมชั่วย่อมตามเผาผลาญคนพาล

¹ ม.ม. 13/553-4/500-3

² อ.จ.ต. 20/511/278-9, ความตอนต้นพบได้อีกที่ อ.จ.ต. 20/493-4/199-202

³ จ.ร. 25/15/23

⁴ จ.ร. 27/294/84

เหมือนไฟที่เผาปึกไว้”¹

“บุคคลใดเคยทำกรรมชั่วไว้ แล้ว (กลับตัวได้) หันมาทำดีปึกกัน, บุคคลนั้นย่อมทำให้แจ่มใสเหมือน กังคจันทรที่พ้นจากเมฆหมอก”²

“ความดีที่ทำได้เอง เป็นมิตรคิดตามตัวสืบต่อไป”³

“อานนท์! ภายพุทฺธิก วชิพุทฺธิก มโนพุทฺธิก ที่เรากล่าวว่าไม่ควรทำโดยส่วนเดียวนี้ เมื่อผู้ใดกระทำ ก็พึงหวังโทษต่อไปนี้ได้ คือ ตนเองก็กล่าวโทษตนได้”⁴ วิทยุทั้งหลายใคร่ครวญแล้วย่อมมิเคยเห็น กิตติศัพท์อันชั่วร้ายย่อมชวรไป ตายก็หลงพันเพื่อน เมื่อกายแตกทำลายภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก...”

“อานนท์! ภายสุทฺธิก วชิสุทฺธิก มโนสุทฺธิก ที่เรากล่าวว่าควรทำโดยส่วนเดียวนี้ เมื่อผู้ใดกระทำ ก็พึงหวัง อาณิสสต่อไปนี้ได้ คือ ตนเองก็กล่าวโทษตนไม่ได้ วิทยุทั้งหลายใคร่ครวญแล้วย่อมสรรเสริญ กิตติศัพท์ซึ่งงาม ย่อมชวรไป ตายก็ไม่หลงพันเพื่อน เมื่อกายแตกทำลายภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์...”⁵

“ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด อกุศลเป็นสิ่งที่อาจละได้ หากอกุศลเป็นสิ่งที่ไม่อาจละได้แล้วไซ้ เราคงไม่กล่าวอย่างนั้น... แต่เพราะอกุศลเป็นสิ่งที่อาจละได้ เราจึงกล่าวอย่างนั้น... อนึ่ง หากอกุศลนี้ คนละเสียแล้ว จะพึงเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์แล้วไซ้ เราคงไม่กล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด แต่เพราะอกุศลนี้คนละได้แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย จงละอกุศลเสียเถิด”

“ภิกษุทั้งหลาย จงฝึกอบรมกุศลเถิด กุศลเป็นสิ่งที่อาจฝึกอบรมได้ หากกุศลเป็นสิ่งที่ไม่อาจฝึกอบรมได้แล้วไซ้ เราคงไม่กล่าวอย่างนั้น... แต่เพราะกุศลเป็นสิ่งที่อาจฝึกอบรมได้ เราจึงกล่าวอย่างนั้น... อนึ่ง หากกุศล คนฝึกอบรมแล้ว จะพึงเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์แล้วไซ้ เราคงไม่กล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย จงฝึกอบรมกุศลเถิด แต่เพราะกุศลนี้ คนฝึกอบรมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย จงฝึกอบรมกุศลเถิด”⁶

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่พึงละกัวยกาย มิใช่กัวยวาจา ก็มี ธรรมที่พึงละกัวยวาจา มิใช่กัวยกาย ก็มี ธรรมที่พึงละมิใช่กัวยกาย มิใช่กัวยวาจา ต้องเห็นชัคคัวยปัญญาจึงละได้ ก็มี”

“ธรรมที่พึงละกัวยกาย มิใช่กัวยวาจา เป็นไฉน? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ถึงความละเมิกอันเป็น อกุศลบางส่วนกัวยกาย เพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิทยุใคร่ครวญแล้ว กล่าวกะเธออย่างนี้ว่า: ท่านผู้มีอายุถึงความ

¹ พ.ร. 25/15/24

² พ.ร. 25/23/38

³ ส.ส. 15/163/51

⁴ กล่าวโทษตน แปลจาก “อุปวาทิ” จะแปลว่า ตีเตือน หรือหาความผิด ก็ได้

⁵ อ.ร.ท. 20/264/73

⁶ อ.ร.ท. 20/265/74

ละเมิอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยกาย จะเป็นการกัณฑ์ที่ท่านผู้มีอายุไ้ไปรละกายทุจริต จงบำเพ็ญกายสุจริตเถิด, เธอถูกเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูไ้ไ้รครวญแล้วว่ากล่าวอยู่ จึงละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต นี้เรียกว่า ธรรมที่พึงละด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา”

“ธรรมที่พึงละด้วยวาจา มิใช่ด้วยกาย เป็นไฉน? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ถึงความละเมิอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยวาจา เพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูไ้ไ้รครวญแล้ว กล่าวกะเธออย่างนี้ว่า: ท่านผู้มีอายุถึงความละเมิอันเป็นอกุศลบางส่วนด้วยวาจา จะเป็นการกัณฑ์ ที่ท่านผู้มีอายุไ้ไปรละวาจทุจริต จงบำเพ็ญวาจสุจริตเถิด เธอถูกเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูไ้ไ้รครวญแล้วว่ากล่าวอยู่ จึงละวาจทุจริต บำเพ็ญวาจสุจริต นี้เรียกว่า ธรรมที่พึงละด้วยวาจา มิใช่ด้วยกาย”

“ธรรมที่พึงละ มิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ต้องเห็นชั้ด้วยปัญญาจึงละไ้ได้ เป็นไฉน? คือ โสกะ...โทสะ...โมหะ...ความโกรธ...ความผูกโกรธ...ความลบหลู่...ความยกตัวกึกเขาไว้...ความตระหนี่ พึงละมิใช่ด้วยกาย มิใช่ด้วยวาจา ต้องเห็นชั้ด้วยปัญญาจึงละไ้ได้...”¹

ปัญหาเกี่ยวกับการให้ผลของกรรมดี-กรรมชั่ว

ปัญหาที่ถกเถียงกันมากที่สุดเกี่ยวกับเรื่องกรรม ก็คือ การให้ผลของกรรม โดยสงสัยเกี่ยวกับหลัก “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ว่าเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ บางคนพยายามนำหลักฐานมาแสดงให้เห็นว่า ในโลกแห่งความเป็นจริง คนที่ทำชั่วได้ดี และคนที่ทำดีได้ชั่ว มีมากมาย ความจริงปัญหาเช่นนี้เกิดจากความเข้าใจสับสนระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยาม โดยนำเอาความเป็นไปในนิยามและนิยามทั้งสองนี้มาปนเปกันไม่รู้จักแยกขอบเขตและขั้นตอนให้ถูกต้อง ดังจะเห็นว่า แม้แต่ความหมายของถ้อยคำในหลัก “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” นั้นเอง คนก็เริ่มต้นเข้าใจสับสน แทนที่จะเข้าใจความหมายของทำดีได้ดี ว่าเท่ากับ ทำความดีไ้ความดี หรือทำความดี ก็มีความดี หรือทำความดี ก็เป็นเหตุไ้ความดีเกิดมีขึ้น หรือทำความดี ผลดีตามกรรมนิยามก็เกิดขึ้น กลับเข้าใจเป็นว่า ทำความดี ไ้ของดี หรือทำดีแล้วไ้ผลประโยชน์หรือไ้อำมิสที่ตนชอบใจ เมื่อปัญหามีอยู่เช่นนี้จึงควรมีการศึกษากันให้ชัดเจน

จุดสำคัญที่ก่อให้เกิดปัญหา คือความสับสนเกี่ยวกับขอบเขตที่แยกต่างหากจากกัน และที่สัมพันธ์กันระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยาม เพื่อความแจ่มแจ้งในเรื่องนี้ เบื้องแรกขอให้พิจารณาการให้ผลของกรรม โดยแบ่งเป็น 4 ระดับคือ

1. ระดับภายในจิตใจ ว่ากรรมทำให้เกิดผลภายในจิตใจ มีการสั่งสมคุณสมบัติคือกุศลธรรมและอกุศลธรรม คุณภาพและสมรรถภาพของจิต มีอิทธิพลปรุงแต่งความรู้สึกนึกคิด ความโน้มเอียง ความนิยมชมชอบ และความสุขความทุกข์เป็นต้น อย่างไรบ้าง

2. ระดับบุคลิกภาพ ว่ากรรมทำให้เกิดผลในด้านการสร้างเสริมนิสัย ปรุงแต่งลักษณะความประพฤติ การแสดงออก ทำที่ การวางตนปรับตัว อาการตอบสนอง ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ และต่อสถาน-

¹ อนุ.ทสท. 24/23/41

กรรมหรือสภาพแวดล้อมทั่ว ๆ ไปอย่างไรบ้าง การให้ผลระดับนี้ต่อเนื่องออกมาจากระดับที่ 1 นั้นเอง และมีขอบเขตคาบเกี่ยวกัน แต่แยกพิจารณาเพื่อให้มองเห็นแง่มุมของการให้ผลชัดเจนยิ่งขึ้น

3. *ระดับวิถีชีวิตของบุคคล* ว่ากรรมชักนำความเป็นไปในชีวิตของบุคคล ทำให้เขาได้รับประสบการณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ประสบผลตอบสนองจากภายนอก พบความเสื่อมความเจริญ ความล้มเหลว ความสำเร็จ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ และความสูญเสียต่าง ๆ ที่ตรงข้าม ซึ่งรวมเรียกว่า โลกธรรมทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม ผลระดับนี้อาจแยกมองได้สองด้านคือ

- ผลสนองจากปัจจัยด้านอื่น ๆ ของสภาพแวดล้อมที่นอกจากคน
- ผลสนองจากปัจจัยด้านบุคคลอื่นและสังคม

4. *ระดับสังคม* ว่ากรรมที่บุคคลและคนทั้งหลายกระทำ มีผลต่อความเป็นไปของสังคมอย่างไรบ้าง เช่นทำให้เกิดความเสื่อมความเจริญ ความรุ่มเย็นเป็นสุข ความทุกข์ยากเดือดร้อนร่วมกันของมนุษย์ทั้งหลาย รวมทั้งผลจากการที่มนุษย์กระทำต่อสภาพแวดล้อมอื่น ๆ แล้วย้อนกลับมาหาตัวมนุษย์เอง

จะเห็นได้ชัดว่า ผลในระดับที่ 1 และ 2 คือผลภายในจิตใจและบุคลิกภาพ เป็นขอบเขตที่กรรมนิยามเป็นใหญ่ ระดับที่ 3 เป็นขอบเขตที่กรรมนิยามกับสังคมนิยมเข้ามาสัมพันธ์กัน และเป็นจุดที่มักเกิดความสับสน ก่อให้เกิดปัญหาซึ่งควรพิจารณาในที่นี้ ส่วนระดับที่ 4 แม้จะเป็นเรื่องสำคัญ แต่ก็อยู่นอกขอบเขตของการพิจารณาในหัวข้อนี้

คนทั่วไป เมื่อมองคุณสมบัติของกรรมที่เกิดแก่ตน หรือเพ่งจ้องติดตามดูผู้อื่นว่าใครทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว จริงหรือไม่ อย่างไร มักมองดูแต่ผลในระดับที่ 3 คือความเป็นไปในชีวิตส่วนที่ได้รับผลตอบสนองจากภายนอกเท่านั้น ทำให้มองข้ามผลในระดับที่ 1 และ 2 ไปเสีย ทั้งที่ผลสองระดับต้นนั้นแหละมีความสำคัญอย่างยิ่ง สำคัญทั้งในแง่เฉพาะของมันเอง เช่นสุขทุกข์ในใจ ความเข้มแข็งอ่อนแอภายใน ความพร้อม ความแก่หรืออ่อนแอแห่งอินทรีย์ เป็นต้น และสำคัญทั้งในแง่เป็นที่มาแหล่งใหญ่ของผลในระดับที่สามด้วย กล่าวคือผลในระดับที่สามนั้น ส่วนที่เป็นขอบเขตของกรรมนิยามก็ต่อเนื่องมาจากผลในระดับที่ 1 และ 2 นั้นเอง เช่นด้วยผลในระดับที่ 1 จิตใจของบุคคลผู้นั้นเอง คือความสนใจ ความนิยมชมชอบ ความโน้มเอียง การแสวงสุขหรือระบายนทุกข์ภายในของบุคคลนั้นเอง ชักนำให้เขามองสิ่งนั้นเรื่องนั้นในแง่ นั้น ๆ นำเขาเข้าไปหาสถานการณ์นั้น ๆ ทำการตอบสนองอย่างนั้น ๆ จะทำหรือไม่ทำสิ่งนั้น ๆ ทำให้เขาดำเนินตามวิถีชีวิตอย่างนั้น ๆ ให้ได้พบประสบการณ์ หรือประสบผลอย่างนั้น ๆ และให้มีความรู้สึกหรือทำที่ต่อสิ่งที่ประสบอย่างนั้น ๆ เป็นต้น เฉพาะอย่างยิ่งทำให้เกิดผลในระดับที่สอง ซึ่งก็ช่วยเสริมผลในระดับที่ 1 ในการก่อผลระดับที่สามอย่างที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง รวมทั้งการที่ว่า เมื่อเขาจะทำการใด ๆ เขาจะทำสิ่งนั้น ๆ ตามแนวโน้ม ลักษณะใด ด้วยอาการใด จะทำไปตลอดไหม พบข้อขัดข้องอย่างไรไหนจะยอม ใดไหนจะย่ำต่อไป จะทำสำเร็จหรือไม่ จะหยาบประณีตยิ่งหรือหย่อนอย่างไร ตลอดถึงว่า ตัวเขาจะปรากฏเป็นภาพในความรู้สึกนึกคิดของผู้อื่นอย่างไร อันจะมีผลย้อนกลับมาหาตัวเขาเองอีก ในรูปของความช่วยเหลือ ร่วมมือ หรือขัดแย้งปฏิเสธ เป็นต้น อันเป็นส่วนที่บุคลิกภาพของเขาชักนำคนอื่นให้ช่วยพาตัวเขาไปสู่ผลสนองที่น่าพอใจ

ใจหรือไม่พอใจ ทั้งนี้ มิได้ปฏิเสธองค์ประกอบด้านอื่น ๆ โดยเฉพาะปัจจัยแวดล้อมทางสังคม ที่จะมา มีปฏิกริยาตอบโต้กันและมีอิทธิพลต่อเขาโดยอาศัยกรรมนิยามนี้ เพียงแต่ว่าในที่นี้มุ่งเน้นการมองกรรมนิยาม จากด้านภายในออกมาอย่างเดียวก่อน ส่วนการมองจากด้านนอกเข้าไป จะเห็นได้ในหลักปรโตโมสะและ กัลยาณมิตรที่จะกล่าวข้างหน้าเป็นต้น ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกรรมนิยามตามที่กล่าวมานี้ มิใช่มีประโยชน์ เฉพาะในด้านการแก้ไขปรับปรุงตนในการประกอบกรรมของบุคคลเองเท่านั้น แต่มีประโยชน์ในการที่คนอื่น หรือสังคมจะช่วยเหลือบุคคลให้โน้มโน้มไปในทางแห่งกุศลกรรม ด้วยการจัดสรรอำนาจสภาพแวดล้อม และเครื่องชักจูงที่ติงตามหลักปฏิรูปเทवासและกัลยาณมิตตดา หรือสัปปริสุปัสสยะ อีกด้วย

ในหัวข้อก่อน ได้กล่าวถึงการก่อผลแปรรูปในระดับที่ 1 คือ ภายในจิตใจไว้พอเป็นเค้าแล้ว ส่วน การก่อผลในระดับที่สองก็ต่อเนื่องจากระดับที่ 1 นั้นเอง และได้กล่าวถึงความหมายคร่าว ๆ ไว้แล้ว ทั้งสอง ระดับนั้นเกี่ยวโยงถึงผลในระดับที่สามด้วย แต่ไม่ใช่ข้อพิจารณาโดยตรง ณ ที่นี้จึงขอผ่านไป

ผลกรรมในระดับที่สามคือ ความเป็นไปแห่งวิถีชีวิตพร้อมด้วยผลตอบสนองต่าง ๆ นั้น ว่าที่จริง ก็เป็นเรื่องของกรรมนิยามนั้นแหละ และส่วนมากก็สืบเนื่องมาจากผลในระดับที่ 1 และ 2 เช่น ถ้าคนผู้หนึ่ง มีใจรักงาน ทำงานสุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร จัดการงานได้ดี เขาก็น่าจะได้รับผลงานและผลตอบแทน ดี อย่างน้อยดีกว่าคนที่เกียจคร้านหรือทำงานไม่สุจริต ข้าราชการที่ซื่อสัตย์สุจริตมีความสามารถตั้งใจปฏิบัติ หน้าที่ราชการบังเกิดผลดี ก็น่าที่จะเจริญก้าวหน้าในราชการ อย่างน้อยดีกว่าข้าราชการที่ไม่สามารถและไม่ เข้มแข็งในหน้าที่ แต่บางทีผลหาเกิดเช่นนั้นไม่ ทั้งนี้เพราะผลในระดับที่สามมิใช่เกิดจากกรรมนิยามอย่าง เดียวล้วน หากแต่มีปัจจัยด้านนิยามและนิยมนอื่น ๆ เฉพาะอย่างยิ่งสังคมนิยมนเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เมื่อมองดู แต่กรรมนิยามอย่างเดียว ไม่มองปัจจัยด้านอื่นให้ครบถ้วน และไม่รู้จักแยกขอบเขตความสัมพันธ์ระหว่าง นิยาม-นิยมนต่าง ๆ ก็ จะเกิดความสับสน แล้วคำกล่าวที่ว่าทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี ก็ติดตามมา ถ้ากรรมนิยาม ทำงานลำพังอย่างเดียวก็ย่อมไม่มีปัญหา ผลก็เกิดตรงตามกรรมนั้น ตัวอย่างเช่น ขยันอ่านหนังสือเรียน หยิบ หนังสือเล่มหนึ่งขึ้นมาตั้งใจอ่าน ก็อ่านจบ ได้ความรู้ แต่บางคราวร่างกายอ่อนเพลียเกินไป หรือปวดศีรษะ หรืออากาศร้อนเกินไป ก็อาจอ่านไม่จบ หรืออ่านไม่รู้เรื่อง หรือเกิดอุบัติเหตุอะไรขึ้นในระหว่าง การอ่าน ก็ต้องหยุดชะงักลง ดังนั้นเป็นต้น อย่างไรก็ตามก็พึงตระหนักแนใจได้ว่า ถึงอย่างไรก็ตามสำหรับมนุษย์ กรรม นิยามก็ยังคงเป็นแกนกลางชี้นำวิถีชีวิตหรือเป็นปัจจัยตัวเอกที่กำหนดการได้รับผลสนองดีร้ายต่าง ๆ ในชีวิต อยู่อย่างแน่นอน สำหรับผู้ที่รู้สึกผิดหวังในตนเอง หรือมองเห็นใครอื่นก็ตามว่าทำดีแล้วไม่ได้ดีนั้น แม้ยัง ไม่ได้ตรวจสอบเหตุปัจจัยในด้านต่าง ๆ ให้ชัดเจนเลย ก็อาจลองมองดูอย่างง่าย ๆ ก่อนว่า ถ้าเราไม่ได้ทำ กรรมดีนั้นไว้ คงจะแย่ยิ่งกว่านี้ นั้น ถ้าเขาไม่ได้ทำดีไว้บ้าง เขาคงตกหนักยิ่งกว่านั้นอีก ถ้ามองอย่างนี้ บางที จะเริ่มเกิดความเข้าใจ มองเห็นอะไร ๆ ค่อย ๆ ชัดมากขึ้น และตระหนักว่า ถึงอย่างไร กรรมที่ทำไว้ก็ไม่ไร้ ผลเสียเลย และอาจสืบลงไปจนถึงผลภายในจิตใจและผลต่อบุคลิกภาพอย่าง ที่กล่าวแล้วด้วย

ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับการให้ผลของกรรม ขอให้มาดูและแก้ไขกันตั้งต้นแต่ข้อความแสดง

หลักทีเดียว คำกล่าวที่ชาวไทยนิยมพูดว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว นั้น มาจากพุทธศาสนสุภาษิตว่า ดังนี้¹

บาปัสสึ วปะเต พัสสิ ตาปัสสึ ลภเต ผลัง
กัลยาณการี กัลยาณัง ปาปการี จ ปาปกั

แปลว่า: หว่านพืชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น (ผู้) ทำดี ได้ดี (ผู้) ทำชั่ว ได้ชั่ว

คำถาเป็นพุทธพจน์ในรูปของอริสภาษิต (คำกล่าวของฤาษี) และโพธิสัตวภาษิต ซึ่งพระพุทธเจ้านำมาตรัสเล่า ท่านรวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก นับว่าเป็นข้อความที่แสดงหลักกรรมของพระพุทธศาสนา ได้อย่างกระชับรัดชัดเจน

พึงสังเกตว่า ความตอนแรกที่เป็นอุปมานั้น ท่านนำเอาพืชนิยามมาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ เพียงแต่พิจารณาข้ออุปมานี้ให้ดี ก็จะแยกความสับสนระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยามได้ทันที กล่าวคือข้อความว่า หว่านพืชเช่นใด ได้ผลเช่นนั้น แสดงกฎธรรมชาติฝ่ายพืชพันธุ์ ว่าปลูกมะขาม ได้มะขาม ปลูกองุ่น ได้ องุ่น ปลูกผักกาด ได้ผักกาดเป็นต้น ไม่ได้แสดงผลในทางสังคมนิยามแต่ประการใด ว่าปลูกมะขามแล้วจะได้เงิน หรือปลูกผักแล้วจะรวย เป็นต้น ซึ่งเป็นคนละขั้นตอนกัน พืชนิยามกับสังคมนิยามจะมาสัมพันธ์กันก็ในตอนที่ว่า ปลูกองุ่น ได้องุ่นแล้ว พอดีถึงคราวที่ตลาดต้องการองุ่นมาก จึงขายได้ราคาดีและปีนั้นจึงรวย แต่อีกคราวปลูกแตงโม ได้แตงโม และงอกงามได้ผลมากด้วย แต่ปีนั้น คนปลูกกันมาก ผลตกทั่วไปจนมีเกินความต้องการของตลาด ทำให้ราคาตก ปีนั้นขายขาดทุน ต้องทิ้งเปล่าเสียมากมาย นอกจากปัจจัยด้านความต้องการของตลาดแล้ว อาจมีปัจจัยอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องอีก เช่นเรื่องคนกลาง การกดราคาเป็นต้น แต่สาระสำคัญก็คือ จะเห็นความแน่นอนของพืชนิยามคงตัว และเห็นขอบเขตของพืชนิยามกับสังคมนิยามทั้งที่แยกต่างหากจากกันและสัมพันธ์กันได้อย่างชัดเจน อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น คนมักมองกรรมนิยามกับสังคมนิยามสับสนกัน โดยพูดว่า ทำดีได้ดี ในความหมายว่า ทำดีแล้วรวย ทำความดีแล้วได้เลื่อนตำแหน่ง เป็นต้น ซึ่งก็น่าจะเป็นเช่นนั้น แต่บางทีก็ไม่เป็น เหมือนกับพูดว่า ปลูกมะม่วงได้เงินดี ปลูกมะพร้าวทำให้รวย เขาปลูกน้อยหน้าจึงยากจน ซึ่งอาจจะจริงก็ได้ ไม่จริงก็ได้ แต่ความจริงก็คือ เป็นการพูดข้ามขั้นตอน ไม่แสดงความจริงตลอดสาย อาจใช้ได้สำหรับภาษาพูดพอรู้กัน แต่ถ้าจะเอาความจริงแท้ ต้องแสดงเหตุปัจจัยขอยออกไปโดยว่ากันให้ละเอียด

การที่กรรมนิยามจะแสดงผลออกมาในระดับของวิถีชีวิตทำให้มีความเป็นไปได้ต่าง ๆ ประสพผลตอบสนองจากภายนอก อันน่าพอใจบ้าง ไม่น่าพอใจบ้างนั้น ในบาลีท่านแสดงหลักไว้ว่า ต้องขึ้นต่อองค์ประกอบต่าง ๆ 4 คู่คือ สมบัติ 4 และวิบัติ 4²

¹ ส.ส. 5/903/333; พ.ชา. 27/294/84; 713/166 เรื่องเล่าประกอบมาใน ชา.อ. 3/265; 4/425 ภาษิตเดิมของแต่ละที่มา มีข้อความมากกว่านี้ ส่วนเรื่องที่เล่าประกอบในชาดก ดูเหมือนท่านมุ่งแสดงให้เห็นผลชนิดที่เป็นเหตุการณ์ชัดเจน, อนึ่ง คำถาในชาดก บาทที่สอง เป็น ตาปัสสึ รุหเต ผลัง บ้าง ตาปัสสึ หรเต ผลัง บ้าง แปลว่า หว่านพืชเช่นใด ผลเช่นนั้นย่อมงอกขึ้น หรือหว่านพืชเช่นใด ก็นำผลเช่นนั้นไป

² อภิ.วิ. 35/840/458-9 มีอรรถกถาอธิบายใน อ.อ. 2/141-4; วิภค.อ. 572-593

สมบัติ แปลง่าย ๆ ว่า ข้อดี หมายถึงความเพียบพร้อมสมบูรณ์แห่งองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งช่วยเสริมส่งอำนาจโอกาสให้กรรมดีปรากฏผล และไม่เปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล พุทสัน ๆ ว่า ส่วนประกอบอำนาจช่วยเสริมกรรมดี สมบัติมี 4 อย่างคือ

1. **คติสมบัติ** สมบัติแห่งคติ ถึงพร้อมด้วยคติ หรือคติให้ คือ เกิดอยู่ในภพ ภูมิ ถิ่น ประเทศที่เจริญเหมาะ หรือเกื้อกูล ตลอดจนในระยะสั้นคือ ดำเนินชีวิตหรือไปในถิ่นที่อำนาจ

2. **อุปนิสัยสมบัติ** สมบัติแห่งร่างกาย ถึงพร้อมด้วยร่างกาย หรือรูปร่างให้ เช่น มีรูปร่างสวย ร่าเริง สง่างาม หน้าตาทำทางดี น่ารัก น่านิยมเลื่อมใส สุขภาพดีแข็งแรง

3. **กาลสมบัติ** สมบัติแห่งกาล ถึงพร้อมด้วยกาล หรือกาลให้ คือ เกิดอยู่ในสมัยที่บ้านเมืองมีความสงบสุข ผู้ปกครองดี ผู้คนมีศีลธรรม ยกย่องคนดี ไม่ส่งเสริมคนชั่ว ตลอดจนในระยะสั้น คือทำอะไรถูกกาลเวลา ถูกจังหวะ

4. **ปโยคสมบัติ** สมบัติแห่งการประกอบ ถึงพร้อมด้วยการประกอบกิจ หรือกิจการให้ เช่น ทำเรื่องตรงกับที่เขาคือต้องการ ทำกิจตรงกับความสามารถของตน ทำการถึงขนาดถูกหลักครบถ้วนตามเกณฑ์ หรือเต็มอัตรา ไม่ใช่ทำครึ่ง ๆ กลาง ๆ หรือเหวอะแหยะ หรือไม่ถูกเรื่องกัน รู้จักจัดทำ รู้จักดำเนินการ

ส่วนวิบัติ แปลง่าย ๆ ว่า ข้อเสีย หรือจุดอ่อน หมายถึงความบกพร่องแห่งองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งไม่อำนาจแก่การที่กรรมดีจะปรากฏผล แต่กลับเปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล พุทสัน ๆ ว่า ส่วนประกอบบกพร่อง เปิดช่องให้กรรมชั่ว วิบัติ มี 4 อย่างคือ

1. **คติวิบัติ** วิบัติแห่งคติ หรือคติเสีย คือเกิดอยู่ในภพ ภูมิ ถิ่น ประเทศ สภาพแวดล้อมที่ไม่เจริญ ไม่เหมาะ ไม่เกื้อกูล ทางดำเนินชีวิต ถิ่นที่ไปไม่อำนาจ

2. **อุปนิสัยวิบัติ** วิบัติแห่งร่างกาย หรือรูปกายเสีย เช่น ร่างกายพิกลพิการ อ่อนแอ ไม่สวยงาม กิริยาทำทางน่าเกลียด ไม่ชวนชม ตลอดจนสุขภาพไม่ดี เจ็บป่วย มีโรคมาก

3. **กาลวิบัติ** วิบัติแห่งกาล หรือกาลเสีย คือเกิดอยู่ในยุคสมัยที่บ้านเมืองมีภัยพิบัติไม่สงบเรียบร้อย ผู้ปกครองไม่ดี สังคมเสื่อมจากศีลธรรม มากด้วยการเบียดเบียน ยกย่องคนชั่ว บีบบังคับคนดี ตลอดจนทำอะไรไม่ถูกกาลเวลาไม่ถูกจังหวะ

4. **ปโยควิบัติ** วิบัติแห่งการประกอบ หรือกิจการเสีย เช่น ผักไม่ในกิจการหรือเรื่องราวที่ผิด ทำการไม่ตรงตามนัด ความสามารถ ใช้ความเพียรในเรื่องไม่ถูกต้อง ทำการครึ่ง ๆ กลาง ๆ เป็นต้น

คู่ที่ 1 คติสมบัติ เช่น เกิดอยู่ในถิ่นเจริญ มีบริการการศึกษาดี ทั้งที่สติปัญญาและความขยันไม่เท่าไร แต่ก็ยังได้ศึกษามากกว่า เข้าถึงสถานะทางสังคมสูงกว่าอีกคนหนึ่ง ซึ่งมีสติปัญญาและความขยันหมั่นเพียรดีกว่า แต่ไปเกิดอยู่ในถิ่นป่าดง หรือเช่น ไปเกิดเป็นเทวดา ถึงจะแย่งอย่างไรก็ยังสุขสบาย ไม่เดือดร้อน ไม่อดอยาก คติวิบัติ เช่น มีพระพุทธรเจ้าอุทิศสรรเสริญธรรม แต่ตัวไปเกิดอยู่เสียในป่าดงหรือในนรก ก็หมดโอกาสได้ฟังธรรม หรือมีสติปัญญาดี แต่ไปเกิดเป็นคนป่าอยู่ในภาพทวีป ก็ไม่มีโอกาสได้เป็นนักปราชญ์ ในวงการศิลปและศาสตร์ทั้งหลาย มีความรู้ความสามารถดีแต่ไปอยู่ในถิ่นหรือในชุมชนที่เขาไม่เห็นคุณค่า

ของความรู้ความสามารถนั้น เข้ากับเขาไม่ได้ ถูกเหยียดหยามบีบคั้น อยู่อย่างเดือดร้อน เป็นต้น¹

คู่ที่ 2 อุปริสมบัติ เช่น รูปร่างสวยงาม น่าชื่นชม แม้ไปเกิดในตระกูลยากไร้หรือถิ่นห่างไกล รูปร่างช่วยให้ขึ้นมาตรฐานและถิ่นที่มีเกียรติยศและความสุข อุปริวิบัติเช่น เกิดในถิ่นหรือในตระกูลมั่งคั่งสมบูรณ์ แต่พิกลพิการง่อยโง่ ไม่อาจได้รับเกียรติยศและความสุขความรื่นรมย์ที่พึงได้ คนสองคน มีคุณสมบัติอย่างอื่นเสมอเหมือนกัน คนหนึ่งรูปร่างสง่าหรือสวยงาม อีกคนหนึ่งขี้ริ้วขี้เหร่ หรือขี้โรค ในกรณีที่ดีร่างกายเป็นส่วนประกอบด้วย คนมีกายดีก็ได้รับผลไป แม้ในกรณีที่ไม่มีดีกายเป็นคุณสมบัติ ก็เป็นธรรมชาติของคนทั่วไปที่จะเอนเอียงเข้าหาคนที่มีรูปสมบัติ คนที่รูปวิบัติจะต้องยอมรับความจริงที่เป็นธรรมชาติของชาวโลกข้อนี้ และตระหนักว่า ผู้ที่จะมีจิตเที่ยงตรงไม่เอนเอียงเพราะเหตุแห่งรูปสมบัติรูปวิบัตินี้ ก็มีแต่คนที่ประกอบด้วยคุณธรรมพิเศษยิ่งกว่าคนทั่วไป รู้เช่นนี้แล้วไม่พึงเสียใจ จากนั้นจะได้เร่งขวนขวายสร้างเสริมคุณสมบัติส่วนอื่น ๆ ให้มีพิเศษยิ่งกว่าปกติ ถ้าคนรูปกายดีใช้ความพยายามหนึ่งส่วน คนมีอุปริวิบัติอาจต้องพยายามสองหรือสามส่วน เป็นต้น ข้อสำคัญ อย่าท้อแท้ บั๊จจัยที่หย่อนก็รู้ ที่เสริมได้ก็เร่งทำ ความรู้กรรมจึงจะเกิดประโยชน์

คู่ที่ 3 กาลสมบัติ เช่น เป็นคนซื่อสัตย์สุจริต ทำสิ่งที่ดีงาม มาเกิดอยู่ในยุคที่ผู้ปกครองดี สังคมดี ยกย่องเชิดชูคนดี คนผู้นั้นก็มีเกียรติมีค่าความเจริญ หรือบ้านเมืองสงบสุข ผู้มีสติปัญญาเป็นนักปราชญ์ก็มีโอกาสแสดงความรู้ความสามารถให้ปรากฏและให้เป็นประโยชน์ หรือในยุคสมัยหนึ่ง คนนิยมกาพย์กลอนกันมาก คนเก่งกาพย์กลอนก็รุ่งเรืองเฟื่องฟู ส่วนกาลวิบัติก็ตรงข้าม เช่น ในยามสังคมเสื่อมจากศีลธรรม ผู้ปกครองไม่ประกอบด้วยธรรม คนทำดีไม่ได้รับยกย่อง หรืออาจถูกเบียดเบียนกดขี่ประสบความเดือดร้อนหรือยามบ้านเมืองปั่นป่วนวุ่นวาย มีศึกสงคราม ไม่มีใครสนใจคนทำความดีทางสันติ แม้มีสติปัญญาความสามารถก็ไม่มีโอกาสสร้างสรรค้งานที่เป็นประโยชน์ หรือในยุคที่สังคมนิยมดนตรีหยาบร๊อค ดนตรีที่สงบเยือกเย็น แต่ไม่ได้รับความสนใจยกย่อง เป็นต้น

คู่ที่ 4 ปโยคสมบัติ เช่น ตนไม่ใช่คนดีมีความสามารถจริง แต่รู้จักเข้าหาคนควรเข้าหา รู้จักหลบเลี่ยงเรื่องควรหลบเลี่ยง อะไรควรเสียยอมเสีย ทำให้ตนเจริญก้าวหน้าไปได้ และความเสียหายบกพร่องของตนไม่ปรากฏ หรือมีความสามารถในการปลอมแปลงเอกสาร เอาความสามารถนั้นมาใช้ทางดี เช่นในงานพิสูจน์หลักฐาน ทางด้านปโยควิบัติ เช่น มีความรู้ความสามารถและคุณสมบัติอื่นดีหมด แต่ติดการพนัน จึงไม่ได้รับการคัดเลือกไปทำงาน หรือมีฝีมือเร็วมาก พอจะเป็นนักกรีฑาชั้นเลิศ แต่เอาความสามารถนั้นไปใช้ในการวิ่งฉกชิงทรัพย์เขา หรือตนมีฝีมือดีในทางช่าง แต่ไปนั่งทำงานเสมียนที่ไม่ถนัด เป็นต้น

ผลในระดับที่สามนี้ ส่วนมากเป็นเรื่องของโลกธรรม ซึ่งมีความผันผวนปรวนแปรไม่แน่นอน แต่ก็เป็นเรื่องขึ้นเปลี่ยนผิวภายนอก มิใช่แก่นในของชีวิต จะกระทบกระทั่งหนักเบา ก็อยู่ที่ว่าจะมีความยึดติดถือมั่นมากน้อยเพียงใด ถ้าไม่ยึดติด สามารถวางใจก็มีความสุขได้เสมอหรืออย่างน้อยก็ทุกข์ไม่มาก และผ่าน

¹ คติสมบัติ คติวิบัติ อรรถกถาอธิบายเฉพาะในแง่ของภพภูมิที่เกิด

เหตุการณ์ไปได้ด้วยดี ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงสอนให้มีปัญญารู้เท่าทันธรรมดา ประกอบด้วยสติ มิให้หลงไหล ประมาทมัวเมา คราวสุขคราวได้ ก็ไม่หลงล่าพองเคลิ้มไป คราวทุกข์คราวเสียก็ไม่ท้อถอยมัวคลุ้มคลั่งปล่อย ตัวล้าลงในทางชั่วทางเสีย ค่อยผ่อนผ่านแก้ไขเหตุการณ์ด้วยสติปัญญา เมื่อยังต้องการโลกธรรมฝ่ายดีคือที่ ชื่นชอบเป็นอิฏฐารมณ์ ก็กำหนดสมบัติวิบัติที่เป็นกำลังหรือจุดอ่อนของตนและจัดสรรเลือกองค์ประกอบ ฝ่ายสมบัติที่จัดเลือกได้ หลีกเว้นวิบัติเสีย แล้วพยายามเข้าถึงผลดีที่มุ่งหมายด้วยกรรมที่เป็นกุศล ซึ่งมีผล มั่นคงและลึกซึ้งถึงชีวิตทุกระดับของตน ไม่สร้างผลด้วยอกุศลกรรมและไม่ถือโอกาสยามสมบัติอำนาจ ประกอบการอกุศล เพราะสมบัติและวิบัติสืประการนั้นเป็นของไม่แน่นอน เมื่อกาลโอกาสที่เอื้ออำนาจ ผ่านไป กรรมร้ายก็จะแสดงผล ฟังถือโอกาสยามสมบัติช่วย เร่งประกอบกุศลกรรมเท่านั้น คือถือเอาแต่ส่วน ที่ดีงามไว้โทษของหลักการที่กล่าวมานี้ โดยนัยนี้ ก็สรุปได้ว่า ถ้าจะทำการใด ในเมื่อมีองค์ประกอบของนิยาม หลายฝ่ายเข้ามาเกี่ยวข้อง อย่างน้อยก็พึงทำองค์ประกอบฝ่ายกรรมนิยามให้ดี เป็นส่วนที่ยึดเอาไว้ได้อย่าง แน่นอนมั่นใจแล้วอย่างหนึ่งก่อน ส่วนองค์ประกอบฝ่ายนิยามอย่างอื่น ก็พึงใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาเอา มาใช้เสริม เท่าที่ไม่เป็นโทษในแง่ของกรรมนิยามต่อไป หากปฏิบัติได้เช่นนี้ ก็เรียกว่า เป็นผู้รู้จักถือเอาประโยชน์ จากกุศลกรรมและสมบัติวิบัติทั้งสี่ หรือรู้จักใช้ทั้งกรรมนิยามและสังคมนิยมในทางที่เป็นคุณ

สำหรับบางคน อาจต้องเตือนว่า อย่ามัวคิดวนอยู่เลยว่า ทำไมคนนั้นไม่ทำดี แต่กลับได้ดี ทำไม คนนี้ทำไม่ดี แต่ไม่เห็นเป็นอะไร ทำไมเราทำอย่างนี้ ไม่เห็นได้อะไร ดังนี้เป็นต้น ปัจจัยหรือองค์ประกอบ ของนิยามทั้งหลาย เราอาจยังตรวจดูรู้ไม่ทั่วถึง และพึงคิดว่า ตัวเรานี่ ปัญญาที่จะรู้จักเลือกถือเอาประโยชน์ จากนิยามอื่น ๆ ก็ไม่มี หน้าข้างองค์ประกอบฝ่ายกรรมนิยามที่เป็นฐานยืนพื้นแน่นอนอยู่นี้ ก็ยังไม่ใส่ใจที่จะ ทำให้ดีเสียอีก ถ้าขึ้นเป็นอย่างนี้ ก็คงมีแต่จะต้องทรุดหนักลงไปทุกที

อย่างไรก็ตาม เมื่อมองให้เข้าถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ผู้ประกอบกรรมดีย่อมไม่ ติดอยู่เพียงขั้นที่ยังมุ่งหวังผลอันเป็นโลกธรรม (ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ) ตอบสนองแก่ตน เพราะกุศลกรรม ที่แท้จริง เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เขาจึงทำกรรมด้วยจาคะ สละกุศลในใจและเมื่อแผ่ เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ทำกรรมด้วยเมตตากรุณา ช่วยคนอื่นให้พ้นทุกข์และสนับสนุนความอยู่ร่วมกันโดยสุขสงบ มีไมตรี ทำกรรมด้วยปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อโพธิ เพื่อให้ ธรรมแพร่หลายครองใจคนและครองสังคม ซึ่งจัดเข้าได้ว่า เป็นกรรมขั้นสูงสุด คือกรรมที่เป็นไปเพื่อความ สิ้นกรรม ตามหลักที่ยกมาอ้างแล้วข้างต้น¹

ผลกรรมในช่วงกว้างไกล

เนื้อความในหัวข้อที่กำลังจะกล่าวนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาการให้ผลของกรรม ในระดับ วิถีชีวิตของบุคคลที่รวมอยู่แล้วในหัวข้อใหญ่ แต่ที่แยกออกมาตั้งเป็นหัวข้อโดยเฉพาะในที่นี้ก็เพราะการให้ ผลของกรรมชั่วอย่างไกลแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นปัญหาที่มีผู้เอาใจใส่กันมากเป็นพิเศษ แม้ว่าในที่นี้ จะ

¹ พึงสังเกตหลักการทำการให้หมดไป หรือลบล้างกรรมด้วยเมตตาเจโตวิมุตติเป็นต้น ในพุทธพจน์ที่จะนำมาลงไว้ต่อจาก นี้ด้วย

ไม่มุ่งอธิบายเรื่องนี้ และถือว่าได้แสดงหลักรวมไว้ในหัวข้อใหญ่แล้ว แต่ก็เห็นว่าควรจะได้กล่าวถึงข้อสังเกตบางอย่างไว้เป็นแนวทางสำหรับศึกษาพิจารณา

เมื่อเจตนาที่ประกอบด้วยกุศลหรืออกุศลเกิดขึ้นในใจ ก็เป็นอันว่ากิจกรรมของจิตได้เริ่มต้นแล้ว จิตได้มีการเคลื่อนไหวหรือไหวตัวแล้ว เราอาจเปลี่ยนศัพท์ฝ่ายวัตถุมาใช้และเรียกอาการนี้ว่าพลังแห่งเจตน์จำนงได้เกิดขึ้น พลังนี้เป็นไปอย่างไร มีกระบวนการทำงานในระหว่างอย่างไร โดยอาศัยปัจจัยอื่น ๆ อะไรอีกบ้าง เรามักไม่สู้เข้าใจ และไม่ใส่ใจที่จะรู้ แต่มักสนใจเฉพาะผลข้างปลายที่ปรากฏสำเร็จรูปออกมาแล้ว โดยเฉพาะพลังแห่งเจตน์จำนง ที่แสดงผลออกไปในโลกแห่งวัตถุและในสังคมมนุษย์นั้น เป็นสิ่งที่มองเห็นได้ชัด และพูดถึงได้ง่าย ผลสำเร็จแห่งพลังเจตน์จำนงในโลกฝ่ายวัตถุ มีตัวอย่างมากมาย โดยเฉพาะสิ่งประดิษฐ์ทั้งหลาย ตั้งแต่รองเท้าไปจนถึงยานอวกาศสู่ดวงดาวต่าง ๆ ตั้งแต่ขวานหินจนถึงระเบิดนิวเคลียร์ ตั้งแต่ไม้บันทึกคะแนนจนถึงเครื่องคอมพิวเตอร์ เป็นต้น หรือในทางสังคม เช่น ระบบ ระบอบ และสถาบันต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นระบอบการปกครองแบบต่าง ๆ ก็ตาม ระบบเศรษฐกิจแบบต่าง ๆ ก็ตาม สถาบันต่าง ๆ ของสังคมก็ตาม การจัดระเบียบกลไกการบริหารการปกครองรัฐ การจัดรูปองค์กรและระบบงานต่าง ๆ เป็นต้น เป็นที่รู้กันดีว่าสิ่งเหล่านี้มีความละเอียดซับซ้อนยิ่งนัก ความซับซ้อนนี้เป็นเครื่องแสดงว่า กระบวนการแห่งเจตน์จำนงพร้อมด้วยกลไกของจิตที่เป็นเวทีแสดงหรือเป็นโรงงานของมัน จะต้องมีความละเอียดซับซ้อนเป็นอย่างยิ่ง อย่างน้อยก็ไม่ค่อยไปกว่าระบบระบอบหรือสิ่งประดิษฐ์ชนิดละเอียดซับซ้อนที่สุดที่มันเองได้คิดสร้างสรรค์ขึ้น เรามีความรู้ที่นับได้ว่าดีมากเกี่ยวกับความเป็นมาของสิ่งประดิษฐ์หรือระบบแบบแผนบางอย่างที่จิตอาศัยเจตน์จำนงสร้างสรรค์ขึ้น ว่าได้ดำเนินมาแต่แรกคิดจนสำเร็จผลอย่างไร แต่ในด้านสภาวะของชีวิตจิตใจอันเป็นที่อาศัยของเจตน์จำนงนั้น พร้อมทั้งวิถีความเป็นไปของชีวิตจิตใจที่ถูกเจตน์จำนงนั้นปรุงแต่ง กระบวนการปรุงแต่งจะดำเนินไปอย่างไรบ้าง เรากลับมีความรู้น้อยเหลือเกิน อาจพูดได้ว่าเป็นความลับอันมีดมนสำหรับมนุษย์ทั่วไป ทั้งที่ความเป็นไปของชีวิตนั้น เป็นเรื่องของตัวเองที่เกี่ยวข้องใกล้ชิดมีส่วนได้ส่วนเสียมากที่สุด ด้วยเหตุที่มีความมืดมัวไม่รู้เช่นนี้ เมื่อประสบภาวะหรือสถานการณ์ที่เป็นผลข้างปลายของการปรุงแต่ง มนุษย์จึงมักจับเหตุจับผลตันปลายชนกันไม่ติด มองปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้องไม่เห็นหรือไม่ทั่วถึง แล้วกล่าวโทษสิ่งโน้นสิ่งนี้ พาลไม่ยอมรับกฎแห่งกรรม ซึ่งก็คือไม่เชื่อกฎแห่งเหตุและผลหรือความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง และการไม่ยอมรับก็ดี การมักกล่าวโทษสิ่งโน้นสิ่งนี้ก็ดี ก็เป็นการทำกรรมขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะมีผลเสียติดตามมา คือ การสูญเสียโอกาสที่จะแก้ไขปรับปรุงตนและการดัดแปลงแต่งแก้กระบวนการวิธีที่จะทำผลให้สำเร็จตามต้องการ หรือหนักกว่านั้น อาจพาลพาโลด้วยโทษะทำกรรมร้ายอื่นที่มีผลเสียรุนแรงยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ดี ท่านยอมรับว่า กระบวนการให้ผลของกรรมนี้ เป็นเรื่องละเอียดซับซ้อนยิ่ง พันวิสัยแห่งความคิด ไม่อาจคิดให้เห็นแจ่มแจ้ง บาลีจัดเป็นอจินไตย คือ สิ่งที่ไม่พึงคิดอย่างหนึ่ง¹ ท่านว่าถ้าขึ้นครุ่น

¹ อจินไตย มี 4 อย่าง คือ พุทธวิสัย ฌานวิสัย กรรมวิบาก และโลกจินตา (การคิดปัญหาอภิปรายเกี่ยวกับต้นกำเนิดของโลก หรือการสร้างโลก) ดู อภ.จตุกก. 21/77/104

คิดก็มีส่วนที่จะอัศจรรย์เป็นบ้า ที่ท่านว่าอย่างนี้ มิใช่หมายความว่าพระพุทธเจ้าทรงห้ามไม่ให้เราคิด เพียงแต่ทรงแสดงความจริงไปตามธรรมดาว่า เรื่องนี้คิดเอาไม่ได้หรือไม่อาจจะเข้าใจได้สำเร็จด้วยการคิดหาเหตุผล แต่เป็นเรื่องที่เข้าใจได้ด้วยการรู้ และเมื่อคิดไปจะเกิดเป็นบ้าขึ้น ก็มีใช่เป็นเพราะพระพุทธเจ้าหรือใครลงโทษหรือทำให้บ้า แต่ผู้คิดเป็นบ้าไปตามธรรมดาของเขาเอง เพราะคิดอัศจรรย์กันเกินไป

ถึงแม้จะเป็นอนินทรีย์ ก็มีใช่ว่า เราจะแตะต้องไม่ได้ แม้ที่เราจะเกี่ยวข้องได้ก็คือเกี่ยวข้องด้วยความรู้ และเท่าที่เรารู้ แล้วมีความมั่นใจตามแนวความรู้นั้น โดยศึกษาพิจารณาสิ่งที่เราตามดูรู้เห็นได้ คือ สิ่งที่กำลังเป็นไปอยู่จริงในปัจจุบัน จากส่วนย่อยหรือจุดเล็กที่สุดขยายออกไปได้แก่ กระบวนการแห่งความคิดหรือเจตน์จำนงที่กล่าวมาแล้วนั้น เริ่มตั้งแต่ให้เห็นว่าเมื่อคิดดีเป็นกุศลก็เกิดเป็นผลดีแก่ชีวิตจิตใจอย่างไร เมื่อคิดร้ายเป็นอกุศล เกิดเป็นผลร้ายชีวิตจิตใจเสียหายอย่างไร ผลนั้นออกไปภายนอกสู่ผู้อื่น สู่สังคม สู่โลก ในทางดีมีตัวอย่างไร แล้วสะท้อนกลับเข้ามาหาตัวอีกในทางดีร้ายอย่างไร และให้เห็นกระบวนการก่อผลที่ละเอียดซับซ้อนเนื่องด้วยปัจจัยหลายอย่างและหลายฝ่าย จนพอหยั่งเห็นแนวแห่งความละเอียดซับซ้อน ที่อาจเป็นไปได้เกินกว่าจะคาดหมายอย่างง่าย ๆ และให้เกิดความมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เมื่อเข้าใจความเป็นไปส่วนย่อยในช่วงสั้นอย่างไร ก็พอมองเข้าใจความเป็นไปช่วงยาวไกลได้อย่างนั้น เพราะความเป็นไปช่วงยาวนั้นก็สืบไปจากช่วงสั้น และประกอบด้วยช่วงสั้นนี้ขยายออกไปนั่นเอง ถ้าปราศจากช่วงสั้นเสียแล้ว ช่วงยาวจะมีหาได้ไม่ อย่างนี้เรียกว่าเกิดความเข้าใจตามแนวธรรม เมื่อมั่นใจในความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยในส่วนที่เกี่ยวกับเจตนาหรือเจตน์จำนงแล้ว ก็คือ มั่นใจในกฎแห่งกรรม หรือเชื่อกรรมนั่นเอง ครั้นมั่นใจในกฎแห่งกรรมแล้ว เมื่อต้องการผลที่ปรารถนาใดก็หวังผลนั้นจากการกระทำ และกระทำการตามเหตุปัจจัย ด้วยความรู้เท่าทันเหตุปัจจัย ให้ผลเกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย เมื่อยังต้องการผลที่ดีทั้งในแง่กรรมนิยาม และทั้งในแง่โลกธรรม ก็พึงศึกษาปัจจัยหรือองค์ประกอบทั้งในด้านกรรมนิยามและด้านนิยามอื่น ๆ ให้ครบถ้วน แล้วทำปัจจัยเหล่านั้นให้เกิดขึ้นพร้อมๆ โดยรอบคอบ อย่างที่ได้กล่าวในตอนที่แล้ว ไม่ต้องพูดถึงงานปรุงแต่งวิธีชีวิตดอก แม้แต่งานประดิษฐ์สร้างสรรค์ในภายนอก นักประดิษฐ์หรือสร้างสรรค์ผู้ฉลาดย่อมจะไม่คำนึงถึงเฉพาะแต่เนื้อหาแห่งความคิดปรุงแต่งหรือเจตน์จำนงของตนเพียงอย่างเดียว แต่ย่อมคำนึงถึงปัจจัยหรือองค์ประกอบฝ่ายนิยามนิยมนั้นอื่นที่เกี่ยวข้องด้วย เช่น ข้างใช้ความวิจิตรแห่งเจตน์จำนงออกแบบบ้านไม้หลังหนึ่งอย่างสวยงาม เมื่อเอาแบบในความคิดนั้นออกมาสร้างเป็นบ้านจริงในโลกแห่งวัตถุ ก็ต้องคำนึงด้วยว่าจะใช้ไม้ชนิดใดสำหรับส่วนใด มีไม้เนื้อแข็ง เนื้ออ่อนเป็นต้น หากที่ควรใช้ไม้เนื้อแข็ง กลับใช้ไม้ฉ่ำฉา แม้ว่าแบบที่ออกไว้จะสวยงามปานใด บางทีก็อาจพังเสียก่อน ไม่สำเร็จประโยชน์ที่จะได้ใช้เป็นบ้านตามประสงค์ หรือแบบที่คิดปรุงแต่งออกไว้ควรจะสวยงาม แต่ใช้วัสดุก่อสร้างที่ดูน่าเกลียด ซึ่งมนุษย์ทั้งหลายเขาไม่นิยมชมชอบ ความงามของรูปแบบก็พลอยหมดความหมายไปด้วย หรือเหมือนนักออกแบบเครื่องแต่งกาย คำนึงแต่ความวิจิตรแห่งเจตน์จำนงของตน ไม่นึกถึงอุณหภูมิแห่งดินฟ้าอากาศของถิ่น ซึ่งเป็นปัจจัยฝ่ายอุตุนิยาม ประดิษฐ์เสื้อผ้าสวยงามที่ควรใช้ในถิ่นหนาวจัดให้แก่

คนในถิ่นร้อนจัด ก็ไม่สำเร็จประโยชน์เช่นเดียวกัน มนุษย์ผู้เป็นช่างปรุงแต่งวิถีชีวิตของตนพึงมีความฉลาดรอบคอบในการประกอบเหตุปัจจัย เชียงอุปมาที่กล่าวแล้วนี้

ถึงตอนนี้ มีข้อที่เห็นควรย้ำไว้เป็นพิเศษอย่างหนึ่ง คือ ในการที่จะควบคุมการใช้ประโยชน์จากกรรมนิยาม ให้เป็นไปในทางที่ดีงามอย่างแน่นอนนั้น จะต้องพยายามปลูกฝังหรือสร้างเสริมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะให้เกิดขึ้นด้วย คือ ต้องฝึกอบรมให้คนเกิดความไม่ธรรม รักความดีงาม เช่น อยากรู้ชีวิตของตนเป็นชีวิตที่บริสุทธิ์ ดีงาม อยากรู้สังคมมนุษย์เป็นสังคมแห่งความดีงาม อยากรู้สิ่งทั้งหลายที่ตนเกี่ยวข้องหรือกระทำดำรงอยู่ในภาวะดีงามเป็นเลิศ หรือเจริญเข้าสู่ภาวะดีงามสูงสุดของมัน อยากรู้ธรรมแพร่หลายออกไปทั่วทุกหนทุกแห่ง ดังนี้ เป็นต้น¹ ทั้งนี้เพราะว่า ถ้าทราบโคตรยังขาดกุศลฉันทะหรือธรรมฉันทะ และมีแต่ความโลภต่อผลที่ดีในแง่โลกธรรมอย่างเดียว เขาก็จะพยายามเล่นตลกกับกรรมนิยามหรือพยายามหลอกหลวงกฎธรรมชาติดูเรื่อยไป (ความจริงเขาหลอกกฎธรรมชาติไม่ได้ แต่เขาหลอกตัวของเขาเองนั่นเอง) และก็จะก่อให้เกิดผลร้ายทั้งแก่ชีวิตของตนเอง แก่สังคม และแก่มนุษยชาติทั้งหมดอย่างไม่รู้ที่สิ้นสุด

ปราชญ์หลายท่านเห็นว่า การที่จะให้คนสามัญทั้งหลายเชื่อกฎแห่งกรรมและตั้งอยู่ในศีลธรรม จะต้องให้เขายอมรับการให้ผลของกรรมในช่วงยาวไกลที่สุด คือ ผลจากชาติก่อน และผลในชาติหน้า และดังนั้นจึงจะต้องพิสูจน์เรื่องตายแล้วเกิดหรืออย่างน้อยแสดงหลักฐานให้เห็นให้ได้ โดยเหตุนี้บ้างโดยมุ่งแสวงความรู้บ้าง ปราชญ์และผู้สนใจบางท่านและบางกลุ่มบางคณะจึงได้พยายามอธิบายหลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด โดยอ้างกฎเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์ เช่น The Law of Conservation of Energy โดยขยายออกไปจากเจตนาที่เป็นกิจกรรมการเคลื่อนไหวของจิต ซึ่งเคยเอ่ยถึงแล้ว หรืออ้างทฤษฎีทางจิตวิทยาอย่างอื่น ๆ บ้าง² พยายามเสาะสืบพิสูจน์หลักฐานเกี่ยวกับการระลึกชาติได้บ้าง³ ตลอดจนใช้วิธีการแบบทรงเจ้าเข้าผีก็มี เรื่องราวและคำอธิบายเหล่านี้และท่านองนี้ จะไม่น่ามากล่าวไว้ เพราะหนังสือนี้มุ่งแสดงพุทธธรรมตามสายความคิดในพระพุทธศาสนาเองเท่านั้น ผู้สนใจเรื่องราวและคำอธิบายเช่นนั้น พึงหาอ่านหาคว้าด้วยตนเองตามที่มาได้ให้ไว้เป็นต้น สำหรับในที่นี้ จะกล่าวเพียงข้อสังเกตและข้อคิดที่เกี่ยวข้องบางอย่างเท่านั้น

¹ คู่มือบทที่ 14 ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ

² เช่น

Egerton C Baptist, *A Glimpse into the Supreme Science of the Buddha* (Colombo, the Colombo Apothecaries' Co, Ltd., 1958), pp. 44 ff.

K.N. Jayatilleke, *Survival and Karma in Buddhist Perspective* (Kandy, Buddhist Publication Society, 1969) pp. 35-93

³ เช่น

Ian Stevenson, *Twenty Cases Suggestive of Reincarnation* (New York, 1966), passim

A.R. Martin, *Researches in Reincarnation and Beyond* (Pennsylvania, 1942), passim

C.J. Ducasse, *A Critical Examination of the Belief in A Life After Death* (Springfield, Illinois, 1961), passim

คำที่กล่าวว่า ถ้าพิสูจน์ให้คนทั่วไปเห็นได้ว่าตายแล้วเกิด ชาตินี้หน้ามีจริง กรรมตามไปให้ผลจริง จนคนทั้งหลายยอมเชื่อเช่นนั้นแล้ว การสอนศีลธรรมจะได้ผล คนจะกลัวบาป ยอมเว้นชั่วและทำดีกันทั่วไป คำกล่าวนี้ นับว่ามีเหตุผลอยู่ไม่น้อย เพราะถ้าคนเชื่อเช่นนั้นจริง ผลในทางปฏิบัติก็น่าจะเป็นเช่นนั้นเป็นอย่างมาก ท่านผู้กล่าวเช่นนี้ก็นับว่า เป็นผู้ตั้งใจดีและมีเหตุผลเป็นพื้นฐาน จึงไม่น่าจะมีข้อขัดข้องที่จะปล่อยให้ท่านเหล่านั้นดำเนินการศึกษาสอบสวนค้นคว้าของท่านไป โดยคนอื่น ๆ พลอยยินดีและสนับสนุนเท่าที่อยู่ในขอบเขตแห่งเหตุผล ความสมควร ไม่เฉไฉคลาดออกไปสู่แนวทางแห่งความมั่งงายไขว่ไขว เช่น มิใช่ว่าแทนที่จะนำสิ่งที่อยู่ในโลกแห่งความสับสนกลับพิสูจน์ไม่ได้ ออกมาสู่การพิสูจน์ได้ กลับนำสิ่งที่พิสูจน์ได้เข้าไปสู่โลกแห่งความสับสนที่พิสูจน์ไม่ได้ หรือแทนที่จะนำสิ่งที่กลับซึ่งคนไร้อ่านาจที่จะจัดทำ ออกมาสู่ภาวะที่มนุษย์จัดการได้ กลับทำให้คนหมดอ่านาจ ต้องหันไปพึ่งอาศัยสิ่งลึกลับจนตนเองทำอะไรไม่ได้ ดังนั้นเป็นต้น เมื่อสอบสวนค้นคว้ากันอยู่ในขอบเขตแห่งเหตุผลแล้ว อย่างน้อยก็อาจได้ประโยชน์ทางวิชาการให้รู้กันไปเสียที่ว่า มนุษย์เข้าเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้แล้วจะแค่นี้เท่านั้น ทั้งนี้ มีข้อควรย้ำว่า จะต้องปล่อยให้เป็นเรื่องของปราชญ์บางท่านบางคณะนั้นท่านทำของท่านไป คนอื่น ๆ หรือคนทั่วไปไม่พึงไปหลุกลุยสาระวนด้วย เพียงแต่รอรับทราบผลที่แน่นอนเด็ดขาดแล้ว หรือพึงข่าวความเคลื่อนไหวอยู่ห่าง ๆ อย่างคนชอบรู้ชอบฟังเท่านั้น คือ จะต้องไม่พาคนทั่วไปเข้าไปหมกมุ่นในกระบวนการระหว่างการศึกษาด้วย นอกจากนี้แม้ตัวนักปราชญ์ผู้สอบสวนค้นคว่านั้นเอง ก็ไม่ควรหมกมุ่นกับเรื่องเช่นนั้นเกินไปจนมองด้านเดียวเห็นความสำคัญเฉพาะแต่แนวการศึกษาโลกหน้าเท่านั้น จนละเลยความสำคัญด้านปัจจุบัน กลายเป็นสุดโต่งหรือเลยเถิดไปเสีย และจะต้องมองให้ครบทั้งด้านผลดีและผลเสียของการให้ความสำคัญแก่เรื่องนั้นด้วย กล่าวคือ นอกจากผลดีที่คาดหมายนั้นแล้ว จะต้องตระหนักถึงผลเสียด้วยว่า การย่ำความสำคัญให้คนกลัวการไปเกิดในที่ชั่ว และอยากไปเกิดในที่ดีมากเกินไป จะเป็นการชวนให้คนหันไปวุ่นกับการคิดหวังผลในโลกหน้าและเอาใจใส่เฉพาะแต่กิจการและกิจกรรมซึ่งเนื่องด้วยการที่จะไปเก็บเกี่ยวผลในชาติหน้า จนละเลยประโยชน์สุขและความดีงามที่ตนและหมู่ชนควรพยายามเข้าถึงได้ในชีวิตนี้ นอกจากนั้น เมื่อไม่มีสติระมัดระวังให้ดี ความมุ่งหมายเดิมที่จะให้คนกลัวผลร้ายของกรรมชั่ว สบายใจว่าจะได้พบผลดีของกรรมดีตลอดไปถึงโลกหน้าแล้วมีความมั่นใจในกฎแห่งกรรม พยายามเว้นกรรมชั่ว ทำกรรมดีในโลกนี้ ก็กลับกลายเป็นว่าจะทำการชนิดที่มุ่งเอาผลในโลกหน้าโดยตรงอย่างเดียว เกิดความโลภต่อผลชนิดนั้น แล้วกลายเป็นักทำบุญแบบค้ากำไรไปเสีย เมื่อการณกลายมาเสียอย่างนี้แล้ว ก็จะทำให้ผลเสียขึ้นอีกประการหนึ่ง คือ การย่ำความสำคัญของผลดีผลร้ายที่จะได้ประสบในชาติหน้ามากเกินไป เป็นการมองข้ามหลักการฝึกอบรมกุศลจิตหรือธรรมจิต เป็นการไม่ยอมรับหรือถึงกับดูหมิ่นมนุษย์ว่า ไม่มีความไฝธรรมรักความดี หรือไม่อาจฝึกปรือความไฝธรรมรักความดีนั้นให้เกิดมีและเจริญเพิ่มพูนได้ เป็นเหมือนกับบอกว่า มนุษย์ไม่สามารถเว้นชั่วทำดีด้วยความไฝรักความประณีตบริสุทธิ์ มนุษย์เว้นชั่วทำดีได้ด้วยความโลภหวังผลตอบแทนแก่ตนเพียงอย่างเดียวแล้วปล่อยปละละเลย ไม่ใส่ใจที่จะฝึกอบรมคนในด้านกุศลจิตหรือธรรมจิต

อนึ่ง ถึงแม้จะเป็นการสมเหตุสมผลไม่น้อยที่ถ้า ถ้าพิสูจน์ให้เห็นชัดเจนคนทั่วไปเชื่อว่า ตายแล้วเกิดใหม่จริง คนจะยอมอยู่ในศีลธรรมกันเป็นอย่างดี แต่การที่จะรอให้คนมีศีลธรรมกันขึ้นเอง ต่อเมื่อได้เห็นผลสำเร็จของการพิสูจน์นั้นแล้ว ก็เป็นการไม่สมเหตุสมผลแต่อย่างใด เพราะไม่อาจทราบได้ว่า คำว่า “ถ้า” ในการพิสูจน์นั้น จะกลายเป็นผลสำเร็จแท้จริงได้เมื่อใด คือ ไม่รู้ว่าเมื่อใดจะพิสูจน์กันเสร็จ และถ้าหากตามความจริงแท้จริงแล้ว คำว่าพิสูจน์ในความหมายว่าแสดงให้เห็นแจ้งประจักษ์ ก็ไม่อาจใช้ได้กับเรื่องนี้ เพราะคนอื่นไม่สามารถแสดงการเกิดใหม่ให้อีกคนหนึ่งดูได้ การเกิดใหม่เป็นสิ่งที่ต้องรู้ประจักษ์ด้วยตนเอง ที่พูดกันว่าพิสูจน์นั้น ก็เป็นเพียงค้นหาหลักฐานพยานมาให้ดูและวิเคราะห์เหตุผลมาให้ฟังเท่านั้น ส่วนตัวแท้ของเรื่องก็เข้าแนวเป็นอจินไตย คือคิดเองด้วยเหตุผลไม่ได้และเป็นเรื่องเหนือสามัญวิสัยอยู่นั่นเอง ถึงจะพยายามพิสูจน์แสดงหลักฐานกันไปเพียงไร สำหรับคนสามัญ ก็คงอยู่ในขั้นศรัทธาหรือความเชื่ออยู่นั่นเอง จะแตกต่างกันก็เพียงจากไม่เชื่อมาเป็นเชื่อ และ เชื่อน้อย เชื่อมาก และในเมื่อยังเป็นเรื่องของความเชื่อ ก็จะมีผู้ไม่เชื่อ และยังมีโอกาสแห่งความคลงแคลงสงสัยหรือความสงสัยไม่แน่ใจในผู้ที่เชื่ออยู่ต่อไป ถึงคนที่ไม่เชื่อกันเช่นกัน ก็ได้เพียงขั้นเชื่อคือ เชื่อว่าไม่เป็นเช่นนั้นเพราะยังไม่รู้ประจักษ์เหมือนกัน จึงยังมีช่องว่างที่จะระแวงสงสัยต่อไป จนกว่าจะหมดกังขาเมื่อได้เป็นโสดาบัน รวมความว่าการที่จะพยายามชี้แจงเหตุผลและแสดงหลักฐานพยานให้คนเชื่อเรื่องตายแล้วเกิดและให้เชื่อกันมากขึ้น ก็มีผลคืออยู่ ใครทำก็ทำไป (ถ้าความพยายามนั้นไม่กระทบกระเทือนเสียหายต่อหลักการสำคัญข้ออื่น ๆ ของพระพุทธศาสนา เช่น ไม่ทำให้กลายเป็นผู้ที่ต้องหวังพึ่งอำนาจภายนอกหรือสิ่งเร้นลับมากขึ้น เป็นต้น) แต่การที่จะให้การประพุดิธรรมหรือการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา ต้องขึ้นต่อการพิสูจน์เรื่องนี้ย่อมเป็นการไม่สมควรและไม่ถูกต้อง

เรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรกสวรรค์ มีจริงหรือไม่ เป็นคำถามที่คนสนใจกันมากและเป็นข้อกังวลดังใจของคนทั่วไป เพราะเป็นความลับของชีวิตที่อยู่ในอวิชา จึงเห็นควรกล่าวสรุปแทรกไว้ที่นี่เล็กน้อย เฉพาะว่า มีจริงหรือไม่ พิสูจน์ได้อย่างไร

1. ตามคำสอนในพุทธศาสนา เมื่อว่าตามหลักฐานในคัมภีร์ และแปลความตามตัวอักษรก็ตอบได้ว่า สิ่งเหล่านี้มี
2. การพิสูจน์เรื่องนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่อาจแสดงให้เห็นประจักษ์แก่ผู้ไม่รู้ ไม่ว่าในทางบวกหรือในทางลบ คือไม่ว่าในแง่มี หรือในแง่ไม่มี เป็นไปได้เพียงขั้น เชื่อว่ามีหรือเชื่อว่าไม่มี เพราะทั้งผู้เชื่อและผู้ไม่เชื่อ หรือผู้พยายามพิสูจน์ว่ามีและผู้พยายามพิสูจน์ว่าไม่มี ต่างก็ไม่มีที่ไปที่มาแห่งชีวิต ไม่ว่าของตนหรือผู้อื่น ต่างก็มีอดีต รู้ไกลออกไปไม่ถึงแม้เพียงการเกิดคราวนี้ของตนเอง แม้แต่ชีวิตตนเองที่เป็นอยู่ขณะนี้ก็ไม่รู้ และมองไม่เห็นอนาคตแม้เพียงว่า พรุ่งนี้จะเป็นอย่างไร
3. ถ้าจะพิสูจน์ หลักมีว่า สิ่งที่เห็น ต้องดูด้วยตา สิ่งที่ได้ยิน ต้องฟังด้วยหู สิ่งที่ลิ้ม ต้องชิมด้วยลิ้น เป็นต้น สิ่งที่เห็น ถึงจะใช้สิบหูและสิบลิ้นรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่ได้ยินจะใช้สิบตากับสิบจมูกรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่เห็น สิ่งที่ได้ยิน แต่ต่างระดับคลื่น ต่างความถี่ ก็ไม่รู้กัน บางอย่างก็แวมมอง

เห็น สิบตาคนรวมกันก็ไม่เห็น บางอย่างก็ค้างคาใจได้ยิน สิบหูคนรวมกันก็ไม่ได้ยิน เป็นต้น ในแง่ที่หนึ่ง การตายการเกิดเป็นประสบการณ์ของชีวิตโดยตรง หรือแคบลงมาเป็นปรากฏการณ์ของจิต ซึ่งต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตหรือจิตเอง การพิสูจน์จึงควรเป็นไปดังนี้

- ก) พิสูจน์ด้วยจิต ท่านให้ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่ถึงที่ แต่ถ้าไม่ยอมทำตามวิธีนี้ หรือ กล่าวกันว่าเห็นในสมาธิ อาจเป็นการเอานิมิตหลอกตัวเอง ก็เลื่อนสู่วิธีต่อไป
- ข) พิสูจน์ด้วยชีวิต ตั้งแต่เกิดมาคราวนี้ คนที่อยู่ ยังไม่เคยมีใครตาย ดังนั้น จะรู้ว่าเกิดหรือไม่ต้อง พิสูจน์ด้วยการตายของใครของคนนั้น แต่วิธีนี้ไม่ปรากฏว่ามีใครกล้าทดลอง
- ค) เมื่อไม่ยอมพิสูจน์ ก็ได้เพียงขึ้นแสดงหลักฐานพยานและชี้แจงเหตุผล เช่น หาตัวอย่างคนระลึกชาติได้และสอบสวนกรณีต่าง ๆ เช่นนั้น หรือแสดงเหตุผลโดยหาความจริงอื่นมาเปรียบเทียบกับเรื่องวิสัยแห่งการเห็น การได้ยิน ที่ขึ้นต่อระดับคลื่นและความถี่ เป็นต้น ดังได้กล่าวแล้ว ช่วยให้เห็นว่า น่าเชื่อ เชื่อบ้าง หรือเชื่อมากขึ้น เป็นต้น ซึ่งรวมอยู่ในขั้นของความเชื่อเท่านั้น

4. ไม่ว่าใครจะเชื่อหรือไม่เชื่อ หรือจะพยายามพิสูจน์ให้กันและกันดูได้แค่ไหนก็ตาม สิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่มีใครหนีพ้น ทุกคนต้องเกี่ยวข้อง และเป็นที่สืบต่อออกไปของชีวิตข้างหน้าที่จะเชื่อหรือไม่เชื่อว่ามีนั้นด้วย ก็คือ ชีวิตขณะนี้ ที่มีอยู่แล้วนี้ ที่จะต้องปฏิบัติต่อมันอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งที่ควรเอาใจใส่ให้มาก จึงได้แก่ชีวิตในปัจจุบัน และสำหรับพระพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ สิ่งที่เป็นจุดสนใจกว่า และเป็นที่น่าสนใจแท้ จึงได้แก่ การปฏิบัติต่อชีวิตที่เป็นอยู่นี้ ที่จะดำเนินชีวิตที่กำลังเป็นไปอยู่นี้อย่างไร จะใช้ชีวิตที่มีอยู่แล้วนี้อย่างไร เพื่อให้เป็นชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดี และเพื่อให้ชีวิตข้างหน้าถ้ามี ก็มั่นใจได้ว่า จะสืบต่อออกไปเป็นชีวิตที่ดีงามด้วย ดังนั้น สิ่งที่ควรกล่าวถึง จึงได้แก่ ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะในทางปฏิบัติดังต่อไปนี้

— บาลีชั้นเดิม คือพระสูตรทั้งหลาย กล่าวบรรยายเรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรก สวรรค์ ใว้ไม่น้อยนัก¹ โดยมากท่านเพียงเอ่ยถึงหรือกล่าวถึงเท่านั้น แสดงถึงอัตราส่วนของการให้ความสนใจแก่เรื่องนี้ว่ามีเพียงเล็กน้อย ในเมื่อเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในโลก หรือข้อปฏิบัติจำพวก ศีล สมาธิ ปัญญา

— บาลีเมื่อกล่าวถึงผลร้ายของกรรมชั่ว และอันสงฆ์ของกรรมดี ถ้ากล่าวถึงการไปเกิดในนรก หรือสวรรค์ มักกล่าวไว้ต่อท้ายผลที่จะประสบในชีวิตนี้ โดยกล่าวถึงผลในชีวิตนี้ 4-5-10 ข้อ แล้วจึงจบลงด้วยคำว่า “เมื่อกายแตกทำลาย ภายหลังมรณะ ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก” หรือ “เข้าถึงสุคติ โลก

¹ พระสูตรต่อกัน 2 สูตร คือ พาลปณิตสูตรและเทวทูตสูตร เป็นที่มาสำคัญของวรรณคดีเกี่ยวกับนรก สวรรค์ สมัยต่อมา (ม.อ. 14/467-503/311-333 และ 504-525/334-346), เอชชื่อนร 3 ขุม (ม.ม. 12/565/608); การไปเกิดในเทวโลก และอายุเทวดา (เช่น อ.จตุกก. 21/123/169; อ.ติก. 20/510/269, 273; อ.อ.อ.จก. 23/132-5/257-267; 49/63, 66; 125-6/243-8; อ.ภ.วิ. 35/1103-7/566-572) และฟังดูเรื่อง วิญญาณัญจก 7 และสัตตาวาส 9 (เช่น ที.ปา. 11/335/265; 353/277; 435/311; 457/329; อ.จ.สต. 23/41/41; 228/413)

สวรรค์”¹ ข้อสังเกตในเรื่องนี้มี 2 อย่าง คือ ประการแรก ท่านถือผลในชีวิตปัจจุบันเป็นสำคัญ และแยกแยะอย่างชัดเจนเป็นอย่างดี ๆ ไป ส่วนผลหลังตาย กล่าวเพียงปิดท้ายไว้ให้ครบรายการ ประการที่สอง การตรัสถึงผลดีผลร้ายเหล่านั้น เป็นไปในลักษณะแสดงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ เป็นผลที่จะเกิดขึ้นเองตามเหตุ ไม่ต้องวอนหวัง เป็นเรื่องของความรู้ไว้ให้เกิดความมั่นใจเท่านั้น ถึงไม่ตั้งความปรารถนาก็ยอมเป็นไปเช่นนั้น

— สำหรับคนที่ไม่เชื่อ ในเมื่อยังได้เพียงแค่นี้ คือ เชื่อว่าไม่มี ยังไม่รู้แจ้งประจักษ์จริง ย่อมไม่อาจปฏิเสธความสงสัยในส่วนลึกแห่งจิตใจของตนได้โดยเด็ดขาด คนเหล่านี้ เมื่อเรียวแรงความมัวเมาในวิญญูสาวเสื่อมไปแล้ว ถูกชราครอบงำ ความหวาดหวั่นต่อโลกหน้าก็มักได้ช่องแสดงตัว ซึ่งเมื่อไม่ได้เตรียมความดีไว้ ก็จะมีทุกข์มาก ดังนั้น เพื่อความมั่นใจ ถึงคนที่ไม่เชื่อก็ควรทำดีไว้ จะมีหรือว่าไม่มี ก็มั่นใจและโล่งใจ

— สำหรับคนที่เชื่อ

ก) พึงให้ความเชื่อนั้น อิงหลักแห่งความเป็นเหตุปัจจัยอย่างแท้จริง คือ ให้มองผลในชาติหน้าว่าสืบต่อไปจากคุณภาพของจิตใจที่ได้สร้างขึ้นไว้แล้วในชาตินี้ แล้วเน้นที่การทำกรรมดีในปัจจุบัน เพื่อสร้างเสริมคุณภาพจิตคุณภาพชีวิตที่ดีงาม เพื่อให้ชีวิตที่สืบต่อไปข้างหน้าเป็นชีวิตที่ดีงามด้วย การเน้นในแง่นี้จะทำให้การเกี่ยวข้องกับชาติหน้าหรือหวังผลชาติหน้า เป็นไปในรูปของความมั่นใจโดยอาศัยปัจจุบันเป็นฐาน และการหวังผลชาตินั้น จะยิ่งทำให้เอาใจใส่ให้ความสำคัญแก่ชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบันมากขึ้น ไม่เสียหลักที่ว่า ถึงจะยุ่งเกี่ยวกับชาติหน้าอย่างไร ก็อย่าให้สำคัญกว่าชาติที่เป็นอยู่ขณะนี้ และจะได้ไม่เน้นการทำกรรมดี แบบเป็นการลงทุนเพื่อแสวงหาผลกำไร

ข) ความเชื่อต่อชาตินั้น ควรช่วยให้เลิกหรือให้บรรเทาการพึ่งพาอาศัยอำนาจลบล้างบาปหรือสิ่งลึกลับในภายนอกลงด้วย เพราะการเชื่อชาตินี้หมายถึงการเชื่อกรรมดีที่ตนกระทำ และการที่จะต้องก้าวหน้าเจริญสูงขึ้นในสังสารวัฏนั้น ส่วนการรอหวังพึ่งอำนาจภายนอก ย่อมเป็นการทำตัวให้อ่อนแอและเป็นการกดตัวเองให้ถอยจมลงหรือล้าหลังห่างออกไปในสังสารวัฏ หากผู้ใดล้าตัวหวังพึ่งอำนาจเหล่านั้นไปบ้างแล้ว ก็ควรรีบอยตัวออกมาสร้างเรียวแรงกำลังของตนเองขึ้นใหม่โดยเร็ว

— สำหรับผู้เชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม จะต้องพยายามก้าวไป หรือได้รับการสอนให้ก้าวไปถึงขั้นวัณกรรมชั่ว ทำกรรมดี โดยไม่ต้องขึ้นต่อความเชื่อหรือความไม่เชื่อนั้นเลย คือ ทำดีได้โดยไม่ต้องหวังผลชาติหน้า หรือถึงแม้ไม่เชื่อว่ามิชาตินี้ ก็จะไม่ทำชั่ว ผลขั้นนี้ทำให้เกิดขึ้นได้โดย

1) ฝึกอบรมกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ให้กล้าแข็ง คือ ทำให้เกิดความไม่ประมาท รักความดีงาม ต้องการความประณีตหมั่นจด มุ่งให้ทุกสิ่งทุกอย่างบรรลุอุดมสภาวะของมัน²

¹ เช่น อง.ปญจก. 22/211-7/281-4; 34/41; อง.เอกาทสก. 24/222/370

² คุปทที่ 14 ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ

2) สร้างความใฝ่รักในปิตุสขอันประณีตลึกซึ้งภายใน และให้ความใฝ่ปิตุสขประณีตหรือการได้ประสบปิตุสขประณีตนั้น เป็นเครื่องป้องกันการทำชั่วและหนุนาการทำดีโดยตัวของมันเอง ทั้งนี้ เพราะการที่จะได้ปิตุสขประณีตนั้น ย่อมเป็นเงื่อนไขอยู่ในตัวว่าต้องเว้นทุจริตประกอบสุจริต และการได้ปิตุสขประณีตนั้นแล้ว ก็จะเป็นแรงหนุนให้ยั้งไม่ให้หลงไหลลตามถึงขั้นที่จะประกอบกรรมชั่วร้ายได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับปิตุสขประณีตขั้นโลกีย์ อาจต้องระมัดระวังบ้างที่จะไม่ให้ติดเพลินมากเกินไปจนเสียงานหรือหยุดความก้าวหน้า¹

3) ผูกอบรมจิตปัญญาให้เจริญถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาหรือดำเนินชีวิตด้วยปัญญา คือ มีความรู้เท่าทันสภาวะของโลกและชีวิต หรือรู้ธรรมดาแห่งสังขาร พอที่จะทำจิตใจให้เป็นอิสระได้บ้างพอสมควร ไม่หลงไหลติดอาภิมิสหรือกามวัตถุถึงกับจะทำการกรรมชั่วร้าย มองชีวิตจิตใจของมนุษย์อื่นสัตว์อื่นด้วยความเข้าใจ หยั่งเห็นทุกข์สุขและความต้องการของเขา พอที่จะทำให้อะการในทางที่เกื้อกูลช่วยเหลือด้วยกรุณาใจไม่โน้มเอียงไปในทางที่จะเบียดเบียนผู้อื่น ข้อนี้นับเป็นขั้นแห่งการดำเนินชีวิตของท่านผู้ได้เข้าถึงโลกุตระธรรมซึ่งมีโลกุตระสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว หรืออย่างน้อยก็เป็นขั้นของผู้ดำเนินชีวิตตามแนวปฏิบัติเพื่อเข้าถึงโลกุตระธรรมนั้น ถ้าแม้ยังไม่ถึงขั้นที่จะเป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง ก็เป็นอยู่ด้วยศรัทธาที่เป็นบุพภาคของปัญญานั้น คือ ศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญาและเป็นไปเพื่อปัญญา ซึ่งเชื่อในวิถีทางแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา มั่นใจในชีวิตที่เป็นอิสระด้วยปัญญานั้นว่าเป็นชีวิตที่ดีงามประเสริฐสุด และพยายามดำเนินปฏิบัติทางแห่งการเป็นอยู่ด้วยปัญญาที่ประกอบด้วยกรุณานั้นด้วยตนเอง²

ความจริง หลักปฏิบัติทั้งสามข้อนี้เนื่องถึงกัน ใช้ประกอบเสริมกันได้ โดยเฉพาะข้อที่ 1) ต้องใช้ในการทำสิ่งดีงามทุกอย่าง จึงเป็นที่อาศัยของข้อ 2) และ 3) ด้วย

ถ้าปฏิบัติได้ตามหลักสามข้อนี้ ความเชื่อเรื่องผลกรรมในชีวิตหน้า ก็จะเป็นเพียงส่วนช่วยเสริมความมั่นใจในการเว้นชั่วทำดีให้มั่นคงแน่วแน่ยิ่งขึ้นสำหรับบางคน แต่ไม่ถึงกับเป็นตัวตัดสินเด็ดขาดว่าถ้าเขาจะไม่ได้รับผลนั้นในชาติหน้าแล้ว เขาจะไม่ยอมทำความดีเลย

ถ้าอ่อนแอเกินไป ไม่สามารถฝึกคนหรือฝึกตนให้ปฏิบัติตามหลักสามข้อนี้ได้ การใช้ความเชื่อต่อผลกรรมชาติหน้าเป็นเหตุจูงใจให้เว้นชั่วทำดี ก็ยังดีกว่าปล่อยให้ดำเนินชีวิตกันอย่างหลงไหลในการเสพเสวยกามวัตถุ มุ่งแต่แสวงหาอามิสมาปรนเปรอตน ซึ่งมีแต่จะทำให้การเบียดเบียนและความชั่วร้ายนานาประการแพร่หลาย นำชีวิตและสังคมไปสู่หายนะถาวรเสีย และถึงอย่างไร ความเชื่อผลกรรมชาติหน้า ก็จัดเข้าในโลกียสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อให้ก้าวหน้าไปในทางดีงามง่ายขึ้น

¹ ดูบทที่ 15 ความสุข

² ศรัทธาที่ออกผลเช่นนั้น ต้องอาศัยความเชื่อมั่นในท่านซึ่งเป็นผู้นำแห่งการดำเนินชีวิตอิสระด้วยปัญญา คือ พระพุทธเจ้าเชื่อมั่นในคำสอนของพระองค์ คือพระธรรม เชื่อมั่นในชุมชนผู้ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนนั้นและประสบความสำเร็จในการมีชีวิตที่เป็นอิสระเช่นนั้นด้วย คือ พระสงฆ์ รวมเรียกว่า ศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย ดู บทที่ 11 ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน

เมื่อทำความเข้าใจกันอย่างนี้แล้ว ก็ขอนำพุทธพจน์แห่งสำคัญที่กล่าวถึงผลกรรมซึ่งสืบเนื่องจากปัจจุบันไปถึงภพหน้า ตามที่ปรากฏในจุฬามณีวงศ์สูตร มาแสดงไว้ สรุปใจความได้ดังนี้¹

“ดูกรมานพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นที่กำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้ตรามและประณีต”

1. ก. สตรีหรือนุรุษมักทำปาณาติบาต เป็นคนเหี้ยมโหด หมกมุ่นอยู่ในการประหัตประหาร ไร้มตตาการุณย์ ค้ำยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมทั้งที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีอายุสั้น

ข. สตรีหรือนุรุษผู้ละเว้นปาณาติบาต มีเมตตาการุณย์ มักเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ ค้ำยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมทั้งที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีอายุยืน

2. ก. สตรีหรือนุรุษผู้มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ค้ำยมือไม้สัตว์คร่า ค้ำยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมทั้งที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคมาก(ไข้โรค)

ข. สตรีหรือนุรุษผู้ไม่มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ค้ำยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมทั้งที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง สุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคน้อย (มีสุขภาพดี)

3. ก. สตรีหรือนุรุษผู้เป็นคนมักโกรธ เกียจกำหนัด โกรธว่ากล่าวตักเตือน ก็นั่นใจสูงพล่าน พยาบาทแสดงความซึ่งเกลียดให้ปรากฏ ค้ำยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมทั้งที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีผิวพรรณทราม (ไม่สวย ไม่งาม)

ข. สตรีหรือนุรุษผู้ไม่มักโกรธ ค้ำยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมทั้งที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนน่าเลื่อมใส (มีรูปร่างท่าทางชวนใจนิยม)

4. ก. สตรีหรือนุรุษผู้มีใจริษยา คนอื่นใดได้ลาภได้รับความเคารพนับถือกราบไหว้บูชา ก็ไม่สบายใจ ทนไม่ไหว ค้ำยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมทั้งที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักถาน้อย (ต่ำต้อยค้อยฮ้านาง)

ข. สตรีหรือนุรุษผู้ไม่มีใจริษยา ค้ำยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมทั้งที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักถามาก (มีเศษ มีอำนาจมาก)

¹ เรียกอีกอย่างว่า สุกคสูตร, ม.อ. 14/579-597/376-385

5. ก. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่บำเพ็ญทาน ไม่ให้ปันข้าว น้ำ ผ้านุ่งห่ม เป็นต้น กวายนั่น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมกันแล้ว คายไป ย่อมเข้าถึงอภาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคะน้อย

ข. สตรีหรือบุรุษผู้บำเพ็ญทาน ให้ปันข้าว น้ำ ผ้านุ่งห่ม เป็นต้น กวายนั่น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมกันแล้ว คายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ก็ตามในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคะมาก

6. ก. สตรีหรือบุรุษผู้เป็นคนแข็งกระด้าง เย่อหยิ่ง ชอบดูถูกคน ไม่เคารพนับถือ กราบไหว้ แสดงความเอื้อเฟื้อ แก่ผู้สมควรได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น กวายนั่น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมกันแล้ว คายไป ย่อมเข้าถึงอภาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลต่ำ

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่เป็นคนแข็งกระด้าง ไม่เย่อหยิ่ง แสดงความเคารพนับถือ กราบไหว้ เอื้อเฟื้อ แก่ผู้สมควรได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น กวายนั่น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมกันแล้ว คายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลสูง

7. ก. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่เข้าหาไม่สอบถามสมณะหรือพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรมีโทษ ไม่มีโทษ อะไรควรปฏิบัติ ไม่ควรปฏิบัติ อะไรเมื่อทำ จะเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ อะไรเมื่อทำ จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขช่วงกาลนาน กวายนั่น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมกันแล้ว คายไป ย่อมเข้าถึงอภาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนทรมานปัญญา

ข. สตรีหรือบุรุษผู้รู้จักเข้าหาสอบถามสมณะหรือพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว เป็นต้น กวายนั่น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมกันแล้ว คายไป ย่อมเข้าถึง สุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีปัญญามาก

จะเห็นได้ว่า ในสูตรนี้ แม้จะกล่าวถึงผลที่จะประสบในชีวิตข้างหน้า แต่ก็เน้นที่การกระทำในปัจจุบัน โดยเฉพาะการกระทำที่มีลักษณะเป็นความประพฤติปฏิบัติอย่างเป็นประจำ เป็นส่วนแห่งการดำเนินชีวิต ชนิดที่จะสร้างสมคุณภาพของจิตใจ ปรุงแต่งลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพได้ และเป็นเหตุปัจจัยโดยตรงแก่ผลจำเพาะแต่ละอย่าง ไม่ใช่เป็นอาณัติสงฆ์เพื่อชนิดที่ว่า ทำกรรมดีอะไรครั้งเดียว เช่น ให้ทานครั้งหนึ่งก็มีผลมากมายไม่มีขอบเขต จะหวังเป็นอะไร ปราบปรามได้อะไร ก็ได้ก็เป็นอย่างนั้นหมด ซึ่งถ้าเน้นกันนัก ก็จะทำให้คนมุ่งแต่จะทำบุญกรรม แบบฝากเงินในธนาคารเฉยไว้ไปรอรับดอกเบี้ย หรือแบบคนเล่นลอตเตอรี่ที่ลงทุนที่หนึ่งหวังผลกำไรมหาศาล แล้วเลยไม่ใส่ใจกรรมดีชนิดที่เป็นความประพฤติปฏิบัติทั่วไป และการดำเนินชีวิตถึงตามประจำวันอย่างที่ดีไว้ ในสูตรนี้¹ รวมความว่า สารของอุพการมวิภังคสูตรนี้ ก็ยังคงยืนยัน

¹ เนื้อหาของสูตรนี้ เป็นการตอบปัญหาของสุภมาณพ ซึ่งเป็นคนวรรณะพราหมณ์ การที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบแก่สุภมาณพอย่างนี้ มองในแง่สัมพันธ์กับศาสนาพราหมณ์ มีข้อสังเกตอย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรก เป็นการอ้างต่อคำสอน-

หลักการสำคัญที่ว่า การนึกถึงผลกรรมที่จะได้ประสบในชีวิตภพหน้า ฟังเป็นไปในลักษณะของความมั่นใจที่อาศัยกรรมคือคุณภาพจิตใจและคุณภาพแห่งความประพฤติ ที่ตนมีอยู่ในปัจจุบันนี้เอง และการได้รับผลทางไกลเบื้องหน้านั้น มีลักษณะที่สืบทอดต่อเนื่องออกไปอย่างมีความสัมพันธ์กันได้ตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย

หลักสำหรับวินิจฉัยในเรื่องนี้ อาจพูดอย่างสั้น ๆ ได้แนวหนึ่งว่า ความเชื่อที่ถูกต้องเกี่ยวกับผลกรรมในชาติหน้า จะต้องเป็นความเชื่อที่มีลักษณะช่วยเสริมธรรมฉันทะให้เข้มแข็งแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น หากความเชื่อเกี่ยวกับผลกรรมในชาติหน้าอย่างใด ไม่ช่วยเสริมธรรมฉันทะ แต่กลับเป็นไปในทางส่งเสริมโลภะหรือ ตัณหาฝ่ายเดียว ก็ฟังเข้าใจว่า ความเชื่ออย่างนั้น เป็นความเชื่อที่คลาดเคลื่อน และควรได้รับการแก้ไข

ข้อควรทราบพิเศษเพื่อป้องกันความเข้าใจผิด

มีจุดหรือแง่สำคัญบางประการที่ควรย้ำไว้ เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดที่ร้ายแรงในเรื่องกรรมดังต่อไปนี้ :-

1) สุขทุกข์ ใครทำให้?

ตามหลักพุทธพจน์ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขาร¹...วจีสังขาร²...มโนสังขาร³ ขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากตัวการอื่นบ้าง...โดยรู้ตัวบ้าง...ไม่รู้ตัวบ้าง⁴” และพุทธพจน์ที่ปฏิเสศทฤษฎีที่ว่า สุขทุกข์ตนเองของพวกอรรถการวาทและทฤษฎีว่า สุขทุกข์ตัวการอื่นทำของพวกปรการวาท⁵ เป็นการย้ำให้มองเห็นกรรมในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ตนเองก็ดี ผู้อื่นก็ดี จะมีส่วนเกี่ยวข้องแค่ไหนเพียงใด ย่อมต้องพิจารณาให้ถูกต้องตามกระบวนการ มิใช่ตัดสินขาดลงไปง่าย ๆ

ที่กล่าวมานี้ เป็นการป้องกันความเข้าใจผิดสุดโต่งที่มักเกิดขึ้นในเรื่องกรรมว่า อะไร ๆ เป็นเพราะตนเองทำทั้งสิ้น ทำให้ไม่คำนึงถึงตัวการและสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

อย่างไรก็ดี ต้องแยกความเข้าใจอีกชั้นหนึ่งระหว่างหลักกรรมในแง่ตัวภพหรือสภาวะ กับในแง่ของจริยธรรม ที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นการแสดงในแง่ตัวภพหรือตัวสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องของกระบวนการตามธรรมชาติ

-ของพราหมณ์ที่ว่า พรหมเป็นผู้สร้าง ผู้บันดาลชีวิตมนุษย์และทุกสิ่งทุกอย่าง โดยให้มองอย่างใหม่ว่า การกระทำของคนนั้นเอง เป็นเครื่องสร้างสรรค้ปรุงแต่งชีวิตของมนุษย์ ประการที่สอง ตามพิธีกรรมของพราหมณ์ เช่น การบูชาฮิณ ผู้ประกอบพิธีและถวายทักษิณาแก่พราหมณ์ จะได้รับผลานิสงส์มากมายมหาศาลชนิดที่จะมองไม่เห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุปัจจัยกับสิ่งที่กระทำนั้นเลย การตรัสผลของกรรมตามแนวแห่งสูตรนี้ เป็นการสร้างความเข้าใจอย่างใหม่ในแง่ดังกล่าว

¹ การปรุงแต่งการกระทำทางกาย (volitional acts of the body)

² การปรุงแต่งคำพูด (volitional acts of speech)

³ การนึกคิดปรุงแต่งในใจ (volitional acts of mind)

⁴ ส.น. 16/83/48

⁵ ดู ตอนว่าด้วย อรรถการวาทและปรการวาท ใน “ปฏิจลสมุปาทในฐานะ มัชฌิมนิเทศนา” ข้างต้น

ที่ครอบคลุมเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องทั้งหมด แต่ในแง่ของจริยธรรม อันเป็นคำสอนให้ปฏิบัติ ผู้ที่
ต้องการให้ปฏิบัติ ก็คือผู้ที่ถูกสอน ในกรณีนี้ คำสอนจึงมุ่งไปที่ตัวผู้รับคำสอน เมื่อพูดในแง่นี้ คือเจาะจง
เอาเฉพาะตัวบุคคลนั้นเองเป็นหลัก ย่อมกล่าวได้ทีเดียวว่า เขาต้องเป็นผู้รับผิดชอบอย่างเต็มที่ ในการกระทำ
ต่าง ๆ ที่เขาคิดหมายกระทำลงไป และที่จะให้ผลเกิดขึ้นตามที่มุ่งหมาย เช่น พุทธพจน์ว่า “คนเป็นที่พึงของ
ตน” เป็นการเพ่งความรับผิดชอบของบุคคล โดยมองจากตัวเองออกไป ในกรณีนี้ นอกจากจะมีความหมายว่า
ต้องช่วยเหลือตัวเอง ลงมือทำเองแล้ว ในแง่ที่สัมพันธ์กับการกระทำของผู้อื่น ยังหมายกว้างไปถึง การที่
ความช่วยเหลือจากผู้อื่นจะเกิดขึ้น จะคงมีอยู่ และจะสำเร็จผล ต้องอาศัยการพึ่งตนของบุคคลนั้นเอง ใน
การที่จะชักจูง เราให้เกิดกระทำจากผู้อื่น ในการที่จะรักษาการกระทำของผู้อื่นนั้นให้คงอยู่ต่อไป และใน
การที่จะยอมรับหรือสนองต่อการกระทำของผู้อื่นนั้นหรือไม่เพียงใดด้วย ดังนั้นเป็นต้น โดยเหตุนี้ หลักกรรม
ในแง่ตัวสภาวะที่ดี ในแง่ของจริยธรรมก็ดี จึงไม่ขัดแย้งกัน แต่สนับสนุนซึ่งกันและกัน แต่ต้องทำความเข้าใจให้ถูก

2) เชื้ออย่างไรผิดหลักกรรม ?

มีลัทธิมีงานาธิฐ เกี่ยวกับสุขทุกข์และความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์อยู่ 3 ลัทธิ ซึ่งต้องระวังไม่ให้
เข้าใจสับสนกับหลักกรรมคือ :-

1. ปุพเพกตเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นเพราะกรรมเก่า (past-action determinism)
เรียกสั้น ๆ ว่า **ปุพเพกตวาท**

2. อิสสรนิมมานเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่
(theistic determinism) เรียกสั้น ๆ ว่า **อิศวรกรรมวาท** r i a **อิศวรนิมิตวาท**

3. อเหตุปัจจัยวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นไปสุดแต่โชคชะตาลอย ๆ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย
(indeterminism หรือ accidentalism) เรียกสั้น ๆ ว่า **อเหตุวาท**

ทั้งนี้ตามพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ลัทธิเกียรติย์ 3 ระบบเหล่านี้ ถูกบัณฑิตไต่ถาม ชักใช้ไล่เลียงเข้า ย่อมอ้างการถือสืบ ๆ
กันมา ยืนกรานอยู่ในหลักอภิกิริยา (การไม่กระทำ) คือ

1. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวาณัฏฐะ สุขกัณฐะ ทุกขกัณฐะ มิใช่สุขมิใช่ทุกข์กัณฐะ อย่างหนึ่งอย่าง
ใดก็ตาม ที่คนเราไต่สวดย ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน (ปุพเพกตเหตุ)

2. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวาณัฏฐะ สุขกัณฐะ ทุกขกัณฐะ มิใช่สุขมิใช่ทุกข์กัณฐะ อย่างหนึ่งอย่าง
ใดก็ตาม ที่คนเราไต่สวดย ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้า (อิสรนิมมานเหตุ)

3. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวาณัฏฐะ สุขกัณฐะ ทุกขกัณฐะ มิใช่สุขมิใช่ทุกข์กัณฐะ อย่างหนึ่งอย่าง
ใดก็ตาม ที่คนเราไต่สวดย ทั้งหมดนั้นล้วนหาเหตุหาปัจจัยมิได้ (อเหตุปัจจัย)”

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ 3 พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ 1) แล้วถามว่า “ทราบวาท ท่าน

ทั้งหลายมีวาทะ มีทิวอย่างนี้...จริงหรือ?” ถ้าสมณพราหมณ์เหล่านั้น ถูกเราถามอย่างนี้แล้ว รับว่าจริง เราก็กล่าว
กะเขาว่า “ถ้าเช่นนั้น ท่านก็จักต้องเป็นผู้ทำปาณาติบาต เพราะกรรมที่ท้าวปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ทำ
อกินนาทาน เพราะกรรมที่ท้าวปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ประพฤติก่อพรหมจรรย์...เป็นผู้กล่าวมุสาวาท...
วลา เป็นผู้มิมีจนาทิว เพราะกรรมที่ท้าวปางก่อนเป็นเหตุนะสิ”

“ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคลลมายึดเอากรรมที่ท้าวไว้ในปางก่อนเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีกว่า
“สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ” ก็ยอมไม่มี เมื่อไม่กำหนดถือเอาสิ่งที่ควรทำและสิ่งที่ไม่ควรทำ โดยจริงจึงมั่นคง
ดังนี้ สมณพราหมณ์พวกนี้ ก็เท่ากับอยู่อย่างหลงสติ ไร้เครื่องรักษา จะมีสมณวาทะที่ชอบธรรมเฉพาะคนไม่ไค้
นี้แล เป็นนิคหะอันชอบธรรมอย่างแรกของเราต่อสมณพราหมณ์ผู้มีวาทะ มีทิวอย่างนี้”

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ 2)...กล่าวกะเขาว่า “ท่านจักเป็น
ผู้ทำปาณาติบาต ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุ จักเป็นผู้ทำอกินนาทาน...ประพฤติก่อพรหมจรรย์
...กล่าวมุสาวาท...วลา เป็นผู้มิมีจนาทิว ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุนะสิ”

“ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคลลมายึดเอาการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายาม
ก็ดีกว่า “สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ” ก็ยอมไม่มี วลา”

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ 3)...กล่าวกะเขาว่า “ท่านก็จักเป็น
ผู้ทำปาณาติบาต โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย จักเป็นผู้ทำอกินนาทาน...ประพฤติก่อพรหมจรรย์...กล่าวมุสาวาท...วลา
เป็นผู้มิมีจนาทิว โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยนะสิ”

“ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคลลมายึดเอาความไม่มีเหตุเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดีกว่า “สิ่งนี้ควร
ทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ” ก็ยอมไม่มี วลา”¹

โดยเฉพาะลัทธิที่ 1 คือ ปุพเพกตวาท นั้น เป็นลัทธิของนิครนถ์ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะ มีทิวอย่างนี้ว่า “สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดที่บุคล
ไค้เสวย ทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่ท้าวท้าวไว้ในปางก่อน โดยนัยดังนี้ เพราะกรรมเก่าหมกสิ้นไปก้วยคบะ ไม่
ทำกรรมใหม่ ก็จะไม่ถูกบังคับต่อไป เพราะไม่ถูกบังคับต่อไป ก็สิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้น
ทุกข์ ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ก็จักเป็นอันสลักทุกข์ไค้หมกสิ้น ภิกษุทั้งหลาย พวกนิครนถ์มีวาทะอย่างนี้”²

นอกจากนี้ พุทธพจน์ที่เคยยกมาอ้างข้างต้น ซึ่งย้ำความอันเดียวกัน ก็มีว่า

“กุณฺเฏว เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีคิเป็นสมุฏฐานก็มี วลา เกิดจากความแปรปรวนแห่งอุกกก็มี...เกิด
จากการบริหารคนไม่สม่าเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกรรมก็มี วลา สมณพราหมณ์เหล่าไค้ มี
วาทะมีความเห็นอย่างนี้ว่า “บุคลไค้เสวยเวทนาอย่างไคอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี เวทนา
นั้นเป็นเพราะกรรมที่ท้าวท้าวปางก่อน” วลา เรากล่าวว่า เป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง”³

¹ อ.จ.ก. 20/501/222; และดูประกอบใน อ.ภ.วิ. 35/940/496; ม.อ. 14/2-11/1-13

² ม.อ. 14/2/1

³ ส.พ. 18/427/284

พุทธพจน์เหล่านี้ ป้องกันความเห็นที่แล่นไปไกลเกินไป จนมองเห็นความหมายของกรรมแต่ในแง่กรรมเก่า กลายเป็นคนนั่งนอนรอคอยผลกรรมเก่า สุดแต่จะบันดาลให้เป็นไป ไม่คิดแก้ไขปรับปรุงตนเอง กลายเป็นความเห็นผิดอย่างร้ายแรง ตามนัยพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนั้น จะเห็นได้ชัดด้วยว่า ในพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าทรงถือความเพียรพยายามเป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรม และคำสอนเหล่านี้ทั้งหมด

พุทธพจน์เหล่านี้ มิได้ปฏิเสธกรรมเก่า เพราะกรรมเก่าก็ย่อมมีส่วนอยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และย่อมมีผลต่อปัจจุบัน สมกับชื่อที่ว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเหมือนกัน แต่มันก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยอยู่นั่นเอง ไม่ใช่อำนาจนอกเหนือธรรมชาติอะไรที่จะไปยึด ไปหมายมันฝากโชคชะตาไว้ให้ ผู้เข้าใจปฏิจจนุปบาท รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยดีแล้ว ย่อมไม่มีปัญหาในเรื่องนี้ เหมือนกับการที่ใครคนหนึ่งเดินขึ้นตึก 3 ชั้น ถึงชั้นที่สามแล้ว ก็แน่นอนว่าการขึ้นมาถึงของเขาคงต้องอาศัยการกระทำคือการเดินที่ผ่านมาแล้วนั้น จะปฏิเสธมิได้ และเมื่อขึ้นมาถึงที่นั่นแล้ว การที่เขาจะเหยียดมือไปแตะพื้นดินข้างล่างตึก หรือจะนั่งรถแกว่งไปมาบนตึกชั้นสามเล็ก ๆ เหมือนอย่างบนถนนหลวง ก็ย่อมเป็นไปได้ และข้อนี้ก็จะเป็นเพราะการที่เขาขึ้นมาบนตึกเหมือนกัน ปฏิเสธมิได้ หรือเมื่อเขาขึ้นมาแล้ว จะเมื่อยหมดแรง เดินต่อขึ้นหรือลงไม่ไหว นั่นก็ต้องเกี่ยวกับการที่ได้เดินขึ้นมาแล้วด้วยเหมือนกัน ปฏิเสธไม่ได้ การมาถึงที่นั่นก็ดี ทำอะไรได้ในวิสัยของที่นั่นก็ดี การที่อาจจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับอะไรต่ออะไรในที่นั่นอีก ในฐานะที่ขึ้นมาอยู่กับเขา ณ ที่นั้นด้วยก็ดี ย่อมสืบเนื่องมาจากการที่ได้เดินมาด้วยนั้นแน่นอน แต่การที่เขาจะทำอะไรบ้าง ทำสิ่งที่จะต้องเกี่ยวข้องกับที่นั่นแค่นั้นเพียงไร ตลอดจนว่าจะพักเสียก่อนแล้วเดินต่อ หรือเดินกลับลงเสียจากตึกนั้น ย่อมเป็นเรื่องที่เขาจะคิดตกลงทำเอาใหม่ ทำได้ และได้ผลตามเรื่องที่ทำนั้น ๆ แม้ว่าการเดินมาเดิมยังอาจมีส่วนให้ผลต่อเขาอยู่ เช่น แรงเขอาจจะน้อยไป ทำอะไรใหม่ได้ไม่เต็มที่ เพราะเมื่อยเสียแล้ว ดังนั้นเป็นต้น ถึงอย่างนี้ก็เป็นเรื่องของเขไปอีกที่ว่าจะคิดยอมแพ้แก่ความเมื่อยหรือว่า จะคิดแก้ไขอย่างไร ทั้งหมดนี้ ก็เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งนั้น ดังนั้น จึงควรเข้าใจเรื่องกรรมเก่าเพียงเท่าที่มันเป็นตามกระบวนการของมัน ในทางจริยธรรม ผู้เข้าใจปฏิจจนุปบาท ย่อมถือเอาประโยชน์จากกรรมเก่าได้ในแง่ เป็นบทเรียน เป็นความหนักแน่นในเหตุผล เป็นความเข้าใจตนเองและสถานการณ์ เป็นความรู้พื้นฐานปัจจุบันของตน เพื่อประกอบการวางแผนทำกรรมปัจจุบัน และหาทางแก้ไขปรับปรุงต่อไป

3) กรรม ขำระล้างได้อย่างไร ?

มีพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า “บุรุษนี้ทำกรรมไว้อย่างไร ๆ เขาย่อมไถ่สวຍกรรมนั้นอย่างนั้น ๆ” เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ (คือไม่มีประโยชน์อะไร) เป็นอันมองไม่เห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้เลย”

“แต่ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า “บุรุษนี้ทำกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาอย่างไร ๆ เขาย่อมไถ่สวຍวิบากของกรรมนั้นอย่างนั้น ๆ” เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) จึงมิได้ (คือสำเร็จประโยชน์)

เป็นอันเห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้”

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้นก็พาเขาไปนรกได้ ส่วนคนบางคน ทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น”

“คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้นก็พาเขาไปนรกได้? คือ คนบางคนเป็นผู้ไม่ไค้ อบรมกาย ไม่ไค้อบรมศีล ไม่ไค้อบรมจิต ไม่ไค้อบรมปัญญา มีคุณน้อย มีอภักภาพเล็ก มีปรกคืออยู่เป็นทุกข์เพราะ วิบากเล็ก ๆ น้อย ๆ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมชั่วนั้น ก็พาเขาไปนรกได้(เหมือนใส่ก้อนเกลือในขันนํ้าน้อย)”

“คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น? คือ คนบางคนเป็นผู้ไค้อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา มีคุณไม่น้อย เป็นมหาत्मะ มีธรรมเครื่องอยู่หาประมาณมิได้ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเช่นเดียวกันนั้นแหละ กรรมชั่วนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น (เหมือนใส่ก้อนเกลือในแม่น้ำ)”¹

“อุกรณายคามณี ศาสตราบางท่าน มีวาทะ มีทิวธิอย่างนี้ว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ต้องไปอบาย ตกนรกทั้งหมด ผู้ที่ลักทรัพย์ต้องไปอบาย ตกนรกทั้งหมด ผู้ประพฤติกามเมสุมิจนจาร ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ที่ผูกเหี้ยต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด สาวกที่เสื่อมใสในศาสนานั้น คิดว่า “ศาสนาของเรามีวาทะ มีทิวธิว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบาย ตกนรกทั้งหมด” เขาจึงไค้ทิวธิขึ้นมาว่า “สัตว์ที่เราฆ่าไปแล้วก็มี เราก็ต้องไปอบาย ตกนรกด้วย เขาไม่ละวาจาฉันนั้น ไม่ละทิวธิฉันเสีย ก็ย่อมอยู่ในนรกเหมือนถูกจับมาใส่ไว้...”

“ส่วนศตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในโลก...พระองค์ทรงกำหนดคติเทียบปาณาติบาต...อทินนาทาน...กามเมสุมิจนจาร...มุสสาวาท โดยอเนกปริยาย และ ตรัสว่า “ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิดจากปาณาติบาต...อทินนาทาน...กามเมสุมิจนจาร...มุสสาวาท” สาวกมีความเสื่อมใสในพระศาสนานั้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดคติเทียบปาณาติบาต ฯลฯ โดยอเนกปริยาย และตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิดจากปาณาติบาต ฯลฯ” ก็สัตว์ที่เราฆ่าเสียแล้วมีมากถึงขนาดนั้น ๆ การที่เราฆ่าสัตว์ไปเสียมาก ๆ ถึงขนาดนั้น ๆ ไม่ไค้ ไม่งามเลย เราจะกลายเป็นผู้เคืองรำอาใจในเพราะการกระทำนั้นเป็นปัจจัยแท้ และเราก็จักไม่ชื่อว่าไม่ไค้กระทำการกรรมชั่ว” เขาพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว จึงละปาณาติบาตนั้นเสีย และเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตต่อไปด้วย เป็นอันว่าเขาละกรรมชั่วนั้นไค้ด้วยการกระทำอย่างนี้...”

“เขาละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ ละมุสสาวาท...ปิสุณาวาจา...ผรุสวาจา...สัมผัปปลาปะ

¹ อนุ.ติก. 20/540/320; ข้อความว่า “ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มาก ๆ เท่านั้น” มาจากบาลีว่า นานูปิชายติ พหุเทว แปลอีกอย่างหนึ่งว่า “ทั้งส่วนที่น้อย ก็ไม่ปรากฏเป็นมาก” แต่ถ้าแปลตามอรรถกถาจะได้ความอีกอย่างว่า “ทั้งกรรมที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏผลต่อไป กรรมที่มากเท่านั้นจึงจะปรากฏผลต่อไป”(ดู อนุ.อ. 2/299)

...อภิชาต...พยาบาท...มีจิตวิริทธิ์ แล้วเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ เขาผู้เป็นอริยสาวก มีใจปราศจากอภิชาต(ความละโมภ)
ปราศจากพยาบาท(ความคิดเบียดเบียน) ไม่ลุ่มหลง มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น อยู่ด้วยใจที่ประกอบด้วยเมตตาปก
แผ่ไปทิศ 1...ทิศ 2...ทิศ 3...ทิศ 4 ครอบถ้วนทั้งสูง ต่ำ กว้างขวาง ทัวทั้งโลก ทัวสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจ
ประกอบด้วยเมตตา อันไพญลย์ ยิ่งใหญ่ ไม่มีประมาณ ไร้เวร ไร้พยาบาท ฯลฯ เมื่อเจริญเมตตาเจโตวิมุติ ทำให้
มากอย่างนี้ กรรมใดที่ทำไว้พอประมาณ กรรมนั้นจักไม่เหลือ จะไม่คงอยู่ในเมตตาเจโตวิมุตินั้น..."¹

พุทธพจน์ในข้อ 3 นี้ นำมาแสดงไว้เพื่อประกอบการพิจารณาในเรื่องการให้ผลของกรรม ให้มี
การศึกษาโดยละเอียด เป็นการป้องกันไม่ให้หลงความเห็นตัดสินความหมายและเนื้อหาของหลักกรรมง่าย
เกินไป แต่ก็ยังเป็นเพียงตัวอย่างส่วนหนึ่งเท่านั้น ไม่สามารถนำมารวบไว้ได้ทั้งหมด เพราะจะกินเนื้อที่มาก
เกินไป

4) กรรมกับอนัตตาทัดกันหรือไม่ ?

ปัญหาหนึ่งซึ่งแม้จะมีผู้ถามขึ้นเพียงบางครั้งบางคราว แต่เป็นความสงสัยที่ค้างอยู่ในใจผู้เริ่มศึกษา
พระพุทธศาสนาจำนวนไม่น้อย คือ เรื่องที่ว่า หลักกรรมกับอนัตตาทัดกันหรือไม่ ? ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างเป็น
อนัตตา คนเราทั้งกายและใจเป็นอนัตตา กรรมจะมีได้อย่างไร ? ใครจะเป็นผู้ทำกรรม ? ใครจะรับผลกรรม ?
ความสงสัยในเรื่องนี้ มิใช่มีแต่ในบัดนี้ แม้ในครั้งพุทธกาลก็ได้มีแล้ว ดังเรื่องว่า

ภิกษุรูปหนึ่งได้เกิดความคิดสงสัยขึ้นว่า

“ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา, แล้วทั้งนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ
จักถูกต้องตัวได้อย่างไร ?”

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหยั่งทราบความคิดสงสัยของภิกษุนั้น จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า :

“ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปไ้ที่คนเขลาบางคนในธรรมวินัยนี้ มีใจก่อกองอยู่ในอวิชา ถูกคณหาครอบงำ อาจ
สำคัญว่า คำสอนของพระศาสดาเป็นสิ่งที่พึงคิดไกลล้ำเลยไปไ้แล้ว “ทราบกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
เป็นอนัตตา, แล้วทั้งนี้ กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จักถูกต้องตัวได้อย่างไร ?” เธอทั้งหลาย อันเราแนะนำอย่าง
ที่ถ้วนด้วยการทวนถาม ในข้อธรรมทั้งหลาย ในเรื่องราวทั้งหลายแล้ว จะสำคัญเห็นเป็นไฉน : รูปเที่ยงหรือไม่
เที่ยง ?” “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า” “เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ?” “ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”
“สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ?” “เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า” “สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวน
เป็นธรรมดา, ควรหรือจะมองเห็นสิ่งนั้นว่า “นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นตัวตนของเรา ?” “ไม่ควรเห็นอย่างนั้น
พระเจ้าข้า” “เพราะเหตุไฉนแล รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างหนึ่งอย่างใดก็กาม ฯลฯ ก็เป็นแค่รูป
เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เธอทั้งหลายพึงมองเห็น
ตามที่มันเป็น ค้ำยสัมมาปัญญา อย่างนี้, อริยสาวกผู้ไ้เรียนรู้ มองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิดในรูป เวทนา สัญญา

¹ ส.สพ. 18/613-619/393-398

สังขาร วิญญาณ ฯลฯ ย่อมหลุกพ่น ฯลฯ กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี”¹

ก่อนที่จะวิจารณ์ความตามบาลีที่อ้างข้างต้น หรือพูดถึงเหตุผลต่าง ๆ ต่อไป ขอให้พิจารณาข้อเปรียบเทียบต่อไปนี้ สมมติว่า ขณะนี้ทั้งผู้อ่านและผู้เขียนกำลังยืนมองกระแสน้ำสายหนึ่งอยู่ กระแสน้ำไหลผ่านที่ราบเป็นส่วนมาก จึงไหลเอื่อย ๆ ไม่สู้เชี่ยว ดินที่กระแสน้ำไหลผ่านส่วนมากเป็นดินสีแดง กระแสน้ำสายนี้จึงมีสีค่อนข้างแดง นอกจากนั้น กระแสน้ำยังไหลผ่านดินที่มีประชาชนอยู่หนาแน่นหลายแห่ง คนได้ทั้งขยะและของเสียต่าง ๆ ลงในลำน้ำเป็นอันมากตลอดเวลา ทำให้น้ำสกปรก ยิ่งในระยะหลังนี้ มีโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้งมากขึ้นและปล่อยน้ำเสียลงในน้ำทุกวัน ทำให้เกิดเป็นพิษ ไม่เหมาะแก่การอยู่อาศัยของสัตว์น้ำ จึงมีปลา กุ้ง เป็นต้นไม่ชุม สรุปแล้ว กระแสน้ำที่เรา กำลังมองดูอยู่นี้สีค่อนข้างแดง สกปรก เจือปนด้วยน้ำพิษมาก มีสัตว์น้ำไม่ชุม ไหลเอื่อย ๆ ช้า ๆ ผ่านที่นั่นที่นั่น ทั้งหมดนี้รวมกันเข้าเป็นลักษณะจำเพาะของกระแสน้ำนี้ ซึ่งลักษณะบางอย่างก็เหมือนกระแสน้ำโน้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น บางอย่างเหมือนกระแสน้ำนั้น ฯลฯ แต่รวมทั้งหมดแล้วไม่เหมือนกระแสน้ำอื่นใด ต่อมา มีผู้บอกเราว่า กระแสน้ำสายนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง เขาบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังเป็นอย่างนั้น ๆ บางคนบอกว่าแม่น้ำท่าวังมีน้ำสกปรก ปลาไม่ชุม บางคนบอกว่า กระแสน้ำของแม่น้ำท่าวังไม่ไหลเชี่ยว และเป็นอย่างนั้น ๆ บางคนว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านดินที่มีดินสีแดงมาก จึงมีน้ำสีค่อนข้างแดง เราเกิดความรู้สึกเป็นข้อสังเกตขึ้นมาว่า ความจริง กระแสน้ำที่เรา มองดูอยู่ ก็มีภาวะสมบูรณ์ในตัวตามสภาพของมันอยู่แล้ว มันมีลักษณะต่าง ๆ เช่น ไหลช้า มีสีแดง สกปรก เป็นต้น ก็เพราะมันเกิดจากองค์ประกอบและความเป็นไปต่าง ๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลอันทำให้มันต้องเป็นเช่นนั้น เช่น เมื่อกระแสน้ำกระทบละลายดินแดง ก็เกิดผลขึ้นแก่กระแสน้ำนั้นให้มีสีแดง เป็นต้น ความเป็นไปต่าง ๆ ของมันมีผลต่อมันอยู่ในตัวเอง ยิ่งกว่านั้น ขณะที่เรามองอยู่นั้น กระแสน้ำก็ไหลผ่านไปเรื่อย ๆ น้ำที่เราเห็นตรงหน้าเมื่อแรกมองกับเวลาต่อมา ก็ไม่ใช่ น้ำเดียวกัน และน้ำที่เห็นตอนต่อ ๆ มา กับตอนท้ายที่เราจะเลิกมองก็ไม่ใช่ น้ำเดียวกัน แต่กระนั้นมันก็มีลักษณะจำเพาะที่เรียกได้ว่าเป็นอย่างเดิม เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ที่รวมเข้าเป็นกระแสน้ำนั้นยังคงเหมือน ๆ เดิม แต่มีคนบอกเราว่า แม่น้ำนี้ชื่อแม่น้ำท่าวัง ยิ่งกว่านั้นยังบอกว่า แม่น้ำท่าวังมีกระแสน้ำไม่เชี่ยว น้ำของแม่น้ำท่าวังสกปรก ปลาน้อย เรามองไม่เห็นว่าจะมีแม่น้ำท่าวังอยู่ที่ไหนต่างหาก หรือนอกจากกระแสน้ำที่เรา มองอยู่นั้น เรามองไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังไหนที่มาเป็นเจ้าของกระแสน้ำที่ไหลอยู่นั้น ยิ่งกว่านั้น เขาบอกว่า แม่น้ำท่าวังไหลผ่านละลายดินแดง ทำให้มันมีน้ำสีค่อนข้างแดง คล้ายกับว่า แม่น้ำท่าวังไปทำอะไรให้กับดินแดง มันจึงได้รับผลถูกเขาลงโทษให้มีน้ำสีแดง เราเห็นอยู่ชัด ๆ ว่า กระแสน้ำที่เรา มองอยู่นั้น มีความเป็นไป เป็นกระบวนการแห่งเหตุและผลพร้อมอยู่ในตัวของมัน น้ำที่ไหลมากระทบเข้ากับดินแดง ดินแดงละลายผสมกับน้ำเป็นเหตุเกิดขึ้น ผลก็เกิดขึ้นคือกระแสน้ำจึงมีสีค่อนข้างแดง ไม่เห็นจะมีใครมาเป็นผู้ทำหรือเป็นผู้รับผลนั้นอีก ยิ่งกว่านั้น เราไม่เห็นตัวแม่น้ำท่าวังเป็นขึ้นเป็นอันอยู่ที่ไหนได้เลย กระแสน้ำที่ไหลผ่านหน้าเราไปแล้ว ก็ไหลผ่านไปเลย น้ำเก่า

¹ ม.ล. 14/129/106; ส.บ. 17/192/126

ที่เราเห็นไม่มีอยู่นั้นแล้ว มีแต่น้ำใหม่มาแทนที่เรื่อยไป เรากำหนดกระแสน้ำนั้นได้ด้วยองค์ประกอบอาการ และความเป็นไปต่าง ๆ ที่ประมวลกันขึ้นให้ปรากฏลักษณะอันจะถือเอาได้เช่นนั้นเท่านั้นเอง และถ้ามีตัวตนของแม่น้ำทำวังเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนตายตัวอยู่ กระแสน้ำก็คงจะเป็นไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องไม่ได้ และในขั้นสุดท้ายเราเห็นว่าแม่น้ำทำวังนั้นแหละเป็นส่วนเกินที่ไม่จำเป็น เราพูดถึงกระแสน้ำนั้นได้เต็มตามกระบวนการของมัน โดยไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับแม่น้ำทำวังเลย ว่าให้ถูกแล้ว แม่น้ำทำวังไม่มีอยู่เลยด้วยซ้ำไป

ต่อมาอีกนาน เราเดินทางไปถึงตำบลอื่น เราพบชาวตำบลนั้นหลายคน คราวหนึ่งเราอยากจะเล่าให้เขาฟังเกี่ยวกับเรื่องกระแสน้ำที่เราได้มองดูคราวก่อนนั้น แล้วเราก็เกิดความติดขัดขึ้นมาทันที เราไม่รู้ว่าจะพูดอย่างไรดี เขาจึงจะเข้าใจตามที่เรากำลังจะบอกเขาได้ เรานึกขึ้นมาได้ถึงคำที่เคยมีคนบอกเราว่า กระแสน้ำสายนั้นชื่อแม่น้ำทำวัง จากนั้นเราก็สามารถเล่าให้ชาวบ้านฟังอย่างสะดวกคล่องแคล่ว และเขาก็ฟังด้วยความเข้าใจและสนใจเป็นอย่างดี เราพูดด้วยว่า แม่น้ำทำวังมีน้ำสกปรก มีปลาน้อยกระแสน้ำของแม่น้ำทำวังไหลช้า แม่น้ำทำวังไหลไปกระทบดินแดง ทำให้มันมีสีค่อนข้างแดง ในเวลานั้น เราเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยว่า แม่น้ำทำวังและบทบาทของมันตามที่เรากล่าวนั้น เป็นเพียงถ้อยคำสมมติเพื่อสะดวกในการติดต่อสื่อสารกันในโลก แม่น้ำทำวังและบทบาทของมันตามคำสมมติเหล่านี้ จะมีขึ้นหรือไม่ และเราจะใช้มันหรือไม่ก็ตามที จะไม่มีผลกระทบต่อกะแสน้ำนั้นเลย กระแสน้ำนั้นก็คงเป็นกระบวนการแห่งกระแสที่ไหลเนื่องไปตามองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของมันอยู่นั่นเอง เราแยกได้ระหว่างสมมติกับสภาวะที่เป็นจริง บัดนี้ เราทั้งเข้าใจและสามารถใช้ถ้อยคำพูดเหล่านั้นด้วยความสบายใจ

ที่สมมติเรียกกันว่าคนว่านาย ก. นาย ข. เรา เขานั้น โดยสภาวะที่แท้จริงแล้วก็คือ กระบวนการที่ไหลเนื่องเป็นกระแสสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย มีองค์ประกอบต่าง ๆ เข้ามาร่วมสัมพันธ์กันอยู่มากมาย มีความเป็นไปปรากฏให้เห็นได้นานาประการสุดแต่เหตุปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง ทั้งภายในกระบวนการนั้นเอง และทั้งที่เนื่องด้วยภายนอก เมื่อมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างหนึ่งเกิดเป็นเหตุขึ้นแล้ว ก็ย่อมก่อให้เกิดผลเป็นความเปลี่ยนแปลงขึ้นในกระบวนการนั้น สิ่งที่เราเรียกว่ากรรม และวิบาก นั้น ก็คือความเป็นไปตามทางแห่งเหตุและผลที่เกิดขึ้นในกระบวนการที่กล่าวนี้ มีความสำเร็จพร้อมอยู่ในตัวกระบวนการนั้นเอง โดยไม่ต้องอาศัยตัวสมมติมี นาย ก. นาย ข. เรา เขา นายสิบ นายพัน มารับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้ทำ หรือเป็นผู้รับผลแต่ประการใด อันนี้เป็นส่วนตัวสภาวะความจริงอันเป็นไปอยู่ตามธรรมชาติของมัน แต่เพื่อความสะดวกในการสื่อสารให้เข้าใจกันในหมู่ชาวโลก จะใช้พูดตามสมมติก็ได้ โดยตั้งชื่อให้แก่กระบวนการที่ไหลเวียนอยู่นั้นว่า นาย ก. นาย ข. จมื่น หัวหมู เป็นต้น เมื่อรับสมมติเข้าแล้ว ก็ต้องยอมรับสมอ้างเป็นเจ้าของเป็นผู้ทำ และผู้ถูกทำไปตามเรื่อง แต่ถึงจะสมมติหรือไม่สมมติ จะรับสมอ้างหรือไม่รับ กระบวนการที่เป็นตัวสภาวะความจริงก็เป็นไปอยู่ตามกฎธรรมชาติ ตามเหตุปัจจัยของมันนั่นเอง ข้อสำคัญก็คือจะต้องรู้เท่าทัน แยกสมมติกับตัวสภาวะออกจากกันได้ ของอันเดียวกันนั้นแหละ เมื่อใดจะพูดถึงสภาวะ ก็พูดไปตามสภาวะ เมื่อใดจะใช้สมมติ ก็พูดไปตามสมมติ อย่าไขว้เขว อย่าสับสนปะปนกัน และต้องมีความ

เข้าใจสภาวะเป็นความรู้เท่าทันรับรองขึ้นเป็นพื้นอยู่

ทั้งตัวสภาวะ และสมมติ เป็นสิ่งจำเป็น ตัวสภาวะ (นิยมเรียกกันว่าปรมาตฺถ) เป็นเรื่องของธรรมชาติ ส่วนสมมติเป็นเรื่องของประโยชน์สำหรับความเป็นอยู่ของมนุษย์ แต่ปัญหาเกิดขึ้นเพราะมนุษย์เอาสภาวะกับสมมติมาสับสนกัน คือ เข้าไปยึดเอาตัวสภาวะจะให้เป็นตามสมมติ จึงเกิดวุ่นวายขึ้น ตัวสภาวะไม่วุ่น เพราะมันเป็นไปอย่างนั้นเอง ตามปกติธรรมดา ไม่เกี่ยวกับใครจะไปยึดหรือไม่ มนุษย์เป็นผู้วุ่นไปฝ่ายเดียว และเพราะมันไม่วุ่นด้วย มนุษย์จึงยิ่งวุ่นวายใหญ่ เพราะขัดความปรารถนาถูกบีบคั้นจึงเกิดเป็นปัญหาแก่มนุษย์เอง ตามเรื่องในบาลีที่ยกมาอย่างข้างต้น เห็นได้ชัดว่าภิกษุที่เกิดความสงสัยนั้น เอาความรู้เกี่ยวกับสภาวะตามที่ตนฟังมาเรียนมา ไปสับสนกับสมมติที่ตนยึดถืออยู่ จึงเกิดความงุนงง ตามข้อสงสัยของเธอ ถ้าคงศัพท์สำคัญไว้ตามเดิมจะแปลว่า “กรรมทั้งหลายที่อนัตตาทำ จะถูกต้องอัตตาได้อย่างไร ?” ก่อนแรก เธอพูดตามความรู้เกี่ยวกับตัวสภาวะ ก่อนหลังเธอพูดตามสมมติที่เธอยึดถืออยู่เอง จึงขัดกันเป็นธรรมดา เท่าที่กล่าวมาเป็นอันสรุปได้ว่า

— หลักอนัตตากับกรรมไม่ขัดกันเลย ตรงข้ามอนัตตากลับสนับสนุนกรรม เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา กรรมจึงมีได้ กรรมจึงเป็นได้ เมื่อกระบวนการธรรมดาเนินไป องค์ประกอบทุกอย่างต้องเกิดดับเข้าสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันไป กระแสสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยจึงจะดำเนินไปได้ ไม่ใช่มีอะไรมาเป็นตัวเที่ยงคงที่ ลอยที่อกันขวางอยู่กลางกระแสจะไปไหนก็ไม่ไป จะเป็นไปอย่างไร ก็ไม่เป็นไป ถ้ามีอัตตากรรมก็ไม่มี เพราะอัตตาไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีอะไรเข้าถึงเนื้อตัวมัน อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่มีผลให้เนื้อตัวอัตตาเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุดก็จะต้องแยกคนออกเป็นสองชั้นอย่างลัทธิสัสตทิกฎฐิบางพวก ที่ว่าคนทำกรรมรับผลกรรมกันไป อยู่แต่ชั้นนอก ส่วนแก่นแท้หรืออัตตาอยู่ภายในเที่ยงคงที่ ถึงอะไรจะเป็นไปอย่างไร อัตตาก็คงเดิม ไม่ถูกกระทบกระเทือน

— ที่เราทำกรรมและรับผลกรรมกันอยู่ทุกวันนี้ ก็ทำและรับผลกรรมกันอยู่โดยไม่ต้องมีตัวผู้ทำกรรมและไม่มีคนรับกรรมอยู่แล้ว ในสิ่งทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่และดำเนินไปเป็นกระบวนการนั้น ต้องพิจารณาในแง่ที่ว่า มีอะไรบ้างเข้าไปเป็นปัจจัย อะไรไปสัมพันธ์กับอะไร แล้วมีผลอะไรเกิดขึ้นในกระบวนการนั้น ทำให้กระบวนการนั้นผันแปรเป็นไปอย่างไร ๆ เมื่อมีเหตุที่เรียกว่าการกระทำเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแล้ว ก็ย่อมมีผลที่เรียกว่าวิบากเกิดขึ้นในกระบวนการนั้นเอง เรียกว่ามีการกระทำ และมีผลการกระทำเกิดขึ้น โดยไม่ต้องมีเจ้าของกรรม ที่มาเป็นผู้ทำกรรมและเป็นผู้รับผลกรรมนั้นอีกชั้นหนึ่ง กรรมคือความเป็นไปตามเหตุและผลในกระบวนการนั้น อันต่างหากจากสมมติที่เราเอาไปสวมใส่ครอบให้มัน เมื่อตกลงจะสมมติเรียกกระบวนการที่ดำเนินอยู่นั้นว่า เป็น นาย ก. นาย ข. ก็ย่อมมีนาย ก. นาย ข. ที่เป็นเจ้าของกรรม เป็นผู้ทำกรรม และรับผลกรรม แต่กระบวนการที่เป็นตัวสภาวะ ก็ดำเนินไปตามปกติของมัน เป็นเหตุเป็นผลพร้อมอยู่ในตัวโดยสมบูรณ์อยู่แล้ว ไม่ต้องอาศัยนาย ก. นาย ข. จึงจะมีเหตุมีผลเกิดขึ้น เมื่อจะพูดในแง่กระบวนการ ว่าดำเนินไปอย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยอะไร เป็นผลอย่างไร ก็พูดไป หรือจะพูดในแง่

นาย ก. นาย ข. ทำกรรมนั้นแล้ว รับผลกรรมอย่างนี้ ก็พูดไป เมื่อพูดในแง่สมมติ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สมมติ เมื่อพูดในแง่สภาวะหรือปรมัตถ์ ก็ให้รู้ว่ากำลังพูดในแง่สภาวะ เมื่อรู้เท่าทันความเป็นจริง และความมุ่งหมายในการพูดแบบนั้น ๆ ไม่เข้าไปยึดติดถือมั่น ไม่เอามาปะปนกัน ก็เป็นใช้ได้¹

— ไม่ต้องพูดถึงมนุษย์ซึ่งเป็นประมุขแห่งเหตุปัจจัยที่ซับซ้อนลึกซึ้งมาก เพราะมีองค์ประกอบฝ่ายจิตใจร่วมอยู่ด้วย แม้แต่พวกอุปสรรคที่มีองค์ประกอบฝ่ายวัตถุอย่างเดียว เช่น อย่างเรื่องแม่น้ำท่าวังที่กล่าวข้างต้น คนจำนวนมากก็ยังติดในสมมติ ยึดมั่นเอาเป็นตัวเป็นตน จริงจังไปได้ สำหรับองค์ประกอบฝ่ายจิตใจนั้น ละเอียดลึกซึ้งมาก แม้แต่ความเป็นอนิจจัง บางคนก็มองไม่เห็น เช่น เคยมีบางคนกล่าวแย้งว่า “ใครว่าสัญญาไม่เที่ยง ไม่แน่นอน ไม่คงที่, สัญญาต้องนับว่าเป็นของเที่ยงเพราะมันเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อใด ก็เป็นสัญญาทุกครั้ง คงที่ ไม่เคยเปลี่ยนแปลง” คำแย้งนี้บางคนอาจเห็นคล้อยไปตามได้ แต่ถ้าเปลี่ยนข้อความนี้มาใช้กับวัตถุหรืออุปสรรค อาจมองเห็นข้อถูกข้อผิดได้ง่ายและชัดเจนขึ้น คำแย้งข้างต้นนั้น เหมือนกันกับที่พูดว่า “ใครว่าร่างกายไม่เที่ยง, ร่างกายเป็นของเที่ยงแท้ คงที่ เพราะร่างกายเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไร ก็เป็นร่างกายอยู่นั่นเอง ไม่เปลี่ยนแปลง” ข้อความสุดท้ายนี้มองเห็นแง่ผิดง่ายกว่า แต่ความจริง ก็ผิดด้วยเหตุผลอย่างเดียวกัน กล่าวคือ เป็นความสับสนระหว่างสัญญากับบัญญัติว่าสัญญา และร่างกายกับบัญญัติว่าร่างกาย จะอธิบายว่าสัญญาและร่างกายเป็นของเที่ยง คงที่ แต่เหตุผลที่แสดงกลายเป็นพูดว่า บัญญัติว่าสัญญา และบัญญัติว่าร่างกาย เที่ยงแท้คงที่

— การศึกษาหลักกรรม โดยจับเอาที่สมมติ จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นเหตุเป็นผลในช่วงกว้างเกินไป เช่น จับเอาว่า นาย ก. ทำกรรมชื่อนี้ ในวันนี้ ต่อมาอีกสิบปี เขาได้รับผลกรรมชื่อนั้น ความเป็นเหตุเป็นผลที่อธิบายมักจะเป็นแบบก้าวเดียว ข้ามเวลา 10 ปี ดังนั้น จึงยากที่จะให้มองเห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลได้ละเอียดชัดเจน เพราะไม่มองเห็นกระแสเหตุปัจจัยที่เป็นไปต่อเนื่องโดยตลอด; การศึกษากระบวนการธรรมตามสภาวะ จึงจะช่วยให้มองเห็นกระแสความสัมพันธ์นั้นได้ละเอียดตลอดสายว่า ความหมายของการได้รับผลนั้น ที่แท้จริงคืออะไร และเป็นเช่นนั้นได้อย่างไร?²

คุณค่าทางจริยธรรม

กล่าวโดยสรุป คุณค่าที่ต้องการในทางจริยธรรมของหลักกรรมมีดังนี้:—

- 1) ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล รู้จักมองเห็นการกระทำและผลการกระทำ ตามแนวทางของเหตุปัจจัย ไม่เชื่อสิ่งงมงาย ตีนขาว เช่น เรื่องแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น

¹ คัมภีร์วิสุทธิมัตถ์กล่าวความไว้น่าฟังว่า “ผู้ทำกรรมไม่มี ผู้เสวยผลก็ไม่มี มีแต่กรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป ความเห็นอย่างนี้จึงเป็นสัมมาทัศนะ” (วิสุทธิ.3/226)

² คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม ฐานวรรคกถาฎีกา ชี้แจงว่า บัญญัติ (concept; name; designation) เป็นกาลวินิมุค (พ้นจากกาล, ไม่ขึ้นกับกาลเวลา) เพราะไม่มีความพินาศ แต่ก็เป็นสิ่งที่ไม่ไม่มีจริง; กาลก็เป็นบัญญัติ ซึ่งมีขึ้นด้วยอาศัยปรากฏการณ์ (สจฺจนฺณ อ.129; สจฺจนฺ. ฎีกา 124)

- 2) ให้เห็นว่าผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่ปรารถนาจะเข้าถึง จะสำเร็จได้ด้วยการลงมือทำ
 - จึงต้องพึ่งตน และทำความเพียรพยายาม
 - ไม่รอคอยโชคชะตา หรือหวังผลด้วยการอ้อนวอนเช่นสรวงต่อปัจจัยภายนอก
 - 3) ให้มีความรับผิดชอบต่อนตนเองที่จะดเว้นจากกรรมชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ด้วยการกระทำ ความดีต่อเขา
 - 4) ให้ถือว่าบุคคลมีสิทธิโดยธรรมชาติที่จะทำการต่าง ๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุง สร้างเสริมตนเองให้ดีขึ้นไป โดยเท่าเทียมกัน สามารถทำตนให้เลวลงหรือให้ดีขึ้น ให้ประเสริฐจนถึงยิ่งกว่าเทวดา และพรหมได้ทุก ๆ คน
 - 5) ให้ถือว่าคุณธรรม ความสามารถ ความประพฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องวัดความทรามหรือประเสริฐของมนุษย์ ไม่ให้มีการแบ่งแยกโดยชาติชั้นวรรณะ
 - 6) ในแง่กรรมเก่า ให้ถือเป็นบทเรียน และรู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานของตนเองที่มีอยู่ในปัจจุบัน เพื่อรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุง และวางแผน สร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าต่อไปได้ถูกต้อง
 - 7) ให้ความหวังในอนาคตสำหรับสามัญชนทั่วไป
- คุณค่าเหล่านี้ พึงพิจารณาตามพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

ความหมายทั่วไป เช่น :-

“ภิกษุทั้งหลาย เจตนานั้นเองเราเรียกว่ากรรม บุคคลจงใจแล้วจึงกระทำความกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ”¹

“สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เทวามและประณีต”²

“บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำดี ย่อมได้ดี ผู้ทำชั่ว ย่อมได้ชั่ว”³

“บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเกิดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นทำแล้วไม่ติ บุคคลมีหน้าซุมด้วยน้ำตา ร้องไห้ อยู่ ย่อมเสวยผลของกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ติ บุคคลทำกรรมใดแล้วย่อมไม่เกิดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นแล ทำแล้วเป็นติ”⁴

“คนพาลมีปัญญามิพาล ย่อมทำกับตนเองเหมือนเป็นศัตรู ย่อมทำกรรมชั่วอันให้ผลเผ็ดร้อน บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเกิดร้อนภายหลัง มีหน้าองด้วยน้ำตา ร้องไห้ อยู่ เสวยผลแห่งกรรมใด กรรมนั้นทำแล้ว

¹ อ.จ.ภ.ก. 22/334/463

² ม.จ. 14/579/376

³ ส.ส. 15/903/333

⁴ พ.ธ. 25/15/23

“ไม่ศิโรตย์”

“บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เกิดกรรมในภายหลัง เสวยผลแห่งกรรมใด ด้วยหัวใจเข้มแข็งเบิกบาน กรรมนั้นทำแล้วเป็นการดี บุคคลรู้กรรมใดว่า เป็นประโยชน์แก่ตน ควรรับลงมือกระทำกรรมนั้นทีเดียว”¹

ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อต้องมรณาย เช่น :-

“คนพาลมีกรรมค่า ถึงจะเล่นไปยั้ง (แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ คือ) แม่น้ำพาหุภา ทำน้ำอธิกักกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำสรัสวดี แม่น้ำปายกะ และแม่น้ำพามุคิ เป็นนิคย กับบริสุทธิไม่ไค้ แม่น้ำสุนทริกา ทำน้ำปายกะ หรือแม่น้ำพาหุภา จักทำอะไรไค้ จะชำระนรชนผู้มีเวร ผู้ทำกรรมอันหยาบช้า ผู้มีกรรมชั่วนั้น ให้บริสุทธิไม่ไค้เลย (แต่) ผักกูดฤกษ์ (ฤกษ์คิเยียม) ย่อมสำเร็จทุกเมื่อ แก่บุคคลผู้บริสุทธิ อุบาสกก็สำเร็จทุกเมื่อแก่ผู้บริสุทธิวัตรของบุคคลผู้หมกจกแล้ว มีการงานสะอาค ย่อมสำเร็จผลทุกเมื่อ กุรพราหมณ์ ท่านจงอาบคนในคำสอนของเราไค้เถิด จงสร้างความเกษมแก่สัตว์ทั้งปวงเถิด ถ้าท่านไม่กล่าวเท็จ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ทำอกินนาทาน เป็นผู้มีศรัทธา หากความตระหนี่มิไค้ไชร้ว ท่านจะต้องไปทำน้ำคยาทำไม แม่น้ำคิมของท่านก็เป็นแม่น้ำคยาแล้ว”²

“ถ้าแม้บุคคลจะพ้นจากบาปกรรมไค้ เพราะการอาบน้ำ (ชำระบาป) กบ เต่า นาค จระเข้ และสัตว์เหล่าอื่นที่เกี่ยวไปในแม่น้ำ ก็จะไปสู่วรรคแน่นอน...ถ้าแม่น้ำเหล่านี้พึงนำบาปที่ท่านทำไว้แล้วในกาลก่อนไปไค้ไชร้ว แม่น้ำเหล่านี้ก็พึงนำบุญของท่านไปไค้ด้วย”³

“ความสะอาดจะมีเพราะน้ำ (ศักดิ์สิทธิ์) ที่คนจำนวนมากพากันไปอาบก็หาไม่ ผู้ใดมีสัจจะ มีธรรม ผู้นั้นจึงจะเป็นผู้สะอาด เป็นพราหมณ์”⁴

“ผู้ใดไม่ถือมงคลคืนข้าว ไม่ถืออุกกาบาต ไม่ถือความฝัน ไม่ถือลักษณะดีหรือชั่ว ผู้นั้นชื่อว่าล่วงพ้นโทษแห่งการถือมงคลคืนข้าว กรอบงาภิเลสที่ผูกสัตว์ไว้ในภพ อันเป็นคุจคุกันเสียไค้ ย่อมไม่กลับมาเกิดอีก”⁵

“ประโยชน์ไค้ล่วงเลยคนเขลาผู้คอยนับฤกษ์อยู่ ประโยชน์เป็นทั่วฤกษ์ของประโยชน์ คงกวาจักทำอะไรไค้”⁶

“บุคคลประพฤติชอบเวลาใด เวลานั้น ไค้ชื่อว่า เป็นฤกษ์คิ มงคลคิ เป็นเข้าคิ อรุณคิ เป็นขณะคิ ยามคิ และเป็นอันไค้ทำบูชาคิแล้วในท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ทั้งหลาย แม้กายกรรมของเขา ก็เป็นสิทธิโชค วาจิกรรม ก็เป็นสิทธิโชค มโนกรรมก็เป็นสิทธิโชค ประณิธานของเขาก็เป็นสิทธิโชค ครั้นกระทำกรรมทั้งหลายที่เป็นสิทธิโชคแล้ว เขาย่อมไค้ประสบแต่ผลที่มุ่งหมายอันเป็นสิทธิโชค”⁷

¹ ส.ส. 15/281/81

² ม.ม. 12/98/70

³ พ.เช. 26/466/473

⁴ พ.อ. 25/46/81

⁵ พ.ชา. 27/87/28

⁶ พ.ชา. 27/49/16

⁷ อ.จ.ก. 20/595/379

การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ้อนวอนปรารณา เช่น :-

“ไม่ควรหวนละห้อยถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อฝันถึงสิ่งที่อยู่ภายหน้า สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ผ่านไป แล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง ส่วนผู้ใดเห็นประจักษ์ชัดสิ่งที่เป็นปัจจุบัน อันเป็นของแน่นอนไม่คลอนแคลน ขอให้ผู้นั้นกรั้นเข้าใจซัดแล้ว พึงเร่งชวนช่วยปฏิบัติให้ลุส่งไป ในที่นั้น ๆ เร่งทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่าพึงรู้ว่า จะตายในวันพรุ่ง เพราะว่า สำหรับพระยามัจจุราช เจ้าทัพใหญ่ นั้น เราทั้งหลายไม่มีทางผัดเพี้ยนเลย ผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน ทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้นั้นแท้ พระสันตมุนิทรงขนานนามว่า ถึงอุปราศรีเดียวกับประเสริฐ”¹

“กุรกกุทหติ ธรรม 5 ประการนี้ เป็นสิ่งที่น่าปรารณา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นของไคยอกในโลก คือ อายุ...วรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ธรรม 5 ประการนี้...เราไม่กล่าวว่า จะพึงได้มา เพราะการอ้อนวอน หรือเพราะการตั้งปรารณา ถ้าการไคยธรรมทั้ง 5 นี้ จะมีได้ เพราะการอ้อนวอน หรือเพราะการตั้งปรารณาแล้วไซ้ไร ใครในโลกนี้ จะพึงเสื่อมจากอะไร กุรกกุทหติ อริยสาวกผู้ปรารณาอายุ (ยิน) ไม่พึงอ้อนวอนหรือมัวเพิลึกเพิลินกับอายุ เพราะการอยากไคยอายุนั้นเลย อริยสาวกผู้ปรารณาอายุ พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่ออายุ เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นไปเพื่ออายุที่ปฏิบัติแล้วนั้นแหละ จึงจะเป็นไปเพื่อการไคยอายุ อริยสาวกนั้นยอมเป็นผูไคยอายุไม่ว่าจะเป็นของทิพย์ หรือของมนุษย์...ผู้ปรารณาวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์ ก็พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่อวรรณะ...สุข...ยศ...สวรรค์...”²

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่หมั่นประกอบความเพียรในการฝึกอบรมจิต ถึงจะมีความปรารณาว่า “ขอให้จิตของเราหลุดพ้นจากอาสวะเถิด” ทั้งนี้ จิตของเธอจะหลุดพ้นไปจากอาสวะได้ก็หาไม่...เหมือนไข่ไก่ 8 ฟอง ก็ตาม 10 ฟอง ก็ตาม 12 ฟอง ก็ตาม ที่แม่ไก่ไม่นอนทับ ไม่กก ไม่ฟัก ถึงแม่แม่ไก่จะมีความปรารณาว่า “ขอให้ลูกของเราใช้ปลายเล็บหรือจะงอยปาก ทำลายเปลือกไข่ออกมาโดยสวัสดิ์เถิด” ทั้งนี้ ลูกไก่จะใช้ปลายเล็บ หรือจะงอยปาก ทำลายเปลือกไข่ออกมาได้ก็หาไม่”³

การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาณ เช่น :-

“กุรราวเสฏฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใคอาศัยโควัชกรรมเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชาวนา มิใช่พราหมณ์ ผู้ใคเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่าง ๆ ผู้นั้นเป็นศิลปิน มิใช่พราหมณ์ ผู้ใคอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า มิใช่พราหมณ์ ผู้ใคเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้ มิใช่พราหมณ์ ผู้ใคอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร มิใช่พราหมณ์ ฯลฯ ผู้ใคปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นราชา มิใช่พราหมณ์”

“เรามิได้เรียกคนเป็นพราหมณ์ตามที่เกิดมาจากท้องมารคา ผู้นั้นยังมีกิเลส เป็นแต่สักว่าภวาทิ (ธรรมเนียมพราหมณ์เรียกทักทายคนอื่นว่า “โภ”) เท่านั้น เราเรียกคนที่ไม่มีกิเลส ไม่มีความยึดมั่นต่างหาก ว่าเป็นพราหมณ์”

¹ ม.อ. 14/527/348; วล

² อ.ป.อ. 22/43/51

³ ส.บ. 17/261/186

“อันนามและโคตรที่กำหนดทั้งกันไว้นี้เป็นแต่สักว่าโวหารในโลกเพราะเกิดมีขึ้นมาตามคำเรียกขานที่กำหนดทั้งกันไว้ในคราวนั้น ๆ ความกิริยาอันนอนเนื่องอยู่ในหทัยสันดานานของสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ก็พรวักสาวว่าคนเป็นพราหมณ์เพราะชาติ แต่บุคคลจะเป็นพราหมณ์เพราะชาติ (กำเนิด) ก็หาไม่ จะมีใช่พราหมณ์เพราะชาติก็หาไม่ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ก็เพราะกรรม ไม่ใช่พราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชวานาก็เพราะกรรม (การงานอาชีพที่ทำ¹) เป็นคิลปินก็เพราะกรรม เป็นพ่อค้าก็เพราะกรรม เป็นคนรับใช้ก็เพราะกรรม เป็นโจรก็เพราะกรรม ฯลฯ เป็นราชาก็เพราะกรรม บัณฑิตทั้งหลายผู้เห็นปฏิจตุสมุปบาท จลาคในกรรมและวิบาก ย่อมเห็นกรรมนั้นแจ้งชัดตามความเป็นจริงว่าโลกย่อมเป็นไปเพราะกรรม หมู่สัตว์ย่อมเป็นไปเพราะกรรม สัตว์ทั้งหลายถูกผูกมัดกันไว้ด้วยกรรมเหมือนลึงมัลลของรถที่กำลังแล่นไปฉะนั้น”²

“กुरुพราหมณ์ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐ เพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีโภคะมากมายก็หาไม่ได้ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีโภคะมากก็หาไม่ได้ แท้จริงบุคคลบางคน แม้เกิดในตระกูลสูง ก็ยังเป็นผู้ชอบฆ่าฟัน ลักทรัพย์ ประพฤตผิดในกาม พுகเทจ พุกสอเสียด พุกคำหยาบ พุกคำเพ้อเจ้อ เป็นคนละโมภ คึกเบียดเบียน เป็นมิถจาภิรัฐ”³

“บุคคลไม่เป็นคนด้อยเพราะชาติ ไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติ แต่เป็นคนด้อยเพราะกรรม เป็นพราหมณ์เพราะกรรม (การกระทำ ความประพฤติ)”⁴

“วรรณะ 4 เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ชูทร ออกบวชในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละนามและโคตรเดิมเสีย นับว่าเป็นสมณศากยบุตรทั้งสิ้น”⁵

“บรรดาวรรณะทั้งสิ้นนี้ ผู้ใดเป็นภิกษุสิ้นกิเลสแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ตนจะต้องทำสำเร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว ลูถึงประโยชน์ตนแล้ว หมกเครื่องผูกมัดไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ ผู้นั้นแล เรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศกว่าวรรณะทั้งหมดนั้น”⁶

การพึ่งตนเอง เช่น :-

“การเพียรพยายามเป็นหน้าที่ที่ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตเป็นแต่ผู้บอกทาง”⁷

“คนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ ด้วยคนที่ฝึกไว้ดีแล้วนั้นแหละ บุคคล (ชื่อว่า)

¹ กรรม แปลว่าการกระทำ แต่บางแห่งมีความหมายแคบลงหมายถึงการงานที่อาศัยเสียงชีพ

² ม.ม. 13/707/644; พ.ศ. 25/382/453

³ U.U. 13/664/612

⁴ พ.ศ. 25/306/352

⁵ อ.จ.อ.จ.ก. 23/109/205

⁶ ศ.ป. 11/71/107

⁷ พ.ร. 25/30/51

ไคที่ฟังทำไคยาก”¹

“ความบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ไค”²

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงมีตนเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย จงมีธรรมเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย”³

ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต

“หญิง ชาย กฤหัสถ์ บรรพชิต ควรพิจารณาเนืองๆ ว่า เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย เราทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราจักได้รับผลของกรรมนั้น”⁴

“ถ้าท่านกลัวทุกข์ ก็อย่าทำกรรมชั่วทั้งในที่ลับที่แจ้ง ถ้าท่านจักทำ หรือทำอยู่ ซึ่งกรรมชั่ว ถึงแม้จะเหาะหนีไป ก็ย่อมไม่พ้นจากความทุกข์ไคล้เลย”⁵

“ธัญชาติ ทรัพย์สิน เงินทอง หรือสิ่งของที่หวนแหนอย่างไคอย่างหนึ่งที่มีอยู่ ทาส กรรมกร คณงาน คนอาศัย พิงพาเอาไปไม่ไคทั้งสิ้น จะต้องถูกละทิ้งไว้ทั้งหมด”

“แต่บุคคลทำกรรมไค กว้ยกาย กว้ยวาจา หรือกว้ยใจ กรรมนั้นแหละเป็นของของเขาและเขาย่อมพาเอากรรมนั้นไป อนึ่ง กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไปเหมือนเงาติดตามคนฉะนั้น”

“ฉะนั้น บุคคลควรทำความดี สังสมสิ่งที่จะเป็นประโยชน์ภายหน้า ความดีทั้งหลายย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์ในปรโลก”⁶

¹ พ.ธ. 25/22/36

² พ.ธ. 25/22/37

³ ที.ม. 10/94/119; ที.ปา. 11/49/84; ส.ข. 17/87/53

⁴ อ.จ. ปญจก. 22/57/82

⁵ พ.ธ. 25/115/150

⁶ ส.ส. 15/392/134

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

กรรม 12

กรรม 12 หรือ กรรมที่ 3 หมวด ตามที่ท่านแสดงไว้ในอรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย มีหัวข้อและความหมายโดยย่อ ดังนี้

หมวดที่ 1 ว่าโดยปากกาล คือจำแนกตามเวลาที่ให้ผล

1. **กฏธรรมเวทนีกรรม** กรรมให้ผลในปัจจุบันคือภพนี้ ได้แก่กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งขวนจิตดวงแรก ในบรรดาขวนจิตทั้ง 7 แห่งขวนวิธีหนึ่ง ๆ พุทเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ขวนเจตนาที่หนึ่ง กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาตินี้เท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาตินี้ ก็กลายเป็นอโหสิกรรม ไม่มีผลต่อไป เหตุที่ให้ผลในชาตินี้ เพราะเป็นเจตนาดวงแรก ไม่ถูกกรรมอื่นครอบงำ เป็นการปรุงแต่งแต่เริ่มต้น จึงมีกำลังแรง แต่ไม่ให้ผลต่อจากชาตินี้ไปอีก เพราะไม่ได้การเสพคุ้น จึงมีผลเล็กน้อย ท่านเปรียบว่าเหมือนพรานเห็นเนื้อ หอบลูกศรยิงไปทันที ถ้าถูกเนื้อก็ล้มที่นั่น แต่ถ้าพลาด เนื้อก็รอดไปเลย
2. **อุปปัชชเวทนีกรรม** กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิดคือในภพหน้า ได้แก่ กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่กระทำในขณะที่แห่งขวนจิตดวงสุดท้ายในบรรดาขวนจิตทั้ง 7 แห่งขวนวิธีหนึ่ง ๆ พุทเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ขวนเจตนาที่ 7 กรรมนี้ให้ผลเฉพาะในชาติถัดจากนี้ไปเท่านั้น ถ้าไม่มีโอกาสให้ผลในชาติหน้า ก็กลายเป็นอโหสิกรรม ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเป็นเจตนาท้ายสุดของขวนวิธี เป็นตัวให้สำเร็จความประสงค์ และได้ความเสพคุ้นจากขวนเจตนาที่ก่อน ๆ มาแล้ว แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีกำลังจำกัด เพราะเป็นขณะจิตที่กำลังสิ้นสุดขวนวิธี
3. **อุปารมยเวทนีกรรม** กรรมให้ผลในภพต่อ ๆ ไป ได้แก่กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่ทำในขณะที่แห่งขวนจิตทั้ง 5 ในระหว่างคือในขวนจิตที่ 2-6 แห่งขวนวิธีหนึ่ง ๆ พุทเป็นภาษาวิชาการว่า ได้แก่ ขวนเจตนาที่สองถึงที่หก กรรมนี้ให้ผลได้เรื่อยไปในอนาคต เมื่อเลยจากภพหน้าไปแล้ว คือได้โอกาสเมื่อใด ก็ให้ผลเมื่อนั้น ไม่เป็นอโหสิกรรม ตราบเท่าที่ยังอยู่ในสังสารวัฏ ท่านเปรียบเหมือนสุนัขไล่เนื้อตามห่านเมื่อใด ก็กัดเมื่อนั้น
4. **อโหสิกรรม** กรรมเลิกให้ผล ได้แก่กรรมดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ซึ่งไม่ได้โอกาสที่จะให้ผลภายในเวลาที่จะออกผลได้ เมื่อผ่านล่วงเวลานั้นไปแล้ว ก็ไม่ให้ผลอีกต่อไป (อโหสิกรรมนี้ความจริงเป็นคำสามัญแปลว่า “กรรมได้มีแล้ว” แต่ท่านนำมาใช้เป็นคำศัพท์เฉพาะในความหมายว่า “มีแต่กรรมเท่านั้น วิชาไม่มี” ดู วิสุทธิ. 3/223 ย่อจาก ขุ.ปฎิ.31/523/414 มิใช่แปลว่าเลิกให้ผล หรือให้ผลเสร็จแล้วอย่างที่เราแปลแบบให้เข้าใจกันง่าย ๆ ตามสำนวนที่เคยชิน)

หมวดที่ 2 ว่าโดยกิจ คือจำแนกการให้ผลตามหน้าที่

5. **ชนกกรรม** กรรมแต่งให้เกิด หรือกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ได้แก่ กรรมคือเจตนาดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ที่เป็นตัวทำให้เกิดขั้นที่ที่เป็นวิบาก ทั้งในขณะที่ปฏิสนธิและในเวลาชีวิตเป็นไป (ปรตติกาล)
6. **อุปถัมภกกรรม** กรรมสนับสนุน ได้แก่กรรมพวกเดียวกับชนกกรรม ซึ่งไม่สามารถให้เกิดวิบากเอง แต่เข้าช่วยสนับสนุนหรือเข้าเติมต่อจากชนกกรรม ทำให้สุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในขั้นซึ่งเป็นวิบากนั้นเป็นไปนาน
7. **อุปปีฬกรรม** กรรมบีบคั้น ได้แก่กรรมฝ่ายตรงข้ามกับชนกกรรม ซึ่งให้ผลบีบคั้นผลแห่งชนกกรรมและอุปถัมภกกรรม ทำให้สุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในขั้น ซึ่งเป็นวิบากนั้น ไม่เป็นไปนาน
8. **อุปฆาตกรรม** กรรมตัดรอน ได้แก่กรรมฝ่ายตรงข้ามที่มีกำลังแรง เข้าตัดรอนความสามารถของกรรมอื่นที่มีกำลังน้อยกว่าเสีย ห้ามวิบากของกรรมนั้นขาดไปเสียทีเดียวแล้วเปิดช่องแก่วิบากของตน เช่น ปิตุฆาตกรรมของพระเจ้าชาลิตศัตรูที่

จัดรอนกฤตกรรมของพระองค์เสีย เป็นต้น

หมวดที่ 3 ว่าโดยปากทานปริยาย คือจำแนกตามแรงที่ยักเยื้องกันคือ ลำดับความแรงในการให้ผล

9. *ศุภกรรม* กรรมหนัก ได้แก่กรรมที่มีผลแรงมาก ในฝ่ายดีได้แก่สมบัติ 8 ในฝ่ายชั่วได้แก่ อนันตริยกรรมมีมาตุฆาต เป็นต้น ย่อมให้ผลก่อนและครอบงำกรรมอื่น ๆ เสีย เปรียบเหมือนหัวน้ำใหญ่ไหลบ่ามาท่วมทับน้ำน้อยไป
 10. *พหุกรรม* หรือ*อาจินณกรรม* กรรมทำมากหรือกรรมชิน ได้แก่ กรรมดีหรือกรรมชั่วที่ประพฤติมาก หรือทำบ่อย ๆ สังสมเคยชินเป็นนิสัย เช่น เป็นคนมีศีลดี หรือเป็นคนทุศีล เป็นต้น กรรมไหนทำบ่อยทำมากเคยชิน มีกำลังกว่า ก็ให้ผลได้ก่อน เหมือนนักมวยปล้ำลงสู้กัน คนไหนแข็งแรงเก่งกว่า ก็ชนะไป กรรมนี้ต่อเมื่อไม่มี*ศุภกรรม* จึงจะให้ผล
 11. *อาสนันกรรม* กรรมจวนเจียน หรือกรรมใกล้ตาย ได้แก่กรรมที่กระทำหรือระลึกขึ้นมาในเวลาใกล้จะตาย จับใจอยู่ใหม่ ๆ ถ้าไม่มีกรรม 2 ข้อก่อน ก็จะให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ (แต่คัมภีร์อภิธรรมมัตตนิบาติว่า อาสนันกรรมให้ผลก่อนอาจินณกรรม) เปรียบเหมือนโคแฉ่ค้อยในคอก พอนายโคบาลเปิดประตูออก โคโคอยู่ริมประตูคอก แม้เป็นโคแก่อ่อนแอ ก็ออกไปได้ก่อน
 12. *กตัตตากรรม* หรือ*กตัตตาวาปนกรรม* กรรมสักว่าทำ ได้แก่กรรมที่ทำด้วยเจตนาอันอ่อน หรือมิใช่เจตนาอย่างนั้น ๆ โดยตรง เป็นกรรมที่เบา เปรียบเหมือนลูกศรที่คนบ้ายิงไป ต่อเมื่อไม่มีกรรมสามข้อก่อน กรรมนี้จึงจะให้ผล
- คัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ (สงคห. 28 และอธิบายใน สงคห.ฎีกา 163-6) แสดงกรรมสี่ไว้อีกหมวดหนึ่ง รวมเป็นกรรม 16 คือ

หมวดที่ 4 ว่าโดยปากัญฐาน คือสถานที่คือภพเป็นที่ให้ผล

13. *อกุศลกรรม* กรรมที่เป็นอกุศล ยกเว้นอุทฺธัจจะ หรือจำแนกโดยนัยหนึ่งได้แก่อกุศลกรรมบถ 10 ย่อมให้กำเนิดในอบายภูมิ
14. *กามาวจรกุศลกรรม* กรรมที่เป็นกุศลระดับกามาวจร เช่นที่จำแนกเป็นบุญกิริยาวัตถุ 10 ย่อมให้กำเนิดในกามสุคติภพ 7 (คือ มนุษย์ และสวรรค์ 6)
15. *รูปาวจรกุศลกรรม* กรรมที่เป็นกุศลระดับรูปาวจร คือ รูปฌาน 4 หรือ 5 ของผู้ยังไม่บรรลุอรหัตตผล ย่อมให้กำเนิดในรูปภพ
16. *อรูปาวจรกุศลกรรม* กรรมที่เป็นกุศลระดับอรูปาวจร คือ อรูปฌาน 4 ของผู้ยังไม่ได้บรรลุอรหัตตผล ย่อมให้กำเนิดในอรูปภพ

คัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะนั้น เรียงลำดับหมวดกรรมต่างจากนี้คือ 1 = หมวด 2, 2 = หมวด 3, 3 = หมวด 1, 4 = หมวด 4

คัมภีร์วิสุทธิมัตต์ (วิสุทธิ. 3/223) เรียง 1 = หมวด 1, 2 = หมวด 3, 3 = หมวด 2

คัมภีร์มโนรปุรณ (องอ. 2/ 131-141, 146) อธิบายเรื่องกรรม 12 นี้ไว้โดยพิสดารยิ่งกว่าที่อื่น ๆ แต่ท่านเรียกการจำแนกกรรมแบบนี้ว่าเป็นสุดต้นตอปริยาย คือเป็นแนวของนักพระสูตร และนับจำนวนว่าเป็นกรรม 11 โดยถือว่าอโหสิกรรมเป็นเพียงอาการที่กรรมต่าง ๆ ไม่ให้ผล เป็นเพียงคำที่ใช้อธิบายกรรมอื่น ๆ แทรกอยู่ในที่ต่าง ๆ จึงไม่นับเป็นกรรมอย่างหนึ่งต่างหาก นอกจากนั้นท่านกล่าวว่า กรรมโดยอภิธรรมปริยาย คือแบบอภิธรรมมีจำนวน 16 ได้แก่กรรมที่จำแนกด้วยสมบัติ 4 และวิบัติ 4 นี้แล้วไว้ในเรื่องการให้ผลของกรรม

นอกจากนี้ ยังมีวรรคที่อธิบายกรรมชุดนี้ไว้ไม่ครบจำนวนอีก 2-3 แห่ง โดยเฉพาะคัมภีร์ปปัญจสูทนี of ปายเฉพาะหมวดที่ 1 (ม.อ. 3/315) และเฉพาะหมวด 2 (ม.อ. 3/652)

กรรม 12 นี้เรียกได้ว่าเป็นมติของพระอรหันตสาวกโดยแท้ แม้ว่าจะมีบางข้อที่ได้เค้าความเดิมจากพระบาลีคือพระไตรปิฎก กรรมบางข้อที่ว่านั้นได้แก่ กรรมในหมวดแรกซึ่งจำแนกตามเวลาที่ให้ผล โดยเฉพาะ 3 ข้อแรก ซึ่งมีต้นเค้ามาจากบาลี ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย วิชาภแห่งกรรมทั้งหลายเป็นไฉน? เรากล่าวว่าวิชาภแห่งกรรมทั้งหลายมี 3 อย่างคือ ในปัจจุบัน (กฏเจว ธมฺเม) ในที่ที่เกิด (อุปปชฺเซ วา) หรือในลำดับต่อ ๆ ไป (อปเร วา ปริยาเย)”

(องฺคก.22/334/465)

“ภิกษุทั้งหลาย เหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย มี 3 ประการดังนี้ สามประการ อะไรวาง? ไฉน? โสละ...โสละ...โมหะ เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย”

“กรรมที่กระทำด้วยโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นสมุทัย...กรรมที่กระทำด้วยโทสะ...กรรมที่กระทำด้วยโมหะ เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นสมุทัย ย่อมให้ผลในที่ที่ยึดภพของเขายังเกิด, กรรมนั้นให้ผล ณ ที่ใด เขา ย่อมเสวยวิบากของกรรมนั้น ณ ที่นั้น ในปัจจุบัน (กฏเจว ธมฺเม) หรือในที่ที่เกิด (อุปปชฺเซ วา) หรือในลำดับต่อ ๆ ไป (อปเร วา ปริยาเย)”

(องฺคก.20/473/171)

อรรถกถาซึ่งอธิบายบาปสี่แห่งนี้แหละคือแหล่งที่อธิบายเรื่องกรรม 12 อย่างพิสดารกว่าที่ได้อันตั้งได้เคยอ้างถึงแล้วข้างต้น (องฺ.อ. 2/131)

ในมหากรรมวิภังคสูตร (ม.จ. 14/612-5/397-8) พระพุทธเจ้าทรงจำแนกบุคคลเป็น 4 ประเภท โดยสัมพันธ์กับการให้ผลของกรรม จับความได้ดังนี้

บุคคลที่ 1 เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ 10 เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความชั่วอันจะพึงเสวยผลเป็นทุกข์ไว้ในกาลก่อน หรือในกาลหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือมิจฉากิฎฐิเข้าไว้เต็มที่, การที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ 10 นั้น เขาย่อมได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน (กฏเจว ธมฺเม) หรือในที่ที่เกิด (อุปปชฺเซ) หรือในลำดับต่อ ๆ ไป (อปเร วา ปริยาเย)

บุคคลที่ 2 เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ 10 เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความดีอันจะพึงเสวยผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือสัมมาภิฎฐิเข้าไว้เต็มที่, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ 10 ไว้ในนั้น เขาก็ย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อ ๆ ไป

บุคคลที่ 3 เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ 10 เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความดีอันจะพึงเสวยผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตายเขายึดถือสัมมาภิฎฐิเข้าไว้เต็มที่, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ 10 ไว้ในนั้น เขาก็ย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อ ๆ ไป

บุคคลที่ 4 เป็นผู้ประกอบอกุศลกรรมบถ 10 เมื่อแตกกายภายหลังมรณะ เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ทั้งนี้เพราะเขาได้กระทำความชั่วอันจะพึงเสวยผลเป็นทุกข์ไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลังต่อมา หรือไม่ก็ในเวลาจะตาย เขายึดถือมิจฉากิฎฐิเข้าไว้เต็มที่, ส่วนการที่เขาประกอบอกุศลกรรมบถ 10 ไว้ในนั้น เขาก็ย่อมจะได้เสวยผลของมัน ในปัจจุบัน หรือในที่ที่เกิด หรือในลำดับต่อ ๆ ไป

อรรถกถาที่อธิบายบาปสี่แห่งนี้ (ม.อ. 3/660) ไขความโดยใช้คำว่าภิกษุธรรมเวทนีละ อุปปัชชเวทนีละ และ อปราชยเวทนีละ อย่างชัดเจน นอกจากนั้นจะเห็นได้ว่าของอาสันนกรรม (กรรมที่ทำหรือระลึกในเวลาใกล้ตาย) อีกด้วย

คัมภีร์อุปทาน ซึ่งเล่าประวัติในอดีตของพระสาวกทั้งหลาย ได้กล่าวถึงอาสันนกรรมกระจายอยู่หลายแห่ง (ขุ.อป. 32/350/438; 33/11/24; 22/45; 111/163) เช่น ประวัติอดีตชาติของพระเถระท่านหนึ่งว่า เคยเป็นพรานเนื้อ วันหนึ่งเห็นพระคิณสพฺพชเร้า เกิดความเลื่อมใส ได้ถวายหญ้ากำหนึ่งเป็นที่รองนั่งแล้วมีจิตใจผ่องใส ครั้นออกจากที่นั้นไปไม่นาน

ก็ถูกราชสีห์กัดตาย เพราะกรรมที่ทำไว้ใกล้ตาย (อาสนุเน เม กตฺ กมม) คือการที่ได้พบได้ฉวยหญ้าและมีจิตเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าในัน จึงได้เกิดในสวรรค์ จะเห็นได้ว่าความคิดใส่ใจเกี่ยวกับกรรมใกล้ตายและการใช้คำว่าอาสนุเนในแง่ของกรรมนี้ได้มีอยู่แล้วในอุคของคัมภีร์อุปทาน

กฏฐธรรมเวทนี (กรรม) มีกล่าวถึงในบาลีอีกบางแห่ง โดยเฉพาะใน ม.อ. 14/10/10; อ.นวก. 23/217/398 แต่มักคู่กับสัมปรายเวทนี (ซึ่งพึงเสวยผลในเบื้องหน้า) ในชุดซึ่งมี 10 คำ อีก 8 คำคือ สุขเวทนี (ซึ่งพึงเสวยผลเป็นสุข หรือให้ผลเป็นสุข) ทุกขเวทนี (ซึ่งพึงเสวยผลเป็นทุกข์) ปริวิกกเวทนี (ซึ่งพึงเสวยผลในอัตภาพที่พร้อมอยู่หรือถึงคราวแล้ว) อปริวิกกเวทนี (ซึ่งพึงเสวยผลในอัตภาพที่ยังไม่ถึงคราว) พหุเวทนี (ซึ่งพึงเสวยผลมาก) อัปปเวทนี (ซึ่งพึงเสวยผลน้อย) เวทนี (ซึ่งจะต้องเสวยผล) อเวทนี (ซึ่งจะไม่ต้องเสวยผล)

คำว่า กฏฐธรรมเวทนีกรรม อุปปัชชเวทนีกรรม และอปราปรีชเวทนีกรรม มีกล่าวไว้ชัดเจนคือ เป็นรูปร่างบริบูรณ์ในคัมภีร์กถาวัตถุ (อภิ.ก. 37/1853/644; 1854/644) ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระจะรณารขึ้นในสมัยสังคายนาครั้งที่ 3 ราว พ.ศ. 218 ส่วนอโหสิกรรมมีอยู่ชัดเจนก่อนแล้วในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ (ขุ.ปฏี. 31/523/414) ที่เคยอ้างแล้ว และอรรถกถาว่าเป็นกรรม 12 อีกชุดหนึ่งคือ

1. กรรมได้มีแล้ว วิบากได้มีแล้ว
2. กรรมได้มีแล้ว วิบากไม่ได้มี
3. กรรมได้มีแล้ว วิบากกำลังมีอยู่
4. กรรมได้มีแล้ว วิบากไม่มีอยู่
5. กรรมได้มีแล้ว วิบากจักมี
6. กรรมได้มีแล้ว วิบากจักไม่มี
7. กรรมมีอยู่ วิบากมีอยู่
8. กรรมมีอยู่ วิบากไม่มี
9. กรรมมีอยู่ วิบากจักมี
10. กรรมมีอยู่ วิบากจักไม่มี
11. กรรมจักมี วิบากจักมี
12. กรรมจักมี วิบากจักไม่มี

อรรถกถาอธิบายกรรม 12 ชุดนี้ ตามแนวกรรม 12 ชุดก่อนนั่นเอง (อ.อ. 2/144-5)สาระสำคัญของกรรมชุดนี้คือแสดงกรรมที่มีผล และกรรมที่ไม่มีผล ซึ่งมีฝ่ายละ 6 เท่ากัน พึงสังเกตว่า อโหสิกรรมก็คือคำแปลก่อนแรกในหลายข้อว่า “กรรมได้มีแล้ว”

ส่วนกรรมอื่นนอกจากนี้ เช่น คุรุกะ และอาจิณณะ เป็นต้น แต่เดิมเป็นเพียงถ้อยคำที่ใช้ในความหมายสามัญ ยังไม่มีชื่อเป็นกรรม และยังไม่จัดเป็นประเภท มาปรากฏในสมัยอรรถกถาดังกล่าวแล้วข้างต้น

ตอน 4: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร ?

วิชา วิชา วิชา วิชา วิชา วิชา วิชา วิชา วิชา วิชา

ประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้จากชีวิตนี้

1

บทที่ 6

ปัญหาของมนุษย์ มีต่าง ๆ มากมาย เมื่อกล่าวให้สั้น ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับดี-ชั่ว หรือ ดี-ร้าย และ สุข-ทุกข์ ถ้าพูดรวบรัดลงไปอีก ก็รวมลงในคำเดียวคือ ทุกข์ แม้ที่พูดว่า มีชีวิตอยู่เพื่อหาความสุข ก็เป็นการบ่งถึงทุกข์อยู่ในตัว และทุกข์นั้นยังอาจส่งผลเกี่ยวข้องถึงความดีความชั่วและสุขทุกข์ต่อไปอีกหลายชั้นด้วย เริ่มแรก การหาความสุขก็แสดงอยู่ในตัวถึงความขาดแคลนบกพร่อง ความบีบคั้นกระวนกระวาย หรือภาวะไร้ความสุขอยู่ภายใน ซึ่งเรียกสั้น ๆ ว่ามีทุกข์ จากนั้นจึงผลักดันให้ต้องออกแสวงหาสิ่งที่จะเอามาเติมให้เต็มหายขาดแคลนบกพร่อง หรือเอามาระงับดับคลายความบีบคั้นกระวนกระวานั้น และในการแสวงหาเช่นนี้ ก็ปรากฏความขัดแย้งเบียดเบียนกันขึ้น เกิดปัญหาเกี่ยวกับความดีความชั่ว และความสุข ความทุกข์ในระหว่างมนุษย์พอกพูนขยายวงกว้างขวางออกไป มองอีกด้านหนึ่ง ปัญหาเกิดจากมนุษย์มีทุกข์อยู่แล้ว แต่แก้ไขทุกข์ไม่ถูกต้อง จึงระบายทุกข์นั้นออกไป ทำให้ทุกข์กระจาย เพิ่มขยายปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ด้วยความเป็นไปเช่นนี้ ทุกข์ที่เป็นสภาวะติดเนื่องมากับความเป็นสังขารของชีวิต หรือทุกข์ตามธรรมดาของธรรมชาติ แทนที่จะถูกแก้ไข กลับถูกละเลยมองข้ามหรือปิดกั้นไว้เสีย แล้ว สุขทุกข์และปัญหาต่าง ๆ ชนิดที่เกิดจากฝีมือเอกสารคัมภีร์พิสดารของมนุษย์ก็เกิดประดังพรั่งพร้อมขึ้นจนการ จนนแทบจะบดบังให้มนุษย์ลืมปัญหาพื้นฐานของชีวิตเสียทีเดียว บางคราวมนุษย์เองยังคิดหลงไปด้วยซ้ำว่า หากลืมมองปัญหาพื้นฐานของชีวิตนั้นเสียได้ ก็จะสามารถหลุดพ้นไปจากความสุขทุกข์และชีวิตก็จะมีความสุข แต่ความจริงยังคงยืนยันอยู่เสมอว่า ตราบใดมนุษย์ยังไม่สามารถจัดการกับปัญหาพื้นฐานแห่งชีวิตของตน ยังวางตัววางใจหาที่ลงไม่ได้กับทุกข์ถึงขั้นตัวสภาวะ ตราบนั้น มนุษย์ก็จะยังแก้ปัญหาไม่สำเร็จ ยังหลีกเลี่ยงไม่พ้นการตามรังควาญของทุกข์ ไม่ว่าจะไปพบสุขขนาดไหน และจะยังไม่ประสบความสำเร็จ ซึ่งเต็มอ้อม สมบูรณ์ในตัว และจบบริบูรณ์ลงที่ความพึงพอใจ ซ้ำร้าย ทุกข์พื้นฐานที่หลบเลี่ยงและยังไม่ได้แก้กันนั้น กลับจะกลายเป็นเงื่อนไขบ่มเพาะซ่อนอยู่เบื้องหลัง คอยส่งอิทธิพลออกมาบีบคั้นรุมเร้าให้การแสวงหาและแสวงสุขต่าง ๆ เป็นไปอย่างเร่าร้อนกระวนกระวาย ไม่รู้จักเต็มอ้อม และไม่มีความแน่ใจจริง พร้อมทั้งส่งผลในทางจริยธรรมเกี่ยวกับความดีความชั่วให้รุนแรงยิ่งขึ้นด้วย พูดอีกนัยหนึ่งว่า สร้างความกดดันให้ทุกข์แผ่ขยายตัวเพิ่มขีดระดับสูงตามขึ้นไป การดำเนินชีวิตก็คือ ความพยายามที่จะแก้ปัญหาของชีวิต หรือการหาทางปลดปล่อยไถ่ถอนทุกข์ แต่ถ้าไม่รู้วิธีแก้ไขหรือวิธีปลดปล่อยไถ่ถอนที่ถูกต้อง การแก้ทุกข์ ก็กลายเป็นการเพิ่มทุกข์ การปลดปล่อยไถ่ถอนทุกข์ก็กลายเป็นการสะสมทุกข์ ยิ่งพยายามดำเนินไป ปัญหาหรือทุกข์ก็ยิ่งเพิ่มขึ้น กลายเป็นวงจรและเป็นวงจรที่ยิ่งหน่วงเข้มนานยิ่ง

ซับซ้อนขึ้นทุกที เรียกโดยภาพพจน์ว่าเป็นวังวนแห่งปัญหาและการเวียนว่ายอยู่ในทุกข์ สภาพเช่นนี้คือความเป็นไปแห่งกระบวนการแบบสังสารวัฏฏ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในหลักปฏิจาสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาร หรืออนุโลมปฏิจาสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า ปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์เกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุและผลอย่างไร

พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงปฏิจาสมุปบาทสมุทยวาร อันเป็นที่มาของปัญหาหรือความทุกข์แล้ว ก็ได้ทรงหยุดอยู่เพียงนั้น แต่ได้ทรงแสดงปฏิจาสมุปบาทนิโรธวาร อันเป็นกระบวนการฝ่ายวิวิฏฏ์ คือฝ่ายดับทุกข์ หรือแก้ไขปัญหาคือไปอีกด้วย เป็นการชี้ให้เห็นว่า ทุกข์หรือปัญหาของมนุษย์เป็นสิ่งที่แก้ไขได้ และทรงแสดงวิธีแก้ไขไว้ด้วย ยิ่งกว่านั้นยังทรงชี้ต่อไปถึงภาวะที่เลิศล้ำสมบูรณ์ ซึ่งมนุษย์สามารถมีชีวิตที่ดีงามและเป็นสุขแท้จริงได้ โดยไม่ต้องฝากตัวขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ไม่ต้องเอาสุขทุกข์ของตนไปพึ่งไว้กับสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขารให้สิ่งเหล่านั้นกำหนด ซึ่งสิ่งเหล่านั้นแม้แต่ตัวมันเองก็ทรงเอาไว้ไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงว่าจะไปช่วยรับฟังรับยื่นให้ใคร ทรงแสดงให้เห็นว่าภาวะเช่นนั้นมิใช่และเป็นไปได้ ภาวะนั้นเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดคุณค่าและความหมายแก่ชีวิตได้อย่างแท้จริง เพราะทำให้ชีวิตเป็นอิสระเป็นไท แก่ตัว ไม่ต้องขึ้นกับสิ่งภายนอก ต่างกับภาวะอย่างอื่นในภายนอกเช่นความสุขเป็นต้นที่มนุษย์แสวงหากันอยู่ ซึ่งเมื่อมนุษย์รับเอาคุณค่าและความหมายจากมัน มันก็ทำให้ชีวิตของมนุษย์สูญเสียคุณค่าหมดความหมายไปด้วย เพราะมันเองไม่มีคุณค่าและความหมายที่จะเป็นหลักให้แก่ใคร ด้วยว่าตัวมันเองก็ขึ้นกับสิ่งอื่น ๆ ต่อ ๆ ไป อย่างน้อยที่สุดมันก็ทำให้ความเป็นอิสระความเป็นไทของมนุษย์หลุดออกไปอยู่ในกำกับของมัน แม้ในเบื้องต้นมนุษย์จะยังไม่สามารถเข้าถึงภาวะวิวิฏฏ์นี้ได้โดยสมบูรณ์ แต่เมื่อเริ่มต้นดำเนินชีวิตตามวิถีทางแห่งการแก้ปัญหาที่ถูกต้องนี้แล้ว เมื่อสามารถตัดทอนกำลังของกระบวนการแห่งปฏิจาสมุปบาทสมุทยวาร และเสริมกำลังกระบวนการตามแนวปฏิจาสมุปบาทนิโรธวารได้มากขึ้นเท่าใด ก็จะสามารถแก้ไขปัญหา เห็นห่างจากทุกข์และมีชีวิตที่ดีงามได้มากขึ้นเท่านั้น นอกจากนั้น ยังจะทำให้สามารถเสวยสุขแบบเสพโลกได้อย่างรู้เท่าทัน ไม่สยบ ไม่ตกเป็นทาส ไม่ถูกกระแสความผันผวนของมันทำร้ายเอา ไม่เป็นเหตุก่อทุกข์หรือปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น และยังจะช่วยให้มีชีวิตที่เกื้อกูลแก่กันในสังคมมากขึ้นตามลำดับอีกด้วย

ในที่นี้ จะแสดงแต่กระบวนการปฏิจาสมุปบาทนิโรธวาร พร้อมทั้งภาวะแห่งความดับทุกข์ ภาวะพ้นปัญหาหรือไม่เกิดปัญหาเลย ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามโดยตรงกับกระบวนการปฏิจาสมุปบาทสมุทยวาร พร้อมด้วยภาวะแห่งทุกข์ที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น ส่วนการประพฤติปฏิบัติและการดำเนินชีวิตที่เป็นวิธีแก้ปัญหาคือผ่อนคลายทุกข์ในระหว่าง เพื่อความก้าวหน้าไปตามลำดับจนถึงจุดหมายคือภาวะดับทุกข์หรือพ้นปัญหาโดยสิ้นเชิงในที่สุด จะยกไปกล่าวข้างหน้าในตอนต่อไป

กระบวนการดับทุกข์ หรือ ปฏิจาสมุปบาทนิโรธวาร

ก. วจรยว

การแก้ปัญหาต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใหญ่โตหรือเล็กน้อยเพียงใดก็ตาม ต้องมีความรู้จริงหรือความเข้าใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงจะแก้ปัญหาได้สำเร็จ มิฉะนั้นปัญหาอาจยุ่งเหยิงสับสนหรือขยายตัวร้ายแรงยิ่งขึ้น การแก้ปัญหาทั่ว ๆ ไปของชีวิตแต่ละเรื่อง ๆ ก็ต้องรู้เข้าใจตัวปัญหาและกระบวนการก่อเกิดของมันเป็นเรื่อง ๆ ไป จึงจะแก้ไขอย่างได้ผล ยิ่งเมื่อต้องการแก้ปัญหาขั้นพื้นฐานของชีวิต หรือปัญหาของตัวชีวิตเอง โดยจะทำให้ชีวิตให้เป็นชีวิตที่ไม่มีปัญหา หรือให้เป็นอยู่อย่างไรทุกข์กันทีเดียว ก็ต้องรู้เข้าใจสภาพของชีวิตที่มีทุกข์และเหตุปัจจัยที่ทำให้ชีวิตเกิดเป็นทุกข์ขึ้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ต้องรู้เข้าใจสภาพความจริงที่จะช่วยให้ทำลายกระบวนการก่อเกิดทุกข์ของชีวิตลงได้ โดยนัยนี้ ความไม่รู้หรือความหลงผิดเพราะไม่รู้จริง จึงเป็นตัวการก่อปัญหา และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ซึ่งมุ่งเพื่อแก้ปัญหาหรือหลุดรอดจากทุกข์ กลายเป็นการเพิ่มพูนปัญหา สะสมทุกข์ยิ่งขึ้น ในทางตรงข้าม ความรู้ หรือความเข้าใจตามเป็นจริง จึงเป็นแกนนำของการแก้ปัญหาหรือดับทุกข์ทุกอย่าง ในกระบวนการปฏิจลสมุปปาทสมุทวาร ว่าด้วยการก่อเกิดทุกข์ที่แสดงมาแล้ว เริ่มต้นด้วยอวิชชา ดังที่เขียนให้เห็นง่ายต่อไปนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายณะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน
→ ภพ →ชาติ → ชรามรณะ + โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ทุกขสมุทัย

ในกระบวนการตรงข้าม คือ ปฏิจลสมุปปาทนิโรธวาร ว่าด้วยการดับทุกข์ เริ่มต้นด้วย ดับอวิชชา หรือไม่มีอวิชชา หรือ ปราศจากความไม่รู้ คือมีความรู้ ดังนี้

อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ → นามรูปดับ → สฬายณะดับ → ผัสสะดับ → เวทนาคับ → ตัณหากับ → อุปาทานดับ → ภพดับ → ชาติดับ → ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาสดับ = ทุกขนิโรธ

มีข้อที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ คือคำว่า “นิโรธ” ซึ่งแปลว่า ดับ มิใช่หมายความว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมาแล้ว จึงทำให้มันดับไปหมดไปเท่านั้น แต่หมายความว่า ขวางขวางรวมไปถึง การที่สิ่งนั้น ๆ ไม่เกิดขึ้น ไม่ทำหน้าที่ ไม่ปรากฏขึ้นมา ถูกปิดกั้น ระงับเสีย หรือทำให้สงบเย็น ให้หมดพิษสง ก็ได้ ดังนั้น คำว่า ปฏิจลสมุปปาทนิโรธวาร จึงไม่ได้หมายถึงเพียงกระบวนการที่จะดับทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น แต่หมายถึงกระบวนการที่ปิดกั้นทุกข์ กระบวนการที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือกระบวนการที่ทำให้ไม่มีปัญหาเลย ก็ได้ และคำว่า อวิชชาดับ ก็มีไ้หมายความว่า ดับความไม่รู้ที่เกิดขึ้นแล้ว แต่หมายถึงอวิชชาไม่เกิดขึ้น ภาวะปราศจากอวิชชา หรือปราศจากความไม่รู้ ได้แก่มีความรู้ หรือมีวิชชานั้นเอง รายละเอียดอย่างอื่นทั้งหมด พึงทราบตามแนวที่ได้บรรยายแล้วในเรื่องปฏิจลสมุปปาทคือบทว่าด้วย “ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?”

กระบวนการทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์และฝ่ายดับทุกข์อย่างที่เขียนแสดงไว้นี้ เป็นวงจรแบบเต็มรูป หรือ วงจรรยาว คือมีองค์ธรรมที่เป็นปัจจัยครบทั้ง 12 หัวข้อ และทำหน้าที่สัมพันธ์สืบทอดต่อเนื่องเรียงกันไป ตามลำดับจนครบทุกหัวข้อ แต่ความจริง การแสดงปฏิจลสมุปปาทสมุทวาร หรือกระบวนการก่อเกิดทุกข์ ไม่จำเป็นต้องแสดงตลอดสายครบทุกหัวข้อตามลำดับอย่างนี้เสมอไป ในบาลีปรากฏว่าพระพุทธเจ้า

ทรงแสดงอีกเรื่องเป็นแบบอื่นก็มี สุดแต่ว่าจุดของปัญหาจะตั้งต้นที่ไหน หรือทรงมุ่งย้ำเน้นข้อใดแง่ใด¹ แต่กล่าวโดยสรุปไม่ว่าจะทรงแสดงกระบวนการธรรมฝ่ายก่อเกิดทุกข์เป็นแบบใดก็ตาม ในฝ่ายดับทุกข์ กระบวนการนี้มีหลักทั่วไปแบบเดียวกัน คือตั้งต้นแต่ ดับอวิชชาไปตามลำดับ

ข. วงจรสั้น

อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการธรรมตามสภาพความเป็นไปในชีวิตประจำวัน ชนิดที่จะมองเห็นและเข้าใจกันได้ง่าย ๆ ก็มี ในกรณีเช่นนี้กระบวนการธรรมฝ่ายก่อเกิดทุกข์ หรือปัจจัยสมุปบาทสมุทยวารจะเริ่มต้นที่การรับรู้ทางอายตนะทั้ง 6 แล้วแล่นต่อไปทางข้างปลายตลอดสาย จนถึงขรามรณะ โสกะ วลา อุปายาส ละช่วงต้นของกระบวนการตั้งแต่อวิชชาเป็นต้นมาไว้ในฐานให้เข้าใจว่ามีแฝงอยู่ด้วยพร้อมในตัว ส่วนกระบวนการธรรมฝ่ายดับทุกข์ หรือปัจจัยสมุปบาท-นิโรธวาร ก็จะตั้งต้นที่ดับตัณหาเป็นต้นไป คือตั้งต้นหลังจากรับรู้และเกิดเวทนาแล้ว ไม่ย้อนไปพูดถึงการดับอวิชชาเป็นต้นในช่วงแรกเลย ดังจะเห็นได้จากบาลีที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

แสดงสมุทยวารก่อน แห่งหนึ่งว่า: “ภิกษุทั้งหลาย เกกนั้นเคิบโคฉั้น อินทรีย์แก่กล้าเอิบอิมพรั่งพร้อม ค่ายกามคุณ 5 ให้เขาปรนเปรอด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก ย้ายวน ขวนกำหนัด ขวนรักใคร่; เกกนั้น เห็นรูปด้วยตา...ฟังเสียงด้วยหู...รู้จักลิ้มด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ถูกต้องโสภณูปะด้วยกาย...รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมคิดใจในรูป วลา ในธรรมารมณ์ ที่มีลักษณะน่ารัก ย่อมขัดใจในรูป วลา ในธรรมารมณ์ที่มีลักษณะไม่น่ารัก เกกนั้นอยู่โดยปราศจากสติ กำกับตัวและมีจิตแคบแบบบาง ไม่รู้จักตามเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายคับไปไม่เหลือ. เกกนั้น ประกอบความยินดียินร้ายเอาไว้อย่างนี้ ได้เสวยเวทนาอย่างไคอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็กาม ทุกข์ก็กาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็กาม, เขาย่อมตั้งหน้าเพลิกเพลีน พร้าเซยชม สยบอยู่กับเวทนานั้น; เมื่อเขาตั้งหน้าเพลิกเพลีน พร้าเซยชม สยบอยู่กับเวทนานั้น นันทิ(ความชื่นชมสมอยาก) ย่อมเกิดขึ้น, นันทิ

¹ ตามที่ศึกษาสืบกันมา สรุปการแสดงปัจจัยสมุปบาทสมุทยวารเป็น 4 แบบคือ

- 1) **ชักต้น ไปหาปลาย (แบบธรรมดา):** อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ขรามรณะ + lanr วลา อุปายาส (เช่น ส.น.16/2-3/1-2)
- 2) **ชักปลายมาหาต้น:** ขรามรณะ (ทุกข์) ← ail ← ภพ e อุปาทาน ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สฬายตนะ ← นามรูป ← วิญญาณ ← สังขาร ← อวิชชา (ม.ม.12/447/480)
- 3) **ชักจากกลางย้อนมาต้น:** อาหาร 4 e ตัณหา ◼ เวทนา ◼ ผัสสะ ◼ สฬายตนะ ◼ นามรูป ◼ วิญญาณ ◼ สังขาร ← อวิชชา (ส.น.16/28/14)
- 4) **ชักจากกลางไปหาปลาย:** (สฬายตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → (ตัณหา) → อุปาทาน → ภพ → ail → ขรามรณะ + lanr วลา อุปายาส (ม.ม.12/453/488)

สำหรับ 3 แบบแรก เวลาแสดงฝ่ายนิโรธวาร จะแสดงแบบวงจรยาวเต็มรูปถึงอวิชชา แต่สำหรับแบบที่ 4 แสดงนิโรธวารแบบวงจรสั้น เหมือนที่กล่าวในเนื้อเรื่อง ข้อ ข. ที่จะกล่าวต่อไป

ในเวลานั้นก็คืออุปาทาน, เพราะอุปาทานของเขาเป็นปัจจัย ก็มีภาพ, เพราะภาพเป็นปัจจัย ก็มีชาติ, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดขึ้นพร้อม; ความทุกข์พร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้”¹

อีกแห่งหนึ่งว่า: “ภิกษุทั้งหลาย ความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์เป็นไฉน? อาศัยตาและรูป จึงเกิดจักขุ-
วิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนา
เป็นปัจจัย คัดหาจึงมี; ภิกษุทั้งหลาย นี่แลคือความทุกข์พร้อมแห่งทุกข์”² (ทางด้านใต้ตะ มานะ ชิวหา กาย
มโน ก็อย่างเดียวกัน)

ความในบาปสี่ข้อแห่งนี้ จับเฉพาะองค์ธรรมหลัก เขียนเป็นกระบวนธรรมให้ดูง่าย ดังนี้

แบบแรก: (สหายนะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิ → อุปาทาน → กว → ชาติ → ชรามณะ
+ โสก ฯลฯ อุปายาส + ทุกขสมุทัย

แบบที่สอง: (สหายนะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา • ทุกขสมุทัย

ทั้งสองแบบนี้ โดยหลักการหรือสาระสำคัญก็เหมือนกัน คือเริ่มที่การรับรู้ทางอายตนะ แต่แบบแรกแสดงกระบวนการรวมต่อไปจนตลอดสาย แบบที่สองแสดงถึงค้นหา ต่อจากนั้นคงเป็นอันให้รู้กันโดยนัย

แสดงนิโรธวารต่อไป แห่งแรกว่า (ต่อมาเด็กนั้นได้ออกบวชศึกษาปฏิบัติธรรม ประกอบด้วยศีล
อินทริยสังวร และเจริญญาณแล้ว): “เธอเห็นรูปด้วยตา ฯลฯ วัฏธรมารมณด้วยใจแล้ว ไม่คิดพินในรูป
 ฯลฯ ธรรมารมณที่มีลักษณะน่ารัก ไม่คิดเคืองในรูป ฯลฯ ธรรมารมณที่มีลักษณะไม่น่ารัก เธออยู่อย่างมิตติ
เข้าไปทั้งไว้ในกาย มิจิตใจกว้างขวางไม่มีประมาณ และรู้จักความเป็นจริงซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่บาป
อกุศลธรรมทั้งหลายดับไปไม่เหลือ. เธอผู้ละความยินดีอันร้ายไถ้อย่างนี้แล้ว ไกลยเวทนาอย่างใดอย่าง
หนึ่ง เป็นสุขก็ถาม ทุกข์ก็ถาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ถาม, เธอยอมไม่ทั้งหน้าเพสิกเพสิน ไม่พรา้เขยชม ไม่ตบกับ
เวทนานั้น; เมื่อเธอไม่ทั้งหน้าเพสิกเพสิน ไม่พรา้เขยชม ไม่ตบกับเวทนานั้น, นันทีใด ๆ ในเวทนาทั้งหลาย
ยอมกับ; เพราะความคับแค้นนั้นของเธอ อุปาทานก็กับ, เพราะอุปาทานกับ ภพก็กับ, เพราะภพกับ ชาติ
ก็กับ, เพราะชาติกับ ชรามรณะ - โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็กับ; ความคับแค้นกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
ยอมมีด้วยอาการอย่างนี้”³

แห่งที่สองว่า: “วิภวาททั้งหลาย ความขัดแย้งแห่งทุกข์เป็นไฉน? อาศัยตาและรูปจึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้นเป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย กัมมหาจึงมี; เพราะกัมมahanันนั้นแหละจึงไปกับไม่เหลือ อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานกับ ภพก็กับ,

¹ **н.н.12/453/488.**

² ต.น.16/162/86; ต.สพ.18/154/106.

³ **н.н.12/458/494.**

เพราะภพกับ ชาตีกิ่กับ, เพราะชาตีกิ่กับ ชรามรณะ โสกะ ปรีทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส กิ่กับ; ความกับ แห่งกองทุกข์ทั้งสินนี้ ย่อมมีกัวยอาการอย่างนี้, ภิกษุทั้งหลาย นี่แลคือความอัสสงแห่งทุกข์”¹ (ทางด้านโสตะ วลา มโน ก็อย่างเดียวกัน)

บาลีทั้งสองแห่งนี้ เขียนเป็นกระบวนธรรมให้ดูง่ายได้ดังนี้

แบบแรก: (สหายนะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิกับ → อุปาทานกับ → ภพกับ → ชาตีกิ่กับ
→ ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาสกับ = ทุกขนิโรธ

แบบที่สอง: (สหายนะ →) ผัสสะ → เวทนา → คณหา; (แต่) คณหากับ → อุปาทานกับ →
ภพกับ → ชาตีกิ่กับ → ชรามรณะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาสกับ = ทุกขนิโรธ

ตามที่เขียนแสดงนี้ แบบแรกแสดงใหม่ตลอดสายให้ตรงข้ามกับฝ่ายสมุทยวารที่ได้แสดงไปแล้ว ส่วนแบบที่สอง แสดงต่อจากฝ่ายสมุทยวารนั้นไปเลย เพราะสมุทยวารแสดงไว้เพียงแต่คณหา พอถึง คณหากิ่หักกลับตรงข้ามให้เป็นฝ่ายดับไปจนตลอดสาย แต่รวมความแล้วทั้งสองแบบนี้ไม่ต่างกันเลย หลักการใหญ่และสาระสำคัญคงเป็นอย่างเดียวกัน คือแสดงกระบวนธรรมฝ่ายดับ หลังจากมีการรับรู้ และเสวยเวทนาแล้ว โดยตัดตอนให้หยุดเพียงนั้น ไม่ให้นันทิกิ่หรือคณหาเกิดขึ้นได้ วงจรก็ขาด ทุกข์ก็ ไม่เกิด ฟังสังเกตว่า คำว่านันทิกิ่ ในแบบที่ 1 พูดย่างคร่าว ๆ ก็ตรงกับคณหาในแบบที่สองนั่นเอง เป็น แต่ใช้ยักเยื้องไปเล็กน้อย ให้เหมาะสมกับข้อความแวดล้อมที่เป็นกรณีเฉพาะของแบบที่หนึ่งนั้นเท่านั้น. ข้อสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ ข้อความในบาลีของแบบที่ 1 แสดงให้เห็นชัดเจนว่า คำว่านันทิกิ่ดับ หมายความว่า นันทิกิ่ไม่เกิดขึ้น หรือไม่มีนันทิกิ่ตนเอง เมื่อนำความหมายนี้มาใช้แสดงการดับคณหาในแบบ ที่สอง ก็จะได้สาระสำคัญว่า “เมื่อรับรู้แล้วเกิดเวทนา แล้วก็จะเกิดคณหาตามกระบวนธรรมแบบก่อ เกิดทุกข์ แต่คราวนี้ ตัดตอนเสียก่อน โดยปิดกั้นไม่ให้คณหาเกิดขึ้น วงจรก็ขาด องค์ธรรมข้อต่อ ๆ ไป เช่น อุปาทานเป็นต้นก็ไม่เกิด ทุกข์ก็ไม่เกิด ทุกขนิโรธ ก็สำเร็จ”

ในกระบวนธรรมแบบวงจรสั้น ทั้งฝ่ายก่อเกิดทุกข์หรือฝ่ายสังสารวัฏฏ์ และฝ่ายดับทุกข์หรือฝ่าย วิวัฏฏ์นี้ แม้จะไม่ได้กล่าวถึงอวิชชาไว้ แต่ก็ฟังทราบว่ามีอวิชชาแฝงอยู่พร้อมในตัว ซึ่งเห็นได้ไม่ยาก กล่าวคือ ในฝ่ายก่อเกิดทุกข์ เมื่อเสวยเวทนา แล้วคณหาเกิดขึ้นก็เพราะไม่รู้เท่าทันสภาพความจริงของสิ่ง ที่ตนเสวยเสวนั้นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่ไม่ว่าจะเข้าไปยึดถือเอาเป็นของตนได้จริง ไม่รู้ว่าสิ่งนั้นมีคุณสมบัติอย่างไร ๆ เป็นต้น และทำการรับรู้ด้วยอวิชชาที่เรียกว่า อวิชชาสัมผัส² เวทนาที่ เกิดจากอวิชชาสัมผัสนี้จึงเป็นเหตุให้เกิดคณหา ส่วนในฝ่ายดับทุกข์ เมื่อเสวยเวทนาแล้ว ไม่เกิดคณหา ก็เพราะมีความรู้เท่าทันสภาวะสังขารของสิ่งที่เสวยเสวย คือมีวิชชารองเป็นพื้นอยู่ จึงทำการรับรู้ชนิดที่ ไม่ประกอบด้วยอวิชชา เมื่อไม่มีอวิชชาสัมผัส เวทนาที่เกิดขึ้นก็ไม่นำไปสู่คณหา ดังนั้น ที่ว่าคณหาดับ

¹ ส.น.16/163/87; ส.สพ.18/155/107.

² ดู ส.ข.17/94/58; 174/117.

จึงไปถึงอริยชาติบอญในตัว พุดอีกนัยหนึ่งว่า เป็นการดับอริยชาติที่แสดงอย่างอ้อม โดยยกการดับตัณหาขึ้นรูปเป็นตัวเด่น (เหมือนอย่างทีพระพุทธรเจ้าแสดงในคำจำกัดความอย่างสั้นของอริยสัจข้อที่ 2 และ 3 ว่า ตัณหาเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ และดับทุกข์ได้ด้วยการดับตัณหา) การที่ทรงแสดงแบบนี้ก็เพื่อให้เห็นภาพในทางปฏิบัติง่ายขึ้น และเห็นทางทีจะนำเอาไปใช้ประโยชน์ชัดเจนยิ่งขึ้น

เท่าที่กล่าวมาถึงปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร ทั้งแบบวงจรรยาวและวงจรสั้น สรุปว่าหลักการสำคัญของการดับทุกข์ คือการตัดวงจรให้ขาด วงจรนี้ตามปกติติดได้ที่หัวใจหรือขั้วสองแห่ง ได้แก่ ที่ขั้วใหญ่คืออวิชชา และที่ขั้วรองคือตัณหา แต่ไม่ว่าจะตัดที่ขั้วใด ก็ต้องให้ขาดถึงอวิชชาด้วย การตัดวงจรจึงมีสองอย่างคือ ตัดโดยตรงที่อวิชชา และตัดโดยอ้อมที่ตัณหา เมื่อวงจรรขาด กระบวนธรรมสังสารวัฏฏ์สิ้นสุดลง ก็จะบรรลุมรรคแห่งความดับทุกข์ เป็นผู้มิชัณณะต่อปัญหาชีวิต เป็นอยู่อย่างไร้โรคภัย บริพาเป็นต้น มีความสุขที่แท้จริง เรียกว่า เข้าถึงอวิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ หรือนิพพาน อันเป็นประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้ คัมค้ำกับการที่ได้เกิดมามีชีวิต

ภาวะแห่งนิพพาน

เมื่อสังสารวัฏฏ์¹ หายไป ก็กลายเป็นวิวัฏฏ์² ขึ้นเองทันที เป็นของเสร็จพร้อมอยู่ในตัว ไม่ต้องเดินทางออกจากสังสารวัฏฏ์ที่แห่งหนึ่ง ไปสู่วิวัฏฏ์อีกแห่งหนึ่ง เว้นแต่จะเป็นการพูดในเชิงภาพพจน์หรืออุปมา เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทานดับไป นิพพานก็ปรากฏแทนที่พร้อมกัน จะพูดให้มันเข้าอีกก็ว่าการดับอวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้นแหละคือนิพพาน ตามปกติของปุถุชน อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ย่อมคอยครอบงำเคลือบแฝงจิตใจ กำบังปัญญา และเป็นตัวชักโยนเอากิเลสต่าง ๆ ให้ไหลเข้ามาสู่จิตใจ ทำให้ใจให้ไหวให้วุ่น ให้ขุ่น ให้มัว ให้ฝ้ามอง ทำให้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ไม่ชัดบ้าง ให้บิดเบือนไปเสียบ้าง ตลอดจนถ่วงดึงเหนี่ยวรั้งไว้ให้วนเวียนติดตังข้องขัดและคับแคบอยู่กับเครื่องผูกมัดทหน่วงเหนี่ยวชนิดต่าง ๆ เมื่ออวิชชา ตัณหา อุปาทาน นั้นดับหายไปแล้ว ก็เกิดปัญญา เป็นวิชาสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นสิ่งทั้งหลายกล่าวคือโลกและชีวิตถูกต้องชัดเจนตามที่มันเป็นของมัน ไม่ใช่ตามที่อยากให้มันเป็น หรือตามอิทธิพลของสิ่งเคลือบแฝงกำบัง การมองเห็น การรับรู้ต่อโลกและชีวิตก็จะเปลี่ยนไป ความรู้สึกและท่าทีต่อสิ่งต่าง ๆ ก็จะเปลี่ยนไป ยังผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปด้วย สิ่งที่ปรากฏอยู่แต่ไม่เคยรู้ไม่เคยเห็นหรือแม้แต่นึกถึง เพราะถูกปิดกั้นคลุมบังเงาไว้ หรือเพราะมัวสวระวนเพลินอยู่กับสิ่งอื่น ก็ได้รู้ได้เห็นขึ้น เกิดเป็นความรู้เห็นใหม่ ๆ จิตใจเปิดเผยกว้างขวางไม่มีประมาณ โปร่งโล่ง เป็นอิสระ เป็นภาวะที่แจ่มใส

1 คำว่า สังสารวัฏ และวิวัฏ นำมาใช้ ณ ที่นี้ตามนิยามแห่งวิวัฒนาการของภาษา ไม่ใช่คำจำเพาะที่ใช้มาแต่เดิม; สังสารวัฏ ในบาลีนิยมใช้เพียงสังสาร (เช่น ส.นิ.16/421/212; อ.จตุกก.21/10/16; เป็นต้น) หรือ วัฏฏะ (เช่น ส.บ.17/122/79; ส.สพ.18/100/65; ข.อุ.25/148/199; เป็นต้น) คำใดคำหนึ่ง ต่อมา ในบาลีรุ่นรองจึงใช้ควบกัน เช่น ข.ม.29/701/414; ข.จู.30/173/89 เป็นต้น; ส่วนวิวัฏฏในบาลีทั่วไปไม่นิยมใช้ในความหมายนี้ เว้นแต่ในปฏิสม-ภิตามัคค์ (เช่น 31/1/3; 246-252/158-162) ต่อมาในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาและฎีกาจึงนิยมใช้กันคืบขึ้น (เช่น วิสทท. 3/351; วินย.อ.2/292; อ.อ.3/425; วิสทท.ฎีกา1/119 เป็นต้น)

สะอาด สว่าง สงบ ละเอียดอ่อน ประณีต ลึกซึ้ง ซึ่งผู้ยังมีวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำใจอยู่ อย่างที่เรียกกันว่า ปุณฺณ นึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ แต่เข้าถึงเมื่อใด ก็รู้เห็นประจักษ์แจ้งเองเมื่อนั้น ดังคุณสมบัติคือคำแสดงคุณลักษณะของนิพพานว่า:

“นิพพาน อันผู้บรรลุดูเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล เรียกให้มากได้ ควรน้อมเอาเข้ามาไว้ อันวิญญูชน พึงรู้เฉพาะตน”¹

การที่ปุณฺณไม่สามารถนึกเห็น ไม่อาจคิดให้เข้าใจภาวะของนิพพานได้นั้น เพราะธรรมชาติของมนุษย์ เมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์เองซึ่งสิ่งใด ก็เรียนรู้สิ่งนั้นด้วยอาศัยความรู้เก่าเป็นพื้นเทียบ คือ เอาสัญญาที่มีอยู่แล้วมากำหนด แล้ววาดภาพขึ้นใหม่จากสัญญาต่าง ๆ ที่เอามากำหนดเทียบนั้น ได้ภาพตามสัญญาที่เป็นองค์ประกอบ เหมือนอย่างคนไม่เคยเห็นไม่เคยรู้จักช้างเลย เมื่อมีใครพูดขึ้นแก่เขาว่า “ช้าง” เขาจะไม่รู้ไม่เข้าใจ นึกอะไรไม่ได้เลย อาจจะกำหนดไปตามอาการกิริยาเป็นต้นของผู้พูด แล้ว อาจจะนึกว่าผู้พูดกล่าวผิดพลาดแก่เขาหรืออาจจะนึกไปว่าผู้พูดกล่าวคำภาษาต่างประเทศคำหนึ่งหรืออาจจะนึกว่าผู้พูดเสียสติ จึงกล่าวคำไร้ความหมายออกมา หรืออะไรต่าง ๆ ได้มากมาย แล้วแต่สถานการณ์ แต่ถ้าผู้พูดกล่าวว่า “ฉันเห็นช้าง” ผู้ฟังนั้นจะมีความเข้าใจขึ้นหน่อยหนึ่งว่า ช้างเป็นอะไรอย่างหนึ่งที่เห็นได้ด้วยตา ถ้าผู้พูดอธิบายต่อไปว่า “ช้างเป็นสัตว์ชนิดหนึ่ง” เขาก็เข้าใจเพิ่มขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง โดยอาจจะนึกไปถึงสิ่งทั้งหลายที่เรียกว่าสัตว์ ไม่จำกัดชนิดและขนาดตั้งแต่มดถึงโคโนเสาร ตั้งแต่ปลากัดถึงปลาวาฬ ตั้งแต่ยุงถึงนกอินทรี เมื่อผู้พูดกล่าวต่อไปว่า “ช้างเป็นสัตว์บก” เขาก็เข้าใจชัดขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง ครั้นบอกว่าเป็นสัตว์ตัวโต เขาก็เห็นภาพจำกัดชัดเข้าอีก จากนั้นผู้พูดก็อาจบรรยายลักษณะของช้าง เช่น ใบหูโต ตาเล็ก มีงาสองข้าง มีจมูกยาวเป็นงวง เป็นต้น ผู้ฟังก็จะได้ภาพจำเพาะที่ชัดเจนในใจของเขามากขึ้น ภาพนั้นอาจใกล้เคียงของจริงก็ได้ หรือห่างไกลไปมากมาย ชนิดที่ว่า ถ้าให้เขาวาดภาพที่เขาเห็นในใจเวลานั้นออกมาเป็นรูปวาดบนแผ่นกระดาษ เราอาจได้รูปสัตว์ประหลาดเพิ่มอีกชนิดหนึ่งสำหรับนิยายโบราณเรื่องใหม่ก็ได้ เพราะผู้ไม่รู้ไม่เห็นจริงนี้แหละมักใช้สัญญาต่าง ๆ สร้างภาพได้วิจิตรพิสดารนัก ทั้งนี้ภาพในใจเขาจะเป็นอย่างไร ย่อมขึ้นต่อความแม่นยำของสัญญาเกี่ยวกับลักษณะอาการต่าง ๆ ที่ผู้เล่ายกขึ้นมาพูดฝ่ายหนึ่ง และสัญญาที่ผู้ฟังเอามาประสานเป็นองค์ประกอบสร้างสัญญาใหม่อีกฝ่ายหนึ่ง จะเห็นว่า คำว่า “เห็น” ก็ดี “สัตว์” ก็ดี “บก” “ตัวโต” เป็นต้นก็ดี ล้วนเป็นสัญญาที่ผู้ฟังมีอยู่แล้วทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่สิ่งที่นำมาบอกเล่า แตกต่างไปจากสิ่งที่ผู้ฟังเคยรู้เห็นมีสัญญาอยู่ก่อนแล้ว โดยสิ้นเชิง ไม่มีลักษณะอาการใดที่จะเทียบกันได้เลย ผู้ฟังจะไม่มีทางนึกเห็นหรือเข้าใจได้ด้วยประการ

¹ อนุตฺต.20/495/202; พึงสังเกตว่า คุณบททั้ง 5 อย่างของนิพพาน ตรงกับคุณบท 5 ข้อท้ายของพระธรรม ทั้งนี้สอดคล้องกับสิ่งที่ท่านอธิบายกันมาว่า คุณบทข้อที่ 1 ของพระธรรม (สุวากขาโต) เป็นคุณลักษณะพระธรรมส่วนที่เป็นคำสั่งสอนที่ต่อมาเรียกปริยัติธรรม คือธรรมอันพึงเล่าเรียน คุณบทข้อที่ 2 ถึง 6 (สนฺทิฎฺฐิโก ถึง ปุจฺจตุตฺต เวทิตฺตพหุ วิญญูติ) เป็นคุณลักษณะของโลกุตตรธรรมโดยเฉพาะ (วิสุทฺธิ.1/273).

ใดทั้งสิ้น เมื่อมีการสอบถามเทียบเคียงขึ้น คือผู้ฟังขอเอาสัญญาของตนออกมาต่อความรู้ใหม่ ก็จะทำให้ได้อย่างเดียวคือการปฏิเสธ หรือถ้าผู้เล่าขึ้นพยายามจะชี้แจงด้วยสัญญาที่ผู้ฟังพอจะเอามาเทียบได้บ้าง ก็เสี่ยงอันตรายอย่างมากต่อการที่ผู้ฟังจะสร้างสัญญาผิด ๆ ต่อสิ่งที่นำมาเล่านั้น ถ้าผู้ฟังไม่สร้างสัญญาผิด ก็อาจไปสู่สุดทางอีกข้างหนึ่งคือปฏิเสธคำบอกของผู้เล่า โดยกล่าวหาว่าผู้เล่ากล่าวเท็จ หลอกลวง สิ่งที่นำมาเล่านั้นไม่มีจริง แต่การที่ผู้ฟังจะปฏิเสธกล่าวว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มีจริง เพียงเพราะเหตุที่ตนไม่เคยเห็นไม่เคยรู้จัก ไม่เหมือนกับสิ่งที่ตนเคยรู้จักและตนเองไม่อาจนึกเห็นหรือเข้าใจ ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง นิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากสภาพทั้งหลายที่ปุถุชนรู้จัก นอกเหนือออกไปจากการรับรู้ที่ถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทานครอบงำ เป็นภาวะที่เข้าถึงทันทีพร้อมกับการละกิเลสที่เคลือบคลุมใจ หรือภาวะลักษณะต่าง ๆ ที่เป็นวิสัยของปุถุชน เหมือนเลื่อนฉากออกก็มองเห็นท้องฟ้า นิพพานไม่มีลักษณะอาการเหมือนสิ่งใดที่ปุถุชนเคยรู้เคยเห็น ปุถุชนจึงไม่อาจนึกเห็นหรือคิดเข้าใจได้ แต่จะว่านิพพานไม่มีก็ไม่ถูก มีผู้กล่าวอุปมาบางอย่างไว้ เพื่อให้ปุถุชนพอสำนึกได้ว่า สิ่งที่ตนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ ไม่จำเป็นต้องไม่มี

ข้อเปรียบเทียบที่น่าฟังเรื่องหนึ่งคือ เรื่องปลาไม่รู้จักบก มีความย่อของนิทานว่า ปลากับเต่าเป็นเพื่อนสนิทกัน ปลาอยู่แต่ในน้ำรู้จักแต่เรื่องราวความเป็นไปในน้ำ เต่าเป็นสัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก รู้จักทั้งบกทั้งน้ำ วันหนึ่งเต่าไปเที่ยวบกมาแล้ว ลงในน้ำพบปลา ก็เล่าให้ปลาฟังถึงความสดชื่นที่ได้ไปเดินเที่ยวบนผืนดินแห้ง ในท้องทุ่งโล่งที่ลมพัดฉิว ปลาฟังไปได้สักระยะก็เลย อ่ะไรกันนะที่ว่าเดินอ่ะไรกันพื้นดินแห้ง อ่ะไรกันทุ่งโล่ง อ่ะไรกันลมพัดฉิว แม้แต่ความสดชื่นอย่างนั้นปลาก็ไม่รู้จัก ความสุขโดยปราศจากน้ำจะเป็นไปได้อย่างไร มีแต่จะตายแน่ ๆ ปลาทนไม่ได้จึงขัดขึ้น และซักถามหาความเข้าใจ เต่าเล่าและอธิบายด้วยศัพท์บก ปลาซักถามด้วยศัพท์น้ำ เต่าก็ได้แต่ปฏิเสธ ปลาจะให้เต่าอธิบายด้วยศัพท์น้ำ เต่าก็อธิบายไม่ได้เพราะไม่รู้อะไรมาเทียบ ในที่สุดปลาก็ลงข้อสรุปว่า เต่าโกหกเรื่องที่เล่าไม่จริงทั้งสิ้น เดินก็ไม่มี ผืนดินแห้งก็ไม่มี ทุ่งโล่งก็ไม่มี ลมพัดฉิวต้องตัวแล้วสดชื่นก็ไม่มี ตามเรื่องนี้ความจริงปลาเป็นฝ่ายผิด สิ่งที่เต่าเล่ามีอยู่จริง แต่พันวิสัยแห่งความรู้ของปลา เพราะปลายังไม่เคยขึ้นไปอยู่บนบก จึงไม่อาจเข้าใจได้

ข้อเทียบอีกอย่างหนึ่งคือ ความรู้ทางอายตนะที่ต่างกัน ธรรมดาว่าความรู้ทางอายตนะคนละอย่าง ย่อมมีลักษณะอาการที่ต่างกันโดยสิ้นเชิง และไม่อาจเทียบกันได้ รูปกับเสียงไม่มีอะไรเทียบกันได้ เสียงกับกลิ่นไม่มีอะไรเทียบกันได้ ดังนี้เป็นต้น สมมติว่า คนผู้หนึ่งตาบอดมาแต่กำเนิด ไม่เคยมีสัญญาเกี่ยวกับรูป ย่อมไม่มีใครสามารถไปอธิบายสีเขียว สีแดง สีส้ม สีชมพู หรือลักษณะอาการต่าง ๆ ของรูปให้เขาเข้าใจได้ ด้วยความรู้จากสัญญาที่เขา มีทางอายตนะอื่น ๆ ไม่ว่าจะทำอธิบายว่ารูปนั้นดัง เบา หุ้ม แหวม เหม็น หอม เปรี๊ยะ หวาน อย่างไร หรือถ้าใครไม่มีประสาทจมูกมาแต่กำเนิด ใครจะอธิบายให้เขาเข้าใจ เหม็น หอม กลิ่นกุหลาบ กลิ่นส้ม กลิ่นมะลิ ได้อย่างไร เพราะคงจะต้องปฏิเสธคำว่าเขียว เหลือง แดง น้ำเงิน หนัก เบา อ้วน ผอม ดัง เบา ขม เค็ม เป็นต้นที่เขาใช้ซักถามทั้งหมด ยิ่งกว่านั้น มนุษย์มีอายตนะขั้นต้นสำหรับรับรู้ลักษณะอาการต่าง ๆ ของโลก ที่เรียกว่าอารมณ์ เพียง 5

อย่าง ถ้ามีแง่ของความรู้ที่นอกเหนือจากนั้นไป มนุษย์ย่อมไม่อาจรู้ และแม้แต่ห่าอย่างที่เรา ก็รู้ไปตาม ลักษณะอาการด้านต่าง ๆ เท่านั้น การไม่เคยรู้ไม่เคยเห็น หรือนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจของมนุษย์เพียงอย่างเดียว จึงยังมีใช้เครื่องชี้ขาดว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มี

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ ก่อนที่จะทรงประกาศธรรม ได้ทรงมีพุทธดำริว่า “ธรรมที่เราเข้าถึงแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นยาก หยั่งรู้ตามยาก สงบ ประณีต ตรรกหยั่งไม่ถึง (ไม่อยู่ในวิสัยของตรรก) ละเอียดย่น เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงทราบ”¹ และมีข้อความเป็นคาถาต่อไปว่า “ธรรมเราเข้าถึงโดยยาก เวลานี้ ไม่ควรประกาศ, ธรรมนี้มีใช้สิ่งทีสักรผู้ถูกราจะโทษะครอบงำจะรู้เข้าใจง่าย, สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกราจะย่อมไว้ ถูกกองความมืด(อวิชชา)ห่อหุ้ม จักไม่เห็นภาวะที่ทวนกระแส ละเอียดย่น ลึกซึ้ง เห็นยาก ละเอียดย่นัก”¹ คำว่าธรรมในที่นี้ หมายถึง ปฏิจจสมุปปาท และนิพพาน (จะว่าอริยสัจ 4 ก็ได้ใจความเท่ากัน) แต่ถึงแม้จะยากอย่างนี้ก็ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพยายามสั่งสอนชี้แจงอธิบายอย่างมากมาย ดังนั้น คำว่านิพพานเป็นสิ่งที่ปุถุชนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ จึงควรมุ่งให้เป็นคำเตือนเสียมากกว่า คือ เตือนว่าไม่ควรเอาแต่คิดสร้างภาพและตกเถียงซักเหตุผลมาแสดงกันอยู่ จะเป็นเหตุให้สร้างสัญญาผิด ๆ ขึ้นเสียเปล่าทางที่ดีหรือทางที่ถูก ควรจะลงมือปฏิบัติให้เข้าถึงเพื่อรู้เห็นประจักษ์ชัดกับตนเอง เพราะถึงแม้ว่านิพพานนั้นเมื่อยังไม่รู้ไม่เห็น ก็นึกไม่เห็นคิดไม่เข้าใจ แต่ก็เป็นที่รู้ได้เห็นได้เข้าถึงได้ เพียงแต่ว่ายากเท่านั้น เมื่อตกลงกันได้เช่นนั้นแล้ว ก็อาจเปลี่ยนข้อความจากที่นิยมพูดกันว่า นึกไม่เห็นคิดไม่เข้าใจ (หรือที่บางท่านถึงกับว่า พูดไม่ได้ บรรยายไม่ได้) มาใช้ตามพุทธพจน์นี้ว่า “เห็นได้ยาก หยั่งรู้ตามได้ยาก”

ในเมื่อนิพพานเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก หยั่งรู้ตามได้ยาก เมื่อยังไม่เห็น ก็นึกไม่เห็น เมื่อยังไม่เข้าถึง ก็คิดไม่เข้าใจ ข้อความที่จะใช้บอกตรง ๆ และสัญญาที่จะใช้กำหนดก็ไม่มี ดังได้กล่าวมาจะนี้ จึงน่าสังเกตว่า ในการกล่าวถึงนิพพาน ท่านจะพูดอย่างไร หรือใช้ถ้อยคำอย่างไร ตามที่ได้ประมวลดูพอจะสรุปวิธีพูดถึงหรืออธิบายนิพพานได้ 4 อย่างคือ

1. **แบบปฏิเสธ** คือให้ความหมายอันแสดงถึงการละการกำจัดการเพิกถอนภาวะไม่ดี ไม่งาม ไม่เกื้อกูล ไม่เป็นประโยชน์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในวิสัยของฝ่ายวิภูฏะ เช่นว่า “นิพพานคือความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ”² “นิพพานคือความดับแห่งภพ”³ “นิพพานคือความสิ้นตัณหา”⁴ “จุดจบของทุกข์”⁵ ดังนี้ เป็นต้น หรือใช้คำเรียกอันแสดงภาวะที่ตรงข้ามกับภาวะฝ่ายวิภูฏะโดยตรงเช่น “เป็นอสังขตะ”⁶ (ไม่ถูกปรุงแต่ง) “อชระ” (ไม่แก่) “อมตะ” (ไม่ตาย) เป็นต้น

¹ วินย.4/7/8; ม.ม.12/321/323

² ส.สพ.18/497/310;513/321

³ ส.น.16/271/142

⁴ ส.ข.17/367/233

⁵ เป็นคำแสดงความหมายโดยนัย ไม่ใช่เป็นคำจำกัดความโดยตรง เช่น ส.สพ.18/85/53; ข.อุ.25/158/207; ข.อิติ.25/231/266 เป็นต้น

⁶ คำเดียวทั้งหมดตั้งแต่นี้ไป ดูที่มาแห่งเดียวกันข้างหน้า

2. **แบบไวพจน์** หรือเรียกตามคุณภาพ คือ นำเอาคำพูดบางคำที่ใช้พูดเข้าใจกันอยู่แล้ว อันมีความหมายเกี่ยวกับภาวะที่สมบูรณ์หรือถึงามสูงสุด มาใช้เป็นคำเรียกนิพพาน เพื่อแสดงถึงคุณลักษณะของนิพพานนั้น ในบางแง่บางด้าน เช่น “สันตะ” (สงบ) “ปณีตะ” (ประณีต) “สุทธิ” (ความบริสุทธิ์) “เขมะ” (ความเกษม) เป็นต้น

3. **แบบอุปมา** ถ้อยคำอุปมา มักใช้บรรยายภาวะและลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน มากกว่าจะใช้บรรยายภาวะของนิพพานโดยตรง เช่น เปรียบพระอรหันต์เหมือนโคนาผุ้งที่วายตัดกระแสน้ำข้ามถึงฝั่งแล้ว¹ เหมือนคนข้ามมหาสมุทร หรือห่วงน้ำใหญ่ที่มีอันตรายมากถึงปากขึ้นยืนบนฝั่งแล้ว² จะว่าไปเกิดที่ไหน หรือจะว่าไม่เกิดเป็นต้นก็ไม่ถูกทั้งสิ้น เหมือนไฟดับไปเมื่อสิ้นเชื้อ³ อย่างไรก็ตาม คำเปรียบเทียบภาวะของนิพพานโดยตรงก็มีอยู่บ้าง เช่นว่า นิพพานเป็นเหมือนภูมิภาคอันราบเรียบน่ารื่นรมย์⁴ เหมือนฝั่งโน้นที่เกษมไม่มีภัย⁵ และเหมือนข่าวสาสน์ที่เป็นจริง⁶ เป็นต้น ที่ใช้เป็นคำเรียกเชิงเปรียบเทียบอยู่ในตัวก็หลายคำ เช่น “อาโรคะ” (ความไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์) “ทีปะ” (เกาะ, ที่พ้นภัย) “เลณะ” (ถ้า, ที่กำบังภัย) เป็นต้น ในสมัยคัมภีร์รุ่นต่อ ๆ มาที่เป็นสาวกภาษิตถึงกับเรียกเปรียบเทียบนิพพานเป็นเมืองไปก็มี ดังคำว่า “อุดมบุรี”⁷ และ “นิพพานนคร”⁸ ซึ่งได้กลายมาเป็นคำเทศนาโวหารและวรรณคดีโวหารในภาษาไทยว่า อมตมหานครนฤพาน บ้าง เมืองแก้วแล้วแล้วคือพระนิพพาน บ้าง แต่คำหลังนี้ไม่จัดเข้าในบรรดาถ้อยคำที่ยอมรับว่าใช้แสดงภาวะของนิพพานได้

4. **แบบบรรยายภาวะโดยตรง** แบบนี้มีน้อยแห่ง แต่เป็นที่สนใจของนักศึกษา นักค้นคว้ามาก โดยเฉพาะผู้ถือพุทธธรรมอย่างเป็นปรัชญา และมีการตีความกันไปต่าง ๆ ทำให้เกิดข้อถกเถียงกันได้มาก จะได้คัดมาให้ดูต่อไป

ทั้ง 4 แบบนี้ ถ้าเป็นคำเรียก หรือคำแสดงคุณลักษณะ บางที่ท่านก็ใช้เสริมกัน มาด้วยกัน ในข้อความเดียวกัน หรือมาเป็นกลุ่ม ในที่นี้จะเอามาแสดงรวม ๆ กันไว้เท่าที่เห็นสมควร พอให้ผู้ศึกษาเห็นแนว และขอให้แยกแบบเอาเอง (แสดงตามลำดับอักษรบาลี)⁹

¹ ม.ม.12/391/420

² ส.สพ.18/285/196;314/218

³ ม.ม.13/250/246; ส.สพ.18/800/485

⁴ ส.ข.17/197/132

⁵ ส.สพ.18/316/219

⁶ ส.สพ.18/342/242

⁷ ข.อป.33/157/282 (ปฐมุตตม)

⁸ มิลินท.349

⁹ จากที่มาหลายแห่ง ที่สำคัญคือ ส.สพ.18/674-751/441-454; ม.ม.12/326/332; อง.จตุกก.21/255/334 ; ข.อุ.25/160/208; ส.สพ.18/370/260.

อกัณ्हอสฺสกะ	ไม่ทำไม่ขาว (ไม่จាក់ขึ้น วรรณะ, ไม่เป็นบุญเป็นบาป)	ตณฺหฬกษยะ	ภาวะสิ้นค้นหา
อกตะ	ไม่มีใครสร้าง	ตณฺเ	เครื่องต้านทาน, ที่คุ้มกัน
อกิญฺจนะ	ไม่มีอะไรค้างใจ, ไร้กังวล	ทีปะ	เกาะ, ที่ฝั่ง
อกุโฏภย	ไม่มีภัยแต่ที่ไหน	ทุกขฬกษยะ	ภาวะสิ้นทุกข์
อัจฺจุตะ	ไม่เคลื่อน, ไม่ต้องจากไป	ทุททสะ	เห็นไคยยาก
อัจฺฉริยะ	อัศจรรย์	ฐวะ	ยั่งยืน
อชระ, ะชัชชระ	ไม่แก่, ไม่กร่ำคร่ำ	นิปุณะ	ละเอียดอ่อน
อชาตะ	ไม่เกิด	นิปปปัญฺจะ	ไม่มีกิเลสเครื่องเนิ่นช้า, ไม่มีปัญจะ
อนตะ	ไม่โอนเอนไป, ไม่มีค้นหา	นิพพาน	ความดับกิเลสและกองทุกข์
อนันต์	ไม่มีที่สุด	นิพฺพุติ	ความดับเชิฏฺเฐนใจ
อนาทาน	ไม่มีการถือมั่น	นิโรธ	ความดับทุกข์
อนาประ	ไม่มีอื่นอีก, ประเสริฐ, คีที่สุด	บรมสัจฺจ	ความจริงอย่างยิ่ง, สัจจะสูงสุด
อนาลย	ไม่มีอาลัย, ไม่มีความคิด	ปณฺเตะ	ประณีต
อนาสวะ	ไม่มีอาสวะ	ปรมัตถ	ประโยชน์สูงสุด
อนิทัสสนะ	ไม่เห็นภัยตา	ปรมสุข	บรมสุข, สุขอย่างยิ่ง
อนิติกะ	ไม่มีสิ่งเป็นอันตราย	ปรายณะ	ที่ไปข้างหน้า, ที่หมาย
อนุตตะระ	ไม่มีอะไรยิ่งกว่า, ยอดเยี่ยม	ปัสสัทธิ	ความสงบระงับ, สงบเยือกเย็น
อปโลกิตะ (-นะ)	ไม่สุฟัว, ไม่เสื่อมสลาย	ปาระ	ฝั่ง, ที่หมายอันปลอดภัย
อภยะ	ไม่มีภัย	มุตติ	ความพ้น, หลุดรอด
อมตะ	ไม่ตาย	โมกษะ	ความพ้นไปไ้
อโมสธรรม	ไม่เสื่อมสูญ	โยคัถเขมะ	ธรรมอันเกษมจากโยคะ
อัပ္ภุตะ	ไม่เคยมีไม่เคยเป็น, นำอัศจรรย์	เลณะ	ที่เร้น, ที่กำบังภัย
อัပ္ยาธิ	ไม่มีโรคเยือกเย็น	วิมุตติ	ความหลุดพ้น, เป็นอิสระ
อัပ္ยาภิษณะ	ไม่มีความเยือกเย็น	วิโมกฺข	ความหลุดพ้น
อภูตะ	ไม่กลายไป	วิรชะ	ไม่มีธุลี
อสังกิลิฏฺฐะ	ไม่เคร้าหมอง	วิราคะ	ความจางกลายหายตึก
อสังกุปปะ	ไม่หวั่นไหว, ไม่โยกคลอน	วิสุทฺธิ	ความบริสุทธิ์, หมจก
อสังขตะ	ไม่ถูกปรุงแต่ง	สัจจะ	ความจริง
อสังหิระ	ไม่กลอนแกลน	สันตะ	สงบ, ระงับ
อโสกะ	ไม่มีความโศก	สันติ	ความสงบ
อาโรคยะ	ไม่มีโรค, สุขภาพสมบูรณ์	สรวณะ	ที่ฝั่ง, ที่ระลึก
อิสสริยะ	อิสรภาพ, ความเป็นใหญ่ในตัว	สิวะ	แสนเกษมสำราญ
เขมะ	เกษม, ปลอดภัย	สุทฺธิ	ความบริสุทธิ์, สะอาด
		สุทฺททสะ	เห็นไคยยากยิ่งนัก.

ในคัมภีร์ชั้นนรธาธิบายและคัมภีร์ที่เป็นสาวกภาษิต (เช่น นิทเทส, ปฏิสัมภิทามัคค์, เถรคาถา, เถรีคาถา, อปทาน) ตลอดมาจนถึงคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ เช่น อภิธานปิปปิกา ยังกล่าวถึงหรือจัดคำเข้ามาแสดงความหมายของนิพพานอีกเป็นอันมาก เช่น

อักขระ	ไม่รู้จักสิ้น, ไม่พิณาศ	เกวละ ¹	ไม่กลัวระคน, สมบูรณ์ในตัว, ไกวัลย์
อชิตะ	ไม่พั้งพลาค	นิจจะ	เที่ยง, แน่นนอน
อจละ	ไม่หวนไหว	นิรูปตาปะ	ไม่มีความเคื้อคร้อย
อนารัมมณะ	ไม่ห้อยอาศัยสิ่งยึดหน่วง	ปฏิบัติสัทธิ	ความสงบรำงับ, เยือกเย็น
อนุปาทะ	ความไม่เกิด	ปทะ	ที่พึงถึง, จุคหมาย
อปริคค	ปราศจากสังขาร, พ้นสิ้นเชิง	ประ	ภาวะตรงข้าม, ภาวะยอคย
อมรณะ	ไม่ตาย	ปริโยสาน	จุดสุดท้าย, จุคหมาย
อรุปะ	ไร้รูป, ไม่มีทรวงทรงสัณฐาน	ปทานะ	การละกิเลส
อสปัตตะ	ไม่มีข้าศึก	วุปสมะ	ความเข้าไปสงบ
อสัมพาระ	ไม่คับแคบ, ไม่ข้องขัด	วิวิฏฐ์	ภาวะพ้นวิฏฐะ, ปราศจากวิฏฐะ

บรรดาคำทั้งหมดนี้ บางคำก็ถือได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะใช้เป็นคำแทนหรือคำแสดงอรรถของนิพพานอยู่เสมอ เช่น อสังขตะ นิโรธ วิมุตติ วิวระ สะณะ หรือสันติ เป็นต้น แต่อีกหลายคำมีที่ใช้บ่อยเหลือเกิน บางคำมีที่ใช้แห่งเดียว บางคำใช้บ้างสองสามแห่ง จึงไม่ควรถือเป็นสำคัญนัก นำมาลงไว้เพียงเพื่อประกอบความรู้เพราะอาจช่วยเป็นแนวความเข้าใจเพิ่มขึ้นบ้าง แม้คำแปลที่ให้ไว้ก็พอให้จับความหมายได้บ้างเท่านั้น ไม่อาจให้อรรถรสลึกซึ้งสมบูรณ์ เพราะขาดข้อความแวดล้อมที่จะช่วยเสริมความเข้าใจ และที่สำคัญอย่างยิ่งก็คือ หลายศัพท์เป็นคำพูดที่คุ้นหูคุ้นปากของคนเฉพาะยุคสมัยและถิ่นฐานหรือชุมชนนั้น ๆ เกี่ยวกับสิ่งที่เขานิยมหรือลัทธิศาสนาที่เขาเชื่อถือ ซึ่งเมื่อกล่าวขึ้นมาชนพวกนั้นย่อมทราบซึ่งเป็นอย่างดี บางทีพระพุทธรเจ้าทรงนำเอาคำนั้น ๆ มาใช้เรียกนิพพาน เพียงเพื่อเป็นสื่อเชื่อมโยงความคิดกับคนเหล่านั้น แล้วจึงนำเอาความหมายใหม่ตามแนวพุทธธรรมใส่เข้าไปแทน คำเช่นนี้คนที่นอกยุคสมัยนอกถิ่นฐานชุมชนนั้น ย่อมไม่อาจซึมทราบในความหมายเดิมได้โดยสมบูรณ์ คำแปลตามรูปศัพท์อย่างที่ให้ไว้ข้างบนนั้น คงจะช่วยความเข้าใจได้เพียงเล็กน้อย

ส่วนข้อความแบบบรรยายภาวะโดยตรง ซึ่งมีอยู่ไม่กี่แห่ง จะยกมาประกอบการพิจารณา

1. เรื่องหนึ่งว่า คราวหนึ่งพระพุทธรเจ้าทรงแสดงธรรมิกถาเกี่ยวกับนิพพานแก่ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายได้ตั้งใจฟังเป็นอย่างดี ตอนหนึ่งพระองค์ได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

¹ เกวละ (สันสกฤตเป็น ไกวัลย์) เป็นคำแสดงจุดหมายสูงสุดที่ใช้ในศาสนาเซน (โซนะของนิครนถ์), ส่วนทางฝ่ายพุทธศาสนา ในชั้นบาลียังไม่พบใช้คำนี้หมายถึงนิพพานโดยตรง เป็นแต่เรียกผู้บรรลุนิพพานว่า “เกวลี” บ้าง “เกพลี” บ้างหลายแห่ง เช่น ส.ส.15/656/245; อง.ติก.20/498/207; ม.ม.13/597/544; อง.ทสท.24/12/18; ขุ.สุ.25/362/422 เป็นต้น

“มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย อายคนะที่ไม่มีปฐวี ไม่มีอาโป ไม่มีเตโช ไม่มีวาโย ไม่มีอากาศาณัญจายคนะ ไม่มีวิญญาณัญจายคนะ ไม่มีอาภิญญัญจายคนะ ไม่มีเนวสัญญานาสัญญายคนะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีปรโลก ไม่มีดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งสองอย่าง เราไม่กล่าวอายคนะนั้นว่าเป็นการมา การไป การหยุดอยู่ การจุติ การอุบัติ, อายคนะนั้น ไม่มีที่พึ่งอาศัย(แต่ก็) ไม่เป็นไป ทั้งไม่ต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยว, นั่นแหละคือจุกจบของทุกข์”¹

2. อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมมิกถาเกี่ยวกับนิพพานแก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานเป็นคาถาว่า

“ธรรมกว่า อนตะ (ภาวะที่ไม่โน้มไปหากพคือไม่มีต้นหา ไคแก่นิพพาน) เป็นของเห็นไคยาก, สัจจะมิใช่สิ่งที่เห็นไคง่ายเลย; ชาแรกค้นหาไคแล้ว, เมื่อรู้อยู่เห็นอยู่ (ซึ่งสัจจะ) ย่อมไม่มีอะไรค้างใจเลย (ไม่มีอะไรที่จะคิกใจกังวล)”²

3. อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมมิกถาแก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

“มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย ไม่เกิด(อชตตะ) ไม่เป็น(อภุตะ) ไม่ถูกสร้าง(อกตะ) ไม่ถูกปรุงแต่ง(อสังขตะ); หากว่า ไม่เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกสร้าง ไม่ถูกปรุงแต่ง จักมิไคมีแล้วไซ้ การรอกพันภาวะเกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกสร้าง ถูกปรุงแต่ง ก็จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้ไคเลย; แต่เพราะเหตุที่ มิไม่เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกสร้าง ไม่ถูกปรุงแต่ง ฉะนั้น การรอกพันภาวะเกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกสร้าง ถูกปรุงแต่ง จึงปรากฏไค”³

4. อีกคราวหนึ่ง ทรงแสดงธรรมมิกถาเกี่ยวกับนิพพานแก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน และได้ทรงเปล่งพระอุทานว่า

“ยังอิงอยู่ จึงมีการสั่นไหว, ไม่อิงแล้ว ก็ไม่มีการสั่นไหว; เมื่อการสั่นไหวไม่มี, ก็นิ่งสนิท; เมื่อนิ่งสนิท ก็ไม่มีการโอนเอน; เมื่อไม่มีการโอนเอน ก็ไม่มีการมาการไป; เมื่อไม่มีการมาการไป ก็ไม่มีการจุติและอุบัติ; เมื่อไม่มีการจุติและอุบัติ ก็ไม่มีที่ภพนี้ ไม่มีที่ภพนั้น ไม่มีในระหว่างภพทั้งสอง; นั่นแหละคือจุกจบของทุกข์”⁴

5. อีกเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงแก้ไขความเห็นของพระพรหม (โบราณเรียกว่า ทรมานพระพรหม) ตามความย่อว่า คราวหนึ่ง พระพรหมนามว่า พกะ เกิดมีความเห็นอันชั่วร้ายขึ้นว่า “พรหมสถานะนี้เที่ยง ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป สมบูรณ์ในตัว ไม่มีทางล่วงลับไปเลย, พรหมสถานะนี้แหละ ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ, แลที่รอดพ้นเหนือขึ้นไปนอกจากพรหมสถานะนี้ หามีไม่” พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของพรหมนั้น จึงเสด็จไปตรัสบอกแก่พระพรหมว่า “พระพรหมตกอยู่ในอวิชชาเสียแล้ว พระพรหมตกอยู่ในอวิชชาเสียแล้ว จึงกล่าวสิ่งที่ไม่เที่ยงเลยว่ายั่งยืน กล่าวสิ่งที่ไม่ยั่งยืนเลยว่ายั่งยืน กล่าวสิ่งที่ไม่คงอยู่ตลอดไปว่าคงอยู่ตลอดไป วลว และที่รอดพ้นอื่นที่เหนือกว่ามีอยู่ ก็กลับกล่าวว่า ไม่มีที่รอดพ้นอื่นที่เหนือกว่า” ครั้งนั้น มารได้เข้าแจ้งพรหมบิรารตนหนึ่งกล่าวกะพระพุทเจ้าว่า “นี่แน่ะภิกษุ นี่แน่ะภิกษุ ท่านอย่าก้าวร้าวพระพรหมนี้ ท่านอย่าก้าวร้าวพระพรหมนี้ เพราะวา

ท่านพระพรหมนี้แหละคือ ท้าวมหาพรหม องค์พระผู้เป็นเจ้า(อภิภู) ที่ไม่มีใครฝ่าฝืนได้ เป็นผู้มองเห็นหมดสิ้น ยังสรรพสัตว์ให้อยู่ในอำนาจ เป็นอิศวร เป็นพระผู้สร้าง เป็นพระผู้บันดาล เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้จัดสรรโลก เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นพระบิดาของเหล่าสัตว์ทั้งที่เกิดขึ้นและที่จะเกิดต่อไป ฯลฯ” พระพุทธเจ้าได้ตรัสห้ามมารเสียมีความตอนท้ายว่า “พระพรหมและบริษัทบริวารของพระพรหมทั้งหมด อยู่ในกำมือของท่าน อยู่ในอำนาจของท่าน ฯลฯ แต่เราหาได้อยู่ในกำมือของท่าน หาได้อยู่ในอำนาจของท่านไม่” เมื่อพระพรหมกล่าวยืนยันว่า “ข้าพเจ้ากล่าวสิ่งที่เที่ยงแท้ที่เดียวว่าเที่ยง กล่าวสิ่งที่ยืนยันแท้ที่เดียวว่ายืนยัน กล่าวสิ่งที่คงอยู่ตลอดไปแท้ที่เดียวว่าเป็นสิ่งที่คงอยู่ตลอดไป ฯลฯ” พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกให้พระพรหมทราบ ว่า พระพรหมยังมัวไม่รู้ ยังมองไม่เห็นอะไร ๆ ที่เหนือกว่าพรหมนั้นอีกหลายอย่าง แต่พระองค์ทรงรู้ทรงเห็น รวมทั้ง:-

“ภาวะที่พึงรู้(วิญญาน) มองคว้าไม่เห็น(อนิทสณะ)¹ เป็นอนันต์ สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด(สัพพโคปกะ)² ซึ่งภาวะปฐวีแห่งปฐวีเกาะกุมไม่ไค้ ภาวะอาโปแห่งอาโป.. ภาวะเตโชแห่งเตโช.. ภาวะวาโยแห่งวาโยเกาะกุมไม่ไค้ ภาวะสัตว์แห่งสัตว์ทั้งหลาย.. ภาวะเทพแห่งเทพทั้งหลาย.. ภาวะประชาชนคิแห่งประชาชนคิ.. ภาวะพรหมแห่งพระพรหม.. ภาวะอภิสสระแห่งอภิสสรพรหมทั้งหลาย..ภาวะสุภิกินหะแห่งสุภิกินหะพรหมทั้งหลาย.. ภาวะเวทฬัผละแห่งเวทฬัผลพรหมทั้งหลายเกาะกุมไม่ไค้ ภาวะพระผู้เป็นเจ้าแห่งพระผู้เป็นเจ้าเกาะกุมไม่ไค้ สรรพภาวะแห่งสรรพสิ่งเกาะกุมไม่ไค้”

ครั้นพระพุทธเจ้าตรัสดังนี้แล้ว พระพรหมจึงกล่าวว่า “เออละทีนี้ เราจะหายตัวไปจากท่านละ” แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต พระพรหมก็หายตัวไปไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า พระองค์จะทรงหายตัวบ้าง แล้วหายพระองค์ไป ตรัสให้พรหมและบริษัทบริวารได้ยินแต่พระสุรเสียงว่า “เราเห็นภัยในภพ และมองเห็นภพของประดาผู้แสวงหาวิภพ เราจึงไม่พัวถึงภพใด ๆ และไม่ยึดติดนันทิ (คือภวตัณหา)”³

6. อีกเรื่องหนึ่ง กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งเที่ยวไปทุกหนแห่งจนถึงพรหมโลกเพื่อหาผู้ตอบคำถามเกี่ยวกับที่ที่ธาตุ 4 ดับหมดไม่มีเหลือ ไม่ได้คำตอบ ในที่สุดต้องกลับมาทูลถามพระพุทธเจ้า ความย่อว่า ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความสงสัยขึ้นมาว่า “ที่ไหนหนอ มหาภูต 4 เหล่านี้ กล่าวคือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมดับไปไม่เหลือเลย ?” เธอจึงเข้าสมาธิแล้วไปหาหมู่เทพดาเริ่มแต่ชั้น จาตุมหาราชิกา เป็นต้นไป ถามปัญหาข้อนั้น เทวดาต่างก็ไม่รู้ และขอให้เธอไปถามเทพชั้นสูงต่อกันขึ้นไปตามลำดับ จนถึงพรหมโลก พรหมทั้งหลายบอกเธอว่า พวกพรหมก็ไม่ทราบเหมือนกัน แต่มีท้าวมหาพรหม องค์พระผู้เป็นเจ้าซึ่งคงจะทราบ พระภิกษุนั้นจึงถามว่า เวลานี้ท้าวมหาพรหมนั้นอยู่ที่ไหนเล่า พรหมทั้งหลายก็ตอบว่า พวกพรหมก็ไม่ทราบเหมือนกันว่า มหาพรหมอยู่ที่ไหน หรือทิศทางใด แต่จะมีนิมิตให้

¹ แปลอีกอย่างว่า ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเทียบ (เทียบกับอะไรไม่ได้)

² แปลอีกอย่างว่า เข้าถึงได้ทุกด้าน หรือมีทำขึ้นทุกด้าน คือ เข้าถึงได้ด้วยกรรมฐานทุกอย่าง

³ ม.ม.12/552-554/590-596.

เห็น เกิดมีแสงสว่าง ปรากฏโอภาสขึ้น พระพรหมจักสำแดงพระองค์เอง, การเกิดมีแสงสว่างและปรากฏโอภาสนั้นแหละเป็นบุพนิมิตของการที่พระพรหมจะสำแดงพระองค์ และต่อมามหาพรหมก็ได้สำแดงพระองค์แก่ภิกษุนั้น

ครั้นแล้วภิกษุนั้นจึงเข้าไปถามปัญหานั้นกะมหาพรหม มหาพรหมแทนที่จะตอบคำถามกลับตรัสว่า “เราคือพระพรหม ท้าวมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้า ผู้ที่ฝ่าฝืนไม่ได้ ผู้มองเห็นหมดสิ้น ยังสรรพสัตว์ให้อยู่ในอำนาจ เป็นอิศวร เป็นพระผู้สร้าง เป็นพระผู้บันดาล เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้จัดสรรโลก เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นพระบิดาของเหล่าสัตว์ทั้งที่เกิดขึ้นแล้ว และที่จะเกิดต่อไป” พระภิกษุนั้น จึงกล่าวว่า “ข้าพเจ้ามิได้ถามท่านว่าท่านเป็นพระพรหม ท้าวมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้า ะวลา แต่ถามท่านว่า มหาภูต 4 ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน” พระพรหมก็ตรัสอย่างเดิมอีกว่า พระองค์เป็นมหาพรหม พระผู้เป็นเจ้า ะวลา ภิกษุนั้นก็ถามอีกถึงครั้งที่ 3 พระพรหมจึงจับแขนภิกษุนั้นพาหลบออกไปข้างหนึ่ง แล้วบอกเธอว่า “นี่แน่ท่านภิกษุ พวกพรหมเทพเหล่านี้ ย่อมรู้จักข้าพเจ้าว่า อะไร ๆ ที่พระพรหมไม่รู้ ไม่เห็น ไม่ทราบ ไม่แจ้งประจักษ์ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงไม่ตอบปัญหาต่อหน้าพวกพรหมเทพเหล่านั้น นี่แน่ภิกษุ ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบเหมือนกันว่า มหาภูต 4 ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน เพราะฉะนั้น จึงเป็นการทำผิดพลาดของตนเอง ที่ละพระผู้มีพระภาคมาเที่ยวแสวงหาคำตอบปัญหานี้ในภายนอก นิมนต์ท่านกลับไปเถิด จงเข้าไปทูลถามปัญหานี้กะพระผู้มีพระภาคและฟังถือตามที่พระองค์ตรัสตอบให้” ในที่สุดภิกษุนั้นจึงมาทูลถามปัญหานี้กะพระพุทธเจ้า พระองค์ได้ตรัสตอบว่า “ไม่ควรถามว่า “มหาภูต 4 คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมดับไม่เหลือ ณ ที่ใด ?” แต่ควรถามว่า “อาโป ปฐวี เตโช และวาโย ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, ยาว สั้น เล็ก ใหญ่ งาม ไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, นามและรูปย่อมดับหมดไม่เหลือ ณ ที่ไหน ?” และมีคำตอบว่าดังนี้

“ภาวะที่พึงรู้ได้(วิญญาน) มองด้วยตาไม่เห็น(อนินทสฺสเน)¹ เป็นอนันต์ เข้าถึงได้ทุกด้าน(สัพพโคปกะ),² ที่นี้ อาโป ปฐวี เตโช และวาโย ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้, ที่นี้ ยาว สั้น ละเอียด หยาบ งาม ไม่งาม ก็ตั้งอยู่ไม่ได้, ที่นี้ นามและรูปดับไปหมดไม่เหลือ, เพราะวิญญานกับ นามรูปจึงดับที่นี้”³

ในที่นี้ นอกเหนือจากข้อความที่บรรยายภาวะนิพพานแล้ว ได้นำเอาเรื่องราวที่เป็นเหตุการณ์แวดล้อมมาเล่าไว้ย่อ ๆ ด้วย เพราะเรื่องแวดล้อมอาจเป็นเครื่องประกอบการพิจารณาที่จะช่วยทำความเข้าใจได้ด้วย อย่างน้อยก็เห็นได้ว่า ข้อความเหล่านี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่พระภิกษุซึ่งเป็นผู้มีพื้นความรู้ทางธรรมอยู่แล้ว หรือตรัสกับพระพรหมที่เป็นเจ้าทิฐิ เจ้าทฤษฎี ผู้ศึกษาบางท่านอาจตีความต่อไปอีกว่า สองเรื่องท้ายเป็นการแสดงคำสอนทางพุทธศาสนาพร้อมไปกับกำราบความเชื่อถือในศาสนา

¹ แปลอีกอย่างว่า ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบเทียบ (เทียบกับอะไรไม่ได้)

² แปลอีกอย่างว่า สว่างแจ้งทั่วทั้งหมด

³ ที.สี.9/343-350/277-283

พราหมณ์ โดยวิธีบุคคลาธิษฐาน ความละเอียดเหล่านี้จะไม่วิจารณ์ในที่นี้ แต่พึงทราบว่ข้อความบรรยายภาวะของนิพพานเหล่านี้ ได้ทำให้เกิดการตีความไปต่าง ๆ และมีการถกเถียงหาเหตุผลมาแสดงแยกความเห็นกันไป ที่เป็นอย่างนี้เพราะตีความและคิดเหตุผลลาดภาพกันไปในเรื่องที่นึกไม่เห็นแต่ต้องปฏิบัติให้รู้เอง ดังเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้วประการหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งคือ การแปลความหมายคำบาลีบางคำเป็นเหตุให้ตีความหมายแตกต่างกันไปคนละทาง เช่นคำว่า อายตนะ ในเรื่องที่ 1 บางท่านถือตามคำแปลที่ว่า “แดน” แล้วตีความหมายเป็นถิ่นฐานหรือสถานที่ บางท่านว่าหมายถึงมิติอีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิญญาณ คำแรกในเรื่องที่ 5 และ 6 บางท่านถือตามความหมายอย่างเดียวกับในคำว่า จักขุวิญญาณ โสท- วิญญาณ เป็นต้น ก็ตีความว่านิพพานเป็นวิญญาณอย่างหนึ่ง แล้วแปลว่า นิพพานเป็นวิญญาณที่เห็นด้วยตาไม่ได้ ฯลฯ แต่ในอรรถกถา¹ ท่านอธิบายว่า วิญญาณในที่นี้ใช้เป็นการเรียกนิพพาน แปลว่า ภาวะที่พึงรู้ได้ อย่างที่แปลไว้ข้างต้น จะเห็นได้ว่าในเรื่องที่ 6 มีคำว่า วิญญาณ 2 ครั้ง วิญญาณคำแรกหมายถึงนิพพาน โดยมีคำแปลต่างออกไปอย่างหนึ่ง และวิญญาณคำหลังในข้อความว่า วิญญาณดับ หมายถึงวิญญาณที่เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปอย่างทีอธิบายในปฏิจลสมุปบาท เรื่องเหล่านี้จะยังไม่อธิบายหรือแสดงความคิดเห็นต่อไปอีก แต่ขอกล่าวถึงข้อควรระวังที่ว่า ในเรื่องนิพพานนี้ไม่ควรตัดสินหรือลงข้อสรุปง่าย ๆ เพียงเพราะได้พบถ้อยคำหรือความหมายบางอย่างที่ตรงเข้ากับนิพพานชนิดที่ตนอยากให้เป็น หรือภาพนิพพานที่ตนคิดวาดเอาไว้ล่วงหน้า เพราะจะทำให้เกิดความยึดถือปักใจเหนียวแน่น ในสิ่งที่ยังไม่รู้เห็นประจักษ์เอง และอาจหลงแล่นผิดไปไกล ทางที่ดีควรหันมาเน้นการปฏิบัติและคุณประโยชน์ที่พึงถือเอาได้จากการปฏิบัติ อันตนจะลงมือทำได้จริง และเห็นผลประจักษ์เป็นคู่สมกับการปฏิบัติตลอดเวลาที่ก้าวหน้าทุกชั้นตอนไป

เมื่อกล่าวถึงภาวะของนิพพาน มีคำแสดงภาวะนิพพานที่สำคัญที่สุดคำหนึ่งคือคำว่า “อสังขตะ” แปลว่า ไม่ถูกปรุงแต่ง คือไม่เกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ปรุงแต่งขึ้น ผู้ที่ช่างสังเกตจึงเกิดความสงสัยขึ้นว่า นิพพานน่าจะเกิดจากเหตุ เพราะนิพพานเป็นผลของมรรค หรือการปฏิบัติตามมรรค ข้อสงสัยนี้มีคำตอบแก่สั้น ๆ ด้วยข้ออุปมาว่า ถ้าเปรียบเทียบการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพาน เหมือนการเดินทางไปเมืองเชียงใหม่ จะเห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่เป็นจุดหมายของการเดินทางนั้น ไม่ได้เป็นผลของทางหรือการเดินทางเลย ไม่ว่าถนนหรือการเดินทางจะมีขึ้นหรือไม่ก็ตาม เมืองเชียงใหม่ก็คงมีอยู่ ถนนและการเดินทางเป็นเหตุของการถึงเมืองเชียงใหม่ แต่ไม่ได้เป็นเหตุของเมืองเชียงใหม่ เช่นเดียวกับมรรคและการปฏิบัติตามมรรคเป็นเหตุแห่งการบรรลุนิพพาน แต่ไม่ใช่เป็นเหตุของนิพพาน²

พุทธพจน์ต่อไปนี้ เป็นเครื่องแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงยืนยันว่า การบรรลุนิพพานและธรรมขั้นสูงอื่น ๆ เป็นสิ่งมีอยู่และเป็นไปได้จริง ในเมื่อทำดวงตาคือปัญญาให้เกิดขึ้น ดังพุทธพจน์ที่ตรัสได้มติของพราหมณ์คนหนึ่งผู้เห็นว่าเป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะรู้จะเห็นญาณทัศนะวิเศษยิ่งกว่าธรรมดาของมนุษย์

¹ ที.อ.1/448, ม.อ.2/556

² เรื่องนี้ คัมภีร์มิลินทาทิพฐากัปุคไว้ (ดู มิลินท.341)

มีความดังนี้

“นี่แน่ะมาณพ! เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด เขาไม่เห็นรูปคำ รูปขาว รูปเขียว รูปเหลือง รูปแดง รูปสีชมพู รูปที่เรียบเสมอกและไม่เรียบ ไม่เห็นหมูขาว กวางจันทร์ กวางอาทิตย์, (ถ้า)เขากล่าวว่า รูปคำ รูปขาว ไม่มี คนเห็นรูปคำรูปขาว ก็ไม่มี รูปเขียวไม่มี คนเห็นรูปเขียวก็ไม่มี ฯลฯ กวางจันทร์ กวางอาทิตย์ไม่มี คนเห็นกวางจันทร์กวางอาทิตย์ก็ไม่มี, ข้าไม่รู้ ข้าไม่เห็นสิ่งนั้นๆ เพราะฉะนั้น สิ่งนั้นๆ ย่อมไม่มี; เมื่อเขากล่าวดังนี้ จะชื่อว่ากล่าวถูกต้องหรือมาณพ?” มาณพทูลตอบว่า “ไม่ถูกต้อง” พระองค์ จึงตรัสต่อไปว่า “ข้อนี้ก็เช่นกัน พรหมณ์ไปภรตาสติ โอปมัญญโคตร ผู้เป็นใหญ่ในสุภกวัน เป็นคนมีคอบอก ไม่มีจักขุ การที่เขาจะรู้เห็นหรือบรรลุนานัตถ์คณะวิเศษอันสามารถอันประเสริฐเหนือกว่ามนุษย์ธรรมดา จึงเป็นไปไม่ได้”¹

แม้จะได้ลำดับข้อความแสดงภาวะของนิพพานกันมาถึงเพียงนี้ และแม้ว่าจะได้คิดตีความหรือนำ มาถกเถียงหาเหตุผลกัน เพื่อหาความเข้าใจว่า นิพพานเป็นอย่างไร แต่ตราบใดที่ยังไม่ได้ปฏิบัติจนเข้าถึง และรู้เห็นแจ้งประจักษ์ด้วยตนเอง ก็พึงเตือนสติกันไว้ว่า ภาพความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานของผู้ศึกษา ทุกคน ก็คงมีลักษณะอาการอันเทียบได้กับภาพข้างในความคิดความเข้าใจของพวกคนตาบอดคลำช้าง ดังความย่อในบาลีต่อไปนี้

สมัยหนึ่ง ในนครสาวัตถี สมณะ พรหมณ์ ปริพาชก จำนวนมากมาย ต่างลัทธิ ต่างทฤษฎี ต่างก็ยึดถือลัทธิ ทฤษฎีของตนว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จทั้งนั้น แล้วเกิดทะเลาะวิวาท ใช้หอก คือปากทิ่มแทงกันว่า ธรรมเป็นอย่างนี้ ธรรมไม่ใช่อย่างนี้, ธรรมไม่ใช่อย่างนี้ ธรรมเป็นอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลายนำความมากกราบทูลแด่พระพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสเล่าว่า

เรื่องเคยมีมาแล้ว ราชาพระองค์หนึ่งในนครสาวัตถี ได้ตรัสสั่งราชบุรุษให้ไปนำเอาคนตาบอดแต่กำเนิดทั้งหมดเท่าที่มีในเมืองสาวัตถีมาประชุมกัน ครั้นแล้ว โปรดให้นำช้างตัวหนึ่งมาให้คนตาบอดเหล่านั้นทำความรู้จัก ราชบุรุษแสดงศีระะช้างแก่คนตาบอดพวกหนึ่ง บอกว่าช้างอย่างนี้นะ แสดงหูช้างแก่อีกพวกหนึ่ง บอกว่าช้างอย่างนี้นะ แสดงงาช้างแก่อีกพวกหนึ่ง แสดงวงช้าง ตัวช้าง เท้าช้าง หลังช้าง หางช้าง ปลายหางช้าง แก่คนตาบอดที่ละพวกๆ ไปจนหมด บอกว่าช้างอย่างนี้นะ ช้างอย่างนี้นะ เสร็จแล้วกราบทูลพระราชาว่า คนตาบอดทั้งหมดได้ทำความรู้จักช้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว ครั้งนั้น พระราชาจึงเสด็จมายังที่ประชุมคนตาบอดแล้วตรัสถามว่า “พวกท่านได้เห็นช้างแล้วใช่ไหม?” คนตาบอดก็กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้เห็นแล้วพระเจ้าข้า” พระราชาจึงตรัสถามต่อไปว่า “ที่ท่านทั้งหลายกล่าวว่า ได้เห็นช้างแล้วนั้นช้างเป็นเช่นไร?”

คราวนั้นคนตาบอดที่ได้คลำศีระะช้าง ก็ว่าช้างเหมือนหม้อ คนที่ได้คลำหูช้างก็ว่าช้างเหมือนกระดิ่ง คนที่ได้คลำงาช้าง ก็ว่าช้างเหมือนตาล คนที่ได้คลำวงช้างก็ว่าช้างเหมือนงอนไถ คนที่ได้คลำตัวช้าง ก็ว่าช้างเหมือนยั่งข้าว คนที่ได้คลำเท้าช้าง ก็ว่าช้างเหมือนเสา คนที่ได้คลำหลังช้างก็ว่าช้างเหมือนครก

¹ ม.ม.13/719/656.

คำข้าว คนที่ได้ค้ำหางช้างก็ว่าช้างเหมือนสาก คนที่ได้ค้ำปลายหางช้างก็ว่าช้างเหมือนไม้กวาด เสร็จแล้ว คนตาบอดเหล่านั้นก็ได้ทုံมเดียวกันว่า ช้างเป็นอย่างนี้ ช้างไม่ใช่อย่างนั้น, ช้างไม่ใช่อย่างนั้น ช้างเป็นอย่างนี้ จนถึงชกต่อยขุลมุนกัน เป็นเหตุให้พระราชานั้นทรงสนุกสนานพระทัยแล.

ท้ายสุด พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานเป็นคาถาความว่า “นี่ละหนอ สมณะและพราหมณ์บางพวก ย่อมมัวคิกข่องกันอยู่ในสิ่งที่เป็นกิฐิฏฐะวิเสสาณี้; คนทั้งหลายผู้เห็นเพียงส่วนหนึ่ง ๆ พวกกันถือต่างถือแย้ง จึงทะเลาะวิวาทกัน”¹

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

เนื่องด้วยคำสอนในพระพุทธศาสนาเน้นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริง และการลงมือทำให้รู้เห็นประจักษ์ บังเกิดผลเป็นประโยชน์แก่ชีวิต หรือเน้นสิ่งที่ใช้ประโยชน์ได้ และการนำสิ่งนั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์² ไม่สนับสนุนการคิดวาดภาพและการถกเถียงหาเหตุผลในสิ่งที่พึงรู้เห็นได้ด้วยการลงมือทำนั้น ให้เกินเพียงพอแก่ความเข้าใจที่จะเป็นพื้นฐานสำหรับการลงมือปฏิบัติ ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องนิพพาน การศึกษาเกี่ยวกับภาวะของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน รวมทั้งประโยชน์ที่เป็นผลของการบรรลุนิพพาน ซึ่งเห็นได้ที่ชีวิตหรือ บุคลิกภาพของผู้บรรลุ จึงน่าจะมีคุณค่าในทางปฏิบัติและสอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนามากกว่าการอธิบายเรื่องภาวะของนิพพานโดยตรง

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อและคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน นั้นเอง ซึ่งมีทั้งความหมายแบ่งบวกและแง่ลบ เช่น อรหันต์ (ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) ชีณาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา, ผู้จบการศึกษาแล้ว หรือผู้ประกอบด้วยอเสขธรรม) ปริกชีณ-ภวสังโยชน์ (ผู้หมดสังโยชน์ที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ) วุสิตวันต์ หรือ วุสิตพรหมจรรย์ (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว) กตกรณีย์ (ผู้ทำกิจที่ต้องทำเสร็จแล้ว) โอหิตภาระ (ผู้ปลงภาระแล้ว) อนุปัตตคตทัตถ์ (ผู้เข้าถึงประโยชน์ตนแล้ว) สัมมัทธัญญาวิมุตต์ (ผู้หลุดพ้นเพราะรู้ถูกถ้วน) เกวลี หรือ เกพลี (คนครบถ้วน, คนสมบูรณ์) อุดมบุรุษ (คนสูงสุด, คนเยี่ยมยอด) มหาบุรุษ (คนยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรม) สัมปันนกุศล (ผู้มีกุศลสมบูรณ์) บรมกุศล (ผู้มีกุศลธรรมอย่างยิ่ง) พราหมณ์-แท้ (ผู้ลอยอวกุศลธรรมแล้ว) ทักขิไณย์-แท้ (ผู้ควรแก่ทักษิณา) สมณะ-แท้ (ผู้สงบ, ผู้ระงับกิเลส) นหาดર્ก-แท้ (ผู้สแนแล้ว) เวทคู-แท้ (ผู้ถึงเวท) อริยะ หรืออารยชน-แท้ (ผู้เจริญ, ผู้ประเสริฐ)³ เป็นต้น การศึกษาตามแนวนี้ ต้องพิจารณาภาวะของผู้

¹ ข.อุ.25/138/184

² พึ่งดูหลักการตรัสพระวาจาของพระพุทธเจ้าใน อัง.จตุกก.21/183/233; ที.ปา.11/119/148; ม.ม.13/94/91

³ คำเหล่านี้ บางคำพบบ่อยจนชินตา แต่บางคำมีที่มาน้อยแห่ง พึ่งดู ม.ม.12/402/432;478/510; ม.ม.13/174/177; 366/351; ส.ข.17/118/76; อัง.ทสท.24/12/18;111-112/237; ข.จุ.30/113/40 เป็นต้น, โดยเฉพาะคำท้าย ๆ เป็นคำเลียนชื่อเก่า ๆ ในศาสนาพราหมณ์ แต่เปลี่ยนความหมายใหม่ให้เป็นไปตามหลักการของพระพุทธศาสนาเช่น “พราหมณ์” เดิมหมายถึงผู้ลอยบาปด้วยการลงอาบในแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เช่นแม่น้ำคงคา แต่ในพุทธศาสนาหมายถึงลอยบาปโดยละเสียด้วยการปฏิบัติตามมรรคหรือโดยอุปมาว่าลงอาบตัวในธรรม ดังนั้น เป็นต้น

บรรลุนิพพานโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมที่กล่าวถึงในค่านั้น ๆ เช่น อาสวะ 3 ลึกขา 3 อเสขธรรม 10 สังโยชน์ 10 พรหมจรรย์คือมรรคมีองค์ 8 เป็นต้น ซึ่งในที่นี้ไม่มีเนื้อที่เพียงพอที่จะแสดงให้เห็นครบถ้วน และเห็นว่าจะเป็นเหตุให้พ้นเผื่อ จึงจะสรุปกล่าวตามแนวแห่งหลัก 3 ประการคือ ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต (แนวนี้ใกล้เคียงกับลึกขา 3 ที่ย้อนลำดับ คือ ปัญญา สมาธิ และศีล) ดังต่อไปนี้

1. ภาวะทางปัญญา

ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น หรือเห็นตามความเป็นจริง เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีท่าที่เป็นกลางและมีสติ ไม่หวั่นไหวถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้เห็นอารมณ์นั้น ๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระแทกที่เนื่องจากอารมณ์นั้นจุดรั้งหรือสะกดเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน ต่างจากปุถุชนที่เมื่อรับรู้อารมณ์ใด มักไปสะดุดอยู่ตรงจุดหรือแง่ที่กระทบความชอบใจไม่ชอบใจ แล้วเกาะเกี่ยวพัวพันอยู่ตรงนั้น สร้างความตรึงตรึงคิดปรุงแต่งผันผิตสารขึ้นตรงนั้น แล้วไหลหรือเขวออกไปจากทางแห่งความเป็นจริง เกิดความรู้ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน คือรู้เห็นไปตามอำนาจกิเลสที่ปรุงแต่ง ไม่รู้เห็นตามความเป็นไปของสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ เช่น เรื่องราวมีสาระอย่างเดียวกัน คนหนึ่งมาพูดโดยเสริมคำเยี่ยมผู้ฟัง ประจบเข้าด้วยผู้ฟังนั้นเห็นคล้อยไปตาม แต่อีกคนหนึ่งมาพูดโดยไม่เสริมแต่งเลย ผู้ฟังเดียวกันนั้นกลับไม่เห็นชอบด้วยหรือข้อความอย่างเดียวกัน คนที่ผู้ฟังรักใคร่ชอบใจนำมาพูด ผู้ฟังชมว่าถูกต้องเห็นดีเห็นงามไปตาม แต่คนที่ผู้ฟังเกลียดชังนำมาพูด ผู้ฟังเห็นเป็นสิ่งที่ผิดพลาดเสียหายไม่อาจยอมรับได้ ดังนี้ เป็นต้น¹

ลึกซึ่งลงไปอีก คือปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณะภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติดอยู่เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง ความรู้เห็นตามที่มันเป็น หรือรู้เห็นตามความเป็นจริงขั้นนี้ จะช่วยแก้ความเข้าใจผิดที่ว่า พระพุทธศาสนาเป็นลัทธิมองแง่ร้ายได้โดยสิ้นเชิง เช่น ผู้เข้าถึงพุทธธรรมรู้ว่าขันธ 5 มิใช่เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่ง โดยส่วนเดียว² รู้ว่า “ความอยากย่อมใจที่เกิดจากความนึกคิดของคน (ต่างหาก) เป็นกาม, อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลกหาชื่อว่ากามไม่...อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลก ย่อมตั้งอยู่ตามสภาพของมันอย่างนั้นเอง ดังนั้น ธีรชนทั้งหลายจึงกำจัด (แต่เพียง) ตัวความชอบใจ ในอารมณ์เหล่านั้น”³ ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ต้องเข้าใจทั้งส่วนดีหรือส่วนที่น่าชื่นชม (อัสสาทะ) ส่วนเสียหรือส่วนที่เป็นโทษ (อาทีนพ) และทางปลอดพ้น (นิสสรณะ) ของกาม ของโลก ของขันธ 5 มองเห็นส่วนดีว่าเป็นส่วนดี มองเห็นส่วนเสียว่าเป็นส่วนเสีย มองเห็นทางปลอดพ้นว่าเป็นทางปลอดพ้น แต่

¹ แงนี้ ดู ส.สพ.18/213/157;208/151;ม.อ.14/856-861/542-545.

² ส.บ.17/131/85

³ อ.จ.ก.ก.22/334/460

ที่ละกาม หายจิตใจในโลก เลิกยึดขั้น 5 เสีย ก็เพราะมองเห็นทางปลอดพ้นเป็นอิสระ (นิสสรณะ) ซึ่งจะทำให้ผู้อยู่ดีมีสุขได้โดยไม่ต้องขึ้นต่อส่วนดีและส่วนเสียเหล่านั้น อีกทั้งเป็นการอยู่ดีมีสุขที่ประเสริฐกว่า ประณีตกว่าอีกด้วย¹

ความรู้เท่าทันสมมติบัญญัตินั้น รวมไปถึงการรู้เข้าใจวิถีทางแห่งภาษาที่เรียกว่าโวหารโลก รู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติของภาษา ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่กล่าวเข้าข้างกับใคร ไม่กล่าวทุ้มเสียงกับใคร, อันใดเขาพูดกันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือ”² “ภิกษุผู้เป็นอรหันตชีณาสพ...จะฟังกล่าวว่า ฉันทูกังนี้กัฏฐิ เขาพูดกับฉันทูกังนี้กัฏฐิ เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็ฟังกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น”³ “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่ขัดแย้งกับโลกออก โลกต่างหาก ย่อมขัดแย้งกับเรา; ธรรมวาทิ(ผู้กล่าวธรรม, ผู้พูดตามธรรม) ย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก, สิ่งโคปนัตติคในโลกสมมติกันว่ามี เราก็ก้าวสิ่งนั้นว่ามี, สิ่งโคปนัตติคในโลกสมมติกันว่ามี; เราก็ก้าวสิ่งนั้นว่ามี”⁴ เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรुค เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งคลาดการใช้พหุจา แต่ไม่ยึดถือ”⁵

เมื่อเกิดปัญหารู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นอาการที่มันเกิดจากเหตุปัจจัยอาศัยกันและกัน จึงมีขึ้น ก็เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง เรียกว่าเกิดมีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง ความยึดถือ ทิฐิ ทฤษฎีทั้งหลายในทางอภิปราย รวมทั้งความสงสัยในปัญหาต่าง ๆ ที่เรียกว่าอภยากตปัญหา (ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์) เช่นว่า โลกเที่ยง หรือไม่เที่ยง เป็นต้น ก็พลอยหายหมดไปด้วยพร้อมกันอย่างเป็นไปเอง ดังบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะอริยชาจางหายดับไปไม่เหลือ ความเห็นขัดแย้งกันไปต่าง ๆ การถือถือคือ ความเห็นที่พาลันสับสน อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตามว่า สังขารเป็นใจน สังขารเหล่านี้ของใคร, สังขารก็อย่างหนึ่ง เจ้าของสังขารก็อย่างหนึ่ง, ตัวชีวะกับสรีระเป็นอันเดียวกัน ตัวชีวะก็อย่างหนึ่ง สรีระก็อีกอย่างหนึ่ง, ความเห็นเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมถูกละหมกไป...”⁶ และเมื่อภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า “อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้อริยสาวกผู้ได้เล่าเรียนแล้ว ไม่เกิดความสงสัยในเรื่องที่พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “เพราะทิวฏฐิกับไป อริยสาวกผู้ได้เล่าเรียนแล้วจึงไม่เกิดความสงสัยในเรื่องที่เราไม่พยากรณ์...ปฤชณผู้มีโคเล่าเรียน ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งทิวฏฐิ ไม่รู้ชัดเหตุเกิดแห่งทิวฏฐิ ไม่รู้ชัดการดับทิวฏฐิ ไม่รู้ชัดปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่ความดับแห่งทิวฏฐิ ทิวฏฐินั้นจึงพอกพูนแก่เขา เขาย่อมไม่พ้นจากซาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส”⁷

¹ จุ.ม.ม.12/196-208/168-178; ส.บ.17/59-63/34-39; อง.ต.ก.20/543-5/332.

² ม.ม.13/273/268

³ ส.ส.15/65/21

⁴ ส.บ.17/239/169

⁵ ที.ส.9/312/248

⁶ ส.น.16/142/77

⁷ อง.ต.ต.ก.23/51/69

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสังขารธรรมแล้วคือ ไม่(ต้อง)เชื่อ ไม่(ต้อง)มีศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เรียกตามคำบาลีสั้น ๆ ว่า “อัสสัทธา” ลักษณะนี้ต่างกันอย่างตรงข้ามกับความไม่เชื่อ หรือความไม่มีศรัทธา ตามความหมายสามัญขั้นต้น ซึ่งหมายถึงไม่รู้ไม่เห็น จึงไม่เชื่อ หรือไม่เลื่อมใสในตัวผู้พูดหรือสิ่งคือถ้อยคำเป็นต้น จึงไม่ยอมเชื่อ แต่ในที่นี้ไม่ต้องเชื่อ เพราะรู้เห็นสิ่งนั้น ๆ แจ้งประจักษ์กับตนเองแล้ว รู้เองเห็นเองแล้วไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของผู้อื่น (ศรัทธา คือ การยอมขึ้นต่อความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อยังไม่รู้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง) ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วว่าเป็นอย่างนั้น จะต้องไปเชื่อใครอีก หรือจะต้องไปเอาใครมาบอกให้อีก เรียกว่าเป็นขั้นที่ยิ่งกว่าเชื่อ หรือเลยเชื่อไปแล้ว ดังที่ท่านอธิบายว่า “เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่ด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง(เธอ)ไม่เชื่อต่อใคร ๆ อื่น ไม่ว่าจะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ เทวคา มาร หรือพรหม คือ ไม่เชื่อต่อใคร ๆ เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่เอง ประจักษ์กับคำว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็นตัวตน เพราะอริยชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ”¹ หรือที่พระสารีบุตรทูลพระพุทธเจ้าว่า “ในเรื่องนี้ข้าพระองค์มิใช่ถือไปตามคำศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาค...เรื่องนี้ข้าพระองค์ทราบแล้ว เห็นแล้ว รู้ชัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ้งแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญา จึงไม่มีความสงสัย ไม่มีความคลงแคลงใจ”²

2. ภาวะทางจิต

ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่าความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ท่านมักกล่าวบรรยายการเข้าถึงภาวะนี้ว่า “จิตที่ปัญญาบงมอมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย”³ หรือ “เมื่อเธอรู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากภวาสวะ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากอริยาสวะ”⁴

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ ในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้าวนหรือขั้วอยู่ อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะ⁵ เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะแล้ว ยิ่งกว่านั้น ยังมีผลสืบเนื่องจากความปราศจากราคะ โทสะ โมหะต่อไปอีกคือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว⁶ นอกจากไม่มีเหตุที่จะให้ทำความชั่วเสียหายที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงานด้วย⁷ สามารถเป็นนายของ

¹ ข.ม.29/407/281; (ดู ข.ส.25/417/501 และ ข.ธ.25/17/28 ด้วย)

² ส.ม.19/985/292

³ ที.ม.10/76/96; 88/108; 111/143

⁴ วินย.1/3/9; ที.ส.9/138/111; ม.ม.12/50/40; 338/347; อ.น.ติก.20/498/211; อ.น.ฎก.23/101/181; วสท วสท

⁵ อ.น.จตุก.21/117/161; ข.อิตติ.25/268/295

⁶ อ.น.จตุก.21/117/161; ข.อิตติ.25/268/295

ม.ม.13/657/603.

อารมณ์ ถึงขั้นที่ท่านเรียกว่า เป็นผู้บรมอินทรีย์แล้ว คือ เมื่อรับรู้อารมณ์เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น เกิดความรู้สึกขึ้นมาว่า น่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลาง ๆ ก็ตาม ก็สามารถบังคับสัญญาของตนได้ ให้เห็นของปฏิกุศล เป็นไม่ปฏิกุศล เห็นของไม่ปฏิกุศล เป็นปฏิกุศล เป็นต้น ตลอดจนจะสลัดทั้งปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศล วางใจเฉยเป็นกลางอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก็ทำได้ตามต้องการ¹ เป็นผู้มีสติควบคุมตนได้ เรียกว่าเป็นคนที่ฝึกแล้ว² หรือผู้ชนะตนเองซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม³ มีจิตหนักแน่น มั่นคงไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์อนิฏฐารมณ์ เหมือนภูเขาคินใหญ่ไม่หวั่นไหวด้วยแรงลม⁴ หรือเหมือนผืนแผ่นดินเป็นต้นที่รองรับทุกสิ่ง ไม่ขัดเคืองผูกใจเจ็บต่อใครไม่ว่าจะทั้งของดีของเสียของสะอาดไม่สะอาดลงไป⁵

อีกด้านหนึ่งของความหลุดพ้นเป็นอิสระคือ ความไม่ติดในสิ่งต่าง ๆ ซึ่งท่านมักเปรียบกับใบบัวที่ไม่ติดไม่เปียกน้ำ และดอกบัวที่เกิดในเปือกตมแต่สะอาดงามบริสุทธิ์ ไม่เปื้อนโคลน⁶ เริ่มต้นแต่ไม่ติดในกาม ไม่ติดในบุญบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงหลังหวังอนาคต ดังบาลีว่า “ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มีมาถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่ในปัจจุบัน ฉะนั้นผิวพรรณของท่านจึงผ่องใส; ส่วนชนผู้ย้อนปัญญาทั้งหลายเผ้าแต่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มีมาถึง และหวนละห้อยถึงความหลังอันล่วงแล้ว จึงซูบซีดหม่นหมอง เสมือนคันธอัสค ที่เขาถอนทิ้งขึ้นทิ้งไว้กลางแสงแดด”⁷ (ในภัทเทกรัตตสูตร มีข้อความคล้ายกับที่นี้ แต่เป็นคำสอนว่า “ไม่พึงหวนละห้อยความหลัง ไม่พึงหวังเพ้อถึงอนาคต สิ่งที่เป็นอดีตก็ผ่านพ้นไปแล้ว สิ่งที่เป็นอนาคตก็ยังมาไม่ถึง”⁸ มีข้อที่ควรสังเกตและทำความเข้าใจเป็นพิเศษในเรื่องนี้คือ จะเห็นว่าการไม่รำพึงหลัง ไม่หวังอนาคตนี้ ได้จัดไว้เป็นลักษณะของภาวะทางจิต ไม่ใช่ลักษณะของภาวะทางปัญญา ถ้าเทียบกับคำฝ่ายตะวันตก ก็ตรงกับด้าน emotion จึงมิได้หมายความว่า พระอรหันต์ไม่ใช้ปัญญาพิจารณาพิจารณาการงานภายใน และไม่ใช้ประโยชน์จากความรู้เกี่ยวกับอดีต แต่ตรงข้าม เพราะพระอรหันต์มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต จึงนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์ทางปัญญาได้เต็มที่ ดังนั้น คำแสดงพฤติกรรมของผู้ตรัสรู้แล้ว ที่เกี่ยวกับเรื่องอดีตและอนาคตจึงยังมีอยู่ แต่เป็นเรื่องทางด้านปัญญา เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ อตติตังสญาณ อนาคตังสญาณ⁹ และการที่พระอรหันต์จะทำการใดมักคำนึงเพื่ออนุเคราะห์

¹ ม.อ.14/863/546

² ข.ส.25/331/398; 366/429; ข.ธ.25/33/57

³ ข.ธ.25/18/28

⁴ อ.จ.ก.22/326/423

⁵ ข.ธ.25/17/27; อ.จ.น.ก.23/215/388 (ขึ้นฝึก ม.ม.12/268/256; ม.ม.13/140/138)

⁶ ข.ส.25/371/436; 413/493; ข.ธ.25/36/69; อ.จ.จ.ต.ก.21/36/50

⁷ ส.ส.15/22/7

⁸ ม.อ.14/527/348

⁹ ที.ปา.11/396,398/292

ชุมชนผู้จะเกิดในภายหลัง ดังจะได้กล่าวต่อไป)

ลักษณะบางอย่างทางจิตใจของผู้บรรลุนิพพาน อาจขัดต่อความรู้สึกของปุถุชน เพราะเมื่อคุณเณร ๆ จะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปุถุชนถือกันว่าไม่ดี ไม่เป็นสุข ไม่น่าชื่นชม ลักษณะอย่างหนึ่งในประเภทนี้ ที่เด่น ท่านกล่าวถึงบ่อย ๆ คือ “นิราส” หรือ “นิราสา”¹ แปลอย่างสามัญว่า หมดหวัง ลิ่นหวัง หรือไร้ความหวัง แต่ความลิ่นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพาน มีความหมายลึกซึ้งเลยไปจากที่ปุถุชนนึกถึง หรือพูดถึงกันตามปกติ อธิบายว่า ตามธรรมดา มนุษย์ปุถุชนมีชีวิตอยู่ด้วยความหวัง ความหวังนี้ตั้งอยู่บนความอยาก เพราะอยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ จึงหวังว่าจะได้จะเป็น และความหวังนั้นก็เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตไว้ คนใดผิดหวัง เพราะไม่ได้ตามที่หวัง หรือไร้ความหวัง หมดหวัง เพราะไม่มีทางจะได้ตามที่หวัง คนนั้นเขาถือกันว่าเป็นคนเคราะห์ร้าย เต็มไปด้วยทุกข์ คนใดสมหวังเพราะได้ตามต้องการ หรือมีความหวัง เพราะมองเห็นทางว่าคงจะหรืออาจจะได้ตามที่หวัง คนนั้นเขาถือกันว่าเป็นผู้โชคดี มีความสุข (ว่าที่จริงคนสมหวังหรือคนมีหวังนี้ ยังมีความหวังอีกอย่างหนึ่งแฝงซ่อนอยู่ด้วยตลอดเวลา แม้ว่าเจ้าตัวจะไม่อยากนึกถึง คือ มีความหวังว่าอาจจะกลายเป็นคนผิดหวังหรือลิ่นหวังได้ต่อไปด้วย) ส่วนผู้บรรลุนิพพานกลับไปคล้ายคนแรกคือคนที่ไม่มีหวัง แต่ความจริงเป็นคนที่ไม่สาม ความลิ่นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพานเกิดจากหมดความอยากที่เป็นเหตุให้หวัง คือ เมื่อไม่อยากได้อะไรสิ่งนั้นสิ่งนี้ ไม่มีความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ ก็ไม่มีอะไรที่จะต้องหวัง เมื่อไม่มีสิ่งที่ต้องหวัง ก็เป็นอยู่โดยไม่มีความหวัง เป็นคนที่ได้ละได้เลิกหรือหมดสิ้นความหวังแล้ว หมายความว่า เป็นอยู่โดยไม่ต้องอาศัยความหวัง ไม่ต้องอยู่ด้วยความหวัง ไม่ต้องขึ้นต่อความหวัง ไม่ต้องฝากชีวิตหรือความสุขของตนไว้กับความหวัง เป็นผู้พ้นทั้งความสมหวังและความลิ่นหวังตามความหมายของปุถุชน เป็นคนบริบูรณ์เต็มอ้อมอยู่ในตัว เป็นผู้ที่สูงเลยจากคนสมหวังหรือคนมีหวังไปอีก เรียกว่าเป็นขั้นอยู่เหนือความหวัง หรือพ้นความหวังหรือเป็นอิสระจากความหวัง เพราะมีความสุขบริบูรณ์เต็มที่ในปัจจุบันอยู่แล้วทุกขณะ ไม่มีทางที่จะผิดหวัง ลิ่นหวังหรือหมดหวังต่อไปได้เลย (พึงเทียบกับ “อัสสัทธะ” ที่แปลว่าไม่มีศรัทธา ซึ่งเป็นฝ่ายภาวะทางปัญญา)

ลักษณะทางจิตอย่างอื่น ๆ ซึ่งสัมพันธ์กับลักษณะที่กล่าวมาแล้วยังมีอีกมากมาย เช่น ไม่มีเรื่องติดใจกังวล ไม่มีอะไรค้างใจ (อภิญญะ) ไม่คิดพล่าน ไม่มีความกระวนกระวายใจ ไม่จุ่นจ่าน หงุดหงิด ไม่หงอยเหงาเบื่อหน่าย ไม่หวาดสะดุ้ง ปราศจากภัย จิตใจสงบ (สันตะ) เป็นสุข ไม่มีความโศก (อโศก) ไม่มีมุสึที่ทําให้ขุ่นมัวหรือฝ้ามอง (วิระชะ) ปลอดโปร่งเกษม (เขมะ) ผ่องใส เยือกเย็น (สตีฏตะ นิพพุตะ)

¹ ส.ส.15/54/17; 103/32; 565/208; ข.ส.25/427/533; 431/540; “นิราส” นี้ท่านนิยมใช้ในคาถา คือ คำร้อยกรอง เป็นวิธีใช้แบบล้อเลียนคำพูดของปุถุชน อย่างเดียวกับ “อัสสัทธะ” (ไม่มีศรัทธา) ในฝ่ายภาวะทางปัญญา; ในความร้อยแก้ว ใช้อีกศัพท์หนึ่งว่า “วิคาส” เพื่อให้ต่างจากความลิ่นหวังหรือผิดหวัง คือเท่ากับเสร็จสิ้นสิ่งที่หวัง หรือเลิกไม่ต้องหวังอีกต่อไปแล้ว (อง.ติก.20/452/135)

เอิบอิม พอใจ (สันตุฏฐะ) หายทิว (นิจจาตะ)¹ จะเดินจะยืนจะนั่งจะนอนก็เบาใจวางใจสนิท²

ลักษณะที่ควรกล่าวอ้าไว้ เพราะท่านกล่าวถึงบ่อย ๆ คือ ความเป็นสุข มีทั้งคำแสดงภาวะของนิพพานว่าเป็นสุข คำกล่าวถึงผู้บรรลุนิพพานว่าเป็นสุข และคำกล่าวของผู้บรรลุเองว่าตนมีความสุข เช่นว่านิพพานเป็นบรมสุข³ นิพพานเป็นสุขยิ่งหนอ⁴ สุขยิ่งกว่านิพพานสุขไม่มี⁵ นี่คือสุขที่ยอดเยี่ยม⁶ พระอรหันต์ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ⁷ ผู้ปรินิพพานแล้วนอนเป็นสุขทุกเมื่อแล⁸ ผู้ไร้กังวลเป็นผู้มีความสุขหนอ⁹ พวกเราผู้ไม่มีอะไรให้กังวลเป็นสุขจริงหนอ¹⁰ สุขจริงหนอ ๆ¹¹ แม้แต่ผู้ปฏิบัติธรรม ก็ต้องมองนิพพานว่าเป็นสุข จึงจะเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพาน โดยความเป็นทุกข์ จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวกับการบรรลุสัจจะ (อนุโลมิกาชันติ) ย่อมเป็นไปไม่ได้; ข้อที่ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวกับการบรรลุสัจจะ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม (กำหนดแน่นอนในภาวะที่ถูกต้องหรือกฎเกณฑ์แห่งความถูกต้อง) ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้; ข้อที่ภิกษุผู้ไม่ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลุโสคาปัตติผลหรือสกทาคามีผล หรืออนาคามีผล หรืออรหัตตผล ก็ย่อมเป็นไปไม่ได้”

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุผู้มองเห็นนิพพานโดยความเป็นสุข จักเป็นผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวกับการบรรลุสัจจะ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้; ข้อที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยข้อพินิจที่เกี่ยวกับการบรรลุสัจจะ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้; ข้อที่ภิกษุผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักบรรลุโสคาปัตติผล หรือสกทาคามีผล หรืออนาคามีผล หรืออรหัตตผล ก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้”¹²

¹ เช่น ส.ส.15/268/76; อ.จ.ต.ก.20/474/175; อ.จ.จ.ต.ก.21/198/282; ข.อ.25/65/101; ข.ส.25/382/454; 422/519 เป็นต้น

² ม.ม.12/328/335.

³ ม.ม.13/287/281; ข.ร.25/25/42

⁴ ข.อ.25/59/93; ข.เถร.26/309/305;321/309.

⁵ ข.เถร.26/474/502.

⁶ อ.จ.ต.ก.22/316/396

⁷ ส.บ.17/153/101

⁸ อ.จ.ต.ก.20/475/175.

⁹ ข.อ.25/57/92.

¹⁰ ข.ร.25/25/42

¹¹ วินย.7/344/161; ข.เถร.26/422/446

¹² อ.จ.ต.ก.22/372/492, พึงสังเกตว่า ในที่นี้แปลคำ “อนุโลมิกาชันติ” ว่า ข้อพินิจที่เกี่ยวกับการบรรลุสัจจะ, ชันติในที่นี้ เป็นคำที่มีความหมายทางปัญญา มิใช่เป็นเพียงความอดทน พึงเทียบความหมายนี้ที่ ข.ป.ฎิ.31/279/180; 731/627; 735/629; อ.ภ.วิ.35/804/438;844/461 (วิภค.อ.534 ว่า คำว่าชันติ เป็นไวพจน์ของปัญญา และ วิภค. อ.600 ว่า อนุโลมิกาชันติ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ; ตามที่แปลกันมา บางทีท่านแปลชันติในที่นี้ว่า ชันติญาณ)

แม้นิพพานจะเป็นสุข และผู้บรรลุนิพพานก็เป็นผู้มีความสุข แต่ผู้บรรลุนิพพานไม่ติดในความสุขไม่ว่าชนิดใด ๆ รวมทั้งไม่ติดใจเพลินนิพพานด้วย¹ เมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ จากภายนอก ทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น พระอรหันต์ยังคงเสวยเวทนาที่เนื่องจากอารมณ์เหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุขเป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือข้องขัดอยู่กับเวทนานั้น เวทนานั้นไม่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกสั้น ๆ ว่า เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต ไม่ทำให้เกิดความร่าเริงกระวนกระวายภายใน เรียกว่าเวทนานั้นเป็นของเย็นแล้ว การเสวยเวทนาของท่านเป็นการเสวยชนิดที่ไม่มีอนุสัยตกค้าง ต่างจากปุถุชนที่เมื่อเสวยสุขก็จะมีราคานุสัยตกค้าง เสวยทุกข์ก็มีปฏิฆานุสัยตกค้าง เสวยอารมณ์เฉย ๆ ก็มีวิฆานานุสัยตกค้าง เพิ่มความเคยชินและความแก่กล้าให้แก่กิเลสเหล่านั้นมากยิ่งขึ้น² แต่สำหรับพระอรหันต์ สุขทุกข์จากภายนอกไม่สามารถเข้าไปกระทบถึงภาวะที่ดับเย็นเป็นสุขในภายใน ความสุขของท่านจึงเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่ออารมณ์หรือสิ่งต่าง ๆ ในภายนอก คือไม่ต้องอาศัยอามิส ท่านเรียกว่าเป็นนิรามิสสุขอย่างยิ่ง หรือ ยิ่งกว่านิรามิสสุข (นิรามิสสุขชั้นสามัญ คือสุขในฌาน)³ ในเมื่อสุขของท่านไม่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ความผันแปรเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายอันเป็นไปตามคติธรรมดาแห่งสภาพสังขารจึงไม่เป็นเหตุให้ท่านเกิดความทุกข์ ถึงอารมณ์ 6 จะแปรปรวนเคลื่อนคลาดหายลับ ท่านก็ยังคงอยู่เป็นสุข⁴ ถึงขั้น 5 จะผันแปรกลับกลายเป็นอื่น ท่านก็ไม่เศร้าโศกเป็นทุกข์⁵ ความรู้เท่าทันในความไม่เที่ยงแท้และสภาพที่ผันแปรนั้นเอง ย่อมทำให้เกิดความสงบเย็น ไม่พล่านส่าย ไม่กระวนกระวาย อยู่เป็นสุขได้ตลอดเวลา ภาวะเช่นนี้ท่านว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของการพึงตนได้หรือการมีธรรมเป็นที่พึ่ง⁶

คำสำคัญที่แสดงภาวะทางจิตของผู้บรรลุนิพพานอีกคำหนึ่ง ซึ่งครอบคลุมลักษณะหลายอย่างที่กล่าวมาแล้ว คือคำว่า “อาโรคะ” แปลว่า ความไม่มีโรค หรือ ภาวะไร้โรค ที่ในภาษาไทยเรียกว่า สุขภาพ หรือความมีสุขภาพดี “อาโรคะ” นี้ใช้เป็นคำเรียกนิพพานอย่างหนึ่ง⁷ ดังได้กล่าวมาแล้ว ความไร้โรคหรือสุขภาพในที่นี้มุ่งเอาความไม่มีโรคทางจิตใจ หรือสุขภาพจิต ดังพุทธพจน์ที่ตรัสสอนคฤหบดีผู้เฒ่าคนหนึ่งว่า “ท่านพึงศึกษาดังนี้ว่า: ถึงแม้ร่างกายของเราจะเจ็บป่วยออกแฉก แต่จิตของเราจักไม่ออกแฉกไปค้ำ”⁸ และตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า โรคมี 2 อย่างคือ โรคทางกายและโรคทางจิต “สัตว์ที่

¹ ม.ญ.12/5-7/7-9

² ส.นิ. 16/192/99; ส.สพ.18/363-373/254-260; ม.อุ.14/822/516; อญ.จตุกก.21/195/270

³ ส.สพ.18/451-2/293

⁴ ส.สพ.18/216/159

⁵ ส.ข.17/8/9

⁶ ส.ข.17/87-88/53-54

⁷ ม.ม.13/287/281; ขุ.ธ.25/25/42; ขุ.สุ.25/401/479

⁸ ส.ข.17/2/3

ยืนยันได้ว่าคนปราศจากโรคทางจิตแม้เพียงครึ่งหนึ่งนั้นหาได้ยาก ยกเว้นแต่พระชีนาสพ¹ พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าพระอรหันต์เป็นผู้มีสุขภาพจิตสมบูรณ์ การแสดงภาวะของผู้บรรลุนิพพานในแง่ที่เป็นผู้ไม่มีโรค หรือมีสุขภาพดีนี้ เป็นวิธีที่ดีอย่างหนึ่งที่จะช่วยให้เข้าใจคุณค่าของการบรรลุนิพพานดีขึ้น เพราะปุณฑนมักสงสัยว่า ในเมื่อผู้บรรลุนิพพานปราศจากการแสวงหาและเสวยความสุขอย่างที่ปุณฑนนิยมชมชอบกันอยู่ ท่านจะมีความสุขได้อย่างไร และนิพพานจะคืออะไร ความไม่มีโรค มีสุขภาพดี แข็งแรง ย่อมเป็นความสุขและเป็นภาวะที่สมบูรณ์อยู่ในตัวของมันเอง ดียิ่งกว่าการเจ็บป่วยหรือมีโรคประจำตัวอยู่ พออาการของโรคกำเริบขึ้น เกิดความกระวนกระวาย กระสับกระส่าย หรือทรมานทรมาย ได้ยาหรือวิธีแก้ไขอย่างใดอย่างหนึ่งมาระงับอาการนั้นลงได้ ก็มีความสุขไปคราวหนึ่งๆ ยิ่งอาการนั้นรุนแรง เวลาระงับลงได้ก็ยิ่งรู้สึกมีความสุขมาก; ความสุขที่ตามปกติไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นสุข เป็นแต่เพียงความปลอดโปร่งโล่งเบาอยู่ภายใน อันเป็นความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง ตามภาวะของความไม่มีโรค ซึ่งทำให้ไม่ได้รับความสุขบ่อยๆ หรือเป็นครั้งคราวจากการระงับความกระสับกระส่าย ทรมานทรมายเพราะอาการของโรค เทียบได้กับภาวะของผู้บรรลุนิพพาน หรือความสุขจากภาวะของนิพพาน ส่วนความสุขจากการระงับอาการของโรคได้เป็นคราวๆ เปรียบเหมือนการแสวงความสุขของปุณฑน ท่านแสดงข้ออุปมาไว้ เปรียบเหมือนคนเป็นโรคเรื้อน มีแผลตามตัว เหนือขึ้นทั่วทั้งร่าง ตัวเชื้อโรคก็คอยร่ำระคาย เขาต้องใช้เล็บเกาปากแผลอยู่เรื่อย ๆ และผิงกายที่หลุมถ่านไฟ เมื่อเขาเกาและผิงอย่างตัวกับไฟหนักเข้า ปากแผลก็ยิ่งคะเยอเฟะมากขึ้น แต่กระนั้นความสุขความชื่นใจความมีรสชาติใด ๆ ที่เขาจะได้รับ ก็อยู่ตรงที่ปากแผลคันที่จะได้เกานั้นแหละ บุรุษโรคเรื้อนตกอยู่ในภาวะเช่นนั้นจนกระทั่งมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญคนหนึ่งมาปรุ้งยารักษา ทำให้เขาหายจากโรคเรื้อนได้ บุรุษนั้นพ้นจากโรคเรื้อนไปได้ กลายเป็นคนมีสุขภาพดี (อโรค) มีความสุข (สุขิ) มีเสรีภาพ (เสรี) มีอำนาจในตัว (สังวรสี) จะไปไหนก็ได้ตามพอใจ (เยนกามังคม) การเกาปากแผลก็ดี การผิงอย่างตัวที่หลุมหรือกองไฟก็ดี ที่เขาเคยรู้สึกว่าจะทำให้เกิดความสุขสบายขึ้นใจนั้น คราวนี้เขาไม่เห็นว่ามีความสุขเลย และถ้าจะให้ทำอย่างนั้นในเวลาที่เขาหายโรคแล้วอย่างนี้ เขากลับเห็นว่าจะเจ็บปวดเป็นทุกข์ด้วยซ้ำ แต่ภาวะเช่นนี้เมื่อครั้งยังถูโรคเรื้อนรุมเร้าอยู่ เขาหามองเห็นตระหนักรู้ไม่ ข้ออุปมานี้เปรียบได้กับปุณฑนผู้ยังมีกิเลสอันให้ต้องแสวงหาความสุขจากอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นกามคุณ ได้ความสุขจากการหาอารมณ์มาสนองความอยากรุนั้นได้ แต่ก็ถูกเชื้อความอยากต่าง ๆ ทั้งหลายร่ำระคาย ให้เราร้อนทรมานทรมาย กระสับกระส่ายมากยิ่งขึ้น เมื่อดำเนินชีวิตไปในแนวทางเช่นนี้ ความสุขความรื่นรมย์ชมชื่นใจที่มีอยู่ก็วนอยู่แต่การปลุกเร้าเชื้อความอยากให้ร้อนแรงยิ่งขึ้น แล้วก็หาสิ่งที่จะเอามาสนองระงับดับความกระสับกระส่ายกระวนกระวายนั้นลงไปคราวหนึ่ง ๆ เมื่อบรรลุนิพพานหมดเชื้อความอยากที่ทำให้เกิดความเราร้อนกระสับกระส่ายกระวนกระวายแล้ว เป็นอิสระเป็นไทแก่ตัว ก็ไม่เห็นความสุขในการกระทำเพื่อสนองระงับความเราร้อนกระวนกระวายเช่นนั้นอีก²

¹ อนุจตุกก.21/156/192

² ค.ม.ม.13/283-287/277-281

แง่หนึ่งจากคำอุปมาข้างต้นนั้น พอจะจับเอามาพูดได้ว่า ปุถุชนเปรียบเหมือนคนมีที่คันที่ต้องเกา และความสุขของปุถุชนก็คือความสุขจากการได้เกา ณ ที่คัน ยิ่งคันก็ยิ่งเกา และยิ่งเกาก็ยิ่งคัน ยิ่งคันมาก ความสุขจากการเกาก็ยิ่งมาก และยิ่งคันมากก็ยิ่งได้เกามาก ปุถุชนจึงชอบเพิ่มอัตราหรือขีดระดับของความสุขให้สูงขึ้น ด้วยการหาทางเพิ่มความเร้าระคายเพื่อทำให้คันมากขึ้น เพื่อจะได้รับความสุขจากการเกาให้มากยิ่งขึ้น ส่วนผู้หลุดพ้นแล้ว เป็นเหมือนคนที่หายจากโรคคัน มีร่างกายสมบูรณ์เป็นปกติ ย่อมมีความสุขจากการไม่มีที่คันที่จะต้องเกา แต่อาจถูกปุถุชนกล่าวติว่า เป็นผู้สูญเสียความสุขจากการได้เกาที่คัน อีกอย่างหนึ่ง การแสวงสุขของปุถุชนเป็นเหมือนการก่อกะพือโหมไฟขึ้นแล้วได้รับความสนุกสนานชื่นฉ่ำเยือกเย็นจากการดับไฟนั้น ยิ่งโหมไฟให้ลุกโพล่งร้อนแรงขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งได้ใช้ความแรงในการดับทำให้เกิดเสียงฉ่ำซู่ซาวบวบโลดโผนมากขึ้นเท่านั้น ปุถุชนจึงมักดำเนินชีวิตในแบบของการโหมไฟ แม้ว่าจะเป็นการเสี่ยงต่อการก่ออันตรายทั้งแก่ตนเองและคนอื่นมากขึ้นก็ตาม ส่วนผู้หลุดพ้นแล้ว เป็นเหมือนผู้ที่ได้ดับไฟสำเร็จแล้ว อยู่สุขสบายเยือกเย็นปลอดโปร่งใจ ไม่ต้องถูกเผาผลาญ และไม่ต้องคอยระวังภัยจากความเร้าร้อน ไม่คำนึงห่วงใยต่อความซ่านซำที่จะได้รับการคอยตามดับไฟซึ่งตนโหมกระพือขึ้น

ภาวะที่กล่าวมานี้ มองอีกด้านหนึ่ง เป็นลักษณะแห่งพัฒนาการของชีวิตจิตใจ ซึ่งทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพตลอดจนท่าทีต่อสิ่งต่าง ๆ หรือต่อโลกและชีวิตโดยรวม ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพัฒนาการของชีวิตจิตใจนั้น ทุกคนพอจะมองเห็นได้ ในเมื่อเทียบเคียงกับการเติบโตจากเด็กขึ้นมาเป็นผู้ใหญ่ ของเล่นต่าง ๆ ที่เคยรักใคร่ห่วงแหน ถือเอาเป็นเรื่องจริงจังสำคัญนักหนามีความหมายต่อชีวิตถึงเป็นถึงตายในสมัยเป็นเด็ก ครั้นเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็จิตจาง กลายเป็นของไม่เร้าความรู้สึก เมื่อเห็นเด็ก ๆ ชื่นชมกันนัก ตั้งตาคอยจ้องจะชิงมาเป็นเจ้าของก่อน ผู้ใหญ่อาจมองเป็นข้าไป แม้วิธีหาความสนุกสนานต่าง ๆ ตามแบบของเด็ก ๆ ก็กลายเป็นสิ่งไร้ความหมาย ข้อนี้นั่นคือ ผู้ที่บรรลุนิพพานเข้าถึงพัฒนาการที่สูงเลยขึ้นไปจากปุถุชน ย่อมมีท่าทีต่อโลกและชีวิต ต่อสิ่งที่ชื่นชมยินดี และวิถีทางดำเนินชีวิตของปุถุชน เปลี่ยนแปลงไปฉนั้น¹

3. ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต

ในด้านความประพฤติทั่วไปที่เรียกว่า ศีล ไม่สู้มีคำกล่าวแสดงลักษณะของผู้บรรลุนิพพานแล้วบ่อยครั้งนัก ทั้งนี้ เพราะตามหลัก ศีลเป็นสิกขาหรือการศึกษาขั้นต้น พระอริยบุคคลย่อมเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วตั้งแต่ชั้นโสดาบัน² และเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ผู้เข้าถึงนิพพานบรรลุ ก็เป็นภาวะที่ทำให้ความทุศีลหรือความประพฤติเสียหายไม่มีเหลือต่อไป³ ข้อที่ควรพิจารณา ณ ที่นี้ จึงเหลือจำกัดเพียง

¹ ดู อ.ทสท.24/99/216

² เช่น อ.นวก.23/216/394; อ.ภ.ป.36/101/178

³ อ.ทสท.24/75/149

ข้อที่ว่า พระอรหันต์ดำเนินชีวิตอย่างไร ทำกิจกรรมหรือประกอบกิจการงานอะไรในรูปลักษณะอย่างไร

ประการแรก พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรม¹ หรือสิ้นกรรม² การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป ในคัมภีร์ฝ่ายอภิรกรรม มีคำเรียกการกระทำของท่านว่าเป็นกิริยา³ ที่ว่าดับกรรมนั้นหมายถึงไม่กระทำการต่าง ๆ โดยมีวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำหรือชักจูงใจ แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปุถุชน เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยชน คือ ไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ที่จะให้ฉันได้เป็นอย่างนั้น อย่างนี้ ไม่มีความปรารถนาเพื่อตัวตนเคลือบแฝงอยู่ ไม่ว่าในรูปที่หยาบหรือละเอียด แม้แต่ความภูมิใจอยู่ภายในว่านั่นเป็นความดีของฉันหรือว่าฉันได้ทำความดีเป็นต้น ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจนั้น ๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้น ๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วน ๆ จึงเป็นการกระทำขั้นที่ลอยพ้นเหนือกรรม ดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วเป็นอันไม่ต้องพูดถึง เพราะหมดโลกะ โทสะ โมหะ ที่จะเป็นเหตุปัจจัยให้ทำความชั่วเสียแล้ว⁴

อย่างไรก็ดี บางคราวมีผู้ตั้งข้อสงสัยว่า ตามปกติคนเราจะทำอะไรได้จะต้องมีแรงจูงใจในการกระทำ และแก่นสำคัญของแรงจูงใจทั้งหลายก็คือ ความปรารถนา ความต้องการ ซึ่งควรจะรวมอยู่ในคำว่า ตัณหา เมื่อผู้บรรลุนิพพานละตัณหาเสียแล้ว ก็หมดแรงจูงใจ จะทำการต่าง ๆ ได้อย่างไร คงจะกลายเป็นคนอยู่เฉยไม่ทำอะไรเลย แม้จะไม่ทำความชั่วก็จริง แต่ก็ไม่ได้ทำความดีอะไรด้วย ก็คงไม่มีประโยชน์อะไร ในที่นี้ คำตอบขั้นต้นอย่างง่าย ๆ มีว่า มิใช่แต่ความอยากความปรารถนาเท่านั้นที่เป็นแรงจูงใจ แม้ความคำนึงเหตุผลก็เป็นแรงจูงใจได้เช่นกัน ดังจะเห็นได้ในปุถุชน เมื่อจะทำการบางอย่าง บางคราวมีการต่อสู้กันภายในจิตใจระหว่างพลังสองฝ่าย คือ ระหว่างความปรารถนาผลประโยชน์ส่วนตัว กับความรู้เหตุผลรู้ดีรู้ชั่ว บางคราวเขาก็ทำตามความอยากได้ บางคราวเขาก็ทำตามเหตุผล; พิจารณาลึกลงไปอีกชั้นหนึ่ง ชีวิตเป็นอยู่ได้ด้วยอาศัยพลังที่ทำให้มันเป็นชีวิต คือมีความเคลื่อนไหวยับยั้งตัว ถ้าไม่มีองค์ประกอบอย่างอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง ชีวิตจะเคลื่อนไหวไปตามทางที่ความรู้ออกให้ แต่เพราะขาดความรู้หรือความรู้ไม่เพียงพอ ตัณหาจะได้โอกาสเข้ามาบิดเบือนหรือบงการความเคลื่อนไหวของชีวิต ไม่เฉพาะบงการให้ทำเท่านั้น บางครั้งเมื่อความรู้ออกให้แล้วว่า ควรกระทำ แต่ตัณหาในรูปของความเกียจคร้านเป็นต้น เข้าครอบงำเสีย กลับเหนียวรั้งไว้ไม่ให้กระทำก็มี ในภาวะเช่นนี้ จึงกล่าวได้ว่า ตัณหาหรือความอยากไม่เป็นแต่เพียงแรงจูงใจให้กระทำเท่านั้น แต่เป็นแรงจูงใจไม่ให้กระทำด้วย แต่ถ้าจะพูดให้ถูกต้องทีเดียว การไม่กระทำในกรณีนี้ ก็เป็นการกระทำอย่างหนึ่งเหมือนกัน คือการกระทำที่ไม่กระทำ เพราะมีกิจกรรมที่เรียกว่าการไม่กระทำนี้เกิดขึ้นในรูปของการหน่วงรั้งไว้ ดังนั้น หน้าทีของตัณหา

¹ นัย ส.สพ.18/229/166 (เทียบ อ.จ.ค.ก.20/551/339; อ.จ.ค.ก.22/334/465)

² นัย ที.ปา.11/256/242; อ.จ.ค.ก.21/233/314

³ เช่น อภ.ส.34/665/260

⁴ ดู ตอนว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทา ประกอบ.

ในที่นี้คือ เป็นแรงจูงใจทั้งในการกระทำและการไม่กระทำ และในการกระทำและไม่กระทำ เพราะมีตัณหา คอยขัดขวางบีบและบงการ จึงทำให้การเคลื่อนไหวโดยพลังของชีวิต ไม่เป็นอิสระตามทางที่ความรู้ออก ให้ เมื่อใดพ้นจากอำนาจครอบงำหรือแผ่กระจายของตัณหา เมื่อนั้นก็จะมีการเคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา นี่คือภาวะที่มีปัญญาเป็นแรงจูงใจ (ควรย่ำไว้อีกว่า เมื่อมีการไม่กระทำสิ่งที่ควรทำ เช่นนักเรียนไม่สนใจบทเรียน หรือคนไม่ช่วยเหลือกัน เป็นต้น ไม่เพียงคำนึงถึงแต่เพียงการขาดแรงจูงใจที่จะให้กระทำเท่านั้น แต่ควรพิจารณาถึงแรงจูงใจให้ไม่กระทำด้วย คือพิจารณาถึงตัณหาที่มาในรูปความเกียจคร้าน ความไม่พอใจ ความเกลียดชังกับอารมณ์อื่น เป็นต้น ซึ่งมีกำลังมากกว่าจุดดึงไว้ การใช้แรงจูงใจแบบตัณหา จึงมักเป็นการเพิ่มหรือเร่งเร้าพลังแข่งขันด้านทานระหว่างแรงจูงใจให้กระทำกับแรงจูงใจให้ไม่กระทำ ฝ่ายไหนแรงกว่าก็ชนะไป ข้อนี้เป็นลักษณะอย่างหนึ่งที่แตกต่างจากกรณีที่มีปัญญามีเป็นแรงจูงใจ)

ที่ว่ามีการเคลื่อนไหวที่เป็นอิสระตามทางของปัญญา หรือภาวะที่มีปัญญามีเป็นแรงจูงใจนั้น ถ้าพิจารณาแยกแยะออกไปให้ละเอียด จะมองเห็นว่ามีคุณธรรมอย่างหนึ่งเกิดแทรกอยู่ด้วย ได้แก่ ความกรุณา กรุณานี้เกิดขึ้นมาเอง เมื่อเราประสบพบเห็นคนอื่นที่กำลังมีปัญหา ถูกความทุกข์บีบคั้น ขาดอิสรภาพอยู่ ถ้าในขณะนั้นตัวเราเองอยู่ในภาวะที่มองสิ่งทั้งหลายตามที่มีมันเป็นและมีจิตใจเป็นอิสระอยู่ คือ ไม่ถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เข้าครอบงำชักจูง เช่น มิใช่กำลังคำนึงถึงผลได้เพื่อตัว ไม่มีความห่วงกังวลเกี่ยวกับตัวตน ไม่มีตัวตนที่กำลังถูกกระทบกระเทือนบีบคั้นอยู่ ไม่เกิดความชอบใจจากการได้เห็นคนอื่นประสบทุกข์อันเป็นการสนองความอยากแผ่ร้นภายในของอัตตาที่จะได้ขยายตัวใหญ่โตขึ้นไปบ้าง พุดง่าย ๆ ว่าถ้าตัวเองไม่มีปัญหาบีบคั้นทำให้ติดข้องคับแคบ ยังเป็นอิสระอยู่ ในขณะนั้นจิตใจของเราจะเปิดกว้างออก แม้ไปรับรู้ทุกข์สุขและปัญหาของผู้อื่นที่กำลังประสบอยู่นั้นได้เต็มที่ จะเกิดความรู้สึกเห็นอกเห็นใจ เกิดความเข้าใจ เกิดความคิดที่จะช่วยเหลือปลดปล่อยเขาจากปัญหา ทำให้เขาหลุดพ้นเป็นอิสระด้วย เมื่อเกิดความคิดช่วยเหลือขึ้นมาแล้วเช่นนี้ ถ้าไม่เกิดตัณหาแทรกเข้ามาอีก ในรูปของความห่วงใยความสุขของตน กลัวสูญเสียประโยชน์ส่วนตัว และความเกียจคร้าน เป็นต้น พลังเคลื่อนไหวของชีวิตก็จะดำเนินไปอย่างอิสระสุดแต่ปัญญาจะคิดรู้และบอกทางให้ คือมีการช่วยเหลือเกื้อกูลเกิดขึ้น ความรู้สึกของบุคคลผู้มีจิตใจปลอดโปร่ง เป็นอิสระเปิดกว้างออก พร้อมทั้งจะรับรู้เรื่องราวของชีวิตอื่น ๆ เคลื่อนไหวตามรู้ตามเห็นปัญหาข้อติดขัดบีบคั้น คือความทุกข์ของเขา คิดเมื่อแม่เกื้อกูลต้องการให้เขาหลุดพ้นเป็นอิสระจากปัญหาหรือความทุกข์นั้น พร้อมทั้งจะทำการเพื่อแก้ไขข้อขัดข้องติดขัดให้เขา ความรู้สึกที่แผ่ออกไปช่วยเหลือเกื้อกูลอย่างนี้แหละเรียกว่า กรุณา

เท่าที่กล่าวมา เป็นอันสรุปได้ว่า กรุณาเป็นผลสืบเนื่องจากปัญญาและความมีจิตใจเป็นอิสระ ปัญญาในที่นี้ มีคำเรียกจำเพาะว่า วิชชา และความมีจิตใจเป็นอิสระก็มีคำเรียกจำเพาะว่า วิมุตติ จัดลำดับเข้าชุดเป็น วิชชา (ความรู้เท่าทันสภาวะ ซึ่งทำให้อัตตาไม่มีที่ตั้งอาศัย) วิมุตติ (ความหลุดพ้นปลอดโปร่งโล่งเป็นอิสระ) และ กรุณา (ความรู้สึกแผ่ออกของจิตใจที่ไวต่อและไหวตามทุกข์ของสัตว์ ต้องการ

ช่วยปลดปล่อยให้ผู้อื่นหลุดพ้นเป็นอิสระ) เป็นคู่ปรับตรงข้ามกับ *อวิชชา* (ความไม่รู้ตามสภาวะ ที่ทำให้เกิดมีอึดติดขึ้นมาเป็นที่ข้องขัด) *ตัณหา* (ความอยากที่จะให้อึดติดเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาการที่จะสนองความขาดความพร่องของอึดติด หรือหล่อเลี้ยงเสริมขยายอึดติดนั้น) และ *อุปาทาน* (ความยึดติดเกาะเกี่ยวเหนียวแน่นกับสิ่งหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งในเมื่อเห็นไปว่าสิ่งหรือภาวะนั้นมีความหมายสำคัญต่อการสนองอึดติด หรือความยิ่งใหญ่เข้มแข็งมั่นคงของอึดติด) ผู้บรรลุนิพพานละอวิชชา ตัณหา อุปาทาน แล้วจึงมีปัญหาและกรุณาเป็นแรงจูงใจในการกระทำกิจสืบต่อไป โดยนัยนี้จะเห็นได้ว่า ถ้าจะต้องใช้ตัณหาเป็นแรงจูงใจในการกระทำทุกอย่างแล้ว การทำความดีต่อกันหรือการช่วยเหลือกัน จะเป็นการช่วยเหลือที่แท้จริง หรือเป็นการช่วยเหลือที่บริสุทธิ์ไม่ได้เลย และในทำนองเดียวกัน トラบโคก็ยังมีตัณหา หรือใช้ตัณหาเป็นแรงจูงใจในการช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น การช่วยเหลือนั้นย่อมมิใช่เป็นกรุณาที่แท้จริง

ความจริง ตัณหา (คลุมถึงอวิชชาและอุปาทานด้วย) ไม่เพียงเป็นแรงจูงใจที่มีอันตรายเท่านั้น แต่ยังทำให้มองข้ามหรือมองไม่เห็นประโยชน์ตน ประโยชน์ท่านอีกด้วย หรือแม้เห็น ก็เห็นผิดพลาดบิดเบือนไปเสีย ไม่รู้จักว่าอะไรเป็นประโยชน์ อะไรไม่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริง สิ่งที่เป็นประโยชน์กลับเห็นไปว่าไม่เป็นประโยชน์ สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ กลับเห็นไปว่าเป็นประโยชน์ โดยปรากฏออกมาในรูปของราคะ โทสะ โมหะที่ครอบงำใจเสียบ้าง ในรูปของนิรวณ 5 ที่กำบังขวางกั้นการทำงานของจิตใจเสียบ้าง ต่อเมื่อปราศจากกิเลสเหล่านั้นแล้ว จิตใจจึงจะราบเรียบผ่องใส มองเห็นและรู้จักตัวประโยชน์ที่แท้จริง¹

เหตุผลขั้นสุดท้ายที่ทำให้ผู้บรรลุนิพพานแล้ว ไม่ต้องคำนึงถึงประโยชน์ของตนเอง หรือห่วงใยเรื่องของตนเอง สามารถทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น หรือนำเพ็ญกิจแห่งกรุณาได้เต็มที่ ก็เพราะเป็นผู้ทำประโยชน์ตนเสร็จสิ้นแล้ว พระอรหันต์มีคุณบท (คำแสดงคุณลักษณะ) ว่า อนุปปัตตสทัตตะ แปลว่า ผู้บรรลุประโยชน์ตนแล้ว และกตกรณียะ แปลว่า ผู้มีกิจที่จะต้องทำอันได้กระทำแล้ว คือทำเรื่องของตัวเองเสร็จแล้ว เมื่อทำอึดติดตะ (ประโยชน์ของตน, เรื่องของตน) เสร็จแล้ว เป็นผู้มัวอึดติดหิตสมบัติ (หวังพร้อมสมบูรณ์ด้วยประโยชน์ของตน) แล้ว ก็ไม่ต้องห่วงใยเรื่องของตัวเอง สามารถทำปรัตตะ (ประโยชน์ของผู้อื่น, เรื่องของคนอื่น) ได้เต็มที่ ดำเนินชีวิตที่เหลืออยู่ด้วยปรติปฏิบัติ (การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น) สืบไป² เมื่อมีความพร้อมเป็นฐานอยู่อย่างนี้แล้ว พระอรหันต์จึงสามารถมีคุณลักษณะเป็น สรรพมิตร (เป็นมิตรกับทุกคน) สรรพสขะ (เป็นเพื่อนกับทุกคน) และสัพพภูตานุกัมปะกะ (หวังดีต่อสรรพสัตว์)³ ได้อย่างแท้จริง

¹ อนุตติก.20/511/278; 46/10; ส.ม.19/603/157; อนุปญจก.22/51/72; 193/257

² วินย.4/32/39; ส.ส.15/428/153

³ พุ.ธรร.26/318/362

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจว่า คำว่า อัตตะ อรรถ หรือประโยชน์ในที่นี้ มิได้หมายถึงผลประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่หมายถึงประโยชน์ที่เป็นแก่นสารของชีวิต หรือเรื่องที่เป็นสาระของชีวิต ซึ่งทำให้ชีวิตเจริญงอกงาม ทำให้เป็นคนเติบโตในความหมายที่แท้จริง เป็นผู้มีความพร้อมที่จะแก้ไขปัญหาเป็นคนพึงตัวได้ โดยสารมุ่งเอาความเติบโตทางปัญญา พร้อมด้วยคุณธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง และความเป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง

ถึงตอนนี้ อาจพิจารณาภาวะด้านการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานแล้วโดยแยกเป็น 2 อย่างคือ การทำกิจหรือการงานอย่างหนึ่ง และกิจกรรมเนื่องด้วยชีวิตส่วนตัวอย่างหนึ่ง ในด้านการงานหรือการทำกิจนั้น พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้หลุดแล้วจากบ่วง ไม่มีอะไรจะห่วงรั้งให้พะวง ย่อมอยู่ในฐานะเป็นสาวกชั้นนำ ซึ่งจะทำหน้าที่ของพุทธสาวกได้ดีที่สุด บริบูรณ์ที่สุด ลักษณะการทำกิจการงานของพุทธสาวกนั้นก็มีบ่งชัดอยู่แล้วในคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสย้ำ เริ่มต้นแต่ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาในพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ¹ คือ ทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน (พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย) เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก (โลกานุกมฺปาย) เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย (อตุถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํ) ความข้อนี้ถือเป็นวัตถุประสงค์สำคัญของพรหมจรรย์ คือพระศาสนานี้² เป็นหลักวัดความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสาวก³ และเป็นคุณสมบัติที่พึงเกิดมีจากบุคคลที่ถือว่าเลิศหรือประเสริฐตามคำสอนของพระพุทธศาสนา⁴ ดังนั้น จึงเป็นข้อค่านึงประจำในการบำเพ็ญกิจและทำการงานของพุทธสาวก

เนื่องด้วยประโยชน์ หรืออรรถ มีความหมายดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ดังนั้นกิจหรืองานหลักของผู้บรรลุนิพพานแล้ว จึงได้แก่การแนะนำสั่งสอน การให้ความรู้ การส่งเสริมสติปัญญาและคุณธรรมต่าง ๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตและประพฤติตัวเป็นแบบอย่าง ในทางที่มีความสุข มีคุณธรรม และเป็นชีวิตที่ถึงงาม ซึ่งคนภายหลังจะถือเป็นทิฏฐานุคติได้ โดยเฉพาะการแนะนำสั่งสอนให้ความรู้ความเข้าใจแก่ผู้อื่นนั้น แทบจะเรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หรือสิ่งที่พึงต้องทำสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้ว⁵

ในด้านการดำเนินชีวิตส่วนตัว ก็มีหลักคล้ายกับการทำกิจการงาน คือมุ่งประโยชน์แก่พหุชน แม้ว่าพระอรหันต์จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่เคยต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อท่านบรรลุนิพพานแล้ว จะเลิกเสีย ไม่ปฏิบัติต่อไปก็ย่อมได้ แต่ก็ปรากฏว่าเมื่อเป็นการสมเหตุผลท่านก็

¹ วินย.4/32/39; ส.ส.15/428/153

² ที.ม.10/107/140; ที.ปา.11/226/226

³ อ.ป.ญจก.22/88/130; อ.จ.ก.ก.22/317/397

⁴ พระพุทธเจ้า: ที.ม.10/198/242; 211/254; ม.ม.12/46/37; 192/165; ส.นิ.16/690/320; อ.จ.เอก.20/139/28; พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระเสาะ: ข.อิต.25/263/291; พระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิ: อ.จ.ทุก.20/297/96; สมณพราหมณ์ที่มีศีล มีกัลยาณธรรม: ที.ม.10/310/369.

⁵ ดู ที.สิ.9/358/289

ปฏิบัติต่อไปอย่างเดิม ทั้งนี้ ในด้านส่วนตัวเพื่อความอยู่สบายในปัจจุบันที่เรียกว่าภิกขุธรรมสุขวิหาร และในด้านการเกี่ยวข้องกับผู้อื่น เพื่ออนุเคราะห์ชุมชนที่จะเกิดตามมาภายหลัง (ปัจจุมาชนตานกัมปา) เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่ชนภายหลังจะได้ถือปฏิบัติตาม (ทิฏฐานาคติ) เช่นในกรณีที่พระพุทธเจ้าทรงเสพเสนาสนะในราวป่า¹ และพระมหากัสสปเถระถือธุดงค์² เป็นต้น แม้แต่บุคคลที่เป็นผู้ใหญ่ในหมู่ ซึ่งอาจจะยังมิได้บรรลุนิพพาน ก็ยังมีคำย่ออยู่เสมอให้คำนึงถึงการประพฤติตัวเป็นแบบอย่างสำหรับชุมชนรุ่นหลัง³ ดังนั้นสำหรับพระอรหันต์ซึ่งเป็นบุคคลตัวอย่างสูงสุดอยู่แล้ว ความคำนึงหรือความรับผิดชอบในเรื่องนี้คงจะต้องมีเป็นพิเศษ และพึงสังเกตว่า ลิกขาบท คือ กฎข้อบังคับทางพระวินัยบางข้อซึ่งมิใช่เป็นเรื่องของความผิดชั่วร้าย แต่บัญญัติขึ้นเพราะถือเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมโดยคำนึงถึงชุมชนรุ่นหลังก็มี⁴

รวมความว่า การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ทั้งด้านกิจการงาน และความประพฤติส่วนตัว มุ่งเพื่อประโยชน์ของพหุชน และคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชุมชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นเรื่องของการบำเพ็ญปริตตะ หรือปริหิตปฏิบัติ สอดคล้องกับคุณธรรมคือความกรุณาที่เป็นแรงจูงใจ อย่างไรก็ตาม ถ้าจะให้แจกแจงรายละเอียดชัดเจนลงไปว่าพระอรหันต์ได้ทำงานอะไร หรืองานชนิดใดบ้าง ด้วยตัวอย่างจากชีวประวัติของพุทธสาวกครั้งพุทธกาล เพื่อจะใช้เป็นเครื่องศึกษาว่าผู้บรรลุนิพพานแล้ว มีขอบเขตกิจกรรมแค่ไหนเพียงใด มีลักษณะการทำงานที่ต่างจากคนสามัญอย่างไร รายละเอียดถึงขั้นนี้ยากที่จะหาได้ครบถ้วน จะต้องเก็บรวบรวมเอาจากเรื่องราวที่กระจายแทรกอยู่กับคำสอนบ้าง บทบัญญัติทางพระวินัยบ้าง เรื่องเล่าในคัมภีร์ชั้นหลัง ๆ บ้าง ถึงอย่างนั้นก็ไม่บริบูรณ์ เพราะคัมภีร์ทั้งหลายเน้นคำสอนหรือคำอธิบายเนื้อหาธรรมวินัย แม้เรื่องเล่าต่าง ๆ ก็มุ่งที่เกี่ยวกับธรรมวินัยโดยตรง หรือมุ่งสอนธรรม แม้แต่เรื่องเอตทัคคะ⁵ ที่พระอรรถกถาจารย์ถือเป็นการแต่งตั้งหรือสถาปนาฐานันดร⁶ ซึ่งมีรายชื่อพระอรหันต์รวมอยู่มาก ก็เป็นแต่เพียงการประกาศยกย่องความสามารถพิเศษเฉพาะตัวของพระสาวกบางท่านบ้าง จุดเด่นหรือข้อแตกต่างพิเศษอันเป็นที่เลื่องลือรู้กันทั่วไปเกี่ยวกับพระสาวกบางท่าน ซึ่งพระพุทธเจ้าเพียงแต่ทรงยกขึ้นมาตรัสในที่ประชุมบ้าง หรือถ้าเป็นเรื่องการปฏิบัติหน้าที่การงานก็มีเฉพาะกรณีที่ทำหน้าที่นั้นได้ดีเด่นยอดเยี่ยม เช่น พระทัฬหฬลลบุตร เป็นเอตทัคคะในบรรดาเสนาสนปัญหาปกะ (ผู้จัดแจงเสนาสนะ) เป็นต้น แต่ไม่มีผู้เป็นเอตทัคคะในบรรดาภคตฤทธะ (ผู้แจกกิจนิมนต์ฉัน) จีวรภาษ

¹ อ.ท.ท.20/274/77

² ส.น.16/481/239

³ ในแง่แบบอย่างสำหรับชนรุ่นหลัง: อ.ท.ท.20/289/90; อ.ด.ท.20/535/313; อ.จ.ท.ท.21/160/197; อ.ป.ญ.จ. 22/79/121; 156/199; 218/284; วินย.8/983/333; ในแง่แบบอย่างทั่วไป: อ.ด.ท.20/531/308; 466/160; 539/317; อ.ป.ญ.จ.22/88/130; อ.จ.ท.ท.22/338/472

⁴ วินย.7/20/8; อ.ป.ญ.จ.22/209/279; วินย.7/122/49; ม.ม.13/488/442; วินย.1/79/78

⁵ อ.เอ.ก.20/146/31

⁶ อ.อ.1/143

(ผู้แจกจิ๋ว) นวกัมมิกะ (ผู้อำนวยการก่อสร้าง) เป็นต้น ซึ่งก็เป็นเจ้าหน้าที่ที่ส่งมั่งแตงตั้งตามพระวินัย เช่นเดียวกัน พระอรหันต์ที่ได้รับยกย่องมีคุณสมบัติเป็นเอตทัคคะในรายชื่อนั้นอาจมีกิจที่ท่านกระทำเป็นประจำของท่านอีกต่างหาก ซึ่งคุณสมบัติที่ได้รับยกย่องเป็นเพียงเครื่องเสริมการทำงานนั้นก็ได้ นอกจากนั้น ยังมีปัญหาเกี่ยวกับความหมายของคำยกย่องเป็นเอตทัคคะนั้นเองบางคำ ซึ่งยังเข้าใจกันไม่ชัดเจนเพียงพออีกด้วย ดังนั้น รายนามเอตทัคคะ¹ จึงยังไม่ตรงเรื่องพอที่จะแสดงประเภทและขอบเขตงานของพระอรหันต์ได้ แต่กระนั้นก็ตาม ในรายนามเอตทัคคะเท่าที่มีอยู่นั้นเอง ก็จะได้เห็นว่า คุณสมบัติที่เป็นเอตทัคคะ เป็นเรื่องเกี่ยวกับงานเทศนาสั่งสอนเสียหลายส่วน อาจกล่าวได้ว่า งานเทศนาสั่งสอนแนะนำฝึกอบรมผู้อื่น เป็นกิจสำหรับผู้บรรลุนิพพานแล้วทุกท่านซึ่งจะพึงทำตามความสามารถ ส่วนกิจการและกิจกรรมอย่างอื่นแตกต่างกันไปตามพื้นเพการศึกษาอบรมและตามธาตุคือความถนัดและอัธยาศัยของแต่ละท่าน สำหรับท่านที่สามารถในการอบรมสั่งสอน และได้รับความเคารพนับถือ มีผู้ศรัทธาเลื่อมใสมาก เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์มีศิษย์มาก นอกจากมีงานเทศนาสั่งสอนทั่ว ๆ ไปแล้ว ยังมีภาระที่ต้องให้การศึกษาแก่หมู่ศิษย์จำนวนมากด้วย ดังจะเห็นได้ว่า พระมหาสาวกหลายท่านเวลาเดินทางคราวหนึ่ง ๆ มีภิกษุสงฆ์ติดตามเป็นหมู่ใหญ่² การให้การศึกษาแก่ศิษย์เช่นนี้ รวมไปถึงการให้การศึกษาแก่สามเณรด้วย ดังเช่นพระสารีบุตร ซึ่งมีเรื่องราวหลายแห่งแสดงให้เห็นว่า ท่านคงจะมีความสามารถมากในการ

¹ รายนามเอตทัคคะยกมาให้อุคเฉพาะในฝ่ายภิกษุบริษัท (ฝ่ายภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา มีอีกต่างหาก) ดังนี้:-
 เอตทัคคะในบรรดาภิกษุสาวกผู้รัตติยัญญู (บวชนานมีประสบการณ์มาก) = พระอัญญาโกณฑัญญะ; บรรดาผู้มีปัญญามาก = พระสารีบุตร; บรรดาผู้มีฤทธิ์ = พระมหาโมคคัลลานะ; ผู้ถือธุดงค์ = พระมหากัสสป; ผู้มีทิพยจักขุ = พระอนุรุทธ; ผู้เกิดตระกูลสูง = พระภัททิยะ; ผู้มีเสียงไพเราะ = พระลุลุกกฏภัททิยะ; ผู้บันลือสีหนาท = พระปิณฑิลภการทวาหะ; ธรรมกถึก = พระปุนณณมันตานีบุตร; ผู้แจ้งความย่อให้พิสดาร = พระมหากัจจายนะ; ผู้นิรมิตมนมัยกาย = พระจุลลปันตก; ผู้ฉลาดในใจโตวิวัฏฐ์ = พระจุลลปันตก; ผู้ฉลาดในสัญญาวิวัฏฐ์ = พระมหาปันตก; ผู้รณวิหรี = พระสฤตติ; ผู้เป็นทักษิณัย = พระสฤตติ; ผู้อยู่ป่า = พระเวตตะ ขทิวณิยะ; นักถาปน = พระกัณฑาเรวัต; ผู้เพียรเด็ดเดี่ยว = พระโสณะโกสิวิส; ผู้กล่าวถ้อยคำพจน์ = พระโสณะกฏิกัณณะ; ผู้มีลาภ = พระสิวลี; ผู้ศรัทธาธิมุต = พระวัคคลิ; ผู้ใคร่การศึกษา = พระราหุล; ผู้บวชด้วยศรัทธา = พระวัฐบาล; ผู้จับสลากปฐม = พระกุนตธาน; ผู้มีปฏิภาณ = พระวังคิสะ; ผู้เป็นที่เลื่อมใสไปทั่ว = พระอุปเสนะวังคินตบุตร; ผู้จัดแจงเสนาสนะ = พระทพพมัลลบุตร; ผู้ที่พวกเทพชื่นชอบใจ = พระปิลินทวัจฉะ; ผู้ตรัสรู้ฉับพลัน = พระพาหิยะทาทูจิริยะ; ผู้แสดงกถาวิจิตร = พระกุมารกัสสปะ; ผู้บรรลุปฏิสัมมิตา = พระมหาโกฏฐิตะ; ผู้เป็นพหูสูต = พระอนนท; ผู้มีสติ = พระอนนท; ผู้มีคติ = พระอนนท; ผู้มีมติ = พระอนนท; ผู้เป็นอุปราภ = พระอนนท; ผู้มีบริษัทใหญ่ = พระอุรวะลกัสสป; ผู้ทำให้ตระกูลเลื่อมใส = พระกาฬทายี; ผู้มีอาพาธน้อย = พระพักกณะ; ผู้ระลึกบุพเพนิวาส = พระโสภิตะ; ผู้เป็นวินัยธร = พระอุบาลี; ผู้ให้อโวกาภิกษุณี = พระนันทกะ; ผู้คุ้มครองประตูดินทรีย์ = พระนันทกะ; ผู้ให้อโวกาภิกษุ = พระมหากัปปิณะ; ผู้ฉลาดในไตรธรรมา = พระสาตกะ; ผู้ทำให้เกิดปฏิภาณ = พระราธะ; ผู้ทรงจิ๋วสัจว่า = พระโมฆราช.

² เช่น พระสารีบุตรโมคคัลลัน ม.ม.13/186/193; พระมหากัสสป ที.ม.10/154/187; พระยโสธะ ขุ.อุ.25/71/107

ฝึกอบรมเด็กและคงมีสามเณรอยู่ในความดูแลมิใช่น้อย เมื่อพระราหุลจะบวชเป็นสามเณร พระพุทธเจ้าก็ทรงมอบให้พระสารีบุตรเป็นอุปัชฌาย์¹ สามเณรเล็กอายุน้อย ๆ ที่เป็นศิษย์พระสารีบุตรมีชื่อเสียงเก่งกล้าสามารถหลายรูป² พระสารีบุตรเคยเดินบิณฑบาตไปพบเด็กกำพร้าอดโซ่เที่ยวเร่ร่อนหาเศษอาหารเก็บกินอย่างอนาถา ก็สงสารชวนมาบวชเณรและให้ศึกษาธรรมวินัย³ เป็นตัวอย่างของการให้ทั้งการศึกษาและการสงเคราะห์แก่เด็ก ๆ แม้พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสเตือนให้ใส่ใจความเป็นอยู่ของเด็ก ๆ ที่มาบวชไม่ให้ทอดทิ้ง⁴

ในเมื่อมีผู้มาอยู่ในความดูแลให้การศึกษาเป็นหมู่ใหญ่ ก็ย่อมเกิดมีกิจอีกอย่างหนึ่งคือ การปกครองงานบริหารหรืองานปกครองนี้ท่านถือเป็นกิจสำคัญอย่างหนึ่ง เรียกว่าสามัญก็คือ ท่านสอนให้มีความรู้สึกรับผิดชอบในงานปกครอง⁵ อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่าการปกครองสงฆ์นี้เป็นงานที่สืบเนื่องมาจากการศึกษา ดังนั้น การปกครองสงฆ์จึงมีความหมายเป็นการให้ศึกษานั้นเอง แต่เป็นการให้การศึกษาในขอบเขตที่กว้างขวาง เพื่อฝึกคนพร้อมกันจำนวนมาก และเพื่อทำสมาธิทั้งหลายของหมู่ให้มีชีวิตเกื้อกูลแก่กันในการดำเนินก้าวหน้าไปสู่จุดหมายที่ตั้งมา

นอกจากความรับผิดชอบในงานเทศนาสั่งสอน การให้การศึกษา และการปกครองแล้ว หลักฐานและเรื่องราวต่าง ๆ เท่าที่ปรากฏในคัมภีร์แสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์ได้ประพฤติเป็นตัวอย่างในการแสดงความเอาใจใส่ รับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม และความเคารพสงฆ์ ซึ่งเป็นความสำคัญที่สำคัญในฐานะที่ระบบชุมชนของพระพุทธศาสนาถือสงฆ์คือส่วนรวมเป็นใหญ่ และพระพุทธเจ้าก็ทรงย้ำอยู่เสมอเกี่ยวกับความพร้อมเพรียงของหมู่ ทั้งโดยคำสอนทางธรรม เช่นหลักอปริหานิยธรรม⁶ การถือธรรมเป็นใหญ่⁷ และบทบัญญัติทางพระวินัย โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับสังฆกรรมต่าง ๆ⁸ เรื่องราวที่แสดงว่าพระอรหันต์เอาใจใส่และพึงเอาใจใส่รับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม และเคารพสงฆ์นั้นมีมากมาย เช่น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำอุโบสถสวดปาติโมกข์สอบทานความบริสุทธิ์ของภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน พระมหากัปปินเถระได้คิดว่าท่านควรจะไปทำอุโบสถสังฆกรรมหรือไม่ เพราะท่านเองเป็นพระอรหันต์ มีความบริสุทธิ์เป็นยอดอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของท่าน และได้

¹ วินย.4/118/168

² เช่น สังกิจจสามเณร บัณฑิตสามเณร โสปากสามเณร และเวตสามเณร ขุ.เถร.26/377/356; 364/339;381/362; ธ.อ.4/29,106;8/129

³ ขา.อ.2/1

⁴ ขา.อ.1/245

⁵ คุ ม.ม.13/189/197

⁶ ที.ม.10/70/90; อ.จ.สตตก.23/21/21

⁷ ม.อ.14/107-115/90-97; ที.ม.10/141/178

⁸ คุ วินยปิฎก เล่ม 4-7

เสด็จมาตรัสเตือนว่า “ถ้าท่านผู้เป็นพราหมณ์ (คือพระอรหันต์) ไม่เคารพอุโบสถแล้ว ใครเล่าจักเคารพอุโบสถ จงไปทำอุโบสถสังฆกรรมเถิด”¹ พระทัฬหฬลบุตร สำเร็จอรหัตผลตั้งแต่อายุน้อย ท่านจึงมาคิดว่า “เราเกิดมาอายุ 7 ปี ก็ได้ทำให้สำเร็จอรหัตผลแล้ว สิ่งใด ๆ ที่สาวกจะพึงบรรลุถึง เราก็ได้บรรลุหมดสิ้นแล้ว กรณีะที่เราจะต้องทำยิ่งไปกว่านี้ก็ไม่มี หรือกรณีะที่เราทำเสร็จแล้ว ก็ไม่ต้องกลับมาสั่งสมอีก เราควรจะช่วยชวนชวายนอะไรของสงฆ์ดีหนอ?” ต่อมาท่านเกิดความคิดว่า “เราควรจัดแจงเสนาสนะของสงฆ์ และจัดแจกอาหารแก่สงฆ์” ครั้นแล้วท่านจึงไปกราบทูลความสมัครใจของท่านแก่พระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานสาธุการ แล้วให้สงฆ์ประชุมพิจารณาตกลงกัน แต่งตั้งท่านเป็นพระเสนาสนาปัญญาปกะ (พระผู้จัดแจงที่พักอาศัย) และพระภัตตุเทศก์ (พระผู้จัดแจกอาหาร)² เมื่อมีเรื่องราวที่อาจกระทบกระเทือนต่อความสงบเรียบร้อยของการพระศาสนา พระอรหันต์เถระจะชวนชวายนดำเนินการอย่างเอาจริงเอาจังเพื่อระงับเรื่องราวหรือจัดกิจการให้เสร็จเรียบร้อย ทั้งที่ตามปกติท่านเหล่านั้นชอบอยู่สงบในที่วิเวก ดังเช่น พระมหากัสสปเถระริเริ่มดำเนินการสังคายนาครั้งที่ 1³ พระยสกาภิณฑบุตร พระสัมภุตสาณวาสี และพระเรวัต ริเริ่มการสังคายนาครั้งที่ 2⁴ เป็นต้น ในการสังคายนาครั้งที่ 1 ที่ประชุมได้ปรับอาบัติ ตัดสินลงโทษพระอาณนที่เกี่ยวกับความบกพร่องบางอย่างของท่านในการทำหน้าที่พุทธอุปัชฌาย์ แม้ว่าพระอาณนจะมีเหตุผลบริบูรณ์ซึ่งแสดงให้เห็นว่าท่านปฏิบัติหน้าที่โดยไม่บกพร่อง แต่ท่านก็ปฏิบัติตามมติลงโทษของสงฆ์ โดยได้ชี้แจงเหตุผลเหล่านั้นแก่ที่ประชุมอย่างชัดเจนเสียก่อน⁵ เมื่อพระสงฆ์ประชุมพิจารณาจะจับอธิกรณ์ในคราวสังคายนาครั้งที่ 2 พระอรหันต์ 2 รูป มาไม่ทันประชุม พระเถระที่ประชุมก็ลงโทษ ทำทัณฑกรรมแก่ทั้งสองท่านโดยการมอบภารกิจบางอย่างให้ทำ⁶ เมื่อครั้งพระเจ้ามิลินท กษัตริย์เชื้อสายกรีกในอินเดียภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ผู้ทรงปรีชาในหลักศาสนาและปรัชญา ทรงทำไต่สวนทักขกับลัทธิศาสนาต่าง ๆ ทำให้วงการพระศาสนาสิ้นสุดลงมาก พระอรหันต์เถระประชุมกันพิจารณาหาทางแก้ไขสถานการณ์ มีพระอรหันต์องค์หนึ่งชื่อโรหณะ ไปเข้านิโรธสมาบัติเสียที่ภูเขาหิมาลัย ยังไม่ทันทราบจึงไม่ได้ไปร่วมประชุม ที่ประชุมจึงส่งทูตไปนิมนต์ท่านมาและลงโทษทำทัณฑกรรมแก่ท่าน โดยมอบภาระเรื่องการเอาตัวเด็กชายนาคเสนมาบวชให้แก่ท่าน⁷ ในคัมภีร์สมัยหลังต่อมาอีกก็มีเรื่องเล่าคล้ายกัน เช่น เมื่อคราวที่คณะสงฆ์กำลังช่วยอุดหนุนพระเจ้าโคทมหาราชในการทำนุบำรุงพระศาสนา พระอรหันต์ชื่ออุปกุตต์ ปลีกตัวไปทำที่สวดเสวยสุข

¹ วินย.4/153/208

² วินย.6/589-593/304-7

³ วินย.7/614/380

⁴ วินย.7/638-641/403-407

⁵ วินย.7/622/387

⁶ วินย.อ.1/35; มหาวงศ์ (Mhvs.V 101; ฉบับไทยยังไม่ได้พิมพ์)

⁷ มิลินทปัญหา (Miln.7-8; ฉบับไทย = 12)

จากฉันทสมาบัติเสียไม่ทราบเรื่อง ที่ประชุมสงฆ์จึงส่งพระภิกษุไปตามท่านมา แล้วทำทัฬหกรรมลงโทษท่าน ในข้อที่ท่านไปหาความสบายผู้เดียว ไม่อยู่ในสามัคคีสงฆ์ และไม่เคารพสงฆ์ โดยให้รับภาระดูแลคุ้มกันงานสมโภชมหาสฤปของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งพระอุปคุตต์ก็รับภาระนั้นด้วยความเคารพต่อสงฆ์¹ เรื่องราวเหล่านี้โดยเฉพาะเรื่องหลัง ๆ จะมีรายละเอียดต้องแก้ไฉนก็ตาม แต่ก็เป็นเครื่องแสดงอย่างชัดเจนว่า คติที่ถือว่าพระอรหันต์เป็นตัวอย่างความประพฤติเกี่ยวกับการเคารพสงฆ์และเอาใจใส่ต่อกิจการของส่วนรวม เป็นประเพณีปฏิบัติที่สืบเนื่องกันมาในพระพุทธศาสนา เหตุผลที่เป็นข้อปรารภ (จะเรียกว่าเป็นแรงจูงใจก็ได้) สำหรับการกระทำเหล่านี้ ก็อย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้วแต่ต้นคือ “เพื่อให้การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์คือพระศาสนา) นี้ ยั่งยืนดำรงอยู่ชั่วนาน เพื่อประโยชน์สุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย”²

ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะทางความประพฤติและการดำเนินชีวิต ของผู้บรรลุนิพพาน เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด รวมอยู่ที่หลักสามข้อคือ ปัญญาที่เรียกจำเพาะว่า วิชชา ความหลุดพ้นเป็นอิสระที่เรียกว่า วิมุตติ และกรุณาที่เป็นพลังแผ่ปรีชาญาณออกไปทำให้ผู้อื่นพลอยได้วิชชาและถึงวิมุตติด้วย ถ้าเปรียบบุุคคลเหมือนคนถูกมัด วิชชาก็เป็นมิดตัดเครื่องผูกขาดออกไป วิมุตติก็คือการหลุดพ้นออกไปจากเครื่องผูกมัดเป็นอิสระเสรี กรุณาก็คือเมื่อหายเดือดร้อนวุ่นวายกับเรื่องของตัวเองแล้ว ก็มองกว้างออกไปเห็นคนอื่น ๆ ถูกมัดอยู่ ตัวเองไม่มีอะไรต้องวุ่นพะวงอีกแล้ว ก็เอาแต่เที่ยวแก้มัดคนอื่นต่อไป ในทางหลักวิชา ถือว่าวิชชาเป็นมรรค ส่วนวิมุตติเรียกคร่าว ๆ ว่าเป็นผล แต่ตามตำราท่านแยกวิมุตติละเอียดออกไปเป็นสองตอน คือเป็นทั้งมรรคและทั้งผล กิริยาที่หลุดหรือพ้นออกไปหรือขณะที่หลุดพ้น ท่านว่าเป็นมรรค ภาวะที่เมื่อหลุดพ้นออกไปแล้วมีความเป็นอิสระเสรีอยู่เป็นปกติ เรียกว่าเป็นผล³ ลำพังการบรรลุนิพพานย่อมเสร็จสิ้นเพียงแค่วิชชาและวิมุตติ ส่วนกรุณาเป็นเรื่องของการทำเพื่อผู้อื่นต่อไป พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า เรื่องของตัว (อัตตัตถะ) สำเร็จที่วิชชาและวิมุตติ ส่วนเรื่องที่จะทำเพื่อคนอื่น (ปรัตถะ) เป็นกิจของกรุณารับช่วงต่อไป อนึ่ง พึงสังเกตว่า ในบรรดาองค์ธรรมทั้งสามคือ วิชชา วิมุตติ และกรุณานั้น วิมุตติเป็นภาวะฝ่ายผล พุทธอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นภาวะเสร็จงานและเป็นภาวะเอื้ออำนวยแก่การทำงานต่อไป ไม่ใช่เป็นตัวการทำงานเอง ส่วนปัญญากับกรุณาเป็นองค์ธรรมฝ่ายทำงาน ปัญญาเป็นตัวการทำงานให้การบรรลุนิพพานซึ่งเป็นเรื่องของตนเองสำเร็จ กรุณาเป็นตัวการทำงานให้เรื่องของคนอื่นสำเร็จ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงถือว่าปัญญากับกรุณาเป็นพระคุณหลักของพระพุทธเจ้า ปัญญาเป็นแกนนำของอัตตัตถะ หรืออัตตहितสมบัติ กรุณาเป็นแกนนำของปรัตถะ หรือปรहितปฏิบัติ ย่อ

¹ ดู ปฐมสมโพธิกถา มารพณปริวรรต ปริเฉทที่ 28

² เทียบ ที.ปา.11/225/225

³ วิชชา เช่น ม.อ.2/469; 3/743; ส.อ.2/329; 3/15; อ.อ.1/58; 2/192,475,580;3/257; วิมุตติ เช่น ม.อ.2/379; 3/701; อ.อ.2/191,511; 3/6,143,176; อิติ.อ.223; วิชชาและวิมุตติ เช่น ม.อ.3/747; อ.อ.1/127,579; 2/70,513; 3/400; วิสุทธิ.ฎีกา 2/70/84 (บางแห่งอธิบายขัดกัน)

พุทธคุณลงได้เป็น 2 อย่างคือ อัดตหิตสมบัติมีปัญญาเป็นตัวทำการ และปรหิตปฏิบัติมีกรุณาเป็นตัวทำการ¹ แต่อัดตหิตสมบัติ และปรหิตปฏิบัติ ทั้งสองอย่างนั้นมีความหมายและเป็นของแท้จริงได้ก็เพราะมีวิมุตติยืนยันทันเป็นพยาน วิมุตตินั้นเป็นเครื่องแสดงถึงการเข้าถึงนิพพานแล้ว เรียกว่าเป็นอาการสำแดงหรือลักษณะสำคัญด้านหนึ่งของนิพพาน จัดเป็นไวพจน์ข้อหนึ่งของนิพพาน นอกจากวิมุตติที่ยืนเป็นหลักแล้ว ยังมีไวพจน์แสดงลักษณะด้านต่าง ๆ ของนิพพานอีกมากมายดังยกมาให้ดูแล้วข้างต้น บรรดาไวพจน์เหล่านั้น มีอยู่อย่างน้อยสองคำที่ใช้เป็นคำสามัญในภาษาไทยและเป็นลักษณะที่สำคัญด้วย คือ วิสุทธิ และสันติ วิสุทธิ คือความบริสุทธิ์หรือสะอาด หมายถึงภาวะปราศจากกิเลสที่จะทำให้สกปรกเศร้าหมองหรือขุ่นมัว จึงใสและมองเห็นอะไร ๆ ชัดเจน สันติคือความสงบ หมายถึงภาวะที่หายวุ่นวายพลุ่งพล่านกระวนกระวาย ปราศจากความทึบทึบทุยเร่าร้อน หหมดสิ่งที่กวนให้ไหวกระเพื่อม จึงเรียบซึ่ง สงบ เย็น ทุกอย่างเข้าที่ เป็นตัวของตัวเอง สามารถเสวยผลต่าง ๆ ได้บริบูรณ์ที่สุดและมีความสุขพร้อมมากที่สุดที่จะใช้ทำการ จากไวพจน์เหล่านี้ จึงวางหัวข้อบทไว้ว่า วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน ถ้าจะแปลง่าย ๆ คงได้ความว่า สว่าง อิสระ สะอาด สงบ หรือ นิพพาน ใครพอใจไวพจน์อื่นใดจะเติมเข้ามาอีกก็ได้ เช่นว่า วิชา วิมุตติ เกษม วิสุทธิ สันติ ปรมาตม์ บรมสัจจ์ นิพพาน เป็นต้น ก็คงอยู่ในขอบเขตความหมายของนิพพานอยู่นั่นเอง.

¹ วิสุทธิ.ฎีกา 1/258/381

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

ประเภทและระดับ

แห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน

1

บทที่ 7

เท่าที่กล่าวมาเกี่ยวกับภาวะแห่งนิพพานก็ดี ภาวะแห่งผู้เข้าถึงนิพพานก็ดี เป็นการแสดงในระดับสูงสุด คือพูดถึงตัวภาวะแท้จริงที่สมบูรณ์ และบุคคลผู้เข้าถึงภาวะนั้นอย่างเสร็จสิ้นบริบูรณ์ แต่ถ้าพูดผ่านลงมา นิพพานนั้นยังอาจแยกประเภทได้ และบุคคลผู้ดำเนินในวิถีทางเพื่อเข้าถึงนิพพานก็ยังแบ่งออกได้เป็นหลายชั้นหลายระดับ ดังจะเห็นได้ตามหลักฐานว่า คนจำนวนมากผู้เข้าถึงกระแสสู่นิพพาน หรือผู้เริ่มมองเห็นนิพพานแล้ว ยังอยู่ครองเรือน มีครอบครัว มีบุตรภรรยาและสามี ดำเนินชีวิตที่ดั่งมาอยู่ในสังคมของชาวโลก อย่างไรก็ตาม การชี้แจงเกี่ยวกับประเภทและระดับนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติหรือภาควิธีการซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า การยกมาพูดในตอนนี้อิงจากที่จะเข้าใจชัด จึงจะแสดงพอให้เห็นหลักทั่วไป ส่วนการอธิบายขยายความ ถ้ามีโอกาสก็จะกล่าวในภาคปฏิบัติข้างหน้า

1. ประเภทและระดับของนิพพาน

ควรทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า ตามภาวะแท้จริงแล้ว นิพพานมีอย่างเดียวเท่านั้น แต่ที่แยกประเภทออกไป ก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพานบ้าง พูดถึงนิพพานโดยปริยายคือความหมายบางแง่บางด้านบ้าง¹

โดยพยัญชนะ หรือตามตัวอักษร นิพพาน มาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป หดไป ไม่มีเล็ก) + วาน (แปลว่า พัด ไป หรือ เป็นไป บ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกริยาของไฟหรือการดับไฟ หรือของที่ร้อนเพราะไฟ แปลว่า ดับไฟ หรือดับร้อน หมายถึงหายร้อน เย็นลง หรือเย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย² หรือแปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือทำให้ราคะ โทสะ โมหะหมดสิ้นไป ในคัมภีร์รุ่นรองและอรรถกถาฎีกาส่วนมากนิยมแปลว่า ไม่มีต้นเหตุเครื่องร้อยรัด หรือออกไปแล้วจากต้นเหตุที่เป็นเครื่องร้อยติดไว้กับภพ³

¹ อิติ.อ.215 ว่า: โดยปรมาตม์ (ความหมายสูงสุดหรือความหมายที่แท้จริง) นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็นสองนั้น เป็นการแบ่งโดยปริยายเท่านั้น

² ที่แสดงความหมายนี้ มักใช้ในรูปแบบกริยาศัพท์หรือคุณนาม เป็น “นิพพุต” เช่น อญ.ติก.20/497/207; 506/253; อญ.จตุก.21/198/288; ขุ.ส.25/410/487; อญ.อ.2/185,242,482; นิท.อ.1/247; เฉพาะอย่างยิ่ง ธ.อ.1/76; ขา.อ.1/96; พุทฺธ.อ.507

³ ข้อความแสดงวิเคราะห์ศัพท์นิพพานมาในคัมภีร์มากมายหลายแห่ง โดยเฉพาะ ขุ.จ.30/381/184; วินย.อ.1/255; ที.อ.2/78; อญ.อ.2/213; ขุทฺทก.อ.167,168; อิติ.อ.215,373; สุตต.อ.1/342; 2/121; นิท.อ.1/98, 125; สงฺคณ.อ.573; วิสฺสุทฺธิ.2/88; วินย.ฎีกา 1/688; วิสฺสุทฺธิ.ฎีกา 2/246; สงฺคณ.ฎีกา 68 แต่ส่วนมากซ้ำกันหรือคล้าย-

การแบ่งประเภทนิพพานที่รู้จักกันทั่วไป คือที่แบ่งเป็นนิพพานธาตุ 2 ตามคัมภีร์อิติวุตตกะ¹ ได้แก่

1. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานยังมีเชื้อเหลือ
2. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานไม่มีเชื้อเหลือ

สิ่งที่เป็นเกณฑ์แบ่งประเภทในที่นี้คือ “อุปาทิ” ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่สภาพที่ถูกกรรม-กิเลสถือครอง หรือสภาพที่ถูกอุปาทานยึดไว้มัน หมายถึงเบญจขันธ์ (ขันธ์ 5)² เมื่อถือความตามคำอธิบายนี้ จึงได้ความหมายว่า

1. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือ นิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์
2. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่นิพพานไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์³

นิพพานอย่างแรกแปลความหมายกันต่อไปอีกว่า หมายถึงดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า กิเลสปรินิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง) ส่วนนิพพานอย่างที่สอง ก็แปลกันต่อไปว่า ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า ขันธปรินิพพาน (ดับขันธ์ 5 สิ้นเชิง)⁴

เพื่อความแจ่มชัด และให้ผู้ศึกษาพิจารณาด้วยตนเอง จะคัดข้อความตามบาลีเกี่ยวกับเรื่องนี้มาลงไว้ดังนี้

“แท้จริง พระสุครนึ่งพระผู้มีพระภาคองค์อรหันต์ไค้ครัสไว้ ข้าพเจ้าไค้สกับมาครั้งนี้ ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ 2 อย่างเหล่านี้ กล่าวคือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ”

“ภิกษุทั้งหลาย สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงไค้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว มีสังโยชน์เครื่องผูกมัดไว้กับภพหมดสิ้นไปแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ, อินทรีย์ 5 ของเธอยังดำรงอยู่เกี่ยว

-กัน; นอกจากความหมายที่กล่าวแล้วข้างต้น ยังอาจแปลว่า “ปราศจากปา” คือไม่มีปากิเลส ไม่มีคงกิเลส อง.จก. 22/314/386; อง.อ.3/137; พ.ธ.25/30/52; ธ.อ.6/71); หรือแปลว่า ดับทุกข์ทั้ง 3 ชนิดคือ ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ และ สังขารทุกข์ (วิสุทธิ.ฎีกา 2/246); สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงพระมติว่า นัยหนึ่ง ควรแปลว่า หายของเสียบแทงมิได้ (ธรรมวิจารณ์, หน้า 50,57)

¹ พ.ธ.25/222/258; คัมภีร์อิติวุตตกะสังคหะ เรียกการแบ่งอย่างนี้ว่าเป็นการแบ่งตามปริยายแห่งเหตุ (การณปริยาย) แล้วแสดงวิธีแบ่งอีกอย่างหนึ่งตามประเภทแห่งอาการ เป็นนิพพาน 3 คือ สญฺญตนิพพาน อนิมิตตนิพพาน และ อัปปณฺธิตนิพพาน (สงฺก.ท.39)

² เช่น อิติ.อ.215; สุตต.อ.2/268; นิท.อ.2/215; ปฏิส.อ.382; วินย.ฎีกา 1/43; วิสุทธิ.ฎีกา 3/214; สงฺก.ท.ฎีกา 214

³ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

⁴ กิเลสปรินิพพาน เช่น ที.อ.2/216; 3/34,73,310; ม.อ.2/380; ส.อ.1/24,369; 3/45; อง.อ.2/44,93,326; 3/139,224,281,320,360; สุตต.อ.2/210,392; ขันธปรินิพพาน เช่น ส.อ.1/263; สุตต.อ.1/209; ที่มาด้วยกันทั้งสองอย่าง เช่น อุทาน อ.514; ที.อ.3/112; ม.อ.3/525; วิภงฺก.อ.562; วินย.ฎีกา 1/266

เพราะอินทรีย์ทั้งหลายยังไม่เสียหาย เธอย่อมไค้เสวยอารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ย่อมเสวยทั้งสุขและทุกข์; อันใดเป็นความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ ของเธอ, อันนี้เรียกว่าสตูปาทิเสสนิพพานธาตุ”

“ภิกษุทั้งหลาย อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้ว...หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ, อารมณ์ที่ไค้เสวย(เวทียิต) ทั้งปวงในอภักภาพนี้แหละของเธอ ซึ่งเธอไม่คิดใจเพลินแล้ว(อนภินันทิต) จักเป็นของเย็น, ข้อนี้เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ”

ต่อจากนี้มีคาถาสำทับความอีกว่า.-

“นิพพานธาตุ 2 อย่างเหล่านี้ พระผู้ทรงจักขุ ผู้คงที่ ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ไค้ทรงประกาศไว้แล้ว (คือ) นิพพานธาตุอย่างหนึ่ง เป็นทิวฐธัมมิกะ (มีในปัจจุบัน หรือทันตาเห็น) ชื่อว่า สตูปาทิเสส เพราะสิ้นค้นหาเครื่องนำไปสู่ภพ; ส่วนนิพพานธาตุอีกอย่างหนึ่ง เป็นสัมปราคิยะ (มีในเบื้องหน้า หรือเป็นของล้ำ) เป็นที่ภพทั้งหลายดับไปหมดสิ้น ชื่อว่าอนุปาทิเสส...”¹

เมื่อพิจารณาตามพุทธพจน์ที่แสดงนิพพานธาตุ 2 อย่างนั้น จะเห็นได้ว่าเป็นการกล่าวถึงนิพพาน โดยบรรยายอาการ หรือลักษณะแห่งการเกี่ยวข้องกับนิพพาน คือ กล่าวถึงนิพพานเท่าที่เกี่ยวกับบุคคลผู้บรรลุ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ใช้บุคคลผู้บรรลุนิพพาน เป็นอุปกรณ์สำหรับทำความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพาน มิใช่เป็นการบรรยายภาวะของนิพพานล้วน ๆ โดยตรง ทั้งนี้ เพราะภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ เป็นสันทิวฐิกะ อันผู้บรรลุจะเห็นได้เอง และเป็นปัจจัยจัดตั้ง เวทิตัพพัง วิญญูติ อันวิญญูชนรู้ได้จำเพาะที่ตัวเอง ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น โดยนัยนี้การอธิบายโดยแบ่งนิพพานเป็น 2 อย่างนี้ ก็ไม่มีอะไรแตกต่างหรือล้ำลึกไปกว่าที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้นในตอนที่ว่าด้วยภาวะของนิพพานและภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อย่างไรก็ตาม ก่อนที่จะพิจารณาเรื่องนี้ต่อไปอีก ขออ้าความที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ ที่ว่า โดยปรมาตย์ (คือความหมายสูงสุด หรือความหมายที่แท้จริง) นิพพานไม่มีการแบ่งประเภท แต่ที่แบ่งเป็นสองนั้น ก็เป็นการแบ่งโดยปริยายเท่านั้น² และพึงเข้าใจความหมายของคำสำคัญ 3 คำ ต่อไปนี้ ก่อน คือ

1) คำว่า *เวทียิต* มาจากรากศัพท์เดียวกับเวทนา และใช้แทนเวทนาบ้างในบางคราว แปลว่า การเสวยอารมณ์ ก็ได้ อารมณ์ที่ได้เสวยก็ได้ ในที่นี้มีรูปพหูพจน์เป็น เวทียิตานิ จึงควรแปลว่า อารมณ์ทั้งหลายที่ได้เสวยแล้ว เทียบได้กับคำที่ใช้กันในบัดนี้ว่า ประสบการณ์ทั้งหลาย

2) คำว่า *อนภินันทิต* เป็นคำวิเศษณ์ขยาย เวทียิต มาจาก อภินันทิต ซึ่งแปลว่า เพลิดเพลินหรือชื่นชม ในที่นี้แปลว่า ติดใจเพลิน แต่ความหมายแท้จริงกว้างกว่านั้น คือหมายถึง คลอเคลีย หรือเคล้าด้วยค้นหา ไม่ว่าจะเป็นในแง่บวกหรือแง่ลบ คือ ไม่ว่าจะเป็นทางยินดีหรือยินร้าย ชอบใจหรือขัดใจ ก็ตาม (ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่จะยกมาช่วยกันพิจารณาข้างหน้า) เดิม “น” ปฏิเสธเข้าข้างหน้าเป็นอนภินันทิต แปลว่า ไม่ติดใจเพลิน หมายความว่า อารมณ์ทั้งหลายที่ได้เสวย หรือประสบการณ์ (เวทียิต) ทั้งหลายเหล่านั้น มิได้ถูกคลอเคลียด้วยค้นหา คือ ผ่านการรับรู้เข้ามาแล้ว ก็คงอยู่ในสภาพ

¹ พ.อิตติ.25/222/258

² อิตติ.อ.215 (เคยอ้าง)

บริสุทธิ เพราะจิตของผู้เสวยอารมณ์ไม่ถูกบังคับหรือครอบงำให้ปรุงแต่งบิดเบือนหรือหันเหอารมณ์ไปตามอำนาจของราคะ โทสะ หรือโมหะ

3) คำว่า *กัฏฐธัมมิกะ* แปลตามศัพท์ว่า เกี่ยวกับสิ่งที่มองเห็น ของที่เห็นกันได้ หรือเห็น ๆ กันอยู่ แล้ว ว่าโดยกาล หมายถึงเป็นไปในปัจจุบัน มีในปัจจุบัน ทันตาเห็น หรือชาตินี้ ชีวิตนี้ ว่าโดยสถานะ หมายถึง ของธรรมดาสามัญ ด้านวัตถุ เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน เรื่องชั้นนอก หรือชั้นต้น ๆ มักมากู่กับสัมปรายิกะ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า ซึ่งจะถึงต่อนั้นไป หรือเลยจากนั้นไป ว่าโดยกาลหมายถึงเป็นไปในเบื้องหน้า มีในภายหน้า พ้นจากชีวิตนี้ไป หรือโลกหน้า ว่าโดยสถานะ หมายถึงระดับที่เกินหรือเลยจากธรรมดาสามัญ สิ่งทีล้าลึกกว่ากัฏฐธัมมิกะ ด้านจิตใจ เลยจากชีวิตประจำวัน เรื่องชั้นใน หรือชั้นสูงขึ้นไป¹

เมื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่ควรทราบแล้ว ก็พอจะกล่าวถึงความหมายของนิพพานธาตุสองอย่างนั้นได้ดังนี้

1. *สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ* แปลว่า ภาวะของนิพพานที่เป็นไปกับด้วยอุปาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับขันธ 5 ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ ในเวลาที่เสวยอารมณ์ต่าง ๆ รับรู้สุขทุกข์ทางอินทรียทั้ง 5 หรือนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังเกี่ยวข้องกับขันธ 5 ในกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ พุคอีกอย่างหนึ่งว่า นิพพานท่ามกลางกระบวนการรับรู้ทางประสาททั้ง 5 ซึ่งเกี่ยวข้องกับขันธ 5 โดยฐานเป็นอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรับรู้² นิพพานในข้อนี้ เป็นด้านที่เพ่งถึงผลซึ่งปรากฏออกมาในการรับรู้ หรือการเกี่ยวข้องกับโลกคือสิ่งแวดล้อม ในการดำเนินชีวิตตามปกติของพระอรหันต์ ดังนั้น จึงเล็งไปที่ความหมายในแง่ของความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ³ ซึ่งทำให้การรับรู้หรือเสวยอารมณ์ต่าง ๆ เป็นไปด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ขยายความออกไปว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ภาวะจิตของพระอรหันต์ซึ่งปลอดโปร่งเป็นอิสระ ไม่ถูกปรุงแต่งบังคับด้วยราคะ โทสะ และโมหะ ทำให้พระอรหันต์นั้น ผู้ยังมีอินทรียสำหรับรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ บริบูรณ์ดีอยู่ตามปกติ เสวยอารมณ์ทั้งหลายด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของมัน การเสวยอารมณ์หรือเวทนานั้น ไม่ถูกกิเลสครอบงำหรือชักจูง จึงไม่ทำให้เกิดตัณหาทั้งในทางบวกและทางลบ (ยินดี-ยินร้าย ชอบ-ชัง ติดใจ-ขัดใจ) พุคอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่มีตัณหาที่จะปรุงแต่งภพหรือชักนำไปสู่ภพ (ภวเนตติ) ภาวะนี้มีลักษณะที่มองได้ 2 ด้าน ด้านหนึ่งคือการเสวยอารมณ์นั้นเป็นเวทนาอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ในตัว เพราะไม่มีสิ่งกัฏฐธัมมิกะขัดขวางหรือเจือปนใด ๆ ภายในที่จะมารบกวน และอีกด้านหนึ่ง เป็นการเสวยอารมณ์อย่างไม่สยบ ไม่อภินันท์ ไม่ถูกรับรองหรือผูกมัดตัว ไม่ทำให้เกิดการยึดติดหรือมัวเมาเป็นเงื่อนไขต่อไปอีก ภาวะเช่นนี้ ย่อมเป็นไปอยู่ตลอดเวลาในการดำเนินชีวิตตามปกติของพระอรหันต์ เป็นเรื่องปัจจุบันเฉพาะหน้า แต่ละเวลาแต่ละขณะที่รับรู้อารมณ์ในชีวิตประจำวัน ซึ่งเรียกว่า กัฏฐธรรม (แปลว่า อย่างที่เห็น ๆ กัน หรือทันตาเห็น

¹ กัฏฐธัมมิกะ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

² ขันธ 5 โดยฐานเป็นอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ ดู บทที่ 2 ว่าด้วยอายตนะ

³ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่านิพพาน (ส.สพ.18/497/310; 513/321) ความปาราคราคะ ความปาราคโทสะ ความปาราคโมหะ นี้เป็นชื่อของนิพพานธาตุ (ส.ม.19/31/10)

ในเวลานั้น ๆ) ตามความหมายดังที่กล่าวมานี้ นิพพานธาตุอย่างหนึ่ง จึงต้องเป็นภาวะของพระอรหันต์ที่ยังทรงชีพและดำเนินชีวิตเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกอยู่ตามปกติ อย่างไม่เห็น ๆ กัน และทันตาเห็นเป็นปัจจุบัน

2. อนุภาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า ภาวะของนิพพานที่ไม่มีอนุภาทิเหลืออยู่ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับขันธ์ 5 ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์พ้นจากเวลาที่เสวยอารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง 5 หรือนิพพานของพระอรหันต์ที่นอกเหนือจากเกี่ยวข้องกับขันธ์ 5 ในกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ภาวะของนิพพานเองล้วน ๆ แท้ ๆ ซึ่งประจักษ์แก่พระอรหันต์ในเมื่อประสบการณ์ในกระบวนการรับรู้ทางประสาททั้ง 5 สิ้นสุดลง หรือในเมื่อไม่มีการรับรู้ หรือในเมื่อไม่เกี่ยวข้องกับการรับรู้อารมณ์ทางประสาททั้ง 5 เหล่านั้น (รวมทั้งอารมณ์ผ่านทางประสาททั้ง 5 นั้น ที่ยังคงอยู่ในใจ) ขยายความออกไปว่า อนุภาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ภาวะนิพพานที่พระอรหันต์ประสบอันเป็นส่วนที่ลึกซึ้งลงไปหรือล้ำเลยออกไปกว่าที่มองเห็นกันได้ พ้นจากเวลาที่เสวยอารมณ์หรือรับรู้ประสบการณ์ทางอินทรีย์ทั้ง 5 แล้ว กล่าวคือ หลังจากรับรู้ประสบการณ์ หรือเสวยอารมณ์ โดยไม่ภินันท์ ด้วยตัณหา ไม่เสริมแต่งคลอเคลียหรือกริມกรุ่นด้วยกิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะ (อภินันทิละ) แล้ว อารมณ์หรือประสบการณ์เหล่านั้น ก็ไม่ค้างคาที่จะมีอำนาจครอบงำชักจูงหรือรบกวนต่อไปอีก จึงกลายเป็นของเย็น (สติดิ-วิสุตติ) คือสงบราบคาบหมดพิษสงไป ไม่อาจก่อชาติก่อภพขึ้นได้อีก พูดเป็นสำนวนว่า พระอรหันต์มีความสามารถพิเศษที่จะทำให้อารมณ์หรือประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามา มีสภาพเป็นกลางปราศจากอำนาจครอบงำหน่วงเหนี่ยว กลายเป็นของสงบเย็นอยู่ใต้อำนาจของท่าน พระอรหันต์จึงได้ชื่อที่เป็นคุณลักษณะอย่างหนึ่งว่า สติภูตะ หรือ สิตะ แปลว่า เป็นผู้เย็นแล้ว¹ ภาวะที่ประจักษ์โดยปราศจากประสบการณ์เสริมแต่งค้างคาอยู่ หรือภาวะที่ประสบในเมื่อไม่มีอารมณ์ภายนอกคั่งค้างครองใจหรือคอยรบกวนอยู่เช่นนี้ นับว่าเป็นภาวะชั้นใน ซึ่งอยู่นอกเหนือจากการติดต่อกับเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก ล้ำเลยไปกว่าระดับการรับรู้ทางอินทรีย์ 5 พ้นจากกระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ที่พัวพันอยู่กับขันธ์ 5 เรียกได้ว่าเป็นการเข้าถึงภาวะที่ปราศจากภพ หรือไม่มีภพใหม่ ในภาวะเช่นนี้ คือ เมื่อไม่มีขันธ์ 5 เป็นอารมณ์ท่านผู้บรรลุนิพพานแล้ว ก็จึงมีนิพพานเป็นอารมณ์ คือประจักษ์หรือประสบนิพพานในฐานะที่เป็นธัมมายตนะ² นิพพานในข้อที่สองนี้ เป็นด้านที่เพ่งถึงภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ ที่ประจักษ์แก่พระ

¹ เช่น ในข้อความว่า “ตถาคต...เป็นผู้ดับร้อนหมดแล้ว เย็นซึ่งเหมือนห้วงน้ำลึก” (ขุ.ส.25/359/415); และ “(ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว) เป็นผู้หาวิทย ดับร้อน เย็นซึ่ง เสวยแต่ความสุข มีตนเป็นพรหมอยู่แล้วตั้งแต่ในปัจจุบันทีเดียว” (ม.ม.13/17/17;123/121;643/588; นอกจากนี้พึงดู วินย.4/11/14;7/249/106; อง.ติก.20/474/175;506/253; ที.ปา.11/274/245; ม.ม.12/325/329; ส.ส.15/566/208; 699/262; อง.จตุกก.21/198/288; อง.ทสก.24/29/69; ขุ.ส.25/371/435;382/556)

² ธัมมายตนะ อายตนะภายนอกอย่างใด 6 ได้แก่ธรรมารมณ์ ซึ่งแยกได้เป็นขันธ์ 5 กับนิพพาน (นิพพานเป็นธรรมนอกเหนือจากขันธ์ 5 ดังในคัมภีร์ชั้นหลัง มีคำแสดงลักษณะนิพพานอีกคำหนึ่งว่า “*ขันธวิมุคฺต*” แปลว่า พ้นจากขันธ์ คือจัดเข้าในขันธ์ 5 ไม่ได้ ดู ญ.จ.อ.389 และพึงดู สงฺกท.44; สงฺกท.ฎีกา 230 แต่กระนั้นก็จัดเข้าในธัมมายตนะด้วย; ดู วิภจฺก อ.67 และดูหนังสือนี้ บทที่ 2 ว่าด้วยอายตนะ)

อรหันต์พ้นจากกระบวนการรับรู้สวอยอารมณ์ภายนอก นอกเหนือจากการดำเนินชีวิตตามปกติ เป็นภาวะที่พูดถึงหรือบรรยายได้เพียงแค่ว่าลักษณะของการเกี่ยวข้องกับนิพพานนั้น ถึงจุดที่ประสบการณ์อย่างที่เราที่เข้าใจกัน ซึ่งไม่ใช่นิพพานได้สิ้นสุดลง ส่วนภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ ซึ่งลึกเลยไปกว่านั้น เป็นเรื่องของผู้ประสบและประจักษ์เองจะรู้และเข้าใจ คือเป็นสันติภูมิวิริยะ ดังได้กล่าวมาแล้ว

ถ้าจะอุปมา เปรียบมนุษย์ปุถุชนทั้งหลายเหมือนคนที่ว่ายน้ำฝ่ากระแสนคลื่นลมอยู่ในทะเลใหญ่ ผู้บรรลุนิพพานก็เหมือนคนที่ขึ้นฝั่งได้แล้ว ภาวะที่ขึ้นอยู่บนฝั่งแล้ว ซึ่งเป็นภาวะเต็มอิ่มสมบูรณ์ในตัวของมันเอง มีความปลอดโปร่งโล่งสบาย ซึ่งบุคคลผู้นั้นประสบอยู่ภายใน ประจักษ์แก่ตนเองโดยเฉพาะ เปรียบได้กับอนุภาทิสถนิพพาน ส่วนภาวะที่ไม่ถูกบีบคั้นคุกคาม ไม่ติดขัดจำกัดตัวอยู่ในเกลียวคลื่น ไม่ถูกขัดไปขัดมา ไม่เป็นผู้ตกอยู่ใต้อำนาจของคลื่นลม สามารถเกี่ยวข้องกับสิ่งที่อยู่รอบตัวอย่างเป็นอิสระ และได้ผลดี ขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวได้ตามปรารถนา เปรียบได้กับสอุปาทิสถนิพพาน หรือถ้าจะอุปมา ให้ใกล้ตัวมากกว่านั้น เปรียบมนุษย์ปุถุชนทั้งหลายเหมือนคนเจ็บไข้ ผู้บรรลุนิพพานก็เหมือนคนที่หายป่วยแล้วหรือคนที่สุขภาพดี ไม่มีโรค ความไม่มีโรค หรือความแข็งแรงมีสุขภาพดีนั้น เป็นภาวะที่สมบูรณ์ในตัวของมันเอง ซึ่งบุคคลผู้นั้นจะประสบประจักษ์อยู่ภายในตนเองโดยเฉพาะ ภาวะนี้จะอึดอึดขึ้นบาน ปลอดโปร่ง โล่งสบาย คล่องเบาอย่างไร เป็นประสบการณ์เฉพาะตัวของผู้นั้น คนอื่นอาจคาดหมายตามอาการและเหตุผล แต่ก็ไม่สามารถประสบสวอยได้ ภาวะนี้เปรียบได้กับอนุภาทิสถนิพพาน ส่วนภาวะอีกด้านหนึ่งซึ่งเนื่องอยู่ด้วยกันนั่นเอง และอาจแสดงออกได้หรือมีผลต่อการแสดงออกในการดำเนินชีวิตหรือติดต่อกับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ คือ ความไม่ถูกโรคบีบคั้น ไม่อึดอัด ไม่อ่อนแอ ไม่ถูกขัดขวาง ถ่วง หรือชะงักงันด้วยความเจ็บปวดและอ่อนเปลี้ยเป็นต้น สามารถขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวทำอะไรต่าง ๆ ได้ตามต้องการ ภาวะนี้เทียบได้กับสอุปาทิสถนิพพาน.

สรุปความว่า นิพพานมีอย่างเดียว แต่แบ่งมองเป็น 2 ด้าน ด้านที่หนึ่งคือ นิพพานในแง่ของความสัมพันธ์ ซึ่งมีผลต่อการติดต่อกับโลกภายนอก หรือต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน ด้านที่สองคือนิพพานในแง่ที่เป็นภาวะจำเพาะล้วน ๆ แท้ ๆ ซึ่งเป็นประสบการณ์เฉพาะของผู้บรรลุ ไม่อาจหยั่งถึงด้วยประสบการณ์ทางอินทรีย์ 5 เป็นเรื่องนอกเหนือจากประสบการณ์ที่เนื่องด้วยขันธ์ 5 ทั้งหมด; อนุภาทิสถนิพพานคือ นิพพานตามความหมายของนิพพานเองแท้ ๆ ล้วน ๆ (ไม่เกี่ยวข้องกับขันธ์ 5) สอุปาทิสถนิพพานคือ นิพพานตามความหมายในทางปฏิบัติเมื่อสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตประจำวัน พูดอีกอย่างหนึ่งว่า อนุภาทิสถนิพพานคือ นิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีนิพพานเป็นอารมณ์ สอุปาทิสถนิพพาน คือนิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีขันธ์ 5 เป็นอารมณ์

ที่กล่าวว่า อนุภาทิสถนิพพาน หมายถึงภาวะของนิพพานเองแท้ ๆ ล้วน ๆ นั้น ต้องกับมติของพระอรรถกถาจารย์ ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ซึ่งอธิบายว่า อมตมหานิพพานธาตุ เรียกว่า “อนุภาทิสถา” ตรงกับภาวะที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย! อายุคนะที่ไม่มีการวิบัติ ไม่มีการเสื่อม ไม่มีการเสื่อม ไม่มีการเสื่อม ไม่มีการเสื่อม ไม่มีการเสื่อม...”¹ นอกจากนั้น อรรถกถาและฎีกาบางแห่ง อธิบายความหมายบ้าง

¹ ข.อุ.25/158/206 (ดู ตอนที่ว่าด้วยภาวะแห่งนิพพาน) อ้างใน อุทาน อ.187; อิติ.อ.177

ใช้ถ้อยคำบ้าง อันแสดงให้เห็นว่าอนุปาทิสเสนนิพพาน ตรงกับ *อนุปาทาปรินิพพาน*¹ ซึ่งหมายถึงภาวะของนิพพานที่เป็นจุดหมายในการปฏิบัติธรรม หรือเป็นที่บรรลุสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นอันสนับสนุนคำอธิบายที่ได้แสดงมาแล้ว

อนึ่ง ตามปกติ กระบวนการรับรู้ทางอินทรีย์ทั้ง 5 ก็ดี การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก และการดำเนินชีวิตประจำวันก็ดี ย่อมสิ้นสุดลงอย่างแน่นอนและเด่นชัด เมื่อบุคคลสิ้นชีวิต ดังนั้น เมื่อพระอรหันต์สิ้นชีวิต เมื่อการรับรู้ทางอินทรีย์ 5 ระวังสิ้นเชิงแล้ว นิพพานธาตุที่ท่านประสพย่อมมีแต่เพียงอย่างเดียวคือ อนุปาทิสเสนนิพพาน ในภาษาสามัญหรือถ้อยคำที่ใช้ทั่วไป อนุปาทิสเสนนิพพาน จึงกลายมาเป็นคำเฉพาะสำหรับกล่าวถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ อนุปาทิสเสนนิพพานเปลี่ยนจุดเน้นจากการเป็นคำแสดงภาวะ กลายมาเป็นคำแสดงกิริยาอาการหรือบรรยายเหตุการณ์ ดังจะเห็นได้ว่า คำว่าอนุปาทิสเสนนิพพานที่ใช้ ณ ที่อื่นจากนี้ ล้วนเป็นคำกล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์สิ้นชีวิตเป็นพื้น ส่วนคำว่า สอุปาทิสเสนนิพพาน ไม่อาจใช้เป็นคำบรรยายเหตุการณ์ได้ และไม่จำเป็นต้องใช้ (เพราะมีคำอื่นใช้มากพออยู่แล้ว) จึงไม่ถูกกล่าวถึง ณ ที่อื่นใดในพระไตรปิฎกอีกเลย²

¹ ม.อ.2/209 ว่า อนุปาทาปรินิพพาน = อัปปัจจยปรินิพพาน (นิพพานที่เป็นภาวะอสังขตธาตุ) และ ม.ฎีกา อ้างใน มงคล.2/422 ว่า อัปปัจจยปรินิพพาน = อนุปาทิสเสนปรินิพพาน จึงรวมความเท่ากับพูดว่า อนุปาทิสเสนปรินิพพาน = อนุปาทาปรินิพพาน และเท่ากับภาวะนิพพานที่เป็นอสังขตธาตุ คือ นิพพานตามความหมายของภาวะนิพพานเองแท้ๆ ล้วนๆ ดังได้อธิบายแล้วข้างต้น; ธ.อ.2/105; อิติ.อ.222 และ พุทธ.อ.410 ใช้คำ “อนุปาทาปรินิพพาน” แทนคำว่า อนุปาทิสเสนปรินิพพาน

“อนุปาทาปรินิพพาน” นี้ เป็นชื่อของนิพพานอีกคำหนึ่งซึ่งน่าสนใจมาก เป็นคำเดียวโดด ไม่ใช้คู่กับใคร มาในบาลีหลายแห่ง และมักใช้เป็นคำแสดงจุดหมายของพระพุทธศาสนา เช่น “ภิกษุ! เราแสดงธรรมมีอนุปาทาปรินิพพานเป็นประโยชน์ที่หมาย (ส.สพ.18/90/59) การประพฤติพรหมจรรย์อยู่กับพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็เพื่ออนุปาทาปรินิพพาน (ม.มู.12/296/291; ส.ม.19/126/34; นอกจากนี้พินธุ วินย.8/1084/406; อญ.เอก.20/231/57; อญ.สชตก.23/52/71; อญ.ทสก.24/29/69) ตามปกติอรธกถาจะอธิบายว่า อนุปาทาปรินิพพาน ได้แก่ อัปปัจจยปรินิพพาน คือ ภาวะแห่งนิพพานที่เป็นอสังขตธาตุ ซึ่งไม่มีเชื้อคือปัจจัยปรุงแต่ง (ส.อ.3/214; อญ.อ.1/580; 3/212, 385; ส.อ.2/408; อิติ.อ.373) เป็นภาวะที่บรรลุได้แม้ในระหว่างมีชีวิตอยู่, แต่ก็มิอาจรยอยู่พวกหนึ่งเห็นว่า อนุปาทาปรินิพพาน แปลว่า ปรินิพพานโดยไม่มีติดมัน คือไม่มีอุปาทาน จึงหมายถึงอรหัตตผล แต่มตินี้พระอรธกถาจารย์ไม่ยอมรับ (อ้างใน ม.อ.2/209)

อนึ่ง มีข้อสังเกตที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า คัมภีร์วิมุตติมัคค์ วจนาโดยพระอุปติสสะ ก่อนพระพุทธโฆษาจารย์จนาวิสุทธิมัคค์ อธิบายว่า นิสสรณวิมุตติ ได้แก่ อนุปาทิสเสนนิพพาน (ฉบับแปลภาษาอังกฤษซึ่งแปลต่อจากภาษาจีนหน้า 2) นับว่าเป็นมติที่เข้ากันได้กับความคิดที่กล่าวในที่นี้; ดูเรื่องวิมุตติ ที่จะกล่าวต่อไป.

² สอุปาทิสเสนนิพพานและอนุปาทิสเสนนิพพาน ที่มาคู่กันเพื่อแสดงการแบ่งประเภทของนิพพานอย่างนี้ มีที่มาในพระไตรปิฎกเพียงแห่งเดียวตามที่มาซึ่งได้แสดงไว้แล้ว นอกนั้นมีแต่สอุปาทิสเสนนิพพานและอนุปาทิสเสนนิพพาน (ที่จะกล่าวในตอนต่อไป) หรือไม่ก็อนุปาทิสเสนนิพพาน ที่ใช้เดี่ยวๆ เพื่อกล่าวถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ (ดังตัวอย่างที่จะแสดงต่อไป); และพึงสังเกตว่า การที่ได้มีผู้คิดกันในภายหลัง (a ๆ นี้) ให้ใช้ “นิพพาน” สำหรับพระอรหันต์ และพระอรหันตสาวกที่ยังมีชีวิต และให้ใช้ “ปรินิพพาน” สำหรับการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์และพระอรหันต์ทั้งหลายนั้น ความคิดหรือบัญญัตินี้จะใช้ได้เฉพาะในภาษาไทยเท่านั้น ส่วนในวิชาการทางฝ่ายธรรม ไม่อาจใช้ได้เลย เพราะขัดต่อภาษาในคัมภีร์ -

ในพระไตรปิฎก มีข้อความหลายแห่งกล่าวถึงเฉพาะอนุปาภิเสสนนิพพานธาตุอย่างเดียว เช่น พุทธพจน์แสดงพระธรรมวินัยว่า มีความอัศจรรย์เหมือนดังมหาสมุทร 8 ประการ ข้อที่ 5 ว่า แม้ภิกษุจำนวนมากมายจะปรินิพพานด้วยอนุปาภิเสสนนิพพานธาตุ นิพพานธาตุจะปรากฏว่าพร่องหรือเต็ม เพราะเหตุนั้นก็หาไม่ได้ เปรียบได้กับสายฝนที่หลั่งลงจากฟากฟ้าสู่ท้องมหาสมุทร จะทำให้มหาสมุทร ปรากฏเป็นพร่องหรือเต็มไปเพราะเหตุนั้นก็หาไม่ได้¹ ในคัมภีร์มหานิทเทส เรียกภาวะเช่นนี้ว่า อนภินิพ-
 พัตตีสามัคคี (ความพร้อมเพรียงกันไม่แสดงตนในภพ หรือแปลง่าย ๆ ว่า ความพร้อมใจกันไม่เกิด)²
 บาลีแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติ ก็กล่าวถึงอนุปาภิเสสนนิพพานธาตุหลายแห่ง แต่ละแห่งสื่อแสดง
 ว่าหมายถึงการปรินิพพานเมื่อสิ้นพระชนมชีพทั้งนั้น เช่น พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระฉวีวรรณของ
 พระองค์ผุดผ่องเป็นพิเศษในสองคราวคือ ในราตรีที่ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และในราตรีที่ทรง
 ปรินิพพานด้วยอนุปาภิเสสนนิพพานธาตุ³ ปิณฑบาตที่ถวายแด่พระองค์ มีอยู่ 2 คราวที่มีผลมากมีอานิสงส์
 มากกว่าปิณฑบาตครั้งอื่น ๆ คือ ปิณฑบาตที่พระองค์เสวยแล้วตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิ-
 ญาณ และที่เสวยแล้วทรงปรินิพพานด้วยอนุปาภิเสสนนิพพานธาตุ⁴ สถานที่พระตถาคตปรินิพพานด้วย
 อนุปาภิเสสนนิพพานธาตุเป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง⁵ การที่พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาภิเส-
 สนิพพานธาตุ เป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งแห่งแผ่นดินไหวครั้งใหญ่⁶ และอีกแห่งหนึ่งตรัสแสดงเหตุที่พระ-
 องค์ได้พระนาม “ตถาคต” ว่า เพราะพระดำรัสทั้งปวงที่ตรัสในเวลาระหว่างตั้งแต่ตรัสรู้อนุตรสัมมา-
 สัมโพธิญาณ จนถึงราตรีที่ทรงปรินิพพานด้วยอนุปาภิเสสนนิพพานธาตุ ล้วนคงตัวอย่างนั้นไม่ผันแปรเป็น
 อย่างอื่น⁷

ความจริง พุทธพจน์ทำนองเดียวกับที่ตรัสแสดงนิพพาน 2 อย่างนี้ ยังมีอีกหลายแห่ง ข้อความ
 คล้ายกันมาก และลำดับความก็อย่างเดียวกัน มีเนื้อความมากกว่าด้วยซ้ำ อีกทั้งกล่าวพาดพิงถึงการสิ้น
 ชีวิตของพระอรหันต์ด้วย ต่างแต่พุทธพจน์เหล่านั้น กล่าวความต่อเนื่องกันไปตลอด ไม่แบ่งแยกประเภท
 และไม่ระบุข้อนิพพานอย่างใด ๆ ทั้งสิ้น ขอยกมาเพื่อช่วยกันพิจารณาเป็นตัวอย่าง บางทีจะเป็นเครื่อง
 เทียบให้ได้ความเข้าใจเพิ่มขึ้นบ้าง ดังนี้

- อนึ่ง ตามคำอธิบายในปรมาตมมัญจุสา (วิสุทธิ.ฎีกา 3/647) แสดงว่าระหว่างดำรงชีวิต มีภพที่พระอรหันต์
 เสมือนบรรลุนิพพานอย่างเวลาสิ้นชีวิต ในเมื่อเข้าสู่ญาณเวทิตินิโร ที่เรียกกันง่าย ๆ ว่า นิโรธสมาบัติ
 (ผู้อยู่ในนิโรธสมาบัติ มีภาวะภายนอกเกือบไม่ต่างจากคนตาย ดู ม.บ. 12/501-2/541-3; 510/551; 559/601;
 วิสุทธิ.3/361-371)

¹ วินย.7/461/290; อ.อ.อ.จก.23/109/205; ข.อ.25/118/157

² ข.ม.29/211/159

³ ที.ม.10/122/156

⁴ ที.ม.10/126/158; ข.อ.25/168/214

⁵ ที.ม.10/131/163; อ.จ.จก.ก.21/118/162

⁶ ที.ม.10/98/127; อ.อ.อ.จก.23/167/323

⁷ ที.ป.11/120/148; ข.อ.อ.อ.25/293/321; ข.อ.อ.30/450/229

1. ก. “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อโคภิกษุละอวิชชาได้ วิชชาเกิดขึ้นแล้ว, เพราะสสารอวิชชาได้ เพราะวิชชาเกิดขึ้น เธอย่อมไม่ปรุแง่ปรุแง่ปฏิญญากิสังขาร ไม่ปรุแง่ปรุแง่ปฏิญญากิสังขาร ไม่ปรุแง่ปรุแง่อนุชาภิสังขาร, เมื่อไม่คิกปรุแง่ ไม่คิกเสริมแต่ง ย่อมไม่ถึงมันสิ่งใดในโลก, เมื่อไม่ถึงมัน ย่อมไม่กระวนกระวาย¹, เมื่อไม่กระวนกระวาย ย่อมปรีนิพพานประจักษ์เองที่เกี่ยว, เธอย่อมรู้จักว่า: ชาคิลินแล้ว พรหมจรรย์ไก่ออยู่แล้ว ภาระนี้ะไก่อทำแล้ว ก็จอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก”

ข. “หากเธอเสวยเวทนาคือเป็นสุข ก็รู้จัก (รู้เท่าทัน) ว่า สุขเวทนานั้น ไม่เที่ยง รู้จักว่า สุขเวทนานั้นคนมิไก่อสยบ รู้จักว่า สุขเวทนานั้นคนมิไก่อคิกใจเพลิน (อนภินันทิก); หากเธอเสวยเวทนาคือเป็นทุกข์... หากเธอเสวยเวทนาคือไม่ทุกข์ไม่สุข ก็รู้จักว่า เวทนานั้นไม่เที่ยง...คนมิไก่อสยบ...คนมิไก่อคิกใจเพลิน, หากเธอเสวยสุขเวทนา ก็เสวยสุขเวทนานั้นอย่างไถูกมคักว, หากเธอเสวยทุกข์เวทนา...หากเธอเสวยยทุกขมสุขเวทนา ก็เสวยเวทนานั้นอย่างไถูกมคักว, เธอเห็นเมื่อเสวยเวทนาที่สุขเพียงกาย (เวทนาทางทวาร 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ก็รู้จักว่า เราเสวยเวทนาที่สุขเพียงกาย เมื่อเสวยเวทนาที่สุขเพียงชีวิต (เวทนาทางใจ) ก็รู้จักว่า เราเสวยเวทนาที่สุขเพียงชีวิต; เธอรู้จักว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลาย อารมณ์ที่ไก่อเสวย(เวทิตาณ) ทั้งหมด ซึ่งมีไก่อคิกใจเพลิน (อนภินันทิก) จักเป็นของเย็นอยู่ที่(อายตนะ 12) นี้เอง สรรีธาตุ(ซากกาย) จักคงเหลืออยู่”

ก. “ภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนว่า บุรุษยกหม้อร้อนออกจากเตาเผาหม้อ วางไว้ที่พื้นดินเรียบ ส่วนที่เป็นไอร้อนพึงสงบหายที่หม้อนั้นเอง คินเผา(ตัวหม้อ) คงเหลืออยู่ ฉนั้นโค ภิกษุก็ฉนั้นนั้น เมื่อเสวยเวทนาที่สุขเพียงกาย ก็รู้จักว่า เราเสวยเวทนาที่สุขเพียงกาย, เมื่อเสวยเวทนาที่สุขเพียงชีวิต ก็รู้จักว่า เราเสวยเวทนาที่สุขเพียงชีวิต, เธอย่อมรู้จักว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลาย อารมณ์ที่ไก่อเสวยทั้งหมด ซึ่งมีไก่อคิกใจเพลิน จักเป็นของเย็นอยู่ที่(อายตนะ 12) นี้เอง สรรีธาตุ(ซากกาย) จักคงเหลืออยู่”²

ง. “ภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนว่า ประทีปน้ำมัน อาศัยน้ำมันและไส้จึงโผลงอยู่ได้, เพราะสิ้นน้ำมันสิ้นไส้ (และไม่เค็มน้ำมัน ไม่ไส้ไส้อื่น) หมคเชื้อ ย่อมดับไป ฉนั้นโค, ภิกษุก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน เมื่อเสวยเวทนาที่สุขเพียงกาย ก็รู้จักว่า เราเสวยเวทนาที่สุขเพียงกาย, เมื่อเสวยเวทนาที่สุขเพียงชีวิต ก็รู้จักว่า เราเสวยเวทนาที่สุขเพียงชีวิต, เธอรู้จักว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลาย อารมณ์ที่ไก่อเสวยแล้วทั้งหมด ซึ่งมีไก่อคิกใจเพลิน จักเป็นของเย็นอยู่ที่(อายตนะ 12) นี้เอง”³

แต่ในบาลีอีกแห่งหนึ่ง มีความต่างมากกว่าแห่งอื่นคือ มีคำบรรยายและอุปมาแปลกออกไปดังนี้⁴

¹ ปรีตสสุติ (คำนามเป็น ปรีตสสุตนา) กินความถึง ความสะอึ้งสะท้าน ความหวาดเสียว ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวาย ความหวั่นใจกังวล ความพะวง ความรอนรนร่นวุ่นวายใจ (ใกล้เคียงกับ anxiety)

² ก.-ข.-ค. มาใน ส.นิ.16/192/99

³ ข. และ ง. มาใน ม.อุ.14/691/443; ส.ข.17/223/153; ส.สพ.18/380/263; ส.ม.19/1346/404, (แต่ก่อน ข. ไม่มีข้อความว่า “สรรีธาตุ(ซากกาย) จักคงเหลืออยู่”; ส่วนก่อน ก. ต่างกันหมดทุกแห่ง เพราะแสดงวิธีปฏิบัติแบบต่าง ๆ กัน; ข้อความตอนท้ายว่า “จักเป็นของเย็นอยู่ที่(อายตนะ 12) นี้เอง” หมายความว่าหมคพิษสงหมคอิทธิพลอยู่เพียงแต่ที่อายตนะ 12 เท่านั้น อย่างนี้แปลตามนัย ม.อ.3/700. แต่ถ้าแปลตาม อิติ.อ.218; ส.อ.2/102; อัง.อ.2/478 ต้องว่า “จักเป็นของเย็นอยู่ในอัตภาพนี้เอง” คือไม่เลยต่อไปเกิดปฏิสนธิใหม่อีก)

⁴ อัง.จุตฺต.21/195/269; ความตอนแรก (ก.) ของบาลีแห่งนี้ แสดงปฏิปทาเผากิเลสที่เห็นผลเสร็จสิ้นตั้งแต่ในชาตินี้-

2. ข. “ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมบรรลุนิพพานเครื่องอยู่ประจำ 6 ประการคือ เธอเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่คิใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ¹ ฟังเสียงด้วยหู...ตูกกลิ่นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย...รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ แล้วไม่คิใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ, เธอเห็น เมื่อเสวยเวทนาที่สุกเพียงกาย ก็รู้ซัคว่า เราเสวยเวทนาที่สุกเพียงกาย เมื่อเสวยเวทนาที่สุกเพียงชีวิต ก็รู้ซัคว่า เราเสวยเวทนาที่สุกเพียงชีวิต, เธอรู้ซัคว่า ต่อจากจบชีวิตเพราะกายแตกทำลาย อารมณ์ที่ไ้เสวยแล้วทั้งหมด ซึ่งมีไ้คึกใจเพลิน จักเป็นของเย็นอยู่ที่ (อายตนะ 12) นี้เอง”

ก. “เปรียบเทียบถือว่า มิเงาปรากฏเพราะอาศัยต้นไม้ กราวนั้น บุรุษถือจอบและตะกร้ามา เขาคัดต้นไม้ในที่โคน กรันแล้ว ชุกคัยเอารากขึ้น โดยที่สุกแม้เท่ากันแต่ก็ไม่ให้เหลือ เขาคัดฝาคันไม้นั้นให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย ทำให้เป็นซีกๆ ฝึกลมและแคะให้แห้งแล้วเผาไฟ ทำให้เป็นขี้เถ้า โปรยไปในลมแรง หรือในแม่น้ำกระแสน้ำเชี่ยว เมื่อทำอย่างนี้ เงาที่ปรากฏเพราะอาศัยต้นไม้ นั้น ย่อมเป็นอันถูกถอนราก เป็นอุจฺจาลยอก ค้วน ถูกทำให้ไม่มี หมกทางเกิดขึ้นไ้อีกต่อไป แม้ฉนั้นโค, ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ก็ฉนั้นนั้น ย่อมบรรลุนิพพานเครื่องอยู่ประจำ 6 ประการ....อารมณ์ที่ไ้เสวยแล้วทั้งหมด ซึ่งมีไ้คึกใจเพลิน จักเป็นของเย็นอยู่ที่ (อายตนะ 12) นี้เอง”

เพื่อความเข้าใจรอบด้านในเรื่องนิพพาน 2 นี้ ขอย้อนไปกล่าวถึงความคลี่คลายของความหมายในรุ่นอรรถกถา และมติของพระอรรถกถาจารย์อีกเล็กน้อย ดังได้กล่าวแล้วว่า ในบาลี (คือพระไตรปิฎก) คำว่าอนุภาทิสถนิพพานอย่างเดียวนั้น ถูกใช้ในการบรรยายเหตุการณ์ หมายถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ เฉพาะอย่างยิ่งของพระพุทธเจ้า แต่ต่อมาในสมัยอรรถกถา สอุปาทิสถนิพพานก็ถูกนำมาใช้ในการบรรยายเหตุการณ์เช่นนั้นด้วย ดังจะเห็นได้จากข้อความที่บรรยายเหตุการณ์เดียวกันในบาลีกับในอรรถกถาเปรียบเทียบกันดังนี้

ในบาลี “บิณฑบาต 2 กราว มีผลเท่าๆกัน มีวิบากเท่าๆกัน มีผลมากกว่า มีอานิสงส์มากกว่า บิณฑบาตคราวอื่นๆยิ่งนัก กล่าวคือ บิณฑบาตที่ตถาคตบริโภคแล้ว ทรสฐ์อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และ บิณฑบาตที่ตถาคตบริโภคแล้ว ปรีณิพพานด้วยอนุภาทิสถนิพพานธาตุ”²

ในอรรถกถา “พระผู้มีพระภาคเจ้า เสวยบิณฑบาตที่นางสุชาคาถวายแล้ว ทรงปรีณิพพานด้วยสอุปาทิสถนิพพานธาตุ เสวยบิณฑบาตที่นายจุนทะถวายแล้ว ปรีณิพพานด้วยอนุภาทิสถนิพพานธาตุ”³

โดยความคลี่คลายของความหมายหรือวิวัฒนาการของการใช้คำทำนองนี้ จึงทำให้ความหมายของนิพพานทั้งสองนี้ ในอรรถกถาหลาย ๆ แห่งเน้นไปที่จุดแห่งเหตุการณ์ ในชีวิตของพระพุทธเจ้าหรือพระ

— เป็นการย้อนคำสอนของนิกรนัซึ่งถือว่าบาปกรรมเก่าที่ยังให้ผลไม่เสร็จ ย่อมส่งผลติดตามไปในภพหน้า.

¹ ฟังสังเกตความหมายของการมีอุเบกขา ว่ามีสติสัมปชัญญะกำกับ ไม่ใช่เฉยๆ ซึมๆ หรือเฉยเซ่อเซอะ ไม่รู้เรื่อง ไม่รู้อารมณ์

² ที.ม.10/126/158; ข.อ.25/168/214

³ ที.อ.2/226; อุทาน อ.512; และพึงดูประกอบ อง.อ.2/326/3/139,224; สุตต.อ.1/163; นิท.อ.2/399 (อธิบาย ข.ส.25/296/339)

อรหันต์ คือเน้นการกระทำอันได้แก่การบรรลุภาวะ มากกว่าจะเน้นตัวภาวนานั้นเอง¹ ด้วยเหตุนี้ความหมายของนิพพาน 2 เมื่อว่าตามนัยของอรรถกถาทั่ว ๆ ไป จึงมีลักษณะที่ค่อนข้างจำกัดหรือรัดตัวมาก กล่าวคือ สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึงดับกิเลส ยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิต มุ่งเอาการบรรลุอรหัตตผล อนุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานของพระอรหันต์เมื่อทำลายขันธ์ บางทีเรียกว่าดับขันธ์ มุ่งเอาการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์² โดยเฉพาะอนุปาทิเสสนิพพานนั้น บางทีท่านเอาคติเรื่องจรมจิตหรือจรมวิญญูณมาช่วยอธิบายด้วย³ ทำให้ความหมายของอนุปาทิเสสนิพพานจำเพาะเจาะจงลงไปเพื่อการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์อย่างชนิดจำกัดตายตัวขึ้นเป็นอย่างอื่นไม่ได้ทีเดียว

อย่างไรก็ดี ในบาลีบางแห่งที่บรรยายภาวะและความเป็นไปของพระอรหันต์ อรรถกถาได้อธิบายแยกว่าตอนนั้นเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน ตอนนี้เป็นอนุปาทิเสสนิพพาน บาลีและคำอธิบายเช่นนั้นบางแห่งก็อาจช่วยให้ความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพาน 2 อย่างนี้กระจ่างมากขึ้น เช่น บาลีแห่งหนึ่งว่า

“เพราะค้นหาสิ้นไปโดยประการทั้งปวง จึงนิโรธภัยคลายออกไปไม่มีเหลือ (นั่นแหละ) คือนิพพาน; สำหรับภิกษุผู้นิพพานแล้วนั้น เพราะไม่ถือมัน ภพใหม่จึงไม่มี”⁴

อรรถกถาอธิบายว่า ข้อความตอนแรกหมายถึงสอุปาทิเสสนิพพาน ท่อนหลังหมายถึงอนุปาทิเสสนิพพาน⁵ ข้อความนี้รับกันดีกับบาลีแสดงนิพพาน 2 ในตอนเริ่มต้นของบทนี้

นำอรรถาธิบายทั้งหมดที่ได้กล่าวมารวมทั้งมติของอรรถกถาประกอบเข้าด้วยกัน จึงสรุปความหมายของนิพพาน 2 อีกครั้งหนึ่งว่า

ภาวะสิ้นกิเลส หรือหมดตัณหา หรือสิ้นราคะ โทสะ โมหะ ที่ทำให้ดำเนินชีวิตสัมพันธ์กับโลก

¹ พึงดูประกอบ อิติ.อ.482; สุตต.อ.1/51,347; วรรณากการอันเด่นชัดที่ให้ความหมายของนิพพาน 2 เน้นมาที่การกระทำหรือเหตุการณ์มากขึ้น ก็คือการบัญญัติคำว่า *กิเลสปรินิพพาน* และ *ขันธปรินิพพาน* ขึ้นใช้ และกำหนดให้กิเลสปรินิพพานเป็นความหมายของสอุปาทิเสสนิพพาน พร้อมกับให้ขันธปรินิพพานเป็นความหมายของอนุปาทิเสสนิพพาน, อย่างไรก็ดี พึงเข้าใจว่า แม้โดยทั่วไปจะเน้นเช่นนั้น แต่อรรถกถาและฎีกาก็ตระหนักอยู่เสมอถึงความหมายของสอุปาทิเสสนิพพาน ในแง่ที่เป็นภาวะ ดังข้อความที่ท่านกล่าวว่า “พระพุทฺธเจ้า)...ทรงดำรงอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ จักยังพระอิตถภาพให้เป็นไป (= ทรงดำเนินพระชนมชีพ) เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย คือจักทรงอยู่ด้วยที่ภูมิตรรณสุขวิหาร จนกว่าจะทรงบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ” (วิสุทธิ.ฎีกา 3/317) “(พระอรหันต์ทั้งหลาย) ดับไฟราคะเป็นต้นหมดสิ้นด้วยอรหัตตมรรคแล้ว ดำรงอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ มีปัญญา...ไม่เดือดดาลทั้งคืนวัน...เพราะจรมจิตดับไป ย่อมปรินิพพานไม่มีเหลือ ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ” (อิติ.อ.389)

² ดูที่มาในตอนต้นของบทนี้

³ จรมจิต ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

⁴ พ.อ.25/84/122

⁵ อุทาน.อ.271; นอกจากหลักฐานต่าง ๆ เท่าที่ศึกษาผ่านมาข้างต้นแล้ว พึงพิจารณาหลักฐานต่อไปนี้ประกอบด้วยคือ สุตต.อ.295 ว่า “เพราะหมดนันทิ (=ตัณหา) จึงเป็นสอุปาทิเสส และเพราะหมดภพ จึงเป็นอนุปาทิเสส; ส.อ.1/25 ว่า สอุปาทิเสสนิพพาน = ความไม่เป็นไปแห่งอนุปาทินนกขันธ์ 4, อนุปาทิเสสนิพพาน = ความไม่เป็นไปแห่งอุปาทินนกขันธ์ 5; วิสุทธิ.ฎีกา 1/390 ว่า สอุปาทิเสสนิพพาน = ผล (อรหัตตผล) อนุปาทิเสสนิพพาน = นิพพาน

ภายนอกอย่างไร้โทษ ไร้ทุกข์ มีแต่เกือกุลอำนาจประโยชน์ เป็นสุข ซึ่งมีการตรัสรู้หรือบรรลุหลุดผลเป็นจุดกำหนด เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน

ภาวะที่หมดความผูกพันกับขั้น 5 พ้นจากการปรุงแต่ง ปราศจากภพ หรือไม่มีภพใหม่สืบต่อไปอีก ซึ่งประจักษ์ภายในจำเพาะตัว มีความจบสิ้นแห่งชีวิตในโลกเป็นจุดกำหนด เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน

พูดให้สั้นกว่านั้นอีกว่า ภาวะสิ้นกิเลสเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน ภาวะสิ้นภพเป็นอนุปาทิเสสนิพพาน หรือพูดอีกอย่างว่า ภาวะนิพพานท่ามกลางกิจกรรมของอินทรีย์ 5 เป็นสอุปาทิเสสนิพพาน ภาวะนิพพานพ้นจากหรือเป็นอิสระจากกิจกรรมของอินทรีย์ 5 เป็นอนุปาทิเสสนิพพาน¹

อย่างไรก็ตาม พึงตระหนักในใจว่า ตามที่จริงแล้ว หลักฐานในบาลีมีได้แสดงว่า ท่านสนใจอะไรนักที่จะกล่าวถึงภาวะของนิพพาน 2 อย่างนี้ จุดสนใจที่ท่านเน้นและกล่าวถึงอย่างมากมายก็คือ เรื่องที่จะนำไปปฏิบัติได้ เพื่อให้รู้ประจักษ์นิพพานด้วยตนเอง การนำเอาเรื่องนิพพานสองมากล่าวในแง่วิชาการเสียชืดยาว อาจกลายเป็นการทำเรื่องที่ท่านไม่มุ่งให้กลายเป็นเรื่องที่ยาก และอาจจะทำให้ผู้ศึกษาคาดหมายเกี่ยวกับอัตราส่วนของเรื่องนี้ที่มีในพระไตรปิฎกมากมายเกินความจริงไปได้ เนื้อความเท่าที่กล่าวมานี้ก็พอจะให้เห็นเค้าเงื่อนบ้างแล้ว จึงควรยุติไว้เพียงนี้.

การพิจารณาเกี่ยวกับนิพพานที่เป็นภาวะลึกซึ้งนี้ ถ้าพูดไปตามแนวหลักธรรมหรือหลักวิชาที่แสดงภาวะเพียงอย่างเดียว นอกจากเป็นเรื่องหนักแล้ว ยังเป็นการเสี่ยงต่อการวาดภาพที่ผิดพลาดได้ด้วย ทั้งนี้เพราะผู้เสนอคำอธิบายไม่อาจแปลคำศัพท์สำคัญบางคำให้ให้ความหมายจะแจ้งรอบด้าน และฝ่ายผู้พิจารณาก็อาจมีสัญญาเก่า ๆ เกี่ยวกับคำศัพท์หรือข้อธรรมเหล่านั้น ที่ไม่สูตรตรงความหมายที่แท้จริงนัก นอกจากนั้นยังนำเอาความรู้สึกของปุถุชนเข้ามาเทียบอีกด้วย เช่น เมื่ออ่านข้อความแสดงภาวะตามหลักวิชาข้างต้นนี้แล้ว อาจมองพระอรหันต์เป็นบุคคลที่เสมือนปราศจากชีวิตจิตใจ เย็นชา ไร้ความรู้สึก ไม่ใยดีอะไรกับโลก เป็นต้น ดังนั้น เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดอย่างนี้ เมื่อพิจารณาเนื้อหาของภาวะตามหลักวิชา ก็ควรพิจารณาผลที่ปรากฏในชีวิตจริงเทียบกันไปด้วย ให้เห็นว่าเนื้อหาตามหลักวิชากับผลปฏิบัติในชีวิตจริงสอดคล้องกันได้อย่างไร แม้ส่วนที่รู้สึกเหมือนขัดกัน ก็กลมกลืนกันได้อย่างไร เป็นเหตุเป็นผลส่งเสริมกันได้อย่างไร เป็นการพิจารณาเนื้อหาและความหมายของหลักวิชาด้วยการมองที่ตัวของจริงซึ่งนำมาตั้งให้ดู ของจริงหรือผลในทางปฏิบัตินี้ นอกจากที่กล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยภาวะทางจิต ภาวะทางปัญญา และภาวะทางด้านความประพฤติของผู้บรรลุนิพพาน ในตอนต้นแล้ว พึงเทียบเคียงกับตัวอย่างต่อไปนี้โดยเฉพาะอีกด้วย คือ

¹ ความหมายสรุปข้อนี้ อาจพูดขยายให้เป็นภาพพจน์ หรือมองเห็นเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้นว่า อนุปาทิเสสนิพพาน คือ ภาวะที่ยืนพื้นอยู่ตลอดทั้งเมื่อพระอรหันต์มีชีพอยู่และสิ้นชีพแล้ว ส่วนสอุปาทิเสสนิพพานเป็นภาวะนิพพานพื้นผิวที่มีจำเพาะตั้งแต่ตรัสรู้ถึงสิ้นชีพ (ท่านองว่า ช้อนอยู่) เมื่อพระอรหันต์สิ้นชีพแล้ว จึงเป็นแต่ภาวะอนุปาทิเสสนิพพานอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม การพูดแบบภาพพจน์เช่นนี้ มักเป็นแต่ให้ขยายความตามแนวเหตุผลในแบบของปรัชญายืดยาวออกไปอีก พ้นขอบเขตแห่งประโยชน์ในทางปฏิบัติของพุทธธรรม จึงขอยุติเพียงนี้

ก) ลักษณะภายนอกและชีวิตหมู่

ในธรรมเจดีย์สูตร พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ตรัสข้อความพรรณนาความเลื่อมใสของพระองค์ต่อพระรัตนตรัย ถวายแด่พระพุทธเจ้า ซึ่งพระพุทธองค์ทรงรับรองว่าเป็นธรรมเจดีย์มีประโยชน์เป็นหลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ และทรงแนะนำให้พระสงฆ์ศึกษาทรงจำไว้ในบรรดาข้อความเหล่านั้น มีข้อหนึ่งพรรณนาลักษณะความเป็นอยู่ของพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ดังนี้

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้ออื่นยังมีอีก หม่อมฉันเห็นเกี่ยวไปตามอารามต่างๆ ตามอุทยานต่างๆ อยู่เนื่องๆ ณ ที่นั้นๆ หม่อมฉันได้เห็นสมณพราหมณ์จำพวกหนึ่ง ชูบผอม เศร้าหมอง มีผิวพรรณไม่ผ่องใส ผอมเหลือง ตามตัวสะพรักด้วยเส้นเอ็น คุไม่ชวนตากนให้อยากมอง¹ หม่อมฉันได้เกิดความนึกว่าพระคุณเจ้าเหล่านี้ คงไม่ยินดีประพาศิพรหมจรรย์เป็นแน่ หรือไม่ก็คงมีบาปกรรมอะไรที่ทำแล้วปกปิดไว้....; แต่หม่อมฉันได้เห็นภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ สดชื่นร่าเริง มีใจเบิกบาน มีรูปร่างท่าทางน่ายินดี มีอินทรีย์เอิบอิ่ม มีความชวนชวายน้อย (ไม่จวน) มีชนกกราบ (ใจสงบมีความมั่นใจไม่ตื่นกลัว) เลี้ยงชีวิตตามแต่เขาจะให้² มีใจคงมฤคอยู่ (มีใจอ่อนโยน ไม่คิดรบกวนหรือหวังประโยชน์จากใคร รักอิสระ จะไปไหนก็ไปโดยเสรี) หม่อมฉันได้มีความคิดว่า พระคุณเจ้าเหล่านี้คงรู้คุณพิเศษที่ยิ่งใหญ่ขึ้นไปกว่าเดิม ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นแน่..., แม้ข้อนี้ (ก็เป็นเหตุให้) หม่อมฉันมีความคำนึงทราบซึ่งธรรม ในพระผู้มีพระภาคว่า “พระผู้มีพระภาคเป็นสัมมาสัมพุทธะ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว”³

“ภิกษุเหล่านั้น เห็นออกจากที่อยู่นั้นๆ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา...แต่เข้าครุ มิกิริยาเดินไปข้างหน้า ถอยกลับ แลเหลียว กู้แซน เหยียดแซน นำเลื่อมใส มีจักขุทอดลง สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ”⁴

“ทราบโคภิกษุทั้งหลายจักยังพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันขมิ้นกันไขสิ่งเสียหาย พร้อมเพรียงกันทำกิจที่สงฆ์พึงทำ, ทราบนั้น ภิกษุทั้งหลายพึงหวังความเจริญด้วยเถียวไม่มีเสื่อมเลย”⁵

ข) ความมีใจอิสระและมีความสุข

“...ภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ในธรรมวินัยนี้ ถึงยามเช้า นุ่งสบงทรงบาตรและจีวรเข้าไปสู่หมู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต, พวกเธอ ย่อมกล่าวธรรม ณ ที่นั้น, ชาวบ้านทั้งหลายผู้เลื่อมใสย่อมทำอาการแสดงออกแก่ผู้เลื่อมใสแก่พวกเธอ, พวกเธอไม่คิด ไม่หมกมุ่น ไม่สยบ ย่อมบริโภคลาภนั้น อย่างผู้รู้เท่าทันเห็นช่องเสีย มีปัญญาทวาทใจให้เป็นอิสระ, ลาภผลนั้นย่อมช่วยเสริมผิวพรรณและกำลังของพวกเธอ, หาเป็นเหตุให้พวกเธอเข้าถึงความตายหรือทุกข์ปางตายไม่”⁶

“ผู้มีจิตไม่หวั่นไหว รู้แจ้งความจริง ย่อมไม่มีความคิดปรุงแต่งใดๆ, เขาเลิกร่าพึงรำพันหมกแล้ว จึง

¹ แปลอีกอย่างว่า “ดูเหมือนว่าจะไม่ตั้งใจแลดูผู้คน”

² หรือ “ประพาศิสมควรแก่ของที่เขาให้” (ปรทชุตตา)

³ ม.ม.13/564/510

⁴ วินย.7/198/85

⁵ ที.ม.10/70/90; อ.ส.ศ.ศก. 23/21/21

⁶ ส.น.16/679/314

มองเห็นแต่ความแปลกปรองในที่ทุกสถาน, เขาไม่ยกตัวถือตนใด ๆ ไม่ว่าในหมู่คนเสมอกัน คนต่ำกว่า หรือ คนสูงกว่า”¹

“พระอริยะ ไม่มีความงุนงงหนักหน่วงในใจ ท่านผ่านพ้นไปแล้วจากการที่จะได้เป็นหรือจะไม่ได้ เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ท่านปราศจากภัย มีแต่สุข ไม่มีโศก แม้แต่เทวดาก็มองใจท่านไม่ถึง”²

“ผู้ชักความคึกของต่าง ๆ ใหลหมก ก้าจักความกระวนกระวายในหทัยเสียไค้แล้ว ก็สงบนอนเป็นสุข เพราะใจถึงสันติ”³

ค) ความเป็นเจ้าแห่งจิต เป็นนายของความคิด

“บุคลลผู้เป็นมหาบุรุษ มีปัญญามากนั้น ประสงค์จะตรีกความคิดใด ก็ตรีกความคิดนั้น ไม่ ประสงค์จะตรีกความคิดใด ก็ไม่ตรีกความคิดนั้น ประสงค์จะคำริข้อยคำริใด ก็คำริข้อยคำรินั้น ไม่ ประสงค์จะคำริข้อยคำริใด ก็ไม่คำริข้อยคำรินั้น, ท่านบรรลุมารจะมีอำนาจเหนือจิต (เจโตวสี) ในกระบวน ความคิดทั้งหลาย”⁴

ง) ความเป็นกันเอง กับชีวิต ความตาย การพลัดพราก และมีเมตตากรุณาต่อทุกชีวิต

“จะมีชีวิตอยู่ ก็ไม่เคียดคร้อน ถึงจะตายก็ไม่เศร้าโศก, ถ้าเป็นปราชญ์ มองเห็นที่หมายแล้ว ถึงอยู่ ท่ามกลางความเศร้าโศก ก็หาโศกเศร้าไม่”⁵

“ความตายเราก็มิไค้ชื่นชอบ ชีวิตเราก็มิไค้ทิดใจ เราจักทอดทิ้งกายนี้ อย่างมีสัมปชัญญะ มีสติมั่น; ความตายเราก็มิไค้ชื่นชอบ ชีวิตเราก็มิไค้ทิดใจ เรารอท่าเวลา เหมือนคนรับจ้างทำงานเสร็จแล้ว รอรับ ค่าจ้าง”⁶

ครั้งหนึ่ง พระอุปเสนเถระ นั่งพักอยู่ในถ้ำแห่งหนึ่งในป่าสิตวัน งูสองตัววิ่งไล่กันบนเพดานถ้ำ ตัวหนึ่งตกลงมาบนไหล่ของพระเถระและกัดท่าน พิษชานไปอย่างรวดเร็ว พระเถระรู้ตัวว่าท่านจะสิ้น ชีวิต แต่ท่านมิได้มีอาการกิริยาผิดปกติอย่างใด ๆ เกิดขึ้นเลย และยังได้บอกให้ภิกษุทั้งหลายเอาร่างของ ท่านนอนลงบนเตียง นำไปวางให้ท่านปรินิพพานนอกถ้ำ⁷

ครั้งหนึ่ง พระอานนทธัมมพระสารีบุตรอัศรสาวกของพระพุทธเจ้าว่า ถ้าพระบรมศาสดาทรงมีอัน เป็นอย่างไรไป คือทรงล่วงลับจากไป พระสารีบุตรจะเกิดความโศกเศร้าหรือไม่ พระสารีบุตรได้ตอบว่า “ถึงแม้พระศาสดาจะทรงแปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป ความโศก ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ก็ไม่ พึงบังเกิดแก่ผม ก็แต่ผมจะมีความคิดว่า ท่านผู้มเหศกัซึ่งมีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก ไค้ลับหายไปเสียแล้วหนอ

¹ พ.ศ.25/422/519

² พ.ศ.25/65/101

³ อ.จ.ต.20/474/175

⁴ อ.จ.ต.ต.21/35/46 (บาลีแห่งที่มานี้หมายถึงพระพุทธเจ้า ในฐานะทรงเป็นมหาบุรุษ แต่หลักฐานอื่น ๆ แสดงว่า คุณสมบัตินี้มีแก่พระอริยาสพทั่วไป ดู ม.ม.12/262/247; 375/401; อ.จ.อ.2/328,471)

⁵ พ.ศ.25/108/142

⁶ พ.ศ.26/396/403; เทียบ 26/381/363; 383/367 เป็นต้น

⁷ ส.สพ.18/71/46; ส.อ.3/17

หากพระผู้มีพระภาคจะพึงทรงดำรงอยู่ยงยืนนาน ข้อนั้นก็จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก...”¹

พระเถระชื่ออริมุตต์ ถูกพวกโจรจับไป ท่านไม่มีความหวาดหวั่นกลัวภัย นายโจรแปลกใจกล่าวคำซักถาม ต่อไปนี้เป็นคำถามของนายโจร และคำตอบส่วนหนึ่งของพระเถระ

“ก่อนนี้ เราจะฆ่าใครเพื่อบุชายัญ ก็ดี เพื่อเอาทรัพย์ ก็ดี คนเหล่านั้นล้วนกลัวภัย ตัวสั่นและพรวดเพื่อ แต่ท่านไม่มีความกลัวเลย สีหน้าก็ผ่องใสนัก เหตุใดท่านจึงไม่กลัวการวญ ในเมื่อภัยใหญ่ถึงเพียงนี้?”

“ณะนายโจร ทุกข์ทางใจ ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ห่วงโยชวิศ, ผู้สิ้นสังโยชน์แล้ว ข้ามพ้นความกลัวทุกชนิด... เราไม่กลัวความตาย เหมือนคนไม่กลัวที่จะวางภาระลง...ผู้บรรลุลูกมรรคแล้ว ไม่ต้องการอะไรในโลกทั้งหมก ย่อมไม่เศร้าโศกเพราะความตาย เหมือนคนพ้นไปไ้จากเรือนที่ไฟไหม้, สิ่งใดๆ ที่มีในโลกนี้ก็คื ภพ ที่สัตร์จะไ้ก็คื ทั้งหมคนี้พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ว่าเป็นของไมยอิสระ...เราไม่มีความคึกว่า เราไ้เป็น เราจะเป็น หรือจะไมเป็น หรือว่าสังขารจักหายสูญไป แล้วจะคร่ำครวญไปทำไมเพราะเรื่องสังขารนั้นเล่า, นี้ณะนายโจร ผู้ที่มองเห็นตามเป็นจริงว่า มีแต่ความเกิดขึ้นๆแห่งธรรมล้วนๆ มีแต่การสืบทอดแห่งสังขารล้วนๆ ย่อมไม่มีความกลัวเลย, เมื่อโคบุตรกลมองด้วยปัญญาเห็นโลกเสมอด้วยทอนไม้ใบหญ้า เมื่อนั้น เขาไม่พบกับการที่ จะต้อยียอะไรว่าเป็นของเรา ย่อมจะไม่เศร้าโศกว่า ของเราไม่มี; ร่างกาย เราก็หมคความต้องการแล้ว ภพ เราก็ไม่ปรารถนา กายนี้จักแตกพังไป กายอื่นก็จะไม่มี ท่านมีกิจอะไรจะทำกับร่างกายของเรา ก็จงทำกิจนั้น ตามที่ท่านปรารถนา เราจะไม่มีความโกรธเคืองหรือความรักใคร่ เพราะการกระทำของท่านนั้นเลย”

พวกโจรฟังคำของพระเถระแล้วขนลุกขนชัน พากันวางอาวุธ ซักถามอีกเล็กน้อยแล้วยอมมอบตัว เป็นศิษย์ บางคนก็ขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา²

“ภิกษุทั้งหลาย แม้หากพวกโจรร้ายจะพึง(จับตัว) เอาเลื่อยที่มีค้ำสองข้าง ตัดอวัยวะน้อยใหญ่ ผู้ใด ยังใจให้คึกร้ายในพวกโจร ผู้นั้นหาชื่อว่าทำตามคำสอนของเราไม่”³

“พระอรหันต์ทั้งหลายละปาณาติบาต...ประกอบด้วยความกรุณา มุ่งหวังแต่ประโยชน์แก่สัตว์ทุกหมู่เหล่า ตลอดจนชีวิต”⁴

“พึงแผ่ไมตรีจิตในสัตว์ทั้งหลายว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้มีสุข มีความเกษม...มาราคณอมบุตรน้อย คนเคียวผู้เกิดจากตน แม้ภัย อดสละชีวิตฉันใด พึงเจริญจิตเมตตาไม่จำกัด ในสัตว์ทั้งปวง ฉะนั้น”⁵

“แม้แต่คนทั้งหลาย ที่มีลูกศรเสียบหัวใจอยู่ ก็ยังหลับไ้ โฉนเราผู้ปราศจากลูกศรแล้วจะนอนไม่หลับ เล่า เราเดินทางไปในที่มืดสัตร์ร้าย ก็ไม่หวาดหวั่น ถึงจะหลับในที่เช่นนั้น ก็มีไ้กลัวภัย กลางคืนกลางวัน ไม่มีอะไรให้เราก็คือรอน เราไม่เห็นมืออะไรที่จะสูญเสีย ณ ที่ไหน ในโลก ฉะนั้น เราจะหลับ ก็มีแต่ความคึก

¹ ส.นิ.16/690/319

² ขุ.เถร.26/385/369

³ ม.ม.12/342/351

⁴ อ.จ.ติ.20/510/271; อ.จ.อ.ภ.จ.23/131/253, 33/261; อ.จ. นว.23/222/402

⁵ ขุ.ข.25/10/13; ขุ.สุ.25/308/353 (ที่มานี้ และ ม.ม.12/342/351 เป็นคำสอนสำหรับปฏิบัติเพื่อนิพพาน นำมาลงไว้ด้วย ในฐานะที่พระอรหันต์เป็นผู้ปฏิบัติตามนี้ได้รับบริบูรณ์แล้ว)

อนุเคราะห์ปวงสัตว์”¹

“(ธรรมของมหาบุรุษผู้มีปัญญามากข้อที่ 1 คือ) เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนจำนวนมาก เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เป็นผู้ทำชุมชนมากมายให้ตั้งอยู่ในอริยธรรม กล่าวคือ ความมีกัลยาณธรรม ความมีกุศลธรรม”²

ความจากบาลีเท่าที่ยกมาแสดงไว้นี้ นอกจากมุ่งให้ผู้ศึกษามองเห็นความหมายต่าง ๆ ตามความพิจารณาของตนเองแล้ว ยังต้องการย้ำความอีก 2 ข้อ ข้อหนึ่ง ถ้าใช้ความรู้สึกของปุถุชนมองดูคำบรรยายเกี่ยวกับภายในจิตใจของพระอรหันต์ตามหลักวิชาข้างต้น บางคนอาจวาดภาพผิด ๆ ไปว่า พระอรหันต์คงจะมีลักษณะเป็นคนไม่ใส่ใจใยดีอะไรกับใครทั้งสิ้น ปล่อยอะไรไปตามเรื่องตามราวเสมือนไม่มีจิตใจจัดเป็นคนประหลาดได้พวกหนึ่ง ด้วยเหตุนี้จึงต้องให้พิจารณาเทียบกับลักษณะด้านนอกให้เห็นว่าพระอรหันต์มีความประพฤติและการดำเนินชีวิตที่เป็นไปด้วยความรับผิดชอบและความมีเหตุผล ให้เห็นว่าเมื่อไม่มีประสบการณ์คั่งค้างครองใจ ไม่มีกิเลสครอบงำเป็นเจ้าหัวใจ จัดเป็นอิสระแล้วความรู้สึกนึกคิดลักษณะการดำเนินชีวิตของบุคคลจะเป็นอย่างไร ความจริงลักษณะแปลก ๆ ประหลาด ๆ ต่าง ๆ มักพบในท่านที่ได้เจโตวิมุตติบางระดับและบางท่าน ส่วนพระอรหันต์เป็นผู้ได้ปัญญาวิมุตติแล้วย่อมไม่มีแม้แต่ความยึดมั่นว่า “เราเป็นผู้ไม่ยึดมั่น” ไม่มีกิเลสที่จะแสดงตนว่าฉันเป็นคนไม่ยึดมั่น ไม่มีความยึดมั่นใหม่ (เช่นยึดผลสำเร็จบางอย่างในทางจิต) ที่จะทำให้เกิดความละเลยไม่เอื้อเฟื้อต่อสิ่งที่ตนเคยเหน็ดเหนื่อยละทิ้งไปแล้ว และไม่มีแม้แต่กิเลสที่จะทำให้แสดงความเบื่อง่ายรังเกียจ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงปฏิบัติตัวหรือแสดงออกไปตามเหตุผล ตามความสมควร ที่มองเห็นด้วยปัญญา อย่างน้อยก็เพื่ออนุเคราะห์แก่กุศลจิตของชาวโลก

อีกข้อหนึ่ง การไม่มีความกลัว ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่ตกใจโหว่เหว เป็นลักษณะทางจิตที่สำคัญอย่างหนึ่งของพระอรหันต์³ เพราะพระอรหันต์หมดราคะ โทสะ โมหะ ที่จะเป็เหตุให้เกิดความกลัว ความหวาดเสียวสะดุ้ง ดังได้กล่าวแล้วในตอนว่าด้วยภาวะทางจิตของผู้เข้าถึงนิพพาน ความกลัว ความหวาดเสียวสะดุ้งตกใจนี้ เกิดจากเหตุคือกิเลสที่แผ่ลึกลงอย่างที่เรียกกันว่าอยู่ในจิตไร้สำนึก เป็นอาการตอบสนองที่เกิดขึ้นได้อย่างทันทีทันใด เมื่อประสบอารมณ์ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความกลัวอันเข้ามากระทบโดยไม่ทันรู้ตัว ความสะดุ้งตกใจเช่นนี้ เป็นของปกปิดได้ยาก เพราะยังไม่ทันได้ตั้งสติ จึงเป็นเครื่องฟุ้งได้อย่างดีถึงกิเลสละเอียดที่ยังแผ่อยู่ภายใน ไม่อาจเสแสร้งแก่ผู้อื่น และไม่อาจหลอกลวงตนเอง ในการปฏิบัติธรรมก็เคยปรากฏว่าท่านใช้อาการหวาดเสียวสะดุ้งตกใจเช่นนี้ เป็นเครื่องพิสูจน์การที่ได้บรรลุหรือยังไม่ได้บรรลุหรือหัดตผล ในกรณีทีละเอียดอ่อน ซึ่งพฤติการณ์ทั่วไปชวนให้เห็นว่าได้บรรลุแล้ว และแม้แต่ตนเองก็ยังหลงผิดไปว่าได้บรรลุ ดังเรื่องในคัมภีร์ว่า พระเถระรูปหนึ่งได้สมาบัติแคล้วคล่อง กิเลสถูกข่มสงบอยู่ด้วยกำลังสมาบัตินั้น จึงเข้าใจว่าตนเป็นพระอรหันต์ อยู่มาจนชรา นับแต่

¹ ส.ส.15/454/162

² อ.จตุกก.21/35/46 (ข้อนี้เป็นคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า แต่พระอรหันต์ทั้งหลายก็เป็นผู้ดำเนินตามปฏิปทานี้ และคำว่า มหาบุรุษ เป็นคำหนึ่งที่ใช้เรียกพระอรหันต์ได้ทั่วไป เช่น ขุ.ธ.25/34/63; ขุ.สุ.25/426/532)

³ เช่น ม.ม.13/589/534; ส.ส.15/865/323

ได้สมบัติถึง 60 ปี วันหนึ่งเห็นรูปช้างใหญ่มีอาการดูร้ายกำลังร้องแผดเสียง แลออกใจ จึงรู้ตัวว่าตนยังเป็นปฤชน¹

เท่าที่เสนอคำอธิบายเรื่องนิพพานสองมาถึงเพียงนี้ ก็ยืดยาวมากแล้ว ควรยุติไว้คราวหนึ่งก่อน ยังมีปัญหาอีกเพียงแง่เดียวที่ยังไม่ได้อธิบาย คือข้อที่มีบางคนสอบถามว่า พระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร หรือนิพพานหลังจากการสิ้นชีพของพระอรหันต์เป็นอย่างไร คำถามอย่างนี้ท่านว่าเป็นข้อสงสัยที่ตั้งขึ้นบนฐานของความเข้าใจผิด คือไม่รู้จักตัวสภาวะนั้นตั้งแต่ในปัจจุบันนี้แล้ว จึงตั้งคำถามผิด ๆ ขึ้น ดังนั้น จึงจัดเป็นคำถามนอกขอบเขตของตอนนี้ และยกไปพูดในตอนท้าย

ขอวกกลับไปพูดถึงประเภทและระดับของนิพพานในแง่อื่น ๆ ต่อไป

ฉนสมบัติทั้งหลาย นอกจากจะเป็นพื้นฐานที่ดีในการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานแล้ว บางครั้งท่านยังเรียกเป็นนิพพานโดยปริยาย คือโดยอ้อม หรือโดยความหมายบางแง่บางด้านอีกด้วย เช่น มีพุทธพจน์ตรัสเรียกฉน 4 อรูปฉน 4 และสัญญาเวทยิตนิโรธ (เรียกอีกอย่างว่านิโรธสมบัติ)² แต่ละอย่าง ๆ ว่าเป็นตถกนิพพาน (นิพพานด้วยธรรมคู่ปรับ หรือ นิพพานชั่วคราว) บ้าง ภิภูธรรมนิพพาน (นิพพานเห็นทันตา) บ้าง สันภิภูกนิพพาน (นิพพานที่ผู้บรรลุจะเห็นได้เอง) บ้าง³ เช่น ข้อความในบาลีว่า “ภิกษุสงฆ์จากกาม สงฆ์จากอกุศลธรรม ฯลฯ เข้าถึงปฐมฉน แม้เพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่าเป็นภิภูธรรมนิพพานโดยปริยาย; ฯลฯ ภิกษุก้าวล่วงแนวสัญญานาสัญญายณะโดยประการทั้งปวง เข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่, เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายของเธอก็หมดสิ้นไป, แม้เพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า เป็นภิภูธรรมนิพพานโดยนิตปริยาย (โดยตรง)”⁴ ผู้ที่มองเห็นชั้นธ 5 ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาแล้ว หมความหวนละงัดอยู่เป็นสุข ท่านก็เรียกว่าเป็นผู้ตถกนิพพาน⁵

มีพุทธพจน์นำสนใจแห่งหนึ่งตรัสไว้ว่า คนที่ถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำ ย่อมคิดในทางที่จะทำตนเองให้ลำบากเดือดร้อนบ้าง ทำคนอื่นให้ลำบากเดือดร้อนบ้าง ทำทั้งตนเองและผู้อื่นให้ลำบากเดือดร้อนทั้งสองฝ่ายบ้าง ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสทางใจบ้าง, ครั้นเขาละราคะ โทสะ โมหะ ได้แล้ว เขาก็ไม่คิดในทางที่จะทำตนเองหรือทำผู้อื่น หรือทำทั้งสองฝ่ายให้ลำบากเดือดร้อน ไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสทางใจ, อย่างนี้แหละเป็นสันภิภูกนิพพาน; เมื่อใดบุคคลผู้นี้เสวยภาวะปลอดราคะสิ้นเชิง ภาวะปลอดโทสะสิ้นเชิง ภาวะปลอดโมหะสิ้นเชิง (รากักขัย โทสากักขัย โมหากักขัย), อย่างนี้แหละคือนิพพานที่เป็นสันภิภูกนิพพาน (ซึ่งผู้บรรลุเห็นได้เอง) อกาลิกะ (ไม่ขึ้นกับกาล) เอหิภัสสิกะ (เชิญให้มาพิสูจน์ดูได้)

¹ วิสทฐ.3/269; วิกงค.อ.641

² ธรรม 9 อย่างนี้เรียกรวมกันว่าอนุปปพหิวาร 9 แปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกันขึ้นไปทีละชั้น ๆ ตามลำดับ หรือ อนุปปพหิวารสมบัติ 9 แปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ที่พึ่งเข้าต่อกันขึ้นไปตามลำดับ

³ แต่ถ้ายึดเอาการได้ฉนเป็นการบรรลุนิพพานแท้จริง ก็กลายเป็นมิจฉาทิฏฐิไป (ม.อ.14/29/27; 40/39; และพึงดูที่.สี.9/50/46; อภิ.วิ.35/990/511)

⁴ ดู อนุ.นวก.23/237,251,255/425,475,476

⁵ ส.ข.17/88/54

โอปนยิกะ (ควรน้อมเข้ามาไว้ในใจ) บังคับตั้ง เวทิตัพพัง วิญญูหิ (ซึ่งวิญญูชน พึงทราบจำเพาะตน)¹
 คัมภีร์ปฏิสมภิทามัคค์ แบ่งนิโรธ ซึ่งเป็นไวพจน์สำคัญของนิพพานออกเป็น 5 อย่าง หรือ 5 ระดับ²
 คือ

1. **วิกขัมภนนิโรธ** ได้แก่การที่ผู้เจริญปฐมฌาน ดับนิวรณ์ได้ด้วยการข่มไว้ (สมาบัติทั้ง 8 คือ รูป-
 ฌาน 4 และอรูปฌาน 4 เป็นวิกขัมภนนิโรธทั้งหมด เพราะนับแต่เข้าถึงปฐมฌานแล้วเป็นต้นไป อกุศล
 ธรรมทั้งหลายมีนิวรณ์เป็นต้น ย่อมถูกข่มให้ระงับดับไปเอง แต่ที่ดับชั่วคราวที่อยู่ในฌานสมาบัติเท่านั้น;
 พุทอย่างง่ายว่า ข่มธรรมที่เป็นข้าศึกคือกิเลสต่างๆ เช่น นิวรณ์เป็นต้นได้ด้วยโลกียสมาธิ เป็นการดับ
 กิเลสแบบเอาหินทับหญ้า)

2. **ตทังคนิโรธ** ได้แก่การที่ผู้เจริญสมาธิถึงขั้นชำแรกทำลายกิเลส³ ดับความเห็นผิดต่าง ๆ ลงได้
 ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน (หมายถึงการดับกิเลสในขั้นวิปัสสนา คือใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะของสิ่งทั้ง
 หลาย เช่น พิจารณาความไม่เที่ยงเป็นต้น พิจารณาเห็นแจ้งใด ก็เกิดญาณขึ้นกำจัดความเห็นหรือความ
 ยึดถือในทางตรงข้ามที่ขัดต่อสัจธรรมในแง่หนึ่ง ๆ ลงได้ เช่นกำหนดเห็นตัวตนเราเขาเป็นเพียงนามรูป
 ก็ดับสักกายทิฐิได้ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ก็ดับนิจจสัญญาได้ พิจารณาเห็นทุกข์ก็ดับสุขสัญญาได้
 พิจารณาเห็นอนัตตา ก็ดับอัตตสัญญาได้ เป็นต้น เป็นการดับกิเลส แบบจุดดวงไฟ ดับความมืด แต่ก็
 ยังเป็นการดับชั่วคราว เหมือนว่าพอไฟดับ ก็มีอีก)

3. **สมุจเฉทนิโรธ** ได้แก่ การที่ผู้เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสลงได้ด้วย
 การตัดขาด (หมายถึง อริยมรรคทั้ง 4 คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตต-
 มรรค ซึ่งดับกิเลสเช่นสังโยชนทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด ไม่กลับงอกงามขึ้นมาได้อีก เหมือนต้นไม้ถูก
 สายฟ้าฟาด หรือขุครากถอนโคนทิ้ง)

4. **ปฏิบัติสัทธินิโรธ** ได้แก่ การดับกิเลสในขณะแห่งผลโดยเป็นภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว
 (หมายถึง อริยผลทั้ง 4 คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล ซึ่งเป็นภาวะสงบ
 เรียบซึ่งสนิท เพราะกิเลสได้ถูกมรรคตัดขาดระงับดับสิ้นไปแล้ว)

5. **นิสสรณนิโรธ** ได้แก่ การดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลส ดำรงอยู่ต่างหาก ห่าง
 ไกลจากกิเลส ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสเลย นิโรธข้อนี้แหละคือนิพพาน หรือที่เรียกว่าอมตธาตุ ซึ่งเป็น
 ภาวะที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระ

ในนิโรธ 5 ข้อนี้ สองข้อแรกคือ วิกขัมภนนิโรธ และตทังคนิโรธ เป็นขั้นโลกีย์ ส่วนสามข้อท้าย
 เป็นโลกุตตระ ชื่อแรกเรียกว่าเป็นนิพพานได้โดยปริยาย คือโดยอ้อมหรือในบางแง่บางด้าน ส่วนข้อสุดท้าย

¹ อ.จ.ติก.20/495/202

² ขุ.ปฏี.31/706/610 (ใน ปฏิส.อ.381 เรียกชื่อนิพพานตามอย่างนี้เป็น วิกขัมภนปรินิพพาน ตทังคปรินิพพาน และ
 สมุจเฉทปรินิพพาน)

³ นิพเพรภากิยสมาธิ = วิปัสสนาสมาธิ (นิพเพรภากิยสมาธิ แปลตามแบบว่า สมาธิที่เป็นไปในส่วนแห่งการชำแรก
 สังขะ; วิปัสสนาสมาธิ แปลว่า สมาธิที่ประกอบด้วยวิปัสสนา สมาธิที่เป็นไปเพื่อวิปัสสนา หรือสมาธิที่ใช้กับ
 วิปัสสนา; จู.วิสุทธ.1/110; วิสุทธ.ฎีกา 1/166; 3/625)

ท้ายคือ นิสสรณนิโรธจึงจะเป็นนิพพานโดยนิปปริยาย คือเป็นนิพพานแท้โดยตรงเต็มตามความหมาย

นอกจากนิโรธแล้ว คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ยังแบ่งปหานะ วิเวก วิราคะ และโอสถัคคะ (การปล่อยวาง) เป็นอย่างละ 5 ข้อ เช่นเดียวกับนิโรธ 5 นี้ มีข้อย่อยและความหมายตรงกันทั้งหมด¹ ส่วนคัมภีร์รุ่นอรรถกถาานิยมแบ่งวิมุตติเป็น 5 ข้อ มีข้อย่อยและความหมายของแต่ละข้อตรงกันกับนิโรธ 5 ที่กล่าวมาแล้วเช่นเดียวกัน²

ขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน อย่างที่รู้จักกันทั่วไป ก็คือการแบ่งแบบมรรคผลหรือมรรค 4 ผล 4 ได้แก่ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล อรหัตตมรรค และอรหัตตผล อย่างไรก็ดี การแบ่งแบบนี้มักพูดถึงโดยสัมพันธ์กับบุคคลผู้บรรลุ จึงจะยกไปกล่าวในตอนต่อไปที่ว่าด้วยประเภทและระดับแห่งผู้เข้าถึงนิพพาน ส่วนในที่นี่ ขออย่าไว้เพียงว่า มรรคผลนั้นไม่ใช่นิพพาน แต่เป็นเพียงขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน และมีข้อควรทราบอีกอย่างหนึ่งว่า มรรคข้อแรกคือ โสดาปัตติมรรค มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ทสฺสนะ” (การเห็น) เพราะเป็นการเห็นนิพพานครั้งแรก ส่วนมรรคเบื้องสูงอีก 3 คือ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค มีชื่อเรียกรวมกันอีกอย่างหนึ่งว่า “ภาวนา” (การเจริญ) เพราะเป็นการเจริญในธรรมที่โสดาปัตติมรรคเห็นไว้แล้วนั่นเอง³

2. ประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน

ผู้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพาน ที่ประสบผลสำเร็จบรรลุจุดหมายแล้วก็ดี ผู้ที่ดำเนินก้าวหน้ามาในทางที่ถูกจนถึงขั้นที่มองเห็นจุดหมายอยู่เบื้องหน้าแล้วและจะต้องบรรลุถึงจุดหมายนั้นอย่างแน่นอนก็ดี ท่านจัดเข้าสังกัดในกลุ่มชนผู้เป็นสาวกที่แท้ของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่าสาวกสงฆ์ ดังข้อความในบทสวดสังฆคณว่ “สุปฏิปันโน ภคโต สาวกสงฺโฆ” ดังนี้ เป็นต้น มีคำเฉพาะสำหรับเรียกเพื่อแสดงคุณสมบัติพิเศษของท่านผู้เป็นสาวกที่แท้เหล่านี้อีกหลายคำ คำที่ใช้กันทั่วไปและรู้จักกันมากที่สุด คงจะได้แก่คำว่า “อริยบุคคล” หรือ “พระอริยะ” ซึ่งแปลว่า ผู้เจริญบ้าง ท่านผู้ประเสริฐบ้าง ท่านผู้ไกลจากข้าศึก คือกิเลสบ้าง ฯลฯ ความจริงคำว่า อริยบุคคล เป็นคำที่นิยมใช้สำหรับพูดถึงอย่างกว้าง ๆ หรือคลุม ๆ ไป ไม่ระบุตัว หาใช่เป็นคำเฉพาะมาแต่เดิมไม่⁴ คำเดิมที่ท่านใช้เป็นศัพท์เฉพาะสำหรับแยกประเภทหรือแสดงระดับชั้นในบาลีได้แก่คำว่า ทักขิไณย หรือ ทักขิไณยบุคคล อย่างไรก็ตาม คำว่า ทักขิไณยบุคคลก็ดี อริยบุคคลก็ดี ล้วนเป็นคำเลียนศัพท์ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงเปลี่ยนแปลงหรือปฏิวัติความหมายเสียใหม่ เช่นเดียวกับศัพท์อื่น ๆ อีกเป็นอันมากเช่น พรหม พราหมณ์ นาคทกะ เวทคุ เป็นต้น

¹ พ.ปฎิ.31/65/39;704-711/609-612

² เช่น วิสุทธ.2/249; ที.อ.2/26; ส.อ.3/307; ม.อ.3/575; ธ.อ.1/155; 3/93; อุ.อ.40; และพึงดูคำอธิบายในวิสุทธ. 3/349 และ วิสุทธ.ฎีกา 3/622 เพิ่มเติม

³ ม.อ.1/102; สงฺคณ. อ.109; วิสุทธ.3/354; วิสุทธ.ฎีกา 3/626

⁴ ต้นแบบที่ใช้่อริยบุคคลเป็นคำเฉพาะ, คงจะได้แก่คัมภีร์บุคคลบัญญัติแห่งอภิธรรมปิฎก (ดู อภิ.ป.36/18,20/141; 22/142;34/144; และพึงดู วินย.8/946/299; พ.ม.29/400/278; พ.ปฎิ.31/371/252 ประกอบด้วย)

คำว่า “อริยะ” ตรงกับสันสกฤต ว่า “อารยะ” เป็นชื่อเรียกเผ่าชนที่อพยพเข้ามาทางตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป คือประเทศอินเดียเมื่อหลายพันปีมาแล้ว และรุกไล่ชนเจ้าถิ่นเดิมให้ถอยร่นลงไปทางใต้และป่าเขา พวกอริยะหรืออารยชนนี้ (เวลาเรียกเป็นเผ่าชนนิยมใช้ว่าพวกอริยะกะ หรืออารยัน) ถือตัวว่าเป็นพวกเจริญ และเหยียดชนเจ้าถิ่นเดิมลงว่าเป็นพวกมิลักกะ หรือมเลจนะ คือพวกคนเถื่อน คนดง คนคอย เป็นพวกทาส หรือพวกทาสย์ ต่อมาเมื่อพวกอริยะเข้าครอบครองดินฐานมั่นคงและจัดหมู่ชนเข้าในระบบวรรณะลงตัวโดยให้พวกเจ้าถิ่นเดิมหรือพวกทาสเป็นวรรณะศูทรแล้ว คำว่าอริยะ หรืออารยะ หรืออารยัน ก็หมายถึงชน 3 วรรณะต้นคือ กษัตริย์ พราหมณ์ และแพศย์ ส่วนพวกศูทรและคนทั้งหลายอื่น เป็นอนารยะทั้งหมด¹ การถืออย่างนี้เป็นเรื่องของชนชาติ เป็นไปตามกำเนิดจะเลือกหรือแก้ไขไม่ได้ เมื่อพระพุทธเจ้าออกประกาศพระศาสนา พระองค์ได้ทรงสอนใหม่ว่า ความเป็นอริยะหรืออารยะ ไม่ได้อยู่ที่ชาติกำเนิด แต่อยู่ที่ธรรมซึ่งประพฤติปฏิบัติและฝึกฝนอบรมให้มีขึ้นในจิตใจของบุคคล ใครจะเกิดมาเป็นชนชาติใด วรรณะไหนไม่สำคัญ ถ้าประพฤติอริยธรรมหรืออารยธรรม ก็เป็นอริยะคืออารยชนทั้งนั้น ใครไม่ประพฤติก็เป็นอนริยะ หรืออนารยชนทั้งสิ้น สังฆธรรมก็ไม่ต้องเป็นของที่พวกพราหมณ์ผูกขาดโดยจำกัดตามคำสอนในคัมภีร์พระเวท แต่เป็นความจริงที่เป็นกลางมีอยู่โดยธรรมดแห่งธรรมชาติ ผู้ใคร่แจ้งเข้าใจสังฆธรรมที่มีอยู่โดยธรรมดานี้ ผู้นั้นก็เป็นอริยะหรืออารยะ โดยไม่จำเป็นต้องศึกษาพระเวทของพราหมณ์แต่ประการใด และเพราะการรู้อริยธรรมนี้ทำให้คนเป็นอริยะสังฆธรรมนั้นจึงเรียกว่าอริยสังข์² เมื่อว่าตามหลัก บุคคลที่จะเข้าใจอริยสังข์ ก็คือท่านที่เป็นโสดาบันขึ้นไป ดังนั้นคำว่า “อริยะ” ที่ใช้ในคัมภีร์โดยทั่วไป จึงมีความหมายเท่ากับทักษิณะบุคคลที่จะกล่าวต่อไป และอริยสังข์⁴ บางคราวท่านก็เรียกว่า อริยธรรม หรืออารยธรรม³ อย่างไรก็ตาม คำว่า อริยธรรมหรืออารยธรรมนี้ท่านไม่ได้จำกัดความหมายตายตัว แต่ยกเอียงใช้ได้กับธรรมหลายหมวด⁴ บางทีผ่อนลงหมายถึงกุศลกรรมบถ 10 บ้าง⁵ ศีล 5 บ้างก็มี⁶ ซึ่งโดยหลักการก็ไม่ขัดกันแต่ประการใด เพราะผู้ที่จะรักษาศีล 5 ได้อย่างถูกต้องตามความหมายอย่างแท้จริง (ไม่กลายเป็นสัณฑิปปตปราชสไป) และมั่นคงยั่งยืนไม่ถ่างพร้อยตลอดชีวิต ก็คือคฤหัสถ์ที่เป็นพระโสดาบันขึ้นไป ในอรรถกถาทั้งหลายเมื่ออธิบายคำว่า “อริยะ” ที่ใช้กับบุคคล มักอธิบายลงเป็นอย่างเดียวกันหมดว่าหมายถึงพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้า⁷ แต่บางแห่งก็สงวนสำหรับพระพุทธเจ้าอย่างเดียว⁸

¹ ดูคำ “อารย” ใน Sr Monier Monier-Williams, A Sanskrit - English Dictionary, (London: Oxford University Press, 1964), p. 152 และพินิจดูคัมภีร์มนุสฺสมนุสฺสธรรมศาสตร์ด้วย

² ส.ม.19/1703/543 (อ้างในวิสุทธิ.3/78 แต่ในบาลีคำว่า “อริยัตติ” หายไป; นอกจากนี้พินิจดู อธิ.อ.111;ปฏิส.อ.73 ด้วย); และพินิจเทียบ ส.ม.19/1708/545

³ พ.ส.25/330/393; สุตต.อ.2/191

⁴ ดู ที.อ.2/323; อ.ง.ทสท.24/135/258; นิท.อ.2/308 เป็นต้น

⁵ อ.ง.ทสท.24/168/296

⁶ อ.ง.จตุก.21/61/90; อ.ง.อ.2/409; อ.ง.ปญจก.22/179/238; อ.ง.อ.3/75

⁷ เช่น วินย.อ.1/185;ที.อ.3/259;นิท.อ.2/87,200;วิสุทธิ.2/270; (ในคัมภีร์วิวัฏฐกัณฑ์แห่งอภิธรรมปิฎกว่าอริยะ ได้แก่ พระพุทธะทั้งหลาย และพุทธสาวกทั้งหลาย - อภิ.วิ.35/674/350)

⁸ เช่น ม.ค.1/28; ส.ล.อ.3/306; นิท.ค.3/306; สงคณ.ค.503

ส่วนคำว่า “อริยะ” ที่ใช้เป็นคุณนามของข้อธรรมหรือการปฏิบัติ มักมีความหมายเท่ากับคำว่า โลกุตระ¹ แต่ไม่ถึงกับแน่นอนตายตัวทีเดียว² เท่าที่กล่าวมาเกี่ยวกับคำว่า อริยะ พอสรุปได้ว่า แม้คำว่าอริยะนี้จะมีความหมายกว้างสักหน่อย แต่ในกรณีที่ใช้เรียกบุคคลแล้ว จะหมายถึงกลุ่มชนเดียวกับ ทักขิไณยบุคคลเป็นพื้น คือหมายถึงท่านผู้พ้นจากภาวะปุถุชน และจัดเข้าในกลุ่มสาวกสงฆ์ (ที่ปัจจุบันนิยมเรียกว่าอริยสงฆ์)³ ยิ่งในคัมภีร์รุ่นอรรถถาถลงมาด้วยแล้ว ใช้อริยะกันในความหมายนี้แทบจะตายตัวทีเดียว อีกอย่างหนึ่ง คำว่าอริยะนิยมใช้ในกรณีที่พูดถึงอย่างกว้าง ๆ คลุม ๆ โดยไม่ระบุไม่แจกแจงระดับขึ้น ส่วนทักขิไณยมักใช้ในกรณีระบุแบบเป็นศัพท์เฉพาะในทางวิชาการ ดังนั้นในที่ทั่วไปจึงพบคำว่า อริยะใช้คาบไปมากกว่าคำว่าทักขิไณย ในที่สุดข้อที่ไม่ควรลืม ก็คือพระประสงค์ของพระพุทธเจ้าที่ทรงมุ่งให้มองอริยะหรืออารยชนในความหมายใหม่ ซึ่งต่างจากที่พวกพราหมณ์บัญญัติไว้ เมื่อจับความหมายในแง่นี้ ก็ลงข้อสรุปได้อีกท่อนหนึ่งซึ่งเน้นความหมายในแง่สังคมว่า อริยะหรืออารยชนที่จะเป็นสมาชิกในสังคมใหม่คือชุมชนชาวพุทธนั้น เป็นอารยชนโดยอารยธรรมคือด้วยการดำเนินชีวิตตามมรรคาที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เป็นผู้มีศีลธรรมที่เป็นไปตามเหตุผลปริสุทธิ เพื่อไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ให้มีชีวิตร่วมกันที่สงบสุข เอื้อแก่ความเจริญของงามแห่งประโยชน์ที่พึงได้พึงถึงตามลำดับทั้งแก่ตนและผู้อื่น ไม่ใช่ศีลธรรมที่ประพฤติตามค่านิยมของเจ้าหน้าที่ผู้ผูกขาดศาสนาผู้ล่อและล่อด้วยผลตอบแทนแก่ผู้หวังประโยชน์ส่วนตัวในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งศีลธรรมจะบิดเบือนแปรรูปไปได้ต่าง ๆ ตามความพอใจของเจ้าหน้าที่ผู้ผูกขาดศาสนานั้น ๆ ดังเช่นศีลธรรมแบบพิธีบูชาัญญของพวกพราหมณ์เป็นตัวอย่าง

ทักขิไณย แปลว่า ผู้ควรแก่ทักษิณา⁴มาจากคำว่า ทักษิณา ซึ่งตรงกับสันสกฤตว่า ทักษิณา ตามความหมายเดิมในศาสนาพราหมณ์ หมายถึง คำตอบแทนการประกอบพิธี เฉพาะอย่างยิ่งพิธีบูชาัญญ มีกำหนดไว้ในพระเวท ได้แก่ ทรัพย์สินเงินทอง ของใช้ เติงตั้งเครื่องนุ่งนอน ยวดยาน ัญญาหาร สัตว์เลี้ยงทั้งหลาย เหล่าสาวสวยยวนารี ตลอดจนที่ดินหรือดินแดนบางส่วนในราชอาณาจักร ยิ่งเป็นัญญพิธีที่ยิ่งใหญ่ขึ้นเท่าใด ทักษิณาก็มีมูลค่ามากมายมหาศาลขึ้นเพียงนั้น เช่น ในพิธีอิศวเมธ พระราชาจะจัดสรรพระราชทานทรัพย์สมบัติที่กวาดเก็บจากดินแดนที่ปราบลงได้ ตลอดจนนางสนมกำนัลใน เป็นทักษิณาให้แก่ผู้ประกอบพิธี ทักขิไณยหรือผู้ควรแก่ทักษิณา ในที่นี้ก็คือ พวกพราหมณ์ทั้งหลาย เพราะเป็นชนพวกเดียวที่ประกอบัญญพิธีได้ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกประกาศพระศาสนาแล้ว พระองค์ได้ทรงสอนให้ล้มเลิกพิธีบูชาัญญ ทรงนำคำว่าัญญและทักษิณามาใช้ในความหมายใหม่ ัญญกลายเป็นวิธีบำเพ็ญทานโดยไม่มีการเบียดเบียนคนและสัตว์ ส่วนทักษิณา หมายถึงสิ่งของที่ควรให้หรือของที่ควรสละ

¹ เช่น ม.อ.14/258/181; อ.อ.3/176; นิ.อ.2/30

² รวมถึงโลกียะด้วย เช่น ส.อ.1/43/3/415

³ ตัวอย่างที่ไม่ได้ใช้ในความหมายอย่างนี้ เช่น ขุ.ชา.27/171/55/357/99/593/143/1027/220/1898/372; ในกรณีเช่นนี้ อรรถถาอธิบายว่า อริยะมี 4 ประเภทคือ 1. อาจารย์อริยะ อารยชน โดยความประพฤติ คือผู้ดำรงอยู่ในหลักแห่งความดีงาม 2. ทศสนอริยะ อารยชนโดยรูปร่างลักษณะอาการที่เห็นแล้วน่านิยมเลื่อมใส 3. สิงคอริยะ อารยชนโดยเพศ คือหนุ่มครองเพศเป็นสมณะ 4. ปฏิเวธอริยะ อารยชนโดยการตรัสรู้ ได้แก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวก ดู ข.อ.3/55/4/12/5/167/6/269 เป็นต้น

⁴ จาก ทักษิณา + ฌเญย ปัจจัยในดัตถิต = ทักษิณเญย แปลงรูปเป็นไทย → ทักขิไณย.

เป็นทาน หรือสิ่งที่บริจาคให้ด้วยศรัทธา¹ ไม่ใช่เป็นค่าตอบแทนหรือของตอบแทน หากจะเรียกว่าเป็นการตอบแทนก็ต้องหมายถึงตอบแทนคุณความดี แต่ควรจะกล่าวว่า ของบูชาคุณความดีมากกว่า และทักษิณาในกรณีนี้ ก็มีใช้ของเพริศพรังโอรพารเลยขอบเขต เป็นเพียงปัจจัย 4 อย่างเรียบ ๆ ง่าย ๆ พอเป็นเครื่องอาศัยที่จำเป็นของชีวิตเท่านั้น ทักษิณหรือผู้ควรแก่ทักษิณาในกรณีนี้ ก็คือบุคคลที่ได้ฝึกอบรมตนในทางความประพฤติและคุณธรรมต่าง ๆ อย่างเพียบพร้อม กลายเป็นตัวอย่างแห่งชีวิตที่งดงามและมีความสุข จนกระทั่งว่าแม้เพียงการมีบุคคลเช่นนี้อยู่ในโลกก็เป็นประโยชน์แก่มวลมนุษย์คุ่มค่าอยู่แล้ว ยิ่งบุคคลเช่นนี้จาริกเผยแผ่ธรรมด้วยการไปปรากฏตัวแสดงชีวิตแบบอย่างเช่นนั้นให้เห็นกว้างขวางออกไปหรือแสดงคำสอนแนะนำผู้อื่นเพื่อเข้าถึงชีวิตเช่นนั้นด้วยตนเองบ้าง ก็ยังเป็นประโยชน์ล้ำค่า เกินกว่าราคาของสิ่งตอบแทนใด ๆ และบุคคลเช่นนี้ย่อมไม่เรียกร้องหรือหวังผลตอบแทนใด ๆ ด้วย อาศัยปัจจัยสี่แต่พอดำรงชีวิตอยู่ได้เท่านั้น ของที่ให้เพื่อความดำรงอยู่ของบุคคลเช่นนี้แหละคือทักษิณา และบุคคลเช่นนี้ย่อมทำให้ทักษิณานั้นมีผลมาก เพราะเป็นทักษิณาที่ช่วยให้คุณธรรมความดีงามและตัวอย่างที่เป็นอยู่มีอยู่จริงแห่งชีวิตที่มีความสุข ยังปรากฏอยู่ในโลกได้และเป็นประโยชน์กว้างขวางออกไป บุคคลเช่นนี้จึงถือว่าเป็นผู้ควรแก่ทักษิณาเพราะทำให้ทักษิณามีผลมาก และได้ชื่อต่อไปว่าเป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก² เพราะเป็นทั้งอกงามขึ้นและขจรขยายออกไปแห่งความดีงามต่าง ๆ ที่จะทำให้เกิดประโยชน์สุขนานับการแก่ชาวโลกทั้งปวง³ แม้แต่ครูอาจารย์ผู้สอนความรู้สามัญส่วนบุคคล ชาวโลกยังมอบค่าตอบแทนให้อย่างคุ่มควร แล้วใจจะมอบเครื่องอาศัยดำรงชีวิตเพียงเล็กน้อยให้แก่ผู้สอนความดีงามหรือธรรมแก่โลกไม่ได้ ยิ่งในสมัยปัจจุบัน ผู้ที่ทำงานผลิตเพื่อทำลาย หรืองานผลิตที่มีค่าเป็นการทำลาย (ไม่ว่าจะทำลายเศรษฐกิจ ทำลายสภาพธรรมชาติ หรือทำลายความดีงามของมนุษยชาติก็ตาม)⁴ พวกนี้ได้รับการพะเนาะด้วยผลตอบแทนอย่างฟุ้งเพื่อหลอกล่อน ใจคนชาวโลกจะจุนเจือบุคคลผู้รักษาโลกและรักษาความดีงามของโลกด้วยการชะลอการผลิตและชะลอการบริโภคบ้างไม่ได้ และถ้าจะเปรียบเทียบกันแล้ว ทักษิณบุคคลเหล่านี้ ซึ่งเป็นผู้บริโภคเพียงเท่าที่จำเป็นย่อมทำให้เกิดความสิ้นเปลืองแก่โลกเพียงเล็กน้อย เรียกได้ว่าเป็นผู้เอากจากโลกแต่น้อย และเป็นผู้ให้แก่โลกอย่างมากมาย อนึ่ง ลักษณะการให้ทักษิณาก็ต่างจากการให้สิ่งตอบแทนหรือการให้ด้วยเสนหากันของชาวโลก กล่าวคือ ไม่ได้ให้ด้วยความรู้สึกผูกพันหรือเกี่ยวข้องส่วนตัวว่า ท่านผู้นี้ได้ช่วยเหลือหรือได้ทำการนี้ให้แก่เรา หรือว่าเราให้แล้ว ท่านผู้นี้จะได้ทำสิ่งนี้ ๆ ให้แก่เรา แต่ให้ด้วยศรัทธาในหลักหรือพลังแห่งความดีงาม ตั้งจิตสำนึกว่า เราให้แก่ท่านนี้

¹ อรรถกถาว่า ของที่เขาให้โดยเชื่อกรรมและวิบากแห่งกรรม มิได้คำนึงว่า ท่านผู้นี้จะได้ช่วยรักษาโรคให้แก่เรา หรือจะได้ช่วยรับใช้เดินเรื่องให้เรา เป็นต้น (ดู ขุททก.อ.200); บางแห่งว่า ของที่เขาเชื่อปรโลกแล้วพึงให้ (เช่น วิสุทธ. 1/282; อิติ.อ.117; วินย.ฎีกา 2/121 เป็นต้น)

² อนุตฺตรํ ปุญญกเขตต์ โลกสุต

³ ดูประกอบที่ ที.อ.3/242; อ.อ.3/204; วินย.ฎีกา 2/121 เป็นต้น

⁴ การผลิต ตามความหมายที่เข้าใจกันทั่วไป มักเป็นการทำลายไปด้วยพร้อมกัน ไม่มากก็น้อย ไม่ด้านใดก็ตามหนึ่ง จนพูดได้ว่า การผลิตคือรูปหนึ่งของการทำลาย และมีบ่อยครั้งที่ ค่าในส่วนที่ถูกทำลายมากกว่าค่าในส่วนที่ผลิต ดังนั้นจึงน่าจะถึงเวลาที่จะต้องมาพิจารณาบทบาทอันใหม่เกี่ยวกับความหมายของ การทำงาน การใช้แรงงาน และการผลิต ด้วยทัศนะทางเศรษฐกิจที่กว้างขวางกว่าเดิม

ซึ่งเป็นผู้หนึ่งในหมู่สงฆ์ หรือเราให้แก่ท่านผู้รารังความดีงามของโลกไว้ อย่างไรก็ดี ทักขิไฉนบุคคลนั้น จะต้องเป็นทักขิไฉนที่แท้ คือทรงไว้ซึ่งคุณธรรมความดีงามที่ทำให้เป็นทักขิไฉนบุคคลจริงดังที่จะกล่าวต่อไป ผู้ใดไม่ได้เป็นทักขิไฉนแท้จริง ท่านถือว่ายังไม่มีสิทธิสมบูรณ์ที่จะรับทักษิณาทานของชาวโลกมาบริโภค เช่นภิกษุสามเณรแม้จะมีความประพฤติดีงาม เป็นผู้มีศีล และตั้งใจปฏิบัติธรรม แต่ตราบไคที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ การที่ภิกษุสามเณรนั้นรับอาหารบิณฑบาตของชาวบ้านมาฉัน ท่านถือว่าเป็นการบริโภคอย่างหนึ่ง นี่ คือเป็นหนึ่งต่อชาวโลก ควรจะเร่งปลดเปลื้องหนี้เสีย ด้วยการใส่ใจปฏิบัติธรรมให้บรรลุความเป็นทักขิไฉนบุคคล ตัวอย่างเช่น พระมหากัสสปเถระกล่าวว่า ท่านบริโภคอาหารของชาวแวนแคว้น อย่างหนึ่งอยู่ 7 วัน จึงได้รู้แจ้งธรรม¹ หมายความว่า เมื่อท่านบวชแล้วก็ได้พยายามปฏิบัติธรรม แต่ก็ใช้เวลาเป็นปุถุชนอยู่ถึง 7 วัน จึงบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นทักขิไฉนบุคคล ส่วนในชั้นอรรคตถา ท่านจำแนกการบริโภคของภิกษุสามเณรซึ่งเป็นผู้รับทักษิณาทานของชาวบ้านและใช้สอยว่ามี 4 อย่าง พวกที่ 1 ได้แก่ ผู้ที่ทุศีล ไม่มีคุณความดีสมควรแก่ภาวะของตน คงมีแต่การนั่งหม่มเป็นต้น และอาการภายนอกที่เป็นเครื่องหมายเพศ บุคคลเช่นนี้เป็นผู้ไม่มีสิทธิในทักษิณา การรับทักษิณามาฉัน และใช้สอยของผู้เช่นนี้เรียกว่าเป็น *เถยบริโภค* คือบริโภคอย่างขโมย หรือแอบลักเขากิน พวกที่ 2 คือ ผู้ที่มีศีล แต่เมื่อบริโภคปัจจัยสี่ไม่ได้พิจารณา เช่นฉันอาหารไม่พิจารณาว่า เราฉันเพียงเพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้ ยังชีวิตให้เป็นไป ให้มีสุขภาพเกื้อหนุนแก่การปฏิบัติธรรม มิใช่ฉันเพื่อให้เกิดสุขกัณฐะเมาคิดในรสเป็นต้น การบริโภคอย่างนี้เรียกว่าเป็น *อิมบริโภค* คือบริโภคอย่างหนึ่ง แต่ถ้าบริโภคโดยพิจารณาไม่ถือว่าเป็นหนึ่ง (บอกว่าในบาสิที่ตราบไคที่ยังเป็นปุถุชน ย่อมชื่อว่าบริโภคอย่างหนึ่ง) พวกที่ 3 คือพระเสาะหรือทักขิไฉนบุคคล 7 พวกแรก (ในจำนวน 8 ที่จะกล่าวต่อไป) เมื่อรับทักษิณามาบริโภค การบริโภคของท่าน เรียกว่า *ทายัชชบริโภค* แปลว่าบริโภคฐานทายาทหรือมีสิทธิโดยชอบธรรม ในฐานะที่เป็นทายาทของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นทักขิไฉนบุคคลสูงสุด พวกที่ 4 ได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้พ้นจากความเป็นทาสแห่งตัณหาแล้ว เป็นผู้มีความดีสมควรแก่ของถวายอย่างแท้จริง มีสิทธิสมบูรณ์ในการรับและบริโภคทักษิณา การบริโภคของพระอรหันต์ท่านเรียกว่า *สามิบริโภค* คือบริโภครูปเป็นเจ้าของ² ในที่นี้สามารถสรุปได้อย่างหนึ่งว่า การใช้คำว่าทักขิไฉนเป็นการเน้นความหมายทั้งในแง่เศรษฐกิจและสังคม

คติเกี่ยวกับทักษิณาและทักขิไฉนนี้ (รวมทั้งเรื่องทานบางแง่) รวมอยู่ในหลักการใหญ่ทางสังคมข้อหนึ่งของพระพุทธศาสนา คือการให้มีชุมชนอิสระอยู่ชุมชนหนึ่งในสังคมมนุษย์ ซึ่งไม่ขึ้นต่อระบบต่าง ๆ ในสังคมส่วนใหญ่ ชุมชนนี้แลกเอาความเป็นอิสระของตน ด้วยการไม่เข้ายุ่งเกี่ยวกับผลประโยชน์ต่าง ๆ ในสังคม และไม่ยุ่งกับสถาบันต่าง ๆ ที่กำหนดกันไว้ของสังคมนั้นโดยตรง ชุมชนนี้มีระบบความเป็นอยู่ของตนเอง ที่อาศัยความมีจิตใจอิสระเป็นพื้นฐาน และเกื้อกูลแก่สังคมด้วยการดำรงสืบทอดธรรมให้แก่สังคม และด้วยระบบชีวิตที่เป็นอิสระนั้น สมาชิกของชุมชนนี้ ไม่รับเอาผลประโยชน์ตอบแทน

¹ ส.น.16/524/260

² วินย.อ.2/229; ม.อ.3/318; ส.อ.2/250; อง.อ.1/74; วิสุทธ.1/53; วิสุทธ.ฎีกา 1/107

การทำงานของตน เป็นอยู่เพียงด้วยทักษิณอันเกิดจากการเจียดส่วนอุทิสฺสขารธรรม (หมายถึงการฝึกหัดขัดเกลากิเลสเช่นความโลภเป็นต้น และช่วยอุดหนุนการดำรงสืบทอดธรรม) ของคนในสังคมใหญ่ ในรูปที่เรียกว่าวิณฑาตเป็นต้น โดยไม่ทำให้เกิดความกระทบกระทั่งอันแก่ความเป็นอยู่หรือชีวิตประจำวันของเขา เป็นเหมือนหมู่ผึ้งที่เกี่ยวสัจจวไปเก็บรวบรวมเกษรและน้ำหวานจากนานาพรรณไม้มานำมาทำน้ำผึ้งและสร้างรังของตน โดยไม่ทำดอกไม่ให้ชอกช้ำ แม้แต่สีและกลิ่นก็ไม่ให้เสื่อมเสีย¹ พร้อมกันนั้น ก็ช่วยให้พืชพรรณต่าง ๆ เจริญงอกงามขยายพันธุ์แพร่หลายออกไป สมาชิกของชุมชน คือสงฆ์นี้ อาศัยผู้อื่นทั่ว ๆ ไปเป็นอยู่ จึงมีพันธะโดยธรรมและจึงเป็นอิสระที่จะประพฤติเพื่อประโยชน์สุขของคนทั่ว ๆ ไป ชีวิตของท่านขึ้นต่อทุกคน แต่ไม่ขึ้นต่อใครเลย ท่านอาศัยทุกคน จึงเป็นของทุก ๆ คน แต่ไม่เป็นของใครเลย ในสังคมที่จัดสรรความเป็นอยู่โดยชอบแล้ว ไม่เพียงมีคนยากไร้² จึงไม่มีคนขอทาน ในสังคมเช่นนั้น จะมีแต่สมาชิกของชุมชนอิสระนี้พวกเดียวที่ถือว่าตนเป็นอยู่โดยอาศัยผู้อื่นด้วยทักษิณ เช่นวิณฑาต โดยที่วิณฑาตนั้นหาใช่เป็นการขอทานแต่อย่างใดไม่ หลักการทางสังคมในเรื่องชุมชนอิสระที่เป็นส่วนผนวกอันจำเป็นสำหรับสังคมที่ดั่งมออย่างนี้ ยังไม่มีในลัทธินิยมทางสังคม เศรษฐกิจ หรือการเมืองอื่นใด หลักการนี้มีรายละเอียดอย่างไร การวิณฑาตเป็นต้นมีความหมายแท้จริงอย่างไร เป็นเรื่องใหญ่ที่จะต้องแยกกล่าวไว้เป็นบทหนึ่งต่างหากตามแต่จะมีโอกาสต่อไป

เกณฑ์จำแนกประเภททักษิณ หรืออริยบุคคลนั้น ว่าโดยหลักใหญ่ มี 2 วิธีคือ แบ่งแบบ 8 (แบ่งตามขั้นหรือระดับที่กำจัดกิเลสได้ หรืออาจเรียกว่า แบ่งแบบลบ) และแบ่งแบบ 7 (แบ่งตามคุณธรรมหรือข้อปฏิบัติให้เข้าถึงระดับหรือขั้นนั้น ๆ จะเรียกว่าแบ่งแบบบวก ก็ได้)

แบบที่ 1 ทักษิณบุคคล 8 หรือ อริยบุคคล 8

เกณฑ์แบ่งแบบนี้ จัดตามกิเลสคือสังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้น พร้อมไปกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้นจึงควรรู้จักสังโยชน์ไว้ก่อน สังโยชน์ แปลตามศัพท์ว่าเครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏฏ์เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ มี 10 อย่างคือ³

ก. โอรัมภากิสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต้น หรือขั้นหยาบ) 5 อย่างคือ

1. ตักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เราเขา เป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่เห็นสภาพความจริงที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า

¹ ดู ขุ.ธ.25/14/21

² ดู จักกวัตติสูตร, ที.ปา.11/35/65

³ เช่น ส.ม.19/349/90; อง.ทสก.24/13/18; อภิ.วิ.35/976/509; ที.อ.1/386. (พึงสังเกตว่า ในบาลีทั่วไป สังโยชน์ข้อ 4 และ 5 เป็น กามฉันทะและพยาบาท เฉพาะที่ อง.ติก.20/534/312 เป็น อวิชชาและพยาบาท แต่ที่เรียนกันมาเป็น กามราคะและปฏิฆะนั้น ก็เพราะถือตามคัมภีร์ขึ้นรองและคัมภีร์รุ่นอรรถกถาฐิกา เช่น ขุ.ปฏี.31/535/436; วิสุทธิ.3/334; สดก.ท.40 เป็นต้น)

ทำให้มีความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบ และความรู้สึกกระทบกระทั่งบีบคั้นเป็นทุกข์ได้รุนแรง¹

2. วิจิঞ্জณา ความลังเล สงสัย เคลือบแคลงต่าง ๆ เช่น สงสัยในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในเรื่องที่มาที่ไปของชีวิต ในปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจไม่เข้มแข็งแก่วัฏฐิที่ดำเนินชีวิตตามหลักกรรม ด้วยความมีเหตุผล และในการที่จะเดินหน้าแน่วตั้งไปในอริยมรรคา
3. สลัปปตปราคาส ความถือมั่นศีลพรต คือความยึดถือผิดพลาดไปว่า จะบริสุทธิ์ หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและพรต ได้แก่การถือศีล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏิบัติต่าง ๆ โดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นเป็นขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปแบบหรือพิธีรีตองที่ดี ถือด้วยตณหาและทิฐิ คือปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพราะเห็นว่าจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่ ก็ดี ไม่เป็นไปตามความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริงของศีลและวัตร ทำให้ปฏิบัติเขวออกนอกกลุ่มนอกทาง หรือเลยเถิดไป ไม่เข้าสู่อริยมรรค²
4. กามราคะ ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ
5. ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง หรืออึดอัดใจ
- ข. อุทกัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง หรือชั้นละเอียด) 5 อย่างคือ
 6. รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต เช่นติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน พอใจในรสความสุขความสงบของสมาธิขั้นรูปฌาน ติดใจปรารภในรูปภาพ เป็นต้น
 7. อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม เช่น ติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน ติดใจปรารภในอรูปภาพ เป็นต้น
 8. มานะ ความถือตัว หรือสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ เช่นว่า สูงกว่าเขา เท่าเทียมเขา ต่ำกว่าเขา เป็นต้น
 9. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ซัดส่าย คิดพล่านไป
 10. อวิชชา ความไม่รู้จริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่งเหตุและผลหรือไม่รู้วิธีสัจ

ทักษิณยบุคคล หรือพระอริยบุคคล 8 นั้น ว่าโดยระดับหรือขั้นตอนใหญ่แล้ว ก็มีเพียง 4 และสัมพันธ์กับการละสังโยชน์ดังนี้³

¹ คำจำกัดความตามแบบว่า มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญาน เป็นต้น. มองเห็นตนมีรูป มีเวทนามีสัญญา มีสังขาร หรือมีวิญญาน, มองเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญาน ในตน, หรือมองเห็นตนในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร หรือในวิญญาน (ดู ม.ม.12/507/548; ส.สพ.18/550/354; อภิ.ส.34/671/262; อภิ.วิ.35/932/493)

² สลัปปตปราคาส ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

³ ทักษิณย 2 คือ พระเสขะ และพระอเสขะ มาใน อ.จ.ทุก.20/280/80; อ.จ.ติก.20/526/297; ทักษิณยหรืออริยบุคคล 4 (เรียกอย่างอื่นบ้าง ไม่ระบุคำเรียกบ้าง) เช่น ที.ส.9/250/199; ที.ม.10/234/285; ที.ป.11/85/117; 116/145; ม.อ.14/285/192; อภิ.ป.36/140/219; ใน อ.จ.นว.23/216/393 จำแนกพระโสดาบันออกอีกเป็น 3 ประเภท และพระอนาคามีเป็น 5 ประเภท รวมกับพระสกทาคามีอีก 1 เป็น สอุปาทิเสสบุคคล 9 ประเภท

ก. พระเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) หรือ สอุปาทิเสสบุคคล (ผู้ยังมีเชื้อคืออุปาทานเหลืออยู่) คือ

1. พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว¹ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ 3 คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส²
2. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา นอกจากละสังโยชน์ 3 ข้อต้นได้แล้ว ยังทำราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงด้วย³
3. พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก 2 ข้อคือ กามราคะ และปฏิฆะ (รวมเป็นละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ครบ 5 ข้อ)

ข. พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) หรือ อนุปาทิเสสบุคคล (ผู้ไม่มีเชื้อคืออุปาทานเหลืออยู่เลย) คือ

4. พระอรหันต์ ผู้ควร (แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ) หรือผู้หักกำแพงสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสามคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง 5 ข้อ (รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง 10)

พระเสขะ แปลว่าผู้ยังต้องศึกษา คือยังมีกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนที่จะต้องทำต่อไปอีก จึงได้แก่ทักษิโณยบุคคล 3 ระดับต้น ซึ่งจะต้องปฏิบัติในสิกขา เพื่อละสังโยชน์และบรรลุนิพพานสูงขึ้นต่อไป จนถึงเป็นพระอรหันต์ ส่วนพระอเสขะ แปลว่า ผู้ไม่ต้องศึกษา คือทำกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนเสร็จสิ้นแล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว ไม่ต้องปฏิบัติในสิกขาต่อไป ไม่มีกิเลสที่ต้องพยายามละต่อไป และไม่มีภูมิธรรมสูงกว่านั้นที่จะต้องชวนชวายบรรลุอีก จึงได้แก่พระอรหันต์

สอุปาทิเสสบุคคลคือผู้ยังมีอุปาทิเหลืออยู่ คือยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ซึ่งก็หมายถึงยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้างนั่นเอง จึงได้แก่ทักษิโณยบุคคล 3 ระดับต้น ส่วนอนุปาทิเสสบุคคล คือผู้ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่ คือไม่มีอุปาทานเหลือ ซึ่งก็หมายถึงว่าไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลยนั่นเอง จึงได้แก่พระอรหันต์ ฟังสังเกตว่าในที่นี้ แปลคำอุปาทิ ว่าอุปาทาน คือความยึดมั่นที่เป็นตัวกิเลสเอง⁴ ให้ต่างจากอุปาทิในสอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน ซึ่งแปลว่าสิ่งที่ถูกยึดมั่น อันหมายถึงเบญจขันธ์ ความจึงไม่ขัดแย้งกันในพระสูตรที่แสดงข้อปฏิบัติสำคัญ ๆ เช่น สติปัฏฐาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 เป็นต้น ในตอนท้ายมักมีพุทธพจน์ที่ตรัสทำนองสรุปแบบส่งเสริมกำลังใจของผู้ปฏิบัติว่า เมื่อได้บำเพ็ญข้อปฏิบัตินั้น ๆ แล้วพึงหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาผลสองอย่างนี้ได้คือ “ทิวjew ธมฺเม อญฺญา สติ วา อุปาทิเสส

¹ ดู ส.ม.19/1430-2/434-5

² อ.จ.ก.ก.22/361/488 ว่า ละราคะ โทสะ โมหะ (อย่างแรง) ที่จะทำให้ไปอบายได้ด้วย

³ ข.ป.ฎ.31/535/436 ว่า พระสกทาคามีละสังโยชน์ (อีก) 2 คือ กามราคะ และปฏิฆะอย่างหยาบ (และว่า พระอนาคามีละกามราคะ และปฏิฆะอย่างละเอียด); คัมภีร์วิสุทธิมรรค (วิสุทธิ.3/326) ว่า พระสกทาคามีทำกามราคะ และพยายามให้เบาบาง แต่ทั้งหมดนี้ได้ความเท่ากัน.

⁴ เป็นการแปลตามแนวอรรถกถา เช่น อ.อ.อ.3/214,333

อนาคามี” (อรหัตผลในปัจจุบัน, หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็เป็นพระอนาคามี)¹ ซึ่งเห็นได้ชัดว่า คำว่าอุปาทิในกรณีเช่นนี้หมายถึงอุปาทาน หรือพูดอย่างกว้าง ๆ ว่ากิเลสนั่นเอง

ทักษิโณยบุคคล หรืออริยบุคคล 8 ก็คือ ทักษิโณยบุคคล หรืออริยบุคคล ใน 4 ระดับข้างต้นนั่นเอง ที่แบ่งซอยออกไประดับละคู่ ดังนี้²

1. โสดาบัน (ท่านผู้ทำให้แจ้งคือบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว)
2. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล³
3. สกทาคามี (ท่านผู้ทำให้แจ้งสกทาคามีผลแล้ว)
4. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล³
5. อนาคามี (ท่านผู้ทำให้แจ้งอนาคามีผลแล้ว)
6. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล³
7. อรหันต์ (ท่านผู้ทำให้แจ้งอรหัตตผลแล้ว)
8. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล³

ทักษิโณยบุคคล 8 จัดเป็น 4 คู่ ชุดนี้แน่แท้ที่ท่านหมายถึงว่าเป็น *สาวกสงฆ์* หรือพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าที่เป็นอย่างหนึ่งในพระรัตนตรัยหรือเป็นชุมชนในอุดมคติของพระพุทธศาสนา ดังคำในบทสวดสังฆคณวาท “ยทํ จกฺขาริ ปุริสยฺกานิ, อญฺจ ปุริสยฺกฺกลา, เอส ภวโกโธ สาวกสงฺโฆ”⁴ (ได้แก่คู่บุรุษ 4 ตัวบุคคล 8 พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้...) และสาวกสงฆ์แน่แท้ที่ต่อมานิยมเรียกกันว่า *อริยสงฆ์* ในชั้นพระไตรปิฎก พบใช้คำว่าอริยสงฆ์แห่งเดียวในข้อความที่เป็นคาถาในอังคุตตรนิกาย จักกนิบาต⁵ คือใช้อริยสงฆ์เป็นไวพจน์ของสาวกสงฆ์ ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาจึงใช้คำว่าอริยสงฆ์กันด้นขึ้น ดังจะเห็น

¹ ที.ม.10/300/350; ม.ม.12/151/126; ม.ม.13/239/235; ส.ม.19/642/179; 1068/312; 1218/366; อง.ปญจ. 22/67/93; 122/161; อง.ทสก.24/59/115; ขุ.อิติ.25/223/260; ขุ.สุ.25/390/473; 406/482; (อธิบายในอรรถกถา เช่น อิติ.อ.221; สุตต.อ.2/389)

² ที.ปา.11/342/267; อง.อญฺจ.23/149/301; ในอภิธรรมจัดเป็น 2 ประเภทคือ มรรคสมังคี ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค 4 และผลสมังคี ท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล 4 (อภิ.ป.36/150/233)

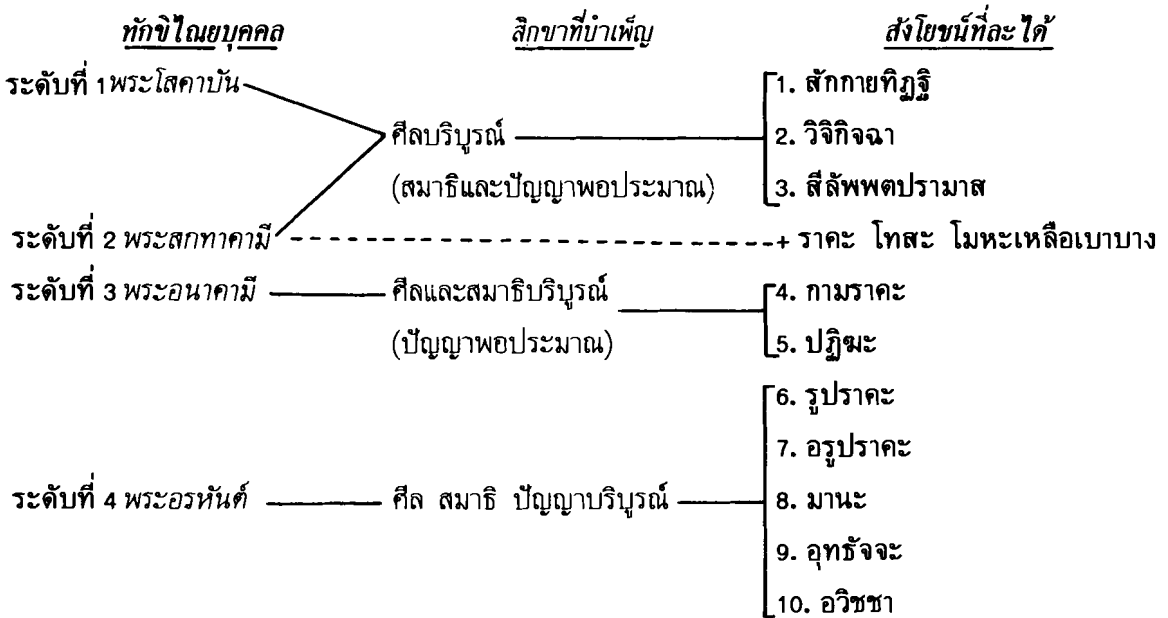
³ ในสมัยหลัง ๆ นี้ บางทีแปลเอาความกันว่า พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค (และแปลโสดาบันว่า พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล สกทาคามีว่า พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล ดังนี้ เป็นต้น) การแปลเช่นนี้เป็นการถือตามศัพท์ที่เกิดในยุคอรรถกถา (มคฺคกฺข, ผลกฺข, คุนิทฺ.อ.1/317/2/226; ขุทฺทก.อ.200; ข.อ.3/2/วินย.ฎีกา 2/83; ที.อ.1/98 = อง.อ.3/179 = ปญจ.อ.55; ม.อ. 2/160; อุทาน อ.386) แต่มีข้อสังเกตว่า คำว่า โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค ไม่พบที่ใช้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกชั้นต้น มาปรากฏเริ่มใช้ในคัมภีร์นิเทศ ปฏิสัมภิทามัคค์ และพระอภิธรรมเป็นต้นมา ส่วนคำว่า อรหัตตมรรค พบใช้เฉพาะในข้อความว่า “*อรห 77 อสสสิ อรหตตมคคํ 77 สสมาปนโน*” และ “*อรหนโค 77 อรหตตมคคํ 77 สสมาปนนา*” (วินย.4/51/60; 64/72; ที.ส.9/231/186; ส.ส.15/355/114; อง.จตุก.21/39/54; อง.ฉฉก.22/329/436; ขุ.อ.25/47/81; 132/177) นอกนั้นก็มาเริ่มใช้ต้นในคัมภีร์รุ่นนิเทศ ปฏิสัมภิทามัคค์ และอภิธรรมเป็นต้น เช่นเดียวกัน

⁴ เช่น ม.ม.12/95/67; อง.ฉก.22/281/318

⁵ อง.ฉก.22/325/418

ได้ชัดเจนในคัมภีร์วิสุทธิมรรค¹ เมื่อนิยามเรียกสวากสงฆ์เป็นอริยสงฆ์แล้วก็เรียก ภิกขุสงฆ์ เป็น สมมติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ คือ โดยการตกลงหรือยอมรับร่วมกัน ได้แก่ ชุมนุมพระภิกษุตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไป ไม่เจาะจงรูปใด ๆ) เป็นอันเข้าคู่กัน (สวากสงฆ์ คู่กับภิกษุสงฆ์, อริยสงฆ์คู่กับสมมติสงฆ์) อย่างไรก็ตามการเรียกว่า อริยสงฆ์และสมมติสงฆ์นี้ นับว่าเป็นการเรียกที่มีหลัก และเป็นการเน้นความหมายที่มีประโยชน์อีกด้านหนึ่งของคำว่าสงฆ์ จึงไม่น่าจะมีข้อขัดข้องใด ๆ ในการที่จะใช้กันอย่างแพร่หลาย

เพื่อมองเห็นชัดเจนขึ้น จะแสดงทักษิณายุกคลพร้อมด้วยไตรสิกขาที่บำเพ็ญและสังโยชน์ที่จะได้ให้ดู ดังนี้

แบบที่ 2 ทักษิณายุกคล 7 หรือ อริยบุคคล 7

เกณฑ์แบ่งแบบนี้ จัดตามอินทรีย์ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ และสัมพันธ์กับวิโมกข์ 8 จึงควรทราบอินทรีย์ และวิโมกข์ 8 ก่อน

อินทรีย์ แปลว่าธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในกิจ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นเจ้าการในการครอบงำหรือกำราบสิ่งที่ เป็นปฏิปักษ์ในการปฏิบัติธรรม คือ ความขาดศรัทธา ความเกียจคร้าน ความเพิกเฉยปล่อยปละละเลย ความฟุ้งซ่าน และการขาดความรู้ ความหลงผิด หรือการไม่ใช้ปัญญา อินทรีย์เป็นอำนาจที่หนุนนำให้ ปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ มี 5 อย่างคือ สัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้ หรือ ครอบงำไว้กับกิจที่ทำ) สมาธิ (ความมีจิตตั้งมั่น) และปัญญา (ความรู้ชัดหรือความเข้าใจ) ในการปฏิบัติ ธรรม อินทรีย์แต่ละอย่างของต่างบุคคล จะยิ่งหรือหย่อนไม่เท่ากัน อินทรีย์ที่ทำให้เกิดความแตกต่างใน

¹ วิสุทธิ.1/279; วินย.ฎีกา 1/20 เป็นต้น

การบรรลุลหรรณ จนเป็นเกณธ์แบ่งประเภททักษิณม หรืออริยบุคคล มี 3 อย่างคือ สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) สมานินทรีย์ (อินทรีย์คือสมาธิ) และปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา)

วิโมกข์ แปลว่า ความหลุดพ้น หมายถึงภาวะที่จิตหลุดพ้นจากธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย เพราะจิตนั้นยินดีอยู่ในอารมณ์ที่กำลังกำหนด จึงน้อมดึงเข้าอยู่ในอารมณ์นั้น ในเวลานั้นจิตปราศจากบาปอกุศล ธรรมทั้งหลาย จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้น แต่ก็ยังเป็นเพียงความหลุดพ้นด้วยกำลังสมาธิในฌานสมาบัติ และเป็นไปชั่วคราวตราบเท่าที่อยู่ในฌานสมาบัติเหล่านั้น¹ ไม่ใช่วิมุตติที่เป็นความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์สิ้นเชิง ซึ่งเป็นไพบูลย์ของนิพพาน² วิโมกข์มี 8 อย่างคือ³

1. ผู้มีรูป มองเห็นรูปทั้งหลาย (หมายถึง รูปฌาน 4 ของผู้ที่ได้ฌานโดยเจริญกุศลที่กำหนดวัตถุ ในกายตัว เช่น สีส้ม เป็นต้น เป็นอารมณ์)
 2. ผู้มีรูปสัญญาภายใน มองเห็นรูปทั้งหลายภายนอก (หมายถึงรูปฌาน 4 ของผู้ที่ได้ฌานโดยเจริญกุศล กำหนดอารมณ์ภายนอก)
 3. ผู้น้อมใจตั้งใจไปว่า “งาม” (หมายถึง ฌานของผู้เจริญวรรณกุศล กำหนดสีที่งามหมดจดเป็นอารมณ์ หรือตามคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ว่า ฌานของผู้เจริญอัปปมัญญา คือ พรหมวิหาร 4 ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นอารมณ์ ซึ่งทำให้มองเห็นคนสัตว์ทั้งหลาย งดงาม น่าชมไปหมด ไม่น่ารังเกียจเลย)
 4. เพราะล่วงเสียซึ่งรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิสัมสัญญาดับไป เพราะไม่ใส่ใจ นานัตตสัญญา (ความกำหนดหมายภาวะที่เป็นต่าง ๆ) จึงเข้าถึงอากาสนัญญาตนะ โดยมนสิการว่า อากาศ (ช่องว่าง) หาสุดมิได้
 5. เพราะล่วงเสียซึ่งอากาสนัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญานัญญาตนะ โดยมนสิการว่า วิญญานหาที่สุุดมิได้
 6. เพราะล่วงเสียซึ่งวิญญานัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงอากิญจัญญาตนะ โดยมนสิการว่า ไม่มีอะไรเลย
 7. เพราะล่วงเสียซึ่งอากิญจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนะอยู่
 8. เพราะล่วงเสียซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธอยู่
- ว่าโดยสาระสำคัญแล้ว วิโมกข์ 8 ก็คือ การแสดงสมาบัติทั้งหลาย (ครบถึงอนุปปพวิหารสมาบัติ 9) อีกแนวหนึ่งนั่นเอง ดังจะเทียบได้ดังนี้

¹ เว้นแต่วิโมกข์ข้อสุดท้าย คือ ข้อ 8 (สัญญาเวทิตนโรธ หรือนิโรธสมาบัติ) ซึ่งเป็นวิสัยจำเพาะของพระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้หลุดพ้นเด็ดขาดตามขั้นตอนของท่านเองอยู่แล้ว

² วิโมกข์ อนุโลมเรียกเป็นวิมุตติได้เฉพาะเมื่อใช้คำว่า เจโตวิมุตติ คือความหลุดพ้นแห่งจิตด้วยกำลังสมาธิ

³ เช่น ที.ปา.11/350/276; อ.อ.อุท.ก.23/163/315 (อธิบายตามแนว ขุ.ปฎิ.31/474-7/358-361; ที.อ.2/144; ม.อ.3/237; อ.อ.3/308)

วิโมกข์ที่	1	}	(รูป) ฌาน 4 ¹	}	สมาบัติ 8	}	อนุพัทพวิหาร (สมาบัติ) 9				
"	2										
"	3										
"	4	}	อรุณฌาน 4								
"	5										
"	6										
"	7										
"	8	= นิโรธสมาบัติ									

ในการปฏิบัติ อินทรีย์จะมาสัมพันธ์กับวิโมกข์ดังนี้คือ เมื่อเริ่มปฏิบัติผู้ปฏิบัติจะมีสัทธินทรีย์ หรือ ปัญญินทรีย์ อย่างใดอย่างหนึ่งแรงกล้าเป็นตัวนำ ถ้าผู้นั้นไปบำเพ็ญสมณะจนได้วิโมกข์ ก็จะเปลี่ยนไป เป็นสมาธิินทรีย์เป็นตัวนำ ที่ว่าได้วิโมกข์ในที่นี้หมายถึงวิโมกข์ 4 ขึ้นไป (คือได้ถึงอรุณฌาน) ส่วนผู้ที่ยัง คงมีสัทธินทรีย์หรือปัญญินทรีย์เป็นตัวนำ ก็อาจได้ถึงรูปฌานที่ 4 แต่ไม่สามารถได้อรุณฌาน พุคคลุม ๆ ว่าไม่อาจได้วิโมกข์ (อย่างไรก็ดี ถึงหากจะมีสมาธิินทรีย์เป็นตัวนำ แต่เมื่อถึงตอนท้ายสุด สมาธิินทรีย์นั้น ก็ต้องกลายเป็นฐานให้แก่ปัญญินทรีย์อยู่ดี ต่างแต่ว่า กว่าถึงตอนนั้น สมาธิินทรีย์ก็ได้ช่วยให้เกิด วิโมกข์เสียก่อนแล้ว)

ทักษิณเอย หรืออริยบุคคล 7 สัมพันธ์กับอินทรีย์และวิโมกข์ดังจะเห็นได้ต่อไปนี้ อย่างไรก็ดี ตาม ปกติ ทักษิณเอย 7 นั้น ท่านแสดงตามลำดับจากชั้นสูงลงมาต่ำ แต่ในที่นี้ เพื่อให้เข้ากับแบบที่ 1 จึงจะ แสดงจากชั้นต่ำขึ้นไปหาชั้นสูง ดังนี้²

¹ ฌาน ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

² ที.ปา.11/80/115; 336/266; อ.สุ.ตต.ก.23/14/10; 53/77; ข.ป.ฎ.31/493/380; ในที่นี้แสดงความหมายตาม คัมภีร์บุคคลบัญญัติ (อภิ.ป.36/151/234) ส่วนในพระสูตรข้อความที่อธิบายต่างออกไป จึงนำมาลงสำหรับเทียบใน เชนอรรถต่อไป (จาก ม.ม.13/230/229) และพึงทราบด้วยว่า มีถ้อยคำบางตอนในพระสูตรนี้ที่ไม่ตรงกันในพระ ไตรปิฎกต่างฉบับ (เช่นระหว่างฉบับอักษรไทยกับอักษรโรมัน)

- ¹ สัทธานุสรวีบุคคล ได้แก่ผู้มีได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุณสมาบัติ แต่อาสวะ บางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา และเธอพอมีความเชื่อความรักในพระศาสดา นอกจากนั้น เธอยังมีธรรมเหล่านี้ด้วยคือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์
- ² ธรรมานุสรวีบุคคล ได้แก่ผู้มีได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียดคือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุณสมาบัติ แต่อาสวะ บาง ส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา และธรรมทั้งหลายที่พระศาสดาประกาศแล้ว ย่อมเข้าได้กับ การเพ่งพินิจด้วยปัญญาของเธอพอประมาณ นอกจากนั้นเธอยังมีธรรมเหล่านี้คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์
- ³ สัทธานุสรวีบุคคล ได้แก่ผู้มีได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุณสมาบัติ แต่อาสวะ บาง ส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา และเธอมีศรัทธาในพระศาสดาที่ตั้งมั่น มีรากหยั่งลงแน่นแล้ว-

ก. พระเสาะ หรือ สอุปาทิเสสนุคคล

1. **สัทธานุสวรี** (ผู้เล่นไปตามศรัทธา หรือผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิเสกปัตติผล ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นต้นนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุนิเสกแล้วกลายเป็น สัทธาวิมุต)
2. **ธัมมานุสวรี** (ผู้เล่นไปตามธรรม หรือผู้เล่นตามไปด้วยธรรม) ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิเสกปัตติผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นต้นนำ (ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุนิเสกแล้วกลายเป็น ทิฏฐิปปัตตะ)
3. **สัทธาวิมุต** (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระตถาคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา แต่มีศรัทธาเป็นต้นนำหน้า (หมายถึงผู้บรรลุนิเสกแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิเสกหัตถผล ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า; ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุนิเสกหัตถผลกลายเป็น ปัญญาวิมุต)
4. **ทิฏฐิปปัตตะ** (ผู้บรรลุนิเสกมาทิฏฐิ) ได้แก่ ผู้ที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว เห็นธรรมที่พระตถาคตประกาศโดยแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดี และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุนิเสกแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิเสกหัตถผลที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า; ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุนิเสกหัตถผล กลายเป็นปัญญาวิมุต)
5. **กายสักขี** (ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือผู้ประจักษ์กับตัว) ได้แก่ ผู้ที่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงผู้บรรลุนิเสกแล้วขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิเสกหัตถผล ที่มีสมาธินทรีย์แรงกล้า; ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุนิเสกหัตถผลกลายเป็น อุกโกฏกาวิมุต)

ข. พระอเสาะ หรือ อนุปาติเสสนุคคล

6. **ปัญญาวิมุต** (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ได้แก่ ท่านผู้มีได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย แต่อาสวะทั้งหลายสิ้นไปแล้วเพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาเป็นต้นนำ มาโดยตลอดจนสำเร็จ)

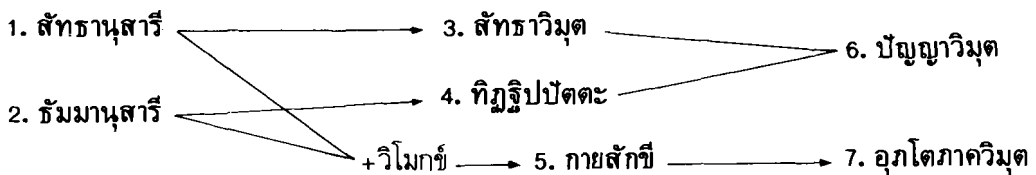
-
4. **ทิฏฐิปปัตตบุคคล** ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุปสมาบัติ แต่อาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา และธรรมทั้งหลายที่ตถาคตประกาศแล้ว เธอก็เห็นแจ่มชัด ประพฤติปฏิบัติถูกต้องดีด้วยปัญญา
 5. **กายสักขีบุคคล** ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุปสมาบัติ และอาสวะบางส่วนของเธอก็สิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา
 6. **ปัญญาวิมุตบุคคล** ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุปสมาบัติ แต่อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา
 7. **อุกโกฏกาวิมุตบุคคล** ได้แก่ ผู้ได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือเลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุปสมาบัติ และอาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นไป เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา

7. อุกโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน) ได้แก่ท่านผู้ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นแล้ว เพราะเห็น (อริยสัจ) ด้วยปัญญา (หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากก่อนแล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จ)

เพื่อให้มองเห็นชัดเจนขึ้น จะแสดงทักษิโณย หรืออริยบุคคล 7 นั้น โดยสัมพันธ์กับอินทรีย์ที่แรงกล้า และการสัมผัสวิโมกข์ พร้อมทั้งเทียบกับทักษิโณยบุคคลในชุดแรกไว้ด้วย ดังนี้¹

<u>ทักษิโณยบุคคล 7</u>	<u>อินทรีย์ที่แรงกล้า</u> ²	<u>วิโมกข์ 4-8</u>	<u>ทักษิโณยบุคคล 8</u>
1. สัทธานุสारी	สัทธา	ได้	1. ผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล
2. ฐัมมานุสारी	ปัญญา		2. พระโสดาบัน
3. สัทธาวิมุต	สัทธา		3. ผู้ปฏิบัติเพื่อสกทาคามีผล
4. ทิฏฐุปปัตตะ	ปัญญา		4. พระสกทาคามี
5. กายสักขี ³	สมาธิ		5. ผู้ปฏิบัติเพื่ออนาคามีผล
6. ปัญญาวิมุต	ปัญญา	ได้	6. พระอนาคามี
7. อุกโตภาควิมุต	สมาธิ		7. ผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล
			8. พระอรหันต์

ถ้าแสดงให้เห็นลำดับที่ต่อเนื่องกัน ก็จะได้ดังนี้

ถึงตอนนี มีเรื่องที่ควรกล่าวแทรกไว้ เพื่อช่วยป้องกันความสับสนในการศึกษาต่อๆ ไปคือ เรื่องสำนวนภาษาเกี่ยวกับการกล่าวโดยปริยาย (โดยอ้อม หรือ ตามความหมายบางแง่ บางด้าน หรือแง่หนึ่ง ด้านหนึ่ง หรือความหมายอย่างหลวมๆ) และโดยนิตินัย (โดยตรง หรือโดยสิ้นเชิง คือความหมายจำเพาะ หรือ เติมตามความหมายบริบูรณ์) ตัวอย่างที่เด่นชัดในเรื่องนี้คือ พระอรหันต์ซึ่งมีอยู่เพียง 2

¹ ผังนี้แสดงตามบาลี ซึ่งในปรมัตถมัณฑนุสสุททกล่าวไว้ เป็นการแสดงโดยนิตินัย แต่ในปฏิสัมภิทามัคค์มีการแสดงแบบที่ท่านเรียกว่า โดยปริยาย ซึ่งทำให้ต่างไปจากนี้อีกมาก (ขุ.ปฏ.31/493-5/380) จะไม่แสดงไว้ในที่นี้ เพราะจะทำให้พื้นผิว (คัมภีร์รุ่นหลังอย่างวิสุทธิมรรค ก็อธิบายตามแนวปฏิสัมภิทามัคค์: ดู วิสุทธิ.3/302; วิสุทธิ.ฎีกา 3/562-568); ผังนี้เพียงสอดคล้อง อก.ติก.20/460/151 และ อภิ.ป.36/151/235 ด้วย.

² พึงเข้าใจว่า ไม่ว่าอินทรีย์ใดจะแรงกล้า แต่ในเวลาตรัสรู้ ปัญญาย่อมทำหน้าที่เป็นใหญ่ (ปฏิเวธคาเล ปญฺญินฺทริย อาริยะโต - ขุ.ปฏ.31/490/376-7 และพึงดู ส.ม.19/988/293)

³ กายสักขี แปลอย่างง่ายว่า ผู้สัมผัสผานก่อน จึงบรรลุนิพพานภายหลัง (ขุ.ปฏ.31/492/378)

ประเภท ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น คือพระปัญญาวิมุต กับพระอุกโตภาควิมุต พระอุกโตภาควิมุต¹ แปลว่า ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน เป็นผู้ได้วิโมกข์คือได้ฉานสมาบัติถึงขั้นอรุพฌานด้วย และบรรลอรหัตตผลด้วย ส่วน พระปัญญาวิมุต ได้แต่อรหัตตผลอย่างเดียว แม้จะได้ฉานก็ได้เพียงรูปฌานที่ 4 ลงมา² พระอรหันต์ มีประเภทใหญ่เพียงสองเท่านี้ แต่บางคราวนักศึกษาไปพบคำว่าพระอรหันต์เจโตวิมุต จึงอาจงงหรือเกิดความสงสัยขึ้น ในกรณีเช่นนี้พึงทราบว่ พระเจโตวิมุตก็คือพระอุกโตภาควิมุตนั่นเอง แต่เป็นการเรียกโดยปริยาย ด้วยต้องการเน้นวิธีปฏิบัติที่ผ่านมาในระหว่างก่อนที่จะบรรลอรหัตตผล (คือได้ปฏิบัติหนักทางสมณะมาก่อน) มิได้หมายความว่าท่านบรรลอรหัตตผลด้วยเจโตวิมุตอย่างเดียว ยิ่งกว่านั้น ในบางแห่ง แม้แต่ผู้ที่ได้บำเพ็ญทั้งสมณะและวิปัสสนามาโดยตลอดด้วยกัน ท่านแยกเรียกเป็นพระเจโตวิมุตบ้าง พระปัญญาวิมุตบ้าง เพียงเพราะความต่างแห่งอินทรีย์ (คือมีสมาธินทรีย์แรง หรือมีปัญญินทรีย์แรง) เท่านั้นก็มี ดังที่พระอรรถกถาจารย์ยกตัวอย่างไว้ ท่านเรียกพระสารีบุตรว่าเป็นพระปัญญาวิมุต พระมหาโมคคัลลานะว่าเป็นพระเจโตวิมุต³ บางแห่ง ใช้คำว่า เจโตวิมุตและปัญญาวิมุตคู่กัน หมายถึงพระอรหันต์ผู้หนึ่ง (คือผู้ได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติตามปกติ) ก็มี⁴ หรืออย่างในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์⁵ ใครเป็นพระสัทธาวิมุต พระทวิภูสีปตตะ และพระกายสักขี ท่านก็เรียกอย่างนั้น ไปตลอดจนเป็นพระอรหันต์ ถ้าไม่เข้าใจเรื่องการเรียกโดยปริยายเพื่อเน้นแง่ความหมายที่ต้องการบางอย่างก็จะสับสน กลายเป็นมีพระอรหันต์อีกมากมายหลายประเภท แม้ในการอ่านความหมายของข้อธรรมต่าง ๆ ก็เหมือนกัน เช่น ที่ท่านกล่าวว่า สัมมาสติได้แก่สติปฏฐาน 4⁶ ตามปกตินักศึกษาย่อมมองสติปฏฐานว่าเป็นหลักหรือ

¹ อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า อุกโตภาควิมุต หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุพสมภาติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น 2 วาระ คือด้วยวิกขัมภะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฉาน) หนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเง้าเด็ดขาดด้วยปัญญา) อีกหนึ่ง (เช่น ที.อ.2/145; วิสุทธิ.3/302; วิสุทธิ.ฎีกา.3/565,567) พระอุกโตภาควิมุตนี้ ถ้าได้วิชา 3 (วิชา 2 และอาสวัชฌญาณ) เรียกว่าเป็นเดวิชชะ ถ้าได้อภิญญา 6 (คืออภิญญา 5 และอาสวัชฌญาณ) เรียกว่าเป็นฉัพพัญญะ ถ้าได้ปฏิสัมภิทา 4 เรียกว่าเป็น ปฏิสัมภิทูปตตะ

² พระปัญญาวิมุต มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทรฐานของวิปัสสนาเท่านั้น จึงไม่ประสบผลได้พิเศษของสมณะเกินกว่าขั้นรูปฌาน เช่น ไม่ได้อรุพฌาน เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียวิชา 2 (ระลึกชาติไม่ได้และไม่มีญาณเห็นจิตอุปติของสัตว์ทั้งหลาย) ไม่ได้โลกียอภิญญา 5 (แสดงฤทธิ์ไม่ได้ ไม่มีทิพโสต คือหุทิพย์ ไม่มีเจโตปริยญาณ คืออ่านใจผู้อื่นไม่ได้ ระลึกชาติไม่ได้ และไม่มีทิพจักขุ คือไม่มีตาทิพย์) (พุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงดู ส.นิ.16/290-302/151-155) แต่ว่าตามหลักย่อมเป็นปฏิสัมภิทูปตตะ (ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา 4) ได้; พระปัญญาวิมุตมาคู่กับพระอุกโตภาควิมุต ที่นำศึกษาแห่งหนึ่งคือ ที.ม.10/65-66/83-84.

³ ดู ม.ม.13/159/162; ม.อ.3/141

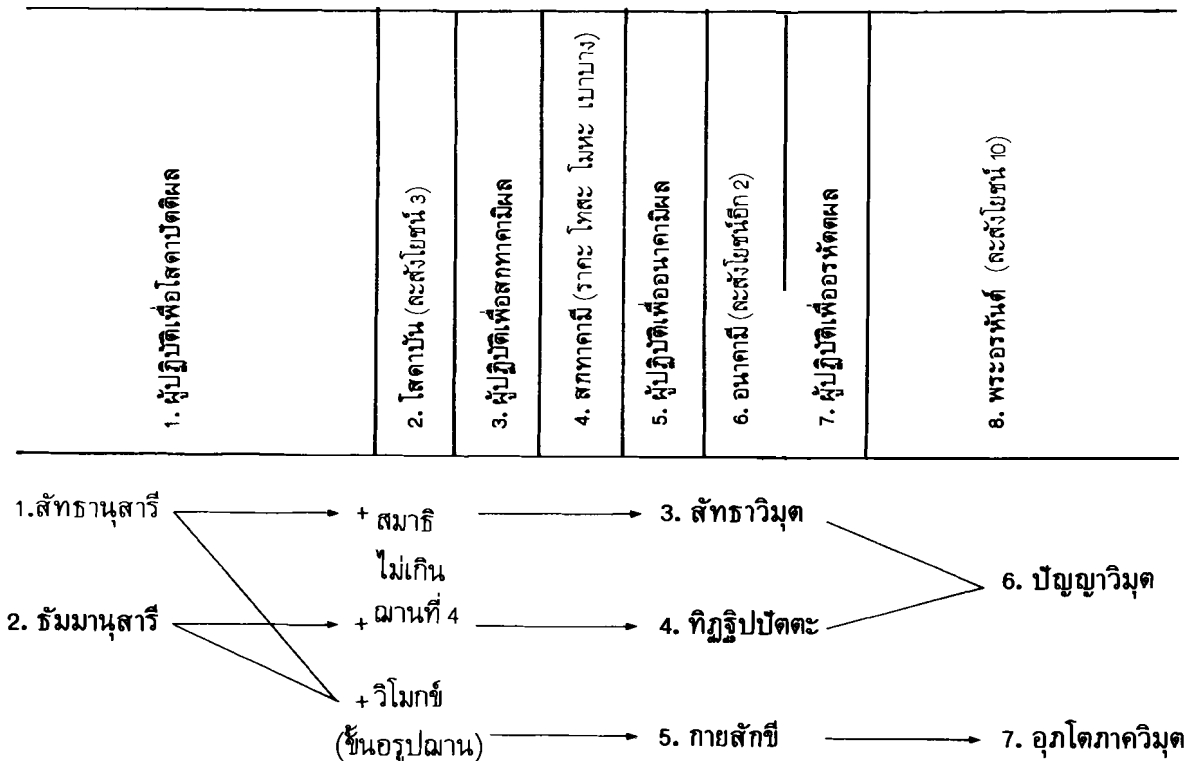
⁴ อัง.ปญจก. 22/71/96

⁵ ขุ.ปฏิจ.31/493-5/380 (ดูเทียบ อัง.นวก.23/247-9/472-4 ; หรืออย่างที่พระวิกกलिได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาพระสัทธาวิมุตหรือสัทธาวิมุต ใน อัง.เอก.20/147/31) คัมภีร์วิสุทธิมรรคก็พลอยอธิบายไปตามอย่างนี้ (วิสุทธิ.3/301)

⁶ เช่น ที.ม.10/299/349 เป็นต้น

วิธีปฏิบัติธรรมที่มีทั้งให้เป็นอาตาปี (มีความเพียร) สัมปชาโน (มีสัมปชัญญะ) เป็นต้น ถือเป็นกระบวนการปฏิบัติที่มีองค์ธรรมทุกอย่างพร้อมอยู่ในตัว บางคนจึงสงสัยว่า สัมมาสติจะเป็นสติปฏิฐานได้อย่างไร หรือว่า สติปฏิฐานจะเป็นเพียงสัมมาสติได้อย่างไร ในกรณีนี้จะต้องมองความหมายเสมือนพูดว่า สัมมาสติได้แก่สตಿಯ่างที่ใช้ในสติปฏิฐาน หรือ สตಿಯ่างที่ใช้ตามวิธีการปฏิบัติของสติปฏิฐาน อีกตัวอย่างหนึ่งคือ สมภาวิภานาแปลว่า การเจริญสมภาวิ หรือการบำเพ็ญสมภาวิ ท่านแสดงไว้ว่ามี 4 อย่าง¹ เช่นข้อที่ 4 ว่า “สมภาวิภานาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย” นักศึกษาบางคนจึงงงและสงสัยว่า สมภาวิก็คือองค์ธรรมแกนของสมถะ หรือตัวสมถะนั้นเอง สมภาวิหรือสมถะอย่างเดียวไม่มีวิปัสสนาจะนำไปสู่ความสิ้นอาสวะได้อย่างไร เป็นไปไม่ได้ ในกรณีนี้จะต้องเข้าใจว่า ท่านกล่าวถึงสมภาวิโดยฐานเป็นจตุรรมหรือเป็นเวทีของการปฏิบัติธรรม เป็นประจักษ์นามที่องค์ธรรมต่าง ๆ มาชุมนุมกันทำงาน หรือสู้รบกับข้าศึกคือกิเลส² ไม่ใช่หมายความว่าฝึกหรือเจริญสมภาวิขึ้นมาอย่างเดียว ถ้าจะพูดให้เข้าใจกันง่ายขึ้น สมภาวิภานาในกรณีนี้ก็ คือ การฝึกฝนปฏิบัติธรรมที่ใช้สมภาวิหรือการฝึกเอาสมภาวิมาใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติธรรมวิธีต่าง ๆ³

ก. สรุปตามบาลี (อาศัยอรรถกถาฎีกาเพียงเพื่อเชื่อมความ)

¹ เช่น ที.ปา.11/233/233

² ดูประกอบ ที.ม.10/206/248; ม.อ.14/253/180; ส.ม.19/83/26; อ.ส.ต.ก.23/42/42

³ พระธรรมทินนาเถรี แสดงความหมายของสมภาวิภานาว่าเป็นการบำเพ็ญทั้งตัวสมภาวิและธรรมทั้งหลายที่เป็นนิมิต (สิ่งที่กำหนด) และที่เป็นบริหาร (เครื่องประกอบหรือเครื่องอุดหนุน) ของสมภาวิ (ม.ม.12/508/550)

เฉพาะพระอรหันต์ 2 ประเภทนั้น แยกออกไปอีกโดยคุณสมบัติพิเศษที่ได้และไม่ได้ พร้อมทั้งความหมายสรุปอีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

1. **พระปัญญาวิมุต** คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอาสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปฌาน 4 ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญา 5 เป็นต้น จำแนกได้ดังนี้

- ก. พระสุกขวิปัสสโก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌานต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค
- ข. พระปัญญาวิมุตผู้ได้ฌาน 4 อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่ให้บรรลุอรหัตตผล
- ค. ปฏิสัมภีทปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา 4 คือ ได้ปัญญาแตกฉาน 4 ประการ¹
 - 1) อตถปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย
 - 2) ธัมมปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ้งเจนในหลัก
 - 3) นิรุตติปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ หรือปริชาแจ้งเจนในภาษา
 - 4) ปฏิภาณปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือปริชาแจ้งเจนในความคิดทันการ

2. **พระอุกโตภาควิมุต** แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น 2 วาระ คือด้วยวิกัมภณะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ดังนี้²

- ก. พระอุกโตภาควิมุต คือพระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกีย-วิชา โลกียอภิญา
- ข. พระเตวิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา 3 คือ พระอุกโตภาควิมุตนั้น ผู้ได้วิชา 3 ด้วยคือ
 - 1) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ซึ่งขั้นที่ที่เคยอยู่อาศัยในก่อน แปลกกันง่าย ๆ ว่า ระลึกชาติได้

- ตามที่อรรถกถาอธิบายแปลกออกไป ดู วินย.1/236/175;2/308/211; วินย.อ.1/604)

² ปัญญาวิมุต 5 และอุกโตภาควิมุต 5 นี้ พระอรรถกถาจารย์ จัดแบ่งไว้ตามพื้นฐานทางด้านสมณะ เช่น ที่.อ.2/143; 3/97; ม.อ.3/178; ปญจ.อ.54.

³ เฉพาะกายสักขีขั้นที่เป็นอนาคามีเท่านั้น จึงสามารถได้วิโมกข์ที่ 8

¹ ผู้ได้ปฏิสัมภีทา 4 ไม่จำเป็นต้องเป็นอุกโตภาควิมุต ดู วิสุทธ.2/66; 3/9; วิภงค.อ.503 เป็นต้น ส่วนปฏิสัมภีทา 4 ดู อัง.จตุกก.21/172/216; ขุ.ปฏ.31/268/175; อภิ.วิ.35/784/400 เป็นต้น

² ความหมายของปัญญาวิมุตและอุกโตภาควิมุตอย่างนี้ กล่าวตามอรรถกถาและฎีกา เช่น ที่.อ.2/145; 3/97; วิสุทธ.3/302; วิสุทธ.ฎีกา 3/565,567 (พึงศึกษา ที่.ม.10/65-66/83-84 และ ส.นิ.16/290-302/151-155 ด้วย); วิชา 3 ดู ที่.ป.า.11/228/232; 398/292; อัง.ทสท.24/102/225; อภิญา 6 ดู ที่.ป.า.11/431/307; อัง.จตุกก.22/273/311 เป็นต้น

- 2) จตุปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม ถือกันว่าตรงกับ ทิพพจักขุ หรือทิพยจักขุ
 - 3) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หรือความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ
- ก. พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา 6 คือ พระอุกโตภาควิมุตนั้นผู้ได้อภิญญา 6 ด้วยคือ
- 1) อิทธีวิชา หรืออิทธวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
 - 2) ทิพพโสต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
 - 3) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทายใจเขาได้
 - 4) ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
 - 5) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
 - 6) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป
- ง. พระปฏิสัมภิตปปัตตะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตผู้บรรลุปฏิสัมภิตา 4 อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกัน และเรียงตามชื่อที่ใช้เรียก มี 6 ประการดังนี้

1. สุขขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
2. ปัญญาวิมุต ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากสุขขวิปัสสก)
3. อุกโตภาควิมุต ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน
4. เตวิชชะ ผู้ได้วิชชาสาม
5. ฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญาหก
6. ปฏิสัมภิตปปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิตาสี¹

พระอรหันต์องค์ใดเป็นทั้งฉฬภิญโญ และปฏิสัมภิตปปัตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ครอบคลุมทั้งหมด.

¹ ขอย้ำอีกครั้งว่า ในบรรดาชื่อทั้ง 6 นี้ *สุขขวิปัสสก* เป็นคำรูนอรรถกถา นอกนั้นมีมาในบาลีเดิม: อนึ่งในวิสุทธิ.3/373 แสดงพระอรหันต์ไว้ 6 ประเภทเหมือนกัน แต่อันดับที่ 1 เป็น สัทธาวิมุต แทน สุขขวิปัสสก นอกนั้นเหมือนกับที่นี่ (สัทธาวิมุต ก็คือ ผู้ปฏิบัติโดยมีอินทรีย์ข้อแรกคือศรัทธาแรงกล้าจนบรรลุโสดาปัตติผล แล้วเรียกติดเรื่อยมาตามชื่อเดิมจนบรรลุอรหัตผล ตามแนว ขุ.ปฎิ.31/493/381 ซึ่งเขียนเป็นสัทธาวิมุตต์ แต่มาใน วิสุทธิ.3/301 กลายเป็น สัทธาวิมุตต์)

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : เรื่อง สอุปาทิเสส และ อนุปาทิเสส

บางท่าน ถือเอาความหมายตามพุทธพจน์ในอังคุตตรนิกาย (อง.สตตก.23/53/75; อง.นวก.23/216/394) ซึ่งจำแนกประเภทบุคคลผู้บรรลุนิพพานเป็น 2 อย่างคือ **สอุปาทิเสสบุคคล** (บุคคลผู้ยังมีอุปาทานเหลือหรือยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้าง กล่าวคือพระเสขะ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี) กับ **อนุปาทิเสสบุคคล** (บุคคลผู้ไม่มีอุปาทานเหลือ หรือไม่มีเชื้อกิเลสเหลืออยู่เลย ได้แก่พระอเสขะ คือ พระอรหันต์) จึงแปลคำว่า “อุปาทิ” เป็นอุปาทาน คือตัวความยึดมั่น แล้วจำกัดความหมายของนิพพาน 2 อย่างนั้นว่า

1) **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** นิพพานที่ยังมีอุปาทานเหลืออยู่ หรือนิพพานของผู้ยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้าง ได้แก่นิพพานของพระเสขะ คือพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี

2) **อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ** นิพพานที่ไม่มีอุปาทานเหลืออยู่เลย หรือนิพพานของผู้ไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลย ได้แก่นิพพานของพระอเสขะ คือพระอรหันต์

การแปลความหมายอย่างนี้ เกิดจากความสับสนระหว่าง **ภาวะ** (สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน) กับ **บุคคล** (สอุปาทิเสสบุคคลและอนุปาทิเสสบุคคล) กล่าวคือนิพพาน 2 นั้น เป็นการแสดงภาวะของนิพพานเท่าที่บุคคลเข้าไปเกี่ยวข้อง ส่วนบุคคล 2 เป็นการแสดงถึงบุคคลผู้เกี่ยวข้องกับนิพพาน ดังนั้น เพื่อป้องกันความสับสน พึงแยก **สอุปาทิเสสนิพพาน** และ **อนุปาทิเสสนิพพาน** ไว้พวกหนึ่ง **สอุปาทิเสสบุคคล** และ **อนุปาทิเสสบุคคล** (ซึ่งได้กล่าวต่อไปในตอนว่าด้วยบุคคลผู้บรรลุนิพพาน) ไว้อีกพวกหนึ่ง ไม่ให้ปะปนกัน และศัพท์สำคัญที่จะช่วยแยกความหมายในกรณีนี้ก็คือ “อุปาทิ” ในสอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน ซึ่งแตกต่างจาก “อุปาทิ” ในสอุปาทิเสสบุคคล และอนุปาทิเสสบุคคล (พึงสังเกตว่า ในอรรถกถาที่อธิบายเรื่องนิพพาน 2 นั้นเอง ก็ยังมีคำอธิบายบางตอนชวนให้สับสนว่า สอุปาทิเสสนิพพานคือ นิพพานของสอุปาทิเสสบุคคล ---- ดู อิติ.อ.217)

บันทึกที่ 2 : เรื่องความหมายของ ทิฏฐธัมมิกะ และสัมปรายิกะ

ทิฏฐธัมมิกะ และ สัมปรายิกะ มีรูปศัพท์ที่เป็นคำนามว่า ทิฏฐธรรม และ สัมปรายะ ตามลำดับ คำทั้งสองนี้มีใช้มากมาย ทั้งในบาลีและในคัมภีร์ชั้นหลัง (และมักพบในความหมายว่า ปัจจุบัน หรือชีวิตนี้ กับเบื้องหน้า เลยจากชีวิตนี้ไป หรือโลกหน้า เช่น ม.ม.12/198/172; ข.ส.25/306/352; ฯลฯ) โดยเฉพาะที่คุ้นหูคนตาศึกษาธรรมมาก ได้แก่ที่มากับคำว่า อตตะ เป็น ทิฏฐธัมมิกัตตะ และ สัมปรายิกัตตะ แปลกันว่า ประโยชน์ปัจจุบัน และประโยชน์ภายหน้า บางคราวมี ปรมัตตะ (ประโยชน์อย่างยิ่งหรือประโยชน์สูงสุด) ตามมาด้วย รวมเป็นอัตตะหรือประโยชน์ 3 ชั้น อย่างไรก็ตามในคัมภีร์ชั้นต้นที่เดียวมีแต่อัตตะ 2 คือ ทิฏฐธัมมิกัตตะ และ สัมปรายิกัตตะ เท่านั้น มาคู่กัน (ดู วินย.5/2/4; ที.ปา.10/226/274; ม.ม.13/596/543; ส.ส.15/367/120; 379/126; อง.ปญจก.22/43/53; อง.จก.22/324/407; ข.อติ.25/201/242) และในกรณีเช่นนั้น สัมปรายิกัตตะหมายถึงประโยชน์ที่สูงกว่าหรือเลยจากทิฏฐธัมมิกัตตะขึ้นไปทั้งหมด รวมทั้งประโยชน์ชั้นปรมัตต์ด้วย ส่วนคำว่า ปรมัตตะ ท่านใช้ลำพังต่างหากเป็นคำโดดๆ ไม่รวมอยู่ในชุด โดยถือเป็นไวยากรณ์อย่างหนึ่งของนิพพาน (เช่น ข.ส.25/296/338; 313/366; ม.ม.13/657/605) ต่อมาในคัมภีร์ชั้นรอง จึงจัดเข้าชุดเป็นอัตตะหรือประโยชน์ 3 คือ ทิฏฐธัมมิกัตตะ สัมปรายิกัตตะ และปรมัตตะ (ข.จุ.30/673/333; 755/389) ในกรณีเช่นนี้ สัมปรายิกัตตะ ย่อมถูกจำกัดความหมายให้แคบเข้า เป็นประโยชน์เบื้องหน้า หรือเกี่ยวกับโลกหน้า ชั้นสววรรค ที่ต่ำกว่าปรมัตต์ คือยังไม่ถึงนิพพาน

ที่ว่า สัมปรายิกัตตะ เดิมหมายถึงประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไปทั้งหมด รวมทั้งปรมัตตะด้วยนั้น เช่น เมื่อคราวที่ท่านพรหมอุพราหมณ์ผู้เฒ่า ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ประทานโอกาสให้ท่านถามปัญหาได้ทั้งที่เกี่ยวกับทิฏฐธัมมิ-

กัตตะ และสัมปรายิกัตตะ พรหมายพราหมณ์ดำริว่า สำหรับทิวฐฐัมมิกัตตะ ตัวท่านเองช้านาญอยู่แล้ว มีแต่คนอื่น มาถามท่าน ดังนั้น ท่านจึงจะถามปัญหาเกี่ยวกับสัมปรายิกัตตะ คำถามเกี่ยวกับสัมปรายิกัตตะของพรหมายพราหมณ์มีว่า “ทำอย่างไร บุคคลจึงจะเป็นพราหมณ์ เป็นผู้จบพระเวท (เวทคุ) เป็นผู้ทรงไตรเพทหรือไตรวิชา (ไตรชชะ) เป็นผู้เจนศรุต คือด้วยบทแห่งพระเวท (โสตถียะ) เป็นพระอรหันต์ เป็นผู้ลู่ไกววัลย์ (เกวลี) เป็นมุนี และเป็นพระพุทธรเจ้า” (ม.ม.13/596/543) แม้คำว่าสัมปรายิกะล้วน ๆ ก็มีความหมายกว้างถึงขั้นปรารถนาคือด้วยเช่นกัน ดังใน กัณณกัตถลลสูตร (ม.ม.13/575-9/520-3) พระเจ้าปเสนทิโกศลทูลถามพระพุทธเจ้าถึงความแตกต่างระหว่างวรรณะทั้ง 4 พระพุทธเจ้า ตรัสตอบแสดงความแตกต่างในแง่ทิวฐฐัมมิกะว่า เมื่อถือตามอาการแสดงความเคารพกัน กษัตริย์และพราหมณ์ก็เป็น วรรณะสูง แต่ในแง่สัมปรายิกะ ความแตกต่างกันไม่เกี่ยวกับวรรณะ ความแตกต่างขึ้นอยู่กับความเพียรพยายามของแต่ละคน เมื่อถึงวิมุตติแล้ว ไม่มีอะไรต่างกัน และมีข้อความตอนหนึ่งในคัมภีร์มหานิทเทส (ขุ.ม.29/93/86; 152/124) ว่า “บุคคลมองเห็นอานิสงส์ 2 ประการแห่งทิวฐฐัมมิกะ (ทฤษฐัมมิกะ) ของตนคือ อานิสงส์ที่เป็นทิวฐฐัมมิกะ และอานิสงส์ที่เป็น สัมปรายิกะ; อานิสงส์ที่เป็นทิวฐฐัมมิกะของทิวฐฐัมมิกะเป็นไฉน? กล่าวคือ ศาสดามีทิวฐฐัมมิกะอย่างใด สาวกทั้งหลายก็พลอยมี ทิวฐฐัมมิกะนั้น, พวกสาวกย่อมสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรงศาสดาผู้มีทิวฐฐัมมิกะนั้น และย่อมได้จิ๋ว ภัณฑาต เสนาสนะ เกสธ อันสืบเนื่องมาแต่นั้น; อานิสงส์ที่เป็นสัมปรายิกะของทิวฐฐัมมิกะเป็นไฉน? กล่าวคือ บุคคลนั้นย่อม หวังผลต่อไปข้างหน้าว่า ทิวฐฐัมมิกะจะทำให้เป็นนาค เป็นครุฑ...เป็นอินทร์ เป็นพรหม หรือเป็นเทพได้ ทิวฐฐัมมิกะนี้ พอเพียง แก่สุทธวิสุทธิ บริสุทธิ มุตติ วิมุตติ บริมุตติ เราจักบริสุทธิ...หลุดพ้นได้ด้วยทิวฐฐัมมิกะนี้”

ในชั้นอรรถกถา ท่านมักแสดงความหมายจำกัลงไปที่เดียวว่า ทิวฐฐัมมิกะ หมายถึง มีในอัตภาพนี้ เกิดขึ้นในชาติ นี้ สัมปรายิกะ หมายถึง มีในปรโลก เกิดขึ้นในโลกหน้า หรือชีวิตหน้า (เช่น อ.อ.2/1; อิตติ.อ.103) แม้อรรถกถาที่ อธิบายเรื่องนิพพานธาตุ 2 อย่าง ก็อธิบายท่านเองนี้เช่นกัน คือกล่าวว่ ทิวฐฐัมมิกะหมายถึง มีอยู่ เป็นไปในอัตภาพนี้, สัมปรายิกะ หมายถึง มีในเบื้องหน้า คือภายหลังจากทำลายขันธ (อิตติ.อ.218)

บันทึกที่ 3 : เรื่องจริมจิต

จริมจิต จริมกจิต จริมวิญญาน จริมกวิญญาน มีความหมายอย่างเดียวกัน คือแปลว่า จิตสุดท้าย หรือวิญญาน สุดท้าย (บางที่แปลตามเข้าใจผิดกันว่า จิตดวงสุดท้ายในภพ) หมายถึงจิตจิต หรือจิตวิญญานของพระอรหันต์ หรือเรียก นัยหนึ่งว่า ปรินิพพานจิต คือจิตสุดท้ายที่สิ้นชีวิตของพระอรหันต์ หรือจิตขณะปรินิพพาน (ดู วินย.ฎีกา 2/4; และ ฎีกาแห่งที่พนิกาย ฉบับอักษรพม่า 1/364; 2/161,419 ฉบับอักษรไทยยังไม่ได้พิมพ์)

คำว่า จริมวิญญาน มีใช้ครั้งแรกในจุพนิทเทส ซึ่งเป็นคัมภีร์ขึ้นรองในพระไตรปิฎก ดังข้อความว่า “เมื่อพระ อรหันต์ปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาคุนั้น เพราะความดับไปแห่งจริมวิญญาน ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาและ สติ นามและรูป ย่อมดับ คือสงบ ถึงความไม่ตั้งอยู่ ระงับไป ณ ที่นี้” (ขุ.จ.30/89/23 อธิบาย ขุ.ส.25/425/531 อ้างใน ส.ค.อ. 365) ในสมัยอรรถกถาคำว่าจริมวิญญานและจริมจิตมิใช่มากขึ้น บางแห่งกำหนดเอาการบรรลุนุปาทิ-เสสนิพพาน ด้วยการดับจริมจิต พร้อมกันนั้นก็กำหนดเอาการบรรลุนุปาทิเสสนิพพาน หรือเริ่มดำรงอยู่ในสุญญูปาทิเสส-นิพพาน ด้วยการบรรลอรหัตผล (ดู ธ.อ.4/47; อิตติ.อ.389; สุตต.อ.1/347; นอกจากนี้พึงดูประกอบ นิท.อ.2/216; วินย.อ.1/235; ที.อ.1/224 = ม.อ.3/270 = ส.อ.2/226 = อ.อ.2/485 = อุทาน อ.390 = ปญจ.อ.114 = วินย.ฎีกา 4/242; อ.อ.2/291; 3/177; ที.อ.1/280 = อุทาน อ.219 = ม.อ.1/176 = อ.อ.2/192 = วินย.ฎีกา 4/91; สุตต.อ.2/408; ขุททก.อ.213 = สุตต.อ.2/43; ปฐ.อ.207; วิส.อ.3/343; ที.อ.1/449; นิท.อ.2/217; ส.อ.2/10; อุทาน อ.271; วิส.อ.3/97 (ฉบับอักษรไทยไม่มี แต่มีในฉบับอื่นเช่นพม่าและโรมัน); อนึ่ง พึงสังเกตว่าในคัมภีร์ฉบับอักษรไทย จริมจิตและจริมวิญญาน เป็น ปริมจิต และปริมวิญญาน (จิตหรือวิญญาน ที่มีมาก่อน) หลายแห่ง (เช่น ขุ.จ.30/89/23; ส.อ.2/10, ขุททก.อ.213 เป็นต้น) แต่หลักฐานอันตนเอง (เช่นในบาลี

เป็นปริม แต่อรรถกถาที่อธิบายความตรงนั้นเป็น จริม, ข้อความเดียวกันอยู่ในคัมภีร์คนละเล่ม เล่มหนึ่งเป็น ปริม แต่อีกเล่มหนึ่งเป็น จริม เป็นต้น) ว่าที่ถูกต้องเป็น จริม

บันทึกที่ 4 : เรื่อง สีสัพพตปริมาส

สีสัพพตปริมาส เป็นสังโยชนที่มักเข้าใจกันพวามากที่สุดข้อหนึ่ง จึงเห็นควรนำหลักฐานมาแสดงเพิ่มเติมเพื่อเสริมความเข้าใจ

ในสุดตนิบาต มีพุทธพจน์มากแห่งตรัสถึงสมณพราหมณ์และบุคคลบางพวกมีความเห็นผิด ถือว่าความบริสุทธิ์จะมีได้ด้วยศีลและวัตรเป็นต้น (เช่น ขุ.สุ.25/411/489; 416/498; 431/540; 314/369) ส่วนอริยสาวกหรือท่านผู้หลุดพ้นหรือมุนีที่แท้ ไม่ยึดติดกฏฐิทั้งหลาย ละได้ซึ่งศีลและพรตทั้งหมด (เช่น ขุ.สุ.25/420/510; 431/540) คำว่าบริสุทธิ์ หรือ “สุทธิ” นี้หมายถึงจุดหมายสูงสุดของลัทธิศาสนาตรงกับความหลุดพ้นหรือวิมุตตินั่นเอง (เช่น ขุ.ม.29/120/105; 336/227; ขุ.จุ.30/301/149) ความเห็นผิดนั้นอาจแสดงออกในรูปของการบำเพ็ญศีลพรตเพื่อจะได้เป็นเทพเจ้า ดังปรากฏบ่อยๆ ในพระสูตรต่างๆ โดยข้อความว่า “มีปณิธาน (หรือมีกฏฐิ) ว่า: ด้วยศีล หรือพรต หรือตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เราจักได้เป็นเทพเจ้าหรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง” (ม.ม.12/232/209; ม.ม.13/85/80; ส.สพ.18/323/225; อง.ปุญจก.22/206/278; อง.สุตตก.23/47/57; อง.นวก.23/276/482; ขุ.ม.29/38/39; 382/256) คัมภีร์มหานิทเทสและจุฬานิทเทส ได้อธิบายเรื่องการยึดถือความบริสุทธิ์ด้วยศีลและวัตรเช่นนี้ไว้หลายแห่ง เช่นแห่งหนึ่งว่า “มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งถือความบริสุทธิ์ด้วยศีล พวกเขาเชื่อถือสุทธิ วิสุทธิ ความบริสุทธิ์ ความหลุดพ้น วิมุตติ บริมุติ เพียงด้วยศีล เพียงด้วยการบังคับควบคุมตน (สังญมะ) เพียงด้วยความสำรวมระวัง (สังวร) เพียงด้วยการไม่ล่วงละเมิด... ฯลฯ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งถือความบริสุทธิ์ด้วยวัตร (หรือพรต) พวกเขาถือหัตถิวัตร (ประพุดิอย่างช้าง) บ้าง ถืออัสสวัตร (ประพุดิอย่างม้า) บ้าง ถือโควัตร (ประพุดิอย่างวัว) บ้าง ฯลฯ ถือพรหมวัตรบ้าง ถือเทววัตร บ้าง ถือทิศวัตร (ไหรัก) บ้าง... (ขุ.ม.29/120/105; ดูประกอบ ขุ.ม.29/129/110; 617/373; 336/227; ขุ.จุ.30/120/46; 301/149; 315/155; และคู่อธิบายของอรรถกถา นิ.ท.อ.1/270) คำอธิบายเช่นนี้ลงตัวเป็นแบบในคำจำกัดความคำว่าสีสัพพตปริมาสของคัมภีร์อภิธรรมว่า “กฏฐิ...การยึดถือ...ของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ภายนอก (จากธรรมวินัย) นี้ ท่านองนี้ว่า: ความบริสุทธิ์มิได้ด้วยศีล ความบริสุทธิ์มิได้ด้วยวัตร ความบริสุทธิ์มิได้ด้วยศีลและวัตร นี้เรียกว่าสีสัพพตปริมาส” (อภิ.ส.34/673/263; 725/286; อภิ.วิ.35/932/493; 962/505) คำว่า “ของสมณพราหมณ์ภายนอก” นั้น บางทีทำให้บางท่านเข้าใจผิดว่า การประพุดิศีลพรตของพวกนักบวชนอกศาสนาเท่านั้นเป็นสีสัพพตปริมาส ความจริงคำที่ว่านี้ควรถือเป็นคำเน้นเพื่อชี้ตัวอย่างรูปแบบหรือแนวปฏิบัติเท่านั้น อาจเสี่ยงแปลเป็นว่า “การยึดถืออย่างพวกสมณพราหมณ์ภายนอก” ก็จะขัดขึ้น หรือไม่ต้องเติมคำนั้นเข้ามาเลยก็ได้ (เหมือนอย่างพุทธพจน์ทั้งหลายในสุดตนิบาต และคำอธิบายใน ขุ.ม.29/336/227 หรือในอรรถกถาเช่น สกคณ.อ.501 เป็นต้น) ก็ไม่มีคำว่า “ของสมณพราหมณ์ภายนอก” เพราะเมื่อถือผิดอย่างนี้ ถึงอยู่ในพุทธศาสนา ก็เป็นการถืออย่างคนนอกพระศาสนา)

สรุปความหมายตอนนี้ว่า สีสัพพตปริมาส หมายถึงการประพุดิศีลพรตด้วยโมหะคือความหลงงมงายว่า จะบริสุทธิ์หลุดพ้น บรรลุจุดหมายของศาสนาเพียงด้วยการบำเพ็ญศีลพรตนั้น และในความหลงผิดนี้ลักษณะหนึ่งที่แสดงออกมาคือ การกระทำด้วยตัณหาและกฏฐิเช่น ประพุดิอย่างนั้นเพราะอยากไปเกิดเป็นเทวดา และมีความเห็นผิดแฝงอยู่ด้วยพร้อมกันว่าการบำเพ็ญศีลพรตนั้นจะทำให้ไปเกิดเป็นเทวดาได้

ว่าโดยความหมายตามรูปศัพท์ สีสัพพตปริมาส ประกอบด้วย สีล (ศีล) + พต (วัตรหรือพรต) + ปริมาส (การถือเลียด) คำว่าศีลและพรต มีอธิบายในมหานิทเทสดังยกมาอ้างข้างต้นแล้ว (ขุ.ม.29/120/105) และยังมีอธิบายน่าสนใจเพิ่มอีกใจความว่า ข้อที่เป็นทั้งศีลและวัตรก็มี เป็นแต่วัตรไม่เป็นศีลก็มี เช่น วินัยของพระภิกษุมีทั้งศีลและวัตร กล่าวคือส่วนที่เป็นการบังคับควบคุมตนหรือการจเว้น (สังยมะ หรือ สังญมะ) ความสำรวมระวัง (สังวร) การไม่ล่วงละเมิด เป็นศีล ส่วนการสมาทานหรือข้อที่ถือปฏิบัติ เป็นวัตร ข้อที่เป็นแต่วัตรไม่เป็นศีลได้แก่ขุณฺดทั้งหลาย เช่น

ถืออยู่ป่า ถือบิณฑบาตเป็นประจำ ถือทรงผ้าบังสุกุล เป็นต้น ((ก ข.ม.29/81/77; 918/584) ในการบำเพ็ญศีลพรต โดยหวังจะไปเกิดเป็นเทพ ถ้าเป็นนักบวชนอกศาสนา เช่นพวกถือกฎกัณฑ์ อรรถกถาอธิบายว่า ศีลก็หมายถึงประพฤติดุขอย่างสุณั วัตรก็หมายถึงถือข้อปฏิบัติอย่างสุณั (ก ข.ม.3/96) ถ้าเป็นชาวพุทธ ศีลก็ได้แก่เบญจศีล เป็นต้น วัตรก็ได้แก่การถือธุดงค์ (นิท.อ.2/132) บางทีอรรถกถาก็พูดจำเพาะภิกษุว่า ศีลหมายถึงปาริสุทธิศีล 4 วัตรหมายถึงธุดงค์ 13 (ธ.อ.7/53; กุ อ.อ.3/96 ด้วย)

“ปรัมมาส” มักแปลกันว่าลูปคล้า แต่ความจริงความหมายในบาลีทั่วไปได้แก่ หยิบฉวย จับต้อง จับไว้แน่น (เช่น พระจับยุดตัวอุบาสกไว้ - วินย.2/70/56; วินย.อ.2/202; ที่เขากุมารจับเศียรพระเจ้ากาสิเพื่อจะปลงพระชนม์ - วินย.5/244/332; พระพุทธเจ้าไม่ทรงยึดมั่นความรู้ - ที.ปา.111 3/29 ที.อ.3/19; ไม่ควรหยิบฉวยเอาของที่เขาไม่ได้ให้ - อ.ง.ปญจ.22/179/238; การจับฉวยก่อนไม้และคัสตราเพื่อทำร้ายกัน - ข.ม.29/384/258; ที่แปลกันว่าลูปคล้า คงจะมาจากชาดกว่าด้วยกำเนิดของสุวรรณสาม กุสราช และมันตัพพกุมาร (ชา.อ.7/6; 8/135; 9/124) ว่าฤาษีปรัมมาสนาภิของภรรยาเป็นต้น ซึ่งน่าจะเป็นการเอาไม้ตะเจีหรือจดลงที่สะดือมากกว่า (ดู ส.กณ.อ.369 และ ม.อ.2/418 ประกอบ) หรือเทียบเคียงจาก วินย.1/378/254 ซึ่งอธิบาย “ปรัมสนา” โดยไขความว่า อโธ จิต อโธ จิต ใจไปมา แปรได้ว่า ลูป หรือสไปมา อย่างไรก็ตาม ความหมายของ “ปรัมมาส” ในด้านหลักธรรม มีคำอธิบายเฉพาะที่ชัดเจนอยู่แล้วว่า “สภาวะ อติกัมมิตวาเปรโต อามสตีติ ปรัมมาโส” แปลว่า จับฉวยเอาเกินเลยสภาวะเป็นอย่างอื่นไป จึงแปลว่า ถือเลยเถิด ถือเกินเลยหรือคลาดจากความเป็นจริง กลายเป็นอย่างอื่นไปเสีย (นิท.อ.1/339; 2/47; กุ นิท.อ.1/200,301; ส.กณ.อ.117 ด้วย) เช่นตามสภาวะที่จริงไม่เที่ยง จับฉวยหรือยึดถือผิดพลาดไปเป็นว่าเที่ยง ศีลพรตมีไว้ฝึกหัดขัดเกลา เป็นบาทฐานของภาวนา กลับถือเลยเถิดไปเป็นอย่างอื่นคือ เห็นไปว่าบำเพ็ญแต่ศีลพรตก็จะบรรลุผลหลุดพ้นได้

สัลลพตปรัมมาสนี้ ก็เป็นทวิภูติ คือความเห็นหรือการยึดถืออย่างหนึ่ง (เช่น ข.ส.25/412/490; อภิ.ส.34/673/263; ม.ม.13/85/80; นิท.อ.1/122) จึงมีปัญหาว่า เหตุใดต้องแยกต่างหากจากสังโยชนข้อที่ 1 คือสักกายทวิภูติ ซึ่งเป็นทวิภูติเหมือนกัน อรรถกถาอธิบายว่า สักกายทวิภูติ ความเห็นยึดถือตัวตนนั้นเป็นทวิภูติพื้นฐานอยู่บนตนเองตามปกติ โดยไม่ต้องอาศัยตรรกและการอ้างอิงถือต่อจากผู้อื่น ส่วนสัลลพตปรัมมาส เป็นทวิภูติชั้นนอก เกี่ยวกับปฏิบัติทางแห่งการปฏิบัติว่าถูกหรือผิด เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากคนละขั้นตอนกันทีเดียว ((ก ข.ม.1/339) จึงต้องแยกเป็นคนละข้อ และเพราะสัลลพตปรัมมาสเป็นเรื่องของปฏิบัติที่แหละ ท่านจึงอธิบายเชื่อมโยงให้เห็นว่า สัลลพตปรัมมาส เป็นอัครกิลมถานุโยคอันเป็นอย่างหนึ่งในที่สุดสองด้านซึ่งชาวพุทธพึงหลีกเลี่ยงเสีย เพื่อดำเนินในมรรคาที่ถูกต้องคือมัชฌิมาปฏิปทา (ดู อุทาน อ.446)

ปรัมมาส ใช้มากอีกอย่างหนึ่งในรูปที่เป็นคุณนามว่า “ปรัมมฏ” แปลว่า “ซึ่งถูกจับต้องแล้ว หรือจับต้องบ่อย ๆ” หมายความว่า แปรเปลี่ยน หรือเสียความบริสุทธิ์ไปแล้ว ท่านอธิบายว่า ถูกค้นหาและทวิภูติจับต้อง คือเปราะเปื้อนหรือไม่บริสุทธิ์เพราะถูกค้นหาและทวิภูติเข้ามาเลือกกลืนพัวพัน คือรักษาศีลบำเพ็ญพรตเพราะอยากได้ผลตอบแทนเป็นลาภยศสรรเสริญสุขสรวรรค์ หรือเพราะเข้าใจว่าจะได้เป็นนั่นเป็นนี่ตามลัทธิหรือทฤษฎีที่ยึดถือเอาไว้ ศีลที่บริสุทธิ์จึงเรียกว่าเป็น “อูปรัมมฏ” ไม่ถูกค้นหาและทวิภูติแตะต้องให้เปราะเปื้อน ประพฤติด้วยปัญญาถูกต้องตามหลักการและความมุ่งหมาย เป็นไท คือไม่เป็นทาสของค้นหาและทวิภูตินั้น เป็นศีลระดับพระโสดาบัน (เช่น ส.ม.19/1412/429; วลว วลว; อรรถกถาอธิบายใน วินย.อ.3/486; ที.อ.1/139; 2/177; ส.อ.3/387; อ.อ.3/114; วิส.ท.1/16; กุ ส.อ.2/125 ด้วย; แปลอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ถูกปรัมมาส คือใคร ๆ ท้วงตำหนิ ดูหมิ่น หรือหาเรื่องไม่ได้)

ลักษณะสุดท้ายของการถือศีลพรตที่พลาดหลัก ก็คือ การถือที่เป็นเหตุให้มาทะเลาะวิวาทเที่ยงแย้งกันว่าใครดีใครเลว ท่านผิด ฉันถูก หรือเป็นเหตุให้ยกตนข่มผู้อื่นว่าเราทำได้ควรครัดถูกต้อง คนอื่นเลวกว่าเรา ทำไม่ได้อย่างเรา เป็นต้น ((ก ข.ส.25/412/491; 419/505)

เท่าที่กล่าวมา พอจะสรุปลักษณะการถือศีลพรตที่เป็นสัลลพตปรัมมาสได้ว่า เป็นการถือด้วยโมหะ หรือด้วยค้นหาและทวิภูติ ซึ่งแสดงออกในรูปของการถือโดยมงาย ไม่เข้าใจความมุ่งหมาย สักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างเผลอส่งบาตร

บ้าง ถือโดยหลงผิดว่าศิลปินเท่านั้นก็พอให้ถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้น หรือถืออย่างเป็นพิธีรีตองศักดิ์สิทธิ์ว่าทำไปตามนั้นแล้ว ก็จะเป็นผลสำเร็จให้เกิดเองบ้าง ถือโดยรู้สึกว่าเป็นข้อบังคับลอยๆ เป็นเครื่องบีบบังคับจิตใจไม่รู้ว่าจะทำไปเพื่ออะไร เพราะไม่เห็นโทษของสิ่งที่พึงงดเว้น ไม่ทราบซึ่งในคุณของการละเว้นสิ่งที่ชั่วและและการที่จะทำตามข้อปฏิบัติ นั้นๆ จำทำไป ไม่เห็นประโยชน์บ้าง ถือเพราะอยากได้เหยื่อล่อเช่นโซคลาก กามสุข เป็นต้นบ้าง ถือเพราะมีความเห็นผิดในจุดหมายว่า ศิลปินจะทำให้ได้เป็นนั่นเป็นนี่บ้าง ถือแล้วเกิดความหลงตัวเอง มีอาการยกตนข่มผู้อื่นบ้าง

ลักษณะการรักษาศีลบำเพ็ญพรตหรือประพฤติวัตรที่ถูกต้อง ไม่เป็นสัลลพตปรามาส ก็คืออาการที่พ้นจากความผิดพลาดที่กล่าวแล้วข้างต้น ซึ่งแสดงออกด้วยการปฏิบัติที่เกิดจากความรู้อะไรที่กระทำเพื่อฝึกหัดขัดเกลตาตนเอง เพื่อเป็นบาทของสมาธิ เพื่อความสงบเรียบร้อย เพื่อความดีงามของประชุมชน ปฏิบัติด้วยมองเห็นโทษของการเบียดเบียน ทราบซึ่งว่า ความสงบเรียบร้อย ไม่เบียดเบียนกัน เป็นต้น เป็นสิ่งที่ดี เห็นคุณเห็นโทษแล้ว ละอายบาป มีฉันทะที่จะเว้นชั่วทำความดี โดยพร้อมใจตนตลอดจนถึงขั้นสุดท้ายคือ ไม่กระทำความชั่วและประพฤติดีอย่างเป็นไปเอง มีศีลและวัตรเกิดขึ้นในตัวเป็นปกติธรรมดา ไม่ต้องฝึก ไม่ต้องฝืน เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่ว เข้าลักษณะของฐานหนึ่งใน 6 ที่พระอรหันต์นิยมใจไป คือ ข้อที่ว่า พระอรหันต์นิยมใจดังไปในภาวะที่ไม่มีการเบียดเบียน มิใช่เพราะถือสัลลพตปรามาส แต่เพราะหมดราคะ หมดโทสะ หมดโมหะ (วินย.5/3/9; อง.จก.ก.22/326/321) เบื้องแรกศีลเป็นความประพฤติปกติ เพราะฝึกปฏิบัติให้เคยชินเป็นนิสัย และเพราะแรงใจที่มุ่งมั่น ฝึกตนให้ก้าวหน้าในคุณความดี ส่วนเบื้องปลายศีลเป็นความประพฤติปกติ เพราะหมดสิ้นเหตุปัจจัยภายในที่จะให้ทางทำสิ่งที่ไม่ดี ผู้ปฏิบัติฝึกก็อาจมีศีลวัตรแต่เป็นสัลลพตปรามาส ผู้ปฏิบัติถูกก็มีศีลวัตรดังที่ท่านเรียกว่า “ศีลตูปนุน” แปลว่า ผู้เข้าถึงศีลพรตหรือประกอบด้วยศีลและวัตร (ขุ.อิติ.25/263/392; ขุ.สุ.25/313/364) บ้าง “ศีลพทุสมนุน” แปลว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลพรต (อง.ติก.20/499/214) บ้าง จะว่าบริสุทธิ์ด้วยศีลพรตก็ไม่ถูก บริสุทธิ์ได้โดยไม่ต้องมีศีลพรตก็ไม่ถูก (ขุ.สุ.25/416/498) แต่อยู่ที่ศีลพรตที่ไม่เป็นสัลลพตปรามาส พรตหรือวัตรอาจไม่จำเป็น เฉพาะอย่างยิ่งสำหรับคฤหัสถ์ แต่ศีลที่เป็นอุปารมย์ คือบริสุทธิ์ ไม่คลาดหลักความจริง ไม่ประจบด้วยตัณหาและทิฐิ เป็นพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับความบริสุทธิ์หลุดพ้นในทุกกรณี (ดูในตอนว่าด้วยพระโสดาบันข้างหน้า, เช่น ส.ม.19/1412/428 - 1628/514)

สรุปลงให้สั้นที่สุด หลักการของศีลวัตร ก็มีเพียงว่า เมื่อบุคคลถือปฏิบัติศีลวัตรใดแล้วกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ศีลวัตรอย่างนั้นผิดพลาดไร้ผล เมื่อบุคคลถือปฏิบัติศีลวัตรใดแล้ว กุศลธรรมเจริญ อกุศลธรรมเสื่อม ขย ศีลวัตรอย่างนั้นถูกต้องมีผลดี (ดู อง.ติก.20/518/289; ขุ.สุ.25/144/194)

ทราบโดยังเป็นปุถุชน การถือมั่นถือพลาในศีลวัตรก็ยังมิอยู่ ไม่มากก็น้อย ตามสัดส่วนของตัณหา ทิฐิ หรือโมหะที่เบาบางลง อย่างน้อยก็ยังมิมีอาการฝืนใจหรือข่มไว้ จึงยังไม่พ้นขั้นที่รักษาศีลด้วยความยึดมั่นในศีล และถือเกินเลยคลาดสภาวะไปบ้าง ต่อเมื่อใด เป็นพระโสดาบัน กิเลสหายหมดไป จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้บำเพ็ญบริบูรณ์ในศีล (เช่น อง.ติก.20/526/298 เป็นต้น) การรักษาศีลจึงจะเป็นไปเอง เพราะเป็นศีลอยู่ในตัว เป็นปกติธรรมดา ไม่ต้องฝึก ไม่ต้องฝืนอีกต่อไป และถือพอดีๆ ตรงตามหลักตามความมุ่งหมาย ไม่หย่อน ไม่เอาจ ไม่เลยเถิดไป

บันทึกที่ 5 : ความหมายของ ฌาน

ผู้เริ่มศึกษาพึงทราบว่า คำว่า ฌาน 4 ตามปกติหมายถึง รูปฌาน 4 ดังนั้นจะพูดว่าฌาน 4 หรือ รูปฌาน 4 ก็มีความหมายเท่ากัน; อนึ่ง ไม่พึงสับสนฌาน 4 กับฌาน 5 เพราะฌาน 5 ก็คือฌาน 4 นั้นเอง เป็นแต่ขยายละเอียดออกไปตามแนวอิทธิธรรม และฌานที่ 5 ตามแนวอิทธิธรรมนั้น ก็ตรงกับฌานที่ 4 ในที่นี้แน่นอน (ฌานที่แยกเป็น 4 เรียกว่าฌานจตุกกนัย เป็นแบบหลักที่พบทั่วไปในพระสูตร ส่วนฌานที่แยกขยายออกเป็น 5 ตามแนวอิทธิธรรม เรียกว่า ฌานปัญจกกนัย); ฌาน 4 นี้ควรจะกล่าวถึงในบทว่าด้วยมรรคตอนสัมมัสมาธิ ในภาคปฏิบัติข้างหน้า แต่เมื่อเอ่ยถึงในที่นี้แล้ว ก็ควรทำความเข้าใจเล็กน้อย

ฉาน แปลว่า เฟ่ง หมายถึง ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่น ได้แก่ภาวะจิตที่มีสมาธินั่นเอง แต่สมาธินั้นมีความประณีตสนิทชัดเจนมุ่งใสและมีกำลังมากน้อยต่าง ๆ กันแยกได้เป็นหลายระดับ ความต่างของระดับนั้นกำหนดด้วยคุณสมบัติของจิตที่เป็นองค์ประกอบร่วมของสมาธิในขณะนั้น ๆ องค์ประกอบเหล่านี้ได้แก่ วิตก (การจรดจิตลงในอารมณ์) วิจารณ์ (การที่จิตเคลื่อนอยู่กับอารมณ์) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) และเอกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่เป็นหนึ่งเดียว คือตัวสมาธินั่นเอง) ฉานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ (รูปฉาน) ท่านนิยมแบ่งออกเป็น 4 ระดับ มีองค์ประกอบที่ใช้กำหนดระดับ ดังนี้

1. ปฐมฉาน (ฉานที่ 1) มีองค์ 5 คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
2. ทุตติยฉาน (ฉานที่ 2) มีองค์ 3 คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
3. ตติยฉาน (ฉานที่ 3) มีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา
4. จตุตถฉาน (ฉานที่ 4) มีองค์ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ฉานที่สูงขึ้นไปกว่านี้ คืออรุณฉาน ก็มีองค์ 2 คือ อุเบกขาและเอกัคคตา เหมือนจตุตถฉาน แต่กำหนดอรุณธรรมเป็นอารมณ์ และมีความประณีตยิ่งขึ้นไปโดยลำดับตามอารมณ์ที่กำหนด อรุณฉาน 4 แต่ละข้อมีคำบรรยายอยู่ข้างบนแล้ว (ตรงกับวิโมกข์ข้อ 4 ถึง 7) จึงไม่ต้องพูดถึงอีก.

ฉาน อาจใช้ในความหมายอย่างหลวม ๆ โดยแปลว่า เฟ่ง พินิจ ครุ่นคิด เอาใจจดจ่อ ก็ได้ และอาจใช้ในแง่ที่ไม่ดี เป็นฉานที่พระพุทธรเจ้าทรงตำหนิ เช่น เก็บเอากามราคะ พยาบาท ความหดหู่ ความกตัญญูวุ่นวายใจ ความสังเลสงสัย (นิวรรณ 5) ไว้ในใจ ถูกอกุศลธรรมเหล่านั้นกลุ้มรุมใจ ฝ่าแต่ครุ่นคิดอยู่ ก็เรียกว่าฉานเหมือนกัน (ม.อ. 14/117/98) หรือกิริยาของสัตว์ เช่น นกเค้าแมวจ้องจับหนู สุนัขจิ้งจอกจ้องหาปลา เป็นต้น ก็เรียกว่าฉาน (ใช้ในรูปปริยาคัพพะเช่น ม.ม. 12/560/604) บางทีก็นำมาใช้แสดงความหมายด้านวิปัสสนาด้วย โดยแปลว่า เฟ่งพินิจ หรือคิดพิจารณา ในอรรถกถาบางแห่งจึงแบ่งฉานออกเป็น 2 จำพวก คือ การเพ่งอารมณ์ตามแบบของสมณะ เรียกว่า อารัมมณูปนิชฉาน (ได้แก่ ฉานสมาธินั่นเอง) การเพ่งพิจารณาให้เห็นไตรลักษณ์ตามแบบวิปัสสนาหรือวิปัสสนาญาณเอง เรียกว่า ลักขณูปนิชฉาน (ในกรณีนี้ แม้แต่มรรคผล ก็เรียกว่าฉานได้ เพราะแปลว่าเผากิเลสบ้าง เฟ่งลักษณะที่เป็นสัญญาตาของนิพพานบ้าง) ดู อ.อ. 1/536; ปฏิส.อ. 221; สงคณ. 2.273 (ดู ข.ปฏิ. 31/483/368 ด้วย)

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

1

ข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อเสริมความเข้าใจ:

สมณะ - วิปัสสนา, เจโตวิมุตติ - ปัญญาวิมุตติ

บทที่ 8

ข้อควรทราบต่อไปนี้ ส่วนมากเป็นเรื่องของภาคปฏิบัติที่ควรจะต้องทำในตอนต่อไป แต่มีข้อความบางแห่งในตอนนี้อาจฟังถึง จึงนำมาอธิบายไว้คร่าวหนึ่งก่อน เพื่อให้เข้าใจเรื่องที่ผ่านในตอนนี้อันชัดเจนยิ่งขึ้น

1. สมณะ - วิปัสสนา

สมณะ แปลง่าย ๆ ว่าความสงบ แต่ที่ใช้ทั่วไปหมายถึงวิธีทำใจให้สงบ ขยายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ จนตั้งมั่นเป็นสมาธิ ถึงขั้นได้ฌานระดับต่าง ๆ จุดมุ่งของสมณะคือสมาธิ ซึ่งหมายถึงสมาธิขั้นสูงที่ทำให้เกิดฌาน หลักการของสมณะคือ กำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (เรียกว่าอารมณ์) ให้แน่วแน่มั่นคงอยู่ในสิ่งนั้นสิ่งเดียว (เรียกกันว่า จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง หรือจิตมีอารมณ์อันเดียว) ความแน่วแน่มั่นคงของจิตนี้เรียกว่าสมาธิ เมื่อสมาธิแนบสนิทเต็มที่แล้ว ก็จะเกิดภาวะจิตที่เรียกว่าฌาน ซึ่งแบ่งเป็นระดับต่าง ๆ ระดับที่กำหนดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์ เรียกว่ารูปฌาน หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ฌาน มี 4 ขั้น ระดับที่กำหนดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์เรียกว่าอรูปฌาน มี 4 ขั้น ทั้งรูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4 เรียกรวมกันว่า สมาบัติ (8) ภาวะจิตในฌานนั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่องใส ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว ไม่มีสิ่งรบกวนให้สะดุ้งหรือติดข้องอย่างใด ๆ เรียกว่าปราศจากนิวรณ์ ท่านอนุโลมเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฌานนั้น ๆ (แต่เมื่อออกจากฌานแล้ว กิเลสกลับมีได้อย่างเดิม ท่านจึงเรียกว่าเป็นวิกขัมภกนิโรธ หรือวิกขัมภกวิมุตติ คือดับกิเลส หรือหลุดพ้นด้วยเอาสมาธิข่มไว้ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น) นอกจากฌานแล้ว สมณียังมีผลพลอยได้ที่สืบเนื่องมาจากฌานนั้นอีก คืออาจทำให้เกิดความสามารถพิเศษที่เรียกว่าอภิญญา 5 อย่าง ได้แก่แสดงฤทธิ์ได้ อ่านใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ และหูทิพย์ตาทิพย์

อย่างไรก็ดี เมื่อใช้อย่างหลวม ๆ หรือพูดอย่างกว้าง ๆ สมณะก็คือ การทำใจให้สงบ หรือการทำจิตให้เป็นสมาธิ และบางคราวก็หมายถึงตัวสมาธินั้นเอง ว่าตามความจริง ความหมายของสมณะที่ว่าคือตัวสมาธินี้แหละ เป็นความหมายที่ตรงตามหลักวิชาทั้งฝ่ายอภิธรรมและฝ่ายพระสูตร¹ เพราะไม่ว่าจะเจริญสมณะจนได้ฌานสมาบัติหรืออภิญญาเป็นผลสำเร็จสูงพิเศษเพียงใดก็ตาม เนื้อแท้ของสมณะ หรือ

¹ ทางฝ่ายอภิธรรม เช่น อภิ.ส.34/253/96; 223/90; 206/85 เป็นต้น; ทางฝ่ายพระสูตร เช่น อัง.ทุก.20/275/77 อธิบายใน อัง.อ.2/33 (ซึ่งจะอ้างต่อไปอีก); และใน อัง.จก.22/325/418 เมื่อกล่าวถึงอินทรี 5 ท่านใช้คำว่าสมณะ แทน สมาธิ และวิปัสสนา แทน ปัญญา โดยตรงทีเดียว (เป็น สัทธา สติ วิริยะ สมณะ วิปัสสนา แทนที่จะเป็น สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อย่างในความร้อยแก้วตามปกติ)

ตัวสมณะ หรือแก่นของสมณะที่ให้ผลเช่นนั้น ก็คือสมาธินั่นเอง

วิปัสสนา แปลง่าย ๆ ว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เราวาดภาพให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด รู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าที่ต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าที่แห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับ ญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชชา เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จริงให้หมดไป ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบความชัง ความติดใจและความขัดใจเป็นต้น ไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น ให้มองเห็นหรือรับรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างบิดเบือน จนพาความคิดและการกระทำที่ติดตามมาให้หันเหไป และไม่ต้องเจ็บปวดหรือเรวร้อน เพราะถูกบีบคั้นหรือต่อสู้กับกิเลสเหล่านั้น ญาณและวิชา จึงเป็นจุดมุ่งหมายของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่วิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริงซึ่งยั่งยืนถาวร (ท่านเรียกว่า สมุจเฉตนิโรธ หรือ สมุจเฉตวิมุตติ แปลว่า ดับกิเลส หรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด)

ถ้าพูดอย่างรวบรัด ก็ว่า ผลที่มุ่งหมายของสมณะคือฉาน ผลที่มุ่งหมายของวิปัสสนาคือ ญาณ หรือว่าสมณะนำไปสู่ฉาน¹ วิปัสสนานำไปสู่ญาณ ผู้ปฏิบัติสมณะ (สำนวนแบบเรียกว่าบำเพ็ญหรือเจริญสมณะ) อาจทำแต่สมณะอย่างเดียว โดยมุ่งหวังจะขึ้นชมเสพผลของสมณะคือฉานสมาบัติและอภิญญาทั้ง 5 ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับวิปัสสนาเลยก็ได้ เรียกว่า หยุดอยู่เพียงขั้นสมาธิ ไม่ก้าวไปถึงขั้นปัญญา แต่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ต้องอาศัยสมณะไม่มากก็น้อย คือ อาจเจริญสมณะจนได้ฉานสมาบัติก่อนแล้วจึงก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือเอาฉานเป็นบาทของวิปัสสนา (เรียกว่าเจริญวิปัสสนาที่มีฉานเป็นบาท) ก็ได้ อาจเริ่มเจริญวิปัสสนาไปก่อนแล้วจึงเจริญสมณะตามหลังก็ได้ หรืออาจเจริญทั้งสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปก็ได้² แม้แต่ผู้ที่ได้ชื่อว่าเจริญแต่วิปัสสนาอย่างเดียวล้วน (สุทธวิปัสสนายานิก)³ ไม่อาศัยสมณะเลย ก็หมายถึง ไม่อาศัยสมณะในความหมายโดยปริยาย หรือความหมายจำเพาะที่เคร่งครัด คือไม่ได้ทำสมณะจนได้ฉานสมาบัติก่อนเจริญวิปัสสนา แต่ตามความเป็นจริงก็อาศัยสมณะในความหมายอย่างกว้าง ๆ คืออาศัยสมาธินั่นเอง สมาธิของผู้เจริญวิปัสสนาแบบนี้ อาจเริ่มต้นด้วยขณิกสมาธิ⁴ (สมาธิชั่วขณะ) ก็ได้ แต่เมื่อถึงขณะที่บรรลุสมรรถผล สมาธินั้นจะแน่นแนสนิท (เป็นอัปปนาสมาธิ) ถึงระดับปฐมฌาน (ฌานที่ 1 หรือ รูปฌานที่ 1)⁵

¹ ที่พูดว่าสมณะอาจให้ได้อภิญญา 5 ซึ่งได้แก่ญาณต่าง ๆ พวกหนึ่งนั้น ความจริงก็ต้องให้ได้ฉานก่อนแล้วจึงโน้มจิตใจที่เป็นสมาธิพร้อมดีด้วยกำลังฉานนั้นไปเพื่อได้ญาณจำพวกอภิญญาอีกต่อหนึ่ง ถ้าพูดให้เคร่งครัดก็ต้องว่า สมณะ (ห น ย) จบหรือสิ้นสุดลงเพียงแค่ฉาน (คือ ไม่เกินเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดู วิสุทธิ.ฎีกา 3/647-8)

²⁻³⁻⁴⁻⁵ คูอธิบายในตอนว่าด้วยหลักการสำคัญของการบรรลุนิพพาน ข้างหน้า

ผลที่เกิดจากสมณะอย่างเดียว ไม่ว่าจะเป็นฌานสมาบัติหรืออภิญญาที่สูงพิเศษเพียงไร ก็ยังเป็นโลกีย์¹ เป็นของปุถุชน คือคนมีกิเลส เสื่อมถอยได้ เช่น ฤทธิ์ที่พระเทวทัตได้² เจโตวิมุตติ³ ของพระโคตมิกะ และฌานสมาบัติของพระภิกษุสามเณร ฤาษีและคฤหัสถ์บางท่านที่มีเรื่องเล่าต่อกันมาในคัมภีร์ต่าง ๆ⁴ เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล เช่น อาฬารดาบสกาลามโคตร ได้ถึงอรูปฌานที่ 3 อุทกดาบส รามบุตร ได้ถึงอรูปฌานที่ 4⁵ เป็นต้น เป็นของมีได้ในลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา⁶ มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง นักบวชบางลัทธิทำสมาธิจนได้ฌาน 4 แต่ยังมีมิจฉาทิฏฐิเกี่ยวกับเรื่องอัตตา และยึดถือภาวะในฌานนั้นว่าเป็นนิพพาน ก็มีลัทธิเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ⁷ ผลที่ต้องการจากสมณะตามหลักพุทธศาสนา คือการสร้างสมาธิเพื่อใช้เป็นบาทฐานของวิปัสสนา⁸ จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาสำเร็จได้ด้วยวิปัสสนา คือการฝึกอบรมปัญญาที่มีสมาธินั้นเป็นบาทฐาน หากบรรลุจุดหมายสูงสุดด้วยและยังได้ผลพิเศษแห่งสมณะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษ ได้รับการยกย่องนับถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียว ไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมณะ ก็ยังเลิศจาว่าได้ผลพิเศษแห่งสมณะ คือได้ฌานสมาบัติและอภิญญา 5 แต่ยังไม่พ้นจากอวิชชาและกิเลสต่าง ๆ หนึ่ง ไม่ต้องพูดถึงจุดหมายสูงสุด แม้แต่เพียงขั้นสมาธิ ท่านก็กล่าวว่า พระอนาคามีถึงแม้จะไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญา ก็ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์ เพราะสมาธิของพระอนาคามีผู้ไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญานั้น แม้จะไม่ใช้สมาธิที่สูงวิเศษอะไรนัก แต่ก็ยังเป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัว ยังยืนคงระดับ มีพื้นฐานมั่นคง เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยหรือรบกวนได้ ตรงข้ามกับสมาธิของผู้เจริญสมณะอย่างเดียว จนได้ฌานสมาบัติและอภิญญา แต่ไม่ได้เจริญ

¹ เช่น วิสุทธิ.2/195,197

² วินย.7/345,349/161,165; ขา.อ.6/147

³ ส.ส.15/489/176

⁴ เช่น วิสุทธิ.3/343; ขา.อ.4/5; สุตต.อ.1/85,87

⁵ ม.ม.12/317-8/320-1;411-2/444-5

⁶ ม.อ.3/573

⁷ ที.ส.9/50/47

⁸ พุทธฝ่าย ๆ ว่า สมาธิที่เลิศประเสริฐสุด ก็คือสมาธิที่ช่วยให้ตรัสรู้ หรือสมาธิที่ช่วยให้ปัญญากำจัดกิเลสและหลุดพ้นได้ เรียกอย่างวิชาการว่า สมาธิที่เป็นองค์แห่งมรรค หรือสมาธิในมรรค (มัคคสมาธิ) สมาธิอย่างนี้มีชื่อเรียกพิเศษว่า อานันตริกสมาธิ (บางแห่งเขียนเป็น อนันตริก บ้าง อนันตริย บ้าง อานันตริย บ้าง) แปลว่า สมาธิที่ส่งผลต่อเนื่องไปทันที คือทำให้บรรลุอริยผลทันทีไม่มีอะไรคั่นหรือแทรกกระหว่างได้ สมาธิชนิดนี้พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่า ไม่มีสมาธิอื่นใดเทียมเท่า (ขุ.ข.25/7/6;ขุ.ส.25/314/368) ถึงแม้ว่าจะเป็นสมาธิระดับต่ำ ก็ถือว่าประเสริฐกว่าสมาธิอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นสมาธิระดับรูปฌานหรืออรูปฌานก็ตาม (ขุททก.อ.198;สุตต.อ.2/27) อานันตริกสมาธินี้ ท่านกล่าวถึงในที่อื่น ๆ อีกทั้งบาลีและอรรถกถา ผู้สนใจพึงดู ที.ป.11/373/289;อง.จตุกก.21/162-3/200-2; ขุ.ปฏี.31/0/2; 211/138; ที.อ.3/325; อง.อ.2/442; ปฏีส.อ.42; วิสุทธิ.ฎีกา 3/592; เถี.อ.99 (ฉบับอักษรโรมัน; ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)

วิปัสสนา ไม่ได้บรรลุผล แม้สมาธินั้นจะเป็นสมาธิขั้นสูงมีผลพิเศษ แต่ก็ขาดหลักประกันที่จะทำให้ยั่งยืนมั่นคง ผู้ได้สมาธิอย่างนี้ถ้ายังเป็นปุถุชนก็อาจถูกกิเลสครอบงำทำให้เสื่อมถอยได้ หรือแม้จะได้เจริญวิปัสสนาจนบรรลุผลขึ้นพระโสดาบันหรือพระสกทาคามี ก็ยังมีกามราคะรบกวนหรือบั่นทอนสมาธิได้ ท่านยังไม่เรียกว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์¹

ความที่ชี้แจงตอนนี้ ยังสัมพันธ์กับเรื่องเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติที่จะกล่าวต่อไปอีก

2. เจโตวิมุตติ - ปัญญาวิมุตติ²

เรื่องวิมุตติ ได้พูดถึงบ้างแล้วในตอนว่าด้วยวโพนของนิพพานและภาวะของผู้บรรลุนิพพาน แต่เห็นควรกล่าวถึงโดยเฉพาะอีกครั้งหนึ่ง เพื่อช่วยให้เข้าใจความหมายชัดเจนตลอดสายยิ่งขึ้น

วิมุตติ หรือความหลุดพ้นนั้น ในระดับสูงสุด ใช้ในความหมายต่างกันแยกได้เป็น 3 อย่าง คือ การหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรืออาการที่เป็นไปในขณะหลุดพ้นเป็นอิสระ วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นมรรค อย่างที่สอง ความเป็นผู้หลุดพ้น คือความเป็นอิสระในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นผล อย่างที่สาม ภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้น ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นหรือผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึง และรู้สึกได้ ซึ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจเป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนั้นที่ผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์เช่นนึกถึงคำนึงถึง หน่วงเอาเป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น วิมุตติในความหมายอย่างนี้ คือที่ใช้เป็นวโพนของนิพพาน คือหมายถึงนิพพานนั่นเอง³ อย่างไรก็ตาม ในความหมายสามอย่างนั้น ข้อที่ถือ

¹ ที่ว่าพระอนาคามีเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิได้บริบูรณ์ เช่น อญ.ติก.20/526/298; อญ.นวก.23/216/394; แนวอธิบายพึงเทียบ วิสุทธ.3/364; วิสุทธ.ฎีกา 3/640

มีข้อน่าสังเกตว่า คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมกล่าวไว้ว่า เมื่อพระอนาคามีสิ้นชีพ จะอุปบัติในชั้นสุทธาวาส (สงคท.30; แต่ สงคท.ฎีกา 182 ไขความว่า พระอนาคามีย่อมเกิดในภูมิโคกภูมิหนึ่งที่ตั้งกับชั้นแห่งฌานที่ตนได้ กฎมีเพียงว่าพระอนาคามีเท่านั้นเกิดได้ในสุทธาวาส) และจัดสุทธาวาสเป็นภพระดับจตุตถฌาน คือรูปฌานที่ 4 (อภิ.วิ.35/1107/571; สงคท.26) ทำให้ท่านสงสัยว่า พระอนาคามีที่ปฏิบัติมาแบบสุทธวิปัสสนาญาณิก คือเป็นสุกขวิปัสสก อย่างที่กล่าวถึงในวิสุทธ.3/361 และ วิสุทธ.ฎีกา 3/640 ไม่ได้จตุตถฌานจะไปอุปบัติในสุทธาวาสได้อย่างไร คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี คงจะกลัวมีผู้สงสัยเช่นนี้ จึงอธิบายว่า “พระอนาคามีเหล่านั้นแม้จะเป็นสุกขวิปัสสก แต่เมื่อถึงเวลาจะมรณะ ย่อมยังสมาบัติให้เกิดขึ้นได้โดยแน่นอนทีเดียว เพราะเป็นผู้บำเพ็ญบริบูรณ์ในสมาธิอยู่แล้ว” (สงคท.ฎีกา 183) อย่างไรก็ดี บาลีฝ่ายพระสูตร ที่ อญ.จตุกก.21/124/171; 126/175 แสดงว่า ผู้ได้ปฐมฌานบ้าง ทุตติฌานบ้าง ตติยฌานบ้าง จตุตถฌานบ้าง เมื่อเป็นอนาคามีแล้วล้วนอุปบัติในสุทธาวาสทั้งนั้น ในกรณีนี้อรรถกถา (อญ.อ.2/431) ก็ไขความออกไปอีกว่า พระอนาคามีเหล่านั้นเจริญจตุตถฌานได้แล้วจึงอุปบัติ.

² ผู้ศึกษาที่ไม่คุ้นกับภาษาบาลี ไม่พึงสับสนระหว่างเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ หรือวิมุตติ ซึ่งเป็นภาวะและอาการ กับ อุกโตภาควิมุต และปัญญาวิมุตติ (เขียน อุกโตภาควิมุตต์ และปัญญาวิมุตต์ ก็ได้) ซึ่งเป็นบุคคล

³ อรรถกถาบางแห่งอธิบายว่า นิพพานชื่อว่าเป็นวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากสังขตธรรมทั้งปวง (มิใช่เพียงหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง) จุ ที.อ.3/224

ว่าเป็นความหมายจำเพาะกว่าอย่างอื่น หรือเป็นเรื่องของวิมุตติเองแท้ ๆ ก็คือ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล และคำว่าผลในที่นี้ตามปกติหมายถึงอรรถัตผล (ความสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในเมื่อละสังโยชนได้หมดสิ้น จิตพ้นจากอาสวะทั้งหลายแล้ว) ส่วนในความหมายที่เป็นมรรค ก็มีธรรมชาติอื่นเป็นเจ้าของเรื่องอยู่แล้ว โดยเฉพาะวิชาและวิราคะ ซึ่งมักมาคู่กันกับวิมุตตินี้ โดยวิชาเป็นมรรคหรือไม่ก็วิราคะเป็นมรรค วิมุตติเป็นผล ส่วนในความหมายที่เป็นนิพพาน วิมุตติก็เป็นเพียงโวพจน์ ซึ่งมีนิพพานเป็นคำยืนยันอยู่แล้ว¹

วิมุตติที่เป็นผล โดยเฉพาะอรรถัตผลนั้น ท่านมักแยกให้เห็นชัดเป็น 2 ด้าน คือเป็น เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ *เจโตวิมุตติ* คือความหลุดพ้นทางด้านจิต แปลกันว่า ความหลุดพ้นแห่งจิต หรือความหลุดพ้นด้วยการกำจัดจิตคือด้วยสมาธิ หมายถึง ภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิซึ่งการปราศลงได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย (ราคะในที่นี้และในบาลีทั่วไป ไม่มีความหมายแคบอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทย คือ ไม่ใช่เรื่องกามเท่านั้น แต่หมายถึง ความติดใจ ความใคร่ ในอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม เป็นโวพจน์ของติมหา และกินความถึงโทสะด้วย เพราะโทสะก็คือแรงผลักดันที่เป็นปฏิกิริยาของราคะนั่นเอง) *ปัญญาวิมุตติ* คือ ความหลุดพ้นด้านปัญญา แปลกันว่า ความหลุดพ้นด้วยปัญญา แต่ควรจะแปลว่า ความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึง ปัญญาบริสุทธิ์ หรือความรู้ถูกต้องสมบูรณ์ไม่มีกิเลสติดบังหรือปิดเบือน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุอรรถัตผล ในเมื่อปัญญานั้นกำจัดอวิชชาได้แล้วทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวง ดังบาลีว่า “เพราะสสารอกุราคะไค้ จึงจะมีเจโตวิมุตติ, เพราะสสารอกุราคะไค้ จึงจะมีปัญญาวิมุตติ”² อรรถกถาอธิบายว่า เจโตวิมุตติได้แก่ ผลสมาธิหรืออรรถัตผลสมาธิ หรืออรรถัตผลจิต³ (สมาธิหรือจิตอันตั้งมั่นที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์) และว่า ปัญญาวิมุตติได้แก่ ผลญาณ หรือผลปัญญา หรืออรรถัตผลญาณ หรือ อรรถัตผลปัญญา³ (ญาณหรือปัญญาที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์) ผู้บรรลุอรรถัตผล จะต้องได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตตินี้ครบทั้งสองอย่างทุกคน คำทั้งสองนี้จึงมาคู่กันเสมอในข้อความที่กล่าวถึงการบรรลุ

¹ การอธิบายความหมายเหล่านี้ ถือตามแนวอรรถกถา: ในความหมายที่เป็นมรรคและผล เช่น ที.อ.1/278; ม.อ.2/379; อ.อ.2/191; 3/143; ที่หมายถึงผลและนิพพาน เช่น ขุ.ปฏี.31/593/502; ม.อ.1/59; อ.อ.88; อิติ.อ.217; วิมุตติหมายถึงผล คืออรรถัตผล เช่น วินย.อ.561; ที.อ.3/333; ส.อ.1/200; 2/69; อ.อ.3/6; วินย.ฎีกา 1/299; วิสุทธ.ฎีกา 1/51; ฯลฯ; วิมุตติที่มาคู่กับวิชา กล่าวไว้แล้วท้ายตอนที่ว่าด้วยภาวะของผู้บรรลุนิพพาน เช่น ที.อ.3/327; วิสุทธ.ฎีกา 2/84; ฯลฯ; ที่มาในบาลีเช่น ที.ปา.11/387/291; ม.อ.14/831/526; อ.อ.ทุก.20/335/104; อ.อ.จตุกก.21/254/334; วิมุตติที่มาคู่กับวิราคะ ได้ในข้อความว่า “วิราคะ วิมุตติ” ซึ่งมีมากมาย เช่น ส.ข.17/365/229; ส.สพ.18/1/2; ฯลฯ; หรือที่อธิบายเป็นพิเศษใน ขุ.ปฏี.31/588/498 เป็นต้นไป; หรือในอรรถกถาเช่น ส.อ.2/327 เป็นต้น

² อ.อ.ทุก.20/276/78; ขุ.ปฏี.31/540/443

³ เช่น ที.อ.1/387; ส.อ.2/220; 3/54,411; อ.อ.2/70,93; 3/8,61,407; อ.อ.221; อิติ.อ.332; สุตต.อ.2/390; ปญจ.อ.128,129; ในกรณีที่มีคำว่า “อนาสวะ” (ไม่มีอาสวะ) กำกับ ก็หมายถึงผลสมาธิและผลปัญญาของพระอรหันต์

อรรถัตถผล ดังบาลีว่า “เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป จึงทำให้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งเจโต-
วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไม่มีอาสวะในปัจจุบันนี้ที่เดียว”¹ เจโตวิมุตติเป็นผลของสมถะ ปัญญาวิมุตติเป็นผล
ของวิปัสสนา² พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า คำคู่นี้แสดงให้เห็นว่าสมถะและวิปัสสนาจะต้องมาควบคู่กัน
แม้ในขั้นผลเช่นเดียวกับในขั้นมรรค³ (แม้ว่าสมถะที่ต้องการในที่นี้ อาจจะเป็นเพียงสมถะในความหมาย
อย่างกว้าง ๆ คือ สมานีเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเป็นสมถะที่ฝึกกันเป็นงานเป็นการจนได้อภิญญา
สมาบัติ) ข้อนี้สมด้วยบาลีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม๒อย่างนี้ เป็นวิชาสมาธิธรรม (ธรรมเป็นไปในส่วนแห่งวิชา หรือธรรมข้าง
ฝ่ายวิชา คือ ธรรมที่ช่วยสนับสนุนให้เกิดวิชา) คือ สมถะ และ วิปัสสนา”⁴

“สมถะฝึกอบรมแล้ว จะไ้ประโยชน์อะไร ? (ตอบ) จิตจะได้รับการอบรม. จิตอบรมแล้วจะไ้ประ-
โยชน์อะไร ? (ตอบ) ละระคาไ้”

“วิปัสสนาฝึกอบรมแล้ว จะไ้ประโยชน์อะไร ? (ตอบ) ปัญญาจะได้รับการอบรม. ปัญญาฝึกอบรม
แล้ว จะไ้ประโยชน์อะไร ? (ตอบ) ละอวิชชาไ้”

“ภิกษุทั้งหลาย จิตที่เศร้าหมองด้วยระคา ย่อมไม่หลุดพ้น หรือปัญญาก็ที่ที่เศร้าหมองด้วยอวิชชา ย่อม
เจริญไม่ไ้, ด้วยประการดังนี้ เพราะสารอกรระคาไ้ จึงจะมีเจโตวิมุตติ, เพราะสารอกอวิชชาไ้ จึงจะมี
ปัญญาวิมุตติ”⁵

มีทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ มาด้วยกันครบสองอย่าง จึงเป็นวิมุตติที่สมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม
ถ้าพิจารณาให้ลึกลงไป ย่อมเห็นละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก ดังที่ทราบกันอยู่แล้วว่า ผู้ปฏิบัติธรรมจะบำเพ็ญ
แต่สมถะอย่างเดียวกไ้ และสมถะที่บำเพ็ญเช่นนั้น ย่อมสามารถให้เกิดสมาธิขั้นสูง ถึงฌานสมาบัติ
ซึ่งในภาวะเช่นนั้น ก็เลศทั้งหลายย่อมสงบระงับไป เป็นการหลุดพ้นได้อย่างหนึ่ง แต่หลุดพ้นได้เพียง

¹ เช่น ที.สี.9/253/200; 267/212; ที.ม.10/66/84; 234/285; ที.ปา.11/85/117; 116/146; ม.ม.12/482/518;
ม.ม.13/54/46; ส.ม.19/1146/343; 1244/372; อ.จ.ต.ก.20/513/283; อ.ญ.ญ.ก.22/28/29;
อ.ญ.ญ.ก.22/341/476; ฯลฯ

² อธิ.อ.332

³ อ.อ.221

⁴ อรรถกถาอธิบายว่า สมถะ ได้แก่จิตเตกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว คือสมาธินั่นเอง) วิปัสสนา ได้แก่
ญาณที่กำหนด (พิจารณา) สังขาร (อ.อ.2/33)

⁵ อ.ญ.ก.20/275-6/77-8; ในบาลี ท่านยกเอาการไ้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นหลักอย่างหนึ่งสำหรับแสดงความ
หมายของการเป็นพระอรหันต์ (เช่น ส.ม.19/1624/511) เป็นเครื่องแสดงว่าพระอรหันต์ทุกท่านย่อมไ้ทั้งเจโตวิมุตติ
และปัญญาวิมุตติ (เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ คู่กันของพระอรหันต์นี้ จะมีคำว่าอาสวะ คือไม่มีอาสวะ นำหน้าเสมอ);
อนึ่ง มีข้อความในบาลีที่แสดงให้เห็นชัดว่า เจโตวิมุตติที่ต้องมากับปัญญาวิมุตติในการสำเร็จอรรถัตถผลนี้ หมายถึง
สมาธิเพียงเท่าที่จำเป็นสำหรับรองรับปัญญาที่ท้ออาสวะให้สิ้น ไม่จำเป็นต้องเป็นสมาธิในขั้นฌานสมาบัติ คือไม่ใช่เจโต-
วิมุตติชนิดที่หมายถึงสมาบัติ 8 อย่างที่จะกล่าวต่อไป หลักฐานนี้มีใน อ.ญ.จ.ต.ก.21/87/114 ซึ่งกล่าวถึงพระอรหันต์ผู้
ไ้เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ สิ้นอาสวะ แต่ไ้ไ้วิโมกข์ 8 (ฌานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ)

ชั่วคราว ผู้บำเพ็ญสมณะจึงต้องก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือเจริญปัญญาด้วยจึงจะหลุดพ้นได้แท้จริง ความข้อนี้ชี้ให้เห็นว่า เจโตวิมุตติอาจมีได้ในกรณีอื่น แม้ที่ไม่ใช่เป็นการบรรลุสมรรถผล แต่เจโตวิมุตติในกรณีเช่นนั้นย่อมจะมีไม่ใช่เจโตวิมุตติที่เด็ดขาดแน่นอน ดังนั้นตัวตัดสินที่แท้จริงจึงได้แก่ปัญญาวิมุตติ ซึ่งทำลายอวิชชาลงไปโดยลำดับ ทำจิตกิเลสเด็ดขาดไปเป็นขั้น ๆ ปัญญาวิมุตติมาเมื่อใด ก็หมายถึงวิมุตติที่เด็ดขาดแท้จริงเมื่อนั้น ยังมีคำว่าอนาสวะประกอบด้วย ก็หมายถึงวิมุตติขั้นสูงสุดที่สมบูรณ์สิ้นเชิง แต่การที่ปัญญาวิมุตติมาควบคู่กับเจโตวิมุตติ ก็เพราะต้องอาศัยเจโตวิมุตติเป็นเครื่องเตรียมจิตใจพร้อมเท่านั้นเอง เท่าที่พูดมาตอนนี้ ต้องการเน้นความ 2 ประการคือ

1. ปัญญาวิมุตติ ใช้ในกรณีเดียว คือหมายถึงความหลุดพ้นที่เด็ดขาดแน่นอน จะมากับเจโตวิมุตติอย่างนี้เสมอ ส่วนเจโตวิมุตติ อาจใช้ในกรณีอื่นด้วย ดังนั้น ถ้าหมายถึงความหลุดพ้นเด็ดขาดขั้นสมรรถผล ตั้งแต่เสด็จปัตติผลขึ้นไป จะต้องมาด้วยกันกับปัญญาวิมุตติอย่างข้างต้นนี้ หรือมีฉะนั้น ก็ต้องมีคำพิเศษกำกับไว้ด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง สำหรับระบุให้ชัดว่าเป็นขั้นสุดท้ายเด็ดขาด (เช่น อกุปปา = ไม่กำเริบ, อสมย = มิใช่ชั่วคราวชั่วคราว เป็นต้น) ดังจะได้กล่าวต่อไป แต่ถ้ามาคำเดียวตามลำพัง หรือมีคำอย่างอื่นกำกับ ย่อมมิใช่เจโตวิมุตติขั้นสุดท้ายที่เด็ดขาดสมบูรณ์

2. เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้บรรลุหัตถผล โดยแบ่งเป็น *ปัญญาวิมุต* กับ *อุกโตภาควิมุต* นั้น พึงเข้าใจว่า ปัญญาวิมุต ซึ่งดูเหมือนจะให้แปลว่า ผู้ได้ปัญญาวิมุตติอย่างเดียวนั้น อันที่จริงย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ปัญญาวิมุตติส่อความคุมถึงอยู่แล้วว่าต้องได้เจโตวิมุตติด้วย เป็นแต่หมายถึงเจโตวิมุตติแบบที่อาศัยสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็น ซึ่งจะต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้วก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ จึงไม่ต้องระบุให้เด่นชัดออกมา เหมือนกับพูดว่า ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียว แต่ความจริงก็ต้องอาศัยสมณะเพื่อใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นด้วยนั่นเอง ส่วนอุกโตภาควิมุต ที่แปลว่า ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ก็เสมือนให้แปลว่า ผู้ได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เท่ากับว่าในกรณีนี้ เน้นคำว่าเจโตวิมุตติให้เด่นชัดออกมา เจโตวิมุตติที่เน้นในกรณีนี้ ย่อมไม่หมายถึงเพียงเจโตวิมุตติอย่างที่ต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้วในขณะที่จะได้ปัญญาวิมุตติ แต่หมายถึงเจโตวิมุตติในความหมายที่เป็นพิเศษออกไป (คือวิโมกข์หรือฉานสมาบัติดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น)

ย้อนกลับไปหาต้นศัพท์คือ คำว่า วิมุตติอีก วิมุตติที่ใช้ตามความหมายอย่างกว้างหรืออย่างหลวม ๆ มีมากมายหลายระดับ สำหรับระดับที่ยังไม่ใช่ขั้นสูงสุด ส่วนมากท่านใช้คำว่า เจโตวิมุตติ แทน เพราะเจโตวิมุตติบ่งอยู่ในตัวแล้วว่า ยังไม่ใช่วิมุตติขั้นสมบูรณ์เด็ดขาด และตามปกติวิมุตติในระดับต่ำลงมาก็มักเป็นเรื่องของการหลุดพ้นด้วยกำลังจิตหรือกำลังสมาธิทั้งนั้น นอกจากคำว่าเจโตวิมุตติแล้ว คัมภีร์ชั้นรองลงมาบางคัมภีร์นิยมใช้คำว่า วิโมกข์แทน¹ (ในที่นี้จะคงใช้คำว่าวิโมกข์ โดยถือตามคัมภีร์ชั้นต้นซึ่ง

¹ ความหลุดพ้นที่ใช้ในความหมายกว้างแล้วแยกประเภทเป็นต่าง ๆ โดยใช้คำพิเศษกำกับนี้ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ใช้คำว่าวิโมกข์ทั้งหมด (ดู ขุ.ปฏี.31/469-516/353-406 เฉพาะอย่างยิ่ง 31/478-9/361-3); ส่วนวิมุตติท่านแยกแยะไว้อีกตอนหนึ่งต่างหาก มีความหมายกว้างขวางมากตั้งแต่สัลลิสฺสุทฺธิ ถึง นิพพาน แม้แต่เวทนาที่เป็นวิมุตติได้ แต่ทั้งหมดสรุปลงในวิมุตติ 2 ความหมายคือ นิพพาน และธรรมทั้งปวงที่เกิดโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ (ขุ.ปฏี.31/588-597/498-506)

นิยมใช้วิโมกข์เฉพาะในความหมายที่อธิบายมาแล้วข้างต้น ผู้สนใจเกี่ยวกับวิโมกข์พึงค้นดูเองตามที่มาซึ่งได้ให้ไว้แล้ว) แต่ไม่ว่าจะใช้คำว่าวิมุตติ หรือเจโตวิมุตติ หรือวิโมกข์ก็ตาม ท่านมักใส่คำวิเศษณ์ลงกำกับไว้ด้วย เพื่อจำกัดความหมายให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการ เช่น สามายิกวิมุตติ สามายิกเจโตวิมุตติ สามายิกวิโมกข์ อัปปมัญญาเจโตวิมุตติ สันตเจโตวิมุตติ ฯลฯ เมื่อใส่คำวิเศษณ์กำกับทำให้ความหมายจำกัดอยู่ในระดับต่ำๆ ได้แล้ว การใช้คำวิเศษณ์ที่ตรงข้ามกับระดับต่ำเหล่านั้นกำกับลงไป ก็เท่ากับทำให้กลับมีความหมายเป็นวิมุตติในระดับสูงสุดหรือขั้นมรรคผลที่เด็ดขาดนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ การจำกัดความหมายโดยใช้คำวิเศษณ์กำกับ จึงกลายเป็นวิธีที่ท่านนิยมใช้ทั้งสำหรับความหมายในขั้นสูงสุดและความหมายในขั้นต่ำลงมา เมื่อว่าโดยสรุป วิมุตติตามความหมายอย่างกว้างหรือหลวมๆ นั้น จัดได้เป็น 2 พวก คือ

1) สำหรับความหมายขั้นสูงสุด นิยมเติมคำวิเศษณ์ลงข้างหน้าวิมุตติ เป็น *อกุปปาวิมุตติ*¹ (วิมุตติที่ไม่กำเริบ คือไม่กลับกลายหรือไม่เสื่อมถอย) *อกุปปาเจโตวิมุตติ*¹ (เจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ) *อสมยวิมุตติ*² (ความหลุดพ้นที่ไม่ขึ้นต่อสมัยหรือไม่ชั่วคราวคือยั่งยืนเรื่อยไป) *อสามายิกเจโตวิมุตติ*³ (เจโตวิมุตติที่ไม่ขึ้นต่อสมัย) ทั้งหมดนี้มีความหมายอย่างเดียวกันคือ หมายถึง อริยผล โดยเฉพาะ อรหัตตผล⁴ ตรงกับความหมายขั้นสุดท้ายที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงเป็นโลกุตตรวิมุตติ

พึงสังเกตว่า คำ “อกุปปา” ที่ท่านเติมเข้าข้างหน้าวิมุตติ และเจโตวิมุตติ ให้เป็นอกุปปาวิมุตติ และอกุปปาเจโตวิมุตตินั้น ก็เพื่อเน้นความให้ชัดว่าเป็นวิมุตติขั้นสุดท้ายที่เด็ดขาด ทั้งนี้เพราะคำว่าวิมุตติ บางคราวไม่แน่นอน ท่านใช้ในความหมายหลวมๆ หมายถึงความหลุดพ้นขั้นต่ำลงไปก็มีบ้าง ส่วนคำว่าเจโตวิมุตติยิ่งเบาลงไปกว่านั้นอีก เพราะเจโตวิมุตติอย่างเดียวจะหมายถึงวิมุตติขั้นเด็ดขาดไม่ได้เลย การเติมคำว่าอกุปปาลงไปให้แปลว่า เจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ ก็เท่ากับพูดว่าเจโตวิมุตติในที่นี้ หมายถึงเจโตวิมุตติขั้นเด็ดขาดที่มีปัญญาวิมุตติเกิดขึ้นด้วยแล้ว จึงเป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กลับเสื่อมได้อีก ดังนั้น แม้จะไม่ระบุคำว่าปัญญาวิมุตติไว้ ก็พึงทราบว่าคลุมความถึงปัญญาวิมุตติรวมอยู่ด้วย แม้คำว่าอสามายิก ใน

¹ อกุปปาวิมุตติ และ อกุปปาเจโตวิมุตติ ใช้แทนกันได้ มีที่มามากมาย พระไตรปิฎกบาลีฉบับอักษรไทยเป็น อกุปปาวิมุตติ ฉบับอื่น (โดยเฉพาะอักษรโรมัน) เป็นอกุปปาเจโตวิมุตติ ก็หลายแห่ง เช่น วินย.4/16/21; ส.ข.17/61/37; ส.สพ.18/15/11; ส.ม.19/1670/531; 896/270; อง.ติก.20/544/333; อง.สตตก.23/47/58; ที่เป็นอกุปปาวิมุตติตรงกันก็มีเช่น ม.ม.12/320/323; ม.อ.14/466/310; อง.ติก.20/525/297; อง.ปญจก.22/318/396; ขุ.อิติ.25/240/271; ขุ.เถร.26/288/297; ที่เป็นอกุปปาเจโตวิมุตติตรงกันก็มีเช่น ที.ปา.11/376/289; ม.ม.12/352/373; อง.อฏฐก.23/161/314; 245/469

² ม.ม.12/351/373 (ณ ที่มานี้ ใช้คำว่าอสมยวิโมกข์ เป็นไวพจน์ของอสมยวิมุตติด้วย); บางแห่งใช้กับบุคคล เป็นอสมยวิมุตต เช่น อง.เอกาทสก.24/220/364; อภิ.ป.36/7/132; 18/140

³ ม.อ.14/345/235; ขุ.จู.30/738/376

⁴ เช่น ที.อ.3/325; ม.อ.2/234,312; แต่ ม.อ.3/566 อธิบายอสามายิกวิมุตติเป็นอสามายิกวิโมกข์ ได้แก่ มรรคทั้ง 4 และผลทั้ง 4

อสามายิกเจโตวิมุตติ ก็พึงเข้าใจอย่างเดียวกัน

มีเจโตวิมุตติชื่อเฉพาะอย่างหนึ่งที่อยู่ไนชั้นโลกุตตระนี้ด้วยคือ อนิมิตตาเจโตวิมุตติ ซึ่งได้แก่ผลสมาบัติของพระอริยบุคคลทั้งหลาย กล่าวคือ การที่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เข้าสมาธิเสวยรสแห่งการบรรลुरुธรรมในระดับของตน ๆ ในเวลาใดก็ตามที่ท่านต้องการพักอยู่สบาย ๆ ในปัจจุบัน (ทิวฐธรรมสุขวิหาร, พุทธอีกอย่างว่า เพื่อเสวยอริยโลกุตตรสุข) ที่เรียกว่า อนิมิตตาเจโตวิมุตติ (เจโตวิมุตติที่ไร้นิमितหรือมีภาวะไร้นิमितเป็นอารมณ์) เพราะเป็นภาวะหลุดพ้นหรือเป็นอิสระของจิต ที่ท่านผู้เข้าสู่ภาวนานั้น ไม่กำหนดใจถึงสิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นรูปหรือเวทนาหรือสัญญาหรือสังขาร หรือวิญญูณก็ตามที่เป็นนิमित (คือเครื่องหมาย) ของสังขาร แต่กำหนดใจถึงนิพพานอย่างเดียว (คือมีนิพพานเป็นอารมณ์)¹

2) สำหรับความหมายชั้นต่ำลงมา ซึ่งมีหลายระดับ ท่านเรียกรวม ๆ โดยใช้คำว่า เจโตวิมุตติแต่สำหรับคำเดียวล้วนบ้าง ใช้ว่า สามายิกเจโตวิมุตติ หรือ สามายิกวิมุตติ หรือ สมยวิมุตติ (ความหลุดพ้นแห่งจิตชั่วสมัยคือ ชั่วครั้งชั่วคราว) บ้าง² คำเหล่านี้ คลุมถึงวิมุตติชั้นต่ำลงมาทั้งหมด ซึ่งจัดเป็นโลกียวิมุตติทั้งสิ้น

วิมุตติชั้นต่ำลงมานี้ ท่านมักแสดงความหมายด้วยคำว่า “อริมุตติ” หรือใช้อริมุตติเป็นไวยาจน์³ คือหมายถึงภาวะที่จิตโน้มดิ่งไปในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จนทำให้พ้นจากกิเลส พ้นจากสิ่งรบกวน หรือสิ่งที่ เป็นปฏิปักษ์ ชั่วคราวตลอดเวลาที่อยู่ในภาวนานั้น เช่น จิตโน้มดิ่งไปในอารมณ์ของฌาน จนพ้นจากนิวรณ์ทั้งหลาย เป็นต้น

¹ ดู ที.ปา.11/320/261; ม.ม.12/503-6/543-6; ส.สพ.18/575/365; อ.จ.ก.22/284/326; ม.อ.2/475; ส.อ.3/175; วิสท.3/358; วิสท.ฎีกา 3/635; (ที.อ.3/297 ว่าได้แก่อรหัตผลสมาบัติเท่านั้น, แต่ อ.อ.3/116 ว่าได้แก่วิปัสสนาที่แก่กล้า)

² สมยวิมุตติใน ม.ม.12/351/371 ใช้เป็นไวยาจน์ของสมยวิโมกข์ หมายถึงโลกียวิมุตติ หรือสมาบัติ 8 นั้นเอง (ดู ม.อ.2/311; อ.อ.3/64 และเทียบ ข.ป.ฎีก.31/478/361) ในบาลีบางแห่งใช้สมยวิมุตติในรูปที่เป็นบุคคล คือเป็นสมยวิมุตต (อ.อ.ป.ญจ.22/149/193) แต่ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม ท่านสงวนคำสมยวิมุตตนี้ไว้สำหรับผู้ได้สมาบัติ 8 เฉพาะที่เป็นโสดาบัน สกทาคามี หรืออนาคามีเท่านั้น (ดู อภิ.ป.36/17/140 และ ป.ญจ.อ.40)

³ เช่น ข.จ.30/482/231; ที.อ.3/224,291; ส.อ.1/214,258; อ.อ.3/91,418; สุตต.อ.2/523; นิท.อ.2/282; ปฏิส.อ.105 (วิมุตติที่ใช้ในความหมายว่า อริมุตตินี้ ใช้ได้แม้กับนิพพานคือ การโน้มจิตไปยังนิพพาน หรือคำนึงนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งอาจเป็นกิจของปุถุชน หรือพระอริยบุคคลทั้งหลาย หรือแม้แต่พระอรหันต์ ก็ได้ เช่น ส.ส.15/612/227; ที.ปา.11/301/252; อ.อ.ป.ญจ.22/200/272; ม.อ.1/59; ส.อ.1/258, อิติ.อ.217); ในอภิธรรม (อภิ.ส.34/876/339) ท่านแสดงความหมายของวิมุตติว่ามี 2 อย่างคือ จิตตสฺส อริมุตติ (ความโน้มดิ่งของจิต) และนิพพาน; อรรถกถา (สงฺกณฺ ๑.573) อธิบายว่า ความโน้มดิ่งของจิตหมายถึงสมาบัติ 8 เพราะโน้มดิ่งไปในอารมณ์ และเพราะพ้นอย่างใดจากธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย; ข.จ.30/482/231 ผ่อนความหมายที่ว่าโน้มดิ่งนี้ลงไปถึงโน้มดิ่งไปในรูป เสียง กลิ่น รส ยศ สุข จีวร บิณฑบาต ในพระวินัย สูตร อภิธรรม ฯลฯ (วุปาริสมุต จีวราริสมุต วินยาริสมุต ฯลฯ); พึงเทียบด้วยความหมายวิมุตติ 2 ใน ข.ป.ฎีก.31/596-7/504 ที่อ้างแล้วด้วย

ความหมายหลัก หรือความหมายมาตรฐานของ (สามายิก) เจโตวิมุตติ ก็คือโลกียสมาบัติทั้ง 8 อัน ได้แก่รูปฌาน 4 และอรุณฌาน 4¹ บุคคลจะได้เจโตวิมุตติอย่างสูงก็เพียงขั้นนี้เท่านั้น บางคราว เพื่อเจาะจงว่าเป็นเจโตวิมุตติขั้นสมาบัติ 8 นี้ ท่านเติมคำว่า “สันตะ” (สงบ ประณีต ละเอียดย) ลงไปกำกับเป็น *สันตเจโตวิมุตติ*²

หย่อนจากนั้นลงมา(สามายิก)เจโตวิมุตติ หรือ (สามายิก)วิมุตติ มีความหมายกว้างมาก คือ หมายถึงภาวะที่จิตโน้มดิ่งไปในสิ่งที่ศรัทธา เลื่อมใส เชื่อถือ *luau* ชอบใจ อย่างใดอย่างหนึ่ง ภาวะจิตเช่นนี้ ย่อมเป็นไปพร้อมด้วยกำลังจิตที่พุ่งแล่นไปทางเดียวคือ ทางที่โน้มดิ่งไปนั้น ทำให้เกิดความกล้าหาญและเข้มแข็งมั่นคง ที่จะทำการไปตามแรงศรัทธาเป็นต้น พร้อมทั้งเกิดปิติปราโมทย์นำไปสู่ปัสสัทธิและสมาธิได้ตามกฎธรรมคาของกระบวนการ (อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปปาท) ภาวะจิตเช่นนี้เป็นความหลุดพ้นอย่างหนึ่ง เพราะมีกำลังเหนือกว่า พ้นจากอำนาจของกรรมฝ่ายตรงข้ามที่จะมาขัดขวางรบกวน ท่านเรียกว่าหลุดพ้นจากปัจจัยนี้กรรม (กรรมที่เป็นข้าศึก เช่น ความลังเล ย่อท้อ เชื่องซึม และขลาดกลัว เป็นต้น) ซึ่งจะถูกรวมไว้ตลอดเวลาที่เหตุปัจจัยของความหลุดพ้นนั้นยังดำรงอยู่ คือ ตราบใดที่กำลังจิตยังแผ่ออกหรือถูกผลิตออกมาจากการโน้มดิ่งของจิต ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นต้น เป็นแรงดึงเจโตวิมุตติหรือวิมุตติแบบนี้ก็จะยังคงอยู่ตราบนั้น ตามหลักฐานในคัมภีร์ แม้แต่ความคิดใฝ่นิยมที่จะอยู่ในปา³ ความบันเทิงใจเกิดปิติปราโมทย์ใจโลดไป เมื่อได้ฟังธรรมกถาบางเรื่องในบางคราว⁴ ก็จัดเป็นเจโตวิมุตติประเภทนี้ ท่านว่า (เจโต) วิมุตติประเภทนี้บางอย่างเป็นเหตุให้อกุศลธรรมเจริญงอกงามขึ้นก็มี⁵

(สามายิก)เจโตวิมุตติบางอย่าง มีชื่อเรียกที่ท่านกำหนดไว้โดยเฉพาะ ตามสิ่งที่ให้จิตกำหนดเป็นอารมณ์หรือสิ่งที่จิตโน้มดิ่งเข้าไปนั้น เจโตวิมุตติชื่อเฉพาะชนิดที่กล่าวถึงมากที่สุดและท่านสนับสนุนให้ปฏิบัติได้แก่ อัปปมาณาเจโตวิมุตติ หรืออัปปมัญญาเจโตวิมุตติ⁶ กล่าวคือ การเจริญสมาธิด้วยการแผ่เมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต อุเบกขาจิต ออกไปอย่างกว้างขวางทั่วไปหมด ไม่จำกัดขอบเขต ไม่มีประมาณ จนจิตโน้มดิ่งไปในคุณธรรมนั้น ๆ เกิดอัปปนาสมาธิเป็นฌาน พ้นจากกิเลสจำพวกนิวรณ์

¹ ม.อ.14/345/235; ขุ.จ.30/738/376; ส.ส.15/489/176; ขุ.ส.25/296/335; ม.อ.3/566; ส.อ.1/214; สุตต.อ.1/130; ตัวอย่างแสดงความหลุดพ้นชั่วคราวในฌานเช่น อ.จ.ต.ก.21/200/292

² อ.จ.ก.20/281/81; อ.จ.ต.ก.21/178/223; อ.จ.อ.2/49,456

³ แปลตามคำในอรรถกถาว่า “อัสสาสยที่เกิดขึ้นว่า เราจักอยู่ในปา” (ดู ม.ม.12/308/306; ม.อ.2/218)

⁴ อ.จ.ท.ก.24/75/149; อ.จ.อ.3/408

⁵ อ.จ.ท.ก.24/94/206; อ.จ.อ.3/418 (คงจะเป็นวิมุตติประเภทนี้นั่นเองที่ท่านจัดเป็นมิจฉาวิมุตติ ในมิจฉัตตะ 10 ที่ ที.ป.า.11/469/337; ม.ม.12/104/76; อ.จ.ท.ก.24/103/226)

⁶ ม.ม.12/504/544; ม.อ.14/422/285; ที.ป.า.11/320/259; อ.จ.ก.ก.22/284/324; ที.ส.9/383/309; ม.ม.13/730/664; ส.นิ.16/665/308; ส.สพ.18/619/397; อ.จ.อ.ก.ก.23/160/310; อ.จ.เอก.20/209/51; อ.จ.ท.ก.24/196/321; อ.ติ.อ.118; ป.ก.อ.105; ฯลฯ ฯลฯ

และพ้นจากอกุศลที่เป็นคู่ปรับของอัปมัญญาข้อนั้น ๆ คือ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอิสระจากพยาบาท กรุณาเจโตวิมุตติ เป็นอิสระจากทิวิหิงสา (การเบียดเบียน) มุทิตาเจโตวิมุตติ เป็นอิสระจากความริษยา อุเบกขาเจโตวิมุตติเป็นอิสระจากราคะ เจโตวิมุตติชื่อเฉพาะอย่างอื่นที่ท่านกล่าวถึงบ้างเล็กน้อยคือ สญฺญตาเจโตวิมุตติ¹ (เจโตวิมุตติที่อาศัยวิปัสสนากำหนดพิจารณาให้เห็นภาวะที่สังขารทั้งหลายเป็นของว่างเปล่าจากอัตตาคือตัวตน และอัตตนิยะคือสิ่งที่เนื่องด้วยตัวตน) อาภิกขุจัญญาเจโตวิมุตติ¹ (ได้แก่ อาภิกขุจัญญายตนอรุปฌาน) และมหัคคตาเจโตวิมุตติ² (การแผ่ฌานจิตน้อมดึงไปในนิมิตแห่งกสิณที่กำหนดครอบบริเวณสถานที่อันหนึ่งกว้างขวางเท่าใดสุดแต่จะน้อมใจไป)

พิจารณาความหมายตามขอบเขตที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า แรงบันดาลใจหรือความฝืนยมนตลอดจนความรู้สึกฝักจิตมอบใจต่ออุดมคติ อุดมการณ์หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นวัตถุแห่งศรัทธา เช่น บรมเทพหรือพระผู้เป็นเจ้าเป็นต้น ที่ทำให้เกิดความอุทิศตัวต่อสิ่งนั้น ๆ ก็เป็นภาวะน้อมดึงของจิตระดับหนึ่งจึงน่าจะเป็นเจโตวิมุตติขั้นหนึ่งหรือรูปหนึ่งเหมือนกัน³

บางท่านเห็นว่า ภาวะในฌานเป็นนิพพาน หรือมีฉะนั้นก็ว่า สัจฺญตาเวทยิตนิโรธ (ที่เรียกอีกอย่างว่า นิโรธสมาบัติ) ซึ่งเป็นสมาบัติสูงสุดเลยจากอรุปฌานไปนั่นแหละ คือการเข้าถึงนิพพาน คำตอบมีว่าสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมซึ่งยังไม่บรรลุอรหัตตผล ฌานสมาบัติเหล่านี้ เป็นอุปกรณ์ที่ดีสำหรับการบรรลุอรหัตตผลต่อไป (คือเป็นเครื่องมือเตรียมจิตให้พร้อมและให้อยู่ในสภาพที่จะใช้งานได้ดีที่สุด ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น นอกจากนั้น ตัวฌานสมาบัติเองตลอดจนรูปธรรมนามธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ในฌานสมาบัติเหล่านั้น ก็ล้วนเป็นสังขารที่ผู้ปฏิบัติธรรมจะทยอยยกขึ้นมากำหนดพิจารณาด้วยวิปัสสนาปัญญา เพื่อให้เกิดวิชชาขึ้นได้⁴

¹ เป็นภาสิตของพระสารีบุตร (ม.ม.12/504/544; อธิบายใน ม.อ.2/476-7)

² เป็นภาสิตของพระอนนฺต (ม.อ.14/423/286; อธิบายใน ม.อ.3/606)

³ ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับอนัตตาและนิพพาน ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

⁴ เช่น ม.ม.13/20-22/19-22; 157/160; อ.อ.เอกาทส.24/223/371-6; และพินธุ ม.ม.12/311/311; ม.อ.14/197/144; อ.อ.นวก.23/245/456-469; อนึ่ง ไม่พึงสับสนกับข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้นที่ว่า ฌานสมาบัติเป็นกิฏฐธรรมนิพพานได้โดยปริยาย คือโดยภาวะที่กเลสสงบระงับไปตลอดเวลาที่อยู่ในฌานสมาบัตินั้น ๆ; และไม่พึงเข้าใจสับสนเกี่ยวกับข้อความในวิสุทธิ.3/365 ที่กล่าวถึงพระผู้จะเข้านิโรธสมาบัติว่า ท่านมีความประสงค์ว่า “เราจักเป็นผู้ไม่มีจิตถึงนิโรธ คือ (เหมือน) นิพพาน อยู่เป็นสุขเสียในกิฏฐธรรมนี้แหละ” วิสุทธิ.ฎีกา 3/647 อธิบายความตอนนี้ว่า “เสมือนบรรลุนิพพาน” (เพราะผู้เข้านิโรธสมาบัติ ไม่มีแม้แต่สัญญาและเวทนา มีภาวะคล้ายกันมากกับคนตาย) ข้อความนี้ไม่ได้หมายความว่านิโรธสมาบัติเป็นนิพพาน แต่หมายความว่าอาศัยนิโรธสมาบัติบรรลุนิพพานเป็นวิธีหนึ่งในการเกี่ยวข้องกับนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมค้ำของบรรลุนิพพานแล้ว ก็จะมีคามเกี่ยวข้องกับนิพพานอยู่เรื่อย ๆ แม้เมื่อเข้าผลสมาบัติ พระอริยะทุกระดับก็ย่อมกำหนดใจถึงนิพพานเป็นอารมณ์ ผู้ที่อ่านบาลีเกี่ยวกับนิโรธสมาบัติเช่น อ.อ.นวก.23/255/476 ที่ว่า “ภิกษุ...เข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่ (และ) อาสวะทั้ง๗ วยของเรอก็หมดสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา, เพียงเท่านั้น...เรียกว่า กิฏฐธรรมนิพพาน โดยนิปปริยาย” ข้อความนี้ไม่ได้หมายความว่าสัญญาเวทยิต-

แต่สำหรับผู้บรรลอรหัตตผลแล้ว ฌานสมาบัติเหล่านี้ ท่านใช้เป็นที่พักเสวยสุขอย่างอริยชน จึงเรียกว่า ‘ทิฏฐธรรมสุขวิหารบัง’¹ ทิพยวิหารบัง² อนุปปพวิหารบัง³ แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ตัวนิพพาน พุคสัน ๆ ว่าเป็นอุปกรณ์สำหรับบรรลุนิพพาน และเป็นที่พักหาความสบายของผู้บรรลุนิพพานแล้ว อีกประการหนึ่ง ในทางกลับกัน การบรรลุนิพพานนี้แหละทำให้บุคคลสามารถเข้าถึงและปฏิบัติต่อฌานสมาบัติเหล่านั้นได้ถูกต้องเป็นผลดีมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ คนที่ได้สมาบัติ 8 แล้ว จะยังเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ จนกว่าจะได้ฌานสมาบัติถึงขั้นเป็นพระอนาคามีขึ้นไป จึงจะมีกำลังสมาธิและกำลังปัญญาเพียงพอที่จะเข้าสู่ภวะนั้นได้⁴ นอกจากนั้น ผู้ที่ยังไม่บรรลอรหัตตผล ล้วนยังมีรูปราคะและอรุปราคะอยู่ เมื่อได้ฌานสมาบัติแล้ว ก็อาจเกิดความติดใจเพลิดเพลินกับฌานสมาบัติได้ ฌานสมาบัติเป็นสิ่งที่สูงประเสริฐก็จริง แต่หลักพุทธศาสนาสอนว่าความเพลิดเพลินติดใจในฌานสมาบัตินั้น เป็นจุดอ่อนหรือข้อบกพร่องอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะก็คือเป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้บรรลุนิพพานนั่นเอง เช่นตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ถ้าภิกษุบรรลอรหัตตผลที่ 4 คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งเป็นขั้นสูงสุดในสมาบัติ 8 แต่เธอเพลิดเพลินติดใจเวทนาในรูปฌานนั้นเสีย ก็ย่อมบรรลุนิพพานไม่ได้ เพราะยังมีอุปาทานคือความยึดติดอยู่ และอุปาทานในกรณีนี้ ก็คือเนวสัญญานาสัญญายตนะนั่นเอง ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า อุปาทานอย่างประเสริฐ (อุปาทานเสฏฐ) หรือความยึดติดขั้นสุดยอด⁵ ส่วนพระอรหันต์ผู้บรรล

-นิโรธเป็นนิพพาน การสิ้นอาสวะต่างหากเป็นนิพพาน (อง.อ.3/360 ว่าหมายถึงกิเลสนิพพาน) เพียงแต่นิพพานนั้นอาศัยสัญญาเวทยิตนิโรธเป็นฐาน; ใน ที.ปา.11/257/242 และ อง.จตุกก.22/189/248 ก็มีบาลีว่า วิโมกข์ 8 (นิโรธสมาบัติเป็นวิโมกข์อย่างหนึ่ง) เป็นสิ่งที่ทำให้แจ้งด้วยกาย (ที.อ.3/280; อง.อ.2/469 ว่าหมายถึงนามกาย) ส่วนความสิ้นอาสวะ (ความหมายหนึ่งของนิพพาน) เป็นสิ่งที่ทำให้แจ้งด้วยปัญญา; ใน ส.สพ.18/392/269 มีบาลีว่า สำหรับผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ สัญญาและเวทนาดับ (แต่) สำหรับพระชินาสพ (คือผู้บรรลุนิพพาน) รากะ โทสะ โมหะดับ; และพึงสังเกตว่าในการเสด็จดับขันธปรินิพพาน (ที.ม.10/144/181; ส.ส.15/621/231) พระพุทธเจ้าทรงเข้าอนุปปพวิหารสมาบัติโดยตลอด คือตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไปตามลำดับจนถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ แต่หาได้ทรงนิพพานในนิโรธสมาบัตินั้นไม่ ทรงออกจากสมาบัตินั้นและเข้าฌานออกจากฌานย้อนลำดับลงมาเรื่อย ๆ จนถึงปฐมฌาน แล้วกลับเข้าฌานย้อนขึ้นใหม่อีกจนถึงจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌานจึงปรินิพพาน.

¹ ธรรมเครื่องพักอยู่สบายในปัจจุบัน ได้แก่ (รูป) ฌาน 4 เช่น ม.อ.14/100/85; อง.อฏฐก.23/120/235, อง.ทสก.24/30/72, อง.เอกาทสก.24/221/367

² ธรรมเครื่องอยู่อย่างทิพย์ได้แก่ สมาบัติ 8 คือ รูปฌาน 4 และอรุปราคะ 4 (ที.ปา.11/228/232; ที.อ.3/256)

³ ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตขึ้นไปโดยลำดับ ได้แก่ สมาบัติ 8 และสัญญาเวทยิตนิโรธ เช่น ที.ปา.11/365/279, 463/332; ม.ญ.12/510/551; ส.นิ.16/505/250; อง.เอก.20/223/54; อง.นวก.23/236/424-9; อภิ.วิ.35/838/454; 845/465

⁴ วิสุทธ.3/361

⁵ ม.อ.14/90/78 (คำว่าอุปาทานเสฏฐ อรรถกถาแก้เสียไปว่า เป็นสถานะที่พึงยึดถืออันประเสริฐ คือหมายถึงภพที่จะไปเกิดอันสูง แต่ที่แปลไว้ข้างบนนั้นตรงทั้งศัพท์ทั้งเรื่องคืออยู่แล้ว, ดู ม.อ.3/476); นอกจากนี้ในสัปปริสสูตร (ม.อ.14/178-197/134-144) พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า ผู้ที่มีคุณสมบัติพิเศษเช่น มีลาภ มีชื่อเสียง เป็นพหูสูต

นิพพานแล้วโดยสมบูรณ์ย่อมใช้มานสมาบัติเป็นที่พักอยู่สบายได้ แต่ท่านหาจิตใจเพลินไม่ ข้อยืนยันที่เข้าใจง่าย ๆ ให้เห็นว่ามานสมาบัติตลอดจนนิโรธสมาบัติไม่ใช่นิพพาน ก็คือ หลักที่กล่าวมาแล้วว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุตไม่ได้รูปฌาน และจึงเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ด้วย ตามหลักฐานที่พบพอจะอนุมานได้ว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุตนี้มีมากกว่าพระอรหันต์อุกโกภาควิมุต เช่น ณ ที่ประชุมสงฆ์แห่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรว่า “นี่แน่ะสารีบุตร บรรดาภิกษุ 500 รูปนี้ 60 รูปเป็นเทวิชชะ (ไควิชชา 3) 60 รูปเป็นจฬภิญโญ (ไคภิญญา 6) 60 รูปเป็นอุกโกภาควิมุต นอกจากนี้เป็นปัญญาวิมุต”¹ (= 320 รูป) ข้อนี้แสดงว่าการเข้าถึงนิพพานมิใช่อยู่ว่าต้องเข้าถึงนิโรธสมาบัติ หรือรูปสมาบัติซึ่งต่ำลงไปกว่านั้น เพราะพระอรหันต์ปัญญาวิมุตซึ่งไม่ได้สมาบัติเหล่านั้น ก็ย่อมเป็นผู้บรรลุนิพพานอย่างแน่นอน

รวมความว่า วิมุตติที่จะเป็นความหลุดพ้นเด็ดขาด ให้เข้าถึงนิพพานอย่างแท้จริง ต้องจบลงด้วยปัญญาวิมุตติ จึงจะทำให้เจโตวิมุตติ ซึ่งไม่ว่าจะเกิดมีมาก่อนนานแล้วก็ดี เกิดขึ้นแล้วแต่กลับเสื่อมไปและกลับได้ใหม่อีกแล้ว ๆ เล่า ๆ ก็ได้ หรือเจโตวิมุตติที่ได้พร้อม ๆ กับปัญญาวิมุตตินั้น² โดยฐานเป็นบาทให้แก่ปัญญาวิมุตติก็ดี กลายเป็นอุปปาเจโตวิมุตติ คือเจโตวิมุตติที่ไม่กลับเสื่อมได้อีก หรือเรียกสั้น ๆ ก็ได้ว่า อุปปาวิมุตติ วิมุตติที่ไม่กำเริบ เพราะกำจัดเหตุปัจจัยที่จะทำให้กำเริบคืออาสวะทั้งหลายได้แล้ว นอกจากจะไม่กำเริบแล้ว ยังไม่เปิดช่องให้เกิดโทษข้อเสียหายทั้งแก่ตนและคนอื่นอีกด้วย คือจะไม่เกิดการติดหรือหลงเพลินอย่างหนึ่ง และจะไม่นำเอาผลพลอยได้ที่พ่วงมากับเจโตวิมุตติ คือ โลภียอกิยญา ไปใช้ในทางที่ผิดเพื่อสนองความต้องการของตน ทำให้มีการใช้ประโยชน์จากเจโตวิมุตติอย่างดีที่สุด ภาวะอย่างนี้คือ การมีทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติเป็นคู่กัน ซึ่งท่านกล่าวถึงอยู่เสมอว่า “เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ซึ่งบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย (ที่เกิดขึ้นแล้ว) คับไปหมดไม่เหลือเลย”³ และอุปปาเจโตวิมุตติอย่างนี้เอง ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นแก่นและเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ว่า

“....ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุจะพึงเสื่อมจากอสมยวิมุตตินั้น เป็นไปไม่ได้ ไม่มีโอกาสเลย (อฐานะ อนวากส)”

-เป็นธรรมกถึก หรือได้ประพฤติกุศลพิเศษเช่น ถืออุตงค์ อยู่ป่า ถือผ้าบังสุกุล อยู่รุกขมูล เป็นต้น ตลอดจนได้ฌานตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ หากเกิดความรู้สึกลึกซึ้งพอใจว่าเราได้เราเป็นอย่างนี้ พระอื่น ๆ เหล่านี้ไม่ได้ไม่เป็นอย่างนี้ เกิดอาการยกตนข่มผู้อื่นแล้ว ก็เป็นอสังคตบุรุษทั้งสิ้น (พึงเทียบคำสอนใน อ.จตุก.21/28/35 ซึ่งตรัสสอนว่า ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ เป็นผู้สิ้นโคธด้วยจิรว บินทบาท เสนาสนะ และยินดีในการเจริญภาวนา แต่จะไม่ถือเอาคุณความดีเหล่านี้มาเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่นเลย)

¹ ส.ส.15/745/281

² เจโตวิมุตติอย่างหลังนี้คือเจโตวิมุตติแท้ที่ต้องการและจำเป็น

³ ม.ม.12/453,458/488,494; ส.สพ.18/207/150; 328/229; 335/235; 349/248; อ.จ.ปญจก.22/142/185; ใน อ.ทสก.24/75/149 มีคำบรรยายแปลกไปบ้าง คือเป็น “เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ซึ่ง ความทุกข์...ศีล...ราคะ...โกรธ...อุทธัจจะ คับไปหมดไม่เหลือเลย” ในกรณีนี้ อรรถกถาว่าหมายถึง วิมุตติตั้งแต่ขั้นโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงอรหัตตผล

“ภิกษุทั้งหลาย โภชนัยจะนี้แล พรหมจรรย์ (ศาสนา) นี้ มิใช่มีลาภสักการะและชื่อเสียงเป็นอาณิสต์ มิใช่มีศีลสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งศีล) เป็นอาณิสต์ มิใช่มีสมาธิสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งสมาธิ) เป็นอาณิสต์ มิใช่มีญาณทัศนะ เป็นอาณิสต์ แต่พรหมจรรย์นี้มีอภิปาเจไควมุตติเป็นผลประโยชน์ เป็นแก่น เป็นจุลหมาย”¹

ที่ว่า (สามายิก) เจโตวิมุตติ เป็นของชั่วคราว กำเริบคือเสื่อมถอยได้ ขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ นั้น เหตุปัจจัยเหล่านี้อาจแบ่งได้เป็น 3 พวก พวกที่หนึ่งคือกิเลสในรูปแบบต่างๆ เช่น อาสวะ เป็นต้น ที่ยังไม่ได้กำจัดให้หมดสิ้นไป เพียงถูกกด ช่มทับ หรือทำให้ราบคาบสงบนิ่งไป จึงแฝงตัวรอคอยเวลาอยู่ เช่น เวลาที่ถูกเขี่ยวน ยั่วยุ เวลาที่ปัจจัยฝ่ายสนับสนุนเช่นศรัทธาอ่อนกำลังลง เป็นต้น พวกที่สองคือ เหตุปัจจัยฝ่ายปรุ่งแต่งหรือเกื้อกูลสนับสนุน เช่น ศรัทธา คือความเชื่อความเลื่อมใส จันทะ คือความชอบใจ พอใจ ความตั้งใจ ความใฝ่นิยม และความเพียร เป็นต้น เมื่อใดเหตุปัจจัยฝ่ายนี้เสื่อมลงหมดไป หรืออ่อนกำลังลง เจโตวิมุตติก็ย่อมเสื่อมถอยไปด้วย ปัจจัยฝ่ายสนับสนุนนี้อาจเสื่อมไปได้ แม้เพราะสิ่งที่ตั้งตามถูกต้อง เช่น ครั้งหนึ่งเคยมีศรัทธาแรงกล้าต่อสิ่งหนึ่งจนจิตโน้มดิ่งไป เกิดพลังจิตอุทิศตัวต่อสิ่งนั้นได้ แต่ศรัทธานั้นปราศจากปัญญาไม่ประกอบด้วยเหตุผล ต่อมาได้ความรู้ที่ทำให้เกิดปัญญา รู้ว่าสิ่งที่ตนเชื่ออยู่นั้นไม่ถูกต้อง ศรัทธาที่มีอยู่ก็เสื่อมถอย จิตก็ไม่โน้มดิ่งไป เป็นต้น พวกที่สามคือ เหตุปัจจัยแวดล้อมอย่างอื่น แม้เป็นเรื่องทางด้านร่างกายหรือวัตถุภายนอก เช่น โรคภัยไข้เจ็บ ความไม่สะดวก ความเป็นอยู่ที่ลำบากแร้นแค้น เช่น ขาดแคลนอาหาร เป็นต้น ในทางปฏิบัติ เหตุปัจจัยทั้งสามนี้มักสัมพันธ์กันเหมือนเป็นอันเดียว เช่น เกิดความลำบากขึ้น ทำให้ความตั้งใจอ่อนลง กิเลสคือความฟุ้งซ่านหงุดหงิดทอดถอยลงเลเป็นต้น ก็เกิดขึ้น เจโตวิมุตติก็เสื่อมหาย ตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้อ้างอิงบอกที่มาไว้บ้างแล้ว แต่มีตัวอย่างบางเรื่องในบาลีที่น่าสนใจ จึงขอนามาเล่าประกอบไว้บ้างดังนี้

เรื่องที่หนึ่ง² เล่าตามบาลีโดยอาศัยอรรถกถาเชื่อมความว่า พระภิกษุชื่อว่าโคธิกะ บำเพ็ญเพียรอย่างจริงจังจนได้สามายิกเจโตวิมุตติ คือ โลภียสมาบัติ แต่ท่านได้รับความทรมานจากโรคเรื้อรังประจำตัวอย่างหนึ่ง ต่อมาท่านจึงเสื่อมจากเจโตวิมุตตินั้น ท่านตั้งใจบำเพ็ญเพียรจริงจัง และได้เจโตวิมุตตินั้นอีก แต่แล้วก็เสื่อมอีก กลับไปกลับมาเช่นนี้ถึง 6 ครั้ง ครั้นได้เจโตวิมุตติใหม่อีกเป็นครั้งที่ 7 ท่านจึงคิดว่า ท่านคงจะเสื่อมจากมันอีกเหมือนครั้งก่อนๆ ดังนั้นควรจะตายเสียระหว่างที่ยังได้อยู่ในดีกว่าตายเมื่อเสื่อมจากมันไป (ตอนนี้อรรถกถาว่า ท่านคิดว่าถ้าตายตอนฉณาสีสมาบัติแล้ว ก็ไม่แน่ว่าจะได้ไปเกิดที่ไหน ถ้าตายในเวลาที่ฉณาสีสมาบัติอยู่ ก็แน่ใจได้ว่าจะไปเกิดในพรหมโลก) ท่านจึงเอาศัสตราฆ่าตัวตาย แต่ครั้นทำร้ายตนเองแล้ว นอนได้รับทุกขเวทนาอยู่ ท่านตั้งสติได้ กำหนดพิจารณาเวทนา เจริญกรรมฐานเลยได้บรรลุอรหัตตผล ปรินิพพาน

¹ ม.ม.12/352-3/373 (พระสูตรนี้แสดงให้เห็นด้วยว่า บุคคลอาจมีมาในลาภสักการะชื่อเสียง ในศีลสัมปทา ในสมาธิสัมปทา และในญาณทัศนะ แล้วก็เล็ดลอดอยู่ ไม่ก้าวหน้าไปถึงอภิปาเจไควมุตติ); พิงดู ม.ม.12/355-360/377-385 ด้วย เพราะเนื้อความคล้ายกัน

² ส.ส.15/488/176; ส.อ.1/214

อีกแห่งหนึ่ง¹ ตรัสถึงสมณพราหมณ์บางพวกซึ่งคิดว่าถ้าตนจะยุ่งเกี่ยวกับกามคุณอยู่ในโลกก็จะเกิดความมัวเมาประมาท แล้วก็จะตกอยู่ใต้อำนาจของมาร จึงสละกามคุณออกไปอาศัยอยู่ในป่า บริโภคผักผลไม้ตามมีตามได้ ต่อมาถึงเวลาแห่งแล้ง หาอาหารยาก อดอยากเข้า ร่างกายซูบผอม หมดเรียวแรง เจโตวิมุตติ คือความปลงจิตปลงใจน้อมดังไปว่าจะอยู่ป่าหรือความรักที่จะอยู่ป่าแต่เดิมนั้น ก็เสื่อมหาย เวียนกลับมามากากามคุณมัวเมาอยู่ในโลกต่อไปอีก

เรื่องทั้งสองข้างต้น ซึ่งแสดงความเสื่อมของเจโตวิมุตติในระดับที่ต่างกันนี้ ยกมาพอเป็นตัวอย่างสำหรับเทียบเคียงเพื่อให้มองเห็นรูปร่างของเจโตวิมุตติ และหนทางที่เจโตวิมุตตินั้นอาจจะเสื่อมไปได้ อย่างไร

ด้วยเหตุที่วิมุตติมีความหมายต่างออกไปได้หลายระดับเช่นนี้ ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านจึงรวมมาจัดเข้าเป็นขั้นตอนให้เห็นชัดยิ่งขึ้น และนิยมจัดแบ่งเป็น 5 ชั้น หรือ 5 ความหมาย เลียนแบบนิโรธ 5 ชั้น ที่กล่าวแล้วข้างต้น วิธีแบ่งของท่านแบบนี้ก็ดูครอบคลุมเนื้อหาที่บรรยายมาแล้วได้ดี และอาจช่วยผู้ศึกษาที่ยังไม่คุ้นให้มองเห็นภาพชัดขึ้นทำให้เข้าใจง่ายเข้าอีก จึงลองเอาวิมุตติ 5 นี้ มาเป็นแบบสำหรับทวนความรู้เรื่องวิมุตติอีกครั้ง วิมุตติ 5 นั้นคือ²

- 1) *วิภังขณวิมุตติ* ความหลุดพ้นด้วยขม (กิเลส) ไว้ คือระงับนิวรณ์เป็นต้นได้ด้วยอำนาจสมาธิ ได้แก่ สมาบัติ 8 คือ รูปฌาน 4 อรูปฌาน 4 แต่บางที่ท่านยอมให้ผ่อนลงมารวมถึงอุปจารสมาธิด้วย
- 2) *ตทังควิมุตติ* ความหลุดพ้นด้วยองค์ธรรมจำเพาะ คือพ้นอกุศลอย่างหนึ่ง ๆ ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปฏิบัติกัน ว่าตามความหมายอย่างเคร่ง หรือความหมายมาตรฐาน ได้แก่ พ้นความเห็นผิดยึดถือผิดด้วยอาศัยญาณคือความรู้ฝ่ายวิปัสสนาที่ตรงข้ามเป็นคู่ปรับกัน เช่น พิจารณาความไม่เที่ยง ทำให้พ้นความสำคัญหมายว่าเป็นของเที่ยง เป็นต้น แต่ว่าตามความหมายที่ผ่อนลงมาใช้ได้กับความดีความชั่วทั่ว ๆ ไป เช่น น้อมใจดังไปทางทาน ทำให้พ้นจากความตระหนี่และความโลภ น้อมใจดังไปทางเมตตา ทำให้พ้นจากพยาบาทหรือการมองในแง่ร้าย พุ่งความคิดไปทางกรุณาหรืออหิงสา ทำให้พ้นจากวิหิงสาคือการข่มเหงเบียดเบียนและความรุนแรง เป็นต้น

วิมุตติตามความหมาย 2 อย่างแรกนี้คลุมถึงสามัญเจโตวิมุตติ และเป็นโลกีย์วิมุตติทั้งหมด

- 3) *สมุจเฉทวิมุตติ* ความหลุดพ้นด้วยเด็ดขาดหรือตัดขาด คือการทำลายกิเลสที่ผูกมัดไว้หลุดพ้นเป็นอิสระออกไปได้ด้วยญาณหรือวิชาขั้นสุดท้าย ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นมรรค
- 4) *ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ* ความหลุดพ้นด้วยสงบระงับเรียบสนิทหรือราบคาบไป คือความเป็นผู้หลุดพ้น

¹ ม.ม.12/308/305; ม.อ.2/218

² ดู อุ.อ.40; ที.อ.2/26; ม.อ.3/575; ส.อ.3/307; ธ.อ.1/155; 3/93; วิสฺฐ.2/249; เทียบวิเวกใน วิภค.อ.411 และเทียบปทาน ใน ขุ.ปฏ.31/65/39; 704/609; วิสฺฐ.3/350; (อุทาน อ.276 กล่าวถึงธรรมบ่มวิมุตติ (วิมุตติ-ปรีชาเจตธรรม) เช่น ที่ตรัสไว้ใน ขุ.อ.25/88/126; ส.สพ.18/187/132; ม.อ.14/795/504 และ ที.ปา.11/303/255 ว่าเป็นเครื่องทำให้วิมุตติแก่กล้าขึ้นไปตามลำดับโดยผ่านตั้งแต่วิมุตติขั้นต้น ๆ ในวิมุตติ 5 นี้ จนถึงขั้นสูงสุด)

ออกไปได้แล้ว มีความเป็นอิสระอยู่ เพราะกิเลสที่เคยผูกมัดหรือครอบงำถูกกำจัดราบคาบไปแล้ว
ได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นผล

5) **นิสสรณวิมุตติ** ความหลุดพ้นที่เป็นภาวะหลุดรอดปลอดโปร่ง คือ ภาวะแห่งความเป็นอิสระ
ที่ผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้วประสบอยู่ ชื่นชมหรือเสวยรสอยู่ และซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่น ๆ ได้
ด้วยดีต่อ ๆ ไป ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็น นิพพาน

วิมุตติตามความหมาย 3 อย่างหลังนี้ (3-4-5) เป็นอสามายิกเจโตวิมุตติ และเป็นโลกุตตร-
วิมุตติ.

ว่าโดยสาระแท้ ๆ วิมุตติ 5 นี้ ก็คือ สมณะ วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน ตามลำดับ

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับอนัตตาและนิพพาน

มีความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับอนัตตาและนิพพาน เกี่ยวพันเข้ามาในตอนนี้ ซึ่งควรกล่าวถึงไว้เล็กน้อย กล่าวคือ ปัจจุบันในวงการชาวพุทธบางส่วน มีการใช้ถ้อยคำสำนวนพูดพาดพิงถึงอรรถาและอนัตตาในแง่จริยธรรมกันบ่อย ๆ เช่นว่า คนนี้มีอรรถาแรง ลดหรือทำลายอรรถาหลงเสียบ้าง เขาทำการต่าง ๆ ก็เพื่อเสริมความมั่นคงยิ่งใหญ่ของอรรถา ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งในหนังสือนี้ก็ใช้คำพูดอย่างนี้บ้างหลายแห่ง ความจริงคำว่าอรรถาในกรณีเช่นนี้เป็นสำนวนพูดอย่างคนรู้จักกัน หมายถึงความยึดมั่นในอรรถา หรือภาพอรรถาที่ยึดถือไว้ด้วยอุปาทานเท่านั้น ไม่ได้หมายความว่าอรรถาอะไรอยู่จริงจิงเลย อย่างไรก็ตาม เมื่อพูดสั้น ๆ แบบรู้จักกันอย่างนี้บ่อย ๆ และแพร่หลายออกไป ก็มีผู้ไม่เข้าใจความหมายโดยนัยแบบรู้จักกันเช่นนั้น แล้วนำไปใช้สับสนจนอนัตตาที่พูดถึงเป็นคนละเรื่องคนละราว ห่างไกลจากความหมายของอนัตตาในพุทธศาสนาอย่างไม่เกี่ยวข้องกันเลย เช่น เอาไปใช้เปรียบเทียบกับหลักในศาสนาอื่นว่า

- ภาวะเข้าร่วมกับบรมสภาวะ หรือบรมสัจจ์ เช่น พระพรหม ปรมาตมัน หรือพระผู้เป็นเจ้า กล่าวคือ การที่บุคคลเข้าถึงบรมสภาวะหรือบรมสัจจ์ โดยตัวตนหรืออรรถาของบุคคลเข้ากลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับบรมสภาวะนั้น หรือว่าอรรถาคือตัวตนหายเข้าไปรวมอยู่ในสภาวะนั้น จนไม่มีการแบ่งแยกเป็นตัวตนของฉันหรือตัวตนของบุคคลเป็นต้น อีกต่อไป คงจะภาวะอย่างนี้แหละเรียกว่าเป็นอนัตตา

- คนที่ทำการต่าง ๆ ด้วยความรู้สึกหรือตั้งใจเด็ดเดี่ยวแน่วแน่ ว่า เพื่อพระผู้เป็นเจ้า ไม่คำนึงถึงประโยชน์ของตนเอง มิได้ทำเพื่อตนเอง ไม่นึกถึงตัวเองหรือมีความรู้สึกเกี่ยวกับตัวตนเลย กรณีนี้คงถือได้ว่าคนผู้นั้นไม่มีอรรถา และภาวะเช่นนี้คงจะตรงกับหลักอนัตตาในพระพุทธศาสนา

ตัวอย่างทั้งสองนี้ มีผู้เคยยกขึ้นพูด แต่ความจริงไม่เกี่ยวข้องกับหลักอนัตตาแต่อย่างใดเลย เป็นคนละเรื่องคนละราวกันทีเดียว ไม่ใช่เรื่องที่จะเอามาเทียบกันได้ เหมือนจะเทียบการได้เขากับแม่น้ำ ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่จะเอามาเทียบกันแต่ประการใด อนัตตาเป็นลักษณะของสิ่งทั้งหลาย เป็นเรื่องของสภาพที่เป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย เป็นเรื่องสำหรับรู้สำหรับเข้าใจ คือใช้ปัญญาพิจารณาให้เข้าใจความเป็นจริงที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาว่าสิ่งทั้งหลายไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ปราศจากแก่นสารที่จะยึดถือเอาได้ว่าเป็นตัวตน เมื่อรู้เห็นเข้าใจถูกต้องแจ่มแจ้ง ก็เรียกว่าเป็นญาณ หรือวิชา ทำให้จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ติดข้องไม่เป็นทาสของสิ่งทั้งหลาย เรียกว่าปัญญาวิมุตติ คือความหลุดพ้นด้วยปัญญา โดยนัยนี้อนัตตาจึงไม่ใช่เรื่องของการ (รู้สึก) ว่า มีตัวตนอยู่แล้วตัวตนนั้นมาหายไปหมดไปหรือเข้าร่วมกับอะไร ๆ อรรถาถูกกลืนหายกลายเป็นภาวะอย่างนั้นแต่ประการใดเลย

ส่วนตัวอย่างที่สอง เป็นการพูดถึงความไม่เห็นแก่ตัว การหมดความเห็นแก่ตัว หรือการหมดความยึดมั่นในตัวตน ซึ่งก็หาใช่อนัตตาไม่ แต่มีส่วนสัมพันธ์กับหลักอนัตตาอยู่ในแง่ที่ว่า การมองเห็นความเป็นอนัตตา เป็นเหตุให้หมดความเห็นแก่ตัวหรือถอนความยึดมั่นในตัวตนลงได้ และจะต้องสาธยายว่า คนจะหมดความเห็นแก่ตัวได้อย่างแท้จริงก็ต่อเมื่อเกิดปัญญามองเห็นภาวะที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา สำหรับตัวอย่างที่สองนี้ ควรพูดเสียใหม่ว่า “การมองเห็นความเป็นอนัตตาก็ดี ความมีใจโน้มถ่วงไปในองค์พระเป็นเจ้า ตั้งใจเด็ดเดี่ยวว่าจะทำการเพื่อพระองค์ก็ดี ต่างก็ทำให้คนไม่นึกถึงตน ไม่เห็นแก่ตน หมดความเห็นแก่ตัวได้” แ่งที่เหมือนกันหรือเทียบกันได้อยู่ที่ตรงนี้ ต่อจากนี้ถ้าใครยังอยากเรียนรู้ต่อไปอีก ก็อาจพิจารณารายละเอียดที่ยังขึ้นไป เช่น อาจมองว่า อย่างหนึ่งเป็นวิธีใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นความจริง แล้วหมดความยึดติดเป็นอิสระจากสิ่งนั้น อีกอย่างหนึ่งเป็นวิธีที่ใช้ศรัทธา ทำให้เกิดพลังจิตโน้มถ่วงไปในวัตถุแห่งความเคารพบูชา ทำให้จิตไม่คำนึงถึงตนเอง เมื่อแยกได้อย่างนี้แล้ว ก็อาจก้าวสู่การพิจารณาขั้นต่อไปอีก เช่น ว่าอย่างไหน

จะเป็นการลืมนึกถึงตน หมดความเห็นแก่ตัวไปชั่วคราว อย่างไหนจะเป็นการถอนความนึกถึงตัวตนทั้งได้โดยสิ้นเชิงตลอดไป ดังนั้นเป็นต้น

บางท่านเอาคำอธิบายทำนองนี้ไปใช้กับนิพพานอีก โดยบอกว่าภาวะที่เข้าร่วมเป็นหนึ่งเดียวกับบรมสภาวะ หรือบรมสัจว์ เช่น พระพรหม ปรมาตมัน หรือพระผู้เป็นเจ้า เป็นต้นนี้แหละ คงเทียบกันได้กับนิพพาน ในเรื่องนี้ พึงระลึกไว้ว่า แม้แต่สำนวนพูดที่มีอยู่แล้วในวงการของชาวพุทธเองเช่นว่า เข้าสู่ปรินิพพาน บรรลุอมตมทานครนฤพาน เป็นต้น ก็เป็นปัญหาให้ต้องคอยแก้ไขทำความเข้าใจป้องกันความนึกคิดผิดพลาดกันมากพออยู่แล้ว มิบังควรจะนำเอาข้อความสำนวนเร้นลับที่ยังคลุมเครือมองได้หลายแง่เข้ามาเพิ่มความสับสนวุ่นวายในการชี้แจงทำความเข้าใจให้มากขึ้นอีก ตามปกตินั้น พระพุทธศาสนาชอบพูดอย่างง่าย ๆ ตรง ๆ เมื่อกล่าวถึงนิพพานก็ว่าเป็นภาวะดับกิเลสได้ หายร้อน จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไร้ทุกข์ ผ่องใส เบิกบาน ไม่ติดข้อง ไม่ถูกครอบงำรัดรั้ง พุทธทำนองนี้จบแล้วก็พอกัน ไม่ต้องไปรวมไปกลืนหายเข้าในอะไร ๆ อีก พระอรหันต์ท่านหลุดไปร้องสบาย จิตใจไร้เขตแดน เป็นอิสระเสรีโดยสมบูรณ์แล้ว ไม่ปรากฏว่าท่านเคยคิดจะรวมเข้ากับอะไร ๆ อีก หรือว่าได้เข้าร่วมกลมกลืนไปในอะไร ๆ แล้ว แม้แต่ปุถุชนพยายามจะคิดให้ท่าน ซึ่งน่าจะเป็นเพียงเครื่องแสดงถึงเชื้อโศกความอยากมีอยู่คงอยู่ และความกลัวสิ้นสูญ ตลอดจนความขัดแย้งในจิตใจที่ดิ้นรนแสดงตัวออกมาเท่านั้นเอง โดยเฉพาะที่ต้องรีบปฏิเสธเสียแต่ต้นไม่ให้เอามาปนกับนิพพานก็คือ ภาวะน้อมดิ่ง ค่อมต่ำเข้าไปรวมหรือกลมกลืนเข้ากับบรมสภาวะอย่างหนึ่งอย่างใดนั้น ชนิดที่กลายเป็นว่าจิตเลิกกำหนดอารมณ์ ปลอยความรู้ให้หลุดหายไป เกิดเป็นประสบการณ์แห่งความเคลิบเคลิ้มเลื่อนลื่นตัวตนหายเข้าไปในภาวะเคลิบเคลิ้มค่อมต่ำนั้น ทั้งนี้เพราะว่าแม้เพียงในภาวะแห่งฌานที่ปฏิบัติถูกต้อง เมื่อจิตเป็นสมาธิแน่นแล้ว จิตแนบสนิทกับอารมณ์หนึ่งเดียว สติยังกำหนดชัดเจน ทำให้จิตเหมาะที่จะใช้งานได้ดียิ่งขึ้น ไม่ใช่เป็นจิตที่เคลิบเคลิ้มเลื่อนลื่นหายหมดความรู้สึกรู้สึก ไม่ใช่อย่างที่ฝรั่งเรียกว่า Trance โดยเฉพาะฌานที่ 4 จะมีคำแสดงลักษณะว่า “อุเปกขาสติปาริสุทธิ จกุกคฺชฌาน” แปลว่า จตุตถฌานอันมีอุเบกขาเป็นเครื่องให้สติบริสุทธิ์ และคำสรุปท้ายฌาน 4 เมื่อใช้เพื่อบร่ำลูวืขาก็มีว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องใส ไร้มลทิน ปราศจากสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควรแก่การงาน ทั้งมัน ไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้ว จึงน้อมจิตนั้นไป (นำเอาจิตไปใช้) เพื่อ....” (เช่น ที.สี.9/132/102 และดาษคั่นในพระไตรปิฎกเกือบทุกเล่ม, คำอธิบาย ดู อภ.วิ.35/683/352, วิสุทธิ.1/214)

อย่างไรก็ตาม มีหลักกลาง ๆ ที่สามารถใช้วินิจฉัยได้อย่างกว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไปสำหรับคำถามประเภทที่กล่าวข้างต้นนั้นว่า ไม่ว่าจะเป็นภาวะจิตที่ค่อมต่ำลึกซึ่งเข้าถึงสิ่งสูงเลิศเพียงใดก็ตาม หรือจะเป็นการกลมกลืนรวมเข้ากับอะไรหรือไม่ก็ตาม ความสำคัญอยู่ที่ว่า ครอบงำได้ทำลายอาสวะคือเชื้อกิเลสภายในให้หมดสิ้นไปด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจสังขารคือโลกและชีวิตที่เป็นอยู่อย่างปกติธรรมดาตามความเป็นจริง คือยังไม่บรรลุปัญญาวิมุตติ ครอบงำนั้นก็ยังไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นการบรรลุนิพพาน การเข้าถึงภาวะค่อมต่ำลึกซึ่งนั้นก็จะยังวนเวียนอยู่เพียงในขอบเขตของผลสำเร็จทางด้านพลังจิตหรือทางด้านสมาธิ และความหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ก็จะต้องยังเป็นเพียงภาวะที่กิเลสถูกข่มหรือถูกทับไว้ ให้สงบราบคาบไปชั่วคราว ซึ่งจะยาวนานเพียงใดก็แล้วแต่ความแรงและความมั่นคงของพลังจิตที่น้อมดิ่งไปนั้น

อนึ่ง หวนกลับไปพูดถึงอนัตตาอีกหนหนึ่ง มีความหมายโดยปริยายในทางปฏิบัติอีกอย่างหนึ่งที่ยอมให้ใช้กับหลักอนัตตาได้ คือหมายถึงการเป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะที่ทำให้มีความรู้ตัวทั่วถ้วน มีจิตตื่นเต็มอยู่กับกิจที่กำลังกระทำหรือความเป็นไปที่กำลังดำเนินอยู่ จนไม่มีช่องให้ความคิดปรุงแต่งนำเอาภาพตัวตนแทรกเข้ามาชิงเอาบทบาทไปทำแทนได้เลย (อนัตตาในแง่นี้หมายถึง การเป็นอยู่โดยรู้ความเป็นอนัตตา)

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

1

หลักการสำคัญ

ของการบรรลุนิพพาน¹

บทที่ 9

มักมีการสงสัยหรือถกเถียงกันในหมู่ผู้ศึกษาและปฏิบัติธรรมว่า

ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวยังจะบรรลุนิพพานหรือสำเร็จอรหัตตผล โดยไม่ต้องอาศัยสมณะเลย ได้หรือไม่?

ผู้จะบรรลุนิพพานจะต้องได้อานบ้างหรือไม่?

การสำเร็จอภิญญา 6 อาศัยแต่เพียงจตุตถฌานก็เพียงพอ ไม่ต้องได้ครบสมาบัติ 8 (คือไม่ต้องได้อรุณฌานด้วย) ใช่หรือไม่?

การจะได้สาวกขณญาณ (ญาณที่สิ้นอาสวะ) บรรลุนิพพาน จำเป็นต้องได้บุพเพนิวาสานุสติญาณ (ญาณที่ระลึกถึงขั้นที่ เคยอาศัยอยู่ในก่อน) และจุตูปปาตญาณ (ญาณหยั่งรู้การที่หมู่สัตว์จุติและอุบัติไปตามกรรม) เป็นพื้นฐานก่อนหรือไม่?

ในอนานบำเพ็ญวิปัสสนาได้ หรือว่าต้องออกจากฌานก่อน จึงพิจารณาสังขารได้?

ได้มรรคผลก่อนแล้วจึงเจริญสมณะเพิ่มเติมจนได้อานสมาบัติได้หรือไม่?

บรรดาคำถามเหล่านี้ บางข้อเป็นเรื่องของหลักการสำคัญของการตรัสรู้ หรือการประจักษ์แจ้งนิพพานโดยตรง บางข้อเป็นเพียงเกี่ยวพันบางแง่ บางข้อได้ตอบไปแล้วบางส่วน เฉพาะอย่างยิ่งข้อที่ว่า เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวยังโดยไม่ต้องอาศัยสมณะเลยได้หรือไม่ ได้ตอบแล้วในตอนที่ว่าด้วยสมณะและวิปัสสนาข้างต้น ต่อไปนี้จะมุ่งตอบข้อสงสัยที่เกี่ยวกับหลักการสำคัญของการตรัสรู้เป็นหลัก และจะตอบด้วยยกหลักฐานมาให้พิจารณาเอง จะอธิบายเท่าที่จำเป็นเพียงเพื่อเชื่อมความให้ต่อเนื่องกัน

ก) หลักทั่วไป

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานก็ได้ อาศัยทุติยฌานก็ได้ คติยฌานก็ได้ จตุตถฌานก็ได้ อากาสนัญญายคณะก็ได้ วิญญานัญญายคณะก็ได้ อากิญจัญญายคณะก็ได้ เนวสัญญานาสัญญายคณะก็ได้ (สัญญาเวทิตนโรธ ก็ไ้)”²

ความต่อจากนี้ในพระสูตรนี้ และความในพระสูตรอื่นอีก 3 แห่ง³ บรรยายวิธีใช้ฌานสมาบัติแต่ละ

¹ คำว่า บรรลุนิพพานดีหรือไม่ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

² ฌานสูตร ใน อ.นวก.23/240/438; ข้อความในวงเล็บ ไม่มีในพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐของไทย แต่มีในฉบับอื่นบางฉบับ เช่น ฉบับของพม่า

³ พระสูตรอื่นอีก 3 แห่งคือ มหามาลุงกยวาทสูตร (ม.ม.13/157/159); อัฐรูกนาครสูตร (ม.ม.13/18/18); ทสมสูตร อ.จ.เอกาทส.24/223/372; สองสูตรหลังความจริงเป็นสูตรเดียวกัน แต่ต่างชื่อต่างที่มา

ชั้น ๆ ในการพิจารณาให้เกิดปัญญารู้แจ้งสังขารตามความเป็นจริง (คือที่เรียกว่าเจริญวิปัสสนา) ดังตัวอย่างข้อความต่อไปในฉนสูตรข้างต้นนั้นว่า

“ก็ ข้อที่เรากล่าวว่ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฉน กิไค์ กังนี้ เราอาศัยอะไรกล่าว? (คือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้...บรรลุปฐมฉน, เธอพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายคือ สิ่งที่เป็นรูป¹ สิ่งที่เป็นเวทนา สิ่งที่เป็นสัญญา สิ่งที่เป็นสังขาร สิ่งที่เป็นวิญญาณ อันมีอยู่ในปฐมฉนนั้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข...โดยความเป็นของสูงญ โดยความเป็นอนัตตา, เธอยังจิตให้ยังญ (หันกลับ คือคลายหรือไม่ยักไค์ ไม่ติด) จากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วเธอย่อมโน้มจิตไปเพื่อบรรลุดรรคาว่า นันสขบ นันประณค กล่าวคือ...นิพพาน เธอดำรงอยู่ใน(ปฐมฉน)นั้น² ย่อมบรรลุดรรคาความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ถ้ายังไม่บรรลุดรรคาความสิ้นไปแห่งอาสวะ, เพราะ(ยังมี) ธรรมรคะ...ก็จะเป็นโอปปาติกะ เป็นผู้ปริณิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมค (คือเป็นพระอนาคามี)...”

ต่อจากนี้ บรรยายการอาศัยทุกขฉน ตติยฉน วสว เพื่อบรรลุดรรคาจนบรรลุดรรคาวิชัย อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับที่ละชั้น ๆ จนถึงอาภิกญจัญญตฉนฉน

ในมหาฉนลงโยวาทสูตร แสดงรายละเอียดน้อยกว่า แต่ก็กล่าวถึงการพิจารณาชั้น 5 ที่มีในฉน แต่ละชั้นโดยไตรลักษณ ฉนบรรลุดรรคาวิชัยอย่างเดียวกันนี้ ตลอดชั้นไปถึงอาภิกญจัญญตฉนฉนเช่นเดียวกัน ส่วนในอฏฐกฉนฉน และทสฉน มีข้อแตกต่างเล็กน้อย คือข้อความที่บรรยายการพิจารณาแปลงออกไประว่ “ภิกษุ...บรรลุปฐมฉน, เธอพิจารณาเห็นกังนี้ว่า-ปฐมฉนนั้ เป็นของปรังแต่ง เกิดจากความคคสรคัสร้าง, เธอรู้ซัค(รู้เท่าทัน)ว่า สิ่งไค้ก็ตามเป็นของปรังแต่ง เกิดจากความคคสรคัสร้าง สิ่งนั้นเป็นของไม่เที่ยง มีความคัปไปเป็นธรรมค, เธอดำรงอยู่ใน(ปฐมฉน)นั้น ย่อมบรรลุดรรคาความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย...” และเพิ่มเมตตาคเจโตวิมุตติ กรุณาคเจโตวิมุตติ มุทิตาคเจโตวิมุตติ อุเบกขาคเจโตวิมุตติ เข้ามาแทรกกระหว่งรูปฉน กับอรุปฉนอีก ทำให้มีฉนสมบัตินั้นสำหรับพิจารณาเพิ่มขึ้นอีก 4 ชั้น อย่างไ้ก็ตาม รวมความแล้ว พระสูตรทั้งสี่นี้ มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ผิดแผกกันบ้างก็เพียงในส่วนรายละเอียดและวิธีบรรยายความเท่านั้น

พระสูตรทั้งสี่แสดงการอาศัยฉนเจริญวิปัสสนาทำอาสวัคชัยตามลำดับแต่ปฐมฉน ถึงอาภิกญจัญญตฉน ฉนก็หยุดลงทั้งหมด มีพิเศษแต่ในฉนสูตร ซึ่งมีคำสรุปว่า

¹ ในอรุปฉนคือ ตั้งแต่อาภิกญจัญญตฉนขึ้นไป ตัด “สิ่งที่เป็นรูป” ออก เพราะในระดับอรุปฉนไม่มีรูปธรรมให้พิจารณา มีแต่เพียงนามฉน 4 (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ)

² “เธอดำรงอยู่ใน (ปฐมฉน) นั้น” แปลจากบาลีว่า “โส ตตถ จิโต” แปลตามตัวว่า “เธอดำรงอยู่ในนั้น” อง.อ.3/352 ไขความว่า “เธอดำรงอยู่ในปฐมฉนนั้ (หรือในทุกขฉนนั้ ในตติยฉนนั้ วสว ในอาภิกญจัญญตฉนนั้) ยังวิปัสสนาอันแรงกล้าให้เจริญแล้ว บรรลุดรรคาคคผล” หรืออีกนัยหนึ่งว่า “ดำรงอยู่ในวิปัสสนาอันมีไตรลักษณเป็นอารมณ์นั้น”, ม.อ.3/139 ให้แปลอย่างนัยหลัง ส่วน ม.อ.3/11 และ อง.อ.3/436 ให้แปลว่า “เธอดำรงอยู่ในธรรมคคสมณะและวิปัสสนานั้น”

ปัญหาเรื่อง เจริญวิปัสสนา และบรรลุดรรคผลในฉนได้หรือไม่? ดูบันทึกพิเศษท้ายบท

“ภิกษุทั้งหลาย กัวยประการฉะนี้แล สัญญาสมาบัติ (สมาบัติที่ประกอบด้วยสัญญา) มีแค่โค อัญญาปฏิเวธ (การตรัสรู้ หรือการบรรลุอรหัตผล) ก็มีแค่นั้น”¹

ข้อนี้ หมายความว่า ในฉนตั้งแต่อกัญญัญญตนะลงไป มีสัญญา (รวมทั้งขันธอื่น ๆ ที่ประกอบรวม) สำหรับให้กำหนดพิจารณาได้ จึงทำวิปัสสนาให้บรรลุอาสวกัยได้ ในฉนเหล่านั้น ส่วนแนวสัญญานาสัญญตนะ มีสัญญา (รวมทั้งขันธอื่น ๆ ที่ประกอบรวม) ซึ่งละเอียดเกินไป จนเรียกว่าแนวสัญญานาสัญญา คือ จะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ จึงไม่อยู่ในภาวะที่จะใช้งานในการกำหนดพิจารณาได้ ครั้นถึงสัญญาเวทยินโรธ ก็ดับสัญญาและเวทนาเสียเลย เป็นอันไม่ต้องกล่าวถึงดังนั้นสมาบัติทั้งสองนี้จึงไม่เรียกว่าสัญญาสมาบัติ

เมื่อเป็นเช่นนั้น จะอาศัยแนวสัญญานาสัญญตนะและสัญญาเวทยินโรธ บรรลุอาสวกัยได้อย่างไร ตอบว่าสำหรับสมาบัติสูงสุดสองระดับนี้ ต้องออกมาก่อน จึงใช้ปัญญาพิจารณาสังขารให้บรรลุอาสวกัยได้ ข้อแรกคือแนวสัญญานาสัญญตนะ พึงดูบาลีในอนุปทสูตรดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นต่อไปอีก สาริบุตรก้าวล่วงอกัญญัญญตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าแนวสัญญานาสัญญตนะอยู่ เธอมีสติออกจากสมาบัตินั้น ครั้นออกจากสมาบัตินั้นอย่างมีสติแล้ว ธรรมเหล่าใดล่วงไปแล้ว กับแล้ว แปรปรวนไปแล้ว เธอพิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้นว่า ธรรมทั้งหลายคงได้ทราบมาก็เป็นอย่างนี้เอง ไม่มีแล้วก็มีแก่เรา มีแล้วก็ดับร่วงไป”²

ส่วนข้อสุดท้าย คือสัญญาเวทยินโรธ มีคำอธิบายทำนองเดียวกันคือ เข้าสมาบัตินี้ ครั้นออกแล้วจึงพิจารณาธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในสมาบัติ หรือพิจารณาธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นไปในแนวสัญญานาสัญญตนะ ที่ผ่านมาก่อนแล้ว (หรือจะพิจารณาสังขารธรรมทั่วไป ดังจะกล่าวข้างหน้าก็ได้) ให้

¹ อนุวก.23/240/444

² ม.อ.14/162/120; พึงเทียบกับคำบรรยายการพิจารณาสังขารในอกัญญัญญตนะ ซึ่งไม่กล่าวถึงการออกจากฉนนั้น (แม้ฉนอื่น ๆ ที่ต่ำลงไปทั้งหมดก็อย่างเดียวกัน) ดังความในสูตรเดียวกันนี้เองว่า “ข้ออื่นต่อไปอีก สาริบุตรก้าวล่วงวิญญาณัญญตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว (มนสิการว่า) ไม่มีอะไรเลย เข้าอกัญญัญญตนะอยู่ ธรรมเหล่าใดในอกัญญัญญตนะ คือ อกัญญัญญตนะสัญญา จิตตักคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ จันตะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นโดยที่เรารู้ ปรากฏอยู่ ก็รู้ ถึงความดับ ก็รู้ เธอทราบชัดดังนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย ดังได้ทราบมาก็เป็นอย่างนี้เอง ไม่มีแล้ว ก็มีแก่เรา มีแล้วก็ดับร่วงไป”

ในจุฬินิเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรอง มีคำบรรยายเกี่ยวกับการพิจารณาแนวสัญญานาสัญญตนะคล้ายกับบาลีข้างบนนั้นว่า “เข้าแนวสัญญานาสัญญตนะสมาบัติ ออกจากสมาบัตินั้นแล้ว พงฺค คือตรวจุ พินิจดู พิจารณา ดู ซึ่งธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในสมาบัตินั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นของทุกข์...โดยความเป็นอนัตตา...โดยความไม่เป็นที่รอดพ้น (ไม่เป็นทางอิสระ)...” (ขุ.จุ.30/248/128) แต่เมื่อสอบสวนดูกับบาลีต้นเดิม (ขุ.สุ.25/430/538) แล้ว ลงความเห็นได้ว่า แนวสัญญานาสัญญตนะสมาบัติที่นี่ เป็นคำคลาดเคลื่อน ที่ถูกควรจะเป็นอกัญญัญญตนะสมาบัติ และอรรถกถา (นิท.อ.2/247, สุตต.อ.2/511) ก็ยืนยันตามที่ลงความเห็นนี้ (ได้กล่าวแล้วในเชิงอรรถก่อนว่า คัมภีร์ชั้นรองและคัมภีร์รุ่นหลังทั้งหลาย บรรยายการพิจารณาสังขารหรือเจริญวิปัสสนา ต่อเมื่อออกจากฉนสมาบัติแล้วเป็นพื้น ไม่ว่าจะเป็ฉนสมาบัติขั้นต่ำหรือสูงเท่าใด)

เข้าใจสภาวะที่เป็นจริง ด้วยปัญญา จนถึงความสิ้นอาสวะ¹ อย่างไรก็ตาม ข้อนี้จะได้กล่าวต่อไปอีกในฐานะที่เป็นหลักการขึ้นมาตรฐานสูงสุด

สำหรับฉานสมาบัติที่ต่ำลงมา คือตั้งแต่อาภิกขุฉานสมาบัติจนถึงปฐมฉาน จะออกจากฉานสมาบัตินั้น ๆ ก่อนแล้วจึงพิจารณาสังขารธรรม คือขันธ์ 5 หรือองค์ฉานเป็นต้นที่มีในฉานสมาบัตินั้น ๆ ทำนองเดียวกับสมาบัติสูงสุดสองอย่างหลังนี้ได้² แต่เท่าที่ยกหลักฐานข้างต้นนี้มาแสดงก็เพื่อให้เห็นข้อพิเศษว่า ในฉานสมาบัติเหล่านั้นสามารถเจริญวิปัสสนาภายในโดยยังไม่ออกมาก่อนก็ได้ และจะบรรลุอรหัตตโดยใช้ฉานระดับไหนก็ได้ แต่สมาบัติสูงสุดสองอย่างคือ เนวสัญญานาสัญญาตนะ และสัญญาเวทยิตนิโรธ (นิโรธสมาบัติ) ต้องออกมาก่อน จึงเจริญวิปัสสนาได้³

ข้อปฏิบัติอย่างทีกล่าวนี้นี้ เป็นปฏิปทาของผู้ปฏิบัติที่มีชื่อเรียกในสมัยอรรถกถาว่า “สมณยานิก” แปลว่า ผู้มีสมณะเป็นยาน คือบำเพ็ญสมณะจนได้ฉานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา และนับว่าเป็นวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งในบรรดาวิธี 4 อย่างที่ท่านกล่าวไว้ในบาลี คือ

1. สมณูปพงคัมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมณะนำหน้า (เรียกเต็มว่า สมณูปพงคัมวิปัสสนากาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า)
2. วิปัสสนาอุปพงคัมสมณะ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า (เรียกเต็มว่า วิปัสสนาอุปพงคัมสมณกาวนา การเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า)
3. ยุกนัทธสมณวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน (เรียกเต็มว่า สมณวิปัสสนายุกนัทธกาวนา การเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่ไปด้วยกัน)
4. ธัมมุตถัจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุจจัจ คือความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสมในระหว่างว่าเป็นมรรคผลนิพพาน)⁴

วิธีทั้งสี่นี้สรุปจากมรรค 4 แบบ ซึ่งเกิดขึ้นจากการปฏิบัติ 4 อย่าง ดังที่พระอานนท์ได้แสดงไว้ดังนี้ “อาวโสทั้งหลาย ภิกษุหรือภิกษุณีรูปหนึ่งรูปใดก็ตาม จะพยากรณ์อรรถกถาผลในสำนักของข้าพเจ้า ก็ย่อม (พยากรณ์) ค่ายมรรค 4 ทั้งหมด หรือค่ายมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค 4 เหล่านี้ กล่าวคือ :

“1. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนาอันมีสมณะนำหน้า, เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมณะนำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชนทั้งหลายย่อมถูกละไค้ อนุสัยทั้งหลาย ย่อมสิ้นไป

¹ ดูแนว ม.อ.3/499; และดูเชิงอรรถข้างหน้าต่อไปอีก

² คำว่าออกจากสมาบัติในกรณีนี้ เทียบกับความหมายชั้นอรรถกถา หมายถึงออกจากภาวะจิตที่ได้กำลังจากฉานสมาบัตินั้น ๆ ด้วย คือไม่ใช่ฉานสมาบัตินั้นเป็นบาท (ดู เชิงอรรถก่อนและต่อ ๆ ไปในบทนี้)

³ เนวสัญญานาสัญญาตนะ ไม่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา ? ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

⁴ ธรรมุจจัจ มาจาก ธัมมุตถัจจะ หรือ ธรรมุตถัจจะ อรรถกถาเรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส (อง.อ.2/447; วิสุทธิ.3/267); คำว่า “วิคคหิต” ได้แปลว่า ชักให้เขว หรือ เขว ตามแนววิสุทธิ.ฎีกา 3/510

“2. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า, เมื่อเธอเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละไ้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

“3. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กัน, เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละไ้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

“4. อีกประการหนึ่ง ภิกษุมีใจถูกชักให้เข้าไปด้วยธรรมุจจ, (แต่ครั้ง) ถึงคราวเหมาะที่จิตนั้นทั้งแน่ว สงบสนิทลงไ้ในภายใน เค้นซักเป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ, เธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละไ้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป”¹

ข้อที่ 1 วิปัสสนามีสมณะนำหน้า คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์² อธิบายความหมายว่า (เบื้องต้นแรก) จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ขุ่นส่าย มีสมาธิเกิดขึ้น ด้วยอำนาจเนกขัมมะ (ความคิดสลัดออก ไม่โลภ ไม่พัวพันในกาม) กิติ ด้วยอำนาจอภยาบาท (คิดเมตตา) อาโลกสัญญา (ทำใจนึกถึงแสงสว่าง ไม่ให้วง เหมง) อวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่านปราศจากอุทธัจจะ) ธรรมวัตถาน (การกำหนดข้อธรรม ซึ่งทำให้ ไม่มีวิจิกิจฉา) ญาณ (ความรู้) ปราโมทย์ (ความแช่มชื่นใจ) กิติ³ ด้วยอำนาจปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ด้วยอำนาจอากาสาณัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ กิติ ด้วยอำนาจกสิณ 10 กิติ อนุสติ 10 อสุภะ 10 หรือ วิถีปฏิบัติต่าง ๆ เกี่ยวกับอานาปานสติ 32 รายการ กิติ⁴ ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม (ครั้งแล้ว) เกิด ปัญญามองเห็นแจ้งซึ่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในสมาธินั้น ๆ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างนี้เรียกว่า สมณะมาก่อน วิปัสสนาภายหลัง คือเป็น สมถุปพพิงคมวิปัสสนา

อรรถกถาอธิบายให้เข้าใจง่ายขึ้นอีกว่า ตามวิธีปฏิบัติอย่างที่ 1 นี้ ผู้ปฏิบัติทำสมณะคือสมาธิให้เกิดขึ้นก่อน จะเป็นอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิก็ได้ จากนั้นจึงพิจารณาสมณะหรือสมาธินั้น (ไม่ว่าจะเป็นอุปจารสมาธิหรือฌานสมาบัติขั้นใดก็ตาม) กับทั้งธรรมอื่น ๆ ทั้งหลายที่ประกอบพร้อมกับสมาธินั้น ให้เห็นสภาวะที่เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น จนอริยมรรคเกิดขึ้น⁵

¹ อ.จ.จก.ก.21/170/212; พ.ปฏิ.31/534/432 (อ้างใน วิสุทธิ.ฎีกา 3/510)

² พ.ปฏิ.31/535-6/433-8 (ดูประกอบ 31/213/139; 387/263)

³ ธรรม 7 ประการตั้งแต่เนกขัมมะ ถึงปราโมทย์นี้ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ใช้เป็นหลักสำหรับแสดงการเกิดขึ้นแห่งสมาธิระดับอุปจาระ แก่พระสุกขาวิปัสส (ปฏิส.อ.366, ดูประกอบหน้า 79 และ 124 ด้วย)

⁴ ความจริง ยกมาแสดงเพียงแค่เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติเท่านั้นก็เพียงพอ เพราะฌานสมาบัติก็จบสูงสุดเพียงแค่นั้น แต่ที่ท่านแสดงข้อธรรมต่อ ๆ มาเช่น กสิณ เป็นต้นไว้ด้วย เพราะมุ่งความคนละแ่ง กล่าวคือ ข้อธรรมตอนต้นถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ยกมาแสดงในฐานะเป็นภาวะจิตที่เข้าถึง ส่วนข้อธรรมต่อจากนั้น ยกมาแสดงโดยฐานะเป็นวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะนั้น ๆ (ดูประกอบ ปฏิส.อ.367-9)

⁵ จู ม.อ.1/150; นิท.อ.1/390

ข้อที่ 2 สมณะมีวิปัสสนานำหน้า คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์¹ อธิบายความหมายว่า (เบื้องต้น) วิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ครั้นแล้ว) จิตเกิดความปล่อยวางธรรมทั้งหลายอันปรากฏในวิปัสสนานั้น และยึดเอาภาวะปล่อยวางนั้นเองเป็นอารมณ์ จิตจึงมีภาวะอารมณ์หนึ่งเดียว ปราศจากความซัดส่าย มีสมาธิ อย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนามาก่อน สมณะ มาหลัง คือเป็น วิปัสสนาปุพพกสมณะ

ขยายความตามอรรถกถาว่า ผู้ปฏิบัติยังมิได้ทำสมณะให้เกิดขึ้นเลย แต่มาพิจารณาเห็นแจ้งอุปาทาน ขันธ์ 5 ตามสามัญลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น อันนับว่าเป็นวิปัสสนา พอวิปัสสนาเต็มเปี่ยมดี จิตก็จะเกิดภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียว (= เป็นสมาธิ) ขึ้น โดยมีความปล่อยวางธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนา นั้นเองเป็นอารมณ์ อันนับว่าเป็นสมณะ เมื่อปฏิบัติโดยวิธีนี้ อริยมรรคก็เกิดขึ้นได้เช่นเดียวกัน²

อย่างไรก็ตาม อรรถกถาสรุพบว่า ไม่ว่าจะเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า หรือเจริญสมณะโดย มีวิปัสสนานำหน้าก็ตาม เมื่อถึงขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้น ทั้งสมณะและวิปัสสนาจะต้องเกิดขึ้นด้วยกัน อย่างควบคู่เป็นการแน่นนอนเสมอไป³ ที่เป็นเช่นนั้น เพราะว่าโดยหลักพื้นฐานแล้ว สมณะและวิปัสสนา ก็คือองค์ของมรรคนั้นเอง วิปัสสนาได้แก่สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ สมณะได้แก่องค์มรรคที่เหลือ อีก 6 ข้อ ซึ่งเป็นธรรมคาอยู่แล้วที่องค์มรรคเหล่านี้จะต้องเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะบรรลุมรรค⁴

¹ ขุ.ปฏี.31/537/438

² ดู ม.อ.1/150; นิท.อ.1/390; อัง.อ.2/447; อิติ.อ.69; บาลีใน อัง.จตุกก.21/92-94/120-124 กล่าวถึงทั้งผู้ได้สมณะ ยังไม่ได้วิปัสสนา และผู้ได้วิปัสสนายังไม่ได้สมณะ (ในบาลีนั้นเรียกเจโตสมณะ และอริปัญญาธรรมวิปัสสนา ซึ่ง อัง.อ.2/423 อธิบายว่า ได้แก่อุปปาสมาธิ และวิปัสสนาที่กำหนดพิจารณาสังขาร ตามลำดับ) บาลีแห่งนี้ทำให้ได้ ข้อสังเกตด้วยว่า แม้จะได้วิปัสสนาแล้ว แต่สมณะก็อาจยังไม่เกิดตามมา (หรือพูดตามอรรถกถาว่า แม้จะได้วิปัสสนา แล้ว แต่สมณะก็อาจยังไม่สูงถึงขั้นนำพอใจ คือยังไม่ได้ถึงฌาน) ท่านจึงแนะนำให้ฝึกสมณะเพิ่มเติมอีกต่างหาก และเมื่อ อ่านบาลีนั้นโดยตลอด ก็ทำให้เห็นว่า ท่านสนับสนุนให้บำเพ็ญทั้งสมณะและวิปัสสนาได้พร้อมกันแล้วจึงควรทำความเพียรเพื่อกำจัดอาสวะในขั้นสุดท้ายต่อไป (พึงดูบาลีคล้ายกันนี้ ใน อัง.ทสก.24/54/105; อัง.นวก.23/208/373; บาลีเดียวกันนี้ มาใน อภิ.ป.36/10/136; 137/216 ด้วย แต่อภิธรรมอธิบายสูงมาก โดยกล่าวว่า เจโตสมณะได้แก่ รูปและอรุปสมาปติ อริปัญญาธรรมวิปัสสนาได้แก่มรรคผล ปญจ.อ.127 จึงสรุปว่า ผู้ได้เจโตสมณะไม่ได้อริปัญญา ธรรมวิปัสสนา ได้แก่อุปุชฌนผู้ได้สมาบัติ 8, ผู้ได้แต่อริปัญญาธรรมวิปัสสนาได้แก่อริยสาวกที่เป็นสุกขวิปัสสก, ผู้ได้ ทั้งสองอย่าง ได้แก่อริยสาวกผู้ได้สมาบัติ 8, ผู้ไม่ได้ทั้งสองอย่าง ได้แก่โลกิยปุชฌน)

³ ม.อ.1/150; วิสทท.3/333; ปฏิส.อ.337 กล่าวว่า สมณะและวิปัสสนาเป็นไปอย่างเสมอภาคควบคู่กันทั้งในเวลามุ่งหน้าต่ออริยมรรค และในขณะแห่งมรรค, อัง.อ.221 ว่า สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กันแม้ในผล เช่นเดียวกับในมรรค; นอกจากนี้พึงดู ขุ.ปฏี.31/147/101; ปฏิส.อ.342; อัง.อ.503; อิติ.อ.273

⁴ สมณะวิปัสสนากับองค์มรรค ดู ปฏิส.อ.237; วิภค.อ.157; วิสทท.ฎีกา3/214, องค์มรรคเกิดพร้อมกันในขณะแห่งมรรคญาณ (ความจริงไม่เฉพาะองค์มรรคทั้ง 8 เท่านั้น โพรปิทธิธรรมทั้ง 37 ย่อมเกิดพร้อมกันหมดในจิตเดียวกันในขณะแห่งมรรคญาณ) ดู ปฏิส.อ.236; วิภค.อ.157; วิสทท.3/330 ม.อ.2/490; (พึงสังเกตว่า การกำหนดว่าองค์มรรค หรือข้อธรรมต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นในขณะเดียวกันหรือในจิตเดียวกันอย่างนี้ เป็นการวิเคราะห์ตามแนวอภิธรรม ซึ่งมีหลักอยู่ว่า ธรรมทั้ง 37 นี้ เป็นเจตสิก ซึ่งเกิดขึ้นได้ในจิตดวงเดียวกัน; อีกประการหนึ่ง จำนวนองค์มรรคและธรรม

ข้อ 3 สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์¹ อธิบายความหมายว่า ผู้ปฏิบัติเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไปโดยอาการ 16 เช่น โดยอรรถแห่งอารมณ์เป็นต้น ยกตัวอย่าง เมื่อละอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ก็เกิดสมาธิกล่าวคือภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่พล่านสาย ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ (พร้อมกันนั้น) เมื่อละอวิชชา ก็เกิดวิปัสสนาคือการตามดูรู้เห็นแจ้ง ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์อย่างนี้เรียกว่าทั้งสมถะและวิปัสสนามีกิจเดียวกัน เป็นควบคู่กัน ไม่เกินกัน โดยอรรถแห่งอารมณ์

สำหรับข้อที่สามนี้ อรรถกถาสรางคำอธิบายเป็นรูปแบบมากขึ้น โดยบรรยายว่า การเจริญสมถะวิปัสสนาควบคู่กัน มิใช่หมายความว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ คำว่าเจริญสมถะวิปัสสนาควบคู่กัน หมายความว่า เข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้ว พิจารณาสังขารอีก ครั้นพิจารณาแล้ว เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับจนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่าเจริญสมถะวิปัสสนาควบคู่กันไป² ตัวอย่างสำคัญที่ท่านกล่าวถึงคือ พระสารีบุตร ซึ่งได้เจริญสมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กันมาตั้งแต่ปฐมฌานจนตลอดบรรลุมรรคผล³

ข้อที่ 4 ทางออกหรือวิธีปฏิบัติเมื่อจิตเขวเพราะธรรมุจจ์ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์⁴ อธิบายความหมายว่า เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมณสิการขั้น 5 อย่างหนึ่งอย่างใดอยู่โดยไตรลักษณ์ เกิดมีโอภาส (แสงสว่าง) ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบเย็น) สุข อธิโมกษ์ (ความปลงใจหรือศรัทธาแก่กล้า) ปคคาหะ (ความเพียรที่พอดี) อุปฏฐาน (สติชัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (จิตเรียบเสมอเป็นกลาง) หรือนิกันติ (ความติดใจ) ขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัตินึกถึงโอภาสเป็นต้นนั้นว่าเป็นธรรม (คือเข้าใจว่าเป็นมรรค ผล หรือนิพพาน) เพราะการนึกไปเช่นนั้น ก็จะทำให้ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยอุทธัจจะแล้ว ก็จะไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็นของไม่เที่ยง โดยภาวะที่เป็นทุกข์ โดยภาวะที่เป็นอนัตตา ดังนั้นจึงเรียกว่ามีจิตถูกชักให้เขวไปด้วยธรรมุจจ์ แต่ครั้นมีเวลาเหมาะที่จิตตั้งแน่วสงบสนิทลงได้ในภายใน เเด่นชัด เป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้นได้ วิธีปฏิบัติที่จะให้จิตสงบเป็นสมาธิได้ ก็คือกำหนดด้วยปัญญา รู้เท่าทันฐานะทั้ง 10 มีโอภาสเป็นต้นซึ่งเป็นเหตุให้จิตกวัดแกว่งหวั่นไหวเหล่านี้ เมื่อรู้เท่าทันแล้วก็จะเป็นผู้ฉลาดในธรรมุจจ์ จะไม่ลุ่มหลงคล้อยไป จิตก็จะไม่หวั่นไหว จะบริสุทธิ์ ไม่หมองมัว จิตภาวนาก็จะไม่คลาด ไม่เสื่อมเสีย

-อื่น ๆ ที่เกิดร่วมกันในขณะแห่งมรรคญาณ อาจลดน้อยลงไปบ้าง โดยสัมพันธ์กับฌานที่ประกอบกับมรรคนั้น ดู ปฏิส. อ.234; สงฺกณฺ ๑.355; วิสุทฺธิ.3/312; ที.อ.2/537; สงฺก.ภิกฺก 97)

¹ ขุ.ปฏฺ.31/538-541/440-445

² อ.อ.2/447

³ ม.อ.3/499-500 อธิบายความในอนุปทสูตร, ม.อ.14/153-165/116-122

⁴ ขุ.ปฏฺ.31/542-3/445-8

คัมภีร์ชั้นอรรถกถาเรียกธรรมุจจันว่า *วิปัสสนูปกิเลส* คืออุปกิเลสแห่งวิปัสสนา 10 อย่าง¹ ซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ (ตรุณวิปัสสนา) ภาวะทั้งสิบนี้เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่ง และไม่เคยเกิดมี ไม่เคยประสบมาก่อน จึงชวนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุผลแล้ว ถ้าเข้าใจอย่างนั้น ก็เป็นอันคลาดออกนอกวิปัสสนาวิถีสื่อพลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกรรมฐานเดิมเสียนั่งชื่นชมอุปกิเลสของวิปัสสนาอยู่นั่นเอง วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องคือให้รู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดพิจารณาด้วยปัญญาว่า โอภาสนี้ ญาณนี้ ฯลฯ หรือนิกันตนี้ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจางสมุปบันธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ดังนั้นเป็นต้น จมมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ตื่นเต้นหวั่นไหวไปกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นเป็นอันสาธุอุปกิเลสเสียได้ ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคาที่ถูกต้องต่อไปจนบรรลุผล²

บรรดาวิธีทั้ง 4 ที่กล่าวมานี้ ถ้าถือตามแนวอธิบายของอรรถกถาแล้ว ก็จัดได้ว่ามีวิธีที่เป็นหลักใหญ่เพียง 2 อย่าง คือ วิธีที่ 1 วิปัสสนามีสมณะนำหน้า และวิธีที่ 2 สมณะมีวิปัสสนานำหน้า ส่วนสองวิธีหลังเป็นเพียงวิธีการที่แทรกซ้อนเข้ามาในระหว่างการปฏิบัติ หรือเป็นส่วนเสริมขยายออกไปจากสองวิธีแรก กล่าวคือ วิธีที่ 3 สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน จัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติส่วนที่ซับซ้อน ซึ่งขอยหรือขยายออกไปจากวิธีที่ 1 นั้นเอง ส่วนวิธีที่ 4 ทางออกเมื่อจิตเขวด้วยธรรมุจจัน ก็เป็นเพียงวิธีปฏิบัติที่แทรกเข้ามาในระหว่าง ในเมื่อปฏิบัติตามวิธีการข้อต้น ๆ ไปบ้างแล้ว จนถึงขั้นตอนหนึ่งที่เกิดปัญหาจำเพาะอย่างนี้ขึ้น แทบจะเรียกได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติพิเศษเฉพาะกรณี หรือเป็นกลวิธีอย่างหนึ่ง สำหรับใช้แก้ปัญหาบางอย่างในระหว่างการปฏิบัติธรรม

วิธีใหญ่ 2 อย่างนั้น น่าจะถือได้ว่าเป็นต้นแบบหรือเป็นที่มาของวิธีบำเพ็ญกรรมฐาน 2 อย่าง ในรุ่นอรรถกถา คือ สมถยานของพระสมณยานิกอย่างหนึ่ง และวิปัสสนายาน ของพระวิปัสสนายานิก

¹ วิปัสสนูปกิเลส 10 คือ 1. *โอภาส* แสงสว่าง ซึ่งรู้สึกว่างามเจิดจ้าแผ่กันไปสว่างไสวอย่างไม่เคยมีมาก่อน 2. *ญาณ* ความหยั่งรู้ที่เฉียบแหลมคมกล้า รู้สึกเหมือนว่าจะพิจารณาอะไรเป็นไม่มีติดขัด 3. *ปัสสัทธิ* ความเอิบอิ่มใจ รู้สึกเต็มเปี่ยมไปทั่วทั้งตัว 4. *ปัสสัทธิ* ความสงบเย็น เกิดความรู้สึกว่าทั้งกายและใจสงบสนิท เบานุ่มนวล คล่องแคล่ว แจ่มใส เหลือเกิน ไม่มีความกระวนกระวาย ความกระตือรือร้น ความไม่สบาย หรือความรำคาญขัดขึ้นใด ๆ เลย 5. *สุข* มีความสุขที่ประณีตละเอียดอ่อนลึกซึ้งอย่างยิ่งแผ่ไปทั่วทั้งตัว 6. *อิริยาบถ* เกิดศรัทธาอย่างแรงกล้าประกอบเข้ากับวิปัสสนา ทำให้จิตใจมีความผ่องใสอย่างเหลือเกิน 7. *ปัสสัทธิ* ความเพียรที่ประกอบกับวิปัสสนา ซึ่งพอเหมาะพอดี เดินเรียบไม่ห่อหุ้มไม่ตึง 8. *อุปปิฏฐาน* สติที่กำกับชัด มั่นคง ไม่สั่นไหว จะนึกถึงอะไร ก็รู้สึกว่าจะระลึกได้คล่องแคล่วชัดเจนเหมือนดังแสงไฟส่องไปถึงหมด 9. *อุเบกขา* ภาวะจิตที่ราบเรียบเที่ยง เป็นกลางในสังขารทั้งปวง 10. *นิกันต* ความพอใจติดใจที่สร้างความอสาถิในวิปัสสนา มีอาการสงบ สุขุม ซึ่งความจริงเป็นต้นเหตุที่จะเลิภัย แต่ผู้ปฏิบัติไม่สามารถกำหนดจับได้ว่าเป็นกิเลส (ดู วิสุทธิ.3/270-272, วิสุทธิ.ฎีกา 3/510-516)

² ผู้ต้องการทราบรายละเอียด พึงดู วิสุทธิ.3/267-274; อง.อ.2/447; นิท.อ.2/343; วินย.ฎีกา2/365-370; วิสุทธิ.ฎีกา 509-519; และพึงดู ปฏิส.อ.ภาค 2. ฉบับอักษรพม่า หรืออักษรโรมันของอังกฤษ (ฉบับไทย ยังไม่ได้พิมพ์) ตอนว่าด้วยยุคนทุกฤดา

หรือสูตรวิปัสสนายานิกอย่างหนึ่ง สมณยานิก แปลว่าผู้มีสมณะเป็นยาน หมายถึงผู้นำเพ็ญสมณะก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง ตามความหมายอย่างกว้าง สมณะที่นำเพ็ญก่อนนั้น อาจได้เพียงอุچارสมาริ หรือก้าวไปถึงอัปนาสมาริได้ฉฉานสมาบัติ ก็ได้¹ แต่รรถกถานิยมใช้ในความหมายที่จำกัดหรือจำเพาะกว่านั้นคือ มุ่งเอาเฉพาะผู้ได้ฉฉานสมาบัติแล้ว² ดังนั้นจึงได้กล่าวว่ววิธีปฏิบัติตามแนวพุทธพจน์ที่นำมา อ้างไว้ในตอนต้น (เกี่ยวกับการบรรลุสวักขัยอาศัยปฐมฉฉานก็ได้ ทุกฉฉาน ก็ได้ ฯลฯ) เป็นปฏิบัติทาของพระสมณยานิก

วิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน เรียกเต็มเพื่อย้าความหมายให้หนักแน่นว่า สูตร-วิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยาน หมายถึง ผู้ที่เริ่มปฏิบัติด้วยเจริญวิปัสสนาทีเดียว โดยไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาริใด ๆ มาก่อนเลย แต่เมื่อเจริญวิปัสสนาคือใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกทางแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาริตามมาเอง ในตอนแรกสมาริที่เกิดขึ้นอาจเป็นเพียงขณิกสมาริ คือสมาริชั่วขณะ ซึ่งเป็นสมาริอย่างน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็นเพื่อให้วิปัสสนาดำเนินต่อไปได้ ดังที่ท่านกล่าวว่า “ปราศจากขณิกสมาริเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมมีไม่ไ้”³ (แม้ผู้ได้ขณิกสมาริอยู่ แล้วมาปฏิบัติวิปัสสนา ก็เรียกว่าวิปัสสนายานิกอยู่นั่นเอง เพราะตามปกติในชีวิตประจำวัน คนทั่ว ๆ ไป ย่อมได้ขณิกสมาริกันมาบ้างแล้ว ไม่มากก็น้อย ในโอกาสที่จิตใจสงบหรือแน่วแน่ด้วยการทำงานหรือเหตุแวดล้อมบางอย่าง ดังนั้น แม้จะเคยได้ขณิกสมาริมาแล้วด้วยเหตุอันวอยต่าง ๆ เช่น พ้นจิตดีเป็นต้น ก็ถือว่ารวมอยู่ในจำพวกผู้ไม่เคยฝึกเจริญสมาริมาก่อนเหมือนกัน) เมื่อผู้เป็นวิปัสสนายานิกเจริญวิปัสสนา ต่อ ๆ ไป สมาริก็พลอยได้รับการฝึกอบรมไปด้วย ถึงตอนนี้อาจเจริญวิปัสสนาด้วยอุچارสมาริ (สมาริจวนจะแน่วแน่หรือสมาริจวนจะถึงฉฉาน) ก็ได้⁴ จนในที่สุดเมื่อถึงขณะที่บรรลุมรรคผล สมารินั้นก็จะแน่วแน่สนิทเป็นอัปนาสมาริ⁵ อย่างน้อยถึงระดับปฐมฉฉาน (ฉฉานที่ 1 หรือรูปฉฉานที่ 1)⁶ เป็นอันสอด

¹ เช่น วิสุทธิ.ฎีกา 3/398

² เช่น วิสุทธิ.3/206

³ วิสุทธิ.ฎีกา 1/15,21 (ดูประกอบ วินย.อ.1/529; วิสุทธิ.2/82; วิสุทธิ.ฎีกา 2/79)

⁴ วิสุทธิ.ฎีกา 3/576 กล่าวถึงสูตรวิปัสสนายานิกผู้ไม่ได้ฉฉาน ซึ่งหมายความว่าอาจได้ขณิกสมาริหรืออุچارสมาริ; พึงโยงสมณยานิกและวิปัสสนายานิก กับอัปนากรรมฐานและอุچارกรรมฐานในการเจริญสติปฏิฐาน คือ ที.อ.2/468 = ม.อ.1/329 = วิภค.อ.280 โยงกับ ที.อ.2/539 = ม.อ.1/412; นอกจากนี้พึงดู อ.อ.3/9; อิติ.อ.221, สุตต.อ.2/390; วิสุทธิ.2/195,3/205; วิสุทธิ.ฎีกา 3/397,564; เพื่อย้าความที่ว่า ผู้นำเพ็ญวิปัสสนาไม่จำเป็นต้องได้ฉฉานก่อน คือใช้สมาริระดับที่ต่ำกว่าฉฉานก็ได้ พึงดูพุทธพจน์ที่จำกัดความสมารินทรีย์ใน ส.ม.19/874/264 (เทียบ 19/868/262)

⁵ สมาริ 3 คือ ขณิกสมาริ อุچارสมาริ และอัปนาสมาริ เป็นคำร่นอรรถกถาฎีกาทั้งสิ้น (ที่มาร่วมกันครบชุดคือ นิท.อ.1/158; ปฏิธ.อ.221; สงคณิ อ.207; วิสุทธิ.1/184) บางทีมาในชุดซึ่งมีเพียง 2 คือ อุچارสมาริ และอัปนาสมาริ (วิสุทธิ.1/105,160; 2/194) บางทีเรียกอุچارฉฉานและอัปนาฉฉาน (เช่น สุตต.อ.2/390; สงคณิ อ.336; วิสุทธิ.ฎีกา 1/163, 215; 3/641); คำว่า “อัปนา” แม้จะมีมาในบาลีบ้าง แต่ก็มีมาในฐานะเป็นไวยากรณ์ของวิภค และ-

คล้องกับหลักที่แสดงไว้แล้วว่า ผู้บรรลุนิยาม จะต้องมีทั้งสมณะและวิปัสสนาครบทั้งสองตัวกันทุกบุคคล พระสมณยานิก¹ เมื่อสำเร็จรหัตตผลเป็นพระอรหันต์แล้วท่านจัดแยกเป็น 2 ประเภทคือ พระปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต ท่านที่ได้มานสมาบัติเพียงขั้นรูปฌาน คือไม่เกินจตุตถฌาน เป็นปัญญาวิมุต ท่านที่ได้อรุณฌานขึ้นใดขั้นหนึ่งตลอดถึงได้สัญญาเวทยิตนิโรธ เป็นอุกโตภาควิมุต ส่วนพระวิปัสสนายานิก² เป็นพระอรหันต์ได้แต่ประเภทปัญญาวิมุตอย่างเดียว และในชั้นอรรคกาท่านบัญญัติชื่อให้เป็นพิเศษ เรียกว่าพระสุกขวิปัสสก³ เป็นอันดับสุดท้ายในหมู่พระปัญญาวิมุต โดยนัยนี้พระอรรคกาทจารย์ จัดแบ่งพระอรหันต์ออกไปเป็น 10 ประเภท เป็นพระอุกโตภาควิมุต 5 พระปัญญาวิมุต 5 จัดเรียงจากสูงลงไปดังนี้⁴ (อันดับที่ 1-9 เป็นสมณยานิก อันดับที่ 10 เป็นวิปัสสนายานิก หรือสุทธวิปัสสนายานิก)

ก. พระอุกโตภาควิมุต⁵

1. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้สัญญาเวทยิตนิโรธ
2. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ
3. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้อากิญจัญญายตนสมาบัติ
4. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้วิญญาณัญญายตนสมาบัติ
5. พระอุกโตภาควิมุต ผู้ได้อากาสาณัญญายตนสมาบัติ

ข. พระปัญญาวิมุต⁵

6. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้จตุตถฌาน

- สัมผัสกับปะเท่นั้น (อภิ.ส.34/22/11; 36/13; 217/89; อภิ.วิ.35/122/106; 582/320; 652/346); ความหมายของสมาธิเหล่านี้ พึงดูในตอนว่าด้วยสัมมามาริ ในภาคมัชฌิมาปฏิปทา

⁶ ปฐิส.อ.235; สงคณิ.อ.336,355,358; วิสุทธิ.3/312,359 (ท่านว่าฌานเช่นนี้มีขณะจิตเดียวเท่านั้น แต่หลังจากนั้นก็สามารบเข้าผลสมาบัติส่วยอริยโลกุตตรสุข เป็นที่ภูธรธรรมสุขวิหารได้ต่อไปเรื่อย ๆ ด้วยฌานระดับเดียวกันนั้นตามปรารธนา - วิสุทธิ.3/358-9)

เรื่องขณะจิตที่บรรลุมรรคผล ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

¹⁻²⁻³ คำว่า สมณยานิก วิปัสสนายานิก สุทธวิปัสสนายานิก สุกขวิปัสสก (แปลว่า ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง เพราะไม่ได้ฌานมาก่อนเจริญวิปัสสนา) เป็นคำในชั้นอรรคกาทังนั้น; สมณยานิกมากับวิปัสสนายานิกและสุทธวิปัสสนายานิก เช่น ที.อ.2/468; ม.อ.1/329; นิท.อ.2/338; วิภค.อ.280; วิสุทธิ.206,208; วิสุทธิ.ฎีกา 3/398-9; สมณยานิก มากับสุกขวิปัสสก เช่น อ.อ.2/446; ขุททก.อ.195,200; สุตต.อ.23,28,448; นิท.อ.1/389; สมณยานิกเดี่ยวเช่น วิสุทธิ.ฎีกา 1/21; สุกขวิปัสสกเดี่ยว เช่น ที.อ.3/292; ปฐิส.อ.235; สงคณิ.อ.355; วิสุทธิ.3/312; วิสุทธิ.ฎีกา 3/576; สงคท.ฎีกา 97,144,183

⁴ ที.อ.2/143-6; 3/97; ม.อ.3/178; ปญจ.อ.54

⁵ ดูความหมายและคำอธิบายในตอนว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน ในบทก่อน (สำหรับพระอุกโตภาควิมุต-

7. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ตติยฌาน
8. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ทุติยฌาน
9. พระปัญญาวิมุต ผู้ได้ปฐมฌาน (ได้ก่อนทำวิปัสสนา)
10. พระปัญญาวิมุต ผู้เป็นสุกขาวิปัสสกะ (พระวิปัสสนาญาณิก)

เรื่องสมณยานิกและวิปัสสนาญาณิก ยังมีข้อควรทราบเพิ่มเติมอีก แต่สัมพันธ์กับเรื่องที่จะพูดต่อไป จึงจะกล่าวถึงในตอนถัดจากนี้

ข) หลักมาตรฐานด้านสมณะ

หลักปฏิบัติที่แสดงไว้ในบาลีคือพระไตรปิฎก แม้จะมาในที่ต่างแห่ง ก็มักมีข้อความบรรยายไว้อย่างเดียวกัน เป็นสำนวนแบบที่ค่อนข้างตายตัว ว่าโดยทั่วไป สำนวนแบบที่แสดงหลักปฏิบัติครบทั้งสมณะและวิปัสสนาต่อเนื่องกัน มีอยู่ 2 สำนวน และทั้งสองสำนวนล้วนแสดงหลักปฏิบัติที่เรียกได้ว่าเป็นวิปัสสนาครอบงอมสมณะ คือ บำเพ็ญสมณะจนครบถ้วนบริบูรณ์ ถึงสุดยอดของสมณะก่อนแล้วจึงหันมาเจริญวิปัสสนาต่อท้าย จัดได้ว่าเป็นมาตรฐานการปฏิบัติแบบสูงสุด ในที่นี้ จะคัดมาให้ดูทั้งสองแบบ และเพื่อให้คำอธิบายชัดเจน กับทั้งเพื่อให้สมเป็นมาตรฐานสูงสุดแท้จริง จึงจะคัดเอาข้อความที่บรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งสองสำนวน ดังนี้

สำนวนที่ 1 เป็นแบบที่พบบ่อย และคุ้นตากันที่สุด แสดงฉาน 4 ต่อด้วยวิชชา 3

“อุรธักคิเวสสะนะ! เรานั้นแล (ฉันอาหารหยาบ ให้กายไค้กำลังแล้ว) สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน.....บรรลุทุติยฌาน.....บรรลุตติยฌาน.....บรรลุจตุตถฌาน.....อยู่

“เรานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่มีผิ้ามัว ปราศจากอุปกิเลส เป็นของนุ่มนวล ควรแก่การงาน ทั้งมัน ไม่หวั่นไหวอย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่ออุปเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณที่หวั่นลึกถึงขั้นอันเคยอาศัยอยู่ในก่อนได้- ระลึกชาติได้).....(วิชชาที่ 1 นี้แล เราบรรลุแล้วในปฐมยามแห่งราตรี อวิชชาถูกกำจัดแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว ความมืดถูกกำจัดแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว.....)

“เรานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ...อย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่อจุคฺคูปปาตญาณ (ญาณกำหนดครุจุคฺคและอุปคิแห่งสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม).....(วิชชาที่ 2 นี้แล เราบรรลุแล้วในมัชฌิมยามแห่งราตรี อวิชชาถูกกำจัดแล้ว.....แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว.....)

- อย่างที่ 1 คือ ผู้ได้สัญญาเวทิตถิโรนั้น ฟังทราบวา สมาบัติสูงสุดข้อนี้พึงได้เมื่อเป็นพระอนาคามี ไม่เหมือนสมาบัติข้ออื่นทั้งหมด ซึ่งอาจได้ตั้งแต่ก่อนเริ่มปฏิบัติ ทั้งนี้ เพราะสมาบัติ 8 อย่างแรก เป็นผลของสมณะอย่างเดียว ส่วนสัญญาเวทิตถิโร เป็นผลของสมณะและวิปัสสนาร่วมกัน เฉพาะอย่างยิ่งต้องอาศัยกำลังสมณะที่บริบูรณ์คือ สมาธิที่บริสุทธิ์ มีกำลังเต็มที่ ไม่มีเชื้อกามฉันทะที่จะรบกวนได้ กามฉันทะก็คือ กามราคะ เป็นสังโยชน์ที่พระอนาคามีขึ้นไปจึงจะละได้ ดังนั้น จึงมีแต่พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้ได้สมาบัติ 8 มาก่อนแล้วเท่านั้นที่จะเข้าสัญญาเวทิตถิโรได้ - เช่น วิสุทธิ.3/361-6; ปฏิส.อ.371)

“เรา นั้น กรันเมื่อจิตเป็นสมาธิ.....อย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไปเพื่ออสาวิกขณญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ = ทรัสส์), เรา นั้น รู้จักตามที่มีนเป็นว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา, รู้จักตามที่มีนเป็นว่า เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา, เรา นั้น เมื่อรู้ อยู่เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นแล้ว แม้จากกามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว, เรา รู้จักว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว กิจอื่นอีก เพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี; (วิชาที่ 3 นี้แล เราบรรลุแล้วในปัจฉิมยามแห่งราตรี อวิชชาถูกกำจัดแล้ว...แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว.....)”¹

สำนวนแบบที่ 1 ซึ่งบรรยายลำดับการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของสาวกโดยทั่วไป ก็มีข้อความอย่าง เดียวกันนี้ ต่างแต่เพียงไม่มีข้อความในวงเล็บ² นอกจากนั้น บางแห่งกล่าวถึงการน้อมจิตไปเพื่อวิชาถึง 8 ประการ³ มิใช่วิชาเพียง 3 เหมือนในที่นี้ และบางแห่งกล่าวถึงการน้อมจิตไปเพื่อวิชาข้อสุดท้าย คือ อสาวิกขณญาณเพียงอย่างเดียว⁴

สำนวนที่ 2 พบน้อยกว่าสำนวนแรกและไม่ค่อยมีผู้สังเกต สำนวนนี้แสดงสมบัติ 8 พร้อมทั้ง นิโรธสมบัติ ต่อด้วยวิชาที่ 3 คือ อสาวิกขณญาณ อันได้แก่การบรรลุอรหัตต

“คุณอรานนท์! เรา นั้น แล สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน.....เมื่อเรา อยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณนสิการที่ประกอบด้วยกามยังกวนใจได้ อันนับว่ายังเป็นความอึดอัด(อาพาธ) แก่เรา.....; เรา จึงได้มีความคิดว่า ถ้ากระไร ระวังวิตกวิจารณ์เสียได้ เรา จึงบรรลุทุติยฌาน ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก (=ต่อมาอีกคราวหนึ่ง).....เรา นั้น.....บรรลุทุติยฌาน.....; เมื่อเรา อยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณนสิการที่ประกอบด้วยวิตกยังกวนใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา.....; เรา จึงได้มีความคิดว่า ถ้ากระไร.....เรา จึงบรรลุตติยฌาน ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก.....เรา นั้น.....บรรลุตติยฌาน.....; เมื่อเรา อยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณนสิการที่ประกอบ ด้วยปีติ ยังกวนใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา.....; เรา จึงได้มีความคิดว่า ถ้ากระไร.....เรา จึงบรรลุ จตุตถฌาน ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก.....เรา นั้น.....บรรลุจตุตถฌาน.....; เมื่อเรา อยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณนสิการที่ประกอบ

¹ ม.ญ.12/427-9/458 และที่อื่น ๆ หลายแห่งเช่น วินย.1/3/6; ม.ญ.12/47/38; ม.ม.13/505/460; 754/686; อง.อุฎทก.23/101/178; ข้อความในวงเล็บว่า “ฉันอาหารหยาบ ให้กายได้กำลังแล้ว” บางแห่งเป็น “ความเพียร เราได้ระดมแล้วไม่ย่อหย่อน สติดำรงมั่นไม่พินเพื่อน กายสงบระงับไม่กระสับกระส่าย จิตเป็นสมาธิมีอารมณ์หนึ่งเดียว”

² เช่น ม.ญ.12/335/345; 471/505; ม.ม.13/14/14; 123/120; 167/168; 309/305; 385/363; อง.จตุกก.21/198/286 (ส่วนมากของที่มาเหล่านี้ กล่าวถึงข้อปฏิบัติตั้งแต่ออกบวชจนบรรลุอรหัตตผล); อง.ติก.20/498/208; 499/213

³ ที.ส.9/127-138/98-112, วิชา 8 คือ 1. ญาณทัสสนะ (ที.อ.1/272 ว่า = วิปัสสนาญาณ) 2. มโนยาภินิมมาน (=มโนมยิทธิ คือ นิรมิตกายอื่นจากกายนี้) 3. อิทธิวิชา (แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ) 4. กิพพโสธ (ฤทธิ์) 5. เจโตปริยญาณ (รู้ใจคนอื่น) 6. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ 7. จุตูปปาตญาณ 8. อสาวิกขณญาณ

⁴ อง.ปญจก.22/75/104; 76/114

ช่วยอุเบกขา ยังกวนใจได้ อันนั้นว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา.....; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร โดย
ความกำล่งรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง.....เราพึงบรรลุมรรคญาณัญญาตนะอยู่ ฯลฯ

“โดยสมัยอื่นอีก.....เรานั้น.....บรรลุนิพพานโดยฉับพลัน.....; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหิงสาธรรมนี้ สัญญาณนิพพานที่ประกอบด้วยรูปธรรมยังกวนใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา.....; เราจึงไ้มีความดำริว่า ถ้ากระไร เราท้าวส่งอากาศนินยาจกณะเสียโดยประการทั้งปวง.....พึงบรรลุนิพพานโดยฉับพลัน..... ฯลฯ”

“โดยสมัยอื่นอีก.....เรานั้น.....บรรลุนิพพานด้วยตนะ.....; เมื่อเราอยู่ด้วยวิภวธรรมนี้ สัตถุณามนสิการที่ประกอบด้วยอากาศาณัญญายตนะยังกังวลใจไค้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา.....; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร เราท้าวส่งวิญญาณัญญายตนะเสียโดยประการทั้งปวง.....พึงบรรลุนิพพานด้วยตนะอยู่ ฯลฯ”

“โดยสมัยอื่นอีก.....เรานั้น.....บรรลุลูกาภิญาญคนะ.....; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัณณามนสิการที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญาคนะยังกวนใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา.....; เราจึงไ้มีความคาริว่า ถ้ากระไร เราท้าวส่งอาภิญาญคนะเสีย พึงบรรลุนวสัณณามาสัณญาคนะอยู่ ฯลฯ”

“โดยสมัยอื่นอีก.....เรานั้น.....บรรลุนวสัณญาณาสัณญาณตนะ.....; เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัณญาณสิกการที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนะยังกวนใจได้ อันนับว่าเป็นความอึดอัดแก่เรา.....; เราจึงได้มีความดำริว่า ถ้ากระไร เราท้าวส่งนวสัณญาณาสัณญาณตนะเสีย พึงบรรลุตัญญาเวทิตินโรธอยู่ ฯลฯ”

“โดยสมัยอื่นอีก.....เรานั้น.....บรรลุนิพพานเวทียกนิโรธอยู่, และเพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็ได้ถึงความหมกสิ้นไป

“คุณอรานนท์ ทราบโค เรายังเข้าบ้าง ออกบ้าง ซึ่งอนุพพิหารสมาบัติ๑ประการนี้ ทั้งโดยอนุโลม และปฏิโลมอย่างนี้ไม่ได้ ทราบนั้นเราก็งยังไม่ปฏิญาณในโลก พร้อมทั้งเทพ ทั้งมาร ทั้งพรหม ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ทั้งท้าวและมนุษย์ ว่าเราโคได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ; ต่อเมื่อโคแล เรา เข้าบ้าง ออกบ้าง ซึ่งอนุพพิหารสมาบัติ๑ประการเหล่านี้ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณ ในโลก.....ว่าเราโคได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ; ก็แล ญาณทัตตะจะเกิดขึ้นแล้วแก่เรา ว่า เจตวิมุตติของเราเป็นอรูปา (ไม่กำเร็บ, ไม่กลับกลาย) นี่เป็นอันคิมชาติ บัคนี้ไม่มีภาพใหม่อีก”¹

สำนวนแบบที่สองนี้ ซึ่งบรรยายลำดับขั้นการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมของสาวกโดยทั่วไป ก็มีข้อความเหมือนอย่างนี้ ต่างแต่มีเฉพาะตัวหลักที่แสดงขั้นตอน ไม่มีรายละเอียด ดังนี้

“ภิกษุในัน ละนิวรณ ๕ เหล่านี้แล้ว.....สงคจกากมทั้งหลย สงคจกอกุศลธรรมทั้งหลย บรรลุปฐมฉานบรรลทุคยฉาน.....บรรลุตคยฉาน.....บรรลจุตคฉาน.....บรรลอุกาสฉานญายตนะ.....บรรลวิญญฉานญายตนะ.....บรรลอุภิกญญญายตนะ.....บรรลเนวสัณญานาสัณญายตนะ.....บรรลสัณญาวะทคณโรธ, เพราะเห็นภัยปญญา อาสวะทั้งหลยก็หมกลนไป”²

¹ อง.นวก.23/245/458-469 (แปลสัจจาแต่หลัก ตัดรายละเอียดส่วนมาก)

² ดู อ.นวก.23/244/456 (กระจายทั่วไปใน 23/235-265/423-478); ม.ม.12/311/311; 328/334, 359/383; 365/390; ข.จ.30/510/256; และคป.ประกอบ ม.อ.14/155/116

การที่เจาะจงยกเอาคำบรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นตัวอย่างแสดงสำนวนแบบทั้งสอง ก็เพื่อเป็นหลักฐานยืนยันไว้ก่อนว่า สำนวนแบบทั้งสองนี้ แม้จะดูเสมือนต่างกัน แต่ก็มีความหมายเดียวกัน เพราะทั้งสองอย่างเป็นการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าองค์เดียวกัน และพระพุทธเจ้าย่อมตรัสรู้คนเดียว

ผู้ศึกษาหลักปฏิบัติตามสำนวนแบบทั้งสองนี้ มักมีความเข้าใจสับสนคลาดเคลื่อน อันเกิดจากการอ่านสำนวนแรกอย่างเดียวบ้าง สำนวนหลังอย่างเดียบบ้าง โดยพิจารณาตามตัวหนังสือและมิได้สืบสวนเทียบเคียงกับหลักที่ปรากฏในที่อื่น ๆ ให้ความสอดคล้องกลมกลืนกัน ความเข้าใจสับสนคลาดเคลื่อนเหล่านั้น ที่เป็นข้อสำคัญมี 3 อย่างคือ

1. เข้าใจว่า ต้องได้วิชา 2 อย่างแรกก่อน จึงจะบรรลุอัสวัชฌญาณ คือเข้าใจว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณและจตุปปาตญาณจำเป็นสำหรับการตรัสรู้
 2. เข้าใจว่า การได้ฌาน 4 เป็นบาทฐานเพียงพอที่จะให้บรรลุวิชาทั้ง 3 หรือรวมไปถึงอภิญญาทั้ง 6
 3. เข้าใจว่า บรรลุอัสวัชฌญาณหรือตรัสรู้ได้ในสัญญาเวทิตนโรธ
- นอกจากนี้ ยังปรากฏว่ามีผู้เข้าใจคลาดเคลื่อน แปลกไปอีก ที่น่ารู้ 2 อย่างคือ
4. เข้าใจว่า หลักปฏิบัติที่บรรยายในสำนวนแบบสองอย่างนั้น เป็นปฏิปทาแห่งการตรัสรู้ 2 อย่างต่างหากกัน
 5. เข้าใจว่า ขั้นตอนของการปฏิบัติและการบรรลุผลสำเร็จต่าง ๆ ตามคำบรรยายนั้น ดำเนินไปภายในเวลาที่ต่อเนื่องกัน เป็นหนเดียวคราวเดียว¹

การแก้ความเข้าใจพลาดเหล่านี้ เป็นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับหลักปฏิบัติไปในตัว

ข้อ 1 พึงเข้าใจว่า วิชา 2 ข้อต้นไม่จำเป็นสำหรับการตรัสรู้ (หมายถึงการบรรลุอรหัตตผล หรือการประจักษ์แจ้งนิพพาน) คือไม่จำเป็นต้องได้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณและจตุปปาตญาณก่อนจึงจะตรัสรู้ได้ เหตุผลและหลักฐานอย่างง่าย ๆ คือ

ก) หลักปฏิบัติตามสำนวนแบบที่หนึ่งบางแห่ง ไม่มีวิชา 2 ข้อต้น กล่าวคือเมื่อดำเนินมาถึงฌาน 4 แล้ว น้อมจิตที่เป็นสมาธิดีแล้วไปเพื่ออัสวัชฌญาณทีเดียว ไม่กล่าวถึงปุพเพนิวาสานุสสติญาณและ

¹ ความเข้าใจผิดทั้ง 5 ข้อนี้ เกิดขึ้นได้โดยง่าย แม้แต่ปราชญ์สำคัญๆ ก็เผลอพลาดไม่น้อย บางท่านพลาดไปอย่างไม่น่าจะเป็น สำหรับข้ออื่น ๆ จะเป็นพื้น ๆ ไม่ต้องแสดงตัวอย่าง ความเข้าใจเผลอที่แปลกคือ กรณีของท่าน Kalupahana ในข้อที่ 4 ท่านผู้นี้เข้าใจว่า หลักปฏิบัติตามสำนวนแบบทั้งสองนี้เป็นคนละปฏิปทา ซึ่งแยกจากกันเมื่อได้จตุตถฌานแล้ว ปฏิปทาตามสำนวนหลังตั้งแต่อาภาสอานัญจนันตจนถึงสัญญาเวทิตนโรธ เป็นเจโตวิมุตติ ปฏิปทาตามสำนวนแรกคือ วิชา 3 หรืออภิญญา 6 ทั้งหมด เป็นปัญญาวิมุตติ ทั้งสองปฏิปทานี้นำไปสู่อภิญญา คือการตรัสรู้ (ความจริงความเข้าใจของท่านผู้นี้ยังเข้าข้อ 1 และ 2 ด้วย) ดู

จตุปปาตญาณแล¹ แสดงว่าการปฏิบัติอย่างนี้ก็เป็นทางเลือกหนึ่งที่สามารถทำได้

ข) ในสุลิมสูตร มีพุทธพจน์แสดงไว้ชัดเจนว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุต แม้เป็นผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว ไม่ยึดติดในขั้น 5 และเห็นปฏิจจนุปบาท แต่ก็ไม่สามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ไม่มีทิพยโสต ไม่มีเจโตปริยญาณ ไม่มีปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ไม่มีทิพยจักขุคือจตุปปาตญาณ และไม่ได้สันตวิโมกข์ คือ อนุสมาปติ พุคสัน ๆ ว่าไม่ได้โลกียอภิญา 5 และไม่ได้อรุณมาน ได้แต่อาสวักขยญาณอย่างเดียว²

ค) การบรรลุอภิญา 6 (ซึ่งรวมวิชาทั้ง 3 อยู่ด้วยแล้ว) ไม่ว่าข้อใด ๆ ย่อมอาศัยจิตที่ฝึกอบรมดีแล้วด้วยสมาธิที่ประณีตถึงขั้น เมื่ออบรมจิตมีสมาธิดีพอแล้ว ก็โน้มจิตไปเพื่ออภิญาข้อนั้น ๆ ตามประสงค์ คือ นำจิตไปใช้เป็นบาทฐานสำหรับสร้างอภิญาข้อที่ตนต้องการ ไม่จำเป็นว่าต้องผ่านอภิญาข้อนี้ก่อนแล้วจึงจะก้าวไปสู่อภิญาข้อนั้นได้ ดังมีหลักอยู่ว่า

“(กัวยสมาธิที่อบรมดีแล้ว) เธอจะโน้มจิตไปเพื่อบรรลุปัจเจกปัจเจกซึ่งอภิญาสังกัณณิธรรม (สิ่งที่พึงทำให้ปัจเจกการรู้จำเฉพาะ) อย่างใด ๆ ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมนั้น ๆ ได้ ในเมื่ออายตนะ(เหตุ) มีอยู่ กล่าวคือ ถ้าเธอจำแนง...อิทธิวิธา.....ก็ย่อมถึง....., ถ้าเธอจำแนง....ทิพยโสต.....ก็ย่อมถึง....., ถ้าเธอจำแนง....เจโตปริยญาณ.....ก็ย่อมถึง....., ถ้าเธอจำแนง....ปุพเพนิวาสานุสสติ.....ก็ย่อมถึง....., ถ้าเธอจำแนง....ทิพยจักขุ.....ก็ย่อมถึง..... ถ้าเธอจำแนง....อาสวักขย.....ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมนั้น ๆ ได้ ในเมื่ออายตนะมีอยู่”³

สมาธิที่อบรมดีพอที่จะใช้เพื่อการนี้ หมายถึงสมาธิขั้นใด ได้กล่าวมาบ้างแล้ว และจะมีกล่าวถึงในข้อที่สองต่อไปด้วย

ข้อ 2 สมาธิในจตุตถฌาน คือฌานที่ 4 เป็นสมาธิระดับสูงสุด แม้แต่สมาธิในฌานสมาปติที่สูงขึ้นไป คือ ในอรุณมานทั้งหลาย ก็จัดเป็นสมาธิในระดับจตุตถฌานทั้งสิ้น⁴ เพราะอรุณมานทั้งหลายก็มีองค์ฌานเพียง 2 อย่างเหมือนกับจตุตถฌานคือมีอุเบกขาและเอกัคคตา⁵ และถือได้ว่าจตุตถฌานเป็นฌานที่ใช้ประโยชน์ได้สากล เช่น จะใช้เป็นบาทแห่งวิปัสสนาก็ได้ เป็นบาทแห่งอภิญญาก็ได้ เป็นบาทแห่งนิโรธสมาปติก็ได้ ดังนี้ เป็นต้น⁶ อย่างไรก็ดี แม้สมาธิในอรุณมานจะเป็นสมาธิระดับจตุตถฌานก็จริง แต่ข้อพิเศษที่มีอยู่ คือ สมาธิในอรุณมานประณีตลึกซึ้ง ห่างไกลจากปัจจัยกิเลสคือสิ่งรบกวนมากกว่าสมาธิในจตุตถฌานสามัญ⁷ และแม้อรุณมานด้วยกัน ก็ประณีตกว่ากันยิ่งขึ้นไปตามลำดับขั้น⁸ ด้วย

¹ อง.ปญจก.22/75/105; 76/114 (เคยอ้างแล้ว); ม.อ.14/177/132; และดูประกอบที่ อง.จตุกก.21/163/203

² ส.น.16/282-301/147-155

³ ดู อง.ติ.20/541/326; อง.ปญจก.22/23/18; 28/29; 68/94; อง.นวก.23/239/437; ม.อ.14/315/214

⁴ อภิ.ส.34/192/78; ที.อ.1/441; 2/146; วินย.ฎีกา 2/458 (เคยอ้างแล้วทั้งหมด)

⁵ เช่น วิสท. 2/133,149; วิสท.ฎีกา 2/152

⁶ ดู อง.อ.2/13

⁷ ที.อ.2/146; วินย.ฎีกา 2/458 (เคยอ้างแล้ว)

⁸ ดู วิสท.2/149; วินย.ฎีกา 2/174

เหตุนี้เราจะเห็นว่า ผู้ที่ได้จุตุดมมานแล้วบรรลอรหัตตผล ท่านยังไม่เรียกว่าเป็นอุกโตภาควิมุต ยังเป็นแต่เพียงปัญญาวิมุต ต่อเมื่อได้อรุปรุณณสักขันโคขันหนึ่งแล้ว จึงจะเป็นอุกโตภาควิมุต¹ โดยนัยนี้ คำของอรรถกถาที่ว่าใช้จุตุดมมานเป็นบาทนั้น จึงยังมีข้อแม้ คือ ในบางกรณี อาจใช้สมาธิระดับจุตุดมมานสามมยก็ได้ แต่ในบางกรณี ต้องใช้สมาธิระดับจุตุดมมานที่ประณีตขึ้นถึงขั้นอรุปรุณณสักขันไป

ดังได้แสดงหลักฐานให้เห็นแล้วว่า พระปัญญาวิมุต ตามความหมายที่เคร่งครัดหรือโดยนัยปริยาย เป็นผู้ได้แต่อาสวักขยญาณอย่างเดียว ไม่ได้วิชาหรืออภิญญาอื่น ๆ และไม่ได้แม้แต่อรุปรุณณสักขี ดังนั้นการได้วิชาครบ 3 หรืออภิญญาครบ 6 จึงเป็นวิสัยของพระอุกโตภาควิมุต² ซึ่งได้สมาบัติถึงขั้นอรุปรุณณสักขี อาศัยเค้าความจากบาลีเช่นนี้เป็นฐาน อรรถกถาได้อธิบายวิธีการเจริญอภิญญาอย่างพิสดารซึ่งพอสรุปได้ ความว่า เบื้องแรกเมื่อเจริญสมถะจนได้ฌาน 4 แล้ว ให้เจริญต่อไปอีกจนได้สมาบัติครบ 8 แต่จำกัดว่าต้องเป็นสมาบัติที่ได้ในภคิน 8 (คือยกเว้นอาโลกสิณและอากาศสิณ)³ ครั้นแล้วฝึกสมาบัติทั้ง 8 นั้นให้คล่องแคล่วโดยทำนองต่าง ๆ เป็นการเตรียมจิตให้พร้อม⁴ พอถึงเวลาใช้งานจริง คือจะทำอภิญญาให้เกิดขึ้นก็ดี จะใช้อภิญญาแต่ละครั้งก็ดี ก็เข้าฌานเพียงแค่จุตุดมมานแล้วน้อมเอาจิตนั้นไปใช้เพื่ออภิญญาตามความต้องการ⁵ ย้ำข้อสรุปว่า ในการฝึกเตรียมจิตไว้ต้องใช้สมาบัติ 8 แต่ในเวลาทำอภิญญาที่เข้าฌานเพียงจุตุดมมานเท่านั้น ทั้งนี้เพราะว่าเมื่อเข้าสมาธิถึงจุตุดมมานแล้ว จิตซึ่งเคยอบรมมาดีแล้วด้วยสมาบัติ 8 พอมีสมาธิถึงระดับจุตุดมมาน ก็มีความประณีตเป็นพิเศษยิ่งกว่าจิตของผู้ได้สำผัสแต่จุตุดมมานล้วน ๆ เมื่อตัดตอนเอาตรงนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ใช้จุตุดมมานเป็นบาทของอภิญญา ตรงกับที่ท่านพูดไว้อีกสำนวนหนึ่งว่า จิตที่พร้อมด้วยองค์ 8 (โดยการอบรมด้วยสมาธิระดับจุตุดมมานถึงขั้นอรุปรุณณสักขี) อย่างนี้เป็นของเหมาะแก่การน้อมเอาไปใช้ จึงเป็นบาท คือเป็นปทัฏฐานแห่งการประจักษ์แจ้งด้วยการรู้จำเพาะซึ่งอภิญญาสังจิณณธรรมทั้งหลาย⁶ อย่างไรก็ดี มีข้อยกเว้นว่า สำหรับท่านผู้มีบุพเพศ (คือมีความเพียรที่ทำมาแต่ปางก่อนเป็นพื้นอุปนิสัยหรือเป็นทุนเดิม) แรงกล้าแล้ว เช่น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอัครสาวกเป็นต้น ไม่ต้องฝึกฝนครบกระบวนการวิธีตามลำดับก็ได้ และสร้างความชำนาญ

¹ เช่น ม.ม.13/231-2/229; อภิ.ป.36/151/234; ที.อ.2/146; 3/97; ม.อ.3/178; ปญจ.อ.54; และเหตุผลในที.อ.2/146 (เคยอ้างแล้วทั้งหมด)

² พึงระลึกไว้ด้วยว่า พระอุกโตภาควิมุต ที่ไม่ได้วิชาครบ 3 ไม่ได้ อภิญญาครบ 6 (คือ ไม่ได้โลภวิชชา ไม่ได้โลภียอภิญญา) ก็มี (ดู ส.ส.15/745/281; วิสุทธิ.ฎีกา 3/657)

³ วิสุทธิ.ฎีกา 2/248 แสดงเหตุผลว่า ไม่ใช้อากาศสิณ เพราะทำอรุปรุณณสักขีไม่ได้ ส่วนอาโลกสิณนั้น ความจริงเหมาะแก่การเจริญทิพยจักขุ แต่ในที่นี้ท่านว่ารวมเข้าในโอทาตสิณแล้วจึงไม่ต้องแยกต่างหาก (ตามหลักที่แสดงไว้ในชั้นอรรถกถา ผู้เจริญอรุปรุณณสักขี ต้องได้จุตุดมมานในภคิน 9 ข้อใดข้อหนึ่ง เว้นอากาศสิณ ดู วิสุทธิ.2/132)

⁴ วิสุทธิ.2/195,197-201; วิสุทธิ.ฎีกา 2/283

⁵ เช่น วิสุทธิ.2/213,216,247,252,276; วิสุทธิ.ฎีกา 2/275

⁶ วิสุทธิ.2/203 (องค์ 8 คือ เป็นสมาธิ บริสุทธิ ผ่องใส ฯลฯ ได้เคยกล่าวถึงแล้วในหนหลัง)

เพียงในจุดตกตามล้วน ๆ ก็เพียงพอที่จะทำอภิญญาให้เกิดได้ ไม่จำเป็นต้องสร้างความชำนาญในรูป-สมบัติ¹

ในกรณีของพระพุทธเจ้า แม้ไม่อ้างบุพโยคหรือบุพเหตุอย่างอรรถกถาว่า ก็เห็นได้ชัดว่า สำนวนแบบ 2 อย่างที่ยกมาอ้างข้างต้นสอดคล้องกันและกลมกลืนกับหลักที่ได้แสดงมานี้ กล่าวคือ สำนวนแบบที่ 1 แสดงว่าในคืนวันตรัสรู้ คือในตอนใช้การ พระพุทธเจ้าทรงเข้าฌานถึงจุดตกตามแล้วทรงนำจิตมุ่งไปใช้เพื่อให้เกิดวิชชา 3 ที่ละอย่าง แต่ในเวลาก่อนหน้านั้น พระองค์ได้ทรงอบรมพระทัยของพระองค์เป็นพื้นฐานไว้ด้วยสมณะอย่างดีแล้ว คือทรงได้สมาบัติครบ 8 ตั้งแต่ทรงอยู่ในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบสราชมุนี² และตามสำนวนแบบที่ 2 ก็แสดงว่าพระองค์ได้ทรงฝึกปรือความชำนาญในสมบัติทั้งหลายมาโดยตลอดตามลำดับ

ข้อ 3 คำบรรยายลำดับการปฏิบัติตอนว่าด้วยสัญญาเวทยินโรธ มักชวนให้ผู้ที่อ่านที่แรกหรือผู้ที่อ่านแล้วไม่ได้สอบสวนความสืบต่อไป เกิดความเข้าใจผิดว่า เมื่อเข้าสมาบัตินี้แล้ว ก็ตรัสรู้หรือบรรลุอรหัตตผลต่อไปภายในสมาบัตินั้นเลย ดังความในบาลีว่า

“...กัวสวเนวสัญญานาสัญญายคเนโคยประการทังปวง บรรลุสัญญาเวทยินโรธ อยู่, เพราะเห็นภัยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หล่นไป”³

พึงเข้าใจว่า ความในบาลีนี้ ท่านเล่าเฉพาะลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติและการบรรลุผลแท้ ๆ ไม่กล่าวถึงเหตุการณ์และรายละเอียดต่าง ๆ ในระหว่าง ผู้อ่านพึงมองในลักษณะที่เป็นขั้นตอนต่าง ๆ ไม่ใช่มองในแง่เป็นการเล่าเรื่องราวอันหนึ่งอันเดียว ผู้ศึกษาจะมองเห็นความหมายของบาลีท่อนนี้ชัดเจนเมื่อพิจารณาคำบรรยายที่แสดงรายละเอียดมากกว่านี้ในบาลีอีกแห่งหนึ่งดังนี้

“ภิกษุ...กัวสวเนวสัญญานาสัญญายคเนโคยประการทังปวง บรรลุสัญญาเวทยินโรธ อยู่, เมื่อโคภิกษุเข้าบ้าง ออกบ้าง ซึ่งสมาบัตินี้นั่นแหละ (เมื่อนั้น) จิตของเธอก็เป็นของนุ่มนวล ภารงาน; ภัยจิตที่นุ่มนวล ภารงานนั้น สมาริอันหาประมาณมิได้ (สมาธิที่กว้างขวาง ประณีตคิเลศ) ย่อมเป็นสิ่งที่เธออบรมแล้วเป็นอย่างดี

“ภัยสมาริอันหาประมาณมิได้ที่อบรมอย่างใดแล้ว (นั้น) เธอจะน้อมจิตมุ่งไปเพื่อประจักษ์แจ้งภัยความรู้จำเพาะ ซึ่งอภิญญาสัจฉิกรณธรรมอย่างใด ๆ ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมอย่างนั้น ๆ ได้ ในเมื่ออายกณะมีอยู่ (กล่าวคือ) ถ้าเธอจำนง....อิทธิวิธา....ก็ย่อมถึง...., ถ้าเธอจำนง....ทิพยโสท....ก็ย่อมถึง...., ฯลฯ ถ้าเธอจำนง....อาสวักขัย....ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยานในธรรมอย่างนั้น ๆ ได้ ในเมื่ออายกณะมีอยู่”⁴

¹ วิสุทธิ.2/201; วิสุทธิ.ฎีกา 2/254

² เช่น ม.ญ.12/490/448; 739/674 (เคยอ้างแล้ว)

³ อง.นวก.23/244/456 (เคยอ้างแล้ว)

⁴ อง.นวก.23/239/437; อุปประกอบ ที่.ม.10/66/84

เมื่อเทียบกับบาลีบทหลังนี้แล้ว ก็จะมองเห็นข้อความในบาลีบทแรกที่ว่า “บรรลุลัญญาเวทยิตนิโรธอยู่” กับ “เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป” แยกห่างกันออกไปเป็นคนละตอน ตอนแรกเป็นปัจจัยก่อเกิดแก่ตอนหลัง โดยช่วยเตรียมจิตอบรมสมาธิไว้ให้พร้อม ตอนหลังคือ “เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป” ได้แก่อาสวักขยญาณ ซึ่งในกรณีของพระพุทธเจ้าก็ได้แก่การตรัสรู้นั่นเอง ข้อนี้แสดงให้เห็นว่าสำนวนแบบทั้งสอง มีเนื้อความบรรจบตรงกันเป็นอันเดียวในที่สุด

ข้อ 4 เท่าที่ชี้แจงแก่ความเข้าใจผลาดข้อก่อน ๆ มาตามลำดับ ก็พอจะทำให้มองเห็นแล้วว่า สำนวนแบบสองอย่างนั้น เป็นเพียงการพูดถึงแง่มุมขั้นตอนต่าง ๆ ของปฏิบัติเดียวกัน สำนวนแบบที่ 1 มุ่งแสดงการปฏิบัติและบรรลุผลขั้นสุดท้ายเมื่อนำเอาสมณะซึ่งได้ฝึกอบรมไว้ก่อนแล้วมาใช้ประโยชน์ในทางอภิญญาและวิปัสสนาจนเสร็จสิ้น สำนวนแบบที่ 2 มุ่งแสดงขั้นตอนของการฝึกอบรมสมณะในระหว่าง และกล่าวถึงผลสุดท้ายของวิปัสสนาครอบปายไว้ พอให้มองเห็นจุดหมายที่จะเชื่อมโยงไปถึง โดยนัยนี้ความเข้าใจผิดผลาดข้อ 4 ที่ว่าสำนวนแบบทั้งสองแสดงปฏิบัติแห่งการตรัสรู้ 2 อย่างต่างหากกัน จึงเป็นอันตอบเสร็จไปแล้วพร้อมกับข้อก่อน ๆ

ข้อ 5 ความเข้าใจเกี่ยวกับระยะเวลาในการปฏิบัติและบรรลุผล ได้ชี้แจงไปบ้างแล้วในข้อ 2 และข้อ 3 มีข้อควรย้ำเพื่อให้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่า สำนวนแบบที่ 1 แสดงการบรรลุวิชชา 3 ของพระพุทธเจ้า ว่างเวลาสั้นเพียงวิชชาละยามของราตรี แต่ในกรณีของบุคคลอื่น การบรรลุวิชชา 3 หรือ อภิญญา 6 แต่ละข้อ อาจใกล้เคียงกันอย่างน้อยนี้ หรือห่างกันนานเป็นเดือนเป็นปีก็ได้¹ ส่วนสำนวนแบบที่ 2 ที่แสดงการปฏิบัติด้านสมาบัติของพระพุทธเจ้า มีข้อความช่วยบ่งชี้ให้เห็นว่ามีช่วงเวลาในระหว่างการบรรลุผลแต่ละขั้น แต่สำนวนอย่างเดียวกันนั้นที่บรรยายการบรรลุผลของพระสาวกหรือบุคคลอื่น ๆ ไม่มีข้อความบอกช่วงเวลา ชวนให้เข้าใจว่าเป็นเรื่องต่อเนื่องในคราวเดียวกัน เพื่อมิให้เข้าใจผิดจึงขอย้ำไว้ว่าการปฏิบัติและบรรลุสมาบัติขั้นหนึ่ง ๆ นั้น สาวกหรือผู้ปฏิบัติทั้งหลายอาจใช้เวลาแตกต่างกันไป² คำบรรยายที่เป็นสำนวนแบบนั้นเพียงแต่แสดงขั้นตอนของการปฏิบัติและบรรลุผลไว้ให้ทราบเท่านั้น ความข้อนี้ มีหลักฐานช่วยยืนยันอยู่บ้างบางกรณี ตัวอย่างที่ชัดคือ กรณีของพระสารีบุตรตามความในทีฆนขสูตร³ มีเรื่องราว เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับเวทนาและเรื่องอื่น ๆ แก่ทีฆนขปริพาชกที่ถ้าสุกราชดา ภูเขาคิชฌกุฏ พระสารีบุตรซึ่งกำลังถวายนานพัตถ์อยู่เบื้องพระปฐมฐานังคของพระผู้มีพระ

¹ ถ้ากระบวนกรฝึกเป็นอย่างไรที่บรรยายไว้ในวิสุทธิมรรค (2/216-276) กว่าจะสำเร็จผลแต่ละอย่างก็คงกินเวลามีชั้นน้อย; พระอนุรุทธเถระบรรลุอรหัตตผล หลังจากได้ทักขิภิกษุแล้วนานพอสมควร (ดู อนุ.ติก.20/570/363; อนุ.อ.1/207) เรื่องพระมหานาคเถระในวิสุทธิมรรค 3/269 ก็เป็นตัวอย่างผู้บรรลุอรหัตตผลห่างจากเวลาที่ได้ฤทธิ์ถึง 60 ปี

² เมื่อบรรลุสมาบัติขั้นที่สูงกว่าแล้ว ก็สามารถเข้าสมาบัติตั้งแต่ขั้นต้นขึ้นมาถึงขั้นนั้นได้อย่างต่อเนื่องในคราวเดียว และถ้าบรรลุสมาบัติขั้นสูงสุดแล้ว ก็สามารถเข้าสมาบัติตั้งแต่ขั้นต้นเรียงลำดับขึ้นมาจนถึงขั้นสูงสุดนั้นได้ต่อกันไปในคราวเดียว (ที่ว่าเรียงลำดับต่อเนื่องกันขึ้นมามีความหมายว่า เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌาน เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌาน เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับ)

³ ม.ม.13/269/263

ภาค พิจารณาธรรมไปตามกระแสพระธรรมเทศนา และได้บรรลุอรหัตตผล เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อท่านอุปสมบทแล้วได้กึ่งเดือน ถ้าอ่านดูแต่ลำพังสูตรนี้ อาจเห็นไปได้ว่า พระสารีบุตรบรรพชาแล้วสองสัปดาห์ ยังไม่ได้บรรลุผลสำเร็จอะไรเพิ่มเติมจากที่ได้ธรรมจักขุเมื่อก่อนมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้นได้ฟังพระธรรมเทศนาแก่ที่ฉนชะครั้งนี้ ก็บรรลุอรหัตตผลทันที แต่เมื่ออ่านอนุปทสูตร¹ ประกอบด้วยก็ทราบได้ว่า ระหว่างเวลาถึงเดือนนั้น พระสารีบุตรได้ปฏิบัติธรรมก้าวนำมาตามลำดับ โดยเจริญวิปัสสนาควบคู่กับฌานสมาบัติ อย่างที่เรียกว่า ยุคันทรสมถวิปัสสนา คือ สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน ตั้งต้นแต่ปฐมฌาน จนถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ ซึ่งแสดงว่าท่านบรรลุอนาคามีผลแล้วก่อนฟังที่ฉนชสูตร เมื่อฟังที่ฉนชสูตรนี้ ท่านก็ก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง คือบรรลุอรหัตตผลเป็นขั้นสุดท้าย และการเจริญสมถะวิปัสสนาคู่กันของท่านก่อนหน้านี้ ได้ดำเนินไปตลอดเวลาถึง 15 วัน

ปัญหาอีกอย่างหนึ่งซึ่งควรตอบไว้ด้วย ณ ที่นี้ คือข้อที่ว่า พระอรหันต์บรรลุมรรคก่อนแล้วจึงเจริญสมถะเพิ่มเติมจนได้ฌานสมาบัติและอภิญญาได้หรือไม่? พุทธถึงฌานสมาบัติก่อน ตามหลักที่ได้อธิบายมาแล้ว ผู้ปฏิบัติที่เป็นวิปัสสนาญาณิกซึ่งไม่ได้ฌานมาก่อน เมื่อบรรลุอริยมรรค สมาริยอมแนบสนิทเป็นอัปนาถึงขั้นปฐมฌาน และหลังจากนั้นไปผู้บรรลุนั้นสามารถเข้าผลสมาบัติด้วยฌานระดับปฐมฌานนั้น เพื่อเป็นทิวธรรมสุขวิหารต่อไปได้เรื่อย ๆ ในเวลาที่ต้องการ ตามหลักนี้ผู้บรรลุมรรคผลจึงได้ปฐมฌานเป็นอย่างต่ำ ปัญหาที่ว่าพระอรหันต์ผู้ได้ฌานขั้นต่ำ จะเจริญสมถะต่อให้ได้ฌานสมาบัติที่สูงขึ้นไปได้หรือไม่ ปัญหาข้อนี้ ถ้าตอบตามมติของอรรถกถาฎีกาก็กว่าได้ และโอกาสที่จะได้ก็น่าจะมีมากขึ้นด้วย เพราะมีภาวะจิตที่ช่วยให้สมาธิประณีตเข้มแข็งยิ่งกว่าก่อน ท่านจึงอาจเจริญขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องเสริมการเสวยผลทางจิตที่เรียกว่าทิวธรรมสุขวิหาร² ส่วนอภิญญา คำตอบก็คงว่าได้เช่นเดียวกัน แต่คงต้องพูดต่อไปว่า พระอรหันต์ไม่ชวนขยายที่จะทำอภิญญาที่ท่านยังไม่ได้ ทั้งนี้เพราะประการแรก พระ

¹ ม.อ.14/153/116 (อรรถกถาคือ ม.อ.3/499-500 ยกมตินี้มาแสดงว่า “พระสารีบุตรเจริญสมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กันมา บรรลุอนาคามีผลแล้ว เข้านิโรธสมาบัติ ครั้นออกจากนิโรธแล้ว จึงได้บรรลุอรหัตตผล” เมื่อยกมตินี้มาเชื่อมกับความในที่ฉนชสูตร ก็จะได้ความว่า ท่านเคยเข้านิโรธสมาบัติ ซึ่งเป็นเครื่องช่วยทำให้จิตมีความพร้อมดีอยู่แล้ว ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาในที่ฉนชสูตร ช่วยให้วิปัสสนาเดินหน้าไปอีกจึงบรรลุอรหัตตผล ดู ม.อ.3/197 ประกอบ)

² สดก.ฎีกา 183 กล่าวถึงพระอนาคามีผู้เป็นสุขขวิปัสสกา ทำสมาบัติให้เกิดขึ้นในเวลาจะมรณะเพื่อให้สามารถไปเกิดในสุทธาวาส; ที.อ.3/257 อธิบายสมาธิภาวนาที่เป็นไปเพื่อทิวธรรมสุขวิหาร (ใน ที.ปา.11/233/234) ว่าหมายถึงผลสมาบัติฌาน และฌานที่พระชินาสพทาให้เกิดขึ้นในภายหลัง; ปญจ.อ.659 กล่าวถึงบุคคลผู้บรรลุอรหัตตผลแล้วเข้าสมาบัติที่ไม่เคยเข้ามาก่อน โดยปฏิโลม, อย่างไรก็ดี มีบาลีที่น่าสังเกตแห่งหนึ่ง (อญ.ติก.20/534/312) กล่าวถึงการได้ธรรมจักขุมีใจความว่า พร้อมกับที่ธรรมจักขุเกิดขึ้น อริยสาวกย่อมละสังโยชน์ 3 ได้ (= บรรลุโสดาปัตติผล) ต่อมาธรรมจักขุอีกคราวหนึ่งพ้นจากธรรม 2 คือ อวิชชา และพยาบาท (= บรรลุอนาคามีผล) อริยสาวกนั้นเข้าถึงปฐมฌานอยู่ ถ้าท่านถึงมรณกรรมในเวลานั้น ก็ไม่มีสังโยชน์ที่จะทำให้ท่านกลับมายังโลกนี้อีก ข้อความจากบาลีแห่งนี้มองแง่หนึ่งเหมือนว่าอริยสาวกนั้นได้ออนาคามีผลก่อนแล้วจึงได้ปฐมฌาน แต่ถ้าถือตามหลักที่อธิบายมาแล้ว ก็ต้องแปลความหมายว่า ท่านเข้าปฐมฌานที่เคยได้มาก่อนแล้ว

อรหันต์ย่อมไม่ปรารถนาฤทธิ์อำนาจพิเศษอะไรเพื่อประโยชน์แก่ตัวท่าน ประการที่สอง ไม่มีเหตุผลเพียงพอกเกี่ยวกับประโยชน์เพื่อผู้อื่น ถ้าการทำฤทธิ์ทำอภิญญาเป็นกระบวนการที่ยากและกินเวลาอย่างที่ยาวนานไว้ในวิสุทธิมรรค¹ พระอรหันต์ย่อมนำเอาเวลาและความเพียรนั้นไปใช้ในการสั่งสอนธรรมแก่ประชาชน เป็นการทำอนุสาสนีปาฏิหาริย์ ที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญว่าเลิศประเสริฐกว่าอิทธิปาฏิหาริย์ทั้งปวง² ดีกว่าจะมาวุ่นวายกับโลกียอภิญญา ที่เสี่ยงต่อโทษ มักนำไปให้มหาชนผู้ยังมีกิเลส ลุ่มหลงอยู่ในโลกแห่งความเลือนลาง วุ่นกับสิ่งที่ลึบ ๆ ล้อ ๆ หรือผลุบ ๆ โผล่ ๆ ไม่อาจให้จะแจ้งชัดเจน และไม่ขึ้นต่อวิสัยของตน ทำให้ละเลยความเพียรพยายามที่จะทำการต่าง ๆ ตามเหตุผลสามัญของมนุษย์ เป็นผู้คอยหวังพึ่งปัจจัยหรืออำนาจคลับคลานจากภายนอก ซึ่งเป็นการขัดต่อหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนา พระอรหันต์ท่านใดแม้จะไม่ได้โลกียอภิญญา ไม่สามารถแสดงฤทธิ์อะไรได้ แต่ท่านก็มีฤทธิ์อย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นฤทธิ์แบบอริยะ หรืออารยฤทธิ์ คือสามารถทำใจมองบุคคลและสิ่งซึ่งไม่น่ารัก น่าเกลียด น่าชิง ให้เป็นผู้ที่น่าเมตตา เป็นสิ่งไม่น่ารังเกียจได้ สามารถทำใจมองบุคคลและสิ่งที่น่าใคร่ น่าติดใจ ให้เป็นสิ่งที่อนิจจัง ตกอยู่ในคติธรรมคาถแห่งสังขาร ไม่น่าผูกใจรักฝากใจให้ ซึ่งเป็นฤทธิ์ที่ประเสริฐกว่าการเดินน้ำ ดำดิน เหาะได้ ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นฤทธิ์ที่มีโชரியะ หรือไม่ใช่อารยฤทธิ์ อาจให้เกิดโทษได้³ ไม่ทำให้หลุดพ้น โลกายอภิญญาทั้งหลาย ไม่ใช่สาระของพระพุทธศาสนา แม้พระพุทธศาสนาไม่เกิดขึ้น ไม่มีอยู่ อภิญญาเหล่านี้ก็มีได้ เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล และมีได้ภายนอกพุทธศาสนา มิใช่เครื่องแสดงความประเสริฐของบุคคลหรือของพระพุทธศาสนา คุณค่าและความประเสริฐของอภิญญาเหล่านี้ จะมีต่อเมื่อเป็นของผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลส บรรลุอาสวักขัยแล้ว แต่ถ้าเป็นของปุถุชน ก็เป็นของมีโทษร้ายไม่ยิ่งหย่อนกว่าคุณ หากเป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสบรรลุอาสวักขัยเพียงอย่างเดียว หรือแม้แต่ดำรงอยู่ในอริยมุมที่ต่ำกว่านั้น เป็นผู้มึนคิด ประกอบด้วยสัมมาทิฐิ สมบูรณ์ ก็ยังประเสริฐกว่ามีอภิญญาเหล่านั้นครบทั้ง 5 แต่ไม่มีความดีงามเช่นนั้น ด้วยเหตุนี้พระอรหันตสาวกของพระพุทธเจ้าส่วนมากจึงเป็นพระปัญญาวิมุต โดยมีได้เลื่อนเปลี่ยนฐานะขึ้นไปอีกแต่ประการใด และอีกมากมายหลายท่าน แม้เป็นอุกโตภาควิมุตแล้ว ก็มีได้ทำอภิญญา 5 เหล่านั้นให้เกิดขึ้น

¹ วิสุทธิ.2/197-276 (คงอาศัยได้จาก ขุ.ปฎิ.31/253-257/163-169) โดยเฉพาะ วิสุทธิ.2/200 แสดงความยากของการทำฤทธิ์ว่า “แม้แต่การบริกรรมกสิณก็เป็นงานหนักแก่ผู้เริ่มต้น, หนึ่งในร้อยในพัน จะสามารถทำได้; สำหรับผู้ทำบริกรรมกสิณได้แล้ว การทำนิมิตให้เกิดก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันจะสามารถทำได้; ครั้นนิมิตเกิดแล้ว การขยายนิมิตนั้น จนบรรลุอุปปนา ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันจะสามารถทำได้; สำหรับผู้ได้อุปปนาแล้ว การฝึกฝนจิตโดยอาการ 14 ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันจะสามารถทำได้; สำหรับผู้ฝึกจิตอย่างนั้นแล้ว การจะทำฤทธิ์ต่าง ๆ ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันจะสามารถทำได้; แม้สำหรับผู้ที่ทำฤทธิ์ได้แล้ว การรวมจิตเข้าฌานได้จับพลัน ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยในพันเท่านั้นจะมีได้”

² นัย ทิ.สี.9/339/273; ทิ.อ.1/445

³ ทิ.ปา.11/90/122

ก) หลักมาตรฐานด้านวิปัสสนา

การพิจารณาสังขารให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจชัด รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่เป็นจริง ซึ่งเรียกสั้น ๆ ว่าวิปัสสนานั้น เป็นส่วนสาระสำคัญของการตรัสรู้หรือบรรลุมรรคผล ผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นสมถยานิกหรือวิปัสสนายานิก ไม่ว่าจะเป็นวิธีปฏิบัติแบบใดในวิธีทั้ง 4 มี สมถปุพพังคมวิปัสสนา และ วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ เป็นต้น จะต้องผ่านการปฏิบัติส่วนนี้ทั้งสิ้น สำหรับวิปัสสนายานิก การพิจารณาเช่นนี้จะเริ่มขึ้นตั้งแต่แรกปฏิบัติ แต่สำหรับสมถยานิก การพิจารณาจะเป็นส่วนต่อท้ายหรือครอบยอดของสมถะ ถ้าเทียบกับข้อความในหลักมาตรฐานด้านสมถะที่ผ่านมาแล้ว การพิจารณาหรือวิปัสสนาที่จะกล่าวต่อไปนี้ ก็คือ ส่วนขยายของข้อความที่ท่านบรรยายไว้สั้น ๆ ว่า “เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายก็หมดสิ้นไป” พูดอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นส่วนของปัญญาวิมุตติ วิปัสสนานี้แสดงออกอีกเฉียงได้เป็นหลายอย่างหลายแนว ในบาลีเท่าที่พบ มีบรรยายไว้เป็นสำนวนแบบหลายสำนวน ก่อนที่จะศึกษาสำนวนแบบเหล่านั้น ขอให้พิจารณาคำบรรยายสรุปการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าก่อน เพื่อให้เห็นแนวว่าการตรัสรู้นั้น แม้จะเป็นกระบวนการอันเดียว แต่ก็สามารถอธิบายได้หลายนัย เกี่ยวโยงไปถึงข้อธรรมได้หลายหมวด คำบรรยายสรุปเหล่านี้ก็เป็นสำนวนแบบเช่นเดียวกัน และมีหลายสำนวน อยู่ในต่างแห่งต่างที่ ขอยกมาให้พิจารณาดังนี้

● “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อใด ญาณทัชฌานะความเป็นจริงของเรา ซึ่งมีปริวัฏฐี 3 มีอาการ 12 อย่างนี้ ในอริยสัจ 4 ประการเหล่านี้ หมคจกแจ่มชักรักแล้ว, เมื่อนั้นแหละ เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็แลญาณทัชฌานะ เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า เจโตวิมุตติของเราเป็นอุปปา นีเป็นอันกิมชาติ บัณฑิตไม่มีภพใหม่อีก”¹

● “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อใด เรารู้ชัดความเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะ (คุณ, ส่วนดี) ของอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินพ (โทษ, ส่วนเสีย) โดยความเป็นอาทินพ และซึ่งนิสสรณะ (ภาวะรอกพ้น, ทางออก, ความเป็นอิสระ) โดยความเป็นนิสสรณะ, เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ.....บัณฑิต ไม่มีภพใหม่อีก”²

● “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อใด เรารู้ชัดความเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของอายตนะภายในทั้ง 6 เหล่านี้ โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินพโดยความเป็นอาทินพ ซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะ, เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ.....บัณฑิต ไม่มีภพใหม่อีก”³

● “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อใด เรารู้ชัดความเป็นจริง ซึ่งสมุทัย ความอัสถง อัสสาทะ อาทินพ และนิสสรณะ ของอินทรีย์ทั้ง 5 (ศรัทธา วิริยะ สติ สมာธิ ปัญญา) เหล่านี้, เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...บัณฑิต ไม่มีภพใหม่อีก”⁴

¹ วินย.4/16/21; ส.ม.19/1670/530

³ ส.สพ.18/13/8

² ส.ข.17/60/35

⁴ ส.ม.19/895/270

● “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อใด เรา รู้จักตามความเป็นจริง ซึ่งสมุทัย ความอสังข อัสสาทะ อาทีนพ และ นิสสรณะ ของอินทรีย์ทั้ง 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เหล่านี้, เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก...ว่าเราได้ ครอบรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ.....บัดนี้ ไม่มีภพใหม่อีก”¹

● “ภิกษุทั้งหลาย! อานาปานสติสมาธิที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก.....ภิกษุทั้งหลาย! กังขาคือเป็นมา แม้เราเอง ก่อนสัมโพธิ ยังมีได้ครอบรู้ เป็นโพธิสัตว์ ก็ดำรงอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้เป็น อันมาก เมื่อเราอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้เป็นอันมาก กายก็ไม่เหนื่อย จักขุก็ไม่เหนื่อย และจิตของเราก็หลุดพ้น จากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น”²

● “ภิกษุทั้งหลาย! จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มีเคยไคยอันไค้ฟ้งมาก่อนว่า “เวทนาคือกัณฐี.....สมุทัยแห่งเวทนาเป็นกัณฐี.....ปฏิบัติที่นำไปสู่สมุทัย แห่งเวทนาเป็นกัณฐี.....นิโรธแห่งเวทนาเป็นกัณฐี.....ปฏิบัติที่นำไปสู่นิโรธแห่งเวทนาเป็นกัณฐี.....อัสสาทะแห่ง เวทนาเป็นกัณฐี.....อาทีนพแห่งเวทนาเป็นกัณฐี.....นิสสรณะแห่งเวทนาเป็นกัณฐี”³

● “ภิกษุทั้งหลาย! จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มีเคยไคยอันไค้ฟ้งมาก่อนว่า “กายะ กายานุปัสสนา คือกัณฐี...ก็ กายะ กายานุปัสสนา นั้นเป็นธรรม ควรเจริญ...กายะ กายานุปัสสนานั้นเราเจริญแล้ว...เวทนาสุ เวทนานุปัสสนา คือกัณฐี...ก็เวทนาสุ เวทนา- นุปัสสนานั้นเป็นธรรมควรเจริญ...เวทนาสุ เวทนานุปัสสนานั้น เราเจริญแล้ว.....จิตเต จิตตานุปัสสนาคือ กัณฐี.....ก็จิตเต จิตตานุปัสสนานั้นเป็นธรรมควรเจริญ.....จิตเต จิตตานุปัสสนานั้นเราเจริญแล้ว.....ธัมเมสุ ธัมมานุปัสสนาคือกัณฐี...ก็ธัมเมสุ ธัมมานุปัสสนานั้นเป็นธรรมควรเจริญ...ธัมเมสุ ธัมมานุปัสสนานั้นเราเจริญ แล้ว”⁴

● “ภิกษุทั้งหลาย! จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้ง หลายที่มีเคยไคยอันไค้ฟ้งมาก่อนว่า “อิทธิบาท (ข้อที่ 1) คือกัณฐี.....ก็อิทธิบาท (ข้อที่ 1) นั้นเป็นธรรมควร เจริญ...อิทธิบาท (ข้อที่ 1) นั้นเราเจริญแล้ว....อิทธิบาท (ข้อ 2-3-4) คือกัณฐี.....ก็อิทธิบาท (ข้อ 2-3-4) นั้นเป็น ธรรมควรเจริญ...อิทธิบาท (ข้อ 2-3-4) นั้นเราเจริญแล้ว”⁵

● “ภิกษุทั้งหลาย! ก่อนแต่สัมโพธิ เมื่อยังไม่ตรัสรู้ เป็นโพธิสัตว์อยู่ เราได้มีความคิดว่า “โลกนี้ประสบ ความทุกข์ยากเสียนัก ย่อมเกิด แก่ ตาย จูติ และอุบัตติ แต่ทั้งที่เป็นเช่นนั้นก็หา รู้จักนิสสรณะ (ธรรมเป็น ที่สลัดออก, ภาวะหลุดรอกปลอดอกพ้น, ความเป็นอิสระ,ทางออก) แห่งทุกข์คือขารมณะนี้ไม่ เมื่อไรเล่านิสสรณะ

¹ ส.ม.19/908/272

² ส.ม.19/1328-9/400-1

³ ส.สพ.18/440/289

⁴ ส.ม.19/796-9/239-240 (ข้อนี้คือสติปัฏฐาน 4)

⁵ ส.ม.19/1119-1122/331-2: อิทธิบาทข้อ 1 คืออิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปรธานสังขาร, ข้อ 2 คือ อิทธิบาทประกอบด้วยวิริยสมาธิและปรธานสังขาร, ข้อ 3 คืออิทธิบาทประกอบด้วยจิตตสมาธิและปรธานสังขาร, ข้อ 4 อิทธิบาทประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปรธานสังขาร.

แห่งทุกข์คือชราภวณนี้จักปรากฏ?”

“เราไ้มีความคิดครั้งนี้ว่า “เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชราภวณจึงมี, เพราะอะไรเป็นปัจจัย ชราภวณจึงมี?”, เพราะโยนิโสมนสิการ เราไ้มีความรู้จักจำเพาะลงไป(อภิสมย) ค้วยปัญญาว่า “เมื่อชาติมีอยู่ ชราภวณจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราภวณจึงมี...เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชาติจึงมี...เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ภพจึงมี...อุปาทานจึงมี...คณหาจึงมี...เวทนาจึงมี...ผัสสะจึงมี...สฬายณะจึงมี...นามรูปจึงมี...วิญญาณจึงมี? เพราะโยนิโสมนสิการ เราไ้มีความรู้จักจำเพาะลงค้วยปัญญาว่า “เมื่อนามรูปมีอยู่ วิญญาณจึงมี, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี” เราไ้มีความคิดที่ว่า “วิญญาณย่อมวกกลับ(เพียงแค่นี้) ไม่ผันเลยไปจากนามรูปไ้; ค้วยเหตุผลเพียงเท่านั้น จึงเกิด แก่ ตาย จุติ หรืออุปติ อันไ้แก่ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ, เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป, เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายณะ, เพราะสฬายณะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ...เวทนา...คณหา...อุปาทาน...ภพ...ชาติ...ชราภวณ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส; ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จึงมีค้วยประการฉะนี้; จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มีเคยไ้ยินไ้ฟังมาก่อนว่า “สมุทัย สมุทัย” ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย! เราไ้มีความคิดครั้งนี้ว่า “เมื่ออะไรไม่มีหนอ ชราภวณจึงไม่มี, เพราะอะไรกับ ชราภวณจึงกับ”? เพราะโยนิโสมนสิการ เราไ้มีความรู้จักจำเพาะลงไป(อภิสมย) ค้วยปัญญาว่า “เมื่อชาติไม่มี ชราภวณก็ไม่มี, เพราะชาติกับ ชราภวณจึงกับ...เมื่ออะไรไม่มีหนอ ชาติจึงไม่มี...เมื่ออะไรไม่มีหนอ ภพจึงไม่มี...อุปาทานจึงไม่มี...คณหาจึงไม่มี...เวทนาจึงไม่มี...ผัสสะจึงไม่มี...สฬายณะจึงไม่มี...นามรูปจึงไม่มี...วิญญาณจึงไม่มี เพราะโยนิโสมนสิการ เราจึงไ้มีความรู้จักจำเพาะลงไปค้วยปัญญาว่า เมื่อนามรูปไม่มี วิญญาณก็ไม่มี, เพราะนามรูปกับ วิญญาณจึงกับ” เราไ้มีความคิดที่ว่า เราไ้บรรลุมรรคาเพื่อความตรัสรู้แล้ว กล่าวคือ เพราะนามรูปกับ วิญญาณจึงกับ, เพราะวิญญาณกับ นามรูปจึงกับ, เพราะนามรูปกับ สฬายณะจึงกับ...ผัสสะ...เวทนา...คณหา...อุปาทาน...ภพ...ชาติ...ชราภวณ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงกับ, ความกับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้จึงมีค้วยประการฉะนี้; จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณ...ปัญญา...วิชา...แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่มีเคยไ้ยินไ้ฟังมาก่อนว่า “นิโรธ นิโรธ” ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย!.....เราไ้เห็นมรรคาเก่า หนทางเก่า ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปางก่อนทั้งหลายเคยเสด็จไปแล้ว.....ไ้แก่มรรคามองค์๘ประการ อันประเสริฐนี้เอง กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ.....เราไ้ดำเนินตามมรรคานั้น เมื่อเดินตามมรรคานั้น จึงไ้รู้ชัดซึ่งชราภวณ รู้ชัดซึ่งสมุทัยแห่งชราภวณ รู้ชัดซึ่งนิโรธแห่งชราภวณ รู้ชัดซึ่งปฏิบัติพาอันนำไปสู่นิโรธแห่งชราภวณ.....รู้ชัดซึ่งชาติ รู้ชัดซึ่งสมุทัยแห่งชาติ รู้ชัดซึ่งนิโรธแห่งชาติ รู้ชัดซึ่งปฏิบัติพา อันนำไปสู่นิโรธแห่งชาติ ฯลฯ (ภพ อุปาทาน คณหา เวทนา ผัสสะ สฬายณะ นามรูป วิญญาณ) รู้ชัดซึ่งสังขารทั้งหลาย รู้ชัดซึ่งสมุทัยแห่งสังขาร รู้ชัดซึ่งนิโรธแห่งสังขาร รู้ชัดซึ่งปฏิบัติพาอันนำไปสู่นิโรธแห่งสังขาร; ครั้นรู้ชัดความนั้นแล้วจึงบอกแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสิกา อุบาสิกาทั้งหลาย, พรหมจรรย์ (ชีวิตประเสริฐ=ไตรสิกขา=พระศาสนา) จึงเจริญแพร่หลาย แผลขยาย เป็นที่รู้ของ

พหูชน เป็นปึกแผ่น จนท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย ประกาศกันได้เป็นอย่างดี”¹

สำนวนแบบที่กล่าวสรุปการบรรลุสวักขยญาณ หรืออรหัตตผล หรือปัญญาวิมุตติของสาวก หรือบุคคลทั่วไป ก็มีหลายสำนวน มีทั้งที่เหมือนหรือคล้ายอย่างนี้ และที่แปลกออกไปบ้าง แต่จะไม่ยกมาแสดงในที่นี้ เพราะเมื่อว่าโดยสาระสำคัญแล้ว ก็ลงในแนวเดียวกัน กล่าวคือ สภาวธรรมหรือสังขารธรรมทั้งหลายมักถูกแยกแยะออกเป็นส่วยย่อยในรูปต่างๆ ซึ่งโดยมากแยกออกเป็นชั้น 5 หรืออายตนะ 12 แล้วพิจารณาความจริงตามแนวไตรลักษณ์คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา มีมากแห่งที่เน้นเฉพาะแง่ที่เกี่ยวข้องกับอตตตาและภาวะที่เป็นอนัตตตา บางคราวก็สืบสาวความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยตามแนวปฏิจสมุปบาท ถ้าพูดในแง่หลักปฏิบัติ ก็จะเป็นการกล่าวถึงหลักกรรมหมวดโคหมวตหนึ่งในพวกโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ² สิ่งที่น่าสนใจมากทั้งสำหรับนักศึกษาและนักปฏิบัติ ก็คือสำนวนแบบที่บรรยายแนวการพิจารณา ซึ่งถ้าจับสาระได้ก็จะเป็นประโยชน์ในการเจริญวิปัสสนาเป็นอย่างมาก ต่อไปนี้จะนำสำนวนแบบเหล่านี้มาแสดงบางส่วนพอเป็นตัวอย่าง และขอให้ผู้ศึกษาจับสาระเอาเอง โดยไม่พึงติดในภาษา (ท่านกล่าวว่าแนวพิจารณาเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายแบบตามความเหมาะสมกับอภยาศัยของบุคคล)³

สำนวนสามัญ: พิจารณาชั้น 5

● “ภิกษุทั้งหลาย! รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง; อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายทึบแม้ในรูป...แม้ในเวทนา...แม้ในสัญญา...แม้ในสังขารทั้งหลาย...แม้ในวิญญาณ, เมื่อหายทึบ (นิพพิทา) ย่อมคลายออก (วิราคะ), เพราะคลายออก ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้น ย่อมมีญาณว่า หลุดพ้นแล้ว; ย่อมรู้ชัดว่า สิ้นเกิด จมมรรคาชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) เสร็จกรณีนี้ ไม่มีกิจอื่นอีกเพื่อภาวะเช่นนี้

“ภิกษุทั้งหลาย! รูปปัจจัยบีบกันไว้ (ทุกข์) เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ปัจจัยบีบกันไว้; ...เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายทึบ ฯลฯ

“ภิกษุทั้งหลาย! รูปไม่เป็นตน (อนัตตา) เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณไม่เป็นตน; ...เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายทึบ ฯลฯ”⁴

ในการพิจารณาตามแนวของสำนวนนี้ คำว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อาจยกเอียงไปได้

¹ ส.นิ.16/250-253/126-130 (ตอนแรกมีใน 16/26/11 ด้วย); ดูความต่างระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระปัญญาวิมุตติ ใน ส.ข.17/126/81 ประกอบ

² โพธิปักขิยธรรม 37 คือ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 มรรคมีองค์ 8

³ ดู ส.อ.2/321

⁴ เช่น ส.ข.17/39-41/27; แปลตามแบบ: นิพพิทา = หน่าย, วิราคะ = คลายกำหนด; “ย่อมรู้ชัดว่า สิ้นเกิด...” = ย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก

ต่าง ๆ ตามอรรถาธิบาย เช่น อาจเป็นว่า รูปเป็นมาร วลา เวทนาร้อนเป็นไฟหมดแล้ว วลา รูปเป็นสิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา วลา¹

● “รูป...เวทนา...สัญญา...สังขารทั้งหลาย...วิญญาณ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นปัจจัยบีบคั้นได้ (ทุกข์), สิ่งใดมีปัจจัยบีบคั้นได้ สิ่งนั้นไม่เป็นตน (อนัตตา), สิ่งใดไม่เป็นตน สิ่งนั้นอริยสวาก พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด วลา”²

■ “ภิกษุทั้งหลาย! รูปไม่เป็นตน (เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ ไม่เป็นตน), หากว่ารูป (เวทนา วลา วิญญาณ) นี้ จักได้เป็นคนแล้วไซ้ รูป วลา ก็ต้องไม่เป็นไปเพื่อความตักขัค (อาพาธ) และกักขัค (ตามความประสงค์) ในรูป วลา ว่า ขอรูป วลา ของเรา จงเป็นอย่างนี้ ขอรูป วลา ของเรา จงอย่าได้เป็นอย่างนี้; แต่เพราะรูป วลา ไม่เป็นอัตตา ฉะนั้น รูป วลา จึงเป็นไปเพื่อความตักขัค และบุกกักขัค (ตามความประสงค์) ในรูป วลา ว่า ขอรูป วลา ของเราจงเป็นอย่างนี้ ขอรูป วลา ของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้

“ภิกษุทั้งหลาย! เธอเข้าใจอย่างไร? รูป (เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ) เที่ยงหรือไม่เที่ยง? (ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นภาวะบีบคั้น (ทุกข์) หรือเป็นภาวะคล่องสบาย (สุข)? (เป็นภาวะบีบคั้น พระเจ้าข้า) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา? (ไม่ควร พระเจ้าข้า)

“เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย! รูป (เวทนา วลา วิญญาณ) อย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน.....รูปทั้งปวงนั้น พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา”, ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น”, ไม่ใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”; เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด วลา”³

● “รูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) อย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งไกลทั้งใกล้ ภิกษุย่อมมองจากรูป (เวทนา วลา วิญญาณ) นั้น ย่อมพินิจ ย่อมตรองดูโดยแยบคาย, เมื่อเธอ มองดู พินิจ ตรองดูโดยแยบคาย ย่อมปรากฏแต่สิ่งที่ว่าง เปลา หากแก่ณสารมิได้เลย, แล้วแก่ณสารในรูป (เวทนา วลา วิญญาณ) จะพึงมีไฉ้อย่างไร; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด วลา”⁴

● “ภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุมองเห็นรูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ที่ไม่เที่ยงนั่นแหละว่า ไม่เที่ยง, ความเห็นของเธอนั้นเป็นสัมมาทิฐิ, เมื่อมองเห็นถูกต้อง ย่อมหายคิด, เพราะสิ้นนันทิ ก็สิ้นราคะ, เพราะสิ้น

¹ จู ส.บ.17/133/88; 334/217, 377-388/239-242

² เช่น ส.บ.17/42/28; 152/101; คำว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” วลา แปลตามแบบว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา

³ ส.บ.17/127-9/82-85

⁴ ส.บ.17/242-246/171-174

วากะ ก็ลึนนั้นกิ, เพราะลึนนั้นกิและวากะ จิกก็หลุกพัน เรียกว่าหลุกพันก้วยคิ”¹

● “ภิกษุทั้งหลาย! จงพิจารณาโดยแยกกายซึ่งรูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ), จงเห็นคล้อยตามที่เป็นจริง ซึ่งอนิจจาทรงรูป (เวทนา วาสา วิญญาณ); เมื่อพิจารณาโดยแยกกาย....เมื่อเห็นคล้อยตามที่เป็นจริง ย่อมหายคิดในรูป (เวทนา วาสา วิญญาณ); เพราะลึนนั้นกิ ก็ลึนวากะ, เพราะลึนวากะ ก็ลึนนั้นกิ, เพราะลึนนั้นกิและวากะ จิกก็หลุกพัน เรียกว่าหลุกพันก้วยคิ”²

ส่วนสามัญญ : พิจารณาอายตนะและธรรมอื่นที่เกี่ยวข้อง

● “ภิกษุทั้งหลาย! คา...หุ...จุมก...ลึน...กาย...ใจ ไม่เที่ยง; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด วาสา คา...หุ...จุมก...ลึน...กาย...ใจ บังคับบีบกันไค้; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด วาสา คา...หุ...จุมก...ลึน...กาย...ใจ ไม่เป็นตน; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด วาสา รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ.....ธรรมารมณ์ ไม่เที่ยงบังคับบีบกันไค้...ไม่เป็นตน; เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด วาสา”³

ในการพิจารณาตามแนวของส่วนนี้ คำว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อาจยังเอียงไปได้ต่าง ๆ ตามอรรถาธิบาย เช่น อาจเป็นว่า จักขุมืดไปหมดแล้ว ตาร้อนเป็นไฟไปแล้ว หรือว่าตาเป็นสิ่งที่มีความเสื่อมได้เป็นธรรมดา ดังนี้ เป็นต้น⁴

● “ภิกษุทั้งหลาย! คา...หุ...จุมก...ลึน...กาย...ใจ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นบังคับบีบกันไค้, สิ่งใดบังคับบีบกันไค้, สิ่งนั้นไม่เป็นตน; สิ่งใดไม่เป็นตน สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญา ตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นคือตัวตนของเรา; เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมหายคิด วาสา

“ภิกษุทั้งหลาย! รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ.....ธรรมารมณ์ ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นบังคับบีบกันไค้, สิ่งใดบังคับบีบกันไค้ สิ่งนั้นไม่เป็นตน; สิ่งใดไม่เป็นตน สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นคือตัวตนของเรา; เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมหายคิด วาสา”⁵

● “นี่นะภิกษุ! ท่านเข้าใจอย่างไร? คา (หุ จุมก ลึน กาย ใจ, จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ มานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ มโนวิญาณ, จักขุสัมผัส วาสา มโนสัมผัส, เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย วาสา เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จะเป็นสุขหรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม”⁶

¹ ส.บ.17/403/63

³ ส.สพ.18/279-284/194-5

² ส.บ.17/104/64

⁴ ดู ส.สพ.18/31-32/23-26; 36-55/32-35

⁵ ส.สพ.18/1-6/1-3; ส่วนแบบเดียวกันนี้ แต่เพิ่มข้อคำบางอย่างแทรกเข้ามายังเอียงออกไปเล็กน้อย มีอีกหลายส่วน พึงดู ส.สพ.18/263-278/190-194; ใน ส.สพ.18/304/212 ขยายออกไปจาก อายตนะ 12 ถึง วิญญาณ 6 สัมผัส 6 และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ อทุกขมสุข

⁶ ที่ตรัสแก่พระราหุลเปลี่ยนข้อความตอนที่ว่า “เวทนาที่เกิดขึ้น.....หรือไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม” เป็น “แม้สิ่งใดที่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัส วาสา เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จะจัดเป็นเวทนา จัดเป็นสัญญา จัดเป็นสังขาร จัดเป็นวิญญาณก็ตาม” ส.สพ.18/188/133

เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง? (“ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า”) สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นภาวะบีบคั้น (ทุกข์) หรือเป็น ภาวะคล่องสบาย (สุข)? (“เป็นภาวะบีบคั้นพระเจ้าข้า”) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น มีความแปรปรวน ไปได้เป็นธรรมดา ควรหรือที่จะมองเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา? (“ไม่ควร เลยพระเจ้าข้า”) เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ¹

● “ภิกษุทั้งหลาย! คา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เป็นสิ่งไม่เที่ยง, แม้สิ่งที่ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้คา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เกิดขึ้น ก็เป็นสิ่งไม่เที่ยง, คา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ซึ่งเกิดขึ้นจากสิ่งที่ไม่เที่ยง จัก เป็นของเที่ยงได้แต่ที่ไหน. คา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เป็นสิ่งที่ปัจจัยบีบคั้นได้....ไม่เป็นตัวเป็นตน, แม้สิ่ง ที่ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้คา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) เกิดขึ้น ก็เป็นสิ่ง ที่ปัจจัยบีบคั้นได้ ไม่เป็นตัวเป็นตน, คา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ซึ่งเกิดจากสิ่ง ที่ปัจจัยบีบคั้นได้...เกิดจากสิ่งที่ไม่เป็นตัวเป็นตน จักเป็นสุข....จัก เป็นอัครคาไค้แต่ที่ไหน; เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ

“รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ (ก็เป็นเช่นเดียวกัน); เมื่อมองเห็นอยู่ย่อมหายคิด ฯลฯ”²

● “ภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุมองเห็นคา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์) ที่ไม่เที่ยงนั้นแหละ ว่าไม่เที่ยง, ความเห็นของเธอนั้น เป็นสัมมาทิฐิ, เมื่อเห็นถูกต้องย่อมหายคิด, เพราะ สิ้นนันทิ ก็สิ้นราคะ, เพราะสิ้นราคะก็สิ้นนันทิ, เพราะสิ้นนันทิและราคะ จิตก็หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”³

● “ภิกษุทั้งหลาย จงพิจารณาโดยแยบคายซึ่ง คา (หู ฯลฯ ธรรมารมณ์) จงเห็นคล้อยไปตามความ เป็นจริง ซึ่งอนิจจาแห่งคา (หู ฯลฯ ธรรมารมณ์); เมื่อพิจารณาโดยแยบคาย เมื่อเห็นคล้อยไปตามความ เป็นจริง ย่อมหายคิดในคา (หู ฯลฯ ธรรมารมณ์); เพราะสิ้นนันทิ ก็สิ้นราคะ, เพราะสิ้นราคะ ก็สิ้นนันทิ, เพราะสิ้นนันทิและราคะ จิตก็หลุดพ้น เรียกว่าหลุดพ้นด้วยดี”⁴

● (ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น, ครัต ติตอบว่า) เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่ซึ่งคา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ วิญญาณ 6 สัมผัส 6 และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ อทุกขมสุข) โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละอวิชชาได้ วิชชาย่อมเกิดขึ้น⁵

● (ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น, ครัต ติตอบว่า) ภิกษุมีสุตะ (ได้เล่าเรียนหรือสัทธมา) ว่า “ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น” (สพฺเพ ธมฺมา นาลิ อภินิเว

¹ ส.สพ.18/91/59; ที่ยังเอียงแปลกไปจากนี้เล็กน้อย เช่น ส.สพ.18/35/30; 65/41; 85/52; 87/54; 103/68; 118/80; 235/169

² ส.สพ.18/221-6/163-5

³ ส.สพ.18/245/179

⁴ ส.สพ.18/247/179

⁵ ส.สพ.18/95/61; ที่ยังเอียงแปลกไปจากนี้เล็กน้อยเช่น ส.สพ.18/56-62/37-39

สาย) ข้อที่ว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นนี้ย่อมเป็น(เพียง)สูตรของเธอ; เธอเรียนรู้ (อภิญญา) ธรรมทุกอย่าง, ครั้นเรียนรู้ธรรมทุกอย่างแล้ว ย่อมรู้จัก (ปรีชาญาณ) ธรรมทุกอย่าง, ครั้นรู้จักธรรมทุกอย่างแล้ว ย่อมมองเห็นนิमित (สิ่งที่กำหนดหมายหรือภาพของสิ่งทั้งหลาย) ทั้งปวง โดยนัยอื่น (=มองเห็นต่างไปจากที่เคยมองเห็นเมื่อยังมีความยึดมั่น) คือ เห็นคาโดยนัยอื่น เห็นรูปทั้งหลาย โดยนัยอื่น เห็นเสียง (อายุคนะอีก 9 วิญญาณ 6 สัมผัส 6 และเวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ อทุกขมสุข) โดยนัยอื่น; เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมละอวิชชาได้ วิชชาย่อมเกิดขึ้น¹

สำนวนแบบสืบค้น

● “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะอาศัยอะไร จึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายใน?เมื่อรูปมีอยู่ เพราะอาศัยรูป จึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายใน; เมื่อเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ มีอยู่ เพราะอาศัยเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นภายใน

“ภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลาย เข้าใจอย่างไร? รูป(เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) เที่ยงหรือไม่เที่ยง? (ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นภาวะบีบคั้น หรือคล่องสบาย? (เป็นภาวะบีบคั้น) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นภาวะบีบคั้น มีความปรวนแปรไปได้เป็นธรรมดา, ไม่อาศัยสิ่งนั้น จะพึงเกิดสุขทุกข์ขึ้นในภายในได้หรือ? (ไม่ได้เลยพระเจ้าข้า); เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ²

สำนวนแบบนี้ ยังมีข้อความชักเย่อออกไปอีกหลายอย่าง ซึ่งแสดงว่า ความยึดถืออัตตา สักกาย-ทิฐิและมิจฉาทิฐิต่าง ๆ หลายอย่าง เกิดขึ้นเพราะความถือมั่นเห็นผิดในขั้น 5 อย่างนี้³

● “ภิกษุทั้งหลาย! ธรรม เราแสดงไว้แล้วโดยวิชัย คือ แสวงสติปัฏฐาน 4...สัมมปปธาน 4...อิทธิบาท 4...อินทรี 5...พละ 5...โพชฌงค์ 7...มรรคมงคล 8 โดยวิชัย.....แต่กระนั้นก็ยังมิมีภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เกิดความปริวิตกแห่งใจขึ้นว่า เมื่อรู้อย่างไร เห็นอย่างไรหนอ อาตมะจึงจะมีแต่สิ้นไปเรื่อย ๆ;.....ปุณฺณ ผู้มิได้รับการศึกษา (อวินิต)...ย่อมเห็นคล้อยรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ โดยความเป็นอิตตา, การเห็นคล้อยไปดังนี้ เป็นสังขาร; ก็สังขารนั้นมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย เกิดจากอะไร มีแหล่งอะไร? สังขารนั้นเกิดจากคัมหาที่เกิขึ้นแก่ปุณฺณผู้ขาดการศึกษา (อัสสุตะ) ซึ่งถูกเวทนาอันเนื่องมาแต่อวิชชาสัมผัส (การรับรู้ด้วยอวิชชา) กระทบเอา; โดยนัยนี้แล แม้สังขารนั้นก็จึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่ง(สังขตะ) อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น (ปฏิจาสมุปัน), แม้คณานัน...เวทนานัน...ผัสสะ(การรับรู้) นั้น...อวิชชานั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, เมื่อรู้เมื่อมองเห็นอยู่อย่างนี้แล อาตมะก็จะมีแต่ความสิ้นไปเรื่อย ๆ”⁴

¹ ส.สพ.18/96/62, อภิญญา = รู้จำเพาะ, รู้เจาะลงไป, รู้กับตัว, รู้ด้วยประสบการณ์ตรง; ปรีชาญาณ = รู้ออบด้านของสิ่งนั้น ๆ, รู้ตรงตามสภาพของสิ่งนั้น ๆ, รู้จักสิ่งนั้นตามลักษณะและคุณสมบัติต่าง ๆ ของมัน.

² ส.บ.17/346-7/221,

³ ส.บ.17/348-363/221-228

⁴ ส.บ.17/173/116; ข้อความตอนที่ว่า “มองเห็นรูป..โดยความเป็นอิตตา” ยังมีการเปลี่ยนชักเย่อไปอีกหลายอย่าง ดู ส.บ.17/175-181/117-121

● “ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุมีสติ (คือปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน 4) มีสัมปชัญญะ (คือสร้างสัมปชัญญะ ในการยิน เห็น นั่ง นอน กิน ดื่ม พุค เป็นต้น) ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่อย่างนี้ ถ้าเกิด เวทนาที่เป็นสุขขึ้น เธอก็รู้ชั้อย่างนี้ว่า “เวทนาที่เป็นสุขนี้ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา, ก็แล เวทนานั้นอาศัยปัจจัย จึงเกิดขึ้น มิใช่ไม่อาศัยอะไรเลย, อาศัยอะไร ก็อาศัยกายนี้เอง, กายนี้ เป็นของไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น, แล้วสุขเวทนาซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยกายที่ไม่เที่ยง เป็นของปรุงแต่ง เป็นปฏิจตมุปบันธธรรม อยู่แล้ว จักเป็นของเที่ยงได้แต่ที่ไหน; เรอมองเห็นความเป็นสิ่งไม่เที่ยง ความเสื่อมสิ้นไป ความจางหาย ความดับ ความสลักออกไปทั้งในกายและในสุขเวทนาอยู่, เมื่อเรอมองเห็น....(อย่างนี้) รากานุสัยที่มีในกาย และในสุขเวทนา ก็จะถูกละลายเสียได้”

“เมื่อภิกษุมีสติ มีสัมปชัญญะ...อยู่อย่างนี้ ถ้าเกิดเวทนาที่เป็นทุกข์ขึ้น เธอก็รู้ชั้....ปฏิฆานุสัยที่มีในกาย และในทุกขเวทนา ก็จะถูกละลายเสียได้”

“เมื่อภิกษุมีสติ มีสัมปชัญญะ...อยู่อย่างนี้ ถ้าเกิดเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุขขึ้น เธอก็รู้ชั้.....อวิชชานุสัยที่มี ในกายและในทุกขมสุขเวทนา ก็จะถูกละลายเสียได้”¹

ตัวอย่างธรรมที่พิจารณาได้ทุกระดับ

● **พระมหาโกฏฐิตะ:** ท่านสารีบุตร ภิกษุผู้มีศีลควรโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: ท่านโกฏฐิตะ ภิกษุผู้มีศีลควรโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 โดยอาการที่เป็นของ ไม่เที่ยง เป็นของที่ปัจจัยบีบคั้นได้(ทุกข์) เป็นกัณฑ์ซึ่งต้องคอยรักษา เป็นกัณฑ์ เป็นกัณฑ์ถูกร เป็นสิ่งคอย ก่อความเคียดแค้น เป็นที่ทำให้ข้องขัดไม่สบาย เป็นกัณฑ์คนพวกฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่จะต้องแตกสลาย เป็นของ สูญเปล่าไม่มีสาระจริง ไม่เป็นอรรถา.... มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุผู้มีศีล โยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ จะพึงประจักษ์แจ้งโสคาปัตติผล

พระมหาโกฏฐิตะ: ภิกษุโสคาบันสะท่าน ควรโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: แม้ภิกษุที่เป็นโสคาบันก็ควรโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ โดยอาการที่เป็น ของไม่เที่ยง ฯลฯ มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุโสคาบันโยนิโสมนสิการ...(อย่างนี้) จะพึงประจักษ์แจ้งสกทา-คามีผล

พระมหาโกฏฐิตะ: ภิกษุสกทาคามีสะท่าน ควรโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: แม้ภิกษุที่เป็นสกทาคามีก็ควรโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ โดยอาการที่เป็น ของไม่เที่ยง ฯลฯ มีฐานะเป็นไปได้ที่เมื่อภิกษุสกทาคามีโยนิโสมนสิการ...(อย่างนี้) จะพึงประจักษ์แจ้งอนาคา-
Wwo

พระมหาโกฏฐิตะ: ภิกษุอนาคามีสะท่าน ควรโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: แม้ภิกษุที่เป็นอนาคามีก็ควรโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ โดยอาการที่เป็น

¹ ส.สพ.18/377/261

ของไม่เที่ยง ฯลฯ มีฐานะเป็นไปไค้ที่เมื่อภิกษุอนาคามีโยนิโสมนสิการ...(อย่างนี้) จะพึงประจักษ์แจ้งอหัตตผล

พระมหาโกฏฐิตะ: พระอรหันต์ละท่าน ควรวินโยนิโสมนสิการธรรมจำพวกไหน?

พระสารีบุตร: แม้พระอรหันต์ก็ควรวินโยนิโสมนสิการอุปาทานชั้น 5 เหล่านั้นแหละ โดยอาการที่เป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ, พระอรหันต์ไม่มีกิจซึ่งจะต้องทำยังขึ้นไปอีก หรือจะต้องสั่งสมกิจที่กระทำไว้แล้ว (ก็จริง) ก็แต่ว่าธรรมเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อภิกขุธรรมสุขวิหาร (การพักใจอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน) และเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ¹

สำนวนแนววิปัสสนา แสดงความแตกต่างระหว่างพระอริยบุคคลหลายระดับ²

ก. พระเสขะ กับ พระอรหันต์

● **พระสารีบุตร:** ท่านอนุรุธ! เรียกกันว่า พระเสขะ พระเสขะ, ค่ายเหตุผลเพียงไหน จึงเป็นพระเสขะ?

พระอนุรุธ: เพราะเจริญสติปัฏฐาน 4 ได้แล้วบางส่วน จึงเป็นพระเสขะ

พระสารีบุตร: ท่านอนุรุธ! เรียกกันว่า พระอเสขะ พระอเสขะ, ค่ายเหตุผลเพียงไหน จึงเป็นพระอเสขะ?

พระอนุรุธ: เพราะเจริญสติปัฏฐาน 4 ได้ครบบริบูรณ์ จึงเป็นพระอเสขะ³

● ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า ภิกษุทั้งหมดทุกรูป มีกิจที่ต้องกระทำด้วยความไม่ประมาทในผัสสายนะ (อายตนะสำหรับรับรู้) ทั้ง 6 และเราก็มีไค้กล่าวว่า ภิกษุทั้งหมดทุกรูป ไม่มีกิจที่จะต้องทำความไม่ประมาทในผัสสายนะทั้ง 6

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดเป็นอรหันต์ สิ้นอาสวะแล้ว...หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ถูกถ้วน, สำหรับภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่า ไม่มีกิจที่จะต้องทำความไม่ประมาทในผัสสายนะทั้ง 6; ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะกิจที่ต้องทำความไม่ประมาท อันภิกษุเหล่านั้นทำเสร็จแล้ว, ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ไม่อาจเป็นไปไค้ที่จะประมาท

ส่วนภิกษุเหล่าใด เป็นเสขะ ยังไม่บรรลอรหัตตผล ยังปรารถนาอยู่ซึ่งธรรมอันเป็นโยกเกษม⁴ ที่ยอก

¹ ส.ข.17/310-314/203-205; สูตรถัดไปคือ ส.ข.17/315-317/205-206 ก็มีเนื้อความเหมือนกัน แต่เปลี่ยนคำว่า “ผู้มีศีล” ในตอนแรกเป็น “ผู้มีสุตะ”; ใน ส.ม.19/1272-5/382 ว่าทั้งพระเสขะและพระอเสขะ ควรรู้สติปัฏฐาน 4 เป็นวิหารธรรม; ธรรมที่ตามปกติเป็นข้อปฏิบัติสำหรับพระเสขะ (และแม้ต่ำกว่าเสขะ) แต่ใช้เพื่อภิกขุธรรมสุขวิหาร และสติสัมปชัญญะสำหรับพระอรหันต์ ก็คือฉาน 4 (เช่น ม.อ.14/100/85 และพึงดู ที.ปา.11/233/233; อ.จ.จก.ก. 21/41/57; อ.จ.จก.ก. 22/300/361) ภายหลังก็ตรัสไว้ท่านองนี้ (ดู อ.จ.เอก.20/226/56)

² ดูตอนที่ด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพานที่ผ่านมาแล้วด้วย

³ ส.ม.19/782-4/233-4

⁴ ภาวะปลอดภยจากกิเลสซึ่งผูกพันสัตว์ไว้กับภพ หรือ ภาวะปลอดแอก หมายถึง อรหัตตภาวะ คือความเป็นพระอรหันต์ ใช้ในภาษาสามัญหมายถึงความปลอดโปร่งโล่งใจหรือความหลุดรุดปลอดภย

เยี่ยม, สำหรับภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่า มีกิจที่จะต้องทำด้วยความไม่ประมาทในผัสสาณนะทั้ง 6; ข้อนั้น เพราะเหตุไร? เพราะว่า รูปทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ทั้งหลาย ที่พึงรู้แจ้งด้วยใจ ย่อมมีทั้งที่รื่นรมย์ใจบ้าง ไม่รื่นรมย์ใจบ้าง, รูป ฯลฯ ธรรมารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ถูกต้อง (รับรู้เข้ามา) แล้วๆ ย่อมครอบงำจิตของภิกษุ (ผู้ไม่ประมาท) ไม่ได้; เพราะการที่จิตไม่ถูกครอบงำ ก็เป็น อันได้เริ่มระคมความเพียรไม่ย่อหย่อน สติก็กำกับอยู่ ไม่พลอ กายก็ผ่อนคลายสงบ ไม่กระสับกระส่าย จิตก็ตั้งมั่นมีอารมณ์เดียว; เราจึงเห็นผลแห่งความไม่ประมาทครั้งนี้แล จึงกล่าวสำหรับภิกษุเหล่านั้นว่ามีกิจที่ต้องกระทำด้วยความไม่ประมาทในผัสสาณนะทั้ง 6¹

● มีอยู่ณภิกษุทั้งหลาย ปริยาย² ที่เมื่อไถ้อาศัยแล้ว ภิกษุเสาะ ค้ำรงอยู่แล้วในเสขภูมิ ก็รู้จักได้ว่า “เราเป็นเสาะ”, ภิกษุอเสาะ ค้ำรงอยู่แล้วในอเสขภูมิ ก็รู้จักได้ว่า “เราเป็นอเสาะ”...ในข้อนี้ ภิกษุเสาะ ค้ำรงอยู่แล้วในเสขภูมิ ย่อมรู้จักว่า ทุกข์คือกัณฺเถ...ทุกขสมุทัยคือกัณฺเถ...ทุกขนิโรธคือกัณฺเถ...ปฏิปทาให้ถึงทุกขนิโรธ คือกัณฺเถ; นี่ก็เป็นปริยายหนึ่ง ที่เมื่อไถ้อาศัยแล้ว ภิกษุเสาะค้ำรงอยู่แล้วในเสขภูมิ ย่อมรู้จักว่า “เราเป็นเสาะ”

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเสาะ ย่อมพิจารณากัณฺเถว่า “สมณะหรือพราหมณ์อื่น ภายนอกจากธรรมวินัยนี้ มีบ้างไหมหนอ ที่แสดงธรรมซึ่งจริง แท้ แน่ (ตะณะ) เหมือนกัณฺโถผู้มีพระภาค?”; เธอย่อมรู้จักอย่างนี้ว่า “สมณะหรือพราหมณ์อื่น ภายนอกจากธรรมวินัยนี้ ไม่มีเลยหนอ ที่แสดงธรรม ซึ่งจริง แท้ แน่เหมือนกัณฺโถผู้มีพระภาค”; นี่ก็เป็นปริยายหนึ่ง...

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเสาะ ย่อมรู้จักซึ่งอินทรีย์ทั้ง 5 คือ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สคินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์; อินทรีย์ทั้ง 5 มีสิ่งใดเป็นคคิ มีสิ่งใดเป็นจุกสูงสุก มีสิ่งใดเป็นผล มีสิ่งใดเป็นจุกหมาย เธอ สัมผัสด้วย (นาม) กายยังไม่ได้ เป็นแต่เห็นปรุโปร่งด้วยปัญญา; นี่เป็นปริยายหนึ่ง ที่เมื่อไถ้อาศัยแล้ว ภิกษุเสาะ “เราเป็นเสาะ”

...ในข้อนี้ ภิกษุอเสาะ ย่อมรู้จักอินทรีย์ทั้ง 5 คือ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สคินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์, อินทรีย์ทั้ง 5 มีสิ่งใดเป็นคคิ มีสิ่งใดเป็นจุกสูงสุก มีสิ่งใดเป็นผล มีสิ่งใดเป็นจุกหมาย เธอทั้ง สัมผัสอยู่ด้วย (นาม) กาย และเห็นปรุโปร่งด้วยปัญญา; นี่ก็เป็นปริยายหนึ่ง ที่เมื่อไถ้อาศัยแล้ว ภิกษุอเสาะ ค้ำรงอยู่แล้วในอเสขภูมิ ย่อมรู้จักว่า “เราเป็นอเสาะ”

“อีกประการหนึ่ง ภิกษุอเสาะย่อมรู้จักซึ่งอินทรีย์ทั้ง 6 คือ จักขุนทรีย์ โสคินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์, เธอรู้จักว่า “อินทรีย์ทั้ง 6 เหล่านี้แลจักกับไป หมกสิ้นโดยประการทั้งปวง ไม่เหลือ อยู่เลย และอินทรีย์ 6 เหล่าอื่น ก็จักไม่เกิดขึ้น ณ ที่ไหนๆ เลย”; นี่ก็เป็นปริยายหนึ่ง ที่เมื่อไถ้อาศัยแล้ว ภิกษุอเสาะ “เราเป็นอเสาะ”³

¹ ส.สพ.18/213/157

² ปริยาย = แนววิธี ช่องทาง นัยอ้อม แง่แห่งเหตุผล

³ ส.ม.19/1031/303

●สาริบุตร! บุคคลมองเห็นภัยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า นี่คือน้ำที่เกิมี¹, ครั้นเห็น(กัณฺณ) แล้ว ก็เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อหายศึก เพื่อหมกไกร เพื่อความคับแค้นสิ่งที่เกิดมีนั้น; เขามองเห็นภัยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า สิ่งที่เกิดมีนั้น เกิมีไค้เพราะสิ่งนั้น ๆ เป็นอาหาร; ครั้นเห็น(กัณฺณ)แล้ว ก็เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหายศึก เพื่อความหมกไกร เพื่อความคับแค้นสิ่งที่เกิดมีเพราะอาหาร, เขามองเห็นภัยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า เพราะสิ่งที่เป็นอาหารนั้น ๆ คับไป สิ่งที่เกิดมีก็ย่อมมีความคับไปเป็นธรรมดา; ครั้นเห็น(กัณฺณ)แล้ว ก็เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหายศึก เพื่อความหมกไกร เพื่อความคับไปแห่งสิ่งที่มีความคับเป็นธรรมดา; อย่างนี้แลเป็นเสขะ

สาริบุตร! อย่างไรละจึงจะเป็นสังฆาตรธรรม²? บุคคลมองเห็นภัยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า นี่คือน้ำที่เกิมี; ครั้นเห็น(กัณฺณ)แล้ว เป็นผู้หลุดพ้น เพราะความหายศึก หมกไกร คับไค้ ไม่ถือน้ำ สิ่งที่เกิดมี; เขามองเห็นภัยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า สิ่งที่เกิดมีนั้น เกิมีไค้เพราะสิ่งนั้น ๆ เป็นอาหาร, ครั้นเห็น(กัณฺณ)แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นเพราะหายศึก หมกไกร คับไค้ ไม่ถือน้ำสิ่งที่เกิดมีเพราะอาหาร; เขามองเห็นภัยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงว่า เพราะสิ่งที่เป็นอาหารนั้น ๆ คับไป สิ่งที่เกิดมีก็ย่อมมีความคับไปเป็นธรรมดา, ครั้นเห็น(กัณฺณ)แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นเพราะหายศึก หมกไกร คับไค้ ไม่ถือน้ำ สิ่งที่มีความคับเป็นธรรมดา, อย่างนี้แลเป็นสังฆาตรธรรม³

●(กล่าวถึงศีลอย่างเสขะ และสมาธิอย่างเสขะแล้ว) ท่านมหานาม! ปัญญาอย่างเสขะคืออะไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้จักตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์...นี่ทุกข์สมุทัย...นี่ทุกข์นิโรธ...นี่ปฏิบัติพาไปสู่ทุกข์นิโรธ; นี้เรียกว่าปัญญาอย่างเสขะ

อริยสาวกนั้นนั่นแล ผู้ประกอบ (ด้วยศีลด้วยสมาธิ) ด้วยปัญญาอย่างนี้แล้ว เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ไค้ประจักษ์แจ้งเข้าถึงอยู่ด้วยความรู้ยิ่งเองในปัจจุบัน ซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิไค้ (ศีลสมาธิและปัญญาในกรณีนี้เป็นอเสขะทั้งหมด)⁴

¹ คำบาลีว่า “ภูต” อรรถกถาว่าหมายถึงชั้น 5; การบรรยายปฏิปทาของพระเสขะและอเสขะอย่างนี้ท่านว่าเป็นเพียงน้อยหนึ่งเท่านั้น ความจริงอาจแสดงได้หลายแง่ เช่น ตามแนวชั้น 5 ตามแนวอายตนะ ตามแนวธาตุ และตามแนวปัจจัย หรือปฏิจลสมุปบาท (ส.อ.2/78)

² สังฆาตรธรรม = ผู้สำรวจธรรมเสร็จแล้ว หรือผู้ตรวจสอบธรรมเสร็จแล้ว หมายถึงพระอรหันต์ (ส.อ.2/77; อ.อ.145; สุตต.อ.1/156; 2/502)

³ ส.น.16/102-3/58-9

⁴ อ.อ.ติก.20/513/283 (เป็นภาษิตของพระอานนท์); นอกจากนี้ มีคำจำกัดความต่าง ๆ เกี่ยวกับเสขะ และอเสขะ ที่น่าสนใจ ขอนำมาลงไว้ดังนี้

“เพราะศึกษาอยู่แล ฉะนั้น จึงเรียกว่า เสขะ; ศึกษาอะไรเล่า? ศึกษาทั้งอริสัจ ๔ ศึกษาทั้งอริยสัจ ๘ ศึกษาทั้งอริยปัญญา, เพราะศึกษาอยู่แล ฉะนั้น จึงเรียกว่า เสขะ” (อ.อ.ติก.20/525/297; และดู ข.ม.29/960/608; ข.จ.30/92/24)

ข. ผู้ปฏิบัติเพื่อโศดาปัตติผล กับพระโศดาบัน

● ภิกษุทั้งหลาย! คา...หุ...จมุก...ลัน...กาย...ใจ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ วิญญาณ 6 สัมผัส 6 เวทนา 6 สัญญา 6 สัญเจตนา 6 คณหา 6 ธาตุ 6 ชันธ 5) ไม่เที่ยง เป็นของปรวนแปร กลายเป็นอย่างอื่นได้, ผู้ใดเชื่อ น้อมใจถึงต่อธรรมเหล่านี้ อย่างนี้ ผู้นี้เรียกว่าเป็นสัทธานุสारी เป็นผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม ก้าวลงแล้วสู่ภูมิแห่งสัคคบุรุษ ล่วงเลยภูมิแห่งปุถุชนไปแล้ว เป็นผู้ไม่อาจกระทำการมชฌนิกที่กระทำแล้วจะพึงเข้าถึงนรก กำเนิดคิรัจจาน หรือเปรตวิสัย ไม่อาจจบชีวิตจนกว่าจะประจักษ์แจ้งโศคาปัตติผล

สำหรับผู้ใด ธรรมเหล่านี้ ทนการเพ่งพิสูจนด้วยปัญญาอย่างนี้ บ้างพอประมาณ, ผู้นี้เรียกว่าเป็นธรรมานุสारी เป็นผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม...ไม่อาจจบชีวิตจนกว่าจะประจักษ์แจ้งโศคาปัตติผล

(ส่วน) ผู้ใด รู้ธรรมเหล่านี้ อย่างนี้ มองเห็นอย่างนี้, ผู้นี้เรียกว่าเป็นโศดาบัน มีความไม่ยกค่าเป็นธรรมคา เป็นผู้แน่นอนที่จะควรตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า¹

ค. พระโศดาบัน กับพระอรหันต์

● ภิกษุทั้งหลาย! เมื่อโคอริยสาวก รู้จักซึ่งสมุทัย ความอสังข อสังขะ (ส่วนคิ) อาทีนพ (ส่วนเสีย) และนิสสรณะ (ภาวะอิสระ, ทางออก) แห่งอุปาทานชันธ 5 เหล่านี้ ตามที่มันเป็นจริง, อริยสาวกนี้เรียกว่าโศดาบัน เป็นผู้มีความไม่ยกค่าเป็นธรรมคา แน่นอนที่จะควรตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า

เมื่อใด ภิกษุ รู้ซึ่งสมุทัย ความอสังข อสังขะ อาทีนพ และนิสสรณะ แห่งอุปาทานชันธ 5 เหล่านี้ ตามที่มันเป็นจริงแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ติดมัน, ภิกษุนี้เรียกว่า อรหันตชินาสพ เป็นผู้อยู่จบ เสร็จกิจ ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตน หมกเครื่องผูกไว้กับภพ เป็นผู้หลุดพ้น เพราะรู้ถูกต้อง”²

● **สัจจนิกมณ:** ด้วยเหตุผลเพียงไรหนอ สาวกของท่านพระโคตมผู้เจริญจึงจะถือว่าเป็นผู้ทำตามคำสอน (สาสนกร) ปฏิบัติตรงต่อโอวาท ขำวิจิตรจินา ปราศจากความเคลือบแคลงใจ ถึงความแก่ลัวกลัว ไม่ต้องเชื่อ

- “ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฐิ...สัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาสติ...สัมมาสมาธิ ที่เป็นเสาะ, ด้วยเหตุเพียงนี้แล ภิกษุชื่อว่า เป็นเสาะ” (ส.ม.19/51/1๑)

“ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฐิ...สัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาสติ...สัมมาสมาธิ...สัมมาญาณ...สัมมาวิมุตติ ที่เป็นอเสาะ, อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่า เป็นอเสาะ” (อ.บ.ทสก.24/111/237)

บาลีแห่งหนึ่งแสดงความแตกต่างระหว่างเสาะวิหาร กับตถาคตวิหารว่า พระเสาะยังละนิรวันธอยู่ ส่วนพระอรหันต์กำจัดนิรวันธ 5 ได้หมดสิ้นเด็ดขาดแล้ว (ส.ม.19/1370-1/414) คัมภีร์อภิธรรมจำกัดความว่า “บุคคลผู้เป็นมรรคสังคิ 4 และผู้เป็นผลสังคิ 3 ชื่อว่า เสาะ, พระอรหันต์ชื่อว่าอเสาะ, บุคคลเหลือจากนั้นเป็นเสาะก็ไม่ใช่อเสาะก็ไม่ใช่” (อภิ.ป.36/35/144)

¹ ส.ข.17/469-478/278-282

² ส.ข.17/296-7/196; ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค มีอีก 2 สูตร ที่มีข้อความเหมือนอย่างนี้ แต่ต่างเพียงเปลี่ยนชื่อธรรมจากอุปาทานชันธ 5 เป็นอย่างอื่น คือ ข.ม.19/844-7/256 เปลี่ยนเป็น อินทรีย์ 5 (สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) และ ข.ม.19/903-5/272 เปลี่ยนเป็น อินทรีย์ 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)

ใครอื่นในคำสอนของพระศาสดา¹

พระพุทธเจ้า: อุกุรอัคกิเวสสะนะ! สาวกของเราในธรรมวินัยนี้ ย่อมมองเห็นรูปทั้งปวงไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งที่เป็นอภิก อนาคต และปัจจุบัน ไม่ว่าภายในหรือภายนอก....ไม่ว่าไกลหรือใกล้ด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นจริงว่า มิใช่ “นั่นของเรา” มิใช่ “เราเป็นนั่น” มิใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”; มองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...ตามที่มันเป็นจริง (อย่างเกี่ยวกับรูป): ด้วยเหตุผลเท่านั้นแล สาวกของเราถือว่าเป็นผู้ทำตามคำสอน...ไม่ต้องอาศัยคนอื่น (คือไม่ต้องเชื่อคนอื่น) อยู่ในศาสนาของพระศาสดา

สัจจนิกครณ: ด้วยเหตุผลเพียงไรหนอ ท่านพระโคตมผู้เจริญ ภิกษุจึงจะถือว่าเป็นอรหันตชินาสพาลา เป็นผู้หลุดพ้นเพราะรู้ถูกต้อง?

พระพุทธเจ้า: อุกุรอัคกิเวสสะนะ! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มองเห็นรูปทั้งปวง ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด.... ด้วยสัมมาปัญญา ตามที่มันเป็นจริงว่า มิใช่ “นั่นของเรา” มิใช่ “เราเป็นนั่น” มิใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา” กันนี้แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นด้วยไม่ถือมัน; มองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...ตามที่มันเป็นจริง....กันนี้แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นด้วยไม่ถือมัน, ด้วยเหตุผลเท่านั้นแล ภิกษุถือว่าเป็นอรหันตชินาสพ....หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ถูกต้อง²

ง. พระอนาคามี กับพระอรหันต์

● **พระนารทะ:** นี่แนะท่านปวิภูฏ! โดยไม่อาศัยศรัทธาเลย ไม่อาศัยความถูกต้อง การเล่าเรียนมา การตรึกตรองตามแนวเหตุผล หรือความเข้ากันได้กับกฎของกฎของกฎ ผมรู้ ผมเห็น ซึ่งความข้อนี้ว่า เพราะชาติ นิโรธ ขรามรณะจึงนิโรธ, เพราะอวิชชา นิโรธ สังขารจึงนิโรธ;....ผมรู้ ผมเห็นความข้อนี้ว่า นิโรธแห่งภพ คือนิพพาน”

พระปวิภูฏ: ถ้าอย่างนั้น ท่านนารทะก็เป็นพระอรหันตชินาสพสิ.

พระนารทะ: ข้อที่ว่านิโรธแห่งภพคือนิพพานนั้น ผมมองเห็นเป็นอย่างที่ด้วยสัมมาปัญญาตามความเป็นจริง แต่กระนั้น ผมก็มิใช่เป็นพระอรหันตชินาสพ; เปรียบเหมือนมีปอน้ำในทางกันการ แต่ที่นั่นไม่มี เชือก ไม่มีภาชนะสำหรับกักน้ำ ครานั้น บุรุษหนึ่ง ถูกอากาศแล้งเผา กรราร้อน มาถึง ทั้งเหนื่อย ทั้งหิว ทั้งกระหาย เขามองลงไปปอน้ำนั้น ทั้งที่มีความรู้ยู่ว่า นั่นน้ำ แต่จะสัมผัสด้วยกาย ก็มิได้ นี่ฉันใด ข้อที่ว่านิโรธแห่งภพเป็นนิพพาน ผมก็มองเห็นเป็นอย่างที่ด้วยสัมมาปัญญาตามความเป็นจริง แต่ผมก็มิได้เป็นพระอรหันตชินาสพ³

● **พระเขมกะ:** ผมไม่เห็นคล้ายสิ่งใดเลยในอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ว่าเป็นอัคราหรือเป็นอัครกนิยะ (สิ่งที่เนื่องด้วยอัครา)

¹ คุณสมบัตินี้หมายถึงพระโสดาบัน (ดู ตอนว่าด้วยคุณสมบัตินี้ของพระโสดาบันข้างหน้า)

² ม.ม.12/401-2/433-4

³ ส.น.16/272-4/142; อรรถกถาข้อความว่าท่านตั้งอยู่ในอนาคามีบรรค (ส.อ.2/157)

● อานนท์! เมื่อไภภิกษุรู้ซึ่งสมุทัย ความอัสสภ อัสสาทะ(ส่วนกิ) อาทีนพ(ส่วนเสีย) และนิสสรณะ (ทางออก) แห่งภิกขุญาณรูปที่ 7 และอายตนะ 2³ เหล่านี้ ตามที่มันเป็นจริงแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นด้วยไม่ถือมั่น, ภิกษุนี้เรียกว่าเป็นปัญญาวิมุต

อานนท์! เมื่อโคภิกษุเข้าวิโมกข์ 8 เหล่านี้โดยอนุโลมบ้าง เข้าโดยปฏิโลมบ้าง เข้าทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง ย่อมเข้าถึงได้ ออกก็ได้ในคราวที่ต้องการ ซึ่งข้อที่ต้องการ เท่าเวลาที่ต้องการ, และเพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป เธอได้ประจักษ์แจ้งเข้าถึงอยู่ ด้วยความรู้ยิ่งเองในปัจจุบันนี้ทีเดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้, ภิกษุนี้เรียกว่าเป็นอุภโตภาควิมุต⁴

● วิกฤติทั้งหลาย! ทถากทอรหันตสัมมาสัมพุทธ เป็นผู้หลุกพ้นแล้ว เพราะหายคิด หมคใคร่ กับเสียได้ ไม่ถือมั่น รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เขาจึงเรียกว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

แม่ภิกษุปัญญาวิมุต ก็เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะหายคิด หมกไกร่ กับเสียใจ ไม่ถือมั่น รูป...เวทนา...
สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เขาจึงเรียกว่า พระปัญญาวิมุต

ในเรื่องนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นข้อยิ่งหย่อน เป็นข้อแตกต่างระหว่างพระคทาภคอรหันตสัมมา-
สัมพุทธะ กับภิกษุปัญญาวิมุต?.....พระคทาภคอรหันตสัมมาสัมพุทธะ เป็นผู้ให้กำเนิดมรรคาที่ยังไม่เคยเกิด เป็น

³ **วิญญานฐิติ** = ที่ตั้งแห่งวิญญาณ มี 7 คือ 1. สัตว์ที่กายต่างกันมีสัญญาต่างกัน 2. สัตว์ที่มีกายต่างกันมีสัญญาย่างเดียวกัน 3. สัตว์ที่มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน 4. สัตว์ที่มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาย่างเดียวกัน 5.-7. อรูปภพ 3 ข้อแรกมีอากาศาณัญจยตนะ เป็นต้น; อายุตนะ(แดน) 2 คือ อสัณฺหิสัตตตายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ; บางทีรวมวิญญานฐิติ 7 และอายุตนะ 2 เข้าด้วยกัน เรียกว่า สัตตवास 9; ที่กล่าวถึงวิญญานฐิติ 7 และอายุตนะ 2 อย่างนี้ เป็นเพียรวิชิยักเนื่องเทศนาอย่างหนึ่งเท่านั้น จะใช้ขั้น 5 แทนที่ลงไปได้ เพราะครอบคลุมเนื้อความทั้งหมด

⁴ ที่.ม.10/65-66/83-84 (วิโมกข์ 8 ได้แสดงไว้แล้วข้างต้น)

ผู้ยังประชุมชนให้รู้จักมรรคที่ยังไม่มีใครรู้จัก เป็นผู้บอกทางที่ยังไม่มีใครบอก เป็นผู้รู้ทาง เป็นผู้ชำนาญทาง เป็นผู้ฉลาดในทาง, ส่วนสาวกทั้งหลายในบัดนี้ เป็นผู้ดำเนินตามทาง เข้ามาสมทบในภายหลัง; นี่แต่เป็นความพิเศษ เป็นข้อยิ่งหย่อน เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะ กับภิกษุปัญญาวิมุกต¹

ง) หลักการปฏิบัติที่จัดเป็นระบบ

พุทธพจน์ที่แสดงหลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน มักเป็นไปในรูปของคำสอนให้พิจารณาสภาวะธรรมอย่างที่ได้ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้น หากจะแสดงลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติที่จะเรียกได้ว่าเป็นระบบ ก็เป็นเพียงการแสดงขั้นตอนอย่างกว้าง ๆ พุทธพจน์แนวนี้ที่นับว่าละเอียดที่สุดและพบบ่อยที่สุดก็คือ คำสอนแสดงความก้าวหน้าในการประพาสพรหมจรรย์ของพระภิกษุ ตั้งแต่ออกบวชจนบรรลุอาสวัชฌญาณ² อีกแนวหนึ่งที่น่าพอใจยิ่ง ซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงแสดงเองบ้าง พระสาวกแสดงบ้าง เป็นครั้งคราว คือ แนวจรรณะ 15 และวิชา 3³ นอกจากนี้ ก็มีแต่ที่แสดงเพียงลำดับหัวข้อเป็นชุด ๆ เช่น วิสุทธิ⁴ วิสุทธิ⁵ เป็นต้น การที่เป็นอย่างนี้ สันนิษฐานได้ว่า แบบแผนและรายละเอียดของแต่ละขั้นตอนของการปฏิบัติ คงเป็นเรื่องที่ท่านทำและนำสืบ ๆ กันมา ด้วยการลงมือปฏิบัติจริง ตามกระบวนการที่อาจารย์สั่งสอนและฝึกหัดศิษย์ นอกจากนั้น รายละเอียดปลีกย่อยก็ย่อมแตกต่างกันไปตามกลวิธีของอาจารย์ต่างสำนักกันด้วย ประเพณีปฏิบัติคงดำเนินมาเช่นนี้ จนถึงยุคของพระอรรถกถาจารย์ ท่านจึงได้นำเอาแบบแผนและรายละเอียดบางส่วน of ขั้นตอนการปฏิบัติเหล่านั้นมาเรียบเรียงบันทึกไว้ในคัมภีร์ ดังตัวอย่างที่เด่น คือในวิสุทธิมัคค์

คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ นอกจากแสดงลำดับขั้นตอนและแบบแผนการฝึกด้านกิจกรรมภายนอกแล้ว ยังแสดงลำดับขั้นของความเจริญก้าวหน้าภายใน คือการที่ปัญญาแก่กล้าขึ้นเป็นระดับ ๆ จนตรัสรู้ อย่างที่เรียกว่าลำดับญาณด้วย เค้าโครงทั่วไปของการปฏิบัติ ท่านถือตามหลักการของไตรสิกขา แล้วขยายออกตามแนววิสุทธิ 7 ส่วนขั้นตอนของความเจริญปัญญาภายใน (วิปัสสนาญาณ) ท่านขยายความจากเนื้อหาบางส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์⁶ ในที่นี้ จะแสดงระบบการปฏิบัติที่สรุปตามแนวของคัมภีร์วิสุทธิมัคค์นั้น⁷ ซึ่งแสดงได้เป็นขั้นตอนดังนี้

¹ ส.บ.17/125-6/81; มคฺควิทฺ ที่แปลว่าผู้ชำนาญทางนั้น อรรถกถาแปลว่าผู้ประกาศทาง (ส.อ.2/338)

² มีกระจายทั่วไปในพระสูตรตั้งแต่เล่มแรกคือ ที.ส.9/102-138/82-112 จนจบอังคุตตรนิกาย เช่น อ.บ.ทสก.24/99/217 และในอภิธรรมบางแห่ง คือ อภิ.ป.36/135/209

³ ที.ส.9/163/129; ม.ม.13/26/26; ข.จู.30/547/272

⁴ ม.ม.12/298/295

⁵ ที.ปา.11/456/329

⁶ ข.ป.ปฏิ.31/มคติกา/1-2:94/72-159/109

⁷ วิสุทธิ.1/1-3/376 (= 951 หน้า)

เบื้องต้น พึงเข้าใจความหมายของคำศัพท์สำคัญก่อน

วิสุทธิ แปลว่า ความหมดจด คือ ความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้น ๆ หมายถึง ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือนิพพาน จำแนกเป็น 7 ขั้น ดังจะแสดงต่อไป

ปริยญา แปลว่า การกำหนดรู้ หรือ ทำความรู้จัก หมายถึง การทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ โดยครบถ้วน หรือรอบด้าน แบ่งเป็น 3 ขั้น คือ¹

1) ญาตปริยญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ รู้ตามสภาวะลักษณะ ได้แก่ รู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นตามสภาวะของมัน เช่นรู้ว่า นี่คือน้ำ เวทนาคือสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ นี่คือนิพพาน นิพพาน คือสิ่งที่มีลักษณะกำหนดได้หมายรู้ ดังนี้ เป็นต้น (รู้ว่าเป็นอะไร)

2) ติรณปริยญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือ รู้ด้วยปัญญาที่ยังลึกซึ้งไปถึงสามัญลักษณะ ได้แก่ รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นว่า เวทนาและสัญญา นั้น ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น (รู้ว่าเป็นอย่างไร)

3) ปหานปริยญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจ วางท่าที และปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง เช่น เมื่อรู้ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้ว ก็ละนิจจสัญญา เป็นต้น ในสิ่งนั้น ๆ ได้ (รู้ว่าจะทำอย่างไร)

วิปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณในวิปัสสนา หรือ ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือ ญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา ได้แก่ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้ แบ่งเป็น 9 ขั้น ดังจะแสดงต่อไป

ต่อไปนี้ คือ สรุปความวิสุทธิมรรคทั้งหมด

ก. ระดับศีล (อริศีลสิกขา)

1. สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือ ประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้อง มีศีลบริสุทธิ์ตามภูมิขั้นของตน คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวมุ่งเฉพาะการปฏิบัติของพระภิกษุ หมายถึง *ปาวรีวิสุทธิศีล 4* คือ ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมในพระปาติโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต รักษาวินัย ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย) อินทริยสังวรศีล (ศีลคือความสำรวมอินทริย ได้แก่ ระวังไม่ให้อกุศลธรรม ความชั่วครอบงำจิตใจในเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริยทั้ง 6) อาชีวปาวรีวิสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ได้แก่ เลี้ยงชีวิตโดยทางชอบธรรม) และ ปัจจัยสันนิสิตศีล (ศีลที่เกี่ยวข้องกับปัจจัย 4 ได้แก่ การใช้สอยปัจจัย 4 ด้วยปัญญาพิจารณา ให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ๆ ไม่บริโภคด้วยตัณหา); นอกจากศีล อาจเลือกสมาทานวัตร โดยเฉพาะธุดงค์ 13 บางข้อ เพื่อส่งเสริมความมักน้อย สันโดษสังัดเพียรและเลี้ยงง่าย เป็นต้น เป็นการขัดเกลาภิเลส เกื้อกูลแก่ภาวนาต่อไป

¹ ข.ม.29/62/60:วิสุทธิ.3/230

ข. ระดับสมาธิ (อธิจิตตศึกษา)

2. **จิตตวิสุทธิ** ความหมจดจ่อแห่งจิต คือ ฝึกอบรมจิต หรือพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิตจนเกิดสมาธิพอเป็นบาทหรือปัทมฐานแห่งวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมรรคฯ ได้แก่อุปจารสมาธิ จนถึงอัปปนาสมาธิในฉานสมาบัติทั้ง 8 และแสดงวิธีเจริญสมาธิ จนถึงได้ผลพิเศษคือโลกียอภินิมิตทั้ง 5

ค. ระดับปัญญา (อธิปัญญาศึกษา)

1) **ขั้นญาณตปริญาณ** คือ รู้จักสภาวะ

- **ขั้นทุกขวัญฐาน** คือ กำหนดทุกขสัจจ์

3. **ทิจฺฐวิสุทธิ** ความหมจดจ่อแห่งทิจฺฐ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง ทำให้ระงับความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิด บางทีกำหนดเรียกเป็นญาณอย่างหนึ่ง มีชื่อว่า

นามรูปปริจเฉทญาณ (1) หรือเรียกว่า สังขารปริจเฉท บ้าง นามรูปวัญฐาน บ้าง หมายถึงความรู้จักรูปธรรมนามธรรมว่า สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ พอนับได้ว่าเป็นของจริง ก็มีแต่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น และกำหนดได้ว่าการรับรู้และเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของตนนั้น อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม เช่น เมื่อเห็นรูป จักขุประสาท แสง และรูปหรือสี เป็นรูปธรรม จักขุวิญญาณ หรือการเห็นเป็นนามธรรม ดังนี้ เป็นต้น

- **ขั้นสมุททัยวัญฐาน** คือ กำหนดสมุททัยสัจจ์

4. **กังขาวิตรณวิสุทธิ** ความหมจดจ่อแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย หรือ ความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป ตามแนวปฏิจจนูปบาทก็ตาม ตามแนวกฎแห่งกรรมก็ตาม ตามแนวกระบวนการรับรู้ก็ตาม ตามแนววิญญะ 3 ก็ตาม หรือตามแนวอื่น ก็ตาม ว่า นามธรรมและรูปธรรมล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กันและกัน อาศัยกัน อันเป็นความรู้ที่ทำให้สิ้นความสงสัยเกี่ยวกับกาลทั้ง 3 คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน ความรู้นี้กำหนดเป็นญาณขั้นหนึ่ง บางทีเรียกว่า

นามรูปปัจจัยปริคคญาณ (2) แปลว่า ญาณที่กำหนดปัจจัยของนามรูป

ญาณขั้นนี้ เรียกได้หลายชื่อ ว่า ธัมมัญญิตินาถ บ้าง ยถาภูตญาณ บ้าง สัมมาทสสนะ บ้าง และผู้ประกอบด้วยญาณขั้นนี้ พระอรหันตอาจารย์เรียกว่าเป็น “จุฬโสดาบัน” คือ พระโสดาบันน้อย เป็นผู้มคฺติ คือ ทางไปก้าวหน้าทีแน่นอนในพระพุทฺธศาสนา.

2) **ขั้นตฺริณปริญาณ** คือ รู้สามัญญลักษณะ หรือ หยั่งถึงไตรลักษณ์

- **ขั้นมคฺควัญฐาน** คือ กำหนดมคฺคสัจจ์ (เฉพาะข้อ 5)

5. **มคฺคานํคคญาณตสฺสนวิสุทธิ** ความหมจดจ่อแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ ยกเอารูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นมาพิจารณาเป็นหมวด ๆ ตามแนวไตรลักษณ์ที่ละเอียดอย่าง ๆ เช่น พิจารณารูปโดยอนิจจลักษณะ โดยทุกขลักษณะ โดยอนัตตลักษณะ แล้วพิจารณาเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

ตามลำดับ และโดยลักษณะแต่ละลักษณะไปที่ละอย่าง แล้วพิจารณาข้อธรรมอื่น ๆ เช่น ในหมวดอายตนะ 12 ปฏิจจสมุปบาท 12 และอะไรก็ได้ทุก ๆ อย่าง แม้แต่ ภพ 3 ฌาน 4 อัปปมัญญา 4 สมาบัติ 4 ฯลฯ ไปตามลำดับไตรลักษณ์แต่ละอย่างในทำนองเดียวกันนั้น (รวมความก็อยู่ในขั้นที่ 5 นั้นเอง) จนเริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย เรียกว่าเกิดเป็น *ตรุณวิปัสสนา* คือ วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ และในช่วงนี้ ก็จะเกิดสิ่งที่เรียกว่า *วิปัสสนูปกิเลส* 10 ประการ ขึ้นมา ชวนให้หลงผิดว่าบรรลุมรรคผลแล้ว หรือหลงยึดเอาวิปัสสนูปกิเลสนั้นว่าเป็นทางที่ถูก ถ้าหลงไปตามนั้น ก็เป็นอันพลาดจากทาง เป็นอันปฏิบัติผิดไป แต่ถ้ามีสติสัมปชัญญะแก้ไขได้ ก็จะกำหนดแยกได้ว่า วิปัสสนูปกิเลส 10 นั้นไม่ใช่ทาง แล้วกำหนดวิปัสสนาญาณที่ดำเนินถูกทางพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่า นั่นแหละเป็นทางหรือมรรคาแท้จริง ซึ่งจะพึงเดินต่อไป เมื่อความรู้นี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เรียกว่า เป็นมัคคาคัมมคญาณทัสสนวิสุทธิ.

ในวิสุทธิขั้นนี้ มีเนื้อหาซับซ้อนที่พึงทำความเข้าใจ คือ

การเจริญวิปัสสนาในขั้นที่จะให้เกิดวิสุทธิขั้นนี้เรียกว่า *นยวิปัสสนา* (การเจริญวิปัสสนาโดยนัย คือพิจารณาโดยจับแงความหมายตามแนววิธีที่ท่านแสดงไว้ในพระบาลี เช่นว่า รูปอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตามจะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ก็ตาม ภายในหรือภายนอกก็ตาม ฯลฯ ล้วนไม่เที่ยงดังนี้เป็นต้น) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *กลาปสัมมสนะ*¹ (การพิจารณาเป็นหมวด ๆ หรือรวบเป็นกลุ่ม ๆ อย่างที่อธิบายแล้วข้างบน) และความรู้ที่เกิดขึ้นในขั้นนี้ บางทีจัดกันเป็นญาณขั้นหนึ่ง เรียกว่า

สัมมสนญาณ (3) แปลว่า ญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรา(นามรูปตามแนวไตรลักษณ์)

เมื่อพิจารณาด้วยสัมมสนญาณไปจนญาณแก่กล้าขึ้น เริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปของสิ่งทั้งหลาย มองเห็นความแปรปรวนของปัจจุบันธรรมว่า ธรรมเหล่านี้ ไม่มีแล้วก็มียืน มีขึ้นแล้วก็ดับล่องไป มองเห็นการเกิดและดับสลายทั้งโดยปัจจัย และเป็นขณะ ๆ ไป ก็เริ่มเกิดญาณใหม่เรียกว่า อุทัพพยานูปัสสนา แต่ยังเป็นญาณใหม่ ๆ อยู่ และญาณนี้ตอนนี้อเองที่เรียกว่า *ตรุณวิปัสสนา* หรือ *ตรุณวิปัสสนาญาณ* (วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ) ผู้ได้ตรุณวิปัสสนานี้ เรียกว่า “*อารัทธวิปัสสก*” (ผู้เริ่มเห็นแจ้งหรือผู้ได้เริ่มวิปัสสนาแล้ว) และในตอนนี้อเอง วิปัสสนูปกิเลส² เช่น โสภาส คือ แสงสว่างแสนงามเป็นต้น จะเกิดขึ้น ชวนให้หลงผิดและติดใจ ถ้ารู้เท่าทันผ่านพ้นไปได้ กำหนดแยกว่าอะไรเป็นทาง

¹ ฎีกาว่า *กลาปสัมมสนะ* เป็นชื่อที่ชาวชมพูทวีปใช้ ส่วน *นยวิปัสสนา* เป็นชื่อที่ชาวเกาะลังกานิยมใช้ แต่หมายถึงวิธีการเดียวกัน (วิสุทธิ.ฎีกา 3/449); กลาปสัมมสนะหรือนยวิปัสสนานี้เป็นวิธีตรงข้ามกับ *อนุปทรรณวิปัสสนา* (พิจารณาองค์ธรรมเรียงลำดับเป็นรายชื่อ; ดูอธิบายในบันทึกที่ 3 แห่งบันทึกพิเศษท้ายบทนี้); อนึ่งท่าน Nānamoli แปลนยวิปัสสนาว่า Inductive Insight และแปลกลาปสัมมสนะว่า Comprehension by Groups.

² อุปกิเลสของวิปัสสนา ได้แก่ ธรรมารมณ์อันน่าชื่นชมที่เกิดแก่ผู้ได้ตรุณวิปัสสนา ทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว เป็นเหตุชักชวนไม่ให้ก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณ มี 10 อย่าง ดูเชิงอรรถในตอนว่าด้วย ธรรมุจจัจจ เป็นต้น.

อะไรไม่ใช่ทางได้แล้ว ก็เป็นอันจบสิ้นวิสุทธิข้อนี้

3) **ชั้นปหานปริณญา คือ รู้ถึงขั้นละความหลงผิด ถอนตัวเป็นอิสระได้**

๘. **ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน โดยสาระแท้ ๆ หมายถึง วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอดด้วยอานาจิวิปัสสนาญาณ ๘ กับวิปัสสนาญาณข้อที่ ๙ คือสังขารโลมิกญาณ แต่พูดอย่างกว้าง ๆ วิสุทธิข้อนี้ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ นั้นเอง คือ นับตั้งแต่อุทยัพพญาณที่พ้นจาก วิปัสสนูปกิเลสแล้วเป็นต้นไป จนสุดทางแห่งความเป็นปุถุชนหรือสุดวิปัสสนา วิปัสสนาญาณ ๙ มีดังนี้

1. **อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ** หรือเรียกสั้น ๆ ว่า **อุทยัพพญาณ**(4) ญาณอันตามเห็นความเกิดดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุบันธรรมที่กำลังเกิดขึ้น และดับสลายไป ๆ ชัดเจน เข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร หยั่งทราบทั่ว สิ่งทั้งหลาย เกิดขึ้น ครั้นแล้ว ก็ต้องดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด เมื่อเกิดการรับรู้หรือเคลื่อนไหวใด ๆ ในแต่ละขณะ ก็มองเห็นนามธรรม รูปธรรม และตัวรู้ หรือผู้รู้ ที่เกิดขึ้น แล้วทั้งรูปธรรมนามธรรมและตัวรู้นั้นก็ดับไปพร้อมกันทั้งหมด เป็นความรู้เห็นชัดแก่กล้า (พลวิปัสสนา) ทำให้ละนิจจสัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญาได้

2. **ภังคานุปัสสนาญาณ** เรียกสั้นว่า **ภังคญาณ**(5) ญาณอันตามเห็นความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นชัดแจ้งที่เข้า ก็จะสามารถเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่เป็นจุดจบสิ้น มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป ๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนจะต้องดับสลายไปทั้งหมด

3. **ภยคุปฏฐานญาณ** เรียกสั้นว่า **ภยญาณ**(6) ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นแต่ความแตกสลายอันมีแก่สิ่งทั้งปวงหมดทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

4. **อาทีนวานุปัสสนาญาณ** เรียกสั้นว่า **อาทีนวญาณ**(7) ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

5. **นิพพิทานุปัสสนาญาณ** เรียกสั้นว่า **นิพพิทาญาณ**(8) ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพลิดเพลินติดใจ

6. **มูญจิกุภยตาญาณ**(9) ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

7. **ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ** หรือ **ปฏิสังขาญาณ**(10) ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป

8. **สังขารุเปกขาญาณ**(11) ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้น

เป็นธรรมดา หรือเป็นธรรมดาของมันเป็นของมันเอง จึงวางใจเป็นกลางทำได้ ไม่ยินดีร้าย ไม่ขัดใจ คิดใจในสังขารทั้งหลาย แต่เนิ่นๆก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มมน้อมที่จะมุ่งเล่นไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย ญาณข้อนี้จัดเป็นสิบาปัตติวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นภูมิกฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรคอันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึดหรือออกจากสังขาร

๑. สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ(๑๒) ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้วิริยสัจจ์ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็โน้มมน้อมเล่นมุ่งตรงสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้วิริยสัจจ์ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ

ต่อจากอนุโลมญาณ ก็เกิด โคตรภูญาณ(๑๓) (ญาณครอบโคตร คือญาณที่เป็นหัวต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล) มาคั่นกลาง แล้วจึงเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป โคตรภูญาณนี้ ท่านว่าอยู่ระหว่างกลาง ไม่จัดเข้าในวิสุทธิไม่ว่าข้อ ๖ หรือข้อ ๗ แต่ยอมให้นับเข้าเป็นวิปัสสนาได้ เพราะอยู่ในกระแสของวิปัสสนา

๗. ญาณทัตถสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัตถะ คือ ความรู้ในอริยมรรค ๔ หรือ มรรคญาณ(๑๔) นั้นเอง ซึ่งเกิดถัดจากโคตรภูญาณ เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณ(๑๕) ก็เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้น ๆ ตามลำดับของแต่ละขั้นของความเป็นอริยบุคคล ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุนิพพานสูงสุดแห่งวิสุทธิหรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมด

ถัดจากบรรลุมรรคผลด้วยมรรคญาณและผลญาณแล้ว ก็เกิดญาณอีกอย่างหนึ่งขึ้นพิจารณา มรรค ผล พิจารณาภิเลสที่ละแล้ว ก็เลสที่ยังเหลืออยู่ และพิจารณานิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณาภิเลสที่ยังเหลืออยู่) เรียกชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ(๑๖)^๑ เป็นอันจบกระบวนการบรรลุมรรคผลนิพพานขั้นหนึ่ง ๆ

^๑ ญาณต่าง ๆ ที่มีเลขลำดับกำกับอยู่ใน () ข้างหลังนั้น พึงทราบว่า ได้แก่ญาณที่อยู่ในสมัยหลัง ๆ ได้มีการนับรวมเขาเป็นชุดเรียกว่า ญาณ ๑๖ หรือ ไสพสญาณ อันเป็นที่รู้จักกันดีในวงการบาเพ็ญวิปัสสนา โดยเฉพาะใช้ในการตรวจสอบที่เรียกว่า ลำดับญาณ และพึงทราบว่าในญาณ ๑๖ นี้ เฉพาะมรรคญาณ และผลญาณสองอย่างเท่านั้น เป็นญาณขั้นโลกุตตระ ส่วนอีก ๑๔ อย่างที่เหลือเป็นญาณขั้นโลกียทั้งสิ้น

อนึ่ง พึงสังเกตว่า วิปัสสนาญาณ ๑ นั้น คัมภีร์อภิธัมมมัตถสังคหะนับรวมสัมมสนญาณ(๓) เข้าในชุดด้วย จึงเป็น วิปัสสนาญาณ ๑๐ (สงคท.๕๕)

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : คำว่า “บรรณนิพพาน”

คำว่า “บรรณนิพพาน” นี้ ใช้ตามที่เราเห็นว่าเป็นคำคั่นหูหรือฟังง่ายสำหรับคนทั่วไป แต่ความจริงคำที่ถูกต้องตรงกว่า หรือถือได้ว่าเป็นศัพท์เฉพาะสำหรับกล่าวถึงการบรรณนิพพาน ได้แก่คำว่า “สัจฉริยา” (คัมภีร์รุ่นหลังใช้ สัจฉิกรณบ้าง; รูปกริยาเป็น สัจฉิกรโรติ เป็นต้น ซึ่งแปลตามแบบว่า “การทำให้แจ้ง” แปลตามอรรถกถาว่า การทำให้ประจักษ์หมายถึงประสบเอง; คำว่า “การทานิพพานให้แจ้ง” ฟังดูไม่สู้สะดวกสำหรับคนทั่วไป จึงเลยมาใช้คำว่า “บรรณนิพพาน” แต่ตอนนี้ไปบางที่จะใช้คำว่า “การประจักษ์แจ้งนิพพาน” แทนไปบ้าง เพราะดูเหมือนจะหลีกเลี่ยงความเข้าใจผิดได้ดีกว่าคำว่า บรรณนิพพาน; ส่วนคำว่าบรรณนั้น ตรงกับบาลีว่า “อริคม” (รูปกริยาเป็น อริคจฺจติ เป็นต้น) และ “ปตฺติ” (รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง แต่ที่รองลงมา และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา

สัจฉริยา และกลุ่ม สัจฉิกรโรติ เช่น ม.อ.14/50/47; ส.ม.19/44/14; 281/74; อ.อ.เอ.20/42/9; อ.อ.จ.ก.22/339/473; ข.ป.ฎ.31/674/583; ที.ม.10/273/325; 300/351; ม.ม.12/132/103; 152/127; ม.อ.14/397/269; ส.ส.พ.18/497/310; 513/321; ส.ม.19/679/190; 754/223; 823/248; อ.อ.ต.ก.20/514/285; อ.อ.จ.ต.ก.21/194/266; อ.อ.จ.ก.22/297/351; 301/364; อ.อ.น.ว.23/241/445; ข.ข.25/6/4; ข.ส.25/318/377; สัจฉิกรณ เช่น อ.อ.อ.2/269; 3/237; ข.ท.ก.อ.167; ส.ต.อ.2/120; ที.อ.3/307; ม.อ.2/315; 3/471; วิภ.ก.อ. 671

กลุ่ม อริคจฺจติ เช่น ร้อยแก้ว = ม.ม.12/326/332; ในคาถา เช่น ส.ส.15/101/31; ส.น.16/699/324; ข.อ.ต.25/282/310; ข.อ.ต.26/400/427; อ.อ.ต.ก.20/497/207; อ.อ.ป.ม.จ.ก.22/179/239; ข.วิ.ม.น.26/50/88; ข.อ.ต.26/448/457

กลุ่ม ปตฺติ, ปตฺต มาในคาถาล้วน เช่น ข.อ.ต.25/20/33; ข.อ.ต.26/474/502; ที.ป.า.11/365/288; ม.ม.12/391/421; ส.ส.15/740/278; 845/315; ข.ส.25/311/361; 357/412; ข.อ.ต.26/401/434; ข.อ.ต.26/421/445; 432/449

คำนอกจากนี้มิใช่กับนิพพานเพียงประปราย และส่วนมากมาในคำร้อยกรองคือ คาถา ได้แก่รูปต่างๆ ของคำกริยาต่อไปนี้เป็น อาราธติ (ให้สำเร็จ) ผุสติ (สัมผัส, ถูกต้อง) จจฺจติ (ถึง) ลภติ (ได้)

บันทึกที่ 2 : ในฉน เจริญวิปัสสนา หรือบรรณมรรคผล ได้หรือไม่?

มักมีผู้สงสัยว่า ในฉน จะเจริญวิปัสสนาได้หรือไม่ หรือว่าจะใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งใด ๆ ได้หรือไม่ ผู้ที่เข้าใจว่าไม่ได้ มักอ้างเรื่ององค์ฉนว่า ในปฐมฉนมีวิตกและวิจารณ์ พิจารณาอะไรได้บ้าง แต่ฉนสูงขึ้นไปมีอย่างมากที่สุดก็เพียงปีติ สุข และเอกัคคตา จะคิดจะพิจารณาอะไรได้อย่างไร ความจริงองค์ฉนเป็นเพียงองค์ประกอบที่เป็นเกณฑ์ตัดสินว่าภาวเจตนั้นเป็นฉนหรือไม่และเป็นฉนขั้นใด มิใช่หมายความว่าในฉนมีองค์ธรรมเพียงเท่านั้น อันที่จริงนั้น ในฉนมีองค์ธรรมอื่น ๆ อีกมากมาย ดังที่ท่านบรรยายไว้ทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม (ชั้นเดิม) เช่น ม.อ.14/158/118 กล่าวถึงฉนตั้งแต่ปฐมฉนถึงอภิญญฉนจนกระทั่งถึงฉนชั้นล้วนมีองค์ธรรมเช่น จันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ เป็นต้น ใน อ.ก.ส.34/139/44-274/108 แสดงองค์ธรรมทั้งหลายในฉนต่าง ๆ ทุกระดับ โดยเฉพาะในฉนที่

เป็นโลกุตตระ (ส.ญ. อ.336 ว่าเป็นฉานอัปปนาชั่วขณะจิตเดียว) มีทั้งอินทรี 5 คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มีองค์มรรคครบทั้ง 8 มีสมณะและวิปัสสนาและองค์ธรรมอื่นอีกมาก (อภิ.ส.34/196/83) วินย.ฎีกา.2/271 และ วิสุทธิ.ฎีกา.1/254 ขยายความหมายของข้อความอย่างที่พบในปฏิส.อ.159, วิสุทธิ.1/190 และ นิท.อ.1/164 ให้เห็นชัดว่าสมาธิและปัญญาก่อเกิดขึ้นได้โดยเป็นธรรมชาติควบคู่กันในฉานจิต ส่วนที่ว่า เมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์ จะคิดจะพิจารณาอะไร ได้อย่างไรนั้น พึงเข้าใจว่า ที่ไม่มีวิตกและวิจารณ์ก็เพราะจิตตั้งมั่น มีกำลังแน่วแน่เป็นอย่างมากแล้ว จึงไม่ต้องคอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์(วิตก) ไม่ต้องคอยประคองจิตให้เคล้าอยู่กับอารมณ์ (วิจารณ์) ต่อไปอีก จึงยังทำงานพิจารณาได้ดียิ่งขึ้นกว่ามีวิตกวิจารณ์; ในคัมภีร์วิสุทธิมคค์ (วิสุทธิ.3/206) แสดงวิธีเจริญวิปัสสนาว่า “บุคคลที่เป็นสมณยานิก ออกจากฉานใดฉานหนึ่ง ในบรรดารูปฉานและอรูปฉานทั้งหลาย เว้นแต่เนวสัณญานาสนัญญาตนะแล้ว พึงกำหนดพิจารณาองค์ฉานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบร่วมกับองค์ฉานนั้น โดยลักษณะและรสเป็นอาทิ” คำอธิบายที่ว่า “ออกจากฉาน...แล้ว พึงกำหนด” นั้น มองแง่หนึ่งอาจถือว่าเป็นเพียงแสดงตัวอย่างวิธีปฏิบัติแบบหนึ่ง เพราะในฎีกาที่อธิบายความตอนนี้อง (วิสุทธิ.ฎีกา 3/398) ได้ไขความไว้ว่า “คำว่าสมณยานิก เป็นชื่อของผู้ดำรงในฉาน หรือในอุปปจาระแห่งฉาน บำเพ็ญอยู่ซึ่งวิปัสสนา”

อย่างไรก็ตาม เรื่องที่ว่า การบำเพ็ญวิปัสสนา จะอยู่ในฉานหรือออกจากฉานก่อนแล้วจึงทำก็ได้ หรือว่า อยู่ในฉานทำไม่ได้ จะต้องออกจากฉานเสียก่อนจึงจะทำได้ นี้ ดูเหมือนว่า อรรถกถาฎีกาทั้งหลายยังขัดแย้งกันอยู่บ้าง หลักฐานที่กล่าวถึงการบำเพ็ญวิปัสสนาในฉาน นอกจาก อ.อ.อ.3/352 และวิสุทธิ.ฎีกา 3/398 แล้ว ได้พบอีกเพียงแห่งเดียวคือ ที.อ.2/143 ซึ่งกล่าวถึงพระอรหันต์ปัญญาวิมุตว่า “พระปัญญาวิมุตมี 5 อย่างคือ พระสุกขวิปัสสกา และท่านผู้ดำรงอยู่ในฉาน 4 ฉานใดฉานหนึ่งมีปฐมฉานเป็นต้น บรรลุอรหัตผล (อีก 4)” หลักฐานนอกจากนี้แล้วแสดงการปฏิบัติแบบออกจากฉานก่อนเป็นพื้น เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยตรง จะมีข้อความทำนองเดียวกันว่า “เข้าฉาน ออกแล้ว กำหนดองค์ฉานและธรรมที่ประกอบร่วมกับฉานนั้น....” หรือ “เข้าฉาน ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย...” หรือ “ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสมาปัตติธรรม...” หรือ “ออกจากฉานแล้ว พิจารณาฉานธรรม...” เป็นต้น (ดู วินย.อ.1/525,529; ที.อ.2/482; ม.อ.1/343; ส.อ.3/382; อ.อ.2/13; สุตต.อ.2/511; นิท.อ.2/247,338; วิสุทธิ.2/79; 3/313; ฯลฯ) หลักฐานเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า มติทั่วไปของอรรถกถา ถือว่าถ้าเข้าฉานแล้วจะต้องออกจากฉานก่อน จึงจะบำเพ็ญวิปัสสนาได้ ข้อที่ขัดแย้งกันเช่นนี้ จะยุติอย่างไร ไม่ปรากฏคำชี้แจงโดยตรงในอรรถกถาหรือฎีกา และยากที่จะค้นคำอธิบายออกมาได้ แต่ก็พอหาข้อประนีประนอมได้โดยเก็บเหตุผลจากที่ต่าง ๆ มาเชื่อมต่อกันดังต่อไปนี้

คำบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยออกจากฉานแล้วพิจารณาสังขารนั้น ได้แบบมาจากคัมภีร์ขึ้นรองในพระไตรปิฎกนั่นเอง ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ ในคัมภีร์ ขุ.ส.25/438/548 มีข้อความสั้น ๆ ตอนหนึ่งว่า “บุคคลรู้จักกรรมที่ปรุงแต่งให้เกิด อากิญจัญญายตนะว่า มีนันทิเป็นสังโยชน์ ครั้นรู้จักอย่างนี้แล้ว แต่นั้นย่อมเห็นแจ้ง (= บำเพ็ญวิปัสสนา) ในอากิญจัญญายตนะนั้น” ข้อความตอนท้ายที่ว่า “แต่นั้น ย่อมเห็นแจ้งในอากิญจัญญายตนะนั้น” คัมภีร์จุฬินิเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ขึ้นรองในพระไตรปิฎก (ขุ.จ.30/487/233) อธิบายขยายความออกไปว่า “หมายความว่า บุคคลนั้นเข้าอากิญจัญญายตนะแล้ว ออกจากอากิญจัญญายตนะนั้นแล้ว เห็นแจ้ง (ทำวิปัสสนา) ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย ซึ่งเกิดในอากิญจัญญายตนะนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์...” (ในอรรถกถาของคัมภีร์ทั้งสองนี้คือ สุตต.อ.2/523; นิท.อ.2/298 ที่มีคำอธิบายทำนองเดียวกัน)

คำอธิบายเรื่องนี้ ในคัมภีร์ขึ้นรองก็ดี ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาฎีกาก็ดี ล้วนจัดได้ว่าเป็นแนวอภิธรรมทั้งสิ้น ธรรมดาว่า คัมภีร์สายอภิธรรมนั้น ย่อมพยายามวิเคราะห์ธรรมทั้งหลายออกไปอย่างละเอียด เมื่ออธิบายเรื่องจิต ก็วิเคราะห์ออกไปเป็นขณะ ๆ แสดงให้เห็นการทำงานของจิตโดยสัมพันธ์กับธรรมอย่างอื่น เช่น การเกี่ยวข้องกับอารมณ์ เป็นต้น ในกรณีที่อะสยฉานเพื่อบำเพ็ญวิปัสสนา ขณะอยู่ในฉานสมาบัติแท้ ๆ ยังทำวิปัสสนาไม่ได้ เพราะอารมณ์ของฉาน

นั้นอย่างหนึ่ง ส่วนอารมณ์ของวิปัสสนาเป็นอีกอย่างหนึ่ง ขณะอยู่ในฌาน จิตแนบอยู่กับอารมณ์ของฌาน การพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกับจิตที่เข้าสมาบัติ เป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้ (อง.อ.2/447) ดังนั้น จึงต้องออกจากอารมณ์ (ของฌาน) เสียก่อน (วินย.อ.1/269) เพื่อจะได้เปลี่ยนอารมณ์ใหม่ ซึ่งก็หมายความว่า ต้องออกจากฌานนั่นเอง การออกจากฌานนั้นก็ไม่มีอะไรยาก เพียงให้กระแสดิจซึ่งแนบอยู่กับอารมณ์ของฌานนั้นขาดตอนลงเสียด้วยการตกวงค์ การที่จิตตกวงค์นั้นเองคือการออกจากฌาน (ม.อ.2/40; อง.อ.3/170,374; วิภค.อ.605; วินย.ฎีกา2/359; 4/137; วิสุทธ.ฎีกา1/263) เมื่อออกจากฌานแล้ว ในกรณีนี้ จิตก็ขึ้นสู่วิถีอีกในทันที และด้วยอิทธิพลของฌานสืบเนื่องมา จิตก็แน่วแน่เป็นอัปปนาสมาธิต่อไปอีก (มิใช่หมายความว่า เมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้ว จิตจะกลับมาสู่สภาพวุ่นวายหรือหวั่นไหวตามปกติอย่างที่อาจจะเข้าใจกันไป) บุคคลผู้นั้น ดำรงอยู่ในอัปปนาหรือใช้จิตที่เป็นอัปปนาสมาธินั่นเอง (วิสุทธ.1/239; 2/195) เจริญวิปัสสนา โดยกำหนดพิจารณาองค์ฌานทั้งหลาย (หรือจะพูดให้กว้างเพื่อคลุมถึงธรรมอย่างอื่นที่มีอยู่ในฌานทั้งหมดก็ว่า พิจารณาฌานธรรม ฌานสัมปยุตตธรรม สมาปติธรรม สมาปติสัมปยุตตธรรม จิตและเจตสิกที่เกิดในฌาน หรือพิจารณาสังขารทั้งหลาย ก็ได้ทั้งสิ้น) ในฌานหรือสมาบัติที่ตนเพิ่งออกมานั้นจนเห็นไตรลักษณ์ (เรียกว่ากำหนดองค์ฌาน ฯลฯ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา) สมาธิที่มั่นคงขึ้นด้วยการได้ฌานสมาบัติแล้วนี้ จะช่วยให้การบำเพ็ญวิปัสสนาสะดวก คล่อง สำเร็จผลง่ายมากขึ้น ยิ่งได้อภิญญาด้วยแล้วยิ่งดี (วิสุทธ.2/197) ข้อนี้นับว่าเป็นส่วนดีหรือเป็นคุณค่าพิเศษของการเจริญสมถะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาภายหลัง การเจริญวิปัสสนาด้วยการเข้าฌานสมาบัติก่อน เมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้วจึงใช้จิตที่เป็นสมาธิซึ่งกล้ำสืบทอดมาจากกำลังฌานนั้นกำหนดพิจารณาสังขารอย่างที่กำลังมานี้ อรรถกถาบัญญัติศัพท์ขึ้นมาเรียกว่า เจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นบาท หรือทำฌานให้เป็นบาทของวิปัสสนา (หรือทำสมาบัติให้เป็นบาทของวิปัสสนา) และฌานสมาบัตินั้น ก็เรียกว่าฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนา หรือสมาบัติที่เป็นบาทของวิปัสสนา หรือฌานจิตที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา (วิปัสสนาบาทกฌาน, วิปัสสนาบาทกสมาบัติ, บาทกฌาน ฯลฯ เช่น ที่.อ.2/537; ม.อ.3/665; ปฏิส.อ.234-6; สกฺคณ.อ.355-358 วิภค.อ.156 วิสุทธ.312-314; วินย.อ.1/173 = ม.อ.1/171 อง.อ.2/13; วินย.อ.1/188 = ที่.อ.1/277 = ม.อ.1/174 = อง.อ.2/190 = ปญจ.อ.125; วินย.อ.1/290 = ที่.อ.3/108,251 = ม.อ.2/115 = ส.อ.1/33 = นิท.อ.1/147 = วินย.ฎีกา 1/691; ม.อ.2/197 = นิท.อ.2/25 = วินย.ฎีกา2/82; ม.อ.2/468; 3/569,571; วิภค.อ.537; ม.อ.3/606; อง.อ.1/242, 537; ม.อ.1/196,257; 2/316; ฯลฯ) เรียกตามกันของฌานสมาบัติที่เป็นบาทนั้นว่า ทำปฐมฌานให้เป็นบาท ทำทุติยฌานให้เป็นบาท ฯลฯ ทำอภิญญาจนฌานให้เป็นบาท เป็นต้น หรือว่า วิปัสสนามีปฐมฌานเป็นบาท วิปัสสนามีทุติยฌานเป็นบาท วิปัสสนามีอรูปสมาบัติเป็นบาท ฯลฯ ยิ่งฌานที่เป็นบาทสูงเท่าใด สมาธิจิตที่ใช้ทำวิปัสสนาก็ยิ่งประณีตมั่นคงมากขึ้นอยู่ในระดับของฌานสมาบัติที่เป็นบาทนั้น ปัญหาที่เป็นตัววิปัสสนาก็อาจถูกเรียกแยกเป็นชั้น ๆ ตามฌานสมาบัติที่เป็นบาท เช่น เรียกว่า วิปัสสนาปัญญาในระดับปฐมฌาน หรือปฐมฌานวิปัสสนาปัญญา (อง.อ.3/359) เป็นต้น และมรรคคือการตรัสรู้ที่จะเกิดขึ้นก็จะประกอบด้วยฌานสมาบัติระดับเดียวกับที่ใช้เป็นบาทนั้นเช่นกัน (เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมรรคกับฌานที่เป็นบาท พึงดูรายละเอียดและความเห็นซึ่งแปลกออกไป ที่ สกฺคณ.อ.355; วิสุทธ.3/312 เป็นต้น ซึ่งได้อ้างแล้วข้างต้น) ทั้งนี้ ยกเว้นแนวสัจญาณาสัจญาณตนะ และสัจญาเวทิตินโรธ

เท่าที่กล่าวมานี้ พอให้เห็นได้ว่า คำพูดว่า บำเพ็ญวิปัสสนาในฌานก็ดี ออกจากฌานแล้วบำเพ็ญวิปัสสนาก็ดี ไม่ขัดแย้งกัน อย่างแรกเป็นการพูดนัยกว้าง จะว่าเป็นการพูดแบบปริยาย หรือสำนวนพระสูตรก็ได้ ตามนัยนี้ คำว่า ฌานหมายถึงทั้งตัวฌานเองแท้ ๆ และภาวะจิตที่เรียบสม่ำเสมอมั่นคงด้วยกำลังของฌานนั้น ที่ว่าบำเพ็ญวิปัสสนาในฌานก็คือเมื่อเข้าฌานแล้วก็ใช้ภาวะจิตที่ตั้งมั่นด้วยกำลังฌานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ส่วนคำพูดอย่างหลัง (ว่าออกจากฌานแล้วบำเพ็ญวิปัสสนา) เป็นการพูดนัยจำเพาะ จะว่าเป็นการพูดโดยนัยปริยาย หรือ สำนวนพระอภิธรรมก็ได้ (ท่านว่าสูตรต้นตอเทศนาเป็นปริยายกถา อภิธรรมเทศนา เป็นนัยปริยายกถา—สกฺคณ.อ.452; วิสุทธ.ฎีกา2/172) ตามนัยหลังนี้ คำว่า

หมายถึงตัวมันเองแท้ ๆ เท่านั้น คือหมายถึง การที่จิตกำหนดแน่วอยู่กับอารมณ์ของสมณะ เช่น นิमितของลมหายใจ และกสิณเป็นต้นเพียงอย่างเดียว ส่วนภาวะจิตที่มันคงสมาธิเสมอกับกำลังฌาน ส่วนวนอกิธรรมแยกออกมาเป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก เป็นตอนที่ออกจากฌานแล้ว คือจิตปล่อยอารมณ์ของสมณะหลุดไปหรือขาดตอนไปแล้ว แต่ด้วยกำลังฌาน จิตจึงยังคงตั้งมั่นมีสมาธิเป็นอย่างดี ถึงตอนนี้ผู้ปฏิบัติธรรมอาศัยภาวะจิตนี้แหละบำเพ็ญวิปัสสนา โดยกลัวยกเอาฌาน พร้อมทั้งธรรมต่าง ๆ เช่น วิคก วิจาร์ ปิติ สุข ฉันทะ วิริยะ เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในฌานที่ตนเพิ่งออกมาแล้วนั่นเอง ขึ้นมาทำเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเสีย เมื่อไม่ยอมเรียกภาวะจิตนี้ว่าอยู่ในฌาน ก็ต้องหาด้วยคำมาเรียกให้เหมาะ เพราะถึงแม้จะออกจากฌานแล้ว แต่ภาวะจิตตอนนี้ก็มีกลับไปมีสภาพอย่างเดิมเหมือนเวลาก่อนเข้าฌาน อรรถกถาปัญหานี้ โดยคิดคำขึ้นใช้ใหม่ เรียกว่าทำฌานให้เป็นบาท ส่วนการตัดแยกระหว่างตัวฌานแท้ ๆ กับภาวะจิตที่ตั้งมั่นอยู่ต่อมามีกำลังฌาน อรรถกถาอาศัยหลักเรื่องภวังคจิตมากำหนดเป็นการออกจากฌาน ให้ขาดตอนจากกัน (คำว่า ภวังค์ หรือ ภวังคจิต มีในพระไตรปิฎกเฉพาะในคัมภีร์ปฏิฐานแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น เช่น อภ.ป.40/509/163; 516/164; 553/181; 1162/384 ครั้นถึงรุ่นอรรถกถาจึงใช้กันด้นขึ้น) รวมความที่สันนิษฐานตามหลักฐานเหล่านี้ว่า ส่วนวนพุดโดยปริยายว่า “อยู่ในฌานเจริญวิปัสสนา” มีความหมายครอบคลุมเท่ากับที่อรรถกถาแยกพุดโดยนิตินัยว่า “เข้าฌาน ออกจากฌานแล้ว พิจารณาสังขาร” (เช่น อ.อ.2/13) หรือ “ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว พิจารณาสังขาร” (เช่น วิสท.3/312) หรือ “ทำฌานให้เป็นบาท เจริญวิปัสสนา” (เช่น วิสท.วิ.ฎีกา 1/316) หรือ “ได้ฌานแล้ว เจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นบาท” (เช่น วิสท.1/241; วิสท.วิ.ฎีกา 2/19) หรือ “ออกจากสมาบัติแล้ว ทำวิปัสสนาด้วยจิตที่ตั้งมั่น” (เช่น ม.อ.1/171; วิสท.2/195)

สรุปอีกครั้งหนึ่งว่า ทั้งส่วนวนพระสูตร และส่วนวนอภิธรรม มีสาระสำคัญอย่างเดียวกันคือ ทำฌานให้เกิดขึ้น (เข้าฌาน) ก็เพื่อใช้กำลังสมาธิของฌานนั้นเตรียมจิตให้อยู่ในสภาพซึ่งพร้อมดีที่สุดสำหรับใช้เป็นเวทีทำการของปัญญาที่จะคิดพิจารณาให้เห็นความจริงต่อไป เมื่อเข้าฌานคือฌานเกิดขึ้นแล้ว จิตพร้อมดีแล้ว ก็เดินหน้าต่อไปสู่ขั้นใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเรียกว่าวิปัสสนา ภาวะนี้เรียกว่าง่าย ๆ ทั่ว ๆ ไปว่า เข้าฌานแล้วเจริญวิปัสสนา หรือคล้ายกับพุดว่าอยู่ในฌานเจริญวิปัสสนา แต่ถ้าจะพุดให้กระชับลงไปอีก ก็ต้องว่า อาศัยฌาน เจริญวิปัสสนา ถึงตอนนี้ฝ่ายอภิธรรมก็มาช่วยอธิบายว่า ฌานเป็นสมณะ ย่อมยึดหน่วงอารมณ์ของมันไว้อย่างหนึ่งอย่างเดียวโดยตลอด เมื่อหันไปใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ก็ย่อมต้องเปลี่ยนออกจากอารมณ์ที่กำหนดเดิม และเมื่อเปลี่ยนอารมณ์อย่างนั้นจิตก็ตกภวังค์ นั่นคือออกจากฌานไปแล้ว ต่อจากนั้นการพิจารณาเป็นเรื่องของวิปัสสนา นับเป็นคนละขั้นตอน แต่เพราะได้อาศัยฌานนั้นมีความสัมพันธ์กันอยู่ อรรถกถาจึงให้เรียกว่า เอาฌานเป็นบาท หรือเป็นปฏิฐานของวิปัสสนา คำอธิบายอย่างนี้ที่รับกันดีกับข้อความที่มีบ่อย ๆ ในพระสูตรทั้งหลายว่า เข้าฌานอยู่แล้ว ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่น...แล้วจึงน้อมจิตไปเพื่อวิชาต่าง ๆ (เช่น ม.ม.13/505-8/460-1) ซึ่งหมายความว่า อาศัยฌานเป็นเครื่องทำจิตให้พร้อมก่อนแล้วจึงนำไปใช้งาน ท่านเรียกจิตเช่นนั้นว่า จิตที่ควรแก่การนำไปใช้ (อกนิหารกุขม) และจึงเป็นบาทหรือเป็นปฏิฐานเพื่อได้ผลสำเร็จที่สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป พระอรรถกถาจารย์นับแจงตามข้อความในพระสูตร ให้เห็นว่าจิตเช่นนี้ประกอบด้วยคุณสมบัติ 8 อย่าง คือ *สมาหิตะ* - ตั้งมั่น *ปริสุทธะ* - บริสุทธิ์ *ปริโยทนะ* - ผ่องใส *อนัจฉะ* - โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา *วิคคูปกิเลส* - ปราศสิ่งมัวหมอง *มุตฺตตะ* - นุ่มนวล *กัมมณิยะ* - ควรแก่การงาน *ฐิตะ* *อานณฺยูปัตตะ* - อยู่ตัว ไม่ออกแนวหวั่นไหว (นิฎ.อ.2/59; วิสท.2/203)

อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ได้ฌานแล้ว แต่ไม่ใช้ฌานเป็นบาท จะเจริญวิปัสสนาเพียงด้วยอุปจารสมาธิ หรือขณิกสมาธิเท่านั้น ก็ย่อมได้ แต่จะมีสภาพเหมือนกับผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยไม่ได้ฌานมาก่อนซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป (ดูเชิงอรรถในตัวบท เพราะมีความเนื่องกัน)

บันทึกที่ 3 : เนวสัณญานา สัณญายตนะ ใช้ทำวิปัสสนาไม่ได้?

เนวสัณญานา สัณญายตนะ และสัณญาเวทิตนโรธ จัดได้ว่าเป็นสมาบัติจำพวกเสวยผล มิใช่ประเภทสำหรับใช้

ทำกิจ สมาบัติที่ต่ำกว่านั้น คือตั้งแต่อาภิกขุญญายตนะลงไป จึงจะใช้ได้ทั้งสำหรับเสวยผลและสำหรับทำกิจ ทั้งนี้ เพราะยังมีสัญญาและธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบรวมอยู่ชัดเจนพอ ดังที่ท่านเรียกอาภิกขุญญายตนะว่า เป็นยอดแห่งสัญญาสมาบัติ (ขุ.จ.30/260/134; และพึงดู ส.นิ.16/354/181; ส.อ.2/171; อ.อ.3/353 ประกอบด้วย) คือเป็นสมาบัติขั้นสูงสุดที่ยังมีสัญญา หรือบางทีเรียกว่าสัญญาัคคะ แปลว่า ยอดแห่งสัญญา หรือสัญญาอย่างยอด เพราะเป็นสมาบัติโลกียขั้นสูงสุดที่ใช้ทำกิจได้ (ที.อ.1/424)

แนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นภาวะที่ละเอียดเกินไปจนเรียกว่ามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ดังกล่าวแล้วข้างบน และได้ชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า *สังขารวเสถสมภาติ* แปลว่า สมาบัติที่มีสังขารสักวาเหลืออยู่ หรือเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า สมาบัติเศษสังขาร เพราะมีสังขารซึ่งอยู่ในภาวะละเอียดเป็นที่สุด ตามปกติถือว่าไม่ขัดพอหรือไม่หยามพอที่จะใช้ทำกิจของวิปัสสนา ไม่ต้องพูดถึงอยู่ในสมาบัติ เมื่อออกมาจากสมาบัตินั้นแล้ว จะกลับยกเอาองค์ธรรมต่าง ๆ ที่มีในสมาบัตินี้ขึ้นมาพิจารณา ก็แทบไม่มีผู้ใดทำได้ เว้นแต่ผู้มีปัญญาอย่างพระสารีบุตรขึ้นไป และแม้แต่พระสารีบุตรเองก็พิจารณาได้เพียงแบบเหมารวม หรือรวบเป็นกลุ่มอย่างที่เรียกว่า กลาปวิปัสสนา อย่างเดียว มีแต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ที่จะกำหนดองค์ธรรมแยกออกพิจารณาเป็นรายข้อตามลำดับ คือทำอนุปทรรณวิปัสสนาได้ (ดู ม.อ.14/32/32; ส.นิ.16/354/181; ที.อ.1/423; ม.อ.3/498; ส.อ.2/171; สงคณิ อ.327-330; วิสุทธิ.2/146-148; วิสุทธิ.ฐีกา 2/168,174)

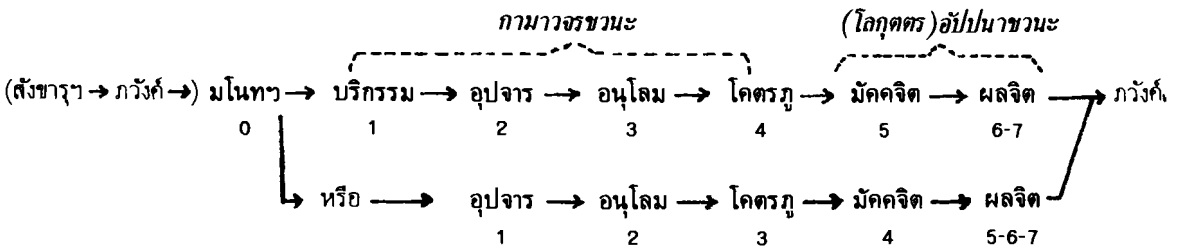
แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป ท่านมักกล่าวคลุม ๆ รวม ๆ กันไปว่า สมาบัติทั้ง 8 หรือ รูปฌาน 4 และ อรูปฌาน 4 เป็นบาทแห่งวิปัสสนาได้ทั้งหมด (เช่น ปฏิส.อ.236=สงคณิ อ.356=วิสุทธิ.3/312; ม.อ.2/197,468; 3/569,571; อ.อ.3/357; วินย.อ.1/290; วิภค.อ.537; นิท.อ.1/147; 2/25; วินย.ฐีกา 2/94) เป็นบาทแห่งผลสมาบัติได้ทั้งหมด (เช่น อ.อ.233) และร่วมกันหมดทุกข้อ รวมเป็นบาทของนิโรธสมาบัติ (เช่น ม.อ.2/316) แต่ภาวะที่แนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นบาท หาเหมือนกับเอาสมาบัติข้ออื่น ๆ เป็นบาทไม่ คือไม่ใช่เป็นตัวทำกิจแท้จริง ดังเห็นได้ชัดในการเข้านิโรธสมาบัติ ท่านชี้แจงให้เห็นว่า สมาบัติที่เป็นขั้นทำการก็คือ อาภิกขุญญายตนะ ส่วนแนวสัญญานาสัญญายตนะ แม้จะเป็นขั้นตอนที่จำเป็น แต่ก็มีสภาพคล้ายเป็นทางผ่านเท่านั้น (ที.อ.1/424) ผู้ใดจะเข้านิโรธสมาบัติ แม้เข้าสมาบัติผ่านมาโดยลำดับจนถึงแนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว แต่ในตอนที่ผ่านมาจากอาภิกขุญญายตนะก่อนจะเข้าแนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่ได้ทำบุพเพกิจ คือไม่ได้เตรียมจิตให้พร้อมที่จะเข้านิโรธไว้ ก็ไม่อาจเข้านิโรธสมาบัติได้ และเมื่อเข้านิโรธไม่สำเร็จก็ต้องถอยกลับไปอยู่ในอาภิกขุญญายตนะ มิใช่คงอยู่ในแนวสัญญานาสัญญายตนะ (วิสุทธิ.3/369; พึงนำเหตุผลเกี่ยวกับการที่มรรคซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้พิจารณาแนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ไม่เป็นเหมือนแนวสัญญานาสัญญายตนะโดยสิ้นเชิงใน สงคณิ อ.358 มาประกอบการพิจารณาด้วย) เหตุผลเหล่านี้ พอให้ลงสันนิษฐานได้ว่า แนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติเป็นภาวะจำเพาะตัว เป็นจุดจำเพาะแห่งการเสวยผลของมันเป็นเองล้วน ๆ เมื่อออกจากสมาบัตินี้ ก็เป็นการออกมาเลย พุทโดยนิตริยาว่าไม่มีภาวะจิตสืบเนื่องในระดับนี้ ในการเจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากแนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติพิจารณาสังขารธรรม ก็มีใจออกเพียงเพื่อเปลี่ยนอารมณ์เหมือนอย่างออกจากสมาบัติข้ออื่น (ความจริง แนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ไม่มีอารมณ์ของมันเป็นเองด้วยซ้ำ คนที่จะเข้าสมาบัติข้อนี้ กำหนดเอาอาภิกขุญญายตนะนั้นเป็นอารมณ์ เพื่อจะก้าวล่วงไปเสีย เมื่อก้าวล่วงคือปล่อยหรือผละจากอารมณ์นั้นได้จึงเข้าสู่ภาวะที่เรียกว่าเป็นแนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัตินี้ เช่น ที.ป.11/355/280; อภิ.วิ.35/599/330; สงคณิ อ.330; วิสุทธิ.2/144-151) แต่เป็นการออกมาสู่ภาวะจิตในระดับของสมาบัติที่รองลงมา คือ อาภิกขุญญายตนะ จึงนับว่าเป็นการออกจากสมาบัติชนิดที่มีความหมายครบถ้วนทั้งโดยปริยายและโดยนิตริยา ส่วนพระสูตรจึงบรรยายความตอนนี้ว่า “ออกจากแนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัตินั้น” แล้วพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลาย แม้ว่าโดยหลักการทั่วไป อาจพูดได้ว่า “ทำแนวสัญญานาสัญญายตนะให้เป็นบาทของวิปัสสนา” (แต่ความจริงคำที่กล่าวจำเพาะเจาะจงลงไปอย่างนี้ยังไม่พบเลย) คำว่าเป็นบาทในที่นี้ ก็จะมีความหมายเพียงว่าได้ผ่านการเข้าแนวสัญญานาสัญญายตนะออกมาแล้ว ซึ่งก็ย่อมจะช่วยทำให้จิตประณีตสนิทมากขึ้นอีก และก็จะต้องถือว่าภาวะจิตที่ใช้เจริญวิปัสสนาเวลานั้นเป็นอัปปนาสมาธิระดับอาภิกขุญญายตนะอยู่นั่นเอง (พึงระลึกไว้ด้วย

ว่า สมาริในรูปฉานทั้งหมด ล้วนเป็นระดับจุดตกฉานทั้งสิ้น มีข้อพิเศษเพียงว่าเป็นภาวะที่ประณีต ห่างไกลจากปัจจัยกรรมคือสิ่งรบกวนออกไปมากขึ้นเท่านั้น — ดู อภ.ส.34/192/78; ที.อ.1/441: 2/146; วินย.ฎีกา 2/458)

ส่วนสัญญาเวทียัตนิโรธ เป็นข้อที่ชัดเจนอยู่แล้วว่าเป็นสมาบัติสำหรับเสวยผลแท้ ๆ และไม่อาจเจริญวิปัสสนาภายในสมาบัติได้ เพราะไม่มีสัญญาและเวทณารวมทั้งขันธ์อื่น ๆ อันประกอบรวมที่จะใช้กำหนดพิจารณาได้ ยิ่งกว่านั้นยังมีภาวะพิเศษจากฉานสมาบัติอื่น ๆ ทั้งหมดคือ เป็นแต่สมาบัติอย่างเดียวไม่เป็นสมาธิ (วิภจ.อ.605) จึงเป็นการแน่นอนว่าต้องออกจากสมาบัติก่อนจึงเจริญวิปัสสนาได้ เมื่อออกจากสมาบัตินี้แล้วจะเจริญวิปัสสนาก็ควรมาอยู่ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิในระดับสูงสุดที่จะใช้ทำกิจได้ กล่าวคืออาภิฌาณญาณขณะ (หรือจะลงไปใช้ภาวะจิตระดับต่ำลงไป แม้จนถึงขณิกสมาธิ ซึ่งไม่ใช้กำลังฉานสมาบัติเลยก็ย่อมได้ เพราะผู้ที่ได้สมาบัติที่สูงกว่าย่อมมีสิทธิในสมาบัติที่ต่ำลงมากกว่านั้นเป็นธรรมดา) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสมาบัติสูงสุดข้อนี้จะใช้เจริญวิปัสสนาเองโดยตรงไม่ได้ แต่การเข้าสมาบัตินี้ก็ย่อมช่วยเสริมคุณสมบัติของจิตให้ประณีตสนิทยิ่งขึ้น มีผลดีต่อการปฏิบัติธรรมเป็นอันมาก ดังได้กล่าวไว้แล้วในต้วบทข้างต้น

บันทึกที่ 4 : ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล

ตามหลักที่ว่า ในขณะที่บรรลุอริยมรรค แม้แต่ผู้ที่มิได้ฉานมาก่อน จิตก็จะเป็นสมาธิถึงขั้นอัปปนาคือถึงระดับฉานในเรื่องนี้ สำหรับผู้มีพื้นความรู้ด้านอภิธรรม พึงดูลำดับกระบวนการทำงานของจิตในตอนบรรลุมรรคผล (อัปปนาชวนวารแห่งมรรควิธ) ของพระวิปัสสนาญาณิก ตามนัยที่ท่านแสดงไว้ในอุทาน อ.42; ปฏิส.อ.32; สงฺกณ อ.359; วิสฺสท.3/316, 324; สงฺกค.22) ดังที่ถอดความออกเป็นแผนผังได้ดังนี้

(สังขาร = สังขารเบญจกขณ ซึ่ง เป็นวิปัสสนาญาณข้อที่ 8; มโนทวาร = มโนทวาราวจรขณะ; อนึ่ง ปฏิส.อ.32 และ สงฺกณ อ.359 ได้แสดงเพิ่มจากนี้อีกแบบหนึ่งโดยมีอนุลอม 2 ขณะ และมีผลจิตขณะเดียว แต่มีคำคัดค้านใน วิสฺสท. 3/324)

ส่วนลำดับจิตของสมณยานิก อาจแสดงคร่าว ๆ ได้ดังนี้ (ตอนมรรควิธเหมือนข้างบน จึงไม่แสดงรายละเอียด)

ภวังค์ → ฉานวิธ → ภวังค์ → วิปัสสนาวิธ → ภวังค์ → มรรควิธ → ภวังค์

(วิปัสสนาวิธนี้เป็นการแสดงแบบคลุม ๆ ความจริงมีการตกภวังค์ได้แล้ว ๆ เสา ๆ ในระหว่าง)

หลักการที่ว่าจิตที่บรรลุมรรคผลต้องเป็นอัปปนาสมาธินี้ เมื่อมองอย่างกว้าง ๆ ทำให้เกิดความคิดว่า ความรู้ความเข้าใจหรือความหยั่งรู้ยังเห็นที่จะแจ่มแจ้งชัดเจนและแล่นลึกถึงขั้นเปลี่ยนแปลงพื้นจิตของคนได้ ทำจิตกิเลส เปลี่ยนแปลงบุคลิกภาพได้นั้น จะต้องเป็นประสบการณ์ภายในชนิดเต็มทั่วหมดทั้งจิตทั้งใจ หรือโพลงทั้งชีวิตทีเดียว

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทสรุป

เรื่องเกี่ยวกับนิพพาน

1

บทที่ 10

คุณค่าและลักษณะพิเศษที่พึงสังเกตเกี่ยวกับนิพพาน

1. จุดหมายสูงสุดของชีวิตเป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้

นิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เป็นภาวะที่มนุษย์สามารถประจักษ์แจ้งได้ในชีวิตปัจจุบันนี้เอง เมื่อเพียรพยายาม ทำตัวให้พร้อมพอ ก็ไม่ต้องรอถึงชาติหน้า ดังมีคุณลักษณะอย่างหนึ่งของนิพพานว่าเป็น “สนฺทิฏฺฐิโก” (เห็นชัดได้เอง, ประจักษ์ได้ในชีวิตนี้) และ “อกาลิโก” (ไม่จำกัดกาล, ไม่ขึ้นต่อเวลา)¹ และท่านได้แสดงข้อปฏิบัติต่างๆ ไว้เพื่อให้บรรลุนิพพานได้ในภพธรรม คือ ในชาตินี้² จึงมีพุทธพจน์ตรัสยืนยันว่า

“เราย่อมกล่าวกันว่า: บุรุษผู้เป็นวิญญู ไม่โอ้อวด ไม่มีการยา เป็นคนตรง จงมาเถิก เราจะสั่งสอน เราจะแสดงธรรม เมื่อเขาปฏิบัติตามคำสั่งสอน ก็จักประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยม ที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริกโดยชอบต้องการ อันเป็นจุดหมายของพรหมจรรย์ เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้ทีเดียว (โดยใช้เวลา) เจ็ดปี...หกปี...ห้าปี ฯลฯ หนึ่งเดือน...กึ่งเดือน...เจ็ดวัน”³

2. นิพพานเป็นจุดหมายที่ทุกคนเข้าถึงได้ ไม่จำกัดชาติชั้น หน้วยชาย

บุคคลทุกคน เมื่อมีฉันทะ เพียรพยายาม มีความพร้อมแล้ว ก็สามารถบรรลุนิพพานได้ ไม่มีข้อจำกัดว่าจะต้องเป็นคนชาติชั้นวรรณะใด มีฐานะอย่างไร ยากจน มั่งมี เป็นหญิงหรือชาย เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต มีพุทธภาษิตแห่งหนึ่งว่า

“ทางนั้น ชื่อว่าทางสายตรง ทิศนั้นชื่อว่าทิศไม่มีภัย รดชื่อว่ารดไร้เสียง ประกอบด้วยล้อคือธรรม มีหิริเป็นฝา มีสติเป็นเกราะคัน ธรรมรตนัน เราบอกให้ มีสัมมาทิฏฐินาหน้าเป็นสารถี บุคคลใดมียานเช่นนี้

¹ อ.อุ.ติก.20/495/202 (สนฺทิฏฺฐิโก มีความหมายเท่ากับทิฏฐธมฺมิก ได้ เช่น ขุทฺทก.อ.137; สุตต.อ.1/88; พึงดู อ.อุ.ปัญจก.22/34/42 และฎีกาแห่งอังคุตตรนิกาย อังใน มงค.2/20 ด้วย)

² เช่น ส.นิ.16/46/22 = 267/139 = ส.ข.17/302/199 = ส.สพ. 18/244/177; อ.จนว.23/205/365; 255/475.

³ ที.ปา.11/31/58; ดูประกอบ วินย.4/12/16; ม.ม.12/326/330; ม.ม.13/401/372 (ดูพุทธพจน์ในตอนว่าด้วย เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ ประกอบด้วย เพราะล้วนกล่าวถึงการประจักษ์ในภพธรรม; นอกจากนั้นพุทธพจน์เกี่ยวกับ สติปฏิฐานก็แสดงความไว้วางใจกัน; ดู ที.ม.10/300/351; ม.ม.12/151/126.

จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม เขายอมไช้ยานั้น (ขับไป) ถึงในสำนักแห่งนิพพาน”¹

พระพุทธเจ้าทรงยินยอมให้สตรีบวชเป็นภิกษุณี ทั้งที่สภาวะทางสังคมไม่อำนวย ก็ด้วยเหตุผลที่ว่า หญิงบวชในธรรมวินัยแล้ว ก็สามารถประจักษ์แจ้งโลกุตระธรรมตั้งแต่โสดาปัตติผลถึงอรหัตตผลได้เช่นเดียวกับชาย²

ครั้งหนึ่ง พระโสมาภิกษุณี เข้าไปนั่งพักอยู่ ณ โคนไม้ต้นหนึ่งในป่า มารประสงค์จะแก่งลือก จึงเข้ามาใกล้คาถาว่า

“สถานะซึ่งทนอยู่ไค้ยากเป็นที่เหล่าฤาษีพึงลูถึง สตรีมีปัญญาแค่สองนิ้ว ย่อมไม่อาจบรรลู่ไค้”

พระเถรีนั้นตอบว่า

“ความเป็นหญิงจะเกี่ยวอะไร ในเมื่อใจทั้งมันคิ ในเมื่อญาณเป็นไปอยู่แก่ผู้เห็นแจ้งธรรมอย่างถูกต้อง, ผู้ไค้ยังมีความยึดถืออยู่ว่า เราเป็นหญิง หรือเราเป็นชาย หรือยังมีความรู้สึกค้างใจอยู่ว่าเรามีเราเป็น มารจึงควรจะพุกกับเขาผู้นั้นไค้”³

ในแง่ของความเป็นชาวบ้านและชาววัด หรือคฤหัสถ์กับบรรพชิต ก็มีพุทธพจน์ว่า

“เราไม่สรรเสริญการปฏิบัติผิด ไม่ว่าของคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม, คฤหัสถ์ก็คิ บรรพชิตก็คิ ปฏิบัติผิดแล้ว เพราะข้อที่ปฏิบัติผิดนั้นเป็นเหตุ ย่อมไม่เป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้น (ญายะ) ให้สำเร็จไค้; เราสรรเสริญการปฏิบัติชอบ (สัมมาปฏิบัติ) ไม่ว่าของคฤหัสถ์ หรือบรรพชิตก็ตาม, คฤหัสถ์ก็คิ บรรพชิตก็คิ ปฏิบัติถูกแล้ว เพราะข้อที่ปฏิบัติถูกต้องนั้นเป็นเหตุ ย่อมเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จไค้”⁴

และมีพุทธพจน์ตรัสถึงความหลุดพ้นของคฤหัสถ์กับบรรพชิตว่า

“เราไม่กล่าว(ว่ามี) ความแตกต่างอะไรเลย ระหว่างอุบาสกผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้กับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วตลอดครัยปี คิ วิมุตติ กับ วิมุตติ เหมือนกัน”⁵

¹ ส.ส.15/144/45

² วินย.7/515/323

³ ส.ส.15/526-7/189; ขุ.เถรี.26/437/451

⁴ ม.ม.13/710/650; เทียบ ส.ม.19/68-69/23

⁵ ส.ม.19/1633/516; ข้อความว่า คิ วิมุตติกับวิมุตติเหมือนกัน พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทยว่า “คือหลุดพ้นด้วยวิมุตติเหมือนกัน” ทั้งนี้เพราะบาลีฉบับอักษรไทยเป็น ยทิท วิมุตติยา วิมุตตุนติ ส่วนฉบับอักษรพม่าและอักษรโรมันเป็น ยทิท วิมุตติยา วิมุตตินติ แต่ข้อความนี้มีใน อ.ญ.ป.ญ.จ.ก.22/31/35 ด้วย และที่นั่นพระไตรปิฎกภาษาไทยแปลไปอีกอย่างหนึ่ง, พึงดูไขความของอรรถกถาด้วย (ส.อ.3/403; อ.ญ.อ.3/22) และในอรรถกถานั้นว่า วิมุตตินี้หมายถึง อรหัตตผลวิมุตติ; อย่างไรก็ตามคัมภีร์รุ่นมิลินทปัญหาเป็นต้นมา (ตั้งแต่ราว พ.ศ.500) กล่าวว่าคฤหัสถ์บรรลู่อรหัตตผลต้องอุปสมบทในวันนั้น มิฉะนั้นจะต้องปรินิพพาน (มิลินท.300); ปัญหาว่าเมื่อเป็นคฤหัสถ์บรรลู่นิพพานได้แล้วจะบวชทำไม ดู มิลินท.316.

เรื่องชาติขึ้นวรรณะ นับว่าเป็นปัญหาใหญ่ในชมพูทวีป จึงมีพุทธพจน์ตรัสย้ำเรื่องนี้บ่อย ๆ ดังตัวอย่างเรื่องหนึ่ง เป็นคำสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพราหมณ์ชื่อเอสกุรี คัดมาบางตอนดังนี้

พราหมณ์ : ท่านพระโคกมผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายบัญญัติทรัพย์ไว้ 4 อย่าง...(คือ) บัญญัติการภิกขาจาร ให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของพราหมณ์...บัญญัติธนากับแสงให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของกษัตริย์...บัญญัติกสิกรรม และการเลี้ยงโคให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของแพศย์...บัญญัติเกี้ยวและไม้คานให้เป็นทรัพย์ประจำตัวของศูทร...พราหมณ์ทั้งหลายบัญญัติทรัพย์ไว้ 4 อย่างดังนี้ ท่านพระโคกมผู้เจริญจะตรัสว่าอะไรในเรื่องนี้?

พระพุทธเจ้า : แน่ะพราหมณ์ ชาวโลกทั้งหมดพัวพันกันอนุญาตข้อตกลงนี้ไว้แก่พราหมณ์ทั้งหลายว่า (ขอพราหมณ์ทั้งหลาย) จงบัญญัติทรัพย์ 4 ประการเหล่านี้เถิด ดังนี้หรือ?

พราหมณ์ : มิใช่เช่นนั้น ท่านพระโคกม

พระพุทธเจ้า : แน่ะพราหมณ์ เปรียบเหมือนบุรุษยากไร้ ไม่มีอะไรเป็นของตน เป็นผู้ขี้คน, คน(พวกหนึ่ง) เอาก้อนเนื้อขึ้นแขวนให้แก่เขาผู้ไม่มีความปรารถนาเลย โดยบอกว่า นี่แน่ะพอมหาเจ้าเจริญ เธอกินเนื้อนี้เสีย และจ่ายเงินค่าเนื้อมา ดังนี้ฉันใด พวกพราหมณ์ก็ฉันนั้น ย่อมบัญญัติทรัพย์ 4 อย่างเหล่านี้แก่สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น โดยไม่ได้รับความยินยอม

นี่แน่ะพราหมณ์ เราย่อมบัญญัติวิธีโลกุตตรธรรม ว่าเป็นทรัพย์ประจำตัวของคน(ทุกคน) ฯลฯ แน่ะพราหมณ์ ท่านจะเห็นเป็นประการใด (สมมติว่า) ชัคคิยราช ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว รับสั่งให้บุรุษชาติต่าง ๆ กัน 100 คนมาประชุมกันว่า มาเถิดท่านทั้งหลาย ในบรรดาท่านทั้งหลายนั้น ผู้ใดเกิดจากตระกูลกษัตริย์ จากตระกูลพราหมณ์ จากตระกูลเจ้า ผู้นั้นจงเอาไม้สัก ไม้ตาละ ไม้สน ไม้จันทน์ หรือไม้ทับทิม มาทำเป็นไม้สีไฟ จงก่อไฟ ให้ความร้อนปรากฏ; มาเถิดท่านทั้งหลาย ในบรรดาท่านทั้งหลายนั้น ผู้ใดเกิดจากตระกูลจันทรบาล จากตระกูลพราณ จากตระกูลช่างสาน จากตระกูลช่างรถ จากตระกูลคนเทษยะ ผู้นั้นจงเอาไม้รางสุนัข ไม้รางสุกร ไม้รางย้อมผ้า หรือไม้ละหุ่ง มาทำเป็นไม้สีไฟ จงก่อไฟ ให้ความร้อนปรากฏ; นี่แน่ะพราหมณ์ ท่านเห็นเป็นประการใด ไฟที่คนผู้เกิดจากตระกูลกษัตริย์ จากตระกูลพราหมณ์ จากตระกูลเจ้า เอาไม้สัก ไม้ตาละ ไม้สน ไม้จันทน์ หรือไม้ทับทิม มาทำเป็นไม้สีไฟก่อขึ้น ให้ความร้อนปรากฏ ไฟนั้นเท่านั้นหรือจึงจะมีเปลว มีสี มีแสง และสามารถใช้ทำกิจที่พึงทำด้วยไฟได้, ส่วนไฟที่คนผู้เกิดจากตระกูลจันทรบาล จากตระกูลพราณ จากตระกูลช่างสาน จากตระกูลช่างรถ จากตระกูลคนเทษยะ เอาไม้รางสุนัข ไม้รางสุกร ไม้รางย้อมผ้า ไม้ละหุ่ง มาทำเป็นไม้สีไฟ ก่อขึ้น ให้ความร้อนปรากฏ ไม่มีเปลว ไม่มีสี ไม่มีแสง ไม่สามารถใช้ทำกิจที่พึงทำด้วยไฟได้อย่างนั้นหรือ?

พราหมณ์ : มิใช่เช่นนั้น ท่านพระโคกมผู้เจริญ...ไฟทั้งหมดนั้นแหละมีเปลว มีสี มีแสง และไฟทั้งหมดใช้ทำกิจที่พึงทำด้วยไฟได้

พระพุทธเจ้า : ฉันนั้นเหมือนกันแล ท่านพราหมณ์ บุคคลแม้หากออกบวชเป็นอนาคาริกจากตระกูลกษัตริย์ และเขาอาศัยธรรมวินัยที่สถาปนาประกาศแล้ว เป็นผู้...มีสัมมาทิฐิ ก็ย่อมเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นให้สำเร็จได้, แม้หากออกบวชเป็นอนาคาริกจากตระกูลพราหมณ์...จากตระกูลแพศย์...จากตระกูล

ศุทฺธ และเขาอาศัยธรรมวินัยที่ศากยคณาจารย์ประกาศแล้ว เป็นผู้...มีสัมมาทิฐิ ก็ย่อมเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทาง รอค้นให้สำเร็จได้”¹

3. นิพพานอันวยผลที่ยิ่งกว่าล้าพั้งความสำเร็จทางจิตจะให้ได้

การบรรลุนิพพาน แม้จะอาศัยความสำเร็จทางจิต (เจโตวิมุตติ) คือ ฌานสมาบัติ เป็นพื้นฐานบ้าง ไม่มากนักน้อย และผู้บรรลุนิพพานก็มีความเกี่ยวข้องกับความสำเร็จทางจิตนั้นอยู่เรื่อย ๆ ในการดำเนิน ชีวิต แต่นิพพานก็เป็นภาวะต่างหากจากความสำเร็จทางจิตเหล่านั้น เป็นความหลุดพ้นแม้จากความสำเร็จ ทางจิตเหล่านั้น เป็นสิ่งที่ประจักษ์แจ้งต่อเมื่อสามารถก้าวล่วงความสำเร็จทางจิตไปได้ มีข้อควรสังเกต เกี่ยวกับผลพิเศษของการบรรลุนิพพานคือ

1) ทำให้เกิดความหลุดพ้นขั้นสุดท้ายที่เด็ดขาด ล้นเชิง ชนิดที่เป็นธรรมชาติธรรมดา ไม่ถอยกลับ เช่น ในทางจริยธรรม มีความไม่เห็นแก่ตัวที่แท้จริง ชนิดที่เป็นผลซึ่งเกิดขึ้นเอง เป็นอาการของการที่ ได้ทำลายความยึดมั่นในตัวตนลงได้ ด้วยปัญญาที่มองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งไม่น่าและไม่อาจจะ เข้าไปยึดถือผูกพันเอาไว้กับตัวตนได้ ในเมื่อเป็นอาการที่เป็นไปเองตามธรรมชาติ ความไม่เห็นแก่ตัวนั้น จึงทำได้โดยไม่ต้องฝืน ไม่ต้องอาศัยกำลังจิต ไม่ต้องอาศัยการยึดอันหนึ่งเพื่อปล่อยหรือให้หลุดออกจาก อีกอย่างหนึ่ง เช่น ไม่ต้องอาศัยความยึดมั่นในอุดมคติ ความอุทิศตัวให้แก่สิ่งประเสริฐที่ศรัทธาอย่างสุด จิตสุดใจ ความข่มหรือระงับกิเลสด้วยกำลังสมณะหรือวิปัสสนาระหว่างปฏิบัติธรรม และความโน้มคึง ค่อมค้ำในภาวะแห่งฌานสมาบัติ เป็นต้น

2) ในการที่จะประจักษ์แจ้งนิพพานนั้น ไม่ว่าผู้ปฏิบัติจะได้บรรลุความสำเร็จทางจิตไว้แล้วสูงเพียง ไດก็ตาม เขาจะต้องหลุดพ้นจากความติดใจพอใจในผลสำเร็จทางจิตนั้น มองเห็นสภาวะของผลสำเร็จนั้น ตามแนวทางของเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ก้าวล่วงความผูกพันกับผลสำเร็จเหล่านั้นไปได้ก่อนจึงจะบรรลุ นิพพานได้ อย่างไรก็ตาม การข้ามพ้นไปได้นั้นแหละ กลับเป็นส่วนเติมเต็มเต็มของความสำเร็จทางจิต หรือ เป็นความพ้นไปได้ ชนิดที่ช่วยทำให้สมบูรณ์

— ผลสำเร็จทางจิตเท่าใดก็ตามที่ตนเคยได้ไว้แล้ว ผู้บรรลุนิพพานสามารถใช้ประโยชน์ได้ทั้งหมด เช่น ใช้เป็นที่พักผ่อนหาความสุขยามว่างอย่างที่เราเรียกว่า *กัฏฐธรรมสุขวิหาร* เป็นการนำเอาฌานสมาบัติ มาปรับใช้การดำเนินชีวิตประจำวัน เป็นต้น

— ทำให้ผลสำเร็จทางจิตที่เคยได้ไว้แล้ว ซึ่งตามปกติยังอาจเสื่อมถอยได้ กลายเป็นภาวะไม่เสื่อม ถอย

— เพิ่มความสามารถและขยายวิสัยแห่งการเสวยผลสำเร็จทางจิตให้กว้างขวางลึกซึ้งยิ่งขึ้น ถ้าเดิม เคยได้ถึงสมาบัติ 8 เมื่อบรรลุอนาคามีผลหรืออรหัตตผลแล้ว ก็สามารถก้าวต่อไปถึงสัญญาเวทิตนโรธ

3) ความสำเร็จทางจิตอาจจะจับกิเลสและความทุกข์ไว้ได้เป็นเวลายาวนาน แต่ก็ยังไม่เด็ดขาด

¹ เสฏฐารีสุตฺต, ม.ม.13/665-670/614-622

กิเลสและความทุกข์กลับฟื้นขึ้นได้ นับว่าเป็นของชั่วคราวเพราะเป็นวิธีข่มหรือทับไว้ หรือฝากฝังใจไว้กับสิ่งอื่น แต่การบรรลุนิพพานทำให้กิเลสและความทุกข์นั้นสูญสิ้นไปโดยเด็ดขาด เพราะขุดหรือถอนทิ้งด้วยปัญญา และสิ่งที่ดับไปในการประจักษ์แจ้งนิพพานนั้นก็เป็นการดับเฉพาะสิ่งที่ชั่วร้าย ได้แก่ตัววุ่นและเหตุให้วุ่นต่าง ๆ เช่น ดับโลภะ ดับโทสะ ดับโมหะ ดับตัณหา ดับภพ ดับทุกข์ ดับอวิชชา มิได้ดับอะไรที่เป็นสิ่งดีงามเลย และเมื่อดับสิ่งชั่วร้ายแล้ว ก็กลับมีคุณลักษณะที่ดีเด่นขึ้นมาแทน อย่างชนิดเป็นไปเองตามธรรมดา นอกเหนือจากความสุข คือ การดำเนินชีวิตด้วยปัญญาและการบำเพ็ญกิจด้วยกรุณา ซึ่งเป็นสิ่งที่ล้ำค่าความสำเร็จทางจิตไม่อาจให้เกิดขึ้นได้ ดังนั้น ผู้ประจักษ์แจ้งนิพพานอย่างเดียว แม้จะไม่ได้ความสำเร็จทางจิตที่สูงส่ง ก็ยังประเสริฐกว่าผู้ที่ได้ฌานสมาบัติอย่างสูง แต่ไม่ประจักษ์แจ้งนิพพาน

4) การบรรลุนิพพานทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในตัวมนุษย์ถึงขั้นพื้นฐาน เปลี่ยนจิตใจ เปลี่ยนลักษณะความคิด เปลี่ยนบุคลิกภาพ มีโลกทัศน์และชีวิตทัศน์อย่างใหม่ มีระบบพฤติกรรมมั่นคง ทั้งนี้เพราะมีความเปลี่ยนแปลงในทางจิตใจที่สำคัญ 2 ด้าน คือ ความรู้ ความเข้าใจ ความคิดเห็น และความเชื่อถือ อันเป็นเรื่องทางด้านอวิชชาและปัญญาอย่างหนึ่ง และความรู้สึกเกี่ยวกับคุณค่าหรือการสนองความต้องการ อันเป็นเรื่องทางด้านตัณหาและฉันทะอีกอย่างหนึ่ง ทั้งสองด้านนี้สัมพันธ์กันแต่อาจแยกพูดได้คนละระดับ

เมื่อเด็กชาย ก. ถูกเรียกตัวมาพบครู ข. ถ้าเขาเข้าใจว่า ครู ข. กำลังหาความผิดและคิดลงโทษเขา เด็กชาย ก. อาจกลัวตัวสั่น แต่ถ้ารู้ว่าครู ข. ใจดีเรียกมาแนะนำด้วยเมตตา เขาอาจมีอาการสงบและอบอุ่นใจ คนที่มักมองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู กับคนที่มักมองเห็นคนอื่นเป็นมิตร ก็ย่อมมีความรู้สึก มีบุคลิกภาพ และพฤติกรรมต่างกัน คนผู้หนึ่งเชื่อและอยากได้เพชรสายฟ้าที่เขาว่าซ่อนอยู่ที่ถ้ำแห่งหนึ่งในภูเขากลางป่าตามลายแทง เขาอาจยอมลงทุนอย่างมากมาย ยอมเสี่ยงชีวิต ตลอดจนอาจถึงกับเข่นฆ่าคนอื่น ๆ หลายคน ยอมใช้เวลามากมายค้นหาเพชรนั้น แต่คนอีกผู้หนึ่ง ไม่อยากได้ ไม่สนใจแม้เพียงจะหันมาฟังเขาเล่าเรื่องราวของเพชร มนุษย์ปุถุชนปรารถนารูป รส กลิ่น เสียง ใฝ่ภพที่พึงใจ เขาย่อมตื่นเต้นผ่นไฟเอาใจจดจ่อ และทำการต่าง ๆ เพื่อให้ได้สิ่งเหล่านี้มาเสพเสวย และเขาเข้าใจว่าเขาสามารถครอบครองเป็นเจ้าของสิ่งเหล่านั้นได้จริง สุขทุกข์ของเขาก็ขึ้นอยู่กับว่าได้หรือไม่ได้และความผันผวนปรวนแปรของสิ่งเหล่านี้ ส่วนผู้บรรลุนิพพานแล้วมองเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะของธรรมดาแห่งธรรมชาติ ไม่เห็นอะไรที่จะเอาตัวตนเข้าครอบครองซ่อนขึ้นไว้ได้ มองเห็นสิ่งทั้งหลายกว้างพ้นออกไปจากการเพ่งจ้องหาเวทนาที่จะเสพเสวย มองเห็นการที่จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายไปตามความสอดคล้องกับสภาพที่เป็นจริง การที่จะตื่นเต้นผ่นไฟเอาใจจดจ่อวิ่งวุ่นไปกับการแสวงหาสิ่งเสพเสวยเหล่านั้นจึงไม่มี ความเข้าใจความสัมพันธ์ของตนกับสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อม ไม่ว่าจะเป็นทรัพย์สิน ผู้คน ธรรมชาติ และชีวิตของตน เปลี่ยนไปเป็นอย่างใหม่ ความรู้สึกเกี่ยวกับคุณค่าของสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย ก็เปลี่ยนไปนำไปสู่บุคลิกภาพและระบบพฤติกรรมอย่างใหม่ที่เรียกว่าลอยพ้นจากโลกธรรม หรือถึงอยู่ในโลก แต่ไม่ติดโลก ไม่เปราะเปื้อนโลก โลกจางหายไปไม่ได้ ภาวะหลุดพ้นและเกิดความเปลี่ยนแปลงในชีวิตเช่นนี้ ยาก

จะพรรณนา ท่านจึงมักบรรยายด้วยคำอุปมา เช่นว่า เหมือนพื้นใช้หยาบ้วยสร้างเมา เย็นลงได้หายร้อน ขับสิ่งหมักหมมออกหมดแล้ว หลุดจากบ่วง พันจากเครื่องผูกมัด ขึ้นฝั่งได้ ข้ามถึงฝั่งที่ปลอดภัย น้ำใส สงบ เป็นต้น อุปมาเหล่านี้หลายข้อมีลักษณะร่วมในแง่ที่ว่า แสดงภาวะเดิมซึ่งติดขัดคว่นวายไม่สะดวก ต้องมีวิธีการวนกับการดิ้นรนปกป้องและทรงตัวเอง ได้รับความสุขจากการผ่อนบรรเทาทุกข์ภัยไปได้ คราวหนึ่ง ๆ จำกัดตัวและจำกัดความสนใจอยู่กับสถานการณ์แห่งการดิ้นรนของตนในขอบเขตอันคับแคบ นิพพานเป็นความเปลี่ยนแปลงหรือพ้นจากภาวะเช่นนั้นไปสู่ความเป็นอิสระ เป็นไทแก่ตน สามารถยับยั้งเขยื้อน เคลื่อนไหวได้อย่างคล่องตัวตามปรารถนา ไม่ต้องมีห่วงกังวลกับการปกป้องรักษาตัวตน อยู่ในภาวะปลอดโปร่งโล่งไปได้ทั่วและมองเห็นกว้างไกล ข้ออุปมาเหล่านั้นบางข้อใช้กับภาวะที่เป็นผลสำเร็จทางจิต ได้ด้วย แต่กระนั้นก็ยังมิขัดแตกต่างคือความสำเร็จทางจิตให้เกิดผลอย่างนี้ได้เพียงชั่วคราว

5) เป็นธรรมชาติของมนุษย์อย่างหนึ่งที่จะพยายามแสวงหาความหมายและจุดหมายของชีวิตที่สูงส่ง ยิ่งไปกว่าเพียงการเกิดมาหาอารมณ์เสเพลแล้วก็จากโลกไป บางครั้งมนุษย์อาจถูกความจำเป็นทางวัตถุ หรือความดิ้นรนในการดำรงชีวิตบีบคั้นให้ลืมหรือมองหาความหมายเช่นนั้นไปชั่วคราว แต่พอมีโอกาบบ้าง มนุษย์อย่างน้อยบางกลุ่มบางพวกก็จะต้องหันมาแสวงหา และในเมื่อยังข้ามไม่พ้นความสงสัย มนุษย์ก็จะต้องหันมาพิจารณาเรื่องนี้กันเรื่อยไป ดังนั้น ลัทธินิยมหรืออุดมการใดก็ตามซึ่งมุ่งแต่สนองความเป็นอยู่ดีทางวัตถุอย่างเดียว ไม่หาที่ให้อใจลง หรือหาที่ให้อใจลงไม่ได้ ลัทธินิยมหรืออุดมการเช่นนั้นเชื่อว่า มีช่องว่างกว้างใหญ่อยู่ในตัว ขาดความสมบูรณ์ ไม่อาจสนองความต้องการของมนุษย์ได้อย่างเพียงพอ พุทธตามสำนักนพุทธศาสนาว่า การสนองความต้องการของมนุษย์เพียงแค่นี้ก็ถึงขั้นอิ่มมีกตตะอย่างเดียวนั้นหาพอไม่ จำจะต้องให้มีสัมปราคัตตะและปรหมัตตะด้วย เมื่อพูดในแง่นี้ ทั้งนิพพานก็ดี ความสำเร็จทางจิตอย่างอื่น ๆ ก็ดี คือส่วนเติมเต็มที่ช่วยแก้ปัญหานั้น อย่างไรก็ดี ระหว่างความสำเร็จทางจิต กับนิพพาน ความสำเร็จทางจิต ยังจัดอยู่ในระดับสัมปราคัตตะ คือประโยชน์หรือจุดหมายที่ล้าลึกเลเยหน้า ออกไปจากทฤษฎีอิ่มมีกตตะ เป็นระดับถัดออกไป หรือขั้นรอง ยังจะต้องก้าวต่อไปอีกขั้นขั้นสุดท้ายคือนิพพาน ซึ่งเป็นปรหมัตตะหรือจุดหมายสูงสุด อันเป็นความสมบูรณ์ที่แท้จริง

จุดที่มักเขวหรือเข้าใจพลาดเกี่ยวกับนิพพาน

1. ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น

กระบวนธรรมฝ่ายก่อทุกข์ อาจเรียกชื่อตามองค์กรธรรมที่เป็นตัวการสำคัญว่า กระบวนธรรมฝ่ายอวิชชา-ตัณหา ส่วนกระบวนธรรมฝ่ายดับทุกข์ ก็อาจเรียกชื่อตามองค์กรธรรมที่สำคัญว่า กระบวนธรรมฝ่ายวิชชา-วิมุตติ ถ้าเรียกอย่างง่าย ๆ ฝ่ายแรกคือ ไม่รู้จึงติด ฝ่ายหลังเป็น พอรู้ก็หลุด ในฝ่ายอวิชชา-ตัณหา นั้น องค์กรธรรมที่เป็นข้อต่อซึ่งพาเข้าไปหรือนำไปสู่ชาติภพ ก็คือ *อุปาทาน* ที่แปลว่า ความถือมั่น ความยึดมั่น หรือความยึดติดถือมั่น ส่วนในฝ่ายวิชชา-วิมุตติ องค์กรธรรมที่เป็นข้อต่อซึ่งพาออกไปหรือ

เป็นจุดแยกออกจากสังสารวัฏฏ์ ได้แก่ นิพพิทา แปลกันว่า ความหน่าย คือหมดใคร่ หายอยาก หรือ หายติด องค์ธรรมสองฝ่ายนี้มาจับคู่ตรงข้ามกันเป็น อุปาทาน กับนิพพิทา อุปาทาน เกิดจากอวิชชาที่ไม่รู้จักสิ่งนั้น ๆ ตามสภาวะที่แท้จริง เปิดทางให้ตัณหาอยากได้ใคร่จะเอามาครอบครองเสพสวดย แล้วเอาตัวตนเข้าผูกพันถือมั่นถือหมายว่าต้องเป็นอย่างนั้น ต้องเป็นอย่างนี้ ที่เรียกว่าอุปาทาน ส่วนนิพพิทาเกิดจากความรู้เข้าใจสิ่งที่เคยยึดติดถือมั่นไว้นั้นตามสภาวะ ว่ามีข้อเสียข้อบกพร่องไม่ปลอดภัยอย่างไร ๆ เป็นสิ่งที่ไม่น่าและไม้อาจจะเอาตัวเข้าไปผูกพันไว้ แล้วเกิดความหน่าย หมดความเพติดเพลินติดใจ อยากจะผละออกไปเสีย จะเห็นว่าอุปาทานเกิดสืบเนื่องมาจากอวิชชา ความไม่รู้สภาวะ ส่วนนิพพิทาเกิดจากความรู้เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งท่านมีศัพท์เฉพาะให้ว่า *ยถาภูตญาณทัสสนะ*

ข้อที่พึงยำในที่นี่ก็คือ การที่นิพพิทาจะเกิดขึ้น หรือการที่จะถอนทำลายอุปาทานได้นั้น เป็นเรื่องที่เกิดจากความรู้ความเข้าใจ คือเมื่อรู้เข้าใจสภาวะแล้วนิพพิทาที่เกิดขึ้นเอง อุปาทานก็หมดไปเอง เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย หรือภาวะที่เป็นไปเองตามเหตุปัจจัยของมัน¹

บางทีเราสอนกันว่า จงอย่ายึดมั่นถือมั่น หรือว่า อย่ายึดมั่นกันไปเลย หรือว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นเสียเท่านั้น ก็หมดเรื่อง² การสอนเช่นนี้เป็นสิ่งที่ดี และควรสอนกัน แต่พร้อมนั้นก็จะต้องระลึกถึงหลักการที่กล่าวแล้วข้างต้นด้วย คือจะต้องพยายามให้ความที่จะไม่ยึดมั่นนั้นเกิดขึ้นโดยถูกต้องตามทางแห่งกระบวนการธรรม มิฉะนั้นก็อาจกลายเป็นการปฏิบัติผิดพลาดและมีโทษได้ โทษที่จะเกิดขึ้นนี้คือ ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น การปฏิบัติด้วยความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นนั้น ย่อมก่อให้เกิดโทษได้ เช่นเดียวกับการกระทำด้วยความยึดมั่นโดยทั่วไป

สมมติว่า มีพ่อของอยู่หอหนึ่ง ห่อด้วยผ้าสีสวยงามเรียบร้อยเป็นอย่างดี วางไว้ในตู้กระจกที่ปิดใส่กุญแจไว้ ชายผู้หนึ่งเชื่ออย่างสนิทใจว่าในห่อนั้นมีของมีค่า เขาอยากได้ ใจจดจ่ออยู่ แต่ยังเอาไม่ได้ เขาพะวังพะวงวนวายอยู่กับการที่จะเอาของนั้น เสียเวลาเสียการเสียงานมาก ต่อมามีคนที่เขาสนิทถือมาบอก ว่า ในห่อนั้นไม่มีของมีค่าอะไร ไม่น่าเอา และการที่เขาอยากได้ออยากเอาพะวังพะวงวนวายอยู่นั้นไม่ดีเลย ทำให้เกิดความเสียหายมาก ใจหนึ่งเขาอยากจะทำตามบอกของคนสนิทถือ และเขาก็เห็นด้วยว่าการพะวังพะวงวนวายอยู่นั้นไม่ดีมีโทษมาก แต่ลึกลงไปเขาก็ยังเชื่อว่า คงต้องมีของมีค่าเป็นแน่ เมื่อยังเชื่ออยู่เขาก็ยัง

¹ ยถาภูตญาณทัสสนะ เป็นความรู้ชัดต่อที่ตัดแยก ยังไม่ใช่ความรู้ขั้นสุดท้ายที่เรียกว่าวิมุตติญาณทัสสนะ; เป็นธรรมดาที่ว่า เมื่อยถาภูตญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้ว นิพพิทาก็จะเกิดตามมาเอง ดู อ.ทสท.24/2/2; อ.เอกาทสท.24/209/336; ดู พุทธพจน์สรุปที่ว่า เมื่ออวิชชาจางคลาย วิชชาเกิด ก็ไม่มีดี ที่ ม.ม.12/158/135; รู้แต่ไหนจึงจะเลิกยึดถือ เช่นที่ ม.อ.14/41/40.

² พุทธพจน์หนึ่งที่อ้างกันมากเกี่ยวกับความไม่ยึดมั่นคือ “สพเพ ธมมา นาลิ อภินิเวสย” แปลว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรถือมั่น หรือ สิ่งทั้งปวงไม่อาจยึดมั่นไว้ได้ (ม.ม.12/434/464; 438/469; ส.สท.18/96/62; ส.ม.19/58/90); อภินิเวส เป็นไวพจน์หนึ่งของอุปาทาน (เช่น อภ.วิ.35/312/200)

อยากได้ ยังเยื่อใย ยังตัดใจไม่ลง แต่เขาพยายามข่มใจเชื่อตามคนที่เขานับถือและแสดงให้เห็นคนอื่น ๆ เห็นว่าเขาเชื่อตามเห็นตามคำของคนที่เขานับถือนั้นแล้ว เขาจึงแสดงอาการว่าเขาไม่อยากจะ เขาไม่ต้องการเอาของห่อ้น สำหรับคนผู้นี้ถึงเขาจะยินตะโกน นิ่งตะโกนอย่างไร ๆ ว่า ฉันไม่เอา ๆ ใจของเขาก็คงผูกพันเกาะเกี่ยวอยู่กับห่อของนั้นอยู่นั่นเอง และบางทีเพื่อแสดงตัวให้คนอื่นเห็นว่าเขาไม่ต้องการของนั้น เขาไม่อยากจะ เขาจะไม่เอาของนั้น เขาอาจแสดงกิริยาอาการที่แปลก ๆ ที่เกินสมควร อันนับได้ว่ามากไปกลายเป็นพฤติกรรมวิปริตไปก็ได้ นี่เป็นตอนที่หนึ่ง

ต่อมา ชายผู้นั้นมีโอกาสได้เห็นของที่อยู่ในห่อและปรากฏว่าเป็นเพียงเศษผ้าเศษขยะจริงตามคำของคนที่เขา นับถือเคยพูดไว้ ไม่มีอะไรมีค่าควรเอา เมื่อเขารู้แน่ประจักษ์กับตัวอย่างนี้แล้ว เขาจะหมดความอยากได้ทันที ใจจะไม่เกาะเกี่ยว ไม่คิดจะเอาอีกต่อไป คราวนี้ถึงเขาจะพยายามบังคับใจของเขาให้อยากได้ ข่มฝืนให้อยากเอา ถึงจะเอาเชือกผูกตัวติดกับของนั้น หรือหิบบของนั้นขึ้นมา ร้องตะโกนว่าฉันอยากได้ ฉันจะเอา ใจก็จะไม่ยอมเอา ต่อจากนี้ไปใจของเขาจะไม่มากเวียนติดข้องอยู่กับห่อของนั้นอีก ใจของเขาจะเปิดโล่งออกไป พร้อมทั้งจะมองจะคิดจะทำการอื่น ๆ ได้อย่างเต็มที่สืบไป นี่เป็นตอนที่สอง

ความเทียบเคียงในตอนทีหนึ่ง เปรียบได้กับพฤติกรรมของปุชุนผู้ยังมีความอยากและความยึดอยู่ด้วยตัณหาอุปาทาน เขาได้รับคำสั่งสอนทางธรรมว่าสิ่งทั้งหลายที่อยากได้ มันหมายึดเอานั้น มีสภาวะแท้จริงที่ไม่น่าอยากไม่น่ายึด และความอยากความยึดถือก็มีโทษมากมาย เขาเห็นด้วยโดยเหตุผลว่า ความอยากได้และความถือมั่นไว้มีโทษมาก และก็อยากจะเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายที่อยากได้ล้วนมีสภาวะซึ่งไม่น่าฝืนฝืนใครเอา แต่ก็ยังไม่มองเห็นเช่นนั้น ลึกลงไปในใจก็ยังมีความอยากความยึดอยู่นั่นเอง แต่เพราะอยากจะเชื่อ อยากจะปฏิบัติตาม หรืออยากแสดงให้เห็นว่าได้ปฏิบัติตามคำแนะนำทางธรรมนั้น เขาจึงแสดงออกต่าง ๆ กระทำการต่าง ๆ ให้เห็นว่า เขาไม่อยากจะ ไม่ยึดติด ไม่คิดจะเอาสิ่งทั้งหลายที่น่าใคร่ที่น่าพึงใจเหล่านั้น ในกรณีนี้ ความไม่อยากจะ ไม่อยากเอา หรือไม่ยึดติดของเขา มิใช่ของแท้จริงที่เป็นไปเองตามธรรมชาติ เป็นเพียงสัญญาแห่งความไม่ยึดมั่น ที่เขาเอามายึดถือไว้ เขาเข้าใจความหมายของความไม่ยึดมั่นนั้นอย่างไร ก็พยายามปฏิบัติหรือทำการต่าง ๆ ไปตามนั้น ความไม่ยึดมั่นของเขาจึงเป็นเพียงความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น และการกระทำของเขา ก็เป็นการกระทำด้วยความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น การกระทำเช่นนี้ย่อมมีโทษคือ อาจกลายเป็นการกระทำอย่างเสแสร้ง หลอกตนเองหรือเกินเลยของจริง ไม่สมเหตุผล อาจถึงกับเป็นพฤติกรรมวิปริตไปก็ได้

ความเทียบเคียงในตอนที่สอง เปรียบได้กับพฤติกรรมที่เกิดขึ้นโดยถูกต้องตามธรรมดาแห่งกระบวนการธรรม เป็นธรรมชาติ เป็นไปเองตามเหตุปัจจัย คือเกิดจากความรู้แจ้งประจักษ์ ตามหลักการที่ว่า เมื่อเหตุปัจจัยพร้อมแล้ว ผลก็เกิดขึ้นเอง จำเป็นจะต้องเกิด ถึงฝืนก็ไม่อยู่ คือเมื่อรู้สภาวะของสังขารทั้งหลายแท้จริงแล้ว จิตก็หลุดพ้น หมดความยึดติดเอง

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น ปุชุนเมื่อยังไม่เกิดญาณทัสสนะ จะพยายามปฏิบัติตามหลักความไม่ยึดมั่น

ถือมันบ้างไม่ได้หรือ ตอบว่าได้ และควรอยู่ เพราะเพียงมองเห็นโทษของความยึดมั่นก็นับว่าเป็นประโยชน์แล้ว แต่ข้อสำคัญจะต้องมีสติรู้ระลึกไว้ว่า นี่เราอยู่เพียงในขั้นของความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นเท่านั้น เมื่อจะทำอะไรอาจบอกตัวเองว่า เราจะทำการนี้ด้วยความไม่ยึดมั่น พร้อมนั้นก็ระลึกไว้ด้วยว่าเราจะทำไปตามเหตุตามผล ไม่หลงไปตามความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นนั้น พยายามทำการด้วยปัญญาด้วยความรู้ความเข้าใจให้มากที่สุด เพียงเท่านี้ก็จะเป็นการกระทำที่เป็นคุณ ผลดีที่จะได้ในระดับนี้ก็คือเป็นการฝึกตน เป็นการปูพื้นฐานสำหรับความไม่ยึดมั่นที่แท้จริงต่อไป และผลเสียจากการกระทำที่เลยเถิดเกินไปหรือมากเกินไป หรือหลอกตัวเองก็จะไม่เกิดขึ้น แต่ถ้าเข้าใจผิดเห็นไปว่า นี่แหละคือความไม่ยึดมั่น ก็จะผิดพลาดเกิดผลเสียได้ทันที

ความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่นนี้ มิใช่มีเฉพาะในด้านดีเท่านั้น มีตัวอย่างผู้จะเอาไปใช้ในทางชั่วร้ายด้วย เช่นผู้ที่พูดว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน ชีวิตคนเป็นเพียงขันธ์ 5 มาประกอบกันเข้า ไม่มีอะไรจะพึงยึดถือ ไม่มีนาย ก. ไม่มีนาง ข. เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้ว จะฆ่าจะฟันใครก็ไม่บาป ดังนี้ เป็นต้น นี่คือตัวอย่างของการที่ผู้มีกิเลสยกเอาสภาวะธรรมขึ้นมาเป็นข้ออ้างสำหรับการกระทำด้วยความยึดมั่นถือมั่นของตน ถ้าไม่มีความยึดมั่นในคนที่จะถูกฆ่า ถ้าไม่มีเจตนายึดมั่นที่จะจะจงมุ่นร้ายต่อเป้าหมายของการกระทำ จะมีการยกศีลตราวุธขึ้นตัดผ้าหรือฟุ้งใส่ได้อย่างไร การกระทำอย่างนี้เป็นเพียงการกระทำด้วยความยึดมั่นถือมั่นอย่างรุนแรงเท่านั้นเอง

อนึ่ง ขอย้อนไปกล่าวถึงความเทียบเคียงข้างต้น ความจริงระหว่างความเทียบเคียงสองตอนข้างต้นนั้น ยังมีตอนแทรกกลางได้อีกตอนหนึ่ง กล่าวคือ ชายผู้อยากได้ห่อของที่เขาเชื่อว่ามีของมีค่านั้น เมื่อคนที่เขานับถือบอกเขาว่าในห่อนั้นไม่มีของมีค่าอะไร มีแต่เศษผ้าเศษขยะ และได้ชี้แจงเหตุผลเล่าถึงความเป็นมาของห่อของนั้น ว่าเขาได้เห็นของตั้งแต่ก่อนเอาเข้าห่อ ตลอดถึงว่าห่อของนั้นมาอยู่ที่นั่นได้อย่างไร ด้วยเหตุผลหรือความประสงค์อะไร เมื่อชายนั้นมองเห็นเหตุผลแจ่มชัดตามคำชี้แจงของคนผู้นั้นแล้ว อาจเชื่อสนิทด้วยความมั่นใจในเหตุผลว่าในห่อนั้นไม่มีของมีค่าอย่างแน่นอน ความเชื่อด้วยความมั่นใจในเหตุผลอย่างนี้ ย่อมมีผลต่อความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมของชายผู้นั้นได้มาก แม้ว่าเขาจะยังไม่หมดความยึดมั่นถือมั่นโดยสิ้นเชิง เหมือนอย่างความเทียบเคียงในตอนที่สอง แต่ก็เหลือเพียงเหยื่อที่นับว่าน้อย ต่างจากความเทียบเคียงในตอนหนึ่งอย่างมาก ความเทียบเคียงในตอนแรกนี้ เปรียบได้กับระดับจิตหรือระดับความรู้และความคิดของพระอริยบุคคลขั้นต้น ๆ คือ พระโสดาบัน ถึงอนาคามี ซึ่งอยู่กลางระหว่างปุถุชนกับพระอรหันต์¹

¹ ฟังอ้างเรื่อง รู้แต่ยังไม่หลุดพ้น คือรู้ขึ้นเหตุผลยังไม่ประจักษ์ จึงยังไม่หลุดพ้นสิ้นเชิง ตามหลักพุทธพจน์ที่อ้างแล้วในตอนว่าด้วยหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพาน (เช่น ส.บ.17/296-7/196; ม.ม.12/401-2/433-4) พระอนาคามีแม้จะละสักกาทิฏฐิได้แล้ว แต่ก็ยังไม่หมดอัสสมิมานะ และต้นเหตุที่ประณีตก็ยังเหลืออยู่บ้าง พูดอย่างภาษาง่าย ๆ ว่า แม้จะเลิกวาดภาพตัวกูแล้วแต่ความรู้สึกที่ฝังลึกว่า นี่กู นี่ของกู ก็ยังล้างไม่หมด (ดู ส.นิ.16/274/144; ส.บ.17/226/156)

ตัวอย่างในชีวิตประจำวันที่เราจะเห็นได้ง่ายในเรื่องนี้ เช่น ความประหม่า และความกลัว คนที่ประหม่าบางคน ทั้งที่โดยเหตุผลก็ไม่เห็นมีอะไรน่าจะประหม่า ก็อดประหม่าไม่ได้ บางที่ถึงกับโกรธว่าตนเองว่าจะประหม่าทำไม แต่ก็บังคับไม่ให้ประหม่าไม่ได้ หรือคนขลาด แม้อยู่ในที่ปลอดภัย ตนเองก็มองเห็นตามเหตุผลว่าไม่มีอะไรที่ต้องกลัว และก็คิดว่าถึงมีอะไรก็จะเป็นไรไป แต่พอได้ยินเสียงเสียงร้องหรือเสียงสัญญาณภัย ก็สะดุ้ง หรือสั่นสะท้าน หรือตัวเย็นวาบ บังคับตัวเองไม่ได้ ภาวะเช่นนี้มีใช่จะถอนได้เพียงด้วยความคิดตามเหตุผล แต่จะต้องใช้สิ่งที่เรียกว่าความเข้าถึง

2. ลักษณะที่ชวนให้สับสนหรือหลงเข้าใจผิด

มนุษย์ปุถุชนทั่วไปมีชีวิตที่วุ่นวายกับความเป็นอยู่ด้านกาย ความเป็นไปทางวัตถุ เรื่องราวและเหตุการณ์ที่มักเครียดและร้อนรุ่ม เมื่อพบปรากฏการณ์ที่เห็นว่าพ้นวิสัยกาย เหนือวัตถุ และลักษณะอาการที่สงบเย็นดูลึกซึ้ง อันเห็นว่าเป็นผลสำเร็จทางจิต เป็นภาวะที่แปลกสะกด ก็รู้สึกประทับใจได้ง่าย และเพราะขาดความรู้พื้นฐานทางด้านจิตใจ ก็ไม่สามารถแยกแยะพิจารณาว่าอันไหนเป็นอย่างไร จึงหลงเอาผลสำเร็จต่างระดับต่างประเภทมาสับสนปนเปกัน อย่าว่าแต่ปุถุชนสามัญผู้เข้ามาเห็นเข้ามาเกี่ยวข้องกับจะหลงเลย แม้แต่ตัวผู้ปฏิบัติได้ผลสำเร็จเหล่านั้นเองก็หลงสับสนได้มาก ดังนั้นความรู้ที่จะจำแนกให้ถูกต้อง หรืออย่างน้อย การมีความเข้าใจพื้นฐานที่จะให้มีสติยังพิจารณาไตร่ตรองเสียก่อนจึงมีประโยชน์ที่จะช่วยป้องกันความหลงผิดและการปฏิบัติพลาด พร้อมทั้งผลเสียอื่น ๆ ที่จะเกิดตามมา

ผู้ที่ได้ฤทธิ์ มีอิทธิปาฏิหาริย์ ก็ทำให้คนซึ่งนิยมในทางศักดิ์สิทธิ์อัศจรรย์ .ชื่นชมว่าคงเป็นผู้บรรลุธรรมสูงสุด ผู้เฝ้าทางวิเวก เมื่อได้ไปทำความเพียรอบรมจิตอยู่ในที่ห่างไกลอันสงัด แม้เพียงได้ตีมูลค่าในรสวิเวก ยังไม่บรรลุคุณธรรมพิเศษอะไร ก็มีท่วงที่สงบเยือกเย็นชวนเลื่อมใส ยิ่งถ้าได้บรรลุผลของสมณะได้ฉะฉานสมบัติ ก็ยิ่งลึกซึ้งมั่นคงน่าเชื่อถือมากขึ้น ทั้งตนเองก็อาจเคลิ้มใจไขว่เขวเอาสมณะเป็นวิปัสสนา บางทีก็ปล่อยความคิดแล่นเลยไปว่าตนได้ประสบอริยผลแล้ว ส่วนท่านที่ปฏิบัติทางด้านวิปัสสนา บางทีก็ก้าวไปไกลถึงวิปัสสนาสุข ซึ่งเป็นอุปกิเลสของวิปัสสนา แต่ไปเซงักหลงผิดเสียว่า นั่นเป็นนิพพาน ครั้นคนทั้งหลายเห็นลักษณะอาการสงบลึกซึ้งเลื่อมใสพากันยกย่อง ก็ลุ่มหลงลอยไป ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นข้อที่ควรระวัง การที่ระวังนั้นมิใช่เพื่อจะให้คอยระแวงสงสัย หรือคอยหาทางจับผิดดูถูกดูแคลนกัน เพราะย่อมเป็นการสมควรที่จะแสดงความเลื่อมใสแก่ผู้นำเลื่อมใส แต่การรู้ไว้อย่างนี้ จะเป็นเครื่องช่วยให้ได้รับประโยชน์ตามที่ถูกต้อง พอดีกับระดับของประโยชน์ที่สิ่งนั้นมีให้หรือสามารถให้ได้ ไม่หลงเลยไปจากประโยชน์จนกลายเป็นโทษ ไม่ชวนกันลุ่มหลงทั้งฝ่ายผู้ปฏิบัติและผู้เลื่อมใสการปฏิบัติ พวกกันจมดิ่งลงในลัทธิฤทธิศาสตร์หรือมีฉาปฏิบัติอื่น ๆ

3. ความสุขกับความพร้อมที่จะมีความสุข

ความสุขเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นยิ่งในทางจริยธรรม และพระพุทธศาสนาที่สนับสนุนให้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะที่จะเสวยความสุขได้ในระดับต่าง ๆ มากมายหลายระดับ โดยเฉพาะเน้นให้พยายามบรรลุความสุขประณีตด้านในที่ไม่ต้องอิงอาศัยามิส ซึ่งมีประโยชน์ในทางจริยธรรมมาก (ความสุขไม่จำเป็น

ต้องสนับสนุน เพราะคนคอยแต่จะหมกมุ่นกันเกินพออยู่แล้ว) แต่กระนั้นก็ไม่สนับสนุนให้ติดพันในความสุขชนิดใด ๆ เลย¹ ยิ่งกว่านั้น พุทธศาสนาสอนใจการสร้างความสุขที่จะมีความสุข หรือการทำตนให้พร้อมที่จะมีความสุข มากยิ่งกว่าการสร้างภาวะแห่งการเสวยสุขต่างระดับต่างประเภทนั้นเสียอีก ภาวะพร้อมที่จะมีความสุขนี้ เมื่อบรรลุถึงแล้ว ผู้บรรลุสามารถเลือกเสวยความสุขระดับต่าง ๆ ที่ตนเองสร้างไว้ก่อนแล้วได้ตามที่พอใจ อนึ่ง ภาวะพร้อมที่จะเสวยสุขนี้ เป็นความสุขเองด้วยในตัวและเป็นความสุขที่เหนือกว่าสุขอื่นทั้งหมด ทั้งนี้ เพราะมันไม่มีสิ่งที่เป็นเชื้อมูขของความสุขที่เหลือติดอยู่เลย และเพราะการที่ไม่มีเชื้อทุกข์เหลืออยู่นี้เอง จึงกลับทำให้ผู้บรรลุสามารถเสวยความสุขอย่างอื่นได้อย่างดีโดยสมบูรณ์ คือทำให้ความสุขเหล่านั้นไม่เป็นทางก่อโทษก่อทุกข์แก่ผู้เสวยมันหรือผู้ใดอื่นได้อีก ภาวะพร้อมที่จะเสวยสุขซึ่งเป็นความสุขด้วยในตัวของมันเองนี้ คือลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของนิพพาน

ปัญหาสำคัญเกี่ยวกับนิพพาน

1. นิพพานกับอัตตา

ปัญหาที่ว่า ในขั้นสุดท้าย พระพุทธศาสนายอมรับว่ามีอัตตาหรือไม่, การที่พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า ชันธ์ 5 ไม่ใช่อัตตา จะเป็นการชี้แนะให้เราหันไปรู้จักสิ่งอันนอกเหนือจากชันธ์ 5 ออกไป ซึ่งเป็นอัตตาที่แท้, ตลอดจนว่านิพพานเป็นอัตตาใช่หรือไม่ มีข้อควรทำความเข้าใจโดยย่อ ดังนี้

1. ความเชื่อถือและทฤษฎีต่าง ๆ เกี่ยวกับอัตตาหรืออาตมันั้น มีมูลรากเกิดจากภวัตถมหา คือความอยากความปรารถนาที่จะมีอยู่คงอยู่ตลอดไป จากภวัตถหานั้น จึงทำให้ไขว่คว้าหาอะไรสักอย่างหนึ่งมาเป็นแกนหรือเป็นเนื้อแท้อันยั่งยืนของชีวิต ที่จะคงอยู่เที่ยงถาวรตลอดนิรันดร์ เป็นเหตุให้สร้างความสำเร็จหมาย ทิฏฐิ หรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาขึ้น โดยยึดเอาส่วนประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งของชีวิตว่าเป็นอัตตา ภาพอัตตา หรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาที่สร้างขึ้น ย่อมเป็นไปตามความสัมพันธ์ระหว่างภวัตถหากับสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นอัตตา ในขั้นต้นระดับที่ง่ายที่สุด ก็ยึดกายเป็นอัตตา แต่ก็เห็นได้ชัดในไม่ช้าว่า ร่างกายไม่มีภาวะยั่งยืนที่จะสนองภวัตถหาได้ จึงค้นหาสิ่งที่จะยึดเป็นอัตตาต่อไปอีก ชัดมากที่ยึดถือจิตเป็นอัตตา เมื่อเห็นว่ายังไม่อาจสนองภวัตถหาได้จริง ก็ค้นหาต่อไป จนถึงขั้นยึดเอาภาวะที่ถือว่าตัวตนเดิมของสิ่งทั้งหลายบ้าง ยึดเอาประสบการณ์อันเป็นภาวะประณีตลึกซึ้งที่พบในฉานระดับต่าง ๆ บ้างว่านั่นแหละเป็นอัตตาที่แท้จริง ในระหว่างนี้ สัญญา หรือภาพที่กำหนดหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตาหรืออาตมัน ก็มีลักษณะประณีตยิ่งขึ้นโดยลำดับ แต่ไม่ว่าทฤษฎีไหนจะประณีตเพียงใด ก็มีเนื้อแท้เหมือนกัน คือ สมองภวัตถหา ให้สมอยากที่จะมีอยู่คงอยู่เที่ยงแท้ตลอดไป

2. จุดผิดพลาดในเรื่องนี้ ไม่ได้อยู่ที่สิ่งซึ่งถูกยึดถือเป็นอัตตาหรือเป็นอาตมัน สิ่งเหล่านั้นไม่ว่าจะเป็นสภาวะจริงแท้ หรือไม่จริงแท้ก็ตาม ย่อมเป็นไปตามสภาพของมัน เช่น ถ้าเป็นสังขตธรรม ก็เป็น

¹ ไม่ยึดติดนิรามิสสุข ดู ม.อ.14/40/40; ไม่ติดเพลินนิพพาน ดู ม.ม.12/9/10 (เคยอ้างแล้ว)

ไปตามเหตุปัจจัยเป็นต้น แต่มูลเหตุของความผิดพลาด ได้แก่ ภาวตัณหาที่ทำให้สร้างภาพอัตตาขึ้น ซึ่งเมื่อเข้าไปยึดเข้าไปจับสิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งจริงแท้ หรือไม่จริงแท้ก็ตาม สิ่งนั้น ๆ ย่อมถูกมองเห็นเป็นภาพที่ผิดพลาดบิดเบือนไปหมด ผลที่ได้จากการมองอันบิดเบือนนี้ก็คือ ตัวอัตตาหรือภาพอัตตาที่นำมายึดถือเอาไว้ ในการแก้ปัญหา สิ่งที่จะต้องทำจึงมิใช่อยู่อะไรที่จริงแท้กันแน่ ยึดอะไรเป็นอัตตา จะผิดจะถูก หรือว่าอะไรเป็นอัตตา อะไรไม่เป็นอัตตาที่แท้จริง สิ่งที่ต้องแก้ไขก็คือ ตัวความยึดถือในอัตตานั่นเอง ซึ่งหมายถึงทั้งภาพ สัญญา ทฤษฎีอัตตาที่สร้างขึ้นตลอดไปจนถึงรากเง้า คือ ภาวตัณหา ซึ่งเป็นตัวการให้สร้างภาพ สัญญา ทฤษฎี หรือทฤษฎีอัตตานั่น และให้ไปยึดเอาสิ่งนั้นบ้าง สิ่งนี้บ้างเป็นอัตตา แล้วพัฒนาทฤษฎีอัตตาให้ประเด็นขึ้นไปตาม พุทธตามหลักธรรมว่า ให้ถอนอัตตาทฤษฎีหรืออัตตานุกิฎฐิ สลัดอัตตาทะ และละภาวตัณหาเสีย

3. การตีความที่เลยเถิดกันออกไป จนมาถกเถียงกันว่า พระพุทธศาสนาไม่ถือว่าขันธ 5 เป็นอัตตา แล้วอะไรจะเป็นอัตตาแท้จริง นิพพานคืออัตตาใช่หรือไม่ ข้อนี้เป็นความผิดพลาด ซึ่งเกิดจากการจับผิดที่ คือ ไปมองว่าสิ่งใดถูกพระพุทธเจ้าปฏิเสธ มิใช่ยึดถือเป็นอัตตา แทนที่จะมองว่า ตัวความยึดถือในอัตตานั่นถูกพระองค์ปฏิเสธอย่างไร พุทธอีกนัยหนึ่งว่า มัวแต่คอยจ้องจับว่าสิ่งนี้ถูกปฏิเสธไม่ถูกปฏิเสธ เลยมองไม่เห็นว่ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธตัวการยึดถือหรือตัวทฤษฎีที่ทำให้สิ่งนั้น ๆ กลายเป็นอัตตาขึ้นมา

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกขันธ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณขึ้นมาเป็นเป้าตัวอย่าง (เรื่องอายตนะ ก็ทรงยกเป็นเป้าบ่อยเหมือนกัน) ในการแสดงไตรลักษณ์ให้มองเห็นว่าสิ่งเหล่านั้นมิใช่อัตตา มิใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือเอาไว้ได้จริงนั้น ก็เพราะขันธ 5 เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ทั่วไปจะรู้จะนึกคิดถึงได้ และครอบคลุมสิ่งที่ยึดถือกันอยู่ทั่วไปว่าเป็นตัวตน แม้แต่ประสบการณ์ในฌานก็อยู่ในขันธ 5 และเมื่อทรงปฏิเสธขันธ 5 แล้ว ก็มีอะไรจะไปหาอะไรมายึดแทนอีก เพราะจุดมุ่งในการสอนอยู่ที่การถอนทฤษฎีว่ามีอัตตา ความยึดถือในอัตตา ตลอดจนไปจนถึงรากคือ ภาวตัณหาต่างหาก หาใช่เพียงเพื่อให้รู้ว่าขันธ 5 มิใช่อัตตาไม่ ตัวอัตตาทฤษฎีหรืออัตตานุกิฎฐิและอัตตาสัญญานี้ ถ้าไม่ละเสีย ถึงจะจับเอาไปใส่ให้กับสิ่งใด ก็ไม่มีทางถูกต้องได้ อัตตามีอยู่แต่เพียงในความยึดถือของมนุษย์ เมื่อปฏิเสธความยึดถือนั้นเสร็จแล้ว เรื่องอัตตาก็จบไปด้วย ยังจะไปหาอัตตาจริงอัตตาเท็จอะไรกันอีก ถ้าพระพุทธเจ้าจะทรงปฏิเสธขันธ 5 ว่ามิใช่อัตตา และทรงมีจุดหมายเตรียมไว้ที่จะให้ยึดอะไรเป็นอัตตาแท้จริงแล้ว เมื่อทรงปฏิเสธขันธ 5 เสร็จก็คงจะทรงชี้บอกต่อไปให้ชัดเจนเป็นแน่ว่าสิ่งนั้นคืออะไร คงไม่ทรงปล่อยให้ต้องมาเดาเถียงกันอยู่อีก

ภาพอัตตา หรือความสำคัญหมายว่าเป็นอัตตา (อัตตาสัญญา) ก็ดี ความเห็นหรือทฤษฎีเกี่ยวกับอัตตา (อัตตาทฤษฎี หรือ อัตตานุกิฎฐิ) ก็ดี ความยึดติดถือมั่นที่ให้พุดยันอยู่ว่ามีอัตตาเป็นอัตตา (อัตตาทุฎฐิ) ก็ดี เป็นความเคยชินที่ถือกันมาสั่งสมกันมาไหลต่อเนื่องไปข้างเดียวจนติดฝังแน่น เมื่อถูกขัดแย้ง จึงมักให้หาทางเลี่ยงออก ทำให้มีการค้นหากันอีกว่า เมื่อใดมิใช่อัตตาแล้ว อะไรจะเป็นอัตตา จึง

ต้องย้ำในข้อที่ว่าอตตาคือภาพที่ถูกสร้างขึ้นจากภวตัณหา มีอยู่ในความยึดถือ เมื่อถอนความยึดถือ นั้นแล้ว ก็ไม่มีเรื่องต้องพูดถึงอตตาท่อีก เมื่อละภวตัณหาได้แล้ว อตตาก็หมดความหมายไปเอง การที่ยังค้นหาอตตาท่อีก เป็นการฟุ้งอยู่ในตัวว่า ยังพะวงห่วงอยากมีอตตาท่อีก กล่าวคือ เมื่อภาพอตตาคือตนยึดถืออยู่เดิมถูกคุกคามทำลาย ก็ตกใจ กลัวตัวตนจะขาดสูญพินาศเสีย จึงไขว่คว้าหาอตตาคือใหม่มายึด หรือคว้าสิ่งอื่นมายึดเป็นอตตาคือ แสดงให้เห็นว่ายังคงยึดอยู่ในภาพสัญญาของอตตาคือ ในอตตาทนุฎฐิ ในอตตาทะและตัวภวตัณหาที่เป็นมูลรากก็ยังคงอยู่ครบถ้วนบริบูรณ์ เมื่อยังมีภวตัณหา และภาพอตตาก็ยังคงอยู่ในใจ ถึงสิ่งที่ถูกยึดเป็นอตตาคือจะเปลี่ยนไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่สาระสำคัญก็คงเดิม คือยึดตัวอตตาคือเป็นภาพในใจนั้นแหละ เพียงแต่ระบายภาพอตตาคือที่วนั้นให้วิจิตรพิสดารออกไปสมกับสิ่งที่ถูกยึดใหม่อีกหน่อย ถ้าแม้ไปเกี่ยวข้องกับสภาวะที่จริงแท้ ก็จะบิดเบือนภาพของสิ่งนั้นให้ผิดพลัดไปด้วย ถ้าไปยึดนิพพานเป็นอตตาคือ จะได้ภาพที่บิดเบือนของนิพพาน ซึ่งเคลือบด้วยตัณหาของตน ซึ่งไม่ใช่ นิพพานตัวจริง คือยังไม่ถึงนิพพานนั่นเอง¹

4. หลักฐานโดยทั่วไปในคัมภีร์ กล่าวถึงหลักอนัตตารวมอยู่ในไตรลักษณ์ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” แสดงให้เห็นความแตกต่างอยู่แล้วว่า ขอบเขตของอนัตตาคือกว้างขวางกว่าอนิจจัง และทุกข์ กล่าวคือ ในสองอย่างแรก สังขาร (คือ สังขตธรรม) ทั้งปวง ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ แต่ในข้อสุดท้าย ธรรมทั้งปวง ซึ่งปกติตีความกันว่าทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม (ทั้งสังขารและวิสังขาร) เป็นอนัตตา และมีอยู่แห่งหนึ่งคือในคัมภีร์ปริวารแห่งวินยปิฎก ซึ่งชัดเจนไปที่เดียวว่า นิพพานรวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังข้อความเป็นคาถาในบาลีว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา นิพพานและปัญญาคือเป็นอนัตตา วินิจจามีอยู่ดังนี้”² แม้จะมีหลักฐานแสดงว่าปริวารเป็นคัมภีร์รุ่นหลังในชั้นพระไตรปิฎกด้วยกัน แต่ก็ยังต้องยอมรับว่าเป็นทัศนะของพระพุทธศาสนายุคต้น ๆ คือก่อนยุคอรรถกถา อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีข้อความกล่าวไว้อย่างนี้ ผู้

¹ พึงสังเกตว่า จุดที่พูดถึงตอนนี้สำคัญมาก เป็นสิ่งที่แสดงความแตกต่างระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาที่เชื่อในอตตาคือ ดังจะเห็นได้ว่า จุดหมายสูงสุดซึ่งเป็นสิ่งจริงแท้ในบางศาสนาบางสาขาปรัชญานั้นดูเหมือนว่าแทบไม่ต่างกันเลยกับพุทธศาสนา เพียงแต่ว่าในขั้นสุดท้าย ลัทธิศาสนาเหล่านั้นรับรองอตตาคือ หรืออาตมัน โดยกล่าวว่า สภาวะจริงแท้สูงสุดนั้นเป็นอตตาคือ หรืออาตมัน ทัศนะเช่นนี้เมื่อมองจากคำอธิบายข้างบนย่อมมีความหมายว่า เจ้าลัทธิศาสนาเหล่านั้น แม้จะเข้าถึงภูมิธรรมชั้นสูงมากแล้ว แต่ก็ยังติดอยู่ในเสียงกู่ร้องของความปรารถนาที่จะมีอยู่ซึ่งแฝงลึกในจิตใจ ดังนั้นเมื่อพูดถึงสภาวะจริงแท้ นั้น อย่างน้อยก็หาแห่งความหมายบางอย่างพอให้ได้เรียกภาวะนั้นว่า อตตาคือ อันจะทำให้มีความหวังที่ตนจะมีอยู่คงอยู่ต่อไป กล่าวคือ ยังมีภวตัณหาที่จะต้องสนองอยู่นั่นเอง และข้อนี้คือสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า ตาข่ายดักศาสดาจารย์ชั้นเลิศ (พรหมชาล = ตาข่ายดักพรหม, ดู พรหมชาลสูตร, ที.ส. 9/26-90/16-59); พึงระลึกไว้ว่า มีสิ่งที่สำคัญยิ่งไปกว่าอตตาคือใด ๆ กำลังแสวงหาและพูดถึงกันเสียอีก สิ่งนั้นก็คือ ตัวความอยากมีอตตาคือ ที่ทำให้แสวงหาและพูดถึงอตตาคือนั่นเอง

² วินย. 8/826/224.

ศึกษาก็ควรกำหนดความหมายด้วยความระมัดระวัง ทั้งนี้เพราะแม้แต่พระพุทธองค์เองก็ตรัสเรื่องอัตตา-อนัตตา อย่างทรงระมัดระวัง ดังจะเห็นได้จากลักษณะทั่วไปในการตรัสถึงเรื่องนี้ ซึ่งสรุปได้ 2 อย่างคือ

- ก. เมื่อผู้ฟังมีพื้นฐานความเข้าใจเบื้องต้นเพียงพอ ก็มีความพร้อม พระองค์จะทรงแสดงเรื่องอัตตา โดยตรัสพร้อมไปกับสิ่งที่ถูกยึดว่าเป็นอัตตา และตัวความยึดถือที่จะต้องละเสีย ดังตัวอย่างที่เห็นได้ทั่วไป เมื่อตรัสเรื่องขันธ์ 5 และอายตนะ 12 ตามหลักไตรลักษณ์
- ข. ถ้าใครตั้งคำถามขึ้นมาเดี่ยวโดดลอย ๆ เพื่อต้องการคำตอบในเชิงอภิปรายว่า อัตตา มีหรือไม่มี พระพุทธเจ้าจะทรงนิ่งเสีย ไม่ทรงตอบ¹

เพื่อเข้าใจเหตุผลในเรื่องนี้ ขอย้อนกลับไปหาความที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ที่ว่าเป็นอัตตานั่น ความจริงก็คือ ความสำคัญหมายว่าเป็นอัตตา หรือภาพอัตตาที่ยึดถือเอาไว้ได้อย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างภวัตถะกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกยึดว่าเป็นอัตตา อัตตานั่นเนื่องอยู่กับสิ่งที่ถูกยึดถือ แต่ก็ไม่ได้อยู่ต่างหากจากภวัตถะที่เป็นสาเหตุให้ยึดถือ สิ่งที่ถูกยึดถือย่อมเป็นไปตามสภาพหรือกฎธรรมชาติของมัน ไม่เกี่ยวกับการที่ใครจะไปยึดมันว่าเป็นอัตตาหรือไม่ สิ่งที่ต้องจัดการแท้จริงคือ ภวัตถะ เมื่อละภวัตถะได้ ก็ละอัตตาหรือภาพอัตตาที่ยึดถือหรือหมายมั่นไว้ในใจได้ด้วย เมื่อละได้แบบนี้แล้ว ปัญหาเรื่องอัตตาเป็นอันจบสิ้นไปในตัว ไม่ต้องยกอัตตาหรือภาพอัตตานั่นไปใส่ให้แก่สิ่งใดอื่นอีก อัตตายุติที่การทำลายความยึดถือที่มีมาเดิมเท่านั้น และเป็นไปเองพร้อมกับการละความยึดถือได้² แต่ตรงข้ามถ้ายังละภวัตถะไม่ได้ ก็ไม่มีทางแก้ปัญหาสำเร็จ เมื่อถูกปฏิเสธ อาจยอมรับโดยทางเหตุผล แต่ลึกซึ้งลงไปเป็นการฝืนต่อภวัตถะ จึงไม่อาจยอมรับได้ เมื่อถูกปฏิเสธอย่างหนึ่ง ก็ต้องควานหาอย่างอื่นมายึดต่อไป อาจออกในรูปอัตตาอย่างใหม่ หรือประชดด้วยทฤษฎีที่ตรงข้ามกับอัตตา คือความไม่มีอัตตาชนิดอัตตาขาดสูญ

ในการแสดงอนัตตาแบบแรก (ตามข้อ ก.) พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่าสิ่งที่ผู้ฟังยึดถือเป็นอัตตาอยู่นั้น ผิดพลาดไม่ถูกต้องอย่างไร ไม่อาจยึดถือได้จริงอย่างไร เมื่อผู้ฟังมองเห็นความเข้าใจผิดของตนก็จะมองเห็นโทษของการยึดถือไปด้วยในตัว พร้อมทั้งมองเห็นคุณค่าและประโยชน์ของการไม่ยึดถือ เข้าใจความหมายของการเป็นอยู่อย่างไม่ยึดมั่นเป็นอิสระ รู้ว่าควรจะปฏิบัติต่อชีวิตอย่างไร ควรวางท่าที่

¹ ดู ส.สพ.18/801/486; เรื่องย่อมีว่า ปริพาชกชื่อวัจฉโคตต์ เข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้าว่า อัตตามีอยู่หรือ? พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเฉย วัจฉโคตต์ทูลถามต่อไปว่า อัตตาไม่มีหรือ? พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่งอีก วัจฉโคตต์จึงลุกออกไป ครั้นแล้ว พระอานนท์ได้เข้าไปทูลถามว่า เหตุใดพระองค์จึงไม่ทรงตอบคำถามของปริพาชกนั้น พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ถ้าพระองค์ตอบว่า อัตตามี ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกสัสสสวาท, ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตาไม่มี ก็เท่ากับเข้ากับลัทธิพวกอุจเฉทวาท; อนึ่ง ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตามี ก็จะไม่เป็นการสอดคล้องกับการเกิดญาณว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” แต่ถ้าพระองค์ตรัสตอบว่า อัตตาไม่มี วัจฉโคตต์ซึ่งกำลังงงหนกอยู่แล้ว ก็จะงงวยยิ่งขึ้นว่า “แต่ก่อนนี้ตัวตนของเราคงมีแน่ แต่เดี๋ยวนี้ ตัวตนนั้นไม่มี”

² ดู ปัญหาเกี่ยวกับกรรมและอนัตตา (ข้อ 4) ในตอนว่าด้วยเรื่องกรรมด้วย, เฉพาะอย่างยิ่งพุทธพจน์ซึ่งอ้าง ณ ที่นั้น

อย่างไรต่อโลกจึงจะถูกต้อง เป็นการก้าวหน้าไปอย่างมีจุดหมาย ไม่ทิ้งช่องว่างไว้ให้เกิดความเคืองแค้น อังว้างสำหรับภวตัณหาจะก่อปมปัญหาทางจิตวิทยาแก่ผู้ฟัง เพราะในระหว่างทำความเข้าใจกันนั้น ผู้ฟังจะค่อย ๆ ถอนอัตตานุทิฐิ บรรเทาภวตัณหาลงไป พร้อมกับที่คำถามเรื่องอัตตาค่อย ๆ ละลายตัวหมดไปเอง วิธีแสดงหรืออธิบายแบบแรกนี้มีผลแก่ผู้ฟังต่างกันมากกับการแสดงแบบที่สอง (ตามข้อ ข.) ตามแบบหลังนั้น ผู้ตั้งคำถามมีภวตัณหาหรือไม่ก็ภวตัณหาซ่อนอยู่เต็มที่ อาจตั้งปัญหาเพื่อสนองตัณหาของตนก็ได้ พร้อมกับตัณหานั้นก็มิทิวติฐิเป็นเงื่อนไขปมผูกอยู่ด้วย คือ เป็นสัสสตทิฐิ (ความเห็นว่ายั่งยืน - Eternalism) หรืออุจเฉททิฐิ (ความเห็นว่ายขาดสูญ - Annihilationism) อย่างใดอย่างหนึ่ง การตอบรับหรือตอบปฏิเสธแก่คำถามเชิงอภิปรายอย่างนี้ แก่ผู้มีความยึดมั่นอยู่ เป็นการก่ออันตรายมาก เรียกว่าเป็นคำถามที่ทำให้เกิดความคิดฟุ้งซ่าน ไม่ว่าคำตอบจะเป็นเช่นไร เขาก็จะสร้างความคิดความเข้าใจต่าง ๆ ขึ้น โดยอาศัยความเข้าใจที่เขายึดถือเป็นฐาน ถ้าคำตอบตรงกับข้อที่เขายึดถือก็เป็นการยืนยันรับรองทิฐิของเขาตามแนวที่เขาเองเข้าใจอยู่โดยเฉพาะ ถ้าไม่ตรงกัน เขาก็จะแสลงไปลงข้อสรุปในทางตรงข้ามคือ เป็นเที่ยง หรือเป็นขาดสูญอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ถ้าผู้ฟังโน้มไปทางสัสสตทิฐิ เมื่อตอบรับว่าอัตตามี ก็จะส่งเสริมให้เขายึดมั่นในสัสสตทิฐิแน่นแฟ้น ถ้าปฏิเสธว่าอัตตาไม่มี เขาก็จะโคดไปลงข้อสรุปที่สุดทางตรงข้ามว่า คำตอบนั้นหมายถึงขาดสูญ คือเป็นอุจเฉททิฐิ และทิ้งให้เกิดช่องว่างในทางความคิด เช่น อาจคิดนอกกลุ่มนอกทางออกไปว่า ในเมื่อไม่มีอัตตา ตัวตนไม่มี การฆ่า การทำลาย เบียดเบียนกัน ก็ไม่มีผลอะไร ไม่มีใครทำกรรม ไม่มีใครรับผลกรรม จะทำกรรมดีไปทำไม บางคนก็อาจเกิดปมกลัวความขาดสูญ กลัวว่าเราจะไม่มีต่อไป บางคนก็อาจเห็นไปว่านิพพานเป็นความขาดสูญเลยใจตก ไม่อยากปฏิบัติธรรมต่อไปดังนี้ เป็นต้น นับว่าเป็นภัยร้ายแรงแก่ปุถุชน รวมความก็คือ คำถามคำตอบประเภทนี้ก่อผลแก่ปุถุชนในทางที่ทำให้เกิดความคิดฟุ้งซ่าน การสร้างความคิดเหตุผลไปตามแนวตัณหาและทิฐิของตน และต้องแสลงไปตกในทิฐิที่ตรงข้ามกันสองอย่างอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอไป คือ ถ้าไม่ลงสัสสตทิฐิ ก็ต้องลงอุจเฉททิฐิ ซึ่งพระพุทธศาสนาไม่ใช่ทั้งสัสสตทิฐิ ไม่ใช่ทั้งอุจเฉททิฐิ

บางคราวผู้ศึกษามองความหมายของคำว่าอัตตา ในแง่เนื้อแท้หรือแก่นแท้ของสิ่งทั้งหลายทั่ว ๆ ไป คือมองในขอบเขตกว้างขวางออกไปกว่าอัตตาที่มนุษย์ยึดถืออยู่ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการมีอยู่ คงอยู่เที่ยงถาวรของชีวิตมนุษย์เอง ความจริงแม้ในความหมายแ่งนี้หลักทั่วไปก็อย่างเดียวกัน คือเกี่ยวข้องกับความยึดถือของมนุษย์ แต่ถ้าพิจารณาความต่อไปนี้อาจเข้าใจชัดยิ่งขึ้น เมื่อมีใครตั้งคำถามว่า สิ่งทั้งหลายมี หรือไม่มี ถ้าตอบอย่างเคร่งครัด ทั้งคำว่ามี และไม่มี ใช้เป็นคำตอบไม่ได้ เพราะแสดงถึงสัสสตทิฐิและอุจเฉททิฐิด้งกล่าวแล้วข้างต้น ถ้าจะตอบก็ต้องไม่ใช่เป็นคำเดียวโดดว่า มี หรือ ไม่มี แต่ต้องบอกว่ามีอยู่อย่างมีเงื่อนไข เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นปฏิจสมุปบันธธรรม คืออาศัยกันเกิดขึ้น ดังนั้น แทนที่ท่านจะใช้คำตอบว่ามีหรือไม่มี ท่านจะพูดถึงกระบวนการแทน คือไม่พูดถึงสิ่งนั้นเดี่ยวโดด แต่พูดถึงกระบวนการที่สิ่งนั้นปรากฏขึ้น คำตอบเหล่านี้มุ่งเพื่อปฏิเสธภาพของสิ่งทั้งหลายที่คนเรายึดถือเอาไว้ผิด ๆ แม้คำว่าอนัตตา ก็มุ่งเพื่อปฏิเสธภาพอัตตา ซึ่งตัณหาและทิฐิได้สร้างขึ้นมายึดถือไว้ผิด ๆ เมื่อถอน

ความยึดถือนั้นแล้ว ตัวอรรถาหรือภาพอรรถาก็หมดไปเอง แต่ถ้ามาเข้าใจนัตตาว่าไม่มีอรรถาในความหมายอย่างที่เป็นุชฌนเข้าใจ ก็เป็นอันกระโดดไปเข้าเขตอุจเฉททวิฏฐิ ซึ่งเป็นความเห็นผิดไปอีก ในสุดตนิบาตมีข้อความหลายแห่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงภาวะของผู้หลุดพ้นแล้วว่า ไม่มีทั้งอรรถตั้ง ทั้งนัตตตั้ง หรือไม่มีทั้งอรรถา ทั้งนัตตาท¹ แปลว่า ไม่มีทั้ง “อรรถา” ทั้ง “ไม่มีอรรถา” คือไม่มีภวัตถหาที่จะแสวงหาอรรถา และไม่มีภวทวิฏฐิที่จะยึดมั่นในเรื่องอรรถา ให้เกิดเป็นอรรถทวิฏฐิ หรืออุจเฉททวิฏฐิขึ้น อีกนัยหนึ่งอธิบายว่า ไม่มีทั้ง “มีอรรถาอยู่” ทั้ง “หมดอรรถาไป” (เดิมเคยยึดว่ามีอรรถา ยึดว่านั่นนี่เป็นอรรถา แล้วมาเข้าใจใหม่ว่า อรรถาไม่มี เลยกลายเป็นอรรถาหมดไป หรืออรรถาทายไป)²

รวมความอีกครั้งหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นนักปฏิบัติ แม้จะตรัสแสดงสังฆธรรมก็ต้องเกี่ยวโยงถึงจริยธรรมเสมอ คือมุ่งผลดีที่จะเกิดแก่ชีวิตของผู้ที่ทรงแนะนำสั่งสอน ทรงสั่งสอนให้เขานำไปใช้ประโยชน์ได้ การแสดงอนัตตาแบบแรก มีจุดหมายชัดเจนว่าเพื่อปลดปล่อยผู้รับคำสอนให้พ้นจากความถือผิดเห็นผิดที่เป็นโทษแก่ชีวิตของเขา ให้เขาสามารถอยู่อย่างหลุดพ้นมีจิตใจเป็นอิสระ มีชีวิตที่ดำรงยิ่งขึ้น ส่วนการตอบเพียงเพื่อสนองความอยากรู้ตามแบบหลัง เป็นการส่งเสริมความคิดฟุ้งซ่าน เพิ่มเชื้อสำหรับให้ความยึดถือที่มีอยู่แล้วใช้สร้างความเห็นขยายตัวออกไป ในที่สุดขอสรุปด้วยพุทธพจน์ว่า “เราเองไม่เห็นว่าจะมีความยึดมั่นใด ๆ ในวาทะ (ทฤษฎี, ลัทธิ) อรรถา ที่เมื่อยึดถือยึดมั่นเข้าแล้ว จะไม่ก่อให้เกิดโศกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส ญปายาส”³

2. พระอรหันต์สิ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร ?

ปัญหาสำคัญที่มักหนีไม่พ้น เมื่อพูดเรื่องนิพพาน คือพระอรหันต์สิ้นชีพแล้วเป็นอย่างไร หรือว่าผู้บรรลุนิพพานตายแล้วเป็นอย่างไร ยังมีอยู่ต่อไปหรือไม่ ดังนั้นเป็นต้น ความจริงปัญหานี้กวนเวียนอยู่กับเรื่องอรรถานั้นเอง กล่าวคือ ผู้ถามปัญหาอย่างนี้มีความรู้สึกติดอรรถาแฝงลึกอยู่ในใจ เป็นแรงผลักดันและเป็นแกนสำหรับก่อรูปเป็นคำถามขึ้น ความยึดติดในอรรถาหรือเรียกให้เต็มว่า ความถือมั่นวาทะว่า

¹ ดู ขุ.ส.25/410/488; 412/491; 417/501; 421/514; มีอธิบายใน ขุ.ม.29/107/97; 164/129; 427/297; 721/426

² คัมภีร์วิสุทธิมคค์กล่าวความไว้น่าฟังว่า “ผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้สวดยผลก็ไม่มี ฯลฯ ผู้สร้างสังสารวัฏฏ์ ไม่ว่าจะเป็นเทพเจ้า หรือพระพรหม หามีไม่ มีแต่ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป เพราะปัจจัยคือเหตุประกอบกันเข้า” รับกับที่กล่าวในอรรถกถาวิภังค์ว่า “เมื่อหาตัวสัตว์ไม่ได้ ก็ย่อมไม่มีทั้งความเที่ยง ทั้งความขาดสูญ” (วิสุทธิ.3/226-7; วิภังค.อ.253); ที่บางครั้งพูดกันว่า อรรถาทายใหญ่โตนัก ทำลายอรรถาทันเสียบ้าง นี่ฟังทราบว่าเป็นเพียงสำนวนพูด มีความหมายว่าความถือมั่นในอรรถานั้นเพิ่มขยายแน่นหนาหนัก ควรทำลายความถือมั่นนั้นเสีย สิ่งที่ต้องทำลายคือความถือมั่นในอรรถา ไม่ใช่ทำลายอรรถา เพราะไม่มีอรรถาที่จะต้องทำลาย การคิดทำลายอรรถาเป็นเรื่องเกี่ยวกับอุจเฉททวิฏฐิ (อรรถาเป็นเพียงภาพที่ภวัตถหาสร้างขึ้นซ้อนไว้กับสิ่งอื่น ๆ ที่มีอยู่แล้วตามธรรมดาของมัน อรรถานั้นจึงไม่มีอยู่ต่างหาก และจึงไม่มีอยู่จริง); อนึ่ง คำว่า อรรถาทายปาทาน ก็บ่งชัดอยู่แล้วว่า ยึดมั่นอยู่เพียงแค่ว่าอรรถา เพราะไม่มีอรรถาจริงที่จะยึดได้ (วิสุทธิ.3/181; วิสุทธิ.ฎีกา 3/365)

³ ม.ญ.12/283/275

อรรถา (อรรถาพุทฺธา) นี้ฝังลึกและแน่นแฟ้นในใจของปุณฺณ โดยมีภวตัณหาคอยหนุน และอวิชชาเป็นฐานให้ ในทางปฏิบัติ เมื่อยังไม่ดำเนินตามวิธีแก้ไขที่ตัวเหตุ คือทำลายอวิชชา ตัณหา และอุปาทานเสียโดยตรง ท่านจะไม่สนับสนุนให้มาถกเถียงเรื่องเช่นนี้ คือต้องการให้รู้ด้วยท่า ไม่ใช่อามาพูดเถกเถกกันไป การถกเถียงเรื่องนี้มีข้อเสียที่สำคัญคือ ไม่ว่าจะพูดกันอย่างไร ความเชื่อมั่นในอรรถาทะที่ฝังลึกซึ่งซึ่งยังถอนทิ้งไม่ได้นั้น จะทำให้มองคำตอบหรือคำชี้แจงเอียงไป ณ ที่สุดข้างใดข้างหนึ่งเสมอ คือไม่มองเห็นนิพพานเป็นความเที่ยงแท้ยั่งยืนของอรรถา (สัสสตทิวฏฐิ) ก็ต้องมองเป็นความขาดสูญของอรรถา (อุจเจตทิวฏฐิ) ซึ่งไม่ถูกต้องทั้งสองอย่าง พวกที่ถือความเห็นขาดสูญ ก็มองนิพพานเป็นความขาดสูญ เข้ากับความเห็นของพวกตน ซึ่งมองได้ค่อนข้างง่าย เพราะพุทธศาสนาเน้นการแก้ไขด้านที่คนคิดพินหลงไหลกันมากคือ ด้านการยึดถือที่จะให้ถาวรมั่นคง¹ ส่วนพวกที่ถือความเห็นเที่ยงแท้ยั่งยืน เมื่อถูกปฏิเสธเรื่องอรรถา ก็เที่ยวมองหาภาวะอะไรสักอย่างหนึ่งที่จะเข้ามาทดแทนช่วยเติมหรือสนองความขาดแคลนอรรถา หรือหล่อเลี้ยงอรรถาไว้ให้มั่นคง เมื่อได้รับคำสอนให้ถอนความยึดอรรถาไปแล้ว ก็เหมือนสูญเสียอรรถาไป พอพูดถึงนิพพาน ก็จึงได้โอกาสเหนี่ยวเอานิพพานเป็นที่พึ่งที่ฝากอรรถาเอาไว้ บ้างก็ขยายนิพพานเป็นชีวิตนิรันดร์ ตลอดจนเป็นมหานครเมืองแก้ว ท่านผู้ประเสริฐ มีปัญญาเลิศทั้งหลาย แม้ว่า จะผ่านพ้นความยึดติดถือมั่นอะไร ๆ มามากมายจนจะหมดอยู่แล้ว ก็มาติดเถือโยสุดท้ายกันอยู่ที่นี่ หากพ้นโยชยานี้ไปได้ ก็จะเป็นอิสระได้โดยสมบูรณ์ แต่ทางธรรมก็ยอมรับว่าเป็นเรื่องยากเหลือเกิน ท่านจึงเรียกความยึดติดอย่างละเอียดนี้ว่าเป็น “พรหมชาละ” แปลว่า ข่ายดักพรหม หรือ ที่ติดข้องของบุคคลชั้นเลิศ คือผู้มีคุณธรรมและปัญญายวดยิ่งแล้วยังไม่อาจรอดพ้นไปได้ ด้วยเหตุนี้ เพื่อผ่อนเบาความหมกมุ่นครุ่นคิดในการหาความจริงเกี่ยวกับนิพพาน โดยเชิงเหตุผลและการถกเถียงแบบปรัชญา ท่านจึงมักกล่าวถึงนิพพานแต่ในเชิงปฏิบัติ เกี่ยวกับชีวิตจริงหรือประโยชน์ที่จะได้รับในชีวิตประจำวัน ดังคำสอนเกี่ยวกับนิพพานที่ปรากฏโดยมากในพระไตรปิฎก นอกจากนั้นมีย่อที่ตักขั้วไว้เสมอเพื่อป้องกันความคิดเลวเถิดไปคือยั่วว่า การปฏิบัติเกี่ยวกับนิพพานก็ดี นิพพานก็ดี ไม่ใช่เรื่องของ การดับอรรถาหรือทำลายอรรถา เพราะไม่มีอรรถาที่จะต้องไปดับหรือไปทำลาย² สิ่งที่จะต้องดับหรือทำลายคือความยึดมั่นในอรรถาหรือภาพอรรถาที่สร้างขึ้นมายึดถือไว้ ส่วนที่กล่าวในที่หลายแห่งว่า เสริมขยายอรรถาบ้าง ความมั่นคงของอรรถาบ้าง ว่าอรรถาอย่างนั้นอย่างนี้ต่าง ๆ พึงเข้าใจว่าเป็นสำนวนพูดอย่างรู้กันเพื่อความสะดวก โดยที่ว่าอรรถาหมายถึงภาพอรรถาที่สร้างขึ้นหรือความยึดมั่นในอรรถาที่สร้างขึ้นนั่นเอง พูดให้เข้าเชิงวิชาการมากขึ้นว่า ดับความยึดมั่นในวาทะว่าเป็นอรรถา หรือดับทิวฏฐิว่าเป็นอรรถา ตลอดจนถอนสัญญาว่าเป็นอรรถาเสีย นิพพานดับความยึดมั่น ดับความเข้าใจผิดนี้ และดับทุกข์ดับปัญหาที่เนื่องมาจากความยึดติดถือมั่น

¹ ดูพุทธพจน์ที่ว่า ความเห็นแบบวิภวทิวฏฐิ หรือ ขาดสูญนี้ แม้จะเป็นมิจฉาทิวฏฐิ แต่ก็ใกล้เคียงพุทธศาสนามากกว่าทิวฏฐิอย่างอื่น (องฺ.ทสท.24/29/67).

² ชาวตะวันตกที่ศึกษาเรื่องนิพพานไม่ตลอดมักสรุปว่านิพพานเป็นการดับอรรถา หรือสูญสิ้นอรรถา (self-extinction) ซึ่งเป็นความคิดแนวอุจเจตทิวฏฐิ.

เช่นนี้ ย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า ตัดความเชื่อใย่อยากมีอิตตาทั้งเสีย ทฤษฎีเกี่ยวกับอิตตาทั้งหลายก็หมดความหมายไปเอง ดับอุปาทาน คือถอนความยึดมั่นในอิตตาเสียเท่านั้น ท่านก็จะเห็นโลกและชีวิตหรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่มันเป็น ไม่ต้องมาเสียเวลาคิดคาคะเนสร้างทฤษฎีอิตตาใด ๆ ให้งุ่นวาย พอดับความยึดมั่นที่ทำให้เกิดมีอิตตาแล้ว อิตตาก็หายไปเอง นิพพานคือดับทุกข์เท่านั้น ไม่ใช่ดับอิตตา เพราะไม่มีอิตตาที่จะต้องดับ ขอให้นึกถึงพุทธพจน์ว่า เราสอนแต่ทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น¹

ในการพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับภาวะหลังสิ้นชีพของพระอรหันต์นี้ จะไม่แสดงความเห็นในส่วนเนื้อหาให้เย็นเยื่อ แต่จะนำเอาพุทธพจน์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มาให้พิจารณาตนเอง

ก. พุทธพจน์เกี่ยวกับความเข้าใจพื้นฐานในเรื่องอิตตา ความยั่งยืนและความขาดสูญ ซึ่งไม่ถูกต้องจัดเป็นที่สุด 2 ด้าน (พุทธพจน์นี้จะช่วยให้เข้าใจความหมายของภวัตถุและวิภวัตถุได้อย่างชัดเจนด้วย)

“ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์ทั้งหลายถูกทักขิวิฐิ 2 จำพวก เข้าครองใจแล้ว พวกหนึ่งคิดล้าอยู่ พวกหนึ่งวิ่งเลยไป ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็น

ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งคิดล้าอยู่เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) เทพและมนุษย์ทั้งหลายเป็นผู้มีภพเป็นที่ยินดี รื่นรมย์ในภพ บันเทิงในภพ(ภาวะ), เมื่อศตาคคตสทกธรรมเพื่อความคับแค้นภพ(ภวนิโรธ) จิตของเทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่แล่นไป ไม่เสื่อมใส ไม่ตั้งแน่วลง ไม่น้อมกึ่งไป; พวกหนึ่งคิดล้าอยู่อย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งวิ่งเลยไป เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) คนพวกหนึ่ง อี้อัคระอา รังเกียจอยู่ด้วยภพนั้นแหละ จึงพวราชันชมวิภพ (วิภวะ = ความปราศจากภพ, ความขาดสูญ) ว่า “นี่แน่ท่านเอ๋ย นัยว่าหลังจากร่างกายแตกทำลายตายไปแล้ว อัครคานี้ก็จะขาดสูญ หายสิ้น(พินาศ) หลังจากตายจะไม่ได้อยู่อีก นี่ละคือภาวะสุกประเสริฐ(สันตะ) นี่ละคือภาวะก็เยี่ยม(ปณิตะ) นี่ละคือภาวะที่เป็นของแท้(ยถาภาวะ); พวกหนึ่งวิ่งเลยไปอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย พวกที่มีตาจึงมองเห็นเป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมมองเห็นสภาพภพ² โดยความเป็นสภาพภพ (คือเห็นตามสภาวะที่เป็นจริง), ครั้นเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อหายคิด (นิพพิทา) เพื่อหมกใคร่(วิราคะ) เพื่อนิโรธแห่งสภาพภพนั้น; ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็นอย่างนี้”

และมีคาถาสรุว่า

“ผู้ใดเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพ และเห็นภาวะที่ล่วงพ้นสภาพภพ ผู้นั้นย่อมแน่วใจลงไปเป็นภาวะที่เป็นจริง เพราะหมกสิ้นภวัตถุ; ถ้าเขากำหนดรู้สภาพภพ เขาจะเป็นผู้ปราศค้นหาทั้งในภพและ

¹ ส.ข.17/214/145 = ส.สพ.18/770/467

² สภาพภพ แปลจาก “ภูต” แปลตามศัพท์ว่า สิ่งที่เป็นแล้ว สิ่งที่มีที่เป็น หรือสิ่งที่เกิดมีเกิดเป็นแล้ว เป็นรูปศัพท์มาจากธาตุเดียวกับภวะ หรือภพนั่นเอง อรรถกถาว่าหมายถึงขันธ์ 5 (อิตฺติ.อ.234)

อกภพ, เพราะความหมกมุ่นแห่งสภาพภพ ภิกษุทั้งหลายจะไม่มาสู่ภพอีก”¹

ข. พุทธพจน์ปฏิเสธความเข้าใจผิดว่า วิญญาณออกจากร่างไปเกิด เป็นเรื่องน่าสนใจสำหรับผู้ชอบศึกษาปัญหาเกี่ยวกับการเกิดใหม่โดยทั่วไป แม้จะไม่เกี่ยวกับเรื่องนิพพานโดยตรง แต่เป็นความรู้พื้นฐานอย่างหนึ่ง ที่อาจเอามาประกอบการพิจารณาได้บางแง่

ครั้งหนึ่ง ภิกษุชื่อสาติ เป็นบุตรชาวประมง มีความเห็นผิดว่าพระพุทธเจ้าสอนว่า วิญญาณดวงเดียวกันนี้ ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏฏ์ ภิกษุทั้งหลายพยายามเปลื้องความเห็นผิดของเธอแต่ไม่สำเร็จ จึงพากันไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสเรียกพระสาติมา และทรงสอบถามดังความว่า

พระพุทธเจ้า: เป็นความจริงหรือ สาติ มีข่าวว่า เธอเกิดความเห็นชั่วร้ายอย่างนี้ว่า “ข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า วิญญาณนั้นนั่นเอง ย่อมวิ่งเล่น ย่อมท่องเที่ยวไป มิใช่อื่น”?

พระสาติ: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นอย่างนั้น ฯลฯ

พระพุทธเจ้า: นี่แน่สาติ วิญญาณนั้นเป็นอย่างไร?

พระสาติ: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ (วิญญาณนั้น) คือ คัวสภาวะที่เป็นผู้ผูก เป็นผู้รู้ เสวยวิบากของกรรมทั้งหลาย ทั้งดีและชั่วในที่นั้นๆ

พระพุทธเจ้า: ถูก่อนโมฆบุรุษ เธอรู้ทั่วถึงธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ แก่ใครหนอ; เรากล่าวไว้โดยอเนกปริยายมิใช่หรือว่า วิญญาณอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น (ปฏิจสุมปบัน), เว้นจากปัจจัยเสียการเกิดแห่งวิญญาณย่อมไม่มี; ก็แล ถ้วยความเห็นที่ตนเองถือเอาไว้ผิด เธอย่อมกล่าวคู่เรา ย่อมชุกตนเอง และประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นอันมาก, ความเห็นนั้นแหละจักเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อความทุกข์แก่เธอตลอดกาลนาน”

จากนั้น ได้ตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณอาศัยปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับไปตามปัจจัยนั้น ๆ นั้นแหละ, (กล่าวคือ) วิญญาณอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าจักขุวิญญาณ, วิญญาณอาศัยโสตและเสียงเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าโสตวิญญาณ, วิญญาณอาศัยฆานะ และกลิ่นเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าฆานวิญญาณ, วิญญาณอาศัยชีวาและรสเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าชีวาวิญญาณ, วิญญาณอาศัยกายและโผฏฐัพพะเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่ากายวิญญาณ, วิญญาณอาศัยมโนและธรรมารมณ์เกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่ามโนวิญญาณ; เปรียบเหมือนไฟ

¹ ขุ.อิติ.25/227/263; ขุ.ปฏี.31/356/240; ส่วนที่เป็นคาถาคือตอนท้าย ได้แปลไปตามข้อความและรูปศัพท์เท่าที่มีในบาลี และเห็นว่าเข้ากับความตอนต้นในบาลีนั้นเป็นอย่างดี แต่ในอรรถกถาท่านไขความให้แปลคานันต์ต่างออกไปดังนี้ “อริยสาวกใด มองเห็นขันธ์ 5 ตามความเป็นจริง และเห็นมรรคอันเป็นเครื่องก้าวล่วงขันธ์ 5 ผู้นั้นย่อมโน้มใจตั้งไปในนิพพานที่เป็นสภาวะจริงแท้ เพราะหมดสิ้นภวตัณหา; ถ้าภิกษุกำหนดรู้ขันธ์ 5 เป็นผู้ปราศจากตัณหาในภพน้อยภพใหญ่ เพราะขันธ์ 5 ปราศไป เธอย่อมไม่มาสู่ภพอีก” (อิติ.อ.235); อนึ่ง พึงเทียบกับพุทธพจน์ว่าด้วยที่สุดสองอย่างอีกแห่งหนึ่ง ที่ ขุ.อ.25/144/194 ด้วย

อาศัยเชื้อใจ ๆ คึกขึ้น ก็ถึงความนับไปตามเชื่อนั้น ๆ... ว่าไฟไหม้... ว่าไฟเศษของ... ว่าไฟหญ้า... ว่าไฟโกมย... ว่าไฟกลบ...ว่าไฟพวยากเยื่อ... ฯลฯ”¹

ค. แก่ความเห็นผิดว่าพระอรหันต์ตายแล้วสูญ ดังมีเรื่องราวว่า ครั้งหนึ่งพระภิกษุชื่อยมก มีความเห็นผิดว่า พระพุทธเจ้าสอนว่า พระอรหันต์ตายแล้วขาดสูญ ภิกษุทั้งหลายพยายามเปลื้องเธอจากความเห็นผิด แต่ไม่สำเร็จ จึงพากันไปขอร้องพระสารีบุตรให้ช่วยแก้ไข พระสารีบุตรได้ไปหาพระยมก และได้สนทนาดังความต่อไปนี้

พระสารีบุตร : เป็นความจริงหรือ ท่านยมก ข่าว่าท่านเกิดความเห็นชั่วร้ายอย่างนี้ว่า “ข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุผู้เป็นชีณาสพ ถัดจากกายแตกทำลายก็จะขาดสูญ หายสิ้น (พินาศ) หลังจากตายจะไม่มีอยู่อีก”

พระยมก : อย่างนั้นแล ท่านผู้มีอายุ ฯลฯ

พระสารีบุตร : ท่านยมก ท่านสำคัญว่าอย่างไร รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?

พระยมก : ไม่เที่ยงครับท่าน

พระสารีบุตร : เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง?

พระยมก : ไม่เที่ยงครับท่าน

พระสารีบุตร : เพราะฉะนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณอย่างหนึ่งอย่างใดทั้งที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ทั้งหมด พึงเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า ไม่ใช่ “นั่นของเรา” ไม่ใช่ “เราเป็นนั่น” ไม่ใช่ “นั่นเป็นตัวตนของเรา”, เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมหายคิด ฯลฯ

ท่านสำคัญอย่างไร ท่านยมก ท่านมองเห็นรูปว่าเป็นตถาคค หรือ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านมองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ว่าเป็นตถาคค หรือ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านสำคัญว่าอย่างไร ท่านยมก ท่านเห็นว่า ตถาคคมีในรูปหรือ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านมองเห็นว่า ตถาคคมีต่างหากจากรูปหรือ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านมองเห็นว่า ตถาคคมีในเวทนา...มีต่างหากจากเวทนา...มีในสัญญา...มีต่างหากจากสัญญา...มีในสังขาร...มีต่างหากจากสังขาร...มีในวิญญาณ...มีต่างหากจากวิญญาณ หรือ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

¹ มหาตันหาสังขยสูตร เฉพาะตอน ม.ญ.12/440-4/472-7

พระสารีบุตร : ท่านสำคัญว่าอย่างไร ท่านยมก ท่านมองเห็นรูป... เวทนา... สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ว่า
เป็นคตาคค หรือ ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : ท่านสำคัญว่าอย่างไร ท่านยมก ท่านมองเห็นว่า คตาคคนี้มันเป็นสภาวะไม่มีรูป ไม่มี
เวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร ไม่มีวิญญาณ หรือ ?

พระยมก : มิใช่เช่นนั้น ท่านผู้มีอายุ

พระสารีบุตร : นี่แน่ท่านยมก ในปัจจุบันนี้เอง ที่ตรงนี้ ท่านยังหาคตาคคโดยจริงโดยแท้ (ให้เห็นจริงมัน
เหมาะสมไป) ไม่ไ้, ควรหรือที่ท่านจะกล่าวตกลงว่า “ข้าพเจ้ารู้ทั่วถึงธรรม ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้
แล้วว่า ภิกษุผู้เป็นชีนาสพ ต่อจากกายแตกทำลาย ก็ะชาคตฺตฺ หายสิ้น หลังจากตายจะไม่มีอยู่อีก

พระยมก : ข้าแต่ท่านสารีบุตร แต่ก่อนเมื่อยังไม่รู้ ผมจึงไ้มีความเห็นชั่วร้ายนั้น, แต่เพราะไ้สกับธรรม
เทศนาของท่านสารีบุตรนี้ ผมจึงละความเห็นชั่วร้ายนั้นไ้แล้ว และผมก็ไ้บรรลธรรมแล้ว

พระสารีบุตร : แน่ท่านยมก ถ้าชนทั้งหลายฟังถามท่านอย่างนี้ว่า “ท่านยมก ภิกษุผู้เป็นอรหัตชีนาสพ
หลังจากร่างกายแตกทำลายตายไปแล้ว จะเป็นอย่างไร?” ท่านถูกถามอย่างนี้แล้วจะกล่าวชี้แจงว่าอย่างไร ?

พระยมก : ...ผมฟังกล่าวชี้แจงอย่างนี้ว่า “รูปแลเป็นสิ่งไม่เที่ยง, สิ่งไ้ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งไ้
เป็นทุกข์ สิ่งนั้นคับแล้ว สิ่งนั้นถึงความไม่เที่ยงอยู่แล้ว; เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง,
สิ่งไ้ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์, สิ่งไ้เป็นทุกข์ สิ่งนั้นคับแล้ว สิ่งนั้นถึงความไม่เที่ยงอยู่แล้ว; ข้าพเจ้าถูกถาม
อย่างนี้ ฟังกล่าวชี้แจงอย่างนี้

พระสารีบุตร : คิแล้ว คิแล้ว ท่านยมก ฯลฯ”¹

3. พุทธพจน์เปรียบพระอรหัตสันชีพเหมือนไฟดับ ดังความตอนหนึ่งในคำสนทนาระหว่าง
พระพุทธเจ้ากับวัจนโคตตปริพาชกต่อไปนี้

วัจนโคตต : ท่านพระโคกมผู้เจริญ ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ จะเกิด ณ ที่ไหน ?

พระพุทธเจ้า : คุณก่อนวัจนะ คำว่า จะเกิด ก็ไ้ไ้ไ้ไ้²

วัจนโคตต : ถ้าอย่างนั้น ก็ไ้ไม่เกิด

พระพุทธเจ้า : คำว่า ไ้ไม่เกิด ก็ไ้ไ้ไ้ไ้

วัจนโคตต : ถ้าอย่างนั้น ก็ทั้งเกิดและไม่เกิด

พระพุทธเจ้า : คำว่า ทั้งเกิดและไม่เกิด ก็ไ้ไ้ไ้ไ้

วัจนโคตต : ถ้าอย่างนั้น จะว่าเกิดก็ไ้ไ้ ไ้ไม่เกิดก็ไ้ไ้

1 ส.ช.17/198/133 (จากนี้มีความอุปมาต่อไปอีก แต่ไม่นำมาลงไว้ เพราะจะยืดเยื้อมาก); คำว่าคตาคคในสูตรนี้ อรรถ

กถาไขความว่าหมายถึงสัตว์ หรืออย่างไ้มักเรียกกันว่า สัตว์บุคคล (ส.อ.2/378)

² บาลี = น อุปติ อรรถกถาว่า = น ยุขติ คือ ไ้เข้ากับเรื่องนี้ ไ้ถูก ไ้กับไ้ไ้ไ้

พระพุทธเจ้า: คำว่า จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ ก็ใช้ไม่ได้

วัจจนโคตต: ท่านพระโคกมผู้เจริญ ฯลฯ ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าถึงความงุนงงเสียแล้ว ข้าพเจ้าถึงความหลงไปหมดเสียแล้ว, แม้เพียงความเลื่อมใสที่ใดมีแก่ข้าพเจ้าด้วยถ้อยคำสนทนาเบื่องันของท่านพระโคกมผู้เจริญนั้น ถึงบัดนี้ ก็ไต่หายไปหมดแล้ว

พระพุทธเจ้า: คุณก่อนวัจจนะ ควรแล้วที่ท่านจะงุนงง ควรแล้วที่ท่านจะหลงไป เพราะว่าธรรมนี้ลึกซึ้ง เห็นไคยยาก รู้ตามไคยยาก สงบ ประณีต หยั่งไม่ไค้ด้วยตรรก ละเอียด บันทิตพิงรู้ไค้, ธรรมนั้นอันท่านผู้มีปฏิภาณอื่น มีแนวความเห็นอื่น มีหลักที่พอใจอย่างอื่น มีความเพียรที่ประกอบแบบอื่น ถืออาจารย์สำนักอื่น ยากจะรู้ไค้, ถ้อยคำนั้น เราจักย้อนถามท่านในเรื่องนี้, ท่านเห็นควรอย่างไร พึงกล่าวชี้แจงอย่างนั้น, คุณก่อนวัจจนะ ท่านสำคัญว่าอย่างไร ถ้าไฟลุกโผลงอยู่เบื้องหน้าท่าน, ท่านจะรู้ไหมว่า ไฟนี้ลุกโผลงอยู่เบื้องหน้าเรา?

วัจจนโคตต: ...ข้าพเจ้าพึงรู้ไค้ ฯลฯ

พระพุทธเจ้า: ก็ถ้าใครๆ พึงถามท่านอย่างนี้ว่า ไฟที่ลุกโผลงอยู่เบื้องหน้าของท่านนี้ อาศัยอะไรจึงลุกโผลง, ท่านถูกถามอย่างนี้ จะพึงกล่าวชี้แจงอย่างไร?

วัจจนโคตต: ...ข้าพเจ้าพึงกล่าวชี้แจงว่า ไฟที่ลุกโผลงอยู่เบื้องหน้าข้าพเจ้านี้ อาศัยเชื้อคือหญ้าและไม้ จึงลุกโผลงไค้

พระพุทธเจ้า: คุณก่อนวัจจนะ ถ้าไฟเบื้องหน้าท่านนั้นพึงดับไป ท่านจะรู้ไหมว่า ไฟเบื้องหน้าเรานี้ดับแล้ว

วัจจนโคตต: ...ข้าพเจ้าพึงรู้ไค้ว่า ไฟเบื้องหน้าข้าพเจ้านี้ดับแล้ว

พระพุทธเจ้า: ก็ถ้าใครๆ พึงถามท่านอย่างนี้ว่าไฟเบื้องหน้าท่านนี้ที่ดับแล้วนั้น ไปจากนี้สู่ทิศไหน ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ หรือว่าทิศใต้, ท่านถูกถามอย่างนี้แล้ว จะพึงกล่าวชี้แจงว่ากระไร?

วัจจนโคตต: (ข้อความถามตอบอย่างนั้น) ใช้ไม่ได้คักอก ท่านพระโคกมผู้เจริญ, เพราะว่าไฟนั้นอาศัยเชื้อคือหญ้าและไม้จึงลุกโผลงอยู่ไค้, เพราะเชื่อนั้นหมดสิ้นไป และเพราะไม้ไค้เชื้ออื่นเติม ไฟนั้นก็ถึงความนับว่าหมดเชื้อดับไปเท่านั้นเอง

พระพุทธเจ้า: ฉะนั้นเหมือนกันแล วัจจนะ บุคคลเมื่อจะบัญญัติตถาคค พึงบัญญัติด้วยรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณโค รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณนั้น ตถาคคละไค้แล้ว ถอนรากเสียแล้ว ทำให้เป็นคุจตาลยอกค้วน ถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมคา, ตถาคค พ้นจากการนับว่ารูป...พ้นจากการนับว่าเวทนา...พ้นจากการนับว่าสัญญา...พ้นจากการนับว่าสังขาร...พ้นจากการนับว่าวิญญาณ ลึกซึ้ง ประมาดไม่ไค้ หยั่งไค้ยาก เปรียบเหมือนมหาสมุทร, คำว่าเกิดก็ใช้ไม่ได้ คำว่าไม่เกิดก็ใช้ไม่ได้ คำว่าทั้งเกิดทั้งไม่เกิด ก็ใช้ไม่ได้ คำว่า จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ ก็ใช้ไม่ได้

เมื่อจบคำสนทนาตอนนี้ วัจจนโคตตปริพาชกเกิดความเลื่อมใส ประกาศตนเป็นอุบาสก¹

¹ อัคริวัจนโคตตสูตร, เฉพาะตอนท้ายสูตร ม.ม.13/248-252/245-249; วัจจนโคตตปริพาชกผู้นี้ต่อมาได้ขออุปสมบทในพุทธศาสนา และได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง (ม.ม.13/267/261); มีคำสนทนายระหว่างพระพุทธเจ้ากับวัจจนโคตต-

ในรตนสูตรก็มีความกล่าวถึงพระอรหันต์ว่า

“สมภพแก่ก็สิ้นแล้ว สมภพใหม่ก็ไม่มี ปราศญ์เหล่านั้นมีจักษุคลายคิณแล้วในภพที่จะมีต่อไป หมคพิช ไม่มีฉันทะในการงอกขึ้นอีก ย่อมคับเหมือนคังคองประทีปนี้”¹

เมื่อคราวที่พระทัพพมัลลบุตรปรินิพพาน พระพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า

“กายก็แตกทำลายแล้ว สัญญาก็ดับแล้ว เวทนาก็เย็นหมกแล้ว สังขารก็สงบแล้ว วิญญาณก็ถึงอัสสง”²

ทรงเล่าเหตุการณ์นี้แก่ภิกษุทั้งหลาย และทรงเปล่งอุทานอีกครั้งหนึ่งว่า

“เมื่อช่างศิโลหะช่วยซ่อนเหล็ก ไฟคิกโพลง ก็ภัยหายๆ ไม่มีใครรู้ที่ไปฉันทิโก พระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้หลุดพ้นชอบแล้ว ชำมหวังน้ำที่มีกามเป็นเครื่องผูกพันไปได้ บรรลุถึงความสุขอันไม่หวั่นไหว ย่อมไม่มีคติที่จะบัญญัติได้ ฉะนั้น”³

-ปริพาชกที่น่าสนใจอีกคนหนึ่ง กล่าวถึงว่าผู้มีอุปาทานจึงเกิด ผู้ไม่มีอุปาทานย่อมไม่เกิด เหมือนไฟมีเชื้อจึงลุก ไม่มีเชื้อก็ไม่ลุก และว่าเชื้อคือตัณหา (ส.สพ.18/800/485)

¹ ข.สุ.25/314/370

² ข.อุ.25/177/227

³ ข.อุ.25/178/227.

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทความประกอบที่ 1

ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน

1

บทที่ 11

ในสมัยปัจจุบัน ความเข้าใจและความรู้สึกของคนทั่วไปเกี่ยวกับนิพพานและความเป็นพระอรหันต์ได้เปลี่ยนแปลงไปมาก การมองนิพพานโดยฐานเป็นเมืองแก้วแห่งบรมสุขนิรันดร์อย่างในสมัยโบราณ ได้กลายเป็นความรู้สึกว่าหมกมุ่นขาดสติ ยิ่งมาเห็นห่างจากคำสอนของพุทธศาสนาและถูกความนิยมปรนเปรอทางวัตถุ ซ้ำเข้าอีก คนยุคปัจจุบันก็เลยมักมีความรู้สึกต่อนิพพานในทางลบ เห็นเป็นภาวะที่พึงเบือนหรือผลหนี้ อย่างน้อยก็รู้สึกว่าเป็นสิ่งที่อยู่ห่างไกลเหลือเกินซึ่งไม่เห็นเหตุผลที่จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้อง ในสภาพเช่นนี้ นอกจากจะต้องพยายามสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับนิพพานให้เกิดขึ้นแล้ว มิθυธรรมระดับหนึ่งที่ควรช่วยกันชักจูงคนให้หันมาสนใจ คือ ความเป็นโสดาบัน ซึ่งเป็นอริยบุคคลระดับต้นหรือสมาชิกกลุ่มแรกในชุมชนอารยะ ความจริง ความเป็นโสดาบันนี้เป็นสิ่งที่ควรสนใจ ไม่เฉพาะในระหว่างที่กำลังสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานและความเป็นพระอรหันต์เท่านั้น แม้ตามปกติก็เป็นข้อที่ควรเน้นเสมออยู่แล้ว แต่มักถูกละเลยหรือมองข้ามกันไปเสีย ความจริง ความเป็นพระโสดาบันก็ดี ภูมิธรรมและการดำเนินชีวิตระดับนี้ ก็ดี เป็นสิ่งที่ควรจะสนใจและเน้นกันให้มาก แม้แต่พระพุทธองค์เองก็ได้ตรัสแนะนำย้ำไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย! เหล่าชนทั้งหลาย ทั้งคนที่พวกเธอพึงอนุเคราะห์ และคนที่พอจะรับฟังคำสอน ไม่ว่าจะเป็นมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติหรือสาลิสิกาก็ตาม พวกเธอพึงชักชวน พึงสอนให้ตั้งอยู่ ให้ดำรงมั่นในองค์คุณของโสดาบัน 4 ประการ”¹

ภาวะและชีวิตของพระโสดาบัน ไม่ห่างไกลและไม่น่ากลัวเลยสำหรับปุถุชนทั้งหลายแม้ในสมัยปัจจุบัน กลับจะเป็นที่น่าชื่นชมอย่างยิ่งสำหรับสาธุชนด้วยซ้ำ พุทธสาวกโสดาบันจำนวนมากภายในพุทธกาลเป็นคฤหัสถ์ ดำเนินชีวิตที่ดีงาม ชอบด้วยศีลธรรม อยู่ท่ามกลางสังคมของชาวโลก มีชีวิตครอบครัวที่เป็นสุข บำเพ็ญประโยชน์แก่ชุมชน แก่พระศาสนาและแก่บ้านเมือง มีชีวิตประวัติดีที่น่ายึดถือเป็นแบบอย่าง ท่านเหล่านี้แม้จะได้บรรลุภูมิธรรมสูงแล้ว แต่ยังมีกิเลสละเอียดเหลืออยู่ เมื่อประสบความพลัดพราก ยังโศกเศร้าร่ำไห้² ยังมีรักมีโกรธดังสามัญชน แต่ละเมียดเบาบางกว่า และจะไม่ทำความชั่วความผิดที่เสียหายร้ายแรง และความทุกข์ที่เหลืออยู่ก็มีเพียงเล็กน้อยเมื่อเทียบกับทุกข์ส่วนใหญ่

¹ ส.ม.19/1493-1497/456-458; องค์คุณที่จะให้เป็นโสดาบัน มาจากคำ โสดาปัตติลังกะ แปลตามรูปศัพท์ว่า องค์เครื่องบรรลุโสดา บางแห่งหมายถึงธรรมที่ทำให้บรรลุโสดาปัตติผล บางแห่งหมายถึงธรรมที่เป็นคุณสมบัติของพระโสดาบัน

² เช่น เรื่องนางวิสาขา ใน ขุ.อ.25/176/223; อุทาน อ.539; ธ.อ.6/131

ที่จะได้แล้ว เป็นผู้ที่มีพื้นฐานอันมั่นคง ที่จะนำชีวิตของตนเดินทางก้าวหน้าไปในมรรคาแห่งความสุขที่ไร้โทษและกุศลธรรมที่ไพบูลย์ พุทธสาวกโสดาบันที่เพิ่งออกชื่อเป็นตัวอย่างแสดงหลักฐานไว้ ณ ที่นี้ เช่น พระเจ้าพิมพิสาร กษัตริย์ยิ่งใหญ่แห่งแคว้นมคธ ผู้ทรงถวายเวฬุวันเป็นสังฆารามแห่งแรกในพระพุทธศาสนา และทรงรักษาอุโบสถเดือนละ 4 ครั้ง¹ อนาถบิณฑิกเศรษฐี เจ้าของทุนสร้างวัดเชตวันที่มีชื่อเสียง ผู้บำรุงพระสงฆ์และสงเคราะห์คนอนาถาอย่างไม่มีใครอื่นเทียบเท่า² นางวิสาขา มหาอุบาสิกา เอตทัคคะฝ่ายทายิกา ผู้แม้มีบุตรธิดามากถึง 20 คน แต่สามารถบำเพ็ญประโยชน์ส่วนรวมได้เป็นอย่างดี มีบทบาทช่วยกิจการของสงฆ์อย่างสำคัญ เป็นผู้กว้างขวางและมีเกียรติคุณสูงเด่นในสังคมแคว้นโกศล³ หมอชีวก โกมารภัจ แพทย์ใหญ่ประจำพระองค์ราชาแห่งมคธ ประจำพระองค์พระพุทธเจ้าและคณะสงฆ์ ผู้มีเกียรติคุณยังยืนตลอดมาในวิชาแพทย์แผนโบราณ⁴ นกุลบิดาและนกุลมารดา คู่สามีภรรยาผู้ครองรักอันภักดีมั่นคงตราบตรา และยังปรารถนาเกิดพบกันทุกชาติไป⁵

คุณสมบัติของพระโสดาบันเท่าที่รู้จักดีโดยทั่วไปก็คือ การละสังโยชน 3 ข้อต้น (สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สีลพทปปรามาส) ได้ ซึ่งนับว่าเป็นคุณสมบัติฝ่ายลบหรือฝ่ายหมดไป แต่ความจริงมีคุณสมบัติฝ่ายบวกหรือฝ่ายมีด้วย และตามหลักฐานปรากฏว่าท่านเน้นคุณสมบัติฝ่ายมีเป็นอย่างมาก คุณสมบัติฝ่ายมีนั้นมีหลายอย่าง แต่เมื่อกล่าวโดยสรุป ก็รวมอยู่ในหลักธรรมสำคัญสำหรับตั้งเป็นเกณฑ์ได้ 5 อย่างคือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ (ความเสียสละ) และปัญญา ในที่นี้ จะรวบรวมคุณสมบัติต่าง ๆ ทั้งฝ่ายหมดและฝ่ายมีมาเรียงไว้ โดยแสดงเฉพาะสาระสำคัญดังนี้⁶

ก. คุณสมบัติฝ่ายมี

1. **ด้านศรัทธา:** เชื่อมมั่นในความจริง ความดีงาม และกฎธรรมดแห่งเหตุและผล มั่นใจในปัญหาของมนุษย์ที่จะดับทุกข์หรือแก้ไขปัญหได้ตามทางแห่งเหตุผล และเชื่อในสังคมที่ดีงามของมนุษย์ซึ่งจะเจริญงอกงามขึ้นได้ตามแนวทางเช่นนั้น ความเชื่อมั่นนี้แสดงออกด้วยความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นด้วยปัญญาในพระรัตนตรัย เป็นศรัทธาซึ่งแน่วแน่ มั่นคง ไม่มีทางผันแปร เพราะเกิดจากญาณคือความรู้ความเข้าใจ
2. **ด้านศีล:** มีความประพฤติ ทั้งทางกาย วาจา และการเลี้ยงชีพ สุจริต เป็นที่พอใจของอริยชน มีศีลที่

¹ ที่มาสำคัญคือ วินย.4/57-63/64-72; เปต.อ.ฉบับอักษรโรมัน หน้า 209 (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)

² ที่มาสำคัญคือ วินย.7/241-256/102-112; อัง.เอก.20/151/33; อัง.อ.1/413

³ ที่มาสำคัญ เช่น วินย.5/153-155/207-214; อัง.เอก.20/152/34; อัง.อ.1/435; ธ.อ.3/45; ฯลฯ

⁴ ที่มาสำคัญคือ วินย.5/128-138/168-193; 4/101/148; 7/78/30; อัง.เอก.20/151/33; อัง.อ.1/429

⁵ ที่มาสำคัญคือ อัง.เอก.20/151-2/33-4; อัง.จตุกก.21/55/80; อัง.จตุกก.22/287/330; อัง.อฏฐก.23 / 138 / 274; อัง.อ.1/430; ส.ช.17/1/1; ส.สพ.18/203/146

⁶ ที่แสดงฝ่ายมีก่อนฝ่ายหมดอย่างนี้ ทำตามนิยมของปัจจุบัน ย้อนกับคตินิยมของบาลี ซึ่งแสดงฝ่ายหมดก่อนฝ่ายมี, อย่างไรก็ตาม ตามความจริง ทั้งฝ่ายหมดและฝ่ายมีสัมพันธ์กัน เนื่องจากอยู่ด้วยกัน

เป็นไท คือเป็นอิสระไม่เป็นทาสของตัณหา¹ ประพฤติตรงตามหลักการ ตามความหมายที่แท้ เพื่อความดี ความงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความซัดเสลดกลืน ความสงบใจ เป็นไปเพื่อสมาธิ โดยทั่วไปหมายถึงศีล 5 ที่ประพฤติอย่างถูกต้อง จัดเป็นขั้นที่บำเพ็ญศีลได้บริบูรณ์

3. **ด้านสุตะ**: เป็นสุตวา อริยสาวก หรืออริยสาวกผู้มีสุตะ คือได้เรียนรู้อริยธรรม รู้จักอารยธรรม นับว่าเป็นผู้มีการศึกษา
4. **ด้านจาคะ**: อยู่ครองเรือนด้วยใจที่ปราศจากความตระหนี่ ยินดีในการสละการให้การเจือจางเจือจาน แบ่งปัน
5. **ด้านปัญญา**: มีปัญญอย่างเสาะ คือรู้ชัดในอริยสัจ 4 มองเห็นปฏิจลสมุปบาท เข้าใจไตรลักษณ์คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา เป็นอย่างดี จนสลัดมิจฉาทิฏฐิทั้งหลายในรูปแบบต่าง ๆ ได้สิ้นเชิงหมดความสงสัยในอริยสัจทั้ง 4 นั้น เรียกตามสำนวนธรรมว่าเป็นผู้รู้จักโลกแท้จริง
6. **ด้านสังคมา**: พระโสดาบันเป็นผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมสำหรับสร้างความสามัคคีและเอกภาพของหมู่ชนที่เรียกว่า สาราณียธรรมได้ครบถ้วนบริบูรณ์ เพราะสามารถปฏิบัติได้ถูกต้องตามหลักข้อสุดท้ายที่ท่านถือว่าเป็นจุดยอดที่ยึดกุมหลักข้ออื่น ๆ เข้าไว้ทั้งหมด กล่าวคือ ข้อว่าด้วยทวิฏฐิสามัญญุตาสาราณียธรรมมี 6 ข้อคือ
 - 1) เมตตาการุณยธรรม แสดงออกทางกายด้วยเมตตา เช่น ช่วยเหลือกันและแสดงกิริยาสุภาพเคารพนับถือกัน
 - 2) เมตตาวจีกรรม แสดงออกทางวาจาด้วยเมตตา เช่น บอกแจ้งแนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพต่อกัน
 - 3) เมตตาเมตตากรรม คิดต่อกันด้วยเมตตา เช่น มองกันในแง่ดี คิดทำประโยชน์แก่กัน ยิ้มแย้มแจ่มใส
 - 4) สาธารณโมคิ แบ่งปันลาภอันชอบธรรม เจื้อยเจือจานให้ได้มีส่วนร่วมร่วมกัน
 - 5) สีสสามัญญุตตา มีความประพฤติสุจริตเสมอกับผู้อื่น ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่
 - 6) ทวิฏฐิสามัญญุตตา มีความเห็นชอบร่วมกับเพื่อนร่วมหมู่ ในอารยทฤษฎี ซึ่งนำไปสู่การกำจัดทุกข์

ในข้อความที่ชี้แจงความหมายของอารยทฤษฎี หรือทวิฏฐิที่เป็นอริยะในข้อ 6 นั้น มีลักษณะที่เป็นธรรมคาของพระโสดาบันซึ่งควรนำมากล่าวในที่นี้ 2 อย่างคือ

¹ ศีลที่เป็นไท ไม่เป็นทาสของตัณหา คือมิได้ประพฤติเพื่อหวังผลตอบแทน เช่น โลภียสุข การเกิดในสวรรค์ เป็นต้น หนึ่ง หิงระลีกว่า ศีลรวมถึงสัมมาชีพด้วยเสมอ (เฉพาะกรณีนี้ดู วิกิฯ.อ.114 = วิสุทธิ.3/100)

บรรดาคำบาลีแสดงลักษณะศีลของพระโสดาบันนั้น มีอยู่ 2 คำ ที่นิยมนำมาใช้เรียกในภาษาไทย คือ อริยกันตศีล แปลว่า ศีลที่พระอริยะ ไครหรือชื่นชม คือ เป็นที่ยอมรับของอริยชน และ อปรามัญฐศีล แปลว่า ศีลที่ไม่ถูกจับฉวย ท่านให้แปลว่า ศีลที่ไม่ถูกตัณหาและทวิฏฐิจับฉวย คือ ไม่เปราะเปื้อนหรือมีราศีด้วยตัณหาและทวิฏฐิ (=บริสุทธิ์) ดังได้อธิบายแล้วในตอนว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน ข้างต้น อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี ขอเสนอคำแปลไว้อีกอย่างหนึ่งว่า ศีลที่ไม่ถูกยึดมั่นหรือศีลที่ไม่ต้องยึดมั่น หมายความว่า เป็นศีลที่เกิดจากคุณธรรมภายใน ไม่มีกิเลสเป็นเหตุให้ละเมิด จึงเป็นไปเองเป็นปกติธรรมดา โดยไม่ต้องคอยยึดถือเอาไว้.

- 1) เป็นธรรมดาของบุคคลโสดาบันที่ว่า เมื่อต้องอาบัติ (ละเมิดวินัย) ซึ่งแก้ไขได้ ก็จะไม่เปิดเผยแสดงให้พระศาสดาหรือเพื่อนร่วมหมู่คณะที่เป็นวิญญูได้ทราบทันที แล้วสังวรต่อไป เปรียบเหมือนเด็กอ่อนแบบเบาเหยียดมือหรือเท้าไปถูกถ่านไฟเข้าจะรีบชักกลับทันที
 - 2) เป็นธรรมดาของบุคคลโสดาบันที่ว่า ทั้งที่เป็นผู้เอาใจใส่คอยชวนช่วยเหลือกิจธุระทั้งหลาย ทั้งสูงต่ำของเพื่อนร่วมหมู่คณะ แต่ในเวลาเดียวกันก็มีความไม่ใจอย่างแรงกล้าในอธิศีลสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขาไปด้วย เปรียบเหมือนแม่โคลูกอ่อน เล็มหญ้ากินไป ก็คอยแลระวังลูกน้อยไปด้วย คือทั้งช่วยส่วนรวม ทั้งคอยฝึกตนให้ก้าวต่อไปในมรรคา¹
7. ด้านความสุข: เริ่มรู้จักโลกุตระสุข ที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งไม่ต้องอาศัยอามิส (เพราะได้บรรลุอริยมุคตินแล้ว)

ข. คุณสมบัติฝ่ายหมด หรือฝ่ายละ (แสดงเฉพาะที่สำคัญและน่าสนใจพิเศษ)

1. ละสังโยชน์หรือกิเลสที่ผูกมัดใจได้ 3 อย่างคือ

- 1) สักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าเป็นตัวของตน ติดสมมติเหนียวแน่น ซึ่งทำให้เห็นแก่ตัวอย่างหยาบ และเกิดความกระทบกระทั่งมีทุกข์ได้แรง ๆ)
 - 2) วิจิกิจฉา (ความสงสัยไม่แน่ใจต่าง ๆ เกี่ยวกับพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ และสิกขาเป็นต้น ซึ่งทำให้จิตไม่แนบดังไปในทางที่จะระดมความเพียรมุ่งหน้าปฏิบัติให้เร่งรัดไปในมรรคา)
 - 3) สีลัพพตปรามาส (ความถือเชวเกี่ยวกับศีลพรต คือการถือปฏิบัติศีลและวัตร หรือกฎเกณฑ์ ระเบียบวินัย ข้อปฏิบัติ ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ไม่บริสุทธิ์ตามหลักการตามความมุ่งหมาย ที่มุ่งเพื่อความดีงาม เช่น ความสงบเรียบร้อย และความเป็นบาทฐานของสมาธิเป็นต้น แต่ประพฤติด้วยฉันทาและทิฏฐิ เช่น หวังผลประโยชน์ตอบแทน หวังจะได้เป็นนั่นเป็นนี่เป็นต้น ตลอดจนประพฤติด้วยมกมายสักว่าทำตาม ๆ กันมา)²
2. ละมัจฉริยะ คือความตระหนี่ ความใจคับแคบ หวงแหน คอยกีดกันผู้อื่น ทั้ง 5 อย่างคือ
- 1) อวาสมัจฉริยะ (หวงที่อยู่อาศัย หวงถิ่น)
 - 2) กุลมัจฉริยะ (หวงตระกูล หวงพวก หวงสำนัก หวงสายสัมพันธ์ เทียบกับที่พูดกันบัดนี้ว่าเล่นพวก)
 - 3) ลาภมัจฉริยะ (หวงลาภ หวงผลประโยชน์ คิดกีดกันไม่ให้คนอื่นได้)

¹ ความจริงคุณสมบัติที่เป็นส่วนพิเศษนี้ เป็นเรื่องของ (สัมมา) ทิฏฐิ ซึ่งจัดเข้าในข้อปัญญานั้นเอง แต่ในที่นี้เห็นว่า มีข้อความยาวจึงแยกออกมาเป็นอีกข้อหนึ่ง; สูตรนี้เรื่องเดิมพระพุทธรเจ้าตรัสสำหรับพระโสดาบันที่เป็นพระภิกษุ แต่ก็พึงยกใช้กับคฤหัสถ์ได้, ข้อความของสูตรนี้ยาวมาก จะไม่คัดมาลงไว้ ผู้สนใจพึงดู ม.บ. 12/540-550/581-589, (เกี่ยวกับการต้องอาบัตินี้ ใน อ.จ. 20/526-7/297-301 พระพุทธรเจ้าตรัสแสดงว่าแม้แต่พระอรหันต์ก็ยังคงต้องอาบัติเล็กน้อย ๆ ได้ แต่พระอริยะทั้งหลายจะไม่ต้องอาบัติที่เป็นหลักพื้นฐานของพรหมจรรย์เลย และแม้สิกขาบทเล็กน้อยเหล่านั้น ก็จะไม่ละเมิดด้วยความจงใจ, ดู วินย. 8/946/299 และดูตัวอย่างสิกขาบทที่พระอริยะละเมิดใน อ.จ. 2/286)

² สังโยชน์ 3 ได้กล่าวถึงแล้วในตอนว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน.

- 4) วัฒนมัจฉริยะะ (หวงกิตติคุณ หวงคำสรรเสริญ ไม่พอใจให้ใครมีอะไรดีมาแข่งตน ไม่พอใจให้ใครสวยงาม ได้ยินคำสรรเสริญคุณความดีของคนอื่นแล้วทนไม่ได้)
- 5) ธรรมมัจฉริยะะ (หวงธรรม หวงวิชาความรู้ หวงคุณพิเศษที่ได้บรรลु กลัวคนอื่นจะรู้หรือประสบผลสำเร็จเทียมเท่าหรือเกินกว่าตน)¹
3. ละอคติ คือ ทางความประพฤติที่ผิด หรือความลำเอียงได้ทั้ง 4 อย่างคือ
 - 1) ฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะชอบ)
 - 2) โทสาคติ (ลำเอียงเพราะชัง)
 - 3) โมหาคติ (ลำเอียงเพราะหลงหรือเขลา)
 - 4) ภยาคติ (ลำเอียงเพราะกลัว)²
4. ละระคะ โทสะ โมหะ หรือโลภ โกรธ หลง ขึ้นหยาบหรือรุนแรงที่จะทำให้ถึงอบาย ไม่ทำกรรมชั่วขึ้นร้ายแรงที่จะเป็นเหตุให้ไปอบาย³
5. ระบภัยเวร โทมนัส และทุกข์ทางใจต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดจากการไม่ปฏิบัติตามหลักศีล 5 เป็นผู้พ้นจากอบายสิ้นเชิง ความทุกข์ส่วนใหญ่หมดสิ้นไปแล้ว ความทุกข์ที่ยังเหลืออยู่บ้างเป็นเพียงเศษน้อยนิดที่นับเป็นส่วนไม่ได้⁴

ความจริง คุณสมบัติฝ่ายหมดและฝ่ายมีนี้ ว่าโดยสาระสำคัญ ก็เป็นอย่างเดียวกัน กล่าวคือ จะละสักกายทิฐิได้ ก็เพราะมีปัญหาหยังรู้สภาวะธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยพอสมควร เมื่อเกิดปัญหาเข้าใจชัดขึ้นอย่างนี้ วิจิกจนาคือความสงสัยกลางแกลงใจก็หมดไป ศรัทธาที่อาศัยปัญญาก็แน่นแฟ้น พร้อมนั้นก็จะรักษาศีลได้ถูกต้องตามหลักการตามความมุ่งหมาย กลายเป็นอริยกันตศีล คือศีลที่อริยชนขึ้นชมยอมรับ สิล্পพตปรามาสก็พลอยสิ้นไป เมื่อจาอะเจริญขึ้น มัจฉริยะะก็หมดไป เมื่อระคะ โทสะ โมหะเบาบางลง ก็ไม่ตกไปในอำนาจของอคติ และระคะ โทสะ โมหะ เบาบางลงก็เพราะปัญหาที่มองเห็นความจริงของโลกและชีวิต ทำให้คลายความยึดติด เมื่อสิ้นยึดติด ถือมันน้อยลง ความทุกข์ก็ผ่อนคลาย และรู้จักความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้น

กล่าวโดยย่อว่า ความเป็นโสดาบันเป็นชีวิตระดับที่ยอมรับได้ว่า นำพอใจและวางใจได้ทั้งในด้านคุณธรรมและในด้านความสุข ในด้านคุณธรรมก็มีคุณความดีเพียงพอที่จะเป็นหลักประกันว่าจะไม่ก่อให้เกิดอันตรายหรือความเดือดร้อนเสื่อมโทรมเสียหายเป็นภัยแก่สังคมหรือแก่ใคร ๆ ตรงข้ามจะมีแต่พฤติกรรมที่อำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่การดำรงอยู่และดำเนินไปด้วยดีของชีวิตตนและสังคม และคุณ-

¹ อง.ปญจก.22/256-9/302-3 (มีมัจฉริยะะ 5 แม้แต่ปฐมฌานก็ไม่สำเร็จ); วิสุทฺธิ.3/337

² วินย.7/615/380; วิสุทฺธิ.3/337

³ ส.ข.17/469/278; อง.จก.22/361/488

⁴ ส.ม.19/1575/489; 1719/552; 1745-1756/569-577; ส.น.16/311-332/162-169

ธรรมนั้นก็มั่นคง เพราะเป็นสิ่งที่เข้าไปเองตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยของมัน คือเพราะมีปรีชาญาณที่ทำให้เกิดทัศนคติอย่างใหม่ต่อโลกและชีวิตเป็นฐานรองรับ ส่วนในด้านความสุข พระโศดบันก็ได้พบกับความสุขอย่างใหม่ทางจิตที่ประณีตลึกลับ อันประจักษ์เฉพาะตนว่าเป็นสิ่งมีคุณค่าสูงล้ำ ซึ่งแม้ตนจะยังเสวยกามสุขและหรือโลภียสุขอื่น ๆ อยู่ ก็จะไม่ยอมให้ความสุขที่หยาบกว่าเหล่านั้นเกินเลยออกนอกขอบเขต ซึ่งจะเป็นเหตุบั่นรอนความสุขที่ประณีต คือจะไม่ยอมสละโลกุตรสุขอันประณีตเพื่อมาเติมส่วนขยายปริมาณให้แก่โลภียสุขอันหยาบกว่าอีกต่อไป พุทธอีกนัยหนึ่งว่า กามสุขและโลภียสุขอันหยาบถูกทำให้สมคูลด้วยโลกุตรสุขอันประณีต ความสุขนี้เป็นทั้งผลและเป็นทั้งปัจจัยพันเนื่องอยู่ด้วยกันกับคุณธรรมที่ประพฤติ จึงเป็นหลักยืนยันถึงความไม่ไหลเวียนกลับลงต่ำอีกต่อไป มีแต่จะช่วยค้ำชูส่งเสริมให้ก้าวสูงขึ้นไปในเบื้องหน้า ความเป็นพระโศดบันมีคุณค่าเป็นที่น่าพอใจทั้งแก่ตัวบุคคลนั้นเองและแก่สังคมอย่างนี้ ท่านจึงจัดผู้บรรลุโศดาปตติผลเป็นสมาชิกชุดแรกเข้าใหม่ของชุมชนอารยะ เป็นจุดตันที่ชีวิตอารยชนเริ่มแรก นับเนื่องในอริยสงฆ์ หรือสาวกสงฆ์ที่แท้ อันเป็นสังคมแม่พิมพ์ที่พระพุทธศาสนามุ่งประสงค์จะใช้เป็นแบบหล่อหลอมมนุษยชาติ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเน้นถึงคุณค่าและความสำคัญของความเป็นโศดบันอย่างมากมาย ดังจะทรงเร่งเร้าให้เวไนยชนหันมาสนใจภูมิธรรมหรือระดับชีวิตขึ้นได้อย่างจริงจังและยึดเอาเป็นเป้าหมายของการดำรงอยู่ในโลก เช่นตรัสว่า การบรรลุโศดาปตติผล ดีกว่าการได้ไปสวรรค์ ประเสริฐกว่าการได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ประเสริฐกว่าการได้ฉานสมบัติ ศาสดาผู้นำศาสนาที่มีสาวกมากมาย เป็นผู้ปราศจากกามารคะด้วยกำลังเจโตวิมุตติ ประกอบด้วยกรุณาคุณ สั่งสอนลัทธิเพื่อเข้าร่วมกับพรหม ทำให้สาวกไปสวรรค์ได้มากมาย นับว่าเป็นผู้ประเสริฐมากอยู่แล้ว แต่บุคคลผู้เป็นโศดบันแม้ยังมีกามารคะอยู่ ก็ประเสริฐยิ่งกว่าศาสดาเหล่านั้น¹ ขอยกพุทธพจน์ในธรรมบทมาอ้างเป็นตัวอย่าง

“ยิ่งกว่าความเป็นเอกราชบนผืนปฐพี ยิ่งกว่าการไปสู่สวรรคต ยิ่งกว่าอภิปิทยัศวรรพโลก สิ่งประเสริฐล้าคือ โศดาปตติผล”²

หากยังรู้สึกว่านิพพานห่างไกลและยากเกินไปที่จะเข้าใจ ถ้าพูดถึงนิพพานแล้ว ยังให้เกิดความรู้สึกอ้างว้างโหวงเหวง ก็พึงยึดเอาภาวะโศดบันนี้แหละเป็นสะพานทอดไปสู่ความเข้าใจนิพพาน เพราะความเป็นโศดบันเป็นสิ่งที่ใกล้เคียงความรู้สึกและเข้าใจได้ง่ายกว่าสำหรับคนสมัยปัจจุบัน ในเวลาเดียวกันภาวะโศดบันนั้นก็เกี่ยวข้องกับนิพพาน โดยฐานเป็นการเข้าถึงกระแสฐานนิพพาน หรือที่อรรถกถาเรียกว่าเป็น *ปฐมทัศน์แห่งนิพพาน* (เห็นนิพพานครั้งแรก)³ นับว่าได้ผลทั้งสองด้าน และยังถูกต้องตามหลักการที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ด้วย เมื่อตกลงเช่นนี้แล้ว ก็ยกเอาภาวะโศดบันเป็นเป้าหมายขั้นแรกที่จะปฏิบัติ

1 จุ อนุ.จก.22/325/415-418 (ดูประกอบ อนุ.สตุต.23/70/138)

2 ข.ร.25/23/39

3 เช่น ม.อ.1/102; ส.อ.3/123; ขุททก.อ.205; สุตต.อ.1/267; ปฏิส.อ.338; สก.ณ.อ.109 (โศดาปตติมัคค์ ชื่อว่าเป็นทัศนนะ หรือทัศน. จุ ม.ม.12/12/12; อภิ.ส.34/670/262; 810/319 เป็นต้น)

และชักชวนกันก้าวไปให้ถึง เป็นทั้งจุดหมายของชีวิตและจุดหมายของสังคม และในระหว่างนั้นแม้ยังก้าวไปไม่ถึงก็มีขั้นตอนที่แสดงถึงความก้าวหน้าในท่ามกลาง คือความเป็นสัทธานุสारी (ผู้แล่นรุดไปด้วยศรัทธา หรือผู้ก้าวหน้าไปด้วยความเชื่อ)¹ และธรรมานุสारी หรือธัมมานุสारी (ผู้แล่นรุดไปด้วยความเข้าใจธรรม) ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้ออกดำเนินไปแล้วสู่ความเป็นโสดาบัน เป็นผู้เดินทางแล้วหรืออยู่ในมรรคา มีแต่เดินหน้าอย่างเดียว ไม่ถอยกลับ ซึ่งท่านจัดให้เข้าอยู่ในชุมชนอารยะหรือหมู่สาวกสงฆ์ด้วย หรือถ้าหากโง่เขลา หวงหน้าหวงหลัง ยังไม่แล่นรุดออกเดินทางจริง ก็ยังอาจก้าวมาอยู่ในขั้นเตรียมพร้อมที่จะเดินทางได้ ที่ท่านเรียกว่าเป็นกัลยาณปุถุชน² เป็นผู้มั่งคั่งมั่งคั่งมั่งคั่ง³ เริ่มได้ชื่อว่าเป็นอริยสาวกผู้มีสุตะ (สุตวา อริยสาวก)⁴ คือผู้ได้เล่าเรียนอริยธรรม รู้จักอารยธรรมหรือเป็นผู้ที่ได้อินเสียงกู่เรียกแล้ว เป็นเบื้องต้นที่จะเรียกว่าผู้มีการศึกษา เป็นขั้นของผู้ที่รู้จักตั้งต้นของทางแล้ว และมีอุปการะซึ่งเป็นปัจจัยของการเดินทางเตรียมไว้แล้ว กำลังเดินมุ่งออกจากบริเวณป่าที่หลงเพื่อมาเข้าสู่หนทาง แม้ยังอาจก้าว ๆ ถอย ๆ อยู่บ้าง แต่ก็พร้อมที่จะเดินทางได้ สำหรับชีวิตขั้นต้นหรือกัลยาณปุถุชนนี้ ซึ่งมีศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา ยังไม่มั่นคงแน่นแฟ้นโดยลำพังตนเอง ก็จะมีสุตะคือการเล่าเรียน การเรียนรู้ หรือความรู้ที่ได้จากการสดับ (แว่วเสียงอารยธรรม) เป็นคุณสมบัติสำคัญซึ่งอาจจะอบรมสั่งสมให้ถึงขั้นเป็นพหุสัจจะ คือความเป็นพหุสูตร (ผู้มีสุตะมาก หรือคงแก่เรียน) สุตะนี้แลคืออุปการะสำคัญของการเดินทาง ทำให้รู้จักที่ทางตั้งต้น⁵ เป็นปัจจัยสำหรับช่วยเสริมสร้างศรัทธา ศีล จาคะ และ

¹ ดู คำจำกัดความ สัทธานุสारी และ ธัมมานุสारी ในตอนที่ผ่านมาแล้ว; ในสมัยต่อมาเมื่อคำใหม่เกิดขึ้นอีกคำหนึ่งคือ “จุฬโสดาบัน” (โสดาบันน้อย) ซึ่งพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่าพระเถระปางก่อนใช้เรียกบุคคลผู้มีเพียงศรัทธาและความรักในพระพุทธเจ้า (หมายถึงศรัทธามั่นคง แต่ปัญญายังไม่แก่กล้าพอ) อย่างที่ตรัสต่อจากสัทธานุสारीและธัมมานุสारीบุคคล ใน ม.ม.12/288/281 พระอรรถกถาจารย์อธิบายต่อไปว่า หมายถึงบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาจนสำเร็จญาณปริยญา ได้กัมมวิตรณวิสุทธิ แล้วเป็นผู้มีความเบาใจ มั่นใจ ได้ที่มั่นอันแน่นอน ดู ม.อ.2/160; วิภท.อ.332; วิสุทธิ.3/229; วิสุทธิ.ฎีกา.3/448 (พึงพิจารณาเรื่อง โอภักปนสัทธา ใน ที.อ.2/166; 3/288; ม.อ.3/302; อง.อ.3/33 ประกอบด้วย)

² กัลยาณปุถุชน มีใช้กันในชั้นอรรถกถา คู่กับอันธพาลปุถุชน: ส่วนในชั้นบาลี มีใน ขุ.ม.29/209/158 = 919/587; 223/167; 400/278; 628/377; บางแห่งเป็นปุถุชนกัลยาณกะ เช่น ขุ.ปฎิ.31/388/264; 664/569; 669/575 (อันธพาลปุถุชน พบในบาลีเฉพาะที่ ส.ข.17/240/170; ขุ.เดร.26/374/353 โดยทั่วไปมักเรียกว่า อัธสุตวา ปุถุชน คือปุถุชนที่ไม่มีสุตะ เช่น ม.ม.12/1/1; ขุ.จุ.30/507/254; ขุ.ปฎิ.31/334/223; อภิ.ส.34/671/262; อภิ.วิ.35/932/493; 949/498; 963/506 และที่มาคู่กับสุตวา อริยสาวกอีกหลายแห่ง); กัลยาณปุถุชนนี้ (เฉพาะอย่างยิ่งท่านที่ปฏิบัติจริง) มีคุณสมบัติที่ทำให้มั่นใจว่าจะบรรลุนิพพานได้โดยไม่ต้องสงสัย (เพราะพระอรรถกถาจารย์จัดเข้าเป็นพระเสาะร่วมกับพระอริยบุคคล 7 ขั้วต้นด้วย โดยนับต่อจากสัทธานุสारीและธัมมานุสारी ดู วินย.อ.1/287; ม.อ.1/55; วิภท.อ.427; อง.อ.2/63; อิติ.อ.78; วินย.ฎีกา 2/83 และพึงเทียบจุฬโสดาบัน ในเชิงอรรถก่อนด้วย(เรียกให้ง่ายว่า กัลยาณชน))

³ อง.ทุก.20/293/93

⁴ สุตวา อริยสาวก ระดับกัลยาณปุถุชน ดู ม.ม.12/12/15; ม.อ.1/99 ส่วนระดับโสดาบันขึ้นไป ดูที่มาข้างหน้า

⁵ พิจารณาตามหลักปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 ประการที่จะกล่าวในตอนว่าด้วยมรรคข้างหน้า สุตะก็คือปรโตโมสะ อันได้จากการมีกัลยาณมิตรหรือเสนาสาตบุรุษ ซึ่งนำไปสู่ศรัทธา และช่วยให้เกิดโยนิโสมนสิการ

ปัญหาต่อๆ Id เพราะเมื่อมีความรู้ถูกต้องแล้ว ศรัทธาก็เกิดขึ้น และมีแรงเริ่มปฏิบัติคุณธรรมอื่นๆ เมื่อรวมสัจจะเข้ากับศรัทธา คือ จาคะ ปัญหา เท่าที่มีอยู่ในระดับนี้ เรียกว่าเป็นสัมปทา (ความถึงพร้อม, สมบัติ, คุณสมบัติที่มีอย่างเต็มที่)¹ หรือทรัพย์² ระดับโลกีย์ เมื่อก้าวหน้าไปเป็นโศดาบันแล้ว สัมปทาหรือทรัพย์ทั้ง 5 เหล่านี้ ก็จะกลายเป็นระดับโลกุตระไปเอง

มีข้อสังเกตอย่างหนึ่งที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ เกี่ยวกับคุณลักษณะของบุคคลโศดาบันที่ปรากฏเด่นชัดออกมาในภายนอก คือ การไม่มีความหวงแหนในทรัพย์สมบัติ ดังมีคำบรรยายในบาลีว่า “(บุคคลโศดาบัน) ครองเรือนด้วยใจปราศจากความหวงแหน มีความเสียสละเต็มที่...ยินดีในการให้และการแบ่งปัน” “สิ่งของที่ควรให้ไว้ ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด เท่าที่มีในสกุล บุคคลโศดาบันเจตสละแบ่งปันกับคนมีศีลมีกัลยาณธรรมไว้ทั้งหมด”³ ด้วยเหตุนี้พฤติกรรมของอริยสาวกเหล่านั้นจึงมีโอกาสมากที่จะเข้าลักษณะว่า ศรัทธาเพิ่ม แต่โรคะลด หรือคุณธรรมงอกแต่ทรัพย์หด ในทางวินัยสงฆ์ พระพุทธเจ้าถึงกับได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามพระภิกษุมิให้อาหารจากครอบครัวที่สงฆ์ประกาศตั้งให้เป็นเสาะ ๓ กล่าวคือ ครอบครัวใด ศรัทธาเข้มแข็งมากขึ้น แต่ทรัพย์สมบัติลดน้อยยากจนลง สงฆ์อาจประชุมพิจารณาสมมติคือตกลงกันแต่งตั้งครอบครัวนั้นเป็นเสาะ (เสกขสมมต, ไม่ว่าเขาจะเป็นเสาะจริงหรือไม่ เพราะคุณธรรมภายในมองกันไม่เห็น แต่ถือเอาพฤติกรรมเป็นหลัก) ภิกษุใดไม่เจ้บไขและเขามีได้มนต์ไว้ ไปรับเอาอาหารจากครอบครัวนั้นมาขายฉนั้น ย่อมต้องอาบัติ คือละเมิดวินัยมีความผิด⁴ คติที่เห็นได้ในเรื่องนี้ที่สำคัญมีสองอย่างคือ วิธีการยกเอาคุณธรรมที่เป็นนามธรรมภายในตัวหรือคุณสมบัติของบุคคลออกมาใช้เพื่อผลทางปฏิบัติระดับสังคมในกรณีที่สมควร อย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งคือบุคคลผู้มีคุณธรรมถึงขั้นนี้ มีศรัทธาถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา หรือเข้าถึงธรรมแล้ว เมื่อทำความดีจะไม่หวังผลที่จะได้ตอบแทนแก่ตน พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ทำบุญโดยไม่หวังผลตอบแทน (หมายถึงอิฏฐารมณ์ต่างๆ สนองความปรารถนาของตน) จะไม่มีปัญหาให้เกิดความคิดสงสัยว่า ทำไมทำดีไม่ได้ดี หรือทำบุญแล้วทำไมไม่รวย ไม่ได้ผลประโยชน์ที่หวังเป็นต้น ทั้งนี้ เพราะเขามองเห็นธรรมแล้ว เรียกว่า มีธรรมจักขุ⁵ หรือ

¹ อ.ป.พ.จ.ก.22/46/58

² อ.ป.พ.จ.ก.22/47/58; ทรัพย์ 5 นี้จัดเป็นอริยทรัพย์หมวดหนึ่ง แต่อริยทรัพย์หมวดที่รู้จักกันทั่วไปคือที่มี 7 ข้อ ซึ่งเพิ่ม หิริ และโอตตปะเข้ามา เช่น ที.ปา.11/326/264; อ.ป.พ.จ.ก.23/6/5

³ เช่น ส.ม.19/1452-3/440-1 (จะมีอ้างเพิ่มเติมอีก)

⁴ วินย.2/790/524 หมายความว่า ถึงเขาจะให้เอง เช่น ไปเยี่ยมเขาที่บ้านแล้วเขาถวาย ก็รับไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงขอเขา เพราะภิกษุออกปากขอหรือทำอุบายขออาหารมาเพื่อตนเองฉันไม่ได้อยู่แล้ว ไม่ว่าจะขอจากใครๆ (เว้นแต่ญาติหรือผู้ที่ได้บวการณาไว้) ตาม วินย.2/516/340; 836/547; 4/79/82; แม้การขอปัจจัยสี่อย่างอื่น ๆ ก็คล้ายกัน ดู วินย.1/500/337; 2/54/38; 153/133; 536/371; นอกจากนี้ ดู ที.ปา.11/237/236; ส.นิ.16/463/230; อ.ป.พ.จ.ก.21/28/35; อ.ป.พ.จ.ก.22/80/124; ข.ม.29/963/610; ข.จุ.30/691/346; วิสท.ธิ.1/49-52

⁵ ดู ที่มาในตอนที่ด้วยคุณสมบัติของพระโศดาบัน เช่น วินย.4/18/23; 27/32 เป็นต้น; โดยทั่วไป เช่น ในที่มาแล้วนั้นทั้งหมด ธรรมจักขุ หมายถึง ญาณที่ทำให้เป็นโศดาบัน (โศดาปัตติมัคคญาณ) ดังอธิบายใน วินย.อ.3/29;-

ปัญญาจักขุ คือตาปัญญาที่มองเห็นธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายสว่างชัด มิใช่มีแต่มังสจักขุ หรือตาเนื้อหนัง ที่มองเห็นแต่สิ่งเสพเสวยของอินทรีย์ 5 ควรย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า บุคคลโสดาบันนี้ มีความมั่นคงในคุณธรรมโดยสมบูรณ์ แม้จะประสบสภาพไม่เกื้อกูลทางวัตถุมากสักเท่าใด ความมั่นใจในคุณธรรมก็ไม่มีทางเสื่อมถอย เมื่อได้มองเห็นเหตุผลแห่งธรรมประจักษ์แจ้งแล้ว เมื่อเดินอยู่ในทางแห่งความดีงามถูกต้องแล้ว ก็ไม่อาจมีผู้ใดแม้แต่เทวดาจะมาชักจูงให้เขวออกไปได้ และไม่อาจจะด้วยเครื่องล่ออย่างใด เรียกอย่างสมัยใหม่ก็คงว่า มีความเข้มแข็งทางจริยธรรมเต็มที่ ดังพระอรรถกถาจารย์ยกเรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐีขึ้นเป็นตัวอย่าง¹ ให้เห็นว่าบุคคลระดับนี้ จะเดินแน่วอยู่ในทางของความดีงาม ไม่ยอมอยู่ใต้อิทธิพลแม้ของเทวดา เป็นผู้ที่เทพเจ้าไม่อาจล่อหรือบังคับข่มขู่ได้ แต่ตรงข้าม กลับเป็นผู้ที่เทพทั่วไปจะต้องยอมปราชัยและเคารพบูชา

เพื่อเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับพระโสดาบันที่ถือว่าสำคัญ ขอนำบาลีที่น่าสนใจเกี่ยวกับพระโสดาบัน มาแสดงไว้บางส่วน ดังนี้

ก. คำเรียก คำแสดงคุณลักษณะ และไวพจน์ต่างๆ ของบุคคลโสดาบัน

● พระพุทธเจ้า : สารีบุตร พวกกันว่า โสคา โสคา (กระแสด), โสคาเป็นอย่างไร ?

พระสารีบุตร : พระองค์ผู้เจริญ มรรค มีองค์ 8 อันอริยะนี้แล เป็นโสภา กล่าวคือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสมาธิ สัมมาสมาธิ

พระพุทธเจ้า : ถูกละๆ สารีบุตร ฯลฯ พวกกันว่า โสคาบัน โสคาบัน, โสคาบันเป็นอย่างไร ?

พระสารีบุตร : พระองค์ผู้เจริญ ผู้ใดประกอบด้วยมรรค มีองค์ 8 อันอริยะนี้, ผู้นี้เรียกว่าเป็นโสภาบัน, โสคาบันนั้น (เรียกขานกันไคว่) ท่านที่ชื่อนี้ โคตรนี้ (นามสกุลนี้)

พระพุทธเจ้า : ถูกละๆ สารีบุตร ฯลฯ²

● “อริยสาวกผู้นี้ จะเรียกว่า ทิฐิสัมบัน (ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ คือ มีสัมมาทิฐิสมบูรณ์) ก็ไค้ ทัสสนสัมบัน (ผู้ถึงพร้อมด้วยทัศนะ คือ มีสัมมาทัศนะสมบูรณ์) ก็ไค้ ผู้มาถึงสัทธรรมนี้แล้ว ก็ไค้ ผู้เห็นสัทธรรมนี้ ก็ไค้ ผู้ประกอบด้วยเสขญาณก็ไค้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชา ก็ไค้ ผู้รู้ธรรมโสท(ถึงกระแสธรรม) ก็ไค้ อริยชนผู้มีปัญญาที่จะเจาะสัจธรรมได้ก็ไค้ ผู้ยืนชุกอมฤตทวาร (อยู่คิประคองมคะ) ก็ไค้”³

-ที่.อ.1/344; อ.อ.2/294; 3/269; อุทาน อ.357; นิท.อ.2/219; แต่บางคราวว่าหมายถึง สกทาคามิมรรค หรือ อนาคามิมรรค ด้วยก็ได้ ดังอธิบายใน วินย.อ.2/27; ที่.อ.1/294; ปฏิส.อ.92; สกคณิ.อ.450; บางแห่งว่าหมายถึง มรรคทั้ง 3 และผลทั้ง 3 ก็ได้ เช่น ส.อ.3/409; และในบางสูตร อาจหมายถึงมรรคได้ทั้ง 4 หรือทั้งมรรค 4 และผล 4 คือถึงอรหัตตผล เช่นที่อ้างใน นิท.อ.2/315; ม.อ.3/89,742; ส.อ.3/45; วินย.ฎีกา 4/76, ในบาลีที่มีตัวอย่าง กล่าวถึงธรรมจักขุเกิด 2 คราว คราวแรกหมายถึงโสดาปัตติมรรค คราวหลังเป็นอนาคามิมรรค (อ.อ.ติก.20/534/312)

¹ ธ.อ.5/9; ขา.อ.1/338

² ส.ม.19/1930-1933/434-5

³ ส.น.16/90/51; 122/69; 182,187/94-95; เฉพาะคำว่า ทิฐิสัมบัน และทัสสนสัมบันนั้น ใช้สัพพัญญูแทนโสดาบันบ่อยมาก; สำหรับทิฐิสัมบันเช่น ม.นุ.12/542-550/583-589; ม.อ.14/245/170; ส.น.16/187/95; 311-332/-

“อริยสาวกผู้มีสุตะ ผู้ไพบเห็นอริยชน ผู้ฉลาดในอริยธรรม ฝึกดีแล้ว (สุวินิต) ในอริยธรรม, ผู้ไพบเห็นสัตบุรุษ ฉลาดในสัปปริสธรรม ฝึกดีแล้วในสัปปริสธรรม”¹

“เป็นผู้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งธรรมทั่วหมดแล้ว ข้ามความสงสัยไค้แล้ว หมกข้อที่จะต้องถาม (หรือปราศจากข้อเคลือบแคลง) ถึงความเป็นผู้แก่ลั้วกล้า ไม่ต้องเชื่อคนอื่น ในคำสอนของพระศาสดา”²

บางแห่งข้อความต่างไปจากนี้เล็กน้อย เป็น “ผู้ทำตามคำสอน (สาสนกร คือทำถูกต้องตามคำสอนแท้จริง) ปฏิบัติตรงต่อโอวาท ข้ามความสงสัยไค้แล้ว....ในคำสอนของพระศาสดา”³ และบางแห่งยังต่างไปอีกเล็กน้อย เป็น “ผู้ไค้ที่หยั่งไค้ที่คั่งคัว ไค้ความโล่งใจ (หรือเบาใจหายทุกข์ร้อนกังวล) ในธรรมวินัยนี้ ข้ามความสงสัยไค้....ในคำสอนของพระศาสดา”⁴

“อริยสาวก ผู้มีผลมาแล้ว (ผู้บรรลุธรรม) ผู้รู้ศาสนาแจ้งชัด”⁵ “ถึงความแน่ใจในศกาคค เป็นผู้เห็นอมตะ ประจักษ์แจ้งอมตธรรม”⁶ “เป็นโศกบัณฑิตมีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมคา (ไม่มีทางตกต่ำ) เป็นผู้แน่นอนแล้ว เกินหน้าสู่ความครัสรู้”⁷

- 162-169; ส.ม.19/1719/552; 1745-1756/569-577; อง.เอก.20/153/34; อง.จก.22/325/417; 360-366/488-490; อง.ทสก.24/63/128; ข.ปฎิ.31/360/242; อภิ.วิ.35/839/454 (อรรถกถาไขความเช่น ส.อ.2/76; ม.อ.3/515; อง.อ.3/150,343); ทสสนสัมบัน พบแต่ในคาคา เช่น อง.ติก.20/484/192; อง.ปญจก.22/31/36; ข.เชร.26/182/271; 284/295 (อรรถกถาไขความเช่น อง.อ.3/22); “อริยชนผู้มีปัญญาที่จะเจาะสัจธรรมได้” แปลจาก “อริโย นิพเพธิกปญโย” ซึ่งอาจแปลว่า อริยชนผู้มีปัญญาช้าแรกหรือทะลวงกิเลส หรือผู้มีปัญญาที่จะแก้ไขตัวหรือปลดเปลื้องตัวได้ หรือมีปัญญาที่จะไม่ติด ดู ข.ปฎิ.31/677/585; ที.อ.3/288, 300; ม.อ.3/29,303,494; ส.อ.1/144; อง.อ.1/587; 3/2,34,168; นิท.อ.1/289,354,358; วิสุท.1/110; วิสุท.ฎีกา 1/166

¹ เช่น ม.ม.12/12/15; 281/271; 507/548; 522/563; ม.ม.13/155/156; ม.อ.14/125-6/103-4; 532-3/350; ส.ข.17/4-5/3-5; 32-33/21-22; 87-94/53-56; 174/117; 188/124; 206/138; 237/168; 258/183; 304/200; ส.สพ.18/550/354

ความหมายของ สุตวา อริยสาวก อริยธรรม สัตบุรุษ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

² มักกล่าวถึงต่อจากที่ผู้นั้นได้ธรรมจักขุ เช่น วินย.4/18/23; 27/32; 30/37; 31/39; 36/44; 59/68; 5/2/4; 65/85; 84/116; 88/127; 7/251/107; 369/181; ที.ส.9/177/141; 237/190; ที.ม.10/48/47; ม.ม.13/74/67; 275/268; 600/545; อง.อญจก.23/102/190; 111/213; ข.อ.25/113/147; ไม่ต้องเชื่อคนอื่น แปลตามศัพท์ว่า ไม่ต้องมีคนอื่นเป็นปัจจัย (อุปการปัจจัย)

³ ม.ม.12/401/433; ม.ม.13/256/253 (รวมถึงพระสทกาคามีด้วย)

⁴ อง.จก.22/287/332 (เทียบ ที.ปา.11/21/41; 28/55; ส.สพ.18/501/313 ด้วย)

⁵ วินย.1/634/434; อง.จก.22/281/317 (ความในวงเล็บมีเฉพาะในวินัย)

⁶ อง.จก.22/395-6/501 (ระบุชื่ออุบาสกไว้ด้วย 21 ท่าน มีท่านที่เป็นอนาคามีปนอยู่บ้าง)

⁷ เช่น วินย.1/8/17; ที.ม.10/89/110; 142/179; ม.ม.12/82/59; ส.ม.19/844/256; อง.ติก.20/526/298 ฯลฯ ฯลฯ

ข. คุณสมบัติทั่วไป

● (คริสต์ทศวรรษแปดทศวรรษ) กุญแจกุญแจ เมื่อโคเรียสวามีวัย 5 ประการระงับแล้ว, เป็นผู้ประกอบ ค่ายโสคาปัตติยงค์ 4 ประการ, และไคเห็นไคเข้าใจไปร้องเป็นอยางคัยปัญญา ซึ่งอริยญาณธรรม, อริยสวามินั้น เมื่อประสงคก็พึงพยากรณ์คนไคคัยตัวเองว่า เราเป็นผู้สิ้นนรก สิ้นกำเนิดคิริจัน สิ้นเปรตวิสัย สิ้นอบายทุกคิริวินาศแล้ว เราเป็นโสคาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมคา เป็นผู้แน่นอนแล้ว เคนหน้าสู่การครัสรู้

1. ระงับวัย 5 ประการ เป็นไฉน ?

วัยระงับปัจจุบันก็คิ เบื้องหน้าก็คิ ที่นักทำลายชีวิตจะไค้ประสบ ทุกข์โศกนัสทางใจที่เขาจะไค้เสวยเพราะ การทำลายชีวิตเป็นปัจจัย, วัยระงับนั้น เป็นอันระงับแล้วสำหรับผู้กเว้นจากปาณาติบาต

วัยระงับปัจจุบันก็คิ เบื้องหน้าก็คิ ที่นักลักทรัพย์จะไค้ประสบ....เป็นอันระงับแล้วสำหรับผู้กเว้นจาก อทินนาทาน

วัยระงับปัจจุบันก็คิ เบื้องหน้าก็คิ ที่นักประพฤตผิดในกามจะไค้ประสบ....เป็นอันระงับแล้วสำหรับผู้กเว้นจากกาเมสุมิฉฉาจาร

วัยระงับปัจจุบัน ก็คิ เบื้องหน้าก็คิ ที่นักพูดเท็จจะไค้ประสบ....เป็นอันระงับแล้วสำหรับผู้กเว้นจากมุสาวาท

วัยระงับปัจจุบันก็คิ เบื้องหน้าก็คิ ที่นักคิมสุราและเมรียาจะไค้ประสบ....เป็นอันระงับแล้วสำหรับผู้กเว้นจากสุราเมรียา

2. ประกอบด้วยโสคาปัตติยงค์ 4 ประการ¹ เป็นไฉน ?

อริยสวามิในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบค่ายความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นด้วยปัญญา² ในพระพุทธเจ้าว่า โดยเหตุผลดังนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ เป็นสัมมาสัมพุทธะ ถึงพร้อมด้วยวิชา และจรณะ เสด็จไปคิ ทรงรู้แจ้งโลก เป็นนัคคิณที่ขอยกเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ตื่นแล้วเบิกบานแล้ว เป็นพระผู้ทรงพระเจริญ

¹ โสคาปัตติยงค์ = องค์เครื่องบรรลุโสคา ในที่นี้หมายถึง คุณสมบัติของพระโสคาบัน; ดูความหมายที่ ส.อ.3/388 (โสคาปัตติยงค์ มี 3 หมวด ดังจะไค้เห็นต่อไป)

² ความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นด้วยปัญญา แปลจาก อเวจฺจูปฺปสาท ซึ่งโดยทั่วไปแปลกันว่า ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในที่นี้ต้องการแปลให้เต็มความหมาย เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์กับปัญญา ซึ่งเป็นองค์ประกอบแฝงสำคัญ ที่จะปรากฏออกมาเด่นชัดขึ้นทุกทีจนในที่สุดจะไม่ต้องกล่าวถึงศรัทธาอีกต่อไป (ตอนนี้ปัญญายอยู่ในคุณสมบัติหมวดที่ 3) อย่างน้อยให้ทราบว่ ศรัทธาในที่นี้มีปัญญาเป็นพื้นฐาน, คำว่า อเวจฺจ แปลว่า รู้ พิจารณา หยั่งลงด้วยปัญญา ดังตัวอย่างใน ที.ปา.11/147/173; ขุ.ขุ.25/7/7; ขุ.สุ.25/314/369; 333/399 มีอธิบายใน ที.อ.3/155; ขุ.ททก.อ.203; สุตต.อ.2/32, 214; พึงเทียบกับ อวิจฺจ ในรูปสิทธิปริกคณ 16/17 และ อนวิจฺจ ใน อัง.ทสก.24/48/92 อธิบายใน อัง.อ.3/265; อรรถกถาที่อธิบาย อเวจฺจูปฺปสาท ชัดเจนตามแนวนีคิคือ อัง.อ.3/130; 2/270; ที.อ.2/187, นอกนั้นให้ ความหมายรวบรัดเพียงว่ = อจลูปฺปสาท เช่น ที.อ.2/327; 3/276; ส.อ.2/94; 3/165, 386; อัง.อ.1/427; 3/400; ดูความสัมพันธ์ระหว่าง อเวจฺจูปฺปสาท กับการละอุปกิเลส 16 ใน ม.นุ.12/95/67 ด้วย

เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นคงด้วยปัญญา ในพระธรรมว่า ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว ผู้ปฏิบัติจะเห็นชัดได้ด้วยตนเอง ไม่ขึ้นกับกาล ชวนเชิญให้มาก ครอบน้อมเข้ามาใส่ตัว วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน

เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่นคงด้วยปัญญา ในพระสงฆ์ว่า สงฆ์หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติ ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร ไก่แก่กุ่มนุช 4 นับเรียงตัวบุคคลเป็น 8 สงฆ์หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่สักการะที่เขานามถวาย เป็นผู้ควรแก่สักการะที่เขาจัดไว้ก่อนรับ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขากุศิณฐา เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนानุญอันยกย่องของโลก

เป็นผู้ประกอบด้วยศีลทั้งหลาย ที่อริยชนชื่นชม (อริยกัณฺธศีล) ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ค่าง ไม่พร้อย เป็นไท วิญญูชนสรรเสริญ ไม่มีอะไรเคลือบแฝง¹ เป็นไปเพื่อสมาธิ

3. ได้เห็นได้เข้าใจปุโรหิตเป็นอย่างดีด้วยปัญญาซึ่งอริยญาณธรรม เป็นไฉน ?

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมโยนิโสมนสิการปฏิจาสมุปบาท เป็นอย่างคึกคักนี้ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด; เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี, เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ; กล่าวคือ เพราะอริชา เป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมี ไก่ด้วยประการฉะนี้; เพราะอริชานั้นเอง สารถยกไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

เมื่อใด อริยสาวกมีภัยเวร 5 ประการเหล่านี้ระงับแล้ว, เป็นผู้ประกอบด้วยโสตาปัตติยังคะ 4 ประการเหล่านี้, และได้เห็นได้เข้าใจปุโรหิตเป็นอย่างดีด้วยปัญญา ซึ่งอริยญาณธรรมนี้, อริยสาวกนั้น เมื่อประสงค์พึงพยากรณ์ตนไต่ด้วยตัวเองว่า....เราเป็นโสดาบัน...เกินหน้าสู่การตรัสรู้²

¹ คำบาลีว่า อปรามฏฺว ว่าตาม ที.อ.2/177; อ.อ.3/114; วินย.ฎีกา 4/473 ฯลฯ แปลได้สองอย่าง นัยหนึ่งว่า ใครๆ ปรามาสมิได้ คือไม่มีข้อผิดพลาดบกพร่องที่ใครจะดูถูกหรือเอาเรื่องได้ อีกนัยหนึ่งแปลว่า ไม่ถูกดูแคลา คือไม่ถูกตมฺหาและทักฺขิจับฉวยดูแคลาให้ว้าวมองไปเสีย คงบริสุทธอยู่ ประพฤติไปตามหลักการและความมุ่งหมายของศีลนั้นๆ ไม่ประพฤติดังเคลือบแฝงหรือมีเบื้องหลัง เช่น หัวงจะไ้ผลประโยชน์ จะได้เป็นอย่ำนั่นอย่ำนี เป็นต้น; ศีลที่ประพฤติได้ย่ำนี เป็นศีลที่พระอริยะชื่นชมหรืออริยชนยอมรับ คือเป็นอริกัณฺธศีล ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นเลิศ หรือสูงสุคกว่าศีลทั้งปวง (อ.อ.ป.ย.จ.ก.22/32/38).

² ส.น.16/151-160/82-86; ส.ม.19/1574-8/488-490; อ.อ.ท.ส.ก.24/92/195 (ที่มาหลังเปลี่ยนเฉพาะข้อความว่า “โยนิโสมนสิการ ปฏิจาสมุปบาทเป็นอย่ำนจิด” เป็น “พิจารณาเห็น”); ใน อ.อ.น.น.ก.23/231-2/419-422 ที่ตรัสหลักการสำรวจและพยากรณ์ตนเองอย่างเดียวกันนี้ แต่มีเพียงระงับภัยเวร 5 และประกอบด้วยโสตาปัตติยังคะ 4 ไม่กล่าวถึงอริยญาณธรรม; และใน อ.อ.ป.ย.จ.ก.22/179/236 ก็คล้ายกัน แต่ยกเอื่องเรียกการระงับภัยเวร 5 เป็นมีการงานอันส้งวรในสิกขาบท 5 และเรียกโสตาปัตติยังคะ เป็นทักฺขิธรรมสุขวิหารทางจิตอย่ำนสูง 4 ประการ; อย่ำนไรก็ตาม ความหมายของโสดาบันที่สัมพันธ์กับการปฏิจาสมุปบาท (อริยญาณธรรม) โดยเฉพาะ มีอีกหลายแห่ง เช่น ส.น.16/90/51; 124/70: 187/95 (โดยมากมาในชื่อว่ ทักฺขิสัมปັນ) และถื่วว่าพระโสดาบันเป็นผู้รู้จักโลกแท้จริง (ส.น.16/187/95; อ.อ.อ.ร.ก.23/124/243; ข.ร.25/14/21); พึ่งสังเกตด้วยว่ใน ส.น.16/124/70 แสดงความหมายแห่งหนึ่งของโสดาบันว่ได้แก่ผู้มีญาณ 2 in ธรรมญาณ และ อันวญาณ ซึ่งก็ป็นเรื่องของปฏิจาสมุปบาทนั่นเอง

บรรดาเครื่องวัดตัว 3 หมวดนี้ โสตาปัตติยังคะ (เรียกง่าย ๆ ว่า องค์ของโสตาบัน) เป็นคุณสมบัติโดยตรงของบุคคลโสตาบัน ส่วนอีก 2 หมวด เป็นเหตุเป็นผลของคุณสมบัตินั้น กล่าวคือ การเห็นอริยฉายธรรม (ปฏิจาสัมปบาท) เป็นเหตุของโสตาปัตติยังคะ เพราะเมื่อมีปัญญาเข้าใจกฎธรรมดาแล้ว ก็ทำให้ศรัทธามีเหตุผลแน่นแฟ้น ทำให้ศีลบริสุทธิ์ตรงตามหลักการและความมุ่งหมายของมัน ส่วนหมวดแรกคือ การระงับภัยเวรทั้ง 5 นับว่าเป็นผล เพราะเมื่อมีศรัทธามีศีลถึงขั้นนี้แล้ว ภัยเวรเหล่านั้นก็เป็นอันหมดไป ด้วยเหตุนี้ โดยทั่วไป ในบาลีสถาปนาจะกล่าวถึงโสตาปัตติยังคะแต่ลำพังหมวดเดียวโดยฐานเป็นคุณสมบัติประจำตัวของบุคคลโสตาบัน เช่นตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกประกอบด้วยธรรม 4 อย่าง ย่อมเป็นโสคาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมาคือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสยังลงมั่นด้วยปัญญา ในพระพุทเจ้า...ในพระธรรม...ในพระสงฆ์...ประกอบด้วยศีลทั้งหลายที่อริยชนชื่นชม...เป็นไปเพื่อสมาธิ”¹

โสตาปัตติยังคะ 4 นี้ บางแห่งเรียกว่า ัมมาทาส แปลว่า แว่นส่องธรรม หรือกระจกเงาสำหรับส่องสำรวจคุณสมบัติตนเองของบุคคลโสตาบัน² บางแห่งเรียกว่าเป็น ห่วงบุญ ห่วงกุศล และอาหารของความสุข³ บางแห่งเรียกว่า ภิภูธรรมสุขวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน หรือธรรมที่พึงใจให้เป็นสุขทันตาเห็น) ทางจิตอย่างสูง⁴ บางแห่งกระจายศีลออกเป็นกายสุจริต 3 วจิสฺสุจริต 4 รวมเรียกว่าศีลธรรม 7 และเรียกโสตาปัตติยังคะว่าอากังขยฐาน 4⁵ บางแห่งแยกแยะละเอียดออกไปเป็น 10 ข้อ คือกระจายออกในรูปของสัมมัตตะ 10 (ได้แก่ มรรคมิองค์ 8 กับ สัมมาญาณและสัมมาวิมุตติ)⁶

โสตาปัตติยังคะ 4 ที่เป็นคุณสมบัติของบุคคลโสตาบันนี้ ท่านแสดงไว้อีกชุดหนึ่ง สามข้อแรกเหมือนกับชุดที่แสดงมาแล้ว เปลี่ยนแต่ข้อที่ 4 คือศีล เป็นจาคะ ดังนี้

●“อริยสาวกประกอบด้วยธรรม 4 ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นโสคาบัน...คือ...เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันยังลงมั่นด้วยปัญญา ในพระพุทเจ้า...ในพระธรรม...ในพระสงฆ์...อยู่ครองเรือนด้วยใจปราศจากมลทินคือ มัจฉริยะ มีจาคะอย่างเปี่ยมใจ มือสะอาด ยินดีในการสละ ใส่ใจในคำร้องขอ ยินดีในการให้การแบ่งปัน” และมีข้อความเสริม ซึ่งอาจใช้แทนข้อความข้างต้นนั้นได้ว่า “สิ่งของที่ควรจะให้ไว้ ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด เท่าที่มีในสกุล อริยสาวกนั้น เจลี่ยแบ่งปันกับคนมีศีลมีกัลยาณธรรมไว้ทั้งหมด”⁷

¹ แสดงไว้มากมายหลายแห่งในสังยุตตนิกาย มหาวรรค ตลอดตั้งแต่ ส.ม.19/1414/429 ถึง ส.ม.19/1621/510 (โดยมากเรียกง่าย ๆ ว่า ธรรม 4 ประการ ที่เรียกตรง ๆ ว่า โสตาปัตติยังคะ คือที่รวมอยู่ใน 3 หมวดข้างต้น และ 19/1420/431; 1493/456)

² ที.ม.10/89/110; ส.ม.19/1472-1480/448-451

³ ส.ม.19/1584-6/493-4; 1603-1612/503-506 (เปลี่ยนข้อสุดท้ายคือศีล เป็น จาคะ บ้างก็มี เป็น ปัญญาบ้างก็มี)

⁴ อ.ป.ญจก.22/179/236

⁵ ส.ม.19/1459-1467/443-6

⁶ ส.ม.19/1554-1567/481-484

⁷ ส.ม.19/1452/440; 1598/499; ส.สพ.18/585/374

สรุปคุณสมบัติทั้งหมดเท่าที่แสดงมา รวมอยู่ในศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ดังนั้น จึงมี พุทธพจน์ตรัสแนะนำอยู่เสมอให้อริยสาวกและอริยสาวิกาสร้างเสริมธรรม 5 ประการนี้ และใช้ธรรม เหล่านี้เป็นหลักวัดความเจริญของอริยสาวก ทั้งนี้ มิใช่เฉพาะอริยสาวกและอริยสาวิกาที่เป็นโสดาบันขึ้นไป เท่านั้น แม้ผู้ที่เป็นปุถุชนที่จะก้าวหน้าไปเป็นอริยชน ก็ได้รับคำแนะนำและใช้หลักวัดอย่างเดียวกัน ดัง พุทธพจน์ว่า

● “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกเจริญด้วยความเจริญ 5 ประการ ชื่อว่าเจริญด้วยอารยวัธ เป็นผู้ถือเอาสาระ ยึด เอาส่วนประเสริฐของร่างกายไว้ได้ กล่าวคือ เจริญด้วยศรัทธา...ศีล...สุตะ...จาคะ...ปัญญา...”

“ผู้ใดเจริญด้วยศรัทธา และศีล กับทั้งสุตะ จาคะ และปัญญา, ผู้เช่นนั้น นับเป็นสัทบุรุษผู้ปรีชา ย่อมถือเอาสาระในโลกนี้ไว้แก่ตนได้”

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวิกาเจริญด้วยความเจริญ 5 ประการ ชื่อว่าเจริญด้วยอารยวัธ เป็นผู้ถือเอาสาระ ยึดเอาส่วนประเสริฐของร่างกายไว้ได้ กล่าวคือ เจริญด้วยศรัทธา...ศีล...สุตะ...จาคะ...ปัญญา...”

“สตรีใดเจริญด้วยศรัทธา และศีล กับทั้งสุตะ จาคะ และปัญญา, สตรีเช่นนั้น เป็นอุบาสิกาผู้มีศีล ย่อมถือเอาสาระในโลกนี้ไว้แก่ตนได้”¹

● “ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา...ศีล...สุตะ...จาคะ...ปัญญา เธอมีความคิด ว่า ถ้ากระไร โดยทำอ สวะทั้งหลายให้สิ้นไป เราพึงประจักษ์แจ้งแล้วเข้าถึงด้วยความรู้ยิ่งเองในปัจจุบันนี้ ที่เดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้, ภิกษุนั้น โดยทำอาสวะทั้งหลายให้สิ้นไป ก็จัก ประจักษ์แจ้งเช่น ถึงอยู่ ด้วยความรู้ยิ่งเองในปัจจุบันนี้ที่เดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้”²

ถึงจะยังไม่บรรลุเอง เพียงรำลึกถึงคุณธรรมเหล่านี้ของท่านผู้อื่นก็ทำให้สุขสบายใจ และจงใจตน ให้มีกำลังใจปฏิบัติต่อไป ดังบาลีว่า

● “ภิกษุณีสดับขาว่า ภิกษุณีชื่อนี้ ถึงมรณภาพแล้ว, พระผู้มีพระภาคพยากรณ์เธอว่า ดำรงแล้วในอัญญา (คืออรหัตผล), ภิกษุณี(ผู้สดับขาว่า) ใดเห็นเอง หรือไต่ถามต่อกันมากก็ตามว่า ภิกษุณีท่านนั้นเป็นผู้มีศีลอย่างนี้ บ้าง เป็นผู้มิตถธรรมอย่างนี้ บ้าง เป็นผู้มิตถปัญญาอย่างนี้ มีวิหารธรรม(คุณธรรมที่เป็นความประพฤติประจำตัว) อย่างนี้ เป็นผู้หลุดพ้นอย่างนี้; ภิกษุณีนั้นเมื่อรำลึกถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาของภิกษุณีท่านนั้นอยู่ ก็จักน้อมจิตไปเพื่อความเป็นอย่างนั้น, แม้โดยวิธีนี้ ฆาตริหาร(ความอยู่สสาราย) ก็จักมีแก่ภิกษุณีได้”³

¹ อ.ป.ญจก.22/63-64/91-92; ส.สพ.18/496/309; เทียบ อ.ทสก.24/74/147; อารยวัธ แปลงจากบาลีเดิม “อริยา วาธุ” จะแปลงเป็น อารยวัณ, อารยวุธ เป็นต้นก็ได้

² ม.อ.14/332/225 (ความตอนต้นของสูตรนี้ คือ 319-331/216-224 บรรยายว่าผู้ประกอบด้วยธรรม 5 อย่างนี้ หากปรารถนาจะไปเกิดในสวรรค์หรือพรหมภพชั้นใด ก็สำเร็จได้ทั้งสิ้น)

³ ม.ม.13/200/209 (ในสูตรนี้กล่าวครบหมดทั้ง ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสิกา อุบาสิกา ตั้งแต่สดับขาว่าของพระอรหันต์ ลงมาจนถึงพระโสดาบัน ในที่นี้ยกมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดู 13/199-202/207-213)

● ภิคุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญ แม้แต่ความคงอยู่กับที่ในกุศลธรรมทั้งหลาย, จะป่วยกล่าวไปไย ถึงความเสื่อมถอยในกุศลธรรมทั้งหลาย, เราสรรเสริญแต่ความก้าวหน้าในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่สรรเสริญความคงอยู่กับที่ ไม่สรรเสริญความเสื่อมถอย

“อย่างไรเป็นความเสื่อมถอยในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่เป็นความคงที่ ไม่เป็นความก้าวหน้า? ภิคุมีคุณธรรมเท่าใด โดยศรัทธา โดยศีล โดยสุตะ โดยจาคะ โดยปัญญา โดยปฏิภาณ, ธรรมเหล่านั้นของเธอ ไม่คงอยู่ ไม่เจริญขึ้น, นี่เราเรียกว่าความเสื่อมถอยในกุศลธรรมทั้งหลาย มิใช่ความคงอยู่ มิใช่ความเจริญก้าวหน้า.....; อย่างไรเป็นความคงอยู่กับที่ในกุศลธรรมทั้งหลาย...? ภิคุมีคุณธรรมเท่าใด โดยศรัทธา ฯลฯ โดยปฏิภาณ, ธรรมเหล่านั้นของเธอ ไม่ลด ไม่เพิ่ม.....; อย่างไรเป็นความก้าวหน้าในกุศลธรรมทั้งหลาย...? ภิคุมีคุณธรรมเท่าใด โดยศรัทธา ฯลฯ โดยปฏิภาณ, คุณธรรมเหล่านั้นของเธอ ไม่หยุดอยู่ ไม่ลดลง...”¹

ความหมายของธรรม 5 ประการนี้ มีพุทธพจน์ที่ยกมาอ้างในข้อ ก. บ้าง ข. บ้าง แสดงไว้ครบหมดแล้ว ฟังทบทวนดูได้เอง อย่างไรก็ตาม บางข้อพระพุทธรเจ้าทรงแสดงความหมายอื่นแปลกออกไปบ้างก็มี จึงควรศึกษาประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ข้อที่ 1 คือ ศรัทธา นอกจากแสดงในรูปของความเชื่อมั่นด้วยปัญญาในพระรัตนตรัยอย่างในโศตาปัตติยังคะ มีอีกนัยหนึ่งที่ตรัสไว้บ่อย คือ

“สัทธาสัมปทาเป็นไฉน? ในข้อนี้ อริยสาวกเป็นผู้มีศรัทธา เชื่อโพธิ (ปัญญาตรัสรู้) ของศาสดาว่า ค้ำยเหตุผลดังนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ ตื่นแล้ว เบิกบานแล้ว เป็นพระผู้ทรงพระเจริญ”²

ข้อที่ 2 คือ ศีล มีหลายแห่งที่ทรงแสดงความหมายอย่างง่าย ๆ เพียงว่า “...งกเว้นจากปาณาติบาต... จากอนินาทาน... จากกาเมสุมิฉาจาร... จากมสวาท... จากสุราเมรัยมัชฌิมาทฏฐฐาน”³ พุดง่าย ๆ ว่า หมายถึงศีล 5 หรือเบญจศีลนั่นเอง หากจะตั้งเป็นข้อสังเกตตามข้อความแวดล้อมในที่มาต่าง ๆ ของพุทธพจน์ส่วนนี้ พอจะกล่าวได้ว่า ความหมายของศรัทธาและศีลนัยนี้ ทรงแสดงสำหรับอริยสาวกระดับปุถุชนดังจะเห็นได้ชัดยิ่งขึ้นจากพุทธพจน์ในตอนต่อ ๆ ไป

¹ อง.ทสก.24/53/101; ธรรม 5 คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา นี้ บางแห่งเรียก สัมปทา 5 (อง.ปญจก.22/46/58; 91/134) บางแห่งเรียกทวิพย 5 (อง.ปญจก.22/47/58) และยังมีที่ตรัสไว้ในแง่อื่น ๆ อีกมากแห่ง เช่น ที.ปา.11/154/179; ม.ม.13/664/614; อง.ติก.20/510/270; อง.ปญจก.22/157/202; อง.จก.22/157/202; 296/350; อง.ทสก.24/219/361; ขุ.อ.25/114/149; บางแห่งตัดสุตะออกเหลือเพียง 4 เรียกว่า สัมปทา 4 (แสดงว่า 4 อย่างนั้นเป็นองค์หลักหรือจำเป็นกว่า) เช่น อง.จตุกก.21/61/86; อง.อฏฺฐก.23/144/293; 145/297; 173/336; 209/377 และไม่เรียกชื่อเช่น อง.อฏฺฐก.23/139-140/277-280

² เช่น อง.จตุกก.21/61/86; อง.ปญจก.22/47/58; อง.อฏฺฐก.23/144/293; 145/297; 173/336; 209/377 นอกจากที่มาในสัมปทาแล้ว ตถาคตโพธิสัทธา ยังมาในปรหานียังคะ คือองค์ของผู้บำเพ็ญเพียรคือ ที.ปา.11/293/249; ม.ม.13/577/521; อง.ทสก.24/11/16; และเป็นความหมายของสัทธินทรีย์ ใน ส.ม.19/865/261, 871/264)

³ ที่มาตรงกับข้อก่อนทั้งหมด

ข้อที่ 3 คือ สุตะ นอกจากความหมายที่ว่า ได้พบเห็นอริยชน สัปปริสชน ได้ฝึกอบรมดีแล้วใน อริยธรรมในสัปปริสธรรม อย่างข้างต้นแล้ว ท่านแสดงไว้อีกดังนี้

“ทวิพยคือสุตะ เป็นไฉน? ในข้อนี้ อริยสาวก เป็นพหูสูต (มีสุตะมาก) ทรงสุตะ เป็นที่สั่งสมสุตะ, ธรรมเหล่าใดงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศหลักการครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์, พรหมจริยะหรือจริยธรรมอันประเสริฐ) พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ สิ้นเชิง, เธอเรียนสกัปปธรรมอย่างนั้นไว้มาก ทรงจำไว้ คสองปาก เจนใจ เข้าใจกลลอคคิด้วยทวิภูริ (ปัญญาระดับ เหตุผล)”¹

ข้อ 4 คือ จาคะ ตามปกติไม่มีแปลกจากที่แสดงมาแล้ว ส่วนข้อที่ 5 คือ ปัญญา นอกจากมาใน รูปของความเข้าใจอริยธรรม คือปฏิจกสมุปบาทแล้ว ท่านมักแสดงในความหมายง่าย ๆ สั้น ๆ ที่ใช้ กับอริยสาวกระดับปุตุชนได้ด้วย ดังนี้

“ทวิพยคือปัญญา เป็นไฉน? ในข้อนี้ อริยสาวกเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาที่หยั่งถึงความ เกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไป อันเป็นอริยะ ทะลวงกิเลสได้ อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ....”²

ความหมายของปัญญา ยังมีตรัสไว้อีกนัยหนึ่ง ซึ่งน่าสนใจ นำมาแสดงไว้ดังนี้

● “ปัญญาสัมปทาเป็นไฉน? คนมีใจถูกอวิชชาความโลภกล้ำครอบงำ...ถูกพยาบาทครอบงำ...ถูกถิ่นมิตระ ครอบงำ...ถูกอุทธัจจะกุกกุจจะครอบงำ...ถูกวิจิกิจฉาครอบงำแล้ว ย่อมทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ย่อมทำกิจให้คลาดเสีย, เมื่อทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ทำกิจให้คลาดเสีย ก็ย่อมพลากจากยศ และความสุข; อริยสาวกนั้นแล รู้ว่า อวิชชา ความโลภกล้ำ...พยาบาท...ถิ่นมิตระ...อุทธัจจะกุกกุจจะ...วิจิกิจฉา เป็นอุปกิเลสของจิต (สิ่งที่ทำจิตให้ฝ้ามัว เกรำหมอง) จึงละ อวิชชาความโลภกล้ำ ฯลฯ วิจิกิจฉาที่เป็นอุปกิเลสของจิตเสีย, เพราะการที่อริยสาวก รู้ว่า อวิชชาความโลภกล้ำ ฯลฯ วิจิกิจฉา เป็นอุปกิเลส แล้วละ.....เสียได้, จึงเรียกอริยสาวกนี้ว่า เป็นผู้ มีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มองเห็นทางมาของประโยชน์ เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญา, นี้เรียกว่าปัญญา สัมปทา”³

มีบาลีแห่งหนึ่งแจ้งคุณสมบัติของพระอริยบุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไป อีกแบบหนึ่งเป็น 6 ข้อ ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ทปฺปสสคฤหคิ (และอุบาสกอื่นอีก 20 ท่าน) ประกอบด้วยธรรม 6 ประการ จึงเป็นผู้ถึงความแน่ใจในตถาคค มองเห็นอมตะ ประจักษ์แจ้งอมตธรรม ดำเนินชีวิตอยู่ กล่าวคือ ประกอบด้วยความ เสื่อมใสยังลงมั่นด้วยปัญญาในพระพุทเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ อริยศีล อริยญาณ อริยวิมุตติ”⁴

¹ อ.ป.จก.22/47/59 (นอกนี้มักมาร่วมในหมวดธรรมอื่น)

² อ.ป.จก.22/47/59; เรียกว่าสัมปทาใน อ.อ.ฎก.23/144/293; 145/297; 173/336; เรียกว่า ห้วงบุญใน ส.ม.19/1586/494; คำว่า “หยั่งถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป” (อุทยตฺตคามินิยา) แปลง่าย ๆ ว่า รู้เท่าทัน ความเจริญและความเสื่อม “ทะลวงกิเลสได้” (นิพฺเพธิกา) แปลอีกอย่างว่า เจาะสัจธรรมได้

³ อ.จ.ตฺก.21/61/87 (ใจความก็คือการใช้ความคิดโดยไม่ถูกนิรวณ 5 อย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำ)

⁴ อ.จ.ฎก.22/395-6/501-2

ก. คุณสมบัติในแง่ละ ได้ และที่เป็นผล

● “เมื่อรูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) มีอยู่ อาศัยรูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) เพราะยึดมั่นรูป (เวทนา ฯลฯ วิญญาณ) จึงเกิดกิฏฐิ (ทฤษฎี) ขึ้นดังนี้ว่า

— มิใช่ลมพัด มิใช่ไฟไหม้ มิใช่เหตุมีกรรมก่อผล มิใช่ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อุทัยหรือลับไป (สิ่งทั้งหลายเหล่านั้น) ทั้งคงอยู่อย่างนั้นเอง¹

— นี่ของเรา เราเป็นนี้ นี่เป็นตัวตนของเรา

— อัคราก่อนนั้น โลกก่อนนั้น² เราละ (ชีวิตนี้) ไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา (สถิตถาวร)

— ถ้าเราไม่มี ก็คงไม่มีแก่เรา, เราจักไม่มี ก็จักไม่มีแก่เรา (อุจเฉทภาพ)³

— ทานที่ให้ไม่มีผล การบูชาไม่มีผล⁴ สักการไม่มีผล⁵ ผลวิบากแห่งกรรมที่หาไว้ชั่วไม่มี ไม่มีโลกนี้ ไม่มีปรโลก มารกาไม่มี อิกามีไม่มี สวรรูปปากิจะไม่มี สมณเพราะหมดผู้ดำเนินไปชอบ ปฏิบัติชอบ ผู้ประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ซึ่งโลกนี้และปรโลก แล้วประกาศให้ทราบ ไม่มีในโลก คนเรานี้มีแต่ธาตุ 4 เมื่อโคตย คินก็ไปตามพวกคิน น้ำก็ไปตามพวกน้ำ ไฟก็ไปตามพวกไฟ ลมก็ไปตามพวกลม อินทรีย์ทั้งหลายก็ไปกับอากาศ มีแต่คน 4 รวมเป็น 5 ทั้งเที่ยง พวกคนตายไป รอยเท้าปรากฏเพียงแต่บ่าช้า มีเหลือแต่กระดูกสีเทา การเข่นสรวงบูชาจนแก่ชรา ทานนี้คนไปปฏิบัติไว้ คำพูดของพวกที่สอน อธิกถาวาเป็นแต่คำเปล่า คำเท็จ คำพราหมณ์ เพราะกายสลาย ทั้งพาล ทั้งบัณฑิต ย่อมขาดสูญ ฝนาค หลังจากตายไป ย่อมไม่มี (นัตถิถาวา)

— เมื่อบุคคลทำเองก็ใช้ให้ผู้อื่นทำก็ ทำเองก็ใช้ให้ผู้อื่นทำก็ เมาผลาญเองก็ใช้ให้ผู้อื่นเมาผลาญก็ ก่อความเศร้าโศกเองก็ใช้ให้ผู้อื่นก่อความเศร้าโศกก็ ก่อความลำบากเองก็ใช้ให้ผู้อื่นก่อความลำบากก็ ทำให้ตื่นเองก็ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ตื่นก็ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ทักของ ปล้นทั้งหมู่ ปล้นหลังเคียว ปล้นตามหนทาง ทำชู้เมียเขา พุกเท็จก็ใช้หากไม่ชื่อว่าบาป, แม้หากผู้ใดจะใช้จักรซึ่งมีคมโดยรอบ สังหารเหล่าสัตว์บนผืนปฐพีนี้ ทำให้เป็นลานเนื้อเป็นกองมังสะอันเดียวกัน บาปที่เกิดจากการกระทำนั้น ก็ไม่มี ไม่มีบาปมาถึงได้, แม้หากใครจะไปยังฝั่งขวาของแม่น้ำคงคา เทียวฆ่าเองบ้าง ใช้ให้ผู้อื่นฆ่าบ้าง ทำเองบ้าง ใช้ให้ผู้อื่นทำบ้าง ทำความเดือดร้อนเองบ้าง ใช้ผู้อื่นให้ทำความเดือดร้อนบ้าง บาปที่เกิดจากการกระทำนั้นย่อมไม่มี ไม่มีบาปมาถึงได้, แม้หากใครจะไปยังฝั่งซ้ายของแม่น้ำคงคา ให้ทานเองบ้าง ใช้ผู้อื่นให้บ้าง บูชาเองบ้าง ใช้ผู้อื่นให้บูชาบ้าง บุญที่เกิดจากการกระทำนั้นก็ไม่มี ไม่มีบุญมาถึงได้, บุญด้วยทาน ด้วยการฝึกฝน ด้วยความสละสลวย ด้วยการกล่าวคำสัพย์ ย่อมไม่มี ไม่มีบุญมาถึงได้ (อภิริยวาท)

¹ เอลิกฏฐาธิกฐิตา แปลตามศัพท์ว่า ตั้งอยู่มั่นคงตั้งเสถียรเนียด

² - อัครากับโลก หรืออาตมัมกับสากลจักรวาล คือสิ่งเดียวกัน

³ กิฏฐิ หรือทฤษฎีนี้ จัดเป็นอุจเฉทกิฏฐิ (ความเห็นว่างขาดสูญ; ส.บ.17/180/120) พระพุทธเจ้าตรัสว่า ในบรรดา กิฏฐิในพุทธศาสนาทั้งหลาย กิฏฐินี้เป็นเลิศคือดีที่สุด เพราะผู้มีกิฏฐิเช่นนี้ย่อมหวังได้ว่าจะรังเกียจภพ และไม่รังเกียจความดับแห่งภพ (ดู อ.บ.ทศก.24/29/68; และมติของอรรถกถา ใน อ.บ.อ.3/385; ส.อ.2/373) แต่ก็ยังเป็น มิจฉากิฏฐิ.

⁴ บูชา แปลจาก อัญจ

⁵ สักการ แปลจาก หุต

— ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เพื่อความเศร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ก็เศร้าหมองเอง ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ก็บริสุทธิ์เอง, กำลังงานไม่มีผล ความเพียรไม่มีผล เรี่ยวแรงของคนไม่มีผล ความบากบั่นของคนไม่มีผล, สัตว์ทั้งปวง ปาณะทั้งปวง ภูคทั้งปวง ชีวะทั้งปวง ส่วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ผันแปรไปตามความแน่นอน ความประจวบ และภาวะ เสวยสุขทุกข์ไปในอภิสภาทั้ง 6 เท่านั้นเอง (อเหตุกาวาท)

— สภาวะ 7 กองนี้ ไม่มีใครสร้าง ไม่มีใครสร้างแบบแผน ไม่มีใครเนรมิต ไม่มีใครเนรมิตแบบแผน เป็นสภาพไม่มีผล คงอยู่เฉยเหมือนยอกเขา คงตัวมันอยู่เองทั้งเสาะระเนียด, สภาวะ 7 กองเหล่านั้นไม่หวั่นไหว ไม่ผันแปร ไม่บีบคั้นกันและกัน ไม่อาจก่อสุขหรือทุกข์ให้แก่กัน, สภาวะ 7 กองนั้นคือ กองกิน กองน้ำ กองไฟ กองลม สุข ทุกข์ ชีวะ ถึงแม้ผู้ใดจะเอา ศัสตราคมคักคิระกัน ก็ไม่ชื่อว่าใครปลงชีวิตใคร เป็นเพียงศัสตราศอกเข้าไปตามช่องระหว่างสภาวะ 7 กองเท่านั้นเอง, อนึ่ง ถ้าเนื้อมีประมาณ 1,406,600 กรัม 6,000 วาสา อันตรกัลป 62 อภิสภา 6 ปุริสภูมิ 8 วาสา นรก 3,000 วาสา มหากัลป 840,000 เหล่านี้ เป็นที่ทั้งพาลและบัณฑิตท่องเที่ยวเร่ร่อน (เรียนว่ากายเกิดไป) ก็จักทำความจบสิ้นทุกข์ไปเอง, ความสมหวังว่า “เราจักปมกรรมที่ยังไม่ออกผลให้ออกผล หรือว่าเราสัมพัสมกรรมที่ออกผลแล้ว จักทำให้(กรรมนั้น) หมกสิ้นไป ด้วยดี ด้วยพรค ด้วยชนะหรือด้วยพรหมจรรย์นี้” ย่อมไม่มีในสังสารวัฏนั้น, สุขทุกข์ที่ทำให้มีที่จบสิ้น เหมือนดวงของให้หมกไปด้วยทะนาน ย่อมไม่มีในสังสารวัฏไค้ด้วยวิธีอย่างนี้เลย, ไม่มีความเสื่อม ไม่มีความเจริญ ไม่มีการเลื่อนขึ้นเลื่อนลง, ทั้งพาลและบัณฑิตเร่ร่อนไป ก็จะมีหมกทุกข์ไปเอง เหมือนกลุ่มค่ายที่บุคคลขว้างไป ย่อมกลืนหมกไปเอง (สัสสคาท อภิรยวาท และสังสารสุทธิกถา)

— โลกเที่ยง; โลกไม่เที่ยง; โลกมีที่สุด; โลกไม่มีที่สุด; ชีวะอันนั้น สรรพก็อันนั้น; ชีวะก็อย่างสรรพก็อย่าง; ทถาคคมีอยู่หลังจากกาย; ทถาคคหลังจากกายทั้งมีอยู่ทั้งไม่มีอยู่, ทถาคคหลังจากกายมีอยู่ก็มีไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่ (อันคคาหิกกถา 10)

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจอย่างไร? รูป (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, แม้กระทั่งสิ่งที่ไค้เห็น ไค้ยิน ไค้ทราบ ไค้แจ้งใจ ไค้ถึง ไค้แสวงหา ไค้ใคร่ครวญแล้วด้วยใจ) เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง? (ทูลตอบว่า ไม่เที่ยง) ก็สิ่งไค้ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือว่าเป็นสุข? (ทูลตอบว่าเป็นทุกข์) ก็สิ่งไค้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา, ไม่ยึดติดสิ่งนั้นแล้ว จะพึงเกิดกิฏฐิอย่างนี้ (คงแสดงข้างต้นทั้งหมด) ขึ้นไค้หรือ? (ทูลตอบว่า ไม่เกิด)

เมื่อโค อริยสาวกละความสงสัย (กังขา) ในฐานะทั้ง 6 เหล่านี้ (คือในชั้น 5 และในสิ่งที่ไค้เห็น ไค้ยิน เป็นต้น) ก็จะเป็นอันละไค้ซึ่งความสงสัย แม้ในทุกข์ ในสมุทัยแห่งทุกข์ ในนิโรธแห่งทุกข์ และในปฏิบัติทำให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์ด้วย, อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็นโศคาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้แน่นอนแล้ว เกินหน้าสู่ความครัสรู้¹

● “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 6 ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่กิฏฐิสัมบันบุคคล (ผู้มีสัมมาภิฏฐิเพียบพร้อมคือพระโศคาบัน) ละไค้แล้ว กล่าวคือ สักกายกิฏฐิ วิจิกจจา สัตถัพพคปราคาส รากะทิให้ถึงอบาย โทสะทิให้ถึงอบาย โมหะทิให้ถึงอบาย...กิฏฐิสัมบันบุคคล เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปไค้ที่จะทำให้เกิดธรรม 6 ประการเหล่านี้”

¹ ส.ข.17/417-444/248-265 (แปลรวบรัดเอาแต่ความที่ไม่ซ้ำ); ใน ส.สพ.18/549/354 ท่านกล่าวว่ากิฏฐิต่าง ๆ ทั้ง 62 อย่างเกิดขึ้นเพราะสักกายกิฏฐิเป็นปัจจัย เมื่อไม่มีสักกายกิฏฐิ กิฏฐิเหล่านั้นก็หมดไป

“ภิกษุทั้งหลาย มื้อภัทพฐาน(กรณีที่ไม่มีการเป็นไปไก่อ) 6 ประการดังนี้ กล่าวคือ ภิกษุผู้สมันบุคคล เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปไก่อ ที่จะอยู่อย่างไม่มีวามเคาพ ไม่มีวามย้าเกรงในพระศาสนา...ในธรรม...ในสงฆ์...ในสิกขา...ที่จะยึดถือสิ่งที่ไม่ควรถือ...ที่จะยังภพที่ 8 ให้เกิด”

“ภิกษุทั้งหลาย มื้อภัทพฐาน 6 ประการดังนี้ กล่าวคือ ภิกษุผู้สมันบุคคล เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปไก่อที่จะยึดถือสังขารไร ๆ โดยความเป็นของเที่ยง...โดยความเป็นสุข...โดยความเป็นอศคา...ที่จะกระทำนันทริยกรรม...ที่จะเชื่อถือวามบริสุทธิ์ด้วยมกคคินชาว...ที่จะแสวงหาทักขิไณยนอกหลักคำสอนนี้; (อภัพฐานอีก 6)...ที่จะปลงชีวิตมารคา...ที่จะปลงชีวิตภิกขา...ที่จะปลงชีวิตพระอรหันต์...ที่จะมีจิตประทุษร้ายต่อพระตถาคคคถึงกับทำพระโลหิตให้ห้อ...ที่จะทำลายสงฆ์ (สังฆเภท)...ที่จะถือศาคาอื่น;’ (อภัพฐานอีก 6)...ที่จะเชื่อถือว่าสุขทุกขเป็นสิ่งที่ตนสร้างเอง...ว่าสุขทุกขค้ตัวการอื่นสร้างให้...ว่าสุขทุกขทั้งตนสร้างเองและตัวการอื่นสร้างให้...ว่าสุขทุกขเกิดขึ้นเองลอย ๆ ตนมิได้สร้าง...ว่าสุขทุกขเกิดขึ้นเองลอย ๆ ตัวการอื่นมิได้สร้าง...ว่าสุขทุกขเกิดขึ้นเองลอย ๆ ทั้งตนก็มีได้สร้าง ตัวการอื่นก็มีได้สร้าง, ข้อ(ที่มีได้เชื่อถือ) ค้งนั้น เพราะเหตุไร? ก็เพราะว่าภิกษุผู้สมันบุคคลมองเห็นชัดเจนค้แล้วทั้งเหตุและธรรมที่เกิคแต่เหตุ”²

● “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลละธรรม 5 อย่างไก่อจึงเป็นผู้มีทางเป็นไปไก่อที่จะประจักษ์แจ้งโสคาปคคผล คือ อวาสมัจฉริยะ กุลมัจฉริยะ ลามมัจฉริยะ วณณมัจฉริยะ ธรรมมัจฉริยะ”³

ในคราวค้เลือกพระเถระเพื่อทำสังคายนาครั้งที่ 1 ประธานได้ค้เลือกเอาแต่พระอรหันต์ 499 รูป และได้เลือกเอาพระอนนท้เข้าร่วมเป็นรูปที่ 500 ทั้งที่ท่านยังเป็นเสขะ นอกจากเพราะเหตุที่ท่านได้เรียนธรรมวินัยไวกมากในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็เพราะท่านเป็นพระโสดาบัน “เป็นผู้ไม่มีทางเป็นไปไก่อที่จะถึงอกคิ เพราะชอบ ช้ง หลง หรือกลัว”⁴

● พระเจ้ามหานามศากยะ ประทับนั่ง ณ ที่ควรข้งหนึ่งแล้ว กราบทูลความนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระนครกบิลพัสดุ์นี้ มั่งคั่ง เจริญรุ่งเรือง มีประชาราชนมาก ผู้คนจอแจ ถนนก็แออัดค้เยยค, หม่อมฉันมานั่งไกล่ลิตพระผู้มีพระภาค หรือพระภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจแล้ว ถึงเวลาเย็นเมื่อกลับเข้าสู่พระนครกบิลพัสดุ์ ย่อมผ่านพบกับข้งบ้ง ม้าบ้ง รถบ้ง เกรียนบ้ง คนบ้ง ซึ่งไปมากันขวกไชว, เวลานั้น สคิของหม่อมฉันที่ปรารภพระผู้มีพระภาคก็ผลอไป สคิปรารภพระธรรมก็ผลอไป สคิ

¹ อภัพฐาน 2 หมวดนี้ มีใน ม.อ.14/245/170; อ.อ.เอก.20/153/34; อ.วิ.วิ.35/839/454 ด้วย แต่เรียกว่า สิ่งที่มีโชธฐานะ มีโชธโอกาสที่จะเป็นไปไก่อ

² อ.อ.อ.ก.22/361-366/488-490; พึงเทียบกับอภัพฐาน 9 และ 5 อย่างของพระอรหันต์ ใน ที.ปา.11/117/146; 287/247 เช่นว่า พระอรหันตคิณาสพ ไม่มีทางเป็นไปไก่อที่จะจงใจปลงชีวิตสัตว์ (เทียบกับของพระโสดาบัน ซึ่งไม่มีทางเป็นไปไก่อที่จะปลงชีวิตมารคา ฯลฯ)

³ อ.อ.ป.อ.ก.22/257/302 (สำหรับปฐมมานขึ้นไปจนถึงจตุตถมาน และสกทาคามิผลถึงอรหัตตผล ก็อย่างเดียวกัน), ในสูตรต่อไป คือ 22/258-9/303 มีความอย่างเดียวกัน แต่เปลี่ยนธรรมมัจฉริยะ เป็น อคคัญญา อคคเวทิตา

⁴ วินย.7/615/380

ปรารภพระสงฆ์ก็เปลวไป, หม่อมฉันจึงมีความคาริ๊งนี้ว่า ถ้าเราสิ้นชีวิตลงในเวลานี้ กติของเราจะเป็นอย่างไร ที่ไปข้างหน้า (อภิธรรมปราชะ) ของเรา จะเป็นอย่างไร?”

“อย่ากลัวเลย ท่านมหานาม อย่ากลัวเลย ท่านมหานาม, พระองค์จักมีมรณกรรมไม่เลวร้าย จักมีกาลกิริยาไม่เลวร้าย; ท่านมหานาม บุคคลผู้หนึ่งผู้ใดก็ตาม มีจิตที่อบรมแล้วด้วยศรัทธา...ด้วยศีล...ด้วยสุตะ...ด้วยจาคะ...ด้วยปัญญา ตลอดจนกาลยาวนาน, ร่างกายอันนี้ของเขา ซึ่งเป็นสิ่งมีรูป ประกอบด้วยธาตุสี่ เกิดจากการคาบิคา เติบโตขึ้นมาด้วยข้าวและขนม เป็นของไม่เที่ยง ต้องชัศสี ต้องนวกไฟน และจะต้องแตกทำลาย กระจัดกระจายไปเป็นธรรมกา, กาบ้าง แร้งบ้าง เหลี้ยวบ้าง สุนัขบ้าง สุนัขจึงจอกบ้าง สัตว์ต่างชนิดบ้าง ก็ย่อมกักกันกายนั้นไป, ส่วนจิตของเขาซึ่งอบรมด้วยศรัทธา อบรมด้วยศีล สุตะ จาคะ และปัญญา มาแล้ว ตลอดจนกาลยาวนาน จิตนั้นย่อมเป็นสิ่งไปสูง ไปวิเศษ.....” “.....อย่ากลัวเลยท่านมหานาม อย่ากลัวเลย ท่านมหานาม ท่านจักมีมรณกรรมที่ไม่เลวร้าย จักมีกาลกิริยาที่ไม่เลวร้าย, อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม 4 ประการ (โสคาบักคียังกะ 4) ย่อมเป็นผู้เอนไปหานิพพาน โนน้อมไปหานิพพาน.....”¹

● “ภิกษุทั้งหลาย อาณิสสในการประจักษ์แจ้งโสคาบักคิผล 6 ประการดังนี้ กล่าวคือ บุคคลนั้นเป็นผู้แน่นอนในศีลธรรม, เป็นผู้มีความไม่เสื่อมถอยเป็นธรรมกา, ทุกข์ของเขาถูกจำกัดขอบเขตแล้ว, เป็นผู้ประกอบด้วยญาณที่ไม่สาธารณะ, เป็นผู้มองเห็นเหตุชัศเคนคิแล้ว, และมองเห็นธรรมที่เกิดจากเหตุชัศเคนคิแล้ว”²

● “บุคคลผู้เป็นภิกษุผู้สมบูรณ์ พ้นแล้วจากอภายอันใหญ่โต ย่อมรู้จักตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์...นี้สมุทัยแห่งทุกข์...นี้นิโรธแห่งทุกข์...นี้ปฏิบัติทาให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์, เพราะฉะนั้นแล พวกเธอพึงทำความเพียร (เพื่อรู้จักตามเป็นจริง) ว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ นี่ปฏิบัติทาให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์”³

● “ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า ถ้ามหาสมุทรพื้งถึงความเหือกแห้งหมดสิ้นไป เหลือน้ำอยู่เพียง 2-3 หยด; เธอทั้งหลายจะเห็นอย่างไร, อย่างไหนจะมากกว่ากัน น้ำในมหาสมุทรที่เหือกแห้งหมดสิ้นไปแล้ว หรือว่าน้ำ 2-3 หยดที่ยังเหลืออยู่?”

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้ำในมหาสมุทรที่เหือกแห้งหมดสิ้นไปแล้วนั้นแหละมากกว่า, น้ำ 2-3 หยดที่ยังเหลืออยู่ มีนิกหน้อย ไม่ถึงเศษร้อย ไม่ถึงเศษพัน ไม่ถึงเศษแสน

¹ ส.ม.19/1507-1512/463-466

² อ.จ.ก.ก.22/368/491 (ข้อความว่า “ทุกข์ของเขาถูกจำกัดขอบเขตแล้ว” แปลตามรูปศัพท์ว่า ทุกข์ของเขาถูกกระทำให้มีที่สิ้นสุดแล้ว, ข้อความนี้ ในพระไตรปิฎกฉบับของไทย มี “น” ซึ่งเข้าใจว่าเกินเข้ามา ฉบับของพม่าไม่มี)

³ ส.ม.19/1719/552 (ต้นสูตรนี้ได้เปรียบเทียบให้เห็นความยิ่งใหญ่ของอภาย; ในอีกสูตรหนึ่ง ที่ ส.ม.19/1411/428 ได้ตรัสเปรียบเทียบระหว่างพระเจ้าจักรพรรดิกับอริยสาวกโสคาบันว่า พระเจ้าจักรพรรดิ แม้จะครองราชย์เป็นอิสราริบัติทั้ง 4 ทวีป และสวรรคตแล้วไปเสวยทิพย์สมบัติในสวรรค์ แต่ไม่เป็นโสคาบัน ก็ไม่พ้นจากนรก ไม่พ้นจากอภาย ส่วนอริยสาวกผู้เป็นโสคาบัน แม้จะเลี้ยงชีพด้วยก้อนข้าวที่เดินบิณฑบาตได้มา นุ่งห่มผ้าเศร้าหมอง แต่ก็พ้นจากนรก พ้นจากอภาย)

“ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกัน สำหรับบุคคลผู้เป็นอริยสาวก เป็นทวิวิธสัมบัน บรรลุธรรมแล้ว ความทุกข์ส่วนที่หมดสิ้นไปแล้วนั้นแหละมากกว่า ส่วนที่เหลืออยู่มีนิดหน่อย ไม่ถึงเศษร้อย ไม่ถึงเศษพัน ไม่ถึงเศษแสน คือมีภพเพียง 7 ครั้งเป็นอย่างยิ่ง, ธรรมาภิสมัย (การบรรลุธรรม) มีประโยชน์ยิ่งใหญ่ออย่างนี้ การได้ธรรมจักขุมิประโยชน์ยิ่งใหญ่ออย่างนี้”¹

● “ความสุขในแคนโลกก็ดี สุขที่เป็นทิพย์ก็ดี ทั้งหมดนั้นมีค่าไม่ถึงเศษเสี้ยวที่ 16 แห่งความสุขที่ได้ เมื่อภยัคณหา”²

● “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุรุษวางก้อนหินเท่าเมล็ดถั่วเขียว 7 ก้อน ไว้ที่ขุนเขาสิเนรุ, เธอทั้งหลายจะเห็นอย่างไร, ก้อนหินเท่าเมล็ดถั่วเขียว 7 ก้อนที่บุรุษวางไว้ กับขุนเขาสิเนรุ อย่างไหนจะมากกว่ากัน?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขุนเขาสิเนรุนั้นแหละมากกว่า วสว”

“ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกัน คุณวิเศษที่ได้บรรลุของสมณพราหมณ์ ปรีชาชก ชาวลัทธิอื่นๆ ทั้งหมด เมื่อเทียบกับผลที่ได้บรรลุของบุคคลผู้เป็นอริยสาวก ซึ่งเป็นทวิวิธสัมบัน ย่อมไม่ถึงเศษเสี้ยวที่ร้อย เศษเสี้ยวที่พัน เศษเสี้ยวที่แสน, ทวิวิธสัมบันบุคคลมีผลที่บรรลุยิ่งใหญ่ออย่างนี้ มีอภิญญายิ่งใหญ่ออย่างนี้”³

ง. คุณสมบัติและข้อปฏิบัติก่อนเป็นโสดาบัน

พึงสังเกตความหมายของศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา ระดับนี้ เทียบกับในตอนว่าด้วยพระโสดาบัน โดยตรงที่ผ่านมาแล้ว

● “ผู้ใด ไม่มีโศคาปคิตยังกะ 4 ประการ (ศรัทธาในพระรัตนตรัย และศีลที่อริยชนชื่นชมหรือยอมรับ) เลยโดยประการทั้งปวง, ผู้นั้น เราเรียกว่ายังเป็นคนนอก อยู่ข้างฝ่ายปฏุชน”⁴

¹ เป็นข้อความตอนหนึ่ง ใน ส.นิ.16/311-330/162-168 ซึ่งเปรียบเทียบระหว่างความทุกข์ส่วนที่เหลืออยู่ของพระโสดาบัน กับส่วนที่หมดไปแล้ว อีกหลายนัย คือว่า เหมือนฝุ่นที่ปลายเลียบกับผืนแผ่นดินทั้งหมด, เหมือนน้ำที่ติดปลายพญาคา กับน้ำเต็มสระโบกขรณีที่กว้างยาวลึกด้านละ 50 โยชน์, เหมือนก้อนดินเท่าเมล็ดกระเบา 7 ก้อน กับมหาปฐพี, เหมือนก้อนหินเท่าเมล็ดพันธุ์ฝักกาด 7 ก้อน กับขุนเขาหิมวันต์ รวมทั้งหมด 10 สูตรสั้น ๆ: พระสูตรชุดเดียวกันนี้ มาใน ส.ม.19/1745-1756/569-577 ด้วย ต่างกันเพียงคำสรุปท้ายเปลี่ยนเป็นว่า “สำหรับบุคคลผู้เป็นอริยสาวก เป็นทวิวิธสัมบัน บรรลุธรรมแล้ว ผู้รู้ตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ วสว นี่ปฏิบัติให้ถึงนิโรธแห่งทุกข์ ทุกข์ที่สิ้นไปหมดไปแล้ว นั้นแหละมากกว่า ส่วนที่เหลืออยู่มีนิดหน่อย ไม่ถึงการนับ การเปรียบเทียบ หรือแม้เศษเสี้ยว คือภาวะที่มีภพ 7 ครั้งเป็นอย่างยิ่ง, เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงทำความเพียร (เพื่อรู้ตามเป็นจริง) ว่า นี่ทุกข์ วสว” และมีสูตรเพิ่มมากขึ้นไปอีก 2 สูตร ใช้ก้อนหินขนาดเท่าเมล็ดถั่วเขียว 7 ก้อน กับขุนเขาสิเนรุเป็นเครื่องเปรียบเทียบ ความทั่วไปไม่มีอะไรแปลก

² ข.อุ.25/52/87; ความสุขที่ได้เมื่อภยัคณหา แปลจาก ดันหักขยสุข

³ ส.นิ.16/331-2/168-9

⁴ ส.ม.19/1600/500 (พึงตั้งข้อสังเกตไว้ด้วย เกี่ยวกับความหมายของปฏุชนและอริยบุคคล ในบาลีเดิมกับในยุคอรธกถา ฎีกาว่า ในสมัยหลัง ๆ จะตั้งหรือทื่อ ๆ มากขึ้นหรืออย่างไร); ดู ปฏุชนในแง่อินทรี 5 ที่ ส.ม.19/889/268

● พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ค่ายเหตุเพียงไร บุคคลจึงจะถือว่าเป็นอุบาสก?

พระพุทธเจ้า : เพราะการที่บุคคลเป็นผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ ; ค่ายเหตุเพียงนี้แล บุคคลถือว่าเป็นอุบาสก

พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ค่ายเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะถือว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล?

พระพุทธเจ้า : เพราะการที่อุบาสกเป็นผู้คงเว้นจากปาณาติบาต...จากอกุศลนาทาน...จากกาเมสุมิฉฉาจาร...จากมสสาวาท...จากสุราเมรัยมิชชปมาทัฏฐฐาน ; ค่ายเหตุเพียงนี้แล อุบาสกถือว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล

พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ค่ายเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะถือว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา?

พระพุทธเจ้า : ในข้อนี้ อุบาสกเป็นผู้มีศรัทธา เชื่อโพธิ (ปัญญาครัสถ์) ของศาสดาว่า ค่ายเหตุผลทั้งนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ เป็นพระผู้ทรงพระเจริญ, ค่ายเหตุเพียงแค่นี้ อุบาสกถือว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา

พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ค่ายเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะถือว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะ?

พระพุทธเจ้า : ในข้อนี้ อุบาสกอยู่ครองเรือนด้วยใจปราศจากมลทินคือความหวงแหน ฯลฯ ยินดีในการให้การแบ่งปัน ; ค่ายเหตุเพียงนี้แล อุบาสกถือว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจาคะ

พระเจ้ามหานาม : พระองค์ผู้เจริญ ค่ายเหตุเพียงไร อุบาสกจึงจะถือว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา?

พระพุทธเจ้า : ในข้อนี้ อุบาสกเป็นผู้มีปัญญา ฯลฯ ทะลวงกิเลสได้ (หรือเจาะสัจธรรมได้) อันให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ; ค่ายเหตุเพียงนี้แล อุบาสกถือว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา”¹

ขอทำความเข้าใจของสัทธานุสारी และธรรมานุสारी ซึ่งเป็นรองจากพระโสดาบันมาแสดงอีกครั้งหนึ่ง

● “ภิกษุทั้งหลาย ทา (หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อารมณ์ 6 วิญญาณ 6 ฯลฯ ขันธ 5) ไม่เที่ยง เป็นของปรวนแปร กลายเป็นอย่างอื่นได้, ผู้ใดเชื่อ น้อมใจถึงต่อธรรมเหล่านี้ อย่างนี้, ผู้นี้เรียกว่าเป็นสัทธานุสारी...

“สำหรับผู้ใด ธรรมเหล่านี้ ทนการเพ่งพิรุจน์ด้วยปัญญาอย่างนี้บ้างพอประมาณ, ผู้นี้เรียกว่าเป็นธรรมานุสारी.....”²

ต่อไปนี้ จะแสดงโสดาปัตติลังกะ 4 ที่ต่างออกไปอีกหมวดหนึ่ง ซึ่งมีใช่เป็นคุณสมบัติของผู้ที่เป็นโสดาบันแล้วอย่างหมวดก่อน ๆ แต่เป็นองค์ปฏิบัติที่จะทำให้เป็นโสดาบัน หรือข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความเป็นโสดาบัน

¹ ส.ม.19/1590-1594/497; เทียบ อ.อ.ฏ.ก.23/115-6/223-6; ดูความเต็มในตอนที่ผ่านมาแล้ว

² ส.ข.17/469-478/278-282 (เคยอ้างแล้ว) แต่ใน ส.ม.19/877-889/265-268 ทรงแสดงความหมายของพระอริยบุคคลระดับต่าง ๆ ในแง่ของอินทรี 5 คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ตามนัยนั้น ผู้ที่มีอินทรี 5 อ่อนกว่าพระโสดาบัน เป็นธรรมานุสारी ผู้ที่มีอินทรี 5 อ่อนลงไปกว่านั้นอีก เป็นสัทธานุสारी ส่วนผู้ที่ไม่มีอินทรี 5 เลย โดยประการทั้งปวง ท่านจัดเป็นคนนอก อยู่ข้างฝ่ายปุถุชน

● พระพุทธเจ้า : สารีบุตร! พวกกันว่า โสคาปัตติยังกะ โสคาปัตติยังกะ (องค์คุณเครื่องบรรลุนิสา), โสคาปัตติยังกะ เป็นไฉน?

พระสารีบุตร : พระองค์ผู้เจริญ การเสวนาสัตบุรุษ (สัปปริสสังเสวะ) เป็นโสคาปัตติยังกะ¹ การฟังธรรมของสัตบุรุษ (สัทธัมมสวนะ) เป็นโสคาปัตติยังกะ¹ การศึกษาเหตุผลโดยถุวิธี (โยนิโสมนสิการ) เป็นโสคาปัตติยังกะ¹ การปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้อยแก่หลักใหญ่ (ธัมมานุธัมมปฏิบัติ) เป็นโสคาปัตติยังกะ¹

“ภิกษุทั้งหลาย โสคาปัตติยังกะ 4 ประการเหล่านี้ กล่าวคือ การเสวนาสัตบุรุษ การฟังธรรมของสัตบุรุษ การศึกษาเหตุผลโดยถุวิธี การปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้อยแก่หลักใหญ่”²

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 4 ประการเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการประจักษ์แจ้ง โสคาปัตติผล”³

ความจริง ธรรมหมวดนี้ มิใช่จะเป็นไปเพื่อโสคาปัตติผลเท่านั้น แต่อำนวยความสะดวกเกี่ยวกับความก้าวหน้าทางปัญญาทุกระดับจนถึงการบรรลุอรหัตตผล จึงอาจเรียกชื่ออื่นๆ ได้อีกหลายอย่าง แต่ท่านเน้นสำหรับการปฏิบัติขั้นนี้ จึงมีชื่อเฉพาะว่าโสคาปัตติยังกะ⁴

ความเข้าใจเพิ่มเติมเกี่ยวกับคุณสมบัติสำคัญของบุคคลโสคาบัน

เนื่องด้วยธรรม 5 ประการคือ ศรัทธา ศีล สุตะ สิกะ และปัญญา เป็นคุณสมบัติสำคัญของอริยสาวก ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสเน้นอยู่เสมอ และใช้เป็นเครื่องวัดความเจริญก้าวหน้าของอริยสาวก

¹ ส.ม.19/1427/434

² ส.ม.19/1620/509; ที.ปา.11/240/239; ธรรม 3 ข้อแรก ก็คือปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญ (เสวนาสัตบุรุษ = กัลยาณมิตรตตา, ฟังธรรมของสัตบุรุษ = ปราโตโฆษะฝ่ายดี) ฟังดูคำอธิบายในภาคมัชฌิมาปฏิปทา ส่วนธรรมานุธรรมปฏิปัตินั้น หมายถึงการปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องตามหลักการ ตามความมุ่งหมาย คือหลักย่อยคล้อยตามหลักใหญ่ หลักเบื้องต้นเอื้อแก่หรือเป็นไปเพื่อหลักเบื้องปลาย เช่น ปฏิบัติศีลถูกต้องหลัก เป็นไปเพื่อการบรรลุธรรมผลนิพพาน มิใช่ปฏิบัติโดยมงาย ไร้หลักการ หรือทำให้เขาไปด้วยค้นหาและทฤษฎี คัมภีร์จุฬินทเทศ (ขุ.จ.30/797/417) แสดงตัวอย่างธรรมหรือธรรมหลักใหญ่ เช่น สติปฏิฐาน 4 มรรคมงคล 8 เป็นต้น (คือโพธิปักขิยธรรม 37 นั้นเอง) และอนุธรรมหรือธรรมหลักย่อยเช่น การบำเพ็ญศีล การสำรวมอินทรีย ความรู้ประมาณในอาหาร ชาติยานุโยค และสติสัมปชัญญะ เป็นต้น ฟังปฏิบัติธรรมหลักย่อยเช่นศีลและการสำรวมอินทรียนี้ย่อมมีจุดหมาย ให้สอดคล้องและอุดหนุนแก่ธรรมหลักใหญ่เช่น สติปฏิฐาน 4 เป็นต้นนั้น

³ ส.ม.19/1634/516; อังใน ขุ.ปฏ.31/662/568

⁴ ในบาลีต่อจากที่อ้างในเชิงอรรถก่อน la ส.ม.19/1635-1653/517-518; ขุ.ปฏ.31/662-3/568-9 กล่าวว่าธรรม 4 อย่างนี้เป็นไปเพื่อประจักษ์สัททาคามิผล จนถึงอรหัตตผล และเป็นไปเพื่อประโยชน์ในทางปัญญามากมายหลายอย่างเช่น เพื่อความเจริญของกามแห่งปัญญา เพื่อความไพบลูย์แห่งปัญญา เพื่อความมีปัญญาแหลมคม เพื่อความมีนิพเพธิกปัญญา คือปัญญาที่จะทำลายกิเลสได้ ฯลฯ โดยเฉพาะที่ว่าเป็นไปเพื่อความเจริญของกามแห่งปัญญานั้น ทำให้ได้ชื่อว่าปัญญาวุฒิธรรมด้วย ซึ่งภายหลังนิยมเรียกกันเพียงสั้นๆ ว่า วุฒิ 4 หรือวุฒิธรรม 4 ใน อ.จ.ต.ก.21/248-9/332 ก็แสดงไว้ในแง่ว่าเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา คือเป็นปัญญาวุฒิธรรม และเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ผู้เป็นมนุษย์ ซึ่งอาจเรียกง่าย ๆ ว่า พหุการธรรม.

ทั้งก่อนบรรลุนิพพาน และเมื่อเป็นพระโสดาบันแล้ว นอกจากนั้น ยังมีขอบเขตครอบคลุมโสดาปัตติยังคะ (องค์คุณของพระโสดาบัน) เข้าไว้ทั้งหมด จึงเห็นควรกล่าวถึงคุณสมบัติ 5 ข้อนี้ไว้เป็นการเฉพาะอีกครั้งหนึ่ง และในการนี้ขอให้สังเกตคุณสมบัติข้อที่ 1 คือ ศรัทธาไว้เป็นพิเศษ ว่าเหตุใดจึงเป็นคุณสมบัติที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในทุกกรณีสำหรับการปฏิบัติระดับนี้ ทั้งที่พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา ถือปัญญาเป็นธรรมสำคัญสุดยอดในกระบวนการปฏิบัติ

เมื่อพูดอย่างภาษาของคนสมัยปัจจุบัน ธรรม 5 ประการที่เรียกรวมว่า สัมปทา บ้าง ทรัพย์ บ้าง อารยวัติ บ้าง มีความหมายโดยย่อ ดังนี้

1. ศรัทธา คือ ความเชื่อ ความมั่นใจเพราะได้พิจารณาไตร่ตรองมองเห็นเหตุผลด้วยปัญญาแล้ว แยกย่อยออกได้เป็น 3 ด้านคือ

ก. ความเชื่อ ความมั่นใจในพระพุทธเจ้า ในฐานะที่เป็นบุคคลต้นแบบซึ่งยืนยันถึงวิสัยความสามารถของมนุษย์ว่า มนุษย์สามารถหยั่งรู้สัจธรรม เข้าถึงความจริงและความดีงามสูงสุดได้ ด้วยสติปัญญาและความเพียรพยายามของมนุษย์เอง มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ เจริญงอกงามขึ้นได้ ทั้งในด้านระเบียบชีวิตที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางกายวาจา ทั้งในด้านคุณธรรมที่พึงอบรมให้แก่กล้าขึ้นในจิตใจ ทั้งในด้านปัญญาคำคิดเหตุผล จนสามารถหลุดพ้นจากเครื่องผูกมัดบีบคั้นที่เรียกว่า กิเลสและกองทุกข์ ทำทุกข์ให้สิ้นไป ประสบความเป็นอิสระถึงความเลิศล้ำสมบูรณ์ได้ และในการที่จะเข้าถึงภาวะเช่นนี้ ย่อมไม่มีสัตว์วิเศษใด ๆ ไม่ว่าจะได้ชื่อว่า เทวะ มาร หรือพรหม ที่จะเป็นผู้ประเสริฐมีความสามารถเกินกว่ามนุษย์ ซึ่งมนุษย์จะต้องหันไปหา หรือรื้อเพื่อขออุทานานุภาพลดบันดาล อนึ่ง บุคคลผู้ฝึกตนจนลุถึงภาวะนี้แล้วย่อมมีคุณความดีพิเศษมากมาย ซึ่งสมควรดำเนินตาม และเมื่อมนุษย์มั่นใจในความสามารถที่จะทำเช่นนั้นได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติสร้างคุณความดีพิเศษนั้นให้มีขึ้นในตน หรือปฏิบัติให้เข้าถึงธรรมที่บุคคลต้นแบบนั้นได้ค้นพบและนำมาแสดงไว้แล้ว

ข. ความเชื่อ ความมั่นใจในธรรม ทั้งความจริงและความดีงาม ที่บุคคลต้นแบบซึ่งเรียกว่า พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้นั้น ว่าเป็นสิ่งที่พระองค์ได้ปฏิบัติเห็นผลประจักษ์กับตนเองมาก่อน เรียกว่าค้นพบแล้วจึงนำมาประกาศเปิดเผยไว้ ธรรมนั้นเป็นสภาวะดำรงอยู่หรือเป็นไปตามธรรมชาติของมันเอง เป็นกฎเกณฑ์อันแน่นอน คือ नियามแห่งเหตุและผล อย่างที่เรียกว่าเป็นกฎธรรมชาติ ไม่ขึ้นกับการอุปติของตถาคต คือไม่ว่าจะมีใครค้นพบหรือไม่ เป็นกลาง เทียงธรรมต่อทุกคน ทำลายต่อปัญญาและการเพียรพยายามฝึกรวมตนของมนุษย์ บุคคลทุกคนเมื่อพัฒนาตนให้พร้อม มีปัญญาแก่กล้าพอแล้ว ก็รู้และลุได้ประจักษ์กับตน เมื่อรู้หรือบรรลุแล้ว ก็สามารถแก้ปัญหา ดับทุกข์ หลุดพ้นเป็นอิสระได้จริง

ค. ความเชื่อ ความมั่นใจในสงฆ์ คือ ชุมชนหรือสังคมแบบอย่าง ซึ่งเป็นพยานยืนยันว่า มนุษย์ทั่วไปมีความสามารถที่จะบรรลุความจริงความดีงามสูงสุดได้อย่างบุคคลต้นแบบ แต่ชุมชนหรือสังคมนั้นจะมีขึ้นได้ เป็นไปได้ ก็ด้วยการยอมให้ธรรม คือความจริงความดีงามปรากฏผลประจักษ์ออกมาทางบุคคลด้วยการปฏิบัติ ชุมชนหรือสังคมนี้ ย่อมประกอบด้วยบุคคลทั้งหลายผู้ฝึกปรือ ศึกษา ซึ่งมีความ

สูงงอมแก่กล้าไม่เท่ากัน ก้าวหน้าองงามอยู่ในระดับแห่งพัฒนาการต่าง ๆ กัน แต่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะมีหลักการร่วมกัน คือมีธรรมเป็นแกนร่วม มีธรรมเป็นเครื่องวัด เป็นที่รองรับผลประจักษ์ และเป็นที่แสดงออกของธรรม จึงเป็นชุมชนที่มีความดีงามน่าชื่นชม ควรเชิดชูรักษาและเข้าร่วม เพราะเป็นสังคมที่มีสภาพเอื้ออำนวยมากที่สุดแก่การที่จะดำรงธรรมให้สืบต่อไปในโลก เป็นแหล่งแพร่ขยายความดีงามและประโยชน์สุขแก่โลก

รวมความหมายของศรัทธา ๓ อย่างนั้น ได้แก่ ความมั่นใจว่าความจริงความดีงาม และกฎเกณฑ์แห่งเหตุและผล มีอยู่ตามธรรมชาติของธรรมชาติ มนุษย์มีความสามารถที่จะเข้าถึงและหยั่งรู้ความจริงความดีงามและกฎธรรมชาตินั้นได้ และได้มีบุคคลผู้ประเสริฐซึ่งได้ค้นพบ เข้าถึง และนำความจริงนั้นมาเปิดเผย เป็นเครื่องยืนยันและนำทางไว้แล้ว ผู้ที่มีความมั่นใจในกฎธรรมดแห่งเหตุผล และมั่นใจในความสามารถของมนุษย์แล้ว ย่อมเพียรพยายามปฏิบัติเพื่อให้ผลสำเร็จเกิดจากเหตุคือการกระทำ เชื่อการกระทำและผลของการกระทำที่เป็นไปตามนิยามแห่งเหตุและผล จนมีหลักประกันความเข้มแข็งทางจริยธรรม พยายามศึกษาให้รู้เข้าใจและกระทำการไปตามทางแห่งเหตุปัจจัยอย่างมั่นคง ไม่หวังพึ่งอำนาจลบล้างจากภายนอก และจะมั่นใจว่าสังคมที่ดีงาม หรือสังคมอุดมคตินั้น มนุษย์สามารถช่วยกันสร้างขึ้นได้ และประกอบด้วยมนุษย์ผู้ดำเนินชีวิตดีงามตามเหตุผลนี้เอง ซึ่งได้ฝึกอบรมตนเพื่อเข้าถึงธรรมหรือเพื่อบรรลุคุณความดีพิเศษอย่างพระพุทธเจ้า

สรุปคุมอีกชั้นหนึ่งว่า เมื่อตรองเห็นเหตุผลแล้ว มั่นใจว่าพระพุทธเจ้ารู้จริงดีจริง จึงเชื่อว่าธรรมที่พระองค์ตรัสเป็นจริงดีจริง แล้วเชื่อว่า หมู่ชนที่เป็นอยู่ด้วยธรรมนั้น มีได้จริง ได้มีจริง ควรให้มี และควรเข้าร่วมจริง

๒. ศีล คือระเบียบความประพฤติ หรือถ้าจะพูดให้เต็มความหมายแท้จริง คือระเบียบความเป็นอยู่ทั้งส่วนตัวและที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางกายวาจา ตลอดจนทั้งท่ามาหาเลี้ยงชีพ ซึ่งได้กำหนดวางไว้เพื่อทำให้ความเป็นอยู่นั้น กลายเป็นสภาพอันเอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติกิจต่าง ๆ ที่เป็นไปเพื่อเข้าถึงจุดหมายอันดีงาม ซึ่งเป็นอุดมคติของคนในสังคมหรือชุมชนนั้น โดยทั่วไป ระเบียบความประพฤตินี้ จะมีลักษณะเป็นการปิดกั้นโอกาสที่จะทำความชั่ว และส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี โดยฝึกคนให้รู้จักสร้างความสัมพันธ์ด้านกายวาจาที่ดีงาม กับสภาพแวดล้อม อันจะเป็นผลเอื้ออำนวยแก่การดำรงอยู่ทั้งของตนและชุมชน หรือสังคมของตน และเอื้ออำนวยแก่การทากิจต่าง ๆ ที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป พร้อมกันนั้น ก็เป็นการฝึกอบรมชีวิตด้านกายและวาจาของบุคคล ให้มีความพร้อมยิ่งขึ้น ในอันที่จะเสวยผลและที่จะทำกิจเช่นนั้นด้วย เฉพาะอย่างยิ่ง เน้นความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคม คือการอยู่ร่วมกันด้วยดีระหว่างมนุษย์ด้วยกัน ในสภาพที่เกื้อกูลเช่นนั้น สมาชิกแต่ละคนนอกจากจะสามารถดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีแล้ว ยังมีโอกาสที่จะกระทำการสิ่งที่ดีงามหรือเข้าถึงสิ่งที่มีคุณค่าสูงขึ้นไปอีกด้วย

สำหรับสังคมมนุษย์ในวงกว้าง ระเบียบความประพฤตินั้นต้นอย่างน้อยที่สุด หรือศีลขั้นพื้นฐานที่จะสร้างสภาพเกื้อกูลให้เกิดขึ้น ก็คือหลักที่เรียกว่าศีล ๕ ซึ่งมีสาระสำคัญได้แก่การไม่ละเมิดต่อชีวิต ต่อ

ทรัพย์สิน ต่อของรักของกันและกัน การไม่ใช้วาจาจะเมิดความจริงเพราะเห็นแก่ตนและมุ่งทำลายผู้อื่น และการไม่ยอมทำลายสติสัมปชัญญะหรือความสำนึกผิดชอบชั่วดีของตนด้วยการตกไปในอำนาจของสิ่งเสพติด¹ ส่วนระเบียบความประพฤติที่ซับซ้อนไปกว่านี้ ย่อมรวมไปถึงข้อกำหนดกฎเกณฑ์ ขนบธรรมเนียมและข้อปฏิบัติปลีกย่อยต่าง ๆ ที่วางไว้เพื่อความเรียบร้อยดีงาม และเพื่อให้เกิดสภาพการดำรงชีวิตอันเกื้อกูลแก่การที่จะเข้าถึงจุดหมายจำเพาะของชุมชนนั้น สังคมนั้น หรือระบบการนั้น ๆ ศิลจึงมีความเข้มงวดกวดขัน เคร่งครัด หยิบ ประณีต และรายละเอียดต่าง ๆ กัน ดังมีศีล 8 ศีล 10 ศีล 227 เป็นตัวอย่าง เมื่อว่าโดยสรุป ศิลตามความหมายของพระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญ คือ

- 1) ทำให้เกิดสภาพความเป็นอยู่ที่เกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจต่าง ๆ เพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ตั้งมาโดยลำดับ จนถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต
- 2) ทำให้สมาชิกของสังคมหรือชุมชนนั้นอยู่ร่วมกันด้วยดี สังคมสงบเรียบร้อย สมาชิกต่างดำรงอยู่ด้วยดี และมุ่งหน้าปฏิบัติกิจของตน ๆ โดยสะดวก
- 3) ฝึกหัดขัดเกลาตนเอง ทำให้กิเลสเบาบางลง ด้วยการควบคุมยับยั้งสังวร ปรับการแสดงออกทางกายวาจาให้เอื้อแก่สภาพความเป็นอยู่ที่เกื้อกูลและการอยู่ร่วมกันด้วยดีนั้น อันเป็นขั้นต้นของการพัฒนาชีวิตของตนให้พร้อมที่จะเป็นที่ยอมรับของทุกสัทธิธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่งคือเป็นพื้นฐานของสมาธิ หรือการฝึกปรือคุณธรรมทางจิตใจที่สูงขึ้นไป²

แม้ว่าจะมีศีลที่สูงกว่าศีล 5 อีกหลายระดับหลายประเภท แต่ศีลหรือระเบียบความประพฤติทุกอย่าง ซึ่งเป็นที่ต้องการในการปฏิบัติธรรม ดังที่เรียกว่า ศีลซึ่งอริยชนชั้นชมนั้น ก็มีสาระสำคัญอย่างเดียวกันทั้งหมด คือ เป็นศีลที่ประพฤติปฏิบัติถูกต้องตามหลักการ ไม่เหลวไปเพราะตันทาที่มุ่งแสวงหาอิฏฐารมณ์เป็นผลตอบแทน หรือเพราะทวิฏฐินำเอาความยึดถือเกี่ยวกับตัวตนมาปิดบังวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของศีล ปฏิบัติโดยเข้าใจความมุ่งหมาย มิใช่สักว่ายึดถือ ทำตาม ๆ กันไปโดยมกมาย สำหรับชาวบ้านทั่วไปเมื่อปฏิบัติถูกต้องอย่างนี้แล้ว แม้เพียงศีล 5 ก็เป็นปฏิปทาของพระโสดาบัน

3. สุตะ แปลว่า สิ่งที่ได้สดับ หมายถึงความรู้ที่ได้จากการได้ยินได้ฟัง การสดับ การอ่าน การเล่าเรียน ความรู้ที่ได้จากการศึกษาศิลปวิทยาต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำมาหาเลี้ยงชีพ และการประกอบกิจต่าง ๆ ในทางโลก แม้จะเป็นสุตะ แต่ก็ยังไม่เพียงพอสำหรับความเป็นอริยสาวก บุคคลหนึ่ง ๆ อาจมีสุตะในศิลปวิทยาเพียงอย่างหนึ่ง ก็พอสำหรับการดำรงชีวิต คนหนึ่งก็มีสุตะในเรื่องหนึ่ง ต่างคนก็ต่างสุตะกันไป สุตะของคนหนึ่ง ไม่จำเป็นสำหรับอีกคนหนึ่ง ไม่มีสุตะใดที่จำเป็นสำหรับทุกคนเสมอ

¹ สติสัมปชัญญะ หรือความสำนึกผิดชอบชั่วดีนี้ ย่อมเป็นหลักประกันหรือเครื่องคุ้มกันของศีลทั้งหมด

² พึงสังเกตว่า ศีลขั้นพื้นฐานที่สุด (เช่น ศีล 5) จะมีสาระที่มุ่งเพื่อการไม่เบียดเบียน ซึ่งเป็นขั้นต้นที่สุดของการสร้างสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เกื้อกูล ศีลต่อนั้นขึ้นไป จะหันไปเน้นการสร้างสภาพเกื้อกูลทั้งของสิ่งแวดล้อมและความเป็นอย่างงั้น และการฝึกหัดขัดเกลาตนเอง เพื่อจุดหมายที่จำเพาะมากยิ่งขึ้น

เหมือนกัน นอกจากนั้น สุตะประเภทนี้ยังมีใช้สุตตะที่ปราศจากโทษ แม้ว่าโดยความมุ่งหมายเดิมสุตตะเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่มีขึ้นเพื่อแก้ปัญหา ทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากทุกข์ ประสบอิสรภาพและมีความสุข แต่มีบ่อยครั้งที่กลับเกิดผลตรงข้ามกลายเป็นเครื่องมือสร้างปัญหา ก่อความทุกข์ให้หนักและซับซ้อนแก้ไขยากยิ่งขึ้น จึงไม่ใช่สุตตะที่เต็มตามความหมายในที่นี้ สุตตะที่เป็นคุณสมบัติของอริยสาวกนั้น หมายถึงความรู้ที่จำเป็นสำหรับทุกคนเพื่อให้รู้จักวิธีที่จะดำเนินชีวิตให้ดีงาม ทำให้รู้จักใช้สุตตะอื่นๆ มีวิชาชีพเป็นต้นไปในทางที่เป็นคุณเป็นประโยชน์ ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น เป็นส่วนเสริมสำหรับปิดกันโทษ ช่วยทำให้สุตตะอื่นมีคุณค่าเต็มบริบูรณ์ เป็นเครื่องมือแก้ไขปัญหามาตามความหมายที่แท้จริง เป็นคุณด้านเดียว ยิ่งกว่านั้นสุตตะอย่างนี้เท่านั้น เป็นความรู้ที่หาปัญญานำให้กลายเป็นอริยะหรืออารยชนได้ สุตตะนี้ก็คือความรู้ในอริยธรรม คือหลักความจริงความดีงามที่อริยชนแสดงไว้ หรือคำแนะนำสั่งสอนต่างๆ ที่แสดงหลักการครองชีวิตประเสริฐ ชีวรคาไปสู่ความเป็นอริยชน สุตตะในศิลปวิทยาต่างๆ จะต้องมิสุตตะในอริยธรรมนี้ควบหรือแทรกอยู่ด้วยเป็นส่วนเต็มเต็มเสมอไป จึงจะพอให้เกิดความมั่นใจว่า จะเป็นเครื่องมือแก้ไขปัญหาไม่ใช่เครื่องมือสร้างเสริมปัญหา อย่างไรก็ตาม สุตตะทุกอย่างรวมทั้งสุตตะในอริยธรรม แม้จะเป็นความรู้ที่ถูกต้อง แต่ก็ยังเป็นเพียงความรู้อย่างคลั่งสำหรับเก็บสะสมวัตถุดิบ ยังไม่สำเร็จกิจแท้จริง อย่างดีถ้าก้าวไปอีกขั้นหนึ่งก็กลายเป็นความรู้ที่ย่อยเข้าเป็นของตัวเองแล้ว ที่เรียกว่าทฤษฎีหรือความรู้ระดับทฤษฎีซึ่งก็ยังไม่เพียงพอ จะต้องนำไปใช้เป็นอุปกรณ์ของปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ระดับแยกคัดจัดสรรและวินิจฉัย แล้วนำไปปฏิบัติตามหลักที่ว่าหลักย่อยคล้อยแก่หลักใหญ่ (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) จึงจะสำเร็จผลในการใช้งานอย่างแท้จริง

4. จาคะ แปลว่า การสละ หรือสละให้ หมายถึงการให้ที่แท้จริง ซึ่งเป็นการสละออกไป สละทั้งข้างนอกและข้างใน ข้างนอกสละวัตถุ ข้างในสละกิเลสความโลภ ไม่มีความรู้สึกตระหนี่หวงแหน ไม่ปรารถนาผลได้ตอบแทน เพราะการให้ของอริยสาวกท่านกระทำด้วยจิตที่สูงพ้นระดับความต้องการผลตอบแทนใดๆ ไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็นลาภ ยศ สุข หรือสวรรค์ก็ตาม ลักษณะด้านจาคะของอริยสาวกเท่าที่ท่านบรรยายไว้เช่นคำว่า ขอบให้ ขอบบริจาค (ทานสังวิภาครัต) แสดงอยู่ในตัวถึงการมีความสุขสบายใจในการกระทำเช่นนั้น และการที่มีได้กระทำเพราะมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนแก่ตน อริยสาวกจึงไม่มีปัญหาในเรื่องที่จะมาเกิดความทุกข์ความเดือดร้อน หรือความเศร้าโศกผิดหวังในภายหลังว่า ทำแล้วไม่ได้เช่นนั้นไม่เป็นแบบนี้ เพราะในเมื่อความโลภไม่ครอบงำใจ ไม่หมายใจคิดจะเอา ไม่มีความหวงแหนปิดบังอยู่ข้างในแล้ว ใจก็เปิดกว้างออก ความเข้าใจผู้อื่นก็เกิดขึ้น มองเห็นความทุกข์ความเดือดร้อนของเขาโดยง่าย จิตใจก็โน้มโน้มไปเองในทางที่จะให้ มุ่งแต่จะสงเคราะห์ช่วยเหลือ ให้เขาได้รับประโยชน์ แก้ปัญหาให้เขา ทำให้เขามีความสุข มีความยินดีพอใจสุขใจในการให้ การสละและการแบ่งปันนั้นๆ ถ้าจะคิดในแง่ผลตอบแทน การให้นั้นแหละเป็นการได้อยู่ในตัว เพราะอริยสาวกมีฉันทะในกุศลธรรม คือต้องการทำความดีหรือต้องการให้มีสิ่งที่ดีงาม ด้วยการให้นั้น อริยสาวกก็เป็นอันได้กระทำสิ่งที่ดีงาม และความดีงามก็ได้เกิดมีขึ้น อริยสาวกมีเมตตา ปรารถนาให้โลกมีความสุข และที่ได้

ให้นั้นก็ด้วยอำนาจเมตตากรุณา ด้วยการให้นั้น โลกก็มีความสุขเพิ่มขึ้นแล้ว นอกจากนั้น อริยสาวกยังได้ความมีใจบริสุทธิ์ ความมีจิตผ่องใส ความมีกิเลสลดน้อยลงไป การได้ฝึกฝนอบรมตน ความก้าวหน้าในธรรม ความสุขความอิ่มใจจากสภาพที่เป็นบุญเป็นกุศลเหล่านั้น และความเข้าใจจุดหมายของพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น¹ ในเรื่องนี้ พิงอัจฉริยะของพระสารีบุตรที่ว่า “บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่ให้ทานเพราะเห็นแก่อุปธิสุข (สุขเจือกิเลสคือโลกียสุข หรือสุขในไตรภพ) ย่อมไม่ให้ทานเพื่อภพใหม่ แต่บัณฑิตเหล่านั้นย่อมให้ทานเพื่อกำจัดกิเลส เพื่อไม่ก่อภพต่อไป”²

นอกจากการให้การแบ่งปัน เพื่อช่วยเหลือสงเคราะห์โดยทั่วไปแล้ว จาคะของอริยสาวกยังแสดงออกอีกด้านหนึ่ง หรืออีกชั้นหนึ่ง คือสามารถเปลี่ยนสิ่งของต่าง ๆ กับคนที่มียศมีกัลยาณธรรม (คนประพฤติชอบและมีความดีงาม) ทั้งหลายได้ เหมือนดั่งว่า ย่อมให้ทรัพย์สินสมบัติของตนเป็นของสาธารณะ สำหรับคนมีศีลธรรมจะร่วมใช้ร่วมบริโภคได้ทั้งหมด หรือว่า ในสังคมของคนมีศีลธรรม แต่ละคนยินดีให้ทรัพย์สินของตนเป็นของกลางใช้สอยบริโภคร่วมกันได้

หนึ่งในฐานะที่อริยสาวกเป็นสัตบุรุษ ย่อมให้ทานอย่างสัตบุรุษ³ ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งที่ท่านเน้นไว้เกี่ยวกับการให้อย่างสัตบุรุษ ได้แก่การให้โดยเคารพ คือให้ด้วยความตั้งใจจริง ให้ความสำคัญแก่ผู้รับ แก่สิ่งของที่ให้ และแก่การให้นั้น ไม่ว่าผู้รับจะตกอยู่ในสภาพอย่างไร จำต้องคอยเพียงไร ก็ไม่ดูถูกเหยียดหยาม ไม่แสดงอาการดั่งว่าจะทิ้งเสีย หรือหนำซ้ำคิดว่าสมควรค่าบุญ แต่มีเมตตากรุณา ให้ความเต็มใจ มุ่งให้เขาได้รับประโยชน์⁴

5. ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว หรือรู้ชัด ได้แก่ ความเข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล หรือความรู้ประเภทแยกคิดจัดสรรและวินิจฉัย คือแยกแยะวินิจฉัยได้ว่า จริง เท็จ ดี ชั่ว ถูก ผิด ควร ไม่ควร

1 เหตุที่คนให้ทาน ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

2 ขุ.ม.29/825/517 (ในที่นี้แปลอุปธิ ว่ากิเลส)

3 การให้อย่างสัตบุรุษ เรียกว่า สัปปริสทาน กำหนดอาการและคุณสมบัติต่าง ๆ ของผู้ให้ที่นอกเหนือออกไปจากการคำนึงถึงความต้องการของผู้รับ ท่านแสดงไว้หลายหมวด หมวดหนึ่งมี 5 AD 1. ให้โดยเคารพ 2. ให้โดยอ่อนน้อม 3. ให้ด้วยมือของตน 4. ให้มิใช่ดั่งทิ้งขว้าง (บางแห่งเป็น ให้ของบริสุทธิ์ หรือให้ของไม่เป็นแดน) 5. ให้โดยเข้าใจถึงผลที่จะตามมา (อาคมนภิฎฐิก อรรถกถาว่า เห็นว่าจะมีผล บ้าง เชื่อกกรรมและผลกรรมบ้าง) - ม.อ.14/151/114; อ.ป.ย.จก.22/147/192; อ.ง.นวก.23/224/405 อีกหมวดหนึ่งมี 5 คือ 1. ให้ด้วยศรัทธา 2. ให้โดยเคารพ 3. ให้โดยกาลอันควร คือถูกเวลา 4. ให้โดยจิตใจไม่มีแรงอน (คือใจโปร่งโล่ง มิใช่จะเต็มทึบ ไม่มีเงื่อนงำ นี้แปลตาม mnnni บางท่านแปลว่า โดยมีจิตอนุเคราะห์) 5. ให้โดยไม่กระทบตนและผู้อื่น (เช่นมิใช่เพื่อยกตนข่มผู้อื่น) - อ.ป.ย.จก.22/148/192

อีกหมวดหนึ่งมี a คือ 1. ให้ของสะอาด 2. ให้ของประณีต 3. ให้ถูกเวลา 4. ให้ของสมควร 5. ให้ด้วยวิจรรณญาณ 6. ให้เนือง ๆ 7. เมื่อให้จิตผ่องใส a ให้แล้วเบิกบานใจ - อ.ง.อ.จก.23/127/248

4 ตรงกับลักษณะด้านจาคะของอริยสาวกว่า “ยาจโยคะ” แปลว่า เป็นผู้ควรแก่การขอ คือหน้าตาต้อนรับ ยินดีจะให้ หรือแปลอีกอย่างหนึ่งว่า ใส่ใจคำร้องขอ.

คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ รู้ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผล หรือปัจจัยต่าง ๆ รู้ภาวะตามเป็นจริงของสิ่งต่าง ๆ รู้ว่าจะนำไปใช้หรือปฏิบัติอย่างไร จึงจะแก้ปัญหาได้ หรือให้สำเร็จผลที่มุ่งหมาย เป็นความรู้ระดับใช้งานหรือแก้ปัญหา แต่ในที่นี้ท่านหมายถึงเฉพาะความรู้ที่จะใช้แก้ปัญหาชีวิตของมนุษย์ คือดับทุกข์ หรือพูดอีกอย่างหนึ่ง ความรู้ที่จะทำให้รู้จักดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดีงาม ไม่ให้เกิดปัญหา ไม่ให้เป็นที่มาของทุกข์ ซึ่งมีวิธีพูดได้หลายแง่หลายด้าน เช่นว่า ความเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง หรือรู้ร้อยสัจจ์ หรือมองเห็นปฏิจลสมุปบาท หรือความคิดเหตุผลที่ไม่ถูกนิรวณ 5 ครอบงำ หรือที่ท่านแสดงไว้เป็นความหมายของปัญญาสัมปทา ในฐานะคุณสมบัติของอริยสาวกว่า ปัญญาที่ยั่งยืนถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป (หรือรู้เท่าทันคตินิรวณของโลกและชีวิต เช่น เกิดแก่เจ็บตาย ความเจริญและความเสื่อม) อันเป็นอริยะ ทะลวงกิเลส (หรือเจาะสัจธรรมได้) อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์ โดยชอบ แต่ไม่ว่าจะบรรยายโดยส่วนความอย่างใดก็มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน

ไม่ว่าใครจะมีโลกียปัญญายกเยื้องแก่กล้าแตกต่างกันออกไปอย่างไร ซึ่งทำให้เป็นผู้เก่งกล้าสามารถ ในการดำเนินกิจการต่าง ๆ ในโลก เช่น โดดเด่นในการเมือง รุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ เป็นนักประดิษฐ์ เชี่ยวชาญประยุกต์วิทยา หรือเป็นนักค้นคว้าและค้นพบทางวิทยาศาสตร์ แต่ความรู้ที่ขาดมิได้หรือมีความจำเป็นสำหรับทุกคนในการที่จะแก้ปัญหาชีวิตของตน หรือที่จะดำเนินชีวิตอยู่ด้วยดี ก็คือปัญญาที่เป็นคุณสมบัติของอริยสาวกนี้

อย่างไรก็ดี ความรู้ประเภทสุตะ ก็เป็นอุปกรณ์สำคัญของปัญญา ซึ่งทำให้ปัญญาได้ข้อมูลที่จะนำไปใช้และสร้างความเข้าใจได้ชัดเจนกว้างขวางยิ่งขึ้น สุตะจึงเป็นปัจจัยแก่ปัญญาด้วย ไม่เฉพาะแต่สุตะทางธรรมเท่านั้นที่เป็นปัจจัยแก่ปัญญาของอริยสาวกได้ แม้สุตะทางโลกก็เป็นปัจจัยแก่ปัญญาทางธรรมได้ โดยเฉพาะประสบการณ์ชีวิต เพราะผู้ที่รู้จักคิด (โยนิโสมนสิการ) อาจเกิดปัญญาเข้าใจโลกและชีวิตได้จากสุตะในวิชาการและอาชีพต่าง ๆ ที่ตนประกอบ แต่เมื่อกล่าวอย่างรวบยอด สำหรับการดำเนินชีวิตที่ดีงามหรือความก้าวหน้าในธรรม ความสำเร็จเด็ดขาดอยู่ที่ปัญญา บางคนมีสุตะมาก แต่ไม่รู้จักคิดก็หาเกิดปัญญาไม่ และไม่สามารถใช้สุตะให้เป็นประโยชน์ บางคนมีสุตะเพียงเล็กน้อยจนแทบไม่ต้องพูดถึง แต่มีปัญญามาก รู้จักคิดก็รู้จักดำเนินชีวิตที่ดี แก้ปัญหาได้ สำหรับผู้มีปัญญา ยังมีสุตะมาก ปัญญาที่ยังทำการสำเร็จประโยชน์มาก แต่ถึงขาดแคลนสุตะ ก็อาจทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ ในการแสดงคุณสมบัติของอริยสาวก จึงมีหลายครั้งที่ปรากฏว่า เมื่อจะต้องลดจำนวนข้อลงให้เหลือเพียง 4 เอาไว้แต่ที่จำเป็นมากกว่า ท่านจึงลดสุตะออกไป เหลือเพียง ศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา

อนึ่ง ปัญญาไม่เพียงแต่ให้ความสำเร็จแก่สุตะเท่านั้น แต่เป็นฐานรองรับและให้ความถูกต้องแก่คุณสมบัติข้ออื่น ๆ ทั้งหมด ปัญญาทำให้ศรัทธาเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามหลัก ไม่ผิดพลาดกลายเป็นความมกมาย ปัญญาทำให้ประพฤติศีลได้ถูกต้อง เป็นศีลที่อริยชนชื่นชมยอมรับอย่างที่เราเรียกว่าอริยกันตศีล ไม่กลายเป็นศีลพหุปรามาส ปัญญาทำให้มีจาคะที่เป็นความสละแท้จริงได้ เพราะถ้าไม่มีปัญญาที่จะเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ยังไม่มองเห็นสภาวะที่แท้และคตินิรวณของสิ่งทั้งหลาย และยัง

ไม่ได้เรียนรู้เกี่ยวกับความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปกว่าแล้ว ก็ย่อมเป็นธรรมดาที่จะต้องให้คุณค่าแก่วัตถุทางเป็นอย่างสูง ยากที่จะไม่หลงใหลปรารถนามากขึ้นไปในโลกีย์สุข และจึงยากที่จะทำการสละออกไปโดยไม่หวังผลได้ตอบแทนเป็นกามคุณหรือความเป็นความมีในรูปใดรูปหนึ่ง ปัญญาจึงเป็นแกนและเป็นตัวคุมคุณสมบัติอื่น เป็นคุณสมบัติหลักของอริยสาวก และเป็นจุดมุ่งของการฝึกอบรมตนของอริยสาวกต่อ ๆ ไป

สรุปว่า คุณธรรมที่เป็นหลักแท้ ๆ มี 4 อย่างคือ ศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา

1. *ศรัทธา* ความเชื่อความมั่นใจในปัญญา คุณธรรมและความเพียรพยายามของมนุษย์ ซึ่งทำให้สามารถเข้าถึงความจริง ความดีงามสูงสุดได้ตามกฎธรรมดแห่งเหตุและผล ดังได้มีท่านผู้นำทางไว้ และซึ่งจะทำให้มนุษย์สร้างสังคมที่ดีงามอันดำรงอยู่โดยธรรมได้

2. *ศีล* การรู้จักบังคับควบคุมตนได้ ซึ่งทำให้ความเป็นอยู่ พฤติกรรม และลักษณะความสัมพันธ์กับผู้อื่นและสภาพแวดล้อมของบุคคลนั้น ๆ เกิดความเหมาะสมพอดีที่จะเกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามแห่งคุณธรรมของตน และความอยู่ร่วมกันด้วยดีของสังคม

3. *จาคะ* ความสละ ที่ทำให้ไม่ตัดสินใจหรือคิดการต่าง ๆ เข้าข้างตนเอง และทำให้พร้อมที่จะเอื้อเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้อื่น

4. *ปัญญา* ความรู้ตระหนักเท่าทันถึงความจริงของสิ่งทั้งหลาย ที่เป็นไปตามกฎธรรมดา มีความเกิดขึ้นเสื่อมสิ้นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ซึ่งทำให้วางใจวางท่าที่ต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง โดยมีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ สามารถวินิจฉัยแยกการอันควรไม่ควรทำ กำหนดความพอเหมาะพอดี และการที่จะใช้หรือพัฒนาต่อไปของคุณธรรมอื่น ๆ ทั้งหมดอย่างเหมาะสม

ส่วนสุดท้าย ไม่ว่าจะเป็นความรู้ที่มาในรูปของคำแนะนำชี้แจง คำกระตุ้นชักจูง ตักเตือน หรือการเล่าเรียนก็ตาม ย่อมเป็นเครื่องช่วยเสริมคุณธรรมทั้ง 4 ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้น ปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้ผลดียิ่งขึ้น แต่จะเป็นสิ่งที่ต้องการมากน้อยเพียงไร ย่อมสัมพันธ์กับความรู้จักคิดของผู้นั้น

ในที่สุด ขอย้อนกลับไปย้ำความสำคัญของศรัทธาที่เป็นคุณสมบัติข้อแรกอีกครั้งหนึ่ง โดยฐานเป็นคุณสมบัติจำเป็นยิ่งในขั้นต้น สิ่งที่ต้องการให้สังเกตก็คือ ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น ในการบรรยายความหมายของศรัทธานั้น ตามปกติท่านจะแยกออกเป็น 3 อย่างคือ ศรัทธาในพระพุทธรเจ้า ในพระธรรม และในพระสงฆ์ แต่บางครั้ง เจาะอย่างยิ่งเมื่อแสดงศรัทธาของอริยสาวกตั้งแต่แรกเริ่มก่อนเป็นโสดาบัน ท่านแสดงศรัทธาเจาะจงลงไปแฉ่งเดียวว่า “เชื่อ โพธิ (ปัญญาตรัสรู้) ของตถาคตว่า กวैया เหตุผลดังนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ” ศรัทธาตามคำบรรยายนี้ท่านเรียกสั้น ๆ ว่า “ตถาคตโพธิสัทธา” (ความเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต หรือ เชื่อปัญญาวิมุตติธรรมของพระผู้ทรงค้นพบ) ซึ่งดังที่ได้กล่าวแล้วว่าหมายถึงความเชื่อความมั่นใจในพระปรีชาญาณของพระพุทธรเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นต้นแบบหรือองค์แทนหรือผู้นำของมนุษย์ทั้งหลาย ที่ยืนยันถึงสมรรถวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายว่า มนุษย์สามารถยังรู้สัจธรรม เข้าถึงความดีงามสูงสุดได้ด้วยสติปัญญาและความเพียรพยายามฝึกฝน

พัฒนาตนเอง ดังคำอุปมาที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระองค์เองว่า ทรงเป็นลูกไก่ตัวผู้ที่เจาะทำลายเปลือกไข่คืออวิชชาออกมาได้¹ หรือทรงเป็นผู้ค้นพบทางเก่าและทรงชี้หนทางนั้นแก่หมู่ชน² การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าก็คือการประกาศยืนยันความสามารถนี้ของมนุษย์ทั้งหลาย ตถาคตโพธิศรัทธา หรือความเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ก็คือความเชื่อความมั่นใจในปัญญาที่จะหยั่งรู้สัจธรรมของมนุษย์ หรือความเชื่อความมั่นใจในความสามารถของมนุษย์นั่นเอง เมื่อพูดให้สั้นเข้าอีก ตถาคตโพธิศรัทธา³ สัมผัสถึงความเชื่อความมั่นใจในตนเองของมนุษย์ทุก ๆ คน ความมั่นใจตนเองในที่นี้ มิใช่ความเชื่อตนเองอย่างเห็นแก่ตัว หรืออย่างมีมานะอหังการ แต่หมายถึง ความมั่นใจตนเองในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่ง หรือความมั่นใจในความเป็นมนุษย์ของมนุษย์นั่นเอง และมีใช่ความยึดมั่นวางใจในปัญญาของตนเพียงเท่าที่มีอยู่ในขณะนั้น ๆ แต่หมายถึง ความเชื่อในปัญญาของมนุษย์อย่างเป็นกลาง ๆ พูดอย่างสมัยใหม่ว่า เชื่อในศักยภาพแห่งปัญญาของตนในฐานะที่เป็นมนุษย์คนหนึ่งว่า สามารถฝึกปรือจนได้ผลดีที่สุดพอแก่ความต้องการของมนุษย์⁴ พระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์คนแรกที่ประกาศยืนยันความสามารถอันนี้ของมนุษย์ ทรงเป็นบุคคลแรกที่ไม่ทรงอ้างอำนาจภาพหรือแรงกดดันดาลของเทพหรืออำนาจสูงสุดใด ๆ จึงทรงเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์แห่งความเชื่อมั่นใจในตนเองของมนุษย์ทั้งหลาย ในทางปฏิบัติ ตถาคตโพธิศรัทธา ย่อมครอบคลุมถึงศรัทธาในพระรัตนตรัยครบทั้งสามอย่างพร้อมในตัวในเวลาเดียวกัน คือ เชื่อว่า มนุษย์มีปัญญาที่สามารถพัฒนาขึ้นไปจนแก้ปัญหาขั้นสุดท้ายขึ้นในที่สุดของตนได้ เชื่อว่า หลักการและจุดหมายในเรื่องนี้เป็นความจริงที่ดำรงอยู่ตามธรรมดาแห่งเหตุและผล และเชื่อได้ว่ามีบุคคลผู้พัฒนาตนจนสำเร็จผลเช่นนั้นเป็นตัวอย่างยืนยันความจริงน่าทึ่งไว้แล้ว ในเมื่อตถาคตโพธิศรัทธามีความหมายอย่างนี้ ศรัทธาจึงเป็นธรรมสำคัญยิ่ง แม้ในพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาแห่งปัญญา แต่ก็ย่อมเห็นได้ชัดว่า ศรัทธานี้มีความหมายต่างจากที่เห็นกันทั่วไป คือ เป็นศรัทธาในปัญญา และเป็นศรัทธาเชื่อมปัญญา หรือนำไปสู่ปัญญา ไม่เป็นศรัทธาที่มกมาย แต่เป็นศรัทธาที่ทำให้หายมกมาย

¹ วินย.1/3/4

² ส.น.16/253/129; ส.ข.17/126/82; 197/132; ม.อ.14/101/85

³ การที่พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า ตถาคต ในตถาคตโพธิศรัทธานี้ ก็เป็นข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง เพราะคำแทนองค์พระพุทธเจ้ามีหลายคำ แต่ละคำก็มีความหมายเน้นคุณลักษณะหรือนัยที่ต่างกันไปในกรณีนี้ทรงใช้คำว่า ตถาคต ซึ่งตรงกับที่ทรงใช้ในกรณีนี้ที่ ตรัสถึงกฎธรรมชาติว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมดาของมันเองไม่ว่าตถาคตทั้งหลายจะเกิดขึ้นหรือไม่ แต่ตถาคตเป็นผู้ค้นพบแล้วนำมาประกาศเปิดเผย (ดู อ.อ.ติก.20/576/368; ส.น.16/61/30); นอกจากนั้นคำว่า “ตถาคต” ซึ่งใช้ในที่หลายแห่งท่านแปลว่า “สัตว์” (ม.ม.13/147/143; ส.สพ.18/794/480; วล. วล. อธิบายใน ม.อ.3/135 เป็นต้น); นักศึกษาที่สนใจอาจค้นคว้าเปรียบเทียบ โพธิ์ นี้กับพุทธภาวะของฝ่ายมหายาน

⁴ ข้อว่า ปัญญาของมนุษย์มีขอบเขตหรือไม่ ไม่เป็นปัญหาในที่นี้ เพราะปัญญามนุษย์ที่ฝึกปรือดีแล้วย่อมเป็นปัญญาสูงสุดเท่าที่จะมีหรือเป็นไปได้ ถ้าปัญญานั้นมีขอบเขต ก็ไม่มีแหล่งปัญญาเหนือกว่าใด ๆ อีก ที่จะมาเสริมเติมแก่ปัญญามนุษย์นั้นได้ ซึ่งจะพึงหันไปมัวหวังรออยู่ (แม้แต่ปัญญาของเทพเจ้าสูงสุด ก็เป็นเพียงปัญญาที่มนุษย์ปรารถนา); ดู ทศนะใน เกวัญสูตร ที่.ส.9/343-350/277-283; พรหมนิมิตตนิคสูตร ม.ม.12/551-6/590-9.

และเป็นสิ่งจำเป็นในตอนต้น ๆ ก่อนที่จะบรรลุผลแห่งความสามารถของตนหรือก่อนที่จะปัญญาจะบริบูรณ์เท่านั้น

อนึ่ง ในที่นี้จะเห็นความสำคัญสูงสุดของศรัทธาในพระรัตนตรัย หรือตถาคตโพธิสัทธา อย่างน้อย 2 ประการคือ หลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นคำสอนเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุด หรือข้อปฏิบัติใด ๆ ก็ตาม ล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งหลักการนี้ทั้งสิ้น คือหลักการแห่งตถาคตโพธิที่ยืนยันว่ามนุษย์สามารถตรัสรู้สัจธรรมและเข้าถึงความดีสูงสุดด้วยปรีชาญาณและความเพียรพยายามฝึกตนของมนุษย์เอง และในการนี้ไม่มีแหล่งอำนาจสูงสุดภายนอกใด ๆ ที่จะทำได้ดีกว่ายิ่งกว่าหรือเกินกว่ามนุษย์ ถ้าหลักการแห่งตถาคตโพธินี้ไม่เป็นจริงแล้ว จุดหมายและระบบปฏิบัติทั้งปวงในพระพุทธศาสนาก็ย่อมเป็นโมฆะทั้งสิ้น คำสอนต่าง ๆ ก็จะกลายเป็นสิ่งไร้ความหมายไปทั้งหมด และประการที่สอง สำหรับผู้ปฏิบัติ ถ้าสาวกหรือศาสนิกไม่มีความเชื่อมั่นในหลักการแห่งตถาคตโพธินี้ เขาก็ไม่อาจก้าวหน้าไปในมรรคของพระพุทธศาสนาได้ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า เขาจะลงมือปฏิบัติธรรมต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังได้อย่างไร ว่าที่แท้ก็คือ เขาไม่อาจเป็นสาวกหรือศาสนิกแห่งพระพุทธศาสนาได้นั่นเอง ตถาคตโพธิสัทธา จึงเป็นคุณสมบัติที่จำเป็นของอริยสาวกและของชาวพุทธทุก ๆ คนด้วยประการฉะนี้¹

เท่าที่กล่าวมานี้ ได้แสดงให้เห็นว่า ความเป็นโสดาบันเป็นขั้นตอนสำคัญของจุดหมายแห่งการปฏิบัติธรรม ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสอนย้ำไว้เป็นอย่างมาก และเมื่อพิจารณาถึงสภาพปัจจุบันก็เป็นหลักการซึ่งเหมาะสมที่จะยกขึ้นมามีเป็นเป้าหมายของการดำเนินชีวิตและชักชวนกันให้หันมาใส่ใจ นอกจากความเป็นโสดาบันแล้ว เรื่องสืบเนื่องที่ได้ย้ำให้หันไปสนใจกันให้มากด้วย ก็คือ ธรรม 5 อย่าง อันได้แก่

¹ ขอนำสังเกตอย่างยิ่งในตอนนี้เป็นคือ ในสมัยหลังได้เกิดมีคำสอนเรื่องศรัทธา 4 ขึ้นในพระพุทธศาสนา คือ 1. กัมมสัทธา เชื่อกรรม 2. วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม 3. กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน 4. ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ศรัทธา 4 ที่เป็นชุดอย่างนี้ ไม่มีในส่วนของพระไตรปิฎก หรือแม้แต่ในอรรถกถาใด ๆ เลย นอกจากตถาคตโพธิสัทธาอย่างเดียว ซึ่งตั้งรูปศัพท์ขึ้นมาจากข้อความในบาลีว่า “สทฺทหิตฺตถาคตสฺสโพธิ” = ตถาคต + โพธิ + สทฺธา ดังได้อธิบายมาแล้วในตอนนี้ การที่มีเป็นชุดหรือเป็นหมวดขึ้น เกิดจากการเก็บรวมเอาธรรมข้อนั้นข้อนี้ จากที่โน่นบ้างที่โน่นบ้างมาผสมกัน แต่ก็ไม่มีในรูปศัพท์อย่างนั้นจริง เช่น รูปศัพท์ว่า กัมมัสสกตาสัทธาไม่มี มีแต่ กัมมัสสกตญาณ เช่น ขุ.ม.29/337/227; อภิ.ส.34/872/338; อภิ.วิ.35/822/443; ในพระสุตตยุดตัน มีแต่ กัมมัสสกตา คือ อภ.ปญจก.22/161/207; ส่วนในชั้นอรรถกถามีเพิ่มเป็น กัมมัสสกตปัญญา (เช่น ทิ.อ.1/408; 3/159; ส.อ.1/105) บ้าง กัมมัสสกตาทิฎฐิ (เช่น ม.อ.1/259; ส.อ.3/296) บ้าง เป็นต้น แต่ล้วนเป็นเรื่องของปัญญาทั้งสิ้น ส่วนกัมมสัทธา และวิปากสัทธา ก็เป็นศัพท์ที่ผูกขึ้นโดยถือตามหลักคำสอนเกี่ยวกับกรรม ซึ่งโดยมากมาในเรื่องทิฎฐิ คือมิจฉาทิฎฐิ และสัมมาทิฎฐิ เช่น ม.นุ.12/485/525 แต่รูปศัพท์อย่างนั้นโดยตรงไม่มี, แม้แต่ที่แปลกันว่า เชื่อกรรม ในองค์คุณของอุบาสกหรืออุบาสกธรรม 5 ประการก็เป็น “กัมมํ ปจฺเจติ” (อภ.ปญจก.22/175/230) ซึ่งมีความหมายว่ามุ่งกรรม (คือมุ่งความสำเร็จผลด้วยการกระทำ) ไม่มุ่งทางมคธ; อย่างไรก็ดี การศึกษาเรื่องนี้อาจเป็นประโยชน์ในการสืบสาววิวัฒนาการแห่งทรงตนและวัฒนธรรมของพระพุทธศาสนาพุทธกาล.

ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ธรรมทั้ง 5 นี้ ก็เช่นเดียวกับความเป็นโสดาบัน คือตามหลักการเดิมก็เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสย้ำมากอยู่แล้ว และในแง่ของสภาพปัจจุบัน ก็มีความเหมาะสมที่จะนำมาใช้ปฏิบัติด้วยเช่นเดียวกัน ข้อดีอีกอย่างหนึ่งของธรรม 5 นั้นก็คือ เป็นคุณสมบัติที่พัฒนาขึ้นไปได้ตามลำดับ ทั้งก่อนเป็นโสดาบันและเมื่อเป็นโสดาบันแล้ว สังคมปัจจุบันต้องการศรัทธาที่ประกอบด้วยเหตุผล ไม่มัวงาย ต้องการความมั่นใจในความเป็นมนุษย์ชนิดที่สัมพันธ์กับจุดมุ่งหมายที่ใฝ่ถาม สังคมปัจจุบันต้องการศีลธรรม คือธรรมขั้นศีล ที่ประพฤติปฏิบัติกันด้วยความเข้าใจความมุ่งหมาย และเชื่อตรงต่อหลักการอย่างแท้จริง ซึ่งจะเป็นเครื่องควบคุมที่ธำรงรักษาสังคมเอาไว้ได้ สังคมปัจจุบัน เจริญด้วยสุขะอย่างมากมายล้นเหลือ แต่ดูเหมือนว่าสุขะเหล่านั้น จะทำให้มนุษย์สับสนและกลายเป็นตัวการก่อปัญหาต่าง ๆ มากมายยิ่งขึ้น สังคมจึงต้องการสุขะในอริยธรรมที่จะมาซึ่งจรรวม เป็นส่วนเสริมให้พอดีที่จะนำชีวิตและสังคมให้ดำเนินไปในทางที่ถูกต้อง สังคมปัจจุบันได้ประสบปัญหาทางเศรษฐกิจซึ่งมีที่ทว่าทวิความร้ายแรงยิ่งขึ้นตามลำดับ สภาพเช่นนี้ ต้องการความเสียสละ ความไม่เห็นแก่ตัว การช่วยเหลือแบ่งปันกันด้วยใจบริสุทธิ์ โลกไม่มีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอที่จะทนให้มนุษย์ซึ่งมีอำนาจล้นเหลือสามารถแสวงสุขจากการเอาอย่างไม่รู้จักอิ่มได้อีกต่อไป มนุษย์จะต้องรู้จักมีความสุขด้วยการให้ และสามารถอยู่ร่วมกันด้วยดีได้โดยรู้จักเผื่อแผ่แบ่งปัน และมีความสุขจากการกระทำเช่นนั้นด้วย สังคมปัจจุบันประกอบด้วยมนุษย์ที่มีความภาคภูมิใจในภูมิปัญญาของตนเป็นอย่างยิ่ง เพราะได้เจริญก้าวหน้าด้วยวิทยาการต่าง ๆ สามารถทำสิ่งแปลกมหัศจรรย์ เอาชนะธรรมชาติแวดล้อมได้มากมาย มนุษย์ได้พัฒนาโลกิยปัญญามาอย่างเก่งกล้าสามารถ จนมีอำนาจเกินตัว และกำลังเริ่มแผ่อิทธิพลออกไปในจักรวาล แต่เพราะขาดปัญญาในแนวโลกุตระ เป็นดังหมุดตรึงเพียงชนิดเดียว มวลมนุษย์ที่กำลังจะกลับกลายเป็นเหยื่อแห่งหลุมอันตรายที่เกิดจากปัญญาของตนเอง ประสบความติดตันทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ สังคมปัจจุบันกำลังต้องการอริยปัญญาเพื่อมาแก้ปัญหาเหล่านี้¹

เมื่อมองเทียบกับสภาพของสังคมปัจจุบันและพฤติกรรมของประชาชนที่แพร่หลายอยู่ในบัดนี้ จะเห็นชัดว่า บุคคลโสดาบันมีคุณสมบัติข้อเด่นที่ควรย้าไว้เป็นพิเศษสำหรับเป็นคติแก่การดำเนินชีวิต 2 ข้อ คือ

1. บุคคลโสดาบัน มีความเข้าใจและมั่นใจในกฎธรรมดแห่งเหตุและผล เชื่อมั่นในวิธีการแห่งปัญญอย่างแข็งขันมั่นคงเพียงพอที่จะมุ่งหวังผลสำเร็จต่าง ๆ จากการกระทำด้วยสติปัญญาและความเพียรพยายามตามทางแห่งเหตุผลเท่านั้น (เชื่อกรรม) ไม่หวังพึ่งโชคกลางหรือการอ้อนวอนขออุทานุภาพคลบนดาลจากอำนาจวิเศษภายนอกแต่อย่างใดเลย (แต่เพราะปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมของบุคคลโสดาบัน

¹ การรื้อฟื้นธรรม 5 อย่างนี้ขึ้นมาสอนเน้นกัน จะช่วยแก้ปัญหาสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ชนิดเป็นผลพลอยได้อีกด้วย คือ การที่คำสอนที่เผยแพร่ง่อนอยู่ มักทำให้พระพุทธศาสนาถูกชาวตะวันตกมองว่า เป็นศาสนาที่มีคำสอนแต่ในแง่ลบ และถอนตัว ไม่เอาการ.

ยังไม่บริบูรณ์เต็มที่ ความมั่นใจนั้นจึงไม่เป็นไปโดยลำพังตนเอง ยังต้องอิงอาศัยฝากไว้กับท่านผู้ได้เข้าถึงความจริงนั้นมาก่อนแล้วเป็นตัวอย่างนำทางให้ ดังที่เรียกว่า ศรัทธาในโพธิของตถาคต หรือศรัทธาในพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นศรัทธาขั้นที่บริสุทธิ์เต็มที่ และเป็นศรัทธาขั้นสุดท้ายก่อนที่จะปัญญาจะบริบูรณ์และเข้ามาแทนที่ต่อไป พุทธอีกนัยหนึ่งว่า พุทธกรรมยังไม่เป็นไปด้วยปัญญาล้วน ๆ แต่ยังอาศัยปัญญาที่หนุนด้วยแรงศรัทธา)

2. บุคคลโสคาบันได้ก้าวหน้าแน่วดังไปแล้วในทางแห่งการตรัสรู้ เขาเข้าใจโลกและชีวิตมากพอที่จะไม่หลงตีราคาโลกธรรมต่าง ๆ ไปตามแรงปลุกปั่นของกิเลส เขาได้เริ่มรู้จักความสุขสงบผ่องใส ความเป็นอิสระเบิกบานเป็นต้นที่เป็นด้านโลกุตระ ซึ่งทำให้เขามองเห็นคุณค่าของธรรม จนเกิดฉันทะคือความรักความพอใจในธรรม ต้องการธรรมอย่างจริงจัง จนไม่มีทางที่จะกลับมามัวเมาในการเสพแสวงสิ่งปรนเปรอทางวัตถุอีกต่อไป เมื่อเขาประพาศดีดีประกอบกรสูริต (ศีล) ก็ตาม เมื่อทำการเสียสละบริจาคให้การช่วยเหลือแก่ผู้อื่น (จาคะ) ก็ตาม เขาจึงไม่หวังผลตอบแทน ไม่หวังได้ลาภ เกียรติ ยศ สรรเสริญ สุข สวรรค์ อย่างโลภียุชชนทั้งหลาย และเขาย่อมมีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรม เพราะการไม่ได้ผลตอบแทนเหล่านี้ ย่อมไม่อาจเป็นเหตุให้เขาเกิดความย่อระย่อทอดยในการทำความดี

ชีวิตของบุคคลโสคาบันได้พัฒนามาถึงขั้นที่สรุปได้ด้วยคาถาพุทธพจน์ในพระธรรมบทว่า

“มนุษย์มากมายนักหนา ถูกความกลัวคุกคามเข้า พากันยึดเอา ภูเขาบ้าง ป่าบ้าง สวนและคันไผ่ คักคีสัทธัมม์ บ้าง เป็นที่พึ่ง สิ่งเหล่านั้นไม่เป็นที่พึ่งอันเกษมไค้เลย นั้นไม่ใช่สรณะอันอุคม คนยึดเอาสรณะอย่างนั้นจะพ้นไปจากสรรพทุกข์หาไค้ไม่

“ส่วนผู้ใดถึงพระพุทธรเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ มองเห็นภัยปัญหาโดยต้องแท้ซึ่งทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ความก้าวล่วงทุกข์ และอริยมรรคามีองค์ 8 อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นี่แหละคือสรณะอันเกษม นี่คือสรณะอันอุคม คนถึงสรณะอย่างนี้แล้ว ย่อมปลอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง¹

ขอยกพุทธพจน์ข้างต้นมาเตือนความจำให้แน่นแฟ้นอีกครั้งหนึ่ง

“เหล่าชนทั้งหลาย ทั้งคนที่พวกเขอฟังอนุเคราะห์ และคนที่พอจะรับฟังคำสอน ไม่ว่าจะเป็นมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ หรือสาโลหิตกัมม พวกเขอฟังชักชวน ฟังสอนให้ตั้งอยู่ ให้ดำรงมั่น ในองค์คุณของโสคาบัน 4 ประการ”

หัวหน้าครอบครัว หัวหน้าวงศ์ตระกูล หัวหน้าสถาบันและกิจการต่าง ๆ ผู้ปฏิบัติหน้าที่ได้บริบูรณ์ มีคุณค่าสมแก่ฐานะ ก็คือท่านที่สามารถทำให้คนในครอบครัว ในวงศ์ตระกูล สถาบันและกิจการเหล่านั้น เช่น บุตรภรรยา คนอาศัย คนในงาน เจริญองงามขึ้นด้วยคุณธรรม 5 ประการเหล่านี้ ดังบาลีว่า

“คนภายใน อาศัยหัวหน้าตระกูลผู้มีศรัทธา ย่อมองงามด้วยความเจริญทั้ง 5 คือ เจริญองงามด้วยศรัทธา...ศีล...สุคะ...จาคะ...ปัญญา เหมือนคังพฤกษาใหญ่ อาศัยขุนเขาหิมวันต์ เจริญด้วยส่วนทั้งองงามทั้ง 5

¹ ข.ธ.25/24/40

คือ เจริญงอกงามด้วยกิ่งใบ...เปลือก...กะเทาะ...กระพี...และแก่น”¹

ไม่แต่เพียงการทำหน้าที่ต่อครอบครัวและการอนุเคราะห์ญาติมิตรเป็นต้นเท่านั้น แม้การตอบแทนคุณของบิดามารดาก็จะสมบูรณ์ต่อเมื่อได้ปลูกฝังท่านไว้ในคุณธรรมเหล่านี้ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สำหรับบุคคลสองท่าน เราไม่กล่าวว่าจะกระทำการตอบแทนคุณได้ง่ายเลย, สองท่านคือ ใคร คือ มารดาและบิดา, หากบุตรจะเอามารดาไว้บนปาข้างหนึ่ง เอาบิดาไว้บนปาข้างหนึ่ง ประณิบัติ, ถึงเขาจะมีอายุยืนร้อยปี อยู่ใต้คัลลอคศตวรรษ, และเขาพึงปฏิบัติท่านทั้งสองด้วยการชดสี นวคัพิน อานน้ำให้ และแม้ว่าท่านทั้งสองนั้นจะพึงตายอุจจาระปัสสาวะบนปาทั้งสองของเขา, นั้นก็ยังไม่ใช่ชื่อว่าทำคุณ หรือตอบแทนแก่มารดาบิดา; ถึงบุตรจะพึงสถาปนามารดาบิดาไว้ในราชสมบัติ ทรงอิสริยาภรณ์ บนมหาปฐพี อันมีสัตว์ครันณะมากมายนี้ ก็ยังไม่ชื่อว่าเป็นอันได้ทำคุณหรือได้ตอบแทนแก่มารดา บิดา, ข้อนั้นเพราะ เหตุไร? เพราะมารดาบิดามีอุปการะมาก เป็นผู้บำรุงเลี้ยง แสวงโลกนี้แก่บุตรทั้งหลาย;

“ส่วนว่า บุตรคนใด ชักจูง ปลูกฝัง ประคองฐาน ซึ่งมารดาบิดาผู้ไม่มีศรัทธา ไว้ในศรัทธาสัมปทา... ซึ่งมารดาบิดาผู้ทุศีล ไว้ในศีลสัมปทา...ผู้มีมัจฉริยะ ไว้ในจาคสัมปทา...ผู้ทรมปัญญา ไว้ในปัญญาสัมปทา, ด้วยการกระทำเพียงนี้ จึงชื่อว่าเป็นอันได้ทำคุณ ได้ตอบแทนแก่มารดาบิดา”²

¹ อ.ป.ญจก.22/40/47; คำว่าหัวหน้าตระกูล มาจาก กุลปติ คือ กุลบดี; คำว่า กุล ในภาษาบาลี ตามปกติแปลว่า ครอบครัว หรือ วงศ์ตระกูล แต่ศัพท์เดิมหมายถึง หมู่ พวก กลุ่ม ขยายความออกไปนัยหนึ่งว่า หมู่ชนที่มีชาติเสมอกัน และอาจขยายความหมายกว้างออกไปถึง หมู่ชนที่มีกิจการร่วมกัน หรือมีผลประโยชน์ร่วมกัน เข้ากันกับคำปัจจุบันว่า องค์การ สถาบัน บริษัท เป็นต้น ตัวอย่างเช่น หัวหน้าสถาบันของนางสนทามหาวิหารสมัยโบราณ ก็เรียกว่า กุลบดี

² อ.น.ทก.20/278/78.

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ 1 : ความหมายของ สุตวา อริยสาวก และอริยธรรม เป็นต้น

อริยสาวกผู้มีสัจจะ คือสุตวันต์ หรือสุตวา อริยสาวก ล้วนมากอยู่กับ อัธสุตวา ปุตุชน หรือ ปุตุชนผู้มีสัจจะ ซึ่งมีคำบรรยายลักษณะตรงข้ามว่า “ปุตุชนผู้มีสัจจะ ผู้ไม่พบเห็นอริยชน ไม่ฉลาดในอริยธรรม มิได้ฝึกฝนในอริยธรรม, ผู้ไม่พบเห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในสัปปริสธรรม มิได้ฝึกฝนในสัปปริสธรรม” อรรถกถาอธิบายว่า อัธสุตวา ปุตุชน ผู้ไม่มีสัจจะนั้น ก็คือ อันธปุตุชน หรืออันธพาลปุตุชน, คำว่า ไม่พบเห็นอริยชน หมายความว่า มิได้เห็นเยี่ยมเยียนพบหาอยู่เสมอ ๆ ถึงพบเห็นก็ไม่รู้จักทำให้เกิดประโยชน์ และคำว่าพบเห็นนั้นหมายถึงพบเห็นด้วยปัญญา มิใช่เพียงพบเห็นด้วยตาเนื้อหนึ่ง, คำว่า อริยธรรม หรืออารยธรรม ในบาลีหมายถึง กุศลกรรมมต 10 (องฺ.ทสก.24/168/296) บ้าง อเสขธรรมหรือสัมมัตตะ 10 (คิอมรรคมีองค์ 8 และเพิ่มสัมมาญาณกับสัมมามวิมุตติเป็น 10, องฺ.ทสก.24/135/258) บ้าง ผ่อนเอาเพียงเบญจศีลบ้าง (องฺ.ปญฺจก.22/179/238; อธิบายใน องฺ.อ.3/75; องฺ.อ.2/409) ส่วนอรรถกถาที่อธิบายขอความตามที่มาข้างต้นนั้น ให้ความหมายกว้าง ๆ ว่า อริยธรรม ได้แก่ ธรรมต่าง ๆ มี สติปัญฐาน เป็นต้น, คำว่า อริยะ หรืออริยชน ท่านว่าตามปกติหมายถึง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกทั้งหลาย แต่ในที่นี้ อริยะมากับสัตบุรุษ อริยะหมายถึงพระพุทธเจ้า อย่างเดียว และให้สัตบุรุษ หรือสัปปริสชน หมายถึง พระปัจเจกพุทธเจ้า กับพุทธสาวกทั้งหลาย; ดู ม.อ.1/28; ส.อ.2/124; องฺ.อ.1/64; สกฺกณ.อ.503 (ที่มาย่อซึ่งอาจใช้ประกอบคือ ขุ.ม.29/239/179; 430/298; ที.อ.1/80; นิท.อ.1/339; ปฏิส.อ.245,319; วินย.ฎีกา 1/68; 2/82)

บันทึกที่ 2 : เหตุที่คนให้ทาน

มีพุทธพจน์แสดงเหตุที่คนให้ทานอยู่ 2-3 หมวด เห็นว่าน่าสนใจจึงคัดมาคู่กันดังนี้ (เรียงลำดับจากเหตุสูงใจอย่างต่ำขึ้นไปหาสูงตามลำดับ) 1. บางคนหวังผลจึงให้ มีจิตผูกพันกันจึงให้ หวังจะสะสมจึงให้ คิดว่าเราจากโลกนี้ไปแล้วจะได้กินได้ใช้จึงให้ 2. บางคนให้โดยคิดว่า การให้เป็นการกระทำที่ดี 3. บางคนให้ด้วยคิดว่าพ่อแม่ ปู่ย่าตายายเคยให้เคยทำมา เราไม่ควรให้เสียประเพณีเก่าของวงศ์ตระกูล 4. บางคนให้ด้วยคิดว่า เราหุงหากินเองได้ คนเหล่านั้นหุงหาไม่ได้ เมื่อเรายังหุงหาได้ไม่ควรจะไม่ให้แก่คนที่หุงหาไม่ได้ 5. บางคนให้ด้วยคิดว่า การให้การแจกทานของเรานี้ จะเป็นเหมือนดังมหาบุญของอุทสาปาทก่อนทั้งหลาย (มุงฺกยวรรค) 6. บางคนให้ด้วยคิดว่า เมื่อเราให้จิตจะผ่องใส เกิดโสมนัสแช่มชื่นใจ 7. บางคนให้โดยฐานเป็นอสังการ เป็นบริวารของจิต (เป็นเครื่องประกอบส่งเสริมคุณภาพของจิต แต่งจิตให้ดีงาม คือเป็นการฝึกฝนอบรมจิต เช่น ทำให้จิตใจทั้งของผู้ให้และผู้รับอ่อนโยนลง หรือเป็นการฝึกคนให้เป็นคนเสียสละมากขึ้น หรือเป็นการปลูกฝังเจริญเมตตากรุณาธรรม เช่นตั้งใจว่า ขอให้คนตกทุกข์ได้ยากกลายเป็นผู้มีสุข เป็นต้น พุทธตามภาษาวิชาการว่าเป็นเครื่องประกอบหรือเป็นส่วนช่วยแก่สมถวิปัสสนา) องฺ.สคฺตก.23/49/61-4

อีกหมวดหนึ่งว่า 1. ให้เพราะประจบเหตุ (มีผู้รับมาถึงเข้า) 2. ให้เพราะกลัว 3. ให้เพราะนึกว่าเขาเคยให้แก่เรา 4. ให้เพราะคิดว่าเขาจักให้แก่เรา (หวังตอบแทน) 5. ให้เพราะคิดว่าการให้เป็นสิ่งที่ดี 6. = 4 ในหมวดแรก 7. ให้เพราะคิดว่า เมื่อเราให้ กิตติศัพท์อันงามจะเฟื่องฟู 8. ให้เพื่อเป็นอสังการเป็นบริวารของจิต ที.ปา.11/345/271; องฺ.อฏฺฐก.23/121/240

อีกหมวดหนึ่งว่า 1. ให้เพราะชอบกัน 2. ให้เพราะโกรธ 3. ให้เพราะหลง 4. ให้เพราะกลัว 5. = 3 ในหมวดแรก 6. ให้เพราะคิดว่า เราให้ทานนี้แล้ว เมื่อตายจะได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ 7. = 6 ในหมวดแรก 8. = 7 ในหมวดแรก องฺ.อฏฺฐก.23/123/240

ท้ายพุทธพจน์หมวดแรก มีข้อความกล่าวถึงภพที่ผู้ให้ด้วยเหตุสูงใจนั้น ๆ จะไปเกิดด้วย แต่ข้อนั้นเป็นการกล่าวถึงผลที่จะเกิดมีมาตามเหตุโดยธรรมดาของมัน ไม่เกี่ยวกับความปรารถนาของผู้ให้ทาน

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทความประกอบที่ 2

ศีลกับเจตนารมณ์ทางสังคม

1

บทที่ 12

คำสอนและหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ส่วนที่เกี่ยวข้องกับสังคม และสะท้อนถึงเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนา ในด้านความสัมพันธ์ทางสังคมได้มากที่สุดก็คือ คำสอนและหลักปฏิบัติในชั้นศีล เพราะศีลเป็นระบบการควบคุมชีวิตด้านนอกเกี่ยวกับการแสดงออกทางกายวาจา เป็นระเบียบว่าด้วยความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน การดำเนินกิจการต่าง ๆ ของหมู่ชน การจัดสภาพความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมให้เรียบร้อยและเกื้อกูลแก่การดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่ชนนั้น และแก่ความผาสุกแห่งสมาชิกทั้งปวงของหมู่ชน อันจะเอื้ออำนวยให้ทุกคนสามารถนำเพื่อกิจการ ฌีตที่ดียิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตตามความตกลงนับถือของพวกตน หรือเพื่อเข้าถึงประโยชน์และความดีงามสูงสุดตามอุดมการณ์ของหมู่ชนนั้น ตลอดจนเกื้อกูลแก่การที่หมู่ชนนั้นจะเผยแพร่อุดมการณ์ กิจการ และประโยชน์สุขความดีงามของตนให้แก่ขยายกว้างขวางออกไป¹ ศีลพื้นฐานหรือขั้นต้นที่สุด ก็คือ การไม่เบียดเบียนผู้อื่นไม่ว่าด้วยกายหรือวาจา และการไม่ทำลายสติสัมปชัญญะที่เป็นตัวคุมศีลของตน ศีลขั้นต้นสุดนี้ นิยมเรียกกันว่า ศีล 5

เรื่องศีลกับสังคม หรือคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับสังคมนั้น เป็นเรื่องใหญ่ มีขอบเขตกว้าง ควรยกขึ้นพูดต่างหากอีกเรื่องหนึ่ง แต่เพราะในตอนที่ผ่านมาแล้ว มีความพาดพิงถึง จึงนำบางส่วนที่เกี่ยวข้องและควรทราบมาชี้แจงแทรกไว้คราวหนึ่งก่อน

กล่าวได้คร่าว ๆ ว่า ศีลมี 2 ระดับ *หนึ่ง* ระดับทั่วไป ได้แก่ *ระดับธรรม* หรือระดับที่ยังเป็นธรรม คือ เป็นข้อแนะนำสั่งสอน หรือหลักความประพฤติที่แสดง (เทสิตะ)¹ และบัญญัติไปตามกฎธรรมดแห่งความดีความชั่ว ที่เรียกว่ากฎแห่งกรรม ผู้ทำดีทำชั่ว หรือรักษาศีลละเมิดศีล ย่อมได้รับผลดีผลชั่วเองตามธรรมชาติของเหตุปัจจัย หรือตามกฎแห่งกรรมนั้น *สอง* ระดับเฉพาะ ได้แก่ *ระดับวินัย* หรือระดับที่เป็นวินัย คือ เป็นแบบแผนข้อบังคับที่บัญญัติคือวางหรือกำหนดขึ้น (บัญญัติตะ)² ไว้ เป็นทำนองประมวลกฎหมาย สำหรับกำกับความประพฤติของสมาชิกในหมู่ชนหรือชุมชนหนึ่ง โดยสอดคล้องกับความมุ่งหมายของหมู่คณะหรือชุมชนนั้นโดยเฉพาะ ผู้ละเมิดบทบัญญัติแห่งศีลประเภทวินัยนี้

¹ หนังสือและผลงานทางวิชาการของปราชญ์สมัยปัจจุบัน (ส่วนมากเป็นชาวตะวันตก) ที่ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับพระพุทธศาสนากับสังคม มักมองข้ามคำสอนชั้นศีล โดยเฉพาะศีลที่เป็นวินัยของภิกษุสงฆ์ จึงมักพลาดหรืออย่างน้อยก็ขาดความสมบูรณ์ไปมาก

² แสดงธรรม บัญญัติวินัย ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

มีความผิดตามอาณัติของหมู่ ช้อนเข้ามาอีกชั้นหนึ่ง เพิ่มจากอกุศลเจตนาที่จะได้รับผลตามกฎแห่งกรรมของธรรมชาติ เมื่อพิจารณาตามหลักนี้ จะเห็นได้ว่า สังคมวงกว้างคือหมู่มนุษย์ทั้งหมด มีสภาพต่างกันไปทั้งโดยกาลและเทศะ ตกอยู่ใต้อิทธิพลของภาวะเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง เป็นต้น ซึ่งแปลกกันไปตามถิ่นตามยุคสมัย การที่จะวางบทบัญญัติเกี่ยวกับศีลในส่วนรายละเอียดลงไว้เป็นแบบแผนอย่างเดียวกันตายตัวโดยอาณัติ อย่างที่เรียกว่าวินัยนั้น มิใช่ฐานะที่จะพึงกระทำ เพราะไม่อาจให้สังคมทุกยุคทุกสมัยทุกสภาพแวดล้อม ดำรงอยู่ด้วยดีและมีสภาพเกื้อกูล ด้วยประมวลบทบัญญัติที่มีข้อปลีกย่อยอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันทั้งหมด ดังนั้น สำหรับสังคมมนุษย์ทั่วไป พระพุทธศาสนาจึงแนะนำสั่งสอนหรือเสนอหลักธรรมหมวดที่นิยมเรียกกันว่า ศีล 5 ไว้เป็นข้อกำหนดอย่างต่ำหรือหลักความประพฤติอย่างน้อยที่สุดในระดับศีล¹ เลยจากนั้นขึ้นไป ก็มี ศีลในกรรมบท คืออกุศลกรรมบท 7 ข้อต้น หรือศีลที่เป็นองค์แห่งมรรค ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ² ซึ่งเป็นหลักของศีลอย่างกว้าง ๆ ศีลอย่างนี้พระพุทธเจ้าทรงสอนตามฐานะที่มันเป็นธรรม คือ คำแนะนำหรือหลักความประพฤติ ซึ่งผู้ปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติย่อมก่อให้เกิดผลดีหรือผลร้ายไปตามกฎแห่งกรรมตา ถ้าคนผู้ใดเห็นชอบว่าตนควรประพฤติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ก็ยกเอาข้อธรรมชั้นศีลเหล่านี้มาเป็นข้อปฏิบัติของตน เพียรพยายามตั้งใจทำตามนั้น ถือกันว่า ถ้าเขาปฏิบัติได้แม้เพียงศีล 5 ก็สมควรแก่การเรียกว่าเป็นชาวพุทธ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าคนผู้ใดต้องการเป็นชาวพุทธ พระพุทธศาสนาก็กำหนดเงื่อนไขให้เขารับเอาข้อธรรมอย่างน้อย 5 ข้อนั้นไปถือปฏิบัติ เมื่อถึงตอนนี้ ธรรมชั้นศีล 5 ข้อนั้น ก็ได้ชื่อว่าเป็น *สิกขาบท 5* แปลว่าข้อสำเหนียก หรือข้อฝึกหัดความประพฤติ 5 อย่าง ผู้ที่เป็นอุบาสกอุบาสิกา มีข้อกำหนดความประพฤติอย่างต่ำเท่านี้ แต่ถ้าผู้ใดมีอุตสาหะจะประพฤติปฏิบัติให้ยิ่งขึ้นไปอีก เช่น รักษาอุโบสถมืองค์ 8 ในวันอุโบสถอีกส่วนหนึ่ง ก็ได้³ สิกขาบทนี้แหละที่ทำให้ศีลระดับธรรม กลายมาเป็นศีลระดับวินัย เพราะวินัยก็คือประมวลแห่งสิกขาบททั้งหลายนั่นเอง แต่ถึงกระนั้น พระพุทธศาสนาก็มิได้วางประมวลบทบัญญัติเป็นวินัยไว้สำหรับให้มวลมนุษย์ทั้งหมดต้องปฏิบัติเสมอเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นเรื่องของมนุษย์หมู่หนึ่ง ชุมชนหนึ่ง หากเห็นงาม จะพึงบัญญัติขึ้นให้เหมาะกับสภาพแวดล้อมและความมุ่งหมายของพวกตน โดยอาจนำเอาข้อธรรมต่าง ๆ ในชั้นศีลซึ่งมีอยู่มากมาย มาเลือกกำหนดเป็นวินัยบังคับใช้แก่พวกตน ดังเช่นที่พระอรรถกถาจารย์ถือเอาการเว้นจากอกุศลกรรมบท 10 เป็น *อาคาริยวินัย*⁴ (วินัยของผู้ครองเรือน หรือวินัยของชาวบ้าน)บ้าง ถือเอา

¹ ศีล วินัย ศีลธรรม ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

² คัมภีร์รุ่นอรรถกถาเรียกศีลชุดนี้ว่า “อาชีวะฐมกศีล” แปลว่า ศีลมีอาชีวะเป็นที่ปลด หรือศีลที่ครบ 8 ทั้งสัมมาชีพ (สัมมาวาจา = วชิสุจจิต 4 + สัมมากัมมันตะ = กายสุจจิต 3 + สัมมาอาชีวะ 1) ดู วิสุทธิ.1/13

³ อุโบสถประกอบด้วยองค์ 8 (อฏฐงฺกสมฺมณาคตอุโปสถ) หรืออุโบสถมืองค์ 8 (อฏฐงฺกิกอุโปสถ) มาใน อง.ติก.20/510/273; อง.อุฏจก.23/131-5/253-269) หรือองค์อุโบสถ 8 (อฏฐ อุโปสถงฺค) ใน วินย.8/996/345; 1269/521 เป็นที่มาของคำว่า “ศีล 8” ซึ่งเป็นคำเรียกชั้นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก.

⁴ ขุททก.อ.149: สุตต.อ.2/101

หลักความประพฤติที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ใน สังคาลกสูตร เช่น การเว้นอคติ 4 การไม่เสพอบายมุข 6 และความสัมพันธ์ตามหลักทศ 6 เป็นต้น ว่าเป็น *คิหิวินัย*¹ (วินัยของคฤหัสถ์ ตรงกับอาคิริยวินัยนั่นเอง) บ้าง นี่เป็นเรื่องของศีลสำหรับสังคมาวงกว้างหรือสังคมคฤหัสถ์ แต่สำหรับชุมชนที่เรียกว่าภิกษุสงฆ์ หลักการต่าง ๆ ในเรื่องศีลสามารถวางให้แน่นแฟ้นยิ่งกว่าที่กล่าวมานั้น เพราะภิกษุสงฆ์เป็นชุมชนที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งขึ้นเอง ตามหลักการและความมุ่งหมายที่ทรงกำหนดไว้โดยเฉพาะ เพื่อให้มีสภาพเกื้อกูลที่สุดแก่การปฏิบัติที่มุ่งตรงต่อจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา และการเผยแพร่ความดีงามที่เกิดจากการปฏิบัติเช่นนั้นให้กว้างขวางออกไปเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลก ดังนั้น พระองค์จึงได้ทรงบัญญัติระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ขึ้นควบคุมความเป็นอยู่และความประพฤติทั่วไปของภิกษุทั้งหลายที่เป็นสมาชิกของสงฆ์นั้น เท่าที่จะให้บังเกิดผลตามหลักการและวัตถุประสงค์ บุคคลที่จะเป็นสมาชิกคือบวชเป็นพระภิกษุ ต่างก็เข้ามาโดยสมัครใจ จึงเป็นอันต้องถือว่าได้ยอมรับที่จะปฏิบัติตามระเบียบข้อบังคับเหล่านั้นเสมอเหมือนกันทั้งหมด ประมวลบทบัญญัติคือระเบียบข้อบังคับทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแล เป็นวินัยของภิกษุทั้งหลาย² วินัยหรือประมวลบทบัญญัตินี้ประกอบด้วยสิกขาบทต่าง ๆ มากมาย มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับความเป็นอยู่ส่วนตัว ข้อกำหนดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกคือพระภิกษุด้วยกัน และความสัมพันธ์กับคนภายนอกเช่นกับคฤหัสถ์ทั้งหลาย ตลอดจนการปฏิบัติต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ระเบียบว่าด้วยการปกครองและการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของสงฆ์ เป็นต้น แม้ภิกษุณีสงฆ์ที่ทรงตั้งขึ้นภายหลัง ก็ทรงบัญญัติสิกขาบทต่าง ๆ ขึ้นเป็นวินัยเช่นเดียวกัน ส่วนผู้ที่สมัครจะเข้าเป็นสมาชิก แต่ยังมีคุณสมบัติบางอย่างไม่ครบถ้วน ก็อาจรับเข้ามาเป็นสามเณร หรือสามเณรีก่อน โดยมีฐานะและสิทธิแห่งความเป็นสมาชิกยังไม่สมบูรณ์ และได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้เป็นเครื่องกำกับความประพฤติ 10 ข้อ ซึ่งรวมอยู่ในประมวลกฎหมายที่เรียกว่าวินัย³ ภาวะที่ดำรงอยู่ด้วยดีหรือประพฤติดีโดยไม่ละเมิดวินัย (คือไม่ละเมิดสิกขาบททั้งหลายในวินัย) นั้นแหละเรียกว่า ศีล จัดเป็นศีลระดับวินัย

¹ สังคาลกสูตร หรือ สิกขาโลทาฐสูตร มาใน ที.ปา.11/172-206/194-207; อรรถกถาที่กล่าวอย่างนั้นคือ ที.อ.3/167 (หลักที่ตรัสไว้ในสูตรนี้คือ การละกรรมกิเลส 4, การเว้นอคติ 4, การไม่เสพอบายมุข 6, หลักทศ 6 รวมถึงคำสอนเรื่องมิตรแท้ มิตรเทียม การจัดสรรทรัพย์เพื่อใช้สอย และ สังคหวัตถุ 4) คำกล่าวของพระอรรถกถาจารย์นี้ อาจเกิดจากการที่ชาวพุทธได้เคยยึดถือกันอย่างนั้นก็ได้ แม้ชาวพุทธในปัจจุบัน ก็น่าจะทำตามแบบอย่างนี้ โดยคัดเลือกเอาธรรมชั้นศีลทั้งในสูตรนี้และในที่อื่น ๆ เช่น อุบาสกธรรม 5 เป็นต้น มากำหนดเป็นวินัยของพวกตน ถึงแม้ไม่อาจให้เป็นวินัยของชาวพุทธทั้งหมด จะกำหนดเฉพาะชั้นเฉพาะกลุ่ม เฉพาะชุมชนของพวกตน ก็ยังดี

ความจริง ศีลประเภทนี้ มีในทุกยุคสมัย ตัวอย่างที่ท่านแสดงไว้ เช่น กุลธรรม (หลักความประพฤติประจำตระกูล เผ่าชน วรรณะ หรือกลุ่มอาชีพต่าง ๆ อย่างที่ปัจจุบันเรียกจรรยาบรรณ หรือจรรยาธรรมของอาชีพหรือของสถาบัน) เทศธรรม (จรรยาธรรมของถิ่น) ท่านจัดเป็นศีลประเภทอาจาระ (วิสุทธ.1/18; วิสุทธ.ฎีกา 1/54)

² ความหมายบางอย่างของวินัย ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

³ วินัย.4/120/170; 8/1000/348; ขุ.ข.25/2/1; สิกขาบท 10 สำหรับสามเณรและสามเณรีนี้ สมัยหลัง ๆ นิยมเรียกกันอย่างภาษาชาวบ้านว่า ศีล 10, ในวินัยปิฎก ท่านจำกัดความคำว่าสามเณรและสามเณรีอย่างง่าย ๆ ว่า ทสสิกขาบทิก และ ทสสิกขาบทิกา ตามลำดับ (วินัย.2/624/407; แปลว่า ผู้รักษาสิกขาบท 10)

ความสำคัญในการรักษาศีลหรือปฏิบัติตามศีล แยกออกได้เป็น 2 ด้านคือ การฝึกหัดขัดเกลตาตนเอง (เพื่อความก้าวหน้าในคุณธรรมที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป) อย่างหนึ่ง และการคำนึงถึงประโยชน์ของผู้อื่นหรือของสังคม อย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในวินัยของพระสงฆ์ ท่านเน้นความสำคัญอย่างนี้ไว้หนักแน่น ความสำคัญอย่างแรกคือการฝึกหัดขัดเกลตาตนเองนั้น พอจะมองเห็นกันได้ชัดอยู่แล้ว ส่วนที่ควรย้าไว้ ณ ที่นี้คือ การคำนึงถึงประโยชน์สุขของส่วนรวมหรือของผู้อื่น เมื่อมีพระภิกษุกระทำการไม่ดีไม่งามขึ้น สมควรจะบัญญัติสิกขาบท พระพุทธเจ้าทรงประชุมสงฆ์ สอบสวนผู้กระทำการได้ความสมจริงแล้ว จะทรงชี้โทษของการกระทำนั้นว่า ไม่เป็นไปเพื่อปสาทะคือความเลื่อมใสแก่คนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของผู้เลื่อมใสอยู่แล้ว มีแต่จะทำให้เกิดความไม่เลื่อมใสแก่คนที่ยังไม่เลื่อมใส และทำให้ผู้ที่เลื่อมใสอยู่แล้วบางพวกกลายเป็นอย่างอื่นไป แล้วตรัสแถลงประโยชน์ที่มุ่งหมายหรือวัตถุประสงค์ในการบัญญัติสิกขาบท เสร็จแล้วจึงทรงบัญญัติสิกขาบทข้อนั้น ๆ ขึ้นไว้¹ ข้อความที่ว่าไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส เป็นต้นนั้น แสดงความคำนึงถึงประโยชน์สุขของส่วนรวมและของผู้อื่น ประโยชน์สุขของส่วนรวมอย่างแรกก็คือ ความดำรงอยู่ด้วยดีของชุมชนที่เรียกว่าสงฆ์หรือจะว่าของพระศาสนาก็ได้ เพราะความมั่นคงของสงฆ์และของพระศาสนาต้องอาศัยศรัทธาของประชาชน ประโยชน์สุขสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือประโยชน์สุขของประชาชนหรือชาวบ้านผู้เลื่อมใสและจะเลื่อมใสนั่นเอง เพราะปสาทะคือความเลื่อมใส ความพอใจ หรือความโปร่งสบายของจิตใจ เป็นคุณธรรมสำคัญอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งเกื้อกูลแก่จิตใจ เป็นปัจจัยแห่งความสุข ช่วยให้เกิดสมาธิและเอื้ออำนวยแก่การใช้ปัญญา ทำให้พร้อมที่จะเข้าใจเรื่องที่พินิจพิจารณา² เมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงเทศนาอริยสัจจ์แต่ละครั้ง พระองค์ทรงค่อย ๆ สอนเตรียมพื้นจิตใจและปัญญาของผู้ฟังให้พร้อมขึ้นไปทีละขั้น ๆ จนผู้นั้นมีจิตที่คล่องสบาย นุ่มนวล ปลอดจากนิวรณ์ เบิกบาน ผ่องใสคือมีปสาทะแล้ว จึงทรงแสดงอริยสัจจ์³ การที่พระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งประพฤติดังาม ตั้งอยู่ในศีล จึงมิใช่เพื่อมุ่งประโยชน์ที่พึงมีมาแก่ตนจากความเลื่อมใสของชาวบ้าน ซึ่งจะเป็นการปฏิบัติผิดพลาดอย่างเต็มที่ แต่ต้องมุ่งเพื่อประโยชน์สุขของสงฆ์และของชาวบ้านที่สัมพันธ์เกี่ยวข้อง สำหรับภิกษุปุถุชน การปฏิบัติเพื่อสงฆ์และเพื่อประชาชน ยังต้องดำเนินควบคู่ไปกับการฝึกหัดขัดเกลตาตนเอง แต่สำหรับพระอริยบุคคล โดยเฉพาะพระอรหันต์ ซึ่งหมดกิจที่จะต้องฝึกตนในด้านศีล หรือหมดกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว การรักษาศีล หรือปฏิบัติตามวินัย ก็มีแต่

¹ ข้อความนี้มีทั่วไปเกือบทุกสิกขาบท ในวินัยปิฎกเล่ม 1-2-3 ตั้งแต่ วินย.1/20/35 เป็นต้นไป

² เช่น “เมื่อมีความผ่องใส ก็จะเข้าอาณานวมสมาบัติได้ในบัดนี้ หรือไม่ก็น้อมดังไปเพื่อปัญญา” (ม.อ.14/82-88/75-78); “เมื่อระลึกถึงตถาคต จิตก็ผ่องใส เกิดปราโมทย์ และละอุปกิเลสของจิตได้” (อ.จ.ก.20/510/265); นอกจากนี้ อาจดูประกอบ อ.ป.ญจ.22/200/272; 218/284; 199/271; 308/376; อ.จ.ก.22/330/439; อ.จ.เอก.20/45-47/10; ข.อ.ติ.25/199/240; ข.ส.25/355/409; ที.ส.9/177/141; ที.ม.10/133/165; 153/187

³ ดู วินย.4/26/30; 29/35; 36/44; 58/67; 5/2/4; 65/85; 7/250/107; ที.ส.9/176/140; 237/190; ที.ม.10/48/47; 50/51; ม.ม.13/74/67; 599/545; อ.จ.อ.ญจ.23/102/190; 111/213; 112/217; ข.อ.25/112/147 (เนื้อความเหมือนกันทุกแห่ง ต่างแต่บุคคล).

การกระทำเพื่อประโยชน์สุขของสงฆ์และประชาชนด้านเดียว เข้ากับคติที่เป็นหลักใหญ่แห่งการดำเนินชีวิตและการบำเพ็ญกิจของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวกที่ว่า “ปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน...เพื่อเอื้ออนุเคราะห์โลก¹ และคติแห่งการมีจิตเอื้อเอ็นดูแก่ชุมชนที่จะเกิดมาภายหลัง เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีงามของอนุชน หรืออย่างน้อยก็เพื่อเชิดชูความดีงามไว้ในโลก เป็นการ *เคารพธรรม เคารพวินัย* นั้นเอง² ด้วยเหตุนี้ พระอริยบุคคลจึงรักษาศีลประพฤติปฏิบัติอยู่ในเหตุผลอย่างเคร่งครัด การอ้างว่าตนหมดกิเลสแล้ว ไม่จำเป็นต้องรักษาศีลขบถข้อนั้นข้อนี้ หรือจะทำอย่างนั้นอย่างนี้ก็ได้ เพราะจิตไม่ยินดียินร้ายดังนี้เป็นต้น ย่อมมิใช่ลักษณะของอริยชน ความจริงมิใช่แต่ศีลเท่านั้น แม้วัตรต่าง ๆ เช่น รุดงค์ เป็นต้น³ ซึ่งมีข้อสิ่งจำเป็นแก่ตัวท่าน และมีข้อข้อบังคับในวินัย พระอรหันต์บางท่านก็ปฏิบัติโดยสม่ำเสมอ เพื่อเป็นทิวธรรมสุขวิหารส่วนตนและหวังจะอนุเคราะห์ชนรุ่นหลังให้ได้มีแบบอย่างที่ดีงาม⁴ จึงควรระลึกไว้ด้วยว่า ในการพิจารณาเรื่องศีลพหุพราสาท ไม่พึงลืมมองเหตุผลและความมุ่งหมายที่เกี่ยวกับความดีงามและประโยชน์สุขของหมู่ชนด้วย การรักษาศีล ข้อวัตร ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี พิธีการบางอย่าง ซึ่งกระทำด้วยความเข้าใจ มุ่งหมายเพื่อความเรียบร้อยดีงามเป็นแบบอย่างอันดี เป็นเครื่องประสานหมู่ชนและเชิดชูธรรม หากทำเท่าที่จำเป็นพอสมควรแก่เหตุผลและความมุ่งหมายที่ดีงามนั้น มิใช่อำพรางตนเอง ก็มีข้อข้อที่พึงดำเนินติด การประพฤติในเรื่อง ศีล วัตร ข้อปฏิบัติ ขนบธรรมเนียม ประเพณี พิธีการ แบบแผน ระบบระเบียบต่าง ๆ ที่ผิดพลาดก็คือ การถือโดยมง่าย ๆ ว่าทำตาม ๆ กันมา อย่างไม่เข้าใจความมุ่งหมาย ไม่เห็นเหตุผล จนหลงไปว่าจะถึงความบริสุทธิ์ จะบรรลุจุดหมายสุดท้าย เพียงด้วยศีลวัตร ด้วยระบบระเบียบพิธีเหล่านี้ เป็นเหตุให้ศีลวัตรระบบระเบียบ

¹ เช่น ที.ม.10/211/254; 310/369; อ.ม.เอก.20/139/28; วลว (ดูในตอนว่าด้วยภาวะของผู้บรรลุนิพพาน); ตัวอย่างเพิ่มเติมเกี่ยวกับคตินี้ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

² เคารพธรรม เคารพวินัย ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

³ ศีลกับวัตรแตกต่างกัน ตามนัยคัมภีร์มหานิทเทสว่า ศีล หมายถึงการสำวร ยับยั้ง ไม่ละเมิด วัตรหรือพรตหมายถึงการถือปฏิบัติ, บทบัญญัติในวินัยของภิกษุสงฆ์มีทั้งที่เป็นศีลและเป็นวัตร ส่วนข้อปฏิบัติที่เรียกว่า รุดงค์ทั้งหลายเป็นวัตรเท่านั้น ไม่เป็นศีล (ขุ.ม.29/81/77; 918/584) ข้อปฏิบัติที่เป็นวัตร แต่ไม่เป็นศีล อย่างเช่น รุดงค์นั้น เป็นข้อปฏิบัติส่วนพิเศษ เพื่อความดีงามเคร่งครัด ขัดเกลา ผูกอบรมตนเองให้ยิ่งกว่าปกติ แต่เป็นเรื่องของความสมัครใจ ความเหมาะสมกับอุปนิสัยและขึ้นกับความพร้อม ใครจะถือปฏิบัติหรือไม่ก็ได้ ไม่มีความผิด ต่างจากศีลซึ่งสมาชิกทุกคนของหมู่พึงรักษาสอดคล้องเหมือนกัน ถ้าไม่รักษา ย่อมมีผลเสียหาย ทั้งส่วนตัวและส่วนรวม (ถ้าเป็นศีลแบบวินัย มีโทษตามบัญญัติอีกด้วย)

อนึ่ง ตามปกติ ศีลเป็นหลักความประพฤติพื้นฐาน วัตรเป็นข้อปฏิบัติเสริมให้เคร่งครัดยิ่งขึ้นเพื่อสนับสนุนการรักษาศีล โดยเฉพาะเพื่อตัดหรือลดโอกาสที่จะละเมิดศีลข้อใดข้อหนึ่ง อย่างไรก็ตาม วัตรบางอย่างแม้จะช่วยหนุนการรักษาศีลได้ผลจริง แต่ผิดหลักการของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงห้ามและบางอย่างถือเป็นความผิดทางพระวินัยด้วย เช่น การถือวัตรไม่พูด ที่เรียกว่า มุควัตร (วินย.4/224-6/309-313; ย่อมตัดปัญหาจากการพูดผิด เช่น พูดเท็จ เป็นต้น ได้หมด) ทรงดำหนิว่าเป็นการอยู่อย่างปศุสัตว์ การถือวัตรกินเฉพาะผลไม้ที่หั่นเองจากต้น (เช่น อ.ม.ต.ก.20/596/381; ย่อมตัดปัญหาการเบียดเบียนสัตว์และพืชได้หมด) เป็นข้อปฏิบัติที่ทรามตนเกินพอดีของพวกเดียรถีย์ที่หลงผิดถึงคม

⁴ เช่น ปฏิปทาของพระมหากัสสปเถระ (ส.น.16/481/239)

พิธีการเหล่านั้น ขยายรูปแบบลงประหลาดพิสดารเตลิดออกไปเป็นข้อปฏิบัตินอกแนวทางของพระพุทธศาสนา¹ หรือรักษาศีลบำเพ็ญระเบียบปฏิบัติต่าง ๆ โดยมีต้นหาทิจิอุปแบง แยกได้ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข สวรรค์ เป็นผลตอบแทน มุ่งหวังจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ จนบดบังความมุ่งหมายที่แท้จริง และปิดกั้นไม่ให้เข้าถึงจุดหมายของการปฏิบัติธรรม หรือรักษาศีลบำเพ็ญวัตร ทำตามระเบียบแบบแผนพิธี อย่างอสังตบุรุษ คือเกิดความมัวเมาลุ่มหลงตนเอง ยกเอาคุณความดีเหล่านี้ขึ้นมาเป็นข้อเปรียบเทียบ เพื่อยกตนข่มผู้อื่น²

ผู้รักษาศีลประพฤติตามวินัย ควรเข้าใจ วัตถุประสงค์คือประโยชน์ที่มุ่งหมายของวินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงก่อนบัญญัติสิกขาบทแต่ละข้อ ซึ่งมีอยู่ 10 ประการคือ

1. เพื่อความดีงามที่เป็นไปโดยความเห็นชอบร่วมกันของสงฆ์
2. เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์
3. เพื่อกำราบคนหน้าด้านไม่รู้จักอาย
4. เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม
5. เพื่อปิดกั้นความเสื่อมเสีย ความทุกข์ความเดือดร้อนที่จะมีในปัจจุบัน
6. เพื่อบำบัดความเสื่อมเสีย ความทุกข์ ความเดือดร้อนที่จะมีในภายหลัง
7. เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส
8. เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่ยังเลื่อมใสแล้ว
9. เพื่อความดำรงมั่นแห่งสังฆธรรม
10. เพื่อส่งเสริมความเป็นระเบียบเรียบร้อย สนับสนุนวินัยให้หนักแน่น³

ในอังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าทรงแสดงวัตถุประสงค์ของการบัญญัติสิกขาบท เพิ่มออกจากนี้อีก 10 ประการ เห็นควรยกมากล่าวไว้ที่นี่ด้วยอีก 2 ข้อคือ

1. เพื่อเอื้ออนุเคราะห์แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย
2. เพื่อตัดรอนฝักฝ่ายของภิกษุที่มีความปรารถนาชั่วร้าย⁴

จะเห็นได้ว่า วัตถุประสงค์เหล่านี้ แสดงถึงเจตนารมณ์ที่เน้นความดีงามและประโยชน์สุขของสังคมเป็นอย่างมาก และบรรดาบทบัญญัติทั้งหลายในวินัยนั้น เรื่องที่ยืนยันถึงการให้ความสำคัญแก่ส่วน

¹ ดู ความหมายของศีลพิพทปารามาส ในบทว่าด้วยประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน และในตอนต้นของบทนี้

² เช่นเป็นพหูสูต เป็นวินัยร เป็นธรรมกถึก ถืออยู่ป่า ถือผ้าบังสุกุล ถือรุกขมูล ถือฉันทมือเดียว หรือได้ฉันทสมาบัติ เป็นต้นแล้วภูมิใจตน คิดดูถูกผู้อื่นว่าไม่ได้ไม่เป็นอย่างนั้น ท่านว่าเป็นอสังตบุรุษ (ม.อ.14/184-190/137-140); มีศีลสัมปทาแล้วดีใจภูมิใจยกตนข่มผู้อื่น ชื่อว่าเป็นผู้ประมาท (ม.ม.12/348/365); แม้คุณธรรมหรือความดีพิเศษอื่น ๆ ก็ไม่พึงถือเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่นเช่นเดียวกัน (ดู ม.ม.12/464/498; ที.ป.11/237/236 = อ.จ.จ.ก.21/28/35; ข.จ.30/691/346 เป็นต้น)

³ วินย.1/20/37; อ.จ.ทส.24/31/74

⁴ อ.จ.ท.20/436/123

รวมได้ดีที่สุดอย่างหนึ่ง ก็คือบทบาทบุญญัตติเกี่ยวกับสังฆกรรมต่าง ๆ อันได้แก่การดำเนินกิจการของสงฆ์โดยการร่วมกันคิดร่วมกันพิจารณาของภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสมาชิก แต่สังฆกรรมทั้งหลายจะเป็นไปได้ด้วยดีก็เพราะสงฆ์มีความสามัคคี ไม่แตกแยก ข้อนี้จึงเป็นเหตุผลหลักอย่างหนึ่งที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงย้าความสำคัญของสังฆเภทและสังฆสามัคคี โดยตรัสว่า *สังฆสามัคคี* เป็นธรรมเอกที่เมื่อเกิดมีในโลกก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน ส่วนสังฆเภทก็เป็นธรรมเอกฝ่ายตรงข้าม¹ ไม่ต้องพูดถึงการดำเนินกิจการของส่วนรวม แม้แต่ในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชีวิตประจำวัน พุทธบัญญัติต่าง ๆ ก็ล้วนเป็นการแสดงออกถึงเจตนารมณ์ที่เกี่ยวกับประโยชน์สุขและความดีงามของสงฆ์และสังคมทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้จากข้อปฏิบัติสามัญอย่างหนึ่งคือ การแสดงความเคารพ

ในวงพุทธบริษัท เป็นที่ทราบกันดีว่า คฤหัสถ์กราบไหว้แสดงความเคารพแก่พระภิกษุ ส่วนในหมู่พระภิกษุ ก็แสดงความเคารพกันตามลำดับความแก่ก่อนโดยพรรษา หรือตามลำดับอายุสมาชิกภาพในหมู่สงฆ์ พระภิกษุที่อ่อนพรรษากว่าจึงกราบไหว้พระภิกษุที่แก่พรรษากว่า² การแสดงความเคารพกันตามความหมายของพระพุทธศาสนาอย่างนี้ มิใช่เป็นเรื่องแสดงความสูงต่ำ ไม่ว่าจะเป็นในด้านเกียรติยศ อำนาจภายนอกหรือคุณธรรมภายในก็ตาม ด้านภายนอกมองเห็นง่ายอยู่แล้ว ว่าเฉพาะด้านคุณธรรมภายในคฤหัสถ์แม้เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงเพียงใด³ ก็กราบไหว้พระภิกษุที่ยังเป็นปุถุชน ส่วนในหมู่พระสงฆ์ พระภิกษุผู้เป็นอริยบุคคลสูงสุดคือเป็นพระอรหันต์ แต่อ่อนพรรษากว่า ก็แสดงความเคารพแก่ภิกษุปุถุชนผู้แก่พรรษากว่า ที่เป็นเช่นนั้นเพราะระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการแสดงความเคารพหรือกราบไหว้กันอย่างนี้ มีไว้เพื่อความเป็ระเบียบเรียบร้อย ความดีงามและความอยู่ร่วมกันผาสุกของสงฆ์หรือสังคม ความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์หรือการอยู่ร่วมกันผาสุกของสังคมนั้น รวมอยู่ในคำว่าธรรมหรือเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ผู้ที่ปฏิบัติตามระเบียบหรือธรรมเนียมการแสดงความเคารพเช่นนั้น ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์ หรือพูดอย่างสั้น ๆ ว่า ปฏิบัติเพื่อเชิดชูธรรม ซึ่งเท่ากับว่าปฏิบัติด้วยความเคารพธรรมนั่นเอง และการทำความเคารพโดยมีความเข้าใจเช่นนี้ ย่อมเป็นการบำเพ็ญความดีของผู้ที่แสดงความเคารพนั่นเองด้วย คือเป็นความดีของผู้เคารพเองที่ได้กระทำเช่นนั้น พระอริยบุคคลทั้งหลายโดยเฉพาะพระอรหันต์ ไม่มีความยึดติดถือมั่นในเรื่องตัวตน ที่จะเป็เหตุให้ถือเอา

ขุ.อิติ.25/196-197/237-238 (ดูประกอบ วินย.5/259/352; 7/406/207)

² การเคารพตามอายุสมาชิกภาพ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

³ คฤหัสถ์ที่เป็นพระอรหันต์ก็มี แต่คัมภีร์มีลิตทปิฎกกล่าวว่ คฤหัสถ์ผู้เป็นอรหันต์นั้น จะอยู่ในเพศคฤหัสถ์เพียงภายในวันเดียว เพราะจะต้องบวชเป็นภิกษุ หรือไม่ก็นิพพานในวันนั้น (มีลิตท.300); ในคัมภีร์มีลิตทปิฎก ทานแสดงเหตุผลไว้ด้วยว่ ทำไมคฤหัสถ์โสดาบันจึงสมควรแสดงความเคารพแก่ภิกษุปุถุชน แต่ไม่ได้กล่าวถึงพระอริยบุคคลที่สูงกว่านั้น อย่างไรก็ดี มีตัวอย่างในพระไตรปิฎก เช่น จิตตคฤหบดี ซึ่งเป็นอนาคามีก็กราบไหว้แม้แต่พระสุธรรมภิกษุ ซึ่งคิดไม่ดีต่อท่าน (วินย.6/131-2/59); อรรถกถา สุตต.อ.1/370 ถึงกับอ้างพุทธพจน์ว่ “ภิกษุทั้งหลาย พระอนาคามีถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็ควรกระทำกราบไหว้ เป็นต้น แก่สามเณร แม้ที่บวชในวันนั้น” พุทธพจน์นี้ยังไม่พบในพระไตรปิฎก แต่ก็ลงกันโดยหลักการ

การกราบไหว้นั้นมาเป็นเครื่องวัดว่าสูงต่ำกว่าใคร หรือเป็นเครื่องสำหรับยกย่องถือตัว ท่านจึงปฏิบัติไปตามหลักที่วางไว้โดยชอบ ตั้งจิตมุ่งเพื่อความเรียบร้อยดีงามของสงฆ์ หรือของสังคม เพื่อเชิดชูธรรม เพื่อเคารพธรรม เคารพวินัย ตลอดจนเพื่ออนุเคราะห์บุคคลที่ท่านกราบไหว้นั้นเอง¹ หากผู้นั้นด้อยภูมิธรรม แต่ยังมีคุณความดีอยู่ ก็จะได้เครื่องเตือนสติตนให้สังวรระวังพยายามประพฤติปฏิบัติให้ดีงาม และเร่งชวนช่วยฝึกอบรมตนให้บรรลุภูมิธรรมที่สูงขึ้นไป และหากพระอริยบุคคลจะดเว้น ไม่กราบไหว้ ไม่แสดงความเคารพใครในกรณีใดหนึ่ง ท่านก็จะกระทำด้วยเหตุผลที่มุ่งเพื่อประโยชน์แก่คนผู้นั้นในแง่ใดแง่หนึ่ง หรือเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวมบางอย่าง แต่มิใช่เพราะกิเลสเนื่องด้วยความยึดถือถือตัวตน

ส่วนพระอริยบุคคลที่เป็นคฤหัสถ์ย่อมกราบไหว้แสดงความเคารพแก่พระภิกษุแม้ที่เป็นปุถุชนด้วยเหตุผลเกี่ยวกับธรรม หรือเพื่อเชิดชูธรรม ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้²

- ก. พระภิกษุสละวิธีชีวิตอย่างชาวบ้านซึ่งแสวงหาความสุขสำราญปรนเปรอด้วยกามสุขต่าง ๆ ยอมสัณครใจออกมา มีความเป็นอยู่ที่ขาดความพรั่งพร้อมสะดวกสบาย ถือข้อปฏิบัติ ฝึกหัดขัดเกลาตนเองต่าง ๆ และรักษาวินัยซึ่งเป็นของยากที่ปุถุชนจะประพฤติตามได้ แม้แต่ตนซึ่งเป็นอริยบุคคลก็ยังไม่ต้องปฏิบัติถึงดเว้นเข้มงวดถึงอย่างนั้น นับว่าเป็นผู้ทำสิ่งที่ทำได้ยาก
- ข. พระภิกษุเป็นผู้ดำรงฐานะและภาวะของท่านที่ชาวพุทธตกลงหรือยอมรับกันไว้ว่า เป็นผู้มุ่งหน้าไปแล้วในมรรคาแห่งการปฏิบัติฝึกอบรมตน และประพฤติเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลก นับเป็นภาวะและฐานะที่ควรเคารพยกย่อง
- ค. พระภิกษุเป็นผู้ร่วมอยู่ในสงฆ์ คือ เป็นสมาชิกแห่งชุมชนซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับธรรมโดยตรง เป็นที่ชุมนุมผู้มีคุณธรรมหรือประพฤติปฏิบัติความดีไว้ได้มากที่สุด เป็นสมาคมของคนที่ดีโดยมากมี

¹ พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์แสดงธรรมแก่ผู้ใดก็ตาม แม้แก่คนขอทานหรือพราหมณ์กระจัดก ก็ทรงแสดงโดยเคารพทั้งสิ้น (คือ ทำด้วยความตั้งใจ ให้ความสำคัญ มุ่งให้เป็นประโยชน์แก่เขาจริง ๆ) ทั้งนี้เพราะทรงเคารพธรรม (ดูอง.ปญจก.22/99/137) การที่คนทั้งหลายแสดงความเคารพ สุภาพ อ่อนน้อมต่อกัน ตามฐานะ ภาวะ และขนบธรรมเนียม ประเพณี ก็พึงยึดถือหลักเคารพธรรมเช่นนี้ จะได้ไม่เกิดปัญหาทั้งในแง่ไม่ทำเพราะมานะอหังการ ถือสูงถือต่ำว่าเขาไม่ดีไปกว่าเรา และทั้งในแง่ทำเพราะประจบประแจง เป็นต้น (การแสดงความเคารพเกินควรหรือแสดงผิดฐานะ ผิดภาวะ หรือไม่จริงใจ ก็กลายเป็นการไม่เคารพธรรมได้เช่นเดียวกับการไม่ทำความเคารพ การไม่เอื้อเฟื้อต่อขนบธรรมเนียม เพราะมานะอหังการ)

อันที่จริง ด้วยความเคารพธรรม ทุกคนย่อมต้องเคารพซึ่งกันและกัน เช่น เคารพในความเป็นมนุษย์ ในความเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ ในคุณธรรมที่แต่ละคนมีต่าง ๆ กัน เป็นต้น แต่ความเคารพกับการแสดงความเคารพเป็นคนละอย่างกัน ความเคารพเป็นเรื่องชั้นใน การแสดงความเคารพเป็นเรื่องชั้นนอก ซึ่งข้อเสริมเข้ามาเพื่อประโยชน์ในระดับสังคมเป็นเรื่องของวิธีการแสดงออกที่ตกลงกันกำหนดขึ้นไว้สุดแต่เหมาะสมเท่าที่จะเป็นไปได้เพื่อประโยชน์ร่วมกันของส่วนรวม มีความสงบเรียบร้อยดีงาม เป็นต้น ซึ่งว่าโดยหลักการก็คือ ความเคารพธรรมในระดับที่มุ่งเพื่อการดำรงธรรมของสังคมนั้นเอง (ในกรณีนี้ผู้ได้รับการแสดงความเคารพก็ต้องแสดงความเคารพเหมือนกัน โดยอาการที่เรียกว่า เอื้อเฟื้อ เช่น แสดงความเอื้อเฟื้อต่อการแสดงความเคารพของเขา เป็นต้น)

² พึงเทียบกับความในมิลินทพินัยด้วย (มิลินท.219-221)

คุณธรรม เป็นสัญลักษณ์ของธรรมหรือการดำรงอยู่แห่งธรรม ภิกษุแต่ละรูปย่อมเป็นตัวแทนแห่งสงฆ์นั้น เมื่อกราบไหว้ภิกษุนั้น ๆ ในฐานะที่เป็นภิกษุรูปหนึ่ง (ไม่ใช่ในฐานะพระชื่อ ก. พระชื่อ ข.) ก็คือเคารพกราบไหว้ให้เกียรติแก่สงฆ์ และเป็นการเคารพเชิดชูธรรมด้วย

ง. พระภิกษุเป็นตัวแทนของสงฆ์ดังกล่าวแล้ว และภิกษุสงฆ์นั้นย่อมเป็นพุทธบริษัทส่วนที่ทำการแห่งการศึกษา ปฏิบัติ และสั่งสอนเผยแผ่ธรรมได้ดีที่สุด เหมาะที่สุด จึงเป็นชุมชนที่ดำรงรักษาสังฆวินัย คือหลักธรรมคำสอนและระเบียบแบบแผนของพุทธศาสนาไว้ได้ อย่างที่เรียกว่า สืบต่อศาสนา และอย่างที่บางที่เรียกภิกษุว่าเป็นศาสนทายาท การเคารพกราบไหว้ให้เกียรติแก่พระภิกษุในฐานะตัวแทนของสงฆ์ มีความหมายเท่ากับเป็นการเชิดชูสงฆ์ไว้ให้ดำรงอยู่เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก

จ. อย่างน้อยที่สุด คฤหัสถ์ย่อมเคารพกราบไหว้พระภิกษุด้วยเมตตาจิตต่อพระภิกษุนั้น คือปรารถนาดี หวังประโยชน์สุข ความเจริญงอกงามในธรรมแก่ท่าน โดยฐานเป็นเครื่องช่วยให้ท่านหมั่นระลึกและคอยสำนึกอยู่เสมอ ถึงฐานะ ภาวะ และหน้าที่ของตน ที่จะต้องประพฤติปฏิบัติด้วยความเพียรพยายามให้สมควร¹

ดังนั้น พระภิกษุสามเณร ถึงจะเป็นปุถุชน แต่เมื่อเป็นผู้เพียรพยายามฝึกตน ก็สมควรแก่อัญชลีของคฤหัสถ์แม้ที่เป็นอริยบุคคล พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ภิกษุสามเณรรูปใด เมื่อชาวบ้านกราบไหว้ ยังคอยเกิดสำนึกที่จะสำรวจตนว่าเป็นผู้มีคุณความดีสมควรแก่อัญชลีกรรมของเขาหรือไม่ ภิกษุสามเณรรูปนั้นก็ยังน่าไหว้

อนึ่ง การแสดงความเคารพกันตามความแก่อ่อนโดยพรราชาของพระภิกษุทั้งหลายนั้น เป็นเรื่องต่างหากจากการดำเนินกิจการของสงฆ์ที่เรียกว่าสังฆกรรม เพราะสังฆกรรมสำเร็จด้วยมติของสงฆ์ ซึ่งพระภิกษุผู้เจียบบแหลม สามารถ เป็นผู้ดำเนินการประชุม² ส่วนภิกษุที่จะเป็นประมุขหรือหัวหน้าก็เป็นเรื่องของภิกษุทั้งหลายพร้อมกันเคารพนับถือโดยกำหนดเอาภิกษุผู้มีคุณสมบัติเหมาะสม ที่เรียกว่า

¹ แม้ในกรณีที่ไม่ไหว้ ไม่แสดงความเคารพ ก็เพราะมีเมตตาจิต ได้พิจารณาเห็นแล้วว่า การทำเช่นนั้นจะเป็นประโยชน์แก่กุลแก่ภิกษุนั้น (แต่พึงสังเกตว่า ถ้าจะถือตามคติของภิกษุสงฆ์เช่นในกรณีลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุ - วินย. 7/624/389 หรือของภิกษุณีสงฆ์ ในกรณีประกาศไม่ไหว้ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง วินย. 7/534/336 การกระทำเช่นนี้ควรให้เป็นไปโดยมติร่วมกันของชุมชน)

² ภิกษุผู้เจียบบแหลมสามารถ (พยุคต ปฏิพล) เป็นผู้ประกาศเรื่องให้สงฆ์ทราบ ตั้งบัญญัติ ขอมติ และประกาศมติสงฆ์ได้แก่ตำแหน่งที่เรียกว่าผู้สวดกรรมวาจา (เช่นที่เรียกในการอุปสมบทว่า กรรมวาจาจารย์ หรือคู่สวด) แต่ในสมัยปัจจุบันคนทั่วไปอาจไม่ค่อยทราบความหมายและความสำคัญของตำแหน่งนี้ เพราะสังฆกรรมสืบทอดมาโดยเน้นในรูปของพิธีกรรมตามประเพณี (สังฆกรรมต่างๆ เช่น อุปสมบท วินย. 4/86/104; 7/578/357; อุโบสถ=4/149/203; กำหนดสีมา=4/154/209; ปวารณา=4/226/313; กฐิน=5/96/136; แต่งตั้งภิกษุเป็นเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ เช่น 5/141-6/195-9. 7/278/126; 327-332/146-8; การลงโทษ เช่น 6/3/4; 44/19; 88/42; 134/62; 175/76; 7/114/43; การระงับอธิการณเช่น 6/61 i/324; 627/331; สังคายนา=7/615/381; ฯลฯ)

ปสาทนียธรรม (ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส)¹ ซึ่งภิกษุผู้บวชนานมีประสบการณ์มากย่อมควรที่จะมีโอกาสได้รับฐานะนี้มากกว่าภิกษุผู้บวชภายหลัง เพราะได้มีเวลาที่จะศึกษาปฏิบัติฝึกปรือตนมานานกว่า

บทบัญญัติในวินัยซึ่งแสดงถึงเจตนารมณ์ที่มุ่งเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม ให้ความสำคัญแก่สงฆ์ที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ พุทธบัญญัติไม่ให้ภิกษุอด *อุตรมณฺษยธรรม* คือคุณวิเศษหรือการบรรลุธรรมอย่างสูงที่เกินปกติของมนุษย์สามัญ เช่น สมาธิ ฌาน สมาบัติ มรรคผล ถ้าอดโดยที่ตนไม่มีคุณวิเศษนั้นจริง คือหลอกเขา ย่อมต้องอาบัติปาราชิก ขาดจากความเป็นภิกษุ² แต่ถึงแม้ว่าจะได้บรรลุคุณวิเศษนั้นจริง ถ้าพูดอดหรือบอกกล่าวแก่ชาวบ้าน หรือผู้อื่นใดที่มีใช้ภิกษุหรือภิกษุณีก็ไม่พ้นเป็นความผิด เพียงแต่เบาลงมา เป็นอาบัติปาจิตตีย์³ ต้นเหตุที่จะให้มีพุทธบัญญัตินี้ เกิดจากในคราวทุกภิกขภัย ภิกษุพวกหนึ่ง คิดหาอุบายจะให้พวกตนมีอาหารฉันโดยไม่ลำบาก จึงกล่าวสรรเสริญกันและกันให้ชาวบ้านฟังตามที่เป็นจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง ว่าท่านรูปนั้นได้ฌาน ท่านรูปนั้นเป็นโสดาบัน ท่านรูปนั้นเป็นพระอรหันต์ ท่านรูปนั้นได้อภิญญา 6 เป็นต้น ชาวบ้านเลื่อมใสพากันนำรุงเลี้ยงภิกษุกลุ่มนั้นอย่างบริบูรณ์ เมื่อพระพุทธรเจ้าทรงทราบจึงทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้นห้าม โดยทรงติเตียนว่าไม่สมควรที่จะอดอ้างคุณความดีพิเศษกันเพราะเห็นแก่ท้อง และสำหรับผู้ที่อดอ้างโดยไม่เป็นจริง ทรงติเตียนอย่างรุนแรงว่าเป็นมหาโจรที่เลวร้ายที่สุดในโลก เพราะบริโภคาหารของชาวบ้านชาวเมืองโดยฐานขโมย

พุทธบัญญัติอีกข้อหนึ่ง ในจำพวกห้ามอดอุตรมณฺษยธรรม คือ สิกขาบทที่มีให้ภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้าน ภิกษุใดแสดงภิกษุนั้นมีความผิด ต้องอาบัติทุกกฏ⁴ ต้นเหตุเกิดจากเศรษฐกิจท่านหนึ่ง เอาบาตรไม้จันทร์แฉวนไว้ที่ปลายไม้ไผ่ แล้วประกาศทำพิธีสูงชันว่า ใครเป็นพระอรหันต์ มีฤทธิ์จริงก็ขอถวายบาตรนั้น แต่ให้เหาะไปเอาลงมาเอง พระปิณฑิลภรทวาชะได้อินคำทำ ประสงค์จะรักษาเกียรติของพระศาสนา จึงเหาะขึ้นไปเอาบาตรลงมา ทำให้ชาวเมืองตื่นตื่นเลื่อมใสกันมาก พระพุทธรเจ้าทรงทราบจึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้าม โดยทรงตำหนิว่า ไม่สมควรแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมล้ำสามัญมนุษย์ เพราะเห็นแก่บาตรที่เป็นของมีค่าต่ำ ทรงเปรียบเทียบการทำเช่นนั้นว่า เป็นเหมือนสตรีที่เผยอวัยะพึงสงวนให้เขาดูเพราะเห็นแก่เงินทองของต่ำทราม

¹ ม.อ.14/113/94; และพินธุ อุรุเวลสูตฺร ใน อ.จ.ตฺก.21/22/28 ด้วย (อย่างไรก็ดี ระบบการบริหารของสงฆ์เช่นนี้ ย่อมต้องอาศัยระบบการฝึกฝนอบรมเบื้องต้นที่เป็นเหตุก่อน (การฝึกหัดขัดเกลาก่อนที่เริ่มบวช) ในสมัยใด ระบบการศึกษาอบรมที่เป็นเหตุนี้แบบพร่องหรือขาดหาย ระบบปกครองสงฆ์พุทธแบบเดิมนี ก็ไม่อาจดำเนินไป กลายเป็นต้องอาศัยระบบอื่นเข้ามาแทน ทั้งนี้เพราะระบบสงฆ์แท้ อาศัยรากฐานคือมีมวลภิกษุสมาธิซึ่งมีการศึกษา (ที่แท้) เป็นผู้ขัดเกลาคิดแล้ว นอกจากนั้นยังมีข้อสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ในบางสมัยที่ระบบนี้เลือนลางไปแล้ว เมื่อรู้ตัวคิดจะรื้อฟื้นขึ้นใหม่ บางทีก็มุ่งแต่เรียกร้องเอาผล โดยมิได้นึกถึงจะทำเหตุ)

² วินย. 1/227-231/165-171

³ วินย.2/304-5/208-211

⁴ วินย.7/29-33/12-16

ตามเรื่องที่เกิดขึ้นนั้น เหตุผลส่วนที่ปรากฏชัด ซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงปรารภก่อนที่จะทรงบัญญัติสิกขาบทเหล่านี้ ก็คือ เป็นการไม่สมควรที่จะอวดคุณความดีและความเก่งกล้าสามารถพิเศษของตน เพราะเห็นแก่ลาภ สักการะ หรือผลประโยชน์ต่าง ๆ แต่ในเวลาซึ่งทรงบัญญัติจริง ปรากฏว่าทรงเปิดกว้างให้สิกขาบทนั้นมีขอบเขตครอบคลุมเหตุจูงใจทุกอย่าง ไม่จำกัดเฉพาะการอวดหรือแสดงเพราะเห็นแก่ลาภ สักการะ และผลประโยชน์ที่จะได้เท่านั้น ในเรื่องนี้เพื่อเสริมความเข้าใจให้กว้างขึ้น สมควรที่จะพิจารณาถึงเจตนารมณ์ที่ลึกซึ้งลงไปอีกด้วย เช่น การที่ไม่ทรงประสงค์ให้ประชาชนตื่นเต้นหลงใหลกับสิ่งที่เข้าใจว่าสูงส่งเกินวิสัยของตน แล้วหันไปคิดพึ่งพาฝากความหวังไว้กับผู้อื่น สิ่งอื่น จนละเลยการเพียรพยายามทำตามเหตุผลที่เป็นวิสัยของตน¹ ดังนั้นเป็นต้น แต่สิ่งที่ควรพูดถึงในที่นี้ก็คือ เจตนารมณ์ที่ดำเนินถึงสงฆ์ ตามหลักการของพระพุทธศาสนา การดำรงอยู่แห่งธรรมวินัยเพื่อประโยชน์สุขของชาวโลกนั้น ขึ้นอยู่กับสงฆ์ที่เป็นส่วนรวม การที่จะสืบต่อพระศาสนาหรือรักษารธรรมวินัย จึงต้องทำให้สงฆ์คงอยู่ยั่งยืน พูดอย่างชาวบ้านว่า พระพุทธรเจ้าทรงฝากธรรมวินัยไว้กับสงฆ์ มิใช่ไว้กับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งไม่อาจคงอยู่ได้นาน พระพุทธรเจ้าทรงมุ่งหมายให้ประชาชนทำนุบำรุงรักษากิจทั้งหลายและสัมพันธ์กับกิจทั้งหลายในฐานะที่เป็นสงฆ์ ให้ท่านบำรุงและสัมพันธ์กับพระภิกษุ ในฐานะที่ท่านเป็นภิกษุรูปหนึ่งหรือเป็นตัวแทนผู้หนึ่งของสงฆ์ มิใช่ในฐานะบุคคลชื่อ ก. ชื่อ ข. ชื่อ ค. แม้ว่าภิกษุรูปใดรูปหนึ่งหรือบางรูปเก่งกล้าสามารถหรือบรรลุนิพพานพิเศษ ความสัมพันธ์ของท่านกับประชาชนก็จะแสดงออกทางสงฆ์หรือผ่านสงฆ์ ให้สงฆ์มีส่วนร่วมในผลสำเร็จของท่านด้วย คำที่พูดนี้พอจะมองเห็นไม่ยาก ในกรณีที่ภิกษุรูปหนึ่งมีความดีงามความสามารถพิเศษ ถ้าความดีงามความสามารถนั้นเป็นไปในฐานะที่ท่านเป็นภิกษุรูปหนึ่ง ผลได้ที่มีมาถึงภิกษุรูปนั้นจะมีมาถึงสงฆ์ด้วย หรือสงฆ์จะมีส่วนได้รับผลด้วย สงฆ์จะเจริญงอกงามไปกับภิกษุรูปนั้น แต่ในทางตรงข้าม ถ้าความดีงามความสามารถของภิกษุนั้น แสดงออกในฐานะบุคคลผู้มีชื่อนี้โดยเฉพาะ เป็นพวกกลุ่มนั้นกลุ่มนี้โดยเฉพาะ ภิกษุนั้นจะเจริญเติบโตขึ้น แต่เป็นความเจริญเติบโตส่วนตัวหรือเฉพาะกลุ่มของตัวที่บั่นรอนให้สงฆ์ชุบโถมอ่อนแอลง การอวดคุณพิเศษของภิกษุ ย่อมทำให้ประชาชนรวมจุดความสนใจไปที่ภิกษุนั้น และหันไปทุ่มเทความอุปถัมภ์บำรุงให้ในเวลาเดียวกัน สงฆ์จะด้อยความสำคัญลง ภิกษุส่วนใหญ่ไม่ได้รับความเอาใจใส่ ขาดผลได้ และสงฆ์ส่วนรวมก็จะอ่อนกำลังลง ด้วยเหตุนี้ จึงมีตัวอย่างพระอรหันต์บางท่านในสมัยพุทธกาล เมื่อความดีเด่นและความสามารถพิเศษของท่านปรากฏเป็นที่รู้ขึ้น และในเมื่อความสนใจต่อตัวท่านเปลี่ยนจากความสนใจในฐานะภิกษุรูปหนึ่ง กลายเป็นความผูกพันในตัวบุคคล พร้อมกับมีลาภผลติดตามมา ตัวท่านกลายเป็นที่รวมความสนใจแทนสงฆ์ หรือเป็นเหตุให้ความสนใจต่อภิกษุส่วนมากและความสำคัญของสงฆ์ลดลง ท่านก็หลีกเลี่ยงออกไปเสียจากที่นั้น²

¹ ดู คอนตอปโตว่าด้วยเรื่องพันสามวิสัย

² พึงพิจารณาเรื่อง พระอิสิทัตตะ และพระมหกะ ใน ส.สพ.18/546-557/349-358; อ.อ. 1/417

กล่าวโดยสรุป การอวทหรือบอกกล่าวอุทริมนุชยธรรมคือคุณวิเศษของคนแก่ชาวบ้าน แม้จะเป็นจริงก็มีผลเสียหายที่สำคัญแก่ส่วนรวมดังนี้

1. ทำให้ชาวบ้านตื่นตระหนกความสนใจมารวมที่บุคคลผู้เดียว หรือกลุ่มเดียว แทนสนใจสิ่งซึ่งได้กล่าวแล้ว และชาวบ้านผู้ไม่รู้ไม่เข้าใจก็จะเกิดเปรียบเทียบเกิดความรู้สึกลูกถูกดูแลแทนคนอื่น กลุ่มอื่น อย่างถูกต้องบ้าง ผิดพลาดบ้าง เป็นโทษแก่ตนเอง และแก่พระศาสนาโดยส่วนรวม ความข้อนี้สัมพันธ์กับข้อต่อไปด้วย

2. เมื่อมีการอวทกันได้ ไม่เฉพาะท่านที่รู้จริงได้จริงเท่านั้นที่จะอวท ท่านที่สำคัญคนผิดก็จะอวท แต่ที่ร้ายแรงยิ่งก็คือเป็นช่องให้ผู้ไม่ละอายทั้งหลายพากันฉวยโอกาสอวทกันจนวาย ชาวบ้านซึ่งไม่รู้ไม่ไ้มีประสบการณ์เอง ก็แยกไม่ถูกว่าอย่างไหนจริงอย่างไหนเท็จ บางคราวที่เห็นมองในสายตาชาวบ้าน กลับเห็นเป็นอัศจรรย์น่าเชื่อถือกว่า ทั้งที่ผู้เชี่ยวชาญการหลอกหรือเล่นกลลงชาวบ้านได้สำเร็จกันมานาน ข้อนี้สัมพันธ์กับข้อต่อไปอีก

3. ชาวบ้านระบอบโลกีย์พูดจนทั้งหลายมีความพอใจนิยมชมชอบต่างๆ กัน ขึ้นแท่นในต่างสิ่งต่างระดับกัน และผู้ที่บรรลุธรรมวิเศษ ก็มีบุคลิกลักษณะคุณสมบัติและความสามารถด้านอื่นๆ ต่างๆ กันไป มิใช่จะมีคุณสมบัติที่พร้อมจะเป็นผู้นำตามรอยบาทพระศาสดาได้เหมือนกัน บางท่านบรรลุธรรมวิเศษแล้วพูดสอนอธิบายไม่เป็น กล้ายกับพระปัจเจกพุทธะ ผู้แต่พระพหูสูตรที่ยังไม่บรรลาก็ไม่ไ้ เปรียบได้กับคนที่ไ้ไปเที่ยวถิ่นห่างไกลเห็นมาค้าขายตนเอง กลับมาแล้วบางคนพูดคุยเล่าให้คนอื่นฟังไม่จับใจจริงใจ ส่วนบางคนไม่เคยไปจริงเลย แต่เล่าไ้เป็นกึ่งเป็นแคว่น่าตื่นเต้นเหมือนอย่างคุณครูบางท่านสอนวิชาภูมิศาสตร์เมืองฝรั่งเก่งทั้งที่ตนเองไม่เคยไป หรือในค่านับบุคลิกลักษณะ บางท่านสำเร็จอริยผลแล้วก็จริง แต่รูปร่างไม่ชวนเลื่อมใส เช่นอย่างพระอรหันต์ชื่อ ลกฺขณกัฏฐิยะ ผู้มีร่างเตี้ยค่อม ถูกพระหนุ่มเณรน้อยคอยล้อเลียนเย้าแหย่อยู่เสมอ จนพระพุทธเจ้าต้องทรงช่วยอนุเคราะห์¹ ในกรณีเช่นนี้ท่านที่บรรลุจริงนั้นแหละ เมื่ออวทแล้วกลับจะทำให้คนไม่เชื่อ หรือถ้าเชื่อเข้าก็เลยมหคหรือคลายความเลื่อมใสในพระศาสนาลงไป ส่วนคนที่ไม่ไ้จริง แต่พูดกลอง หลอกเก่ง ลักษณะนี้ กลับนำฝูงชนสู่ทางผิดไปไ้จำนวนมาก

4. เมื่อท่านที่บรรลุจริง สอนเก่ง อวทแล้วสอนบ้าง ท่านที่บรรลุจริง สอนไม่เป็น แล้วพูดออกมาบ้าง ท่านที่ไม่รู้จริงสำคัญคนผิดคิดว่าบรรลุแล้วเที่ยวบอกเล่าไว้บ้าง ท่านที่ไม่บรรลุแต่ชอบหลอกพูดลงเขาไปบ้าง ต่อไปหลักพระศาสนาก็จะสับสนปนเปผันเฟือน ไม่รู้ว่าอันใดแท้อันใดเทียม บางท่านมีส่วนรู้จริงในประสบการณ์บ้างแง่มุมอย่าง แต่ทำอรรถกับพยัญชนะให้เคลื่อนคลาจากกัน เพราะหย่อนความรู้ทางปริยัติ ก็ทำให้หลักธรรมสับสน เสียเอกภาพแห่งคำสอนของพระศาสดา ความจริงนั้นการยืนยันความศรัทธาเป็นภารกิจของพระศาสดา ซึ่งเป็นผู้นำในเมื่อจะทำหน้าที่ทั้งพระศาสดาและปกป้องพระศาสนา นั้นพร้อมทั้งหมู่สาวก ส่วนหมู่สาวกภายหลังเมื่อสมัครเข้ามา ก็คือยอมรับคำสอนของพระศาสดาแล้ว การยืนยันหรืออ้างอิงจึงไปอยู่ที่องค์พระศาสดาและคำสอนของพระองค์ ความรับผิดชอบในการสอนไม่อยู่ที่อ้างการบรรลุของตน แต่อยู่ที่สอนให้ตรงกับคำสอนของพระศาสดา หรือสอนตัวพระพุทธรศาสนาแท้ๆ ทั้งนี้ สาวกทั้งหลายจึงมุ่งว่าจะสอนให้ถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธรเจ้า เอาความซื่อตรงต่อคำสอนของพระศาสดาเป็นเกณฑ์วัดความถูกต้องของการสอนพระพุทธรศาสนา ไม่จำเป็นต้องอ้างการบรรลุของตนเป็นหลักเกณฑ์ตัดสิน จึงทำให้การเอกภาพแห่งคำสอน และเอกภาพแห่งพระพุทธรศาสนาทั้งหมดเอาไว้ไ้

อนึ่ง เมื่ออวทคุณวิเศษออกไปแล้ว มีผู้เลื่อมใส เอาลาลสักการะมาถวาย ของถวายนั้นกลายเป็นของที่ไ้มาเพราะการพูดอวทนั่นเอง ทางพระวินัยถือว่าเป็นลาภไม่บริสุทธิ์

พูดให้ลึกลงไปอีก ท่านว่า ไม่ต้องกลัวว่าผู้บรรลุอริยผลแล้วจะมาพูดอวทอ้างหรือป่าวประกาศ เพราะเป็นธรรมชาติของพระอริยะทั้งหลายเองที่ว่าท่านไม่อวท หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่าผู้ที่อวทว่าตนเป็นพระอริยะ ก็คืออวทว่าไ้ไ้เป็นอริยะนั่นเอง

¹ ส.น.16/704/325, พ.อุ.25/151/200; ธ.อ.4/35; 7/44; ขา.อ.3/189

ผู้ที่อวดคุณวิเศษที่มีจริง จะมีแค่ปุถุชนซึ่งไค้คุณวิเศษชั้นโลกีย์ เช่น ฌานสมาบัติ เป็นต้น¹

เรื่องที่พูดมานี้ โยงไปถึงคติเกี่ยวกับสังฆทานซึ่งเป็นธรรมสำคัญอีกข้อหนึ่ง ทานคือการให้ ในทางพุทธศาสนา แบ่งเป็น 2 อย่างคือ ให้แก่บุคคลหรือให้เจาะจงจำเพาะตัวผู้รับผู้ให้ เรียกว่า *ปาฏิบุคคลิกทาน* และให้แก่สงฆ์หรือให้มุ่งเพื่อส่วนรวม เรียกว่า *สังฆทาน* คำสอนในเรื่องนี้มีว่า สำหรับการให้แก่บุคคล การให้แก่คนชั่วหรือคนมีคุณความดีน้อย มีผลน้อย การให้แก่คนมีคุณความดีมาก มีผลมาก แต่การให้แก่ส่วนรวมหรือสงฆ์ มีผลมากกว่าการให้แก่บุคคลไม่ว่ากรณีใด ๆ พระพุทธเจ้าทรงแยกประเภทปาฏิบุคคลิกทาน หรือการให้แก่บุคคลออกไป เช่น ให้แก่พระพุทธเจ้า ให้แก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ให้แก่พระอรหันตสาวก ตลอดจนไปจนถึงให้แก่ปุถุชนมีศีล ปุถุชนทุศีล และให้แก่สัตว์ดิรัจฉาน ทรงเปรียบเทียบว่า ให้แก่สัตว์ดิรัจฉานมีคุณความดีเป็นร้อย ให้แก่ปุถุชนทุศีลมีคุณความดีเป็นพัน ให้แก่ปุถุชนมีศีลมีคุณเป็นแสน ให้แก่นักบวชภายนอกที่ไม่มีราคะ มีคุณเป็นแสนโกฏิ ให้แก่พระโสดาบัน มีคุณเป็นอสงไขย ให้แก่บุคคลมีคุณความดียิ่งกว่านั้นไปเป็นอันไม่ต้องพูดถึง ส่วนของที่ให้เพื่อสงฆ์ก็อาจจะถวายแก่สงฆ์สองฝ่าย (ภิกษุสงฆ์ และภิกษุณีสงฆ์) มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ซึ่งนับว่าเป็นสังฆทานชั้นครบถ้วนที่สุด ถัดจากนั้นก็อาจถวายแก่สงฆ์สองฝ่ายในเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ตลอดจนมาจนถึงถวายโดยให้จัดภิกษุหรือภิกษุณี จำนวนเท่านั้นเท่านี้จากสงฆ์มารับ (เป็นตัวแทนสงฆ์โดยไม่เจาะจงว่าองค์นั้นองค์นี้) หรือแม้แต่เมื่อกาลเวลาล่วงไปนาน ธรรมวินัยจะจวนจะสิ้น จะถวายแก่พวกพระทุศีลเหลือแต่ผ้าเหลืองห้อยคอ แต่ถวายในนามของสงฆ์ ก็ยังมีผลมากมาย พระพุทธเจ้าทรงสรุปว่า

“เราไม่กล่าวว่า ปาฏิบุคคลิกทาน (ให้แก่บุคคล) มีผลมากกว่าของที่ให้แก่สงฆ์ โดยปริยายใด ๆ เลย”²

พระพุทธเจ้าเคยทรงสนทนากับคฤหบดีคนหนึ่งในเรื่องนี้ พระองค์ตรัสถามว่า “นี่แน่ท่านคฤหบดี ทานในตระกูล ท่านยังให้อยู่หรือ ?

คฤหบดีทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ยังให้อยู่ และ ทานนั้นข้าพระองค์ให้ในพระภิกษุผู้ถืออุปัชฌาย์เป็นวัตร ถือบิดนาคเป็นวัตร ถือครองผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ซึ่งเป็นพระอรหันต์หรือบรรลุมรรคผล”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสแนะนำว่า ท่านคฤหบดีเป็นคฤหัสถ์ อยู่ครองเรือน ยุ่งอยู่กับครอบครัว ยากที่จะรู้ว่า พระองค์ไหนเป็นพระอรหันต์ หรือบรรลุมรรคผลหรือไม่ว่าพระอยู่ป่าหรือพระอยู่ถ้ำบ้าน ไม่ว่าพระถือบิณฑบาตหรือพระรับนิมนต์ ไม่ว่าพระถือหม้อผ้าบังสุกุล หรือพระห่มจีวรที่คฤหบดีถวาย ถ้าเป็นคนฟุ้งซ่าน ถือตัว เหน่อเหิม ปากกล้า พุดเลอะ สติเฟื่อง ไม่มีสัมปชัญญะ ใจไม่ตั้งมั่น จิตพล่าน ไม่สำรวมอินทรีย์ ก็น่าคิดเสียทั้งนั้น ถ้าไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตัว ไม่เหน่อเหิม ไม่ปากกล้า ไม่พุดเลอะ มีสติมั่น มีสัมปชัญญะ ใจตั้งมั่น จิตแน่วแน่ สำรวมอินทรีย์ ก็น่าสรรเสริญทั้งนั้น แล้วตรัสเชิญชวน

¹ ดู วินย.อ.2/304

² ดู ม.อ.14/710-713/458-461; และพึงเทียบ อ.ง.นวก.23/224/407

คฤหบดีให้ให้ทานในสงฆ์ เมื่อให้ทานในสงฆ์ จิตจักผ่องใส เมื่อจิตผ่องใส ตายก็ถึงสุคติ¹

รวมความว่า การแสดงออกและการปฏิบัติตนของพระภิกษุ นอกจากมุ่งเพื่อฝึกอบรมตนแล้ว พึงคำนึงถึงประโยชน์สุขของสงฆ์และประชาชน อย่างน้อยที่สุดโนชั้นต้น จะต้องทำให้คนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับตน หรือคนที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องกับ มีจิตใจปลอดโปร่งเบิกบานผ่องใสด้วยข้อปฏิบัติทางวินัย ขึ้นต่อไป ถ้าสามารถยิ่งกว่านั้น ก็พึงทำให้เขาเจริญงอกงามขึ้นโดยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ด้วยการแนะนำสั่งสอนธรรม พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า พระภิกษุมีหน้าที่เพื่อชาวบ้านอยู่ 2 ด้าน หน้าที่ทางวินัยได้แก่ ทำจิตใจของประชาชนให้ผ่องใสด้วยศีลวัตร และหน้าที่ทางธรรมได้แก่ นำเอาความจริง ความดีงามไปเผยแพร่ให้เขาเจริญยิ่งขึ้นไป ส่วนคฤหัสถ์ คือชาวบ้าน เมื่อเข้าไปเกี่ยวข้องกับพระภิกษุ พึงมุ่งเพื่อประโยชน์ทางจิตใจ ที่จะได้รับสิ่งซึ่งทำให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปในธรรม และเมื่อจะอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุ พึงคำนึงถึงประโยชน์ที่สงฆ์จะได้รับ แม้ในกรณีที่เป็นปาฏิบุคลิก เมื่อจะเลือกเกี่ยวข้องกับหรือบำรุงภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ก็พึงทำด้วยประสงค์ที่จะให้สงฆ์ดำรงอยู่ยั่งยืน เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก ตลอดกาลยาวนาน

สรุปความ

เนื้อหาเท่าที่กล่าวมาแล้วในบทนี้ ได้บรรยายเจตนารมณ์ทางสังคมของศีล ซึ่งแสดงออกในรูปลักษณะต่าง ๆ เฉพาะบางแง่บางด้านที่เห็นว่าน่าสังเกต ความจริงยังอ้อมค้อมและย้อนไปย้อนมา เห็นควรสรุปย่อไว้ ณ ที่นี้ว่า สารสำคัญ ที่เป็นแกนกลางแห่งเจตนารมณ์ทางสังคมของศีล โดยเฉพาะศีลที่เป็นระดับวินัย ก็คือ ความเคารพในสงฆ์ การถือสงฆ์และกิจของสงฆ์เป็นใหญ่ การถือความเจริญมั่นคงของสงฆ์หรือประโยชน์สุขของส่วนรวมเป็นสำคัญ และการมีความรับผิดชอบอย่างสูงต่อสงฆ์และประโยชน์สุขของสงฆ์ เจตนารมณ์นี้ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายได้ประพฤติปฏิบัติเป็นแบบอย่างไว้แล้ว

ความเคารพในสงฆ์ มีความหมายเนื่องอยู่ด้วยกันกับความเคารพในธรรมและความเคารพในวินัย หรือความเคารพธรรมวินัย เพราะการรับผิดชอบต่อสงฆ์และปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแห่งสงฆ์ ก็คือ การปฏิบัติที่ชอบด้วยธรรม และเป็นไปตามวินัย²

การมีความรับผิดชอบต่อสงฆ์และประโยชน์สุขของสงฆ์ มีความหมายเนื่องอยู่ด้วยกันกับการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน เพราะสงฆ์หมายถึงส่วนรวมและสงฆ์ได้มีขึ้นก็เพื่อประโยชน์สุขของพหุชน³

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำในการปฏิบัติเช่นนี้ ดังพุทธพจน์ว่า

¹ อ.จ.ก. 22/330/437

² ดูตัวอย่างมติอรรถกถา วินย.อ. 3/579

³ ดูคติแห่งการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชนที่กล่าวถึงแล้วข้างต้น

“คณาภคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ทรงอาศัยธรรมนั่นเอง สักการะ เคารพ นอบน้อมธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นตราชู เป็นธรรมมาธิปไตย จักการรักษาคุ่มครอง ป้องกันอันชอบธรรม แก่ภิกษุ...ภิกษุณี...อุบาสก...อุบาสิกาทั้งหลาย โดยนัยว่า กายกรรม...วจีกรรม...มโนกรรม...อาชีวะ...คามนิคม อย่างนี้ควรเสพ อย่างนี้ไม่ควรเสพ”¹

“เราสักการะ เคารพ อาศัย ธรรมที่เราได้ตรัสรู้ขึ้นเองเป็นอยู่ และเมื่อโศกสงฆ์ประกอบด้วยความเคิบใหญ่ เมื่อนั้นเราย่อมมีความเคารพแม่ในสงฆ์”²

ด้วยเหตุนี้ เมื่อมีภิกษุจำนวนมากขึ้น เจริญด้วยความรู้และประสบการณ์ คณะสงฆ์แพร่หลายขยาย กว้างขวางออกไป พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงบัญญัติสังฆกรรมประเภทต่าง ๆ ขึ้น และทรงมอบอำนาจให้ที่ ประชุมสงฆ์เป็นใหญ่ในสังฆกรรมเหล่านั้น เริ่มแต่ทรงหยุดเลิกการให้อุปสมบทโดยพระองค์เองและโดย พระสาวกรายบุคคล เปลี่ยนเป็นการให้อุปสมบทโดยสงฆ์ เป็นต้น³

ดังนั้น เมื่อพระนางมหาปชาบดีโคตมี นำคู่ผ้าชุดใหม่ที่ทรงตัดเย็บเอง เข้ามาถวายแด่พระพุทธเจ้า พระพุทธองค์จึงตรัสว่า: “อูกรพระนางโคตมี โปรดทรงถวายแก่สงฆ์เถิก เมื่อท่านถวายแก่สงฆ์ ทั้งเรา ทั้งสงฆ์จักเป็นอันได้รับการบูชา”⁴

และเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้ตรัสว่า “อูกรอาณนที ธรรมและวินัยที่เราได้แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แก่เธอทั้งหลาย นั้นคือศาสนาของพวกเธอ เมื่อเราล่วงลับไป”⁵

ภายหลังพุทธปรินิพพานแล้ว คราวหนึ่ง วัชสการพราหมณ์ได้ถามพระอาณนทว่า

“ท่านพระอาณนทีผู้เจริญ มีภิกษุสักกรูปหนึ่งไหม ที่ท่านพระโคตมะได้ทรงแต่งตั้งไว้ว่า: เมื่อเราล่วงลับ ไป ภิกษุนี้จักเป็นที่พึ่งพำนักของเธอทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้ที่พวกท่านคอยแล่นเข้าหาอยู่ในบัดนี้?”

พระอาณนทตอบว่า ไม่มี และแม้แต่ภิกษุที่สงฆ์เลือกตั้ง ที่ภิกษุเถระจำนวนมากแต่งตั้งเตรียมไว้ ล่วงหน้าก่อนพุทธปรินิพพาน ก็ไม่มี แต่กระนั้น “อูกรพราหมณ์ พวกเรามีไซ้จะไรที่พึ่งพำนัก พวกเรามี ที่พึ่งพำนัก คือ มีธรรมเป็นที่พึ่งพำนัก”

ท่านอธิบายการมีธรรมเป็นที่พึ่งพำนักว่า

“อูกรพราหมณ์ ศึกษาบทที่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงรู้ผู้ทรงเห็นพระองค์นั้น ทรงบัญญัติไว้ ปาติโมกข์ที่ทรงแสดงไว้ มีอยู่ ซึ่งเมื่อถึงวันอุโบสถ พวกข้าพเจ้ามีจำนวนเท่าใดอาศัยเขตคาม หนึ่งอยู่ ทั้งหมดทุกกรุปนั้นก็จะมาประชุม ณ ที่เดียวกัน ครั้นแล้วจะเชิญภิกษุรูปที่ทรงจำปาติโมกข์ได้ทั้งสองให้ สวดแสดง ถ้าขณะเมื่อสวดแสดงอยู่ ปรากฏภิกษุมิอาบัติก็มีโทษที่ล่วงละเมิด อาตมภาพทั้งหลาย จะปรับ

¹ อ.ป.ญจก.22/133/168 ; อ.ป.ระกอบที่ อ.จ.ติค.20/453/138 ; ข.ป.ปฏิ.31/615/525

² อ.จ.จตุกก.21/21/27

³ จ.วินย.4/85/103

⁴ ม.อ.14/707/457

⁵ ท.ม.10/141/178.

โทษให้เธอปฏิบัติตามธรรม ตามคำอนุศาสน์ การที่เป็นกัณฐิกจะชื่อว่าพวกภิกษุผู้เจริญทั้งหลาย ทำการปรับโทษ ก็หามิได้ ธรรม(ต่างหาก)ปรับโทษ”

และภิกษุที่เป็นหลัก ก็มีอยู่ตามคำอธิบายของท่านว่า

“กฎพรหมณ์ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ๖ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงรู้ ผู้ทรงเห็น พระองค์นั้นได้ตรัสไว้ มีอยู่ ซึ่งในบรรดาอาคมภาพทั้งหลาย หากผู้ใดมีธรรมเหล่านั้น พวกาคมภาพก็จะสักการะ เคารพ นับถือ บูชา อิงอาศัยท่านผู้นั้น เป็นอยู่”¹

ภิกษุผู้ได้รับมอบหมายให้วินิจฉัยอธิกรณ์ (ตัดสินคดี) ต้องถือหลักปฏิบัติว่า พึงเป็นผู้เคารพสงฆ์ มิใช่เคารพบุคคล พึงเคารพศีลธรรม (ความจริง ความถูกต้อง ความเป็นธรรม) มิใช่เคารพอำิส²

พระอรหันตสาวกผู้ใหญ่ก็ต้องประพัตินำเป็นตัวอย่างในการเอาใจใส่กิจของสงฆ์ เช่นเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงเตือนให้พระมหากัปปินะไปร่วมประชุมอุโบสถสังฆกรรม ตรวจสอบทบทวนการประพัตินปฏิบัติตามพระวินัย แม้ว่าท่านเป็นพระอรหันต์ผู้บริสุทธิ์อยู่แล้ว³ และพระมหากัสสปอยู่ห่างที่ประชุมสงฆ์ทำอุโบสถประมาณ 4 กิโลเมตร เมื่อถึงวันอุโบสถ แม้จะเดินทางลำบากต้องลุยข้ามแม่น้ำสายหนึ่งระหว่างทาง ท่านก็เดินเท้าไปเข้าร่วมประชุม⁴

พระภิกษุอรหันต์หรืออนาคามีที่เข้านิโรธสมาบัติได้ ก่อนจะเข้าสมาบัตินั้นต้องกำหนดใจไว้ก่อนว่า “ถ้าเมื่อเราเข้านิโรธอยู่ 7 วัน สงฆ์ต้องการจะทำสังฆกรรมอะไรสักอย่างหนึ่ง เช่น ญัตติกรรม เป็นต้น เราจักออกทันที ไม่ทันให้ภิกษุใดต้องมาเรียก” เพราะอาณัติ คือ อำนาจของสงฆ์ เป็นเรื่องสำคัญที่ต้องเคารพ⁵

เมื่อมีเรื่องราว เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับประโยชน์สุขของสงฆ์ส่วนรวม หรือกระทบถึงความเลื่อมใสศรัทธาของพระศาสนา ภิกษุทั้งหลาย โดยเฉพาะพระอรหันต์ จะต้องใส่ใจชวนช่วยจัดทำดำเนินการ เช่น การจัดทำสังคายนา ชำระสงฆ์ให้บริสุทธิ์ การปกป้องธรรมจากความคลาดเคลื่อนหรือจากบุคคลและลัทธิที่จ้วงจาบล่าร้าย การรักษาพระศาสนาให้อยู่รอดระหว่างมีภัย ตลอดจนการช่วยกันสร้างสรรหาและรักษาตัวบุคคล ผู้สามารถรักษาหรือเชิดชูพระศาสนา เป็นต้น⁶ และเมื่อกิจของสงฆ์เกิดขึ้นเช่นนั้นแล้ว ผู้ใดเพิกเฉยละเลย สงฆ์ย่อมลงโทษเอาได้ แม้ว่าท่านผู้นั้นจะเป็นพระอรหันต์ และ

¹ ม.อ.14/108-113/91-5; ปสาทเนยธรรม 10 นั่นคือ มีศีล เป็นพหุสูตร สันโดษ ได้ฉาน 4 และอธิญา 6

² วินย.8/1083/404 (เคารพในที่นี้ ถ้าเกรงเข้าใจความหมายในภาษาไทยคลาดเคลื่อน ท่านแปลว่า หนัก คือ หนักในสงฆ์ ไม่ใช่หนักในบุคคล หนักในศีลธรรม ไม่ใช่หนักในอำิส)

³ วินย.4/153/208

⁴ วินย.4/162/214 (วินย.อ.3/134 ว่าไกล 1 คาวุต คือ 4 ก.ม. แต่บางท่านว่า 3 คาวุต คือ 12 ก.ม.)

⁵ ดู วิสุทธิ. 3/367; ปฏิส.อ.378; วินย.ฎีกา 3/595

⁶ เช่นสังคายนาครั้งที่ 1-2-3 และกรณีพระเจ้ามิลินท์ (วินย.7/614/380;638-641/403-7; วินย.อ.1/57; มลินท.10; วิกง.อ.581)

เหตุที่ทำให้ไม่ได้มาร่วมจะเป็นกิจส่วนตัวที่ตึงามไว้โทษ เช่น เข้ามานสมบาติอยู่เป็นต้น¹ ก็ตาม เมื่อสงฆ์มีมติลงโทษ ผู้ถูกลงโทษมีโอกาสถลงชี้แจงเหตุผล แต่เมื่อสงฆ์ชี้ขาดอย่างใด ก็ปฏิบัติตามอย่างนั้น เช่น กรณีของพระอานนทในการสังคายนาครั้งที่ 1² ดังเคยกล่าวถึงในตอนว่าด้วยภาวะทางความประพฤติของผู้บรรลุนิพพานข้างต้นแล้ว

ไม่เฉพาะเรื่องราวสำคัญใหญ่โตเกี่ยวกับความเจริญความเสื่อมของพระศาสนาหรือประโยชน์สุขของส่วนรวมทั้งหมดเท่านั้น แม้แต่กิจธุระเล็ก ๆ น้อย ๆ ของบุคคลในหมู่ที่ต้องอาศัยเรี่ยวแรงหลายคนช่วย เช่น การตัดเย็บทำจีวรในสมัยโบราณ เป็นต้น ก็เป็นธรรมเนียมที่จะต้องเอาใจใส่ชวนช่วยกันจัดช่วยกันทำ โดยเฉพาะยิ่งจะต้องร่วมมือกันเป็นพิเศษในเมื่อเป็นเรื่องเนื่องอยู่กับสังฆกรรม เช่น ในกฐินกรรม ซึ่งสงฆ์ตกลงกันมอบผ้าของส่วนรวมให้แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ภิกษุทุกรูปไม่ว่าจะเป็นพระเถระหรือมีคุณพิเศษใด ๆ ก็จะต้องมาช่วยกันทำผ้านั้นเป็นจีวรให้สำเร็จ³

อย่างไรก็ตาม เรื่องความรับผิดชอบใส่ใจช่วยกิจธุระในหมู่สงฆ์นี้ อาจแยกประเภทเพื่อจัดระดับความสำคัญ ได้เป็น 2 อย่าง คือ

ก. กิจธุระภายในสงฆ์ ที่เป็นเรื่องปลีกย่อยเฉพาะส่วนเฉพาะกรณี หรือกิจธุระของเพื่อนร่วมหมู่คณะซึ่งพึงเอาใจใส่ช่วยเกื้อกูลกันในฐานะที่มีชีวิตอยู่ร่วมกัน อันพึงปฏิบัติตามหลักสร้างสามัคคีซึ่งเรียกว่าสาราณียธรรม ข้อที่ให้ตั้งเมตตาทายกรรมต่อกัน คือ ช่วยเหลือกิจธุระกัน เกื้อกูลกัน ช่วยรักษาพยาบาลกันในยามเจ็บไข้ เป็นต้น และตามหลักสาราณียธรรมอีกหมวดหนึ่ง ในข้อ กิงกรณียสุทักขตา คือ ขยันช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมหมู่คณะหรือของชุมชน ไม่ว่าเรื่องน้อย ไม่ว่าเรื่องใหญ่ เอาใจใส่ชวนช่วยทุกอย่าง⁴

ข. กิจการเกี่ยวกับสงฆ์ ซึ่งกระทบถึงประโยชน์สุขหรือความเจริญมั่นคงของส่วนรวมทั้งหมด หรือเรื่องที่ต้องอาศัยการพิจารณาตัดสินใจร่วมกัน อันพึงปฏิบัติตามหลักอภิธานยธรรมอย่างน้อยสองข้อแรก คือ หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ และพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันออกทำงาน พร้อมเพรียงกันทำกิจกรณียของสงฆ์⁵

สำหรับกิจธุระประเภทแรก (ก.) ถ้าภิกษุรูปใดหนึ่งคนตายไม่เอาใจใส่ช่วยเหลือ ย่อมถูกดำเนินคดี

¹ เช่น วินย.อ.1/35; มลิต.ท.12 เป็นต้น

² วินย.7/622/387.

³ วินย.อ.3/212

⁴ สาราณียธรรมหมวดแรก เช่น อ.ง.จก.ก.22/282/322; สาราณียธรรมหมวดที่สอง มาใน อ.ง.ทส.ก.24/50/93 และมักรู้จักกันในชื่ออานาถกณธรรม เช่น อ.ง.ทส.ก.24/17/25 แต่กิงกรณียสุทักขตานี้มาในหมวดธรรมอื่นอีกหลายแห่ง เช่น วินย.4/100/146; อ.ง.ปญจก.22/86/128; อ.ง.เอกาทส.ก.24/221/366

⁵ เช่น ที.ม.10/70/90; อ.ง.สค.ก.23/21/21; พร้อมเพรียงกันออกทำงาน (สมคคา วุฏฐทิสฺสนฺติ) แปลอีกนัยหนึ่งว่า พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม (ที.อ.2/160)

และอาจยกขึ้นเป็นข้อกล่าวโทษเพื่อเรียกตัวมาชี้แจงเหตุผลและแนะนำตัวได้ แต่ก็ยังมีข้อยกเว้น เช่น งานนั้นมีผู้รับผิดชอบโดยเฉพาะจัดทำได้อยู่แล้ว หรือมีผู้ช่วยเหลือจำนวนมากพอแก่การและภิกษุนั้นมีกิจสำคัญของตนเองอยู่ คือสุดแต่เหตุผลสมควร ดังตัวอย่างเรื่องภิกษุใหม่รูปหนึ่งในเวลาบ่ายเข้ากุฏิอยู่เงียบ ภิกษุทั้งหลายทำจีวรกัน ไม่ออกมาช่วย พวกภิกษุจึงไปทูลกล่าวโทษเธอแต่พระพุทธเจ้า พระองค์โปรดให้เรียกตัวเธอมาซักถาม ทรงทราบว่าเธอบำเพ็ญมาน กิตรัสไม่ให้ภิกษุทั้งหลายติเตียนเธอ¹ หรือบางครั้งวาทะคนหมู่มากกวนก้างวลกับเรื่องของส่วนรวมอย่างไร้จุดหมาย ไม่ได้สาระ ภิกษุที่เร่งปฏิบัติธรรมเจียบอยู่ไม่มาวุ่นกับหมู่ ยังชื่อว่าทำตัวถูกต้องกว่า²

ส่วนกิจธุระประเภทที่สอง (ข.) ไม่มีข้อยกเว้น เพราะเป็นกิจสงฆ์โดยตรง เมื่อสงฆ์ประชุมกันดำเนินกิจ ที่เรียกว่าสังฆกรรม ภิกษุต้องเข้าประชุมโดยพร้อมเพรียงกัน หากอาหารหรือมีเหตุให้เข้าประชุมไม่ได้ ก็ต้องมอบฉันทะแก่สงฆ์ตั้งนี้เป็นต้น³ แต่ในการร่วมขวนขวายจัดดำเนินการที่เป็นส่วนรายละเอียด จะต้องคำนึงถึงและให้โอกาสแก่บุคคลผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องหรือผู้ควรรับผิดชอบในเรื่องนั้น ๆ ด้วย คือ จะต้องดูต้องฟังต้องหวังที่บุคคลเหล่านั้นเป็นเบื้องต้น การไม่ตระหนักรู้ ไม่คำนึงถึงพระเถระผู้มีประสบการณ์ ซึ่งมีฐานะที่จะรับผิดชอบ เข้าเจ้าก็เจ้าการทำวุ่นไป ท่านว่าเป็นทางเสื่อมอย่างหนึ่งของผู้ยังเป็นเสาะ⁴

เรื่องของศีลทางด้านสังคม ซึ่งอยู่ในฝ่ายของวินัยนั้น ย่อมครอบคลุมเรื่องการจัดระเบียบชีวิตด้านนอกทั้งหมด เท่าที่จะช่วยทำสภาพความเป็นอยู่โดยทั่วไป กิจการทั้งหลายของหมู่ชน ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม และสภาพแวดล้อมที่ควรจัดได้ ให้มีสภาวะที่เกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามของชีวิตด้านใน และสอดคล้องกับการที่ชีวิตด้านในที่เจริญงอกงามนั้นจะสะท้อนผลดีงามออกมาแก่ชีวิตด้านนอกคือเหมาะแก่การที่ทุก ๆ คนจะพากันปฏิบัติตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา โดยเฉพาะจะได้สามารถฝึกจิตและปัญญาให้เจริญ เพื่อจะได้ประสบชีวิตที่มีความสุขแท้จริง พร้อมด้วยจิตใจที่เป็นอิสระผ่องใสเบิกบานในท่ามกลางสังคมและสภาพแวดล้อมที่สงบเรียบร้อยร่มเย็นและร่วมเย็นเป็นสุข

ศีลระดับวินัยที่ได้บัญญัติวางไว้แล้วอย่างครบถ้วนสำหรับเป็นแบบแผนแห่งความเป็นอยู่ หรือเป็นระบบชีวิตด้านนอกทั้งหมดของชุมชนหมู่หนึ่ง ๆ ในทางพระพุทธศาสนา มีแบบอย่างที่เด่นชัดคือ วินัยของสงฆ์ ผู้ที่ได้ศึกษาและสังเกตจะเห็นว่า วินัยบัญญัติของสงฆ์มิใช่ศีลในความหมายแคบ ๆ อย่างที่มักเข้าใจกันง่าย ๆ แต่ครอบคลุมเรื่องเกี่ยวกับความเป็นอยู่ทั่ว ๆ ไปที่เรียกว่าชีวิตด้านนอกของภิกษุสงฆ์ทุกแห่ง เริ่มตั้งแต่กำหนดคุณสมบัติ สิทธิ หน้าที่ และวิธีการรับสมาชิกใหม่เข้าสู่ชุมชนคือสงฆ์ การดูแลฝึกอบรมสมาชิกใหม่ การแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ทำกิจการของสงฆ์พร้อมด้วยคุณสมบัติและหน้าที่ที่กำหนดให้

¹ ส.น.16/696-9/322-4

² ดูเรื่อง อรรถกถาเถรวาท ใน ธ.อ.6/24 (บาลี = ข.ธ.25/22/37)

³ เช่น วินย.4/182/237

⁴ ดู อ.ส.ต.ค.23/26/25

ระเบียบเกี่ยวกับการแสวงหา จัดทำ เก็บรักษา แบ่งสรรปัจจัย 4 เช่น ประเภทต่าง ๆ ของอาหาร ระเบียบการรับและจัดแบ่งส่วนอาหาร การทำจีวรและข้อปฏิบัติเกี่ยวกับจีวร ประเภทของยา การปฏิบัติต่อกิษุอาพาธ ข้อปฏิบัติของคนไข้และผู้รักษาพยาบาลไข้ การจัดสรรที่อยู่อาศัย ข้อปฏิบัติของผู้อยู่อาศัย ระเบียบการก่อสร้างที่อยู่อาศัย การดำเนินงานและรับผิดชอบในการก่อสร้าง การจัดฝังที่อยู่อาศัย ของชุมชนสงฆ์คือวัดว่า ฟังมีอาคารหรือสิ่งก่อสร้างอย่างใด ๆ บ้าง ระเบียบวิธีดำเนินการประชุม การโจทหรือฟ้องคดี ข้อปฏิบัติของโจทก์ จำเลยและผู้วินิจฉัยคดี วิธีดำเนินคดีและตัดสินคดี การลงโทษแบบต่าง ๆ ฯลฯ ว่าโดยสาระ วินัยก็ได้แก่ ระบบแบบแผนทั้งหมดสำหรับหมู่ชนหนึ่ง ที่จะให้หมู่นั้น ตั้งอยู่ได้ด้วยดี สามารถมีชีวิตอยู่ตามหลักการของตน และสามารถปฏิบัติกิจดำเนินการต่าง ๆ เพื่อเข้าถึงจุดหมายของตน เมื่อพูดในวงกว้างตามโวหารปัจจุบัน วินัยมีความหมายครอบคลุม ระบบแบบแผนเกี่ยวกับการปกครอง การบริหาร การศาล นิติบัญญัติ การเศรษฐกิจ การศึกษา เป็นต้น ทั้งหมดเท่าที่ชุมชนตลอดถึงประเทศชาติจะตกลงใช้ปฏิบัติเป็นทางการ โดยตราไว้เป็นธรรมนูญ กฎหมาย ประกาศ หรือคำสั่งต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ ในทางพระพุทธศาสนา วินัยจึงเป็นพื้นฐานที่รองรับไว้ ซึ่งระบบชีวิตทั้งหมดที่เป็นแบบของพระพุทธศาสนา และเป็นที่อำนวยโอกาสให้การปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาดำเนินไปได้ด้วยดี วินัยของภิกษุสงฆ์ก็เป็นเครื่องช่วยให้สงฆ์เป็นแหล่งที่บุคคลผู้เป็นสมาชิกคือภิกษุสามารถเจริญอกงาม ได้รับประโยชน์ที่พึงได้จากพระพุทธศาสนา เมื่อวินัยยังอยู่ สงฆ์ก็ยังอยู่ เมื่อสงฆ์ยังอยู่ ประโยชน์ที่บุคคลพึงได้จากระบบชีวิตแบบพุทธก็จะยังคงอยู่ โดยเหตุผลนี้ ความเคารพสงฆ์ การถือสงฆ์และกิจของสงฆ์เป็นใหญ่ ความรับผิดชอบต่อความมั่นคงและประโยชน์สุขของสงฆ์ จึงเป็นเจตนารมณ์ของศีลในทางสังคม

วินัยสำหรับภิกษุสงฆ์ที่เป็นส่วนแกนของสังคมพุทธ ท่านได้บัญญัติวางสำเร็จรูปไว้แล้ว ส่วนวินัยแบบพุทธชนิกขยายเต็มรูปสำหรับสังคมรอบนอก เป็นเรื่องที่พึงนำเอาเจตนารมณ์ของวินัยนั้นมา บัญญัติจัดวางให้เหมาะกับสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่ตามยุคสมัย ดังตัวอย่างที่พระเจ้าอโศกมหาราช เป็นต้นเคยทรงพยายามจัดทำมาแล้ว

เมื่อเข้าใจศีลระดับวินัยดีแล้ว ก็ารู้จักแยกได้ระหว่างศีลที่เป็นธรรม กับศีลระดับวินัย ศีลที่เป็นธรรมก็รวมอยู่ในคำว่าธรรม ส่วนศีลระดับวินัยก็เรียกว่าง่าย ๆ ว่าวินัย แล้วก็จะเข้าใจว่าเหตุใดแต่เดิมท่านจึงเรียกพระพุทธศาสนาทั้งหมดว่า “ธรรมวินัย” และเหตุใดธรรมและวินัยจึงเป็นส่วนประกอบทั้งหมดของพระพุทธศาสนา

ความหมายอย่างง่าย ๆ ของวินัยมี 2 อย่างคือ

- ก. การฝึกให้มีความประพฤติและความเป็นอยู่เป็นระเบียบแบบแผน หรือ การบังคับควบคุมตนให้อยู่ในระเบียบแบบแผน รวมทั้ง การใช้ระเบียบแบบแผนต่าง ๆ เป็นเครื่องจัดระเบียบความประพฤติ ความเป็นอยู่ของคน และกิจการของชุมชน

ข. ระเบียบแบบแผน กฎเกณฑ์ ข้อบังคับต่าง ๆ ที่วางลงไว้เป็นหลักหรือเป็นมาตรฐานสำหรับใช้ฝึกคน หรือใช้บังคับควบคุมตน ตลอดจนเป็นเครื่องจัดระเบียบความประพฤติ ความเป็นอยู่ของคนและกิจการของหมู่ชนให้เรียบร้อยดีงาม

ความหมายของวินัยจะชัดแจ้งสมบูรณ์ต่อเมื่อสัมพันธ์เชื่อมต่อกับความหมายของธรรม ธรรมเป็นส่วนเนื้อหาและหลักการของความประพฤติและความเป็นอยู่แบบพุทธ วินัยเป็นภาคปฏิบัติที่นำเอาเนื้อหาและหลักการนั้นไปจัดสรรให้ความประพฤติและความเป็นอยู่แบบพุทธนั้นเกิดมีเป็นรูปร่างจริงจังขึ้น และสามารถแผ่ขยายกว้างขวางออกไปในสังคมมนุษย์ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า วินัยคือเครื่องมือของธรรม สำหรับจัดสรรสังคมหรือชุมชนให้เป็นไปตามหลักการและความมุ่งหมายของธรรม หรือเป็นเครื่องมือสำหรับจัดระบบชีวิตแบบพุทธให้เกิดมีเป็นจริงขึ้น ธรรมมุ่งเนื้อหาเน้นที่บุคคล วินัยมุ่งรูปแบบเน้นที่ระบบ

ถ้าหลงลืมความหมายที่ลึกซึ้งของวินัย ไม่นำเอาเจตนารมณ์ทางสังคมของพระพุทธศาสนาที่มีอยู่ในวินัยมาใช้ปฏิบัติ ไม่นำเอาสารัตถะของวินัยออกมาจัดดำเนินการในด้านวิธีการ และไม่จัดสรรระเบียบแบบแผนแห่งความเป็นอยู่และความประพฤติ หรือระบบชีวิตแบบพุทธชนิดที่สมสมัยปฏิบัติได้จริงขึ้นมาเผยแพร่ พร้อมไปกับการแสดงเนื้อหา และหลักการของธรรม ก็น่ากลัวว่าพระพุทธศาสนาจะต้องประสบภาวะการฉีกที่เป็นผลต่อไปนี้ คือ

- เขตแดนแห่งการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาหรือวงการดำเนินชีวิตแบบพุทธจะรัดตัวแคบเข้า และจะเป็นแต่ฝ่ายรับ ไม่ได้เป็นฝ่ายรุกเลย ทำให้ชุมชนพุทธถอยร่นห่างออกไปจากสังคมมนุษย์ยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ เหมือนหนีไปรวมกันอยู่บนเกาะที่ถูกน้ำล้อมรอบ ขาดจากชาวมนุษย์อื่น

- สภาพแวดล้อมต่าง ๆ โดยเฉพาะสภาพสังคมจะเปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจปรุงแต่งและแรงกระทบจากปัจจัยภายนอกอย่างอื่น ๆ โดยที่พุทธศาสนาแทบไม่มีส่วนร่วมสร้างสรรค์ควบคุมด้วยเลย และเมื่อสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนา สภาพเช่นนั้นก็จะมีผลกระทบต่อนะพระพุทธศาสนา ซึ่งอาจเป็นไปได้ขึ้นที่การปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาไม่อาจเป็นไปได้เลย หากเป็นไปเช่นนั้น ก็อาจนับได้ว่าเป็นการปล่อยปละละเลยตกอยู่ในความประมาทอย่างหนึ่งของชาวพุทธเอง

ข้อกำหนดแห่งประเพณีไทยเกี่ยวกับการบวชเรียนที่ว่า เด็กชายไปเรียนหนังสือที่วัดบวชเณรบวชพระเรียนหนังสือ จะมีเหย้าเรือนต้องได้บวชเรียนเป็นคนสุกก่อน นับเป็นตัวอย่างง่าย ๆ ของการสร้างวินัยคือระบบชีวิตและระเบียบสังคมแบบพุทธของสังคมไทยในอดีต ซึ่งได้ช่วยให้งานการดำเนินชีวิตแบบพุทธและพระพุทธศาสนาเองได้เจริญมั่นคงแพร่หลายไปในสังคมไทยเป็นอย่างมาก ความเสื่อมลงของระบบชีวิตหรือวินัยส่วนนี้ ได้มีผลกระทบต่อนะพระพุทธศาสนาในทางที่ไม่น่าพอใจอย่างไร คงจะเป็นเรื่องที่ยอมรับได้ไม่ยาก¹

¹ ประเพณีนี้ เหมาะสมหรือไม่ มีแง่เสียหรือบกพร่องอย่างไร ไม่เป็นข้อที่จะวิจารณ์ในที่นี้

ถ้าไม่เข้าใจสาระัตถะของวินัยและเจตนารมณ์ของศีลในทางสังคม ไม่แต่เพียงเจตนารมณ์นั้นจะไม่ขยายกว้างออกไปสู่การปฏิบัติในสังคมพุทธฝ่ายคฤหัสถ์ทั่วไปด้วย เท่านั้น แม้แต่เจตนารมณ์ส่วนที่มีอยู่แล้วในวินัยของสงฆ์เอง ก็จะเลื่อนลงหดเหลืออยู่เพียงในสภาพของพิธีกรรม

ด้วยเหตุนี้ หากจะฟื้นฟูการปฏิบัติวินัย การเน้นแต่เพียงความเคร่งครัดด้านรูปแบบอย่างเดียวย่อมไม่เพียงพอ ภารกิจสำคัญที่ยังไม่ได้ทำสืบต่อจากเดิม หรือได้หดหายไปแล้วยิ่งกว่าเดิม ซึ่งควรฟื้นฟูก็คือ การรักษาเจตนารมณ์ทางสังคมของศีลในวินัยของสงฆ์ให้คงอยู่ ไม่เลื่อนลงหดหายไป เหลืออยู่แต่ในรูปของพิธีกรรมแห้ง ๆ และอีกอย่างหนึ่งคือ การขยายเจตนารมณ์ทางสังคมของศีลนั้นให้กว้างออกไปสู่การปฏิบัติในสังคมคฤหัสถ์รอบนอกด้วย โดยจัดสรรวินัยที่เป็นระบบชีวิตและระเบียบสังคมแบบพุทธของชาวบ้าน ให้เกิดมีขึ้นอย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของกาลสมัย.

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : แสดงธรรม บัญญัติวินัย

ธรรม เป็นหลักความจริงที่มีอยู่ เป็นไปอยู่ตามธรรมชาติของมัน พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วนำมาเปิดเผยแสดงไว้ ตามปกติ จึงพูดว่า ธรรมเทศนา แปลว่า แสดงธรรม หรือข้อความที่แสดงธรรม (คำว่า ธรรมบัญญัติ พบใช้ในพระไตรปิฎกแห่งหนึ่งคือ อง.ปญจก.22/73/99 แต่มีความหมายเท่ากับธรรมเทศนา หรือกว้างออกไปอีกหน่อยหมายถึงจัดวางหรือเรียบเรียงธรรมให้เป็นรูปเป็นร่างง่ายขึ้น) ส่วนวินัยเป็นแบบแผนข้อบังคับที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ คือกำหนดวางลงไว้ตามความมุ่งหมายเฉพาะ เพื่อประโยชน์แก่สงฆ์ที่พระองค์ได้ทรงตั้งขึ้น (แต่ก็สัมพันธ์กับธรรม คือเพื่อให้สงฆ์นั้นได้รับประโยชน์จากธรรม หรือเข้าถึงธรรมได้อย่างดีที่สุด) ตามปกติจึงพูดว่า วินัยบัญญัติ แปลว่า บัญญัติวินัย หรือข้อบัญญัติในวินัย (คำว่า วินัยเทศนา มีใช้บ้าง เฉพาะในคัมภีร์รุ่นหลังมาก ๆ เช่น วินย.ฎีกา.1/7, 108 และใช้ในความหมายพิเศษ หมายถึงสำนวนวินัยหรือวิธีแสดงวินัยบัญญัติ); แม้ว่าคำว่า “บัญญัติ” จะใช้กับธรรมด้วยในบางครั้ง (เช่น ที.ส.9/298/237; อง.ติก.20/576/368; ส.น.16/61/30) แต่ก็มีความหมายเพียงว่า เอาความจริงที่มีอยู่แล้วมาวางรูป เรียบเรียง จัดลำดับ จัดเข้าเป็นหมวดหมู่ เพื่อให้ชัดเจนเห็นง่าย สะดวกแก่การทำความเข้าใจ และนำไปปฏิบัติ มิใช่วางข้อกำหนดขึ้นใหม่อย่างในวินัย; พึงสังเกตว่า สำหรับพุทธพจน์ในมหาปริณิพพานสูตร ที.ม.10/141/178 ว่า “...มยา ธมฺโม จ วินโย เทสิโต ปญฺญตฺโต” อรรถกถา ที.อ.2/253 ให้แปลว่า ธรรมทั้งที่แสดงและบัญญัติวินัยก็ทั้งที่แสดงและบัญญัติ ในกรณีนี้ พึงทราบว่า คำว่าแสดงและบัญญัติที่ใช้กับธรรมและวินัยมีความหมายต่างกันตามแนวที่อธิบายมาแล้ว

บันทึกที่ 2 : ศีล วินัย ศีลธรรม

ศีลที่ยังเป็นธรรม (ไม่เป็นวินัย) ก็คือธรรมชั้นศีล (ไม่พียงนำมาสับสนกับคำว่าศีลธรรมที่ใช้ในภาษาไทยซึ่งมีความหมายอีกอย่างหนึ่งตามแบบของไทย ดังที่มักอธิบายกันว่า ศีลธรรมหมายถึงศีลและธรรม ศีลคือการเว้นชั่วหรือเว้นจากข้อห้าม ธรรมคือความประพฤติดี หรือคำแนะนำสั่งสอนให้ทำความดี; แต่ตามหลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา ธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดก็คือไตรสิกขา ซึ่งแบ่งเป็น 3 ระดับ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ทั้งศีล ทั้งสมาธิ ทั้งปัญญาล้วนเป็นธรรมทั้งสิ้น จึงมีธรรมชั้นศีล ธรรมชั้นสมาธิ และธรรมชั้นปัญญา, คำว่า ศีลธรรม ในภาษาไทย ถ้าจะแปลให้เข้าหลักนี้ก็ต้องว่า ธรรมชั้นศีล หรือถ้าจะให้กว้างกว่านั้น ก็ว่า ศีลและธรรมอื่น ๆ นอกจากศีล คือรวมถึงสมาธิและปัญญาด้วย หรือให้ศีลในที่นี้เท่ากับคำว่าวินัย ศีลธรรมก็จะหมายถึงวินัยและธรรม ตรงกับคำดั้งเดิมว่าธรรมวินัย)

ศีล 5 นั้น บาลีชั้นเดิมเมื่อกล่าวถึงความประพฤติของคนทั่วไปท่านใช้ว่า ธรรม 5 (เช่น ส.สพ.18/483/303; อง.ปญจก.22/145/191; 171-3/227; 263-266/306-308 และพินฺดู อง.ทสก.24/161-2/277-281); เมื่อใช้ในฐานะเป็นข้อฝึกหัดของชาวพุทธคฤหัสถ์ หรือกฎความประพฤติของอริยสาวกฝ่ายฆราวาส เรียกว่า สิกขาบท 5 (เช่น ที.ปา.11/286/247; ขุ.เปต.26/121/239; อภิ.วิ.35/767/388); ส่วนที่เรียกว่า ศีล 5 ตรงๆ พบแห่งหนึ่งใน วินย.7/262/117 และในข้อความร้อยกรองของคัมภีร์ชั้นรอง เช่น ขุ.พุทธ.33/2/435 ต่อมาในชั้นอรรถกถา จึงใช้กันขึ้น

บันทึกที่ 3 : ความหมายบางอย่างของวินัย

วินัยตามความหมายว่าประมวลบทบัญญัติหรือระเบียบนั้น เรียกตามอรรถกถาว่า “บัญญัติวินัย” วินัย มีความหมายสำคัญนอกจากนี้อีก 2-3 นัย ความหมายที่น่าสนใจและใกล้เคียงกับความหมายที่กล่าวมานี้ คือ วินัยที่ใช้ในคำว่า อริยวินัย ซึ่งเป็นคำที่พบบ่อย แปลได้ว่า แบบแผนของพระอริยะ ระบบชีวิตหรือระบบการฝึกฝนอบรมของอารยชน เทียบได้กับคำว่า สุคตวินัย ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแสดงความหมายไว้เองว่า หมายถึงพระธรรมอันได้แก่พรหมจรรย์ คือ

หลักการครองชีวิตอันประเสริฐ (อง.จตุกก.21/160/197) เข้ากันได้กับที่อรรถกถา อธิบายว่า อริยวินัย หมายถึงพระพุทธรศาสนา (ที.อ.1/293; ม.อ.3/750; อง.อ.2/292; 3/333) นับว่าเป็นความหมายที่กว้างกว่านัยที่ใช้เป็นศีล (อริยวินัย มาในคาถาที่ อง.จตุกก.22/316/395; นอกนั้นมาในรูปคำแยกเป็น อริยสุต วินย คือ วินย.5/174/250=7/369/181=ที.ส.9/139/113=ม.อ.14/695/447=ส.นิ.16/304/156=อง.ติก.20/531/306=อง.จตุกก.21/159/197; ที.ส.9/377/305; ม.ม.12/102/73; 453/488; ม.ม.13/37/34; ม.อ.14/855/542; ส.นิ.16/682/316; ส.สพ.18/171/119; 285/196; ส.ม.19/1483/453; อง.ติก.20/498/208; 499/214; 548/335; อง.จตุกก.21/111/152; อง.จตุกก.22/316/394; 334/460; อง.นวก.23/242/448; อง.ทสท.24/119/252=156/268; 165/284; ขุ.ม.29/752/458)

ความหมายของวินัยท่านแสดงไว้ค่อนข้างครบถ้วน ใน วินย.อ.1/265; อง.อ.3/391 ว่ามีถึง 4 นัย, และสองนัยแรกของ 4 นัยนั้น อรรถกถาบางแห่งแยกย่อยออกไปอีกถึง 10 ความหมาย (ม.อ.1/29; ส.อ.2/308; สุตต.อ.1/9; นิท.อ.2/308; สงคณ.อ.504)

บันทึกที่ 4 : การปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน

ตัวอย่างข้อความในพระบาลีที่แสดงถึงหลักการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน และเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก นอกจากที่อ้างในต้นบทข้างต้นแล้ว ยังมีอีกมากหลายแห่ง ขอยกมาอ้างเพิ่มเติมอีก เช่น การส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนา ก็เพื่อวัตถุประสงค์นี้ (วินย.4/32/39; ส.ส.15/428/153); พระสุตและสุตตวินัยดำรงอยู่ในโลก ก็เพื่อประโยชน์นี้ (อง.จตุกก.21/160/197); การที่ทรงแนะนำให้เล่าเรียนและปฏิบัติธรรม หรือให้สังคายนารวม ก็เพื่อให้พรหมจรรย์ คือหลักพระศาสนาดำรงอยู่ยั่งยืนนาน จะได้เกิดประโยชน์สุขแก่พหุชน เอื้ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก (ที.ม.10/107/140; ที.ปา.11/108/139; 225/225); ตรัสย้ำเรื่องความสามัคคีของสงฆ์ ตรัสเตือนให้ระวังมิให้เกิดสังฆเภท การวิวาท การสั่งสอนธรรมวินัยผิดพลาด และความเป็นผู้นำที่มีความเห็นผิด เป็นต้น ก็เพราะคำนึงถึงประโยชน์สุขของพหุชน (ดู ขุ.อิติ.25/196/237; ม.อ.14/54/51; 55/51; วินย.6/637/337; ที.ปา.11/318/258; อง.จตุกก.22/307/373; อง.เอก.20/317/398; วินย.8/1098-1101/413-415; อง.เอก.20/131-138/25-28; อง.ปญจก.22/88/130)

ความหมายและหลักการสำคัญของการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก ก็คือการประดิษฐานพหุชนไว้ในอริยฉายธรรม อันได้แก่ ความมีกัลยาณธรรม ความมีกุศลธรรม (ในฐานะเป็นพระคุณของพระพุทธเจ้า = อง.ทสท.24/30/70; ในฐานะเป็นคุณสมบัติของมหาบุรุษ = อง.จตุกก.21/35/46; และพึงดูประกอบอง.ปญจก.22/88/131 ซึ่งกล่าวถึงคุณสมบัติของภิกษุเถระที่ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน คุณสมบัติข้อสำคัญคือยังพหุชนให้ออกไปจากอสัถยธรรม แล้วประดิษฐานพหุชนไว้ในสัถยธรรม)

บันทึกที่ 5 : เคารพธรรม เคารพวินัย

พระพุทธเจ้าก็ทรงเคารพธรรม และตรัสว่า เมื่อใดสงฆ์ใหญ่ขึ้น เมื่อนั้นพระองค์ก็เคารพแม่ในสงฆ์ (อง.จตุกก.21/21/27; และดู อง.ปญจก.22/99/138 ด้วย); ว่าโดยหลักใหญ่ การปฏิบัติเช่นนี้ย่อมเป็นการเคารพทั้งในพระศาสนาในพระธรรม ในพระสงฆ์ และในสิกขา ตามหลักการระ 6-7 (อง.จตุกก.22/303/369; 340/474; อง.สุตต.23/29/29)

อนึ่ง มีข้อสังเกตเกี่ยวกับคำว่า “เชื่อ” ในเมื่อใช้กับพระอรหันต์อีกเล็กน้อย กล่าวคือ ในแง่หนึ่ง คำว่าเชื่อ ใช้กับธรรม หรือสังขาร ซึ่งพระพุทธศาสนาจัดเป็นขั้นตอนหนึ่งแห่งพัฒนาการทางปัญญา (ตรงกับภาษาอังกฤษว่า faith และ belief) ในแง่นี้ พระอรหันต์เป็นผู้พ้นไปแล้วจากขั้นของความเชื่อ เพราะได้หยั่งรู้สังขารประจักษ์แจ้งด้วยตนเองแล้ว จึงไม่ต้องเชื่อต่อใครอื่น แต่ในอีกแง่หนึ่ง คำว่า เชื่อ ใช้กับวินัยหรือคำสั่ง เป็นเรื่องของระเบียบสังคม (มักใช้ว่าเชื่อฟัง ตรงกับภาษาอังกฤษว่า obey — obedience) ในแง่นี้ พระอรหันต์เป็นผู้เชื่อฟังหรือมีวินัยอย่างยิ่ง ดังมีพุทธพจน์แห่งหนึ่งตรัสแสดงให้เห็นว่า พระอรหันต์ (และพระอริยบุคคลอื่นๆ) ถ้าพระพุทธเจ้าตรัสสั่งให้ก้าวลงไป ในหล่ม ก็จะปฏิบัติตาม โดยไม่ปฏิเสธหรือหลีกเลี่ยงเลย (ดู ม.ม.13/164/166)

บันทึกที่ 6 : การเคารพตามอายุสมาชิกภาพ

การกำหนดเอาอายุสมาชิกภาพเป็นหลักในการแสดงความเคารพกันเช่นนี้ เป็นวิธีที่เหมาะสม สะดวก และได้ผลจริงทั้งในทางปฏิบัติ สมตามวัตถุประสงค์ของพระพุทธเจ้าที่ทรงมุ่งให้สังคมเป็นชุมชนแบบอย่าง ซึ่งไม่มีการถือชาติชั้นวรรณะ ทางเลือกอีกอย่างหนึ่งในเรื่องนี้ คือ กำหนดเอาภูมิธรรมที่ได้บรรลุเป็นหลัก แต่ทางเลือกนี้จะก่อให้เกิดความสับสนวุ่นวายเป็นอันมาก และจะไม่สำเร็จผลแท้จริง เพราะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น ยากจะพิสูจน์ว่าใครจริงใครเท็จ และผู้บรรลุเองก็ย่อมไม่เที่ยวवादอ้าง ทางเลือกนี้ก็มีภิกษุบางท่านเสนอ แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงยอมรับ หลักการที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ในเรื่องนี้นับว่าเป็นข้อที่น่าศึกษา เพราะในขณะเดียวกันที่ทางด้านความสัมพันธ์ทางสังคมอันเป็นภายนอก ให้ถือเอาอายุสมาชิกภาพเป็นหลักกำหนด แต่ทางด้านการศึกษาฝึกฝนอบรมเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุด อันเป็นด้านใน และเป็นสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา กลับถือเอาคุณธรรมเป็นอุดมคติ และเป็นสาระแห่งการเคารพที่แท้ นับว่าเป็นหลักการแบบคู่กันกัน คู่คุมกัน และคู่ผู้นำซึ่งกันและกัน ระหว่างระบบความสัมพันธ์ทางสังคม กับระบบการศึกษาฝึกปฏิบัติธรรมในจิตใจ ระหว่างชีวิตในทางปฏิบัติ กับชีวิตด้านในที่เป็นอุดมคติ หรือระหว่างวินัยกับธรรมนั่นเอง พระภิกษุที่ได้รับการเคารพตามบทบัญญัติทางวินัยหรือตามระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม ย่อมต้องรู้ตระหนักตามหลักการแห่งธรรมว่า สิ่งที่จะทำให้ตนเป็นผู้ควรแก่การเคารพกราบไหว้จริงสมกับภาวะหรือฐานะก็คือภูมิธรรมภายในที่ได้บรรลุ หรือความประพฤติปฏิบัติชอบ (ความมีสุปฏิบัติเป็นต้นตามหลักสังฆคุณ 9) ซึ่งจะต้องฝึกอบรมให้เกิดมีขึ้นในตน จึงมีพุทธพจน์ตรัสเตือนผู้ใหญ่ไว้หลายแห่ง เช่นในธรรมบทว่า “คนไม่ใช่เป็นเถระ (ผู้ใหญ่) เพียงเพราะมีผมหนออก (ถึง) วัยของเขาจะแก่หง่อม ก็เรียกว่าแก่เปล่า ส่วนผู้ใดมีสังขาร ธรรม อหิงสา ความควบคุมและฝึกคน ผู้นั้นแหละเป็นปราชญ์คายนลทินแล้วเรียกไคว้ว่าเป็นเถระ” (ขุ.ธ.25/29/50) บาลีแห่งหนึ่ง (ที.ปา.11/228/230, ที.อ.3/245) แบ่งเถระเป็น 3 พวกคือ **ชาติเถระ** (ผู้ใหญ่โดยกำเนิดคือตามอายุ) **ธรรมเถระ** (ผู้ใหญ่โดยธรรม) และ **สมมติเถระ** (ผู้ใหญ่โดยสมมติ คือสักว่าเรียกกัน) (เรื่องวุฒิ 3 คือ ชาติวุฒิ วัยวุฒิ และคุณวุฒิ พึงมีในชั้นอรรธกถา คือ ขา.อ.1/328; วินย.ฎีกา4/399, และใน สุตต.อ.2/167 เพิ่มปัญญาวุฒิเข้ามาอีกอย่างเป็นวุฒิ 4) อีกแห่งหนึ่ง ตรัสคุณธรรมที่จะทำให้เป็นเถระไว้ 4 ประการ (เถรกรรม-ธรรม 4 = อง.จตุกก.21/22/28; พึงคุณธรรม 10 ใน อง.ทสท.24/98/215 ด้วย) (พุทธบัญญัติให้ภิกษุแสดงความเคารพตามอ่อนแก่พรรษามาใน วินย.7/260-264/113-118; กรณียกเว้น ก็เพราะเคารพธรรม=วินย.7/284/130; และพึงดู ส.สพ.18/211/154)

ตอน 4:ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทความประกอบที่ 3

เรื่องเหนือสามัญวิสัย : ปาฏิหาริย์ - เทวดา

1

บทที่ 13

เรื่องที่ถูกล่าวแพดพิงถึงในบทตอนที่ผ่านมา ซึ่งควรชี้แจงเพิ่มเติม ยังมีอีกหลายเรื่อง ในที่นี้ เห็นควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับ เรื่องฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ และ เรื่องเทวดาหรือเทพเจ้าต่าง ๆ ซึ่งรวมอยู่ในหัวข้อใหญ่เดียวกันคือ เรื่องเหนือสามัญวิสัย ความจริง เรื่องเหนือสามัญวิสัยมีขอบเขตกว้างขวาง ครอบคลุมถึงเรื่องอื่นจากสองอย่างนั้นด้วย แต่ในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะสองเรื่องนั้นโดยฐานเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่กำลังพิจารณา

ถ้าถามว่า ในทัศนะของพระพุทธศาสนา อิทธิปาฏิหาริย์กิติ เทวดา หรือเทพเจ้าต่าง ๆ กิติ มีจริงหรือไม่ และถ้าตอบตามหลักฐานในคัมภีร์มีพระไตรปิฎกเป็นต้น โดยถือตามตัวอักษร ก็ต้องว่า “มี” หลักฐานที่จะยืนยันคำตอบนี้มีอยู่มากมายทั่วไปในคัมภีร์ จนไม่จำเป็นจะต้องยกมาอ้างอิง อย่างไรก็ตาม ปัญหาเกี่ยวกับความมีหรือไม่มี และจริงหรือไม่จริงของสิ่งเหล่านี้ เป็นสิ่งยากที่จะทำให้คนทั้งหลายตกลงยอมรับคำตอบเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันได้ และหลายท่านมองเห็นโทษของความเชื่อถือในสิ่งเหล่านี้ว่าทำให้เกิดผลเสียหายมากมายหลายประการ จึงได้มีปราชญ์บางท่านพยายามแปลความหมายของสิ่งเหล่านี้ให้เห็นนัยที่ลึกซึ้งลงไปอย่างน่าสนใจ สำหรับในที่นี้จะไม่ขอยุ่งเกี่ยวกับการตีความหรือแปลความหมายใด ๆ เลย เพราะเห็นว่าไม่มีความจำเป็น แม้จะถือตรงตามตัวอักษรว่าสิ่งเหล่านี้มีและเป็นจริงอย่างนั้น พระพุทธศาสนาก็มีหลักการที่ไฉ่วางไว้แล้วอย่างเพียงพอที่จะปิดกั้นผลเสีย ซึ่งจะพึงเกิดขึ้นทั้งจากการติดข้องอยู่กับการหาคำตอบว่ามีหรือไม่มี จริงหรือไม่จริง และทั้งจากความเชื่อถือองมงายในสิ่งเหล่านั้น พุคอีกอย่างหนึ่งว่า มนุษย์จำนวนมากมายตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน มีความเชื่อถือหรือไม่ก็หวั่นเกรงต่ออำนาจผีสงเทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ พระพุทธศาสนาถ้าทำให้สิ่งเหล่านั้นมีจริงเป็นจริง โดยประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ท่ามกลางความมีอยู่ของสิ่งเหล่านั้น พระพุทธศาสนาได้วางหลักการต่าง ๆ ไว้ ที่จะทำให้มนุษย์ได้รับแต่ผลดีในการเกี่ยวข้องกับเรื่องเหนือสามัญวิสัย อย่างน้อยก็ให้มีผลเสียน้อยกว่าการที่จะมัวไปวุ่นวายอยู่กับปัญหาว่าสิ่งเหล่านั้นมีจริงหรือไม่ จุดสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่า เราเข้าใจหลักการที่พระพุทธศาสนาวางไว้และได้นำมาใช้ปฏิบัติกันหรือไม่

สรุปความเบื้องต้นในตอนนี้อ่า พระพุทธศาสนาไม่สนใจกับคำถามว่าอิทธิปาฏิหาริย์มีจริงหรือไม่ เทวดามีจริงหรือไม่ และไม่วุ่นวายไม่ยอมเสียเวลากับการพิสูจน์ความมีจริงเป็นจริงของสิ่งเหล่านี้เลย สิ่งที่พระพุทธศาสนาสนใจ ก็คือมนุษย์ควรมีท่าทีและควรปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร พุคอีกอย่างหนึ่งว่า สำหรับพระพุทธศาสนา ปัญหาผีผีสงเทวดา อำนาจลึกลับ อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ มีอยู่จริงหรือไม่ ไม่สำคัญเท่ากับปัญหาว่า ในกรณีที่มีอยู่จริง สิ่งเหล่านั้นมีฐานะอย่างไรต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ และ

อะไรคือความสัมพันธ์อันถูกต้องระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหล่านั้น อาจมีบางท่านแย้งว่า ถ้าไม่พิสูจน์ให้เห็นเสียก่อนว่ามีจริงหรือไม่ จะไปรู้ฐานะและวิธีปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นได้อย่างไร ก่อนจะตอบควรแย้งกลับเสียก่อนว่า เพราะมีัวเชื่อถือและยึดมั่นอยู่ว่าจะต้องพิสูจน์เสียก่อนนี้แหละ จึงได้เกิดข้อผิดพลาดในทางปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ขึ้นแล้วมากมาย โดยที่จนกระทั่งบัดนี้ ก็ยังพิสูจน์กันไม่เสร็จ คำตอบในเรื่องนี้แยกออกได้เป็นเหตุผล 2 ข้อใหญ่

ประการแรก เรื่องเหนือสามัญวิสัยเหล่านี้ ทั้งเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ก็ดี เทพไท้เทวาก็ดี จัดเข้าในประเภทสิ่งลึกลับที่พูดอย่างรวบรัดตามความหมายแบบชาวบ้านว่าพิสูจน์ไม่ได้ คือเอามาแสดงให้เห็นจริงจนต้องยอมรับโดยเด็ดขาดไม่ได้ ทั้งในทางบวกและในทางลบ หมายความว่า ฝ่ายที่เชื่อก็ไม่อาจพิสูจน์จนคนทั่วไปเห็นจะแจ้งจนหมดสงสัยต้องยอมรับกันทั่วทั้งหมด ฝ่ายที่ไม่เชื่อก็ไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นชัดแจ้งเด็ดขาดลงไปจนไม่ต้องเหลือเยื่อใยไว้ในใจของคนอื่น ๆ ว่ายังอาจจะจะมี ทั้งสองฝ่ายอยู่เพียงชั้นความเชื่อ คือเชื่อว่ามี หรือเชื่อว่ามี หรือไม่เชื่อว่ามี (ถึงว่าได้เห็นจริง ก็ไม่สามารถแสดงให้เห็นคนอื่นเห็นจริงอย่างนั้นด้วย) ยิ่งกว่านั้น ในสภาพที่พิสูจน์อย่างสามัญไม่ได้นี้ สิ่งเหล่านี้ยังมีลักษณะพิเศษอีกอย่างหนึ่งคือ เป็นของผลุบ ๆ โผล่ ๆ หรือลับ ๆ ล่อ ๆ หมายความว่า บางทีมีคำให้ตื่นใจว่าคราวนี้ต้องจริง แต่พอจะจับให้มัน ก็ไม่ยอมให้สนใจจริง ครั้นทำบางอย่างได้สมจริง ก็ยังมีแง่ให้เคลือบแคลงต่อไป เข้าแนวที่ว่า ยิ่งค้นก็ยิ่งลับ ยิ่งลับก็ยิ่งล่อให้ค้น ค้นตามที่ถูกล่อก็ยิ่งหลงแล้วก็หมกมุ่นวนเวียนอยู่กับสิ่งเหล่านั้นจนชักจะเลื่อนลอยออกไปจากโลกของมนุษย์ ในเมื่อเป็นสิ่งที่ไม่อาจพิสูจน์ เป็นสิ่งลับล่อและมักทำให้หลงใหลเช่นนี้ การมัววุ่นวายกับการพิสูจน์สิ่งเหล่านั้น ย่อมก่อให้เกิดโทษหลายอย่างทั้งแก่บุคคลและสังคม นอกจากเสียเวลาและเสียกิจการเพราะความหมกมุ่นวุ่นวายแล้ว เมื่อต้องมัวรอกันอยู่จนกว่าจะพิสูจน์ได้ว่ามีจริงหรือไม่ และก็พิสูจน์กันไม่เสร็จสักที ผู้ที่เชื่อและไม่เชื่อก็ต้องมาทุ่มเถียงหาทางหักล้างกัน แดกสามัคคีทะเลาะวิวาทกันเพราะเรื่องที่ไม่ชัดเจน และในระหว่างนั้นแต่ละพวกจะฝ่ายต่างก็ปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นไปตามความเชื่อและไม่เชื่อของตน ไม่มีโอกาสที่จะแก้ไขการปฏิบัติต่าง ๆ ที่เกิดโทษก่อผลเสียแก่ชีวิตและสังคม เพราะต้องรอให้พิสูจน์เสร็จก่อน จึงจะยุติการปฏิบัติให้ลงเป็นอันเดียวกันได้ ซึ่งก็ยังไม่เสร็จจนบัดนี้ จึงเป็นอันต้องยอมรับผลเสียกันอย่างนี้เรื่อยไปไม่เห็นที่สิ้นสุด ถ้าหากไม่ยอมรับหรือไม่ยอมรับก็ต้องใช้วิธีบังคับข่มเหงกัน โดยฝ่ายที่เชื่อบังคับฝ่ายที่ไม่เชื่อให้ปฏิบัติอย่างตน หรือฝ่ายที่ไม่เชื่อบังคับฝ่ายที่เชื่อไม่ให้ปฏิบัติตามความเชื่อของเขา ดังจะเห็นได้ในลัทธินิยมทางการเมืองและระบอบการปกครองบางอย่างที่ยึดมั่นว่าตนนิยมวิธีวิทยาศาสตร์ เมื่อผู้ปกครองในระบบนั้นเห็นว่าความเชื่อในสิ่งเหล่านี้เป็นของเหลวไหลงมงาย เมื่อเขาจับหลักในเรื่องนี้ไม่ถูก และหาทางออกให้แก่ประชาชนไม่ได้ แต่ต้องการทำให้ประชาชนปฏิบัติตามลัทธินิยม (คือความเชื่อ) ของเขา ก็ต้องใช้วิธีบังคับให้ประชาชนเลิกปฏิบัติตามความเชื่อของประชาชน หรือปลุกเร้าป้อนความเชื่อในทางตรงข้าม คือความเชื่อว่าสิ่งเหล่านั้นไม่มีจริง แก่ประชาชน หรือทำทั้งสองอย่าง แต่วิธีการปิดกันบังคับหรือปลุกเร้านี้เป็นการทิ้งช่องว่างอันกว้างใหญ่ไว้ เพราะมิใช่เป็นการแก้ไขที่ต้นเหตุ คือมิได้ชำระสัตว์ผู้ยังไม่ข้าม

พันความสงสัย¹ เพียงแต่เก็บซ่อนเอาเชื่อและแรงกดดันอัดไว้ ตราบได้อ่านาจนบังคับและแรงปลุกเร้า
ยังเข้มแข็ง ก็ยังข่มคุมไว้ได้ แต่เมื่อได้อ่านาจนบังคับและแรงปลุกเร้าอ่อนแอคลายจางลง เชื่อและแรง
กดดันนั้นก็มิโอกาสที่จะไหล่ออกงอกงามเฟื่องฟูได้ต่อไป และเมื่อถึงเวลานั้น การปฏิบัติในเรื่องเหล่านี้
ก็จะเป็นไปอย่างมลายขาดหลัก ปราศจากทิศทาง ทำให้เกิดผลเสียได้เหมือนอย่างเดิมอีก โดยมีได้รับ
การแก้ไขแต่อย่างใด อีกอย่างหนึ่ง ในเมื่อสิ่งเหล่านี้อยู่เพียงในระดับแห่งความเชื่อของปุถุชน ก็ย่อมผัน
แปรกลับกลายเป็นได้ ดังจะเห็นได้ว่า บางคนเคยไม่เชื่อถือสิ่งเหนือสามัญวิสัยเหล่านี้เลย (คือ เชื่อว่าสิ่ง
เหล่านี้ไม่มีไม่เป็นจริง) และถูกคุกคามความเชื่อนั้นอย่างรุนแรง ต่อมาได้ประสบเหตุการณ์ลึกลับที่เป็น
เงื่อนไขต่อแห่งความเชื่อนั้นเข้า ก็กลับกลายเป็นคนที่มีความเชื่ออย่างปักจิตฝังใจตรงข้ามไปจากเดิม และ
เพราะเหตุที่ไม่มีหลักส่งนำทางในการปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้น ก็กลายเป็นผู้หมกมุ่นหลงใหลในสิ่งเหล่านั้น
ยิ่งไปกว่าคนอื่น ๆ อีกมากมายที่เขาเชื่ออย่างนั้นแต่เดิมมา ในทำนองเดียวกัน บางคนที่เคยเชื่อถือมันคงอยู่
ก่อน ต่อมาได้ประสบเหตุการณ์ที่ถือว่าสิ่งที่เชื่อจะไม่เป็นไปสมจริงหรือไม่แน่นอน ความเชื่อนั้นก็กลับ
สั่นคลอนไป หรือบางทีอาจกลายเป็นผู้ไม่เชื่อไปเสียก็มี ในกรณีเหล่านี้ มนุษย์ทั้งหลายล้วนแต่มีวุ่นวาย
กับปัญหาว่า มีหรือไม่มี จริงหรือไม่จริง เชื่อหรือไม่เชื่อ เท่านั้น พวกกันขาดหลักการในทางปฏิบัติที่จะ
เตรียมป้องกันผลเสียต่อชีวิตและสังคมจากความเชื่อหรือไม่เชื่อของพวกเขาตน พระพุทธศาสนาเป็นศาสนา
แห่งการปฏิบัติ มุ่งสอนสิ่งที่ทำได้ ให้มนุษย์ได้รับประโยชน์พอกับทุกระดับแห่งความพร้อมหรือความแก่
กล้าสุขของของตน ๆ สำหรับเรื่องเหนือสามัญวิสัยเหล่านี้ พระพุทธศาสนาก็ได้วางหลักการในทาง
ปฏิบัติไว้อย่างชัดเจนว่า เมื่อสิ่งเหล่านั้นมีจริง มนุษย์ควรวางตัวหรือปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไร และที่
วางตัวหรือปฏิบัติอย่างนั้น ๆ ด้วยเหตุผลอะไร เหมือนดังพูดว่า ท่านจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตาม แต่ท่านควร
ปฏิบัติต่อสิ่งนั้นให้ถูกต้อง ผู้ที่เชื่อก็ตาม ไม่เชื่อก็ตาม สามารถและสมควรทำตามหลักปฏิบัติที่พระพุทธ
ศาสนาแนะนำไว้นี้ได้ เพราะตามหลักปฏิบัตินี้ ทั้งผู้เชื่อและผู้ไม่เชื่อจะประพฤติดนต่อสิ่งเหล่านั้นอย่าง
แทบไม่มีอะไรแตกต่างกันเลย จะผิดแปลกกันบ้าง ก็เพียงในสิ่งหยาบหยาบเล็กน้อยเท่านั้น นอกจากนั้น
ยังเป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เกิดผลดีแก่ทุกฝ่าย โดยที่ทั้งผู้เชื่อและไม่เชื่อต่างก็มีความเอื้อเพื่อเอื้อเอ็นดูต่อกัน
ผู้ที่เชื่อก็ปฏิบัติไปโดยไม่เกิดผลเสียแก่ชีวิตและสังคม ผู้ไม่เชื่อก็สามารถปฏิบัติต่อผู้ที่เชื่อได้ถูกต้องและ
สามารถแนะนำผู้ที่เชื่อให้ปฏิบัติต่อสิ่งที่เขาเชื่อในทางที่จะเป็นประโยชน์ ทั้งสองฝ่ายต่างมีเมตตา
เคารพซึ่งกันและกัน หลักการในทางปฏิบัติหรือความเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัตินี้แหละที่เป็นคุณพิเศษ
ของพระพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธศาสนาได้ริเริ่มขึ้นใหม่ อันทำให้ต่างจากศาสนา ปรัชญาทั้งหลายอื่น
ตลอดจนลัทธินิยมอุดมการณ์ทั้งหลายแม้ในสมัยปัจจุบัน หลักการจำเพาะในกรณีนี้คือสำหรับสิ่งที่ไม่ว่า
พิสูจน์และมีไชยธรรมสำหรับเข้าถึง ให้ใช้การวางท่าทีหรือวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง² เมื่อคนทั้งหลายปฏิบัติ

¹ น โสเรณฺติ มจฺจุ อวิตฺตณฺทงฺขั (ข.ส.25/315/374)

² หลักข้อนี้ รวมอยู่ในเกณฑ์วินิจฉัยความหมายและคุณค่าของพุทธธรรม ซึ่งเป็นอีกบทหนึ่งต่างหากในหนังสือพุทธ-
ธรรมฉบับสมบูรณ์

ตามหลักการที่พระพุทธศาสนาแนะนำไว้แล้วอย่างนี้ ถ้ายังมีคนกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดสนใจที่จะค้นคว้าพิสูจน์ความมีจริงเป็นจริงของสิ่งเหล่านี้ต่อไป ก็นับว่าเป็นงานอดิเรกของคนเหล่านั้น ซึ่งคนทั่วไปอาจวางใจเป็นกลาง และปล่อยให้เขาทำไป เท่าที่ไม่ก่อให้เกิดผลเสียใดๆ แก่สังคม เปรียบได้กับนักค้นคว้าวิจัยในวิชาการสาขาต่าง ๆ อย่างอื่น ๆ

เท่าที่กล่าวมา เห็นได้ชัดอยู่แล้วว่า เหตุผลในข้อแรกมุ่งที่ประโยชน์ในทางปฏิบัติของมนุษย์ทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม การที่พระพุทธศาสนาไม่สนใจในปัญหาเกี่ยวกับความมีอยู่จริงหรือไม่ของฤทธิ์ปาฏิหาริย์และเทพเจ้าทั้งหลาย จนถึงขั้นที่ว่าเมื่อวางท่าทีและปฏิบัติตนถูกต้องแล้ว ใครจะสนใจค้นคว้าพิสูจน์เรื่องนี้ต่อไป ก็ปล่อยให้เขาไปตามเรื่องนั้น ท่าทีเช่นนี้ย่อมเกี่ยวเนื่องถึงเหตุผลประการที่สองซึ่งสัมพันธ์โดยตรงกับหลักการขั้นพื้นฐานของพระพุทธศาสนาด้วย กล่าวคือ ความมีอยู่จริงหรือไม่ของสิ่งเหล่านี้ ไม่กระทบต่อหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา หมายความว่า ถึงแม้ว่าอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์และเทพเจ้าจะมีจริง แต่การปฏิบัติตามหลักการและการเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนาย่อมเป็นไปได้ โดยไม่ต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือสามัญวิสัยทั้งสองประเภทนั้นแต่ประการใดเลย สำหรับเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ พึงอ้างพุทธพจน์ว่า

พระพุทธเจ้า: นี่แน่ะสุภัทตคัค เธอเข้าใจอย่างไร? เมื่อเราทำอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมของมนุษย์ยิ่งยวกี่ก็ตาม ไม่ทำก็ตาม ธรรมที่เราได้แสดงแล้วเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด จะนำออกไปเพื่อ (ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้นคือ) ความหมกมึนทุกข์โดยชอบได้หรือไม่?

สุภัทตคัค: พระองค์ผู้เจริญ เมื่อพระองค์ทรงกระทำอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ที่เป็นธรรมของมนุษย์ยิ่งยวกี่ก็ตาม ไม่กระทำก็ตาม ธรรมที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด ก็ย่อมจะนำออกไปเพื่อ (ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้นคือ) ความหมกมึนทุกข์โดยชอบได้หรือไม่?

พระพุทธเจ้า: นี่แน่ะสุภัทตคัค เธอเข้าใจอย่างไร? เมื่อเราบัญญัติสิ่งที่ถือว่าเป็นต้นกำเนิดของโลกก็ตาม ไม่บัญญัติก็ตาม ธรรมที่เราได้แสดงไว้แล้วเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด จะนำออกไปเพื่อ (ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้นคือ) ความหมกมึนทุกข์โดยชอบ ได้หรือไม่?

สุภัทตคัค: พระองค์ผู้เจริญ เมื่อพระองค์ทรงบัญญัติสิ่งที่ถือว่าเป็นต้นกำเนิดของโลกก็ตาม ไม่บัญญัติก็ตาม ธรรมที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงแล้วเพื่อประโยชน์ที่มุ่งหมายใด ก็ย่อมจะนำออกไปเพื่อ (ประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้นคือ) ความหมกมึนทุกข์โดยชอบได้¹

ส่วนเรื่องเทพเจ้าจะได้พิจารณาเหตุผลเป็นแง่ ๆ ต่อไป เฉพาะในเบื้องต้นนี้ พึงพิจารณาพุทธภาษิตว่า

“การถือไม่กินปลาไม่กินเนื้อ ก็ดี การประพฤติกเป็นชู้เปลือยก็ดี ความมีศีรษะโล้นก็ดี การมุ่นมวยผมเป็นชฎาก็ดี การอยู่กลุ่กฝุ่นธุลี ก็ดี การนุ่งห่มหนังสืออันหยาบกร้าน ก็ดี การบูชาไฟก็ดี การบำเพ็ญพรตหมายจะเป็นเทวดา ก็ดี การบำเพ็ญทบะต่างๆ มากมายในโลกก็ดี พระเวทก็ดี การบวงสรวงสังเวทก็ดี

¹ ที.ป.11/2-3/3-4: พึงเทียบกับพุทธพจน์ที่แสดงสิ่งที่ทรงพยากรณ์และไม่ทรงพยากรณ์ ใน ม.ม.13/150-152/147-153 ด้วย

การบูชาด้วย กิณี การจำพรตตามฤกษ์ กิณี จะชำระสัตร์ผู้ยังข้ามไม่พ้นความสงสัย ให้บริสุทธิ์ได้ ก็หาไม่”¹

ที่กล่าวมานี้ เป็นหลักการทั่วไปที่ควรทราบไว้ก่อน ต่อจากนี้ ถ้ายอมรับว่าอิทธิปาฏิหาริย์และเทวดามีจริง ก็พึงทราบฐานะของสิ่งเหล่านั้นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ พร้อมทั้งวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องต่อสิ่งเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

อิทธิปาฏิหาริย์

อิทธิปาฏิหาริย์ เป็นอภิญา คือความรู้ความสามารถพิเศษยอดเยี่ยมอย่างหนึ่ง มีชื่อเฉพาะว่า อิทธิวิธี หรือ อิทธิวิชา (การแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ) แต่เป็นโลกียอภิญา คืออภิญาระดับโลกีย์ ซึ่งพัวพันเกี่ยวเนื่องอยู่ในโลก เป็นวิสัยของปุถุชน ยังอยู่ในอำนาจของกิเลส เช่นเดียวกับโลกียอภิญาอื่น ๆ ทั้งหมด คือ หูทิพย์ ตาทิพย์ การรู้ใจคนอื่น และระลึกชาติได้ โลกียอภิญาทั้ง 5 อย่างนี้ มีคนทำได้ตั้งแต่ก่อน พุทธกาล ไม่เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา คือพระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม โลกียอภิญาเหล่านี้ก็เกิดมิได้ พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ตัวแท้ของพระพุทธศาสนา และไม่จำเป็นสำหรับการเข้าถึงพระพุทธศาสนา สิ่งที่เกิดขึ้นด้วยการเกิดของพระพุทธศาสนา และเป็นตัวพระพุทธศาสนา คือ ความรู้ที่ทำให้ดับกิเลสดับทุกข์ได้ เรียกชื่ออย่างหนึ่งว่า อาสวักขยญาณ แปลว่า ญาณที่ทำอาสวะให้สิ้นไป จัดเข้าเป็นอภิญาข้อสุดท้าย คือข้อที่ 6 เป็นโลกุตระอภิญา คืออภิญาระดับโลกุตระ ซึ่งทำให้มีจิตใจเป็นอิสระปลอดโปร่งผ่องใส พ้นจากอำนาจครอบงำของเรื่องโลก ๆ หรือสิ่งที่เป็นวิสัยของโลก ทำให้ปุถุชนกลายเป็นอริยชนโดยสมบูรณ์ โลกียอภิญาทั้งหลายเสื่อมถอยได้ แต่โลกุตระอภิญาไม่กลับกลาย ได้โลกุตระอภิญาอย่างเดียว ประเสริฐกว่าได้โลกียอภิญาทั้ง 5 อย่างรวมกัน แต่ถ้าได้โลกุตระอภิญา โดยได้โลกียอภิญาด้วย ก็เป็นคุณสมบัติส่วนพิเศษเสริมให้ดียิ่งขึ้น โลกุตระอภิญาเท่านั้นเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับชีวิตที่ดงามของมนุษย์ซึ่งทุกคนควรได้ควรถึง ส่วนโลกียอภิญาทั้งหลาย มิใช่สิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตที่ดงาม เป็นเพียงเครื่องประกอบเสริมคุณสมบัติดังกล่าวแล้ว²

อิทธิปาฏิหาริย์นี้ พระพุทธเจ้าทรงจัดเป็นปาฏิหาริย์อย่างหนึ่งใน 3 อย่างคือ 3

1. อิทธิปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ
2. อาเทศนาปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือการท่ายใจคนอื่นได้
3. อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือคำสอนที่เป็นจริง สอนให้เห็นจริง และนำไปปฏิบัติได้ผลสมจริง ความหมายตามบาลีดังนี้

¹ ขุ.ส.25/315/374 (คำว่า การบำเพ็ญพรตหมายจะเป็นเทวดานั้น แปลตาม สุต.อ.2/66 รูปศัพท์เป็น อมรา ถ้าแปลตามรูปศัพท์ ก็ได้ความเพียงว่า เทวดาทั้งหลาย กิณี)

² คำชี้แจงเกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ ในฐานะเป็นอภิญา พร้อมทั้งหลักฐานอ้างอิงทั้งหลาย ได้แสดงไว้แล้วอย่างมากมาย ในตอนก่อน ๆ

³ ที.สี.9/339-342/273-6; ที.ปา.11/228/232; อัง.ติก.20/500/217; ขุ.ปฏ.31/718-721/616-8

1. **อิทธิปาฏิหาริย์:** “บางท่านประกอบฤทธิ์ต่างๆ ได้มากมายหลายอย่าง คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง ภูเขา ไปได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นค้างลงแม้ในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เกล็นบนน้ำไม่แตกเหมือนเกล็นบนดินก็ได้ เหวะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ไขมือจับต้องลูกศรพระจันทร์ พระอาทิตย์ซึ่งมีกำลังฤทธิ์เดชมากมายถึงเพียงนี้ก็ได้ ใช้อำนาจทางกายจนถึงพรหมโลกก็ได้”

2. **อาเทศนาปาฏิหาริย์:** “ภิกษุยอมทลายใจ ทลายความรู้สึกลงในใจ ทลายความนึกคิด ทลายความใคร่ครองของสัตว์อื่น บุคคลอื่นไต่ว่าใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นไปโดยอาการนี้ จิตของท่านเป็นดังนี้”; อย่างนี้ว่าตามแกวฏฐสูตรในทิมณิกาย แต่ในท.ปา.11/78/112 ในอวัฏทคณิกาย และในปฏิสัมภิทามัคค์ที่อ้างแล้ว ให้ความหมายละเอียดออกไปอีกว่า “บางท่านทลายใจได้ด้วยสิ่งที่กำหนดเป็นเครื่องหมาย (นิมิต) ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นไปโดยอาการอย่างนี้ จิตของท่านเป็นดังนี้ ถึงหากเธอจะตายเป็นอันมาก ก็ทรงอย่างนั้น ไม่พลากเป็นอื่น; บางท่าน ไม่ทลายด้วยสิ่งที่กำหนดเป็นเครื่องหมายเลย แต่พอได้ฟังเสียงของมนุษย์ อมนุษย์ หรือเทวดาแล้ว ก็ทลายใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้...; บางท่านไม่ทลายด้วยนิมิต ไม่ฟังเสียง...แล้วจึงตาย แต่ฟังเสียงวิคกริจารของคนที่กำลังครึกกำลังครองอยู่ ก็ทลายใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้...; บางท่าน ไม่ทลายด้วยนิมิต ไม่ฟังเสียง...แล้วจึงตาย แต่ใช้จิตกำหนดใจของคนที่กำลังมาซึ่งไม่มีวิคกไม่มีวิจารณ์แล้ว ย่อมรู้ชัดว่า ท่านผู้นี้หึงมโนสังขาร (ความนึกปรุงแต่งในใจ) ไว้อย่างไร ค่อยจากความคิดนี้แล้ว ก็จะคิดความคิดโน้น ถึงหากเธอจะตายมากมาย ก็ทรงอย่างนั้น ไม่พลากเป็นอื่น” (อาเทศนาปาฏิหาริย์นี้ คุณล้วยเจโตปริยญาณหรือปรจิตวิธานน์ คือการหยั่งรู้ผู้อื่น แต่ไม่ตรงกันทีเดียว เพราะยังอยู่ในชั้นทลาย ยังไม่เป็นญาณ)

3. **อนุสาสนีปาฏิหาริย์:** “บางท่านยอมพร่าสอนอย่างนี้ว่า จงครึกอย่างนี้ อย่าครึกอย่างนี้ จงมนสิการอย่างนี้ อย่ามนสิการอย่างนี้ จงละสิ่งนี้ จงเข้าถึงสิ่งนี้อยู่เถิด” (เฉพาะในแกวฏฐสูตร ในทิมณิกาย อธิบายเพิ่มเติมโดยยกเอาการที่พระพุทธเจ้าอุบัติในโลกแล้วทรงสั่งสอนธรรม ทำให้คนมีศรัทธาออกบวชบำเพ็ญศีล สวรรวมอินทรีย์ มีศีลสัมปชัญญะ สันโดษ เจริญงาน บรรลุอภิญญาทั้ง 6 ซึ่งจบลงด้วยอัสวักขัยเป็นพระอรหันต์ ว่าการสอนได้สำเร็จผลอย่างนั้นๆ ล้วนเป็นอนุสาสนีปาฏิหาริย์)

ในสมัยพุทธกาล เคยมีบุตรคฤหบดีผู้หนึ่งทูลขอให้พระพุทธเจ้าแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ เขากราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมืองนาลันทานี้เจริญรุ่งเรือง มีประชาชนมาก มีผู้คนกระจ่ายอยู่ทั่ว ต่างเลื่อมใสในองค์พระผู้มีพระภาค ขออัญเชิญพระผู้มีพระภาคเจ้าไต่ไปรศทรวงรับสั่งพระภิกษุไว้สักรูปหนึ่งที่จะกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ โดยการกระทำเช่นนี้ ชาวเมืองนาลันทานี้ก็จะเลื่อมใสยิ่งนักในพระผู้มีพระภาคเจ้าสุกที่ประมาณ”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบบุตรคฤหบดีผู้นั้นว่า

“นี่แน่แกวฏฐั เรามิไต่แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ว่า มาเถิด ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ แก่คนหนุ่มชาวคฤหัสถ์ทั้งหลาย”

พระองค์ได้ตรัสแสดงเหตุผลต่อไปว่า ในบรรดาปาฏิหาริย์ 3 อย่างนั้น ทรงรังเกียจ ไม่โปรด ไม่โปรดพระทัยต่ออิทธิปาฏิหาริย์ และอาเทศนาปาฏิหาริย์ เพราะทรงเห็นโทษว่า คนที่เชื่อก็เห็นจริงตามไป ส่วนคนที่ไม่เชื่อได้ฟังแล้ว ก็หาข้อขัดแย้งคัดค้านเอาได้ว่า ภิกษุที่ท้าวปาฏิหาริย์นั้น คงใช้คัมภีร์วิทยา และมณีกาวิทยา ทำให้คนมัวหม่นเฉียงทะเลาะกัน และได้ทรงชี้แจงความหมายและคุณค่าของอนุสาสนีปาฏิหาริย์ให้เห็นว่า เอามาใช้ปฏิบัติเป็นประโยชน์ประจักษ์ได้ภายในตนเองจนบรรลุถึงอัสวักขัย อันเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา นอกจากนั้นยังได้ทรงยกตัวอย่าง ภิกษุรูปหนึ่งมีฤทธิ์มาก อยากจะรู้ความจริงเกี่ยวกับจุดดับสิ้นของโลกวิตถุธาตุ จึงเหาะเหวี่ยงไปในสวรรค์ ดันดันไปแสวงหาคำตอบจนถึงพระ

พรหม ก็หาคำเฉลยที่ถูกต้องไม่ได้ ในที่สุดต้องเหาะกลับลงมาแล้วเดินดินไปทูลถามพระองค์เพื่อความรู้จักโลกตามความเป็นจริง แสดงถึงความที่อิทธิปาฏิหาริย์มีขอบเขตจำกัด อัมจนและมีไซ่แก่นธรรม¹

อีกคราวหนึ่ง เมื่อสังการวพราหมณ์ กราบทูลถึงเรื่องแทรก ซึ่งที่ประชุมราชบริษัท ได้ยกขึ้นมาสนทนากันในราชสำนักว่า “สมัยก่อนมีพระภิกษุจำนวนน้อยกว่า แต่มีภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ได้มากกว่า สมัยนี้ มีพระภิกษุจำนวนมากกว่า แต่ภิกษุผู้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์กลับมีน้อยกว่า” พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่าปาฏิหาริย์มี 3 อย่างคือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์และอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ แล้วทรงแสดงความหมายของปาฏิหาริย์ทั้งสามอย่างนั้น ในที่สุดได้ตรัสถามพราหมณ์ว่า ชอบใจปาฏิหาริย์อย่างไหน ปาฏิหาริย์ใดดีกว่า ประณิดกว่า พราหมณ์ได้ทูลตอบว่า อิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ คนใดทำ คนนั้นจึงรู้เรื่อง คนใดทำก็เป็นของคนนั้นเท่านั้น มองดูเหมือนเป็นมายากล อนุศาสน์ปาฏิหาริย์จึงจะดีกว่า ประณิดกว่า² (คนอื่นพิจารณารู้เข้าใจ มองเห็นความจริงด้วยและนำไปปฏิบัติได้ แก่ทุกข์แก้ปัญหาก็ได้)

บาลีอีกแห่งหนึ่งชี้แจงเรื่องอิทธิวิธี (การแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ) ว่ามี 2 ประเภทคือ

1. ฤทธิ์ ที่มีโชติวิยะ คือฤทธิ์ที่ประกอบด้วยอาสวะ ยังมีอุปธิ (มีกิเลสและทำให้เกิดทุกข์ได้) ได้แก่ ฤทธิ์อย่างที่เขาใจกันทั่วๆ ไป ดังได้บรรยายมาข้างต้น คือ การที่สมณะหรือพราหมณ์ (นักบวช) ผู้ใดผู้หนึ่งบำเพ็ญเพียรจนได้เจโตสมาธิ แล้วแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เช่น แปลงตัวเป็นคนหลายคน ไปไหนก็แหวกทะลุฝ่ากำแพงไป เเหิรฟ้า ดำดิน เดินบนน้ำ เป็นต้น

2. ฤทธิ์ ที่เป็นอวิยะ คือฤทธิ์ที่ไม่ประกอบด้วยอาสวะ ไม่มีอุปธิ (ไม่มีกิเลส ไม่ทำให้เกิดทุกข์) ได้แก่ การที่ภิกษุสามารถเข้าใจกำหนดหมายได้ตามต้องการ บังคับความรู้สึกของตนได้ จะให้มองเห็นสิ่งที่น่าเกลียดเป็นไม่น่าเกลียดก็ได้ เช่น เห็นคนหน้าตาน่าเกลียดขี้ขี้ กว้างจิตเมตตาทำใจให้รักใคร่มีไมตรีได้ เห็นสิ่งไม่น่าเกลียดเป็นน่าเกลียดก็ได้ เช่น เห็นคนรูปร่างน่ารักยั่วชวนให้เกิดราคะ จะมองเป็นอสุภะไปก็ได้ หรือจะวางใจเป็นกลาง เฉยเสีย ปลอยวางทั้งสิ่งที่น่าเกลียดและไม่น่าเกลียดก็ได้³ เช่น ในกรณีที่จะใช้ความคิดพิจารณาอย่างเที่ยงธรรม ให้เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นต้น

เรื่องฤทธิ์ 2 ประเภทนี้ ย่อมย้ำความที่กล่าวไว้ข้างต้น ให้เห็นว่า อิทธิปาฏิหาริย์ จำพวกฤทธิ์ที่เขาใจกันทั่วไปซึ่งทำอะไรได้ผลตามแผนพิสดารเป็นที่น่าอัศจรรย์นั้น ไม่ได้ได้รับความยกย่องในพระพุทธศาสนา ไม่ใช่หลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา ฤทธิ์ที่สูงส่งถึงตามหลักพระพุทธศาสนา คือฤทธิ์ที่ไม่มีพิษมีภัยแก่ใครๆ ได้แก่การบังคับความรู้สึกของตนเองได้ หรือบังคับจิตให้อยู่ในอำนาจของตนได้ ซึ่งผู้ใดฤทธิ์อย่างต้นอาจทำไม่ได้ บางครั้งจึงหันไปใช้ฤทธิ์นั้นเป็นเครื่องมือสนองกิเลสของตน ตรงข้ามกับฤทธิ์อย่างที่สอง ที่เป็นเครื่องมือสร้างคุณธรรม กำจัดกิเลส มิให้จิตใจถูกล่อไปในอำนาจของราคะ

¹ ดู ภาวภูตสูตร, ที.สี.9/338-350/273-283

² ดู อัง.ติก.20/500/217-220

³ ที.ปา.11/90/122; อธิบายใน ขุ.ปฏี.31/690/599

โทสะ หรือโมหะ¹ การที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้าน ก็เป็นหลักฐานยืนยันถึงการที่ไม่ทรงสนับสนุนการใช้อิทธิปาฏิหาริย์²

เมื่อว่าตามรูปศัพท์ คำว่าปาฏิหาริย์ แปลว่า การกระทำที่ตึกลับ ขับโล่ หรือกำจัดเสียได้ซึ่ง ปฏิปักษ์ อิทธิ หรือ ฤทธิ์ แปลว่า ความสำเร็จ *อาเทศนา* แปลว่า ระบุน อ่าง สำแดง ชีบง จะแปลว่าปรากฏชัด ก็พอได้ *อนุสาสนี* แปลว่า คำพร่ำสอน โดยถือความหมายอย่างนี้ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ ได้แปลความหมายปาฏิหาริย์ทั้งสามนั้นออกไปให้เห็นเพิ่มขึ้นอีกแนวหนึ่ง คือกล่าวว่า คุณธรรมต่างๆ เช่น เนกขัมมะ เมตตา ฌาน อนัตตานุปัสสนา ตลอดจนถึงอรหัตตมรรค เรียกว่าเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ ได้ทั้งนั้น โดยความหมายว่า สำเร็จผลตามหน้าที่และกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ของมันเช่น กามฉันทะ พยาบาท ตลอดจนกิเลสทั้งปวงได้ เรียกว่าเป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ได้ โดยความหมายว่า ผู้ที่ประกอบด้วย ธรรมเหล่านี้ทุกคนย่อมมีจิตบริสุทธิ์ มีความคิดไม่ขุ่นมัว เรียกว่าเป็นอนุสาสนีปาฏิหาริย์ได้ โดยความหมายของการสั่งสอนว่า ธรรมข้อนั้นๆ ควรปฏิบัติ ควรฝึกอบรม ควรเพิ่มพูน ควรตั้งสติให้เหมาะสมอย่างไร เป็นต้น³ คำอธิบายอย่างนี้ แม้จะไม่ใช้ความหมายอย่างที่ใช้อย่างทั่วไป แต่ก็มีความรู้ประกอบที่ น่าสนใจ

ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า อิทธิปาฏิหาริย์เป็นโลกียอภิญญาอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นส่วนเสริมคุณสมบัติของผู้ที่ได้โลกุตระอภิญญาเป็นหลักอยู่แล้วให้พร้อมบริบูรณ์ยิ่งขึ้นสำหรับการบำเพ็ญกิจเกื้อกูลแก่ชาวโลก จึงมีพุทธพจน์บางแห่งเรียกภิกษุผู้ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ครบทั้ง 3 ประการคือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนา ปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ ว่าเป็นผู้สำเร็จสิ้นเชิง จบหรือถึงจุดหมายสิ้นเชิง เป็นต้น และเป็น ผู้ประเสริฐสุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย⁴ แต่ทั้งนี้ ย้ำว่าต้องมีอนุสาสนีปาฏิหาริย์เป็นหลัก หรือ เป็นข้อยืนตัวแน่นอน และมีปาฏิหาริย์ 2 ข้อต้นเป็นเครื่องเสริม แม้ในการใช้ปาฏิหาริย์ ก็ถือหลักอย่าง เดียวกันคือ ต้องใช้อนุสาสนีปาฏิหาริย์เป็นหลักอยู่เสมอ หากจะต้องใช้อิทธิปาฏิหาริย์หรืออาเทศนา- ปาฏิหาริย์บ้างในเมื่อมีเหตุผลควร ก็ใช้เพียงเพื่อเป็นเครื่องประกอบเบื้องต้น เพื่อนำเข้าสู่อนุสาสนีปาฏิ- หาริย์ มีอนุสาสนีปาฏิหาริย์เป็นเป้าหมาย และจบลงด้วยอนุสาสนีปาฏิหาริย์ ดังจะได้กล่าวต่อไป

สำหรับปุถุชน ฤทธิ์อาจเป็นโทษได้ทั้งแก่ผู้มีฤทธิ์เอง และแก่คนที่มาเกี่ยวข้องกับผู้มีฤทธิ์ ปุถุชน

¹ ดู วัตถุประสงค์ของการปฏิบัติเช่นนี้ใน อ.ป.ญจก.22/144/189; ฤทธิ์ประเภทนี้เป็นพวกเมตตาเจโตวิมุตติ ซึ่งถึงขั้น เป็นสุวิโมกข์ เกิดจากเจริญโพชฌงค์ประกอบด้วยเมตตากิเลส (ส.ม.19/597/164); เป็นผลของการเจริญสติปัฏฐาน 4 กิเลส (ส.ม.19/1253-1262/376-9); เป็นผลของการเจริญสมาธิกิเลส (ส.ม.19/1332-6/401-3); บางแห่งเรียกผู้ปฏิบัติ ได้เช่นนี้ว่าอริยชนผู้เจริญอิทธิฤทธิ์แล้ว (ม.อ.14/863/546)

² วินย.7/33/16; อรรถกถาอธิบายว่า ทรงห้ามแต่วิภวณฤทธิ์ (ฤทธิ์ผ่นแผก คือเปลี่ยนจากรูปร่างปกติ เช่น แปลงตัว เป็นต่างๆ เนรมิตให้เห็นสิ่งต่างๆ พุทแต่ไม่ให้เห็นตัว ให้เห็นตัวท่อนเดียว เป็นต้น) ไม่ห้ามอธิฐานฤทธิ์ (เช่น อธิฐานตัวเป็นหลายคน เดินน้ำ ดำดิน เป็นต้น) ดู วินย.อ.3/337 แต่คำอธิบายนี้ดูไม่น่านิยม

³ ขุ.ป.31/718-722/616-620

⁴ อ.จ.ต.ก.20/584/375; อ.จ.ท.ส.ก.24/217/353

ผู้มีฤทธิ์ อาจจะทำให้เกิดความเมาฤทธิ์¹ ในลักษณะต่าง ๆ เช่น เกิดมานะว่าเราทำได้ในสิ่งที่คนอื่นทำไม่ได้ คนอื่นทำไม่ได้อย่างเรา มีความรู้สึกยกตนข่มผู้อื่น กลายเป็นอัสติบุรุษไป หรืออาจเกิดความหลงใหล มัวเมาในลาภสักการะที่เกิดจากฤทธิ์นั้น นำฤทธิ์ไปใช้เพื่อก่อความชั่วความเสียหายอย่างพระเทวทัต เป็นต้น อย่างน้อยการจิตใจเพลินอยู่ในฤทธิ์นั้น ก็ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติเพื่อบรรลุดุคคุณธรรมที่สูงขึ้นไป ไม่อาจชำระกิเลสทำจิตใจให้บริสุทธิ์ได้ และเพราะฤทธิ์ของปุณฺณเป็นของเสื่อมได้ แม้แต่ความห่วงกังวลมัวยุ่งกับการรักษาฤทธิ์ ก็กลายเป็นปิลิโพร คืออุปสรรคที่ทำให้ไม่สามารถใช้ปัญญาพิจารณาตามวิธีของวิปัสสนาอย่างได้ผลดี ท่านจึงจัดเอาฤทธิ์เป็นปิลิโพรอย่างหนึ่งของวิปัสสนา (เรียกว่าอิทธิปิลิโพร) ซึ่งผู้จะฝึกอบรมปัญญาพึงตัดเสียให้ได้²

ส่วนปุณฺณที่มาเกี่ยวข้องกับผู้มีฤทธิ์ ก็มีทางประสบผลเสียจากฤทธิ์ได้เป็นอันมาก ผลเสียข้อแรก ที่เดียวก็คือ คนที่มาเกี่ยวข้องกับอาจตกไปเป็นเหยื่อของผู้มีฤทธิ์หรือหลอกลวงว่ามีฤทธิ์ ซึ่งมีอกุศลเจตนา นำเอาฤทธิ์มาเยื้องย่างเพื่อแสวงหาลาภสักการะ อย่างไรก็ตาม ในเรื่องนี้มีข้อพึงสังเกตว่า ตามปกติผู้มีฤทธิ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบ จะใช้ฤทธิ์ในกรณีเดียวเมื่อมีเหตุผลอันสมควรเพื่อเป็นสื่อนำไปสู่การแนะนำ สอนสั่งสิ่งที่ถูกต้องคืออนุสาสนีปาฏิหาริย์ ถ้าไม่มีเหตุผลเกี่ยวกับการแนะนำสั่งสอนธรรมแล้ว ผู้มีฤทธิ์ จะใช้ฤทธิ์ทำไม นอกจากเพื่อผูกคนไว้กับตนเป็นสะพานทอดไปสู่ชื่อเสียงและลาภผล³ ดังนั้น จึงควร ยึดถือเป็นหลักไว้ทีเดียวว่า การใช้อิทธิปาฏิหาริย์จะต้องมีอนุสาสนีปาฏิหาริย์ตามมาด้วย ถ้าผู้ใดอ้างหรือใช้อิทธิปาฏิหาริย์โดยมิใช่เป็นเพียงบันไดที่จะนำไปสู่อนุสาสนีปาฏิหาริย์ พึงถือไว้ก่อนว่าผู้นั้นปฏิบัติผิดในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ เขาอาจมีอกุศลเจตนาหลอกลวง มุ่งแสวงหาลาภสักการะ หรืออย่างน้อยก็เป็นผู้มัวเมาหลงใหลเข้าใจผิดในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์นั้น หลักการนี้ผ่อนลงมาใช้ได้แม้กับพฤติกรรมเกี่ยวกับเรื่องของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั่ว ๆ ไป⁴ โดยอาจให้ยึดถือกันไว้ว่า ผู้ใดนำเอาของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือสิ่งลึกลับต่าง ๆ มาใช้ในการเกี่ยวข้องกับประชาชน โดยมีได้นำประชาชนไปสู่ความรู้ความเข้าใจในธรรม มิได้ต่อท้ายของขลังเป็นต้นนั้นด้วยการแนะนำสั่งสอนให้เกิดปัญญาคือความรู้ความเข้าใจถูกต้องเกี่ยวกับความจริงความดีงามที่ควรรู้และควรประพฤติปฏิบัติ เพื่อช่วยนำเขาให้ค่อย ๆ ก้าวพ้นเป็นอิสระออกไปได้จากของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น พึงถือว่าผู้นั้นเป็นผู้ปฏิบัติผิดและนำประชาชนไปในทางที่ผิด

¹ อิทธิมน (เป็นพวกเดียวกับเมาความรู้ เมาศีล เมามาน เป็นต้น ดู อภิ.วิ.35/849/468)

² วิสุทธิ.1/112.122

³ แต่อย่าลืมว่า การตั้งใจใช้ความประพฤติดีและวัตรเป็นเครื่องชักจูงผูกหมั่นไว้กับตน เพื่อผลในทางชื่อเสียง ความยกย่องสรรเสริญ หรือลาภ ก็เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียนมากเช่นเดียวกัน

⁴ ของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อำนาจลึกลับนั้น รวมถึงสิ่งที่ท่านเรียกว่า ตีรจณาวินยาบอย่างด้วย (ตีรจณาวินยา คือ วินยาที่ชาวต่อทางสรวร์คัมภีร์ หรือวิชาภายนอกที่ไม่เข้ากับจุดหมายของพระศาสนา โดยมากเป็นวิชาจำพวกการทำนายทายทัก และการรักษาโรคต่าง ๆ ซึ่งจะจัดเป็นความบกพร่องเสียหายในด้านศีล หากภิกษุนำมาใช้เป็นเครื่องมือหาเลี้ยงชีพหรือหาลาภสักการะ ตีรจณาวินยา เป็นคนละอย่างกับอิทธิปาฏิหาริย์, ตีรจณาวินยา มาใน ที.สี.9/19-25/11-15 และกล่าวซ้ำไว้ในอีกหลายสูตรในพระไตรปิฎกเล่ม 9 นั้น, มีสิกขาบทห้ามเรียนห้ามสอนใน วินย.3/322/177; 7/184/71 อธิบายใน ที.อ.1/121; นิท.อ.2/117 เป็นต้น)

อนึ่ง แม้ในกรณีที่ได้ตกไปเป็นเหยื่อของผู้อวดอ้างฤทธิ์ การไปมัววุ่นวายเพลิดเพลिनหรือฝักใฝ่กับอิทธิปาฏิหาริย์ทั้งหลาย ก็เป็นการไม่ปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาอยู่ในตัวแล้วดังหลายแห่ง *แห่งหนึ่ง* ในเมื่ออิทธิปาฏิหาริย์ไม่ใช่สาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ไม่เกี่ยวกับจุดหมายของพระพุทธศาสนาไม่ช่วยให้มนุษย์หลุดพ้นจากกิเลส การไปฝักใฝ่ในเรื่องเช่นนี้ ย่อมเป็นการพว่วาเวลาและแรงงานที่ควรใช้สำหรับการปฏิบัติธรรมให้หมดไปในทางที่ผิด *แห่งที่สอง* คนที่ไปเกี่ยวข้องกับผู้อ้างฤทธิ์หรืออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มักมุ่งเพื่อไปขอความช่วยเหลือหวังอำนาจลบล้างบาปให้เกิดโชคลาภเป็นต้น การปฏิบัติเช่นนี้ย่อมไม่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาที่เป็นกรรมวาท กิริยวาท และวิริยวาท สอนให้คนหวังผลสำเร็จจากการลงมือทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุตามผล การมัวหวังผลจากการอ้อนวอนขอความช่วยเหลือจากอำนาจลบล้างบาป อาจทำให้กลายเป็นคนมีนิสัยเฉื่อยชา กลายเป็นคนงอมืองอเท้า อย่างน้อยก็ทำให้ขาดความเพียรพยายาม ไม่รีบเร่งลงมือทำสิ่งที่ควรจะทำ ไม่เร่งเร่งสิ่งที่ควรเร่งเร่ง ขัดกับหลักความไม่ประมาท นอกจากนั้น ถ้าจะฝักใฝ่กับอิทธิปาฏิหาริย์ ก็ควรฝึกตนให้ทำปาฏิหาริย์นั้นได้เองจะดีกว่า (แต่ก็ยังขัดกับหลักการแห่งที่หนึ่งข้างต้นอยู่ดี) เพราะการฝักใฝ่หวังผลจากอิทธิปาฏิหาริย์ของผู้อื่นหรือจากอำนาจลบล้างบาปทั้งหลาย เป็นการพึ่งสิ่งภายนอก ทำให้ชีวิตขึ้นต่อสิ่งอื่นมากยิ่งขึ้น แทนที่จะอาศัยอำนาจภายนอกน้อยลง และเป็นตัวของตัวเองมากยิ่งขึ้น จึงอาจทำให้กลายเป็นคนมีชีวิตที่เลื่อนลอย มักเป็นอยู่ด้วยความเพ้อฝัน เป็นคนขาดประสิทธิภาพ ขาดอำนาจและความมั่นใจในตนเอง ขัดต่อหลักการพื้นฐานของพระพุทธศาสนา ที่สอนให้พึ่งตนเอง สอนให้ทำตนให้เป็นที่พึ่งได้หรือสามารถพึ่งตนได้ และสอนมรรคาแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งในขั้นสุดท้าย ให้ข้ามพ้นได้แม้กระทั่งศรัทธาที่มีเหตุผลไปสู่ความเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ ไม่ต้องอิงอาศัยแม้กระทั่งพระศาสดา เริ่มต้นมรรคาจากการอิงอาศัยปัญญาส่องนำขององค์พระศาสดาผู้เป็นกัลยาณมิตร ไปสู่การยืนได้ลำพังตน โดยไม่ต้องอาศัยการประคับประคองของพระศาสดา¹

เมื่อพิจารณาในแง่ผลต่อคนที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับฤทธิ์แล้ว คราวนี้ลองมาพิจารณาแนวปฏิบัติจากพระจริยวัตรของพระบรมศาสดาและพระสาวกทั้งหลายผู้เรืองฤทธิ์ ว่าท่านใช้ฤทธิ์หรือปฏิบัติต่ออิทธิปาฏิหาริย์กันอย่างไร สำหรับองค์พระพุทธเจ้าเอง ปรากฏชัดจากพุทธดำรัสที่อ้างแล้วข้างต้นว่าทรงรังเกียจ ไม่ทรงโปรดทั้งอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ แต่ทรงสนับสนุนอนุสาสนีปาฏิหาริย์ และทรงใช้ปาฏิหาริย์ข้อหลังนี้อยู่เสมอ เป็นหลักประจำแห่งพุทธกิจ หรือว่าให้ถูกแท้คือเป็นตัวพุทธกิจที่เดียว ทั้งนี้ ด้วยเหตุผลดังได้แสดงแล้วข้างต้น แต่ก็ปรากฏอยู่บางคราวว่ามีกรณีที่ใช้อิทธิปาฏิหาริย์บ้างเหมือนกัน และเมื่อพิจารณาจากกรณีเหล่านั้นแล้ว ก็สรุปได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์เฉพาะในกรณีที่ทรงทราบว่ามีฤทธิ์ ผู้ถือฤทธิ์เป็นเรื่องสำคัญ หรือผู้ถือตัวว่าเป็นผู้พิเศษ ให้ละ

¹ อย่างลึ้มว่า หลักพึ่งตนเอง เป็นตัวของตัวเอง นี้ ท่านให้สมดุลด้วยหลักการเคารพ หรือคารวะธรรม ที่กล่าวแล้วในตอนก่อน และพึงสังเกตว่า ผู้เป็นอิสระแล้วยังแท้จริง กลับเป็นผู้เชื่อฟังคำสั่ง มีวินัยอย่างยิ่ง (การเชื่อฟัง กับความเชื่อที่เรียกว่าศรัทธามีแต่ต่างกัน การเชื่อฟังหรือปฏิบัติตามคำสั่งอย่างมีวินัยนั้นเกิดจากศรัทธาอย่างหนึ่ง เกิดจากปัญญาอย่างหนึ่ง พระอรหันต์ปฏิบัติตามคำสั่ง รักษาระเบียบวินัยด้วยปัญญา).

ความหลงใหลมัวเมาในฤทธิ์ พุศดอีกอย่างหนึ่งว่า ใช้ฤทธิ์ปราบฤทธิ์ เพื่อให้ผู้ชอบฤทธิ์หรือลำพองในฤทธิ์ ตระหนักในคุณค่าอันจำกัดของฤทธิ์ มองเห็นสิ่งอื่นที่ต้งามประเสริฐกว่าฤทธิ์ และพร้อมที่จะเรียนรู้หรือรับฟังสิ่งอันประเสริฐนั้น ซึ่งจะทรงชี้แจงสั่งสอนแก่เขาด้วยอนุสาสนีปาฏิหาริย์ต่อไป ตรงกับหลักที่กล่าวข้างต้นว่า ใช้อิทธิปาฏิหาริย์ประกอบอนุสาสนีปาฏิหาริย์ แต่เป็นการใช้ประกอบในขอบเขตจำกัดอย่างยิ่ง คือเฉพาะในกรณีที่ได้รับคำสอนผิดไ้ในฤทธิ์หรือเมาฤทธิ์ แสดงทวิภูมิมานะต่อพระองค์เท่านั้น เช่น เรื่องการทรมานพระพรหม เป็นต้น ส่วนพระมหาสาวกทั้งหลาย ก็มีเรื่องราวเล่ามาบ้างว่า ใช้ฤทธิ์ประกอบอนุสาสนีแก่ผู้ผิดไ้ในฤทธิ์ เช่น เรื่องที่พระสารีบุตรสอนหมู่มฤคศิษย์พระเวทหัตด้วยอาเทศนาปาฏิหาริย์ควบกับอนุสาสนีปาฏิหาริย์ พระมหาโมคคัลลาน์ สอนด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ควบกับอนุสาสนีปาฏิหาริย์ ส่วนการทำอิทธิปาฏิหาริย์เพื่ออนุเคราะห์ช่วยเหลือ มีเรื่องเล่ามาบ้างน้อยเหลือเกิน แต่กรณีที่ขอร้องให้ช่วยเหลือด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ ไม่พบในพระไตรปิฎกเลยแม้แต่แห่งเดียว จะมีผู้ขอร้องพระบางรูปให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์บ้าง ก็เพียงเพราะอยากดูเท่านั้น¹ และการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้ชาวบ้านดู พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไว้แล้วดังได้กล่าวข้างต้น ในที่นี้ขออย่าขอดคิดตามหลักพระพุทธศาสนาไว้อีกครั้งหนึ่งว่า ในชีวิตที่เป็นจริง ในระยะยาว หรือตามปกติธรรมดาของมนุษย์ มนุษย์ก็ต้องอยู่กับมนุษย์ และเป็นอยู่ด้วยเหตุผลสามัญของมนุษย์เอง จะมัวหวังพึ่งอำนาจภายนอกที่มองไม่เห็น ซึ่งไม่ขึ้นกับตนเองอยู่อย่างไร ทางที่ดีควรจะหันมาพยายามฝึกหัดตนเองและฝึกปรือกันเอง ให้มีความรู้ความสามารถชำนาญในการแก้ปัญหาตามวิถีทางแห่งเหตุผลอย่างสามัญของมนุษย์นี้แหละ ให้สำเร็จโดยชอบธรรม ความสามารถที่ทำได้สำเร็จอย่างนี้ ท่านก็จัดเป็นฤทธิ์อย่างหนึ่ง และเป็นฤทธิ์ที่ถูกต้องตามหลักการของพระพุทธศาสนา มีทั้ง *อามิสฤทธิ์* และ *ธรรมฤทธิ์*² โดยถือธรรมฤทธิ์เป็นหลักนำ

สรุปเหตุผลข้อใหญ่ที่แสดงถึงขอบเขตจำกัดหรือจุดติดตันของอิทธิปาฏิหาริย์ ตลอดถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งทำให้ไม่สามารถเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา ไม่เกี่ยวข้องกับจุดหมายของพุทธธรรม และไม่เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำเนินพุทธมรรคา ไม่อาจเป็นที่พึ่งอันเกษมหรือปลอดภัยได้ เหตุผลนั้นมี 2 ประการคือ-

1. ทางปัญญา อิทธิปาฏิหาริย์เป็นต้น ไม่อาจทำให้เกิดปัญญายังรู้สัจธรรม เข้าใจสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ ดังตัวอย่างเรื่องพระภิกษุมฤคฤทธิ์ที่เหาะไปหาคำตอบเกี่ยวกับสัจธรรมทั่วจักรวาลจนถึงพระพรหมผู้ถือตนว่าเป็นผู้สร้างผู้บันดาลโลก ก็ไม่สำเร็จ และเรื่องฤาษีมฤคฤทธิ์เหาะไปดูที่สุตโลกพิภพจนหมดอายุก็ไม่พบ เป็นตัวอย่าง³

¹ อิทธิปาฏิหาริย์ในคัมภีร์ *ดู บัณฑิตพิเศษท้ายบท*

² *อามิสฤทธิ์* (ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ, วัตถุรุ่งเรือง หรือวัตถุเป็นแรงบันดาลใจ) และ *ธรรมฤทธิ์* (ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองแห่งธรรม, ธรรมรุ่งเรือง หรือธรรมเป็นแรงบันดาลใจ) มาใน อ.พ.ท.20/403/117; อนึ่ง ความมีรูปโฉมงามผิวพรรณผุดผ่อง ความมีอายุยืน ความมีสุขภาพดี ความมีเสน่ห์ผู้คนชอบชมอยู่ใกล้ ก็เรียกว่าเป็นฤทธิ์ เช่นกัน (ดู ที.ม.10/171/204; ม.อ.14/496/330)

³ ที.ส.9/343/277 และ ส.ส.15/297/88; อ.พ.ท.21/45/61 (เคยอ้างแล้วทั้งสองเรื่อง)

2. ทางจิต อิทธิปาฏิหาริย์ เป็นต้น ไม่อาจกำจัดกิเลส หรือดับความทุกข์ได้จริง จิตใจมีความขุ่นมัว กสัดกลุ้ม เร่าร้อน ถูกโลภะ โทสะ โมหะ ครอบงำ ก็ไม่สามารถแก้ไขให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้ แม้จะใช้มานสมาบัติข่มระงับไว้ ก็ทำได้เพียงชั่วคราว กลับออกมาสู่การเผชิญโลกและชีวิตตามปกติ เมื่อใด กิเลสและความทุกข์ก็หวนคืนมารังควาญได้อีกเมื่อนั้น ยิ่งกว่านั้น อิทธิปาฏิหาริย์อาจกลายเป็นเครื่องมือรับใช้กิเลสไปก็ได้ ดังเรื่องพระเทวทัตเป็นตัวอย่าง¹

เทวดา

ข้อควรพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องเทวดา² ว่าโดยส่วนใหญ่ก็เหมือนกับที่กล่าวแล้วในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ เพราะคนมักเข้าไปเกี่ยวข้องกับเทวดาเพื่อผลในทางปฏิบัติ คือหวังพึ่งและขออำนาจลบล้างบาปต่าง ๆ เช่นเดียวกับที่หวังและขอจากอิทธิฤทธิ์ และเทวดาก็เป็นผู้มีฤทธิ์ หลักการทั่วไปที่บรรยายแล้วในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ เฉพาะอย่างยิ่งส่วนที่เกี่ยวกับคุณและโทษ จึงนำมาใช้กับเรื่องเทวดาได้ด้วย แต่ก็ยังมีเรื่องที่ควรทราบเพิ่มเติมอีกบางอย่างดังนี้

ว่าโดยภาวะพื้นฐาน เทวดาทุกประเภทตลอดจนถึงพรหมที่สูงสุด ล้วนเป็นเพื่อนร่วมทุกข์เกิดแก่เจ็บตาย เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ เช่นเดียวกับมนุษย์ทั้งหลาย และส่วนใหญ่ก็เป็นปุถุชนยังมีกิเลสคล้ายมนุษย์ แม้ว่าจะมีเทพที่เป็นอริยบุคคลบ้าง ส่วนมากก็เป็นอริยะมาก่อนตั้งแต่ครั้งยังเป็นมนุษย์ แม้ว่าเมื่อเปรียบเทียบโดยเฉลี่ยตามลำดับฐานะ เทวดาจะเป็นผู้มีคุณธรรมสูงกว่า แต่ก็อยู่ในระดับใกล้เคียงกันจนพูดรวม ๆ ไปได้ว่า เป็นระดับสุคติด้วยกัน

ในแง่ความได้เปรียบเสียเปรียบ บางอย่างเทวดาดีกว่า แต่บางอย่างมนุษย์ก็ดีกว่า เช่น ท่านเปรียบเทียบระหว่างมนุษย์ชาวชมพูทวีปกับเทพชั้นดาวดึงส์ว่า เทพชั้นดาวดึงส์เหนือกว่ามนุษย์ 3 อย่างคือ มีอายุทิพย์ ผิวพรรณทิพย์ และความสุขทิพย์ แต่มนุษย์ชาวชมพูทวีปก็เหนือกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ 3 ด้านคือ กล้าหาญกว่า มีสติดีกว่า และมีการประพฤติพรหมจรรย์ (หมายถึงการปฏิบัติตามอริยมรรค)³ แม้ว่าตามปกติพวกมนุษย์จะถือว่าเทวดาสูงกว่าพวกตน และพากันอยากไปเกิดในสวรรค์ แต่สำหรับพวกเทวดา เขาถือกันว่า การเกิดเป็นมนุษย์เป็นสุคติของพวกเขา ดังพุทธพจน์ยืนยันว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความ เป็นมนุษย์นี้แล นับว่าเป็นการไปสุคติของเทพทั้งหลาย”⁴ เมื่อเทวดาองค์ใดองค์หนึ่งจะจุติ เพื่อนเทพชาวสวรรค์จะพากันอวยพรว่า ให้ไปสุคติคือไปเกิดในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย เพราะโลกมนุษย์เป็นดินที่มีโอกาสเลือกประกอบกุศลกรรมทำความดีงามต่าง ๆ และประพฤติปฏิบัติธรรมได้อย่างเต็มที่⁴ (ความชั่ว

¹ วินย.7/350/164 (เคยอ้างแล้ว); อย่างไรก็ตาม ถ้าความคิดร้ายรุนแรงขึ้น ฤทธิ์ ก็เสื่อมได้ เพราะฤทธิ์ต้องอาศัยมานสมาบัติเป็นฐาน และผู้จะเข้ามานสมาบัติได้ ต้องทำจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใส ปราศจากนิวรณ์.

² คำว่าเทวดา หรือเทพ ใช้คลุมถึงพรหมทั้งหลายด้วย โดยแบ่งเป็นเทวดาชั้นกามาวจร (ผู้ยังเกี่ยวข้องกับกาม บางทีเรียกว่า อภามาพรสวรรค์ หรือสวรรค์ชั้นที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม 6 ชั้น คือ จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตติ) ต่อจากนั้นมีเทพชั้นรูปาวจร (รูปพรหม) 16 ชั้น และสูงสุดมีเทพชั้นอรุพาจร (อรุพพรหม) (ดู สงคห.29 เป็นต้น)

³ ดู อง.นวก.23/225/409

⁴ พุ.อิติ.25/261-2/289-290.

หรืออกุศลกรรมต่าง ๆ ก็เลือกทำได้เต็มที่เช่นเดียวกัน) การเกิดเป็นเทวดาที่มีอายุยืนยาว ท่านถือว่าเป็นการเสียหรือพลาดโอกาสอย่างหนึ่งในการที่จะได้ประพาศพรหมจรรย์¹ (ปฏิบัติตามอริยมรรค) เรียกอย่างสามัญว่าเป็นโชคไม่ดี พวกชาวสวรรค์มีแต่ความสุข ชวนให้เกิดความประมาทมัวเมา สติไม่มั่นคง ส่วนโลกมนุษย์มีสุขบ้างทุกข์บ้างเคล้าระคน มีประสบการณ์หลากหลายเป็นบทเรียนได้มาก เมื่อรู้จักกำหนดก็ทำให้ได้เรียนรู้ ช่วยให้สติเจริญว่องไวทำงานได้ดี² เกื้อกูลแก่การฝึกตนและการที่จะก้าวหน้าในอารยธรรม

เมื่อพิจารณาในแง่ระดับแห่งคุณธรรมให้ละเอียดลงไปอีก จะเห็นว่า มนุษย์ภูมินั้น อยู่กลางระหว่างเทวภูมิหรือสวรรค์ กับ อบายภูมิมีนรกเป็นต้น พวกอบายเช่นนรกนั้น เป็นแดนของคนบาปต่อคุณธรรม แม้ชาวอบายบางส่วนจะจัดได้ว่าเป็นคนดี แต่ก็ตกไปอยู่ในนั้น เพราะความชั่วบางอย่างให้ผลถ่วงดึงลงไป ส่วนสวรรค์ก็เป็นแดนของคนดีค่อนข้างมีคุณธรรม แม้ว่าชาวสวรรค์บางส่วนจะเป็นคนชั่ว แต่ก็ได้ขึ้นไปอยู่ในแดนนั้น เพราะมีความดีบางอย่างที่ประทุแรงช่วยผลักดันหรือฉุดขึ้นไป ส่วนโลกมนุษย์ ที่อยู่ระหว่างกลาง ก็เป็นประจักษ์ชัดทางที่ผ่านหมุนเวียนกันไปมาทั้งของชาวสวรรค์และชาวอบาย เป็นแหล่งที่สัตว์โลกทุกพวกทุกชนิดมาทำมาหากรรม เป็นที่คนชั่วมาสร้างตัวให้เป็นคนดีเตรียมไปสวรรค์ หรือคนดีมาสะสมตัวให้เป็นคนชั่วเตรียมไปนรก ตลอดจนเป็นที่ผู้รู้จะมาสะสมตัวให้เป็นคนอิสระ เลิกทำมาหากรรม เปลี่ยนเป็นผู้หาธรรม ลอยพ้นเหนือการเดินทางหมุนเวียนต่อไป พวกอบายมีหลายชั้น³ ชั้นเดียวกันก็มีบาปกรรมใกล้เคียงกัน พวกเทพก็มีหลายชั้นชอยละเอียดยิ่งกว่าอบาย มีคุณธรรมพื้นฐานประณีตลดหลั่นกันไปตามลำดับ ชั้นเดียวกันก็มีคุณธรรมใกล้เคียงกัน ส่วนโลกมนุษย์แดนเดียวนี เป็นที่รวมของบาปกรรมและคุณธรรมทุกอย่างทุกระดับ มีคนชั่วซึ่งมีบาปกรรมหยาบหนาเหมือนดังชาวนรกชั้นต่ำสุด และมีคนดี ซึ่งมีคุณธรรมประณีตเท่ากับพรหมผู้สูงสุด ตลอดจนท่านผู้พ้นแล้วจากภพภูมิทั้งหลาย ซึ่งแม้แต่เหล่าเทพมารพรหมก็เคารพบูชา ภาวะเช่นนี้นับได้ว่าเป็นลักษณะพิเศษของโลกมนุษย์ที่เป็นวิสัยกว้างสุดแห่งบาปอกุศลและคุณธรรม เพราะเป็นที่ทำมาหากรรม และเป็นที่หาธรรม

เท่าที่กล่าวมานี้ จะเห็นข้อเปรียบเทียบระหว่างมนุษย์กับเทวดาได้ว่า เมื่อเทียบโดยคุณธรรมและความสามารถทั่วไปแล้ว ทั้งมนุษย์และเทวดาต่างก็มีได้เท่าเทียมหรือใกล้เคียงกัน เป็นระดับเดียวกัน แต่มนุษย์มีวิสัยแห่งการสร้างเสริมปรับปรุงมากกว่า ข้อแตกต่างสำคัญจึงอยู่ที่โอกาส กล่าวคือมนุษย์มีโอกาสมากกว่าในการที่จะพัฒนาคุณธรรมและความสามารถของตน ถ้ามองในแง่แข่งขัน (ทางธรรมไม่สนับสนุนให้มอง) ก็ว่า ตามปกติธรรมดาถ้าอยู่กันเฉยๆ เทวดาทั่วไปสูงกว่า ดีกว่า เก่งกว่ามนุษย์ แต่ถ้ามนุษย์ปรับปรุงตัวเมื่อไร ก็จะขึ้นไปเทียมเท่าหรือแม้แต่สูงกว่า ดีกว่า เก่งกว่าเทวดา⁴

¹ อ.อ.อ.อ.อ.23/119/229

² ดู คำ อ.อ.อ.3/345

³ อบายภูมิ มี 4 คือ นรก อสุรกาย เปรต และ อสุรกาย (ข.อ.อ.25/273/301 เป็นต้น).

⁴ ใน อ.อ.อ.อ.23/161/314 มีพุทธพจน์ว่า ต่อเมื่อพระพุทธเจ้าทรงมีอิทธิฤทธิ์มหาศาลสนะครบ 8 ปริวัฏฏ์ (รอบทั้ง 8 ด้านคือ 1. จำโอกาสได้ 2. เห็นรูปทั้งหลาย 3. สนทนากันได้กับเทวดาเหล่านั้น 4. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้นมาจากเทพนิยาย-

เมื่อทราบฐานะของเทวดาแล้ว พึงทราบความสัมพันธ์ที่ควรและไม่ควรระหว่างเทวดากับมนุษย์ต่อไป ในลัทธิศาสนาที่มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เขาเชื่อว่า มีเทวดาใหญ่น้อยมากมาย และมีเทพสูงสุดเป็นผู้สร้างโลกและบันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งมนุษย์ไม่มีทางจะเจริญเลิศล้ำกว่าเทพนั้นได้ มนุษย์จึงสร้างความสัมพันธ์กับเทพด้วยวิธีอ่อนน้อมขอความช่วยเหลือด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น สวดสรรเสริญ ยกย่อง สดุดี บวงสรวง สังเวช บูชาัญญ เป็นการปรนเปรอเอาอกเอาใจ หรือไม่ก็ใช้วิธีเรียกร้องความสนใจ บีบบังคับให้เห็นใจ เชิงเร้าให้เกิดความรอนใจจนเทพทนนิ่งอยู่ไม่ได้ต้องหันมาดูแลหาทางแก้ไข หรือสนองความต้องการให้ ทั้งนี้ โดยใช้วิธีข่มขู่บีบคั้นลงโทษทรมานตนเอง ที่เรียกว่าประพุดิพรดและบำเพ็ญตบะต่าง ๆ สรุปให้เห็นชัดถึงวิธีสัมพันธ์กับเทพเจ้าเป็น 2 อย่างคือ

1. วิธีอ่อนน้อมขอความช่วยเหลือ ด้วยการเช่นสรวง สังเวช บูชาัญญ ดังลูกอ่อนน้อมขอต่อพ่อแม่ บางทีเลยไปเป็นดังประจวบและแม่มดติดสินบนต่อผู้มีอำนาจเหนือ
2. วิธีบีบบังคับให้ทำตามความประสงค์ ด้วยการบำเพ็ญพรตทำตบะ ดังลูกที่ตื้อกชกหัวกัดทึงตนเอง เรียกร้องเชิงบีบบังคับให้พ่อแม่หันมาใส่ใจความประสงค์ของตน

แต่จะเป็นวิธีใดก็ตาม ย่อมรวมลงในการมุ่งหวังผลประโยชน์แก่ตน ด้วยการพึงพาสิ่งภายนอกทั้งสิ้น เมื่อพระพุทธานุศาสน์เกิดขึ้นแล้ว ก็ได้สอนให้เลิกเสียทั้งสองวิธี และการเลิกวิธีปฏิบัติทั้งสองนี้แหละที่เป็นลักษณะพิเศษของพระพุทธานุศาสนาในเรื่องนี้ ในการสอนให้เลิกวิธีปฏิบัติเหล่านี้ พระพุทธานุศาสนาสามารถแสดงเหตุผล ชี้ให้เห็นคุณโทษ และวางวิธีปฏิบัติที่สมควรให้ใหม่ด้วย

การหวังพึ่งเทวดาย่อมมีผลในขอบเขตจำกัด หรือมีจุดติดตันอย่างเดียวกับที่กล่าวแล้วในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ คือ ในทางปัญญา เทวดาทั่ว ๆ ไปก็ยังมีอวิชชา ไม่รู้สังขารม เช่นเดียวกับมนุษย์ ดังเรื่องพระภิกษุรูปที่เหาะไปถามปัญหาแก่เทวดาจนแม้แต่พระพรหมก็ตอบไม่ได้ และเรื่องพระพุทธเจ้าทรมานพทพรหม ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนในด้านจิตใจ เทวดาก็เหมือนกับมนุษย์ คือส่วนใหญ่เป็นปุถุชนยังมีกิเลสมีเชื่อความทุกข์มากบ้างน้อยบ้าง ยังหมุนเวียนขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่ในสังสารวัฏ ดังเช่นพระพรหมแม้จะมีคุณธรรมสูง แต่ก็ยังประมาทเมาว่าตนอยู่เที่ยงแท้วันรันคร¹ พระอินทร์เมาประมาทในทิพย-

-ไหน 5. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้นจุติจากที่นี้ไปเกิดที่นั่นด้วยวิบากของกรรมใด 6. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้นมีอาหารอย่างไร เสวยสุขทุกข์อย่างไร 7. รู้ว่าเทวดาเหล่านั้นมีอายุยืนยาวเท่าใด 8. รู้ว่าพระองค์เคยอยู่ร่วมกับเทวดาเหล่านั้นหรือไม่) จึงจะทรงปฏิญาณได้ว่าทรงบรรลุแล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ, อริเทวญาณทัสสนะนี้จะแปลว่า ญาณทัสสนะของพระเจ้าเหนือกว่าเทพ หรือญาณทัสสนะที่ทำให้ทรงเป็นผู้เหนือกว่าเทพ (เทียบคำแปลกับ ขุ.จ.30/654/312; นิท.อ.2/328 สุตต.อ.2/530) เพราะทำให้ทรงรู้จักเทวดาดียิ่งกว่าที่พวกเทวดารู้จักตนเอง(เช่นพระพรหมไม่รู้อายุของตน จึงเข้าใจตนเองผิดว่าไม่เกิดไม่ตาย) อริเทวญาณทัสสนะนี้ เป็นส่วนหนึ่งของทิพยจักขุ (ดู ม.อ.3/305) จึงเป็นคุณสมบัติจำเป็นอย่างหนึ่งสำหรับความเป็นสัมมาสัมพุทธะ เช่นเดียวกับตถาคตผลญาณข้ออื่น ๆ แต่ไม่จำเป็นสำหรับการบรรลุอรหัตผลหรือนิพพาน (แต่เดิมมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ความนับถือเทวดาเป็นของสามัญและฝังรากลึก ดังนั้น การจะแสดงความประเสริฐของมนุษย์ได้ก็ต้องให้เห็นว่ามนุษย์สามารถจะทำตนให้เหนือกว่าเทวดาได้อย่างไร).

¹ ส.ส.15/586/215

สมบัติ¹ คนอื่นหวังพึ่งพระอินทร์ แต่พระอินทร์เองยังไม่หมดราคะ โทสะ โมหะ ยังมีความหวาดกลัว สะดุ้งหวั่นไหว² การอ้อนวอนหวังพึ่งเทวดา นอกจากขัดกับความเพียรพยายามโดยหวังผลสำเร็จจากการกระทำ ขัดหลักพึ่งตนเองและความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดังได้กล่าวในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์แล้ว ยังมีผลเสียที่ควรสังเกตอีกหลายอย่างเช่น

- ในเมื่อเทวดาเป็นปุถุชน การที่มนุษย์ไปเฝ้าประจบยอกยอบ บันเทิงต่าง ๆ ไม่เพียงแต่มนุษย์เท่านั้นที่จะประสบผลเสีย เทวดาทั้งหลายก็จะพลอยเสียไปด้วย เพราะจะเกิดความหลงใหลมัวเมาในคำยอกย่องสรรเสริญ ติดในลาภสักการะคือสิ่งเช่นสรวงสังเวศ และปรารถนาจะได้ให้มากยิ่งขึ้น ๆ โดยนัยนี้ทั้งเทวดาและมนุษย์ต่างก็มัวมาผูกใฝ่่วนวายอยู่กับการบันเทิงและการให้ผลตามบันเทิง ละทิ้งกิจหน้าที่ของตน หรือไม่ก็ปล่อยปละละเลยให้บกพร่องย่อหย่อน เป็นผู้ตกอยู่ในความประมาท แล้วทั้งมนุษย์และเทวดาก็พากันเสื่อมลงไปด้วยกัน

- เทวดาบางพวกเมื่อมัวเมาติดในลาภสักการะความยอกย่องนับถือแล้ว ก็จะหาทางผูกมัดหมุ่ชนไว้กับตน โดยหาทางทำให้คนต้องพึ่งเขาอยู่เรื่อยไป เพื่อผลนี้ เทวดาอาจใช้วิธีการต่าง ๆ เช่น ล่อด้วยความสำเร็จสมปรารถนาเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อให้คนหวังผลมากยิ่งขึ้นและบันเทิงเช่นสรวงมากยิ่งขึ้น หรือแม้แต่แก้งัดทำเหตุให้คนต้องมาติดต่อขอผลถึลาตนเข้าสู่วงการ

- เมื่อเทวดาประเภทหวังลาภมาวุ่นวายกันอยู่มาก เทวดาดีที่จะช่วยเหลือคนดีโดยไม่หวังผลประโยชน์ ก็จะถูกพาทันเบี่ยงหนายหลบลี้ปลีกตัวออกไป คนที่ทำดี ก็ไม่มีใครจะคอยช่วยเหลือให้กำลังใจ ฝ่ายเทวดาใฝ่ลาภ ก็จะช่วยต่อเมื่อได้รับสิ่งบนหรืออย่างน้อยคำขอร้องอ้อนวอน มนุษย์ก็เลยมารู้สึกกันมากขึ้น เหมือนว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วจึงจะได้ดี ก่อให้เกิดความสับสนระส่ำระสายในสังคมมนุษย์มากยิ่งขึ้น

- เมื่อเทวดาตั้งงามปลื้มตัวไปไม่เกี่ยวข้อง (ตามปกติธรรมเนียมของเทวดา ก็ไม่ต้องการมาเกี่ยวข้องวุ่นวายหรือแทรกแซงในกิจการของมนุษย์อยู่แล้ว)³ ก็ยังเป็นโอกาสสำหรับเทวดาร้ายใฝ่ลาภ จะแสวงหาผลประโยชน์ได้มากยิ่งขึ้น เช่น เมื่อมนุษย์อ้อนวอนเรียกร้องเจจะจงต่อเทพบางท่านที่เขานับถือ เทพใฝ่ลาภพวกนี้ก็จะลงมาสวมรอยรับสมอ้างหลอกมนุษย์ โดยมนุษย์ไม่อาจทราบเพราะเป็นเรื่องเหนือวิสัยของตน แล้วเทวดาสวมรอยก็ทำเรื่องให้พวกมนุษย์หมกมุ่นมัวเมายิ่งขึ้น

โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่า คนที่ได้รับความช่วยเหลือจากเทวดา ไม่จำเป็นต้องเป็นคนดี และคนดีก็ไม่จำเป็นต้องได้รับความช่วยเหลือจากเทวดา ที่เป็นเช่นนี้เพราะทั้งมนุษย์และเทวดาต่างก็เป็นปุถุชนและต่างก็ปฏิบัติผิด พากันทำให้ระบบต่าง ๆ ที่ตั้งงามในโลกคลาดเคลื่อนเสื่อมทรามลงไป

อนึ่ง ขอล่าถึงข้อสังเกตบางอย่างเพื่อจะได้มองเห็นแนวทางในการปฏิบัติต่อไปชัดเจนขึ้น **ประการแรก** เทวดาประกาศิตหรือกำหนดเหตุการณ์หรือบันดาลชะตากรรมแก่มนุษย์โดยเด็ดขาดแต่ฝ่ายเดียวไม่ได้ แม้ตามปกติจะถือกันว่า เทวดามีฤทธิ์มีอำนาจเหนือกว่ามนุษย์ แต่ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ถ้ามนุษย์ปรับปรุงตัวขึ้นมาเมื่อใด ก็สามารถเท่าเทียมหรือเหนือกว่าเทวดาได้ และสิ่งที่จะกำหนดว่าใครจะ

¹ ม.ญ.12/437/468

² ส.ส.15/864/322

³ โลกมนุษย์ไม่สะอาดมีกลิ่นเป็นที่รังเกียจแก่เทวดา (ดู ที่.ม.10/306/362; ขุททก.อ.129; สุตต.อ.2/86)

เหนือใครก็อยู่ที่คุณธรรมและความเพียรพยายาม ดังมีเรื่องมาในชาดก กษัตริย์สองเมืองจะทำสงครามกัน ฝ่ายหนึ่งไปถามพระฤาษีมีฤทธิ์ ซึ่งติดต่อกับพระอินทร์ได้ ได้รับทราบคำสั่งของพระอินทร์ว่าฝ่ายตนจะชนะ จึงประมาทปล่อยเหล่าทหารสนุกสนานบันเทิง ส่วนกษัตริย์อีกฝ่ายหนึ่งทราบข่าวทำนายว่าฝ่ายตนจะแพ้ ยิ่งตระเตรียมการให้แข็งแรงยิ่งขึ้น ครั้นถึงเวลารบจริงฝ่ายหลังนี้ก็เอาชนะกองทัพกษัตริย์ฝ่ายที่มัวประมาทได้ พระอินทร์ถูกต่อว่าจึงกล่าวเทศาคือออกมาว่า “ความบากบั่นพากเพียรของคน เทพทั้งหลายก็เกียกกันไม่ได้”¹ เทวดาที่อยู่ตามบ้านเรือนนั้น ตามปกติมนุษย์ให้เกียรติและเอาใจมาก แต่ถ้ามองแง่หนึ่งแล้ว ก็เป็นผู้อาศัย ถ้าเจ้าบ้านมีคุณธรรมสูง เช่นเป็นอริยสาวก มีความมั่นใจในคุณธรรมของตน หรือมั่นใจในธรรมตามหลักศรัทธาที่กล่าวแล้วในตอนก่อน เทวดาก็ต้องเคารพเชื่อฟัง อยู่ในบังคับบัญชา มิใช่เป็นผู้มีอำนาจบังคับเจ้าบ้าน ดังเช่น เทวดาผู้อยู่ ณ ชุมประตูป้านของอนาถบิณฑิกเศรษฐี (ท่านเจ้าบ้านไม่ได้สร้างที่อยู่ให้โดยเฉพาะ) เมื่อท่านเศรษฐียากจนลง ได้มาสั่งสอนให้เลิกถวายทาน ท่านเศรษฐีเห็นว่าเป็นคำแนะนำไม่ชอบธรรม ถึงกับไล่ออกจากบ้านทันที เทวดาหาที่อยู่ไม่ได้ในที่สุดไปหาพระอินทร์ จะให้ช่วยพามาขอมาเศรษฐี ได้รับคำแนะนำวิธีที่จะขอมาโทษ เมื่อปฏิบัติตามนั้นแล้วจึงได้รับอนุญาตกลับเข้าอยู่ ณ ที่เดิมได้² *ประการที่สอง* เมื่อคนถูกเทวดาให้โทษ จะถือเอาเป็นเกณฑ์ว่าเขาทำผิดหรือเป็นคนชั่ว ยังไม่ได้ เพราะคนดีถูกเทวดาร้ายกลั่นแกล้ง ก็มีไม่น้อย ดังเช่นเทวดาซึ่งอยู่ ณ ชุมประตูป้านของอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่ได้กล่าวถึงแล้ว ท่านเรียกว่าเป็นเทวดามิจจาภิณฑิ บ้าง เทวดาอันธพาลบ้าง เทวดานั้นไม่พอใจว่า เมื่อพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกเสด็จมาบ้านเศรษฐีเขาจะต้องลงมาที่พื้นดิน ครั้นเศรษฐียากจนลง จึงได้โอกาสเข้ามาสั่งสอนเศรษฐี เพื่อยุให้เลิกเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า แต่ได้ผลตรงข้ามดังกล่าแล้ว เทวดาบางองค์แกล้งคนให้ระแวงกันเล่นเท่านั้นเอง³ แม้แต่พวกเทวดาตามป่าเมื่อพระไปอยู่อาศัยเพื่อปฏิบัติธรรม บางพวกก็ไม่พอใจ เพราะคนดีมีคุณธรรมสูงกว่าตนเข้ามาอยู่ ทำให้พวกตนอึดอัดใจ ทำอะไร ๆ ไม่สะดวก จึงหาทางแกล้งด้วยวิธีต่าง ๆ⁴ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้แก้ไขด้วยการแผ่เมตตา เอาความดีเข้าตอบ แต่ในกรณีที่พวกเทวดาไปแนะนำให้ทำอย่างนั้นอย่างนั้น หากพิจารณาแล้วเห็นว่าเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้องชอบธรรม พุทธสาวกผู้รู้หลักย่อมมีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรมและจะไม่ยอมปฏิบัติตามคำของเทวดานั้นเป็นอันขาด ไม่ว่าเทวดาจะขู่หรือล่อด้วยรางวัลอย่างใด ๆ⁵ *ประการที่สาม* เทวดาบางองค์มีพฤติกรรมทางร้าย ชอบทำตนเป็นปฏิปักษ์ขัดขวางความเจริญของมนุษย์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ เทวดาอย่างนี้มนุษย์ไม่เพียงแต่ไม่ควรอ่อนวอนขอร้องหรือหวังพึ่งเท่านั้น แต่ควรปราบหรือพิชิตให้ได้ทีเดียว และถ้าฝึกปรือความสามารถของตน

¹ ขุ.ชา.27/505/128; ขา.อ.4/227-234

² ธ.อ.5/10; ขา.อ.1/339

³ ดู เรื่องพระโกณฑธาน, อ.อ.อ.1/284; ธ.อ.5/47

⁴ เช่น ขุททก.อ.261; สุตต.อ.1/246; ธ.อ.2/128

⁵ เช่น ปิฬการวาสิตตสเถรวัตถุ, ธ.อ.8/123

ให้ตี มนุษย์ก็สามารถเอาชนะได้ด้วย ตัวอย่างสำคัญคือ “มาร”¹ มารนี้เป็นเทพในสวรรค์ชั้นสูงสุดของระดับกามาจร คือชั้นที่ 6 ได้แก่ ปรมิณิมิตวสวัตติ แต่ชอบขัดขวางรังควาญผู้อื่น เมื่อเขาจะทำความดีเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อใครจะเปลื้องตนให้เป็นอิสระจากกาม ถือว่าผู้นั้นจะข้ามออกนอกเขตอำนาจของมาร² ก็เป็นอันจะต้องเผชิญหน้ากับมารที่เคียด มารมีฤทธิ์มีอิทธิพลยิ่งใหญ่มาก แม้แต่พระอินทร์ พอมารมาก็หนีไม่รอหน้า ไปหลบอยู่สุดขอบจักรวาล พระพรหมก็หลีกเลี่ยง³ บางคราวมารก็ขึ้นไปรังควาญถึงพรหมโลกซึ่งเป็นชั้นรูปาวจรสูงกว่าระดับของตน⁴ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “บรรดาผู้ยิ่งใหญ่ มารเป็นเล็ก”⁵ แม้มารจะมีอำนาจยิ่งใหญ่ถึงอย่างนี้ แต่มนุษย์ผู้ฝึกอบรมดีแล้วด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ก็พิชิตมารได้ด้วยคุณธรรมของตน และมนุษย์ที่มีคุณธรรมสูงเช่นนี้ เทพเจ้าทั้งปวงตลอดถึงพรหมย่อมมอบไหว้⁶ เท่าที่กล่าวมาอย่างนี้ มิได้มุ่งหมายจะลบหลู่หรือชักชวนให้มีจิตกระด้างต่อเทวดาทั้งหลายแม้แต่หน่อย เพียงแต่จะสร้างความเข้าใจเพื่อเตรียมวางจิตให้ถูกต้องสำหรับการดำเนินตามวิธีปฏิบัติที่จะกล่าวต่อไป

อาศัยความเข้าใจเกี่ยวกับฐานะของเทวดาและเหตุผลเกี่ยวกับโทษของการสัมพันธ์กับเทวดาด้วยท่าทีที่ผิดดังกล่าวนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนให้ละเลิกวิธีการแบบหวังพึ่งขอผลเสียทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นการอ้อนวอนหรือการบีบบังคับก็ตาม แล้วชี้แนวทางใหม่ คือการวางท่าทีแห่งเมตตา มิไม่ตรีจิตอยู่ร่วมกันฉันมิตร เคารพนับถือซึ่งกันและกัน ในฐานะที่เป็นเพื่อนร่วมทุกข์หรือเพื่อนร่วมสังสารวัฏ และในฐานะที่โดยเจตนาเป็นผู้มีคุณธรรมในระดับสูง พร้อมทั้งให้มีท่าทีแห่งการไม่วุ่นวายไม่ก้าวก่ายแทรกแซงกัน โดยต่างก็เพียรพยายามทำกิจของตนไปตามหน้าที่ ท่าทีแห่งการไม่รบรวนและไม่ชวนกันให้เสียเช่นนี้ ถ้าสังเกต ก็จะพบว่า เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเจนในประเพณีความสัมพันธ์แบบชาวพุทธระหว่างมนุษย์กับเทวดา เพราะมีเรื่องราวเล่ากันมามากมายในคัมภีร์ต่าง ๆ เฉพาะอย่างยิ่งอรรถกถาชาดก และอรรถกถาธรรมบท ตามประเพณีนี้ เทวดาที่ช่วยเหลือมนุษย์ก็มีอยู่เหมือนกัน แต่ลักษณะการช่วยเหลือ และเหตุที่จะให้ช่วยเหลือต่างออกไปจากแบบก่อน คือ เทวดาที่ช่วยเหลือมาช่วยเองด้วยคุณธรรมคือความดีของเทวดาเอง มิใช่เพราะการเรียกร้องอ้อนวอนของมนุษย์ และเทวดาก็มิได้เรียกร้องต้องการหรือการอ้อนวอนนั้น ทางฝ่ายมนุษย์ผู้ได้รับความช่วยเหลือก็ทำความดีไปตามปกติธรรมดาด้วยคุณธรรมและความสำนึกเหตุผลของเขาเอง มิได้คำนึงว่าจะมีใครมาช่วยเหลือหรือไม่ และมีได้เรียกร้องขอความช่วยเหลือใด ๆ ส่วนตัวกลางคือเหตุให้มีการช่วยเหลือเกิดขึ้นก็คือความดีหรือการทำความดีของมนุษย์ มิใช่การเรียกร้องอ้อนวอนหรืออามิสสินวอนใด ๆ เทวดาองค์เด่นที่คอยช่วยเหลือมนุษย์ตามประเพณีนี้ได้แก่ท้าวสักกะที่เรียกกันว่า พระอินทร์ คติการช่วยเหลือของพระอินทร์อย่างนี้ นับว่าเป็นวิวัฒนาการช่วงต่อที่

1 ได้กล่าวข้างต้นแล้วว่า จะพูดไปตามเรื่องราวในคัมภีร์ ไม่แปลความหมายทางนามธรรม

2 เขตอำนาจของมาร เรียกว่า มารโธย (มารเธยฺย); จุ ม.อ.1/45; สุตต.อ.1/54

3 จุ ขา.อ.1/113; พุทธ.อ.521

4 จุ ม.ม.12/556/597

5 อ.จตุกก.21/15/22

6 จุ บ.อิติ.25/260/288; บ.เถร.26/379/359; บ.เถรี.26/471/489

เชื่อมจากคติแห่งเทวานุภาพของลัทธิศาสนาแบบเดิม เข้าสู่คติแห่งกรรมของพระพุทธศาสนา¹ แม้จะยังมีใช่เป็นตัวแท้บริสุทธิ์ตามหลักการของพระพุทธศาสนา แต่ก็ป็นคติที่วิวัฒน์เข้าสู่ความเป็นพุทธ ถึงขั้นที่ยอมรับเป็นพุทธได้สาระสำคัญของคตินี้ก็คือ มนุษย์ที่ดียอมทำความดีไปตามเหตุผลสามัญของมนุษย์เอง และทำอย่างมั่นคงแน่วแน่เต็มสติปัญญาจนสุดความสามารถของตน ไม่คำนึงถึง ไม่รีรอ ไม่เรียกร้องความช่วยเหลือจากเทวดาใด ๆ เลย เทวดาที่ดียอมใส่ใจคอยดูแลช่วยเหลือมนุษย์ที่ดีด้วยคุณธรรมของเทวดาเอง เมื่อมนุษย์ผู้ทำดีได้รับความเดือดร้อน หากเทวดายังมีความดีอยู่บ้าง เทวดาก็จะทนดูไม่ไหวต้องลงมาช่วยเหลือ² พุดงาย ๆ ว่า มนุษย์ก็ทำดีโดยไม่คำนึงถึงการช่วยเหลือของเทวดา เทวดาก็ช่วยโดยไม่คำนึงถึงการอ้อนวอนของมนุษย์ ถ้าใครยังหวังยังหวังยังเยื้อใยในทางเทวานุภาพอยู่ ก็อาจจะท่องคติต่อไปนี้ไว้ปลอกใจว่า “การเพียรพยายามทำดี เป็นหน้าที่ของมนุษย์ การช่วยเหลือคนทำดีเป็นหน้าที่ของสวรรค์ เราทำหน้าที่ของมนุษย์ให้ดีที่สุดก็แล้วกัน”³ ถ้ามนุษย์ไม่เพียรทำดี มัวแต่อ้อนวอนเทวดา และถ้าเทวดาไม่ใส่ใจช่วยคนทำดี มัวแต่รอการอ้อนวอนหรือคอยช่วยคนที่อ้อนวอน ก็คือเป็นผู้ทำผิดต่อหน้าที่ เมื่อมนุษย์และเทวดาต่างขาดคุณธรรม ปฏิบัติผิดหน้าที่ ก็จะประสบความหายนะไปด้วยกันตามกฎธรรมดาคือควบคุมทั้งมนุษย์และสวรรค์อยู่อีกชั้นหนึ่ง

สรุปวิธีปฏิบัติ

ชุมชนหรือสังคมตามหลักการของพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยผู้คนมากมายซึ่งกำลังก้าวเดินอยู่ ณ ตำแหน่งแห่งที่ต่าง ๆ บนหนทางสายใหญ่สายเดียวกัน ซึ่งนำไปสู่จุดหมายปลายทางเดียวกัน และคนเหล่านั้นก้าวออกมาจากจุดเริ่มต้นที่ต่าง ๆ กัน พุดอีกอย่างหนึ่งว่า สัตว์ทั้งหลายเจริญอยู่ในขั้นตอนต่าง ๆ แห่งพัฒนาการในอริยธรรม เมื่อมองดูการเดินทางหรือพัฒนาการนั้นในแง่ที่เกี่ยวกับเรื่องเทวดา ก็จะเห็นลำดับขั้นแห่งพัฒนาการ เป็น 3 ขั้นคือ ขั้นอ้อนวอนหวังพึ่งเทวดา ขั้นอยู่ร่วมกันด้วยไมตรีกับเทวดา และขั้นได้รับความเคารพบูชาจากเทวดา ขั้นที่ 1 จัดว่าเป็นขั้นก่อนพัฒนา ขั้นที่ 2 คือจุดเริ่มต้นของชุมชนแบบพุทธหรือชุมชนอารยะ ขั้นที่ 3 เป็นระดับพัฒนาการของผู้เข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ข้อควรย้าก็คือ คนผู้ใดคนหนึ่งจะได้ชื่อว่าเป็นชาวพุทธก็ต่อเมื่อเขาก้าวพ้นจากขั้นอ้อนวอนหวังพึ่งเทพเจ้าเข้าสู่ขั้นอยู่ร่วมกันด้วยไมตรี ซึ่งเขาจะดำเนินชีวิตด้วยความเพียรพยายามกระทำการตามเหตุผล เลิกมองเทวดาในฐานะผู้มีอำนาจที่จะต้องวิงวอนประจบเอาใจ เปลี่ยนมามองในฐานะเป็นญาติมิตรดีงาม

¹ การช่วยและการแก้ของพระอินทร์ ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

² เทียบกับสภาพปัจจุบัน น่าสังเกตว่า มนุษย์ในบัดนี้ดูเหมือนจะหนักในการอ้อนวอนมาก ถ้าเพียรพยายามก่อนจึงอ้อนวอนก็พอทำเนา แต่ที่มีมาก กลับเป็นว่า คนไม่ได้พากเพียรอะไร ก็ไปบวงสรวงอ้อนวอนเทวดา ส่วนเทวดาเล่าก็รอการอ้อนวอนก่อนจึงมา และใครอ้อนวอนก็มาช่วยคนนั้น ไม่ต้องคำนึงว่าเขาทำดีหรือไม่ ที่จะทดลองทดสอบความดีก่อน เป็นอันไม่ต้องพูดถึง ถ้าเป็นอย่างนี้ ลองมาทายกันว่าเทวดาที่ลงมาจะเป็นเทวดาแบบไหน น่าเกรงไหมว่า เทวดาไผ่ลาก และเทวดาสมมรอยจะมากันมาก หรือไม่กี่เทวดาใจอ่อน ที่มัวมาขลุ่ยกับมนุษย์จนพาเสียไปด้วยกัน

³ ถ้าจะให้ถูกแท้ ควรว่า “การเพียรพยายามทำดี เป็นคุณธรรมของมนุษย์ การช่วยเหลือคนทำดีเป็นคุณธรรมของสวรรค์” แต่ใช้คำว่าหน้าที่ เพราะฟังง่ายและกำชับการปฏิบัติมากกว่า

ที่ควรเคารพนับถือมีเมตตาต่อกัน¹ ไม่ควรมัวสุมคลุกคลีกัน ไม่ควรรบรวนก้าวก่ายกัน และไม่ควรรสมคบกันทำสิ่งเสียหายไม่ชอบด้วยเหตุผล เมื่อมองพัฒนาการนั้นในแง่ที่เกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ (รวมถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์เร้นลับอื่น ๆ) ก็จะมีลำดับ 3 ขั้นเหมือนกันคือ ขั้นหวังพึ่ง ขั้นเสริมกำลัง และขั้นเป็นอิสระสิ้นเชิง ขั้นที่ 1 เป็นขั้นรอคอยอำนาจภายนอกดลบันดาล ทำให้หมกมุ่นฝึกฝน ปลดปล่อยเวลาความเพียรและการคิดเหตุผลของตน จัดเป็นขั้นก่อนพัฒนาหรือนอกชุมชนอารยะ ขั้นที่ 2 คือขั้นที่ทำอิทธิปาฏิหาริย์ได้เองแล้ว และใช้อิทธิปาฏิหาริย์นั้นเพื่อเสริมกำลังในการทำคามดีอย่างอื่น เช่นในการช่วยเหลือผู้อื่นจากภัยอันตราย และเป็นเครื่องประกอบของอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ถ้าเป็นสิ่งมงคลศักดิ์สิทธิ์อย่างอื่น² ขั้นที่ 2 นี้ก็อนุโลมไปถึงการมีสิ่งเหล่านั้นในฐานะเป็นเครื่องเสริมกำลังใจ หรือเป็นเพื่อนใจให้เกิดความอุ่นใจ ทำให้เพียรพยายามทำความดีงามได้แข็งแรงยิ่งขึ้น มีความมั่นใจในตนเองมากยิ่งขึ้น หรือเป็นเครื่องเตือนสติและเร่งเร้าให้ประพฤติสิ่งที่ดีงาม ขั้นนี้พอจะยอมรับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นเข้าสู่ระบบชีวิตแบบชาวพุทธ แต่ท่านไม่พยายามสนับสนุน เพราะยังอาจปะปนกับขั้นที่ 1 ได้ง่าย ควรรีบก้าวต่อให้ผ่านพ้นไปเสีย ควรระลึกอยู่เสมอถึงคุณสมบัติของอุบาสกที่ดีข้อที่ 3 ว่า “ไม่ถือมงคลคั่นขามุ่งกรรม กิณมุงเอาผลจากการกระทำ ไม่มุ่งหามงคล”³ ขั้นที่ 3 คือการมีชีวิตจิตใจเป็นอิสระ ดำเนินชีวิตที่โปร่งเบาแท้โดยไม่ต้องอาศัยอิทธิปาฏิหาริย์ หรือสิ่งอื่นภายนอกมาเสริมกำลังใจของตนเลย เพราะมีจิตใจเข้มแข็งเพียงพอ สามารถบังคับควบคุมจิตใจของตนได้เอง ปราศจากความหวาดหวั่นกลัวภัย อย่างน้อยก็มีความมั่นใจในพระรัตนตรัยอย่างบริบูรณ์เป็นหลักประกัน ขั้นที่ 3 นี้ จัดเป็นขั้นเข้าถึงพระพุทธานุศาสน์

ในการนำคนให้พัฒนาผ่านขั้นต่าง ๆ เหล่านี้ งานสำคัญก็คือ การสั่งสอนแนะนำ และผู้ที่ถือกันว่าเป็นหลักในการทำหน้าที่นี้ก็คือพระภิกษุสงฆ์ การพัฒนาหรือก้าวหน้าในทาง จะไปได้ช้าหรือเร็ว มากหรือน้อยย่อมขึ้นต่อปัจจัยทั้งฝ่ายผู้แนะนำสั่งสอนและคนที่รับคำสอน ผู้สอนย่อมมีความสามารถมากน้อยต่างกัน คนที่ฟังก็เป็นผู้ก้าวหน้าออกจากจุดเริ่มต้นต่าง ๆ กัน มีความพร้อมหรือความแก่กล้าแห่งอินทรีย์

¹ มีข้อสังเกตว่า ชาวไทยพุทธสมัยเก่า ที่เชื่อผีสงเทวดา เมื่อจะทำการใดที่อาจกระทบกระเทือนเทวดา เขาพูดว่าให้บอกกล่าวเทวดาหรือบอกกล่าวพระภูมิเจ้าที่ ข้อนี้อาจเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่แสดงถึงการปรับตัวเข้าสู่แนวทางของพระพุทธศาสนา เปลี่ยนจากการเชนสรวงสังเวद्यอย่างพราหมณ์ แต่การบวงสรวงบนบาน กลับมาเฟื่องฟูใหม่ในสมัยปัจจุบัน ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะว่าในเมื่อคนไม่เข้าใจทำที่แบบพุทธต่อเทวดา ก็จึงมีแต่คน 2 พวกเถียงกันอยู่คือ พวกว่าเทวดามี กับพวกว่าเทวดาไม่มี จะเถียงกันอย่างไรก็ตาม พวกที่เชื่อว่ายังมีอยู่ และที่มากก็คือพวกที่ระแวงไว้ก่อนว่ามี พวกที่ว่ามีและระแวงว่ามี ก็ไม่รู้วิธีปฏิบัติอย่างอื่นนอกจากการบวงสรวงอ้อนวอน ดังนั้น ทั้งที่มีการดูว่าให้เลิกบวงสรวงอ้อนวอนเทวดา แต่การบวงสรวงอ้อนวอนบนบานนั้น ก็กลับยิ่งแพร่หลายออกมามากขึ้น ข้อสังเกตนี้จะเป็นจริงหรือไม่ขอให้ผู้มีโอกาสช่วยกันค้นคว้ามาบอกกันต่อไป.

² คำว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ น่าจะเป็นคำที่คลุมเครือและกว้างเกินไป ในบรรดาสิ่งของจำพวกนี้ ส่วนที่พอจะอ้างพุทธานุญได้ คงจะ แต่มงคลอย่างเดียว ดังนั้น ในวงการพุทธน่าจะจำกัดไม่ใช้คำว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ใช้แต่คำว่ามงคล เพื่อชี้ดวงให้เบาเข้า และง่ายแก่การทะล่อมเข้าสู่ธรรม (แต่มงคลเอง เดียวนี้ ก็ใช้กันพว).

³ อรุณยจก.22/175/230

ไม่เหมือนกัน จริงอยู่ จุดหมายของการสอนและการก้าวเดินย่อมอยู่ ณ ชั้นที่สาม ถ้าผู้สอนมีความสามารถ ขำนาญในอนุศาสน์ และคนรับคำสอนพร้อมอยู่แล้ว ก็อาจใช้แต่เพียงอนุศาสน์อย่างเดียว พวกก้าวครั้งเดียวจากชั้นที่ 1 เข้าสู่ชั้นที่ 3 ทันที ยิ่งเชื่อว่าขำนาญในอนุศาสน์มาก ก็ยิ่งสามารถช่วยให้คนรับคำสอนเป็นผู้พร้อมขึ้นด้วยและก้าวเร็วได้ด้วย แต่พระพุทธรูปมิใช่จะเก่งอนุศาสน์เหมือนกันหมด การผ่อนปรนจึงเกิดมีขึ้น ตามปกติ ในการนำคนก้าวออกมาและเดินหน้าไปสู่ชั้นต่างๆ นั้น ผู้สอนจะต้องเข้าไปหาให้ถึงตัวเขา ณ จุดที่เขายืนอยู่ หรือไม่ก็ต้องหาอะไรหยิบยื่นโยนไปให้เพื่อเชื่อมตัวให้ถึงกัน แล้วจึงดึงเขาออกมาได้ เมื่อผู้สอนไม่มีความสามารถ ปราศจากเครื่องมือสื่อโยงชนิดพิเศษ ก็ต้องเข้าไปให้ถึงตัวเขา แล้วพาเขาเดินออกมาด้วยกันกับตน โดยเริ่มจากจุดที่เขาอยู่นั้นเอง คงจะเป็นด้วยเหตุเช่นนี้ จึงมีการผ่อนปรนในรูปต่างๆ ซอยละเอียดออกไปอันจัดรวมเข้าในชั้นที่สองของการพัฒนา หลักการของการผ่อนปรนนี้ก็คือการใช้สิ่งที่เขายึดถืออยู่เดิมนั้นเองเป็นจุดเริ่มต้น วิธีเริ่มอาจทำโดยแกะสิ่งที่เขายึดหรือเกาะติดอยู่นั้นออกจากฐานเดิม แล้วหันเหปลายหน้ามาสู่ทิศทางที่ถูกต้อง พร้อมทั้งใช้สิ่งที่เขายึดเกาะอยู่นั้นเป็นเครื่องจูงเขาออกมาจนพ้นจากที่นั่น วิธีการนี้เห็นได้จากพุทธบัญญัติเกี่ยวกับการเหยียบผืนผ้า เรื่องมีว่าคราวหนึ่งเจ้าชายโพธิ (โพธิราชกุมาร) สร้างวังแห่งหนึ่งเสร็จใหม่ จึงนิมนต์พระสงฆ์มีพระพุทธรเจ้าเป็นประมุขไปฉันที่วังนั้น เจ้าชายได้ให้ปูลาดผ้าขาวทั้งหมดถึงบันไดชั้นที่ 1 เมื่อพระพุทธรเจ้าเสด็จถึงวังก็ไม่ทรงเหยียบผ้าจนเจ้าชายโปรดให้ม้วนเก็บผืนผ้าแล้วจึงเสด็จขึ้นวัง และได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ห้ามภิกษุเหยียบผืนผ้า ต่อมาหญิงผู้หนึ่งซึ่งแท้งบุตรใหม่ ๆ ได้นิมนต์พระมาบ้านของตนแล้ว ปูผ้าผืนหนึ่งลงขอร้องให้พระภิกษุทั้งหลายเหยียบเพื่อเป็นมงคล ภิกษุเหล่านั้นไม่ยอมเหยียบ หญิงนั้นเสียใจและติเตียนโพชนะนาว่าภิกษุทั้งหลาย ความทราบถึงพระพุทธรองค์ จึงได้ทรงวางอนุบัญญัติ อนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายเหยียบผืนผ้าได้ ในเมื่อชาวบ้านขอร้อง เพื่อเป็นมงคลแก่พวกเขา¹ พุทธบัญญัตินี้ น่าจะเป็น

¹ วินย.7/120-4/46-50; ม.ม.13/486/440; อรรถกถา (วินย.อ.3/345; ม.อ.3/299; ธ.อ.6/3) ขยายความว่า เจ้าชายโพธิไม่ทรงมีโอรสหรือธิดา ได้ทรงให้ปูลาดผ้าครั้งนั้นโดยตั้งความปรารถนาว่าถ้าจะทรงได้โอรสก็ขอให้พระพุทธรองค์ทรงเหยียบผ้านั้น พระพุทธรเจ้าทรงทราบว่าเจ้าชายจะไม่มีโอรสธิดาจึงไม่ทรงเหยียบ และได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุทั้งหลายเหยียบผืนผ้า เพราะทรงประสงค์จะอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในภายหลัง เพราะในพุทธกาลมีภิกษุที่รู้จักผู้อื่นอยู่มาก ภิกษุเหล่านั้นย่อมเหยียบหรือไม่เหยียบได้ตรงตามความคิดของชาวบ้านเจ้าของผ้านั้น แต่นานไปภิกษุหลังพุทธกาลทำไปโดยไม่รู้ไม่เข้าใจ ชาวบ้านก็จะติเตียนเอาว่าพระสงฆ์นี้ไม่เก่งเหมือนอย่างสมัยก่อน จึงทรงบัญญัติสิกขาบทไว้เป็นการช่วยคุ้มครองภิกษุรุ่นหลังทั้งหลาย และอธิบายต่อไปว่า ในกรณีที่ยกขึ้นไปแล้ว หรือมีกรณีแก่ เขาขอเพื่อเป็นมงคลจึงเหยียบได้ ถ้าพิจารณาตามแนวของอรรถกถา อาจมองเห็นความต่อไปว่า กรณีของเจ้าชายโพธิเป็นการบนบานขอลูก จึงทรงบัญญัติไม่ให้เหยียบ ส่วนกรณีของหญิงแท้งบุตร เป็นการขอเพื่อเป็นสิริมงคลเท่านั้น จึงทรงอนุญาตให้เหยียบ อย่างไรก็ดี ถ้าไม่ดูอรรถกถา พิจารณาอย่างพื้นๆ ตามเรื่องในบาลี จะสันนิษฐานความได้ใหม่ที่ดูจะสมเหตุผลอยู่มากกว่า ที่ไม่ทรงเหยียบผ้าที่วังของเจ้าชายโพธิ ก็เพราะทรงรักษามารยาท พระองค์เสด็จมาไม่ถึงยังไม่ได้ล้างพระบาท จึงไม่ทรงเหยียบ เพราะไม่ประสงค์จะให้ผ้าเปื้อนสกปรก (มีอนุบัญญัติต่อไปด้วยว่า ถ้าภิกษุล้างเท้าแล้ว อนุญาตให้เหยียบได้) ส่วนกรณีของหญิงนั้นทรงยกเว้นให้ เพราะเขาขอร้องเองโดยมีเหตุผลว่าต้องการมงคล.

สาเหตุหรือข้ออ้างอย่างหนึ่ง ที่ทำให้พระสงฆ์ได้โอนอ่อนผ่อนตามความประสงค์ของชาวบ้านเกี่ยวกับพิธีกรรมและสิ่งที่เรียกว่าวัตถุมงคล¹ ต่าง ๆ ขยายกว้างออกไป เปิดรับเครื่องรางของขลังและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ เข้ามามากมาย จนบางสมัยรู้สึกกันว่าเกินขอบเขตอันสมควร² อย่างไรก็ตาม ถ้าเข้าใจหลักการที่กล่าวมาข้างต้นดีแล้ว และปฏิบัติตามหลักการนั้นด้วย ปฏิบัติให้ตรงตามพุทธบัญญัติ³ ในแง่ที่ว่าทำต่อเมื่อเขาขอร้องด้วย ความผิดพลาดเสียหายและความเพ้อเผื่อเลยเถิดก็คงจะไม่เกิดขึ้น

ส่วนทางด้านเทวตา ความผ่อนปรนในระดับพัฒนาการขั้นที่ 2 ก็เปิดโอกาสให้ชาวพุทธผู้อยู่ในสภาพแวดล้อมซึ่งนับถือบูชาเทวดามาแต่เดิม แสดงความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลแก่เทวดาได้ต่อไป ถึงจะทำพิธีกรรมแก่เทวดา ก็สนับสนุน⁴ เพียงแต่มีข้อแม้ว่าต้องทำฐานสงเคราะห์อนุเคราะห์แสดงเมตตาจิตต่อกัน มิใช่จะอ่อนน้อมหรือขอผลตอบแทน เมื่อไปอาศัยอยู่ ณ ถิ่นฐานใดก็ตาม ทำการบำรุงถวายทานแก่ท่านผู้ทรงศีลแล้ว ก็ตั้งจิตแผ่เมตตาอุทิศส่วนบุญ ไปให้แก่เทวดาทั้งหลายในที่นั้นด้วย เทวดาทั้งหลายได้รับความเอื้อเฟื้อแล้ว ก็จะมีไมตรีจิตตอบแทน “เทวดาทั้งหลาย ใ้รับการบูชา (ยกย่องให้เกียรติ) จากเขาแล้ว ย่อมบูชาเขา ใ้รับความนับถือจากเขาแล้ว ย่อมนับถือเขา และย่อมเอ็นดูเขาเหมือนแม่เอ็นดูลูก”⁴ อย่างไรก็ดี ไมตรีจิตตอบแทนจากเทวดาที่ว่านี้ เป็นเรื่องของเทวดาเอง ผู้อุทิศกุศลไม่ต้องไปคิดหวังเอา หน้าที่ของเราเพียงตั้งจิตเมตตาแผ่ความดีให้เท่านั้น สำหรับคนที่มีความเข้าใจในหลักการนี้เป็นอย่างดีแล้ว

¹ มงคล เป็นคนละอย่างกันกับเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ แต่นามารวมไว้ในที่นี้ด้วย เพราะเมื่อพูดในทางปฏิบัติแล้วก็มีข้อพิจารณาคล้ายคลึงกัน เช่นในแง่ผลดีผลเสียและการวางท่าทีที่ถูกต้องเป็นต้น; แต่ด้วยความหมาย อิทธิปาฏิหาริย์เป็นเรื่องของความสามารถพิเศษของตัวผู้ทำอิทธิปาฏิหาริย์เอง ส่วนมงคลมีที่มาได้หลายแง่ เช่น อาจเชื่อว่าบุคคลหรือสิ่งที่ให้มงคลนี้ มีความศักดิ์สิทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์หรืออำนาจพิเศษเป็นของตนเองก็ได้ อาจเชื่อว่าบุคคลหรือสิ่งนั้นเป็นสื่อหรือทางผ่านของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เร้นลับอยู่ต่างหากก็ได้ หรืออาจเชื่ออย่างประณีตขึ้นมากอีกว่า บุคคลหรือสิ่งนั้นทรงไว้ซึ่งคุณธรรมความดีงาม ความสุข ความบริสุทธิ์ จึงเกิดเป็นความศักดิ์สิทธิ์หรือเป็นมงคลขึ้นมาในตัวเอง อย่างที่ชาวบ้านจำนวนมากเชื่อต่อพระสงฆ์เป็นต้นก็ได้; มงคลนี้มีส่วนไปเกี่ยวข้องกับอยู่ในเรื่องจิรจรรย์วิชาไม่น้อย (จิรจรรย์วิชาเป็นคนละเรื่องกันกับอิทธิปาฏิหาริย์) เพราะคนเห็นจิรจรรย์วิชาบางอย่างเป็นแหล่งที่มาของมงคล จิรจรรย์วิชานั้นถ้าภิกษุใช้เป็นเครื่องเลี้ยงชีพแสวงหาลาภ ก็เป็นมิถิชาชีพ จัดเป็นความบกพร่องด้านศีล (โดยมารวมอยู่ในเรื่องมหาศีล)

² ปราชญ์สมัยใหม่บางท่านเห็นว่า ความโอนอ่อนผ่อนตาม (permissive) จนเกินไป เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา และลักษณะนี้นับว่าเป็นจุดอ่อนสำคัญของพระพุทธศาสนาด้วย ในข้อนี้ ผู้เขียนขอแสดงความเห็นว่าการโอนอ่อนผ่อนตามโดยไม่วางหลักและขอบเขตของตนไว้เป็นจุดยืนที่แน่นอน จึงจะเป็นจุดอ่อนที่เสียหาย แต่พุทธศาสนามีจุดยืนที่แน่นอน เช่นในเรื่องสิ่งเหนือสามัญวิสัยนี้ ก็จะมองเห็นหลักการและขอบเขตที่เป็นจุดยืนได้ชัดเจน ปัญหาอยู่ที่ว่าเราเข้าใจจุดยืนของพุทธศาสนากันดีหรือไม่ อีกประการหนึ่ง ความโอนอ่อนผ่อนตามนั้น ถึงแม้จะมีจุดยืน ก็ยังมีผลเสียอยู่บ้าง แต่กระนั้น ผลดีที่ได้จากเหตุผลแง่อื่น เช่นที่วิจารณ์ไว้ในหน้าแรกของตอนนี้ ก็นับว่ามากพอคุ้มได้.

³ เช่น อง.จตุกก.21/61/89; อง.ปญจก.22/41/49

⁴ วินย.5/73/92; ที.ม.10/84/105; ขุ.อุ.25/173/221 (มีข้อสังเกตสำคัญ 2 อย่าง สำหรับบาลีตอนนี้คือ 1. เป็นพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พราหมณ์ คือพวกที่นิยมลัทธิบูชายัญเช่นสรวงเทพเจ้ามาแต่เดิม 2. ความเชื่อสมัยนั้นมีว่า เมื่อมนุษย์สร้างสถานที่สำคัญ ๆ สำหรับกิจการของพวกตน เทวดาทั้งหลายก็เข้าสถิตครองที่นั้น ๆ กันเองตามฐานะของตน ๆ ไม่มีการสร้างที่อยู่ต่างหากให้เทวดา ไม่มีพิธีอุทิศเชิญอย่างใด ๆ).

เมื่อเขานึกถึงเทวดา ก็จะนึกถึงด้วยจิตใจที่ดีงาม มีแต่ความปรารถนาดี เมื่อทำความดีหรือทำสิ่งใดที่ดีงาม เป็นบุญเป็นกุศล จะแผ่บุญกุศลนั้นไปให้แก่เทวดาด้วย ก็ไม่มีข้อเสียหายอะไร มีแต่จะส่งเสริมคุณภาพ จิตของตนเอง และแผ่ความดีงามร่วมเย็นให้กว้างออกไปในโลก เมื่อยังก้าวไม่พ้นจากพัฒนาการขั้นที่ 2 ขั้นที่ 3 อยู่ตราบใด หากยังรักษาความสัมพันธ์ให้อยู่ภายในหลักการแห่งความอยู่ร่วมกันด้วยดีนี้ได้ ไม่ถลากลั้บไปสู่การประจบเอาใจหรือเรียกร้องอ้อนวอน การกระทำต่าง ๆ ก็จะรักษาตัวมันเองให้อยู่ภายในขอบเขตที่จะไม่เกิดผลเสียหายทั้งแก่ชีวิตแก่สังคม อีกทั้งจะได้ผลดีทางจิตใจเป็นกำไรอีกด้วย

เท่าที่บรรยายมาอย่างยืดยาวในเรื่องนี้ ก็เพียงพอให้เห็นวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องสมควรต่อสิ่งเหนือสามัญวิสัย โดยไม่ขัดกับหลักการของพระพุทธศาสนา ซึ่งมุ่งให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ชีวิตของบุคคลและแก่สังคม ขอสรุปอีกครั้งหนึ่งว่า วิธีปฏิบัติต่อเทวดาและอิทธิปาฏิหาริย์ตลอดจนมงคลฤทธิ์ต่าง ๆ เป็นเรื่องไม่ยุ่งยากอย่างไร ถ้าเราประพฤติถูกต้องตามธรรมอยู่แล้ว ก็ดำเนินชีวิตไปตามปกติ เมื่อเราอยู่ในสังคมนี้ ก็ย่อมได้ยินได้ฟังเกี่ยวกับเทวดาบ้าง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ อิทธิฤทธิ์บ้าง บางครั้งเราก็ระแวงว่า สิ่งเหล่านั้นมีจริงหรือว่าไม่มีจริง ถ้ามีจะทำอย่างไรเป็นต้น พึงมั่นใจตนและเลิกกังวลฟุ้งซ่านอย่างนั้นเสีย แล้วดำเนินวิธีปฏิบัติที่ไม่ผิดทุกกรณี ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติสำเร็จได้ทีไรในใจนี้เอง คือสำหรับเทวดาเราพึงมีท่าที่แห่งเมตตา ทำใจให้อ่อนโยนต่อสรรพสัตว์ ตั้งจิตปรารถนาดี หวังให้สัตว์ทั้งหลายรวมทั้งเทวดาด้วยที่เป็นเพื่อนร่วมโลกทั้งปวงต่างอยู่เป็นสุข เคารพความดีของกันและกัน และในสังคมนี้ เราจะต้องพบกับคนทั้งสองประเภทคือ ผู้ที่ฝึกฝนหมั่นหวังพึ่งเทวดา และผู้ที่ไม่เชื่อถือมีจิตกระด้างซึ่งเคียดเหยียดหยามทั้งต่อเทวดาและผู้นับถือเทวดา ต่างวิวาทขัดแย้งกัน เรามีโอกาสที่พึงชักจูงคนทั้งสองพวกนั้นให้มาอยู่ ณ จุดกลางที่พอดี คือความมีจิตเมตตาอ่อนโยนต่อเทวดาและต่อกันและกัน พร้อมนั้นในด้านกิจหน้าที่ของตนเราพึงกระทำด้วยความเพียรพยายามเต็มความสามารถไปตามเหตุผล ถ้ายังห่วงการช่วยเหลือของเทพเจ้า ก็พึงวางจิตว่า ถ้าความดีของเราเพียงพอ และเทพเจ้าที่ดีงามมีน้ำใจสุจริตมีอยู่ ก็ปล่อยให้เป็นเรื่องของเทพเจ้าเหล่านั้นท่านจะพิจารณาตัดสินใจเอง ส่วนตัวเรานั้นจะตั้งจิตมั่นเพียรพยายามทำกิจของตนไปจนสุดกำลังสติปัญญาความสามารถ และจะฝึกฝนตนให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปทั้งในทางปัญญาและคุณธรรมจนข้ามพ้นเข้าสู่พัฒนาการขั้นที่สาม ซึ่งเป็นอิสระและสมควรเป็นที่เคารพบูชาของเทวดาได้ (มิใช่หมายความว่าให้ตั้งใจประพฤติดีเพื่อให้เทวดาเคารพบูชา หรือให้กระด้างกระเดื่องต่อเทวดาซึ่งจะกลายเป็นมานะอหังการไป แต่หมายความว่า เราทำความดีของเราไปตามเหตุผลของเรา เป็นเรื่องของเทวดาเขาเคารพเอง เพราะเทวดานั้นมีความดีที่จะเคารพความดีของคนดี) ส่วนเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์และสิ่งมงคลศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ก็พึงปฏิบัติอย่างเดียวกัน เปลี่ยนแต่เพียงท่าที่แห่งเมตตามาเป็นท่าที่แห่งความมีพลังจิต สร้างฤทธิ์และมงคลให้เกิดมีเป็นของตนเอง ฤทธิ์ที่ควรสร้างได้ตั้งแต่เบื้องต้นก็คือความเพียรพยายามบากบั่นเข้มแข็งพร้อมทั้งความหนักแน่นในเหตุผลซึ่งเป็นแรงบันดาลใจแห่งกิจหน้าที่มงคลก็คือคุณธรรมและความสามารถต่าง ๆ ที่ได้ปลูกฝังสร้างขึ้นอันเสริมส่งและค้ำนำชีวิตไปสู่ความสุขความเจริญและความเกษมสวัสดิ์¹

¹ ดู มงคลสูตร, ขุ.ข.25/5/3; ขุ.สุ.25/317/376

ทางด้านพระภิกษุผู้สัมพันธ์กับประชาชนในฐานะผู้นำทางจิตใจ เมื่อจะต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้ พึงเตรียมใจระมัดระวังถือเหมือนดังเข้าพญากุญแจโดยไม่ประมาท สำหรับผู้เก่งกาจทางอนุศาสน์ก็ไม่สู้กระไร อาจอาศัยความเชี่ยวชาญในเชิงสอน นำชาวบ้านก้าวสู่พัฒนาการขั้นสูง ๆ ได้โดยรวดเร็ว แต่ก็ต้องมีข้อควรระวังอยู่บ้าง เพราะบางท่านสามารถใช้อุศาสน์นี้ทำให้คนเล็กเชื่อถือสิ่งที่เขาเคยยึดถืออยู่เดิมได้ แต่หยุดแค่นั้นหรือไม่อาจชี้แนะให้เขาเกิดปัญญามองเห็นทางถูกต้องที่จะเดินต่อไป ทำให้ชาวบ้านมีอาการอย่างที่ว่า ครุฑทาก็หมด ปัญญา ก็ไม่มี ตกอยู่ในภาวะแคว้งคว้าง เป็นอันตรายทั้งแก่ชีวิตของเขาเองและแก่สังคม ส่วนท่านที่ไม่ถนัดในเชิงสอนเช่นนั้น และจะเข้าไปใช้สิ่งที่เขายึดถือเป็นจุดเริ่มต้น มีข้อที่จะต้องตระหนักมันไว้ในใจหลายอย่าง¹ สำหรับอิทธิปาฏิหาริย์ เป็นอันตัดไปได้ เพราะมีพุทธบัญญัติห้ามไว้แล้วว่าไม่ให้พระสงฆ์แสดงแก่ชาวบ้าน คงเหลืออยู่แต่มงคลหรือสิ่งที่จะให้เกิดมงคล เบื้องแรกที่สุดจะต้องกำหนดแน่วแน่เป็นเครื่องป้องกันตัวไว้ก่อนว่า จะต้องไม่ใช่สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องมือเลี้ยงชีวิตแสวงหาลาภ ซึ่งเป็นมิจจาคีฬ และเป็นความบกพร่องเสียหายในด้านศีล ต่อจากนั้น มีข้อเตือนสำนึกในทางปฏิบัติโดยตรงคือ ต้องระลึกไว้เสมอว่า ข้อที่ 1 การที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นก็เพื่อช่วยประชาชนให้เป็นอิสระจากสิ่งเหล่านั้น เช่น เกี่ยวข้องกับฤทธิ์ เพื่อช่วยให้เขาเป็นอิสระจากฤทธิ์ และเพื่อความ เป็นอิสระตามข้อที่หนึ่งนี้ ข้อที่ 2 จึงตามมาว่า เมื่อเริ่มจุดตั้งต้น ณ ที่ใด จะต้องพาเขาเดินหน้าจากจุดนั้น เรื่อยไป จนกว่าจะถึงจุดหมายคือความเป็นอิสระ จะถอยหลังไปจากจุดนั้นอีกไม่ได้ และตามนัยของข้อที่สองนี้ จะปรากฏผลในทางปฏิบัติว่า ความฝักใฝ่หมกมุ่นในสิ่งเหล่านี้จะต้องลดลง หรืออย่างน้อยไม่เพิ่มมากขึ้น หรือกำหนดออกไปอีกเป็นเท่าที่ของการปฏิบัติได้ว่า จะไม่ส่งเสริมความฝักใฝ่หมกมุ่นในสิ่งเหล่านี้ให้แพร่หลายขยายตัว จะมีแต่การควบคุมให้อยู่ในขอบเขตและการทำให้ลดน้อยลง คือเปลี่ยนขั้นพัฒนาการเข้าสู่ขั้นที่ 2 ให้หมด นอกจากนี้ ควรพยายามเน้นให้ปฏิบัติตามพุทธาณุญาตที่ว่าทำต่อเมื่อเขาขอ ซึ่งจะเป็นการกระชับขอบเขตให้รัดตัวเข้ามาอีก ข้อที่ 3 ซึ่งไม่อาจลืมได้คือ ต้องให้อนุศาสน์ชนิดนี้ออกเสมอในเมื่อได้โอกาส เพื่อทั้งเร่งรัดและกำกับให้เป็นไปตามจุดมุ่งหมาย

ทางด้านประชาชนที่กำลังพัฒนาข้ามจากขั้นที่ 1 สู่ขั้นที่ 2 การผ่อนปรนหรือโอนอ่อนผ่อนตามจะมีได้อย่างมากที่สุด ก็เพียงเท่าที่อยู่ในขอบเขตซึ่ง

1. ไม่เป็นการอ้อนวอนหวังพึ่งอำนาจบันดาลจากภายนอก (หลักพึ่งตน และความเป็นอิสระ)
2. ไม่เป็นเหตุให้หมกมุ่นหลงไหล หรือจะมัวรีรอไม่ลงมือทำ (หลักทำการด้วยความเพียรตามเหตุผล)

จากความผ่อนปรนนี้ ความสัมพันธ์และวิธีปฏิบัติเท่าที่พอจะเป็นไปได้ จึงมีดังนี้

- ก. เกี่ยวข้องกับอิทธิปาฏิหาริย์ ตลอดถึงสิ่งมงคลได้ โดยพยายามทำสิ่งเหล่านี้ในความหมายใหม่

¹ สภาพปัญหาอย่างหนึ่งในปัจจุบันก็คือ พระที่เก่งทางอนุศาสน์ก็มักไม่เอื้อเฟื้อเอ็นดูแก่พระพวกอื่นที่ยังอาศัยสิ่งจุลล่อฝ่ายพระพวกอื่นนั้น ก็มักไม่ใส่ใจในอนุศาสน์ชนิดนี้ออกบ้างเสียเลย หรือไม่ก็มัวเพลินหมกมุ่นอยู่ที่เดิมอย่างเดียวไม่ยอมเดินหน้า (พวกที่เห็นแก่ลาภ ไม่ต้องพูดถึง) เมื่อเป็นเช่นนี้ จุคบรรจบประสานจึงไม่มี พาให้ชาวบ้านสับสนหรือถึงกับแตกสามัคคีถูกหมกมุ่นเหยียดและชิงเคียดต่อกัน

ที่สามารถทำได้ด้วยตนเอง เช่น ธรรมฤทธิ์ อริยฤทธิ์ และมงคลที่เกิดจากการประพฤติธรรม เป็นต้น แต่ก็ยอมผ่อนลงไปอีกอย่างมากที่สุด จนถึงยอมให้เกี่ยวข้องกับมงคลตามแบบของชาวบ้านได้เฉพาะในแง่ที่เป็นเครื่องเสริมกำลังใจ (เสริมในทางที่ดีงาม ไม่ใช่ฮึกเหิมที่จะทำการชั่วร้าย) และเสริมความเพียรพยายามให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น โดยย่ำแย่จะต้องไม่เป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวหรือลดทอนความเพียรพยายามทำการตามเหตุผลเป็นอันขาด

ข. สัมพันธ์กับเทพเจ้าทั้งหลาย โดยวิธีอยู่ร่วมกัน (เกือบ = ต่างคนต่างอยู่) ด้วยเมตตาเกื้อกูลกัน ด้วยไมตรี ผ่อนลงไปอย่างมากที่สุดจนถึงยอมรับการทำเทวดาพลี¹ (ของถวายแก่เทวดาหรือแผ่ส่วนบุญอุทิศแก่เทวดา) ในความหมายว่าเป็นการเอื้อเพื่อเกื้อกูลหรืออุปการะแก่เทวดา (ไม่ใช่บนบาน อ้อนวอน หรือขอให้โปรดปราน)

ยิ่งผ่อนปรนให้มาก ก็ยิ่งจำเป็นจะต้องย่ำข้อเตือนสำนึกไว้ให้หนักแน่น ไม่จำเพาะชาวบ้านจะต้องคอยเตือนตนเองเท่านั้น แม้พระสงฆ์ก็ควรช่วยเตือนชาวบ้านบ่อย ๆ เพราะชาวบ้านมีโอกาสใกล้ชิดสภาพแวดล้อมทางธรรมน้อย และมีกิจของฆราวาส่วนวายคอยชักให้แซ่เขื่อนได้ง่าย ข้อเตือนสำนึกที่ว่านั้นก็จะต้องรู้ตัวอยู่เสมอว่า ตนยังอยู่ระหว่างกำลังพัฒนา ขณะนี้อยู่ที่ขั้นนี้ ๆ ต้องระลึกรู้ไว้ว่า แม้ว่าขณะนี้ยังยุ่งเกี่ยวกับเทวดา ยังยุ่งเกี่ยวกับมงคล แต่ก็หวังอยู่เสมอว่าจะก้าวไปสู่ขั้นแห่งความเป็นอิสระสักวันหนึ่ง ถ้าพูดอย่างรวบรัดก็คือ จะต้องสำนึกอยู่เสมอว่า “เราจะต้องเดินหน้า ไม่ใช่ย่ออยู่กับที่” คำว่าเดินหน้ามีความสำคัญเป็นพิเศษสำหรับพัฒนาการในอริยธรรมขั้นต้น เพราะหมิ่นเหม่ที่จะตกลงไปจากความเป็นสมาชิกในชุมชนชาวพุทธ ถอยหลังกลับไปอยู่ในชุมชนก่อนอารยะได้ง่ายเหลือเกิน เพราะในขั้นต้นสุดนี้ สิ่งที่เข้าร่วมในพุทธศาสนากับในศาสนาเดิมยังมีมาก และสิ่งนั้นบางทีก็เป็นสิ่งเดียวกันแท้ ๆ เช่น มงคลและพลี เป็นต้น ต่างแต่ทำที่แห่งความเข้าใจสำหรับชี้นำ และจำกัดขอบเขตของการปฏิบัติ ถ้าเกิดเหตุเพียงแค่ว่าผลลัพท์ที่ของการวางจิตใจนี้เสียเท่านั้น พฤติกรรมของผู้ปฏิบัติก็อาจพลิกกลับเป็นตรง

¹ เทวดาพลี (มาใน อนุ.จตุกก.21/61/89 และ อนุ.ปญจก.22/41/49 ซึ่งเคยอ้างแล้ว) เป็นพลีอย่างหนึ่งในพลี 5 ที่พระพุทธเจ้าทรงเห็นชอบให้คฤหัสถ์กระทำ อีก 4 คือ ญาติพลี-สังเคราะห์ญาติ อดิธิพลี-ต้อนรับแขก บุพเปตพลี - ทำบุญอุทิศให้ผู้ล่วงลับ ราชพลี - บำรุงราชการ เช่นเสียภาษี “พลี” นี้ เป็นคำหนึ่งในบรรดาคำเดิมของศาสนาพราหมณ์น้อยคำที่พระพุทธเจ้าทรงยอมให้ผ่านเข้ามาในพระพุทธศาสนา หรือพระพุทธศาสนายอมรับเข้ามาใช้ โดยเกือบมิได้เปลี่ยนความหมายเลย (คำอื่นที่นำมาใช้แต่เปลี่ยนความหมายใหม่ทีเดียว เช่น ยัญ ตบะ เป็นต้น) ทั้งนี้เพราะพลีแต่เดิมมามีความหมายเป็นการสละให้เพื่อเกื้อกูลหรือบำรุงเลี้ยงอยู่ด้วยแล้ว (รวมกับความหมายว่าบูชา) พลีในศาสนาพราหมณ์นั้น เขาให้แก่เทวดา ผี ภูต ตลอดจนนก และสัตว์อื่น ๆ สิ่งที่เป็นพลีได้แก่อาหาร เช่น ข้าว และเปรียง เป็นต้น ตลอดจนดอกไม้ น้ำหอม รูป ไม้จันทน์ หมาก เครื่องเทศ เป็นต้น; ไวรตนสูตร (ข.ข.25/7/5; ข.สุ.25/314/367) มีข้อความแนะนำเชิงสอนหรือเชิงชวนเทวดาให้สร้างเมตตาคุ้มครองรักษาหมู่มนุษย์ ซึ่งทำพลีให้ทั้งกลางวันกลางคืน อรรถกถาขยายความให้เห็นว่า การแผ่ส่วนบุญให้ หรือให้มีส่วนร่วมในการทำความคิด (ปิตติทาน) ก็เป็นความหมาย (แบบพุทธ) อย่างหนึ่งของพลี และที่บาลีแนะนำอย่างนั้นหมายความว่า พวกมนุษย์มีอุปการะแก่พวกเทวดา เทวดา(ผู้ได้รับพลี) จึงควรมีความกตัญญู ช่วยคุ้มครองรักษาพวกมนุษย์ (ขุททก.อ.185; สุตต.อ.2/13)

ข้ามได้ทันที คือ หล่นจากสมาธิภาพในชุมชนพุทธ ถอยกลับไปอยู่นอกชุมชนอารยะ (น่ากลัวว่าจะได้เป็นกันมาเสียอย่างนี้หลายครั้งแล้ว) ดังนั้น คำว่า “เดินหน้า” จึงเป็นข้อเตือนสำนึกสำคัญที่จะต้องมาด้วยกันเสมอกับความสำนึกในหน้าที่ที่เป็นขอบเขตของการปฏิบัติ¹

เมื่อใดเดินทางก้าวหน้าถึงขั้นที่ 3 เมื่อนั้นจึงจะปลอดภัยแท้ เพราะได้เข้าอยู่ในชุมชนอารยะเป็นโสดาบันขึ้นไป ไม่มีการถอยหลังหรือล้มเลใด ๆ อีก มีแต่จะเดินหน้าอย่างเดียว เพราะเข้าใจความหมายของพระรัตนตรัย มั่นใจในความเป็นไปตามเหตุผล จนมีศรัทธาที่ไม่หวั่นไหว ไม่ต้องอ้างอิงปัจจัยภายนอก ไม่ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทวฤทธิ์ใด ๆ และไม่มิกิเลสรุนแรงพอที่จะทำให้ความชั่วร้ายหรือให้เกิดปัญหาใหญ่ ๆ เป็นปมในใจที่จะต้องระบายน กับทั้งรู้จักความสุขอันประณีตซึ่งเกิดจากความสงบผ่องใสภายในแล้ว จึงมีความเข้มแข็งมั่นคงในจริยธรรมอย่างแท้จริง ภาวะที่มีคุณธรรม มีความสุข และเป็นอิสระ ซึ่งอิทธิพลภายนอกไม่อาจมาครอบงำชักจูงได้เพียงเท่านั้น เป็นความประเสริฐเพียงพอที่เทพเจ้าเหล่าเทวดาจะบูชาบไหว้² และพอที่จะทำให้ชีวิตของผู้นั้นเป็นอุดมมงคล คือมงคลอันสูงสุดอยู่แล้วในตัว

มนุษย์เป็นยอดแห่งสัตว์ที่ฝึกได้ เรียกอย่างสมัยใหม่ว่า มีศักยภาพสูง สามารถฝึกได้ทั้งทางกายทางจิต และทางปัญญา ให้วิเศษ ทำอะไร ๆ ได้ประณีตวิจิตรพิสดารแสนอัศจรรย์ อย่างแทบไม่น่าเป็นไปได้³ การมัวเพลินหวังผลจากฤทธาานุภาพและเทวานุภาพดลบันดาล ก็คือการตกอยู่ในความประมาท ละเลยปล่อยให้ศักยภาพของตนสูญไปเสียเปล่า และจะไม่รู้จักเติบโตในอริยมรรคา ส่วนผู้ใดไม่ประมาท ไม่รีรอ เร่งฝึกฝนตนไม่หยุดยั้ง ผู้นั้นแหละจะได้ทั้งอิทธิฤทธิ์และเทวฤทธิ์ และจะบรรลุสิ่งเลิศล้ำที่ทั้งฤทธาานุภาพและเทวานุภาพไม่อาจอำนวยให้ได้

1 สัจกิริยา ทางออกที่ดีสำหรับผู้ยังหวังอำนาจดลบันดาล ► *บันทึกพิเศษท้ายบท*

2 พระพุทธ เป็นมนุษย์หรือเทวดา ► *บันทึกพิเศษท้ายบท*

3 พึงสังเกตว่า ศัพท์ธรรมที่หมายถึงการฝึกฝนอบรม มีมากมาย เช่น อนุ ภาวนา ius (— วินัด) ลึกขา เป็นต้น แต่น่าเสียดายว่า ในสมัยต่อ ๆ มา ความหมายของบางคำ ได้แปรเปลี่ยนจากเดิมผิดไปไกล

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : อิทธิปาฏิหาริย์ในคัมภีร์

การแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้าที่พบในพระไตรปิฎก คือ ทรมานหัวหน้าชฎิลชื่ออุรุเวลกัสสป (ทรมาน มาจาก ทมนะ แปลว่า ฝึก คือทำให้หมดกิเลสฐานะ หันมายอมรับถือปฏิบัติสิ่งที่ถูกต้อง ไม่ใช่ทำให้เจ็บปวด) - วินย.4/37-51/45-60; ทรมานพทพรม - ม.ม.12/551-5/590-7; ส.ส.15/566/208; ทรมานพรหมอีกองค์หนึ่ง - ส.ส.15/573/211; แก้วความเหินของสุนัขขี้ตด และแก้คำทำของอเจลลชื่อปาฏิโกบุตร - ที.ปา.11/4-12/6-29; ทรมานโจร อังคุลิมาล - ม.ม.13/524/479; ทำให้พระภิกษุพวกหนึ่งประหวั่นใจแล้วมาเฝ้าเพื่อพระองค์จะตรัสสอน - ส.ช.17/167/117; ทำให้จำเพาะบางคนเห็นมหาบุรุษลักษณะในที่เร้นลับ - ที.ส.9/170/136; 175/139; ม.ม.13/587/531; 608/553 = ขุ.ส.25/376/443; แม่เมตตาให้ช้างร้ายนาพาตีศรีมีอาการเชื่อง (ไม่ใช่อิทธิปาฏิหาริย์โดยตรง) - วินย.7/378/189; ผจญอาฬวกยักษ์ (ไม่ใช่แสดงฤทธิ์โดยตรง) - ส.ส.15/838/314; ขุ.ส.25/310/359; เรื่องที่มาในอรรถกถาเช่น ยมก-ปาฏิหาริย์ แก้วคำทำของพวกเดียรธีย์ - ที.อ.1/77; ธ.อ.6/62; ขา.อ.6/231; (ทั้งนี้อิงบาลีใน ขุ.ปฏ.31/0/4; 284/182 และ 7 3 1/14); ทรงนำพระภิกษุใหม่ 500 รูป เทียวชมธรรมชาติในป่าหิมพานต์แก่วรรณคดีถึงคู่รักคู่ครอง - ขา.อ.8/335; เป็นต้น

การแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ของพระสาวกที่พบในบาลีคือ พระปิณโฑลภารทวาช แก้วคำทำเหาะขึ้นไปเอาบาตรบน ยอดไม้ (ต้นบัญญัติไม่ให้ภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้าน) - วินย.7/31/14; พระมหาโมคคัลลาน์ปราบมาร - ม.ม.12/559/601; พระปิลินทวัจจะนำบุตรของอุปฐากกลับคืนจากโจร - วินย.1/173/125; พระปิลินทวัจจะ อธิษฐานวัง พระเจ้าพิมพิสารเป็นทอง เพื่อช่วยแก้ชาวบ้านจากข้อหาโจรกรรม - วินย.2/139/119-121; พระทัพพมัลลบุตร ใช้น้ำ เป็นประทีปส่องทางนำพระภิกษุทั้งหลายไปยังเสนาสนะต่าง ๆ - วินย.1/541/369; 6/593/306; พระสาเกตะใช้ฤทธิ์ ให้ชาวบ้านเห็น ทำให้ต้องแสดงฤทธิ์ให้ชาวบ้านดูต่อพระพักตร์เพื่อให้ชาวบ้านใจสงบพร้อมที่จะฟังธรรม - วินย.5/1/3; พระสาเกตะปราบนาคของชฎิล (ต้นบัญญัติห้ามภิกษุดื่มสุรา) - วินย.2/575/383; พระเทวทัตทำให้เจ้าชายอชัตตรุ เลื่อมใส - วินย.7/349/164; พระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลาน์กลับใจหมู่ภิกษุศิษย์พระเทวทัตด้วยอนาสานีปาฏิหาริย์ ที่ควบด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ และอาเทศนาปาฏิหาริย์ - วินย.7/394/198; พระมหกะบันดาลให้มิลมเย็น แดดอ่อน และฝน ช่วยพระเถระที่กำลังเดินยาร้อนจัด จิตตคฤหบดีเห็นจึงขอให้ทำฤทธิ์ให้ดู และท่านได้บันดาลให้เกิดไฟ - ส.สพ.18/556/357; พระมหาโมคคัลลาน์บันดาลให้เวชยันตปราสาทสั่นสะเทือนเพื่อเตือนสำนักให้พระอินทร์ไม่มัวเมาประมาท - ม.ม.12/437/468; พระมหาโมคคัลลาน์บันดาลให้มิดการมาตุปราสาทสั่นสะเทือนเพื่อเตือนสำนักของพวกภิกษุผู้จัดจ้าน ฟุ้งเฟ้อ - ส.ม.19/1155/346; พระอภิกุสวากของพระสิขีพุทธเจ้าแสดงธรรมโดยไม่ให้คนเห็นตัว ให้เสียงได้ยินไปได้ พันโลกธาตุ - ส.ส.15/616/229; อัง.ติก.20/520/291; ขุ.ปฏ.31/686/596; ส่วนเรื่องที่เล่าในอรรถกถามีมากมาย เช่น พระจุลบันธกบันดาลให้เห็นตัวท่านเป็นพันองค์ - อัง.อ.1/228, 235; ธ.อ.2/74; วิสท.2/219 (ขุ.ปฏ.31/685/592); พระมหาโมคคัลลาน์ทรมานนันทโพนันทนาคราช - ขา.อ.7/356; วิสท.2/233; พระปณณเฑาะว์ช่วยพ่อค้าชาวเรือ จากการทำร้ายของมนุษย์ - ม.อ.3/731-4 (เพิ่มความจากปุนณโฆวาทสูตร, ม.อ.14/764/485 และมีเรื่องพระพุทธเจ้า เสด็จสุนาปรินตชนบท เป็นที่มาของพระพุทธบาท 2 แห่ง); สามเณรสังกัจจะช่วยภิกษุ 30 รูปโดยอาสาให้โจรจับตัวไป บุญชัยแทน และกลับใจโจรได้หมด - ธ.อ.4/111; สุมณสามเณรปราบพญานาค - ธ.อ.8/89; พระสุนทรสมุทระเหาะหนีหญิงนางโลม - ธ.อ.8/152; ฯลฯ

เรื่องฤทธิ์ของคนอื่น ๆ มีมาในบาลีบ้างบางแห่ง เช่น พรหมสัมมาทิฐิทรมานพรหมมิจฉาทิฐิ - ส.ส.15/586/215; ฤาษีชื่อโรหิตัสสะมีฤทธิ์เห็นเวทด้วยความเร็วดังว่าอย่างเท่าเทียมกับามมหาสมุทรไปแล้ว เหาะไปตลอด 100 ปีไม่หยุด

เลย ก็ไม่ถึงที่สุดโลก ตายเสียก่อน - ส.ส.15/297/88; อง.จตุกก.21/45/61; พระอินทร์แปลงเป็นช่างทูกมาถวาย
 บินขนาดแก่พระมหากัสสป - ขุ.อุ.25/80/115; ส่วนในอรรถกถามีเรื่องมากมาย โดยมากเป็นการกระทำของเทวดา
 ยักษ์ วิทยากร ฤาษีดาบต่าง ๆ ผู้ที่มีบทบาทมากท่านหนึ่งคือพระอินทร์ ซึ่งมักแปลงกายบ้าง ไม่แปลงกายบ้าง ลงมา
 ช่วยคนดีบ้าง ทดสอบความดีของคนดีบ้าง ดังเช่นแปลงเป็นหนูมากัดเชือกรัศนครรภ์ปลอมของนางจิณฺจมาณวิกา - ธ.อ.
 6/45; ขา.อ.6/130; อิติ.อ.113 และพบได้ทั่ว ๆ ไปในอรรถกถาชาดก; นอกจากนั้นมักกล่าวถึงเป็นกลาง ๆ มิใช่เป็นเหตุ
 การณ์เฉพาะครั้งเฉพาะคราวเช่น เป็นเหตุหนึ่งของแผ่นดินไหว - ที.ม.10/98/126; แสดงความสำคัญของมโนกรรม -
 ม.ม.13/70/63; เหตุให้อริษฐานต้นไม้เป็นดินก็ได้ เป็นน้ำก็ได้ เป็นต้น - อง.จตุกก.22/314/380; กล่าวถึงคนที่ในโลก
 ธิปไตยเร่งปฏิบัติธรรม เพราะกลัวว่าสมณพราหมณ์และเทวดาผู้มีฤทธิ์จะล่วงรู้จิตของตน - อง.ติก.20/479/188.

บันทึกที่ 2 : การช่วยและการแก้ของพระอินทร์

การช่วยเหลือของพระอินทร์นั้น ดูเหมือนจะมีขึ้นเกิดจากเพียงคุณธรรมเท่านั้น แต่แทบจะถือเป็นหน้าที่ทีเดียว
 เพราะมีข้อกำหนดกำกับอยู่ด้วย คือ การที่อาสน์ร้อนเป็นสัญญาณเตือน เรื่องอาสน์ร้อนนั้นก็น่าจะเป็นหลักฐานอย่างหนึ่ง
 ที่แสดงถึงช่วงต่อของความเปลี่ยนแปลงจากการถูกบีบคั้นด้วยแรงดบะหรือการบำเพ็ญพรตแบบเก่า หันมาเน้นในแง่ที่
 คุณธรรมความดีของคนเป็นแรงเร่งเร้าแทน และพระอินทร์ในระยะช่วงต่อไปนี้ ก็ยังเกี่ยวข้องกับพลังบีบบังคับที่เกิดจาก
 ดบะแบบเก่าอยู่ด้วย ในสถานการณ์บีบบังคับแบบเก่า นั้น การปฏิบัติของพระอินทร์ก็มักจะเป็นไปในรูปของการแข่งขัน
 ชิงชัยชิงอำนาจกับมนุษย์แบบโลก ๆ ที่ติดมากับระบบเก่า เช่น พยายามหาทางทำลายดบะของมนุษย์เป็นต้น ซึ่งเห็นได้ชัด
 ว่าไม่ใช่วิธีการแห่งคุณธรรมตามคติของพระพุทธศาสนา (เช่น โลมสกัสสปชาดก, ขา.อ.5/380; อลัมพูสาชาดก, ขา.อ.
 7/396; นพินิชาชาดก, ขา.อ.8/1) ส่วนเรื่องที่เข้าสู่คติของพระพุทธศาสนามากบ้างน้อยบ้างมีมากมายหลายเรื่องเช่น ใน
 มหาสุวราชชาดก, ขา.อ.5/351; กัณหาชาดก, ขา.อ.5/429; อภิตติชาดก, ขา.อ.6/197; สุริยชาดก, ขา.อ.6/305;
 สีวิราชชาดก, ขา.อ.7/37; สัมพูลาชาดก, ขา.อ.7/302; กุสชาดก, ขา.อ.8/133; เติมยชาดก, ขา.อ.9/2; เวสสันดรชาดก,
 ขา.อ.10/459; เรื่องพระจิกขุบาล, ธ.อ.1/16; เรื่องสามเณร, ธ.อ.8/129; ฯลฯ

อนึ่ง พึงสังเกตด้วยว่า ตามเรื่องในชาดกเหล่านี้ เมื่อพระอินทร์จะช่วยนั้น มิใช่จะช่วยง่าย ๆ โดยมากมักจะมี
 บททดลองก่อน เพื่อทดสอบว่ามนุษย์ที่ทำดีนั้น มีความแน่วแน่มั่นคงในความดีนั้นแท้จริงหรือไม่; อีกเรื่องหนึ่งที่ถือว่า
 แสดงคติทางพุทธศาสนาอย่างสำคัญ จัดเข้าในทศชาติ คือมหาชนกชาดก ตามเรื่องว่า เมื่อเรือแตกกลางทะเล คนทั้ง
 หลายหวาดกลัว ร้องไห้ วอนไหว้เทวดาต่าง ๆ พระโพธิสัตว์ผู้เดียว ไม่ร้องไห้ ไม่คร่ำครวญ ไม่วอนไหว้เทวดา คิดการ
 ต่าง ๆ ตามเหตุผล และเพียรพยายามสุดกำลัง ในที่สุดณเมฆลาเทพธิดารักษาสุมุทราช่วยเองตามหน้าที่ของเทวดา
 (ขา.อ.9/59)

อนึ่ง นอกจากตรวจดูเองแล้ว พระอินทร์ยังมีท้าวโลกบาลเป็นผู้ช่วย คอยส่งบริวารมาตรวจดูความประพฤติของ
 ชาวโลกไปรายงานให้ทราบด้วย (อง.ติก.20/476/180; อง.อ.2/156).

บันทึกที่ 3 : สัจกิริยา ทางออกที่ดีสำหรับผู้ยังหวังอำนาจคลบนินดาล

สำหรับชาวพุทธในระยะพัฒนาขั้นต้น ผู้ยังหวัง ยังหวัง หรือยังมีเชื้อโง่ที่ติดไม่ค่อยขาด ในเรื่องแรงคลบนินดาล
 หรืออำนาจอิศจรรย์ต่าง ๆ ประเพณีพุทธแต่เดิมยังมีวิธีปฏิบัติที่เป็นทางออกให้อีกอย่างหนึ่ง คือ “สัจกิริยา” แปลว่า
 การกระทำสัจจะ หมายถึงการอ้างพลังสัจจะหรือการอ้างเอาความจริงเป็นพลังบันดาล คือยกเอาคุณธรรมที่ตนได้
 ประพฤติปฏิบัติบำเพ็ญมาหรือมีอยู่ตามความจริง หรือแม้แต่สภาพของตนเองที่เป็นอยู่จริงในเวลานั้น ขึ้นมาอ้างเป็น
 พลังอำนาจสำหรับจัดบิดเป่ายันตราที่ได้ประสบในเมื่อหมดทางแก้ไขอย่างอื่น วิธีการนี้ไม่กระทบกระเทือนเสียหาย
 ต่อความเพียรพยายาม และไม่เป็นการขอร้องวิงวอนต่ออำนาจคลบนินดาลจากภายนอกอย่างใด ๆ ตรงข้าม กลับเป็นการ

เสริมสร้างความมั่นใจในคุณธรรมและความเพียรพยายามของตน และทำให้มีกำลังใจเข้มแข็งยิ่งขึ้น อีกทั้งไม่ต้องยุ่งเกี่ยวกับวัตถุหรือพิธีที่จะเป็นช่องทางให้ขยายกลายรูปพื้นเผื่อออกไปได้ สัจกิริยาพบบ่อในคัมภีร์พุทธศาสนาว่านอรรถาเฉพาะอย่างยิ่งชาตก นับเป็นวิธีปฏิบัติที่ใกล้จะถึงความเป็นพุทธอย่างแท้จริง ดังหลักฐาน (หลายเรื่องมีลักษณะน่าจะเหลือเชื่อ แต่คงเป็นธรรมคาของวรรณคดี): พิสูจน์ความเป็นลูก - ขา.อ.1/206; ทำให้ตื่นอ้อกลวง เพื่อช่วยผู้ลึงให้ดื่มน้ำได้โดยปลอดภัย - ขา.อ.1/259, ม.อ.3/169; ลูกนกขอให้ตนพ้นภัยไฟป่า - ขา.อ.1/319; ช่วยให้ชนะสภา - ขา.อ.2/87; ให้เด็กหายจากพิษงู - ขา.อ.5/460; ให้เรือพ้นภัยจากทะเลร้าย - ขา.อ.6/73; ให้ปราศจากพิษจากที่กักขัง - ขา.อ.6/336; บริจาคพระเนตรแล้ว กลับมีพระเนตรขึ้นใหม่ - ขา.อ.7/48 (อ้างใน มิลินท.170); ให้ผู้ไปสละชีวิตแทนบิดาปลอดภัย (มีแองโงเวดาบัง) - ขา.อ.7/212; อ้างความซื่อสัตย์ต่อสามี ทำให้สามีหายจากโรคเรื้อน - ขา.อ.7/311; พระมเหสีขอให้มิโอรส - ขา.อ.9/2; ให้พ้นจากการจองจำเพราะถูกใส่ความ - ขา.อ.9/54; ให้ลูกหายจากพิษลูกศร - ขา.อ.9/152; ให้สามีที่กำลังจะถูกฆาตกรรมพ้นภัย - ขา.อ.10/133; นางโสภณให้แม่คงคาไหลกลับ - มิลินท.173; พระเจ้าอโศกขอกิ่งมหาโพธิ์โดยไม่ต้องตัด - วินย.อ.1/95; ให้พ้นจากการถูกลงโทษให้ขังเหยียบในกรณีถูกใส่ความว่าเป็นโจร - ที.อ.2/412; (แต่ ขา.อ.1/301 ว่าเป็นอานาภาพแห่งเมตตา); ลูกอ้างใจจริงของแม่ให้พ้นภัยควายป่าไล่ - ม.อ.1/276; ส.อ.2/186; สงคณิ.อ.184; องค์อุลลบาลประสงคความสวัสดิ์แก่หญิงครรภ์แก่ - ม.อ.3/313 (อ้างบาลี ม.ม.13/531/485); ราชามหาภิเนษก ข้ามแม่น้ำด้วยม้า - ส.อ.2/299; อง.อ.1/348; พระราชเทวีทำอย่างมหาภิเนษก - ธ.อ.4/491; เสียงดอกไม้ไปบูชาและนิมนต์พระพุทธเจ้า - อง.อ.1/288; ให้ลูกหายจากพิษงู - อง.อ.2/176; ทำให้สามีหายป่วย - อง.อ.3/117 (แต่บาลีว่าหายเพราะฟังโอวาทของภรรยา - อง.จก.ก.22/287/332); เสียงทนายว่ามีทักษิณบุญคุณหรือไม่ - อง.อ.3/341; มีข้อที่ควรเสนอไว้ช่วยกันพิจารณาอย่างหนึ่งว่า บางทีประเพณีการทำสัจกิริยาอาจเป็นเครื่องแสดงอย่างหนึ่งว่าจริยธรรมยังมั่นคงเข้มแข็งอยู่ในสังคมหรือไม่ การเสื่อมไปของประเพณีสัจกิริยาอาจแสดงถึงความเสื่อมถอยอ่อนแอลงในทางจริยธรรม เพราะในเมื่อไม่มีคุณธรรมที่จะให้เกิดความมั่นใจในตนเอง ก็ต้องหันกลับไปอ้างและวิงวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีเทวฤทธิ์เป็นต้นคงเป็นด้วยเหตุนี้ การกระทำตามระบบเดิม เช่น การบวชนาน การวิงวอน การสาปแช่ง การสบดสาปแช่งผสมสาป (การสบดสาปแช่งตามความหมายเดิมล้วน ๆ เป็นเพียงคำมั่น แต่ที่ทำกันมากมีการอ้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาสาปแช่งด้วยว่า ถ้าทำหรือไม่ทำอย่างนั้นขอให้ประสบผลร้ายอย่างนั้น ๆ) จึงยืนยงและแพร่หลายกว่า.

บันทึกที่ 4 : พระพุทธ เป็นมนุษย์หรือเทวดา

คติพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับเทวดานี้ เมื่อปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยความเข้าใจ ก็ทำให้ชาวพุทธอยู่ร่วมกันได้ด้วยดีกับผู้ที่ยังนับถือเทพเจ้า พร้อมทั้งสามารถรักษาหลักการของตนไว้ได้ด้วย อย่างไรก็ตาม บางท่านสงสัยคิดว่า ทำที่เช่นนี้ทำให้พระพุทธศาสนาเสียเปรียบ เพราะคนทั่วไปมีความโน้มเอียงในทางที่จะไม่มั่นใจตนเอง และครั้นที่จะคิดเหตุผล จึงมักถูกดึงลงไปสู่ลัทธิไหว้วอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือฤกษ์ยามจนลบล้างได้ง่าย ข้อนี้อาจเป็นจุดอ่อนที่พิจารณากันไปได้อย่างดี แต่ปัญหานั้นจะอยู่ที่ว่า เราได้ยกเอาขอบเขตที่ท่านวางไว้ขึ้นมาปฏิบัติกันหรือไม่ และคอยย้ำความเข้าใจที่ถูกต้องกันไว้หรือไม่ ยิ่งถ้ารู้ตัวว่ามีจุดอ่อนอยู่แล้วก็ควรระวังระมัดระวังรักษาหลักการให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น มองอย่างหนึ่ง เหมือนกับพูดว่าชาวพุทธฝ่ายชาวบ้านจะไปนับถือกราบไหว้ยกย่อง (แต่ไม่ใช่อ้อนวอนหรือมัวลุ่ม) เทพเจ้ากับเขาอย่างไรก็ได้ แต่อย่านับถือให้สูงกว่าความสามารถของมนุษย์ที่ตนมีอยู่ก็แล้วกัน เทวดาจะสูงเท่าใดก็ได้ แต่ที่สูงที่สุดนั้นคือมนุษย์ คือท่านผู้เป็นศาสดาของเทวะและมนุษย์ทั้งหลาย หรือถ้าไม่คล่องใจที่จะนึกถึงภาพเทพเจ้าที่ตนเคยเคารพเทวทูตมากราบไหว้มนุษย์ ก็อาจจะมองมนุษย์ผู้สูงสุดใหม่อีกแนวหนึ่งว่า เป็นผู้ได้พัฒนาตนจนถึงภาวะสูงสุดพ้นไปแล้วทั้งจากความไม่เป็นเทพเจ้าและความไม่เป็นมนุษย์ โดยขอให้พิจารณาพุทธพจน์ดังต่อไปนี้ (ข้อความมีลักษณะเล่นถ้อยคำ จึงแปลรักษาสำนวนเพื่อผู้ศึกษามีโอกาสพิจารณา)

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้ากำลังเสด็จพุทธดำเนินทางไกล พราหมณ์ผู้หนึ่งได้เดินทางไกลทางเดียวกับพระองค์

มองเห็นรูปจักรที่รอยพระบาทแล้วมีความอัศจรรย์ใจ ครั้นพระองค์เสด็จลงไปประทับนั่งพักที่โคนไม้ต้นหนึ่งข้างทาง พราหมณ์เดินตามรอยพระบาทมา มองเห็นพุทธลักษณะการที่ประทับนั่งสงบลึกซึ้งน่าเลื่อมใสยิ่งนัก จึงเข้าไปเฝ้าแล้ว ทูลถามว่า “ท่านผู้เจริญคงจักเป็นเทพเจ้า” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “แน่พราหมณ์ เทพเจ้าเราก็จักไม่เป็น” ทูลถามต่อไปว่า “ท่านผู้เจริญคงจักเป็นคนธรรพ์” ตรัสตอบว่า “คนธรรพ์เราก็จักไม่เป็น” “ท่านผู้เจริญคงจักเป็นยักษ์” “ยักษ์เราก็จักไม่เป็น” “ท่านผู้เจริญคงจักเป็นมนุษย์” “มนุษย์เราก็จักไม่เป็น” ทูลถามว่า “เมื่อถามว่า ท่านผู้เจริญคงจักเป็นเทพ ท่านก็กล่าวว่า เทพเราก็จักไม่เป็น เมื่อถามว่าท่านผู้เจริญคงจักเป็นคนธรรพ์....เป็นยักษ์....เป็นมนุษย์ ท่านก็กล่าวว่า จักไม่เป็น เมื่อเช่นนั้น ท่านผู้เจริญจะเป็นใครกันเล่า” ตรัสตอบว่า “นี่แน่พราหมณ์ อาสวะเหล่านี้เมื่อยังละไม่ได้จะเป็นเหตุให้เราเป็นเทพเจ้า...เป็นคนธรรพ์...เป็นยักษ์...เป็นมนุษย์ อาสวะเหล่านั้นเราจะละได้แล้ว ถอนรากเสียแล้ว...หมดสิ้น ไม่มีทางเกิดขึ้นได้อีกต่อไป เปรียบเหมือนดอกอุบล ดอกปทุม ดอกบุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ แต่ตั้งอยู่พ้นน้ำ ไม่ถูกน้ำฉาบคิก ฉนโค เราก็ฉนนั้นเหมือนกัน เกิดในโลก เติบโตขึ้นในโลก แต่เป็นอยู่เหนือโลก ไม่คิกกลัวภัยโลก ฉนนั้น; นี่แน่พราหมณ์ จงถือเราว่าเป็น “พุทธะ” เดิก” (อง.จตุกก.21/36/48).

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทความประกอบที่ 4

ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ

1

บทที่ 14

มีคำถามและคำถามล้าชึ่งก่อนว่าพระพุทธศาสนา ที่ได้พบบ่อยครั้ง ซึ่งน่าสนใจและเกี่ยวข้องกับเนื้อความในบทตอนที่ผ่านมา เห็นควรนำมาพิจารณาในที่นี้ คือคำพูดท่านองว่า

— พระพุทธศาสนาสอนให้ละตัณหา ไม่ให้มีความอยาก เมื่อคนไม่ยอมได้ ไม่ยอมกร่ำรวย จะพัฒนาประเทศชาติได้อย่างไร ? คำสอนของพระพุทธศาสนาขัดขวางต่อการพัฒนา

— นิพพานเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา การปฏิบัติธรรมก็เพื่อบรรลุนิพพาน แต่ผู้ปฏิบัติธรรมจะอยากในนิพพานไม่ได้ เพราะถ้าอยากได้ก็กลายเป็นตัณหา กลายเป็นปฏิปatti เมื่อไม่ยอมได้แล้วจะปฏิบัติได้อย่างไร คำสอนของพระพุทธศาสนาขัดแย้งกันเอง และเป็นการให้ทำในสิ่งที่เป็นไปได้

คำถามและคำถามก่อนว่า 2 ข้อนี้ กระทบหลักการของพระพุทธศาสนาตลอดสายตั้งแต่การดำเนินชีวิตประจำวันของชาวบ้าน จนถึงการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน หรือตั้งแต่ระดับโลกียะจนถึงระดับโลกุตระ สาเหตุให้เกิดคำถามและคำถามล้าหาเช่นนี้ เกิดจากความเข้าใจพรวามั่วสับสนบางอย่าง ซึ่งมีอยู่มากแม้แต่ในหมู่ชาวพุทธเอง ความสับสนนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับถ้อยคำด้วย จุดสำคัญคือเข้าใจคำว่าความอยากเป็นตัณหาทั้งหมด และเข้าใจต่อไปว่า พระพุทธศาสนาสอนให้ละความอยากหรือสอนไม่ให้มีความอยากใดๆ เลย นอกจากนั้น บางที่รู้จักข้อธรรมอื่นที่มีความหมายทำนองนี้เหมือนกัน แต่รังเกียจที่จะแปลว่าความอยาก จึงเลี่ยงแปลเป็นอื่นเสีย เมื่อถึงคราวจะพูดเรื่องเกี่ยวกับความอยาก จึงลืมนึกถึงคำนั้น

ก่อนที่จะทำความเข้าใจกันต่อไป ขอให้ลองหยุดดูหลักการง่าย ๆ เกี่ยวกับความอยากที่พระอรหันตศาจารย์แสดงไว้สักแห่งหนึ่ง

ในคัมภีร์ปัญจสุทนี และปรมัตถทีปนี¹ ท่านกล่าวไว้ว่า ความปรารถนา (บาลีว่า ปคฺคณา แปลเป็นไทยง่าย ๆ ว่า ความอยาก) มี 2 อย่างคือ

¹ ม.อ.1/55-56; อิติ.อ.79; ท่านยกตัวอย่างจากบาลีมาอธิบายด้วยว่า: คำว่า ปรารธนา ในพุทธคัมภีร์ว่า “ผู้ที่ยังปรารธนาอยู่ จึงมีความเพ้อพราว กับทั้งความหวั่นไหวในสิ่งที่หมายใจเอาไว้” (ขุ.สุ.25/420/510) เป็นความปรารถนาแบบตัณหา; ความปรารถนาในพุทธพจน์ว่า “กระแสนของมารร้าย เราตัดได้ ทลาย ทำให้หมดสภาพแล้ว เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มากด้วยปราโมทย์ พึงปรารถนาความเกษมเถิด” (ม.ญ.12/391/421) เป็นความปรารถนาแบบฉันทะ ซึ่งเป็นกุศล ได้แก่ความอยากทำ คำอธิบายทั้งนี้ท่านปรารภคำว่า “ปรารธนา” ในบาลีอีกแห่งหนึ่งว่า “แม้ภิกษุใดเป็นเสขะ ยังมิได้บรรลุอรหัตตผล เมื่อปรารถนาธรรมอันเป็นโยคเกษมอยู่” (ม.ญ.12/3/6; พิงดู ส.สพ.18/213/156; อญ.จตุกก.21/87/113) คำว่า ปรารธนา ในที่นี้ ก็เป็นความปรารถนาแบบฉันทะเช่นกัน

1. ความปรารถนาที่เป็นตัณหา (ตัณหาปัตตนา แปลง่าย ๆ ว่า อยากด้วยตัณหา)
2. ความปรารถนาที่เป็นฉันทะ (ฉันทปัตตนา แปลง่าย ๆ ว่า อยากด้วยฉันทะ)

คำอธิบายนี้ แม้จะเป็นชั้นอรรถกถา มิใช่มาในบาลี (คือพระไตรปิฎก) โดยตรง แต่ใช้เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับทำความเข้าใจได้ดีมาก ถือความตามนี้ว่า ความอยากที่เป็นแรงจูงใจให้มนุษย์กระทำการต่าง ๆ นั้น แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท ความอยากที่ชั่วร้ายก็มี ความอยากที่ดีก็มี ความอยากฝ่ายชั่วเรียกว่า ตัณหา ความอยากฝ่ายดีเรียกว่า ฉันทะ

อย่างไรก็ดี สำหรับผู้ต้องการทราบหลักการของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่องความอยากหรือแรงจูงใจต่าง ๆ ให้ชัดเจน ยังมีรายละเอียดที่ต้องทำความเข้าใจเพิ่มเติมอีกบางประการ ดังจะได้นำมาช่วยกันพิจารณาต่อไป

ความเข้าใจเบื้องต้น เพื่อแก้และกันความสับสน

ในวงการศึกษาพระพุทธศาสนา คำศัพท์ธรรมที่รู้จักกันทั่วไปสำหรับใช้ในความหมายว่า ความอยาก ก็คือคำว่า “ตัณหา” ซึ่งบางทีแปลให้มีความหมายจำเพาะมากยิ่งขึ้นว่า ความทะยานอยาก เหตุที่รู้จักคำนี้มาก เพราะเป็นศัพท์เฉพาะซึ่งท่านใช้เป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 2 คือเหตุแห่งทุกข์ ตัณหาเป็นความอยากชนิดที่มีมูลรากมาจากอวิชชา เป็นต้นตอให้เกิดทุกข์ และจะต้องกำจัดเสีย จึงเป็นข้อธรรมที่คนทั้งปวงผู้ต้องการดับทุกข์ แก้ปัญหาชีวิต หรือเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนาจะต้องเกี่ยวข้องสนใจ อย่างไรก็ตาม เมื่อรู้จักความอยากที่เป็นตัณหาแล้วจะเหมาเอาความอยากทุกอย่างเป็นตัณหาไปหมดก็ไม่ถูกต้อง ในเมื่อตัณหาเป็นความอยากจำเพาะแ่ง ก็ควรรู้จักความอยากที่เป็นความหมายกว้างด้วย และการรู้จักความอยากในความหมายกว้างนั้นแหละจะช่วยให้เข้าใจความอยากจำเพาะแ่งที่เรียกว่าตัณหาขึ้นด้วย

คำศัพท์ธรรมที่มีความหมายครอบคลุมความอยากในแ่งต่าง ๆ ได้แก่ “ฉันทะ” ซึ่งโดยทั่วไปแปลกันว่า ความพอใจ แต่ความจริงแปลได้อีกหลายอย่างเช่น ความชอบใจ ความอยาก ความยินดี ความรัก ความใคร่ ความต้องการ เป็นต้น เมื่อถือตามที่พระอรรถกถาจารย์จัดแยกไว้ พอสรุปได้ว่า ฉันทะมี 3 ประเภทคือ¹

1. ตัณหาฉันทะ ฉันทะคือตัณหา หรือฉันทะที่เป็นตัณหา เป็นฝ่ายชั่วหรือกุศล
2. กัตตุกัมมตาฉันทะ ฉันทะคือความใคร่เพื่อจะทำ ได้แก่ความต้องการทำหรืออยากทำ เป็นฝ่ายกลาง ๆ คือใช้ในทางดีก็ได้ ชั่วก็ได้ แต่ท่านมักจัดรวมเข้าเป็นฝ่ายดี
3. กุศลธรรมฉันทะ ฉันทะในกุศลธรรม หรือธรรมฉันทะที่เป็นกุศล เป็นฝ่ายดีงามหรือกุศล มักเรียกสั้น ๆ เพียงว่า กุศลฉันทะ (ความรักดี ความใฝ่ดี) หรือธรรมฉันทะ (ความรักธรรม หรือความใฝ่ธรรม)

¹ ดู นิท.อ.1/20,73; ปฏิส.อ.141-2; สงคณ อ.527; วิสุทธิ.ฎีกา 1/241; 3/366

ข้อที่ 1 จันตะที่เป็นต้นหาจันตะ¹นั้น ท่านใช้เป็นไวพจน์คำหนึ่งของต้นหา เช่นเดียวกับรากะ และโลกะ เป็นต้น² จันตะประเภทนี้ ในบาลีมีใช้มากมาย ที่คุ้นตากันมากคือในคำว่ากามจันตะ ซึ่งเป็นข้อแรกในนิวรรณ์ 5 กามจันตะนี้ ท่านว่าได้แก่กามต้นหานั่นเอง³ จันตะนี้บางแห่งก็มาด้วยกันกับไวพจน์ทั้งหลายเป็นกลุ่ม เช่น ข้อความว่า “จันตะ รากะ นันทิ ตัณหา อุปาทาน.....ใด ๆ ในจักขุ ในรูป ในจักขุวิญญาน ในธรรมทั้งหลายที่พึงทราบด้วยจักขุวิญญาน (และในหมวดอายตนะอื่นครบทั้ง 6), เพราะสลัดทิ้งได้ซึ่งจันตะ....เหล่านั้น เราย่อมรู้ชัดว่า จิตของเราหลุดพ้นแล้ว”⁴ แต่ส่วนมากมาลำพังโดด ๆ ถึงกระนั้น ก็สังเกตไม่ยากว่ามีความหมายเท่ากับต้นหา เพราะถ้าเอาคำว่าต้นหาใส่ลงไปแทนที่จันตะในกรณีนั้น ๆ ก็จะได้ความเหมือนกัน เช่น จันตะในภพ⁵ จันตะในกามคุณทั้งหลาย⁶ จันตะในกาย⁷ จันตะในเมถุน⁸ จันตะในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นอัตถา คือรูป เวทนา เป็นต้น⁹ เสี่ยงกลืน รส เป็นต้น¹⁰ ที่สร้างรูปเป็นศัพท์เฉพาะอย่างเดียวกับต้นหา ก็มี เช่น รูปจันตะ สัททจันตะ คันธจันตะ รสจันตะ โผฏฐัพพจันตะ และธรรมจันตะ¹¹ แม้แต่จันตะในคน¹² ก็มี ซึ่งก็หมายถึงความ

¹ คำว่า ตัณหาจันตะ กัตตุกัมยตาจันตะ และกุศลธรรมจันตะ ตามปกติ เป็นเพียงคำสำหรับใช้อธิบาย (โดยมากใช้ในอรรถกถา) ว่า จันตะในกรณีนั้น ๆ เป็นจันตะประเภทใด ในบาลีใช้เพียงว่า “จันตะ” ผู้ศึกษาจะต้องกำหนดแยกเอาเอง ตัวอย่างที่มาของ “ตัณหาจันตะ” เช่น ม.อ.3/502; ส.อ.1/76; 2/341,374; 3/365

² ไวพจน์ของต้นหานอกจากจันตะ รากะ และโลกะ มีอีกหลายคำเช่น อนนฺธิ นันทิ อิจจา มายา ปณฺธิ สินฺหา (เสนฺหา) อาสา อภิขณา วาลา (ดู อภิ.ส.34/691/272; 737/290; อภิ.วิ.35/299/193)

³ ที่มาตรงกับจันตะ 3 ประเภทที่อ้างแล้ว เฉพาะอย่างยิ่ง นิท.อ.1/73; ปฏิส.อ.141-2 (กามจันตะ แปลว่าความพอใจหรือความอยากในกาม หรือแปลว่า จันตะคือความใคร่ ก็ได้)

⁴ ม.อ.14/171/127; โดยทั่วไป ท่านถือว่า จันตะ รากะ นันทิ ตัณหา เป็นไวพจน์กัน มีความหมายตรงกัน แต่ในบางกรณีที่ต้องให้เห็นความต่าง ท่านจะอธิบายความแตกต่างนั้นในแง่ของระดับความรุนแรง เช่น ความต่างระหว่าง จันตะ กับ รากะ และจันทรากะ ว่า จันตะคือรากะที่มีกำลังน้อยบ้าง จันตะคือต้นหาที่ยังอ่อนกำลัง แต่เมื่อเกิดบ่อย ๆ กลายเป็นต้นหาที่แรง ก็เป็นรากะบ้าง โลกะที่มีกำลังน้อย เป็นจันตะ เมื่อมีกำลังแรงขึ้นไปอีก ทำให้ติดได้ เป็นรากะ เมื่อมีกำลังเพิ่มขึ้นไปกว่านั้นอีก กลายเป็นรากะอย่างหนา จัดเป็นจันทรากะบ้าง (ดู ที.อ.2/125; ออง.อ.3/347; ส.อ.3/135; วินย.ฎีกา 1/551; 4/516; วิสุทฺธิ.ฎีกา 1/239)

⁵ ขุ.เถร.26/415/444 (พึงเทียบกับ กามจันตะ = กามตัณหา; ภวจันตะนี้ก็ย่อมตรงกับภวตัณหา)

⁶ ขุ.เถร.26/399/416

⁷ ม.ม.13/272/267; ขุ.สุ.25/312/363

⁸ ขุ.สุ.25/416/497

⁹ ส.ข.17/142-4/94-6

¹⁰ ส.สพ.18/343/242 (ดู ส.ส.15/732/274; ขุ.เถร.26/401/433 ด้วย)

¹¹ เช่น ส.นิ.16/345-351/173-8 (เทียบกับ รูปตัณหา สัททตัณหา วาลา ธรรมตัณหา ซึ่งมีต้นเช่น ส.นิ.16/10/3 วาลา; พึงสังเกตด้วยว่า คำ “ธรรมจันตะ” ในกรณีนี้ หมายถึงอยากในธรรมารมณ์ คือสิ่งที่ใจคิด เป็นคนละอย่างกับธรรมจันตะ ในข้อที่ 3)

¹² ส.ส.15/762/290

รักใคร่หรือความมีใจผูกพันนั่นเอง ดังจะเห็นได้ชัดในคัมภีร์ภกสูตร ตรัสถึงฉันทะในบุตรและภรรยา¹ และในสูตรเดียวกันนี้ตรัสว่า “ฉันทะเป็นมูลแห่งทุกข์” ตรงกับที่ตรัสในอริยสัจข้อที่ 2 ว่า ตัณหาเป็นสมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ และอีกแห่งหนึ่ง ตรัสว่า พึงละฉันทะ (ในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา)² เท่ากับที่ตรัสในธรรมจักรว่า ตัณหาเป็นสิ่งที่พึงละเสีย³

ข้อที่ 2 ฉันทะที่เป็นกัตตุกัมมตาฉันทะ หมายถึง ความต้องการจะกระทำ หรือความอยากทำ ดังได้กล่าวแล้ว ฉันทะประเภทนี้ ตรงกับที่อภิธรรมจัดเข้าเป็นเจตสิกอย่างหนึ่งในจำพวกปกิณณกเจตสิก คือเจตสิกที่เรี่ยรายแพร่กระจายทั่วไป เกิดกับจิตฝ่ายกุศลก็ได้ ฝ่ายอกุศลก็ได้⁴ กัตตุกัมมตาฉันทะที่คุ้นกันดีที่สุด ก็คือฉันทะที่เป็นธรรมข้อแรกในอิทธิบาท 4⁵ และที่เป็นสาระของสัมมปปธานทั้ง 4 ข้อ⁶ ฉันทะประเภทนี้ มีความหมายใกล้เคียงกับวิริยะ หรือพยายามะ (ความพยายาม) และอุตสาหะ บางที่ท่านก็กล่าวซ้อนกันไว้เพื่อเสริมความหมายของกันและกัน⁷ นับว่าเป็นคุณธรรมสำคัญที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติธรรมและการบำเพ็ญกิจกรณียะต่าง ๆ อย่างไรก็ดี กัตตุกัมมตาฉันทะนี้ ท่านมักรวมเข้าไว้ด้วยกันกับฉันทะประเภทที่ 3 คือ กุศลธรรมฉันทะ เสมือนจะถือว่าฉันทะ 2 ประเภทนี้เป็นอย่างเดียวกัน เช่น ฉันทะในอิทธิบาท 4 และในสัมมปปธาน 4 นั้น ก็เป็นทั้งกัตตุกัมมตาฉันทะ และกุศลธรรมฉันทะ⁸ ดังนั้น จึงขอผ่านไปยังฉันทะประเภทที่ 3 ที่เดียว ส่วนเหตุผลที่ว่าทำไมจึงจัดกัตตุกัมมตาฉันทะเข้าร่วมกับกุศลธรรมฉันทะ จะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

I ส.สพ.18/627-8/403-6 (ในสูตรนี้ ฉันทะมาด้วยกันกับราคะ และเปมะ คือความรัก)

ส.ข.17/142-4/94-6

วินย.4/15/20; ส.ม.19/1667/529

4 วิสุทธิ.3/36,40; สงคท.7; สงคท.ฎีกา 101 (ท่านอธิบายโดยวิธีแสดงลักษณะ รส ปัจจุบรรุฐาน และปหฺฐฐานของฉันทะไว้ด้วย แต่ไม่ขอนำมาลงไว้ที่นี่ ผู้สนใจพึงศึกษาดูตามที่มาซึ่งได้ให้ไว้)

5 อิทธิบาท 4 มีที่มามากมาย เช่น ที.ปา.11/231/233; อภิ.วิ.35/505/292; ตลอด ส.ม.19/1108-1252/326-375; อภิ.วิ.35/505-541/292-306 (ดูอธิบาย ปญจ.อ.479)

เช่น อง.จตุกก.21/69/96; 14/20; 13/19; ส.ม.19/1090-1098/319-322; อภิ.วิ.35/465-504/279-291.

เช่น ในพุทธพจน์แสดงสัมมปปธานที่อ้างแล้ว และใน ขุ.สุ.25/424/529; อง.ติก.20/501/224; ส.ม.19/1717/550; อง.จตุกก.21/93/122; 194/265; อง.จตุกก.22/291/341; ธ.อ.5/9 ฯลฯ

ไขความฉันทะเป็นกัตตุกัมมตาฉันทะ เช่น ม.อ.3/391 (บาลี=ม.ม.13/659/606); อง.อ.3/120 (บาลี=อง.จตุกก.22/291/341; อง.อฏฺฐก.23/171/331); อง.อ.3/173 (บาลี=อง.จตุกก.22/350/481); ที่ไขความแล้วระบุลงไปด้วยว่าเป็นกุศลหรือธรรมฉันทะ เช่น ที.อ.3/257 (บาลี=ที.ปา.11/230/232); ม.อ.3/225 (บาลี=ม.ม.13/334/325); อง.อ.1/539 (บาลี=อง.เอก.20/209/51); ม.อ.3/182 (บาลี=ม.ม.13/238/233); อง.อ.2/283 (บาลี=อง.ติก.20/521/294); ส.อ.3/214 (บาลี=ส.ม.19/132/37); วินย.ฎีกา 2/291; วิภค.อ.378 (บาลี=อภิ.วิ.35/485/285; อรรถกถาแห่งนี้เป็นอันเพิ่มอีกว่าฉันทะมีมากมายหลายอย่าง คือ ตัณหาฉันทะ ทิฏฐิฉันทะ วิริยฉันทะ ธรรมฉันทะ, แต่เกินจำเป็นสำหรับการศึกษาในที่นี้)

ข้อที่ 3 จันทะประเภทกุศลธรรมจันทะ ที่เรียกชื่อเต็ม มีที่มาแห่งหนึ่งในพระสูตร ซึ่งตรัสแสดงองค์ประกอบ 6 ประการอันยากที่จะปรากฏให้ได้พบในโลก¹ กุศลธรรมจันทะนี้ เป็นองค์ประกอบข้อสุดท้ายใน 6 ข้อนั้น ซึ่งนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งที่จะช่วยให้บุคคลได้รับประโยชน์จากพระพุทธศาสนา หรือสามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม เพราะบุคคลใดแม้จะมีองค์ประกอบ 5 ข้อแรกครบถ้วนแล้ว แต่ถ้าบุคคลนั้นขาดกุศลธรรมจันทะเสียอย่างเดียว ก็ไม่สามารถใช้องค์ประกอบข้ออื่น ๆ ให้เป็นประโยชน์ได้

คัมภีร์วิวัฏฐกัณฑ์แห่งพระอภิธรรมปิฎก² อธิบาย “จันทะ” ในสัมมปปธาน 4 และในอิทธิบาท 4 ว่าเป็นกัตตุกัมมตาคุศลธรรมจันทะ ซึ่งนับว่าเป็นต้นแบบของคำอธิบายจันทะฝ่ายดีในอรรถกถาทั้งหลาย และคงจะเป็นต้นเค้าของการจัดเอาจันทะประเภทที่ 2 มารวมเข้าเป็นข้อเดียวกับจันทะประเภทที่ 3 นี้ จันทะที่กล่าวถึงในการปฏิบัติธรรมส่วนมากเป็นจันทะในสัมมปปธาน 4 คือในข้อความว่า “บุคคลนั้น ยังจันทะให้เกิดขึ้น พยายาม ระคมความเพียร ประคองจิต ยินหยักเพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด....เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว....เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด....เพื่อความดำรงอยู่ไม่เลื่อนลงไป เพื่อความเพิ่มพูน ไพบูลย์เจริญบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว” แม้จันทะที่มากในข้อความอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมก็มีรูปความคล้ายกัน เช่น จันทะเพื่อบรรลุกุศลธรรมทั้งหลาย³ จันทะในการสมาทานสิกขา⁴ จันทะเพื่อเจริญปัญญูทรีย⁵ จันทะเพื่อละสรรพกิเลส⁵ เกิดจันทะในนิพพาน⁶ เป็นต้น ดังนั้น จึงจัดว่าเป็นทั้งกัตตุกัมมตาจันทะ และกุศลธรรมจันทะ⁷ คือเป็นทั้งจันทะที่อยากจะทำ และเป็นจันทะในสิ่งที่ดีงาม พึงง่าย ๆ ว่า ต้องการทำสิ่งที่ดีงาม

รวมความว่า ศัพท์ธรรมที่มีความหมายกว้าง ครอบคลุมความอยาก หรือความต้องการซึ่งเป็นแรงจูงใจของมนุษย์ได้ทุกอย่าง ก็คือคำว่า “จันทะ” จันทะเป็นข้อธรรมสำคัญมาก พระพุทธเจ้าตรัสว่า

¹ คือยากที่ใคร ๆ จะได้ประสบครบถ้วน ถ้าประสบแล้วก็นับว่าเป็นโอกาสดียิ่ง เพราะเป็นการได้ปัจจัยต่าง ๆ พรั่งพร้อมบริบูรณ์สำหรับการปฏิบัติธรรมหรือเจริญก้าวหน้าในอริยธรรม; 6 อย่างนั้นคือความปรากฏแห่ง 1. พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า 2 บุคคลผู้แสดงธรรมที่พระตถาคตได้ทรงประกาศไว้ 3 การได้มาเกิดในถิ่นแห่งอริยชน 4. ความมีอินทรีย์ไม่บกพร่อง 5. ความไม่เป็นคนไปบำบาปบุญญามีได้ 6 กุศลธรรมจันทะ (อง.ฉก.ก.22/367/491)

² อภิ.วิ.35/467/280; 485/285; 496/288; 507/292; 520/298; 532/302 (บาลีว่า “กัตตูกัมมตา กุสโล ธมฺมจฺจนฺโท” พึงสังเกตว่า ที่นี่เป็น กุสโล ธมฺมจฺจนฺโท ส่วนในบาลีที่อ้างในวรรคก่อนเป็น กุสโลธมฺมจฺจนฺโท)

³ อง.ฉก.ก.22/350/482

⁴ อง.ติก.20/521/294; อง.ทสก.24/18/15

⁵ ขุ.ปฏ.31/455/337

⁶ ขุ.ธ.25/26/44 (ธ.อ.6/141 ว่าเป็นกัตตูกัมมตาจันทะ)

⁷ พึงพิจารณา จันทะในธรรมทั้งหลาย (ขุ.เถร.26/332/315), จันทะในธรรมบททั้งหลาย (ส.ส.15/788/298), และจันทะเพื่อการบรรลุหัตถผล (ส.ม.19/1168/350) ด้วย; ส่วนไขความในอรรถกถา พึงดูที่เชิงอรรถของจันทะข้อที่ 2 ซึ่งผ่านมาแล้ว; นอกจากนี้ ท่านว่าจันทะเป็นองค์ธรรมในขณะแห่งมรรคทั้ง 4 ผลทั้ง 4 เป็นมรรค, เป็นอภิสัมมย, เป็นวิวิจาละ และเป็นวิมุตติ (ดู ขุ.ปฏ.31/156—9/107—9; 529/424; 697/604; 592/502; 597/505)

“ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล” หมายความว่า ฉันทะเป็นรากหรือเป็นต้นเค้าของธรรมทุกอย่าง¹ ฉันทะที่ไม่ดี เป็นอกุศล เป็นฝ่ายชั่ว ตรงกับคำว่า ตัณหา จะใช้คำว่า ตัณหาแทนก็ได้ ส่วนฉันทะที่ดีงามเป็นฝ่ายกุศล มีชื่อเต็มว่า กุศลธรรมฉันทะ บางทีเรียกสั้นเข้าเป็น กุศลฉันทะ บ้าง ธรรมฉันทะ บ้าง แต่นิยมเรียกคำเดียวว่า ฉันทะ นอกจากนี้ยังมีฉันทะที่เป็นกลางๆ คือความต้องการทำ หรืออยากทำ เรียกว่า กัตตุกัมมตาฉันทะ แต่ท่านมักจัดรวมเข้าในฝ่ายดี เป็นกุศลธรรมฉันทะด้วย

อย่างไรก็ดี เพื่อความสะดวกในการศึกษาต่อไป มิให้เกิดความสับสน ต่อไป (เฉพาะในบทความหัวข้อนี้) จะแยกทั้งคำ แยกทั้งความให้ขาดออกจากกันอย่างชัดเจน กล่าวคือ สำหรับฉันทะฝ่ายชั่ว ไม่ว่าในกรณีที่ท่านเรียกว่า ฉันทะ ก็ตาม เรียกว่า ตัณหา ก็ตาม ในที่นี้จะใช้ว่า “ตัณหา” อย่างเดียว และสำหรับฉันทะฝ่ายดีก็จะเรียกสั้นๆ เพียงว่า “ฉันทะ” ส่วนฉันทะที่เป็นกลางๆ คือกัตตุกัมมตาฉันทะ ก็จะไม่อธิบายรวมๆ แทรกไปกับตัณหาและฉันทะนั้น เป็นอันว่า ใช้คำหลักเพียง 2 คำ คือ ตัณหา กับ ฉันทะ ตรงกับมติของอรรถกถาที่แบ่งความปรารถนาหรือความอยากเป็นสองอย่าง ดังยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้น

แรงจูงใจในพุทธธรรม

จุดเริ่มต้นสำหรับทำความเข้าใจกันในตอนนี้เป็นให้ถือว่าแรงจูงใจในการกระทำของมนุษย์แบ่งออกเป็น 2 ประเภทดังนี้

1. ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ไม่ดี ไม่สบาย ไม่เกื้อกูล เป็นอกุศล เรียกว่า ตัณหา

2. ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ดีงาม สบาย เกื้อกูล เป็นกุศล เรียกว่า ฉันทะ

ตัณหา แปลว่า ความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความเล่นหา ความร่น ความร่น ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวาย ไม่รู้อิ่ม² หลักสำคัญที่ควรทราบเกี่ยวกับตัณหา คือ ตามหลักปฏิจ-สมุปบาท ตัณหาเกิดจากเวทนาเป็นปัจจัย โดยมีวิชาเป็นมูลราก กล่าวคือ เมื่อบุคคลรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจก็ตาม เช่น เห็นรูปสวยหรือน่าเกลียด ได้ยินเสียงไพเราะหรือหวนหวน เป็นต้น แล้วเกิดความรู้สึกสุข หรือทุกข์ หรือเฉยๆ ขึ้น ในเวลานั้น ตัณหาจะเกิดขึ้นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งคือ ถ้ารู้สึกสุข ก็ยินดี ชื่นชอบ คล้อยตามไป ติดใจ ใฝ่รัก อยากได้ ถ้ารู้สึกทุกข์ ก็ยินร้าย ขัดใจ ชัง อยากเลี่ยงหนี หรืออยากให้สูญสิ้นไปเสีย ถ้ารู้สึกเฉยๆ ก็เพลินๆ เรื่อยเฉื่อยไป อากา-รอย่างนี้มันเป็นไปของมันได้เอง โดยไม่ต้องใช้ความคิด ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจอะไรเลย (ตรงข้ามถ้ามีความรู้ความเข้าใจหรือใช้ความคิดแทรกเข้ามาในเวลานั้น เช่น รูปร่างที่น่าเกลียดนั้นเป็นสิ่งมีประโยชน์

¹ อัง.อุทฺต.23/189/350; อัง.ทสท.24/58/113 (อัง.อ.3/319 ไขความว่า ธรรมทั้งปวงในที่นี้หมายถึงเบญจขันธ์; พึงเทียบกับบาลีใน ม.อุ.14/121/101 และ ส.ข.17/182/121 ที่ว่า อุปาทานขันธ์ทั้ง 5 มีฉันทะเป็นมูล)

² ผู้ต้องการอาจดูความหมายได้ที่ อุ.อ.53; อิติ.อ.75,259; สุตต.อ.1/21; ปฏิส.อ.94.

หรือรู้ว่าเสียงไพเราะนั้น เป็นสัญญาณอันตราย หรือเกิดสำนึกทางจริยธรรมหรือวัฒนธรรมประเพณี ว่า สิ่งนั้นไม่เหมาะสมกับภาวะหรือฐานะของตน เป็นต้น ตัณหาอาจถูกตัดตอน กระบวนการไม่ไหลต่อเนื่อง เรื่อยไปอย่างเดิม แต่เกิดพฤติกรรมรูปอื่นรับช่วงไปแทน) จึงอาจพูดอย่างง่าย ๆ ว่า ตัณหาอิงอาศัยเวทนา โดยมีวิชาเป็นตัวหนุน หรือตัณหาแอบอิงเวทนาอยู่บนฐานแห่งวิชา

ในเมื่อตัณหาไฟหรือผูกพันมุ่งหมายเวทนาอย่างนี้ ตัณหาจึงร่นร้นหันไปหาสิ่งที่จะให้เวทนาแก่มัน ได้ และสิ่งที่ตัณหาต้องการ ก็คือสิ่งใดก็ตามที่จะอำนวยเวทนาอันอร่อยซึ่งตัณหาชอบ สิ่งทั้งหลายที่อำนวย เวทนาได้เมื่อจัดรวมเข้าเป็นประเภทแล้ว ก็มีเพียง 6 อย่าง เรียกว่าอารมณ์ 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งต้องกาย) และธรรมารมณ์ (เรื่องในใจ) เฉพาะอย่างยิ่ง อารมณ์จำพวกที่เด่นชัดกว่า เป็นรูปธรรม คือ 5 อย่างแรก ซึ่งเรียกว่า กามคุณ 5 (ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ น่าพอใจ) อารมณ์ 6 โดยเฉพาะกามคุณ 5 นี้ เป็นสิ่งที่ตัณหาต้องการ และเป็นที่เกิดของตัณหา โดย นัยนี้ จึงขยายความหมายของตัณหาออกไปได้ว่า ตัณหาคือ ความกระหายอยากในสิ่งที่ให้เวทนา หรือ ความกระหายอยากในอารมณ์ที่ชื่นชอบ หรือในกามคุณทั้งหลาย¹ หรือความกระหายอยากได้อารมณ์ที่ชอบ โฉมเสพเสวยเวทนาอันอร่อย พุดสั้น ๆ ว่าอยากได้หรืออยากเอา

อย่างไรก็ตาม เรื่องของตัณหายังไม่จบเพียงเท่านั้น การเสพเสวยเวทนาจากอารมณ์เช่นนี้ ได้สร้าง เสริมความรู้สึกอย่างหนึ่งที่สั่งสมขึ้นด้วยความหลงผิด คือความรู้สึกว่า มีตัวตนหรืออัตตาผู้เสพเสวยเวทนา เมื่อเข้าใจอย่างนั้นแล้ว ก็ต้องมีความเห็นต่อเนื่องไปอีกว่า การที่จะได้เสพเสวยเวทนาอยู่เรื่อยไป ก็ต้องมีตัวตนผู้เสพเสวยที่เที่ยงแท้ถาวร คราวนี้ ความกระหายอยากในความมีอยู่เป็นอยู่เที่ยงแท้ถาวรของอัตตาก็เกิดขึ้นควบคู่ไปกับความเห็นว่าตัวตนที่คงอยู่เที่ยงแท้ถาวรได้ แต่เมื่อความเข้าใจเช่นนี้เป็นเพียงความเห็นที่ยึดถือเอาเอง และเมื่อความเห็นนั้นเอียงไปข้างหนึ่งแล้ว ก็ย่อมมีความเห็นอีกอย่างหนึ่งซึ่งเอียงไป ในทางตรงข้าม เกิดขึ้นมาซ้อนเป็นคู่คอยแย้งกันไว้ว่า ตัวตนนั้นมีอยู่เพียงชั่วคราว แล้วก็จะดับสิ้นพินาศ ขาดสูญไป ไม่คงอยู่เที่ยงแท้ถาวร ความเห็นหรือความยึดถือนี้กลับไปสัมพันธ์กันอีกกับการเสพเสวยเวทนา กล่าวคือ ความมีอยู่คงอยู่แห่งตัวตนนั้น จะมีความหมายก็เพราะได้เสพเสวยเวทนาที่ชื่นชอบ เมื่อใดได้ เสพสม เมื่อนั้นความกระหายอยากในความเที่ยงแท้ถาวรของอัตตาก็ยิ่งได้รับการเสริมย้าให้แรงกล้า แต่เมื่อใดไม่ได้เสพสม ความดำรงอยู่ของตัวตนก็ดูจะไร้ความหมาย เมื่ออาการที่ไม่สมนั้นเป็นไปอย่างรุนแรง ก็ถึงกับเบื่อหน่ายเกลียดชังไม่ปรารถนาความดำรงคงอยู่แห่งตัวตน อยากให้ตัวตนพราดขาดสูญสิ้นไปเสีย จากภาวะเช่นนั้น ซึ่งเรียกว่าเป็นความกระหายอยากในความขาดสูญแห่งอัตตา เกิดเป็นตัณหาขึ้นอีกชนิด

¹ ที่ว่าตัณหาเกิดในอารมณ์ 6 หรือกามคุณ 5 นี้ เป็นการพูดกันสั้น ๆ อย่างรวบรัด ถ้าจะพูดขยายให้เต็มความกว่า ในปิย-
รูป สาตรูป ซึ่งมี 10 หมวด ๆ ละ 6 อย่างคือ อายุขณะภายใน 6 อารมณ์ 6 วิญญาณ 6 สัมผัส 6 เวทนา 6 สัญญา
6 สัญเจตนา 6 ตัณหา 6 อินฺน 6 และวิจารณ์ 6 มีพุทธพจน์ตรัสว่า ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดในปิยรูปสาตรูปเหล่านี้
เมื่อจะตั้งหลักลง ก็ย่อมตั้งหลักลงที่ปิยรูป สาตรูปเหล่านี้ และเมื่อจะถูกละ เมื่อจะดับ ก็ย่อมถูกละได้ ดับได้ ที่ปิย-
รูปสาตรูปเหล่านี้ (ที.ม.10/297-8/343-8; ส.นิ.16/258/131; ขุ.ปฎิ.31/83/57; อภิ.วิ.35/159/131; 161/133)

หนึ่ง ซึ่งมีขึ้นควบคู่ไปกับความเห็นที่คอยรอให้ออกาสอยู่แล้วว่า มีตัวตนชั่วคราวซึ่งดับสิ้นขาดสูญไปได้ ตัณหาในความพินาศขาดสูญของอัตตานิ เกิดขึ้นมาเคียงซ้อนเป็นคู่แย้งคอยขัดกันกับตัณหาในความคงอยู่ เทียงแท้ถาวรของอัตตา ส่วนตัณหาอย่างแรกนั้น ถึงตอนนี้ก็มิใช่มีความหมายเพียงว่า ความกระหายอยาก ในสิ่งที่ให้เวทนาเท่านั้น แต่ควรขยายออกไปให้ชัดเจนขึ้นอีกว่า เป็นความกระหายอยากที่จะได้สิ่งอำนาจ เวทนา มาปรนปรี้อัตตา หรืออยากให้อัตตาได้เสพสรวเวทนาอันร่อยจากอารมณ์ที่น่าชื่นชม เป็นอันว่า ตัณหาทุกอย่างมีศูนย์รวมมุ่งมาที่ตัวตนหรือเพื่ออัตตาทั้งสิ้น บทบาทและการทำหน้าที่ของตัณหาเหล่านี้ ได้เป็นตัวกำกับกำกับการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ของมนุษย์ผู้คอยพะเน้าพะนอหล่อเลี้ยงมันไว้ และเกดทุนให้มัน เป็นผู้บังคับบัญชาที่ตนจงรักเชื่อฟัง พร้อมกันนั้น มันก็เป็นแหล่งก่อปมปัญหาให้แก่ชีวิตและสังคมของ มนุษย์ เป็นที่มาของความหวัง ความหวาดกลัว ความระแวง ความเคียดแค้นชิงชัง ความมัวเมาลุ่มหลง และความทุกข์ความเดือดร้อนต่าง ๆ รวมความว่าตัณหาแยกออกได้เป็น 3 อย่าง หรือ 3 ด้านคือ

1. ความกระหายอยากได้อารมณ์ที่น่าชอบใจมาเสพสรวปรนเปรอตน หรือความทะยานอยากในกาม เรียกว่า *กามตัณหา*
2. ความกระหายอยากในความสรวรมั่นคง มีอยู่คงอยู่ตลอดไป (รวมถึงใหญ่โตโดดเด่น) ของตน หรือความทะยานอยากในภพ เรียกว่า *ภวตัณหา*
3. ความกระหายอยากในความดับสิ้นขาดสูญ (รวมทั้งพราภพัน บันรอน) แห่งตัวตน หรือความ ทะยานอยากในวิภพ เรียกว่า *วิภวตัณหา*¹

ตามกฎแห่งกระบวนการธรรม ตัณหานำไปสู่การแสวงหาที่เรียกเป็นคำศัพท์ว่า *ปริยสนา*² (จะเรียก

¹ ตัณหา 3 นี้ อาจเทียบกับ libido, life-instinct และ death-instinct ของ Freud ได้บางแง่ แต่ไม่ใช่ตรงกันทีเดียว; กามตัณหา จะจำกัดความว่าตัณหาในกามคุณ 5 ก็ได้ (สงคณ.อ.522) ว่า ตัณหาในแง่ของความชื่นชอบกาม ในอารมณ์ 6 ก็ได้ (ปญจ.อ.312) ภวตัณหา คือความอยากความใคร่ที่ประกอบด้วยภวาทิฏฐิ (คือสัสตติภวาทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง) วิภวตัณหา คือความอยากความใคร่ที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ) กามตัณหา คือตัณหา นอกจาก นั้น (ดู อภิ.วิ.35/933/494; อิติ.อ.260 ไขความ ขุ.อิตติ.25/236/268); พึงสังเกตว่า เมื่อพิจารณาตามหลักพุทธศาสนา ความผูกพันในกามเป็นสิ่งที่ชั่วร้ายและเป็นพื้นฐานยิ่งกว่าความยึดถือตัวตนหรือความเห็นเกี่ยวกับอัตตา เช่น ในสังโยชน 10 สักกายทิฏฐิ (ความเห็นเกี่ยวกับตัวตน) ถูกไล่ได้ตั้งแต่เป็นโสดาบัน กามราคะไล่ได้ต่อเมื่อเป็นพระอนาคามี และ เมื่อบรรลอรหัตตผล จึงจะละรูปราคะ และอรุปราคะได้, ในอุปาทาน 4 อัตตวาทุปาทาน (ความยึดมั่นในวาตัว กบ = สักกายทิฏฐิ - อภิ.ส.34/784/307, วิสุทธ.3/182) ละได้ในชั้นโสดาบัน ส่วนกามุปาทาน (ความยึดมั่นใน กามซึ่งรวมถึงรูปราคะและอรุปราคะ) จะละได้ต่อเมื่อบรรลอรหัตตผล (เช่น วิสุทธ.3/183,338)

² *คณห์ ปฏิจจ ปริยสนา* = อาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา. *ปริยสนา ปฏิจจ ลาโก* = อาศัยการแสวงหา จึงมีการได้ (ที.ม.10/59/69; อง.นวก.23/227/413; อภิ.วิ.35/1023/527; และดูประกอบ ส.นิ.16/344/173 ซึ่งตัณหาใน ชื่อว่า จันทะ); ใน ที.อ.2/124; อง.อ.3/346 และ วินย.ฎีกา 4/493 ท่านแบ่งตัณหาออกเป็น 2 อย่างคือ เอสนา- ตัณหา (ตัณหาในการแสวงหา) และ เอสิตตัณหา (ตัณหาในสิ่งที่แสวงหามาแล้ว); ใน ขุ.ม.29/457/314; ที.อ.2/ 423 กล่าวถึงจันทะว่ามี 5 อย่างคือ ปริยสนจันทะ (จันทะในการแสวงหา), ปฏิลาจันทะ (จันทะในการได้), ปริ- โภคจันทะ (จันทะในการบริโภคหรือใช้), สันนิธิจันทะ (จันทะในการสะสม), และวิสัชชนจันทะ (จันทะในการ แจกจ่าย หมายถึงหว่านเงินหรือเลี้ยงคนเพื่อเอามาเป็นบริวาร) และว่าจันทะทั้ง 5 นี้ เป็นเพียงตัณหาเท่านั้น

สั้น ๆ ว่า เอสนา ก็ได้) As ไปหา ไปเอา หรือรับเอา หรือหาทางอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการนั้น ๆ มาเสพเสวย ผลสนองการแสวงหา นั้น ก็คือการได้ เมื่อได้สิ่งที่ต้องการนั้นมาให้ตนเสพเสวยแล้ว ก็เป็นอันตัดตอนได้ถือว่าจบไปช่วงหนึ่ง มีสิ่งที่ขอย้ำไว้เพื่อให้กำหนดไว้ในใจเป็นสิ่งเตือนความสังเกตอย่างหนึ่งในตอนนี้คือ การแสวงหาไม่ใช่สิ่งเดียวกับการกระทำและอาจจะไม่เกี่ยวข้องหรือไม่ต้องใช้การกระทำเลยก็ได้ ดังจะพิจารณากันต่อไป

หันไปพูดถึงฉันทะบ้าง ได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า ฉันทะในที่นี้ หมายถึง กุศลธรรมฉันทะที่เรียกสั้น ๆ ว่า กุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ กุศลธรรมฉันทะ¹ แปลว่า ฉันทะในกุศลธรรม คือความพอใจ ความชอบ ความอยากในสิ่งที่ดีงาม กุศลฉันทะ แปลว่า ฉันทะในกุศล ถึงแม้จะตัดคำว่าธรรมออกก็มีความหมายเท่าเดิม คือตรงกับกุศลธรรมฉันทะนั้นเอง กุศล แปลว่า ดีงาม ฉลาด เกื้อกูล คล่อง สบาย ไร้โรค เอื้อต่อสุขภาพ ได้แก่ สิ่งที่เกิดแก่ชีวิตจิตใจ สิ่งที่เป็นผลดีเกื้อกูลแก่ความเจริญงอกงามในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและคนอื่น² ส่วนธรรมฉันทะ แปลว่า ฉันทะในธรรม หรือความต้องการธรรม คำว่า ธรรม ที่มาในคำว่า กุศลธรรม มีความหมายกลาง ๆ คือแปลว่า สิ่ง หรือ หลัก แต่เมื่อแยกออกมาใช้ลำพังเดี่ยว ๆ ก็อาจแปลความหมายได้กว้างขึ้น ความหมายหลักของธรรมในกรณีนี้มี 2 อย่าง คือ *ความจริง* (สภาวะธรรมหรือคำสอนที่แสดงสภาวะธรรมนั้น ตรงกับที่บัณฑิตใช้คำว่าจักรธรรม) และ *ความดีงาม สิ่งที่ดีงาม หรือภาวะที่ดีงาม* (คุณธรรม ปัจจุบัน ดูเหมือนนิยมเรียกส่วนหนึ่งของความหมายนี้ว่า จริยธรรม) ธรรมฉันทะจึงแปลได้ว่า ฉันทะในความจริง ฉันทะในความดีงาม หรือความต้องการความจริง ความต้องการสิ่งที่ดีงาม ความต้องการความจริงลงไปถึงความรู้ คือเท่ากับพูดว่าต้องการรู้ความจริง ต้องการเข้าถึงตัวธรรม คือตัวจริง ตัวแท้ ความหมายที่แท้ เนื้อหาสาระที่เป็นแก่นแท้ ภาวะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ตลอดจนความดีงามที่เป็นคุณค่าอันแท้จริงของสิ่งนั้น ๆ ส่วนความต้องการความดีงามก็ลงไปถึงการกระทำ คือต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดมีขึ้น โดยนัยนี้ธรรมฉันทะก็แปลได้ว่า ความใฝ่ความจริง หรือความรักความจริง ความใฝ่ในสิ่งดีงาม หรือรักความดีงาม (ใฝ่ดี รักดี) และกินความถึงความอยากรู้ อยากทำ หรือใฝ่รู้ใฝ่ทำ อาจใช้คำสั้น ๆ คำเดียวว่า ความใฝ่ธรรม แล้วให้เข้าใจร่วมกันไว้ว่าคลุมถึงความหมายที่กล่าวมาทั้งหมด เมื่อนัดหมายรู้กันอย่างนี้แล้วจะแปลฉันทะเดี่ยว ๆ ล้วน ๆ ว่า ความใฝ่ธรรม ก็ได้

เป็นอันว่า สิ่งที่ฉันทะต้องการ ก็คือ ธรรม หรือกุศล(ธรรม) พูดอย่างไทยแท้ว่า สิ่งที่ฉันทะต้องการ คือ ความจริงและสิ่งที่ดีงาม แล้วมีความหมายขยายออกไปว่า ต้องการรู้ความจริง ต้องการ

¹ พึงเทียบกับ กุศลธรรมอสันตญฐี (อสันตญฐิตา กุสเลสุ รมเมสุ) คือความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นคุณธรรมสำคัญเกื้อหนุนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติธรรมควรมีคู่กับความเพียรพยายาม ไม่ท้อถอย (ที.ปา.11/227/227; อง.ทุก.20/251/64; 422/119; อง.ฉก.22/351/482; อภิ.ส.34/15/8; 875/339)

² ความหมายหลักของกุศล มี 3 คือ *อาไรคยะ* (ความไม่มีโรค,มีสุขภาพ) *อนวัชชะ* (ไร้โทษ) และ *โกสัลลสัมภุต* (เกิดจากความฉลาดหรือเกิดจากปัญญา) นอกจากนี้แปลว่า มีผลเป็นสุข (สุขวิบาก) เกษม (เกษม) เป็นต้น ก็ได้ ดู ปฏิฐ.อ.156,246; สงฺกณฺธิ อ.103,134; ที.อ.2/325; วิสุทธิ.ฎีกา 3/61 เป็นต้น

ทำให้สิ่งที่ตั้งถามหรือภาวะที่ตั้งถามเกิดมีขึ้น อยากทำให้สิ่งที่เป็นคุณประโยชน์สำเร็จผลเป็นจริงขึ้น ความหมายที่ขยายออกไปนี้ส่องให้เห็นว่า ฉันทะสัมพันธ์กับการกระทำคือ การกระทำเพื่อให้รู้ความจริง และการกระทำเพื่อสร้างภาวะที่ตั้งถามหรือทำให้สิ่งที่ตั้งถามเกิดมีขึ้น ด้วยเหตุนี้ ตามกฎแห่งกระบวนการธรรม ท่านจึงกล่าวว่า ฉันทะนำไปสู่อุตสาหะ¹ หรือไม่ก็กล่าวไว้นำหน้ายามะหรือวิริยะ² พึงง่าย ๆ ว่าฉันทะทำให้เกิดการกระทำ (เทียบกับตัณหาซึ่งทำให้เกิดการแสวงหา) พร้อมกันนั้นท่านก็กล่าวถึงมูลฐานของฉันทะว่า มีโยนิโสมนสิการเป็นสมุฏฐาน³ หมายความว่า ฉันทะเกิดจากโยนิโสมนสิการ (การคิดแยบคาย คิดถูกวิธี รู้จักคิด หรือคิดเป็น) ความข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ฉันทะอยู่ในกระบวนการธรรมฝ่ายปัญญา ฉันทะตั้งต้นเมื่อเริ่มมีการใช้ปัญญา (เทียบกับตัณหาซึ่งอาศัยอวิชชาเป็นฐานก่อตัว) เนื้อความตอนนี้ยังจะต้องชี้แจงกันต่อไป

สรุปความเท่าที่กล่าวมาเพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับทำความเข้าใจกันต่อไป ดังนี้

1. *ตัณหา* มุ่งประสงค์เวทนา และจึงต้องการสิ่งสำหรับเอามาเสพเสวยเวทนา หรือสิ่งที่จะปรนเปรอตัวตน ตัณหาอาศัยอวิชชาคอยหลอเลี้ยงและให้โอกาส พัวพันเกี่ยวเนื่องอยู่กับเรื่องตัวตน เอาอัตตาเป็นศูนย์กลาง และนำไปสู่ปริยเสนา หรือการแสวงหา

2. *ฉันทะ* มุ่งประสงค์อัตตะคือตัวประโยชน์ (หมายถึงสิ่งที่มีคุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต คล้ายกับที่ปัจจุบันเรียกว่าคุณภาพชีวิต) และจึงต้องการความจริง สิ่งที่ตั้งถาม หรือภาวะที่ตั้งถาม ฉันทะก่อตัวขึ้นจากโยนิโสมนสิการ คือความรู้จักคิดหรือคิดถูกวิธี คิดตามสภาวะและเหตุผล เป็นภาวะกลาง ๆ ของธรรม ไม่ผูกพันกับอัตตา และนำไปสู่อุตสาหะ หรือวิริยะ คือทำให้เกิดการกระทำ

ข้อควรย้าในตอนนี้มี 2 อย่างคือ

ก. เพื่อแยกให้ชัดว่าเมื่อใครคิดพูดทำอะไร จะเป็นตัณหาหรือไม่ ถึงตอนนี้จะเห็นชัดว่า ความต้องการหรือกิจกรรมใดไม่เกี่ยวกับการหาสิ่งมาเสพเสวยเวทนา ไม่เกี่ยวกับการปกป้องรักษาหรือเสริมขยายความมั่นคงถาวรของอัตตา (ลึกลงไปแม้แต่การที่จะบีบคั้นลิดรอนอัตตา) ความต้องการหรือกิจกรรมนั้น ไม่ใช่เรื่องของตัณหา

ข. ข้อความว่า ตัณหานำไปสู่การแสวงหา ฉันทะทำให้เกิดการกระทำ นี่เป็นจุดสำคัญที่จะให้เข้าใจความแตกต่างระหว่างตัณหากับฉันทะได้ชัดเจน เป็นขั้นนอกสู่ปฏิบัติการ และเป็นขั้นตอนสำคัญที่มีผลในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก จึงจะหันมาพิจารณากันที่จุดนี้ต่อไป

ดังได้กล่าวแล้วว่า ตัณหาต้องการสิ่งที่จะเอามาเสพเสวยเวทนา ความสมประสงค์ของตัณหาอยู่ที่การได้สิ่งนั้น ๆ มา วิธีการใด ๆ ก็ตามที่จะให้ได้สิ่งนั้นมา เรียกเป็นคำเฉพาะในที่นี้ว่าการแสวงหา หรือ

¹ ม.ม.13/238/233; 659/606

² ดูที่มาในฉันทะข้อที่ 2 กัตตุกัมมตาฉันทะ ที่ผ่านมาแล้ว

³ วิสุทธิ.ฎีกา 3/110

ปริเยสนา ในการได้สิ่งเสพเสวยมาอย่างหนึ่ง วิธีการที่จะได้อาจมีหลายวิธี บางวิธีไม่ต้องมีการกระทำ (เช่นมีผู้ให้) บางวิธีอาจต้องมีการกระทำ แต่ในกรณีที่ต้องมีการกระทำ สิ่งที่ต้องการต้องการจะไม่เป็นเหตุเป็นผลกันกับการกระทำนั้นโดยตรง ยกตัวอย่าง

นาย ก. กวาดถนน ได้เงินเดือน 900 บาท

ถ้าหนูหน่อยอ่านหนังสือเล่มนี้จบ คุณพ่อจะพาไปดูหนัง

หลายคนคิดว่า การกวาดถนนเป็นเหตุให้ได้เงินเดือน จึงสรุปว่า การกระทำคือการกวาดถนนเป็นเหตุ เงินเดือนเป็นผล การได้เงินเดือนเป็นผลของการกระทำคือการกวาดถนน แต่ตามความจริงแท้ ข้อสรุปนี้ผิด เป็นเพียงระบบความคิดแบบสะสมเคยชินและหลอกตัวเองของมนุษย์ ถ้าจะให้ถูก ต้องเติมสิ่งที่ขาดหายไปแทรกเข้ามาด้วย ได้ความใหม่ว่า การกระทำคือการกวาดถนน เป็นเหตุให้ถนนสะอาด ความสะอาดของถนนจึงจะเป็นผลที่แท้จริงของการกระทำคือการกวาดถนน ส่วนการกวาดถนนแล้วได้เงินเดือน เป็นเพียงเงื่อนไขที่มนุษย์กำหนดวางกันขึ้น หาได้เป็นเหตุเป็นผลกันแท้จริงไม่ (เงินไม่อาจเกิดขึ้นได้จากการกวาดถนน บางคนอาจกวาดถนนแล้วไม่ได้เงิน หรืออีกหลายคนได้เงินเดือนโดยไม่ต้องกวาดถนน) คำพูดที่เคร่งครัดตามหลักเหตุผลในกรณีนี้จึงต้องว่า การกวาดถนนเป็นการกระทำที่เป็นเหตุให้ถนนสะอาด แต่เป็นเงื่อนไขให้นาย ก. ได้เงินเดือน 900 บาท

ในตัวอย่างที่สองก็เช่นเดียวกัน หลายคนคงคิดว่า การอ่านหนังสือจบเป็นเหตุ และการได้ไปดูหนังกับคุณพ่อเป็นผล แต่ความจริง การอ่านหนังสือจบเป็นเพียงเงื่อนไขให้ได้ไปดูหนัง ส่วนที่เป็นเหตุเป็นผลแท้จริงก็คือ การอ่านหนังสือจบเป็นเหตุให้ได้รับความรู้ในหนังสือ นั้น การกระทำคือการอ่านเป็นเหตุ และการได้ความรู้เป็นผล

ตามตัวอย่างทั้งสองนี้ ถ้าพฤติกรรมของนาย ก. และหนูหน่อย เป็นไปตามค้นหา นาย ก. ย่อมต้องการเงินเดือน หาได้ต้องการความสะอาดของถนนไม่ และเขาก็ย่อมไม่ต้องการทำการกวาดด้วย แต่ที่ต้องกวาด ก็เพราะจำต้องทำเพราะเป็นเงื่อนไขที่จะให้ได้เงิน ส่วนหนูหน่อย ก็ย่อมต้องการดูหนังหาได้ ต้องการความรู้จากหนังสือ นั้นไม่ และโดยนัยเดียวกัน ก็มีได้ต้องการที่จะกระทำการอ่านหนังสือ แต่ที่กระทำคืออ่านหนังสือ ก็เพราะเป็นเงื่อนไขที่จะให้ได้สิ่งที่ค้นหาต้องการคือการดูหนัง โดยนัยนี้ พุทธตามกฎธรรมชาติ หรือตามกระบวนการธรรมแท้ ๆ ค้นหาไม่ทำให้เกิดการกระทำ และไม่ทำให้เกิดความต้องการที่จะทำ การกระทำเป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่งตามเงื่อนไขที่จะช่วยให้การแสวงหาสิ่งเสพเสวยสำเร็จลุล่วงตามความต้องการของค้นหา

ตัวอย่างทั้งสองนั้น แสดงความหมายของฉันทะชัดเจนอยู่ด้วยแล้ว ฉันทะต้องการกุศลหรือต้องการตัวธรรม ต้องการภาวะดีงามหรือความรู้เข้าใจในความจริงแท้ ถ้ามีฉันทะ นาย ก. ย่อมต้องการความสะอาดของถนน และหนูหน่อยก็ต้องการความรู้ในหนังสือ นั้น ความสะอาดเป็นผลของการกระทำ คือการกวาดถนน ความรู้ก็เป็นผลของการอ่านหนังสือ ทั้งสองคนต้องการผลของการกระทำโดยตรง ผลเรียกร่องเหตุ คือขี้อ้างหรือกำหนดการกระทำ เมื่อกระทำ ผลก็เกิดขึ้น การกระทำคือการก่อผล หรือการกระทำ

คือการเกิดผล เมื่อนาย ก. กวาด ความสะอาดก็เกิดขึ้น และเกิดขึ้นทุกขณะที่กวาด เมื่อหนูหน้อยอ่านหนังสือ ความรู้ก็เกิด และเกิดเรื่อยไปพร้อมกับที่อ่าน การกระทำคือการได้ผลที่ต้องการ ฉะนั้นต้องการภาวะดีงามที่เป็นผลของการกระทำ และจึงต้องการการกระทำที่เป็นเหตุของผลนั้นด้วย โดยนัยนี้ ฉันทะทำให้เกิดการกระทำ และทำให้เกิดความต้องการที่จะทำ หรือทำให้อยากทำ ความข้อนี้อย่นหลังไปบรรจบกับหลักที่อ้างไว้ข้างต้น คือทำให้มองเห็นเหตุผลว่าทำไมท่านจึงจัดรวมฉันทะประเภทที่สอง (กัตตุกัมมตา-ฉันทะ = ความต้องการที่จะทำ หรือความอยากทำ) เข้าเป็นข้อเดียวกับกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ¹ ถ้าพฤติกรรมเป็นไปโดยฉันทะ นาย ก. ก็มีความตั้งใจกวาดถนนที่เป็นส่วนต่างหากจากการได้เงินเดือน หนูหน้อยก็อ่านหนังสือได้โดยคุณพ่อไม่ต้องล่อด้วยการพาไปดูหนัง และมีโซ่เพียงเท่านั้น ผลทางจริยธรรมยังมีมากยิ่งกว่านี้ แต่ในตอนนี้อาจง่าย ๆ ก่อนว่า *ตัณหา* คือต้องการเสพ *ฉันทะ* คือต้องการธรรมและต้องการทำ

การมีตัณหาหรือมีฉันทะเป็นแรงจูงใจในการกระทำ ก่อให้เกิดผลในทางจริยธรรมหรือผลในทางปฏิบัติแตกต่างกันออกไปได้มาก เมื่อบุคคลมีตัณหาเป็นแรงจูงใจ การกระทำเป็นเพียงเงื่อนไข สำหรับการได้สิ่งเสพเสวยมาปรนเปรอตน เขาไม่ต้องการทั้งการกระทำและผลของการกระทำนั้นโดยตรง จุดมุ่งประสงค์ของเขายู่ที่การได้สิ่งเสพเสวยนั้นมา ในหลายกรณี การกระทำที่เป็นเงื่อนไขนั้นเป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่งที่จะให้ได้สิ่งที่เขาต้องการ ดังนั้น ถ้าเขาสามารถหาวิธีการอื่นที่จะให้ได้โดยไม่ต้องทำ เขาก็จะหลีกเลี่ยงการกระทำนั้นเสีย หันไปใช้วิธีที่จะได้โดยไม่ต้องทำแทน เพราะถ้าเป็นไปได้ การได้โดยไม่ต้องทำย่อมตรงกับความต้องการของตัณหามากที่สุด และถ้าจำเป็นจริง ๆ ไม่สามารถหลีกเลี่ยงเงื่อนไขนั้นได้ เขาก็จะทำความรังเกียจ จำใจ ไม่เต็มใจและไม่ตั้งใจจริง ผลเท่าที่พอมองเห็นได้ก็คือ

- ในเมื่อเขาพยายามหลีกเลี่ยงการกระทำที่เป็นเงื่อนไข เขาอาจหันไปใช้วิธีลัดหรือวิธีอื่นใดซึ่งง่ายที่จะให้ได้สิ่งเสพเสวยมาโดยไม่ต้องทำ ผลอย่างแรงคือการทุจริตในรูปต่าง ๆ เช่น นาย ก.อยากได้เงิน ไม่มีฉันทะและอดสาหัสในงานเสียเลย เขาทนทำงานรอเวลาอยู่ไม่ได้ จึงหันไปหาเงินด้วยวิธีลักขโมยแทน หรือหนูหน้อยอยากไปดูหนัง ทนอ่านหนังสือไม่ได้ อาจขโมยเงินคุณแม่ไปดูเอง โดยไม่ต้องรอให้คุณพ่อพาไป
- ในเมื่อเขามีแต่ตัณหาที่อยากได้ แต่ไม่มีฉันทะที่อยากทำ เขาจึงทำงานที่เป็นเงื่อนไขอย่างชนิดสักว่าทำ หรือทำพอให้เสร็จ หรือทำคลุม ๆ พอให้เขาเห็นว่าได้ทำ ผลคือไม่ได้ความประณีตหรือความดีเลิศของงาน และผู้ทำก็เพาะนิสัยไม่ดีให้แก่ตนเอง กลายเป็นผู้ขาดความไฝ่สัมฤทธิ์ มักง่าย จีบจกดเป็นต้น เช่น นาย ก. สักว่ากวาดถนนไปวัน ๆ พอครบเดือน ๆ เพื่อได้เงิน หนูหน้อยอ่านหนังสือพอให้คุณพ่อเห็นว่าจบแล้ว โดยไม่ได้ความรู้ความเข้าใจ หรืออาจคดโกงหลอกลวง เช่น ไม่ได้อ่านเลย หรืออ่านหน้าแรก หน้ากลาง หน้าหลัง รอพอเวลาผ่านไปพอควร มาบอกคุณพ่อว่าอ่านจบแล้ว

¹ อ้างหลักฐานเพิ่มอีกแห่งหนึ่งว่า “กัตตุกัมมตาลกฺขณํ กุสลฉันทํ” แปลว่า กุศลฉันทะมีความต้องการจะกระทำ เป็นลักษณะ หรือแปลอย่างง่าย ๆ ว่า ลักษณะของกุศลฉันทะ คืออยากทำ (วินย.ฎีกา 2/291)

- ในเมื่อเงื่อนไขหลักมีช่องโหว่ เกิดความย่อหย่อน หละหลวม เลี่ยงหลบ หลอกได้เป็นต้น ก็เป็นเหตุให้ต้องสร้างเงื่อนไขรองต่าง ๆ เข้ามากระหนาบ เพื่อป้องกัน กวดขัน และอุดทางรั่ว ซึ่งเป็นการแก้ที่ปลายเหตุ ทำให้ระบบต่าง ๆ ซับซ้อน สับสน นุงนัง ยึดตายยิ่งขึ้น เช่น ต้องหาคนมาคุม นาย ก.ทำงาน ตั้งผู้ตรวจงาน สำนวณเวลาทำงาน หรือให้พี่มาคอยดูหนูหน่อยอ่านหนังสือ คุณพ่อซักถามปัญหาเกี่ยวกับเนื้อเรื่องในหนังสือที่อ่าน เป็นต้น
- ครั้นค้นหาเข้าไปครอบงำพฤติกรรมในการปฏิบัติเงื่อนไขรองนั้นได้อีก ความทุจริตหละหลวมย่อหย่อนทั้งหลายก็เกิดแทรกซ้อนมากมาย จนอาจทำให้ระบบทั้งหมดฟอนพะ หรือเน่าและไป
- ในเมื่อสิ่งที่ผู้กระทำการต้องการเป็นอย่างหนึ่ง แต่สิ่งที่เป็นผลของการกระทำนั้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง ผลของการกระทำก็ไม่อาจเป็นตัวกำหนด หรือบ่งชี้ปริมาณและคุณภาพของการกระทำได้ เพราะการกระทำไม่เป็นไปเพื่อผลของมันเอง แต่กลายเป็นเพียงทาสสำหรับรับใช้สิ่งอื่น เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมเกิดความไม่พอเหมาะพอดีระหว่างการทำ กับผลที่พึงประสงค์ กล่าวคือ เมื่อตามความจริง ภาวะดีงามที่ควรจะมีควรจะเป็น คืออย่างนี้ อยู่ที่นี่ และจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำเท่านี้ แต่การกระทำของผู้ทำกลับเกินเลยมากไปเสียบ้าง ขาดหย่อนน้อยไปเสียบ้าง ไม่พอดีที่จะให้เกิดภาวะซึ่งเป็นผลดีอันพึงประสงค์นั้น ทั้งนี้เพราะการกระทำนั้นไปมุ่งรับใช้ความต้องการสิ่งเฉพาะที่เป็นผลตามเงื่อนไข การได้สิ่งเฉพาะจึงกลายเป็นตัวกำหนดหรือบ่งชี้การกระทำ สูตรสัมพันธ์สำหรับการกระทำที่เป็นเงื่อนไขของการได้สิ่งเฉพาะ หรือสูตรของตัณหามีว่า “ยิ่งได้สิ่งเฉพาะ ก็ยิ่งทำ ๆ” หรือ “ยิ่งได้เวทนาอร่อย ก็ยิ่งทำ ๆ” ซึ่งเป็นสูตรเปิดท้าย ทำไปไม่รู้จบ และถ้ามองกลับด้านก็กลายเป็นว่า “ถ้าไม่ได้สิ่งเฉพาะ ก็ไม่ทำ” หรือ “ถ้าไม่ได้เวทนาอร่อย ก็ไม่ทำ” เมื่อการกระทำไม่เป็นไปเพื่อผลของมัน และไม่พอดีกับผลที่เป็นภาวะพึงประสงค์ นอกจากผลดีนั้นจะบกพร่องแล้ว ยังจะก่อให้เกิดโทษหรือผลร้ายต่าง ๆ ได้มากมายอีกด้วย ตัวอย่างที่เห็นง่าย ๆ ก็คือ การกินอาหาร เมื่อกินด้วยตัณหาล้วน ๆ คราวอร่อยก็กินจนอืดเกินอิม ครั้นไม่อร่อยอย่างใจ ก็กินน้อยจนท้องร้องครวญ ไม่พอดีกับความต้องการของร่างกาย ทำให้เจ็บป่วย เกิดโรค (การกระทำคือการกินเป็นเหตุของผลคือร่างกายได้รับอาหารพอแก่สุขภาพ และเป็นเงื่อนไขของการได้เสพรสอร่อย) ผลร้ายในข้อนี้มีได้อย่างซับซ้อน ตั้งแต่ในชีวิตของบุคคลจนถึงปัญหาสังคมในวงกว้าง ดังจะพิจารณาในตัวอย่างต่อ ๆ ไปอีก
- ในเมื่อการกระทำกับสิ่งที่ค้นหาต้องการไม่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันโดยตรง ตัณหาก็จึงรังเกียจการกระทำ คือ ไม่ต้องการกระทำ ตัณหายพยายามหลีกเลี่ยงการกระทำ โดยพยายามให้ได้โดยไม่ต้องทำ และเมื่อจำเป็นต้องทำ ก็ทำโดยจำใจ ดังกล่าวแล้ว ผู้กระทำด้วยตัณา (ตามระบบเงื่อนไข) จึงย่อมไม่ได้รับความสุข ความพึงพอใจในการกระทำนั้น และแม้ในผลสำเร็จของการกระทำที่เกิดขึ้นมีเพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ ควบคู่ไปกับการกระทำ มองอีกแง่หนึ่งว่าสิ่งที่ค้นหาต้องการคือของเฉพาะเสวยนั้น ตั้งอยู่ลอย ๆ ไม่สัมพันธ์ต่อเนื่องกันกับการกระทำ ดังนั้น ทรายใดที่

ยังไม่ได้สิ่งเสพสวย ความกระหายอยากต่อสิ่งนั้นก็ไม่เปลี่ยนแปลง ยิ่งกว่านั้น ความเป็นไประหว่างกระทำตามเงื่อนไขนั้นแหละอาจกลายเป็นตัวเร่งเร้าหรือกดดันให้ตัณหาตื่นเต้นหวนไหวหรือหวนหวาดยิ่งขึ้น โดยนัยนี้ ภาวะทางจิตของผู้เป็นอยู่หรือกระทำด้วยตัณหา จึงได้แก่ความร้อนรน กระวนกระวาย ความฟุ้งซ่าน ความเครียด ความกระสับกระส่าย พ่วงด้วยอกุศลธรรมอื่น ๆ อันอาจเกิดตามมา เช่น ความหวาดกลัว ความระแวง ความริษยา เป็นต้น ความไม่สมคาศในระหว่างก็ดี การไม่ได้สมหวังในบันปลายก็ดี ล้วนนำไปสู่ผลร้ายทางจิตใจที่รุนแรง ให้เกิดความข้องคับใจ ตลอดถึงโรคทางจิต ผลร้ายทางจิตข้อนี้ เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะเป็นสิ่งก่อปมปัญหาทางจิตใจที่ระบายขยายออกไปเป็นปัญหาชีวิต ปัญหาสังคมที่กว้างขวาง พึงเทียบกับผลดีของฉันทะด้วยเพื่อความชัดเจนเพิ่มขึ้นในบางแง่

ส่วนบุคคลผู้มีฉันทะเป็นแรงจูงใจ ต้องการภาวะที่เป็นผลของการกระทำโดยตรง อันเป็นเหตุให้เขามีความต้องการทำ ดังได้กล่าวแล้ว ดังนั้น ผลที่ติดตามมาจึงปรากฏในทางตรงข้ามกับตัณหา ซึ่งจะเห็นได้โดยพิจารณาเทียบเอาจากเหตุผลที่แสดงไว้แล้วในตอนว่าด้วยตัณหาข้างต้น ในที่นี้ จะกล่าวไว้เพียงโดยย่อ กล่าวคือ

- ไม่ทำให้เกิดการทุจริต แต่ทำให้เกิดความสุจริต ความขยัน อดทน ความซื่อตรงต่องาน และแม้แต่ความซื่อตรงต่อเหตุผลที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ
- ทำให้ตั้งใจทำงาน นำไปสู่ความประณีต ความดีเลิศของงาน เพาะนิสัยใฝ่สัมฤทธิ์ ทำจริงจึงเอางาน และสุ้งาน
- ตรงข้ามกับความสับสนซับซ้อนในระบบ และการคอยจ้องจับผิดกัน จะมีความร่วมมือร่วมใจ การประสานงาน และการมีส่วนร่วม เพราะต่างมุ่งผลสัมฤทธิ์ของงาน มิใช่มุ่งสิ่งเสพสวยเพื่อตน ที่จะต้องคอยฉกฉวยแย่งชิงกัน
- เนื่องด้วยการกระทำเป็นไปเพื่อผลของมันเอง ผลจึงเป็นตัวกำหนดหรือชี้บ่งปริมาณและคุณภาพของงานที่เป็นเหตุของมัน ดังนั้น จึงย่อมเกิดความพอเหมาะพอดีระหว่างการกระทำกับผลที่พึงประสงค์ คือทำเท่าที่ภาวะซึ่งเป็นผลดีจะเกิดมีขึ้น เช่น กินอาหารพอดีที่จะสนองความต้องการของร่างกายให้มีสุขภาพดี โดยไม่ตกเป็นทาสของการเสพรส
- เนื่องด้วยผู้ทำด้วยฉันทะ ต้องการผลของการกระทำโดยตรง และต้องการทำให้ผลนั้นเกิดขึ้น อีกทั้งเขาย่อมได้ประจักษ์ผลที่เกิดต่อเนื่องไปกับการกระทำ เพราะการกระทำคือการก่อผลซึ่งเขาต้องการ ความต้องการทำที่ดี การประจักษ์ผลต่อเนื่องไปกับการกระทำทุกขั้นตอนก็ดี ทำให้เขาได้รับความพึงพอใจ ความอึดใจ ปิติปราโมทย์ ความสุข และความสงบตั้งมั่นของจิตใจ¹

¹ ความตอนนี้ อาจยกเอาคำบรรยายการเจริญอานาปานสติใน ขุ.ปฎิ.31/390/265 เป็นตัวอย่างประกอบ ณ ที่นั้น ท่านกล่าวถึงว่าเมื่อผู้เจริญอานาปานสติ กำหนดลมหายใจเข้าออกอยู่ ฉันทะก็เกิดขึ้น เมื่อฉันทะเกิดขึ้น ลมหายใจก็จะเยือกขึ้น กำหนดลมหายใจนั้นต่อไป ปราโมทย์ก็เกิด ดังนี้เป็นต้น (ดูประกอบ วินย.ฎีกา 2/291)

ด้วยเหตุนี้ ในทางธรรมจึงจัดฉันทะเข้าเป็นอิทธิบาทอย่างหนึ่ง อิทธิบาทเป็นหลักสำคัญในการสร้างสมาธิ ฉันทะจึงทำให้เกิดสมาธิ ซึ่งท่านให้ชื่อเฉพาะว่า ฉันทสมาธิ¹ และจึงเป็นเครื่องส่งเสริมสุขภาพจิต ตรงข้ามกับต้นเหตุที่ทำให้เกิดโรคจิต แม้ในกรณีที่ทำไม่สำเร็จ คือไม่สามารถทำให้ผลของการกระทำนั้นเกิดมีจนลุล่วงถึงที่สุด ฉันทะก็ไม่ก่อให้เกิดทุกข์ ไม่ทำให้เกิดปมปัญหาในใจ ทั้งนี้ เพราะการกระทำที่สำเร็จผลหรือไม่เป็นความเป็นไปตามเหตุผล เหตุเท่าใด ผลก็เท่านั้น หรือเหตุเท่านี้ ปัจจัยขัดขวางเท่านั้น ผลก็มีเท่านี้ เป็นต้น ผู้ทำการด้วยฉันทะ ได้เริ่มต้นการกระทำมาจากความคิดหรือความเข้าใจเหตุผล และได้ประจักษ์ผลความมากับการกระทำที่เป็นเหตุ จึงไม่เกิดทุกข์ หรือปมในใจเพราะฉันทะ ถ้าทุกข์หรือปมนั้นจะเกิดขึ้น ก็เป็นเพราะเปิดช่องให้ต้นเหตุดอกแทรกเข้ามา (เช่นเกิดความห่วงกังวลเกี่ยวกับตัวตนขึ้นว่า คนนั้นคนนี้จะว่าเราทำไม่สำเร็จ หรือว่า ทำไม่เขาทำได้ เราทำไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น²)

เพื่อความเข้าใจในด้านหลักการต่อไปอีก พึงพิจารณาตัวอย่างต่อไปนี้

เมื่อร่างกายขาดอาหาร ย่อมต้องการอาหารมาบำรุงเลี้ยงร่างกายเพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ต่อไป ต้องการอาหารนี้ แสดงออกเป็นอาการอย่างหนึ่ง เรียกว่าความหิว คือต้องการกิน เมื่อกระบวนธรรมดำเนินมาถึงตอนนี้ ถือว่าตัดตอนออกไปได้เป็นช่วงที่หนึ่งของพฤติกรรมในการกิน ช่วงนี้ทางธรรมถือว่าเป็นกระบวนการทำงานของร่างกาย ซึ่งเป็นส่วนวิบาก เป็นกลางในทางจริยธรรม คือไม่ดีไม่ชั่ว ไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล แม้แต่พระอรหันต์ก็มีความหิว

ความหิวเป็นแรงเร้า ทำให้เกิดการกระทำคือการกิน และเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมในการกิน เช่น หิวมากทำให้กินมาก หิวน้อยทำให้กินน้อย แต่ความหิวไม่ใช่สิ่งเดียวที่กำหนดหรือบังคับพฤติกรรมในการกิน พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ความหิวอย่างเดียวไม่อาจอธิบายพฤติกรรมทั้งหมดของการกิน หรือว่า คนไม่ใช่กินเพราะหิวอย่างเดียว ดังนั้น จึงได้กล่าวว่าเมื่อความหิวเกิดขึ้นแล้ว หรือเมื่อความต้องการกินเกิดขึ้นแล้ว ถือเป็นจบช่วงที่หนึ่งของพฤติกรรมในการกิน ที่นี้ พอเข้าสู่ช่วงที่สอง ตามปกติสำหรับมนุษย์ปุถุชน ก็จะมีแรงเร้าหรือแรงจูงใจอีกอย่างหนึ่ง เข้ามากำหนดพฤติกรรมในการกินร่วมกับความหิวด้วย ตัวควบนี้ก็คือ ตัณหา ตัณหาที่เข้ามาในตอนนี้มีได้ทั้งสองอย่าง อย่างแรกคือ ความรณในการปกป้องความมั่นคงถาวรของตัวตน หรือภวตัณหา ซึ่งจะเห็นได้ชัดในกรณีที่หิวมาก คือร่างกายขาดอาหารมากและตกอยู่ในภาวะ

¹ “ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะ ได้สมาธิ ได้ภาวะจิตมีอารมณ์เดียว, นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ” (ส.ม.19/1150/344)

² ความคิดลักษณะนี้ เป็นขึ้นมานะ แต่ต้องมีตัณหาขึ้นพื้นอยู่ คือความอยากในความมั่นคงถาวรของตน ซึ่งโยงต่อไปจนถึงมานะในตอนที่เป็นความอยากให้เราได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำสำเร็จ (พึงอ้าง อภิ.ป.42/418/241 แต่บาลีตอนนี้คงตกข้อความสำคัญไป ดังปรากฏข้อความเดิมที่น่าไปอ้างใน วิสุทธิ.ฎีกา 3/117 เฉพาะส่วนที่ประสงคในที่นี้ได้แก่ข้อความว่า มานะสังโยชน์ อาศัยภวราคสังโยชน์ (เกิดขึ้นได้โดยเหตุปัจจัย); ตามหลักฝ่ายอภิธรรมถือว่า มานะมีโลภะเป็นปทัฏฐาน และเกิดเฉพาะในจิตที่เป็นโลภมูล หรือโลภสหรคต (ประกอบด้วยโลภะ) พุทธอย่างง่าย ๆ มานะก็สืบทอดมาจากตัณหา นั่นเอง ดู อภิ.ส.34/919/358; สงฺก.9; สงฺก.ฎีกา 109; วิสุทธิ. 44)

ที่อยากจะได้อาหารมากิน ตัณหานี้จะก่อให้เกิดความรู้สึกกลัวตาย ความวิตกกังวล ความกระวนกระวาย ความทรมานทรมายเพิ่มเติมเข้ามาผนวกกับความทุกข์ตามปกติจากการอดอาหาร ยิ่งตัณหาแรงเท่าใดอาการก็ยิ่งเป็นไปมากตามอัตรา จากนั้นก็จะมีการแสวงหาอาหาร พฤติกรรมในการแสวงหาที่ตัณหาเป็นผู้บัญชา นั้นย่อมดำเนินไปได้อย่างรุนแรงและไม่ต้องคำนึงถึงความชอบธรรม¹ อย่างไรก็ตาม พฤติกรรมขั้นแสวงหานี้จะขอข้ามไปก่อน เพื่อจะได้เน้นเรื่องซึ่งกำลังพิจารณาคือขั้นการกิน

ตัณหาอย่างที่สองที่จะเข้ามาก็คือ *กามตัณหา* หรือความกระหายอยากในการเสพเวทนาอันอร่อย กามตัณหาจะเข้ามาร่วมกับความหิวในการกำหนดพฤติกรรมการกิน การร่วมกำหนดนี้ อาจเป็นไปในทางเสริมกันก็ได้ บั่นทอนกันก็ได้ เหมือนกับผู้ที่ได้รับผลประโยชน์สองฝ่ายเข้ามาซึ่งผลประโยชน์กัน ถ้าต่างได้ผลประโยชน์ก็ช่วยกัน ถ้าฝ่ายหนึ่งได้ อีกฝ่ายหนึ่งไม่ได้ ก็ขัดกัน ถ้าความหิวกำหนดฝ่ายเดียว พฤติกรรมก็จะเป็นไปในรูปที่ว่าหิวมาก ก็กินมาก หิวน้อยก็กินน้อย ถ้าตัณหากำหนดฝ่ายเดียว พฤติกรรมก็จะเป็นไปในรูปว่า อร่อยมากก็กินมาก อร่อยน้อย ก็กินน้อย แต่นั่นเป็นเพียงข้อสมมติ ตามปกติตัณหาไม่เคยยอมปล่อยให้ความหิวกำหนดพฤติกรรมฝ่ายเดียว ตัณหาจะต้องแทรกเข้ามาเสมอ และเมื่อความหิวกับตัณหาเข้ามาร่วมกันกำหนด ความหิวจะเอาอกเอาใจตัณหา โดยช่วยเหลือว่าถ้าหิวมากก็ช่วยให้อร่อยมากขึ้น แต่ก็ช่วยได้เพียงบางส่วนเท่านั้น ไม่อาจให้หิวกับอร่อยเท่ากันได้เสมอไป ผลในทางพฤติกรรมจึงปรากฏว่า บางทีหิวมากแต่ไม่อร่อย กินน้อยเกินไป บางทีหิวไม่มาก แต่อร่อย กินมากเกินไปจนท้องแน่นอึด บางทีหิวน้อยไม่อร่อย ไม่ยอมกินเสียเลย ดังนั้นเป็นต้น จุดที่เป็นปัญหาก็คือ ตามปกติ ความหิวเป็นสัญญาณบอกความต้องการของร่างกาย เมื่อกินพอดีกับความหิวก็พอดีกับความต้องการของร่างกาย แต่เมื่อกินด้วย

¹ อาจมีผู้สงสัยว่า ในเมื่อการแสวงหาเป็นพฤติกรรมที่เกิดจากตัณหา ผู้ไม่ใช่ตัณหาที่เป็นอันไม่ต้องแสวงหาอาหารหรืออย่างไร พึงเข้าใจว่า คำว่าปริยสนา หรือแสวงหาที่กล่าวมาข้างต้น เป็นคำที่ใช้อย่างศัพท์เฉพาะเพื่อแยกความหมายให้ต่างจากคำว่า กระทำ โดยให้หมายถึงวิธีการต่าง ๆ ที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการมา อันเป็นความหมายที่กว้าง จะมีการกระทำหรือไม่ก็ได้ แต่ในกรณีใด การแสวงหาเป็นเหตุโดยตรงของผลที่จะเกิดขึ้น ในกรณีนั้น การแสวงหาที่เป็นเพียงการกระทำอย่างหนึ่งในความหมายอย่างปกติธรรมดา เหมือนอย่างในกรณีนี้ ร่างกายต้องการอาหาร จะต้องกินอาหารจึงจะดำรงชีวิตอยู่หรือมีสุขภาพดีได้ การแสวงหาเป็นเหตุโดยตรงแห่งการเกิดมีของอาหารที่จะต้องกินนั้น การแสวงหาจึงเป็นการกระทำเพื่อผลของตนเอง จุดที่จะตัดสินความแตกต่างว่าเป็นอะไรแน่ อยู่ที่ว่ากินเพื่ออะไร ถ้ากินเพื่อเสพสคือการกินเป็นเงื่อนไขสำหรับการได้เสพสอร่อย ระบบแห่งความเป็นเหตุเป็นผลก็คลาดเคลื่อนเสียไป แต่ถ้ากินเพื่อสนองความต้องการของร่างกาย ความเป็นเหตุเป็นผลก็ต่อเนื่องกันไปตลอดระบบ ผู้ที่ไม่ปฏิบัติการด้วยตัณหา เริ่มต้นพฤติกรรมในกรณีอย่างนี้ ด้วยความคิด ความรู้เข้าใจ หรือความสำนึกเหตุผลว่า อาหารเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต (ที่จะดำรงอยู่ด้วยดี สามารถทำกิจหน้าที่บำเพ็ญคุณประโยชน์ต่าง ๆ ได้) จึงจะต้องหาอาหารมากินเพื่อสนองความต้องการของร่างกาย ถ้าความเป็นเหตุเป็นผลดำเนินไปโดยมีความคิดหรือความสำนึกอย่างนี้เป็นฐาน ทางธรรมถึงกับกำหนดให้การแสวงหาอาหารโดยทางชอบธรรม เป็นหน้าที่อย่างหนึ่งที่จะต้องทำทีเดียว และให้เพียรพยายามในการแสวงหา นั้นด้วย แม้แต่พระภิกษุซึ่งควรมีชีวิตที่ขึ้นต่ออาหารน้อยที่สุด ท่านก็ให้มีอุตสาหะในการแสวงหาตามวิธีที่เป็นแบบแผนของตน (ดู วินย.4/87/106; 143/193 เรื่องในที่มานี้อาจช่วยให้เห็นความต่างอีกแง่หนึ่งระหว่างการแสวงหาที่เป็นการกระทำและเป็นหน้าที่ กับการแสวงหาที่เป็นเพียงการหาทางให้ได้มาเสพสวดยโดยไม่ต้องทำ)

ค้นหาตามความอร่อย บางคราวก็น้อยไป บางคราวก็มากเกินไป เกิดเป็นโทษแก่ร่างกาย ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าการกินเป็นการกระทำ และการได้สนองความต้องการของร่างกาย เป็นผลโดยตรงของการกระทำคือการกินนั้น ส่วนในกรณีของค้นหา การกินเป็นการกระทำ การได้เสพรสอร่อยต้องอาศัยการกินแต่ไม่ใช่ผลโดยตรงของการกินนั้น พุดตามหลักข้างต้นว่า การกินเป็นเหตุให้ร่างกายได้รับอาหารสนองความต้องการ แต่เป็นเงื่อนไขให้ค้นหาได้เสพรสอร่อยสนองความอยาก โดยนัยนี้ ตัณหาไม่ได้ต้องการการกระทำคือการกินและค้นหาก็ได้ต้องการภาวะที่ร่างกายได้รับอาหารซึ่งเป็นผลของการกระทำนั้น ตัณหาต้องการเสพรสอร่อยอย่างเดียว แต่การกินเป็นเงื่อนไขอันจำเป็นที่จะให้ค้นหาได้เสพรสอร่อย ไม่มีทางเลือกอย่างอื่นจึงต้องกิน ถ้ายิ่งอร่อยก็ยิ่งกิน ไม่คำนึงว่าจะเกินความต้องการของร่างกายหรือไม่ แต่ถ้าไม่อร่อยก็จะไม่ยอมกิน ไม่คำนึงว่าร่างกายจะได้รับอาหารน้อยเกินไปหรือไม่ ชั่วยังรู้สึกว่าการเคี้ยวการกลืนกินล้วนเป็นการกระทำที่ยากลำบากฝืนน่าเหน็ดเหนื่อยไปหมด ร่างกายจึงเป็นเพียงผู้พลอยได้รับผลโดยเขาไม่ได้ตั้งใจให้เลย ถ้าจะพูดเป็นภาพพจน์ก็เหมือนดังว่า ภายที่ต้องการอาหารเป็นฝ่ายหนึ่ง คนที่กินด้วยตัณหาเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง เมื่อกายขาดอาหาร ก็ต้องการเอาอาหารเข้ามาเพิ่มเติมซึ่งทำได้โดยการกิน กายต้องการกิน แต่กายกินเองไม่ได้ ต้องอาศัยคนช่วยกินให้ ภาวะเช่นนี้ทำให้กายลำบากมาก เพราะคนไม่ค่อยเอาใจใส่ที่จะช่วยและช่วยอย่างเสียมิได้ กายจึงได้อาหารพอบ้างไม่พอบ้าง บางคราวขาดแคลนมากต้องร่ำร้องโอดครวญ คนจึงช่วยกินให้ กายจึงหาวิธีหลอกล่อให้คนชอบกิน โดยให้รางวัลว่าในเวลากินให้คนได้รสอร่อย ปรากฏว่าคราวนี้ได้ผล พอกายส่งสัญญาณนิดเดียว คนก็ขมิ้นขวนขวายกิน บางทีกายไม่หิวเลยไม่ส่งสัญญาณสักนิด คนเจออร่อยเข้าก็กินเสียมากมายจนเกินที่กายต้องการ เป็นอันว่าคราวนี้การกินมีความหมายสำหรับทั้งสองฝ่าย คือสำหรับกาย การกินหมายถึงการได้อาหารมาเพิ่มเติมเสริมซ่อมส่วนขาดแคลนสำหรับคน การกินหมายถึงการได้เสพรสอร่อย คราวนี้ไม่แต่กายเท่านั้นที่อยากกิน คนก็อยากกินด้วย (ความจริงคนไม่ใช่อยากกิน เขาไม่ได้ต้องการเอาอาหารใส่ผ่านลงไปหรอก เขาอยากเสพรสอร่อยเท่านั้นเอง ขอให้ลองนึกสมมติดูว่า ถ้าคนต้องกินอาหารสัก 2 งาน โดยไม่มีรสชาดใดเลย การเคี้ยวและการกลืนจะกลายเป็นสิ่งที่ต้องฝืนทน ยากลำบากหรือทุกข์ทรมานเพียงใด แต่ถ้าอร่อยอาจรู้สึกแต่เพียงรสไม่ได้นึกถึงการเคี้ยวกลืน จนแม้แต่งานที่ 3 ก็แทบจะมาไม่ทัน) เมื่อทำให้คนอยากกินได้แล้ว กายก็ค่อยสบายขึ้นเพียงแต่คอยนอนรออยู่ คนเขากระตือรือร้นกินของเขาเอง พอกินอร่อยของเขาไป กายก็พลอยได้รับอาหารที่ต้องการไปด้วย อย่างไรก็ตาม วิธีสร้างเงื่อนไขหลอกคนอย่างนี้มีใช้จะได้ผลดีมากมายนัก บางครั้งก็กลับทำให้กายประสบผลร้ายอย่างหนัก ถ้าคนนั้นเป็นคนชนิดไม่มีสำนึก ไม่รู้จักคิดคำนึงถึงอะไร ๆ เสียเลย ถูกหลอกเสียเต็มที่ จะเอาแต่เสพรสอย่างเดียว ความเดือดร้อนก็หวนกลับมาตกแก่กาย บางคราวกินไม่พอที่กายต้องการเพราะไม่อร่อย บางคราวอร่อย กินไม่ใช่แค่เกินต้องการเท่านั้น แต่กินถึงขนาดที่กายรับไม่ไหวป่วยไข้ไปเลย เป็นอันว่าการกระทำที่เป็นเหตุคือการกิน ไม่พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผลคือการแก้ไขความขาดแคลนที่ร่างกายต้องการ ยิ่งกว่านั้น ยังมีบ่อยครั้งที่คนผู้ถูกหลอกนั้นไปเกี่ยวข้องกับเรื่องวุ่นวายต่าง ๆ ข้างนอก พาคนอื่นตลอดจนสังคมเดือดร้อนกันไปหมด

เรื่องทำนองนี้ อีกสักเรื่องทีอาจจะขัดแย้งขึ้นไปอีก น่าจะได้แก่เรื่องการสืบพันธุ์ของมนุษย์ มองอย่างภาพพจน์เสมือนดังว่า ชีวิตที่ต้องการสืบพันธุ์เป็นฝ่ายหนึ่ง คนที่เสพเวทนาเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง ชีวิตต้องการผลคือพันธุ์ไว้สืบต่อตน แต่ชีวิตไม่สามารถทำกิจเพื่อให้เกิดผลนั้นเองได้ จำต้องอาศัยคนช่วยให้ และเพื่อให้ได้ผลเป็นอย่างดี ชีวิตจึงล่อคนด้วยรางวัลคือสุขเวทนา เฉพาะอย่างยิ่งทางด้านกายสัมผัสเนื่องด้วยการทำกิจนั้นแก่คน จนทำให้การทำกิจนั้นมีความหมายแก่ทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ สำหรับชีวิต กิจกรรมเพศสัมพันธ์หมายถึงการได้พันธุ์ไว้สืบต่อตน สำหรับคน กิจกรรมเพศสัมพันธ์หมายถึงการได้เสพสุขเวทนา เมื่อเรื่องเป็นไปถึงขั้นนี้แล้ว ชีวิตก็ไม่ต้องยากลำบาก เพียงแต่รอคอยอยู่เฉย ๆ เมื่อคนกระทำตามความต้องการของเขา ชีวิตก็พลอยได้รับผลที่ตนต้องการไปด้วย อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้ก็เหมือนกับในกรณีของการกินอาหาร กล่าวคือ ในเมื่อคนกระทำมิใช่เพื่อได้พันธุ์ซึ่งเป็นผลของการกระทำนั้นโดยตรง แต่กระทำเพราะมันเป็นเงื่อนไขให้เขาได้รับสุขเวทนา การกระทำก็จึงไม่เป็นไปอย่างพอเหมาะพอดีเพียงพอเท่าที่จะให้เกิดผลของมันคือการได้พันธุ์ที่ชีวิตต้องการ แต่ความอยากเสพสุขเวทนาในด้านนี้ได้ทำให้คนกระทำการซึ่งถือกันว่าเป็นผิดและรุนแรงได้มากมาย จนเกิดเป็นโรคภัยไข้เจ็บและอาชญากรรมทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ทั้งขนาดย่อยและขนาดใหญ่ เป็นผลร้ายทั้งแก่คนผู้นั้นเองและแก่ผู้อื่น ตลอดจนส่งคมทั่วไปทั้งหมด

เรื่องของสืบพันธุ์นี้ ยังมีความเป็นไปได้ที่ซับซ้อนยิ่งกว่าการกินอาหารอีก กล่าวคือ ความไม่สมคัลย์มิใช่มีเพียงแต่ความไม่พอเหมาะพอดีระหว่างการกระทำกับผลที่ต้องการเท่านั้น คนผู้ถูกล่อให้กระทำยังหันกลับมาย้อนหักหลังชีวิตผู้เป็นเจ้าของความมุ่งหมายในการกระทำอีกด้วย คือมีบ่อยครั้งที่คนต้องการเสพแต่สุขเวทนาอย่างเดียว ไม่ต้องการให้ชีวิตได้ผลคือพันธุ์ที่มันต้องการ คนจึงกระทำการที่เป็นเงื่อนไขให้เขาได้เสพเวทนามันอรรถย่นความต้องการของเขาฝ่ายเดียว พร้อมกับใช้วิธีการต่าง ๆ ขัดขวางกีดกันไม่ให้ชีวิตพลอยได้รับผลที่มันต้องการแต่อย่างใดทั้งสิ้น เพียงเท่านั้นก็ยังพอทำเนา เมื่อคนเจริญด้วยตัณหามากขึ้น เขายังทำสกปรกเอากับชีวิตหรือเอาเปรียบชีวิตมากขึ้นไปอีก จะว่าเขาซ่อนกลชีวิตเข้าบ้างก็ได้ คราวนี้ เขาพุ่งความสนใจมายังสุขเวทนาที่ชีวิตใช้เป็นรางวัลล่อเขา แล้วก็ครุ่นคิดหาทางที่จะทำให้สุขเวทนามันเข้มข้นแหลมคมหนักหน่วงท่วมท้นยิ่งขึ้น เขาคิดค้นอุปกรณ์และวิธีการต่าง ๆ ขึ้นมายั่วยุเร้าโหมกระพือไฟแห่งตัณหาให้มีความรณรานที่จะเสพเวทนาอย่างแรงกล้ายิ่งขึ้น และจัดสรรปรุงแต่งวิสดอุกรณ์พร้อมทั้งวิธีการสำหรับเสพเสวยให้วิจิตรผลาดผลงพิสดารที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ดังที่เกิดมีสถานอบายมุขและแหล่งบำเรอต่าง ๆ ในการนี้ เขามิได้แยแสหรือให้โอกาสแก่ความต้องการของชีวิตอย่างใดเลย และเขายังได้นำเอาวิธีการอย่างนี้ไปใช้ปฏิบัติกับกิจกรรมในการกินอีกด้วย จึงปรากฏเป็นการเสพผิดในแบบต่าง ๆ แพร่หลายทั่วไป¹

¹ แม้ว่าการสืบพันธุ์เทียบกับการกินอยู่เพียงแค่นั้นในด้านตัณหาเท่านั้น ส่วนในด้านจิตตะไม่มีแม้ที่จะเทียบได้ เพราะการสืบพันธุ์ไม่มีเหตุผลเกี่ยวกับการให้ชีวิตเข้าถึงภาวะที่ตั้งงามใด ๆ มีแต่อำนาจของภวตัณหาที่จะรักษาความมั่นคงถาวรของอิตตาอย่างเดียว พุทธอีกนัยหนึ่งว่า การปฏิบัติธรรมต้องอาศัยการกิน แต่ไม่ต้องอาศัยการสืบพันธุ์ หรือว่า การกินจำเป็นสำหรับการปฏิบัติธรรม แต่การสืบพันธุ์ไม่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติธรรม หรือว่าชีวิตที่มีอยู่แล้วนี้จะเป็นอยู่ได้ต้องอาศัยการกิน แต่ไม่ต้องอาศัยการสืบพันธุ์ ดังนั้น จึงไม่มีเหตุผลสำหรับให้จิตตะเกิดขึ้น

หันกลับมาพูดเรื่องการกินต่อไปอีก เท่าที่กล่าวมา ได้พูดถึงแรงเร้าที่กำหนดพฤติกรรมในการกินแล้ว 2 อย่างคือ ความหิว และตัณหา แต่ความจริงยังมีแรงเร้าอีกอย่างหนึ่งที่สามารถเข้ามาร่วมกำหนดพฤติกรรมนี้ด้วย แรงเร้า นั่นคือ จันทะ ความไฝธรรม หรือความไฝดี ในกรณีของความหิวนั้น จันทะหมายถึง ความต้องการภาวะดีงามที่มีคุณค่าเป็นคุณประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง กล่าวคือ ความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิต หรือความเป็นอยู่อย่างดีงามของชีวิต หรือภาวะดีงามที่ชีวิตควรจะเป็น คือเมื่อชีวิตจะเป็นอยู่ ก็พึงเป็นอยู่ด้วยดีอย่างเกื้อกูล อย่างมีคุณประโยชน์ ได้แก่ สุขภาพ ความอยู่สบาย ความไม่มีโรค ความไม่มีปัญหา ความไม่เป็นภาระ (เกินกว่าที่ควรจะเป็น) ความคล่องแคล่วเกื้อกูลแก่การทำกิจ กระบวนธรรมที่จันทะจะเกิดขึ้น ไม่เหมือนกับตัณหา กระบวนธรรมของตัณหา นั้น ก่อตัวขึ้นภายในความห่อหุ้มของอวิชชา พออวอย พอถูกใจ ก็ชอบ พอไม่อวอย ไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบ พอได้เวทนา ตัณหาที่เกิด ต่อเนื่องตามกันไปได้อย่างเป็นไปเอง โดยไม่ต้องใช้ความคิด ไม่ต้องใช้ความสำนึกหรือความเข้าใจใด ๆ ทั้งนั้น¹ ส่วนกระบวนธรรมของจันทะ เป็นกระบวนธรรมแบบดับอวิชชา หรือจะเรียกว่ากระบวนธรรมแห่งปัญญา ก็ได้ คือ ต้องใช้ความคิด ความเข้าใจ หรือมีความสำนึก รู้ กล่าวคือ เมื่อจะกินอาหาร เกิดความสำนึกหรือความรู้คิดเข้ามาแทรก ไม่ปล่อยกระแสความรู้สึกไหลเรื่อยจากเวทนาสู่ตัณหาเตลิดไป กระบวนธรรมฝ่ายอวิชชาตัณหากับดับ กลายเป็นกระบวนธรรมดับอวิชชาขึ้นมาแทน ตัวเริ่มที่เข้ามาดับอวิชชาและตัดหน้าตัณหา ก็คือ โยนิโสมนสิการ² ซึ่งแปลกันมาว่าการพิจารณาโดยแยบคาย แปลง่าย ๆ ว่า ความคิดแยบคาย คิดถูกทางหรือคิดเป็น คือคิดตรงสภาวะ หรือคิดตรงตามเหตุตามผล ในกรณีนี้ โยนิโสมนสิการคิดว่า การกินเป็นการกระทำเพื่อผลอะไร อะไรเป็นผลของการกระทำคือการกิน หรือพูดง่าย ๆ ว่ากินเพื่ออะไร และสำนึกรู้ว่าการกินเป็นการกระทำเพื่อผลคือการที่ร่างกายได้อาหารไปซ่อมเสริมตัวมัน หรือกินเพื่อสนองความต้องการของร่างกายให้ร่างกายมีสุขภาพ ไร้โรคอยู่สบาย แคล่วคล่องเหมาะแก่การทำกิจ ซึ่งเป็นภาวะดีงามที่ควรจะมีจะเป็นสำหรับชีวิต เพื่อให้กายเป็นกายที่ดี เพื่อให้ชีวิตเป็นชีวิตที่ดี ตามสภาวะของมัน ไม่ใช่กินเพื่อมุ่งเอร็ดอร่อย เพื่อสนุกสนานมัวเมา เพื่อโก้เก๋หรูหรา เป็นต้น³ จนกลายเป็นผลร้ายต่อสุขภาพบ้าง เป็นเหตุเบียดเบียนกันบ้าง ก่อให้เกิดกิเลสอื่น ๆ เพิ่มขึ้นบ้าง ไม่เป็นไปเพื่อผล

¹ ความคิดความเข้าใจที่วุ่น เป็นชนิดที่แทรกเข้ามาตัดหน้าตัณหา จึงไม่พึงสับสนกับความนึกคิดที่เกิดตามเพื่อรับใช้สนองตัณหา คือคิดหาทางแสวงหาปรนเปรอมัน

² พึงเทียบกระบวนธรรม “โยนิโสมนสิการ เป็นอาหารของสติสัมปชัญญะ, สติสัมปชัญญะเป็นอาหารของอินทริยสังวรโยนิโสมนสิการบริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์, สติสัมปชัญญะบริบูรณ์ ย่อมทำให้อินทริยสังวรบริบูรณ์” (อง.ทสก.24/62/127)

³ พระเถระถึงคำสอนให้พิจารณาในการบริโภคใช้สอยปัจจัยสี่ ที่ท่านใช้คำว่า “โยนิโสปฏิสังขา” (โวพจน์คำหนึ่งของโยนิโสมนสิการ; บทพิจารณานี้ในสมัยหลังเรียกกันเป็นแบบว่า ตั้งขณิกปัจจเวกขณะ แต่เรียกกันอย่างชาวบ้านว่า ปฏิสังขาย) ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสบ่อย ๆ เฉพาะการบริโภคอาหารโดยการพิจารณาอย่างนี้ ท่านจัดเป็นโภชนมัตตัตถัญญา เช่น ม.ม.13/29/27; ม.อ.14/96/83; ส.สพ.18/318/221; อง.ติก.20/455/143; อง.จตุกก.21/37/51; อง.อฏฺฐก.23/99/169; ฯลฯ

ที่พึงประสงค์ของการกินอาหาร การคิดตามเหตุผลตรงตามสภาวะ คือโยนิโสมนสิการนี้ ไม่ใช่แรงจูงใจ โดยตัวของมันเอง แต่มันเป็นปัจจัยให้เกิดแรงจูงใจฝ่ายกุศล ที่เรียกว่าฉันทะ คือนำไปสู่ความพอใจ ความปรารถนา ความต้องการ ในภาวะดีงาม ภาวะอยู่ดี หรือภาวะที่ควรจะเป็นของชีวิต อันได้แก่ความมีสุขภาพ ความคล่องสบายของกายนั้น เมื่อฉันทะเกิดขึ้นแล้ว ก็เข้ามาร่วมกำหนดพฤติกรรมในการกินเป็นแรงเร้า ที่สาม เป็นตัวควบกับความหิว และเป็นตัวคานกับตัณหา โดยเกิดแทรกซ้อนสลับกับตัณหานั้น ถ้ามีกำลังมากพอ ก็จะตัดโอกาสของตัณหาไปเสียทีเดียว ฉันทะที่เกิดขึ้นในกรณีของการกินนี้ ก็จะช่วยนำไปสู่คุณธรรมที่เรียกว่า *โภชนมัตตัญญูตา* แปลว่า ความรู้จักประมาณหรือรู้จักพอดีในการกิน หรือกินพอดี

เท่าที่กล่าวมาในเรื่องการกินนี้ จะเห็นว่ามีแรงเร้าหรือแรงจูงใจอยู่ 3 ประเภทคือ ความหิว ซึ่งเป็นแรงจูงใจเฉพาะกิจ เป็นกลางๆ ในทางจริยธรรม คือไม่ดี ไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง และมีตัณหา กับฉันทะ ซึ่งเป็นแรงจูงใจทั่วไปที่เข้ามาประกอบรวม โดยเป็นภาวะตรงข้ามของกันและกัน ตัณหาเป็นฝ่ายเสียหรืออกุศล ฉันทะเป็นกุศล หรือฝ่ายดี

ข้อพิจารณาเชิงซับซ้อน

อาจมีผู้แย้งขึ้นมาในตอนนี้ว่า ความอยากมีสุขภาพดี น่าจะเป็นตัณหา เพราะคนอาจจะอยากมีสุขภาพดี แข็งแรง เพื่อจะได้สามารถเสพสุขเวทนาได้อย่างเต็มที่ คำแย้งนี้เกิดจากความคิดแบบตีคลุมไม่ถูกหลัก วิภาษวาท หรือหลักพุทธศาสนาที่ว่าให้แยกแยะองค์ประกอบ เหตุผล ปัจจัยต่าง ๆ ออกไปวินิจฉัยเป็น อย่าง ๆ ให้ชัด จึงจะได้ความจริงแน่แท้ ไม่ใช่เอาขึ้นตอน ปัจจัยและองค์ประกอบต่าง ๆ เข้ามาปะปนสับสนกันแล้ววินิจฉัยตีคลุมลงไป ในกรณีนี้ ความมีสุขภาพ ไร้โรค อยู่สบาย เป็นธรรม เป็นภาวะดีงาม เกื้อกูลอยู่ในตัวของมัน ตัดตอนขาดไปได้ ส่วนใครจะเอาความมีสุขภาพไปใช้เพื่ออะไร ก็เป็นอีกขึ้นตอนหนึ่ง¹ เขาอาจจะต้องการมีสุขภาพ มีร่างกายดี เพื่อจะใช้บำเพ็ญประโยชน์ หรือเพื่อปฏิบัติธรรมกำจัดกิเลสก็ได้ ไม่จำเป็นต้องมุ่งเพื่อเอาไปใช้เสพเสวยสุขเวทนาเสมอไป และนั่นก็ต้องตัดเป็นอีกช่วงตอนหนึ่ง ความจริงความคิดของคนทั่วไปที่สำเร็จออกมาครั้งหนึ่ง ๆ มักจะมีองค์ประกอบหรือปัจจัยต่าง ๆ ผสมซ้อนกันอยู่ซึ่งจะต้องแยกแยะออกไปเสมอ บางทีก็ซับซ้อนต้องขยลละเอียดยิ่งไปกว่าที่กล่าวมาเสียอีก บางคนอาจคิดว่า เรากินแต่พอดี จะได้เป็นคนแข็งแรงสวยงาม หรือว่าจะได้เป็นคนมีสุขภาพดี ความคิดอย่างนี้อาจซอยได้เป็น 3 ตอน คือ รู้คิดว่าผลที่พึงประสงค์ของการกินคือความมีสุขภาพหรือร่างกายแข็งแรง หรือรู้ว่ากินเพื่อสุขภาพให้ร่างกายคล่องสบาย ตอนหนึ่ง เกิดความพอใจหรือต้องการความมีสุขภาพ ความคล่องสบายของร่างกายที่เป็นภาวะเกื้อกูลนั้นอย่างบริสุทธิ์ล้วน ๆ ตอนหนึ่ง อยากให้ความมีสุขภาพ หรือความแข็งแรงเป็นของฉัน หรือให้ตัวฉันเป็นเจ้าของความมีสุขภาพหรือความแข็งแรง หรืออยากให้ตัวฉันได้ชื่อว่าเป็นคนแข็งแรงมีสุขภาพดี หรือว่าฉันจะได้เป็นคนสวยงาม อีกตอนหนึ่ง อาจคิดซ้อนต่อไปอีกด้วยซ้ำว่า ฉันจะมีสุขภาพดี ฉันจะแข็งแรงกว่าเขา ฉันจะสวยงามกว่าคนนั้นคนนี้ เป็นต้น จะเห็นว่า

¹ พึงเทียบกับสติ ซึ่งเป็นกุศลเป็นธรรมฝ่ายดี เกื้อกูล แต่อาจนำไปใช้ผิดเป็นมิถิชาสติก็ได้ ใช้ถูกเป็นสัมมาสติ ก็ได้.

ในความคิดเช่นนี้ มีทั้งฉันทะและตัณหาเกิดต่อซ้อนกันอยู่ โดยฉันทะเกิดแล้ว ตัณหาเกิดตาม จัดเข้าในหลักว่ากุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศลได้ และเมื่อกระบวนการความคิดเดินมาถึงขั้นเกิดมีตัวตนเป็นตัณหาขึ้นแล้ว ก็เป็นอันได้เริ่มต้นเพาะเชื้อสำหรับการก่อตัวของทุกข์และปมปัญหาต่าง ๆ ไว้สืบต่อไป อย่างไรก็ตาม ข้อที่ว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดาสำหรับการทำความดีของปุถุชนทั้งหลาย ที่จะมีตัณหาคอยเข้ามาแทรกซ้อนอยู่ด้วยเสมอ และจึงยังเป็นความดีที่สั่งสมทุกข์หรือก่อทุกข์ได้ ข้อที่จะพึงปฏิบัติในกรณีเช่นนี้ก็คือน พยายามใช้โยนิโสมนสิการ ตั้งสติสัมปชัญญะ และปลุกฝังฉันทะไว้คอยตัดทางหรือตัดหน้าอวิชชา—ตัณหาอยู่เสมอ ๆ และพยายามไม่ให้ตัณหาเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากฉันทะต่อไปได้ หรือเมื่อมีอันเป็นไปว่า ตัณหาเกิดขึ้นแล้ว ก็พยายามหันเหทิศทางหักให้ตัณหากลับเป็นปัจจัยแก่ฉันทะตามหลักอกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลได้อีก ทำได้เพียงเท่านี้ก็นับว่าเป็นปุถุชนขึ้นดีมากแล้ว และเรื่องนี้ยังจะได้พูดกันต่อไปอีก

ลักษณะของตัณหาที่ขอยกขึ้นมาเน้นไว้อีกครั้งหนึ่งคือ ข้อที่ว่า ตัณหาจะเป็นแรงจูงใจหรือแรงเร้าให้กระทำ ต่อเมื่อการกระทำนั้นเป็นเงื่อนไขให้ตัณหาได้เสพสุขเวทนา ลักษณะข้อนี้สื่อถึงความเป็นไปในทางตรงข้ามคือ เมื่อจะไม่ได้เสพเวทนาอันอร่อย ตัณหาก็ไม่ยอมเร้าหรือจูงใจให้กระทำ หน้าข้าบางทีกลับจูงใจหรือเร้าไปในทางตรงข้ามคือจูงใจไม่ให้ทำเสียอีก ทั้งที่การกระทำนั้นเป็นไปเพื่อผลดีที่พึงประสงค์ ตัวอย่างเช่น เมื่อป่วยไข้ ร่างกายต้องการยาสำหรับเข้าไปช่วยทำลายเชื้อโรค ทำลายพิษหรือซ่อมแซมส่วนเสียหาย ยานี้ไม่อำนวยความสะดวกอันอร่อย ตัณหากลับจูงใจไม่ให้กระทำคือไม่ให้กิน ในกรณีนี้ ก็ต้องอาศัยฉันทะมาช่วยชักจูงใจให้ยอมกินยา ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อาหารอร่อยที่ตัณหาเคยชอบ บางคราวร่างกายเจ็บไข้ ทั้งที่ร่างกายก็ต้องการอาหารนั้น แต่กระบวนการทางสรีรวิทยาหรือความวิปริตของร่างกาย เพราะการรุกรานของโรค ทำให้ไม่เกิดความหิว และไม่รู้สึกสร้อย ในยามเช่นนั้น กามตัณหาไม่ช่วยเลย ยิ่งบางทีวิภวตัณหาเข้าเสริมซ้ำ หมกตอลัถยตายอยากกับชีวิต เสมือนดังว่าเมื่อเสพเวทนาอร่อยไม่ได้แล้ว จะอยู่ไปทำไม ไม่มีความหมาย เลยจูงใจไปในทางตรงข้าม จะไม่ยอมกิน ในกรณีนี้ก็ต้องใช้โยนิโสมนสิการปลุกฉันทะขึ้นมา จึงมีแรงจูงใจให้กิน ยิ่งฉันทะแรงกล้า จิตใจก็ยิ่งเข้มแข็ง (ฉันทะหนุนวิริยะและทำให้เกิดสมาธิ) กินได้อย่างแข็งขันทั้งที่ฝืนตัณหา แต่บางทีคนไข้บางคนไม่ยอมใส่ใจคำนึงเหตุผลที่จะทำให้เกิดฉันทะ ผู้หวังดีเลยใช้วิธีเร้าภวตัณหาทำให้เกิดความรู้สึกกลัวตาย และปกป้องตัวตนรุนแรงขึ้นก็กินได้เหมือนกัน บางทีอาจถึงกับกินยาและอาหารอย่างลนลานทีเดียว แต่ในกรณีที่เกิดจากแรงเร้าของภวตัณหา จิตใจจะมีดมัวหรือทึบมัวไม่สงบผ่องใสเหมือนอย่างทำด้วยฉันทะ เพราะฝ่ายแรกมีอวิชชาห่อหุ้ม แต่ฝ่ายหลังเกิดจากปัญญา

เมื่อคนโกรธแค้นชิงชังกันถึงขั้นฆ่าฟันกันตายนั้น ว่ากันให้ถูกต้องแท้จริงแล้ว เขาหาได้ฆ่าด้วยต้องการความตายของคนอีกฝ่ายหนึ่งไม่ ความตายของศัตรูของเขา ก็เหมือนกับความตายของคนอื่น ๆ ทั้งหมด คือ ไม่มีคุณค่าที่เขาจะเอาไปใช้ประโยชน์อะไรได้ การที่เขาฆ่าศัตรูก็เพราะ การฆ่าหรือการทำให้ตายนั้นเป็นเงื่อนไขดีที่สุดที่จะทำให้เขาได้สิ่งที่ตนต้องการ คือ การธำรงรักษาความถาวรมั่นคงและความยิ่งใหญ่แห่งตัวตนเอาไว้ได้ ความผันไปเสียได้จากสิ่งที่คุกคามต่อความมั่นคงของอัตตา ความพรากพันแยกขาด

ออกไปได้ระหว่างตัวเขากับสิ่งที่ไม่ปรารถนา หรือการทำให้ภาวะไม่น่าปรารถนา คือความพินาศย่อยยับอย่างร้ายแรงที่สุดที่เขานึกคิดได้ เกิดขึ้นแก่บุคคลที่เขาไม่ปรารถนา แต่ในกรณีที่เขาเรียนรู้แน่ชัดว่าความมีชีวิตอยู่ต่อไปของศัตรูของเขาจะไม่อาจกระทบกระเทือนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของเขาได้ และเขาพบวิธีการอื่นที่ได้ผลกว่าการฆ่า ซึ่งจะขยายความยิ่งใหญ่แห่งอัตตาของเขาได้มากยิ่งขึ้น หรือซึ่งจะทำให้ศัตรูประสบภาวะที่ไม่น่าปรารถนาได้อย่างรุนแรงยิ่งกว่าความตาย เขาก็กลับจะไม่ใช้วิธีฆ่า ไม่ยอมให้ศัตรูตาย และหันไปใช้วิธีอื่นซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ดีกว่านั้นแทน ยิ่งกว่านั้นในกรณีที่เขาไม่สามารถฆ่าหรือทำร้ายศัตรู ไม่สามารถกำจัดบุคคลหรือภาวะที่เขาไม่ปรารถนาให้หมดสิ้นไปได้ กลับปรากฏบ่อย ๆ ว่าเขาหันมาคิดฆ่าตัวตาย หรืออยากตายเสียเอง ว่าโดยสำนวนภาษา อาจพูดได้ว่าเขาปรารถนาความตาย แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เหตุผลที่แท้มีว่า ในเมื่อเขาไม่สามารถบรรลุเงื่อนไขอย่างอื่นที่จะทำให้เขาหลุดพ้นไปได้จากบุคคลหรือภาวะที่เขาไม่ปรารถนา คือไม่สามารถฆ่าหรือกำจัดบุคคลหรือภาวะที่ไม่ปรารถนานั้น การฆ่าตนเองหรือการทำให้ตนเองตายเสียจึงกลายเป็นเงื่อนไขอย่างเดียวที่จะทำให้เขาพ้นไปได้จากภาวะที่ไม่ปรารถนา ดังนั้น เขาจึงอยากตายให้พ้นไปเสีย หมายความว่า ตามที่จริงเขาไม่ได้ปรารถนาความตาย สิ่งที่เขาต้องการคือความพินาศพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนาต่างหาก เมื่อฆ่าหรือทำร้ายศัตรูไม่ได้ เมื่อแก้ไขหรือกำจัดภาวะที่ไม่ปรารถนาไม่ได้ เงื่อนไขเดียวที่จะทำให้พ้นไปก็คือทำตัวให้ตายเสียเอง เหมือนอย่างคนที่กำลังจะฆ่าตัวตาย เพราะผิดหวังรัก คนรักแต่งงานกับคนอื่นไปแล้ว หรือเพราะเป็นโรคร้ายน่ารังเกียจที่ไม่มีทางรักษา ทั้งสองอย่างนี้เป็นภาวะไม่น่าปรารถนาที่เขาไม่อาจแก้ไขหรือกำจัดได้ ดังนั้นทางเดียวที่เหลืออยู่ที่จะช่วยให้เขาพ้นมันไปได้ ก็คือฆ่าตัวตาย แต่ถ้าในเวลาที่กำลังจะฆ่าตัวตายนั้นเกิดมีคนมาบอก ว่าคนที่รักของเขายังไม่ได้แต่งงานและยังคงรักเขาอยู่อย่างเดิม หรือว่ามีหมอเทวดาที่รักษาโรคนั้นได้จริง เขาจะเลิกอยากตายทันที เพราะมีเงื่อนไขอื่นที่ดีกว่าซึ่งจะทำให้เขาพ้นจากภาวะที่ไม่ปรารถนานั้น

อีกตัวอย่างหนึ่งซึ่งอาจช่วยให้ชัดเจนขึ้น ในการต่อสู้หรือสงครามระหว่างหมู่ชนหรือคนต่างเผ่าที่ยังป่าเถื่อน บางทีฝ่ายชนะฆ่าคนฝ่ายแพ้ที่เป็นชายทั้งหมดรวมไปถึงเด็กและคนแก่ แต่ไม่ฆ่าผู้หญิงสาว อย่างน้อยก็ไม่ฆ่าทันที แต่จับเอาไว้ปรนเปรอพวกตนก่อน การที่เขาฆ่าผู้ชายตลอดไปถึงเด็กเสียทั้งหมดนั้น ก็เหมือนดังที่กล่าวแล้วคือ เขาหาได้ต้องการเอาความตายของคนเหล่านั้นไปใช้ประโยชน์อะไรไม่ แต่ที่ได้ฆ่าอย่างล้างพวกล้างเผ่า ทั้งที่ชนะอยู่แล้ว และมีไม่มีเหตุผลเฉพาะที่จะต้องฆ่าคนเหล่านั้นเป็นส่วนตัวของแต่ละคน ก็เพราะความหวาดกลัวเนื่องมาจากการต้องการธำรงรักษาความมั่นคงแห่งตัวตน การทำให้คนเหล่านั้นตาย เป็นสิ่งที่พวกเขาเห็นว่าเป็นเงื่อนไขที่ดีที่สุดสำหรับความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของพวกเขา ส่วนการที่พวกเขาไม่ฆ่าพวกผู้หญิงสาว ก็มีใช่เพราะพวกเขาปรารถนาความมีชีวิตอยู่ของหญิงเหล่านั้นแต่ประการใด สิ่งที่พวกเขาต้องการคือสุขเวทนาซึ่งจะได้จากหญิงเหล่านั้นต่างหาก แต่ความคงมีชีวิตอยู่ของหญิงเหล่านั้น เป็นเงื่อนไขอันจำเป็นที่จะทำให้พวกเขาได้สุขเวทนาที่ต้องการ พวกเขาจึงไว้ชีวิตพวกเธอ

ความตอนนี้มีแห่งที่โยงไปถึงข้อธรรมสำคัญได้อีกข้อหนึ่ง คือ เมตตา (ตลอดไปถึงพรหมวิหารธรรมข้ออื่น ๆ ด้วย) เห็นว่าควรจะนำมาพิจารณาประกอบกันไว้ ณ ที่นี้ เพราะจะช่วยให้พลอยเข้าใจความหมาย

ของตัณหาและฉันทะชัดเจนขึ้นด้วย

เมตตา เป็นข้อธรรมที่รู้จักกันทั่วไป แต่มีปัญหาเกี่ยวกับความเข้าใจอยู่บ้าง คำแปลสามัญของเมตตา คือ ความรัก ความมีไมตรี ความปรารถนาดี ความอยากให้ผู้อื่นมีความสุขและประสบแต่สิ่งที่เป็นคุณประโยชน์ คำแปลนี้ดูก็น่าจะเข้าใจได้ง่าย แต่ปัญหาเกิดขึ้นในแง่ที่ว่ามักจะมี ความเข้าใจสับสนปะปนกันระหว่างความรักที่เป็นเมตตา กับความรักที่เป็นอกุศล ความรักที่เป็นอกุศลนั้นมักเรียกว่า สีนหะ หรือ เสนหา ซึ่งหมายถึงความรักใคร่เยื่อใยเฉพาะบุคคล ความพอใจโปรดปรานส่วนตัวหรือความรักที่เจือด้วยความเห็นแก่ตัว ทำให้จิตใจคับแคบติดข้องมัวหมองลง หรือตื่นเต้นเรวร้อน ตรงข้ามกับเมตตา ซึ่งเป็นความรักที่บริสุทธิ์ มีต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายในฐานะที่เป็นเพื่อนร่วมโลก หรือเพื่อนร่วมทุกข์ร่วมสังสารวัฏ เป็นความรักอย่างเป็นกลาง ๆ อย่างเผื่อแผ่ ทำให้ใจเปิดกว้างออกไปและผ่องใสเบิกบาน พระอรรถกถาจารย์เกรงความสับสนปนเปจึงพยายามกล่าวอ้างถึงลักษณะที่พึงสังเกตต่าง ๆ สำหรับป้องกันความเข้าใจคลื่อนคลาด เช่นว่า สมบัติหรือผลสำเร็จของเมตตาคือ ระวังพยาบาทได้ วิบัติหรือความล้มเหลวของเมตตา คือเกิดเสนหา และว่า ความพยาบาทเป็นศัตรูห่างไกลของเมตตา ส่วนศัตรูใกล้ตัวของเมตตาที่พึงระมัดระวังอย่างยิ่งก็คือ ราคะ เพราะเข้ามาง่าย เผลอเมื่อใดถึงตัวทันที¹

สินหะ คือ เสนหา เป็นไวพจน์คำหนึ่งของตัณหา เมื่อพูดให้ตรงจุด ความรักฝ่ายอกุศลที่ตรงข้ามกับเมตตา ก็คือความรักที่เกิดจากตัณหาหรือความรักเจือตัณหานั่นเอง ลักษณะของตัณหาที่สังเกตได้ง่าย ซึ่งได้กล่าวแล้วบ่อย ๆ คือ มุ่งจะเสพสวเสวนา และเกี่ยวกับการปกป้องรักษาตัวตน ดังนั้น หลักที่จะใช้ตัดสินว่าความรักใดเป็นตัณหา หรือเกิดจากตัณหาหรือไม่ ก็ดูว่าเป็นความรักที่ปรารถนาความเป็นอยู่ดีแห่งชีวิตของผู้อื่นอย่างตรงไปตรงมา หรือเป็นความรักที่ต้องการความเป็นอยู่ดีแห่งชีวิตของผู้อื่นเพียงเพื่อเป็นเงื่อนไขสำหรับตนจะได้ใช้เสพสวเสวนา หรือเป็นเงื่อนไขสำหรับรองรับ เสริมหรือคำประกันความมั่นคงถาวรของตน บางคนกล่าวว่า เขารักภรรยา รักสามี รักเพื่อน หรือรักคนผู้ใดผู้หนึ่งอย่างมากมายจริงจัง ชีวิตของภรรยาเป็นต้นนั้นเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด ซึ่งเขาจะต้องทะนุถนอมเอาใจใส่ดังเอาชีวิตของเขาเองเป็นเดิมพัน ครั้นอยู่ต่อมา สิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา หรือมีเหตุการณ์ผันผวนบางอย่าง ทำให้ภรรยาของเขามีร่างกายเป็นต้นอันไม่เอื้ออำนวยแก่การที่เขาจะเสพสวเสวนาเท่าที่ปรารถนา หรือสามีหรือเพื่อนของเขาเป็นต้นไม่อยู่ในฐานะหรือภาวะที่จะเสริมหรือเอื้อแก่ความมั่นคงแห่งตนของเขาได้อีกต่อไป ความรักที่เคยมีกลับจางคลายหรือถึงกับสลายลง ชีวิตของภรรยาและสามีหรือเพื่อนเป็นต้นนั้น ก็ไม่มีคุณค่าที่เขาจะทะนุถนอมใส่ใจที่จะให้เป็นอยู่ดีอีกต่อไป ความรักอย่างนี้หาใช่เมตตาไม่ เป็นแต่เพียงความรักเจือตัณหา หรือตัวตัณหานั่นเองที่ฉวยโอกาสใช้ความเป็นอยู่ดีแห่งชีวิตของผู้อื่น เป็นเงื่อนไขสำหรับการที่ตนจะได้เสพสวเสวนาอันร่อย หรือคำจุนหนุนเสริมความมั่นคงถาวรแห่งอัตตาของตน

เมื่อเดินทางไปในท้องทุ่งถิ่นชนบท มองเห็นต้นไม้ใหญ่ มีลำต้นแข็งแรง บริบูรณ์ด้วยกิ่งก้านแผ่ขยายเป็นปริมณฑล มีใบเขียวสดงามสะพรั่งสมบูรณ์ด้วยร่มเงา คนที่กำลังมีจิตใจเปิดกว้าง เบิกบานกับ

¹ ดู สงฺกณฺ ๑.308-9; วิสุทธิ. 2/121-122.

ความงามของธรรมชาติ ย่อมมีจิตยินดีในความเจริญงอกงามและความสมบูรณ์ของตนไม้นั้น สุขสบายใจที่เห็นต้นไม้ที่นั่นอยู่ในสภาพที่ดี และอยากให้ต้นไม้ที่นั่นแข็งแรงสมบูรณ์ปราศจากภัยเบียดเบียน จิตของเขาในเวลานั้น เป็นจิตที่โอบน้อมเข้าไปหาหรือแผ่ออกไปสู่ภาวะที่ติงามของตนไม้ คิดในทางเกื้อกูลแก่ต้นไม้ ไม่มีความนึกคิดเกี่ยวกับตัวตน ไม่มีความคิดที่จะเอามาหรือเอาตัวตนเข้าไปเสพเสวยสุขเวทนา เป็นภาวะจิตที่ยินดีในความดำรงอยู่ด้วยดีของตนไม้นั้นตามสภาพของมัน ภาวะจิตนี้เป็นกุศล ติงาม ไร้โรค โปร่งสบาย เกื้อกูลทั้งแก่ตัวผู้คิดเองและแก่ผู้อื่น ในทำนองเดียวกันนี้ เมื่อมองเห็นบุคคลอื่นมีสุขภาพดี แข็งแรง อยู่เป็นปกติสุขแล้ว ถ้าเรามีจิตใจสบายยินดีในความมีชีวิตที่ดีดำรงอยู่ด้วยดีของเขา อยากให้เขาเป็นอยู่ดี แข็งแรง ปราศจากโรค มีความสุข จิตใจที่แผ่กว้างออกไปในผู้อื่น โดยไม่วุ่นเวียนพัวพันอยู่กับตัวตนอย่างนี้ คือธรรมที่เรียกว่าเมตตา แต่สำหรับคนจำนวนไม่น้อย จิตมีใครจะเดินไปตามกระบวนธรรมอย่างนี้ ถ้าเป็นกรณีของตนไม้และสิ่งอื่น ๆ ในธรรมชาติ ก็อาจเป็นไปได้ง่ายสักหน่อย แต่ถ้าเป็นคนด้วยกันมักทำได้ยาก ตัณหาในรูปใดรูปหนึ่งมักวิ่งเข้ามาขัดหรือครอบงำกุศลจิตนั้นเสียมิทันช้า เช่น เมื่อเห็นคนแข็งแรงสมบูรณ์ รูปร่างสวยงามเจริญตา ถ้าเป็นคนต่างเพศ แทนที่จะอนุโมทนา ตัณหากลับเข้าชักพาให้มองเห็นเป็นแหล่งที่พึงเสวยสุขเวทนา ถ้าเป็นเพศเดียวกัน ก็มักให้รู้สึกเป็นเครื่องบีบคั้นกดดันแก่อัตตา ทำให้ตนด้อยหรือลดความสำคัญลง โดยนัยนี้ แทนที่จะมีจิตใจเปิดกว้างแผ่แผ่เบิกบานด้วยเมตตา ก็กลับคับแคบรัดตัวมัวหมองลงด้วยตัณหา กลายเป็นสินะ หรือราคะบ้าง อิสลามัจฉริยะ หรือความริษยาและหึงหวงบ้าง¹ ซึ่งล้วนเป็นอกุศล ไม่ได้ มีโรค ไม่โปร่ง ไม่สบาย ไม่เกื้อกูลทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น

ความที่กล่าวมานี้ ให้คิดอย่างหนึ่งว่า หากจะตรวจสอบความรักของตนต่อบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งว่าเป็นเมตตาแท้จริง หรือมีเมตตาอยู่บ้าง แต่เจือด้วยตัณหา หรือว่าเป็นเพียงอาการของตัณหาเท่านั้น ก็พึงถามตนเองว่า ถ้าเราไม่อาจหาสุขเวทนาจากตัวเขาได้ และถ้าชีวิตของเขาไม่เป็นเครื่องค้ำจุนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของเราอีกต่อไป เราจะยังคงรักเขาหรือไม่ เราจะยังเห็นชีวิตของเขามีคุณค่าที่พึงใส่ใจทะนุถนอมหรือไม่ เราจะยังยินดีในความดำรงอยู่ด้วยดีของเขาต่อไปอีกหรือไม่

ความรักของพ่อแม่ที่มีต่อลูก ถือกันว่าเป็นตัวอย่างที่ดีของเมตตา พ่อแม่รักลูก หวังดีต่อลูก ยินดีในความดำรงอยู่เป็นอยู่ด้วยดีของลูก อยากให้ชีวิตของลูกเจริญงอกงาม มีความสุข ปราศจากโรคภัย ความรักความปรารถนาดีนี้เป็นไปโดยพ่อแม่มิได้หวังที่จะใช้ชีวิตร่างกายของลูกเป็นที่เสวยสุขเวทนา และถึงแม้ชีวิตของลูกจะไม่เป็นเงื่อนไขช่วยค้ำจุนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของพ่อแม่ พ่อแม่ก็ยังคงรักและหวังดี เอาใจใส่ในการที่จะให้ลูกดำรงชีวิตอยู่ด้วยดี ข้อนี้นับว่าเป็นคุณธรรมคือ เมตตา ของพ่อแม่ อย่างไร

¹ ในลักกปัญหสูตร, ที.ม.10/256/311 แสดงกระบวนธรรมอันหนึ่งว่า : จันตะ (หมายถึงตัณหาจันตะ คือตัณหาที่ตนเอง) → ปิยะอปิยะ (การแบ่งแยกเป็นที่รักที่ไม่รัก) → อิสลามัจฉริยะ (ความริษยาและหึงหวง) ในที่นี้แสดงแต่เรื่องติงามสว เพราะเกี่ยวกับจันตะ ตัณหา และเมตตา ถ้าพูดถึงไม่สวยงาม อ่อนแอ เป็นทุกข์ เคียดร้อน ผ่ายกุศล ก็จะเกิดกรุณา ผ่ายอกุศลเกิดความดูถูกเหยียดหยามหรือความเกลียดชัง แต่จะไม่บรรยายในตอนี้ เพราะไม่ตรงกับเรื่องที่กำลังพิจารณา

ก็ตาม ในเมื่อพ่อแม่ยังเป็นปุถุชน ดัณห์ก็ย่อมมีโอกาสแทรกซึมเข้ามาเจือปนในความรักของพ่อแม่ได้บ้าง ไม่อาจให้เป็นเมตตาที่บริสุทธิ์สิ้นเชิง ดังจะเห็นได้ในอาการที่ยึดมั่นต่อลูกว่าเป็นเราเป็นของเรา พ่อแม่มักหวังอยู่มากบ้างน้อยบ้างที่จะทำให้ชีวิตของลูกเป็นเครื่องช่วยเสริมความมั่นคงถาวรหรือความยิ่งใหญ่แห่งตัวตน เช่น อยากให้ลูกมีฐานะดี เพื่อตนจะได้ภูมิใจพลอยมีเกียรติ หรือกลัวลูกตกต่ำเพราะกลัวว่าตนจะเสียหน้าเป็นต้น (ภาวะเช่นนี้ ถ้าเป็นไปอย่างเบาบางในขอบเขตแห่งคุณธรรม ก็ต้องยอมให้โดยถือเป็นธรรมดาของปุถุชน แต่ถ้าปล่อยให้ขยายตัวครอบงำพฤติกรรมทั่วไปของตน ก็สามารถก่อโทษได้มากเหมือนกัน อย่างไรก็ตามในแง่ที่เป็นเมตตา จุดสำคัญอยู่ที่ความไม่เป็นเงื่อนไขดังได้กล่าวแล้ว กล่าวคือ ถึงแม้ลูกจะไม่สามารถเป็นเครื่องสนับสนุนคำจูนความมั่นคงถาวรแห่งตัวตนของพ่อแม่ พ่อแม่อีกยังรักลูก ยังปรารถนาความดำรงอยู่ด้วยดีแห่งชีวิตของลูก เมื่อลูกถูกคนทั้งปวงทอดทิ้งหมดไม่มีใครต้องการแล้ว ก็จะมีแต่พ่อแม่ที่ยังคงหวังดีหรือเป็นที่พึ่งพิง ดังคำที่ว่า พ่อแม่ตัดลูกไม่ขาด) เมื่อเกิดความกระทบกระทั่งระหว่างลูกกับคนอื่น พ่อแม่มักขัดเคืองต่อฝ่ายอื่น มีใจเอนเอียงมาทางลูก ไม่สามารถตั้งความปรารถนาดีเสมอกันต่อทั้งสองฝ่ายแล้วพิจารณาเรื่องราวด้วยใจเป็นกลางอย่างแท้จริง เพราะความรักนั้น ยังพัวพันแทรกเจืออยู่ด้วยตัณหา ยังเป็นความรักที่สามารถทำให้เกิดการแบ่งแยกเป็นที่รักและไม่รัก จึงยังเป็นการรักที่สามารถก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์ได้ต่อไป

ความเข้าใจลักษณะทั่วไปของเมตตา ช่วยเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับฉันทะด้วย เพราะข้อธรรมทั้งสองนี้ เป็นเรื่องของความรัก ความอยาก ความต้องการเหมือนกัน¹ และเป็นฝ่ายกุศล คือดีงาม โปร่งสบาย เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจเหมือนกัน แต่ข้อสำคัญก็คือ ฉันทะเป็นข้อธรรมพื้นฐานที่มีขอบเขตกว้างขวางเกี่ยวข้องและใช้ในเรื่องทั่วไป ส่วนเมตตาเป็นข้อธรรมจำเพาะมีขอบเขตจำกัด เกี่ยวข้องกับคนและสัตว์หรือเป็นไปในคนและสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น เรียกตามสำนวนบาลีว่า มีสัตว์เป็นอารมณ์² ยิ่งกว่านั้น *เมตตา* ยังต้องอาศัยฉันทะ (กิตตูกัมยตาฉันทะ) เป็นจุดเริ่มต้น เป็นที่ตั้งต้น หรือเป็นตัวเริ่มการ³ อีกด้วย

ตัวอย่างเรื่องต้นไม้ที่งอกงามและภาวะจิตที่โน้มโน้มไปสู่สิ่งดีงามโดยไม่มีความรู้สึกนึกคิดเกี่ยวกับตัวตน หรือความอยากเสพส่วยเวทนาเข้าไปเกี่ยวข้องแทรกแซง ซึ่งได้พูดไว้เพื่อเป็นเครื่องนำทางเข้าสู่ความเข้าใจเกี่ยวกับเมตตานั่น ก็คือคำอธิบายความหมายของฉันทะนี้เอง เมตตาเริ่มทำงานด้วยฉันทะ

¹ ตัวอย่างเทียบ *เมตตา* = หิตสุขุปนยนกามตา (ความอยากหรือต้องการนำประโยชน์สุขเข้าไปให้) — สุตต.อ.1/161; *ฉันทะ* = กตตุกมยตา = กตตุกามตา (ความอยากทำหรือต้องการทำ) — เช่น อภิ.วิ.35/467/280; วิสุทธิ.3/40 ฯลฯ ที่เคยอ้างแล้ว.

² ดู สกฺคณฺ ๑.310; วิสุทธิ.2/123

³ กิตตูกัมยตาฉันทะเป็นที่ตั้งต้นของพรหมวิหารธรรมทั้ง 4 ข้อ (สกฺคณฺ ๑.310; วิสุทธิ.2/123, วิสุทธิ.ปฏิภา 2/136; ดูประกอบ อง.อฏฺฐก.23/189/350; อง.ทสก.24/58/114); ท่านกล่าวในวิสุทธิ.ปฏิภา 2/136 ว่า แม้แต่*อุเบกขา* ก็หาได้เรีกร้างจากความต้องการประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย (หิตฉันทะ) ไม่ เป็นแต่ในกรณีนั้น การไม่หวนวนวนเวียนเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง เหมือนดังมารดาวางใจคอยดูแลอยู่ในเมื่อบุตรตั้งใจทำกิจของเขาที่อยู่แล้ว

และมีขอบเขตจำกัดเฉพาะในกรณีที่เกี่ยวข้องกับคนและสัตว์เท่านั้น ส่วนฉันทะเกี่ยวข้องกับทุกสิ่งทุกอย่าง ดังนั้นการพูดเรื่องฉันทะจึงเป็นการพูดในเรื่องที่ครอบคลุมกว้างขวางออกไปอีกและเท่าที่กล่าวมานี้ ก็ควรสรุปความหมายของฉันทะได้อีกครั้งหนึ่งว่า ฉันทะ คือภาวะจิตที่ยินดี พอใจ ตลอดจนต้องการให้เกิดมีความดำรงอยู่ด้วยดีของสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่ควรจะเป็นจะมีของมัน หรือจะว่าต้องการความดำรงอยู่ด้วยดีของสิ่งทั้งหลายในอุดมสภาวะของมันก็ได้ พูดแยกให้เห็นออกไปหลาย ๆ แนวว่า ความยินดีในภาวะดีงาม หรือในความเป็นสิ่งดีของสิ่งที่ดีนั้น ๆ ความต้องการให้สิ่งทั้งหลายดำรงอยู่ในภาวะที่ดี ที่ถูกต้อง ที่ถูกต้อง งาม ที่เรียบร้อย ที่สุขสมบูรณ์ของมัน หรือให้ภาวะที่ดี ที่ถูกต้อง สมบูรณ์อย่างนั้นเกิดขึ้นจริงขึ้น ความหมายนี้รวมไปถึงว่า ถ้าภาวะนั้นยังไม่มี หรือสิ่งนั้น ๆ ยังไม่เป็นอย่างนั้น ก็ต้องการทำให้มีให้เป็นอย่างนั้นด้วย สำหรับผู้มีภาวะจิตหรือคุณธรรมข้อนี้ สมมติว่า เขาไปเห็นพื้นเรือนที่เปื้อนเปรอะ สถานที่สาธารณะที่รกรุงรัง โต๊ะของห้องเรียนที่ออกไปตั้งเกะกะขาหลุดอยู่ข้างทางเดิน ต้นไม้ที่เหี่ยวแห้ง หนทางสัญจรที่เป็นหลุมบ่อ เด็กที่ผอมโซเสื้อผ้ารุ่งริ่ง คนเจ็บป่วยไม่มีใครดูแลรักษา ความมีใจระมัดระวังมาก การข่มเหงรังแกกัน การติดยาเสพติด การพนันแพร่หลาย ความไม่เอาใจใส่ศึกษาเล่าเรียน ความหยาบคายกระด้าง ความแตกแยกไม่สามัคคีและการไม่ประพฤติธรรมต่าง ๆ หรือในด้านตรงข้าม เห็นสถานที่ที่สะอาดเรียบร้อย หมู่ไม้ที่ร่มรื่น ชุมชนที่อยู่สงบ บุคคลผู้มีอาการสงบเยือกเย็นเอิบอิ่ม เป็นต้น เขาจะรู้สึกและมีพฤติกรรมอย่างไร จะเห็นได้ว่า ในขอบเขตความหมายของฉันทะนี้ จะมีความรักและความต้องการสิ่งที่ดีงามต่าง ๆ เช่น ความรักความสะอาด รักความสงบเรียบร้อย รักธรรมชาติ รักสภาพแวดล้อมที่ดีงาม ความต้องการคุณธรรมต่าง ๆ โดยทั่วไป คำสมัยใหม่ที่ว่า คุณภาพชีวิต คงจะรวมอยู่ในความหมายเหล่านี้ด้วย หรืออาจจะพูดว่า ความหมายอย่างหนึ่งของฉันทะคือ ความรักในคุณภาพชีวิตก็ได้¹ จะเห็นโดยไมยากว่า ในภาวะจิตเช่นนี้ ไม่จำเป็นต้องมีความอยากเสวยสุขเวทนาหรือความนึกคิดผูกพันกับตัวตนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยเลย² นับว่าเป็นกระบวนการแห่งกุศลธรรมบริสุทธิ์หรือล้วน ๆ กระบวนการเช่นนี้ไม่เกิดขึ้นเองลอย ๆ แต่จะต้องมีความคิดหรือความรู้ความเข้าใจเข้ามาเกี่ยวข้อง เพราะกระแสที่จะไหลเรื่อยไปโดยไม่ต้องใช้ความคิด ก็คือกระแสอวิชชา—ตัณหา ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนความรักในความดีและสิ่งที่ดี หรือการที่จะกำหนดได้ว่าอะไรเป็นสิ่งที่ดี ต้องอาศัยความรู้คุณค่าของสิ่งหรือภาวะนั้นต่อชีวิต หรือรู้ความจริงเกี่ยวกับสิ่งนั้นก่อน มิใช่เพียงกระทบเข้าก็รู้สึกสุขทุกข์แล้วก็เกิดความชอบใจขัดใจต่อไปเองทันทีเหมือนอย่างกระแสฝ่ายอวิชชา—ตัณหา ด้วยเหตุนี้ ในการที่จะเกิดฉันทะ จึงต้องใช้โยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยของปัญญาเข้ามาตัดกระแสอวิชชา—ตัณหา เปลี่ยนเป็นกระบวนการดับ

¹ ผู้มีฉันทะมากคงจะกลายเป็นนักแสวงคุณภาพชีวิต และแสวงสิ่งที่เป็นคุณค่าแท้จริงของชีวิตกระมัง ในบาลีท่านเรียกนักแสวงกุศลธรรมว่า “กุสลาโนเอส” (ขุ.สุ. 25/423/521; ขุ.ม.29/936/597) หมายถึงผู้แสวงอริยมรรค หรือแสวงนิพพาน พระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จออกแสวงสัจธรรมก็ทรงเป็น กิงกุสลาโนเอส (ผู้แสวงหาว่าอะไรเป็นกุศล; ที.ม.10/139/176) หรือ กิงกุสลาเวสี (แปลเหมือนกัน, 12/317/318) กุศลในกรณีนี้ ผรุ้งมักแปลว่า The Good.

² ที่ว่าไม่จำเป็น หมายความว่า ถ้าปล่อยให้ตัณหาแทรกตัวเข้ามา ความอยากและนึกคิดอย่างนั้นก็มีได้.

อวิชชา—ตัณหา โยนิโสมนสิการที่แปลตามศัพท์ว่า ทำในใจโดยแยบคายนี้ อาจทำหน้าที่เพียงคอยชักนำ กระแสความคิดให้เดินถูกทางเข้าสู่แนวของฉันทะที่เคยปลูกฝังไว้ก่อนแล้ว หรืออาจถึงกับต้องคิดพิจารณา แยกแยะสืบสาวหาเหตุผลอย่างหนักก็ได้ เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดแล้ว กระแสฝ่ายอวิชชาก็หยุดหรือขาดตอนไป เมื่อพิจารณาเห็นคุณค่าของสิ่งนั้น หรือภาวะนั้น รู้ว่านั่นเป็นสิ่งที่ดีแล้วหรือรู้ว่าดีคืออย่างนั้นอย่างนั้นแล้ว จิตใจจะโน้มโน้มลาดเอนพุ่งไปหาสิ่งนั้นเอง กระบวนธรรมเดินไปอย่างนี้เป็นธรรมดาของมัน ไม่ต้องบังคับหรือหาสิ่งใดมาหลอกล่อชักจูง อย่างนี้เรียกว่า เกิดฉันทะขึ้นในภาวะหรือสิ่งนั้น ๆ¹ จากนั้นก็จะเกิดอุตสาหะ ที่จะทำสิ่งดีงามหรือภาวะที่ดีงามนั้นให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังขึ้น กระบวนธรรมอย่างนี้ ในบางกรณีที่เป็นเรื่องเฉพาะ ท่านอาจขอยกขั้นตอนออกไปให้เห็นองค์ธรรมย่อย ๆ ในระหว่างละเอียดชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่น ในกัมมวิภังคสูตร และจังกิสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงลำดับขั้นตอนความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมตั้งแต่เกิดศรัทธาจนบรรลุสัจธรรม มีขั้นตอนที่ควรที่จะกล่าวถึงในที่นี้คือ เมื่อฟังธรรมและทรงจำไว้ได้แล้ว ก็พิจารณาเนื้อความ เมื่อพิจารณาความก็เข้าใจสมตามธรรมที่พินิจ เมื่อเข้าใจตามฉันทะก็เกิด เมื่อเกิดฉันทะแล้วก็อุตสาหะ ฯลฯ² ขั้นตอนที่ว่าพิจารณาเนื้อความหรือไตร่ตรองความ (อตัปปปริกษา) ก็คือขั้นของโยนิโสมนสิการนั่นเอง ส่วนการเข้าใจตามธรรมที่พินิจ (ธัมมนิชฌานกัชนัตติ) ก็เป็นผลต่อเนื่องจากการพิจารณาไตร่ตรองนั้น รวมทั้งสองอย่างเป็นขั้นของการใช้ปัญญา กล่าวคือเมื่อพิจารณาเข้าใจมองเห็นสิ่งที่ดีมีคุณค่าเป็นความจริงแล้ว จิตก็โน้มไปหาเรียกว่าเป็นฉันทะ คือยินดีพอใจต้องการสิ่งหรือภาวะดีงามที่เป็นธรรมเป็นสัจจะนั้น พุทธรวบรัดให้เหลือแต่ขั้นตอนใหญ่ ๆ ว่า โยนิโสมนสิการนำไปสู่ฉันทะ แล้วนำไปสู่อุตสาหะ ดังได้กล่าวมาแล้ว

อาจมีผู้สงสัยว่า ในเมื่อฉันทะอยากทำดีหรืออยากให้มีภาวะที่ดีแล้ว ฉันทะจะอยากทำชั่วหรืออยากให้มีภาวะที่ชั่วบ้างไม่ได้หรือ พึงพิจารณาว่า เหตุที่คนทำชั่วก็เพราะเห็นแก่การจะได้เสพส่วยเวทนาอันอร่อย หรือไม่ก็ต้องการจะเสริมหนุนความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้ หรือไม่ก็เพราะต้องการให้ตัวตนพรวดพ้นไปจากสิ่งหรือภาวะที่ไม่ปรารถนา หรือเพราะมีลักษณะการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป อย่างที่เรียกว่า เป็นอยู่แค่ปลายเส้นประสาท กล่าวคือ ได้รับรู้อารมณ์ที่ถูกใจ ก็ชอบใจ อยากได้ จะเอา ได้รับรู้อารมณ์ไม่ถูกใจ ก็ขัดใจ ชัง อยากทำลาย ประพฤติตัวและกระทำการต่าง ๆ ไปตามอำนาจของความชอบใจ ขัดใจ หรือความชอบความชังเท่านั้น รวมความก็คือที่ทำชั่วก็เพราะเป็นไปตามกระบวนธรรม

¹ พึงระวังความสัมพันธ์ระหว่างฉันทะกับตัณหา เพราะเมื่อเข้าไปสู่สถานที่สะอาดเรียบร้อยร่มรื่น เป็นต้น ตัณหาก็ก่อให้เกิดความยินดี พอใจ เช่นเดียวกัน แต่ข้อแตกต่างอยู่ที่ว่า ตัณหายินดีพอใจในสุขเวทนาที่ได้รับจากการได้เห็นได้ยินได้สัมผัสอารมณ์ที่น่ายินดีต่าง ๆ ในที่นั้น ไม่ใช่นิยมพอใจในภาวะดีงามโดยตรง มิฉะนั้นก็จะเกิดจากความยินดีของตัณหาก็คือ หยุดเพื่อจะได้เสพอารมณ์ส่วยเวทนาที่ชอบใจได้มาก ๆ อาจลงนั่งหรือนอนหลับไปด้วยความขี้เกียจ.

² ลำดับขั้นตอนทั้งหมดคือ : ศรัทธา → อุปสังกมน์ → ปิยรูปาสน → โสตาชาน → ธัมมัสสวนะ → ธัมมธรรมา → อตัปปปริกษา → ธัมมนิชฌานกัชนัตติ → ฉันทะ → อุตสาหะ → ตุลนา → ปธาน → อัญญารานา (หรือสังจານูปัตติ) ดู ม.ม.13/238/233; 657/605.

ของอวิชชา—ตัณหา หรือเรียกให้เต็มว่า อวิชชา—ตัณหา—อุปาทาน เป็นอันว่าอวิชชา—ตัณหานั่นเอง เป็นเหตุของการทำความชั่ว ความอยากทำชั่วจึงต้องมาจากอวิชชา—ตัณหา (ตามหลักความเป็นเงื่อนไขที่กล่าวแล้ว) ส่วนฉันทะเกิดขึ้นเนื่องจากการใช้ความรู้ความเข้าใจหรือความสำนึกในเหตุผล ได้พิจารณาแล้วโดยอิสระจากเวทนา ที่ถูกใจไม่ถูกใจ และความชอบใจไม่ชอบใจที่รออยู่ต่อหน้า จนรู้เห็นว่า อะไรเป็นสิ่งมีคุณค่าเป็นคุณประโยชน์แท้จริง จึงโน้มโน้มใจไปหาสิ่งนั้น เมื่อจิตโน้มโน้มไปสู่สิ่งหรือภาวะที่ดีนั้นแล้ว ก็จึงเป็นอันพ้นไปเองโดยอัตโนมัติจากการที่จะกระทำความชั่วตามอิทธิพลครอบงำของความชอบใจไม่ชอบใจที่เกิดจากตัณหา โดยนัยนี้ฉันทะจึงไม่อาจเป็นความอยากทำชั่วหรือความอยากให้มีภาวะที่ชั่ว อย่างไรก็ตาม การกระทำโดยฉันทะก็อาจมีการผิดพลาดได้ เนื่องจากการคิดพิจารณาไม่สมบูรณ์ หรือความรู้ความเข้าใจไม่เพียงพอ เป็นต้น ผลดีที่ต้องการอาจไม่เกิดขึ้น หรือผลร้ายกลับเกิดขึ้น แต่ในเมื่ออวิชชา—ตัณหาที่เป็นตัวการที่แท้จริงของการทำชั่ว ถูกตัดออกไปแล้ว การที่จะพูดถึงความผิดพลาดเหล่านั้นและวิธีแก้ไขต่าง ๆ ก็เป็นเรื่องคนละขั้นตอนที่ควรจะแยกไปพิจารณาต่างหากจากที่นี่

ในทางตรงข้าม ก็อาจมีผู้ถามว่า ตัณหาอยากในทางที่ดี คืออยากทำดี อยากในสิ่งดีงาม และภาวะที่ดีบ้างไม่ได้หรือ ซึ่งก็ตอบได้ทันทีว่าได้ และเป็นอย่างนี้บ่อยครั้งด้วย แต่ความอยากในทางดีของตัณหาจะเป็นไปในลักษณะของความเป็นเงื่อนไข โดยมุ่งหวังว่าจะอาศัยภาวะดีงามนั้นเสพเสวยเวทนาอันอร่อยได้มากขึ้น หรือภาวะนั้นจะช่วยเสริมขยายความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่มาก่ออดตาของตน ความอยากคืออย่างนี้ตามปกติเป็นบทบาทของภวตัณหา¹ เช่นอยากเกิดเป็นเทวดา (จะได้มีนางฟ้ามากมายเป็นบริวาร จะได้เป็นผู้ยิ่งใหญ่ อายุยืนนาน เสวยของทิพย์) อยากเป็นวีรบุรุษวีรสตรี (ตัวตนจะได้ขยายใหญ่ขึ้นด้วยค่ายก้องงสรรเสรี) อยากเป็นพระโสดาบัน (จะได้เป็นผู้สูงเสียดกว่ามนุษย์สามัญ) หรืออย่างง่าย ๆ อยากเป็นคนดี (จะได้มีเกียรติคนยกย่องนับถือ เพิ่มความมั่นคงยิ่งใหญ่มาก่อตัวตน) ดังนั้นเป็นต้น พุคอย่างรวบรัดว่า จะดีหรือชั่วก็แล้วแต่ ขอให้เป็นเงื่อนไขเพื่อจะได้เสพเสวยเวทนาหรือปกป้องรักษาเสริมขยายอดตาก็แล้วกัน² ตัณหาอยากได้ทั้งนั้น และเพราะตัณหาอยากดีบ่อย ๆ นี้แหละ จึงทำให้เกิดความสับสนปนเปกับฉันทะเป็นปัญหาในการทำความเข้าใจและแยกออกจากกัน

ความสับสนปะปนกันระหว่างฉันทะกับตัณหา เกิดจากการที่ธรรมสองอย่างนี้เกิดแทรกหรือซ้อนหรือสลับกันได้ และเป็นปัจจัยแก่กันและกันได้ เป็นธรรมชาติของมนุษย์ปุถุชนที่ยังมีตัณหาเป็นเจ้าเรือนไม่ว่าฉันทะจะเกิดขึ้นหรือไม่ ตัณหาก็ย่อมมียื่นพื้นคอยรอโอกาสอยู่ ถ้าฉันทะไม่เกิด ตัณหาก็ก็นำหน้าที่ของมันเรื่อยไป ถ้าฉันทะเกิดขึ้นมา ตัณหาก็กอยหาช่องที่จะแทรกซ้อนแอบแฝงหรือเข้าแทนที่ อนึ่งมนุษย์เป็นสัตว์ที่เจริญสามารถมีปัญญาและคุณธรรมได้มาก เมื่อมนุษย์พัฒนาสูงขึ้นไปในด้านจิตและปัญญา

¹ ดู วิสุทธิ. 3/118

² อยากทำลายอดตาหรืออยากให้อัตตาดับสูญ ซึ่งเป็นวิภวตัณหา ก็คล้ายเป็นอยากดีได้เหมือนกัน เช่น อยากเป็นพระอรหันต์ จะได้ดับสูญเลิกเกิดเสียที (แต่ถ้าอยากเป็นพระอรหันต์เพื่อจะได้เป็นบุคคลสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็กลายเป็นภวตัณหา)

ค้นหาที่พลอยมีอาการละเอียดอ่อนตามไปด้วย และแสดงตัวออกในลักษณะที่ประณีตซับซ้อนยิ่งขึ้น ดังนั้น พอฉันทะเกิดขึ้น ก็มองเห็นว่าอะไรเป็นภาวะดังงามมีคุณค่าแท้จริง พาใจโน้มโน้มเข้าไปหาสิ่งนั้นแล้ว ค้นหาอาจเข้าแทรกซ้อนได้ทันที โดยการวางท่าทีของการเข้าครอบครอง การยึดถือเป็นของตนเอง การเอาตัวตนเข้าผูกพัน การเป็นเจ้าของหรือออกรับแทน การแบ่งแยกหรือกันออกกว่าเป็นส่วนของเราส่วนของคนอื่น เมื่อค้นหาเกิดขึ้นแล้ว ก็เท่ากับว่าได้เพาะเชื้อสำหรับการก่อตัวของความทุกข์และปัญหาต่าง ๆ พร้อมด้วยแล้ว ตัวอย่างเช่น เมื่อทำงานอะไรสักชิ้นหนึ่งที่เริ่มต้นด้วยฉันทะ ถ้าผู้ทำนั้นดำรงอยู่ในฉันทะต่อเนื่องเรื่อยไป เขาจะมีความพึงพอใจซาบซึ้งในคุณค่าในภาวะดังงามหรืออุดมสภาวะของสิ่งนั้นที่การทำงานกำลังพาไปให้เข้าถึง¹ จิตใจของเขาจึงโน้มดึงดื่มด่ำแน่วแน่มั่นในอุดมสภาวะและในงานที่เขาทำงานโดยมีปิติปราโมทย์และสมาน แต่ถ้ามืดฉันทะได้เริ่มต้นขึ้นให้ลงมือทำการได้แล้ว ค้นหาแทรกสอดเข้ามาตัดตอนและเข้าแทนที่เสีย ก็เกิดความรู้สึกกำชับเข้ามาว่างานของเรา ผลงานของเรา เราจะได้มันได้นี้ ค้นหาอาจจะช่วยให้ทำงานด้วยความตื่นเต้นเร้าร้อนกระวนกระวาย และอาจตามมาด้วยความหวาดระแวงเช่นว่า คนโน้นคนนี้เขาว่าเราเป็นอย่างไร ว่างานของเราเป็นอย่างไร กลัวว่างานของเราจะสู้ของคนโน้นคนนี้ไม่ได้ เกิดการแข่งขันตลอดไปจนกระทั่งความอิจฉาริษยา ความหวงแหน ความขึงขังกระตือรือร้น เขาจะไม่ได้ปิติปราโมทย์ในงาน แต่อาจจะได้ความภาคภูมิใจแบบดัดจริตหามาณะ ซึ่งเป็นความรู้สึกแบบที่มีกลิ่นฝ้ายตรงข้าม เช่น เขาอาจจะมีความหวังว่าเมื่อทำสำเร็จ เขาจะได้รับความยกย่องสรรเสริญ คนอื่นทั้งหลายจะพากันแสดงความชื่นชม (เสริมขยายความมั่นคงของอัตตา) ครั้นสำเร็จถ้าคนทั้งหลายไม่แสดงความชื่นชมยกย่อง หรือชื่นชมยกย่องไม่มากไม่นานเท่าที่เขาหวัง เขาก็จะผิดหวังเกิดความทุกข์ความข้องคับใจ บางทีแม้แต่เมื่อได้รับความยกย่องชื่นชมสมหวังแล้ว แต่เมื่อกาลเวลาแห่งเหตุการณ์นั้นผ่านพ้นไปตามธรรมดาแห่งความไม่คงที่ยั่งยืน ถ้าเขาพอใจไม่ถูก ก็กลับหวนละห้อยรำพึงเสียดยวันขึ้นชั่วโมงจั่วที่อัตตาเคยได้รับการพะเน้าพะนอครั้งนั้น ทำให้เกิดความเศร้าซึมหรือเฉาใจได้อีกยิ่งกว่านั้นบางคนพอประสบความสำเร็จ ได้รับความยกย่องเชิดชูแล้ว เกิดลืมหืมตาไม่ได้ใช้ปัญญาชำระล้างจิตใจให้เรียบร้อย อัตตาที่พองขยายเบ่งบานออกไปแล้วไม่กลับคืนสภาพเดิม (คือได้เกิดความยึดมั่นในตัวตนที่ได้รับความยกย่องอย่างนั้น เป็นมานะอย่างเหนียวแน่นแล้ว) ก็เลยต้องการความพะเน้าพะนอและการยอมรับความยิ่งใหญ่ของตัวตนนั้นจากผู้อื่นอย่างโดดเด่นเกินไป จนถึงกับเกิดมีพฤติกรรมที่ผิดแปลกไม่สมควร เกิดปัญหาและโทษภัยทั้งแก่ตนและผู้อื่นแผ่ขยายต่อไปอีก อนึ่ง ขอย้ำคำที่กล่าวข้างต้นว่า ค้นหาอาจเกิดแทรกซ้อนเข้ามาในตอนใดก็ได้ เช่นในกรณีนี้ บุคคลผู้นั้นอาจทำงานด้วยแรงฉันทะมาด้วยดีโดยตลอด จนกระทั่งสำเร็จแล้วจึงเกิดค้นหาเข้ามาถือครองว่านี่ผลงานของเราก็ได้ หรือค้นหาอาจเข้า

¹ ภาวะปราศจากโทษ (อนวัชชภาวะ) ซึ่งไม่มีความรู้สึกกระตือรือร้นเข้ามาว่าจะเกิดข้อเสียหายหรือผลร้ายใด ๆ แก่อะไร ๆ หรือใคร ๆ; พึงพิจารณาณัติของอรรถกถาแห่งหนึ่งด้วย ที่ท่านว่า “ศรัทธาอันมีความเลื่อมใสยิ่งในอารมณ์ เป็นลักษณะเป็นปัจจัยพิเศษแก่ฉันทะอันมีความใคร่จะทำเป็นสภาวะ” (อรรถกถาเนตติปริกขณ จปฺปอักษรพม่า หน้า 70; จปฺปไทยยังไม่ได้พิมพ์)

แทรกสลับกับฉันทะมาเรื่อย ๆ ก็ได้ ข้อสำคัญอยู่ที่ว่าไม่ว่าตัณหาจะเกิดที่ไหนในช่วงจังหวะใด ก็จะทำให้เข้าผูกปมปัญหาเตรียมไว้ในที่นั้น ถ้าไม่รุนแรงพอที่จะลุกลามไปเป็นอันตรายแก่ผู้อื่นหรือทำให้สังคมยุ่งยากเดือดร้อน อย่างน้อยก็เป็นปัญหาที่ก่อทุกข์อยู่ในใจหรือเป็นอิทธิพลแฝงเร้นอยู่ในบุคลิกภาพของตน

เมื่อเข้าใจความแตกต่างระหว่างตัณหากับฉันทะในเรื่องราวหรือในกิจทั่ว ๆ ไปแล้ว ก็จะเข้าใจด้วยว่า ความยินดี พอใจ ความต้องการหรืออยากนิพพาน ในกรณีใดเป็นตัณหา ในกรณีใดเป็นฉันทะ เมื่อบุคคลพึงธรรม เกิดความเข้าใจ มองเห็นโทษของกิเลสว่า โลภะ โทสะ โมหะ ทำให้จิตใจขุ่นมัวเศร้าหมองเป็นเหตุให้ทำกรรมชั่วต่าง ๆ ก่อความเดือดร้อนทั้งแก่ตนและผู้อื่น ถ้ากำจัดกิเลสเหล่านั้นได้แล้ว จิตใจจะสงบผ่องใส มีความสุข ไม่มีความเร่าร้อนกระวนกระวายดังนี้เป็นต้นแล้ว เขามองเห็นคุณค่าของความปราศจากกิเลส ความมีจิตปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใสนั้นว่าเป็นภาวะดีงาม จิตใจของเขาที่ยินดี โนมน้อมโอนไปหาภาวะนั้น อาการอย่างนี้คือสิ่งที่เรียกว่าฉันทะ ในบาลีท่านใช้ว่า ยินดี(อภิรม หรือ อภิรติ) ในนิพพานบ้าง ปราธนา(อภิปัตถนา)นิพพานบถบ้าง ปราธนาโยคเกษมธรรมบ้าง¹ จัดเป็นภาวะจิตที่เป็นกุศล และเป็นคุณสมบัติของผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุนิพพาน แต่ถ้าคิดอยากได้นิพพาน อยากบรรลุนิพพานหรืออยากเป็นผู้บรรลุนิพพาน โดยนึกขึ้นมาทำนองว่านิพพานเป็นภาวะอย่างหนึ่ง สิ่ง ๆ หนึ่ง หรือสถานที่แห่งหนึ่ง อันน่าปรารถนา ซึ่งตนจะได้เข้าไปครอบครองเข้าถึงหรือเข้าไปอยู่ ในความคิดนั้นจะมีความรู้สึกหรือความเห็นชอบแฝงอยู่ด้วยว่า นิพพานนั้นจะอำนวยสุขเวทนาให้ตนได้เสพเสวย หรือว่าเป็นภาวะนิรันดร์ ที่ตนจะได้คงอยู่ยั่งยืน ตลอดจนกระทั่งว่าเป็นที่ขาดสูญ ซึ่งตัวตนจะได้หมดสิ้นไปเสียที่ความยินดี ปราธนาหรือต้องการนิพพานในกรณีเช่นนี้ จัดว่าเป็นตัณหาและจะเป็นอุปสรรคขัดขวางการบรรลุนิพพาน แม้ความอยากเป็นพระอรหันต์ก็มีคติอย่างเดียวกัน อนึ่ง ความตอนนีชวนให้สังเกตเห็นอาการหรือลักษณะอีกอย่างหนึ่งที่แตกต่างกันระหว่างฉันทะกับตัณหา กล่าวคือ ฉันทะต่อเนื่องกับการกระทำโดยตรง เป็นความพร้อมหรือเตรียมตัวที่จะทำการหรือจะเข้าไปหาสิ่งที่ต้องการซึ่งมองเห็นประจักษ์อยู่ในเวลานั้น อาจพูดได้ว่าฉันทะเป็นส่วนหนึ่งหรือเป็นขั้นตอนหนึ่งของการกระทำนั้นทีเดียว โดยเป็นจุดเริ่มต้นของการกระทำหรือเป็นการเริ่มที่จะลงมือทำ ส่วนตัณหาเป็นความปรารถนาในสิ่งที่เห็นเสมือนว่าตั้งอยู่ห่างออกไปในที่ของมันเองแห่งหนึ่งต่างหากจากตัวผู้ปรารถนาขาดตอนจากกัน ตัณหามีความเข้าใจเพียงมัว ๆ มองเห็นสิ่งนั้นไม่ชัดเจน เพียงแต่หวังที่จะได้รับผลที่ต้องการจากสิ่งนั้น แล้วก็หาทางที่จะให้ได้

¹ เรียกพระพุทธเจ้าว่าเป็นนิพพานาภิรัต คือผู้ยินดีในนิพพาน (ขุ.ส.25/302/344); ว่าคนผู้ยินดีในนิพพานย่อมหลุดพ้นจากสรรพทุกข์ (ส.ส.15/175/52); ว่าภิกษุผู้ไม่มัวเพลินงาน ไม่มัวเพลินการคุย การนอน การคลุกคลี การคิดฟุ้งฝัน พิลสาร ชื่อว่าเป็นผู้ยินดีในนิพพาน ละสักกายะเพื่อทำความสงบสันทุกขได้ (อง.จก.ก.22/285-6/328-9); ว่าภิกษุผู้รู้จักข่มจิตในเวลาควรข่ม รู้จักประคองจิต ทำจิตให้สว่าง และเพ่งดูเฉยในเวลาที่เหมาะสม ๆ ชื่อว่าเป็นผู้ยินดีในนิพพาน สามารถบรรลุนิพพานได้ (อง.จก.ก.22/356/486); พระเถรียกล่าวถึงตนเองยินดีในนิพพาน (ขุ.เถร.26/432/449; 474/499); ว่าผู้ปรารถนานิพพานจึงจะดำเนินชีวิตได้ด้วยดีในโลก (อยู่ไหนไปไหนก็เป็นไปด้วยดี, ขุ.ส.25/331/396); ทรงสอนภิกษุผู้ปรารถนาโยคเกษมธรรม (ม.มุ.12/3/6); ทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลาย เป็นผู้มากด้วยปราโมทย์ ปราธนาเกษมธรรม คือนิพพาน (ม.มุ.12/391/421).

สิ่งนั้นมาหรือเข้าครอบครองเสพเสวยสิ่งนั้น¹

ในทางปฏิบัติ มีข้อสรุปที่พึงยอมรับกันไว้ก่อนว่า *ประการที่หนึ่ง* เป็นธรรมชาติของปุถุชนที่ย่อมมี ตัณหาครองใจเป็นพื้นอยู่ และตัณหา นั้นจะเกิดขึ้นได้เสมอไม่ว่าในขั้นตอนหรือเวลาใดที่เผลอปล่อยโอกาส แก่มั่น *ประการที่สอง* ตัณหาเกิดขึ้นมาเมื่อใดก็จะชักนำเอาปัญหาหรือความทุกข์เข้ามาให้ด้วย จึงควรละ หรือกำจัดเสีย *ประการที่สาม* ในเมื่อตัณหาที่เป็นตัวก่อโทษนั้นพร้อมที่จะเกิดอยู่เสมอ การที่ปุถุชนจะ หลีกเสี่ยงมันโดยสิ้นเชิงย่อมจะเป็นไปไม่ได้ ดังนั้นในกรณีที่เหมาะสมหรือจำเป็น น่าจะมีวิธีปฏิบัติในทางที่ จะทำให้ตัณหาก่อประโยชน์หรือเอาตัณหาไปใช้ประโยชน์ได้ นี่เป็นฝ่ายอุกุศล ส่วนในฝ่ายกุศลหรือฝ่ายดี ก็เป็นอันยอมรับในทางตรงข้ามว่า จันตะเป็นประโยชน์เกื้อกูลช่วยให้ชีวิตเข้าถึงภาวะดีงามทุกอย่างที่มีคุณ ค่าแท้จริง จึงควรใช้และปลุกฝังให้เกิดมีมากขึ้นโดยลำดับ เมื่อจันตะเกิดขึ้น ก็ย่อมเป็นการปิดกั้นหรือ ป้องกันและกำจัดตัณหาไปด้วยในตัว ท่านแสดงหลักการทั่วไปไว้ว่า ตัณหาเป็นสิ่งที่พึงละ² ส่วนจันตะ เป็นกรณียะ คือสิ่งที่พึงกระทำ³ อย่างไรก็ตาม อาจจะพูดอีกแนวหนึ่งก็ได้ว่า ตัณหาและจันตะเป็นสิ่งที่ พึงละเสียทั้งสองอย่าง แต่การละนั้นต่างกัน ดังที่ท่านขยายความไว้จับสาระได้ว่า ตัณหาเกิดที่ไหน ควร ละเสียที่นั่น⁴ คือละหรือกำจัดเสีย ณ จุดที่มันเกิดขึ้น ส่วนจันตะท่านให้ละด้วยการทำให้สำเร็จตาม จันตะนั้น คือ ละด้วยการทำตามจันตะนั้นจนสำเร็จผล ทำให้จันตะนั้นหมดไปเอง หรือไม่ต้องมีจันตะ นั้นอีกต่อไป พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ตัณหาเป็นความต้องการชนิดที่ควรดับหรือละทิ้งไปเสียโดยทันทีและ ถ้ายืดเยื้อ ไม่ต้องเก็บเอาไว้ใช้อะไรต่อไป ส่วนจันตะเป็นความต้องการชนิดที่ควรทำตามจนสำเร็จหมด ความต้องการนั้นไปเอง พูดสั้น ๆ ว่า ตัณหาละด้วยการสลัดทิ้ง จันตะละด้วยการทำให้สำเร็จ การละ จันตะด้วยการทำให้สำเร็จ ซึ่งจะเรียกว่า การละจันตะด้วยจันตะ คือเอาจันตะละจันตะ หรือทำให้ จันตะละตัวมันเองนี้ มีเรื่องมาในบาลี ขอนำมาลงไว้เพื่อให้พิจารณาเห็นชัดเจนด้วยตนเอง เรื่องนี้เป็นคำ สอนทนายตอบปัญหาระหว่างพราหมณ์คนหนึ่งกับพระอานนท์

พราหมณ์ : ท่านพระอานนท์ผู้เจริญ บุคคลอยู่ประพฤติดพรหมจรรย์ในพระสมณโคดม เพื่อประโยชน์ อะไร ?

¹ บางมติของอรรถกถาและฎีกาว่า ตัณหาเป็นความปรารถนาอารมณที่ยังไม่มาถึง เสมือนการที่ใจเหี้ยมดมีออกไปในที่ มีด (วิสุทธิ.3/182; สงคห.ฎีกา 235)

² เป็น ปหาตัพพะ หรือ ปหาตัพพธรรม ในฐานะสมุทัยอริยสังข = วินย.4/15/20; ขุ.ม.19/1667/529; ในฐานะตัณหา 6 กอง = ที.ปา.11/425/303; ขุ.ปฎิ.31/64/38; ในฐานะภวตัณหา = อง.จตุกก.21/254/333; นอกนี้ดู ม.อุ.14/76/66; ส.สพ.18/151/104; อง.จตุกก.21/257/236; ขุ.ม.29/850/527; มาโดยชื่อว่า จันตะ = ส.ข.17/335-341/217-219

³ ส.นิ.16/310/161; นอกนี้ดู ส.ม.19/1717/550; อง.จตุกก.21/93/122; อง.ปญจก.22/291/341; อง.อุฏจก.23/171/331; อง.ทสก.24/52/101; ทำให้เกิดขึ้น (คือควรทำให้เกิดขึ้น) เช่น ส.ม.19/1090/319 ฯลฯ (คือใน สัมมปปธาน ทั้งหมด)

⁴ เช่น ที.ม.10/297-8/343-8; ส.นิ.16/258/131; ฯลฯ (เคยอ้างแล้ว)

- พระอานนท์ : เพื่อละฉันทะ¹
- พราหมณ์ : มีมรรคา มีปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้นไหม ?
- พระอานนท์ : มีสีท่าน
- พราหมณ์ : มรรคา ปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้น เป็นไฉน ?
- พระอานนท์ : ภิกษุเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปรานสังขาร เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิ จิตตสมาธิ วิมังสาสมาธิ และปรานสังขาร, นี้แลพราหมณ์ คือมรรคา คือปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้น
- พราหมณ์ : เมื่อเป็นอย่างนั้น ฉันทะที่มีอยู่ ก็ยังคงมีอยู่นะสิ มิใช่ไม่มี, และข้อที่บุคคลจักละฉันทะด้วยฉันทะนั้นเอง ย่อมมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้
- พระอานนท์ : ถ้าอย่างนั้น เราจักย้อนถามท่านในเรื่องนี้ ท่านเห็นควรอย่างไร ก็พึงตอบอย่างนั้น; นี้แน่ะพราหมณ์ ท่านเข้าใจว่าอย่างไร ก่อนนี้ ท่านได้มีฉันทะ (ในเรื่อง)ว่า เราจักไปวัด, เมื่อท่านไปถึงวัดแล้ว ฉันทะเพื่อการนั้น ก็สงบระงับไป ใช่ไหม ?
- พราหมณ์ : ใช่อย่างนั้น ท่าน
- พระอานนท์ : ก่อนนี้ ท่านได้มีความเพียร...ได้มีความคิดจดจ่อ (จิตตะ)...ได้มีปัญญาไตร่ตรอง(วิมังสา) ในเรื่องว่า เราจักไปวัด, เมื่อท่านไปถึงวัดแล้ว ความเพียร...ความคิดจดจ่อ...ปัญญาไตร่ตรอง (วิริยะ จิตตะ วิมังสา) เพื่อการนั้น ก็สงบระงับไป ใช่ไหม ?
- พราหมณ์ : ใช่อย่างนั้น ท่าน
- พระอานนท์ : ฉันทะนั้นเหมือนกันแล ท่านพราหมณ์ ภิกษุใดเป็นพระอรหันตชีณาสพ....ฉันทะเพื่อการบรรลุลหัตต์ ที่ภิกษุนั้นเคยมีในกาลก่อน เมื่อเธอบรรลุลหัตต์แล้ว ฉันทะเพื่อการนั้นก็สงบระงับไป, วิริยะ เพื่อการบรรลุลหัตต์....จิตตะเพื่อการบรรลุลหัตต์....วิมังสาเพื่อการบรรลุลหัตต์ ที่ภิกษุนั้นเคยมีในกาลก่อน เมื่อเธอบรรลุลหัตต์แล้ว วิริยะ....จิตตะ...วิมังสาเพื่อการนั้น ก็สงบระงับไป²

¹ ฉันทะ ในข้อความว่าเพื่อละฉันทะ นี้ อรรถกถา ส.อ.3/365 ว่าหมายถึงตัณหาฉันทะ คือตัวตัณหานั่นเอง ถ้าถือตามนี้ก็ต่อหมายความว่า พระอานนท์ตอบว่าประพฤติพรหมจรรย์เพื่อละตัณหา และที่ท่านอธิบายต่อไปว่า ใช้ฉันทะละฉันทะ ก็ต่อหมายความว่าใช้กุศลฉันทะ (ในอิทธิบาท) มาละตัณหาฉันทะ แต่คำตอบของพระอานนท์ปรากฏอยู่ชัดแจ้งว่า ทั้งฉันทะที่ทำให้ทำการและฉันทะที่สงบระงับไป ก็คือฉันทะในอิทธิบาทอย่างเดียวกัน และฉันทะในอิทธิบาทนั้นก็เป็นที่ยอมรับเป็นเสียงเดียวกันว่า เป็นกัตตุกัมมตานุสสณฉันทะ ตามคำอธิบายของพระอานนท์จึงได้ความหมายว่าละกุศลฉันทะเสียด้วยการทำให้สำเร็จผลตามกุศลฉันทะนั้นเอง แต่ถ้ายืนยันความหมายของฉันทะคำแรกว่าเป็นตัณหาตามอรรถกถา ก็ต้องให้เรื่องยุติลงว่า เป็นการชักเอียงเล่นคำพูด คือ เริ่มคำตอบด้วยฉันทะที่เป็นตัณหา แต่อธิบายด้วยฉันทะที่เป็นกุศล เป็นกัตตุกัมมตานุสสณ แต่ไม่ว่าจะถือความหมายของฉันทะในคำตอบประโยคแรกนั้นว่าอย่างไรก็ตาม ก็ปล่อยผ่านไปได้ เพราะข้อความในท่อนอธิบายต่อไปก็เพียงพออยู่แล้วสำหรับอ้างเพื่อยืนยันหลักการที่เขียนไว้ข้างต้น ถ้าวางใจคำว่า “ละ” สำหรับฉันทะ ก็อาจพูดว่าฉันทะควรระงับเสียด้วยการทำให้สำเร็จ.

² ส.ม.19/1163-8/349 (คำแปลตัดข้อความซ้ำ ๆ ออก; คำว่าวัด บาลีว่าอาราม จะแปลว่าสวนก็ได้ ในที่นี้ แปลอย่างให้ฟังกันง่าย ๆ)

ส่วนต้นหา ที่ท่านว่าให้ละเสีย ณ ที่มันเกิดหรือถอนทิ้งเสียทีเดียวนั้น เป็นหลักการทั่วไป แต่ในทางปฏิบัติ ท่านก็ยอมรับความอ่อนแอความเคยชินและความไม่พร้อมต่าง ๆ ของปุถุชนเหมือนกัน ดังนั้นจึงเกิดมีวิธีปฏิบัติตามข้อสรุปประการที่สามซึ่งได้กล่าวไว้ข้างต้น คือ เอาต้นหาไปใช้ประโยชน์ ทำให้เกิดผลในทางที่ดีงาม ซึ่งตามตัวอย่างที่ท่านแสดงไว้ในบาลีสมากรให้แม้แต่เพื่อประโยชน์สูงสุด คือเพื่อบรรลุนิพพาน โดยเกิดเป็นหลักการย่อยลงมาว่า พึงอาศัยต้นหาละต้นหา ดังข้อความที่พระอานนท์กล่าวกะภิกษุ ณ รูปหนึ่งที่หลงรักท่านว่า

“ณะน้องหญิง ขัยที่เรากล่าวว่า กายนี้เกิดจากต้นหา พึงอาศัยต้นหาละเสียซึ่งต้นหาครั้งนี้ เราอาศัยเหตุผลอะไรกล่าว; ในข้อยนี้ ภิกษุได้สับขาว่า ภิกษุมีชียอย่างนี้ ไค้ประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบันที่เดียว ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาสาละมิไค้ เพราะความสิ้นไปแห่งสาละทั้งหลาย เข้าถึงอยู่ ดังนี้ เธอจึงมีความคิดอย่างนี้ว่า เมื่อไรเล่าหนอแม้เราก็จักประจักษ์แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ...เข้าถึงอยู่บ้าง ดังนี้, กาลต่อมา ภิกษุนั้นอาศัยต้นหา ละต้นหาไค้”¹

สาระของข้อความนี้มีเพียงว่า ภิกษุได้ยืนยันว่าภิกษุอื่นบรรลุอรหัตตผล ก็อยากบรรลุอรหัตตผลบ้าง หรือได้ยืนยันว่า ภิกษุอื่นได้เป็นพระอรหันต์ ก็อยากเป็นพระอรหันต์บ้าง ความอยากของเขามีลักษณะที่เห็นได้ชัดว่าเป็นต้นหา คือ ภาวะอรหัตตผลหรือความเป็นพระอรหันต์นั้น เป็นเหมือนสิ่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในที่ต่างหากจากเธอ และมีตัวเธอที่อยากจะเข้าครอบครองเป็นเจ้าของ หรือเข้าไปอยู่ในภวะนั้น การเอาต้นหามาใช้ในกรณีอย่างนี้ จัดว่าเป็นอุปาย คือวิธีชักเยื่อนำเข้าไปให้ถึงจุดหมาย เป็นวิธีเร้าล่อให้กระทำการที่เป็นเงื่อนไข เมื่อบุคคลที่ถูกเร้าล่อเริ่มกระทำการที่เป็นเงื่อนไขแล้ว ก็จะต้องใช้โอกาสในระหว่างนั้นค่อย ๆ สร้างความรู้ความเข้าใจให้เขาเกิดความรักความซาบซึ้งในภาวะดีงามที่เป็นผลของการกระทำนั้นโดยตรงจนเขาเกิดฉันทะขึ้นเองอีกชั้นหนึ่ง แล้วเขาก็จะเปลี่ยนแรงจูงใจและพฤติกรรมของเขาเอง ถ้าทำได้อย่างนี้ ก็นับว่าเป็นความสำเร็จและจัดเป็นการศึกษาอบรมได้อย่างหนึ่ง แต่ถ้าเปลี่ยนจากต้นหาให้เกิดเป็นฉันทะไม่ได้ ก็กลายเป็นความล้มเหลว บางครั้งผลที่เอามาเร้าล่ออาจเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ผลของการกระทำนั้นโดยตรง เช่น เมื่อพระนันทะพุทธานุชาผนวชแล้ว เกิดความคิดถึงคู่รัก เปื้อน่ายพรหมจรรย์ คิดจะสึก พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงทรงพาไปเที่ยวชมนางฟ้า จนพระนันทะหายคิดถึงคู่รัก เกิดความอยากได้นางฟ้าแทน พระพุทธเจ้าจึงตรัสรับรองเอาพระองค์เองเป็นประกันว่าจะให้พระนันทะได้นางฟ้า โดยมีเงื่อนไขว่าพระนันทะต้องตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ และเมื่อพระนันทะตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ตามเงื่อนไขแล้ว ก็เป็นจุดเริ่มต้นของโอกาสในการนำพระนันทะก้าวหน้าต่อไป ซึ่งในที่สุดเขาก็ได้บรรลุอรหัตตผล² วิธีการอย่างนี้ เรียกอย่างสามัญก็คือการล่อด้วยรางวัล แต่ไม่ปรากฏว่าท่านใช้วิธีนี้น้อย ท่านคงจะใช้เมื่อจำเป็นในเมื่อปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ กำหนดลงว่าเป็นวิธีที่ดีที่สุด และคงใช้อย่างระมัดระวังโดยคำนึง

¹ อง.จตุกก.21/159/195, อรรถกถาอธิบายว่าต้นหาของภิกษุนั้นในกรณีนี้ เป็นกุศลต้นหา! (อง.อ.2/441)

² ดูเรื่องใน ขุ.อ.25/67/103; ขุ.เถร.26/276/293; เรื่องนี้ในชั้นอรรถกถานำไปเล่ากันมาก
ดู ธ.อ.1/109; อ.อ.213; สุตต.อ.366; ขา.อ.2/121-4.

ถึงผลติดตาม ตัวอย่างวิธีอย่างนี้ในชีวิตประจำวัน เช่น บอกให้เด็กกวาดถูเรือนแล้วจะให้รางวัล หรือบอกลูกว่า อ่านหนังสือเล่มนั้นเล่มนี้จบแล้วจะซื้อของนั้นนี้ให้ การกระทำอย่างนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาอบรม ผู้ทำจะต้องทำอย่างมีความรับผิดชอบ โดยคิดเตรียมไว้แล้วว่า จะชักจูงเด็กเข้าสู่ความมีฉันทะได้อย่างไร ไม่ใช่สักว่าทำพอดำเนิน อย่างไม่ค่อยเริ่มแรกผู้มีความรับผิดชอบย่อมทำเช่นนั้น โดยมีความหวังว่าเมื่อล่อให้เด็กเริ่มกวาดถูหรืออ่านหนังสือแล้ว เด็กอาจจะค่อย ๆ เกิดความรู้สึกรักความสะอาดหรือรักความรู้ขึ้นมาได้เองจากการได้เห็นผลดีที่เกิดจากการกระทำนั้น แต่ทางที่ดี ผู้ล่อเร้าควรใช้โอกาสระหว่างนั้นช่วยทำอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะให้เด็กใช้โยนิโสมนสิการ ในทางที่จะเข้าใจคุณค่าของความสะอาดและความรู้จนเกิดความรักความซาบซึ้งชอบความสะอาดหรือใฝ่ความรู้ เกิดมีฉันทะที่จะกวาดถูหรืออ่านหนังสือได้เองโดยไม่ต้องเป็นเงื่อนไขเพื่อรางวัลอีกต่อไป วิธีใช้ตัณหาชักจูงหรือเป็นปัจจัยแก่ฉันทะอย่างนี้ ถ้าฉันทะเกิดจริงก็ดีไป แต่ถ้าฉันทะไม่เกิดก็กลายเป็นความล้มเหลว และกลับเกิดผลเสียมากยิ่งขึ้น เพราะเท่ากับไปเร้าตัณหาให้ขยายตัวเข้มข้นยิ่งกว่าเดิม เป็นการสร้างนิสัยที่ไม่ดี และเท่ากับเอาเชื้อแห่งปัญหาและความทุกข์ไปใส่ไว้ในชีวิตของเด็ก ผู้จะใช้วิธีการเช่นนี้จึงต้องระมัดระวังคิดเตรียมการเพื่อผลที่ประเสริฐไว้โดยรอบคอบจนมั่นใจว่าจะต้องสำเร็จ และเอาใจใส่คอยช่วยอยู่ตลอดกระบวนการจนกว่าผลสำเร็จคือความเกิดขึ้นแห่งฉันทะจะปรากฏ

อีกตัวอย่างหนึ่ง เพื่อเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับความซับซ้อนแห่งบทบาทของตัณหาและฉันทะ นักศึกษาคนหนึ่งเลือกเรียนวิชาแพทย์ เพราะเห็นว่าเป็นอาชีพที่ทำเงินได้ดี รวยเร็ว ถ้าเขานึกเพียงในแนวของภามตัณหาเท่านั้น เขาอาจจะเรียนพอสักว่าให้สำเร็จตามเงื่อนไขได้ไปสำคัญออกไปประกอบอาชีพหรือเพราะเหตุที่เขาไม่ตั้งใจเรียน เขาอาจทนความอยากไม่ได้ รอไม่ไหว ออกไปเสียในระหว่าง แต่ถ้าเขาเป็นคนฉลาด เขามองเห็นเหตุผลต่าง ๆ ว่าเมื่อจะไปเป็นแพทย์ ก็ควรจะเป็นแพทย์ที่ดีมีความรู้ความเชี่ยวชาญความสามารถมาก เขาอยากเป็นหมอดีที่มีชื่อเสียงประสบความสำเร็จด้วย ความคิดแนวภามตัณหานี้เป็นเงื่อนไขให้เขาต้องตั้งใจเรียนจริงจัง ความเป็นหมอดีในแง่ของความมีชื่อเสียงได้รับยกย่องของภามตัณหา นั้น ไปสัมพันธ์เข้ากับความเป็นหมอดีที่เป็นภาวะดีงาม และที่เป็นอุดมสภาวะของความเป็นหมอ ซึ่งเป็นที่ชื่นชอบของฉันทะ ฉันทะอาจเกิดขึ้น และช่วยส่งหนุนให้เขาตั้งใจศึกษาหาความรู้ความชำนาญในวิชาแพทย์อย่างจริงจัง หรือในขณะที่ตั้งใจเรียนตามเงื่อนไขของภามตัณหาแล้ว เขาเกิดความรู้ความเข้าใจซาบซึ้งในคุณค่าของความรู้และงานแพทย์ เขาเกิดฉันทะ กลายเป็นผู้รักการเรียนและการฝึกฝนในวิชาแพทย์อย่างจริงจัง เขาเรียนสำเร็จ ได้ปริญญาแพทยศาสตรบัณฑิตพร้อมด้วยความรู้ความชำนาญที่จะให้เป็นหมอดีที่มีความสามารถ แต่เขายังมุ่งไปหางานหรือแสวงแต่ตำแหน่งหน้าที่ ซึ่งจะทำให้ได้รายได้มากที่สุด หรือจะให้เด่นดังได้ง่าย นักศึกษาอีกผู้หนึ่งเห็นเพื่อนมนุษย์หรือเพื่อนร่วมชาติจำนวนมากยังได้รับทุกข์ทรมานจากโรคภัยไข้เจ็บมากมาย มีสภาพความเป็นอยู่หรือสิ่งแวดล้อมไม่เกื้อกูลแก่สุขภาพ เขาอยากจะมีวิธีแก้ไขและทำการแก้ไขสภาพเช่นนี้ และช่วยเหลือคนเหล่านี้ เขาอยากเห็นคนทั้งหลายมีสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรงหน้าตาเอิบอิ่มแจ่มใส อยากเห็นบ้านเมืองร่มเย็นเรียบร้อยดำรงอยู่ในสภาพที่ดีที่สุด เขาจึงเลือกเรียนวิชา

แพทย์ ด้วยความคิดเริ่มต้นเช่นนี้ เขาจึงมีฉันทะตั้งใจเล่าเรียนฝึกฝน ให้รู้และชำนาญตรงจุดที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในการแก้ไข และช่วยเหลืออย่างที่ได้คิดไว้ หากเขาสามารถดำรงรักษาฉันทะให้สืบเนื่องอยู่ได้ตลอด ครั้นสำเร็จแล้วเขาก็เลือกงานหรือตำแหน่งหน้าที่ที่จะทำให้เขาทำงานแก้ไขสภาพขาดอนามัยและช่วยเหลือคนให้พ้นจากโรคภัยได้ดีที่สุด โดยไม่คำนึงถึงรายได้หรือชื่อเสียง หรือไม่คำนึงมากนัก

บทสรุป

ถึงตอนนี้ ควรจะลงข้อสรุปเสียทีหนึ่ง มีสภาพความจริงที่เป็นจุดเริ่มต้นของการพิจารณาอยู่ว่า เป็นธรรมชาติของมนุษย์ปุถุชนย่อมยังมีตัณหา การที่จะให้มนุษย์ปุถุชนเหล่านี้ทำการใดโดยไม่มีตัณหาเข้ามาเกี่ยวข้องชักจูงด้วยเลยนั้น เป็นอันแทบไม่ต้องหวัง ดังนั้นจึงไม่ต้องกลัวว่าคนจะไม่มีตัณหา ข้อควรคำนึงอยู่ที่ว่า ตัณหาเป็นสิ่งที่มิโทษ เป็นตัวการก่อทุกข์หรือปัญหาทั้งหลาย ทั้งแก่บุคคลและสังคม จึงต้องหาทางแก้ไขไม่ให้มีโทษภัยเหล่านั้น วิธีแรกคือ ละหรือไม่ให้เกิดขึ้นอย่างสิ้นเชิง ซึ่งทำได้โดยการดับอวิชชาด้วยปัญญาแล้วดำเนินชีวิตด้วยปัญญาอย่างเดียว แต่สำหรับปุถุชนผู้ดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางสิ่งล่อเร้าเย้ายวนและเรื่องราวกระทบกระทั่งต่าง ๆ โดยยังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน พรั่งพร้อมอยู่ในคอยรอขนรับสิ่งล่อเร้าเป็นต้นนั้นอยู่ตลอดเวลา ถึงจะระมัดระวัง นึกอยากจะใช้ปัญญาเพียงไร ก็อดไม่ได้ที่จะเผลอปล่อยให้ตัณหาได้โอกาสแสดงบทบาทเบาบางแรงบ้างโจ่งแจ้งหรือไม่ก็แอบแฝง ไม่ที่จุดหรือขั้นตอนแห่งใดก็แห่งหนึ่ง หนทางแก้ไขที่พึงเน้นก็คือการพยายามใช้และปลูกฝังฉันทะที่เป็นความต้องการสิ่งดีงามขึ้นมาให้เป็นตัวชักนำการกระทำให้มากที่สุด มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสมองเจริญมากแล้ว จะอยู่ด้วยอวิชชา—ตัณหาอย่างสัตว์ทั้งหลายอื่นไม่ได้ จะต้องมีความต้องการภาวะดีงามหรือความใฝ่ดีเป็นแรงควบคุมหรือถ่วงคานไว้บ้าง มิฉะนั้นก็จะสามารถทำความชั่วร้ายก่ออันตรายได้อย่างร้ายแรงที่สุด เพียงเพื่อได้สิ่งเสพละเอียด เวทนาหรือปกป้องเสริมรักษาความมั่นคงถาวรแห่งอัตตาของตน แม้แต่เมื่อรู้จักฉันทะบ้างแล้ว แต่ตัณหายังแรงกล้าเกินไป ก็ยังทนทำการโดยทางดีตามที่สำนึกแห่งความดีหรือสังคมกำหนดไว้ให้ตลอดไปไม่ไหว คอยแต่จะหลีกไปหาทางลัดเพื่อให้ได้สิ่งที่ตัณหาต้องการ เรื่องของปุถุชนทั่วไป จึงยังอยู่ในขั้นของการเลือกเอาระหว่างการดำรงอยู่เพียงด้วยแรงตัณหาอย่างเดียว หรือปล่อยให้ตัณหาเป็นตัวนำครอบงำพฤติกรรมส่วนใหญ่ กับการที่สามารถเชิดชูฉันทะให้เป็นตัวเด่นขึ้นมา และนำชีวิตให้หลุดพ้นจากอำนาจของการของอวิชชาตัณหาอุปาทานมากขึ้นโดยลำดับ ข้อควรปฏิบัติก็คือ ถ้าเป็นไปได้ควรให้มีแต่ฉันทะล้วน ๆ แต่ถ้าทำไม่ได้ ยอมให้ตัณหาออกโรง ก็ควรหันเหให้เป็นตัณหาที่หนุนฉันทะคือเป็นปัจจัยแก่ฉันทะ เมื่อสามารถสร้างเสริมฉันทะขึ้นมาพาพฤติกรรมของตนได้ ตัณหาที่ถูกควบคุมและขัดเกลาไปเองในตัว นี่แหละคือวิธีการละและควบคุมตัณหาตามหลักพุทธธรรม ไม่ใช่ไปคุมไปกักกดไปละกันทีไร ๆ อย่างไม่รู้เรื่องราวไม่รู้ที่ไปที่มา ซึ่งเป็นการเพิ่มอวิชชา ก่อให้เกิดผลร้ายมากกว่าผลดี

มีข้อความสำคัญที่ขอนามาย้ำไว้เป็นข้อควรสังเกตและช่วยทบทวน 3 ประการคือ

1. เด็กชายสองคนคือ ดช.ตัณหา กับ ดช.ฉันทะ ไปเห็นเครื่องรับวิทยุเครื่องหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่

เคยรู้จักมาก่อน และได้ฟังเสียงจากวิทยุขึ้นด้วยกัน ดช.ตัณหาก็ได้ฟังเสียงจากวิทยุแล้วชอบใจเสียงไพเราะ และเสียงแปลก ๆ เขาคิดว่าถ้าเขามีวิทยุไว้สักเครื่อง คงจะสนุกสนานเพลิดเพลินมาก เขาจะเปิดฟังทั้งวันทีเดียว และเขาทราบมาว่า คนที่มีวิทยุมีไม่มาก ใครมีก็โก้ เขาคิดว่าถ้าเขามีวิทยุแล้ว เขาจะเด่นมาก เพื่อน ๆ จะพากันมารุมดูเขา เขาจะถือวิทยุเดินอย่างภาคภูมิใจ ไปไหนก็จะเอาไปด้วย จะเอาไปอวดคนโน้นคนนี้ คิดอย่างนี้แล้ว ดช.ตัณหาก็อยากได้วิทยุเป็นกำลัง กลับถึงบ้านก็ไปรบเร้าคุณพ่อคุณแม่ให้ไปซื้อมาให้เขาเครื่องหนึ่งให้จงได้ เขาถึงกับคิดว่า ถ้าคุณพ่อคุณแม่ไม่ซื้อให้ เขาจะไปด้อม ๆ ที่ร้าน ถ้าได้ช่องก็จะขโมยมาสักเครื่อง

ส่วน ดช.ฉันทะ ได้ฟังเสียงจากวิทยุแล้วก็แปลกประหลาดใจ เขาเริ่มคิดสงสัยว่า เสียงนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร เครื่องที่ให้เกิดเสียงนั้นคืออะไร มันทำให้เกิดเสียงได้อย่างไร เขาทำมันอย่างไร มันมีประโยชน์อย่างไร จะเอาไปใช้ทำอะไรได้บ้าง เขาคิดดังนั้นแล้วก็เกิดความอยากรู้อยากเห็นมาก จึงคอยสังเกตหรือไปเที่ยวสอบถามว่าใครจะบอกเรื่องนี้แก่เขาได้ ครั้นรู้จักข้างแล้ว ก็หาโอกาสเข้าไปซักถาม ได้ความรู้หลายอย่างตลอดจนรู้ว่ามันมีประโยชน์อย่างไรบ้าง ดช.ฉันทะก็เห็นว่ามันเป็นสิ่งมีประโยชน์ ใจเขาซาบซึ้งในคุณค่าของมันบอกตัวเองว่าดีแน่ แล้วก็เกิดความอยากจะทำวิทยุขึ้นมาบ้าง

ขอให้ลองพิจารณาว่า กระแสความคิดของเด็กสองคนนี้ จะมีผลต่อพฤติกรรมและวิถีชีวิตของเขาอย่างไร และผลที่กว้างไกลออกไปถึงคนที่เกี่ยวข้องตลอดจนสังคมและประเทศชาติจะเป็นอย่างไร

ในกระบวนการแห่งความคิดและพฤติกรรมของเด็กทั้งสองนี้ องค์ธรรมในตอนเริ่มต้นเหมือนกัน คือ อายตนะภายใน (หู) + อารมณ์ (เสียง) → ได้ยิน (โสทวิญญาน) = การรับรู้เสียง (ผัสสะ) → เวทนา (หมายถึงสุขเวทนาคือสบายหู) แต่ต่อจากเวทนาแล้วกระบวนการก็แยกไปคนละอย่าง

ดช.ตัณหาก็เมื่อได้เวทนาเป็นสุขสบายหูแล้วก็ชอบใจติดใจอยากฟังต่อ ๆ ไป คือเกิดตัณหาขึ้น เขาคิดเพื่อไปตามความอยากนั้น ซึ่งล้วนเป็นอโยนิโสมนสิการ เพราะไม่ได้คิดตามสภาวะและตามเหตุผลเกี่ยวกับเรื่องวิทยุและเสียงวิทยุขึ้นเลย มีแต่ความคิดสืบทอดจากตัณหา คิดเกี่ยวกับการเสพเสวยเวทนาและการเสริมขยายตัวตน เมื่อคิดอย่างนั้น ก็เป็นการหลอเลี้ยยอวิชาเอาไว้ ทำให้ตัณหาเพิ่มพลังแข็งแรงและขยายตัวขึ้นอีก พฤติกรรมของเขาก็จึงเป็นไปตามความบงการของตัณหา

ส่วน ดช.ฉันทะ เมื่อกระบวนการสืบต่อมาถึงเวทนาแล้ว เขาไม่ไหลเรื่อยต่อไปยังตัณหา แต่เกิดมีความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการขึ้นมาตัดหน้าตัณหาเสีย ทำให้ตัณหาชะงักดับไป โยนิโสมนสิการนั้นคือการคิดตามสภาวะและเหตุผล ว่า อารมณ์หรือสิ่งที่ประสมนั้นคืออะไร เป็นอย่างไร เป็นมาอย่างไร เป็นเพราะอะไร มีคุณโทษอย่างไร เป็นต้น ความคิดนี้นำไปสู่การรู้เข้าใจคุณค่าของสิ่งที่ดึงดูดเกิดความซาบซึ้ง มีจิตใจนิ่งนอนใจไปหา จึงเกิดเป็นฉันทะขึ้น และนำ ดช.ฉันทะไปสู่การเรียนรู้และการกระทำต่อไป

2. ฉันทะเป็นองค์ธรรมฝ่ายกุศล ดึงามไว้โทษ เป็นคุณประโยชน์ เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ แต่ฉันทะจะเป็นคุณประโยชน์ก่อให้เกิดผลดีเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความจริงและคุณค่า

¹ ข้อนี้มุ่งเน้นในระดับทฤษฎีธรรมมิกัตถะ คือประโยชน์ปัจจุบันหรือระดับศีลธรรมสำหรับชีวิตประจำวัน

ของสิ่งที่มันเกี่ยวข้อง เพราะฉะนั้นทฤษฎีโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นบุพภาคของปัญญา ถ้าความรู้ความเข้าใจไม่ลึกซึ้งชัดเจนแน่แท้ ฉันทะก็อาจทำให้เกิดความผิดพลาดได้เหมือนกัน ดังนั้น เพื่อให้ฉันทะเป็นอุปกรณ์ที่ช่วยชักนำชีวิตไปสู่จุดหมายที่ถูกต้องได้อย่างมั่นใจ การฝึกอบรมเจริญปัญญา หรือการให้การศึกษาระดับปัญญาจึงถือเป็นหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา จุดเริ่มต้นที่สำคัญคือจะต้องฝึกโยนิโสมนสิการ รู้จักติดตามสภาวะและสืบค้นเหตุปัจจัย ให้ก้าวหน้าไปในความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องว่า ความจริงแท้เป็นอย่างไร อะไรมีคุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต อะไรเป็นอัตตะคือตัวประโยชน์แท้ที่ควรเป็นจุดหมาย และก้าวหน้าไปในกุศลธรรม โดยเกิดความใฝ่รู้ ใฝ่ธรรม รักความจริง รักความดีงาม รักที่จะดำรงส่งเสริมคุณภาพของชีวิต พร้อมกับทำกุศลธรรมเหล่านั้นให้เกิดให้มีเพิ่มพูนขึ้น จนถึงขั้นมีปัญญาที่ทำให้ชีวิตจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้¹

3. ในกรณีที่ฉันทะเป็นปัจจัยแก้ตัณหา มันย่อมให้เกิดโทษได้แม้แก่คนดี แม้ว่าคนดีอาจจะไม่เอาตัวตนเข้าไปยึดถือครอบครองความดีที่สร้างขึ้นด้วยฉันทะจนถึงกับเกิดความเย่อหยิ่งลำพอง ยกตนข่มผู้อื่น หรือลุ่มหลง มัวเมา ประมาท แต่บางทีความยึดถืออย่างอ่อน ๆ เช่นว่า ทำไมบ้านเรา วัดเรา โรงเรียนเรา ตำบล บ้านเมืองของเรา จึงไม่สะอาดเรียบร้อยเหมือนของเขา หรือว่าเด็กนี้ นักเรียนนี้ ลูกศิษย์นี้ เราพยายามสั่งสอนอบรมนัก หาทางช่วยแนะนำแก้ไขช่วยเหลือทุกอย่าง ทำไมเขาไม่ดีขึ้นมาเลย หรือว่าคนหมู่นี้เราพยายามช่วยให้พัฒนาตัวเองทุกอย่างทุกประการ ทำไมเขาไม่กระตือรือร้น ไม่ดีขึ้นมาทันอกทันใจเอาบ้างเลย ดังนั้นเป็นต้น ก็ทำให้คนดีเป็นทุกข์เดือดร้อนได้ไม่น้อย และบางครั้งเมื่อเหตุปัจจัยของเรื่องนั้น ๆ อยู่นอกเหนืออำนาจบังคับบัญชาของคนดี ก็ยิ่งเป็นเรื่องบีบคั้นใจให้คนดีเป็นทุกข์มากขึ้น ทุกข์ชนิดนี้ดูเหมือนจะเป็นความทุกข์พิเศษของคนดี ที่คนชั่วจะไม่รู้สึกเป็นทุกข์เดือดร้อนด้วยเลย จะเรียกว่าคนดีก็มีทุกข์แบบของคนดีก็ได้² และเมื่อทุกข์แล้วก็ป็นโอกาสให้วงจรกิเลสเริ่มหมุนได้อีก โดยอาจเกิด

¹ ข้อนี้เกี่ยวข้องกับประโยชน์ทั้ง 3 ชั้น คือ ทิฐุธรรมมิกัตตะ สัมปรายิกัตตะ และปรมาตฺถ.

² คนที่มีฉันทะมากนั้น ถ้าตัณหา (รวมทั้งมานะ และทิฐิ) เข้ามาแทรกซ้อนรับช่วงจากฉันทะ เข้าครอบงำจิตใจได้ ก็อาจทำให้เกิดทุกข์หรือผลเสียหายที่ร้ายแรงได้มากเหมือนกัน ขอเสนอไว้พิจารณาบ้างบางอย่าง เช่น

- เพราะความรักในความดีงามความบริสุทธิ์แห่งชีวิต ตัณหาอาจเอาผูกเข้าเป็นความรักความยึดมั่นในความดีของตน จนในแง่หนึ่งเป็นเหตุให้คนดีมีความวิตกกังวลมากมายเกี่ยวกับการรักษาความดีงามและความบริสุทธิ์แห่งชีวิตของตน หวั่นกลัวต่อเหตุวุ่นวายต่าง ๆ กลัวถูกคนเข้าใจผิด เป็นทุกข์ในเรื่องเช่นนี้มากมายกว่าคนทั่วไป ข้อนี้ก็น่ามาพิจารณาด้วยในการศึกษาสาเหตุของสิ่งที่จิตวิทยาตะวันตกเรียกว่า guilt-feeling.
- บางคนมีความต้องการอย่างแรงกล้าที่จะสร้างสรรค์สังคมให้ดีงาม หรือสถาปนาความดีงามขึ้นในสังคม แต่ทำไม่ได้อย่างใจปรารถนา หรือประสบเหตุขัดขวางมาก ก็เกิดความขัดใจ ยึดมั่นในความเห็นของตนมากขึ้น หรือ เกิดความปรารถนาให้ตนได้ขึ้นเป็นผู้สร้างผู้สถาปนาสังคมใหม่ที่ดีงามนั้น จึงมุ่งที่จะทำให้ได้อย่างเดียว อาจหันไปใช้วิธีรุนแรง ก้าวจัดกวาดล้างผู้ที่ตนเห็นว่าขัดขวางด้วยโทษโดยไม่มีความรักหรือปรารถนาความดีงามแก่ชีวิตของคนเหล่านั้นเลย ฉันทะที่ครอบด้วยตัณหา มานะ ทิฐิ จึงอาจนำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า violence ได้เหมือนกัน
- ระบบงาน ระบบสังคม หรือระบบการดำเนินชีวิตที่มีการแข่งขันกันมาก ย่อมทำให้คนเกิดความรู้สึกนึกถึงตัวตนเด่นชัดมากขึ้น จึงเป็นระบบที่ส่งเสริมความยึดถือตัวตน และเป็นเหตุให้คนต้องพยายามทำการในทางที่จะสนองภักดีตนหา-

ความขุ่นมัว หม่นหมอง น้อยใจ ขัดเคือง ฟุ้งซ่าน หุนหันเป็นต้น อาจให้ทำการบางอย่างผิดพลาดหรือขาดความสมบูรณ์รอบคอบเกิดผลเสียได้ โดยนัยนี้ ความเป็นคนดีจึงยังไม่เพียงพอ คนดียังต้องการสิ่งที่จะช่วยให้ทำความดีโดยไม่มีทุกข์ และเป็นคนดีผู้ไม่เป็นที่แอบแฝงของความชั่ว หรือไม่อาจกลับกลายเปลี่ยนไปเป็นคนไม่ดีได้อีก พุดง่าย ๆ ว่าต้องการเครื่องป้องกันไม่ให้ตัณหาหย่อนกลับเข้ามา ได้แก่ต้องการปัญญาที่จะทำจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระ นี่คือจุดที่คนต้องการโลกุตระธรรม และควรให้ฉันทะทำหน้าที่นำชีวิตไปถึงจุดหมายขั้นนี้ด้วย¹

ก่อนจบเรื่องนี้ เห็นควรพูดถึงปัญหาข้อหนึ่ง ที่มีผู้สงสัยอยู่ไม่น้อย คือข้อสงสัยว่า พระอรหันต์เป็นผู้หมดสิ้นตัณหาแล้ว เมื่อไม่มีตัณหาซึ่งเป็นแรงชักจูงการกระทำต่าง ๆ พระอรหันต์มิกลายเป็นผู้อยู่นิ่งเฉย ไม่กระตือรือร้น ไม่อยากทำอะไร กลายเป็นคนไม่มีชีวิตชีวาไปหรือ อีกอย่างหนึ่ง ที่ว่าพระอรหันต์เป็นอยู่ด้วยปัญญา จะอยู่อย่างไร มีแต่ปัญญาไม่มีตัณหา จะทำการอะไรได้หรือ ความจริงเรื่องราวเท่าที่อธิบายมาในตอนี้ ก็มีคำตอบสำหรับปัญหานี้อยู่แล้ว เพราะได้แสดงให้เห็นว่ามิใช่ตัณหาอย่างเดียวเท่านั้นที่เป็นแรงจูงใจชักนำพฤติกรรมของคน อย่างไรก็ตาม การพูดถึงเรื่องนี้ มีแง่ที่ช่วยให้เข้าใจความหมายของตัณหาชัดเจนมากขึ้นอีก จึงควรกล่าวถึงไว้ด้วย

แง่ที่หนึ่ง ถ้ามองว่าการเคลื่อนไหวเป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งแห่งชีวิตของคนสัตว์ คนสัตว์ก็เคลื่อนไหวไปตามความรู้ อาจเป็นความรู้เพียงขั้นตอบสนองอารมณ์ที่รับรู้ (สิ่งเร้า) หรือความรู้ขั้นปัญญาที่กำหนดได้ว่าควรหรือไม่ควรก็ได้ ถือเอาว่าการเคลื่อนไหวนี้เป็นการกระทำ จะเห็นว่ามีกรณีมากมายที่ตามปกติคนสัตว์จะเคลื่อนไหวหรือกระทำ แต่กลับหยุด คือไม่เคลื่อนไหวหรือชะงักการกระทำเสีย ในกรณีเช่นนี้จะเห็นได้ว่าการหยุด การเฉยนิ่ง หรือการไม่กระทำ ก็คือการกระทำอย่างหนึ่งนั่นเอง และเป็นการกระทำอย่างแรงเสียดด้วย ได้กล่าวแล้วว่าตัณหาเป็นเหตุให้กระทำการที่เป็นเงื่อนไข เพื่อได้สิ่งเสพเสวยหรือปกป้องรักษาความมั่นคงถาวรของอัตตาที่ยึดถือไว้ คำว่า “กระทำ” ในที่นี้ จะต้องรวมถึงการไม่กระทำด้วย กรณีที่ตัณหาจะทำให้กระทำการไม่กระทำ อาจมีได้ตั้งหลายอย่าง เช่น ไม่กระทำ เพราะถ้ากระทำ ก็จะเป็นเหตุให้ตนพรากจากสุขเวทนาที่กำลังเสพเสวยอยู่ หรือเพราะการเคลื่อนไหวไปกระทำการนั้นจะเป็นเหตุให้ตนยากลำบากประสบทุกข์เวทนา บางทีแม้แต่เมื่อการกระทำนั้นจะเป็นประโยชน์เป็นผลดีแท้จริงแก่ชีวิต แต่ตัณหากลัวความยากกลัวความพรากจากสุขที่กำลังเสวยอยู่ ก็ชักจูงไม่ให้กระทำ ครั้นมนุษย์พัฒนาปัญญาขึ้นมาแล้ว และสามารถกระตุ้นฉันทะขึ้นมาเป็นแรงจูงการกระทำได้มากขึ้น เมื่อรูว่าสิ่งใดควร สิ่งใดเป็นประโยชน์ มีคุณค่าแท้จริง มนุษย์ก็กระทำการนั้นได้ ทั้งที่เมื่อกระทำจะต้องประสบทุกข์-

- มากยิ่งขึ้น ระบบเช่นนี้ถ้าใช้ในสังคมที่คนมีหนี้ในทางฉันทะมาก ก็จะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในด้านต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว แต่พร้อมกันนั้นก็ทำให้เกิดปัญหาในทางจิตใจมีความกดดันและสิ่งที่เรียกว่า anxiety คนมีความทุกข์และเป็นโรคจิตกันมาก แต่ถ้าในระบบเช่นนี้มาใช้ในสังคมที่คนทั่วไปขาดฉันทะ ก็จะทำให้สังคมนั้นมีความทุกข์ ความสับสน ฟอนเฟะยิ่งขึ้น (ที่ว่าน่าจะเป็นเพราะจะต้องพิจารณาปัจจัยด้านอื่น ๆ ประกอบด้วย)

¹ ข้อนี้มุ่งเน้นจุดผ่านจากสัมปรายิกัตตะหรือประโยชน์เบื้องต้นสำหรับชีวิตด้านใน มาสู่ ปรมัตถ์ หรือประโยชน์ที่เป็นจุดหมายสูงสุด.

เวทนา และฝ่าฝืนตัณหาก็จะไม่ให้กระทำ บางคราว ตัณหาเห็นว่าจะได้สุขเวทนา จะให้กระทำ แต่ปัญหาเห็นว่าทำแล้วจะเสียคุณภาพชีวิต กลับไม่ยอมให้กระทำก็มี การที่มนุษย์มีปัญหามากขึ้น แต่ตัณหา ยังคงอยู่ ก็พลอยทำให้ตัณหาละเอียดอ่อนขึ้นด้วย ต่างก็คอยเข้าแทรกซ้อนและอาศัยประโยชน์จากกันและกัน พฤติกรรมของมนุษย์ผู้มีปัญหาจึงมีความซับซ้อนหลายชั้นเชิงกว่าสัตว์ทั้งหลายอื่น ข้อสำคัญอยู่ที่ว่าตัณหากับปัญหาใครจะเหนือใคร คือตัณหาเป็นฝ่ายครอบงำหรือปัญหาเป็นฝ่ายควบคุม ถ้าหมั่นใช้โยนิโสมนสิการปัญหาก็คุมได้ และจะแก่กล้ามากขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งตัณหาเลิกราหมดไป ถ้ามองอย่างที่ว่ามานี้ ก็จะเห็นว่า เมื่อยกเอาตัณหาซึ่งเป็นตัวก้ำกึ่งกับการกระทำ (รวมทั้งการไม่กระทำ) ขึ้นนอกออกไปเสียตัวหนึ่งแล้ว การเคลื่อนไหวหรือการกระทำก็ยังคงดำเนินต่อไป ส่วนบทบาทบางอย่างที่เคยต้องอาศัยตัณหาคอยบงการเพื่อปกป้องรักษาอัตตา ก็เปลี่ยนมาใช้ปัญหาที่พัฒนาขึ้นมาอย่างเพียงพอแล้วช่วยบอกนำเพื่อความมีชีวิตที่ดั่งามแทน จึงเป็นการพ้นจากอำนาจครอบงำของตัณหาเปลี่ยนมาเป็นอยู่ด้วยปัญญา

อีกแง่หนึ่ง มีสาระอย่างเดียวกับแง่ที่หนึ่งนั่นเอง แต่มองอย่างธรรมดา ดังได้กล่าวแล้วว่า เมื่อมองดูให้ลึกซึ้งถึงแก่นแท้ ตัณหาหาได้เป็นแรงจูงใจให้กระทำไม่ เพราะตัณหาไม่ได้ต้องการสิ่งหรือภาวะที่เป็นผลของการกระทำนั้นโดยตรง ตัณหาให้กระทำต่อเมื่อการกระทำนั้นเป็นเงื่อนไขอันจำเป็นที่จะให้ได้สิ่งที่ตัณหาต้องการ แต่ถ้ามีทางอื่นใดที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการโดยไม่ต้องทำ ตัณหาก็จะให้หลีกเลี่ยงการกระทำเสีย หันไปเลือกทางไม่ต้องทำนั้นแทน พุทฺธง่าย ๆ ว่าไม่ให้ทำ ตัณหาจึงเป็นแรงจูงใจไม่ให้กระทำเสียมากกว่า เมื่อจะจูงใจไม่ให้นั้น ตัณหาอาจแสดงออกในรูปของความเกียจคร้าน โดยติดอยู่กับสุขเวทนาที่กำลังเสพสวดยในภาวะเดิมไม่อยากจะพรากจากไป หรือแสดงออกในรูปของความกลัว เช่น กลัวจะประสบทุกข์เวทนาในเวลากระทำการ หรือกลัวสูญเสียความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่ของอัตตาเป็นต้น บางคราวในเมื่อการไม่กระทำจะเป็นเงื่อนไขให้ตัณหาได้สิ่งที่มันต้องการ คือได้เวทนาอร่อยเพิ่มขึ้นหรือเสริมความถาวรมั่นคงยิ่งใหญ่ของอัตตาได้มากขึ้น ตัณหาก็ก็นิ่งไม่ทำ โดยไม่คำนึงว่าผลดีงามแท้จริงที่พึงเกิดจากการกระทำนั้นจะเสียไปหรือไม่ เช่น เด็กคนหนึ่งไม่ยอมไปโรงเรียนเพราะรู้ว่าทำอย่างนั้นแล้วคุณแม่จะต้องเอาใจเพิ่มสตางค์ค่าขนมให้ (ในกรณีนี้จะเห็นได้ชัดว่า การไม่ทำคือการกระทำอย่างแรง) หรือเหมือนอย่างคนที่หยุดทำงานด้วยเห็นแก่จะได้เสพสุราเล่นการพนัน และคนยอมรับเงินค่าจ้างให้คนวันการกระทำที่ถูกต้องบางอย่างเป็นต้น หรืออย่างในกรณีของความเกียจคร้าน ของบางอย่างในบ้านหรือในโรงเรียนสมควรจะทำหรือช่วยกันทำขึ้นเองได้ กลับยอมเสียเงินไปซื้อหามา เป็นต้น เป็นเหตุให้เสียสันโดษ คือไม่ได้ความเอิบอิ่มพึงพอใจจากสิ่งที่เป็นผลสำเร็จแห่งการกระทำของตนเอง ในกรณีเหล่านี้ทั้งหมด สิ่งที่จะช่วยให้เกิดการกระทำได้ ก็คือ ปัญญาที่ทำให้รู้เข้าใจอย่างถูกต้องซึ่งสิ่งที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์แท้จริงรู้ว่าอะไรควรทำอะไรไม่ควรทำ ซึ่งทำให้เกิดฉันทะที่จะทำสิ่งนั้น ๆ ให้เกิดให้มีสำเร็จขึ้น อนึ่ง แม้ในกรณีที่ให้กระทำ การกระทำด้วยตัณหาก็ก็นิ่งไม่ลดถอย เพราะความเป็นเงื่อนไขดังได้กล่าวแล้ว ทำให้มีสูตรว่า ตัณหาให้ทำเพราะพอใจเวทนาอร่อยที่ได้จากการกระทำนั้น ยิ่งทำยิ่งอร่อยก็ยิ่งชอบใจ และยิ่งชอบใจก็ยิ่งทำ ทำจนกระทั่งผลดีที่พึงประสงค์จากการกระทำนั้นเสียหายหรือล้มเหลวไปก็มีบ่อย ๆ ส่วน

ฉันทะที่เกิดสืบเนื่องมาจากปัญญา จะจงใจให้กระทำ เพราะพอใจผลดีหรือภาวะดีงามที่เกิดขึ้นจากการกระทำนั้น ยิ่งทำยิ่งเห็นผลดีคือภาวะดีงามเพิ่มพูนก้าวหน้าขึ้น ก็ยิ่งพอใจ และยิ่งพอใจก็ยิ่งทำ ทำจนกว่าภาวะดีงามนั้นจะเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ เป็นการกระทำที่พอดีกับวัตถุประสงค์ โดยนัยนี้ ตัณหาเป็นแรงจงใจไม่ให้ทำ และแม้เมื่อจงใจให้ทำ ก็ไม่ปลอดภัย ให้เกิดผลร้ายมากกว่าผลดี จึงควรทำตนให้พร้อมที่จะเลิกใช้เลิกอาศัยมัน โดยหันไปสร้างเสริมปัญญา ปลูกฉันทะขึ้นมาแทน

แต่ต่อไป ซึ่งรวมอยู่ในความที่กล่าวมาแล้วเช่นกัน แต่แยกออกมาพูดเพื่อให้ชัดยิ่งขึ้น กล่าวคือ ในการที่จะดำเนินชีวิตด้วยปัญญานั้น พึงทราบว่ามีปัญหาเกิดขึ้น มันมิได้เกิดลำพังตัวเปล่า ๆ เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอาคุณธรรมบางอย่างเกิดตามมาด้วย เพราะว่า เมื่อเกิดปัญญารู้เข้าใจมองเห็นความจริงของสิ่งทั้งหลาย ลึกซึ้งกว้างขวางออกไปก็ดี มองเห็นภาวะดีงามและคุณค่าของสิ่งทั้งหลายนั้น ๆ ก็ดี ถ้าไม่ปล่อยให้ตัณหาแทรกเข้ามาชิงตัดหน้ารับช่วงไปเสียก่อน ก็ย่อมจะต้องเกิดความรู้สึกลึกซึ้ง ซึ่งมีใจโน้มน้อมไปหาคุณค่าและภาวะดีงามนั้น พร้อมทั้งอยากให้สิ่งนั้น ๆ ดำรงอยู่ในภาวะดีงามที่เป็นอุดมสภาวะและทรงไว้ซึ่งคุณค่าอันสมบูรณ์ของมัน โดยนัยนี้ ถ้าสิ่งที่ประสพยังไม่บรรลุอุดมสภาวะและคุณค่าอันสมบูรณ์ ก็ย่อมเกิดมีฉันทะที่จะกระทำให้สำเร็จตามนั้น นี่เป็นกรณีเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายโดยทั่วไป แต่ถ้าเป็นกรณีของสัตว์บุคคล ภาวะจิตที่เกิดขึ้นในลักษณะที่คล้ายคลึงกันนี้ มีชื่อพิเศษว่า *เมตตา* คือความรัก ความปรารถนาดี อยากให้สัตว์บุคคลอื่นดำรงอยู่ในภาวะดีงามประสพประโยชน์สุข บรรลุอุดมสภาวะของเขา คือ ความเป็นอิสระหลุดพ้นจากสิ่งบีบคั้นครอบงำกายใจ แต่ถ้าสัตว์บุคคลนั้นดำรงอยู่ห่างจากภาวะดีงาม ปราศจากประโยชน์สุข คือยากไร้ เดือดร้อน ประสพทุกข์ คิดอยู่ในสิ่งบีบคั้น ผูกมัดกายใจ ผู้ที่ประกอบด้วยปัญญาอันถูกต้องหรือปัญญาบริบูรณ์ที่ตัณหาไม่รับช่วงนี้ ก็จะมีใจหวั่นไหว อยากแก้ไข ต้องการช่วยเหลือปลดปล่อยให้เขาหลุดพ้นจากทุกข์จากสิ่งโยชน์ที่เป็นพันธนาการ ภาวะจิตที่คิดอยากช่วยเหลือเมื่อแผ่อิสรภาพให้ มีชื่อพิเศษเรียกว่า *กรุณา* เป็นองค์ธรรมที่เกิดมีมาเองตามธรรมชาติของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ในเมื่อมีปัญหาอันเห็นชอบบริสุทธิ และประสพอารมณ์คือสัตว์บุคคลผู้ตกทุกข์ สำหรับปุถุชน ปัญหาเกิดขึ้นในแง่ที่ว่า เมื่อรับรู้หรือประสพอารมณ์อย่างนี้ มักมีอวิชชาตันหนาคองใจเสียก่อน คือเขากำลังแสวงหาเวทนา อร่อยเพื่อจะเสพอยู่เสียบ้าง กำลังห่วงกังวลพะวงเกี่ยวกับความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่ของอัตตา มีตัวตนที่กำลังต้องการความพะเน้าพะนอ หรือคอยรอการกระทบบอยู่เสียบ้าง เลยไม่มีช่องให้ปัญญาโล่งบริสุทธิเกิดขึ้น และนำเอากรุณาเข้ามาได้ แต่อาจมีบ้างบางเวลาที่จิตใจของปุถุชนนั้นว่างโล่งโปร่งเบา และเขาใช้โยนิโสมนสิการคือการทำใจแบบคาย หรือคิดถูกทางถูกวิธีตามสภาวะและเหตุผล ตัดโอกาสของอวิชชา—ตัณหาเสีย ปัญญาบริสุทธิก็เข้ามาเปิดช่องทางให้กรุณาแล่นผ่านออกไปได้ ภาวะจิตที่ประกอบด้วยกรุณาก็เกิดขึ้นแก่ปุถุชนนั้น แต่สำหรับพระอรหันต์ผู้สิ้นอวิชชา—ตัณหา ไม่มีความคิดพะวงในการแสวงหาสิ่งเสพ เสวยเวทนา หรือความห่วงกังวลเกี่ยวกับความมั่นคงถาวรยิ่งใหญ่ของตัวตน ปัญญาบริสุทธีย่อมพร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะเปิดรับเอากรุณาเข้ามา ไม่ว่าในเวลาใดก็ตามที่ประสพอารมณ์ คือสัตว์บุคคลผู้ตกทุกข์คิดอยู่ในสิ่งโยชน์เครื่องพันธนาการ โดยนัยนี้ ความสิ้นอวิชชา—ตัณหา—อุปาทานแล้วจึงเป็นเพียงเครื่องชำระ

ให้การกระทำของพระอรหันต์เป็นไปโดยบริสุทธิ์ ปลอดภัยไร้โทษ ปราศจากกิเลสเช่นความกลัวและความ
เกียจคร้านที่จะเหนียวรั้ง ส่วนพลังกำกับและนำการกระทำของท่านก็คือปัญญาและกรุณา¹ การเคลื่อนไหว
และการกระทำของพระอรหันต์ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เมื่อได้ปัญญาส่องนำทาง และมีกรุณา
เป็นแรงส่งมุ่งสู่เป้าหมาย² ย่อมเป็นไปได้อย่างเข้มแข็งจริงจัง ให้เกิดงานยิ่งใหญ่ที่เรียกว่าพุทธกิจและ
ศาสนกิจต่าง ๆ มีผลคือพุทธธรรมและพระพุทธศาสนาที่ดำรงอยู่ยั่งยืนมาจนบัดนี้ เป็นต้น

เพื่อสะดวกในการพิจารณา อาจสรุปข้อควรกำหนดเกี่ยวกับต้นหาและฉันทะได้ดังนี้

ต้นหา

ฉันทะ

ความหมายเบื้องต้น	—ความอยาก ความร่ำรอน ทะยานอยาก —ความยินดี พอใจ ความใฝ่ รัก อยาก คือ อยากได้หรืออยากเอา อยากเป็น คือ ใฝ่ธรรม ใฝ่ดี ใฝ่สัจจะ อยากรู้ อยากไม่เป็น; ต้องการเสพ อยากทำ; ต้องการธรรม
ความหมายตามหลัก	—ความอยากได้สิ่งเสพละเอียดที่อำนาจสุข —ความยินดีในภาวะที่สิ่งนั้น ๆ เป็นสิ่งที่ เวทนา อยากในภาวะมั่นคงถาวรของ ดี ต้องการภาวะดีงามและความดำรง อดตา อยากให้อัตตาพราศ ชาติหาย อยู่ในอุดมสภาวะของสิ่งทั้งหลาย อยาก สูญสิ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา ทำให้คุณค่า หรือภาวะที่ดี งอกงาม ขึ้นจนบรรลุดมสภาวะ

¹ พุทธคุณโดยสรุปท่านถือกันมาเป็นหลักว่า มี 2 อย่างคือ 1. ปัญญา ซึ่งให้สำเร็จพุทธภาวะ ความเป็นอัครตณะ และ
อัครตทิสสมบัติ เป็นต้น และ 2. กรุณา ซึ่งให้สำเร็จพุทธกิจ ความเป็นโลกนาถและประหิตปฏิบัติ เป็นต้น (ดู วินย.
ฎีกา 1/366; วิสุทธิฎีกา 1/338) ในภายหลัง บางครั้งท่านเน้นวิสุทธิคุณแยกออกมาเป็นข้อหนึ่งด้วย แต่ตามปกติก็
ถือว่า วิสุทธิคุณเนื่องอยู่ในพระปัญญายอยู่แล้ว เพราะเป็นผลเกิดจากการตรัสรู้ ท่านจึงไม่แยกเป็นข้อหนึ่งต่างหาก;
ในคัมภีร์วัชรพุทธวิฎีกา (ฉบับพม่า หน้า 34, ฉบับไทยยังไม่ได้พิมพ์) แสดงไว้ว่า พุทธกิจมี 2 อย่างคือ ญาณกิจ และ
กรุณากิจ แปลง่าย ๆ A งานที่ทรงทำด้วยพระญาณ และงานที่ทรงทำด้วยพระกรุณา; ปัญญาของพระพุทธเจ้าและ
พระอรหันต์ทั้งหลาย ปลอดภัยจากทั้งการมมังการ และกรุณาที่ปราศจากเสนาหาและความโศก ส่วนมนุษย์ปุถุชนมีกรุณา
ก็ยังเป็นกรุณาเทียม คือ ยังมีเสนาหาเป็นความรักผูกพันเยื่อใยติดในบุคคล และมีโศก ยามสงสารใคร ก็ยังมีจิตใจเหี่ยว
แห้งหมองเศร้า ไม่โปร่งผ่องใส

อนึ่ง เมื่อพระพุทธศาสนาแตกแยกออกเป็น 2 นิกายแล้ว ก็ถือกันว่า ฝ่ายเถรวาทเน้นด้านปัญญา มหายานเน้น
ด้านกรุณา

² ในอรรถกถามีคำเทียบความนี้เช่น “กรุณาเวคสมุสสาหิตมานส” แปลเอาความว่า (พระพุทธเจ้า) ทรงมีพระหฤทัย
อุตสาหะขึ้นด้วยกำลังแห่งกรุณา (จึงทรงแสดงธรรม; ธ.อ.1/1, เทียบใน อิติ.อ.419 มีคำว่า กรุณาสมุสสาหิต) และ
พึงอ้างพระบาลีแสดงการปรารถนาเมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงเริ่มประกาศพระศาสนาว่า “สตเตส จ การุณยัต ปฏิจจ”
ความว่า “(พระผู้มีพระภาค) ทรงอาศัยพระการุณยภาพ (จึงทรงพิจารณาอุชาวโลก)” ดู วินย.4/9/11 = ม.ม.12/
323/325 = ส.ส.15/557/202; ที.ม.10/44/43.

ตัณหา

ฉันทะ

กระบวนการ

—(อวิชชา +) เวทนา→ตัณหา→
ปริยสนา

—โยนิโสมนสิการ→ฉันทะ→
อุตสาหะ

สิ่งที่ประสงค์

—อารมณ์ 6 (สิ่งเสพสวยที่อำนวยการ
เวทนาหรือพะนอนัตตา) อามิส

—ธรรม, กุศล (ความจริง ความดีงาม
คุณภาพชีวิต)

ลักษณะพึงสังเกต

—มีอัตตาเป็นศูนย์กลาง จะเอาเข้ามา
—มุ่งหาสุขเวทนาหรือสิ่งพะนอนตน

—ไม่พัวพันกับอัตตา โนมน้อมไปหา
—มุ่งอรรถะคือสิ่งที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์
แท้จริงแก่ชีวิตและแก่ทุกสิ่ง

—มีดีหรือไม่คำนึงถึงความรู้ความเข้าใจ
คุณโทษเป็นต้นของสิ่งนั้น ๆ

—เกิดจากความรู้ความเข้าใจ เห็นคุณค่า
สัมพันธ์กับปัญญา

—เป็นเงื่อนไขกับการกระทำ ไม่ต้อง
การการกระทำ

—เป็นเหตุกับการกระทำ เป็นจุดเริ่มต้น
หรือส่วนหนึ่งของการกระทำ

—ผลประโยชน์ตอบแทนเป็นตัวกำหนด
การกระทำ

—จุดมุ่งหมายของงานนั้นเองเป็นตัว
กำหนดการกระทำ

อาการ-ผลต่อจิต

—กระวนกระวาย เร่าร้อน ไม่ส่งเสริม
สมาธิ เช่น ชอบใจ อยากได้อะไร
อะไร แล้วจิตคิดพล่านปั่นป่วนไป

—สบาย สงบ สมาธิ ช่วยให้เกิดสมาธิ
เช่น ชื่นชมในความดีงามของคน คำ
สอน หรือธรรมชาติ จิตตั้งมั่น
สงบตั้งมั่น

—ความขัดข้องใจ ทุกข์ต่าง ๆ โรคทางจิต

—เอื้อต่อสุขภาพจิต

วิธีปฏิบัติ

1. นัยตรง: พึงละโดยถอนขาด

—พึงกระทำคือสร้างขึ้นและปฏิบัติตาม

—เกิดที่ไหน ดับหรือละที่นั่น

—ระงับด้วยการทำให้สำเร็จตามนั้น

—ควบคุมโดยเพิ่มปัญญาและฉันทะ

2. อุบาย: อาศัยตัณหาละตัณหา

—ให้ตัณหาเป็นปัจจัยแก่ฉันทะ (หนุน-
ฉันทะ)

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เท่ากับเป็นการเสนอหลักการอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนาว่าคนเรานี้ โดยธรรมชาติ ย่อมมีแรงจูงใจทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะนำออกมาใช้ได้ การกระทำที่ดีงาม กิจกรรมทุกอย่างที่เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ ตลอดจนการบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา จะต้องอาศัยแรงจูงใจฝ่ายดีที่เรียกว่าฉันทะ ทำนองเดียวกับที่การทำความชั่ว และกิจกรรมที่ก่อปัญหาสร้าง

ความทุกข์ทุกอย่างย่อมถูกกระตุ้นด้วยต้นหามที่มีอวิชชาเป็นมูลราก ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของกระบวนการฝึกอบรมสั่งสอนทุกอย่าง ไม่ว่าจะเรียกชื่อว่าการศึกษาหรือการปฏิบัติธรรม หรือชื่ออื่นใดก็ตาม ที่จะต้องช่วยให้บุคคลปลุกฟื้นจิตขึ้นมาเป็นพลังชักจูงการกระทำและนำชีวิตไปสู่จุดหมายที่ตั้งงาม ซึ่งอำนวยประโยชน์สุขที่แท้จริงทั้งแก่ชีวิตเองและแก่โลกที่แวดล้อมอยู่

ถ้าสร้างฉันทะคือความรักธรรมหรือความใฝ่ดีนี้ขึ้นมาเป็นคู่แข่งกับต้นหามที่อยากได้อะไรปรนเปรอตนเองนั้นไม่สำเร็จ ก็หวังได้ยากนักที่จะแก้ไขจัดปัญหาความชั่วร้ายนานาในสังคมปัจจุบันหรือจะทำงานพัฒนาที่ดี ให้เป็นผล เพราะใจคนพร้อมที่จะไหลไปตามต้นหามอยู่แล้ว การจะใช้แต่พลังฝ่ายลบมาหักห้าม เช่น บอกว่าอย่าทำผิดศีล อย่าละเมิดระเบียบ เป็นต้น หาเพียงพอไม่ เพราะแม้แต่การรักษาศีลนั้นเองขาดฉันทะเสียแล้วก็แทบจะทำได้ไม่ไหว ฉันทะที่เป็นพลังฝ่ายบวกด้วยกันแต่เป็นปฏิปักษ์กันกับต้นหามนี้แหละจะเป็นตัวยับยั้ง ช่มและปราบต้นหามที่ได้ผล เป็นกุญแจสำหรับที่จะไขความสำเร็จในการแก้ปัญหาความชั่วร้ายทั้งหลาย และช่วยให้ก้าวหน้าไปในกุศลธรรมได้สำเร็จ ถ้าเด็กรักความสะอาดเรียบร้อยเสียแล้ว ก็ยากนักที่เขาจะตามใจต้นหามอมกึ่งขว้างเศษของลงอย่างมั่งง่าย ถ้าเขาทำอะไรประอะเปื้อน ก็ยากนักที่เขาจะยอมปล่อยให้ที่นั้นละอะเทอะอยู่ต่อไป หรือแม้แต่คนอื่นมาทำเปื้อนเปรอะไว้ ก็ยากที่เขาจะต้องรอสัญญาให้ได้รางวัลก่อนจึงจะทำความสะอาด

ฉันทะเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งซึ่งทำให้คนดีมีความทุกข์ ในเมื่อเขายังเป็นปุถุชนผู้ถูกรอบงำด้วยความยึดติดถือมั่น และอาจให้เขาทำการรุนแรงก่อความเสียหายขึ้นก็ได้ ถ้าทั้งเกิดความยึดมั่นและทั้งสติปัญญาก็ไม่เพียงพอ แต่มันก็เป็นพลังสำคัญที่จะให้เริ่มก้าวหน้าไปได้ในกุศลธรรม จึงจำเป็นจะต้องปลุกฟื้นขึ้นอย่างรู้เท่าทัน ส่วนโทษทั้งสองแง่ที่เกิดจากความเป็นปุถุชนนั้น ยังมีทางหลีกเลี่ยงและแก้ไขได้ ดังจะศึกษากันต่อ ๆ ไป

ถ้าธรรมฉันทะหรือกุศลฉันทะมีกำลังแรงกล้า ก็ย่อมข่มกำลังต้นหามได้ ในทางร้าย ความริษยาทำให้เห็นคนอื่นได้ดี ทนอยู่(ที่จะไม่กีดกันหรือทำร้าย)ไม่ได้ ฉันทะ ในฝ่ายดี ด้วยกุศลฉันทะถ้ายังไม่บรรลุนิติภาวะสูงสุด ก็ทนหยุดนิ่งเฉย (ที่จะไม่ทำให้อึด)ไม่ได้ ฉันทะนั้น เมื่อฉันทะมีกำลังแรงกว่าต้นหาม นักเรียนนักศึกษา ทั้งที่ว่าตนค้นคว้าเขียนคำตอบเพียงครึ่งแรงก็พอที่จะสอบผ่านได้คะแนนดี แต่กลับเพียรชวนชวนให้เข้ถึงความจริงแท้หรือรวบรวมความรู้ให้ได้มากจนสุดกำลัง พ่อค้า ทั้งที่ผลิตรายได้มากมายอย่างนี้ ก็พอที่จะบังตาลูกค้าให้ถูกใจขายได้กำไรดี แต่กลับพยายามทำสินค้าของตนให้ดีด้วยคุณภาพแท้จริง ข้าราชการหรือคนทำงาน ทั้งที่ทำงานเรื่อย ๆ ก็พอที่จะได้เงินเดือนหรือคำตอบแทนอย่างสบาย แต่กลับมุ่งหน้าทำงานให้สัมฤทธิ์ผลอย่างดีที่สุดแห่งหน้าที่ของตน เพื่อนร่วมงานหรือผู้บังคับบัญชา เมื่อผู้ร่วมงานหรือผู้บังคับบัญชาของตนสร้างผลสำเร็จที่ดีขึ้นได้ ทั้งที่เกิดความริษยาตามธรรมชาติของปุถุชน แต่กลับช่วยกันส่งเสริมประกาศเพื่อให้ความสำเร็จนั้นเป็นประโยชน์กว้างออกไปแก่ส่วนรวม ผู้ปกครอง ทั้งที่รู้ว่าถ้าปล่อยให้ประชาชนไม่มีความรู้ไม่มีโอกาสในเรื่องอย่างนี้ ๆ ตนจะเสวยผลประโยชน์มีฐานะมั่นคงอยู่

นิ่งเฉยอย่างสุขสบาย แต่เพราะเห็นแก่ความดีงามสูงสุดและความเจริญของงานของราษฎร กลับชวนขวาย ให้ความรู้และโอกาสที่สมควรแก่ประชาชน คนผู้อยู่ในฐานะจะเอาเปรียบได้ ก็ไม่ยอมเอาเปรียบ ผู้ที่ได้เปรียบเขาอยู่ ก็ไม่ยอมนิ่งเสวยความได้เปรียบอยู่เฉย ที่เป็นเช่นนี้ เพราะกลัวเสียธรรมมากกว่ากลัวเสียผลประโยชน์ ตรงข้ามกับคันทหาซึ่งยอมเสียธรรมดีกว่ายอมเสียผลประโยชน์ เพราะธรรมจันทะนี้แหละ จึงทำให้พระโพธิสัตว์ท่มเทพระองค์ยอมสละชีวิตบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่สรรพสัตว์¹ และเพราะรัก โพธิญาณ มุ่งหมายเด็ดเดี่ยวต่อสัจธรรม เจ้าชายสิทธัตถะจึงสละความสุขสำราญในราชสมบัติ เพียรฝ่า ความเป็นอยู่ที่ยากลำบาก บำเพ็ญโพธิมรรคจนได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า²

¹ พึงสังเกต คำว่า สรรพสัตว์ สำนวนปัจจุบันเอาแค่ มวลชน

² ตัวอย่างพฤติกรรมเนื่องด้วยคันทหาและจันทะ ต่อไปนี้ หากชี้แจงขยายความไว้ ก็จะยืดยาวกินเนื้อที่มาก จึงเพียงเสนอ เป็นข้อสำหรับพิจารณา

บางคนชอบเรียบริ้อย เพราะอยากหรรษา แต่บางคนชอบเรียบริ้อย เพราะอยากให้ทุกอย่างเป็นไปด้วยดี อย่างแรกเป็นแรงจูงใจเกิดจากคันทหา ความอยากหรรษาเป็นเพียงเงื่อนไขให้ต้องการเรียบริ้อย จึงทำให้ฉาบฉวย ผิดเพี้ยน เกินพอดี และอาจก่อปัญหาได้มากมาย ส่วนแรงจูงใจในกรณีหลังได้แก่ธรรมจันทะ

คนทำการด้วยคันทหา คอยหวังจะเอาชนะคน คนทำการด้วยจันทะ มุ่งแต่จะเอาชนะงาน คนทำงานด้วยคันทหา ทำฮือฮาใหญ่โตเมื่อเริ่มต้น พอหายโง่งว้างตื่นเต้น ก็ขับเขรามีหรือลักปิดลักเปิด คนทำงานด้วยจันทะ ทำจริงจึง ยั่งยืนจนเสร็จ คนหนักในคันทหา เอาแต่สนุกสนานเฮฮาอยู่ไปวัน ๆ (กรณีนี้อาจมีปัจจัยซับซ้อน เช่น เอาความรู้แนว วิปัสสนามาเป็นข้ออ้าง) คนหนักในจันทะสามารถคิดการ ทำการเพื่อผลดีงามระยะยาว (กรณีนี้อาจมีปัจจัยซับซ้อน เช่น ถ้ามีจันทะมาก เมื่อคันทหาเข้าเป็นปัจจัยหนุน ก็อาจยิ่งวางแผนใหญ่โต) คันทหามักง่าย จันทะไม่กล้วยาก

คนมีธรรมจันทะ ใฝ่รู้ข้อบกพร่องของตนและกิจของตน ยินดีปรีดาที่ได้รับรู้รับฟัง เพราะได้เครื่องชี้ช่องที่จะ ปรับปรุงตนและกิจของตนให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น อย่างน้อยก็ได้แง่ที่จะตรวจตราให้มั่นใจในความสมบูรณ์นั้น ส่วนคนหนัก ในคันทหา มัวห่วงความมั่นคงยิ่งใหญ่ของภาพตัวตน จึงคอยรับแต่ความกระทบกระเทือนบีบคั้น และวุ่นวายกับการ ปกป้องตัวตนนั้นเสีย ไม่ได้ประโยชน์จากคำตำหนิวิจารณ์

คันทหาทำให้มันง่ายในวิธีการ ตนจะได้สำเร็จไม่ว่าด้วยวิธีชั่วร้ายไร้ธรรมอย่างไร เอาทั้งนั้น ส่วนคนมีธรรม จันทะ นอกจากต้องฉลาดในวิธีการแล้ว ยังต้องให้วิธีการนั้นชอบธรรมด้วย การใช้ธรรมจันทะจึงต้องการสติปัญญา ความสามารถเหนือกว่าปกติ

เด็กบางคน เครื่องใช้ของเล่นเสีย ทั้งที่มีเงินกินพอที่จะซื้อหาของใหม่ แต่นิ่งแก้ไขอยู่นั่นแล้ว ผู้ใหญ่ไม่พึงมอง เพียงในแง่ความประหยัด ความประหยัดอาจเป็นเพียงปัจจัยประกอบ สิ่งสำคัญคือนั่นอาจเป็นเครื่องแสดงถึงธรรม จันทะ เด็กต้องการให้สิ่งที่เขาเกี่ยวข้องเป็นไปในภาวะดีงามสมบูรณ์ อย่างน้อยก็อยากรู้ความจริง พึงส่งเสริมให้ถูกเป้า

ผู้มีธรรมจันทะ พึงระวังทางผิดพลาดที่สำคัญ 2 อย่าง คือ 1. *ปล่อยให้คันทหาเข้ามาแทรก* สวมรับหรือชิงเอา บทบาทไปทำแทนหรือต่อจากจันทะ เช่น แก้ไขอะไรไม่สำเร็จแล้วเสียใจว่าตนไม่เก่ง (ตัวอย่างนี้อ่อน ๆ ไม่เลวร้าย) 2. *ขาดความรู้หรือไม่แสวงปัญญา* ผู้รักธรรมจะต้องรู้แน่ชัดด้วยว่าอะไรเป็นธรรม มิฉะนั้นอาจทำการผิดพลาดได้ ความ รักธรรมและความรู้ธรรมต้องมาด้วยกัน จึงจะทำความจริง ความถูกต้องดีงามที่ประสงค์ให้สำเร็จได้ (ข้อนี้ช่วยเน้น หลักการใหญ่ของพุทธธรรมที่ถือปัญญาเป็นองค์ธรรมหลักในมรรคาแห่งการพัฒนาชีวิต)

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

บทความประกอบที่ 5

ความสุข

1

บทที่ 15

ลักษณะสำคัญของนิพพานที่สืบเนื่องมาจากความหมายว่า “ดับ” ซึ่งนับว่าเด่นน่าสนใจมีอยู่ 3 อย่าง คือ *ดับอวิชชา* หมายถึงการเกิดญาณทัศนะอันสูงสุด หยั่งรู้สัจธรรม *ดับกิเลส* หมายถึงกำจัดความชั่วร้าย และของเสียต่าง ๆ ภายในจิตใจ หมกเหม็นที่จะก่อปัญหาความเดือดร้อนวุ่นวายต่าง ๆ แก่ชีวิตและสังคม และ *ดับทุกข์* หมายถึง หมดความทุกข์ บรรลุความสุขอันสูงสุด เฉพาะลักษณะที่สามคือความสุข หรือความดับทุกข์สิ้นทุกข์นี้ แม้จะได้ย่ำไว้บ้างแล้วในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน แต่ยังมีข้อที่ควรศึกษาเป็นพิเศษอีกบางอย่าง จึงนำมากล่าวเพิ่มเติมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้

ความสุขมีความสำคัญมากในการปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่า *พุทธจริยธรรม* ไม่แตกต่างหากจากความสุข เริ่มแต่ขั้นต้น ในการทำความดีหรือกรรมดีทั่ว ๆ ไปที่เรียกว่าบุญ ก็มีพุทธพจน์ตรัสว่า “บุญเป็นชื่อของความสุข”¹ ในการบำเพ็ญเพียรทางจิตหรือเจริญภาวนา ความสุขก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้เกิดสมาธิ ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น (เป็นสมาธิ)”² และเมื่อจิตเป็นสมาธิ บรรลุฌานแล้ว ความสุขก็เป็นองค์ประกอบของฌาน ดังที่เรียกว่าองค์ฌานต่อไปอีกจนถึงฌานที่ 3³ ฌานสมาบัติที่สูงกว่านั้นขึ้นไป แม้จะไม่มีสุขเป็นองค์ฌานแต่ก็กลับเป็นความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปอีก⁴ จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ *นิพพาน* ก็เป็นความสุข และเป็นบรมสุขคือสุขสูงสุดด้วย⁵ นอกจากนั้น จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาที่เป็นบรมสุขหรือโพธิ์นั้น ก็พึงบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์⁶ พระพุทธเจ้าตรัสว่า

¹ ขุ.อิติ.25/200/240; อัง.สตุตถ.23/59/90

² เช่น ที.ปา.11/455/329; ขุ.ปฏี.31/183/126; ส.ม.19/379/100; 1392/421

³ เช่น ที.ปา.11/232/233; ม.ม.12/102/72; ฯลฯ ฯลฯ

⁴ เรื่องนี้จะบรรยายต่อไป

⁵ ม.ม.13/287/281; ข.ธ.25/25/42 (ดูที่มาต่าง ๆ ซึ่งอ้างแล้วในตอนว่าด้วยภาวะจิตของผู้บรรลุนิพพาน)

⁶ ดู ม.ม.12/425-6/457-8; ม.ม.13/504-5/458-9 (พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับการปฏิบัติของพระองค์เอง ทุกข์ในกรณีนี้หมายถึงทุกข์เนื่องจากทวารกิริยา); ไม่พึงสับสนกับ ทุกขาปฏิบัติ และ สุขาปฏิบัติ ซึ่งคำว่าทุกข์ในที่นี้หมายถึงยากลำบากเท่านั้น (อัง.จตุกก.21/161-3/200-4); พวกนิครนถ์มีความเห็นว่า “ความสุขจะพึงลุล่วงด้วยความสุขไม่ได้, ความสุขจะพึงลุล่วงได้ด้วยความทุกข์” ดังนั้น พวกนิครนถ์จึงบำเพ็ญตบะ กระทำอัตตกิลมณานุโยค คือทรมานตน (ม.ม.12/220/187) พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ ก็เคยทรงเข้าพระทัยอย่างนั้น จึงได้ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาเสียเวลาไปยาวนาน (ม.ม.13/489/443)

พระองค์ได้ทรงบรรลุถึงความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามและความสุขอย่างอื่นที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้นแล้ว จึงทรงยืนยันได้ว่าจะไม่ทรงเวียนกลับมาหา กามอีก แต่ถ้าพระองค์ยังไม่ทรงประสบความสุขที่ประณีตเช่นนั้นแล้ว ก็จะไม่ทรงสามารถยืนยันได้ว่า พระองค์จะไม่ทรงเวียนกลับมาหา กามอีก พร้อมกันนั้นก็ได้ตรัสทำนองเตือนผู้ปฏิบัติธรรมให้ระลึกไว้ว่า ถึงหากอริยสาวกจะมองเห็นอย่างชัดเจนตามความเป็นจริงด้วยสัมมาปัญญาว่า กามทั้งหลายมีความหวานชื่นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้มากยิ่งนัก แต่ถ้าอริยสาวกนั้นยังไม่ประสบ ยังไม่รู้จักปิตีและความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามหรือความสุขที่ประณีตยิ่งไปกว่านั้น ก็ยังวางใจไม่ได้ว่าเธอจะไม่วกเวียนกลับมาหา กามอีก¹ และตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายไว้โดยจำเพาะในทำนองเดียวกันว่า ถ้าผู้บวชแล้ว ยังมีได้ประสบปิตีและความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกาม หรือความสุขที่ลึกซึ้งยิ่งกว่านั้น ก็เลสทั้งหลายเช่นอกิขฌา พยาบาท ความฟุ้งซ่าน เกียจคร้าน เบื่อหน่ายก็จะเข้าครอบงำจิตได้² หมายความว่าก็จะไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์หรือทนประพฤติพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้

ความที่ยกมาอ้างเหล่านี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาถือความสุขเป็นเรื่องสำคัญแล้ว ยังให้ข้อสังเกตต่อไปอีกว่า การที่อริยสาวกจะกามนั้น มิใช่เพราะกามไม่มีความสุข หรือเพราะพระพุทธศาสนาสอนให้ละเว้นความสุข พระพุทธศาสนายอมรับความสุขตามที่เป็นจริง สอนให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความสุข และยอมรับว่ากามมีความสุข แต่อริยสาวกจะกามเพราะเห็นว่ากามมีความสุขก็จริง แต่ยังปะปนด้วยทุกข์มาก และข้อสำคัญก็คือ ยังมีความสุขอย่างอื่นที่สุขกว่า ลึกซึ้งประณีตกว่าสุขที่เกิดจากกามหรือความสุขที่เกิดจากการเสพเสวยรสอร่อยของโลกอย่างสามัญชน อริยสาวกจะกามก็เพราะได้ประสบความสุขที่ประณีตกว่านั้น ความข้อนี้แสดงว่าความสุขมีแตกต่างกันเป็นขั้นเป็นระดับ สิ่งที่ควรศึกษาในตอนนี้ก็คือว่า พระพุทธศาสนาจัดแบ่งความสุขออกเป็นขั้นหรือระดับอย่างไร

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ท่านจำแนกความสุขออกไปทั้งโดยประเภท และโดยระดับ เป็นคู่ๆ มากมายหลายคู่ เช่น สุขของคฤหัสถ์กับสุขของบรรพชิต กามสุขกับเนกขัมมสุข โลภียสุขกับโลกุตตรสุข สุขของพระอริยะกับสุขของปุถุชน เป็นต้น³ แต่วิธีแบ่งที่เป็นลำดับขั้นชัดเจน ละเอียด และดูง่ายไม่ซับซ้อน น่าจะได้แก่วิธีแบ่งเป็น 10 ขั้น หรือความสุข 10 ขั้น ซึ่งมีในที่มาหลายแห่ง แบ่งดังนี้⁴

1. กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม ได้แก่ความสุขโสมนัสที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยกามคุณ 5
2. ปฐมฌานสุข สุขเนื่องด้วยปฐมฌาน ซึ่งสัจจจากามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ประกอบด้วย วิตก วิचार ปิตี สุข และเอกัคคตา

¹ ม.ม.12/211/180

² ม.ม.13/196/205

³ ความสุขจัดเป็นคู่ๆ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

⁴ นัย ม.ม.13/100/96; ส.สพ.18/413/278

3. ทุติยฆานสุข สุขเนื่องด้วยทุติยฆาน ซึ่งประกอบด้วย ปีติ สุข และเอกัคคตา
4. ตติยฆานสุข สุขเนื่องด้วยตติยฆาน ซึ่งประกอบด้วย สุข และเอกัคคตา
5. จตุตถฆานสุข สุขเนื่องด้วยจตุตถฆาน ซึ่งประกอบด้วย อุเบกขา และเอกัคคตา
6. อากาสาัญญายตนสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยอากาสาัญญายตนสมาบัติ ซึ่งล่วงพ้นรูปสัญญา ได้โดยสิ้นเชิง ปฏิขสัญญาล่วงลับไปหมด ไม่มนสิการณานัตตสัญญา นึกถึงแต่ อวกาธอันนันทเป็นอารมณ์
7. วิญญาณัญญายตนสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยวิญญาณัญญายตนสมาบัติ ซึ่งคำนึงวิญญาณอัน นันทเป็นอารมณ์
8. อากิญจัญญายตนสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ซึ่งคำนึงภาวะที่ไม่มี อะไรเลยเป็นอารมณ์
9. เนวสัญญานาสัญญายตนสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ อันถึง ภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
10. สัญญาเวทิตนโรธสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ อันถึงภาวะที่ดับ สัญญาและเวทนาทั้งหมด

ถ้าจะจัดให้อยู่เข้า สุข 10 ชั้นนี้ ก็รวมเข้าได้เป็น 3 ระดับ¹ คือ

1. กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม
2. ฆานสุข หรือ (อัญญ) สมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยฆานหรือสุขเนื่องด้วยสมาบัติ 8 แยกเป็น 2 ระดับย่อย
 - 2.1 สุขในรูปฆาน หรือสุขเนื่องด้วยรูปฆาน 4
 - 2.2 สุขในอรูปฆาน หรือสุขเนื่องด้วยอรูปฆาน 4
3. นิโรธสมาปัตติสุข สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติ

สุขทั้ง 10 ชั้นนี้ ท่านยอมรับว่าเป็นความสุขทั้งนั้น หากแต่เป็นความสุขที่ดีกว่าประณีตลึกซึ้งยิ่ง กว่ากันขึ้นไปตามลำดับชั้น เพราะความสุขชั้นต้น ๆ มีส่วนเสียหรือแง่ที่เป็นทุกข์แทรกอยู่ด้วยมาก เมื่อ เป็นสุขชั้นสูงขึ้นไป ก็ยิ่งประณีตบริสุทธิ์มากขึ้น ท่านสอนให้มองความสุขเหล่านั้นตามความเป็นจริง ทั้งด้านที่เป็นสุขและด้านที่มีทุกข์เข้ามาปน คือมองทั้งส่วนดีและส่วนเสีย หรือทั้งแง่ที่เป็นคุณและแง่ที่เป็นโทษ (เรียกเป็นคำศัพท์ว่าทั้ง *อัสสาทะ* และ *อาทันทะ*) นอกจากนั้นยังให้รู้จักทางออก ทางรอดพ้น หรือภาวะเป็นอิสระที่ดีกว่าซึ่งไม่ขึ้นต่อส่วนดีส่วนเสียนั้นด้วย (เรียกเป็นคำศัพท์ว่า *นิสสรณะ*) เมื่อเห็น โทษของสุขที่หยาบ ก็จะหน่ายหายคิด และโน้มใจไปหาสุขที่ประณีตยิ่งกว่า เมื่อรู้จักและได้ประสบความ

¹ ความสุขจัดเป็นระดับ (อีกชุดหนึ่ง) ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

สุขที่ประณีตประจักษ์กับตัวแล้ว ก็จะละความสุขที่หยาบกว่าเสียได้ มุ่งบรรลुสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไปตามลำดับ อย่างน้อยก็จะไม่มัวเมาหมกมุ่นในสุขที่หยาบนั้นจนเกินไป เมื่อใดจิตหลุดพ้นเด็ดยาคแล้วตัดเยื่อใยได้สิ้น ก็จะไม่วกเวียนกลับมาหาความสุขที่หยาบอีกต่อไป¹ คงเสวยแต่สุขที่ประณีตสำหรับจิตที่เป็นอิสระอย่างเดียว ข้อนี้ก็เป็นลักษณะด้านหนึ่งของความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม

เพื่อเสริมความเข้าใจในด้านนี้ จึงจะนำคำชี้แจงทางธรรมที่ควรทราบเกี่ยวกับความสุขเหล่านี้มาแสดงไว้ตามสมควร

“ภิกษุทั้งหลาย กามคุณมี 5 อย่างดังนี้คือ รูปทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยตา...เสียงทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยหู...กลิ่นทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยจมูก...รสทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยลิ้น...โผฏฐัพพะทั้งหลายที่รู้ได้ด้วยกาย ซึ่งน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้อยากได้ ชวนให้กำหนัด, เหล่านี้แล คือกามคุณ 5; อาศัยกามคุณ 5 ประการเหล่านี้ มีความสุขความฉ่ำใจ (โสมนัส) โกเกิดขึ้น นี่คือนันทิ (อัสสาทะ, ความหวานชื่น) ของกามทั้งหลาย”² “นี้เรียกว่ากามสุข”³

“คำว่า กาม โดยหัวข้อ ไค่แก่กาม 2 อย่างคือ วัตถุกาม (วัตถุอันน่าใคร่, สิ่งที่ยากได้)¹ กิเลสกาม (กิเลสที่ทำให้ใคร่, ความอยากที่เป็นตัวกิเลส)¹

“วัตถุกาม เป็นไฉน? รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นที่ชื่นชอบใจ เครื่องลาค เครื่องหมาทสี ทาส แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา นาทู ที่กิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี รัฐ ประเทศ กองทัพ กลังหลวง วัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความติดใจ อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ชื่อว่าวัตถุกาม; อีกอย่างหนึ่ง กามทั้งหลายที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน กามที่เป็นภายใน ที่เป็นภายนอก ทั้งภายในและภายนอก ชนิกเลว ชนิกปานกลาง ชนิกประณีต ที่เป็นของสัตว์ในอบาย ที่เป็นของมนุษย์ ที่เป็นทิพย์ ที่ปรากฏเฉพาะหน้า ที่บันกาลเอง ที่ผู้อื่นบันกาลให้ ที่ครอบครอง ที่มิได้ครอบครอง ที่หวงแหน ที่มิได้หวงแหน ธรรมที่เป็นกามาวจรแม้ทั้งหมด ธรรมที่เป็นรูปาวจรแม้ทั้งหมด ธรรมที่เป็นรูปาวจรแม้ทั้งหมด ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งคันหา เป็นอารมณ์ของคันหา ชื่อว่ากาม คัวยอรรธว่า เป็นที่ตั้งแห่งความอยาก คัวยอรรธว่า เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา, เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม

“กิเลสกาม เป็นไฉน? ความพอใจก็เป็นกาม รากะก็เป็นกาม ความชอบใจติดใจก็เป็นกาม ความคำริก็เป็นกาม รากะก็เป็นกาม ความครุ่นคิดติดใจก็เป็นกาม, กามฉันทิ กามรากะ กามนันทิ กามคันหา กามเสนหา ความเร่าร้อนกาม ความหลงใหลกาม ความหมกมุ่นกาม กามทวมใจ กามผูกรั้งใจ ความถือมั่น

¹ จะเห็นได้ในตอนต้น ๆ แล้วว่า ผู้ได้สุขในฉานสมาบัติที่วกเวียนกลับมาหาความสุขอีก มีตัวอย่างเป็นอันมาก และหลายท่านได้สุขในฉานสมาบัติทั้งที่ยังอยู่ครองเรือน จึงเสวยสุขทั้งสองอย่างไปด้วยกัน อย่างไรก็ดี ท่านเหล่านี้ทั้งสองพวกย่อมมีพื้นความพร้อมมากกว่าคนทั่วไป ที่จะสลัดกามสุขและเดินทางในการปฏิบัติธรรมที่สูงขึ้นไป.

² ม.ม.12/197/168

³ ม.ม.13/398/371; ส.สพ.18/413/278; อ.ง.นวก.23/238/430; ข.จุ.30/757/390; 365/393.

ในกาม นิเวศน์คือกามฉันท์ กามในข้อความว่า “นี่แน่กาม เราเห็นรากเหง้าของเจ้าแล้วว่าเจ้าเกิดขึ้นมาจากความกำริ เราจักไม่กำริถึงเจ้าละ เมื่อทำอย่างนี้ เจ้าก็จักไม่มี” เหล่านี้เรียกว่ากิเลสกาม”¹

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย 3 ประการ จึงมีการตั้งกรรม...เมื่อใดมารคาภิคาอยู่ร่วมกัน มารคามิระดู ทั้งสัตว์ที่จะเกิดก็ปรากฏ, เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย 3 ประการอย่างนี้ย่อมมีการตั้งกรรม; มารคาอุ้มท้องประทับระครองกรรมนั้นตลอดเวลา 9 เดือนบ้าง 10 เดือนบ้าง ด้วยความเสี่ยงชีวิตเป็นอย่างมาก ทั้งเป็นภาระอันหนัก, ครั้นล่วงเวลา 9 เดือน หรือ 10 เดือนแล้ว มารคาก็กลอดทารกในครรภ์ด้วยความเสี่ยงชีวิตเป็นอันมาก อย่างเป็นภาระอันหนัก แล้วเลี้ยงทารกที่เกิดนั้นด้วยโลหิตของตน; ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมเนียมของอริยชนถือให้น้ำนมของมารคานี้ว่าคือโลหิต”²

“เด็กอ่อนไร้เคียงสา นอนแบหงายอยู่ ย่อมเล่น (แม้แต่) อุจจาระปัสสาวะของตนเอง, เธอจะเห็นประการใด ความสนุกนี้ เป็นความสนุกของเด็กอ่อนอย่างเต็มที่สิ้นเชิง ใช่หรือไม่?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”

“สมัยต่อมา เด็กนั้นแล อาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น ย่อมเล่นเครื่องเล่นทั้งหลายสำหรับเด็ก คือ เล่นไถ่น้อยๆ เล่นตีไม้หึ่ง เล่นหกขะเมน เล่นกังหันน้อยๆ เล่นทวงทราย เล่นรถน้อยๆ เล่นธนูน้อยๆ, เธอจะเห็นประการใด ความสนุกนี้ดีกว่าและประณีตกว่าความสนุกอย่างก่อน ใช่หรือไม่?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”

“สมัยต่อมา เด็กนั้น อาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น มีกามคุณทั้ง 5 พรังพร้อมบริบูรณ์ ย่อมบำเรอตนด้วยรูปทั้งหลาย...ด้วยเสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะทั้งหลาย ซึ่งนำปรารถนา นำใคร่นำชอบใจ นำรัก ชักให้อยากได้ ชวนให้กำหนัด เธอจะเห็นประการใด ความสนุกนี้ดีกว่าและประณีตกว่าความสนุกอย่างก่อนๆ ใช่หรือไม่?”

“เป็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า”³

บุคคลผู้สูงเลิศประเสริฐสุดในโลกมนุษย์ทางฝ่ายคฤหัสถ์ ก็คือพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจมากที่สุด เพียบพร้อมด้วยโภคสมบัติทุกประการ และตามคติพระพุทธศาสนาถือว่าจะต้องเป็นผู้ทรงคุณธรรมอย่างสูงเยี่ยมด้วย โดยนัยนี้ พระเจ้าจักรพรรดิจึงนับว่าเป็นผู้มีความสุขมากที่สุดเหนือกว่ามนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง พระพุทธเจ้าทรงยกเอาความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิ ขึ้นมาบรรยายเป็นตัวอย่าง แสดงความสุขอย่างสมบูรณ์ที่สุดของมนุษย์ เพื่อเปรียบเทียบกับความสุขประเภทและระดับอื่นๆ ให้เห็นลำดับขั้นความประณีตของความสุขทั้งหลาย

¹ บ.ม.29/2/1; 34/31

² ม.ม.12/452/487; มีระดูได้ คือ ยังไม่หมดระดู, สัตว์ที่จะเกิด = คันธัพพะ (เรื่องนีอรรถกถาอธิบายแปลก, ม.อ.2/418)

³ อ.ทสก.24/99/217 (คล้ายบางส่วนใน ม.ม.12/453/488)

พระเจ้าจักรพรรดิตามอุดมคติ ทรงมีรัตนะ 7 และฤทธิ์ 4 ประการ รัตนะ 7 ประการคือ ทรงมีจักรแก้ว อันแสดงถึงพระราชอำนาจที่เกิดขึ้นโดยธรรมและประกอบด้วยความชอบธรรม ทำให้พระองค์แผ่ขยายอาณาจักรแห่งความร่มเย็นออกไปได้ทั่วผืนแผ่นดินจดขอบมหาสมุทรทั้งสี่ทิศ ด้วยธรรมวิธี และโดยความชื่นชมยินดีของผู้ยอมรับพระราชอำนาจนั้น ทรงมีช้างแก้วและม้าแก้ว ซึ่งสามารถนำพระองค์เสด็จตรวจดูพระราชอาณาเขตทั่วผืนแผ่นดินได้หมดสิ้นภายในเวลารวดเร็ว ทรงมีแก้วมณีซึ่งทรงพลังส่องแสงสว่างกว้างไกล จะให้ยกทัพใหญ่ไปยามราตรีหรือให้ราษฎรทำงานในยามค่ำคืนจุเวลากลางวันก็ได้ ทรงมีนางแก้วซึ่งนอกจากจะมีรูปร่างผิวพรรณงดงามเหนือกว่าสตรีมนุษย์ไม่ว่านางใดแล้วยังมีสัมผัสกายอันแสนวิเศษดังท่านพรรณนาว่า นุ่มนวลละมุนดังสำลีหรือปุยพุ่ม ยามหนาว กายนางก็อุ่น ยามร้อน กายนางก็เย็น กลิ่นกายหอมดังกลิ่นจันทน์ กลิ่นปากก็หอมดังกลิ่นบัว อีกทั้งพูดเพราะ รู้จักปรนนิบัติ ถูกพระทัยทุกประการ ทรงมีขุนคลังแก้ว ผู้มีตาทิพย์มองเห็นแหล่งทรัพย์สินทั่วไป สามารถหาเงินทองมาให้พระองค์ใช้ได้ตามพระทัยปรารถนา และทรงมีบริณายกแก้ว ผู้มีความสามารถยอดเยี่ยมในการปกครอง ไม่แต่เพียงถวายคำแนะนำในข้อราชการต่าง ๆ ได้ถูกต้องเท่านั้น ยังสามารถบัญชางานสั่งราชการแทนพระองค์ ได้ทุกอย่างทุกประการอีกด้วย ส่วนฤทธิ์หรือสัมฤทธิ์คุณ 4 ประการก็คือ พระเจ้าจักรพรรดิทรงมีพระรูปโฉมงามสง่าเหนือกว่ามนุษย์ทั้งหลายอื่น ทรงมีพระชนมายุยืนยาวยิ่งกว่ามนุษย์อื่น ทรงมีสุขภาพแข็งแรง มีพระโรคน้อย และประการสุดท้ายทรงเป็นที่รักของประชาราษฎร์ ซึ่งจงรักภักดีต่อพระองค์ดังลูกรักพ่อ และพระองค์ก็รักประชาราษฎร์ดังพ่อรักลูก เมื่อยามเสด็จไป ณ ที่ไหน ๆ ประชาราษฎร์จะเฝ้ารับเสด็จและอยากเห็นพระองค์นาน ๆ ไม่จืดตา และพระองค์ก็ทรงปรารภจะพบปะกับประชาราษฎร์นาน ๆ เช่นเดียวกัน ความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิเช่นนี้ย่อมดีกว่าเยี่ยมกว่าความสุขของเด็กหนุ่มที่กล่าวมาแล้ว ตลอดจนความสุขของมนุษย์ทั้งหลายโดยทั่วไป

อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้พระเจ้าจักรพรรดิจะทรงมีความสุขสมบูรณ์ถึงเพียงนี้ แต่เมื่อเทียบกับความสุขอันเป็นทิพย์ในสวรรค์แล้ว ความสุขของพระเจ้าจักรพรรดิก็เป็นของเล็กน้อยเหลือเกิน ไม่ถึงแม้แต่เศษเสี้ยว เหมือนนำเอาก้อนหินเล็ก ๆ ก้อนเท่าฝ่ามือไปวางเทียบกับภูเขาหิมาลัย¹

ถึงแม้ทิพย์สุขในสรวงสวรรค์จะเป็นความสุขที่ล้ำเลิศ ยอดเยี่ยมกว่าความสุขของมนุษย์อย่างมากมาย แต่ก็ยังมีความสุขที่ประณีตล้ำลึกยิ่งกว่าทิพย์สุขนั้นขึ้นไปอีก และเป็นความสุขที่ไม่ต้องอาศัยกามไม่ต้องพึ่งสิ่งเสพสวดยจากภายนอก ผู้ที่ได้ประสบความสุขอย่างนี้ประจักษ์กับตัวแล้ว ถึงแม้มาเห็นมนุษย์ที่มีความสุขพร้อมบริบูรณ์กำลังเสพสวดยความสุขอยู่ ก็จะไม่รู้สึกอิจฉามนุษย์นั้น หรือนึกอยากได้ความสุขอย่างนั้นบ้างแต่ประการใดเลย เหมือนเทวดาที่เสวยทิพย์สุขมาเห็นมนุษย์เสพสุขที่ทรามกว่า จะไม่รู้สึกอิจฉาหรือนึกยินดีอยากได้แต่อย่างใด และมีใช่เพียงความสุขของมนุษย์เท่านั้น แม้แต่ทิพย์สุขของ

¹ ม.อ.14/490-501/324-332; ผู้ต้องการทราบคติธรรมจากความรุ่งเรืองของพระเจ้าจักรพรรดิเพิ่มอีก พึงดู มหาสุทฺธสนสูตร, ที.ม.10/163-186/196-228; มัชฌิมาสูตร, ข.อ.4/47.

เทวดาท่านก็ไม่ปรารถนา เพราะท่านได้พบความสุขที่ดีกว่าสูงกว่าแล้ว ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าทรงเล่ากรณีของพระองค์เองเป็นตัวอย่าง ดังบาลีว่า

“ดูก่อนมหาคณฺธิยะ เรานี้แหละ ครั้งก่อนเมื่อยังครองเรือนอยู่ มีกามคุณทั้งห้า พรังพร้อมเต็มที่ บำรุงบำเรอด้วยรูป...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะทั้งหลาย...ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ น่ารัก ประกอบด้วยความยั่วน ชวนให้กำหนัด; เรามีปราสาทถึง 3 แห่ง ปราสาทหนึ่งสำหรับฤดูฝน ปราสาทหนึ่งสำหรับฤดูหนาว ปราสาทหนึ่งสำหรับฤดูร้อน เรานั้นได้รับการบำเรอด้วยคนศรีทั้งหลาย ที่ล้วนแต่สตรีไม่มีบุรุษเจือปนเลย อยู่ในปราสาทประจำฤดูฝน ไม่ต้องลงจากปราสาทเลยตลอดเวลาสี่เดือน; สมัยต่อมา เรานั้นได้ล่วงรู้ถึงความเกิดขึ้น ความคงอยู่ไม่ได้ คุณและโทษของกามทั้งหลาย กับทั้งทางออกหรือภาวะรอกพ้นของมัน ตามความเป็นจริง จึงละกามค้นหา บรรเทาความร่าเริงเพราะกามเสียได้ หมกความกระหายอยาก เป็นอยู่โดยมีจิตสงบระงับในภายใน, เรานั้น มองเห็นสัตว์ทั้งหลายอื่น ผู้ยังไม่หมดราคะในกามทั้งหลาย ถูกกามค้นหาเกาะกิน ถูกแผกแผกด้วยความเร่าร้อนแห่งกาม เสพเสวยกามทั้งหลายอยู่ ก็มีไฉนใฝ่ทะยานต่อสัตว์เหล่านั้น ไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร ก็เพราะว่าเรารื่นรมย์อยู่ด้วยความชื่นชมยินดีที่ไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงไม่ใฝ่ทะยานถึงความสุขที่ทราบดีกว่า ไม่นึกยินดีในความสุขที่ทราบดีกว่านั้น

“ดูก่อนมหาคณฺธิยะ เปรียบเหมือนว่า ฤดูหอบคิ หรือบุตรฤดูหอบคิ ผู้มั่งคั่ง ร่ำรวยทรัพย์ มีโภคะมาก มีกามคุณทั้ง 5 พรังพร้อมบริบูรณ์ ได้รับการบำรุงบำเรอ...เขาประพาศิสุจริค...เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ในหมู่พวกเทวคาชั้นกาวกิงส์; เทพบุตรนั้น แวกล้อมด้วยหม่านงอปสร มีกามคุณ 5 อันเป็นทิพย์พรังพร้อมบริบูรณ์ ประนเปรออยู่, เทพบุตรนั้นมองเห็นฤดูหอบคิหรือบุตรฤดูหอบคิที่มีกามคุณ 5 พรังพร้อมบริบูรณ์บำรุงบำเรออยู่ เธอจะเห็นประการใด? เทพบุตรนั้น...จะนึกอุจฉาสอดฤดูหอบคิหรือบุตรฤดูหอบคิ หรือใฝ่ทะยานต่อกามคุณทั้ง 5 อย่างของมนุษย์ หรือจะประหวัดใจถึงกามทั้งหลายอย่างมนุษย์หรือไม่

“ไม่เลย ท่านพระโคกมผู้เจริญ, เพราะเหตุใด, ก็เพราะกามทั้งหลายที่เป็นทิพย์ คิเยี่ยมกว่า ประณีตกว่ากามทั้งหลายอย่างของมนุษย์

“ดูก่อนมหาคณฺธิยะ ฉะนั้นเหมือนกัน เรานั้น...ไม่ใฝ่ทะยานต่อสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น...ก็เพราะเรารื่นรมย์อยู่ด้วยความชื่นชมยินดีที่ไม่ต้องมีกาม ไม่ต้องมีอกุศลธรรม อีกทั้งเป็นสุขเหนือกว่าทิพย์สุข จึงไม่ใฝ่ทะยานต่อความสุขที่ทราบดีกว่า ไม่นึกยินดีในความสุขที่ทราบดีกว่านั้น”¹

ถึงตอนนี้มีปัญหาว่า กามสุข คือสุขทางประสาททั้ง 5 หรือสุขทางเนื้อหนังนั้นก็มามากมายหลายอย่าง และหลายระดับ ที่ล้ำเลิศก็มี ที่เป็นทิพย์ก็มี และท่านก็ยอมรับว่าเป็นความสุข แต่กามสุขทั้งหมดนั้นมีข้อบกพร่องอย่างไร และความสุขที่ว่าประณีตยิ่งขึ้นไปอีกนั้นคืออะไร ทำไมท่านผู้ได้ประสบรู้จักสุขประณีตนั้นแล้ว จึงว่าสุขประเภทนั้นดีเยี่ยมกว่ากามสุข ถึงกับยอมละเลิกกามสุขไปเสียทีเดียว

ส่วนเสีย คือโทษและข้อบกพร่องต่าง ๆ ของกามนี้ กล่าวโดยย่อ มองได้ 3 ด้าน หรือมี 3 ตำแหน่งคือ

¹ ม.ม.13/281-2/274-6

มองที่ภายในตัวบุคคล มองที่ตัวกำมันเอง และมองที่ปฏิบัติการของผู้แสวงหาในสังคมหรือในโลก อย่างแรกมองที่ภายในตัวบุคคล หมายถึงมองที่กระบวนการก่อทุกข์ภายในตัวบุคคล คือการที่บุคคลปฏิบัติผิดต่อโลกและชีวิต ทำให้สิ่งทั้งหลายกลายเป็นกำแล้วก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง อย่างที่สองมองที่ตัวกำ หมายถึงมองที่สิ่งซึ่งได้ชื่อว่ากำที่มนุษย์พากันแสวงหาแสวงหาแสวงหา หรือมองดูที่รสของกำ มองดูความสุขความพึงพอใจอันจะได้จากกำนั้นเองว่ามีจุดบกพร่องอย่างไร อย่างที่สามมองที่ปฏิบัติการในโลก หมายถึงมองดูที่ผลอันเกิดจากความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นต้นของมนุษย์ทั้งหลายผู้แสวงหาและแสวงหาแสวงหา ความจริงทั้งสามอย่างสัมพันธ์อาศัยกัน แต่แยกมองเพื่อเห็นลักษณะที่เป็นไปในด้านต่าง ๆ

ด้านที่ 1 มองดูที่ภายในตัวบุคคล ได้แก่กระบวนการก่อทุกข์ตามหลักปฏิจazzมุปบาท เริ่มแต่การรับรู้ประสบการณ์ต่าง ๆ แล้ววางท่าทีต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างผิดพลาด ปลอຍให้กระแสกระบวนการธรรมดำเนินไปตามแนวทางของอวิชชา-ตัณหาอยู่เสมอจนกลายเป็นการสั่งสมอันเคยชิน จะเรียกว่าง่าย ๆ ว่า การสั่งสมความพร้อมที่จะมีทุกข์หรือความพร้อมที่จะมีและก่อปัญหาได้ กระบวนการนี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในเรื่องพัฒนาการของบุคคลเริ่มต้นตั้งแต่เกิดในครรภ์จนเติบโต ดังที่ได้เล่ามาส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะเล่าต่อจากส่วนนั้นต่อไป

“สมัยต่อมา เกิดนั้นอาศัยความเจริญเติบโต อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้าขึ้น มีกามคุณทั้ง 5 พรังพร้อมบริบูรณ์ ย่อมปรนเปรอตน...เขาเห็นรูปกัวยตาแล้ว ย่อมคึกใจในรูปที่น่ารัก ย่อมชัใจในรูปที่ไม่น่ารัก...ฟังเสียงกัวยหู...คมกลืนกัวยจมูก...ลิ้มรสกัวยลิ้น...ต้องโผฏฐัพพะกัวยกาย...ทราบธรรมารมณ์กัวยใจแล้ว ย่อมคึกใจในเสียง...กลืน...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ที่น่ารัก ย่อมชัใจในเสียง...กลืน...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ที่ไม่น่ารัก มิได้ทั้งสติไว้คอยกำกับไว้ เป็นอยู่โดยมีจิตคับแคบ ไม่รู้จักตามเป็นจริง ซึ่งภาวะหลุรอกปลอกพ้นของจิต และภาวะหลุรอกปลอกพ้นกัวยปัญญา ที่จะทำให้อาปอกุศลธรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา คับไปไค้โดยไม่เหลือ; เขาคอยประกอบเอาความอินคิอินร้ายเข้าไว้อย่างนี้แล้ว พอเสวยเวทนาอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ตาม เขายอมครุ่นคำนึง ย่อมปนถึง ย่อมหมกใจอยู่กับเวทนานั้น, เมื่อเขาครุ่นคำนึงเผ่าปนถึง หมกใจอยู่กับเวทนานั้น ความคึกใจอยาก (นั่นก็, ความเพลิกเพลีน) ย่อมเกิดขึ้น ความคึกใจอยากในเวทนาทั้งหลายนั้นแหละ (กลายเป็น) อุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เขาก็มีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย ก็มีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย ก็มีชรามรณะ ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ ความเสียใจ ความคับแค้นผิกหวัง ก็มีพรังพร้อม ความเกิกแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จึงมิได้กัวยประการฉะนี้”¹

ด้านที่ 2 ข้อบกพร่องของกำเอง ท่านมักแสดงด้วยอุปมาต่าง ๆ ซึ่งมีกล่าวถึงบ่อย ๆ ว่า กำ

¹ ม.ม.12/453/488; พึงระลึกถึงพุทธพจน์ที่ว่า “อกรรมฉวีจิตทั้งหลายในโลกหาใช่เป็นกำไม่, ราคะที่เกิดจากความคิดของคน (ต่างหาก) เป็นกำ, อกรรมฉวีจิตทั้งหลายในโลกย่อมดำรงอยู่ (ตามสภาพของมัน) อย่างนั้นเอง, ดังนั้น ชีวิตทั้งหลายจึงขจัด (แต่เพียง) ตัวความอยาก (ตัณหาฉันทะ) ในอกรรมฉวีจิตเหล่านั้น (คือมิใช่กำจัดอกรรมฉวีจิต)” (อ.จ.ก.ก.22/334/460)

ทั้งหลายมีความหวานขึ้นน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้ยิ่งนัก

1. เปรียบเหมือนสุนัขที่เพสียงและหิวโหย เขาโยนท่อนกระดูกเป็นอันเลื้อดให้ ก็ตะพืออยู่นั่นเองจนเหนื่อยอ่อน ก็ร่อยไม่เต็มอยาก และไม่เต็มอิ่มได้จริง

2. เปรียบเหมือนขึ้นเนื้อที่แรงหรือเหยี่ยวเป็นต้นคาบบินมา เหยี่ยวแรงตัวอื่นเห็นเข้าก็โผล่เข้ามาจู่จิกแย่งเอา คือเป็นของไม่สิทธิขาดแก่ตัว ผู้อื่นแย่งชิงได้ คนทั้งหลายต่างก็ต้องการหมายปองจะเอา เป็นเหตุให้เกิดการแก่งแย่งช่วงชิงเบียดเบียนประทุษร้ายตลอดจนสังหารเช่นฆ่ากัน ถ้าไม่รู้จักปล่อยวาง ย่อมจะเดือดร้อนแสนสาหัส

3. เปรียบเหมือนคนถือคบเพลิงหยาบลุกโพลงเดินทวนลม ไม่ช้าก็จะต้องทิ้งเสีย มิฉะนั้นจะไหม้มือไหม้แขนและอวัยวะต่าง ๆ อาจถึงตายหรือไม่ก็สาหัส

4. เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิงอันร้อนแรง ผู้ที่รักชีวิตทั้งที่รู้ว่า หากตกลงไป ถ้าไม่ตายก็ต้องเจ็บสาหัส และไม่อยากจะตกหลุม แต่ก็มีความแข็งแรงคอยจับแขนจุดดึงเข้าไปหาหลุมอยู่เรื่อย

5. เปรียบเหมือนความฝัน มองเห็นทุกอย่างเจิดจรัสอำไพ แต่ไม่ทันนาน ก็ผ่านหายหมดไป พอตื่นขึ้นมาก็มองไม่เห็นอะไร เหลือไว้แต่ความเสียดย

6. เปรียบเหมือนทรัพย์สมบัติที่ขอยืมเขามา เอาออกแสดงดูโก้เก๋หรูหรา วางท่าอวดกัน ผู้คนก็กล่าวขวัญชื่นชม แต่ครอบครองเอาไว้ได้เพียงชั่วคราวและอย่างไม่มีนัยใจ ไม่เป็นสิทธิของตนแท้จริงเจ้าของ (ธรรมชาติ) ตามมาพบที่ไหนเมื่อไร ก็ต้องคืนเขาไปที่นั่นเมื่อนั้น ไม่มีทางผ่อนปรน ส่วนตนเองก็มีแต่ตัว โสลดมาแล้วก็ผลุบไป

7. เปรียบเหมือนต้นไม้ไม่มีผลตกในราวป่า ผู้คนผ่านมา เมื่ออยากได้ลูกผล เขาจะได้ด้วยวิธีใดก็ได้วิธีนั้น ผู้ที่ขึ้นต้นไม้เป็นก็ปีนป่ายขึ้นไปเก็บ ส่วนคนที่ขึ้นไม่เป็นก็จะเอามาให้ได้ ที่เป็นคนร้ายนินยพาล มีมิดมีขวานก็จะตัดทำลายเสียทั้งต้น คนที่อยู่บนต้นไม้ถ้าลงมาไม่ทัน ก็จะถูกต้นไม้ล้มทับแขนขาหักชอกขาหรือถึงล้มตายไป¹

8. เปรียบเหมือนเชียงสับเนื้อ เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับ ก็เท่ากับเอาชีวิตเข้าไปเสี่ยงให้ถูกบันถูกสับ

9. เปรียบเหมือนหอกและหลาว มักจะคอยทิ่มแทงให้ได้แผลไม่เล็กก็ใหญ่ ไม่เจ็บน้อยก็เจ็บมาก

10. เปรียบเหมือนห้วง เข้าไปเกี่ยวข้องก็ไม่วายต้องคอยระแวง ไม่อาจปลงใจสนิท หรือวางจิตปลอดโปร่งได้แท้จริง อาจจนเอาคือนำภัยอันตรายมาให้ได้เสมอ²

¹ เทียบความนี้หนึ่งว่า กามสุขเหมือนผลไม้บนต้นไม้ ซึ่งที่โคนมีผู้ตัดคือ ความไม่เที่ยงแท้ ยั่งยืน และความแก่ความตายเป็นต้น กำลังทำลายให้กร่อนลงไปอยู่ตลอดเวลา จนจะต้องล้มไปในที่สุด ผู้บริโภคกามสุขย่อมต้องถูกคุกคามด้วยความหวาดหวั่นเสียใจในความไม่จริงและไม่แน่นอนนี้อยู่ตลอดเวลา ยิ่งผู้ใดลุ่มหลงติดเพลินมัวเมามาก ไม่รู้จักยอมเลิกละสละปล่อยเสียบ้าง ก็จะต้องถูกต้นไม้ล้มทับเอาให้ได้รับความทุกข์เจ็บปวดแสนสาหัส

² อุปมา 10 ข้อนี้ มีคำบรรยายเฉพาะ 7 ข้อต้น ใน ม.ม.13/47-53/41-45 ส่วนในที่มาอื่นกล่าวถึงเฉพาะหัวข้อครบทั้ง 10 อุปมา เช่น วินย.2/662/432; 6/276/108; ม.ม.12/274/262; อง.ปญจก.22/76/110; แสดงความหมายโดยย่อ-

ข้อเสียหรือจุดบกพร่องของความสุขนี้ อาจกล่าวโดยย่อว่า ความเอร็ดอร่อยสนุกสนานหวานชื่นที่คนปรารถนา กามอันวยให้เพียงชั่วครู่ยามในเวลาที่เสพเสวย แต่ความเจ็บปวดชอกช้ำที่คนไม่ต้องการ กลับประทับลงให้อย่างแน่นแฟ้นติดตามฝังใจไปนานแสนนาน เท่านั้นยังมีหน้า แม้ส่วนที่เป็นความเอร็ดอร่อยสนุกสนานหวานชื่นนั้นแหละ เมื่อจางคลายหายลับดับล่วงผ่านไปแล้วยังทิ้งความเสียดายเอาไว้ ทรมาณใจคนบางคนให้พิโรธรำพันไปได้อีกนาน

ด้านที่ 3 เกี่ยวกับปฏิบัติการโดยสัมพันธ์กับโลกและสังคม ข้อเสียของกามในด้านนี้ท่านบรรยายเริ่มตั้งแต่ความทุกข์ยากความลำบากเดือดร้อนที่ต้องประสบในการทำมาหาเลี้ยงชีพและแสวงหาสิ่งสมกามวัตถุไว้เสพเสวย ซึ่งเป็นสิ่งปกติธรรมดาที่แต่ละคนจะต้องอดทนในการดำรงชีวิตอยู่ในโลก ต้องทนแดดทนฝนทนหนาวทนร้อน ทนเหนื่อยทนยาก บ้างขาดแคลนอดอยากถึงตายไปก็มี บ้างขยันหมั่นเพียรสู้ทำงานด้วยความเหนื่อยยาก แต่งานกลับไม่สัมฤทธิ์ผล ไม่ได้เงินทอง หรือขาดทุนย่อยยับไป ต้องเคว้ไรไต่กกลัดกลุ้มทรมานทรมาย เมื่อหามาได้แล้วก็เป็นทุกข์ในการระวังรักษา บางทีประสบภัยเช่น ถูกโจรปล้น คนลัก ไฟไหม้ เดือดร้อนวุ่นวายไปอีก ครั้นได้กามวัตถุมาไว้ครอบครอง มนุษย์ผู้เขลาต่อสังคม ก็ลุ่มหลงตกเป็นทาสของมัน ยกเอากามวัตถุที่เป็นของไม่จริงไม่แท้มาเป็นเหตุถูกเหยียดหยามกัน ก่อทุกข์ให้แก่กันมากขึ้น บ้างก็อิจฉาริษยากัน ทะเลาะวิวาทขัดแย้งเบียดเบียนกัน เพราะเห็นแก่กามวัตถุ แย่งชิงกันซึ่งกามวัตถุในรูปของทรัพย์สินต่างๆ อย่างที่กล่าวในบาลีว่า “ราชาก็วิวาทกับราชา กษัตริย์ก็วิวาทกับกษัตริย์ พรหมณ์ก็วิวาทกับพรหมณ์ คหบดีก็วิวาทกับคหบดี แม่ทะเลาะกับลูก ลูกก็ทะเลาะกับแม่ พ่อก็ทะเลาะกับลูก ลูกก็ทะเลาะกับพ่อ พี่น้องชายก็ทะเลาะกับพี่น้องชาย พี่น้องหญิงก็ทะเลาะกับพี่น้องชาย พี่น้องชายก็ทะเลาะกับพี่น้องหญิง เพื่อนก็ทะเลาะกับเพื่อน” บ้างก็ลงไม้ลงมือหรือถึงกับใช้ศาสตราวุธเช่นฆ่ากันถึงตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง ถึงพวกที่ตระเตรียมอาวุธยุทธภัณฑ์เข้าปะทะทำสงครามล้างผลาญกัน ใช้หอกดาบแหลนหลาวจ้าวปืน ยิงแทง ดัดตีระฆะ ระเบิดกัน ก็เพราะกามเป็นเหตุ บ้างก็ประกอบการทุจริตมีจีปสันแย่งชิงคบชู้เป็นต้น ถูกจับได้เขาก็นำไปลงโทษทัณฑ์ต่างๆ เป็นครุโทษบ้าง ลหุโทษบ้าง ครั้นตายแล้วยังต้องได้รับความทรมานในอบายทุกคติวิบาตนรกอีก ทั้งนี้ก็เพราะสาเหตุจากกาม¹

มีข้อที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ที่มองเห็นโทษหรือส่วนเสียของกามว่ามีข้อบกพร่องต่างๆ ดังที่กล่าวมาอย่างนี้ และได้ประสบความสุขที่ประณีตดีเยี่ยมกว่าความสุข ประจักษ์กับตนเองไม่นึกอยากได้กามคุณแล้วนั้น ท่านมองเห็นความจริงเกี่ยวกับความสุขว่ามีสภาวะหรือธรรมชาติเป็นอย่างไร ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสชี้แจงไว้ในรูปของการเปรียบเทียบต่อไปอีก มีใจความว่า

-ใน ข.ม.29/12/7; 27/22; ข.จ.30/766/394; วินย.อ.2/465; อ.จ.อ.3/45; นิท.อ.1/37; วินย.ฎีกา 3/362; มีกล่าวถึงเพียงบางแง่ เช่น ส.สพ.18/334/234.

¹ เล่าความจาก ม.ม.12/198/169

เปรียบเหมือนคนโรคเรื้อน ตัวสุกเป็นแผลไปทั่ว ถูกเชื้อโรคบ่อนไช ใช้เล็บเกาปากแผล อย่างตัวที่หลุมถ่านไฟ ต่อมาเมื่อรักษาเขาหายโรค มีความสุขสบาย จะไปไหนหรือทำอะไรก็ได้ตามปรารถนา เขาเห็นคนอื่นที่เป็นโรคเรื้อนเกาแผลอย่างตัวอยู่ที่หลุมถ่านไฟ เขาย่อมไม่รู้สึกระหิ่มยินดีต่อคนโรคเรื้อนนั้นที่จะอย่างตัวที่หลุมไฟ หรือที่จะกินยาเช่นนั้นอีก นี่ฉันใด ผู้ที่เคยได้รับการบำรุงบำเรอด้วยกามคุณทั้งหลายก็เหมือนกัน เมื่อเขาจะกามตัณหาแล้ว และได้ประสบสันติสุขภายในชนิดที่ไม่ต้องอาศัยกามซึ่งดีเยี่ยมยิ่งกว่าแม้แต่ทิพย์สุข เขาเห็นคนอื่น ๆ ที่ปรนเปรอเสพเสวยกามอยู่ ย่อมไม่นึกกระหิ่มทะยานต่อคนเหล่านั้นและไม่รู้สึกยินดีในกามนั้น

คนที่เคยเป็นโรคเรื้อนและรักษาตัวหายแล้วนั้น ถ้ามีคนแข็งแรงกว่ามาช่วยกันจับตัวเขาจุดเข้าไปหาหลุมถ่านไฟ เขาจะดิ้นรนพยายามเบี่ยงตัวหลบ เพราะไฟนั้นร้อนมาก ถูกเข้าไม่สบายเลย เรียกว่ามีสัมผัสเป็นทุกข์ ต่างจากครั้งก่อนเมื่อเขายังเป็นโรคเรื้อนอยู่ เขาเข้าไปเอง ไปผิงอย่างตัวที่ไฟเห็นเป็นสุขสบาย ทั้งที่ไฟนั้นก็หลุมเดียวกันแท้ ๆ ร้อนมากเหมือนกัน ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะคนเป็นโรคเรื้อน มีอินทรีย์เสียหายบกพร่องไป เกิดสัญญาวิปริตต่อไฟ ซึ่งมีสัมผัสทุกข์ว่าเป็นความสุข ข้อนี้ฉันใด กามทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ความจริงนั้น กามทั้งหลายเป็นสิ่งที่สัมผัสทุกข์ มีความเผาลน ร้าวร้อน เป็นปกติธรรมดาเหมือนกันทุกกาลเวลา แต่คนถูกกามตัณหาบ่อนไช มีอินทรีย์เสียหายบกพร่องไป จึงเกิดสัญญาวิปริตต่อกามซึ่งมีสัมผัสทุกข์แท้ ๆ ว่าเป็นความสุข¹

คนโรคเรื้อนที่เอาเล็บเกาปากแผล ผิงอย่างตัวที่หลุมถ่านไฟนั้น เขายังเกาและผิงอย่างตัว ปากแผลก็ยิ่งสกปรก มีกลิ่นเหม็น เน่าเฟะยิ่งขึ้น ความสุขความเริ่ดอร่อย ความน่าน่าชื่นใจที่เขาจะได้ก็อยู่ที่การได้เกาที่ปากแผลหรืออยู่ตรงแค่ปากแผลที่ได้เกาเท่านั้น ถ้าเขายังไม่หายจากอาการคันตราบใด การที่จะให้เขารู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดียิ่งกว่านั้นย่อมไม่อาจทำได้ ก็เขายังคันนัวอยู่ จะให้เขารู้จักความสุขชนิดไม่ต้องเกาที่คันได้อย่างไร เมื่อใดเขาหายโรค มีสุขภาพดีเป็นปกติแล้ว เมื่อนั้นเขาจึงจะสามารถรู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า และเมื่อนั้นเขาจะไม่ปรารถนาความสุขอันพึงได้จากการเกา ณ ที่คันอีกต่อไป ในเรื่องกามนี้ก็เช่นเดียวกัน คนที่ถูกกามตัณหาบ่อนไช เมื่อเขาเสพเสวยกามทั้งหลาย กามตัณหาที่ยังขยายตัวแรงกล้ำยิ่งขึ้น และความร่ารอนกามก็ยังเร้ารุ่มมากขึ้น และแล้วความสุขความเริ่ดอร่อยความน่าน่าชื่นใจที่เขาจะได้ ก็มีแต่ที่จะเกิดจากกามคุณทั้ง 5 เท่านั้น ถ้าเขายังไม่พ้นหาย ไม่ปลอดโปร่งจากความบ่อนไชของกามตัณหา ยังถูกความร่ารอนกามเร้ารุ่มอยู่ตราบใด การที่จะให้เขารู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่าประณีตกว่านั้น ย่อมไม่อาจทำได้ ก็กามตัณหาซึ่งเร้ารุ่มเขาอยู่ จะให้เขารู้จักความสุขภายในชนิดไม่ต้องร่ารอนหรือไม่ต้องอาศัยกามได้อย่างไร เมื่อใดกามตัณหาไม่บ่อนไชเขา เขาปลอดโปร่งจากความเร้ารุ่มของกามแล้ว เมื่อนั้นเขาจึงจะสามารถรู้จักความสุขภายในที่ประณีตกว่าได้ และนี่คือภาวะไร้โรค ไม่มี

¹ นาฬิการณาความจริง เกี่ยวกับสัมผัสทั้งหลายทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย ที่ว่าสุขทุกข์นั้น โดยมองในแง่ของมิติและความที่

อะไรบ่อนเบียนจิตใจ หรือความมีสุขภาพจิตสมบูรณ์ ซึ่งท่านกล่าวว่าเป็นความหมายอย่างหนึ่งของนิพพาน¹

ในสังกาสสูตร² พระพุทธเจ้าทรงสนทนากับอุบาสกชาวแคว้นสาธกะจำนวนมาก ทรงซักถามได้ความยอมรับจากอุบาสกเหล่านั้นว่า คนที่ประกอบกรณงานอันสุจริต ไม่แต่ต้องอุทิศกรรมใด ๆ เลย ได้ทรัพย์วันละครึ่งเหรียญทุกวัน หรือวันละหนึ่งเหรียญ สองเหรียญ ตลอดขึ้นไปจนถึงวันละ 100 เหรียญทุกวัน ย่อมสมควรจะเรียกได้ว่าเป็นคนขยันหมั่นเพียร แต่คนที่ขยันหมั่นเพียรนั้นแม้จะเก็บรักษาทรัพย์ที่ได้มาเอาไว้สักร้อยปีจนมีทรัพย์สินเงินทองมากมาย ทรัพย์สมบัติกองใหญ่นั้นก็ไม่สามารถทำให้เขามีความสุขอย่างเดียวล้วน ๆ ได้ แม้แต่เพียงคืนเดียว วันเดียว หรือแม้แต่ครึ่งวัน ทั้งนี้เพราะกามทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง ขาดแคลนสาร ไม่แท้ไม่จริง เป็นสิ่งที่จะต้องเลื่อนหายไปเป็นธรรมดา แต่ผู้ที่มาปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าสามารถบรรลุผลที่ทำให้มีความสุขอย่างเดียวล้วนได้ตลอดเวลายาวนานแสนนาน

พระพุทธเจ้าเองก็ทรงยืนยันว่าพระองค์ทรงมีความสุขอย่างยิ่ง สุขยิ่งกว่าบุคคลในโลกถือกันว่ามีความสุขที่สุด คือพระราชามหาจักรี ครึ่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จไปพบพวกนักบวชนิครนถ์ ซึ่งกำลังบำเพ็ญตบะประพฤติวัตรมานานตนต่าง ๆ และทรงสนทนากับนิครนถ์เหล่านั้นเกี่ยวกับข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายแห่งศาสนาของเขา พวกนิครนถ์บำเพ็ญตบะมานานตนเพราะเขาถือหลักการอย่างหนึ่งว่า ความสุขจะบรรลุด้วยความสุขหาได้ไม่ ความสุขจะบรรลุถึงได้ด้วยความทุกข์ และเพื่อให้มีหลักฐานเสริมคำอ้างของตน พวกนิครนถ์ก็ยกเอาพระเจ้าพิมพิสารมาเปรียบเทียบกับพระพุทธเจ้าว่า ถ้าคนลูถึงความสุขได้ด้วยความสุขละก็ พระเจ้าพิมพิสารก็ต้องทรงบรรลุความสุข (หมายถึงความสุขสูงสุดที่เป็นจุดหมายของศาสนา) เพราะพระเจ้าพิมพิสารเป็นอยู่สุขสบายกว่าพระพุทธองค์ การที่พวกนิครนถ์กล่าวอย่างนี้ ก็เพราะพูดไปตามความรู้สึกสามัญที่ว่าพระเจ้าพิมพิสารเป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีทรัพย์สมบัติและพระราชอำนาจพร้อมบริบูรณ์ทุกอย่างทุกประการ ก็คงเป็นอยู่สุขสบายกว่าพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงสละโลภีสมบัติแล้วเที่ยวจาริกเร่ร่อนไปประทับนอนตามภูผาป่าไม้ และปฏิบัติศีลวัตรทางศาสนา ซึ่งก็คงทุกข์ยากลำบากลำบากนเหมือนกับพวกตน แต่พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธโดยทรงแสดงให้เห็นว่า แม้แต่หลักฐานที่พวกนิครนถ์ยกขึ้นอ้างเพื่อสนับสนุนหลักการของพวกตนนั้น ก็เป็นหลักฐานที่ผิดพลาด ใช้ไม่ได้เสียแล้ว เพราะพระเจ้าพิมพิสารมิได้มีความสุขกว่าพระองค์เลย แต่ตรงข้าม พระองค์มีความสุขยิ่งกว่าพระเจ้าพิมพิสาร อย่างไรก็ตาม การที่จะพิสูจน์ว่าพระองค์มีความสุขกว่าพระเจ้าพิมพิสาร ถ้ามองด้วยสายตาของคนสามัญย่อมเห็นได้ยาก เพราะคนทั่วไปย่อมมองที่ความเป็นอยู่อันพร้อมพร้อมสมบูรณ์ในกาย

¹ ย่อและขยายจากความตอนหนึ่งในมอคคณิยสูตร, ม.ม.13/283-7/277-281 (ตามความในสูตรนี้ เทียบความสุข โดยก้าวจากความสุขไปถึงภาวะนิพพานทีเดียว ไม่ได้กล่าวถึงมานุษยไวยด้วยโดยตรง; แต่ภาวะนิพพาน ท่านก็เรียกว่าเป็นนิพพานได้โดยปริยาย คือเทียบได้บางแง่ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น)

² อ.ทสก.24/46/87

นอก เหมือนอย่างที่พวกนิครนถ์มองนั่นเอง เช่นคู้ที่ทรัพย์สมบัติ อำนาจ ยศศักดิ์ บริวาร เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงสละหมดแล้ว และซึ่งว่าโดยความจริงแล้วก็ไม้อาจใช้วัดความสุขที่แท้จริงของคนได้ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงเสนอข้อพิสูจน์ด้วยสิ่งเหล่านั้น แต่การที่จะวัดความสุขแท้จริงภายในใจ ซึ่งมองไม่เห็น ก็ทำได้ยาก พระพุทธเจ้าจึงทรงเสนอข้อพิสูจน์ ซึ่งวัดความสุขภายในชนิดที่แสดงออกมาให้เห็นได้ในภายนอกอย่างชัดเจน เป็นข้อตัดสินให้เห็นชัดได้เด็ดขาด โดยตรัสถามว่า พระเจ้าพิมพิสาร จะประทับนั่งไม่ไหวติงพระวรกาย ไม่ตรัสอะไรเลย อยู่เสวยแต่ความสุขอย่างเดียวล้วน ๆ ตลอดเวลา 7 วัน หรือแม้แต่เพียงชั่วคืนเดียววันเดียวได้หรือไม่ ก็ได้รับคำตอบว่าไม่ได้ แล้วตรัสถึงพระองค์เองบ้างว่า ทรงสามารถประทับนั่งไม่ไหวติงพระวรกาย ไม่ตรัสอะไรเลย เสวยแต่ความสุขอย่างเดียวล้วน ๆ ตลอด 2 วันก็ได้ 3 วันก็ได้ ตลอดจนถึง 7 วันก็ได้ พวกนิครนถ์จึงยอมรับว่าพระพุทธเจ้าทรงมีความสุขยิ่งกว่าพระเจ้าพิมพิสาร¹

ท่านเปรียบปีติความเอิบอิ่มใจที่ได้จากกามคุณทั้ง 5 ว่า เป็นเหมือนจุกไฟโดยใช้หญ้าและไม้ (เป็นต้น) เป็นเชื้อ ถึงจะมีแสงสว่างแต่ก็ไม่เจิดจ้าแจ่มนวลมากนัก เพราะมีสิ่งที่ทำให้เศร้าหมองเช่นควันเป็นต้น ส่วนปีติที่ไม่ต้องอาศัยกามไม่อาศัยอภิสรรพทั้งหลาย เป็นเหมือนจุกไฟที่ไม่ต้องใช้หญ้าและไม้เป็นเชื้อ แสงสว่างจะบริสุทธิ์ใสแจ่มจ้าไม่มีควันหรือมลทินไครบกวน²

เมื่อมีความสุขที่ประณีตกว่าเข้ามาเทียบแล้ว ก็ย่อมเป็นธรรมดาที่กามสุขจะตกต่ำมีค่าน้อย ดังคำที่ท่านใช้เรียกกามสุขโดยเปรียบเทียบกับฉานสุขว่า กามสุข เป็นปุถุชนสุข (สุขของปุถุชน) เป็นมิพหุสุข (สุขเลอะเทอะหรือสุขหมักหมม) เป็นอนริยสุข (สุขของผู้มิใช่อริยะ) และบรรยายโทษว่าเป็นสิ่งที่มีทุกข์ มีความอึดอัดขัดข้องคับแค้นและเร่วร้อน เป็นมิจฉาปฏิบัติ คือทางดำเนินที่ผิด ตรงข้ามกับ ฉานสุข หรือสุตตันใน (อริยฉัตตสุข) ซึ่งเป็นเนกขัมมสุข (สุขปลอดจากกาม) เป็นปวิเวกสุข (สุขอิงความสงบ) เป็นอุปสมสุข (สุขที่ช่วยให้เกิดความสงบ หรือช่วยให้บรรลุนิพพาน) เป็นสัมโพธิสุข (สุขที่ช่วยให้ตรัสรู้) และมีลักษณะที่เป็นคุณคือ เป็นสิ่งที่ไม่มีความทุกข์ ไม่มีความอึดอัดขัดข้องคับแค้น ไม่มีความเร่วร้อน และเป็นสัมมาปฏิบัติ คือทางดำเนินหรือข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง ซึ่งจะนำไปสู่ความเป็นอิสระหลุดพ้นหรือนิพพาน³

อย่างไรก็ตาม การที่ท่านมักพูดและแสดงโทษของกามสุข อย่างมากมายและบ่อยครั้งนี้ ไม่สิ่งมอง

¹ ม.ม.12/220/187

² ม.ม.13/724/659; ม.อ.3/408 (ตามความในสูตรว่า ไฟที่จุดโดยไม้ใช้หญ้าและไม้เป็นเชื้อขึ้น เป็นเพียงข้อสมมติ เป็นไปไม่ได้ในเวลานั้น นอกจากบันดาลด้วยฤทธิ์ แต่ในสมัยปัจจุบันพอจะเห็นว่ามิฤทธิ์สมัยใหม่จะทำไฟเช่นขึ้นได้)

³ ม.อ.14/659/427, 667/432 (นอกจากนี้ยังมีกล่าวถึงใน ม.ม.13/182/189; ม.อ.14/345/235 = ข.จ.30/738/376; อ.ป.ญจ.22/30/32; อ.จ.ก.22/313/382; อ.อ.ญจ.23/193/354); ความจริงความสุขด้านใน (อริยฉัตตสุข) ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า อนวัชสุข (สุขไร้โทษ) ท่านใช้เรียกตั้งแต่ความสุขที่เกิดจากความมีศีลขึ้นไปทีเดียว (ที่มามากมายเช่น ท.ส.9/121/93; ม.ม.12/333/344; 455/492; ม.ม.13/12/13; ม.อ.14/173/130; อ.จ.ต.ก.21/198/285; อ.ท.ส.24/99/220)

เป็นว่าท่านตั้งหน้าตั้งตาจะประณามหรือมุ่งเหยียดหยามกามสุข ในแง่หนึ่ง อาจจะมองว่าท่านพยายามชี้ให้เห็นความจริงตามสภาวะที่มันเป็นอยู่นั่นเอง แต่ใจปุณฺณมิกิเลสลุ่มหลงมันอยู่จึงเห็นเป็นว่าท่านว่ารุนแรงอีกแง่หนึ่ง มองได้ว่าในการเปรียบเทียบกับกันนั้น เมื่อกามสุขที่คนนิยมกันอยู่ท่านยังว่าต่ำด้อยค่าถึงเพียงนี้ ก็ย่อมเป็นการเชิดชูสุขอย่างประณีตที่ท่านนำมาวางเทียบให้เห็นสูงเด่นชัดเจนนยิ่งขึ้น แต่แง่ที่ควรจะมองกันแท้ก็คือว่า เพราะเหตุที่กามสุขเป็นบ่วงรัดหรือเป็นกับดักที่เหนียวแน่น คนทั้งหลายลุ่มหลงกันนักยากที่จะปลื้มตัวออกได้ ท่านจึงระดมตีกามสุขนั้นให้หนัก พร้อมกับพยายามยกย่องแสดงคุณของสุขที่ประณีตขึ้นไป เพื่อเป็นการเร่งเร้าชักชวนให้คนพากันขมึ้นมันปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความสุขที่ประณีตนั้น โดยไม่ฉงนงอนใจ และในทางปฏิบัติก็มีใช้ว่าท่านที่บรรลุลุสฺสประณีตแล้วจะละทิ้งเลิกราจากกามสุขทันทีเสมอไป หลายท่านก็ยังดำเนินชีวิตโดยเสพเสวยสุขควบกันไปทั้งสองอย่างหรือทั้งสองระดับ ในกรณีนี้ก็เท่ากับว่าท่านที่บรรลุลุสฺสประณีตอย่างสูงแล้ว มีทางเลือกในการเสวยสุขมากขึ้น เป็นผู้ได้กำไรหรือได้เปรียบในเรื่องความสุขเหนือกว่าคนทั่วไป รวมความแล้วจุดมุ่งของท่านอยู่ที่ต้องการให้ไม่ประมาทและให้ตระหนักว่าถึงอย่างไร ๆ ไม่ว่าจะละเลิกกามสุขหรือไม่ก็ตาม แต่สิ่งสำคัญที่จะทำก็คือจะต้องพยายามทำความสุขที่ประณีตให้เกิดขึ้นแก่ตนให้ได้ หรือจะต้องหาทางรู้จักมัน ได้ประสบมันประจักษ์กับตัวบ้างให้ได้

อย่างไรก็ตาม พึงตระหนักว่า ตามปกติ กามสุขกับความสุขอย่างประณีตนั้น ไปด้วยกันไม่ค่อยได้ เพราะกามสุขพัวพันอยู่กับอารมณ์ที่ให้ตื่นเต้น ประกอบด้วยความเร้าร้อนกระวนกระวาย หาอารมณ์มาสนองระงับให้เกิดความสงบ ส่วนความสุขประณีตเริ่มต้นจากความสงบ ดังจะเห็นว่า ฌานสุขจะเกิดขึ้นต่อเมื่อจิตสงบจากกามสังขารจากอกุศลธรรมทั้งหลายก่อน ดังนั้น สำหรับปุณฺณ การที่จะเสวยทั้งกามสุขและทั้งได้ความสุขประณีตโดยเฉพาะฌานสุขด้วย จึงเป็นไปได้ยาก เพราะปุณฺณพอใจอะไรแล้ว มักติดมักหมกมุ่นหลงใหลง่าย เมื่อพึงชานกระวนกระวายเพริดไปด้วยแรงปรารถนากามสุขแล้ว ก็ยากที่จะให้สงบเข้าสู่แนวแห่งฌานสุข จึงปรากฏเรื่องราวของอุษีและนักบวชที่เสื่อมจากฌาน เพราะติดใจกามกันบ่อย ๆ ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนย้าให้รู้จักวางใจอย่างถูกต้องต่อกามสุข ให้มีปัญญาที่จะสลัดตัวออกได้ ดังเท่าที่ในการปฏิบัติที่ตรัสไว้ต่อไปนี้

ในปาสาธสิสูตร¹ ท่านเปรียบเทียบกามคุณเหมือนบ่วงดักของนายพราน แล้วกล่าวถึงสมณพราหมณ์ที่เกี่ยวข้องในเรื่องนี้ไว้ 3 พวก

พวกที่หนึ่ง คือสมณพราหมณ์ที่บริโภคกามคุณทั้ง 5² โดยมีความติดใจ หลงใหล หมกมุ่น ไม่รู้เท่าทันเห็นโทษ ไม่มีปัญญาพาตัวรอด เป็นเหมือนเนื้อป่าที่ติดบ่วงและนอนทับบ่วงอยู่ ย่อมจะ

¹ ม.ม. 12/328/333

² ขอย้ำความหมายของกามคุณ 5 ว่ามิใช่มีขอบเขตแคบ ๆ อย่างที่มักเข้าใจกัน รูปสวयงามที่บำเรอตา เสียงไพเราะที่บำเรอหู รสอาหารอร่อยที่ถูกลิ้น สัมผัสที่นึ่งที่นอนอ่อนนุ่มเป็นต้นที่ปรนเปรอกาย ล้วนเป็นกามคุณทั้งสิ้น พึงง่าย ๆ ว่า กามมิใช่เฉพาะเรื่องทางเพศเท่านั้น แต่ครอบคลุมสิ่งที่เสพเสวยเพื่ออามิสสุขทั้งหมด ดังนั้นแม้แต่นักบวชก็ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณได้

ประสบการณ์เสื่อมความพินาศ ถูกพรานทำเอาได้ตามปรารถนา

พวกที่สอง คือสมณพราหมณ์ที่บริโภคมกคุณ 5 โดยไม่ติด ไม่หลงใหล ไม่หมกมุ่น รู้เท่าทัน เห็นโทษ มีปัญญาพาตัวรอดได้ เป็นเหมือนเนื้อป่าที่นอนทับบ่วงแต่ตัวไม่ติดบ่วง ย่อมจะไม่ประสบความเสื่อมความพินาศ ไม่ถูกพรานคือมารร้ายทำอะไรเอาตามปรารถนา

พวกที่สาม คือภิกษุที่สัจจจากามปลอดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ได้บรรลुरुพमान และอรุพมาน ขึ้นใดขั้นหนึ่ง ตลอดจนบรรลุสัญญาเวทยินนิโรธและเป็นผู้สิ้นอาสวะแล้ว (ประสบสุขประณีตสูงสุดแล้ว) ได้ชื่อว่าทำให้มารตาบอด มองไม่เห็นร่องรอย ถึงภาวะที่มารมองไม่เห็น เป็นเหมือนเนื้อป่าเที่ยวไปในป่าใหญ่ จะเดินจะยืนจะนั่งจะนอนก็ปลอดโปร่งเบาใจ เพราะไม่อยู่ในสายตาของนายพราน

ข้อที่ต้องการเน้นในที่นี้ ก็คือ ตามความในสูตรนี้ จะเห็นว่าพระพุทธเจ้ามิได้ทรงเพ่งแต่จะสอนให้ละเลิกความเกี่ยวข้องกับกามคุณไปถ่ายเดียว แต่ทรงสอนให้รู้จักปฏิบัติต่อกามคุณอย่างถูกต้องโดยที่ยังคงความเป็นอิสระอยู่ได้ ไม่ตกไปเป็นทาสของกามคุณและมีให้กามคุณกลายเป็นสิ่งก่อโทษทุกข์ภัย การเกี่ยวข้องกับกามคุณตามแบบของสมณพราหมณ์พวกที่สอง นับว่าเป็นวิธีปฏิบัติที่พึงเน้นมากที่สุดสำหรับคนทั่วไป ตามวิธีปฏิบัติแบบนี้ คำแสดงหลักที่ควรสังเกตเป็นพิเศษคือ คำว่า *ปัญญาพาตัวรอด* ซึ่งแปลจาก “*นิสสรณปัญญา*” จะแปลว่าปัญญารู้ทางรอดก็ได้ หมายถึง ปัญญาที่รู้จักทำตนให้เป็นอิสระได้ อาจเรียกกันแบบง่าย ๆ ว่า ปัญญาที่ทำให้ตนหลอเอาไว้อยู่ หรือปัญญาที่ทำให้ตนหลุดจากไม่ติด นิสสรณปัญญานี้ตามปกติอรรถกถาทั้งหลายอธิบายว่า หมายถึงการรู้จักพิจารณาเมื่อบริโภคใช้สอย ปัจจัย 4¹ โดยมองถึงความมุ่งหมายที่แท้จริงของการบริโภคสิ่งเหล่านั้น คือมองที่ตัวประโยชน์หรือคุณค่าที่แท้จริงของสิ่งเหล่านั้นต่อชีวิต เช่น ใช้เครื่องนุ่งห่มเพื่อป้องกันหนาวร้อนแดดลมเหลือบยุ้ง และปกปิดที่อาย มิใช่มุ่งเพื่อยั่ววนอวดโก้หรูหราเป็นต้น บริโภคอาหารเพื่อยังชีวิตให้ร่างกายมีกำลังอยู่สบายทำกิจได้ด้วยดี มิใช่เพื่อสนุกสนานมัวเมาหรืออวดโก้ฟุ้งเฟ้อเป็นต้น การรู้จักปฏิบัติโดยใช้ปัญญาพิจารณาอย่างนี้ นอกจากจะทำให้จิตใจเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของวัตถุ ไม่ก่อให้เกิดโทษและความทุกข์ที่เกิดจากการวุ่นวายอยู่ในวงจรอันคับแคบแห่งความหุนหันจิตใจเสียใจสมใจผิดหวังแล้ว ยังทำให้เกิดความพอดีในการบริโภคหรือใช้สอย ซึ่งเป็นคุณสมบัติชีวิต อีกด้วย ท่านจึงเรียก *การปฏิบัติด้วยนิสสรณปัญญาว่าเป็นความรู้จักประมาณ*²

ผู้ปฏิบัติถูกต้องต่อกามสุข ย่อมก้าวหน้าไปสู่สุขที่ประณีตได้ง่ายขึ้น เมื่อประสบสุขประณีตแล้ว

¹ เช่น ที.อ.3/266; ม.อ.2/47; ส.อ.2/206; อ.อ.2/310,368; นิ.อ.2/199,366; คำว่ารู้จักพิจารณา ตรงกับ ปฏิสงฺขา โยนโส = โยนโส ปฏิสงฺขา เป็นไวยากรณ์คำหนึ่งของ โยนโสมนสิการ

² ดู ข.ม.29/964/611 (บางแห่งท่านจัดเป็นการกำจัดอาสวะด้วยการใช้หรือรู้จักใช้ ดู ม.ม.12/14/17; ที.ปา.11/113/142); เจาะความรู้จักประมาณในการกินอาหาร เรียกว่าโภชนเมตตัตถุญฺหา มีที่มากมาย เช่น ม.ม.13/29/27; ม.อ.14/96/83 (เคยอ้างแล้วในตอนว่าด้วยปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ); มีข้อควรระวังอย่างหนึ่งว่า ไม่พึงสับสนระหว่าง ความรู้จักประมาณในการกินอาหาร กับวิธีฝึกให้เป็นผู้รู้จักประมาณในการกินอาหาร.

สุขประณีตนั้นก็กลับเป็นเครื่องช่วยควบคุมการแสวงหาและการเสวยความสุขให้อยู่ในขอบเขตแห่งความดีงาม เพราะบุคคลผู้นั้นเห็นคุณค่าของสุขประณีตสูงกว่า และความสุขประณีตต้องอาศัยคุณธรรม ครั้นบุคคลนั้นบรรลุนิยามธรรมสูงยิ่งขึ้นไปอีก ประสບสุขประณีตยิ่งขึ้นไปอีก ในที่สุดก็จะไม่วกเวียนมาหาความสุขอีกเลย

ก่อนจะกล่าวถึงความสุขที่ประณีต เห็นควรแสดงความหมายทั่วไปของความสุขและความทุกข์ชนิดที่มีเป็นพื้นอยู่ในจิตใจ ซึ่งสัมพันธ์กับความสุขอย่างอื่น ๆ ทั้งหมด กล่าวคือ ครั้งหนึ่งมีปริพาชกถาม พระสารีบุตรว่า อะไรคือความสุข อะไรคือความทุกข์ในธรรมวินัยนี้ พระสารีบุตรได้ตอบว่า

“ความไม่ยินดี นั้นแลท่าน เป็นทุกข์ ในธรรมวินัยนี้ ความยินดี จึงเป็นสุข; เมื่อมีความไม่ยินดี ก็เป็นอันหวังทุกข์นี้ไฉ่คือ แม้กินอยู่ก็ไม่ประสບความสุขความสำราญ แม้นอนอยู่...แม้นั่งอยู่...แม้นอนอยู่...แม้อยู่ในบ้าน...แม้อยู่ในป่า...แม้อยู่ที่โคนไม้...แม้อยู่ในเรือนว่าง...แม้อยู่ในที่แจ้ง...แม้อยู่ในท่ามกลางหมู่ภิกษุ ก็ไม่ประสບความสุขความสำราญ, เมื่อมีความไม่ยินดี ย่อมเป็นอันหวังทุกข์นี้ไฉ่, (แต่) เมื่อมีความยินดี ก็เป็นอันหวังความสุขนี้ไฉ่ คือ แม้กินอยู่ก็ประสບความสุขความสำราญ แม้นอนอยู่...แม้นั่งอยู่...แม้นอนอยู่...แม้อยู่ในบ้าน...แม้อยู่ในป่า...แม้อยู่ที่โคนไม้...แม้อยู่ในเรือนว่าง...แม้อยู่ในที่แจ้ง...แม้อยู่ท่ามกลางหมู่ภิกษุ ก็ย่อมประสບความสุขความสำราญ, เมื่อมีความยินดี ก็เป็นอันหวังความสุขนี้ไฉ่”¹

จากนี้ ฟังทราบความสุขประณีตในระดับตั้งแต่ผานสุขขึ้นไป ว่ามีเค้าความรู้สึกอย่างไร ดังที่ท่านแสดงไว้โดยอุปมา สรุปรมาพิจารณากันต่อไปนี้

ก้าวสุดท้ายก่อนจะบรรลุดมาน ก็คือการละนิเวรณ 5 (กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิจจนา) ได้ ผู้ละนิเวรณได้แล้ว จะมีความรู้สึกปลอดโปร่งโล่งเบาสบายและอิ่มใจเกิดขึ้น เป็นพื้นนำของการจะได้ความสุขในผานต่อไป ดังที่ท่านอุปมาไว้ 5 ประการ

1. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสขึ้นนำใจของคนที่เคยกู้ยืมเงินคนอื่นมาประกอบการงาน แล้วประสบความสำเร็จ ใช้หนี้สินได้หมดแล้วและยังมีเงินเหลือไว้เลี้ยงครอบครัว
2. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสขึ้นนำใจของคนที่พักหายจากความเจ็บป่วยเป็นไข้หนัก กลับกินข้าวกินปลาได้ มีกำลังกายแข็งแรง
3. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสชุ่มชื่นใจของคนที่พักจากการถูกจองจำไปได้โดยสวัสดิ์ ไม่มีภัย และไม่ต้องเสียทรัพย์สิน
4. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสชุ่มชื่นใจของคนที่พักพ้นจากความเป็นทาส อาศัยตนเองได้ ไม่ขึ้นกับคนอื่น เป็นไทแก่ตัว จะไปไหนก็ไปได้ตามใจปรารถนา
5. เปรียบเหมือนการเกิดปราโมทย์มีโสมนัสชุ่มชื่นใจของคนมั่งมีทรัพย์ผู้เดินทางข้ามพันหนทางไกลกันดาร ที่หาอาหารได้ยากและเต็มไปด้วยภัยอันตราย มาถึงถิ่นบ้านอันเกษมปลอดภัยโดยสวัสดิ์

¹ อัง.ทสก.24/66/130

ต่อแต่นั้นก็จะได้ประสบความสุขสบายในฉณานที่ประณีตยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีกตามลำดับ กล่าวคือ

ในฉณานที่ 1 ซึ่งประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติทำกายของตนให้ชุ่มชื้นเอิบอิมชาบชานด้วยปีติและความสุข ไม่มีส่วนใดของกายทั่วทั้งตัว ที่ปีติและความสุขจะไม่ถูกต้อง เปรียบเหมือนแป้งสีกายที่เขาเทใส่ภาชนะสำริด เอน้ำาพรหมปล่อยไว้ พอถึงเวลาเย็น ก็มียางซึมไปจับติดถึงกันทั่วทั้งหมด ไม่กระจ่ายออก

ในฉณานที่ 2 ซึ่งประกอบด้วยปีติ สุข และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติทำกายให้ชุ่มชื้นเอิบอิมชาบชานด้วยปีติและความสุขที่เกิดจากสมาธิ อย่างทั่วไปหมดทั้งตัว เปรียบเหมือนห้วงน้ำลึก ที่น้ำผุดขึ้นภายใน ไม่มีน้ำไหลจากที่อื่นหรือแม้แต่ น้ำฝนไหลเข้ามาปน กระแสน้ำเย็นผุดพุ่งขึ้นจากห้วงน้ำนั้น ทำให้ห้วงน้ำนั้นเองชุ่มชื้นเอิบอาบซาบซึมเยือกเย็นทั่วไปหมดทุกส่วน

ในฉณานที่ 3 ซึ่งประกอบด้วยสุข และเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติทำกายให้ชุ่มชื้นเอิบอิมชาบชานด้วยความสุขที่ปราศจากปีติทั่วไปหมดทุกส่วน เปรียบเหมือนกอบัวเหล่าต่าง ๆ ที่เติบโตขึ้นมาในน้ำ แชอยู่ในน้ำ และน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ย่อมชุ่มชื้นเอิบอาบซาบซึมด้วยน้ำเย็นทั่วไปหมดทุกส่วน ตั้งแต่ยอดตลอดเหง้า

ในฉณานที่ 4 ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา ผู้ปฏิบัติแผ่จิตใจอันบริสุทธิ์ผ่องแผ้วไปทั่วทั้งกาย เหมือนเอาผ้าขาวล้วนบริสุทธิ์มานุ่งห่มตัวตลอดหมดทั้งศีรษะ¹

ต่อจากความสุขในฉณาน 4 นี้ไป ก็มีความสุขในอรูปฉณานอีก 4 ชั้น ซึ่งประณีตยิ่งขึ้นไปตามแนวเดียวกันนี้โดยลำดับ

แม้ว่าฉณานสุขทั้งหลายจะประณีตลึกซึ้งดีเยี่ยมกว่ากามสุข แต่ก็ยังมีข้อบกพร่องหลายอย่าง มิใช่ความสุขที่สมบูรณ์ มีพุทธพจน์ตรัสว่า ในอริยวินัย (ระบบหรือแบบแผนของอริยชน) เรียก กามคุณ 5 ว่าเป็นโลก หรือว่า โลกก็คือกามคุณ 5 นั้นเอง ผู้ยังติดอยู่ในกามสุข ก็คือติดข้องอยู่ในโลก ผู้ใดเข้าถึงฉณาน จะเป็นรูปฉณานหรืออรูปฉณานก็ตาม ท่านเรียกผู้นั้นว่าได้มาถึงที่สุดของโลกลแล้ว และอยู่ ณ ที่สุดแห่งโลก แต่ก็ยังเป็นผู้นั่งอยู่ในโลก ยังสลัดตัวไม่พ้นจากโลก ส่วนผู้ใดก้าวล่วงอรูปฉณานขั้นสุดท้ายไปได้แล้วเข้าถึงสัญญาเวทียนิโรธ และเป็นผู้หมดอาสวะเพราะเห็น (สังขารม) ด้วยปัญญา ผู้นี้จึงจะเรียกได้ว่า ได้มาถึงที่สุดแห่งโลกแล้ว อยู่ ณ ที่สุดแห่งโลก และทั้งได้ข้ามพ้นโยโยที่เหนียวพันให้ติดอยู่ในโลกไปได้แล้ว² นี่คือการมาถึงความสุขขั้นสุดท้าย หรือสุขที่สมบูรณ์ของผู้มีจิตใจเป็นอิสระ ได้แก่สุขของผู้บรรลุนิพพานแล้ว ซึ่งรวมถึงสุขเนื่องด้วยสัญญาเวทียนิโรธสมาบัติ อันเป็นสุขขั้นที่ 10 ในบรรดาสุข 10 ชั้น ที่กล่าวถึงมาโดยลำดับ

ข้อบกพร่องซึ่งทำให้ฉณานสุขไม่สมบูรณ์ เฉพาะที่สำคัญคือ ภาวะในฉณานยังไม่โปร่งโล่งเต็มที่ ยัง

¹ ที.ส.9/126-130/96-100; 325/257; ม.ม.12/470/503; ม.ม.13/343/331; ม.อ.14/303/208; อ.ป.ญจก.22/28/26

² ดู อ.นวก.23/242/448 (โยโยที่เหนียวพันให้ติดอยู่ แปลเอาความจากคำว่า “วิสัตติกา” ซึ่งตามปกติท่านอธิบายว่า หมายถึงตัณหา และแปลกันว่า ตัณหาเครื่องข้อง)

ถูกจำกัด มีความคับแคบด้วยสัญญาและองค์ธรรมอื่น ๆ ที่เนื่องอยู่ในฉณานั้น ๆ¹ ยังมีความคำนึงนึกด้วยสัญญาเกี่ยวกับฉณานั้นต่ำกว่าพุ่งขึ้นมาในใจได้ จึงยังนับว่ามีสิ่งรบกวนหรือมีความบีบเบียน² ถึงแม้จะจัดเป็นนิรามิสสุข แต่ก็ยังเป็นเหตุให้ติดให้ยึดเกิดความถือมั่น คืออุปาทานได้ อาจกลายเป็นเครื่องขัดขวางการบรรลุนิพพาน หรือขัดขวางความสุขสมบูรณ์ที่สูงขึ้นไป³ จึงยังเป็นสิ่งที่ไม่เพียงพอ ยังต้องก้าวข้ามหรือละไปเสียให้ได้⁴ เป็นภาวะปรุงแต่งถูกปัจจัยทางจิตสรรค์สร้างขึ้นมา ไม่เที่ยงแท้ จะต้องดับไปตามสภาวะ⁵ และเป็นภาวะเสื่อมถอยได้

ลักษณะสำคัญอีกอย่างหนึ่งของฉนาคือ ยังเป็นสุขระดับเวทนา หมายความว่า เป็นสุขที่เกิดจากการเสวยอารมณ์ หรือเสพสอารมณ์⁶ ถ้ามองในแง่นี้ ฉนาคือยังมีลักษณะร่วมอย่างหนึ่งกับกามสุข คือเป็นสุขเวทนา โดยนัยนี้ สุข 9 ขั้นต้นจึงอาจจัดเข้าเป็นประเภทเดียวกันคือสุขอาศัยการเสพสอารมณ์ เหลือแต่สุขขั้นสุดท้ายคือข้อที่ 10 อย่างเดียวที่ต่างออกไป โดยเป็นสุขแต่ไม่เป็นเวทนา หรือเป็นสุขได้โดยไม่ต้องมีการเสวยอารมณ์ จะเรียกว่าสุขเหนือเวทนามาก็ได้ ตามที่ท่านแสดงไว้ มุ่งเอาสุขเนื่องด้วยสัญญาเวทยิตนิโรธ สัญญาเวทยิตนิโรธนี้เป็นสมบัติที่ดับสัญญาและเวทนา จึงเป็นธรรมดาที่จะไม่มีเวทนา อาจมีผู้สงสัยว่า ถ้าไม่มีเวทนาจะเป็นสุขได้อย่างไร เพราะความสุขเป็นเวทนาอย่างหนึ่ง แต่ตามความเป็นจริง ความสุขที่ไม่เป็นเวทนามี ดังพุทธพจน์ที่ตรัสในเรื่องนี้ว่า

“อานนท์ ภิกษุทั้งหลายแล้วเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่, นี่แลคือความสุขอื่นที่ดียิ่งกว่าและประณีตกว่าความสุข (ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ) นั้น”

“อาจเป็นไปได้ที่อัญญเดียริยปริพาชกจะพึงกล่าวว่า พระสมณโคตมครัสสัญญาเวทยิตนิโรธไว้และทรงบัญญัติ (จัดเอา) สัญญาเวทยิตนิโรธนั้นเข้าในความสุกัวย, ข้อนั้นคืออะไรกัน ข้อนั้นเป็นไคอย่างไครกัน; ท่านพึงกล่าวชี้แจงแก่อัญญเดียริยปริพาชกที่พูดอย่างนั้นว่า: นี่แหละท่าน พระผู้มีพระภาคจะทรงบัญญัติในความสุกัวย หมายเอาเฉพาะสุขเวทนาอย่างเดียวกันนั้นก็หาไม่, ในที่ใด ๆ หากความสุขได้ ในภาวะใด ๆ มีความสุข พระศาสดาย่อมทรงบัญญัติฐานะภาวะนั้น ๆ ในความสุข (คือจัดเอาฐานะหรือภาวะนั้น ๆ เข้าเป็นความสุข)”⁷

สัญญาเวทยิตนิโรธเป็นภาวะเทียบคล้ายภาวะนิพพาน และสุขโดยไม่ต้องมีการเสวยอารมณ์หรือสุข

¹ จุ อ.ญ.นวก.23/246/470 (มีสัมพาระ)

² จุ อ.ญ.นวก.23/245/458 (มีอาพาธ)

³ จุ ม.อ.14/40/40; 90/78

⁴ จุ ม.ม.13/185/192; ม.อ.14/75/66

⁵ จุ ม.ม.13/22/21; อ.ญ.เอกาทสก.24/223/372

⁶ เวทนาในฉนาคือเป็นเวทนาที่ไม่มีการเบียดเบียน ซึ่งท่านถือว่าเป็นเวทนาที่มีส่วนดีหรือส่วนที่เป็นคุณมากที่สุด (ม.ญ. 12/205/176)

⁷ ม.ม.13/102/98; ส.สพ.18/424/282; คูประกอบ ม.อ.3/109; ส.อ.3/153

ไม่เป็นเวทนาแห่งสัญญาเวทิตินโรธนี้ ก็เป็นประจักษ์นิพพานสุข¹ เรื่องนี้ พระสารีบุตรก็เคยอธิบายไว้ในนิพพานสูตร² ความย่อว่า ครั้งหนึ่งท่านได้กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นิพพานนี้เป็นสุข นิพพานนี้เป็นสุข” และพระอุททมิได้ถามท่านว่า จะมีความสุขได้อย่างไรในภาวะที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ พระสารีบุตรตอบว่า นิพพานที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ (ไม่มีเวทนา) นี้แหละเป็นสุข จากนั้นท่านได้อธิบายด้วยวิธียกตัวอย่างภาวะในสมภาติเป็นเครื่องเทียบเคียงให้เข้าใจโดยนัยอ้อม ตามคำอธิบายของพระสารีบุตรนั้น ท่านมิได้ใช้เฉพาะแต่สัญญาเวทิตินโรธอย่างเดียวเท่านั้นเป็นเครื่องเทียบ ท่านใช้ภาวะในฌานทุกชั้นตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไปทีเดียวเป็นเครื่องแสดงให้เห็นแก่ที่จะเทียบเคียงเข้าใจความสุขแห่งภาวะนิพพานได้ กล่าวคือ ในฌานแต่ละชั้นตามปกติจะมีสัญญามนสิการ (ความคำนึงนึกด้วยสัญญา) ที่เกี่ยวข้องกับฌานชั้นต่ำกว่าที่ลดลงไป พุ่งขึ้นมานใจได้ เช่นผู้ที่บรรลุฌานที่ 3 ซึ่งปราศจากปิติ มีเฉพาะสุขและเอกัคคตา ก็ยังมีสัญญามนสิการที่ประกอบด้วยปิติคอยพุ่งเข้ามาในใจได้ การที่สัญญามนสิการเช่นนี้พุ่งขึ้นมานับว่าเป็นอาการรบกวน เป็นสิ่งบีบคั้น ทำให้ไม่สบายสำหรับผู้ที่กำลังอยู่ในฌานนั้น ๆ (คำว่าอาการรบกวนบีบคั้นทำให้ไม่สบายนี้ ท่านใช้ศัพท์ว่า อาพาธ ที่ปกติแปลกันว่าความเจ็บไข้หรือป่วย) อาการรบกวน บีบคั้น ทำให้ไม่สบายนี้เองคือสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ เหมือนกับคนที่มีความสุขถ้าจะมีทุกข์ก็คือเกิดสิ่งทีรบกวนบีบคั้นทำให้ไม่สบาย โดยนัยนี้ เมื่อไม่มีสัญญามนสิการพุ่งขึ้นรบกวนผู้อยู่ในฌานใดก็ตีมูลค่าในฌานนั้นเต็มที่ ดังนั้น ภาวะในฌานตามปกติของมันเอง แม้ไม่มองในแง่ของเวทนา ก็นับว่าเป็นความสุขอยู่แล้วในตัว พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จะเห็นว่าภาวะของฌานเป็นความสุข ก็เมื่อเอาอาการรบกวนบีบคั้นเข้ามาเทียบ ภาวะโปร่งโล่งเต็มอิมสมบูรณตามปกติเช่นที่เป็นไปในฌานต่าง ๆ ในเมื่อไม่มีสัญญามนสิการพุ่งเข้ามารบกวนบีบเบียนนี้แหละ พอดีเป็นเครื่องเทียบให้เข้าใจได้โดยอ้อมถึงความสุขแห่งนิพพาน หรือว่าสุขแห่งนิพพานก็คือภาวะที่โปร่งโล่งเป็นอิสระเต็มเปี่ยมสมบูรณที่ไม่มีอะไร ๆ รบกวนบีบคั้นกดคั้นแต่อย่างใดเลย วิธีอธิบายของพระสารีบุตรอย่างนี้ นับว่าเป็นวิธีให้เข้าใจความสุขโดยเอาความทุกข์เข้าเทียบ คือเมื่อสมบูรณดีเป็นปกติ ไม่มีทุกข์ ก็เป็นสุข ที่ว่าไม่มีทุกข์นั้นเป็นไปได้ทั้งในแง่บวกและแง่ลบ ในทางลบคือ ถูกบีบคั้นบั่นรอนกดคั้นเหมือนถูกกดให้ยุบลงไปหรือทำให้ขาดให้พร่อง ต้องแก้ด้วยให้พ้นจากสิ่งกดบีบหรือเติมให้เต็มถึงสภาพสมบูรณปกติอย่างเดิม ในทางบวกคือถูกเร้าถูกกลืนให้ยึดพองเป่งบวม ก็เป็นภาวะเสมือนบกพร่องขาดแคลนเช่นเดียวกัน ต้องแก้ไขให้กลับคืนสภาพสมบูรณเป็นปกติอย่างเดิมอีก การสนองความต้องการโดยแก้ไขสภาพที่ผิดปกติไปอย่างนี้ ภาษาปุณฺณอาจเรียกว่าเป็นการแสวงหาความสุข หรือการได้เสวยความสุข แต่โดยสภาวะที่แท้แล้วก็คือการเกิดทุกข์ขึ้น แล้วแก้ไขทุกข์ ทำให้ทุกข์ระงับไป หรือทำให้คืนสภาพสมบูรณเป็นปกติเดิมนั่นเอง วิธีอธิบายแนวนี้ ก็ตรงกับ ความหมายของนิพพานในแง่ที่เป็นภาวะไร้โรค มีสุขภาพดี สมบูรณ์แข็งแรง

¹ ดู วิสุทธิ.3/365; วิสุทธิ.ฎีกา 3/647; ฎีกาแห่งมัชฌิมนิกาย ฉบับอักษรพิมพ์ 2/184 (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์)

² อง.นวก.23/238/429

อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น ความมีสุขภาพดี มีความแข็งแรงสบายเคลื่อนไหวได้คล่องแคล่ว ตามปกติอาจไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นความสุข เพราะไม่ได้เสพเสวยอารมณ์อะไร แต่จะรู้สึกได้ว่าเป็นความสุขยิ่งใหญ่สำคัญที่สุดเมื่อเอาอาหารคือโรคหรือความเจ็บไข้เข้ามาเทียบ พุทธอีกนัยหนึ่งว่า เมื่อเจ็บไข้จึงจะรู้ว่าความมีสุขภาพดีหรือภาวะไร้โรค เป็นความสุขอันยิ่งใหญ่

อีกอย่างหนึ่ง จิตใจที่ปราศจากสิ่งมัวหมองรบกวน ไม่มีอะไรค้างค้ำกังวล ไม่เกาะเกี่ยวพัวพันอยู่กับอารมณ์ที่เสพเสวยอย่างใด ๆ ย่อมปลอดโปร่งเปิดกว้าง แผลออกไปได้อย่างไร้ขีดจำกัด มีลักษณะอย่างที่ท่านเรียกว่า “มีจิตใจไร้เขตแดน”¹ ภาวะจิตเช่นนี้ จะให้เกิดความรู้สึกรู้จักอะไร จะเป็นสุข ผ่องใส เบิกบาน โปร่งโล่งอย่างไร เป็นประสบการณ์เฉพาะที่ผู้หลุดพ้นแล้วมีเป็นพิเศษต่างหากจากปุถุชนทั้งหลาย ซึ่งปุถุชนไม่เคยได้ประสบ จึงยากที่จะนึกคิดคาดคะเนให้แจ้งแก่ใจ แต่ก็คงจะพอนึกถึงได้ว่าจะต้องเป็นภาวะที่เลิศล้ำอย่างหนึ่ง

เมื่อมองให้ถึงตัวสภาวะ สุขที่ยังเป็นเวทนาหรือสุขที่ยังอาศัยการเสวยอารมณ์ ล้วนเป็นทุกข์ทั้งสิ้น เพราะสุขเวทนามีเช่นเดียวกับเวทนาอื่น ๆ (คือทุกข์และอทุกขมสุข) ล้วนเป็นสังขารธรรม (หมายถึงสังขารในความหมายของสังขตธรรม ไม่ใช่สังขารในชั้น 5) จึงย่อมเป็นทุกข์ทั้งสิ้น (หมายถึงทุกข์ในไตรลักษณ์) ดังพุทธพจน์ตรัสชี้แจงแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ดังนี้

ภิกษุ : เมื่อข้าพระองค์หลีกเร้นอยู่ในที่ลับ ได้เกิดความคิดในใจอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเวทนาไว้ 3 อย่างคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา...แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสข้อความนี้ไว้ด้วยว่า การเสวยอารมณ์ (เวทนา) ไม่ว่าจะอย่างหนึ่งอย่างใด ล้วนจักเข้าในทุกข์; ข้อที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การเสวยอารมณ์ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใดล้วนจักเข้าในทุกข์ครั้งนี้ พระองค์ตรัสหมายถึงอะไรหนอ?

พระพุทธเจ้า : ถูกแล้ว ถูกแล้ว ภิกษุ เรากล่าวเวทนาไว้ 3 อย่างคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา...แต่เราก็ได้กล่าวข้อความนี้ไว้ด้วยว่า การเสวยอารมณ์ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด ล้วนจักเข้าในทุกข์, ความข้อ (หลัง) นี้...เรากล่าวหมายถึงภาวะที่สังขารทั้งหลายนั้นแลเป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง...เรากล่าวหมายถึงภาวะที่สังขารทั้งหลายนั้นแลมีความสิ้น ความสลาย ความจางหาย ความคับ ความแปรปรวนไปไปได้เป็นธรรมดา”²

เมื่อใด รู้เข้าใจตามเป็นจริงว่าเวทนาทั้ง 3 คือ สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อทุกขมสุขก็ดี ล้วนไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยต่าง ๆ ประดังขึ้น เป็นของอาศัยกัน ๆ เกิดขึ้น มีอันจะต้องสิ้น ต้องสลาย ต้องจางหาย ต้องดับไปเป็นธรรมดา แล้วละเลิกละวางในเวทนาทั้ง 3 นั้น จนจิตหลุดพ้นเป็นอิสระได้แล้ว³ เมื่อนั้นจึงจะประสบสุขเหนือเวทนาหรือสุขที่ไม่เป็นเวทนา ไม่อาศัยการเสวยอารมณ์ ที่เป็นขั้นสูงสุด

¹ “วิมรียากิกเตน เจตสา” มีมาหลายแห่ง เช่น ม.อ.14/156/117; ส.นิ.16/409/207; อ.อ.ติ.20/545/334; ฯลฯ

² ส.สพ.18/393/268; สุขเวทนา ก็เป็นทุกข์เช่นเดียวกับทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา ยังกล่าวไว้อีกใน ส.สพ.18/362/254; ข.อ.ติ.25/231/266; ข.ส.25/397/477

³ ม.ม.13/273/267; “ข้อที่เวทนาเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนได้เป็นธรรมดา, นี่เป็นข้อเสีย (อาทินวะ) ของเวทนาทั้งหลาย” (ม.ม.12/206/177)

เวทนาจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยผัสสะ คือการรับรู้ที่เกิดจากอายตนะมีตาเป็นต้น ประจวบกับอารมณ์ มีรูปเป็นต้น แล้วเกิดการเห็นการได้ยินเป็นต้น พึงง่าย ๆ หนึ่งว่า เวทนาต้องอาศัยอารมณ์ ถ้าไม่มีอารมณ์ เวทนาจึงเกิดไม่ได้ เวทนาจึงแปลว่าการเสวยอารมณ์ หรือเสพสอารมณ์ เมื่อเวทนาต้องอาศัยอารมณ์ สุขที่เป็นเวทนา ก็ต้องอาศัยอารมณ์ ฌานสุขอาศัยเฉพาะธรรมารมณ์อย่างเดียว แต่กามสุขต้องอาศัยอารมณ์ทุกอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งอารมณ์ 5 อย่างต้น ที่เรียกว่ากามคุณซึ่งเป็นอามิส โลภียปุถุชน ดำเนินชีวิตโดยมุ่งแสวงหากามสุข จึงเท่ากับฝากความสุขความทุกข์ ฝากชีวิตของตนไว้กับอารมณ์เหล่านั้น คราวใดกามคุณารมณ์พรุ่งพร้อมอันวย ก็สนุกสนานร่าเริง คราวใด กามคุณารมณ์เหล่านั้นผันผวน ปรวนแปรไป หรือขาดแคลน ไม่มีอารมณ์จะเสพเสวย ก็ซบเซาเศร้าสร้อยหงอยละเหี่ย ต่างจากท่าน ผู้รู้จักความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป เฉพาะอย่างยิ่งสุขที่ไม่อาศัยเวทนา ซึ่งไม่ฝากชีวิตไว้กับอารมณ์เหล่านั้น ถึงแม้กามคุณารมณ์จะเสื่อมสลายปรวนแปรไป ก็ยังคงเป็นสุขอยู่ได้ ดังพุทธพจน์ว่า

“เทพและมนุษย์ทั้งหลาย มีรูปเป็นที่ยินดี รื่นรมย์กายรูป บันเทิงกายรูป...บันเทิงกายเสียง...บันเทิง กายกลิ่น...บันเทิงกายรส...บันเทิงกายสัมผัสผัสกกาย...บันเทิงกายธรรมารมณ์ ; เพราะรูป...เสียง...กลิ่น...รส... โสภณูปะ...ธรรมารมณ์ ปรวนแปร เลือนหาย กับสลายไป เทพและมนุษย์ทั้งหลายย่อมอยู่เป็นทุกข์ ; ส่วน ทถาคคอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ทราบตามความเป็นจริงแล้ว ซึ่งความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ไม่ไ้ คุณ โทษ ของรูป...เสียง...กลิ่น...รส...โสภณูปะ...ธรรมารมณ์ พร้อมทั้งทางออก จึงไม่เป็นผู้มีรูปเป็นที่ยินดี ไม่รื่นรมย์ อยู่กายรูป ไม่บันเทิงอยู่กายรูป ฯลฯ ธรรมารมณ์, เพราะรูป ฯลฯ ธรรมารมณ์ ปรวนแปร เลือนหาย กับสลายไป ทถาคคก็อยู่เป็นสุขไ้”¹

ที่เป็นเช่นนี้เพราะโลกียปุถุชนมีประสบการณ์จำกัด คับแคบ รู้จักแต่เพียงกามสุขอย่างเดียว เวลา ประสบสุขเวทนาสมปรารถนาก็เสวยสุขเวทนานั้นอย่างถูกมัดตัว ลุ่มหลงมัวเมาหมกมุ่นในกามสุขและ ในกามคุณยิ่งขึ้น เวลาประสบทุกข์เวทนา ก็โศกเศร้าหงอยเหงาหรือทรมันทรมาย แล้วก็หันมาฝืนฝืนครุ่น คำนึงฝากความหวังไว้กับกามสุขต่อไปอีก เพราะโลกียปุถุชนนั้นไม่รู้ทางออกจากทุกข์เวทนานอกเหนือ ไปจากกามสุข ส่วนอริยสาวกผู้รู้จักสุขประณีตกว่าแล้ว เมื่อประสบสุขเวทนาจากกามคุณารมณ์ ก็เสวย สุขเวทนานั้นอย่างไม่ถูกมัดตัว ไม่ลุ่มหลงมัวเมาหมกมุ่นตกเป็นทาสของกามคุณนั้น ครั้นได้ประสบ ทุกข์เวทนา ก็ไม่ซบเซาเศร้าทรมันทรมาย และก็ไม่นหันไปฝืนฝืนหาความสุข เพราะรู้จัก นิสสรณะ คือทางออก หรือภาวะรอดพ้นเป็นอิสระที่ดีกว่า ซึ่งไม่ต้องอาศัยกามสุข คือมีประสบการณ์เกี่ยวกับความสุขที่กว้าง ขว้างกว่า รู้จักความสุขอย่างอื่นที่ดีกว่า ความสุขของท่าน ไม่ขึ้นต่อเวทนา ไม่จำเป็นต้องอาศัยการเสพอารมณ์ เสมอไป²

ความสุขที่ไม่เป็นเวทนานี้ เป็นเรื่องยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้ เพราะไม่เคยประสบ ตัวอย่างที่จะ

¹ ส.สพ.18/216-8/159-161; ดูประกอบ ม.ม. 12/409/440 ; ม.อ.14/822/516; ข.ส.25/406/482

² ดู ส.สพ.18/363-372/254-9.

เทียบก็ไม่มี แต่กระนั้นก็อาจพูดให้เห็นได้ว่า ตามปกติ คนทั่วไปก็มีความสุขพื้นฐานอยู่อย่างหนึ่งซึ่งต่างจากความสุขจากการเสพสอารมณ์ ความสุขพื้นฐานที่ว่านี้เป็นทั้งความสุขโดยตัวของมันเอง และเป็นฐานรองรับที่ช่วยให้ได้รับความสุขจากการเสพสอารมณ์ต่าง ๆ ความสุขพื้นฐานนี้ได้แก่ภาวะที่จิตใจปลอดโปร่งผ่องใสเจิดจ้า ไม่มีความมัวหมองวุ่นวายหรือเรื่องติดค้างกังวลใจใด ๆ จะเรียกว่าจิตว่าง หรือมีความสะอาดสว่างสงบหรืออย่างไรก็ตามที่ ผู้ที่มีภาวะจิตเช่นนี้ย่อมเรียกได้ว่าเป็นผู้มีความสุข นี่เป็นขั้นที่หนึ่ง ขั้นต่อไป ผู้ที่มีภาวะจิตใจเช่นนี้ถ้าจะไปเสพเสวยอารมณ์ใดก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะก็ตาม ก็จะได้รับความสุขจากการเสพเสวยอารมณ์นั้น ๆ เต็มที่ เรื่องนี้จะเห็นได้ชัดในทางตรงข้าม เช่น คนผู้หนึ่งกำลังจะรับประทานอาหาร ถ้าเวลานั้นจิตใจของเขาไม่ปลอดโปร่งผ่องใส มีเรื่องโศกเศร้าหรือขุ่นมัวหรือกำลังกลัดกลุ้มกังวลวุ่นวายใจอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ว่าอาหารนั้นจะเป็นอาหารอร่อยชนิดที่เขาเคยชอบ แต่คราวนี้เขาอาจจะไม่รู้สึกอร่อยเลย อาจผิ่กินหรือถึงกับรับประทานไม่ลงก็ได้ แต่ถ้าจิตใจของเขาเบิกบานผ่องใส เขาจะรู้สึกรสอาหารเต็มที่ แม้บางทีอาหารไม่ดีนัก แต่เขาก็รับประทานได้อย่างอร่อย ตัวอย่างเทียบในทางร่างกายก็มี นอกจากเรื่องร่างกายมีสุขภาพดีแข็งแรงอย่าง ที่กล่าวแล้ว ฟังเห็นได้เช่น คนมีร่างกายเปราะเปื้อนฝุ่นหรือสิ่งสกปรกตัวเหนอะหนะด้วยเหงื่อ หรือเจ็บโน่นเจ็บนี่ยุบยับไป เขาจะลงนั่งฟังเพลงก็ไม่สบาย หรือจะลงมือทำงานอะไรที่ละเอียดก็ไม่ได้ผลดี แต่ถ้าเขาได้ชำระล้างร่างกายให้สะอาดปลอดโปร่งโล่งเบาแล้ว จะเสพเสวยอารมณ์ใดก็ได้สุขเต็มที่ จะลงมือทำงานที่ต้องการความประณีตใด ๆ ก็จะทำให้ได้ดี เป็นอันว่าคนที่มีความสุขขั้นในหรือความสุขพื้นฐานแล้วยังจะเสวยความสุขขั้นนอกหรือขั้นเสวยอารมณ์ได้ดีอีกด้วย นอกจากผลดีในด้านความสุขแล้วยังจะได้ประสิทธิภาพในการทำงานของจิตเพิ่มเข้ามาอีก ส่วนผู้ที่ขาดความสุขขั้นในแล้วก็เสียผลทั้งสองชั้น คือทุกข์ทั้งข้างในและข้างนอก ยิ่งกว่านั้นประสิทธิภาพในการทำงานของจิตก็เสียไปด้วย ความสุขพื้นฐานขั้นในนี้ยังสามารถฝึกปรือให้บริสุทธิ์ เเด่นชัด และประณีตลึกซึ้งขึ้นไปกว่าที่คนทั่วไปรู้สึกได้อีกมาก ความสุขเนื่องด้วยนิพพาน ก็พึงนึกพอเป็นเค้าอย่างนี้ สรุปว่า นิพพานเป็นทั้งความสุขเอง และเป็นทั้งภาวะที่ทำให้พร้อมที่จะเสวยความสุข

เมื่อคนวางใจถูกต้องต่อถาม คลายความติดพันในกามคุณ เลิกหมกมุ่นในกามสุขได้ เขาก็มีสิทธิหรือเป็นผู้พร้อมที่จะทำความรู้จักกับฉานสุขที่ประณีตลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป เมื่อเขาประสบฉานสุขแล้ว ถ้าเขายังต้องการเสพกามสุขอยู่ เขาก็จะเสพได้ตามปกติและมีความสุขละเมียดละไม แต่เขาจะไม่ทำความชั่ว เพราะเห็นแก่กามสุข เพราะเขามองเห็นคุณค่าของฉานสุขสูงกว่า และฉานสุขนั้นต้องอิงอาศัยความดีงาม เมื่อเขาได้รับฉานสุขแล้ว จิตของเขาจะคืบค่าน้อมดิ่งไปในอารมณ์ของฉานอันประณีตซึ่งมีหลายขั้นตอน ลึกซึ้งกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ จนถึงขั้นสูงสุดเป็นดังกลืนหายไปกับภาวะประณีตลึกซึ้งนั้น¹ ภูมิขั้นแห่งการบรรลุเช่นนี้นับว่าประเสริฐ สุดสูงสุดเลิศ ยากที่ใคร ๆ จะเข้าถึงได้ อย่างไรก็ตาม ผู้ใด

¹ ภาวะอย่างนี้คงพอเทียบได้หรือเป็นอย่างที่ฝรั่งเรียกว่า ภาวะ mystic หรือ mystical state.

สามารถปล่อยวางละความติดใจพัวพันในภาวะเลิศล้ำดื่มด่ำน้อมอิงของฉานสมาบัติเหล่านี้ได้ คือถอนความติดในกามมาได้ขั้นหนึ่งแล้ว ยังถอนความติดในฉานสมาบัติได้อีก ไม่มีความเกี่ยวเกาะติดพันในสิ่งใด ๆ เลย เขาก็จะถึงภาวะหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ นี่คือภาวะที่เรียกว่านิพพาน เป็นภาวะที่ตรงข้ามกันหมดกับภาวะที่กล่าวมาก่อนหน้า ไม่ว่าจะเป็นกามหรือฉานสมาบัติก็ตาม เพราะในขณะที่กามและฉานสมาบัติยังเป็นภาวะแห่งการเข้าหา เข้าไปยึด เข้าไปรวม แต่นิพพานเป็นภาวะหลุดออกไปร่งโล่ง แต่ทั้งที่เป็นภาวะตรงข้ามนี้แหละ ผู้ประจักษ์แจ้งนิพพานแล้วกลับเป็นผู้มีสิทธิหรือเป็นผู้พร้อมที่จะเสวยความสุขนิกก่อน ๆ ทั้งหมด ทั้งกามสุขและฉานสุข และเสวยได้อย่างดีที่สุด โดยไม่มีพิษมีภัยอีกด้วย การที่เขาปล่อยทิ้งหรือตัดใจจากฉานสมาบัติทั้งหมดมาได้ กลับทำให้เขาสามารถเข้าถึงสมาบัติอื่นที่สูงยิ่งขึ้นไปกว่านั้นได้อีก เป็นอันว่าผู้ประจักษ์นิพพานได้ทั้งความสุขของนิพพานเอง และสามารถเสวยสุขอย่างก่อน ๆ ที่ผ่านมาแล้วได้ทั้งหมด และได้รับแห่งการเสวยนั้นอย่างเต็มเปี่ยมที่สุดด้วยส่วนผู้ใด ไม่ได้ผ่านฉานสมาบัติมาโดยตลอด แต่ได้บรรลุนิพพาน ผู้นั้นก็ขาดสิทธิที่จะเสวยสุขในฉานสมาบัติเหล่านั้นไปส่วนหนึ่ง แต่กระนั้น เขาก็ยังได้ประสบนิพพานเสวยวิมุตติสุขที่ประเสริฐกว่า สรุปว่าเมื่อเลิกติดกาม ก็มีสิทธิได้ฉานสุข เมื่อเลิกติดฉานสุข ก็มีสิทธิได้นิพพานสุข เมื่อได้นิพพานสุข ก็กลับได้สุขหมดทุกอย่าง ย้ำว่า จะได้นิพพาน ต้องละฉานสมาบัติได้ก่อน เมื่อละได้หมดแล้ว ก็ได้ทั้งหมด

บางคนเป็นห่วงกามสุข กลัวว่าถ้าไปนิพพานเสียแล้ว เขาจะไม่ได้เสวยกามสุข อาจบอกเขาได้ว่าอย่ากลัวเลย ถ้าท่านไปทางนิพพานท่านจะได้รู้จักความสุขมากอย่างยิ่งขึ้น มีความสุขที่ดีกว่า เยี่ยมกว่าอีกด้วย ท่านจะมีความสุขให้เลือกเสพได้มากขึ้น และเมื่อถึงเวลานั้น ถ้าท่านยังอยากเสพกามสุข ท่านก็เสพได้ และจะเสพได้ดียิ่งกว่าเดี๋ยวนี้ เพราะจะไม่มีอะไรบงกชให้เสยรสเลย เมื่อว่าอย่างนี้บางคนอาจค้านขึ้นโดยเป็นห่วงในทางตรงข้ามว่า จะให้คนบรรลุนิพพานแล้วเสพกามสุขได้อย่างไรกัน พึงตอบว่าเรื่องอย่างนี้ไม่ต้องเป็นห่วง เป็นเรื่องธรรมดาที่จะเป็นไปเอง ไม่ต้องไปกังวล คนที่ถึงนิพพานแล้ว เป็นผู้มั่งคั่งและเป็นผู้พร้อมดีที่สุดในที่จะเสวยความสุขได้ทุกอย่าง การที่เขาจะเสพความสุขอย่างใดหรือไม่เสพก็เป็นเรื่องสุดแต่ความพอใจของเขาเอง แต่ที่นี่ *ธรรมดาฉันปรากฏเป็นของตนเองว่า* ผู้ที่บรรลุนิพพานแล้วไม่เสพกามสุข ที่เขาไม่เสพมิใช่เพราะเขาเสพไม่ได้ แต่เป็นเพราะเขาไม่ปรารถนาที่จะเสพ คือกิเลสที่เป็นเหตุให้อยากเสพไม่มี เขาได้ประสบสิ่งอื่นที่ดีกว่าจนไม่เห็นกามคุณนั้นมีคุณค่าที่เขาจะเกี่ยวข้องเสพเสวยเสียแล้ว เรื่องนี้ก็คล้ายกันกับความคิดที่ว่า พระอรหันต์บรรลุนิพพานที่สละมองเห็นตามเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน คนเป็นเพียงส่วนประกอบต่าง ๆ มีธาตุ 4 เป็นต้น มาประชุมกันเข้าไม่มีนาย ก. นาง ข. เป็นต้น เมื่อเห็นอย่างนี้แล้ว ก็คงฆ่าคนได้ไม่บาป แต่ความจริงเมื่อมองเห็นอนัตตาเช่นนั้น กิเลสคือโทสะที่จะเป็นเหตุให้ทำการฆ่าก็หมดไปเสียแล้ว การฆ่าก็เลยไม่มีทางที่จะเกิดมีขึ้นมาได้ ความเป็นจริงในเรื่องนี้ปรากฏว่าผู้ได้นิพพานสุขแล้วจะเสวยความสุขลงมาถึงขั้นฉานสุข ดังที่กล่าวว่าใช้ฉาน 4 เป็นทิวฐธรรมสุขวิหาร คือเป็นเครื่องพักผ่อนอยู่สบายในปัจจุบัน

เรื่องผู้บรรลุนิพพานไม่เสพกามสุขนี้ เปรียบอย่างหนึ่งเหมือนคนเคยอยู่ในที่คุมขัง เขาได้อาอาศัยบาง

สิ่งบางอย่างในที่นั้น ช่วยทำให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน เหมือนกลบหรือทำให้ลืมความคับแค้น อึดอัดไปได้บ้าง ต่อมาเมื่อมีโอกาสหลุดออกไปจากสถานที่นั้น บางคนอาจติดใจสิ่งที่เคยให้ความสนุกสนานเพลิดเพลินจนไม่ยอมออกไป บางคนพะว้างพะวังลังเลอยู่ แต่คนที่ได้รู้จักอิสรภาพอย่างแท้จริงแล้ว จะค่อย ๆ ตัดใจได้และไม่ช้าก็จะไม่หวนอาลัยที่คุมขังนั้นอีกต่อไป

ท่านที่แนะนำชักชวนทั้งหลาย เช่นพระพุทธเจ้าได้เคยเร่ร่อนในกามสุขมาก่อนแล้ว และต่อมาได้รู้จักสุขที่ประณีตขึ้นไปถึงฌานสุขและนิพพานสุข เป็นอันว่าได้รู้จักความสุขทุกประเภท การที่ท่านแนะนำชักชวนนั้นก็ย่อมเป็นไปด้วยความรู้จริงโดยได้ผ่านประสบการณ์จริง เป็นเรื่องยืนยันอย่างแน่นแฟ้นว่า สุขใดที่ท่านว่าดี หรือไม่ดี หรือว่าอย่างไรหนึ่ดีกว่า ก็ควรจะเป็นเช่นนั้นจริง

เมื่อเปรียบเทียบกับสุขที่ประณีต โดยเฉพาะนิพพานสุข กามสุขมีส่วนเสียหรือข้อบกพร่องดังที่ควรกล่าวถึงนอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว หรือที่ควรยำไว้อีก ดังนี้

1. ทำให้ชีวิตขึ้นกับสิ่งภายนอก ไม่เป็นตัวของตัวเอง เป็นทาสของวัตถุ มักหลอกให้คิดว่าเราเป็นเจ้าของบังคับมันได้ แต่ยิ่งเข้ายึดถือครอบครองมันจริงจังมากเท่าใด เราก็ยิ่งหมดอำนาจในตัวกลายเป็นทาสของมันมากขึ้นเท่านั้น ความเป็นทาสหรือขึ้นต่อกามคุณนั้น เป็นไปทั้ง 2 ขั้นตอนคือ ก่อนที่จะได้รับรู้และเสพส่วย มันก็เป็นตัวบังคับและกำหนดทิศทางให้เราวิ่งเล่นไปทำการต่าง ๆ เพื่อหาเอาเวทนาที่ชอบมาเสพส่วย ถ้าเป็นไปอย่างรุนแรงก็คือมีชีวิตอยู่เพื่อมันเท่านั้น ครั้นได้รับเอามาเสพส่วยแล้ว มันก็ปรุงแต่งเราให้วนไปตามมันอีก โดยให้เกิดตัณหาตามด้วยรัก โกรธ เกียติ โลภ หลง แล้วแสดงอาการต่าง ๆ ออกมาตามอำนาจกิเลสเหล่านั้น เป็นไปตามกระบวนการที่ว่า ตัณหาปรุงให้หาเวทนา พอได้เวทนาแล้ว เวทนาจึงทำให้เราปรุงแต่งตัณหาอีก วนเวียนเรื่อยไป และขึ้นสุดท้าย ความเปลี่ยนแปลงผันผวนแปรปรวนไปของสิ่งเหล่านั้น แม้ที่เป็นไปตามธรรมชาติของธรรมชาติ ก็มีอิทธิพลบีบคั้นเข้ามาถึงชีวิตจิตใจของเรา ทำให้โศกเศร้าขุ่นหมองทุกข์ระทมคับแค้นไปตาม

ส่วนสุขที่ประณีตขึ้นใน เป็นนิรามิสคือไม่ต้องขึ้นต่อวัตถุภายนอก จึงเป็นอิสระเป็นตัวของตัวเอง นอกจากนั้น ยังเป็นหลักประกันที่ช่วยรักษาไม่ให้ลุ่มหลงหมกมุ่นในกามสุข ช่วยคุ้มครองให้เกี่ยวข้องกับกามสุขในทางที่ไม่เกิดโทษพิษภัย และไม่ให้เกิดความทุกข์เพราะความบีบคั้นที่เกิดจากความผันผวนแปรปรวนของวัตถุ

2. ในเมื่อกามสุขต้องอาศัยกามคุณคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งอยู่ภายนอก คนที่อยู่ด้วยกามสุขจึงเท่ากับเอาความสุขรวมทั้งโทษะตาของตนทั้งหมดไปฝากไว้กับสิ่งอื่นที่อยู่ภายนอก และสิ่งภายนอกเหล่านั้น ก็ขึ้นต่อเหตุปัจจัยหลากหลายที่เป็นไปตามวิถีของมัน ซึ่งผู้แสวงกามสุขนั้นบังคับควบคุมไม่ได้ จึงเป็นธรรมดาที่ว่า ผู้ที่เอาความสุขของตนไปฝากไว้กับสิ่งอื่นซึ่งไม่แน่นอนเช่นนั้น จะต้องเต็มไปด้วยโอกาสที่จะพบกับความผิดหวังและความยุ่งยากวุ่นวายนานัปการ ยิ่งอยู่อย่างไม่รู้เท่าทันมากเท่าใด ก็ยิ่งประสบทุกข์ได้มากเท่านั้น

3. ทำให้ชีวิตหม่นมัวอยู่แค่กระบวนการรับรู้ คืออินทรีย์หรืออายตนะที่ติดต่อสื่อสารกับโลกภายนอก อันนับได้ว่าเป็นกิจกรรมชั้นนอกของชีวิต และเป็นระดับที่ผิวเผิน นอกจากนั้นการหม่นมัวเวียนวังตามมันไป

นี่ก็เป็นเรื่องที่น่าเห็นใจเห็นน้อยเบื่อบ่อยไม่น้อย ส่วนสุขชั้นในอันประณีต ช่วยให้มนุษย์เป็นอิสระจากกระบวนการรับรู้มันได้บ้าง ทำให้รู้จักที่จะเป็นอยู่ได้โดยไม่ต้องขึ้นต่ออินทรีย์เหล่านั้น ไม่ต้องอาศัยมันอย่างน้อยก็ได้พักผ่อน และหันมาพบกับส่วนที่ลึกซึ่งลงไปอยู่ชั้นในของชีวิตบ้าง

4. เพราะเป็นสุขที่ขึ้นต่อวัตถุภายนอก กามสุขจึงต้องอาศัยอารมณ์ที่จะเข้ามาป้อนให้แก่ตัณหาผ่านทางอินทรีย์ต่าง ๆ ถ้าไม่มีอารมณ์ที่ต้องการป้อนเข้ามา ก็จะอยู่เป็นทุกข์ ส่วนสุขประณีตภายในไม่ต้องอาศัยอารมณ์ที่จะต้องถูกป้อนเข้ามา ผู้มีความสุขประเภทนี้ แม้จะขาดอารมณ์สนองอินทรีย์ก็สามารถอยู่เป็นสุขได้ นอกจากนี้ เพราะเหตุที่กามสุขต้องขึ้นต่ออารมณ์จากภายนอกนี้เอง กามสุขจึงเป็นสุขชนิดที่อยู่กับตัวเองไม่ได้ ถ้าอยู่หนึ่งก็จะกระสับกระส่าย ต้องร่ำรอนไปหาสิ่งที่จะเสพลอย ซึ่งว่าตามความเป็นจริงแล้ว อาการร่ำรอนกระสับกระส่ายเช่นนั้นล้วนเป็นความทุกข์ทั้งสิ้น แต่คนที่ร่ำรอนนั้นมักจะพยายามหลอกตัวเองให้มองข้ามหรือไม่มองเสีย และมองแต่ส่วนที่ตนประสบได้เสพลม ยิ่งกว่านั้น ครั้นได้เสพลอยอารมณ์นั้นสมปรารถนา แม้จะเป็นอารมณ์ที่ขอบใจถูกใจ ผู้เสพลก็ไม่สามารถเสพลอยอารมณ์นั้นอยู่ได้นาน ถ้าเสพลอยู่นานก็จะกลายเป็นทนเสพล แล้วที่สุขก็จะกลายเป็นทุกข์ สุขจากกามจึงอาศัยการเปลี่ยนอารมณ์อยู่เรื่อย ๆ และท่านจึงแสดงหลักไว้ว่า อิริยาบทบังทุกข์¹ ส่วนผู้รู้จักสุขลึกซึ่งด้านในแล้วย่อมไม่ถูกรบกวนด้วยความร่ำรอนกระสับกระส่าย สามารถเสพลอยสุขอยู่ในอาการอย่างใดอย่างหนึ่งได้นาน ๆ ตามใจปรารถนา เช่น กรณีของพระพุทธเจ้ากับพระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้น

5. กามสุขเป็นสุขที่ถูกตัณหาปรุงแต่ง อยู่ใต้อิทธิพลของตัณหา คือเนื่องด้วยความชอบใจ ไม่ชอบใจที่สั่งสมเป็นความเคยชินไว้ ดังนั้น ผลจะปรากฏว่าอาการและลักษณะที่ชอบใจและไม่ชอบใจนั้นผันแปรไม่แน่นอน ของอย่างเดียวกัน การแสดงออกก็ริยาทำทางรูปลักษณะเดียวกัน คนหนึ่งชอบ คนหนึ่งไม่ชอบ คนหนึ่งเห็นเป็นสุข (ได้สุขเวทนา) อีกคนหนึ่งเห็นเป็นทุกข์ (เกิดทุกข์เวทนา)² แม้แต่บุคคลเดียวกัน คราวหนึ่งเห็นหรือได้ยินแล้วพอใจ อีกคราวหนึ่งเห็นหรือได้ยินแล้วขัดใจ หรือในกรณีที่ต่างบุคคลรับรู้อารมณ์เดียวกันแล้วต่างก็ชอบใจ ก็อาจกลายเป็นเหตุให้ต่างบุคคลนั้นเองกลับขัดใจซึ่งกันและกัน เพราะต่างก็ปรารถนาสิ่งเดียวกัน ภาวะเช่นนี้นำไปสู่ปัญหาต่างๆ เช่น ความขัดแย้งภายในจิตใจบุคคล ความกระทบกระทั่งระหว่างบุคคลเป็นต้น เป็นต้นตอของความยุ่งยากเดือดร้อนวุ่นวายเป็นอันมาก ซึ่งทุกคนพอจะคาดคิดเห็นได้ ตรงข้ามกับความสุขไร้อาภิสถานใน เกิดแก่ใครเมื่อใด ก็มีแต่เป็นคุณ ให้ความสบายเป็นที่พอใจแก่ผู้นั้นทันที และเกื้อกูลแก่ผู้อื่นทุกคนที่เกี่ยวข้อง ยิ่งเป็นสุขกันได้มากคนออกไปก็ยิ่งดี มีแต่ส่งเสริมกันให้เป็นสุขยิ่งขึ้น เพราะไม่มีอะไรที่จะต้องแก่งแย่งชิงกัน จึงมีแต่จะนำไปสู่การระงับปัญหาและความสงบสุข

¹ สันตติ บังอนิจลักษณะ, อิริยาบท บังทุกข์ลักษณะ, ขณะ บังอนัตตลักษณะ (วิสุทธิ.3/275)

² เคยมีการถกเถียงกันว่า ในกามคุณ 5 อย่าง อย่างไหนดีเลิศเป็นเยี่ยม พระพุทธเจ้าตรัสว่าอยู่ที่ชอบหรือถูกใจ (ดู ส.ส.15/359/116)

6. โดยเหตุที่กามสุขเกิดจากการสนองระบับตัณหา ถ้าตัณหาเกิดขึ้นแล้ว ไม่ได้ได้รับการสนอง ตัณหา นั้นไม่ระบับไป ปมปัญหาก็เกิดขึ้นทันที ปมปัญหาหรือภาวะติดขัดบีบคั้นนั้นท่านเรียกว่าทุกข์ พอทุกข์ เกิดขึ้น ผลเสียก็ตามมา ผลเสียนี้ถ้าไม่ขังอยู่ภายใน ก็ต้องหาทางระบายออกข้างนอก หรือไม่ก็ทั้งสองอย่าง ผลเสียที่ขังอยู่ข้างในได้แก่อาการกลัดกลุ้มกระวนกระวายคับแค้นเศร้าหมองและทุกข์ใจต่าง ๆ รวมเรียกว่า ความหลงไหลพันเพื่อน ผลเสียที่หาทางออกข้างนอกอาจระบายทางเบา เช่น เทียวขอความแนะนำช่วยเหลือในรูปแบบ ๆ อาจเป็นความช่วยเหลือแนะนำทางปัญญาและคุณธรรม หรืออาจไปแสวงหาความช่วยเหลือจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์อำนาจลึกลับลบล้างบาปต่าง ๆ บ้างก็พยายามกลบเกลื่อนทุกข์ด้วยกามสุขชนิดที่หยาบ และร้อนแรงยิ่ง ๆ ขึ้นไป หรืออาจระบายออกทางรุนแรงต่อผู้อื่น เช่น ก่อเหตุขัดแย้งรุกรานผู้อื่นหรือทำ การในทางทำลายไปรอบตัวเท่าที่ตนจะเกี่ยวข้องไปถึง เกิดพฤติกรรมที่เป็นภัยมากมาย หรือไม่ก็หันกลับ เข้ามาเกลียดชังตัวเอง ทำการเข่มงวดบีบรัดต่าง ๆ แม้กระทั่งทำลายตนเอง ในเรื่องนี้มีพุทธพจน์ที่พึง สังเกตแห่งหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เหตุก่อกำเริบแห่งทุกข์เป็นไฉน? ตัณหาเป็นเหตุก่อกำเริบ (นิทานสมภพ) แห่งทุกข์ ...วิบากแห่งทุกข์เป็นไฉน?...เรากล่าวว่าทุกข์มีความหลงพันเพื่อนเป็นวิบาก หรือมีการหาทางเปลี่ยน (ภายนอก) เป็นวิบาก”¹

การหาความสุขแบบสนองตัณหาที่ก่อปัญหาได้ทุกขั้นตอน ไม่เฉพาะในขั้นถูกขัดไม่ได้ได้รับการสนอง เท่านั้น แม้ในขั้นแสวงหาสิ่งเสพสวดยต่าง ๆ มาสนองตัณหาก็คดี ในขั้นที่หามาได้และเสพสวดยสนองตัณหา แล้วก็ดี ปัญหาที่เกิดขึ้นได้ทั้งนั้น กล่าวคือในขั้นแสวงหาที่อาจใช้วิธีการเบียดเบียน เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น เมื่อได้มาเสพสนองแล้วก็อาจหลงไหลมัวเมาทะยานอยากมากและรุนแรง ถึง ๆ ขึ้น ทำให้เกิดปัญหาในแง่อื่น ๆ ต่อไปอีก ปุณฺณชนันดี จึงต้องใช้สติปัญญานำเอาคุณธรรมเข้ามา ควบคุมพฤติกรรมของตน บรรเทาพิษภัยของตัณหาลงบ้าง แต่วิธีคุมที่ช่วยให้ปลอดภัยได้มากคือ การ ให้อภัยแก่ผู้เสพกามสุขเหล่านี้ มีความสุขฝ่ายนิรามิสเป็นทางออก (นิสสรณะ) อยู่บ้าง ทางออกหรือนิสสรณะ นี้จะช่วยผ่อนพฤติกรรมที่สืบเนื่องจากตัณหาให้ประณีตหรืออยู่ในขอบเขตที่พึงงามได้อย่างมาก เพราะสุข ฝ่ายที่ไม่ขึ้นต่ออามิสนี้ อยู่ด้านตรงข้ามกับตัณหา ปรากฏตัวขึ้นในเวลาสร้างตัณหา มีอยู่ได้โดยไม่ต้อง อาศัยตัณหา ใครเข้าหาความสุขชนิดนี้ก็ย่อมพ้นจากพิษภัยที่จะเกิดจากตัณหาของตนไปได้ทันที

เพราะกามสุขมีส่วนเสียอาจก่อโทษได้มากอย่างนี้ และมนุษย์ทั้งหลายก็ชอบหรือฝักใฝ่กามสุขกัน อยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องไปกระตุ้นเข้าอีก ดังนั้น ท่านจึงไม่สนับสนุนให้มุ่งหาความสุข ไม่ให้เอาจกามสุขเป็น จุดหมายของชีวิต การทำนุหรือทำความดีในทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นทาน ศีล หรือภาวนา ก็ตาม ว่าตามหลักแท้แล้วท่านไม่สอนให้มุ่งหาผลตอบแทนเป็นกามสุข เช่น โชคลาภ ยศ เกียรติ อำนาจ บริวาร การไปเกิดในสวรรค์เป็นต้น แต่ท่านสนับสนุนให้ทำเพื่อมุ่งลดกิเลส ทำลายความสังสมก่อตัว

¹ อ.จ.ก.ก.22/334/465

ของค้นหาเชื่อทุกข ทำให้ผู้ทำความดีนั้นประสบสุขประณีตที่ลึกซึ้งภายใน ซึ่งจะนำเอาความรุ่มเย็นเป็นสุขมาให้ทั้งแก่ตนและผู้อื่น เกื้อกูลทั้งแก่ชีวิตของตนและแก่สังคม โดยมีนิพพานสุขเป็นจุดหมายสุดท้าย ดังความในบาลีแห่งหนึ่งว่า

“บัณฑิตยอมไม่ให้ทาน เพราะเห็นแก่ความสุขกลัวกิเลส (อุปธิสุข คือสุขที่เป็นเหตุก่อทุกข์ใก่อีก มุ่งเอากามสุขเป็นสำคัญ) เพื่อจะมีภพต่อไปอีก แต่บัณฑิตยอมให้ทานเพื่อหมกสิ้นกิเลส เพื่อไม่มีภพต่อไปอีกโดยแท้

“บัณฑิตยอมไม่บำเพ็ญทาน เพราะเห็นแก่ความสุขกลัวกิเลส เพื่อจะมีภพต่อไปอีก แต่บัณฑิตยอมบำเพ็ญทานเพื่อความหมกสิ้นกิเลส เพื่อไม่มีภพต่อไปอีกโดยแท้

“บัณฑิตมุ่งภาวะเย็นใจ (คือนิพพาน) มีจิตโหม่ไปทางนั้น น้อมใจไปในภาวะนั้น จึงให้ทาน บัณฑิตเหล่านั้นยอมมีนิพพานเป็นที่หมาย เสมือนธารนทีไหลเรื่อยสู่กลางสาคร”¹

เท่าที่ได้กล่าวมาในเรื่องความสุขนี้ เห็นควรสรุปให้เห็นขั้นตอนและประเภทชัดเจนขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งจะไดดังนี้

ก. เวทยิตสุข (สุขที่เป็นเวทนา หรือสุขที่มีการเสวยอารมณ์)

1. กามสุข สุขเนื่องด้วยกามหรือสุขเกิดจากกามคุณ
2. ฌานสุข สุขเนื่องด้วยฌานหรือสุขที่เป็นวิบากแห่งฌาน
 - สุขเนื่องด้วยรูปฌาน 4 ชั้น
 - สุขเนื่องด้วยอรุพฌาน 4 ชั้น

ข. อเวทยิตสุข (สุขที่ไม่เป็นเวทนา หรือสุขที่ไม่มีการเสวยอารมณ์)

3. นิโรธสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติ คือการเข้าสู่ฌานสมาบัตินิโรธ

นี้จัดตามหลักความสุข 10 ขั้นที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ในที่นี้จะขอจัดใหม่อีกอย่างหนึ่งซึ่งก็คล้ายกันมาก แต่ให้ความรู้สึกยึดหยุ่นหรือกว้างออกไปสักหน่อย โดยแบ่งเป็น 3 ดังนี้

1. กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม
2. ฌานสุข สุขเนื่องด้วยฌาน
3. นิพพานสุข สุขเนื่องด้วยนิพพาน²

¹ ขุ.ม.29/825/517.

² ที่จัดอย่างนี้ถือตามแนวพุทธพจน์ ใน ขุ.อ.25/52/87 ที่ตรัสถึงความสุข 3 อย่างคือ กามสุข ทิพยสุข และ ตันตักขยสุข; คำว่ากามสุข ชัดอยู่แล้ว ส่วนทิพยสุข (บาลีเป็นทิวียสุข) อรรถกถา อ.อ.135 อธิบายว่า หมายถึงฌานสุขนั่นเอง (เฉพาะชั้นโลกียฌานสุข: ที่ท่านว่าทิพยสุขเป็นฌานสุข เพราะถือว่าฌานเป็นทิพวิหาร ตามหลักใน ที.ปา.11/228/232 ซึ่ง ที.อ.3/256 ว่าได้แก่สมาบัติ 8 ส่วนทิพยสุขที่หมายถึงสุขของเทวดา ที่รวมอยู่ในกามสุขแล้ว) ข้อสุดท้าย-

กล่าวโดยสัมพันธ์กับบุคคลผู้เสพความสุขเหล่านี้ จะเป็นดังนี้

1. กามสุข ผู้เสพสุข ได้แก่ มนุษย์ปุถุชน และอริยบุคคลชั้นโสดาบันและสกทาคามี¹
2. ฌานสุข ผู้เสพสุข ได้แก่ มนุษย์ปุถุชนและอริยบุคคลทุกชั้นตั้งแต่พระโสดาบันถึงพระอรหันต์ เฉพาะท่านที่เจริญฌานชั้นนั้น ๆ ได้แล้ว²
3. นิพพานสุข ผู้เสพสุข ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย ตั้งแต่พระโสดาบัน จนถึงพระอรหันต์ (แต่ต้องแยกแยะออกไปอีก ถ้าเป็นผลสมาบัติสุข ก็ได้สำหรับผู้บรรลุผลชั้นนั้น ๆ ถ้าเป็นนิโรธสมาบัติสุข ก็ได้เฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ 8 แล้ว)

ถ้าจัดโดยถือบุคคลเป็นหลัก การเสวยความสุขจะมีวิสัยดังนี้

1. มนุษย์ปุถุชน อาจเสวยกามสุขและฌานสุข
2. อริยบุคคลชั้นโสดาบันและสกทาคามี อาจเสวยกามสุข ฌานสุข และนิพพานสุขประเภทผลสมาบัติสุข
3. อริยบุคคลชั้นอนาคามีและพระอรหันต์ อาจเสวยฌานสุข และนิพพานสุข ทั้งประเภทผลสมาบัติสุข และนิโรธสมาบัติสุข (ถ้าได้สมาบัติ 8 แล้ว)

สิ่งสำคัญที่พึงย้าไว้เป็นพิเศษในเรื่องความสุขนี้ มีอยู่ว่า พระพุทธศาสนาไม่สอนให้บุคคลทำการต่าง ๆ เพื่อเห็นแก่ความสุขก็จริง แต่ก็ยอมรับความจริงอยู่เสมอว่าความสุขเป็นส่วนสาระสำคัญที่จำเป็นของ

- ดัชนีความสุข แปลว่าสุขเนื่องด้วยภาวะไร้ตัณหา (ความสิ้นไปแห่งตัณหา) ก็คือสุขเนื่องด้วยนิพพานหรือนิพพานสุขนั่นเอง เพราะดัชนีความสุขเป็นโวหารหนึ่งคำหนึ่งของนิพพาน แต่รรถกถาที่อ้างข้างต้นไขความว่าหมายถึงผลสมาบัติสุข ซึ่งเป็นสุขที่พระอริยบุคคลทุกท่านตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปเสวยได้ โดยทำนิพพานเป็นอารมณ์ ในที่นี้ใช้คำว่านิพพานสุขให้ความหมายหลวม ๆ ครอบคลุมถึงผลสมาบัติสุขที่กล่าวนี้ด้วย สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติที่เป็นภาวะเทียบคล้ายนิพพานด้วย ครอบคลุมถึงวิมุตติสุขที่ท่านกล่าวถึงบ่อย ๆ ด้วย (วิมุตติสุข คือผลสมาบัติขั้นสุดท้ายซึ่งเป็นของพระอรหันต์ ดู วินย.อ.3/3; อ.อ. 40,46; วินย.ฎีกา 4/421) การจัดเป็น 3 อย่างนี้ ไม่ห่างจากแบบที่ประมวลจากสุข 10 ขึ้นข้างต้นเลย

อรรถกถาที่แบ่งประเภทสุขละเอียดที่สุดคงได้แก่ อัง.อ.1/56 = อัง.อ.2/326 ซึ่งแบ่งสุขเป็น 7 ชั้นคือ มนุษยสุข ทิพย์สุข ฌานสุข วิปัสสนาสุข มรรคสุข ผลสุข นิพพานสุข สุข 7 อย่างนี้อาจจัดรวมได้เป็น 4 ประเภทคือ

1. กามสุข รวมถึงมนุษยสุขและทิพย์สุข (เฉพาะในความหมายว่าสุขของเทวดา)
2. ฌานสุข ได้แก่โลกียฌานสุข หรือโลกียสมาบัติสุข บางแห่งเรียกเป็นทิพย์สุขในแง่เป็นทิพย์วิหาร
3. วิปัสสนาสุข สุขเนื่องด้วยวิปัสสนา ที่ชัดคือที่เป็นวิปัสสนูปกิเลสอย่างหนึ่ง (ดู นิท.อ.2/343; วิสุทธิ.3/271; วินย.ฎีกา 2/367)
4. โลกุตตรสุข ได้แก่ มรรคสุข ผลสุข และนิพพานสุข (สุตต.อ.2/166) และในคำว่าผลสุข ให้อรรถกถาถึงผลสมาบัติสุข ซึ่งคลุมเอาวิมุตติสุขเข้าด้วย (ผลสมาบัติสุข เป็นโลกุตตรสุข ตาม อ.อ.43; ปฏิส.อ.322; วิสุทธิ.3/358)

¹ รวมทั้งเทวดาชั้นกามาพรสวรรค์ทั้ง 6

² รวมทั้งพรหมทั้งหมด (รูปพรหม 16 อรูปพรหม 4)

จริยธรรม เป็นสิ่งที่ให้ความหมายแก่การประพฤติธรรม จะว่าเป็นหลักยึดหรือฐานคำขู่ของการประพฤติธรรมก็ได้ ทั้งนี้ไม่ว่าจะพูดในระดับที่เรียกว่าการปฏิบัติธรรมก็ตาม หรือในระดับจริยธรรมทั่วไปก็ตาม ความสุขที่พระพุทธศาสนาพูดถึงนี้ หมายถึงความสุขที่เป็นพื้นฐานอยู่ภายในจิตใจ ซึ่งจิตใจสามารถสัมผัสได้เองทันทีทุกเวลาที่มันพร้อม ไม่ต้องอิงอาศัยกระบวนการรับรู้ที่ขึ้นต่ออารมณ์ของโลกภายนอก เป็นความสุขที่ทำให้ชีวิตนี้มีความเป็นอิสระในส่วนของมันได้ ความสำคัญและจำเป็นของความสุขสำหรับผู้ปฏิบัติธรรม จะเห็นได้ดังที่กล่าวไว้แล้วตั้งแต่ต้น และควรจะนำเอาสาระมากล่าวย้ำไว้อีกว่า ผู้ปฏิบัติธรรมใด ถ้ายังไม่ประสบความสำเร็จประณีตลึกซึ้งภายในที่ไม่อาศัยการกัมมัฏฐานก็ยังว่างใจไม่ได้ว่าจะไม่เวียนกลับมาหาการกัมมัฏฐานที่บวชเป็นบรรพชิตแล้ว ถ้าตราบใจยังไม่ได้สัมผัสความสุขประณีตลึกซึ้งภายในชนิดที่ไม่ต้องอาศัยอามิส ก็ยังไม่ปลอดภัยอยู่ตรงนั้น ก็เลยจะสามารถเข้าครอบงำใจ อาจให้ครองพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้ ท่านชักชวนแม้แต่ปุถุชนให้พยายามสร้างสมความสุขชนิดนี้ไว้หรือให้รู้จักความสุขอย่างนี้ไว้บ้าง เพราะนอกจากจะทำให้เขามีความสุขเพิ่มมากขึ้นจากความสุขที่ตนมีอยู่แต่เดิม เป็นการเพิ่มคุณค่าให้แก่ชีวิตของตนแล้ว ยังทำให้ชีวิตมีทางออกในทางความสุข ที่จะไม่ต้องถูกบีบบังคับด้วยตัณหาให้วิ่งพล่านร่นรนอย่างไม่มีขอบเขตจนก่อเกิดปัญหาต่าง ๆ ให้เพิ่มมากขึ้น ทั้งแก่ตนเองและแก่โลก อาจพูดย่ำลงไปได้ทีเดียวว่า ถ้ามนุษย์ไม่ยอมหันมาทำความรู้จักกับความสุขฝ่ายนิรามิสไว้และไม่เอาใจใส่ความสุขด้านนี้กันบ้างแล้ว การโลดแล่นทะยานหาแต่ความสุขอย่างเดียวนั้นจะนำมนุษย์ไปสู่ความมีชีวิตที่ผิวเผินประกอบด้วยความคับแค้นกระวนกระวายเบื่อหน่ายระทมทุกข์ภายในจิตใจ และการแข่งขันแย่งชิงเอาวัดเอาเปรียบการเบียดเบียนตลอดจนการทำลายล้างระหว่างกัน จนในที่สุดมนุษย์จะพาตนเองและโลกไปสู่ความพินาศในเมื่อแม้แต่ปุถุชนผู้อยู่ท่ามกลางการแสวงหาความสุข สุขด้านในยังจำเป็นถึงอย่างนี้แล้ว ผู้ที่ดำเนินชีวิตชนิดที่ปลื้มอกหรือลดหรือเสียสละความสุข ก็ยิ่งจำเป็นต้องเข้าถึงความสุขประเภทนี้มากขึ้นเป็นทวีคูณ ไม่ต้องพูดถึงผู้ที่ออกบวชหรือท่านที่เรียกกันว่ามุ่งปฏิบัติธรรมขั้นสูง แม้แต่ผู้ที่บำเพ็ญตนเป็นนักเสียสละ ดำเนินชีวิตเพื่ออุดมคติ ก็จะต้องพยายามมีความสุขขั้นในนี้ให้ได้บ้าง มิฉะนั้น ความเสียสละหรือความมีอุดมคตินั้นก็จะขาดหลักประกันที่มั่นคง มีหวังที่จะพลัดหลงจากอุดมคติ หมุนกลับลงมาหาระบบที่เป็นบาปร้ายได้อีก พึงง่าย ๆ ว่าถ้าจะเสียสละก็จะต้องมีความสุขในการอยู่อย่างเสียสละด้วย ถ้าจะมีอุดมคติ ก็จะต้องมีความสุขในความมีชีวิตตามอุดมคติด้วย และในวงกว้างออกไป ก็ควรพูดว่าถ้าทำให้คนรู้จักความสุขด้านในไม่ได้ ทำให้เห็นคุณค่าของความสุขด้านในนั้นไม่สำเร็จ การทะยานหาความสุขก็จะครอบงำมนุษย์ เป็นตัวกำหนดชะตากรรมของโลกโดยสิ้นเชิงอยู่ต่อไป ไม่ว่าศาสนาปรัชญาหรือนักจริยธรรมจะระดมกำลังกันสั่งสอนมนุษย์ว่าอย่างไร.

บทสรุป

เพื่อให้เห็นทัศนคติของพระพุทธศาสนาต่อความสุขชัดเจนยิ่งขึ้น ขอย้อนกลับไปขยายข้อความที่อ้างไว้ตอนต้นบทความนี้ว่า จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พึงบรรลุได้ด้วยความสุข หรือด้วยข้อ

ปฏิบัติที่มีความสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์ หรือด้วยข้อปฏิบัติที่เป็นทุกข์

ครั้งหนึ่ง โภทราชกุมาร กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันมีความเห็นอย่างนี้ว่า ความสุขจะพึงบรรลุด้วยความสุขหาได้ไม่ ความสุขจะพึงบรรลู่ได้ก็ด้วยความทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า : กุณราชกุมาร ก่อนแต่สัมโพธิ เมื่อเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังมีใจตรัสรู้ แม้เราก็ก่อนมีความคิดดังนี้ว่า ความสุขจะพึงบรรลุด้วยความสุขหาได้ไม่ ความสุขจะพึงบรรลู่ก็ด้วยความทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าต่อไปว่า ด้วยพระดำริดังกล่าวนี้ ต่อมาพระองค์ก็ได้เสด็จออกบรรพชา ทรงศึกษาในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร และอุททกดาบส รามบุตร จนจบความรู้ของสำนักทั้งสองแล้ว เสด็จต่อไปจนถึงอรุณเวลาเสนาณิม แล้วทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา ทรมานพระองค์ด้วยวิธีการต่าง ๆ จนในที่สุดทรงอดอาหาร จนพระวรกายซูบผอมอย่างยิ่ง ดังบาลีที่ตรัสเล่าไว้ว่า

“เพราะความเป็นผู้มีอาหารน้อยนั้นแล อวัยวะน้อยใหญ่ของเรา จึงกลายเป็นเหมือนเถาวัลย์แปดสิบข้อ หรือเหมือนเถาวัลย์ข้อห้า ตะโพกของเรา เป็นเสมือนเท้าอุฐ กระดูกสันหลังผุกระกะเหมือนเถาวัลย์ภูพานาฬิสีโครงขึ้นนูนเป็นร่อง ๆ กังกลอนศาลาเก่าที่เครื่องมุงหล่นโถมอยู่ กวางตามูลึกเข้าไปในป่าคาประหนึ่ง กวางปรากฏในปอน้ำลึก ผิวศีรษะที่รับสัมผัสอยู่ก็เหี่ยวแห้ง กุจกัณณน้ำเต้าสกที่คักมาทั้งสก ๆ ถูกลมและแดดกระทบเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น เราคิดว่าจะลูบผิวหนังท้อง ก็จับถูกกระดูกสันหลัง คิดว่าจะลูบสันหลังก็จับถูกหนังท้อง หนังท้องกับกระดูกสันหลังติดถึงกัน เมื่อคิดว่าจะถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะ ก็ชวนเซล้มลง ณ ที่นั้นเอง เมื่อจะให้กายนี้มีความสุข เอามือลูบตัว ขนทั้งหลายมีรากเนา ก็หลุดร่วงจากกาย”

ในที่สุดทรงพระดำริว่า

“สมณะหรือพรหมณ์ทั้งหลาย เหล่าหนึ่งเหล่าใด ในอดีตกาล...ในอนาคต...ในปัจจุบัน ไล่ส่วยทุกเขวหน่าอันแผ่ร้อนแรงกล้าที่เกิดเพราะความเพียร อย่างยิ่งก็เพียงเท่านี้ ไม่ยิ่งไปกว่านี้ และด้วยทุกรกิริยาอันแผ่ร้อนนี้ เราก็หาบรรลุดุญฐานที่คนวิเศษซึ่งสามารถทำคนให้เป็นอริยะ ซึ่งเหนือกว่าธรรมของมนุษย์สามัญได้ไม่ มรรคาเพื่อความตรัสรู้คงจะมีเป็นอย่างอื่นกระมังหนอ

“กุณราชกุมาร เรานั้นก่อนมีความคิดดังนี้ว่า เรายังรู้ประจักษ์ใจอยู่ ในกรวณงานวัปปมงคลของท้าวศากยะ ผู้พระบิดา เรานั่งอยู่ในร่มไม้หว้าอันเยือกเย็น สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน มีวิทก มีวิจาร มีปีติ และสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ นี่กระมังหนอจะพึงเป็นมรรคาเพื่อความตรัสรู้; เรานั้นก่อนมีความรู้สึกแค้นแค้นตามสติว่า นี่แหละคือมรรคาเพื่อความตรัสรู้; เรานั้นก่อนมีความคิดว่า เราจะกลัวต่อความสุขขณิกที่ปราศจากกาม ปราศจากอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือกระไรหนอ และก่อนมีความคิดต่อไปว่า เราไม่กลัวความสุขขณิกที่ปราศจากกาม ปราศจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

“เรานั้นก่อนมีความคิดดังนี้ว่า การที่บุคคลผู้มีร่างกายผ่ายผอมเหลือเกินอย่างนี้จะบรรลุดุญฐานอย่างนั้น มิใช่จะทำได้ง่ายเลย ถ้ากระไรเราพึงบริโภคอาหารหยาบ คือข้าวสุกและขนมสกลึก”

ต่อจากนั้น พระโพธิสัตว์ก็ได้ทรงเสวยอาหารหยาบ จนมีกำลังขึ้นแล้ว ทรงบำเพ็ญฌานจนบรรลู่

จตุกถฌานและไถ่ตรัสรู้¹

ปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนาเป็นข้อปฏิบัติที่มีความสุขดังที่กล่าวมานี้ แต่ก็มีข้อต้องระวังคือ ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่ติดใจหลงใหลในความสุขที่เกิดขึ้นแก่ตน ไม่ปล่อยให้ความสุขที่เกิดขึ้นนั้นครอบงำจิตใจของตน ยังมีจิตใจเป็นอิสระ สามารถก้าวหน้าไปในธรรมเบื้องสูงต่อไป จนบรรลุความเป็นอิสระหลุดพ้นโดยสมบูรณ์ ซึ่งเมื่อบรรลุจุดหมายนั้นแล้ว ก็สามารถเสวยความสุขที่เคยเสวยมาแล้ว โดยที่ความสุขนั้นไม่มีโอกาสครอบงำจิตใจทำให้ติดพันหลงใหลได้เลย²

ในบางกรณีที่เป็นการแสดงความหมายเชิงเปรียบเทียบ หรืออีกเรื่องความเชิงภาษา พระพุทธเจ้าถึงกับทรงเรียกการหมั่นบำเพ็ญฌาน 4 ว่าเป็นสุขัลลิกานุโยค คือความหมกมุ่นในความสุขชนิดหนึ่ง แต่เป็นการหมกมุ่นความสุขชนิดที่ต่ำมาเป็นประโยชน์ เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ เหตุที่ตรัสดังนั้น เพราะตามปกติกับบวชในสมัยพุทธกาลนิยมบำเพ็ญตบะและข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่บีบรัดเข้มงวดทรมานตน ซึ่งเมื่อเทียบเข้าแล้ว ทำให้รู้สึกว่าการบำเพ็ญสมณธรรมในพุทธศาสนาผ่อนเบาสบายเป็นอย่างมาก นักบวชในลัทธิศาสนาอื่นจึงมักยกเป็นข้อตำหนิตีความว่า พระสงฆ์ในพุทธศาสนาเป็นอยู่อย่างอ่อนสบาย ดังตัวอย่างพุทธพจน์ที่ตรัสในคราวหนึ่งว่า

“อุกรจุนทะ ข้อนี้เป็นฐานะซึ่งเป็นไปไคคือ การที่อัญญะกัณฐะปริพาชกจะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า พวกพระสมณะศากยบุตรทั้งหลาย เป็นผู้ฝึกฝนประกอบตนหมกมุ่นอยู่ในความสุข; เธอพึงพูดกะอัญญะกัณฐะปริพาชกที่กล่าวอย่างนั้น ดังนี้ว่า สุขัลลิกานุโยค (การประกอบตัวให้พัวพันหรือหมกมุ่นในความสุข) ชนิดไหนละท่าน? เพราะว่าสุขัลลิกานุโยค มีมากมายหลายอย่างหลายประการ?

“อุกรจุนทะ สุขัลลิกานุโยค 4 อย่างต่อไปนี้ เป็นของทราวม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน เป็นอนารยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา หรือวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่ออิริยาฎา เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน; 4 อย่างไหน? กล่าวคือคนพาลบางคนในโลกนี้ ฆ่าสัตว์แล้วทำตนให้เป็นสุขเขิบอิม...บางคนถือเอาของที่เขาให้แล้วทำตนให้เป็นสุขเขิบอิม...บางคนผูกใจเจ็บแล้วทำตนให้เป็นสุขเขิบอิม...บางคนพรังพร้อมเต็มที่บำรุงบำเรอตนด้วยกามคุณทั้ง 5....

“อุกรจุนทะ สุขัลลิกานุโยค 4 อย่างต่อไปนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่ออิริยาฎา เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยส่วนเดียว; 4 อย่างไหน? กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...ทุกขฌาน...ทุกขฌาน...จตุกถฌาน...”³

ความเท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น สอดคล้องกับหลักการทั่วไปเกี่ยวกับความสุขตามคำสอนของพระ

¹ ม.ม.13/488-508/443-461; พวกนิครนถ์ที่มีความเห็นว่า สุขจะบรรลุได้ด้วยทุกข์ จึงได้บำเพ็ญตบะทรมานตนด้วยวิธีการต่าง ๆ ดู ม.ม.12/220/187 (เคยอ้าง)

² ดู ม.ม.12/425-9/457-460

³ ที.ปา.11/114-5/143-5

พุทธศาสนา หลักการทั่วไป หรือหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนาสำหรับปฏิบัติต่อความสุขมี 3 หัวข้อ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ความพยายามจะมีผล ความเพียรจะมีผลได้อย่างไร ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1. ไม่เอาทุกข์ทับถมคนที่ไม่มีทุกข์ทับถม
2. ไม่ละทิ้งความสุขที่ชอบธรรม
3. ไม่หมกมุ่นสยบในความสุ้นั้น”¹

นี่เป็นหลักเกณฑ์มาตรฐานที่ชาวพุทธจะพึงใช้ปฏิบัติในการเกี่ยวข้องกับความสุข อย่างไรก็ตาม แม้จะมีหลักการที่เป็นแกนกลางให้ดังนี้ แต่ความละเอียดอ่อน ความกว้างขวางลึกซึ้งแห่งความเข้าใจเกี่ยวกับความสุขก็ยังแตกต่างกันออกไป และเป็นข้อที่พื้งนำมาพิจารณาประกอบด้วย เช่น ผู้ที่เห็นโทษของกามสุข เบื่อหน่ายกามสุขแล้ว และด้วยความมุ่งหวังความสุขที่ประณีตขึ้นไป จึงบำเพ็ญข้อปฏิบัติบางอย่างซึ่งบางตอนมีลักษณะยากลำบาก ผู้ยังข้องอยู่ในกามสุขอาจมองการกระทำของเขว่าเป็นการหาทุกข์มาใส่ตัวก็ได้ ในกรณีเช่นนี้เมื่อผู้ปฏิบัตินั้นมีความพร้อมอยู่แล้ว เบื่อหน่ายกามสุขอยู่แล้ว ซึ่งการอยู่ในกามสุขกลับกลายเป็นความทุกข์สำหรับเขาก็ดี หรือแม้ยังไม่พร้อมดีนัก แต่มองเห็นโทษของกาม เห็นคุณของความสุขที่ประณีตกว่า และมีความหวังว่าจะได้สุขที่ประณีตนั้นก็ดี ข้อปฏิบัติที่ยากลำบากนั้นก็กลายเป็นแบบฝึกหัดสำหรับฝึกตน ถ้าหากบุคคลนั้นสมควรใจจะฝึก และข้อปฏิบัตินั้นก็ไม่ได้เลยเถิดไปจนกลายเป็นการทรมาน ท่านก็ยอมให้ในความหมายที่ว่าเป็นการฝึกนั้นแล นอกจากนั้น ความเป็นอยู่บางด้านของผู้ประสบสุขอันประณีตแล้ว บางครั้งเมื่อมองดูในสายตาของคนที่ยังในกามสุข อาจเห็นเป็นความทุกข์ไปก็ได้ เช่นเดียวกับคนที่อยู่ในความสุขอันประณีตมองเห็นความเป็นอยู่ของคนที่ยังในกามสุขว่าเป็นความทุกข์ แต่ทั้งนี้ผู้ที่อยู่ในภวะนั้นเองย่อมรู้ว่าตนมีความสุขหรือไม่

เป็นอันว่า ปัญหาที่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่นิยมสุขหรือนิยมทุกข์ ใฝ่สุขหรือใฝ่ทุกข์ เป็นอันตัดทิ้งไปได้แล้ว ยังเหลือปัญหาแต่เพียงในแง่ของความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายหรือขอบเขตความลึกซึ้งของความสุข และปัญหาแนนี้ก็สรุปลงได้อีกคือ เหลือเพียงการเลือกระหว่างกามสุขกับสุขที่ประณีตกว่ากามสุข ซึ่งในแง่ที่ท่านถือว่าความสุขประณีตสำคัญกว่า ควรมีความสุขประณีต หรือไม่ก็มีทั้งกามสุขและสุขประณีตด้วย หลักการทั่วไปสำหรับการก้าวจากระดับกามสุขไปสู่สุขที่ประณีตกว่า ก็คือความพร้อมและการฝึก และก็มิหลักทั่วไปตามมาอีกข้อหนึ่งว่า บุคคลทุกคนควรมีความสุขอันชอบธรรมที่เหมาะสมกับระดับชีวิตของตนหรือที่เป็นผลแห่งความเพียรพยายามฝึกฝนตนเอง อย่างน้อยหนึ่งชั้น หากผู้ใดขาดความสุขที่พึงได้พึงถึงทั้งสองด้าน เช่น กามสุขก็สูญเสียไปแล้ว ความสุขประณีตก็มิได้ปฏิบัติตัวเพื่อให้ได้ คนนั้นท่านถือว่าเป็นผู้มีชีวิตพลาตที่สุด โดยนัยนี้ พระภิกษุผู้ละกามสุขไปแล้ว และมีได้ตั้งใจ

¹ ม.อ. 14/12/13 (ตรัสเพื่อแสดงความแตกต่างระหว่างพระพุทธศาสนากับลัทธิของนิครนถ์ซึ่งเป็นคำสอนประเภทอัตตกลมตามโยค).

ฝึกฝนตนเพื่อความสุขที่ประณีต หรือฝึกไม่สำเร็จ จึงอยู่ในฐานะตกต่ำเป็นผู้พลาดจากประโยชน์ยิ่งกว่าชาวบ้านที่เสพกามสุข พึงง่าย ๆ ว่า พระไม่ได้เต็มทีกว่าคฤหัสถ์ หรือน่าสงสารกว่าคฤหัสถ์ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้บวชแล้วอย่างนี้ แต่เป็นผู้มีความละโมภ มีราคะแรงกล้าในกามทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความกำริแห่งใจที่แรงร้าย มีสติเลอะเลือน ไร้สัมปชัญญะ ใจไม่มีสมาธิ จิตพลาถ ปล่อยอินทรีย์ไม่สำรวม, บุคคลผู้นี้เรากล่าวว่า มีอุปมาเหมือนคันไถที่ไฟไหม้ปลายเสียแล้วทั้งสองข้าง อีกตรงกลางก็เปื้อนโคลน จะใช้ประโยชน์เป็นเครื่องไถในบ้านก็ไม่ได้ผล เป็นเครื่องไถในป่าก็ไม่ได้ผล โภคะของคฤหัสถ์เขาก็เสื่อมไปเสียแล้ว ประโยชน์ที่มุ่งหมายของความเป็นสมณะเขาก็ทำให้บริบูรณ์ไม่ไค้”¹

เมื่อพิจารณาโดยถือกามสุขเป็นหลัก พอละสรูปแนวทัศนะของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับความสุขได้ดังนี้

1. กรณีที่เสวยกามสุข

ก. ขั้นดีเลิศ คือการเสวยกามสุข พร้อมทั้งรู้จักความสุขอย่างประณีตด้วย ความสุขอย่างประณีตนั้นจะเป็นเครื่องคุ้มครองรักษาและค้ำประกันให้การเสวยกามสุขอยู่ในขอบเขตแห่งความดีงาม ให้เสวยกามอย่างมีศีลธรรม ไม่ก่อปัญหาทั้งแก่ตนและคนอื่น แต่สามารถเป็นอยู่อย่างเกื้อกูลทำให้เกิดประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและสังคม โดยมีลักษณะทั่วไปคือ รู้เท่าทันเห็นโทษอันได้แก่ช่องเสียหรือแง่ที่บกพร่องของกามสุขนั้น รู้จักประมาณในการเสพเสวย ไม่หลงใหลมัวเมา เช่น ในทางเพศ ผู้มีครอบครัวก็มีสหการสันโดษ คือความพอใจมีอยู่แต่คู่ครองของตน อยู่ร่วมกันด้วยธรรมเช่น จงรักภักดีต่อกันและซักจูงกันให้เจริญก้าวหน้าในความดีงามและความสุขที่ประณีตสูงขึ้นไป เช่น คู่รักสาวก บิดามารดาของนายนกกุล เป็นต้น²

ข. ขั้นดี คือการเสวยกามสุขที่มีศีลธรรม แต่ยังห่างเหินจากความสุขอย่างประณีต มีลักษณะคล้ายกับการเสวยกามสุขขั้นดีเลิศนั่นเอง คือ เสวยกามสุขไปตามปกติธรรมดา โดยยอมรับและรู้เท่าทันความจริงว่า เมื่อมีกามก็ต้องมีทุกข์บ้างเป็นคู่กัน มองเห็นแง่เสียหรือโทษของกามนั้น แล้วดำเนินชีวิตอย่างให้มีทุกข์น้อยที่สุด ให้กามเกิดโทษก่อปัญหาน้อยที่สุด ไม่หมกมุ่น รู้จักประมาณและพยายามปฏิบัติตนให้เป็นที่เกิดของประโยชน์สุขให้มาก แต่เพราะยังขาดความสุขอย่างประณีตไว้เป็นทางออกสลับเลือกที่ดีกว่า จึงยังเสี่ยงต่อการที่จะถูกล่อลวงให้ถลาลึกลงไปในกามสุข ยังอาจกลับหมกมุ่นสยบได้อีก ไม่นั่นคงปลอดภัยแท้จริง

ค. ขั้นทราม คือการเสวยกามสุขอย่างหมกมุ่นมัวเมา จิตใจฝักใฝ่หลงใหลครุ่นคิดอยู่แต่ในเรื่องการแสวงหาและปรนเปรอตนด้วยสิ่งเสพเสวยต่าง ๆ มีลักษณะเด่นเช่น ในเรื่องอาหารและเรื่องทางเพศ

¹ ส.บ.17/167/113; ข.อิติ.25/271/299

² อ.จตุกก.21/55/80

ก็มีการกระตุ้นปลุกเร้าให้มีความตื่นเต้นความเครียดความกระสับกระส่ายร่ารอนกระวนกระวาย อย่างเกินเลยกว่าระดับที่เรียกกันว่าเป็นความต้องการตามธรรมชาติของการกินอาหารและการสืบพันธุ์ อาจปรุงแต่งวิธีการและอุปกรณ์ต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อปลุกเร้าความเครียดกระวนกระวายเช่นนี้ โดยอาศัยความต้องการที่เรียกกันว่าตามธรรมชาตินั้นเป็นเพียงเชื้อสำหรับจุดไฟแล้วโหมความอยากเร้ารุ่มหรือร่ารอนให้รุนแรงมากกว่าปกติและให้เป็นไปอยู่บ่อย ๆ หรือเนืองนิตย์ แม้กระทั่งถึงขั้นที่เรียกได้ว่าวิปริต ในสภาพเช่นนั้น การกินอาหารที่มีไขมันเพื่อหล่อเลี้ยงกาย และเพศสัมพันธ์ที่มีไขมันเพื่อการสืบพันธุ์ จะเป็นไปอย่างโดดเด่นจนถึงขั้นหมดสำนึกต่อจุดหมายดั้งเดิม กลายเป็นกิจกรรมเสเพลเพื่อสนองตัณหาอย่างเดียวล้วน หรือกามเพื่อกามโดยสิ้นเชิงและตามมาด้วยภาวะที่เรียกว่าอยู่เพื่อกามหรือมีชีวิตอยู่เพื่อกินเสเพลเท่านั้น

ในระดับสังคม เมื่อสภาพที่เลยจากขั้นปลดปล่อยระบายนตามธรรมชาติกลายเป็นขั้นความเครียดกระวนกระวายที่ปรุงแต่งโดยจงใจเช่นนี้ เป็นไปอย่างแพร่หลายเกร่อแล้ว สังคมนั้นจะเป็นเหมือนอยู่ในภาวะสงครามตลอดกาลชนิดหนึ่ง ตามปกติในภาวะสงครามย่อมจะมีการปลุกเร้าใจคนให้เกิดความโกรธแค้นเกลียดชังเกินกว่าระดับความรู้สึกที่จะเป็นไปเองตามธรรมดา จนคนอยากและพร้อมเต็มที่ที่จะทำการล้างผลาญเช่นฆ่าทำลายกันและมีความชื่นชมสนใจในการที่ได้กระทำเช่นนั้น ในภาวะกามปรุงแต่งนี้ ก็เช่นเดียวกัน จะมีการยั่วยุปลุกเร้าให้เกิดความหื่นกระหายและความหมกมุ่นครุ่นคิดอยากเสเพลอย่างเกินกว่าที่จะเป็นไปเองตามธรรมดา ภาวะเช่นนี้เป็นคู่กับสงครามเกลียดโกรธ อาจเรียกว่าสงครามกาม และเป็นทางมาของสงครามเกลียดโกรธได้ด้วย พูดได้ว่า คนเขาอยู่กันสบาย ๆ ทำการสร้างสรรค์ต่าง ๆ กันดี ๆ กลับมาแก้งยั่วให้เขาเกิดความทุกข์ความเครียดบีบคั้น ให้ทนอยู่สุขสบายไม่ได้ เหมือนยั่วให้คนโกรธจนต้องหาความสนุกด้วยการทำลาย

เมื่อ ภาวะสงครามกาม เป็นไปอย่างยืดยื้อ มีกิจกรรมปลุกเร้าเช่นการโฆษณาคอยหนุนอยู่เรื่อย ๆ คนจะมีความโน้มเอียงไปในทางที่จะไม่มองเห็นคนในฐานะที่เป็นเพื่อนมนุษย์หรือแม้แต่เป็นมนุษย์ แต่จะมองเห็นคนในแง่ที่เป็นสิ่งสำหรับเสเพล เป็นเหยื่อ หรือแหล่งที่อำนวยความสะดวก และตั้งความหวังในการที่จะมองเช่นนั้น หรือถ้าคนนั้นมีไขมันอยู่ในฐานะจะเป็นที่เสเพลหรืออำนวยความสะดวกได้ ก็จะมองเห็นในแง่เป็นคู่แข่งคู่แข่งแย่งหรือตัวขัดขวาง หรือไม่ก็เป็นสิ่งเกะกะ ไร้ประโยชน์ น่ารังเกียจ น่ารำคาญ

เมื่อใจคนฝึกฝนหมกมุ่นอยู่กับกามและการเสเพลต่าง ๆ ฉันทะในการทำหน้าที่การทำงานก็เป็นไปได้ยาก ทำให้ขาดความตั้งใจในการทำงาน ไม่มีสมาธิ รอคอยจ้องเวลาที่จะไปหาสิ่งเสเพล ทำกิจต่าง ๆ เพื่อมุ่งเอากามในรูปของผลประโยชน์ต่าง ๆ การทำงานเพื่อผลสำเร็จของงานเพื่อความดีเลิศของงานจะเสื่อมหาย มีแต่การทำงานพอให้เสร็จ หรือพอให้เห็นว่าเสร็จ ตลอดจนการที่จะได้กามโดยทางลัดที่ไม่ต้องทำงาน เป็นทางมาของการทุจริตและอาชญากรรมต่าง ๆ

เมื่อใจโน้มไปในทางที่จะมองเห็นกันเป็นเหยื่อหรือเป็นผู้แข่งแย่ง ครุ่นฝอยอยู่กับการแสวงหาสิ่งเสเพลและหวงแหนปกป้องกามส่วนที่ตนจะได้หรือที่เป็นของตน ความหวาดระแวงริษยาข่มเหงกันก็เป็น

ไปได้มาก ในสภาพเช่นนั้น โอกาสที่มนุษย์จะรู้จักปิติสุขอย่างประณีต แม้แต่เพียงความสุขอย่างง่าย ๆ เช่น ความซาบซึ้งในไมตรีจิตมิตรภาพและน้ำใจเมตตาต่อกัน การได้รับความเอื้ออาทรชื่นเบิกบานเยือกเย็นใจในบรรยากาศสงบร่มรื่นด้วยจิตที่เปิดออกรับรู้ความงามของธรรมชาติ เป็นต้น ก็หาได้ยาก แม้แต่ความสุขชนิดที่ซาบซึ้งชุ่มเย็นด้วยมีคุณค่าทางจิตใจประกอบ คนก็แทบจะไม่รู้จัก เมื่อปราศจากความสุขอย่างสงบจำเริญเช่นนี้แล้ว สุขภาพจิตของมนุษย์ก็ตกอยู่ในอันตราย เพราะความสุขแบบกามตัณหาล้วน ๆ ที่เรารื้อนรำนวนปราศจากประณีตสแห่งคุณค่าทางจิต เช่นความรักความเห็นใจความเอ็นดูเอื้อเฟื้อ เป็นต้น ย่อมไม่ช่วยเกื้อกูลแก่สุขภาพจิต คนสองฝ่ายเข้ามาหากันหรือเข้ามาเสพเสวยกัน เพราะกามเป็นเหตุต่างก็มุ่งจะเอาจากกันเท่านั้น เป็นความสุขที่มาพร้อมกับการสูญเสียสุขภาพจิตมากกว่า ยิ่งกว่านั้นการคบหาหรือสัมพันธ์เพื่อเอาจากกันก็ดี งานที่มีใช้เพื่องาน¹ แต่เพื่อผลประโยชน์ตอบแทนก็ดี การคอยเพ่งมองแก่งแย่งผลประโยชน์กันก็ดี มักนำไปสู่ความผิดหวัง ความหวาดระแวง ความคับแค้น และคับข้องใจชนิดที่แห้งแล้งทำลายสุขภาพจิตเป็นอย่างมาก สังคมที่ตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ แม้จะมีกามอย่างนับว่าค่อนข้างบริบูรณ์ คนย่อมไม่มีความสุขแท้จริง ยังมีทุกข์มาก และทุกข์ชนิดแห้งแล้ง ย่อมเป็นทุกข์แท้ ๆ ที่เหี้ยมโหดมาก ถึงสังคมจะเพียบพร้อมด้วยสิ่งเสพเสวย แต่ชีวิตก็เปราะและเหมือนไร้ความหมาย

ในสังคมที่ขาดแคลนผู้รู้จักความสุขอย่างประณีต ก็ไม่มีแหล่งอำนวยการความสุขอย่างประณีตนั้น แม้แก่ผู้ที่ต้องการอย่างยวดยิ่ง ปัญหาตามมาอีกว่า ในสังคมที่หนักในกามสุขนั้น จะมีคนจำนวนไม่น้อยที่ประสบความผิดหวังจากกามสุข หรือถูกผลร้ายของกามสุขกระทบเข้าไปในรูปใดรูปหนึ่ง แล้วเกิดปฏิกิริยาต่อกามสุขนั้น กลายเป็นเบื่อหน่าย หรือถึงกับเล่นไปทางเอียงสุดตรงข้ามกลายเป็นเกลียดชังกามสุขเสียทีเดียว พร้อมทั้งคนอีกพวกหนึ่งซึ่งพ้นออกไปจากฐานะที่จะเสพเสวยกามสุขตามธรรมดา เช่น คนสูงอายุมาก ๆ เป็นต้น สำหรับบุคคลเหล่านี้ กามสุขเขาก็ไม่พร้อมที่จะเสพหรือรังเกียจเสียแล้ว ถ้าไม่มีความสุขอย่างประณีตเป็นทางออกไว้ให้อีก ก็จะประสบปัญหาทางจิตอย่างหนัก เขาจะต้องหันไปหาทางออกอย่างอื่นเช่น สิ่งมีนเมา และยาเสพติดต่าง ๆ เป็นต้น ก่อให้เกิดปัญหาสังคมมากยิ่งขึ้น

2. กรณีที่ไม่เสวยกามสุข

ก. ขั้นศีลได้แก่ การได้เสวยความสุขอย่างประณีตที่มีความเต็มอิ่มสมบูรณ์ในตัวแล้ว โดยที่จิตของบุคคลผู้นั้นหลุดพ้นจากความไฝปรารถนาต่อกามสุข ไม่นิยมมาหรือไม่ก่เวียนมาหากามสุขนั้นอย่างเป็นไปเองโดยธรรมดา บุคคลเช่นนี้ย่อมหลุดพ้นจากปัญหาที่จะเกิดจากกามไปได้โดยสิ้นเชิง

ข. ขั้นดีได้แก่ การละกามสุขของผู้หวังจะได้และกำลังฝึกเพื่อจะได้ความสุขอย่างประณีต การละกามสุขในกรณีนี้จะเป็นสิ่งสมควรต่อเมื่อบุคคลนั้นเบื่อหน่ายกามสุขแล้ว มีความพร้อมที่จะฝึกตนเพื่อเข้าถึงความสุขอย่างประณีตต่อไป หรือแม้ยังไม่พร้อมในแง่ของความเบื่อหน่ายอย่างนั้น แต่ได้มองเห็น

¹งานเพื่องานในที่นี้ มิใช่หมายถึง งานเพื่องานโดยตัวของมันเอง หรืองานล้วน ๆ แต่ให้เล็งถึงประโยชน์สุขของหมู่มนุษย์และความดีงามที่เป็นจุดมุ่งหมายของการทำงานนั้น

ยังทราบถึงโทษของกามและเล็งเห็นคุณค่าของสุขที่ประณีตกว่า พร้อมทั้งมีความหวังว่าจะได้ความสุข ประณีตนั้นและสมัครใจที่จะฝึกตน การสมัครใจและรู้ตัวว่ากำลังฝึกตนจะป้องกันไม่ให้เกิดผลเสียเนื่อง ด้วยการกักกดหรือฝืน แต่เมื่อใดไม่ต้องการจะฝึกหรือหมดกำลังศรัทธาที่จะฝึกเสียแล้วอย่างแน่อน ก็ พึงยอมรับความพ่ายแพ้และเลิกการฝึกได้ เช่นถ้าบวชเป็นภิกษุก็ลาสิกขาเสียโดยสมัครใจ สำหรับผู้ทำ เช่นนี้โดยสุจริตใจ แม้แต่การฝึก ๆ บวช ๆ ซึ่งตามปกติมิใช่เป็นวิธีการที่ทานสนับสนุนเลย ก็เป็นเรื่อง ช่วยทำให้เกิดความพร้อม จัดเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการฝึกได้ด้วย เช่น พระจิตตหัตถสภารีบุตรที่บวช และฝึกถึงเจ็ดครั้งแล้วในที่สุดได้บรรลุอรหัตตผล¹ เป็นต้น

ก. จันทราม ได้แก่ การละกามสุขเนื่องจากปฏิบัติริยาต่อกาม แล้วแล่นไปสุดทางตรงข้าม ประพฤติวัตรเข้มงวดบีบคั้นตนเอง ระบายความเกลียดชังกามโดยเอากายตนหรือชีวิตเป็นเป้า ระดมทุกข์ เข้าทับถมตน การบีบคั้นตนเช่นนี้ หรือการกักกดโดยขาดความหมายของความเข้าใจและการฝึกฝนที่กล่าว ในข้อ 2 ข. ย่อมกลายเป็นการเบียดเบียนตน และกลายเป็นปัญหาทางจิตอีกอย่างหนึ่ง พึงระลึกไว้ว่า พระพุทธศาสนาถือว่าการไม่เบียดเบียนตนเองเป็นหลักการสำคัญ เป็นการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับการไม่เบียดเบียนผู้อื่น² ผู้ปฏิบัติด้วยฝืนหรือด้วยปฏิบัติริยาเช่นที่กล่าวนั้น พึงแก้ไขด้วยการ เปลี่ยนแปรไปเป็นการฝึกในข้อ 2 ข.

ในสังคมไทย ใค้มีประเพณีการบวชอย่างหนึ่งเรียกว่าบวชเรียน ซึ่งนอกจากเปิดโอกาสแห่งการบวชสำหรับผู้พร้อมที่จะฝึกตนเพื่อเข้าถึงความสุขอย่างประณีตแล้ว ก็ใช้การบวชเป็นช่องทางสำหรับการศึกษาศาสนา กว้างการฝึกฝนเยาวชน ทั้งด้านวิชาการ ศิลธรรม และวัฒนธรรม เป็นเครื่องเตรียมคนให้พร้อมที่จะเข้าสู่สังคม ผู้บวชส่วนมากบวชตั้งแต่ยังเด็กตาม ความประสงค์ของผู้ปกครอง เมื่อบวชและไ้เรียนพอสมควรแล้วก็ตัดสินใจว่าจะบวชอยู่ต่อไปหรือจะกลับคืนสู่ เพศกฤตส์ด้วยคามยินดีที่ต้อนรับของสังคม โดยวิธีนี้ ระหว่างที่บวชอยู่ ผู้บวชย่อมรู้ตระหนักรู้ว่าตนอยู่ระหว่างการฝึก ซึ่งถ้าคน ไม่ต้องการอยู่จริงก็จะฝึกอยู่เพียงชั่วคราวเท่านั้น แล้วก็ละเลิกไป เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตก็ยอมรับความจริงได้ และแม้แต่คนที่ ไม่พร้อม ก็อาจตั้งใจฝึกตนให้ดีที่สุดตลอดช่วงเวลาชั่วคราวนั้น วิธีฝึกโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงเช่นนี้จึงทำให้เกิดผลดี โดยไม่เกิดโทษที่เนื่องจากการกักกดแล้วคั้นรนออกนอกศูนย์กลาง หรือหากมีโทษก็เหลือน้อยที่สุด โดยนัยนี้ หากยังคงรักษา ประเพณีบวชอย่างนี้ไว้ ก็จะต้องเปิดโอกาสให้การฝึกเป็นไปโดยสมัครใจอย่างเสรีด้วย จึงจะเป็นการชอบธรรมแก่บุคคล และ ก่อประโยชน์สุขแก่สังคม

พระพุทธศาสนาสอนให้มองดูรู้เห็นและยอมรับสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่เป็นจริง สนับสนุนให้ฝึก ตนเพื่อก้าวหน้าองกามในธรรมยิ่ง ๆ ขึ้นไป ผู้ที่มีความพร้อมและฝึกฝนตนอยู่ในระดับต่างกัน ต่างก็อยู่ ร่วมกันโดยสงบสุข ปราปรณาดิและเกื้อกูลต่อกัน ส่งเสริมประโยชน์สุขอันชอบธรรมและความก้าวหน้า ของกันและกันตามระดับ ไม่ข่มขีบีบคั้นหรือหมิ่นแคลนกันและกัน

¹ อนุ.จก.ก.22/331/439-446 (ท่านผู้นี้ได้วิหารสมาบัติขึ้นสูงแล้วก็ยังฝึก); เรื่องนี้มีอ้างใน อนุ.อ.3/164; ธ.อ.2/122; ข.อ.2/113.

² เช่น ม.อ.14/146-7/113; อนุ.จก.ก.21/186/243; ที.ป.11/274/244 ฯลฯ; แต่ต้องระลึกไว้ด้วยว่า การเบียดเบียน ตนเองนี้ เป็นคนละเรื่องกับการเสียสละในเมื่อมีเหตุ ซึ่งเป็นการปฏิบัติธรรมอีกอย่างหนึ่ง

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : ความสุขจัดเป็นคู่ ๆ

ความสุขที่แสดงไว้เป็นคู่ ๆ ใน อ.พ.ก.20/309-321/100-2 (ไขความตาม อ.อ.2/69) มีดังนี้: 1. คิทธิสุข (สุขของคฤหัสถ์หรือสุขของชาวบ้าน) กับบรรพพสาสุข หรือบรรพชิตสุข (สุขจากการบวชหรือสุขของนักบวช) 2. กามสุข (สุขเกิดจากกาม) กับเนกขัมมสุข (สุขเกิดจากความปลอดโปร่งจากกาม) 3. อุปฐิสุข (สุขกัลลวทุกข์ ได้แก่ทุกข์ในไตรภูมิหรือโลภีสุข) กับนิรุปฐิสุข (สุขไม่กัลลวทุกข์ ได้แก่โลกุตตรสุข) 4. สาสวสุข (สุขที่อาศัย) กับ อนาสวสุข (สุขไม่อาศัย หรือสุขไร้อาสวะ) 5. สามีสสุข (สุขอิงอามิสหรือสุขอาศัยเหยื่อหล่อ หรือสุขทางเนื้อหนัง) กับนิรามิสสุข (สุขไม่อิงอามิส สุขไม่ต้องอาศัยเหยื่อหล่อ หรือสุขไม่ขึ้นต่อสิ่งเสพเสวย) 6. อริยสุข (สุขของพระอริยะ) กับอนริยสุข (สุขของผู้ไม่เป็นอริยะ คือสุขของปุถุชน) 7. กายิกสุข (สุขทางกาย) กับ เจตสิกสุข (สุขทางใจ) 8. สัปปีติกสุข (สุขเจือปีติ ได้แก่สุขในฌานที่ 1 และที่ 2) กับนิปปีติกสุข (สุขไม่เจือปีติ ได้แก่สุขในฌานที่ 3 และที่ 4) 9. สาทสุข (สุขมีรสขึ้น อรรถกถาว่าได้แก่สุขในฌาน 3 ขั้นต้น แต่น่าจะได้แก่สุขตั้งแต่ฌานที่ 3 ลงมาทั้งหมด) กับอุเบกขาสุข (สุขเกิดแต่อุเบกขา คือสุขเมื่อจิตได้ดุลย์เต็มที่ มองดูเฉยอย่างเป็นกลางพร้อมที่จะเห็นตามเป็นจริงและวินิจฉัยโดยถูกต้องเสมือนคนมีปัญหาผู้มองจากนอกเหตุการณ์ ท่านว่าได้แก่สุขในฌานที่ 4) 10. สมาริสุข (สุขเกิดจากสมาธิ ไม่ว่าอุปปจาระหรืออัปปนาก็ตาม) กับ อสมาริสุข (สุขที่ไม่ถึงสมาธิ) 11. สัปปีติการมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฌาน 2 ขั้นแรกที่มีปีติ) กับ นิปปีติการมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฌานที่ 3 และที่ 4 ซึ่งไม่มีปีติ) 12. สาทารมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณา ฌาน 3 แรกที่มีรสขึ้น) กับ อุเบกขารมณสุข (สุขเกิดแก่ผู้พิจารณาฌานที่ 4 ซึ่งมีอุเบกขา) 13. รูปารมณสุข (สุขมีรูปธรรมหรือรูปฌานเป็นอารมณ์) กับ อรูปารมณสุข (สุขมีอรูปธรรมหรืออรูปฌานเป็นอารมณ์) แต่ละคู่มิคำสรุปท้ายว่าสุขอย่างหลังเป็นเลิศหรือยอดเยี่ยมกว่า อนึ่ง พึงระลึกไว้ด้วยว่าอุเบกขาที่กล่าวถึงในสุขข้างต้นนั้นไม่ใช่อุเบกขาเวทนา

บันทึกที่ 2 : ความสุขจัดเป็นสามระดับ (อีกแบบหนึ่ง)

มีการจัดแบ่งระดับความสุขอีกอย่างหนึ่งที่เจียดเข้ามากับการจัดกลุ่มแบบที่แสดงไว้ในตัวบท คือ ใน ส.สพ.18/450-2/293 ซึ่งท่านจำแนกสุขเป็น 3 เหมือนกันคือ 1. สามีสสุข สุขอาศัยอามิส ได้แก่กามสุขนั่นเอง 2. นิรามิสสุข สุขไม่อาศัยอามิส ท่านหมายถึงสุขในฌานสามขั้นต้น 3. นิรามิสตรสุข สุขยิ่งกว่านิรามิสสุข หรือสุขเหนือกว่านิรามิสสุข ท่านหมายถึงความสุขโสมนัสที่เกิดขึ้นแก่พระชีวนาสพผู้พิจารณาจิตซึ่งหลุดพ้นแล้วจากราคะ โทสะ และโมหะ อรรถกถากล่าวว่า สุขอย่างนี้ 3 คือนิรามิสตรสุขนั้นเป็นโลภี (เรียกอย่างง่าย ๆ ว่า สุขเกิดจากปัจจัยเวทณญาณของพระอรหันต์นั่นเอง) แต่เหนือกว่าสุขอย่างที่สองคือนิรามิสสุข ซึ่งอาจเป็นโลภีก็ได้ โลกุตตระก็ได้ (เป็นโลกุตตระในเมื่อเป็นฌานของพระอริยบุคคล) (ส.อ.3/158); ที่กล่าวว่า เจียดเข้ามากับการจัดกลุ่มข้างต้น ก็เพราะมีความคล้ายคลึงในแง่ของขอบเขต กล่าวคือ สามีสสุข ตรงกับกามสุข นิรามิสสุข อยู่ในเขตของฌานสุข และนิรามิสตรสุข พ้นหรือนอกเหนือออกไปจากฌานสุข ส่วนข้อแตกต่างที่สำคัญก็คือ กามสุข ฌานสุข และนิโรธสมาบัติสุข ครอบคลุมหมดทั้งสุขที่เป็นเวทนาและสุขที่ไม่ใช่เวทนา (ดังจะอธิบายต่อไป) แต่สามีสสุข นิรามิสสุข และนิรามิสตรสุขในที่นี้ รวมอยู่ในสุขที่เป็นเวทนาเท่านั้น ดังนั้น นิรามิสสุขอย่างสูงจึงถึงคติฌานเท่านั้น ไม่คลุมฌานสุขทั้งหมด (ในจุดตถฌาน ท่านแยกออกไปเรียกว่านิรามิส-อุเบกขา ใน ส.สพ.18/454/294 ซึ่งครอบคลุมถึงรูปฌานได้ด้วย เพราะรูปฌานอยู่ในระดับของจุดตถฌานนั่นเอง) ส่วนนิโรธสมาบัติสุขกับนิรามิสตรสุข นั้น แยกออกไปคนละด้านทีเดียว กล่าวคือ นิโรธสมาบัติสุข แม้จะพ้นจากฌานแต่ยังเป็นเรื่องของสมาบัติ และพระอรหันต์กับพระอนาคามีที่ชำนาญสมาบัติ 8 เท่านั้นจึงจะเข้าได้ ส่วนนิรามิสตรสุขในที่นี้ ท่านหมายถึงสุขจากปัจจัยเวทณญาณ เฉพาะของพระอรหันต์ ซึ่งจะเป็นอุกโตภาควิมุต หรือปัญญาวิมุต (ไม่ได้สมาบัติ 8) ก็ได้; อย่างไรก็ดี ถ้าเพ่งเฉพาะศัพท์ น่าจะจัดนิโรธสมาบัติสุขเป็นสุขที่ยิ่งกว่านิรามิสได้โดยปริยายหนึ่งเหมือนกัน

ภาค 2

มัชฌิมาปฎิปปทา

ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ

หรือ

ทางสายกลาง

“เอเต เต ภิกขเว อุโภ อนฺเต อนฺปคฺมฺม
มฺหณฺนิมา ปฏฺฐปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา . . .
อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค; เสยฺยถิํ: สมนฺมาทิฏฺฐิ ฯเปฯ”

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตไม่เอียงเข้าหาที่สุดสองอย่างนั้น
ได้ตรัสรู้ข้อปฏิบัติอันมีในท่ามกลาง . . . กล่าวคือ
มรรคามีองค์แปดประการอันประเสริฐนี้ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ”

(ส.ม.19/1664/528)

ตอน 5:ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

บทนำ

ของมัชฌิมาปฎิปปทา

2

บทที่ 16

มัชฌิมาปฎิปปทาต่อเนื่องจากมัชฌิเมตทกมมเทศนา

มัชฌิเมตทกมมเทศนา คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นกลางๆ ตามธรรมชาติ คือตามสภาวะที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมันเอง ตามเหตุปัจจัย ไม่ติดข้องในทิฐิคือทฤษฎีหรือแนวความคิดเพียงสุดทั้งหลาย ที่มนุษย์วาดให้เข้ากับสัญญาที่ผิดพลาดและความยึดความอยากของตนที่จะให้โลกและชีวิตเป็นอยู่นั้นอย่างนี้ ดังได้กล่าวแล้วว่า มัชฌิเมตทกมมเทศนาคือ หมายถึงหลักปฏิจจสมุปบาท อันได้แก่กระบวนการธรรมแห่งการเกิดขึ้นพร้อมโดยอาศัยกันและกันของสิ่งทั้งหลาย กระบวนการปฏิจจสมุปบาทที่ชี้แจงเรื่องความทุกข์ของมนุษย์นั้น ท่านแสดงไว้เป็น 2 แบบหรือ 2 สาย สายที่หนึ่งแสดงการเกิดขึ้นแห่งทุกข์เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทสมุทัยวาร และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 2 คือ สมุทัยอริยสัจ สายที่สองแสดงการดับไปแห่งทุกข์ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 3 คือ นิโรธอริยสัจ

โดยสรุป มัชฌิเมตทกมมเทศนา แสดงกระบวนการธรรมทั้ง 2 สายคือ¹

1. สมุทัย = ปฏิจจสมุปบาท สมุทัยวาร : อวิชชา→สังขาร→วิญญาน ฯลฯ→ชาติ→ชรา-มรณะ โสภ ฯลฯ อุปายาส = เกิดทุกข์
2. นิโรธ = ปฏิจจสมุปบาท นิโรธวาร : กับอวิชชา→กับสังขาร→กับวิญญาน ฯลฯ→กับชาติ→กับชรา-มรณะ โสภ ฯลฯ อุปายาส = ดับทุกข์

การที่จะแสดงสมุทัย ก็เพราะมีทุกข์เป็นตัวปัญหา เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ต้องสืบค้นหาสาเหตุ ดังนั้นจึงได้บรรยายเรื่องสภาวะธรรมซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งปัญหา คือความทุกข์นั้นไว้แต่ต้น ในภาคมัชฌิเมตทกมมเทศนา ส่วนนิโรธก็มีความหมายกว้าง นอกจากหมายถึงกระบวนการที่จะทำให้ทุกข์ดับ คือปฏิจจสมุปบาทนิโรธวารแล้ว ยังกินความถึงนิพพานที่เป็นภาวะดับทุกข์หรือภาวะไร้ทุกข์ด้วย ดังนั้น ในภาคมัชฌิเมตทกมมเทศนา

¹ มัชฌิเมตทกมมเทศนา มาจากบาลีว่า “มชฺฌิมมตฺตมมม เทสส” ซึ่งมีกล่าวไว้หลายแห่งในสังยุตตนิกายนิทานวรรค ระหว่าง ส.น.16/42/20 ถึง 16/176/92 (ดูในบทว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท)

จึงได้บรรยายไว้ทั้งกระบวนการดับทุกข์และภาวะแห่งนิพพาน เมื่อได้แสดงทั้งเรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ กระบวนการดับทุกข์ และภาวะหมดทุกข์แล้ว ก็น่าจะเป็นอันครบถ้วนกระบวนการความควรจะต้องจบสิ้นเนื้อหาของพุทธธรรมลงได้ แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ทั้งนี้เพราะมีฆเณรธรรมเทศนา แสดงแต่สภาวะธรรมที่เป็นไปตามธรรมดาของมันเอง ตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับวิถีปฏิบัติของมนุษย์ ดังนั้นกระบวนการดับทุกข์ที่เรียกว่านิโรธ ซึ่งอยู่ในฝ่ายของฆเณรธรรมเทศนานั้น จึงเป็นแต่เพียงตัวกระบวนการของธรรมชาติล้วน ๆ กล่าวถึงเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ ไม่ได้ชี้แจงแนะนำรายละเอียดในทางปฏิบัติแต่อย่างใด กล่าวคือบอกไว้แต่เพียงว่าในการเข้าถึงจุดหมายคือความดับทุกข์ กระบวนการจะต้องเป็นเช่นนั้น ๆ แต่ไม่ได้บอกด้วยว่า ทำอย่างไร จึงจะให้กระบวนการเป็นเช่นนั้นขึ้นมาได้ หรือว่าถ้าต้องการให้กระบวนการเป็นเช่นนั้นมนุษย์ควรปฏิบัติการอย่างไร จะต้องทำอะไรบ้าง เป็นอันว่า ฆเณรธรรมเทศนามีขอบเขตจำกัดอยู่ภายในเรื่องของสภาวะธรรมที่เป็นไปอยู่ตามธรรมดาของมันในธรรมชาติ มนุษย์เรียนรู้เรื่องฆเณรธรรมเทศนามาตามลำดับ จนถึงรู้จักกระบวนการดับทุกข์ในข้อว่าด้วยนิโรธ เป็นอันได้เข้าใจหลักการดับทุกข์ หรือหลักการแก้ไขปัญหาแล้ว แต่ยังต้องการคำแนะนำในทางปฏิบัติต่อไปอีก ว่ามีวิธีการที่จะทำให้เกิดผลสำเร็จตามหลักการหรือกระบวนการนั้นได้อย่างไร นี่คือจุดเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการของธรรมชาติ กับวิถีปฏิบัติของมนุษย์ ข้อสำคัญที่ต้องเน้นคือ วิถีปฏิบัติของมนุษย์จะต้องสอดคล้องกับกระบวนการของธรรมชาติ หรือการปฏิบัติของมนุษย์จะต้องให้ผลเกิดขึ้นตามกระบวนการของธรรมชาติ วัตถุประสงค์ที่ต้องการจึงจะสำเร็จ หลักการในเรื่องนี้คือเรียนรู้เข้าใจกระบวนการของธรรมชาติ แล้วปฏิบัติตามวิธีการของมนุษย์ให้เป็นไปตามความรู้ความเข้าใจนั้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สำหรับกระบวนการของธรรมชาติ หน้าที่ของเราคือต้องรู้ ส่วนการปฏิบัติเราทำตามข้อกำหนดหรือรายละเอียดที่วางขึ้นตามความรู้นั้น เมื่อตกลงกันอย่างนี้แล้ว ก็ก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติ ไปสู่การปฏิบัติของมนุษย์ได้

การปฏิบัติ ข้อปฏิบัติ หรือวิธีปฏิบัติ มีศัพท์เฉพาะเรียกว่า *ปฏิปทา* คำว่าปฏิปทาในที่นี้มีความหมายจำเพาะหมายถึง ข้อปฏิบัติ วิธีปฏิบัติ หนทาง วิธีการ หรือวิธีดำเนินชีวิตให้บรรลุถึงความดับทุกข์ ปฏิปทาเช่นนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงกำหนดวางไว้แล้วโดยสอดคล้องกับกระบวนการดับทุกข์ที่เป็นฆเณรธรรมเทศนาดังที่กล่าวแล้วข้างต้น และทรงเรียกปฏิปทานี้ว่า *มัชฌิมาปฏิปทา* แปลว่าข้อปฏิบัติมีในท่ามกลาง หรือเรียกกันง่าย ๆ ว่าทางสายกลาง หมายถึงข้อปฏิบัติ วิธีการ หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็นกลาง ๆ ตามธรรมชาติ สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ ไม่เอียงเข้าไปหาขอบสุดสองข้างที่ทำให้ติดพันอยู่หรือเจตโล่ออกไปนอกทาง มัชฌิมาปฏิปทานี้ มีชื่อเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า *มรรค* ซึ่งแปลว่าทาง ทางนี้มีส่วนประกอบ 8 อย่าง และทำให้ผู้ดำเนินตามเป็นอารยชน จึงเรียกชื่อเต็มว่า *อริยอัฏฐังคิกมรรค* หรือ *อารยอัฏฐางคิกมรรค* พระพุทธเจ้าตรัสว่ามรรคาที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทานี้ เป็นทางเก่าที่เคยมีท่านผู้เดินทางถูกต้องไปถึงจุดหมายเคยเดินกันมาในกาลก่อนแล้ว พระองค์เพียงแต่ทรงค้นพบแล้วทรงเปิดเผยแก่มวลมนุษย์ ทรงทำหน้าที่แนะนำบอกทาง

นี้ให้แก่เวไนยชน¹ มรรคหรือมรรคานี้เป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะทำให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ คือทำให้เหตุปัจจัยต่าง ๆ ส่งผลสืบทอดกันไปจนสำเร็จเสร็จสิ้นตามกระบวนการของธรรมชาตินั้น เมื่อได้มรรคานี้แล้วก็พ้นแล้วจากกระบวนการของธรรมชาติในข้อนิโรธ มาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในข้อมรรคต่อไป พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ผ่านจากขั้นรู้ความจริงเกี่ยวกับกฎธรรมชาติ มาสู่ขั้นประยุกต์ความรู้ที่นั้นจัดวางเป็นระบบวิธีประพฤติปฏิบัติของมนุษย์

เพื่อให้มองเห็นภาพการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธ ออกมาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรคชัดเจนขึ้น อาจเขียนให้ดูได้ดังนี้

นิโรธ : คับอวิชชา → คับสังขาร → คับวิญญาน ฯลฯ คับชาติ → คับชรามณะ โสภ ฯลฯ อุปายาส
= ดับทุกข์

มรรค : สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ + สัมมาวายามะ
+ สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ² → ดับทุกข์

ขอสรุปข้อสังเกตที่ควรทราบในตอนเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการของนิโรธ กับวิธีปฏิบัติของมรรคไว้ดังนี้

- นิโรธ เป็นกระบวนการของธรรมชาติ มรรคเป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการธรรมชาตินั้น
มรรคเกิดจากการใช้ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการธรรมชาติของนิโรธนั่นเอง มาจัดวางเป็นวิธีปฏิบัติขึ้น และผู้ที่ปฏิบัติก็จะต้องมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการธรรมชาตินั้นบ้างไม่มากก็น้อย ดังนั้นมรรคจึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฏฐิ
- นิโรธ เป็นกระบวนการของธรรมชาติว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่าง ๆ โดยตรง เมื่อพูดถึงการดับทุกข์ ก็คือดับเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะก่อให้เกิดทุกข์ ดังนั้นกระบวนการดับทุกข์ของนิโรธจึงลงตัวแน่นอนและสิ้นเชิง เป็นการทำให้หมดปัญหา ไม่มีปัญหา หรือเป็นการให้เกิดภาวะตรงข้ามกับปัญหา ไม่เกิดปัญหาเลยทีเดียว
ส่วนมรรควางวิธีปฏิบัติที่ยืดหยุ่นได้ อาจขยายรายละเอียดข้อปฏิบัติออกไปเป็นยากง่ายหลายระดับกระจายออกจากองค์มรรค 8 ข้อขึ้นไปอีกได้อย่างมากมาย กลายเป็นระบบอันซับซ้อน เป็นวิธีการที่จะบรรลุมรรคปัญหานั้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป เร็วช้า ทำให้ปัญหาลดลงหรือเหลืออยู่เล็กน้อย ตามสัดส่วนแห่งการปฏิบัติ

¹ ส.นิ.16/253/129

² สัมมาทิฏฐิ = เห็นชอบ; สัมมาสังกัปปะ = ดำริชอบ; สัมมาวาจา = วาจาชอบ; สัมมากัมมันตะ = กระทำชอบ; สัมมาอาชีวะ = เลี้ยงชีพชอบ; สัมมาวายามะ = พยายามชอบ; สัมมาสติ = ระลึกชอบ; สัมมาสมาธิ = ตั้งจิตมั่นชอบ (จะอธิบายต่อไปอีก)

- นิโธร แสดงการดับทุกข์โดยกล่าวถึงสาเหตุปัจจัยโดยตรง เป็นเรื่องของ การจัดสันเชิงที่ตัวเหตุปัจจัยนั้น ๆ เสรีไปทีเดียว จึงไม่ต้องพูดถึงเรื่องความดีความชั่วมากมาย
มรรค เป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์อย่างค่อยเป็นค่อยไป มีการสั่งสมพลังฝ่ายดีให้แรงกล้าขึ้น เพื่อเอาชนะพลังเหตุปัจจัยฝ่ายร้ายที่หน่วงเหนี่ยวหรือขัดขวาง จึงต้องมีการเน้นเรื่องการละความชั่ว บำเพ็ญสั่งสมความดี ในหลายระดับ โดยเฉพาะในระดับที่ยึดยาก
- นิโธร เป็นขั้นหลักการ มรรคเป็นขั้นวิธีการ เทคนิค อุปายวิธี และอุปกรณ์
- โดยอุปมาอย่างหนึ่ง เปรียบนิโธรเหมือนหลักการดับไฟ หรือกระบวนการทำให้ไฟดับตามธรรมชาติแท้ ๆ ซึ่งอาจพูดเพียงว่า ทำให้ขาดเชื้อ หรือทำให้ขาดออกซิเจน หรือทำให้วัตถุลดอุณหภูมิ คือเย็นลงจนต่ำกว่าจุดที่จะลุกไหม้
มรรคเปรียบเหมือนวิธีปฏิบัติที่จะให้เกิดผลตามหลักการดับไฟเช่นนั้น คือจะหาอย่างไรให้ไฟที่ลุกไหม้แล้ว ไม่มีเชื้อที่จะไหม้ต่อไป ทำอย่างไรจะให้ขาดออกซิเจน ทำอย่างไรจะให้วัตถุเย็นถึงขีดที่ต้องการ เพียงเท่านี้ก็กลายเป็นเรื่องใหญ่ จะต้องคิดค้นหาเครื่องอุปกรณ์และวิธีการต่าง ๆ ขึ้นมาอย่างมากมาย เช่น จะใช้น้ำหรือวัตถุดับไฟชนิดใด ใช้เครื่องมือชนิดไหน ถ้าไฟไหม้เกิดจากไฟฟ้า น้ำมัน แก๊ส หรือไฟธรรมชาติ ควรจะปฏิบัติต่างกันอย่างไร มีวิธีเข้าถึงไฟ และวิธีป้องกันตัวในแต่ละกรณีอย่างไร เป็นต้น ตลอดจนกระทั่งว่าจะฝึกคนไว้เป็นพนักงานทำหน้าที่ช่วยคนอื่นดับไฟอย่างไร
- โดยอุปมาอีกอย่างหนึ่ง เปรียบนิโธร เหมือนหลักการรักษาโรค กล่าวถึงการแก้ไขกำจัดสาเหตุโดยตรง เช่น กำจัดเชื้อโรค กำจัดสิ่งเป็นพิษหรือของแปลกปลอมจากภายนอก แก้ไขความบกพร่องหรือความเสื่อมหน้าที่ของอวัยวะต่าง ๆ เติมสิ่งที่ร่างกายขาดแคลน ปรับปรุงจิตใจเป็นต้น เปรียบมรรคเหมือนวิธีการรักษา มองดูหลักการรักษาแท้ ๆ เพียงนิดเดียว แต่วิธีการรักษาอาจสลับซับซ้อนยุ่งยากมากมาย เริ่มแต่ตรวจอาการ วินิจฉัยโรค วิธีใช้ยาชนิดต่าง ๆ วิธีผ่าตัด วิธีดูแลหรือพยาบาลผู้ป่วย การปฏิบัติตัวของผู้ป่วย การประคบประหงมและการใช้เครื่องอุปกรณ์ชนิดต่าง ๆ การสร้างและจัดสถานที่รักษาพยาบาล ระบบการบริหารงาน และการฝึกแพทย์พยาบาล มาทำหน้าที่โดยเฉพาะเป็นต้น ซึ่งมีความละเอียดซับซ้อนพิสดารเป็นอย่างมาก

มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา นี้ แม้จะมีองค์ประกอบเพียง 8 อย่าง แต่ก็ใช้องค์ประกอบพื้นฐานที่สามารถขยายกระจายออกไปและจัดวางใหม่เป็นระบบ มีรูปแบบ ขั้นตอน และลำดับต่าง ๆ กันได้อย่างมากมาย โดยสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ บุคคล สถานการณ์ เงื่อนไขและระดับความพร้อมจำเพาะที่แตกต่างกันออกไปนานัปการ จึงเป็นเรื่องที่มีเนื้อหาเป็นรายละเอียดที่จะต้องศึกษาเป็นอันมาก ดังนั้นเรื่องมัชฌิมาปฏิปทาซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์จึงเป็นเรื่องใหญ่ที่แยกออกแสดงอีกภาคหนึ่งต่างหาก ในการศึกษาเรื่องนี้ อาจแบ่งเนื้อหาออกได้เป็น 2 ตอน คือ ว่าด้วยองค์ประกอบของมรรค ซึ่งเป็นระบบปฏิบัติพื้นฐานหรือขั้นต้น ตอนหนึ่ง ว่าด้วยการกระจายองค์มรรคนั้นออกไปจัดใหม่เป็นรูปแบบต่าง ๆ เพื่อใช้ตามวัตถุประสงค์จำเพาะในแต่ละกรณี อีกตอนหนึ่ง แต่ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะระบบพื้นฐานของ

องค์มรรคก่อน ส่วนระบบแปรรูปที่เป็นชั้นรองคงจะกล่าวถึงอย่างแทรกเข้ามาในระหว่างบ้างเพียงเล็กน้อยตามแต่จะมีเรื่องเกี่ยวข้องถึง ต่อเมื่อใดมีโอกาสนั้น อาจจะเขียนแยกไว้เป็นอีกภาคหนึ่งต่างหาก

ก่อนจะผ่านเข้าสู่เนื้อหาของมรรค จะขอให้พิจารณาแนวทางการก้าวจากสภาวะธรรมออกสู่ปฏิบัติ หรือ การก้าวออกจากกระบวนการของธรรมชาติ สู่วิธีปฏิบัติของมนุษย์ ที่อาจแสดงในรูปอื่น ๆ ได้อีก ว่าเป็นความรู้ประกอบอีกสักเล็กน้อย

มีพุทธพจน์แสดงปฏิบัติไว้ 2 อย่างคือ

1. มิจฉาปฏิบัติ ข้อนปฏิบัติที่ผิด หรือ ทางผิด คือทางให้เกิดทุกข์
2. สัมมาปฏิบัติ ข้อนปฏิบัติที่ถูก หรือ ทางถูก คือทางให้ดับทุกข์

บางแห่งทรงจัดปฏิจสุมุปาบทสมุททวารเป็นมิจฉาปฏิบัติ และปฏิจสุมุปาบทนิโรธวารเป็นสัมมาปฏิบัติ เขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

มิจฉาปฏิบัติ : อวิชชา→สังขาร→วิญญาน ฯลฯ→ชาทิ→ชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส = เกิดทุกข์
 สัมมาปฏิบัติ : กับอวิชชา→กับสังขาร→กับวิญญาน ฯลฯ→กับชาทิ→กับชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ
 อุปายาส = คับทุกข์¹

แต่อีกแห่งหนึ่ง ทรงแสดงข้อปฏิบัติที่ตรงข้ามกับมรรคว่าเป็นมิจฉาปฏิบัติ และแสดงมรรคว่าเป็นสัมมาปฏิบัติ ดังนี้

มิจฉาปฏิบัติ : มิจฉาทิฏฐิ + มิจฉาสังกัปปะ + มิจฉาวาจา + มิจฉากัมมันตะ + มิจฉาอาชีวะ + มิจฉาวายามะ
 + มิจฉาสติ + มิจฉาสมาริ
 สัมมาปฏิบัติ : สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ + สัมมาวายามะ
 + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ²

ปฏิจสุมุปาบท เป็นกระบวนการของธรรมชาติ แสดงแต่สภาวะธรรม ไม่ใช่ปฏิบัติ แต่ปฏิบัติ ถูกผิดชุดแรกในที่นี้ กลับแสดงตามแนวปฏิจสุมุปาบท จะขัดกันหรือไม่ คำตอบน่าจะมีว่า ปฏิจสุมุปาบท ที่ยกมาแสดงในกรณีนี้ (ที่แสดงเป็นปฏิบัติอย่างนี้ มีแห่งเดียวนี้เท่านั้น) มุ่งให้เล็งหรือส่อไปถึงการปฏิบัติของคน อรรถกถาที่อธิบายพระสูตรนี้ ตั้งข้อสงสัยว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดความคิดทำดี เป็นบุญ (บุญญาภิสังขาร) ก็ได้ ให้เกิดแรงชักจูงภาวะจิตแน่วแน่นั่นคงอย่างสูง (อาเนญชาภิสังขาร) ก็ได้ เหตุใดจึงว่าเป็นมิจฉาปฏิบัติ แล้วท่านก็เฉลยเองว่า คนที่ปรารถนาภพคิดมุ่งจะเอาจะเป็น ไม่ว่าจะทำอะไร แม้แต่จะทำอภิญา 5 หรือสมาบัติ 8 ให้เกิดขึ้น ก็เป็นมิจฉาปฏิบัติ ส่วนคนที่มุ่งนิพพาน คิดสละคลายออก (ใจโปร่งเป็นอิสระ) ไม่คิดจะเอาจะเป็น แม้แต่ให้ทานอะไรไปสักนิดหน่อย ก็เป็นสัมมาปฏิบัติ³

¹ ส.นิ.16/19-21/5

² ส.ม.19/68/23

³ จู ส.อ.2/24

อย่างไรก็ตาม การนำเอามิจฉาปฏิปทา และสัมมาปฏิปทา 2 คู่ข้างต้นนี้ มาวางเทียบกันไว้ มีความประสงค์เพียงให้เป็นเครื่องประกอบการพิจารณาเกี่ยวกับการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธออกสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรค ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น แต่คราวนี้มีข้อสังเกตเพิ่มขึ้นอีกหน่อยหนึ่งว่า นอกจากแสดงกระบวนการธรรมและการปฏิบัติฝ่ายดีแล้ว ท่านยังได้แสดงกระบวนการธรรมและการปฏิบัติฝ่ายร้ายหรือฝ่ายผิดไว้ด้วย

ยังมีพุทธพจน์แสดงปฏิจจนสมุปปาทในรูปกระบวนการดับทุกข์อีกแบบหนึ่ง ซึ่งแปลกไปจากแบบที่กล่าวมาแล้วข้างต้น คือที่อนัตตแสดงกระบวนการเกิดทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทสมุทวารอย่างปกติมาโดยตลอด จนถึงทุกข์เกิดขึ้นแล้ว แต่ต่อจากนั้น แทนที่จะแสดงกระบวนการดับทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทนิโรธวารต่อไป กลับแสดงกระบวนการแห่งกุศลธรรมต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อเนื่องกันไป ตามลำดับจนถึงความหลุดพ้น เป็นกระบวนการแบบใหม่ล้วน ไม่กล่าวถึงการดับองค์ธรรมต่าง ๆ ในปฏิจจนสมุปปาทฝ่ายสมุทวารแต่อย่างใดเลย กระบวนการแบบนี้อาจถือได้ว่าเป็นตัวอย่างสำคัญของการนำเอาองค์มรรคไปจัดใช้ในระบบการปฏิบัติที่แท้จริง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติตามมรรคอย่างได้ผลจนบรรลุความสำเร็จ กระบวนการแห่งความหลุดพ้นแบบนี้ ท่านแสดงไว้หลายแห่ง มีรายละเอียดต่างกันไปบ้างเล็กน้อย ขอยกมาให้ดูทีละอย่างดังนี้

อวิชชา→สังขาร→วิญญาน→นามรูป→สฬายตนะ→ผัสสะ→เวทนา→คันหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→**ทุกขี**→ศรัทธา→ปราโมทย์→ปีติ→ปัสสัทธิ→สุข→สมาธิ→ยถาภูตญาณทัตสนะ→นิพพิทา→วิราคะ→วิมุตติ→ขยญาณ¹

ฟังสังเกตว่า กระบวนการนี้ เริ่มแต่อวิชชา จนถึงทุกข์ ก็คือปฏิจจนสมุปปาทสมุทวารที่เป็นกระบวนการเกิดทุกข์ตามปรกตินั่นเอง (ทุกข์ในที่นี้ แทนคำว่า ชรามรณะ โสกะ ฏลข อุปายาส ทั้งหมด) แต่เมื่อถึงทุกข์แล้ว แทนที่วงจรจะบรรจบเพื่อเริ่มต้นที่อวิชชาอีกตามปรกติ กลับดำเนินต่อไป โดยมีศรัทธา มารับช่วงแทนอวิชชา จากนั้นกระบวนการก็ดำเนินต่อไปในทางดี จนถึงจุดหมายคือขยญาณในที่สุด และไม่กลับมาบรรจบเริ่มต้นที่อวิชชาอีกเลย ข้อน่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ เมื่อนับทุกข์เป็นจุดศูนย์กลาง จำนวนหัวข้อนับย้อนไปข้างหน้า และต่อไปข้างหลัง จะมีจำนวนเท่ากัน

สำหรับผู้เข้าใจเรื่องอวิชชาดีแล้ว อ่านดูกระบวนการนี้ ก็จะไม่แปลกใจอะไร เพราะถ้าตัดตอนออก กระบวนการนี้ก็มี 2 ตอน คือ อวิชชาถึงทุกข์ ตอนหนึ่ง กับ ศรัทธา ถึง ขยญาณ อีกตอนหนึ่ง ในตอนช่วงหลัง ศรัทธามาเป็นจุดเริ่มต้นแทนอวิชชา ผู้ศึกษาปฏิจจนสมุปปาทในบทก่อนแล้ว ย่อมเข้าใจความหมายว่า ศรัทธาในที่นี้พูดง่าย ๆ ก็คืออวิชชาที่ถูกเบียดเบียน หรือบั่นทอนนั่นเอง กล่าวคือขณะนี้ไม่เป็นอวิชชาที่มีติดบอดต่อไปแล้ว แต่มีเชื้อแห่งความรู้ความเข้าใจเข้ามาแทนที่และทำหน้าที่เป็นสื่อชักจูงให้เกิด

¹ ส.น. 16/69/37; ศัพท์ยากที่ควรอธิบาย คือ ปัสสัทธิ = ความสงบระงับเยือกเย็นในใจ (tranquillity), ยถาภูตญาณทัตสนะ = การรู้เห็นตามที่เป็น (knowing and seeing things as they are), นิพพิทา = ความหน่าย (disenchantment), วิราคะ = ความคลายความติดปลื้มตัวออกได้ (detachment), วิมุตติ = ความหลุดพ้น (freedom), ขยญาณ = ความหยั่งรู้ว่าสิ้นอาสวะกิเลส = บรรลุอรหัตผล

การมุ่งหน้าไปสู่จุดหมายที่ดี จนเกิดความรู้จริง และหลุดพ้นในที่สุด

ถ้าจะอธิบายง่าย ๆ ก็ว่า เมื่อกระบวนการเกิดทุกข์ดำเนินมาตามปกติจากอวิชชาถึงทุกข์แล้ว ครั้นเกิดทุกข์ ก็คิดหาทางออก ในกรณีนี้เกิดได้รับคำแนะนำสั่งสอนที่ถูกต้องหรือเกิดความสำนึกในเหตุผลขึ้นมา จึงรู้สึกมีความเชื่อมั่นในคุณธรรมความดีงามต่าง ๆ แล้ว เกิดความปราโมทย์ เอิบอิ่มใจ ชักนำไปมุ่งมั่นก้าวหน้าในคุณความดีต่อไปตามลำดับจนถึงที่สุด

ความจริง กระบวนการท่อนหลังนี้ ก็ตรงกับปฏิจจนุปบาทนิโรธวาร แบบอวิชชาดับ→สังขารดับ→วิญญาณดับ ฯลฯ อย่างข้างต้นนั่นเอง แต่ในที่นี้ แสดงให้เห็นรายละเอียดที่เป็นข้อเด่นในกระบวนการชัดเจนขึ้น และมุ่งให้เห็นการเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการเกิดทุกข์กับกระบวนการดับทุกข์ว่าเกี่ยวเนื่องกันได้อย่างไร

ในคัมภีร์เนตติปกรณ¹ อังพุทธพจน์ต่อไปนี้ ว่าเป็น ปฏิจจนุปบาทแนวดับทุกข์เช่นกัน คือ

“กุรอรานนํ โภณันนํแล สิลที่เป็นกุศล มีความไม่วิปปฏิสาร(เกือกร้อนใจ)เป็นอรรด(ที่หมายหรือผล)เป็นอานิสงส์ ความไม่วิปปฏิสารมีปราโมทย์เป็นอรรดเป็นอานิสงส์ ปราโมทย์มีปีติเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ ปีติมีปัสสัทธิเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ ปัสสัทธิมีสุขเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ สุขมีสมาธิเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ สมาธิมียถากุญฺญาณทัตตนะเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ ยถากุญฺญาณทัตตนะมีนิพพิทาเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ นิพพิทามีวิราคะเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ วิราคะมีวิมุตติญาณทัตตนะเป็นอรรดเป็นอานิสงส์ สิลที่เป็นกุศลย่อมทำกรรมข้ออื่น ๆ ให้บริบูรณ์เพื่ออรรถผลตามลำดับ โภณันนํแล”²

ตามนัยพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

กุศลศีล→อวิปปฏิสาร→ปราโมทย์→ปีติ→ปัสสัทธิ→สุข→สมาธิ→ยถากุญฺญาณทัตตนะ→นิพพิทา→วิราคะ→วิมุตติญาณทัตตนะ

จะเห็นว่ากระบวนการนี้ ก็เป็นอย่างเดียวกับกระบวนการที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง เป็นแต่กล่าวเฉพาะช่วงกระบวนการดับทุกข์อย่างเดียว ไม่ได้กล่าวถึงช่วงเกิดทุกข์ไว้ด้วย ขอให้ดูกระบวนการแนวก่อนอีกครั้งหนึ่ง

อวิชชา→สังขาร→าลา→ชาทิ→ทุกข์→ครัทธา→ปราโมทย์→ปีติ→ปัสสัทธิ→สุข→สมาธิ→ยถากุญฺญาณทัตตนะ→นิพพิทา→วิราคะ→วิมุตติ→ชยญาณ

กระบวนการทั้งสองนี้ แม้จะเหมือนกัน แต่ก็ไม่ตรงกันทุกตัวอักษร คือกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยครัทธา อีกกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยกุศลศีล ต่อด้วยอวิปปฏิสาร จากนั้นจึงตรงกัน ความจริงเป็นความต่างตามตัวอักษรและการเน้นเท่านั้น แต่ความหมายลงกันได้ กระบวนการหนึ่งยกเอากรณีที่ครัทธาเป็นตัวเด่น แต่ในเวลาที่มีครัทธานั้น ก็คือ จิตใจเชื่อมั่นในเหตุผล เลื่อมใสในสิ่งที่ดีงาม มั่นใจในคุณธรรม ภาวะจิตนี้สัมพันธ์กับความประพฤตินั้นด้วย ครัทธามีความประพฤติดีงามรองรับอยู่เช่นนี้ จึงนำไปสู่ปราโมช

¹ Nanamoli, *The Guide*, P.T.S., 1962, p.97

² อง.เอกาทสก. 24/208/335 ในอง.ทสก. 24/1/2 มีข้อความอย่างเดียวกัน แต่รวมนิพพิทากับวิราคะ เป็นข้อเดียวกัน นอกจากนี้พึงดูเทียบ อง.ปญจก. 22/24/21 เป็นต้น

ต่อไป ส่วนอีกกระบวนหนึ่งที่เริ่มด้วยกุศลศีล และอวิปปฏิสาร ก็เช่นเดียวกัน กระบวนนี้ยกเอากรณีการประพฤติปฏิบัติเป็นตัวเด่น ในกรณีนี้ จิตใจก็มีศรัทธาเชื่อมั่นในเหตุผลในคุณความดีเป็นพื้นอยู่ด้วย จึงประพฤติความดีอยู่ได้ และเมื่อมีศีล แล้วมีอวิปปฏิสาร ไม่เดือดร้อนใจ ก็คือเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง มั่นใจในคุณความดีที่ประพฤติ อันเป็นลักษณะของศรัทธาที่ทำให้จิตใจเชื่อมั่นผ่องใส จากนั้น จึงเป็นปัจจัยให้เกิดปราโมชต่อไปตรงกับกระบวนก่อน ในตอนจบ กระบวนธรรมหนึ่งลงท้ายด้วยวิมุตติและชยญาณ อีกกระบวนหนึ่งลงท้ายด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ ก็คืออันเดียวกัน เป็นแต่กระบวนหลัง กล่าวรวมวิมุตติและชยญาณเข้าไว้ในความหมายของหัวข้อเดียว

กระบวนธรรมแห่งความหลุดพ้นอีกแบบหนึ่ง คล้ายกับแบบที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา แต่เปลี่ยนศรัทธาเป็นโยนิโสมนสิการ ดังนี้

โยนิโสมนสิการ→ปราโมทย์→ปีติ→ปัสสัทธิ→สุข→สมาธิ→ยถาภูคญาณทัสสนะ→นิพพิทา→วิราคะ→วิมุตติ¹

กระบวนธรรมนี้ไม่มีอะไรแปลกออกไป นอกจากเริ่มต้นด้วยการรู้จักคิดรู้จักพิจารณาใช้ปัญญาหาเหตุผลด้วยตนเอง แทนที่จะเริ่มด้วยความเชื่อ ซึ่งเป็นการฝากปัญญาไว้กับผู้อื่นหรือสิ่งอื่น เมื่อคิดพิจารณาถูกวิธี เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง มองเห็นสภาวะธรรมแล้ว จิตใจก็เข้มขึ้นเกิดปราโมทย์ ต่อจากนั้น องค์ธรรมต่าง ๆ ที่มารับช่วงส่งต่อกันไป ก็เหมือนกันกับในกระบวนธรรมก่อน ๆ

กระบวนธรรมแบบนี้ ชี้แนะให้เห็นแนวทางการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น ช่วยให้เข้าใจในสิ่งที่ต้องทำ กระจำขึ้น แต่กระนั้น ก็ยังไม่เป็นระบบการที่มีรายละเอียดในทางปฏิบัติมากเพียงพอ ยังคงมีปัญหาอยู่ว่า การที่จะให้กระบวนธรรมนี้เกิดขึ้นได้ จะต้องทำอะไรอย่างไรบ้าง

ก่อนผ่านตอนนี้ ขอยกกระบวนธรรมแบบปฏิจาสุมปบาทมาแสดงอีกแนวหนึ่ง เพื่อประกอบความรู้ให้มองเห็นธรรมในหลาย ๆ แง่ เป็นเครื่องช่วยความเข้าใจในขั้นต่อไป

1. อาหารของอวิชชา

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวคัมภีร์นี้ว่า : — อวิชชาก็อีกนั่นแหละ มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ เรากล่าวว่

1. อวิชชามีอาหาร อาหารของอวิชชา คือ นิรวณ 5
2. นิรวณ 5 มีอาหาร.....คือทวาร 3
3. ทวาร 3 มีอาหาร.....คือการไม่สำรวมอินทรีย์
4. การไม่สำรวมอินทรีย์มีอาหาร.....คือความขาดสติสัมปชัญญะ
5. ความขาดสติสัมปชัญญะมีอาหาร.....คือความขาดโยนิโสมนสิการ
6. ความขาดโยนิโสมนสิการมีอาหาร.....คือความขาดศรัทธา
7. ความขาดศรัทธามีอาหาร.....คือการไม่ไต่สัจจะ
8. การไม่ไต่สัจจะมีอาหาร.....คือการไม่ไต่สัจจะ

¹ ที.ปา.11/435/329

การไม่ไ้เสวนาสัปบุรุษอย่างบริบูรณ์
การไม่ไ้ฟังสัทธรรมอย่างบริบูรณ์

ย่อมยังการไม่ไ้ฟังสัทธรรมให้บริบูรณ์
ย่อมทำความไม่มีศรัทธาให้บริบูรณ์

าลา

นิวรณ์ 5 บริบูรณ์
อวิชชามีอาหาร

ย่อมทำอวิชาให้บริบูรณ์
และมีความบริบูรณ์ อย่างนี้”¹

2. อาหารของวิชาและวิมุตติ

- “วิชาและวิมุตติมีอาหาร อาหารของวิชาและวิมุตติ คือ โพชฌงค์ 7
2. โพชฌงค์ 7 มีอาหาร..... คือ สติปัฏฐาน 4
3. สติปัฏฐาน 4 มีอาหาร..... คือ สุจริท 3
4. สุจริท 3 มีอาหาร คือ อินทริยสังวร²
5. อินทริยสังวรมีอาหาร..... คือ สติสัมปชัญญะ
6. สติสัมปชัญญะมีอาหาร คือ โยนิโสมนสิการ
7. โยนิโสมนสิการมีอาหาร..... คือ ศรัทธา
8. ศรัทธามีอาหาร คือ การสัคกับสัทธรรม
9. การสัคกับสัทธรรมมีอาหาร..... คือ การเสวนาสัปบุรุษ

การเสวนาสัปบุรุษอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังการไ้สัคกับสัทธรรมให้บริบูรณ์
การไ้สัคกับ(เล่าเรียน)สัทธรรมบริบูรณ์ ย่อมยังศรัทธาให้บริบูรณ์

าลา

โพชฌงค์ 7 บริบูรณ์
วิชาวิมุตติมีอาหารอย่างนี้

ย่อมยังวิชาวิมุตติให้บริบูรณ์
มีความบริบูรณ์อย่างนี้”³

ในกระบวนการธรรมแนวนี ขอให้สังเกตองค์ธรรม 2 ข้อไว้เป็นพิเศษ ในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญ ในระบบการฝึกอบรมในทางพระพุทธศาสนา คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นหลักการใช้ความคิดแบบพุทธศาสนา ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายใน กับการเสวนาสัปบุรุษ (=การมีกัลยาณมิตร) ซึ่งแสดงความสำคัญของปัจจัยในทางสังคม ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายนอก องค์ประกอบสองฝ่ายนี้ มีศรัทธาเป็นตัวเชื่อมต่อดังจะได้มองเห็นต่อ ๆ ไป

¹ อญ.ทสท. 24/61/121

² อินทริยสังวร ความสำรวมอินทริย์ ไม่ได้หมายถึง การปิดหู ปิดตาไม่ให้เห็น ไม่ไ้ไ้ได้ยิน เป็นต้น ในขั้นต้นหมายถึง การควบคุมจิตใจ ควบคุมความรู้สึกได้ไ้เมื่อเกิดความรับรู้ทางตา หู เป็นต้น ไม่ไ้ถูกชักจูงไปในทางที่ถูกกิเลสครอบงำ ในขั้นสูง เมื่อกลายเป็นผู้เจริญอินทริย์แล้ว มีความหมายถึงขั้นเป็นนายเหนือความรู้สึกต่าง ๆ ที่จะเกิดจากการรับรู้เหล่านั้น สามารถบังคับไ้เกิดความรู้สึกต่าง ๆ ได้ตามต้องการ ดูอินทริยภาวนาสูต ม.ญ. 14/853/541

³ a?.nan. 24/61 /122

กระบวนธรรมแห่งความดับทุกข์แบบต่าง ๆ เท่าที่กล่าวมาในตอนนี้อย่างที่ควรทราบ อาจนำมาเขียนสรุปไว้เพื่อทบทวนและให้มองเห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้นดังนี้

1. กระบวนธรรมแห่งความดับทุกข์ กับการจัดระบบในทางปฏิบัติเป็นองค์ประกอบแห่งทางดับทุกข์ ดังนี้
ปฏิจจนสมุปบาท นิโรธวาร : กัมมวิชชา→กัมมสังขาร→กัมมวิญญาณ ฯลฯ→กัมมชาติ→กัมมชราวมณะ
 โสกะ ฯลฯ อุปายาส = กัมมทุกข์

มัชฌิมาปฏิปทา หรือมรรค : สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ +
 สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ→กัมมทุกข์

2. กระบวนธรรมแห่งความดับทุกข์ ผ่อนขยายเป็นกระบวนกุศลธรรมนำสู่วิมุตติ โดยถือเอาทุกข์เป็นจุดตั้งต้น แต่ดำเนินไปในทิศทางตรงข้ามกับกระบวนธรรมแห่งความเกิดทุกข์ ดังนี้

3. กระบวนการปฏิบัติแบบลำดับขั้นตอน ซึ่งจัดเป็นระบบขึ้นจากองค์ประกอบแห่งทางดับทุกข์ (มรรค) กระบวนการปฏิบัติแบบนี้ ไม่ใช่กระบวนธรรมตามธรรมชาติโดยตรง แต่เป็นระบบวิธีของการปฏิบัติธรรมที่ดำเนินไปอย่างมีขั้นตอน แต่ละขั้นเป็นความก้าวหน้าที่จะช่วยสนับสนุนให้เกิดการปฏิบัติในขั้นถัดขึ้นไป เช่น

ธรรมเป็นอาหารอุดหนุนกัน : เสวนาสักกบุรุษ→สัคคัสัทธรรม→สรวทธา→โยนิโสมนสิการ→สติสัมป-
 ัญญะ→อินทริยสังวร→สุจริก→สติปัฏฐาน→โพชฌงค์→วิชาและ
 วิมุติ

การนำเอาองค์มรรคมาจัดเป็นกระบวนการปฏิบัติธรรมอย่างนี้ อาจทำให้มีขั้นตอนที่เป็ยรายละเอียดแตกต่างออกไปได้อีกหลายอย่างตามความมุ่งหมายเฉพาะและแง่ที่เน้น แต่โดยทั่วไปขั้นตอนต่าง ๆ จะอยู่ในแนวและลำดับของไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา)² ซึ่งเป็นหลักใหญ่ของการนำเอาองค์มรรคมาใช้ในการปฏิบัติ ในที่นี้จะแสดงกระบวนการปฏิบัติธรรมแบบนี้เป็นตัวอย่างเพิ่มไว้ เฉพาะที่ท่านกล่าวถึงอยู่เสมอหรือได้ยืกันบ่อยอีก 3 แบบ (แสดงไว้พอเห็นเค้าความและขั้นตอน ผู้ศึกษายังไม่ต้องเอาใจใส่รายละเอียด)

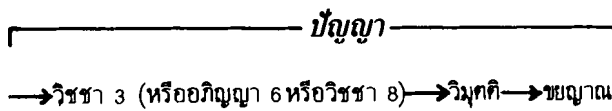
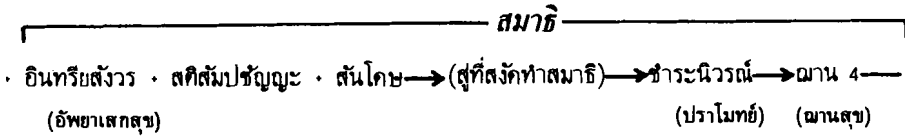
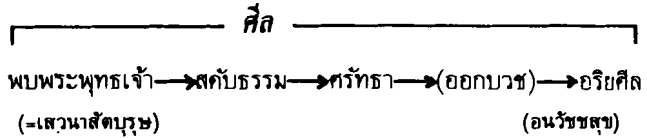
¹ วิมุตติและขยญาณ อาจแทนด้วย วิมุตติญาณทัตสณะ

² สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ จัดเข้าในหมวดปัญญา

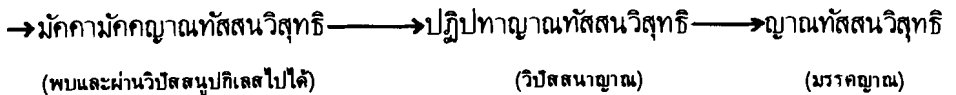
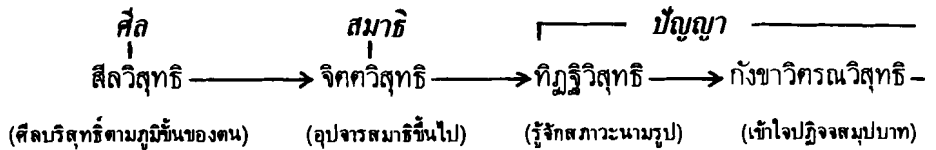
สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ จัดเข้าในหมวดศีล

สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ จัดเข้าในหมวดสมาธิ (จะอธิบายอีกข้างหน้า)

พรหมจรรย์ที่สำเร็จผล:¹

วิสุทธิ 7:²

¹ กระบวนการปฏิบัติธรรมแนวนี้นี้ มีที่มากมาย เฉพาะที่ตั้งชื่อหัวข้อนี้ ถือตามนัย ม.ม.13/308-310/304-7; ส่วนการจัดเข้าในไตรสิกขา ถือตาม ที.สี.9/318-336/252-271 (พึงสังเกตว่าตามหลักนี้จัดอินทรีย์สังวรเข้าในสมาริ แต่ในคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น วิสุทธิมัคค์ 1/19 และอภิธัมมัตถสังคหะ 55 จัดเข้าในศีล เรียกว่า อินทรีย์สังวรศีล เป็นข้อ 2 ในปาริสุทธิศีล 4); ในที่มหลายแห่งไม่กล่าวถึงสันโดษเลย, ที่มานอกจากที่อ้างแล้วได้แก่ ที.สี.9/102-138/82-112; ม.ม.12/332-8/340-8; 452-8/487-495; ม.ม.13/11-17/10-17; 123/119; 385/363; 637-643/581-587; ม.อ.14/16-26/17-24; อง.จตุกก.21/198/282; อง.ทสก.24/99/217; อภิ.ป.36/135/209

² ม.ม.12/298/295; คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ทั้งหมด; ใน ที.ปา.11/456/329 ท่านกล่าวถึงวิสุทธิเพิ่มต่อท้ายอีก 2 อย่างคือ ปัญญาวิสุทธิ และวิมุตติวิสุทธิ ซึ่งอรรถกถาว่าหมายถึง อรหัตตผลปัญญา และอรหัตตผลวิมุตติตามลำดับ (ที.อ.3/333)

จรณะ 15 =

จรณะ 15 + วิชา 3 :¹

(=เสขปฏิบัติ)

ศีลสัมปทา + อินทริยสังวร + โภชนะมัทคัณฺฐกา + ชาติริยานุโยค

ศีล + สมาธิ

ปัญญา

สัทธรรม 7 (ศรัทธา หิริ โสกะ คัมภีระ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ ปัญญา) + ฌาน 4 → วิชา 3

บางแห่งท่านเน้นให้เด่นออกมาเฉพาะแง่ของการแสวงปัญญาอย่างเดียว ดังตัวอย่าง :

อนุပ္พสิกขา หรือ อนุပ္พปฏิบัติ² : ศรัทธา → ไปหา → หมั่นเข้าใกล้ → กอปรตั้งใจรับฟัง →
 สกัธธรรม → ทรงธรรมไว้ → ไคร่ครองความ → เข้าใจพอเห็นคาม → เกิดความพอใจ → มีอุทสาหะ →
 สอบสวนจนจับหลักไฉ่ชัศ → ลงมือปฏิบัติเพียรจริงจัง → หยั่งรู้สัจธรรม

ส่วนในระดับการดำเนินชีวิตสามัญของคนทั่วไป หลักธรรมที่คุ้นกันมาก ซึ่งเป็นตัวอย่างของการ
 นำเอาองค์มรรคออกมาจัดใช้ในทางปฏิบัติ ได้แก่ ธรรมจริยา 10 ประการ³ ที่รู้จักกันดีในชื่อว่า กุศลกรรม
 บถ 10 (ทางทำความดี หรือ กุศลกรรมที่เป็นทางแห่งสุดดี)⁴ หรือที่บาลีบางแห่งเรียกว่า อารยธรรม (บาลี
 เป็น อริยธมฺม = ธรรมของอารยชน หรือ ธรรมที่ทำให้เป็นอารยชน)⁵ และอรรถกถาถือว่าเป็น มนุษย-
 ธรรม (ธรรมของมนุษย์ หรือ ธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์)⁶ ดังนี้

ศีล

สัมมากัมมันตะ สัมมาวาจา

ธรรมจริยา : ละปาณาติบาต + ละอกินนาทาน + ละกาเมสุมิจณาจาร + ละมุสาวาท + ละปิสุณาวาจา +
 (ใส่ใจเกื้อกูลกัน) (เคารพกรรมสิทธิ์) (ไม่ละเมิดของรัก) (พูดคำสัตย์) (พูดสมานสามัคคี)

¹ ม.ม.13/26/26; ที.สี.9/163/129; ข.จุ.30/547/272

² ม.ม.13/238/233; 659/606; อนุပ္พสิกขา = การศึกษาตามลำดับ, อนุပ္พปฏิบัติ = ขอบปฏิบัติตามลำดับ หรือ
 การปฏิบัติอย่างค่อยเป็นค่อยไป แปลจากคำบาลีดังนี้

ศรัทธา → อุปสังกมณะ → ปิธิรูปาสนา → โสดาวธาน → ธรรมสวณะ → ธรรมชารณา → อัตถูปปริกขา →
 → ธรรมนิชฌานักขันติ → ฉันทะ → อุทสาหะ → ตุลนา → ปธาน → อัญญารรณา (หรือสัจจานุโพธ)

³ ม.ญ.12/485/523

⁴ เช่น อญ.ทสท.24/165/287

⁵ อญ.ทสท.24/168/296

⁶ อง.อ.1/60

แห่งกระบวนการของธรรมชาติให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตจนถึงที่สุด ขอให้พิจารณาพุทธพจน์และคำอธิบาย
ย่อต่อไปนี้ เพื่อเป็นความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา : –

มรรคในฐานะมัชฌิมาปฏิปทา

“ภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ การหมกมุ่นด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย
อันเป็นการขึ้นต่ำ ชันชลาศ ของบุद्धชน มิใช่หรือมิใช่ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์อย่างหนึ่ง และการประกอบ
ความลำบากเคียดครั่นแก่ตน อันเป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง”

“ศตาคคไค้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งทางสายกลางที่ไม่ข้องแวะที่ สุดสองอย่างนั้น อันเป็นทางที่สร้างจักขุ (การเห็น)
สร้างญาณ (การรู้) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”

“ก็ทางสายกลางนั้น.....เป็นไฉน? ทางนั้น คือมรรคาอันเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ 8 ประการ ไค้แก่
สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ”¹

พุทธพจน์จากปฐมเทศนาหรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ แสดงความหมาย เนื้อหา และจุดหมาย
ของมัชฌิมาปฏิปทาไว้โดยสรุปครบทั้งหมด ที่ควรสังเกตคือ ความเป็นทางสายกลาง (the Middle Path
หรือ Middle Way) นั้น เป็นเพราะไม่เข้าไปข้องแวะที่ สุดสองอย่าง (แต่ไม่ใช่อยู่กลางระหว่างที่ สุดทั้ง
สอง) คือ

1. กามสุขัลลิกานุโยค การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข (the extreme of sensual indulgence หรือ
extreme hedonism)

2. อตตกิลมณานุโยค การประกอบความลำบากเคียดครั่นแก่ตนเอง (the extreme of self-mortifica-
tion หรือ extreme asceticism)

บางครั้ง มีผู้นำเอาคำว่าทางสายกลางไปใช้อย่างกว้างขวาง หมายถึง การกระทำหรือความคิดที่อยู่
กึ่งกลางระหว่างการกระทำหรือความคิดสองแบบสองแนว หรือคนสองพวกสองฝ่าย คือวัดเอาให้ได้ครึ่ง
ทางระหว่างสองแบบหรือสองฝ่ายนั้น ความเป็นกลางหรือทางสายกลางอย่างนี้ ไม่มีหลักอะไรที่แน่นอน
ต้องรอให้เขามีสองพวกสองฝ่ายก่อน จึงจะเป็นกลางได้ และจุดกลางหรือเส้นกลางก็ไม่แน่นอนไปว่าแค่ไหน
สุดแต่สองพวกหรือสองฝ่ายเขาจะยึดถือปฏิบัติกันแค่นั้น ทางสายกลางนั้นก็ยวบเขยื้อนเลื่อนไปให้ได้ครึ่ง
ทางระหว่างสองพวกสองฝ่ายนั้น บางครั้งทางสายกลางแบบนี้ก็มองคล้ายกับทางสายกลางที่เป็นมัชฌิมา-
ปฏิปทา แต่ก็พึงทราบว่าเป็นทางสายกลางเทียม ไม่ใช่ของแท้จริง ทางสายกลางที่แท้จริงมีหลักที่แน่นอน
ความแน่นอนของทางสายกลางนั้น อยู่ที่ความมีจุดหมายหรือเป้าหมายที่แน่ชัด เมื่อมีเป้าหมายหรือจุดหมาย
ที่แน่นอนแล้ว ทางที่นำไปสู่จุดหมายนั้น หรือการกระทำที่ตรงจุด พอเหมาะพอดีที่จะให้ผลตามเป้าหมาย
นั้นแหละคือทางสายกลาง เปรียบเหมือนการยิงลูกศรหรือยิงปืนอย่างมีเป้าหมาย จำเป็นต้องมีจุดที่เป็น
เป้า การยิงถูกคือการกระทำที่พอเหมาะพอดีให้ลูกปืนหรือลูกศรพุ่งไปสู่จุดที่เป็นเป้า ความเป็นทางสาย

¹ วินย.4/13/18; ส.ม.19/1664/528

กลางย่อมอยู่กับการยิงตรงพอดีที่สุดที่เป็นไปนั้น การยิงที่เฉ คลาดพลาดออกไปข้าง ๆ ย่อมไม่ถูกต้องทั้งหมด เมื่อเทียบกับการยิงที่ผิดเฉคลาดพลาดออกไปข้าง ๆ ทั้งหมดแล้ว จะเห็นว่าจุดหมายที่ถูกต้องมีจุดเดียวและเป็นจุดกลาง เป็นจุดที่แน่นอน ส่วนจุดที่ผิดพลาดมีมากมายและไม่แน่นอน ล้วนเหวออกไปเสียข้าง ๆ และเส้นทางที่เข้าสู่จุดหมายนั้นก็เป็นเส้นทางกลางเช่นเดียวกัน ทางที่ถูกต้อง มีจุดหมายมีหลักที่แน่นอน ของมันเอง มิใช่คอยรอกำหนดวัดเอาจากทางที่ผิดพลาด ทางสายกลางที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา นี้ มีจุดหมายที่แน่นอน คือความดับทุกข์หรือภาวะหลุดพ้นเป็นอิสระไร้ปัญหา มรรคคือระบบความคิดและการกระทำหรือการดำเนินชีวิตที่ตรงจุดพอเหมาะพอดีให้ได้ผลสำเร็จตามเป้าหมายคือความดับทุกข์นี้ จึงเป็นทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา

อนึ่ง โดยเหตุที่ทางสายกลางเป็นทางที่มีจุดหมายแน่ชัด หรือความเป็นทางสายกลางขึ้นอยู่กับความ มีเป้าหมายที่แน่ชัด ผู้ปฏิบัติจึงต้องรู้จุดหมายจึงจะเดินทางได้ คือเมื่อจะเดินทางก็ต้องรู้ว่าตนจะไปไหน ด้วยเหตุนี้ ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งปัญญา และจึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ คือเริ่มด้วยความเข้าใจปัญหา ของตนและรู้จุดหมายที่จะเดินทางไป โดยนัยนี้ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งความรู้และความมีเหตุผล เป็นทางแห่งการรู้เข้าใจ ยอมรับและกล้าเผชิญหน้ากับความจริง เมื่อมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจและกล้า เผชิญหน้ากับความจริงของโลกและชีวิตแล้ว มนุษย์จึงจะสามารถจัดการกับชีวิตด้วยมือของตนเอง หรือ สามารถดำเนินชีวิตให้ถูกต้องได้งั้นกันได้เอง โดยไม่ต้องคอยหวังพึ่งอำนาจศักดิ์สิทธิ์ฤทธาานุภาพลบล้างบาป จากภายนอก และเมื่อมนุษย์มีความมั่นใจด้วยอาศัยปัญญาเช่นนี้แล้ว มนุษย์ก็จะไม่ต้องไปหมกมุ่นวนวาย อยู่กับสิ่งที่ห่วงกังวลว่าจะมีอยู่นอกเหนือวิสัยของมนุษย์ ทำที่แห่งความมั่นใจเช่นนี้แหละคือลักษณะอย่าง หนึ่งของความเป็นทางสายกลาง ผู้เดินทางสายกลาง เมื่อเข้าใจปัญหาและกำหนดรู้แนวแห่งจุดหมายแล้ว ก็จะมีมีความรู้ความเข้าใจตามมาอีกด้วยว่า ทางสายกลางสู่จุดหมายนั้น คือทางดำเนินชีวิตที่ไม่ตีราคาค่าตัว ต่ำถึงกับยอมสยบจมลงในกระแสโลก ปลดปล่อยชีวิตให้เป็นทาสแห่งอารมณ์ที่เป็นเหยื่อล่อของโลก เป็นอยู่ ด้วยความหวังที่จะได้เสพสอระยของโลกล้วนเดียว โดยยอมให้สุขทุกข์ ความดิ้นรน และคุณค่าแห่งชีวิต ของตนขึ้นต่อวัตถุ และความผันผวนแปรปรวนของเหตุปัจจัยต่าง ๆ ในภายนอกอย่างสิ้นเชิง ไม่ให้ชีวิตมี อิสระภาพ เป็นตัวของตัวเอง มีคุณค่าในตัวของมันเอง โดยไม่ต้องขึ้นต่อโลกropaไปเสียบ้างเลย ทางดำเนิน ชีวิตที่เป็นสายกลางนั้น นอกจากไม่เอียงสุดทางวัตถุ จนเป็นทาสของวัตถุหรือขึ้นต่อวัตถุสิ้นเชิงแล้ว ก็ไม่ เอียงสุดทางจิตด้วย คือมิได้เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นต่อการบำเพ็ญเพียรและผลสำเร็จทางจิตฝ่ายเดียว จนปล่อยปละละเลยไม่เอาใจใส่สภาพทางวัตถุและร่างกาย กลายเป็นการประกอบความลำบากเดือดร้อน แก่ตนเอง ทางดำเนินชีวิตนี้มีลักษณะไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เป็นไปด้วยการรู้เข้าใจสภาพที่เป็น อยู่ตามที่เป็นจริง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ แล้วปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทัน พอสมแก่เหตุปัจจัย และ สอดคล้อง พอเหมาะพอดี ที่จะให้ได้ผลตามจุดหมาย มิใช่ทำพอสักว่าจะให้ได้สพเสวยเวทนาอัน อร่อยของอารมณ์ หรือสักว่าถือตาม ๆ กันมา โดยสำคัญมั่นหมาย ว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้

โดยมงาย¹ ทางสายกลางมีลักษณะบางอย่างที่พึงทราบ ดังที่กล่าวมานี้ หากผู้ใดจะกล่าวอ้างถึงทางสายกลาง หรือเดินสายกลาง อย่างหนึ่งอย่างใด ก็พึงถามท่านผู้นั้นว่า เขาได้เข้าใจสภาพปัญหาที่มีอยู่ และจุดหมายของทางสายกลางที่จะเดินนั้นแล้วหรือไม่

หลักมัชฌิมาปฏิปทา² นี้ ใช้ได้กับกิจการและกิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์ที่เป็นประเภทวิธีการ ตามปกติ ระบบ แบบแผน วิทยาการ สถาบัน หน้าที่การงานต่าง ๆ ตลอดจนการปฏิบัติกิจในชีวิตประจำวัน เช่น การศึกษาเล่าเรียน เป็นต้น ย่อมมีความมุ่งหมายเพื่อแก้ปัญหา กำจัดทุกข์ ช่วยให้มีมนุษย์บรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไป อย่างใดอย่างหนึ่ง การปฏิบัติที่ถูกต้องหรือการปฏิบัติชอบ ต่อระบบ แบบแผน เป็นต้นเหล่านั้น ก็คือ จะต้องกระทำด้วยความเข้าใจในจุดมุ่งหมายของมัน ซึ่งนับว่าเป็นการกระทำด้วยปัญญา หรือโดยมีสัมมาทิฐิ จึงจะนับว่าเป็นการดำเนินตามแนวทางของมัชฌิมาปฏิปทา แต่จะเห็นได้ว่า ในทางปฏิบัติ มีอยู่เสมอ ที่มนุษย์ปฏิบัติผิดพลาดคลาดเคลื่อน ไม่เป็นไปด้วยความรู้ความเข้าใจตรงตามจุดมุ่งหมายของระบบวิธีและกิจการเหล่านั้น การปฏิบัติผิดพลาดนี้จะเป็นไปในทางเอียงสุดสองอย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ พวกหนึ่งมุ่งใช้ระบบวิธีและกิจการเหล่านั้นเป็นเครื่องมือ หรือช่องทางสำหรับแสวงหาสิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน เช่น ใช้ระบบการเมือง ใช้สถาบัน เป็นช่องทางแสวงหาลาภ ยศ อำนาจ ทำหน้าที่การงาน ศึกษาเล่าเรียน โดยมุ่งเป็นหนทางให้ได้เงินทอง ตำแหน่งใหญ่โต เพื่อบำรุงบำเรอตนให้มีความสุขสำราญได้เต็มที่ ไม่ทำเพื่อบรรลุจุดหมายของงานหรือวิทยการนั้น ๆ นับว่าเป็นการขาดสัมมาทิฐิ มีมิจฉาทิฐิแทนที่ ส่วนคนอีกพวกหนึ่ง ตั้งใจปฏิบัติกิจ ทำงาน ศึกษาเล่าเรียน เป็นต้น อย่างแข็งขันจริงจัง ระดมทุน ระดมแรง อุทิศเวลาให้ ทำอย่างทุ่มเท แต่ไม่รู้ไม่เข้าใจความมุ่งหมายของสิ่งที่กระทำนั้นว่า เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาอะไร เป็นต้น ทำให้สิ้นเปลืองเวลา แรงงาน และทุน ทำตนเองให้ลำบาก เหน็ดเหนื่อยเปล่า เป็นการขาดสัมมาทิฐิอีกแบบหนึ่ง พวกแรกตั้งความมุ่งหมายของตนเองขึ้นใหม่เพื่อสนองตัณหาของตน ไม่เป็นไปตามความมุ่งหมายที่แท้จริงของกิจกรรมหรือกิจการนั้น ๆ ส่วนพวกหลัง สักว่าทำโดยไม่รู้ไม่เข้าใจความมุ่งหมาย ไปสู่ทางสุดโต่งคนละ

¹ พุทธพจน์ใน อง.ติก.20/596-7/380-1 และ ขุ.อุ.25/144/194 อาจช่วยขยายความหมายที่แสดงสองอย่างนี้ได้อีกแห่งแรกทรงเรียกตามสุวลลิกานุโยคว่า *อากาพปปฏิปทา* (ทางกร้านหรือทางหยาบกร้าน) ได้แก่คนพวกที่เห็นว่ากามไม่มีโทษ แล้วดื่มด่ำหมกตัวอยู่ในกาม ทรงเรียกอรรถกถาสถาบันโยคว่า *นิชฌามปปฏิปทา* (ทางเกรียม หรือทางแห้งเกรียม) ได้แก่วัตรปฏิบัติต่าง ๆ ของพวกอเจลคือชีเปลือย (พึงถือว่าทรงยกเป็นตัวอย่าง) *ส่วนมัชฌิมาปฏิปทา* ทรงไขความว่าได้แก่ธรรมหมวดใดก็ได้ในโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ (สติปฏิฐาน 4 ปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 war 5 โพชฌงค์ 7 มรรคมีองค์ 8); แห่งที่สองมีความว่า “คนพวกที่ถือเอาการเล่าเรียนเป็นสาระ ถือเอาศีล วัตร การหาเลี้ยงชีพ การถือพรหมจรรย์ และการบำรุงบำเรอ (เทพเจ้า) เป็นสาระ นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง, และคนพวกที่ถือเอาทะเลาะ ในกามไม่มี นี่ก็เป็นที่สุดข้างหนึ่ง, ที่สุดสองอย่างนี้เป็นเครื่องพอกพูนอวิชชา ตัณหา, อวิชชาตัณหาที่พอกพูนทิฐิ; คนทั้งหลายไม่รู้จักที่แสดงสองอย่างเหล่านั้น พวกหนึ่งก็ติดล้าอยู่ พวกหนึ่งก็วิ่งเลยไป; ส่วนคนผู้รู้จักที่แสดงสองอย่างนั้นแล้ว เขาไม่ติดอยู่ในที่แสดงทั้งสองนั้น และไม่ถือดี เพราะการที่ไม่ติดอยู่นั้นด้วย, สำหรับคนเหล่านั้นวัฏฏะที่จะบัญญัติเขา ย่อมไม่มี” (อรรถกถา คืออุทาน อ.446 อธิบายคำว่า การหาเลี้ยงชีพว่าหมายถึงการเลี้ยงชีวิตแบบนักบำเพ็ญตะบะ และว่าอรรถกถาสถาบันโยค ก็คือ *สัพพัตถปารามสนัน*เอง)

สาย ไม่ดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา มีแต่จะทำให้เกิดปัญหาเพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น ต่อเมื่อใด ดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทาซึ่งเป็นทางแห่งปัญญา ทำการด้วยความรู้ความเข้าใจตรงตามความมุ่งหมายของเรื่องนั้น ๆ กิจนั้น ๆ จึงจะแก้ปัญหาที่จัดทุกข์ได้สำเร็จ รวมความว่า ถ้าไม่เริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ ก็ไม่มีมัชฌิมาปฏิปทา ถ้าไม่ดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ก็แก้ปัญหาที่จัดทุกข์ไม่สำเร็จ¹

มรรคในฐานะข้อปฏิบัติหรือทางชีวิตทั้งของบรรพชิตและคฤหัสถ์

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญมิชฌาปฏิปทา ไม่ว่าของบรรพชิต หรือของคฤหัสถ์, บรรพชิตก็ตาม คฤหัสถ์ก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้ว เพราะการปฏิบัติผิดนั้นเป็นเหตุ ย่อมยังอุบายธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จไม่ได้; ก็มิชฌาปฏิปทาถืออะไร ? คือ มิชฌาทิฐิ ฯลฯ มิชฌาสมาธิ

“เราย่อมสรรเสริญสัมมาปฏิปทา ไม่ว่าของบรรพชิตหรือของคฤหัสถ์, คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติชอบแล้ว เพราะการปฏิบัติชอบนั้นเป็นเหตุ ย่อมยังอุบายธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จได้; ก็สัมมาปฏิปทาถืออะไร ? คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”²

“ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคาไหลหลัง ลากเอน เบนป่าสู่มหาสมุทร จันใด ภิกษุเมื่อเจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งมรรคามองค์ 8 ประการ อันประเสริฐ ย่อมเป็นผู้ใฝ่แน่น้อม ลากเอน เบนไปสู่นิพพานจันนั้น”³

“ท่านพระโคตม ผู้เจริญ แม่น้ำคงคา ไหลหลัง ลากเอน เบนป่าสู่มหาสมุทร จรวมมหาสมุทรจันใด บริษัทของท่านพระโคตม อันพร้อมทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ก็เป็นผู้ใฝ่แน่น้อม ลากเอน เบนไปสู่นิพพาน จรวมนิพพานอยู่ จันนั้น”⁴

พุทธพจน์ว่าด้วยมิชฌาปฏิปทาหรือสัมมาปฏิปทานี้ มีมาก่อนแล้วครั้งหนึ่ง แต่ที่ยกมาอ้างอีกก็เพื่อชี้ให้เห็นว่า มัชฌิมาปฏิปทานี้ ท่านมุ่งให้ใช้เป็นหลักความประพฤติปฏิบัติสำหรับคนทุกประเภททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ และเป็นหลักธรรมที่สำเร็จประโยชน์แก่ทุกคนทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านทั่วหน้ากัน

มรรคในฐานะหลักปฏิบัติที่เนื่องด้วยสังคม

“กุโรอานนทํ ความมีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย ชอบคบหากัลยาณชนนี้ เท่ากับเป็นพรหมจรรย์

¹ การเพียรพยายามไม่ตั้งเกินไป ไม่หย่อนเกินไป หรือศึกษาเล่าเรียน ทำหน้าที่การงาน อย่างไม่เกียจคร้าน แต่ไม่หักโหมเกินไป บางคราวก็นิยมพูดกันว่า เป็นทางสายกลาง คำพูดนี้ ในบางกรณีอาจเข้าลักษณะทางสายกลางได้ในบางแง่ แต่ไม่ถูกแท้ทีเดียว แม้แต่ผู้ที่ดำเนินในทางที่ถูกต้อง เป็นทางสายกลางแล้ว แต่เพียรแรงไป หรืออ่อนไป จึงไม่สำเร็จผลก็มี ในกรณีเช่นนี้ คำพูดที่ถูกต้อง ท่านใช้ว่า “วิริยสมตา” แปลว่า ความพอเหมาะ พอดี หรือสม่ำเสมอแห่งความเพียร (สมตา = สมภาวะ = ความสม คือ พอเหมาะ พอดี สม่ำเสมอ) ดู วินย.5/2/5; อชฺ.จก.22/326/419.

บางคราว ถ้าชัดเจนว่าเดินถูกทาง มั่นใจและพร้อมทุกอย่างแล้ว ท่านให้ระดมความเพียรสุดกำลัง ถึงจะตายก็ต้องยอม เช่น พระพุทธเจ้าตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวในราตรีที่ตรัสรู้ เป็นต้น (อชฺ.ทุก.20/251/64) ดังนั้น เรื่องนี้จึงไม่ควรสับสนกับทางสายกลาง

² ส.ม.19/68/23; อุบายธรรมอันเป็นกุศล จะแปลว่า กุศลธรรมที่เป็นทางรอดพ้นก็ได้ (อุบายหรืออุบายธรรม หมายถึง โลกุตรรค สัจธรรม หรือนิพพาน.)

³ ส.ม.19/221/56

⁴ ม.ม.13/259/256

ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตร¹.....พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักยังอริยอัษฎางคิกมรรคให้เกิดมี เขาจักกระทำไ้มากซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค²

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อควรวาทิภัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทโค ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรคแก่ภิกษุ ฉันทโค”³

พุทธพจน์นี้ แสดงถึงการยอมรับความสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในฐานะสภาพแวดล้อมทางสังคม ว่าเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งที่จะชักนำและส่งเสริมให้เกิดมีการประพฤติปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นว่าระบบการดำเนินชีวิต ระบบจริยธรรม หรือระบบการประพฤติปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เนื่องด้วยสังคม ไม่แยกต่างหากจากสังคม

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อควรวาทิภัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทโค ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ (การทำในใจโดยแยบคาย หรือการรู้จักพิจารณาตามสภาวะและเหตุผล) ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรคแก่ภิกษุ ฉันทโค ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือจักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค”⁴

พุทธพจน์นี้ ให้ความคิดว่า แม้ว่าปัจจัยทางสังคมจะมีความสำคัญมาก แต่ก็ต้องไม่มองข้ามความสำคัญของปัจจัยภายในตัวบุคคล ปัจจัยที่ดั่งมทั้งทางสังคมและภายในตัวบุคคล ต่างก็สามารถเป็นจุดเริ่มซึ่งทำให้เกิดความประพฤติปฏิบัติและการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ ความจริง ทั้งสองอย่างนั้นแหละย่อมช่วยหนุนและเสริมซึ่งกันและกัน หลักการนี้แสดงว่าการปฏิบัติชอบหรือชีวิตที่ดีงามเกิดจากการปรุงผสมผสานปัจจัยทางสังคมและปัจจัยภายในตัวบุคคลเข้าด้วยกัน และการก้าวหน้าไปในมรรคาแห่งความดีงามสู่จุดหมายแห่งชีวิต จะเป็นไปได้อย่างสัมฤทธิ์ผลมากที่สุด หากได้อาศัยปัจจัยสองอย่างนี้คอยอุดหนุนค้ำชูกันอยู่เรื่อย ๆ ไป

แต่พึงสังเกตว่า มีข้อเน้นพิเศษสำหรับปัจจัยทางสังคม คือความมีกัลยาณมิตร ซึ่งพิเศษกว่าปัจจัยภายในตัวบุคคลที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ กล่าวคือ ท่านยกให้ปัจจัยทางสังคมนั้นมีค่าเท่ากับการปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่าพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว ทั้งนี้เพราะว่าสำหรับมนุษย์ทั่วไปโดยส่วนใหญ่ การปฏิบัติชอบหรือชีวิตที่ดีงามหรือมรรคาแห่งอารยชนนั้นจะตั้งต้นขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยปัจจัยทางสังคม ปัจจัยดั่งมทางสังคมนั้น เป็นทั้งเครื่องจุดชนวนความรู้จักคิดที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการในเบื้องต้น และเป็นเครื่องประทับประคองคอยเสริมเติมและกระตุ้นโยนิโสมนสิการนั้นในระหว่างก้าวเดินคืบหน้าต่อไป จะมีกเว้นก็เฉพาะแต่ปัจเจกบุคคลซึ่งมีจำนวนน้อยเหลือเกินที่จะก้าวเดินไปได้ตลอดปลอดโปร่งด้วยปัจจัยภายในตัวบุคคลอย่างเดียวล้วน คือสามารถริเริ่มโยนิโสมนสิการขึ้นเองแต่ต้นโดยไม่ต้องมีปัจจัยทางสังคมมาช่วยชักจูง และสามารถปลูกโยนิโสมนสิการขึ้นมาใช้ได้เรื่อยไปโดยไม่ต้องอิงอาศัยปัจจัย

¹ คำว่า กัลยาณมิตร มิได้หมายแคบเพียงเพื่อนสามัญ แต่หมายถึงใครก็ตาม ซึ่งอาจเป็นพระศาสนา ครูอาจารย์ มิตรตลอดจนหนังสือ และสื่อมวลชนต่าง ๆ ที่ช่วยแนะนำ ให้ความรู้ ให้ความคิด ชี้ช่องทางความประพฤติปฏิบัติ เป็นต้น

² ส.ม.19/5-9/2-4, วลจ

³ ส.ม.19/129/36, วลจ

⁴ ส.ม.19/136/37, วลจ

ทางสังคม¹ พุทธพจน์นี้จึงตรัสไว้เพื่อมุ่งหมายประโยชน์แก่คนส่วนใหญ่ผู้มีอินทรีย์ในระดับเฉลี่ยทั่ว ๆ ไป เรื่องปัจจัยทางสังคม และปัจจัยภายในตัวบุคคลนี้ เป็นเรื่องใหญ่ที่จะกล่าวถึงโดยเฉพาะต่อไปอีกข้างหน้า

มรรคในฐานะทางให้ถึงความสิ้นกรรม

“มรรคอันเป็นอริยะมีองค์ประกอบ 8 ประการนี้แล เป็นทางนำไปสู่ความดับแห่งกรรม คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”²

ในที่นี้ มัชฌิมาปฏิปทามีความหมายว่า เป็นทางให้ถึงความดับกรรมหรือสิ้นกรรม ข้อสำคัญในที่นี้ก็คือ ต้องไม่เข้าใจว่า เป็นการสิ้นเวรสิ้นกรรม อย่างที่เข้าใจกันทั่ว ๆ ไปซึ่งเป็นเรื่องแคบ ๆ ต้องไม่เข้าใจว่าจะหมดกรรมได้โดยไม่ทำกรรมหรือไม่ทำอะไร ซึ่งกลายเป็นลัทธินิครนถ์ไป อย่างที่กล่าวในตอนว่าด้วยกรรม และต้องไม่เข้าใจว่าเป็นทางนำไปสู่ความดับกรรมสิ้นกรรม คือ จะได้เลิกกิจการอยู่หนึ่งเฉยไม่ต้องทำอะไร

ประการแรก จะเห็นว่า การที่จะดับกรรมหรือสิ้นกรรมได้ ก็คือต้องทำและทำอย่างเอาจริงเอาจังเสียด้วย แต่คราวนี้ทำตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ทำตามหลักการวิธีการที่ถูกต้อง เลิกการกระทำที่ผิดพลาด

ประการที่สอง ที่ว่าดับกรรมหรือสิ้นกรรม ไม่ใช่หมายความว่า อยู่หนึ่ง ๆ เลิกไม่ทำอะไรหมด แต่หมายความว่าเลิกการกระทำอย่างบุद्धุช เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยบุคคล อธิบายง่าย ๆ ว่า บุद्धุชทำอะไรก็ทำด้วยต้นเหตุอุปาทาน มีความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ในรูปใดรูปหนึ่ง การกระทำของบุद्धุชจึงเรียกตามศัพท์ธรรมว่า กรรม แบ่งเป็นดีเป็นชั่ว และก็ยึดถือเอาไว้ว่าเป็นอย่างนั้น ๆ ด้วยต้นเหตุอุปาทาน ดับกรรมคือ เลิกการกระทำต่าง ๆ ด้วยความยึดมั่นในความดีชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน เมื่อไม่มีดีมีชั่วที่ยึดมั่นไว้กับตัว ทำอะไรก็ไม่เรียกว่ากรรมเพราะกรรมต้องเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ดีก็ชั่ว การกระทำของพระอริยบุคคลจึงเป็นการกระทำไปตามความหมายและวัตถุประสงค์ของเรื่องที่ทำนั้นล้วน ๆ ไม่เกี่ยวกับต้นเหตุอุปาทานภายใน พระอริยบุคคลไม่ทำชั่ว เพราะหมดเหตุปัจจัยที่จะให้ทำชั่ว (ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ ที่จะให้ทำอะไรเพื่อให้ตัวฉันได้ฉันเป็น) ทำแต่ความดีและประโยชน์ เพราะทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญาและกรุณา แต่ที่ว่าดีก็ว่าตามที่ปรากฏยอมรับของโลก ไม่ได้ยึดว่าเป็นดีของฉันหรือดีที่จะให้ฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ เมื่อบุद्धุชบำเพ็ญประโยชน์อะไรสักอย่าง ก็จะไม่มีความต้องการทำประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์ของเรื่องนั้น ๆ เท่านั้น แต่ย่อมจะมีความหวังผลประโยชน์ตอบแทนอะไรสักอย่างหนึ่ง ถ้าไม่มีก็อาจจะละเลิกลงมาเป็นชื่อเสียงเกียรติคุณของฉัน หรือละเลิกลงมาอีก ก็อาจจะเอาพอให้สำหรับรู้สึกอุ่น ๆ ภูมิใจ ๆ ไว้ภายในว่าเป็นความดีของฉัน ส่วนพระอริยบุคคลเมื่อบำเพ็ญประโยชน์อันนั้น มีแต่การกระทำตามความหมาย ตาม

¹ ท่านว่า บุคคลปัญญาเลิศล้ำอย่างพระสัพพัญญูพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้าเท่านั้น จึงจะสามารถเจริญปริชาญาณด้วยลำพังอินทรีย์สมการอย่างเดียว โดยไม่ต้องอาศัยปัจจัยทางสังคม (ดู ม.อ.2/467)

² อง.จก.ก.22/334/464; ส.สพ.18/230/166

วัตถุประสงค์ เหตุผล ความควรจะเป็นอย่างไร ๆ ของเรื่องนั้น ๆ เอง ล้วน ๆ เท่านั้น ภาษาธรรมจึงไม่เรียกว่ากรรม มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทาเป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้หมดการกระทำที่เรียกว่ากรรมนั้น สันกรรมนั้น มีแต่การกระทำที่เป็นตัวการกระทำล้วน ๆ (กิริยา) ต่อไป อันนี้จึงเป็นวิธีที่ต่างกันระหว่างโลกียะ กับโลกุตระ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย จึงเที่ยวบำเพ็ญประโยชน์สั่งสอนประชาชนโดยไม่เป็นกรรม ทั้งที่เป็นการกระทำซึ่งคนธรรมดาเรียกกันว่าเป็นความดี

มรรคในฐานะอุปกรณ์สำหรับใช้ มิใช่สำหรับยึดถือหรือแบกไว้

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้เฒ่าทางไกล พบห้วยน้ำใหญ่ ฝั่งข้างนี้ น้ำหวกระแวง น่ากลัวภัย แต่ฝั่งข้างโน้น ปลอดภัย ไม่มีภัย ก็แล เรือหรือสะพานสำหรับข้ามไปฝั่งโน้นก็ไม่มี บุรุษนั้นจึงดำริว่า “ห้วยน้ำนี้ใหญ่ ฝั่งข้างนี้น้ำหวกระแวง.....ถ้ากระไร เราพึงเก็บรวมเอาหญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้และใบไม้ มาผูกเป็นแพแล้วอาศัยแพนั้นพยายามเอากว้างมือและเท้า พึงข้ามถึงฝั่งโน้นไฉไลโดยสวัสดิค”

“คราวนั้น เขาจึง.....ผูกแพ.....ข้ามถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิค ครั้นเขาได้ข้ามไปขึ้นฝั่งข้างโน้นแล้ว ก็มีความดำริว่า ‘แพนี้มีอุปการะแก่เรามากแท้ เราอาศัยแพนี้.....จึงข้ามมาถึงฝั่งนี้โดยสวัสดิค ถ้ากระไร เราควรยกแพนี้ขึ้นเก็บบนศีรษะหรือแบกขึ้นพาไว้ ไปตามความปรารถนา’ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเห็นเป็นอย่างไร? บุรุษนั้น ผู้กระทำอย่างนี้ จะถือว่าเป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้นหรือไม่?”

(ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า ไม่ถูก จึงตรัสต่อไปว่า)

“บุรุษนั้น ทำอย่างไรจึงจะชื่อว่าทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น ? ในเรื่องนี้ บุรุษนั้น เมื่อได้ข้ามไปถึงฝั่งโน้นแล้ว มีความดำริว่า ‘แพนี้ มีอุปการะแก่เรามากแท้....ถ้ากระไร เราพึงยกแพนี้ขึ้นไว้บนบก หรือผูกให้ลอยอยู่ในน้ำ แล้วจึงไปตามปรารถนา’ บุรุษผู้นั้นกระทำอย่างนี้ จึงจะชื่อว่า เป็นผู้กระทำถูกหน้าที่ต่อแพนั้น นี้ฉันใด”

“ธรรม ก็อุปมาเหมือนแพ เราแสดงไว้เพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือไว้ ฉะนั้น เมื่อเธอทั้งหลาย รู้ทั่วถึงธรรม อันมีอุปมาเหมือนแพที่เราแสดงแล้ว พึงละเสียแม้ซึ่งธรรมทั้งหลาย จะปายกกล่าวไปใยถึงธรรมเล่า”¹

“ภิกษุทั้งหลาย ทิฐิ (ทฤษฎี หลักการ ความเข้าใจธรรม) ที่บริสุทธิ์ถึงอย่างนี้ผูกผองถึงอย่างนี้ ถ้าเธอทั้งหลาย ยังยึดถืออยู่ เรืองใจกระหิมอยู่ เฝ้าถนอมอยู่ ยึดถือว่าเป็นของเธออยู่ เธอทั้งหลายจะพึงรู้ทั่วถึงธรรม อันมีอุปมาเหมือนแพ ที่เราแสดงแล้วเพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือเอาไว้ ไฉละหรือ ?”²

พุทธพจน์ทั้งสองแห่งนี้ นอกจากเป็นเครื่องเตือนไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในธรรมทั้งหลาย (แม้ที่เป็นความจริง ความถูกต้อง) โดยมีได้ถือเอาประโยชน์จากธรรมเหล่านั้นตามความหมาย คุณค่า และประโยชน์ตามความเป็นจริงของมันแล้ว ข้อที่สำคัญยิ่งก็ถือเป็นการย้ำให้มองเห็นธรรมทั้งหลายในฐานะเป็นอุปกรณ์หรือวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย มิใช่สิ่งล่อย ๆ หรือจบในตัว ด้วยเหตุนี้ เมื่อปฏิบัติธรรมข้อใดข้อหนึ่ง

¹ ม.ญ. 12/280/270

² -ม.ญ. 12/445/479

จะต้องรู้ตระหนักชัดเจนถึงวัตถุประสงค์ของธรรมนั้น พร้อมทั้งความสัมพันธ์ของมันกับธรรมอย่างอื่น ๆ ในการดำเนินไปสู่วัตถุประสงค์นั้น วัตถุประสงค์ในที่นี้มิได้หมายเพียงวัตถุประสงค์ทั่วไปในขั้นสุดท้ายเท่านั้น แต่หมายถึงวัตถุประสงค์เฉพาะตัวของธรรมข้อนั้น ๆ เป็นสำคัญ ว่าธรรมข้อนั้นปฏิบัติเพื่อช่วยสนับสนุนหรือให้เกิดธรรมข้อใด จะไปสิ้นสุดลงที่ใด มีธรรมใดรับช่วงต่อไป ดังนี้ เป็นต้น เหมือนการเดินทางไกลที่ต่อยานพาหนะหลายทอด และอาจใช้ยานพาหนะต่างกันทั้งทางบก ทางน้ำ ทางอากาศ จะรู้คลุม ๆ เพียงว่าจะไปสู่จุดหมายปลายทางที่นั่น ๆ เท่านั้นไม่ได้ จะต้องรู้ด้วยว่า ยานแต่ละทอดแต่ละอย่างนั้น ตนกำลังอาศัยเพื่อไปถึงที่ใด ถึงที่นั่นแล้วจะอาศัยยานใดต่อไป ดังนี้ เป็นต้น¹ การปฏิบัติธรรมที่ขาดความตระหนักในวัตถุประสงค์ ความเป็นอุปกรณ์ และความสัมพันธ์กับธรรมอื่น ๆ ย่อมกลายเป็นการปฏิบัติที่เลื่อนลอย คับแคบ ตัน และที่ร้ายยิ่งคือ ทำให้เขวออกนอกทาง ไม่ตรงจุดหมาย และกลายเป็นธรรมที่เฉื่อยชา เป็นหมัน ไม่แล่นทำการ ไม่ออกผลที่หมาย เพราะการปฏิบัติธรรมอย่างไร้จุดหมายเช่นนี้ ความไขว้เขว และผลเสียหายต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นแก่หลักธรรมสำคัญ ๆ เช่น สันโดษ อุเบกขา เป็นต้น

มรรคในฐานะพรหมจรรย์ หรือพุทธจริยธรรม

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย...เธอทั้งหลายจงแสดงธรรม...จงประกาศพรหมจรรย์....”²

“ที่เรียกว่า พรหมจรรย์ พรหมจรรย์ กังนี้ พรหมจรรย์คืออะไร? พรหมจรรย์คืออะไร? ที่จบของพรหมจรรย์คืออะไร ?

“มรรคาอันเป็นอริยะ ประกอบด้วยองค์ 8 ประการ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี่คือพรหมจรรย์; บุคคลใดประกอบด้วยอริยอัฏฐากิยมรรคนี้ บุคคลนั้นเรียกว่าเป็นพรหมจรรย์; ความสิ้นวาคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ นี่เรียกว่าที่จบของพรหมจรรย์”³

“ผลของพรหมจรรย์คืออะไร? โสกาปัตติผล สกทากามิผล อนากามิผล อรหัตผล เหล่านี้เรียกว่าผลของพรหมจรรย์”⁴

“ภิกษุทั้งหลาย โภคนัยกัณเฑ พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีลาภสักการะและคำสรรเสริญเป็นอาณิสสฺส มิใช่มีความเพียบพร้อมด้วยศีลเป็นอาณิสสฺส มิใช่มีความเพียบพร้อมด้วยสมาธิเป็นอาณิสสฺส มิใช่มีญาณทัสสนะเป็นอาณิสสฺส หากแต่พรหมจรรย์นี้มี อุกุปปาเจไควมุคฺติ เป็นที่หมาย เป็นแก่น เป็นที่จบสิ้นบริบูรณ์”⁵

¹ พระสูตรที่ช่วยเน้นข้อความที่กล่าวมานี้ ได้แก่ รตวินิตสูตร ม.ม. 12/292-300/287-297 ซึ่งแสดงให้เห็นวัตถุประสงค์ทั่วไป และวัตถุประสงค์เฉพาะของธรรมแต่ละอย่าง ตามลำดับวิสุทธิ 7

² วินย.4/32/39

³ ส.ม.19/57-58/20; 30/9; 114-6/32

⁴ ส.ม.19/113/32

⁵ ม.ม.12/352/373; 360/384 (อุกุปปาเจไควมุคฺติ = ภาวะที่จิตหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ ไม่เสื่อมไม่กลับกลาย)

คำว่าพรหมจรรย์ มักถูกรู้จักในความหมายแคบ ๆ เพียงแค่การครองเพศบรรพชิตและการงดเว้นจากเมถุนธรรมอันเป็นความหมายหนึ่งเท่านั้น¹ ความจริงพระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่าพรหมจรรย์ หมายถึงระบบการครองชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาทั้งหมด หรือหมายถึงตัวพระพุทธศาสนาทั้งหมดทีเดียว ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนาที่ว่าประกาศพรหมจรรย์ และอีกแห่งหนึ่งตรัสว่า พรหมจรรย์จะชื่อว่ารุ่งเรือง ก็ต่อเมื่อบริษัท 4 คือภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งฝ่ายพรหมจารี และฝ่ายกามโลกี (ผู้อยู่ครองเรือนมีบุตรมีสามีภรรยา) วัตรธรรมและปฏิบัติธรรมกันด้วยดี²

■ “พรหมจรรย์” แปลจากบาลีว่า “พรหมจริย” ซึ่งประกอบด้วย พรหม + จริย “พรหม” แปลว่า ประเสริฐ เลิศล้ำ สูงสุด บริสุทธิ์³ ส่วน “จริย” มาจากรากศัพท์คือ จร ซึ่งในความหมายเชิงรูปธรรม แปลว่า เทียวไป ดำเนินไป จาริกไป ในเชิงนามธรรม แปลว่า ประพฤติ ดำเนินชีวิต ครองชีวิต เป็นอยู่⁴ ในที่นี้ต้องการความหมายเชิงนามธรรม จริย ซึ่งเป็นคำนามจึงแปลได้ว่า ความประพฤติ การดำเนินชีวิต การครองชีวิต หรือความเป็นอยู่ จริย หรือจริยะ นี้ เมื่อเขียนเป็นไทย แปลงตามรูปสันสกฤตเป็นจรรย์ ก็มี ถือตามรูปบาลีอีกรูปหนึ่งเป็น จริยา ก็ได้⁵ ดังนั้น พรหมจริย จะแปลว่า พรหมจรรย์หรือพรหมจริยา ก็ได้ แต่ตามปกติแปลกันว่าพรหมจรรย์และใช้กันอย่างนี้จนมักลืมไปว่า จรรย์ในคำนี้คือศัพท์เดียวกับ จริยา หรือ จริย ที่ใช้ในคำว่า จริยศึกษา และ จริยธรรม เป็นต้น

รวมความว่า พรหมจรรย์มาจาก “พรหมจริย” เมื่อแยกศัพท์ออกไปแล้วก็แปลได้ว่า จริยะอันประเสริฐ ความประพฤติอันประเสริฐ หรือประพฤติบริสุทธิ์อย่างพรหม การดำเนินชีวิตอันประเสริฐ การครองชีพอย่างประเสริฐ หรือความเป็นอยู่อย่างประเสริฐ⁶

ในภาษาไทยปัจจุบัน มีคำบัญญัติขึ้นใช้ใหม่คำหนึ่งว่า จริยธรรม มาจาก จริย + ธรรม นั้นเอง ในภาษาบาลีมีใช้แต่ จริย ไม่มีจริยธรรม แต่ถึงจะเติมต่อธรรมเข้าไปก็ไม่มีข้อขัดข้องแต่อย่างใด จริยธรรม ก็แปลว่า ธรรมคือจริยะ หรือหลักแห่งจริยะนั่นเอง คำว่าจริยธรรมตามบัญญัติของวิชาการสมัยใหม่ มี

¹ พระอรรถกถาจารย์แสดงความหมายของพรหมจรรย์ไว้ถึง 12 นัย นัยสำคัญเช่น = พระศาสนาทั้งหมด การประพฤติปฏิบัติตามมรรคมีองค์แปด พรหมวิหาร ทาน ความสันโดษด้วยภรรยาของตน การงดเว้นจากเมถุนธรรม ธรรมเทศนา เป็นต้น (ม.อ.2/5; ส่วน ที.อ.1/220 แสดงไว้ 10 นัย, อิติ.อ.144 แสดงไว้ 5 นัย, ขุททก.อ.167 และ สุตต.อ.2/120 แสดงไว้ 4 นัย); ในคัมภีร์จุฬินทเทศ (ขุ.จ.30/108/35; 558/275) แสดงความหมายว่าพรหมจรรย์หมายถึงการงดเว้นจากเมถุน (อสังกรรม) แล้วกล่าวต่อไปว่า “อปิจ นปฺปริยาเยน พรหมจริย วุจฺจติ อริโย อฏฺฐกฺโข มคฺโค” แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ว่าโดยนปฺปริยาเย อริยอฏฺฐกฺโขมรรค เรียกว่าพรหมจรรย์

² ม.ม.13/256-9/252-7; ที.ปา.11/102-6/134-8; คูประกอบ ที.ม.10/95/121 = ส.ม.19/1129-1132/334-7 = อ.อ.อ.จก.23/167/320 = ขุ.อ.25/130/172

³ ความหมายนัยต่าง ๆ ของ พรหม ดู ม.อ.1/47; พุทฺธ.อ.21; วิภังค.อ.517

⁴ คัมภีร์มหานิทเทศ แปล “จร” ว่า วิหระ (อยู่, เป็นอยู่) อิริย (เคลื่อนไหว) วุต (เป็นไป, หมุน) ปาล (รักษา) ยป (ดำเนินไป) ยป (ให้เป็นไป, ยังชีพ) ดู ขุ.ม.29/58/59; 265/193; 629/378 เป็นต้น

⁵ จริย (น.ป.) และจริยา (อิตฺ) มาจาก จรฺ ธาตุ + ญฺย ปัจจัย + อิ อากม (รูปสัททวิ)

⁶ พรหมจริยนิติ เสฏฐจริย (เช่น ที.อ.2/407)

ความหมายอย่างไร ในที่นี้จะไม่เกี่ยวข้องกับ จะพิจารณาแต่ในแง่ความหมายของพระพุทธศาสนา

เป็นอันว่า เมื่อแปลเปลี่ยนรูปศัพท์อย่างสมัยใหม่ พรหมจริยะ ก็แปลได้ว่าจริยธรรมอันประเสริฐ คำว่าพรหม หรือประเสริฐ เป็นเพียงคำวิเศษณ์ เป็นอันให้รู้กันว่า จริยธรรมประเสริฐ หรือจริยธรรมที่เป็นพรหมนี้ หมายถึงจริยธรรมที่เป็นระบบของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ

ตามพุทธพจน์ที่ยกมาอ้างข้างต้น แสดงว่า พรหมจรรย์หรือจริยธรรมอันประเสริฐ หรือจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนานั้น ก็คือ มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทาตัวเอง และพรหมจรรย์หรือผู้ประพฤติพรหมจรรย์ หรือผู้มีจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ก็คือผู้ดำเนินชีวิตตามมรรค หรือปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา ส่วนความหมายตามรูปศัพท์ดังที่ได้วิเคราะห์ไว้ข้างต้น ก็ทำให้แปลคำจริยธรรมได้ว่า หลักความประพฤติ หลักการดำเนินชีวิต หรือหลักการครองชีวิต เป็นอันว่าเมื่อถือตามหลักพระพุทธศาสนา มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา คือ ระบบจริยธรรม ระบบความประพฤติปฏิบัติ หลักคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือหลักการครองชีวิตที่ถูกต้องสมบูรณ์ของมนุษย์ ที่จะนำไปสู่จุดหมายคือความดับทุกข์ หรือความหลุดพ้นปัญหา อยู่อย่างเป็นอิสระไร้ทุกข์

จากความหมายทั้งตามรูปศัพท์ และตามคำสอนเท่าที่กล่าวมานี้ พอสรุปเป็นข้อความทราบเกี่ยวกับ **พรหมจรรย์ คือจริยธรรมประเสริฐ** หรือระบบจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาได้ดังนี้

— จริยธรรมสัมพันธ์กับความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติของธรรมชาติ หรือมีกฎธรรมชาตินั้นเองเป็นพื้นฐาน กล่าวคือ เป็นการนำเอาความรู้เกี่ยวกับกระบวนการธรรมที่เป็นไปอยู่เองตามธรรมชาติแห่งเหตุปัจจัย มาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์ โดยจัดวางลงเป็นระบบวิธีประพฤติปฏิบัติ หรือแบบแผนการดำเนินชีวิต ที่จะให้ได้ผลดีสอดคล้องกับความจริงที่เป็นไปตามธรรมชาตินั้น

— เนื้อความในข้อต้นนั้น มองได้สองด้าน ในข้อต้นนั้นเน้นการมองในแง่ที่มาคือ จริยธรรมนี้ประยุกต์ออกมาจากความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติของธรรมชาติ แต่เพื่อให้เข้าใจดียิ่งขึ้น ควรเอาการมองในแง่ที่ไปมาเน้นไว้ต่างหากอีกด้วย การมองในแง่ที่ไปคือในแง่ของจุดหมายว่านำมาประยุกต์เพื่ออะไร ซึ่งก็คงตอบได้ง่าย ๆ ว่า ประยุกต์เพื่อประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมของมนุษย์ เพื่อให้ชีวิตของมนุษย์เป็นชีวิตที่ดี เพื่อให้สังคมของมนุษย์เป็นสังคมที่ดี เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่มนุษย์นั่นเอง เช่น ในระดับสังคม เมื่อจะให้มนุษย์อยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข ก็สั่งสอนแนะนำวางเป็นหลักความประพฤติ เช่น วิธีปฏิบัติต่อกัน ข้อควรแสดงออกและควรกระทำต่อสภาพแวดล้อม เป็นต้น กำหนดขึ้นมาโดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ ที่มีความต้องการอย่างนั้น ๆ มีปฏิตวิสัยอย่างนั้น ๆ มีภาวะที่ต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกันและอิงอาศัยธรรมชาติแวดล้อมอย่างนั้น ๆ เป็นต้น หรือในระดับปัจเจกบุคคล เมื่อจะให้แต่ละคนมีจิตใจปลอดโปร่ง เบิกบาน ผ่องใส มีสุขภาพจิตดี ก็สั่งสอนแนะนำแสดงวิธีควบคุมชักนำกระแสความคิด วิธีฝึกอบรมและชำระจิตเป็นต้น กำหนดขึ้นมา โดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติแห่งจิตของมนุษย์ที่มีความเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายนามธรรม

อย่างนั้น ๆ หรือเมื่อจะให้บุคคลประสบความสำเร็จในฉันทสมาบัติตลอดจนบรรลุปรีชาญาณอันสูงสุด ก็แนะนำสั่งสอนวิธีฝึกจิต วิธีคิด วิธีพิจารณา การวางท่าทีของจิตใจต่อสิ่งทั้งหลายและวิธีฝึกอบรมเจริญปัญญาตามลำดับแห่งขั้นตอนต่าง ๆ กำหนดขึ้นมาโดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับกฎแห่งการทำงานของจิตและสภาวะของสังขารธรรมทั้งหลาย เป็นต้น จริยธรรมครอบคลุมวิธีปฏิบัติที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด จึงอาจจัดแบ่งออกได้เป็นหลายระดับหลายขั้นตอน อาจสรุปด้วยคำพูดอย่างสมัยใหม่ว่า จริยธรรมคือการนำเอาความรู้ในสังขารมาประยุกต์เป็นวิธีดำเนินชีวิตที่ดีเพื่อให้มนุษย์บรรลุประโยชน์จนถึงขั้นสูงสุด

— พรหมจริยะ หรือจริยธรรมประเสริฐนี้ ได้แก่มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทาทั้งหมด คือเท่ากับเป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดของพระพุทธศาสนา จึงมีความหมายกว้างขวางกว่าคำว่าศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันโดยทั่วไปเป็นอันมาก คำว่าศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันทั่วไป¹ มีความหมายแคบทั้งโดยจุดหมาย ขอบเขตของเนื้อหา และลักษณะทั่วไป ว่าโดยลักษณะทั่วไป ศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกัน มักเพ่งถึงความประพฤติที่แสดงออกภายนอก ทางกายวาจา การไม่เบียดเบียน การเว้นการกระทำที่ชั่ว การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในทางสังคม ว่าโดยเนื้อหา มักมองจำกัดอยู่ในขั้นศีล คือการสำรวมระงับยังกายวาจา การแสดงออกด้วยพรหมวิหารธรรม มีเมตตา กรุณา เป็นต้น แม้จะโยงเข้าไปถึงด้านจิตบ้าง แต่ก็ไม่ก้าวเข้าไปถึงขั้นสมาธิภาวนา ไม่เลยไปถึงการเจริญปัญญาเพื่อประจักษ์แจ้งสภาวะแห่งสังขารธรรม ว่าโดยจุดหมาย ศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันนั้น มุ่งเน้นสันติสุขความร่มเย็นเป็นสุขของสังคม ความอยู่เย็นเป็นสุขของบุคคล การประสบความสำเร็จก้าวหน้าของชีวิตในโลก เช่น ลาภ ยศ เกียรติ สรรเสริญ และการไปเกิดในภพที่มีความสุข เรืองกาย ๆ ว่าอยู่ในขั้นมนุษยสมบัติและสวรรค์สมบัติ หรือทิฏฐธัมมิกัตถะ และส่วนเบื้องต้นของสัมปรายิกัตถะ ศีลธรรมดังที่กล่าวมานี้ ถ้ายุติกันว่าหมายถึงศีลนั่นเอง ธรรมเป็นเพียงสร้อยคำต่อเข้ามา ศีลธรรมก็คือศีล ยุติได้อย่างนี้ปัญหาทั้งหมดไป

ส่วนคำว่าจริยธรรม ตามที่เข้าใจกันในภาษาไทย ก็ยังพร่าและสับสนไม่น้อย มีทั้งที่เข้าใจกันอย่างชาวบ้าน รู้สึกเหมือน ๆ กับศีลธรรมนั่นเองบ้าง เข้าใจอย่างนักวิชาการในเชิงปรัชญาบ้าง แต่ในที่นี้จะไม่ยุ่งเกี่ยวกับความหมายเหล่านั้นเลย ขอยุติอย่างเดียวกับคำว่าศีลธรรมข้างต้นนั้นแล้ว ศีลธรรม ก็คือศีล ธรรมเป็นเพียงสร้อยคำ จริยธรรม ก็คือจริยะ ธรรมเป็นเพียงสร้อยคำ เมื่อยุติอย่างนี้แล้ว จริยะก็เข้ามาในพรหมจริยะ มีความหมายชัดเจนแน่นอน เท่ากับมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา แต่มองในแง่ของความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต

ว่าโดยลักษณะทั่วไป จริยธรรมนี้มองไปได้กว้างขวางครอบคลุมวงการที่มีการใช้ธรรมทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นความประพฤติศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันเบื้องต้น หรือการทำจิตใจให้มีความสุข วิธีสร้างสุขภาพจิต การฝึกจิต บำเพ็ญสมาธิภาวนา การเจริญวิปัสสนา ความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว การอยู่ร่วมกันด้วยดี

¹ ความหมายของคำว่า ศีลธรรม ดู บันทึกพิเศษท้ายบท

ในสังคม การไปเป็นอุบาสกจำศีลที่วัด ตลอดจนการที่พระภิกษุไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่า รวมอยู่ในคำว่าจริยธรรมตามหลักนี้

ว่าโดยเนื้อหา ได้กล่าวแล้วว่า พรหมจริยะนี้ เป็นระบบการดำเนินชีวิตที่อิงตามหรือระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพุทธศาสนา จึงครอบคลุมศีลธรรมอย่างที่เข้าใจกันในภาษาไทย แล้วเลยไปถึงการฝึกอบรมจิต การปลุกฝังวางรากฐานคุณธรรมในจิตใจ และการสร้างญาณทัสสนะต่าง ๆ ที่เป็นเรื่องของปัญญาภาวนาในขั้นสูง พูดยรวม ๆ ว่าเป็นเครื่องมือฝึกปรือคุณธรรมทั้งทางกายทางวาจาและทางจิตใจ หรือมองในแง่ไตรสิกขาว่า มีทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ครอบคลุมนั่นเอง

ว่าโดยจุดหมาย จริยธรรมนี้ ประพฤติปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายทุกขั้นทุกระดับเท่าที่พุทธศาสนาแสดงไว้¹ จนถึงจุดหมายสูงสุดที่เรียกว่าพรหมจริยปริโยสาน หรือ ความสิ้นโลภะ โทสะ โมหะ บรรลุวิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน

ในข้อเขียนเรื่องนี้ แปลคำว่า “พรหมจริยะ” หรือ “พรหมจรรย์” เท่าที่นึกได้คิดได้ให้กระตือรือร้นชีวิตประเสริฐ หรือการครองชีวิตประเสริฐ และสรุปลักษณะของจริยธรรมตามหลักนี้ว่า จริยธรรมมิใช่ข้อปฏิบัติที่จะกำหนดวางกันขึ้นได้ตามความพอใจของผู้มีอำนาจใด ๆ และมีข้อหลักการที่สักว่าจะยึดถือปฏิบัติตาม ๆ กันไป จริยธรรมที่แท้จะเกิดขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่อิงอาศัยความรู้แจ้งสัจธรรม และจริยธรรมที่แท้ นั้น แม้จะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะไม่ประพฤติให้สำเร็จผลไม่ได้ ถ้าไม่สัมพันธ์กับความรู้ความเข้าใจในสัจธรรม

มรรคในฐานะมรรคาสู่จุดหมายชั้นต่าง ๆ ของชีวิต

“กูรมหาบพิตร อาตมภาพได้กล่าวกะภิกษุผู้ชื่ออานนท์ว่า:....อานนท์ ความมีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย ชอบคบหากัลยาณชน นี้เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดก็เลย, ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ไว้คือจักยังอริยอัษฎางคิกมรรคให้เกิดมี จักทำให้มากซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค....เพราะฉะนั้นแล มหาบพิตร พระองค์พึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้มีกัลยาณมิตร เป็นผู้มีกัลยาณสหาย เป็นผู้ชอบคบหากัลยาณชน....พระองค์ผู้มีกัลยาณมิตร พึงเป็นอยู่โดยใช้หลักธรรมเอกข้อนี้ คือความไม่ประมาท (ไม่ปล่อยปละละเลย) ในกุศลธรรมทั้งหลาย, เมื่อพระองค์ไม่ประมาท เป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาท ปวงนางฝ่ายใน....ชัฏคิยะทั้งหลายผู้ตามเสด็จ....กองทัพบ....และแม้ชาวนิคมนและชาวชนบททั้งหลาย ก็จักมีความคึกคักนี้ว่า: พระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงเป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาท เห็นทีว่าแม้พวกเราจะต้องเป็นผู้ไม่ประมาท เป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาทเหมือนกัน; เมื่อพระองค์ไม่ประมาท เป็นอยู่โดยใช้หลักความไม่ประมาท แม้พระองค์เองก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้ปวงนางฝ่ายในก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้ผู้ฉางพระคลังหลวงก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา

“ผู้ปรารถนาโลกสมบัติ อันโอฬาร ยิ่ง ๆ ขึ้นไป พึงมีความไม่ประมาท; บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญ

¹ จุดหมายอะไรบ้าง ดูหัวข้อต่อไป

ความไม่ประมาทในบุญกิริยาทั้งหลาย, บัณฑิตไม่ประมาทจึงยึดเอาไว้ซึ่งอรรถทั้ง 2 ประการคือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ และสัมปรายิกัตถะ, คนที่เรียกว่าเป็นปราชญ์ เป็นบัณฑิต ก็เพราะการบรรลุอรรถะ”¹

อรรถ หรือ อัตถะ แปลว่า เรื่องราว ความหมาย ความมุ่งหมาย ประโยชน์ ผลที่หมายหรือจุดหมาย ในที่นี้ขอแปลเอาความว่า ประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย หรือจุดหมายของชีวิต หมายถึงจุดหมายของพรหม-จรรย์ หรือจริยธรรม หรือระบบการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนานั้นเอง เป็นที่ทราบกันดีว่า จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาหรือพรหมจรรย์นี้ ก็คือนิพพานซึ่งมีชื่อเรียกอย่างหนึ่งว่า “ปรมาตถ” หรือ “ปรมาตถะ” แปลว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือจุดหมายสูงสุด เป็นธรรมดาว่าในการสอนธรรม จะต้องเน้นและเร่งเร้าให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนา มิได้มองข้ามประโยชน์หรือจุดหมายชั้นรองลดหลั่นกันลงมาที่มนุษย์จะพึงได้พึงถึงตามระดับความพร้อมของตน และได้จำแนกจัดวางเป็นหลักไว้ด้วย ดังจะเห็นได้จากพระบาลีที่ยกมาแสดงไว้ข้างต้นนี้

ในชั้นเดิม เท่าที่สอบค้นดูพอจะกล่าวได้ว่า ท่านจัดแบ่ง อรรถะ หรือจุดหมายนี้ไว้เป็น 2 ระดับ เหมือนอย่างในบาลีที่ยกมาอ้างไว้นั้น กล่าวคือ

1. ประโยชน์ขั้นต้น เรียกว่า ทิฏฐธัมมิกัตถะ แปลว่าประโยชน์ปัจจุบันหรือประโยชน์บัดนี้
2. ประโยชน์ขั้นลึกล้ำ เรียกว่า สัมปรายิกัตถะ แปลว่าประโยชน์เบื้องหน้าหรือเบื้องสูง

ในกรณีเช่นนี้ ปรมาตถะ หรือประโยชน์สูงสุดก็รวมอยู่ด้วยในข้อที่ 2 คือสัมปรายิกัตถะ² คือเป็นส่วนสุดท้ายของประโยชน์ขั้นที่ 2 นั้น แต่ในชั้นหลังท่านคงประสงค์จะเน้นปรมาตถะให้เด่นชัดเป็นพิเศษ จึงแยกออกมาเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหาก และจัดประโยชน์หรือจุดหมายนั้นออกเป็น 3 ชั้น³ ดังจะให้ความหมายโดยสรุปดังนี้

1. ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์บัดนี้ ประโยชน์ชีวิตนี้หรือประโยชน์ปัจจุบัน เป็นจุดหมายขั้นต้นหรือจุดหมายเฉพาะหน้า หมายถึงประโยชน์อย่างที่มีมองเห็น ๆ กันอยู่ ที่เข้าใจกันง่าย ๆ เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องชั้นนอก หรือเรื่องธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทรัพย์สิน ฐานะ เกียรติ ไม้ตรี ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุขเป็นต้น รวมถึงการแสวงหาสิ่งเหล่านี้โดยทางชอบธรรม การปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้โดยทางที่ถูกต้อง การใช้สิ่งเหล่านี้ทำตนและคนที่เกี่ยวข้องให้มีความสุข การอยู่ร่วมกันด้วยดี ปฏิบัติหน้าที่ต่อกันอย่างถูกต้องในระหว่างมนุษย์เพื่อความสุขร่วมกัน

2. สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งกว่าที่จะมองเห็นกันเฉพาะหน้าหรือผิวเผินในภายนอก เกี่ยวกับชีวิตด้านในหรือประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิต เป็นจุดหมายขั้นสูงขึ้นไปเป็นหลักประกันชีวิตเมื่อละโลกนี้ไป หรือเป็นเครื่องประกันการได้คุณค่าที่สูงล้ำเลิศยิ่งกว่าสิ่งที่จะพึงได้

¹ อปปมาทสูตร, ส.ส.15/381-5/126-130; ดูประกอบที่ อ.จ.ภ.ก.22/324/407

² ดู บันทึกพิเศษเกี่ยวกับ ทิฏฐธัมมิกัตถะ และปรมาตถะ ท้ายบทว่าด้วยประเภทและระดับของนิพพาน

³ เช่น จ.จ.30/673/333; 755/389; 818/427 (ดูประกอบ สุตต.อ.1/90; นิ.อ.อ.1/368; วิสุทธิ.ฎีกา 1/357)

กันตามปกติในโลกนี้ ได้แก่ความเจริญงอกงามแห่งชีวิตจิตใจ ที่ก้าวหน้าเติบโตใหญ่ขึ้นด้วยคุณธรรม ความใฝ่ใจในทางศีลธรรม ในเรื่องบุญเรื่องกุศล ในการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม กิจกรรมที่อาศัยศรัทธาและความเสียสละ การมีความมั่นใจในคุณธรรม มีความสงบสุขทางจิตใจ การรู้จักปิติสุขที่ประณีตด้านในตลอดจนคุณวิเศษที่เป็นผลสำเร็จทางจิต คือฌานสมาบัติ (เดิมรวมถึงการตรัสรู้ที่เป็นปรมาตม์ด้วย) เป็นขั้นที่ผ่อนคลายความยึดติดผูกพันในวัตถุ ทำให้ไม่ยอมตีค่าผลประโยชน์ด้านอามิสสูงเกินไปจนจะต้องมุงไขว่คว้ายอมสยบให้ หรือเป็นเหตุต้องกระทำความชั่วร้าย หันมาให้คุณค่าแก่คุณธรรมความดีงาม รู้จักทำการด้วยความไฝธรรม รักความดีงาม รักคุณภาพของชีวิตและความเจริญงอกงามของจิตใจ

3. **ปรมาตมะ** ประโยชน์อย่างยวดยิ่ง หรือประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิต เป็นจุดหมายสูงสุด หรือที่หมายขั้นสุดท้าย ได้แก่การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันคติธรรมคาของสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต มีจิตใจเป็นอิสระโปร่งโล่งผ่องใส ไม่ถูกบีบคั้นคับข้องจำกัดด้วยความยึดติดถือมั่นห่วงหวาดของตนเอง ปราศจากกิเลสเผาสนที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว อยู่อย่างไว้ทุกข์ ประจักษ์แจ้งความสุขประณีตภายในที่สะอาดบริสุทธิ์สิ้นเชิงอันประกอบพร้อมด้วยความสงบเยือกเย็นสว่างไสวเบิกบานโดยสมบูรณ์ เรียกว่าวิมุตติ และนิพพาน

พระพุทธเจ้าทรงยอมรับความสำคัญของประโยชน์หรือจุดหมายเหล่านี้ทุกระดับ โดยสัมพันธ์กับระดับความเป็นอยู่ การครองชีพ สภาพแวดล้อม และความพร้อมหรือความแก่กล้าสุขงามแห่งอินทรีย์ของบุคคลนั้น ๆ อย่างไรก็ดี พึงสังเกตว่าในพุทธพจน์ที่ยกมาอ้างข้างต้นนั้น มีข้อที่ทรงเน้นไว้ซึ่งควรจะกล่าวส่าทาบว่า ตามคติของพระพุทธศาสนา บุคคลทุกคนควรดำเนินชีวิตให้บรรลุจุดหมายอย่างน้อยถึงขั้นที่ 2 กล่าวคือ เมื่อได้บรรลุภิกขุวัตรมิกัตตะแล้ว ก็ได้อยู่ แต่ยังไม่เพียงพอ ไม่พึงหยุดยั้งแค่นั้น ควรก้าวต่อไปให้ได้อย่างน้อยบางส่วนของสัมปรายิกัตตะด้วย ผู้ได้ประสพจุดหมายหรือประโยชน์ถึงสองขั้นนี้แล้ว ท่านยกย่องให้ว่าเป็น *บัณฑิต* แปลว่าผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้มีชีวิตไม่ว่างเปล่าไร้ค่าในโลกนี้

ในด้านวิธีปฏิบัติหรือดำเนินชีวิตเพื่อเข้าถึงจุดหมายขั้นต่าง ๆ เหล่านี้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงสั่งสอนไว้ครบถ้วนทุกระดับ เช่นบางแห่งตรัสหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อได้ *ภิกขุวัตรมิกัตตะ* 4 ประการ คือ ความขยันหมั่นเพียร รู้จักใช้ปัญญาจัดดำเนินการ เรียกว่า ญฐานสัมปทา รู้จักเก็บรักษาทรัพย์สินและผลแห่งกิจการงานให้รอดพ้นอันตรายไม่เสื่อมเสีย เรียกว่า อารักขสัมปทา รู้จักเสวนาคบหาคนดีที่เกื้อกูลแก่การงานความดีงามและความก้าวหน้าของชีวิต เรียกว่า กัลยาณมิกตคา รู้จักเลี้ยงชีวิตแต่พอดีให้มีความสุขได้โดยไม่สุรุ่ยสุร่ายฟุ่มเฟือย สามารถประหยัดทรัพย์ไว้ให้เพิ่มพูนขึ้นได้ เรียกว่า สมชีวิตา และตรัสหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อได้ *สัมปรายิกัตตะ* 4 ประการคือ มีความเชื่อ ประกอบด้วยเหตุผล ถูกหลักพระศาสนา ทราบซึ่งในคุณพระรัตนตรัย มีสิ่งดีงามเป็นหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ เรียกว่า ศรัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล มีความประพฤติดีงามเลี้ยงชีพโดยทางสุจริต มีระเบียบวินัยสมควรแก่ภาวะแห่งการดำเนินชีวิตของตน เรียกว่า ศีลสัมปทา ประกอบด้วยความเสียสละ รู้จักเผื่อแผ่แบ่งปัน พร้อมทั้งจะช่วยเหลือคนที่ควรได้รับ

การช่วยเหลือ เรียกว่า จากสัมปทา ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา รู้จักคิดรู้จักพิจารณา ใช้วิจารณ์ญาณ รู้เท่าทันโลกและชีวิต สามารถหาจิตใจให้เป็นอิสระได้ตามโอกาส เรียกว่า ปัญญาสัมปทา¹ ส่วนปรมัตถะนั้น เนื่องจากเป็นจุดหมายสูงสุด และยากที่สุดทั้งโดยการที่จะเข้าใจและการที่จะปฏิบัติ อีกทั้งเป็นส่วนที่เป็นความแตกต่างหรือข้อพิเศษของพุทธศาสนาที่แปลกออกไปจากลัทธิคำสอนเก่าที่มีอยู่ก่อน จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่พระพุทธเจ้าจะทรงสอนเน้นหนัก ดังปรากฏคำสอนเพื่อประโยชน์ข้อนี้กระจายอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก และนำมากล่าวไว้บ้างเป็นคราว ๆ พอเป็นเค้าโครงในหนังสือนี้ สำหรับประโยชน์ 2 ขั้นต้น เขาก็มีสอนกันเรื่อยมา เป็นของมีแพร่หลายอยู่ เฉพาะอย่างยิ่งประโยชน์ขั้นที่ 1 เขาย่อมสอนกันอยู่เป็นธรรมดาแม้ในหมู่ชาวบ้านทั้งหลายโดยสอดคล้องกับพื้นฐานและกาลสมัย คำสอนใดได้ผลดี และไม่ชักให้เคลื่อนเขวออกจากมัชฌิมาปฏิปทา ชาวพุทธก็ย่อมรับเอามาปฏิบัติได้ทันที ไม่มีข้อใดจะขัดข้อง และชาวพุทธชาวบ้านเองก็ย่อมสามารถที่จะเสริมแต่งปรับปรุงเพิมขยายข้อปฏิบัติระดับนี้ให้ได้ผลดีเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ ไป

อนึ่ง ในพระสูตรที่ได้ยกมาอ้างไว้ข้างต้นนี้ พระพุทธเจ้าทรงเน้นหลักธรรมที่จะให้บรรลุประโยชน์ทั้งหลายต่างออกไปอีกแนวหนึ่ง คือทรงย้ำอุปมาธรรม อันได้แก่ความไม่ประมาท ไม่เพิกเฉย ละเลย หรือความเอาใจใส่ กระตือรือร้น ขวนขวาย ความเตรียมพร้อมระวังระไว เร่งทำสิ่งที่ควรทำ เร่งแก้ไขปรับปรุงสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุง เร่งประกอบภารกิจที่พึงทำ โดยถือว่าอุปมาธรรมนั้นเป็นคุณธรรมพื้นฐาน หรือหลักใหญ่ที่จะให้บรรลุประโยชน์ ทั้งที่เป็นทิฏฐุธรรมมิกัตถะและสัมปรายิกัตถะ และมีเงื่อนไขว่า ความไม่ประมาทนี้ พึงต้องตั้งอยู่บนรากฐานคือการเสวนาคบหาคนดี การเอาใจใส่สนใจคนดี เลือקהาคคนดีมาไว้ใช้งานและร่วมในกิจการเป็นต้น อนึ่ง ทรงไขความความไม่ประมาท ว่าหมายถึงความไม่ประมาทในกุศลธรรมหรือสิ่งที่พึงทำทั้งหลาย และตอนท้ายทรงไขความกุศลธรรมนั้นออกไปอีกด้วยไวพจน์ว่า บุญกิริยาทั้งหลาย

คำว่า บุญกิริยาทั้งหลายนี้เป็นเงื่อนไขหรือข้อต่อที่พึงสนใจ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับจุดหมายหรือประโยชน์ที่เป็นขั้นรองลงมาด้วยในโอกาสใด ก็ย่อมแสดงว่าในโอกาสนั้นทรงผ่อนการเน้นในจุดหมายขั้นสูงสุดคือปรมัตถะลงมา เมื่อผ่อนในด้านจุดหมายแล้ว ในด้านวิธีการก็ย่อมจะผ่อนลงมาด้วยเช่นกัน การที่ผ่อนเช่นนี้มีใช่เฉพาะในกรณีตรัสหลักธรรมสำหรับเป็นข้อปฏิบัติจำเพาะกรณี ๆ เท่านั้น แม้แต่คำสอนในรูปที่เป็นระบบวิธีอย่างกว้าง ๆ สำหรับใช้เป็นหลักกลาง ก็ทรงผ่อนจัดวางหรือประยุกต์ใหม่ให้เหมาะสมเช่นกัน ดังปรากฏว่าในการสอนที่เกี่ยวกับจุดหมาย 3 ขั้นนี้ แทนที่ระบบปฏิบัติของมรรคจะถูกจัดขึ้นตอนออกมาในรูปของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อย่างที่คุ้นกันอยู่ในทำนองการสอนทั่วไปที่มุ่งหมายปรมัตถะเป็นจุดเด่น ระบบวิธีของมรรคนั้นกลับถูกจัดรูปขึ้นตอนใหม่เป็นหลักทั่วไปที่เรียกว่าบุญกิริยา หรือบุญกิริยาวัตถุ ซึ่งมีจำนวน 3 ข้อ หรือ 3 ขั้น เช่นเดียวกับไตรสิกขา แต่มีรายชื่อ

¹ อ.อ.อ.ก. 23/144/289,292

หัวข้อนั้น ๆ ต่างออกไป บุญกิริยา หรือ บุญกิริยาวัตถุ 3 ประการนั้นคือ¹

1. ทาน การให้ การสละ การเผื่อแผ่แบ่งปัน เป็นการให้เพื่อนุเคราะห์ เช่น ช่วยเหลือผู้ยากไร้ ตกทุกข์ช้ำขาดแคลนบ้าง ให้เพื่อสงเคราะห์ เพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจสมานไมตรี แสดงน้ำใจสร้างสามัคคีบ้าง ให้เพื่อบูชาคุณความดี เพื่อยกย่องส่งเสริมสนับสนุนคนดีบ้าง เป็นการให้ในด้านทรัพย์สินสิ่งของ ปัจจัย เครื่องใช้ยังชีพ วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ก็มี ให้ความรู้ศิลปวิทยาการ ให้คำแนะนำสั่งสอน บอกแนวทาง ดำเนินชีวิต หรือให้ธรรม ก็มี ให้ควมมีส่วนร่วมในการบำเพ็ญกิจที่พึงงามก็มี ตลอดจนให้อภัยที่เรียกว่า อภัยทาน

2. ศีล ความประพฤติดีงาม และการหาเลี้ยงชีพในทางสุจริต ความมีระเบียบวินัยและความมี กิริยามารยาทงดงาม เฉพาะอย่างยิ่งเน้นศีลในระดับการไม่เบียดเบียนหรือการอยู่ร่วมกันด้วยดีโดยสงบสุข ในสังคม กล่าวคือ การไม่ประทุษร้ายต่อชีวิตและร่างกาย การไม่ละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของกัน และกัน การไม่ละเมิดต่อของรัก ไม่ประทุษร้ายจิตใจบหลู่เกียรติทำลายตระกูลวงศ์ของกันและกัน การ ไม่ให้ทรานฉัตรอนผลประโยชน์กันด้วยวิธีประทุษร้ายทางวาจา และการไม่ซ้ำเติมตนเองด้วยสิ่งเสพติดซึ่ง ทำให้เสื่อมทรามเสียสติสัมปชัญญะที่เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งป้องกันจากความผิดพลาดเสียหายและคุ้มตัวไว้ในคุณความดี นอกจากนี้อาจพยายามฝึกตนเพิ่มขึ้นในด้านการงดเว้นสิ่งหรุหราฟุ่มเฟือยบำรุงบำเรอ ประนเปรอความสุขต่าง ๆ และหัดให้เป็นอยู่ง่าย ๆ ด้วยการรักษาศูโบสถ ถือศีล 8 ตลอดจนศีล 10 ประการ ตามโอกาส หรืออาจปฏิบัติในทางบวกเช่น ขวนขวายช่วยเหลือรับใช้ร่วมมือและบริการต่าง ๆ (ไวยวัจกรรม)

3. ภาวนา การฝึกปรือจิตและปัญญา คือฝึกอบรมจิตใจให้เจริญขึ้นด้วยคุณธรรมต่าง ๆ ให้เข้ม แข็งมันคงหนักแน่น และให้มีปัญญารู้เท่าทันสังขาร พุคอย่างสมัยใหม่ว่ารู้เท่าทันโลกและชีวิต หรือมี โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่ถูกต้อง ภาวนานี้ก็คือสมาธิ และปัญญา ในไตรสิกขา พุคเดิมว่า สมาธิภาวนา และปัญญาภาวนานั้นเอง แต่ไม่ย่ำเน้นแต่ละอย่างให้เด่นชัดนัก จึงผ่อนเอามากล่าวรวมจัดเข้าเป็นหัวข้อ เดียวกัน มีความหมายคลุมตั้งแต่สัมมามายามะที่ให้เพียรละกิเลสเพียรอบรมปลูกฝังกุศลธรรมในหมวด สมาธิ จนมาถึงการมีสัมมาทิฐิและความดำริที่ชอบประกอบด้วยเมตตากรุณาในสัมมาสังกัปปะที่เป็น หมวดปัญญา วิธีการและข้อปฏิบัติที่ท่านเน้นสำหรับการฝึกปรือจิตและปัญญาในระดับเหมารวมอย่างนี้ ก็คือ การแสวงปัญญาและชำระจิตใจด้วยการสดับธรรม (รวมทั้งอ่าน) ที่เรียกว่าธรรมสวนะ การแสดง ธรรม สนทนาธรรม การแก้ไขปลูกฝังความเชื่อ ความเห็น ความเข้าใจให้ถูกต้อง การเจริญเมตตา และการควบคุมขัดเกลากิเลสโดยทั่วไป

เป็นอันเห็นได้ชัดว่า พระพุทธเจ้าเมื่อทรงผ่อนกระจ่ายจุดหมายของชีวิตหรือจุดหมายของการ ปฏิบัติธรรมออกเป็นระดับต่าง ๆ จนถึงขั้นต้น ๆ แล้ว ก็ได้ทรงผ่อนจัดระบบวิธีดำเนินชีวิตหรือวิธี

¹ คู่มือหลักและคำอธิบายประกอบใน ที.ปา.11/228/230; อ.อุฏฐก.23/126/245; ข.อิติ.25/200/241; 238/270; ที.อ. 3/246; อิติ.อ.103,266.

ประพจน์ปฏิบัติธรรมให้สอดคล้องกันด้วย ในระบบที่ผ่อนลงมานี้ เน้นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่เกี่ยวกับการแสดงออกทางกายวาจา การปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์ หรือความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งเป็นการกระทำที่ปรากฏรูปร่าง มองเห็นได้ชัด ปฏิบัติได้ง่ายกว่า แยกกระจายเป็น 2 ข้อคือ ทานและศีล มุ่งให้ชัดเกลาทำชีวิตจิตใจภายในให้ประณีตเจริญงอกงามขึ้น โดยใช้การกระทำภายนอกที่หยากกว่าเป็นเครื่องมือ เรียกตามสำนวนทางธรรมว่า เพื่อกำจัดกิเลสหยาก ส่วนการปฏิบัติขั้นสมาธิและปัญญา หรืออธิจิตต์ และอธิปัญญา ซึ่งเน้นหนักด้านภายในโดยตรง เป็นเรื่องยากละเอียดลึกซึ้ง ระบบบุญกิริยานี้ไม่แยกเน้นแต่เอาสมาธิรวมเสีย และพยายามชี้แนะเนื้อหาที่บาลง ในทางปฏิบัติสมัยต่อ ๆ มา มักเป็นที่รู้กันว่าระบบของมรรคในรูปบุญกิริยา 3 นี้ ท่านจัดไว้ให้เหมาะสำหรับสอนคฤหัสถ์คือชาวบ้าน ส่วนระบบที่ออกรูปเป็นไตรสิกขาที่จะกล่าวข้างหน้า เป็นแบบแผนใหญ่ยืนพื้น เป็นหลักกลางสำหรับการปฏิบัติธรรมเต็มตามกระบวนการ พระภิกษุสงฆ์ซึ่งเป็นตัวอย่างของการปฏิบัติธรรมแบบเต็มแผนนั้น จึงควรเป็นผู้นำในการปฏิบัติตามระบบไตรสิกขา

อนึ่ง นอกจากการจัดแบ่งโดยระดับอย่างนี้แล้ว ท่านยังจำแนกอรรถะไว้อีกแนวหนึ่งตามลำดับความรับผิดชอบ หรือความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ โดยแบ่งเป็น 3 เหมือนกัน ดังบาลีต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนห้วงน้ำใส กระ้าง ไม่ขุ่นมัว คนตาคียืนอยู่บนฝั่ง ฟังเห็นไค้แม่ซึ่งหอยโข่ง หอยกาบ แม่ซึ่งก้อนหินก้อนกรวด แม่ซึ่งฝูงปลาที่กำลังแหวกว่ายอยู่บ้าง กำลังหยุดอยู่บ้าง ในห้วงน้ำนั้น นั้นเพราะเหตุไร ก็เพราะน้ำไม่ขุ่น แม่จันไค้, ภิกษุก็จันนั้นเหมือนกัน ค่ายจิกที่ไม่ขุ่นมัว ก็จักรู้ไค้ซึ่งประโยชน์ตน จักรู้ไค้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น จักรู้ไค้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย จักประจักษ์แจ้งไค้ซึ่งคุณวิเศษยิ่งกว่ามนุษย์สามัญ คือญาณทัสสนะ ที่สามารถทำให้เป็นอริยชน, ข้อนี้ย่อมเป็นฐานะเป็นไปไค้, นั้นเพราะเหตุไร ก็เพราะจิกไม่ขุ่นมัว”¹

“คนใคร่อยากแล้ว ดูราคะ (= โลภะ) ครอบงำ ดูราคะครองใจแล้ว...คนแค้นเคืองแล้ว ดูโทสะครอบงำ ดูโทสะครองใจแล้ว...คนหลงแล้ว ดูโมหะครอบงำ ดูโมหะครองใจแล้ว ย่อมคึกการเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้าง ย่อมเสวยทุกข์ทางใจ มีโทมนัสบ้าง, เมื่อละราคะ...ละโทสะ...ละโมหะไค้แล้ว ย่อมไม่คึกการเพื่อเบียดเบียนตนเอง เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น เพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย;

คนใคร่อยากแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...หลงแล้ว...ย่อมประพฤติทุจจริตด้วยกาย ประพฤติทุจจริตด้วยวาจา ประพฤติทุจจริตด้วยใจ, เมื่อละราคะ...ละโทสะ...ละโมหะไค้แล้ว ย่อมไม่ประพฤติทุจจริตด้วยกาย ไม่ประพฤติทุจจริตด้วยวาจา ไม่ประพฤติทุจจริตด้วยใจ;

คนใคร่อยากแล้ว...แค้นเคืองแล้ว...หลงแล้ว...ย่อมไม่รู้ซัดตามเป็นจริง ซึ่งประโยชน์ตน...ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, เมื่อละราคะ...ละโทสะ...ละโมหะไค้แล้ว ย่อมรู้ซัดตามเป็นจริง ซึ่งประโยชน์ตน...ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น...ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย; ราคะ...โทสะ...โมหะทำให้เป็นคนมีคบอก ทำให้ไว้จักขุ ทำ

¹ อง.เอก.20/47/10

ให้โง่เขลา ทำให้ปัญญาคับ สงเสริมความคับแคบ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน, เราเห็นโทษในราคะ (= โลภะ)... ในโทสะ... ในโมหะดังนี้ จึงบัญญัติการละราคะ...การละโทสะ...การละโมหะ...

“อริยอัษฎางคิกมรรคนี้แล กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ ๖๓๑ สัมมาสมาธิ เป็นมรรคา เป็นปฏิปทาเพื่อละ sin: โทสะ โมหะนั้น”¹

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นประโยชน์ตน ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท, หรือเมื่อมองเห็นประโยชน์ผู้อื่น ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท, หรือเมื่อมองเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”²

อรรถ 3 มีความหมายที่พึงทราบดังนี้³

1. **อัตตัตตะ** ประโยชน์ตน คือการบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน ได้แก่ประโยชน์ 3 อย่างในหมวดก่อนนั้นเอง เท่าที่เกี่ยวข้องกับตนเอง ซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นแก่ตนโดยเฉพาะ เน้นการพึ่งตนได้ในทุกระดับ เพื่อความไม่ต้องเป็นภาระแก่ผู้อื่น หรือถ่วงหมู่คณะ และเพื่อความเป็นผู้พร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่น บำเพ็ญกิจต่างๆ อย่างได้ผลดี คุณธรรมที่เป็นแกนนำเพื่อการบรรลุประโยชน์ตนนี้ คือปัญญา ส่วนหลักธรรมทั่วๆ ไปที่สอนไว้เพื่อความมุ่งหมายนี้มีหลายอย่าง เช่น นาดกณธรรม 10 ประการ เป็นต้น พูดอย่างกว้างๆ ว่า บำเพ็ญไตรสิกขาในแง่ที่เป็นความรับผิดชอบต่อตนเองให้บริบูรณ์

2. **ปรัตตะ** ประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ท่าน คือ การช่วยเหลือเกื้อกูลสนับสนุนผู้อื่นให้บรรลุประโยชน์ หรือเข้าถึงจุดหมายแห่งชีวิตของเขาในระดับต่างๆ ปรคับปรคองให้เขาสามารถพึ่งตนเองได้ หมายถึงประโยชน์ 3 อย่างในหมวดก่อนนั้นเองเท่าที่เกี่ยวข้องกับคนอื่น เป็นผลเกิดขึ้นแก่คนอื่น นอกจากตัวเรา คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะให้บรรลุผลข้อนี้คือ กรุณา หลักธรรมทั่วไปที่ใช้อสอนมีสังคหวัตถุ 4 ประการ การทำหน้าที่และบำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ ของภิกษุสามเณร เป็นต้น

3. **อุภยัตตะ** ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือประโยชน์ร่วมกัน ได้แก่ประโยชน์ 3 อย่างในหมวดก่อนนั้น ที่เป็นผลเกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและคนอื่น ๆ หรือแก่สังคม แก่ชุมชนอันเป็นส่วนรวม เช่น ประโยชน์ที่เกิดจากของกลางและกิจส่วนรวม เป็นต้น โดยเฉพาะสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่อันเอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติเพื่อบรรลุอัตตัตตะ และการบำเพ็ญปรัตตะ ของทุก ๆ ณ คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะให้บรรลุจุดหมายนี้คือ วินัย และสามัคคี หลักธรรมทั่วไปที่อาจใช้อสอนได้ มีสาราณียธรรม 6 และอปปริหานิยธรรม 7 ประการ เป็นต้น ตลอดจนพหุติกรรมที่เกื้อกูล ที่พึงประสงค์ ที่สังคมพึงต้องการโดยทั่วไป

¹ อ.ต.ก.20/511/278; อิกสูตรหนึ่ง ความคล้ายกันแต่สั้นกว่า ที่ อ.ต.ก.20/494/200; ส่วนใน ส.ม.19/614/171; อ.ต.ก.22/51/73; 193/261 แสดงนิพจน์ 5 ว่าเป็นตัวสาเหตุให้มองไม่เห็นประโยชน์ทั้งสามนี้.

² ส.น.16/67/35

³ ที่มาเดียวกับอรรถ 3 หมวดแรกทั้งหมด และตามพุทธพจน์ที่ยกมาอ้าง และพึงดูเรื่องพุทธคุณ 2 ในวิสุทธิ.ฎีกา 1/246/338; 258/381; วินย.ฎีกา 1/365 ด้วย เพื่อทราบความสัมพันธ์ระหว่างอัตตัตตะกับปัญญา และปรัตตะกับกรุณา.

โดยนัยนี้ อรรถะ 3 ทั้งสองหมวด จึงรวมเข้าเป็นชุดเดียวกันได้ดังนี้

1. *อัตถะ* ประโยชน์ตน จำแนกได้เป็น 3 ระดับคือ

- 1) ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์บัดนี้ หรือจุดหมายขั้นต้น
- 2) สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือจุดหมายที่สูงหรือลึกล้ำขึ้นไป
- 3) ปรมาตถะ ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือจุดหมายสูงสุด

2. *ปรัตถะ* ประโยชน์ผู้อื่น จำแนกได้เป็น 3 ระดับคือ

- 1) ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์บัดนี้ หรือจุดหมายขั้นต้น
- 2) สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือจุดหมายที่สูงหรือลึกล้ำขึ้นไป
- 3) ปรมาตถะ ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือจุดหมายสูงสุด

3. *อุภยัตถะ* ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจุดหมายร่วมกัน ได้แก่ประโยชน์หรือจุดหมายทุกอย่างที่เกื้อกูลแก่การบำเพ็ญและการบรรลุอัตถะ และปรัตถะของทุกคน ในระดับทั้งสามที่กล่าวแล้ว

เรื่อง “มรรคในฐานะมรรคาสู่จุดหมายชั้นต่าง ๆ ของชีวิต” นี้ ฟังถือว่าเป็นคำอธิบายเพิ่มเติมอีกตอนหนึ่งของหัวข้อว่า “มรรคในฐานะพรหมจรรย์หรือพรหมจริยธรรม” นั่นเอง เมื่อพูดกันมาถึงเพียงนี้แล้ว ก็ควรจะสรุปความหมายของพรหมจรรย์ หรือพุทธจริยธรรมนั้นอีกครั้งหนึ่งว่า จริยะ หรือจริยธรรม (ประเสริฐ) คือ ระบบความประพฤติปฏิบัติ ที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความจริงของธรรมชาติเป็นพื้นฐาน ซึ่งเป็นไปเพื่อบรรลุประโยชน์ที่พึงมุ่งหมายของชีวิต และอำนวยให้เกิดสภาพชีวิตสภาพสังคมที่เกื้อกูลแก่การบรรลุจุดหมายเช่นนั้น พูดให้สั้นอีกหน่อยว่า แนวทางดำเนินชีวิตอิงสังขธรรมเพื่อบรรลุประโยชน์ที่พึงมุ่งหมายของชีวิต และสร้างสรรค์สภาพชีวิต สภาพสังคมที่เกื้อกูลแก่การบรรลุจุดหมายเช่นนั้น

มรรคในฐานะไตรสิกขา หรือระบบการศึกษาสำหรับสร้างอารยชน

ภิกษุวัชชีบุตร: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สิกขาบท 150 ถ้วนนี้ ย่อมมาสู่การสวดทุกกึ่งเดือน, ข้าพระองค์ไม่สามารถที่จะศึกษาในสิกขาบทเหล่านี้ได้ไหว

พระพุทธเจ้า: กูกรภิกษุ เธอสามารถจะศึกษาไหวหรือไม่ในสิกขา 3 คือ อธิศีลสิกขา of จิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา

ภิกษุวัชชีบุตร: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์สามารถจะศึกษาได้ในสิกขา 3...

พระพุทธเจ้า: เพราะฉะนั้นแลภิกษุ เธอจงศึกษาในสิกขา 3 เดิก คือในอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา,เมื่อเธอศึกษาทั้งอธิศีลสิกขา ศึกษาทั้งอธิจิตตสิกขา ศึกษาทั้งอธิปัญญาสิกขา อยู่ sin: (- โลกะ) ก็จักถูกละไ้ โทสะก็จักถูกละไ้ โมหะก็จักถูกละไ้; เพราะการที่ละวาระไ้ เพราะการที่ละโทสะไ้ เพราะการที่ละโมหะไ้ สิ่งใดเป็นอกุศล เธอก็จักไม่ทำสิ่งนั้น(เอง) สิ่งใดเป็นบาป เธอก็จักไม่เสพสิ่งนั้น(เอง)”

ครั้งกาลล่วงมา ภิกษุเหล่านั้นศึกษาแล้วทั้งอริยศีลศึกษา ศึกษาแล้วทั้งอริยจิตศึกษา ศึกษาแล้วทั้งอริยปัญญาศึกษา, เมื่อเธอศึกษาทั้งอริยศีลศึกษา ทั้งอริยจิตศึกษา ทั้งอริยปัญญาศึกษา อยู่ รวาก็ถูกละเสียแล้ว โทสะก็ถูกละเสียแล้ว โมหะก็ถูกละเสียแล้ว, เพราะการที่ละราคะ (= โลภะ) ละโทสะ ละโมหะเสียแล้ว สิ่งใดเป็นอกุศล เธอก็มีไค้ทำสิ่งนั้น สิ่งใดเป็นบาป เธอก็มีไค้เสพสิ่งนั้น”¹

“ท่านวิสาขะผู้มีอายุ กองธรรม 3 หมวดสงเคราะห์ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรคหามีไค้, อริยอัฏฐังคิกมรรคต่างหาก สงเคราะห์ด้วยกองธรรม 3, สัมมาวาจาก็ดี สัมมากัมมันตะก็ดี สัมมาอาชีวะก็ดี ธรรมเหล่านี้สงเคราะห์เข้าด้วยศีลขันธ์, สัมมาวายามะก็ดี สัมมาสติก็ดี สัมมาสมาธิก็ดี ธรรมเหล่านี้ สงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิขันธ์, สัมมาทิฐิก็ดี สัมมาสังกัปปะก็ดี ธรรมเหล่านี้สงเคราะห์เข้าด้วยปัญญาขันธ์”²

ไตรสิกขานั้นถือกันว่าเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์ มีขอบเขตครอบคลุมมรรคทั้งหมด และเป็นการนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้อย่างหมดสิ้นบริบูรณ์ จึงเป็นหมวดธรรมมาตรฐานสำหรับแสดงหลักการปฏิบัติธรรม และมักใช้เป็นแม่บทในการบรรยายวิธีปฏิบัติธรรม ในที่นี้ขอกล่าวสรุปว่า มรรคเป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่เนื้อหา ฉะนั้น ไตรสิกขาที่เป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่การใช้งาน ฉะนั้น และไตรสิกขานี้แหละที่มารับช่วงหลักปฏิบัติจากมรรคไปกระจายออกสู่วิธีปฏิบัติในส่วนรายละเอียดอย่างกว้างขวางต่อไป ความที่ว่ามานี้ มีความหมายและเหตุผลอย่างไรจะได้พิจารณาต่อไป

จากมรรคสู่ไตรสิกขา

มรรค มีชื่อเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมัคค์ (อริย + อัฏฐังคิก + มัคค์) เรียกเป็นไทยว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค บ้าง อริยอัฏฐังคิกมรรค บ้าง อารยอัฏฐังคิกมรรค บ้าง แปลว่า ทางมีองค์แปดประการอันประเสริฐ ทางมีองค์ 8 ของพระอริยะ ทางมีองค์ 8 ที่ทำคนให้เป็นพระอริยะ ทางมีองค์ 8 ที่พระอริยะคือพระพุทธเจ้าทรงค้นพบ หรือมรรคาอันประเสริฐมีองค์ประกอบ 8 อย่าง องค์หรือองค์ประกอบ 8 อย่างของมรรคนั้นมีดังนี้

1. สัมมาทิฐิ	เห็นชอบ	(Right View หรือ Right Understanding)
2. สัมมาสังกัปปะ	ดำริชอบ	(Right Thought)
3. สัมมาวาจา	วาจาชอบ	(Right Speech)
4. สัมมากัมมันตะ	กระทำชอบ	(Right Action)
5. สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ	(Right Livelihood)
6. สัมมาวายามะ	พยายามชอบ	(Right Effort)

¹ อญ.ติก.20/524/296

² ม.ญ.12/508/549.

7. สัมมาสติ ระลึกชอบ (Right Mindfulness]

8. สัมมาสมาธิ จิตมั่นชอบ (Right Concentration]

มรรคมืองค์ 8 นี้ บางครั้งเรียกกันสั้น ๆ ว่า มรรค 8 ขวนให้บางท่านเข้าใจผิดว่า เป็นทาง 8 สาย แล้วเลยถือความหมายว่าเป็นทางหลายเส้นทางต่างหากกัน หรือทอดต่อกัน เดินจบสิ้นทางหนึ่งแล้ว จึงเดินต่ออีกทางหนึ่งเรื่อยไปจนครบทั้งหมด กลายเป็นว่า หัวข้อทั้ง 8 ของมรรคเป็นหลักการที่ต้องยกขึ้นมาปฏิบัติให้เสร็จสิ้นไปทีละข้อตามลำดับ แต่ความจริงมิใช่เช่นนั้น คำว่า “มรรคมืองค์ 8” มีความหมายชัดเจนอยู่แล้วว่า หมายถึงทางสายเดียวมีส่วนประกอบ 8 อย่าง เปรียบเหมือนทางหลวงที่สมบูรณ์ต้องมีอะไรหลายอย่างประกอบกันเข้าจึงสำเร็จเป็นถนนได้ เช่น มีดิน กรวด ทราย หิน ลูกกรัง ยาง หรือคอนกรีต เป็นชั้นลำดับขึ้นมาจนถึงผิวทาง รวมเป็นตัวถนนหรือพื้นถนน มีขอบคัน เส้นแนว ความเอียงเทของที่ลาดชันโค้งเลี้ยว มีสัญญาณ เครื่องหมาย ป้ายบอกทิศทาง ระยะทาง และสถานที่เป็นต้น ตลอดจนแผนที่ทางและโคมไฟในยามค่ำคืน ถนนประกอบด้วยส่วนประกอบเหล่านี้ทั้งหมด และผู้ขับรถเดินทางย่อมอาศัยส่วนประกอบเหล่านี้ทุกอย่างไปพร้อม ๆ กัน ฉะนั้น มรรคก็ประกอบขึ้นด้วยองค์ 8 ประการรวมกัน และผู้ปฏิบัติธรรมก็ต้องใช้องค์ทั้ง 8 ของมรรคเนื่องไปด้วยกันโดยตลอด ฉะนั้น

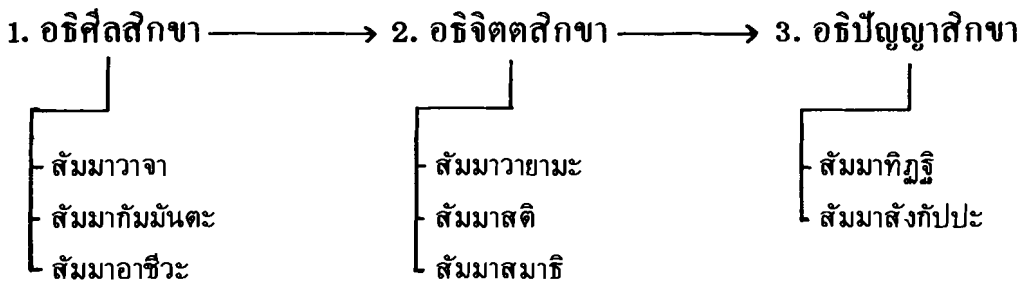
อนึ่ง เพื่อให้มองเห็นเป็นหมวดหมู่ อันจะช่วยเสริมความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านจัดองค์ประกอบทั้ง 8 ของมรรคเข้าเป็นประเภท ๆ เรียกว่า *ขันธ* หรือ *ธรรมขันธ* แปลว่าหมวดธรรม หรือกองธรรม มี 3 ขันธ หรือ 3 ธรรมขันธ กล่าวคือ ศีลขันธ สมาธิขันธ และปัญญาขันธ¹ เรียกง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา โดยจัด สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้าเป็นหมวดศีล เหมือนดังจัดกองดินที่ก่อแน่นขึ้นพร้อมทั้งหินกรวดทรายวัสดุผิวจราจรที่เป็นตัวถนนหรือพื้นถนนเข้าเป็นพวกหนึ่ง จัดสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้าเป็นหมวดสมาธิ เหมือนดังจัดขอบคัน คันถนน เส้นแนวโค้งเลี้ยว เป็นต้น ที่เป็นเครื่องกำกับแนวถนน เป็นพวกหนึ่ง จัดสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เข้าเป็นหมวดปัญญา เหมือนดังจัดสัญญาณ เครื่องหมาย ป้าย โคมไฟ เป็นต้น เป็นอีกพวกหนึ่ง เขียนให้ดูง่ายดังนี้

1. สัมมาทิฐิ	}	3. ปัญญา
2. สัมมาสังกัปปะ		
3. สัมมาวาจา	}	1. ศีล
4. สัมมากัมมันตะ		
5. สัมมาอาชีวะ		

¹ คูบาลีที่ยกมาอ้างอิงข้างต้นคือ ม.มู.12/508/549; นอกจากนี้พึงดู อ.จ.ติก.20/465/157; 596/380; อ.จ.ปญจก.22/22/16; อ.จ.เอกทสท.24/217/353 และการจัดเป็นธรรมขันธ 5 (คือรวมธรรมที่เลขจาก ศีล สมาธิ ปัญญา ขึ้นไปด้วย) ใน ที.ปา.11/420/301; อ.จ.ปญจก.22/108/152; 251/300; อ.จ.อ.3/363; นิท.อ.1/108

6. สัมมาวายามะ	}	2. สมาริ
7. สัมมาสติ		
8. สัมมาสมาธิ		

นี่เป็นการจัดหมวดหมู่ตามสภาวะที่เป็นธรรมชาติประเภทเดียวกัน ส่วนในทางปฏิบัติคือการใช้งาน ท่านก็จัดตามแนวเดียวกันนี้ แต่เรียกชื่อว่า *สิกขา 3* หรือ *ไตรสิกขา* มีชื่อเพี้ยนไปเล็กน้อยเป็น อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา และโดยทั่วไป ก็เรียกกันง่าย ๆ สั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา เลียนแบบธรรมชั้น 3 นั้นเอง ทั้งนี้เพราะเมื่อถือตามความหมายอย่างคร่าว ๆ อริศีล ก็คือศีล อริจิตต ก็คือ สมาธิ และอริปัญญา ก็คือ ปัญญา¹ อาจเขียนให้ดูง่ายขึ้นดังนี้

การจัดแบบธรรมชั้น 3 นั้น มุ่งเพียงให้เห็นเป็นหมวดหมู่ตามประเภท แต่การจัดเป็นไตรสิกขามุ่งให้เห็นลำดับในกระบวนการปฏิบัติหรือใช้งานจริง คำว่า ไตรสิกขา แปลว่า สิกขา 3 คำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเหนียก การฝึก ฝึกปรือ ฝึกอบรม² ได้แก่ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือ ความหลุดพ้นหรือนิพพาน สิกขา 3 มีความหมายคร่าว ๆ ดังนี้³

1. *อริศีลสิกขา* การฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ (Training in Higher Morality)

¹ พึงกำหนดไว้ในใจด้วยว่า การเรียกสิกขา 3 ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา นี่เป็นการเรียกอย่างไม่เป็นทางการเท่านั้น ในบาลีไม่มีคำว่า ศีลสิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขาเลย ในคัมภีร์บางแห่งท่านเรียงทั้งธรรมชั้น 3 และสิกขา 3 ไว้ต่อลำดับกัน และใช้คำให้ตรงตามหลักอย่างเคร่งครัด เช่น วิภค.อ.158; ปฏิส.อ.237

² คำว่า สิกขา มีความหมายคล้ายคำว่า "ภาวนา" ซึ่งแปลว่า การทำให้เกิดมี การทำให้มีให้เป็น การทำให้เจริญ การเจริญ การเพิ่มพูน การบำเพ็ญ การอบรม หรือฝึกอบรม และมี 3 อย่างเหมือนกัน คือ กายภาวนา—ฝึกอบรมกาย จิตตภาวนา—ฝึกอบรมจิต ปัญญาภาวนา—ฝึกอบรมปัญญา (ที.ปา.11/228/231) แต่อรธกถาอธิบายว่า ในที่นั้นหมายเฉพาะกาย จิต และปัญญา ที่ฝึกอบรมเสร็จแล้วของพระอรหันต์ (ที.อ.3/252); ภาวนาแบ่งละเอียดเป็น 4 (เดิมศีลภาวนาเป็นข้อ 2)

³ ความหมายตามแบบของไตรสิกขา ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

2. **อธิจิตตสิกขา** การฝึกอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนสมาธิ (Training in Higher Mentality หรือ Mental Discipline)

3. **อธิปัญญาสิกขา** การฝึกอบรมทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ (Training in Higher Wisdom)

นี่เป็นความหมายอย่างคร่าว ๆ ถ้าจะให้สมบูรณ์ ก็ต้องให้ความหมายเชื่อมโยงถึงความมุ่งหมายด้วย โดยเติมข้อความแสดงลักษณะที่สัมพันธ์กับจุดหมายต่อท้ายสิกขาทุกข้อ ได้ความตามลำดับว่า ไตรสิกขา คือ การฝึกปรือความประพฤติ การฝึกปรือจิต และการฝึกปรือปัญญา ชนิดที่ทำให้แก้ปัญหาของมนุษย์ได้ เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ นำไปสู่ความสุขและความเป็นอิสระแท้จริง เมื่อความหมายแสดงความมุ่งหมายได้ชัดเจนแล้ว ก็จะทำให้มองเห็นสาระของไตรสิกขาแต่ละข้อดังนี้

สาระของอริสัจ คือการดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูล ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วยสร้างสรรค์รักษาให้อื้ออำนวยแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและการเจริญปัญญา

สาระของอริจิตต์ คือ การพัฒนาคุณภาพจิต หรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงามและพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด

สาระของอริปัญญา คือ การมองดูรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญา คือรู้จักวางใจวางท่าที และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข มีจิตใจผ่องใส ไร้ทุกข์ เป็นอิสระเสรี และสดชื่นเบิกบาน

สาระของไตรสิกขา แสดงตัวออกมาไม่เฉพาะที่การปฏิบัติของบุคคลเท่านั้น แต่ส่องถึงภารกิจที่มนุษย์จะต้องจัดทำในระดับชุมชนและสังคมด้วย กล่าวคือ การจัดวางระบบแบบแผน จัดตั้งสถาบัน และกิจการต่าง ๆ จัดแจงกิจกรรมและวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้สาระของไตรสิกขาเป็นไปในหมู่มนุษย์ หรือให้มนุษย์ดำรงอยู่ในสาระของไตรสิกขา

โดยนัยนี้ ศีลจึงกินความถึงการจัดสรรสภาพแวดล้อมทั้งทางวัตถุและทางสังคมที่ปิดกั้นโอกาสในการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสในการทำความดี เฉพาะอย่างยิ่งการจัดระเบียบชีวิตและระบบสังคม โดยวางหลักเกณฑ์ กฎข้อบังคับ บทบัญญัติต่าง ๆ เพื่อควบคุมความประพฤติของบุคคล จัดกิจการของส่วนรวม ส่งเสริมความอยู่ร่วมกันด้วยดี ปิดกั้นโอกาสสำหรับการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี เรียกรวม ๆ ด้วยคำศัพท์ทางพระศาสนาว่า **วินัย** ซึ่งพึงจัดวางขึ้นให้เหมาะสมกับความมุ่งหมายของชุมชนหรือสังคมระดับนั้น ๆ เช่น วินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสำหรับภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับความประพฤติส่วนตัวของภิกษุและภิกษุณีแต่ละรูป มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับการจัดระบบความเป็นอยู่ของชุมชน การปกครอง การสอบสวนพิจารณาคดี การลงโทษ วิธีแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ระเบียบและวิธีดำเนินการประชุม ตลอดจนกระทั่งระเบียบปฏิบัติและมรรยาทต่าง ๆ ในการต้อนรับแขก

ในการไปเป็นอาคันตุกะ และในการใช้สาธารณสมบัติเป็นต้น¹ หรืออย่างที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำหลักการกว้าง ๆ ไว้สำหรับผู้ปกครองบ้านเมืองจะพึงนำไปกำหนดรายละเอียดวิธีปฏิบัติต่อสังคมวงกว้างระดับประเทศชาติ เช่น ทรงสอนหลักที่เรียกว่า จักรวรรดิวัตร ให้พระเจ้าจักรพรรดิจัดการคุ้มครองป้องกันอันตรายมาให้เหมาะสมกับประชาชนแต่ละจำพวกแต่ละประเภท ให้วางวิธีการป้องกันแก้ไขปราบปรามมิให้มีการอันธพาลหรือความชั่วร้ายเดือดร้อนขึ้นในแผ่นดิน ให้หาทางจัดแบ่งปันรายได้หรือเฉลี่ยทุนทรัพย์มิให้คนขัดสนยากไร้ในแผ่นดิน เป็นต้น² วินัยที่จะสร้างเสริมศีล สำหรับสังคมวงกว้างนี้ ถ้าจะพูดตามภาษาปัจจุบัน ก็คือ ระบบการปกครองทั้งบริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการ ระบบเศรษฐกิจ ระเบียบแบบแผนทางขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรม ตลอดจนระบบการทางสังคมอย่างอื่น ๆ รวมทั้งส่วนปลีกย่อยที่สำคัญเช่น วิธีอำนวยการหรือไม่อำนวยการเกี่ยวกับแหล่งเรณูรมย์สถานอบายมุข สิ่งเสพติด การประกอบอาชญากรรมต่าง ๆ และมาตรการเกี่ยวกับการงานอาชีพ เป็นต้น

อธิจิตต์หรือสมาธิ ว่าโดยระดับสูงสุด หรือเต็มรูป ก็ได้แก่สมถวิธี หรือวิธีบำเพ็ญกรรมฐาน (ฝ่ายสมณะ) แบบต่าง ๆ ซึ่งมากอาจารย์มากสำนักปฏิบัติได้เพียรจัดเพียรกำหนดกันขึ้น และวิวัฒนาการเรื่อยมาในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏเป็นแบบแผนในชั้นอรรถกถา³ แล้วขยายและดัดแปลงต่อ ๆ กันมา แต่เมื่อมองอย่างกว้าง ๆ ให้คลุมไปทุกระดับ ก็ย่อมกินความถึงวิธีการและอุปกรณ์ทั้งหลายที่จะช่วยชักจูงจิตใจของคนให้สงบ ให้มีจิตใจดีมีมั่นคงในคุณธรรม เราใจให้ฝึกฝนและมีวิริยะอุตสาหะในการสร้างความดีงามยิ่งขึ้นไป ตลอดจนอุปายวิธีต่าง ๆ ที่จะช่วยส่งเสริมคุณภาพจิตของคน เช่น การมีสถานที่พักผ่อนหย่อนใจอันสงบร่มรื่น ชักจูงความคิดในทางที่ดีงาม การสร้างบรรยากาศในสถานที่อยู่อาศัย ในที่ทำงาน สถานประกอบอาชีพ เป็นต้น ให้สดชื่นแจ่มใส ประกอบด้วยเมตตา กรุณา ชวนให้อยากทำแต่ความดี และทำให้มีคุณภาพจิตประณีตยิ่งขึ้น กิจกรรมต่าง ๆ ที่ปลุกเร้าคุณธรรม การส่งเสริมกำลังใจในการทำ ความดี ความมีอุดมคติ และการฝึกจิตใจให้เข้มแข็งหนักแน่นมั่นคงมีสมรรถภาพสูง

อธิปัญญา ว่าโดยรูปศัพท์ที่เคร่งครัด ก็คือวิปัสสนาภาวนา ซึ่งมีวิวัฒนาการในด้านวิธีฝึกปฏิบัติจนเป็นแบบแผนทำนองเดียวกับสมถวิธี แต่เมื่อมองให้กว้างตามสาระและความมุ่งหมาย เรื่องของปัญญาก็ได้แก่กิจการฝึกปรือความรู้ความคิดซึ่งเรียกกันว่าการศึกษาเล่าเรียนทั้งหมด ที่อาศัยกัลยาณมิตร โดยเฉพาะครูอาจารย์ มาช่วยถ่ายทอดสละ (ความรู้แบบรับถ่ายทอด หรือแบบเล่าเรียนสดับฟัง) และความชัดเจน

¹ คำว่า วินัย มักมองความหมายกันแคบ ๆ เพียงแค่บทบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติส่วนตัว นับว่าความเข้าใจเกี่ยวกับวินัยได้เรียวเข้ามา

² จู จักรวรรดิวัตร ที่ ที.ปา.11/35/65 และราชสังคหวัตถุ ตามแนว กฎทัณฑสูตร, ที.สี.9/206/171 และใน ส.อ. 1/169; อธิ.อ.123 เป็นต้น; ตัวอย่างการจัดวินัยสำหรับสังคมระดับประเทศตามแนวคำสอนนี้ ที่เด่นก็คงได้แก่ระบบการปกครองของพระเจ้าอโศกมหาราช (ประมาณ พ.ศ. 218-260 หรือ 270-312)

³ เช่น วิสุทธิ.1/105-2/284

ในศิลปวิทยาต่าง ๆ เริ่มแต่วิชาชีพ (เรื่องระดับศีล) เป็นต้นไป แต่การที่จะเป็นอริปัญญาได้นั้น เพียงความรู้ความชัดเจนในวิชาชีพและวิทยาการต่าง ๆ หาเพียงพอไม่ ผู้สอนพึงเป็นกัลยาณมิตรที่สามารถสร้างศรัทธาและสามารถชี้แนะให้ผู้เรียนเป็นคนรู้จักคิดเองได้ อย่างน้อยทำให้เขามีความเห็นชอบตามคลองธรรม และถ้าสามารถทำได้ยิ่งกว่านั้น ก็ให้เขารู้จักมองโลกและชีวิตอย่างรู้เท่าทันความจริงที่จะให้วางใจวางท่าที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้มีการศึกษาชนิดที่ขัดเกลากิเลสและแก้ทุกข์ได้ สามารถทำประโยชน์แก่ผู้อื่น พร้อมกับที่ตนเองมีจิตใจเป็นสุข การฝึกฝนอบรมในขั้นนี้ ตามปกติเป็นภารกิจของสถานศึกษาต่าง ๆ ธรรมศาลานศึกษาทั้งหลายนั้น ย่อมสมควรให้การฝึกปรือบุคคลครบทั้ง 3 ระดับ คือ ทั้งศีล สมาธิ และปัญญา มิใช่มุ่งแต่ปัญญาอย่างเดียว ทั้งนี้โดยเหตุผลว่า อริปัญญาเป็นการศึกษาขั้นสูงสุด ซึ่งจะสำเร็จได้ด้วยดีต้องอาศัยการศึกษา 2 ระดับแรกเป็นพื้นฐาน และยิ่งกว่านั้น การศึกษาหรือการฝึกปรือ 3 ขั้นนี้ มีองค์ประกอบที่เป็นปัจจัยส่งเสริมกันและกัน เมื่อฝึกปรือครบทั้ง 3 ขั้น จึงจะได้การศึกษาที่สมบูรณ์

ลำดับขั้นตอนของการส่งผลต่อการฝึกอบรมหรือปฏิบัติตามไตรสิกขา อย่างที่พอจะมองเห็นได้ง่าย ๆ เช่น เมื่ออยู่ร่วมกันในหมู่หรือในสังคมโดยสงบเรียบร้อย ใจก็ไม่ต้องคอยหวาดระแวง หรือสะดุ้งสะเทือนหวั่นไหว เมื่อไม่ได้ทำอะไรผิดใจก็สงบสบาย ใจสงบสบายก็พอจะใช้ความคิดพิจารณาทำความเข้าใจอะไร ๆ ได้, หรือเมื่อไม่ได้ทำความผิด ก็มีความมั่นใจในตนเองจิตใจก็แน่วแน่ เมื่อจิตใจแน่วแน่ก็คิดอะไร ๆ ได้อย่างจริงจังความคิดก็พุ่งเล่นได้ผล, หรือเมื่อประพฤติดีเช่นเอื้อเฟื้อช่วยเหลือใครมาใจก็ปลาบปลื้มมีความสุขหรือปลอดโปร่งผ่องใส เมื่อใจโปร่งความคิดก็โล่งและฉับไว, หรือเมื่อไม่ได้มีเรื่องราวเบียดเบียนเป็นเวรภัยกับใคร ใจก็ไม่ขุ่นมัวไม่กระทบกระเทือนติดขัด เมื่อใจไม่ขุ่นมัวไม่มีแง่มองอน จะพิจารณาเรื่องราวก็มองเห็นชัดถูกต้องไม่เขวไม่ลำเอียง ดังนี้ เป็นต้น

ระบบของมัชฌิมาปฏิบัติ

มีคำถามว่า เหตุใดการจัดลำดับองค์ธรรมในมรรค กับในไตรสิกขาจึงต่างกัน ? เมื่อเป็นมรรค ระบบเริ่มด้วยสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ และลงท้ายด้วยสัมมาสมาธิ แต่เหตุใดเมื่อมาจัดเป็นไตรสิกขา จึงเอาสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นหมวดปัญญา ไปต่อท้ายสัมมาสมาธิ กลายเป็นเริ่มต้นด้วยสัมมาวาจาที่เป็นหมวดศีลแทน

ก่อนตอบคำถามนี้ ขอย้อนกลับไปทบทวนความเดิมเกี่ยวกับความต่อเนื่องระหว่างนิโรธกับมรรค ว่า มรรคเกิดมีขึ้นโดยฐานเป็นวิธีการที่คนนำเอากฎเกณฑ์ของธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตของตน คือเป็นวิธีปฏิบัติของคนที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ หรือการใช้วิธีการของคนเพื่อให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ มรรคเป็นจุดเริ่มต้นของการประยุกต์ความรู้ในกฎธรรมชาติมาสร้างเป็นวิธีปฏิบัติของคน เรียกได้ว่าเป็นขั้นต่อเชื่อมกลางระหว่างกระบวนการของธรรมชาติกับวิธีการต่าง ๆ ทั้งหลายเท่าที่คนจะยกเอื้อขยายออกไปใช้ในต่างกิจต่างกรณี นับว่ามรรคเป็นหลักกลางในขั้นวิธีการ

ของมนุษย์ ต่อจากมรรคก็คือไตรสิกขาที่เองที่เป็นขั้นนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้งานจริง โดยนำเอาองค์ประกอบทั้ง 8 ไปยกเอียงจัดรูปเป็นกระบวนการวิธีปฏิบัติมีขั้นตอนต่าง ๆ มีรายละเอียดข้อเน้นย้ำเด่นชัดแปลก ๆ กันไปสุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของแต่ละระดับแต่ละกรณี ความแตกต่างข้อนี้นำไปสู่ความแตกต่างแห่งการจัดลำดับข้อธรรมระหว่างมรรคกับไตรสิกขา

ในฐานะที่เป็นหลักกลางในขั้นวิธีการ มรรคจึงยังเป็นระบบการปฏิบัติที่มุ่งในแง่เนื้อหา คือ มองแต่ลำพังตัวระบบเอง แจกแจงให้เห็นองค์ประกอบที่เป็นข้อย่อยของมันเป็นอย่างไรบ้างตามเนื้อหาของมันเองแท้ ๆ เหมือนแจกแจงรายการเครื่องมือที่จะใช้ หรือเหมือนกับมองดูถนนหนทางแล้วแยกแยะวิเคราะห์ออกดูว่ามีส่วนประกอบอะไรบ้าง ยังไม่พูดถึงว่าจะใช้งานมันอย่างไร

ในเมื่อลักษณะทั่วไปของมรรคเป็นเช่นนี้ การจัดลำดับองค์ธรรมภายในมรรคจึงเป็นการจัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบเหล่านั้นเอง กล่าวคือ จัดลำดับตามความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของมรรค ซึ่งทำหน้าที่ของมันอยู่ภายในตัวบุคคลผู้ปฏิบัติธรรม โดยนัยนี้ ภายในมรรค สัมมาทิฐิจึงเป็นข้อแรก ในฐานะเป็นจุดเริ่มต้น ซึ่งถ้าขาดเสียแล้ว องค์ประกอบข้ออื่น ๆ จะเกิดมีขึ้นไม่ได้ เปรียบเหมือนในการเดินทาง จะต้องรู้ว่าทางไหนที่จะไป อย่างน้อยต้องรู้ว่าจะต้องตั้งต้นที่ไหน ถ้ายังตั้งต้นไม่ได้ การเดินทางต่อไปก็ยังไม่อาจมีขึ้นได้ การเดินทางเป็นฉันใด ในการปฏิบัติธรรมก็ฉันนั้น เริ่มแรกที่เดียว จะต้องมีความเห็นมีความเข้าใจ หรืออย่างน้อยเชื่อถือถูกต้องตามแนวทางที่จะปฏิบัติเสียก่อน จึงจะดำริคิดการต่อไปและประพฤติปฏิบัติให้ถูกทางได้ การปฏิบัติธรรมจึงต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจที่เป็นต้นทุนไว้ก่อน เมื่อสัมมาทิฐิเบิกช่องทางหรือตั้งต้นให้แล้ว องค์มรรคข้ออื่น ๆ ก็เกิดตามได้เป็นลำดับไป

เมื่อเห็นอย่างไร เชื่ออย่างไร เข้าใจอย่างไร มีทัศนคติอย่างไร ก็ดำริหรือคิดการต่าง ๆ อย่างนั้น เมื่อจิตถูก คัดค้านหน้าไป ก็เห็นจะแจ้งเข้าใจชัดยิ่งขึ้น คิดได้อย่างไรก็พูดไปได้อย่างนั้น เมื่อคิดดี คิดชัด ก็พูดดี พูดชัด คิดการได้อย่างไร แคไหน ก็จะทำอย่างนั้น และทำได้แค่นั้น เมื่อคิดได้แล้ว เอามาพูดสั่งการหรือปรึกษาหารือ ก็ช่วยชักนำกำหนดและเกื้อกูลแก่การกระทำ คิดการได้แคไหน พูดจาและกระทำ การได้แนวทางใด มีขอบเขตแคไหน ก็ดำเนินวิธีหาเลี้ยงชีพไปแนวนั้นในขอบเขตนั้น เมื่อจะพูดจะทำการ จะดำเนินวิธีเลี้ยงชีพให้สำเร็จ ก็ต้องใช้ความพยายาม เมื่อพยายามจริงจึงในเรื่องไหนให้ได้ผลดี ก็ต้องใช้สติให้มันสม่ำเสมอในเรื่องนั้น เมื่อสติคอยกำกับติดอยู่ จิตก็แน่วแน่นคงไปในเรื่องนั้น ถ้าเริ่มด้วยความเห็นความเข้าใจ เชื่อถือ และทัศนคติที่ดีงามถูกต้อง เป็นสัมมาทิฐิ ความคิดดี พูดดี ทำดี เป็นต้น ก็ดำเนินสืบต่อไป เป็นสัมมาทั้งหมด ถ้าจะให้ดียิ่งขึ้น ก็คอยเสริมองค์ประกอบเหล่านั้นให้ดียิ่งขึ้น ๆ ทุกชั้นทุกตอน¹

¹ ดูทัศนะของพระอรุณกถาจารย์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค ใน วิกฤค.อ.148—150; อนึ่งเหตุผลในการจัดองค์มรรคเข้าในหมวดต่าง ๆ ที่ท่านกล่าวเป็นข้ออุปมาไว้ใน วิกฤค.อ.117 และวิสุทฺธิ.3/103 ก็อาจช่วยเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรคได้ ท่านกล่าวเปรียบเทียบว่า เหมือน 3 สหายช่วยกันเก็บดอกจำปาที่ยืนคนเดียวเอื้อม-

ส่วนไตรสิกขา เป็นระบบปฏิบัติที่มุ่งเน้นการใช้งาน คือนำเอาองค์ประกอบทั้งหลายของมรรค ออกมาจัดเป็นกระบวนการวิธีปฏิบัติที่มีขั้นตอนต่าง ๆ เพื่อใช้องค์มรรคเหล่านั้นให้สำเร็จผลอย่างเป็นงานเป็นการในชีวิตจริง เหมือนดังว่า เมื่อแจกแจงให้รู้แล้วว่าเครื่องมือที่จะต้องใช้มีอะไรบ้าง คราวนี้ก็จะจัดลำดับ การใช้เครื่องมือเหล่านั้นว่า ในเวลาทำงานตอนไหนจะต้องใช้เครื่องมืออันไหน อย่างไร

ไตรสิกขาก้าวจากการเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะเวทีสัมพันธ์ขององค์กรธรรมต่าง ๆ ตามแบบของมรรค ออกมาสู่การเกี่ยวข้องกับบุคคลในฐานะมนุษย์ที่อยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ในสังคม หรือก้าวจาก จุดเน้นที่ภายในจิตใจของบุคคลออกมาสู่จุดเน้นด้านภายนอก เช่น แทนที่จะเน้นในแง่ที่ว่า เมื่อเห็นถูกต้อง แล้ว ก็จักคิดถูกต้อง แล้วจะพูดจะทำคือพลอยดีงามถูกต้อง กลับหันมาจับที่ด้านนอกว่า ความดี ความถูกต้อง ที่จะต้องทำต้องพูดมีอะไรบ้าง จะต้องพูดต้องทำต่อใคร ๆ อย่างไรในฐานะที่เขาอยู่ร่วมกับคนอื่น ๆ กำหนดการแสดงออกภายนอก ให้สะท้อนกลับเข้าไปมีอิทธิพลต่อความคิดความเห็นภายในจิตใจ เช่น วางระเบียบกฎเกณฑ์ข้อฝึกหัดขึ้น ทำให้บุคคลผู้นั้นรู้จักบังคับควบคุมตนเอง รู้จักคิดรู้จักพิจารณาเกี่ยวกับพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เป็นการเริ่มจากความสัมพันธ์ทางสังคมเข้าไปหาในตัวบุคคล และจุดนี้แหละคือการก้าวเข้าสู่ความหมายของสิกขาที่ว่า เป็นการฝึกอบรม

โดยนัยนี้ สัมมามาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะเป็นศีล การฝึกฝนปฏิบัติให้สัมมามาจา สัมมา กัมมันตะ สัมมาอาชีวะนั้นเกิดมีเพิ่มพูนขึ้น (ในแนวทางที่จะทำให้แก้ปัญหาหรือดับทุกข์ได้) เป็น *อริยศีลสิกขา*; สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นพวกสมาธิ การฝึกปรือสัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธินั้น (ในแนวทางแก้ปัญหาหรือให้ดับทุกข์ได้) เป็น *อริยจิตตสิกขา*; สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ เป็นพวกปัญญา การฝึกปรือสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะนั้น (ในแนวทางให้ดับทุกข์หรือแก้ปัญหาได้) เป็น *อริยปัญญาสิกขา*

ดังนั้น ไตรสิกขาจึงก้าวจากความสัมพันธ์ที่เป็นไปตามลำดับระหว่างองค์ธรรมด้วยกันเองออกมาสู่ การฝึกคนเป็นขั้นเป็นตอน จากส่วนที่หยাবไปหาส่วนที่ละเอียด หรือจากส่วนที่เป็นรูปเป็นร่างชัดเจนเห็นง่าย จัดการง่าย ไปสู่สิ่งที่ประณีตลึกซึ้งมองไม่เห็น ยากที่จะควบคุมจัดการ คือเริ่มด้วยฝึกกาย าวา เข้า ไปหาจิตใจ และปัญญา

และดังนั้น ไตรสิกขาจึงก้าวจากระบบการทำหน้าที่สัมพันธ์กันตลอดเวลาทุก ๆ ขณะขององค์มรรค ภายในตัวบุคคล ออกมาสู่กระบวนการฝึกอบรมช่วงกว้าง ซึ่งจัดแบ่งเป็นขั้นตอนเรียงลำดับตามบทบาท ขององค์ประกอบประเภทที่ทำหน้าที่ออกหน้าเด่นชัดในขั้นตอนนั้น ๆ โดยเริ่มจากศีล ซึ่งมุ่งฝึกอบรมการ

— เก็บไม้ธิง *สัมมาวายามะ* เหมือนสหายที่ก้มหลังเข้ามารองคำหนุนส่งเพื่อนให้ยืนสูงขึ้นไปจนพอ *สัมมาสติ* เหมือนเพื่อน ที่เอาไหล่เข้ามาเคียงให้เหยียบยันหายโง่งเน่น *สัมมาสมาธิ* เหมือนเพื่อนที่ยืนบนหลังสหายแรกยังโง่งเน่นอยู่เก็บดอกไม้ ไม่ได้ พออันไหนสหายที่สองก็ตั้งหลักได้มัน ยืนแนว เก็บดอกไม้ตามชอบใจ ทำกิจได้สำเร็จ; *สัมมาสังกัปปะ* เหมือน นิ้วมือที่พลิกเหรียญไปมา ทำให้เหรียญคือ *สัมมาทิฏฐิ* วินิจฉัยได้ว่าเหรียญเก็หรือเหรียญดี หรือสัมมาสังกัปปะเหมือน คนที่คอยจับท่อนซุงพลิก ทำให้ซุงถากคือ *สัมมาทิฏฐิ* ทำงานถากไม้ได้ตามต้องการ

แสดงออกทางกายวาจาที่เป็นชั้นภายนอก เกี่ยวกับสังคม เป็นชั้นหยาบแล้วก้าวต่อไปสู่สมาธิ ผูกอบรมจิตใจที่อยู่ภายในและละเอียดกว่าเพื่อสนับสนุนการใช้และการฝึกปฎิบัติปัญญาให้ใช้งานอย่างได้ผลดีที่สุดต่อไป

เป็นอันว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมที่เป็นเชิงปฏิบัติเต็มที่ จัดไว้เพื่อใช้ฝึกคนในฐานะที่อยู่ในสังคม หรือใช้เป็นระบบการฝึกคนของสังคม หรือฝึกคนในฐานะที่เป็นมนุษย์ผู้หนึ่ง จัดแบ่งขั้นตอนเป็นช่วงกว้าง ๆ และเรียงลำดับโดยถือหลักสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเด่นชัดเป็นพิเศษในช่วงนั้น ๆ มีข้อควรย้าว่าไม่ว่าผู้ศึกษาจะกำลังฝึกอบรมอยู่ในช่วงตอนใดของไตรสิกขา จะเป็นขั้นศีลก็ตาม ขั้นสมาธิก็ตาม ขั้นปัญญาก็ตาม การทำหน้าที่ขององค์มรรค หรือการปฏิบัติองค์มรรคทุกข้อ ตั้งแต่สัมมาทิฐิ ถึงสัมมาสมาธิย่อมดำเนินอยู่เรื่อยไปตลอดเวลาทุกช่วงตอน การกล่าวออกมาว่าเป็นขั้นศีล ขั้นสมาธิ หรือขั้นปัญญา เป็นเพียงการบอกแจ้งว่าในตอนนั้น กำลังเร่งรัดให้ระดมการฝึกอบรมองค์ประกอบประเภทนั้นให้มากเป็นพิเศษหรือว่าในตอนนั้น องค์ประกอบประเภทนั้นกำลังถูกเรียกออกมาใช้งานมีบทบาทโดดเด่นออกหน้าองค์ประกอบประเภทอื่น มองดูในแง่หนึ่ง เป็นเหมือนว่า มีระบบการฝึก 2 ระบบคือ ระบบฝึกจากข้างนอกและระบบฝึกจากข้างใน¹ ทั้งสองระบบนี้กำลังทำงานประสานกันรับกันด้วยดี และพระพุทธศาสนาที่ยอมรับความจริงของการฝึกอบรมทั้งสองระบบนั้น

การจัดขั้นตอนของไตรสิกขา สัมพันธ์กับการทำงานขององค์มรรคอย่างไร อาจเห็นชัดขึ้นได้ด้วยข้ออุปมา เปรียบเหมือนว่า ชายผู้หนึ่งขับรถยนต์เดินทางไกลอันยาวนานจากหมู่บ้านชนบทที่ราบชายป่าแห่งหนึ่ง ผ่านเทือกเขาใหญ่สลับซับซ้อน ไปสู่จุดหมายในใจกลางมหานครที่คับคั่งจอแจ ทางแบ่งได้เป็น 3 ช่วงตอน คือ ช่วงแรกเป็นทางในชนบทยาวไกลแต่เป็นที่ราบ ช่วงกลางอยู่บนเทือกเขา ทางลัดเลาะเลียบไปตามไหล่เขาและหุบเหว มีที่คดเคี้ยวสูงชันมากมายน่าหวาดเสียวหวั่นกลัวอันตราย ช่วงที่สาม เป็นทางในมหานครเต็มไปด้วยถนนหนทางตรอกซอกซอยน้อยใหญ่ ตึกรามคับคั่ง ผู้คนพลุกพล่านจอแจน่าหลงทาง ผู้ไม่ชำนาญยากที่จะค้นหาที่หมาย ชายผู้นี้ไม่เคยขับรถมาก่อน เขาเริ่มฝึกด้วยการลงมือเดินทางจริงโดยหวังว่าทางยาวไกลมาก กว่าที่จะถึงที่หมายเขาก็จะขับรถได้ชำนาญ

สำหรับทางช่วงที่หนึ่ง ชายผู้นี้ต้องฝึกมือเท้าใช้กลไกอุปกรณ์การขับรถให้ชำนาญ ระมัดระวังหลบหลีกพื้นถนนที่ไม่แน่นและหลุมบ่อต่าง ๆ จุบรวมงานของเขาในช่วงนี้มีอยู่เพียงระวังรักษาปกติ คือคุมให้การเคลื่อนไหวของรถเป็นไปด้วยดี ถ้าถนนราบเรียบดี เขาเองก็เผลอใช้อุปกรณ์ต่าง ๆ ดีแล้ว รถก็คงแล่นตลอดไปโดยสะดวกสบาย

สำหรับทางช่วงที่สอง ชายผู้นั้นต้องใช้กำลังและความระมัดระวังมาก คุมรถตามที่โค้งเลี้ยวไหล่เขาและเลียบขอบหุบเหว ต้องคอยผ่อนและเร่งรถเวลาขึ้นลงทางที่ลาดชัน และทรงตัวให้ดี จุบรวมงานในช่วงนี้ของเขาคือ ความเข้มแข็ง การบังคับควบคุม ความมีสติตื่นตัวเต็มที่ตลอดเวลา และมีความ

¹ ความข้อนี้จะเห็นได้ชัดเจนนยิ่งขึ้น เมื่อพิจารณาตามหลักกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการที่จะกล่าวข้างหน้า

แน่นอน ถ้าหากว่าตอนนี้เขาไม่ต้องระวังการใช้กลไกอุปกรณ์และคอยหลบที่หลุมบ่อและพื้นถนนที่ไม่แน่นอน หรือ ตอบว่าความระวังในเรื่องเหล่านี้ต้องมีอยู่ด้วยแล้วในตัว และยังสำคัญกว่าช่วงที่หนึ่งด้วยซ้ำไป แต่ถึงตอนนี้เรื่องเหล่านี้ไม่ต้องพูดถึงแล้ว เพราะถ้าถึงตอนนี้เขายังใช้กลไกอุปกรณ์ไม่ชำนาญ หรือถนนขรุขระนักเป็นหลุมบ่อไม่แน่นอน เขาคงจะขับรถทุกตัวที่แล่นที่ แทบไปไม่ไหว หรืออาจต้องเลิกเล่นการเดินทางต่อไปเสียเลยก็ได้ สิ่งที่เขาควรจะใส่ใจพิเศษในตอนนี้ก็คือ ขอบถนน เส้นแนวโค้งเลี้ยวและความเอียงเทลาดชัน ต่างหาก นอกจากนี้แล้ว การเดินทางช่วงที่สองจะผ่านไปได้อย่างไร ยังอาจมีเหตุอื่นอีก เช่น เมื่อเขาผ่านช่วงที่หนึ่งมาถึงช่วงที่สอง พอเห็นลักษณะของทางช่วงที่สองแล้ว เกิดความหวาดหวั่น ใจไม่สู้ อาจหยุดเลี้ยวอยู่แค่นั้นหรือหันหลังกลับ หรือขับขึ้นมาแล้ว แต่พลาดตกเหวเสียในระหว่าง (เหมือนผู้บำเพ็ญสมาธิเสียชีวิตหรือปฏิบัติผิดเขวออกนอกทางไป) หรือติดใจทัศนียภาพอันสวยงาม ณ จุดต่างๆ เลยหยุดจ่อตรงลงชื่นชมเพลินอยู่ ณ ที่นั่นเอง (เหมือนผู้ติดใจฉานสมาบัติ เป็นต้น)

สำหรับทางช่วงที่สาม ถนนหนทางตรอกซอกซอย ทางแยก อาคารสถานที่ สิ่งประดับประดา เครื่องหมาย สัญญาณ แผ่นป้ายบอกถนน ซอย สถานที่ ยานพาหนะอื่น ๆ และผู้คนสัญจรมากมายลานตาไปหมด ชายผู้นั้นจะต้องตาไว และรู้เข้าใจเครื่องหมายสัญญาณต่าง ๆ อ่านข้อความที่บอกตำแหน่งแห่งที่เป็นต้นได้ และรู้จักกำหนดที่เลี้ยวแยกเป็นต้นได้ดี มีเขาวนมีไหวพริบตัดสินใจได้รวดเร็วแม่นยำ จุบรวมงานของเขาในช่วงนี้คือ การไม่หลง

ทางช่วงที่หนึ่ง บนที่ราบ ซึ่งเน้นการระวังรักษาการเคลื่อนไหวให้เป็นปกติ เทียบได้กับศีล ทางช่วงที่สอง บนเทือกเขา ซึ่งเน้นความเข้มแข็งบังคับควบคุมตื่นตัวแน่นอน เทียบได้กับสมาธิ ทางช่วงที่สาม ในมหานคร ซึ่งเน้นความรู้ไวไม่หลง เทียบได้กับปัญญา จะเห็นว่าแม้ทุกช่วงจะเน้นต่างกัน แต่ก็มียอดประกอบทั่วไปของทางเหมือน ๆ กันโดยตลอด

นี่เป็นการมองอย่างกว้างที่สุด เพื่อให้เห็นภาพรวม ส่วนในการฝึกอบรมหรือปฏิบัติจริง ลำดับขั้นตอนอย่างนี้ดำเนินไปได้เรื่อย ๆ เหมือนเป็นขั้นตอนย่อยซ้อนอยู่ในขั้นตอนใหญ่ คล้ายกับทางหลวงสายยาวที่มีช่วงทางราบเรียบ ช่วงโค้งชัน ช่วงชันชัน ช่วงเรียบ ช่วงโค้งชัน ช่วงชันชัน ฯลฯ ย่อย ๆ ซ้อนอยู่ในระหว่าง และความเป็นไปเช่นนี้ก็เป็นอย่างอื่นถึงการประสานงานรับกัน ระหว่าง ระบบการฝึกจากข้างนอกของไตรสิกขา กับการทำหน้าที่แห่งองค์ธรรมภายในของมรรค คือ เมื่อประพัตมีศีล ใจก็มีสมาธิ เมื่อใจมีสมาธิ การคิดก็ได้ปัญญา พอได้ปัญญาก็กลายเป็นสัมมาทิฏฐิองค์แรกของมรรค สัมมาทิฏฐิก็ส่งทอดแก่สัมมาสังกัปปะ ๆ ก็นำทางแก่สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะตามหลักความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค กลายเป็นการช่วยให้เกิดศีลแล้วสืบทอดต่อ ๆ กันไปอีก พร้อมกับทำให้คุณภาพทั้งของการฝึกอบรมและทั้งขององค์ธรรมทั้งหลายประณีตเข้มแข็งยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ.¹

วงจรรย่อยของไตรสิกขาอย่างนี้ มองคร่าว ๆ จะเห็นเป็นเหมือนการฝึก 3 ส่วนที่ดำเนินควบเคียงไป

¹ ดูคำอธิบายเพิ่มเติมในตอนว่าด้วยสัมมาทิฏฐิกับการศึกษา ในบท “องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา”

ด้วยกันตลอดเวลา ดังตัวอย่างในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ กล่าวถึงการฝึกเจริญอานาปานสติ คือกำหนดลมหายใจเข้าออก จับสาระได้ว่า ขณะที่ฝึกอยู่นั้น สังวรคือการควบคุมกิริยาอาการให้อยู่ในภาวะอันดีหรือเหมาะที่สุดแก่งาน เป็นอธิศีลสิกขา การทำจิตใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่ (อยู่กับงานคืออารมณ์ที่กำหนด) เป็นอธิจิตตสิกขา การใช้ปัญญา หรือความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นเป็นไปอยู่ในเวลานั้น เป็นอธิปัญญาสิกขา¹

ไตรสิกขานี้ เรียกว่าเป็น พหุธรรมมิกถา คือ คำสอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อย และมีพุทธพจน์แสดงความต่อเนื่องกันของกระบวนการฝึกอบรมที่เรียกว่าไตรสิกขา ดังนี้

“ศีลเป็นอย่างนี้ สมาธิเป็นอย่างนี้ ปัญญาเป็นอย่างนี้ สมาธิที่ศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยสิ้นเชิง คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”²

ความสัมพันธ์แบบต่อเนื่องกันของไตรสิกขานี้ มองเห็นได้ง่ายแม้ในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ เมื่อมีความบริสุทธิ์ในทางความประพฤติ เชื่อมมั่นในความบริสุทธิ์ของตน ไม่หวาดต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่หวั่นใจเสียใจต่อเสียงตำหนิหรือความรู้สึกไม่ยอมรับของสังคม และไม่มี ความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ เพราะความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตนเอง จิตใจจึงจะปลอดโปร่งสงบแน่วแน่มุ่งมั่นต่อสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ทำได้ ยิ่งจิตไม่ฟุ้งซ่าน สงบ มุ่งมั่น แน่วแน่เท่าใด การคิดการพิจารณาพิจารณา การรับรู้สิ่งต่าง ๆ ก็ยิ่งชัดเจน แล่นและคล่องตัว เป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้นเท่านั้น ข้ออุปมาในเรื่องนี้ เหมือนเมื่อน้ำไม่ถูกกวนคนพัดหรือเขย่า สงบนิ่ง ผงฝุ่นต่าง ๆ ก็นอนกันหายขึ้น น้ำก็ใส เมื่อน้ำใสก็มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ได้ชัดเจน ในการปฏิบัติธรรมขั้นสูงขึ้นไปที่ถึงขั้นจะให้เกิดญาณรู้แจ้งเห็นจริง จนกำจัดอาสวกิเลสได้ ก็ยิ่งต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิแน่วแน่ยิ่งขึ้นไปอีก ถึงขนาดระงับการรับรู้ทางอายตนะต่าง ๆ ได้หมด เหลืออารมณ์ที่กำหนดไว้ทำการแต่เพียงอย่างเดียว เพื่อกำจัดกวาดล้างตะกอนที่นอนกันทั้งหลาย ไม่ให้มีโอกาสขุ่นอีกต่อไป

ไตรสิกขานี้ บางครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นคำสอนภาคปฏิบัติ แบบที่เข้าใจง่าย ๆ และชาวพุทธมักนำมาอ้างกันบ่อย ๆ ดังปรากฏเป็นส่วนสำคัญอยู่ในหลักโอวาทปาติโมกข์ (คำสอนที่เป็นหลักใหญ่ของพระพุทธเจ้า) มี 3 ข้อคือ³

1. สัพพปาปสฺส อภินิ

การไม่ทำความชั่วทั้งปวง

2. กุสลสุปปสมมฺภา

การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม

¹ ดู วิสุทธิ.2/61

² ที.ม. 10/111/143

³ ที.ม.10/54/57; ขุ.ธ.25/24/39; การจัดเข้าไตรสิกขา พึงพิจารณาจาก ที.ธ.2/97 และ ธ.ธ.6/100, ที.ธ.ว่า ข้อที่ 1 ได้แก่ศีลสังวร ข้อที่ 2 ได้แก่สมณะและวิปัสสนา คือ สมาธิและปัญญานั้นเอง ข้อที่ 3 ได้แก่การตัดผล แต่ ธ.ธ. ถือเอาเพียงชำระจิตให้สะอาดจากนิรณ 5 เป็นการชำระจิตให้ผ่องใส ถ้าถือตามที่มา 2 แห่งนี้ ก็จัดข้อ 1 เป็นศีล (จัดเกินกว่านี้ก็มีแม้ให้จัดได้) ข้อ 2 เป็นสมาธิ และปัญญา ข้อ 3 เป็นสมาธิและปัญญา (จัดเป็นวิมุตติด้วยก็ได้) อย่างไรก็ตาม วิสุทธิ.1/6 จัดเทียบง่าย ๆ ว่า ข้อ 1 = ศีล ข้อ 2 = สมาธิ ข้อ 3 = ปัญญา ตามลำดับ

3. สัจตปริโยทปน

การทำจิตของตนให้ผ่องใส

ควรกล่าวถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิหรือองค์ธรรมฝ่ายปัญญาไว้เป็นพิเศษว่า ระบบการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะมองในแง่ของมรรคหรือไตรสิกขาก็ตาม ล้วนเริ่มต้นด้วยปัญญา และจบลงด้วยปัญญา สำหรับไตรสิกขา แม้จะมีศีลเป็นข้อแรก แต่ความจริงก็ต้องอาศัยพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งที่จะลงมือปฏิบัติเป็นต้นทุนไว้ก่อน ซึ่งได้แก่มีสัมมาทิฐินั่นเอง แต่เพราะความรู้ความเข้าใจเบื้องต้นนี้ เป็นเพียงการรู้ว่าทางไหนตนจะพึงไป และตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น จึงไม่จัดเป็นขั้นตอนของระบบการฝึกอบรมแบบช่วงกว้างของไตรสิกขา เมื่อผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจหรือความเชื่อถูกต้องเป็นพื้นฐานต้นทุนอยู่แล้ว ก็เริ่มการฝึกอบรมที่ความประพฤติทางกาย วาจาและอาชีวะ (ศีล) ก่อน เมื่อศีลพร้อมดีแล้ว ก็ฝึกขั้นประณีตขึ้นมาถึงการฝึกอบรมจิต (สมาธิ) จนถึงขั้นสุดท้าย คืออบรมปัญญาให้แก่กล้าจนพ้นจากอวิชชา

ความจริง ปัญญานั้นเจริญงอกงามขึ้นเรื่อย ๆ ตลอดกระบวนการฝึกอบรม เบื้องต้นความรู้ความเข้าใจที่เรียกว่าสัมมาทิฐิ อาจเป็นเพียงความเชื่อตามเหตุผลก่อน แต่ในระหว่างการฝึกอบรมต่อ ๆ มา ความรู้ความเข้าใจหรือความเชื่อที่มีไว้เป็นทุนเดิมนั้น ก็จะค่อย ๆ เจริญเพิ่มพูนและชัดเจนยิ่งขึ้นโดยลำดับ ด้วยอาศัยการรู้จักคิด การไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา การรู้เห็นประจักษ์ผลการปฏิบัติที่เกิดขึ้นในระบบการฝึกอบรม และการที่อินทรีย์ต่าง ๆ แก่กล้ายิ่งขึ้น จนในที่สุดปัญญาก็จะเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ถึงขั้นหลุดพ้น บรรลุนิพพานได้ คือความรู้ความเข้าใจ หรือความเชื่อตามเหตุผล กลายมาเป็นการรู้การเห็นด้วยปัญญาของตนจริง ๆ โดยสมบูรณ์ดังบาลีที่ว่า “มัชฌิมาปฏิปทา¹ เป็นญาณกรณี (สร้างการรู้) จักขุกรณี (สร้างจักขุคือการเห็น) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความคร่ำครวญ เพื่อนิพพาน”² จึงเห็นได้ว่าตอนท้ายของมรรคก็จบลงด้วยปัญญา ซึ่งเป็นองค์ธรรมตัวการที่มีบทบาทเด่นชัดในการทำให้บรรลุที่หมายโดยนัยนี้ต่อจากมรรคมองค์ 8 บางแห่งท่านจึงเพิ่มองค์ประกอบเข้าไปอีก 2 ข้อคือ สัมมาญาณะ (ความรู้ชอบ เทียบกับ ญาณกรณี จักขุกรณี) และสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ เทียบกับความสงบ วรลวนิพพาน)² ตามแนวนี้ สัมมาทิฐิจึงเป็นเหมือนสะพานสำหรับทอดข้ามจากอวิชชาไปสู่วิชชา เมื่อมีวิชชา ก็เกิดสัมมาญาณะ และย่อมหลุดพ้นเป็นสัมมาวิมุตติ

มืองค์มรรคอยู่ 3 ข้อที่มีบทบาทสำคัญ ต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติรวมพร้อมกันไปกับองค์มรรคข้ออื่น ๆ ทุกข้อ คือ สัมมาทิฐิ (ความเห็นหรือเข้าใจถูกต้อง) สัมมาวายามะ (ความเพียรพยายามที่ถูกต้อง) และ สัมมาสติ (สติที่ถูกต้อง) เหตุที่ต้องปฏิบัติร่วมกับข้ออื่นอยู่เสมอ นั้น เห็นได้ง่าย ๆ ด้วยการเปรียบ

¹ ดู ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ตามที่มาซึ่งอ้างไว้แล้ว

² เพิ่มหัวข้อทั้งสองนี้ (สัมมาญาณะ กับ สัมมาวิมุตติ) ต่อเข้าไปกับมรรค รวมเป็น 10 เรียกสัมมัตตะ หรือ อเสกขธรรม 10 ดู ที.ปา.11/362/286; 475/342 (ควรยกชื่อว่า สัมมาญาณ หมายถึง ผลญาณ และปัจจุเวกชนญาณ ดู ม.อ.1/260; อ.อ.2/319; สัมมาญาณก็คือสัมมาทิฐิขั้นสุดท้ายนั่นเอง ดู ม.อ.3/544; อ.อ.3/424)

เทียบกับการเดินทาง สัมมาทิฐิ เป็นเหมือนไฟส่องทางหรือเข็มทิศ ให้เห็นทางและมั่นใจในทางอันถูกต้องที่จะนำไปสู่จุดหมาย สัมมาวายามะ เป็นเหมือนการออกแรงก้าวไป หรือการใช้แรงผลักดันให้เคลื่อนไป ส่วนสัมมาสติ เป็นเหมือนเครื่องบังคับ ควบคุม ระวัง ให้การเดินทางอยู่ในเส้นทาง ถูกจังหวะ และหลบหลีกพินภัย การปฏิบัติในขั้นศีลก็ตาม สมาธิก็ตาม ปัญญาก็ตาม จึงต้องอาศัยองค์มรรค 3 ข้อนี้อยู่ทุกขั้นตอน¹

ความก้าวหน้าในมรรคา

สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นชอบ หรือเห็นถูกต้อง ถ้าให้ความหมายแนวโลกีย์ก็ว่าเห็นถูกต้องตามคลองธรรม ถ้าให้ความหมายแนวโลกุตระ ก็ว่า เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง² คือเห็นตรงตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัย ความหมายของสัมมาทิฐินี้ จะได้กล่าวถึงในตอนที่ว่าด้วยองค์ประกอบของมรรคโดยเฉพาะในตอนี้ ควรทราบความหมายเพียงคร่าว ๆ พอให้เข้าใจเรื่องที่กำลังพูดถึง ขึ้นต้นทีเดียว สัมมาทิฐิในความหมายที่ว่า ความเห็นหรือแม้แต่ความเชื่อถูกต้องตามคลองธรรม เช่น เชื่อว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น ก็เพียงพอที่จะทำให้เริ่มปฏิบัติธรรมได้ เพราะเมื่อเชื่อหรือเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็ย่อมพร้อมที่จะประพฤติปฏิบัติดี เข้าสู่การฝึกอบรมช่วงแรกในระดับศีลของไตรสิกขา อย่างไรก็ตาม บุคคลที่มีสัมมาทิฐิเพียงขั้นนี้ มักจะเน้นหนักอยู่แค่การปฏิบัติขั้นศีล (อย่างที่พูดในภาษาไทยว่าอยู่แค่ระดับของศีลธรรม) ไม่ค่อยก้าวต่อไปสู่ขั้นสมาธิและปัญญา ดังจะเห็นว่าท่านมักแสดงความหมายอย่างนี้สำหรับสัมมาทิฐิในธรรมจริยา หรือกุศลกรรมบถ 10 ประการ ซึ่งเป็นการปฏิบัติมรรคในระดับสามัญ ความหมายที่กว้างออกไปสักหน่อย แม้จะไม่ได้กำหนดอะไรชัดเจนลงไป แต่ก็เข้ากับแนวของการปฏิบัติตามมรรคทั้งหมดได้แก่ความหมายว่า ความเข้าใจสภาพปัญหา รู้สาเหตุที่จะต้องจัดการแก้ไข รู้จักจุดหมายและแนวทางการปฏิบัติ พอเป็นพื้นฐานที่จะเริ่มลงมือปฏิบัติได้ คล้ายกับที่เคยกล่าวไว้แล้วว่า รู้ว่าตนจะไปไหน รู้ว่าทางไหนจะไปทีนั้น และทางนั้นจะไปตั้งต้นเดินทางได้ที่ใด ส่วนความหมายที่กว้างที่สุด ก็คือความรู้ความเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริง ได้แก่ มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน และเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยของมัน ความหมายแนวนี้ กินความคลุมถึงความหมายแบบอื่นๆ ทั้งหมด เช่น รวมถึงการเห็นสภาพปัญหา มองเห็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นสาเหตุ มองเห็นทางตามภาวะที่มันเป็นทางเป็นต้น และเป็นความหมายของสัมมาทิฐิในแง่ที่จะเจริญเพิ่มพูนชัดเจนยิ่งขึ้นเรื่อยๆ ไป ตลอดมรรคาแห่งการปฏิบัติ อย่างที่ว่า ยิ่งปฏิบัติ ก็ยิ่งรู้ หรือยิ่งทำไป ก็ยิ่งรู้ไป จนทำสำเร็จก็รู้หมด

เท่าที่กล่าวมา เห็นได้แล้วว่า สัมมาทิฐิ เป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็นตัวนำ ในการดำเนินตามมรรคาแห่งมัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวยืนที่มีบทบาทอยู่ตลอดเวลาทุกขั้นตอนของการปฏิบัติ อย่างไรก็ตาม ระหว่าง

¹ เรื่ององค์มรรค 3 ข้อ เกิดร่วมกับองค์มรรคข้ออื่น ๆ ดู มหาจิตตารัสกสูตร ม.อ. 14/252-281/180-189

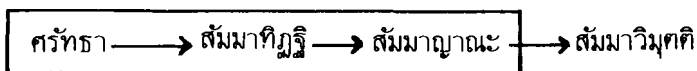
² ดู ความหมาย สัมมาทิฐิที่เป็นโลกิยะ และโลกุตระ ในบทว่าด้วยองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา

การดำเนินมรรคตลอดสายนี้ สัมมาทิฐิ มิใช่เพียงเป็นที่อาศัย หรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่น ๆ ฝ่ายเดียวเท่านั้น แต่ตัวสัมมาทิฐิเอง ก็ได้รับความอุดหนุนจากองค์มรรคข้ออื่น ๆ ด้วย ยิ่งการดำเนินตามมรรคก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัว ให้แข็งแกร่งชัดเจนมีกำลังบริสุทธ์มากขึ้นเพียงนั้น และในที่สุด ก็กลายเป็นตัวการสำคัญที่นำเข้าถึงจุดหมายปลายทางของมรรค จนกล่าวได้ว่าสัมมาทิฐิเป็นทั้งจุดเริ่มต้นและปลายทางของมรรค

การที่สัมมาทิฐิเจริญคลี่คลายขยายตัวมาตามลำดับในระหว่างมรรคเช่นนี้ ส่องความในตัวว่า สัมมาทิฐิในลำดับหรือขั้นตอนต่าง ๆ ของการปฏิบัตินั้น มีความแตกต่างกันโดยคุณภาพตามลำดับหรือตามขั้นตอนนั้น ๆ สัมมาทิฐิที่มีเมื่ออยู่ ณ จุดเริ่มต้น ย่อมมีคุณภาพ ต่างจากสัมมาทิฐิที่มีเมื่อถึงปลายทาง สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นที่ดีก็ดี ที่สุดทางก็ดี อาจมีลักษณะจำเพาะตัวที่แตกต่างจากลักษณะทั่วไปของสัมมาทิฐิตามความหมายทั่วไป กล่าวคือสัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นอาจยังมีลักษณะไม่พร้อมสมบูรณ์ ที่จะควรนับว่าเป็นสัมมาทิฐิเต็มตามความหมายของคำ และสัมมาทิฐิที่ สุดทางอาจมีคุณสมบัติแปรเปลี่ยนพิเศษออกไป จนควรเรียกชื่อเป็นอีกอย่างหนึ่งต่างหาก การแยกคำเรียกจึงมีประโยชน์ในกรณีนี้ และโดยที่สัมมาทิฐิเป็นลักษณะหนึ่งของปัญญา คำรวมที่เหมาะสมในที่นี้จึงควรได้แก่คำว่า “ปัญญา” ซึ่งหมายความว่า ปัญญาเจริญขึ้นตามลำดับของการฝึกอบรมในมรรคนี้ ปัญญาที่เจริญตามลำดับขั้นนี้ แต่ละขั้นตอนที่สำคัญมีลักษณะและชื่อเรียกพิเศษอย่างไร ควรพิจารณาต่อไปสักเล็กน้อย

กล่าวตามระบบมัชฌิมาปฏิปทา พอจะวางลำดับสังเขปของการเจริญปัญญาได้ว่า

สำหรับคนสามัญทั่วไปที่ต้องเรียนรู้ด้วยอาศัยคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่น กระบวนการฝึกอบรมจะเริ่มต้นด้วยความเชื่อในรูปใดรูปหนึ่งก่อน ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า ศรัทธา ศรัทธานี้อาจเป็นความเชื่อเพราะพอใจในเหตุผลเบื้องต้นของคำสอนนั้น และหรือความเชื่อในความมีเหตุผล หรือลักษณะอันสมเหตุสมผลน่าไว้วางใจของตัวผู้สอนเอง จากนั้น จึงมีการรับฟังคำสอน การศึกษาอบรม เกิดความเข้าใจเพิ่มพูนขึ้น มองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง ซึ่งเรียกคร่าว ๆ ว่าสัมมาทิฐิ เมื่อความเห็นความเข้าใจนี้ เพิ่มพูนและแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นตามลำดับ ด้วยการลงมือปฏิบัติหรือพิสูจน์ด้วยประสบการณ์จนกลายเป็นการรู้การเห็นประจักษ์ ก็นับว่าปัญญาได้เจริญมาถึงขั้นที่เรียกว่า เป็นสัมมาญาณะ ซึ่งเป็นขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (ศรัทธา) และพ้นจากความเข้าใจด้วยเหตุผล (ทิฐิ) ใด ๆ ทั้งสิ้น เป็นขั้นสุดทางและเข้าถึงจุดหมาย คือความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งเรียกว่า สัมมาวิมุตติ ลำดับความเจริญของปัญญานี้ อาจเขียนให้เข้าใจง่าย ๆ ดังนี้

ตามกระบวนการนี้ เริ่มแรกทีเดียวปัญญามีอยู่เพียงในรูปแฝง หรือตัวประกอบของศรัทธาก่อน แล้วเจริญเป็นตัวเองขึ้นตามลำดับ จนเมื่อถึงขั้นสุดท้าย เป็นสัมมาญาณะ ปัญญาจะเด่นชัดบริสุทธ์เป็น

ตัวแท้ ส่วนศรัทธาจะไม่เหลืออยู่เลย เพราะถูกปัญญาแทนที่โดยสิ้นเชิง เมื่อถึงขั้นนี้เท่านั้น การตรัสรู้หรือการหลุดพ้นจึงมีได้ กระบวนการนี้ จะได้เห็นต่อไปตามลำดับ

ข้อน่าสังเกตเป็นพิเศษ คือ ศรัทธาที่ปรากฏเข้ามาในกระบวนการธรรมนี้ หมายถึงศรัทธาเพื่อปัญญา หรือศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญาเท่านั้น จึงต้องเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา หรือเชื่อเพราะมีความเข้าใจในเหตุผลเป็นมูลฐาน (เป็นอาการวดีศรัทธา หรือ ศรัทธาญาณสัมปยุต) มิได้หมายถึงความเชื่อแบบมอโงกใจลงปัญญาให้ไป โดยไม่ต้องพิจารณาเหตุผล (อมุลิกาศรัทธา หรือ ศรัทธาญาณวิปยุต)

อย่างไรก็ตาม ความที่ว่ามานี้ เป็นการมองดูกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือความเจริญงอกงามของสัมมาทิฐิ ในแง่ที่เริ่มต้นจากศรัทธาอย่างเดียว ซึ่งนับว่าไม่ครบถ้วน ความจริงว่าตามหลักธรรม อัจฉริยะบุคคลบางคนสร้างเสริมปัญญาของตนได้โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธาต่อผู้อื่น ท่านเหล่านั้นใช้แต่ความรู้จักคิด รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย ที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการอย่างเดียว แล้วก็พัฒนาปัญญาให้เจริญงอกงามขึ้นจนรู้เข้าใจทั่วถึงซึ่งสังขาร¹ แม้แต่คนสามัญที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา ปัญญาของเขาจะเจริญงอกงามต่อไปได้ ก็ต้องอาศัยโยนิโสมนสิการของเขาเองด้วย ถ้าพึ่งศรัทธาอย่างเดียวจะทำให้ปัญญาเจริญขึ้นจนถึงที่สุดไม่ได้ โดยเฉพาะปัญญาชั้นโลกุตระที่ยังรู้สังขารก่อกำจัดกิเลสสิ้นเชิง จะเกิดขึ้นไม่ได้ หากขาดโยนิโสมนสิการ² แม้ศรัทธาที่ถูกต้องพึงปรารภณา ก็คือศรัทธาที่เชื่อมโยงหรือกระตุ้นให้เกิดโยนิโสมนสิการ โดยนัยนี้ กระบวนการที่ครบถ้วนจึงควรเขียนใหม่ดังนี้

รวมความว่า มีปัจจัย 2 อย่างที่ช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ คือ ศรัทธา ซึ่งหมายถึงการไว้วางใจในปัญญาของผู้อื่น หรืออาศัยปัญญาของคนอื่น โดยผ่านทางคำแนะนำสั่งสอนเป็นต้นของเขา เป็นการเริ่มต้นจากปัจจัยภายนอก และโยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายถึงความรู้จักคิด หรือคิดเป็น คิดถูกวิธีของตัวบุคคลนั่นเอง เป็นการเริ่มต้นจากปัจจัยภายใน คำว่า ศรัทธา ยังไม่เล็งถึงตัวแหล่งที่มาของความรู้แท้จริง เป็นเพียงคุณธรรมภายในที่เชื่อมโยงบุคคลไว้กับปัจจัยภายนอก ตัวปัจจัยภายนอกที่เป็นแหล่งแท้จริง ก็คือ คนอื่น คนที่ชักจูงให้เชื่อถือ หรือคำแนะนำสั่งสอนของคนอื่น เรียกเป็นคำศัพท์ทางพุทธศาสนาว่า ปรโตโมสะ

¹ ม.อ.2/467 ว่า พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า ตรัสรู้โดยใช้โยนิโสมนสิการอย่างเดียวเป็นปัจจัยของสัมมาทิฐิ (เคยอ้างแล้ว)

² อุทาน อ. 135 ว่า ปรโตโมสะ (วิธีการแห่งศรัทธา) เป็นปัจจัยให้เกิดโลกียสัมมาทิฐิ โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยให้เกิดโลกุตระสัมมาทิฐิ

ปรโตโมสะ นี้ นอกจากช่วยให้เกิดศรัทธา เป็นวิธีสร้างสัมมาทิฐิโดยอ้อมแล้ว ยังอาจกระตุ้นให้บุคคลใช้โยนิโสมนสิการโดยตรงที่เดียวก็ได้ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงแสดงแหล่งหรือปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิไว้ 2 อย่าง คือ เสี่ยงจากผู้อื่นที่เรียกว่า *ปรโตโมสะ* เป็นปัจจัยภายนอก และการรู้จักคิดที่เรียกว่า *โยนิโสมนสิการ* เป็นปัจจัยภายใน

พระพุทธานุศาสนยานักถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิ เพราะคนทั่วไปแม้แต่ชาวพุทธเองมักไม่เอาใจใส่องค์ธรรมข้อนี้ให้มากเท่าที่ควร แม้เมื่อมองเห็นความสำคัญของสัมมาทิฐิแล้ว ก็มักเอาใจใส่กันอยู่เพียงแต่ความสำคัญขององค์ธรรมนั้น พุคเน้นพูดย้ำแก่กันถึงความสำคัญของสัมมาทิฐิ ไม่ก้าวต่อไปอีก จึงจำเป็นต้องกระตุ้นเตือนว่า สัมมาทิฐิสำคัญมากก็จริง แต่สิ่งที่สำคัญยิ่งกว่าก็คือ จะทำให้สัมมาทิฐินั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร ดังนั้นก่อนจะกล่าวถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ของมรรค จึงขอพูดเรื่องปัจจัยของสัมมาทิฐินำหน้า.

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : การจัดธรรมจริยาเข้าในไตรสิกขา

พึงสังเกตว่า ใน อนุตฺต.20/557-8/346-8 ท่านจัดองค์ธรรมข้อ 8 และ 9 ของธรรมจริยา (อนภิขมาและอพยาบาท) เป็น *จิตตสัมปทา* แสดงว่าอยู่ในฝ่ายอริจิตตสิกขา คือสมาธิ (ธรรมจริยา 7 ข้อแรก เป็น *ศีลสัมปทา* ข้อ 10 เป็น *วิญญูสัมปทา*); การที่ท่านจัดเช่นนี้ ก็เพราะอนภิขมาและอพยาบาทเป็นธรรมตรงข้ามกับนิวรณ์ 2 ข้อแรก คืออภิขมาและพยาบาท (อภิขมาในแง่ที่เป็นนิวรณ์มีความหมายเท่ากับกามฉันทะ และใช้แทนที่กามฉันทะอยู่เสมอ เช่น ที.ส.9/324/257 และที่มาทั้งหมดซึ่งอ้างแล้วในข้อ 3 ว่าด้วยพรหมจรรย์ที่สำเร็จผล ข้างต้น) การละนิวรณ์ 5 ได้ เป็นบุพภาคของการบรรลุอัปนาสมาธิ และเข้าถึงฌาน (สมาธิขณะทีละนิวรณ์ 5 ได้ ท่านจัดเป็นอุปจารสมาธิ) การมีอนภิขมาและอพยาบาทคือการมีธรรมคู่ปรับสำหรับละนิวรณ์ 2 ข้อต้น จึงนับได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งแห่งการฝึกตนในการสร้างสมาธิ หรืออยู่ในส่วนบุพภาคของสมาธิ ส่วนเหตุผลที่จะจัดธรรมเหล่านี้เข้าในฝ่ายสมาธิหรือปัญญา มีอยู่เพียงว่า ภาวะจิตที่มีอนภิขมาและอพยาบาทที่ดี การทำให้อนภิขมาและอพยาบาทมีขึ้นในจิตที่ดี จัดเป็นฝ่ายอริจิตตสิกขาคือฝ่ายสมาธิ ความดำริหรือนึกคิดที่ประกอบด้วยอนภิขมาและอพยาบาทนั้น จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ เป็นฝ่ายอริปัญญสิกขา หรือฝ่ายปัญญา ในที่นี้มุ่งเอาความหมายในแง่ของความดำริหรือนึกคิดที่ประกอบด้วยธรรม 2 อย่างนั้น จึงได้จัดเข้าเป็นสัมมาสังกัปปะ (ดูนิย.วิภค.อ.98) ดังแสดงแล้วข้างต้น แต่ถ้าตัดเอาเฉพาะองค์ธรรมล้วน ๆ คือตัวอนภิขมาและอพยาบาท ก็เป็นจิตตสัมปทาดังที่อ้างในเบื้องต้น;

พึงสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ในระดับกรรมบถนี้ ถ้าโลกจิตใจของคนอื่น แต่ยังไม่ถึงกับคิดจ้องจะเอามาเป็นของตน ก็ยังไม่เสีย หรือเกิดความโกรธขึ้นแต่ยังไม่ถึงกับคิดร้ายอยากให้เขาพินาศอดวาย ก็ยังไม่เสีย (ดู ที.อ.3/314; ม.อ.1/277; ส.อ.2/187; สงฺคณ.อ.185; นิท.อ.1/145)

บันทึกที่ 2 : การเรียกชื่อศีล 5 และธรรมจริยา 10

ศีล 5 เป็นคำรุ่นหลังสักหน่อย ในพระไตรปิฎกมีใช้น้อยแห่ง และใช้ในกรณีที่ไม่แจ่มแจ้งหัวข้อ เป็นท่านองชื่อเรียกให้จำกันง่าย ๆ หรือไม่เป็นหลักวิชามากนัก เท่าที่พบมีใน วินย.7/262/117 กล่าวถึงศีล 5 แต่ไม่แจ้งหัวข้อ และใน ขุ.ปฏี.31/91/67 กล่าวถึงศีล 5 แต่พอแจ้งหัวข้อกลายเป็นกุศลกรรมบถ 10 ไป ต่อมาในชั้นนรรัตนและหลังจากนั้นจึงเรียกศีล 5 กันดีขึ้น ส่วนคำเดิมที่เรียกศีล 5 ในพระไตรปิฎกได้แก่คำว่า *ธรรม 5 บ้าง สิกขาบท 5 บ้าง* แจ่มแต่หัวข้อไว้ไม่เรียกชื่อรวมบ้าง; ที่เรียกสิกขาบท 5 ได้แก่ ที.ส.9/234/187; ที.ปา.11/286/247; อนุ.ปญจก.22/179/236; อภิ.วิ.35/767-774/388-396; นอกจากนั้นเรียกว่า *ธรรม 5 บ้าง สุกกกรรมบ้าง การไม่มีภยเวร 5 บ้าง* เป็นความหมายของความมีศีลสำหรับอุบาสกบ้าง เรียกแต่หัวข้อ ไม่มีชื่อเรียกรวมบ้าง ดังนี้ ส.สพ.18/483/303; อนุ.ปญจก.22/145/191; 171-4/227-9; 178/233; 264/307; 32/37; อนุ.ติก.20/519/290; อนุ.สตคก.23/115/223; ขุ.ม.29/764/470; ม.ม.13/417/383; ส.นิ.16/152/83; ส.ม.19/1575/489; ที.ม.10/15/14=ม.อุ.14/366/249; ที.ปา.11/208/209; อนุ.จตุกก.21/53/75; 99/130; 235/319; 201/296 = อภิ.ป.36/104/180; ขุ.อิติ.25/252/279; อภิ.วิ.35/986/511; และเป็นส่วนหนึ่งของคิหิวัตร หรือคหวิญญูวัตร ใน ขุ.สุ.25/353/402

ส่วนกุศลกรรมบถหรือธรรมจริยา 10 มีชื่อเรียกมากมายหลายอย่าง และที่เรียงแต่หัวข้อไว้ครบชุดแต่ไม่เรียกชื่อรวมก็มีเป็นอันมาก บาลีที่บรรจุคำสอนเรื่องนี้มากที่สุดคือ อนุ.ทสก.24/156-202/267-332 (แห่งเดียวยาว 65 หน้า) นอกจากนี้มี ที.ส.9/211/176; ที.ม.10/305/359; ที.ปา.11/47/81; 53/89; 360/284; ม.ม.12/485/523; 527/569; ม.ม.13/473/434; 619/562; ม.อุ.14/202-8/147; 603/390; ส.สพ.18/600/385; 619/396; 665/429;

อ.ต.ก.20/557-560/346-350; 598/383; อ.จ.ต.ก.21/54/78; 204/301; 264/341; ข.ม.29/42/43; 53/55 = 973/619; 387/261; อ.ภ.ว.35/930/492; 1028/528; อ.ภ.บ.36/105-6/182-4

นอกจากนี้ มีศีลตามแนวองค์มรรค (=ธรรมจริยา 7 ข้อแรก) คือ ที.ม.10/299/348; ม.อุ.14/148/113; 704/454; ส.ม.19/1459/443; อ.จ.ต.ก.21/81-2/108; 203/300; อ.ภ.ว.35/165/136; 573/317; 1009/518 หรือตามแนวกรรมกิเลส 4 คือ ที.ป.า.11/175/195; ม.ม.13/380/360; อ.จ.ต.ก.21/64/92; อ.จ.ต.ก.22/352/483; อ.ภ.ว.35/969/508

บันทึกที่ 3 : ความหมายของคำว่าศีลธรรม

ได้มีบางท่านพยายามขยายความหมายของคำว่า ศีลธรรม ให้กว้างขวาง เช่น ให้แปลศีลธรรมว่าศีลและธรรม ซึ่งจะทำให้ศีลธรรมคลุมคำสอนในทางพุทธศาสนาได้ทั้งหมด แต่ความรู้สึของคนทั่วไปหาขอมขยายตามไปด้วยไม่ เช่น เมื่อนึกถึงศีลธรรม ก็ไม่อาจนึกไปถึงการฝึกสมาธิ การเจริญสติปัฏฐาน การพิจารณาสังขารธรรมโดยไตรลักษณ์เป็นต้น การขยายความหมายนั้น จึงทำได้เพียงในชั้นความเพียรเชิงวิชาการเท่านั้น ส่วนความหมายที่เข้าใจกันทั่วไป ก็คงอยู่เพียงขั้นที่ต้องแปลศีลธรรมว่า ธรรมขั้นศีล หรือธรรมคือศีล แม้พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานก็ให้ความหมายเพียงคำว่า ความประพฤติที่ดีที่ชอบ คำว่าศีลธรรมอย่างที่เราเข้าใจกันนี้ จะขยายกันอย่างไรก็คงอยู่เพียงในขอบเขตของหมวดธรรมที่เรียกว่า กุศลกรรมบถ 10 ซึ่งมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมจริยา ดังที่เคยกล่าวถึงมาแล้วในตอนก่อน บางทีถ้าหันไปใช้คำว่า ธรรมจริยา อาจจะเหมาะสมก็กระมัง (พึงสังเกตว่า คำว่าศีลธรรม แม้จะมีต้นศัพท์อยู่ในบาลีสันสกฤต แต่ก็เป็นคำไทย เกิดขึ้นในภาษาไทย มีในภาษาไทย และใช้กันอยู่ในประเทศไทยเท่านั้น จึงเกิดปัญหาในการแสดงความหมายขึ้นในภายหลัง; ไทยเราในปัจจุบันให้คำศีลธรรม ตรงกับ moral หรือ morality ในภาษาอังกฤษ แต่ยังไม่พบประเทศใดอื่น แปลคำอังกฤษทั้งสองนั้นว่าศีลธรรม คงแปลเพียงว่า ศีล หรือ สิล เท่านั้น)

อนึ่ง การแปลศีลว่าข้อห้าม เบื้องแรกก็มุ่งเพื่อให้เข้าใจกันง่าย ๆ สำหรับชาวบ้านทั่วไปหรือสำหรับการศึกษาระดับต้น ๆ แต่ต่อมาเกิดมีการติดในคำแปลนี้ บางทีถึงกับยึดเอาว่าข้อห้ามเป็นความหมายของศีลไปจริง ๆ ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับศีลคับแคบและคลาดเคลื่อน มองแต่ด้านลบอย่างเดียว ความจริง แม้แต่ศีลระดับวินัย อย่างวินัยของพระสงฆ์ก็มีทั้งฝ่ายละเว้นและข้อกำหนดให้ทำ เช่น การเข้าร่วมประชุมทำสังฆกรรม การทำหน้าที่เกี่ยวกับกิจของส่วนรวม เช่น ภัตตาคาร ก็เป็นเรื่องศีล หรือในระดับคนทั่วไป การประพฤติมีความเคารพอ่อนน้อม การชวนชวนช่วยเหลือรับใช้ ก็เป็นเรื่องศีล (ดู ที.อ.3/246; อิต.อ.269; สงคณ.อ.263; สงคท.29) นอกจากนี้ เมื่อพูดถึงศีล มักมองข้ามเรื่องการทำความเลวซึ่งก็เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งของศีลไปเสีย ทั้งหมดนี้ล้วนทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับศีลคับแคบลง ดังนั้น เมื่อพูดถึงศีลพึงคอยระวังขยายความรู้สึกให้กว้าง ครอบคลุมสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะให้หมดด้วย (ความประพฤติงามสุจริต นับว่าเป็นคำแปลที่ดีอย่างหนึ่งของศีล)

บันทึกที่ 4 : ความหมายตามแบบแผน ของไตรสิกขา

ไตรสิกขา ถ้าแปลตามรูปศัพท์ และตามแบบแผนแท้ ๆ จะได้ความหมายดังนี้

1. อริศีลสิกขา สิกขาคือศีลอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง
2. อริจิตตสิกขา สิกขาคือจิตอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตให้เกิดสมาธิอย่างสูง
3. อริปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง

บาลีเดิมแสดงคำจำกัดความไตรสิกขาสำหรับพระภิกษุเท่านั้น คืออริศีลสิกขา = ปาติโมกขสังวรศีล, อริจิตตสิกขา = ฌาน 4, อริปัญญาสิกขา = การรู้อย่างแจ้ง บ้าง การประจักษ์แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไร้อาสวะบ้าง (อ.ต.ก. 20/529-530/303) คัมภีร์นันทเทสขยความเพิ่มออกเล็กน้อย (ข.ม.29/242/181; ข.จ.30/92/25); คัมภีร์ปฏิสัมภิทา-

มักให้ความหมายกว้าง ๆ มุ่งเอาอิศิล ที่ความสํารวมหรือสังวร อริจิตต์ที่ความไม่พึงชําน อริปัญญาที่การเห็นหรือเข้าใจถูกต้อง (ขุ.ปฏี.31/91/69);วินย.อ.1/290 ว่า สิกขา 3 นี้มิใช่หมายเอาเพียงศีล 5 ศีล 10 สมาบัติ 8 หรือความเข้าใจตามหลักกรรมทำดีได้ชั่วได้ชั่วเท่านั้น เพราะศีลสมาธิปัญญารั้งนั้น พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ย่อมมีผู้สอนได้ แต่สิกขา 3 หมายถึง ศีล สมาธิ ปัญญา ชนิดที่มีขึ้นต่อเมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติเท่านั้นคือ อริศีล = ปาติโมกขสังวรศีล, อริจิตต์ = จิตประกอบด้วยสมาบัติ 8 ที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา, อริปัญญา = วิปัสสนาญาณที่กำหนดไตรลักษณ์ได้; ในความหมายสูงสุดท่านถือว่าศีล สมาธิ ปัญญารั้งโลกุตระจึงจะเป็นอริศีล อริจิตต์ อริปัญญา แต่ความหมายอย่างนี้คงใช้ในกรณีจำกัดมาก; บางครั้งท่านผ่อนลงมาว่า ศีลที่ผู้ประสงคํานิพพานสมทาน จะเป็นศีล 5 หรือศีล 10 ก็ตาม ก็เป็นอริศีล สมาบัติ 8 ก็เป็นอริจิตต์ (เช่น ที่.อ.3/251) โดยเฉพาะเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับอริศีลสำหรับคฤหัสถ์ (เช่น อง.ปญจก.22/235/292; อง.สตตก.23/27/26 และผู้อื่นกล่าว อง.ติก.20/567/360) อรรถกถาจะอธิบายว่า หมายถึง ศีล 5 หรือไม่ก็ศีล 10 (อง.อ.2/316; 3/101,199); บางครั้งคำว่า “อริ” ก็หมายถึงยิ่งกว่า ยิ่งกว่า หรือสูงกว่ากันโดยการเปรียบเทียบ เช่น ศีล 10 เป็นอริศีลเมื่อเทียบกับศีล 5 รูปาวจรจิตเป็นอริจิตต์ เมื่อเทียบกับกามาวจรจิต ฯลฯ (อง.อ.2/283); กล่าวโดยสรวะก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ปฏิบัติถูกต้องตามหลักการของพุทธศาสนา เป็นไปเพื่อความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม; ผู้สนใจความหมายเพิ่มอีก อาจดู วินย.อ.3/56; อุ.อ.320; อง.อ.2/300;3/125 เป็นต้น; ส่วนการจัดองค์มรรคเข้าในไตรสิกขา ท่านแสดงไว้ใน วิภค.อ.158; ปฏิส.อ.237 เหมือนกันกับที่จัดเข้าในธรรมขั้น 3.

ในสมัยอรรถกถา ท่านนิยมแสดงสิกขา 3 ในแง่ที่เป็นระดับชั้นต่าง ๆ ของการละกิเลสคือ

1. ศีล เป็นวิติกมปหาน (เป็นเครื่องละวิติกมกิเลส คือกิเลสอย่างหยาบที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาถึงกาย วาจา)
2. สมาธิ เป็นปริยฎฐานปหาน (เป็นเครื่องละปริยฎฐานกิเลส คือกิเลสอย่างกลางที่เร้าร้อนอยู่ในจิตใจ ซึ่งบางท่านระบุว่าได้แก่ นิวรณ์ 5)
3. ปัญญา เป็นอนุสยปหาน (เป็นเครื่องละอนุสยกิเลส คือกิเลสอย่างละเอียดที่แอบแนบนอนคอยอยู่ในสันดาน รอแสดงตัวในเมื่อได้เหตุกระตุ้น ได้แก่อกุศล 7)

นอกจากนี้ ท่านยังได้แสดงในแง่อื่น ๆ อีก เช่น ศีลเป็นตทังคปหาน สมาธิเป็นวิกขัมภนปหาน ปัญญาเป็นสมุจ-
 เจตปหาน ศีลเป็นเครื่องละทุจริต สมาธิเป็นเครื่องละตัณหา ปัญญาเป็นเครื่องละทวิฏฐิ ดังนี้ เป็นต้น (ดู วินย.อ.1/22 =
 ที่.อ. 1/26 = สงคณ อ.29; วิสุทธ.1/7; วินย.ฎีกา 1/115; วิสุทธ. ฎีกา 1/31)

ตอน 5: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร

บุพภาคของการศึกษา 1 :

ปรโตโมสะที่ดี = กัลยาณมิตร

2

บทที่ 17

บุพภาคของการศึกษา

หรือ

บุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิปทา

สัมมาทิฐิ เป็นองค์ประกอบสำคัญของมรรค ในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิบัติธรรม หรือเป็นขั้นเริ่มแรกในระบบการศึกษาตามหลักการของพระพุทธศาสนา และเป็นธรรมที่ต้องพัฒนาให้บริสุทธิ์ ชัดเจน เป็นอิสระมากขึ้นตามลำดับ จนกลายเป็นการตรัสรู้ในที่สุด ดังกล่าวมาแล้ว ดังนั้น การสร้างเสริมสัมมาทิฐิจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

มีข้อความในพระไตรปิฎก แสดงหลักการสร้างเสริมสัมมาทิฐิไว้ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี 2 ประการดังนี้ คือ ปรโตโมสะ และ โยนิโสมนสิการ”¹

1. *ปรโตโมสะ* = เสียงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก เช่น การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร ข้อเขียน คำชี้แจง อธิบาย การเรียนรู้จากผู้อื่น ในที่นี้หมายเอาเฉพาะส่วนที่ฟังถูกต้อง เฉพาะอย่างยิ่งการรับฟังธรรม ความรู้ หรือคำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร (hearing or learning from others; inducement by others)

ข้อแรกนี้ เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายนอก ได้แก่ปัจจัยทางสังคม อาจเรียกง่าย ๆ ว่า วิธีการแห่งศรัทธา

2. *โยนิโสมนสิการ* = การทำในใจโดยแยบคาย = การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ หมายถึง การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลาย โดยมองตามที่สิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมัน และโดยวิธีคิดหาเหตุผล สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ๆ ออก ให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยต้นเหตุอุปาทานของตนเข้าจับ (analytical reflection; reasoned or systematic attention)

ข้อสองนี้ เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน ได้แก่ปัจจัยภายในตัวบุคคล อาจเรียกง่าย ๆ ว่า วิธีการแห่งปัญญา

¹ อ.ทศก.20/371/110; และดู ม.ม.12/497/539; ส่วนปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฐิที่มี 2 ครั้งข้ามจากนี้คือ ปรโตโมสะ (ที่ไม่ถูกต้อง) และโยนิโสมนสิการ (อ.ทศก.24/93/201)

มีพุทธพจน์แสดงปัจจัยทั้งสองนี้ในภาคปฏิบัติของการฝึกอบรม เน้นถึงความสำคัญอย่างควบคู่กัน ดังนี้

1. “สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา...เรามองไม่เห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นใดมีประโยชน์มากเท่าความมีกัลยาณมิตรเลย”
2. “สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา...เรามองไม่เห็นองค์ประกอบภายในอื่นใดมีประโยชน์มากเท่าโยนิโสมนสิการเลย”¹

ปัจจัยทั้งสองอย่างนี้ ย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน สำหรับคนสามัญซึ่งมีปัญหาไม่แก้กั๊ก ย่อมต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น และคล้อยไปตามคำแนะนำชักจูงที่ฉลาดได้ง่าย แต่ก็จะต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธีด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้ ส่วนคนที่มีปัญหาแก้กั๊ก ย่อมรู้จักใช้โยนิโสมนสิการได้ดีกว่า แต่กระนั้นก็ต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้น และเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้นในระหว่างการฝึกอบรม

การสร้างเสริมสัมมาทิฐิด้วยปัจจัยอย่างนี้ (ปรโตโมสะ) ก็คือ วิธีการที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา และอาศัยศรัทธาเป็นสำคัญ เมื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม จึงต้องพิจารณาที่จะให้ได้รับการแนะนำชักจูงสั่งสอนอบรมที่ได้ผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ มีความสามารถ และใช้วิธีการอบรมสั่งสอนที่ได้ผล ดังนั้น ในระบบการศึกษาอบรม จึงจำกัดให้ได้ปรโตโมสะที่มุ่งหมายด้วยหลักที่เรียกว่า กัลยาณมิตตตา หรือการมีกัลยาณมิตร ส่วนปัจจัยอย่างนี้ 2 (โยนิโสมนสิการ) เป็นตัวหลักการใช้ปัญญา ซึ่งจะต้องพิจารณาว่าควรใช้ความคิดให้ถูกต้องอย่างไร เมื่อนำปัจจัยทั้งสองมาประกอบกัน นับว่ากัลยาณมิตตตา เป็นองค์ประกอบภายนอก และโยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายใน ถัดตรงข้ามจากนี้ คือ ได้ผู้ไม่เป็นกัลยาณมิตร ทำให้ประสบปรโตโมสะที่ผิดพลาด และใช้ความคิดผิดวิธีเป็นอโยนิโสมนสิการ ก็จะได้รับผลตรงข้าม คือเป็นมิจฉาทิฐิไปได้

ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 ประการนี้ มีหลักการบางอย่างที่ควรทราบ ดังต่อไปนี้

1. ปรโตโมสะ — กัลยาณมิตร

วิธีการแห่งศรัทธา

ปรโตโมสะ หรือเสียงจากผู้อื่น ที่จะให้เกิดสัมมาทิฐิได้ ก็คือ เสียงที่ดีงาม เสียงที่ถูกต้อง เสียงที่บอกกล่าวชี้แจงความจริง มีเหตุผล เป็นประโยชน์ เฉพาะอย่างยิ่งที่เกิดจากความรักความปรารถนาดี เสียงดีงามถูกต้องเช่นนี้ เกิดจากแหล่งที่ดี คือคนดี คนมีปัญญา คนมีคุณธรรม คนเช่นนี้ทางธรรมเรียกว่า สัตบุรุษ² บ้าง บัณฑิตบ้าง ถ้าคนดีคือสัตบุรุษ หรือบัณฑิตนี้ ไปทำหน้าที่ช่วยเหลือแนะนำ

¹ ขุ.อิติ.25/194-5/236-7; เทียบ ส.ม.19/518,520/141-2

² ตามบาลีเป็น สัปบุริส จะเขียนอย่างถูกต้องเป็น สัปบุรุษ หรือ สัปบุรุษ ก็ได้ สัตบุรุษนี้ถ้ามาคู่กับอริยะท่านให้อริยะ หมายถึงพระพุทธเจ้า สัตบุรุษหมายถึงพระปัจเจกพุทธเจ้า และตถาคตสาวก หรือพระสาวกทั้งหลาย หรือทั้งอริยะ-

สั่งสอนชักนำสัมมาทิฐิให้แก่ผู้อื่น ก็เรียกว่าเขาทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร แต่บุคคลผู้แสวงสัมมาทิฐิ ไม่จำเป็นต้องรอให้สัตบุรุษหรือบัณฑิตมาหาตน ตรงข้าม เขาย่อมกระตือรือร้นที่จะไปหา ไปปรึกษา ไปสดับฟัง ไปขอคำแนะนำชี้แจงสั่งสอน เข้าร่วมหมู่อยู่ใกล้ ตลอดจนศึกษาแบบอย่างแนวทางจาก บัณฑิตหรือสัตบุรุษนั่นเอง การกระทำของเขาย่างนี้เรียกว่า *การเสวนาสัตบุรุษ* หรือคบหาคนดี¹ แต่ไม่ว่าสัตบุรุษจะมาทำหน้าที่ให้ หรือบุคคลนั้นจะไปคบหาสัตบุรุษเองก็ตาม ในเมื่อมีการยอมรับหรือ อิทธิพลต่อกันเกิดขึ้นแล้ว ก็เรียกว่าเขามีกัลยาณมิตร และเรียกภาวะนี้ว่า *กัลยาณมิตตตา* แปลว่า ความมีกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตร มิได้หมายถึงเพื่อนที่ดีย่างในความหมายสามัญเท่านั้น แต่หมายถึงบุคคลผู้เพียบพร้อม ด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไป ในมรรคาแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้อง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านยกตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ครู อาจารย์ และท่านผู้เป็นพหูสูตทรงปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำเป็นที่ปรึกษา ได้ แม้จะอ่อนวัยกว่า²

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ความมีกัลยาณมิตรนี้ จัดว่าเป็นระดับความเจริญปัญญาในขั้นศรัทธา ส่วนในระบบการศึกษาอบรม ความมีกัลยาณมิตรควรมีความหมายครอบคลุมทั้งตัวบุคคลผู้อบรมสั่งสอน เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ เป็นต้น ทั้งคุณสมบัติของผู้สอน ทั้งหลักการ วิธีการ อุปกรณ์ อุปบายต่างๆ ในการสอน และการจัดดำเนินการต่าง ๆ ทุกอย่างที่มีหน้าที่ให้การศึกษาจะพึงจัดทำเพื่อให้เกิดการศึกษา อบรมได้ผลดี ตลอดจนหนังสือ สื่อมวลชน บุคคลตัวอย่าง เช่น มหาบุรุษ หรือผู้ประสบความสำเร็จ โดยธรรม และสิ่งแวดล้อมทางสังคมทั้งหลายที่ต้งาม เป็นประโยชน์ เท่าที่จะเป็นองค์ประกอบภายนอก ในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นได้

ความสำคัญของการมีกัลยาณมิตร

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อควหาทิพย์อยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉะนั้น ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นค้ำนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค”³

—และสัตบุรุษมีความหมายเท่ากันก็ได้ (เช่น ม.อ.1/28,32; ส.อ.2/306,310; นิท.อ.2/306,310; สงคณ.อ.503,507) คำว่าสัตบุรุษมาลงท้ายก็หมายถึงพระพุทธเจ้าลงมาทั้งหมด (เช่น ที.อ.3/276,328; อง.อ.2/378) คำว่าบัณฑิตก็ใช้ได้ตั้งแต่พระพุทธเจ้าลงมา (เช่น ขุททก.อ.140; สุตต.อ.2/92) ว่าโดยทั่วไป อริยะ สัตบุรุษ และบัณฑิตใช้ในความหมายที่คาบเกี่ยวกัน บางทีก็ใช้แทนกัน แต่ถ้าจะเอาหลักตามพุทธพจน์ บัณฑิตคือผู้บรรลุอรรณะ 2 ดังกล่าวในตอนก่อน (นัยอื่นยังมีอีก) สัตบุรุษคือผู้มีความประพฤติดีจะกล่าวต่อไป

¹ ตามบาลีเป็น สัปปริสสังเสวะ หรือ สัปปริสสุสังเสวะ หรือ สัปปริสสุปสเสวะ หรือ สัปปริสสุปนิสเสวะ หรือ สัปปริสเสวนา หรือ บัณฑิตเสวนา ก็ได้.

² ดู วิสุทธิมรรค 1/123-125 (คัมภีร์นี้แสดงตัวอย่างในกรณีของการเรียนสมาธิภาวนา)

³ ส.ม.19/129/36, ๖๗

“คูกรอานนท์ ความมีกัลยาณมิตร.....เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดก็เลย เพราะว่ามีกัลยาณมิตร.... ฟังหวังสิ่งนี้ไว้ คือ เขาจักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอริยธัมมกัมมวรรค”

“อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรมคา ย่อมพ้นจากชาติ ผู้มีชราเป็นธรรมคา ย่อมพ้นจากชรา ผู้มีมรณะเป็นธรรมคา ย่อมพ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เป็นธรรมคา ย่อมพ้นจาก โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส”¹

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อควงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทองเป็นบุพนิมิตมาก่อนจนใด ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำเป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ 7 แก่ภิกษุผู้นั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ฟังหวังสิ่งนี้ไว้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ 7”²

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย เมื่อบุคคลมีกัลยาณมิตร กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป”³

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่⁴ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรธานแห่งสัทธรรม⁵ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย”

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย”⁶

“สำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ ยังไม่บรรลอรหัตผล ปรรตนาความเกษมจากโยคะอันยอกเยียม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอย่างอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่มีประโยชน์มากเหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น”⁷

“ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร.....ฟังหวังสิ่งนี้ไว้ คือ

1. จักเป็นผู้มีศีล สำรวมระวังในปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร ฯลฯ
2. จักเป็นผู้ (มีโอกาสดำเนินไถ่ฟาง ไถ่ร่วมสนทนอย่างสะดวกสบาย) ตามความปรารถนา ในเรื่องต่างๆ ที่ชักเถลาอุปนิสัย ชำระจิตใจให้ปลอดโปร่ง คือ เรื่องความมักน้อย ฯลฯ เรื่องการบำเพ็ญเพียร เรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่องปัญญา เรื่องวิมุตติ เรื่องวิมุตติญาณทัตถะ
3. จักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรม และเพื่อบำเพ็ญกุศลธรรมให้เพียบพร้อม จัก

¹ ส.ม.19/5-11/2-5, ฯลฯ

² ส.ม.19/411/112

³ อ.จ.เอก.20/72/16

⁴ อ.จ.เอก.20/96/20

⁵ อ.จ.เอก.20/128/25

⁶ อ.จ.เอก.20/112/22; เทียบ ส.ม.19/520/142

⁷ พ.อิต.25/195/237

เป็นผู้แข็งขัน บากบันมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม

4. จักเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาที่เป็นอริยะ หยั่งรู้ถึงความเกิดความดับ ชำแรกกิเลส นำไปสู่ความสูญสิ้นแห่งทุกข์”¹

บาลีที่ยกมาอย่างนี้ เน้นความสำคัญของความมีกัลยาณมิตรสำหรับพระภิกษุ เพราะเป็นพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พระภิกษุ ส่วนในด้านคำสอนสำหรับคนทั่วไป โดยเฉพาะชาวบ้าน ยังมีหลักธรรมและพุทธภาษิตที่ย้ำถึงความสำคัญของการคบหา และการเสวนาคนดีเพิ่มจากนี้อีกมากมาย เช่น ความมีกัลยาณมิตรเป็นข้อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อบรรลุทิฐยธรรมมิกัตถะ (ประโยชน์โลกนี้)² การคบคนชั่วเป็นอบายมุข³ การคบมิตรและปฏิบัติถูกต้องต่อมิตรเป็นหลักอย่างหนึ่งในคำสอนเรื่องทิศ 6⁴ การรู้จักเลือกคบคนตามหลักมิตรแท้มิตรเทียม⁵ การเสวนาสัตบุรุษ เป็นข้อธรรมหนึ่งในจักร 6⁶ เป็นข้อธรรมหนึ่งในวุฒิธรรม 4⁷ และในโสตาปัตติยังคะ 4⁸ ความมีกัลยาณมิตรเป็นข้อธรรมหนึ่งในนาถกรณธรรม หรือธรรมที่ทำให้คนพึ่งตนได้ 10 ประการ⁹ ในชาดกซึ่งเป็นคำสอนสำหรับคนทุกชั้นทุกประเภทโดยเฉพาะชาวบ้าน ก็มีเรื่องราวและสุภาษิตแนะนำเกี่ยวกับการคบหาหรือการเสวนาเป็นจำนวนมาก¹⁰ นอกจากนั้น ยังมีธรรม

¹ อง.นวก.23/205,207/365,370; พุ.อุ.25/88/127

² อง.อฏฺฐก.23/144/289

³ ที.ปา.11/184/198; อง.อฏฺฐก.23/144/292

⁴ ที.ปา.11/202/204

⁵ ที.ปา.11/186-197/199-202

⁶ ธรรมนำชีวิตสู่ความเจริญรุ่งเรือง คุศลอันนำผลสู่ที่หมาย, และเป็นพหุการธรรม (ธรรมมีอุปการะมาก) ที.ปา.11/400/293; อง.จตุก.21/31/41

⁷ ธรรมเครื่องเจริญปัญญา หลักการพัฒนาปัญญา, อง.จตุก.21/248/332; มีอุปการะมากสำหรับมนุษย์ทุกคน, อง.จตุก.21/249/332

⁸ คุณสมบัติที่จะทำให้เป็นโสดาบัน, ส.ม.19/1429/434

⁹ หลักนี้ตรัสแก่ภิกษุ, เช่น ที.ปา.11/357/281; 466/334; อง.ทสก.24/17/25

¹⁰ เรื่องที่เด่นคือ นกแบกเต่าสองพี่น้อง (สัตติคัมพชาดก, พุ.ชา.27/2142/435; ชา.อ.7/77); มะม่วงรสพิเศษ (ทริทวณชาดก, พุ.ชา.27/221/67; ชา.อ.3/134); ม้ากับคนเลี้ยง (คิริทตตชาดก, พุ.ชา.27/217/65; ชา.อ.3/219); ช้างแปรนิสัย (มหิลามุขชาดก, พุ.ชา.27/26/9; ชา.อ.1/279); นกพิราบกับกา (กโปตชาดก, พุ.ชา.27/42/14; ชา.อ.2/11; พุ.ชา.27/825/185; ชา.อ.4/513; โกลชาดก, พุ.ชา.27/421/111; ชา.อ.4/110); สุนัขจิ้งจอกกับลูกสิงโต (มโนชชาดก, พุ.ชา.27/976/212; ชา.อ.5/124); ไก่กับเหยี่ยว (กุกกุฏชาดก, พุ.ชา.27/1422/290; ชา.อ.5/494); นอกจากนี้พึงดู มิตตามิตตชาดก (พุ.ชา.27/243/71; ชา.อ.3/173; พุ.ชา.27/1713/340; ชา.อ.5/143); พยัคชนชาดก (พุ.ชา.27/415/111; ชา.อ.4/103); ฤๅณดีนชาดก (พุ.ชา.27/670/158; ชา.อ.4/395); มหาสุวรรณชาดก (พุ.ชา.27/1226/255; ชา.อ.5/350); กุสณาทิชาดก (พุ.ชา.27/121/39; ชา.อ.2/311); กรุงคมิชชาดก (พุ.ชา.27/261/76; ชา.อ.3/203); มหาอุกกุสชาดก (พุ.ชา.27/1891/371; ชา.อ.6/265) เป็นต้น และมีสุภาษิตเกี่ยวกับการคบหาแทรกอยู่ในเรื่องที่ไม่ว่าด้วยการเสวนาโดยตรงอีกมาก

ภานิตเกี่ยวกับเรื่องนี้กระจายอยู่ทั่ว ๆ ไปในพระสุตตันตปิฎก ขอยกมาดูเป็นตัวอย่าง

“การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต และการบูชาคนควรบูชา นี่เป็นอุกมมงคล”¹

“คบคนเช่นโค ก็เป็นเช่นคนนั้น”²

“ผู้ใด แม้มิได้ทำความชั่ว แต่เกลือกกลัวกับผู้ทำบาป, ผู้นั้นย่อมพลอยถูกระวางในกรรมชั่ว และเสื่อมเสียชื่อเสียงยิ่ง ๆ ขึ้น”³

“ผู้คบคนเลว ย่อมพลอยเลวลง”⁴

“ผู้ใดห่อปลาเน่าด้วยใบคา ใบคาย่อมเหม็นกลิ่นปลาจนกระทั่ง, การเกลือกกลัวคนพาลย่อมมีผลอย่างนั้น

“ผู้ใดห่อกุชฌณาคด้วยใบไม้ ใบไม้เนี่ย่อมพลอยมีกลิ่นหอมฟุ้ง, การเสวนานักปราชญ์ย่อมมีผลอย่างนั้น”⁵

“ปราชญ์ย่อมแนะนำสิ่งที่ควรแนะนำ ไม่ชวนทำสิ่งไม่เป็นเรื่อง”⁶

“พึงมองเห็นคนมีปัญญา ที่ชอบชี้โทษ พுகจาซมชี่ เสมือนเป็นผู้บอกขุมทรัพย์ คนเช่นนั้นเป็นบัณฑิต การคบได้, คบคนเช่นนั้น มีแต่ดีขึ้น ไม่เลวลง”⁷

“พึงแนะนำตักเตือนเด็ก พึงพราสสอนเด็ก พึงห้ามปรามจากความชั่วเด็ก, คนที่ทำเช่นนั้นย่อมเป็นที่รักของสัตว์นุษย์ ไม่เป็นที่รักของอสัตว์นุษย์”⁸

“ธีรชน อยู่ร่วมด้วยเป็นสุข เหมือนสมาคมแห่งญาติ”⁹

“เกินร่วมกัน 7 ก้าว ก็นับว่าเป็นมิตร, เกินร่วมกัน 12 ก้าว ก็นับว่าเป็นสหาย, อยู่ร่วมกันตักเตือนหนึ่ง หรือครึ่งเดือน ก็นับว่าเป็นญาติ, ถ้านานกว่านั้นไป ก็เหมือนเป็นตัวเอง”¹⁰

“มีญาติพวกพ้องมาก ย่อมเป็นการดี เหมือนหญ้าไม่มากหลายในกลางป่า, ต้นไม้ที่ขึ้นอยู่โคกเดี่ยว ถึงจะออกงามใหญ่โตเท่าใด ลมก็พัดให้โค่นลงได้”¹¹

“ถ้าไค้สหายผู้มีปัญญาปกครองตน พึงพอใจมีสติเที่ยวไปกับเขา, ถ้าไม่ไค้สหายที่มีปัญญาปกครองตน พึงเที่ยวไปคนเดียว และไม่พึงทำความชั่ว”¹²

“การคบมิตรที่เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรม ผู้โอฬารด้วยความคิด มีปฏิภาณ, ครั้นรู้จักประโยชน์ที่มุ่งหมาย

¹ พ.พ.25/6/3; พ.ส.25/318/376

² พ.อิติ.25/254/283; พ.ชา.27/2152/437; 28/862/303

³ พ.อิติ.25/254/283

⁴ อ.ต.ก.20/465/158

⁵ พ.อิติ.25/254/283; พ.ชา.27/2152/437; 28/862/303

⁶ พ.ชา.27/1819/355

⁷⁻⁸ พ.ธ.25/16/25

⁹ พ.ธ.25/25/42

¹⁰ พ.ชา.27/83/27

¹¹ พ.ชา.27/74/23

¹² พ.ธ.25/33/58

กำจัดความสงสัยได้แล้ว จึงควรเที่ยวไปผู้เดียว เหมือนนอแรค”¹

“การพึงธรรมตามกาล...การสนทนาธรรมตามกาล นี่เป็นอุคมมงคล”²

“คนขึ้นแพน้อยไปในมหาสมุทร พิงจมเสีย จันใด แม้แต่สาธุชน อาศัยคนเกียจคร้าน ก็ยอมจมลงได้ จันนั้น, เพราะฉะนั้น ควรเว้นห่างคนเกียจคร้าน มีความเพียรทรามน้อยนั้นเสีย พึงอยู่ร่วมกับเหล่าบัณฑิต ผู้สงัด ผู้เป็นอารยะ ผู้มีใจเด็ดเดี่ยว เฟื่องพิณิจ ผู้เร่งระดมความเพียรเป็นนิตย์”³

สุภาษิตท่านองนี้ แม้ไม่ต้องยกมาแสดงมาก ก็พอให้ข้อสังเกตเชิงเปรียบเทียบได้ว่า พุทธพจน์เกี่ยวกับการเสวนาที่ตรัสแก่พระภิกษุ โดยมากมีจุดหมายมุ่งตรงต่อปรมาตถ์ และประสงค์จะเสริมสร้างสัมมาทิฐิในแนวที่จะเป็นโลกุตรอย่างเด่นชัด ส่วนที่แสดงสำหรับคนทั่วไปหรือชาวบ้าน เน้นประโยชน์ในชั้นทิฐิธรรมมีกัตตะ เชื่อมกับสัมปรายิกัตตะ มุ่งการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชีวิตประจำวัน กลมกลืนไปกับการชักจูงสัมมาทิฐิในระดับโลกีย์ คือความเชื่อกรรม ความสำนึกรับผิดชอบเกี่ยวกับความดีความชั่ว ยังไม่เน้นสัมมาทิฐิในแนวที่จะเป็นโลกุตระ คือการมองโลกและชีวิตตามสภาวะ เป็นทำนองปล่อยให้แผงอยู่และสอนสอดแทรกไปตามโอกาส⁴ อย่างที่เรียกว่าค่อย ๆ ฟูพื้นฐานจิตใจให้พร้อมขึ้นไปเรื่อย ๆ เพราะคนทั่วไปมีหลายระดับ

คุณสมบัติของกัลยาณมิต

คนดี ว่าโดยลักษณะเฉพาะตัวของเขา ที่เรียกว่าเป็นสัตบุรุษหรือบัณฑิต มีคุณสมบัติบางอย่างที่ควรทราบดังนี้

สัตบุรุษ คือคนดี หรือคนที่แท้ มีธรรมของสัตบุรุษ เรียกว่าสัปปริสธรรม 7 ประการดังนี้⁵

1. **ธัมมัญญตา** รู้หลักและรู้จักเหตุ คือรู้หลักความจริงของธรรมชาติ รู้หลักการ กฎเกณฑ์แบบแผนหน้าที่ ซึ่งจะเห็นเหตุให้กระทำการได้สำเร็จผลตามความมุ่งหมาย เช่น ภิกษุรู้ว่าหลักธรรมที่ตนจะต้องศึกษาและปฏิบัติคืออะไร มีอะไรบ้าง

2. **อัตถัญญตา** รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล คือรู้ความหมายและความมุ่งหมายของหลักธรรมหรือหลัก

¹ พ.ศ.25/296/336

² พ.ศ.25/6/4; พ.ศ.25/318/377

³ ส.น.16/372/190; พ.อิต.25/256/284 (ตรัสแก่พระภิกษุ)

⁴ คำสอนสำหรับคนทั่วไปในแนวนี เช่นการให้รู้จักวางใจต่อความตาย โดยพิจารณาความจริงเกี่ยวกับชีวิตและสังขาร ทั้งปวงที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน และการไม่มัวเมาในลาภ ยศ สุข สรรเสริญ เป็นต้น

⁵ ท.ป.11/331/264; 439/312; อ.ส.ส.ค.23/65/114; สัปปริสธรรมอีกหมวดหนึ่งมี 8 ข้อ ต่างไปอีกแนวหนึ่ง ดู ม.อ.14/143/112, ธรรมจริยา หรือกุศลกรรมบถ 10 เรียกว่า สัปปริสธรรม ก็ได้ (อ.ท.ส.ค.24/181/300) บางแห่งเรียกชื่อธรรมหรือสัมมัตตะ 10 ว่า สัปปริสธรรม (อ.ท.ส.ค.24/148/262); บางที่เรียกผู้ประกอบด้วยมรรคมีองค์ 8 นั้นเองว่าสัตบุรุษ (ส.ม.19/72,76/24); พุทธพจน์ที่เกี่ยวกับสัตบุรุษ อสัตบุรุษ มีมากมายเกินกว่าจะนำมาแสดงในที่นี้ จึงเลือกมาพอเห็นหลัก

การ กฎเกณฑ์ หน้าที่ วัสดุที่ประสงค์ของกิจที่จะกระทำ เช่น ภิกษุรู้ว่าธรรมที่ตนศึกษาและปฏิบัติ นั้น ๆ มีความหมายและความมุ่งหมายอย่างไร ตลอดจนรู้จักประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรือสาระของชีวิต

3. **อัตตัญญูตา รู้จักตน** คือรู้ฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถ และคุณ ธรรม เป็นต้น ของตนตามเป็นจริง เพื่อประพฤติปฏิบัติได้เหมาะสมและให้เกิดผลดี เช่นภิกษุรู้ว่าตน มีศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญาและปฏิภาณแค่ไหน

4. **มัตตัญญูตา รู้จักประมาณ** คือรู้จักความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ในการใช้จ่ายทรัพย์ ภิกษุรู้จักประมาณในการรับปัจจัย 4 เป็นต้น

5. **กาลัญญูตา รู้จักกาล** เช่น รู้ว่าเวลาไหน ควรทำอะไร รู้จักเวลาเรียน เวลาทำงาน เวลาพักผ่อน เป็นต้น

6. **ปริสัณญูตา รู้จักชุมชน** คือรู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมนุม และชุมชน รู้จักมารยาท ระเบียบวินัย ขนบ ธรรมเนียมประเพณี และข้อควรรู้ควรปฏิบัติอื่น ๆ ต่อชุมชนนั้น ๆ

7. **บุคคัลัญญูตา รู้จักบุคคล** คือรู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยธรรมาศัย ความสามารถและ คุณธรรมเป็นต้น เพื่อปฏิบัติต่อผู้นั้นโดยถูกต้อง เช่นว่า ควรจะคบหรือไม่ จะเกี่ยวข้อง จะใช้จะยกย่อง จะตำหนิ หรือจะแนะนำสั่งสอนอย่างไร จึงจะได้ผลดี เป็นต้น

บัณฑิต คือ คนฉลาด หรือคนที่ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา มีคุณสมบัติที่ท่านแสดงไว้หลายแบบหลาย อย่าง เช่น ในพุทธพจน์ต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย คนพาลมีกรรมเป็นเครื่องกำหนด บัณฑิตมีกรรมเป็นเครื่องกำหนด, ต่างก็ปรากฏ แจ่มฉายด้วยความประพฤติกของชน,¹ ผู้ประกอบด้วยกรรม 3 ประการ พึงทราบว่าเป็นพาล คือกัวยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต..., ผู้ประกอบด้วยกรรม 3 ประการ พึงทราบว่าเป็นบัณฑิต คือ กัวยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต...”²

“ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของบัณฑิต เครื่องหมายของบัณฑิต แนวความประพฤติกของบัณฑิตมี 2 ประการ ดังนี้ กล่าวคือ บัณฑิตเป็นผู้มีปกติคิดความคึกคัก มีปกติพูดถ้อยคำดี มีปกติทำการดี”³

“ภิกษุทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยกรรม 3 ประการ พึงทราบว่าเป็นบัณฑิต กล่าวคือ ทั้งปัญหาโดย แยกกาย แก้ปัญหาโดยแยกกาย และเมื่อคนอื่นแก้ปัญหาได้แยกกาย กัวยถ้อยคำกลมกล่อม สละสลวย ไร้ เหตุไฉน ก้อนโมทนา”⁴

“ภิกษุทั้งหลาย คนพาลมี 2 ดังนี้ กล่าวคือ ผู้แบกภาระที่ไม่มาถึง 1 ผู้ไม่แบกภาระที่มาถึง 1.....

1 บาลีว่า “อปทาน โสภติ ปญญา” แปลตาม อ.อ.2/87

2 อ.อ.ติก.20/441/128

3 อ.อ.ติก.20/442/129; ม.อ.14/468/311

4 อ.อ.ติก.20/444/130

“บัณฑิตมี 2 ครั้งนี้ กล่าวคือ ผู้แบกภาระที่มากถึง 1 ผู้ไม่แบกภาระที่ไม่มากถึง 1....”¹

“ภิกษุพาลปรารณาคำสรรเสริญที่ไม่เป็นจริง ความเด่นออกหน้าในหมู่ภิกษุ ความเป็นใหญ่ในอาวาสทั้งหลาย และการบูชาในตระกูลคนอื่น, (เขาคิดว่า) ขอให้คนทั้งหลายทั้งพวกภฤหัสถ์และบรรพชิตจงสำคัญว่าสิ่งที่ทำสำเร็จแล้วก็เพราะอาศัยเราคนเดียว ขอให้ทั้งสองพวกนั้นจงอยู่ในอำนาจของเราเท่านั้น ในกิจน้อยใหญ่ไม่ว่าอย่างใด ๆ คนพาลมีความคำรังนี้ ความริษยาและมานะ (ความถือตัว) จึงมีแต่พอกพูน”²

“สัตบุรุษทั้งหลายไปไม่ติดทุกสถาน, สัตบุรุษไม่ปราศรัยเพราะอยากได้กาม, บัณฑิตถูกสุขหรือทุกข์ก็ตามกระทบเข้า ย่อมไม่แสดงอาการขึ้น ๆ ลง ๆ

“บัณฑิตไม่ทำชั่วเพราะเหตุแห่งตน หรือเพราะเหตุแห่งบุคคลอื่น, ไม่พึงปรารณา บุตร ททรัพย์ รัฐบาลความสำเร็จแก่ตน โดยไม่ชอบธรรม, บัณฑิตนั้น พึ่งเป็นผู้มีศีล มีปัญญา ประกอบด้วยธรรม”³

“ผู้ใด เขาสักการะก็ตาม ไม่สักการะก็ตาม ย่อมมีสมาธิไม่หวั่นไหว เป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท, ผู้นั้นซึ่งมีปกติเพ่งพินิจ ทำความเพียรตลอดเวลา เห็นแจ้งด้วยความเข้าใจอันสุขุม ยินดีในความสันติอุบาทาน ท่านเรียกว่าสัตบุรุษ”⁴

“คนไหนว่าย่อมไหนไป ช่างศรย่อมกักลูกศร ช่างดาบย่อมดากไม้ บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกตน”⁵

“หงส์ก็ดี นกกระเรียนก็ดี นกยูงก็ดี ช้างก็ดี เนื้อฟานทั้งหลายก็ดี ย่อมกลัวยราชสีห์ทั้งนั้น จะวัดที่ร่างกายไม่ไค้จันใด ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ถึงแม้เป็นเด็ก ถ้ามีปัญญา ก็นับว่าผู้ใหญ่ แต่ถ้าโง่ ถึงร่างกายจะใหญ่โต ก็หาเป็นผู้ใหญ่ไม่”⁶

“คนมีศุภะน้อยนี้ ย่อมแก่ไปเหมือนโคถึก เนื้อของเขาย่อมเจริญ แต่ปัญญหาเจริญไม่”⁷

“คนจะชื่อว่าเป็นผู้ใหญ่ เพียงเพราะมีผมหนอกก็หาไม่ ถึงวัยของเขาจะหง่อม ก็เรียกว่าแก่เป่สา, ส่วนผู้ใดมีสัจจะ มีธรรม มีอหิงสา มีความบังคับควบคุมตน มีความฝึกตน ผู้นั้นแลเป็นปราชญ์ สลัคมลทินได้แล้ว เรียกไค้ว่า เป็นผู้ใหญ่”⁸

“ห้วงน้ำน้อย ไหลคังสนั่น ห้วงน้ำใหญ่ไหลนิ่งสงบ, สิ่งไค้พร่อง สิ่งนั้นคัง สิ่งไค้เต็ม สิ่งนั้นเรียบ, คนพาลเหมือนหม้อมีน้ำครึ่งเดียว บัณฑิตเหมือนห้วงน้ำที่เต็ม”⁹

“ผู้ใดเป็นพาล รู้ตัวว่าเป็นพาล ก็ยังนับว่าเป็นบัณฑิตไค้บ้าง, ส่วนผู้ใดเป็นพาล สำคัญตนว่าเป็น

¹ อ.ทุก.20/343-4/105

² พ.ร.25/15/24

³ พ.ร.25/17/26 (ไปไม่ติดทุกสถาน อรรถกถาคือ ร.อ.4/42 ไซความว่า ละฉันทราคะในธรรมทั้งปวง)

⁴ ส.น.16/559/273 (เป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท บาลีฉบับอักษรไทยเป็น “เป็นอยู่ด้วยสมาธิไม่มีประมาท”)

⁵ พ.ร.25/16/25

⁶ ส.น.16/705/325; พ.ร.27/253-4/74

⁷ พ.ร.25/21/35

⁸ พ.ร.25/29/50

⁹ พ.ร.25/389/472

บัณฑิต ผู้นั้นแล เรียกว่าเป็นพาลแท้ๆ”¹

“สัตว์บุรุษไม่มีในชุมชนใด ชุมชนนั้นไม่ชื่อว่าลภ, ผู้ใดไม่พูดเป็นธรรม ผู้นั้นไม่ใช่สัตว์บุรุษ, ละวาคะ โทสะ โมหะแล้วพูดเป็นธรรม จึงจะเป็นสัตว์บุรุษ”²

“ผู้ใดเป็นธีรชน เป็นคนกตัญญูกตเวที คบหากัลยาณมิตร มีความรักค้ำประกัน กระทำกิจเพื่อผู้ตกทุกข์ได้ยาก ทั้งใจจริง กนอย่อย่างนั้นท่านเรียกว่าสัตว์บุรุษ”³

“ภิกษุทั้งหลาย มีฐานะอยู่ 4 ประการดังนี้ กล่าวคือ

1. ฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้าก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ ก็มี
2. ฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้าย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ ก็มี
3. ฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้าย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ ก็มี
4. ฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้าก็เป็นไปเพื่อประโยชน์ ก็มี

บรรดาฐานะเหล่านั้น ฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้า ก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์, ฐานะนี้เห็นได้ว่าไม่พึงกระทำ โดยสถาน 2 คือ ไม่พึงกระทำด้วยเป็นฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ และไม่พึงกระทำด้วยเมื่อทำเข้าก็จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์

ฐานะซึ่งไม่น่าชอบใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้าย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์, ในฐานะนี้พึงทราบคนพาลและบัณฑิตได้ ที่เรียวแรงความเพียร ความบากบั่นของคน กล่าวคือ คนพาลย่อมไม่พิจารณาเห็นว่า “ฐานะนี้ไม่น่าชอบใจที่จะทำก็จริง แต่กระนั้นเมื่อทำเข้าก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์” (กัณนั้น) เขาก็จึงไม่กระทำฐานะนั้น, เมื่อเขาไม่กระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์; ส่วนบัณฑิตย่อมพิจารณาเห็นกัณนี้ว่า “ฐานะนี้ไม่น่าชอบใจที่จะทำก็จริง แต่กระนั้น เมื่อทำเข้า ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์” เขาจึงกระทำฐานะนั้น, เมื่อเขากระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์

ฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ แต่เมื่อทำเข้าย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์, แม้ในฐานะนี้ ก็พึงทราบคนพาลและบัณฑิตได้ ที่เรียวแรงความเพียร ความบากบั่นของคน กล่าวคือ คนพาลย่อมไม่พิจารณาเห็นว่า “ฐานะนี้น่าชอบใจที่จะทำก็จริง แต่เมื่อทำเข้าจะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์” (กัณนั้น) เขาจึงกระทำฐานะนั้น, เมื่อเขากระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์; ส่วนบัณฑิตย่อมพิจารณาเห็นกัณนี้ว่า “ฐานะนี้น่าชอบใจที่จะทำก็จริง แต่กระนั้นเมื่อทำเข้าก็จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์” เขาจึงไม่กระทำฐานะนั้น, เมื่อเขาไม่กระทำฐานะนั้น ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์

ฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ ทั้งเมื่อทำเข้าก็เป็นไปเพื่อประโยชน์, ฐานะนี้เห็นได้ว่า ควรกระทำทั้งสองสถาน คือ ควรกระทำด้วยเป็นฐานะซึ่งน่าชอบใจที่จะทำ และควรกระทำ ด้วยเมื่อกระทำเข้าก็จะเป็น

¹ ข.ธ.25/15/23

² ส.ส.15/725/270

³ ข.ธ.27/2466/541.

ไปเพื่อประโยชน์...”¹

“คนที่เรียกว่าเป็นปราชญ์ เป็นบัณฑิต ก็เพราะบรรลุประโยชน์ที่มุ่งหมาย (ทั้งสองประการคือ ทิฐุ-
ธัมมิกัตถะ และสัมปรายิกัตถะ)”²

“ผู้ใดเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา, ผู้เช่นนั้นเป็นสัทบุรุษ มีวิจารณ์ญาณ ย่อมถือ
เอาสาระในโลกนี้ไว้แก่ตนได้”³

“ภิกษุทั้งหลาย อาศัยสัทบุรุษแล้ว ฟังห้วงอานิสส์ 4 ประการได้ กล่าวคือ จะเจริญด้วยศีลอย่างอริยะ
จะเจริญด้วยสมาธิอย่างอริยะ จะเจริญด้วยปัญญาอย่างอริยะ จะเจริญด้วยวิมุตติอย่างอริยะ”⁴

“ดูกรภิกษุ บุคคลผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก ในโลกนี้ ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนตน ย่อมไม่คิดการ
เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย, เมื่อจะคิด ย่อมคิดแต่การอันเป็นประโยชน์
เกื้อกูลแก่ตน คิดการอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น คิดการอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ทั้งสองฝ่าย คิดการ
อันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งหมดที่เกี่ยว, อย่างนี้แลจึงจะชื่อว่าบัณฑิต มีปัญญามาก”⁵

“ภิกษุทั้งหลาย สัทบุรุษเกิดมาในตระกูล ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่
ชนจำนวนมาก(คือ) ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่มารคาบิดา...แก่บุตรภรรยา...
แก่คนรับใช้กรรมกรและคนงาน...แก่หมู่มิตรและเพื่อนร่วมงาน...แก่บรรพชนผู้ล่วงลับ...แก่พระราชา...แก่เหล่า
เทวดา...แก่สมณะชีพรามณ์ เปรียบเหมือนมหาเมฆ ช่วยให้อ่าวกล้าเจริญงอกงาม เป็นไปเพื่อประโยชน์
เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ชนจำนวนมาก”⁶

คนดี มีปัญญา ที่เรียกว่าบัณฑิต หรือสัทบุรุษนี้ เมื่อใครไปเสวนาคบหา หรือเมื่อเขาเองทำหน้าที่
เผยแพร่วามรู้ หรือความดีงามแก่ผู้อื่น ชักจูงให้ผู้อื่นมีความรู้ความเห็นถูกต้อง หรือให้มีศรัทธาที่จะถือ
ตามอย่างตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จะโดยการสั่งสอน การแนะนำ หรือกระจ่ายความรู้ความเข้าใจนั้นออกไป
ทางหนึ่งทางใดก็ตาม ด้วยความปรารถนาดี ด้วยความเมตตากรุณา ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิ และการ
ประพฤติปฏิบัติชอบขึ้น ก็เรียกว่า เป็นกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตรในแง่ที่เป็นผู้ซึ่งคนอื่นควรเข้าไปคบหาเสวนา นอกจากจะกำหนดด้วยคุณสมบัติต่าง ๆ
เท่าที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจพิจารณาจากคุณธรรมหลักเพียง 4 หรือ 5 ประการ ที่ท่านกล่าวไว้ในความหมาย
ของกัลยาณมิตตดา

กัลยาณมิตตดา คือ ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรนั้น ท่านแสดงความหมายว่า ได้แก่ การเสวนา

¹ อ.จตุกก.21/115/159

² ส.ส.15/380/126; 385/130; อ.จตุกก.21/42/59; อ.ปญจก.22/43/53; พ.อติ.25/201/242

³ อ.ปญจก.22/63/91

⁴ อ.จตุกก.21/242/324

⁵ อ.จตุกก.21/186/243

⁶ อ.อฏฐก.23/128/249; มีคล้ายกันใน อ.ปญจก.22/42/50

สังเสวนา คบหา รักดี มีจิตผ่องใสไม่หม่นไปหาบุคคลที่มีศรัทธา มีศีล มีสุตะคือเป็นพหูสูต มีจาคะ และมีปัญญา¹ ในบรรดาคุณธรรม 5 อย่างนี้ บางแห่งท่านแสดงไว้เพียง 4 อย่าง เว้นสุตะ แสดงว่าสุตะมีความจำเป็นน้อยกว่าข้ออื่นอีก 4 ข้อ และท่านขยายความเชิงแนะนำว่า เมื่อไปอยู่ในถิ่นใดก็ตามก็เข้าสนิทสนม สนทนาปราศรัย ถกถ้อยปรึกษากับผู้ประกอบด้วยศรัทธา ผู้ประกอบด้วยศีล ผู้ประกอบด้วยจาคะ ผู้ประกอบด้วยปัญญา ศึกษาเยี่ยงอย่างศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา ของคนที่มีคุณสมบัติอย่างนั้น ๆ²

ส่วนกัลยาณมิตร ในแง่ทำหน้าที่ต่อผู้อื่น สมควรมีคุณสมบัติพิเศษจำเพาะสำหรับการทำหน้าที่นั้นอีกส่วนหนึ่ง โดยเฉพาะคุณสมบัติพื้นฐาน ที่เรียกว่า *กัลยาณมิตรธรรม 7 ประการ ดังนี้*³

1. ปิโย *นารัก* is เข้าถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกสนิทสนม เป็นกันเอง ชวนใจผู้เรียนให้อยากเข้าไปปรึกษาได้ถาม

2. กรุ *นาคาเรพ* คือ มีความประพฤติดมควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจเป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย

3. ภาวนีโย *นาเจริญใจ* คือมีความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริง และเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนอยู่เสมอ เป็นที่น่ายกย่อง ควรเอาอย่าง ทำให้ศิษย์เอ๋ยอ้าง และรำลึกถึง ด้วยความซาบซึ้ง มั่นใจ และภาคภูมิใจ

4. วัตตะ *รู้จักพูดให้ได้ผล* คือพูดเป็น รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไร อย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าว ตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

5. วณิกขโม⁴ *ทนต่อถ้อยคำ* คือ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษาซักถามแม้จุกจิก ตลอดจนคำล่วงเกิน และคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ อดทนฟังได้ ไม่เบื่อง่าย ไม่เสียอารมณ์

6. คัมภีรญจะ *กะถัง กัดดา แดงเรื่องเล่าลึกได้* คือ กล่าวชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งซับซ้อนให้เข้าใจได้ และสอนศิษย์ให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

¹ ดู อภ.ส.34/853/330

² ดู อญ.อญชก.23/144/290 เป็นต้น

³ อญ.สตต.23/34/33; อรรถกถา (อุทาน อ. 278; อิติ.อ.83) แสดงคุณสมบัติของกัลยาณมิตร เรียกว่า *กัลยาณมิตรลักษณะ* ไว้อีก 8 ประการคือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ วิริยะ สติ สมาริ ปัญญา.

⁴ คุณสมบัติข้อ วณิกขโม นี้ ในบาลีท่านหมายถึงคนที่อดทนต่อคำพูดของผู้อื่น คือรับฟังคำตำหนิวิพากษ์วิจารณ์ได้ และพร้อมที่จะแก้ไขปรับปรุงตน ในบาลียกย่องพระสารีบุตรเป็นตัวอย่างของผู้มีคุณสมบัติข้อนี้ (ส.ส.15/304/91 เป็นต้น) และพระอรรถกถาจารย์ยกเรื่องมาแล้วไว้ (ส.อ.1/145) ว่าบางคนให้อิवाทแก่คนอื่นได้ แต่พอลูกเขาว่ากล่าวเอาบ้างก็โกรธ แต่พระสารีบุตรนั้นท่านทั้งให้อิवाทแก่ผู้อื่น และเมื่อตนเองถูกว่ากล่าว ก็รับด้วยเศียรเกล้า มีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่งสามเณรอายุ 7 ขวบ บอกกะพระสารีบุตรว่า ท่านนั่งสงบปล่อยชายหย่อนยานไป ท่านก็รับฟังด้วยดี และไปนุ่งใหม่ให้เรียบร้อย

7. โน จัฏฐาเน นิโยชะเย ไม่ชักนำในอูธาน คือไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสียหรือเรื่องเหลวไหลไม่สมควร

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แม้จะมีได้ระบุงไปว่าเป็นข้อกำหนดคุณสมบัติของกัลยาณมิตรโดยตรง แต่ก็ควรถือว่า เป็นคุณสมบัติประกอบของกัลยาณมิตรได้

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม 6 ประการ ย่อมเป็นผู้สามารถที่จะปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลทั้งแก่ตนและแก่ผู้อื่น, ธรรม 6 ประการนั้นเป็นไฉน กล่าวคือ ภิกษุ

1. เป็นผู้มีความเข้าใจรวดเร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย
2. เป็นผู้ทรงจำธรรมที่สดับแล้วได้
3. เป็นผู้พิจารณาความหมายใจความของธรรมที่ทรงจำไว้ได้
4. เข้าใจความหมาย (อรรถ) เข้าใจหลัก (ธรรม) ดีแล้ว ปฏิบัติธรรมถูกต้องหลัก¹
5. เป็นผู้มีความงาม กล่าวกัลยาณพจน์ ประกอบด้วยถ้อยคำอย่างชาวเมือง สละสลวย ฉะฉาน ทำให้รู้เนื้อความจะแจ้ง
6. เป็นผู้ (สามารถแสดงธรรมชนิดที่) ชี้ให้ชักชวนให้ปฏิบัติ เราให้กล้า ปลุกให้รำเริงใจ แก่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย”²

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 3 พวกเหล่านี้ มีอยู่ในโลก กล่าวคือ บุคคลที่ไม่ควรเสวนา ไม่ควรคบ ไม่ควรหมั่นเข้าหา ก็มี, บุคคลที่ควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหากันก็มี บุคคลที่ควรสักการะ เคารพแล้วเสวนาคบ หมั่นเข้าหา ก็มี

1. บุคคลที่ไม่ควรเสวนา ไม่ควรคบ ไม่ควรหมั่นเข้าหา เป็นไฉน? ได้แก่ บุคคลบางคน เป็นผู้ทราบดีกว่า โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา, บุคคลอย่างนี้ไม่ควรเสวนา ไม่ควรคบ ไม่ควรหมั่นเข้าหา นอกจากจะเอื้อเอ็นดู นอกจากจะอนุเคราะห์

2. บุคคลที่ควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา เป็นไฉน? ได้แก่ บุคคลบางคนเป็นผู้เช่นเดียวกัน โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา, บุคคลอย่างนี้ควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา, ข้อนี้เพราะเหตุไร? เพราะว่า เมื่อเราเป็นผู้เสมอกันโดยศีล...โดยสมาธิ...โดยปัญญาแล้ว การสนทนากันเรื่องศีล...การสนทนากันเรื่องสมาธิ...การสนทนากันเรื่องปัญญา จักมีไฉ่ค่าย การสนทนากันจักดำเนินไปไฉ่ค่าย และการสนทนานั้นก็จักเป็นความผาสุกของเราด้วย, เพราะเหตุนี้ บุคคลอย่างนี้ จึงควรเสวนา ควรคบ ควรหมั่นเข้าหา

3. บุคคลที่ควรสักการะเคารพแล้วเสวนาคบ หมั่นเข้าหา เป็นไฉน? ได้แก่ บุคคลบางคน เป็นผู้ยิ่งกว่า โดยศีล โดยสมาธิ โดยปัญญา, บุคคลอย่างนี้ ควรสักการะเคารพ แล้วเสวนาคบ หมั่นเข้าหา, ข้อนี้

¹ ธมมานุสรมมปฏิปณฺโณ = ปฏิบัติธรรมข้อย่อยคล้ายกับธรรมหลักใหญ่ คือปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักการและความมุ่งหมายของธรรมนั้น ๆ

² อ.อ.จก.23/152/305; 175/340.

เพราะเหตุอะไร? เพราะเรารู้จักไ้ทำกองศีล...กองสมาธิ...กองปัญญา ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือจะไ้เปรียบประคองกองศีล...กองสมาธิ...กองปัญญาที่บริบูรณ์อยู่แล้วไว้ไ้ ค้วยปัญญาในกรณีนั้น ๆ, เพราะเหตุนั้น บุคคลอย่างนี้จึงควรสักการะ เคารพ แล้วเสวนา คบ หมั่นเข้าหา”¹

พึงสังเกตในข้อความว่าด้วยบุคคลพวกที่ 1 ซึ่งไม่ควรคบนั้น มีหลักการคบหาที่ควรย้าไว้อีกอย่างหนึ่งว่า ตามคำสอนทั่วไป ซึ่งได้พบกันอยู่เสมออันนั้น ท่านไม่ให้คบคนเลวทราม แต่ท่านก็มีข้อยกเว้นให้เหมือนกันว่า จะคบได้ต่อเมื่อกระทำด้วยเมตตากรุณา ในเมื่อจะช่วยเหลือเขา อย่างไรก็ตาม ผู้ที่คิดจะไปช่วยเหลือเขาอย่างนี้ ก็ควรพิจารณาความพร้อมของตนให้ถี่ถ้วนด้วย

คำสอนเกี่ยวกับคุณสมบัติของมิตรดีนี้ บางแห่งมุ่งเน้นประโยชน์ใน *ระดับทฤษฎีธรรมมิกัตถะ* หรือ *ทฤษฎีธรรมมิกัตถะ* เชื่อมกับสัมปรายิกัตถะ เช่นเรื่องมิตรแท้ มิตรเทียม ในสังคาลสูตร² ดังความว่า

“ดูก่อนภคบุตร คน 4 พวกเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นอมิตร เป็นมิตรเทียม คือ คนปอกลอก...คนก็แต่พูด...คนหัวประจบ...คนชวนฉิบหาย

1. พึงทราบอมิตรผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดปอกลอก โดยฐานะ 4 คือ เอาแต่ไ้ฝ่ายเดียว...ยอมเสียน้อยหวังจะเอาไ้มาก...ตัวมีภัยจึงมาช่วยทำกิจของเพื่อน...คบเพื่อนเพราะเห็นแก่ประโยชน์ (ของตัว)

2. พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดก็แต่พูด โดยฐานะ 4 คือ คีแต่ยกของหมกแล้ว มาปราศรัย...คี่แต่อ้างของยังไม่มีมาปราศรัย...สงเคราะห์ค้วยสิ่งหาประโยชน์มิไ้...เมื่อเพื่อนมีกิจ อ้างแต่เหตุขัดข้อง

3. พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดหัวประจบ โดยฐานะ 4 คือ เพื่อนจะทำชั่วก็เออออ...เพื่อนจะทำคี่ก็เออออ...ต่อหน้าสรรเสริญ...ลับหลังนินทา

4. พึงทราบอมิตร ผู้เป็นมิตรเทียม ชนิดชวนฉิบหาย โดยฐานะ 4 คือ คอยเป็นเพื่อนคี่น้ำเมา...คอยเป็นเพื่อนเที่ยวกลางคืน...คอยเป็นเพื่อนเที่ยวการุณการเล่น...คอยเป็นเพื่อนไปเล่นการพนัน

“ดูกรภคบุตร คน 4 พวกเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นมิตร มีใจงาม คือ มิตรอุปการะ...มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์...มิตรแนะนำประโยชน์...มิตรมีใจรัก

1. พึงทราบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดอุปการะ โดยฐานะ 4 คือ เพื่อนประมาท ช่วยรักษา...เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สินของเพื่อน...เพื่อนมีภัย เป็นที่พึ่งพำนักไ้...เมื่อมีกิจจำเป็น ช่วยออกทรัพย์ไ้เกินกว่าที่ออกปาก

2. พึงทราบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดร่วมสุขร่วมทุกข์ โดยฐานะ 4 คือ บอกความลับแก่เพื่อน...รักษาความลับของเพื่อน...มีภัยอันตรายไม่ละทิ้ง...แม้ชีวิตก็สละไ้เพื่อประโยชน์แก่เพื่อน

3. พึงทราบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดแนะนำประโยชน์ โดยฐานะ 4 คือ ห้ามปรามจากความชั่ว...ไ้ทั้งอยู่ในความคี่...ไ้ไ้ทั้งไ้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง...บอกทางสวรรค์ไ้

4. พึงทราบมิตร ผู้มีใจงาม ชนิดมีใจรัก โดยฐานะ 4 คือ เพื่อนมีทุกข์ พลอยไม่สบายใจ...เพื่อนมีสุข พลอยแช่มชื่นยินดี...เขาคิเคยนเพื่อน ช่วยยับยั้งแก่ไ้...เขาสรรเสริญเพื่อน ช่วยพูดเสริมสนับสนุน”

¹ อ.จ.ติก.20/465/157

² ที.ปา.11/186-197/190-202 (แปลเอาความ)

อีกแห่งหนึ่งตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย มิตรประกอบด้วยองค์ 7 ประการ ควรคบ, 7 ประการเป็นโณน? กล่าวคือ ให้สิ่งที่ให้ไคยาก ทำสิ่งที่ทำไคยาก ทนสิ่งที่ทนไคยาก เปิกเผยความลับแก่เพื่อน รักษาความลับของเพื่อน เมื่อมีภัยพิบัติไม่ทอดทิ้ง เมื่อเพื่อนสิ้นไรไม่คูหมิ่น”¹

หลักที่นับว่าเป็นข้อปฏิบัติทั่วไปสำหรับมิตร ก็คือ คำสอนในเรื่องทศ 6 ที่ว่า²

“อุกรคบคิบุตร มิตรและเพื่อนร่วมงาน ซึ่งเป็น(เหมือน) ทิศเบื้องซ้าย อันกุลบุตรพึงบำรุงโดยฐานะ 5 คือ

1. ทาน ให้ปัน
2. ปิยวาจา พுகอย่งรักกัน
3. อัถถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา
4. สมานัตตตา เอาตัวเข้าสมาน
5. อวิสังวาทนตา พุกขนไม่กลาคความจริง”

พึงสังเกตว่า ข้อปฏิบัติ 4 ข้อแรก ก็คือหลักที่เรียกว่า *สังคหวัตถุ 4* ประการนั่นเอง สังคหวัตถุนี้ เป็นหลักการสงเคราะห์ หรือหลักการยึดเหนี่ยวนำใจคนและประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี ซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับแสดงน้ำใจต่อกันระหว่างคนทั่วไป เมื่อหลักทั้งสองนี้ตรงกัน จึงเหมือนกับพูดว่า พระพุทธศาสนาสอนให้คนทั้งหลายเป็นมิตรต่อกัน หรือปฏิบัติต่อกันอย่างมิตร นอกจากนี้พึงสังเกตด้วยว่า บรรดาข้อปฏิบัติเหล่านี้ การเอาตัวเข้าสมาน คือ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ ไม่ถือตัว ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน นับว่าเป็นคุณธรรมสำคัญ เป็นการเข้าถึงตัวอย่างแท้จริง ซึ่งมีผลทางจิตใจและชักจูงความรู้สึกนึกคิดได้มาก ดังจะเห็นว่าท่านจัดมิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ไว้เป็นมิตรแท้ประเภทหนึ่งโดยเฉพาะ³

¹ อ.ส.ต.ก.23/33/32

² ที.ปา.11/202/204 (ปิยวาจา เฉพาะบาลีแห่งนี้เป็น ปิยวชฺช บ้าง เปยวชฺช บ้าง ความหมายเท่ากัน)

³ สังคหวัตถุ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งหมวดหนึ่ง มีที่มาในบาลีหลายแห่ง (ที.ปา.11/140/167; 267/244; อ.จ.ต.ก. 21/32/42; 256/335; อ.อ.จ.ก.23/114/222; อ.อ.น.ก.23/209/377; ข.ช.28/162/66) อรรถกถาบางแห่งจำกัดความคำ “ราชา” ว่าผู้ยังประชาชนให้อินดีด้วยสังคหวัตถุ 4 (ชา.อ.1/206) และว่า *สังคหวัตถุเป็นพรหมจรรย์* เพราะเป็นความประพฤติประเสริฐ (ชา.อ.1/208); สังคหวัตถุข้อสุดท้ายคือ สมานัตตตา มักมีปัญหาเกี่ยวกับความหมายอยู่บ้าง เพราะบางแห่งแปลไม่เหมือนกัน, คำว่า สมาน แปลว่า เสมอ หรือร่วม *สมานัตตตา* จึงแปลว่า ความมีตนเสมอ หรือมีตนร่วม อรรถกถาโดยมากอธิบายในแง่ว่า ร่วมสุขร่วมทุกข์ และให้ความเสมอหรือเท่าเทียมกัน เช่น กินด้วยกัน นั่งด้วยกัน เป็นต้น (ที.อ.3/148; อ.อ.2/379; ปฏิส.อ.356; อ.อ.3/280) แต่ปฏิส.อ.356 แสดงความหมายอีกนัยหนึ่งว่า กำหนดให้สมควร หรือวางตัวให้พอเหมาะพอดี ปฏิบัติให้เหมาะสมกับฐานะของเขา ที่ต่ำกว่า เสมอกัน หรือสูงกว่าตน ส่วน ชา.อ.8/208 อธิบายแปลกไปอีกว่า ทำตัวให้สม่ำเสมอ ไม่ใช่ในที่ลับอย่างหนึ่ง ต่อหน้าคนอย่างหนึ่ง เช่น ไหว้พ่อแม่ อยู่ที่เฉพาะกันก็ไหว้ ออกแขกต่อหน้าที่ชุมนุมก็ไหว้; อย่างไรก็ดี ในขั้นสูงสุด ท่านต้องการให้มีความเสมอกันโดยคุณธรรม (ดู อ.อ.น.ก.23/209/377)

พระภิกษุสงฆ์ หรือสมณะชีพรามณ์ ก็พึงทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรของชาวบ้าน ดังจะเห็นว่าหน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์ต่อกุลบุตรตามหลักทศเบื่องบน ตรงกันทุกข้อกับลักษณะของมิตรแท้ ประเภทมิตรแนะนำประโยชน์ จะว่า พระสงฆ์เป็นมิตรแท้ประเภทมิตรแนะนำประโยชน์ ก็ได้ แต่หน้าที่ของพระสงฆ์นั้นมีเพิ่มเข้ามาอีก 2 ข้อ รวมเป็น 6 ข้อ คือ¹

1. ห้ามปราม (สอนให้เว้น) จากความชั่ว
2. (แนะนำสั่งสอน) ให้ตั้งอยู่ในความดี
3. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี (เพิ่ม)
4. ให้ไถ่ฟั่งไถ้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง
5. (ชี้แจงอธิบาย) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง (เพิ่ม)
6. บอกทางสวรรค์ (สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ)

หน้าที่ของพระสงฆ์นี้ เป็นไปตามความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้าน ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พราหมณ์และชาวบ้านทั้งหลาย เป็นผู้มียุประการมากแก่เธอทั้งหลาย เป็นผู้บำรุงเธอทั้งหลายด้วย จีวร ปิณฑบาต เสนาสนะ และกิลานปัจฉิมเภสัชบริวาร; แม้พวกเธอก็เป็นผู้มียุประการมากแก่พราหมณ์และชาวบ้านทั้งหลาย ด้วยแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ บริบูรณ์สิ้นเชิง แก่พราหมณ์และชาวบ้านเหล่านั้น; ภิกษุทั้งหลาย กฤตสันต์และบรรพชิต ต่างอาศัยซึ่งกันและกัน อยู่ประพฤติกิพรหมจรรย์นี้ เพื่อมุ่งหมายจะสลักเสายซึ่งโอฆะ เพื่อทำความจบสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการฉะนี้”

“ผู้ครองเรือน และผู้ไร้เรือน ทั้งสองฝ่าย อาศัยซึ่งกันและกัน ย่อมประพฤตिसาเร็จซึ่งสังฆธรรมที่เป็นโยคเกษมอันยอดเยี่ยม ฯลฯ”²

และมีพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งยืนยันการช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ชาวบ้านว่า

“ดูอย่างนั้น นายบ้าน ทถาคคตรรเสริญการเอื้อเอ็นดู สรรเสริญการช่วยรักษา สรรเสริญการอนุเคราะห์แก่สกุลทั้งหลาย โดยอเนกปริยาย”³

อย่างไรก็ตาม ความเป็นกัลยาณมิตรของพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ทางธรรมด้วยเมตตากรุณาแก่ชาวบ้านดังกล่าวมานี้ ก็จะต้องคงรักษาลักษณะพิเศษแห่งความมีชีวิตที่เป็นอิสระ และความเป็นสมณะไว้ด้วย มิให้กลายเป็นการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ ซึ่งจะทำให้เกิดผลเสียแก่ทั้งสองฝ่าย คือกลายเป็นเครื่องขัดขวางความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมของตนเอง และทำให้ชาวบ้านขาดที่พึ่ง เพราะมีแต่คนที่ยังรุ่มรวยตกอยู่ในสภาพเช่นเดียวกับพวกเขา ไม่มีหลักที่จะช่วยเหนี่ยวออกไปให้พ้นจากความสับสนวุ่น

¹ ที.ปา.11/204/206

² ขุ.อิติ.25/287/314

³ ส.สพ.18/621/399

วายได้ ลักษณะความสัมพันธ์ผิดพลาดที่พระสงฆ์กลายเป็นผู้ตกลงมาอยู่ในสภาพวนวายติดแหติดอวนอย่างเดียวกับชาวบ้าน หมดความสามารถที่จะช่วยดึงชาวบ้านออกไปสู่ความเป็นอิสระ เช่นนี้ ท่านเรียกว่าเป็นอาการที่ถูกมนุษย์จับไว้ ดังพุทธพจน์ว่า

“ถูกกริกขุ การถูกมนุษย์จับไว้เป็นไฉน? กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้คลุกคลีกับคฤหัสถ์ทั้งหลาย รื่นเริงคัวยกัน โศกเศร้าคัวยกัน เมื่อเขาสุข ก็พลอยสุขไปกับเขา เมื่อเขาทุกข์ก็พลอยทุกข์ไปกับเขา เมื่อเขาเกิดกิจธุระขึ้น ก็เข้าจักแจง (เจ้าก็เจ้าการ) คัวยตนเอง, นี้เรียกว่า ถูกมนุษย์จับไว้”¹

เมื่อปฏิบัติหน้าที่ในด้านการสั่งสอนโดยตรง ก็พยายามตรวตรวจสอบอยู่ในหลักปฏิบัติที่เน้นความบริสุทธิ์ ความมีเมตตา และความจริงใจต่อไปนี้ด้วย

หลักปฏิบัติหมวดแรก เรียกชื่อว่า *ธรรมเทศกธรรม* แปลว่า ธรรมของผู้แสดงธรรม มี 5 ประการ² จับความได้ดังนี้

1. อนุปฺพุทฺธิกา *สอนให้มีขึ้นตอนถูกลำดับ* คือแสดงหลักธรรมหรือเนื้อหาตามลำดับความยากง่ายลุ่มลึก มีเหตุผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปโดยลำดับ

2. ปรียาขทฺตสาวิ *จับจุดสำคัญมาขยายให้เข้าใจเหตุผล* คือ ชี้แจงให้เข้าใจชัดในแต่ละแง่แต่ละประเด็นอธิบายยกเยื้องไปต่าง ๆ ให้มองเห็นกระจ่างตามแนวเหตุผล

3. อนุทยตา *ตั้งจิตเมตตาสอนด้วยความปรารถนาดี* คือสอนเขาด้วยจิตเมตตา มุ่งให้เป็นประโยชน์แก่ผู้รับคำสอน

4. อนามิสันดร *ไม่มีจิตพองเล็งมุ่งเห็นแก่อาภิส* คือสอนเขามีไม้มุ่งที่ตนจะได้ลาภ สินจ้าง หรือผลประโยชน์ตอบแทน

5. อนุปฺพัจฺจ *วางจิตตรง ไม่กระทบตนและผู้อื่น* คือ สอนตามหลักตามเนื้อหา มุ่งแสดงอรรถแสดงธรรม ไม่ยกตน ไม่เสียดสีข่มขู่ผู้อื่น

มีพุทธพจน์เกี่ยวกับการสอนที่บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปหนึ่งรูปใด แสดงธรรมแก่ผู้อื่น โดยมีจิตคึกคึกอย่างนี้ว่า: ขอให้คนทั้งหลายฟังฟังธรรมของเรา แลกรันฟังธรรมแล้วฟังเลื่อมใส ขอให้ผู้ที่เลื่อมใสแล้วฟังกระทำอาการแห่งผู้เลื่อมใส แก่เรา คัวยเด็ก, ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นนี้ ไม่บริสุทธิ์

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดแล ย่อมแสดงธรรมแก่ผู้อื่น โดยมีจิตคึกคึกอย่างนี้ว่า: ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ผู้ปฏิบัติบรรลุนิพพานได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล ควรเชื่อเชิญให้มาพิสูจน์ ควรน้อมเข้ามาไว้ในใจ อันวิญญูชนพึงรู้ไว้จำเพาะตน, ขอให้คนทั้งหลายฟังฟังธรรมของเรา กรันฟังแล้ว ฟังเข้าใจธรรมทั่วซัด และ

¹ ส.พ.18/323/225 บางแห่งเรียกว่าเกิดสันถวะในบ้าน (ส.ข.17/16/14; ข.ม.29/360/239); บางแห่งเรียกว่าติดอยู่ในบ้าน (ข.ม.29/763/468); มาในวิตกเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น (อภิ.วิ.35/905/483)

² ดู อง.ปญจก.22/159/205 (ไม่ใช่คำแปลโดยตรง แปลเอาใจความและอธิบายประกอบ)

ครั้นเข้าใจทั่วซั้แล้ว ฟังปฏิบัติเพื่อเป็นเช่นนั้นเถิด ดังนี้ เธอย่อมแสดงธรรมแก่คนอื่น ๆ เพราะอาศัยความที่ธรรมเป็นธรรมคือ...เพราะอาศัยความการุญ...เพราะอาศัยความเอื้อเอ็นดู...เพราะอาศัยความปรารธนาดี, ธรรมเทศนาของภิกษุเช่นนี้ บริสุทธิ”¹

แม้แต่หน้าที่ต่อศิษย์ ที่ครูอาจารย์ทั่วไปฟังปฏิบัติตามหลักทศ 6 ซึ่งมีได้เน้นในแง่ความบริสุทธิ์มากนัก ก็มีลักษณะทั่วไปในแนวเดียวกัน คือย้ำความมีเมตตาและการกระทำด้วยความตั้งใจจริง ดังข้อปฏิบัติต่อไปนี้²

1. แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี
2. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
3. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
4. ส่งเสริมยกย่องความคึกคักความสามารถให้ปรากฏ
5. สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทศ (คือสอนให้ใช้ความรู้ทำงานไค้จริง สามารถใช้หาเลี้ยงชีพเป็นอยู่ไค้)

คุณสมบัติของกัลยาณมิตรที่ควรย้าไว้ในตอนท้ายมี 2 ประการ ซึ่งอาจจะถือว่าเป็นคุณสมบัติของกัลยาณมิตรอย่างเลิศ คือ ความเป็นผู้กระทำไค้จริงในสิ่งที่สอนแก่ผู้อื่น หรือได้บรรลุผลสำเร็จนั้น ๆ ด้วยตนเองแล้วจึงสอนเรื่องนั้นแก่ผู้อื่น อย่างหนึ่ง และความเป็นอิสระ เมื่อจะช่วยเหลือผู้อื่น ตนเองไม่ติดง่วงอยู่ในเรื่องผูกพันเดียวกันกับที่เขาทำล้งติดอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อย่างแรกมีพุทธภาษิตตรัสไว้หลายแห่ง ยกตัวอย่างเช่น

“หากคนนี้แหละให้ทั้งอยู่ในคุณความดีอันสมควรก่อน จากนั้นจึงค่อยพรา้สอนผู้อื่น, บัณฑิตไม่ควรมิช้องมัวหมอง

“ถ้าพรา้สอนผู้อื่นฉนั้นไค้ ก็ควรทำคนฉนั้น”³

คำเตือนอย่างนี้โดยมากเพ่งไปในด้านความประพฤติ คือ เรื่องความดีความชั่ว แต่ในด้านการบรรลุผลสำเร็จทางจิตและปัญญา ถ้าได้ผู้บรรลุแล้ว ก็ย่อมเป็นการดีเลิศ ถ้าไม่ได้ก็พึงหาผู้ก้าวไปไกลกว่าหรืออย่างน้อยเสมอกัน ดังพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว เพราะบุคคลผู้เป็นพหูสูตทรงความรู้ตามตำราหรือตามที่เล่าเรียนมา บางท่านชี้แจงสั่งสอน ทำให้ผู้อื่นปฏิบัติบรรลุธรรมได้โดยที่ตัวผู้สอนเองหาบรรลุไม่⁴ หรือบางคราวผู้มีภูมิธรรมเสมอกันมาสนทนาสอบค้นธรรมด้วยกัน แล้วเลยพลอยบรรลุผลสำเร็จไปด้วยกัน⁵

¹ ส.น.16/472/234

² ที.ปา.11/200/203

³ ขุ.ธ.25/22/36

⁴ พหูสูตเช่นนี้ ท่านเปรียบเทียบอนาถโคบาลผู้เลี้ยงโคของคนอื่น ได้แค่ นับจำนวนโค แต่ไม่มีส่วนได้ลิ้ม เบญจโครส ดู ขุ.ธ.25/11/17; ธ.อ.1/145

⁵ เช่น ส.ข.17/225-230/154-162

คุณค่าหรือประโยชน์ที่สำคัญด้านหนึ่งของความมีกัลยาณมิตร ก็คือ การมีตัวอย่างที่ช่วยให้เกิดความมั่นใจว่า สิ่งที่กำลังปฏิบัติและมุ่งหมายนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้จริง บรรลุได้จริง และถ้าทำได้สำเร็จแล้วจะได้รับผลดีจริง ๆ อีกประการหนึ่ง กัลยาณมิตรมีความรู้ความเข้าใจมีประสบการณ์ในสิ่งที่ปฏิบัติที่ดีกว่า จึงสามารถช่วยชี้แนะบอกแนวหรือวิธีการที่จะทำให้การปฏิบัติงายขึ้น หรือมีทางลัดมากขึ้น กัลยาณมิตรที่ได้บรรลุผลการปฏิบัติด้วยตนเองมาแล้ว ย่อมอำนวยความสะดวกหรือประโยชน์ที่กล่าวมานี้ได้เต็มที่ ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดศรัทธา มีกำลังใจแรงกล้า จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่ควรจะเฟื่องหวังกัลยาณมิตรที่มีคุณสมบัติสมบูรณ์เช่นนั้นก่อน

ส่วนความเป็นอิสระ มองได้ 2 ด้านคือ ด้านความเป็นอยู่หรือระบบการดำเนินชีวิต และความเป็นอิสระภายในจิตใจ ความเป็นอิสระนี้เป็นสิ่งสำคัญ เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวแล้วเกี่ยวกับภิกษุผู้คลุกคลีกับคฤหัสถ์ข้างต้น ผู้ที่ติดอยู่ในเครื่องผูกมัดจองจำอย่างเดียวกับเขา หรือว่ายวนด้นรนอยู่ในกระแสน้ำเชี่ยวในเกลียวคลื่นเดียวกับคนอื่น แม้แต่ตนเองก็ยังช่วยไม่ได้ จะช่วยปลดปล่อยหรือรื้อถอนผู้อื่นขึ้นมาได้อย่างไร คนที่ติดอยู่ในระบบที่ผูกมัดของสังคม ด้นรนแสวงหาสิ่งต่าง ๆ ตามแนวทางเดียวกับคนอื่น ๆ ด้วยค่านิยมอย่างเดียวกัน มีปัญหาปิดรัดกีดกันทางด้านความเป็นอยู่ การอาชีพของตนและครอบครัว ด้นรนเพื่อความอยู่รอดเฉพาะตนและจำเพาะครอบครัวของตนเหมือนกันกับคนอื่น ๆ เมื่อสังคมเกิดปัญหา ย่อมยากที่จะมีเวลา มีความคิดมาอุทิศให้แก่การไถ่ถอนคนอื่น ๆ หรือที่จะนำผู้คนออกไปสู่แนวทางใหม่ ๆ ได้ เมื่อพยายามทำก็มักเข้าแนวที่ว่ากันว่า พายเรือเวียนวนอยู่ในอ่าง ยิ่งเมื่อทั้งระบบความเป็นอยู่ทั้งจิตใจ ล้วนไม่เป็นอิสระทั้งสองอย่าง ก็ยิ่งประสบความสำเร็จได้ยาก ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงวางระบบสงฆ์ให้เป็นชุมชนอิสระ มีความเป็นอยู่หรือระบบการดำเนินชีวิตเป็นอิสระจากระบบของสังคมใหญ่ ดังจะเห็นได้จากวินัยที่เป็นเครื่องจัดระบบแบบแผนของสงฆ์ เมื่อมีระบบชีวิตความเป็นอยู่เป็นอิสระด้วย และมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระเป็นพื้นฐานด้วย ก็จะทำให้สงฆ์เป็นชุมชนอิสระที่ช่วยชักนำสิ่งที่ติงามถูกต้องเข้ามาให้แก่สังคมส่วนใหญ่อย่างได้ผล และสามารถเป็นแหล่งพึ่งอาศัยช่วยให้ความเป็นอิสระระดับต่าง ๆ แก่คนในสังคมใหญ่นั้นด้วย มีพุทธพจน์แห่งหนึ่งตรัสไว้ดังนี้

“ภูกกรจุนทะ ผู้ที่ตนเองก็จมอยู่ในโคลนเลนอันลึก จะช่วยอุยกยกคนอื่นที่จมอยู่ในโคลนเลนอันลึกขึ้นมาไค้กัน ข้อนี้มิใช่ฐานะที่จะเป็นไปไค้”

“ผู้ที่ตนเองไม่จมอยู่ในโคลนเลนอันลึก จะช่วยอุยกยกคนอื่นที่จมอยู่ในโคลนเลนอันลึกขึ้นมา ข้อนี้จึงจะเป็นฐานะที่จะเป็นไปไค้”

“ผู้ที่ตนเองมิไค้ฝึก มิไค้อบรม ยังไม่หายร้อนกิเลส จักฝึก จักอบรม จักทำคนอื่นให้หายร้อนกิเลส ข้อนี้มิใช่ฐานะที่จะเป็นไปไค้”

“ผู้ที่ตนเองฝึกแล้ว อบรมแล้ว กับร้อนกิเลสแล้ว จักฝึก จักอบรม จักทำคนอื่นให้หายร้อนกิเลส ข้อนี้จึงจะเป็นฐานะที่จะเป็นไปไค้”¹

¹ ม.ม.12/108/81; อ้างใน ข.ม.29/37/36; ข.จ.30/219/116

เพื่อรักษาระบบชีวิตของพระสงฆ์ให้คงสภาพเป็นอิสระไว้ให้ได้มากที่สุด มีพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นหลักแสดงจรรยาบรรณของนักบวช ความว่า

“บรรพชิตไม่พึงเที่ยววน่ทำไปทุกอย่างไม่เลือก, ไม่พึงเป็นคนของคนอื่น, ไม่พึงอาศัยผู้อื่นเป็นอยู่ และไม่พึงเอาธรรมมาค้าขาย”¹

เรื่องนี้ เห็นควรสรุปด้วยพระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นกัลยาณมิตรสูงสุด ซึ่งทรงประกอบด้วยคุณสมบัติของกัลยาณมิตรอย่างเลิศ ครบทั้งสองข้อคือ ทรงทำได้จริง บรรลุผลสำเร็จในสิ่งที่นำมาสอนแล้วด้วย และทรงมีความเป็นอิสระ หลุดพ้นทั้งจากระบบของสังคมที่แวดล้อมอยู่ และทั้งจากกิเลสที่ผูกมัดสมุฏมอยู่ในจิตใจ

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนคอกอุบล คอกปทุม คอกบุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ แต่ตั้งอยู่ลอยพ้นน้ำ ไม่ถูกน้ำฉาบติด จันใด ตากคกก็จันนั้นเหมือนกัน เกิดในโลก เติบโตขึ้นในโลก แต่เป็นอยู่ลอยเหนือโลก ไม่ติดกลัวค้ำยโลก”²

“กุรรวาหนะ ตากคตสล็คออกไคแล้ว ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นแล้ว จากธรรม ๑๐ ประการ จึงเป็นอยู่ ค้ำยใจไร้เขตแดน, ธรรม ๑๐ ประการอะไรบ้าง? คือ ตากคตสล็คออกไคแล้ว ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นแล้ว จากรูป...จากเวทนา...จากสัญญา...จากสังขาร...จากวิญญาต... จากความเกิด...จากความแก่...จากความตาย... จากทุกข์ทั้งหลาย...จากกิเลสทั้งหลาย จึงเป็นอยู่ ค้ำยจิตใจที่ไร้เขตแดน เปรียบเหมือนคอกอุบล คอกปทุม คอกบุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ แต่ตั้งอยู่ลอยพ้นน้ำ ไม่ถูกน้ำฉาบติด ฉะนั้น”³

“พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น คิ่นเองแล้ว จึงทรงแสดงธรรมเพื่อปลุกให้ตื่น, ทรงฝึกพระองค์เองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อความฝึก, ทรงสงบเองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อความสงบ, ทรงข้ามพ้นเองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อการข้ามพ้น, ทรงหายร้อนสนิทเองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อความคับร้อน”⁴

และท้ายสุด ลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่า “อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน” 3 อย่างต่อไปนี้ น่าจะใช้เป็นหลักตรวจสอบตนเองอย่างกว้าง ๆ สำหรับกัลยาณมิตรผู้จะทำหน้าที่ในด้านการสอนให้ได้ผลจริง ๆ คือ⁵

¹ ข.อุ.25/134/179; ไม่พึงเที่ยววน่ทำไปทุกอย่างไม่เลือก แปลจาก น วายเมย สพพคต แปลตามรูปศัพท์ว่า ไม่พึงพยายามในที่ทั้งปวง หรือในเรื่องทุกอย่าง อรรถกถา (อุ.อ. 422) ไขความว่า ไม่พึงพยายามในความชั่วทุกอย่าง เช่น ทำงานเดินข่าวเป็นคนสอดแนมเป็นต้น เหมือนอย่างพวกราชบุรุษ; ไม่พึงเป็นคนของคนอื่น คือไม่ควรเป็นคนรับใช้หรือลูกน้องของใคร

² ส.ข.17/241/171; เทียบ อ.จ.ต.ก.ก.21/36/50

³ อ.จ.ต.ก.ก.24/81/162

⁴ ที.ปา.11/30/57; ม.ม.12/402/435 (หายร้อนและดับร้อน แปลตามศัพท์ว่า ปรีนิพพานเองแล้ว จึงแสดงธรรมเพื่อปรีนิพพาน)

⁵ ม.ม.13/330/322; อ.จ.ต.ก.20/565/356; ข.ม.29/475/326; พุทธพจน์นี้บางที่แปลขัดกัน แม้แต่ในพระไตรปิฎกฉบับ (แปล) ภาษาไทย ต่างเล่มก็แปลต่างกัน ทางที่ดีควรตรวจสอบความหมายกับ ที.ส.9/300/299; 308/244; 379/299; ม.ม.13/373/357; ที.อ.1/432; 2/203; ม.อ.3/253; ส.อ.3/359; อุ.อ.413; นิท.อ.2/56

1. ทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่ง คือทรงรู้อย่างเห็นจริงเองแล้วจึงทรงสั่งสอนผู้อื่นเพื่อให้รู้อย่างเห็นจริงตามในธรรมที่ควรรู้อย่างเห็นจริง

ข้อนี้ มองในแง่ตัวผู้สอน ว่ามีความรู้จริงในเรื่องที่สอน หรือได้บรรลุผลประจักษ์ในเรื่องที่สอนนั้น มาด้วยตนเองก่อนแล้ว

2. ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล คือ ทรงสั่งสอนชี้แจงให้เห็นเหตุผล ซึ่งผู้ฟังสามารถพิจารณาให้เข้าใจโดยใช่ปัญญาของเขาเอง

ข้อนี้ มองในแง่ของผู้เรียนหรือผู้ฟัง ซึ่งผู้สอนแสดงคำสอนชนิดที่ให้อิสระภาพ หรือเปิดโอกาสให้ผู้เรียนผู้ฟังคิดพิจารณา ใช้ปัญญาของเขา พัฒนาปัญญาของตนเอง และเข้าใจหรือเข้าถึงความจริงด้วยตัวของเขาเอง ผู้สอนเพียงนำข้อมูลข้อเท็จจริงเหตุผลหรือข้อเสนอมาตีแผ่แจกแจงให้ดู และกระตุ้นให้คิดให้พิจารณา

3. ทรงแสดงธรรมมีผลสมจริงเป็นอัจฉรย คือทรงสอนสิ่งที่เป็นจริง ซึ่งคนมีปัญญารักความจริงพิจารณาแล้วจะต้องยอมรับ และเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ให้เกิดผลจริง ซึ่งผู้ปฏิบัติย่อมจะได้รับผลสอคล้องสมควรแก่การปฏิบัติ

ข้อนี้ มองในแง่สิ่งที่สอน ซึ่งสมความจริง หรือเป็นอย่างนั้นจริง ยืนยันได้ มีแก่นสาร ไม่เหลวไหล นำไปปฏิบัติได้ผล ไม่เป็นหมัน ไม่เป็นโมฆะ ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติได้จริง ทำแค่ไหนอย่างไรก็ได้ผลสมกันกับการกระทำและองค์ประกอบที่เป็นเหตุปัจจัยนั้น ๆ

อย่างไรก็ดี ถ้าไม่อาจหากัลยาณมิตรผู้ได้เห็นผลประจักษ์เองแล้ว ผู้ทำได้จริงและเป็นอิสระจริง บุคคลพหุสุตที่สอนเขาทั้งที่ตัวเองไม่ได้เข้าถึงจริงนั้นแหละ ก็เป็นประโยชน์ได้ โดยที่บุคคลพหุสุตนั้น เป็นเหมือนนายโคบาลเลี้ยงโคให้คนอื่น หรือเหมือนคนตาบอดถือตะเกียง¹ คนอื่นที่ตาดีลืมตาขึ้นแล้ว ก็มองเห็นสิ่งทั้งหลายได้ คนตาดีที่ว่านั้นก็คือคนมีโยนิโสมนสิการ ในกรณีเช่นนั้น ไม่ต้องพูดถึงบุคคลพหุสุตที่รู้กว้างขวางและชำนาญการสอน แม้แต่คนโง่เขลาหรือคนบ้าจำถ้อยคำมีสาระจากคนอื่นมาท่องหรือบ่นว่าอะไรมีแง่ให้คิด คนมีโยนิโสมนสิการได้ฟังก็อาจเกิดความแจ่มแจ้งหยั่งรู้สัจธรรมได้เหมือนกัน² แต่เมื่อถึงขั้นนี้ ความสำคัญอยู่ที่ฝ่ายผู้ฟัง คือองค์ประกอบฝ่ายใดที่เป็นปัจจัยอย่างที่สองที่จะกล่าวเป็นข้อถัดไป

การทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร

เมื่อมองในแง่ของการศึกษา หรือความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม การที่มิตรทำกิจต่าง ๆ ร่วมกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน นับว่าเป็นเพียงส่วนประกอบภายนอก สิ่งที่นับว่าสำคัญก็คือความมีอิทธิพลชักจูงกันในด้านความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจต่าง ๆ ที่ท่านเรียกรวมว่า ทิฏฐิ ถ้า

¹ ดู ขุ.เถร.26/397/406 (อุปมาแรก ดูที่มาซึ่งอ้างก่อนแล้ว)

² เช่นเรื่องใน ส.อ.1/320; สุตต.อ.2/252

เป็นความคิดเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง มีโทษ ก็เรียกว่า มิจฉาทิฏฐิ ถ้าเป็นฝ่ายที่ดีงาม ถูกต้อง เป็นประโยชน์ ก็เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ มิตระใดมีอิทธิพลชักจูงให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ ก็เป็นมิตระไม่ดี เรียกว่า *ปาว/มิตระ* มิตระใดชักจูงให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ก็เป็นมิตระดี มิตระแท้ เรียกว่า *กัลยาณมิตระ* มีบ่อย ๆ ที่มีตริชนนิตในเรือนคือมารดาบิดา หรือแม้แต่ครูอาจารย์ มีอิทธิพลชักนำทิฏฐินี้ น้อยกว่ามิตระชนนิตเพื่อนที่คบหาเล่นเที่ยวพูนน้อมด้วยกัน แต่บางครั้งปรากฏว่า แม้แต่มิตระชนนิตเพื่อนที่คบหานั้น กลับมีอิทธิพลน้อยไปกว่ามิตระชนนิตตัวอยู่ห่างแต่มีพลังแรงเข้าถึงใจ ได้แก่มิตระที่มาทางสื่อมวลชนต่าง ๆ มาทางสิ่งบันเทิงเริงรมย์ตลอดจนหนังสือ ตัวเชื่อมที่ทำให้มิตระนั้นเข้ามามีอิทธิพลชักจูงได้ หรือปัจจัยเครื่องเชื่อมต่อระหว่างมิตระกับอิทธิพลที่เกิดขึ้นในใจ ก็ได้แก่ ความเชื่อ ความเลื่อมใส ความนิยมชมชอบ ความซาบซึ้งใจ ที่เรียกว่าศรัทธา เมื่อมีศรัทธาแล้ว หรือทำให้เกิดศรัทธาได้แล้ว ถึงตัวมิตระจะอยู่ไกล ไม่ได้คลุกคลี ก็มีอิทธิพลได้ ถึงตัวมิตระจะอยู่ใกล้ แต่ถ้าไม่ศรัทธา ก็หาจะมีอิทธิพลชักจูงได้ไม่ ดังนั้นท่านจึงถือเป็นหลักการว่า ผู้ซึ่งจะทำหน้าที่ชักนำสั่งสอนผู้อื่นให้มีความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็นเป็นต้นอันถูกต้อง ควรจะต้องยังศรัทธาให้เกิดแก่ผู้รับฟังคำสั่งสอนนั้นได้ พึงง่าย ๆ ว่า หลักการเบื้องต้นข้อหนึ่งในทางการศึกษา คือกัลยาณมิตระเป็นปัจจัยให้เกิดศรัทธา หรือจะพูดขยายออกไปอีกก็ได้ว่า การคบหาบัณฑิต หรือเสวนาสัตบุรุษ เป็นปัจจัยแห่งศรัทธา ผู้ใดแม้จะเป็นคนดีมีปัญหา แต่เมื่อยังไม่อาจให้เขาเกิดศรัทธาได้ ก็ยังไม่ได้ฐานะเป็นกัลยาณมิตระ และการเสวนาหรือการคบหาที่ยังไม่เกิด เมื่อศรัทธาแล้ว ใจรับ ก็นำความคิดได้ นำพฤติกรรมได้ อาจให้เกิดการเปลี่ยนแปลง หรือชักจูงให้รู้จักคิดอย่างถูกต้อง ซึ่งเป็นอีกขั้นตอนหนึ่งต่อไป *ข้อตัดสินใจว่า ทำหน้าที่กัลยาณมิตระได้สำเร็จคือ ทำให้ผู้เสวนาเกิดมีสัมมาทิฏฐิ*

เรื่องสัมมาทิฏฐิในแง่หลักวิชาตามแบบหรือตามตำราเดิมแท้ ยังจะได้กล่าวต่อไปอีก แต่ในที่นี้ มีข้อควรทำความเข้าใจเบื้องต้นไว้ก่อนว่า ความเห็น ทศนคติ ค่านิยม ความรู้ความเข้าใจถูกต้อง ดีงาม ที่เรียกว่าสัมมาทิฏฐินั้น อาจมีเนื้อหาสาระละเอียดมากมาย อาจบรรยายกันไปได้ต่าง ๆ หลายอย่างหลายแนว แต่เมื่อมองตามหลักธรรมแล้ว ก็สรุปได้เป็นเพียง 2 ประเภทคือ

1. ความเชื่อถือ ความเห็น ทศนคติ ความรู้ความเข้าใจ ที่ถูกต้องดีงามมีเหตุผลเป็นประโยชน์เกี่ยวกับเรื่องความดีความชั่ว การทำดีทำชั่วและการได้รับผลดีร้ายสอดคล้องกับการกระทำของตน คือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ความเชื่อมั่นในคุณธรรม เช่น คุณของมารดาบิดา ความเชื่อความเห็นสอดคล้องกับคำสอนทางศาสนา เช่นว่าโลกหน้ามี เป็นต้น รวมเรียกกันสั้น ๆ ว่า เห็นชอบตามคลองธรรม หรือความเชื่อกรรม ซึ่งทำให้มีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน เรียกตามหลักวิชาคำเดียวว่า กัมมัตส-กตาญาณ อย่างนี้แล คือสัมมาทิฏฐิที่ได้เคยกล่าวถึงมาแล้วว่าเป็น *โลกียสัมมาทิฏฐิ* หรือสัมมาทิฏฐิขั้นโลกีย เกิดจากความรู้ความเข้าใจเหตุผลโดยอาศัยการอบรมสั่งสอนปลูกฝังสืบ ๆ กันมาในสังคม ช่วยให้เกิดความประพฤติดีประพฤติชอบ และการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ทำให้สังคมสงบเรียบร้อย คนอยู่ร่วมกันร่มเย็นเป็นสุข

2. ความรู้ความเห็น ความเข้าใจ เกี่ยวกับโลกและชีวิต หรือสังขารธรรมทั้งหลายถูกต้องตามความเป็นจริง คือ ตามสภาวะของมันและตามความเป็นไปโดยธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ทำให้มองเห็นความสัมพันธ์ที่ถูกต้องซึ่งควรจะมีจะเป็นระหว่างตนเองกับสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อมอยู่ หรือกับโลกและชีวิต เช่น รู้ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นสังขารธรรม เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า เป็นไปตามความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย จึงมีสภาพไม่คงที่ ไม่เที่ยงแท้ถาวร ไม่ยั่งยืนอยู่ตลอดไป และมีเหตุปัจจัยต่าง ๆ ชัดแย้งบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ไม่เป็นตัวของมันเองอย่างแท้จริง ไม่อาจเป็นของใคร ๆ และไม่ขึ้นต่อความปรารถนาของใครได้จริงจึง เมื่อสิ่งทั้งหลายมีสภาวะแท้จริงเป็นอย่างนี้ เราควรมีท่าทีและปฏิบัติต่อมันอย่างไร การมีท่าทีแห่งการยึดมั่นถือครองอย่างไม่ลืมหูลืมตา หรือยกมอบชีวิตนี้ให้แก่การแสวงหาไขว่คว้าสิ่งเหล่านี้ เป็นการถูกต้องแล้วหรือไม่ มนุษย์สัตว์ทั้งหลาย รวมทั้งตัวเราต่างก็เป็นสังขารธรรมตกอยู่ในคติธรรมดาเดียวกัน เป็นเพื่อนแก่เจ็บตาย เราควรมีท่าทีและปฏิบัติต่อกันอย่างไร ดังนั้นเป็นต้น ความรู้ความเห็นความเข้าใจอย่างนี้ เกิดจากการรู้จักมอง รู้จักคิด รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตรงตามสภาวะและตามเหตุปัจจัยของมัน เป็นความรู้ความเห็นความเข้าใจที่ได้เรียกว่า สัมมาทิฐิแนวโลกุตระ คือในขั้นต้นนี้ยังเป็นโลกียะ แต่ก็อยู่ในแนวทางของโลกุตระสัมมาทิฐิ จะเจริญงอกงามขึ้นเป็น *โลกุตระสัมมาทิฐิ* ได้ต่อไป

สัมมาทิฐิอย่างแรกเรียกว่า กัมมัสสกาตาสัมมาทิฐิ ได้แก่ *กัมมัสสกาตญาณ* (ความรู้ภาวะที่บุคคลมีกรรมเป็นของตน หมายถึงความรู้ที่พอรู้จักแยกว่าอันใดเป็นกรรมของตนหรือมิใช่ นับเป็นความรู้ระดับที่ทำให้รู้จักรับผิดชอบการกระทำของตน) ที่ชาวพุทธไทยมักเรียกกันว่า กัมมัสสกาตศรัทธา เป็นสัมมาทิฐิระดับธรรมจริยาหรือกุศลกรรมบถ เป็นประโยชน์หรือจุดหมายชีวิตระดับภิกขุธรรมมีกตตะและสัมปรายิกตตะ แต่เป็นพื้นฐานของปรมาตตต่อไป ส่วนสัมมาทิฐิอย่างที่สอง จัดเข้าในระดับวิปัสสนาสัมมาทิฐิ แต่บาลีเรียก *สัจจานุโลมิกญาณ* แปลว่าญาณคล้อยแก่สัจจะ หรือความรู้ที่เข้าแนวสัจจะ นำไปสู่การตรัสรู้คือมุ่งตรงต่อปรมาตตต่อไป¹

¹ พุทธพจน์ว่าด้วยสัมมาทิฐิที่เป็นโลกียะ และโลกุตระ ดูในบทต่อไปว่าด้วยองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา

อรรถกถา เช่น อง.อ.1/519; 2/79;3/54 จำแนกสัมมาทิฐิละเอียดออกไปเป็น 5 อย่างคือ *กัมมัสสกาตสัมมาทิฐิ ญาณสัมมาทิฐิ วิปัสสนาสัมมาทิฐิ มัคคสัมมาทิฐิ และ ผลสัมมาทิฐิ* สามอย่างแรกเป็นโลกียสัมมาทิฐิ สองอย่างหลังเป็น โลกุตระสัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิข้อที่ 1 ข้างบน ก็คือกัมมัสสกาตาสัมมาทิฐิ ส่วนข้อที่ 2 จัดเข้าในวิปัสสนาสัมมาทิฐิ ดังนั้น ทั้งสองข้อจึงเป็นสัมมาทิฐิระดับโลกียเหมือนกัน แต่มีข้อแตกต่างว่า วิปัสสนาสัมมาทิฐิ เป็นสัมมาทิฐิที่นำไปสู่ มัคคสัมมาทิฐิและผลสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นโลกุตระ จึงได้เรียกว่าเป็นสัมมาทิฐิแนวโลกุตระ

กัมมัสสกาตญาณ ซึ่งเป็นกัมมัสสกาตาสัมมาทิฐินั้น มีตัวอย่างที่คุ้นกันดีคือ สัมมาทิฐิในหลักธรรมจริยาหรือกุศลกรรมบถ 10 (เช่น อง.ทสก.24/165/289; อภิ.วิ.35/822/443; อิติ.อ.269 และที่มามากมายที่เคยอ้างแล้ว) เป็น-

จะเห็นว่าสัมมาทิฏฐิตัวแท้ที่จะให้เข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาก็คือ สัมมาทิฏฐิอย่าง ที่ 2 ซึ่งเป็นความรู้ที่เข้าแนวสัจจะ ชาวพุทธทุกคนไม่ว่าจะเป็นผู้ที่คิดจะเข้าถึงจุดหมายสูงสุดหรือยังไม่ได้คิดก็ตาม ย่อมไม่ควรหยุดอยู่เพียงสัมมาทิฏฐิข้อแรก ควรจะก้าวต่อไปสู่สัมมาทิฏฐิข้อที่ 2 ด้วย พยายาม ปลุกอบรมปัญญาระดับนี้ ให้มีขึ้นบ้างไม่มากก็น้อย เพราะสัมมาทิฏฐิระดับนี้ จะช่วยบรรเทาความโลภ โกรธ หลง ให้เบาบางลง ทำให้จิตใจปลอดโปร่งผ่องใส รู้จักวางใจวางท่าที่ต่อโลกและชีวิตดีขึ้น จะมีความสุขมากขึ้น เป็นวิธีลดการเบียดเบียนแย่งชิงและความทุกข์ความเดือดร้อนของโลก ที่ได้ผลดียิ่งกว่าวิธีอื่นยิ่งในระดับที่เรียกกันว่าศีลธรรม เป็นผลดีทั้งแก่ตนและสังคม

เมื่อแยกแยะดูขั้นตอนตามลำดับของกระบวนการธรรม จะเห็นว่าการเสวนาสัตบุรุษหรือความมี กัลยาณมิตร นำไปสู่การได้สัจธรรม คือคำสอนคำแนะนำชี้แจงต่าง ๆ โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง เมื่อ ธรรมคือหลักความจริงหรือหลักแห่งความดีงามที่แสดงนั้น เป็นจริง หรือดีงามจริง หรือแสดงได้ดีมี เหตุผล ผู้รับฟังนั้นก็เกิดศรัทธา อาจเขียนให้ดูง่ายดังนี้¹

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สกัปปธรรม → ศรัทธา

ถึงตอนนี้ ก็มาถึงจุดสำคัญอีกจุดหนึ่งในกระบวนการแห่งการศึกษา หรือความก้าวหน้าในการ ปฏิบัติธรรม คือจุดเชื่อมต่อกองทัพประกอบภายนอก หรือปัจจัยทางสังคม เข้าสู่องค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายในตัวบุคคล ตามหลักนั้นท่านว่าองค์ประกอบภายนอกคือ *ปรโตโมสะ* (ในที่นี้ได้แก่ความ มีกัลยาณมิตร) ส่วน ๆ *ส่งผลได้ถึงศรัทธา* จบลงเพียงแค่นี้โลกก็สัมมาทิฏฐิเท่านั้น² ถ้าได้เพียงเท่านั้น ก็เป็น อันไปไม่ตลอดกระบวนการศึกษาอบรม ไม่ถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เมื่ออยู่แต่ขั้นศรัทธา

- สัมมาทิฏฐิที่มีทั้งภายในและภายนอกพระพุทธศาสนา และมีมาแต่ในสมัยก่อนพุทธกาล คือมีในลัทธิศาสนาที่เป็น กรรมวาทีทั้งหลาย (สิ่งใดเขาสอนกันไม่ว่าลัทธิศาสนาไหน ถ้าถูกต้องเป็นจริง พุทธศาสนาก็ยอมรับทั้งนั้น) ดู วินย.อ.1/290; ม.อ.1/270; ม.อ.1/270 ก็ย่ำไว้ว่า กัมมัสสกตาญาณ และ สัจจานุโลมิกญาณ (ญาณคล้ายแก่สัจจะ คือความรู้ที่เข้าแนวสัจจะ, อภิ.วิ.35/822/443; คือวิปัสสนาญาณนั่นเอง, ที.อ.3/223; วิภค.อ.539; วินย.ฎีกา 2/96; วิสุทธิ.ฎีกา 3/9) เป็นโลกียสัมมาทิฏฐิ

อนึ่ง ม.อ.3/544 จำแนกสัมมาทิฏฐิ 5 แยกไปเล็กน้อย เป็น *วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ* กับ *มัตถกตาสัมมาทิฏฐิ* *มัตถกสัมมาทิฏฐิ* *ผลสัมมาทิฏฐิ* *ปัจเจกชนสัมมาทิฏฐิ* คือตัดฉานสัมมาทิฏฐิออก เติมปัจเจกชนสัมมาทิฏฐิเข้าแทน ฉานสัมมาทิฏฐิเป็นโลกียเหมือนกัน แต่เป็นเรื่องของผู้ได้ฉาน ไม่เกี่ยวกับที่นี่ ส่วนปัจเจกชนสัมมาทิฏฐิ ได้แก่สัมมา ญาณ เป็นเรื่องของผู้บรรลุมรรคผลไปแล้ว ถึงแม้จะเป็นโลกีย แต่ก็ไม่เกี่ยวกับเรื่องที่กำลังพิจารณา

¹ ส่วนหนึ่งแห่งลำดับธรรมใน อ.ทส.ก.24/61/122 (เขียนอย่างบาลี: สัปปริสสังเสวะ → สัทธัมมสนะ → สัทธา) ใน อ.ทส.ก.24/76/154-9 แสดงลำดับธรรมฝ่ายละ ตอนหนึ่งกล่าวว่า “เมื่อมีกัลยาณมิตร ก็สามารถจะกำจัดความ ไม่มีศรัทธา ความใจแคบ ความเกียจคร้านได้”

คัมภีร์รุ่นหลังเช่น วิสุทธิมัตถ์ นำหลักอย่างนี้มาใช้ในการอธิบายเรื่องศรัทธา โดยกล่าวว่า “ศรัทธามีโสตาปัตติยังคะ เช่นการสดับสัทธรรม เป็นปัทมฐาน ก็ได้” (วิสุทธิ.3/38; สจฺจนี อ.211; นิทฺ.อ.1/67)

² อ้าง อ.อ.135 (โยนิโสมนสิการกับโลกุตระสัมมาทิฏฐิ ก็พึงอ้างที่มาเดียวกันนี้)

ผู้มีศรัทธานั้น ก็ยังต้องคอยอิงยังขึ้นต่อกัลยาณมิตร คอยพึ่งอาศัยครูอาจารย์ พุทธกิจกรรมก็ยังอยู่ในลักษณะของการทำตามหรือเลียนแบบ ยังไม่รู้ยังเห็นจริงประจักษ์แก่ตน ยังไม่เป็นอิสระหลุดพ้นสิ้นเชิงทางแก๊ก็ก็ต้องหาทางเชื่อมโยงให้ก้าวเข้าสู่องค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายในตัวบุคคลคือโยนิโสมนสิการ โดยปลูกโยนิโสมนสิการให้มีขึ้น และมารับช่วงทำงานต่อไป ดังหลักการแสดงไว้ว่า *โยนิโสมนสิการ จึงจะสามารถนำไปสู่ โลกุตระสัมมาทิฏฐิ บรรลุจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนาหรือการศึกษาที่แท้ได้*

การเชื่อมโยงเข้าสู่ปัจจัยภายในนี้ ก็อาศัยกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอกนี้เอง ช่วยทำให้ได้ และเมื่อว่าตามหลักการแล้ว ก็ให้ถือเป็นหน้าที่ของกัลยาณมิตรที่จะช่วยผู้เรียนให้ปลูกโยนิโสมนสิการของตนขึ้นมาใช้ กัลยาณมิตร ไม่เพียงมีเป้าหมายอยู่เพียงแค่ขั้นศรัทธา แต่พึงใช้ศรัทธาเป็นเพียงเครื่องมือที่จะช่วยให้ตนจุดชนวนโยนิโสมนสิการในตัวผู้เรียนขึ้นได้โดยสะดวก โดยนัยนี้ กัลยาณมิตรอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยง แล้วใช้การแสดงธรรม ธรรมที่แสดง หรือวิธีแสดงธรรมนั่นเอง ช่วยให้ผู้ฟังหรือผู้เรียนปลูกโยนิโสมนสิการขึ้น คือให้รู้จักคิดรู้จักพิจารณาด้วยตนเอง โดยมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและเหตุปัจจัย เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นแล้ว กระบวนธรรมก็ดำเนินก้าวหน้าต่อไปได้จนถึงที่สุดระหว่างนี้ กัลยาณมิตรก็อาจคอยช่วยประคับประคองชี้ช่องหนุนเสริมโยนิโสมนสิการนั้นด้วยการแสดงธรรมไปเรื่อย ๆ เมื่อพร้อมทั้งปัจจัยภายนอกมาโยงกับปัจจัยภายใน คือปรโตโมสะที่ดีช่วยหนุนเสริมโยนิโสมนสิการ มนุษย์ปุถุชนที่เป็นเวไนย คือไม่ถึงกับเป็นอัจฉริยะที่จะเริ่มโยนิโสมนสิการขึ้นลำพังตนเอง และไม่ใช่ว่าพรหมะที่ไม่อาจคิดเองได้ ก็จะสามารถก้าวไปในกระบวนการศึกษาและการปฏิบัติธรรมที่ถูกต้อง

อาจพูดกำชับเกี่ยวกับหน้าที่ของกัลยาณมิตรตามหลักพุทธธรรมว่า การที่กัลยาณมิตรมาช่วยเหลือคนผู้หนึ่งผู้ใดนั้น มิใช่เพื่อให้คนผู้นั้นหันมาติดพันขลุ่ยหรือวุ่นอยู่กับกัลยาณมิตรเอง ซึ่งกลายเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้นั้นกับกัลยาณมิตรไป และอาจมีผลเพียงว่าให้เชื่ออย่างที่กัลยาณมิตรเชื่อหรือทำอย่างที่กัลยาณมิตรทำเท่านั้น กัลยาณมิตรเข้ามามิใช่เพื่อให้คนผู้นั้นหันมาสัมพันธ์กับตน แต่เข้ามาเพียงเพื่อเป็นสื่อช่วยให้คนผู้นั้นสัมพันธ์กับสิ่งที่สาม คือโลกและชีวิต หรือสิ่งทั้งหลายที่แวดล้อมตัวเขาอยู่อย่างถูกต้อง โดยเข้ามาชี้บอกให้เขาหันไปมองสิ่งเหล่านั้นและพิจารณาให้รู้จักมันตามความเป็นจริง จนเขารู้ได้ด้วยตนเองว่าเขาควรสัมพันธ์กับสิ่งเหล่านั้นให้ถูกต้องอย่างไร โดยนัยนี้กระบวนธรรมจึงต้องเขียนต่อไปอีกดังนี้

เสวนาสักบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สกัปปธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ

แต่ในหลักการพัฒนาปัญญาหรือองค์ประกอบที่จะทำให้เป็นโสดาบัน ท่านไม่กล่าวถึงศรัทธาเลย ทั้งนี้ ท่านอาจถือว่าในกรณีนั้นศรัทธาเป็นเพียงองค์ธรรมผ่าน หรือเครื่องช่วยเชื่อมโยง ไม่ใช่ตัวเน้นในทางปฏิบัติ จึงข้ามไปเสีย อาจเขียนกระบวนธรรมที่ประสานกับหลักการพัฒนาปัญญาหรือองค์ประกอบ

ที่ทำให้เป็นโสดาบันนั้นได้ดังนี้¹

เสวนาสัททบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สกัปปธรรม → (ศรัทธา) → โยนิโสมนสิการ → ปฏิบัติธรรมถูกหลัก

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แม้จะมีได้ระบอบองค์ประกอบข้อโยนิโสมนสิการ แต่ก็แสดงให้เห็นการทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร ซึ่งให้ความเป็นอิสระแก่ผู้ศึกษา นำไปสู่การรู้เข้าใจประจักษ์ด้วยตนเอง ดังคำสนทนาต่อไปนี้²

มาคณติยะ : ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสศรัทธาท่านพระสมณโคดมอย่างนี้แล้ว, ท่านพระโคตมผู้เจริญ พอจะทรงช่วยแสดงธรรมให้ข้าพเจ้าลุกขึ้นจากอาสนะนี้โดยหายมีคอบอกได้ไหม?

พระพุทธเจ้า : ถ้าอย่างนั้น มาคณติยะ ท่านพึงคบหาสัททบุรุษทั้งหลาย เพราะเมื่อท่านคบหาสัททบุรุษท่านจักได้สัททธรรม, เมื่อท่านได้สัททธรรม ท่านก็จักปฏิบัติธรรมถูกหลัก, เมื่อท่านปฏิบัติธรรมถูกหลัก ท่านก็จักรู้ได้เองเห็นได้เองทีเดียวว่า โรค(ทางจิต) ฝักร้าย(ในใจ) ศรที่คอยทิ่มแทงใจ คือเหล่านี้, โรค ฝักร้าย ศรแทงใจ จะดับไปได้ ณ ที่นี้ (คือ) เพราะอุปาทานของเรานั้นดับไป ภพก็ดับ ฯลฯ ความโศก ความเศร้า ความทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็จะดับไป ความคับแค้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ก็จะมีได้กัวยประการดังนี้

และอีกแห่งหนึ่งว่าดังนี้³

โรตกมาณพ : ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงปัญญาจักขุเห็นรอบค้ำ ข้ำาขอน้อมนมัสการพระองค์ ข้าแต่พระศาสดา ขอได้โปรดปลดปล่อยข้าพระองค์จากข้อสงสัยทั้งหลายด้วยเถิด

พระพุทธเจ้า : กูกรโศกยะ เราไม่สามารถปลดปล่อยใครๆ ในโลกผู้ยังมีความสงสัยอยู่ให้พ้นไปได้, แต่เมื่อท่านรู้ชัดซึ่งธรรมอันประเสริฐ ท่านก็จะข้ามห้วงกิเลสไปได้เอง

ในเมื่ออิสรภาพของผู้ศึกษาเป็นสิ่งสำคัญ และในเมื่อกัลยาณมิตรก็ได้ทำหน้าที่ของตนอย่างดีที่สุดแล้ว ก็จะต้องย่ำถึงการทำหน้าที่ของตัวผู้ศึกษาเองบ้าง เพื่อจะได้ใช้อิสรภาพของตนให้เป็นประโยชน์ให้มากที่สุด ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงทำหน้าที่อีกด้านหนึ่งของกัลยาณมิตร คือการแนะนำกระตุ้นเตือนให้ผู้ศึกษาทำหน้าที่ของตนให้ดี ดังมีพุทธพจน์ตรัสสอนเกี่ยวกับการฟังธรรม การสนทนา การปรึกษาสอบถามเป็นอันมาก ตัวอย่างเช่น

¹ หลักการพัฒนาปัญญา = ปัญญาวิมุติธรรม เรียกย่อ ๆ ว่า วิมุติ 4 (ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา หรือธรรมเครื่องเจริญปัญญา) ตรงกับองค์ประกอบที่ทำให้เป็นโสดาบัน = โสดาปัตติผล 4 คือ สัมปติสสังสวะ สัทธัมมัสสวณะ โยนิโสมนสิการ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ (ที่มาเคยให้ไว้แล้ว เช่น อ.จ.จตุกก.21/248/332; ส.ม.19/1639/517; 1429/434; 1620/509; ที.ปา.11/240/239) พึงดูประกอบที่ ที.ม.10/202/244 ด้วย; หลักการนี้ ที่ท่านกล่าวสอนในรูปที่ง่าย ๆ มีกระจายอยู่ ณ ที่ต่าง ๆ เหมือนดังที่ท่านไม่ลืมที่จะกล่าวถึงเมื่อมีโอกาส ข้อที่กล่าวไว้ข้างขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ดู ขุ.ขุ.25/9/12.

² ม.ม.13/291/285

³ ขุ.สุ.25/429/536-7; ขุ.จู.30/213-222/112-7

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม 5 ประการ เมื่อฟังสัทธรรม ย่อมเป็นไปไค้ที่จะหยั่งลงสู่นิยาม คือความถูกชอบในกุศลธรรมทั้งหลาย ; ห้าประการอะไรบ้าง? ไค้แก่

1. ไม่นึกหมิ่นเรื่องที่เขาพูด
2. ไม่นึกหมิ่นผู้พูด
3. ไม่นึกหมิ่นตนเอง
4. ใจไม่ฟุ้งซ่าน ฟังธรรม โดยมิจิตหนึ่งเดียว
5. มนสิการโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)”¹

ธรรมที่ต้องการเน้น ณ ที่นี้คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นตัวการทำหน้าที่ทางปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจ แต่โยนิโสมนสิการนั้น มิใช่ใช้เฉพาะในการฟังธรรมหรือฟังคำอธิบายเท่านั้น หากเป็นธรรมที่พึงใช้ในการดำเนินชีวิตทุกส่วนทุกเวลา ทั้งในการรับรู้ การเผชิญสถานการณ์ และการสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายทุกกรณี

เมื่อกล่าวมาถึงขั้นที่โยนิโสมนสิการเข้ารับช่วงไปแล้ว ก็เป็นอันก้าวขึ้นสู่ตอนใหม่ซึ่งโยนิโสมนสิการเป็นเจ้าของบทบาท อันจะต้องแยกไปบรรยายเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากต่อไป แต่ก่อนจะยุติเรื่องปรโต-โฆษะ เห็นควรกล่าวถึงศรัทธาซึ่งเป็นองค์ธรรมสำคัญของตอนนี้อย่างเป็นพิเศษส่วนหนึ่งก่อน พอให้เห็นว่า ศรัทธาที่ถูกต้องใช้ประโยชน์ได้ในกระบวนการแห่งความดับทุกข์นั้นเป็นอย่างไร และควรจะปฏิบัติต่อศรัทธานั้นอย่างไร

หลักศรัทธาโดยสรุป

โดยสรุป ลักษณะที่ควรกล่าวถึงเพื่อเข้าใจความหมาย บทบาท และความสำคัญของศรัทธาในระบบของพุทธธรรม มีดังนี้ :-

1. ศรัทธาเป็นเพียงขั้นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกล่าวได้ว่าเป็นขั้นต้นที่สุด
2. ศรัทธาที่ประสงค์ ต้องเป็นความเชื่อความซาบซึ้งที่เนื่องด้วยเหตุผล คือมีปัญหารองรับและเป็นทางสืบต่อแก้ปัญหาได้ มิใช่เพียงความรู้สึกมอตัวมอความไว้วางใจให้สิ้นเชิง โดยไม่ต้องถามหาเหตุผล อันเป็นลักษณะทางฝ่ายอาเวค (emotion) ด้านเดียว
3. ศรัทธาที่เป็นความรู้สึกฝ่ายอาเวคด้านเดียว ถือว่าเป็นความเชื่อที่มงาย เป็นสิ่งที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไขให้ถูกต้อง ส่วนความรู้สึกฝ่ายอาเวคที่เนื่องอยู่กับศรัทธาแบบที่ถูกต้อง เป็นสิ่งที่นำมาใช้ในกระบวนการปฏิบัติธรรมให้เป็นประโยชน์ได้มากพอสมควรในระยะต้น ๆ แต่จะถูกปัญญาเข้าแทนที่โดยสิ้นเชิงในที่สุด

¹ อ.ปญจก.22/151/195; ธรรมชุดเดียวกันนี้ ยังตรัสต่อไป ณ ที่มานี้อีก 2 หมวด มีข้อต่างคือ มีปัญญา ไม่โง่เง่า, ไม่ฟังโดยมีความรู้สึกลบหลู่, ไม่ฟังโดยมีจิตข่งติ, ไม่ฟังโดยคอยจ้องจับผิด มีจิตกระทบกระด้างต่อผู้แสดง, ไม่คิดหมายว่าเข้าใจแล้วในสิ่งที่ยังไม่เข้าใจ และทุกหมวด ตรัสธรรมฝ่ายตรงข้ามเป็นคู่ไว้ด้วย ส่วนที่ตรัสไว้ ณ ที่อื่นก็ยังมีกระจายอยู่เป็นอันมาก.

4. ศรัทธาที่มุ่งหมายในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น อาจให้ความหมายสั้น ๆ ว่าเป็นความซาบซึ้งด้วยมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็น คือมั่นใจตนเอง โดยเหตุผลว่า จุดหมายที่อยู่เบื้องหน้านั้นเป็นไปได้จริงแท้ และมีค่าควรแก่การที่ตนจะดำเนินไปให้ถึง เป็นศรัทธาที่เร้าใจให้อยากพิสูจน์ความจริงของเหตุผลที่มองเห็นอยู่เบื้องหน้านั้นต่อ ๆ ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เป็นบันไดขั้นต้นสู่ความรู้ ตรงข้ามกับความรู้สึกมอโงะโงะให้แบบอวาทะ ซึ่งทำให้หยุดคิดหาเหตุผลต่อไป

5. เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ธรรมหมวดใดก็ตามในพุทธธรรม ถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบข้อหนึ่งแล้ว จะต้องมีปัญหาเป็นอีกข้อหนึ่งด้วยเสมอไป¹ และตามปกติศรัทธาย่อมมาเป็นข้อที่หนึ่ง พร้อมกับที่ปัญญาเป็นข้อสุดท้าย แต่ในกรณีที่กล่าวถึงปัญญา ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงศรัทธาไว้ด้วย² ปัญญาจึงสำคัญกว่าศรัทธา ทั้งในฐานะเป็นตัวคุมและในฐานะเป็นองค์ประกอบที่จำเป็น แม้ในแง่คุณสมบัติของบุคคล ผู้ที่ได้รับยกย่องสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็คือผู้มีปัญญาสูงสุด เช่น พระสารีบุตรอัครสาวก เป็นต้น ไม่ได้ถือเอาศรัทธาในศาสนาเป็นเกณฑ์

6. คุณประโยชน์ของศรัทธา เป็นไปใน 2 ลักษณะ คือ ในแนวหนึ่ง ศรัทธาเป็นปัจจัยให้เกิดปิติ ซึ่งทำให้เกิดปัสสทธิ (ความสงบเยือกเย็น) นำไปสู่สมาธิและปัญญาในที่สุด อีกแนวหนึ่งศรัทธาทำให้เกิดวิริยะ คือความเพียรพยายามที่จะปฏิบัติ ทดลองสิ่งที่เชื่อดด้วยศรัทธานั้น ให้เห็นผลประจักษ์จริงจังแก่ตน ซึ่งนำไปสู่ปัญญาในที่สุด³ คุณประโยชน์ทั้งสองนี้ จะเห็นว่าเป็นผลจากความรู้สึกในฝ่ายอวาทะ แต่ต้องมีความไม่ประสะงศ์ปัญญาแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา

7. ศรัทธาเป็นไปเพื่อปัญญา ดังนั้น ศรัทธาจึงต้องส่งเสริมความคิดวิจยวิจารณ์ จึงจะเกิดความก้าวหน้าแก่ปัญญาตามจุดหมาย นอกจากนี้ แม้ตัวศรัทธานั้นเอง จะมั่นคงแน่นแฟ้นได้ ก็เพราะได้คิดเห็นเหตุผลจนมั่นใจ หมดความเคลือบแคลงสงสัยใด ๆ โดยนัยนี้ ศรัทธาในพุทธธรรมจึงส่งเสริมการค้นคิดหาเหตุผล การขอร้องให้เชื่อก็ดี การบังคับให้ยอมรับความจริงตามที่กำหนดก็ดี การขู่ด้วยภัยแก่ผู้ไม่เชื่อก็ดี เป็นวิธีการที่เข้ากันไม่ได้เลยกับหลักศรัทธา

1 ตัวอย่างมีมากมาย เช่น

สัมปราชัยกัถณะ	: สัทธาสัมปทา สิลสัมปทา จาคสัมปทา ปัญญาสัมปทา
วุฒิธรรม	: Kntii คีล สุตะ จาคะ ปัญญา
พละ; อินทรี	: สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา
เวสารัชชกรณธรรม	: สัทธา คีล พาหุสัจจะ วิริยารัมภะ ปัญญา
อริยทรัพย์	: สัทธา คีล หิริ โอตตปปะ พาหุสัจจะ จาคะ ปัญญา; วสลา

2 เช่น อริยฐานธรรม โพชฌงค์ และนาถกรณธรรม เป็นต้น

3 ศรัทธานำไปสู่ปิติ ดูพุทธพจน์ที่ ส.นิ.16/69/37; ศรัทธานำไปสู่วิริยะ ดู ส.ม.19/1011/297; คณิง ศรัทธาย่อมช่วยให้เกิดกำลังใจมีความเข้มแข็งหายกลัวได้ ซึ่งจัดเข้าในวิริยะเหมือนกัน เช่น เรื่องในรัชคคสูตร, ส.ส.15/863-6/320-3; พึงสังเกตด้วยว่า ศรัทธาที่ไม่มีปัญญารองรับ ก็เป็นแรงส่งถึงสมาธิเหมือนกัน (อาจเป็นสมาธิขั้นสูงมากถึงเจโตวิมุตติชนิดที่ยังกาเริบกลับกลายได้) แต่ติดจบอยู่แค่นั้น ไม่ส่งผลต่อถึงปัญญา และอาจขัดขวางปัญญาด้วย ส่วนศรัทธาที่มีปัญญากำกับ หนุนสมาธิให้เกิดขึ้นเพียงเพื่อเป็นพลังช่วยส่งเสริมความเจริญปัญญายิ่ง ๆ ขึ้นไป (อย่างสูงสุดคือให้เกิดปัญญาวิมุตติที่ทำให้เจโตวิมุตติไม่กำเริบ)

8. ความเลื่อมใสศรัทธาติดในบุคคล ถูกถือว่าเป็นข้อเสียข้อบกพร่อง แม้แต่ความเลื่อมใสติดในองค์พระศาสดาเอง พระพุทธเจ้าก็ทรงสอนให้ละเสีย เพราะเป็นศรัทธาที่แรงด้วยความรู้สึกทางอาเวก กลับกลายเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ในขั้นสุดท้าย

9. ศรัทธาไม่ถูกจัดเป็นองค์มรรค เพราะตัวการที่จำเป็นสำหรับการดำเนินก้าวหน้าต่อไปในมรรคนี้ คือปัญหาที่พัวพันอยู่กับศรัทธานั้นต่างหาก และศรัทธาที่จะถือว่าใช้ได้ก็ต้องมีปัญหารองรับอยู่ด้วย นอกจากนี้ ท่านที่มีปัญญาสูง เช่น องค์พระพุทธเจ้าเอง และพระปัจเจกพุทธเจ้า ทรงเริ่มมรรคที่ตัวปัญหาที่เดียว ไม่ผ่านศรัทธา เพราะการสร้างปัญญาไม่จำเป็นต้องเริ่มที่ศรัทธาเสมอไป (คือ เริ่มที่โยนิโสมนสิการ ดังได้กล่าวแล้ว) ด้วยเหตุนี้ เรื่องศรัทธา ท่านจึงกล่าวซ่อนแฝงไว้ในตอนว่าด้วยการสร้างสัมมาทิฐิ ไม่จัดแยกไว้เป็นเรื่องต่างหาก

10. แม้แต่ศรัทธาที่พ้นจากภาวะเป็นความเชื่อมกายนั่นเอง ถ้าไม่ดำเนินต่อไปถึงขั้นทดลองปฏิบัติ เพื่อพิสูจน์ให้เห็นความจริงประจักษ์แก่ตน ก็ไม่นับว่าเป็นศรัทธาที่ต้องตามความหมายแท้จริง เพราะเป็นศรัทธาที่ไม่ได้ปฏิบัติหน้าที่ตามความหมายของมัน จัดเป็นการปฏิบัติธรรมผิดพลาด เพราะปฏิบัติอย่างขาดวัตถุประสงค์

11. แม้ศรัทธาจะมีคุณประโยชน์สำคัญ แต่ในขั้นสูงสุด ศรัทธาจะต้องหมดไป ถ้ายังมีศรัทธาอยู่ก็แสดงว่ายังไม่บรรลุดุจหมาย เพราะตราบไคที่ยังเชื่อต่อจุดหมายนั้น ก็ย่อมแสดงว่ายังไม่ได้เข้าถึงจุดหมายนั้นรู้เห็นจริงด้วยตนเอง และตราบไคที่ยังมีศรัทธา ก็แสดงว่ายังต้องอิงอาศัยสิ่งอื่น ยังต้องฝากปัญหาไว้กับสิ่งอื่น ยังไม่หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ โดยเหตุนี้ศรัทธาจึงไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ ตรงข้ามพระอรหันต์กลับมีคุณลักษณะว่า ผู้ไม่มีศรัทธา (อัสสัทธา) ซึ่งหมายความว่า ได้รู้เห็นประจักษ์ จึงไม่ต้องเชื่อต่อใคร ๆ หรือต่อเหตุผลใด ๆ อีก

12. โดยสรุป ความก้าวหน้าในมรรคนี้ ดำเนินมาโดยลำดับ จากความเชื่อ (ศรัทธา) มาเป็นความเห็นหรือเข้าใจโดยเหตุผล (ทิฐิ) จนเป็นการรู้การเห็น (ญาณทัสสนะ) ในที่สุด ซึ่งในขั้นสุดท้ายเป็นอันหมดภาระของศรัทธาโดยสิ้นเชิง

13. ศรัทธามีขอบเขตความสำคัญและประโยชน์แค่นี้เพียงใด เป็นสิ่งที่จะต้องรู้เข้าใจตามเป็นจริง ไม่ควรตีค่าสูงเกินไป แต่ก็ไม่ควรดูแคลนโดยเด็ดขาด เพราะในกรณีที่ดูแคลนศรัทธา อาจกลายเป็นการเข้าใจความหมายของศรัทธาผิด เช่น ผู้ที่คิดว่าตนเชื่อมั่นในตนเอง แต่กลายเป็นเชื่อต่อกิเลสของตน ในรูปอหังการมมังการไป ซึ่งกลับเป็นผลร้ายไปอีกด้านหนึ่ง

14. ในระดับศีล หรือที่เรียกกันว่าศีลธรรม ศรัทธาเป็นองค์ธรรมสำคัญซึ่งเกื้อกูลมาก ทำให้คนมีหลักตั้งตัวเป็นกำลังเหนียวรั้งและต้านปะทะไม่ให้ยอมตามสิ่งชักจูงล่อเร้าเข้าวนให้ทำความชั่ว อีกประการหนึ่ง การมีศรัทธาเป็นเหมือนมีร่องไหลประจำของกระแสความคิด เมื่อได้รับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่เกินกำลังของศรัทธาที่มีอยู่ กระแสความคิดก็จะวิ่งเล่นไปตามร่องหรือแนวทางที่ศรัทธาเตรียมไว้ ทำให้ไม่คิดไปในทางอื่นหรือทางที่ผิดศีลธรรม ดังนั้น สำหรับผู้ยังไม่หมดกิเลสจึงดำรงอยู่ได้ดีด้วย

ศรัทธา¹ ศรัทธาแบบนี้มีคุณมากในระดับหนึ่ง แต่พร้อมกันนั้นถ้าเป็นศรัทธาที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา ก็อาจมีโทษมาก โดยกลายเป็นตัวการขัดขวางการสร้างปัญญาเสียเอง

15. ในกระบวนการแห่งความเจริญของปัญญา (หรือการพัฒนาปัญญา) อาจกำหนดขั้นตอนที่จัดว่าเป็นระยะของศรัทธาได้คร่าว ๆ คือ

1) สร้างทัศนคติที่มีเหตุผล ไม่เชื่อหรือยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงเพราะฟังตาม ๆ กันมา เป็นต้น (ตามแนวกาลามสูตร)

2) เป็นผู้คุ้มครองสัจจะ (สัจจานุรักษ์) คือยินดีรับฟังหลักการ ทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่าง ๆ ของทุกฝ่ายทุกด้าน ด้วยใจเป็นกลาง ไม่ด่วนตัดสินสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นว่าเป็นเท็จ ไม่ยินกรานยึดติดแต่สิ่งที่ตนรู้หรือคิดเห็นเท่านั้นว่าถูกต้องเป็นจริง

3) เมื่อรับฟังทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่าง ๆ ของผู้อื่นแล้ว พิจารณาเท่าที่เห็นด้วยปัญญาตนว่าเป็นสิ่งมีเหตุผล และเห็นว่าผู้แสดงทฤษฎี คำสอนหรือความเห็นนั้น ๆ เป็นผู้มีความจริงใจ ไม่ลำเอียง มีปัญญา จึงเลื่อมใสรับเอามาเพื่อคิดหาเหตุผลทดสอบความจริงต่อไป

4) นำสิ่งที่ได้รับมานั้น มาขบคิดทดสอบด้วยเหตุผล จนแน่แก่ใจตนว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้องแท้จริง อย่างแน่นอน จนซาบซึ้งด้วยความมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นแล้ว พร้อมทั้งจะลงมือปฏิบัติพิสูจน์ทดลองให้รู้เห็นความจริงประจักษ์ต่อไป

5) ถ้ามีความเคลือบแคลงสงสัย รับผิดชอบต่อใจบริสุทธิ์ มุ่งปัญญา มิใช่ด้วยอหังการมมังการ พิสูจน์เหตุผลให้ชัดเจนเพื่อให้ศรัทธานั้นมั่นคงแน่นแฟ้น เกิดประโยชน์สมบูรณ์ตามความหมายของมัน

พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา

สำหรับทุกคน ไม่ว่าจะเป็นผู้นับถือทฤษฎี ลัทธิ หรือ คำสอนอันใดอันหนึ่งอยู่แล้ว หรือยังไม่ นับถือก็ตาม มีหลักการตั้งทัศนคติที่ประกอบด้วยเหตุผล ตามแนวกาลามสูตร² ดังนี้

ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จจาริก ถึงเกสปุตตนิคมของพวกกาลามะ ในแคว้นโกศล ชาวกาลามะ ได้ยินกิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่าง ๆ กันในฐานะยังไม่เคยนับถือมาก่อน และได้ทูลถามว่า

“พระองค์ผู้เจริญ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมาสู่เกสปุตตนิคม ท่านเหล่านั้นแสดงเชิดชูแต่วาทะ (ลัทธิ) ของตนเท่านั้น แต่ย่อมกระทบกระเทียบ ดูหมิ่น พุดกดวาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง ก็มาสู่เกสปุตตนิคม ท่านเหล่านั้น ก็แสดงเชิดชูแต่วาทะของตนเท่านั้น ย่อมกระทบกระเทียบ ดูหมิ่น พุดกดวาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ พวกข้าพระองค์ มีความเคลือบแคลงสงสัยว่า บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ?”

¹ ศีลอาศัยศรัทธา ดู วิสุทฺธิ.3/100; วิสุทฺธิ.ฎีกา 3/209

² บาลีเรียก เกสปุตตนิคม อัง.ติก.20/505/241; สูตรถัดไปก็คล้ายกัน และดู อัง.จตุกก.21/193/259 ด้วย

“กาลามชนทั้งหลาย เป็นการสมควรที่ท่านทั้งหลายจะเคลือบแคลง สมควรที่จะสงสัย ความเคลือบแคลง สงสัยของพวกท่านเกิดขึ้นในฐานะ กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย

- อย่ายึดถือ¹ โดยการฟัง (เรียน) ตามกันมา (อนุสสวะ)
- อย่ายึดถือ โดยการถือสืบ ๆ กันมา (ปรัมปรา)
- อย่ายึดถือ โดยการเล่าลือ (อิติกิรา)
- อย่ายึดถือ โดยการอ้างตำรา (ปิฎกสัมปทาน)
- อย่ายึดถือ โดยตรรก (ทักกะ)
- อย่ายึดถือ โดยการอนุมาน (นยะ)
- อย่ายึดถือ โดยการคิดตรองตามแนวเหตุผล (อาการปริวิทักกะ)
- อย่ายึดถือ เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน (ทิวฐินิฆานนิกันติ)
- อย่ายึดถือ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ (ภัพพรูปคา)
- อย่ายึดถือ เพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา (สมโณ โน ครูติ)

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชน คิเตียน ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย ฯลฯ เมื่อใดท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้วิญญูชนสรรเสริฐ ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงถือปฏิบัติบำเพ็ญ (ธรรมเหล่านั้น)”

ในกรณีที่ผู้ฟังยังไม่รู้ไม่เข้าใจและยังไม่มี faith ในเรื่องใด ๆ ก็ไม่ทรงชักจูงความเชื่อ เป็นแต่ ทรงสอนให้พิจารณาตัดสินเอาตามเหตุผลที่เขาเห็นได้ด้วยตนเอง เช่น ในเรื่องความเชื่อทางจริยธรรม เกี่ยวกับชาตินี้ชาติหน้า ก็มีความในตอนท้ายของสูตรเดียวกันนั้นว่า

“กาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้น ผู้มีจิตปราศจากเวรอย่างนี้ มีจิตปราศจากความเบียดเบียนอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตบริสุทธิ์อย่างนี้ ย่อมได้ประสบความสำเร็จถึง 4 ประการ ทั้งในปัจจุบันนี้แล้ว ก็

“ถ้าปรโลกมีจริง ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วมีจริง การที่ว่าเมื่อเราแตกกายทำลายขันธไปแล้ว จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้” นี่เป็นความอุ่นใจประการที่ 1 ที่เขาได้รับ

¹ คำว่ายึดถือในที่นี้ ขอให้เข้าใจความว่า หมายถึงการไม่ตัดสินหรือลงความเห็นแน่นอนเด็ดขาดลงไปเพียงเพราะเหตุ เหล่านี้ ตรงกับคำว่า “อย่าปลงใจเชื่อ”; อนึ่ง ไม่พึงแปลความเลยเถิดไปว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้เชื่อสิ่งเหล่านี้ และให้เชื่อสิ่งอื่นนอกจากนี้ แต่พึงเข้าใจว่า แม้แต่สิ่งเหล่านี้ซึ่งบางอย่างก็เลือกเอามาแล้วว่าเป็นสิ่งที่น่าเชื่อที่สุด ท่านก็ ยังเตือนไม่ให้ปลงใจเชื่อ ไม่ให้ด่วนเชื่อ ไม่ให้ถือเป็นเครื่องตัดสินเด็ดขาด ยังอาจผิดพลาดได้ ต้องใช้ปัญญาพิจารณา ก่อน ก็ขนาดสิ่งที่น่าเชื่อที่สุดแล้ว ท่านยังให้คิดให้พิจารณาให้ถี่ถ้วน สิ่งอื่นคนอื่น เราจะต้องคิดต้องพิจารณาระมัด ระวังให้มากที่สุดเพียงไหน

“ก็ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วไม่มี เราก็ครองตนอยู่โดยไม่มีทุกข์ ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียน เป็นสุขอยู่แต่ในชาติปัจจุบันนี้แล้ว” นี่เป็นความอุ่งใจประการที่ 2 ที่เขาได้รับ

“ถ้าเมื่อคนทำความชั่วก็เป็นอันทำชั่ว เรามีไ้ค้คึกการชั่วร้ายต่อใคร ๆ ที่ไหนทุกข์จักมาถูกต้องเราผู้ มีไ้ค้ทำบาปกรรมเล่า” นี่เป็นความอุ่งใจประการที่ 3 ที่เขาได้รับ

“ถ้าเมื่อคนทำความชั่ว ก็ไม่ชื่อว่าทำชั่ว ในกรณีนี้ เราก็มองเห็นคนเป็นผู้บริสุทธิ์ทั้งสองค่าน” นี่เป็นความอุ่งใจประการที่ 4 ที่เขาได้รับ

สำหรับผู้ที่ยังไม่ได้ดับถือในลัทธิศาสนาหรือหลักคำสอนใด ๆ พระองค์จะตรัสธรรมเป็นกลาง ๆ เป็นการเสนอแนะความจริงให้เขาคิด ด้วยความปรารถนาดี เพื่อประโยชน์แก่ตัวเขาเอง โดยมีต้องคำนึง ว่าหลักธรรมนั้นเป็นของผู้ใด โดยให้เขาเป็นตัวของเขาเอง ไม่มีการชักจูงให้เขาเชื่อ เลื่อมใสต่อพระองค์ หรือเข้ามาสู่อะไรสักอย่างที้อาจจะเรียกว่าศาสนาของพระองค์ ฟังสังเกตด้วยว่าจะไม่ทรงอ้างพระองค์ หรืออำนาจเหนือธรรมชาติพิเศษอันใดเป็นเครื่องยืนยันคำสอนของพระองค์ นอกจากเหตุผลและข้อเท็จจริงที่ให้เราพิจารณาเห็นด้วยปัญญาของเขาเอง เช่น เรื่องในอปินณกสูตร¹ ซึ่งแสดงให้เห็นเหตุผล ที่ควรประพฤติธรรม โดยไม่ต้องอ้างนรกสวรรค์ ไม่ต้องยึดมั่นในความหวังผลที่จะมีในโลกหน้าดังนี้ :-

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ aim พวกพราหมณ์คบดีชาวหมู่บ้านนี้ %?mi- กิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่าง ๆ ในฐานะอาคันตุกะที่ยังมิได้ดับถือกัน พระ พุทธเจ้าตรัสถามว่า

“กตบคิทั้งหลาย พวกท่านมีศาสดาท่านใดท่านหนึ่งที่ถูกใจ ซึ่งท่านทั้งหลายมีศรัทธาอย่างมีเหตุผล (อาการที่ดีสัทธิ) อยู่บ้างหรือไม่?”

พวกพราหมณ์คบดีทูลตอบว่า “ไม่มี”

ตรัสว่า “เมื่อท่านทั้งหลายยังไม่ไ้ค้ศาสดาที่ถูกใจ ก็ควรจะถือปฏิบัติหลักการที่ไม่ฝักฝักแน่นอน (อปินณกรรม) ดังต่อไปนี้ กัวยว่าอปินณกรรมนี้ เมื่อถือปฏิบัติถูกถ้วน จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขสันต์กาลนาน หลักการที่ไม่ฝักฝักแน่นอนนี้เป็นไฉน?”

“มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวา: ทานที่ไ้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล การบูชา ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่ว ไม่มี โลกนี้ไม่มี ปรโลกไม่มี มารคาไม่มี บิคาไม่มี ฯลฯ ส่วน สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวา: เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้นก็เรียกว่า: ทานที่ไ้ แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล ฯลฯ ท่านทั้งหลายเห็นเป็นไฉน? สมณพราหมณ์เหล่านี้ มี วาทะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อกันมิใช่หรือ?”

ทูลตอบว่า “ใช้อย่างนั้น”

ตรัสว่า “ในสมณพราหมณ์ 2 พวกนั้น พวกที่มีวาทะมีทิวา: ทานที่ไ้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทาน

ไม่มีผล ฯลฯ สำหรับพวกนี้ เป็นอันหวังสิ่งต่อไปนี้ได้คือ พวกเขาจะละทิ้ง กายสุจริต วาสุจริต มโนสุจริต อันเป็นกุศลธรรมทั้ง 3 อย่างเสีย แล้วจะยึดถือประพฤติกายทุจริต วาทุจริต มโนทุจริต ซึ่งเป็นอกุศลธรรมทั้ง 3 อย่าง ข้อนี้เป็นเพราะเหตุใด? ก็เพราะท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่มองเห็นโทษ ความทรมาน ความเศร้าหมอง แห่งอกุศลธรรม และอาณิสสในเนกขัมมะ อันเป็นคุณฝ่ายสะอาดผ่องแผ้วของกุศลธรรม”

“อนึ่ง เมื่อปรโลกมี เขาเห็นว่าปรโลกไม่มี ความเห็นของเขาก็เป็นมิจฉาจิตฺติ เมื่อปรโลกมี เขาคำริว่า ปรโลกไม่มี ความคำริของเขาก็เป็นมิจฉาสังกัปปะ เมื่อปรโลกมี เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี วาจาของเขาก็เป็นมิจฉาวาจา เมื่อปรโลกมี เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี เขาก็ทำตนเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ผู้รู้ปรโลก เมื่อปรโลกมี เขาทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยว่าปรโลกไม่มี การทำให้พลอยเห็นด้วยนั้นก็เป็นการให้พลอยเห็นด้วยกับอสังขาร และด้วยการทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยกับอสังขาร เขาก็ยกตนชมคนอื่น โดยนัยนี้ เริ่มต้นทีเดียว เขาก็ละทิ้งความมศีลคิงาม เข้าไปทิ้งความกุศลเข้าไว้เสียแล้ว มีทั้งมิจฉาจิตฺติ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับอริยชน การชวนคนให้เห็นด้วยกับอสังขาร การยกตน การชมผู้อื่น บาปอกุศลธรรมอนเกประการเหล่านี้ย่อมมีขึ้นเพราะมิจฉาจิตฺติเป็นปัจจัย”

“ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “ถ้าปรโลกไม่มี ท่านผู้นี้เมื่อแตกกายทำลายขันธ์ไป ก็ทำตนให้สวัสดิ์ (ปลอดภัย) ไปได้ แต่ถ้าปรโลกมี ท่านผู้นี้เมื่อแตกกายทำลายขันธ์ ก็จะต้องถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เอาเถอะถึงว่าให้ปรโลกไม่มีจริง ๆ ให้คำของท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นความจริงก็เกิดถึงกระนั้นบุคคลผู้นี้ก็ถูกวิญญูชนติเตียนได้ในปัจจุบันนี้เองว่า เป็นคนทุศีล มีมิจฉาจิตฺติ เป็นนคัถิกวาท ก็ถ้าปรโลกมีจริง บุคคลผู้นี้ก็เป็นอันไค้แต่ข้อเสียหายทั้งสองด้าน คือ ปัจจุบันก็ถูกวิญญูชนติเตียน แตกกายทำลายขันธ์ไปแล้วก็เข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก อีกด้วย” ฯลฯ

“สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะมีทิวว่า “ความคับภพหมคสันไม่มี” ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง ซึ่งมีวาทะมีทิวที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้น กล่าวว่า “ความคับภพหมคสันมีอยู่” ฯลฯ ในเรื่องนั้นคนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาคังนี้ว่า ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มัววาทะมีทิวว่า “ความคับภพหมคสันไม่มี” นี้ เราก็มองไค้เห็น แม้ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มัววาทะมีทิวว่า “ความคับภพหมคสันมีอยู่จริง” นี้ เราก็มองไค้เห็นเหมือนกัน ก็เมื่อเราไม่รู้ไม่เห็นอยู่ จะกล่าวอีกเค็ดชากลงไปว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จ คังนี้ ย่อมไม่เป็นการสมควรแก่เรา ก็ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิวว่า “ความคับภพหมคสันไม่มี” เป็นความจริง การที่เราจะไปเกิดในหมู่เทพผู้ไม่มีรูปผู้เป็นสัณญามัย ซึ่งก็ไม่ใช่ความผิดอะไร ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิวว่า “ความคับภพหมคสันมีอยู่” เป็นความจริง การที่เราจะปรินิพพานไค้ในปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ แต่ทิวของสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิวว่า “ความคับภพหมคสันไม่มี” นี้ ไกลไปทางการมีความข้อมคิค ไกลไปทางการผูกมัดตัว ไกลไปทางการหลงเพลิน ไกลไปทางการหมกมุ่นสยบ ไกลไปทางการยึดมั่นถือมั่น ส่วนทิวของท่านสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิวว่า “ความคับภพหมคสันมีจริง” นั้น ไกลไปทางการไม่มีความข้อมคิค ไกลไปทางการไม่มีความผูกมัดตัว ไกลไปทางการไม่หลงเพลิน ไกลไปทางไม่หมกมุ่นสยบ ไกลไปทางไม่มีการยึดมั่นถือมั่น เขาพิจารณาเห็น

กันแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อนิพพิทา วิราคะ นิโรธ แห่งภพทั้งหลายเป็นแท้”

พุทธพจน์ต่อไปนี้แสดงให้เห็นว่า ความรู้ความคิดเห็นในระดับที่ยังเป็นความเชื่อและเหตุผล ยังเป็นความรู้ความเห็นที่บกพร่อง มีทางผิดพลาด ยังไม่เชื่อว่าเป็นการเข้าถึงความจริง

“แนะนำการทวาระ ธรรม 5 ประการนี้ มีวิบาก 2 ส่วนในปัจจุบันทีเดียว คือ

1. ศรัทธา	—	ความเชื่อ
2. รุจิ	—	ความถูกใจ
3. อนุสวະ	—	การฟัง (หรือเรียน) ตามกันมา
4. อากาโรปวิวิคคະ	—	การคิดครองตามแนวเหตุผล
5. ทิฏฐินิษฏานักขันติ	—	ความเข้ากันได้กับ (การเพ่งพินิจด้วย) ทฤษฎี ของคุณ

ถึงสิ่งที่เชื่อสนิททีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เชื่อเลยทีเดียว แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

ถึงสิ่งที่ถูกกับใจชอบทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้ใจชอบถูกใจเลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี

ถึงสิ่งที่เรียนต่อกันมาอย่างคิทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้เรียนตามกันมาเลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นไปเลยก็มี

ถึงสิ่งที่คิดครองอย่างคิแล้วทีเดียว กลับเป็นของเปล่าเป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้เป็นอย่างที่คิดครองเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นไปเลยก็มี

ถึงสิ่งที่เพ่งพินิจไว้เป็นอย่างดี (ว่าถูกต้องตรงตามทฤษฎีหลักการของคน) กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสียก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เป็นอย่างที่เพ่งพินิจเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลยก็มี”¹

จากนั้น ทรงแสดงวิธีวางตนต่อความคิดเห็นและความเชื่อของตน และการรับฟังความคิดเห็นและความเชื่อของผู้อื่น ซึ่งเรียกว่าเป็นทัศนคติแบบคุ้มครองสัจจะ (สัจจานุรักษ์ แปลเอาความว่า คนรักความจริง) ว่า

“บุรุษผู้เป็นวิญญู เมื่อจะคุ้มครองสัจจะ ไม่ควรลงความเห็นในเรื่องนั้นแค่ขาดลงไปอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)”

“ถ้าแม้บุรุษมีความเชื่อ (ศรัทธา อยู่อย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า “ข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนี้” ยังชื่อว่า เขาคู่ครองสัจจะอยู่ แต่จะลงความเห็นแค่ขาดลงไปเป็นอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)” ไม่ไ้ก่อน ค้ำยันข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ชื่อว่ามีการคุ้มครองสัจจะ และคนผู้นั้นก็ชื่อว่าคุ้มครองสัจจะ อีกทั้งเราก็นับถือการคุ้มครองสัจจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านี้ แต่ยังไม่เชื่อว่าเป็นการหยั่งรู้สัจจะ”

¹ บม. 13/655/601; เทียบ บ.ด. 14/7/7

“ถ้าแม้มนุษย์มีความเห็นที่ถูกต้อง....มีการเรียนต่อกันมา....มีการคิดครองตามเหตุผล....มีความเห็นที่ตรงกับทฤษฎีของตนอยู่ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า “ข้าพเจ้ามีความเห็นที่ถูกต้องอย่างนี้....มีการเล่าเรียนมาอย่างนี้....มีสิ่งที่คิดครองตามเหตุผลไค้อย่างนี้....มีความเห็นตามทฤษฎีของตนว่าอย่างนี้” ก็ยังถือว่าเขายังคุ้มครองสัจจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเก็ชชากลงไปเป็นอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)” ไม่ไค่ก่อน กัวยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ ชื่อว่ามีการคุ้มครองสัจจะ และคนผู้นั้นก็ชื่อว่าคุ้มครองสัจจะ อีกทั้งเราก็นับถือการคุ้มครองสัจจะกัวยการปฏิบัติเพียงเท่านี้ แต่ยังไม่ถือว่าเป็นการหยั่งรู้สัจจะ”¹

ท่าทีนี้ปรากฏชัด เมื่อตรัสเจาะจงเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา คือ ในคราวที่มีคนภายนอกกำลังพูดสรรเสริญบ้าง ตีเตียนบ้าง ซึ่งพระพุทธศาสนา พระภิกษุสงฆ์นำเรื่องนั้นมาสนทนากัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นมากล่าวกิเตียนเรา กิเตียนธรรม กิเตียนสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรอาฆาต ไม่ควรเคร่าเสียใจ ไม่ควรแค้นเคือง เพราะคำกิเตียนนั้น ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง หรือเคร่าเสียใจ เพราะคำกิเตียนนั้น ก็จะกลายเป็นอันตรายแก่พวกเธอทั้งหลายเองนั่นแหละ (คือ) หากคนพวกอื่นกิเตียนเรา กิเตียนธรรม กิเตียนสงฆ์ ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง เคร่าเสียใจ เพราะคำกิเตียนนั้นแล้ว เธอทั้งหลายจะรู้ชัคถ้อยคำนี้ของเขาว่าพุกฎุกผุคผุค ไค่ละหรือ?”

ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า “ไม่อาจรู้ชัดได้”

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวกิเตียนเรา กิเตียนธรรม กิเตียนสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อไม่เป็นจริง พวกเธอก็พึงแก้ให้เห็นว่าไม่เป็นจริงว่า “ข้อนี้ไม่เป็นจริงเพราะอย่างนี้ๆ ข้อนี้ไม่ถูกต้อง เพราะอย่างนี้ๆ สิ่งนี้ไม่มีในพวกเรา สิ่งนี้หาไม่ไค่ในหมู่พวกเรา”

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรเริงใจ ไม่ควรคืใจ ไม่ควรกระหิ้มลำพองใจ ในคำชมนั้น ถ้ามีคนมากล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ หากเธอทั้งหลาย เริงใจ ลำพองใจแล้วไซ้ จะเป็นอันตรายแก่พวกเธอเองนั่นแหละ ถ้ามีคนมากล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อเป็นความจริงพวกเธอก็ควรรับรองว่าเป็นความจริงว่า “ข้อนี้เป็นจริงเพราะอย่างนี้ๆ ข้อนี้ถูกต้องเพราะอย่างนี้ๆ สิ่งนี้มีในพวกเรา สิ่งนี้หาไค่ในหมู่พวกเรา”²

ต่อจากการคุ้มครองสัจจะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงข้อปฏิบัติเพื่อให้หยั่งรู้และเข้าถึงสัจจะ และในกระบวนการปฏิบัตินี้ จะมองเห็นการเกิดศรัทธา ความหมาย ความสำคัญ และขอบเขตความสำคัญของศรัทธาไปด้วย ดังนี้

“ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงจะมีการหยั่งรู้สัจจะ และบุคคลจึงจะชื่อว่าหยั่งรู้สัจจะ?”

“เมื่อไค่ยินข่าวว่า มีภิกษุเข้าไปอาศัยหมู่บ้านหรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ กุฎุบทิกิก็ติ บุตรกุฎุบทิกิก็ติ

¹ ม.ม. 13/655-6/601-2

² ที.สี. 9/1/3

เข้าไปหาภิกษุนั้นแล้ว ย่อมใคร่ครวญดูในธรรมจำพวกโลกะ ธรรมจำพวกโทสะ ธรรมจำพวกโมหะว่า ท่านผู้นี้มีธรรมจำพวกโลกะที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวไ้ทั้งที่ไม่รู้ว่า “รู้” ทั้งที่ไม่เห็นว่า “เห็น” หรือทำให้เกี่ยวข้องกับคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดทุกข์ชั่วคราวแก่คนอื่น ๆ หรือไม่?”

“เมื่อเขาพิจารณาตัวเธออยู่ รู้อย่างนี้ว่า “ท่านผู้นี้ไม่มีธรรมจำพวกโลกะที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวไ้ทั้งที่ไม่รู้ว่า “รู้” ทั้งที่ไม่เห็นว่า “เห็น” หรือทำให้เกี่ยวข้องกับคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดสิ่งที่มีประโยชน์เกื้อกูลและเกิดทุกข์ชั่วคราวแก่คนอื่น ๆ ไ้เลย อนึ่ง ท่านผู้นี้มีกายสมาจาร วาจาสมาจาร อย่างคนไม่โลก ธรรมที่ท่านผู้นี้แสดงก็ลึกซึ้ง เห็นไ้ยาก หยั่งรู้ไ้ยาก เป็นของสงบ ประณีต ไม่อาจเข้าถึงไ้ด้วยตรรก ละเอียดย่อน บัณฑิตจึงรู้ไ้ ธรรมนั้นมิใช่สิ่งที่คนโลกจะแสดงไ้ง่าย ๆ”

“เมื่อใด เขาพิจารณาตรวจดู มองเห็นว่าเธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวกโลกะแล้ว เมื่อนั้นเขาย่อมพิจารณาตรวจดูเธอยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ในธรรมจำพวกโทสะ....ในธรรมจำพวกโมหะ ฯลฯ”

“เมื่อใด เขาพิจารณาตรวจดู มองเห็นว่าเธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวกโมหะแล้ว คราวนั้น เขาย่อมฝังศรัทธาลงในเธอ”

“เขาเกิดศรัทธาแล้ว ก็เข้าหา เมื่อเข้าหา ก็คอยนั่งอยู่ใกล้ (คบหา) เมื่อคอยนั่งอยู่ใกล้ก็เจียสคตง (ตั้งใจคอยฟัง) เมื่อเจียสคตง ก็ไ้สกับธรรม กรันสกับแล้ว ก็ทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาไตร่ตรองอรรถแห่งธรรมที่ทรงไว้ เมื่อไตร่ตรองอรรถอยู่ก็เห็นชอบด้วยกับข้อธรรมตามที่ (ทนต่อการ) กิดเฟงพิสุจน์ เมื่อเห็นชอบด้วยกับข้อธรรมทั้งที่กิดเฟงพิสุจน์ ฉันทะก็เกิด เมื่อเกิดฉันทะ ก็อุทสาหะ กรันอุทสาหะแล้วก็เอามาภิกขบทนเทียบเคียง กรันเทียบเคียงแล้ว ก็ย่อมลงมือทำความเพียร เมื่อลงมือทำทุเมทจิตใจให้แล้ว ก็ย่อมทำปรมัตถสังจะให้แจ้งกับตัว และเห็นแจ้งแทงตลอดปรมัตถสังจะนั้นด้วยปัญญา ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ ชื่อว่ามีการหยั่งรู้สังจะ และบุคคลชื่อว่าหยั่งรู้สังจะ และเราย่อมบัญญัติการหยั่งรู้สังจะ (สังจานุโพธ) ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ แต่ยังไม่ชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสังจะก่อน”

“ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงมีการเข้าถึงสังจะ และคนจึงจะเข้าถึงสังจะ?”

“การอาเสวนะ การเจริญ การกระทำไ้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้นแหละ ชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสังจะ (สังจานุปัตติ) ฯลฯ”¹

สำหรับคนสามัญทั่วไป ศรัทธาเป็นธรรมขั้นต้นที่สำคัญยิ่ง เป็นอุปกรณชักนำให้เดินหน้าต่อไป เมื่อใช้ถูกต้องจึงเป็นการเริ่มต้นที่ดี ทำให้การก้าวหน้าไปสู่จุดหมายไ้ผลรวดเร็วขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏว่า บางคราวผู้มีปัญญามากกว่า แต่ขาดความเชื่อมั่น กลับประสบความสำเร็จช้ากว่าผู้มีปัญญาค้อยกว่าแต่มีศรัทธาแรงกล้า² ในกรณีที่ศรัทธานั้นไปตรงกับสิ่งที่ถูกต้องแล้ว จึงเป็นการทุ่มแรงทุ่มเวลาไป

¹ ม.ม. 13/657-8/602-5 เทียบ ก็ฎาติวิสูตร ซึ่งบรรยายการบรรลุหัตผล ด้วยการศึกษปฏิบัติตามลำดับขั้น ม.ม. 13/238/233

² เช่น กรณีของพระสารีบุตร ซึ่งบรรลุธรรมช้ากว่าพระสาวกอื่นหลายท่าน ทั้งที่เป็นผู้มีปัญญามาก

ในตัว ตรงกันข้าม ถ้าศรัทธาเกิดในสิ่งที่ผิดก็เป็นการทำให้เขว ยิ่งหลงชักชวนกันขึ้นไปอีก อย่างไรก็ดี ศรัทธาในพุทธธรรม มีเหตุผลเป็นฐานรองรับ มีปัญญาคอยควบคุม จึงยากที่จะผิด นอกจากพันวิสัยจริง ๆ และก็สามารรถแก้ไขให้ถูกต้องได้ ไม่ต้องไปในทางที่ผิด เพราะคอยรับรู้เหตุผลคั่นคว้าและทดลองอยู่ตลอดเวลา การขาดศรัทธาเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้ชะงัก ไม่ก้าวหน้าต่อไปในทิศทางที่ต้องการ ดังพุทธพจน์ว่า :-

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งยังสลักทั้งทอในใจ 5 อย่างไม่ได้ ยังถอนสิ่งผูกมัดใจ 5 อย่างไม่ได้ ข้อที่ว่าภิกษุนั้นจักถึงความเจริญงอกงามในบุญในธรรมวินัยนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้”

“ทอในใจที่ภิกษุนั้นยังสลักทั้งไม่ได้ คือ :-

1. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในพระศาสดา....
2. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในธรรม....
3. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสงฆ์....
4. ภิกษุสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสิกขา....
5. ภิกษุโกรธเคือง น้อยใจ มีจิตกระเทาะทะลุ กึกความกระ้างเหมือนเป็นทอเกิดขึ้นในเพื่อนพรหมจรรย์....

จิตของภิกษุผู้ยังสงสัย เคลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในพระศาสดา....ในธรรม....ในสงฆ์....ในสิกขา....โกรธเคือง ฯลฯ ในเพื่อนพรหมจรรย์ ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อความหมั่นฝึกฝนอบรม เพื่อความพยายามอย่างต่อเนื่อง เพื่อการลงมือทำความพยายาม ภิกษุผู้มีจิตที่ยังไม่น้อมไปเพื่อความเพียร....ชื่อว่ามิตอในใจซึ่งยังสลักทั้งไม่ได้....”¹

โดยนัยนี้ การขาดศรัทธา มีความสงสัย แคลงใจ ไม่เชื่อมั่น จึงเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาปัญญาและการก้าวหน้าไปสู่จุดหมาย สิ่งที่ต้องทำในกรณีนี้ก็คือ ต้องปลุกศรัทธา และกำจัดความสงสัย แคลงใจ แต่การปลุกศรัทธาในที่นี้มิได้หมายถึงการยอมรับและมอบความไว้วางใจให้โดยไม่เคารพในคุณค่าแห่งปัญญาของตน แต่หมายถึงการคิดพิสูจน์ทดสอบด้วยปัญญาของตนให้เห็นเหตุผลชัดเจน จนมั่นใจ หมดความสงสัยเลงสงสัย วิธีทดสอบนั้นนอกจากที่กล่าวในพุทธพจน์ตอนก่อนแล้ว ยังมีพุทธพจน์แสดงตัวอย่างการทดสอบสวนก่อนที่จะเกิดศรัทธาอีก เช่นในข้อความต่อไปนี้ ซึ่งเป็นคำสอนให้ทดสอบสวนแม้แต่องค์พระพุทธรเจ้าเอง ดังต่อไปนี้ :-

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดภาวะจิตของผู้อื่น พึงกระทำการพิจารณาตรวจสอบในคฤหาสน์เพื่อทราบว่ พระองค์เป็นสัมมาสัมพุทธ หรือไม่”

“ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดภาวะจิตของผู้อื่น พึงพิจารณาตรวจสอบคฤหาสน์ในธรรม 2 อย่าง

¹ ที.ปา. 11/296/250; ม.ม. 12/228/205 (สิ่งผูกมัดใจ 5 อย่าง มีต่างหาก แต่ไม่ได้คัดมาลงไว้เพราะไม่เกี่ยวกับเรื่องในที่นี้โดยตรง)

คือ ในสิ่งที่พึงรู้ไค้ภัยตา และ หู ว่า

- เท่าที่พึงรู้ไค้ภัยตาและหู ธรรมที่เศร้าหมอง มีแก่ตาคค หรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบ ตาคค นั้น ก็ทราบไค้ว่า ธรรมที่พึงรู้ไค้ภัยตาและหูที่เศร้าหมองของตาคคไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตาคคให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่พึงรู้ไค้ภัยตาและหู ธรรมที่(ชั่วบ้าง คิบ้าง) ปน ๆ กันไป มีแก่ตาคคหรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตาคค นั้น ก็ทราบไค้ว่า เท่าที่พึงรู้ไค้ภัยตาและหู ธรรมที่ (คิบ้าง ชั่วบ้าง) ปน ๆ กันไปของตาคคไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตาคคให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ไค้ภัยตาและหู ธรรมที่สะอาค หมกจก มีแก่ตาคคหรือหาไม่....เธอก็ทราบไค้ว่า เท่าที่รู้ไค้ภัยตาและหู ธรรมที่สะอาคหมกจกของตาคค มีอยู่

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตาคคให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้ประกอบพร้อมมุนรณซึ่งกุศล ธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน หรือประกอบชั่วเวลานิคหน้อย....เธอก็ทราบไค้ว่าท่านผู้นี้ประกอบพร้อมมุนรณซึ่ง กุศลธรรมนี้ตลอดกาลยาวนาน มิใช่ประกอบชั่วเวลานิคหน้อย

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตาคคให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านภิกษุผู้นี้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ปรากฏชื่อเสียงบางอย่างบ้างหรือไม่ (เพราะว่า) ภิกษุ (บางท่าน) ยังไม่ปรากฏมีชื่อเสียงบางอย่างจนกว่าจะเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ คอเมื่อใดเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เมื่อนั้น จึงปรากฏมีชื่อเสียงบางอย่าง....เธอก็ทราบไค้ว่า ท่านภิกษุผู้นี้เป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ก็ไม่ปรากฏมีชื่อเสียงบางอย่าง (เช่นนั้น)

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตาคคให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้งกเว้น (อกุศล) โดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้งกเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมกสิ้นราคะ หรือหาไม่....เธอก็ทราบไค้ว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้งกเว้นโดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้งกเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากาม ทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมกคราคะ....

หากมีผู้อื่นถามภิกษุนั้นว่า ท่านมีเหตุผล (อาการะ) หยั่งทราบ (อันวยา) ไค้อย่างไร จึงทำให้กล่าวไค้ว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้งกเว้นโดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้งกเว้นเพราะกลัว ไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ หมกคราคะ ภิกษุเมื่อจะตอบแก้ให้ถูกต้องพึงตอบแก้ว่า จริงอย่างนั้น ท่านผู้นี้ เมื่ออยู่ในหมู่ ก็ตาม อยู่ลำพังผู้เดียวก็ตาม ในที่นั้น ๆ ผู้ใดจะปฏิบัติคนใดก็ก็ตาม จะปฏิบัติคนไม่คิก็ก็ตาม จะเป็นผู้ปกครอง หมู่คณะก็ตาม จะเป็นบางคนที่คิควนอยู่ในอาวาสก็ตาม จะเป็นบางคนที่ไม่คิควนอาวาสก็ตาม ท่านผู้นี้ไม่คิ หมิ่นคนนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ๆ เลย ข้าพเจ้าไค้สคคไค้ ได้รับฟังถ้อยคำมาจาพะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค คิเคียวว่า “เราเป็นผู้งกเว้นโดยไม่มีความกลัว เรามีผู้งกเว้นเพราะกลัว เราไม่เสวนากามทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากราคะ เพราะหมกคราคะ”

“ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น พึงสอบถามตาคคให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ไค้ภัยตาและหู ธรรมที่เศร้า หมองมีแก่ตาคคหรือหาไม่ ตาคคเมื่อตอบแก้ ก็จะต้องแก้ว่า....ไม่มี

ถามว่า ธรรมที่ (คิบัง ชั่วบัง) ปน ๆ กันไป มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็จะตอบแก้ว่า....ไม่มี

ถามว่า ธรรมที่สะอาดหมดจด มีแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ก็จะตอบแก้ว่า....มี เรามีธรรมที่สะอาดหมดจดนั้นเป็นทางดำเนิน และเราจะเป็นผู้มีกัณหเพราะเหตุนี้ในก็หาไม่

- ศาสตราผู้กล่าวไต่อย่างนี้แล สาวกจึงควรเข้าไปหาเพื่อสัทธธรรม

- ศาสตราย่อมแสดงธรรมแก่สาวกนั้น สูงยิ่งขึ้นไป ๆ ประณีต (ขึ้นไป) ๆ ทั้งธรรมค่าธรรมขาว เปรียบเทียบให้เห็นตรงกันข้าม

- ศาสตราแสดงธรรมแก่ภิกษุ...อย่างใด ๆ ภิกษุในรู้ยังธรรมบางอย่างในธรรมนั้น อย่างนั้น ๆ แล้ว ย่อมถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย ย่อมเลื่อมใสในศาสดาว่า “พระผู้มีพระภาค เป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติ”

หากจะมีผู้อื่นถามภิกษุนั้นต่อไปอีกว่า “ท่านมีเหตุผล (อาการะ) หยั่งทราบ (อันทวย) ไต่อย่างไรจึงทำให้กล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติ?” ภิกษุนั้น เมื่อจะตอบให้ถูก ก็พึงตอบว่า “ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเพื่อฟังธรรม พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า... พระองค์แสดง...อย่างใด ๆ ข้าพเจ้ารู้ยิ่ง... อย่างนั้น ๆ จึงถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย จึงเลื่อมใสในพระศาสดา...”

ภิกษุทั้งหลาย ศรัทธาของบุคคลผู้ใดคนหนึ่ง ฝังลงในตถาคต เกิดเป็นกำมุล เป็นพื้นฐานที่ทั้ง โดยอาการเหล่านี้ โดยบทเหล่านี้ โดยพยัญชนะเหล่านี้ เรียกว่า ศรัทธาที่มีเหตุผล (อาการวดี) มีการเห็นเป็นมูลฐาน (ทตฺตณฺมุติกา)¹ มั่นคง อันสมณะหรือพราหมณ์ หรือเทพเจ้า หรือมาร หรือพรหม หรือใคร ๆ ในโลกให้คลาไคลเลื่อมใสไม่ได้ การพิจารณาตรวจสอบธรรมในตถาคตเป็นอย่างนี้แล และตถาคต ย่อมเป็นอันได้รับการพิจารณาตรวจสอบดีแล้วโดยนัยนี้”²

พึงสังเกตว่า แม้แต่ความสงสัยเคลือบแคลงในพระพุทธรเจ้าก็ไม่ได้ถูกถือว่าเป็นบาปหรือความชั่วเลย ถือว่าเป็นเพียงสิ่งที่จะต้องแก้ไขให้รู้แน่ชัดลงไปจนหมดสงสัยด้วยวิธีการแห่งปัญญา และยังส่งเสริมให้ใช้ความคิดสอบสวนพิจารณาตรวจสอบอีกด้วย เมื่อมีผู้ใดประกาศตัวเองแสดงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธรเจ้า ก่อนที่พระองค์จะประทานความเห็นชอบ จะทรงสอบสวนก่อนว่า ศรัทธา-ปสาทะของเขามีเหตุผลเป็นมูลฐานหรือไม่ เช่น

พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระพุทธรเจ้า กราบทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า สมณะกัณธี พราหมณ์กัณธี อื่นใด ที่จะมีความรู้ยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาคในทางสัมโพธิญาณได้นั้น ไม่เคยมี จักไม่มี และไม่มีอยู่ในบัดนี้”

¹ อรรถกถาแก้ว่า มีโสดาปัตติมรรคเป็นมูล

² รีมังสกสูตร, ม.ม.12/535-539/576-580

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “สาริบุตร เธอกล่าวอสาวิจจา (วาจาอาหยาญ) ครั้งนี้ยิ่งใหญ่นัก เธอ บันลือสีหนาทถือเค็กขากลงไปอย่างเคียวว่า....กัณ्हินัน เธอได้ใช้จิตกำหนดกิจของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์เท่าที่มีมาแล้วในอดีต หรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นมีศีลอย่างนี้ เพราะเหตุดังนี้ ๆ ทรงมีธรรมอย่างนี้ มีปัญญาอย่างนี้ มีธรรมเครื่องอยู่อย่างนี้ หลุดพ้นแล้ว เพราะเหตุดังนี้ ๆ?”

ส. “มิใช่ออย่างนั้น พระเจ้าข้า”

พ. “เธอได้ใช้จิตกำหนดกิจของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ที่จักมีในอนาคตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจัก....เป็นอย่างนี้ เพราะเหตุดังนี้ ๆ?”

“มิใช่ออย่างนั้น พระเจ้าข้า”

พ. “ก็แล้วเราผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ เธอได้ใช้จิตกำหนดกิจแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคทรง....เป็นอย่างนี้ เพราะเหตุดังนี้ ๆ?”

“มิใช่ออย่างนั้น พระเจ้าข้า”

พ. “ก็ในเรื่องนี้ เมื่อเธอไม่มีญาณเพื่อกำหนดกิจในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบันเช่นนี้แล้ว ไฉนเล่า เธอจึงได้กล่าวอสาวิจจาอันยิ่งใหญ่นักนี้ บันลือสีหนาทถือเป็นเค็กขาออกอย่างเคียว (กัณ्हินันแล้วมาแล้ว)?”

ส. “พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ ไม่มีญาณกำหนดกิจในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน ก็จริง แต่กระนั้น ข้าพระองค์ทราบการหยั่งแนวธรรม”¹

“พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนเมืองชายแดนของพระราชา มีป้อมแน่นหนา มีกำแพงและเชิงเทินมั่นคง มีประตู ๆ เดียว คนเฝ้าประตูพระนครนั้น เป็นบัณฑิต ฉลาดแหลม มีปัญญา คอยห้ามคนที่ตนไม่รู้จัก ยอมให้แต่คนที่รู้จักเข้าไป เขาเที่ยวตรวจดูทางแนวกำแพงรอบเมืองนั้น ไม่เห็นรอยต่อหรือช่องกำแพง แม้เพียงที่แมวลอดออกได้ ย่อมคิดว่า สัตว์ตัวใดทุกอย่างทุกตัวจะเข้าออกเมืองนี้ จะต้องเข้าออกทางประตูนี้เท่านั้น ฉันทิ ข้าพระองค์ก็ทราบการหยั่งแนวธรรม ฉันทินั้นเหมือนกันว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์เท่าที่มีมาแล้วในอดีต ทรงละนิวรณ์ 5 ที่ทำจิตให้เศร้าหมอง ทำปัญญาให้อ่อนกำลังได้แล้ว มีพระหฤทัยตั้งมั่นในสติปัฏฐาน 4 ทรงเจริญโพชฌงค์ 7 ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ที่จะมีในอนาคต ก็จัก (ทรงทำอย่างนั้น) แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ ก็ทรงละนิวรณ์ 5....มีพระทัยตั้งมั่นในสติปัฏฐาน 4 ทรงเจริญโพชฌงค์ 7 ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (เช่นเดียวกัน) ฯลฯ”²

ความเลื่อมใสศรัทธาต่อบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งนั้น ถ้าใช้ให้ถูกต้อง คือเป็นอุปกรณ์สำหรับช่วยให้ก้าว

¹ ธมฺมทนาย

² ที.ม.10/77/97;|ที.ปา.11/73-74/108-110 รายละเอียดต่อจากนี้ ดู ที.ปา.11/75-93/111-127

หน้าต่อไป ก็ย่อมเป็นสิ่งที่มิประโยชน์ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีข้อเสียเพราะมักจะกลายเป็นความติดในบุคคล และกลายเป็นอุปสรรคบั่นทอนความก้าวหน้าต่อไป ข้อดีของศรัทธาปสาทะนั้น เช่น

“อริยสาวกผู้ใดเลื่อมใสอย่างยิ่งแน่วแน่ถึงที่สุดในตถาคต อริยสาวกนั้นจะไม่สงสัยหรือแคลงใจในตถาคต หรือ ศาสนา (คำสอน) ของตถาคต แท้จริงสำหรับอริยสาวกผู้มีศรัทธา เป็นอันหวังสิ่งนี้ไว้คือ เขาจักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรมทั้งหลาย (และ) บำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลายให้พร้อมบริบูรณ์ จักเป็นผู้มีเรี่ยวแรง บากบั่นอย่างมั่นคง ไม่ท้อถอยในกุศลธรรมทั้งหลาย”¹

ส่วนข้อเสียก็มีดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อเสีย 5 อย่างในความเลื่อมใสบุคคลมีดังนี้ คือ

1. บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์ยกวัตร เขาจึงคิดว่า บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชบใจของเราได้ ถูกสงฆ์ยกวัตรเสียแล้ว....

2. บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้สงฆ์บังคับให้หนึ่ง ณ ที่สูงสงฆ์เสียแล้ว....

3.บุคคลนั้น ออกเดินทางไปเสียที่อื่น....

4.บุคคลนั้น ลาสิกขาเสีย....

5.บุคคลนั้น ตายเสีย....

เขาย่อมไม่คบหาภิกษุอื่น ๆ เมื่อไม่คบหาภิกษุอื่น ๆ ก็ย่อมไม่ไต่สกับสังฆกรรม เมื่อไม่ไต่สกับสังฆกรรม ก็ย่อมเลื่อมจากสังฆกรรม”²

เมื่อความเลื่อมใสศรัทธากลายเป็นความรัก ข้อเสียในการที่ความลำเอียงจะมาปิดบังการใช้ปัญญาที่เกิดขึ้นอีก เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย สิ่ง 4 ประการนี้ ย่อมเกิดขึ้นได้ คือ ความรักเกิดจากความรัก โทสะ เกิดจากความรัก ความรักเกิดจากโทสะ โทสะเกิดจากโทสะ

“ ฯลฯ โทสะเกิดจากความรักอย่างไร? บุคคลที่ตนปรารถนา รักใคร่ พอใจ ถูกคนอื่นประพฤติก่อ กัวยอาการที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจ ดังนี้ เขาย่อมเกิดโทสะในคนเหล่านั้น ฯลฯ”³

แม้แต่ความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระศาสดาเอง เมื่อกลายเป็นความรักในบุคคลไป ก็ย่อมเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้น หรืออิสรภาพทางปัญญาในขั้นสูงสุดได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ละเสีย แม้บางครั้งจะต้องใช้วิธีค่อนข้างรุนแรง ก็ทรงทำ เช่น ในกรณีของพระวัคกลี ซึ่งมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระองค์อย่างแรงกล้า อยากจะติดตามพระองค์ไปทุกหนทุกแห่งเพื่อได้อยู่ใกล้ชิด ได้เห็นพระองค์

¹ ส.ม.19/1011/297

² อ.ป.พ.จก.22/250/300

³ อ.จ.จตุกก.21/200/290

อยู่เสมอ ระยะเวลาสุดท้ายเมื่อพระวัฏกสิปวยหนัก อยากเฝ้าพระพุทธเจ้า ส่งคนไปกราบทูล พระองค์ก็เสด็จมา และมีพระดำรัสเพื่อให้เกิดอิสรภาพทางปัญญาแก่พระวัฏกสิตอนหนึ่งว่า

พระวัฏกสิ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นเวลานานนักแล้ว ข้าพระองค์ปรารถนาจะไปเฝ้าเพื่อจะเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า แต่ร่างกายของข้าพระองค์ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะไปเฝ้าเห็นองค์พระผู้มีพระภาคเจ้าได้”

พระพุทธเจ้า : อย่าเลย วัฏกสิ ร่างกายอันเน่าเปื่อยนี้ เธอเห็นไป จะมีประโยชน์อะไร ดูกรวัฏกสิ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมนั้นแหละ วัฏกสิ จึงจะชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเรา (ก็คือ) เห็นธรรม”¹

นอกจากนี้ ความก้าวหน้าเพียงในขั้นศรัทธา ยังไม่เป็นการมั่นคงปลอดภัย เพราะยังต้องเนื่องอาศัยปัจจัยภายนอก จึงยังเสื่อมถอยได้ ดังพุทธพจน์ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษมีตาข้างเดียว พวกมิตรสหายญาติสาโลหิตของเขา พึงช่วยกันรักษาทาข้างเดียวของเขาไว้ กว่ายคิดว่า อย่าให้ตาข้างเดียวของเขานั้นต้องเสียไปเลย ข้อนี้ฉันใด ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เธอประพฤติกิปฏิบัติเพียงด้วยศรัทธา เพียงด้วยความรัก ในกรณีนั้น ภิกษุทั้งหลายย่อมคาริกันว่า ภิกษุรูปนี้ ประพฤติกิปฏิบัติอยู่เพียงด้วยศรัทธา เพียงด้วยความรัก พวกเราจักช่วยกันเร่งรักเธออย่าแลอย่าอีกให้กระทำการณโดยหวังว่า อย่าให้สิ่งที่เป็นเพียงศรัทธาเป็นเพียงความรักนั้นเสื่อมสูญไปจากเธอเลย นี้แล ภิกษุทั้งหลาย คือเหตุ คือปัจจัยที่ทำให้ (ต้อง) คอยช่วยกันเร่งรักภิกษุบางรูปในศาสนานี้ อย่าแลอย่าอีกให้กระทำการณ”²

ถ้าพึงศรัทธาอย่างเดียว เมื่อไม่ก้าวหน้าถึงขั้นปัญญาต่อไปตามลำดับ ย่อมมีผลอยู่ในขอบเขตจำกัดเพียงแค่สวรรค์เท่านั้น ไม่สามารถให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้ ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมที่เรากล่าวไว้ก็แล้ว ซึ่งเป็นของง่าย เปิดเผย ประกาศไว้ชัด ไม่มีเวื่อนงาใด ๆ อย่างนี้

- สำหรับภิกษุผู้เป็นอรหันตคิณาสพ...ย่อมไม่มีวิภวณะเพื่อจะบัญญัติต่อไป
- ภิกษุที่ละสังโยชน์เบื้องต่ำทั้งห้าได้แล้ว ย่อมเป็นโอรสปาติกะ ปรีดีพพานในโลกนั้น ฯลฯ
- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้แล้ว มีราคะ โทสะ โมหะเบาบาง ย่อมเป็นสกทาคามี ฯลฯ
- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้ ย่อมเป็นโศกบัณฑิต ฯลฯ
- ภิกษุที่เป็นธัมมานุสारी เป็นสัทธานุสारी ย่อมเป็นผู้มีสัมโพธิ เป็นที่หมาย
- ผู้ที่มีเพียงศรัทธา มีเพียงความรักในเรา ย่อมเป็นผู้มีสวรรค์เป็นที่หมาย”³

¹ ส.ข.17/216/146

² ม.ม.13/171/174

³ ม.ม.12/288/280

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ที่ถือเอาประโยชน์จากศรัทธา อย่างถูกต้อง ปัญญาจะเจริญขึ้นโดยลำดับ จนถึงขั้นเป็นญาณทัสสนะ คือเป็นการรู้การเห็น ในขั้นนี้ จะไม่ต้องใช้ความเชื่อและความเห็นอีกต่อไป เพราะรู้เห็นประจักษ์แก่ตนเอง จึงเป็นขั้นที่พ้นขอบเขตของศรัทธา ขอให้พิจารณาข้อความในพระไตรปิฎกต่อไปนี้

ถาม : ท่านมุสิละ โดยไม่อาศัยศรัทธา ไม่อาศัยความถูกต้องกับใจคิด ไม่อาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่อาศัยการศึกษาค้นคว้าตามแนวเหตุผล ไม่อาศัยความเข้าใจกันไว้กับการทดสอบด้วยทฤษฎี ท่านมุสิละมีการรู้จำเพาะคน (ปัจจุตคญาณ) หรือว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีขรามรณะ?

ตอบ : ท่านปวิฏฐะ ผมยอมรู้ ยอมเห็นข้อที่ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีขรามรณะนี้ไว้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา...ความถูกต้องกับใจคิด...การเรียนรู้ตามกันมา...การศึกษาค้นคว้าตามแนวเหตุผล...ความเข้าใจกันไว้กับการทดสอบด้วยทฤษฎีเสียทีเดียว

(จากนี้ถามตอบหัวข้ออื่น ๆ ในปฏิจจสมุปปาท ตามลำดับทั้งฝ่ายอนุลอม ปฏิโลม จนถึง ภวนิโร เป็นนิพพาน)¹

อีกแห่งหนึ่งว่า

ถาม : มีปริยายบ้างไหม ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหักผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ไม่ต้องอาศัยความถูกต้องกับใจชอบ ไม่ต้องอาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่ต้องอาศัยการศึกษาค้นคว้าตามแนวเหตุผล ไม่ต้องอาศัยความเข้าใจกันไว้กับการศึกษาทดสอบด้วยทฤษฎี ก็รู้ชี้ว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว สิ่งที่ต้องทำได้ทำแล้ว สิ่งอื่นที่ต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก? ฯลฯ

ตอบ : ปริยานั้นมีอยู่...คือ ภิกษุเห็นรูปด้วยตา ยอมรับรู้ซึ่งราคะโทสะโมหะที่มีอยู่ในตัวว่า “ราคะ โทสะ โมหะ มีอยู่ในตัวของเรา” หรือยอมรับรู้ซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่ไม่มีอยู่ในตัวว่า “ราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีในตัวของเรา”

ถาม : เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องทราบด้วยศรัทธา หรือด้วยความถูกต้องกับใจชอบ หรือด้วยการเรียนรู้ตามกันมา หรือด้วยการศึกษาค้นคว้าตามแนวเหตุผล หรือด้วยความเข้าใจกันไว้กับการศึกษาทดสอบด้วยทฤษฎี หรือไม่?

ตอบ : ไม่ใช่อย่างนั้น

ถาม : เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องเห็นด้วยปัญญาจึงทราบมิใช่หรือ?

ตอบ : อย่างนั้น พระเจ้าข้า

สรุป : นี่ก็เป็นปริยาย (หนึ่ง) ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหักผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ฯลฯ (จากนี้ถามตอบไปตามลำดับอายตนะอื่น ๆ ในทำนองเดียวกัน จนครบทุกข้อ)²

เมื่อมีญาณทัสสนะ คือการรู้การเห็นประจักษ์แล้ว จึงไม่ต้องมีศรัทธา คือไม่ต้องเชื่อต่อผู้อื่น

¹ ส.นิ.16/269-275/140-144

² ส.สพ.18/239-242/173-176

ดังนั้นพุทธสาวกที่บรรลุคุณวิเศษต่าง ๆ จึงรู้และกล่าวถึงสิ่งนั้น ๆ โดยไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา เช่น ได้มีคำสนทนาถามตอบระหว่างนิครนถนาฏบุตร กับจิตตคฤหบดีผู้เป็นพุทธสาวกฝ่ายอุบาสกที่มีชื่อเสียง เชี่ยวชาญในพุทธธรรมมากว่า

นิครนถ์ : แน่ะท่านคฤหบดี ท่านเชื่อพระสมณโคดมใหม่ว่า สมานิที่ไม่มียิกก ไม่มีวิจาร มีอยู่ ความคับแค้นวิคกวิจารไค้ มีอยู่?

จิตตคฤหบดี : ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้ามิได้ยึดถือด้วยศรัทธา (มิได้เชื่อ) ต่อพระผู้มีพระภาคว่า สมานิที่ไม่มียิกก ไม่มีวิจาร มีอยู่ ความคับแค้นวิคกวิจารไค้ มีอยู่ ฯลฯ

ข้าพเจ้านี้ ท่านที่มุ่งหวัง...ก็เข้าปฐมฌานอยู่ไค้...เข้าทุติยฌานอยู่ไค้...เข้าตติยฌานอยู่ไค้...เข้าจตุตถฌานอยู่ไค้¹ ข้าพเจ้านั้น รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงไม่ยึดถือด้วยศรัทธาต่อสมณะหรือพรหมณ์ผู้ใด ๆ ว่า สมานิที่ไม่มียิกก ไม่มีวิจาร มีอยู่ ความคับแค้นวิคกวิจารไค้ มีอยู่²

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้มีญาณทัสสนะถึงที่สุด จึงมีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า “อัสสัทธะ”³ ซึ่งแปลว่า ผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่ต้องเชื่อต่อใคร ๆ ในเรื่องที่ตนรู้เห็นชัดด้วยตนเองอยู่แล้ว ดังจะเห็นได้จากพุทธดำรัสสนทนากับพระสารีบุตรว่า

พระพุทธเจ้า : สารีบุตร เธอเชื่อใหม่ว่า สัทธินทรีย์ที่เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มียมตะเป็นที่หมาย มียมตะเป็นที่สิ้นสุด วิริยินทรีย์...สคินทรีย์...สมาธิินทรีย์...ปัญญินทรีย์ (ก็เช่นเดียวกัน)?

พระสารีบุตร : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์มิได้ยึดถือด้วยศรัทธา (เชื่อ) ต่อพระผู้มีพระภาค... แท้จริง คนเหล่านี้ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่ทราบ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่มองเห็นด้วยปัญญา คนเหล่านั้น จึงจะยึดถือด้วยศรัทธาต่อคนอื่นในเรื่องนั้น... ส่วนคนเหล่านี้ รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว คนเหล่านั้นย่อมไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้น... ก็ข้าพระองค์ได้รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว ข้าพระองค์จึงเป็นผู้ไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้นว่า สัทธินทรีย์...วิริยินทรีย์...สคินทรีย์...สมาธิินทรีย์...ปัญญินทรีย์ ที่เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มียมตะเป็นที่หมาย มียมตะเป็นที่สิ้นสุด

พระพุทธเจ้า : สาธุ สาธุ สารีบุตร ฯลฯ⁴

เพื่อสรุปความสำคัญและความดีเด่นของปัญญา ขออ้างพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์ก็อย่างหนอ ภิกษุผู้พิจารณาสพจึงพยากรณ์ อรรถกถา รู้ชัดว่า “ซาคิสิ้นแล้ว...สิ่งอื่นที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก?”

¹ ตั้งแต่ทุติยฌานเป็นต้นไป เป็นสมานิที่ไม่มียิกกวิจาร

² ส.สพ.18/578/367

³ จ.บ.25/17/28

⁴ ส.ม.19/984-986/292-293

“เพราะเจริญ เพราะกระทำไว้มากซึ่งอินทรีย์อย่างเดียว ภิกษุผู้ชัณนาสพ ย่อมพยากรณ์ อรรถผลได้... อินทรีย์อย่างเดียวนั้น ก็คือ ปัญฺณินทรีย์”

“สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธาอันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้ วิริยะ...สติ...สมาธิ อันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้”¹

อินทรีย์อื่นๆ (คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ) สำพังแต่ละอย่างๆ ก็ดี หรือหลายอย่างรวมกัน แต่ขาดปัญญาเสียเพียงอย่างเดียว ก็ดี ไม่อาจให้บรรลุผลสำเร็จนี้ได้

“ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลายชนิดใดๆ ก็ตาม ย่อมลงในรอยเท้าช้างไถทั้งหมด รอยเท้าช้างเรียกว่าเป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉะนั้น บทธรรมทั้งหลายอย่างใดๆ ก็ตามที่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ บทธรรมคือปัญฺณินทรีย์ เรียกไคว่า เป็นยอดของบทธรรมเหล่านั้น ในแง่การตรัสรู้ ฉะนั้น”²

¹ ส.ม.19/987-989/293-294

² ความสำคัญของปัญฺณินทรีย์ ดู ส.ม.19/1038-1043/305-6; 1070-1081/313-5

ตอน 5: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

บุพภาคของการศึกษา 2 :

โยนิโสมนสิการ

2

บทที่ 18

2. โยนิโสมนสิการ

วิธีการแห่งปัญญา

โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกต้อง ตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ ส่วนในระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการเป็นการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกต้อง คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง

ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อควงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตจันโค ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ จันนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ฟังห้วงสิ่งนี้ไค้คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค”¹

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อควงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อนจันโค โยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ 7 แก่ภิกษุจันนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ฟังห้วงสิ่งนี้ไค้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ 7”²

“ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ค้ำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงค้ำรงอยู่ไค้, ไม่มีอาหาร หากค้ำรงอยู่ไค้ไม่จันโค นิรณฺโธ 5 ก็จันนั้นเหมือนกัน ค้ำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงค้ำรงอยู่ไค้, ไม่มีอาหารหากค้ำรงอยู่ไค้ไม่; อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือการกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ....

“ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ค้ำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงค้ำรงอยู่ไค้, ไม่มีอาหารหากค้ำรงอยู่ไค้ไม่จันโค โพชฌงค์ 7 ก็จันนั้นเหมือนกัน ค้ำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงค้ำรงอยู่ไค้, ไม่มีอาหารหากค้ำรงอยู่ไค้ไม่; อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ....”³

¹ ส.ม.19/136/37; 782

² ส.ม.19/414/113

³ ส.ม.19/357-372/94-98 (นิรณฺโธ 5 = กามฉันท์ หรืออภิขมา พยาบาท 5 อินมิทธะ อุตฺตจจกุกกจะ วิจิกจจา โพชฌงค์ 7 = สติ ธรรมวิชัย วิริยะ ปิติ ปัสสทธิ สมาธิ อุเบกขา)

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสมัมปธาน (การตั้งความเพียรชอบ ถูกวิธี) เราจึงได้บรรลุนุครวิมุตติ จึงได้ประจักษ์แจ้งอนุครวิมุตติ, แม้เธอทั้งหลายก็จะบรรลุนุครวิมุตติได้ ประจักษ์แจ้งอนุครวิมุตติได้ เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสมัมปธาน”¹

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (ว่าสำเร็จได้) แก่ผู้รู้ผู้เห็น มิใช่แก่ผู้ไม่รู้ มิใช่แก่ผู้ไม่เห็น; เมื่อรู้ อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะมีความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย? เมื่อรู้เห็น (วิธีทำให้เกิด และวิธีทำให้ไม่ให้เกิด) โยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการ; เมื่อมนสิการโดยไม่แยกคาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญเพิ่มพูน, เมื่อมนสิการโดยแยกคาย (โยนิโสมนสิการ) อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถูกละไ้”²

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเหล่าใดที่ทุกกาล เป็นกุศล อยู่ในภาคกุศล อยู่ในฝ่ายกุศล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีโยนิโสมนสิการเป็นมูลราก ประชุมลงในโยนิโสมนสิการ, โยนิโสมนสิการ เรียกว่า เป็นยอกของธรรมเหล่านั้น”³

“ดูกรมหาสิ โลกะ...โทสะ...โมหะ...อโยนิโสมนสิการ...จิตที่ทิ้งไว้ผิด เป็นเหตุเป็นปัจจัย เพื่อการกระทำความชั่ว เพื่อความเป็นไปแห่งกรรมชั่ว, อโลกะ...อโทสะ...อโมหะ...โยนิโสมนสิการ...จิตที่ทิ้งไว้ชอบ เป็นเหตุเป็นปัจจัย เพื่อการกระทำกัลยาณกรรม เพื่อความเป็นไปแห่งกัลยาณกรรม”⁴

“เราไม่สังเกตเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป”⁵

“เราไม่สังเกตเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่⁶ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรธานแห่งสัทธรรม⁷ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่สังเกตเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”⁸

“สำหรับภิกษุผู้เสาะ ยังไม่บรรลุอรหัตผล ปรรตนาความเกษมจากโยคะ อันยอกเยี่ยม เราไม่สังเกตเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่นแม้สักอย่าง ที่มีประโยชน์มากเหมือนโยนิโสมนสิการเลย ภิกษุผู้ใช้โยนิโสมนสิการ

¹ วินย.4/35/42; ส.ส.15/425/153

² ม.ม.12/11/12

³ ส.ม.19/465/129

⁴ อ.ทสก.24/47/90

⁵ อ.จ.เอก. 20/68/15

⁶ อ.จ.เอก. 20/92/20

⁷ อ.จ.เอก. 20/124/24

⁸ อ.จ.เอก. 20/108/22; เทียบ ส.ม.19/518/141

ย่อมกำจกอกุศลไค้ และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น”¹

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทริฐิที่ยังไม่เกิดไค้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทริฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทริฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทริฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น”²

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ไค้เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์”³

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็เหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกกำจกไค้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”⁴

โยนิโสมนสิการในอสุณนิมิต เป็นเหตุให้ราคะไม่เกิด และราคะที่เกิดแล้วก็ถูกละไค้ โยนิโสมนสิการในเมตคาเจโตวิมุกคิ เป็นเหตุให้โทสะไม่เกิด และโทสะที่เกิดแล้วก็ถูกละไค้ โยนิโสมนสิการ (โดยทั่วไป) เป็นเหตุให้โมหะไม่เกิด และโมหะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละไค้⁵

เมื่อไซโยนิโสมนสิการ นิวรรณ 5 ย่อมไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็ถูกกำจกไค้ ในขณะที่เดียวกันก็เป็เหตุให้โพชฌงค์ 7 เกิดขึ้นและเจริญเต็มบริบูรณ์⁶

“ธรรม 9 อย่างที่มีอุปการะมาก ไค้แก่ ธรรม 9 อย่าง ซึ่งมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปีคิย่อมเกิด เมื่อมีใจปีคิ กายย่อมสงบระงับ (ปัสสัทธิ) เมื่อกายสงบระงับ ย่อมไค้สวดยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นความเป็นจริง เมื่อรู้เห็นความเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง เมื่อนิพพิทาก็วิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุกคิ”⁷

ความหมายของโยนิโสมนสิการ

ว่าโดยรูปศัพท์ *โยนิโสมนสิการ* ประกอบด้วย *โยนิโส* กับ *มนสิการ* โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง⁸ ส่วนมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนึง

¹ พ.อิตติ. 25/194/236

² อ.อ.เอก. 20/186/41

⁴ อ.อ.เอก. 20/21/5

⁶ ส.ม. 19/446-7/122

³ อ.อ.เอก. 20/76/17

⁵ อ.อ.ติ. 20/508/258

⁷ ที.ป. 11/455/329

⁸ ในที่ส่วนมากแปลว่า *อุปาย* ได้แก่ ม.อ. 3/724; ส.อ. 1/108; อ.อ. 1/54,533; 3/177; พ.ท.ท.อ. 256; นิ.ท.อ. 2/39; ส.อ.ค. 5.565; วิส.ท.ธิ.ฎีกา 1/83; 2/3; ที่แปลว่า *อุปาย* และ *ปอ* ได้แก่ อ.อ. 2/157; 3/197; อิตติ.อ. 81; นิ.ท.อ. 2/195; วิส.ท.ธิ. 1/37; ที่แปลว่า *อุปาย* *ปอ* และ *การณ* คือ ที.อ. 2/323; ที่แปลว่า *การณ* ได้แก่ ส.อ. 2/390; 3/327, 390; ที่แปลว่า *ปัญญา* มีในเนตติปกรณ์ (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์) พึงดูฉบับอักษรโรมันของอังกฤษ หรือฉบับอักษรพม่า หรือดูในคัมภีร์รุ่นหลัง คืออิทธิฐานปทีปิกา คาถาที่ 153)

นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา¹ เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ ท่านแปลสืบ ๆ กันมาว่า การทำในใจโดยแยบคาย การทำในใจโดยแยบคายนี้มีความหมายแค່ไหนเพียงใด คัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกาได้ไขความไว้โดยวิธีแสดงโวพจน์ให้เห็นความหมายแยกเป็นแง่ ๆ ดังต่อไปนี้

1. อุปายมนสิการ แปลว่า คิดหรือพิจารณาโดยอุปาย คือคิดอย่างมีวิธี หรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวกบัสจะ ทำให้หยั่งรู้สภาวะลักษณะและสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

2. ปถมนสิการ แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือคิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้ หรือมีลำดับ มีขั้นตอน แล่นไปเป็นแถวเป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบตามแนวเหตุผลเป็นต้น ไม่ยุ่งเหยิงสับสน ไม่ใช่ประเดี๋ยววกเวียนคิดพันเรื่องนี้ ที่นี้ เดี่ยวเตลิดออกไปเรื่องนั้นที่โน้น หรือกระโดดไปกระโดดมา ต่อเป็นชิ้นเป็นอันไม่ได้ ทั้งนี้รวมทั้งความสามารถที่จะชักความนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง

3. การณมนสิการ แปลว่า คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล หมายถึงการคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาสาเหตุ ให้เข้าใจถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มาซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ

4. อุปปาทกมนสิการ แปลว่า คิดให้เกิดผล คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย ท่านหมายถึง การคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติ หรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคงเป็นต้น²

ไขความทั้ง 4 ข้อนี้ เป็นเพียงการแสดงลักษณะด้านต่าง ๆ ของความคิดที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ๆ อาจมีลักษณะครบที่เดียวทั้ง 4 ข้อ หรือเกือบครบทั้งหมดนั้น หาก

¹ โวพจน์ของมนสิการ คือ อาวัชชนา อาโภค สมันนาหาร ปัจจเวกขณ (ดู ที.อ.2/323; ม.อ.1/88; อิติ.อ.80; วิสุทฺธิ. 2/63; 138) นอกจากนี้ ในบาลี ยังพบคำจำพวกโวพจน์ของมนสิการอีกหลายคำ เช่น อุปปริกขา (เช่น ส.บ. 17/87/53; 242/171) ปฏิสังขา (เช่น อ.จตุกก.21/37/51 ฯลฯ) ปฏิสติญจิกขณา (เช่น อ.ทสก.24/92/197 = โยนิโสมนสิการ ใน ส.น. 16/154/84 และ ส.ม.19/1577/489) ปริวิมังสา (เช่น ส.น. 16/189/97) คำว่า สัมมามนสิการ (ที.สี.9/27/16; ที.ปา.11/13/32; ที.อ.1/136/3/95; ม.อ.1/272) ก็มีความหมายใกล้เคียงกับ โยนิโสมนสิการ แต่มีใช้น้อย ไม่ถือเป็นศัพท์เฉพาะ.

² ไขความเป็น อุปายมนสิการ ปถมนสิการ อุปปาทกมนสิการ ที่ ส.อ.3/252; เป็นอุปายมนสิการ และปถมนสิการ ที่ ที.อ.2/70,323,500 = วิภค.อ.353 = ม.อ.1/387,88; อิติ.อ.80; ส.อ.2/27; เป็นอุปายมนสิการ ที่ ม.อ.2/467; ส.อ.1/200; 3/215; อ.อ.1/49,518; วินย.ฎีกา 4/110; เป็นอุปปาทกมนสิการ ที่ ม.อ.1/405; เป็นการณมนสิการ ในฎีกาแห่งที่ฉนิกาย (ขยายความปถมนสิการนั้นเอง; ฉบับไทยยังไม่พิมพ์ พิงคอุปปัฏฐาโรมัน หรืออักษรพม่า) คำอธิบายทั่วไปที่นำพึง ดู วิสุทฺธิ.1/167; วินย.ฎีกา 2/350, วิสุทฺธิ.ฎีกา 1/226; อาจดูประกอบที่ปัญจิกา 1/432; 2/115,267; คำอธิบายข้างบน แสดงตามอัธโนมติด้วย.

จะเขียนลักษณะทั้ง 4 ข้อนั้นสั้น ๆ คงได้ความว่า *คิดถูกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล คิดเร็วทุกสัปดาห์* แต่ถ้าจะสรุปเป็นคำจำกัดความ ก็เห็นได้ว่าทำยากสักหน่อย มักจับเอาไปได้แต่บางแง่บางด้านไม่ครอบคลุมทั้งหมด หรือไม่ก็ต้องเขียนบรรยายยืดยาวเหมือนอย่างที่เราเขียนไว้ในตอนเริ่มต้นของบทนี้ อย่างไรก็ตาม มีลักษณะเด่นบางอย่างของความคิดแบบนี้ ที่อาจถือเป็นตัวแทนของลักษณะอื่น ๆ ได้ ดังที่ได้เคยแปลโดยนัยไว้ว่า *ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด การคิดเป็น การคิดตรงตามสภาวะและเหตุปัจจัย การคิดสืบค้นถึงต้นเค้า เป็นต้น* หรือถ้าเข้าใจความหมายดีแล้ว จะถือตามคำแปลสืบ ๆ กันมาว่า *การทำในใจโดยแนบกาย ก็ได้*¹

ได้กล่าวไว้ในตอนก่อน ๆ ถึงความสัมพันธ์ระหว่างโยนิโสมนสิการที่เป็นองค์ประกอบภายในนี้ กับปรโตโฆสะติงามหรือกัลยาณมิตรที่เป็นองค์ประกอบภายนอก ในตอนนี้ พึงสังเกตให้ละเอียดลงไปอีกว่า ถ้าบุคคลคิดเองไม่เป็น คือไม่รู้จักใช้โยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรจึงอาศัยศรัทธาเข้ามาช่วยเหลือ จะเห็นได้ว่า สำหรับลักษณะ 3 ด้านแรกของโยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรช่วยได้เพียงชี้แนะส่องนำให้เห็นช่อง แต่ตัวบุคคลผู้นั้นจะต้องคิดพิจารณาเข้าใจด้วยตนเอง *เมื่อถึงขั้นเข้าใจจริง ศรัทธาจะทำให้ไม่ได้*² ดังนั้น ขอบเขตของศรัทธาจึงจำกัดมากสำหรับการช่วยโยนิโสมนสิการในลักษณะ 3 ด้านนี้ แต่สำหรับลักษณะที่ 4 ศรัทธาแสดงบทบาทได้แรงกล้า เช่น คนบางคนเป็นคนอ่อนแอ มักหดหู่ ท้อถอย หรือชอบคิดเรื่องเหลวไหล เรื่องเสียหายต่าง ๆ ถ้ากัลยาณมิตรสร้างศรัทธาได้สำเร็จ ก็จะช่วยคนเช่นนี้ได้มาก อาจพูดเร้าใจ ปลุกใจ ให้กำลังใจ และชักจูงด้วยวิธีต่าง ๆ อย่างได้ผล ในทางกลับกันคนบางคนมีโยนิโสมนสิการเป็นปกติ รู้จักคิดด้วยตนเอง เมื่อมีเหตุให้หดหู่ท้อถอย หรือเศร้าเสียใจ เขาก็คิดแก้ไข ปลุกใจของเขาเองได้สำเร็จเป็นอย่างดี ส่วนในด้านตรงข้าม ถ้าได้ปาปมิตรหรือมีโยนิโสมนสิการ แม้แต่อยู่ในสถานการณ์ที่ติงามประสบสิ่งติงาม ก็ยังคิดให้เป็นไปในทางร้ายและก่อให้เกิดการกระทำที่ร้ายได้ เช่น คนร้ายเห็นที่ร่มรื่นสงบ เป็นที่เหมาะแก่การกระทำชั่วหรือเตรียมกระทำความอาชญากรรม คนบางคนขี้ระแวง เห็นคนอื่นยิ้มคอยจะคิดว่าเขาเยาะเย้ยดูหมิ่น ถ้าปล่อยให้กระแสดความคิดเดินไปเช่นนั้นอยู่บ่อย ๆ โยนิโสมนสิการก็จะกลายเป็นอาหารหล่อเลี้ยงอกุศลธรรมชนิดนั้น ๆ ให้กล้าแข็งยิ่งขึ้น เช่น คนที่คอยสังสมความคิดมองแง่ร้าย คอยเห็นคนอื่นเป็นศัตรู คนที่เสพคุ้นกับความหวาดระแวงว่าคนอื่นจะคิดร้าย จนเสด็จผวากลายเป็นโรคประสาท³ วัตถุประสงค์ความคิดอย่างเดียวกัน แต่ใช้โยนิโสมนสิการกับอโยนิโส-

¹ แม้ในภาษาอังกฤษก็มีผู้คิดแปลไปต่าง ๆ คำแปลบางคำอาจช่วยประกอบความเข้าใจได้ จึงนำมาลงไว้ให้พิจารณา (เริ่มจากความหมายโดยพยัญชนะ) : proper mind-work; proper attention; systematic attention; reasoned attention; attentive consideration; reasoned consideration; considered attention; careful consideration; careful attention; ordered thinking; orderly reasoning; genetical reflection; critical reflection; analytical reflection.

² นี่คือความหมายชั้นลึกของ “อตุตา ทิ อตุตโน นาโต” หรือ ตนเป็นที่พึ่งของตน

³ เรียกว่า อโยนิโสมนสิการพหุล เป็นอาหารของนิวรณ์ ในทางตรงข้าม โยนิโสมนสิการพหุล ก็เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโพชฌงค์ (ที่มาเคยอ้างแล้วคือ ส.ม.19/357-372/94-98 และที่อื่น ๆ หลายแห่ง)

มนสิการย่อมให้ผลต่อชีวิตจิตใจและพฤติกรรมไปคนละอย่าง เช่น คนหนึ่งคำนึงถึงความตายด้วย โยนิโสมนสิการ ก็เกิดความหวาดหวั่น หดหู่ ท้อถอย ไม่อยากทำอะไร ๆ หรือฟุ้งซ่าน คิดวนวาย อีกคนหนึ่ง คำนึงถึงด้วยโยนิโสมนสิการกลับทำให้เกิดความสำนึกในการที่จะละเว้นความชั่ว ใจสงบ เกิดความไม่ประมาท กระตือรือร้นเร่งทำสิ่งดีงาม¹

ในด้านการหยั่งรู้สภาวะธรรม โยนิโสมนสิการไม่ใช่ตัวปัญญาเอง แต่เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา คือให้เกิดสัมมาทิฐิ คัมภีร์มิลินทปัญหาแสดง *ความแตกต่างระหว่างโยนิโสมนสิการกับปัญญา* ว่าประการแรก สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายเช่น แพะ แกะ วัว ควาย อุฐ ลา มีมนสิการ (มนสิการแต่ไม่เป็นโยนิโส) แต่ไม่มีปัญญา ประการที่สอง มนสิการมีลักษณะคำนึงพิจารณา ส่วนปัญญามีลักษณะตัดขาด มนสิการรวบรวมความคิดมาเสนอทำให้ปัญญาทำงานกำจัดกิเลสได้ เหมือนมือซ้ายรวบรวมเอารวงข้าวไว้ ให้มือขวาที่ถือเคียวเกี่ยวตัดได้สำเร็จ² ถ้ามองในแง่นี้ โยนิโสมนสิการก็คือ มนสิการชนิดที่ทำให้เกิดการใช้ปัญญา พร้อมกับทำให้ปัญญานั้นเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป³

คัมภีร์ปปัญจสูทนี กล่าวถึงโยนิโสมนสิการว่าเป็นมูลแห่งวิวิฏฐะ และชี้แจงว่า เมื่อโยนิโสมนสิการเจริญงอกงามขึ้น ก็พอกพูนอวิชชาและภวตัณหา เมื่ออวิชชาเกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการธรรมปฏิบัติสมบูรณ์ เริ่มแต่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นต้นไป จนเกิดกองทุกข์ครบถ้วนบริบูรณ์ แม้เมื่อตัณหาเกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการปฏิบัติสมบูรณ์เช่นเดียวกัน เริ่มแต่ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ส่งต่อตามลำดับ นำไปสู่ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นมูลแห่งวิวิฏฐะ เพราะเมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นก็นำไปสู่การปฏิบัติตามมรรคมองค์ 8 ซึ่งมีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า สัมมาทิฐิก็คือวิชชานั้นเอง เมื่อวิชชาเกิดขึ้น อวิชชาก็ดับไป เมื่ออวิชชาดับ กระบวนการนิโรธวารแห่งปัจจุสมุปบาท ก็ดำเนินไป นำสู่ความดับทุกข์⁴ เขียนให้ดูง่ายดังนี้

¹ ดู วิสุทฺธิ.2/2; วิสุทฺธิ.ฎีกา 2/3

² มิลินท.47

³ ตัวอย่างการใช้คำว่า โยนิโสและโยนิโสมนสิการ บางทีจะช่วยเสริมความเข้าใจให้ชัดเจน เช่น เมื่อเกิดการทะเลาะวิวาทในหมู่คณะ คนที่ใช้โยนิโสมนสิการจะหยุดทะเลาะและหาทางระงับ (วินย.อ.3/269; ม.อ.3/611; ขา.อ.5/348; ธ.อ.1/59) เวนระงับได้ด้วยโยนิโสมนสิการ (ธ.อ.1/46) จับความหมายของข้อความในพระสูตรเช่นคำว่า สัมภเวสี เป็นต้น โดยโยนิโส จึงเข้าใจผิดว่าพระพุทธรูปเจ้าศรีว่ามีอันตราภพ (อุทาน อ.118) เป็นเครื่องช่วยให้เวไนยบุคคลบรรลุนิพพาน (ส.อ. 3/63) ช่วยให้การฟังธรรมเกิดประโยชน์ (อิตฺติ.อ.268; นิทฺ.อ.1/9 จาก อัง.ปญฺจก.22/151/195) และที่ท่านใช้บ่อยคือหมายถึงวิปัสสนา หรือใช้แทนคำว่า บำเพ็ญวิปัสสนา เช่น ม.อ.1/100 = อิตฺติ.อ.80; อัง.อ.1/233, 410 (เทียบ 1/215); อุทาน อ.450 นอกนี้ ดู ม.อ.1/269; ส.อ.3/189; อัง.อ.3/42; ขุททก.อ.261; ธ.อ.1/146; อิตฺติ.อ.429; ปฏิส.อ.359

⁴ ม.อ.1/89

วิญญู มโนโยนิโสมนสิการเป็นมูล

โยนิโสมนสิการ → อวิชา → สังขาร ฯลฯ → ชรามรณะ โสกะ ปรีเทวะ ฯลฯ = ทุกข์เกิด
 → คณา → อุบาทวน ฯลฯ → ชรามรณะ Tan: ปรีเทวะ ฯลฯ = ทุกข์เกิด

วิญญู มโนโยนิโสมนสิการเป็นมูล

โยนิโสมนสิการ → มรรคภาวนา: สัมมาทิฏฐิ = วิชา → อวิชาคัม → สังขารคัม ฯลฯ = ทุกข์คัม

ถ้ามองในแง่ขอบเขต โยนิโสมนสิการก็กินความกว้าง ครอบคลุมตั้งแต่การคิดนึกอยู่ในแนวทางของศีลธรรม การคิดตามหลักความดีงามและหลักความจริงต่าง ๆ ที่ตนได้ศึกษาหรือรับการอบรมสั่งสอนมา มีความรู้ความเข้าใจดีอยู่แล้ว เช่น คิดในทางที่จะเป็นมิตร คิดรักคิดปรารภณาดีมีเมตตา คิดในทางที่จะให้หรือช่วยเหลือเกื้อกูล คิดในทางที่จะเข้มแข็ง ทำการจริงจังไม่ย่อท้อ เป็นต้น ซึ่งไม่ต้องใช้ปัญญาลึกซึ้งอะไร ตลอดขึ้นไปจนถึงการคิดแยกแยะองค์ประกอบและสืบสาวหาเหตุปัจจัยที่ต้องใช้ปัญญาละเอียดประณีต เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการมีขอบเขตกว้างอย่างนี้ คนปกติทุกคนจึงสามารถใช้โยนิโสมนสิการได้ โดยเฉพาะโยนิโสมนสิการแบบง่าย ๆ นั้น เพียงแต่คอยชักกระแสดความคิดให้เข้ามาเดินในแนวทางดีงามที่เรียนรู้ไว้ก่อนแล้วหรือคุ้นอยู่แล้วเท่านั้นเอง และสำหรับโยนิโสมนสิการแบบนี้ ซึ่งตามปกติเป็นระดับที่ช่วยให้เกิดโลกียสัมมาทิฏฐิ ศรัทธาซึ่งเกิดจากปัจจัยฝ่ายปรโตโฆสะ เช่น การศึกษาอบรมวัฒนธรรมประเพณี และกัลยาณมิตรอื่นๆ จะมีอิทธิพลได้มาก กล่าวคือ ศรัทธานั้นเป็นศูนย์รวมที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเป็นพลังพร้อมอยู่ภายใน พอคนรับรู้อารมณ์หรือประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระแสดความคิดก็จะถูกแรงแห่งศรัทธาดึงให้แล่นไปตามแนวทางของศรัทธานั้น เสมือนว่าศรัทธาขุดร่องสำหรับให้กระแสดความคิดไหลไว้ก่อนแล้ว ดังนั้น ท่านจึงแสดงหลักว่า ศรัทธา(ที่ถูกต้อง) เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิโสมนสิการ¹ เพราะปรโตโฆสะที่เป็นกัลยาณมิตร อาศัยศรัทธานั้นเป็นทางเดิน สามารถช่วยเพิ่มเติมเสริมความรู้ความเข้าใจและชี้แนะส่องนำความคิดได้มากขึ้นโดยลำดับ เช่นด้วยการปรึกษาหารือ สอบถามข้อติดขัดสงสัย เป็นต้น โยนิโสมนสิการของคนผู้นั้นเมื่อใช้อยู่บ่อย ๆ และได้อาหารหล่อเลี้ยงเสริมอยู่เรื่อย ๆ ก็เดินได้คล่องและก้าวไกลยิ่งขึ้น ทำให้ปัญญางอกงามยิ่งขึ้น ครั้นพิจารณาเห็นความจริง รู้ว่าคำแนะนำสั่งสอนนั้นถูกต้องดีงาม เป็นประโยชน์จริง ก็ยิ่งมั่นใจ เกิดศรัทธามากขึ้น โยนิโสมนสิการก็กลับเป็นปัจจัยส่งเสริมศรัทธา² ขวนให้ตั้งใจศึกษายิ่งขึ้น จนในที่สุด โยนิโสมนสิการของตนเองก็นำบุคคลผู้นั้นไปสู่ความรู้แจ้งและความหลุดพ้น นี่คือปฏิบัติที่อาศัยทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกประสานกัน และนี่คือความหมายอย่างหนึ่งของคำว่า คนเป็นที่พึ่งของตน และการมีตนเป็นที่พึ่ง³ ซึ่งเห็น

¹ อ.ทสท.24/61/123; 62/127

² โยนิโสมนสิการก็เป็นมูลแห่งศรัทธาได้ เช่น อติ.อ.339

³ ดู ที.ม.10/93/119 การมีตนเป็นที่พึ่ง ก็คือมีธรรมเป็นที่พึ่ง หมายถึงการดำเนินชีวิตอยู่อย่างมีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญารู้เท่าทันกาย เวทนา จิต ธรรม ตามหลักสติปัฏฐาน 4 องค์ธรรมที่หล่อเลี้ยงสติ เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญาก็คือ โยนิโสมนสิการ (อ.ทสท.24/61/123; 62/127; อ.ทศ.20/371/110 ซึ่งเคยอ้างแล้วทั้งหมด)

ได้ชัดว่าท่านไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายนอกและศรัทธามีความสำคัญมาก แต่ตัวตัดสินใจอยู่ในคือ โยนิโสมนสิการ ผู้ใดใช้โยนิโสมนสิการได้ดี การอาศัยปัจจัยภายนอกก็น้อยลงตามอัตรา ผู้ใดไม่ใช้โยนิโสมนสิการเลย กัลยาณมิตรใด ๆ ก็ไม่อาจช่วยได้สำเร็จ

สติเป็นองค์ธรรมสำคัญมีอุปการะมาก จำเป็นต้องใช้ในกิจทุกอย่าง ดังเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว แต่มักมีปัญหาว่า ทำอย่างไรจะให้สติเกิดขึ้นทันเวลาที่ต้องใช้ และเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำอย่างไรจะให้คงอยู่ต่อเนื่องไปเรื่อย ๆ ไม่หลุดลอยขาดหายไปเสีย ในเรื่องนี้ ทางธรรมแสดงหลักไว้ว่า โยนิโสมนสิการเป็นอาหารหล่อเลี้ยงสติ ช่วยเหลือสติที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ช่วยเหลือสติที่เกิดขึ้นแล้วเกิดต่อเนื่องไปอีก¹ คนที่มีความคิดเป็นระเบียบ ความคิดแล่นเรื่อย ได้เรื่องได้ราว เดินเป็นแถวเป็นแนว ย่อมคุมเอาสติไว้ใช้ได้เรื่อย แต่คนที่คิดอะไรไม่เป็น หรือในเวลาที่ความคิดไม่เดิน ไม่มีจุด ไม่มีหลัก สติก็จะพลัดหายไปอยู่เรื่อย รักษาไว้ไม่อยู่ เพราะตามสภาวะแท้จริง เราจะไปรักษา ไปกักไปกดดึงเอาสติไว้ ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง และทำไม่ได้ ที่ถูกต้องคือต้องหล่อเลี้ยงมันไว้ หมายความว่า สร้างปัจจัยให้มันอยู่ เมื่อมีปัจจัยให้มันเกิดมันก็เกิด เป็นเรื่องของกระบวนการธรรม เป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย

ถ้ามองในแง่การทำหน้าที่ โยนิโสมนสิการก็คือ ความคิดที่สกัดกั้นวิชาัตถะ หรือการคิดเพื่อสกัดกั้นหน้าวิชาและัตถะ (พูดแงบวกว่า ปลุกเร้าปัญญาและกุศลธรรม) กล่าวคือเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ หรือที่เรียกว่าได้รับประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ตามปกติกระบวนการความคิดก็จะแล่นต่อไปทันที ตอนนี้คือจุดหรือขั้นตอนของการช่วงชิงบทบาทกัน ถ้าวิชาัตถะเข้ามาชิงเอาความคิดไปได้ก่อน ความคิดต่อจากนั้น ก็เป็นกระบวนการของวิชาัตถะ ประกอบด้วยการปรุงแต่งของสังขารตามอำนาจความชอบใจไม่ชอบใจและภาพความคิดที่ยึดถือไว้ แต่ถ้าโยนิโสมนสิการเข้ามาสกัดกั้นหน้าวิชาัตถะได้ ก็จะชักความคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง คือเกิดกระบวนการความคิดปลอดวิชาัตถะ เป็นกระบวนการแห่งญาณทัสสนะ หรือกระบวนการแห่งวิชาวิมุตติแทน สำหรับปุถุชนทั่วไป ตามปกติ พอได้รับรู้อารมณ์แล้ว ความคิดก็มักเดินไปตามกระบวนการแห่งวิชาัตถะ คือเอาความชอบใจไม่ชอบใจต่ออารมณ์ที่รับรู้ นั้น หรือเอาภาพความคิดที่ยึดถือไว้แล้วมาเทียบทาบ เป็นจุดก่อดำที่จะปรุงแต่งความคิดเกี่ยวกับอารมณ์หรือประสบการณ์นั้นต่อไป เรียกว่าเป็นกระบวนการแห่งวิชาัตถะ ทั้งนี้เพราะได้สั่งสมความเคยชินไว้อย่างนั้น การมองและการคิดตามแนวของวิชาัตถะนี้ เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามที่อยากให้เป็นหรือไม่อยากให้เป็น เป็นการคิดตามอำนาจความติดใจหรือขัดใจ การคิดแบบนี้ นอกจากทำให้ไม่มองเห็นตามความเป็นจริง เกิดความเอนเอียงไปตามความชอบความชัง ทำให้เข้าใจผิดหลงผิด หรือได้ภาพที่บิดเบือนแล้ว ยังทำให้เกิดความขุ่นมัว เศร้าหมอง ความเหี่ยวแห้ง อ้างว้าง ว่าเหว หวั่นหวาด ความสมหวัง ผิดหวัง ความกดดัน ความคับข้องใจต่าง ๆ ซึ่งรวมเรียกว่าความทุกข์ตามมาด้วย ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นการมองตามความเป็นจริง หรือมองตามเหตุ ไม่ใช่มองตามวิชาัตถะ

¹ ส.ม.19/365/96; 528/144; 487/133; อ.ทส.24/61/123; 62/127 เป็นต้น

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า มองตามสิ่งที่ทั้งหลายมันเป็นของมัน ไม่ใช่มองตามที่เรายากให้มันเป็น หรือไม่
 ยากให้มันเป็น ปุณฺณพอรับรู้อะไร ความคิดก็จะพรวดเข้าสู่ความชอบใจไม่ชอบใจทันที โยนิโสมนสิ-
 การทำหน้าที่เข้าถึงหรือตัดหน้าในตอนนี่ ซึ่งเอาบทบาทไปเสีย แล้วเป็นตัวนำกระบวนการความคิดบริสุทธิ์
 ที่พิจารณาตามสภาวะตามเหตุปัจจัย คิดเป็นทางไปอย่างมีลำดับ ทำให้เข้าใจความจริง ทำให้เกิดกุศล-
 ธรรม อย่างน้อยก็ทำให้วางใจวางท่าทีและปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ได้เหมาะสมดีที่สุดในคราวนั้น ๆ พูด
 อย่างภาพพจน์ว่า โยนิโสมนสิการทำให้คนเป็นผู้ใช้ความคิด คือเป็นเจ้าของหรือเป็นนายของความคิด เอา
 ความคิดมารับใช้ช่วยแก้ไขปัญหาคำทำให้คนอยู่สุขสบาย ตรงข้ามกับบอโยนิโสมนสิการ ซึ่งทำให้คนกลายเป็นทาสของความคิด ถูกความคิดปลุกปั่นจับเชิดให้เป็นไปต่าง ๆ ซักลากไปหาความเดือดร้อนวุ่นวาย
 หรือถูกความคิดนั้นเองบีบคั้นให้ได้รับความทุกข์ทรมานต่าง ๆ อย่างไม่เป็นตัวของตัวเอง พึงสังเกตด้วย
 ว่า ในกระบวนการความคิดที่มีโยนิโสมนสิการเช่นนี้ สติสัมปชัญญะจะเข้ามาร่วมทำงานอยู่ด้วยเองโดย
 ตลอด เพราะโยนิโสมนสิการเป็นอาหารคอยหล่อเลี้ยงมันอยู่เรื่อย ๆ

รวมความในแง่ที่ว่า **โยนิโสมนสิการ คือความคิดที่สกัดอวิชชาตัณหา** อวิชชาและตัณหานั้นมาด้วย
 กันเสมอ แต่บางครั้งอวิชชาแสดงบทบาทเด่น ตัณหาเป็นตัวแฝง บางครั้งตัณหาแสดงบทบาทเด่น
 อวิชชาเป็นตัวแฝง¹ เมื่อเข้าใจความจริงอย่างนี้แล้ว เราอาจแบ่งความหมายของโยนิโสมนสิการออกไปเป็น
 2 อย่าง เพื่อความสะดวกในการศึกษา ตามบทบาทของอวิชชาและตัณหา นั้น ว่าโยนิโสมนสิการ คือ
 ความคิดที่สกัดอวิชชาและความคิดที่สกัดตัณหา และพึงทราบลักษณะความคิดตามอวิชชาตัณหาดังนี้

1. เมื่ออวิชชาเป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะติดตันววนอยู่ที่แง่หนึ่งตอนหนึ่งอย่างพรวาม ขาด
 ความสัมพันธ์ ไม่รู้ทางไป หรือไม่ก็พุ้งซ่านสับสน ไม่เป็นระเบียบ ประูแต่งอย่างไร้เหตุผล เช่นภาพ
 ในความคิดของคนหวาดกลัว

2. เมื่อตัณหาเป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะโน้มเอียงไปตามความยินดียินร้าย ความชอบใจไม่
 ชอบใจ หรือความติดใจขัดใจ ติดพันครุ่นอยู่กับสิ่งที่ชอบหรือชังนั้น และประูแต่งความคิดไปตามความ
 ชอบความชัง

อย่างไรก็ตาม เมื่อพูดถึงลงไปอีกในด้านสภาวะ อวิชชาเป็นฐานก่อตัวของตัณหา และตัณหาเป็น
 ตัวเสริมกำลังให้แก่อวิชชา ดังนั้น ถ้าจะกำจัดความชั่วร้ายให้สิ้นเชิง ก็จะต้องกำจัดให้ถึงอวิชชา

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ก็คือการนำเอาโยนิโสมนสิการมาใช้ในทางปฏิบัติ หรือโยนิโสมนสิการที่
 เป็นภาคปฏิบัติการ วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ หรือเรียกสั้น ๆ ว่าวิธีโยนิโสมนสิการนี้ แม้จะมีหลายอย่าง
 หลายวิธี แต่เมื่อว่าโดยหลักการ ก็มี 2 แบบคือ **โยนิโสมนสิการที่มุ่งสกัดหรือกำจัดอวิชชาโดยตรง** และ

¹ การถืออวิชชาและตัณหาเป็นเจ้าบทบาทใหญ่ และเป็นมูลรากของวิภวภูติ นี้ นอกจากพึงอ้าง ม.อ.1/89 ที่กล่าวถึงข้าง
 ต้นแล้ว พึงสืบถึงหลักเดิมในบาลีคือ อญ.ทสก.24/61/120, 62/124 และคำอธิบายรุ่นต่อมาใน วิสุทธิ.3/117, 194.

โยนิโสมนสิการที่มุ่งเพื่อสกัดหรือบรรเทาต้นเหตุ โยนิโสมนสิการที่มุ่งกำจัดอวิชชาโดยตรงนั้น ตามปกติเป็นแบบที่ต้องใช้ในการปฏิบัติธรรมจนถึงที่สุด เพราะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการตรัสรู้ ส่วนโยนิโสมนสิการแบบสกัดหรือบรรเทาต้นเหตุ มักใช้เป็นข้อปฏิบัติขั้นต้น ๆ ซึ่งมุ่งเตรียมพื้นฐานหรือพัฒนาตนเองในด้านคุณธรรมให้เป็นผู้พร้อมสำหรับการปฏิบัติขั้นสูงขึ้นไป เพราะเป็นเพียงขั้นขัดเกลากิเลส แต่โยนิโสมนสิการหลายวิธีใช้ประโยชน์ได้ทั้งสองอย่าง คือทั้งกำจัดอวิชชา และบรรเทาต้นเหตุไปพร้อมกัน

วิธีโยนิโสมนสิการเท่าที่พบในบาลี พอประมวลเป็นแบบใหญ่ ๆ ได้ดังนี้

1. **วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย** คือพิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผล ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริง หรือพิจารณาปัญหา หาหนทางแก้ไข ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา อาจเรียกว่า *วิธีคิดแบบอัทธปปัจจัยตา* หรือคิดตามหลักปฏิจาสุมุปบาท จัดเป็นวิธีโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน ดังจะเห็นว่าบางครั้งท่านใช้บรรยายการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า วิธีนี้กล่าวตามบาลีพบแนวปฏิบัติดังนี้

ก. **คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์** โดยอริยสาวกโยนิโสมนสิการการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดขึ้นพร้อมว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”¹

ข. **คิดแบบสอบสวน หรือตั้งคำถาม** เช่น ที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาว่า “เรานั้นได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ อุปาทานจึงมี อุปาทานมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย? ลำดับนั้นเพราะเราโยนิโสมนสิการ จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อตัณหามีอยู่ อุปาทานจึงมี อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย; ลำดับนั้น เราได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ตัณหาจึงมี ตัณหามีเพราะอะไรเป็นปัจจัย? ลำดับนั้น เพราะเราโยนิโสมนสิการ จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อเวทนามีอยู่ ตัณหาจึงมี ตัณหามีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ”²

2. **วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ หรือกระจายเนื้อหา** เป็นการคิดที่มุ่งให้มองและให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเองอีกแบบหนึ่ง ในทางธรรม ท่านมักใช้พิจารณาเพื่อให้เห็นความไม่มีแก่นสารหรือความไม่เป็นตัวตนที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ให้หายยึดติดถือมั่นในสมมติบัญญัติ โดยเฉพาะการพิจารณาเห็นสัตว์บุคคลเป็นเพียงการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่เรียกว่าขันธ 5 และขันธ 5 แต่ละอย่างก็เกิดขึ้นจากส่วนประกอบย่อยต่อไปอีก การพิจารณาเช่นนี้ ช่วยให้มองเห็นความเป็นอนัตตา แต่การที่จะมองเห็นสภาวะเช่นนี้ได้ชัดเจน มักต้องอาศัยวิธีคิดแบบที่ 1 และหรือแบบที่ 3

¹ เช่น ส.นิ.16/144/77; 154/84; 233/115; 237/117; ส.ม.19/1577/489; ข.จุ.30/505/248

² ส.นิ.16/26/11; 251/126; กล่าวถึงความคิดของพระวิปัสสิพุทธเจ้าและพระพุทธเจ้า 7 พระองค์อย่างเดียวกัน ที่.ม.10/39/35; ส.นิ.16/23-25/6-11.

ในข้อต่อไปเข้าร่วม โดยพิจารณาไปพร้อม ๆ กัน กล่าวคือ เมื่อแยกแยะส่วนประกอบออกก็เห็นภาวะที่องค์ประกอบเหล่านั้นอาศัยกันและขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ไม่เป็นตัวของมันเองโดยแท้จริงยิ่งกว่านั้น องค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่าง ๆ เหล่านั้นล้วนเป็นไปตามกฎธรรมดา คือ มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่ได้เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วต้องดับไป และต้องขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ ถูกเหตุปัจจัยทั้งหลายบีบคั้นขัดแย้งนั้น ถ้าไม่มองในแง่สืบสาวเหตุปัจจัยตามวิธีที่ 1 ซึ่งอาจจะยากสักหน่อย ก็มองได้ในแง่ลักษณะทั่วไปที่เป็นธรรมดาสามัญของสิ่งทั้งหลายซึ่งอยู่ในขอบเขตของวิธีคิดแบบที่ 3 ในบาลีท่านมักกล่าวถึงวิธีคิดแบบที่ 2 นี้ รวมพร้อมไปด้วยกันกับแบบที่ 3

แต่ในชั้นอรรถกถา ซึ่งเป็นแนวของอุทฺทมสมัยหลัง นิยมจัดวิธีคิดแบบที่ 2 นี้เป็นชั้นหนึ่งต่างหาก และถือเป็น *วิภังขวิธี* อย่างหนึ่ง¹ นอกจากนั้นยังนิยมจำแนกชั้นพื้นฐาน โดยถือนามรูปเป็นหลัก ยิ่งกว่าจะจำแนกเป็นชั้น 5 ชั้นที่ ความจริงวิธีคิดแบบนี้มิใช่มีแต่การจำแนกแยกแยะหรือแจกแจงออกไปอย่างเดียวเท่านั้น แต่มีการจัดหมวดหมู่หรือจัดประเภทไปด้วยพร้อมกัน แต่ท่านเน้นในแง่การจำแนกแยกแยะ จึงเรียกว่า *วิภังขะ* ถ้าจะเรียกอย่างสมัยใหม่ก็คงว่า วิธีคิดแบบวิเคราะห์ ในการบำเพ็ญวิปัสสนาตามประเพณีปฏิบัติที่บรรยายไว้ในชั้นอรรถกถา เรียกการคิดพิจารณาที่แยกแยะโดยถือเอานามรูปเป็นหลัก ในขั้นต้นนี้ว่า นามรูปว่าตถตา หรือนามรูปปริคคะ² คือไม่มองสัตว์บุคคลตามสมมติบัญญัติ ว่าเป็นเขา เป็นเรา เป็นนายนั้นนางนี้ แต่มองตามสภาวะแยกออกไปว่าเป็นนามธรรมและรูปธรรม กำหนดส่วนประกอบทั้งหลายที่ประชุมกันอยู่แต่ละอย่าง ๆ ว่า อย่างนั้นเป็นรูป อย่างนี้เป็นนาม รูปคือสภาวะที่มีลักษณะอย่างนี้ นามคือสภาวะที่มีลักษณะอย่างนี้ สิ่งนี้มีลักษณะอย่างนี้ จึงจัดเป็นรูป สิ่งนี้มีลักษณะอย่างนี้ จึงจัดเป็นนาม ดังนี้เป็นต้น เมื่อแยกแยะออกไปแล้วก็มีแต่นามกับรูป หรือนามธรรมกับรูปธรรม เมื่อหัดมองหรือฝึกความคิดอย่างนี้จนชำนาญ ในเวลาที่พบเห็นสัตว์และสิ่งต่าง ๆ ก็จะมองเห็นเป็นเพียงกองแห่งนามธรรมและรูปธรรม เป็นเพียงสภาวะว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา นับว่ามีกระแสความคิดความเข้าใจที่คอยช่วยต้านทานไม่ให้คิดอย่างหลงใหลหมายมั่นติดตามสมมติบัญญัติมากเกินไป

ตัวอย่างการใช้ความคิดแนวนี้นี้ในบาลี ฟังเห็นดังนี้

“เพราะคุณส่วนประกอบทั้งหลายเข้า จึงมีศัพท์ว่ารด ฉนโค เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ จึงมีฉนนั้น”³

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ช่องว่าง อาศัยเครื่องไม้ เถารัก คินฉาบ และหม้ามุ่งล้อมเข้าย้อมถึงความนับว่า

¹ ดู วิสุทธิ.ฎีกา 3/45,397,349,518 การแยกแยะดูตามเหตุปัจจัยแบบปฏิจลสมุปบาทก็ถือเป็นวิภังขวิธีเช่นกัน วิสุทธิ. 3/114; วิภัง.อ.168; วิสุทธิ.ฎีกา 3/217,238)

² ดู วิสุทธิ.3/205-219; สกฺค.55 บางที่เรียก นามรูปปริจเฉท บ้าง สังขารปริจเฉท บ้าง

³ ส.ส.15/554/198

เรือน ฉันทโค ช่องว่าง อาศัยกระกุก เอ็น เนื้อ และหนังแวกล้อมแล้ว ย่อมถึงความนับว่า รูป ฉันทนั้น... เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ...การคุมเข้า การประชุมกัน การประมวลเข้าด้วยกันแห่งอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ เป็นอย่างนี้”¹

“ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคานี้ ฟิงพาเอากลุ่มฟองน้ำใหญ่มา คนตาก็มองดู เฟงผินิจ พิจารณาโดย แยกกาย² เมื่อเขามองดู เฟงผินิจ พิจารณาโดยแยกกาย ก็จะปรากฏเป็นแต่สภาพว่างเปล่า ไร้แก่นสาร เท่านั้น แก่นสารในกลุ่มฟองน้ำ จะมีไถ้อย่างไร ฉันทโค รูปก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใด เป็น อคติอนาคตหรือปัจจุบันก็ตาม ฯลฯ โกลหรือโกลก็ตาม ภิกษุมองดูรูปนั้น เฟงผินิจ พิจารณาโดยแยกกาย เมื่อเขามองดู เฟงผินิจ พิจารณาโดยแยกกาย ก็จะปรากฏเป็นแต่สภาพว่างเปล่า ไม่มีแก่นสาร แก่นสาร ในรูปจะพึงมีไถ้อย่างไร”

ต่อจากนี้ ตรัสถึงเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และมีคาถาสรุว่า

“พระอาทิตย์พันธุ์ (พระพุทธเจ้า) ไก่ครัสแสงไว้ว่า รูปอุปมาเหมือนฟุ้งฟองแม่น้ำ เวทนาอุปมาเหมือนฟองน้ำฝน สัญญาอุปมาเหมือนพยับแคค สังขารอุปมาเหมือนต้นกล้วย วิญญาณอุปมาเหมือนมายากล ภิกษุผินิจ พิจารณาโดยแยกกาย ซึ่งเบญจขันธ์นั้น กวี่ยประการใด ๆ ก็มีแต่สภาวะที่ว่างเปล่า...”³

3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ หรือ วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ มองอย่างรู้เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ ตามธรรมชาติของมันเอง ในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ประชุมกัน จะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย ธรรมดาที่ว่ามัน ได้แก่อาการที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะต้องดับไป ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ไม่คงอยู่ตลอดไป เป็นอนิจจัง ปัจจัยทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกทุกอย่างต่างก็เกิดดับเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาเสมอเหมือนกัน เมื่อเข้ามาสัมพันธ์กันจึงเกิดความขัดแย้ง ทำให้สิ่งเหล่านั้นมีสภาวะถูกบีบคั้นกดดัน ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ จะต้องมีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์ ในเมื่อต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย มันก็ไม่อาจเป็นของของใคร เช่นเดียวกับที่ไม่อาจเป็นตัวตนของมันเอง และไม่อาจมีอยู่โดยตัวของมันเอง มันไม่อาจเป็นไปตามความปรารถนาของใคร ไม่มีใครคิดอยากบังคับมันได้ ไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครองมันได้จริง เพราะมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามใจอยากของใคร เป็นอนัตตา รวมความว่า รู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นธรรมชาติ มีลักษณะความเป็นไปโดยทั่วไปเสมอเหมือนกันตามธรรมชาติของมันในฐานะที่เป็นของปรุงแต่งเกิดจากเหตุปัจจัยและขึ้นต่อเหตุปัจจัยทั้งหลายเช่นเดียวกัน

วิธีคิดแบบสามัญลักษณะนี้แบ่งได้เป็น 2 ขั้นตอน

ขั้นที่หนึ่ง คือรู้เท่าทันและยอมรับความจริง เป็นขั้นวางใจวางท่าที่ต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้อง

¹ ม.ม.12/346/358.

² ในสูตรนี้ใช้คำ โยนิโสอุปปริक्षा แทน โยนิโสมนสิการ = ตรวจสอบโดยตลอด

³ ส.ข.17/242-7/171-4.

กับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นท่าที่แห่งปัญญา ท่าที่แห่งความเป็นอิสระ ไม่ถูกมัดตัว แม้เมื่อประสบสถานการณ์ที่ไม่ปรารถนาหรือมีเรื่องราวไม่น่าพึงใจเกิดขึ้นแล้ว คิดขึ้นได้ ว่าสิ่งนั้น ๆ เหตุการณ์นั้น ๆ เป็นไปตามคติธรรมชา เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน คิดได้อย่างนี้ก็เป็นท่าที่แห่งการปลงตกถอนตัวขึ้นได้ หายจากความทุกข์ หรืออย่างน้อยก็ทำให้ทุกข์นั้นบรรเทาลง หรือเมื่อประสบสถานการณ์มีเรื่องราวเช่นนั้นเกิดขึ้น เพียงตั้งจิตสำนึกขึ้นได้ในเวลานั้นว่า เราจะมองตามความเป็นจริง ไม่มองตามความอยากให้เป็นหรืออยากไม่ให้เป็น การที่จะเป็นทุกข์ก็ผ่อนคลายลงได้ทันที เพราะปล่อยตัวเป็นอิสระได้ ไม่เอาตัวเข้าไปให้ถูกกดถูกบีบ (ความจริงคือไม่สร้างตัวตนขึ้นให้ถูกกดถูกบีบ)

ขั้นที่สอง คือแก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย เป็นขั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นการปฏิบัติด้วยปัญญา ด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ ไม่ถูกมัดตัว กล่าวคือเมื่อรู้อยู่แล้วว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยขึ้นต่อเหตุปัจจัย เราต้องการให้มันเป็นอย่างไร ก็ศึกษาให้รู้เข้าใจเหตุปัจจัยทั้งหลายที่จะทำให้มันเป็นไปอย่างนั้น แล้วแก้ไข ทำการจัดการที่ตัวเหตุปัจจัยเหล่านั้น เมื่อทำเหตุปัจจัยพร้อมบริบูรณ์ที่จะทำให้มันเป็นอย่างนั้นแล้ว ถึงเราจะอยากหรือไม่อยาก มันก็จะต้องเป็นไปอย่างนั้น เมื่อเหตุปัจจัยไม่พร้อมที่จะให้เป็น ถึงเราจะอยากหรือไม่อยาก มันก็จะไม่เป็นอย่างนั้น กล่าวสั้นคือ แก้ไขด้วยความรู้และแก้ที่ตัวเหตุปัจจัย ไม่ใช่แก้ด้วยความอยาก เพียงแต่กำหนดรู้ความอยากของตน และกำหนดรู้เหตุปัจจัย แล้วแก้ไข กระทำการที่เหตุปัจจัย เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ก็ถอนตัวเป็นอิสระได้ ไม่ถูกความอยากพาตัว (ความจริงคือสร้างตัว) เข้าไปให้ถูกกดถูกบีบ เป็นการปฏิบัติอย่างไม่ถูกมัดตัว เป็นอันว่าทั้งทำการ และทั้งปล่อยให้สิ่งทั้งหลายมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็นวิธีปฏิบัติที่ทั้งได้ผลดีที่สุด และตนเองก็ไม่เป็นทุกข์ การปฏิบัติตามวิธีแบบที่ 3 ในขั้นที่สองนี้ สัมพันธ์กับวิธีคิดแบบที่ 4 ซึ่งจะกล่าวข้างหน้า กล่าวคือ ใช้วิธีคิดแบบที่ 4 มารับช่วงต่อไป

ในการเจริญวิปัสสนา ตามประเพณีปฏิบัติซึ่งได้วางกันไว้เป็นแบบแผนดังบรรยายไว้ในชั้นอรรถกถา ท่านถือหมวดธรรมคือวิสุทธิ 7 เป็นแม่บท¹ เอาลำดับญาณที่แสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์เป็นมาตรฐาน² และยึดวิธีจำแนกปรากฏการณ์โดยนามรูปเป็นข้อพิจารณาขั้นพื้นฐาน ตามหลักการนี้ท่านได้จัดวางข้อปฏิบัติคือการเจริญวิปัสสนานั้นเป็นระบบที่มีขั้นตอนแน่นอนต่อเนื่องเป็นลำดับ และสำหรับวิธีคิด 3 แบบที่กล่าวมาแล้วนี้ ท่านก็นำเอาไปจัดเข้าเป็นขั้นตอนอยู่ในลำดับด้วย โดยจัดให้เป็นวิธีคิดวิธีพิจารณาที่ต่อเนื่องเป็นชุดเดียวกัน แต่ลำดับของท่านนั้นไม่ตรงกับลำดับข้อในที่นี่ทีเดียวนัก กล่าวคือ³

ลำดับที่ 1 ใช้วิธีคิดแบบแยกแยะหรือวิเคราะห์องค์ประกอบ (วิธีที่ 2) กำหนดแยกปรากฏการณ์ต่าง ๆ เป็นนามธรรมกับรูปธรรม ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม จำพวกรูปมีอะไรบ้าง จำพวกนามมี

¹ รตนีตสูตร, ม.ม.12/292-300/287-297

² ญาณกถา, ขุ.ปฎิ.31/1/1; 99-111/76-82.

³ ดู วิสุทธิ.3/206-274; สงคท.54-55

อะไรบ้าง มีลักษณะ มีคุณสมบัติเป็นอย่างไร ๆ เรียกว่าขั้น *นามรูปปริเคราะห์* บ้าง นามรูปวัตถุ บ้าง นามรูปปริเฉท หรือ สังขารปริเฉท บ้าง และจัดเป็น *ทฤษฎีวิสุทธิ* (วิสุทธิที่ 3) อย่างไรก็ตาม ความประสงค์ของท่านมุ่งเน้นให้กำหนดจับและรู้จักสภาวะหรือองค์ประกอบตามที่พบเห็น ตามที่เป็นอยู่ ว่าอย่างไรเป็นนาม อย่างไรเป็นรูป มากกว่าจะมุ่งเน้นในแง่ของการพยายามแจ่มแจ้ง

ลำดับที่ 2 ใช้วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย (วิธีที่ 1) พิจารณาค้นหาเหตุปัจจัยของนามและรูปนั้น ในแง่ต่าง ๆ เช่น พิจารณาตามแนวปฏิจาสุมุปาบาท พิจารณาตามแนววิชาัตถหาอุปาทานกรรมและอาหาร พิจารณาตามแนวกระบวนการรับรู้ (เช่น จักขุวิญญาณอาศัยจักขุกับรูปารมณเป็นต้น) พิจารณาตามแนวกรรมวิภูฏวิปากวิภูฏ เป็นต้น แต่รวมความแล้วก็อยู่ในขอบเขตของปฏิจาสุมุปาบาทนั่นเอง เป็นแต่แยกบางแง่ออกไปเน้นพิเศษ ขึ้นนี้เรียกว่า *นามรูปปัจจัยปริคคหะ* หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ปัจจัยปริคคหะ (ปัจจัยปริเคราะห์) เมื่อทำสำเร็จเกิดความรู้เข้าใจก็เป็น ธรรมฐิติญาณ หรือยถาภูตญาณ หรือสัมมาทิสสนะ จัดเป็น *กัชาวตรณวิสุทธิ* (วิสุทธิที่ 4)

ลำดับที่ 3 ใช้วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา หรือวิธีคิดโดยสามัญลักษณะ (วิธีที่ 3) นำเอานามรูปหรือสังขารนั้นมาพิจารณาตามหลักแห่งคตธรรมดาของไตรลักษณ์ ให้เห็นภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่ เป็นอนิจจัง ถูกปัจจัยขัดแย้งบีบคั้น เป็นทุกข์ ไม่มีไม่เป็นโดยตัวของมันเอง ใคร ๆ เข้ายึดเป็นเจ้าของครอบครองบังคับด้วยความอยากไม่ได้ เป็นอนัตตา ขึ้นนี้เรียกว่า *สัมมสนญาณ* เป็นตอนเบื้องต้นของ *มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ* (วิสุทธิข้อที่ 5)

ข้อความอ้างจากบาลี ซึ่งใช้วิธีคิดแบบที่ 2 และแบบที่ 3 พิจารณาไปพร้อม ๆ กัน ขอยกมาให้ดูเพียงเล็กน้อยพอเป็นตัวอย่าง

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมนสิการโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ซึ่งรูป และจงพิจารณาเห็นอนิจจาแห่งรูปตามความเป็นจริง... จงมนสิการโดยแยบคายซึ่งเวทนาและจงพิจารณาเห็นอนิจจาแห่งเวทนาตามความเป็นจริง... จงมนสิการโดยแยบคายซึ่งสัญญาและจงพิจารณาเห็นอนิจจาแห่งสัญญิตามความเป็นจริง... จงมนสิการโดยแยบคายซึ่งสังขารและจงพิจารณาเห็นอนิจจาแห่งสังขารตามความเป็นจริง... จงมนสิการโดยแยบคายซึ่งวิญญาณ และจงพิจารณาเห็นอนิจจาแห่งวิญญาณตามความเป็นจริง...”¹

“ภิกษุผู้มีสุตะ พึงมนสิการโดยแยบคาย ซึ่งอุปาทานชั้น 5 โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นของถูกปัจจัยบีบคั้น... โดยความเป็นของมิใช่อัตตา...”²

พุทธพจน์ต่อไปนี้ แสดงการคิดแบบสืบสาวหาเหตุ ต่อด้วยการคิดแบบสามัญลักษณะเพื่อวัตถุประสงค์แห่งการรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ให้ใจเป็นอิสระ มิให้เกิดทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีตนเป็นที่พึ่ง มีตนเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ จงมีธรรม

¹ ส.บ.17/104/64

² ส.บ.17/315/205; วิธีพิจารณาแบบนี้พึงดูได้ในพระไตรปิฎกบาลีเล่ม 17. เกือบตลอดเล่ม และมีกระจายอยู่มากในเล่มอื่น

เป็นที่พึง มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ อยู่เกิด; เมื่อเธอทั้งหลายจะเป็นผู้มีตนเป็นที่พึง...มีธรรมเป็นสรณะ ไม่มีสิ่งอื่นเป็นสรณะ เป็นอยู่ ก็พึงพิจารณาโดยแยบคายว่า โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิหวังคับแค้นใจทั้งหลาย เกิดจากอะไร มีอะไรเป็นแดนเกิด

“ภิกษุทั้งหลาย โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิหวังคับแค้นใจทั้งหลายเกิดจากอะไร มีอะไรเป็นแดนเกิด? (พึงเข้าใจดังนี้) ปุณฺชนในโลกนี้ ผู้ขาดสุขะ(ไม่ไ้เรียนรู้) มิไ้พบเห็นอริยชนไม่ฉลาดในอริยธรรม มิไ้ได้รับการฝึกอบรมในอริยธรรม มิไ้พบเห็นสัคบุรุษ ไม่ฉลาดในสัปปริสธรรม มิไ้ได้รับการฝึกอบรมในสัปปริสธรรม ย่อมมองเห็นรูปเป็นคน มองเห็นคนมีรูป มองเห็นรูปในคน หรือมองเห็นคนในรูป, รูปของเขานั้นผันแปรไป กลายเป็นอย่างอื่น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิหวังคับแค้นใจ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา เพราะการที่รูปผันแปรไปกลายเป็นอื่น; เขามองเห็นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ (เป็นอติตา เป็นตัน อย่างที่กล่าวแล้ว)....โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิหวังคับแค้นใจ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา เพราะการที่เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ผันแปรไปกลายเป็นอื่น

“ส่วนภิกษุผู้ชักว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง แปรปรวนไ้ จางหาย คับสิ้นไ้ มองเห็นความเป็นจริงควัยสัมมาปัญญาอย่างนี้ว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ทั้งปวงล้วนไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้น มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ทั้งในกาลก่อน ทั้งในบัดนี้ ก็เช่นเดียวกัน เธอ ย่อมละโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และความผิหวังคับแค้นใจทั้งหลายไ้ เพราะละโสกะเป็นต้นนั้นไ้ เธอย่อมไม่ต้องหวั่นหวาดเสียใจ เมื่อไม่หวั่นหวาดเสียใจ ย่อมอยู่เป็นสุข ภิกษุผู้อยู่เป็นสุข เรียกไ้ว่า ททกนิพพานแล้ว”¹

4. วิธีคิดแบบอริยสัจจ์ หรือ คิดแบบแก้ปัญหา เรียกตามโวหารทางธรรมไ้ว่า วิธีแห่งความดับทุกข์ จัดเป็นวิธีคิดแบบหลักอย่างหนึ่ง เพราะสามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่น ๆ ไ้ทั้งหมด บาลิที่พึงอ้างในข้อนี้มีความสั้น ๆ ดังนี้

“ภิกษุณั้ย่อมมนสิการโดยแยบคาย(โยนิโสมนสิการ)ว่า ทุกข์คือคังนี้; ย่อมมนสิการโดยแยบคายว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์คือคังนี้; ย่อมมนสิการโดยแยบคายว่า ความคับแ่งทุกข์คือคังนี้; ย่อมมนสิการโดยแยบคายว่า ข้อปฏิบัติให้ถึงความคับทุกข์คือคังนี้; เมื่อเธอมนสิการโดยแยบคายอยู่อย่างนี้ สังโยชน 3 อย่างคือ สักกาย-ทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ย่อมถูกละเสียไ้”²

วิธีคิดแบบอริยสัจจ์นี้ มีลักษณะทั่วไป 2 ประการคือ

1) เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล³ สืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้วแก้ไข และทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น 2 คู่คือ

¹ ส.บ.17/87-88/53-55 (ตทกนิพพาน = นิพพานเฉพาะกรณี)

² ม.ญ.12/12/16

³ พึงระวังว่าเหตุและผล (Cause and effect) เป็นคนละอย่างกับเหตุผล (reason)

คู่ที่ 1: ทุกข์เป็นผล เป็นตัวปัญหา เป็นสถานการณ์ที่ประสบซึ่งไม่ต้องการ
สมุทัยเป็นเหตุ เป็นที่มาของปัญหา เป็นจุดที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไข จึงจะพ้นจากปัญหา
ได้

คู่ที่ 2: นิโรธเป็นผล เป็นภาวะสิ้นปัญหา เป็นจุดหมายซึ่งต้องการจะเข้าถึง
มรรคเป็นเหตุ เป็นวิธีการ เป็นข้อปฏิบัติที่ต้องกระทำให้ในการแก้ไขสาเหตุ เพื่อบรรลุจุด
หมายคือภาวะสิ้นปัญหาอันได้แก่ความดับทุกข์

2) เป็นวิธีคิดที่ตรงจุดตรงเรื่อง ตรงไปตรงมา มุ่งตรงต่อสิ่งที่จะต้องทำต้องปฏิบัติต้องเกี่ยวข้องกับ
ของชีวิต ใช้แก้ปัญหา ไม่ฟุ้งซ่านออกไปในเรื่องฟุ้งเพื่อที่สักร้าคิดเพื่อสนองตัณหาตามกิเลส ซึ่งไม่
อาจนำมาใช้ปฏิบัติ ไม่เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหา¹

ได้กล่าวแล้วว่าวิธีคิดแบบนี้ รับกันหรือต่อเนื่องกันกับวิธีคิดแบบที่ 3 กล่าวคือ เมื่อประสบปัญหา
ได้รับความทุกข์ และเมื่อสามารถวางใจวางท่าที่ต่อสถานการณ์ได้อย่างถูกต้องตามวิธีคิดแบบที่ 3 ขั้นที่ 1
แล้ว ต่อจากนั้นเมื่อจะปฏิบัติด้วยปัญญาเพื่อแก้ไขปัญหามาตามวิธีปฏิบัติขั้นที่ 2 ของวิธีการคิดแบบที่ 3 นั้น
พึงดำเนินความคิดในส่วนรายละเอียดขยายออกไปตามขั้นตอนอย่างที่ได้แสดงในวิธีการคิดแบบที่ 4 นี้

หลักการหรือสาระสำคัญของวิธีคิดแบบอริยสัจก็คือ การเริ่มต้นจากปัญหาหรือความทุกข์ที่
ประสบ โดยกำหนดรู้ ทำความเข้าใจกับปัญหาหรือความทุกข์นั้นให้ชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อ
เตรียมแก้ไข ในเวลาเดียวกันกำหนดเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไร จะเป็นไปได้หรือไม่ และเป็น
ไปได้อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหาโดยสอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่
กำหนดไว้ นั้น ในการคิดตามวิธีนี้ จะต้องตระหนักถึงกิจหรือหน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่ออริยสัจแต่ละข้ออย่าง
ถูกต้องด้วย เพื่อให้มองเห็นเค้าความในเรื่องนี้ จะกล่าวถึงหลักอริยสัจและวิธีปฏิบัติโดยย่อดังนี้

ขั้นที่ 1 ทุกข์ คือสภาพปัญหา ความคับข้อง ติดขัด กัดค้น บีบคั้น บกพร่อง ที่เกิดมีแก่ชีวิตหรือ
ที่คนได้ประสบ ซึ่งเมื่อว่าอย่างกว้างที่สุดก็คือภาวะที่สังขารหรือนามรูปหรือขั้น 5 หรือโลกและชีวิต
ตกอยู่ในอำนาจของกฎธรรมดา เป็นของไม่เที่ยงแท้คงที่ ถูกเหตุปัจจัยต่าง ๆ กัดค้นบีบคั้นและขึ้นต่อเหตุ
ปัจจัย ไม่มีตัวตนที่จะอยู่ในอำนาจครอบครองบังคับได้จริงนั่นเอง สำหรับทุกข์นี้เรามีหน้าที่เพียงกำหนด
รู้ คือทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตให้ชัด เหมือนอย่างแพทย์กำหนดรู้หรือตรวจให้รู้ว่าเป็นอาการ
ของโรคอะไร เป็นที่ไหน หน้าที่นี้เรียกว่า *ปริยญา* เราไม่มีหน้าที่เอาทุกข์มาครุ่นคิดมาแบกไว้หรือคิดขัด
เคืองเป็นปฏิปักษ์กับความทุกข์หรือห่วงกังวลอยากหายทุกข์ เพราะคิดอย่างนั้นมีแต่จะทำให้ทุกข์เพิ่มขึ้น
เราอยากแก้ทุกข์ได้ แต่เราก็แก้ทุกข์ด้วยความอยากไม่ได้ เราต้องแก้ด้วยรู้มันและกำจัดเหตุของมัน ดังนั้น
จะอยากไปก็ไม่มีประโยชน์ มีแต่โทษเพิ่มขึ้น ขึ้นนั้นนอกจากกำหนดรู้แล้วก็เพียงวางใจวางท่าที่แบบรู้เท่า
ทันกตัตถรรพดาอย่างที่กล่าวแล้วในขั้นที่ 1 ของวิธีที่สาม เมื่อกำหนดรู้ทุกข์หรือเข้าใจปัญหา เรียกว่า

¹ พิงดู จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ม.ม.13/147-152/143-153.

ทำปริญญาแล้ว ก็เป็นอันปฏิบัติหน้าที่ต่อทุกข์หรือต่อปัญหาเสร็จสิ้น ฟังก้าวไปสู่ขั้นที่สองทันที

ขั้นที่ 2 สมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา ได้แก่เหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้าสัมพันธ์ขัดแย้งส่งผลสืบทอดกันมาจนปรากฏเป็นสภาพบีบคั้น กดดัน ดับข้อง ติดขัด อึดอัด บกพร่อง ในรูปต่าง ๆ แปลก ๆ กันไป อันจะต้องค้นหาให้พบ แล้วทำหน้าที่ต่อมันให้ถูกต้องคือ *ปหาน* ได้แก่ กำจัดหรือละเสีย ตัวเหตุแกนกลางที่ยืนพื้นหรือยืนโรงกำกับชีวิตอยู่ควบคู่กับความทุกข์พื้นฐานของมนุษย์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ทั้งระดับตัวแสดงหน้าโรงคือต้นเหตุ¹ และระดับเต็มกระบวนการหรือเต็มโรง คือการสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจสุมปบาท² เมื่อประสบทุกข์หรือปัญหาจำเพาะแต่ละกรณีก็ต้องพิจารณาสืบสาวหาสาเหตุและปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ใช้วิธีคิดแบบที่ 1 ถ้าเป็นปัญหาเกี่ยวกับปัจจัยด้านมนุษย์ ก็พึงนำเอาตัวเหตุแกนกลางหรือเหตุยืนโรงมาพิจารณาพร้อมกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณีด้วย เมื่อสืบค้นวิเคราะห์และวินิจฉัยจับมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องกำจัดหรือแก้ไขได้แล้ว ก็เป็นอันเสร็จสิ้นการคิดขั้นที่สอง

ขั้นที่ 3 นิโรธ คือความดับทุกข์ ความพ้นทุกข์ ภาวะไร้ทุกข์ ภาวะพ้นปัญหา หหมดหรือปราศจากปัญหา เป็นจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ *สัจฉิกิริยา* หรือประจักษ์แจ้ง ทำให้เป็นจริง ทำให้สำเร็จหรือบรรลุถึง ในขั้นนี้จะต้องกำหนดได้ว่าจุดหมายที่ต้องการคืออะไร การที่ปฏิบัติอยู่นี้หรือจะปฏิบัติเพื่ออะไร จะทำกันไปไหน จุดหมายนั้นเป็นไปได้อย่างไร ไม่เป็นไปได้อย่างไร มีหลักการในการเข้าถึงอย่างไร มีจุดหมายรอง หรือจุดหมายลดหลั่นแบ่งเป็นขั้นตอนในระหว่างได้อย่างไรบ้าง

ขั้นที่ 4 มรรค คือ ทางดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ไขปัญหา ได้แก่วิธีการและรายละเอียดสิ่งที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อกำจัดเหตุปัจจัยของปัญหา ให้เข้าถึงจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ *ภาวนา* คือปฏิบัติหรือลงมือทำ สิ่งที่เราทำในขั้นของความคิด ก็คือ กำหนดวางวิธีการ แผนการ และรายการสิ่งที่จะต้องทำ ซึ่งจะช่วยให้แก้ไขสาเหตุของปัญหาได้สำเร็จโดยสอดคล้องกับจุดหมายที่ต้องการ

5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์³ หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือพิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง *ธรรม* กับ *อรรถ* หรือ *หลักการ* กับ *ความมุ่งหมาย* เป็นความคิดที่มีความสำคัญมากในเมื่อจะลงมือปฏิบัติธรรมหรือทำการตามหลักการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลตรงตามความมุ่งหมาย ไม่กลายเป็นการกระทำที่เคลื่อนไหวคลาด เลื่อนลอย หรือมวงาย คำว่าธรรมแปลว่าหลัก หรือหลักการ

¹ แสดงต้นเหตุเป็นทุกข์สมุทัย เช่น วินย.4/14/18; ที.ม.10/296/343; ส.ม.19/1665/528

² แสดงกระบวนการรวมปฏิจสุมปบาทเป็นทุกข์สมุทัย เช่น อ.อุตฺต.20/501/227 และพุทธพจน์แสดงหลักปฏิจสุมปบาททุกแห่ง ซึ่งลงท้ายว่า เอวเมตสฺส ทุกฺขกฺขนฺตสฺส สมฺภูโต โหติ.

³ คำนี้ไม่ใช่ของเดิม แต่จับใจความมาปรุงขึ้นใหม่ ถ้าเรียงลำดับแท้ควรเป็น ธรรมอรรถ หรือ ธรรมัตถะ แต่เรียงเป็นอรรถธรรม เพื่อความสละสลวย และแม้ในคัมภีร์ทั้งหลายเมื่อเข้ารูปสมาสท่านก็นิยมเรียงเป็นอรรถธรรมอย่างนี้เหมือนกัน เช่น ที.ปา.11/143/169; ขุ.ชา.28/838/293; ชา.อ.10/144; ขุ.ปฏิจ.31/669/576.

คือหลักความจริง หลักความดีงาม หลักการปฏิบัติ หรือหลักที่จะเอาไปใช้ปฏิบัติ รวมทั้งหลักคำสอนที่จะให้ประพฤติปฏิบัติและกระทำการได้ถูกต้อง คำว่าอรรถ แปลว่าความหมาย ความมุ่งหมาย จุดหมาย ประโยชน์ที่ต้องการ หรือสาระที่พึงประสงค์ ในการปฏิบัติธรรมหรือกระทำการตามหลักการใด ๆ ก็ตาม จะต้องเข้าใจความหมายและความมุ่งหมายของธรรมหรือหลักการนั้น ๆ ว่า ปฏิบัติหรือทำไปเพื่ออะไร ธรรมหรือหลักการนั้นกำหนดวางไว้เพื่ออะไร จะนำไปสู่ผลหรือที่หมายใดบ้าง ทั้งจุดหมายสุดท้ายปลายทาง และเป้าหมายท่ามกลางในระหว่างที่จะส่งทอดต่อไปยังธรรมหรือหลักการข้ออื่น ๆ ความเข้าใจถูกต้องในเรื่องหลักการและความมุ่งหมายนี้ นำไปสู่การปฏิบัติถูกต้องที่เรียกว่า ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ หรือ ธัมมานุธัมมปฏิบัติ แปลอย่างสับสน ๆ กันมาว่า ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม แปลตามความหมายว่า ปฏิบัติธรรมน้อยคล้ายแก่ธรรมใหญ่ หรือปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้ายตามหลักใหญ่ แปลง่าย ๆ ว่าปฏิบัติธรรมถูกหลัก คือ ทำให้ข้อปฏิบัติย่อยเข้ากันได้ สอดคล้องกัน และส่งผลแก่หลักการใหญ่ เป็นไปเพื่อจุดหมายที่ต้องการ¹ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ เป็นสิ่งสำคัญมาก อาจเรียกได้ว่าเป็นตัวตัดสินว่า การปฏิบัติธรรมหรือการกระทำนั้น ๆ จะสำเร็จผลบรรลุจุดหมายได้หรือไม่ ถ้าไม่มีธรรมานุธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมหรือดำเนินตามหลักการก็คลาดเคลื่อน ผิดพลาด เลื่อนลอย ว้างเปล่า งามย ไร้ผล หน้าซ้ำอาจมีผลในทางตรงข้ามคือเกิดโทษขึ้นได้ ธรรมทุกข้อมีอรรถ หลักการทุกอย่างมีความมุ่งหมาย ธรรมเพื่ออรรถ หลักการเพื่อจุดหมาย จะทำอะไรต้องถามได้ตอบได้ ว่าเพื่ออะไร ในทางธรรมท่านเน้นความสำคัญของการมีความคิดมีความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้มาก ทั้งในแง่เป็นคุณสมบัติของบุคคล เช่น สัมปรีชธรรม และปฏิสัมภิทา⁴ เป็นต้น และในแง่ลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติธรรม เช่น ปัญญาวิมุตติธรรม และแนวปฏิบัติธรรมที่จะยกมาแสดงต่อไป เพื่อช่วยส่งเสริมความเข้าใจ ขอยกบาลีบางแห่งมาอุปมาอุปไมยดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นธัมมัญญุไค้อย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ธรรม คือ สุตร เกยยะ ไวยากรณ์ คาทา อุทาน อิติวุตตกะ ชาคก อัมภุตธรรม เวทลลสะ...

¹ ตัวอย่างความหมายของธรรมานุธรรมปฏิบัติจากบาลีและอรรถกถา: ปฏิบัติธรรมานุธรรม คือปฏิบัติชอบ ปฏิบัติสอดคล้อง ปฏิบัติไม่ขัด ปฏิบัติคล้ายตามอรรถ (ขุ.จ.30/540/270); ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ ดำเนินปฏิบัติทุกส่วนบุพภาคอันเป็นธรรมคล้ายตามแก่โลกุตระธรรม 9 (ที.อ.2/236/3/276; ส.อ.2/326; อ.อ.3/228); คือ ดำเนินปฏิบัติทุกส่วนบุพภาคพร้อมทั้งศีลอันเป็นธรรมสอดคล้องตามแก่โลกุตระธรรม 9 (อ.อ.2/123,329,424,466); คือดำเนินปฏิบัติทุกส่วนบุพภาคพร้อมทั้งศีลเพื่ออรรถคือโลกุตระธรรม 9 (อ.อ.3/62); คือปฏิบัติวิปัสสนาธรรมอันเป็นธรรมคล้ายตามอริยธรรม (ที.อ.2/203; ส.อ.3/359; อ.อ.413); คือดำเนินวิปัสสนาธรรมอันเป็นธรรมอนุรูปแก่อริยธรรม (อ.อ.3/313); คือดำเนินปฏิบัติที่เป็นธรรมคล้ายตามนิพพานธรรมซึ่งเป็นโลกุตระ (ส.อ.2/43); คือเจริญวิปัสสนาภาวนาอันเป็นธรรมน้อย เพราะสอดคล้องแก่โลกุตระธรรม (สุตต.อ.2/162); ธรรมานุธรรม คือธรรมและอนุธรรม (ที.อ.3/150); ธรรมานุธรรม ไขความว่า อนุธรรม คือปฏิบัติทุกอันเหมาะกันแก่ธรรม (ม.อ.3/208); โลกุตระธรรม 9 ชื่อว่าธรรม วิปัสสนาเป็นต้นชื่อว่าอนุธรรม ปฏิบัติทุกอันเหมาะกันแก่ธรรมนั้น ชื่อว่าอนุธรรมปฏิบัติ (นิท.อ.1/78)

“ภิกษุเป็นอัครัตถุญ์ได้อย่างไร? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้orroดแห่งธรรมที่ภาษิตแล้วนั้นๆว่า นี่เป็นorroดแห่งธรรมที่ภาษิตไว้ข้อนี้ นี่เป็นorroดแห่งธรรมที่ภาษิตไว้ข้อนี้.....”¹

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเป็นพหูสูตและเป็นผู้เข้าถึงโคยสุตะ เป็นอย่างไร? บุคคลบางคนมีสุตะ (ความรู้ที่ได้เล่าเรียนสลับไว้) คือ สุตร เกยยะ ไวยากรณ์ คาคา อุทาน อิติวุตตกะ ชาคก อัมภุคธรรม เวทลละ เป็นอันมาก, เขารู้ทั่วถึงorroด รู้ทั่วถึงธรรม แห่งสุตะที่มากนั้นแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ), อย่างนี้แล บุคคลชื่อว่าพหูสูต และเป็นผู้เข้าถึงโคยสุตะ”²

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเราแสดงไว้แล้ว เป็นอันมาก คือ สุตร เกยยะ ไวยากรณ์ คาคา อุทาน อิติวุตตกะ ชาคก อัมภุคธรรม เวทลละ, ถ้าแม้ภิกษุรู้ทั่วถึงorroด รู้ทั่วถึงธรรมแห่งคาคาที่มี4บาท แล้ว เป็นผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) ก็ควรเรียกได้ว่าเป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงธรรม”³

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม5ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความลบเลือน เพื่อความอันตรธานแห่งสัทธรรม กล่าวคือ ภิกษุทั้งหลายไม่ฟังธรรมโดยเคารพ ไม่เล่าเรียนธรรมโดยเคารพ ไม่ทรงธรรมไว้โดยเคารพ ไม่ไทรครองorroด (อัครูปปรักขา) แห่งธรรมที่ทรงไว้โดยเคารพ ครั้นรู้ทั่วถึงorroด รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม(ธรรมานุธรรมปฏิบัติ).....

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม5ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความค้ำรงมัน เพื่อความไม่ลบเลือน เพื่อกความไม่อันตรธานแห่งสัทธรรม กล่าวคือ ภิกษุทั้งหลายย่อมฟังธรรมโดยเคารพ ย่อมเล่าเรียนธรรมโดยเคารพ ย่อมทรงธรรมไว้โดยเคารพ ย่อมไทรครองorroด(อัครูปปรักขา)แห่งธรรมที่ทรงไว้แล้วโดยเคารพ ครั้นรู้ทั่วถึงorroด รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ย่อมปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม(ธรรมานุธรรมปฏิบัติ), ธรรม5ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความค้ำรงมัน เพื่อความไม่ลบเลือน เพื่อความไม่อันตรธานแห่งสัทธรรม”⁴

พึงสังเกตแนวธรรมในสูตรนี้ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้ :

ฟังและเล่าเรียนธรรม → ทรงธรรมไว้ไว้ → ไทรครองorroด(อัครูปปรักขา) → ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

แนวธรรมเดียวกันนี้มีมาในพระสูตรอื่น ๆ อีกมากมายเหลือเกิน⁵ จนต้องถือได้ว่าเป็นหลักการสำคัญของการศึกษาและปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เมื่อได้หลักนี้แล้วขอให้นำไปเปรียบเทียบกับหลักการพัฒนาปัญญา หรือคุณสมบัติที่ทำให้เป็นโสดาบัน 4 ประการ ที่ตรัสไว้ดังนี้

¹ อ.ส.ต.ก.23/65/114; ถ้าเป็นพระราชามหากษัตริย์ คำว่าธรรมในธัมมัญญูก์หมายถึงหลักรัฐศาสตร์ ธรรมนิยมการปกครองตามราชประเพณีเป็นต้น (g อ.ป.ญ.ก.22/132/167; อ.อ.อ.3/56)

² อ.จ.ต.ก.21/6/9

³ อ.จ.ต.ก.21/186/242

⁴ อ.ป.ญ.ก.22/154/197; คำว่าโดยเคารพ(สกกจ) หมายความว่า ทำด้วยความตั้งใจจริงถือเป็นเรื่องสำคัญ หรือเอาจริงเอจัง เช่น “ว.จ.ก. สก.ก. จ.ก. อนุปิณฺณายติ” = จ้องดูลูกวัวอย่างสนใจจริงจัง (วินย.5/17/27)

⁵ ดู อ.อ.ต.ก.20/105/47; อ.ส.ต.ก.23/65/117; อ.อ.ญ.ก.23/188/349; อ.ท.ส.ก.24/83/165; อ.น.น.ก.23/223/404; อ.อ.ญ.ก.23/115-6/224-6; 152/305 = 175/340; อ.จ.ต.ก.21/97/127; อ.ท.ส.ก.24/68/136

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 4 ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา กล่าวคือ การเสวนา สัทนุสรณ์ การฟังสัทธรรม โยนิโสมนสิการ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ”¹

เมื่อเทียบกันแล้วก็จะเห็นได้ว่า แนวธรรมทั้งสองนี้มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ข้อที่พึงสังเกตพิเศษก็คือ ข้อโยนิโสมนสิการ สูตรที่อ้างข้างบนใช้คำว่า อัตถูปปริกษา (ไตรตรองหรือพิจารณาอรรถ) แทน เสมือนเป็นการจำกัดความหมายของโยนิโสมนสิการในกรณีนี้ว่ามุ่งวิธีโยนิโสมนสิการแบบที่ 5 ที่กำลังกล่าวถึงนี้โดยเฉพาะ เมื่อเข้าใจธรรมกับอรรถหรือหลักการกับจุดมุ่งหมายสอดคล้องกันดีแล้วก็ก้าวต่อไปสู่ขั้นธรรมานุธรรมปฏิบัติ ลงมือทำได้อย่างถูกต้องต่อไป

หากยังมองไม่ชัดว่า ธรรมกับอรรถสัมพันธ์กันอย่างไร ธรรมมีอรรถอย่างไร ก็มีบาลีแสดงอรรถแห่งธรรมหรือความมุ่งหมายของหลักธรรมต่าง ๆ ไว้หลายแห่ง พอยกมาให้พิจารณาเป็นแนวได้ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย พึงทราบอธรรมและธรรม พึงทราบอนรรดและอรรด, ครั้นทราบอธรรมและธรรม อนรรดและอรรดแล้ว พึงปฏิบัติตามที่ธรรมเป็นอรรด

อะไรคืออธรรม อะไรคือธรรม อะไรคืออนรรด อะไรคืออรรด?

มิจกาภิภูติ...มิจกาสังกัปปะ...มิจกาวาจา...มิจกัมมันตะ...มิจกาอาชีวะ...มิจกาวายามะ...มิจกาตสิ...มิจกาสมาริ...มิจกานูณ...มิจกาวิมุตติ คืออธรรม

สัมมาภิภูติ...สัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาตสิ...สัมมาสมาริ...สัมมานูณ...สัมมาวิมุตติ คือธรรม

อกุศลธรรมชั่วร้ายทั้งหลายเป็นอเนกที่เกิดมีขึ้นเพราะมิจกาภิภูติ ฯลฯ มิจกาวิมุตติเป็นปัจจัย นี้คืออนรรด

กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกที่ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์เพราะสัมมาภิภูติ ฯลฯ สัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย นี้คืออรรด”²

“วินัยเพื่อรรดคือสังวร, สังวรเพื่อรรดคือความไม่มีวิปฏิสาร, ความไม่มีวิปฏิสารเพื่อรรดคือปราโมทย์, ปราโมทย์เพื่อรรดคือปีติ, ปีติเพื่อรรดคือปัสสัทธิ, ปัสสัทธิเพื่อรรดคือสุข, สุขเพื่อรรดคือสมาธิ, สมาธิเพื่อรรดคือยถาภูตญาณทัตสนะ, ยถาภูตญาณทัตสนะเพื่อรรดคือนิพพิทา, นิพพิทาเพื่อรรดคือวิราคะ, วิราคะเพื่อรรดคือวิมุตติ, วิมุตติเพื่อรรดคือวิมุตติญาณทัตสนะ, วิมุตติญาณทัตสนะเพื่อรรดคืออนุปาทาปรินิพพาน”³

“กุศลศีลมีความไม่มีวิปฏิสารเป็นอรรดเป็นอานิสงส์, ความไม่มีวิปฏิสารมีปราโมทย์เป็นอรรดเป็นอานิสงส์, ปราโมทย์มีปีติเป็นอรรดเป็นอานิสงส์, ปีติมีปัสสัทธิเป็นอรรดเป็นอานิสงส์, ปัสสัทธิมีสุขเป็นอรรด

¹ อ.จตุกก.21/249/332 และที่มาอื่น ๆ ซึ่งเคยอ้างแล้วบ่อย ๆ

² แปลรวบความจาก อ.จ.ทสก.24/113-6/238-249; ใน อ.จ.ทสก.24/160-2/273-282;170-1/297 แสดงอกุศลกรรมบถ 10 เป็นอธรรม และกุศลกรรมบถ 10 เป็นธรรม

³ วินย.8/1084/406

เป็นอาณิสต, สุขมีสมาธิเป็นอรรตเป็นอาณิสต, สมาธิมีญาณทัสสนะเป็นอรรตเป็นอาณิสต, ยถา-
 ญาณทัสสนะมีนิพพิทาเป็นอรรตเป็นอาณิสต, นิพพิทามีวิราคะเป็นอรรตเป็นอาณิสต, วิราคะมีวิมุกติ
 ญาณทัสสนะเป็นอรรตเป็นอาณิสต; ภาวทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายย่อมหลังไหลสู่ธรรมทั้งหลาย ธรรมทั้ง
 หลายย่อมยังธรรมทั้งหลายให้บริบูรณ์ เพื่อการไปจากภาวะอันมิใช่ฝั่งสู่ภาวะที่เป็นฝั่ง โดยประการดังนี้แล”¹

“สัมมาทัสสนะมีนิพพิทาเป็นอรรต, นิพพิทามีวิราคะเป็นอรรต, วิราคะมีวิมุกติเป็นอรรต, วิมุกติมี
 นิพพานเป็นอรรต”²

“ศีลวิสุทธิเพียงแค่มิจิตวิสุทธิเป็นอรรต, จิตวิสุทธิเพียงแค่มิภวิสุทธิเป็นอรรต, ภวิสุทธิเพียงแค่มิ
 กังขาวิตรณวิสุทธิเป็นอรรต, กังขาวิตรณวิสุทธิเพียงแค่มิมีกคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิเป็นอรรต, มัคคคามัคค-
 ญาณทัสสนวิสุทธิเพียงแค่มิปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิเป็นอรรต, ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิเพียงแค่มิญาณทัสสน
 วิสุทธิเป็นอรรต ญาณทัสสนวิสุทธิเพียงแค่มิอนุภาทาปรีนิพพานเป็นอรรต”³

อาจสรุปด้วยข้อความสั้น ๆ จากบาลีว่า

“การบำเพ็ญอรรต(ประโยชน์) โดยคนที่ไม่รู้จักอรรต(ประโยชน์ที่พึงหมาย) ไม่ช่วยนำความสุขมาให้
 เลย, คนเขลาที่ย่อมผลาญอรรต(ประโยชน์) เสีย เหมือนกิ้งกือเลียสวน”⁴

“พึงวิจัยธรรมให้ถึงขั้นแท้ จึงจะเข้าใจอรรตแจ้งชัดด้วยปัญญา”⁵

“ผู้ปฏิบัติธรรมถูกหลัก(ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) เป็นนุกกลหาไคยาค (ประเภทหนึ่ง) ในโลก”⁶

“ท่านสารีบุตร อะไรหนอทำได้ยากในธรรมวินัยนี้?”

“การบวชที่ท่าน ทำไคยาคในธรรมวินัยนี้”

“ผู้ที่บวชแล้ว อะไรเล่าทำได้ยาก?”

“ความยินดีที่ท่าน ผู้บวชแล้วทำได้ยาก”

“ผู้ยินดีแล้ว อะไรเล่าทำได้ยาก?”

¹ อ.เอกาทศก.24/209/337; และพึงดูคล้ายกันที่ 24/1/2; 2/3; 208/336

² ส.บ.17/366/232

³ ม.บ.12/298/295

⁴ ข.ชา.27/46/15; คนที่ไม่รู้จักอรรต แปลจาก อนตฺตกฺกุสฺส แปลเอาความว่า คนฉลาดไม่เข้าใจเรื่อง; คำว่า “อรรต” นี้
 สู้ใจแห่งอภิธานปิปปิกาสแสดงความหมายไว้ 9 นัย; นำสังเกตว่าในคัมภีร์รุ่นรองและชั้นอรรตถา นิยมใช้อรรตในแง่ที่
 เป็นความหมาย เช่น “ชื่อว่าสัมมาสมาธิโดยอรรตคือไม่ฟุ้งซ่าน” (ข.ปฏ.31/52/31; คล้าย 321/438 ฯลฯ); ชื่อว่า
 สมาธิ โดยอรรตคือตั้งมั่น” (วิสุทธิ.1/105) แต่ในพระบาลีชั้นเดิม มักใช้ในแง่ที่เป็นประโยชน์หรือความมุ่งหมายเช่น
 “สมาธิมีญาณทัสสนะเป็นอรรต” คือมีการรู้เห็นตามเป็นจริงเป็นที่หมาย (เช่น อ.เอกาทศก.24/1/2 เป็นต้นที่เคย
 อ้างแล้ว)

⁵ อ.ส.ต.ค.23/3-4/3-4 (ให้ซึ่งต้นคำ แปลจาก โฉนฺโต); อรรตถาไซความของบาลีแห่งนี้เพียงสูงสุดยอด โดยแปลว่า
 วิจัยธรรมคือวิจัย 4 โดยแยกคาย จึงเห็นแจ้งสัจธรรมด้วยมรรคปัญญารวมทั้งวิปัสสนา (อ.อ.3/177)

⁶ อ.ปัญจก.22/143/189; 195/267

“ธรรมานุธรรมปฏิบัติของท่าน อันผู้ยินดีแล้วทำได้ยาก”

“นานสักเท่าไรหนอ ภิกษุผู้ธรรมานุธรรมปฏิบัติจึงจะไ้เป็นอรหันต์?”

“ไม่นานเลยท่าน”¹

ในทางธรรม น่าจะได้เน้นความสำคัญของความจิตความเข้าใจแบบนี้อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่า แม้แต่ความเป็นกลางของทางสายกลาง หรือความเป็นมัชฌิมาของมัชฌิมาปฏิปทา ก็กำหนดด้วยความรู้ความเข้าใจตระหนักในจุดหมายของการปฏิบัติ แม้หลักธรรมต่าง ๆ ที่แบ่งย่อยออกมาหรือเป็นองค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทานั้น แต่ละอย่าง ๆ ก็มีเป้าหมายเฉพาะและจุดหมายรวมซึ่งจะต้องเข้าใจและตระหนักไว้ เพื่อให้ปฏิบัติได้ถูกต้อง เพื่อให้ข้อธรรมเหล่านั้นเข้าสัมพันธ์กลมกลืนและรับช่วงสืบทอดกันนำไปสู่ผลที่มุ่งหมาย พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ความรู้เข้าใจตระหนักในจุดหมายและขอบเขตแห่งคุณค่าของหลักธรรมต่าง ๆ เป็นเครื่องกำหนดความถูกต้องพอเหมาะพอดีแห่งการปฏิบัติหลักธรรมนั้น ๆ ซึ่งทำให้เกิดธรรมานุธรรมปฏิบัติ เมื่อมองในแง่ปรมาตม (มิใช่ในแง่ทิฐฐัมมิกัตถ์ สัมปรายิกัตถ์ ปรัตตะ หรือในแง่สังคัม) คือ สมาริ และปัญญาต่างก็มีจุดหมายสุดท้ายเพื่อนิพพานเหมือนกัน แต่เมื่อมองจำกัดเฉพาะตัวแต่ละอย่างมีขีดขึ้นขอบเขตของตนที่จะต้องไปเชื่อมต่อกับอย่างอื่น จึงจะให้บรรลุจุดหมายสุดท้ายได้ ลำพังอย่างหนึ่งอย่างเดียวหาสำเร็จผลล่งตลอดไม่ แต่จะขาดอย่างหนึ่งอย่างใดเสียทีเดียว ก็ไม่ได้ จึงมีหลักว่า ศีลเพื่อสมาริ สมาริเพื่อปัญญา ปัญญาเพื่อวิมุตติ ถ้าปฏิบัติศีลขาดเป้าหมายก็อาจกลายเป็นสัลลพคปารามาส ช่วยส่งเสริมอรรถกถาญาณุโยค ถ้าบำเพ็ญสมาริโดยไม่คำนึงอรรถ ก็อาจหมกติดอยู่ในอุทธีปาฏิหาริย์ ส่งเสริมมิจฉาทิฎฐิบางอย่างหรือส่งเสริมตริจฉานวิชาบางประเภท ถ้าเจริญปัญญานิคที่ไม่เป็นไปเพื่อวิมุตติก็เป็นอันคลาดออกนอกมัชฌิมาปฏิปทา ไม่ไปสู่จุดหมายของพุทธศาสนา อาจหลงอยู่ข้าง ๆ ระหว่างทาง หรือติดค้างในมิจฉาทิฎฐิแบบใดแบบหนึ่ง โดยนัยนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมที่ขาดโยนิโสมนสิการ จึงอาจปฏิบัติผิดพลาดไขว่ไขว่ได้ทุกขั้นตอน เช่นในขั้นต้นคือระดับศีล มีหลักทั่วไปอยู่ว่า การรักษาศีลเคร่งครัดบริสุทธิ์ตามบทบัญญัติเป็นคุณสมบัติสำคัญของผู้ปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติพึงตระหนักอยู่เสมอว่าจะต้องให้ความสำคัญอย่างมากแก่ศีล อย่างไรก็ตามทั้งที่เป็นผู้เคร่งครัดในศีลและให้ความสำคัญแก่ศีลเป็นอย่างมากนี้แหละ ถ้าขาดความตระหนักในด้านอรรถธรรมสัมพันธ์ขึ้นมาเมื่อใด คือลืมนึกถึงความหมายและความมุ่งหมายของศีลที่เป็นเครื่องชี้บอกขอบเขตคุณค่าและตำแหน่งเชื่อมโยงกับหลักธรรมอื่น ๆ ความผิดพลาดในการปฏิบัติก็เกิดขึ้นได้ทันที ผู้ปฏิบัติอาจมองศีลเป็นสภาวะสมบูรณ์ในตัว ซึ่งตั้งอยู่โดด ๆ ลอย ๆ ไม่เป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการปฏิบัติธรรม หรือไม่อีกอย่างหนึ่งความไม่คอยคำนึงถึงความหมายและความมุ่งหมายของศีลนั้น ก็นำไปสู่ความยึดติดถือมั่นในรูปแบบ ทำให้เกิดการกระทำที่สักว่าปฏิบัติสืบ ๆ กันไป โดยไม่เข้าใจเหตุผลไม่รู้ว่าจะทำไปเพื่ออะไร ไม่มองศีลในฐานะข้อปฏิบัติเพื่อฝึกอบรมตน บางพวกถือเพลินโดยไม่รู้สึกตัวถลาละเลยไปเหมือนว่า ความเคร่งครัดเข้มงวดเป็นความดีเสร็จสิ้นในตัวเอง

¹ ส.สพ.18/512/320.

เมื่อทำได้เช่นนั้น ๆ แล้วก็ตัวเองจะสำเร็จเอง หรือว่าจะสำเร็จได้เพียงด้วยการปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวดในเรื่องศีลวัตรกลายเป็นให้ศีลวัตรเป็นที่จับส้น มิใช่ศีลมีเพื่อจุดหมาย หรือรู้สึกเหมือนว่ามีเพียงศีลก็พอให้บรรลุจุดหมาย บ้างก็ถือเพลินต่อไปอีกว่า ยิ่งเคร่งครัดเข้มงวดเท่าใดก็ยิ่งดี พอถึงขั้นนี้ก็เป็นอันขาดจากความตระหนักในความมุ่งหมายของศีลโดยสิ้นเชิง ผู้ปฏิบัติจะพยายามปรุงแต่งข้อปฏิบัติคือวัตรที่เคร่งครัดเข้มงวดขึ้นมาใช้ปฏิบัติให้อย่าง ๆ ขึ้นไป ฝ่ายผู้มองการปฏิบัติที่ขาดโยนิโสมนสิการในด้านนี้ก็เช่นเดียวกัน เมื่อเห็นการปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวด ทำยากเกินปกติธรรมดาจนเกินไป ก็ยังมีความโน้มเอียงที่จะเลื่อมใสยิ่งขึ้นเท่านั้น ภาวะเช่นนี้ย่อมเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งที่น่าไปสู่ความประพฤติดุปฏิบัติเข้มงวดบีบรัดตนเอง ผิดวิสัยธรรมดา ที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ปฏิปทาเทียมเกรียมนของพวกนักบวชชีเปลือย ซึ่งเป็นลัทธิพศุปราสาทและเป็นข้อปฏิบัติเอียงสุดฝ่ายอัตตกิลมณานุโยค เช่น ถือกินแต่ผักคอง ถือกินแต่ข้าวฟ่าง ถือกินแต่กากข้าว ถือกินหญ้าเป็นอาหาร ถือกินแต่ผลไม้ห่อน ถือนั่งห่มผ้าบังสุกุล ถือห่มผ้าคากรอง ถือตอนหมอนหนุนหวด ถือนอนบนหนาม เป็นต้น และที่รุนแรงผิดธรรมดาไปกว่านี้อีกเป็นอันมาก¹ ส่วนผู้ถือศีลโดยเข้าใจความมุ่งหมาย ก็ย่อมมองความเคร่งครัดมีระเบียบเรียบร้อยเป็นเบื้องต้นเหมือนกัน แต่จะคำนึงหรือถึงกับตามต่อไปด้วยว่าเพื่ออะไร สัมพันธ์กับส่วนอื่นในกระบวนการปฏิบัติธรรมอย่างไรหรือไม่ รู้จักแยก เช่นว่า นี่เป็นศีล (ระเบียบกลาง) นี่เป็นวัตรหรือพรต (ข้อปฏิบัติเสริม) ท่านผู้นี้ควรถือวัตรซึ่งเคร่งครัดเข้มงวดมากข้อนี้ด้วยเหตุผลดังนี้ ๆ ท่านผู้นี้ไม่ควรถือวัตรข้อนี้ด้วยเหตุผลดังนี้, ข้อปฏิบัติอย่างนี้ให้ถือบังคับเสมอเหมือนกันเพราะเหตุหรือเพื่อผลดังนี้ ข้อปฏิบัติอย่างนี้ให้บุคคลสมัครใจเลือกได้ เพราะเหตุหรือเพื่อผลเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคลดังนี้ ๆ ผู้ปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวด และได้บรรลุผลสำเร็จด้วยดี ท่านผู้นี้ปฏิบัติเคร่งครัดเข้มงวดแต่ไม่สำเร็จผลดี นี่เพราะอะไร ผู้นี้เคร่งครัดน้อยกว่าและไม่เข้มงวด เหตุใดจึงก้าวหน้าในการปฏิบัติดีกว่าผู้ใดที่เคร่งครัดเข้มงวด ดังนี้ เป็นต้น

ในทางปฏิบัติ ดูเหมือนว่าวิธีคิดแบบนี้จะลดความสำคัญลงบ้าง ในกรณีที่มีกัลยาณมิตรคอยเป็นพี่เลี้ยงอยู่ใกล้ซิด เพราะดำเนินปฏิปทาด้วยศรัทธา ใ่วางใจต่อปัญญาของกัลยาณมิตรนั้น และหวังว่าค่อย ๆ ทำ ค่อย ๆ รู้ไป กัลยาณมิตรคงไม่นำไปผิด แต่ในพระบาลีเดิมยังไม่พบข้อยกเว้น เพราะหน้าที่อย่างหนึ่งของกัลยาณมิตรก็คือการชี้แจงให้เขารู้ธรรมหรือชี้ช่องให้เขาเข้าใจธรรม เข้าใจธรรม

๖. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก หรือพิจารณาให้เห็นครบทั้ง *อัสสาทะ* *อาทันทะ* และ *นิสสรณะ* เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเน้นการยอมรับความจริงตามที่สิ่งนั้น ๆ เป็นอยู่ทุกแง่ทุกด้าน ทั้งด้านดีด้านเสีย และเป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องกับการปฏิบัติมาก เช่นบอกว่าก่อนจะแก้ปัญหาจะต้องเข้าใจปัญหาให้ชัดเจน และรู้ที่ไปให้ดีก่อน หรือก่อนจะละจากสิ่งหนึ่งไปหาอีก

¹ นิชฌามปฏิปทา ใน อ.จ.ต.ก.20/596/380; ข้อปฏิบัติบางอย่างของปฏิปทานี้ท่านยอมรับเข้ามาในพุทธศาสนา อนุญาตให้ภิกษุถือได้ เช่น การถือผ้าบังสุกุล (ผ้าที่เขาทิ้งแล้ว) แต่เป็นไปโดยเหตุผลว่าเพราะเข้ากับลักษณะเป็นอยู่อย่าง ไม่รุ่มรวย หาง่าย ไม่มีโทษ (อ.จ.ต.ก.21/27/34) และก่อนจะใช้ต้องนำมาซัก ต้ม เย็บ ย้อม ให้เรียบร้อยได้กำหนดตามระเบียบ และให้ถือเป็นวัตร คือเป็นข้อปฏิบัติพิเศษตามสมัครใจไม่บังคับ.

สิ่งหนึ่ง ต้องรู้จักทั้งสองฝ่ายดีพอที่จะให้เห็นได้ว่าการละและไปหานั้น หรือการทิ้งอย่างหนึ่งไปเอาอีกอย่างหนึ่งนั้น เป็นการกระทำที่รอบคอบสมควรและดีจริง

อัสสาทะ แปลว่า ส่วนดี ส่วนอร่อย ส่วนหวานชื่น คุณ คุณค่า ข้อที่น่าพึงพอใจ

อาทินวะ หรืออาทินพ แปลว่าส่วนเสีย ข้อเสีย ช่องเสีย โทษ ข้อบกพร่อง

นิสฺสวณะ แปลว่า ทางออก ทางรอด ภาวะหลุดรอดปลอดภัย หรือสลัดออกได้ ภาวะที่ปลอดภัย หรือปราศจากปัญหา มีความสมบูรณ์ในตัว ถึงงามจริงโดยไม่ต้องขึ้นต่อข้อดีข้อเสีย ไม่ขึ้นต่ออัสสาทะ และอาทินวะของสิ่งที่เป็นปัญหา หรือภาวะที่สลัดออกมานั้น

การคิดแบบนี้มีลักษณะที่พึงยำ 2 ประการ

1) การที่จะเชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริงนั้น จะต้องมองเห็นทั้งด้านดี ด้านเสีย หรือทั้งคุณและโทษ ของสิ่งนั้น ๆ ไม่ใช่มองแต่ด้านดีหรือคุณอย่างเดียว และไม่ใช่มองแต่โทษหรือด้านเสียอย่างเดียว เช่น ที่เชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริง คือรู้ทั้งคุณและโทษของกาม¹

2) เมื่อจะแก้ปัญหา ปฏิบัติ หรือดำเนินมรรควิธีออกไปจากภาวะที่ไม่พึงประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น เพียงรู้คุณโทษ ข้อดีข้อเสีย ของสิ่งที่เป็นปัญหาหรือภาวะที่ไม่ต้องการเท่านั้น ยังไม่เพียงพอ จะต้องมองเห็นทางออก มองเห็นจุดหมาย และรู้ว่าจุดหมายหรือที่จะไปนั้น คืออะไร คืออย่างไร ดีกว่า และพ้นจากข้อบกพร่อง จุดอ่อน โทษ ส่วนเสียของสิ่งหรือภาวะที่เป็นปัญหาอยู่ได้อย่างไร ไม่ต้องขึ้นต่อคุณโทษ ข้อดีข้อเสียแบบเก่าอีกต่อไปจริงหรือไม่ จุดหมายหรือที่ไปหรือภาวะปลอดภัยปัญหาเช่นนั้น มีอยู่จริงหรือเป็นไปได้อย่างไร ไม่พึงผลิผลตามละทิ้งสิ่งที่คิดว่าเป็นปัญหาหรือผลิผลตามปฏิบัติ เช่น พระพุทธเจ้าทั้งที่ทรงทราบแจ่มแจ้งว่ากามมีข้อเสีย มีโทษมากมาย แต่ยังไม่ทรงเห็นนิสฺสวณะแห่งกามก็ไม่ทรงยืนยันว่าจะไม่เวียนกลับมาหากามอีก²

“ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ์ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังมีไภคัตว์ เราได้มีความคิดว่า อะไรมากกว่าส่วนดี (อัสสาทะ) ในโลก อะไรมากกว่าส่วนเสีย (อาทินวะ) อะไรมากกว่าทางออก (นิสฺสวณะ)? เรานั้นได้มีความคิดว่า ความสุขความจำเริญใจที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยสิ่งใด ๆ ในโลก นี่เป็นส่วนดีในโลก, ข้อใดโลกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี่เป็นส่วนเสียในโลก, ภาวะที่ปราศจันทรากะ เป็นที่ละจันทรากะในโลกได้ (นิพพาน) นี่ก็ทางออกในโลก.....

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้เที่ยวแสวงหาอัสสาทะของโลก อันใดเป็นอัสสาทะในโลก อันนั้นเราได้ประสบแล้ว อัสสาทะในโลกมีเท่าใด อัสสาทะนั้นเราได้เห็นเป็นอย่างก็แล้วด้วยปัญญา; เราได้เที่ยวแสวงหา

¹ เน้นอีกว่า ไม่พึงเข้าใจความหมายของกามแคบ ๆ อย่างสามัญในภาษาไทย ขอทำความเข้าใจด้วยตัวอย่างเช่น ภิกษุรูปหนึ่งพบชาวบ้าน ก็ทักทายถามสุขทุกข์ของเขาและครอบครัวของเขา ถ้าไม่ถามด้วยเมตตา แต่มุ่งให้เขาพอใจแล้ว นิมนต์อยู่รับการอุปถัมภ์บำรุง เป็นต้น อย่างนี้เรียกว่าปราศรัยเพราะอยากได้กาม (ดู ธ.อ.4/42)

² นิสฺสวณะในที่นี้ คือ ปิณฺณที่ ไม่ต้องอาศัยกาม (ดูพุทธพจน์ที่จะอ้างต่อไป)

อาทินวะของโลก อันใดเป็นอาทินวะในโลก อันนั้นเราไต่ประสมแล้ว อาทินวะในโลกมีเท่าใด อาทินวะนั้น เราไต่เห็นเป็นอย่างก็แล้วด้วยปัญญา; เราไต่เทียบแสวงหานิสฺสธนะของโลก อันใดเป็นนิสฺสธนะในโลก อันนั้นเราไต่ประสมแล้ว นิสฺสธนะในโลกมีเท่าใด นิสฺสธนะนั้นเราไต่เห็นเป็นอย่างก็แล้วด้วยปัญญา

“ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริงซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินวะโดยความเป็นอาทินวะ และซึ่งนิสฺสธนะโดยความเป็นนิสฺสธนะ ทราบใด ทราบนั้นเรายังไม่ปฏิญาณว่าตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ.....

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอัสสาทะจักมีไฉนในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงคิดใจในโลก แต่เพราะอัสสาทะในโลกมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงคิดใจในโลก; ถ้าอาทินวะจักมีไฉนในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงเบือนหายในโลก แต่เพราะอาทินวะในโลกมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงเบือนหายในโลก; ถ้านิสฺสธนะจักมีไฉนในโลกแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงสลัดออกจากโลก แต่เพราะนิสฺสธนะในโลกมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงสลัดออกจากโลกไค้

“ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายยังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินวะโดยความเป็นอาทินวะ ซึ่งนิสฺสธนะโดยความเป็นนิสฺสธนะ ทราบใด ทราบนั้นสัตว์ทั้งหลายก็ยังสลัดออก ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นจากโลก...เป็นอยู่ด้วยใจไร้เขตแดน ไม่ไค้, แต่เมื่อใดสัตว์ทั้งหลายรู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินวะโดยความเป็นอาทินวะ และซึ่งนิสฺสธนะโดยความเป็นนิสฺสธนะ เมื่อนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงจะสลัดออก ไม่เกาะเกี่ยว หลุดพ้นจากโลก...เป็นอยู่ไค้ด้วยจิตใจไร้เขตแดน

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลายก็ติ พราหมณ์ทั้งหลายก็ติ เหล่าหนึ่งเหล่าใด ยังไม่รู้ชัดซึ่งอัสสาทะของโลกโดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินวะโดยความเป็นอาทินวะ และซึ่งนิสฺสธนะโดยความเป็นนิสฺสธนะ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ก็ยังยอมรับไม่ได้ว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะทั้งหลาย ยังยอมรับไม่ได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ทั้งหลาย และท่านเหล่านั้นก็ยังไม่ชื่อว่าประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้ ซึ่งอรรตแห่งความเป็นสมณะ หรือซึ่งอรรตแห่งความเป็นพราหมณ์”¹

“ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิ เมื่อยังเป็นโพธิสัตว์ผู้ยังมีไค้ตรัสรู้ เราไค้มีความคิดว่า อะไรหนอคือส่วนคิของรูป อะไรเป็นส่วนเสีย อะไรเป็นทางออก, อะไรคือส่วนคิของเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อะไรคือส่วนเสีย อะไรคือทางออก...; เรายังไม่รู้ประจักษ์ชัดตามเป็นจริง ซึ่งอัสสาทะของอุปาทานชั้น 5 เหล่านั้น โดยความเป็นอัสสาทะ ซึ่งอาทินวะโดยความเป็นอาทินวะ และซึ่งนิสฺสธนะโดยความเป็นนิสฺสธนะ ทราบใด ทราบนั้นเรายังไม่ปฏิญาณว่า ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ.....”²

¹ อ.จ.ติก.20/543-6/332-5

² ส.ข.17/59-60/34-6 (สูตรต่อไปก็มีข้อความคล้ายเรื่องคุณโทษและทางออกของโลกข้างต้น); นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ตรัสท่านองเดียวกันกับสูตรนี้อีก 2-3 แห่งคือ ตรัสเกี่ยวกับธาตุ 4 (ส.น.16/404-9/203-7); เกี่ยวกับอายตนะภายใน 6 อายตนะภายนอก 6 (ส.สพ.18/13-18/8-16); เกี่ยวกับอินทรี 5 (ส.ม.19/895-6/270)

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะทั้งหลายก็คิ พราหมณ์ทั้งหลายก็คิ เหล่าหนึ่งเหล่าใด ไม่รู้จักตามเป็นจริง ซึ่งส่วนคิของกามทั้งหลายโดยความเป็นส่วนคิ ซึ่งส่วนเสียโดยความเป็นส่วนเสีย และซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะ ข้อที่สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักชื่อว่ารู้จัก(ปริญา) กามทั้งหลายเอง หรือจักชักจูงผู้อื่นให้ปฏิบัติตามแล้วรู้จักกามทั้งหลายไค้ นั้น ย่อมมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปไค้, ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ทั้งหลาย เหล่าหนึ่งเหล่าใด ย่อมรู้จักตามเป็นจริง ซึ่งส่วนคิของกามทั้งหลายโดยความเป็นส่วนคิ ซึ่งส่วนเสียโดยความเป็นส่วนเสีย และซึ่งนิสสรณะโดยความเป็นนิสสรณะ ข้อที่สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักกำหนดรู้(ปริญา) กามทั้งหลายเอง หรือจักชักจูงผู้อื่นให้ปฏิบัติตามแล้วกำหนดรู้กามทั้งหลายไค้ นั้น ย่อมเป็นฐานะที่จะเป็นไปไค้”¹

“ภิกษุทั้งหลาย อะไริคือส่วนคิของกามทั้งหลาย?...ความสุข ความฉ่ำชื่นใจที่เกิดขึ้นอาศัยกามคุณ 5 นี้ คือส่วนคิของกามทั้งหลาย

“อะไริคือส่วนเสียของกามทั้งหลาย?...กองทุกข์ที่เห็นประจักษ์เอง.....กองทุกข์มีในเบื้องหน้า.....

“อะไริคือนิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย? ภาวะปาราคณันทราคะ เป็นที่ละฉันทราคะในกามทั้งหลายไค้ (นิพพาน) นี้คือนิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย”²

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุมนสิการอยู่ซึ่งกามทั้งหลาย จิตไม่แสนไป ไม่เสื่อมใส ไม่แนบสนิท ไม่น้อมคึง ไปในกามทั้งหลาย แต่เมื่อเธอมนสิการเนกขัมมะ จิตย่อมแสนไป ย่อมเสื่อมใส ย่อมแนบสนิท ย่อมน้อมคึง ไปในเนกขัมมะ, จิตของเธอเป็นอันคำเนินไปคิ อบรมคิแล้ว ออกไปไค้คิ หลุดพ้นคิแล้ว ไม่เกาะเกี่ยว แล้วกับกามทั้งหลาย, อาสวะ ความคับแค้นเคือคร้อนเหล่าไค้ที่จะเกิดขึ้นเพราะกามเป็นปัจจัย เธอเป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากอาสวะ ความคับแค้น ความเคือคร้อนเหล่านั้น เธอจะไม่สวดยเวทนานั้น นี้เรียกว่านิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย”³

“เราเ็นเอง ครั้งก่อน เมื่อยังเป็นผู้ครองเรือนอยู่ เอิบอิม พรังพร้อมด้วยกามคุณทั้งห้า บำรุงบำเรอตนต่อมา เราเ็นทราบตามเป็นจริง ซึ่งเหตุเกิดขึ้น ซึ่งความดำรงอยู่ไม่ไค้ ซึ่งส่วนคิ ซึ่งส่วนเสีย และซึ่งทางออก ของกามทั้งหลาย จึงละกามคันทหา บรรเทาความเร้าร้อนกาม ปราศจากความกระหาย มีจิตสงบภายใน เป็นอยู่, เราเ็นมองเห็นสัคว์เหล่าอื่นผู้ยังไม้มหะราคะในกามทั้งหลาย ถูกกามคันทหาชอนไช ถูกความเร้าร้อนกามเร้าร้อน เสพกามอยู่, เราก็หาไผ่ทะยานค่อสัคว์เหล่านั้น หาพลอยยอภิมย์ในกามเหล่านั้นไม้อัน เพราะเหตุไค้? ก็เพราะเราเ็นรมย์อยู่ด้วยความชื่นชมยินดี ที่ไม้องมีกาม ไม้องมีอกุศลธรรม จึงไมไผ่ทะยานค่อความสุขที่ทรมกว่า ไม่นี้อภิมย์ในความสุขที่ทรมกว่านั้น”⁴

“อุกรมทานาม ก่อนสัมิโพธิ เมื่อยังเ็นโพธิสัคว์ผู้ยังมิไค้ครัสรู้ เราเ็นไค้เห็นเป็นอย่างคิ้วยสัมมาปัญญา

¹ ม.ญ.12/200/172

² จู ม.ญ.12/197-9/168-172:212-8/181-4

³ ที.ป.11/301/252; 417/297; อง.ปญจก.22/200/272 (ค่อไปกล่าวจึงนิสสรณะแห่งพยาบาทแห่งวิหิงสา เป็นต้น); ใน ขุ.อิติ.25/250/277 กล่าวจึงเนกขัมมะว่าเ็นนิสสรณะของกามทั้งหลาย

⁴ ม.ม.13/281/274

ตามเป็นจริงว่า กามทั้งหลายมีอัสสาทะน้อย มีทุกข์มาก มีความคับข้องมาก อาทินะในกามนี้ยิ่งนัก แต่เรานั้นยังมีไภ้ประสพปีติสุขอันปราศจากปราศออกุศลธรรมทั้งหลาย หรือปีติสุขอื่นที่ประณีตยิ่งกว่านั้น เราจึงยังปฏิญาณ(ยืนยัน) มิไต่ก่อนว่า จะเป็นผู้ไม่วกเวียนมาหากามทั้งหลาย, แต่เมื่อใดเราไต่มองเห็นอย่างก็ด้วยสัมมาปัญญากามเป็นจริงอย่างนี้ว่า กามทั้งหลายมีอัสสาทะน้อย.... และเรานั้นไภ้ประสพปีติสุขอันปลอดจากกามปลอดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย พร้อมทั้งปีติสุขอื่นที่ประณีตยิ่งกว่านั้น เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณไต่ว่าเป็นผู้ไม่วกเวียนมาหากามทั้งหลาย”¹

นี่เป็นตัวอย่างความจากบาลีพอเป็นเครื่องแสดงให้เห็นแนวความคิดแบบนี้ วิธีคิดแบบนี้ใช้ได้กับเรื่องทั่วๆ ไป แม้แต่ข้อธรรม เช่น ในปฏิสัมภิทามัคค์กล่าวถึงอัสสาทะ และอาทินะของอินทรี 5 เช่นว่า ความไม่ปรากฏแห่งอุทธัจจะ ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอุทธัจจะ ความแกล้งล้าเนื่องจาก การดำเนินชีวิตโดยไม่พึงชาน และการประสพสุขวิหารธรรมอันประณีต เป็นอัสสาทะของสมาธิ การที่อุทธัจจะยังปรากฏขึ้นได้ การที่ความเร่าร้อนเนื่องจากอุทธัจจะยังปรากฏได้ ภาวะที่ยังเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นอาทินะของสมาธิ ดังนี้ เป็นต้น²

ในทางปฏิบัติระดับชีวิตประจำวัน โดยมากเป็นเพียงการเลือกระหว่างสิ่งที่มีโทษมากคุณน้อย กับสิ่งที่มีคุณมากโทษน้อย หรือแม้ได้นิสสรณะ ก็มักเป็นนิสสรณะแบบสัมพัทธ์ คือทางออกที่ดีที่สุดในกรณีนั้นๆ ในภาวะเช่นนี้ ก็ไม่ควรลืมใช้วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก คือ ควดยอมรับส่วนดีของสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนละเว้น และไม่ควรมองข้ามเป็นอันขาดซึ่งโทษ ข้อบกพร่อง จุดอ่อน ส่วนเสีย หรือช่องทางที่จะเสียของสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนเลือกรับเอา การคิดมองตามความเป็นจริงเช่นนี้ จะทำให้ปฏิบัติได้ถูกต้องที่สุด มีความไม่ประมาท อาจนำเอาส่วนดีของสิ่งที่ตนละเว้นมาใช้ประโยชน์ได้ และสามารถหลีกเลี่ยงหรือมีโอกาสนำไขส่วนเสียส่วนบกพร่องที่ติดมากับสิ่งหรือข้อปฏิบัติที่ตนเลือกรับเอานั้นได้ด้วย.

ในการสั่งสอน ตัวอย่างแสดงแนวความคิดแบบคุณโทษและทางออกนี้ ก็คือพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า *อนุပพพิคคา* ซึ่งเป็นแนวการสอนธรรมแบบหลักที่ทรงใช้ทั่วไปหรือใช้เป็นประจำ โดยเฉพาะก่อนทรงแสดงอริยสัจ 4 กล่าวถึงการครองชีวิตดั่งมโอบอ้อมอารีช่วยเหลือกันดำรงตนในสุจริตที่เรียกว่าทานและศีล แล้วแสดงชีวิตที่มีความสุขความเอิบอ้อมพร้อมที่เป็ผลของการครองชีวิตดั่งมเช่นนั้น เรียกว่า สัตตะ จากนั้นแสดงแง่เสีย ข้อบกพร่อง โทษ ความไม่สมบูรณ์เพียงพอของความสุข ความพร้อมพร้อมเช่นนั้น เรียกว่ากามาทินะ และในที่สุดแสดงทางออกพร้อมทั้งผลดีต่างๆ ของทางออกนั้นเรียกว่าเนกขัมมามานิสังสะ เมื่อผู้ฟังมองเห็นผลดีของทางออกนั้นแล้วจึงทรงแสดงอริยสัจ 4 ต่อท้ายเป็นตอนจบ.

¹ ม.ม.12/211/180.

² พ.ป.31/433-4/311-4

7. **วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม** หรือ การพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสวนาคือการใช้สอยหรือบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสกดหรือบรรเทาต้นเหตุ เป็นขั้นฝึกหัดขัดเกลากิเลสหรือตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อ ๆ ไป วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับการบริโภคใช้สอยปัจจัย 4 และวัสดุอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่าง ๆ มีหลักการโดยย่อว่า คนเราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ เพราะเรามีความต้องการและเห็นว่าสิ่งนั้น ๆ จะสนองความต้องการของเราได้ สิ่งใดสามารถสนองความต้องการของเราได้ สิ่งนั้นก็มียุทธค่าแก่เรา หรือที่เรานิยมเรียกว่ามันมีประโยชน์ ยุทธค่านี้จำแนกได้เป็น 2 ประเภท ตามชนิดของความต้องการ คือ

1) **คุณค่าแท้** หมายถึง ความหมาย ยุทธค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย ในแง่ที่สนองความต้องการของชีวิตโดยตรง หรือที่มนุษย์นำมาใช้แก้ปัญหาของตนเพื่อความดำรงความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิตหรือเพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนเองและผู้อื่น ยุทธค่านี้อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าที่สนองปัญญาก็ได้ เช่น อาหารมียุทธค่าอยู่ที่ประโยชน์สำหรับหล่อเลี้ยงร่างกาย ให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ มีสุขภาพดี เป็นอยู่ผาสุก มีกำลังเกื้อกูลแก่การบำเพ็ญกิจหน้าที่ รยยนต์ช่วยให้เดินทางได้รวดเร็ว เกื้อกูลแก่การปฏิบัติหน้าที่การงาน ความเป็นอยู่ การบำเพ็ญประโยชน์สุข ควรมุ่งเอาความสะดวก ปลอดภัย แข็งแรง ทนทาน เป็นต้น

2) **คุณค่าพอกเสริม** หรือ **คุณค่าเทียม** หมายถึงความหมาย ยุทธค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย ที่มนุษย์พอกพูนให้แก่สิ่งนั้น เพื่อปรนเปรอการเสพสรวายเวทนา หรือเพื่อเสริมราคาเสริมขยายความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้ ยุทธค่านี้อาศัยตัณหาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าสนองตัณหาก็คือ เช่น อาหารมียุทธค่าอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย เสริมความสนุกสนาน เป็นเครื่องแสดงฐานะความโก้หรูหรา รยยนต์เป็นเครื่องวัดฐานะ - แสดงความโก้ความมั่งมี มุ่งเอาความสวยงามและความเด่น เป็นต้น

วิธีคิดแบบนี้ ใช้พิจารณาในการเข้าเกี่ยวข้องปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ทั่ว ๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นการบริโภค ใช้สอย การซื้อหา หรือการครอบครอง โดยมุ่งให้เข้าใจและเลือกเสพคุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและผู้อื่น ยุทธค่าแท้ นี้ นอกจากจะเป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริงแล้ว ยังเกื้อกูลแก่ความเจริญอกงามของกุศลธรรมเช่นความมีสติ เป็นต้น ทำให้พ้นจากความเป็นทาสของวัตถุ เพราะเป็นการเกี่ยวข้องกับด้วยปัญญา และมีขอบเขตอันเหมาะสม มีความพอเหมาะพอดี ต่างจากคุณค่าพอกเสริมด้วยตัณหา ซึ่งไม่ค่อยเกื้อกูลแก่ชีวิต บางทีเป็นอันตรายแก่ชีวิต ทำให้อกุศลธรรม เช่น ความโลภ ความมัวเมา ความริษยา มานะ ทิฐฐิ ตลอดจนการยกตนข่มผู้อื่นเจริญขึ้น ไม่มีขอบเขต และเป็นไปเพื่อการแก่งแย่งเบียดเบียน ตัวอย่างเช่น อาหารที่กินด้วยปัญญาเพื่อคุณค่าแท้มีหนึ่ราคาสิบบาท อาจมีคุณค่าแก่ชีวิตร่างกายมากกว่าอาหารมีอเดียวราคา 1 พันบาทที่กินด้วยตัณหาเพื่อเสริมราคาของตัวตน และหน้าซ้ำอาจเป็นอันตรายแก่ร่างกาย

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคาย จึงใช้จิวร เพียงเพื่อกำจัดหนาว ร้อน สัมผัสแห่งเหลือบยุง ลมแฉก สัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่ควรละอาย

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคาย จึงฉันบิณฑบาต มิใช่เพื่อสนุกสนาน มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อประจบ มิใช่เพื่อคกแต่ง เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งร่างกาย เพื่อยังชีวิต เพื่อกำจัดความลำบาก เพื่อบุญเคราะห์พรหมจรรย์ กว้างคึกว่า เราจะกำจัดเวทนาเก่า และไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น การมีชีวิตเป็นไปจักมีแก่เรา พร้อมทั้งความไม่เป็นโทษ และความอยู่ผาสุก

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคาย จึงเสพเสนาสนะ เพียงเพื่อกำจัดหนาว ร้อน สัมผัสแห่งเหลือบยุง ลมแฉก และสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายจากฤดูกาล เพื่อไถ่ความรื่นรมย์ในการหลีกเร้น

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคาย จึงเสพยาและเครื่องประกอบอันเป็นปัจจัยสำหรับคนไข้ เพียงเพื่อกำจัดเวทนาทั้งหลายเนื่องจากอาหารต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว เพื่อความเป็นผู้ไม่มีอาพาธเบียดเบียนเป็นอย่างยิ่ง”¹

8. วิธีคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม² อาจเรียกง่าย ๆ ว่า วิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือคิดแบบกุศลภาวนา เป็นวิธีคิดในแนวสะกดกันหรือบรรเทาและขัดเกลาตัวตน จึงจัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติระดับต้น ๆ สำหรับส่งเสริมความเจริญองกามแห่งกุศลธรรมและสร้างเสริมสัมมาทิฐิที่เป็นโลกิยะ

หลักการทั่วไปของวิธีคิดแบบนี้ มีอยู่ว่า ประสบการณ์คือสิ่งที่ได้ประสบหรือได้รับรู้อย่างเดียวกัน บุคคลผู้ประสบหรือรับรู้ต่างกัน อาจมองเห็นและคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่าง สุดแต่โครงสร้างแนวทาง ความเคยชินต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องปรุงของจิตคือสังขารที่ผู้นั้นได้สั่งสมไว้ หรือสุดแต่การทำใจในขณะนั้น ๆ ของอย่างเดียวกัน หรืออาการกิริยาเดียวกัน คนหนึ่งมองเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางดีงาม เป็นประโยชน์ เป็นกุศล แต่อีกคนหนึ่งเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางไม่ดีไม่งาม เป็นโทษ เป็นอกุศล แม้แต่บุคคลคนเดียวกัน มองเห็นของอย่างเดียวกัน หรือประสบอารมณ์อย่างเดียวกัน แต่ต่าง

¹ ดู ม.ม.12/14/17; ข.ม.29/964/611; ดูประกอบ ทิ.ปา.11/113/142; ที่กล่าวถึงบ่อยที่สุดก็คือการพิจารณาในการบริโภคอาหาร ซึ่งเมื่อปฏิบัติอย่างนี้จะถือว่าเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร (โภชนมัตตัญญูตา) เช่น ม.ม.12/466/500; ม.อ.14/96/83; ส.สพ.18/185/131; 318/221; อ.จ.ต.ก.21/37/51; อ.ส.ต.ก.23/99/169; เป็นการบรรเทาโรคต้นเหตุใน ข.ม.29/411/288, พึงสังเกตว่า คำว่าพิจารณาโดยแยบคายในกรณีนี้ ใช้ โยนิโส ปฏิสังขยา แต่ก็มี ความหมายอยู่ในขอบเขตของโยนิโสมนสิการตามหลักใน ม.ม. 12/11/12 และที่เห็นได้ชัดถึงการใช้คำ โยนิโส ปฏิสังขยา กับ โยนิโสมนสิการแทนกัน ใน ม.ม.12/18/19 กับ ส.ม.19/414/113 (ความจริง สัพพาสวสังวรสูตร, ม.ม.12/10-19/12-20 เป็นตัวอย่างที่ดี สำหรับแสดงขอบเขตความหมายของโยนิโสมนสิการ และมีสูตรคล้ายกันที่ อ.จ.ต.ก.22/329/434)

² โยนิโสมนสิการ 3 วิธีสุดท้ายนี้ (วิธีที่ 8-9-10) เป็นส่วนที่ได้เขียนไว้ยืดยาวมากกว่าวิธีก่อน ๆ แต่ฉันฉบับได้สูญหายไปเสีย ส่วนที่ปรากฏ ณ ที่นี้ เป็นเนื้อความที่เขียนทดแทนใหม่ ห่างจากเวลาที่เขียนครั้งแรกประมาณ 10 เดือน คือเกือบ 1 ปี และเขียน ณ สถานที่อื่นห่างไกล ไม่มีคำรับตำราครบถ้วน อีกทั้งจำเพาะเป็นส่วนที่ไม่ได้เขียนโครงเรื่องเดิมไว้ด้วย ลำดับความและเนื้อหาจึงอาจขาดตก เกิน หรือแปลกไปจากที่เขียนไว้เดิมได้ไม่น้อย เฉพาะอย่างยิ่ง ในคราวใหม่นี้ ได้พยายามเขียนรวบรัด เพื่อเร่งให้ทันการพิมพ์ที่ได้ล่าช้ามานาน

ขณะ ต่างเวลา ก็อาจคิดเห็นปรุงแต่งต่างออกไปครั้งละอย่าง คราวหนึ่งร้าย คราวหนึ่งดี ทั้งนี้โดยเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้ว การทำใจที่ช่วยตั้งต้นและชักนำความคิดให้เดินไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์ เรียกว่าเป็นวิธีคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม หรือโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลในที่นี้ โยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลนี้ มีความสำคัญทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ดีงามเป็นประโยชน์ในขณะนั้น ๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัยความเคยชินร้าย ๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ ๆ ที่ดีงามให้แก่จิตไปในเวลาเดียวกันด้วย ในทางตรงข้าม หากปราศจากอุบายแก้ไขเช่นนี้ ความคิดและการกระทำของบุคคลก็จะถูกชักนำให้เดินไปตามแรงชักจูงของความเคยชินเก่า ๆ ที่ได้สั่งสมไว้เดิมเพียงอย่างเดียว และช่วยเสริมความเคยชินอย่างนั้นให้มีกำลังแรงมากยิ่งขึ้นเรื่อยไป

ตัวอย่างง่าย ๆ อย่างหนึ่งที่มาในคัมภีร์ คือการคิดถึงความตาย ถ้ามีโยนิโสมนสิการคือทำใจหรือคิดไม่ถูกวิธี อกุศลธรรมก็จะเกิดขึ้นเช่น คิดถึงความตายแล้วสลดหดหู่ เกิดความเศร้าความเหี่ยวแห้งใจ บ้าง เกิดความหวั่นกลัวหวาดเสียวใจบ้าง ตลอดจนเกิดความดีใจเมื่อนึกถึงความตายของคนที่เคยขัดขวางบ้าง เป็นต้น แต่ถ้ามีโยนิโสมนสิการ คือ ทำใจหรือคิดให้ถูกวิธี ก็เกิดกุศลธรรม คือ เกิดความรู้สึกตื่นตัวเร้าใจ ไม่ประมาท เร่งชวนขยายปฏิบัติกิจหน้าที่ ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์ ประพฤติปฏิบัติธรรม ตลอดจนรู้เท่าทันความจริงที่เป็นคตินิยามของสังขาร ท่านกล่าวว่า การคิดถึงความตายอย่างถูกวิธี จะประกอบด้วยสติ (ความกำหนดใจได้ หรือมีใจอยู่กับตัว ระลึกถึงสิ่งที่พึงเกี่ยวข้องจัดทำ) สังเวค (ความรู้สึกเร้าใจ ได้คิด และสำนึกที่จะเร่งรีบทำการ) และญาณ (ความรู้เท่าทันธรรมดา หรือรู้ตามเป็นจริง) นอกจากนั้นท่านได้แนะนำอุบายแห่งโยนิโสมนสิการเกี่ยวกับความตายไว้หลายอย่าง¹

แม้ในพระไตรปิฎก ก็มีตัวอย่างง่าย ๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงบ่อย ๆ คือ เหตุปรารถนาหรือเรื่องราวก่ออย่างเดียวกัน คิดมองไปอย่างหนึ่ง ทำให้เกียจคร้าน คิดมองไปอีกอย่างหนึ่ง ทำให้เกิดความเพียรพยายาม ดังความในพระสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เรื่องของผู้เกียจคร้าน (กุสีตวัตถุ) 8 อย่างเหล่านี้; 8 อย่างคืออะไร ?

1. ภิกษุมิงานที่จะต้องทำ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เรามีงานที่จักต้องทำ เมื่อเราทำงานร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย อย่างกระนั้นเลย เรานอน(เอาแรง)เสียก่อนเถิด; คิดดังนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย ไม่เริ่มระดมความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง...
2. อีกประการหนึ่ง ภิกษุทำงานเสร็จแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราได้ทำงานเสร็จแล้ว และเมื่อเราทำงาน ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อยแล้ว อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน(พัก) ละ; คิดดังนี้แล้วเธอก็นอนเสีย...
3. อีกประการหนึ่ง ภิกษุจะต้องเดินทาง เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราจักต้องเดินทาง เมื่อเราเดินทาง ร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย อย่างกระนั้นเลย เรานอน(เอาแรง)เสียก่อนเถิด; คิดดังนี้แล้วเธอก็นอนเสีย...
4. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเดินทางเสร็จแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราได้เดินทางเสร็จแล้ว และเมื่อ

¹ ดู วิสุทธิ.2/2-14; สังเวค หรือความสังเวช ตามความหมายเดิมนี้ ไม่ตรงกับที่เข้าใจกันในภาษาไทย ดังได้เคยชี้แจงที่อื่นแล้ว.

เราเดินทาง ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อยแล้ว อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน(พัก) ละ; คึกคักนี้แล้วเธอก็นอนเสีย...

5. อีกประการหนึ่ง ภิกษุที่เกี่ยวพันบาปตามหมูป่านหรือตามชุมชน ไม่ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ เธอมีความคิดว่า เราเกี่ยวพันบาปตามหมูป่านหรือตามชุมชน ไม่ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ ร่างกายของเราก็เหน็ดเหนื่อย ไม่เหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน(พัก) ละ; คึกคักนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

6. อีกประการหนึ่ง ภิกษุที่เกี่ยวพันบาปตามหมูป่านหรือตามชุมชน ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราเกี่ยวพันบาปตามหมูป่านหรือตามชุมชน ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการแล้ว ร่างกายของเราก็หนักอึ้ง ไม่เหมาะแก่งาน เป็นเหมือนกึ่งตัวหมัก อย่างกระนั้นเลย เรานอนเสียเถิด; คึกคักนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

7. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเกิดมีอาพาธเล็กน้อยๆ เธอมีความคิดครั้งนี้ว่า เราเกิดมีอาพาธเล็กน้อยขึ้นแล้ว มีเหตุผลสมควรที่จะนอนได้ อย่างกระนั้นเลย เรานอนพักเสียเถิด; คึกคักนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย...

8. อีกประการหนึ่ง ภิกษุหายป่วย พ้นจากไข้ไม่นาน เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราหายป่วย พ้นจากไข้ยังไม่นาน ร่างกายของเรายังอ่อนแอ ไม่เหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เรานอนเสียเถิด; คึกคักนี้แล้ว เธอก็นอนเสีย....”

กรณีเดียวกันทั้งหมดนี้ คิดอีกอย่างหนึ่ง กลับทำให้เริ่มระดมความเพียร ท่านเรียกว่าเรื่องที่จะเริ่มระดมเพียร (อาร์พภัตต) แสดงไว้ 8 ข้อเหมือนกัน ใจความดังนี้

1. (กรณีที่จะต้องทำงาน)...ภิกษุคิดว่า เรามีงานที่จะต้องทำ และขณะเมื่อเราทำงาน การมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย ก็จะไม่ไถ่ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเถิด เพื่อจะไถ่บรรลธรรมที่ยังไม่บรรล เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง, คึกคักนี้แล้ว ภิกษุนั้น ก็จึงเริ่มระดมความเพียร...

2. (กรณีที่ทำงานเสร็จแล้ว)...ภิกษุคิดว่า เราได้ทำงานเสร็จแล้ว ก็แลขณะเมื่อทำงานเรามีได้สามารถมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

3. (กรณีที่จะต้องเดินทาง)...ภิกษุคิดว่า เราจักต้องเดินทาง แลขณะเมื่อเราเดินทาง การมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย ก็จะไม่ไถ่ง่าย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเถิด...

4. (กรณีที่เดินทางเสร็จแล้ว)...ภิกษุคิดว่า เราได้เดินทางเสร็จแล้ว ก็แลขณะเมื่อเดินทาง เรามีได้สามารถมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

5. (กรณีที่เกี่ยวข้องกับไม่ได้อาหารเต็มตามต้องการ)...ภิกษุคิดว่า เราเกี่ยวข้องบาปตามหมูป่านหรือตามนิคม ไม่ได้โภชนะอย่างหมองหรือประณีตเต็มตามต้องการ ร่างกายของเราก็ล่องเบาเหมาะแก่งาน อย่างกระนั้นเลย เราเริ่มระดมความเพียรเถิด...

6. (กรณีที่เกี่ยวข้องกับได้อาหารเต็มตามต้องการ)...ภิกษุคิดว่า เราเกี่ยวข้องบาปตามหมูป่านหรือตามชุมชน ได้โภชนะอย่างหมองหรืออย่างประณีตเต็มตามต้องการแล้ว ร่างกายของเราก็อ่อนเบาเหมาะแก่งาน

อย่ากระนั้นเลย เราเริ่มระคมความเพียรเถิด...

7. (กรณีเกิดมีอาพาธเล็กน้อย)...ภิกษุคิดว่า เราเกิดมีอาพาธเล็กน้อย ๆ ขึ้นแล้ว มีทางเป็นไปไ้ที่อาพาธของเราอาจหนักเพิ่มขึ้น อย่ากระนั้นเลย เราเริ่มระคมความเพียรเสียก่อนเถิด...

8. (กรณีหายป่วย)...ภิกษุคิดว่า เราหายป่วย ยังฟื้นจากไข้ไม่นาน มีทางเป็นไปไ้ที่อาพาธอาจหนักกลับเป็นใหม่อีก อย่ากระนั้นเลย เราเริ่มระคมความเพียรเสียก่อนเถิด.....”¹

ในกรณีที่ความคิดอกุศลเกิดขึ้นแล้ว ท่านก็แนะนำวิธีแก้ไขไว้ และวิธีแก้ไขนั้น ส่วนมากก็ใช้วิธีโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลนั่นเอง ดังตัวอย่างในวิตักกสัณฐานสูตร² พระพุทธเจ้าทรงแนะนำหลักทั่วไปในการแก้ความคิดอกุศลไว้ 5 ชั้น มีใจความว่า ถ้าความคิดความดำริที่เป็นบาปเป็นอกุศล ประกอบด้วยฉันทะ³ หรือโทสะหรือโมหะก็ตาม เกิดมีขึ้น อาจแก้ไขได้ดังนี้

1. มนสิการคือคิดนึกใส่ใจถึงสิ่งอื่นที่ต้งามเป็นกุศล หรือหาเอาสิ่งอื่นที่ต้งามมาคิดนึกใส่ใจแทน (เช่นนึกถึงสิ่งที่ทำให้เกิดเมตตา แทนสิ่งที่ทำให้เกิดโทสะเป็นต้น); ถ้าปฏิบัติอย่างนี้แล้ว ยังไม่หาย

2. ถึงพิจารณาโทษของความคิดที่เป็นอกุศลเหล่านั้นว่า ไม่ดีไม่งาม ก่อผลร้าย นำความทุกข์มาให้อย่างไร ๆ; ถ้ายังไม่หาย

3. พึงใช้วิธีต่อไปคือ ไม่คิดถึงไม่ใส่ใจถึงความคิดชั่วร้ายที่เป็นอกุศลนั้นเลย เหมือนคนไม่อยากจะเห็นรูปอะไรที่อยู่ต่อตา ก็หลับตาเสีย หรือหันไปมองทางอื่น; ถ้ายังไม่หาย

4. พึงพิจารณาสังขารสัณฐานของความคิดเหล่านั้น คือจับเอาความคิดนั้นมาเป็นสิ่งสำหรับศึกษาค้นคว้าในแง่ที่เป็นความรู้ ไม่ใช่เรื่องของตัวเอง ว่าความคิดนั้นเป็นอย่างไร เกิดจากมูลเหตุปัจจัยอะไร; ถ้ายังไม่หาย

5. พึงขบฟัน เอาลิ้นคุนเพดาน อริษฐานจิต คือตั้งใจแน่วแน่เด็ดเดี่ยว ข่มใจระงับความคิดนั้นเสีย บางแห่ง ท่านแนะนำวิธีปฏิบัติสำหรับแก้ไขความคิดอกุศลเฉพาะอย่างไร ก็มี เช่น แห่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำวิธีแก้ไขกำจัดความอาฆาตไว้ว่า อาฆาตเกิดขึ้นต่อบุคคลใด พึงเจริญเมตตาต่อบุคคลนั้น พึงเจริญกรุณา พึงเจริญอุเบกขาต่อบุคคลนั้น หรือพึงไม่คิดถึง ไม่ใส่ใจถึงบุคคลนั้น หรือตั้งความคิดต่อบุคคลนั้น ตามหลักความที่แต่ละคนมีกรรมเป็นของตน ว่า ท่านผู้นี้-มีกรรมเป็นของของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นที่กำเนิด เป็นพวกพ้อง เป็นที่พึงพำนัก เขาทำกรรมใดดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ก็จักเป็นทายาทของกรรมนั้น⁴

อนึ่ง พระสารีบุตรได้แนะนำวิธีแก้ไขกำจัดอาฆาตคือความอึดอัดขัดใจแค้นเคืองไว้อีก 5 อย่าง โดยให้รู้เข้าใจความจริงเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคลว่า

¹ กุสดีตถุและอาร์พภวตถุ มาโน ทิ.ปา.11/343-4/267-271; 448-9/318-323; อ.อ.ญ.จก.23/185-6/343-7

² ม.น.12/256-262/241-7 (ใจความที่สรุปรวมถึงมติของอรรถกถาและคำอธิบายของผู้เขียนด้วย)

³ ฉันทะในที่นี้ หมายถึงค้นหาฉันทะ คือ รากะ หรือโลภะ

⁴ อ.อ.ญ.จก.22/161/207.

- บางคน ความประพฤติทางกายไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ความประพฤติทางวาจาเรียบร้อยหมดจดก็มี
- บางคน ความประพฤติทางวาจาไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดดีก็มี
- บางคน ความประพฤติทางกายก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ความประพฤติทางวาจาก็ไม่เรียบร้อยหมดจด แต่ทางใจปลอดโปร่งผ่องใสดีงามเป็นครั้งคราว
- คนบางคน ความประพฤติทางกายก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ความประพฤติทางวาจาก็ไม่เรียบร้อยหมดจด ใจก็ไม่ได้ช่องโอกาสดีงามผ่องใสเป็นครั้งคราวเลย
- บางคน ความประพฤติทางกายก็เรียบร้อยหมดจดดี ความประพฤติทางวาจาก็เรียบร้อยหมดจดดี ใจก็ดีงามผ่องใสได้เรื่อย ๆ

1. สำหรับคนที่เสียด้านความประพฤติการกิริยาทางกาย แต่ความประพฤติการแสดงออกทางวาจาเรียบร้อยหมดจดดี ในเวลาที่จะแก้ไขกำจัดอาชวาทนั้น ไม่พึงมโนสการคือใส่ใจพิจารณาคิดถึงความประพฤติไม่ดีทางกายของเขา พึงมโนสการเฉพาะแต่ความประพฤติดีงามทางวาจาของเขา เปรียบเหมือน ภิกษุผู้ถือครองผ้าบังสุกุลเป็นวัตร เธอเดินไปพบเศษผ้าเก่าบนท้องถนน เธอเอาเท้าซ้ายยก แล้วเอาเท้าขวากลิ้งมันออกไป ส่วนโยงยังใช้ไค้อยู่ ก็ฉีกเอาแต่ส่วนนั้นไป

2. สำหรับคนที่เสียทางด้านความประพฤติหรือการแสดงออกทางวาจา แต่ความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดดี ในเวลานั้น ก็ไม่พึงมโนสการถึงการที่เขามีความประพฤติเสียทางวาจา พึงมโนสการแต่การที่เขามีความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจดดี เปรียบเหมือน สระโบกขรณีมีสาหร่ายจอกแหนคลุมเต็มไปหมด คนเดินทางร้อนแฉก เห็นเล็กน้อย หิวกระหายมาถึงเข้า พึงลงไปยังสระโบกขรณินั้น เอามือทั้งสองแหวกสาหร่ายจอกแหนออกแล้ว กระทบมือกอบแต่น้ำขึ้นมาดื่มแล้วเดินทางต่อไป

3. สำหรับคนที่เสียทั้งความประพฤติทางกายและการแสดงออกทางวาจา แต่ใจรู้จักปลอดโปร่งดีงามผ่องใสเป็นครั้งคราว ในเวลานั้น ไม่พึงมโนสการการที่เขามีความประพฤติทางกายและทางวาจาที่เสียหาย พึงมโนสการแต่การที่เขามีจิตใจเบิกช่องผ่องใสดีงามได้เป็นครั้งคราว เปรียบเหมือนมีน้ำขังอยู่เล็กน้อยในรอยเท้าโคคนผู้หนึ่งเดินทางร้อนแฉก เห็นเล็กน้อย หิวกระหาย มาถึงเข้า เขาคิดว่าน้ำในรอยเท้าโคนี้มีเพียงเล็กน้อย ถ้าเราเอามือวักหรือใช้ภาชนะตักดื่ม น้ำก็จกกระเพื่อมและชุ่นคลั่กขึ้น ถึงกับทำให้ใช้ดื่มไม่ได้ ถ้ากระไร เราควรลงนั่งคุกเข่าเอามือยัน ก้มลงเอปากก็มอย่างวู่วอก เขาคิดคังนั้นแล้ว ก็ลงนั่งคุกเข่า เอามือยันก้มลงทำอย่างโคเอปากก็มน้ำเสร็จแล้วก็หลีกไป

4. สำหรับคนที่เสียทั้งความประพฤติทางกายและการแสดงออกทางวาจา อีกทั้งจิตใจก็ไม่ปลอดโปร่งดีงาม ผ่องใสเป็นครั้งเป็นคราวไค้เลย ในเวลานั้น ควรทั้งความเมตตาการุณย์ ความคิดอนุเคราะห์ช่วยเหลือต่อเขา โดยคิดว่า โอหนอ ขอให้ท่านผู้นี้ละกายทุจริตบำเพ็ญกายสุจริตไค้เถิด ขอให้ละวัชทุจริตบำเพ็ญวิสุจริตไค้เถิด ขอให้ละมโนทุจริตบำเพ็ญมโนสุจริตไค้เถิด ขอท่านผู้นี้อย่าไค้กายไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกเลย เปรียบเหมือน คนเจ็บไข้ ไค้ทุกข์ ป่วยหนัก กำลังเดินทางไกล หมู่บ้านข้างหน้าก็ยังมีไกล หมู่บ้าน

ข้างหลังก็อยู่ไกล เขาไม่อาจไค้อาหารที่เหมาะสม ไม่อาจไค้อยาที่เหมาะสม ไม่อาจไค้คนพยาบาลที่เหมาะสม ไม่อาจไค้คนพาไปสู่ละแวกบ้าน มีคนผู้หนึ่งเดินทางไกลมาเห็นเข้า เขาพึงเข้าไปตั้งความเมตตาการุณย์ ความอนุเคราะห์ช่วยเหลือแก่คนที่เจ็บไข้นั้น ด้วยความคิดว่า โอหนอ ขอให้คนผู้นี้พึงไค้อาหารที่เหมาะสมเถิด พึงไค้อยาที่เหมาะสมเถิด พึงไค้คนพยาบาลที่เหมาะสมเถิด พึงไค้คนพาไปสู่ละแวกบ้านที่เหมาะสมเถิด ขออย่าให้คนผู้นี้ต้องถึงความพินาศเสีย ณ ที่นี้เลย

5. สำหรับคนที่คิดทั้งความประพฤติทางกายทั้งความประพฤติทางวาจาเรียบร้อยหมดจด จิตใจก็ปลอดโปร่งคิงาม ผ่องใสอยู่เรื่อย ๆ ตามกาลเวลา สำหรับคนเช่นนี้ กรรมมนสิการทั้งการที่เขามีความประพฤติทางกายเรียบร้อยหมดจด ทั้งการที่เขามีความประพฤติทางวาจาเรียบร้อยหมดจด และทั้งการที่เขาได้มีจิตใจปลอดโปร่งคิงามผ่องใสอยู่เรื่อย ๆ ซึ่งนับว่าเป็นคนน่าเลื่อมใสทั่วทุกอย่างรอบคอบ พาให้คนที่มนสิการมีจิตใจผ่องใสด้วย เปรียบเหมือน สระโบกขรณี มีน้ำใส เห็นแจ่ม เย็นฉ่ำ น่าชื่นใจ ชายฝั่งบริเวณก็เรียบร้อยคิ นารัณมย์ ปกคลุมด้วยหมู่ไม้นานาพรรณ กราวนั้น บุรุษหนึ่งเดินทางร้อนแค้นถูกความร้อนแผดเผา เห็นคเหนื่อย หิวกระหาย มาถึงเข้า เขาลงไปยังสระโบกขรณีนั่น ทั้งอาบทั้งคิมแล้วขึ้นมา จะนั่งก็ไค้ นอนก็ไค้ ภายไค้ร่มไม้ ที่ชายฝั่งสระนั้น¹

คัมภีร์วิสุทธิมคค์แสดงอุปายในการมนสิการเพื่อแก้ไขความคิดคั่นเคืองขัดใจไว้อีกหลายอย่าง สรุปได้เป็นขั้นตอนต่าง ๆ ซึ่งพึงเลือกใช้ตามที่เหมาะกับอุปนิสัยของบุคคล ดังนี้²

1. ระลึกถึงพุทธโอวาทที่สอนให้ระงับความโกรธและให้มีเมตตา ดังเตือนตนเองว่า การยังมิวโกรธอยู่ เป็นการไม่ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นศาสดาของตน

พุทธโอวาทเกี่ยวกับความโกรธมีมากมายเช่นตรัสสอนภิกษุว่า แม้ภิกษุถูกพวกโจรจับไปและเอาเลื่อยผ่ากาย ถ้าภิกษุมิใจขัดเคืองประทุษร้าย ก็มิชื่อว่าปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ อีกแห่งหนึ่งว่า คนโกรธเท่ากับทำตัวให้ประสบผลร้ายต่าง ๆ สมใจปรารถนาของศัตรู เช่น มีผิวพรรณทราม หน้าตาหม่นหมอง นอนเป็นทุกข์ เป็นต้น อนึ่ง ถ้าคนอื่นโกรธแล้ว เราโกรธตอบอีก ก็เท่ากับทำตัวให้เลวกว่าเขา ส่วนคนที่มิโกรธตอบคนที่โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก และชื่อว่าบำเพ็ญประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่ายคือ ทั้งแก่ตนเองและแก่คู่กรณี ฯลฯ; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังมิหายโกรธ

2. พึงนึกถึงความดีของเขา ยกเอาแต่แง่ดีของเขาขึ้นมาพิจารณา ถ้ามองไม่เห็นว่าเขามีความดีอะไร

¹ อนุ.ปญจก.22/162/207-212 (แปลเอาความตามสบาย); นอกจากนี้พึงดูประกอบ อาฆาตวัตถุ (เรื่องที่ทำให้เกิดอาฆาต) 9 และอาฆาตปฏิวินัย (วิธีกำจัดอาฆาต) 9 ที่ ที.ปา.11/351-2/277;459-460/331; อนุ.นวก.23/233-4/422-3; อาฆาตวัตถุ 10 อาฆาตปฏิวินัย 10 ที่ อนุ.ทสก.24/79-80/160-1; (มีเฉพาะอาฆาตวัตถุ ที่ วินย.8/1099/411; อภิ.วิ.35/1020/526;1027/528)

² วิสุทธิ.2/93-106 (คัมภีร์วิสุทธิมคค์บรรยายเรื่องนี้ไว้ เพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่งการเจริญเมตตาพรหมวิหารซึ่งเป็นกรรมฐานอย่างหนึ่ง แม้อุปายในการมนสิการเกี่ยวกับกรรมฐานอย่างอื่น เช่น อสุภะ และธาตุมนสิการ เป็นต้น ท่านก็แสดงไว้มากเช่นเดียวกัน; อนึ่ง พึงสังเกตด้วยว่า วิมุตติสารณ ที่นี้ ท่านแสดงสำหรับพระภิกษุ แต่คฤหัสถ์ก็อาจพิจารณาเลือกใช้ให้เหมาะกับตนได้)

เลย ฟังตั้งจิตการุณย์ ในการที่เขาจะต้องประสบผลร้ายจากความชั่วของเขาเอง; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ก็ยังไม่หายโกรธ

3. ฟังสอนตนเองให้รู้ตัวว่า การฆาตกรรมเขาอยู่ มีแต่จะทำให้ตัวเองนั้นแหละเดือดร้อนเป็นทุกข์ คนที่ถูกโกรธเขาไม่รู้เรื่องด้วย เขาก็อยู่ของเขาเป็นปกติตามสบาย คนโกรธเขากลับทำร้ายตนเอง ทำลายคุณธรรมซึ่งเป็นพื้นฐานของศีลที่ตนเองรักษา และประกอบกรรมของอนารยชนเสียเอง ถ้าคนโกรธคิดจะทำร้ายคนอื่น ไม่ว่าจะทำร้ายเขาได้แล้วหรือไม่ แต่ที่แน่นอนก็คือได้ทำร้ายตนเองเข้าก่อนแล้ว และตนเองต้องถูกกระทบทุกกรณี; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้วยังไม่หายโกรธ

4. ฟังพิจารณาตามหลักกรรมว่า แต่ละบุคคลมีกรรมเป็นของตน ทั้งเขาทั้งเราต่างก็จะได้รับผลแห่งกรรมที่เป็นส่วนของตน ๆ ตัวเราเองถ้าฆาตกรรม มีโทษอยู่ ก็คือกำลังทำกรรมชั่วอย่างหนึ่ง และเราก็จะได้รับผลร้ายจากกรรมของเราเอง ถ้าเขาทำกรรมชั่ว เขาก็จะได้รับผลร้ายตามกรรมของเขา; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

5. ฟังพิจารณาคุณค่าความดีคือการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า ระลึกถึงตัวอย่างความเสียสละของพระองค์ ตั้งแต่ครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ เช่นในชาดกหลายเรื่อง พระองค์ได้ทรงสละชีวิตช่วยเหลือแม้แต่ศัตรู ถูกเขากลับแกล้งก็ไม่ผูกอาฆาต และชนะใจเขาด้วยความดี แม้ตัวอย่างผู้บำเพ็ญความเสียสละและขันติบารมีอื่น ๆ ก็ฟังนำมาพิจารณาได้ เพื่อเป็นตัวอย่างเสริมกำลังใจให้สามารถดำรงตนอยู่ในความดี; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้วยังไม่หายโกรธ

6. ฟังพิจารณาความยาวนานแห่งสังสารวัฏ ซึ่งท่านกล่าวว่า หาได้ยากที่ใคร ๆ จะไม่เคยเป็นบิดา มารดา บุตรธิดา พี่น้อง ญาติเพื่อนพ้อง ที่เคยมีอุปการะแก่กัน ฟังนี้กว่าเขากับเราก็คงได้เคยเป็นพ่อแม่ พี่น้อง มีอุปการะแก่กันมา (เหตุการณ์นี้เป็นเพียงเรื่องราวเล็กน้อยจากหนึ่งเท่านั้น) ไม่ควรจะมาเกลียดโกรธคิดประทุษร้ายกัน; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ก็ยังไม่หายโกรธ

7. ฟังพิจารณาอนิสงส์แห่งเมตตา ว่าเมื่อตนปฏิบัติตามจะได้รับผลดีอย่างไร ๆ บ้าง เช่นว่า กลับก็เป็นสุข ตื่นก็เป็นสุข ไม่ฝันร้าย เป็นที่รักใคร่ของคนทั้งหลาย เป็นต้น ตนควรปฏิบัติตาม เพื่อให้ได้รับผลดีเช่นนั้น; ถ้าพิจารณาอย่างนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

8. ฟังพิจารณาแบบจำแนกแยกธาตุ ให้มองเห็นความจริงว่า ที่คิดโกรธขุนวายกันไป ความจริงก็มีแต่สิ่งสมมติคิดว่าเป็นสัตว์บุคคล เป็นผู้นั้นผู้นี้ ที่จริงมีแต่อาการ 32 เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง มีแต่ธาตุต่าง ๆ มีแต่ขันธ์ 5 มีแต่อายตนะ 12 มาประชุมกัน จะโกรธอะไร ส่วนไหน ความโกรธนั้นไม่มีฐานที่ตั้งอะไรเลย; ถ้าพิจารณาแ่งนี้แล้ว ยังไม่หายโกรธ

9. ฟังแสดงออกภายนอก ในทางปฏิบัติ ด้วยการให้สิ่งของ คือ หาสิ่งของมาให้แสดงไมตรีจิต และรับของให้ตอบแทนแก่กัน เพราะทานช่วยให้คนใจอ่อนโยนเข้าหากัน และพูดจากัน พ่วงเอาปิยวาจาไปด้วย จึงเป็นเครื่องระงับอาฆาตที่ได้ผลยิ่ง

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงตัวอย่างแสดงให้เห็นแนววิธีพิจารณาที่จัดอยู่ในพวกโยนิโสมนสิการแบบ

เร้ากุศล เป็นตัวอย่างวิธีพิจารณาที่ใช้ได้ทั่ว ๆ ไปบ้าง ใช้ได้กับกุศลธรรมเฉพาะอย่างบ้าง ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า เมื่อเข้าใจหลักการและแนววิธีทั่ว ๆ ไปดีแล้ว ผู้ฉลาดในอุบายอาจคิดค้นปรุงแต่งรายละเอียดแบบต่าง ๆ ของวิธีคิดแบบนี้ได้เพิ่มมากขึ้น เพื่อใช้ให้เหมาะสมกับการสร้างเสริมกุศลหรือคุณธรรมเฉพาะแต่ละอย่าง และสอดคล้องทันกับกระบวนความคิดของมนุษย์ในกาลสมัยนั้น ๆ อันจะทำให้ใช้ปฏิบัติได้ผลดียิ่งขึ้น กล่าวได้ว่าวิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรมนี้ เป็นวิธีที่เปิดกว้างที่สุดสำหรับการขยายดัดแปลง และสรรหาวิธีการปลีกย่อยต่าง ๆ มาใช้ได้อย่างมากมายกว้างขวาง สุดแต่จะให้ได้ดีแก่จริตอัธยาศัยของบุคคลที่แตกต่างกัน และเข้ากับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงแปรผันไปตามถิ่นฐานกาลสมัย

นอกจากหลักการทั่วไปที่กล่าวข้างต้นแล้ว ควรกล่าวถึงองค์ประกอบสำคัญที่คอยพยุงความคิดให้อยู่ในโยนิโสมนสิการ อันได้แก่สติ สติช่วยยับยั้งหยุดความคิดที่หลงลอยไปเป็นอโยนิโสมนสิการ และช่วยเหนี่ยวรั้งหรือดึงให้กลับมาตั้งต้นในแนวทางของโยนิโสมนสิการได้ใหม่ จึงเป็นองค์ธรรมที่ผู้มีโยนิโสมนสิการจะต้องใช้อยู่เรื่อยไป

หนึ่ง โยนิโสมนสิการแบบต่าง ๆ ซึ่งสรุปได้เป็น 2 คือ โยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ และโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรมนั้น มีจุดแยกอยู่ที่ขณะตั้งต้นความคิดและสติอาจมีบทบาทสำคัญในการเลือกทางแยกที่จุดตั้งต้นระหว่างโยนิโสมนสิการแบบต่าง ๆ นี้ เช่นเดียวกับที่สติสามารถเลือกกระหว่างโยนิโสมนสิการกับอโยนิโสมนสิการ เช่น เมื่อรับรู้อารมณ์แล้ว มีสติกำหนดมุ่งเพื่อจะรู้ตามความเป็นจริง ก็เข้าแนวโยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ แต่ถ้าสติกำหนดกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่หมายหรือระลึกถึงภาพความคิดที่ตึงามบางอย่างไว้ในใจ ก็เดินเข้าสู่โยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม โยนิโสมนสิการเพื่อรู้ตามสภาวะนั้นขึ้นต่อความจริงที่เป็นไปอยู่ตามธรรมดา จึงมีลักษณะแน่นอนเป็นอย่างเดียว ส่วนโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรมยังเป็นเรื่องของการปรุงแต่งในใจตามวิสัยของสังขาร จึงมีลักษณะแผกผันไปได้หลากหลาย

๑. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน หรือวิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ ความจริงวิธีคิดแบบที่ ๑ นี้ เป็นเพียงการมองอีกด้านหนึ่งของการคิดแบบอื่น ๆ จะว่าแทรกหรือคลุมวิธีคิดแบบก่อน ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้ แต่ที่แยกออกมาแสดงเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหาก ก็เพราะมีแง่ที่ควรทำความเข้าใจพิเศษ และมีความสำคัญโดยลำพังตัวของมันเอง

หนึ่ง วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันนี้ มีเนื้อหารวมอยู่ในสติปฏิฐาน 4 ซึ่งจะกล่าวถึงในองค์มรรคข้อที่ 7 คือ สัมมาสติด้วย แต่ที่แยกบรรยายก็เพราะเพ่งความหมายคนละแง่ กล่าวคือ ในสติปฏิฐานการบรรยายเพ่งถึงการตั้งสติระลึกรู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นไปอยู่ กำลังรับรู้ หรือกำลังกระทำในปัจจุบันทันทุก ๆ ขณะ ส่วนในที่นี้ การบรรยายเพ่งถึงการใช้ความคิดและเนื้อหาของความคิดที่สติระลึกรู้กำหนดอยู่นั้น

ข้อที่จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับวิธีคิดแบบนี้ ก็คือ การที่มีผู้เข้าใจผิดเกี่ยวกับความหมายของการเป็นอยู่ในปัจจุบัน หรือมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ โดยเห็นไปว่า พระพุทธศาสนาสอนให้

คิดถึงสิ่งที่อยู่เฉพาะหน้า กำลังเป็นไปในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ให้คิดพิจารณา เกี่ยวกับอดีตหรืออนาคต ตลอดจนไม่ให้คิดเตรียมการหรือวางแผนงานเพื่อกาลภายหน้า เมื่อเข้าใจผิดแล้ว ถ้าเป็นผู้ปฏิบัติธรรม ก็เลยปฏิบัติผิดจากหลักพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นบุคคลภายนอกมองเข้ามา ก็เลยเพ่งว่าถึงผลร้ายต่าง ๆ ที่พระพุทธศาสนาจะนำมาให้แก่หมู่ชนผู้ปฏิบัติ กล่าวโดยสรุป ความหมายที่ควรเข้าใจเกี่ยวกับปัจจุบัน อดีต และอนาคต สำหรับการใช้ความคิดแบบที่ 9 นี้ มีดังนี้¹

- ลักษณะสำคัญของความคิดชนิดที่ไม่เป็นอยู่ในปัจจุบัน คือความคิดที่เกาะติดกับอดีตและเลื่อนลอยไปในอนาคตนั่น พุดได้สั้น ๆ ว่า ได้แก่ความคิดที่เป็นไปในแนวทางของตัณหา หรือคิดด้วยอำนาจตัณหา หรือพูดอย่างภาษาสมัยใหม่ว่า ตกอยู่ในอำนาจอารมณ์² โดยมีอาการหวนละห้อยโหยหาอาลัยอาวรณ์ถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว เพราะความเกาะติดหรือค้างคาในรูปใดรูปหนึ่ง หรือแคว้งคว้างเลื่อนลอยฟุ้งซ่านไปในภาพที่ฝันเพื่อปรุงแต่งซึ่งไม่มีฐานแห่งความเป็นจริงในปัจจุบัน เพราะยึดอัดไม่พอใจสภาพที่ประสบอยู่ปรารถนาจะหนีจากปัจจุบัน

ส่วนความคิดชนิดที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มีลักษณะที่พุดสั้น ๆ ได้ว่า เป็นการคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา ถ้าคิดในแนวทางของความรู้หรือคิดด้วยอำนาจปัญญาแล้ว ไม่ว่าจะ เป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ในขณะนี้ หรือเป็นเรื่องล่วงไปแล้ว หรือเป็นเรื่องของกาลภายหน้า ก็จัดเข้าในการเป็นอยู่ในปัจจุบันทั้งนั้น ดังจะเห็นได้ชัดเจนว่า ความรู้ การคิดการพิจารณาด้วยปัญญาเกี่ยวกับเรื่องอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตก็ตาม เป็นสิ่งที่ถูกต้องและมีความสำคัญตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในทุกกระดับ ทั้งในระดับชีวิตประจำวัน เช่น การสั่งสอนเกี่ยวกับบทเรียนจากอดีต ความไม่ประมาทระมัดระวังป้องกันภัยในอนาคต เป็นต้น ในระดับการรู้แจ้งสัจธรรม ตลอดจนการบำเพ็ญพุทธกิจ เช่น ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (รู้อดีต) อดีตังสญาณ (รู้อดีต) อนาคตังสญาณ (รู้อนาคต) เป็นต้น

- ว่าโดยความหมายทางธรรมขึ้นการฝึกอบรมทางจิตใจที่แท้จริง คำว่า อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ก็ไม่ตรงกับความเข้าใจของคนทั่วไป คำว่า ปัจจุบัน ตามที่คนทั่วไปเข้าใจ มักครอบคลุมกาลเวลาช่วงกว้างที่ไม่ชัดเจน ส่วนในทางธรรม เมื่อว่าถึงการปฏิบัติทางจิต ปัจจุบันหมายถึงขณะเดียวที่กำลังเกิดขึ้นเป็นอยู่ ในความหมายที่ลึกซึ้งนี้ เป็นอยู่ในปัจจุบันหมายถึงมีสติตามทันสิ่งที่รับรู้เกี่ยวข้อง หรือต้องทำอยู่ในเวลานั้น ๆ แต่ละขณะทุก ๆ ขณะ ถ้าจิตรับรู้สิ่งใดแล้วเกิดความชอบใจหรือไม่ชอบใจขึ้น ติดข้องวนเวียนอยู่กับภาพของสิ่งนั้นที่สร้างซ้อนขึ้นในใจ ก็เป็นอันตกไปอยู่ในอดีต ตามไม่ทัน หลุดหลงไปจากขณะปัจจุบันแล้ว หรือจิตหลุดลอยจากขณะปัจจุบันไปเกาะเกี่ยวกับภาพสิ่งที่ยังไม่มา ก็เป็นอันฟุ้งไปใน

¹ เนื้อความส่วนที่เกี่ยวกับการทำความเข้าใจพิเศษ เพื่อแก้ไขความเข้าใจผิดในเรื่องนี้ เป็นตอนที่ได้พยายามคิดเขียนด้วยความประสงค์จะให้ชัดเจนมากที่สุดแห่งหนึ่ง ในการเขียนครั้งก่อนที่ต้นฉบับได้หายไป ส่วนในการเขียนครั้งนี้ไม่อาจจดจำความที่เขียนไปแล้วในครั้งก่อนได้ จึงเขียนพอให้เข้าใจ

² อารมณ์ในที่นี้ หมายถึงคำที่ตรงกับภาษาอังกฤษว่า emotion ไม่ใช่อารมณ์ในภาษาธรรม (แต่ถ้ามองให้ลึกจริง ๆ ก็เป็นการตกอยู่ในอำนาจของอารมณ์ในภาษาธรรมด้วย)

อนาคต โดยนัยนี้ แม้แต่อดีตและอนาคตตามความหมายทางธรรม ก็อาจยังอยู่ในขอบเขตแห่งเวลาปัจจุบันตามความหมายของคนทั่วไป

- ตามเนื้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ จะมองเห็นความหมายสำคัญแห่งหนึ่งของคำว่าปัจจุบันในทางธรรม ว่า มิใช่เพียงที่เหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในโลกภายนอกแท้ทีเดียว แต่หมายถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องในขณะนั้น ๆ เป็นสำคัญ ดังนั้น มองอีกด้านหนึ่งสิ่งที่ตามความหมายของคนทั่วไปว่าเป็นอดีตหรือเป็นอนาคต ก็อาจกลายเป็นปัจจุบันตามความหมายทางธรรมได้ เช่นเดียวกับที่ปัจจุบันของคนทั่วไปอาจกลายเป็นอดีตหรืออนาคตตามความหมายทางธรรมดังได้กล่าวมาแล้ว สรุปอย่างง่าย ๆ ว่า ความเป็นปัจจุบันกำหนดเอาที่ความเกี่ยวข้อง ต้องรู้ต้องทำเป็นสำคัญ ขยายความหมายออกมาในวงกว้างถึงระดับชีวิตประจำวัน สิ่งที่เป็นปัจจุบันคลุมถึงเรื่องราวทั้งหลายที่เชื่อมโยงต่อกันมาถึงสิ่งที่กำลังรับรู้ กำลังพิจารณา เกี่ยวข้องต้องกระทำอยู่ เรื่องที่เกี่ยวข้องกับการกระทำกิจหน้าที่ เรื่องที่ปรารถนาเพื่อทำกิจ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติหรือปฏิบัติได้ ไม่ใช่คิดเลื่อนลอยฟุ้งเพื่อผ่นไปกับอารมณ์ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ ติดข้องอยู่กับความชอบความชัง หรือฟุ้งซ่านพล่านไปอย่างไร้จุดหมาย

ความหมายแ่งต่าง ๆ เหล่านี้ จะมองเห็นได้จากพุทธพจน์ต่าง ๆ ที่จะยกมาแสดงในที่นี้ แม้แต่พุทธพจน์ที่ตรัสแนะนำไม่ให้รำพึงหลัง ไม่ให้หวังอนาคต ก็จะโยงถึงและเพ่งไปที่การทำกิจหน้าที่ ดังจะขอให้สังเกตจากบาลีที่ยกมาอ้างต่อไปนี้

“ไม่พึงหวนละห้อยถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง, สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ล่วงเลยไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่ถึง; ส่วนผู้ใดมองเห็นแจ้งชัด (ตามเป็นจริง) ซึ่งสิ่งที่เป็นปัจจุบันในที่นั้น ๆ (= ในแต่ละกรณี) ไม่ถอนแน่น ไม่คลอนแคลน (ไม่ไหวหวั่นไปตามอำนาจกิเลส) ครั้นรู้ชัดแล้ว เขาพึงบำเพ็ญสิ่งนั้น

“ควรทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่ารู้ไคว่าจะตายวันพรุ่ง, กับพญามัจจุราชแม่ทัพใหญ่นั้นไม่มีการผัดเพี้ยนไค้เลย

“ผู้ที่เป็นอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่ซึมเซาทั้งคืนวัน พระสันตมุนีทรงเรียกขานว่า ผู้มีแต่ละวันเจริญดี”¹
อีกแห่งหนึ่ง

“ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่ปัจจุบัน ฉะนั้น ผีวพรรณจึงผ่องใส

“ส่วนชนทั้งหลายผู้ยังอ่อนปัญญา เฝ้าแต่ฝันเพ้อถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึง และหวนละห้อยถึงความหลังอันล่วงแล้ว จึงซบซึ้งหม่นหมอง เสมือนคนอ้อสก ที่เขาดอนทิ้งขึ้นทิ้งไว้ที่ในกลางแคว”²

พึงสังเกตการวางท่าทีของจิตใจเกี่ยวกับกาลเวลา ในแง่ที่ไม่เป็นไปตามอำนาจตัณหา ตามบาลีข้าง

¹ ภัทเทกรัตตสูตร, ม.อ.14/526-534/348-351 และคุสุตรสิปปเณืองต่อ ๆ ไป 14/535-578/352-375, (ผู้มีแต่ละวันเจริญดี แปลจาก ภัทเทกรัตต ซึ่งแปลโดยพยานชนะว่า ผู้มีราตรีเดียวเจริญ จะแปลว่า ผู้มีแต่ละราตรีน่าโชค ก็ได้)

² ส.ส.15/22/7

ดังนี้ แล้วเทียบกับการปฏิบัติต่ออนาคตด้วยปัญญาที่ใช้นำเพื่อกิจตามบาลีข้อต่อ ๆ ไป เริ่มตั้งแต่คำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ไปจนถึงการบำเพ็ญกิจของพระภิกษุ และเริ่มแต่การบำเพ็ญกิจส่วนตัว ไปจนถึงความรับผิดชอบต่อกิจการของส่วนรวม ดังนี้

“พึงระวังสิ่งที่ควรระวัง พึงป้องกันภัยที่ยังไม่มาถึง, ชีวชนตรวจตราโลกทั้งสอง เพราะคำนึงภัยที่ยังไม่มาถึง”¹

“เป็นคนควรหวังเรื่อยไป บัณฑิตไม่ควรท้อแท้ เราเห็นประจักษ์มากับตนเอง เราปรารถนาอย่างใด ก็ได้สมตามนั้น”²

“เธอทั้งหลาย จงยังกิจ(ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น) ให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท”³

ตัวอย่างการคำนึงอนาคตแล้วปฏิบัติกิจตนเองของพระภิกษุ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นภัยอนาคต 5 ประการต่อไปนี้ ย่อมควรแท้ที่ภิกษุจะเป็นอยู่ โดยเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศตัวเกิดเกี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง; 5 ประการคืออะไร? คือ

1. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นดังนี้ว่า: เวลานี้ เรายังหนุ่ม ยังเยาว์ มีผมนำสนธิ ประกอบด้วยความหนุ่มแน่นยามปฐมวัย แต่ก็จะมีคราวสมัยที่ความชราจะเข้าต้องกายนี้ได้ ก็แลการที่คนแก่เปล่าถูกชราครอบงำแล้วจะมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย ย่อมมิใช่จะทำได้โดยง่าย การที่จะเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแคนไพร ก็มีใช่จะทำได้โดยง่าย อย่างกระนั้นเลย ก่อนที่สภาพอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าชอบ ไม่น่าพึงใจนั้นจะมาถึง เรารีบเริ่มระดมความเพียรเสียก่อนเถิด เพื่อจะได้บรรลุธรรมที่ยังไม่ไ้บรรลุ...ซึ่งเมื่อเรามีพร้อมแล้ว แม้จะแก่เปล่าลงก็จักเป็นอยู่ผาสุก....

2. อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า: เวลานี้ เรามีอาพาธน้อย มีความเจ็บไข้หาย ประกอบด้วยแรงไฟเผาผลาญย่อยอาหารที่ส่ำเสมอ ไม่เย็นเกินไปไม่ร้อนเกินไป พอดี เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร แต่ก็จะมีคราวสมัยที่ความเจ็บไข้จะเข้าต้องกายนี้ได้ ฯลฯ เราจะรีบเริ่มระดมความเพียร...แม้เจ็บไข้ ก็จักเป็นอยู่ผาสุก....

3. อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า: เวลานี้ ข้าวยังดี บิณฑบาตหาได้ง่าย การยังชีพด้วยการอุ้มบาตรเที่ยวไป ก็ยังทำได้ง่าย แต่ก็จะมีคราวสมัยที่อาหารขาดแคลน ข้าวไม่ดี หาบิณฑบาตได้ยาก การยังชีพด้วยการอุ้มบาตรเที่ยวไป จะมีใช่ทำได้ง่าย พวกประชาชนในที่หาอาหารได้ยากก็จะอพยพไปยังถิ่นที่หาอาหารได้ง่าย วัคในถิ่นนั้นก็จะเป็นที่คับคั่งจอแจ ก็เมื่อวัคคับคั่งจอแจ การที่จะมนสิการคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลายย่อมมิใช่จะทำได้ง่าย การที่จะเข้าเสพอาศัยเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแคนไพร ก็มีใช่

¹ จุ.ชา.27/545/136; 1092/231

² จุ.ชา.27/51/17; 1854/362; 28/450/167 เป็นต้น

³ พุทธปัจจัยมวจา, ที.ม.10/143/180

จะทำให้ง่าย อย่างกระนั้นเลย ฯลฯ เราจะริบเริ่มระคมความเพียร...แม้อาหารซากแคลน ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

4 อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า: เวลาที่ ประชาชนทั้งหลาย พร้อมเพรียง ร่วมบันเทิง ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำกับน้ำมัน มองคู่กันด้วยสายตารักใคร่ แต่ก็จะมีคราวสมัยที่เกิดมีภัย มีการก่อกำเริบ ในแคว้นอง ชาวชนบทพากันขึ้นยานหนีแยกย้ายกันไป ในเมื่อมีภัย ประชาชนทั้งหลายย่อมอพยพไปยังถิ่นที่ปลอดภัย วัดในถิ่นนั้นก็จะคับคั่งจอแจ ฯลฯ เราจะริบเริ่มระคมความเพียร...แม้เมื่อมีภัย ก็จักเป็นอยู่ผาสุก...

5 อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นดังนี้ว่า: เวลาที่ สงฆ์ยังพร้อมเพรียง ร่วมบันเทิงไม่วิวาทกัน P การสวดปาติโมกข์ร่วมกัน เป็นอยู่ผาสุก แต่ก็จะมีคราวสมัยที่สงฆ์แตกแยกกัน ครั้นเมื่อสงฆ์แตกแยกแล้ว การที่จะมนสิการคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ย่อมจะมีใช่เป็นสิ่งที่ทำได้โดยง่าย การที่จะเข้าเสพออาศัยเสนาสนะอันสงบ ในราวป่าแคว้นไพร ก็มิใช่จะทำให้ง่าย อย่างกระนั้นเลย rnr เราจะริบเริ่มระคมความเพียร...แม้สงฆ์แตกแยกกัน ก็จักเป็นอยู่ผาสุก ”¹

อีกสูตรหนึ่งตรัสสอนภิกษุผู้อยู่ป่าว่า เมื่อมองเห็นอนาคตภัย 5 ประการ ควรจะเป็นอยู่โดยไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศตัวเด็ดเดี่ยว เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง อนาคตภัย 5 ประการนั้นคือ การพิจารณาว่า ตนเองอยู่ผู้เดียวในป่า ภู แม่งป่อง หรือตะขาบ อาจขบกัด หรืออาจพลัดลื่นตกลงลิ้ม อาหารที่ฉนั้นแล้วอาจเป็นพิษ ดีหรือเสมหะอาจกำเริบ อาจเป็นโรคลมร้ายแรง อาจพบสัตว์ร้าย เช่น สิงห์ เสือ หมี อาจพบคนร้าย หรือพบอมมนุษย์ร้าย แล้วถูกทำอันตราย อาจถึงแก่ความตายเพราะเหตุเหล่านั้น จึงจะต้องเริ่มระคมความเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ²

ในด้านการเตรียมการเพื่อปกป้องคุ้มครองกิจการและประโยชน์สุขของส่วนรวมในกาลภายหน้า ก็มีพุทธพจน์ตรัสสนับสนุนไว้เป็นตัวอย่างคล้าย ๆ กัน เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัย 5 ประการเหล่านี้ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักล่วงหน้าไว้ ครั้นรู้ตระหนักล่วงหน้าแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคตภัยเหล่านั้น; อนาคตภัย 5 ประการคืออะไร?

1. ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีไค้อบรมกาย มีไค้อบรมศีล มีไค้อบรมจิต มีไค้อบรมปัญญา, เธอเหล่านั้น ทั้งที่ตนเองมีไค้อบรมกาย-ศีล-จิต-ปัญญา จักให้อุปสมบทชนเหล่านี้ และพวกเธอจักไม่สามารถฝึกฝนชนเหล่านั้นในอริศีล ในอริจิต ในอริปัญญา, แม้ชนเหล่านั้นก็จักเป็นผู้มีไค้อบรมกาย มีไค้อบรมศีล มีไค้อบรมจิต มีไค้อบรมปัญญา, ชนเหล่านั้น ทั้งที่ตนเองมีไค้อบรมกาย-ศีล-จิต-ปัญญา ก็จักให้อุปสมบทชนเหล่านี้ และจักไม่สามารถฝึกฝนชนเหล่านั้นในอริศีล ในอริจิต ในอริปัญญา, แม้ชนเหล่านั้น ก็จักเป็นผู้มีไค้อบรมกาย มีไค้อบรมศีล มีไค้อบรมจิต มีไค้อบรมปัญญา; โภชนันนี้แล เพราะธรรม

¹ อ.ป.ญจก.22/78/117

² อ.ป.ญจก.22/77/115

เลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน.....

2. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีไถ้อบรมกาย มีไถ้อบรมศีล มีไถ้อบรมจิต มีไถ้อบรมปัญญา.....เธอเหล่านั้นจักให้นิสัย (เป็นอาจารย์ปกครองดูแลสั่งสอนฝึกอบรม) แก่ชนเหล่านั้น ฯลฯ ไฉนนิยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน.....

3. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีไถ้อบรมกาย มีไถ้อบรมศีล มีไถ้อบรมจิต มีไถ้อบรมปัญญา, เธอเหล่านั้น.....กล่าววชิธรรมกถา เวทลลกถา ดสาเข้าสู่ธรรมที่ผิด ก็จักไม่รู้ตัว, ไฉนนิยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน.....

4. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีไถ้อบรมกาย มีไถ้อบรมศีล มีไถ้อบรมจิต มีไถ้อบรมปัญญา, เธอเหล่านั้น.....ครั้นเมื่อมีผู้กล่าวสูตรทั้งหลาย ที่เป็นถกาคกภาษิต ลึกซึ้ง มีอรรถล้าลึกเป็นโลกุตระ เกี่ยวด้วยสัญญา จักไม่ตั้งใจฟัง ไม่เจียโสกลองสลับ ไม่ตั้งใจเพื่อจะรู้ ไม่สำคัญเห็นธรรมเหล่านั้นว่าเป็นสิ่ง อันพึงเล่าเรียน, แต่ครั้นเมื่อเขากล่าวสูตรทั้งหลายที่กวีแต่ง เป็นบทกวี มีอักษระ พยัญชนะวิจิตร เป็นเรื่อง ภายนอก เป็นสาวกภาษิต จักตั้งใจฟัง จักเจียโสกลองสลับ จักตั้งใจเพื่อจะรู้ และจักสำคัญเห็นธรรมเหล่านั้น ว่าเป็นสิ่งอันพึงเล่าเรียน, ไฉนนิยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน.....

5. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้มีไถ้อบรมกาย มีไถ้อบรมศีล มีไถ้อบรมจิต มีไถ้อบรมปัญญา.....ภิกษุทั้งหลายที่เป็นเถระ จักเป็นผู้มีมาก ย่อหย่อน เป็นผู้นำในทางเชื่อนแซ ทอกระ ในการอยู่สงฆ์ ไม่เริ่มระคมความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่เข้าถึง เพื่อ ประจักษ์แจ้งธรรมที่ยังไม่ประจักษ์แจ้ง, ชุมชนผู้เกิดภายหลัง จักถือตามอย่างภิกษุเถระเหล่านั้น และชุมชน แม้นั้นก็จักเป็นผู้มีมาก ย่อหย่อน เป็นผู้นำในทางเชื่อนแซ ทอกระในการอยู่สงฆ์ ไม่เริ่มระคมความเพียร..... ไฉนนิยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน; ภิกษุทั้งหลาย นี่คือนาคคกภัยประการที่ 5 ซึ่งยังไม่เกิดในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนั กล่วงหน้า และครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคคกภัยนั้น.....”¹

นอกจากนี้ ยังตรัสอนาคคกภัยเกี่ยวกับส่วนรวมไว้อีกหมวดหนึ่ง ความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคคกภัย 5 ประการเหล่านี้ ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนั กล่วงหน้าไว้ และครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันอนาคคกภัยเหล่านั้น; อนาคคกภัย 5 ประการคืออะไร ?

1. ภิกษุทั้งหลาย ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบสวสยชอบงามในเรื่องจีวร.....จักละเลิกการ ถือครองผ้าบังสุกุล จักละเลิกเสนาสนะอันสงัดในราวป่าแค่นไพร จักมาออกกันอยู่ในหมู่บ้าน อำเภอ และ เมืองหลวง และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะ มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่จีวร.....

¹ อ.ปญจก.22/79/121

2. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบคิงามเฮอร์คอร้อยในเรื่องอาหารบิณฑบาตจักมาออกกันอยู่ ในหมู่บ้าน อำเภอ และเมืองหลวง คอยแสวงหารสเลิศกล้วยปลาลิ้น และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะ มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่อาหารบิณฑบาต.....

3. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้ชอบโก๋ชอบงาม ในเรื่องที่อยู่อาศัย.....และจักประกอบการแสวงหาอันไม่สมควร อันไม่เหมาะ มีประการต่างๆ เพราะเห็นแก่ที่อยู่อาศัย.....

4. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้อยู่คลุกคลีด้วยภิกษุณี นางสิกขมานาและสามเณรทั้งหลาย, และเมื่อมีการคลุกคลีด้วยภิกษุณี นางสิกขมานา และสามเณรทั้งหลาย ก็เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เธอทั้งหลายจักประพฤติกิเลสจรรยไคยโมอินคิ หรือจักลาสิกขาเวียนกลับไปเป็นคฤหัสถ์.....

5. อีกประการหนึ่ง ในอนาคตกาล ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้อยู่คลุกคลีด้วยคนวัคและสามเณรทั้งหลาย, และเมื่อมีการคลุกคลีด้วยคนวัคและสามเณรทั้งหลาย ก็เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือเธอทั้งหลายจักเป็นอยู่ประกอบการบริโภคลิงของที่ทำการสังสมไว้ มีประการต่างๆ จักกระทำนิมิต (เลศนัยหลาภ) แม้อย่างหยาบๆ แม้ที่แผ่นดิน แม้ที่ปลายผักหญ้า, นี่คือนาคคกยประการที่ 5 ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในบัดนี้ จักเกิดขึ้นในกาลต่อไป เธอทั้งหลายพึงรู้ตระหนักล่วงหน้า และครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายามเพื่อป้องกันนาคคกยนั้น.....”¹

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นตัวอย่างพอเป็นเครื่องเทียบเพื่อช่วยให้แบ่งแยกได้ระหว่างความคิดถึงอดีตและอนาคต ตามแนวทางของตัณหาที่เพื่อผันเคลื่อนลอย ผลาญเวลาและคุณภาพของจิตใจให้สูญเสียไปเปล่า กับความคิดถึงอดีตและอนาคตตามแนวทางของปัญญา ที่เป็นเรื่องของกิจในปัจจุบัน อันช่วยให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติ ช่วยให้การปฏิบัติในปัจจุบันถูกต้องได้ผลดียิ่งขึ้น เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักการนี้ กลับกลายเป็นการสนับสนุนให้มีการตระเตรียมและวางแผนกิจการล่วงหน้า ดังตัวอย่างกิจการสำคัญของสงฆ์ เช่น การสังคายนาครั้งที่ 1 ก็เกิดขึ้นเพราะความคำนึงอนาคตชนที่เชื่อมโยงถึงกิจที่จะกระทำในปัจจุบันได้² โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

10. วิธีคิดแบบวิภาษวาท ความจริงวิภาษวาทไม่ใช่วิธีคิดโดยตรง แต่เป็นวิธีพูดหรือการแสดงหลักการแห่งคำสอนแบบหนึ่ง อย่างไรก็ตาม การคิดกับการพูดเป็นกรรมใกล้ชิดกันที่สุด ก่อนจะพูดก็ต้องคิดก่อน สิ่งที่พูดล้วนสำเร็จมาจากความคิดทั้งสิ้น ในทางธรรมก็แสดงหลักไว้ว่า วีสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งคำพูด) ได้แก่วิตกและวิจารณ์³ ดังนั้น จึงสามารถกล่าวถึงวิภาษวาทในระดับที่เป็นความคิดได้ ยิ่งกว่านั้นคำว่าวาทะต่าง ๆ หรือที่เรียกกันว่าวาทะอย่างนั้นอย่างนี้ ก็มีความหมายลึกซึ้งถึงไปถึง

¹ อ.ป.ญจก.22/80/124.

² สังคิตติสูตร ในพระไตรปิฎก ก็เกิดจากการที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภอดีต (การแตกแยกของนิครนถ์ ภายหลังศาสดาสันนิษิต) และทรงปรารภอนาคต (การรื้อยกรองธรรมวินัย เพื่อเป็นหลักช่วยมิให้สงฆ์ภายหลังแตกแยกกัน); ข้อสรุปที่ดีที่สุด ก็คือความหมายของสติที่เป็นพุทธพจน์นั้นเองว่า “ระลึกกิจที่ทำ คำที่พูดแล้วแน่วแน่ว่าได้” (ที.ป.11/357/283; อภิ.วิ.35/543/306; วสว. วสว)

³ ม.ม.12/509/550; ส.ส.พ.18/561/361

ระบบความคิดทั้งหมด ซึ่งเป็นที่มาแห่งระบบคำสอนทั้งหมด ที่เรียกกันว่าเป็นลัทธิหนึ่ง ศาสนาหนึ่ง หรือปรัชญาสายหนึ่ง เป็นต้น คำว่าวาทะ จึงเป็นไวยากรณ์แห่งกันและกันของคำว่า ทิฏฐิ ทิฐิ หรือ ทฤษฎี เช่น สัพพัตถิกวาท คือ สัพพัตถิกทิฏฐิ นัตถิกวาท คือนัตถิกทิฏฐิ สัสสวาท คือสัสสตทิฏฐิ อจเจทวาท คืออจเจททิฏฐิ อเหตุกวาท คืออเหตุกทิฏฐิ เป็นต้น คำว่าวิภัชชวาทนี้ เป็นชื่อเรียกอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา เป็นคำสำคัญคำหนึ่งที่ใช้แสดงระบบความคิดที่เป็นแบบของพระพุทธศาสนา และวิธีคิดแบบวิภัชชวาท ก็มีความหมายคลุมถึงวิธีคิดแบบต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วได้หลายอย่าง การกล่าวถึงวิธีคิดแบบวิภัชชวาท นอกจากทำให้รู้จักวิธีคิดแง่อื่น ๆ เพิ่มขึ้นแล้ว ยังจะช่วยให้เข้าใจวิธีคิดบางอย่าง ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นชัดเจนขึ้นอีกด้วย

วิภัชชวาท เป็นชื่อเรียกอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา หรือเป็นคำหนึ่งที่แสดงระบบความคิดของพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธเจ้าทรงเรียกพระองค์เองว่าเป็น วิภัชชวาท หรือวิภัชชาที่¹ และคำว่า วิภัชชวาท หรือวิภัชชวาทนั้น ก็ได้เป็นคำเรียกพระพุทธศาสนา หรือคำเรียกพระนามของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ใช้อ้างกันมาในประวัติการณ์แห่งพระพุทธศาสนา เช่น ในคราวสังคายนาครั้งที่ 3 พระเจ้าอโศกมหาราชตรัสถามพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ประธานสงฆ์ในการสังคายนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะอย่างไร พระเถระทูลตอบว่า “มหาบพิตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นวิภัชชวาท”²

วิภัชชวาท มาจาก วิภัชช + วาท วิภัชช แปลว่า แยกแยะ แบ่งออก จำแนก หรือแจกแจง ใกล้กับคำที่ใช้ในปัจจุบันว่าวิเคราะห์ วาท แปลว่า การกล่าว การพูด การแสดงคำสอน วิภัชชวาทจึงแปลว่า การพูดแยกแยะ พูดจำแนก หรือพูดแจกแจง หรือแสดงคำสอนแบบวิเคราะห์ ลักษณะสำคัญของความคิดและการพูดแบบนี้คือ การมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่และด้านครบทุกแง่ทุกด้าน ไม่ใช่จับเอาแง่หนึ่งแง่เดียว หรือบางแง่ขึ้นมาวินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่างนั้นทั้งหมด หรือประเมินคุณค่าความดีความชั่วเป็นต้น โดยถือเอาส่วนเดียวหรือบางส่วนเท่านั้นแล้วตัดสินพรวดลงไป วาทะที่ตรงข้ามกับวิภัชชวาท เรียกว่า เอกังสวาท แปลว่าพูดแง่เดียว คือจับได้เพียงแง่หนึ่ง ด้านหนึ่ง หรือส่วนหนึ่งก็วินิจฉัยตีคลุมลงไปอย่างเดียวทั้งหมด หรือพูดตายตัวอย่างเดียว

เพื่อให้เข้าใจความหมายของวิภัชชวาทชัดเจนยิ่งขึ้น อาจจำแนกแนววิธีคิดของวิภัชชวาทนั้นออกให้เห็นในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

ก. จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง แบ่งชอยได้เป็น 2 อย่างคือ

- จำแนกตามแง่ด้านต่าง ๆ ตามที่เป็นอยู่จริงของสิ่งนั้น ๆ คือมองหรือแถลงความจริงให้ตรงตามที่เป็นอยู่ในแง่ด้านนั้นนั้น ไม่ใช่จับเอาความจริงแง่หนึ่งด้านหนึ่งหรือแง่อื่นด้านอื่นมาตีคลุมเป็นอย่าง

¹ เช่น ม.ม.13/711/651; อ.ทส.ก.24/94/204 ซึ่งจะแสดงเนื้อความต่อไป

² วินย.อ.1/60; ปญจ.อ.145; วิสฺสุทฺธิ.ฎีกา 3/238; และดูประกอบ วิสฺสุทฺธิ.3/114,374;วิภ.ก.อ.168;ปญจ.อ.675; และดูเบ็ดเตล็ด วินย.ฎีกา 1/227; วิสฺสุทฺธิ.ฎีกา 3/45,217,518; อ.อ.3/166.

นั้นไปหมด เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลผู้หนึ่งว่าเขาดีหรือไม่ดี ก็ชี้ความจริงตามแง่ด้านที่เป็นอย่างนั้นว่า แ่งนั้น ด้านนั้น กรณีนั้น เขาดีอย่างไร หรือไม่ดีอย่างไร เป็นต้น ไม่ใช่เหมาคลุมง่าย ๆ ทั้งหมด ถ้าจะประเมินคุณค่า ก็ตกลงกำหนดลงว่าจะเอาแง่ใดด้านใดบ้าง แล้วพิจารณาที่ละแง่ ประมวลลงตามอัตราส่วน ตัวอย่างวิภาษวาทในแง่นี้ เช่น คำสอนเกี่ยวกับ กามโมคี หรือชาวบ้าน 10 ประเภทที่จะกล่าวต่อไป

- จำแนกโดยมองหรือแสดงความจริงของสิ่งนั้น ๆ ให้ครบทุกแง่ทุกด้าน คือ เมื่อมองหรือพิจารณาสิ่งใดไม่มองแคบ ๆ ไม่ติดอยู่กับส่วนเดียวแง่เดียวของสิ่งนั้น หรือวินิจฉัยสิ่งนั้นด้วยส่วนเดียวแง่เดียวของมัน แต่มองหลายแง่หลายด้าน เช่นจะว่าดีหรือไม่ดี ก็ว่า ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น ไม่ดีในแง่หนึ่ง ด้านนั้น กรณีนั้น สิ่งนี้ไม่ดีในแง่หนึ่ง แต่ดีในแง่หนึ่ง สิ่งนั้นดีในแง่หนึ่ง แต่ไม่ดีในแง่หนึ่ง เป็นต้น การคิดจำแนกแ่งนี้ มองดูคล้ายกับข้อแรก แต่เป็นคนละอย่าง และเป็นส่วนเสริมกันกับข้อแรก ให้ผลสมบูรณ์ ตัวอย่างเช่นคำสอนเกี่ยวกับกามโมคี คือชาวบ้าน 10 ประเภทนั้น และเรื่องพระบ้านพระปาที่ควรยกย่องหรือติเตียน เป็นต้น¹ การคิดแ่งนี้ มีผลรวมไปถึงการเข้าใจในภาวะที่องค์ประกอบต่าง ๆ หรือลักษณะด้านต่าง ๆ มาประมวลกันเข้าโดยครบถ้วน จึงเกิดเป็นสิ่งนั้น ๆ หรือเหตุการณ์นั้น ๆ และการมองสิ่งหนึ่ง ๆ เหตุการณ์หนึ่ง ๆ โดยเห็นกว้างออกไปถึงลักษณะด้านต่าง ๆ และองค์ประกอบต่าง ๆ ของมัน

ข จำแนกโดยส่วนประกอบ คือวิเคราะห์แยกแยะออกไปให้รู้เท่าทันภาวะที่สิ่งนั้น ๆ เกิดขึ้นจากองค์ประกอบย่อย ๆ ต่าง ๆ มาประชุมกันเข้า ไม่ติดตันอยู่ภายนอกหรือถูกลวงโดยภาพรวมของสิ่งนั้น ๆ เช่น แยกแยะสัตว์บุคคลออกเป็นนามและรูป เป็นขันธ 5 และแบ่งชอยแต่ละอย่าง ๆ ออกไป จนเห็นภาวะที่ไม่เป็นอัตตา เป็นทางรู้เท่าทันความจริงของสังขารธรรมทั้งหลาย วิภาษวาทแ่งนี้ตรงกับวิธีคิดอย่างที 2 (วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ) ที่กล่าวแล้วข้างต้น จึงไม่จำเป็นต้องบรรยายอีก เดิมทีเดียวคำว่าวิภาษวาท ท่านไม่ได้มุ่งใช้ในความหมายแ่งนี้ แต่ในคัมภีร์รุ่นหลังท่านใช้ศัพท์คลุมถึงด้วย² จึงนำมากล่าวรวมไว้

ค. จำแนกโดยลำดับขณะ คือ แยกแยะวิเคราะห์ปรากฏการณ์ตามลำดับความสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ชอยออกไปเป็นแต่ละขณะ ๆ ให้มองเห็นตัวเหตุปัจจัยที่แท้จริง ไม่ถูกลวงให้จับเหตุปัจจัยสับสน การคิดแบบนี้เป็นด้านหนึ่งของการคิดจำแนกโดยส่วนประกอบและการคิดจำแนกตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย แต่มีลักษณะและการใช้งานพิเศษ จึงแยกออกมาแสดงเป็นอย่างหนึ่ง เป็นวิธีที่ใช้มากในฝ่ายอภิธรรม ตัวอย่างเช่น เมื่อโจรขึ้นปล้นบ้านและฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย คนทั่วไปอาจพูดว่า โจรฆ่าคนตาย เพราะความโลภ คือ ความอยากได้ทรัพย์เป็นเหตุให้ฆ่าเจ้าทรัพย์ คำพูดนี้ใช้ได้เพียงในฐานะเป็นสำนวน

¹ ดูบาลีที่จะยกมาแสดงต่อไป

² เช่น วิสุทฺธิ.ฎีกา 3/45,349,397 (คำเดิมที่ใช้ในความหมายนี้คือ วิภังค์ เช่น ธาตวิภังค์ ชันธวิภังค์ เป็นต้น)

พูดให้เข้าใจกันง่าย ๆ แต่เมื่อวิเคราะห์ทางด้านกระบวนการที่เป็นไปภายในจิตอย่างแท้จริง หาเป็นเช่นนั้นไม่ ความโลภเป็นเหตุของการฆ่าไม่ได้ โทสะจึงจะเป็นเหตุของการฆ่าได้ เมื่อวิเคราะห์โดยลำดับ ขณะแล้วก็จะเห็นว่า โจรโลภอยากได้ทรัพย์ แต่เจ้าทรัพย์เป็นอุปสรรคต่อการได้ทรัพย์นั้น ความโลภทรัพย์จึงเป็นเหตุให้โจรมีโทสะต่อเจ้าทรัพย์ โจรจึงฆ่าเจ้าทรัพย์ด้วยโทสะนั้น โจรโลภอยากได้ทรัพย์ หาได้โลภอยากได้เจ้าทรัพย์แต่อย่างใดไม่ ตัวเหตุที่แท้ของการฆ่าคือโทสะ หาใช่โลภะไม่ โลภะเป็นเพียงเหตุให้ลักทรัพย์เท่านั้น แต่เป็นปัจจัยให้โทสะเกิดขึ้นต่อสิ่งอื่นซึ่งขัดขวางหรือไม่เกื้อกูลต่อความมุ่งหมายของมัน อย่างไรก็ตาม ในภาษาสามัญจะพูดว่า โจรฆ่าคนเพราะความโลภก็ได้ แต่ให้รู้เข้าใจเท่าทันความจริงในกระบวนการที่เป็นไปตามลำดับขณะดังที่กล่าวมาแล้ว ว่าความโลภเป็นตัวการเริ่มต้นในเรื่องนั้นเท่านั้น การแยกแยะหรือวิเคราะห์โดยขณะเช่นนี้ทำให้ในสมัยต่อมา มีคำเรียกพระพุทธศาสนาว่าเป็น ขณิกาวาท

ง. จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย คือสืบสาวสาเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์สืบทอดกันมาของสิ่งหรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทำให้มองเห็นความจริงที่สิ่งทั้งหลายไม่ได้ตั้งอยู่ลอย ๆ ไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ ไม่ได้ดำรงอยู่เป็นอิสระจากสิ่งอื่น ๆ และไม่ได้ดำรงอยู่โดยตัวของมันเอง แต่เกิดขึ้นด้วยอาศัยเหตุปัจจัย จะดับไปและสามารถดับได้ด้วยการดับที่เหตุปัจจัย การคิดจำแนกในแง่นี้ เป็นวิธีคิดที่สำคัญมากอย่างหนึ่ง ตรงกับวิธีคิดแบบที่ 1 ที่กล่าวแล้วข้างต้น คือวิธีคิดแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัย หรือวิธีคิดแบบอิทัปปัจจยตา ซึ่งนอกจากจะได้บรรยายในวิธีคิดแบบที่ 1 แล้ว ยังได้อธิบายไว้อย่างยืดยาวในบทว่าด้วยปฏิจจนุปบาท

ความคิดที่ขาดความตระหนักในความสัมพันธ์ ทำให้คนโน้มเอียงไปในทางที่จะยึดความเห็นสุดทางข้างใดข้างหนึ่ง เช่น ยึดถือสัสสत्ตาวาท มองเห็นว่ามัตตตาที่ตั้งอยู่เที่ยงแท้วันรันดร หรือยึดถืออุจเจทวาท มองเห็นว่ามัตตตาต้องดับสิ้นขาดสูญไป ทั้งนี้เพราะเมื่อเผลอลืมมองความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัย ก็มองเห็นสิ่งนั้นตั้งอยู่ขาดลอยโดด ๆ แล้วความเห็นเอียงสุดอย่างใดอย่างหนึ่งก็จึงเกิดขึ้น แต่ภาวะที่เป็นจริงของสิ่งทั้งหลายไม่ได้ขาดลอยอย่างที่คนตัดตอนมองเอาอย่างนั้น สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์กัน ขึ้นต่อกัน และสืบทอดกัน เนื่องด้วยปัจจัยย่อยต่าง ๆ ความมีหรือไม่มีไม่ใช่ภาวะเด็ดขาดลอยตัว ภาวะที่เป็นจริงเป็นเหมือนอยู่กลางระหว่างความเห็นเอียงสุดสองอย่างนั้น ความคิดแบบจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยช่วยให้มองเห็นความจริงนั้น และตามแนวคิดนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมอย่างที่เราเรียกว่าเป็นกลาง ๆ คือไม่กล่าวว่า สิ่งนี้มี หรือว่าสิ่งนี้ไม่มี แต่กล่าวว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี หรือว่านี่มีในเมื่อมันมี นี่ไม่มีในเมื่อมันไม่มี การแสดงความจริงอย่างนี้ นอกจากเรียกว่าอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจนุปบาทแล้ว ยังเรียกอีกอย่างหนึ่งว่ามัชฌิมนธรรมเทศนา จึงอาจเรียกวิธีคิดแบบนี้อีกอย่างหนึ่งด้วยว่า วิธีคิดแบบมัชฌิมนธรรมเทศนา หรือเรียกสั้น ๆ ว่า วิธีคิดแบบมัชฌิมนธรรม

การจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยนั้น นอกจากช่วยไม่ให้เผลอมองสิ่งต่าง ๆ หรือปัญหาต่าง ๆ อย่างโดดเดี่ยวขาดลอย และช่วยให้ความคิดเดินได้เป็นสายไม่ติดตันแล้ว ยังครอบคลุมไปถึงการที่

จะให้อำนาจจับเหตุปัจจัยได้ตรงกับผลของมัน หรือให้ได้เหตุปัจจัยที่ลงตัวพอดีกับผลที่ปรากฏด้วย ความที่ว่ามันเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ที่มักเกิดขึ้นแก่คนทั่วไป 3 อย่างคือ

1) การนำเอาเรื่องราวอื่น ๆ นอกกรณี มาปะปนสับสนกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณี เช่น เมื่อบุคคลที่ไม่สู้ดีคนหนึ่ง ได้รับผลอย่างหนึ่งที่คนเห็นว่าเป็นผลดี มีคนอื่นบางคนพูดว่า นาย ก. หรือนาย ข. ซึ่งเป็นคนดีมาก มีความดีหลายอย่าง อย่างนั้นอย่างนี้ ทำไมจึงไม่ได้รับผลดีนี้ บางทีความจริงเป็นว่า ความดีของนาย ก. หรือนาย ข. ที่มีหลาย ๆ อย่างนั้น ไม่ใช่ความดีที่สำหรับจะให้ได้รับผลเฉพาะอันนั้น วิธีคิดแบบนี้ช่วยให้แยกเอาเรื่องราวหรือปัจจัยอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องออกไปจากเหตุปัจจัยที่แท้จริงของกรณีนั้นได้ ความหมายข้อนี้รวมถึงการจับผลให้ตรงกับเหตุด้วย คือเหตุปัจจัยใดเป็นไปเพื่อผลใด หรือผลใดพึงเกิดจากเหตุปัจจัยใด ก็มองเห็นตรงตามนั้นไม่ไขว่เขวสับสน

2) ความไม่ตระหนักถึงภาวะที่ปรากฏการณ์หรือผลที่คล้ายกัน อาจเกิดจากเหตุปัจจัยต่างกัน และเหตุปัจจัยอย่างเดียวกัน อาจไม่นำไปสู่ผลอย่างเดียวกัน เช่น ภิกษุอยู่ป่า พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญก็มี ไม่สรรเสริญก็มี โดยทรงพิจารณาสุดแต่เหตุคือเจตนา อีกตัวอย่างหนึ่ง การได้ทรัพย์มา อาจเกิดจากการขยันทำการงาน จากการทำให้ผู้ให้ทรัพย์พอใจ หรือการลักขโมยก็ได้ คนได้รับการยกย่องสรรเสริญ อาจเกิดจากการทำความดีในสังคมที่นิยมความดี หรือเกิดจากการทำอะไรบางอย่างแม้ไม่ดีแต่เป็นประโยชน์ หรือเป็นที่ชอบใจของผู้ยกย่องสรรเสริญนั้นก็ได้ ในกรณีเหล่านี้จะต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยต่างกัน ที่ให้เห็นผลเหมือน ๆ กันนั้น ยังมีผลต่างกันอย่างอื่น ๆ ที่ไม่ได้พิจารณาในกรณีเหล่านี้ด้วย ในทำนองเดียวกัน คนต่างคนทำความดีอย่างเดียวกัน คนหนึ่งทำแล้วได้รับการยกย่องสรรเสริญ เพราะทำในที่เขานิยมความดีนั้น หรือทำเหมาะกับกาลเวลาที่ความดีนั้นก่อประโยชน์แก่คนที่ยกย่อง อีกคนหนึ่งทำแล้วกลับไม่เป็นที่ชื่นชม เพราะทำในที่เขาไม่นิยมความดีนั้น หรือทำแล้วเป็นการทำลายประโยชน์ของคนที่ไม่พอใจ หรือมีความบกพร่องในตนเองอย่างอื่นของผู้กระทำความดีนั้น ดังนั้นเป็นต้น ในกรณีเหล่านี้ จะต้องตระหนักด้วยว่า เหตุปัจจัยอย่างเดียวกันที่ยกขึ้นพิจารณานั้น ไม่ใช่เป็นเหตุปัจจัยทั้งหมดที่จะให้ได้รับผลอย่างนั้น ความจริงสภาพแวดล้อมและเรื่องราวอื่น ๆ ก็เป็นปัจจัยร่วมด้วยที่จะให้เกิดหรือไม่ให้เกิดผลอย่างนั้น

3) การไม่ตระหนักถึงเหตุปัจจัยส่วนพิเศษนอกเหนือจากเหตุปัจจัยที่เหมือนกัน ข้อนี้เกี่ยวเนื่องกับความตอนท้ายของข้อ 2) กล่าวคือคนมักมองเฉพาะแต่เหตุปัจจัยบางอย่างที่ตนมันหมายว่าจะให้เกิดผลอย่างนั้น ๆ ครั้นต่างบุคคลทำเหตุปัจจัยอย่างเดียวกันแล้ว คนหนึ่งได้รับผลที่ต้องการ อีกคนหนึ่งไม่ได้รับผลนั้น ก็เห็นไปว่าเหตุปัจจัยนั้นไม่ให้ผลจริง เป็นต้น เช่น คนสองคนทำงานดีเท่ากัน มีกรณีที่จะได้รับการคัดเลือกอย่างหนึ่ง เป็นธรรมดาที่คนหนึ่งจะได้รับเลือก อีกคนหนึ่งไม่ได้รับเลือก ถ้าไม่ใช้วิธีเสี่ยงทายโดยจับสลาก ก็จะมีปัจจัยอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น คนหนึ่งสุขภาพดีกว่า หรือรูปร่างดีกว่า และคุณธรรมหรือความบกพร่องของผู้คัดเลือก เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยได้ทั้งสิ้น

ตัวอย่างที่ยกมาในที่นี้ เกี่ยวกับหลักกรรมทั้งนั้น แม้ตัวอย่างที่เป็นไปตามกฎอย่างอื่น ก็พึงเข้าใจใน

ทำนองเดียวกัน

จ. จำแนกโดยเงื่อนไข คือมองหรือแสดงความจริงโดยพิจารณาเงื่อนไขประกอบด้วย ข้อนี้เป็นวิภาษชาตแบบที่พบบ่อยมากอย่างหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น ถ้าถูกถามว่า บุคคลนี้ควรคบหรือไม่ ถิ่นสถานนี้ควรเข้าเกี่ยวข้องกับหรือไม่ ถ้าพระภิกษุเป็นผู้ตอบ ก็อาจกล่าวตามแนวบาลีว่าถ้าคบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับแล้ว อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อม ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าเกี่ยวข้อง แต่ถ้าคบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับแล้ว อกุศลธรรมเสื่อม กุศลธรรมเจริญ ควรคบ ควรเกี่ยวข้อง¹ หรือถ้าถามว่าภิกษุควรถืออุตุจกหรือไม่ ท่านก็จะตอบว่า ภิกษุใดถืออุตุจกแล้ว กรรมฐานดีขึ้น ภิกษุนั้นควรถือ ภิกษุใดถือแล้ว กรรมฐานเสื่อม ภิกษุนั้นไม่ควรถือ ภิกษุใดจะถืออุตุจกก็ตาม ไม่ถือก็ตาม กรรมฐานก็เจริญทั้งนั้น ไม่เสื่อม ภิกษุนั้นเมื่อจะอนุเคราะห์ชนรุ่นหลัง ควรถือ ส่วนภิกษุใดจะถืออุตุจกก็ตาม ไม่ถือก็ตาม กรรมฐานย่อมไม่เจริญ ภิกษุนั้นก็ควรถือ เพื่อเป็นพื้นอุปนิสัยไว้² หรือถ้ามีผู้กล่าวว่าพระพุทธเจ้าเป็นอุจเฉทวาทหรือไม่ว่าตอบตามพระองค์ ก็ว่า ถ้าใช้คำนั้นในความหมายอย่างนี้ ๆ ก็ใช่ ถ้าใช้ในความหมายว่าอย่างนั้น ๆ ก็ไม่ใช่³ หรือถ้าถามว่า ภิกษุที่ขอบอยู่ผู้เดียวจาริกไปรูปเดียว ชื่อว่าปฏิบัติถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้าใช่หรือไม่ ก็ต้องตอบอย่างมีเงื่อนไขเช่นเดียวกัน⁴

ยกตัวอย่างทางวิชาการสมัยใหม่ เช่น อาจพิจารณาปัญหาทางการศึกษาว่า ควรปล่อยให้เด็กพบเห็นสิ่งต่าง ๆ ในสังคม เช่น เรื่องราวและการแสดงต่าง ๆ ทางสื่อมวลชน เป็นต้น อย่างอิสระเสรีหรือไม่ หรือแค่ไหนเพียงไร ถ้าตอบตามแนววิภาษชาต ก็จะไม่กล่าวไปอย่างเดียว แต่จะวินิจฉัยได้โดยพิจารณาเงื่อนไขต่าง ๆ คือ

- 1) ความไม่มั่งคั่ง ความพร้อม นิสัย ความเคยชินต่าง ๆ ซึ่งเด็กได้สัมผัสไว้โดยการอบรมเลี้ยงดู และอิทธิพลทางวัฒนธรรม เป็นต้น เท่าที่มีอยู่ในขณะนั้น (พูดด้วยภาษาทางธรรมว่า สังขารที่เป็นกุศลและอกุศล คือแนวความคิดปรุงแต่งที่ได้สัมผัสเสพคุ้นเอาไว้) อาจเรียกง่าย ๆ ว่า พื้นของเด็กที่จะแล่นไป
- 2) โยนิโสมนสิการ คือ เด็กรู้จักใช้โยนิโสมนสิการอยู่โดยปกติหรือไม่ และแค่ไหนเพียงไร
- 3) กัลยาณมิตร คือมีบุคคลหรืออุปกรณ์ที่จะช่วยชี้แนะแนวทางการคิดความเข้าใจอย่างถูกต้องต่อสิ่งที่พบเห็น หรือที่จะชักนำให้เกิดโยนิโสมนสิการอย่างได้ผลอยู่หรือไม่ ไม่ว่าจะเป็นกัลยาณมิตรในครอบครัว ในสื่อมวลชนนั้น ๆ หรือทั่ว ๆ ไปในสังคม ก็ตาม
- 4) ประสพการณ์คือสิ่งที่ปล่อยให้แพร่ หรือให้เด็กพบเห็นนั้น มีลักษณะหรือคุณสมบัติที่เร้าหรือ

¹ ดู ม.อ.14/198-233/145-165; อ.น.น.ว.23/210/379; อ.ท.ท.ก.24/54/106 (จะยกความจากบาลีมาแสดงเป็นตัวอย่างข้างหน้า)

² ดู วิส.ท.ธ.1/103

³ ดู วินย.1 ตอนเวรียชกัณห์

⁴ ดู พุทธพจน์ที่จะยกมาให้พิจารณาต่อไป

ช่วยเป็นต้น รุนแรงมากน้อยถึงระดับใด

ทั้ง 4 ข้อนี้ เป็นตัวแปรได้ทั้งนั้น แต่ในกรณีนี้ ยกเอาข้อ 4) ขึ้นตั้งเป็นตัวอื่น คำตอบจะเป็นไป โดยสัดส่วนซึ่งตอบได้เอง เช่น ถ้าเด็กมีโยนิโสมนสิการดีจริง ๆ หรือในสังคมหรือโดยเฉพาะที่สื่อมวลชนนั่นเอง มีกัลยาณมิตรที่สามารถจริง ๆ กำกับอยู่ หรือในด้านแนวความคิดปรุงแต่งที่เป็นกุศล ซึ่งได้สั่งสมอบรมกันไว้โดยครอบครัวหรือวัฒนธรรมมีมากและเข้มแข็งจริง ๆ แม้ว่าสิ่งที่แพร่หรือปล่อย ให้เด็กพบเห็นจะล่อเร้าอยู่มาก ก็ยากที่จะเป็นปัญหา และผลดีต่างๆ ก็เป็นอันหวังได้ แต่ถ้าพื้นความ โน้มเอียงทางความคิดกุศลก็ไม่ได้สั่งสมอบรมกันไว้ โยนิโสมนสิการก็ไม่เคยฝึกกันไว้ แล้วยังไม่จัดเตรียม ให้มีกัลยาณมิตรไว้ด้วย การปล่อยนั้น ก็มีความหมายเท่ากับเป็นการสร้างเสริมสนับสนุนปัญหา และเป็น การตั้งใจทำลายเด็กโดยใช้อาพิษเบื้อเอียนนั่นเอง

ฉ. วิชาชาวาทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง วิชาชาวาทปรากฏบ่อย ๆ ในรูปของการตอบปัญหา และท่านจัดเป็นวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง ในบรรดาวิธีตอบปัญหา 4 อย่าง มีชื่อเฉพาะเรียกว่า วิชาช- พยากรณ์ ซึ่งก็คือการนำเอาวิชาชาวาทไปใช้ในการตอบปัญหา หรือตอบปัญหาแบบวิชาชาวาทนั่นเอง

เพื่อความเข้าใจชัดเจนในเรื่องนี้ พึงทราบวิธีตอบปัญหา (ปัญหาพยากรณ์) 4 อย่างคือ

1. เอกังสพยากรณ์ การตอบแง่เดียว คือตอบอย่างเดียวเด็ดขาด
2. วิชาชพยากรณ์ การแยกแยะตอบ
3. ปฏิปุจฉาพยากรณ์ การตอบโดยย้อนถาม
4. รูปน่ะ การยิงหรือหยุด พับปัญหาเสีย ไม่ตอบ

วิธีตอบ 4 อย่างนี้แบ่งตามลักษณะของปัญหา ดังนั้น ปัญหาจึงแบ่งได้เป็น 4 ประเภทตรงกับวิธี ตอบเหล่านั้น จะยกตัวอย่างปัญหาตามที่แสดงไว้ในคัมภีร์รุ่นหลังมาแสดงประกอบความเข้าใจ ดังนี้¹

1. เอกังสพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรตอบอย่างเดียวเด็ดขาด เช่น ถามว่า จักขุไม่เที่ยง ไข้ไหม? พึงตอบได้ทีเดียวแน่นอนลงไปว่า ไข้

2. วิชาชพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรแยกแยะหรือจำแนกตอบ เช่น ถามว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง ได้แก่จักขุไข้ไหม? พึงแยกแยะตอบว่า ไม่เฉพาะจักขุเท่านั้น แม้โสตะ ฆานะ เป็นต้น ก็ไม่เที่ยง

3. ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม เช่น จักขุฉนฺได โสตะก็ฉนฺได โสตะฉนฺได จักขุก็ฉนฺได ไข้ไหม? พึงย้อนถามว่า มุ่งความหมายแง่ใด ถ้าถามโดยหมายถึงแง่ไข้ดู หรือเห็น ก็ไม่ใช่ แต่ถ้ามุ่งความหมายแง่ว่าไม่เที่ยง ก็ใช่

4. รูปนียปัญหา ปัญหาที่พึงยับยั้ง หรือพับเสีย ไม่ควรตอบ เช่น ถามว่า ชีวิตกับสรีระคือ สิ่งเดียวกัน ไข้ไหม? พึงยับยั้งเสีย ไม่ต้องตอบ

¹ ปัญหา 4 มาใน ที.ปา.11/255/241; อ.จ.ติ.20/507/253; อ.จ.ต.ก.21/42/59; และอ้างถึงใน นิ.ท.อ.1/8; ตัวอย่าง อธิบายมาใน มิลินท.199 (ฉบับอักษรโรมัน หน้า 144); ที.อ.2/219; อ.จ.อ.2/243

นี่เป็นเพียงตัวอย่างสั้น ๆ ง่าย ๆ เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น เมื่อว่าโดยใจความ ปัญหาแบบที่ 1 ได้แก่ปัญหาซึ่งไม่มีแรงที่จะต้องชี้แจงหรือไม่มีเงื่อนไข จึงตอบแน่นอนลงไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ทันที เช่นอีกตัวอย่างหนึ่งว่า คนทุกคนต้องตายใช่ไหม? ก็ตอบได้ทันทีว่า ใช่ ปัญหาแบบที่ 2 ได้แก่เรื่องซึ่งมีแรงที่จะต้องชี้แจง โดยใช้วิธีวิภาษวาทแบบต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ปัญหาแบบที่ 3 พึงย้อนถามทำความเข้าใจกันก่อนจึงตอบ หรือตอบด้วยการย้อนถาม หรือสอบถามไปตอบไป อาจใช้ประกอบไปกับการตอบแบบที่ 2 คือควบกับวิภาษพยานณ์ ในบาลี พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีย้อนถามบ่อย ๆ และด้วยการทรงย้อนถามนั้นผู้ถามจะค่อย ๆ เข้าใจสิ่งที่เขาถามไปเอง หรือช่วยให้เขาตอบปัญหาของเขาเองโดยพระองค์เพียงทรงชี้แนะแ่งคิดต่อให้ไม่ต้องทรงตอบ ส่วนปัญหาแบบที่ 4 ซึ่งควรยับยั้งไม่ตอบ ได้แก่คำถามเหลวไหลไร้สาระจำพวกหมวดเต่า เขากะต่ายบ้าง ปัญหาที่เขายังไม่พร้อมที่จะเข้าใจ จึงยับยั้งไว้ก่อน หันไปทำความเข้าใจเรื่องอื่นที่เป็นการเตรียมพื้นของเขาก่อน แล้วจึงค่อยมาพูดกันใหม่ หรือให้เขาเข้าใจได้เองบ้าง ปัญหาที่ตั้งขึ้นมาไม่ถูก โดยคิดขึ้นจากความเข้าใจผิด ไม่ตรงตามสภาวะหรือไม่มีตัวสภาวะอย่างนั้นจริง¹ เช่นตัวอย่างในบาลีมีผู้ถามว่า ใครผัสสะ หรือผัสสะของใคร ใครเสวยอารมณ์ หรือเวทนาของใครเป็นต้น ซึ่งไม่อาจตอบตามที่เขายากฟังได้ จึงต้องยับยั้งหรือพับเสีย อาจชี้แจงเหตุผลในการไม่ตอบ² หรือให้เขาดังปัญหาเสียใหม่ให้ถูกต้องตามสภาวะ³

ต่อไปนี้จะยกข้อความในบาลีแหล่งต่าง ๆ มาแสดงตัวอย่างแห่งวิภาษวาท

“สารีบุตร แมรูปที่รู้ได้กัวยตา เราก็กล่าวเป็น 2 อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพก็มี คำที่ว่านี้เรากล่าว โดยอาศัยเหตุผลอะไร? เมื่อเสพรูปที่รู้ได้กัวยตาอย่างใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย, รูปที่รู้ได้กัวยตาอย่างนี้ ไม่ควรเสพ; เมื่อเสพรูปที่รู้ได้กัวยตาอย่างใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น, รูปที่รู้ได้กัวยตาอย่างนี้ควรเสพ.....”

“สารีบุตร แม้เสียง...แม้กลิ่น...แม้รส...แม้สิ่งที่องกาย...แม้ธรรมที่รู้ได้กัวยใจ เราก็กล่าวเป็น 2 อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพ ก็มี.....”⁴

“ภิกษุทั้งหลาย แม้จิวร เราก็กล่าวเป็น 2 อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ที่ไม่ควรเสพ ก็มี; คำที่ว่าดังนี้ เรากล่าวโดยอาศัยเหตุผลอะไร? บรรดาจิวรเหล่านั้น หากภิกษุทราบจิวรไควว่า เมื่อเราเสพจิวรนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย, จิวรอย่างนี้ไม่ควรเสพ; บรรดาจิวรเหล่านั้น หากภิกษุทราบจิวรไควว่า เมื่อเราเสพจิวรนี้ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น, จิวรอย่างนี้ควรเสพ.....”

¹ ท่านว่า ความเห็นความเข้าใจที่ทำให้ตั้งคำถามประเภทนี้ เกิดจากอโยนิโสมนสิการ หรือจากปรัโตโสมะที่ผิด (ดู อ.ท.สก.24/93/200; ม.ล.น.ท.200; อ.อ.2/242)

² เช่น ม.ม.13/150-152/147-153; ส.สพ.28/752-803/455-489

³ เช่น ส.น.16/33-36/16-17; 129-133/72-74

⁴ ดู เสวติพพาเสวติพพสูตร, ม.อ.14/198/145-233/165 (กล่าวถึงปัจจัย 4 บุคคลและสิ่งอื่น ๆ อีกหลายอย่าง)

“ภิกษุทั้งหลาย แม่บิดาบิดา...แม่เสนาสนะ...แม่หมู่บ้านและชุมชน...แม่ท้องถิ่นชนบท...แม่บุคคล เรา ก็กล่าวเป็น 2 อย่างคือ ที่ควรเสพก็มี ไม่ควรเสพก็มี.....”¹

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าอยู่อาศัยแคว้นป่าแห่งใดแห่งหนึ่ง, เมื่อเธอเข้าอยู่อาศัยแคว้นป่านั้น สติที่ยังไม่กำกบอยู่ ก็ไม่กำกบอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ไม่ตั้งมั่น, อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้นก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ไต่บรรลु เธอก็หาบรรลुไม่, อีกทั้งสิ่งเกื้อหนุนชีวิต ที่บรรพชิตพึงเก็บรวบรวมไว้ คือ จีวร บิดาบิดา เสนาสนะ และเครื่องหยูกยาทั้งหลาย ก็มีมาโดยยาก, ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้.....จะเป็นกลางคืนก็ตาม กลางวันก็ตาม พึงหลีกไปเสียจากแคว้นป่านั้น ไม่พึงอยู่

“.....เมื่ออยู่อาศัยแคว้นป่านั้น สติที่ยังไม่กำกบอยู่ ก็ไม่กำกบอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ไม่ตั้งมั่น อาสวะที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ไต่บรรลุ เธอก็หาบรรลุไม่, แต่สิ่งเกื้อหนุนชีวิต.....มีมาโดยยาก; ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้.....ครองตระหนกแล้ว พึงหลีกไปเสียจากแคว้นป่านั้น ไม่พึงอยู่

“.....เมื่ออยู่อาศัยแคว้นป่านั้น สติที่ยังไม่กำกบอยู่ ก็กำกบอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้น ก็ถึงความหมดสิ้นไป, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ไต่บรรลุ เธอก็ค่อยบรรลุ, แต่สิ่งเกื้อหนุนชีวิต...มีมาโดยยาก; ภิกษุนั้น พิจารณาเห็นดังนี้ว่า.....เราออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริก มิใช่เพราะเห็นแก่จีวร มิใช่เพราะเห็นแก่บิดาบิดา มิใช่เพราะเห็นแก่เสนาสนะ มิใช่เพราะเห็นแก่เครื่องหยูกยา ก็แต่ว่า เมื่อเราอยู่อาศัยแคว้นป่านั้น สติที่ยังไม่กำกบอยู่ก็กำกบอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น.....; ภิกษุนั้นครองตระหนกแล้ว พึงอยู่ในป่านั้น ไม่พึงหลีกไป

“.....เมื่ออยู่อาศัยแคว้นป่านั้น สติที่ยังไม่กำกบอยู่ ก็กำกบอยู่ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ตั้งมั่น, อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่หมดสิ้นไป ก็ถึงความหมดสิ้น, ภาวะจิตปลอดโปร่งจากเครื่องผูกมัดอย่างสูงสุดที่ยังไม่ไต่บรรลุ เธอก็ค่อยบรรลุ, อีกทั้งสิ่งเกื้อหนุนชีวิต.....ก็มีมาโดยยาก; ภิกษุนั้นพิจารณาเห็นดังนี้.....พึงอยู่ในป่านั้นแม้จนตลอดชีวิต ไม่พึงหลีกไป”²

พระพุทธเจ้า: อานนท์! สิลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา มีผลทั้งนั้นหรือ?

พระอานนท์: พระองค์ผู้เจริญ ในข้อนี้ จะตอบลงไปข้างเดียวไม่ได้

พระพุทธเจ้า: ตัวอย่างนั้น จงจำแนก

พระอานนท์: เมื่อเสพสิลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา อย่างไรก็ดี อุกุลธรรม

¹ อนุทสก.24/54/106 (มีในเสวติัพพาเสวติัพพสูตรที่อ้างแล้วด้วย); มีคล้ายกันนี้ แต่อธิบายส่วนที่เกี่ยวกับบุคคลในแง่สำหรับพระภิกษุเถรวาทน้อย ใน อนุทสก.23/210/379 (เคยอ้างในตอนว่าด้วยกัลยาณมิตร)

² วนปตตสูตร, 12/234-242/212-219 (กล่าวถึง ความ นิคม นคร ชนบท และบุคคลด้วย ความทำนองเดียวกัน โดยเฉพาะตอนว่าด้วยบุคคล ความคล้ายกับ อนุทสก.23/210/379 ด้วย; คำแปลในที่นี้คัดข้ามไปบ้าง เพื่อให้ไม่ให้เินยื้อ

ทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย, ศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบวง-
 บำเรอ อย่างนี้ ไม่มีผล เมื่อเสพอศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การบำเรอสิ่งบูชา อย่างใด อกุศล
 ธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมหาย กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญยิ่งขึ้น, ศีลวัตร การบำเพ็ญพรต พรหมจรรย์ การ
 บำเรอสิ่งบูชา อย่างนี้มีผล

ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลข้อความนี้แล้ว พระบรมศาสดาทรงพอพระทัย¹

ปริพาชก: นี่แน่ท่านคหบดี ทราบว่า ท่านพระสมณโคดม ทรงคติเยนคบะหมคทุกอย่าง, ทรงสอนว่า
 กล่าวติผู้บำเพ็ญคบะทั้งหมด ผู้เป็นอยู่คร่ำๆ โดยส่วนเดียว ใช่ไหม?

วิชัยมาหิตะ: ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงคติเยนคบะหมคทุกอย่าง ก็หาไม่, จะทรง
 สอนว่า กล่าวติผู้บำเพ็ญคบะทั้งหมดผู้เป็นอยู่คร่ำๆ โดยส่วนเดียว ก็หาไม่, พระผู้มีพระภาคทรงคติเยน
 คบะที่ควรคติเยน ทรงสรรเสริญคบะที่ควรสรรเสริญ, พระผู้มีพระภาคทรงเป็นวิภังชวาที ทรงคติเยนสิ่งที่
 ควรคติเยน ทรงสรรเสริญสิ่งที่ควรสรรเสริญ ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคมิใช่เป็นเอกังสวาที (ผู้กล่าวสวน
 เดียว)²

สุภมาณพ: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ว่า กฤหัสถ์เป็นผู้บำเพ็ญกุศลธรรม
 ที่เป็นทางรอกพันให้สำเร็จได้ บรรพชิตหาใช่เป็นผู้บำเพ็ญกุศลธรรมที่เป็นทางรอกพันให้สำเร็จได้ไม่; ใน
 เรื่องนี้ ท่านพระโคตมะผู้เจริญกล่าวไว้อย่างไร?

พระพุทธเจ้า: กูรมาณพ ในเรื่องนี้เราเป็นวิภังชวาที เรามิใช่เป็นเอกังสวาที; เราไม่สรรเสริญการปฏิบัติ
 ผิด ไม่ว่าของกฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต, กฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้ว เพราะการปฏิบัติ
 ผิดเป็นสาเหตุ จึงเป็นผู้บำเพ็ญกุศลธรรมที่เป็นทางรอกพันให้สำเร็จไม่ได้; เราสรรเสริญการปฏิบัติชอบ
 ไม่ว่าของกฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต, กฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติชอบแล้ว เพราะการปฏิบัติชอบ
 เป็นสาเหตุ จึงเป็นผู้ยังกุศลธรรมที่เป็นทางรอกพันให้สำเร็จได้

สุภมาณพ: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ว่า การงานฝ่ายฆราวาสนี้ เป็นเรื่อง
 ใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก จึงมีผลมาก, การงานฝ่ายบรรพชานี้เป็นเรื่องเล็กน้อย
 เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย จึงมีผลน้อย, ในเรื่องนี้ ท่านพระโคตมกล่าวไว้อย่างไร?

พระพุทธเจ้า: กูรมาณพ แม้ในเรื่องนี้ เราก็คือเป็นวิภังชวาที เรามิใช่เป็นเอกังสวาที; การงานที่เป็นเรื่องใหญ่

¹ อนุตติก.20/518/289 (การบำเพ็ญพรต แปลจากคำว่า ชีวิต, การบวงบำเรอ แปลจากคำว่า อุปัฏฐานสาร; พึงตรวจสอบความหมายกับบรรณกถาคด้วย).

² อนุตติก.24/94/204 (ต่อมาวิชัยมาหิตะ คหบดี ได้ไปเฝ้าทูลความแก่พระพุทธเจ้า พระองค์ได้ตรัสอธิบายถึงคบะที่ควรบำเพ็ญและคบะที่ไม่ควรบำเพ็ญ เป็นต้น โดยหลักความเจริญและความเสื่อมแห่งกุศลและอกุศลธรรม คล้ายกับเรื่องก่อน ๆ)

เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก เมื่อไม่สำเร็จ เป็นสิ่งมีผลน้อย ก็มี, การงานที่เป็นเรื่องใหญ่ เป็นกิจใหญ่ มีเรื่องราวมาก มีการระดมแรงมาก เมื่อสำเร็จเป็นสิ่งมีผลมาก ก็มี, การงานที่เป็นเรื่องเล็กน้อย เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย เมื่อไม่สำเร็จเป็นสิ่งมีผลน้อยก็มี, การงานที่เป็นเรื่องเล็กน้อย เป็นกิจน้อย มีเรื่องราวน้อย มีการระดมแรงน้อย เมื่อสำเร็จ เป็นสิ่งมีผลมาก ก็มี”¹

ปริพาชก: แน่ท่านสมิทธิ บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจแล้วเขาจะเสวยอะไร?

พระสมิทธิ: แน่ท่านโปตลิบุตร บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจแล้ว เขาย่อมได้เสวยทุกข์

ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงทราบการสนทนานี้ และตรัสว่า

“อานนท์ ปัญหาที่ควรแยกแยะตอบ โมฆบุรุษสมิทธินี้ ตอบแก่โปตลิบุตรปริพาชก แง่เดียวเสียแล้ว” และต่อมาตรัสอีกว่า

“...อานนท์ เบื้องต้นที่เกี่ยว โปตลิบุตรปริพาชก ถามถึงเวทนา ๓, ถ้าโมฆบุรุษสมิทธินี้ถูกถามอย่างนั้นแล้ว จะพึงตอบแก่โปตลิบุตรปริพาชกนั้นว่า: แน่ท่านโปตลิบุตร บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่พึงแห่งสุขเวทนา เขาย่อมเสวยสุข, บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่พึงแห่งทุกขเวทนา เขาย่อมเสวยทุกข์, บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ซึ่งเป็นที่พึงแห่งอทุกขมสุขเวทนา เขาย่อมเสวยอทุกขมสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข); เมื่อตอบอย่างนี้ โมฆบุรุษสมิทธิ ก็จะพึงตอบแก่โปตลิบุตรปริพาชก โดยถูกต้อง....”²

พระอานนท์ไปบิณฑบาต และได้เข้าไปในบ้านของอุบาสิกา ชื่อมิกสาลา อุบาสิกานั้นได้กล่าวกะพระอานนท์ว่า

“พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วนี้ จะพึงเข้าใจอย่างไรกัน ในกรณีนี้ บุคคลผู้เป็นพรหมจารี กับบุคคลผู้ไม่เป็นพรหมจารี ทั้งสองคน จักเป็นผู้มีคติเสมอกันในเบื้องต้น; ท่านปุราณะบิดาของคิณัน เป็นพรหมจารี มีความประพฤติเห็นห่าง ว่างเว้นแล้วจากเมถุน ซึ่งเป็นเรื่องของชาวบ้าน, ท่านบิดาของคิณันนั้น ถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ว่า สัตว์ผู้เป็นสกทาคามี เข้าถึงกุสติกายแล้ว, ท่านอสิทักกะ ผู้เป็นที่รักแห่งท่านบิดาของคิณัน เป็นผู้สันโดษด้วยภรรยาของชน ไม่เป็นพรหมจารี แม้ท่านอสิทักกะนั้นก็ถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ว่า สัตว์ผู้เป็นสกทาคามี เข้าถึงกุสติกายแล้ว, พระคุณเจ้าอานนท์ผู้เจริญ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วนี้จะพึงเข้าใจอย่างไร

¹ ม.ม.13/710-1/650-1 (ต่อจากนี้ทรงอธิบายและยกตัวอย่างการงาน 4 แบบนั้น; การงานฝ่ายฆราวาส = ฆราวาสกรรมฐาน, การงานฝ่ายบรรพชา = บรรพชากรรมฐาน)

² ม.อ.14/601-2/388

กัน ในกรณีที่บุคคลผู้เป็นพรหมจารี กับบุคคลผู้ไม่เป็นพรหมจารี ทั้งสองคน จักเป็นผู้มีคติเสมอกัน ในเบื้องต้นหน้า”

พระอานนท์รับทราบแล้ว ไม่ได้ตอบว่าอะไร แต่ได้นำความไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงชี้แจงว่า ความเข้าใจเรื่องนี้อาศัยความรู้จักความแตกต่างระหว่างบุคคล (ปรีสุปคฺคปโรปริยญาณญาณที่หยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนของแต่ละบุคคล) แล้วตรัสแสดงตัวอย่างบุคคล 6 จำพวก จัดเป็น 3 คู่ และบุคคล 10 จำพวก จัดเป็น 5 คู่ แต่ละคู่มีคุณสมบัติบางอย่างเหมือนกัน โดยเฉพาะคุณสมบัติที่เกี่ยวข้องกับผู้อื่นหรือด้านสังคม แต่มีคุณสมบัติบางอย่างพิเศษกว่ากัน โดยเฉพาะคุณสมบัติส่วนเฉพาะตัวที่ตรงกับผลซึ่งจะพึงได้รับ พวกนักวัดคน ก็มาวัดกันว่า คนสองคนนั้นมีคุณสมบัติเหมือนกัน ทำไมคนหนึ่งได้รับผลดีกว่าอีกคนหนึ่ง ซึ่งการวัดเช่นนั้นไม่เป็นผลดีแก่ผู้ชอบวัดเลย ในที่สุดทรงสรุปว่า ปุราณะประกอบด้วยศีลอย่างใด อิสิตัตตะก็ประกอบด้วยศีลอย่างนั้น¹ อีสิตัตตะประกอบด้วยปัญญาอย่างใด ปุราณะก็ประกอบด้วยปัญญาอย่างนั้น¹

พระพุทธเจ้าตรัสจำแนกกามภคิ คือชาวบ้าน ออกเป็น 10 ประเภท พร้อมทั้งส่วนดี ส่วนเสียของแต่ละประเภท มีใจความดังนี้

กลุ่มที่ 1 แสวงหาไม่ชอบธรรม

1. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว ไม่เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรทำหนีทั้ง 3 สถาน
2. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์แล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรทำหนี 2 สถาน ควรชม 1 สถาน
3. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปันและใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรทำหนี 1 สถาน ควรชม 2 สถาน

กลุ่มที่ 2 แสวงหาชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง

4. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง, ได้ทรัพย์มาแล้ว ไม่เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรทำหนี 3 สถาน ควรชม 1 สถาน
5. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรทำหนี 2 สถาน ควรชม 2 สถาน
6. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียงตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรทำหนี 1 สถาน ควรชม 3 สถาน

¹ อนุชก.22/315/387; อนุทสก.24/75/147

กลุ่มที่ 3 แสงหาขอบธรรม

7. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์แล้ว ไม่เลียดตนให้เป็นสุข, ทั้งไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรทำหนี 2 สถาน ควรชม 1 สถาน

8. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียดตนให้เป็นสุข, แต่ไม่เผื่อแผ่แบ่งปัน และไม่ใช้ทรัพย์นั้นทำความดี - ควรทำหนี 1 สถาน ควรชม 2 สถาน

9. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียดตนให้เป็นสุข, ทั้งเผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี, แต่ยังคงมัวเมาหมกมุ่น กินใช้ทรัพย์สมบัติโดยไม่รู้เท่าทันเห็นโทษไม่มีปัญญาที่จะทำตนให้เป็นอิสระ เป็นนายเหนือโลกทรัพย์ - ควรชม 3 สถาน ควรทำหนี 1 สถาน

พวกพิเศษ แสวงหาขอบธรรมและกินใช้อย่างมีสติสัมปชัญญะ มีจิตใจเป็นอิสระ

10. พวกหนึ่งแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม, ได้ทรัพย์มาแล้ว เลียดตนให้เป็นสุข, เผื่อแผ่แบ่งปัน และใช้ทรัพย์นั้นทำความดี, ไม่ลุ่มหลง ไม่หมกมุ่นมัวเมา กินใช้ทรัพย์สมบัติ โดยรู้เท่าทัน เห็นคุณโทษทางดีทางเสียของมัน มีปัญญากำหนดให้เป็นอิสระ เป็นนายเหนือโลกทรัพย์ - เป็นชาวบ้านชนิดที่เลิศประเสริฐ สูงสุด ควรชมทั้ง 4 สถาน¹

การจำแนกโดยวิภาษวาทแบบนี้ ทำให้ความคิดและการวินิจฉัยเรื่องราวต่าง ๆ ชัดเจนตรงไปตรงมาตามความเป็นจริงและเท่าความจริง จะไม่เกิดความสับสนในเรื่องต่าง ๆ ตัวอย่างง่าย ๆ ในชีวิตประจำวันอย่างสามัญเช่น คำพูดว่า เขาเป็นคนตรงไปตรงมา ชอบพูดขวานผ่าซาก โผงผาง พูดเพราะไม่เป็นดูเหมือนจะเอาลักษณะตรงไปตรงมา มากลบเคลื่อนลักษณะโผงผาง พูดไม่ไพเราะ ถ้าจำแนกตามวิธีวิภาษวาท ความเป็นคนตรงเป็นความดีของบุคคลผู้นั้น ส่วนการพูดไม่ไพเราะ โผงผาง ก็เป็นข้อบกพร่องของเขา คนที่มีความดีในแง่ความตรงนี้ ก็ต้องยอมรับความบกพร่องของตนในแง่คำพูดไม่ไพเราะ ไม่ต้องเอาลักษณะทั้งสองมากลบเคลื่อนกัน เมื่อจะให้ความดีครบถ้วน ก็ต้องปรับปรุงตนเองในส่วนที่ยังขาดยังพร่องนั้น ส่วนคนที่พูดจาไพเราะ การพูดเพราะนั้นก็มีความดีของเขาอย่างหนึ่ง แต่เขาจะเป็นคนตรงหรือไม่ก็อีกอย่างหนึ่ง ถ้าเขาตรง ก็เป็นความดีอีกส่วนหนึ่ง ถ้าไม่ตรง เขาก็บกพร่องในส่วนนั้น หรือในแง่ที่เป็นคนพูดจาไพเราะนั้น จะเป็นการพูดด้วยเจตนาดีงาม หรือเกิดจากความคิดหลอกลวง เล่ห์กลอย่างไร ก็เป็นเรื่องที่ต้องจำแนกกันในแง่เจตนาที่เป็นเหตุปัจจัย แล้วชี้ความจริงตามที่มันเป็นในแง่ นั้น ๆ ไม่มีการสับสนกัน หรือสมมติต่อไปว่าจะเลือกคนเอาไปทำงาน งานนั้นต้องการคนพูดเพราะ หรือต้องการคนพูดตรง ก็ตัดสินใจไปตามความต้องการของงานนั้น ถ้างานนั้นใช้คนพูดเพราะ ก็เลือกคนพูดเพราะ (คนเลือกก็พยายามหาคนพูดเพราะที่มีความซื่อสัตย์ด้วย) คนตรงก็ไม่ต้องมาอ้างความดีในด้านความตรงของตน หรือถ้างานต้องการความตรง คนจะพูดเพราะหรือไม่เพราะไม่สำคัญ

¹ ส.สพ.18/631-643/408-415; อง.ทสท.24/91/188

คนไม่ถูกเลือกก็ไม่ต้องเอาความอ่อนหวานนุ่มนวลของตนขึ้นมาใช้เป็นเหตุผลเกี่ยวกับกรณีนั้น หรือถ้าจะพิจารณาความสัมพันธ์ทางจิตวิทยาระหว่างลักษณะ 2 ด้าน คือความจริงกับการพูดไม่ไพเราะ และการพูดอ่อนหวาน กับความมีเล่ห์กล ก็ทำให้ชัดเจนว่าวิเคราะห์ในแง่ไหน ๆ วิธีวิภาษวาทนี้จึงตรงไปตรงมาพอดีกับความจริง เป็นกลาง ๆ ตามธรรมชาติแท้ ๆ เป็นแบบอย่างสำหรับผู้ต้องการพูดตรงไปตรงมาอย่างแท้จริง

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ป่า มี 5 ประเภท ดังนี้; 5 ประเภทคืออะไร? ได้แก่ ผู้ที่อยู่ป่าเพราะเป็นผู้นั่งเฝ้า เพราะงมงาย 1 ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความปรารถนาครอบงำ จึงอยู่ป่า 1 ผู้อยู่ป่าเพราะความเสียจริต เพราะจิตฟุ้งซ่าน 1 ผู้อยู่ป่าเพราะเห็นว่าการอยู่ป่านี้นั้นพระพุทธรูปทั้งหลาย พระพุทธสาวกทั้งหลาย สรรเสริญ 1 ผู้อยู่ป่า เพราะอาศัยความเป็นผู้มกน้อย ความสันโดษ ความขี้เกียจ ความไม่ใส่ใจ ความพอใจเท่าที่มี 1.....บรรดาผู้อยู่ป่า 5 ประเภทเหล่านี้ ผู้ที่อยู่ป่าเพราะอาศัยความมกน้อย ความสันโดษ ความขี้เกียจ ความไม่ใส่ใจ ความพอใจเท่าที่มี นี่เป็นอย่างเลว ประเสริฐ นานา สุก ก็เยี่ยม ในบรรดาผู้อยู่ป่าทั้ง 5 ประเภทเหล่านี้.....”¹

พระพุทธเจ้า: กูรกกบตี ท่านในตระกูล ท่านยังให้อยู่หรือ?

ทารุกัมมิกะ: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านในตระกูล ข้าพระองค์ยังให้อยู่, ก็แล ท่านนั้น ข้าพระองค์ถวายในประคานท่านพระภิกษุทั้งหลายชนิดที่เป็นผู้อยู่ป่า ถือบิณฑบาต กรองผ้าบังสุกุล ซึ่งเป็นพระอรหันต์หรือเข้าถึงอรรถมรรค

พระพุทธเจ้า: กูรกกบตี ท่านซึ่งเป็นภคินี.....ยากจะรู้ได้ถึงความซื่อสัตย์ว่า ท่านเหล่านี้เป็นพระอรหันต์หรือว่าท่านเหล่านี้เป็นผู้เข้าถึงอรรถมรรค; ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ป่า หากเป็นผู้ฟังชาน ลำพอง กวักแกว่ง ปากมาก พุคพลอย สติเลอะล่อย ไร้สัมปชัญญะ จิตไม่ตั้งมั่น จิตใจวนวาย ปลอยอินทรี, เธอก็เป็นผู้อันควรคติเยน โดยลักษณะเช่นนั้น; ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ป่า หากเป็นผู้ไม่ฟังชาน ไม่ลำพอง ไม่กวักแกว่ง ไม่ปากมาก ไม่พุคพลอย มีสติกำกับตัว มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น จิตใจเป็นหนึ่งเดียว สारวมอินทรี, เธอก็เป็นผู้อันควรสรรเสริญโดยลักษณะเช่นนั้น; ถึงจะเป็นภิกษุอยู่ชายเขตบ้าน หากเป็นผู้ฟังชาน ลำพอง กวักแกว่ง ปากมาก พุคพลอย สติเลอะล่อย ไร้สัมปชัญญะ จิตไม่ตั้งมั่น จิตใจวนวาย ปลอยอินทรี, เธอก็เป็นผู้อันควรคติเยน โดยลักษณะเช่นนั้น; ถึงเป็นภิกษุอยู่ชายเขตบ้าน หากเป็นผู้ไม่ฟังชาน ไม่ลำพอง ไม่กวักแกว่ง ไม่ปากมาก ไม่พุคพลอย มีสติกำกับตัว มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น จิตใจเป็นหนึ่งเดียว สारวมอินทรี, เธอก็เป็นผู้อันควรสรรเสริญ โดยลักษณะเช่นนั้น; ถึงจะเป็นภิกษุถือบิณฑบาต...ถึงจะเป็นภิกษุรับนิมนต์...ถึงจะเป็นภิกษุกรองผ้าบังสุกุล...ถึงจะเป็นภิกษุครองจีวรที่คหบดีถวาย...(ก็เช่นเดียวกัน), กูรกกบตี

¹ อ.ปญจก.22/181-190/245-7 (ตรัสถึงภิกษุผู้ถือครองผ้าบังสุกุล ผู้ถืออยู่รุกรม และผู้ถืออุจกซ้อน ๆ อีกหลายข้อในทำนองเดียวกัน)

เชิญท่านให้ท่านในสงฆ์เถิด.....”¹

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบาป เป็นผู้เที่ยวไปรูปเดียวอย่างไร? (กล่าวคือ) ภิกษุบาป อยู่อาศัยในชนบท ชายแดนแต่ผู้เดียว เธอเข้าหาสกุลทั้งหลายในที่นั้น ย่อมไค้ลาม, ภิกษุบาปเป็นผู้เที่ยวไปรูปเดียวอย่างนี้แล”²

“นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว เที่ยวไปผู้เดียว ไม่เกียจคร้าน ฝึกคนอยู่ผู้เดียว พึงเป็นผู้ยินดีในแคว้นป่า”³

“(พราหมณ์ผู้บำเพ็ญตะบั้งทั้งหลาย) สยบแก่คันทา ถูกศีลและวัตรมัดเอาไว้ บำเพ็ญตะบั้งอันคร่ำครวญตลอดเวลาร้อยปี จิตของเขาก็หาหลุดพ้นโดยชอบไม่ เขายังมีท่วงทีทราหม หาไปถึงฝั่งไม่

“ผู้ชอบถือคัว ย่อมไม่มีการฝึกคน, ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ย่อมไม่มีปริชาแห่งมุนี, อยู่ผู้เดียวในป่า ประมาทเสีย ก็ข้ามฝั่งแห่งแคว้นมัจจุราชไค้”

“ละมานะไค้แล้ว มีจิตตั้งมั่นเป็นอันดี ใจงาม หลุดพ้นโดยประการทั้งปวง อยู่ผู้เดียวในป่าไม่ประมาท ผู้นั้นจึงจะข้ามฝั่งแห่งแคว้นมัจจุราชไค้”⁴

ภิกษุรูปหนึ่งมีชื่อว่าเถระ เป็นผู้อยู่เดียว และพุกสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว เธอเข้าไปบิณฑบาต ในหมู่บ้านองค์เดียว กลับมาองค์เดียว นั่งในที่ลับอยู่องค์เดียว เดินจงกรมองค์เดียว มีภิกษุหลายรูป กราบทูลเรื่องของท่านแด่พระพุทธเจ้า พระองค์จึงให้ตรัสเรียกเธอมา ตรัสซักถาม ดังคำสนทนาต่อไปนี้

พระพุทธเจ้า: กูกรเถระ ทราบว่า เธอเป็นผู้อยู่เดียว และพุกสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียว จริงหรือ?

ภิกษุชื่อเถระ: จริงอย่างนั้น พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: เธออยู่เดียว และสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียวอย่างไร?

ภิกษุชื่อเถระ: ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์เข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้านองค์เดียว กลับมาองค์เดียว นั่งอยู่ในที่ลับองค์เดียว เดินจงกรมองค์เดียว, ข้าพระองค์อยู่เดียว และพุกสรรเสริญคุณแห่งการอยู่เดียวอย่างนี้แล

พระพุทธเจ้า: กูกรเถระ นั่นก็เป็นการอยู่เดียวไค้อยู่ เรามีไค้กล่าวว่าไม่เป็น แต่เธอจงพึงวิธีที่จะให้การอยู่เดียวของเธอเป็นกิจบริบูรณ์ โดยพิสดารยิ่งกว่านั้น จงมนสิการให้ดี เราจักกล่าว.....

สิ่งที่เขื่อนอก ก็ละไค้แล้ว สิ่งที่เป็นอนาคค ก็กลไค้แล้ว ความพอใจใคร่ในการไค้เป็นตัวตนต่างๆ ในปัจจุบัน ก็กำจัดไค้แล้ว, การอยู่เดียว ย่อมบริบูรณ์โดยพิสดารยิ่งกว่านั้นไค้ คัวยประการจะนี้แล.....⁵

พระมิคชาล: พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า ผู้อยู่เดียว ผู้อยู่เดียว กังนี้ คัวยเหตุผลเพียงไรหนอ จึงจะเป็นผู้อยู่เดียว และคัวยเหตุผลเพียงไร จึงจะเป็นผู้ผู้มีคู่สอง

¹ อ.จ.ภ.ก.22/330/436

² อ.จ.ป.ญ.ก.22/103/147 (แยกออกมาจากข้ออื่นอีก 4 ข้อ)

³ ชุ.ร.25/31/55

⁴ ส.ส.15/130/40

⁵ ส.นิ.16/716/328 (การไค้เป็นตัวตนต่างๆ แปลจาก อุตตทาวปฏิลาท)

พระพุทธเจ้า: กุณมิกชาล รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยตา...เสียงทั้งหลาย...กลิ่นทั้งหลาย...รสทั้งหลาย...สิ่งคองกายทั้งหลาย...ธรรมทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยใจ ซึ่งนำปารรณนา นำไกร นำพอใจ เป็นของเปรมปรีดิ์ กอปรด้วยความเย้ายวน ชวนให้ทิกใจ มีอยู่, หากภิกษุพราห์เพลิน พราห์ปณถึง สยบอยู่กับสิ่งนั้นๆ, เมื่อเธอพราห์เพลิน พราห์ปณถึง สยบอยู่กับมัน นันทิ (ความเรงใจหรือหื่นเหม) ย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีนันทิกก็มีความทิกพัน เมื่อมีความทิกพัน ก็มีสัญญาชน (หรือสังโยชน คือกิเลสที่ผูกมัดใจ), ภิกษุผู้ทิกพันอยู่ด้วยนันทิและสัญญาชน เรียกว่า อยู่มีคู่สอง; ภิกษุผู้เป็นอยู่อย่างนี้ ถึงจะไปเสพออาศัยเสนาสนะอันสงคิในราวป่าแคนไพร ซึ่งเงียบเสียง เงียบความอึกทิก วังเวง ควรแก่การลัษของมนุษย์ เหมาะแก่การหลีกเร้น ก็เรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่มีคู่สองโดยแท้, ข้อนั้น เพราะเหตุไร? ก็เพราะค้นหาเป็นเพื่อนสองของเธอ ค้นหาั้น เธอยังละไม่ได้ เพราะฉะนั้น เธอจึงถูกเรียกว่า เป็นผู้อยู่มีคู่สอง

กุณมิกชาล รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยตา...เสียงทั้งหลาย...กลิ่นทั้งหลาย...รสทั้งหลาย...สิ่งคองกายทั้งหลาย...ธรรมทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยใจ ซึ่งนำปารรณนา นำไกร นำพอใจ เป็นของเปรมปรีดิ์ กอปรด้วยความเย้ายวน ชวนให้ทิกใจ มีอยู่, หากภิกษุไม่พราห์เพลิน ไม่พราห์ปณถึง ไม่สยบอยู่กับสิ่งนั้น, เมื่อเธอไม่พราห์เพลิน ไม่พราห์ปณถึง ไม่สยบอยู่กับมัน นันทิย่อมดับ เมื่อไม่มีนันทิกก็ไม่มีมีความทิกพัน เมื่อไม่มีมีความทิกพัน ก็ไม่มีสัญญาชน, ภิกษุผู้ไม่ทิกพันด้วยนันทิและสัญญาชน เรียกว่า ผู้อยู่เดียว; ภิกษุผู้เป็นอยู่อย่างนี้ ถึงอยู่ในเขตบ้าน ปะปนด้วยภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ราชา มหาอำมาตย์ เคียรถียี ลาวกเคียรถียีทั้งหลาย ก็เรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่เดียว โดยแท้, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ก็เพราะค้นหาที่เป็นเพื่อนสองของเธอนั้น เธอละได้แล้ว เพราะฉะนั้น เธอจึงเรียกได้ว่า เป็นผู้อยู่เดียว¹

ภิกษุทั้งหลาย เหล่าอัญญเคียรถียี ปริพาชก ย่อมบัญญัติความสงคิกิเลส(ปวิเวก) ไว้ 3 อย่าง ดังนี้; 3 อย่างอะไรบ้าง? คือ ความสงคิกิเลสเพราะจิวร ความสงคิกิเลสเพราะบิณฑบาต ความสงคิกิเลสเพราะเสนาสนะ

บรรคาคความสงคิกิเลส 3 อย่างนั้น ในข้อความสงคิกิเลสเพราะจิวร (เครื่องนุ่งห่ม) เหล่าอัญญเคียรถียี ปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้คือ นุ่งห่มผ้าปานบ้าง นุ่งห่มผ้าแกมกันบ้าง นุ่งห่มผ้าห่อศพบ้าง นุ่งห่มผ้าบังสุกุลบ้าง นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้บ้าง นุ่งห่มหนังเสือบ้าง นุ่งห่มหนังเสือทั้งเล็บบ้าง นุ่งห่มคากรองบ้าง นุ่งห่มเปลือกปอกรองบ้าง นุ่งห่มผลไม้กรองบ้าง นุ่งห่มผ้ากัมพลทำด้วยผมนคนบ้าง นุ่งห่มผ้ากัมพลทำด้วยขนสัตว์ร้ายบ้าง นุ่งห่มผ้าทำด้วยขนปิกนกเค้าบ้าง.....

ในข้อความสงคิกิเลสเพราะบิณฑบาต(อาหาร) เหล่าอัญญเคียรถียีปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้คือ เป็นผู้มิฝักคองเป็นภักษาบ้าง มิข้าวฟ่างเป็นภักษาบ้าง มิลูกเคียวเป็นภักษาบ้าง มิกากข้าวเป็นภักษาบ้าง มิยางเป็นภักษาบ้าง มิสาหร่ายเป็นภักษาบ้าง มิร่าเป็นภักษาบ้าง มิข้าวทังเป็นภักษาบ้าง มิกำยานเป็นภักษาบ้าง มิหญ้าเป็นภักษาบ้าง มิมูลโคเป็นภักษาบ้าง มิเผือกมันผลไม้ในป่าเป็นอาหาร กินผลไม้ที่หล่นเอง ยังชีพ.....

¹ ส.สพ.18/66-67/43-45.

ในข้อความสังกิลเลสเพราะเสนาสนะ(ที่อยู่อาศัย) เหล่าอันเดียวดิยปริพาชก ย่อมบัญญัติสิ่งต่อไปนี้คือ ปา โคนไม้ ปาชา ปาฐฏ ทักกลางแจ้ง ลอมฟาง โรงลาน.....

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนในธรรมวินัยนี้ ภิกษุมีความสังกิลเลส 3 อย่างต่อไปนี้; 3 อย่างอะไรบ้าง (คือ)

1. ภิกษุเป็นผู้มีศีล และความทุกุศลเป็นสิ่งที่เธอละไค้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สงัดจากความทุกุศลนั้น
2. ภิกษุเป็นผู้มีสัมมาทิฎฐิ และมีจาทิฎฐิเป็นสิ่งที่เธอละไค้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สงัดจากมิจจาทิฎฐินั้น
3. ภิกษุเป็นพระชินาสพ และอาสวะทั้งหลายเป็นสิ่งที่เธอละไค้แล้ว เธอจึงเป็นผู้สงัดจากอาสวะเหล่านั้น...ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้ถึงยอก เป็นผู้ถึงแก่น บริสุทธิ คารมมันอยู่ในแก่นสาร.....¹

วิภวาทตามบาลีที่ยกมาแสดงเป็นตัวอย่างในที่นี้ ให้ข้อคิดเพิ่มเติมอีกอย่างหนึ่งด้วยว่า การลอกคัดตัดความสั้น ๆ จากพระไตรปิฎกมาขึ้นยันท์ชนะเกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธศาสนา บางครั้งทำให้ผู้อ่านผู้ฟังมองเห็นคำสอนเพียงบางส่วนบางแง่ที่ไม่สมบูรณ์ และทำให้เข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างผิดพลาด ผู้แสดงคำสอนของพระพุทธศาสนาจึงควรลอกคัดอ้างความด้วยความระมัดระวัง รู้จักเลือกคำว่าคำสอนอย่างใดแสดงหลักทั่วไปอย่างกว้าง ๆ ของพระพุทธศาสนา คำสอนอย่างใดแสดงลักษณะคำสอนเฉพาะแง่เฉพาะด้านเฉพาะกรณี หรือมีเงื่อนไข ซึ่งควรนำมาแสดงหลายแง่หลายด้านให้เห็นครบถ้วนหรือชี้แจงกรณีและเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องให้ผู้อ่านผู้ฟังทราบด้วย จะได้มองเห็นภาพของพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องตามเป็นจริง

เมื่อได้กล่าวถึงวิธีคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการมาครบจำนวนที่ตั้งไว้แล้ว ขอย้ำความเบ็ดเตล็ดบางอย่างไว้เพื่อเสริมความเข้าใจอีกหน่อย เท่าที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ถ้าตรวจจุดขึ้นตอนการทำงานของโยนิโสมนสิการ จะเห็นว่าโยนิโสมนสิการทำงานทั้งสองช่วง คือทั้งตอนรับรู้อารมณ์ หรือประสบการณ์จากภายนอก และตอนคิดค้นพิจารณาอารมณ์หรือเรื่องราวที่เก็บเข้ามาแล้วในภายใน

ลักษณะที่พึงสังเกตอย่างหนึ่งของการรับรู้ด้วยโยนิโสมนสิการ คือการรับรู้เพียงเพื่อเป็นความรู้ (ที่ถูกต้องตามเป็นจริง) และเพื่อเป็นข้อมูลสำหรับสติจะเอาไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตและทำกิจต่าง ๆ ต่อไป พูดอีกอย่างหนึ่งว่า รับรู้ไว้เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ทางสติปัญญา ไม่รับรู้ชนิดที่กลับผันแปรจากความรู้ไปเป็นสิ่งที่กระทบกระทั่งติดค้างเปราะเปื้อนที่ก่อปัญหาแก่ชีวิตจิตใจ รับรู้โดยจิตใจได้ความรู้จากอารมณ์หรือประสบการณ์ ไม่ใช่รับรู้แล้วจิตใจถูกอารมณ์หรือประสบการณ์ครอบงำหรือล่อพาหลงหายไปเสีย ซึ่งแทนที่จะได้ความรู้กลับได้กิเลสและความทุกข์มาแทน แม้การคิดก็มีลักษณะทำนองเดียวกันนี้ ลักษณะอย่างนี้คือความหมายส่วนหนึ่งของการเป็นอยู่ด้วยปัญญา อาจมีผู้เสียชีวิตว่า ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา ดูจะปราศจากอารมณ์ (อารมณ์ตามความหมายอย่างสมัยใหม่) มีแต่ความแห้งแล้ง ไร้รสชาติ ฟุ้งซึ้งว่า สำหรับปุถุชน การเป็นอยู่ด้วยอารมณ์คอยจะครอบงำคนอยู่แล้วตลอดเวลา โยนิโสมนสิการมีแต่จะมาช่วยแบ่งเบาแก้ทุกข์ปัญหาให้บรรเทาลง จึงไม่ต้องห่วงว่าจะขาดอารมณ์ ส่วนสำหรับผู้ใช้

¹ อนุ.ติก.20/533/310

โยนิโสมนสิการสำเร็จผลจนพ้นความเป็นปุถุชนได้ ก็จะมีคุณภาพทางอารมณ์ใหม่อย่างบริสุทธิ์เกิดขึ้น มาเด่นชัด แทนสภาพอารมณ์อย่างอื่น ๆ กล่าวคือเกิดคุณธรรมข้อกรุณา ช่วยสืบต่อคุณค่าทางด้านความงดงามอ่อนโยนของชีวิตอยู่ต่อไป พร้อมทั้งคุณสมบัติเช่น ความสดชื่น ผ่องใส ปลอดภัย เบิกบานใจ

มีข้อควรสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมที่เป็นบุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทา 2 อย่างคือ ปราโตโมสะที่ดี หรือกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ นี้ เป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างบุคคลกับโลกหรือสภาพแวดล้อมภายนอก ก่อนที่จะก้าวเข้าสู่ตัวมรรคที่เป็นองค์ธรรมภายในเฉพาะตน กล่าวคือ กัลยาณมิตร (ปราโตโมสะที่ดี) เป็นที่เชื่อมให้บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางสังคม และโยนิโสมนสิการ เป็นที่เชื่อมให้บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางจิตใจของตนเอง อันได้แก่ท่าที่แห่งการรับรู้และความคิดซึ่งเป็นท่าที่แห่งปัญญาหรือการมองตามเป็นจริง ดังได้อธิบายมาแล้ว¹

วิธีโยนิโสมนสิการท่าที่แสดงมานี้ ได้นำเสนอโดยพยายามรักษารูปร่างตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา ผู้ศึกษาไม่พึงติดอยู่เพียงรูปแบบหรือถ้อยคำ แต่พึงมุ่งจับเอาสาระเป็นสำคัญ และควรอย่าไว้ตัวว่า โยนิโสมนสิการนี้ เป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติที่ใช้ประโยชน์ได้ทุกเวลา มิใช่จะต้องรอไว้ใช้ต่อเมื่อมีเรื่องที่จะเก็บเอาไปนั่งขบคิด หรือปฏิบัติได้ต่อเมื่อปลีกตัวออกไปนั่งพิจารณา แต่พึงใช้แทรกอยู่ในการดำเนินชีวิตประจำวันที่เป็นไปอยู่ทุกที่ทุกเวลานี้เอง เริ่มแต่การวางใจ วางท่าที่ต่อบุคคลและสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง การตั้งแนวความคิด หรือการเดินกระแสนะสาคิด การทำใจ การคิด การพิจารณา เมื่อรับรู้ประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในทางที่จะไม่เกิดทุกข์ ไม่ก่อปัญหา ไม่ให้มีโทษ แต่ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น เพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญาและกุศลธรรม เพื่อเสริมสร้างนิสัยและคุณลักษณะที่ดี เพื่อความรู้ตามเป็นจริง เพื่อฝึกอบรมตนในแนวทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นเป็นอิสระ

เด็กเล็กคนหนึ่งของครอบครัวซึ่งมีฐานะดี นักรถยนต์ไปกับคุณพ่อคุณแม่ผ่านไป ณ ที่แห่งหนึ่ง เห็นเด็กเล็กยากจนหลายคนนั่งห่มเสื่อผ้าเก่าขาดรุ่งริ่งอยู่ตามข้างทาง เด็กเล็กในรถยนต์สนใจเพราะเห็นความแตกต่างระหว่างตนกับเด็กข้างถนนเหล่านั้น คุณพ่อคุณแม่สังเกตเห็น จึงพูดว่า “นั่นเจ้าพวกเด็กสกปรก ลูกละไปคู่มั่น” ในกรณีนี้คุณพ่อคุณแม่ทำหน้าที่เหมือนดังปาปมิตร ซึ่งแนะนำให้เด็กตั้งความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการ เราให้เกิดอกุศลธรรม เช่นความรู้สึกรังเกียจถูกเหยียดหยาม เป็นต้น และความรู้สึกนี้อาจกลายเป็นทัศนคติของเด็กนั้นต่อคนที่ยากจน ตลอดจนความโน้มเอียงที่จะมีท่าที่เช่นนั้นต่อเพื่อนมนุษย์ทั้งหลายโดยทั่วไป แต่ในกรณีอย่างเดียวกันนั้น คุณพ่อคุณแม่อีกรายหนึ่งบอกเด็กว่า “เด็ก ๆ นั้นน่าสงสาร พ่อแม่เขายากจน จึงไม่มีเสื่อผ้าดี ๆ ใส่ เราควรเผื่อแผ่ช่วยเหลือเขา” ในกรณีนี้ คุณพ่อคุณแม่ทำหน้าที่อย่างกัลยาณมิตร ซึ่งแนะนำให้เด็กตั้งความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการ เราให้เกิดกุศลธรรม

¹ จบความที่เขียนใหม่แทนต้นฉบับซึ่งได้หายไป (ขณะเขียนความตอนนี้ ไม่มีต้นฉบับส่วนอื่นอยู่ด้วย สำหรับเทียบเคียงหรือตรวจสอบ ดังนั้น หากมีเนื้อความซ้ำกัน พึงอนุญาตด้วย)

เช่นความรู้สึกเมตตากรุณาและความเสียสละ เป็นต้น และความรู้สึกเช่นนั้นอาจกลายเป็นทัศนคติของเด็กนั้นต่อคนยากจนและเพื่อนมนุษย์โดยทั่วไป แม้ในเรื่องอื่นๆ เช่นการรับฟังข่าวสารทางสื่อมวลชน เมื่อมีข่าวดี ข่าวร้าย เหตุการณ์สร้างสรรค์หรือทำลาย หรือกิจกรรมใด ๆ ก็ตาม ทำที่และถ้อยคำที่ผู้ใหญ่แสดงออกต่อสิ่งเหล่านั้น มักมีผลต่อการตั้งแนวความคิดของเด็ก ถ้าผู้ใหญ่รู้เข้าใจแล้วชี้แนะแนวความคิดที่ถูกต้องให้มองตามเป็นจริงหรือมองในแง่ที่จะเกิดกุศลธรรมแล้ว ก็จะเป็นผลดีต่อความเจริญงอกงามของเด็ก แม้แต่อาหารที่รับประทาน เสื้อผ้า หนังสือเรียน ถนนหนทาง ผู้คนที่พบเห็นในระหว่าง และโรงเรียน เป็นต้น ล้วนเป็นที่สำหรับวางใจและตั้งแนวความคิดที่เป็นกุศลหรืออกุศลได้ทั้งสิ้น การหล่อหลอมทัศนคติและค่านิยมต่างๆ ของเด็ก เกิดขึ้นได้มาจากโยนิโสมนสิการ และโยนิโสมนสิการที่ชี้แนะโดยกัลยาณมิตรหรือปาปมิตรอย่างนี้ จึงควรถือเป็นเรื่องสำคัญ ส่วนในผู้ใหญ่เมื่อเข้าใจหลักการนี้แล้วอาจใช้โยนิโสมนสิการแก่ได้แม้แต่ทัศนคติและจิตินิสัยไม่ดีที่เคยใช้โยนิโสมนสิการสร้างจนขึ้นมาเป็นเวลานาน พึงสังเกตด้วยว่า แม้ในเรื่องราวกรณีเดียวกัน และใช้โยนิโสมนสิการด้วยกัน แต่โยนิโสมนสิการที่อาจต่างกันได้เป็นคนละอย่างคนละระดับ ยกตัวอย่างในระดับที่เรียกว่าเป็นสมณะและวิปัสสนา เช่น นาย ก. เห็นหน้าหญิงสาวสวยหนึ่ง แต่แทนที่จะเห็นเป็นใบหน้าที่สวยงาม เขากลับมองเห็นเป็นแผ่นผิวหนังพร้อมทั้งผมขนเป็นต้นที่ปฏิกุลด้วยเหวี่ยงมันและฝุ่นละอองเป็นต้น มีกระดูกและเลือดเนื้ออยู่เบื้องหลัง ไม่ทำให้เกิดความติดใจใฝ่รัก โยนิโสมนสิการในกรณีนี้เรียกว่าเป็นสมณะ (แง่ปฏิกุลมนสิการ) เพราะได้ความรู้สึกว่าเป็นปฏิกุลมาระงับราคะทำให้ใจสงบอยู่ได้ นาย ข. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองเห็นเป็นเยาวชนคนหนึ่งที่ควรเอาใจใส่ดูแลให้เจริญงอกงาม เกิดความรู้สึกเมตตานิกรเหมือนน้องหรือลูกหลาน กรณีนี้เป็นโยนิโสมนสิการตามแนวสมณะ (แง่เมตตาทพรมหิหาร) เพราะทำให้จิตใจสงบเยือกเย็นเป็นกุศล นางสาว ก. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้นมองเห็นไปว่าหญิงนั้นสวยเกินหน้าตน เกิดความรู้สึกริษยาและชังจะชิงหน้า กรณีนี้เป็นอโยนิโสมนสิการเพราะคิดปลูกเรื่ออกุศลธรรมขึ้นมามีปมคั่นใจก่อทุกข์ทรมานตนเอง ส่วนนาย จ. เห็นหน้าหญิงสาวสวยคนเดียวกันนั้น แต่มองเห็นเป็นที่ประชุมแห่งองค์อวัยวะที่เกิดจากธาตุต่างๆ มาประกอบกันเข้า รวมสมมติเรียกกันว่าหน้าคนชื่อนั้น เป็นเพียงรูปธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่ใช่สวย ไม่ใช่หน้าเกลียดอะไรทั้งนั้น กรณีนี้เป็นโยนิโสมนสิการแนววิปัสสนา เพราะมองตามสภาวะหรือมองตามที่เป็นจริง¹ กรณีอื่น ๆ ก็พึงเข้าใจตามแนวนี้

ตามนัยที่กล่าวมา เมื่อพูดเชิงวิชาการในแง่การทำหน้าที่ วิธีโยนิโสมนสิการทั้งหมดสามารถสรุปลงได้เป็น 2 ประเภทใหญ่คือ

¹ เทียบ วิสุทธิ.2/20 (พึงสังเกตกันสืบสนว่า คนบำเพ็ญกรรมฐานบางอย่างที่มองเห็นคนหรืออะไร ๆ เป็นอสุภะเป็นปฏิกุล ไม่สวยไม่งาม เรียกว่ายังอยู่เพียงขั้นสมณะ ยังมองไปตามสมมติบัญญัติ เพียงแต่ถือเอาสมมติแห่งที่จะมาใช้แก้กิเลสของตนได้ ส่วนวิปัสสนามองเห็นตามสภาวะแท้ ๆ ตรงตามสิ่งที่ทั้งหลายมันเป็นของมัน ตามเหตุปัจจัย เรียกว่าตามเป็นจริง เพราะตามความจริง สิ่งทั้งหลายไม่มีงามไม่งาม ไม่มีสวย ไม่มีหน้าเกลียด)

1. โยนิโสมนสิการแบบปลูกปัญญา มุ่งให้เกิดความรู้แจ้งตามสภาวะ เน้นที่การจัดอวิชชา เป็นฝ่ายวิปัสสนา มีลักษณะเป็นการส่องสว่างทำลายความมืด หรือชำระล้างสิ่งสกปรก ให้ผลไม่จำกัดกาลหรือเด็ดขาด นำไปสู่โลกุตระสัมมาทิฐิ

2. โยนิโสมนสิการแบบสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้าคุณธรรมอื่น ๆ เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหา เป็นฝ่ายสมณะ มีลักษณะเป็นการเสริมสร้างพลังหรือปริมาณฝ่ายดีขึ้นมากดข่มทับหรือบังฝ่ายชั่วไว้ ให้ผลขึ้นกับกาล ชั่วคราว หรือเป็นเครื่องตระเตรียมหนุนเสริมความพร้อมและสร้างนิสัย นำไปสู่โลกียสัมมาทิฐิ

เตรียมเข้าสู่สมาธิปฏิบัติ

กล่าวโดยสรุป สำหรับคนทั่วไป ผู้มีปัญหายังไม่แก่กล้า ยังต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น การเจริญปัญญา นับว่าเริ่มต้นจากองค์ประกอบภายนอก คือ ความมีกัลยาณมิตร สำหรับให้เกิดศรัทธา (ความมั่นใจด้วยเหตุผลที่ได้พิจารณาเห็นจริงแล้ว) ก่อน จากนั้น จึงก้าวมาถึงขั้นองค์ประกอบภายใน เริ่มแต่ทำความเข้าใจตามแนวศรัทธาไปเป็นพื้นฐานในการใช้ความคิดอย่างอิสระ ด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้นไป ทำให้เกิดสัมมาทิฐิและทำให้ปัญญาเจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็นญาณทัสสนะ คือการรู้การเห็นประจักษ์ในที่สุด¹

เนื่องด้วยศรัทธา เป็นองค์ธรรมสำคัญมาก ซึ่งเมื่อเป็นศรัทธาที่ถูกต้องและใช้ถูกต้อง ก็จะเชื่อมต่อกับโยนิโสมนสิการ นำให้เกิดปัญญาที่เป็นสัมมาทิฐิ จึงขอสรุปเรื่องศรัทธาในแง่ที่เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ไว้อีกครั้งหนึ่ง

1. ในขั้นศีล ศรัทธาเป็นหลักยึดช่วยคุ้มศีลไว้ โดยเหนี่ยวรั้งจากความชั่วและทำให้มั่นคงในสุจริต ศรัทธาเพื่อการนี้ แม้ไม่มีความคิดเหตุผลคือไม่ประกอบด้วยปัญญาก็ใช้ได้ และปรากฏบ่อย ๆ ว่าศรัทธาแบบเชื่ออิงโดยไม่คิดเหตุผลนั้น ใช้ประโยชน์ในขั้นศีลดีกว่าศรัทธาที่มีการใช้ปัญญาด้วยซ้ำ
2. ในขั้นสมาธิ ศรัทธาช่วยให้เกิดสมาธิได้ ทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดปีติสุขแล้วทำให้จิตใจสงบมั่นคง และในแง่ที่ทำให้เกิดความเพียรพยายาม แก่ล้าวก้าว ไม่หวั่นกลัว จิตใจเกิดความเข้มแข็งมั่นคง

¹ ผู้ที่จะช่วยแนะนำความคิดแก่ผู้อื่น อาจถือโยนิโสมนสิการ 3 อย่างต่อไปนี้ เป็นหลักพื้นฐานสำหรับตรวจสอบพื้นเพทางด้านภูมิปัญญาหรือความรู้จิตของบุคคล คือ

1. การคิดแบบปัจจัยการ คือ ดูว่า เขามีความคิดเป็นเหตุเป็นผล รู้จักคิดเหตุผล หรือเป็นคนมีเหตุผล รู้จักสืบค้นเหตุปัจจัย หรือไม่
2. การคิดแบบวิภาษวาท คือ ดูว่า เขารู้จักมองสิ่งทั้งหลาย หรือเรื่องราวต่าง ๆ ได้หลายแง่หลายมุมรู้จักแยกแยะแ่งด้านต่าง ๆ ที่อาจเป็นไปได้ ไม่มองแง่เดียว ไม่คิดคลุมเครือ ดังนี้หรือไม่
3. การคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คือ ดูว่า เขาพูดฟังหรืออ่านอะไร สามารถจับหลักจับประเด็นหรือแก่นของเรื่อง(ธรรม) และเข้าใจความหมาย ความมุ่งหมาย หรือคุณค่า ประโยชน์ หรือแนวที่จะกระจายขยายความของเรื่องนั้น ๆ (อรรถ) หรือไม่

แนวแน่ ศรัทธาเพื่อการนี้ แม้เป็นแบบเชื่อดังโดยไม่ใช้ความคิดเหตุผล ก็ใช้ได้เช่นเดียวกัน

ในกรณีที่ป็นศรัทธาแบบเชื่อดังโดยไม่ยอมคิดเหตุผล แม้จะใช้งานได้ผลทั้งสองระดับ แต่มีผลเสียที่ทำให้จิตใจคับแคบ ไม่ยอมรับฟังผู้อื่น และบางทีถึงกับเป็นเหตุให้เกิดการบีบบังคับเบียดเบียนคนอื่นพวกอื่น เพราะเหตุแห่งความเชื่อนั้น และที่สำคัญในเรื่องนี้คือไม่เกื้อหนุนแก่การเจริญปัญญา

- a ในขั้นปัญญา ศรัทธาช่วยให้เกิดปัญญา เริ่มแต่โลกียสัมมาทิฐิเป็นเบื้องต้น เหนือกว่านั้นไป ศรัทธาเชื่อมต่อกับโยนิโสมนสิการใน 2 ลักษณะคือ ■ เป็นช่องทางให้ภักยานมิตรสามารถชี้แนะความรู้จักคิดคือกระตุ้นให้คนผู้นั้นเริ่มใช้โยนิโสมนสิการ (มิฉะนั้นอาจไม่ยอมเปิดรับการชี้แนะหรือการกระตุ้นเลย) อย่างที่สอง ศรัทธาช่วยเตรียมพื้นหรือแนวของเรื่องที่จะพิจารณาบางอย่างไว้สำหรับให้โยนิโสมนสิการนำไปคิดอย่างอิสระต่อไป ศรัทธาเพื่อการนี้เห็นชัดอยู่ในตัวแล้วว่า ต้องเป็นศรัทธาที่มีการใช้ปัญญา และเป็นศรัทธาที่ต้องการในที่นี้

เพื่อความมั่นใจที่จะให้ศรัทธาเกื้อหนุนแก่ปัญญาโดยทางโยนิโสมนสิการ เห็นควรสรุปวิธีปฏิบัติต่อศรัทธาไว้ดังนี้

1) มีศรัทธาที่มีเหตุผล หรือมีความเชื่อที่ประกอบด้วยความคิดเหตุผล คือไม่ใช่ศรัทธาประเภทบังคับให้เชื่อ หรือเป็นข้อที่ต้องยอมรับตามที่กำหนดไว้ตายตัว หรือต้องถือตามไปโดยไม่เปิดโอกาสให้คิดหาเหตุผล ไม่ใช่ความเชื่อชนิดที่กีดกันห้ามความคิด บีบกดความคิด หรือที่ทำให้ไม่ยอมรับฟังใคร¹ แต่เป็นความเชื่อที่สนับสนุนการคิดเหตุผล เกื้อหนุนแก่การเจริญปัญญาต่อไป

2) มีท่าทีแบบสัจจานุรักษ์ หรือรักสัจจะ คือเชื่อตรงต่อสัจจะ และแสดงศรัทธาตรงตามสภาพที่เป็นจริง กล่าวคือ เมื่อตนเชื่ออย่างไร ก็มีสิทธิกล่าวว่าข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนั้น ๆ หรือเชื่อว่าเป็นอย่างนั้น ๆ แต่ไม่เอาศรัทธาของตนเป็นเครื่องตัดสินสัจจะ คือไม่ก้าวข้ามเขตไปว่า ความจริงต้องเป็นอย่างไรที่ข้าพเจ้าเชื่อ หรือเอาสิ่งที่เป็นเพียงความเชื่อไปกล่าวว่าเป็นความจริง เช่น แทนที่จะพูดว่าข้าพเจ้าเชื่อว่าสิ่งนั้นเรื่องนั้นเป็นอย่างนั้น ๆ กลับพูดว่า สิ่งนั้นเรื่องนั้นเป็นอย่างนั้น ๆ

3) ใช้ศรัทธาหรือสิ่งที่เชื่อนั้นเป็นพื้นสำหรับโยนิโสมนสิการคิดพิจารณาให้เกิดปัญญาต่อไป พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ศรัทธาไม่ใช่สิ่งจบสิ้นในตัว มิใช่ศรัทธาเพื่อศรัทธา แต่ศรัทธาเป็นเครื่องมือหรือบันไดก้าวสู่จุดหมายที่สูงขึ้นไปกว่า กล่าวคือ ศรัทธาเพื่อปัญญา

เท่าที่กล่าวมานี้ ก็เป็นอันเข้ากับลำดับขั้นของการเจริญปัญญาที่เคยแสดงไว้แล้ว คือ

เสวนาสัตบุรุษ → สกัปปัตถธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ ฯลฯ

ต่อจากโยนิโสมนสิการ ก็คือการเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ เมื่อถึงสัมมาทิฐิก็เป็นอันก้าวเข้าสู่องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทาต่อไป.

¹ พึงแยกแยะระหว่าง ศรัทธาชนิดที่คิดเหตุผลเห็นสมจริงแล้วจึงเชื่อ กับศรัทธาชนิดเชื่อก่อนแล้วคิดทำให้มีเหตุผล

พระรัตนตรัย

ในฐานะเครื่องนำเข้าสู่มรรค
และเป็นที่รวมของการปฏิบัติตามมรรค

หลักยึดเหนี่ยวเบื้องต้นของชาวพุทธ คือพระรัตนตรัย อันได้แก่พระพุทธเจ้า พระธรรม และ พระสงฆ์ ตามปกติจึงถือเอาสรณคัมม์ คือการถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ว่าเป็นเครื่องหมายของการ เป็นพุทธศาสนิกชน และความเป็นอุบาสกอุบาสิกา แม้แต่พระโสดาบัน ก็มีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า เป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย จึงเป็นข้อที่น่าศึกษาว่า ความเคารพนับถือพระรัตนตรัยเป็น ข้อปฏิบัติ ณ ส่วนใด อยู่ที่ไหน ในการดำเนินตามมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา

ความเคารพนับถือพระรัตนตรัย ที่แสดงออกด้วยสรณคัมม์สำหรับคนทั่วไป ก็ดี ความมีศรัทธา ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย ของพระโสดาบัน ก็ดี เป็นเครื่องแสดงให้เห็นชัดอยู่แล้วว่า คุณธรรม ที่เด่นสำหรับพุทธศาสนิกชนในระดับเบื้องต้นนี้ทั้งหมด ได้แก่ศรัทธา เมื่อพิจารณาในระบบแห่ง มัชฌิมาปฏิปทาเท่าที่อธิบายมาแล้ว จะเห็นได้ว่าศรัทธาอยู่ ณ ส่วนบุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทา โดยเฉพาะเป็นตัวเชื่อมบุคคลกับกัลยาณมิตรหรือปรโตโมหะที่ดี และมุ่งที่จะให้โยงไปสู่โยนิโสมนสิการ โดยมีสาระสำคัญว่าให้เป็นศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญา คือ ช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นองค์มรรคข้อแรก นำเข้าสู่ตัวมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทาต่อไป หลักนี้ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระรัตนตรัยกับการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ในฐานะที่ศรัทธาในพระรัตนตรัย เป็นเครื่องนำเข้าสู่มรรค นับว่าชัดเจน พอสมควรอยู่แล้ว แต่เพื่อให้หนักแน่นขึ้น ควรพิจารณาตามหลักองค์คุณของพระโสดาบัน (โสดาปัตติลังคะ) หรือ ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา (ปัญญาวุฒิธรรม) 4 ประการด้วย คือ

1. สัมปรีตสังเสวะ การเสวนาสัตบุรุษ การคบหาคนดี
2. สัทธรรมสวนะ การสดับสัทธรรม การฟังหรือเรียนรู้ธรรมที่ถูกแท้
3. โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย การใช้ความคิดถูกวิธี การรู้จักคิด
4. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมย่อยกล้อยแก่ธรรมใหญ่ การปฏิบัติธรรมถูกหลัก

ความจริงธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง เฉพาะอย่างยิ่ง ชื่อว่าธรรมที่เป็นไปเพื่อประจักษ์แจ้งโสดาปัตติผล จนถึงอรหัตตผล ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 4 อย่างเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไป เพื่อประจักษ์แจ้ง โสดาปัตติผล.....เพื่อประจักษ์แจ้งสกทาคามีผล.....เพื่อประจักษ์แจ้งอนาคามีผล.....เพื่อประจักษ์แจ้งอรหัตตผล; 4 อย่างอะไรบ้าง? ได้แก่ สัมปรีตสังเสวะ สัทธรรมสวนะ โยนิโสมนสิการ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ.....”¹

¹ ส.ม.19/1634-7/516-7; ที่เรียกโสดาปัตติลังคะ เช่น ส.ม.19/1429/434, ที่เรียกปัญญาวุฒิธรรม เช่น ส.ม.19/1639/517; อง.จตุกก.21/248/332 (เคยอ้าง)

การเสวนาสัตบุรุษ ก็คือการมีกัลยาณมิตร สัตบุรุษ และกัลยาณมิตรอย่างสูงสุด ก็คือพระพุทธเจ้า¹ การเสวนาสัตบุรุษ หรือการมีกัลยาณมิตร นำไปสู่ปรโตโมสะที่ดี คือ การได้สดับหรือเรียนรู้สัทธรรม อันได้แก่ หลักความจริงและความดีงามที่แท้ เรียกว่าง่าย ๆ ว่าพระธรรม โยนิโสมนสิการต่อพระธรรมและตามพระธรรมนั้น ทำให้เกิดกุศลธรรมและปัญญาที่เข้าใจสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามเป็นจริง พร้อมทั้งทำให้ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักตามความมุ่งหมาย เมื่อปฏิบัติถูกต้องหลัก ก็ทำให้บรรลุผล คือประจักษ์แจ้ง โสดาปัตติผลเป็นต้น ตลอดจนถึงอรหัตตผล ผู้ที่ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้บรรลุอรหัตตผล คือพระอรหันต์ เป็นสมาชิกทั้งหลายผู้ประกอบกันเข้าเป็นชุมชนพุทธแท้ เรียกว่าสาวกสงฆ์ หรืออริยสงฆ์ ซึ่งจัดเป็นสงฆ์หรือพระสงฆ์ในพระรัตนตรัย โดยนัยนี้ เมื่อพิจารณาภารกิจที่ชาวพุทธพึงปฏิบัติต่อพระรัตนตรัย ในการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา ก็มองเห็นได้ชัดว่า เบื้องแรกรับเอาพระพุทธเจ้า เป็นกัลยาณมิตร แล้วสดับเล่าเรียนธรรมคำสอนของพระองค์ จากนั้นปฏิบัติต่อธรรมด้วยโยนิโสมนสิการ รวมครบ 2 ขั้นตอนเบื้องต้นที่เรียกว่าบุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทาเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ เกิดความเข้าใจถูกต้องตามเป็นจริง จึงปฏิบัติธรรมนั้นต่อไปอย่างถูกต้องหลัก เป็นธรรมานุธรรมปฏิบัติคือ ดำเนินในธรรมจรก หรือมัชฌิมาปฏิปทา² จนสำเร็จได้รับอริยผล เป็นอริยบุคคลแล้ว ร่วมเป็นสมาชิกแห่งพระสงฆ์ และในฐานะเป็นอริยบุคคลในสงฆ์นั้น ก็สามารถช่วยเหลือผู้อื่น ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ระดับรองลงมาจากพระพุทธเจ้าได้ต่อ ๆ ไป พร้อมนั้นสงฆ์ก็เป็นชุมชนหรือสังคมแบบอย่างที่ดีรวมของผู้ปฏิบัติตามและผู้ที่ได้รับผลจากหลักแห่งการมีพุทธกัลยาณมิตร และการดำเนินตามธรรมมรรคา กับทั้งเป็นแหล่งแห่งกัลยาณมิตร เป็นบุญเขต ที่เจริญอกงามและเผยแผ่ความดีงามแก่ชาวโลก

อนึ่ง การมีสงฆ์ เป็นหลักหนึ่งอยู่ในพระรัตนตรัย เป็นเครื่องแสดงด้วยว่า พระพุทธศาสนา ถือว่ามนุษย์ที่ดั่งงาม ย่อมเกี่ยวโยงมีส่วนร่วมอยู่ในชุมชนหรือสังคม ชุมชนหรือสังคมที่ถือเป็นหลักเรียกว่าสงฆ์นี้ ทางด้านภายในจิตใจสมาชิกทั้งหลายมีภูมิธรรมที่ได้บรรลุเป็นเครื่องธำรงรักษา ส่วนทางด้าน การดำเนินชีวิตภายนอก เครื่องธำรงรักษาได้แก่ วินัย ความสามัคคี และความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน

โดยสรุป หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล กับการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทาและหลักพระรัตนตรัย เทียบกันได้ดังนี้

1. สัทบุรุษสงฆ์ = มีกัลยาณมิตร = พระพุทธเจ้า (ระดับสูงสุด)
2. สัทธรรมสวนะ = ปรโตโมสะที่ดี = พระธรรม
3. โยนิโสมนสิการ = โยนิโสมนสิการ = (กิจต่อพระธรรม)
4. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ = มรรค = เริ่มเข้าร่วมสงฆ์

¹ ดู ในบทว่าด้วยกัลยาณมิตร ข้างต้น

² ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ ก็คือมรรคหรือนิพพานคามินีปฏิบัติ (ที่มากมาย เช่น ข.ม.29/729/441)

จากความที่กล่าวมา พอแสดงความหมายของพระรัตนตรัยอย่างรวบรัดได้ดังนี้

1. พระพุทธเจ้า คือ ท่านผู้ได้ตรัสรู้ธรรม ค้นพบมรรคาแล้ว บำเพ็ญตนเป็นกัลยาณมิตรองค์เอก ทรงสั่งสอนธรรม ซึ่งนำมรรคานั้นแก่ชาวโลก และเป็นแบบอย่างที่ยืนยันถึงความดีงามความสามารถสูงสุดที่ฝึกขึ้นได้ในมนุษย์

2. พระธรรม คือ หลักความจริง หลักความดีงาม ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ และทรงแนะนำสั่งสอน ซึ่งผู้ศรัทธาพึงเรียนสดับรับเอามาพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ ให้เข้าใจถูกต้องตามจริง เพื่อจะปฏิบัติให้เป็นมรรค และให้สำเร็จผลต่อไป

3. พระสงฆ์ คือ หมู่ชนผู้ปฏิบัติตามมรรค และผู้สำเร็จผล ซึ่งผู้ศรัทธามั่นใจว่าเป็นหมู่ชน หรือสังคมอันประเสริฐ ซึ่งควรสร้างสรรคให้เกิดมีขึ้น และซึ่งตนสามารถมีส่วนร่วมได้ ด้วยการปฏิบัติตามมรรคและการสำเร็จผลนั้น เริ่มด้วยการปฏิบัติตามลักษณะแบบอย่างปรากฏภายนอกคือวินัย ความสามัคคี และความเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน การมีกัลยาณมิตรที่ดี การโยนิโสมนสิการธรรมที่ดี การปฏิบัติตามมรรคที่ดี จะเจริญงอกงามได้ผลดี ในสังคมที่ดำเนินตามคติแห่งสงฆ์

พระรัตนตรัยเป็นสรณะ คือ เมื่อระลึกถึงพระรัตนตรัยก็เตือนให้ใช้วิธีที่ถูกต้องในการแก้ปัญหาดับทุกข์ คือ ทำตามหลักอริยสัจ อย่างน้อยก็ทำให้หยุดยั้งจากความชั่ว มั่นใจที่จะทำดี หายหวาดกลัว และจิตใจผ่องใสในเวลานั้น ๆ

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ 1 : วิธีคิดแบบแก้ปัญหา : วิธีคิดแบบอริยสัจ กับวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์

พุทธธรรมได้แสดงโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีการแห่งปัญญา ไว้หลายวิธี สำหรับใช้ในสถานการณ์ต่างกันไปบ้าง ใช้ประกอบกันในสถานการณ์อย่างเดียวกันบ้าง น่าสังเกตว่า ในสมัยปัจจุบัน คำว่า วิธีการแห่งปัญญา บางทีใช้เรียกวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า วิธีคิดแบบแก้ปัญหา ซึ่งในที่นี้ใช้เรียกวิธีคิดแบบอริยสัจ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเห็นควรยกริธีคิดสองแบบนี้มาเทียบเคียงกันดู

วิธีการแบบวิทยาศาสตร์ มี 5 ขั้นตอน คือ

1. การกำหนดปัญหาให้ถูกต้อง (Location of Problems)
2. การตั้งสมมติฐาน (Setting up of Hypothesis)
3. การทดลองและเก็บข้อมูล (Experimentation and Gathering of Data)
4. การวิเคราะห์ข้อมูล (Analysis of Data)
5. การสรุปผล (Conclusion)

พึงสังเกตว่า ในวิธีคิดแบบนี้ ก็มีการสืบสาวหาสาเหตุเป็นส่วนสำคัญด้วย แต่เอาแง่ไว้ในขั้นที่ 2. เพราะบางครั้งสาเหตุที่คาดตนเองเป็นตัวสมมติฐาน บางครั้งสาเหตุไปถึงสมมติฐานไปด้วยในตัว แต่ก็มีข้อแย้งว่า ในหลายกรณี สาเหตุไม่ปั้งชัดถึงสมมติฐาน และต้องตั้งสมมติฐานเผื่อไว้หลายอย่าง ส่วนในวิธีคิดแบบ (แสง) อริยสัจ แยกการสืบสาวหาสาเหตุเป็นขั้นหนึ่ง และจัดขั้นทั้งหมดเป็น 2 ระดับ เทียบพอให้เห็นเค้า ดังนี้

ก. กระบวนธรรม (ตามสภาวะ) ซึ่งในตอนนี้อยู่ในขั้นเป็นความคิด คือคิดให้ตรงความจริง

1. ขั้นกำหนดทุกข์ ให้รู้ทุกข์หรือปัญหาคืออะไร อยู่ที่ไหน มีขอบเขตแค่ไหน = ขั้นกำหนดปัญหา
2. ขั้นสืบสาวสมุทัย หยั่งสาเหตุของทุกข์หรือปัญหานั้น = (ไม่แยกต่างหาก)
3. ขั้นแก้กันโรธ ให้เห็นกระบวนการที่แสดงว่าการดับทุกข์แก้ปัญหานั้นไปได้และอย่างไร = ขั้นตั้งสมมติฐาน

ข. กระบวนวิธี (ของมนุษย์) ที่จะต้องลงมือปฏิบัติ

4. ขึ้นพื้นหามรรค แยกย่อยออกได้ 3 ชั้น

- ussn 1 : เอสนา (หรือ คเวสนา, รวมทั้งวิมิงสนา) แสวงหาข้อพิสูจน์/ทดลอง = **ขึ้นทดลองและเก็บข้อมูล**
- ussn 2 : วิมิงสา (หรือประวิจาร) ตรวจสอบ ร่อน เลือกเก็บข้อที่ถูกต้องใช้ได้จริง = **ขึ้นวิเคราะห์ข้อมูล**
- มรรค 3 : อนุโพธ กันข้อที่ผิดออก จับหรือเพ้นได้มรรคแท้ซึ่งนำไปสู่ผลคือแก้ปัญหาได้ = **ขึ้นสรุปผล**

ขั้นตอนเหล่านี้ พึงเห็นการแสวงสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นตัวอย่าง ดังนี้

1. ขึ้นกำหนดทุกข์ ความทุกข์ความเดือดร้อน ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ มีมากมายหลากหลาย ทั้งทางกาย ทางใจ ทั้งภายใน และภายนอก แต่เมื่อว่าโดยพื้นฐานก็คือ ภาวะบีบคั้นกายใจ ภาวะที่ขัดแย้ง ผิดไปไม่เป็นไปตามความอยากความยึดถือของมนุษย์ ปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์อาจมีรูปลักษณะต่างๆ นานา แปรลกกันไปตามถิ่นตามกาล ซึ่งจะต้องใช้วิธีแก้ไขให้ตรงกับรูปลักษณะและเฉพาะกาลเทศะนั้นๆ แต่ความทุกข์พื้นฐานนี้เป็นปัญหาที่เนื่องอยู่กับชีวิต อยู่ที่ธรรมชาติของมนุษย์เอง เป็นทุกข์หรือปัญหาของตัวคนแท้ๆ ไม่ว่าคนนั้นจะอยู่กลางธรรมชาติ หรือไปร่วมเป็นสังคม ทุกข์หรือปัญหาอย่างนี้ ก็ติดตัวไปแสดงและก่อผลกับคนเสมอไป ไม่ว่ามนุษย์จะแก้ไขปัญหาดับทุกข์ที่เนื่องด้วยกาลเทศะอย่างไรหรือไม่ การแก้ไขทุกข์ขึ้นพื้นฐานนี้ ก็เป็นกิจที่ต้องกระทำย่นพื้นตลอดเวลาเสมอไป และความทุกข์พื้นฐานที่ได้รับการแก้ไขหรือไม่ จะมีผลต่อการมีและการแก้ไขปัญห่อื่นๆ ทุกอย่างทุกระดับด้วย ประโยชน์ที่จำเป็นซึ่งเป็นพื้นฐานที่สุด และสูงที่สุดของชีวิต จึงอยู่ที่การแก้ไขความทุกข์พื้นฐานแห่งชีวิตนี้ได้ ส่วนทุกข์หรือปัญห่อื่นๆ ก็ต้องแก้ไขกันอีกชั้นหนึ่ง คู่เคียงกันไปตามคราวตามกรณี

2. ขึ้นสืบสาวสมุทัย เพื่อจะได้เล็งเห็นหนทางแก้ไขต่อไป

แบบ ก. ข. ก. จับสาเหตุไม่ขาด เช่น เห็นว่าเป็นเพราะยังได้สุขไม่เพียงพอ หรือไม่สืบสาเหตุเลย มองข้ามกันไป

แบบ ง. จับได้ว่าสาเหตุแห่งทุกข์คือตัณหา หรือสืบลึกลงไปอีกได้แก่กระบวนการแห่งปัจจัยสมุปบาท โยงไปถึงอวิชชา

3. ขึ้นเกินนิโรธ คาดหวังว่าการดับทุกข์จะเป็นไปได้ตามกระบวนการดังนี้ (คราวละอย่าง)

แบบ ก. แสวงหากามสุข บำรุงบำเรอตนให้เต็มที่

แบบ ข. บำเพ็ญทานสมาบัติตามโยควิธี

แบบ ก. บำเพ็ญตบะ ดำเนินชีวิตเข้มงวด ทรมานกาย

แบบ ง. ตัดวงจรปัจจัยสมุปบาท ดับอวิชชา ตัดทางตัณหา มีสติ ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

4. ขึ้นพื้นหามรรค

ussn 1 : เอสนา พระพุทธเจ้าได้เคยทรงดำเนินชีวิตและปฏิบัติตามวิธีการครบแล้วทั้ง 4 อย่าง นอกจากนั้น ยังได้ทรงสังเกตเห็นชีวิตความเป็นไปของคนและสังคม ที่เป็นอยู่หรือปฏิบัติเช่นนั้นแล้วว่าเป็นอย่างไร

ussn 2 : วิมิงสา วิเคราะห์ผลการสังเกตทดลอง ทรงตระหนัก(ตั้งแต่ก่อนออกผนวช) ว่า การแสวงแต่กามสุขไม่อาจให้ชีวิตมีความหมายประสบสาระแท้จริง และนำไปสู่การเบียดเบียน ทรงเห็นชัดว่า การบำเพ็ญวิธียะณะนำไปสู่ผลสำเร็จทางจิตอันเป็นฝ่ายสมาธิอย่างเดียว การบำเพ็ญตบะก็เป็นการหาทุกข์ทำตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่าๆ ส่วนวิถีแห่งปัญญาที่ดับอวิชชา ไม่ขึ้นต่อตัณหา a i am ดับเหตุแห่งทุกข์ ทำให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้จริง

มรรค 3 : อนุโพธ จึงได้ความรู้เห็นตามเป็นจริง ที่เป็นข้อสรุปว่า วิถีแห่งกามสุขและตบะเป็นทางสุดโต่ง(อันตะ) โยควิธีที่ทำให้ติดค้างอยู่ในระหว่างยังมีไซ้ทาง(เป็นอมรรค) ส่วนทางสายกลางซึ่งเป็นวิถีแห่งปัญญา เริ่มด้วยปัญญาอันเห็นชอบเรียกว่าสัมมาทิฐินั้นแหละ จึงเป็นทางที่ถูกต้อง ยุติว่า ตัวมรรค หรือมรรคที่แท้ ได้แก่ มรรคที่มีองค์ 8

การเทียบเคียงวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์กับแบบ(แสวง) กริยสังนี้ ดร.สาโรช บัวศรี ได้เคยเขียนเคยแสดงไว้ เช่น ในหนังสือของท่านชื่อ พุทธศาสนากับการศึกษาแผนใหม่ (โรงพิมพ์คุรุสภา, พ.ศ.2510) และ A Philosophy of Education for Thailand : The Confluence of Buddhism and Democracy (Bangkok : Ministry of Education, 1970) เป็นต้น นับว่าเป็นข้อนำอนุโมทนา แต่ในที่นี้ มีเวลาคิดค้นตรวจสอบหลักวิชาต่อมามาก จึงได้แสดงแตกต่างออกไปบ้าง

อนึ่ง ได้เคยกล่าวแล้วว่า ไตรลักษณ์ กับปัจจัยสมุปบาท ความจริงเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงคนละแง่ ภาวะที่ไม่เที่ยงไม่คงที่ ทำให้มีความบีบคั้น ขัดแย้ง จึงมีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา (อนิจจัง ทุกขัง วิปริณามธัมม) แต่ทั้งนี้ย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย วิธีคิดตามหลักนี้ เปิดช่องให้มีการขยายความออกไปครอบคลุมความคิดแนวที่เรียกว่าวิภาษวิธีได้ด้วย แต่น่าจะลองวิเคราะห์วิภาษวิธีนั้นด้วยวิภาษวิธีอีกชั้นหนึ่ง เรื่องนี้จะเป็นอย่างไรรอที่จะได้วิเคราะห์วิจารณ์ไว้ต่างหากตามโอกาส

ตอนที่ 5 ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 1 :

หมวดปัญญา

2

บทที่ 19

ดังได้กล่าวแล้วว่า พุทธศาสนามองจริยธรรมในแง่ของการถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือ การนำเอา (ความรู้ใน) กฎธรรมชาติมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์ ดังนั้น จึงได้ให้ความหมายของจริยะ อันประเสริฐคือจริยธรรมที่ถูกต้องแท้จริงไว้ว่า เป็นการดำเนินชีวิตโดยวิถีทางที่จะทำให้ความเป็นไปตาม ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติบังเกิดเป็นประโยชน์แก่มนุษย์ให้มากที่สุด หรือการดำเนินชีวิตด้วยความรู้เท่าทันธรรมดาของธรรมชาติโดยประพฤติปฏิบัติในทางที่จะผลักดันและสรรค์สร้างเหตุปัจจัย ต่าง ๆ ให้เป็นไปอย่างก่อผลดีบังเกิดคุณประโยชน์แก่มนุษย์ ดังจะเห็นได้ชัดในคำสอนเกี่ยวกับหลักกรรม เป็นต้น ถ้าใช้ศัพท์เฉพาะในทางธรรมก็ว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือปฏิปทาที่นำเอามัชฌิมาธรรมเทศนามา ใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์เพื่อบรรลุผลที่มุ่งหมายของมัชฌิมาธรรมเทศนานั้นเอง

ตามความหมายที่ได้แสดงมา จะมองเห็นหลักการสำคัญของ จริยะ ว่าแยกแยะออกไปได้เป็น 3 ขั้นตอน คือ ขั้นที่ 1 รู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติหรือรู้เท่าทันธรรมดา ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขั้นที่ 2 ใช้ความรู้นั้นให้เป็นประโยชน์ คือปฏิบัติให้สอดคล้องกับธรรมดาหรือกฎธรรมชาตินั้น โดยกระทำการที่เป็นเหตุให้เหตุปัจจัยทั้งหลายดำเนินไปในทางที่จะก่อผลดี ขั้นที่ 3 เมื่อทำอย่างถูกต้อง ที่ตัวเหตุปัจจัยแล้ว ก็ปล่อยให้เหตุปัจจัยเป็นไปตามธรรมดาหรือตามกฎจนก่อผลของมันเอง วางใจเป็นอิสระคอยดูอย่างรู้เท่าทัน ไม่ต้องถือมันเอาตัวตนเข้าไปผูกมัดยึดติดไว้ ตามหลักการนี้ ความรู้ความเข้าใจ เป็นแกนนำของความประพฤติปฏิบัติ เป็นส่วนสำคัญที่ต้องใช้ตลอดตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด เมื่อพูดอย่างสั้น จึงเรียกจริยธรรมนี้ว่า การเป็นอยู่ด้วยปัญญา และเรียกบุคคลผู้มีจริยธรรมนี้ว่า *บัณฑิต* แปลว่า ผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา ด้วยเหตุที่ต้องใช้ปัญญาตั้งแต่เริ่มต้น ระบบจริยะคือมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทานี้ จึงมีสัมมาทิฐิ ได้แก่ความเห็นชอบหรือเข้าใจถูกต้อง เป็นองค์ประกอบข้อแรก

1. สัมมาทิฐิ

ความสำคัญของสัมมาทิฐิ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อควงอาภิกษุที่ย่อยย่อย มีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตจันโท สัมมาทิฐิ ก็เป็นกัณหา เป็นบุพนิมิตเพื่อการตรัสรู้ความเป็นจริงซึ่งอริยสัจ 4 ประการ จันนั้น ; ภิกษุผู้มีสัมมาทิฐิ ย่อมเป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ ก็จักรู้ชัดความเป็นจริงว่า ทุกข์คือดังนี้...เหตุให้เกิดทุกข์คือดังนี้...ความดับทุกข์คือดังนี้

...ปฏิบัติให้ถึงความกับทุกข์คือดังนี้”¹

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าอย่างไร? (ด้วย สัมมาทิฐิ) จึงรู้จักมิจฉาทิฐิ ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ รู้จักสัมมาทิฐิ ว่าเป็นสัมมาทิฐิ รู้จักมิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็นมิจฉาสังกัปปะ รู้จักสัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ รู้จักมิจฉาวาจา...สัมมาวาจา...มิจฉากัมมันตะ...สัมมา กัมมันตะ ฯลฯ”²

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าอย่างไร? เมื่อมีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะจึงพอเหมาะได้ เมื่อมี สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมา กัมมันตะ สัมมาอาชีวะจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอเหมาะได้, เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณ จึงพอ เหมาะได้, เมื่อมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติจึงพอเหมาะได้; โภชนัยคังนี้แล พระเสขะผู้ประกอบด้วยองค์ 8 จึงกลายเป็นพระอรหันต์ผู้ประกอบด้วยองค์ 10”³

“ข้อที่ภิกษุจักทำลายอวิชชา ยังวิชาให้เกิด ทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ ด้วยวิธีที่ทั้งไว้ชอบ ด้วยมรรค ภาวนาที่ทั้งไว้ชอบ นี่เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นั่นเป็นเพราะเหตุใด? ก็เพราะทั้งวิธีไว้ชอบแล้ว”⁴

“เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ซึ่งจะเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือกุศลธรรมที่เกิด ขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อเพิ่มความเพิ่มพูนไพบูลย์ เหมือนอย่างสัมมาทิฐินี้เลย”⁵

คำจำกัดความของสัมมาทิฐิ

คำจำกัดความที่พบบ่อยที่สุดคือ ความรู้ในอริยสัจ 4 ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ คืออะไร? ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่าสัมมาทิฐิ”⁶

คำจำกัดความนอกจากนี้ ได้แก่

รู้กุศลและอกุศลมูล กับ กุศลและกุศลมูล “เมื่อใด อริยสาวกรู้ชัดซึ่งอกุศล...อกุศลมูล...กุศล...และ

¹ ส.ม. 19/1720/552

² ม.อ.14/254-280/180-187

³ ม.อ.14/279/187; นอกนี้มีความคล้ายกันที่ ที.ม.10/206/248; อ.ท.สท.24/121/254; คำว่า “จึงพอเหมาะได้” แปลจาก ปโหติ ซึ่งอาจแปลว่าจึงพอแก่การ หรือ จึงใช้งานได้ ก็ได้; ใน ส.ม.19/2-3/1; อ.ท.สท.24/105/228 กล่าวถึงลงไปอีก ให้เห็นว่า ในขณะที่สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าในบรรดาองค์มรรคทั้งหลาย แต่วิชาเป็นหัวหน้าในการ ประกอบกุศลธรรมทั้งหมดรวมทั้งเป็นที่มาของสัมมาทิฐิตัว (พร้อมนั้นอวิชชาที่เป็นหัวหน้าฝ่ายอกุศลธรรมและเป็นที่มาของมิจฉาทิฐิ)

⁴ ส.ม.19/43/13;281/73

⁵ อ.อ.ด.ก.20/182/40

⁶ ที.ม.10/299/348; ม.น. 12/149/123; ส.ม. 19/34/10; ม.น. 12/115/88; อ.ภ.ว. 35/163/136; 570/316; ฯลฯ

กุศลมูล กวี่ยเหตุเพียงนี้ เธอชื่อว่ามีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง ประกอบกัวยความเลื่อมใสแน่วแน่ในธรรม เข้าถึงสัทธรรมนั้นแล้ว”¹

เห็นไตรลักษณ์ “ภิกษุเห็นรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอเป็นสัมมาทิฐิ เมื่อเห็นชอบ ก็ย่อมหน่าย เพราะสิ้นเพิลินก็สิ้นการย้อมติด เพราะสิ้นการย้อมติด ก็สิ้นเพิลิน เพราะสิ้นเพิลินและย้อมติด จิตจึงหลุดพ้น เรียกว่า พ้น कैคชาคแล้ว”²

“ภิกษุเห็นจักขุ...โสตะ...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน...รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ ซึ่ง เป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอเป็นสัมมาทิฐิ าลา”³

เห็นปฏิจจนุปบาท : คำจำกัดความแบบนี้ เป็นแบบที่มีมากแบบหนึ่ง และไม่จำเป็นต้องนำ พุทธพจน์มาอ้าง เพราะเคยอ้างถึงมาแล้ว⁴

พุทธพจน์อีกแห่งหนึ่ง แยกความหมายของสัมมาทิฐิ เป็น 2 ระดับ คือ ระดับที่เป็นสาสวะ กับ ระดับโลกุตตระ

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิเป็นไฉน? เรากล่าวว่สัมมาทิฐิมี 2 อย่าง คือ สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ ซึ่งจัก เป็นฝ่ายบุญ อำนวยวิบากแก่ขันธ์ อย่างหนึ่ง กับ สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ และเป็น องค์มรรค อย่างหนึ่ง”

“สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ จักอยู่ในฝ่ายบุญ อำนวยวิบากแก่ขันธ์เป็นไฉน? คือความเห็นว่ทานที่ให้แล้ว มีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบรูษามีผล กรรมที่ทำไว้ดีและชั่ว มีผลมีวิบาก โลกนี้มี ปรโลกมี มารคามิ บิกามี สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะมี สมณพราหมณ ผู้ประพฤติชอบ ปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลกนี้และปรโลก ให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้อยู่กัวยตนเองมีอยู่ นี้แล สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ จักเป็นฝ่ายบุญ อำนวยวิบากแก่ขันธ์”

“สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็นไฉน? คือ องค์มรรค ข้อ สัมมาทิฐิ ที่เป็นกัวปัญญา ปัญญันทรีย์ ปัญญาพละ ธรรมวิจยสัมโพชฃงค์ของผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ มีอริยมรรคเป็นสมังคิ ผู้กำลังเจริญอริยมรรคอยู่ นี้แล สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็น องค์มรรค”⁵

ข้อควรทราบทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาทิฏฐิ

ทิฏฐิ หรือเขียนลดรูปเป็น ทฐิ แปลว่า ความเห็น หมายถึงถึงความเชื่อถือ ลัทธิ ทฤษฎี ความเข้าใจตามนัยเหตุผล ข้อที่เข้ากับ ความเข้าใจของตน หลักการที่เห็นสม ข้อที่ถูกใจ ข้อที่เชิดชูเอาไว้ ความใฝ่นิยม หรือที่ปัจจุบันเรียกกันว่า ค่านิยม รวมไปถึงอุดมการณ์ แนวทัศน์ะในการมองโลกและชีวิต

¹ ม.ญ. 12/111/85; (อกุศลมูล 3 – lan: โทสะ โมหะ, กุศลมูล 3 – อโลภะ อโทสะ อโมหะ)

² ส.ช. 17/103/83

³ ส.ศพ. 18/245/179

⁴ จู ส.นิ. 16/42/20; ม.ญ. 12/113-130/87-102

⁵ ม.ญ. 14/258/181

ที่เรียกกันว่า โลกทัศน์และชีวิตทัศน์ต่าง ๆ ตลอดจนทัศนคติพื้นฐานที่สืบเนื่องจากความเห็นความเข้าใจและความใฝ่ฝันเหล่านั้น¹ ถ้าจะจัดเข้าเป็นพวก ๆ ก็คงมี 2 ระดับคือ ความเห็น ความเข้าใจเกี่ยวกับคุณค่า ว่าดี ไม่ดี ควรจะเป็น ไม่ควรจะเป็น เป็นต้น อย่างหนึ่ง ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับความจริงว่า คืออะไร เป็นอย่างไร เพราะเหตุไร เป็นต้น อย่างหนึ่ง ดังจะเห็นได้ในเรื่องสัมมาทิฐิ 2 ประเภท

ทิฐิ คือ ความเห็น ความเข้าใจ ความใฝ่ฝันยึดถือต่าง ๆ นั้น มีอิทธิพลครอบงำและมีบทบาทในการกำหนดวิถีชีวิตและสังคมของมนุษย์เป็นอย่างมาก ในกรรมบท ท่านจัดทิฐิเข้าเป็นมโนกรรม ซึ่งเป็นกรรมที่สำคัญมีผลมากมายร้ายแรงที่สุดยิ่งกว่ากายกรรมและวจีกรรม² เพราะเป็นตัวบันดาลกายกรรมและวจีกรรมอยู่เบื้องหลังอีกชั้นหนึ่ง สามารถนำชีวิต สังคม หรือมนุษยชาติทั้งหมดไปสู่ความเจริญอกงามรุ่งเรืองหลุดพ้น หรือนำไปสู่ความเสื่อม ความพินาศก็ได้ ดังจะมองเห็นในชีวิตของบุคคล ทิฐิเป็นตัวชักจูงและกำหนดวิถีชีวิต ทั้งในด้านรับเข้าและด้านแสดงออก กล่าวคือ จะมองเห็นโลกและชีวิตเป็นอย่างไร และจะปฏิบัติต่อโลกและชีวิตนั้นอย่างไร เริ่มตั้งแต่จะแปลความหมายของประสบการณ์ที่รับรู้เข้ามาใหม่อย่างไร จะดีว่า จะตัดสินวินิจฉัยว่าอย่างไร จะหันไปหาหรือเลือกรับสิ่งใด ส่วนใด ในแง่ใด จะเห็นด้วยหรือไม่ จะอยู่ฝ่ายใด แล้วชักนำแนวความคิด การพูดการกระทำที่จะสนองตอบได้ แสดงปฏิกิริยาออกไปว่าจะเอาอย่างไร พูดหรือทำอย่างไรกับบุคคล สิ่ง สภาพแวดล้อม หรือสถานการณ์นั้น ๆ พร้อมทั้งสร้างเหตุผลประกอบสำหรับการที่จะพูดจะทำเช่นนั้น กล่าวสั้น ๆ ด้วยศัพท์ธรรมว่า ประคองชักนำองค์กรธรรมต่าง ๆ ตั้งแต่สังกัปปะ คือความคิดหรือความดำริเป็นต้นไป ให้เป็นมิจฉา หรือเป็นสัมมาตามทิฐินั้น ๆ

ในทางปฏิบัติ ความสำคัญของทิฐิมองเห็นได้ไม่ยาก เช่น เมื่อคนชอบความมั่งมี เห็นว่าความพรั่งพร้อมทางวัตถุส่วนตัวเป็นจุดหมายของชีวิต เป็นเครื่องวัดความสำเร็จของบุคคลและเป็นเครื่องหมายแห่งความภาคภูมิใจ เขาย่อมพยายามดิ้นรนขวนขวายเพื่อแสวงหาความพรั่งพร้อมทางวัตถุนั้น ไม่ว่าจะศึกษาเล่าเรียนหรือประกอบกิจการงาน ก็ทำเพื่อจุดหมายนี้ และเมื่อมองดูคนอื่น เขาก็จะวัดจะดีค่าจะให้เกียรติคนนั้น ๆ หรือไม่ โดยถือเอาความมั่งคั่งพรั่งพร้อมเป็นเกณฑ์ ยิ่งถ้าเขาขาดความใฝ่สุจริตด้วยแล้ว เขาก็จะแสวงหาความมั่งคั่งโดยไม่เลือกวิธีว่าเป็นไปโดยสุจริตชอบธรรมหรือไม่ และจะมองเห็นคนประพฤตีสุจริตที่ยากไร้ว่า เป็นคนเขลาครีที่มึนท้อหรือไร้เกียรติ ถ้าเด็กเห็นว่าการมีอำนาจเป็นความเก่ง เป็นความดี เขาก็จะโน้มไปในทางแสดงอำนาจ ทำตัวยิ่งใหญ่ ชอบครอบงำข่มเหงรังแกผู้อื่น ถ้าคนเห็น

1 ในบาลี ไวยากรณ์ที่มักมาด้วยกันกับทิฐิเป็นชุดได้แก่ ทิฐิ (ความเห็น) ชันติ (ข้อที่เข้ากับความเข้าใจ) และ ?? (+ad ถูกใจหรือใฝ่ฝัน) เช่นใน วินย.4/100/145; ขุ.ม.29/46/46; ขุ.ปฏ.31/388/263; อภิ.วิ.35/600/330; 804/438 ฯลฯ นอกจากนี้พินธุในภาคที่ 1 บทที่ 2 ตอนว่าด้วยประเภทและระดับของความรู้; เทียบในภาษาอังกฤษ ทิฐิ คลุมถึง belief; view; value ตลอดจน attitude แต่คำท้ายนี้ ถ้าเข้าไปในสังกัปปะ แห่งองค์มรรคที่ 2 ด้วย.

เป็นมโนกรรมในกรรมบท เช่น อง.ทสก.24/165/285-290; 194/313; ความสำคัญ ดู ม.ม.13/64/56; อง.ทสก.24/104/226.

ว่าบุญบาปไม่มีจริง เป็นเพียงคำพูดหลอกไว้ เขาย่อมไม่เอาใจใส่สิ่งที่สอนว่าเป็นบุญและไม่ระวังตัวในสิ่งที่ถือว่าเป็นบาป เมื่อคนไม่เข้าใจซึ่งถึงสภาวะของโลกและชีวิตที่เป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ถาวรอยู่โดยธรรมดา เขาย่อมมีความยึดมั่นต่อชีวิต ร่างกาย ทรัพย์สิน และบุคคลแวดล้อมมาก แล้วเกิดความหวั่นไหว หวั่นกลัว ทำการ และมีพฤติกรรมสะท้อนความทุกข์ซึ่งเป็นไปตามอำนาจของความยึดมั่น หวั่นไหว หวาดกลัวนั้น ดังนั้นเป็นต้น ส่วนในด้านดีก็พึงทราบโดยนัยตรงข้าม

ความเห็นที่ผิดเรียกว่ามิจฉาทิฐิ ความเห็นที่ถูกต้องเรียกว่า สัมมาทิฐิ ได้กล่าวแล้วว่าปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฐิ ได้แก่ ปรโตโฆสะที่ไม่ดีไม่งาม สภาพแวดล้อมทางสังคมที่ชั่วร้าย เฉพาะอย่างยิ่ง ปาปมิตร และอโยนิโสมนสิการคือการทำในใจโดยไม่แยบคาย ไม่รู้จักคิด คิดไม่เป็น คิดไม่ถูกวิธี ส่วนปัจจัยของสัมมาทิฐิได้แก่ ปรโตโฆสะที่ดีงาม การหล่อหลอมกล่อมเกลานทางที่ถูกต้องจากสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ดี เฉพาะอย่างยิ่งกัลยาณมิตร หรือการเสวนาสัตบุรุษ และอโยนิโสมนสิการ คือการทำในใจโดยแยบคาย รู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดถูกวิธี ในที่นี้จะพูดถึงแต่สัมมาทิฐิเป็นหลัก เอามิจฉาทิฐิเป็นเรื่องแทรก

สัมมาทิฐิ แบ่งเป็น 2 ประเภทหรือ 2 ระดับคือ

1. โลกีย์สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ คือ ยังเนื่องในโลก ขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี เป็นไปตามคลองธรรม หรือสอดคล้องกับศีลธรรม ดังตัวอย่างในพุทธพจน์ที่ยกมาแสดงไว้แล้วข้างต้น โดยทั่วไปสัมมาทิฐิประเภทนี้เกิดจาก *ปรโตโฆสะ* คือปัจจัยฝ่ายภายนอก หรือ องค์ประกอบทางสังคม ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยงหรือชักนำ¹ เฉพาะอย่างยิ่งเกิดจากการหล่อหลอมกล่อมเกลารวมของสังคม เช่น การอบรมสั่งสอนทางศีลธรรม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น แม้สัมพันธ์กับอโยนิโสมนสิการก็มักเป็นอโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล ทิฐิระดับนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า เช่นว่า ดี ชั่ว ถูก ผิด อะไรดีกว่า อะไรเลวกว่า ควรจะเป็น ไม่ควรจะเป็น หรือว่าน่าเป็น ไม่น่าเป็น อย่างไร เป็นต้น ตลอดจนหลักความเชื่อ หลักความเห็นต่าง ๆ ที่จะรักษาคูณค่าที่พึงามถูกต้องไว้ เพราะเหตุที่เกิดจากการหล่อหลอมของสังคม มีการถ่ายทอดโดยปรโตโฆสะ ทิฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ มาตรฐาน ความเชื่อถือ ชนิดที่มนุษย์ปรุงแต่ง สร้างสรรค์ หรือบัญญัติวางกันขึ้น เป็นของซ้อนเข้ามา หรือต่างหากจากกฎธรรมดาของธรรมชาติอีกทีหนึ่ง และดังนั้นจึงมีลักษณะของความเป็นโลกียะ คือมีรายละเอียดข้อปลีกย่อยผิดแปลกแตกต่างกันออกไปตามกาลเทศะ เปลี่ยนแปลงได้ตามอิทธิพลของสภาพแวดล้อมและความเป็นไปของสังคม ทิฐิจำพวกข้อถูกใจ ความใฝ่นิยมหรือค่านิยมทั้งหลายล้วนรวมอยู่ในทิฐิประเภทโลกียะนี้ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ารายละเอียดข้อปลีกย่อยของทิฐินี้จะเปลี่ยนแปลงต่างกันไปได้ตาม

¹ พึงอ้าง “สหุสาณิกาย จ สัมมาทิฐิ” (สัมมาทิฐิ ที่มีศรัทธาเป็นมูล) ใน ที.อ.1/285; ม.อ.1/182; อ.อ.2/22; อิต.อ.293.

พื้นฐานและกาลสมัย แต่ก็มีหลักกลางสำหรับวัดความเป็นสัมมาทิฏฐิ คือความสอดคล้องกับหลักกรรมหรือกฎแห่งกรรม เพราะหลักกรรมเป็นกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่รองรับความเป็นไปแห่งพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์ โดยนัยนี้โลกียสัมมาทิฏฐิจึงมีกฎธรรมชาติรองรับหรือสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาติ และด้วยเหตุนี้ บางครั้งท่านจึงจำกัดความหมายของโลกียสัมมาทิฏฐิโดยระบุลงไปว่า ได้แก่ *กัมมัสสกตาญาณ*¹ คือความรู้ว่าคนมีกรรมเป็นของตน หรือว่าชีวิตเป็นไปตามกฎแห่งกรรม หรือพูดอีกอย่างหนึ่งคือรู้หรือเชื่อว่า พฤติกรรมและผลสืบเนื่องจากพฤติกรรมทั้งหลายของมนุษย์เป็นไปตามกฎธรรมชาติของความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โลกียสัมมาทิฏฐินี้ จึงส่องถึงค่านิยมพื้นฐาน เช่น ความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน ความใฝ่ผลสำเร็จที่เกิดจากการกระทำหรือความเพียรพยายาม ความสามารถและสติปัญญาของตนเอง ความรู้จักพึ่งตนเอง และการช่วยเหลือกันด้วยริ้วแรงกำลังของมนุษย์เอง เป็นต้น ฟังสังเกตด้วยว่าความรู้เกี่ยวกับกรรมในระดับนี้ เป็นเพียงความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎแห่งกรรมหรือรู้ว่ามนุษย์จะเป็นไปตามกฎแห่งกรรมนั้นเท่านั้น ยังมีไม่เป็นการรู้เข้าใจตัวกฎหรือหยั่งรู้ถึงความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นโดยตรง ทั้งนี้เพราะความรู้เข้าใจที่หยั่งถึงตัวกฎหรือเหตุปัจจัยโดยตรงย่อมจัดเข้าในจำพวกโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นข้อต่อไป นอกจากนี้อาจวัดความเป็นโลกียสัมมาทิฏฐิด้วยวิธีพูดอย่างอื่นอีก เช่นว่า ได้แก่ ทิฏฐิชนิดที่เกื้อกูล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม หรือว่า ได้แก่ ทิฏฐิชนิดที่ทำให้ก้าวหน้าไปในมรรคได้คือ ส่งผลแก่องค์มรรคข้ออื่น ๆ ได้ตั้งแต่ช่วยให้เกิดสัมมาสังกัปปะเป็นต้น และในเมื่อเป็นความรู้ความเข้าใจที่สอดคล้องกับความเป็นจริงตามธรรมชาติของธรรมชาติ โลกียสัมมาทิฏฐินี้จึงอาจเชื่อมต่อให้ก้าวไปยังโลกุตตรสัมมาทิฏฐิได้ด้วย

2. โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบระดับโลกุตระ คือเหนือโลก ไม่ขึ้นต่อโลก ได้แก่ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ พูดง่าย ๆ ว่ารู้เข้าใจธรรมชาตินั่นเอง สัมมาทิฏฐิประเภทนี้ เกิดจาก *โยนิโสมนสิการ* ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายใน หรือปัจจัยภายในตัวบุคคล ปรโตโมสะที่ดีหรือกัลยาณมิตรอาจช่วยให้เพียงด้วยการกระตุ้นให้บุคคลนั้นใช้โยนิโสมนสิการแล้วรู้เห็นเข้าใจเอง หมายความว่าสัมมาทิฏฐิประเภทนี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้เพียงด้วยการรับฟังแล้วเชื่อตามคนอื่นด้วยศรัทธา เพราะต้องเป็นการรู้จักที่ตัวสภาวะเอง ต้องเอาธรรมชาตินั้นเองเป็นข้อพิจารณาโดยตรง และด้วยเหตุนี้จึงไม่มีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ ข้อยึดถือที่ปรุงแต่งหรือบัญญัติวางซ้อนเพิ่มขึ้นมาต่างหากจากธรรมชาติของธรรมชาติ และจึงเป็นอิสระจากการหลอหลอมของสังคม ไม่ขึ้นต่ออิทธิพลของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติเองแท้ ๆ ซึ่งมีสภาวะและธรรมชาติเสมอเหมือนกันทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย โดยนัยนี้สัมมาทิฏฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นโลกุตระ คือไม่ขึ้นต่อกาล ไม่จำกัดสมัย เป็นความรู้ความเข้าใจอย่างเดียวกัน จำเป็นสำหรับปรีชาญาณและความหลุดพ้นในทุกถิ่นทุกกาลเสมอเหมือนกัน

¹ เช่น อภ.วิ.35/822/443.

สัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ ที่ท่านจัดเป็นโลกุตระนั้น หมายถึงเฉพาะที่เป็นความรู้ความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง ถึงขั้นเป็นมรรคเป็นผลทำให้เป็นอริยบุคคลเท่านั้น แต่กระนั้นก็ตาม สัมมาทิฐิที่เป็นมรรคเป็นผลนั้น ก็สืบเนื่องไปจากสัมมาทิฐิแบบเดียวกันที่เป็นของปุถุชนนั่นเอง ดังนั้นจึงขอเรียกสัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ขั้นที่เป็นของปุถุชนว่า สัมมาทิฐิแนวโลกุตระ¹

พึงเห็นความสำคัญของสัมมาทิฐิที่เป็นโลกุตระหรือแนวโลกุตระนี้ว่า เป็นธรรมที่มีผลลึกซึ้งกว่าโลกียสัมมาทิฐิมาก สามารถทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพอย่างที่เราเรียกว่าถอนรากถอนโคน สัมมาทิฐิระดับนี้เท่านั้นจึงกำจัดกิเลสได้ มิใช่เพียงกด ข่ม หรือทับไว้ และทำให้เกิดความมั่นคงในคุณธรรมอย่างแท้จริง ไม่แกว่งไกวโอนไปตามค่านิยมที่สังคมหล่อหลอม เพราะมองความจริงผ่านทะลุเลยระดับสังคมไปถึงสภาวะธรรมที่อยู่เบื้องหลังแล้ว จึงไม่เดินสายไปกับภาพปรุงแต่งในระดับสังคม ความที่ว่าในตอนนี้อยู่มีความหมายสำคัญในแง่ของการศึกษาค้นคว้า เพราะจะเป็นข้อพิจารณาเกี่ยวกับพัฒนาการของบุคคลว่าควรจะสัมพันธ์กับสังคมและธรรมชาติอย่างไร ควรได้รับอิทธิพลหรือได้รับประโยชน์จากสังคมและธรรมชาตินั้นแค่ไหนเพียงไร

อนึ่ง ดังที่ทราบอยู่แล้วว่า สัมมาทิฐิแนวโลกุตระเกิดจากโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการจึงมีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ ซึ่งควรย้ำไว้อีกครั้งหนึ่งว่า ตามปกติ พฤติกรรมของมนุษย์ปุถุชนจะเป็นไปตามอำนาจของค่านิยมที่เกิดจากการหล่อหลอมทางสังคม เช่น ละเว้นการกระทำไม่ดีอย่างนั้น และกระทำการที่ดีอย่างนี้ ตามคำอบรมสั่งสอนบอกเล่าถ่ายทอดเล่าเรียนหรือจดจำแบบอย่างมา *ถ้าเมื่อใดปุถุชนไม่ตกอยู่ในอำนาจของค่านิยมเช่นนั้น เขาก็จะตกเป็นทาสของตัณหาที่เรียกกันโดยสามัญว่าอารมณ์ของตนเอง*² แต่โยนิโสมนสิการ ช่วยให้หลุดพ้นได้ทั้งจากอิทธิพลของค่านิยมทางสังคม และจากความเป็นทาสแห่งตัณหาหรืออารมณ์กิเลสของตนเอง ทำให้มีพฤติกรรมอิสระที่เป็นไปด้วยปัญญา จึงอาจพูดสรุปได้ว่า ปุถุชนจะคิดจะทำการใดๆ ก็ตาม หากขาดโยนิโสมนสิการเสียแล้ว ถ้าไม่ตกอยู่ในอำนาจของค่านิยมจากภายนอกก็ย่อมตกเป็นทาสแห่งตัณหาของตนเอง เมื่อใดมีโลกุตระสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นเขาก็จะหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของสังคมได้อย่างแท้จริง

เมื่อใดทิฐิกลายเป็นสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นก็จัดเป็นปัญญาหรือไวพจน์คำหนึ่งของปัญญา³ แม้ว่าในขั้นแรกเริ่มสัมมาทิฐินั้นจะยังเป็นเพียงความเห็นหรือความเชื่ออยู่ ทั้งนี้เพราะความเห็นหรือความเชื่อนั้นสอดคล้องกับความเป็นจริง มีความเข้าใจตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัยเป็นที่อ้างอิง เริ่มเดินหน้าออกจากอำนาจครอบงำของอวิชชาและตัณหา ต่อจากนั้นไป แม้ว่าความเห็นหรือความเชื่อนั้นจะกลายเป็น

¹ เรียกตามอรรถกถาว่า *วิปัสสนาสัมมาทิฐิ* เรียกตามบาลีเดิมว่า *สัจจานุโลมิกญาณ* (ในชั้นอรรถกถา ท่านใช้สัจจานุโลมิกญาณหมายถึง ขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ๑ โดยเฉพาะ)

² ความจริงทั้งค่านิยมที่ผิดและอารมณ์ (emotion) ล้วนเนื่องด้วยตัณหาทั้งสองอย่าง แต่ต่างกันที่ว่าอย่างแรกเป็นตัณหาซึ่งปรุงแต่งหรือแต่งตัวแล้ว อย่างหลังเป็นตัณหาสด

³ เช่น ขุ.ม.29/49/51; อภิ.วิ. 35/581/320 ฯลฯ

ความรู้ความเข้าใจอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งที่เรียกว่าญาณแล้ว ก็ยังคงเรียกด้วยชื่อเดิมว่าสัมมาทิฐิได้เรื่อยไป เพื่อสะดวกในการมองเห็นความเจริญเติบโตหรือองงามที่ต่อเนื่องกัน โดยนัยนี้สัมมาทิฐิจึงมีความหมายกว้างขวาง คลุมตั้งแต่ความเห็นและความเชื่อถือที่ถูกต้องไปจนถึงความรู้ความเข้าใจตามสภาวะที่เป็นจริง

สัมมาทิฐิกับการศึกษา

ในแง่ของการศึกษา กล่าวได้ว่า *คนเริ่มมีการศึกษา เมื่อเขามีสัมมาทิฐิ* บางท่านอาจมองในแง่จากภายนอกเข้าไปตามนัยแห่งไตรสิกขา โดยถือเอาศีลเป็นที่เริ่มต้น แล้วกล่าวว่า การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนประพฤติสุจริต¹ แต่คำกล่าวเช่นนี้ยังนับว่าไม่เข้าถึงตัวการศึกษาหรือแก่นแท้ของการศึกษา เพราะการฝึกปรือในขั้นศีลให้มีสุจริตก็ด้วยมุ่งสร้างสมนิสัยหรือความเคยชินในทางที่ดีงามเป็นทางนำคนระดับเวไนยไปสู่การมองเห็นคุณค่าของความประพฤติสุจริตเช่นนั้น (นี่คือแง่ที่พฤติกรรมกลับเป็นฝ่ายปรุงแต่งค่านิยมได้เช่นเดียวกับปัจจัยทางสังคมอย่างอื่น ๆ) เมื่อใดมองเห็นคุณค่าเกิดความเข้าใจซาบซึ้งและฝืนนิยมความสุจริต เป็นสัมมาทิฐิแล้ว เมื่อนั้นศีลหรือความประพฤติสุจริตจึงจะแน่นแฟ้นมั่นคงได้ (ตอนนี้ค่านิยมจะเป็นฝ่ายกำหนดพฤติกรรม) และเมื่อนั้นแหละจึงเรียกได้ว่าเขาเป็นผู้มีการศึกษา พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า การที่ฝึกปรือในไตรสิกขาเริ่มแต่ศีลไป ก็เพื่อฝึกบ่มให้องค์มรรคทั้งหลายเริ่มแต่สัมมาทิฐิเกิดขึ้น เมื่อใดองค์มรรคซึ่งมีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ บังเกิดขึ้นในบุคคล จึงจะนับได้ว่าเขามีการศึกษา เพราะนับแต่บัดนั้นไป องค์ธรรมทั้งหลายในตัวบุคคลนั้นจึงจะเริ่มเข้าประจำทำหน้าที่สอดประสานส่งทอดต่อกัน สัมมาทิฐินอกจากจะทำให้ศีลหรือความประพฤติสุจริตนั้นมั่นคงจริงจังแล้ว ยังช่วยให้การประพฤติศีลเป็นไปด้วยความจริงใจไม่เสแสร้ง และเป็นหลักประกันให้ประพฤติได้ถูกต้องตามความหมายและความมุ่งหมายของศีล ไม่ผิดพลาดกลายเป็นสัสฬพตปรามาส หรือถือปฏิบัติโดยงมงายเป็นต้นอีกด้วย เมื่อใดมีสัมมาทิฐิเมื่อนั้นจึงวางใจในการปฏิบัติศีลหรือไวใจในความสุจริตนั้นได้ แต่ถ้ายังไม่มีสัมมาทิฐิตราบใด ก็ยังไม่อาจวางใจในศีลตราบนั่น

ถ้าแสดงความหมายอย่างผ่องลงมา โดยถือเอาปัจจัยของสัมมาทิฐิเป็นหลัก ก็อาจกล่าวว่า *การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนเริ่มรู้จักคิด* (โยนิโสมนสิการ) ความหมายอย่างนี้ก็นับได้ว่าถูกต้อง ด้วยเป็นการกล่าวแบบเล็งความถึงกัน เพราะเมื่อมีโยนิโสมนสิการแล้ว ก็หวังได้ว่าสัมมาทิฐิจะเกิดตามมา ดังจะเห็นได้ว่า แม้แต่การปฏิบัติระดับศีล เมื่อได้โยนิโสมนสิการช่วยนำพฤติกรรม จึงจะทำให้การปฏิบัติดำเนินไปอย่างถูกต้องพอดี และเป็นการกระทำอย่างมีเป้าหมายที่เกื้อกูลเป็นประโยชน์ ทั้งตนเองก็ได้ความเข้าใจ มีความมั่นใจจิตเป็นกุศลโปร่งผ่องใส เช่นในการแต่งตัวให้สะอาดเรียบร้อย นอกจากคำนึงถึงคุณค่าเพื่อชีวิตคือปกปิดและปกป้องร่างกายจากหนาวร้อนและความละอายเป็นต้นแล้ว โยนิโสมนสิการยังช่วยให้

¹ คำว่าสุจริตในที่นี้หมายถึง สุจริตอย่างที่ใช้ในภาษาไทยคือมุงกาย วาจา และอาชีวะสุจริต ไม่รวมถึงมโนสุจริต (มโนสุจริตคลุมสัมมาทิฐิด้วย)

คำนึงในทางเกื้อกูลแก่ผู้อื่นและแก่สังคมอีกด้วย เช่นทำใจว่า เราจะแต่งตัวอย่างนี้ให้สะอาดเรียบร้อยอย่างนี้ เพื่อความเป็นระเบียบงดงามของหมู่ของชุมชนหรือของสังคม เรานุ่งห่มไม่ให้น่าเกลียดหรือน่ารังเกียจ ให้เรียบร้อยงดงามอย่างนี้ เพื่อรักษาจิตใจของคนอื่นที่เขาพบเห็นให้เป็นกุศล ไม่เศร้าหมอง ขุ่นมัว เพื่อช่วยเสริมบรรยากาศให้คนอื่น ๆ มีจิตใจผ่องใส ไน้มนุ่มไปในความดีงาม แต่ถ้าคิดขึ้นมาว่า จะอวดโก้ อวดฐานะ เอาเด่น จะชมคนโน้นคนนี้ หรือจะล่อใจคนให้หลงไหลติดพัน หรือมีจิตคิดแง่อนว่าจะทำตามใจฉัน ใครจะว่าอย่างไรก็ช่าง ดังนั้นเป็นต้น ก็กลายเป็นอโยนิโสมนสิการ อกุศลธรรมก็เข้าครอบงำใจ จิตก็ปิดล้อมตัวเองให้คับแคบ ไม่โปร่งโล่ง ไม่ผ่องใส และพฤติกรรมในการแต่งกายก็พร้อมที่จะวิปริตออกไปจากความถูกต้องพอดีได้ทันที

เมื่อพูดถึงการศึกษา คนทั่วไปมักนึกถึงการเล่าเรียนความรู้สำหรับทำมาหาเลี้ยงชีพ อันเป็นเรื่องของอาชีพะ และเป็นเรื่องระดับศีล การศึกษาที่มุ่งสร้างแต่อาชีพะ โดยไม่คำนึงว่าจะจะเป็นสัมมาชีพะหรือมิจฉาชีพะ ย่อมไม่มีสาระคุณค่าเห็นชอบด้วย แต่การศึกษาที่มุ่งสร้างสัมมาอาชีพะเพียงอย่างเดียวโดยไม่ใส่ใจสร้างสัมมาทิฐิ ก็ยังหาชื่อว่าเป็นการศึกษาที่ถูกต้องไม่ และน่าจะไม่สามารถผลสมความมุ่งหมาย แม้แต่ที่จะให้เกิดสัมมาชีพะนั้นด้วย เพราะยังไม่เข้าถึงตัวการศึกษา อาจจะเป็นสัมมาอาชีพะแต่เพียงชื่อ ไม่ใช่สัมมาอาชีพะที่แท้ เพราะเป็นการฝึกหัดศีล โดยไม่ทำองค์มรรคให้เกิดขึ้น จึงยังผิวเผิน ฉาบฉวย ไม่หยั่งรากลง ทางที่ถูกจะต้องปลูกฝังสัมมาทิฐิไว้เป็นรากฐานของสัมมาอาชีพะด้วย พุดง่าย ๆ ว่า จะให้ถือศีลโดยไม่มีความฝัณนิมศีล หรือให้ประพฤติสุจริตโดยไม่มีค่านิยมแห่งความสุจริต ย่อมไม่เพียงพอ

ดังจะเห็นสิ่งที่ไม่น่าเป็นไปได้ แต่มีอยู่ในสังคมบางถิ่นบางสมัย ความฝัณนิมทุจริตเป็นไปอย่างแพร่หลาย ถึงกับคนจำนวนมากเห็นไปว่าการทำอะไรได้สำเร็จหรือหาทรัพย์สินได้ด้วยวิธีหลอกลวง คดโกงฉลาดในการทุจริตหรือทำร้ายผู้อื่น เป็นความเก่งกล้าสามารถ สังคมนั้นแม้จะมีสภาพทั่วไปอุดมสมบูรณ์ แต่เต็มไปด้วยการทุจริตและอาชญากรรม พร้อมกันนั้นในอีกสังคมหนึ่งซึ่งสภาพทั่วไปมีความอดอยากยากแค้นกว่าเป็นอันมาก กลับมีอาชญากรรมต่าง ๆ น้อย แม้แต่คนจนไร้ก็ยอมเป็นขอทานยิ่งกว่าจะทำการทุจริตลักขโมย

ความที่กล่าวในตอนนี้ มีความสำคัญถึงขั้นหลักการ ซึ่งควรจะเน้นไว้ เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมรรคกับไตรสิกขา ซึ่งมองดูได้ที่สัมมาทิฐิกับการฝึกอบรมศีล อันเป็นข้อแรกของหมวดธรรมแต่ละฝ่าย ในตอนต้น ได้เคยกล่าวถึงความสัมพันธ์อย่างเป็นปัจจัยกันระหว่างศีลกับสัมมาทิฐิว่า เมื่ออยู่ร่วมกันด้วยดีโดยสงบเรียบร้อยก็ไม่ต้องคอยสะดุ้งหวาดระแวง เมื่อประพฤติดีมีศีล ก็ไม่มีความเดือดร้อนวุ่นวายใจ ทำให้จิตสงบ เป็นสมาธิ เมื่อจิตสงบแน่วแน่ผ่องใสก็ช่วยให้คิดคล่อง มองเห็นอะไร ๆ ชัดเจน ไม่เอนเอียง มีความเข้าใจดี เกิดปัญญา ถ้าปัญญานั้นรู้ตระหนักรู้เห็นคุณค่าของความประพฤติดีมีศีล ก็เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อมีสัมมาทิฐิคือเห็นถูก เข้าใจถูกต้อง ก็คิด แล้วพูด ทำ ประพฤติปฏิบัติถูกต้องเป็นศีลอีก และอีกตอนหนึ่งได้กล่าวแล้วว่า การฝึกหัดศีล หรือฝึกอบรมความประพฤติจะชื่อว่าเป็นการศึกษาที่ต่อเมื่อสามารถทำให้เกิดสัมมาทิฐิ อย่างน้อยตั้งแต่ขั้นทราบซึ่งใน

คุณค่าของศีลหรือมีค่านิยมแห่งความสุจริตขึ้นไป การฝึกอบรมความประพฤติที่จะให้มีผลเช่นนี้ ได้กล่าวมาแล้ว 2 อย่างคือ

1) การฝึกศีลที่อาศัยความเคยชินและศรัทธา เป็นวิธีที่เน้นหนักในด้านระเบียบวินัย ได้แก่การจัดสรรสภาพแวดล้อมให้เป็นกรอบกำกับความประพฤติ และจัดระเบียบความเป็นอยู่เช่นกิจวัตร เป็นต้น ให้กระชับ ฝึกคนปฏิบัติให้เกิดความคุ้นและเคยชินเป็นนิสัย พร้อมนั้นก็สร้างเสริมศรัทธาโดยให้กัลยาณมิตรเช่นครูแนะนำชักจูงให้เห็นว่าการประพฤติดีมีระเบียบวินัยเช่นนั้น มีประโยชน์ คุณค่าหรืออันสงส์อย่างไร และอาจให้ได้ยินได้เห็นบุคคลผู้มีความประพฤติดีงามน่าเลื่อมใสศรัทธาที่มีความสุข ความสำเร็จเป็นแบบอย่าง (เช่น ครูนั่นเอง) ประกอบไปด้วย โดยวิธีนี้ ความทราบซึ่งในคุณค่าของความประพฤติดีงาม ความรักวินัย ความใฝ่นิยมศีลก็เกิดขึ้นได้ แม้จะไม่มีกัลยาณมิตรคอยชี้แจงประโยชน์ หรือได้เห็นแบบอย่างอะไรมากนัก แต่ถ้าระเบียบวินัยหรือกรอบความประพฤตินั้นเป็นสิ่งที่เขาปรับตัวเข้าได้ เกิดความเคยชินเป็นนิสัยขึ้นมาก็ดี เขาได้รับผลดีมองเห็นประโยชน์แก่ตนบ้างก็ดี เขาก็จะเกิดความใฝ่นิยมและคิดหาเหตุผลเข้ากับความประพฤติดีมีระเบียบวินัยนั่นเอง เมื่อพ้นจากขั้นประพฤติไปตามกรอบหรือตามบังคับ มาถึงขั้นเห็นคุณค่าใฝ่นิยมที่จะทำอย่างนั้นแล้ว ก็เข้าสู่ขั้นเป็นสัมมาทิฐิ นับได้ว่าเริ่มมีการศึกษา แม้ว่าจะเป็นสัมมาทิฐิชนิดโลกียอย่างอ่อนเหลือเกินและไม่สู้มั่นคงปลอดภัยนัก เพราะอาจกลายเป็นการปฏิบัติด้วยความยึดมั่นมงายเป็นสีลัพพตปรามาสได้ก็ตาม

2) การฝึกศีลที่ใช้โยนิโสมนสิการกำกับ . เป็นวิธีที่เน้นความเข้าใจในความหมายของการกระทำหรือการปฏิบัติทุกอย่าง คือปฏิบัติการด้วยโยนิโสมนสิการ หรือใช้โยนิโสมนสิการนำและคุมพฤติกรรม ดังตัวอย่างเรื่องการแต่งกายที่ได้กล่าวมาแล้ว ตามวิธีนี้ กัลยาณมิตรเช่นครู จะช่วยได้โดยแนะแนวความคิดให้เห็นช่องทางพิจารณาและเข้าใจความหมายของพฤติกรรมนั้น ๆ ไว้ก่อน แต่เมื่อถึงเวลาปฏิบัตินักเรียนหรือผู้ปฏิบัตินั้นจะต้องทำใจพิจารณาเอาเองทุกคราวทุกกรณีไป ตัวอย่างอื่นอีกเช่น ในการไหว้กราบแสดงความเคารพ ผู้กราบไหว้พระสงฆ์หรือแสดงความเคารพผู้ใหญ่กว่า อาจทำใจให้เข้ากับความหมายที่ถูกต้องดีงามเป็นกุศลของการกระทำในกรณีนั้น ๆ และเวลานั้น ๆ เช่นว่า เราขอกราบไหว้เพื่อเป็นการฝึกตนให้เป็นคนอ่อนโยนไม่แข็งกระด้าง หรือเรากราบไหว้เพื่อเชิดชูระเบียบเพื่อความดีงามของสังคม หรือเรากราบไหว้เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งการเกิดทุนธรรมที่ท่านผู้นั้นเป็นตัวแทนอยู่ หรือเรากราบไหว้ด้วยเมตตาหวังดีหวังประโยชน์แก่ท่านผู้นั้น เพื่อเป็นเครื่องช่วยระวังรักษาท่านให้ดำรงตนอยู่ในภาวะและฐานะที่ดีงามเหมาะสม หรืออย่างน้อยที่สุดว่า เรากราบไหว้เป็นการจะประพฤดิธรรมในส่วนของตัวเองให้ถูกต้องให้ดีงามที่สุดของเราก็แล้วกัน ดังนั้นเป็นต้น ทางฝ่ายพระสงฆ์ ผู้ใหญ่หรือครู ที่เป็นผู้จะได้รับความเคารพกราบไหว้ ก็อาจทำใจเมื่อเขากราบไหว้เคารพตนเช่น นึกเป็นโอกาสที่ได้สำรวจตนว่าเรายังเป็นผู้มีคุณธรรมความประพฤติสมควรแก่การได้รับความเคารพกราบไหว้อยู่หรือไม่ หรือนึกว่าท่านผู้นั้นอยู่ในฐานะที่เราพึงแนะนำได้ เขาไหว้กราบถูกต้องหรือไม่อย่างไร เป็นโอกาสที่เราจะรู้ไว้และค่อยนำมาแนะนำด้วยความหวังดีต่อไป หรือใจอนุโมทนาว่าท่านผู้นี้ คนผู้นี้ช่างเป็นผู้มีคุณธรรมสูงรู้จักกระเปียบ

ของสังคมรู้จักให้เกียรติเทิดทูนธรรม หรือทำให้ว่า เอาเถิดว่ากันไปตามสมมติของโลกแล้วแต่จะทำอย่างไรให้โลกมันดีก็เอา ดังนั้นเป็นต้น เมื่อทำใจด้วยโยนิโสมนสิการอย่างนี้ ก็จะมีความมั่นใจในการกระทำของตน และจะไม่เกิดอกุศลธรรมเข้าครอบงำจิตด้วย เช่น ทางฝ่ายผู้กราบไหว้ก็จะต้องมาถือ เทียบเขาเทียบเราด้วยกิเลสแห่งความยึดติดถือมั่นในตัวตนว่า เขามีดีอะไรเราจะต้องไหว้ เราดีกว่าเขาเสียอีก จะไหว้ทำไม ดังนั้นเป็นต้น ทางฝ่ายผู้จะได้รับความเคารพก็จะต้องไม่เกิดกิเลสคอยระแวงหรือโทมนัสน้อยใจแค้นเคือง เช่นว่า ทำไมคนนี้ไม่ไหว้เรา ทำไมคนนั้นไหว้ด้วยอาการไม่ถูกใจเรา หรือลุ่มหลงลืมตัวว่า เรานี้เป็นผู้เลิศประเสริฐสูง ผู้คนทั้งหลายพากันนอบนบกราบไหว้ ดังนั้นเป็นต้น ตัวอย่างที่ยกมานี้ล้วนเป็นโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศลธรรม และให้เกิดสัมมาทิฏฐิแบบโลภียะเท่านั้น แต่ก็เห็นได้ว่า วิธีฝึกข้อสองนี้ประณีตลึกซึ้งกว่าวิธีที่ 1 สามารถป้องกันผลเสียคือการเกิดขึ้นของอกุศลธรรมที่จะเข้าแฝงซ่อน การปฏิบัติซึ่งวิธีที่หนึ่งป้องกันไม่ได้ เป็นการปฏิบัติอย่างมั่นใจด้วยปัญญา ทำให้เกิดความเข้าใจเป็นสัมมาทิฏฐิเพิ่มขึ้นอยู่เรื่อยไปพร้อมกันกับการฝึกศีล และปิดช่องที่จะกลายเป็นการประพฤติปฏิบัติศีลด้วยความมกมายที่เรียกว่าสัสสพตปราชส

วิธีฝึกที่ถูกต้องตามแนวของมรรคอย่างแท้จริง คือวิธีที่สอง หากจะใช้วิธีที่หนึ่งควบไปด้วยก็อาจจะได้ผลดียิ่งขึ้น แต่จะใช้วิธีที่หนึ่งอย่างเดียว นับว่ายังไม่เพียงพอสำหรับการศึกษาที่แท้ เพราะในการศึกษาที่ถูกต้อง ภายนอกเริ่มต้นด้วยการฝึกขั้นศีล แต่ภายในต้องใช้โยนิโสมนสิการสร้างปัญญาให้เกิดสัมมาทิฏฐิพร้อมกันแต่แรกเรื่อยไป และเมื่อทำอย่างนี้ ก็เป็นการใช้โยนิโสมนสิการในทางปฏิบัติ ซึ่งใช้ได้ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ไม่ใช่รอเอาไว้พิจารณาความคิดอย่างเดียว และไม่ใช่ว่าในขั้นศีลนี้เท่านั้น แม้ในขั้นสมาธิและขั้นปัญญาแท้ ๆ ก็จะต้องใช้โยนิโสมนสิการอย่างนี้เรื่อยไป สัมมาทิฏฐิและองค์มรรคทั้งหลายภายในจึงจะเจริญแก่กล้าพร้อมยิ่งขึ้นได้ โดยนัยนี้ ก็จะมองเห็นความเจริญขององค์มรรคที่ควบไปกับการฝึกไตรสิกขา กล่าวคือ เมื่อมองจากข้างนอก หรือมองตามขั้นตอนใหญ่ ก็ จะเห็นการฝึกอบรมตามลำดับขั้นของไตรสิกขา เป็นศีล สมาธิ และปัญญา แต่เมื่อมองเข้าไปข้างในที่รายละเอียดของการทำงาน ก็ จะเห็นองค์มรรคทั้งหลายเดินไขว่ทำหน้าที่กันอยู่ หรือว่าบุคคลนั้นกำลังเดินตามมรรคอยู่ตลอดเวลา พูดสรุปได้ว่า วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องคือ ภายนอกฝึกตามไตรสิกขาไป ภายในก็เดินตามมรรคด้วย นี่คือความหมายของความที่ว่า เป็นการประสานงานรับกันทั้งระบบฝึกคนจากข้างนอก และระบบก้าวหน้าขององค์ธรรมที่อยู่ข้างใน

มองลึกลงไปอีกถึงพัฒนาการของบุคคล เมื่อพิจารณาตามหลักเท่าที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่า ถ้าปล่อยให้มนุษย์เจริญเติบโตอย่างเป็นไปเองตามธรรมชาติ ไม่อาศัยปัจจัยทางสังคมเข้าช่วยเสียเลย ก็จะมีเพียงอัจฉริยมนุษย์ไม่กี่คนที่จะสามารถใช้โยนิโสมนสิการโดยลำพังตัว นาดนเข้าถึงชีวิตที่ติงามสูงสุด และในทางตรงข้าม การปล่อยให้มนุษย์เจริญเติบโตขึ้น ด้วยการหล่อหลอมของปัจจัยต่าง ๆ ทางสังคมอย่างเดียว ก็ไม่เพียงพอที่จะทำให้เขาเข้าถึงความติงามสูงสุดที่เขาเองสามารถเข้าถึงได้ โดยนัยนี้อาจกล่าวว่า แนวทางพัฒนาบุคคลสองแบบต่อไปนี้เป็นวิธีการสุดโต่งที่ผิดพลาดคือ

- 1) การพัฒนาโดยปล่อยให้เป็นไปเองอย่างเสรีตามธรรมชาติ
- 2) การพัฒนาตามความปรุ้งแต่งต้องการของสังคม

การพัฒนาตามธรรมชาติเท่านั้น ไม่เพียงพอ จะต้องพัฒนาด้วยความเข้าใจสภาวะของธรรมชาติที่จะทำให้เกิดความเข้าใจว่าที่สัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างถูกต้องได้ผลดีด้วย ในทำนองเดียวกัน การพัฒนาตามความต้องการของสังคมเท่านั้น ก็ไม่เพียงพอ จะต้องพัฒนาด้วยความรู้เท่าทันที่จะทำให้สามารถหลุดพ้นจากอำนาจปรุ้งแต่งของสังคมได้ด้วย และการพัฒนาที่สมบูรณ์จะต้องเกี่ยวข้องกับทั้งกับธรรมชาติและกับสังคม ทั้งนี้ เพราะมนุษย์เกิดขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยทั้งธรรมชาติและมนุษย์อื่น เมื่อเป็นอยู่ก็ต้องเกี่ยวข้องกับทั้งกับธรรมชาติและกับมนุษย์อื่น จึงอาจกล่าวถึงการพัฒนามนุษย์ที่ถูกต้องสมบูรณ์ว่า เป็นพัฒนาการด้วยความรู้ความเข้าใจที่ทำให้เจริญเติบโตขึ้นอย่างเกื้อกูลแก่สังคมและอย่างเป็นกันเองกับธรรมชาติ พร้อมกับได้ทั้งสังคมและธรรมชาติเป็นที่หล่อเลี้ยงให้ชีวิตองงามเอิบอ้อมเบิกบานมีความดีงามและความเกษม-ศานต์

เมื่อคนจะอยู่ร่วมกันด้วยดี แม้เพียงสองคน ก็ต้องมีขีดขั้นและความรู้จักควบคุมยับยั้งในทางพฤติกรรม เมื่ออยู่กันหลายคน ก็ถึงกับต้องมีข้อกำหนดหรือข้อตกลงทางความประพฤติว่าอะไรพึงวัน อะไรพึงทำ ที่ไหนเมื่อใด เพื่อให้ทุกอย่างเป็นไปอย่างสอดคล้อง ทุกคนได้รับประโยชน์ด้วยกัน (แม้แต่ตัวบุคคลผู้เดียว ก็ยังมีความต้องการต่าง ๆ ของตนเองที่ขัดกัน ซึ่งทำให้ต้องมีการวางระเบียบวินัยสำหรับตนเองเพื่อฝึกการดำเนินชีวิตให้ได้ผลดี) คนหลายคนจากทุกทิศขั้วมาเผชิญกันที่สี่แยก แต่ละคนเร่งรีบจะชิงไปก่อน จึงติดอยู่ด้วยกันไปไม่ได้สักคน ทั้งยังทั้งเสียเวลา ทั้งจะวิวาทกัน แต่เมื่อยอมกันจัดระเบียบ ด้วยความรู้ความเข้าใจ ก็ไปได้โดยสวัสดิ์ทุกคน ด้วยเหตุนี้ หมู่ชนคือสังคมจึงต้องมีระเบียบนอกเหนือจากสิ่งที่เรียกว่าระเบียบแท้ ๆ แล้ว ก็ยังมีระบบแบบแผน ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม และสถาบันทั้งหลายในทางสังคม รวมถึงศิลปวิทยาการต่าง ๆ ที่ถ่ายทอดสืบกันมา ซึ่งมีผลรวมที่ทำให้สังคมหนึ่ง ๆ เกิดมีรูปร่างของตนขึ้น บ้างจึงต่าง ๆ ในทางสังคม ปรุ้งแต่งสังคมแล้วก็ปรุ้งแต่งบุคคลให้มีคุณสมบัติสอดคล้องกลมกลืนกับสังคมนั้นด้วย แต่ในเวลาเดียวกัน บุคคลทั้งหลายนั้นเอง ก็เป็นตัวปรุ้งแต่งปัจจัยต่าง ๆ ในทางสังคม สังคมกับบุคคลจึงปรุ้งแต่งซึ่งกันและกัน แต่เมื่อสังคมมีรูปร่างชัดเจนแล้วก็มักมีลักษณะแน่นอนตายตัว ทำให้บุคคลมักกลายเป็นฝ่ายถูกสังคมปรุ้งแต่งเอาไว้สนองความต้องการของสังคมฝ่ายเดียว แต่ความจริงนั้นบุคคลมิใช่เพื่อสังคมฝ่ายเดียว สังคมก็เพื่อบุคคลด้วยและว่ากันในด้านพื้นฐาน สังคมมีขึ้นเพื่อช่วยให้ชีวิตอยู่กันอย่างดีงามและสามารถบรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไปด้วยซ้ำ เมื่อมองในแง่นี้ สังคมเป็นปัจจัยอุดหนุนเพียงส่วนหนึ่ง แต่ไม่เพียงพอที่จะให้มนุษย์บรรลุชีวิตที่ดีงาม เพราะสังคมเริ่มตั้งต้นหรือถือกำเนิดขึ้นจากการมีระเบียบที่จะให้คนอยู่ร่วมกันด้วยดี แต่เมื่อเขาอยู่ร่วมกันด้วยดีแล้ว ชีวิตของเขาจะมีสิ่งดีงามที่จะพึงเข้าถึงนอกเหนือจากนั้นอีก และสังคมก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งหรือภาคหนึ่งของสิ่งที่ชีวิตจะต้องเกี่ยวข้อง นอกเหนือจากสังคมแล้วยังมีธรรมชาติอีก และสิ่งดีงามสูงสุดนั้น ชีวิตจะได้ต่อเมื่อเข้าถึงธรรมชาติ เพราะว่าโดยสภาวะของชีวิตเองแล้ว ธรรมชาติเป็น

พื้นเดิม สังคมเป็นเพียงส่วนอุ้มชู ซึ่งอาจช่วยให้ชีวิตอยู่ใกล้ชิดเป็นกันเองกับธรรมชาติก็ได้ หรืออาจปิดเบงปิดบังให้เห็นห่างจากธรรมชาติก็ได้ อย่างไรก็ตาม สังคมแม้ที่มีรูปร่างชัดเจนตายตัวแล้ว ก็มีไ้จะเป็นฝ่ายปรุงแต่งหล่อหลอมบุคคลได้ฝ่ายเดียวเสมอไป ถ้าบุคคลใช้โยนิโสมนสิการก็สามารถหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของสังคมได้ โยนิโสมนสิการนั้นทำให้บุคคลก้าวข้ามหรือมองทะลุเลยสังคมไปถึงความจริงอันไม่จำกัดกาลของธรรมชาติที่อยู่เบื้องหลังสังคมอีกชั้นหนึ่ง เมื่อมีโยนิโสมนสิการแล้ว บุคคลก็สามารถหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของสังคมด้วย สามารถบรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไปอีกด้วย และสามารถวนกลับไปทำหน้าที่ปรุงแต่งสังคมอย่างมีสติได้อีกด้วย

หลักการในเรื่องที่ว่ามานี้ ก็คือมนุษย์จำต้องมีระเบียบเพื่อความอยู่ร่วมกันด้วยดี สังคมจึงต้องมีวินัย และให้บุคคลมีศีลที่จะประพฤติตามวินัยของสังคม อย่างไรก็ตาม ระเบียบวินัยอาจกลายเป็นเพียงเครื่องมือจำกัดเสรีภาพของคน หรือถึงกับถูกเรียกได้ว่าเป็นเครื่องมือทำคนให้เป็นทาสของระบบก็ได้ ถ้าระเบียบวินัยนั้นเป็นสักว่าข้อห้ามข้อบังคับที่ถือปฏิบัติตาม ๆ กันไปอย่างมีคอบอด หรืออาจเกิดผลร้ายอย่างอื่นอีก หากให้ปฏิบัติด้วยการบีบบังคับหรือด้วยคำหลอกลวง แต่ในเวลาเดียวกัน การแสดงออกที่เรียกว่ากระทำด้วยเสรีภาพ ก็อาจเป็นเพียงปฏิกิริยาที่ระบายออกในภายนอก ของความมีจิตใจที่ตกเป็นทาสของกิเลสและความทุกข์ภายในตนเอง อาจพูดซ้อนว่าเป็นเสรีภาพในการแสดงความเป็นทาส เสรีภาพในการที่จะเป็นทาส หรือการยอมให้คนเป็นทาสกันได้อย่างเสรี ซึ่งเสรีภาพเช่นนี้ มักหมายถึงเสรีภาพในการที่จะทำผู้อื่นให้เป็นทาสด้วยในรูปใดรูปหนึ่ง ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม และในเวลาเดียวกันนั่นเอง สำหรับคนที่มีจิตใจเป็นอิสระจากการครอบงำของกิเลสและความทุกข์ ถูกปล่อยให้มีโอกาสและเสรีภาพที่จะใช้ปัญญาอย่างบริสุทธิ์ปราศจากการเคลือบแฝงใด ๆ อย่างที่เรียกว่าเป็นอยู่ด้วยปัญญา ย่อมไม่จำเป็นต้องมีมาตรการใด ๆ เกี่ยวกับระเบียบวินัย เพราะความมีระเบียบวินัยมีพร้อมอยู่ในตัวของผู้นั้นแล้ว และยิ่งกว่านั้นไปอีกก็คือ เขาพร้อมที่จะปฏิบัติตามระเบียบวินัยอะไรก็ได้ที่มองเห็นว่าเป็นไปเพื่อความดีงามเพื่อประโยชน์ของมนุษย์ จุดบรรจบของเรื่องนี้คงมีว่า ระเบียบวินัยเป็นสิ่งดีงาม ในเมื่อกำหนดวางและปฏิบัติด้วยความรู้ความเข้าใจความหมายและความมุ่งหมายอย่างถูกต้อง กล่าวคือ ศีล จะต้องประกอบด้วยสัมมาทิฐิ ดังนั้น การฝึกให้เด็กมีระเบียบวินัยจะต้องให้เป็นไปพร้อมด้วยการสร้างความเข้าใจให้เห็นคุณค่าของวินัย และความจำเป็นที่ต้องมีระเบียบ เมื่อจะวางระเบียบ ข้อกำหนด กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ขึ้น ก็พึงให้สมาชิกรู้เข้าใจประโยชน์และเห็นชอบร่วมกัน ซึ่งจะทำให้ไม่รู้สึกที่ถูกห้ามถูกบังคับ¹ เป็นอยู่อย่างมีคอบอด แม้ระบบ แบบแผน วัฒนธรรมประเพณีและสถาบันต่าง ๆ ที่มีอยู่แล้วของสังคม

¹ พึงสังเกตวิธีบัญญัติวินัยของพระพุทธเจ้าว่า นอกจากทรงประชุมสงฆ์ชี้แจงเหตุผลและประโยชน์และทรงบัญญัติขึ้นโดยความรู้และเห็นชอบร่วมกันแล้ว ข้อคำที่ใช้ก็ไม่มีความว่า สั่ง ห้าม บังคับ อย่า หรือจง เป็นต้น สำหรับลักษณะความที่เรียกกันว่าห้าม ทรงใช้ข้อความว่า ภิกษุใดกระทำการอย่างนั้น ๆ ก็เป็นอันถึงการละเมิดระดับนั้น ๆ สำหรับความผิดทั่ว ๆ ไปนอกปาฏิโมกข์ อย่างมากก็ใช้ว่า ไม่พึงทำอย่างนั้น ๆ ส่วนลักษณะความที่เรียกกันว่าสั่งหรือบังคับ ทรงใช้คำว่า “อนุญาต” หรืออย่างมากที่สุดว่า พึงทำอย่างนั้น ๆ

ก็พึงให้สมาชิกรุ่นใหม่แต่ละรุ่นได้เรียนรู้เข้าใจคุณค่าโดยถูกต้อง และพร้อมนั้นก็ฝึกให้เรียนรู้เข้าใจสภาวะธรรม ให้รู้จักมองโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ตามธรรมชาติ ที่จะให้หลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่ง หล่อหลอมของสังคม และเข้าถึงความดีงามสูงขึ้นไปที่สูงคมไม่อาจอำนาจให้ได้ และข้อที่สำคัญยิ่งก็คือ สังคมนั้นพึงเป็นสังคมที่เป็นกัลยาณมิตร หรืออย่างน้อยเป็นที่มีกัลยาณมิตรอันพอจะหาได้ สำหรับจะมาช่วยฝึกช่วยแนะโยนิโสมนสิการในเรื่องที่ได้กล่าวมานี้

มีความจริงที่แตกต่างกันอันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ระหว่างสังคมกับธรรมชาติ ซึ่งมนุษย์ควรจะเข้าใจโดยฝึกอบรมให้เรียนรู้ตั้งแต่ยังเด็ก กล่าวคือ *ธรรมชาติเป็นไปตามธรรมนิยาม แต่สังคมมนุษย์เป็นไปตามกรรมนิยามด้วย*¹ แท้ที่เด็กควรเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือ เด็กควรได้รับการปฏิบัติด้วยเมตตา แต่การแสดงเมตตานั้น นอกจากจะเป็นการแสดงความรักความปรารถนาดีเพื่อประโยชน์ทางจิตใจของเด็กโดยตรง เช่น ความอบอุ่นใจเฉพาะหน้าและความมีสุขภาพจิตที่ดีในระยะยาวแล้ว ควรมีเป้าหมายทางปัญญาด้วย คือให้นำไปสู่ความเข้าใจทราบซึ่งในความมีเจตนาดีงาม ความมีน้ำใจหรือความตั้งใจดีต่อกันระหว่างมนุษย์ ความเข้าใจทราบซึ่งเช่นนี้เกิดขึ้นได้ ด้วยการเปรียบเทียบระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ถ้าหากผู้ใหญ่รู้จักปฏิบัติในเรื่องนี้อย่างฉลาด เด็กจะเกิดความรู้ความเข้าใจว่า มนุษย์นี้แตกต่างจากธรรมชาติ มนุษย์มีจิตใจ มนุษย์มีเจตนา มีความจงใจตั้งใจที่จะจัดการหันเหการกระทำของตนได้ จะจงใจทำต่อกันในทางร้ายก็ได้ ในทางดีก็ได้ แม้เสี่ยงลูก มิใช่ทำตามสัญชาตญาณของธรรมชาติเท่านั้น แต่แม้มีความรัก ความหวังดี มีการเลือกตัดสินใจด้วยเมตตาที่เป็นคุณธรรมของมนุษย์ด้วย ถ้ามนุษย์มีเจตนาดี ทำต่อกันด้วยความปรารถนาดี ก็จะทำให้เกิดความสุขและเป็นประโยชน์อย่างมาก ต่างจากธรรมชาติที่เป็นกลาง ๆ ไม่มีจิตใจ ไม่มีความคิดร้าย หรือคิดดี ความเป็นไปของธรรมชาตินั้น บางคราวก็อ่อนโยนละมุนละไม อำนวยประโยชน์ทำให้มนุษย์พอใจและมีความสุข บางคราวก็ร้ายรุนแรงเป็นโทษก่อความทุกข์แก่มนุษย์ แต่จะเป็นไปทางใดก็ตาม ธรรมชาติก็ไม่มีเจตนา ธรรมชาติไม่ได้คิดกลั่นแกล้งมนุษย์ แต่ธรรมชาติเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน และถึงอย่างไรธรรมชาติก็เป็นสิ่งที่พึ่งพาอาศัยของมนุษย์ เราจึงควรรักธรรมชาติ และปฏิบัติต่อธรรมชาติด้วยความรู้เข้าใจตามเหตุตามปัจจัย อนึ่ง ชีวิตของมนุษย์นั้นตามสภาวะของธรรมดาก็มีทุกข์ซึ่งถูกธรรมชาติที่ไม่มีเจตนาคอยบีบคั้นมากอยู่แล้ว มนุษย์เราซึ่งมีเจตนาหันเหการกระทำของตนได้ จึงไม่ควรมาเบียดเบียนเพิ่มทุกข์แก่กันและกันอีก เราควรใช้เจตนาในทางที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ผ่อนเบาบรรเทาทุกข์กัน มีเมตตาการุณา กระทำต่อกันด้วยความรักความปรารถนาดี มีความตั้งใจดีต่อกัน อย่างไรก็ตาม การแสดงความรักความปรารถนาดีต่อเด็กนั้น จะต้องระวังไม่ให้ก้าวเลยจากเมตตา กลายเป็นการพะนอด้วนหาของเด็ก เพราะถ้ากลายเป็นการพะนอด้วนหาเสียแล้ว เด็กก็จะไม่เกิดความทราบซึ่งในคุณค่าแห่งเจตนาที่ดีของมนุษย์ คือไม่เกิดความตระหนักว่า การกระทำนั้นเป็นไปด้วยเมตตา

¹ นี่เป็นการพูดอย่างกว้าง ๆ โดยว่าตามหลักใหญ่ที่เกี่ยวข้องในกรณีนี้ ความจริงมีอุคฺคินิยาม พินนิยาม และจิตตนิยามด้วย แต่ไม่เกี่ยวข้องกับกรณีที่กำลังจะพูดถึง

ด้วยความปรารถนาดีต่อกันโดยมนุษย์จงใจทำ และก็จะไม่เกิดความเข้าใจถึงความเป็นกลางของธรรมชาติ
 เมื่อเป็นเช่นนี้ นอกจากจะเสียผลในด้านการปลูกฝังเมตตาธรรม และความรู้จักรับผิดชอบต่อตนเองแล้ว
 ยังทำให้เด็กเสื่อมเสียคุณภาพจิต เพาะเลี้ยงอกุศลธรรมต่าง ๆ เช่น ความเห็นแก่ตัว ความเอาแต่ใจตัว
 ความอ่อนแอ ความโลภ และความอิจฉาริษยา เป็นต้น ให้เพิ่มขึ้นด้วย วิธีที่จะป้องกันไม่ให้เสียไปเป็น
 การพะนอค้นหา ก็คือ การให้เด็กรู้ขอบเขตระหว่างการทำที่มนุษย์จะกระทำต่อกันด้วยความรักความ
 ปรารถนาดีได้ กับการทำที่จะต้องเป็นไปตามเหตุผลของธรรมชาติ พุคคิอย่างหนึ่งว่า ฟังระวังไม่ให้มีการ
 แสดงเมตตาอย่างผิด ๆ ที่กลายเป็นการขัดขวางหรือทำลายความรู้เท่าทันความเป็นจริงแห่งธรรมดา ใน
 ทางปฏิบัติก็จะต้อง ใช้พรหมวิหารให้ครบทั้ง 4 ข้อ คือ นอกจากมีความรักความปรารถนาดีด้วยเมตตา
 เป็นหลักยืนพื้นอยู่แล้ว ก็มีการุณาสงสารช่วยเหลือเมื่อเด็กได้รับทุกข์ แสดงความยอมรับหรือชื่นชมยินดี
 เมื่อเด็กได้ความสุขหรือทำการสำเร็จโดยชอบธรรมหรือโดยเหตุโดยผล (มุทิตา) และรู้จักวางที่เฉยเผาคู
 หรือวางใจเป็นกลางเมื่อเด็กทำการตามแนวเหตุผลกำลังรับผิดชอบตนเองได้อยู่ หรือเมื่อมีเหตุที่เด็กควร
 ได้รับผิดชอบต่อผลแห่งการกระทำของตน (อุเบกขา) โดยเฉพาะข้อสุดท้ายคืออุเบกขานี้แหละ คือองค์
 ธรรมจำเพาะสำหรับป้องกันไม่ให้เมตตากลายเป็นเครื่องปิดกั้นบังคับบัญชา

ท่ามกลางธรรมชาติที่เกื้อกูลบ้าง ไม่เกื้อกูลบ้างนั้น ชีวิตมนุษย์ไม่มีความมั่นคง มนุษย์ต้องดิ้นรน
 ต่อสู้เพื่อความอยู่รอด แสวงหาเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต หลีกหนีและกำจัดสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ เมื่อไม่รู้สภาวะ
 ที่แท้จริงของธรรมชาติ ก็ยึดมั่นต่อสิ่งที่ตนเฝ้ามองสนองความอยาก ทุ่มทะนุถนอมให้แก่สิ่งเหล่านั้น มอง
 เห็นโลกเป็นแดนที่จะทะยานแสวงหาสิ่งเสพสวดย เป็นที่ให้ความสุขและทุกสิ่งที่ปรารถนา มองเห็นตน
 ในฐานะเป็นผู้ครอบครองเสพสวดยโลก มองเห็นผู้อื่นเป็นตัวขัดขวางหรือผู้แย่งชิง ทำให้เกิดความหวงแหน
 ความชิงชัง ความเกลียดกลัว การเหยียดหยามดูถูก การแข่งขันแย่งชิง การเบียดเบียน และการครอบงำ
 กันระหว่างมนุษย์ ยิ่งกว่านั้นเมื่อการไม่เป็นไปตามปรารถนา หรือเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นภายหลัง ก็เกิด
 ความทุกข์อย่างรุนแรง ครั้นมีกัลยาณมิตรช่วยชักจูง ฝึกให้เห็นคุณค่าของเมตตาธรรม ทำที่ต่อเพื่อน
 มนุษย์และต่อธรรมดาก็ดีขึ้น แต่นั่นก็ยังเป็นเพียงสัมมาทิฐิระดับโลกีย์ ถ้าจะให้ลึกซึ้งและมั่นคงแน่น
 แค้นแท้จริง ก็ต้องฝึกให้เกิดสัมมาทิฐิแนวโลกุตระด้วย โดยให้เข้าใจสภาวะที่แท้จริงของโลกและชีวิต
 ว่าล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย โลกธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงแท้ถาวร ไม่มีแก่นสารที่เป็นของมัน
 เอง และที่จะให้ดำรงอยู่ได้โดยตัวของมันเอง ไม่อาจจะเข้าไปครอบครองเอาไว้ได้จริง และไม่สามารถ
 ให้ความหมายแท้จริงแก่ชีวิต ชีวิตของเราเองก็มีใช้มีตัวตนที่จะเข้าไปครอบครองอะไรเอาไว้ได้จริงจึง
 ชีวิตเราชีวิตเขาก็เป็นไปตามกฎธรรมดาดังเดียวกัน มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายเป็นเพื่อนร่วมเกิดแก่เจ็บ
 ตายด้วยกันทั้งสิ้น ต่างก็รักสุขเกลียดทุกข์เหมือนกัน และชีวิตทั้งหลายที่เป็นอยู่ได้ ก็ต้องสัมพันธ์พึ่งอาศัย
 กันด้วย ความรู้ความเข้าใจถึงสภาวะเช่นนี้ จะต้องเป็นพื้นฐานไว้ข้างแม่แต่ในเด็ก ๆ เพื่อให้รู้จักวางใจ
 วางท่าที่ต่อโลกต่อชีวิตและต่อเพื่อนมนุษย์ได้ถูกต้อง ทำให้จัดระบบการตีค่าในทางความคิดใหม่ โดย
 เปลี่ยนจากใช้ค้นหา หันมาใช้ปัญญาเป็นเครื่องวัดค่า รู้ว่าอะไรเป็นคุณค่าแท้จริงสำหรับชีวิตที่ควรแก่

ฉันทะ รู้จักทำจิตใจให้เป็นอิสระเบิกบาน ผ่อนคลายหายทุกข์ได้แบบกายขึ้น และเป็นวิธีบรรเทาความ โกรธ หลง ลดการแย่งชิงเบียดเบียนและลดปัญหาทางศีลธรรม ชนิดที่มีฐานมั่นคงอยู่ภายใน

เมื่อสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว ก็จะมีเจริญเข้าสู่จุดหมายด้วยการอุดหนุนขององค์ประกอบต่าง ๆ อย่าง พุทธพจน์ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ อันองค์ประกอบ 5 อย่างคอยหนุน (อนุเคราะห์) ย่อมมีใจไว้มุคติ และ ปัญญาวิมุคติ เป็นผลานิสงส์ องค์ประกอบ 5 อย่างนั้น คือ

1. ศีล (ความประพฤติดีงาม)
2. สุตตะ (ความรู้จากการสดับ เล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม)
3. สากัจฉา (การสนทนา ถกเถียง อภิปราย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น สอบค้นความรู้)
4. สมณะ (ความสงบ การทำใจให้สงบ การไม่มีความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ)
5. วิปัสสนา (การใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามสภาวะของมัน คือตามที่เป็นจริง)¹

โดยสรุป สัมมาทิฐิ ก็คือความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือ เห็นตามที่เป็นจริง การที่ สัมมาทิฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มองสิ่ง ต่าง ๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเห็นเฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยให้มองแบบสืบค้นแยกแยะ ทั้งในแง่การ วิเคราะห์ส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้าและในแง่การสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ทำให้ไม่ถูกหลง ไม่กลายเป็น หุ่นที่ถูกยั่วยุ ปลุกปั่นและเชิด ด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และคตินิยม ต่าง ๆ จนเกิดเป็นปัญหาทั้งแก่ตนและผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะ เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คิด ตัดสินและกระทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญา

2. สัมมาสังกัปปะ

องค์มรรคข้อที่ 2 นี้ มีคำจำกัดความแบบทั่วไปตามคัมภีร์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน? เนกขัมมสังกัปปิ อพยบาทสังกัปปิ อวิหิงสาสังกัปปิ นี้ เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ”²

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกออกเป็นระดับโลกียะ และระดับโลกุตตระ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน? เรากล่าวว่าสัมมาสังกัปปะ มี 2 อย่าง คือสัมมาสังกัปปะที่ ยังมีอาสวะ ซึ่งจักเป็นฝ่ายบุญ ชำนาญวิบากแก่ขั้นนี้ อย่างหนึ่ง กับสัมมาสังกัปปะที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ และเป็นองค์มรรคอย่างหนึ่ง”

¹ แปลรวมความจาก อง.ปญจก. 22/25/22; พึงเสริมด้วยพุทธพจน์ว่า “การพึงด้วยดี การสอบถามค้นคว้าเป็นอาหาร ของปัญญา” (อง.ทสก. 24/73/146.)

² ที.ม. 10/299/348; ม.อุ. 14/704/453; อภิ.วิ. 35/164/136, 571/317

“สัมมาสังกัปปะ ที่ยังมีอาสวะ....คือ เนกขัมมสังกัปปิ อพยยาบทสังกัปปิ อวิหิงสาสังกัปปิ.....”

“สัมมาสังกัปปะ ที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระะ เป็นองค์มรรค คือ ความครึก(ตั๊กกะ) ความนึกคิด(วิคั๊กกะ) ความคำริ(สังกัปปิ) ความคิดแน่วแน่(อัปปนา) ความคิดปักแน่นแน่น(พยัปปนา) ความเอาใจจกจ้องลง วีสังขาร ของบุคคลผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ มีอริยมรรคเป็นสมังคิ ผู้กำลังเจริญอริยมรรคอยู่.....”¹

เพื่อรวบรัด ในที่นี้ จะทำความเข้าใจกันแต่เพียงคำจำกัดความแบบทั่วไปที่เรียกว่าเป็นขั้นโลกียะ เท่านั้น ตามคำจำกัดความแบบนี้ สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ หรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง ตรงข้ามกับความดำริผิดที่เรียกว่า มิจฉาสังกัปปะ ซึ่งมี 3 อย่างคือ

1. กามสังกัปปิ หรือ กามวิตก คือความดำริที่เกี่ยวพันกับกาม ความนึกคิดในทางที่จะแสวงหา หรือหมกมุ่นพัวพันติดข้องอยู่ในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 หรือสิ่งสนองตัณหา อุปาทานต่าง ๆ ความคิดในทางเห็นแก่ตัว เป็นความนึกคิดในฝ่ายราคะ หรือ โลภะ
2. พยาบาทสังกัปปิ หรือ พยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ประกอบด้วยความเคียดแค้นชิงชัง ขัดเคือง ไม่พอใจ คิดเห็นเพ่งมองในแง่ร้ายต่าง ๆ มองคนอื่นเป็นศัตรูผู้มากระทบกระทั่ง เห็นสิ่งทั้งหลายเป็นไปในทางขัดอกขัดใจ เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแ่งถูกกระทบ (ตรงข้ามกับเมตตา)
3. วิหิงสาสังกัปปิ หรือ วิหิงสาวิตก คือ ความดำริในทางที่จะเบียดเบียน ทำร้าย ตัดรอน และทำลาย อยากไปกระทบกระทั่งรุกรานผู้อื่น อยากทำให้เขาประสบความทุกข์ความเดือดร้อน เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแ่งจะไปกระทบ (ตรงข้ามกับกรุณา)

ความดำริหรือแนวความคิดแบบนี้ เป็นเรื่องปกติของคนส่วนมาก เพราะตามธรรมดา เมื่อบุุชชนรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะโดยการเห็น ได้ยิน ได้สัมผัสเป็นต้นก็ตาม จะเกิดความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งในสองอย่าง คือ ถ้าถูกใจ ก็ชอบ ติดใจ อยากได้ พัวพัน คล้อยตาม ถ้าไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบ ขัดใจ ขัดเคือง ผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ จากนั้น ความดำรินึกคิดต่าง ๆ ก็จะดำเนินไปตามแนวทางหรือตามแรงผลักดันของความชอบและไม่ชอบนั้น ด้วยเหตุนี้ ความคิดของบุุชชนโดยปกติ จึงเป็นความคิดเห็นที่เอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง มีความพอใจและไม่พอใจของตนเข้าไปเคลือบแฝงชักจูง ทำให้ไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเองล้วน ๆ ความนึกคิดที่ดำเนินไปจากความถูกใจ ชอบใจ เกิดความติดข้อง พัวพัน เอียงเข้าหา ก็กลายเป็นกามวิตก ส่วนที่ดำเนินไปจากความไม่ถูกใจ ไม่ชอบใจ เกิดความขัดเคือง ชิงชัง เป็นปฏิปักษ์ มองในแง่ร้าย ก็กลายเป็นพยาบาทวิตก ที่ถึงขนาดพุ่งออกมาเป็นความคิดรุกราน คิดเบียดเบียน ทำลาย ก็กลายเป็นวิหิงสาวิตก ทำให้เกิดทัศนคติ (หรือเจตนาคติ) ต่อสิ่งต่าง ๆ อย่างไม่ถูกต้อง

ความดำริหรือความนึกคิดที่เอนเอียง ทัศนคติที่บิดเบือนและถูกเคลือบแฝงเช่นนี้เกิดขึ้นก็เพราะ

¹ ม.อ. 14/261-3/182; อภิ.วิ.35/206/144; 582/320

การขาดโยนิโสมนสิการแต่ต้น คือ มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน รับรู้อารมณ์เข้ามาทั้งดุ้น โดยขาดสติสัมปชัญญะ แล้วปล่อยความนึกคิดให้แล่นไปตามความรู้สึก หรือตามเหตุผลที่มีความชอบใจ ไม่ชอบใจเป็นตัวนำ ไม่ได้ใช้ความคิดวิเคราะห์แยกแยะส่วนประกอบและความคิดสืบสาวสอบค้นเหตุปัจจัย ตามหลักโยนิโสมนสิการ

โดยนัยนี้ มิจฉาทิฐิ คือ ความเข้าใจผิดพลาด ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิด มิจฉาสังกัปปะ คือ คำริ นึกคิด และมีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือน และมิจฉาสังกัปปะนี้ก็ส่งผลสะท้อนให้เกิดมิจฉาทิฐิ เข้าใจและมองเห็นสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือนต่อไป หรือยิ่งขึ้นไปอีก องค์ประกอบทั้งสอง คือ มิจฉาทิฐิ และมิจฉาสังกัปปะ จึงส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน

ในทางตรงข้าม การที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่มันเป็นของมันเองได้ จะต้องใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายความว่า ขณะนั้นความนึกคิด ความดำริต่างๆ จะต้องปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ไม่มีทั้งความชอบใจ ความยึดติด พัวพัน และความไม่ชอบใจ ผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ต่างๆ ด้วย ข้อนี้มีความหมายว่า จะต้องมีสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ และองค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับในฝ่ายมิจฉานั้นเอง

โดยนัยนี้ ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็มีสัมมาทิฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง จึงมีสัมมาสังกัปปะ คือ คำริ นึกคิด และตั้งทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียง ยึดติด หรือผลักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ เมื่อมีความดำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจ ไม่ชอบใจ เป็นกลางเช่นนี้¹ จึงทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง คือ เสริมสัมมาทิฐิให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น จากนั้นองค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกันหมุนเวียนต่อไป

ในภาวะจิตที่มีโยนิโสมนสิการ จึงมีความดำริซึ่งปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ปราศจากความเอนเอียง ทั้งฝ่ายติดคล้อยเข้าหา และฝ่ายผลักเบือนหนี ตรงข้ามกับมิจฉาสังกัปปะ เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ มี 3 อย่างเช่นเดียวกัน คือ

1. เนกขัมมสังกัปปี หรือ เนกขัมมวิตก คือ ความดำริที่ปลอดจากโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่างๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง² จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากราคะ หรือโลภะ

¹ ท่าทีของจิตใจอย่างนี้ พัฒนาขึ้นไปในขั้นสูงจะกลายเป็นอุเบกขา ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในการใช้ความคิดอย่างได้ผล หากได้มีความหมายเป็นการนิ่งเฉย ไม่เอาเรื่องเอาราวอย่างที่มีกเข้าใจกันไม่ แต่เรื่องนี้จะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า

² เนกขัมมะ = อโลภะ, เนกขัมมธาคะ = กุศลธรรมทั้งปวง; อพยาบาทธาคะ = เมตตา; อวิหิงสาธาคะ = กรุณา (อภิ.วิ.35/122/107; วิภท.อ.97; ปฎิส.อ.79)

2. อพยาบาทสังกัปป์ หรือ อพยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ขัดเคือง หรือเพ่งมองในแง่ร้ายต่าง ๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือเมตตา ซึ่งหมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ
3. อวิหิงสาสังกัปป์ หรือ อวิหิงสาวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีการเบียดเบียน การคิดทำร้าย หรือทำลาย โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือกรุณา ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะเช่นเดียวกัน

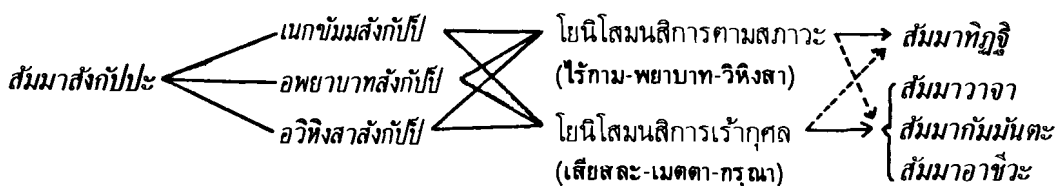
มีข้อสังเกตอย่างหนึ่ง ที่อาจมีผู้ยกขึ้นอ้าง ซึ่งขอชี้แจงไว้ α ที่นี้ด้วยครั้งหนึ่งก่อน คือเรื่องกรรมฝ่ายดีหรือกุศล ซึ่งตรงข้ามกับฝ่ายชั่วหรืออกุศล ในพุทธธรรมแทนที่จะใช้ศัพท์ตรงข้าม มักใช้แต่เพียงแต่ศัพท์ปฏิเสธ ทำให้มีผู้คิดเห็นไปว่า พุทธธรรมเป็นคำสอนแบบปฏิเสธ (negative) และเฉื่อยชา (passive) เพียงแต่ไม่ทำความชั่ว อยู่เฉย ๆ ก็เป็นความดีเสียแล้ว อย่างที่นี้ ฝ่ายมิจงาสังกัปป์ เป็นอพยาบาทสังกัปป์ ฝ่ายสัมมาสังกัปป์ แทนที่จะเป็นเมตตา กลับเป็นเพียงอพยาบาทสังกัปป์ คือ ปฏิเสธฝ่ายมิจงาเท่านั้น ความเข้าใจเช่นนี้ผิดพลาดอย่างไร จะได้ชี้แจงต่อ ๆ ไปตามโอกาส แต่เฉพาะเรื่องนี้จะชี้แจงเหตุผลตอบโต้ความเข้าใจผิด แต่เพียงสั้น ๆ 3 ข้อก่อน คือ

1. มรรคเป็นหลักปฏิบัติที่มุ่งคุณค่าทางปัญญาเป็นสำคัญ จุดหมายของมรรคคือการรู้แจ้งสัจธรรม มิใช่มุ่งเพียงคุณค่าทางจริยธรรมขั้นศีล หรือที่เรียกกันว่าศีลธรรมเท่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งพึงระลึกไว้ I สัมมาสังกัปปะ เป็นองค์มรรคฝ่ายปัญญา มิใช่ฝ่ายศีล ดังนั้นการที่สัมมาสังกัปปะสอนให้ไม่คิดพยาบาท ให้มิเมตตารักใคร่กัน ก็มีไม่มุ่งเพียงเพื่อให้คนมีศีลคือละเว้นการฆ่าฟันเบียดเบียนกัน ช่วยเหลือกันอย่างเดียว แต่มุ่งให้มีความคิดที่ไม่เอนเอียงด้วยความเกลียดชังเป็นต้น เพื่อให้ความคิดนั้นปลอดโปร่งเป็นอิสระ เดินตามแนวความจริงอย่างคล่องตัว จะได้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตามสภาพความเป็นจริงไม่บิดเบือน โดยนัยนี้ การใช้คำปฏิเสธว่า สัมมาสังกัปปะ คือความคิดปลอดโลก ไม่มีพยาบาท ไม่มีวิหิงสา จึงนับว่าเป็นการเหมาะสมที่สุดแล้ว หมายความว่า เมื่อจะคิดจะพิจารณาอะไร ถ้าไม่คิดเอาเข้าตัว ไม่คิดด้วยความเกลียดชังมุ่งร้ายหรือจะทำลายใคร ความคิดนั้นก็จะมีบริสุทธิ์ มีหวังว่าจะถูกต้องตรงความจริง

2. โดยเหตุผลทางหลักภาษาเข้าประกอบ คำบาลีที่มี “a” ปฏิเสธนำหน้า มิได้หมายความว่าเพียงไม่ใช่สิ่งนั้น แต่อาจหมายถึงสิ่งที่ตรงข้าม หรืออาจหมายครอบคลุมหมด ทั้งสิ่งที่ตรงข้ามกับสิ่งนั้น และสิ่งใดก็ตามที่มีไม่ใช่สิ่งนั้น เช่น คำว่า อกุศล มิได้หมายถึงมิใช่กุศล (ซึ่งอาจเป็นอัพยากฤต คือ เป็นกลาง ๆ ไม่ใช่ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) แต่หมายถึงความชั่วที่ตรงข้ามกับกุศลทีเดียว คำว่า อมิตร มิได้หมายถึงคนที่ เป็นกลาง ๆ ไม่ใช่มิตร แต่หมายถึงศัตรูทีเดียว ดังนั้นเป็นต้น แต่ในสัมมาสังกัปปะนี้ “อ” มีความหมายปฏิเสธแบบครอบคลุมคือทั้งที่ตรงข้ามและที่มีไม่ใช่ เช่น อพยาบาทสังกัปป์ ย่อมหมายถึงเมตตาที่ตรงข้ามกับพยาบาทด้วย และความดำริที่บริสุทธิ์ ปลอดโปร่ง ปราศจากพยาบาทเป็นกลาง ๆ ด้วย ธรรมฝ่ายดีเช่นเมตตา เป็นต้น จึงรวมอยู่ในองค์มรรคข้อนี้ด้วยแล้ว

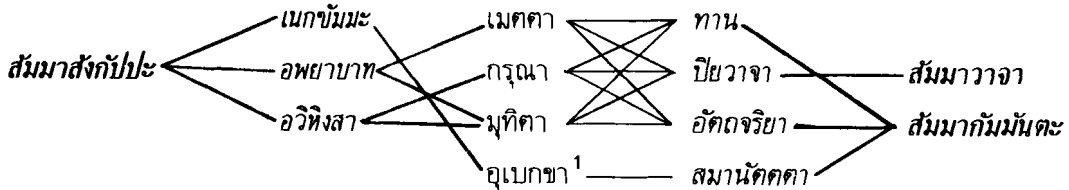
3. การใช้คำที่มี “อ” ปฏิเสธนี้ นอกจากมีความหมายกว้างแล้ว ยังมีความหมายหนักแน่นเด็ดขาด ยิ่งกว่าคำตรงข้ามเสียอีก เพราะการใช้คำปฏิเสธในที่นี้ มุ่งเจาะจงปฏิเสธสิ่งนั้นไม่ให้มีโดยสิ้นเชิง คือไม่ให้มีเชื้อหรือร่องรอยเหลืออยู่ เช่น อพยาบาทสังกัปป์ ในที่นี้ หมายถึงความดำริที่ไม่มีพยาบาทหรือความคิดร้ายแค้นส่วนใดเหลืออยู่ในใจเลย เป็นเมตตาโดยสมบูรณ์ ไม่มีขอบเขตจำกัด เป็นการเน้นขึ้นถึงที่สุด ไม่เหมือนคำสอนบางลัทธิที่สอนให้มีเมตตากรุณา แต่เป็นเมตตากรุณาตามคำจำกัดของผู้สั่งสอน มิใช่ตามสภาวะของธรรม จึงมีขอบเขตตามบัญญัติสำหรับใช้แก่กลุ่ม หรือหมู่ชนพวกหนึ่ง หรือสวดโลกชนิดหรือประเภทใดประเภทหนึ่ง แล้วแต่ตกลงกำหนดเอา

เท่าที่กล่าวมานี้ อาจสรุปว่า ตามปกติมนุษย์ปุถุชนเมื่อจะคิดอะไร ก็ย่อมคิดเพื่อสนองตัณหาในรูปใดรูปหนึ่ง ถ้าไม่คิดตามแนวทฤษฎีเช่น ค่านิยมเป็นต้น ซึ่งตัณหาอาศัยวิชาปรุงแต่งไว้ก่อนแล้ว ก็จะคิดไปตามอำนาจของตัณหาสดในเวลานั้น ๆ ซึ่งอาจเป็นไปได้โดยอาการของความอยากที่ยังเรียกว่าเป็นตัณหาโดยตรงบ้าง โดยอาการถือตัวเชิดชูตนระวีฐานะของตัวเองที่เรียกว่ามานะบ้าง ท่านจึงเรียกความคิดของปุถุชนเช่นนี้ว่า ประกอบด้วยอหังการ มมังการ และมานานุสัย หรือเรียกสั้น ๆ ว่า มีตัณหามานะ และทฤษฎีเป็นตัวสานและชักใยอยู่ ความคิดของปุถุชนนั้นจึงอาจเรียกได้ว่าเป็นบริการของจิตที่รับใช้ตัณหา ลักษณะของการคิดเพื่อสนองตัณหา นั้น เป็นไปได้ทั้งในทางบวกและทางลบ ด้านบวกออกมาในรูปของกามสังกัปป์ คือคิดเอา คิดปรนเปรอบาเรอตน์ ด้านลบออกมาในรูปของพยาบาทสังกัปป์ คือคิดขัดคิดแค้นร้าย คิดเป็นปฏิปักษ์ เห็นเขาเป็นศัตรู (กลัวเขาจะมาแย่งมาขัด) คิดกระทบกระทั่ง ไม่พอใจเกลียดชัง และวิหิงสาสังกัปป์ คือคิดรุกรานคิดทำลาย อย่างไรก็ตาม ความคิดสนองตัณหา นั้น อาจถูกหักล้างด้วยโยนิโสมนสิการที่มองดูตามสภาวะ¹ ความคิดที่ประกอบกับโยนิโสมนสิการเช่นนี้ ไม่มีกามไม่มีพยาบาท ไม่มีวิหิงสา จึงบริสุทธิ์ตรงความจริง ไม่เอนเอียงคิดของหรือบิดเหไปข้างใดข้างหนึ่ง และจึงเป็นความคิดที่มีขอบเขตกว้างขวาง อาจให้ความหมายของสัมมาสังกัปป์ปะในแง่นี้ได้ว่า จะคิดอะไรก็ได้ที่ไม่ใช่เป็นการจะเอาจะปรนเปรอตัว มิใช่มุ่งร้ายหรือหมายข่มเหงรังแกเบียดเบียนใคร นี่เป็นด้านปัญญาเกื้อกูลแก่สัมมาทฤษฎีโดยตรง อีกด้านหนึ่ง ความคิดสนองตัณหา นั้น อาจถูกหักล้างด้วยโยนิโสมนสิการแบบปลุกเร้ากุศลธรรม ความคิดที่ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการแบบนี้ เป็นความคิดแบบตรงข้ามกับกามพยาบาท และวิหิงสา คือคิดสละ มีเมตตา มีกรุณา เป็นการสร้างเสริมกุศลธรรมจำเพาะอย่าง สัมมาสังกัปป์ปะนี้ แม้จะเกื้อกูลแก่สัมมาทฤษฎี แต่เป็นแง่ที่สัมพันธ์กับศีลโดยตรง คือนำไปสู่สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ อาจเขียนให้ดูง่ายขึ้นดังนี้

¹ ดูแนวใน วิกง.ค.อ.117,149; วิสุทธิ.3/103.

พึงทราบว่า การแบ่งเช่นนี้ มิใช่เป็นการแยกขาดจากกันสิ้นเชิง แต่เป็นการแบ่งพอให้เห็นผลที่เด่นในแต่ละด้านเท่านั้น นอกจากนี้ ขอเสนอภาพความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาสังกัปปะกับองค์มรรคหมวดศีลข้อสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะ ที่เป็นแนวประยุกต์แสดงออกในหลักพรหมวิหาร กับสังคหวัตถุดังนี้

มีข้อควรสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาทิฐิ กับสัมมาสังกัปปะอีกอย่างหนึ่ง คือ เมื่อเทียบกับกิเลสหลักที่เรียกว่าอภิสกมม 3 อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ แล้ว จะเห็นว่า สัมมาทิฐิเป็นตัวกำจัดกิเลสต้นตอที่สุด คือ โมหะ ส่วนสัมมาสังกัปปะ กำจัดกิเลสที่รองหรือต่อเนื่องออกมา คือ เนกขัมมสังกัปปิ กำจัดราคะ หรือโลภะ และอพยابาทสังกัปปิ กับอวิหิงสาสังกัปปิ กำจัดโทสะ จึงเป็นความกลมกลืนต่อเนื่องประสานกันทุกด้าน

อย่างไรก็ดี การก้าวหน้ามาในองค์มรรคเพียง 2 ข้อเท่านั้น ยังนับว่าเป็นขั้นต้นอยู่ การเจริญปัญญา ยังไม่ถึงขั้นสมบุรณ์เต็มตามที่ตามจุดหมาย และแม้การปฏิบัติธรรมแต่ละข้อก็มีใช้จะสมบุรณ์ตามขอบเขตความหมายของธรรมข้อนั้น ๆ กันที่ แต่ต้องคลี่คลายเจริญขึ้นตามลำดับ ดังนั้น ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจว่า ในสัมมาสังกัปปะ 3 ข้อนั้น เนกขัมมสังกัปปิ บางทีก็หมายถึงเพียงขั้นหยาบในรูปสัณญลักษณ์ คือ การออกบวช หรือปลีกตัวออกไปจากความเป็นอยู่ของผู้ครองเรือน อพยابาทสังกัปปิ ก็มุ่งเอาการเจริญเมตตาเป็นหลัก และอวิหิงสาสังกัปปิ ก็มุ่งเอาการเจริญกรุณาเป็นสำคัญ ปัญญาที่เจริญในขั้นนี้ แม้จะเป็นสัมมาทิฐิ มองเห็นตามความเป็นจริง แต่ก็ยังไม่บริสุทธิ์เป็นอิสระรู้แจ้งเห็นแจ้งเต็มที่ จนกว่าจะถึงขั้นมีอุเบกขา ซึ่งอาศัยสมาธิเป็นบาทฐาน

อนึ่ง แม้แต่เมตตา ซึ่งเป็นคุณธรรมที่เริ่มเจริญได้ตั้งแต่ระยะต้น ๆ ของการปฏิบัติธรรม ก็มีใช้เป็นข้อธรรมที่ง่ายนุกอย่างที่มีคนเข้าใจกันอย่างผิวเผิน เพราะเมตตาอย่างที่ว่าถึงกันง่าย ๆ ทั่ว ๆ ไปนั้น หายากนักที่จะเป็นเมตตาแท้จริง ดังนั้น เพื่อช่วยป้องกันความเข้าใจผิดที่เป็นผลเสียหายแก่ธรรม ในขั้นต้นนี้ ควรทราบหลักเบื้องต้นบางอย่างไว้เล็กน้อยก่อน

เมตตา หมายถึง ไมตรี ความรัก ความปรารถนาดี ความเห็นอกเห็นใจ ความเข้าใจดีต่อกัน ความเข้าใจหรือต้องการสร้างเสริมประโยชน์สุขให้แก่เพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย² เมตตาเป็นธรรมกลาง ๆ กลางทั้งในแง่ผู้ควรมีเมตตา และในแง่ผู้ควรได้รับเมตตา จึงควรมีทั้งผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ และผู้ใหญ่ต่อผู้น้อย

¹ จัตอุเบกขาเป็นเนกขัมมะ ตามหลักว่า อุเบกขาเจโตวิมุตติ เป็นนิสสรณะของวาระ (ที.ปา.11/120/261)

² ใน ข.ม.หา. 29/944/600 จำกัดความว่า เมตตาติ ยา สตุเตสุ เมตติ เมตตายนนา เมตตายิตตติ อนุทา อนุทายนนา อนุทายิตตติ หิตเตสิตา อนุกมฺปา อพฺยาปาโท อพฺยาปฺขุโณ อโทโส กุสลมฺล. ใน สุตต.อ.1/161 จำกัดความว่า หิตสุขุปนยนกามา เมตตา

คนจนต่อคนมี และคนมีต่อคนจน ยากต่อเศรษฐี และเศรษฐีต่อยาก คนฐานะต่ำต่อคนฐานะสูง และคนฐานะสูงต่อคนฐานะต่ำ คฤหัสถ์ต่อพระสงฆ์ และพระสงฆ์ต่อคฤหัสถ์ เป็นธรรมเนียมพื้นฐานของใจชั้นแรก ในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งทำให้มองกันในแง่ดี หวังดีต่อกัน พร้อมทั้งจะรับฟังและเจรจาเหตุผลของกันและกัน ไม่ยึดเอาความเห็นแก่ตัว หรือความเกลียดชังเป็นที่ตั้ง

การที่กล่าวว่า เมตตา (รวมทั้งพรหมวิหารข้ออื่น ๆ ด้วย) เป็นธรรมของผู้ใหญ่นั้น อันที่จริงความเดิมเป็น “ธรรมของท่านผู้เป็นใหญ่” คือ แปลคำว่า “พรหม” ในพรหมวิหารว่า “ท่านผู้เป็นใหญ่” พรหม หรือท่านผู้เป็นใหญ่ในที่นี้ หมายถึงผู้ประเสริฐ คือ ผู้มีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ หรือ ยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรมความดีงาม มิใช่หมายถึงผู้ใหญ่ในความหมายอย่างที่เราเข้าใจกันสามัญ ทุกคนควรมีพรหมวิหาร ทุกคนควรมีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ ไม่เฉพาะผู้ใหญ่เท่านั้น แต่ในเมื่อปัจจุบันเข้าใจกันแพร่หลายทั่วไปเสียแล้วว่า พรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็ควรทำความเข้าใจในแง่ที่ว่า ความหมายเช่นนั้นมุ่งเอาความรับผิดชอบเป็นสำคัญคือ เน้นว่า ในเมื่อทุกคนควรบำเพ็ญพรหมวิหาร ผู้ใหญ่ ในฐานะที่เป็นตัวอย่างและเป็นผู้นำ ก็ควรอย่างยิ่งที่จะต้องปฏิบัติให้ได้ก่อน ถ้าไม่รีบทำความเข้าใจกันอย่างนี้ ปลอ่ยให้ติดถือปักใจกันว่า เมตตาก็คือ พรหมวิหารข้ออื่น ๆ ก็ดี เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็จะกลายเป็นความเข้าใจที่เขวผิดพลาด การตีความและทัศนคติของคนทั่วไป ต่อธรรมข้อนี้ จะผิดพลาดไปหมด

ข้อควรสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่งของเมตตา ก็คือ สมบัติและวิบัติของเมตตา สมบัติได้แก่ความสมบูรณ์หรือผลสำเร็จที่ต้องการของเมตตา วิบัติ ได้แก่ ความล้มเหลว ความไม่สำเร็จ การปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนผิดพลาด เมื่อว่าตามหลัก สมบัติของเมตตา คือระงับพยาบาทได้ (พฺยาปาทุปฺสโม เอตฺตสฺยา สมฺปตฺติ)¹ วิบัติของเมตตา คือ การเกิดสินะ (สินะสมฺภโว วิปตฺติ)² ในแง่สมบัติไม่มีข้อสังเกตพิเศษ แต่ในแง่วิบัติมีเรื่องที่ต้องสังเกตอย่างสำคัญ สินะ หมายถึง เสนหา ความรักใคร่เยื่อใยเฉพาะบุคคล ความพอใจโปรดปรานส่วนตัว เช่น ปุตตสินะ ความรักอย่างบุตร ภริยาสินะ ความรักใคร่ฐานภรรยา เป็นต้น สินะ เป็นเหตุให้เกิดความลำเอียง ทำให้ช่วยเหลือกันในทางที่ผิดได้ อย่างที่เรียกว่าเกิด ฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรักใคร่) ที่ได้ยินพูดกันว่า “ท่านเมตตาฉันเป็นพิเศษ” “นายเมตตาเขามาก” เป็นต้นนั้น เป็นเรื่องของสินะ ซึ่งเป็นความวิบัติของเมตตามากกว่า หาใช่เมตตาไม่ ส่วนเมตตาที่แท้จริงนั้นเป็นอุปการณสำคัญอย่างหนึ่งสำหรับรักษาความเที่ยงธรรม เพราะเป็นธรรมกลาง ๆ ทำให้มีภาวะจิตที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ที่จะเอนเอียงเข้าหา ปราศจากความเกลียดชังคิดร้ายที่จะทำลาย มิไต่ตรี ปรารถนาดีต่อคนทุกคนสม่ำเสมอ กัน พิจารณาตัดสินและกระทำการสิ่งต่าง ๆ ไปตามเหตุผล มุ่งประโยชน์สุขที่แท้จริงแก่คนทั้งหลาย มิใช่มุ่งสิ่งที่เขาหรือตนชอบหรืออยากได้ออยากเป็น เมตตาที่แท้จริงจะเป็นไปในแบบที่ว่า

“พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงมีพระทัยเสมอกัน ทั้งต่อนายฆังธนุ (ที่รับจ้างมาลอบสังหารพระองค์) ต่อ

¹⁻² วิสุทธิมรรค 2/121

พระเทวทัต ต่อโจรองกุลิมาล ต่อช่างธนบาล (ที่พระเทวทัตปล่อยมาเพื่อฆ่าพระองค์) และต่อพระราหุล ทุกคน”¹

ประโยชน์ของเมตตาจะเห็นได้เช่นในกรณีของการถกเถียง ชัดแจ้งในทางเหตุผลและการได้วาตะ ทำให้ต่างฝ่ายยอมพิจารณาเหตุผลของกันและกัน ช่วยให้คู่ได้บรรลุถึงเหตุผลที่ถูกต้องได้ เช่น เมื่อนิครนถ์ผู้หนึ่งมาเฝ้าสนทนาใช้คำพูดรุนแรงตำหนิพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงสนทนาโต้ตอบตามเหตุผล จนในที่สุดนิครนถ์นั้นกล่าวว่า

“เมื่อเป็นเช่นนี้ ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสต่อท่านพระโคตมผู้เจริญ เป็นความจริง ท่านพระโคตมเป็นผู้อบรมแล้วทั้งกาย อบรมแล้วทั้งจิต”

“นาคศรรย์ ไม่เคยมีเลย ท่านพระโคตมถูกข้าพเจ้าผูกกระโทบกระแทก แต่งคำมาใส่เสียงก่อนเอาถึงอย่างนี้ ก็ยังมีผิวพรรณสดใส มีสีหน้าเป่งปลั่งอยู่ได้ สมเป็นอาการของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”²

ในกรณีที่มิอาจสงบปะเกิดขึ้น เมื่อจะแก้ไขโดยวิธีการแห่งปัญญา ก็ต้องไม่ใช่วิธีดั้งเดิม กลัดกลุ้มหรือพุ่งชนต่อไปโดยไม่มีจุดหมาย แต่ต้องใช้โยนิโสมนสิการ คือคิดสืบสาวหาเหตุ และพิจารณาให้เห็นคุณโทษของมัน เช่น พุทธพจน์ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมโพธิกาล เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ยังมีไภศวรสูรย์ ไภมีความคิดเกิดขึ้นว่า: ถ้ากระไรเราพึงแยกความคำรือออกเป็น 2 ฝ่าย กันนี้แล้ว จึงไภแยกคามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสชาติก ออกเป็นฝ่ายหนึ่ง และแยกเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสชาติก ออกเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง”

“เมื่อเราไม่ประมาท มีความเพียร มุ่งมั่นอยู่นั่นเอง เกิดมีคามวิตกขึ้น เราก็รู้ชัดว่า: เราเกิดคามวิตกขึ้นแล้ว ก็แหละ คามวิตกนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่นสองฝ่ายบ้าง ทำให้ปัญญาคับ จักเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน”

“เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนคน ก็คือ คามวิตกนั้น ก็สลายตัวไป เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นก็คิ...ว่ามันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเอง และผู้อื่นสองฝ่ายก็คิ ว่ามันทำให้ปัญญาคับ จักเป็นพวกสิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพานก็คิ คามวิตกนั้นก็สลายตัวไป เราจึงละ จึงบรรเทาคามวิตก ที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปไภทั้งนั้น”

“เมื่อเราไม่ประมาท...เกิดมีพยาบาทวิตกขึ้น...เกิดมีวิหิงสชาติกขึ้น เราก็รู้ชัด (คงกล่าวมาแล้ว) จึงละ...จึงบรรเทาพยาบาทวิตก...วิหิงสชาติกที่เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปไภทั้งนั้น”

“ภิกษุ ยิ่งครีภิก ยิ่งคิดคำนึงถึงความคำรือโคๆมาก ใจของเธอก็ยิ่งโน้มไปทางความคำรึนั้นๆ ถ้าภิกษุ ยิ่งครีภิก ยิ่งคิดคำนึงถึงคามวิตกมาก เธอก็ละทิ้งเนกขัมมวิตกเสีย ทำแต่คามวิตกให้มาก จิตของเธอนั้นก็โน้มไปทางคามวิตก.... ฯลฯ...ถ้าภิกษุยิ่งครีภิก ยิ่งคิดคำนึงถึงเนกขัมมวิตกมาก เธอก็ละทิ้งคามวิตกเสีย ทำแต่

¹ ขุ.อป.32/8/68; ธ.อ.1/135; วลว (ดูตัวอย่างเรื่องพระพุทธเจ้าทรงแผ่เมตตา, วินย.7/378/189; ขา.อ.8/215)

² ม.ญ. 12/409, 432/440,462

เนกขัมมวิทกให้มาก จิตของเธอ นั้น ก็โน้มไปทางเนกขัมมวิทก...”¹

การปฏิบัติธรรมช่วงแรกตามองค์มรรค 2 ข้อต้นนี้ สรุปได้ด้วยพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม 4 อย่าง ถือว่าเป็นผู้ดำเนินปฏิปทาอันไม่ผิพผลาค และเป็นอันไค้เริ่มก่อต้นกำเนิดของความสิ้นอาสวะแล้ว ธรรม 4 อย่างนั้นคือ เนกขัมมวิทก อพยบาตวิทก อวิหิงสาวิทก สัมมาจิตฺ”²

หมายเหตุ :

พึงสังเกตว่า ในแผนผังหน้า 753 ได้แสดงหมวดธรรมสำคัญ 2 หมวด คือ พรหมวิหาร 4 และสังคหวัตถุ 4 รวมไว้กับองค์มรรค 3 ข้อ คือ พรหมวิหาร 4 อยู่ในฝ่ายสมาสังกัมปะ และสังคหวัตถุ 4 อยู่ในฝ่ายสมาวาจาและสัมมากัมมันตะ การแสดงหลักการนี้ มีความประสงค์สำคัญ คือ

1. ให้รู้จักแยกให้ถูกต้อง ระหว่างคุณธรรมที่เป็นพื้นฐานในจิตใจหรือจริยธรรมในชั้นความคิด กับคุณธรรมที่แสดงออกภายนอกหรือจริยธรรมในชั้นปฏิบัติการ ไม่ให้สับสนปะปนกัน โดยเฉพาะหลักพรหมวิหาร 4 นั้น มักถูกเข้าใจสับสนบ่อย คือ ถูกนำไปใช้พูดหรืออธิบายเหมือนเป็นคุณธรรมชั้นปฏิบัติการ แต่ความจริง พรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น เป็นคุณธรรมประจำใจเป็นคุณภาพจิตหรืออยู่ในระดับความคิด เนื่องในสัมมาสังกัมปะ การฝึกอบรมพรหมวิหารที่รวมอยู่ในหมวดสมาธิหรืออริยจิตศึกษา ด้วยเหตุนี้พรหมวิหาร 4 จึงจัดเป็นวรรณฐานหมวดหนึ่งในจำนวนกรรมฐาน 40 คือ เป็นเรื่องของภาวนา (ดู วิสุทธิ. 2/89-131 เป็นต้น) ส่วนในชั้นปฏิบัติการ ก็มีสังคหวัตถุ 4 มารับช่วงทำหน้าที่ต่อจากพรหมวิหาร ทำให้มีการแสดงออกในทางสังคม ถ้าจะใช้พรหมวิหารเช่นเมตตากับการแสดงออกภายนอก ก็ต้องเอาเมตตานั้นไปประกอบการกระทำ เช่น พูดว่า กายกรรมประกอบด้วยเมตตา วิกรรมประกอบด้วยเมตตา เป็นต้น แต่ลำพังเมตตายังไม่เป็นการกระทำชั้นปฏิบัติการทางสังคมโดยตัวของมันเอง ทาน ปิยวาจา อัตถจริยา เป็นต้น ในสังคหวัตถุ ซึ่งอยู่ฝ่ายศีล จึงจะเป็นปฏิบัติการทางสังคม

ความเข้าใจในหลักการนี้ จะช่วยให้ชาวพุทธเองใช้หรือปฏิบัติหลักธรรมต่าง ๆ ได้ถูกขึ้นถูกอันมั่นเหมาะชัดเจนยิ่งขึ้น และจะจุดผิดพลาดแห่งคำกล่าวหาของคณาภายนอกที่เคยพูดว่า ชาวพุทธได้รับการสั่งสอนให้ทำดีบำเพ็ญประโยชน์ เพียงด้วยการนั่งนอนแผ่เมตตาอยู่เฉย ๆ ในห้อง (หรือในมุ้ง)

2. ให้เห็นความประสานสัมพันธ์ ระหว่างคุณธรรมในใจของบุคคล กับจริยธรรมภาคปฏิบัติการทางสังคม แสดงถึงความสมบูรณ์ของพุทธธรรม ที่มีคำสอนเป็นระเบียบ มีหลักธรรมครบทุกขั้นตอน และบอกให้รู้ว่า การบำเพ็ญความดีภายนอก หรือการแสดงออกถึงทางสังคม จะต้องมียุทธธรรมที่ลึกซึ้งภายในจิตใจเป็นรากฐาน จึงจะเป็นไปโดยจริงใจ บริสุทธิ์เป็นของแท้ และมั่นคงยั่งยืน งานสังคมสงเคราะห์ไม่ว่าในรูปของท่าน หรืออัตถจริยา เป็นต้น ก็ตาม จะเป็นไปโดยบริสุทธิ์ใจ ก็ต่อเมื่อมีเมตตากรุณาเป็นพื้นฐานอยู่ในใจ

¹ ม.ญ. 12/252/232

² อ.จตุกก. 21/72/99

ตอน 5: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

องค์ประกอบของมัธยมาปปฏิทา 2 :

หมวดศีล

2

บทที่ 20

3. สัมมาวาจา 4. สัมมากัมมันตะ 5. สัมมาอาชีวะ

องค์มรรค 3 ข้อนี้ เป็นขั้นศีลด้วยกัน จึงรวมมากล่าวไว้พร้อมกัน เมื่อพิจารณาความหมายตามหลักฐานในคัมภีร์ ปรากฏคำจำกัดความทำนองยกตัวอย่าง ดังนี้

1. “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจา เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาวาจา คือ
 - 1) มุสาวาทา เวรมณี เจตนาถวณจากการพูดเท็จ
 - 2) ปิสุณาย วาจา เวรมณี ” วาจาส่อเสียด
 - 3) ผรุสยา วาจา เวรมณี ” วาจาหยาบคาย
 - 4) สมุပ္ปาลาปา เวรมณี ” การพูดเพ้อเจ้อ”
2. “ภิกษุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมากัมมันตะ คือ
 - 1) ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนาถวณจากการคัทรอนชีวิต
 - 2) อทินนาทานา เวรมณี ” การถือเอาของที่เขามิได้ให้
 - 3) กาเมสุมิจฺจนารรา เวรมณี ” การประพฤติดิฉินในกามทั้งหลาย”
3. “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ คือ อริยสาวกละมิจฉาอาชีวะ¹เสียหาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ”²

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกเป็นระดับโลกียะและโลกุตระอีกด้วย เฉพาะระดับโลกียะมีคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น ส่วนระดับโลกุตระ มีความหมายดังนี้

1. สัมมาวาจาที่เป็นโลกุตระ ได้แก่ “ความงก ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาถวณจากวจิตฺตจริททั้ง 4 ของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ มีอริยมรรคเป็นสมังคี กำลังเจริญอริยมรรคอยู่”
2. สัมมากัมมันตะที่เป็นโลกุตระ ได้แก่ “ความงก ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาถวณจากกายทุจริตทั้ง 3 ของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ....”
3. สัมมาอาชีวะที่เป็นโลกุตระ ได้แก่ “ความงก ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาถวณจาก

¹ มิจฉาอาชีวะ ได้แก่ “การโกง (หรือหลอกลวง) การประจบสอพลอ การทำเลศนัยใช้เล่ห์ขอ การบีบบังคับขู่เข็ญ การต่อลาด้วยลาภ” ม.อ. 14/275/186

² ที.ม. 10/299/348; ม.ม. 12/149/123; ม.อ. 14/704/454; อภิ.วิ. 35/165-7/136; 572-4/317

มีจนอาชีวะของท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ.....”¹

จากความหมายหลักอันเป็นประจักษ์แก่กลาง ของระบบการฝึกอบรมขั้นศีลธรรมที่เรียกอิทธิศีลสิกขา นี้ พุทธธรรมก็กระจายคำสอนออกไป เป็นข้อปฏิบัติและหลักความประพฤติต่าง ๆ ในส่วนรายละเอียด หรือในรูปประยุกต์อย่างกว้างขวางพิสดาร เพื่อให้บังเกิดผลในทางปฏิบัติทั้งแก่บุคคลและสังคม เริ่มแต่หลักแสดงแนวทางความประพฤติที่ตรงกันกับในองค์มรรคนี้เอง ซึ่งเรียกว่า กรรมบถ และหลักความประพฤติพื้นฐานสำหรับทุกคนที่เรียกว่า เบญจศีล เป็นต้น อย่างไรก็ตาม คำสอนในรูปประยุกต์ย่อมกระจายออกไปเป็นรายละเอียดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพื่อให้เหมาะกับบุคคล กาละ เทศะ และสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ในการสอนครั้งนั้น ๆ ในที่นี้ มิใช่โอกาสที่มุ่งเพื่ออธิบายคำสอนเหล่านั้น จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะรวบรวมรายละเอียดมาแสดง ยิ่งพุทธธรรมเป็นคำสอนที่มีระบบแน่นอนอยู่แล้ว การแสดงแต่เพียงหลักศูนย์กลางให้เกิดความเข้าใจแบบรวบยอด ก็เป็นการเพียงพอ ส่วนคำสอนในรูปประยุกต์ต่าง ๆ ก็ปล่อยให้เป็นเรื่องสำหรับผู้ต้องการข้อธรรมที่เหมาะสมกับอัธยาศัย ระดับการครองชีพ และความประสงค์ของตน จะพึงแสวงต่อไป

เมื่อกล่าวโดยสรุป สำหรับคำสอนในรูปประยุกต์ ถ้ามิใช่ประยุกต์ในส่วนรายละเอียดให้เหมาะกับบุคคล กาลเวลา สถานที่ และโอกาสจำเพาะกรณีแล้ว หลักใหญ่สำหรับการประยุกต์ก็คือ สภาพหรือระดับการครองชีวิต โดยนัยนี้ จึงมีศีลหรือข้อบัญญัติ ระบบความประพฤติต่าง ๆ ที่แยกกันออกไปเป็นศีลสำหรับคฤหัสถ์ และศีลสำหรับบรรพชิต เป็นต้น ผู้ศึกษาเรื่องศีล จะต้องเข้าใจหลักการ สำคัญ และที่สำคัญยิ่งคือ วัตถุประสงค์ของศีลเหล่านั้น ทั้งในส่วนรายละเอียดที่ต่างกัน และส่วนรวมสูงสุดที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงจะถือว่ามีความเข้าใจถูกต้อง ไม่มั่วมาย ปฏิบัติธรรมไม่ผิดพลาด และได้ผลจริง

ในที่นี้ จะแสดงตัวอย่างการกระจายความหมายขององค์มรรคขั้นศีลเหล่านี้ ออกไปเป็นหลักความประพฤติที่บังเกิดผลในทางปฏิบัติ หลักความประพฤติที่นำมาแสดงเป็นตัวอย่างนี้ เป็นหลักที่กระจายความหมายออกไปโดยตรง มีหัวข้อตรงกับในองค์มรรคทุกข้อ เป็นแต่เรียงลำดับฝ่ายกายกรรม (ตรงกับสัมมากัมมันตะ) ก่อนฝ่ายวจีกรรม (ตรงกับสัมมาวาจา) และเรียกชื่อว่ากุศลกรรมบถบ้าง สุจริตบ้าง ความสะอาดทางกาย วาจา (และใจ) บ้าง สมบัติแห่งกัมมันตะบ้าง ฯลฯ มีเรื่องตัวอย่างดังนี้

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับ ณ เมืองปาวา ในป่ามะม่วงของนายจุนทะกัมมารบุตร นายจุนทะมาเฝ้าได้สนทนาเรื่องโสโงจกรรม (พิธีชำระตนให้บริสุทธิ์) นายจุนทะทูลว่า เาณับถือบัญญัติพิธีชำระตัวตามแบบของพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิ ผู้ถือเต้าน้ำ สวมพวงมาลัย สาทว้าย บูชาไฟ ถือการลงน้ำเป็นวัตร บัญญัติของพราหมณ์พวกนี้มีว่า แต่เช้าตรู่ทุกวัน เมื่อลุกขึ้นจากที่นอนจะต้องเอามือลูบแผ่นดิน ถ้าไม่ลูบแผ่นดิน ต้องลูบมูลโคสด หรือลูบหญ้าเขียว หรือน้ำแฉะไฟ หรือยกมือไหว้พระอาทิตย์ หรือมิฉะนั้น

¹ ม.อ. 14/267-278/184-186 เทียบ อภ.วิ. 35/178-180/139; 583-585/320

ก็ต้องลงน้ำให้ครบ 3 ครั้งในตอนเย็น อย่างใดอย่างหนึ่ง¹

พระพุทธเจ้าตรัสว่า บัญญัติเรื่องการชำระตัวให้สะอาดของพวกพราหมณ์นี้ เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนการชำระตัวให้สะอาดในอริยวินัยเป็นอีกอย่างหนึ่ง หาเหมือนกันไม่ แล้วตรัสว่าคนที่ประกอบอุศลกรรมมถ 10 (ปาณาติบาต อทินนาทาน วสว ที่ตรงข้ามกับกุศลกรรมมถ 10) ชื่อว่ามีความไม่สะอาดทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ คนเช่นนี้ ลุกขึ้นเข้า จะลูบแผ่นดิน หรือจะไม่ลูบ จะลูบไค้มยหรือจะไม่ลูบ จะบูชาไฟ จะไหว้พระอาทิตย์ หรือไม่ทำ ก็ไม่สะอาดอยู่นั่นเอง เพราะอุศลกรรมมถเป็นสิ่งที่สกปรกทั้งปวง ทั้งเป็นตัวการทำให้ไม่สะอาด แล้วตรัสกุศลกรรมมถ 10 ที่เป็นเครื่องชำระตัวให้สะอาด คือ

ก. เครื่องชำระตัวทางกาย 3 ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

1. “ละปาณาติบาต เว้นขาดจากการคัทรอนชีวิต วางทัณฑะ วางศัสตรา มีความละอายใจ กอปรด้วยเมตตา ฝ่าใจช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ปวงสัตว์โลก”

2. “ละอทินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งที่เขามิได้ให้ ไม่ยึดถือทรัพย์สินอุปกรณอย่างใด ๆ ของผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นของที่อยู่ในบ้าน หรือในป่า ซึ่งเขาได้ให้ อย่างเป็นขโมย”

3. “ละกาเมสุมิฉาจาร เว้นขาดจากการประพฤติกิเลสในกามทั้งหลาย ไม่ล่วงละเมิดในสตรี เช่นอย่างผู้ที่มีการรักษา ผู้ที่บิการักษา ผู้ที่พี่น้องชายรักษา ผู้ที่พี่น้องหญิงรักษา ผู้ที่ญาติรักษา ผู้ที่ธรรมรักษา (เช่นกฎหมายคุ้มครอง) หญิงมีสามี หญิงหว่านหมั้นโดยที่สุกแล้วแต่หญิงที่หมั้นแล้ว”

ข. เครื่องชำระตัวทางวาจา 4 ได้แก่การที่บุคคลบางคน

1. “ละมุตสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ เมื่ออยู่ในสภาภิกคิ อยู่ในที่ประชุมภิกคิ อยู่ท่ามกลางภิกคิก็อยู่ท่ามกลางชุมนุมภิกคิ อยู่ท่ามกลางราชสกุลภิกคิ ถูกเขาอ้างตัวชักถามเป็นพยานว่า เชิญเถิดท่าน ท่านรู้สิ่งใดจงพูดสิ่งนั้น เมื่อไม่รู้ เขาก็กล่าวว่า ไม่รู้ เมื่อไม่เห็น เขาก็กล่าวว่า ไม่เห็น เมื่อรู้ เขาก็กล่าวว่า รู้ เมื่อเห็น เขาก็กล่าวว่า เห็น ไม่เป็นผู้กล่าวเท็จทั้งที่รู้ ไม่ว่าเพราะเหตุแห่งตนเอง หรือเพราะเหตุแห่งคนอื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อำิสใด ๆ”

¹ พึงสังเกตว่า การถือศีลสัตตปราชญ์อย่างเหนียวแน่นแบบนี้ มีแพร่หลายในอินเดียแต่ยุคโบราณก่อนพุทธกาลจนถึงปัจจุบันก็มีได้ลดน้อยลงเลย การล้มล้างความเชื่อถือเหล่านี้ เป็นจุดมุ่งที่เด่นชัดที่สุดอย่างหนึ่ง ในการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับการหักล้างเรื่องวรรณะ และการดึงคนจากปัญหาทางอภิปราย กลับมาหาปัญหาชีวิตจริง การถือศีลสัตตปราชญ์เหล่านี้ กลับรุนแรงยิ่งขึ้น พร้อมกับการเสื่อมลงของพระพุทธศาสนา และเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของความเสื่อมนั้นด้วย น่าจะกล่าวได้ว่า การถือศีลสัตตปราชญ์อย่างเคร่งครัดนี้เอง คือสิ่งที่เป็นและทำให้อินเดียเป็นอย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ และน่าจะกล่าวต่อไปได้อีกว่า การถือศีลสัตตปราชญ์เจริญขึ้นเมื่อใด ในที่ใด ความเสื่อมแห่งตัวแท้ของพระพุทธศาสนาก็ปรากฏขึ้นเมื่อนั้น ณ ที่นั้น และน่าจะกล่าวได้อีกด้วยว่า การยึดถือติดแน่นในศีลสัตตปราชญ์ (แม้ในแบบที่มีเหตุผลยิ่งกว่านี้) เป็นสาเหตุสำคัญให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงขึ้น ที่เรียกว่าการปฏิวัติทางสังคม และตัวมันเองต้องสิ้นสุดลงด้วยการเปลี่ยนแปลงแบบนี้ ในยุคสมัยต่าง ๆ ที่ผ่านมาในประวัติศาสตร์อารยธรรมของมนุษย์

2 “ละปิสุณาวาจา เว้นหากจากวาจาโสเสยฺย ไม่เป็นคนที่ฟังความข้างนี้แล้วเอาไปบอกข้างโน้น เพื่อทำลายคนฝ่ายนี้ หรือฟังความข้างโน้น แล้วเอามาบอกข้างนี้ เพื่อทำลายคนฝ่ายโน้น เป็นผู้สมานคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริมคนที่สมัคสมานกัน ชอบสามัคคี ยินดีในสามัคคี พอใจในความสามัคคี ชอบกล่าวถ้อยคำที่ทำให้คนสามัคคีกัน”

3 ละผรุสวาจา เว้นหากจากวาจาหยาบ กล่าวแต่ถ้อยคำชนิดที่ไม่มีโทษ รื่นหู น่ารัก จ้าใจ สุภาพ เป็นที่พอใจของพหูชน เป็นที่ชื่นชมของพหูชน”

4 “ละสัมผัปปลาปะ เว้นหากจากการพูดเพ้อเจ้อ (พล่อยๆ) พูดถูกกาล พูดคำจริง พูดเป็นอรรถ พูดเป็นธรรม พูดเป็นวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีกำหนดขอบเขต ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร”

ก. เครื่องชำระตัวทางใจ 3 ได้แก่ อนุภิชฌา (ไม่คิดจ้องเอาของคนอื่น) อพยาบาท และสัมมาทิจฺฐิ เจเพาะ 3 ข้อนี้ เป็นความหมายที่ขยายจากองค์มรรค 2 ข้อแรก คือ สัมมาทิจฺฐิ และสัมมาสังกัปปะ จึงไม่ตัดมาไว้ในที่นี้

“บุคคลผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ 10 ประการนี้ ถึงตอนเช้าตรู่ ลุกขึ้นจากที่นอน จะมาลูบแผ่นคิน ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงจะไม่ลูบแผ่นคิน ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ฯลฯ ถึงจะยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงจะไม่ยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง...เพราะว่า กุศลกรรมบถ 10 ประการนี้เป็นของสะอาดเองด้วย เป็นตัวการที่ทำให้สะอาดด้วย.....”¹

ที่ว่าความหมายซึ่งขยายออกไปในรูปประยุกต์ อาจแตกต่างกันตามความเหมาะสมกับกรณีนั้น ขอ ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อกล่าวถึงบุคคลที่ออกบวชแล้ว นอกจากศีลบางข้อจะเปลี่ยนไป และมีศีลเพิ่มใหม่อีกแล้ว แม้ศีลข้อที่คงเดิมบางข้อ ก็มีความหมายส่วนที่ขยายออกไปต่างจากเดิม ขอให้สังเกตข้อวัน อทินนาทาน และเวณิสสาวาทต่อไปนี้ เทียบกับความหมายในกุศลกรรมบถข้างต้น

“ละอทินนาทาน เว้นหากจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ ถือเอาแต่ของที่เขาให้หวังแต่ของที่เขาให้ มีคนไม่เป็นขโมย เป็นผู้สะอาดอยู่”

“ละมุสสาวาท เว้นหากจากการพูดเท็จ กล่าวแต่คำสัตย์ ถำรงสัจจะ ชี้อตรง เชื่อถือได้ ไม่ลวงโลก”²¹

มีข้อสังเกตสำคัญในตอนนี้อย่างหนึ่ง An ความหมายที่อธิบายขององค์มรรคขึ้นศีลเหล่านี้แต่ละข้อ ตามปกติจะแยกได้เป็นข้อละ 2 ตอน ตอนต้นกล่าวถึงการละเว้นไม่ทำความชั่ว ตอนหลังกล่าวถึงการทำความดีที่ตรงข้ามกับความชั่วที่ละเว้นแล้วนั้น พุทธสันฯ 11 ตอนต้นใช้คำปฏิเสธ ตอนหลังใช้คำส่งเสริม เรื่องนี้ เป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งของคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่มักใช้คำสอนควบคู่ทั้งคำปฏิเสธ (negative) และคำสนับสนุน (positive) ไปพร้อมๆ กัน ตามหลัก “เว้นชั่ว บำเพ็ญดี” เมื่อถือการ

¹ อง.ทสก. 24/165/283 ความหมายธรรม 10 อย่างตามคำขยายความอย่างนี้ มีที่มาอีกมากเช่น 24/189/305, 193/309, 194/313, 195/319, 197/323

² ที.สี.9/3-4/5; 103/83, 163/129, ฯลฯ ม.ม. 12/455/490; ม.ม. 13/12/11; อง.ทสก. 24/99/219

วันชั่วเป็นจุดเริ่มต้นแล้วก็ขยายความในภาคบำเพ็ญดีออกได้เรื่อยไป ซึ่งไม่จำกัดเฉพาะเท่าที่ขยายเป็นตัวอย่างในองค์มรรคเหล่านี้เท่านั้น ตัวอย่างเช่นข้อวินนทินาทาน ในที่นี้ยังไม่ได้ขยายความในภาคบำเพ็ญดีออกเป็นภาคปฏิบัติที่เด่นชัด แต่ก็ได้มีคำสอนเรื่องทานเป็นหลักธรรมใหญ่ที่สุดเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนาไว้อีกส่วนหนึ่งต่างหากแล้ว ดังนี้ เป็นต้น

เคยมีปราชญ์ฝ่ายตะวันตกบางท่าน เขียนข้อความทำนองตำหนิพระพุทธศาสนาไว้ว่ามีคำสอนมุ่งแต่ในฝ่ายปฏิเสธ (negative) คือ สอนให้ละเว้นความชั่วอย่างนั้นอย่างนี้ฝ่ายเดียว ไม่ได้สอนย้ำชักจูงเร้ารัดพุทธศาสนิกให้ชวนชวยทำความดี (positive) ไม่ได้แนะนำว่าเมื่อวันชั่วนั้น ๆ แล้ว จะพึงทำความดีอย่างไรต่อไป มีคำสอนเป็นสภกวิสัย (subjective) เป็นได้เพียงจริยธรรมแห่งความคิด (an ethic of thoughts) เป็นคำสอนแบบถอนตัวและเฉยเฉื่อย (passive) ทำให้พุทธศาสนิกชนพอใจแต่เพียงแค่งดเว้นทำความชั่ว คอยระวังเพียงไม่ให้ตนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับพัวพันกับบาป ไม่เอาใจใส่ชวนชวยช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ด้วยการลงมือกระทำการปลดเปลื้องความทุกข์และสร้างเสริมประโยชน์สุขจริงจัง แม้ให้มีเมตตากรุณาก็เพียงโดยตั้งความหวังความปรารถนาดีแผ่ออกด้วยใจอย่างเดียว ท่านผู้นั้นได้อ้างข้อความจากพระไตรปิฎกสนับสนุนทัศนะของตนที่ว่า คำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นเพียงขั้นปฏิเสธ (negative) โดยยกคำจำกัดความองค์มรรคข้อสัมมากัมมันตะข้างต้นกำกับไว้ในข้อเขียนของตน (วณะที่อ้างเป็นของพระสารีบุตร) ว่า

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะเป็นไฉน? การเว้นปาณาติบาต การเว้นอนินนาทาน การเว้นกาเมสุมิฉณาจาร นี้แล ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ”¹

¹ เป็นคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น (ม.อ. 14/704/454) อ้างใน Albert Schweitzer, *Indian Thought and Its Development* (New York: Henry Holt and Company, 1936), p. 112 นำมาอ้างต่อใน Joseph L. Sutton, *Problems of Politics and Administration In Thailand* (Bloomington: Institute of Training for Public Service Department of Government, Indiana University, 1962), p. 3 ในหนังสือเล่มหลังนี้ (pp. 2-8) Prof. Sutton ยังอ้างหลักธรรมข้ออื่น ๆ อีกเพื่อยืนยันทัศนะของท่าน เช่น หลักกรรม หลัก (โอกาสใน) การเกิดใหม่ การถอนตนหรือหลีกเลี่ยงหนีจากเรื่องราวของโลกและชีวิต เป็นต้น สำหรับหลักกรรมก็ได้ตามคำที่ชี้แจงแล้วข้างต้น หลักการเกิดใหม่ที่ช่วยให้โอกาสคนผิดผ่อนไม่เร่งทำความดี (จริยธรรมคริสต์ว่าเกิดครั้งเดียว) นั้นชี้แจงได้ง่าย ๆ ว่าพุทธศาสนาถือว่าเกิดเป็นมนุษย์ยากอย่างยิ่งเทียบว่ายากกว่าการที่เต่าในมหาสมุทรจะโผล่ศีรษะตรงหัวอันเดียวที่ลอยคว้างในมหาสมุทร และบาปไม่มีโอกาสแก้ด้วยวิธีล้างหรือสารภาพบาป ส่วนเรื่องถอนตัวไม่ยุ่งกับกิจการของโลก Prof. Sutton อ้างพุทธพจน์ว่า “Those who love nothing in this world are rich in joy and free from pain” ซึ่งมาจากบาลี (ขุ.อ. 25/176/225) ว่า “ตสฺมา ทิ เต สุขิโน วิตโสกา เยสํ ปิยํ นตฺติ กุหิณฺจึ โลเก” คำว่า “love” ในที่นี้ตรงกับ “ปิย” หมายถึงสิ่งที่รักด้วยสเนหะซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความยึดติดส่วนตัวเองตอนนี แสดงคุณสมบัติของผู้หลุดพ้นแล้ว ซึ่งความรักแบบสเนหะ ไม่มีเหลือ มีแต่เมตตาแทน ดังนั้น ในกรณีนี้จึงเป็นเรื่องของผู้มีจิตใจเป็นอิสระ ซึ่งจะทำกรต่าง ๆ ด้วยเมตตา ไม่มีความยึดติดเอนเอียงที่จะเป็นเหตุก่อความเดือดร้อนแก่ตนและคนอื่นเพราะความเห็นแก่ตัวเป็นที่ตั้ง อย่างไรก็ดี การแปลความหมายธรรมต่าง ๆ ย่อมได้คุณค่าแตกต่างกันไปตามมาตรฐานที่ใช้วัด คำกล่าวติของ Prof. Sutton นี้ จะทำด้วยเจตนาหรือความเข้าใจผิดถูกอย่างไร-

สำหรับผู้ศึกษาเข้าใจความหมายในทางปฏิบัติขององค์มรรคเหล่านี้ ตามที่ชี้แจงมาแล้ว ย่อมเห็นได้ทันทีว่าหากท่านผู้เขียนคำวินิจฉัยไว้ด้วยเจตนาดี ข้อเขียนของท่านน่าจะต้องเกิดจากการได้อ่าน หรือรับทราบพุทธธรรมมาแต่เพียงข้อปลีกย่อยต่างส่วนต่างตอน ไม่ต่อเนื่องเป็นสาย และเกิดจากการไม่เข้าใจระบบแห่งพุทธธรรมเป็นส่วนรวม จากความหมายในทางปฏิบัตินั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วว่า ระบบศีลธรรมของมรรคไม่มีลักษณะจำกัดด้วยความเป็น negative หรือ passive หรือ subjective หรือเป็นเพียง an ethic of thoughts อย่างไรก็ดี นักศึกษาแท้จริง เมื่อได้ศึกษาถึงหลักฐานที่มาตามหลักวิชาจริง ๆ โดยรอบคอบ ด้วยจิตใจเที่ยงธรรม ไม่เพียงว่าตาม ๆ เขาไป ย่อมวินิจฉัยได้ด้วยตนเอง ว่าเรื่องนี้เป็นอย่างไร

การที่คำจำกัดความขององค์มรรคขั้นศีล ต้องมีรูปลักษณะเป็นคำปฏิเสธเช่นนั้น มีเหตุผลโดยย่อคือ

1. ศีลในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของพุทธธรรม ย่อมมิใช่เทวโองการ ที่กำหนดให้ศาสนิกประพฤติปฏิบัติอย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้าง สุดแต่เทวประสงค์ ด้วยอาศัยศรัทธาลอย ๆ แบบภักดีซึ่งไม่จำเป็นต้องทราบเหตุผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน แต่ศีล เป็นสิ่งที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ ซึ่งผู้ปฏิบัติตามจะต้องมองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเป็นระบบ แม้จะยังไม่มีปัญญารู้แจ่มแจ้งชัดเจน มีเพียงศรัทธา ศรัทธานั้นก็จะต้องเป็นอาการวิเศษศรัทธา ซึ่งอย่างน้อยจะต้องมีพื้นความเข้าใจในเหตุผลเบื้องต้นพอเป็นฐานสำหรับให้เกิดปัญญารู้แจ่มชัดต่อไป

2. ในกระบวนการปฏิบัติธรรมหรือการฝึกอบรมตนนั้น เมื่อมองในแง่ลำดับสิ่งที่จะต้องการทำให้ประณีตยิ่งขึ้นไปตามขั้น ก็จะต้องเริ่มด้วย ละเว้นหรือกำจัดความชั่วก่อนแล้วจึงเสริมสร้างความดีให้บริบูรณ์ จนถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นในที่สุด เหมือนจะปลูกพืช ต้องชำระที่ดิน กำจัดสิ่งเป็นโทษก่อน แล้วจึงหว่านพืชและบำรุงรักษาไปจนได้ผลที่หมาย ในระบบแห่งพุทธธรรมนั้น ศีลเป็นข้อปฏิบัติขั้นเริ่มแรกที่สุด มุ่งไปที่ความประพฤติพื้นฐาน จึงเน้นไปที่การละเว้นความชั่วต่าง ๆ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น พุทธยาให้เห็นสิ่งที่ต้องการกำจัดอย่างชัดเจนเสียก่อน แล้วจึงขยายขอบเขตยกระดับความประพฤติให้สูงขึ้นในด้านความดี ด้วยอาศัยการปฏิบัติในขั้นสมาธิและปัญญาเข้ามาช่วยมากขึ้น ๆ โดยลำดับ

3. ในระบบการฝึกอบรมของไตรสิกขา ศีลยังมีข้อปฏิบัติให้ถึงจุดหมายสูงสุดโดยตัวของมันเอง แต่เป็นวิธีการเพื่อก้าวหน้าไปสู่ความเจริญขั้นต่อไป คือสมาธิ สมาธิจึงเป็นจุดหมายจำเพาะของศีล โดยนัยนี้คุณค่าในด้านจิตใจของศีล จึงมีความสำคัญมาก คุณค่าทางจิตใจในขั้นศีล ก็คือ เจตนาที่จะงดเว้น

- ก็ตาม ควรถือได้ว่าเป็นประโยชน์ เพราะอาจใช้เป็นคำเตือนชาวพุทธให้เอาใจใส่ศึกษาและแนะนำชี้แจงแก่กันซึ่งความหมายที่ถูกต้องของหลักธรรมต่าง ๆ และพึงยอมรับความจริงด้วยว่า ความเชื่อถือและความเข้าใจที่แพร่หลายทั่วไปในสังคมไทยเกี่ยวกับหลักธรรมเหล่านี้ มีลักษณะอาการที่ทำให้มองเห็นอย่างค่ากล่าวได้นั้นได้ และยังมีปราชญ์ตะวันตกคนอื่น ๆ อีกไม่น้อยเข้าใจอย่าง Prof. Sutton เรื่องนี้ ถ้ามีเวลาจะได้เขียนวิจารณ์ไว้อีกต่างหาก

หรือการไม่มีความดำริในการที่จะทำความชั่วใด ๆ อยู่ในใจ ซึ่งทำให้จิตใจบริสุทธิ์ปลอดโปร่ง ไม่มีความคิดวุ่นวายขุ่นมัวหรือกังวลใด ๆ มารบกวน จิตใจจึงสงบทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย เมื่อมีจิตใจสงบเป็นสมาธิแล้ว ก็เกิดความคล่องตัวในการที่จะใช้ปัญญา คิดหาเหตุผล และหาทางดำเนินการสร้างสรรค์ความดีต่าง ๆ ให้ได้ผลในขั้นต่อไป

4. พุทธธรรมถือว่า จิตใจเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ระบบจริยธรรมจึงต้องประสานต่อเนื่องกันโดยตลอดทั้งด้านจิตใจ และความประพฤติทางกายวาจาในภายนอก และถือว่าจิตใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงกำหนดที่ตัวเจตนาในใจเป็นหลัก เพื่อให้การกระทำความดีต่าง ๆ เป็นไปด้วยความจริงใจอย่างแน่อน มิใช่แต่เพียงไม่หลอกลวงคนอื่นเท่านั้น แต่หมายถึงการไม่หลอกลวงตนเองด้วย เป็นการกำหนดหนทางไม่ให้เกิดปัญหาทางจิตในด้านความขัดแย้งของความประพฤติ

5. องค์มรรคขั้นศีลสอนว่า ความรับผิดชอบขั้นพื้นฐานที่สุดของบุคคลแต่ละคนก็คือ ความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการที่จะไม่ให้เกิดความคิดที่จะทำความชั่วด้วยการเบียดเบียนหรือล่องละเมิดต่อผู้อื่น อยู่ในจิตใจของตนเลย เมื่อมีความบริสุทธิ์นี้รองรับอยู่เป็นเบื้องต้นแล้ว ความรับผิดชอบนั้นจึงขยายกว้างออกไปถึงขั้นเป็นการธำรงรักษาและเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้าแห่งคุณธรรมของตน ด้วยการชวนช่วยทำความดี บำเพ็ญประโยชน์สุขแก่คนอื่น ๆ พุทธสัน ๆ ว่า มีความรับผิดชอบต่อตนเองในการที่จะละเว้นความชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ในการที่จะทำความดีแก่เขา

6. การกำหนดความหมายของศีลในแง่ละเว้นความชั่ว เป็นการกำหนดข้อปฏิบัติอย่างกว้างขวางที่สุด คือเพ่งเล็งไปที่ความชั่ว ย้ำถึงเจตจำนงที่ไม่มีเชื้อแห่งความชั่วเหลืออยู่เลย ส่วนในฝ่ายความดี เป็นเรื่องที่จะพึงขยายออกไปได้อย่างไม่มีขอบเขตจำกัด จึงไม่ระบุไว้ และตามความจริง ความดีก็เป็นเรื่องกว้างขวางไม่มีที่สิ้นสุด มีรายละเอียดแนวทางและวิธีการชักเยื้องไปได้มากมายตามฐานะและโอกาสต่าง ๆ ส่วนความชั่วที่จะต้องเว้น เป็นเรื่องแน่นอนตายตัว เช่น ทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์ ควรละเว้นการพูดเท็จด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่โอกาสและวิธีการที่จะทำความดีที่ปราศจากการพูดเท็จนั้น ต่างกัน การวางหลักกลาง จึงระบุแต่ฝ่ายเว้นชั่วไว้เป็นเกณฑ์ ส่วนรายละเอียด และวิธีการกระทำในขั้นบำเพ็ญความดีเป็นเรื่องในขั้นประยุกต์ให้เหมาะสมกับฐานะ โอกาส และสภาพชีวิตของบุคคลต่อไป¹

7. การปฏิบัติตามองค์มรรคทุกข้อ ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคนในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ดังนั้น องค์มรรคแต่ละข้อจะต้องเป็นหลักกลาง ๆ ที่ทุกคนปฏิบัติตามได้ ไม่จำกัดด้วยฐานะ กาลสมัย ท้องถิ่น และสิ่งแวดล้อมจำเพาะอย่างเช่น การเว้นอกินนันทาน เป็นสิ่งที่ทุกคนทำได้ แต่การให้ทานต้องอาศัยปัจจัยอื่นประกอบ เช่น ตนมีสิ่งที่จะให้ มีผู้ที่จะรับ และเขาควรได้รับ เป็นต้น ในกรณีที่ไม่มีอยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ เจตนาที่ปราศจากอกินนันทาน ก็เป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจบริสุทธิ์ เป็นพื้นฐานแก่สมาธิได้แล้ว แต่ในกรณีที่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้

¹ ข้อปฏิบัติในขั้นประยุกต์ พึงดูตัวอย่างในมัชฌิมาปฏิปทา ภาคประยุกต์

การไม่ใส่ใจ หรือหวงแหน จึงจะเกิดเป็นความเศร้าหมองขุ่นมัวแก่จิตใจ และการให้จึงจะเป็นเครื่องส่งเสริมคุณธรรมของตนให้มากยิ่งขึ้น โดยนัยนี้ ความหมายหลัก จึงอยู่ในรูปคำปฏิเสธ คือการละเว้นหรือปราศจากความชั่ว ส่วนความหมายที่ขยายออกไปในฝ่ายทำความดีจึงเป็นเรื่องของการประยุกต์ดังกล่าวแล้ว

8. ในการปฏิบัติธรรมนั้น เมื่อพิจารณาในช่วงเวลาอันใดอันหนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำลังบำเพ็ญคุณธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือประเภทใดประเภทหนึ่งอยู่เป็นพิเศษ ในเวลาเช่นนั้นเขาย่อมจะต้องฟุ้งความคิดความสนใจจำเพาะเจาะจงลงในสิ่งที่ปฏิบัตินั้น ในกรณีเช่นนี้ ความรับผิดชอบของเขาต่อความประพฤติด้านอื่น ๆ ย่อมมีเพียงเป็นส่วนประกอบ คือเพียงไม่ให้เกิดความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นสำคัญ ประโยชน์ที่ต้องการจากศีล ในกรณีเช่นนี้ จึงได้แก่การช่วยควบคุมรักษาความประพฤติในด้านอื่น ๆ ของเขาไว้ ป้องกันไม่ให้เสียหลักพลัดลงไปในความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้มีพื้นฐานที่มั่นคงสามารถบำเพ็ญความดีที่เป็นเรื่องจำเพาะในขณะนั้น ๆ ได้โดยสมบูรณ์

อนึ่ง มีข้อสังเกตบางอย่างที่ควรทราบเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างศีลในพระพุทธศาสนา กับศีลในศาสนาเทวนิยม (รวมถึงเรื่องกรรม ความดี ความชั่ว) ดังนี้

1. ในพุทธธรรม ศีลเป็นหลักความประพฤติที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ ส่วนในศาสนาเทวนิยม ศีลเป็นเทวโองการ ที่กำหนดขึ้นโดยเทพประสงค์

2. ในแง่ปฏิเสธ ศีลตามความหมายของพุทธธรรม เป็นหลักการฝึกอบรมตนในการงดเว้นจากความชั่ว จึงเรียกศีลที่กำหนดเป็นข้อ ๆ ว่า ลิกขาบท (ข้อฝึกหัด - rule of training) ส่วนศีลในศาสนาเทวนิยมเป็นข้อห้าม หรือคำสั่งห้ามจากเบื้องบน (divine commandment)

3. แรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลแบบพุทธธรรม ได้แก่ อาการวดีศรัทธา คือ ความมั่นใจ (confidence) ในกฎแห่งกรรม โดยมีความเข้าใจพื้นฐานมองเห็นเหตุผลว่าพฤติกรรมและผลของมันจะต้องเป็นไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย ส่วนแรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศีลของศาสนาเทวนิยม ได้แก่ศรัทธาแบบภักดี (faith) คือ เชื่อ ยอมรับ และทำตามสิ่งใด ๆ ก็ตามที่กำหนดว่าเป็นเทวประสงค์ มอบความไว้วางใจให้โดยสิ้นเชิง ไม่ต้องถามหาเหตุผล

4. ในพุทธธรรม การรักษาศีลตามความหมายที่ถูกต้อง ก็คือ การฝึกอบรมตนในทางความประพฤติเริ่มแต่เจตนาที่จะละเว้นความชั่วยุขานั้น ๆ จนถึงประพฤติกว้างต่าง ๆ ที่ตรงข้ามกับความชั่วนั้น ๆ ส่วนในศาสนาเทวนิยม การรักษาศีล ก็คือการเชื่อฟังและปฏิบัติตามเทวโองการโดยเคร่งครัด

5. ในพุทธธรรม การประพฤติปฏิบัติในขั้นศีล มีวัตถุประสงค์เฉพาะ คือ เพื่อเป็นบาทฐานของสมาธิ กล่าวคือเป็นระบบการฝึกอบรมบุคคลให้มีความพร้อมและความสมารถที่จะใช้กำลังงานของจิตให้เป็นประโยชน์อย่างมากที่สุด ในทางที่จะก่อให้เกิดปัญญาและนำไปสู่ความหลุดพ้น หรืออิสรภาพสมบูรณ์ในที่สุด ส่วนการไปสวรรค์เป็นต้น เป็นเพียงผลพลอยได้ของวิถีแห่งความประพฤติโดยทั่วไป แต่ในศาสนาเทวนิยม การประพฤติศีลตามเทวโองการ เป็นเหตุให้ได้รับความโปรดปรานจากเบื้องบน เป็นการประพฤติถูกต้องตามเทวประสงค์ และเป็นเหตุให้พระองค์ทรงประทานรางวัลด้วย

การส่งไปเกิดในสวรรค์

6. ในพุทธธรรม ผลดีหรือผลร้ายของการประพฤติหรือไม่ประพฤติศีล เป็นสิ่งที่เป็นไปเองโดยธรรมชาติ คือ เป็นเรื่องการทำงานอย่างเที่ยงธรรมเป็นกลางของกฎธรรมชาติที่เรียกว่ากฎแห่งกรรม การให้ผลนี้ แสดงออกตั้งแต่จิตใจ กว้างออกไปจนถึงบุคลิกภาพและวิถีชีวิตทั่วไปของบุคคลผู้นั้น ไม่ว่าในชาตินี้หรือชาติหน้า ส่วนในศาสนาเทวนิยม ผลดีผลร้ายของการประพฤติตามหรือการละเมิดศีล (เทวโองการ) เป็นเรื่องของการให้ผลตอบแทน (retribution) ผลดีคือการได้ไปเกิดในสวรรค์ เป็นฝ่ายรางวัล (reward) ส่วนผลร้าย คือ ไปเกิดในนรกเป็นฝ่ายการลงโทษ (punishment) การจะได้ผลดีหรือผลร้ายนั้นย่อมสุดแต่การพิพากษาหรือวินิจฉัยโทษ (judgment) ของเบื้องบน

7. ในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับความดีความชั่ว ทางฝ่ายพุทธธรรมสอนว่า ความดีเป็นคุณค่าที่รักษา และส่งเสริมคุณภาพของจิต ทำให้จิตใจสะอาดผ่องใสบริสุทธิ์ หรือยกระดับให้สูงขึ้น จึงเรียกว่าบุญ (good, moral หรือ meritorious) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเจริญองงามแก่ชีวิตจิตใจ เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นหรืออิสรภาพทั้งทางจิตใจและทางปัญญา เป็นการกระทำที่ฉลาด ดำเนินตามวิธีแห่งปัญญา เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า กุศล (skillful หรือ wholesome) ส่วนความชั่ว เป็นสภาพที่ทำให้คุณภาพของจิตเสื่อมเสีย หรือทำให้ตกต่ำลง จึงเรียกว่าบาป (evil) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเสื่อมโทรมแก่ชีวิตจิตใจ ไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นการกระทำที่ไม่ฉลาด ไม่เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า อกุศล (unskillful หรือ unwholesome) ส่วนในศาสนาเทวนิยม ความดีความชั่ว กำหนดด้วยศรัทธาแบบภักดี ต่อองค์เทวเป็นมูลฐาน คือถือเอาการเชื่อฟังยอมรับและปฏิบัติตามเทวประสงค์และเทวบัญชาหรือไม่เป็นหลัก โดยเฉพาะ ความชั่วหมายถึงการผิดหรือล่วงละเมิดต่อองค์เทว (sin) ในรูปใดรูปหนึ่ง

8. จากพื้นฐานที่แตกต่างกันนี้ ทำให้เกิดความแตกต่างกันต่อไปอีกอย่างน้อย 2 ประการ คือ

ก. ศีลในพุทธธรรม จึงต้องเป็นคำสอนที่ต่อเนื่องกันตามเหตุผลเป็นระบบจริยธรรม เพราะผู้ปฏิบัติ จะประพฤติได้ถูกต้องต่อเมื่อมีความเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้องเป็นพื้นฐานอยู่ด้วย ส่วนศีลหรือจริยธรรมทั่วไปในศาสนาเทวนิยม ย่อมเป็นประกาศเทวโองการ หรือคำแถลงเทวประสงค์ เป็นเรื่อง ๆ ข้อ ๆ ต่าง ๆ กันไป แม้นามารวบรวมไว้ก็ย่อมเรียกว่า ประมวล ไม่ใช่ระบบ เพราะผู้ปฏิบัติต้องการความเข้าใจอย่างมากก็เฉพาะในความหมายของสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้อง เพราะถือว่าระบบและเหตุผลต่าง ๆ ทั้งปวงอยู่ในพระปรีชาขององค์เทวหมดสิ้นแล้ว อันผู้ปฏิบัติไม่พึงสงสัย เพียงแต่เชื่อฟัง มอบความไว้วางใจ และปฏิบัติตามเทวโองการเท่านั้นเป็นพอ

ข. ศีลหรือระบบจริยธรรมแบบพุทธ เป็นหลักกลาง ๆ และเป็นสากล กำหนดโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ (หมายถึงสัจจะของศีลในฝ่ายธรรมอันเกี่ยวกับบุญบาป ไม่ใช่ในความหมายฝ่ายวินัย อันเกี่ยวกับการลงโทษ) เช่น พิจารณาผลหรือปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต ผลต่อพฤติกรรม นิสัย และบุคลิกภาพ เป็นต้น จึงไม่อาจวางข้อจำกัดที่เป็นการแบ่ง

แยกเพื่อผลประโยชน์เฉพาะพวก เฉพาะกลุ่ม หรือเอาความพอใจของตนเป็นเครื่องวัดได้ เช่น ไม่จำกัดว่า คนศาสนานี้เท่านั้นมีกรุณาจึงเป็นคนดี คนศาสนาอื่นมีกรุณาก็เป็นคนดีไม่ได้ ขำ คนศาสนานี้เท่านั้นเป็นบาป ขำคนศาสนาอื่นไม่บาป คนศาสนานี้เท่านั้นให้ทานไปสวรรค์ได้ คนศาสนาอื่นประพฤติอย่างไรไม่เชื่อฉันเสียอย่างเดียวตกนรกหมด ขำสัตว์ (รวมทั้งที่ไม่เป็นอาหาร) ไม่บาป เพราะสัตว์เป็นอาหารของคน (คนไม่เป็นอาหารของเสือและสิงโต เป็นต้น ?) ดังนั้นเป็นต้น¹ จะมีการจำกัดแบ่งแยกได้ เช่นว่าบาปมากบาปน้อยเป็นต้นอย่างไร ก็เป็นไปโดยข้อเท็จจริงตามกฎหมายธรรมชาติ เช่น พิจารณาผลและปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต เป็นต้น ดังกล่าวแล้ว ส่วนในศาสนาเทวนิยม หลักเหล่านี้ย่อมกำหนดให้จำกัดหรือขยายอย่างไร ก็ได้ตามเทวประสงค์ คงเป็นวินัยบัญญัติ หรือนิติบัญญัติ เพราะองค์เทวะทรงเป็นทั้งผู้ตรา กฎหมายและผู้พิพากษาเอง

9. เนื่องจากศีลเป็นหลักกลาง ๆ กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎหมายธรรมชาติเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติตามแนวพุทธธรรม จึงต้องเป็นผู้กล้ายอมรับและกล้าเผชิญหน้าความจริง ความดี ชั่ว ถูก ผิด มีอยู่ เป็นข้อเท็จจริงอย่างไร ก็ต้องกล้ายอมรับความจริงตามที่เป็นอย่างนั้น ส่วนตนจะปฏิบัติหรือไม่แค่นั้นเพียงไร ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง และต้องกล้ายอมรับการที่ตนปฏิบัติไม่ดีตามข้อเท็จจริงนั้น มิใช่ถือว่าไม่ชั่ว เพราะตัวอยากทำสิ่งนั้น ข้อเท็จจริงตามธรรมชาติ มิได้ขึ้นต่อการวัดด้วยการอยากทำหรือไม่ของตน ถ้ามีอันถึงกับจะทำความชั่วให้ตกนรกสักอย่างหนึ่ง การที่ยอมรับพูดกับตนเองว่า กรรมนั้นไม่ดี แต่ตนยอมเสียสละตกนรก ยังดีกว่าหลอกตัวเองว่ากรรมนั้นไม่เป็นการชั่ว

มีสิ่งนี้อาจถือว่าเป็นข้อดีหรือได้เปรียบของศีลแบบเทวโองการ คือ

1. ตัดการพิจารณาเรื่องถูกผิด จริงไม่จริง ออกเสีย กล่าวได้ว่า เมื่อเชื่อเสียแล้วศรัทธาล้วนแบบภักดี ย่อมได้ผลในทางปฏิบัติที่รวดเร็วแรงกล้าและรุนแรงกว่า แต่จะเกิดปัญหาคืนต่อไป โดยเฉพาะในยุคแห่งเหตุผลว่า ทำอย่างไรจึงจะให้เชื่อได้ ปัญหาในระยะยาวเกี่ยวกับความปลอดภัยในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นที่ไม่มีศรัทธาเหมือนตน ปัญหาเรื่องความมั่นคงของศรัทธานั้น และการไม่มีโอกาสเข้าถึงอิสรภาพทางปัญญา (บางข้ออาจไม่ต้องพิจารณา ถ้ามนุษย์ต้องการมีชีวิตอยู่เพียงเป็นสัตว์สังคมที่แยกกันอยู่เป็นกลุ่ม ๆ)

2. สำหรับสามัญชนทั่วไป ย่อมเข้าถึงความหมายของศีลตามแบบศรัทธาล้วนได้ง่ายกว่า และศีลแบบนี้ก็ควบคุมความประพฤติของคนสามัญได้เป็นอย่างดี ดังนั้น แม้ในหมู่ชาวพุทธจำนวนไม่น้อย ความเข้าใจในเรื่องศีลเรื่องบุญบาปจึงยังคงมีส่วนที่คล้ายกับศาสนาเทวนิยมแฝงอยู่ด้วย เช่น เห็นศีลเป็น

¹ ทำที่ต่ออาหาร ที่เป็นไปอย่างถึงธรรมชาติแท้ ๆ คือ ยอมรับความจริงว่าเพราะยังเดินทางไม่ถึงจุดหมาย เราจึงจำเป็นต้องทำสิ่งที่เราเองก็ไม่ปรารถนา แต่ไม่มีทางเลือกอย่างอื่น โดยให้นึกถึงอาหารที่กินนั้น เหมือนกับพ่อแม่จำใจกินเนื้อลูกของตนระหว่างเดินทางกันดาร (ดู ส.น.16/241/119)

ข้อห้าม (แต่อาจเลื่อนว่าใครเป็นผู้ห้าม) เห็นผลของบุญบาปเป็นอย่างผลตอบแทน เป็นรางวัลหรือการลงโทษ เป็นต้น แต่ปัญหาก็คงเป็นอย่างเดียวกับข้อ 1 คือทำอะไรจะทำให้เชื่อกันอยู่ได้ตลอดไป

3. การบัญญัติกรรมไม่ดีบางอย่าง ที่เห็นว่ายังจำเป็นต้องทำเพื่อผลประโยชน์บางอย่างของตน ให้เป็นกรรมที่ไม่คิดไปเสีย จัดเป็นวิธีจูงใจตัวเองได้อย่างหนึ่ง พุทธธรรมยอมรับว่าวิธีจูงใจตนเองนั้น เป็นสิ่งที่ได้ผลมากอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุปัจจัยอีกอย่างหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นในเรื่องนั้น ๆ เช่น บัญญัติว่าฆ่าสัตว์ไม่บาป ก็ทำให้เบาใจและไม่รู้สึกสะกิดใจในการฆ่าสัตว์ แต่การจูงใจแบบนี้ทำให้เกิดผลร้ายในด้านอื่น และไม่เป็นวิธีทางแห่งปัญญา พุทธธรรมนิยมให้เป็นอยู่ด้วยการรับรู้ความเป็นจริงจะแจ้งในทุกชั้นทุกตอน ให้รู้จักเลือกตัดสินใจด้วยตนเอง พุทธธรรมสอนให้ใช้วิธีจูงใจตนเองบ้างเหมือนกัน แต่สอนโดยให้ผู้นั้นเข้าใจในเรื่องที่จะใช้จูงใจนั้นตามข้อเท็จจริงแล้วให้นำไปใช้ด้วยตนเอง เรื่องที่ใช้จูงใจนั้นไม่มีแง่ที่เสียหาย และให้ใช้เฉพาะในกรณีที่ช่วยเป็นพลังในการทำมาตดีย่างอื่นให้ได้ผลยิ่งขึ้น

ศีลสำหรับประชาชน

จากพุทธพจน์แสดงความหมายของสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะข้างต้น ทำให้เห็นว่า สาระสำคัญของศีลคืออะไร ศีลที่เป็นองค์มรรค หรือศีลที่จำเป็นจริง ๆ สำหรับชีวิตที่ดีงาม มีขอบเขตแค่นี้พอเพียงไหม นอกจากนั้น ทำให้เห็นว่า มรรคมิใช่เป็นมรรคาที่มุ่งสำหรับภิกษุสงฆ์เท่านั้น มิฉะนั้นแล้ว คำจำกัดความของศีลก็ต้องหมายถึงศีล 227 หรือปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นต้น และทำให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงสาระของศีลในแบบที่ยืดหยุ่นเกินความกว้างคลุมศีลปลีกย่อย ๆ ที่แยกกระจายออกไปได้ต่าง ๆ มากมายหลายแบบ ทำให้ไม่จำเป็นต้องทรงแจ้งระบุชื่อหมวดศีลปลีกย่อยเหล่านั้น เช่น ไม่ต้องระบุศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 เข้าไว้ด้วย เป็นต้น

ข้อพึงย้ำไว้ก่อน เพราะมักสับสนกันบ่อย ๆ คือ ศีลมิใช่หมายถึงเพียงความประพฤติดีงามสุจริตทางกาย และวาจาเท่านั้น แต่หมายถึงอาชีวะสุจริตด้วย

สาระของศีลอยู่ที่เจตนา ได้แก่การไม่คิดล่วงละเมิด คำว่าละเมิดแห่งหนึ่งคือ ละเมิดระเบียบ ละเมิดกฎเกณฑ์ บทบัญญัติ ละเมิดวินัยที่วางกันไว้ อีกแห่งหนึ่งคือละเมิดต่อผู้อื่น หมายถึงเจตนาที่จะเบียดเบียนผู้อื่นนั่นเอง ศีลจึงหมายถึงการไม่เจตนาละเมิดระเบียบวินัย หรือการไม่เจตนาล่วงเกินเบียดเบียนผู้อื่น ถ้ามองแต่อาการหรือการกระทำ ศีลก็คือความไม่ละเมิดและการไม่เบียดเบียน

มองอีกด้านหนึ่ง ศีลอยู่ที่ความสำรวมระวัง กล่าวคือการสำรวมระวังคอยปิดกั้นหลักเว้นไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นนั่นเองเป็นศีล และถ้ามองให้ลึกที่สุด สภาพจิตของผู้ไม่คิดจะละเมิด ไม่คิดจะเบียดเบียนใครนั้นแหละคือตัวศีล¹

ศีลนั้น อาจจะมองในแง่ของระเบียบวินัยเพื่อสร้างสังคมที่เรียบร้อยอยู่ร่วมกันด้วยความสงบสุข เป็นสภาพเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตและปฏิบัติกิจของสมาชิกทั้งหลาย (ศีลระดับวินัย) ก็ได้ มองในแง่

¹ ศีล ได้แก่ เจตนา ได้แก่เจตสิก ได้แก่สังวร ได้แก่อวิตกกัมมะ (ข.ปฎิ.31/89/64; อธิบายใน วิสุทธิ.1/8)

ของความประพฤติดีงามของบุคคล ซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ติดงอมกับผู้อื่น เป็นผลดีแก่ชีวิตของตัวเองและคนอื่นทั้งหลาย ก็ได้ มองในแง่เครื่องมือของความประพฤติทำให้กายวาจาเรียบร้อยงดงามอยู่ในระเบียบก็ได้ มองในแง่เป็นข้อปฏิบัติสำหรับกำจัดกิเลสชั้นหยาบที่แสดงออกทางกายวาจา ชัดเกลาค้นให้ประณีตขึ้นก็ได้ มองในแง่เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมกายวาจาและอาชีวะให้อยู่ในสภาพพร้อมที่จะเป็นพื้นฐานของการฝึกปรือคุณภาพจิตและการใช้สมรรถภาพของจิตอย่างได้ผล ในระดับสมาธิ ก็ได้ มองในแง่เป็นสภาพปกติทางกายวาจาและอาชีวะของผู้ที่มีชีวิตดีงาม หรือคนที่ได้รับการฝึกอบรมดี มีการศึกษาแท้จริง บรรลุภูมิธรรมอันสูงแล้วก็ได้

เมื่อว่าโดยย่อที่สุด แบ่งศีลได้เป็น 2 ระดับคือ

1. **ธรรมชั้นศีล หรือศีลในแง่ที่เป็นธรรม** ได้แก่ หลักความประพฤติระดับกายวาจาและอาชีวะที่นำมาแนะนำสั่งสอน โดยถือเอาภาวะที่ควรจะมีควรจะเป็นตามธรรมชาติเป็นหลัก และผู้ปฏิบัติตามหรือฝ่าฝืน ย่อมได้รับผลดีหรือชั่ว โดยรับผิดชอบต่อกฎธรรมชาติของธรรมชาติเองโดยตรง อีกอย่างหนึ่งหมายถึง การปฏิบัติตามธรรมชั้นศีลที่ดี ตามวินัยที่ดี ที่กลายมาเป็นความประพฤติประจำตัวของบุคคลแล้ว
2. **วินัยเป็นศีล หรือศีลในแง่ที่เป็นวินัย** ได้แก่ กฎระเบียบข้อบังคับที่กำหนดวางกันขึ้นเป็นบัญญัติทางสังคม เพื่อกำกับความประพฤติของบุคคล ตามความมุ่งหมายจำเพาะของหมู่ชนหรือชุมชนนั้น โดยมากมุ่งเพื่อสนับสนุนการปฏิบัติตามธรรมให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และผู้ฝ่าฝืน (มักจะ) ต้องได้รับโทษตามความรับผิดชอบต่อชุมชนหรือสังคมนั้นอีกชั้นหนึ่ง ต่างหากจากผลทางจิตใจตามกฎหมายธรรมชาติ อีกอย่างหนึ่งหมายถึง วิธีฝึกให้คนมีศีล

ธรรมมีทั้งที่เป็นศีล เป็นสมาธิ และเป็นปัญญา แต่วินัยเป็นศีลอย่างเดียว แต่ในเวลาเดียวกันสมาธิ และปัญญา เป็นธรรมอย่างเดียว ส่วนศีลเป็นธรรมก็มี เป็นวินัยก็มี วิธีกำหนดคือ ธรรมเป็นเรื่องของธรรมชาติ วินัยเป็นเรื่องของสังคมหรือเกิดจากฝีมือของมนุษย์

ต่อไปนี้จะสรุปหลักทั่วไปของศีลหรือศีลพื้นฐานไว้แล้วนำพุทธพจน์และบาลีภาษิตเกี่ยวกับศีลสำหรับคนทั่วไปหรือประชาชน มาแสดงไว้พอเป็นแนวประกอบความเข้าใจในเรื่องศีล ให้เห็นความหมาย ขอบเขต และเนื้อหาของศีลชัดเจนยิ่งขึ้น

ก. ศีลพื้นฐาน

ศีลพื้นฐาน คือศีลที่เป็นหลักกลาง ซึ่งเป็นความหมายของสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ที่เป็นองค์ของมรรค ได้แก่ การพูด การกระทำ การประกอบอาชีวะอย่างใดก็ตาม ที่ประกอบด้วยเจตนา ซึ่งปราศจากความทุจริต หรือความคิดเบียดเบียน กินความคลุมถึงสุจริตที่เป็นคู่กันด้วยแสดงได้ดังนี้

1. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่

- 1) ละมุสาวาท เว้นการพูดเท็จ รวมถึงสัจจวาจา พูดคำจริง

- 2) ละปิสุณาวาจา เว้นการพูดส่อเสียด รวมถึง สมัคครณีวาจา พูดคำสमानสามัคคี
- 3) ละผรุสวาจา เว้นการพูดคำหยาบ รวมถึง สัณหวาจา พูดคำอ่อนหวานสุภาพ
- 4) ละสัมผัปปลาปะ เว้นการพูดเพ้อเจ้อ รวมถึง อัถตถสันหิตวาจา พูดคำมีประโยชน์¹

2. สัมมกัมมันตะ กระทำชอบ ได้แก่

- 1) ละปาณาติบาต เว้นการทำลายชีวิต รวมถึง การกระทำที่ช่วยเหลือเกื้อกูล
- 2) ละอทินนาทาน เว้นการเอาของที่เขามิได้ให้ (คู่อยู่ที่สัมมาอาชีวะ หรือทาน)
- 3) ละกาเมสุมิจจาจาร เว้นความประพฤติดนินทา รวมถึง สหการสันโดษ

3. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ละมิจจาชีพ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ รวมถึง ความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่นทำงานไม่ให้ค้างค่างอากุล (ไม่หมักหมม ไม่ผัดเพี้ยน ไม่จับจด ไม่ยุ่งเหยิงสับสน) เป็นต้น²

สำหรับคนทั่วไป ท่านยอมผ่อนเบา เอาสาระของศีลพื้นฐานนี้ มาแสดงเป็นข้อกำหนดอย่างต่ำที่สุดในทางความประพฤติของมนุษย์ เท่าที่จำเป็นพอที่จะให้สังคมมนุษย์อยู่กันโดยปกติสุขและแต่ละคนมีชีวิตที่ไม่เป็นโทษภัย เรียกข้อกำหนดนี้ว่า *สิกขาบท* (ข้อฝึกความประพฤติ) 5 หรือที่ต่อมานิยมเรียกกันเป็นสามัญว่า *ศีล 5*³ ได้แก่

1. เว้นจากปาณาติบาต คือ ไม่ทำลายชีวิต จับเอาสาระว่า ความประพฤติหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตร่างกาย
2. เว้นจากอทินนาทาน คือ ไม่เอาของที่เขามิได้ให้ หรือไม่ลักขโมย จับเอาสาระว่า ความประพฤติหรือดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์
3. เว้นจากกาเมสุมิจจาจาร คือ ไม่ประพฤติดนินทาทั้งหลาย จับเอาสาระว่าความประพฤติหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครอง บุคคลที่รักหวงแหน ไม่ผัดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน
4. เว้นจากมุสาวาท คือ ไม่พูดเท็จ จับเอาสาระว่า ความประพฤติหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจาก

¹ ใน อ.จ.จก.ก.21/148-9/189; 221/311 มีพุทธพจน์แสดง *วสุสูริต 4* ว่า ได้แก่ พูดจริง (สัจวาจา) พูดไม่ส่อเสียด (อปิสุณวาจา) พูดอ่อนหวาน (สัณหวาจา) พูดด้วยความคิด (มัตตาภาษา); สำหรับมันตาภาษา อรรถกถาไขความว่า พูดโดยใช้ปัญญากำหนด (อ.จ.อ.2/439) บางทีแปลกันว่าพูดพอประมาณ แต่โดยใจความก็เหมือนกับที่แสดงไว้ข้างบน

² ใน อ.จ.ป.จก.ก.22/177/233 มีพุทธพจน์แสดงอภินิหาร 5 คือการค้าขายที่อุบาทว์ไม่ควรประกอบ 5 อย่าง ได้แก่ 1. สัตตวณิชชา ค้าขายอาวุธกันต์ (เครื่องประหาร) 2. สัตตวณิชชา ค้าขายมนุษย์ 3. มังสวณิชชา ค้าขายเนื้อสัตว์ (อรรถกถาว่า = เลี้ยงสัตว์ไว้ขาย) 4. มัชชวณิชชา ค้าขายน้ำเมา (รวมถึงเสพติดทั้งหลาย) 5. วิสวณิชชา ค้าขายยาพิษ; วณิชชา 5 นี้ อรรถกถาเรียกว่า *มัจฉาวณิชชา* = การค้าขายที่ผิด (ที.อ.1/290; ม.อ.1/187) บ้าง อรรถวณิชชา = การค้าขายไม่ชอบธรรม (สุต.อ.2/228) บ้าง

³ ดู บันทึกเกี่ยวกับศีล 5 หายบหน้าของมัชฌิมาปฏิปทา; ศีล 5 นี้ บางครั้งอรรถกถาเรียกว่า *มัจฉี* (ศีลประจำหรือศีลที่ควรรักษาก่อนเป็นนิตย) เช่น สุต.อ.2/226, 228; วิสุทธิ.1/18

การเปิดเผยเป็นผู้อื่นด้วยวาจาเท็จโกหกหลอกลวงตักรอนประโยชน์หรือแก่งทำลาย

- 5 เว้นจากของเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท คือไม่เสพของมีนเมา จับเอาสาระว่า ความประพฤติหรือการดำเนินชีวิตที่ปราศจากความประมาทพลังพลาดมัวเมาเนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสียสติสัมปชัญญะ

ความหมายและขอบเขตของศีล 5 และศีลจำพวกเดียวกันนั้น ที่จำกันมามากกว่าตามที่อธิบายสืบ ๆ กันมาในชั้นหลัง ในที่นี้ จึงขอนำพุทธพจน์มาเสนอให้พิจารณา

“กพบกัทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมบรรยายสำหรับน้อมเข้ามาเทียบตัว.....

1. อริยสาวก ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า เราเองอยากมีชีวิต ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์, ถ้าใครจะปลงชีวิตเรา ผู้อยากอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะปลงชีวิตคนอื่นผู้อยากอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่นเหมือนกัน, สิ่งใดตัวเราเองไม่ชื่นชอบ ไม่พอใจ ถึงคนอื่นเขาก็ไม่ชื่นชอบ ไม่พอใจเหมือนกัน, สิ่งใดตัวเราเองก็ไม่ชอบ ไม่พอใจ โฉนจะพึงเอาไปผูกใส่ให้คนอื่นเล่า, อริยสาวกนั้นพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว ย่อมงดเว้นจากปาณาติบาตด้วยตนเองด้วย ย่อมชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากปาณาติบาตด้วย ย่อมกล่าวสรรเสริญคุณแห่งการงดเว้นจากปาณาติบาตด้วย, งามสมาจารของอริยสาวกนั้น ย่อมบริสุทธิ์ทั้งสามท่านอย่างนี้

2. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ถ้าใครจะถือเอาสิ่งของที่เรามิไถ่ให้ด้วยอาการขโมย ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะถือเอาของที่ผู้อื่นมิไถ่ให้ด้วยอาการขโมยก็จะเป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน.....

3. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นว่า ก็ถ้าใครจะประพฤติดิฉิในภรรยาของเราก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะประพฤติดิฉิในภรรยาของคนอื่น ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน.....

4. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาดังนี้ว่า ก็ถ้าใครจะทำลายประโยชน์ของเราด้วยการกล่าวเท็จ ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะทำลายประโยชน์ของคนอื่นด้วยการกล่าวเท็จก็จะเป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน.....

5. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ถ้าใครจะขยุงเราให้แตกจากมิตรด้วยคำส่อเสียด ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะขยุงคนอื่นให้แตกจากมิตรด้วยคำส่อเสียดก็จะเป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน.....

6. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ถ้าใครจะพูกจากะเราด้วยคำหาญบ ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะพูกจากะคนอื่นด้วยคำหาญบ ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่คนอื่น เหมือนกัน.....

7. อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ถ้าใครจะพูกจากะเราด้วยถ้อยคำเพื่อเจ้อ ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบที่พอใจแก่เรา, ก็ถ้าเราจะพูกจากะคนอื่นด้วยถ้อยคำเพื่อเจ้อ ก็จะไม่เป็นข้อที่ชื่นชอบไม่

พอใจเหมือนกัน, สิ่งใดที่เราเอง ก็ไม่ชอบ ไม่พอใจ โฉนจะพึงเอาไปผูกใส่ให้คนอื่นเล่า, อริยสาวกนั้น พิจารณาเห็นดังนี้แล้ว ย่อมยกเว้นจากการผูกเพื่อเจือจ้วงตนเองด้วย ย่อมชักชวนผู้อื่นให้ยกเว้นจากการผูก เพื่อเจือจ้วง ย่อมกล่าวสรรเสริญคุณแห่งการยกเว้นจากการผูกเพื่อเจือจ้วง, วชิรสมาจารของอริยสาวกนั้น ย่อมบริสุทธิ์ ทั้งสามค่านอย่างนี้”¹

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจอย่างไร เธอทั้งหลายเคยได้เห็นหรือไคยีนบ้างไหมว่า บุรุษนี้จะ ปาณาติบาตเป็นผู้ยกเว้นจากปาณาติบาตแล้ว พระราชาทั้งหลายจับเขามาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือ กระทำการตามปัจจัย เพราะการยกเว้นจากปาณาติบาตเป็นเหตุ?

“ไม่เคยเลย พระเจ้าข้า”

“ถูกแล้ว ภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็กไม่เคยเห็น ไม่เคยไคยีน.....มีแต่เขาจะประกาศการกระทำชั่วว่า คนผู้นี้ฆ่าหญิงหรือชายตาย พระราชาทั้งหลายจึงจับเขามาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการตามปัจจัย เพราะปาณาติบาตเป็นเหตุ, อย่างนี้เธอทั้งหลายเคยเห็นหรือเคยไคยีนบ้างไหม?

“เคยเห็น เคยไคยีน และจักไคยีนต่อไปด้วย พระเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจอย่างไร เธอทั้งหลายเคยได้เห็น หรือไคยีนบ้างไหมว่า (บุรุษนี้จะ อทินนาทาน เป็นผู้ยกเว้นจากอทินนาทานแล้ว.....จากกาเมสุมิจนจารแล้ว.....จากมุสาวาทแล้ว.....จากสุราเมรยมัชชปมาทฏฐฐานแล้ว) พระราชาทั้งหลายจับเขามาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการตามปัจจัย เพราะการยกเว้นจากอทินนาทาน.....จากกาเมสุมิจนจาร.....จากมุสาวาท.....จากสุราเมรยมัชชปมาทฏฐฐาน เป็นเหตุ”?

“ไม่เคยเลย พระเจ้าข้า”

“ถูกแล้วภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็กไม่เคยเห็น ไม่เคยไคยีน..... มีแต่เขาจะประกาศการกระทำชั่วว่า คนผู้นี้ลักทรัพย์เขามาจากบ้านหรือจากป่า.....คนผู้นี้ประพฤติกดะเมกในสตรีหรือในบุตรีของผู้อื่น.....คนผู้นี้ทำลายประโยชน์ของชาวบ้าน หรือลูกชาวบ้าน ด้วยการกล่าวเท็จ...คนผู้นี้ร่ำสุราเมรยแล้วฆ่าหญิงหรือชายตาย....คนผู้นี้ร่ำสุราเมรยแล้วลักทรัพย์เขามาจากบ้านหรือจากป่า....คนผู้นี้ร่ำสุราเมรยแล้วประพฤติกดะเมกในสตรีหรือบุตรีของผู้อื่น...คนผู้นี้ร่ำสุราเมรยแล้วทำลายประโยชน์ของชาวบ้านหรือลูกชาวบ้านด้วยการกล่าวเท็จ พระราชาทั้งหลายจึงจับเขามาประหาร จองจำ เนรเทศ หรือกระทำการตามปัจจัย เพราะอทินนาทาน...กาเมสุมิจนจาร...มุสาวาท...สุราเมรย เป็นเหตุ, อย่างนี้เธอทั้งหลายเคยเห็นหรือเคยไคยีนบ้างไหม?”

“เคยเห็น เคยไคยีน และจักไคยีนต่อไปด้วย พระเจ้าข้า”²

อาชญากรรมที่ร้ายแรงแทบทั้งหมดเป็นเรื่องของการละเมิดศีล 5 ในสังคมที่มากด้วยการสังหาร ฆาตกรรม การปล้น การทำร้ายกัน การลักขโมย ปล้น แย่งชิง การทำความผิดทางเพศ มีคดี

¹ ส.ม.19/1458-1465/442-6

² อง.ปญจก.22/178/232 (แปลรวมความ)

ฆาตกรรม โจรกรรม การข่มขืน หลอกหลวง การเสพของมีนเมาและสิ่งเสพติด ตลอดจนการก่อปัญหา และอุบัติเหตุต่าง ๆ เนื่องมาจากของมีนเมาและสิ่งเสพติดเหล่านั้น ระบาดแพร่หลายทั่วไป ชีวิตและทรัพย์สินไม่ปลอดภัย จะอยู่ไหนหรือไปที่ไหนก็ไม่มี ความมั่นใจเต็มไปด้วยความหวงโยวiticกังวล จิตใจหวาดผวาลบ่่อย ๆ ผู้คนพบเห็นกันแทนที่จะอบอุ่นใจ ก็หวาดระแวงกัน อยู่กันไม่เป็นปกติสุข สุขภาพจิตของประชาชนย่อมเสื่อมโทรม ยากที่จะพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิต และสังคมเช่นนั้นก็ไม่เป็นสภาพแวดล้อมที่เกื้อกูลสำหรับการสร้างสรรค์สิ่งดีงามที่สูงขึ้นไป เพราะมีความเดือดร้อนระส่ำระสายยุ่งแต่การแก้ปัญหา และมีแต่กิจกรรมที่บ่อนทำลายให้สังคมเสื่อมโทรมลงไปทุกที การขาดศีล 5 จะเนื่องมาจากเหตุใดก็ตาม จึงย่อมเป็นมาตรฐานวัดความเสื่อมโทรมของสังคม ส่วนสภาพพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตที่ตรงข้ามจากนี้แน่แท้คือการมีศีล 5 ดังนั้น ศีล 5 จึงเป็นเกณฑ์มาตรฐานอย่างต่ำที่สุดของความประพฤติมนุษย์ สำหรับรักษาสภาพแวดล้อมทางสังคมให้อยู่ในภาวะเกื้อกูล และเป็นพื้นฐานของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม

พระอรรถกถาจารย์ ได้ประมวลหลักเกณฑ์บางอย่างไว้สำหรับกำหนดว่าการกระทำแค่ไหนเพียงใด จึงจะถือว่าเป็นการละเมิดศีลแต่ละข้อ ๆ เป็นการให้ความสะดวกแก่ผู้รักษาศีล โดยจัดวางเป็นองค์ประกอบของการละเมิด เรียกว่าสัมภาระ หรือเรียกกันง่าย ๆ ว่าองค์ บุคคลจะถือว่าละเมิดศีล (เรียกกันง่าย ๆ ว่าศีลข้อนั้นจะขาด) ต่อเมื่อกระทำการครบองค์ทั้งหมดของการละเมิด ดังนี้¹

ศีลข้อ 1 ปาณาติบาต ม้องค์ 5 คือ 1. สัตว์มีชีวิต 2. รู้ยู่ว่าสัตว์มีชีวิต 3. จิตคิดจะฆ่า 4. มีความพยายาม 5. สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น

ศีลข้อ 2 อทินนาทาน ม้องค์ 5 คือ 1. ของผู้อื่นหวงแหน 2. รู้ยู่ว่าเขาหวงแหน 3. จิตคิดจะลัก 4. มีความพยายาม 5. ลักของได้ด้วยความพยายามนั้น

ศีลข้อ 3 กาเมสุมิฉฉาจาร ม้องค์ 4 คือ 1. อคมณียวัตถุ ได้แก่สตรีหรือบุรุษที่ไม่ควรละเมิด 2. จิตคิดจะเสพ 3. มีความพยายามในการเสพ 4. ยังมรรคคืออวัยวะสืบพันธุ์ให้ถึงกัน

ศีลข้อ 4 มุสาวาท ม้องค์ 4 คือ 1. เรื่องไม่จริง 2. จิตคิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อน 3. มีความพยายามเกิดจากจิตที่คิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อนนั้น 4. ผู้อื่นเข้าใจความที่พูดนั้น

ศีลข้อ 5 สุราเมรัย ม้องค์ 4 คือ 1. สิ่งนั้นเป็นของเมา 2. จิตใคร่จะดื่ม 3. มีความพยายามเกิดจากจิตที่ใคร่จะดื่ม 4. กลืนให้ล่องลำคอลงไป

สำหรับศีลข้อที่ 1 แม้ว่าการฆ่าสัตว์ท่านจะมุ่งเอาสัตว์ที่เรียกว่ามนุษย์เป็นหลัก ดังพุทธพจน์ที่ยกมาแสดงแล้ว แต่สัตว์จำพวกที่เรียกว่าดิรัจฉาน ก็รักชีวิต รักสุขเกลียดทุกข์ เป็นเพื่อนร่วมโลก เกิดแก่

¹ ครอบเฉพาะศีล 5 มาใน อติ.อ.299-304; มีเฉพาะ 4 ข้อต้น แล้วกล่าวถึงกรรมบทอื่น ๆ ต่อไปคือ ม.อ.1/276-7; นิท.อ.1/140-4; สงคณิ.อ.180-5 และคัมภีร์รุ่นหลังนำมาอย่างต่อเนื่อง มงค.ล.1/210-9; องค์ของการละเมิดปิสุณาวาจา เป็นต้น ไม่ได้ยกมาแสดงในที่นี้ด้วย เพราะประสงค์จะแสดงเพียงศีล 5 ผู้ต้องการทราบฟังดูตามที่มาซึ่งได้ให้ไว้แล้ว; อนึ่ง สำหรับศีลข้อ 5 ปัจจุบันมีสิ่งเสพติดที่เสพได้โดยวิธีการอย่างอื่นนอกจากดื่ม ฟังจับเอาสารมาเทียบเคียง.

เจ็บตายเหมือนกัน ไม่ควรเบียดเบียนเช่นเดียวกัน ศีลข้อนี้ ท่านจึงให้แผ่คลุมไปถึงสัตว์จำพวกดิรัจฉานด้วย แต่ยอมรับว่าการฆ่าสัตว์จำพวกดิรัจฉานมีโทษน้อยกว่าการฆ่าสัตว์จำพวกมนุษย์ และพระอรรถกถาจารย์ก็ได้แสดงหลักสำหรับวินิจฉัยว่าการฆ่าสัตว์ใดมีโทษน้อยหรือโทษมากคือ 1. คุณ สัตว์มีคุณมากฆ่าก็มีโทษมาก สัตว์มีคุณน้อยหรือไม่มีคุณก็มีโทษน้อย เช่น ฆ่าพระอรหันต์มีโทษมากกว่าฆ่าปุถุชน ฆ่าสัตว์ช่วยงานมีโทษมากกว่าฆ่าสัตว์ร้าย เป็นต้น 2. ขนาดกาย สำหรับสัตว์จำพวกดิรัจฉานที่ไม่มีคุณเหมือนกัน ฆ่าสัตว์ใหญ่มีโทษมาก ฆ่าสัตว์เล็กมีโทษน้อย 3. ความพยายาม มีความพยายามมากในการฆ่ามีโทษมาก มีความพยายามน้อยมีโทษน้อย 4. กิเลสหรือเจตนา กิเลสหรือเจตนาแรงมีโทษมาก กิเลสหรือเจตนาอ่อน มีโทษน้อย เช่น ฆ่าด้วยโทสะหรือจงใจเกลียดชัง มีโทษมากกว่าฆ่าด้วยป้องกันตัว เป็นต้น แม้ในศีลข้ออื่น ๆ ท่านก็กล่าวถึงการละเมิดที่มีโทษมากหรือโทษน้อยไว้แนวเดียวกัน เช่น อทินนาทานมีโทษมากหรือน้อยตามคุณค่าของสิ่งของ คุณความดีของเจ้าของ และความพยายามในการลัก ภาเมสุมิฉนัจจามีโทษมากหรือน้อยตามคุณความดีของคนที่ถูกละเมิด ความแรงของกิเลสและความเพียรพยายาม มุสาวาทมีโทษมากหรือน้อย แล้วแต่ประโยชน์ที่จะถูกตัดรอนเป็นเรื่องใหญ่หรือเรื่องเล็กน้อย และแล้วแต่ผู้พูด เช่น คฤหัสถ์จะไม่ให้ของของตน พูดไปว่าไม่มี ก็ยังมีโทษน้อย ถ้าเป็นพยานเท็จมีโทษมาก สำหรับบรรพชิตพูดเล่นมีโทษน้อย จงใจบอกของที่ไม่เคยเห็นว่าเห็น มีโทษมาก สำหรับการดื่มของเมา มีโทษมากน้อยตามอกุศลจิตหรือกิเลสในการที่จะดื่ม ตามปริมาณที่ดื่ม และตามผลที่จะก่อให้เกิดการกระทำผิดพลาดชั่วร้าย¹

ในยุคหลังต่อมา ปราชญ์ได้นำเอาธรรมบางข้อที่เข้าคู่กันกับสิกขาบทหรือศีล 5 นั้น มาจัดวางเป็นหมวดขึ้น สำหรับแนะนำให้คฤหัสถ์ปฏิบัติคู่กันไปกับ เบญจศีล โดยเรียกชื่อว่า เบญจธรรม หรือเบญจกัลยาณธรรม ข้อธรรมที่นำมาจัดนั้น ก็เดินตามแนวของหลักที่เรียกว่ากุศลกรรมบถนั่นเอง แต่ในการเลือกข้อธรรมมาจัดเข้ามีความแตกต่างกันอยู่บ้าง โดยเฉพาะในแง่ของข้อธรรมที่มีความหมายกว้างแคบกว่ากัน หัวข้อของเบญจธรรมนั้น เรียงตามลำดับให้เข้าคู่กับศีล 5 คือ 1. เมตตาและกรุณา 2. สัมมาอาชีวะ (บางท่านเลือกเอาหรือรวมเอาทานเข้าด้วย) 3. กามสังวร คือความรู้จักยับยั้งควบคุมตนในทางกามารมณ์หรือเรื่องรักใคร่ไม่ให้ผิดศีลธรรม (บางท่านเลือกเอาสทธานันโดษ คือความยินดีด้วยคู่ครองของตน) 4. สัจจะ 5. สติสัมปชัญญะ (บางท่านเลือกเอาอัปปมาทคือความไม่ประมาท ซึ่งได้ความเกือบไม่ต่างกัน)

สำหรับข้อสทธานันโดษ ที่เป็นข้อปฏิบัติตรงข้ามกับภาเมสุมิฉนัจจามีข้อสังเกตที่ควรกล่าวไว้ สทธานันโดษ แปลว่า ความพอใจด้วยภรรยาของตน ว่าโดยสาระก็คือความยินดีเฉพาะคู่ครองของตน แม้ว่ามองกว้าง ๆ หลักการจะเปิดให้เกี่ยวกับจำนวนของคู่ครอง มิได้กำหนดไว้ตายตัวว่าคนเดียวหรือกี่คน สุดแต่ตกลงยินยอมกันโดยสอดคล้องกับประเพณีและบัญญัติของสังคม โดยถือสาระว่า ไม่ละเมิดต่อกุ

¹ ที่มาเดียวกับเรื่ององค์ของการละเมิดศีล และ วิภค อ.497

ครองหรือของหวงห้ามที่เป็นสิทธิของผู้อื่น ไม่ละเมิดฝ่าฝืนความสมัครใจของคู่กรณีและไม่นอกใจคู่ครองของตน เมื่อพร้อมใจกันและกันไปโดยเปิดเผย ไม่ละเมิดและไม่เสียความซื่อสัตย์ต่อกันแล้ว ก็ไม่จัดเป็นเสีย แต่กระนั้นก็ตาม เมื่อว่าโดยนิยามท่านยกย่องการมีคู่ครองแบบผัวเดียวเมียเดียว ซึ่งมีความรักใคร่รักดีต่อกันมั่นคงยั่งยืน มีความมั่นคงภายในครอบครัว ลูกหลานมีความร่มเย็นเป็นสุขและอบอุ่นใจ ดังชีวิตของคู่ภริยาสาวกนกกุลบิดาและนกุลมารดาที่เป็นแบบฉบับบันทึกไว้ในพระสูตรเป็นตัวอย่าง สามภรรยา คู่นี้เป็นภริยบุคลชั้นโสดาบันและเป็นเอตทัคคะในทางสนิทสนมคุ้นเคยกับพระพุทธเจ้า ทั้งสองท่านมีความประสานสอดคล้องโดยความรักรักดี และความซื่อสัตย์ ซึ่งนำไปสู่ความกลมกลืนกันโดยคุณธรรมจนปรารถนาจะพบกันทั้งชาตินี้และชาติหน้า ดังความที่บันทึกไว้ ซึ่งนกุลบิดาคฤหบดีได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นับแต่เวลาที่ตระกูลน่านกุลมารคาคหปทานีซึ่งยังเป็นสาวมาเพื่อข้าพระองค์ผู้ยังเป็นหนุ่ม ข้าพระองค์มิไ้รู้สีกะประพฤตินอกใจนกุลมารคาคหปทานีเลยแม้ชั่วใจ ที่ไหนจะประพฤตินอกใจชั่วกาย ข้าพระองค์ทั้งสองปรารถนาพบกันทั้งในปัจจุบันและในสัมปรายภพ”

แม้นกุลมารคาคหปทานี ก็ได้กราบทูลความอย่างเดียวกัน¹

สทาร์สันโดษนี้ ท่านจัดเป็นพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง แสดงว่าเป็นความประพฤติและการดำเนินชีวิตที่ได้รับยกย่องอย่างสูงในพระพุทธศาสนา ท่านว่าเป็นเหตุอย่างหนึ่งที่ช่วยให้ไม่ตายแต่ยังหนุ่มสาว ดังความว่า “พวกเราไม่ประพฤตินอกใจภรรยา และภรรยาก็ไม่ประพฤตินอกใจพวกเรา พวกเราประพฤติพรหมจรรย์ในหญิงอื่น นอกจากภรรยาของพวกเรา ฉะนั้น พวกเราจึงไม่มีใครตายตั้งแต่ยังหนุ่มสาว”²

ภาษีต่อไปนี้ถือได้ว่าเป็นบทสรุปศีล

“ผู้ใดสรวมชั่วกาย วาจา ใจ ไม่กระทำความชั่วใดๆ ไม่ผูกเหล่าและเพราะเห็นแก่ตน คนเช่นนั้นเรียกว่าผู้มีศีล”³

และพุทธพจน์ต่อไปนี้ ก็ถือได้ว่าเป็นสาระแห่งศีล

“จงสร้างความเกษมในปวงสัตว์”⁴

ข. ศีลเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม

หลักคำสอนในสังคาลกสูตร⁵ทั้งหมด พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ให้เป็น

¹ อ.จตุกก.21/55/80

² ดู ทิ.อ.2/222; ม.อ.2/56; อิติ.อ.143; สุตต.อ.1/53; อ้างความใน ขุ.ชา.27/1415/289; ไซความใน ชา.อ.5/490; แม้แต่พระเวสสันดรก็ขอพรให้พระองค์เองเป็นผู้มีสทาร์สันโดษ ดู ขุ.ชา.28/1213/436; ชา.อ.10/465.

³ ขุ.ชา.27/2466/540

⁴ ม.ญ.12/98/70 (อรรถกถาอธิบายว่า ความเกษม หมายถึง อภัย ความเกื้อกูล เมตตา และว่าข้อความนี้หมายถึงความบริสุทธิ์ทางมโนทวาร - ม.อ.1/247)

⁵ ทิ.ปา.11/172-206/194-207

คิหิวินัย¹ คือ วินัยของคฤหัสถ์ หรือศีลสำหรับชาวบ้าน หรือศีลสำหรับประชาชน หลักที่ทรงสอนในสูตรนั้น สรุปได้ดังนี้

หมวด 1: ละกรรมกิเลส คือข้อเสื่อมเสียของความประพฤติ 4 ประการ ได้แก่ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร และมุสาวาท

หมวด 2: ไม่กระทำความบาปกรรมโดย 4 สถานคือ ไม่ทำกรรมชั่วด้วยลูกแก้ว

1. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ
2. โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง
3. โมหาคติ ลำเอียงเพราะเขลา
4. ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว

หมวด 3: ไม่เสพอบายมุขแห่งโลกะ 6 ประการคือ²

1. ติดสุราและของมีนเมา
2. ติดเที่ยวกลางคืน
3. ติดเที่ยวดูการเล่น
4. ติดการพนัน
5. ติดคบเพื่อนชั่ว
6. เกียจคร้านการทำงาน

- ให้รู้จักมิตรแท้ มิตรเทียม ซึ่งควรคบและไม่ควรคบ ได้แก่³

ก. มิตรเทียม 4 จำพวก คือ

1. คนปอกลอก
2. คนดีแต่พูด
3. คนหัวประจบ
4. คนชวนฉิบหาย

ข. มิตรแท้ 4 จำพวกคือ

1. มิตรอุปการะ
2. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์
3. มิตรแนะประโยชน์
4. มิตรมีน้ำใจ

- และให้รู้จักรวบรวมเก็บรักษาสะสมทรัพย์ เหมือนดั่งผึ้งยั้่นรวบรวมน้ำเกสรดอกไม้สร้างรังหรือ

¹ ที.อ.3/167

² ในพระสูตร ท่านแสดงโทษของอบายมุขแต่ละอย่างไว้ด้วย แต่ไม่นำมาลงไว้ เพราะเกรงจะยืดเยื้อมาก

³ ลักษณะของมิตรแท้ มิตรเทียมแต่ละประเภท คัดมาลงไว้แล้วในบทว่าด้วยกัลยาณมิตร

เหมือนมดปลวกก่อสร้างจอมปลวก แล้วพึงจัดสรรทรัพย์ใช้สอยและผูกมัดโดยแบ่งเป็น 4 ส่วน กินใช้เลี้ยงดูทำประโยชน์ส่วนหนึ่ง ทำทุนประกอบกิจการงานสองส่วน เก็บไว้ใช้คราวจำเป็นหนึ่ง ส่วน

หมวด 4 : ปกแผ่ทิศทั้ง 6 คือ

1. ก. บุตรธิดา บำรุงมารดาบิดาผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหน้า โดย

- 1) ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ
- 2) ช่วยทำกิจธุระการงานของท่าน
- 3) ดำรงวงศ์สกุล
- 4) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท
- 5) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

ข. มารดาบิดา ย่อมอนุเคราะห์บุตรธิดา ดังนี้

- 1) ห้ามกันจากความชั่ว
- 2) ฝึกอบรมให้ตั้งอยู่ในความดี
- 3) ให้ศึกษาศิลปวิทยา
- 4) เป็นธุระในการมีคู่ครองที่สมควร
- 5) มอบทรัพย์สมบัติให้เมื่อถึงโอกาส

2. ก. ศิษย์ บำรุงครูอาจารย์ ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องขวา โดย

- 1) ลูกรับ แสดงความเคารพ
- 2) เข้าไปหา (เช่น ช่วยรับใช้ ปรีक्षाซักถาม รับคำแนะนำ)
- 3) ตั้งใจฟังและรู้จักฟัง
- 4) ประณินบัติ ช่วยบริการ
- 5) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เอาจริงเอาจัง ถือเป็นกิจสำคัญ

ข. ครูอาจารย์ ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ ดังนี้

- 1) แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี
- 2) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
- 3) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
- 4) ยกย่องให้ปรากฏในหมู่พวก
- 5) สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิศ (สอนให้เอาไปใช้งานเลี้ยงชีพได้จริง)

3. ก. สามเณร บำรุงภรรยา ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องหลัง โดย

- 1) ยกย่องให้เกียรติสมฐานะภรรยา
- 2) ไม่ดูหมิ่น

- 3) ไม่นอกใจ
- 4) มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้าน
- 5) หาเครื่องแต่งตัวมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส

ข. ภรรยา ย่อมอนุเคราะห์สามี ดังนี้

- 1) จัดงานบ้านให้เรียบร้อย
- 2) สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี
- 3) ไม่นอกใจ
- 4) รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้
- 5) ขยันช่างจัดช่างทำเอางานทุกอย่าง

4. ก. บำรุงมิตรสหาย ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องซ้าย โดย

- 1) เผื่อแผ่แบ่งปัน
- 2) พุดอย่างรักกัน
- 3) ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
- 4) มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน
- 5) ซื่อสัตย์จริงใจต่อกัน

ข. มิตรสหาย ย่อมอนุเคราะห์ตอบ ดังนี้

- 1) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน
- 2) เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน
- 3) ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้
- 4) ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก
- 5) นับถือตลอดวงศ์ญาติของมิตร

5. ก. นาย บำรุงคนรับใช้และคนงาน ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องล่าง โดย

- 1) จัดงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังเพศวัยและความสามารถ
- 2) ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
- 3) จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
- 4) มีอะไรได้พิเศษมา ก็แบ่งปันให้
- 5) ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาส

ข. คนรับใช้และคนงาน ย่อมอนุเคราะห์นาย ดังนี้

- 1) เริ่มทำงานก่อน
- 2) เลิกงานทีหลัง
- 3) เอาแต่ของทีนายให้

- 4) ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
- 5) นำความดีของนางงานและกิจการ ไปเผยแพร่

6. ก. คฤหัสถ์ บำรุงพระสงฆ์ผู้เป็นเหมือนทิศเบื้องบน โดย

- 1) จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
- 2) จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
- 3) จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา
- 4) ต้อนรับด้วยความเต็มใจ
- 5) อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย 4

ข. พระสงฆ์ ย่อมอนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้

- 1) ห้ามปรามสอนให้เว้นจากความชั่ว
- 2) แนะนำสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดี
- 3) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจงาม
- 4) ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง
- 5) ชี้แจงอธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
- 6) บอกทางสวรรค์ให้ (สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ)

บำเพ็ญสังกหวัตถุ คือหลักการสงเคราะห์ เพื่อยึดเหนี่ยวใจคนและประสานสังคมไว้ 4 ประการคือ

1. ทาน เมื่อแผ่แบ่งปัน
2. ปิยวาจา พูดอย่างรักกัน
3. อัตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา
4. สมานัตตตา เอาตัวเข้าสมาน

หลักการทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาอาชีวะ

ดังได้กล่าวแล้วว่า อาชีวะเป็นหลักการขั้นศีลที่มักถูกมองข้ามไปเสีย ในที่นี้จึงเห็นควรนำหลักคำสอนเกี่ยวกับอาชีวะมาแสดงไว้พอเป็นแนวทางของความเข้าใจ

ในด้านหลักการทั่วไป เรื่องอาชีวะมีเนื้อหาที่ควรแก่การวิจารณ์ และแสดงเหตุผลเป็นอันมาก เหมาะที่จะแยกออกไปกล่าวเป็นเรื่องหนึ่งต่างหาก ในที่นี้ไม่อาจบรรยายโดยพิสดารได้ จึงเพียงแต่กล่าวเป็นข้อสังเกตไว้

ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับหลักทั่วไปในเรื่องอาชีวะ มีดังนี้

1. พุทธศาสนามองเป้าหมายของอาชีวะ โดยมุ่งเน้นด้านเกณฑ์อย่างต่ำที่วัดด้วยความต้องการแห่งชีวิตของคน คือมุ่งให้ทุกคนมีปัจจัย 4 พอเพียงที่จะเป็นอยู่ เป็นการถือเอาคนเป็นหลัก มิใช่ตั้งเป้าหมายไว้ที่ความมั่งคั่งร่ำรวยพร้อมบริบูรณ์ ซึ่งเป็นการถือเอาวัตถุเป็นหลัก ความข้อนี้จะเห็นได้แม้ในหลัก

ธรรมเกี่ยวกับการปกครอง เช่น กำหนดหน้าที่ของพระเจ้าจักรพรรดิข้อหนึ่งว่า เจือจานหรือเพิ่มทรัพย์ให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์¹ หมายความว่าคอยดูแลไม่ให้มีคนที่อดอยากไร้ในแผ่นดิน พุทธอีกอย่างหนึ่ง ความสำเร็จในด้านอาชีวะหรือเศรษฐกิจของผู้ปกครอง พึงวัดด้วยความไม่มีคนอดอยากไร้ มิใช่วัดด้วยการมีทรัพย์เต็มพระคลังหลวงหรือเต็มล้นอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง เมื่อได้เกณฑ์อย่างต่ำนี้แล้ว ไม่ปรากฏว่าท่านจะรังเกียจในเรื่องที่จะมีทรัพย์มากน้อยอีกเท่าใด หรือว่าจะมีเท่าเทียมกันหรือไม่ เพราะเนื่องด้วยปัจจัยอื่น ๆ อีกเช่นในข้อ 2 ที่จะกล่าวต่อไป

2. ความมีปัจจัย 4 พอแก่ความต้องการของชีวิต หรือแม้มีวัตถุพร้อมบริบูรณ์ก็ตาม มิใช่เป็นจุดหมายในตัวของมันเอง เพราะเป็นเพียงขั้นศีล เป็นเพียงวิธีการขั้นตอนหนึ่งสำหรับช่วยให้ก้าวต่อไปสู่จุดหมายที่สูงกว่า คือเป็นพื้นฐานสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและพัฒนาปัญญา เพื่อความมีชีวิตดีงาม และการประสบสุขที่ประณีตยิ่งขึ้นไป คนบางคนมีความต้องการวัตถุเพียงเท่าที่พอเป็นอยู่ แล้วก็สามารถหันไปมุ่งเน้นด้านการพัฒนาคุณภาพจิตและปัญญา แต่บางคนยังไม่พร้อม ชีวิตของเขายังต้องขึ้นต่อวัตถุมากกว่า เมื่อการเป็นอยู่ของเขาไม่เป็นเหตุเบียดเบียนผู้อื่น ก็ยังเป็นที่ยอมรับได้ นอกจากนั้น บางคนมีความโง่เขลา ความถนัด และความสามารถในการช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นได้ดี การมีทรัพย์มากมายของเขาก็เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์

3. คำว่า สัมมาชีพ ในทางธรรมมิใช่หมายถึงการใช้แรงงานให้เกิดผลผลิตแล้วได้รับปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีพเป็นผลตอบแทนมาโดยชอบธรรมเท่านั้น แต่หมายถึงการทำหน้าที่ ความประพฤติหรือการดำรงตนอย่างถูกต้องอย่างหนึ่งอย่างใดที่ทำให้เป็นผู้สมควรแก่การได้ปัจจัยบำรุงเลี้ยงชีวิตด้วย เช่น การที่พระภิกษุดำรงตนอยู่ในสมณธรรมแล้วได้รับปัจจัย 4 ที่ชาวบ้านถวาย ก็เป็นสัมมาชีพของพระภิกษุ หรือการที่ถูกประพฤติดนเป็นลูกที่ดีสมควรแก่การเลี้ยงดูของพ่อแม่ ก็พึงนับเป็นสัมมาชีพของลูก อนึ่ง ในการวัดคุณค่าของแรงงาน แทนที่จะวัดเพียงด้วยการได้ผลผลิตเกิดขึ้นสนองความต้องการของมนุษย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นความต้องการด้วยตัณหา หรือความต้องการของชีวิตแท้จริงก็ยังไม่แน่ ทางธรรมกลับมองที่ผลอันเกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูลแก่ชีวิตแก่สังคมหรือการดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่มนุษย์ จากความที่ว่ามานี้ มีข้อพิจารณาสืบเนื่องออกไป 2 อย่างคือ

ก. ว่าโดยทางธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างแรงงานกับอาชีวะและผลตอบแทน แยกได้เป็น 2 ประเภท

1) สำหรับคนทั่วไปหรือชาวโลก การใช้แรงงานในหน้าที่เป็นเรื่องของอาชีวะโดยตรง คือเป็นไปเพื่อได้ผลตอบแทนเป็นปัจจัยเครื่องยังชีพ ดังมองเห็นกันอยู่ตามปกติ

2) สำหรับสมณะหรือผู้สละโลก การใช้แรงงานในหน้าที่ไม่เป็นเรื่องของอาชีวะ ไม่มีความมุ่งหมายในด้านอาชีวะ หรือไม่เกี่ยวกับอาชีวะเลย คือไม่เป็นไปเพื่อได้ผลตอบแทนเป็นปัจจัยเครื่องยังชีพ แต่เป็นไปเพื่อธรรมและเพื่อผดุงธรรมในโลก ถ้าเอาแรงงานที่พึงใช้ในที่นี้มาใช้ในการแสวงหาปัจจัย

¹ อรรถาธิบาย ธรรมชาตานิ หรือเติมว่า เย จ เต ตาต วิชิต อธนา เตสญจ ธนั อนุปทชฺเชยฺยาสิ (ที.ปา.11/35/65)

เครื่องยังชีพ กลับถือเป็นมัจฉาชีพ และถ้าใช้แรงงานในหน้าที่เพื่อผลตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ร้องขอปัจจัยเครื่องยังชีพโดยมิใช่เป็นความประสงค์ของผู้ให้ที่จะให้เองก็ดี ก็ถือว่าเป็นอาชีวะไม่บริสุทธิ์ โดยนัยนี้นอกจากมัจฉาชีพอย่างชัดเจน คือการหลอกลวง การประจบเขากิน การเลียบเคียง การขู่เข็ญบีบเอา และการเอาลาภต่อลาภแล้ว¹ การหาเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้เขาเช่นเป็นคนเดินข่าว ก็ดี ด้วยการประกอบศิลปะและวิชาชีพต่าง ๆ เช่น ดุฎกษัณยานทำนaylorลักษณะ รักษาโรค ก็ดี ก็จัดเข้าเป็นมัจฉาชีวะสำหรับพระภิกษุเหมือนกัน² ภิกษุไม่เจ็บไข้ขอโภชนะอันประณีตหรือแม้แต่กับข้าวหรือข้าวสุกมาเพื่อตนเองแล้วฉัน ก็เป็นวิบัติแห่งอาชีวะ³ เอาธรรมมาทำเป็นดังสินค้าก็ผิดจรรยาบรรณนักบวช⁴ แม้แต่เพียงแสดงธรรมโดยคิดให้เขาชอบแล้วอาจได้อะไร ๆ ก็เป็นธรรมเทศนาที่ไม่บริสุทธิ์⁵ หรือเพียงแต่การให้ของเขามีลักษณะเป็นการให้ค่าตอบแทน ก็ไม่เป็นการสมควร ดังตัวอย่างเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับพระพุทธเจ้า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จไปปัญหาตาทรงเข้าไปหยุดประทับยืนในเขตไร่นาของพราหมณ์ผู้หนึ่ง พราหมณ์กราบทูลว่า “ข้าพเจ้าไถหว่านแล้วจึงไถกิน แม้ท่านก็จงไถหว่านแล้วบริโภคะเถิด” พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระองค์ก็ทรงไถหว่านแล้ว จึงบริโภคเหมือนกัน เมื่อพราหมณ์ไม่เข้าใจและแต่งคาถาทูลถามกลับมา พระองค์ก็ตรัสตอบเป็นคำร้อยกรองชี้แจงการไถหว่านของพระองค์ที่มีผลเป็นอมตะ พราหมณ์เห็นชอบด้วยเกิดความเลื่อมใสจึงนำเอาอาหารเข้ามาถวาย พระพุทธเจ้าไม่ทรงรับโดยตรัสว่า ไม่ควรบริโภคโภชนะที่ขับกล่อมได้มา⁶ ที่มาอันชอบธรรมและบริสุทธิ์แท้จริงของปัจจัยเครื่องยังชีพสำหรับพระภิกษุก็คือ การที่ชาวบ้านมองเห็นคุณค่าของธรรม และเห็นความจำเป็นที่จะต้องช่วยให้บุคคลผู้ทำหน้าที่ผดุงธรรม มีชีวิตอยู่และทำหน้าที่นั้นต่อไป จึงเมื่อรู้ความต้องการอาหารของสมณะเหล่านั้นอันแสดงออกด้วยการเที่ยวปัญหาตโดยสงบแล้ว ก็นำอาหารไปมอบให้ด้วยความสมัครใจของตนเอง โดยที่ผู้ให้หรือผู้ถาวยนั้นได้รับผลคือการชำระจิตใจของตนให้ผ่องใสและชักนำจิตใจของตนให้เป็นไปในทางสูงขึ้น ด้วยการที่ตระหนักว่าตนได้ทำสิ่งที่ดีงาม ช่วยสนับสนุนผู้บำเพ็ญธรรม และมีส่วนร่วมในการผดุงธรรม เรียกสั้น ๆ ว่า ทำบุญหรือได้บุญ ฝ่ายภิกษุผู้รับปัจจัยทานนั้นก็ถูกกำกับด้วยหลักความประพฤติเกี่ยวกับปัจจัย 4 อีกว่าพึงเป็นผู้มีกน้อยสันโดษ รู้จักประมาณในการรับปัจจัยสี่เหล่านั้น อันตรงข้ามกับด้านการปฏิบัติหน้าที่ เช่นการสั่งสอนแนะนำแสดงธรรม ซึ่งพึงกระทำให้มากเท่าที่จะทำได้โดยมุ่งแต่ประโยชน์สุขของผู้รับคำสอนฝ่ายเดียว โดยนัยนี้ หลักการกินให้น้อยที่สุด โดยทำงานให้มากที่สุด จึงเป็นไปได้

¹ ม.อ.14/275/186 (เคยอ้าง)

² เช่น ส.บ.17/517/297; ข.ม.29/743/450;963/610; ข.จ.30/713/361; รายการที่นับว่าค่อนข้างละเอียดคือ ในชุด จุฬ-มัชฌิม-มหาศีล เช่น ที่.ส.9/18/11; 113/88

³ วินย.3/517/341; 837/548; 8/877/254 (เคยอ้าง)

⁴ ข.อ.25/134/179 (เคยอ้าง)

⁵ ส.น.16/472/234 (เคยอ้าง)

⁶ ข.ส.25/297/340

สำหรับสมณะ โดยที่แรงงานในการทำหน้าที่กับอาชีวะตั้งอยู่คนละฐาน อย่างไม่มีจุดบรรจบที่จะให้มีการยกเอาปริมาณแรงงานขึ้นเปรียบเทียบ เพื่อเรียกร้องสิทธิในด้านอาชีวะได้เลย และเมื่อสมณะยังปฏิบัติอยู่ในหลักการนี้ ระบบของสังคมก็ไม่อาจครอบงำสมณะได้เช่นกัน หลักการเท่าที่กล่าวมานี้ทั้งหมด มีความมุ่งหมายที่สำคัญคือ การมีชีวิตแบบหนึ่งที่เป็นอิสระจากระบบทั้งหลายของสังคม หรือมีชุมชนอิสระชุมชนหนึ่งไว้ทำหน้าที่ด้านธรรมที่ต้องการความบริสุทธิ์สิ้นเชิงแก่ชาวโลก

ข. มองในแง่ของธรรม การใช้แรงงานในทางผลิต ไม่ว่าจะเป็นวัตถุหรือบริการก็ตาม มีเป็นอันมากที่ไม่เป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม นอกจากที่เป็นไปเพื่อทำลายโดยตรงเช่นผลิตอาวุธและยาเสพติดเป็นต้นแล้ว ก็ยังมีจำพวกที่ทำลายธรรมชาติแวดล้อมบ้าง ทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ทำลายคุณธรรมความดีงามและคุณภาพจิต เป็นต้นบ้าง ตลอดจนแรงงานในการป้องกันต่อต้านแก้ไขผลในทางทำลายของการผลิตเหล่านั้น แรงงานผลิตจำพวกนี้ส่วนมากไม่มีเสียได้จะดีกว่า ความเจริญในการผลิตอย่างนี้ โน้มไปในทางที่ทำให้มนุษย์ต้องทรมานและแรงงานอย่างมากมายยิ่ง ๆ ขึ้นในด้านที่จะป้องกันแก้ไขผลในทางทำลายเหล่านั้นที่เกิดจากการกระทำของตนเอง ส่วนแรงงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม ไม่จำเป็นต้องเป็นการผลิตในทางเศรษฐกิจ เช่นชีวิตแบบอย่างทางธรรม ซึ่งส่งเสริมทั้งปัญญาและคุณธรรมของมนุษย์ แม้มองในแง่ผลผลิต บางทีคุณธรรมก็มีค่ามากกว่าแรงงานที่ใช้เพื่อการนั้น เช่นภิกษุรูปหนึ่งปฏิบัติธรรมอยู่ในป่า โดยมีได้ใช้แรงงานเพื่อการรักษาป่าเลย แต่เจ้าหน้าที่รักษาป่าอาจบอกว่าการช่วยสงวนป่าไว้ได้อย่างได้ผลดีกว่าพวกเขาซึ่งใช้แรงงานเพื่อการนั้นโดยเฉพาะรวมกันหลาย ๆ คน

ถ้าจะมุ่งถึงประโยชน์สุขของมนุษยชาติอย่างแท้จริงแล้ว การมองคุณค่าของการผลิตและการบริโภคเท่านั้นหาเพียงพอไม่ จะต้องมองดูคุณค่าของการไม่ผลิตและไม่บริโภคด้วย เมื่อมองในแง่ธรรมบุคคลผู้หนึ่งแม้มิได้ผลิตอะไรในแง่ของเศรษฐกิจ แต่ถ้าเขาบริโภคทรัพยากรของโลกให้สิ้นเปลืองไปน้อยที่สุด และมีชีวิตที่เกื้อกูลแก่สภาพแวดล้อมตามสมควร ก็ยังดีกว่าบุคคลอีกผู้หนึ่งซึ่งทำงานผลิตสิ่งที่เป็นอันตรายแก่ชีวิตและสังคมเป็นอันมากพร้อมทั้งบริโภคทรัพยากรของโลกสิ้นเปลืองไปอย่างมากมาย แต่ดูเหมือนว่าลัทธิเศรษฐกิจทั้งหลายจะยกย่องบุคคลหลังที่ผลิตและบริโภคมาก (ทำลายมาก) ยิ่งกว่าบุคคลแรกที่ผลิตและบริโภคน้อย (ทำลายน้อย) เป็นการยุติธรรมหรือไม่ที่จะกล่าวถึงหน้าที่ในการผลิตของคนโดยไม่พิจารณาถึงด้านบริโภคว่าเขาทำความสิ้นเปลืองแก่ทรัพยากรมากหรือน้อยเพียงใด และการมุ่งเน้นหน้าที่ในการผลิตนั้น เป็นการเกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคมแท้จริงหรือไม่ การที่เศรษฐศาสตร์สนใจเฉพาะแต่สิ่งที่คำนวณนับกำหนดเป็นตัวเลขได้และปริมาณที่เพิ่มพูนทางวัตถุ ด้วยถือตนว่าเป็นจำพวกวิทยาศาสตร์นั้น ก็จะต้องให้เศรษฐศาสตร์และลัทธิเศรษฐกิจทั้งหลายเท่าที่มีอยู่ยอมรับด้วยถึงความคับแคบไม่เพียงพอและความไม่สมบูรณ์ของตน ในการที่จะแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของมนุษย์ ซึ่งเป็นสัตว์ที่เหนือศาสตร์ การยอมรับความจริงเช่นนี้แหละจะเป็นความดีงามและความสมบูรณ์แห่งประโยชน์ของเศรษฐศาสตร์และลัทธิเศรษฐกิจเหล่านั้นเอง

4. ดังได้กล่าวแล้ว ทางธรรมไม่สู้สนใจในแง่ที่ว่าใครจะมีทรัพย์มากน้อยเท่าใด คือไม่ถือเอาการมี

ทรัพย์มากหรือน้อยเป็นเกณฑ์วัดความชั่วหรือดี และถือการมีทรัพย์เป็นเพียงวิธีไปสู่จุดหมายอื่น มิใช่เป็นจุดหมายในตัว การที่จะสนับสนุนความมีทรัพย์หรือไม่จึงอยู่ที่การปฏิบัติเพื่อจุดหมาย ดังนั้น จุดที่ธรรมชาติใจต่อทรัพย์จึงมีสองตอนคือ วิธีการที่จะได้มาซึ่งทรัพย์ว่าได้มาอย่างไร และการปฏิบัติต่อทรัพย์ที่มีหรือได้มาแล้วว่าจะใช้มันอย่างไร พุคสัน ๆ ว่าไม่เน้นการมีทรัพย์แต่เน้นการแสวงหาและใช้จ่ายทรัพย์ การมีทรัพย์หรือได้ทรัพย์มาแล้วเก็บสะสมไว้เฉย ๆ ท่านถือเป็นความชั่วอย่างยิ่งเช่นเดียวกับการแสวงหาทรัพย์ในทางที่ผิด และใช้ทรัพย์ในทางที่เกิดโทษ โดยนัยนี้ความชั่วร้ายที่เกี่ยวกับทรัพย์สมบัติในขั้นต้นจึงมี 3 อย่างคือ การแสวงหาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม การครอบครองทรัพย์ไว้โดยไม่ทำให้เกิดประโยชน์ และการใช้จ่ายทรัพย์ในทางที่เป็นโทษ

อย่างไรก็ดี แม้จะแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม และใช้จ่ายทรัพย์ให้เป็นประโยชน์แล้ว ก็ยังหาข้อว่าเป็นการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องทางธรรมโดยสมบูรณ์ไม่ ทั้งนี้เพราะทางธรรมเน้นคุณค่าทางจิตใจและทางปัญญาด้วย คือการวางใจวางท่าที่ต่อทรัพย์นั้น ว่าจะต้องเป็นไปด้วยนิสสรณปัญญา มีความรู้เท่าทันเข้าใจคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของทรัพย์ และขอบเขตแห่งคุณค่าหรือประโยชน์นั้น มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่เป็นทาส แต่เป็นนายของทรัพย์ ให้ทรัพย์มีเพื่อรับใช้มนุษย์ เป็นอุปกรณ์สำหรับทำประโยชน์และสิ่งดีงาม ช่วยผ่อนเบาทุกข์ ทำให้มีความสุข มิใช่กลายเป็นเหตุเพิ่มความทุกข์ ทำให้เสียคุณภาพจิต ทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ หรือทำให้มนุษย์ต่อมนุษย์แปลกหน้ากัน ด้วยเหตุนี้ ในการจำแนกผู้ครองเรือนหรือชาวบ้านเป็น 10 ประเภท พระพุทธเจ้าทรงแสดงผู้ครองเรือนประเภทที่ 10 ว่าเป็นผู้ครองเรือนที่ประเสริฐเลิศสูงสุด จากคุณสมบัติของผู้ครองเรือนอย่างเลิศนั้น จะเห็นหลักการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องตามหลักธรรม สรุปได้ดังนี้¹

1) การหา : แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่มั่วเหมง

2) การใช้ :

ก. เลี้ยงตน (และคนที่เกี่ยวข้องรับผิตชอบ) ให้เป็นสุข

ข. เมื่อแผ่แบ่งปัน

ค. ใช้ทรัพย์ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์ เป็นบุญ (รวมทั้งใช้เผยแผ่ส่งเสริมธรรม)

3) คุณค่าทางจิตและปัญญา : ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่นมัวเมา กินใช้ทรัพย์สมบัติอย่างรู้เท่าทัน เห็นคุณโทษ มีจิตใจเป็นอิสระด้วยนิสสรณปัญญา และอาศัยทรัพย์ได้โอกาสที่จะพัฒนาจิตปัญญายิ่ง ๆ ขึ้นไป

ขอยกพุทธพจน์ที่ตรัสสอนในเรื่องการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์มาคู่เป็นตัวอย่าง

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 3 จำพวกเหล่านี้ มีปรากฏอยู่ในโลก, สามจำพวกไหน? คือ คนคาบอ กคนเทาเกียวก คนสองตา

“บุคคลคาบอเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีภควทสาณิกที่จะช่วยให้ไคโลกทรัพย์ที่ยังไมไค

¹ อนุทสก.24/91/194 (เคยอ้าง)

หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน กับทั้งไม่มีกวางศานิกที่จะช่วยให้รู้จักธรรม ที่เป็นกุศล เป็นอกุศล... ธรรมมีโทษไม่มีโทษ...ธรรมทรมธรรมประณีต...ธรรมที่เปรียบได้กับทองคำหรือของขาว, นี้เรียกว่าบุคคล คาบอ

“บุคคลตาเคียวเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ มีกวางศานิกที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ไค้ หรือทำ โภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน แต่ไม่มีกวางศานิกที่ช่วยให้รู้จักธรรมที่เป็นกุศลเป็นอกุศล...ธรรมมีโทษไม่มีโทษธรรมทรมธรรมประณีต...ธรรมที่เปรียบได้กับทองคำหรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลตาเคียว

“บุคคลสองตาเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้ มีกวางศานิกที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ไค้ หรือ ทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน อีกทั้งมีกวางศานิกที่ช่วยให้รู้จักธรรมที่เป็นกุศลเป็นอกุศล...ธรรมมีโทษไม่มี โทษ...ธรรมทรมธรรมประณีต...ธรรมที่เปรียบได้กับทองคำหรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลสองตา....

“คนตาบอด ตาเสีย มีแต่กาลิเคราะห์ร้ายทั้งสองทาง คือ โภคทรัพย์อย่างที่ว่าก็ไม่มีความดีก็ไม่มี กระทำ; อีกคนหนึ่ง ที่เรียกว่า ตาเคียว เที้ยวแสวงหาแต่ทรัพย์ ถูกธรรมก็เอาผิดธรรมก็เอา ไม่ว่าจะเป็ นการลักขโมย คดโกง หรือโกหกหลอกลวงก็ได้ เขาเป็นคนเสวยกามที่ฉลาดสะสมทรัพย์ แต่จากนี้ ไปนรก คนตาเคียวย่อมเดือดร้อน; ส่วนคนที่เรียกว่าสองตา เป็นคนประเสริฐ ย่อมปันทรัพย์ซึ่งได้มากด้วยความขยัน จากกองโภคะที่ได้มาโดยชอบธรรม ออกเผื่อแผ่ มีความกตัญญูประเสริฐ มีจิตใจแน่วแน่ ย่อมเข้าถึงสถานคิ งามที่ไปแล้วไม่เศร้าโศก: ฟังหลักวันคนตาบอดและคนตาเคียวเสียให้ไกล ควรคบหาแต่คนสองตาผู้ประ เเสริฐ”¹

ตัวอย่างคำสอนคติเตือนการสั่งสมครอบครองทรัพย์สมบัติไว้โดยไม่ใช้ให้เป็นประโยชน์ เช่น มีเรื่อง ว่า คราวหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศล เสด็จมาเฝ้าพระพุทธเจ้าแต่ยังวัน พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า พระองค์เสด็จมาจากไหนแต่ยังวัน พระเจ้าปเสนทิโกศลก็กราบทูลว่า มีคหบดีที่เป็นเศรษฐีในพระนคร หลวงถึงแก่กรรม พระองค์จึงให้ชนทรัพย์สมบัติที่ไม่มีบุตรรับมรดกเข้าไปไว้ในพระราชวังแล้วเสด็จมา เฝ้าพระพุทธเจ้า พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลถึงจำนวนทรัพย์ที่ขนไปวังว่า เฉพาะเหรียญทองอย่าง เดียวมีถึง 8 ล้าน ส่วนเหรียญเงินเป็นต้นไม่ต้องพูดถึง แต่ตัวคหบดีนั้นเมื่อยังมีชีวิตอยู่ บริโภคอาหาร เพียงปลายข้าวกับน้ำส้ม นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบตัดเป็นสามชิ้นเย็บติดกัน ยานพาหนะก็ใช้รถเก่า ๆ กันร่วมทำ ด้วยไปไม้

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เป็นอย่างนี้แหละมหาบพิตร อสัคนุชได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมไม่เลียงคน ให้เป็นสุขให้เิบอ้อม ไม่เลียงมารคาบิคา...บุตรภรรยา...คนรับใช้กรรมกรคนงาน...มิตรสหายผู้ร่วมงาน ให้เป็น สุขให้เิบอ้อม ไม่ประคิฐฐานทักษิณอันส่งผลสูงในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งอำนวยอารมณคิงาน มีผลเป็น สุข เป็นไปเพื่อสวรรค์, โภคะของเขาที่มิไค้กินใช้โดยชอบเหล่านั้น ราชาทั้งหลายย่อมรีบเอาไปเสียบ้าง โจร ย่อมลักเสียบ้าง ไฟย่อมไหม้เสียบ้าง น้ำย่อมพัดพาไปเสียบ้าง ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักย่อมเอาไปเสียบ้าง, โภคะ

¹ อ.ต.ก.20/468/162

เหล่านั้นของเขาซึ่งมีไคกินใช้โดยชอบยอมหมกสิ้นไปเปล่า ไม่ถึงการบริโภคะ, เปรียบเหมือนสระน้ำในดิน อมนุษย์ ทั้งที่มีน้ำใส เช่น จิกสนิท กระ้างแจ้ว มีท่าเรียบราบ น้ำรินรมย์ คนจะคักเขาก็ไม่ได้ จะค่อม จะอาบ จะทำตามปรารถนาก็ไม่ได้....

“ส่วนสัตว์บุรุษ ไคโกะอันโอฬารแล้ว ย่อมเลี้ยงตัวให้เป็นสุข ให้เอิบอ้อม เลี้ยงมารคาบิดา...บุตรภรรยา ...คนรับใช้กรรมกรคนงาน...มิตรสหายผู้ร่วมงานให้เป็นสุข ให้เอิบอ้อม ย่อมประคองฐานทักษิณอันส่งผลสูง ในสมณพรหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งอานวยอารมณ์ทั้งงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์, โภคะของเขาที่ไคกินใช้ โดยชอบเหล่านั้น ราชาทรงหลายก็ไม่ชนเอาไป โจรทั้งหลายก็ลักไม่ได้ ไฟก็มีไคใหม่ น้ำก็มีไคพุดพาไป ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักก็เอาไปไม่ได้, โภคะเหล่านั้นของเขา ซึ่งกินใช้โดยชอบ ย่อมถึงการบริโภคะ ไม่หมก สิ้นไปเปล่า, เปรียบเหมือน สระน้ำไม่ไกลหมู่บ้านหรือนิคม มีน้ำใส เช่น จิกสนิท กระ้างแจ้ว มีท่าราบ เรียบ น้ำรินรมย์ คนจะคักไปก็ได้ จะค่อมก็ได้ จะอาบก็ได้ จะทำตามปรารถนาก็ได้....

“คนชั่วไคทรัพย์แล้ว ตัวเองก็ไม่กินใช้ ทั้งก็ไม่ให้(แก่ใครๆ) เหมือนคังน้ำอยู่ในดินของอมนุษย์จะใช้ค่อม ก็ไม่ได้ คนยอมมอไคใช้, ส่วนวิญญูชนมีปัญญา ไคโกะแล้ว ย่อมกินใช้ และทำกิจ (งานของคนและการกุศล ช่วยผู้อื่น), เขาเป็นคนเลิกล้ำ ไคเลี้ยงดูหมู่ญาติแล้ว ไม่มีใครคิดเคียนไค ย่อมเข้าถึงดินสวรรค์”¹

“มหาบพิตร เหล่าสัตว์(=สัตว์มนุษย์) จำพวกที่ไคโกะทรัพย์ยิ่งใหญ่โอฬารแล้ว ไม่มัวเมา ไม่ประมาท ไม่หลงใหลในกาม และทั้งไม่ปฏิบัติผิดร้ายต่อสัตว์(มนุษย์)ทั้งหลายนั้น มีอยู่ในโลกเพียงจำนวนน้อย, ส่วน เหล่าสัตว์จำพวกที่ไคโกะทรัพย์ยิ่งใหญ่โอฬารแล้ว มัวเมา ประมาท หลงใหลในกาม และทั้งปฏิบัติผิดร้าย ต่อสัตว์ทั้งหลายนั้นแหละ มีอยู่ในโลกจำนวนมากมากกว่าโดยแท้”²

ท่านเปรียบคนที่เก็บรวบรวมทรัพย์ไว้แล้วไม่ใช้ไม่แบ่งปัน ว่าเป็นเหมือนนกชนิดหนึ่ง เรียกว่า มัยหก ซึ่งคอยเฝ้าต้นเลียบที่มีผลสุกแล้วก็ร้องว่า “มัยหัง มัยหัง” (แปลว่า ของข้า ของข้า) เมื่อหมู่นก อื่น ๆ พากันบินมาจิกกินผลเลียบแล้วบินไป นกมัยหกก็ได้แต่ร้องเพ้ออยู่นั่นเอง³ ในคัมภีร์ต่าง ๆ มีเรื่องราวดำเนินคดีเห็นคนตระหนี่ที่เก็บสะสมทรัพย์ไว้โดยไม่ใช้ ไม่ช่วยใคร โดยเฉพาะการทรมานเปลี่ยนใจ เศรษฐีที่มีพฤติกรรมเช่นนั้นมากหลายเรื่อง เป็นการแสดงมติของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการครอบครองและกินใช้ทรัพย์เป็นอย่างดี⁴

พระสูตรต่อไปนี้ แสดงหลักธรรมเกี่ยวกับอาชีพะของคฤหัสถ์ ในด้านการแสวงหาทรัพย์บ้าง การ ใช้จ่ายทรัพย์บ้าง ความสุขที่พึงได้รับจากอาชีพะอันชอบธรรมบ้าง นำมาลงไว้พอประกอบความเข้าใจ เกี่ยวกับสัมมาอาชีพะ

¹ ส.ส.15/386-9/130-2.

² ส.ส.15/341/106

³ ขุ.ชา.27/931/204

⁴ ในพระสูตรมีเรื่องยึดทรัพย์เศรษฐีอีก ใน ส.ส.15/390/133; เล่าเพิ่มเติมในมัยหกสกุณชาดก, ขา.อ.5/94; นอกจากนี้ ดู สุราโฆชนชาดก, ขา.อ.8/284; เรื่องมัจฉริยโกสิยเศรษฐี, ธ.อ.3/30; อิลลิสชาดก, ขา.อ.2/163; เรื่องพิหาร- ปาทกเศรษฐี, ธ.อ.5/15

ก. การแสวงหาและการรักษาทรัพย์

ครั้งหนึ่ง อุชชยพราหมณ์ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และกราบทูลว่าตนจะไปอยู่ต่างถิ่น จึงขอให้พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขปัจจุบัน และธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขภายหน้า พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า

“อุกรพราหมณ์ ธรรม 4 ประการนี้ เป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในปัจจุบัน กล่าวคือ อฏฐฐานสัมปทา อารักขสัมปทา กัลยาณมิตตตา สมชีวิตา

1. อฏฐฐานสัมปทา เป็นไฉน? คืออุกบุรุษหาเลี้ยงชีพด้วยความขยันในการทำงาน ไม่ว่าจะเป็นกสิกรรมก็ดี พาณิชยกรรมก็ดี โครกกรรม ก็ดี ราชการทหาร ก็ดี ราชการพลเรือนก็ดี ศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี เธอเป็นผู้ขยันขันแข็งขานานา ไม่เกียจคร้าน ในงานนั้น ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอบสวนตรวจตรา รู้จักวิธีปฏิบัติในเรื่องนั้นๆ สามารถทำ สามารถจัดการ, นี้เรียกว่าอฏฐฐานสัมปทา

2. อารักขสัมปทา เป็นไฉน? คือ กุลบุตรมีโภคทรัพย์ ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร สั่งสมไว้ด้วยความกำลังแขน อย่างอาบหรือค่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม เธอจัดการรักษาคุ้มครองโภคทรัพย์ เหล่านั้น โดยพิจารณาว่า ทำอย่างไร พระราชาทั้งหลายจะไม่พึงริบโภคะเหล่านี้ของเราเสีย พวกโจรไม่พึงลักไปเสีย ไฟไม่พึงไหม้เสีย น้ำไม่พึงพัดพาไปเสีย ทายาทร้ายจะไม่พึงเอาไปเสีย, นี้เรียกว่า อารักขสัมปทา

3. กัลยาณมิตตตา เป็นไฉน? คืออุกบุรุษเข้าอยู่อาศัยในคามหรือนิคมโคกก็ตาม เธอเข้าสนิทสนมสนทนาปราศรัย ถกถ้อยปรึกษา กับท่านที่เป็นกหบดีบ้าง บุตรกหบดีบ้าง พวกคนหนุ่มที่มีความประพฤติเป็นผู้ใหญ่บ้าง คนสูงอายุที่มีความประพฤติเป็นผู้ใหญ่บ้าง ผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา, เธอศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยศรัทธาของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธา ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยศีลของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยศีล ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยจาคะของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยจาคะ ศึกษาเยี่ยงอย่างความเพียบพร้อมด้วยปัญญาของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญา, นี้เรียกว่ากัลยาณมิตตตา

4. สมชีวิตา เป็นไฉน? คืออุกบุรุษเลี้ยงชีพพอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยเกินไป ไม่ให้ฝืดเคืองเกินไป โดยรู้เข้าใจทางเพิ่มพูนและทางลดถอยแห่งโภคทรัพย์ ว่าทำอย่างนี้รายได้ของเราจึงจะเหนือรายจ่าย และรายจ่ายของเราจึงจักไม่เหนือรายได้ เปรียบเหมือนคนชั่งตราชั่งหรือลูกมือคนชั่งยกตราชั่งขึ้นแล้ว ย่อมรู้ว่าหย่อนไปเท่าไหน หรือเกินไปเท่านี้..., ถ้าหากอุกบุรุษนี้มีรายได้น้อย แต่เลี้ยงชีพอย่างฟุ้งเฟ้อ ก็จะมีผู้กล่าวว่า เอาไคว่ว่า กุลบุตรผู้นี้กินใช้ทรัพย์สมบัติเหมือนคนกินมะเกลือ, ถ้าอุกบุรุษนี้มีรายได้มากแต่เลี้ยงชีพอย่างฝืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวว่าเอาไคว่ว่า กุลบุตรผู้นี้คงจะกายอย่างคนอนาถา, แต่เพราะอุกบุรุษนี้เลี้ยงชีพพอเหมาะ... นี้จึงเรียกว่า สมชีวิตา

อุกรพราหมณ์ โภคะที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมมีอบายมุข (ช่องทางเสื่อม) 4 ประการ คือ เป็นนักเลงหญิง เป็นนักเลงสุรา เป็นนักเลงการพนัน มีมิตรชั่วสหายชั่ว ผักไฟในคนชั่ว เปรียบเหมือนอ่างเก็บน้ำแหล่งใหญ่ มีทางไหลเข้า 4 ทาง มีทางไหลออก 4 ทาง หากคนปิกทางน้ำเข้าเสีย เปิดแต่ทางน้ำออก

อีกทั้งฝนก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนี้อ่างเก็บน้ำใหญ่นั้นเป็นอันหวังได้แต่ความล้นน้อยลงอย่างเดียว ไม่มีความเพิ่มขึ้นได้เลย....

อุกรพราหมณ์ โภคะที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมมีอายุขัย (ช่องทางเพิ่มพูน) 4 ประการ คือ ไม่เป็นนักเลงหญิง ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่เป็นนักเลงการพนัน ไม่มีครี มีสหยาศี ใฝ่ใจในกัลยาณชน เปรียบเหมือนอ่างเก็บน้ำแหล่งใหญ่ มีทางไหลเข้า 4 ทาง มีทางไหลออก 4 ทาง หากคนเปิดทางน้ำเข้า ปิดทางน้ำออก และฝนก็ตกถูกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนี้ อ่างเก็บน้ำใหญ่นั้น ย่อมเป็นอันหวังได้แต่ความเพิ่มพูนขึ้นอย่างเดียว ไม่มีความล้นน้อยลงเลย....อุกรพราหมณ์ ธรรม 4 ประการเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขปัจจุบัน แก่กุลบุตร”

จากนั้นตรัสแสดงธรรม 4 ประการที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขเบื้องต้น (สัมปราชิตตะ) คือ สัทธาสัมปทา ศีลสัมปทา จาคสัมปทา และปัญญาสัมปทา¹

ข. ความสุขอันชอบธรรมที่กุหลุหัตถ์ควรมี

หลักต่อไปนี้ เรียกกันง่าย ๆ ว่าความสุขของกุหลุหัตถ์ 4 ประการ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสแก่นาถบิณฑิก กุหลุหัตถ์ว่า

“อุกรกหบดี ความสุข 4 ประการนี้ เป็นสิ่งที่กุหลุหัตถ์ผู้บริโภคมาน ควรใ้ควรถึงอยู่เรื่อย ๆ ตามกาลตามสมัย, ความสุข 4 ประการนั้นคือ อตฺติสุข โภคสุข อนณสุข อนวัชชสุข

1. อตฺติสุข (สุขเกิดจากความมั่งคั่ง) เป็นไฉน? คือ กุหลุหัตถ์มีโภคะอันหาได้ไ้ด้วยความขยันหมั่นเพียร สะสมขึ้นไ้ไ้ความกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ไ้ไ้มาโดยธรรม, เธอยอมไ้ความสุข ไ้ไ้ความโสมนัสว่า เรามีโภคะที่หาได้ไ้ด้วยความขยันหมั่นเพียร สะสมขึ้นไ้ไ้ความกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ เป็นของชอบธรรม ไ้ไ้มาโดยธรรม, นี้เรียกว่าอตฺติสุข

2. โภคสุข (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์บริโภค) เป็นไฉน? คือ กุหลุหัตถ์กินใช้และทำสิ่งคิงามเป็นบุญทั้งหลาย ไ้ไ้ความที่หาได้ไ้ด้วยความขยันหมั่นเพียร อันสะสมขึ้นมากไ้ความกำลังแขนอย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ ซึ่งเป็นของชอบธรรม ไ้ไ้มาโดยธรรม, เธอยอมไ้ความสุข ไ้ไ้ความโสมนัส ว่า ไ้ไ้ความที่หาได้ไ้ด้วยความขยันหมั่นเพียร....ไ้ไ้มาโดยธรรม เราก็ไ้กินใช้และไ้ทำสิ่งคิงาม อันเป็นบุญทั้งหลาย, นี้เรียกว่าโภคสุข

3. อนณสุข (สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้) เป็นไฉน? คือกุหลุหัตถ์ไม่คิดหนี้สินไร ๆ ของใคร ๆ ไม่ว่าน้อยหรือมาก เธอยอมไ้ความสุข ไ้ไ้ความโสมนัสว่า เราไม่คิดหนี้สินไร ๆ ของใคร ๆ. อน ไม่ว่าน้อยหรือมาก, นี้เรียกว่า อนณสุข

4. อนวัชชสุข (สุขเกิดจากความประพฤติสุจริตไร้โทษ) เป็นไฉน? คือ อริยสาวกเป็นผู้ประกอบไ้กายกรรมไม่มีโทษ ประกอบไ้วจีกรรมไม่มีโทษ ประกอบไ้มโนกรรมไม่มีโทษ เธอยอมไ้ความสุข ไ้ไ้ความโสมนัสว่า เราเป็นผู้ประกอบไ้กายกรรมไม่มีโทษ ประกอบไ้วจีกรรมไม่มีโทษ ประกอบไ้

¹ อ.อุ.อ.ก.23/145/294 และมีคล้ายกันใน อ.อุ.อ.ก.23/144/289; 172/333; 173/334; ธรรมเป็นไปเพื่อสัมปราชิตตะ 4 ประการ ไ้กล่าวไว้แล้วในตอนว่าด้วย โสดาบัน

มโนกรรมไม่มีโทษ, นี้เรียกว่าอนวัชชสุข

“เมื่อตระหนักถึงความสุขจากความไม่เป็นหนี้แล้ว คนจะพึงระลึกถึงสุขที่เกิดจากความมีทรัพย์, เมื่อกินใช้ ก็เห็นแจ้งชัดด้วยปัญญาถึงโภคสุข, เมื่อเห็นอย่างแจ้งชัด เขามีปัญญา ย่อมเข้าใจ ทั้งสองส่วนเทียบกันได้ (แลเห็นว่า) ความสุขทั้ง 3 อย่างข้างคั่นนั้น มีค่าไม่ถึงเสียที่ 16 ของความสุขที่มีความประพฤติกุศลสุจริตไว้โทษ”¹

ก. การใช้จ่ายทรัพย์

ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงเหตุผลในการที่จะมีทรัพย์ หรือประโยชน์ที่ควรถือเอาจากทรัพย์สมบัติ แก่อนาถบิณฑิกคฤหบดี โดยตรัสให้เหมาะกับสภาพสังคมสมัยนั้น พึงพิจารณาจับเอาสาระตามสมควร ดังต่อไปนี้

“คฤหบดี ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะทั้งหลาย มี 5 ประการดังนี้, 5 ประการคือ

1. ค่ายโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร สะสมขึ้นมาด้วยกำลังแขน อย่างอาบเหงื่อต่างน้ำ ซึ่งเป็นของชอบธรรม ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมเลี้ยงตัวให้เป็นสุข ให้เอิบอím เอาใจใส่ดูแลตนให้เป็นสุข โดยชอบ ย่อมเลี้ยงมารดาบิดา...บุตรภรรยาคนรับใช้กรรมกรคนงานให้เป็นสุข ให้เอิบอím เอาใจใส่ดูแลให้เป็นสุขโดยชอบ, นี่คือประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ข้อที่ 1

2. อีกประการหนึ่ง ค่ายโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมเลี้ยงมิตรสหายและผู้ร่วมกิจการงานทั้งหลาย ให้เป็นสุข ให้เอิบอím เอาใจใส่ดูแลให้เป็นสุขโดยชอบ, นี่คือประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ข้อที่ 2

3. อีกประการหนึ่ง ค่ายโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมป้องกันโภคะจากภยันตรายที่จะเกิดแต่ไฟ น้ำ พระราชา โจร หรือทายาทร้าย ทำตนให้สวัสดิ์, นี่คือประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ข้อที่ 3

4. อีกประการหนึ่ง ค่ายโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมกระทำพลี 5 อย่างคือ ญาติพลี (สงเคราะห์ญาติ) อติพิบัติ (ต้อนรับแขก) ปุพพเปกพลี (ทำบุญอุทิศผู้ล่วงลับ) ราชพลี (บำรุงราชการ) เทวตาพลี (ถวายเทวคาหรือบำรุงศาสนา), นี่คือ ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะข้อที่ 4

5. อีกประการหนึ่ง ค่ายโภคะที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร...ได้มาโดยธรรม อริยสาวกย่อมประคองรักษาทุกขินาอันส่งผลสูง อันอันวยอารมณฺ์ถึงงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์ ในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้เว้นจากความมัวเมาประมาท ทั้งอยู่ในขันติโสรัจจะ ซึ่งฝึกฝนตนเอง ทำตนเองให้สงบ ทำตนเองให้หายร้อนกิเลสได้, นี่คือประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ข้อที่ 5

คหบดี ประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะมี 5 ประการเหล่านี้แล, ถ้าเมื่ออริยสาวกนั้นถือเอาอยู่ซึ่งประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ 5 ประการเหล่านี้ โภคทรัพย์หมดสิ้นไป เขาย่อมมีความคึกคักอย่างนี้ว่า อันใดเป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่งโภคะ ประโยชน์เหล่านั้นเราก็คือถือเอาแล้ว และโภคะของเรา ก็หมดสิ้นไป โดยนัยนี้

¹ อภ.จตุกก.21/62/90

อริยสาวกนั้นก็ไม่มีวาทะที่ผิดใจ; และหากว่าเมื่ออริยสาวกนั้นถือเอาอยู่ซึ่งประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่ง โภคะ ๕ ประการเหล่านี้ โภคะทรัพย์เพิ่มพูนขึ้น เขาย่อมมีความคิดว่า อันใดเป็นประโยชน์ที่ควรถือเอาแห่ง โภคะ ประโยชน์เหล่านั้นเราก็คือเอาแล้ว และโภคะของเราก็ก็นำมาเพิ่มพูนยิ่งขึ้น โดยนัยนี้ อริยสาวกนั้นก็ไม่มีวาทะที่ผิดใจ เป็นอันไม่มีความผิดใจทั้งสองกรณี”¹

ผู้ครองเรือน เมื่อมีกินมีใช้แล้วท่านถือเป็นหลักสำคัญที่จะต้องให้ปันเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นและถือว่าการปฏิบัติเช่นนั้นเป็นการดำเนินตามมรรคาแห่งอารยชน ดังภาษิตว่า

“มีน้อย ก็พึงให้ทานน้อย มีปานกลาง ก็พึงให้ปานกลาง มีมากก็พึงให้ทานมาก การไม่ให้เลย ย่อมไม่สมควร; ฉะนั้นท่านโกสิยเศรษฐี เราขอกล่าวแก่ท่านว่า จงให้ปันและจงกินใช้, จงขึ้นสู่มรรคาแห่งอริยชนเถิด ผู้กินคนเดียวไม่ได้ความสุขออก”²

การฝึกตนในการให้ปันนี้ อาจทำได้โดยตั้งเป็นวัตร คือข้อปฏิบัติที่ถือพิเศษเป็นประจำอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เมื่อมีรายได้เท่านั้น จะต้องบริจาคช่วยผู้อื่นในอัตราส่วนเท่านั้น หรือจะบริจาคช่วยกิจการกุศลเดือนละครั้งหรือปีละครั้งเท่านั้น ๆ เป็นต้น บางท่านถึงกับถือวัตรว่า แม้แต่จะรับประทานข้าวแต่ละมื้อ ถ้ายังไม่ได้ให้อะไรใครเลยก็จะยังไม่รับประทาน เช่นท่านเศรษฐีผู้กลับใจแล้วท่านหนึ่ง ถือเป็นวัตรว่า

“ข้าพเจ้าหากยังมิได้ให้ปัน ก็จะไม่กินแม้แต่ข้า”³

ส่วนพระภิกษุสงฆ์ซึ่งเป็นอยู่ด้วยอาศัยปัจจัยสี่ที่ชาวบ้านแบ่งปันให้ ไม่ได้ประกอบศิลปวิทยาเลี้ยงชีพ ก็ไม่มีสิทธิเรียกร้องเลือกอาหารหรือปัจจัยยังชีพทั้งหลาย ต้องทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย มักน้อย สันโดษ ดำเนินตามหลัก *อริยวงศ์ 4* ประการคือ

1. ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้สันโดษด้วยจิรคามมิตามได้, เป็นผู้มียกย่องสรรเสริญคุณแห่งความสันโดษด้วยจิรคามมิตามได้, ไม่ประกอบบอเนสนา (การแสวงหาในทางที่ผิด) เพราะเห็นแก่จิรว, เมื่อไม่ไ้จิรว ก็ไม่กระวนกระวาย, เมื่อไ้จิรว ก็ไม่คิด ไม่สยบ ไม่หมกมุ่น ย่อมใช้สอยอย่างรู้ทันเห็นโทษ มีปัญญาลงคักตัวออกได้, และทั้งไม่ยกตน ไม่ชมผู้อื่น ด้วยความสันโดษด้วยจิรคามมิตามไ้ดังนี้; ภิกษุโคขยัน จักเจน ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น ในจิรวสันโดษนั้น ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้สติในอริยวงศ์อันเป็นของเก่า มีมาแต่ดั้งเดิม

2. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้สันโดษด้วยบิดบาตคามมิตามได้ ฯลฯ

3. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้สันโดษด้วยเสนาสนะคามมิตามได้ ฯลฯ

4. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีการบำเพ็ญกุศลธรรมเป็นที่รื่นรมย์ ชื่นชมยินดีในการบำเพ็ญกุศลธรรม มีการละอกุศลธรรมเป็นที่รื่นรมย์ ชื่นชมยินดีในการละอกุศลธรรม ทั้งไม่ยกตน ไม่ชมผู้อื่น ด้วยความเป็นผู้มีการบำเพ็ญกุศลธรรมเป็นที่รื่นรมย์ ด้วยความชื่นชมยินดีในการบำเพ็ญกุศลธรรม ด้วยความเป็นผู้มีการละ

¹ อ.ป.ญจ.22/41/48; มีคล้ายกันใน อ.จ.ต.ก.21/61/88

² ข.ช.28/250/88

³ ข.ช.28/260/90; 273/94

อภุศลธรรมเป็นที่ร้นรมย์ กว้ยความชื่นชมยินดีในการละอภุศลธรรมนั้น, ภิกษุโคขณจกเจเน ไม่เกียจกร้าน มีสัปปัญญะ มีสคิมัน ในภาวนาและปหานะนั้น ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้สติทในอริยวงศ์อันเป็นของเก่า มีมาแต่กัังเคิม.....”¹

นอกจากนี้พบว่า การมีทรัพย์มิใช่เป็นจุดหมายในตัว แต่เป็นเพียงอุปกรณ์สำหรับสนับสนุนการทำความดีงามเพื่อชีวิตตนและผู้อื่นแล้ว พึงทราบขอบเขตแห่งคุณค่าของทรัพย์สมบัติ และการที่จะต้องแสวงหาสิ่งอื่นที่มีคุณค่าสูงยิ่งขึ้นต่อไปด้วย เช่น

“การงาน วิชา ธรรม ศีล และชีวิตอุคม, สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิด้วยสิ่งทีกล่าวมานี้ หาใช่ด้วยโภค หรือทรัพย์ไม”²

“ข้าพเจ้ามองเห็นคนทั้งหลายในโลกที่เป็นผู้มีทรัพย์ ได้ทรัพย์สินแล้ว ย่อมไม่ให้ปันเพราะความลุ่มหลงโลกทรัพย์ เอาแต่สังสมไว้ และปรารถนาความทั้งหลายยิ่งขึ้นไป

“ราชารุกรานมิชยทั้งแผ่นดิน ครอบครองปฐพีจรคศาคร ไม่อ้อมแคฝั่งสมุทรข้างนี้ ยังปรารถนาฝั่งสมุทรข้างโน้นอีก ทั้งพระราชาและเหล่ามนุษย์ทั้งหลายอื่นเป็นอันมาก ยังมีทันสิ้นความทะเยอทะยาน ก็เข้าถึงความตาย ทั้งยังพรวงอยู่นั่นเอง ก็พากันละทิ้งร่างกายไป ความอ้อมก้วยกามทั้งหลายย่อมไม่มีในโลกเลย

“ญาติทั้งหลายพากันสยายผมร่าให้ถึงผู้นั้น กล่าวร่าพันว่า โอ้(ที่รัก)ของพวกเราจากกลับไปเสียแล้วหนอ แล้วเอาผ้าห่อหุ้มเขา นำเอาไปขึ้นเชิงตะคอน จักการเผา เขาถูกสัปหรือเอาหลวาทิมแทงไป ไหมไฟไหมคไป มีแต่ผ้าผืนเดียวคิกตัว ละทิ้งทรัพย์สมบัติไป

“เมื่อจะกาย ญาติ มิตร หรือสหายทั้งหลาย จะเป็นทีค่านทานไว้ไค้ ก็ไม่มี ทรัพย์สินของเขาพวกทีรับมรคกก็ขนเอาไป ส่วนสัตว์ก็ไปตามกรรม เมื่อตายทรัพย์สักหนอยก็คิกตามไปไมไค้ บุคร ภรรยา ทรัพย์ และแว่นแคว้นก็เชนกัน คนจะไค้อายูยีนเพราะทรัพย์ก็หาไม จะกัจจกราค้วยทรัพย์ไค้ก็หาไม ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวชีวิตนี้ว่าน้อยนั้ ไมย้งยีน มีความแปรปรวนเป็นธรรมค

“ทั้งคนมี ทั้งคนจน ต่างก็กระทบผัสสะ ทั้งคนพาล ทั้งนักปราชญ์ ก็ถูกกระทบเหมือนกัน แต่คนพาลเพราะความที่อ่อนปัญญา ย่อมนอนผวาควาค ส่วนผู้เป็นปราชญ์ ถึงถูกผัสสะกระทบก็หาสะท้านไม เพราะฉะนั้น ปัญญานั้นแหละจึงประเสริฐกว่าทรัพย์ กว้ยเป็นเหตุให้บรรลุจุดหมายสูงสุดไค้ในโลกนี้”³

อุปกรณ์สำคัญของการประกอบสัมมาอาชีวะ ก็คือศิลปวิทยา หรือสิปปะ (วิชาชีพ ฝีมือ ความจัดเจนงาน) ดังนั้น ท่านจึงเตือนให้ชนชายศึกษาศิลปวิทยา และให้บิดามารดาถือเป็นหน้าที่ที่จะให้

¹ อ.จ.จุกก.21/28/35 (ข้อความทีละไว้พิงเทียบตามข้อ 1); มิดล้ายกันที่ ที.ป.11/237/236; ข.จุ.30/691/346

² ม.อ.14/738/471; ส.ส.15/147/46; 275/77; ท่านว่า การงาน = สัมมาภิมนตะ, วิชา = สัมมาภิภูติ และสัมมาสังกัปปะ, ธรรม = องค์ธรรมหมวดสมาธิ (การปลุกฝังฝึกปรือคุณธรรมและคุณภาพจิต), ศีล = สัมมาวาจาและสัมมาอาชีวะ, ชีวิตอุคม = อริยมรรคหรือสัมมาอาชีวะไค้ (ดูคำอธิบายนัยอื่นด้วยใน ม.อ.3/724; ส.อ.1/108; วิสุทธิ.ฎีกา 1/16)

³ ม.ม.13/451/411; ข.เถร.26/388/377

บุตรศึกษาเล่าเรียน แต่ความรู้วิชาชีพ หรือความชำนาญงานอย่างเดียวก็นำไป ท่านจึงให้มีพาส์จะ คือความเป็นผู้ได้สติมาก หรือศึกษาเล่าเรียนกว้างขวางประกอบด้วย เพื่อช่วยให้เห็นช่องทางในการ ประกอบสิปปะกว้างขวางออกไป สามารถบำเพ็ญประโยชน์ช่วยแก้ปัญหาให้แก่เพื่อนมนุษย์ได้ดียิ่งขึ้น และมีความคิดความเข้าใจมองเห็นอะไร ๆ กว้างขวางลึกซึ้ง โดยเฉพาะความรู้ความสัจที่ช่วยให้เกิด สัมมาทิฐิที่เป็นตัวแท้จริงแรกของการศึกษา พร้อมนั้นก็ให้ฝึกอบรมระเบียบวินัย เพื่อพร้อมที่จะนำ สิปปะไปใช้ในทางที่สุจริต และมีความประพฤติทั่วไปที่ดีงามเกื้อกูลแก่ความอยู่ร่วมกันกับผู้อื่น หรือแก่ สังคม กับทั้งฝึกฝนให้รู้จักพูดรู้จักเจรจาให้เป็นผลดี เป็นการขยายช่องทางดำเนินชีวิตและบำเพ็ญประโยชน์ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น หลักการขั้นต้นที่กล่าวนี้ดำเนินตามพุทธพจน์ว่า

“พาส์จะ (ความเป็นผู้ได้สติมากหรือเล่าเรียนกว้างขวางลึกซึ้ง) 1 สิปปะ (วิชาชีพหรือความชำนาญงาน) 1 วินัยที่ศึกษาก็แล้วหรือฝึกอบรมเป็นอย่างดีแล้ว 1 วาจาที่กล่าวไต่ 1 นี่เป็นอุคคมมงคล....การงานไม่ กังคังอาภูล นี่ก็เป็นอุคคมมงคล....กิจกรรมที่ไร้โทษ นี่ก็เป็นอุคคมมงคล”¹

นอกจากนี้ มีบาลีภาษิตเตือนให้ศึกษาศิลปวิทยาอีกมาก เช่น

“คนไม่มีศิลปวิทยา เลี้ยงชีวิตอยู่ไถ่ยาก”² “จงให้นุครเรียนรู้อริยา”³ “อะไรควรศึกษา ก็พึงศึกษา เด็ก”⁴ “ขึ้นชื่อว่าศิลปวิทยา ไม่ว่าอย่างไหน ๆ ให้ประโยชน์ไต่ทั้งนั้น”⁵

“อันความรู้ควรเรียนทุกอย่าง ไม่ว่าต่ำว่าสูง หรือปานกลาง ควรทำความเข้าใจทั้งหมด แต่ไม่ จำเป็นต้องใช้ทุกอย่าง วันหนึ่งจะถึงเวลาที่ความรู้นั้นนำมาซึ่งประโยชน์”⁶

วลา

มีข้อที่ขออย่าแทรกเข้ามาเกี่ยวกับอุคคมมงคลระดับนี้ว่า พาส์จะ ความชำของเชิงวิชาการ ควรมา พร้อมด้วย สิปปะ ความชำนาญในเชิงปฏิบัติ คือดีทั้งวิชาและฝีมือ ถ้าทั้งสองอย่างนี้มาเข้าคู่กันครบก็หวัง ได้ซึ่งความเป็นเลิศแห่งงาน ยิ่งถ้าเป็นคนมีวินัยที่ได้ฝึกมาอย่างดี และเป็นคนที่พูดเก่งคือรู้จักพูดจาให้ได้ ผล สามารถทำให้คนอื่นเข้าใจหรือเห็นตามได้ดี ชวนให้เกิดความร่วมมือและสามัคคี ก็ยิ่งหวังได้ว่า กิจกรรมจะประสบความสำเร็จ ครั้นส้าหับเข้าด้วยการปฏิบัติงานที่เรียบร้อยจับใจไม่คังคังอาภูล และ เสริมด้วยการทำกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ ก็ยิ่งเป็นเครื่องประกันถึงความสำเร็จบริบูรณ์แห่งชีวิตด้านการ

¹ พ.พ.25/5/3; พ.พ.25/317/376 (การงานหรือกิจกรรมที่ไร้โทษ คือกิจกรรมที่ดีงาม ไม่ก่อให้เกิดความเสียหาย โดยเฉพาะการบำเพ็ญประโยชน์ต่าง ๆ เช่น ช่วยรับใช้บริการ สร้างสวน ปลูกป่า สร้างสะพาน สมาทานอุโบสถ, ดู พุทฺทก.อ.156)

² พ.พ.27/1651/330

³ พ.พ.27/2141/434

⁴ พ.พ.27/108/35

⁵ พ.พ.27/107/35

⁶ พ.พ.27/817/184

งาน แต่เพื่อป้องกันมิให้มีช่องว่างที่บุคคลนั้นจะมัวหลงเพลิดเพลินแต่วิทยาและการงาน จนลืมหน้าที่ต่อบุคคลใกล้ชิดภายในความรับผิดชอบที่บ้าน ท่านจึงแทรกมงคลอีกสองอย่างเข้ามาในช่องว่างแรกที่เว้นไว้ คือ การบำรุงมารดา บิดา และการสงเคราะห์บุตรภรรยา ครั้นภาระด้านส่วนตัวครบครันแล้ว ท่านจะให้บุคคลผู้เป็นอริยสาวกนั้น คำนึงถึงความรับผิดชอบที่ตนจะพึงเกื้อกูลแก่คนอื่นขยายกว้างออกไปตลอดถึงเพื่อนมนุษย์ทั้งหมด ให้ชีวิตของตนก้าวหน้าไปในความดีงาม และได้ชื่อว่ามีส่วนร่วมในการผดุงธรรมของมนุษยชาติ ท่านจึงเสริมมงคลอีกสามอย่างเข้ามาในช่องว่างหลัง คือ ญาติสังกะ การสงเคราะห์ญาติ¹ ทาน การให้ปัน และธรรมจริยา การประพฤติธรรม เมื่อประพฤติตนได้เพียงนี้ ก็นับว่าเพียงพอสำหรับจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ครองชีวิตที่ดีงามในโลก

เรื่องอาชีวะนี้ เห็นควรพูดสรุปไว้อีก แม้จะต้องกล่าวความซ้ำซ้อนกับข้างต้นว่า พระพุทธศาสนายอมรับและยืนยันถึงความจำเป็นทางวัตถุ โดยเฉพาะปัจจัย 4 เช่น พุทธพจน์ที่ตรัสบ่อย ๆ ว่า “สพเพสตุตา อาหารภูจิติกา”² สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร เป็นต้น แต่ความจำเป็นแท้จริงนั้นอยู่ภายในขอบเขตเท่าที่พอดีจะช่วยชีวิตด้านกายดำรงอยู่ในภาวะดีงามที่ควรเป็นปกติของมัน คือปลอดภัยไม่บกพร่อง ปราศจากโทษของความขาดและความเกิน ไร้โรคไร้ภัยอันตราย และเป็นไปได้สบาย คือเกื้อกูลแก่การทำการงานและการบำเพ็ญความดีงามด้านจิตและปัญญาที่สูงขึ้นไป คุณค่าและความสำคัญของวัตถุนี้ ยังมีส่วนยึดหยุ่นโดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางสังคม และองค์ประกอบภายในบุคคลคือปัญญาที่รู้เข้าใจเท่าทันคุณโทษและขอบเขตความสำคัญของวัตถุ และความสามารถประสพปิติสุขที่ประณีตกว่าการเสพเสวยอามิสสุข ด้วยเหตุนี้ พุทธศาสนา จึงไม่สนใจที่จะกะเกณฑ์ว่าคนเราจะต้องมีวัตถุเท่ากัน เพราะเกณฑ์นั้นไม่ใช่เครื่องวัดว่าจะทำให้ทุกคนเป็นสุขและมีชีวิตที่ดีงามได้ แต่สนใจเกณฑ์อย่างต่ำที่ว่าทุกคนควรมีปัจจัย 4 เพียงพอที่จะมีชีวิตรอดได้ด้วยดี พ้นจากนั้นแล้ว พุทธศาสนายอมให้มีวัตถุเสพเสวยตามความพร้อมและพัฒนาการทางจิตปัญญา ภายในขอบเขตเท่าที่จะไม่เป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ข้อนี้หมายความว่า ในการที่จะมีชีวิตเป็นสุข บุคคลที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาดำย่อมต้องการวัตถุเสพเสวยหรือมี ชีวิตที่ขึ้นต่อความพรั่งพร้อมปรนเปรอทางวัตถุมากกว่าบุคคลที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาสูงกว่า ส่วนความตกต่ำแห่งจิตปัญญาที่เลยจากขอบเขตที่ยอมรับได้ออกไป ก็คือความต้องการที่กลายเป็นความหลงใหลมัวเมาเอาแต่หาสิ่งปรนเปรอตน หมกมุ่นเสพติดกามจนลืมนึกถึงภาวะที่ความพรั่งพร้อมทางวัตถุเป็นพื้นฐานเพื่อสิ่งดีงามที่สูงขึ้นไป และสามารถทำการบิพคันเบียดเบียนผู้อื่นได้ทันที เพื่อเห็นแก่ตน เลยจากนี้ออกไปอีกทางหนึ่ง ในทิศตรงข้าม ได้แก่ความยึดติดถือมั่นตกเป็นทาสของทรัพย์

¹ ของเดิมเรียงญาติสังกะไว้เป็นข้อท้าย แต่เป็นลำดับในคาถาซึ่งไม่ควรถือเคร่งครัดนัก ในที่นี้จึงนำมาจัดเข้าลำดับให้ใกล้กับสงเคราะห์บุตรภรรยา; อนึ่ง คำว่าญาติ อรรถกถาของพระสุตตันตปิฎกความจำกัฒมก (ขุ.ทก.อ.155; สุตต.อ.2/108) แต่ในคัมภีร์เนตติวิภาวินี (ฉบับพิมพ์ หน้า 185 อักษรไทยยังไม่พิมพ์) แก่คำญาติใน เนตติ.78 ว่ารวมถึงมิตรสหายและคนที่เกี่ยวข้องด้วย.

² ที.ปา.11/226/226; 375/289; ส.ม.19/357/94; อง.ทสท.24/28/59; ขุ.ปฎิ.31/2/6; 275/175

สมบัติเป็นต้นที่แสวงหาไว้ เกิดความหวงแหนห่วงกังวลจนไม่ยอมใช้ ไม่จ่ายทำประโยชน์ เป็นการเบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น ซึ่งนับเป็นความชั่วร้ายอีกรูปแบบหนึ่ง และเลยเถิดออกไปอีกเช่นเดียวกัน ก็คือ ความผิหวังเบื้อหน่ายกามวัตถุจนกลายเป็นเกลียดชัง ตั้งตัวเป็นปฏิปักษ์กับโลกามิสทั้งหลาย แล้วหันมาจงใจบีบคั้นชีวิตของตนเอง เป็นอยู่อย่างบีบรัดเข้มงวดวุ่นวายหรือหมกมุ่นอยู่กับวิธีการต่าง ๆ ที่จะจำซึ่งพรากตัวบีบคั้นตนให้พ้นจากอำนาจของวัตถุ ดูเิน ๆ บางทีวิธีการนี้คล้ายกับความเป็นอยู่อย่างอาศัยวัตถุแต่น้อย แต่ผิดพลาดที่ถือเอาการปฏิบัติเช่นนี้เป็นตัววิธีที่จะทำให้หลุดพ้น หรือมุ่งบีบคั้นทรมานตัวโดยมิใช่ทำด้วยปัญญารู้เท่าทันที่มุ่งความเป็นอิสระ ซึ่งอาศัยวัตถุเพียงเท่าที่จำเป็นเพื่อเปิดโอกาสให้โล่งกว้างสำหรับชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาและบำเพ็ญกิจด้วยกรุณา

การที่จะมีชีวิตเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อวัตถุเกินจำเป็น ก็คือการไม่สยบ ไม่หมกมุ่น ไม่หลงใหลมัวเมา ซึ่งอาศัยความรู้เท่าทันเห็นโทษหรือข้อบกพร่องของวัตถุที่เรียกว่าอาทีนวทัสสาวิ และมีปัญญาทำตัวให้เป็นอิสระได้ที่เรียกว่า *นิสสรณปัญญา* ผู้มีปัญญาย่อมรู้เท่าทันเห็นโทษของวัตถุ เช่นทรัพย์สินเงินทอง และสิ่งปรนเปรอทั้งหลายในลักษณะต่าง ๆ เช่นว่า มันอาจทำให้เราหลงติดเป็นทาสของมันได้ ทำให้สุขทุกข์ของเราต้องฝากอยู่กับมันทั้งหมด มันไม่อาจให้คุณค่าที่สูงขึ้นไปทางจิตปัญญา แม้แต่เพียงความสงบใจ และเมื่อหลงติดแล้วมันกลับเป็นตัวขัดขวางการประสบคุณค่าเช่นนั้นด้วยซ้ำ และที่สำคัญยิ่งก็คือ โดยธรรมชาติของมันเอง สิ่งเหล่านี้ขาดความสมบูรณ์ในตัวที่จะสนองความต้องการของเราได้อย่างเต็มอัมบริบูรณ์แท้จริง เพราะมันมีสภาวะเป็นของไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน แปรปรวนไปได้ ไม่มีใครสามารถเป็นเจ้าของครอบครองได้จริง ไม่อยู่ในอำนาจบังคับของเราจริง จะต้องสูญสลายพรากกันไปในที่สุด การครอบครองสิ่งเหล่านี้อย่างโง่เขลา ย่อมเป็นการทำตนเองที่ไม่มีทุกข์ ให้ต้องทุกข์ต้องเศร้า เมื่อเราเกิดมันก็ไม่ได้เกิดมากับเรา เมื่อเราตายมันก็ไม่ตามเราไป การที่ได้แสวงหาและมีมันไว้ ก็เพื่อใช้แก้ปัญหาบรรเทาความทุกข์ ไม่ใช่เอามาเพิ่มทุกข์แก่ตัว การมีทรัพย์สั่งสมไว้ไม่ใช่ประโยชน์ เป็นสิ่งหาสาระอันใดมิได้ ยิ่งยึดติดเป็นทาสของมันก็ยิ่งเป็นความชั่วร้ายซ้ำหนัก เมื่อรู้เข้าใจอย่างนี้แล้ว ก็กินใช้โดยเอาประโยชน์หรือคุณค่าที่แท้ของมันต่อชีวิต ใช้จ่ายทรัพย์ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตและแก่เพื่อนมนุษย์ บำเพ็ญสังคหวัตถุทั้งสี่ แบ่งปันกันไปบ้าง ช่วยสร้างเสริมสภาพสังคมชนิดที่ปิดกั้นการทำความชั่วเอื้ออำนวยแก่การทำความดีเกื้อกูลแก่การพัฒนาคุณภาพจิตและปัญญาโดยวิธีต่าง ๆ บ้าง ร่วมกันส่งเสริมกิจกรรมที่ดีงามและสนับสนุนคนที่ผดุงธรรมจรรโลงคุณภาพของมนุษย์บ้าง เป็นต้น ไม่ใช่การรวยเพื่อรวยยิ่ง ๆ ขึ้น หรือรวยยิ่งขึ้นเพื่อเสพเพื่อปรนเปรอตัวได้มากขึ้น กฎุหัสที่ขยันทำงานหาเลี้ยงชีวิตและได้ทรัพย์มาโดยสุจริต กินใช้ทรัพย์อย่างเมื่อแผ่ รับผิดชอบต่อชีวิตผู้อื่น และใช้ทรัพย์ทำประโยชน์ เป็นบุคคลที่ไ้รับยกย่องอย่างสูงในพุทธศาสนา ถือว่าเป็นผู้มีชัยทั้งโลกนี้และโลกหน้า¹ ยังมีปัญญาพอที่จะทำตนให้รอดพ้นเป็นอิสระได้ ไม่ตกเป็นทาสของทรัพย์สมบัติและโลกามิสอื่น ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตของตน ไม่ทำให้การ

¹ เช่น ที.ปา.11/174/195

ได้สิ่งเหล่านั้นมากลายเป็นเพียงการได้ทุกข์มาทับถมตัว สามารถเป็นอยู่ด้วยจิตใจเบิกบานผ่องใส โลกธรรมฉาบไม่ติด โลกามิสถุภไม่เปื้อน มีทุกข์เบาบาง และถอนตัวออกจากทุกข์ที่เกิดขึ้นแต่ละคราวได้ฉับไว ก็ยังนับว่าเป็นบุคคลผู้ประเสริฐ ท่านเหล่านี้ ถึงแม้จะเป็นอริยบุคคลชั้นโสดาบันหรือแม้อนาคามี ก็เป็นผู้ประกอบกิจการงานด้วยความเอาใจใส่รับผิดชอบ ไม่ปรากฏว่าท่านสนับสนุนให้คฤหัสถ์มีชีวิตไปวัน ๆ ไม่เอาใจใส่ความเป็นอยู่ ทอดทิ้งความรับผิดชอบต่าง ๆ ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นการดำเนินชีวิตด้วยความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น

ส่วนสงฆ์เป็นชุมชนตัวอย่างของชีวิตที่พึงอาศัยวัดดูน้อยที่สุด ทั้งนี้เกี่ยวข้องกับเงื่อนไขทางสังคม เพื่อฝึกฝนให้พระภิกษุสามารถมีชีวิตเช่นนั้นอย่างหนึ่ง เพื่อให้พระภิกษุอุทิศเวลาและแรงงานไปในด้านกิจเกี่ยวกับธรรมได้เต็มที่ไม่ว่าห่วงกังวลกับการแสวงหาวัตถุอย่างหนึ่ง เพื่อทำตัวให้ชาวบ้านเลี้ยงง่ายในฐานะที่เป็นผู้อาศัยการบำรุงของชาวบ้าน ไม่ประกอบอาชีพด้วยตนเองอย่างหนึ่ง และเพื่อดำรงภาวะความเป็นชุมชนอิสระที่พ้นจากอำนาจครอบงำแห่งระบบการทางสังคมได้มากที่สุด โดยที่การใช้แรงงานไม่เป็นไปเพื่อผลตอบแทนในทางอาชีวะอย่างหนึ่ง พระภิกษุทุกรูปไม่ว่าจะเป็นพระอรหันต์หรือปุถุชนก็ดำรงชีวิตตามหลักการอาศัยวัดดูให้น้อย อยู่เพื่อธรรมให้มาก อย่างเดียวกัน ไม่ปรากฏว่าพระพุทธรูปทรงมุ่งหวังให้คฤหัสถ์เป็นอยู่อย่างพระ และก็ไม่มีปรากฏว่าทรงมุ่งหวังให้คนมาบวชเป็นพระกันไปทั้งหมด สารัตถะของหลักการนี้น่าจะได้แก่ การให้มีชุมชนอิสระซ่อนอยู่ในสังคมใหญ่เพื่อเป็นแรงจูงใจทางธรรม หล่อเลี้ยงธรรมแก่สังคม และเป็นแหล่งอำนวยความสะดวกพ้นจากปัจจัยครอบงำของสังคมในเวลานั้น ๆ แก่ผู้ต้องการและพร้อมที่จะพ้นออกไป ชุมชนนี้มีทั้งชุมชนรูปแบบและชุมชนนามธรรม ชุมชนอิสระโดยรูปแบบได้แก่ภิกษุสงฆ์หรือที่บางที่เรียกว่าสมมติสงฆ์ อันแทรกซ้อนและลอยตัวอยู่ท่ามกลางสังคมใหญ่ของคฤหัสถ์ ชุมชนอิสระโดยนามธรรม ได้แก่สาวกสงฆ์หรือที่บางที่เรียกว่าอริยสงฆ์ อันประกอบด้วยอริยชนทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ที่แทรกซ้อนและลอยตัวอยู่ท่ามกลางสังคมใหญ่ของมวลปุถุชน สารัตถะนี้เท่ากับบอกว่า สังคมอุดมคติมิใช่สังคมที่มนุษย์ทั้งหลายเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน และสังคมเช่นนั้นเป็นไปได้ แต่สังคมอุดมคติเป็นสังคมที่มนุษย์ผู้มีพัฒนาการทางจิตปัญญาแม้จะแตกต่างกันแต่ก็กำลังก้าวหน้าไปสู่จุดหมายเดียวกัน และแม้จะแตกต่างกันแต่ก็อยู่อย่างกลมกลืนกัน กับทั้งเป็นสังคมที่มนุษย์มีทางเลือกออกไปอย่างดีงาม ในเมื่อไม่ต้องการอยู่ในสังคมใหญ่นั้น (แม้แต่ในยุคพระศรีอาริย์ที่ว่าคนเหมือนกันทุกอย่าง ก็ยังมีภิกษุสงฆ์เป็นชุมชนอิสระโดยรูปแบบเช่นเดียวกัน)

ศีลสำหรับพระภิกษุสงฆ์นั้น พระอรรถกถาจารย์ประมวลเข้าและจัดเป็นประเภทได้ 4 อย่าง เรียกว่า *ปาริสุทธิศีล* (ศีลเครื่องให้บริสุทธิ์ หรือความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล) 4 ประการคือ¹

1. ปาฏิโมกขสังวรศีล ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย ท่านว่าศีลข้อนี้รักษาสำเร็จด้วยศรัทธา

¹ วิสุทธิ.1/19-56; สงคห.55; พึงสังเกตว่า อินทริยสังวรนั้น ในบาลี (พระไตรปิฎก) ท่านจัดเข้าในหมวดสมาธิ เช่น ที.สี.9/321/255 (เคยอ้าง)

2. อินทรีย์สังวรศีล ศีลคือความสำรวมอินทรีย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมเช่นความชอบ ชัง คิดใจ หรือขัดใจครอบงำเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง 6 คือ เมื่อตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องสิ่งกระทบ และใจรู้คิดเรื่องราวต่าง ๆ ท่านว่าศีลข้อนี้สำเร็จด้วยสติ

3. อาชีวนาฬิสิกศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ได้แก่เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบธรรมบริสุทธิ์ ไม่ประกอบกรรมแสวงหาในทางที่ผิด เช่น ไม่พูดอวดอุตริมนุชยธรรมคือ ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ มรรค ผล นิพพาน ที่ไม่มีจริงในตน และไม่ออกปากขออาหารเพื่อตนเองบริโภคโดยมิได้เจ็บไข้ เป็นต้น ไม่กระทำกุหนาคือการหลอกลวง เช่นปั้นแต่งทำทางหน้าตาเคร่งครัดให้เขาเลื่อมใสถวายปัจจัยสี่ ไม่กระทำลปนา คือประจบเขากิน ไม่กระทำนิมิตคือเลศนัยต่าง ๆ ให้เขาถวายปัจจัย ไม่กระทำนิปเปสิกาคืออยู่เชื่องกลืนแก้มเพื่อให้เขายอมถวายปัจจัย และไม่เอาลาภต่อลาภเช่นให้ของน้อยแก่เขาไป เขาจะได้ถวายมากตอบมาเป็นต้น ท่านว่าศีลข้อนี้สำเร็จด้วยวิริยะ

4. ปัจจยัตถนิสิตศีล ศีลที่เกี่ยวกับปัจจัยสี่ ได้แก่ปัจจัยปัจจเวกขณะ คือใช้สอยปัจจัยสี่ด้วยพิจารณาให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์หรือคุณค่าที่แท้จริงของสิ่งนั้น ๆ ไม่บริโภคด้วยตัณหา เช่น ฉันทอาหารเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายให้สุขภาพดี มีชีวิตผาสุกทำกิจได้สบาย มิใช่เพื่อปรนเปรอหรือสนุกสนาน มัวเมา ท่านว่าศีลข้อนี้สำเร็จด้วยปัญญา.

ย้อนกลับไปพูดถึงคฤหัสถ์ เห็นควรสรุปเรื่องนี้ด้วยการกล่าวถึงข้อปฏิบัติบางอย่างที่ควรเน้นเป็นพิเศษเกี่ยวกับโภครัตถ์ ดังนี้

ก. ในแง่บุคคล ควรดำเนินตามพุทธปฏิปทาที่นิยมยกย่องคนมั่งมีทรัพย์ เฉพาะแต่ผู้ที่ร่ำรวยขึ้นมาด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยทางสุจริตชอบธรรม และใช้ทรัพย์นั้นทำสิ่งที่ดีงาม บำเพ็ญประโยชน์ คือ ยกย่องความเป็นคนดีมีประโยชน์เหนือความมั่งมีทรัพย์ โดยเฉพาะจะต้องฝึกสอนอบรมอนุชน(คนรุ่นใหม่) ให้มีค่านิยมที่จะเห็นเป็นความดีงามความสามารถอันน่าภาคภูมิใจ ต่อเมื่อได้สร้างสมโภครัตถ์นั้นด้วยความเพียรโดยสุจริต และมีความตั้งใจมุ่งหมายที่จะใช้ทรัพย์นั้นทำสิ่งที่ดีงาม บำเพ็ญประโยชน์

การนิยมยกย่องคนเพียงเมื่อเห็นเขาเป็นคนมั่งมี โดยคิดว่า เขาเป็นคนมีบุญได้ทำกรรมดีไว้ในปางก่อน(ชาติก่อน) ไม่มองดูการสร้างเหตุแห่งความมั่งมีของเขาในชาติปัจจุบัน นับว่าเป็นการปฏิบัติผิดจากแนวทางของพระพุทธศาสนาทั้งสองด้าน คือ ทั้งเป็นการไม่ดำเนินตามแบบอย่างของพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวข้างต้น และทั้งเป็นการไม่ใช้ปัญญาสืบสาวเหตุปัจจัยให้ตลอดสาย โดยเฉพาะเหตุปัจจัยในชาติปัจจุบัน เป็นส่วนที่สัมพันธ์โดยตรงใกล้ชิดกว่า จึงต้องพิจารณาและให้ความสำคัญมากกว่า ส่วนกรรมปางก่อนจะช่วยได้ก็เพียงเป็นพื้นฐานเดิมที่สนับสนุน เช่น ร่างกาย ความถนัด เขาวินโวไหวพริบ และจิตนิสัยบางอย่างที่เกื้อกูลแก่การนั้น หากจะมองกรรมปางก่อนเป็นเหตุสำคัญ ก็จะได้เฉพาะคนที่เกิดมาในครอบครัวที่มั่งมีอยู่แล้ว และแม้ในกรณีเช่นนี้ พระพุทธเจ้าก็หาได้ทรงยกเป็นข้อสำหรับที่จะยกย่องสรรเสริญไม่ เพราะหลักทั่วไปของพระพุทธศาสนาไม่ถือความประเสริฐเพียงเพราะชาติตระกูลอยู่แล้ว จุดที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญสำหรับบุคคลเช่นนั้น คือกรรมดีงามที่เป็นเหตุให้เขาได้รับผลอันน่าปรารถนาที่ต่างหาก ส่วนการที่เขาเกิดมาในความมั่งมีพร้อมอยู่แล้วนั้น ก็เป็นอันว่าเขาได้รับผลดีของเขายู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องยกเอามาสรรเสริญอีก ตามหลักพุทธศาสนาถือว่า นั้นเป็นทุนเดิมหรือพื้นฐานดี ซึ่งทำให้เขามีโอกาสดีหรือพร้อมดีกว่าผู้อื่น หรือจะเรียกว่าได้เปรียบคนอื่น ในการที่

จะก้าวต่อไปในชาตินี้ เป็นอันว่าผลของเรื่องเก่าได้เสร็จสิ้นไปแล้ว ถึงจุดเริ่มต้นใหม่ จุดที่พระพุทธเจ้าจะทรงดิเตียนหรือสรรเสริญสำหรับคนเช่นนี้ ก็อยู่ที่ว่าเขาจะปฏิบัติต่อทุนเดิมหรือพื้นฐานดีที่เขาได้อยู่แล้วนั้นอย่างไร ส่วนสำหรับภณทัทั่วไป ก็เหมือนดังที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ จะทรงยกย่องสรรเสริญหรือดิเตียน ก็อยู่ที่ว่ากรรมอันเป็นวิธีที่เขากระทำเพื่อให้เกิดทรัพย์นั้นสุจริตชอบธรรมหรือไม่ และเขาปฏิบัติต่อโภคทรัพย์นั้นอย่างไร พุคอีกอย่างหนึ่งให้ตรงจุดว่า มิใช่ความมั่งมีหรือคนมั่งมีดอกที่พระพุทธเจ้าทรงดิเตียนหรือสรรเสริญ พระพุทธเจ้าทรงดิเตียนหรือสรรเสริญ ที่การกระทำของคนมั่งมีต่างหาก

ข. ในแง่สังคม ตามหลักพระพุทธศาสนา ทรัพย์เป็นอุปกรณ์หรือเป็นปัจจัยอุดหนุนชีวิต ไม่ใช่จุดหมายของชีวิต ทรัพย์จึงควรเป็นเครื่องช่วยให้มนุษย์มีความสะดวกมากขึ้นและพร้อมมากขึ้น ในการที่จะดำเนินชีวิตที่ติงามและทำกิจที่ติงามเพื่อเข้าถึงสิ่งที่ติงามยิ่งขึ้นไป ทรัพย์เกิดขึ้นที่ไหน แก่บุคคลใด ก็ควรเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่มนุษย์ เป็นปัจจัยอุดหนุนให้มนุษย์ทั้งหลายสามารถดำเนินชีวิตที่ติงาม พร้อมที่จะทำสิ่งที่ติงามได้มากยิ่งขึ้น ตามหลักการนี้ เมื่อทรัพย์เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้หนึ่ง ก็คือมีทรัพย์เกิดขึ้นแก่มนุษย์ หรือมีทรัพย์เกิดขึ้นแล้วในสังคม เมื่อบุคคลผู้หนึ่งมั่งมีขึ้น สังคมก็พลอยยิ่งเจริญงอกงามอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังนั้น ทรัพย์เกิดขึ้นแก่คนดีคนหนึ่ง ก็เท่ากับเกิดขึ้นแก่สังคมด้วย บุคคลดีที่มั่งมีขึ้นนั้น เป็นเหมือนเนืองนาคที่ข้างอกงามขึ้นเพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งปวง¹ คนมั่งมีตามหลักการนี้ พึงยินดีเอิบอ้อมใจที่ได้มีความสามารถทำหน้าที่เป็นตัวแทนเป็นเจ้าการหรือมีเกียรติเหมือนได้รับความไว้วางใจจากสังคม ในการจัดหาทรัพย์มาช่วยอุดหนุนหล่อเลี้ยงเพื่อนมนุษย์ในสังคมของตนให้อยู่สุขสบายและมีโอกาสทำกิจที่ติงาม² แต่ในทางตรงข้าม ถ้าบุคคลผู้หนึ่ง ๆ ยิ่งร่ำรวยขึ้น สังคมยิ่งซบโทรมลง เพื่อนมนุษย์ยิ่งมีทุกข์ทรมานมากขึ้น ก็เป็นเครื่องแสดงว่ามีการปฏิบัติผิดต่อทรัพย์ ทรัพย์ไม่เป็นปัจจัยอุดหนุนตามวัตถุประสงค์ของมัน ไม่ช้าสังคมก็จะระส่ำระสาย ในที่สุด ถ้ามิใช่บุคคลมั่งมีดำรงอยู่ไม่ได้ ก็สังคมอยู่ไม่ได้ หรือทั้งสองอย่าง สังคมอาจปลดเขาจากตำแหน่ง แล้ววางระบบวิธีจัดหาทรัพย์และตั้งเจ้าหน้าที่จัดสรรทรัพย์ใหม่ ซึ่งอาจเป็นผลดีขึ้นหรือเลวลงก็ได้ แต่จะอย่างไรก็ตาม คติก็มีอยู่ว่า ถ้ามนุษย์ปฏิบัติผิดต่อทรัพย์ที่มีขึ้นเพื่อประโยชน์ ย่อมกลับเป็นโทษที่ทำลายทั้งความเป็นมนุษย์ ตัวมนุษย์ และสังคมมนุษย์

ค. ในแง่รัฐ พระพุทธศาสนามองเห็นความสำคัญของทรัพย์ในสังคมของชาวโลกว่า ความจนเป็นความทุกข์ในโลก³ ความยากไร้ขาดแคลนเป็นสาเหตุสำคัญของอาชญากรรมและความชั่วร้ายต่าง ๆ ในสังคม⁴ (เช่นเดียวกับความโลภ และสัมพันธ์กันกับความโลภด้วย) และถือว่าเป็นหน้าที่ของรัฐ หรือผู้

¹ พึงอ้างพุทธพจน์ว่า สัตบุรุษเกิดขึ้น เพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งปวง (อ.ญ.อฎก.23/128/249) และพุทธพจน์ว่า ทรัพย์มีแก่คนดี เหมือนสระน้ำในที่ปลอดภัย ทุกคนได้กินใช้สุขสดชื่น แต่ทรัพย์มีแก่คนไม่ดี เหมือนสระน้ำในถิ่นอมมนุษย์ ถึงจะใสตื้นรุ่มย ก็ไร้ประโยชน์ (ส.ส.15/387-9/130-1)

² เทียบกับคติการเกิดขึ้นแห่งอำนาจและผู้ปกครองตามคติพุทธศาสนา เช่น ในอัครคัมภีร์สูตร (ที.ปา.11/62/101); เศรษฐีชาวพุทธ เช่น อนาถปิณฑิก ดำเนินตามปฏิปทานี้ จึงสละทรัพย์เพื่อประโยชน์สุขแก่สงฆ์และคนยากไร้ตลอดเวลายาวนาน จนหมดตัวก็ไม่เสียดาย

³ อ.ญ.อฎก.22/316/393

⁴ ที.ปา.11/39/70;45/77

ปกครองบ้านเมือง ที่จะต้องคอยเอาใจใส่ดูแลจัดสรรปันทรัพย์ให้แก่เหล่าชนผู้ไร้ทรัพย์ ไม่ให้มีคนจนยากขัดสนในแผ่นดิน¹ ซึ่งทั้งนี้ ย่อมต้องอาศัยวิธีการต่าง ๆ ประกอบกัน และตามที่เหมาะกับสถานการณ์ โดยเฉพาะ การจัดให้ราษฎรทุกคนมีทางทำมาหาเลี้ยงชีพโดยสุจริต การส่งเสริมอาชีพ การจัดสรรเกี่ยวกับทุนและอุปกรณ์ การควบคุมป้องกันไม่ให้มีอธรรมการ คือ การกระทำและวิธีการที่ไม่ชอบธรรมไม่เป็นธรรม การเอารัดเอาเปรียบกัน เป็นต้น โดยนัยนี้ ย่อมจะถือเป็นหลักการได้ว่า การไม่มีคนยากจนเป็นเครื่องวัดความสำเร็จของรัฐได้ดีกว่าการมีคนร่ำรวย

มักจะมีคำถามว่า ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง แบบไหน ถูกต้องหรือไปกันได้กับพระพุทธศาสนา เรื่องนี้ อย่างน้อยในขั้นพื้นฐาน ไม่ใช่เรื่องที่พระพุทธศาสนาจะต้องตอบ หรือหากไม่ถูกหาว่าดีโง่หาว ก็อาจต้องย้อนว่า ระบบไหนที่ปฏิบัติได้ตามหลักการของพระพุทธศาสนา ก็ระบบนั้นแหละ ความจริงระบบต่าง ๆ นั้น เป็นเรื่องในระดับวิธีการ และเรื่องของวิธีการนั้น ตามหลักพุทธศาสนาถือว่า ย่อมเปลี่ยนแปลงหรือดัดแปลงไปได้ตามปัจจัยแวดล้อมทั้งในทางกาลและเทศะ สิ่งที่จะต้องพูดก่อนก็คือ หลักการและวัตถุประสงค์ สำคัญสำคัญของโลกทรัพย์ ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วในข้อ ข. คือ เป็นอุปกรณ์ หรือเป็นปัจจัยอุดหนุน ช่วยให้ผู้สามารถจัดสรรความเป็นอยู่ของพวกตน ให้สะดวกและเกื้อกูลแก่การที่จะอยู่ร่วมกันโดยสงบสุข และมีความพร้อมยิ่งขึ้นที่จะทำสิ่งดีงาม บรรลุความดีงามที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อทรัพย์เกิดขึ้นที่ไหน หรือแก่ใครก็ตาม ก็คือมีปัจจัยอุดหนุนเกิดขึ้นแล้วในสังคม มนุษย์ทั้งหลายสามารถมีชีวิตที่ดีและเจริญงอกงามยิ่งขึ้น ระบบวิธีทางเศรษฐกิจ ทางการเมือง อันหนึ่งอันใดก็ตาม สามารถทำให้สำเร็จผลด้วยดีตามความหมายแห่งหลักการและวัตถุประสงค์นี้ ระบบวิธีนั้น ก็สอดคล้องกับพระพุทธศาสนา ส่วนที่ว่าระบบวิธีเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยปัจจัยแวดล้อมแห่งกาลและเทศะนั้น มองเห็นได้ง่าย เช่น ในพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าทรงตั้งคณะสงฆ์ขึ้นเป็นชุมชนเฉพาะกิจเฉพาะวัตถุประสงค์ ทรงจัดวางวินัยให้พระภิกษุไม่มีทรัพย์สินส่วนตัว นอกจากบริวาร 8 แต่ให้ทรัพย์สินเป็นของสงฆ์คือส่วนรวมหรือของกลางนั้น ในเวลาเดียวกันสำหรับสังคมของชาวโลก ซึ่งขณะนั้นมีการปกครองในชมพูทวีป 2 แบบ ก็ทรงสอนหลักอภิธานิธรรมสำหรับรัฐที่ปกครองแบบสมัคคีธรรมหรือแบบสาธารณรัฐ และทรงสอนหลักจักรวรรดิวัตรสำหรับรัฐที่ปกครองแบบราชาธิปไตย เรื่องนี้ แสดงลักษณะอย่างหนึ่งของพุทธธรรมด้วย คือ พุทธธรรมไม่ใช่เป็นเพียงปรัชญาหรือเรื่องของนักคิด แต่เป็นเรื่องของศาสนานักปฏิบัติ ซึ่งเข้าไปเกี่ยวข้องกับประชาชนผู้ดำรงชีวิตจริงท่ามกลางสภาพสังคมและสถานการณ์ที่เป็นไปอยู่ในเวลานั้น ๆ ต้องสอนสิ่งที่เขาใช้ได้ ปฏิบัติได้ให้เกิดประโยชน์สุขแก่เขาตั้งแต่ปัจจุบัน ดังที่เรียกว่า ทรงสอนความจริงที่เป็นประโยชน์ หากจะต้องรองจนกว่าหลังจากสถาปนาระบบที่วาทที่สุด ซึ่งความจริงก็ยังเป็นเพียงระบบที่หวังวาทที่สุด เสร็จแล้ว จึงค่อยใช้ระบบนั้นทำให้ประชาชนประสบประโยชน์สุข อย่างนี้จะพ้นจากความเป็นการปฏิบัติที่เลื่อนลอยและพ้นจากความมโนงายได้อย่างไร ในเมื่อทั้งระบอบสมัคคีธรรมก็มีอยู่ ทั้งระบอบราชาธิปไตยก็มีอยู่ ในเวลานั้น ก็เป็นอันว่า ประชาชนที่อยู่ภายใต้ระบอบราชาธิปไตย พระศาสดาก็ต้องช่วยให้เขาอยู่ดีมีสุข ประชาชนที่อยู่ภายใต้ระบอบสมัคคีธรรม พระองค์ก็ต้องช่วยให้เขาอยู่ดีมีสุข สำหรับระบอบแรก ทรงเน้นให้ผู้ปกครองมองเห็นยศศักดิ์อำนาจเป็นเครื่องมือสร้างประโยชน์สุขแก่ราษฎร มิใช่เป็นเครื่องมือแสวงหาสิ่งปรนเปรอบำเรอสุขส่วนตน สำหรับระบอบหลังทรงแนะนำหลักและวิธีการที่จะดำเนินกิจการให้เข้มแข็งมั่นคงได้ผลดี ในระยะที่ระบอบราชาธิปไตยเจริญในทางดีงามอย่างสูงสุด คติธรรมแนวพุทธนี้ก็ได้อันเป็นหลักการปกครองของพระเจ้าอโศกมหาราช ดังคำรัสของพระองค์ในศิลาจารึกว่า “สมเ็จพระเจ้าอยู่หัวปวิยทรรสี ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ

¹ เช่น ที.ปา.11/35/65; ที.สี.9/206/172 ; มุ่งช่วยพร้อมกับส่งเสริมความขยัน ไม่ให้ จนเพราะเกียจคร้าน

ไม่ทรงถือว่า ยศหรือเกียรติ จะเป็นสิ่งมีประโยชน์มาก เว้นแต่จะทรงปรารถนายศหรือเกียรติเพื่อความมุ่งหมายนี้ว่า ทั้งในบัดนี้ และในเบื้องหน้า ขอประชาชนทั้งหลายจงตั้งใจกับฟังคำสอนธรรมของข้าฯ และจงปฏิบัติตามหลักความประพฤติในทางธรรม"¹

เมื่อจับสาระที่เป็นหลักการและความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาในเรื่องนี้ได้แล้ว การที่จะวินิจฉัยว่า ระบบใด ถูกต้องสอดคล้องกับหลักการและความมุ่งหมายนั้น ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องพิจารณารายละเอียดกันยืดยาว ก็ปล่อยให้เป็นเรื่องของผู้รู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับระบบนั้น ๆ จะพึงถกเถียงกัน หรือหากจะคิดวางระบบวิธีใหม่ที่ถูกต้องได้ผลดียิ่งกว่าระบบต่าง ๆ เท่าที่มีอยู่ ขึ้นมาได้ ก็คงจะเป็นการดี แต่ทั้งนี้ ยังมีโชคของหนังสือนี้ เพราะเป็นเรื่องในภาคประยุกต์ที่จะพึงเขียนไว้ต่างหาก

¹ดู ธรรมโอองการ จารึกศิลา ฉบับที่ 10 ในจารึกอโศก (หนังสือ Asokan Edicts หรือ Asokan Inscriptions ฉบับใดก็ได้)

ตอน 5: ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?

องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 3

หมวดสมาธิ

2

บทที่ 21

ธ. สัมมาวายามะ

องค์มรรคข้อนี้ เป็นข้อแรกในหมวดสมาธิ หรือ อริจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตรดังนี้
“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาวายามะ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1) สร้างฉันทะ พยายาม ระคมความเพียร คอยเฝ้าจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อ (ป้องกัน) อกุศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

2) สร้างฉันทะ พยายาม ระคมความเพียร คอยเฝ้าจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว

3) สร้างฉันทะ พยายาม ระคมความเพียร คอยเฝ้าจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อ (สร้าง) กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น

4) สร้างฉันทะ พยายาม ระคมความเพียร คอยเฝ้าจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย เพื่อภิญญาภาพ เพื่อความไพบูลย์ เจริญ เต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว”¹

ส่วนในอภิธรรม มีคำจำกัดความเพิ่มอีกแบบหนึ่ง ดังนี้

“สัมมาวายามะ เป็นไฉน? การระคมความเพียร (วิริยารัมภะ) ทางใจ ความก้าวหน้า ความบากบั่น ความขะมักเขม้น ความพยายาม ความอุทิศหา ความอึดสู้ ความเข้มแข็ง ความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ลดละ ความไม่ทอคทั้งฉันทะ ความไม่ทอคทั้งธุระ การแบกทูนเอาธุระไป วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ”²

สัมมาวายามะ อย่างที่แยกเป็น 4 ข้อ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตร นั้น เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สัมมัปปธาน³ หรือ ปธาน⁴ และมีชื่อเรียกเฉพาะสำหรับความเพียรแต่ละข้อนั้นว่า

1. สังวรปธาน เพียรป้องกัน หรือเพียรระวัง (อกุศลที่ยังไม่เกิด)
2. ปหานปธาน เพียรละ หรือเพียรกำจัด (อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)
3. ภวานาปธาน เพียรเจริญ หรือ เพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด)
4. อนุรักษนาปธาน เพียรอนุรักษ หรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)

¹ ที.ม.10/299/348; ม.ม.12/149/124; ม.อ.14/704/454; อภิ.วิ.35/168/137; 575/317

² อภิ.วิ.35/181/140; 586/320

³ อ.จตุกก.21/13/19 (แปลเป็นไทยอย่างง่าย ๆ ว่าความเพียรถูกต้อง หรือสมบูรณ์แบบ)

⁴ อ.จตุกก.21/69/96

บางแห่งมีคำอธิบายแบบยกตัวอย่างความเพียร 4 ข้อนี้ เช่น¹

1. *สังวรปธาน* ได้แก่ ฝึกหัดเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถือนิมิต (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในรูปลักษณะทั่วไป) ไม่ถืออนุพยัญชนะ (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในลักษณะปลีกย่อย) ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์ ที่เมื่อไม่สำรวมแล้วจะพึงเป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌาและโทมนัส ครอบงำเอาได้ ย่อมรักษาจักขุอินทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุอินทรีย์ พึงเสี่ยงด้วยหู สูดกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย ธุรกรรมารมณด้วยใจ (ก็เช่นเดียวกัน)

2. *ปหานปธาน* ได้แก่ ฝึกหัดไม่ยอมให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วตั้งตัวอยู่ได้ ย่อมละเสีย บรรเทาเสีย กระทำให้หมดสิ้นไปเสีย ทำให้ไม่มีเหลืออยู่เลย

3. *ภาวนาปธาน* ได้แก่ ฝึกหัดเจริญโพชฌงค์ 7 ประการ ซึ่งอิงวิเวก อิงวิราคะ อิงนิโรธ ไน้มไปเพื่อการสลัดพ้น

4. *อนุรักษนาปธาน* ได้แก่ ฝึกหัดคอยถนอมสมาธินิมิตอันดี คือ สัญญา 6 ประการที่เกิดขึ้นแล้ว ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการที่สัมมาวายามะเป็นองค์มรรคประจำข้อ 1 ใน 3 ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่น ๆ ทุกข้อเสมอไป ดังกล่าวแล้วข้างต้น² และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวดจะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วย ในชื่อใดชื่อหนึ่ง การเน้นความสำคัญของธรรมข้อนี้ อาจพิจารณาได้จากพุทธพจน์ เช่น

“ธรรมนี้ เป็นของสำหรับผู้ปรารถนาความเพียร มิใช่สำหรับคนเกียจคร้าน”³

“ฝึกหัดทั้งหลาย เรารู้จักถึงคุณของธรรม 2 ประการ คือ

- 1) ความเป็นผู้ไม่สั่นโคษในกุศลธรรมทั้งหลาย
- 2) ความเป็นผู้ไม่ยอมถอยหลังในการบำเพ็ญเพียร

...เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลาย พึงศึกษาทั้งนี้ว่า-เราจักทั้งความเพียรอันไม่ถอยหลัง ถึงจะเหลือแต่หน้งเอ็นและกระดูก เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดไปก็ตามที ยังไม่บรรลุมลที่บุคคลพึงลุถึงไค้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ภัยความเพียรของบุรุษ ภัยความบากบั่นของบุรุษแล้ว ที่จะหยุ่ยังความเพียรเสีย เป็นอันไม่มี-เธอทั้งหลายพึงศึกษาจะนี้แล”⁴

การที่ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น นอกจากเหตุผลอย่างอื่นแล้ว ย่อมสืบเนื่องมาจากหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่า สัจธรรมเป็นกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระ

¹ ดู อ.จ.ต.ก. 21/14/20

² ดู ม.อ. 14/258-278/181-187

³ อ.อ.จ.ก. 23/120/237

⁴ อ.จ.ต.ก. 20/251/64

พุทธเจ้าหรือศาสดามีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับผลจากการปฏิบัติ เป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดามีโชผู้บันดาลเมื่อเป็นเช่นนี้ ทุกคนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตน ไม่ควรคิดหวังและอ้อนวอนขอผลที่ต้องการโดยไม่กระทำ หลักพุทธศาสนาในเรื่องนี้ จึงมีว่า

“คุมเหติ กิจจํ อาคปโป อภุชสาโร คตาคตา-ความเพียร ท่านทั้งหลายต้องทำเอง คตาคตทั้งหลายเป็นแต่ผู้บอก(ทาง)ให้”¹

อย่างไรก็ตาม การทำความเพียร ก็เช่นเดียวกับการปฏิบัติธรรมข้ออื่น ๆ จะต้องเริ่มก่อตัวขึ้นในใจให้พร้อมและถูกต้องก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำในภายนอกให้ประสานกลมกลืนกัน มิใช่คิดอยากทำความเพียร ก็สักแต่ว่าระดมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าทุ่ม ซึ่งอาจกลายเป็นการทรมานตนเอง ทำให้เกิดผลเสียได้มาก โดยนัยนี้ การทำความเพียรจึงต้องสอดคล้องกลมกลืนกันไปกับธรรมข้ออื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญาดำเนินความเพียรให้พอเหมาะ อย่างที่เรียกว่าไม่ตึง และไม่หย่อนเกินไป ดังเรื่องต่อไปนี้

ครั้งนั้น ท่านพระโสณะพำนักอยู่ในป่าสัตวัน ใกล้เมืองราชคฤห์ ท่านได้ทำความเพียรอย่างแรงกล้า เติมน้ำมันจนเท้าแตกทั้งสองข้าง แต่ไม่สำเร็จผล คราวหนึ่ง ขณะอยู่ในที่สังัด จึงเกิดความคิดขึ้นว่า “บรรดาสาวกของพระผู้มีพระภาค ที่เป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เราก็เป็นผู้หนึ่ง ถึงกระนั้น จิตของเรา ก็หาหลุดพ้นจากอาสวะหมคอุปาทานไม่ ก็แหละ ตระกูลของเราก็มีโรค เราจะใช้จ่ายโรคสมบัติ และทำความดีต่าง ๆ ไปด้วยก็ได้ อย่างกระนั้นเลย เราลาสิกขา ไปใช้จ่ายโรคสมบัติ และนำเพ็ญความดีต่าง ๆ เสียเถิด”

พระพุทธรเจ้าทรงทราบความคิดของท่านโสณะ และได้เสด็จมาสนทนากับ

พระพุทธรเจ้า: โสณะ เธอเกิดความคิด (กังวลว่าข้างคัน) มิใช่หรือ?

โสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธรเจ้า: เธอคิดเห็นอย่างไร? ครั้งก่อน เมื่อเป็นภฤหัสถ์ เธอเป็นผู้ชำนาญในการศึกษาค้นคว้ามิใช่หรือ?

โสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธรเจ้า: เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใดสายพินของเธอลึกลงไป คราวนั้นพินของเธอมิเสียงเพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้นหรือ?

โสณะ : หามิได้ พระเจ้าข้า

พระพุทธรเจ้า: เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใด สายพินของเธอย่นเกินไป คราวนั้นพินของเธอมิเสียงเพราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้นหรือ?

โสณะ : หามิได้ พระเจ้าข้า

¹ พ.ธ. 25/30/51

พระพุทธเจ้า: แต่คราวใด สายพินของเรอ ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ทั้งอยู่ในระดับพอดี คราวนั้นพินของเรอ จึงจะมีเสียงไพเราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ ใช้ไหม?

พระโสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า: ฉะนั้นเหมือนกัน โสณะ ความเพียรที่ระคนมากเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่หย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะเหตุนี้แล เธอจงตั้งใจกำหนดความเพียรให้เสมอพอเหมาะ จงเข้าใจความเสมอพอดีกัน แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย¹ และจงถือนิมิตในความเสมอพอดีกันนั้น”²

ตัวสัมมาวายามะเองแท้ๆ ที่เป็นองค์มรรคนั้น เป็นคุณธรรมอยู่ภายในจิตใจของบุคคลก็จริง แต่กระนั้นก็ตาม สัมมาวายามะจะทำหน้าที่ของมันได้ และจะเจริญงอกงามขึ้นได้ ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอก กล่าวคือ การวางท่าที ตอบสนอง และจัดการกับอารมณ์ต่างๆ ที่รับรู้เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย บ้าง การแผ่ขยายความเพียรนั้นจากภายในจิตใจออกไปเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต และการประกอบกิจการต่างๆ บ้าง สภาพแวดล้อมภายนอกที่เอื้อหรือไม่เอื้อ มีอิทธิพลต่อการประกอบความเพียรและความเจริญงอกงามของคุณธรรมภายใน ทั้งในทางเกื้อกูลและในทางขัดขวางบั่นรอน บ้าง เฉพาะอย่างยิ่ง ความเพียรพยายามในการประพฤติปฏิบัติธรรม ชนิดที่ขยายออกเป็นการกระทำภายนอกและซึ่งกระทำกันอย่างเป็นงานเป็นการ ที่เรียกว่า “ปธาน” นั้น ต้องเกี่ยวข้องกับและอิงอาศัยปัจจัยแวดล้อมภายนอกเป็นอันมาก ทั้งปัจจัยแวดล้อมทางร่างกาย ทางธรรมชาติ และทางสังคม ณ จุดหรือขั้นตอนนี้แหละที่พุทธธรรม กล่าวถึงบทบาทและความสำคัญของปัจจัยแวดล้อมภายนอกเหล่านั้น ต่อการสร้างสรรคชีวิตที่ดีงาม และการเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

เพื่อให้เห็นตัวอย่างที่แสดงความคิดดังกล่าวแล้วนั้น ขอนำเอาพุทธพจน์ที่ตรัสเกี่ยวกับเรื่องเช่นนี้ มาประกอบการพิจารณาสักเล็กน้อย

“ภิกษุทั้งหลาย คุณสมบัติของผู้บำเพ็ญเพียร (องค์ของผู้มีปธาน) มี 5 อย่างเหล่านี้; ทำอย่างใดอะไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- 1.เป็นผู้มีศรัทธา เชื่อศกถาคโคโพรธิ ว่า แม้เพราะเหตุผลดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นอรหันต์ เป็นสัมมาสัมพุทธะ ฯลฯ เป็นผู้จำแนกแจกธรรม
- 2.เป็นผู้มีอาพาธน้อย มีโรคน้อย ประกอบด้วยไฟเผาผลาญที่สำหรับย่อยอาหารอันสม่ำเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก พอปานกลาง เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร
- 3.เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมายา เป็นผู้เปิดเผยศรัทธาเป็นจริง ทั้งในพระศาสนา ทั้งในเพื่อนพรหมจารี

¹ อินทรีย์ 5 คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา

² เรื่องนี้มาใน วินย. 5/2/5; อง.จก.ก. 22/326/419

ผู้เป็นวิญญู

4. เป็นผู้ระดมความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อยังกุศลธรรมให้ถึงพร้อม มีความเข้มแข็ง บากบั่น มั่นคง ไม่ท้อถอยในกุศลธรรมทั้งหลาย

5. เป็นผู้มั่งมีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอย่างอริยะ ที่หยั่งถึงความเกิดขึ้นและความดับสลาย ชำแรกกิเลส ไล่ อันให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ”¹

“ภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ไม่เหมาะสำหรับบำเพ็ญเพียร มี 5 อย่าง เหล่านี้; ทำอย่างก็อะไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1. เป็นผู้แก่เฒ่า ถูกชราครอบงำ
2. เป็นผู้เจ็บไข้ ถูกพยาธิครอบงำ
3. สมัยที่อาหารขาดแคลน ข้าวไม่คิ หายอาหารยาก ไม่สะดวกที่จะยังชีพด้วยการหาบิณฑบาต
4. สมัยที่มีภัย มีความกำเริบวุ่นวายในป่าคง ชาวชนบทต่างพากันขึ้นยานพาหนะผ่นผ่ายไป
5. สมัยที่สงฆ์แตกแยกกัน เมื่อสงฆ์แตกแยกแล้ว ย่อมมีการค่าว่ากัน บริภาษกัน มีการใส่ร้ายและละทิ้งกันและกัน คนที่ยังไม่เลื่อมใส ก็ไม่เลื่อมใส คนบางคนเลื่อมใสแล้วก็เปลี่ยนไปกลายเป็นอย่างอื่น

“ภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ควรบำเพ็ญเพียร มี 5 อย่าง เหล่านี้; ทำอย่างก็อะไร? (กล่าวคือ)

1. ภิกษุยังหนุ่ม ยังเยาว์ มีผมดำสนิท ประกอบด้วยวัยหนุ่มอันเจริญ เป็นปฐมวัย
2. ภิกษุเป็นผู้มีอาพาธน้อย มีโรคน้อย ฯลฯ
3. สมัยที่อาหารพร้อมคิ ข้าวคิ หายอาหารไถ้ง่าย สะดวกที่จะยังชีพด้วยการหาบิณฑบาต
4. สมัยที่มนุษย์ (ประชาชน) ทั้งหลายพร้อมเพรียงกัน ชื่นชมต่อกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำมันกับน้ำมันมองกันด้วยสายตาประกอบด้วยความรัก

5. สมัยที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน ชื่นชมต่อกัน ไม่วิวาทกัน มีอุเทศร่วมเป็นอันเดียวกัน เป็นอยู่ผาสุก, เมื่อสงฆ์พร้อมเพรียงกัน ก็ไม่มีการค่าว่ากัน ไม่บริภาษกัน ไม่ใส่ร้ายกัน ไม่ทอดทิ้งกัน คนที่ยังไม่เลื่อมใสย่อมเลื่อมใส และคนที่เลื่อมใสแล้ว ย่อมเลื่อมใสยิ่งขึ้นไป”²

7. สัมมาสติ

คำจำกัดความ

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ 2 ในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตรดังนี้

¹ ที.ปา.11/411/295; ม.ม.13/518/472; อ.ง.ป.ญจก.22/53/74; อ.ง.ทสก.24/11/16

² อ.ง.ป.ญจก.22/54/75

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาสติ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

- 1) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้
- 2) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- 3) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้
- 4) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้”¹

คำจำกัดความอีกแบบหนึ่ง ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรม ว่าดังนี้

“สัมมาสติ เป็นไฉน? สติ คือ การคอยระลึกถึงอยู่เนื่องๆ การหวนระลึก(กัคคิ) สติ คือ ภาวะที่ระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เลือนหาย ภาวะที่ไม่ลืม(กัคคิ) สติ คือ สติที่เป็นอินทรีย์ สติที่เป็นพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาสติ”²

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือหลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน 4 นั่นเอง หัวข้อทั้ง 4 ของหลักธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกสั้น ๆ คือ

- 1) กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามดูรู้ทันกาย)
- 2) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามดูรู้ทันเวทนา)
- 3) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามดูรู้ทันจิต)
- 4) ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่าง ๆ, การตามดูรู้ทันธรรม)

ก่อนจะพิจารณาความหมายของสัมมาสติดตามหลักสติปัฏฐาน 4 นี้ เห็นว่าควรทำความเข้าใจทั่ว ๆ ไปเกี่ยวกับเรื่องสติไว้เป็นพื้นฐานก่อน

สติในฐานะอัปปมาทธรรม³

“สติ” แปลกันง่าย ๆ ว่า ความระลึกได้ เมื่อแปลอย่างนี้ ทำให้นึกเพ่งความหมายไปในแง่ของความจำ ซึ่งก็เป็นการถูกต้องในด้านหนึ่ง แต่อาจไม่เต็มตามความหมายหลักที่เป็นจุดมุ่งสำคัญก็ได้ เพราะถ้าพูดในแง่ปฏิเสธ สตินอกจากหมายถึงความไม่ลืม ซึ่งตรงกับความหมายในทางอนุมิตีข้างต้น ที่ว่าความระลึกได้แล้ว ยังหมายถึง ความไม่เผอเรอ ไม่เลินเล่อ ไม่พั่นเพือนเลือนลอยด้วย ความหมายในแง่ปฏิเสธเหล่านี้ เล็งไปถึงความหมายในทางอนุมิตีว่า ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ

¹ ที.ม.10/299/349; ม.ม.12/149/124; ม.อ.14/704/454; อภ.วิ.35/169/137; 576/318

² อภ.วิ. 35/182/140; 587/321

³ ขอให้เทียบความหมายที่นิยมใช้กันในภาษาอังกฤษ สติ ใช้กันว่า mindfulness, attentiveness หรือ detached watching; ส่วนอัปปมาทะ มีคำนิยมใช้หลายคำ คือ heedfulness, watchfulness, earnestness, diligence, zeal, carefulness หรือความหมายในทางปฏิเสธว่า non-neglect of mindfulness

อย่างไร โดยเฉพาะในแง่ของจริยธรรม การทำหน้าที่ของสติมักถูกเปรียบเทียบเหมือนกับนายประตูที่คอยระวังเฝ้าดูคนเข้าออกอยู่เสมอ และคอยกำกับการโดยปล่อยคนที่ควรเข้าออกให้เข้าออกได้ และคอยกันห้ามคนที่ไม่ควรเข้าไม่ให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออกไม่ให้ออกไป สติจึงเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ทั้งที่จะไม่ให้หลงเพลินไปตามความชั่ว และที่จะไม่ให้ความชั่วเล็ดลอดเข้าไปในจิตใจได้ พึงง่าย ๆ ว่าที่จะเตือนตนในการทำความดีและไม่เปิดโอกาสแก่ความชั่ว

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมากในการปฏิบัติจริยธรรมทุกชั้น การดำเนินชีวิตหรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่าอัปปมาท หรือความไม่ประมาท อัปปมาทนี้เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งสำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรม มักให้ความหมายว่า การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่า การระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ยอมถลาลงไปในทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักดีถึงสิ่งที่จะต้องทำ และต้องไม่ทำ ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง และพยายามเดินรุดหน้าอยู่ตลอดเวลา กล่าวได้ว่า อัปปมาทธรรมนี้ เป็นหลักความรู้สึกรับผิดชอบตามแนวของพระพุทธศาสนา

ในแง่ความสำคัญ อัปปมาทจัดเป็นองค์ประกอบภายใน เช่นเดียวกับโยนิโสมนสิการ คู่กับหลักกัลยาณมิตรที่เป็นองค์ประกอบภายนอก พุทธพจน์แสดงความสำคัญของอัปปมาทนี้ บางทีชี้ชัดกับโยนิโสมนสิการ เหตุผลก็คือธรรมทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญเท่าเทียมกัน แต่ต่างแย้งกัน โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบฝ่ายปัญญา เป็นอุปกรณ์สำหรับใช้กระทำการ ส่วนอัปปมาทเป็นองค์ประกอบฝ่ายสมาธิ เป็นตัวควบคุมและเร่งเร้าให้มีการใช้อุปกรณ์นั้น และก้าวหน้าต่อไปเสมอ

ความสำคัญและขอบเขตการใช้อัปปมาทธรรม ในการปฏิบัติจริยธรรมชั้นต่าง ๆ จะเห็นได้จากพุทธพจน์ตัวอย่างต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลายชนิดใด ๆ ก็ตาม ย่อมลงในรอยเท้าช้างไค้ทั้งหมด รอยเท้าช้าง เรียกว่าเป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉนโค กุศลธรรมทั้งหลาย อย่างใด ๆ ก็ตาม ย่อมมีความไม่ประมาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาทไค้ทั้งหมด ความไม่ประมาท เรียกไค้ว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น ฉนนั้น”¹

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนความไม่ประมาทเลย เมื่อไม่ประมาทแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้นและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป”²

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ³.....ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่

¹ ส.ม. 19/253/65; อ.จ.ทสก. 24/15/23

² อ.จ.เอก.20/60/13

³ อ.จ.เอก. 20/84/18

เสื่อมสูญ ไม่อันตรธานแห่งสัทธรรม เหมือนความไม่ประมาณเลย”¹

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความไม่ประมาณเลย”²

แม้ปัจฉิมวจา คือพระดำรัสครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้าเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เป็นพระดำรัสในเรื่องอปปมาทธรรม ดังนี้

“สิ่งทั้งหลายที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ย่อมมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ที่มุ่งหมายให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาณ”³

“เมื่อควงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉะนั้นใด ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาณ ก็เป็นคัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรคแก่ภิกษุ ฉะนั้น.....ธรรมเอก ที่มีอุปการะมากเพื่อการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค ก็คือความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาณ.....เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นเหตุให้อริยอัษฎางคิกมรรค ซึ่งยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรืออริยอัษฎางคิกมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาณนี้เลย ภิกษุผู้ไม่ประมาณพึงหวังสิ่งนี้ไฉ่ คือ เธอจักเจริญ จักกระทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค”⁴

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย ควรสร้างอปปมาทโดยฐานะ 4 คือ

1. จงละกายทุกจริต จงเจริญกายสุจริต และจงอย่าประมาณในการ (ทั้งสอง) นั้น
2. จงละวจีทุกจริต จงเจริญวจีสุจริต และจงอย่าประมาณในการ (ทั้งสอง) นั้น
3. จงละมโนทุกจริต จงเจริญมโนสุจริต และจงอย่าประมาณในการ (ทั้งสอง) นั้น
4. จงละมิจฉาทิฐิ จงเจริญสัมมาทิฐิ และจงอย่าประมาณในการ (ทั้งสอง) นั้น

ในเมื่อภิกษุละกายทุกจริต เจริญกายสุจริต ฯลฯ ละมิจฉาทิฐิ เจริญสัมมาทิฐิแล้ว เธอย่อมไม่หวนกลับต่อความตายที่จะมีข้างหน้า”⁵

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรสร้างอปปมาท คือ การรักษาใจด้วยสติ โดยตนเอง ในฐานะ 4 คือ

1.จิตของเรา อย่าคิดใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความติดใจ
2.จิตของเรา อย่าชักเคืองในธรรมที่ชวนให้เกิดความชักเคือง
3.จิตของเรา อย่าหลงในธรรมที่ชวนให้เกิดความหลง
4.จิตของเรา อย่ามัวเมาในธรรมที่ชวนให้เกิดความมัวเมา

¹ อ.จ.เอก. 20/116/23

² อ.จ.เอก. 20/100/21

³ ที.ม. 10/143/180

⁴ ส.ม. 19/135/37; 144/38; 153/41; 162/42; 171/45; 180/46; 245-262/62-66

⁵ อ.จ. จตุกก. 21/116/160

เมื่อจิตของภิกษุ ไม่คิดใจในธรรมที่ชวนให้เกิดความศรัทธาใจ เพราะปราศจากราคะแล้ว ไม่ซัดเคือง.....ไม่หลง.....ไม่มัวเมาแล้ว เธอยอมไม่หว่านเสียว ไม่หว่านไหว ไม่ครั่นคร้าม ไม่สะกึ่ง และไม่(ต้อง)เชื่อถือ แม้แต่เพราะถ้อยคำของสมณะ”¹

ถาม: “มีบ้างไหม ธรรมข้อเดียวที่จะยึดเอาประโยชน์ไว้ได้ทั้ง 2 อย่าง คือ ทั้งภิกษุธรรมมิกัตถะ (ประโยชน์ปัจจุบัน หรือประโยชน์เฉพาะหน้า) และ สัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไป) ?”

ตอบ: “มี”

ถาม: “ธรรมนั้นคืออะไร ?”

ตอบ: “ธรรมนั้นคือ ความไม่ประมาท”²

“กุฎมhabพิตร ธรรมที่เรากล่าวไว้ก็แล้วนั้น สำหรับผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีกัลยาณชน เป็นที่คบหา หาใช่สำหรับผู้มีปาปมิตร ผู้มีปาปสหาย ผู้มีปาปชนเป็นที่คบหาไม่.....ความมีกัลยาณมิตรนั้น เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว”

“เพราะเหตุนี้แล มหาบพิตร พระองค์พึงทรงสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีกัลยาณชนเป็นที่คบหา พระองค์ผู้ทรงมีกัลยาณมิตรนั้น จะต้องทรงคำนึงพระจริยาอาศัยธรรมข้อนี้อยู่ ประการหนึ่ง คือ ความไม่ประมาทในทุกศีลธรรมทั้งหลาย”

“เมื่อพระองค์ไม่ประมาท คำนึงพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ พวกฝ่ายใน.....เหล่าชคคิยบริวารปวงเสนาข้าทูล.....ตลอดจนชาวนิคมชนบท ก็จะพากันคิดว่า พระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงคำนึงพระจริยาอาศัยความไม่ประมาท ถึงพวกเราจะเป็นผู้ไม่ประมาท จะเป็นอยู่ด้วยอาศัยความไม่ประมาทด้วย”

“กุฎมhabพิตร เมื่อพระองค์ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงคำนึงพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ แม้ตัวพระองค์เอง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้พวกฝ่ายในก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา (ตลอดจน) แม้เรือนคลัง ยุ้งฉาง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา”³

สติพิจารณาโดยคุณค่าทางสังคม

พุทธพจน์แสดงคุณค่าของสติในเสกขสูตรต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างที่ดีแห่งหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงให้เห็นความหมายและคุณค่าในทางปฏิบัติที่ใกล้ชิดกันของอปปมาทกับสติ ช่วยให้เข้าใจความหมายของธรรมทั้งสองข้อนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น และในเวลาเดียวกันจะแสดงให้เห็นท่าทีของพุทธธรรมต่อชีวิตในทางสังคม ยืนยันว่าพุทธธรรมมองเห็นชีวิตด้านในของบุคคล โดยสัมพันธ์กับคุณค่าด้านนอกคือทางสังคมด้วย และ

¹ อ.จ.ตฤก.21/117/161

² ส.ส.15/378/125; อ.จ.ตฤก.22/324/407

³ ส.ส.15/381-384/127-129

ถือว่าคุณค่าทั้งสองด้านนี้เชื่อมโยงเนื่องถึงกัน ไม่แยกจากกัน และสอดคล้อง เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

“ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว นักกายกรรม ยกผ้าไม้ไผ่ขึ้นทั้งแล้ว เรียกศิษย์มาบอกว่า มาที่นี่นะ เธอ เจ้าไม้ไผ่ขึ้นไปแล้วจง(เลี้ยงตัว) อยู่เหนือต้นคอของเรา” ศิษย์รับคำแล้วก็ไต่ผ้าไม้ไผ่ขึ้นไป ยืน(เลี้ยงตัว) อยู่บนต้นคอของอาจารย์

คราวนั้นนักกายกรรม ใ้พูกกับศิษย์ว่า “นี่แหละเธอ เธอจงรักษาฉันนะ ฉันก็จะรักษาเธอ เราทั้งสองระวังรักษากันและกันไว้อย่างนี้ จักแสดงศิลปะไ้ค้ำวย จักไ้เงินค้ำวย และจักลงจากผ้าไม้ไผ่ไ้โดยสวัสดิค้ำวย”

ครั้นอาจารย์กล่าวอย่างนี้แล้ว ศิษย์จึงกล่าวกับอาจารย์บ้างว่า “ท่านอาจารย์ขอรับ จะทำอย่างนั้นไม่ไ้ ท่านอาจารย์(นั่นแหละ) จงรักษาตัวเองไว้ ผมก็จักรักษาตัวผมเอง เราทั้งสองต่างระวังรักษาตัวของเราไว้ อย่างนี้ จักแสดงศิลปะไ้ค้ำวย จักไ้เงินค้ำวย และจักลงจากผ้าไม้ไผ่ไ้โดยสวัสดิค้ำวย”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “นั่นเป็นวิธีปฏิบัติที่ถูกต้งในเรื่งนั้น คุจเดียวกับที่ศิษย์พูกกับอาจารย์ (นั่นเอง) เมื่อคึกว่า “เราจะรักษาตัวเอง” ก็พึงต้งใช้ศิปฏฐาน(มีสติไว้) เมื่อคึกว่า “เราจะรักษาผู้อื่น” ก็พึงต้งใช้ศิปฏฐาน(เหมือนกัน)”

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น(ค้ำวย) เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาคณค้ำวย”

“เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น นั้นอย่างไร? ค้ำวยการหมั่นปฏิบัติ ค้ำวยการเจริญอบรม ค้ำวยการทำให้มาก อย่างนี้แล เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น(ค้ำวย)”

“เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาคณ นั้นอย่างไร? ค้ำวยขันติ ค้ำวยอวิหิงสา ค้ำวยความมีเมตตาจิต ค้ำวยความเอ็นดูกรุณา อย่างนี้แล เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาคณ(ค้ำวย)”

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคึกว่า “เราจะรักษาคณ” ก็พึงต้งใช้ศิปฏฐาน เมื่อคึกว่า “เราจะรักษาผู้อื่น” ก็พึงต้งใช้ศิปฏฐาน เมื่อรักษาคณ ก็ชื่อว่ารักษาคณอื่น(ค้ำวย) เมื่อรักษาคณอื่น ก็ชื่อว่ารักษาคณเอง(ค้ำวย)”¹

บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการกำจัดอาสวกิเลส

อัปปมาท หรือ ความไม่ประมาทนั้น หมายถึงการมีชีวิตอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือการใช้สติอยู่เสมอ ในการครองชีวิต อัปปมาท เป็นตัวการทำให้ระมัดระวังตัว ป้องกันไม่ให้พลาดตกไปในทางชั่วหรือเสื่อม คอยยับยั้ง เตือนไม่ให้เพลิดเพลินมัวเมาหลุ่มหลงสยบอยู่ คอยกระตุ้น ไม่ให้หยุดอยู่กับที่ และคอยเร่งเร้า ให้ะมักเขม้นที่จะเดินรุดหน้าอยู่เรื่อยไป ทำให้สำนึกในหน้าที่อยู่เสมอ โดยตระหนักถึงสิ่งควรทำไม่ควรทำ ทำแล้วและยังมิไ้ค้ำวย และช่วยให้ทำการต่าง ๆ ด้วยความละเอียดรอบคอบ จึงเป็นองค์ธรรมสำคัญ ยิ่งในระบบจริยธรรมดั่งไ้กล่าวแล้ว

อย่างไรก็ดี ความสำคัญของอัปปมาทนั้น เห็นไ้ว่าเป็นเรื่งจริยธรรมในวงกว้างเกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติทั่ว ๆ ไปของชีวิต กำหนดคร่าว ๆ ต้งแต่ระดับศีลถึงสมาธิ ในระดับนี้ สติทำหน้าที่แทรกแซงพัวพันและพ่วงกันไปกับองค์ธรรมอื่น ๆ เป็นอันมาก โดยเฉพาะจะมีวามะหรือความเพียรคอบอยู่

¹ ส.ม. 19/758-762/224-225

ด้วยเสมอ ครั้นจำกัดการพิจารณาแคบเข้ามา กล่าวเฉพาะการดำเนินของจิตในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการใช้ปัญญารับรู้สิ่งต่างภายในดวงจิต อับปรมาท ก็กลายเป็นตัววิ่งเต้นที่คอยเร่งเร้าอยู่ในวงนอก เมื่อถึงขั้นนี้ การพิจารณาจึงจำกัดขอบเขตจำเพาะเข้ามา เป็นเรื่องกระบวนการทำงานในจิตใจ และแยกแยะรายละเอียดของข้อเท็จจริงเป็นขณะ ๆ ในระดับนี้เอง ที่สติทำหน้าที่ของมันอย่างเต็มที่ และเด่นชัด กลายเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทสำคัญที่เรียกโดยชื่อของมันเอง

ความหมายที่แท้จำเพาะตัวของสติ อาจเข้าใจได้จากการพิจารณาการปฏิบัติหน้าที่ของสติ ในกรณีที่มีบทบาทของมันเองแยกจากองค์ธรรมอื่น ๆ อย่างเด่นชัด เช่น ในข้อปฏิบัติที่เรียกว่าสติปัฏฐาน เป็นต้น ในกรณีเช่นนี้ พอดีสรุปการปฏิบัติหน้าที่ของสติได้ดังนี้

ลักษณะการทำงานโดยทั่วไปของสตินั้น คือ การไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอย ไม่ปล่อยอารมณ์ให้ผ่านเรื่อยเปื่อยไป หรือ ไม่ปล่อยให้ความนึกคิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ แต่คอยเฝ้าระวัง เหมือนจับตาดูอารมณ์ที่ผ่านมาแต่ละอย่าง มุ่งหน้าเข้าหาอารมณ์นั้น ๆ เมื่อต้องการกำหนดอารมณ์ใดแล้ว ก็เข้าจับดูติด ๆ ไป ไม่ยอมให้คลาดหาย คือนึกถึงหรือระลึกไว้เสมอ ไม่ยอมให้หลงลืม¹ มีคำเปรียบเทียบกับเหมือนเสาหลัก เพราะปักแน่นในอารมณ์ หรือเหมือนนายประตู เพราะเฝ้าอารยตนะต่าง ๆ ที่เป็นทางรับอารมณ์ ตรวจดูอารมณ์ที่ผ่านเข้ามา ปทัฏฐานหรือเหตุใกล้ชัดที่จะให้เกิดสติ ก็คือ สัญญา (การกำหนดหมาย) ที่มั่นคง หรือสติปัฏฐานชนิดต่าง ๆ ที่จะกล่าวต่อไป

พิจารณาในแง่จริยธรรม จะมองเห็นการปฏิบัติหน้าที่ของสติได้ทั้งในแง่ปฏิเสธ (negative) และในแง่อนุเมติ (positive) ในแง่ปฏิเสธ สติเป็นตัวป้องกัน ยับยั้งจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ให้ก้าวพลาด ไม่ให้ถลาลงในธรรมที่ไม่พึงประสงค์ ไม่ยอมให้ความชั่วได้โอกาสเกิดขึ้นในจิต และไม่ยอมให้ใช้ความคิดผิดทาง ในทางอนุเมติ สติเป็นตัวควบคุมตรวจตรากระแสการรับรู้ ความนึกคิด และพฤติกรรมทุกอย่างให้อยู่ในแนวทางที่ต้องการ คอยกำกับจิตไว้กับอารมณ์ที่ต้องการ และจึงเป็นเครื่องมือสำหรับยึดหรือเกาะกุมอารมณ์อย่างใด ๆ ดูจ่อว้างไว้ข้างหน้าจิต เพื่อพิจารณาจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป ในทางปฏิบัติของพุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติมาก อย่างที่กล่าวว่า สติจำปรารภณา (คือต้องนำมาใช้) ในกรณีทั้งปวง และเปรียบเทียบกับสติเหมือนเกลือที่ต้องใช้ไปกับข้าวทุกอย่าง และเหมือนนายกรัฐมนตรีกว้างขวางในราชการทุกอย่าง เป็นทั้งตัวการเหนี่ยวรั้งปราชญ์จิต และหนุนประคองจิต ตามควรแก่กรณี²

เมื่อนำลักษณะการทำหน้าที่ของสติที่กล่าวแล้วนั้นมาพิจารณาประกอบ จะมองเห็นประโยชน์ที่มุ่งหมายของการปฏิบัติฝึกฝนในเรื่องสติ ดังนี้:-

¹ จะเห็นได้ว่า สติ ไม่ได้มีความหมายตรงกับ ความจำ ที่เดียว แต่การระลึกได้ จำได้ (recollection หรือ remembrance) ซึ่งเป็นอาการแสดงออกของความจำ ก็เป็นความหมายแห่งหนึ่งของสติด้วย และความหมายในแง่นี้จะพบใช้ในที่หลายแห่ง เช่น ในคำว่า พุทธานุสติ เป็นต้น แต่ในความหมายที่แท้เช่นที่กล่าวถึง ณ ที่นี้ มุ่งความหมายตามคำอธิบายข้างบน ซึ่งใกล้เคียงกับที่ใช้ในภาษาอังกฤษว่า mindfulness

² ความตอนนี ดู วิสุทธิมรรค i/165, 207; 3/38; วิภังค.อ.405; ที.อ.2/515=ม.อ.1/400

1. ควบคุมรักษาสภาพจิตให้อยู่ในภาวะที่ต้องการ โดยตรวจตรากระบวนการรับรู้และกระแสดความคิด เลือกรับสิ่งที่ต้องการ กันออกไปซึ่งสิ่งที่ไม่ต้องการ ตรึงกระแสดความคิดให้นิ่งเข้าที่ และทำให้จิตเป็นสมาธิได้ง่าย
2. ทำให้ร่างกายและจิตใจอยู่ในสภาพที่เรียกว่าเป็นตัวของตัวเอง เพราะมีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย เป็นสุขโดยสภาพของมันเอง พร้อมทั้งจะเผชิญความเป็นไปต่าง ๆ และจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกอย่างได้ผลดี
3. ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิ อาจใช้สติเหนี่ยวนำกระบวนการรับรู้ และกระแสดความคิด ทำขอบเขตการรับรู้และความคิดให้ขยายออกไปโดยมิติต่าง ๆ หรือให้เป็นไปต่าง ๆ ได้
4. โดยการยึดหรือจับเอาอารมณ์ที่เป็นวัตถุแห่งการพิจารณาไว้ต่อหน้า จึงทำให้การพิจารณาสืบค้นด้วยปัญญาดำเนินไปได้ชัดเจนเต็มที่ เท่ากับเป็นพื้นฐานในการสร้างเสริมปัญญาให้เจริญบริบูรณ์
5. ชำระพฤติกรรมต่าง ๆ ทุกอย่าง (ทั้ง กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม) ให้บริสุทธิ์ อิสระ ไม่เกสือกกลัว หรือ เป็นไปด้วยอำนาจัดณหาอุปาทาน และร่วมกับสัมปชัญญะ ทำให้พฤติกรรมเหล่านั้นเป็นไปด้วยปัญญา หรือเหตุผลบริสุทธิ์ล้วน ๆ

ประโยชน์ข้อที่ 4 และ 5 นั้น นับว่าเป็นจุดหมายขั้นสูง จะเข้าถึงได้ด้วยวิธีปฏิบัติที่กำหนดไว้เป็นพิเศษ ซึ่งตามคำจำกัดความในข้อสัมมาสตินี้ ก็ได้แก่ สติปฏิฐาน 4

สติปฏิฐานในฐานะสัมมาสติ

สติปฏิฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การที่สติเข้าไปตั้งอยู่ คือมีสติกำกับอยู่บ้าง ฯลฯ ว่าโดยหลักการก็คือ การใช้สติ หรือ วิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีที่สุด อย่างที่กล่าวถึงในพุทธพจน์ในมหาสติปฏิฐานสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นมรรคาเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อข้ามพ้นความโศกและปริเทวะ เพื่อความอัสสงแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุลोकุตตรมรรค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน นี่คือสติปฏิฐาน 4”¹

การเจริญสติปฏิฐานนี้ เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่นิยมกันมาก และยกย่องนับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมถะและวิปัสสนาในตัว ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมถะจนได้ฌานอย่างที่จะกล่าวถึงในเรื่องสัมมาสมาธิอันเป็นองค์มรรคข้อที่ 8 ก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปฏิฐานไปจนถึงที่สุดก็ได้ หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้น ๆ เท่าที่จำเป็นมาประกอบ เจริญวิปัสสนาเป็นตัวนำตามแนวสติปฏิฐานนี้ ไปจนถึงที่สุดก็ได้ วิปัสสนาเป็นหลักปฏิบัติสำคัญในพระพุทธศาสนาที่ได้ยินได้ฟังกันมาก พร้อมกับที่มีความเข้าใจไขว่เขวอยู่มากเช่นเดียวกัน จึงเป็นเรื่องที่ควรทำความเข้าใจตามสมควร จากการศึกษาคร่าว ๆ ในเรื่องสติปฏิฐานต่อไปนี้ จะช่วยให้เกิดความเข้าใจในความหมายของวิปัสสนาดีขึ้น ทั้งในแง่สาระสำคัญ

¹ ที.ม. 10/273/325; ม.ม. 12/131/103; สติปฏิฐาน 4 มาใน อภ.วิ.35/431-464/257-279 ด้วย.

ขอบเขตความกว้างขวาง และความยืดหยุ่นในการปฏิบัติ ตลอดจนโอกาสที่จะฝึกฝนปฏิบัติ โดยสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของคนทั่วไป ว่าเป็นไปได้และมีประโยชน์เพียงใด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ไม่ได้มุ่งศึกษาเรื่องวิปัสสนาโดยตรง คงมุ่งเพียงให้เข้าใจวิปัสสนาเท่าที่มองเห็นได้จากสาระสำคัญของสติปัฏฐานเท่านั้น

สติปัฏฐาน มีใจความโดยสังเขป คือ:-

1. กายานุปัสสนา การพิจารณากาย หรือตามดูรู้ทันกาย

- 1.1 อานาปานสติ คือ ไปในที่สงัด นั่งขัดสมาธิ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก โดยอาการต่าง ๆ
- 1.2 กำหนดคิริยาบถ คือ เมื่อยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างไร ๆ ก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่นั้น ๆ
- 1.3 สัมปชัญญะ คือ สร้างสัมปชัญญะในการกระทำทุกอย่าง และความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น การก้าวเดิน การเหลียวมอง การเหยียดมือ นุ่งห่มผ้า กิน ดื่ม เคี้ยว ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การตื่น การหลับ การพูด การนิ่ง เป็นต้น
- 1.4 ปฏิกุศลมนสิการ คือ พิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่าง ๆ มากมายมารวม ๆ อยู่ด้วยกัน
- 1.5 ธาตุมนสิการ คือ พิจารณาร่างกายของตน โดยให้เห็นแยกประเภทเป็นธาตุ 4 แต่ละอย่าง ๆ
- 1.6 นวสีวธิกา คือ มองเห็นศพที่อยู่ในสภาพต่าง ๆ กัน โดยระยะเวลา 9 ระยะ ตั้งแต่ตายใหม่ ๆ ไปจนถึงกระดูกผุ แล้วในแต่ละกรณีนั้น ให้ย้อนมานึกถึงร่างกายของตน ว่าก็ต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน

2. เวทนานุปัสสนา การตามดูรู้ทันเวทนา คือ เมื่อเกิดความรู้สึกสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เจ็บ ๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นชนิดสามิส และนิรามิส ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ

3. จิตตานุปัสสนา การตามดูรู้ทันจิต คือ จิตของตนในขณะนั้น ๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ หลุดพ้น ยังไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัดตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ

4. ธัมมานุปัสสนา การตามดูรู้ทันธรรม คือ

- 4.1 นิ वर्ณ¹ คือ รู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่า นิ वर्ณ 5 แต่ละอย่าง ๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปอย่างไร รู้ชัดตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ
- 4.2 ชันธ์ คือ กำหนดรู้ว่าชันธ์ 5 แต่ละอย่าง คืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร

¹ นิ वर्ณ (สิ่งที่กีดกันขัดขวางการทำงานของจิต) คือ กามฉันทะ พยาบาท สีนมิทระ (ความหดหู่ว่างเหงา) อุทธัจจ-กุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านกังวลใจ) วิจิกิฉา (ความสงสัยแคลงใจ) ดูเพิ่มเติมในตอน “สัมมาสมาธิ”

4.3 อายตนะ คือ รู้ชัดในอายตนะภายในภายนอกแต่ละอย่าง ๆ รู้ชัดในสัญญาที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยอายตนะนั้น ๆ รู้ชัดว่าสัญญาที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างไร

4.4 โพชฌงค์¹ คือ รู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่า โพชฌงค์ 7 แต่ละอย่าง ๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร

4.5 อริยสัจ คือ รู้ชัดอริยสัจ 4 แต่ละอย่าง ๆ ตามความเป็นจริง ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร

ในตอนท้ายของทุกข้อที่กล่าวนี้ มีข้อความอย่างเดียวกันว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นภายในภายใน (= ของตนเอง) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในภายนอก (= ของคนอื่น) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในภายในอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมสิ้นไปในภายในอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในภายในอยู่บ้าง ก็แล เธอมีสติปรากฏชัดว่า “กายมีอยู่” เพียงพอเป็นความรู้ และพอสำหรับระลึกเท่านั้น แลเธอเป็นอยู่อย่างไม้อิงอาศัย ไม่ยึดมั่นสิ่งใด ๆ ในโลก”²

สาระสำคัญของสติปัฏฐาน

จากใจความย่อของสติปัฏฐานที่แสดงไว้แล้วนั้น จะเห็นว่า สติปัฏฐาน (รวมทั้งวิปัสสนาด้วย) ไม่ใช่หลักการที่จำกัดว่าต้องปลีกตัวหลบลี้ไปนั่งปฏิบัติอยู่นอกสังคม หรือจำเพาะในกาลเวลาตอนใดตอนหนึ่ง โดยเหตุนี้จึงมีปราชญ์หลายท่านสนับสนุนให้นำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันทั่วไป

ว่าโดยสาระสำคัญ หลักสติปัฏฐาน 4 บอกให้ทราบว่า ชีวิตของเรา มีจุดที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมดเพียง 4 แห่งเท่านั้นเอง คือ ร่างกายและพฤติกรรมของมัน 1 เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์ต่าง ๆ 1 ภาวะจิตที่เป็นไปต่าง ๆ 1 ความคิดนึกไตร่ตรอง 1 ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้งสี่นี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใส และเป็นปฏิปทา นำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรม

จากข้อความในคำแสดงสติปัฏฐานแต่ละข้อข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในเวลาปฏิบัตินั้น ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่มีธรรมข้ออื่น ๆ ควบอยู่ด้วย ธรรมที่ไม่บ่งถึงไว้ก็คือสมาธิ ซึ่งจะมีอยู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นอ่อน ๆ พอใช้สำหรับการนี้³ ส่วนธรรมที่ระบุไว้ด้วย ได้แก่

1. อาตาปี = มีความเพียร (ได้แก่องค์มรรคข้อ 6 คือสัมมาวายามะ ซึ่งหมายถึงเพียรระวังและละความชั่ว กับเพียรสร้างและรักษาความดี)
2. สัมปชาโน = มีสัมปชัญญะ (คือ ตัวปัญญา)

¹ โพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้) คือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสทธิ สมาธิ อุเบกขา

² คำว่า “กาย” เปลี่ยนเป็น เวทนา จิต และธรรม ตามแต่กรณีนั้น ๆ

³ เรียกว่าวิปัสสนาสมาธิ อยู่ในระดับระหว่างขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) กับอุปจารสมาธิ (สมาธิที่จวนจะแน่วแน่)

3. สติมา = มีสติ (หมายถึงตัวสตินี้เอง)

ข้อนำสังเกตคือ สัมปชาโน ซึ่งแปลว่ามีสัมปชัญญะ สัมปชัญญะนี้ จะเห็นได้ว่า เป็นธรรมที่มักปรากฏควบคู่กับสติ สัมปชัญญะก็คือปัญญา ดังนั้น การฝึกฝนในเรื่องสตินี้จึงเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นเอง สัมปชัญญะ หรือ ปัญญา ก็คือ ความรู้ความเข้าใจตระหนักชัดในสิ่งที่สติกำหนดไว้นั้น หรือการกระทำในกรณีนั้นว่า มีความมุ่งหมายอย่างไร สิ่งที่ทำนั้นเป็นอย่างไร ปฏิบัติต่อมันอย่างไร และไม่เกิดความหลงหรือความเข้าใจผิดใด ๆ ขึ้นมาในกรณีนั้น ๆ

ข้อความต่อไปที่ว่า “กัจจกัณฐกและโหมนัสในโลกเสียได้” แสดงถึงท่าทีที่เป็นผลจากการมีสติสัมปชัญญะว่า เป็นกลาง เป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสผูกพัน ทั้งในแง่ติดใจอยากได้ และขัดเคืองเสียใจในกรณีนั้น ๆ

ข้อความต่อท้ายเหมือน ๆ กันของทุกข้อที่ว่า มองเห็นความเกิดความเสื่อมสิ้นไปนั้น แสดงถึงการพิจารณาเข้าใจตามหลักไตรลักษณ์ จากนั้น จึงมีทัศนคติที่เป็นผลเกิดขึ้น คือการมองและรู้สึกต่อสิ่งเหล่านั้น ตามภาวะของมันเอง เช่นที่ว่า “กายมีอยู่” เป็นต้น ก็หมายถึงรับรู้ความจริงของสิ่งนั้นตามที่เป็นอย่างนั้นของมันเอง โดยไม่เอาความรู้สึกสมมติและยึดมั่นต่าง ๆ เข้าไปสวมใส่ให้มัน ว่าเป็นคน เป็นตัวตน เป็นเขา เป็นเรา หรือกายของเรา เป็นต้น ทำที่อย่างนี้จึงเป็นท่าทีของความเป็นอิสระ ไม่อิงอาศัย คือไม่ขึ้นต่อสิ่งนั้นสิ่งนี้ ที่เป็นปัจจัยภายนอก และไม่ยึดมั่นสิ่งต่าง ๆ ในโลกด้วยตัณหาอุปาทาน

เพื่อให้มองเห็นเนื้อความชัดเจนยิ่งขึ้น ขอยกคำบาลีที่สำคัญมาแปลและแสดงความหมายไว้โดยย่อ ดังนี้

กาย กายานุปสฺสี แปลว่า พิจารณาเห็นกายในกาย คือมองเห็นในกายว่าเป็นกาย มองเห็นกายตามสภาวะซึ่งเป็นที่ประชุมหรือประกอบกันเข้าแห่งส่วนประกอบคืออวัยวะน้อยใหญ่ต่าง ๆ ไม่ใช่มองเห็นกายเป็นเขาเป็นเรา เป็นนายนั้นนางนี้ เป็นของฉัน ของคนนั้นคนนี้ หรือเห็นชายนั้นหญิงนี้ ในผมในขน ในหน้าตา เป็นต้น หมายความว่าเห็นตรงตามความจริง ตรงตามสภาวะ ให้สิ่งที่ดูตรงกันกับสิ่งที่เห็น คือดูกาย ก็เห็นกาย ไม่ใช่ดูกาย ไพล่ไปเห็นนาย ก.บ้าง ดูกาย ไพล่ไปเห็นคนชังบ้าง ดูกาย ไพล่เห็นเป็นของชอบอยากชมบ้าง เป็นต้น เข้าคิดคำของโบราณจารย์ว่า “สิ่งที่ดูมองไม่เห็น ไพล่ไปเห็นสิ่งที่ไม่ได้ดู, เมื่อไม่เห็น ก็หลงติดกับ เมื่อติดอยู่ ก็พันไปไม่ได้”¹

อาตาปี สัมปชาโน สติมา แปลว่า มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ได้แก่มีสัมมาวายามะ สัมมา-

¹ที่.อ.2/472; ม.อ.1/333; วิภทฺ.อ.284; ข้อความว่า “กายในกาย” นี้ อรรถกถาอธิบายไว้ถึง 4-5 นัย โดยเฉพาะชี้ถึงความมุ่งหมาย เช่น ให้กำหนดโดยไม่สับสนกัน คือ ตามดูกายในกาย ไม่ใช่ตามดูเวทนา หรือจิต หรือธรรม ในกาย อีกอย่างหนึ่งว่า ตามดูกายส่วนย่อยในกายส่วนใหญ่ คือตามดูกายแต่ละส่วน ๆ ในกายที่เป็นส่วนรวมนั้น เป็นการแยกออกดูไปที่ละอย่าง จนมองเห็นว่ากายทั้งหมดนั้นไม่มีอะไรนอกจากเป็นที่รวมของส่วนประกอบย่อย ๆ ลงไป ไม่มี นาย ก. นาง ข. เป็นต้น เป็นการวิเคราะห์หน่วยรวมออกหรือคลี่คลายความเป็นกลุ่มก้อน เหมือนกับลอกใบกล้วยและกาบกล้วยออกจากต้นกล้วยจนไม่เห็นมีต้นกล้วย ดังนั้นเป็นต้น (เวทนาในเวทนา จิตในจิต ธรรมในธรรม ก็พึงเข้าใจทำนองเดียวกัน)

ทฤษฎี และสัมมาสติ ซึ่งเป็นองค์มรรคประจำ 3 ข้อที่ต้องใช้ควบไปด้วยกันเสมอในการเจริญองค์มรรคทั้งหลายทุกข้อ¹ ความเพียรคอยหนุนเร้าจิต ไม่ให้ย่อท้อหดหู่ไม่ให้ริโรลหรือถอยหลัง จึงไม่เปิดช่องให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น แต่เป็นแรงเร่งให้จิตเดินรุดหน้าไป หนุนให้กุศลธรรมต่าง ๆ เจริญยิ่งขึ้น สัมปชัญญะคือตัวปัญญาที่พิจารณาและรู้เท่าทันอารมณ์ที่สติกำหนดทำให้ไม่หลงไหลไปได้ และเข้าใจถูกต้องตามสภาวะที่เป็นจริง สติคือตัวกำหนดจับอารมณ์ไว้ ทำให้ตามทันทุกขณะไม่ลืมนั่นและพลาดสับสน

วินยยุ โลก อภิขณาโทมนสฺส แปลว่า กำจัดอภิขณาและโทมนสในโลกเสียได้ หมายความว่า เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ จิตใจก็จะปลอดโปร่งเบิกบาน ไม่มีทั้งความติดใจอยากได้และความขัดใจเสียใจ เข้ามาครอบงำรบกวน

อติกาโยติ วา ปณฺส สติ ปจฺจุปฺภูติตา โหติ ยาวเทว ญาณมตฺตตาย ปฏิสฺสติมตฺตตาย แปลว่า เธอมีสติปรากฏชัดว่า “กายมีอยู่” เพียงเพื่อเป็นความรู้ และพอสำหรับระลึกเท่านั้น คือมีสติกำหนดชัดเจนตรงความจริงว่า มีแต่กาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล หมู่ชาย ตัวตน ของตน ของเขา ของใคร เป็นต้น ทั้งนี้เพียงเพื่อเป็นความรู้และสำหรับใช้ระลึก คือเพื่อเจริญสติสัมปชัญญะ หรือเพื่อให้สติปัญญาเจริญเพิ่มพูน มิใช่เพื่อจะคิดฟุ้งเฟ้อละเมอฝัน ประุ้งแต่งฟามเผื่อไป แม้ในเวทนา จิต และธรรม ก็พึงเข้าใจอย่างเดียวกันนี้

อนิสฺสโต จ วิหริตี แปลว่า และเธอเป็นอยู่ไม่อิงอาศัย คือมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อสิ่งใด ไม่ต้องเอาใจไปฝากไว้กับสิ่งนั้นสิ่งนี้ บุคคลนั้นบุคคลนี้เป็นต้น ว่าตามหลักคือไม่ต้องเอาตัณหาและทฤษฎีเป็นที่อิงอาศัย หรือไม่ต้องขึ้นต่อตัณหาและทฤษฎีนั้น เช่น เมื่อรับรู้ประสบการณ์ต่าง ๆ ก็รับรู้โดยตรงตามที่สิ่งนั้น ๆ เป็นอยู่ ไม่ต้องอาศัยตัณหาและทฤษฎีมาช่วยวาดภาพระบายนี่เสริมแต่งและกล่อมให้เคลิ้มไปต่าง ๆ โดยฝากความคิดนึกจินตนาการและสุขทุกข์ไว้กับตัณหาและทฤษฎีนั้น เป็นต้น

น จ ภิกฺขุ โลก อุปาทิยตี แปลว่า อีกทั้งไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก คือไม่ยึดติดถือมั่นสิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นรูป หรือเวทนา หรือสัญญา หรือสังขาร หรือวิญญาณ ว่าเป็นอัตตา หรือ อัตตนิยา เช่นว่า เป็นตัวตน เป็นของตน เป็นต้น

อชฺมตฺตํ วา.... พหิทฺธา วา..... แปลว่า....ภายในบ้าง....ภายนอกบ้าง ข้อความนี้ อาจารย์หลายท่านอธิบายกันไปต่าง ๆ แต่มติของอรรถกถาทั้งหลายลงกันว่า ภายใน หมายถึง ของตนเอง ภายนอก หมายถึง ของผู้อื่น² และมตินี้สอดคล้องกับบาลีแห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งขยายความไว้ชัดเจนว่า “ภิกษุตามเห็นจิตในจิต ภายนอก อยู่อย่างไร ? ในข้อนี้ ภิกษุ เมื่อจิตของผู้นั้นมีรากะก็รู้ชัดว่า จิตของผู้นั้นมีรากะ ฯลฯ”³ บางท่านอาจสงสัยว่า ควรหรือที่จะเที่ยวสอดแทรกตามสืบดูความเป็นไปในภายในใจ

¹ ตรงกับหลักในมหาจิตตปริสสสูตร, ม.อ.14/258-278/181-6 ซึ่งเคยอ้างแล้ว; ส่วนความที่ว่า อาดาปี = สัมมวายามะ เป็นต้น ดู อภิ.วิ.35/437-9/259-260; ฯลฯ

² เช่น ที.อ.2/498; ม.อ.1/385; วิภค.อ. 283, 286

³ เช่น อภิ.วิ.35/445-7/263-5; พึงสังเกตว่า บาลีแสดงการรู้จิตบุคคลอื่นด้วยเจโตปริยญาณ ก็มีข้อความบรรยายอาการของจิต ตรงกับกรณีนี้ในสติปัฏฐาน (เช่น ที.ส.9/135/105)

ของคนอื่น และจะรู้ตามเป็นจริงได้อย่างไร เรื่องนี้ขอให้เข้าใจเพียงง่าย ๆ ว่า ท่านมุ่งให้เราใช้สติกับสิ่งทั้งหลายทุกอย่างที่เราเข้าไปเกี่ยวข้อง และกำหนดรู้เพียงแค่ว่ามันเป็น เป็นการแน่นอนว่า ในชีวิตประจำวัน เราจะต้องเกี่ยวข้องกับคนอื่น ๆ เมื่อเราเกี่ยวข้องกับเขา ก็พึงเกี่ยวข้องโดยมีสติ รู้เขาตามที่เขาเป็นและตามที่ประจักษ์แก่เราเท่านั้น คือรู้ตรงไปตรงมาแค่ที่รู้เห็นเกี่ยวข้องแค่นั้นก็แค่นั้น (ถ้ามีญาณหยั่งรู้จิตใจของเขา ก็รู้ตรงไปตรงมาเท่าที่ญาณนั้นรู้ ถ้าไม่มีญาณ ก็ไม่ต้องไปสอดรู้) จะได้ไม่คิดปรุงแต่งวุ่นวายไปเกี่ยวกับคนอื่น ทำให้เกิดระแวง โทสะบ้าง เป็นต้น ถ้าไม่รู้หรือไม่ได้เกี่ยวข้อง ก็แล้วไป มิได้หมายความว่า จะให้คอยสืบสอดตามคูปุฏติการทางกายใจของผู้อื่นแต่ประการใด

อาจพูดสรุปได้แนวหนึ่งว่า การเจริญสติปัฏฐาน คือการเป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะซึ่งทำให้ภาพตัวตนที่จิตอวิชชาปั้นแต่งไม่มีช่องที่จะแทรกตัวเข้ามาในความคิดแล้วก่อปัญหาขึ้นได้เลย

การปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานนี้ นักศึกษาฝ่ายตะวันตกบางท่านนำไปเปรียบเทียบกับวิธีการแบบจิตวิเคราะห์ของจิตแพทย์ (Psychiatrist) สมัยปัจจุบัน และประเมินคุณค่าว่าสติปัฏฐานได้ผลดีกว่า และใช้ประโยชน์ได้กว้างขวางกว่า เพราะทุกคนสามารถปฏิบัติได้เอง และใช้ในยามปกติเพื่อความสุขภาพจิตที่ดีได้ด้วย¹ อย่างไรก็ตามในที่นี้จะไม่วิจารณ์ความเห็นนั้น แต่จะขอสรุปสาระสำคัญของการเจริญสติปัฏฐานตามแนวความคิดเห็นแบบใหม่อีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

ก. กระบวนการปฏิบัติ

1. องค์ประกอบหรือสิ่งที่ร่วมอยู่ในกระบวนการปฏิบัตินี้ มี 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ทำ (ตัวการที่คอยกำหนดหรือคอยสังเกตเพ่งพิจารณา) กับฝ่ายที่ถูกทำ (สิ่งที่ถูกกำหนดหรือถูกสังเกตเพ่งพิจารณา)

2. องค์ประกอบฝ่ายที่ถูกทำหรือถูกกำหนดเพ่งพิจารณา ก็คือสังขารมัจจุที่มีอยู่กับตัวของทุกคนนั่นเอง เช่น ร่างกาย การเคลื่อนไหวของร่างกาย ความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ เฉพาะที่เป็นปัจจุบัน คือที่กำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ เท่านั้น

3. องค์ประกอบฝ่ายที่ทำ คือ คอยกำหนดคอยเพ่งพิจารณา เป็นตัวการหลักของสติปัฏฐาน ได้แก่ สติ กับ สัมปชัญญะ สติ เป็นตัวเกาะจับสิ่งที่จะพิจารณาเอาไว้ สัมปชัญญะ เป็นตัวปัญญา ตระหนักรู้สิ่งหรืออาการที่ถูกพิจารณานั้นว่า คืออะไร มีความมุ่งหมายอย่างไร เช่น เมื่อกำหนดพิจารณาการเคลื่อนไหวของร่างกาย เช่น การเดิน ก็รู้ว่าเดินทำไม เพื่อไปไหน เป็นต้น และเข้าใจสิ่งนั้นหรือการกระทำนั้นตามความเป็นจริง โดยไม่เอาความรู้สึกเป็นต้นของตนเข้าเคลือบ

มีข้อควรระวังที่ควรย้าไว้เกี่ยวกับความเข้าใจผิดที่อาจเป็นเหตุให้ปฏิบัติผิดพลาดเสียผลได้ กล่าวคือบางคนเข้าใจความหมายของคำแปลสติที่ว่าระลึกได้และสัมปชัญญะที่ว่ารู้ตัว ผิดพลาดไป โดยเอาสติมากำหนดนึกถึงตนเองและรู้สึกตัวว่า ฉันกำลังทำนั่นทำนี่ กลายเป็นการสร้างภาพตัวตนขึ้นมา แล้วจิตก็

¹ ดู N. P. Jacobson.- *Buddhism : the Religion of Analysis* (Carbondale, Illinois : Southern Illinois University Press, 1970), pp. 93-123 เป็นต้น

ไปจดจ่ออยู่กับภาพตัวตนอันนั้น เกิดความเกร็งตัวขึ้นมา หรืออย่างน้อยจิตก็ไม่ได้อยู่ทำงาน ทำให้งานที่กำลังทำนั้น แทนที่จะได้ผลดี ก็กลับกลายเป็นเสียไป สำหรับคนที่เข้าใจผิดเช่นนั้น พึงมองความหมายของสติในแง่ว่า การนึกไว้ การคุมจิตไว้กับอารมณ์ การคุมจิตไว้กับกิจที่กำลังกระทำ หรือคุมจิตไว้ในกระแสของการทำกิจ และมองความหมายของสัมปชัญญะในแง่ว่า การรู้ชัดสิ่งที่นึกไว้หรือรู้ชัดสิ่งที่กำลังกระทำ กล่าวคือ มิใช่เอาสติมากำหนดตัวตน (ว่าฉันทำนั้นทำนี่) ให้นึกถึงงาน (สิ่งที่ทำ) มิใช่ให้นึกถึงตัว (ผู้ทำ) ให้สติตามกำหนดอยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำหรือกำลังเป็นไป จนไม่มีโอกาสนึกถึงตัวเอง หรือตัวผู้ทำเลย คือใจอยู่กับสิ่งที่ทำนั้น จนกระทั่งความรู้สึกว่าตัวฉันหรือความรู้สึกต่อตัวผู้ทำไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้เลย

4. อาการที่กำหนดเพ่งพิจารณานั้น มีสาระสำคัญอยู่ที่ ให้รู้เห็นตามที่มันเป็นในขณะนั้น คือ ดู-เห็น-เข้าใจ ว่าจะไร กำลังเป็นไปอย่างไร ปรากฏผลอย่างไร เข้าเผชิญหน้า รับรู้ พิจารณา เข้าใจตามดูมันไปให้ทันทุกอย่างขณะเท่านั้น ไม่สร้างปฏิกิริยาใดๆ ขึ้นในใจ ไม่มีการคิดกำหนดค่า ไม่มีการคิดวิจารณ์ ไม่มีการวินิจฉัยว่า ดีชั่ว ถูกผิด เป็นต้น ไม่ใส่ความรู้สึก ความโน้มเอียงในใจ ความยึดมั่นต่างๆ ลงไปว่า ถูกใจ ไม่ถูกใจ ชอบ ไม่ชอบ เป็นต้น เพียงเห็นเข้าใจตามที่มันเป็น ของสิ่งนั้น อาการนั้น แ่งนั้นๆ เองโดยเฉพาะ ไม่สร้างความคิดผนวกว่า ของเรา ของเขา ตัวเรา ตัวเขา นาย ก. นาย ข. เป็นต้น เช่น พิจารณาเวทนาในใจของตนเอง ขณะนั้น มีทุกข์เกิดขึ้น ก็รู้ว่าทุกข์เกิดขึ้น ทุกข์นั้นเกิดขึ้นอย่างไร กำลังจะหมดสิ้นไปอย่างไร หรือพิจารณาธรรมารมณ์ เช่น มีความกังวลใจเกิดขึ้น เกิดความกลุ้มใจขึ้น ก็จับเอาความกลุ้มหรือกังวลใจนั้นขึ้นมาพิจารณาว่า มันเกิดขึ้นอย่างไร เป็นมาอย่างไร หรือเวลาเกิดความโกรธพอนึกได้รู้ตัวว่าโกรธ ความโกรธก็หยุดหายไป จับเอาความโกรธนั้นขึ้นมาพิจารณาคุณโทษ เหตุเกิดและอาการที่มันหายไป เป็นต้น กลายเป็นสนุกไปกับการศึกษาพิจารณาวิเคราะห์ทุกข์ของตน และทุกข์นั้นจะไม่มีพิษสงอะไรแก่ตัวผู้พิจารณาเลย เพราะเป็นแต่ตัวทุกข์เองล้วนๆ ที่กำลังเกิดขึ้น กำลังดับไป ไม่มีทุกข์ของฉัน ฉันเป็นทุกข์ ฯลฯ แม้แต่ความดี ความชั่วใด ๆ ก็ตามที่มีอยู่ หรือปรากฏขึ้นในจิตใจขณะนั้นๆ ก็เข้าเผชิญหน้ามัน ไม่ยอมเลี่ยงหนี เข้ารับรู้ตามดูมันตามที่มันเป็นไป ตั้งแต่มันปรากฏตัวขึ้น จนมันหมดไปเอง แล้วก็ตามดูสิ่งอื่นต่อไป เหมือนดูคนเล่นละคร หรือดูเป็นคนข้างนอกมองเข้ามาดูเหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้น เป็นท่าที่ที่เปรียบได้กับแพทย์ที่กำลังชำแหละตรวจดูศพ หรือนักวิทยาศาสตร์ที่กำลังสังเกตวัตถุที่ตนกำลังศึกษา ไม่ใช่ทำที่แบบผู้พิพากษาที่กำลังพิจารณาคดีระหว่างโจทก์กับจำเลย เป็นการดูเห็นแบบสภาวะวิสัย (objective) ไม่ใช่สทวิสัย (subjective)

อาการที่เป็นอยู่โดยมีสติสัมปชัญญะตลอดเวลาเช่นนี้ มีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งที่เราเรียกว่าเป็นอยู่ในปัจจุบัน หรือมีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบัน กล่าวคือสติกำหนดตามทันสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่หรือกระทำอยู่ในขณะนั้นๆ แต่ละขณะๆ ไม่ปล่อยให้คลาดกันไป ไม่ติดข้องค้างคาหรืออ้อยอิ่งอยู่กับอารมณ์ที่ผ่านล่วงไปแล้ว ไม่ลอยกว้างไปข้างหน้าเลยไปหาสิ่งที่ยังไม่มาและยังไม่มี ไม่เลื่อนไหลถอยลงสู่อดีต ไม่เลื่อนลอยไปในอนาคต หากจะพิจารณาเรื่องราวในอดีต หรือสิ่งที่พึงจัดทำในอนาคต ก็เอาสติกำหนด

จับสิ่งนั้นมาให้เป็นปัญหาพิจารณาอย่างมีความมุ่งหมาย ทำให้เรื่องนั้น ๆ กลายเป็นอารมณ์ปัจจุบันของจิต ไม่มีอาการเคืองค้ำงเลื้อนลอยละหลือยของความเป็นอดีตหรืออนาคต การเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันเช่นนี้ก็คือการไม่ตกเป็นทาสของตัณหา ไม่ถูกตัณหาหล่อไว้หรือชักจูงไปนั่นเอง แต่เป็นการเป็นอยู่ด้วยปัญญา ทำให้พ้นจากอาการต่าง ๆ ของความทุกข์ เช่น ความเศร้าซึมเสียตาย ความร้อนใจกลุ้มกังวลเป็นต้น และทำให้เกิดความรู้ พร้อมทั้งความปลอดภัยโปร่งผ่องใสเบาสบายของจิต

ข. ผลของการปฏิบัติ

1. ในแง่ของความบริสุทธิ์ เมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่ต้องการกำหนดอย่างเดียว และสัมปชัญญะรู้เข้าใจสิ่งนั้นตามที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสนการรับรู้และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องที่กิเลสต่าง ๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อวิเวกระห่มองเห็นสิ่งเหล่านั้น เพียงแต่ตามที่มันเป็น ไม่ใส่ความรู้สึก ไม่สร้างความคิดคำนึง ตามความโน้มเอียงและความใฝ่ใจต่าง ๆ ที่เป็นสกวิสัย (subjective) ลงไป ก็ย่อมไม่มีความยึดมั่นถือมั่นต่าง ๆ ไม่มีช่องที่กิเลสทั้งหลายเช่นความโกรธจะเกิดขึ้นได้ เป็นวิธีกำจัดอาสวะเก่าและป้องกันอาสวะใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น

2. ในแง่ของความเป็นอิสระ เมื่อมีสภาพจิตที่บริสุทธิ์อย่างในข้อ 1. แล้ว ก็ย่อมมีความเป็นอิสระด้วย โดยจะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบ เพราะอารมณ์เหล่านั้นถูกใช้เป็นวัตถุสำหรับศึกษาพิจารณาแบบสภาวะวิสัย (objective) ไปหมด เมื่อไม่ถูกแปลความหมายตามอำนาจอาสวะที่เป็นสกวิสัย (subjective) สิ่งเหล่านั้นก็ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นตามสกวิสัยแก่บุคคลนั้น และพฤติกรรมต่าง ๆ ของเขา จะหลุดพ้นจากการถูกบังคับด้วยกิเลสที่เป็นแรงขับ หรือแรงจูงใจไร้สำนึกต่าง ๆ (unconscious drives หรือ unconscious motivations) เขาจะเป็นอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่อิงอาศัย (คือ ไม่ต้องขึ้นต่อตัณหาและทิฏฐิ) ไม่ยึดมั่นสิ่งใดในโลก

3. ในแง่ของปัญญา เมื่ออยู่ในกระบวนการทำงานของจิตเช่นนี้ ปัญญาย่อมทำหน้าที่ได้ผลดีที่สุด เพราะจะไม่ถูกเคลือบหรือหั่นเหไปด้วยความรู้สึก ความเอนเอียง และอคติต่าง ๆ ทำให้รู้เห็นได้ตามที่มันเป็น คือ รู้ตามความจริง

4. ในแง่ความพ้นทุกข์ เมื่อจิตอยู่ในภาวะตื่นตัว เข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามที่มันเป็น และคอยรักษาท่าทีของจิตอยู่ได้เช่นนี้ ความรู้สึกเอนเอียงในทางบวกหรือลบต่อสิ่งนั้น ๆ ที่มีไช้เป็นไปโดยเหตุผลบริสุทธิ์ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จึงไม่มีทั้งความรู้สึกในด้านกระหายอยาก (อภิชฌา) และความขัดเคืองกระทบใจ (โทมนัส) ปราศจากอาการกระวนกระวาย (anxiety) ต่าง ๆ เป็นภาวะจิตที่เรียกว่าพ้นทุกข์ มีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย สงบ เป็นตัวของตัวเอง

ผลที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ความจริงก็สัมพันธ์เป็นอันเดียวกัน เป็นแต่แยกกล่าวในแง่ต่าง ๆ เมื่อสรุปตามแนวปฏิจางสมุบาทและไตรลักษณ์ ก็ได้ความว่า เดิมมนุษย์ไม่รู้ว่าตัวตนที่ตนยึดถือไว้ ไม่มีจริง เป็นเพียงกระแสของรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยจำนวนมากมายที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน กำลังเกิดขึ้นและเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา เมื่อไม่รู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาความรู้สึก

นึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ทศนคติ ความเชื่อถือ ความเห็น การรับรู้ เป็นต้น ในขณะนั้น ๆ ว่าเป็นตัวตนของตน แล้วตัวตนนั้นก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยไป รู้สึกว่าฉันเป็นนั่น ฉันเป็นนี่ ฉันรู้สึกอย่างนั้น ฉันรู้สึกอย่างนี้ ฯลฯ การรู้สึกว่าตัวฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็คือการถูกความรู้สึกนึกคิด เป็นต้น ที่เป็นนามธรรมส่วนย่อยในขณะนั้น ๆ หลอกเอาฉันเอง เมื่ออยู่ในภาวะถูกหลอกเช่นนั้น ก็คือการตั้งต้นความคิดที่ผิดพลาด จึงถูกชักจูงบังคับให้คิดเห็นรู้สึกและทำการต่าง ๆ ไปตามอำนาจของสิ่งที่ตนยึดว่าเป็นตัวตนของตนในขณะนั้น ๆ ครั้นมาปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานแล้ว ก็มองเห็นรูปธรรมนามธรรมแต่ละอย่างที่เป็นส่วนประกอบของกระแส้นกำลังเกิดดับอยู่ตามสภาวะของมัน เมื่อวิเคราะห์ส่วนประกอบต่าง ๆ ในกระแสแยกแยะออกมองเห็นกระจายออกไปเป็นส่วน ๆ เป็นขณะ ๆ มองเห็นอาการที่ดำเนินสืบต่อกันเป็นกระบวนการแล้ว ย่อมไม่ถูกหลอกให้ยึดถือเอาสิ่งนั้น ๆ เป็นตัวตนของตน และสิ่งเหล่านั้นก็หมดอำนาจบังคับให้บุคคลอยู่ในบางการของมัน ถ้าการมองเห็นนี้เป็นไปอย่างลึกซึ้งแจ่มชัดเต็มที่ ก็เป็นภาวะที่เรียกว่าความหลุดพ้น ทำให้จิตตั้งต้นดำเนินในรูปใหม่ เป็นกระแสที่บริสุทธิ์โปร่งเบา เป็นอิสระไม่มีความเอนเอียงยึดติดเงื่อนไขต่าง ๆ ในภายใน เกิดเป็นบุคลิภาพใหม่ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่าเป็นสภาพของจิตที่มีสุขภาพสมบูรณ์ จุจว่างกายที่เรียกว่ามีสุขภาพสมบูรณ์ เพราะองค์วิยะทุกส่วนปฏิบัติหน้าที่ได้คล่องเต็มที่ตามปกติของมันในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่องอยู่เลย โดยนัยนี้การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานจึงเป็นวิธีการชำระล้างอาการเป็นโรคต่าง ๆ ที่มีในจิต ทำจิตสิ่งที่เปื้อนเจือปนเป็นอุปสรรคถ่วงขัดขวางการทำงานของจิตให้หมดไป ทำให้ปลอดโปร่งพร้อมที่จะดำรงชีวิตอยู่ เจริญและจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกด้วยความเข้มแข็งและสดชื่นต่อไป

เรื่องนี้อาจสรุปด้วยพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย โรคมีอยู่ 2 ชนิดดังนี้ คือ โรคทางกาย 1 โรคทางใจ 1 สัตว์ทั้งหลายที่ยืนยันไว้ว่าตนไม่มีโรคทางกายเลยตลอดเวลาทั้งปี ก็มีปรากฏอยู่ ผู้ที่ยืนยันไว้ว่าตนไม่มีโรคทางกายเลยตลอดเวลา 2 ปี.... 3 ปี.... 4 ปี.... 5 ปี.... 10 ปี.... 20 ปี.... 30 ปี.... 40 ปี.... 50 ปี.... 100 ปี ก็มีปรากฏอยู่ แต่สัตว์ที่ยืนยันไว้ว่า ตนไม่เป็นโรคทางใจเลย แม้ชั่วเวลาเพียงครู่หนึ่งนั้น หาได้ยากในโลก ยกเว้นแต่พระชินาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) ทั้งหลาย”¹

พระสารีบุตร “แน่ท่านคฤหบดี อินทรีย์ของท่านผ่องใสนัก สีหน้าของท่านก็บริสุทธิ์เปล่งปลั่งวันนี้ ท่านได้ฟังธรรมิกถาในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วหรือ?”

คฤหบดีคนกุลบิดา “พระคุณเจ้าผู้เจริญ ไฉนจะไม่เป็นเช่นนั้นเล่า วันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหลั่งน้ำอมฤตรดข้าพเจ้าแล้วด้วยธรรมิกถา”

พระสารีบุตร “พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหลั่งอมฤตรดท่านด้วยธรรมิกถาอย่างไร?”

คฤหบดี “พระคุณเจ้าผู้เจริญ ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวาทหนึ่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว ได้กราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ชราแล้ว เป็นคนแก่เฒ่า ล่วงกาลผ่านวัยมานาน ร่างกาย

¹ อง. จตุกก. 21/157/191

ก็มีโรคเรื้อรัง เจ็บป่วยอยู่เนื่อง ๆ หนึ่งเล่า ข้าพระองค์มิได้ (มีโอกาส) เห็นพระผู้มีพระภาคและพระภิกษุทั้งหลาย ผู้ช่วยให้เจริญใจอยู่เป็นนิตย์ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดประทานโอวาทสั่งสอนข้าพระองค์ในข้อธรรมที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่ข้าพระองค์ชั่วกาลนาน”

พระพุทธเจ้า “ถูกแล้ว ท่านคฤหบดี เป็นเช่นนั้น อันร่างกายนี้ ย่อมมีโรคเรื้อรัง จักดั่งว่าฟองไขซึ่งผิวเปลือกห่อหุ้มไว้ ก็ผู้ใดที่บริหารร่างกายนี้อยู่ จะยืนยันว่าตนไม่มีโรคเลย แม้ชั่วครู่หนึ่ง จะมีอะไรเล่า นอกจากความเขลา เพราะเหตุฉะนั้นแล ท่านคฤหบดี ท่านพึงสำเหนียกไว้ว่า “ถึงกายของเราจะมีโรคเรื้อรัง แต่ใจของเราจักไม่มีโรคเรื้อรังเลย” พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงหลั่งอมฤตตรัสข้าพเจ้าด้วยธรรมิกถา ดังนี้แล”¹

เหตุใดสติที่ตามทันขณะปัจจุบันจึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา ?

กิจกรรมสามัญที่สุดของทุก ๆ คน ซึ่งเป็นไปอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ก็คือ การรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อมีการรับรู้ ก็มีความรู้สึกพร้อมไปด้วย คือ สุขสบายบ้าง ทุกข์ระคายเจ็บปวด ไม่สบายบ้าง เจ็บ ๆ บ้าง เมื่อมีความรู้สึกสุขทุกข์ ก็มีปฏิกิริยาเกิดขึ้นในใจด้วย คือ ถ้าสุขสบายที่สิ่งใด ก็ชอบใจติดใจสิ่งนั้น ถ้าไม่สบายได้ทุกข์ที่สิ่งใด ก็ขัดใจไม่ชอบสิ่งนั้น เมื่อชอบก็อยากรับรู้อีก อยากเสพซ้ำ หรืออยากได้ อยากเอา เมื่อไม่ชอบ ก็เลี่ยงหนี หรืออยากกำจัด อยากทำลาย กระบวนการนี้ดำเนินไปตลอดเวลา มีทั้งที่แผ่วเบา ผ่านไปโดยไม่ได้สังเกต และที่แรงเข้ม สังเกตได้เด่นชัด มีผลต่อจิตใจอย่างชัดเจนและสืบเนื่องไปนาน ส่วนใดแรงเข้มหรือสะดักขัด ก็มักชักให้มีความคิดปรุงแต่งยึดเยื้อเย็นเยื่อออกไป ถ้าไม่สิ้นสุดที่ในใจ ก็ผลักดันให้แสดงออกมาเป็นการพูด การกระทำต่าง ๆ ทั้งน้อยและใหญ่ ชีวิตของบุคคล บทบาทของเขาในโลก และการกระทำต่อกันระหว่างมนุษย์ ย่อมสืบเนื่องออกมาจากกระบวนการธรรมน้อย ๆ ที่เป็นไปในชีวิตแต่ละขณะ ๆ นี่เป็นสำคัญ

ในทางปัญญา การปล่อยจิตใจให้เป็นไปตามกระบวนการธรรมข้างต้นนั้น คือ เมื่อรับรู้แล้วรู้สึกสุขสบายก็ชอบใจ ติดใจ เมื่อรับรู้แล้ว รู้สึกทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ไม่ชอบใจ ข้อนี้จะเป็นเครื่องกีดกันปิดบัง ทำให้ไม่รู้ไม่เข้าใจไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงหรือตามสภาวะที่แท้ของมัน ทั้งนี้เพราะจิตใจที่เป็นไปเช่นนั้น จะมีสภาพต่อไปนี้

— ข้องอยู่ที่ความชอบใจ หรือความขัดใจ ตกอยู่ในอำนาจของความติดใจ หรือขัดใจนั้น ถูกความชอบใจหรือไม่ชอบใจนั้นเคลือบคลุม ทำให้มองเห็นเอนเอียงไปอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ตรงตามที่มันเป็นจริง

— ตกกลงไปในอดีตหรืออนาคต กล่าวคือ เมื่อคนรับรู้แล้ว เกิดความชอบใจหรือไม่ชอบใจ จิตของเขาจะข้องหรือขัดอยู่ ณ ส่วนหรือจุดหรือแง่ ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจของอารมณ์นั้น และจับเอาภาพของอารมณ์นั้น ณ จุดหรือส่วนหรือแง่ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจนั้น เก็บเอาไปทะนุถนอมคิดปรุงแต่งตลอด

¹ ส.บ. 17/2/2

จนฟันฟ้ามต่อไป การชั่งอยู่ที่ส่วนใดก็ตามซึ่งชอบใจหรือไม่ชอบใจและการจับอยู่กับภาพของสิ่งนั้นซึ่งปรากฏอยู่ในใจของตนคือการเลื่อนไหลลงสู่อดีต การคิดปรุงแต่งต่อไปเกี่ยวกับสิ่งนั้น คือการเลื่อนลอยไปในอนาคต ความรู้ความเข้าใจของเขาเกี่ยวกับสิ่งนั้น ก็คือภาพของสิ่งนั้น ณ จุดหรือตอนที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจหรือซึ่งเขาได้คิดปรุงแต่งต่อไปแล้ว ไม่ใช่สิ่งนั้นตามที่มันเป็นของมันเองในขณะนั้น ๆ

— ตกอยู่ในอำนาจของความคิดปรุงแต่ง จึงแปลความหมายของสิ่งที่รับรู้ หรือประสบการณ์นั้น ๆ ไปตามแนวทางของภูมิหลังหรือความเคยชินที่ได้สั่งสมไว้ เช่น ค่านิยม ทัศนคติ หรือทิวทัศน์ที่ตนยึดถือเป็นนิยามเชิดชู เรียกว่าจิตตกอยู่ในภาวะถูกปรุงแต่ง ไม่อาจมองอย่างเป็นกลางให้เห็นประสบการณ์ล้วน ๆ ตามที่มันเป็น

— นอกจากถูกปรุงแต่งแล้ว ก็จะนำเอาภาพปรุงแต่งของประสบการณ์ใหม่นั้นเข้าไปร่วมในการปรุงแต่งต่อไปอีก เป็นการเสริมว่าการสั่งสมนิสัยความเคยชินของจิตให้แน่นหนายิ่งขึ้น

ความเป็นไปเช่นนี้ มิใช่จะเกี่ยวข้องกับเรื่องหยาบ ๆ ตื้น ๆ ในการดำเนินชีวิตและทำกิจการทั่วไปเท่านั้น แต่ท่านมุ่งเน้นกระบวนการของจิตในระดับละเอียดลึกซึ้ง ที่ทำให้บุุคคลมองเห็นสิ่งทั้งหลายเป็นของคงที่ เป็นขึ้นเป็นอัน มีสวยงามน่าเกลียด ติดในสมมติต่าง ๆ ไม่เห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ดำเนินอยู่ตลอดเวลา อย่างไรก็ตาม วัฏฏะกระบวนการเช่นนี้เป็นความเคยชินหรือนิสัยของจิตที่คนทั่วไปได้สั่งสมกันมาคนละนาน ๆ เกือบจะว่าตั้งแต่เกิดทีเดียว 20-30 ปีบ้าง 40-50 ปีบ้าง เกินกว่านั้นบ้าง และไม่เคยหัดตัดวางจรรโลงกระบวนการกันมาเลย การจัดการแก้ไข จึงมิใช่จะทำได้ง่ายนัก ในทันทีที่รับรู้อารมณ์หรือมีประสบการณ์ ยังไม่ทันตั้งตัวที่จะยังกระบวนการ จิตก็เล่นไปตามความเคยชินของมันเสียก่อน ดังนั้น การแก้ไขในเรื่องนี้ จึงมิใช่จะเพียงตัดวางจรรโลงกระบวนการนั้นลงเท่านั้น แต่จะต้องแก้ไขความเคยชิน หรือนิสัยที่ไหลแรงไปข้างเดียวของจิตอีกด้วย องค์ธรรมสำคัญที่จะใช้เป็นตัวเบี่ยงทางและเป็นหลักรวมพลทั้งสองกรณีนั้น ก็คือสติ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ก็มีวัตถุประสงค์อย่างนี้ กล่าวคือ เมื่อมีสติตามทันขณะปัจจุบันและมองดูสิ่งนั้น ๆ ตามที่มันเป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ ตลอดเวลา ย่อมสามารถตัดวางจรรโลงกระบวนการฝ่ายอกุศลลงได้ด้วย ค่อย ๆ แก้ไขความเคยชินเก่า ๆ พร้อมกับสร้างแนวนิสัยใหม่ให้แก่จิตได้ด้วย จิตที่มีสติช่วยกำกับให้ตามทันอยู่กับขณะปัจจุบัน จะมีสภาพตรงข้ามกับจิตที่เป็นไปตามกระบวนการธรรมข้างต้น คือ

— ความชอบใจ หรือขัดใจ ไม่มีโอกาสเกิดขึ้น เพราะการที่จะชอบใจหรือขัดใจ จิตจะต้องข้องติดอยู่ ณ จุดหรือส่วนใดส่วนหนึ่ง และชะงักค้างอยู่คือตกลงในอดีต

— ไม่เลื่อนไหลลงไปในอดีต ไม่เลื่อนลอยไปในอนาคต ความชอบใจ ไม่ชอบใจ กับการตกอดีตเป็นอาการที่เป็นไปด้วยกัน เมื่อไม่ข้อง ไม่ค้างอยู่ ตามดูทันอยู่กับสภาวะที่กำลังเป็นไปอยู่ การตกอดีตลอยอนาคต ก็ไม่มี

— ไม่ถูกความคิดปรุงแต่งเนื่องด้วยภูมิหลังที่ได้สั่งสมไว้ ชักจูงให้แปลประสบการณ์หรือสิ่งที่รับรู้ให้เอนเอียงบิดเบือนหรือยึดมั่นไปตามอำนาจของมัน พร้อมทั้งจะมองไปตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ

— ไม่ปรุงแต่งเสริมซ้ำหรือเพิ่มกำลังแก่ความเคยชินผิด ๆ ที่จิตได้สั่งสมเรื่อยมา

— เมื่อตามรู้ดูทันทุกสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันทุกขณะ ก็ย่อมได้รู้เห็นสภาพจิตนิสัย เป็นต้นของตนเองที่ไม่พึงปรารถนา หรือที่ตนเองไม่ยอมรับ ปรากฏออกมาด้วย ทำให้ได้รับรู้สัจหน้าเผชิญสภาพที่เป็นจริงของตนเองตามที่มันเป็น ไม่เลียงหนี ไม่หลอกหลวงตนเอง และทำให้สามารถชำระล้างกิเลสเหล่านั้น แก้ปัญหาในตนเองได้ด้วย

นอกจากนั้น ในด้านคุณภาพจิต ก็จะมีบริสุทธิ์ ผ่องใส โปร่ง เบิกบาน เป็นอิสระ ไม่ถูกบีบจำกัด ให้คับแคบ และไม่ถูกเคลือบคลุมให้หมองมัว

สิ่งทั้งหลายตั้งอยู่ตามสภาพของมัน และเป็นไปตามธรรมชาติของมัน พุทเป็นภาพพจน์ว่า ความจริงเปิดเผยตัวมันเองอยู่ตลอดเวลา แต่มนุษย์ปิดบังตนเองจากมัน หรือไม่ก็มองภาพของมันบิดเบือนไป หรือไม่ก็ถึงกับหลอกหลวงตัวของมนุษย์เอง ตัวการที่ปิดบัง บิดเบือน หรือหลอกหลวงก็คือ การตกลงไปในกระแสของกระบวนธรรมดั่งได้กล่าวข้างต้น เครื่องปิดบัง บิดเบือน หรือหลอก ก็มีอยู่แล้ว ยิ่งความเคยชินคอยชักลากให้เผลอไปเสียอีก โอกาสที่จะรู้ความจริงก็แทบไม่มี ในเมื่อความเคยชินหรือจิตตินิสัยนี้ มนุษย์ได้สั่งสมต่อเนื่องกันมานานนักหนา การปฏิบัติเพื่อแก้ไขและสร้างนิสัยใหม่ ก็ควรจะต้องอาศัยเวลามากเช่นเดียวกัน เมื่อโสดิตตามทันทำงานสม่ำเสมอต่อเนื่องอย่างชำนาญ คนไม่ปิดบังตัวเอง ไม่บิดเบือนภาพที่มองเห็น และพ้นจากอำนาจความเคยชินหรือนิสัยเก่าของจิตแล้ว เมื่อนั้น ก็พร้อมที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันและรู้เข้าใจความจริง ถึงตอนนี้อย่างไรก็ดี ถ้าอินทรีย์อื่น ๆ โดยเฉพาะปัญญาแก่กล้าพร้อมดีอยู่แล้ว ก็จะร่วมงานกับสติ หรืออาศัยสติคอยเปิดทางให้ทำงานได้อย่างเต็มที่ ทำให้เกิดญาณทัศนะ ความหยั่งรู้ยังเห็นตามเป็นจริง ที่เป็นจุดหมายของวิปัสสนา แต่การที่ปัญญินทรีย์เป็นต้นจะพร้อมหรือแก่กล้าได้นั้น ย่อมอาศัยการฝึกฝนอบรมมาโดยลำดับ รวมทั้งการเล่าเรียนสดับฟังในเบื้องต้นด้วย การเล่าเรียนสดับฟังและการคิดเหตุผล เป็นต้น จึงมีส่วนเกื้อกูลแก่การรู้แจ้งสัจธรรมได้

ความจริงนั้น สติไม่ใช่ตัววิปัสสนา ปัญญาหรือการใช้ปัญญาต่างหากเป็นวิปัสสนา แต่ปัญญาจะได้โอกาสและจะทำงานได้อย่างปลอดโปร่งเต็มที่ก็ต่อเมื่อมีสติคอยช่วยกำกับหนุนอยู่ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้วข้างต้น การฝึกสติจึงมีความสำคัญมากในวิปัสสนา พุทอีกอย่างหนึ่งว่า การฝึกสติก็เพื่อจะใช้ปัญญาได้เต็มที่หรือเป็นการฝึกปัญญาไปด้วยนั่นเอง ในภาษาของการปฏิบัติธรรม เมื่อพุทถึงสติก็ถึงถึงปัญญาที่ควบอยู่ด้วย และสติจะมีกำลังกล้าแข็งหรือชำนาญคล่องแคล่วขึ้นได้ก็เพราะมีปัญญาร่วมทำงาน¹ ปัญญาที่ทำงานร่วมอยู่กับสติในกิจทั่ว ๆ ไปมักมีลักษณะการที่เรียกว่าสัมปชัญญะ ในขั้นนี้ ปัญญายังดูล้ำายเป็น

¹ สติเกิดร่วมกับปัญญา จึงจะมีกำลัง ขาดปัญญาย่อมอ่อนกำลัง (ม.อ.3/28; วิภค.อ. 406); ปัญญาปราศจากสติ ไม่มีเลย (วิสุทธิ.ฎีกา 1/302); ผู้ปราศจากสติ ย่อมไม่มีอนุปัสสนา (เช่น ที.อ.2/474; ส.อ.3/270; ฯลฯ); พุทถึงสติอย่างเดียว เล็งถึงปัญญาดูด้วย (เช่น อ.อ.3/127 ไขความ อ.อ.อ.22/300/363; และในการอธิบายคำว่า “สโตการ” โดยทั่วไป เช่น ข.ปฎิ.31/389/264; อ้างใน วิสุทธิ.2/58)

ตัวประกอบ คอยร่วมมือและประสานงานอยู่กับสติ การพูดจากล่าวขานมักเพ่งเล็งไปที่สติ เอาสติเป็นตัวหลักหรือตัวเด่น แต่ในขั้นที่ใช้ปัญญาพิจารณาอย่างจริงจัง ความเด่นจะไปอยู่ที่ปัญญา สติจะเป็นเหมือนตัวที่คอยรับใช้ปัญญา ปัญญาที่ทำงานในระดับนี้ เช่นที่เรียกว่า ธรรมวิจยในโพชฌงค์ 7 ประการ เป็นต้น สัมปชัญญะก็ดี ธรรมวิจย ก็ดี หรือปัญญาในชื่ออื่น ๆ ก็ดี ที่ทำงานให้เกิดความเห็นแจ้งรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตรงตามสภาวะที่มันเป็น เพื่อให้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ นี่แหละคือวิปัสสนา¹

สติทำกิจสำคัญทั้งในสมถะและในวิปัสสนา หากพูดเปรียบเทียบระหว่างบทบาทของสติในสมถะกับในวิปัสสนา อาจช่วยให้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องที่กำลังมานั้นชัดเจนยิ่งขึ้น ในสมถะ สติคุมจิตไว้กับอารมณ์ หรือดึงอารมณ์ไว้กับจิต เพียงเพื่อให้จิตเพ่งแน่วแน่นหรือจับแนบสนิทนอยู่กับอารมณ์นั้น นิ่งสงบไม่ส่ายไม่ซ่านไปที่อื่น เมื่อจิตแน่วแน่นแนบสนิทนอยู่กับอารมณ์นั้นเป็นหนึ่งเดียวต่อเนื่องไปสม่ำเสมอ ก็เรียกว่าเป็นสมาธิ และเพียงแค่นั้น สมถะก็สำเร็จ ส่วนในวิปัสสนา สติกำหนดอารมณ์คุมไว้กับจิตหรือคุมจิตไว้กับอารมณ์เหมือนกัน แต่มุ่งใช้จิตเป็นที่วางอารมณ์เพื่อเอาอารมณ์นั้นเสนอให้ปัญญาตรวจสอบพิจารณา คือจับอารมณ์ไว้ให้ปัญญาตรวจดูและวิเคราะห์วินิจฉัยโดยใช้จิตที่ตั้งมั่นเป็นที่ทำงาน² หากจะอุปมา ในกรณีของสมถะ เหมือนเอาเชือกผูกลูกวัวพศไว้กับหลัก ลูกวัวจะออกไปไหน ๆ ก็ไปไม่ได้ คงวนเวียนอยู่กับหลัก ในที่สุด เมื่อหายพศก็หมอบนั่งอยู่ที่หลักนั่นเอง จิตเปรียบเหมือนลูกวัวพศ อารมณ์เหมือนหลัก สติเหมือนเชือก ส่วนในกรณีของวิปัสสนา เปรียบเหมือนเอาเชือกหรือเครื่องยึดอย่างหนึ่งผูกตรึงคน สัตว์ หรือวัตถุบางอย่าง ไว้กับแท่นหรือเตียง แล้วตรวจดูหรือทำกิจอื่น เช่น ผ่าตัดเป็นต้น ได้ถนัดชัดเจน เชือกหรือเครื่องยึดคือสติ คน สัตว์ หรือวัตถุที่เกี่ยวข้องคืออารมณ์ แท่นหรือเตียงคือจิตที่เป็นสมาธิ การตรวจหรือผ่าตัดเป็นต้นคือปัญญา

ที่กล่าวมานั้นเป็นการพูดถึงหลักทั่วไป ยังมีข้อสังเกตปลีกย่อยบางอย่างที่ควรกล่าวถึงอีกบ้าง อย่างหนึ่งคือในสมถะ ความมุ่งหมายอยู่ที่ทำจิตใจให้สงบ ดังนั้น เมื่อให้สติกำหนดอารมณ์ใดแล้ว สติก็ยึดตรึงถึงจิตคุมไว้กับอารมณ์นั้นที่ส่วนนั้นอย่างเดียวให้จิตจกจ่อแน่วแน่นแนบสนิทนอยู่กับอารมณ์นั้นเท่านั้น ไม่ให้กลาไปเลย จนในที่สุดจิตนั้นอ้อมคึงแน่วแน่นอยู่กับนิมิตหรือมโนภาพของสิ่งที่กำหนด ซึ่งเป็นเพียงสัญญาที่อยู่ในใจของผู้กำหนดเอง ส่วนในวิปัสสนา ความมุ่งหมายอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจสภาวะธรรม ดังนั้น สติจึงกำหนดอารมณ์เฉพาะตัวจริงของมันตามสภาวะเท่านั้น และเพื่อให้ปัญญารู้เท่าทันครบถ้วนชัดเจนเกี่ยวกับสภาวะของมัน จึงกำหนดอารมณ์นั้น ๆ ตามความเป็นไปของมันโดยตลอด เช่นकुตั้งแต่มันเกิดขึ้น คลี่คลายตัว จนกระทั่งดับสลายไป นอกจากนั้นจะต้องกำหนดอารมณ์ทุกอย่างที่เข้ามาหรือเข้าไปเกี่ยวข้องซึ่งปัญญาคงต้องรู้เข้าใจเพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง จึงเปลี่ยนอารมณ์ที่กำหนดไปไต่เรื่อย ๆ และเพื่อให้รู้เท่าทันตรงตามที่สิ่งนั้นเป็นอยู่เป็นไปแท้ ๆ จึงต้องกำหนดกุให้ทันความเป็นไปในแต่ละขณะนั้น ๆ ทุกขณะ ไม่ยอมให้ติดค้างอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง หรือส่วนใดส่วนหนึ่งของอารมณ์ใด ๆ ข้อสังเกตปลีกย่อยอื่น ๆ ยังมีอีก เช่น ในสมถะ สติกำหนดอารมณ์ที่นิ่งอยู่กับที่หรือเคลื่อนไหวเป็นรูปแบบจำเพาะเข้าไปข้ามภพในขอบเขตจำกัด ส่วนในวิปัสสนา สติกำหนดอารมณ์ที่กำลังเคลื่อนไหวหรือเป็นไปในสภาพใด ๆ ก็ได้ ไม่จำกัดขอบเขต ในสมถะ นิยมให้เลือกกำหนดอารมณ์บางอย่าง ในบรรดาอารมณ์ที่สรรแล้ว ซึ่งจะเป็นอุบายช่วยให้จิตใจสงบแน่วแน่น

¹ ดู อภ.วิ. 35/612/337; วสว

² สติใช้กำหนด ปัญญาใช้ตรวจตรอง วิเคราะห์ วินิจฉัย (ดู วิสุทธิ.ฎีกา 1/301)

ไค้ง่าย ส่วนในวิปัสสนา กำหนดอารมณ์ให้ทุกอย่างไม่ว่าจัก สุกแต่อะไรปรากฏขึ้นให้พิจารณาและอะไรก็ตามที่จะให้เห็นความจริง (สรุปลงไค้ทั้งหมดใน กาย เวทนา จิต ธรรม หรือ ในนาม และรูป)

ส่วนประกอบสำคัญที่พึงสังเกตอีกอย่างหนึ่ง ภายในหลักทั่วไปแห่งการปฏิบัตินั้น ซึ่งช่วยให้เห็นลักษณะพิเศษของวิปัสสนาที่แตกต่างจากสมณะชัฏเจนยิ่งขึ้น ก็คือ โยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการเป็นองค์ธรรมที่จะช่วยให้เกิดปัญญา จึงมีความสำคัญมากสำหรับวิปัสสนา ส่วนในฝ่ายสมณะ โยนิโสมนสิการแม้จะช่วยเกื้อกูลได้ในหลายกรณี แต่มีความจำเป็นน้อยลง บางครั้งอาจไม่ต้องใช้เลย หรือเพียงมนสิการเฉย ๆ ก็เพียงพอ ขยายความว่า ในการเจริญสมณะ สาระสำคัญมิเพียงให้ใช้สติกำกับจิตไว้กับอารมณ์หรือคอยนึกถึงอารมณ์นั้นไว้ และเพ่งความสนใจไปที่อารมณ์ ให้จิตอยู่กับอารมณ์นั้นจนแน่วแน่ ในกรณีเช่นนี้ ถ้าผลเกิดขึ้นตามขั้นตอน ก็ไม่ต้องใช้โยนิโสมนสิการเลย แต่ในบางกรณีที่จิตไม่ยอมสนใจอารมณ์นั้น ดิ่งไม่อยู่ คอยจะฟุ้งไป หรือในกรณีฐานบางอย่างที่ต้องใช้ความคิดพิจารณาบ้าง เช่น การเจริญเมตตา เป็นต้น อาจต้องใช้อุบายช่วยนำจิตเข้าสู่เป้าหมาย ในกรณีเช่นนั้น จึงอาจต้องใช้โยนิโสมนสิการช่วย คือ มนสิการโดยอุบาย หรือทำในใจโดยแยบคาย หรือรู้จักเดินความคิดนำจิตไปให้ถูกทางสู่เป้าหมาย เช่น รู้จักคิดด้วยอุบายวิธีที่จะทำให้โทษระงับและเกิดเมตตาขึ้นมาแทน เป็นต้น แต่จะอย่างไรก็ตาม ในฝ่ายสมณะนี้ โยนิโสมนสิการที่อาจต้องใช้ ก็เฉพาะประเภทปลุกเร้ากุศลธรรมเท่านั้น¹ ไม่ต้องใช้โยนิโสมนสิการประเภทปลุกความรู้แจ้งสภาวะ ส่วนในฝ่ายวิปัสสนา โยนิโสมนสิการเป็นขั้นตอนสำคัญที่เดียวที่จะให้เกิดปัญญา จึงเป็นองค์ธรรมที่จำเป็น โยนิโสมนสิการอยู่ต่อเนื่องกับปัญญา เป็นตัวการทำทางให้ปัญญาเดิน² หรือเปิดขยายช่องให้ปัญญาเจริญงอกงาม มีลักษณะและการทำงานใกล้เคียงกับปัญญามาก จนมักพูดคลุมกันไป คือ พูดถึงอย่างหนึ่งก็หมายถึงอีกอย่างหนึ่งด้วย จึงเป็นเหตุให้ผู้ศึกษาแยกไม่ค่อยออกว่าอะไรเป็นอย่างไหน อาจกล่าวได้ว่า โยนิโสมนสิการทำงานเชื่อมต่ออยู่ระหว่างสติกับปัญญา เป็นตัวนำทางหรือเดินกระแสนะสาคิดในลักษณะที่จะทำให้ปัญญาได้ทำงานและทำงานได้ผล พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นตัวหาวิธีการแก้ปัญญา หรือเป็นอุบายวิธีของการใช้ปัญญาให้ได้ผล แต่ที่นักศึกษามักสับสนก็เพราะในการพูดทั่วไป เมื่อใช้คำว่าโยนิโสมนสิการก็หมายรวมทั้งการเสนออุบายหรือวิธีแห่งการคิดที่เป็นตัวโยนิโสมนสิการเอง และการใช้ปัญญาตามแนวทางหรือวิธีการนั้นด้วย หรือเมื่อพูดถึงปัญญาภาค

¹ ดูในบทที่ 18 ซึ่งว่าด้วยโยนิโสมนสิการ

² ณ ที่นี้พึงสังเกตผลในทางปัญญา ที่แตกต่างกันระหว่างศรัทธากับโยนิโสมนสิการ ศรัทธาเหมือนบุตรองค์ที่ตายตัวไว้แล้วสำหรับให้ความคิดเดิน ส่วนโยนิโสมนสิการทำหน้าที่เหมาะให้ปัญญาเดินได้ผลในแต่ละครั้ง ในทางพุทธศาสนาท่านสนับสนุนให้มีศรัทธาชนิดที่เชื่อมต่อกับปัญญาได้ คือศรัทธาที่เปิดโอกาสแก่โยนิโสมนสิการ ตัวอย่างเปรียบเทียบศรัทธาแบบบุตรองค์ตายตัวเชื่อว่า อะไร ๆ จะเป็นอย่างไรก็สุดแต่พรหมลิขิตบันดาล ความคิดหยุดตันอยู่แค่นั้น ส่วนศรัทธาแบบนำไปสู่โยนิโสมนสิการ เช่น ชาวพุทธแม้จะยังไม่รู้แจ้งประจักษ์ แต่มีศรัทธาต่อคำสอนของพร พุทธเจ้าว่า สิ่งทั้งปวงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น เมื่อประสบเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ศรัทธานั้นก็ทำให้ใช้โยนิ มนสิการสืบสาวต่อไปว่าเหตุปัจจัยนั้นคืออะไร

ปฏิบัติการสักอย่างหนึ่ง เช่น คำว่า ธรรมวิชัย ก็มักจะไว้ให้เข้าใจเองว่า เป็นการใช้ปัญญาพ้นธรรมให้สำเร็จด้วยวิธีโยนิโสมนสิการอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าจะพูดให้เห็นเหมือนเป็นลำดับ ก็จะเป็นดังนี้ เมื่อสติระลึกถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องใช้ต้องทำและเอาจิตกำกับสิ่งนั้นไว้แล้ว โยนิโสมนสิการก็จับสิ่งนั้นหมุนหันเอียงตะแคงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้ปัญญาศึกษาพิจารณาจัดการ ซึ่งเป็นการกำหนดจุดแ่งมุมท่าทางและทิศทางให้แก่การทำงานของปัญญา แล้วปัญญาก็ทำงานจัดการไปตามแ่งมุมด้านข้างและทิศทางนั้น ๆ ถ้าโยนิโสมนสิการจัดทำท่าทางให้เหมาะสมดี ปัญญาก็ทำงานได้ผล อุปมาเหมือนคนพายเรือเก็บดอกไม้ใบผักในแม่น้ำไหลมีคลื่น เอาอะไรผูกหรือยึดเหนี่ยวตรึงเรือให้หยุดอยู่กับที่จ่อตรงกับตำแหน่งของดอกไม้ใบผักนั้นดีแล้ว มือหนึ่งจับกิ่งก้านกอหรือกระจุกพืชนั้น รวบขึ้นไป รั้งออกมา หรือพลิกตะแคง โกงหรือจอบอย่างใดอย่างหนึ่งสุดแต่เหมาะกับเครื่องมือทำงาน อีกมือหนึ่งเอาเครื่องมือที่เตรียมไว้เกี่ยว ตัดหรือทำอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จกิจได้ตามความประสงค์ สติเปรียบเหมือนเครื่องยึดตรึงเรือและคนให้อยู่ตรงที่กับต้นไม้ เรือหรือคนที่หยุดอยู่ตรงที่เปรียบเหมือนจิต มือที่จับกิ่งก้านต้นไมให้อยู่ในอาการที่จะทำงานได้เหมาะสมเปรียบเหมือนโยนิโสมนสิการ อีกมือหนึ่งที่เอามือหรือเครื่องมืออื่นทำงานเกี่ยวตัด เปรียบได้กับปัญญา¹ อย่างไรก็ตาม ในที่ทั่วไป ฟังจับเอาง่าย ๆ เพียงว่า โยนิโสมนสิการหมายถึงปัญญาคือมนสิการด้วยปัญญานั้นเอง

อนึ่ง เมื่อโยนิโสมนสิการกำลังทำงานอยู่ สติก็จะยังอยู่ด้วยไม่หลงลอยหลุดไป ดังนั้น สติกับโยนิโสมนสิการจึงเกื้อกูลแก่กันและกันในวิปัสสนา

๘. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ เป็นองค์มรรคข้อสุดท้าย และเป็นข้อที่มีเนื้อหาสำหรับศึกษามาก เพราะเป็นเรื่องของการฝึกอบรมจิตในขั้นลึกซึ้ง เป็นเรื่องละเอียดประณีต ทั้งในแง่ที่เป็นเรื่องของจิตอันเป็นของละเอียดและในแง่การปฏิบัติที่มีรายละเอียดกว้างขวางซับซ้อน เป็นจุดบรรจบ หรือเป็นสนามรวมของการปฏิบัติ

ก. ความหมาย

“สมาธิ” แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือ ภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา” หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

คัมภีร์รุ่นอรรถกถาจะบอกความหมายจำกัดลงไปอีกว่า สมาธิ คือภาวะที่มีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิต และไขความออกไปว่า หมายถึงการดำรงจิตและเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียว อย่างเรียบสม่ำเสมอ และ

¹ อุปมานี้ฟังเทียบกับความใน มิลินท. 47

ด้วยดี¹

“สัมมาสมาธิ” ตามคำจำกัดความในพระสูตรทั่วไป เจาะจงว่าได้แก่สมาธิตามแนวนาน 4 ดังนี้
“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นไฉน? (คือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1. สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ซึ่งมีวิตก มีวิจาร์ มีปีติและสุข
เกิดแต่วิเวก อยู่

2. บรรลุตถุคคณาน ซึ่งมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน มีภาวะใจเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์
เพราะวิตกวิจาร์ระงับไป มีแต่ปีติและสุข เกิดแต่สมาธิ อยู่

3. เพราะปีติจางไป เธอจึงมีอุเบกขาอยู่ มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยกาย บรรลุตถุคคณานที่พระ
อริยะทั้งหลายกล่าวว่า “เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข”

4. เพราะละสุขละทุกข์ และเพราะโสมนัสโทมนัสคับหายไปก่อน จึงบรรลุตถุคคณาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มี
สุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่”²

อย่างไรก็ตาม คำจำกัดความนี้ น่าจะถือว่าเป็นการแสดงควาหมายแบบเต็มกระบวน ดังจะเห็นว่า
บางแห่งท่านกล่าวถึงจิตตัสเสกคคณานั่นเองว่าเป็นสมาธิในทริยี้ ดังความบาสีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อินทริยี้คือสมาธิ เป็นไฉน? (คือ) อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ กำหนดเอาภาวะปล่อย
วางเป็นอารมณ์แล้ว ไค้สมาธิ ไค้เอกัคคตาแห่งจิต (ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว), นี้เรียกว่าอินทริยี้คือ
สมาธิ”³

ส่วนคำจำกัดความในคัมภีร์อภิธรรม ว่าดังนี้

“สัมมาสมาธิ เป็นไฉน? ความตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งแน่วแห่งจิต ความมันลงไปแห่งจิต ความไม่ส่าย
ไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่มีใจไม่ชักส่าย ความสงบ(สมณะ) สมาธิในทริยี้ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ
สมาธิสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ”⁴

ว่าโดยสาระสำคัญ สมาธิที่ใช้ถูกทาง เพื่อจุดหมายในทางหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่ง
ทั้งหลายตามเป็นจริง มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของตัวตน เช่นจะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถ

¹ วิสุทธิ.1/105; นิท.อ.2/99; ปฏิส.อ.19; ในอกุศลจิต เอกัคคตา หรือสมาธิก็เกิดได้ ดังที่ อภิ.ส.34/275-337/108-127 แสดงการที่เอกัคคตา สมาธิในทริยี้ และมีจณาสมาธิ ประกอบพร้อมอยู่ในจิตที่เป็นอกุศล และอรรถกถาได้ยกตัวอย่างเช่น คนที่มีจิตแน่วแน่มั่นในขณะเอาศัสตราฟาดฟันลงที่ร่างกายของสัตว์ไม่ให้ผิดพลาด ในเวลาดังใจลึกของเขา และในเวลาประพฤติกามสมุจฉาจารเป็นต้น อย่างไรก็ตาม เอกัคคตาในฝ่ายอกุศลนี้มีกำลังน้อย อ่อนแอ ไม่เข้มแข็งทนทานเหมือนในฝ่ายกุศล เปรียบดังเอาน้ำราดในที่แห้งผืนฟุ้ง ผุ่นสงบลงชั่วเวลาสั้น ไม่นานที่ก็จะแห้งมีผุ่นขึ้นตามเดิม (ดู สจ.คณ.อ.243,380,385)

² เช่น ที.ม.10/299/349; ม.ม.12/149/125; ม.อ.14/704/455; อภิ.วิ.35/170/137 เป็นต้น

³ ส.ม.19/874/264; 868/262; อรรถกถาว่า ภาวะปล่อยวางเป็นอารมณ์ หมายถึงเอาอินพพานเป็นอารมณ์ (ส.อ.3/337)

⁴ อภิ.วิ.35/183/140; 589/322

เป็นต้น นั่นเอง เป็นสัมมาสมาธิ¹ ดังหลักการที่ท่านแสดงไว้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาได้โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต้น ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง อันเป็นสมาธิในระดับระหว่างขณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิ เท่านั้น²

ข. ระดับของสมาธิ

ในชั้นอรรถกถา ท่านจัดแยกสมาธิออกเป็น 3 ระดับคือ³

1. **ขณิกสมาธิ** สมาธิชั่วขณะ (momentary concentration) เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้
2. **อุปจารสมาธิ** สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ (access concentration) เป็นสมาธิขั้นระดับนิรวันได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ
3. **อัปปนาสมาธิ** สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท (attainment concentration) เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

สมาธิอย่างที่สองและสาม มีกล่าวถึงบ่อย ๆ ในคำอธิบายเกี่ยวกับการเจริญกรรมฐาน และมีที่กำหนดก่อนข้างชัดเจน คือ อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิรวันทั้ง 5 ได้ ถ้ามองในแง่การกำหนดอารมณ์กรรมฐาน ก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาณนิมิต (ภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ซึ่งประจักษ์ชัดขึ้นเรื่อยๆ จากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นของเกิดจากสัญญาบริสุทธิ์ปราศจากสีปราศจากมลทิน สามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา)⁴ เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่วแน่โดยสมบูรณ์ ใกล้จะถึงฌาน เมื่อชำนาญชำนาญคุ้นดีแล้ว ก็จะแน่วแน่งายเป็นอัปปนาสมาธิ⁵ เป็นองค์แห่งฌานต่อไป แต่สมาธิอย่างแรกคือขณิกสมาธิ ดูเหมือนจะไม่มีเครื่องหมายที่ชัดเจน จึงน่าจะ

¹ สังเกตความหมายที่อรรถกถาแสดงไว้อีกแห่งหนึ่งว่า สัมมาสมาธิ ได้แก่ ยถาสมาธิ (สมาธิที่แท้หรือสมาธิที่ตรงตามสภาวะ) นิยยานิกสมาธิ (สมาธิที่นำออกจากวิญญูะ คือนำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์หรือสู่ความเป็นอิสระ) กุศลสมาธิ (สมาธิที่เป็นกุศล) เช่น สงฺกมฺ.อ.244

² ปฏิส.อ.150; อนึ่ง พึงสังเกตว่า คำว่า สมาธิ ที่ใช้หมายถึงวิปัสสนาก็มีบ้าง โดยเฉพาะที่ใช้ในสมาธิ 3 คือ สุขัญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ และอัปปนจิตตสมาธิ (ดู ที.ปา.11/228/231; อง.ติก.20/599/385; จุ.ปฎิ.31/92/70; อง.อ.2/324; ปฏิส.อ.125) อย่างไรก็ตาม พึงถือความหมายเช่นนี้ว่าเป็นกรณียกเว้น ซึ่งตามปกติไม่ต้องการคำนึงถึงเลย

³ นิท.อ.1/158; ปฏิส.อ.221; สงฺกมฺ.อ.207; วิสุทฺธิ.1/184

⁴ วิสุทฺธิ.1/107, 160, 175, 187; วินย.อ.1/523

⁵ ในอุปจารสมาธิ นิรวันก็ถูกละได้แล้ว องค์ฌานก็เริ่มเกิด คล้ายกับอัปปนาสมาธิ มีข้อแตกต่างเพียงว่า องค์ฌานยังไม่มีการสังคิพอ ได้นิมิตพักหนึ่งก็ตกภวังค์พักหนึ่ง ขึ้น ๆ ตก ๆ เหมือนเด็กตั้งไข่ เขาพยุงลูกก็คอยล้ม ส่วนในอัปปนาสมาธิ องค์ฌานทั้งหลายมีการสังคิแล้ว จิตติดภวังค์แล้วคราวเดียว ก็ตั้งอยู่ได้ทั้งคืนทั้งวัน เหมือนผู้ใหญ่ที่แข็งแรง ลูกจากที่นั่งแล้วก็ยืนเดินทำงานได้ทั้งวัน ดู วิสุทฺธิ.1/160, 187.

พิจารณาพอให้เห็นเค้ารูปว่าแคไหนเพียงไร

คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา¹ กล่าวว่า มูลสมาธิ (สมาธิขั้นมูล สมาธิเบื้องต้น หรือสมาธิต้นเค้า) และ ภิกรรมสมาธิ (สมาธิขั้นตระเตรียม หรือเริ่มลงมือ) ที่กล่าวถึงในคัมภีร์วิสุทธิมรรค² เป็นขณิกสมาธิ

มูลสมาธิที่ว่าเป็นขณิกสมาธินั้น ท่านยกตัวอย่างจากบาลีมาแสดง ดังนี้

1. “เพราะฉะนั้นแล ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า จิตของเราจักเป็นจิตที่ต้งมั่น ค้ำรงแน่วเป็นอย่างดี ภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศล จักไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

2. เมื่อใดแล จิตของเธอ เป็นจิตที่ต้งมั่น ค้ำรงแน่วเป็นอย่างดีแล้ว ในภายใน และธรรมทั้งหลายที่ชั่วร้ายเป็นอกุศล ไม่เกาะกุมจิตตั้งอยู่ได้ เมื่อนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งเมตตา เจโตวิมุक्ति ทำให้เป็นกุชยาน ทำให้เป็นที่ต้ง ให้มันคง สัมสมจักเจน ทำให้สำเร็จได้เป็นอย่างดี, ภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล

3. เมื่อใดแล สมาธินี้ เป็นธรรมอันเธอได้เจริญ ได้กระทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธิ นี้ อันมีทั้งวิคทั้งวิจารบ้าง อันไม่มีวิคก็มีแต่วิจารบ้าง อันไม่มีวิคไม่มีวิจารบ้าง อันมีปิคบ้าง อันไม่มีปิคบ้าง อันประกอบด้วยความฉ่ำชื่นบ้าง อันประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ฯลฯ”³

ท่านอธิบายว่า อาการที่จิตพอแคมีอารมณ์หนึ่งเดียวลงได้ โดยภาวะที่เป็นตัวของตัวเองอยู่ภายใน ตามความในข้อที่ 1. ที่ว่าจิตต้งมั่น ค้ำรงแน่วเป็นอย่างดีในภายใน บาลีอกุศลธรรมไม่อาจครอบงำได้ ภาวะจิตขั้นนี้แหละเป็นมูลสมาธิ ความต่อไปในข้อที่ 2. เป็นขั้นเจริญคือพัฒนามูลสมาธินั้นให้มันคงอยู่ ต้งยิ่งขึ้น ด้วยวิธีเจริญเมตตา ท่านเปรียบมูลสมาธิเหมือนกับไฟที่เกิดขึ้นจากการเสีมีสไฟหรือดีเหล็กไฟ ส่วนการพัฒนามูลสมาธินั้นด้วยการเจริญเมตตาเป็นต้น ก็เหมือนกับเอาเชื้อไฟมาต่อให้ไฟนั้นลุกไหม้ต่อไปได้อีก ส่วนข้อที่ 3. เป็นขั้นทำให้มูลสมาธิหรือขณิกสมาธินั้น เจริญขึ้นไปจนกลายเป็นอัปปนาสมาธิ (ผ่านอุปจารสมาธิ) ในขั้นฌาน ด้วยวิธีกำหนดอารมณ์อื่น ๆ เช่น กสิณ เป็นต้น

ตัวอย่างอื่นอีกเช่น ที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าถึงการบำเพ็ญเพียรของพระองค์เองว่า

1. “ภิกษุทั้งหลาย เรานั้น เมื่อเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยวอยู่ มีเนกขัมมวิคก... อพยบาทวิคก... อวิหิงสาวิคก เกิดขึ้น เราย่อมรู้ช้อย่างนี้ว่า เนกขัมมวิคก... อพยบาทวิคก... อวิหิงสาวิคก นี้ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ก็แลวิคกชนิกนั้น ย่อมไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ช่วยเพิ่มพูนปัญญา ไม่ส่งเสริมความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน ถึงหากเราจะเผ่าตริกเผ่าตรองวิคกชนิกนั้นตลอดทั้งคืน เราก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิคกชนิกนั้นเลย ถึงหากเราจะเผ่าตริกเผ่าตรองวิคกชนิกนั้นตลอดทั้งวัน... ตลอดทั้งคืนและทั้งวัน เราก็มองไม่เห็นภัยที่จะเกิดขึ้นจากวิคกชนิกนั้นเลย, ก็แต่ว่า เมื่อเราเผ่าตริกครองอยู่เนิ่นนานเกินไป ร่างกายก็จะเหน็ดเหนื่อย เมื่อยกายเหน็ด

¹ วิสุทธิ. ฎีกา 2/142,300

² วิสุทธิ. 2/127,245

³ อัง.อุฎก. 23/160/309; สันนิษฐานว่า พระสูตรนี้เป็นที่มาแห่งหนึ่งของฉาน 5 แบบอภิธรรม

เหนือ จิตก็จะพุ่งชาน เมื่อจิตพุ่งชาน จิตก็ห่างจากสมาธิ, ภิกษุทั้งหลาย เวรนั้นแล จึงกำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียว ทั้งมันไว้ ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะหมายใจว่าจิตของเราอย่าไ้พุ่งชานไปเลยดังนี้....

2. ภิกษุทั้งหลาย ความเพียรเราก็ไ้แรงระคมแล้ว ไม่ย่อหย่อน สติก็กำกับอยู่ไม่เลื่อนหลง กายก็ผ่อนคลายสงบไม่กระสับกระส่าย จิตก็ตั้งมั่นมีอารมณ์หนึ่งเดียว

3. ภิกษุทั้งหลาย เวรนั้นแล สงคจากกามทั้งหลาย สงคจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน”¹

ท่านอธิบายว่า ข้อความในข้อ 1. ว่า “กำรงจิตไว้ในภายใน ทำให้อยู่ตัวสงบ ทำให้มีอารมณ์หนึ่งเดียว ทั้งมัน” ก็ดี ข้อความในข้อ 2. ว่า “จิตก็ตั้งมั่นมีอารมณ์หนึ่งเดียว” ก็ดี แสดงถึงมูลสมาธิ (คือขณิกสมาธิ) อันมีมาก่อนหน้าที่จะเกิดอัปนาสมาธิในชั้นฌาน ตามความในข้อที่ 3.

ส่วนบริกรรมสมาธิ ก็มีตัวอย่างเช่น ผู้ที่ฝึกทิพโสธ ออกจากฌานแล้ว เอาจิตกำหนดเสียงต่างๆ ตั้งแต่เสียงที่ดังมากแต่ไกล เช่น เสียงสังข์คำราม เสียงรถบรรทุก หรือเสียงแตรรถ เป็นต้น แล้วกำหนดเสียงที่เบาผ่อนลงมาเช่น เสียงกลอง เสียงระฆัง เสียงดนตรี เสียงสวดมนต์ เสียงคนคุยกัน เสียงนก เสียงลม เสียงจิ้งจก เสียงใบไม้ เป็นต้นตามลำดับ เสียงที่คนจิตใจปกติพอได้ยิน แต่คนที่มีบริกรรมสมาธิ หรือขณิกสมาธินี้ได้ยินจะดังชัดเจนกว่าเป็นอันมาก เรื่องขณิกสมาธิพึงพิจารณาทำความเข้าใจตามนัยที่กล่าวมานี้

คัมภีร์บางแห่งกล่าวถึง *วิปัสสนาสมาธิ* เพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง แทรกอยู่ระหว่างขณิกสมาธิ กับอุปจารสมาธิ² พึงทราบ่วิปัสสนาสมาธินั้นก็คือ ขณิกสมาธิที่นำไปใช้ในการเจริญวิปัสสนาญาณเอง และมีความประณีตยิ่งขึ้นไปเพราะการปฏิบัติ

ก. สิ่งที่ไม่ใช่สมาธิ

สิ่งที่จะกล่าวต่อไปนี้ ไม่ใช่สมาธิ แต่เป็นปฏิบัติ เป็นศัตรูของสมาธิ เป็นสิ่งที่ต้องกำจัดเสีย จึงจะเกิดสมาธิได้ หรือจะพูดว่าเป็นสิ่งที่ต้องกำจัดเสียด้วยสมาธิก็ได้ สิ่งเหล่านี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่า *นิวรณ์*

นิวรณ์ แปลว่า เครื่องกีดกัน เครื่องขัดขวาง แปลเอาความตามหลักวิชาว่า สิ่งที่เกิดกั้นการทำงานของจิต สิ่งขัดขวางความดีงามของจิต สิ่งทอนกำลังปัญญา หรือแสดงความหมายให้เป็นวิชาการยิ่งขึ้นว่า สิ่งกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม ธรรมฝ่ายชั่วที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี หรืออกุศล-

¹ ม.ญ.12/252-3/234-6; ความในข้อ 2. และ 3. มาในที่อื่น ๆ ด้วย เช่น ม.ญ.12/47/38: คำว่าตั้งมั่นหรือเป็นสมาธินี้ ตามรูปศัพท์จะแปลว่าทรงตัวเรียบก็ได้ ดูเหมือนว่า ถ้าแปลอย่างนี้จะให้ความรู้สึกเป็นการเคลื่อนไหวดีกว่า คือคล้ายกับแปลว่า เดินแนวสม่ำเสมอ เหมือนคนใจแน่วแน่เดินเรียบบนเส้นลวดซึ่งขึงในที่สูง; คำว่าไม่กระสับกระส่าย จะแปลว่า ไม่เครียด ก็ได้.

² เช่น ปฏิส.อ.150

ธรรมที่ทำให้จิตใจให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง

คำอธิบายลักษณะของนิรณที่ที่เป็นพุทธพจน์มีว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 5 ประการเหล่านี้ เป็นเครื่องปิดกั้น (กุศลธรรม) เป็นเครื่องห้าม (ความเจริญของงาม) ขึ้นก่กัปปจิตไว้ ทำปัญญาให้อ่อนกำลัง”¹ “เป็นอุปกิเลสแห่งจิต (สติใจ หรือสิ่งที่ทำให้ใจเศร้าหมอง) ทำปัญญาให้อ่อนกำลัง”² และว่า “ธรรม 5 ประการเหล่านี้ เป็นนิรณ ทำให้มีคอบอก ทำให้ไร้จักขุ ทำให้ไม่มีญาณ (สร้างความไม่รู้) ทำให้ปัญญาคับ สงเสริมความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน”³

นิรณ 5 อย่างนี้พึงระวังอย่านำมาสับสนกับสมณะหรือสมาธิ หากพบที่ใดพึงตระหนักไว้ว่านี่ไม่ใช่สมณะ นี่ไม่ใช่สมาธิ นิรณ 5 อย่างนั้น คือ⁴

1. กามฉันท์ ความอยากได้อะไร (แปลตามศัพท์ว่า ความพอใจในกาม) หรืออภิขณา ความเพ่งเล็งอยากได้ หมายถึงความอยากได้กามคุณทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นกิเลสพวกโลภะ จิตที่ถูกล่อด้วยอารมณ์ต่าง ๆ คิดอยากได้โน้นอยากได้นี้ คิดใจโน้นคิดใจนี้ คอยเขวออกไปหาอารมณ์อื่น ครุ่นข้องอยู่ ย่อมไม่ตั้งมั่น ไม่เดินเรียบไป ไม่อาจเป็นสมาธิได้

2. พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจ ได้แก่ ความขัดใจ แค้นเคือง เกลียดชัง ความผูกใจเจ็บ การมองในแง่ร้าย การคิดร้าย มองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู ตลอดจนความโกรธ ความหงุดหงิด ฉุนเฉียว ความรู้สึกขัดใจ ไม่พอใจต่าง ๆ จิตที่มีวาระทบนั่นกระตบนี้ สะดุดนั้นสะดุดนี้ เดินไม่เรียบ ไม่ไหลเนื่อง ย่อมไม่อาจเป็นสมาธิ

3. ถีนมิทระ ความหดหู่และเชื่องซึม หรือเซื่องและซึม แยกเป็นถีนะ ความหดหู่ ห่อเหี่ยว ถดถอย ระย่อ ท้อแท้ ความซบเซา เหนงหงอย ละเหี่ยว ที่เป็นอาการของจิตใจ กับมิทระ ความเชื่องซึม เฉื่อยเฉา ง่วงเหงาหาวนอน ว่างงว้าง อืดอาด มึนมัว ตื้อตัน อาการซึม ๆ เฉา ๆ ที่เป็นไปทางกาย จิตที่ถูกอาการทางกายและทางใจอย่างนี้ครอบงำ ย่อมไม่เข้มแข็ง ไม่คล่องตัว ไม่เหมาะแก่การใช้งาน จึงไม่อาจเป็นสมาธิได้

4. อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อนใจ แยกเป็นอุทธัจจะ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่สงบ สาย พร่า พล่านไป กับกุกกุกจะ ความวุ่นวายใจ ว้าคาฉวยใจ ระแวง เดือดร้อนใจ ยุ่งใจ กลุ้มใจ

¹ เช่น ส.ม.19/499/135

² เช่น ส.ม.19/490/133

³ เช่น ส.ม.19/501/136

⁴ นิรณ 5 ที่มีอภิขณาเป็นข้อแรก มักบรรยายไว้ก่อนหน้าจะได้มาน เช่น ที่.ส.9/125/95; 324/257; ที่.ปา.11/26/51; ม.ม.12/334/345; ม.อ.14/396/268; อ.จ.ต.ก.21/198/286; อ.จ.ป.ม.จ.22/75/105; อ.จ.ท.ส.ก.24/99/221; อ.ภ.วิ.35/599/329; ฯลฯ; ส่วนนิรณ 5 ที่มีกามฉันท์เป็นข้อแรก มักกล่าวไว้เอกเทศและระบุแต่หัวข้อ ไม่บรรยายลักษณะเช่น ที่.ส.9/378/306; ที่.ปา.11/283/246; 414/296; ม.ม.12/291/285; ส.ม.19/345/90; 501/136; อ.จ.ป.ม.จ.22/51/72; อ.ภ.วิ.35/983/510; ดูอธิบายในนิรณ 6 (เต็มอธิบาย) ที่ อ.ภ.ส.34/749-753/295-7; วิส.ท.ธ.1/186; ฯลฯ; อภิขณา = กามฉันท์ เช่น ปฏิ.ส.อ.212; อภิขณา = โลภะ เช่น อ.ภ.ส.34/691/273; คำว่าภายในข้อที่ 3. ท่านว่าหมายถึงนามกาย คือกองเจตสิก (สง.ค.น.อ.536)

กังวลใจ จิตที่ถูกอุทฺธจจะถูกอุทฺธจะครอบงำ ย่อมพลาญ ย่อมคว้างไป ไม่อาจสงบลงได้ จึงไม่เป็นสมาธิ

5. **วิกิริยา** ความเล็งเลงสย ได้แก่ ความเคลือบแคลง ไม่แน่ใจ สงสัย เกี่ยวกับพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ เกี่ยวกับสิกขา เป็นต้น พุทธสัน ๆ ว่าแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย ตัดสินไม่ได้ เช่นว่า ธรรมนี้ (สมาธิภาวนานี้ ฯลฯ) มีคุณค่า มีประโยชน์ควรแก่การปฏิบัติหรือไม่ จะได้ผลจริงหรือไม่ คิดแยกไปสองทาง กำหนดไม่ลง จิตที่ถูกวิกิริยาจกัไว้กว้งไว้ให้ค้างให้พราลงเลอยู่ ย่อมไม่อาจแน่วแน่มเป็นสมาธิ

จ. ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า อริจิตตสิกขา คือการฝึกปรือเพื่อเสริมสร้างคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ดังนั้น สมาธิ ซึ่งเป็นเป้าหมายของอริจิตตสิกขานั้น จึงหมายถึง ภาวะจิตที่มีคุณภาพและมีสมรรถภาพดีที่สุด จิตที่เป็นสมาธิ หรือมีคุณภาพดีมีสมรรถภาพสูงนั้น มีลักษณะที่สำคัญดังนี้

1. แข็งแรง มีพลังมาก ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพรากระจายออกไป
2. ราบเรียบ สงบซึ่ง เหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดต้อง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว
3. ไส กระ้าง มองเห็นอะไร ๆ ได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และฝุ่นละอองที่มีก็ตกตะกอนนอนกันหมด
4. นุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่ขุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย

ไวพจน์ที่แสดงความหมายของสมาธิคำหนึ่งคือ **เอกัคคตา** แปลกันว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว แต่ถ้าตามรูปศัพท์ จะเห็นลักษณะของจิตที่คล้ายกับในข้อแรกคือ เอกัคคตา = เอก + อัคค + ตา (ภาวะ) คำว่า อัคคะ ในที่นี้ท่านให้แปลว่าอารมณ์ แต่ความหมายเดิมแท้ก็คือ จุดยอด หรือจุดปลาย โดยนัยนี้จิตเป็นสมาธิก็คือจิตที่มียอดหรือมีจุดปลายจุดเดียว ซึ่งย่อมมีลักษณะแหลมพุ่ง ทางทะลุสิ่งต่าง ๆ ไปได้ง่าย

จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบูรณ์ เฉพาะอย่างยิ่งสมาธิถึงขั้นฌาน พระอรรถกถาจารย์เรียกว่า จิตประกอบด้วยองค์ 8 องค์ 8 นั้นท่านนับจากคำบรรยายที่เป็นพุทธพจน์นั่นเอง กล่าวคือ 1. ตั้งมั่น 2. บริสุทธิ์ 3. ผ่องใส 4. โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา 5. ปราศจากสิ่งมัวหมอง 6. นุ่มนวล 7. ควรแก่งาน 8. อยู่ตัวไม่วอกแวกหวั่นไหว ท่านว่าจิตที่มีองค์ประกอบเช่นนี้ เหมาะแก่การนำเอาไปใช้ได้ดีที่สุด ไม่ว่า จะเอาไปใช้งานทางปัญญาพิจารณาให้เกิดความรู้เข้าใจถูกต้องแจ้งชัด หรือใช้ในทางสร้างพลังจิตให้เกิด อภิญญาสมาบัติอย่างใด ๆ ก็ได้¹ ตามที่กล่าวมานี้ มีข้อควรย้าว่า ลักษณะเด่นที่สุดของจิตที่เป็นสมาธิ

¹ องค์ 8 ตามบาลีคือ 1. สมาหิตะ 2. ปริสุทธะ 3. ปริโยทตะ 4. อนังคณะ 5. วิคตูปกิเลส 6. มุทุกุตตะ 7. กัมมณียะ 8. ฐิตะ อานัญชัยปิตตะ (ที่มามากมาย เช่น ที.สี.9/131/101; ม.ม.12/48/38; อ.จ.ติก.20/498/210; ฯลฯ) อรรถกถาที่แจ้งนับเช่น นิท.อ.2/59; วิสุทธ.2/203; จู อ.จ.นวก.23/239/437 ด้วย)

ซึ่งสัมพันธ์กับความมุ่งหมายของสมาธิด้วยก็คือ ความควรแก่งาน หรือความเหมาะแก่การใช้งาน และงานที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนาก็คือ งานทางปัญญา อันได้แก่การใช้จิตที่พร้อมดีเช่นนั้นเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ในการพิจารณาสภาวะธรรมให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง และโดยนัยนี้ จึงควรย้ำเพิ่มไว้อีกด้วยว่า สมาธิที่ถูกต้อง ไม่ใช่อาการที่จิตหมดความรู้สึก ปลอยตัวตนเข้าร่วมหายไปไหนอะไร แต่เป็นภาวะที่ใจสว่าง โล่งโปร่ง หลุดออกจากสิ่งบดบังบีบคั้นกันขวาง เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ตั้งอยู่ เบิกบาน พร้อมทั้งจะใช้ปัญญา

ฟังพิจารณาพุทธพจน์ต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการต่อไปนี้ เป็นเครื่องปิดกัน เป็นนิวรณ เป็นสิ่งที่กักตักจิต ทำให้ปัญญาย่ออังกาลัง ห้าประการ กล่าวคือ กามฉันท...พยาบาท...ถีนมิทธะ...อุทธัจจกุกกุจจะ...วิจิกิจฉา...ภิกษุ! ไม่ละธรรม ๕ ประการที่เป็นเครื่องปิดกัน เป็นนิวรณ เป็นสิ่งที่กักตักจิต ทำให้ปัญญาย่ออังกาลัง แล้วจักรู้จักประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หรือจักประจักษ์แจ้งซึ่งญาณที่ตนะอันวิเศษ ที่สามารถทำให้เป็นอริยะ ซึ่งยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์สามัญ กว้างปัญญาที่ทุรพลไร้กำลัง ข้อนี้อย่อมมีฐานะที่จะเป็นไปได้ เปรียบเหมือนแม่น้ำที่เกิบนภูเขา ไหลลงเป็นสายยาวไกล มีกระแสเชี่ยวพัดพาสิ่งที่จะพาไปไปได้ บุรุษเปิดปากเหมืองออกทั้งสองข้างของแม่น้ำนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น กระแสน้ำตามกลางแม่น้ำนั้น ก็กระจาย สายพรว้า เขวกว้าง ไม่แล่นไหลไปไกล ไม่มีกระแสเชี่ยว และพัดพาสิ่งที่จะพาไปไม่ได้...”¹

สังการวพราหมณ์ กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัยให้ในบางคราว มนต์ทั้งหลาย แม้ที่ได้สาธยายมาแล้วตลอดเวลายาวนาน ก็ไม่แจ่มแจ้ง ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่ได้สาธยาย, และอะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัยให้ ในบางคราว มนต์ทั้งหลายแม้ที่ได้สาธยายตลอดเวลายาวนาน ก็แจ่มแจ้ง ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่ได้สาธยาย

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า: กุรพราหมณ์ ในเวลาใด บุคคลมีใจลุ่มรุมคว่ำกามราคะ ถูกกามราคะครอบงำอยู่ และไม่รู้จักความเป็นจริงซึ่งทางออกแห่งกามราคะที่เกิดขึ้นแล้ว ในเวลานั้นเขาย่อมไม่รู้จัก มองไม่เห็นความเป็นจริง แม้ซึ่งประโยชน์ตน แม้ซึ่งประโยชน์ผู้อื่น แม้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย มนต์ทั้งหลาย แม้ที่ได้สาธยายมาตลอดเวลายาวนาน ก็ย่อมไม่แจ่มแจ้ง ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่ได้สาธยาย

(บุคคลมีใจลุ่มรุมคว่ำพยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ก็เช่นเดียวกัน และทรงเปรียบจิตที่ถูกนิวรณข้อต่างๆ ครอบงำดังต่อไปนี้)

1. (จิตที่ถูกกามราคะครอบงำ) เปรียบเหมือนภานะใส่น้ำซึ่งเอาสิกรับ้าง สิชมันบ้าง สีเขียวบ้าง สีแกงอ่อนบ้าง ผสมปนกันไว้ คนตาคิมองดูเงาหน้าของตนในภานะนั้นนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นความเป็นจริง

2. (จิตที่ถูกพยาบาทครอบงำ) เปรียบเหมือนภานะใส่น้ำที่เอาไฟเผาผลาญ เกือบพลุ้ง คนตาคิมองดูเงาหน้าของตนในภานะนั้นนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นความเป็นจริง

3. (จิตที่ถูกถีนมิทธะครอบงำ) เปรียบเหมือนภานะใส่น้ำที่ถูกสาหร่ายและจอกแหนปกคลุม คนตาคิมอง

¹ อ.ปญจก.22/51/72

ดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

4. (จิตที่ถูกอุทัจจกูกจะครอบงำ) เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำที่ถูกลมพัด ไหว กระเพื่อมเป็นคลื่น คนตาก็มองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

5. (จิตที่ถูกวิจิกจนาครอบงำ) เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำที่ขุ่น มัว เป็นทม ซึ่งวางไว้ในที่มืด คนตาก็มองดูเงาหน้าของตนในภาชนะน้ำนั้น ก็ไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

ส่วนบุคคลที่ใจไม่มีนิวรณ์ 5 ครอบงำ และรู้ทางออกของนิวรณ์ 5 ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง ทั้งประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองฝ่าย มนต์แม้มีไค้สาธยายตลอดเวลายาวนาน ก็แจ่มแจ้งได้ ไม่ต้องกล่าวถึงมนต์ที่ไค้สาธยาย และมีอุปมาต่างๆ ตรงข้ามกับที่ไค้กล่าวมาแล้ว¹

“ภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสแห่งทอง 5 อย่างต่อไปนี้ ทองเป็นปนเข้าคั่วแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้ไม่อ่อน ไม่ควรแรงงาน ไม่สุกปลั่ง เปราะ ไม่เหมาะที่จะนำไปทำอะไรๆ; ห้าอย่างเป็นไฉน? ไค้แก่ เหล็ก โลหะอื่น กิบุก ตะกั่ว และเงิน...เมื่อไค้ ทองพ้นจากอุปกิเลส 5 ประการเหล่านี้แล้ว ก็จะเป็นสภาพอ่อน ควรแรงงาน สุกปลั่ง ไม่เปราะ เหมาะที่จะนำไปทำอะไรๆ ไค้ก็ กล่าวคือ ช่างทองต้องการทำเครื่องประดับ ชนิดใดๆ จะเป็นแหวน กำไล สร้อยคอ หรือสุวรรณมาลา ก็ตาม ย่อมสำเร็จผลที่ต้องการ ฉะนั้นไค้ อุปกิเลส แห่งจิต 5 อย่างต่อไปนี้ จิตพัวพันเศร้าหมองเข้าแล้ว ย่อมไม่นุ่มนวล ไม่ควรแรงงาน ไม่ผ่องใส เปราะเสาะ และไม่ตั้งมั่นค้วคิ (ไม่เป็นสัมมาสมาธิ) เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ฉะนั้น ห้าอย่างเป็นไฉน? ไค้แก่ กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทัจจกูกจะ และวิจิกจนา...เมื่อไค้ จิตพ้นจากอุปกิเลส 5 ประการ เหล่านี้แล้ว ก็จะเป็นสภาพอ่อนโยน ควรแรงงาน ผ่องใส ไม่เปราะเสาะ และยอมตั้งมั่นค้วคิ (เป็นสัมมาสมาธิ) เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย อนึ่งเธอจะน้อมจิตไปเพื่อบูชาเฉพาะประจักษ์แจ้งซึ่งอภิญา-สังจิณณียธรรม (สิ่งที่พึงทำให้ประจักษ์แจ้งค้วการรู้เจาะตรง) อย่างใด ๆ ก็ย่อมถึงภาวะที่สามารถเป็นพยาน ในธรรมนั้นๆ ไค้ ในเมื่อเหตุมีอยู่....”²

มีพุทธพจน์บางแห่งตรัสว่า “ถ้าภิกษุปราศจากนิวรณ์ทั้ง 5 และได้เริ่มทำความเพียรไม่ย่อหย่อน มีสติ กำกับอยู่ไม่เลือนหลง กายผ่อนคลายสงบ ไม่เครียดกระสับกระส่าย จิตตั้งมั่น มีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ว่าเธอ จะเที่ยวไปอยู่ก็ตาม ยืนอยู่ก็ตาม นั่งอยู่ก็ตาม นอนคั่นอยู่ก็ตาม ก็เรียกไค้ว่าเป็นผู้มีคามเพียร มีโอกคัปะปะ ไค้เริ่มระคมความเพียรอย่างค้องเนื่องสม่ำเสมอ และเป็นผู้อุทิศค้วเค็คเคี้ยวแล้ว”³

¹ ส.ม.19/602-624/167-174; อ.ป.พ.จ.ก.22/193/257 (ไม่แจ่มแจ้งหมายถึงนึกไม่ออกหรือคิดไม่ออก); อีกแห่งหนึ่งตรัส ถึงจิตที่ไมขุ่นมัว เหมือนห้วงน้ำใสมองเห็นก้อนหินก้อนกรวด หอย และปลาที่แหวกว่ายในน้ำ ส่วนจิตที่ขุ่นมัวก็เหมือน ห้วงน้ำขุ่นที่ตรงกันข้าม (อ.จ.เอก.20/46-47/10)

² อ.ป.พ.จ.ก.22/23/17; เทียบ ส.ม.19/474/131

³ อ.จ.จ.ก.ก.21/12/19; พ.อุ.ติ.25/292/319; การพยายามชำระจิตไม่ให้มีนิวรณ์เป็นความหมายอย่างหนึ่งของหลักธรรม ที่เรียกว่า ชาคริยานุโยค (การประกอบความเพียรเครื่องคั่นอยู่ หรือการประกอบความคั่น) ดู อ.จ.ติ.ก.20/455/143; วิสุทธิ-ฎีกา 2/173 อ้าง ม.ม.13/13/14

ข้ออุปมาของพระอรรถกถาจารย์เกี่ยวกับสมาธินี้ก็น่าฟัง ท่านว่า สมาธิทำให้จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างสม่ำเสมอ ทำให้องค์ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นกับมันผกผันประสานกันอยู่ ไม่พร่า ไม่ฟุ้งกระจาย เหมือนน้ำผกผันประสานแบ่งเข้าเป็นก้อนเดียว และทำให้จิตสืบต่ออย่างนิ่งแน่วมั่นคง เหมือนเปลวเทียนในที่สงัดลม ติดไฟสงบนิ่ง ลูกใหม่ไปเรื่อย ๆ ส่องแสงสว่างสม่ำเสมอเป็นอย่างดี¹

จ. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ

ความมุ่งหมายของสมาธิที่ใช้อย่างถูกต้อง หรือพูดตามศัพท์ว่าความมุ่งหมายของสัมมาสมาธินั้น เป็นที่ชัดเจนดังได้กล่าวมาแล้วบ่อย ๆ ว่า เพื่อเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาอย่างได้ผลดี พูดอย่างง่าย ๆ ว่าสมาธิเพื่อปัญญา ดังบาลีที่เคยอ้างแล้วว่า “สมาธิเพื่ออรรถกถาญาณทัสสนะ (สมาธิเพื่อจุดหมายคือการรู้เห็นตามเป็นจริง)”² บ้าง “สมาธิมีญาณทัสสนะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์ (ความมุ่งหมายและผลสนองที่พึงประสงค์ของสมาธิ คือการรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นจริง)”³ บ้าง “จิตวิสุทธิเพียงแค่นี้ก็มีภูมิจิตวิสุทธิเป็นอรรถ (การบำเพ็ญสมาธิให้จิตบริสุทธิ์ มีจุดหมายอยู่แค่จะทำความเข้าใจให้ถูกต้องบริสุทธิ์)”⁴ บ้าง และอาจจะอ้างพุทธพจน์ต่อไปมีสาสนับสนุนด้วย

“สมาธิที่ศีลบ่มรอบแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, ปัญญาที่สมาธิบ่มรอบแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, จิตที่ปัญญาบ่มรอบแล้วย่อมหลุดพ้นโดยชอบเที่ยวจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภาวาสวะ อวิชชาสวะ”⁵

แม้ว่าสมาธิจะมีความมุ่งหมายดังกล่าวมานี้ก็จริง แต่สมาธิก็ยังมิใช่คุณประโยชน์อย่างอื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากจุดหมายนั้นอีก ประโยชน์บางอย่างเป็นผลพลอยได้ในระหว่างการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของสมาธินั้นเอง บางอย่างเป็นประโยชน์ส่วนพิเศษออกไปซึ่งต้องอาศัยการฝึกฝนยิ่งกว่าธรรมดา บางอย่างเป็นประโยชน์ที่เกื้อกูลแม้แก่ท่านที่ได้บรรลุจุดหมายของสมาธิเสร็จสิ้นไปแล้ว

โดยสรุป พอจะประมวลประโยชน์ของสมาธิได้ดังนี้

ก. *ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรืออุดมคติทางศาสนา* : ประโยชน์ที่เป็นความมุ่งหมายแท้จริงของสมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา คือเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด อันได้แก่ ความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง

- 1) ประโยชน์ที่ตรงแท้ของข้อนี้คือ การเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เรียกตามศัพท์ว่า เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือทำให้เกิดญาณทัสสนะ ดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งจะนำไปสู่วิชาและวิมุตติในที่สุด

¹ ดู สกฺกณฺ ๒.209; วิสฺสุทฺธิ.3/37; วิสฺสุทฺธิ.ฎีกา 1/157; 3/104.

⁵ เช่น ที.ม.10/77/99

² วินย.8/1084/406 (เคยอ้าง)

³ อ.ทสก.24/1/2 (เคยอ้าง)

⁴ ม.ญ.12/298/295 (เคยอ้าง)

- 2) ประโยชน์ที่รองลงมาในแนวเดียวกันนี้ แม้จะไม่ถือว่าเป็นจุดหมายที่แท้จริง คือการบรรลุมภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสชั่วคราว ที่เรียกว่าเจโตวิมุตติประเภทยังไม่เด็ดขาด กล่าวคือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจพลังจิต โดยเฉพาะด้วยกำลังของฌาน กิเลสถูกกำลังสมาธิ กด ช่ม หรือทับไว้ ตลอดเวลาที่อยู่ในสมาธินั้น เรียกเป็นศัพท์ว่า วิกขัมภณวิมุตติ

ข. ประโยชน์ในด้านการสร้างความสามารถพิเศษเหนือสามัญวิสัย ที่เป็นผลสำเร็จอย่างสูงในทางจิต หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ประโยชน์ในด้านอภิญา ได้แก่การใช้สมาธิระดับฌานสมาบัติเป็นฐาน ทำให้เกิดฤทธิ์และอภิญญาชั้นโลกียะอย่างอื่น ๆ คือ หูทิพย์ ตาทิพย์ หายใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ จำพวกที่ปัจจุบันเรียกว่า ESP (Extrasensory Perception)

ร. ประโยชน์ในด้านสุขภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ เช่น ทำให้เป็นผู้มีจิตใจและมีบุคลิกลักษณะเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบ เยือกเย็น สุขภาพ นิ่มนวล สดชื่น ผ่องใส กระฉับกระเฉง กระปรี้กระเปร่า เบิกบาน งามสง่า มีเมตตากรุณา มองดูรู้จักตนเองและผู้อื่นตามความเป็นจริง (ตรงข้ามกับลักษณะของคนมีนิวรณ์ เช่น อ่อนไหว ติดใจหลงใหลง่าย หรือหยาบกระด้าง ฉุนเฉียว เกรี้ยวกราด หงุดหงิด วิวาญ วุ่นวาย จู้จี้จ้าน สอดแสบ ลุกลี้ลุลกลน หรือหอยเหงา เสร้าซึม หรือขี้หวาด ขี้ระแวง ลังเล) เตรียมจิตใจให้อยู่ในสภาพพร้อมและง่ายแก่การปลูกฝังคุณธรรมต่าง ๆ และเสริมสร้างนิสัยที่ดี รู้จักทำใจให้สงบและสะกดยั้งผ่อนเบาความทุกข์ที่เกิดขึ้นในใจได้ เรียกอย่างสมัยใหม่ว่ามีความมั่นคงทางอารมณ์ และมีภูมิคุ้มกันโรคทางจิต ประโยชน์ข้อนี้จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในเมื่อใช้จิตที่มีสมาธินั้นเป็นฐานปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน คือดำเนินชีวิตอย่างมีสติตามดูรู้ทันพฤติกรรมทางกายวาจา ความรู้สึกนึกคิดและภาวะจิตของตนที่เป็นไปต่าง ๆ มองอย่างเอามาเป็นความรู้สำหรับใช้ประโยชน์อย่างเดียว ไม่ยอมเปิดช่องให้ประพการณ์และความเป็นไปเหล่านั้น ก่อพิษเป็นอันตรายแก่ชีวิตจิตใจของตนได้เลย ประโยชน์ข้อนี้ย่อมเป็นไปในชีวิตประจำวันด้วย

ง. ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น

- ๑) ใช้ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย ยังหลุดจากความกลัดกลุ้มวิตกกังวล เป็นเครื่องพักผ่อนกาย ให้ใจสบายและมีความสุข เช่นบางท่านทำอาณานสติ (กำหนดลมหายใจเข้าออก) ในเวลาที่จำเป็นต้องรอคอยและไม่มีอะไรที่จะทำ เหมือนดั่งเวลานั่งติดในรถประจำทาง หรือปฏิบัติสลับแทรกในเวลาทำงานใช้สมองหนัก เป็นต้น หรืออย่างสมบูรณ์แบบได้แก่ฌานสมาบัติที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย ใช้เป็นที่พักผ่อนกายใจเป็นอยู่อย่างสุขสบายในโอกาสว่างจากการบำเพ็ญกิจ ซึ่งมีคำเรียกเฉพาะว่า เพื่อเป็นทิวฐธรรมสุขวิหาร

- 2) เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียน และการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่อยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลื่อนลอยเสีย ย่อมช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ดี การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกัน

อุปติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ดังที่ท่านเรียกว่าจิตเป็นกัมมณียะ หรือกรรมนีย แปลว่าควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน ยิ่งได้ประโยชน์ในข้อที่ 1) มาช่วยเสริมก็ยิ่งได้ผลดีมากยิ่งขึ้นไปอีก

- 3) ช่วยเสริมสุขภาพกายและใช้แก้ไขโรคได้ ร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมีอิทธิพลต่อกัน ปุณฺชนทั่วไปเมื่อกายไม่สบาย จิตใจก็พลอยอ่อนแอเศร้าหมองขุ่นมัว ครั้นเสียใจไม่มีกำลังใจ ก็ยิ่งซ้ำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก แม้ในเวลาที่เราป่วยเป็นปกติ พอประสบเรื่องราวให้เศร้าเสียใจรุนแรง ก็ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้ ส่วนผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ (โดยเฉพาะท่านที่มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว) เมื่อเจ็บป่วยกายก็ไม่สบายอยู่แค่กายเท่านั้น จิตใจไม่พลอยป่วยไปด้วย ยิ่งกว่านั้นกลับใช้ใจที่สบายมีกำลังจิตเข้มแข็งนั้นหันกลับมาส่งอิทธิพลบรรเทาหรือผ่อนเบาโรคทางกายได้อีกด้วย อาจทำให้โรคหายง่ายและไวขึ้น หรือแม้แต่ใช้กำลังสมาธิระงับทุกข์เวทนาทางกายไว้ก็ได้¹ ในด้านดีผู้มีจิตใจผ่องใสเบิกบาน ย่อมช่วยให้กายเฝ้าอิมิผิวพรรณผ่องใสสุขภาพกายดี เป็นภูมิต้านทานโรคไปในตัว ความสัมพันธ์นี้มีผลต่ออัตราส่วนของความต้องการและการเผาผลาญใช้พลังงานของร่างกายด้วย เช่น จิตใจที่สบายผ่องใสสดชื่นเบิกบานนั้น ต้องการอาหารน้อยลงในการที่จะทำใหร่างกายสมบูรณ์ผ่องใส เช่นคนธรรมดาเมื่อเรื่องดีใจ ปลื้มปิติอิ่มใจ ไม่หิวข้าว หรือพระที่บรรลุนิพพานแล้วมีปิติเป็นภิกษา จันอาหารวันละมือเดียว แต่ผิวพรรณผ่องใส เพราะไม่หวนพะยอกความหลัง ไม่เพ้อหวังอนาคต² ไม่เฉพาะจิตใจดี ช่วยเสริมให้สุขภาพกายดีเท่านั้น โรคกายหลายอย่างเป็นเรื่องของกายจิตสัมพันธ์ เกิดจากความแปรปรวนทางจิตใจ เช่น ความมักโกรธบ้าง ความกลุ้มกังวลบ้าง ทำให้เกิดโรคปวดศีรษะบางอย่างหรือโรคแผลในกระเพาะอาหารอาจเกิดได้เป็นต้น เมื่อทำจิตใจให้ดีด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่งก็ช่วยแก้ไขโรคเหล่านั้นได้ ประโยชน์ข้อนี้จะสมบูรณ์ต่อเมื่อมีปัญหาที่รู้เท่าทันสภาวะธรรมประกอบอยู่ด้วย³

ถ้าสรุปตามพระบาลี การฝึกอบรมเจริญสมาธิมีวัตถุประสงค์ที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สมาธิภาวนา (การเจริญสมาธิ) มี 4 อย่าง ดังนี้ คือ

¹ เช่น ที.ม.10/93/117; ส.ส.15/122/38; 130/39; ส.ม.19/709/203

² ส.ส.15/22/7

³ สภาพกายจิตสัมพันธ์นี้ อาจแบ่งได้เป็น 3 ระดับ ตามขั้นของพัฒนาการทางจิต ขั้นต่ำสุด ผลต่อกาย กระทบจิตด้วยคือเมื่อไม่สบายกาย จิตพลอยไม่สบายด้วย ซ้ำเติมตนเองให้หนักขึ้น ขั้นกลาง จำกัดขอบเขตของผลกระทบได้ คือความทุกข์ความไม่สบายมีอยู่แค่นั้น ก็รับรู้ตามที่เป็นแค่นั้น วางใจได้ ไม่ให้ทุกข์ทับถมลุกลาม ขั้นสูง จิตช่วยกาย คือเมื่อร่างกายทุกข์ ไม่สบาย นอกจากไม่เก็บไปก่อทุกข์แก่ใจแล้ว ยังสามารถใช้สมรรถภาพที่เข้มแข็งและคุณภาพที่ดีงามของจิต ส่งผลดีกลับมาช่วยกายได้อีกด้วย

1. สมาริภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทิวฏฐธรรมสุขวิหาร (การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)
2. สมาริภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการไถ่ญาณทัสสนะ
3. สมาริภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสัคคิและสัมปชัญญะ
4. สมาริภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย”¹

แบบที่ 1 บาลีขยายความว่าได้แก่ฌาน 4 ข้อนี้ก็คือ การเจริญฌาน ในลักษณะที่เป็นวิหิตาความสุขแบบหนึ่ง ตามหลักที่แบ่งความสุขเป็น 10 ชั้น² ซึ่งประเด็นขึ้นไปตามลำดับคือ กามสุข สุขในรูปฌาน 4 ชั้น สุขในอรูปฌาน 4 ชั้น และสุขในนิโรธสมาบัติ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย นิยมเจริญฌานในโอกาสว่าง เพื่อเป็นการพักผ่อนอย่างสุขสบาย ที่เรียกว่า ทิวฏฐธรรมสุขวิหาร

แบบที่ 2 บาลีขยายความว่า ได้แก่การมนสิการอาโลกสัญญา (กำหนดหมายในแสงสว่าง) อริชฐานทิวาสัญญา (กำหนดหมายว่าเป็นกลางวัน) เหมือนกันทั้งกลางวันและกลางคืน มีใจเปิดโล่งไม่ผูก (นิรวณ) ห่อหุ้ม ฝึกให้เป็นจิตที่มีความสว่าง อรรถกถาอธิบายว่า การไถ่ญาณทัสสนะในที่นี้ หมายถึงการได้ทิพยจักขุ และท่านกล่าวว่าทิพยจักขุนั้นเป็นยอดของโลกียอภิญญาทั้ง 5 (อีก 4 คือ อิทธิวิริ ทิพยโสต เจโตปริยญาณ และปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) บางแห่งท่านกล่าวถึงญาณทัสสนะนี้ คำเดียว หมายถึงโลกียอภิญญาหมดทั้งห้า ดังนั้น ประโยชน์ข้อนี้จึงหมายถึงการนำเอาสมาธิไปใช้เพื่อผลสำเร็จทางจิต คือความสามารถพิเศษจำพวกอภิญญา รวมทั้งอิทธิปาฏิหาริย์

แบบที่ 3 คือการตามดูรู้ทันความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นดับไป ในความเป็นอยู่ประจำวันของตน ดังที่บาลีไขความไว้ว่า เวทนา สัญญา และวิตกทั้งหลาย จะเกิดขึ้น จะตั้งอยู่ จะดับไป ก็เป็นไปโดยรู้ชัด

แบบที่ 4 บาลีขยายความว่า ได้แก่ การเป็นอยู่โดยใช้ปัญญาพิจารณาเห็นอยู่เสมอถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในอุปาทานขันธ์ทั้ง 5 ว่า รูปเป็นดังนี้ ความเกิดขึ้นของรูปเป็นดังนี้ ความดับไปของรูปเป็นดังนี้ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นดังนี้ เกิดขึ้นดังนี้ ดับไปดังนี้ มองอย่างกว้าง ๆ ก็คือ การใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ทางปัญญา เป็นอุปกรณ์ในการเจริญวิปัสสนา อย่างที่เรียกว่า เป็นบาทฐานของวิปัสสนา เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดคือ อาสวักขยญาณ หรือวิชชาวิมุตติ³

ตามคำอธิบายของอรรถกถา จะเห็นว่า ประโยชน์อย่างข้อที่ 1 และ 2 เป็นด้านสมถะ ส่วนประโยชน์อย่างข้อที่ 3 และ 4 เป็นด้านวิปัสสนา ประโยชน์อย่างอื่น ๆ ที่ได้กล่าวข้างต้น แม้จะไม่มีระบุไว้ในพระบาลีนี้ ก็พึงเห็นว่าเป็นประโยชน์พลอยได้สืบเนื่องออกไป ซึ่งพึงได้รับในระหว่างการศึกษาปฏิบัติเพื่อประโยชน์สี่อย่างนี้บ้าง เป็นข้อปลีกย่อยกระจายออกไปไม่ต้องระบุไว้ให้เด่นชัดต่างหากบ้าง

¹ อ.จ.จุ.ก.21/41/57; ที.ปา.11/233/233

² เช่น ม.ม.13/100/96; ส.สพ.18/413/278

³ ดูคำอธิบายของอรรถกถา ที่ ที.อ.3/257; อ.จ.อ.2/396; ม.อ.2/312, และพึงเปรียบเทียบกับ อ.จ.ต.ก.20/226/56 และ อ.จ.จ.ก.22/300/361 ด้วย.

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ท่านก็ได้สรุปอานิสงส์ คือ ผลได้ต่างๆ ของสมาธิภาวนา หรือ การฝึกสมาธิไว้เหมือนกัน ดังที่แสดงไว้ในวิสุทธิมรรค มี 5 ประการ คือ¹

1. เป็นวิธีการพักผ่อนอย่างสุขสบายในปัจจุบัน (ทฤษฎีธรรมสุขวิหาร) ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา (คือระดับฌาน) สำหรับพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้ทำกิจเพื่อความหลุดพ้นเสร็จสิ้นแล้ว ไม่ต้องใช้ฌานเพื่อบรรลุภูมิธรรมใด ๆ ต่อไปอีก อ้างพุทธพจน์ว่า “ฌานเหล่านี้เรียกว่าเป็นทฤษฎีธรรมสุขวิหาร ในวินัย (ระบอบหรือแบบแผน) ของพระอริยะ”²

2. เป็นบาทหรือเป็นปัทมฐานแห่งวิปัสสนา ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนาก็ได้ หรือขั้นอุปจาระก็พอได้แต่ไม่ไปรบกวน ประโยชน์ข้อนี้ใช้สำหรับพระเสาะและปุถุน อ้างพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย จงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุมิจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง”³

3. เป็นบาทหรือเป็นปัทมฐานแห่งอภิญา ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนาสำหรับผู้ได้สมาบัติ 8 แล้ว เมื่อต้องการอภิญา ก็อาจทำให้เกิดขึ้นได้ อ้างพุทธพจน์ว่า “จิตนุ่มนวลควรแก่งาน...จะน้อมจิตไปเพื่อประจักษ์แจ้งด้วยอภิญา ซึ่งธรรมที่พึงประจักษ์แจ้งด้วยอภิญาอย่างใด ๆ ก็ถึงความเย็นผายในธรรมนั้น ๆ ได้ ในเมื่อเหตุมีอยู่”⁴

4. ทำให้ได้ภพพิเศษ คือ เกิดในภพที่ดีที่สูง ข้อนี้ เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา สำหรับปุถุนผู้ได้ฌานแล้ว และฌานมิได้เสื่อมไปเสีย ทำให้ได้เกิดในพรหมโลก อ้างพุทธพจน์ว่า “เจริญปฐมฌานขึ้นปริตตฤคคแล้ว เกิดที่ไหน ? ย่อมเข้าร่วมพวกเทพพรหมปาริสาชชา”⁵ อย่างไรก็ตาม แม้สมาธิขั้นอุปจารก็สามารถให้ภพพิเศษ คือ กามาวจรสวรรค์ 6 ได้

5. ทำให้เข้านิโรธสมาบัติได้ ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของสมาธิขั้นอัปปนา สำหรับ (พระอรหันต์หรือพระอนาคามี) ผู้ได้สมาบัติ 8 แล้ว ทำให้เสวยความสุขอยู่ได้โดยไม่มีจิตตลอดเวลา 7 วัน อ้าง ญาณในนิโรธสมาบัติ ในปฏิสัมภิทามัคค์⁶

ความเข้าใจในเรื่องประโยชน์หรือความมุ่งหมายในการเจริญสมาธินี้ จะช่วยป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดพลาดเกี่ยวกับเรื่องสมาธิ และชีวิตของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาได้เป็นอันมาก เช่น ความเข้าใจผิดว่าการบำเพ็ญสมาธิเป็นเรื่องของการถอนตัว ไม่เอาใจใส่ในกิจการของสังคม หรือว่าชีวิตพระสงฆ์เป็นชีวิตที่ปลีกตัวโดยสิ้นเชิง ไม่รับผิดชอบต่อสังคม เป็นต้น ข้อพิจารณาต่อไปนี้ อาจเป็นประโยชน์ในการป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดที่กล่าวแล้วนั้น

- สมาธิเป็นเพียงวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ไม่ใช่ตัวจุดหมาย ผู้เริ่มปฏิบัติอาจต้องปลีกตัวออกไปมีความเกี่ยวข้องกับชีวิตสังคมน้อยเป็นพิเศษ เพื่อการปฏิบัติฝึกอบรมช่วงพิเศษระยะเวลาหนึ่ง แล้วจึงออกมามีบทบาทในทางสังคมตามความเหมาะสมของตนต่อไป อีกประการหนึ่ง การเจริญสมาธิโดยทั่วไปก็มิใช่จะต้องมานั่งเจริญอยู่ทั้งวันทั้งคืน และวิธีปฏิบัติก็มีมากมายเลือกใช้ได้ตามความเหมาะสมกับจริยา เป็นต้น
- จะเห็นได้จากหลักฐานเช่นที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในหลักสติปัฏฐาน 4 เป็นต้นว่า บุคคล

¹ วิสุทธิ.2/195-6

² ม.ม.12/102/73

³ ส.บ.17/27/18

⁴ อ.ต.ก.20/542/331

⁵ อ.ภ.วิ.35/1107/570

⁶ ข.ป.ภ.31/225/147

บางคน อาจใช้เวลาปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน 4 นั้น อย่างจริงจังต่อเนื่องกัน เป็นเวลาเพียง 7 วัน เท่านั้น ก็บรรลุอรหัตตผลได้ สำหรับท่านที่สำเร็จผลเช่นนี้แล้ว การใช้สมาธิต่อจากนั้นไปตามปกติก็คือ เพื่อประโยชน์ในข้อทักขิภูตรธรรมสุมิหาร ส่วนเวลาที่เหลืออยู่มากมายในชีวิต ก็ย่อมสามารถใช้ให้เป็นไปตามพุทธพจน์ที่มีเป็นหลักมาแต่ดั้งเดิมคือ “จรธ ภิกขเว จาริกัม พุทฺชน- หิตาย พุทฺชนสุขาย - ภิกษุทั้งหลาย จงจาริกไปเพื่อประโยชน์สุขของพุทธชน”

- การดำเนินปฏิปทาของพระสงฆ์ขึ้นต่อความถนัด ความเหมาะสม ของลักษณะนิสัย และความพอใจส่วนตัวด้วย บางรูปอาจพอใจและเหมาะสมที่จะอยู่ป่า บางรูปถึงอยากไปอยู่ป่า ก็หาสมควรไม่ มีตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุบางรูปไปปฏิบัติธรรมในป่า¹ และแม้ภิกษุที่อยู่ป่า ในทางพระวินัยของสงฆ์ก็หาได้อนุญาตให้ตัดขาดจากความรับผิดชอบทางสังคม โดยสิ้นเชิงอย่างฤาษีชีไพรไม่²
- ประโยชน์ของสมาธิและฌานที่ต้องการในพุทธธรรม ก็คือภาวะจิตที่เรียกว่า “นัมนวล ควรแก่การทำงาน” ซึ่งจะนำมาใช้เป็นทีปปฏิบัติการของปัญญาต่อไปดังกล่าแล้ว ส่วนการใช้สมาธิและฌานเพื่อประโยชน์อื่นจากนี้ ถือเป็นผลได้พิเศษ และบางกรณีกลายเป็นเรื่องไม่พึงประสงค์ ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุน ตัวอย่างเช่นผู้ใดบำเพ็ญสมาธิเพื่อต้องการอิทธิปาฏิหาริย์ ผู้ นั้นเชื่อว่าตั้งความดำริผิด อิทธิปาฏิหาริย์นั้นอาจก่อให้เกิดผลร้ายได้มากมาย เสื่อมได้ และไม่ทำให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้เลย³ ส่วนผู้ใดปฏิบัติเพื่อจุดหมายทางปัญญา ผ่านทางวิธิตสมาธิ และได้อิทธิปาฏิหาริย์ด้วย ก็ถือเป็นความสามารถพิเศษไป อย่างไรก็ดี แม้ในกรณีปฏิบัติด้วยความมุ่งหมายที่ถูกต้อง แต่ตราบโคที่ยังไม่บรรลุจุดหมาย การได้อิทธิปาฏิหาริย์ย่อมเป็นอันตรายได้เสมอ⁴ เพราะเป็นเหตุให้เกิดความหลงเพลิน และความติดหมกมุ่น ทั้งแก่ตนและคนอื่น และอาจเป็นเหตุพอกพูนกิเลสจนถ่วงให้ดำเนินต่อไปไม่ได้ พระพุทธเจ้าแม้จะทรงมีอิทธิปาฏิหาริย์มากมาย แต่ไม่ทรงสนับสนุนการใช้อิทธิปาฏิหาริย์ เพราะไม่ใช่วิถีแห่งปัญญาและความหลุดพ้นเป็นอิสระ ตามพุทธประวัติจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์ในกรณีเพื่อระงับอิทธิปาฏิหาริย์ หรือเพื่อระงับความอยากในอิทธิปาฏิหาริย์
- สำหรับท่านผู้ฝึกอบรมก้าวหน้าไปในมรรคแล้ว หรือสำเร็จบรรลุจุดหมายแล้ว มักนิยมใช้การเจริญสมาธิขึ้นฌาน เป็นเครื่องพักผ่อนอย่างสุขสบายในโอกาสว่าง ๆ เช่น พระพุทธองค์เอง แม้จะเสด็จจาริกสั่งสอนประชาชนจำนวนมาก เกี่ยวข้องกับคนทุกชั้นวรรณะ และทรงปกครอง

¹ ดู อนุ.ทสก.24/99/216; ม.ญ.12/234-242/212-214; ม.อุ.14/230/162

² ให้พิจารณาจากวินัยบัญญัติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์ในด้านการเลี้ยงชีพ เป็นต้น และบทบัญญัติให้พระภิกษุทุกรูปมีส่วนร่วมและต้องร่วมในสังฆกรรมอันเกี่ยวกับการปกครองและกิจการต่าง ๆ ของหมู่คณะ

³ ขอให้นึกถึงกรณีของพระเทวทัตและนักบวชก่อนสมัยพุทธกาล

⁴ เป็นปลิโพร คืออุปสรรคอย่างหนึ่งของวิปัสสนา (วิสุทฺธิ.1/122)

คณะสงฆ์หมู่ใหญ่ แต่ก็ทรงมีพระคุณสมบัติอย่างหนึ่งคือ *ฉาถิ* และ *ฉานสึล*¹ หมายความว่า ทรงนิยมฉาน ทรงพอพระทัยประทับในฉานแทนการพักผ่อนอย่างธรรมดาในโอกาสว่าง เช่นเดียวกับพระสาวกเป็นอันมาก อย่างที่เรียกว่าทวิภวธรรมสุขวิหาร คือเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ปรากฏว่าทรงปลีกพระองค์ไปอยู่ในที่สงัดเป็นเวลานาน ๆ ถึง 3 เดือน² เพื่อเจริญสมาธิ ก็เคยมี และการนิยมหาความสุขจากฉานนี้ บุคคลใดจะทำแค่ไหนเพียงโดยย่อเป็นสรุปภาพส่วนบุคคล แต่หากความติดชอบมากนั้น กลายเป็นเหตุละเลยความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ย่อมถูกถือเป็นเหตุตำหนิได้ ถึงแม้จะเป็นความติดหมกมุ่นในชั้นประณีต อีกทั้งระบบชีวิตของพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาว่าตามหลักบทบัญญัติในทางวินัย ย่อมถือเอาความรับผิดชอบต่อส่วนรวมเป็นหลักสำคัญ ความเจริญรุ่งเรืองก็ดี ความเสื่อมโทรมก็ดี ความตั้งอยู่ได้และไม่ได้ก็ดี ของคณะสงฆ์ ย่อมขึ้นอยู่กับความเอาใจใส่รับผิดชอบต่อส่วนรวมนั้นเป็นข้อสำคัญด้วย สำหรับพระพุทธเจ้าและท่านที่ปฏิบัติถูกต้อง สมาย่อมช่วยเสริมการบำเพ็ญกิจเพื่อพหุชน

ฉ. วิริยธรรม

ดังได้กล่าวแล้วว่า ผู้ปฏิบัติธรรมอาจใช้สมาธิเพียงขั้นต้น ที่เรียกว่า ขณิกสมาธิ เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมตามหลักวิปัสสนา และสมาธินั้นก็จะเจริญขึ้นไปกับการเจริญวิปัสสนาด้วย อย่างไรก็ดี แม้ว่าสมาธิที่เจริญขึ้นไปด้วยการปฏิบัติเช่นนี้ ในที่สุดจะมีกำลังพอที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติบรรลุผลที่หมายของวิปัสสนาคือความหลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ประจักษ์แจ้งนิพพานได้ก็จริง แต่ก็ไม่แรงกล้าเพียงพอที่จะให้ได้ผลสำเร็จทางจิตที่เป็นส่วนพิเศษออกไป คืออภิญญาขั้นโลกีย์ต่าง ๆ มีอิทธิปาฏิหาริย์เป็นต้น นอกจากนั้น การเริ่มต้นด้วยสมาธิที่ยังอ่อน ก็เหมือนคนเดินทางที่มีกำลังน้อยไม่เข้มแข็ง ทำให้มีความพร้อมในการเดินทางน้อยลง แม้จะหวังไปค่อย ๆ เสริมกำลังข้างหน้า ก็สู้คนที่เตรียมพร้อมเต็มที่ไปแต่ต้น เริ่มเดินทางด้วยความมั่นคงไม่มีห่วงกังวลเลยไม่ได้ ยิ่งถ้าปัญญาไม่เฉียบแหลมอีกด้วยยิ่งยากลำบาก หรือปัญญาแก่ไปบางทีก็พาให้พุ้งซ่านเข้าอีก³ ดังนั้น จึงเกิดความนิยมที่จะฝึกอบรมเน้นหนักด้านสมาธิให้เป็นพื้นฐานไว้ก่อนไม่มากนักน้อย แม้จะไม่หวังเอาผลสำเร็จทางด้าน

¹ เช่น ม.ม.12/82/78; ม.อ.14/116/98 (พึงสังเกตตามเรื่องในคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ กล่าวถึงพวกฤาษีชีไพรก่อนสมัยพุทธกาล ที่เจริญฉานได้เก่งกล้า นิยมเอาฉานเป็นกีฬา จึงมีศัพท์เรียกว่า *ฉานกีฬา* ซึ่งหมายความว่า ฉานเป็นเครื่องเล่นสนุก หรือสิ่งสำหรับหาความเพลิดเพลินยามว่างของพวกนักพรต (เช่น ขุ.อป.32/3/26; อ.อ.1/330; ธ.อ.8/18; ข.อ.3/71,186; ข.อ.4/2,107,282, ฯลฯ) ที่กล่าวถึงพระปัจเจกพุทธเจ้า (ส.อ.2/239; อ.อ.1/188) และพุทธสาวกที่ยังไม่บรรลุลหิตผล (ธ.อ.7/81; สุตต.อ.1/19) ว่าเล่นฉานก็มีบ้าง แต่ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ ว่าเล่นฉานกีฬา ยังไม่พบเลย เรื่องนี้ควรเป็นข้อสังเกตเกี่ยวกับความแตกต่างในการดำเนินชีวิตว่า วิถีชีวิตแบบใดเป็นที่พึงประสงค์ในพุทธศาสนา.

² ดู ส.ม.19/1363/412

³ ดู วิสุทธ.1/165 (แก้ วินย.5/2/7; อ.อ.ฉก.22/326/420)

พลังจิตถึงขั้นฤทธิ์อภิญญาอะไร แต่ก็พอให้เป็นพื้นฐานที่มั่นคงพอสมควรในการเจริญปัญญาต่อไป

เรื่องที่ว่านี้ ถ้ามองดูความเป็นไปในชีวิตจริง จะเห็นชัดยิ่งขึ้น คนบางคนถ้าอยู่ในสถานที่ที่มีเสียงรบกวนเพียงเล็กน้อย หรือมีคนอื่นเดินผ่านไปผ่านมา จะทำอะไรที่ใช้ความคิดไม่ได้เลย ที่จะใช้ปัญญาพิจารณาอะไรอย่างลึกซึ้งเป็นอันไม่ต้องพูดถึง แต่คนบางคนมีจิตแน่วแน่มั่นคงดีกว่า แม้จะมีเสียงต่างๆ รบกวนรอบด้าน มีคนพลุกพล่านจอแจ ก็สามารถใช้ความคิดพิจารณาทำงานที่ต้องใช้สติปัญญาได้อย่างปกติ บางคนมีกำลังจิตเข้มแข็งมาก แม้อยู่ในสถานการณ์ที่น่าตื่นเต้นหวาดกลัวก็ไม่หวั่นไหว สามารถใช้ปัญญาคิดการณ์ต่างๆ อย่างได้ผลดีดำเนินชีวิตได้อย่างปกติ ดังมีเรื่องเล่าว่า พระเจ้านะโปเลียนที่ 1 แห่งฝรั่งเศส ทรงมีพลังจิตสูง ทรงประสงค์คิดเรื่องไหนเวลาใดก็ทรงคิดเรื่องนั้นเวลานั้น ไม่ทรงประสงค์คิดเรื่องใด ก็ไม่คิดเรื่องนั้น เปรียบสมองเหมือนมีลิ้นชักจัดแยกเก็บเรื่องต่างๆ ไว้เป็นพวกๆ อย่างมีระเบียบ ชักออกมาใช้ได้ตามต้องการ แม้ทรงอยู่ในสนามรบท่ามกลางเสียงปืนเสียงระเบิดก็ทรงได้ยินคนเสียงม้าศึกกวนวายุสับสน ก็ทรงมีพระกิริยาอาการสงบ คิดการณ์ได้เฉียบแหลมเหมือนในสถานการณ์ปกติ หากทรงประสงค์จะพักผ่อน ก็ทรงบรรทมหลับได้ทันที ต่างจากคนสามัญจำนวนมากที่ไม่ได้ฝึก เมื่อตกอยู่ในสถานการณ์เช่นนั้น อยู่ว่าแต่คิดการใด ๆ เลย แม้แต่เพียงจะควบคุมจิตใจให้อยู่ที่ก็ไม่ได้ มักจะขวัญบินใจไม่อยู่กับเนื้อตัว ตื่นเต้นไม่เป็นกระบวนการ เรื่องเล่านี้ แม้จะยังไม่พบหลักฐานยืนยัน แต่ในกรณีทั่วไป ทุกคนก็คงพอจะมองเห็นได้ถึงความแตกต่างระหว่างคนที่กำลังจิตเข้มแข็ง กับคนที่มีกำลังจิตอ่อนแอ เรื่องพระเจ้านะโปเลียนที่เล่ากันมานั้น ก็นับว่าไม่ใช่เรื่องอัศจรรย์เลย หากเทียบกับตัวอย่างในคัมภีร์เช่น อาหารดาบส กาลามโคตร ระหว่างเดินทางไกล นั่งพักกลางวันอยู่ใต้ร่มไม้แห่งหนึ่ง มีกองเกวียนประมาณ 500 เล่ม วิ่งผ่านไปใกล้ๆ ท่านก็มิได้เห็นไม่ได้ยินเสียงกองเกวียนนั้นเลย และพระพุทธเจ้า คราวหนึ่งขณะประทับอยู่ ณ เมืองอาตุมา มีฝนตกหนักมาก ฟ้าคะนอง เสียงฟ้าผ่าครืนครืนสนั่นโหวกวายนสาหัส ฟันธงสองพี่น้องและโคสัตว์ถูกสายฟ้าฟาดสิ้นชีวิตใกล้ที่ประทับพักอยู่นั่นเอง พระพุทธเจ้าทรงอยู่ด้วยวิหารธรรมอันสงบ ไม่ทรงได้ยินเสียงทั้งหมดนั้นเลย¹ และมีพุทธพจน์แห่งหนึ่งตรัสว่า ผู้ที่ฟ้าผ่าไม่สะดุ้ง ก็มีแต่พระอรหันตชินาสพ ช้างอาชาไนย ม้าอาชาไนย และพญาสีหราช² ในหมู่คนสามัญ กำลังใจ กำลังปัญญา ความแน่วแน่มั่นคงของจิต ก็ยังแตกต่างกันออกไปเป็นอันมาก สำหรับคนส่วนใหญ่ ซึ่งกำลังความมั่นคงของจิตก็ไม่มาก กำลังปัญญาก็ไม่เฉียบแหลมนัก ปราชญ์หลายท่านจึงเห็นว่า ถ้าไม่เตรียมจิตที่เป็นสนามทำงานของปัญญาให้พร้อมดีก่อน โอกาสที่จะแทงตลอดสัจธรรมด้วยโลกุตระปัญญาย่อมเป็นไปได้ยากยิ่ง ท่านจึงเน้นการฝึกจิตด้วยกระบวนการสมาธิภาวนาให้เป็นฐานก่อนเจริญปัญญาอย่างจริงจังต่อไป

การฝึกอบรมเจริญสมาธินั้น แม้ว่าโดยหลักการ จะพูดได้สั้นนิดเดียว แต่ในด้านวิธีการมีเนื้อหาหลาย

¹ ที.ม.10/120-1/152-3

² อ.จ.ท.ก.20/302-4/97

ละเอียดมากมาย ยิ่งถ้าพูดต่อออกไปจนถึงการใช้สมาธิ (คือจิตที่เป็นสมาธิ) นั้น เป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาด้วยแล้ว ก็กลายเป็นเรื่องใหญ่มาก มีขอบเขตกว้างขวาง รวมเรียกว่า สมถะและวิปัสสนา ซึ่งควรจะเขียนแยกไว้เป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งต่างหาก แต่เฉพาะในที่นี้ ยังมีพื้นฐานที่จะทำเช่นนั้น จึงจะกล่าวไว้แต่หลักสำคัญกว้าง ๆ พอเป็นเค้าให้เห็นแนวทาง

1) การเจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาติ

การเจริญสมาธิในข้อนี้ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักการเกิดขึ้นของสมาธิในกระบวนการที่เป็นไปเองตามธรรมชาติของธรรมชาติ ซึ่งมีพุทธพจน์แสดงไว้มากมายหลายแห่ง สารสำคัญของกระบวนการธรรมนี้คือ กระทำสิ่งที่ตั้งตามอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เกิดปราโมทย์ขึ้น จากนั้นก็จะเกิดมีปีติซึ่งตามมาด้วยปัสสัทธิ ความสุข และสมาธิในที่สุด พุทเป็นคำไทยว่า เกิดความปลาบปล้มบันเทิงใจ จากนั้นก็จะเกิดความเอิบอ้อมใจ ร่างกายผ่อนคลายสงบ จิตใจสบายมีความสุข แล้วสมาธิก็เกิดขึ้นได้ เขียนให้ดูง่ายดังนี้

ปราโมทย์ → ปีติ → ปัสสัทธิ → สุข → สมาธิ

หลักทั่วไปมีอยู่อย่างหนึ่งว่า การที่กระบวนการธรรมเช่นนี้จะเกิดขึ้นได้นั้น ตามปกติจะต้องมีศีลเป็นฐานรองรับอยู่ก่อน สำหรับคนทั่วไป ศีลนี้ก็หมายเอาเพียงแค่การที่มีได้ไปเบียดเบียนล่วงละเมิดใครมาที่จะเป็นเหตุให้ใจควุ่นวายคอยระแวงหวาดหวั่นกลัวโทษหรือเดือดร้อนใจในความผิดความชั่วร้ายของตนเอง มีความประพฤติสุจริตเป็นที่สบายใจของตน ทำให้เกิดความมั่นใจตัวเองได้ ส่วนการกระทำที่จะให้เกิดปราโมทย์ก็มีได้หลายอย่าง เช่น อาจนึกถึงความประพฤติดีงามสุจริตของตนเองแล้วเกิดความปลาบปล้มบันเทิงใจขึ้นก็ได้ อาจระลึกถึงการทำงานการบำเพ็ญประโยชน์ของตน อาจระลึกถึงพระรัตนตรัย และสิ่งดีงามอื่น ๆ อาจหยิบยกเอาหลักธรรมบางอย่างขึ้นมาพิจารณาแล้วเกิดความเข้าใจได้หลักได้ความหมาย เป็นต้น¹ แล้วเกิดความปลาบปล้มบันเทิงใจขึ้นมากก็ได้ทั้งสิ้น องค์ธรรมสำคัญที่จะเป็นบรรทัดฐานหรือเป็นปัจจัยใกล้ชิดที่สุดให้สมาธิเกิดขึ้นได้ ก็คือความสุข ดังพุทธพจน์ที่ตรัสเป็นแบบไว้เสมอ ๆ ว่า “สุโขโน จิคุคฺ สมายิโก” แปลว่า ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ขอยกตัวอย่างความเต็มมาดูลูกแห่งหนึ่ง

“(เมื่อเธอรู้แจ้งอรรธรู้แจ้งธรรม) ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อมีใจปีติ กายย่อมผ่อนคลายสงบ ผู้มีกายผ่อนคลายสงบ ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น”²

¹ ระลึกถึงสิ่งดีงามหรือความดีที่ได้ทำ เช่น วินย.5/153/213; ม.ญ.12/95/68; อง.จก.22/281/317; อง.ทส.24/218/355; พิจารณาธรรมเกิดความเข้าใจเช่น ที.ปา.11/455/329; ขุ.ปฏ.31/183/126; ที.ปา.11/302/254; อง.ปญจ.22/26/22; มองเห็นความหมดจดในจิตใจของตน เช่น ที.ส.9/127/98; 383/310; ม.ญ.12/482/516; ผลสืบเนื่องจากศีลเช่น ส.สพ.18/144/98;668/433; อง.ทส.24/209/336; ความไม่ประมาท ส.ม.19/1602/501; ตามแนวโพชฌงค์ เช่น ม.อุ.14/290/197; ส.ม.19/373-380/98-100; อภิ.วิ.35/543/306; อาศัยนิมิต เช่น ส.ม.19/717-8/207-8.

² ที.ปา.11/302/254; อง.ปญจ.22/26/22 (ข้อความในวงเล็บแสดงเหตุให้เกิดปราโมทย์ในกรณีนี้ ซึ่งในกรณีอื่น ๆ จะแปลกกันไปได้ต่าง ๆ ส่วนความนอกวงเล็บคือหลักทั่วไป)

อย่างไรก็ตาม ว่าที่จริง การเจริญสมาธิในข้อนี้ ก็คือหลักทั่วไปของการฝึกสมาธิซึ่งเป็นแกนกลางของวิธีฝึกทั่วไปถึงขั้นก่อนจะได้มานั่นเอง ในที่นี้ยังจะไม่กล่าวถึงรายละเอียดใด ๆ จึงยุติเพียงนี้ก่อน

2) การเจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องให้ถึงอิทธิ (ฤทธิ์ หรือความสำเร็จ) หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ หรือแปลง่าย ๆ ว่า ทางแห่งความสำเร็จ มี 4 อย่างคือ ฉันทะ (ความพอใจ) วิริยะ (ความเพียร) จิตตะ (ความคิดจดจ่อ) และวิมังสา (ความสอบสวนไตร่ตรอง) แปลให้จำง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝั ใช้อนุญาสอบสวน

อิทธิบาทนั้น พระพุทธเจ้าตรัสพัวพันไว้กับเรื่องสมาธิ เพราะอิทธิบาทเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิ และนำไปสู่ผลสำเร็จที่เป็นจุดหมายของสมาธิ สมาธิเกิดจากอิทธิบาทข้อใด ก็มีชื่อเรียกตามอิทธิบาทข้อนั้น โดยนัยนี้จึงมีสมาธิ 4 ข้อคือ¹

1. ฉันทสมาธิ สมาธิที่เกิดจากฉันทะ หรือสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่
2. วิริยสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิริยะ หรือสมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่
3. จิตตสมาธิ สมาธิที่เกิดจากจิตตะ หรือสมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่
4. วิมังสาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิมังสา หรือสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่

อนึ่ง สมาธิเหล่านี้ จะเกิดมีควบคู่ไปด้วยกันกับความเพียรพยายาม ที่เรียกว่า ปธานสังขาร ปธานสังขาร แปลว่าสังขารที่เป็นตัวความเพียร หรือความเพียรที่เป็นเครื่องปรุงแต่ง ขอแปลง่าย ๆ ว่า ความเพียรที่เป็นแรงสร้างสรรค์ หรือความเพียรสร้างสรรค์

สมาธิเกิดจาก ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา หรือจากความมีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝั ใช้อนุญาสอบสวนได้อย่างไร มีแนวความเข้าใจดังนี้

1. ฉันทะ ความพอใจ ได้แก่ ความมีใจรักในสิ่งที่ทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้น ๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุถึงจุดหมาย พุดง่าย ๆ ว่ารักงานและรักจุดหมายของงาน พุดให้ลึกลงไปทางธรรมว่า ความรักความใฝ่ใจปรารถนาต่อภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ ซึ่งเป็นจุดหมายของสิ่งที่กระทำหรือซึ่งจะเข้าถึงได้ด้วยการกระทำนั้น อยากให้สิ่งนั้น ๆ เข้าถึงหรือดำรงอยู่ในภาวะที่ดีที่งามที่ประณีต ที่สมบูรณ์ที่สุดของมัน หรืออยากให้ภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้น ๆ ของงานนั้น เกิดมีเป็นจริงขึ้น อยากทำให้สำเร็จผลตามจุดหมายที่ตงามนั้น ความอยากที่เป็นฉันทะนี้เป็นคนละอย่างกันกับความอยากได้สิ่งนั้น ๆ มาเสพเสวย หรืออยากเอามาเพื่อตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเป็นตัณหา ความอยากของฉันทะนั้นให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อเห็นสิ่งนั้น ๆ งานนั้น ๆ บรรลุความสำเร็จเข้าถึงความสมบูรณ์ อยู่ในภาวะอันดีงามของมัน หรือพุดแยกออกไปว่า ขณะที่เมื่อสิ่งนั้นหรืองานนั้นกำลังเดินหน้าไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติเป็นความเอิบอิ่มใจ ครั้นสิ่งหรืองาน

¹ เช่น ส.ม.19/1150/343 (คูปาติที่ยกมาแสดงข้างหน้า); อ้างใน วิสุทธิ.1/111

ที่ทำบรรลุลุคหมายก็ได้รับโสมนัสเป็นความน่าชื่นใจที่พร้อมด้วยความรู้สึกริ๊งโล่งผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ขอบเขต ส่วนความอยากของตัณหาให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อได้สิ่งนั้นมาให้ตนเสพสรวรสรวรอย หรือปรนเปรอความยิ่งใหญ่ของขยายของตน เป็นความน่าชื่นใจที่เศร้าหมองหมกหมักตัว กัดกันกัดตนไว้ในความคับแคบ และมักติดตามมาด้วยความหวงแหนห่วงกังวลเศร้าเสียตายและหวั่นกลัวหวาดระแวง¹

เมื่อเด็กเล็ก ๆ คนหนึ่งอยู่ตามลำพัง เด็กนั้นอาจกำลังเขียนภาพอย่างประณีตบรรจงด้วยใจรัก ตั้งใจให้ภาพนั้นดีงามสมบูรณ์ที่สุด หรืออาจกำลังเอาของเล่นที่เป็นชิ้นส่วนมาต่อกันเข้าเป็นรูปร่างต่าง ๆ อย่างระมัดระวังให้เรียบร้อยดีที่สุดของรูปร่างที่หมายใจไว้ นั่น เด็กนี้มีความสุขเมื่องานเขียนหรืองานต่อชิ้นส่วนนั้นดำเนินไปด้วยดี มีความสำเร็จทีละน้อย ๆ ไปเรื่อย ๆ ยิ่งเมื่อการเขียนหรือต่อชิ้นส่วนนั้นเสร็จสิ้น บรรลุลุคหมาย เขาจะดีใจมีความสุขมากอาจถึงโผล่เต็น เด็กนี้ทำงานนั้นด้วยจิตใจแน่วแน่ ตั้งมั่น พุ่งตรงต่อจุดหมาย เขามีความสุขด้วยงานและความสำเร็จของงานนั่นเอง เป็นความสุขที่มีใช้เกิดจากการเสพสรวรสรวสิ่งใด ไม่จำเป็นต้องอาศัยอามิสตอบแทน และไม่จำเป็นต้องมีใครอื่นมาคอยดูคอยชมพบนอตัวของเขา คือไม่ต้องอาศัยรางวัลทั้งที่เป็นกามและที่เป็นภพ แต่เมื่อทำสำเร็จแล้วเขาอาจอยากเรียกให้ใคร ๆ มาดู หรือเอาภาพนั้นไปอวด (เมื่อแม่) ให้คนอื่นได้ชื่นชมกับความสำเร็จความประณีตสมบูรณ์ของภาพหรือรูปที่เขาต่อชิ้นนั้นบ้าง ในกรณีเช่นนี้ ถ้าผู้ใหญ่ที่ดูหรือรับการอวดนั้นจะแสดงความชื่นชมต่อความดีงามสมบูรณ์ของภาพหรือสิ่งนั้นด้วย หรือแสดงความเอาใจใส่ต่อคุณค่าของสิ่งนั้นตามสมควร หรือเสริมบ้างว่า น่าทำอย่างนี้อีก และหนุนให้ทำดียิ่งขึ้นไป ก็น่าจะเป็นการถูกต้องเพียงพอ แต่การที่จะชมหรือเอาใจใส่เกินเลยไปจนกลายเป็นการหันจากความดีงามความสำเร็จของงานไปเป็นการพะนอ (ความยึดมั่นใน) ตัวตนของเด็กในรูปใดรูปหนึ่ง น่าจะไม่ใช่เป็นการถูกต้อง เพราะจะกลายเป็นการแปรฉันทะของเด็กให้กลายเป็นตัณหา เปลี่ยนจากกุศลธรรม เป็นอกุศลธรรมไป อาจเป็นการสร้างนิสัยเสียให้แก่เด็ก คือเมื่อเกิดมีฉันทะขึ้นเมื่อใด ก็จะได้เกิดตัณหาตามมาด้วย ทำให้ฉันทะของเด็กนั้นเป็นปัจจัยของตัณหาสืบต่อไป การฝึกอบรมเด็กในลักษณะเช่นนี้ คงจะมีอยู่มีใช้น้อย ถ้าสังคมเป็นเช่นนี้ คนที่จะมีความสุขได้ด้วยฉันทะจะมีน้อยลง และคนที่มีความสุขได้ต่อเมื่อมีการสนองตัณหา จะมีจำนวนมากขึ้น และสังคมก็จะเดือดร้อนมากขึ้น²

การที่เด็กอยากชวนคนอื่นมาชื่นชมสิ่งที่พบเห็นหรืออยากอวดแสดงนั้น ไม่จำกัดเฉพาะสิ่งที่เป็นความสำเร็จของเด็กเองเท่านั้น แต่จะมีต่อสิ่งทั้งหลายโดยทั่วไป ทั้งที่เป็นของมนุษย์ปรุงแต่งและที่เป็น

¹ ดูในบทว่าด้วย ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ ในภาคมัชฌิมนิเทศธรรมเทศนา.

² มีข้อสังเกตที่เสนอไว้ โดยยังไม่มียุทธศาสตร์ยืนยันว่า คนจะวันออกแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นี้ จะย่อยหย่อนในด้านฉันทะ ส่วนคนตะวันตกดูเหมือนจะมีฉันทะสูง แต่น่าเสียดายที่เอาฉันทะนั้นไปเป็นปัจจัยเลี้ยงตัณหาเสีย จึงสร้างความสำเร็จได้ดีกว่าพร้อมกับที่ก่อปัญหาขึ้นมากกว่าเช่นเดียวกัน

ธรรมชาติ แม้แต่เม็ดหินกรวดทราย ใบหญ้า และแมลงเล็ก ๆ ที่เรามองเห็นความงดงามสมบูรณ์แฝงอยู่ ความรู้สึกเช่นนี้จะเห็นได้ไม่ยากแม้ในผู้ใหญ่ทั่วไป เมื่อมองเห็นธรรมชาติอันงดงาม ผลงานที่ประณีตน่าชื่นชม การแสดงออกของคนซึ่งทำได้ยอดเยี่ยมสมบูรณ์เป็นต้น คนมักจะอยากชวนคนอื่นให้มาดูมาชมมาสร้างความรู้สึกร่วมกันที่เป็นกุศลอย่างที่เราได้รับด้วย ในการที่เราชวนใคร ๆ นั้น เรามีได้ต้องการจะเสพเสวยอะไร หรือจะเอาอะไรเพื่อตนเอง คนที่ได้มองเห็นคุณค่าความจริงแท้ของธรรม ก็จะมีความรู้สึกทำนองเดียวกันนี้ อันทำให้ธรรมมีคุณสมบัติเป็น เอหิภัสสโก คือชวนให้เชิญกันมาดู

ถ้าสามารถปลูกเร้าฉันท์ให้เกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เกิดความรักในคุณค่าความดีงาม ความสมบูรณ์ของสิ่งนั้นหรือจุดหมายนั้นอย่างเต็มที่แล้ว คนก็จะทุ่มเทชีวิตจิตใจอุทิศให้แก่สิ่งนั้น เมื่อรักแท้ก็มอบใจให้อาจถึงขนาดยอมสละชีวิตเพื่อสิ่งนั้นได้ เจ้า ขุนนาง เศรษฐี พราหมณ์ คนหนุ่มสาวมากมายในพุทธกาลยอมสละวัง ทรัพย์สมบัติ และโลกาภิสมมากมายออกบวชได้ ก็เพราะเกิดฉันท์ในธรรม เมื่อได้สดับทราบซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้า แม้คนทั้งหลายที่ทำงานด้วยใจรักก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีฉันท์นำแล้วก็ต้องการทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุด ให้สำเร็จผลอย่างดีที่สุดของสิ่งนั้น ของงานนั้น ไม่หวั่นพะวงกับสิ่งล่อเร้าหรือผลตอบแทนทั้งหลาย จิตใจก็มุ่งมั่นแน่วแน่มั่นคงในการดำเนินสู่จุดหมาย เดินเรียบสม่ำเสมอ ไม่ช้าน ไม่สาย ฉันทสมาธิจึงเกิดขึ้นโดยนัยนี้ และพร้อมนั้นปธานสังขารคือความเพียรสร้างสรรค์ก็ย่อมเกิดควบคู่ไปด้วย

2. วิริยะ ความเพียร ได้แก่ ความอาจหาญ แก่กล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้เห็นว่าจุดหมายนั้นจะลุล่วงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลายาวนานเท่าหนึ่งปีเท่านี้เดือน เขาก็ไม่ท้อถอย กลับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ เช่นนักบวชนอกศาสนาหลายท่านในสมัยพุทธกาล เมื่อสดับพุทธธรรมแล้วเลื่อมใส ขอบรรพชาอุปสมบท ครั้นได้รับทราบว่าเป็นผู้เคยเป็นนักบวชนอกศาสนาจะต้องประพฤติวัตรทดสอบตนเองก่อน เรียกว่าอยู่ปริวาส (ติตถิยปริวาส) เป็นเวลา 4 เดือน ใจก็ไม่ท้อถอย กลับกล้าเสนอตัวประพฤติวัตรทดสอบเพิ่มเป็นเวลาถึง 4 ปี¹ ส่วนผู้ขาดความเพียร อยากบรรลุความสำเร็จเหมือนกัน แต่พอได้เห็นว่าต้องใช้เวลานานเป็นปีก็หมดแรง ถอยหลัง ถ้าอยู่ระหว่างปฏิบัติก็ฟุ้งซ่าน จิตใจวนวาย ปฏิบัติได้ผลยาก คนที่มีความเพียร เพื่อกับมีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่ มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยสมาธิ พร้อมทั้งมีปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เข้าประกอบคู่ไปด้วยกัน

3. จิตตะ ความคิดจดจ่อ หรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ เผื่อคิดเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรืองาน

¹ ดูเรื่อง อเจลกัสสป, ที.สี.9/274/221; ส.นิ.16/51/25; สุภททปริพาชก, ที.ม.10/140/177; อเจลเสนียะ, ม.ม.13/90/86; วัจจโคตตปริพาชก, ม.ม.13/259/257; มาคิณตยปริพาชก, ม.ม.13/292/287 (ต้นบัญญัติอยู่ที่ วินย.4/100/143)

อย่างใดอย่างหนึ่ง คนผู้นั้นจะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่น ๆ ใครพูดอะไรเรื่องอื่น ๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องนั้นงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้น งานนั้น ชลกงวณอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืน ไม่เอาใจใส่ร่างกายการแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ ๆ บางทีก็ไม่รู้ ทำจนลืมนอน ลืมกินลืมนอน ความมีใจจดจ่อผูกใฝ่เช่นนี้ ย่อมก่อให้เกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่ แนบสนิทในกิจที่ทำ มีกำลังมากเฉพาะสำหรับกิจนั้น เรียกว่าเป็นจิตตสมาธิ พร้อมนั้นก็เกิดปรานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์ร่วมสนับสนุนไปด้วย

4. วิมังสา ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่นใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อน เกินเลยบกพร่องหรือขัดข้องเป็นต้นในกิจที่ทำ รู้จักทดลองและคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิ ซึ่งจะเห็นได้ไม่ยาก คนมีวิมังสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง เมื่อทำอะไร ก็คิดพิจารณาทดสอบไป เช่นคิดว่าผลนี้เกิดจากเหตุอะไร ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ ผลคราวนี้เกิดจากปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบเหล่านี้เท่านี้ ถ้าชักองค์ประกอบนี้ออกเสียจะเป็นอย่างนี้ ถ้าเพิ่มองค์ประกอบนี้เข้าไปแทน จะเกิดผลอย่างนี้ ลองเปลี่ยนองค์ประกอบนั้นแล้ว ไม่เกิดผลอย่างที่เคยหมาย เป็นเพราะอะไร จะแก้ไขที่จุดไหน ฯลฯ หรือในการปฏิบัติธรรม ก็ชอบพิจารณาใคร่ครวญสอบสวนเช่นว่า ธรรมข้อนี้ ๆ มีความหมายอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร ควรใช้ในโอกาสอย่างไร ควรคู่สัมพันธ์กับข้อธรรมอื่นข้อใด ปฏิบัติธรรมคราวนี้ไม่ค่อยก้าวหน้า อินทรีย์ใดอ่อนไป อินทรีย์ใดเกินไป คนสมัยปัจจุบันอยู่ในสภาพอย่างนี้ ขาดแคลนธรรมข้อใดมาก จะนำธรรมข้อนี้เข้าไปควรใช้วิธีอย่างไร ควรเน้นความหมายด้านไหนเป็นต้น การค้นหาเหตุผลและสอบสวนทดลองอย่างนี้ ย่อมช่วยรวมจิตให้คอยกำหนดและติดตามเรื่องที่พิจารณาอย่างติดใจตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่ แล่นดังไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก และมีกำลัง เรียกว่าเป็นวิมังสาสมาธิ ซึ่งก็จะมีปรานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เกิดมาด้วย เช่นเดียวกับสมาธิข้ออื่น ๆ

ความจริงอิทธิบาท 4 อย่างนี้ เกื้อหนุนกัน และมักมาด้วยกัน เช่น เกิดฉันทะ มีใจรักแล้วก็ทำให้พากเพียร เมื่อพากเพียร ก็เอาใจจดจ่อใฝ่ใจอยู่เสมอ และเปิดช่องให้ใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง แต่ที่แยกพิจารณาแต่ละข้ออย่างนี้ ก็ด้วยถือเอาภาวะที่เด่นเป็นใหญ่ เป็นตัวนำ เป็นตัวชักจูงข้ออื่น ๆ ในแต่ละกรณี เช่น เมื่อฟังธรรมด้วยกัน คนหนึ่งชอบศึกษาธรรม ฟังด้วยความรักความพอใจในธรรม อยากรู้อยากเข้าใจธรรมให้อย่างขึ้นไป (หรือแม้เพียงแต่ชอบใจธรรมที่แสดงในคราวนั้น หรือชอบผู้แสดงคราวนั้น) จึงฟังด้วยจิตใจแน่วแน่ ก็มีฉันทะเป็นตัวเด่นชักนำสมาธิและกุศลธรรมอื่น ๆ อีกคนหนึ่งมีนิสัยหรือความรู้สึกเกิดขึ้นในขณะนั้นว่า เมื่อพบอะไรที่ฟังทำก็ต้องสู้อุตสาหะ ต้องเข้าเผชิญและทำให้สำเร็จ จึงฟังด้วยความรู้สึกว่าเป็นสิ่งท้าทาย จะต้องพยายามเข้าใจให้ได้ ก็มีวิริยะเป็นธรรมเด่น อีกคนหนึ่ง มีนิสัยเอาใจใส่รับผิดชอบ ไม่ว่าอะไรที่ตนเกี่ยวข้องก็จะต้องใส่ใจเอาใจจดจ่อติดตาม จึงตั้งใจฟังเอาใจติดตามเนื้อความไป ก็มีจิตตะเป็นใหญ่ อีกคนหนึ่ง คิดจะตรวจสอบว่า ธรรมที่แสดงนั้นจริงหรือไม่ ดีหรือไม่ หรือจะค้นหาเหตุผลในธรรมที่ฟัง ฟังไปก็คิดใคร่ครวญพิจารณาสอบสวนไป ใจจึงแน่วแน่นอยู่กับธรรมที่ฟัง

ก็มีวิมangsaเป็นใหญ่ ด้วยเหตุนี้บางแห่งท่านจึงเรียกอิทธิบาท 4 นี้ว่าเป็นอริบตี หรืออริปไตย⁴¹ โดยกำหนดเอาภาวะที่เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ในกรณีนั้น ๆ

สาระของการสร้างสมาธิตามหลักอิทธิบาท ก็คือเอางาน สิ่งที่ทำหรือจุดหมายที่ต้องการเป็นอารมณ์ของจิต แล้วปลุกเร้าระดมจันทะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมangsa เข้านำหนุน สมาธิก็เกิดขึ้นและมีกำลังแข็งแกร่ง ช่วยให้งานอย่างมีความสุขและบรรลุผลสำเร็จด้วยดี

โดยนัยนี้ ในการปฏิบัติธรรมก็ดี ในการเล่าเรียนศึกษา หรือประกอบกิจการงานอื่นใดก็ดี เมื่อต้องการสมาธิ เพื่อให้กิจที่ทำนั้นดำเนินไปอย่างได้ผลดี ก็พึงปลุกเร้าและชักจูงอิทธิบาท 4 อย่างนี้ ให้เกิดเป็นองค์ธรรมเด่นนำขึ้นสักข้อหนึ่ง แล้วสมาธิความสงบสบายใจและการทำงานที่ได้ผล ก็เป็นอันหวังได้เป็นอย่างมากว่าจะเกิดมีตามมาเอง พร้อมกันนั้น การฝึกสมาธิหรือการปฏิบัติธรรมส่วนหนึ่งก็จะมีขึ้นในห้องเรียน ในบ้าน ในทุ่งนา ในที่ทำงาน และในสถานที่ทุก ๆ แห่ง

ตัวอย่างเช่น เมื่อจะสอนวิชาใดวิชาหนึ่ง หรือเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ครูก็ทำตนเป็นกัลยาณมิตร โดยอาจชี้แจงให้นักเรียนเห็นคุณค่าความดีของวิชานั้นหรือเรื่องราวนั้น ให้มองเห็นว่าวิชานั้นมีประโยชน์อย่างไร อาจเป็นประโยชน์ของตัวผู้เรียนเองเกี่ยวกับการหางานทำ การได้รับผลตอบแทนหรือความเจริญก้าวหน้าในชีวิตเป็นต้น (ใช้โลภะเป็นปัจจัยแก่จันทะ) ก็ได้ หรือถ้าจะให้ดีควรเป็นประโยชน์ของส่วนรวม เช่น ความเกื้อกูลแก่เพื่อนมนุษย์ (จันทะบริสุทธิ์) ก็ได้ จนทำให้นักเรียนเกิดความรักความพอใจอยากเรียนเพราะอยากรู้วิชานั้น เรียกว่าปลุกจันทะให้เกิดขึ้น หรืออาจปลุกเร้าในแง่ที่เป็นสิ่งท้าทายสติปัญญาความสามารถ ทำให้เกิดความเข้มแข็งคึกคักที่จะเรียน หรือกล่าวถึงตัวอย่างการกระทำสำเร็จของผู้อื่น ให้เกิดกำลังใจสู้ เป็นต้น เรียกว่าปลุกเร้าวิริยะขึ้นมา หรืออาจปลุกเร้าในแง่ของความรู้สึกเกี่ยวกับหน้าที่หรือความรับผิดชอบ ให้เห็นความเกี่ยวข้องและความสำคัญของเรื่องนั้นต่อชีวิตหรือต่อสังคม เช่น เรื่องเกี่ยวกับภัยอันตรายและความปลอดภัยเป็นต้น ซึ่งแม้นักเรียนจะมีได้ชอบมิได้รักเรื่องนั้น แต่ก็อาจจะเอาใจใส่ตั้งใจจดจ่อเรียนอย่างแน่นแฟ้น เรียกว่า ทำจิตตะให้เกิดขึ้น หรือ ครูอาจสอนตามแนวของการสำรวจตรวจสอบสืบสวนทดลอง หรือค้นคว้าหาเหตุผล เช่น ตั้งเป็นปัญหาหรือคำถามเป็นต้น ซึ่งทำให้นักเรียนต้องใช้วิมangsa นักเรียนก็จะเรียนอย่างมีสมาธิได้เหมือนกัน เรียกว่าใช้วิธีแห่งวิมangsa ยิ่งถ้าครูจับลักษณะนิสัยของนักเรียนได้ แล้วปลุกเร้าอิทธิบาทข้อที่ตรงกับลักษณะนิสัยอย่างนั้น ก็ยิ่งดี หรืออาจปลุกอิทธิบาทหลาย ๆ ข้อไปพร้อมกันก็ได้ นอกจากนี้ ผู้เรียนหรือผู้ทำงานที่ฉลาดอาจใช้โยนิโสมนสิการปลุกเร้าอิทธิบาทขึ้นมาใช้สร้างผลสำเร็จได้ด้วยตนเอง

ขอยกข้อความจากบาลีมาเป็นเครื่องทบทวนความเข้าใจ เริ่มตั้งแต่ความหมายของคำว่าอิทธิบาททีเดียว

อิทธิแปลว่าความสำเร็จ: “คำว่า อิทธิ หมายความว่า ความสำเร็จ ความสัมฤทธิ์ การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี การไถ่ การไถ่จำเพาะ การถึง สมบัติ การถูกต้อง การประจักษ์แจ้ง การบำเพ็ญให้ถึงพร้อม

⁴¹ ดู อภ.ส.34/193/79; อภ.วิ.35/771/392; สงคท.41

ซึ่งธรรมเหล่านั้น”¹

อิทธิแปลว่าฤทธิ์ อย่างที่เรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์: “ภิกษุทั้งหลาย อิทธิ เป็นไฉน? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมประกอบฤทธิ์ต่างๆ ใ้มากมายหลายอย่าง คนเดียวเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนเป็นคนเดียวก็ได้ ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปได้ก็ได้ ทะลุฝา กำแพง ภูเขา ไปได้ไม่คึกคัก เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นคาลงแมลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำก็ได้ เคนบนน้ำไม่แตกเหมือนเคนบนดินก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกก็ได้ ใช้มือจับต้องลูกศรพระจันทร์ พระอาทิตย์ ซึ่งมีกำลังฤทธิ์เดชมากมายถึงเพียงนี้ก็ได้ ใช้อำนาจทางกายถึงพรหมโลกก็ได้ นี่เรียกว่า อิทธิ”²

“ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาทเป็นไฉน? มรรคาใด ปฏิปทาใด ย่อมเป็นไปเพื่อการได้อิทธิ เพื่อประสบอิทธิ, มรรคา ปฏิปทานี้ เรียกว่า อิทธิบาท”

“อิทธิบาทภาวนา (การเจริญอิทธิบาท) เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจันทสมานีและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมานีและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมานีและปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมานีและปธานสังขาร, นี่เรียกว่า อิทธิบาทภาวนา”³

“ภิกษุทั้งหลาย หากว่าภิกษุอาศัยฉันทะ จึงได้สมานี จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี่เรียกว่า จันทสมานี; ภิกษุนั้น ยังฉันทะให้เกิดขึ้น พยายาม ระคมความเพียร ประคับประคอง หึงจิตไว้เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมอันชั่วร้ายที่ยังไม่เกิดขึ้น....เพื่อละอกุศลธรรมอันชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้ว....เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น....เพื่อความตั้งอยู่ได้ ไม่เลือนหาย เพื่อภิชโยภาพ เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เติมบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว, เหล่านี้เรียกว่าปธานสังขาร; ฉันทะนี้ช่วยจันทสมานีนี้ช่วย ปธานสังขารเหล่านี้ช่วย นี่เรียกว่า อิทธิบาทที่ประกอบด้วยจันทสมานี (สมานีที่เกิดจากฉันทะ) และปธานสังขาร (ความเพียรสร้างสรรค)

“หากว่าภิกษุอาศัยวิริยะ จึงได้สมานี จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี่เรียกว่า วิริยสมานี;...วิริยะนี้ช่วยวิริยสมานีนี้ช่วย ปธานสังขารเหล่านี้ช่วย นี่เรียกว่าอิทธิบาท ที่ประกอบด้วยวิริยสมานีและปธานสังขาร

“หากว่าภิกษุอาศัยจิตต์ จึงได้สมานี จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี่เรียกว่า จิตตสมานี;...จิตตะ

¹ อภ.วิ.35/508/293

² คัมภีร์ปฏิสัมมทิกมัคค์ กล่าวถึงอิทธิหรือฤทธิ์ไว้ 10 ประเภท ฤทธิ์อย่างใดที่แสดงในพุทธพจน์นี้เป็นประเภทที่ ฤทธิ์ประเภทที่ 10 ได้แก่ ความสำเร็จเพราะประกอบถูกต้องในเรื่องนั้น ๆ และข้อสุดท้ายในประเภทที่ 10 ได้แก่ฤทธิ์คือการละกิเลสได้หมดสิ้นด้วยอรหัตตมรรค (ขุ.ปฏ.31/679-694/589-601) วิสุทธิมัคค์นำมาอธิบายพิเศษในด้านอิทธิปาฏิหาริย์ (วิสุทธิ.2/212-244) แต่ก็ได้อ้างความหมายแง่อื่น ๆ ไว้ด้วย เช่น ความสำเร็จที่เกิดจากศิลปะในฤทธิ์วิธีหรือแม้แต่การไถ่หัวน ก็เป็นฤทธิ์ในประเภทที่ 10 (วิสุทธิ.2/211) ดังนั้น อิทธิบาทจึงใช้เพื่อความสำเร็จได้ในกิจทุกอย่าง

³ ส.ม.19/1175-6/355

นี้ด้วย จิตตสมาธินี้ด้วย ปธานสังขารเหล่านี้ด้วย นี่เรียกว่าอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร

“หากว่าภิกษุอาศัยวิมังสา จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว, นี่เรียกว่า วิมังสาสมาธิ,... วิมังสานี้ด้วย วิมังสาสมาธินี้ด้วย ปธานสังขารเหล่านี้ด้วย นี่เรียกว่าอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร”¹

“ปฏิปทาที่ให้ถึงอิทธิบาทภาวนาเป็นไฉน? มรรคามีองค์ 8 ประการอันเป็นอริยะนี้แหละ กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ, นี่เรียกว่า ปฏิปทาให้ถึงอิทธิบาทภาวนา”²

“ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาท 4 อย่างเหล่านี้ เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการไปจากที่มีไช้ฝั่ง (มิใช่จุกหมาย) สู่อันเป็นฝั่ง (คือจุกหมาย)”³

3) การเจริญสมาธิอย่างสามัญ หรือฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ

การฝึกสมาธิด้วยอิทธิบาท 4 นั้น ตามปกติใช้ได้กับงานหรือการประกอบกิจต่าง ๆ เช่น การเล่าเรียนและกิจการทั้งหลาย ซึ่งมีความก้าวหน้าหรือความสำเร็จของงานหรือกิจนั้น ๆ เป็นเป้าหมายให้แก่ อิทธิบาท ทำให้เกิดแรงความเพียรประกอบการที่เรียกว่าปธานสังขารขึ้นมาพุ่งแล่นไปสู่เป้าหมายนั้น จึงพาให้เกิดสมาธิ คือ หนุนให้จิตตั้งมั่นแน่วแน่ได้ แต่ในการดำเนินชีวิตประจำวันทั่วไปที่คนเราสัมพันธ์กับอารมณ์ซึ่งเพียงผ่านไป ๆ เกี่ยวข้องกับสิ่งที่นิ่งเฉยหรือดำรงอยู่ตามสภาพ ย่อมไม่มีฐานที่ตั้งตัวหรือทำการของอิทธิบาท ในกรณีเช่นนี้ องค์ธรรมที่จะใช้เป็นเครื่องชักนำหรือฝึกให้เกิดสมาธิ ก็คือ องค์ธรรมพื้นฐานที่เรียกว่าสติ เพราะสติเป็นเครื่องดึงและกุมจิตไว้กับอารมณ์ คือ สิ่งที่พึงเกี่ยวข้องและกิจที่ต้องทำในเวลานั้น ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าสติเป็นที่พึ่งพำนักของใจ การฝึกสมาธิด้วยอาศัยสติเป็นหลัก แยกได้เป็น 2 วิธีใหญ่ คือ

1. การฝึกเพื่อใช้งานทางปัญญา หรือมุ่งประโยชน์ทางปัญญา ได้แก่การใช้สตินำทางให้แก่ปัญญา หรือทำงานร่วมกับปัญญา โดยคอยจับอารมณ์ส่งเสนอให้ปัญญารู้หรือพิจารณา (พูดอีกอย่างหนึ่งว่าสติดึงหรือกุมจิตอยู่กับอารมณ์แล้วปัญญาก็พิจารณาหรือรู้เข้าใจอารมณ์นั้น) ตามวิธีฝึกแบบนี้สมาธิไม่ใช่ตัวเน้น แต่พลอยได้รับการฝึกไปด้วย พลอยเจริญไปด้วยเอง พร้อมกับที่พลอยช่วยส่งเสริมการใช้ปัญญาให้ได้ผลดียิ่งขึ้นด้วย การฝึกแบบนี้ได้แก่วิธีการส่วนใหญ่ของสติปัฏฐานซึ่งได้แสดงหลักการทั่วไปไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยสัมมาสติข้างต้น และเรียกได้ว่าเป็นการเจริญสมาธิในชีวิตประจำวัน

2. การฝึกเพื่อสร้างสมาธิล้วน ๆ หรือมุ่งลึกลงไปทางสมาธิเพียงด้านเดียว ได้แก่ การใช้สติ

¹ ส.ม.19/1150-3/343-6; ในอภิธรรมแสดงคำจำกัดความฉันทสมาธิเป็นต้นแปลกลับไปเล็กน้อย เช่นว่า “ภิกษุทำฉันทะให้เป็นใหญ่ จึงได้สมาธิ จึงได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว นี่เรียกว่าฉันทสมาธิ” ดังนี้ เป็นต้น (ดู อภิ.วิ.35/505-541/292-306)

² ส.ม.19/1177/355

³ ส.ม.19/1108/326

คอยจับอารมณ์ไว้ให้จิตอยู่กับอารมณ์นั้นไม่คลาดจากกัน หรือตรึงจิตให้อยู่กับอารมณ์ที่กำลังกำหนดนั้นเรื่อยไป เป็นวิธีการที่เน้นสมาธิโดยตรง แม้หากบางครั้งจะใช้ปัญญาบ้างก็เพียงเล็กน้อยเป็นส่วนประกอบ เช่น เพียงคิดพิจารณารู้ไปตามที่จำ ๆ มา ไม่มุ่งหยั่งถึงตัวสภาวะ การฝึกแบบนี้ได้แก่ส่วนสาระสำคัญของวิธีฝึกแบบที่ 4 คือ การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผนที่จะกล่าวต่อไป

หนังสือนี้มุ่งกล่าวเฉพาะหลักการทั่วไป ยังไม่กล่าวถึงรายละเอียดของวิธีปฏิบัติ จึงขอผ่านหัวข้อนี้ไปก่อน

4) การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน

คำว่า การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผนในที่นี้ หมายถึง วิธีฝึกอบรมเจริญสมาธิอย่างที่ได้ปฏิบัติสืบ ๆ กันมา ในประเพณีการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ตามที่ท่านนำลงเขียนอธิบายไว้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา เฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์วิสุทธิมคค์¹ เป็นวิธีการที่ปฏิบัติกันอย่างเอาใจจริง เอาใจเป็นงานเป็นการ โดยมุ่งฝึกจำเพาะแต่ตัวสมาธิแท้ ๆ ภายในขอบเขตที่เป็นระดับโลกีย์ทั้งหมด² ซึ่งกำหนดวางกันไว้เป็นรูปแบบ มีขั้นตอนที่ดำเนินไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่การตระเตรียมตัวเบื้องต้นก่อนฝึก วิธีเจริญกรรมฐานแต่ละอย่าง ๆ และความก้าวหน้าในการฝึก จนได้รับผลในขั้นต่าง ๆ ตลอดถึงฉานสมาบัติและโลกียอภิญาทั้งหลาย

วิธีเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผนนั้น สรุปความตามที่ท่านแสดงไว้ เป็นลำดับขั้นตอนใหญ่ได้คือเบื้องต้น เมื่อมีศีลบริสุทธิดี หรือชำระศีลให้หมดจดแล้ว:

1. ตัดปณิโพร คือ ขัดติดขัดหรือเหตุกังวล 10 ประการ
2. เข้าหากัลยาณมิตร คือครูอาจารย์ ผู้มีคุณสมบัติเหมาะที่จะให้กรรมฐาน
3. รับเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งใน 40 อย่าง ที่เหมาะกับจริตของตน
4. ก. เข้าอยู่ในวัด ที่อยู่อาศัย หรือสถานที่ปฏิบัติ ซึ่งเหมาะแก่การเจริญสมาธิ
ข. ตัดปณิโพรคือ ขัดกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เสียให้หมด
5. ปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ

รายละเอียดของวิธีปฏิบัติตามหัวข้อเหล่านี้ ท่านกล่าวไว้สำหรับพระภิกษุผู้จะทำการฝึกสมาธิอย่างจริงจัง อาจเป็นเวลาหลายเดือน หรือหลายปี ถ้าคฤหัสถ์จะปฏิบัติหรือผู้ใดจะฝึกกระยะสั้น ๆ ก็พึงจับเอาสาระมาใช้เท่าที่เหมาะสม

ข้อ 1. *ปณิโพร* แปลว่า เครื่องผูกพันหรือห่วงวนเหนี่ยว ซึ่งเป็นเหตุให้ใจพะวักพะวนห่วงกังวล ไม่

¹ วิสุทธิ.1/104-2/284; มีกล่าวใน วินย.อ.508 เป็นต้นไปบ้างบางส่วน

² สมาธิที่เป็นโลกุตระ ได้แก่สมาธิที่ประกอบกับอริยมรรค หรือมรรคสมาธิ วิธีเจริญโลกุตรสมาธินั้น รวมอยู่ด้วยในตัวกับการเจริญปัญญา เมื่อเจริญปัญญา ก็เป็นอันเจริญมรรคสมาธินั้นไปด้วย จึงไม่ต้องพูดแยกไว้ต่างหาก (วิสุทธิ.

โปร่ง แปลกกันง่าย ๆ ว่าความกังวล เมื่อมีปณิธาน ก็จะทำให้ปฏิบัติก้าวหน้าไปได้ยาก ไม่อำนวยการโอกาส
แก่การเกิดสมาธิ จึงต้องกำจัดเสีย ปณิธานนั้นท่านแสดงไว้ 10 อย่างคือ:

1. ที่อยู่หรือวัด คนมีของใช้เก็บสะสมไว้มาก หรือมีงานอะไรค้างอยู่ เป็นกังวล แต่ถ้าใจไม่ผูกพันก็ไม่ใช่ไร
2. ตระกูล คือ กระดุกดกูด หรือตระกูลอุญฺญาก ซึ่งสนิทสนม ห่วงไปใจคอยห่วง ควรทำให้ได้
3. ลาภ เช่น มีคนเลื่อมใสมาก มาหาถวายของ มัววนอยู่ ไม่เป็นอันปฏิบัติ ควรปลีกตัวไปหาที่สงัด
4. คณะ เช่น มีคณะศิษย์ที่ท่องสอน ฝูงอยู่กับงานสอนและแก้ความสงสัย ควรทำให้เสร็จเรื่องที่ค้าง หรือหากคนแทน
เป็นต้นแล้วขอโอกาสลาไป
5. กรรม คือการงาน โดยเฉพาะนกรรม (การก่อสร้าง) ควรทำให้เสร็จหรือมอบหมายแก่ใครให้เรียบร้อย
6. อุตระนะ คือการเดินทางไกลด้วยกิจธุระ เช่น ไปบวชพระเณร พึ่งพาเสียให้เสร็จหมดกังวล
7. ญาติ ทั้งญาติทางบ้าน และญาติทางวัด (อุปัชฌาย์ อาจารย์ ศิษย์ เพื่อนศิษย์) เจ็บป่วยต้องชวนช่วยรักษาให้หาย
จนหมดห่วง
8. อาหาร คือตนเองป่วยไข้ รับประทานให้หาย ถ้าจะทำจะไม่ยอมหาย ก็ให้ทำใจว่าฉันจะไม่ยอมเป็นทาสของแก จะ
ปฏิบัติละ
9. คณณะ คือปริยัติ หรือสิ่งที่เล่าเรียน เป็นปณิธานสำหรับผู้กับการรักษาความรู้ เช่น สบาย เป็นต้น ถ้าไม่อ่าน
ก็ไม่เป็นไร
10. อิทธิ คือฤทธิ์ของปุณฺณ เป็นภาระในการรักษา แต่เป็นปณิธานสำหรับผู้บำเพ็ญวิปัสสนาเท่านั้น ไม่เป็นปณิธาน
แก่การเจริญสมาธิโดยเฉพาะ เพราะผู้ที่เจริญสมาธิยังไม่ฤทธิ์ที่จะห่วง

ข้อ 2. เมื่อตัดปณิธานได้แล้ว ไม่มีอะไรติดข้องค้างใจ พึ่งไปหาท่านที่สามารถสอนกรรมฐานให้
แก่ตนได้ ซึ่งมีคุณสมบัติดีงาม ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นอย่างแท้จริง เรียกว่า กัลยาณมิตร คือผู้
ประกอบด้วยกัลยาณมิตรธรรม 7 ประการคือ น่ารัก น่าเคารพ น่าเจริญใจ รู้จักว่ารู้จักพูด ยอมให้พูด
ยอมให้ว่า แลกเปลี่ยนเรื่องสิ่งได้ และไม่ชักนำในเรื่องไม่ควร¹ กัลยาณมิตรนั้นถ้าให้ดีกว่าพระพุทธรูป
ถ้าไม่ได้ก็หาพระอรหันต์ พระอริยบุคคลระดับรองลงมา ท่านผู้ใดมาน ผู้ทรงพระไตรปิฎก จนถึงท่าน
ที่เป็นพหูสูตลดหลั่นกันลงมา ท่านว่าพระพุทธรูปที่เป็นพหูสูตบางที่สอนได้ดีกว่าพระอรหันต์ที่ไม่เป็น
พหูสูตเสียอีก เพราะพระอรหันต์ดัดนิสัยแต่แนวปฏิบัติที่ท่านผ่านมาเองเท่านั้น บอกทางไปได้พอจำเพาะตัว
และบางองค์ก็ไม่ถนัดเชิงสอนอีกด้วย ส่วนพระพหูสูตได้ค้นคว้ามาก สอบสวนมาหลายอาจารย์ แสดงทางไป
ให้เห็นกว้างขวาง และรู้จักกลวิธีชักเยื้องสอนให้เหมาะ ยิ่งได้พระอรหันต์ที่เป็นพหูสูตก็ยิ่งดี เมื่อหา
กัลยาณมิตรได้แล้วพึงเข้าไปหา ทำวัตรปฏิบัติต่อท่านแล้วขอโอกาสเรียนกรรมฐานจากท่าน

ข้อ 3. รับหรือเรียนกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตน พึ่งเข้าใจความหมายของจริยาและกรรมฐาน
พอเป็นเค้าดังนี้

กรรมฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือที่ให้จิตทำงาน มีความหมายเป็นทางการว่า
สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา หรืออุปกรณ์ในการฝึกอบรมจิต หรืออุบายหรือกลวิธีเหนี่ยวนำ
สมาธิ พึงง่าย ๆ ว่า สิ่งที่เราเอาให้จิตกำหนด จิตจะได้มีงานทำเป็นเรื่องเป็นราว สงบอยู่ที่ได้ ไม่เที่ยว

¹ กัลยาณมิตรธรรม 7 อธิบายไว้แล้วในบทว่าด้วยบุพภาคของการศึกษา

วิ่งเล่นเตลิดหรือเลื่อนลอยฟุ้งซ่านไปอย่างไร้จุดหมาย เฉพาะในกรณีนี้ ก็คือสิ่งที่เอามาให้จิตกำหนดเพื่อ ชักนำให้เกิดสมาธิ หรืออะไรก็ได้ที่พอจิตกำหนดจับเข้าแล้ว จะชักนำจิตให้แน่วแน่อยู่มั่นคงเป็น สมาธิได้เร็วและมั่นคงที่สุด พุทโธสันที่สุตว่า สิ่งที่ใช้ฝึกสมาธิ กรรมฐานเท่าที่พระอรรถกถาจารย์ รวบรวมแสดงไว้มี 40 อย่างคือ

ก. กสิณ 10 แปลกันว่าวัตถุอันจูงใจ หรือวัตถุสำหรับเพ่งเพื่องูจิตให้เป็นสมาธิ เป็นวิธีใช้วัตถุภายนอกเข้าช่วย โดยวิธีเพ่งเพื่องูจิตให้เป็นหนึ่ง มี 10 อย่างคือ

- ก) ภูตกสิณ (กสิณคือมหาภูตรูป) 4 คือ ปฐวี (ดิน) อาโป (น้ำ) เตโช (ไฟ) วาโย (ลม)
- ข) วรรณกสิณ (กสิณคือสี) 4 คือ นิล (เขียว) ปิต (เหลือง) โลหิต (แดง) โอทาท (ขาว)
- ค) กสิณอื่น ๆ คือ อาโลก (แสงสว่าง) ปริจฉินนาทาส เรียกสั้นว่าอากาศ (ช่องว่าง)¹

กสิณ 10 นี้ จะใช้ของที่มีอยู่ตามธรรมชาติก็ได้ ตกแต่งจัดทำขึ้นให้เหมาะกับการใช้เพ่งโดยเฉพาะก็ได้ แต่โดยมากนิยมวิธีหลัง

ข. อสุภะ 10 ได้แก่ พิจารณาซากศพในระยะต่าง ๆ กันรวม 10 ระยะ เริ่มแต่ศพที่ขึ้นอืดไปจนถึง ศพที่เหลือแต่โครงกระดูก²

ค. อนุสติ 10 คือ อารมณ์ดีงามที่ควรระลึกถึงเนื่อง ๆ ได้แก่³

- 1. พุทธานุสติ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า และพิจารณาคุณของพระองค์
- 2. ธัมมานุสติ ระลึกถึงพระธรรม และพิจารณาคุณของพระธรรม
- 3. สังฆานุสติ ระลึกถึงพระสงฆ์ และพิจารณาคุณของพระสงฆ์

¹ กสิณ 10 มีอยู่แล้วในวิสุทธิมรรคตามที่มาซึ่งอ้างแล้ว แต่พึงทราบพิเศษว่า ในบาลีเดิมไม่มีอาโลกกสิณ แต่มีวิญญานกสิณแทนเป็นข้อที่ 10 และเลื่อนอากาศกสิณเข้ามาเป็นข้อที่ 9 (เช่น ที.ปา.11/358/283; 467/336; ม.ม.13/342/330; อ.จ.เอก.20/224/54; อ.จ.ทสก.24/25/48; 29/64; ขุ.ปฏี.31/213/140)

² อสุภะ 10 คนปัจจุบันคงหาโอกาสพิจารณายาก จึงสรุปไว้แต่ใจความ รายชื่อเต็มคือ อุกุฏมาทกะ (ศพขึ้นอืด) วินิลกะ (ศพเป็นสีเขียวคล้ำคละสีต่าง ๆ) วิปพทกะ (ศพมีน้ำเหลืองไหลเยิ้มตามที่แตกปริ) วิจจิตทกะ (ศพขาดจากกันเป็น 2 ท่อน) วิกขยิตกะ (ศพถูกสัตว์จิกทิ้งกัดกินแล้ว) วิกขิตกะ (ศพกระจุยกระจายมือเท้าศีรษะหลุดไปอยู่ข้าง ๆ) หทวิกขิตกะ (ศพถูกสับเป็นท่อน ๆ กระจาย) โลหิตกะ (ศพมีโลหิตอาบ) ปุพฺพกะ (ศพมีหนองคลาคล่ำ) อฏฐิกะ (ศพเหลือแต่ร่างกระดูกหรือท่อนกระดูก); ในบาลีเดิมจัดเข้าเป็นสัญญาต่าง ๆ คือ ขุ.ปฏี.31/213/140; อภิ.ส.34/191/77; ในบาลีฝ่ายพระสูตร กล่าวถึงอย่างมากเพียง 6 ข้อ (เช่น ที.ปา.11/238/238; อ.จ.จตุกก.21/14/21) บ้าง 5 ข้อ (รวมอยู่กับพวกอื่นเช่น ส.ม.19/646/181; อ.จ.เอก.20/224/54; อ.จ.ทสก.24/58/113) บ้าง และที่ใกล้เคียงที่สุดคือ เป็นการสรุปเอามาจาก นวสิวติกาปัพพะเนสติปฏิฐานหรือกายคตาสติ เช่น ที.ม.10/279/330; ม.ม.12/138/107, ม.อ.14/299/207; อ.จ.จก.22/300/362

³ ที่มาในบาลีเดิมคือ อ.จ.เอก.20/179-180/39-40; 224/54; ขุ.ม.29/12/7; 14/11; 952/606; ขุ.ปฏี.31/213/140 นอกจากนี้ ที่มาต่างหากก็ไม่ครบชุดอีกหลายแห่ง ข้อที่พบต่างหากหรือมาในชุดอื่นอีกมาก ได้แก่ กายคตาสติ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง อานาปานสติซึ่งเป็นข้อเด่นที่สุด

4. สีลานุสติ ระลึกถึงศีล พิจารณาศีลของตนที่ได้ประพฤติบริสุทธิ์ไม่ต่างพร้อย
 5. จาคานุสติ ระลึกถึงจาคะ ทานที่ตนได้บริจาคแล้ว และพิจารณาเห็นคุณธรรม คือความเผื่อแผ่เสียสละที่มีในตน
 6. เทวदानุสติ ระลึกถึงเทวดา หมายถึงเทวดาที่ตนเคยได้รู้ได้ยินมา และพิจารณาเห็นคุณธรรม ซึ่งทำคนให้เป็นเทวดา ตามที่มีอยู่ในตน
 7. มรณสติ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาให้เกิดความไม่ประมาท
 8. กายคตาสติ สติอันไปในกาย หรือระลึกถึงเกี่ยวกับร่างกาย คือกำหนดพิจารณาภายใน ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ คืออาการ 32 อันไม่สะอาด ไม่งาม น่าเกลียด เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของกายนี้ มิให้หลงไหลมัวเมา
 9. อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก
 10. อุปสมานุสติ ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบคือนิพพาน และพิจารณาคุณของนิพพาน อันเป็นที่หายร้อนดับกิเลสและไว้ทุกข์
- ง. อัปปมัญญา 4 คือ ธรรมที่พึงแผ่ออกไปในสัตว์มนุษย์ทั้งหลายอย่างมีจิตใฝ่สมาธิเสมอกัน ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต โดยมากเรียกกันว่าพรหมวิหาร 4 (ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมประจำใจที่ประเสริฐบริสุทธิ์ หรือคุณธรรมประจำตัวของท่านผู้มีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่) คือ¹
1. เมตตา ความรัก คือปรารถนาดี มิใช่ตรี อยากให้มนุษย์สัตว์มีสุขทั่วหน้า
 2. กรุณา ความสงสาร คือ อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์
 3. มุทิตา ความพลอยยินดี คือ พลอยมีใจแช่มชื่นเบิกบาน เมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุขและเจริญงอกงาม ประสบความสำเร็จยิ่งขึ้นไป
 4. อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง คือ วางจิตเรียบสงบ สม่ำเสมอ เทียงตรงดุจตราขึง มองเห็นมนุษย์สัตว์ทั้งหลายได้รับผลดีร้ายตามเหตุปัจจัยที่ประกอบ ไม่เอนเอียงไปด้วยชอบหรือชัง
- จ. อาหาเร ปฏิกุศลัญญา กำหนดหมายความเป็นปฏิกุศลในอาหาร²
- ฉ. จตุราศิวัญฐาน กำหนดพิจารณาธาตุ 4 คือ พิจารณาเห็นร่างกายของตน โดยสักว่าเป็นธาตุ 4 แต่ละอย่าง ๆ³

¹ อัปปมัญญา มาในบาลีเดิมมากมาย จนแทบไม่ต้องอ้าง เช่น ที.สี.9/383-4/310; ที.ปา.11/234/235; ส่วนที่เรียกว่าพรหมวิหาร เช่น ที.ม.10/184/225; ม.ม.13/462/426

² ในพระสูตร มาด้วยกันกับอสุภะ 5 ที่มาในชุดสัญญา 10 เช่น อญ.เอก.20/224/54(เคยอ้าง)

³ บางที่เรียกสั้น ๆ ว่า ธาตุวัดตานบ้าง ธาตุมนสิการบ้าง ธาตุกัมมัญฐาน หรือธาตุกรรมฐานบ้าง; ที่มาในบาลีคือ ที.ม.10/278/329, ม.ม.12/137/106 (มาในภายานุปัสสนาสติปัฏฐานนั่นเอง)

ข. อรูป หรือ อารูป⁴ ได้แก่ กำหนดภาวะที่เป็นอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกสิณ 9 อย่างแรกข้อใดข้อหนึ่ง จนได้จตุตถฌานมาแล้ว คือ¹

1. อากาสนัญญาตนะ กำหนดช่องว่างหาที่สุดมิได้ (ซึ่งเกิดจากการเพิกกสิณออกไป) เป็นอารมณ์
2. วิญญานัญญาตนะ กำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้ (คือเลิกกำหนดที่ว่าง เลย์ไปกำหนดวิญญานที่แผ่ไปสู่ที่ว่างแทน) เป็นอารมณ์
3. อากิญจัญญาตนะ (เลิกกำหนดวิญญานเป็นอารมณ์ เลย์ไป) กำหนดภาวะไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์
4. เนวสัญญานาสัญญาตนะ (เลิกกำหนดแม้แต่ภาวะไม่มีอะไรเลย) เข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

กรรมฐานทั้งหมดนี้ บางที่ท่านจัดเป็น 2 ประเภท คือ²

1. สัพพัตถกกรรมฐาน แปลว่า กรรมฐานที่ใช้ประโยชน์ได้หรือควรต้องใช้ทุกที่ทุกกรณี คือ ทุกคนควรเจริญอยู่เสมอ ได้แก่ เมตตา และมรณสติ

2. ปาริหาริกรรมฐาน แปลว่า กรรมฐานที่ต้องบริหาร หมายถึงกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของแต่ละบุคคล ซึ่งเมื่อลงมือปฏิบัติแล้วจะต้องคอยเอาใจใส่รักษายู่ตลอดเวลาให้เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติที่สูงยิ่งขึ้นไป

ท่านว่ากรรมฐาน 40 อย่างนั้น แตกต่างกันโดยความเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ซึ่งควรเลือกใช้ให้เหมาะกับลักษณะนิสัยความโน้มเอียงของแต่ละบุคคลที่เรียกว่าจริตต่าง ๆ ถ้าเลือกได้ถูกกันเหมาะสมกัน ก็ปฏิบัติได้ผลดีและรวดเร็ว ถ้าเลือกผิด อาจทำให้ปฏิบัติได้ล่าช้าหรือไม่สำเร็จผล

อริยา แปลว่า ความประพฤติปกติ หมายถึงพื้นเพของจิต พื้นนิสัย ลักษณะความประพฤติที่หนักไปทางใดทางหนึ่งตามสภาพจิตที่เป็นปกติของบุคคลนั้น ๆ ตัวความประพฤติหรือลักษณะนิสัยนั้นเรียกว่า จริยา บุคคลผู้มีลักษณะนิสัยและความประพฤติอย่างนั้น ๆ เรียกว่า จริต เช่นคนมีราคะจริต เรียกว่า ราคะจริต เป็นต้น จริตประเภทใหญ่ ๆ มี 6 คือ³

1. ราคะจริต ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางราคะ ประพฤติหนักไปทางรักสวयรักงาม ละมุนละไม ควรใช้กรรมฐานคู่ปรับคือ อสุภะ (และกายคตาสติ)

¹ ที่มาในบาลี เช่น ที.ปา.11/235/235; ส.สพ.18/519/326; เฉพาะเนวสัญญานาสัญญาตนะ วิสุทธิมัคค์ว่ากำหนดอากิญจัญญาตนะนั่นเอง เป็นอารมณ์ แต่กำหนดมิใช่เพื่อเข้า แต่เพื่อผ่านเลย (ดู วิสุทธิ.2/145,151)

² วิสุทธิ.1/122; วินย.อ.1/509; สุตต.อ.1/66; วิสุทธิมัคค์ว่า อาจารย์บางพวกจัดอสุภสัญญาเป็นสัพพัตถกกรรมฐานด้วย

³ ที่มาในบาลีเดิมคือ ขุ.ม.29/727/435; 889/555; ขุ.จุ.30/492/241; ความจริงลำดับในบาลีเดิมเป็น ราคะจริต โทสจริต โมหจริต วิตกจริต สัทธาจริต และญาณจริต และพึงทราบว่าย่อความในวงเล็บเป็นของเพิ่มเติมตามแนวอรรถกถา รายละเอียดเพิ่มเติมจากนี้ พึงดู วิสุทธิ.1/127-139.

2. โทสจวิต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโทสะ ประพฤติหนักไปทางใจร้อนหงุดหงิดรุนแรง กรรณฐานที่เหมาะสมคือ เมตตา (รวมถึงพรหมวิหารข้ออื่น ๆ และกสิณ โดยเฉพาะวรรณกสิณ)

3. โมหจวิต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโมหะ ประพฤติหนักไปทางเขลา เหนงซึม เจื่องง งมงาย ใครว่าอย่างไรก็คอยเห็นคล้อยตามไป พึ่งแก้ด้วยการเรียน ใต้ตาม พังธรรม สนทนาธรรมตามกาล หรืออยู่กับครู (กรรณฐานที่เกื้อกูลคือ อานาปานสติ)

4. สัทธาจวิต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยมากด้วยศรัทธา ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ชื่นบาน น้อมใจ เลื่อมใสโดยง่าย พึงชักนำไปในสิ่งที่ควรแก่ความเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย และศีลของตน (อนุสติ 6 ข้อแรก ได้ทั้งหมด)

5. พุทธิจวิต หรือญาณจวิต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณา และมองไปตามความจริง พึงส่งเสริมด้วยและนำไปใช้ความคิดพิจารณา สภาวธรรมและสิ่งดีงามที่ให้เจริญปัญญา เช่น พิจารณาไตรลักษณ์ (กรรณฐานที่เหมาะสมคือ มรณสติ อุปสมานุสติ จตุราศววิภูฐาน อาหาเร ปฏิกุลสัญญา)

6. วิตกจวิต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางชอบครุ่นคิดวทวน นึกคิดจับจดฟุ้งซ่าน พึ่งแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ (หรือเพ่งกสิณ เป็นต้น)

อาการแสดงออกต่าง ๆ กันในทางความประพฤติของจวิตเหล่านี้ เช่น เมื่อพบเห็นสิ่งของสักอย่าง ถ้ามีอะไรเป็นส่วนดีน่าชมอยู่บ้าง ใจของคนราคะจวิตจะไปจับอยู่ที่ส่วนนั้น ติดใจ เล็งแลอยู่ได้นาน ๆ ส่วนอื่นที่เสีย ๆ ไม่ได้ใส่ใจ ส่วนคนโทสจวิต แม้ของนั้นจะมีส่วนดีอยู่หลายอย่าง แต่ถ้ามีส่วนเสียหรือข้อบกพร่องอยู่สักหน่อย ใจของเขาจะกระทบเข้ากับส่วนที่เสียนั้นก่อน ไม่ทันได้พิจารณาเห็นส่วนดีก็จะไปเสียเลย คนพุทธิจวิตคล้ายคนโทสจวิตอยู่บ้าง ที่ไม่ค่อยติดใจอะไร แต่ต่างกันที่ว่าคนโทสจวิต มองหาส่วนเสียหรือมองให้เสียทั้งที่ไม่เป็นอย่างนั้นจริง และผลไปอย่างหงุดหงิดขัดใจ ส่วนคนพุทธิจวิตมองหาส่วนเสียข้อบกพร่องที่เป็นจริงและเพียงแต่ไม่ติดใจผ่านไป ส่วนคนโมหจวิต มองเห็นแล้วจับจดอะไรไม่ชัด ออกจะเฉย ๆ ถ้าใครว่าดี ก็พลอยเห็นดีว่าตามเขาไป ถ้าเขาว่าไม่ดี ก็พลอยเห็นไม่ดีคล้อยตามเขาไป ฝ่ายคนวิตกจวิต คิดจับจด นึกถึงจุดดีตรงนี้บ้าง ส่วนไม่ดีตรงนั้นบ้าง วุ่นไปวุ่นมา ซึ่งไม่เสร็จ ตัดสินใจไม่ตก จะเอาหรือไม่เอา ส่วนคนสัทธาจวิต มีลักษณะคล้ายคนราคะจวิตอยู่บ้าง คือมักมองเห็นส่วนที่ดี แต่ต่างที่ว่า คนสัทธาจวิตเห็นแล้วก็ชื่นชมซาบซึ้งใจเรื่อย ๆ ไป ไม่ติดใจอ้อยอิ่งอย่างพวกราคะจวิต อย่างไรก็ตาม คนมักมีจวิตผสม เช่นราคะผสมวิตก โทสะผสมพุทธิ เป็นต้น ในการปฏิบัติบำเพ็ญสมาธิ นอกจากเลือกกรรณฐานให้เหมาะกับจวิตแล้ว แม้แต่สถานที่อยู่อาศัย บรรยายกาศ หนทางของใช้ อาหาร เป็นต้น ท่านก็ยังแนะนำให้เลือกรูปแบบที่เป็นสัปบายะ คือเกื้อกูลเหมาะสมกันด้วย

กรรณฐาน 40 นั้น นอกจากเหมาะกับจวิตที่ต่างกันแล้ว ยังต่างกันโดยผลสำเร็จที่สามารถให้เกิดขึ้น

สูงต่ำ มากน้อยกว่ากันด้วย คือมีขอบเขตในการให้เกิดสมาธิระดับต่าง ๆ ไม่เท่ากัน เพื่อรวบรัดจะแสดงความสัมพันธ์ระหว่างกรรมฐานกับจริยาที่เหมาะสม และระดับสมาธิที่กรรมฐานชนิดนั้นจะทำให้สำเร็จได้ตามตารางดังนี้

กรรมฐาน	จริยาที่เหมาะสม						ขีดขั้นความสำเร็จ						
	ราคจิต	โทสจิต	โมหจิต	สังขารจิต	พหุจิต	วิตกจิต	ปฏิภาณมิต	อุปจารสมาธิ	ปฐมฌาน	ทุติยฌาน	ตติยฌาน	จตุตถฌาน	อรุปฌาน 4
กสิณ 10													
- วรรณกสิณ 4		X					0	0	0	0	0	0	
- กสิณอื่น ๆ	X	X	X	X	X	X	0	0	0	0	0	0	
อสุภะ 10	X						0	0	0				
อนุสติ 10													
- 6 ข้อแรก				X				0					
- อุปสมานุสติ					X			0					
- มรณสติ					X			0					
- กายคคาสติ	X						0	0	0				
- อานาปานสติ			X			X	0	0	0	0	0	0	
อัปปมัญญา 4													
- สามข้อแรก		X						0	0	0	0		
- อุเบกขา		X						0				0	
อาหาเรปฏิกูลสัญญา					X			0					
จตุราศววิภูฐาน					X			0					
อรุป 4													
- อากาสานัญจายทนะ	X	X	X	X	X	X		0				0	1
- วิญญานัญจายทนะ	X	X	X	X	X	X		0				0	2
- อากิญจัญญายทนะ	X	X	X	X	X	X		0				0	3
- เนวสัญญานาสัญญายทนะ	X	X	X	X	X	X		0				0	4

หมายเหตุ: เฉพาะกสิณ ท่านว่า กสิณวงเล็กเหมาะแก่วิตกจิต กสิณใหญ่ไม่จำกัดเหมาะแก่โมหจิต; อนึ่งท่านเตือนไว้ว่า เรื่องกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตต่าง ๆ นั้น อย่างถึงกับถือค้ายกย่องว่าเป็นอย่างที่ได้แสดงไว้ พุคอย่างกว้างๆ แล้วกรรมฐานทุกอย่างก็เป็นประโยชน์ช่วยขมูกุศล และแก้ถอนกุศลธรรมใ้ทั้งนั้น (ดู วิสุทธิ.1/145)

เรื่องเกี่ยวกับกรรมฐาน 40 ท่านแสดงไว้อีกหลายอย่าง แต่เห็นว่าพอจะถือเป็นข้อปลีกย่อยได้ จึงขอยุติไว้เพียงนี้

ในการรับเอากรรมฐาน ท่านให้ทำเป็นพิธีการสักหน่อย คือเข้าไปหาท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรแล้ว

ก. กล่าวคำมอบตัวแก่พระพุทธรเจ้า ท่านเองนี้ว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าขอสละอภักดิ์แด่พระองค์”¹ หรือมอบตัวแก่พระอาจารย์ก็ได้ว่า “ข้าแต่ท่านพระอาจารย์ ข้าพเจ้าขอสละอภักดิ์แด่ท่าน”² การมอบตัวให้เป็นกลวิธีสร้างความรู้สึกให้ปฏิบัติอย่างจริงจังเกิดศรัทธา ช่วยทำลายความหวาดกลัว ทำให้ว่าง่าย ทำให้ความรู้สึกระหว่างอาจารย์กับผู้ปฏิบัติถึงกัน และเปิดโอกาสให้อาจารย์สอนและช่วยในการฝึกได้อย่างเต็มที่ พร้อมนั้นพึงหาพื้นใจของตนให้ประกอบด้วยอโลภะ อโทสะ อโมหะ เนกขัมมะ ความไม่ฟุ้งซ่าน และความรอคอย กับทั้งทำจิตให้นุ่มนวลไปในสมาธิและนิพพานแล้วขอกรรมฐาน

ข. ฝ่ายพระอาจารย์ ถ้ารู้จักศิษย์ได้ ก็กำหนดกริยาด้วยญาณนั้น ถ้ามิฉะนั้นก็สอบถามให้รู้ เช่นว่า เธอเป็นพวกจริตใด? ลักษณะอาการความรู้สึกนึกคิดของเธอส่วนมากเป็นอย่างไร? เธอนึกถึงพิจารณาอะไรแล้วสบาย? ใจเธอนุ่มไปในกรรมฐานไหน? เป็นต้น แล้วบอกกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของเขานั้น ชี้แจงให้รู้ว่าจะเริ่มต้นปฏิบัติทำอย่างไร วิธีกำหนดและเจริญทำอย่างไร นิमितเป็นอย่างไร สมาธิมีขั้นตอนอย่างไร วิธีรักษา เลี่ยง และทำสมาธิให้มีกำลังมากขึ้นทำอย่างไร เป็นต้น³

ข้อ 4. ก. อยู่ในวัดที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ ความจริงควรอยู่วัดเดียวกับพระอาจารย์ แต่ถ้าไม่สะดวกก็พึงไปหาวัดที่เป็นสัปปายะ สาระคือหาสถานที่ที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติ

ท่านให้วันวัดคือที่อยู่ซึ่งมีโทษ ๘ ประการคือ วัดใหญ่ (มีพระมากต่างจิตต่างใจ เรื่องมาก และไม่ค่อยสงบ) วัดใหม่ (ท้องพลอยไปยุ่งงานก่อสร้างกับเขาค่าย) วัดเก่าจัด (มีเรื่องकुเล่มาก) วัดคึกคักทางเดิน (อาคันตุกะมาบ่อย) วัดมีระหิน วัดมีผัก วัดมีไม้คอก วัดมีไม้ผล (คนจะมากันเรื่อย เช่น มาเก็บคอกไม้ ขอลผลไม้ เป็นต้น รุนวายเป็นต้น) วัดที่คนเชื่อถือมาก (ว่ามีพระวิเศษ เป็นต้น) วัดคึกคักเมือง วัดคึกคักป่าไม้ วัดคึกคักน้ำ วัดมีคนไม่ถูกกัน วัดคึกคักทำน้ำท่าบก วัดถิ่นห่างไกลชายแดน (ที่คนไม่นับถือพระศาสนา) วัดคึกคักพรมแดน (เขตแห่งอำนาจระหว่าง 2 รัฐ อาจเป็นการเสี่ยงภัย) วัดไม่เป็นที่สัปปายะ (มีอารมณ์ต่าง ๆ รบกวน) วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ส่วนวิหารหรือวัดที่เหมาะสมคือ เสนาสนะที่ประกอบด้วยองค์ 5 อันได้แก่ 1. ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก ไปมาสะดวก 2. กลางวันไม่ฝนลูกพายุ กลางคืนไม่อีกทึบ 3. ปราศจากการรบกวนของเหลือบยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลาน 4. เมื่อพักอยู่ที่นั่น ไม่ขัดสนปัจจัยสี่ 5. มีพระเถระผู้เป็นพหูสูต ซึ่งจะสามารรถเข้าไปสอบถามข้อธรรมข้อธรรมให้ท่านช่วยอธิบายแก่ความสงสัยได้⁴

¹ คำบาลีว่า “อิมามิ ภควา อุตตภาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ” จะแปลว่า ขอถวายชีวิต ก็ได้

² คำบาลีว่า “อิมามิ ภนฺเต อุตตภาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ” จะแปลว่า ขอถวายชีวิต ก็ได้

³ ตามที่ท่านแสดงในตอนว่าด้วยการเจริญอานาปานสติ ว่าให้เรียนกรรมฐานที่มีสนธิ 5 คือ เรื่องเกี่ยวกับกรรมฐาน 5 ข้อ หรือ 5 ภาค ได้แก่ 1. อุดคหะ เรียนหลักของกรรมฐานตามแบบแผนหรือตำรา 2. ปริจฺจจา สอบถามความหมายและข้อสงสัยให้เสร็จสิ้น 3. อุပ္ปฏฺฐาน การปรากฏแห่งนิมิตกรรมฐานว่าเป็นอย่างนั้น ๆ 4. อัปปนา การที่กรรมฐานก้าวหน้าถึงขั้นฌานได้เป็นอย่างนี้ ๆ 5. ลักษณะ กำหนดสภาพของกรรมฐานว่า กรรมฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้ จะเสร็จด้วยทำอย่างนี้ ๆ (ดู วิสุทธิ.2/67; วิสุทธิ.ฎีกา 2/57)

⁴ ความเต็มใจ อ.ทสท.24/11/17 (ในบาลีสถาปณสูตรของตัวผู้ปฏิบัติที่จะบรรลุวิมุตติได้ในเวลาไม่นานไว้ด้วย 7 ประการประกอบด้วยองค์คุณ 5 ประการคือ 1. มีศรัทธาในตถาคตโพธิ์ 2. สุขภาพดี โรคน้อย ระบบการเผาผลาญ (ปราศ) พอดี 3. เป็นคนเปิดเผยตัวตามเป็นจริงแก่พระศาสนา และเพื่อนพรหมจารี ไม่มีมายา 4. มีความเพียร 5. มีปัญญาที่จะชำระกิเลสได้)

ข. ตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ คือข้อกังวลเกี่ยวกับร่างกาย เครื่องใช้ประจำตัว ไม่ต้องให้เป็นข้อกังวลใจอีก เช่น ตัดโกนผมขนเล็บ เย็บซ่อมจัดการเรื่องผ้าจีวรให้เรียบร้อย ชำระที่พักอาศัยให้สะอาด เป็นต้น

ข้อ 5. ปฏิบัติตามวิธีเจริญสมาธิ: กรรมฐานแต่ละประเภทมีรายละเอียดวิธีเจริญสมาธิแตกต่างกันไป แต่กระนั้น ก็พอจะสรุปเป็นหลักการทั่วไปอย่างกว้าง ๆ ดังที่บางคัมภีร์แสดงไว้โดยจัดเป็นภาวนาคือ การเจริญหรือการฝึก 3 ชั้น คือ บริกรรมภาวนา อุปจารภาวนา และอัปปนาภาวนา¹ แต่ก่อนจะกล่าวถึงภาวนา 3 ชั้น มีคำที่ควรทำความเข้าใจคำหนึ่งคือ นิमित

นิमित หรือ นิमितต์ คือ เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนด หรือภาพที่เห็นในใจซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน แบ่งเป็น 3 อย่างตามลำดับความเจริญ คือ

1) บริกรรมนิमित แปลว่า นิमितขั้นเตรียมหรือเริ่มต้น ได้แก่ สิ่งใดก็ตามที่กำหนดเป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน เช่น ดวงกลืนที่เพ่งดู ลมหายใจที่กำหนด หรือพุทธานุที่กำหนดนึกเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจ เป็นต้น

2) อุคคหนิมนิต แปลว่า นิमितที่ใจเรียนหรือนิमितติดตา ได้แก่ บริกรรมนิमितนั่นเอง ที่เพ่งหรือนึกกำหนดจนเห็นแม่นยำกลายเป็นภาพติดตาติดใจ เช่น ดวงกลืนที่เพ่งจนติดตาหลับตามองเห็น เป็นต้น

3) ปฏิภาคนิมนิต แปลว่า นิमितเสมือน นิमितคู่เปรียบ หรือนิमितเทียบเคียง ได้แก่ นิमितที่เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิมนิตนั่นเอง แต่ติดลึกเข้าไปอีกจนเป็นภาพที่เกิดจากสัญญาของผู้ที่ได้สมาธิ จึงบริสุทธิ์จนปราศจากสีเป็นต้น และไม่มีมลทินใด ๆ ทั้งสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา

นิमितสองอย่างแรกคือ บริกรรมนิมนิต และอุคคหนิมนิต ได้ทั่วไปในกรรมฐานทุกอย่าง แต่ปฏิภาคนิมนิต ได้เฉพาะในกรรมฐาน 22 อย่างที่มีวัตถุประสงค์เพ่งคือ กลืน 10 อสุภะ 10 กายคตาสติ และอานาปานสติเท่านั้น (ดูตาราง) ต่อไปนี้พึงทราบ ภาวนา 3 ชั้น

1. บริกรรมภาวนา การเจริญสมาธิขั้นเริ่มต้น ได้แก่การกำหนดถือเอานิมนิตในสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น เพ่งดวงกลืน กำหนดลมหายใจเข้าออกที่กระทบปลายจมูก หรือนึกถึงพุทธานุเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจ เป็นต้น พุดง่าย ๆ ว่ากำหนดบริกรรมนิมนิตนั่นเอง

เมื่อกำหนดอารมณ์กรรมฐาน (คือบริกรรมนิมนิต) นั้นไป จนมองเห็นภาพสิ่งนั้นติดตาติดใจแม่นยำ ก็เกิดเป็นอุคคหนิมนิต จิตก็เป็นสมาธิขั้นต้นที่เรียกว่าบริกรรมสมาธิ (คือขณิกสมาธินั่นเอง)

2. อุปจารภาวนา การเจริญสมาธิขั้นอุปจาร ได้แก่ อาศัยบริกรรมสมาธิ เอาจิตกำหนดอุคคหนิมนิตต่อไป จนกระทั่งแน่วแน่นแบบสนิทในใจ เกิดเป็นปฏิภาคนิมนิตขึ้น นិรณที่สงบระงับ (ในกรรมฐานที่ไม่มีวัตถุประสงค์เพ่ง เพียงแต่นึกถึงอารมณ์อยู่ในใจ ไม่มีปฏิภาคนิมนิต กำหนดด้วยจิตแน่วแน่นจนนิรณที่ระงับไปอย่างเดียว) จิตก็ตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ เป็นขั้นสูงสุดของกามาวจรสมาธิ

¹ เรื่องภาวนา 3 และนิมนิต 3 ดู สกค.52-53

3. อัปปนาภาวนา การเจริญสมาธิขึ้นอัปปนา ได้แก่ เสพปฏิภาณนิมิตที่เกิดขึ้นแล้วนั้นสม่ำเสมอด้วยอุปจารสมาธิ พยายามรักษาไว้ไม่ให้เสื่อมหายไปเสีย โดยหลักเว้นสถานที่ บุคคล อาหารเป็นต้นที่ไม่เป็นสัปปายะ เสพแต่สิ่งที่เป็นสัปปายะ¹ และรู้จักปฏิบัติตามวิธีที่จะช่วยให้เกิดอัปปนาเช่น ประคับประคองจิตให้พอดีเป็นต้น² จนในที่สุดก็เกิดเป็นอัปปนาสมาธิ บรรลุปฐมฌานเป็นขั้นเริ่มแรกของรูปาวจรสมาธิ

กรรมฐานหลายอย่างสุขุมละเอียดเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง ไม่มีวัตถุสำหรับเพ่งหรือสัมผัสด้วยกายได้ จึงไม่ขัดพอ จิตไม่สามารถแอบแนบติดสนิทอยู่ได้นาน จึงไม่มีปฏิภาณนิมิต และให้ผลสำเร็จได้เพียงแค่อุปจารสมาธิ ส่วนกรรมฐานที่เป็นอารมณ์หยาบ เพ่งดูหรือสัมผัสด้วยกายได้ กำหนดได้ชัดเจน จิตแนบสนิทตั้งอยู่ได้นาน ก็ให้เกิดปฏิภาณนิมิตด้วย และสำเร็จผลถึงอัปปนาสมาธิได้ ทั้งนี้มีแปลกแต่อัปป์มัญญา (พรหมวิหาร) ซึ่งแม้จะไม่มีปฏิภาณนิมิต เพราะไม่มีวัตถุธรรมเป็นอารมณ์ แต่ก็มีสัตว์เป็นอารมณ์ จึงมีความชัดเจนเพียงพอ และให้เกิดอัปปนาสมาธิได้³

เมื่อบรรลุปฐมฌานแล้ว ต่อจากนั้นก็เป็นการบำเพ็ญความชำนาญ⁴ ให้เกิดขึ้นในปฐมฌานนั้น และทำความเพียรเพื่อบรรลุฌานขั้นต่อ ๆ ขึ้นไปตามลำดับ ภายในขอบเขตความสามารถให้สำเร็จผลของกรรมฐานชนิดนั้น ๆ เป็นอันได้บรรลุผลของสมณะตามสมควร

ข. ตัวอย่างวิธีเจริญสมาธิ

เมื่อได้กล่าวถึงหลักทั่วไปของวิธีเจริญสมาธิไว้แล้ว ก็เห็นควรแสดงตัวอย่างวิธีเจริญสมาธิไว้สักอย่างหนึ่งด้วย และบรรดากรรมฐาน 40 อย่างนั้น ในที่นี้ขอเลือกแสดงอานาปานสติ

¹ สัปปายะ (สิ่งที่เหมือนกัน เกื้อกูล ช่วยสนับสนุน) มี 7 คือ อวาส (ที่อยู่) โคจร (ที่เที่ยวหาอาหาร) ภัสสะ (การพูดคุย) บุคคล โภชนะ อุตฺ (ดิน ฟ้าอากาศ ธรรมชาติแวดล้อม) อิริยาบถ ที่ถูกกันหรือช่วยเสริม; ส่วนอสัปปายะ ก็คือสิ่งทั้ง 7 นั้นที่ไม่เกื้อกูล หรือไม่เหมาะสม (วิสุทธิ. 1/161; วินย.อ.1/524; ม.อ.3/570)

² เรียกว่า อัปปนาโกศล 10 อย่าง (วิสุทธิ.1/163-174)

³ ท่านว่าอัปป์มัญญาถึงจะไม่มีปฏิภาณนิมิตอย่างพวกกลืนเป็นต้น แต่ก็มีสัมผัสเภท (ภาวะที่จิตเมตตาเป็นต้นนั้น เจริญบริบูรณ์ หมดความแบ่งแยก เป็นไปต่อสัตว์ทั้งปวงเสมอเหมือนกัน) เป็นนิมิต และเจริญนิมิตนั้นไปจนบรรลุอัปปนา (ดู วิสุทธิ.2/107)

⁴ ความชำนาญนั้นเรียกว่า “วสี” มี 5 อย่างคือ 1. อาวัชชนวสี (ชำนาญในการนึกตรวจองค์ฌานที่ตนออกมาแล้ว) 2. สมาปัชชนวสี (ชำนาญในการเข้าฌานนั้น ๆ ได้รวดเร็วในทันทีที่ทุกที่ทุกเวลาที่ต้องการ) 3. อธิฐฐานวสี (ชำนาญในการอธิษฐานคือตั้งจิตยังอยู่ในฌานได้นานเท่าที่ต้องการ ไม่ให้ฌานจิตตกทว้งค์เสีย) 4. วุฏฐฐานวสี (ชำนาญในการออกจากฌาน ออกได้ตามเวลาที่กำหนดไว้และเมื่อใดก็ได้ตามที่ต้องการ) 5. ปัจจเวกชนวสี (ชำนาญในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน คือการทำอย่างอาวัชชนวสีนั่นเอง ที่เป็นครั้งหลัง ๆ ต่อเนื่องมา) ขุ.ปฏิจ.31/225/147; นำมาอ้างและอธิบายใน วิสุทธิ.1/196; ปฏิส.อ.374; สงคห.ฎีกา 150,263; ท่านว่าถ้ายังไม่ได้วสีในฌานลำดับต้น ก็อย่าเพิ่งเจริญฌานขั้นต่อไป มิฉะนั้นอาจเสื่อมทั้งจากฌานที่ได้แล้วและยังไม่ได้ ทั้งนี้ท่านอ้างพระบาลีใน อญ.นวก.23/239/433.

อนึ่ง มติของพระอรรถกถาจารย์มีว่า อาวัชชนวสีและปัจจเวกชนวสีเนื่องอยู่ด้วยกันในวิธีจิตเดียวกันคือ ในช่วงอาวัชชนเป็นอาวัชชนวสี และในช่วงชวนขณะเป็นปัจจเวกชนวสี แต่จะแยกความหมายอย่างไร ก็ได้ประโยชน์เท่ากัน.

เหตุผลที่เลือกแสดงอานาปานสติเป็นตัวอย่างมีหลายประการ เช่น

- เป็นวิธีเจริญสมาธิที่ปฏิบัติได้สะดวกยิ่ง เพราะใช้ลมหายใจซึ่งเนื่องอยู่กับตัวของทุกคน ใช้ได้ทุกเวลาทุกสถานที่ในทันทีที่ต้องการ ไม่ต้องตระเตรียมวัตถุอุปกรณ์อย่างพวกกสิณเป็นต้น ในเวลาเดียวกันก็เป็นอารมณ์ประเภทรูปธรรม ซึ่งกำหนดได้ชัดเจนพอสมควร ไม่ละเอียดลึกซึ้งอย่างกรรมฐานประเภทนามธรรมที่ต้องนึกขึ้นมาจากสัญญา และถ้าต้องการปฏิบัติอย่างง่าย ๆ ก็ไม่จำเป็นต้องใช้ความคิดอะไร เพียงเอาสติคอยกำหนดลมหายใจที่ปรากฏอยู่แล้ว ไม่ต้องคิดแยกแยะพิจารณาภาวธรรมอย่างพวกธาตุมนสิการเป็นต้น ผู้ที่ใช้สมาธิเหนื่อยมาแล้ว ก็ปฏิบัติได้สบาย

- พอเริ่มลงมือปฏิบัติ ก็ได้รับผลเป็นประโยชน์ทันทีตั้งแต่ต้นเรื่อยไป ไม่ต้องรอจนเกิดสมาธิที่เป็นขั้นตอนชัดเจน กล่าวคือ กายใจผ่อนคลายได้พัก จิตสงบสบายลึกซึ้งลงไปเรื่อย ๆ ทำให้อกุศลธรรมระงับ และส่งเสริมให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น

- ไม่กระทบกระเทือนต่อสุขภาพ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงประสบการณ์ของพระองค์เองว่า “เมื่อเรายู่ด้วยวิหารธรรมนี้ (คืออานาปานสติสมาธิ) มาก กายก็ไม่เมื่อย ตาก็ไม่เหนื่อย”¹ ไม่เหมือนอย่างกรรมฐานบางอย่างที่อาศัยการยืน การเดิน หรือการเพ่งจ้อง แต่ตรงข้าม อานาปานสติกรรมฐานนี้กลับเกื้อกูลแก่สุขภาพ ทั้งช่วยให้ร่างกายได้รับการพักผ่อนอย่างดี และระบบการหายใจที่ปรับให้เรียบเสมอ ประณีตด้วยการปฏิบัติกรรมฐานนี้ก็ช่วยส่งเสริมสุขภาพให้ดียิ่งขึ้น ขอให้นึกอย่างง่าย ๆ ถึงคนที่วิ่งมาหรือขึ้นลงที่สูงกำลังเหนื่อย หรือคนตื่นเต้นตกใจ เกรี้ยวกราด หวาดกลัวเป็นต้น ลมหายใจหยาบแรงกว่าคนปกติ บางทีจุกไม่พอ ต้องหายใจทางปากด้วย ในทางตรงข้าม คนที่กายผ่อนคลาย ใจสงบสบาย ลมหายใจจะละเอียดประณีตกว่าคนปกติ การบำเพ็ญอานาปานสติช่วยให้กายใจสุขสงบ จนลมหายใจละเอียดประณีตลงไปเรื่อย ๆ ยิ่งกว่านั้นอีก จนถึงขั้นที่แทบจับไม่ได้เลยว่ามีลมหายใจ ในเวลานั้นร่างกายดำรงอยู่ได้ดีโดยใช้พลังงานน้อยที่สุด ไม่เรียกร้องการเผาผลาญ เตรียมความสดชื่นไว้ให้แก่การทำกิจในเวลาถัดไป และช่วยให้แก่ช้าลง หรือช่วยให้ทำงานได้มากขึ้นพร้อมกับที่สามารถพักผ่อนน้อยลง

- เป็นกรรมฐานข้อหนึ่งในจำนวนเพียง 12 อย่างที่สามารถให้สำเร็จผลในด้านสมณะได้จนถึงขั้นสูงสุด คือจตุตถฌาน และส่งผลให้ถึงอรุพฌาน กระทั่งนิโรธสมาบัติก็ได้ จึงจับเอาเป็นข้อปฏิบัติหลักได้ตั้งแต่ต้นจนตลอด ไม่ต้องพะวงที่จะหากรรมฐานอื่นมาสับเปลี่ยนหรือต่อเติมอีก มีพุทธพจน์เสริมว่า “เพราะฉะนั้นแล หากภิกษุหวังว่าเราพึงบรรลุจตุตถฌาน.....ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แลให้คิ...หากภิกษุหวังว่า เราพึงก้าวล่วงอาภิกขุญญาณตนะโดยประการทั้งปวง แล้วเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนะเถิด.....เราพึงก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง แล้วเข้าถึงสัญญาเวทนิโรธเถิด ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แลให้คิ”²

¹ ส.ม.19/1329/401

² ดูรายละเอียดที่ ส.ม.19/1329-1345/401-404; ดูประกอบตารางขอบเขตความสำเร็จที่แสดงไว้แล้วข้างต้น; อนึ่ง พึงสังเกตว่า ตามมติของพระอรรถกถาจารย์ อานาปานสติ ไม่สามารถให้ผลถึงอรุพฌานได้ เพราะอรุพฌานต้องอาศัยกสิณ (เช่น วิสุทธิ.2/132)

- ใช้ได้ทั้งในทางสมถะและวิปัสสนา คือจะปฏิบัติเพื่อมุ่งผลฝ่ายสมาธิแนวไปอย่างเดียวก็น่าจะได้ จะใช้เป็นฐานปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานจนครบทั้ง 4 อย่างก็ได้ เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เอื้ออำนวยให้สามารถใช้สมาธิจิตเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญาได้เต็มที่¹

- เป็นวิธีเจริญสมาธิที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญมาก ทรงสนับสนุนบ่อยครั้งให้พระภิกษุทั้งหลายปฏิบัติ และพระพุทธองค์เองก็ได้ทรงใช้เป็นวิถียรธรรมมากทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ ดังพุทธพจน์บางแห่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธินี้แล เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสภาพสงบ ประณีต สกฺขีน เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข และยังอุกฤษฏธรรมชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานสงบไปไ้โดยพลัน เปรียบเหมือนฝนใหญ่ที่ตกในสมัยมิใช่ฤดูกาล ยังฝนละอองที่ฟุ้งขึ้นในเคียนท่ายฤดูร้อนให้อันตรธานสงบไปโดยพลัน ฉะนั้น”²

“ภิกษุทั้งหลาย...เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง ฟังกล่าวถึงอานาปานสติสมาธิว่า เป็นอริยวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ) ก็ไ้ ว่าเป็นพรหมวิหาร (ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม) ก็ไ้ ว่าเป็นคฤคาคิหาร (ธรรมเครื่องอยู่ของคฤคาค) ก็ไ้, ภิกษุเหล่าใดเป็นเสาะ ยังไม่บรรลอรหัตผล ปรารถนาภาวะปลอดโปร่งโล่งใจ (โยก-เกษม) อันยอดเยี่ยม, อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเหล่านั้นเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย; ส่วนภิกษุเหล่าใดเป็นอรหัตสิ้นอาสวะแล้ว...อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเหล่านั้นเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่สุขสบายในปัจจุบัน (ภิกษุธรรมสุขวิหาร) และเพื่อสคติสัมปชัญญะ”³

“ภิกษุทั้งหลาย กังทั้งเป็นมา เรานั้น ก่อนสัมโพธิ์ เมื่อยังมีไค้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิ์สค์อยู่ ก็อยู่กัวยวิหารธรรม (คืออานาปานสติสมาธิ)นี้ โดยมาก, เมื่อเรานั้นเป็นอยู่กัวยวิหารธรรมนี้โดยมาก กายก็ไมม่ื่อย คาก็ไมม่ื่อย และจิตของเราก็หลุกพ้นจากอาสวะทั้งหลาย กัวยไมม่ื่อย; เพราะฉนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุหวังว่า กายของเราไมม่ื่อย คาก็ไมม่ื่อย และจิตของเราก็หลุกพ้นจากอาสวะทั้งหลาย กัวยไมม่ื่อย, ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แลให้มาก”⁴

1 ที่จัดเป็นส่วนหนึ่งของกษานุปัสสนาสติปัฏฐานคือ ที.ม.10/274/325; ม.ม.12/133/103; ที่ระบุวิธีปฏิบัติให้ได้ครบสติปัฏฐาน 4 คือ ในอานาปานสติสูตร, ม.อ.14/289/195; และ ส.ม.19/1358-1405/409-425; ที่กล่าวถึงเนื้อหาของ การปฏิบัติครบ 16 ตอน ณ ที่อื่นอีกคือ วินย.1/178/131; ม.ม.13/146/140; ส.ม.19/1305-1357/394-409; อ.ท.สก.24/60/119; คำอธิบายพิสดารมาใน ข.ปฎิ.31/362-422/244-300 นอกนั้นมาในรายชื่ออนุสติและเรื่องอื่น ๆ อีกมากแห่ง

2 วินย.1/178/131; ส.ม.19/1352-3/407

3 ส.ม.19/1366-7/413; พึงสังเกตคำว่าพรหมวิหาร ไม่ใช่ชื่อจำเพาะของเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาเสมอไป (ชื่อเฉพาะของธรรมชุดนั้นคืออัปปมัญญา)

4 ส.ม.19/1329-1330/401; แม้แต่การบรรลุปฐมฌานเมื่อครั้งที่พระองค์ยังเป็นพระกุมารประทับใต้ร่มต้นหว้า ในคราวที่พระพุทธบิดาประกอบพิธีแรกนาตามความใน ม.ม.12/425/457 อรรถกถา ม.อ.2/392 และ ข.อ.1/92 ก็ว่าทรงได้ปฐมฌานนั้นด้วยการกำหนดลมหายใจ

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โปธสณฑ์ ชื่ออิจจานังกละ ใกล้อิจจานังกลนคร ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เราปรารถนาจะหลีกเร้นอยู่ตลอดไตรมาส ใครๆ ไม่พึงเข้ามาหาเรา เว้นแต่ภิกษุผู้นำภัณฑาหารรูปเดียว.....ครั้งนั้นแล เมื่อล่วงเวลาสามเดือนแล้ว พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่หลีกเร้นแล้ว ตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย หากว่า อัญเฑียรณปริพาชกทั้งหลาย จะพึงถามพวกเธออย่างนี้ว่า พระสมณโคดม อยู่จำพรรษาด้วยวิหารธรรมไหน ไคยมาก, เธอทั้งหลายถูกถามอย่างนี้แล้ว พึงชี้แจงแก่อัญเฑียรณปริพาชกเหล่านั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคประทับจำพรรษาคด้วยอานาปานสติสมาธิ ไคยมาก”¹

“กุรอรานนท์ ธรรมหนึ่งคืออานาปานสติสมาธิ ภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐาน 4 ให้บริบูรณ์, สติปัฏฐาน 4 อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังโพชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์, โพชฌงค์ 7 อันภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์”²

“กุรราหุล เมื่อเจริญอานาปานสติแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ แม้แต่ลมอัสสาสะปัสสาสะ ซึ่งมีในท่ายที่สุก ก็ดับไปโดยรู้ มิใช่ดับโดยไม่รู้”³

เบื้องต้น พึงทราบวิธีปฏิบัติตามแนวพุทธพจน์ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติ เจริญอย่างไร ทำให้มากอย่างไร จึงจะมีผลมาก มีอานิสงส์มาก?

1. ภิกษุในธรรมวินัยนี้

ก. ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี⁴

ข. นั่งคู้บรรล้งก์ ทั้งกายตรง คารังสติไว้เฉพาะหน้า (=เอาสติมุ่งต่อกรรมฐาน คือลมหายใจที่กำหนด)

ค. เธอมีสติหายใจออก มีสติหายใจเข้า⁵

2. หมวดข้อที่ 1 ใช้บำเพ็ญภาวนาปัสสณาสติปัฏฐานได้

1) เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว

เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว

¹ ส.ม.19/1373-4/415

² ส.ม.19/1381/417; คล้าย ม.อุ.14/287/193

³ ม.ม.13/146/142; วิสุทธิมรรคอธิบายว่า เมื่อจะสิ้นชีพสามารถรู้ลมหายใจเข้าออกสุดท้ายของตนตั้งแต่เริ่มจนดับไปพร้อมกับจิตติจิต และท่านอธิบายต่อไปด้วยว่า ภิกษุที่บรรลอรหัตตด้วยเจริญกรรมฐานอย่างอื่นย่อมกำหนดระยะกาลแห่งอายุของตนได้บ้าง ไม่ได้บ้าง แต่ท่านที่เจริญอานาปานสติครบกระบวนแล้วบรรลอรหัตต สามารถกำหนดระยะกาลแห่งอายุของตนได้ (ว่าจะอยู่ไปอีกนานเท่าใด จะสิ้นชีพเมื่อใด) ดู วิสุทธิ.2/85-86

⁴ เรือนว่าง แปลจาก “สุญญาคาร” แต่วิสุทธิ.2/57 ให้แปลว่าที่ว่าง(= ที่ว่างจากเรือน) ได้แก่เสนาสนะ 7 อย่างนอกจากป่าและโคนไม้

⁵ อรรถกถาวินัย แปลอัสสาสะว่าหายใจออก ปัสสาสะว่าหายใจเข้า ส่วนอรรถกถาพระสูตรแปลกลับกัน อัสสาสะว่าหายใจเข้า ปัสสาสะว่าหายใจออก (วิสุทธิ.2/58) ในที่นี้แปลไปตามนิยมในเมืองไทย คือตามอรรถกถาวินัย ท่านที่ชอบแนวพระสูตร พึงเปลี่ยนเข้าเป็นออก ออกเป็นเข้า

- 2) เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ซัคว่าหายใจออกสั้น
เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ซัคว่าหายใจเข้าสั้น
- 3) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ศลอกกายทั้งหมด หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ศลอกกายทั้งหมด หายใจเข้า
- 4) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจเข้า

หมวดสี่ที่ 2 ใช้บำเพ็ญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานได้

- 5) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ซัคปิตี หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ซัคปิตี หายใจเข้า
- 6) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ซัคซึ่งสุข หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ซัคซึ่งสุข หายใจเข้า
- 7) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ซัคซึ่งจิตตสังขาร หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ซัคซึ่งจิตตสังขาร หายใจเข้า
- 8) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้ระงับจิตตสังขาร หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้ระงับจิตตสังขาร หายใจเข้า

หมวดสี่ที่ 3 ใช้บำเพ็ญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานได้

- 9) สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ซัคซึ่งจิต หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเป็นผู้รู้ซัคซึ่งจิต หายใจเข้า
- 10) สำเนียงกว่า จักยังจิตให้บันเทิง หายใจออก
สำเนียงกว่า จักยังจิตให้บันเทิง หายใจเข้า
- 11) สำเนียงกว่า จักตั้งจิตมั่น หายใจออก
สำเนียงกว่า จักตั้งจิตมั่น หายใจเข้า
- 12) สำเนียงกว่า จักเปลื้องจิต หายใจออก
สำเนียงกว่า จักเปลื้องจิต หายใจเข้า

หมวดสี่ที่ 4 ใช้บำเพ็ญธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานได้

- 13) สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออก
สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจเข้า
- 14) สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจออก
สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจเข้า
- 15) สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นความคับไป หายใจออก
สำเนียงกว่า จักพิจารณาเห็นความคับไป หายใจเข้า

16) สำเนียงว่า จักพิจารณาเห็นความสลักเสียไ้ หายใจออก

สำเนียงว่า จักพิจารณาเห็นความสลักเสียไ้ หายใจเข้า”¹

ในที่นี้ จักชี้แจงประกอบโดยย่อ เฉพาะภายในขอบเขตที่เป็นสมณะของจตุกกะแรก คือ หมวดสี่ที่ 1 เท่านั้น²

1. เตรียมการ

ก. สถานที่ เริ่มต้น ถ้าจะปฏิบัติอย่างจริงจัง พึงหาสถานที่สงบสงัด³ ไม่ให้มีเสียงและอารมณ์อื่นรบกวน เพื่อให้บรรยากาศแวดล้อมช่วยเกื้อกูลแก่การปฏิบัติ โดยเฉพาะผู้เริ่มใหม่ เหมือนคนหัดว่ายน้ำได้อาศัยอุปกรณ์ช่วย หรือเริ่มหัดในน้ำสงบไม่มีคลื่นลมแรงก่อน แต่ถ้าขัดข้องโดยเหตุจำเป็น หรือปฏิบัติเพื่อประโยชน์จำเพาะสถานการณ์ ก็จำยอม

ข. ทำนั้ง หลักการอยู่ที่ว่าอิริยาบถใดก็ตามที่ทำให้ร่างกายอยู่ในภาวะผ่อนคลายสบายที่สุด แม้ปฏิบัติอยู่นาน ๆ ก็ไม่เมื่อยล้า และทั้งช่วยให้การหายใจคล่องสะดวก ก็ใช้อิริยาบถนั้น การณ์ปรากฏว่า

¹ ม.อ.14/288/194; ส.ม.19/1306/394 เป็นต้น ข้อที่ว่าจะใช้น้ำเพ็ญสติปฏิฐาน 4 อย่างไร มีบรรยายต่อไปใน ม.อ.14/289/195; ส.ม.19/1358-1361/409-411 เป็นต้น; อานาปานสติกรรมฐานอย่างนี้ อรรถกถาเรียก โสฬสวัตถุ-อานาปานสติกรรมฐาน (อานาปานสติกรรมฐานมีวัตถุคือหัวข้อ 16) แยกออกเป็นจตุกกะ (หมวดสี่) สี่หมวดดังได้แสดงแล้ว ดู วิสุทธิ.2/52

ปราชญ์บางท่านชี้ให้สังเกตความแตกต่างระหว่างอานาปานสติกับวิธีฝึกหัดเกี่ยวกับลมหายใจของลัทธิอื่น ๆ เช่น การบังคับควบคุมลมหายใจของโยคะที่เรียกว่า ปราณยาม เป็นต้น ว่าเป็นคนละเรื่องกันทีเดียว โดยเฉพาะว่า อานาปานสติ เป็นวิธีฝึกสติ ไม่ใช่ฝึกหายใจ คืออาศัยลมหายใจเป็นเพียงอุปกรณ์สำหรับฝึกสติ ส่วนการฝึกบังคับลมหายใจนั้นบางอย่างรวมอยู่ในวิธีบำเพ็ญทุกรกิริยาที่พระพุทธเจ้าเคยทรงบำเพ็ญและละเลิกมาแล้ว ดู

P. Vajiranaṇa Mahathera, *Buddhist Meditation in Theory and Practice* (Colombo: M. D. Gunasena & Co., Ltd., 1962), pp. 235-6.

Nyanaponika Thera, *The Heart of Buddhist Meditation* (London: Rider & Co., Ltd., 1962), p. 61.

² มติของอรรถกถาว่า ผู้เริ่มต้นพึงปฏิบัติได้เฉพาะจตุกกะแรก คือหมวดสี่ที่ 1 นี้เท่านั้น ส่วนจตุกกะที่เหลือจากนี้ ปฏิบัติได้ต่อเมื่อบรรลุนานแล้ว อนึ่ง เฉพาะสามจตุกกะต้นเท่านั้น ใช้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา จตุกกะสุดท้ายใช้ได้แต่สำหรับวิปัสสนาอย่างเดียว (วิสุทธิ.2/66.84)

³ พระอรรถกถาจารย์ท่านถือว่า อานาปานสติเป็นกรรมฐานที่หนัก เจริญยาก ท่านจึงกับสำคัญไว้ว่า อานาปานสติเป็นยอดในประเภทกรรมฐาน เป็นภูมิมนสิการของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพุทธบุตรชนิคมหาบุรุษเท่านั้น ไม่ใช่การนิคหน้อย มิใช่การที่สัตว์เล็กน้อยจะสร้างเสพอได้ ถ้าไม่ละที่มีเสียงอื้ออึง ก็บำเพ็ญได้ยาก เพราะเสียงเป็นข้าศึกแห่งฌาน และในการมนสิการต่อ ๆ ไป ก็จะต้องใช้สติปัญญาที่กล้าแข็งด้วย ท่านอ้างพุทธพจน์ที่ ม.อ.14/289/196 มาสนับสนุนว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติแก่คนที่มึสติเลอะเลือน ไร้สัมปชัญญะ” (ดู วิสุทธิ.2/55.75); อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่า ในเมื่อท่านว่าอานาปานสติยิ่งใหญ่ท้าทายอย่างนี้ เหตุไฉนท่านจึงว่าเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนโมหจริตด้วย

อิริยาบถที่ท่านผู้สำเร็จนับจำนวนไม่ถ้วนได้พิสูจน์กันมาตลอดกาลนานนักหนาว่าได้ผลดีที่สุดในหลักการนั้นก็คือ อิริยาบถนั่งในท่าที่เรียกกันว่าขัดสมาธิ หรือที่พระเรียกว่านั่งคู้บรลึงก์ ตั้งกายตรง คือให้ร่างกายท่อนบนตั้งตรง กระดูกสันหลัง 18 ข้อมีปลายจดกัน ท่านว่าการนั่งอย่างนี้ หนึ่งเนื้อและเอ็นไม่ขัด ลมหายใจก็เดินสะดวก เป็นท่านั่งที่มั่นคง เมื่อเข้าที่ดีแล้ว จะมีดุลยภาพอย่างยิ่ง กายจะเบาไม่รู้สึกเป็นภาระ นั่งอยู่ได้แสนนานโดยไม่มีทุกข์เวทนารบกวน ช่วยให้จิตเป็นสมาธิง่ายขึ้น กรรณฐานไม่ตกแต่เดินหน้าได้เรื่อย ตามที่สอนสืบกันมา ยังมีเพิ่มว่า ให้ส้นเท้าชิดท้องน้อย ถ้าไม่เอขาไขว้กัน (ขัดสมาธิเพชร) ก็เอขาขวาทับขาซ้าย วางมือบนตักชิดท้องน้อย มือขวาทับมือซ้าย นิ้วหัวแม่มือจดกัน หรือนิ้วชี้ขวาจดหัวแม่มือซ้าย แต่รายละเอียดเหล่านี้ขึ้นต่อดุลยภาพแห่งร่างกายของแต่ละบุคคลด้วย ผู้ที่ไม่เคยนั่งเช่นนั้น หากทนหัดทำได้ก็คงดี แต่ถ้าไม่อาจทำได้ ก็อาจนั่งบนเก้าอี้ให้ตัวตรงสบาย หรืออยู่ในอิริยาบถอื่นที่สบายพอดี มีหลักการสำคัญอีกว่า ถ้ายิ่งนั่งไม่สบาย มีอาการเกร็งหรือเครียด พึงทราบว่าเป็นปฏิบัติไม่ถูกต้อง พึงแก้ไขเสียให้เรียบร้อยก่อนปฏิบัติต่อไป ส่วนตาจะหลับหรือลืมก็ได้ สุดแต่สบาย และใจไม่ซ่าน ถ้าลืมตา ก็อาจทอดลงหรือมองที่ปลายจมูกให้เป็นทีสบาย¹

เมื่อนั่งเข้าที่สบายดีพร้อมแล้ว ก่อนจะเริ่มปฏิบัติ ปรารภบางท่านแนะนำว่าควรหายใจยาวลึก ๆ และช้า ๆ เต็มปอดสักสองสามครั้งพร้อมกับตั้งความรู้สึกให้ตัวโล่งและสมองโปร่งสบายเสียก่อน แล้วจึงหายใจโดยกำหนดนับตามวิธีการ

2. **ขั้นปฏิบัติคือลงมือกำหนดลมหายใจ** พระอรรถกถาจารย์ได้เสนอวิธีการเพิ่มเติม เช่นการนับเป็นต้น เข้ามาเสริมการปฏิบัติตามพุทธพจน์ที่ยกมาแสดงข้างต้นแล้วด้วย มีความที่ควรทราบดังนี้

ก. การนับ (กณนา) เริ่มแรกในการกำหนดลมหายใจออกเข้ายาวสั้นนั้น ท่านว่าให้นับไปด้วย เพราะการนับจะช่วยตรึงจิตได้ดี การนับแบ่งเป็น 2 ตอน

- ช่วงแรก ท่านให้นับช้า ๆ การนับมีเคล็ดหรือกลวิธีว่า อย่างนับต่ำกว่า ๑๐ แต่อย่าให้เกิน 10 และให้เลขเรียงตามลำดับ อย่าโจนข้ามไป (ถ้าต่ำกว่า ๑๐ จิตจะฉกฉวยในโอกาสอันแคบ ถ้าเกิน 10 จิตจะไป

¹ อานาปานสติเป็นกรรมฐานอย่างเดียวในบรรดาข้อปฏิบัติเป็นอันมากในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่มีคำแนะนำกำหนดเกี่ยวข้องกับอิริยาบถว่า ให้พินิจอย่างนี้ (ดู กายคาสิตสูตร, ม.อ.14/292-317/203-216; ติริมานนทสูตร, อ.ทสท.24/60/115-120 ด้วย) ส่วนกรรมฐานอย่างอื่น ย่อมเป็นไปตามอิริยาบถต่าง ๆ ที่เข้าเรื่องกัน หากจะมีการนั่ง ก็ย่อมเป็นไป เพราะความเหมาะสมกันโดยอนุโลม กล่าวคือ เมื่อกรรมฐานใดนั่งปฏิบัติได้ดี และในเมื่อนั่งอย่างนี้เป็นท่านั่งที่ดีที่สุด ก็เป็นธรรมชาติอยู่เองที่พินิจอย่างนี้ ยกตัวอย่างเช่นการเพ่งกลิ่น และการพิจารณาธรรมารมณ์ต่าง ๆ นาน ๆ เป็นต้น เหมือนคนจะเขียนหนังสือ ท่านั่งย่อมเหมาะสมดีกว่ายืนหรือนอนเป็นต้น พึงเข้าใจความหมายของการนั่งอย่างนี้ มิใช่มองเห็นการนั่งเป็นสมาธิไป พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า การนั่งแบบคู้บรลึงก์นี้ เป็นท่านั่งที่ดีที่สุดแก่สุขภาพและการทำงาน ดังนั้นเมื่อจะนั่งหรือในกรณีจะทำอะไรที่ควรจะต้องนั่ง ท่านก็แนะนำให้นั่งท่านี้ (แม้แต่นั่งคิด นั่งพัก นั่งสนทนา นั่งทำใจ เช่น ม.ม.13/589/537; ม.อ.14/675/434; อ.จ.จ.ก.21/36/49; ข.อ.25/66/102) เหมือนที่แนะนำว่า เมื่อจะนอน ก็ควรจะนอนแบบสทไสยา หรือเมื่อจะเดินอยู่ลำพังก็ควรเดินแบบจงกรม ดังนั้นเท่านั้นเอง.

พะวงที่การนับแทนที่จะจับอยู่กับกรรมฐานคือลมหายใจ ถ้านับขาด ๆ ข้าม ๆ จิตจะเหวี่ยงจะวุ่นไป) ให้
นับที่หายใจเข้าออกอย่างสบาย ๆ เป็นคู่ ๆ คือลมออกว่า 1 ลมเข้าว่า 1 ลมออกว่า 2 ลมเข้าว่า 2 อย่างนี้
เรื่อยไปจนถึง 5,5 แล้วตั้งต้นใหม่ 1,1 จนถึง 6,6 แล้วตั้งต้นใหม่ เพิ่มทีละคู่ไปจนครบ 10 คู่ แล้วกลับ
ย้อนที่ 5 คู่ใหม่ จนถึง 10 คู่อย่างนั้นเรื่อยไป พอจะเขียนให้ดูได้ดังนี้¹

1,1 2,2 3,3 4,4 5,5
1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6
1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6 7,7
1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6 7,7 8,8
1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6 7,7 8,8 9,9
1,1 2,2 3,3 4,4 5,5 6,6 7,7 8,8 9,9 10,10
1,1 2,2 3,3 4,4 5,5

ฯลฯ

- ช่วงสอง ท่านให้นับเร็ว กล่าวคือ เมื่อลมหายใจเข้าออกปรากฏแก่ใจชัดเจนดีแล้ว (จิตอยู่กับลม
หายใจ โดยลมหายใจช่วยตรึงไว้ได้ ไม่ส่ายฟุ้งไปภายนอก) ก็ให้เลิกนับช้าอย่างข้างต้นนั้นเสีย เปลี่ยนเป็น
นับเร็ว คราวนี้ไม่ต้องคำนึงถึงลมเข้าในหรือออกนอก กำหนดแต่ลมที่มาถึงช่องจมูก นับเร็ว ๆ จาก
1 ถึง 5 แล้วขึ้นใหม่ 1 ถึง 6 เพิ่มทีละหนึ่งเรื่อยไปจน 1 ถึง 10 แล้วเริ่ม 1 ถึง 5 ใหม่อีก จิตจะแน่น
ด้วยกำลังการนับเหมือนเรือตั้งลำแน่วในกระแสน้ำเชี่ยวด้วยอาศัยต่อ เมื่อนับเร็วอย่างนั้น กรรมฐานก็
จะปรากฏต่อเนื่องเหมือนไม่มีช่องว่าง ฟังนับเร็ว ๆ อย่างนั้นเรื่อยไป ไม่ต้องกำหนดว่าลมเข้าในออกนอก
เอาสติกำหนด ณ จุดที่ลมกระทบคือที่ปลายจมูก หรือริมฝีปากบน (แห่งใดแห่งหนึ่งแล้วแต่ที่ใครรู้สึกชัด)
เท่านั้น² ทั้งนี้ พอเขียนดูกันได้ดังนี้

1 2 3 4 5
1 2 3 4 5 6
1 2 3 4 5 6 7

¹ ความในวิสุทธิมรรคตอนนี้จะเขียนรวบรัดเกินไป ผู้อ่านจับความออกมาต่าง ๆ กัน ดูของไทย ฝรั่ง สังเกตแล้ว ไม่ใคร่
จะตรงกัน เพื่อสะดวกจึงเอาอย่างที่เราเรียนกันมาในเมืองไทย (การเริ่มนับ จะตั้งต้นที่ลมเข้าหรือลมออกก็ได้ แล้วแต่
อย่างไหนใครชัด); หนึ่ง ฟังทราบว่าเป็นตัวอย่างวิธีปฏิบัติที่แสดงในที่นี้ เขียนตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้เห็นแบบแผนเดิม
ผู้ปฏิบัติจะยึดถือไปอย่างอื่นอีกก็ได้ เช่น อย่างที่สำนักต่าง ๆ ในปัจจุบันสอนให้ว่าพุทโธบ้าง อย่างอื่นบ้าง ทำกับ
ลมหายใจเข้า-ออก แทนการนับ เป็นต้น (สาระอยู่ที่เป็นอย่างจริงจิตไว้เท่านั้น)

² ท่านว่าคนจมูกยาว ลมกระทบชัดที่ปลายจมูก คนจมูกสั้นลมกระทบชัดที่ริมฝีปากบน และท่านว่าถ้าสังเกตตามลมเข้า
ไปจะรู้สึกติดขัดอยู่ในทรวงอก และถ้าสังเกตตามลมออกไปข้างนอก จิตก็จะแพร่ส่ายไปกับอารมณ์ต่าง ๆ

1 2 3 4 5 6 7 8

1 2 3 4 5 6 7 8 9

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

วลา

กำหนดนับอย่างนี้เรื่อยไป จนกว่าเมื่อใดแม้มิได้นับแล้ว สติก็ยังตั้งแน่วอยู่ได้ในอารมณ์ คือลมหายใจเข้าออกนั้น (วัตถุประสงค์ของการนับก็เพื่อให้สติตั้งแน่วอยู่ได้ในอารมณ์ ตัดความคิดฟุ้งซ่านไปภายนอกได้นั่นเอง)

ข. การติดตาม (อนุพันธนา) เมื่อสติอยู่ที่แล้วคือจิตอยู่กับลมหายใจโดยไม่ต้องนับแล้วก็หยุดนับเสีย แล้วใช้สติติดตามลมหายใจไม่ให้ขาดระยะ ที่ว่าติดตามนี้มีใช้หมายความว่าตามไปกับลมที่เดินผ่านจมูก เข้าไปจุดกลางตรงหัวใจลงไปสุดแถวสะดือ แล้วตามลมจากท้องขึ้นมาที่อกแล้วออกมาที่จมูก เป็นต้นลม กลางลม ปลายลม ถ้าทำอย่างนั้น ทั้งกายใจจะปั่นป่วนวุ่นวาย เสียผล วิธีติดตามที่ถูกต้องคือใช้สติตามลมอยู่ตรงจุดที่ลมกระทบ (ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน) นั้นแหละ เปรียบเหมือนคนเลี้ยงไม้ ตั้งสติไว้ตรงที่พื้นเลื่อยกระทบไม้เท่านั้น จะได้ใส่ใจฟันเลื่อยที่มาหรือไป สายตาไปตามหัวเลื่อย กลางเลื่อย ปลายเลื่อยก็หาไม่ แต่ทั้งที่ตามองอยู่ตรงที่พื้นเลื่อยกระทบไม้แห่งเดียว ฟันเลื่อยที่มาหรือไป เขาก็ตระหนักรู้ และโดยวิธีนี้งานของเขาก็สำเร็จด้วยดี ผู้ปฏิบัติก็เหมือนกัน เมื่อตั้งสติไว้ที่จุดลมกระทบ ไม่สายใจไปตามลมที่มาหรือไป ก็รู้ตระหนักรู้ถึงลมทั้งที่มาและไปนั้นได้ และโดยวิธีนี้การปฏิบัติจึงจะสำเร็จ

ในขณะนี้ สำหรับผู้ปฏิบัติบางท่าน นิमितจะเกิดและสำเร็จอุปนาสมาริโดยเร็ว แต่บางท่านจะค่อยเป็นค่อยไป คือตั้งแต่ใช้วิธีนับลมหายใจจะละเอียดยิ่งขึ้น ๆ ร่างกายผ่อนคลายสงบเต็มที่ ทั้งกายและใจรู้สึกเบา เหมือนดังตัวลอยอยู่ในอากาศ เมื่อลมหายใจที่หายหมดไปแล้ว จิตของผู้ปฏิบัติจะยังมีนิमितแห่งลมหายใจที่ละเอียดเป็นอารมณ์อยู่ แม้นิมนั้นหมดไป ก็ยังมีนิमितแห่งลมที่ละเอียดกว่านั้นอยู่ในใจต่อ ๆ ไปอีก เปรียบเหมือนเมื่อเอาแท่งโลหะเคาะกังสดาลหรือเคาะระฆัง ให้มีเสียงดังขึ้นจับพลัน จะมีนิमितคือเสียงแว่วเป็นอารมณ์อยู่ในใจไปได้นาน เป็นนิमितเสียงที่หายไปแล้วละเอียดเบาลงไป ๆ ตามลำดับ แต่ถึงตอนนี้ จะมีปัญหาสำหรับกรรมฐานลมหายใจนี้โดยเฉพาะ กล่าวคือ แทนที่ยิ่งกำหนดไป อารมณ์จะยิ่งชัดมากขึ้นเหมือนกรรมฐานอื่น แต่สำหรับกรรมฐานนี้ ยิ่งเจริญไป ลมหายใจยิ่งละเอียดขึ้น ๆ จนไม่รู้สึกเลย ทำให้ไม่มีอารมณ์สำหรับกำหนด เมื่อปรากฏการณ์อย่างนี้เกิดขึ้น ท่านแนะนำว่าอย่าเสียใจอย่าลุ่มลึกไปเสีย ฟังเอาลมกลับมาใหม่ วิธีเอาลมคืนมาก็ไม่ยาก ไม่ต้องตามหาที่ไหน เพียงตั้งจิตไว้ ณ จุดที่ลมกระทบตามปกติที่นั่นแหละ มนสิการคือกำหนดนึกถึงว่า ลมหายใจกระทบที่ตรงนี้ไม่ช้าลมก็จะปรากฏแล้ว กำหนดอารมณ์กรรมฐานนั้นต่อเรื่อยไป ไม่นานนิमितก็จะปรากฏ¹

¹ ในการปฏิบัติตามนัยอรรถกถาช่วงอนุพันธนามาจนถึงนิमितปรากฏนี้ มีขั้นตอนแทรกอยู่ด้วยอีก 2 คือ ผุสนา (การ-

นิมิตนั้นปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติไม่เหมือนกัน บ้างก็รู้สึกเหมือนปู่นุ่น บ้างเหมือนปูฝ้าย บ้างว่าเหมือนสายลม บ้างท่านปรากฏเหมือนดวงดาว หรือเหมือนเม็ดมณีบ้าง ไข่มุกบ้าง เม็ดฝ้ายหรือเส้นไหมซึ่งมีสัมผัสหยาบบ้าง เหมือนสายสังวาลบ้าง พวงดอกไม้บ้าง เปลววันบ้าง ข่ายใยแมงมุมบ้าง แผ่นเมฆบ้าง ดอกบัวบ้าง ล้อรถบ้าง ตลอดจนเหมือนวงพระจันทร์หรือวงพระอาทิตย์ก็มี ที่เป็นเช่นนั้นเพราะนิมิตนั้นเป็นของเกิดจากสัญญา และสัญญาของคนแต่ละคนก็ต่าง ๆ กันไป

เมื่อได้นิมิตแล้วก็ไปบอกอาจารย์ให้ทราบ (เป็นการตรวจสอบไปในตัว กันเข้าใจผิด) ต่อนั้นก็คอยตั้งจิตไว้ในนิมิตนั้นเรื่อย ๆ เมื่อนิมิตนี้ (ปฏิกาคณิมิต) เกิดขึ้น นีวรณก็ระงับ สติมั่นคง จิตตั้งแน่ว เป็นอุปปาจารสมาธิ ผู้ปฏิบัติต้องพยายามรักษานิมิตนั้นไว้ (ซึ่งก็คือรักษาสมาธิตัวนั้นเอง) โดยเว้นอสังขาร 7 มนสิการบ่อย ๆ ให้นิมิตเจริญงอกงาม โดยปฏิบัติตามวิธีการที่จะช่วยให้เกิดอัปปนา (อัปปนาโกศล 10) เช่น ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอเป็นต้น จนในที่สุด อัปปนาสมาธิก็จะเกิดขึ้น บรรลุปฐมฌาน

ญ. ผลสำเร็จและขอบเขตความสำคัญของสมาธิ

การเจริญสมาธินั้น จะประณีตขึ้นไปเป็นขั้น ๆ โดยลำดับ ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้นอัปปนาสมาธิแล้ว เรียกว่าฌาน (absorption) ฌานมีหลายชั้น ยิ่งเป็นขั้นสูงขึ้นไปได้ องค์กรธรรมต่าง ๆ ที่เป็นคุณสมบัติของจิต ก็ยิ่งลดน้อยลงไปเท่านั้น ฌาน¹โดยทั่วไปแบ่งเป็น 2 ระดับใหญ่ ๆ และแบ่งย่อยออกไปอีก ระดับละ 4 รวมเป็น 8 อย่าง เรียกว่าฌาน 8 หรือสมาบัติ 8 คือ

1. รูปฌาน 4 ได้แก่

- 1) ปฐมฌาน (ฌานที่ 1) มีองค์ประกอบ 5 คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
- 2) ทุติยฌาน (ฌานที่ 2) มีองค์ประกอบ 3 An ปีติ สุข เอกัคคตา
- 3) ตติยฌาน (ฌานที่ 3) มีองค์ประกอบ 2 คือ สุข เอกัคคตา
- 4) จตุตถฌาน (ฌานที่ 4) มีองค์ประกอบ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา

2. อรูปฌาน 4 ได้แก่

- 1) อากาสนัญญายตนะ (ฌานที่กำหนดอากาศ - space อันอนันต์)
- 2) วิญญูณัญญายตนะ (ฌานที่กำหนดวิญญูณอันอนันต์)

- กำหนดความกระตือรือร้นแห่งลมหายใจของผู้ใช้สติตามลม ซึ่งกำลังตั้งจิตจะให้ เป็นอัปปนา และตั้งจิตกำหนดอยู่ที่ปลายจมูก) และรูปนา (การตั้งจิตไว้ในอารมณ์อย่างแน่วแน่มั่นเป็นอัปปนา โดยเฉพาะตอนต่อจากนี้ไปที่ว่าตั้งจิตไว้ในนิมิตรักษานิมิตไว้ ประคับประคองจนบรรลุอัปปนาสมาธิ เป็นขั้นตอนของรูปนาล้วน ๆ) หลังจากได้ฌานแล้ว ถ้าใช้กรรมฐานนี้ทำวิปัสสนาต่อไป ก็เรียกว่าขั้นสังคัลป์ (กำหนดคือกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์) จนในที่สุดก็ถึงมรรค เรียกว่าเป็นวิวิฏฐา (หมุนออก) และบรรลุผลเรียกว่าเป็นปาริสุทธิ (หมดจดจากกิเลส) แล้วจบลงด้วยปฏิบัติสมาธิ (ย่อนดู) คือพิจารณาผลที่ได้บรรลุ (ได้แก่ปัจจัยเวทณะนั้นเอง) รวมแต่ต้นถึงเสร็จสิ้นเป็น 7 ขั้นตอน

1 คำว่าฌานที่ใช้กันทั่วไปโดยปรกติ เมื่อไม่ระบุระดับ มักหมายถึง รูปฌาน 4

3) อากิญจัญญายตนะ (ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีสิ่งใด ๆ)

4) เนวสัญญานาสัญญายตนะ (ฌานที่เลิกกำหนดสิ่งใด ๆ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงภาวะมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่)

ในคัมภีร์ฝ่ายอภิรรม เจาะอย่างยิ่งอภิรรมยุคหลังรุ่นอรรถกถาฎีกา¹ นิยมแบ่งรูปฌานเป็น 5 ชั้น เรียกว่าฌานปัญจกนัย (แล้วเรียกฌานที่แบ่งสี่อย่างเดิมเป็นจตุกกนัย) โดยขอยละเอียดยกออกไปจาก (รูป) ฌาน 4 นั้นเอง คือแทรกเพิ่มฌานที่ 2 เข้ามาอีกข้อหนึ่ง ระหว่างปฐมฌานกับทุติยฌานเดิมเป็น “ทุติย-ฌาน (ฌานที่ 2) ม้องค์ประกอบ 4 คือ วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา” หรือพูดง่าย ๆ ว่า ฌานที่ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ แล้วเลื่อนทุติยฌานเดิมออกไปเป็นตติยฌาน ตติยฌานเดิมเป็นจตุตถฌาน จตุตถฌานเดิมเป็นปัญจมฌาน ตามลำดับ โดยนัยนี้ เมื่อได้ยินคำว่า ฌาน 5 ฌานปัญจกนัย ปัญจกัซฌาน ปัญจมฌาน ไม่พึงสับสนหรือแปลกใจ พึงทราบว่าเป็นเพียงการขอยละเอียดยกจากฌาน 4 นั้นเอง

การเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิ โดยใช้กลวิธีใด ๆ ก็ตาม เพื่อให้เกิดผลสำเร็จเช่นนี้ ท่านเรียกว่า สมถะ มนุษย์ปุถุชนเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิเพียงใดก็ตาม ย่อมได้ผลสำเร็จอย่างสูงสุดเพียงเท่านั้น หมายความว่า สมถะล้วน ๆ ย่อมนำไปสู่ภาวะจิตที่เป็นสมาธิได้สูงสุด เพียงเนวสัญญานาสัญญายตนะ เท่านั้น

แต่ท่านผู้บรรลุผลสำเร็จครบทั้งฝ่ายสมถะ และวิปัสสนา เป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ สามารถเข้าถึงภาวะที่ประณีตสูงสุดอีกชั้นหนึ่ง นับเป็นขั้นที่ 9 คือ สัญญาเวทิตินิโรธ² หรือนิโรธสมาบัติ เป็นภาวะที่สัญญาและเวทนาหยุดการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นความสุขขั้นสูงสุด

สมาธิเป็นองค์ธรรมที่สำคัญยิ่งข้อหนึ่งก็จริง แต่ก็มิชอบเขตความสำคัญที่พึงตระหนักว่า สมาธิมีความจำเป็นแค่ไหนเพียงใด ในกระบวนการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงวิมุตติ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม ชอบเขตความสำคัญนี้ อาจสรุปดังนี้

1. ประโยชน์ของสมาธิ ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น อยู่ที่นำมาใช้เป็นที่ทำ การสำหรับให้ปัญญาปฏิบัติการอย่างได้ผลดีที่สุด และสมาธิที่ใช้เพื่อการนี้ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นขั้นที่เจริญถึงที่สุด ลำพังสมาธิอย่างเดียวแม้จะเจริญถึงขั้นฌานสูงสุด หากไม่ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาแล้ว ย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดหมายของพุทธธรรมได้เป็นอันขาด

2. ฌานต่าง ๆ ทั้ง 8 ชั้น แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่ในเมื่อเป็นผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่าสมถะอย่างเดียวแล้ว ยังเป็นเพียงโลกีย์เท่านั้น จะนำไปปะปนกับจุดหมายของพุทธธรรมหาได้ไม่

3. ในภาวะแห่งฌานที่เป็นผลสำเร็จของสมาธินั้น กิเลสต่าง ๆ สงบระงับไป จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นนี้มีชั่วคราวเฉพาะเมื่ออยู่ในภาวะนั้นเท่านั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านจึงเรียกความหลุดพ้นชนิดนี้ว่าเป็นโลกีย์วิโมกข์ (ความหลุดพ้นชั้นโลกีย์)

¹ ที่มาชั้นเดิม เช่น อภ.ส.34/178/61;883/342; ชั้นหลัง ดูการจัดฌาน 4-5 ที่วิสุทธิ 1/110-1; สด.ท.3-4

² แปลว่า ความดับแห่งสัญญาและเวทนา (cessation of ideation and feeling)

เป็นกุปวิโมกข์ (ความหลุดพ้นที่กำเริบคือเปลี่ยนแปลงกลับกลายหายสูญได้)¹ และเป็นวิกัมภณวิมุตติ (ความหลุดพ้นด้วยข่มไว้ คือ กิเลสระงับไปเพราะถูกกำลังสมาธิข่มไว้ เหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้า ยกแผ่นหินออกเมื่อใด หญ้าย่อมกลับงอกงามขึ้นได้ใหม่)²

จากข้อพิจารณาที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น องค์ธรรมหรือตัวการสำคัญที่สุดที่เป็นตัวตัดสินในขั้นสุดท้าย จะต้องเป็นปัญญา และปัญญาที่ใช้ปฏิบัติการในขั้นนี้ เรียกชื่อเฉพาะได้ว่า วิปัสสนา ดังนั้น การปฏิบัติจึงต้องก้าวมาถึงขั้นวิปัสสนาด้วยเสมอ ส่วนสมาธินั้น แม้จะจำเป็น แต่อาจยืดหยุ่นเลือกใช้ขั้นใดขั้นหนึ่งก็ได้ เริ่มแต่ขั้นต้น ๆ ที่เรียกว่าวิปัสสนา-สมาธิ ซึ่งอยู่ในระดับเดียวกับขณิกสมาธิ และอุปปจารสมาธิ เป็นต้นไป โดยนัยนี้ วิธีแห่งการเข้าถึงจุดหมายแห่งพุทธธรรมนั้น แม้จะมีสาระสำคัญว่า ต้องประกอบพร้อมด้วยองค์มรรคทั้ง 8 ข้อเหมือนกัน แต่ก็อาจแยกได้โดยกลวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมาธิ เหมือนเป็น 2 วิธี คือ

1. วิธีการอย่างทีกล่าวไว้ข้างแล้วในเรื่องสัมมาสีติ เป็นวิธีปฏิบัติที่สติมีบทบาทสำคัญ คือ ใช้สมาธิแต่เพียงขั้นต้น ๆ เท่าที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติ หรือใช้สมาธิเป็นเพียงตัวช่วย แต่ใช้สติเป็นหลักสำคัญสำหรับยึดจับหรือมัดสิ่งที่ต้องการกำหนดไว้ ให้ปัญญาพิจารณาตรวจสอบ นี่คือวิธีปฏิบัติที่เรียกว่าวิปัสสนา (ความจริงสมณะก็มีด้วยแต่ไม่เน้น)

2. วิธีการที่เน้นการใช้สมาธิ เป็นวิธีปฏิบัติที่สมาธิมีบทบาทสำคัญ คือบำเพ็ญสมาธิให้จิตใจสงบแน่วแน่ จนเข้าถึงภาวะที่เรียกว่า ฌาน หรือสมาบัติขั้นต่าง ๆ เสียก่อน ทำให้จิตตั้งมั่นแน่นแฟ้นอยู่กับสิ่งที่กำหนดนั้น ๆ จนมีความพร้อมอยู่โดยตัวของมันเองที่จะใช้ปฏิบัติการต่าง ๆ อย่างที่เรียกว่า จิตนุ่มนวลควรแก่การงาน โน้มไปใช้ในกิจที่ประสงค์อย่างได้ผลดีที่สุด ในสภาพจิตเช่นนี้ กิเลสอาสวะต่าง ๆ ซึ่งตามปกติฟุ้งขึ้นรบกวนและบีบคั้นบังคับจิตใจพล่านอยู่ ก็ถูกควบคุมให้สงบนิ่งอยู่ในเขตจำกัดเหมือนผงธุลีที่ตกตะกอนในเวลาน้ำนิ่ง และมองเห็นได้ชัดเพราะน้ำใส เหมาะสมอย่างยิ่งแก่การที่จะก้าวต่อไปสู่ขั้นใช้ปัญญาจัดการกำจัดตะกอนเหล่านั้นให้หมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง ในขั้นนี้นับว่าเป็นวิธีปฏิบัติที่เรียกว่าสมณะ ถ้าไม่หยุดเพียงนี้ ก็จะก้าวต่อไปสู่ขั้นการใช้ปัญญากำจัดกิเลสอาสวะให้หมดสิ้นเชิง คือ ขั้นวิปัสสนา คล้ายกับในวิธีที่ 1 แต่กล่าวตามหลักการว่า ทำได้ง่ายขึ้นเพราะจิตพร้อมอยู่แล้ว วิธีปฏิบัติอย่างนี้ก็คือ การปฏิบัติที่ใช้ทั้งสมณะ และวิปัสสนา

เมื่อแยกโดยบุคคลผู้ประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติตามวิธีทั้งสองนี้ ผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิธีแรกจึงเรียกว่า ปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (อย่างเดียว) ส่วนผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิธีที่ 2 เรียกว่า อุกโตภาควิมุต³ คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน (ทั้งด้วยสมาบัติ และด้วยอริยมรรค)

¹ ขุ.ปฏิจ.31/478/361-362

² มาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถามากแห่ง เช่น ที.อ.2/26;ม.อ.3/575;ส.อ.3/307;วิสุทธ.2/249 (เทียบกับที่เรียกในพระไตรปิฎกว่า วิกัมภณนิโรธ-ขุ.ปฏิจ.31/704/609)

³ ดูเรื่อง เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ ในตอนว่าด้วยนิพพาน ข้างต้น

ข้อที่ควรทราบเพิ่มเติมและเน้นไว้เกี่ยวกับวิธีที่สอง คือ วิธีที่ใช้สมณะเต็มรูปแล้วจึงเจริญวิปัสสนา ซึ่งได้ผลสำเร็จเป็นอกุโสภาวิมุตตินั้น มีว่า

1. ผู้ปฏิบัติตามวิธีนี้ ย่อมประสบผลได้พิเศษในระหว่าง คือความสามารถชนิดต่าง ๆ ที่เกิดจากฌานสมาบัติด้วย โดยเฉพาะที่เรียกว่าอภิญญา ซึ่งมี 6 อย่าง¹ คือ

- 1) อิทธิวิธิ (แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ - magical powers)
- 2) ทิพพโสต (หูทิพย์ - clairaudience หรือ divine ear)
- 3) เจโตปริยญาณ (กำหนดใจหรือความคิดผู้อื่นได้ - telepathy หรือ mind-reading)
- 4) ทิพพจักขุ หรือ จุตูปปาตญาณ (ตาทิพย์ หรือ รู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายตามกรรมของตน - divine eye หรือ clairvoyance หรือ knowledge of the decease and rebirths of beings)

5) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (การระลึกชาติได้ - reminiscence of previous lives)

6) อาสวักขยญาณ (ญาณหยั่งรู้ความสิ้นอาสวะ - knowledge of the extinction of all biases)

ส่วนผู้ปฏิบัติตามวิธีแรกจะได้เพียงความสิ้นอาสวะ หาได้ผลสำเร็จพิเศษต่าง ๆ ที่จะเกิดจากฌานไม่

2. ผู้ปฏิบัติตามวิธีที่ 2 จะต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง 2 ชั้นของกระบวนการปฏิบัติ การปฏิบัติตามวิธีของสมณะอย่างเดียว แม้จะได้ฌาน ได้สมาบัติขึ้นใดก็ตาม ถ้าไม่ก้าวหน้าต่อไปถึงขั้นวิปัสสนา หรือควบคู่ไปกับวิปัสสนาด้วยแล้ว จะไม่สามารถเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมเป็นอันขาด

๖. องค์ประกอบต่างๆ ที่จำเป็น เกื้อหนุน และเสริมประโยชน์ของสมาธิ

มีธรรมหลายอย่างที่เกี่ยวข้อกับการเจริญสมาธิ บางอย่างช่วยเป็นฐานค้ำและหนุนให้เกิดสมาธิ บางอย่างทั้งช่วยเกื้อหนุนให้เกิดสมาธิ และช่วยในการใช้สมาธิให้สำเร็จประโยชน์เพื่อจุดหมายที่สูงขึ้นไป เช่น ในการบำเพ็ญวิปัสสนา เป็นต้น

องค์ธรรมบางข้อพบบ่อยๆ ในฐานะต่างๆ กัน เช่น วิริยะ เป็นอิทธิบาทที่มี เป็นพลและอินทรีย์ก็มี เป็นโพชฌงค์ก็มี ทำให้ดูเหมือนซ้ำซาก ฟังทราบบ้างเป็นการจัดตามคุณสมบัติและหน้าที่ เช่น วิริยะ เป็นอิทธิบาทในกรณีที่เป็นหัวแรงใหญ่ซึ่งให้บรรลุผลสำเร็จนั้นๆ เป็นพลในกรณีที่เป็นพลังคุ้มกันตัว ทำให้ธรรมฝ่ายตรงข้ามเข้าครอบงำทำอันตรายไม่ได้ เป็นอินทรีย์ในกรณีที่เป็นเจ้าการซึ่งจะออกโรงทำหน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรมฝ่ายตรงข้าม คือความเกียจคร้านความหละหลวมท้อถอย หงอยซึมเป็นต้น และสร้างความพร้อมในการที่จะทำงาน เป็นโพชฌงค์ในกรณีที่เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งซึ่งเข้าร่วมงานกับองค์ธรรมอื่นๆ ทำหน้าที่สัมพันธ์สับทอกันเพื่อนำไปสู่จุดหมายคือความรู้แจ้งสังขาร

1) ฐาน ปกฏฐาน และที่หมายของสมาธิ

กล่าวได้ว่า ศีลเป็นฐานของสมาธิคือเป็นพื้นฐานรองรับให้การปฏิบัติต่างๆ เพื่อให้เกิดสมาธิเป็นไปได้ เช่นเดียวกับที่เป็นพื้นฐานรองรับการปฏิบัติธรรมทั้งหลายโดยทั่วไปในฐานะเป็นลำดับขั้นแห่ง

¹ ดู วิสุทธิมรรค 2/197-284

ไตรสิกขา ดังพุทธพจน์ที่พระพุทธโฆษาจารย์นำมาตั้งเป็นกระทู้สำหรับเขียนบรรยายเรียบเรียงเนื้อหาของคัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้งหมดว่า

“ภิกษุเป็นคณมิปริชา ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมซึ่งจิตและปัญญา เธอมีความเพียร มีปัญญาครองตน ฟังสารภรณ์นี้ไค”¹

พุทธพจน์ที่อื่น ๆ ตรัสแสดงว่า ธรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรียกเป็นมรรค เป็นโพชฌงค์ เป็นสติปัฏฐาน เป็นสัมมปปธานก็ตาม คนตั้งอยู่ในศีลแล้วจึงจะปฏิบัติได้ผล เปรียบเหมือนคนจะทำงานที่ใช้กำลัง ก็ต้องอาศัยพื้นแผ่นดินเป็นฐาน หรือสัตว์ทั้งหลายทั่วไปจะยืนเดินนั่งนอน ก็ล้วนต้องอาศัยพื้นแผ่นดินรองรับ² ดังได้กล่าวแล้วว่าศีลกลาง ๆ สำหรับคนทั่วไป หมายถึงความประพฤติสุจริตและการที่มีได้เบียดเบียนก่อความเสียหายเดือดร้อนแก่ใคร ๆ ซึ่งจะทำให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายใจและเสียความมั่นใจในตนเอง เป็นเสี้ยนหนามคอยทิ่มแทงระคายหรือสะกดสะกดสะกดขัดขวางรบกวนไว้ไม่ให้ใจเข้าสู่ความสงบเรียบสนิทได้ ส่วนศีลนอกเหนือจากนั้นไป ก็สุดแต่วินัยที่กำกับการดำเนินชีวิต แบบที่ตนเข้าสวมรับเอาไว้ เช่น พระภิกษุต้องปฏิบัติตามหลักศีลสังวรตามวินัยของสงฆ์เป็นต้น พ้นจากศีลขึ้นไป แรงหนุนสำคัญในการปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นตัวเด่นที่พระพุทธเจ้าทรงย้ำบ่อยมาก ก็คือความไม่ประมาท ความมีกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ³

ศีล เป็นฐานรองรับการปฏิบัติเพื่อสมาธิ โดยทำหน้าที่เป็นพื้นให้ เหมือนกับช่วยส่งผลอยู่ไกล ๆ⁴ แต่เหตุปัจจัยใกล้ชิดดั่ง ๆ ที่จะให้เกิดสมาธิ ท่านว่าได้แก่ความสุข จึงวางเป็นหลักไว้ว่า *ความสุขเป็นปทัฏฐานของสมาธิ*⁵ และพึงกำหนดไว้เป็นข้อสังเกตสำคัญเพื่อป้องกันความเข้าใจผิดว่า สิ่งที่จะเรียกได้ว่าเป็นสมาธินั้นอย่างน้อยในขั้นต้นจะต้องมากับความสุข

ความมุ่งหมายของสมาธิ ได้เคยกล่าวไว้มากแล้ว เพียงอ้างเป็นการทบทวนรวมไว้ด้วยที่นี้ว่า ได้แก่ การรู้เห็นตามเป็นจริง หรือ *ยถาภูตญาณทัสสนะ*⁶ หรืออาจอ้างพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งว่า “สมาธิโค... ยถาภูตํ ปชานาติ”⁷ แปลว่า ผู้มีใจทั้งนั้น ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง พุทธไขความว่า เพื่อเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา ให้ปัญญาเจริญจนบรรลุจุดหมายของมัน อย่างไรก็ตาม จะต้องไม่ลืมว่า ตามหลักความสัมพันธ์ระหว่างองค์มรรค ปัญญาคือสัมมาทิฐิเป็นเข็มชี้ทิศหรือเป็นไฟส่องทางอำนวยความสะดวกให้องค์ธรรมทุกอย่างเดินหน้าได้และแล่นไปถูกทาง ความเจริญของปัญญาจึงสนับสนุนความเจริญของสมาธิด้วย เช่นยิ่งรู้ชัดเห็นชัด ก็แน่วแน่มั่นใจยิ่งมีสมาธิกล้าแข็ง ความเป็นไปขององค์ธรรมใหญ่สองอย่าง

¹ วิสุทธิ.1/1 จาก ส.ส.15/61/20

² ดู ส.ม.19/264/68; 355/93; 410/112; 689/193; 1093/320

³ เช่น ส.ม.19/463/129; 465/129; 516/141 นี้อ้างเฉพาะเรื่องโพชฌงค์ นอกนั้นพึงดูที่มาอื่นซึ่งเคยอ้างมาแล้ว

⁴ เช่น ศีล → อวิปฏิสาร → ปราโมทย์ → ปิติ → ปัสสัทธิ → สุข → สมาธิ ที่ อง.ทสก.24/1/1; 2/2 ฯลฯ (เคยอ้าง)

⁵ วิสุทธิ.1/105, ที่มาในบาลีมากมาย พึงดูในข้อว่าด้วยการเจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาติข้างต้น

⁶ เช่น อง.ทสก.24/1/1; 2/2 (เคยอ้าง)

⁷ ส.ม.19/1654/520

นี้จึงมีลักษณะของการอาศัยและส่งเสริมกัน ดังที่มักอ้างพุทธภาษิตว่า “นกุติ ฌาน อปฺยณฺสุส” ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไร้ปัญญา และ “นกุติ ปญฺญา อฌายิโน” ปัญญาก็ไม่มีแก่ผู้ไร้ฌาน พร้อมทั้งสรุปว่า “ขมฺหิ ฌานญจ ปญฺเณญจ ส เว นิพฺพานสฺสทิกเก” ผู้ใดมีทั้งฌานและปัญญา ผู้นั้นแลอยู่ใกล้นิพพาน¹

อรรถกถาทั้งหลาย เมื่อกล่าวถึงข้อธรรมต่าง ๆ มักให้ความรู้เกี่ยวกับธรรมข้อนั้น ๆ ในแง่ต่าง ๆ คือ ลักษณะ รส (กิจหรือหน้าที่) ปัจจุปฏฺฐาน (เครื่องปรากฏหรือผลที่ปรากฏ) และปทฺฐฐาน (เหตุใกล้) ในที่นี้ เมื่อกล่าวถึงปทฺฐฐานของสมาธิแล้ว จึงเห็นควรกล่าวถึงข้อควรทราบเกี่ยวกับสมาธิตามแนวอรรถกถานั้นให้ครบชุด กล่าวคือ ท่านว่า ลักษณะของสมาธิ ได้แก่ความไม่ซ่านส่าย รสของสมาธิ ได้แก่การกำจัดความซ่านส่าย หรือประมวลสหชาตธรรม (องค์ธรรมที่เกิดร่วมกับมัน) เข้าด้วยกัน ปัจจุปฏฺฐานของสมาธิ ได้แก่ความไม่หวั่นไหว ความสงบ หรือญาณคือความรู้ตามเป็นจริง ปทฺฐฐานของสมาธิได้แก่ความสุข²

2) องค์ประกอบร่วมของสมาธิ

ดังได้กล่าวแล้วว่า สมาธิที่แน่นอนสนิทเรียกว่า อัปปนาสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิถึงขั้นนี้ก็เป็นอันเข้าสู่ภาวะที่เรียกว่า ฌาน ในฌานนั้น สมาธิหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เอกัคคตา จะมีองค์ธรรมอื่น ๆ จำนวนหนึ่งเป็นตัวประกอบร่วมอยู่ด้วยเป็นประจำเสมอไป ฌานมีหลายชั้น คือแบ่งเป็น 4 ตามแนวพระสูตรแต่เดิมบ้าง เป็น 5 ตามแนวอภิธรรมบางแห่งบ้าง ยิ่งเป็นฌานชั้นสูงขึ้นไป ก็ยิ่งประณีตขึ้น ยิ่งประณีตขึ้น ก็ยิ่งมีองค์ธรรมที่ประกอบร่วมประจำน้อยลงไปตามลำดับ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นหลายครั้งตามโอกาส องค์ธรรมประกอบร่วมประจำในฌาน รวมทั้งตัวสมาธิ หรือเอกัคคตาด้วยนั้น เรียกกันสั้น ๆ ว่า องค์ฌาน หรือตามบาลีว่า ฌานญฺค มีทั้งหมด 6 อย่างคือ วิตก วิจาร ปีติ สุข อุเบกขา และเอกัคคตา³ มีความหมายสังเขปดังนี้⁴

¹ ขุ.ธ.25/35/65 (ฌานในที่นี้หมายถึงอาร์มณฺณูปนิขฌาน-เพ่งอารมณ์ หรือลักขณฺณูปนิขฌาน-เพ่งไตรลักษณ์ ก็ได้)

² วิสุทธิ.1/105;3/37; นิพฺพ.อ.2/99; ปฏฺฐ.ส.อ.19; สกฺคณฺ.อ.209; ในบาลีแห่งปฏฺฐิสัมภิทามัคค์ แสดงอภิกขะปะ คือความไม่ซ่านส่ายหรือความไม่ฟุ้งซ่านเป็นอรรถคือความหมายของสมาธิและสัมมาสมาธิ (เช่น ขุ.ปฏฺฐ.31/52/31; 70/44; 156/106 ฯลฯ)

³ คัมภีร์อภิธรรมชั้นเดิมเรียกองค์ฌานทั้งหมดรวมกันเป็นตัวฌาน และแสดงองค์ประกอบของฌานเต็มรูปเท่าที่นับได้ในคำบรรยายฌานแต่ละชั้นของพระสูตรคือ

ที่ 1 ฌาน = วิตก วิจาร ปีติ สุข (จิตฺตฺสฺส) เอกัคคตา

ที่ 2 ฌาน = สัมปสาท (ศรัทธา) ปีติ สุข (จิตฺตฺสฺส) เอกัคคตา

ที่ 3 ฌาน = อุเบกขา สติ สัมปชฺญญะ สุข (จิตฺตฺสฺส) เอกัคคตา

ที่ 4 ฌาน = อุเบกขา สติ (จิตฺตฺสฺส) เอกัคคตา (อภิ.วิ.35/656/347; 666/349; 677/351; 685/353)

อนึ่ง อุปจารสมาธิ ก็กำจัดนิวรณ์ 5 ได้แล้ว และมีองค์ร่วมรวมทั้งตัวเป็น 5 เหมือนกัน แต่มีกำลังน้อยกว่า อัปปนาสมาธิ (วิสุทธิ.1/187) อย่างไรก็ตาม บางกรณีอุปจารสมาธิ มีอุเบกขาแทนที่ปีติและสุขก็ได้ และในกรณีเช่นนั้นอุปจารสมาธิจะมีองค์ร่วมรวมทั้งตัวเองด้วยเพียง 4 คือ วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตา (วิสุทธิ.1/106-7)

⁴ ดู วิสุทธิ.1/180-217; วินย.อ.1/157-171; ปฏฺฐ.ส.อ.219-234; สกฺคณฺ.อ.203-9; (สกฺค.41 แสดงองค์ฌานว่ามี 7 โดยเปลี่ยนสุข เป็นโสมนัส และโทมนัส)

1. วิตก แปลว่า ความตริ หมายถึง การจรดหรือปักจิตลงไปในการมณหรือยักจิตใส่อารมณ์ มีในปฐมฌาน
2. วิจารณ์ แปลว่า ความตรอง หมายถึงการเห็น เคล้า หรือเอาจิตผูกพันอยู่กับอารมณ์ มีในปฐมฌาน (มีในทุติยฌาน แบบปัญจกนัยด้วย)

องค์ฌาน 2 ข้อนี้ ต่อเนื่องกัน คือ วิตก เอาจิตจรดไว้กับอารมณ์ วิจารณ์ เอาจิตเคล้าอารมณ์นั้น เปรียบได้กับคนเอาภาชนะสำริดที่สนิมจับไปขัด วิตกเหมือนมือที่จับภาชนะไว้ วิจารณ์ เหมือนมือที่ถือแปรงขัดสีไปมา หรือเปรียบกับช่างปั้นหม้อ วิตกเหมือนมือที่กดไว้ วิจารณ์เหมือนมือที่แต่งไปทั่ว ๆ ข้อสำคัญอย่าเอาวิตกหรือวิตักกะทางธรรมนี้ มาปะปนกับวิตกที่หมายถึงกังวลทุกข์ร้อนในภาษาไทย

3. ปิติ แปลว่า ความอิ่มใจ ต็มค้ำ หรือเอิบอิ่ม หมายถึงเอาเฉพาะปิติชนิดแผ่เอิบอาบซาบซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ที่เรียกว่า ผรณปิติ¹ ปิติมีในฌานที่ 1 และ 2 (ฌานที่ 1, 2 และ 3 ของปัญจกนัย)
4. สุข แปลว่า ความสุข หมายถึงความสำราญ ชื่นฉ่ำ คล่องใจ ปราศจากความบีบคั้นหรือรบกวนใด ๆ มีในฌานที่ 1 ถึงที่ 3 (ในปัญจกนัยถึงที่ 4)

ปิติ กับสุข สำหรับบางคนอาจสับสนแยกยาก จึงควรทราบลักษณะที่ต่างกัน กล่าวคือ ปิติ หมายถึง ความยินดีในการได้อารมณ์ที่ต้องการ ส่วนสุขหมายถึงความยินดีในการเสวยรสอารมณ์ที่ต้องการ ตัวอย่างเช่น คนคนหนึ่งเดินทางมาในทะเลทรายเหนื่อยอ่อน แสนจะร้อนและหิวกระหาย ต่อมาเขาเห็นหมู่บ้านและแอ่งน้ำหรือพบคนอีกคนหนึ่งซึ่งบอกเขาว่ามีหมู่บ้านและแอ่งน้ำอยู่ใกล้ที่นั่น หลังจากนั้นเขาก็ได้ไปถึง เข้าพักผ่อนและดื่มน้ำที่หมู่บ้านและแอ่งน้ำนั้นสมใจ อากาโรจใจเมื่อเห็นหรือได้ยินข่าวหมู่บ้านและแอ่งน้ำนั้น เรียกว่าปิติ อากาโรจใจเมื่อได้เข้าพักที่ไ้ร่มไม้และได้ดื่มน้ำ เรียกว่าสุข

5. อุเบกขา แปลว่า ความวางเฉย หรือความมีใจเป็นกลาง หรือแปลให้เต็มว่า ความวางที่เฉยอยู่ หมายถึง การดูอย่างสงบ หรือดูตามเรื่องที่เกิด ไม่ตกเป็นฝ่ายฝ่าย ในกรณีของฌาน คือไม่ติดข้างแม้แต่ในฌานที่มีความสุขอย่างยอดเยี่ยม และความหมายที่สูงขึ้นไปอีก หมายถึง วางที่ดูเฉยในเมื่ออะไรทุกอย่างเข้าที่ดำเนินไปด้วยดี หรือเสร็จเรียบร้อยแล้ว ไม่ต้องชวนชวายเจ้าก็เจ้าการ โดยเฉพาะในฌานที่ 4 คือบริสุทธิ์หมดจดจากธรรมที่เป็นข้าศึกเรียบร้อยแล้ว จึงไม่ต้องชวนชวายที่จะกำจัดธรรมที่เป็นข้าศึกนั้นอีก จัดเป็นองค์ฌานโดยเฉพาะของฌานที่ 4 (ที่ 5 ของปัญจกนัย)

¹ ท่านว่าปิติ มีทั้งหมด 5 อย่างคือ 1. ขุททกปิติ ปิติเล็กน้อย พอชนชูชันน้ำตาไหล 2. ขณิกปิติ ปิติชั่วขณะ ทำให้รู้สึกแปลบ ๆ เป็นขณะ ๆ จุกฟ้าแลบ 3. โลกกันติกปิติ ปิติเป็นระลอกหรือปิติเป็นพัก ๆ รู้สึกซู่ ๆ ลงมาในกายจุคลื่นซัดผ่น 4. อุพเพกปิติ ปิติโลดลอย เป็นอย่างแรง ให้รู้สึกใจฟู ทำให้แสดงอาการหรือทำอะไรบางอย่างโดยมิได้ตั้งใจเช่น เปล่งอุทาน หรือรู้สึกตัวเบาลอยขึ้นไป 5. ผรณปิติ ปิติซาบซ่าน ให้รู้สึกเย็นซาบซ่านแผ่เอิบอาบ ต็มค้ำไปทั่วตัว (วิสุทธิ.1/182)

ความจริงอุเบกขามีในฉนทุกชั้น แต่ในชั้นต้น ๆ ไม่เด่นชัด ยังถูกรวมที่เป็นข้าศึก เช่น วิตก วิจารณ์ และสุขเวทนา เป็นต้นข่มไว้ เหมือนดวงจันทร์ในเวลากลางวัน ไม่กระจ่าง ไม่แจ่ม เพราะถูกแสงอาทิตย์ข่มไว้ ครั้นถึงฉนที่ 4 ธรรมที่เป็นข้าศึกระงับไปหมด และได้ราตรีคืออุเบกขาเวทนา (คือ อุทกขมสุขเวทนา) สนับสนุน¹ กับวิสุทธิ ผุดผ่อง แจ่มชัด และพาให้ธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบอยู่ด้วย เช่น สติ เป็นต้น พลอยแจ่มชัดบริสุทธิ์ไปด้วย

๘. เอกัคคตา แปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ได้แก่ตัวสมาธินั้นเอง มีในฉนทุกชั้น

ความที่จะต้องย้ำไว้อีกครั้งหนึ่ง มีว่า คำว่าองค์ฉนหมายถึงองค์ธรรมที่ประกอบรวมอยู่เป็นประจำในฉนชั้นนั้น ๆ และเป็นเครื่องกำหนดแยกฉนแต่ละชั้นออกจากกันให้รู้ว่าเป็นฉนชั้นที่เท่าใด เท่านั้น มิใช่หมายความว่าในฉนมีองค์ธรรมทั้งหมดอยู่เพียงเท่านั้น ความจริงองค์ธรรมอื่น ๆ ที่ประกอบรวมอยู่ด้วย ซึ่งเรียกว่าสัมปยุตธรรม แต่เกิดขึ้นประจำบ้าง ไม่ประจำบ้าง และไม่ใช้เป็นตัวกำหนดแบ่งชั้นของฉน ยังมีอีกเป็นอันมาก เช่น สัญญา เจตนา จันทะ วิริยะ สติ มนสิการ เป็นต้น² แม้ในคำบรรยายฉนแต่ละชั้นในพระสูตร ก็ยังระบุงค์ธรรมที่เน้นพิเศษไว้อีก เช่น ในคตติฉน เน้นสติสัมปชัญญะเป็นตัวทำหน้าที่ชัดเจนมากกว่าในฉนสองชั้นต้นซึ่งก็มีสติสัมปชัญญะด้วยเช่นกัน และในจตุตถฉนย่ำว่า สติบริสุทธิ์แจ่มชัดกว่าในฉนก่อน ๆ ทั้งหมด ทั้งนี้เพราะอุเบกขาแจ่มชัดบริสุทธิ์เป็นเหตุหนุน ไม่เฉพาะสติเท่านั้นที่ชัด แม้สัมปยุตธรรมอื่น ๆ ก็ชัดขึ้นด้วยเหมือนกัน³ ความข้อนี้ เป็นเครื่องป้องกันไม่ให้เอาฉนไปสับสนกับภาวะที่จิตลืมหืมนัดความรู้สึกลุกกลืนเลื่อนหายเข้าไปในอะไร ๆ หรือเข้าไปรวมกับอะไร ๆ

อนึ่ง คัมภีร์วิสุทธิมคค์ อ้างคัมภีร์เปฏโกปเทส⁴ว่า องค์ฉน 5 ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ได้อุปปนาสมาธิ และบรรลุฉนที่แรกนั้น เป็นปฏิปักษ์กันกับนิรณ 5 ที่ละได้แล้วด้วย โดยเป็นศัตรูกันเป็นคู่ ๆ คือ วิตกเป็นปฏิปักษ์ของถีนมิทธะ วิจารณ์เป็นปฏิปักษ์ของวิจิกิจฉา ปิติดเป็นปฏิปักษ์ของพยาบาท สุขเป็นปฏิปักษ์ของอุทธัจจกุกกจะ สมาธิหรือเอกัคคตาเป็นปฏิปักษ์ของกามฉันทะ เมื่อธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นก็ย่อมกำจัดนิรณให้หมดไป และเมื่อธรรมเหล่านี้อยู่นิรณก็เข้ามาไม่ได้ แต่ในทางตรงข้าม ถ้านิรณครอบงำใจอยู่ ธรรมเหล่านี้ก็ทำหน้าที่ไม่ได้ อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้พึงดูโพชฌงค์ ซึ่งเป็นหมวดธรรมฝ่ายตรงข้ามกับนิรณโดยตรงตามนัยพุทธพจน์ที่จะกล่าวถึงต่อไปด้วย

¹ ขออย่าให้พึงระวังความสัมพันธ์ระหว่างอุเบกขาที่เป็นองค์ฉน ซึ่งได้แก่ตตมฆัตตตา คือภาวะเป็นกลาง อันเป็นกุศลธรรมอยู่ในหมวดสังขารชั้น ๒ กับอุเบกขาที่เป็นเวทนา คือความรู้สึกละเอียด ๆ ซึ่งเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า อุทกขมสุขเวทนา แปลว่าความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ และเป็นของไม่ดีไม่ชั่ว; ในฉนที่ 4 อุเบกขาที่เป็นองค์ฉน มีอุเบกขาเวทนาประกอบรวมด้วย คือมาทั้งสองอย่าง

² ดู ม.อ. 14/155-161/116-120 (เคยอ้าง)

³ ดู วิสุทธิ. 1/207, 214

⁴ วิสุทธิ. 1/179 (คัมภีร์เปฏโกปเทส ยังไม่พิมพ์เป็นอักษรไทย พึงดูฉบับของอังกฤษและพม่าเป็นต้น)

แหล่งเดิมของ ฉน 4 - 5 และองค์ฉน แบบบอริธรรม ดู อภิ. วิ. 35/710 - 736/356 - 365

3) เครื่องวัดความพร้อม

หลักธรรมที่เป็นเครื่องวัดความพร้อมและบ่งชี้ความก้าวหน้าช้าหรือเร็วของบุคคลในการปฏิบัติธรรม ได้แก่ อินทรีย์ 5 คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา หลักธรรมชุดนี้ใช้สำหรับการปฏิบัติธรรมได้ทั่วไปตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด มิใช่ใช้เฉพาะสำหรับการเจริญสมาธิเท่านั้น

อินทรีย์ แปลว่า สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน คือธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่ง ๆ ในที่นี้ หมายถึง เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรมซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม เช่นความเพียรกำจัดความเกียจคร้าน ทำให้เกิดความพร้อมในการทำงานและปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ ความหมายของอินทรีย์ 5 อย่างนั้น ท่านแสดงไว้พอสรุปได้ดังนี้¹

1. ศรัทธา (เรียกเต็มว่า สัทธินทรีย์) พึงเห็นได้ในโสคาปัตติยัคคะ 4 ว่าโดยสาระก็คือศรัทธาใน ตถาคตโพธิ์ หรือตถาคตโพธิ์สัทธา นั้นเอง กิจหรือหน้าที่ของศรัทธาคือความน้อมใจถึงหรือเด็ดเดี่ยว (อิโมกข์) ความหมายสามัญว่า ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในความจริงความดีของสิ่งที่นับถือหรือปฏิบัติ

2. วิริยะ (เรียกเต็มว่า วิริยินทรีย์) พึงเห็นได้ใน สัมมัมปธาน 4 บางแห่งว่า ความเพียรที่ได้ด้วยปรารภสัมมัมปธาน 4 หรือตัวสัมมัมปธาน 4 นั้นเอง บางทีก็พูดให้สั้นลงว่า ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม และทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อม การมีความแข็งขันบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม หน้าที่ของวิริยะคือการยกจิตไว้ (ปักคหะ) ความหมายสามัญว่า ความเพียรพยายาม มีกำลังใจ ก้าวหน้าไม่ทอดย

3. สติ (เรียกเต็มว่า สตินทรีย์) พึงเห็นได้ใน สติปฏิฐาน 4 บางแห่งว่า สติที่ได้ด้วยปรารภ สติปฏิฐาน 4 หรือตัวสติปฏิฐาน 4 นั้นเอง บางทีให้ความหมายง่ายลงมาว่า การมีสติ การมีสติครองตัว ที่ยวดยิ่ง สามารถระลึกรู้ถึงกิจที่ทำคำที่พูดแล้วแม่นยำได้ หน้าที่ของสติคือการดูแลหรือคอยกำกับ จิต (อุปปฐาน) ความหมายสามัญว่า ความระลึกได้ กำกับใจไว้กับกิจ นึกได้ถึงสิ่งที่พึงทำพึงเกี่ยวข้อง

4. สมาธิ (เรียกเต็มว่า สมาธินทรีย์) พึงเห็นได้ในฌาน 4 บางแห่งว่าหมายถึงตัวฌาน 4 นั้นเอง หรือพูดอย่างง่ายได้แก่ การทำภาวะปล่อยวางให้เป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต หน้าที่ของสมาธิคือการทำจิตไม่ให้ส่าย (อวิกเขปะ) ความหมายสามัญว่า ความมีใจตั้งมั่น แน่วแน่ในกิจ ในสิ่งที่กำหนด

5. ปัญญา (เรียกเต็มว่า ปัญญินทรีย์) พึงเห็นได้ในอริยสัจ 4 คือการรู้อริยสัจ 4 ตามเป็นจริง หรือพูดอย่างง่ายได้แก่ การมีปัญหา ความประกอบด้วยปัญญาที่ยั่งยืนถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ซึ่งเป็นอริยะ ทำลายกิเลสได้ อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ หน้าที่ของปัญญาคือการเห็นความจริง (ทัสสนะ) ความหมายสามัญว่า ความรู้เข้าใจตามเป็นจริง รู้สิ่งที่ทำที่ปฏิบัติ หยั่งรู้หรือรู้เท่าทันสภาวะ

มีพุทธพจน์รับรองคำกล่าวของพระสารีบุตรว่า อินทรีย์ 5 อย่างนี้ส่งผลเป็นปัจจัยต่อกัน กล่าวคือ ศรัทธาทำให้เกิดความเพียร ความเพียรช่วยให้สติมั่นคง เมื่อสติมั่นคงแล้ว กำหนดอารมณ์

¹ ดู ส.ม.19/852-875/259-265; กิจหรือหน้าที่ของอินทรีย์ 5 มิใช่มาในพุทธพจน์โดยตรง แต่ปรากฏในวิสุทธิ.1/164 ซึ่งสรุปมาจากบาลีแห่ง ขุ.ปฎิ.31/32/23; 396/270; 452/332 เป็นต้น

ก็จะได้สมาธิ เมื่อมีสมาธิดีแล้ว ก็จะเกิดความเข้าใจมองเห็นซึ่งถึงโทษของอวิชชาตัณหาที่เป็นเหตุแห่งสังสารวัฏ มองเห็นคุณค่าของนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะปราศจากความมืดแห่งอวิชชาและความทรมานทรมายแห่งตัณหา สงบประณีตดีเยี่ยม ครั้นเมื่อรู้ชัดเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยตนเองแล้ว ก็จะเกิดมีศรัทธาที่เป็นศรัทธาอย่างยิ่งหรือยิ่งกว่าศรัทธา หมุนเวียนกลับเป็นสัทธินทรีย์อีก ดังพุทธพจน์ตอนสุดท้ายว่า

“คุณรสารีบุตร อริยสาวกนั้นแล เพียรพยายามอย่างนี้ ครั้นเพียรพยายามแล้วก็ระลึกรู้ว่า ครั้นระลึกแล้วก็ตั้งจิตมั่นอย่างนี้ ครั้นตั้งจิตมั่นแล้วก็รู้ชัดอย่างนี้ ครั้นรู้ชัดแล้วก็เชื่ออย่างนี้ว่า: ธรรมทั้งหลายที่แต่ก่อนนี้เราเพียงแต่ใคยในไค้ฟังเท่านั้น ย่อมเป็นดังนี้แล กังเราสัมผัสอยู่ทั่วๆ และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญาอยู่ในบัดนี้”¹

ในพุทธพจน์แสดงปฏิปทา 4 ว่าด้วยแนวการปฏิบัติธรรมของบุคคลที่แตกต่างกันไปเป็น 4 ประเภท คือ บางพวกปฏิบัติลำบากทั้งรู้ได้ช้า บางพวกปฏิบัติลำบากแต่รู้ได้เร็ว บางพวกปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า บางพวกปฏิบัติสะดวกทั้งรู้ได้เร็ว พระพุทธองค์ทรงชี้แจงว่าตัวการที่กำหนดให้รู้ช้าหรือรู้เร็วก็คืออินทรีย์ 5 กล่าวคือ ถ้าอินทรีย์ 5 อ่อนไปก็รู้ช้า ถ้าอินทรีย์ 5 แก่ล้าก็รู้ได้เร็ว² แม้แต่การที่พระอนาคามีแตกต่างกันออกไปเป็นประเภทต่าง ๆ ก็เพราะอินทรีย์ 5 เป็นตัวกำหนดด้วย³ หรือกว้างออกไปอีก ตามปกติ ความพร่งพร้อมและความหย่อนแห่งอินทรีย์ 5 นี้แล เป็นเครื่องวัดความสำเร็จ เป็นอริยบุคคลชั้นต่าง ๆ ทั้งหมด กล่าวคือ เพราะอินทรีย์ 5 เต็มบริบูรณ์ก็เป็นพระอรหันต์ อินทรีย์ 5 อ่อนกว่านั้นก็เป็นพระอนาคามี อ่อนกว่านั้นก็เป็นพระสกทาคามี อ่อนกว่านั้นก็เป็นพระโสดาบันประเภทธัมมานุสारी อ่อนกว่านั้นอีกก็เป็นพระโสดาบันประเภทสัทธานุสारी ดังนั้นเป็นต้น ตลอดจนว่าถ้าไม่มีอินทรีย์ 5 เสียเลยโดยประการทั้งปวง ก็จัดเป็นพวกปุณณคนภายนอก มีคำสรุปว่า ความแตกต่างแห่งอินทรีย์ทำให้มีความแตกต่างแห่งผล ความแตกต่างแห่งผลทำให้มีความแตกต่างแห่งบุคคล หรือว่าอินทรีย์ต่างกันทำให้ผลต่างกัน ผลต่างกันทำให้บุคคลต่างกัน⁴

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ แสดงอภิสสธรรมฝ่ายตรงข้ามที่อินทรีย์ 5 จะกำจัดเป็นคู่ๆ จะยกมากล่าวไว้พร้อมทั้งหน้าที่หรือกิจของอินทรีย์เหล่านั้น ซึ่งได้กล่าวไว้แล้ว อีกครั้งหนึ่ง⁵

1. ศรัทธา เป็นใหญ่ในหน้าที่โน้มใจตั้งหรือมุ่งไปเด็ดเดี่ยว กำจัดอกุศลคือความไม่เชื่อถือ
2. วิริยะ เป็นใหญ่ในหน้าที่ประคองหรือคอยยกจิตไว้ กำจัดอกุศลคือความเกียจคร้าน
3. สติ เป็นใหญ่ในหน้าที่คอยคุ้มหรือดูแลจิต กำจัดอกุศลคือความประมาท

¹ ส.ม.19/1010-1022/297-300

² ดู อ.จ.ต.ก.ก.21/161-3/200-4

³ อ.จ.ต.ก.ก.21/169/209

⁴ ดู ส.ม.19/876-900/265-271; ดู ข.ป.ก.31/488-499/373-387 ด้วย เกี่ยวกับวิโมกขมูข และการที่อินทรีย์เป็นเครื่องกำหนดประเภทของอริยบุคคล

⁵ ดู ข.ป.ก.31/425/302; 452/332

4. สมานี เป็นใหญ่ในหน้าที่ทำจิตไม่ให้ชานสาย กำจัดอกุศลคืออุทธัจจะ
5. ปัญญา เป็นใหญ่ในหน้าที่ดูเห็นตามสภาวะ กำจัดอกุศลคืออวิชชา

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงความสำคัญของการปรับอินทรีย์ทั้งหลายให้เสมอกัน โดยย่ำว่าถ้าอินทรีย์อย่างหนึ่งอย่างใดแรงกล้าเกินไป และอินทรีย์อื่นอ่อนอยู่ อินทรีย์อื่นเหล่านั้นก็จะเสียความสามารถในการทำหน้าที่ของตน เช่น ถ้าศรัทธาแรงไป วิริยะก็ทำหน้าที่ยากจิตไม่ได้ สติก็ไม่สามารถดูแลจิต สมานีก็ไม่สามารถทำจิตให้แน่ว ปัญญาก็ไม่สามารถเห็นตามเป็นจริง ต้องลดศรัทธาเสีย ด้วยการใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะแห่งธรรม หรือมนสิการในทางที่ไม่เป็นการเพิ่มกำลังให้แก่ศรัทธา ตามหลักทั่วไปท่านให้ปรับอินทรีย์เสมอกันเป็นคู่ ๆ คือให้ศรัทธาสมหรือเสมอกับปัญญา และให้สมานีสมหรือเสมอกับวิริยะ ถ้าศรัทธากล้า ปัญญาอ่อน ก็อาจเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่น่าเลื่อมใส ถ้าปัญญากล้าศรัทธาอ่อน ก็จะเอียงไปข้างอคติเป็นคนแก่ไขไม่ได้เหมือนโรคเกิดจากยาเสียเอง ถ้าสมานีกล้าวิริยะอ่อน โสสังขะคือความเกียจคร้านก็เข้าครอบงำ เพราะสมานีเข้าพวกกันได้กับโสสังขะ แต่ถ้าวิริยะแรง สมานีอ่อนก็เกิดความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ เพราะวิริยะเข้าพวกกันได้กับอุทธัจจะ เมื่ออินทรีย์ 2 คู่นี้เสมอกันดี การปฏิบัติธรรมก็เดินหน้าได้ผลดี หลักนี้ท่านให้นำมาใช้ในการเจริญสมานีด้วย อย่างไรก็ตาม ท่านว่าถ้าเจริญแต่สมานีอย่างเดียว ล้วนคือบำเพ็ญสมณะ ถึงศรัทธาจะแรงกล้า ก็ได้ผลเกิดอุปปาสมานีได้ หรือสมานีแก่กล้า ก็เหมาะแก่การเจริญสมานีอยู่ดี ตรงข้ามกับในการเจริญวิปัสสนาถึงปัญญาจะแรงไปก็ไม่เป็นไร เพราะกลับจะเกิดความรู้แจ้งดีด้วยซ้ำ นี่เป็นกรณีพิเศษ แต่ถ้าปฏิบัติตามหลักทั่วไปคือให้อินทรีย์ 2 คู่เท่าเสมอกัน ก็ได้ผลดี เช่น ให้เกิดอุปปาสมานีได้อยู่แน่นอน ส่วนสติเป็นข้อยกเว้น ท่านว่ายิ่งสติมีกำลังก็ยิ่งดี มีแต่จะช่วยองค์ธรรมข้ออื่น ๆ ได้ดียิ่งขึ้น ช่วยรักษากจิตไม่ให้ตกไปทั้งข้างอุทธัจจะและข้างโสสังขะ การยกจิตข่มจิตต้องอาศัยสติทั้งนั้น ทั้งนี้ท่านอ้างพุทธพจน์ที่ว่า สติมีประโยชน์ต้องใช้ทุกที่ทุกกรณี¹ และสติเป็นที่พึงที่อาศัยของใจ²

เมื่ออินทรีย์บางอย่างแรงไป บางอย่างอ่อนไป ตามปกติต้องแก้ด้วยการเจริญโพชฌงค์ ข้อที่ตรงเรื่องกัน เช่น วิริยะแรงไป แก้ให้ลดลงด้วยการเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นต้น ดังจะกล่าวถึงในตอนว่าด้วยโพชฌงค์ข้างหน้า³

ตามหลักทั่วไปที่กล่าวแล้วนั้น บุคคลต้องฝึกอบรมอินทรีย์ครบทั้งห้า จึงจะปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีกรณียกเว้น ซึ่งไม่ฝึกอบรมอินทรีย์ครบทั้งหมด จะฝึกอบรมเฉพาะอินทรีย์ที่จำเป็นหรือจำเป็นที่สุด กรณีเช่นนี้เป็นไปได้ ดังมีพุทธพจน์ยืนยันอยู่ เฉพาะอย่างยิ่งในการปฏิบัติเพื่อ

¹ พุทธพจน์นี้อยู่ในตอนว่าด้วยโพชฌงค์, ส.ม.19/572/158

² ส.ม.19/969/289

³ เรื่องการปรับอินทรีย์ให้เสมอกันนี้จับความมาจาก วิสุทธิ.1/164-5; เข้าใจว่าความคิดในการวางหลักนี้ ท่านคงตั้งเค้าจากพุทธพจน์ว่าให้ตระหนักชัดถึงความสมเสมอกันแห่งอินทรีย์ที่ วินย.5/2/7; อัง.จก.22/326/320.

หยั่งรู้สัจธรรมอันเป็นจุดหมายสูงสุด การฝึกอบรมอินทรีย์เพียง 4 อย่างเป็นไปได้ และในกรณีนั้น ศรัทธาเป็นอินทรีย์ที่อาจเว้นเสีย ไม่ฝึกอบรมขึ้นมาอีกก็ได้

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วซึ่งอินทรีย์ 4 อย่าง ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว ย่อมพยากรณ์ อรรถกถาผลได้....อินทรีย์ 4 อย่างไหน? ไก่แก่ วิริยอินทรีย์ สกีนินทรีย์ สมานินทรีย์ และปัญญินทรีย์”¹

อินทรีย์ข้อต่อไปที่อาจขาดได้ในการฝึกอบรมคือ วิริยะ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์ 3 อย่าง ภิกษุชื่อปิณโฑลภารทวาช ไก่ พยากรณ์อรรถกถาผลแล้ว....อินทรีย์ 3 อย่างไหน? ไก่แก่ สกีนินทรีย์ สมานินทรีย์ และปัญญินทรีย์”²

ถ้าจำเป็นต้องลดลงอีก ข้อที่ลดหายไปไม่ต้องอบรมคือ สติ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์ 2 อย่าง ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้วย่อมพยากรณ์ อรรถกถาผลได้....อินทรีย์ 2 อย่างไหน? ไก่แก่ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ, อริยปัญญาของภิกษุนั้นนั่นแหละ และเป็นปัญญินทรีย์ของเธอ อริยวิมุตติของภิกษุนั้นนั่นแหละ เป็นสมานินทรีย์ของเธอ”³

ข้อสุดท้าย อินทรีย์ที่จำเป็นที่สุด ซึ่งไม่อาจเว้นการฝึกอบรมได้เลย และแม้มีอย่างเดียว แต่ถ้ามี คุณภาพพอ ก็ให้บรรลุผลที่หมายของพุทธศาสนาได้ อินทรีย์นี้คือ ปัญญา

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ซึ่งอินทรีย์หนึ่งเดียว ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้วย่อมพยากรณ์ อรรถกถาผลได้....อินทรีย์หนึ่งเดียวอย่างไหน? ไก่แก่ ปัญญินทรีย์”⁴

ที่ว่าฝึกอบรมเฉพาะอินทรีย์ที่จำเป็นเพียง 4 หรือ 3 หรือ 2 หรือ 1 นี้ มิได้หมายความว่าไม่ต้องมี อินทรีย์ที่ไม่มีชื่ออยู่ด้วยเสียเลยทีเดียว ความจริงก็ยังต้องใช้อินทรีย์ครบทั้งหมด แต่อินทรีย์เหล่านั้นเป็น เพียงตัวแอบอิง พลอยเกิดตามเจริญตามอินทรีย์ตัวอื่นที่จำเป็น และมีอยู่พอเท่าที่จะต้องใช้ประโยชน์ ไม่ต้องตั้งใจฝึกอบรมให้เด่นขึ้นมา ดังตัวอย่างพุทธพจน์ตรัสถึงปัญญาว่า

“สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธาอันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้ วิริยะ....สติ...สมาธิ อันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้”⁵

กรณียกเว้นเช่นนี้ ย่อมสมควรเป็นเรื่องเฉพาะบุคคลที่มีความสามารถพิเศษบางคน สำหรับคนทั่วไปย่อมสมควรปฏิบัติตามหลักทั่วไปข้างต้น

มีพุทธพจน์แสดงความสำคัญของปัญญินทรีย์ ซึ่งควรยกมาอ้างไว้อีกเป็นตัวอย่าง เพื่อย้ำฐานะของ ปัญญาในพุทธศาสนา หรือให้เห็นท่าทีของพุทธศาสนาต่อปัญญา

“ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่วิจ্ঞานเหล่าหนึ่งเหล่าใดก็ตามบรรพชา มีพญาสีหนมฤคราช ชาวโลกกล่าวว่า เป็น ยอกแห่งสัตว์เหล่านั้น โดยความแข็งแรง โดยความรวดเร็ว โดยความกล้าหาญ ฉันทะ โภธิปักขิยธรรม (ธรรมที่เข้าข้างหรือช่วยอุดหนุนการตรัสรู้) เหล่าหนึ่งเหล่าใดบรรพชา มีปัญญินทรีย์ก็เรียกว่าเป็นยอกของธรรม

¹ ส.ม.19/996-8/295

³ ส.ม.19/991-5/294

² ส.ม.19/1003-9/296-7

⁴⁻⁵ ส.ม.19/987-9/293

เหล่านั้น ในข้อที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ (โพระ) ฉะนั้น”¹

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนภูฏาการ (เรือนชั้นมียอก) เมื่อเขายังมิไถ่ยกยอกขึ้นเพียงโค กลอนเรือนก็ยังไม่ตั้งไค้ที่ ยังไม่มันลงไค้เพียงนั้น เมื่อโคเขายกยอกขึ้นแล้ว เมื่อนั้น กลอนเรือนจึงจะตั้งไค้ที่ จึงจะมันลงไค้ ฉะนั้น อริยญาณยังไม่เกิดขึ้นแก่อริยสาวกเพียงโค อินทรีย์ 4 ก็ยังไม่ตั้งไค้ที่ ยังไม่มันลงไค้เพียงนั้น เมื่อโคอริยญาณเกิดขึ้นแล้วแก่อริยสาวก เมื่อนั้น อินทรีย์ 4 จึงจะตั้งไค้ที่ จึงจะมันลงไค้ ฉะนั้นเหมือนกัน; อินทรีย์ 4 ไหน? ไค้แก่ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สกิทินทรีย์ และสมาธินทรีย์; สำหรับอริยสาวกผู้มีปัญญาศรัทธา...วิริยะ...สติ...สมาธิ ซึ่งเป็นของกล้อยคามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวไค้ที่”²

4) สนามปฏิบัติทางปัญญา

คำว่าสนามปฏิบัติทางปัญญาในที่นี้ หมายถึงหลักธรรมชุดที่เรียกว่า **โพชฌงค์** โพชฌงค์เป็นทั้งธรรมเกื้อหนุนในการเจริญสมาธิ และเป็นที่ใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ที่สูงขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือ วิชาและวิมุตติ โพชฌงค์มี 7 ข้อคือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสทธิ (ความผ่อนคลายสงบเย็นกายเย็นใจ) สมาธิ และอุเบกขา

มีพุทธพจน์จำกัดความหมายของโพชฌงค์ไว้สั้น ๆ ว่า “เพราะเป็นไปเพื่อโพระ(ความตรัสรู้) ฉะนั้นจึงเรียกว่า โพชฌงค์”³ ส่วนพระอรรถกถาจารย์วินิจฉัยตามรูปศัพท์และแปลว่าองค์คุณของผู้ตรัสรู้หรือผู้จะตรัสรู้บ้าง องค์ประกอบของการตรัสรู้บ้าง⁴

ว่าโดยหลักการ โพชฌงค์ เป็นธรรมฝ่ายตรงข้ามกับนิวรณ์ 5 จะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องโพชฌงค์ไว้ควบคู่ไปด้วยกันกับนิวรณ์เป็นส่วนมาก โดยฐานทำหน้าที่ตรงข้ามกัน⁵ แม้คำบรรยายคุณลักษณะต่าง ๆ ของโพชฌงค์ ก็เป็นข้อความตรงข้ามกับคำบรรยายลักษณะของนิวรณ์นั่นเอง ดังเช่น

“ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ 7 ประการเหล่านี้ ไม่เป็นเครื่องปิดกั้น ไม่เป็นนิวรณ์ ไม่เป็นอุปกิเลสแห่งจิตเมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งผลคือวิชาและวิมุตติ”⁶

“ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ 7 ประการเหล่านี้ เป็นธรรมทำให้มีจักขุ ทำให้มีญาณ ส่งเสริมความเจริญแห่งปัญญา ไม่เป็นข้างความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน”⁷

¹ ส.ม.19/1024/301 (โพธิปักขิยธรรมในที่นี้หมายถึงอินทรีย์ 5); ยังมีข้ออุปมาอื่น ๆ อีกทำนองนี้หลายอย่าง เช่น เปรียบเหมือนรอยเท้าช้างเป็นยอดของรอยเท้าสัตว์บก, เหมือนจันทร์แดง เป็นยอดของไม้แก่นหอม, เหมือนต้นหว้า, ต้นปาริฉัตต, ต้นแคฝอย, ต้นโกฏฐิมพลิ ดู ส.ม.19/1038-1043/305-6; 1070-1081/313-5; คัมภีร์รุ่นหลังแห่งหนึ่งกล่าวความสำคัญของปัญญาไว้อย่างไพเราะว่า “แท้จริงในบรรดาธรรมทั้งหลายที่ช่วยให้บรรลุนิพพาน ปัญญาดีและประเสริฐสุด ธรรมที่เลื่อย่อมเป็นบริวารของปัญญานั้น” (ม.ค.ล.1/152)

² ส.ม.19/1028-9/302

³ ส.ม.19/390/104; 435/120

⁴ ดู วิสุทธ.3/329; ส.อ.3/220

⁵ ดู ส.ม.19/463-640/129-178; อภิ.วิ.35/449-451/266-271

⁶ ส.ม.19/478/131; ที่ 19/500/136 เปลี่ยนเฉพาะคำว่า “ไม่เป็นอุปกิเลสแห่งจิต” เป็น “ไม่ขึ้นกดทับจิต”

⁷ ส.ม.19/502/137.

ความที่เคยกล่าวมาข้างต้น แสดงชัดอยู่แล้วว่า นิเวศน์เป็นสิ่งที่ทำลายคุณภาพจิต หรือทำให้จิตเสียคุณภาพ ลักษณะนี้เราจะใช้เป็นเครื่องวัดความเสื่อมเสียสุขภาพจิตได้ด้วย ส่วนโพชฌงค์ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามก็เป็นธรรมที่ส่งเสริมคุณภาพจิต และช่วยให้มีสุขภาพจิตดี เป็นเครื่องบำรุงและวัดสุขภาพจิต

โพชฌงค์ 7 นั้น มีความหมายรายข้อดังนี้

1. สติ ความระลึกได้ หมายถึง ความสามารถทวนระลึกนึกถึง หรือกุมจิตไว้กับสิ่งที่จะพึงเกี่ยวข้องหรือต้องใช้ต้องทำในเวลานั้น ในโพชฌงค์นี้ สติมีความหมายคลุมตั้งแต่การมีสติกำกับตัว ใจอยู่กับสิ่งที่กำลังกำหนดพิจารณาเฉพาะหน้า¹ จนถึงการทวนระลึกรวบรวมเอาธรรมที่ได้สดับเล่าเรียนแล้วหรือสิ่งที่จะพึงเกี่ยวข้องต้องใช้ต้องทำ มานำเสนอต่อปัญญาที่ตรวจตรองพิจารณา²

2. ธรรมวิจย ความเพียรธรรม หมายถึง การใช้ปัญญาสอบสวนพิจารณาสิ่งที่สติกำหนดไว้หรือธรรมที่สติระลึกรวมมานำเสนอนั้น ตามสภาวะ เช่น ไตรตรองให้เข้าใจความหมาย จับสาระของสิ่งที่พิจารณานั้นได้ ตรวจตราเลือกเพื้เอาธรรมหรือสิ่งที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ หรือสิ่งที่ใช้ได้เหมาะสมที่สุด ในกรณีนั้น ๆ หรือมองเห็นอาการที่สิ่งที่พิจารณานั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เข้าใจตามสภาวะที่เป็นไตรลักษณ์ ตลอดจนปัญญาที่มองเห็นอริยสัจ³

3. วิริยะ ความเพียร หมายถึงความแก่งกล้า เข้มแข็ง กระตือรือร้นในธรรมหรือสิ่งที่ปัญญาเพื้ได้ อาจหาญในความดี มีกำลังใจ สู้กิจ บากบั่น รุดไปข้างหน้า ยกจิตไว้ได้ ไม่ให้หลุด ถดถอยหรือท้อแท้

4. ปิติ ความอิ่มใจ หมายถึงความเอิบอิ่ม ปลายปลื้ม ปรีดิ์เปรม ตี๋มด้า ซาบซึ้ง แ่มชื่น ซาบซ่าน พูใจ

5. ปัสสัทธิ ความสงบกายใจ หมายถึงความผ่อนคลายกายใจ สงบระจิบ เรียบเย็น ไม่เครียด ไม่กระสับกระส่าย เบาสบาย

6. สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น หมายถึงความมีอารมณ์หนึ่งเดียว จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ทรงตัว สม่่าเสมอ เดินเรียบ อยู่กับกิจ ไม่วอกแวก ไม่ส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน

7. อุเบกขา ความวางทีเณยดู หมายถึงความมีใจเป็นกลาง สามารถวางทีเณยเรียบ นิ่งดูไป ในเมื่อจิตแน่วแน่อยู่กับงานแล้ว และสิ่งต่าง ๆ ดำเนินไปด้วยดีตามแนวทางที่จัดวางไว้หรือที่มันควรจะเป็น ไม่สอดแ่ ไม่แทรกแซง

ทั้งนิเวศน์และโพชฌงค์ ต่างก็แบ่งย่อยออกเป็นข้อละ 2 ข้อย่อย รวมเป็นนิเวศน์ 10 โพชฌงค์ 14 คือ⁴

¹ได้แก่สติในการเจริญสติปัฏฐานทั่ว ๆ ไป ดู ม.อ.14/290/198; ส.ม.19/1387/420

²ส.ม.19/374/99

³ม.อ.3/552 และ ส.อ.3/385 ให้ความหมายอย่างหนึ่งซึ่งกว้างมากกว่า ธรรมวิจย ได้แก่ ญาณ คือความหยั่งรู้หยั่งเห็น ที่ประกอบรวมอยู่กับสตินั้น

⁴ส.ม.19/552-567/153-5

ก. นิวรรณ์ 5 ย่อยเป็น 10 ได้แก่

1. = 1. กามฉันท์ภายใน (ปรารภขันธ์ของตน)	2. กามฉันท์ภายนอก (ปรารภขันธ์ผู้อื่น)
2. = 3. พยาบาทภายใน	4. พยาบาทภายนอก
3. = 5. ถีนะ	6. มितระ
4. = 7. อุทธัจจะ	8. กุกกัจจะ
5. = 9. วิจิกจนาในธรรมทั้งหลายภายใน	10. วิจิกจนาในธรรมทั้งหลายภายนอก

ข. โพชฌงค์ 7 ย่อยเป็น 14 ได้แก่

1. = 1. สติในธรรมทั้งหลายภายใน	2. สติในธรรมทั้งหลายภายนอก
2. = 3. วิจัยในธรรมทั้งหลายภายใน	4. วิจัยในธรรมทั้งหลายภายนอก
3. = 5. วิริยะทางกาย	6. วิริยะทางใจ
4. = 7. ปีติมีวิตกมีวิจารณ์	8. ปีติไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์
5. = 9. กายปัสนัตถิ	10. จิตตปัสนัตถิ
6. = 11. สมานิมิตตมีวิจารณ์	12. สมานิมิตตไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์
7. = 13. อุเบกขาในธรรมทั้งหลายภายใน	14. อุเบกขาในธรรมทั้งหลายภายนอก

ท่านกล่าวถึงอาหารและอนาหารของนิวรรณ์และโพชฌงค์ อาหารคือเครื่องหล่อเลี้ยงกระตุ้นเสริม ซึ่งทำให้นิวรรณ์และโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญไพบูลย์ อนาหารได้แก่สิ่งที่ไม่หล่อเลี้ยง ไม่กระตุ้นเสริม อาหารของนิวรรณ์ได้แก่ อโยนิโสมนสิการ อนาหารได้แก่ โยนิโสมนสิการ ส่วนอาหารของโพชฌงค์ได้แก่โยนิโสมนสิการ อนาหารได้แก่การขาดมนสิการ¹

ก. อาหารและอนาหารของนิวรรณ์ 5 มีดังนี้

1. กามฉันท์ มีอาหารคือ อโยนิโสมนสิการในสุกนิมิต²
อนาหารคือ โยนิโสมนสิการในอสุกนิมิต
2. พยาบาท มีอาหารคือ อโยนิโสมนสิการในปฏิณนิมิต³
อนาหารคือ โยนิโสมนสิการในเจโตวิมุตติ⁴
3. ถีนมิตระ มีอาหารคือ อโยนิโสมนสิการในความเบื่อ ซึมเซา เมอาอาหาร ใจหดหู่
อนาหารคือ โยนิโสมนสิการในความริเริ่ม ก้าวหน้า บากบั่น

¹ ดู ส.ม.19/522-546/143-150

² สุกนิมิต = สิ่งที่เกิดหมายเอาว่าสวยงาม คือพบเห็นได้ยินดีแล้ว ใจจับเค้ารูปลักษณะที่ชอบ กำหนดหมายหรือคิดวาดเป็นภาพที่สวยงามเอาไว้ในใจ

³ ปฏิณนิมิต = สิ่งที่เกิดหมายเอาว่าเป็นการกระทบกระทั่งขัดใจ คือ พบเห็นได้ยินดีแล้ว ใจจับเค้ารูปลักษณะที่ไม่ชอบ กำหนดหมายหรือคิดวาดเป็นภาพที่มุ่งกระทบกระทั่งตน

⁴ เจโตวิมุตติ = สิ่งที่ปลดปล่อยจิต ทำให้จิตโปร่งโล่งพ้นจากภาวะบีบคั้น ตามปกติในกรณีของพยาบาท ได้แก่ เมตตา แต่จะใช้อุปมัญญาอื่น ๆ ก็ได้

4. อุทัจจกุกุจะ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในภาวะหรือเรื่องที่ใจไม่สงบ
อนาหารคือ โยนิโสมนสิการในภาวะเรื่องราวที่ใจสงบ

5. วิจิกจจา มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมคือเรื่องราวซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งวิจิกจจา
อนาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมที่เป็นกุศลอกุศลมีโทษไม่มีโทษเป็นต้น

ข. อาหารและอนาหารของโพชฌงค์ 7 มีดังนี้

1. สติ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ
2. ธรรมวิจย มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมที่เป็นกุศลอกุศล มีโทษไม่มีโทษ ฯลฯ
3. วิริยะ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในความริเริ่ม ความก้าวหน้า บากบั่น
4. ปีติ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปีติ
5. ปัสสัทธิ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ
6. สมာธิ มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในสมาธินิมิต ในสิ่งที่ไม่ทำให้ใจพราสับสน
7. อุเบกขา มีอาหารคือ โยนิโสมนสิการในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา

อนาหารของโพชฌงค์ ก็คือการขาดมนสิการในสิ่งที่จะทำให้เกิดโพชฌงค์ข้อนั้น ๆ

ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ ก็คือธรรมที่เป็นอารมณ์ของสติ อรรถกถาแห่งหนึ่งว่า ได้แก่ โพธิปักขิย-
ธรรม 37 ประการ และโลกุตระธรรม 9¹ แต่ถ้ามองอย่างกว้าง ๆ ก็คือ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน 4
นั่นเอง คัมภีร์วิสุทธิมรรคและสัมโมหวิโนทนี² แสดงธรรมที่ช่วยให้เกิดสติอีก 4 อย่างคือ สติสัมปชัญญะ
การหลีกเลี่ยงคนสติเลอะเลือน คบหาคนที่มีสติกำกับตัวดี และทำใจให้โน้มไปในสติสัมโพชฌงค์

ธรรมที่ช่วยให้เกิดธรรมวิจย ท่านแสดงไว้อีก 7 อย่างคือ ความเป็นนักไต่ถามสอบสวน การทำสิ่ง
ต่าง ๆ ให้หมดจดตลอด³ การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน การหลีกเลี่ยงคนปัญญาทึบ การเสวนาคนมีปัญญา
การพิจารณาเรื่องที่ต้องใช้ปริชาลิคซึ่ง ความโน้มจิตไปในการวิจยธรรม

ธรรมที่ช่วยให้เกิดวิริยะ ท่านแสดงไว้ 11 อย่างคือ การพิจารณาเห็นภัยต่าง ๆ เช่นภัยอบาย
เป็นต้น (คอยปลุกใจว่าถ้าไม่พยายาม จะประสบอันตรายอย่างนั้นอย่างนี้) การมองเห็นอนิสงส์ว่าเพียร
พยายามไปแล้วจะได้ประสบผลวิเศษที่เป็นโลกียะและโลกุตระอย่างนั้น ๆ การพิจารณาวิธีแห่งการปฏิบัติ
ว่าเป็นทางดำเนินของบุคคลยิ่งใหญ่อย่างพระพุทธเจ้าและมหาสาวกเป็นต้น เมื่อเราจะดำเนินทางนั้น
มิวเกียจร้านอยู่ไปไม่สำเร็จแน่ ความเคารพในอาหารบิณฑบาตว่าเราจะทำให้เกิดผลมากแก่ทายกทั้ง
หลาย การพิจารณาความยิ่งใหญ่ของพระศาสดาว่าพระองค์สรรเสริฐความเพียร เราควรบูชาอุปการะ
ของพระองค์ด้วยปฏิบัติบูชา การพิจารณาภาวะที่ตนควรทำตัวให้สมกับการที่จะได้รับมรดกคือสัทธรรม

¹ ส.อ.3/223

² ต่อจากนี้ นื้อเอาความจากวิสุทธิ.1/168-171 และ วิภท.อ.360-374

³ ทำสิ่งต่าง ๆ ให้ตลอด หรือให้หมดจดตลอดเลย เช่น ผม ขน เล็บ ตัดให้เรียบร้อย ร่างกายอาบน้ำให้สะอาด ผ้านุ่งห่มซักให้สะอาดไม่เหม็นสาบเปรอะเปื้อน ที่อยู่ไม่ให้รกรุงรัง เป็นต้น

อันยิ่งใหญ่ การบรรเทาถิ่นมีพระด้วยวิธีต่าง ๆ เช่นเปลี่ยนอิริยาบถ และทำอาโลกสัญญาเป็นต้น หลีกเว้นคนเกียจคร้าน คบหาคนขยัน พิจารณาสัมมปปธาน และทำใจให้น้อมไปในวิริยะ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดปิติ ท่านแสดงไว้อีก 11 อย่างคือ ระลึกถึงพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ ระลึกถึงศีล ศีลคือความประพฤติงามของตน การบริจาคหรือเสียสละที่ตนได้ทำ ระลึกถึงเทวดาและเทวธรรม ระลึกถึงภาวะสงบคือนิพพาน หลีกเว้นคนมัวชั่วหมองเศร้า เสวนาคณแจ่มใส พิจารณาพระสูตรที่ชวนเลื่อมใส และทำใจให้น้อมไปในปิติ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดปัสสัทธิ ท่านแสดงไว้อีก 7 อย่างคือ เสพโภชนะอันประณีต เสพบรรยาการที่สุขสบาย เสพอิริยาบถที่สุขสบาย ประกอบความเพียรพอปานกลาง หลีกเว้นคนลักษณะเครี้ยดกระสับกระส่าย เสวนาคณลักษณะผ่อนคลายสงบ ทำใจให้น้อมไปในปัสสัทธิ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดสมาธิ ท่านแสดงไว้อีก 11 อย่างคือ ทำสิ่งต่าง ๆ ให้หมดจดตลอด ฉลาดในนิมิต ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน ช่มจิตในเวลาที่ต้องการ ชกจิตในเวลาที่ไม่ควรชก เมื่อใจไม่สุขสดชื่นก็ทำให้สว่างด้วยศรัทธาและสังเวช¹ เมื่อจิตดำเนินไปถูกต้องดีแล้ว ก็วางที่เฉยคอยดู (อุเบกขา) หลีกเว้นคนใจไม่เป็นสมาธิ เสวนาคณมีใจเป็นสมาธิ พิจารณาฌานวิโมกข์ ทำใจให้น้อมไปในสมาธิ

ธรรมที่ช่วยให้เกิดอุเบกขา ท่านแสดงไว้อีก 5 อย่างคือ วางใจเป็นกลางในสัตว์ (ทั้งพระทั้งชาวบ้าน) วางใจเป็นกลางในสังขาร (ทั้งอวัยวะในตัวและข้าวของ) หลีกเว้นบุคคลที่ห้วงหวงสัตว์และสังขาร คบหาคนที่มิใช่เป็นกลางในสัตว์และสังขาร ทำใจให้น้อมไปในอุเบกขา

โพชฌงค์ 7 ข้อนั้น ส่งผลต่อเนื่องดังตัวอย่างการปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้² สรุปเป็นแนวความได้ว่า ภิกษุได้เล่าเรียนสดับธรรมหรือคำสอนของท่านผู้รู้ผู้ทรงคุณแล้ว ปลีกกาย ปลีกใจ ได้โอกาสเหมาะ

1. ยกเอาธรรมที่ได้สัคับหรือสิ่งที่ได้เล่าเรียนนั้น ขึ้นมานึกทบทวน หวนระลึก จับเอามานึกคิด เป็นอันไค้เจริญสติสัมโพชฌงค์

2. เมื่อมีสติระลึกนึกคิดอยู่อย่างนั้น ก็ใช้ปัญญาเลือกเฟ้น ไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณาไปค้วย เป็นอันไค้เจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

3. เมื่อใช้ปัญญาเลือกเฟ้น ไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา ก็เป็นอันไค้ใช้ความเพียร ยิ่งเลือกเฟ้นเห็นความ เข้าใจ ไค้สาระสืบหน้าไป ก็ยังมีกำลังใจ กระตือรือร้นแข็งขัน เพียรพยายาม ไม่ย่อมนอน เป็นอันไค้เจริญวิริยสัมโพชฌงค์

4. พร้อมกับที่ระคมความเพียร เอาจริงเอาจัง มีกำลังใจเข้มแข็งรูกหน้า ก็เกิดปิติที่เป็นนิรามิส เป็นอันไค้เจริญปิตีสัมโพชฌงค์

¹ คำว่าสังเวช ไม่พึงเข้าใจว่าสลดทู่ๆ แต่หมายถึงอาการกลับได้คิด หรือเกิดแรงคลใจที่จะเร่งทำสิ่งดีงาม (ตรงกับคำว่า สมุตเตชณะ ซึ่งแปลว่า เราให้กล้า ตรงข้ามกับทงอยท้อย เช่น วิสุทธิ.3/299)

² ส.ม.19/373-380/98-100; อรรถกถาว่าโพชฌงค์ 7 ข้อนั้นเป็นไปในขณะจิตเดียวกัน (วิภค.อ.408)

5. เมื่อใจปีติ ทั้งกายทั้งใจย่อมผ่อนคลายสงบ เกิกกายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ เป็นอันไค้เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

6. เมื่อกายผ่อนคลายสงบ มีความสุข จิตย่อมทั้งมัน(เป็นสมาธิ) เป็นอันไค้เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์

7. เมื่อจิตทั้งมันอยู่กับงานของมัน หรือทำกิจของมันไค้ดีแล้ว ใจก็เรียบเข้าที่ เพียงแต่วางทีเญ่ญ่ไปหรือนิ่งๆไปให้ไค้ เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ ก็เป็นอันไค้เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์

บางแห่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักว่า สติปฏฐาน 4 เมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังโพชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ 7 เมื่อเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์¹ วิธีเจริญสติปฏฐาน 4 ให้ยังโพชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์ ก็คือ เมื่อมีกายนุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา หรือธรรมานุปัสสนาอยู่ไค้ดี ในเวลานั้น บุคคลผู้นั้นจะมีสติกำกับอยู่ไม่เลื่อนหลง เมื่อมีสติอยู่อย่างนั้น ก็ใช้ปัญญาสอบสวน สืบค้นเลือกเฟ้นธรรม ตามหลักของธรรมวิชัย ต่อจากนั้นการปฏิบัติตามโพชฌงค์ข้ออื่น ๆ ก็จะดำเนินไปตามลำดับอย่างไค้กล่าวแล้วข้างต้น ชวนนำไปสู่วิชาและวิมุตติในที่สุด

แม้แต่ในเวลาฟังธรรม ถ้าตั้งจิต มนสิการ ทุ่มเทให้อย่างหมดใจ เญ่โยสตกลงสติบ ในเวลานั้นนิรวณ 5 ก็ไม่มี และโพชฌงค์ 7 ก็เจริญเต็มบริบูรณ์ไค้²

โพชฌงค์ 7 นี้ จะเจริญคือปฏิบัติพร้อมไปกับข้อปฏิบัติอื่น ๆ ทั้งหลายไค้ได้ เช่น ปฏิบัติพร้อมไปกับอานาปานสติ พร้อมไปกับอัปปมัญญา หรือพรหมวิหาร 4 และสัญญาต่าง ๆ เช่น อนิจจสัญญา อสุภสัญญา วิราคสัญญา และนิโรธสัญญา เป็นต้น และจะช่วยให้ข้อปฏิบัติเหล่านั้น เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เพื่อความโปร่งปลอดครอดภัยอย่างมาก เพื่อความสังเวชคือปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้นในทุกุศลธรรมเป็นอย่างมาก เพื่อผาสุวิหารคือความอยู่ผาสุกเป็นอย่างมาก³

ในการปฏิบัติต่อจิตของตนที่เป็นไปต่าง ๆ ท่านก็ให้น้ำโพชฌงค์มาใช้ด้วย และหลักการในเรื่องนี้สามารถนำมาใช้ในการประทับระครองจิตที่ยังใหม่ต่อสมาธิให้มีสมาธิกล้าแข็งยิ่งขึ้น⁴ ขอยกพุทธพจน์มาเพื่อพิจารณา ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สมัยไค้ จิตหคหุ สมัยนั้น มิใช่กาลสำหรับเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์...สมาธิสัมโพชฌงค์...อุเบกขาสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไค้? เพราะว่าจิตที่หคหุั้นยากที่จะให้พ้นขึ้นไค้ด้วยธรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนว่า บุรุษต้องการจะไหมไฟกองเล็กให้ลุกโพลง เขาใส่หญ้าสด โคมัยสก ไม้สกลงไป สาคน้ำเข้าไป และโรยฝุ่นลงไปในไฟนั้น บุรุษนั้นจะสามารถไหมไฟกองเล็กให้ลุกโพลงขึ้นไค้หรือไม่? (ตอบ: ไม่ไค้เลย) สมัยที่จิตหคหุ ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน...

¹ ตามปกติ ตรัสต่อจากการเจริญอานาปานสติสมาธิ, ดู ม.อ.14/287/193; ส.ม.19/1381/417; 1400/423

² ส.ม.19/492-5/134-5

³ ส.ม.19/643-667/180-3

⁴ ดู วิสุทธิ.1/169

“สมัยโค จิตหคหุ สมัยนั้น เป็นกาลสำหรับเจริญธรรมวิจยัมโพชฌงค์...วิริยัมโพชฌงค์...ปีติสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่าจิตที่หคหุนั้น ปลูกให้พื้นขึ้นไค้ง่ายกัวยธรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนว่า บุรุษต้องการจะไหมไฟกองเล็กให้ลุกโพลง เขาใส่หญ้าแห้ง โคมัยแห้ง ไม้แห้งลงไป เป่าลมเข้า และไม่โรยฝุ่นลงในไฟนั้น บุรุษนั้นจะสามารถไหมไฟกองเล็กให้ลุกโพลงขึ้นไค้หรือไม่ (ตอบ: ไค้เช่นนั้น) สมัยที่จิตหคหุ ก็ ฉะนั้นเหมือนกัน....

“ภิกษุทั้งหลาย สมัยโค จิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น มิใช่กาลสำหรับเจริญธรรมวิจยัมโพชฌงค์...วิริยัมโพชฌงค์...ปีติสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะว่า จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ยากที่จะให้สงบไค้กัวยธรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนว่า บุรุษต้องการจะดับไฟกองใหญ่ เขาใส่หญ้าสด โคมัยสด ไม้สดลงไป เป่าลมเข้า และไม่โรยฝุ่นลงในไฟนั้น บุรุษนั้นจะสามารถดับไฟกองใหญ่ไค้หรือไม่? (ตอบ: ไค้โดย) สมัยที่จิตฟุ้งซ่าน ก็ ฉะนั้นเหมือนกัน....

“สมัยโค จิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น เป็นกาลสำหรับเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์...สมาธิสัมโพชฌงค์...อุเบกขาสัมโพชฌงค์, ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ให้สงบไค้ไค้ง่ายกัวยธรรมเหล่านั้น, เปรียบเหมือนว่า บุรุษต้องการจะดับไฟกองใหญ่ เขาใส่หญ้าสด โคมัยสด ไม้สดลงไป สากน้ำเข้าไป และโรยฝุ่นลงในไฟนั้น บุรุษนั้นจะสามารถดับไฟกองใหญ่ลงไค้หรือไม่? (ตอบ: ไค้เช่นนั้น) สมัยที่จิตฟุ้งซ่าน ก็ ฉะนั้นเหมือนกัน....

“ส่วนสคติ เรากล่าวว่ามีประโยชน์ในทุกกรณี”¹

โพชฌงค์ 7 นี้ ในบาลีท่านแสดงเป็นความหมายของภาวนาปธาน คือความเพียรในการทำให้เกิดกุศลธรรม² และเป็นยอดของปธานทั้งหลาย³ เป็นภาวนาผละ⁴ เป็นวิธีกำจัดอาสวะด้วยภาวนา⁵ เป็นกรรมชนิดไม่ดำไม่ขาว ซึ่งเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม⁶ เป็นอธิปัตถิยธรรม คือธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญตายเดียว ไม่มีเสื่อมเลย⁷ และเป็นมรรคาให้ถึงอสังขตะ คือนิพพาน เช่นเดียวกับโพธิปักขิยธรรมอย่างอื่น ๆ⁸

5) ความพร้อมเพรียงขององค์มรรค

ดังได้กล่าวแล้วว่าความมุ่งหมายของสัมมาสมาธิ ก็เพื่อให้เป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา หรือพูด

¹ ส.ม.19/569-572/156-8

² ที.ปา.11/238/238; อญ.จตุกก.21/14/21

³ ที.ปา.11/81/115

⁴ อญ.ติก.20/258/67

⁵ ม.ม.12/18/19; อญ.จตุกก.22/329/437

⁶ อญ.จตุกก.21/238/322

⁷ ที.ม.10/78/93; อญ.สตุตท.23/24/24

⁸ ส.สพ.18/715/449; อนึ่ง พึงสังเกตว่า เฉพาะธรรมวิจยัมโพชฌงค์ท่านถือเป็นความหมายหนึ่งของสัมมาภาวนาที่เป็นโลกุตตระ (ม.อ.14/258/181) และเป็นโพธิ (ขุ.ม.29/691/558)

ให้กว้างว่า เพื่อทำให้จิตเป็นสถานที่เหมาะสมที่สุดที่องค์ธรรมทั้งหลายจะมาทำงานร่วมกันให้บรรลุวัตถุประสงค์คือการรู้แจ้งสัจธรรม กำจัดกิเลส ถึงภาวะสิ้นปัญหาไร้ทุกข์ และได้กล่าวแล้วเช่นเดียวกันว่า องค์มรรคทั้ง 8 ประการทำงานประสานสอดคล้องส่งเสริมกัน โดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้านำไปจึงเป็นอันได้ความในตอนนี้อัน องค์มรรคอื่นทั้ง 7 ข้อ เป็นเครื่องเกื้อหนุนให้กำลังแก่สมาธิ ช่วยให้สมาธิเกิดขึ้นได้ ดำรงอยู่ได้ดี เป็นสัมมาสมาธิ คือสมาธิที่ถูกต้องซึ่งจะใช้งานได้ผลตามต้องการ ส่งผลสืบหน้าต่อไปอีกจนถึงจุดหมาย โดยช่วยให้เกิดองค์ธรรมเพิ่มขึ้นอีกสองอย่างในขั้นสุดท้าย เรียกว่า สัมมาญาณ (หยั่งรู้ชอบ) และสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ) เมื่อมองในแง่นี้ ท่านเรียกองค์มรรคอื่นทั้ง 7 ข้อว่าเป็นสมาธิบริหาร แปลว่าบริหารของสมาธิ หมายความว่า เป็นเครื่องประกอบ เครื่องแวดล้อม เครื่องหนุนเสริม หรือเครื่องปรุงของสมาธิ สมาธิที่ประกอบด้วยบริหารนี้แล้ว เรียกว่า เป็นอริยสัมมาสมาธิ นำไปสู่จุดหมายได้ ดังบาลีว่า

“สมาธิบริหาร 7 ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงจักวางไว้เป็นอย่างดีแล้ว เพื่ออบรมสัมมาสมาธิ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ, เจ็ดประการไหน? ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ; เอกกคคาแห่งจิต ที่แวดล้อมด้วยองค์ทั้งเจ็ดเหล่านี้ เรียกว่า สัมมาสมาธิที่เป็นอริยะ ซึ่งมีอุปนิสัย (มีที่อิงที่ยืนหรือที่รองรับ) บ้าง มีบริหาร (มีเครื่องประกอบหรือเครื่องช่วยหนุน) บ้าง”

“เมื่อมีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณจึงพอแก่การ, เมื่อมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติจึงพอแก่การ”¹

มรรคมีองค์ 8 หรืออัฐมรรคนี้ เมื่อเจริญพร้อมถึงที่ ก็จะถึงขีดและถึงขณะหนึ่งซึ่งองค์มรรคทั้งหมดร่วมกันทำหน้าที่ให้เกิดญาณอันแรงกล้าสว่างขึ้นมาหยั่งเห็นสัจธรรม และกำจัดกวาดล้างกิเลสที่หมุ่นหมอบคั่งจืดออกไป การที่องค์มรรคทั้งหมดทำหน้าที่พร้อมกันเช่นนี้เรียกว่าเป็นมรรค เพราะเป็นขณะซึ่งมีองค์ประกอบทั้งหมดครบเป็นมรรคจริง ๆ เมื่อมรรคทำหน้าที่แล้ว ก็มีภาวะที่เป็นผลตามมาคือความรู้ความเข้าใจในสัจธรรม และความหลุดพ้นจากกิเลส ไร้สิ่งบีบคั้น เป็นอิสระ เรียกสั้น ๆ ว่า ผล ถ้าทุกอย่างค่อยดำเนินไปตามลำดับ จะมีการทำหน้าที่ของมรรคเช่นนี้ที่แรงหรือเบ็ดเสร็จยิ่งขึ้นจนเสร็จสิ้นรวมทั้งหมด 4 คราวหรือ 4 ขั้น จึงเรียกว่ามรรค 4 และภาวะที่เป็นผลก็จึงมี 4 เช่นเดียวกัน รวมเรียกว่า มรรค 4 ผล 4 หรืออริยมรรค 4 อริยผล 4 คือโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค

¹ ที.ม.10/206/248, บางส่วนคล้ายที่ ม.อ.14/253/181; อ.ส.ต.ก.23/42/42; กล่าวถึงเฉพาะตัวสมาธิบริหาร ที่ ที.ป.11/328/264; ใน ม.ม.12/508/550 กล่าวเฉพาะสมาธิบริหารตัวที่ใกล้ชิดที่สุดคือ สัมมาวายามะอย่างเดียว; ส่วนคัมภีร์เนติปกรณ (เนติ.125) จัดเอาภายที่ผ่อนคลายเป็นไปไม่เครียดหรือไม่กระสับกระส่ายว่าเป็นสมาธิบริหาร; อนึ่ง คำว่า พอแก่การ แปลจาก ปโทติ จะแปลว่า “จึงพอเหมาะได้” ก็ได้.

สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหัตตมรรค และอรหัตตผล จะเห็นว่ามรรคนี้ว่าโดยองค์ประกอบมี 8 จึงเรียกว่า *อัฐังคิกมรรค* แปลว่า *มรรคมองค์ 8* แต่ว่าโดยปฏิบัติการหรือการทำงาน มี 4 ลำดับขั้น เรียกกันว่า *จตุมรรค* แปลว่า *มรรค 4*¹

อาการที่องค์ธรรมทั้งหลายทำหน้าที่พร้อมกันในขณะจิตเดียวยังผลที่ต้องการให้สำเร็จนี้ ท่านเรียกว่า *ธรรมสามัคคี*² และธรรมสามัคคีก็คือโพธิ อันได้แก่ความตรัสรู้³ และในขณะแห่งมรรคนี้ มิใช่เฉพาะองค์มรรคเพียง 8 เท่านั้น แม้โพธิปักขิยธรรมทั้ง 37 ประการก็เกิดขึ้น ทำหน้าที่พร้อมหมดในขณะจิตเดียวกัน⁴ อย่างไรก็ตาม โพธิปักขิยธรรมทั้งหมดนั้น ก็สรุปลงได้ในองค์มรรคทั้ง 8 นั้นเอง⁵ ดังนั้นเมื่อพูดถึงมรรคก็จึงเป็นอันครอบคลุมถึงธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องทั้งหมด

อาจมีผู้สงสัยว่า องค์มรรคหลายอย่างจะทำหน้าที่ในขณะหนึ่งขณะเดียวกันได้อย่างไร โดยเฉพาะองค์ฝ่ายศีล เช่น สัมมาวาจา และสัมมาภิรมันตะ ดูไม่น่าจะเกี่ยวข้องในกรณีอย่างนี้เลย ปัญหาข้อนี้คงจะเข้าใจได้ด้วยเอาตัวอย่างที่เห็นง่ายกว่าเข้ามาเทียบ เช่น คนยิงปืนแม่น หรือยิงธนูแม่น ในวันที่มีการประกวดหรือแสดง เราเห็นเขายิงปืนหรือธนูถูกเป้า ประสบความสำเร็จ เขาได้รับชัยชนะ ยิงถูกเป้าด้วยการยิงที่เป็นไปในเวลาขณะเดียวเท่านั้น ถ้ามองผิวเผิน ก็อาจพูดเพียงแค่ว่า เขามีมือดี หรือมือแม่นจึงยิงถูก แล้วก็ผ่านไป แต่ถ้ามองเหตุปัจจัยให้ลึกซึ้ง เบื้องหลังความมีมือดีมือแม่นและการยิงถูกขณะเดียวคราวเดียวนั้น เราอาจสืบเห็นการฝึกหัดซักซ้อมที่ใช้เวลาก่อนหน้าเหตุการณ์นั้นยาวนาน เขาอาจฝึกตั้งแต่การวางท่า การยืน การวางเท้า วางขา วางไหล่ วางแขน วิธีจับ วิธีประทับอาวุธ การเล็ง การกะระยะ การหัดใช้กำลังให้พอดี ปัญญา ไหวพริบ การตัดสินใจ และจิตใจที่แน่วแน่ เป็นต้นมากมาย จนเกิดความคล่องแคล่วชำชอง ทำได้ในเวลาฉับไว เข้าที่ทันที่จนรู้สึกเหมือนเป็นไปเอง โดยไม่ต้องใช้ความพยายาม ครั้นถึงคราวแสดง ในเวลาที่เขาถูกเป้าอย่างแม่นยำ อันเป็นไปในขณะเดียวนั้นย่อมมีความจริงที่เราไม่อาจปฏิเสธได้เลยว่า การยิงแม่นวิบเดียวนั้นเป็นผลรวมของการจับถือวางกิริยาท่าทางใช้กำลังพอดีด้านร่างกาย ความมั่นใจ จิตตั้งมั่นแน่วแน่ และความรู้โวไหวพริบทั้งหมดที่เป็นเหตุ

¹ คำเรียกรวมที่ใส่จำนวนเข้าด้วยเป็น จตุมรรค (จตุมคฺค) นี้ เกิดขึ้นในชั้นอรรถกถา และตามปกติมาในรูปที่สมาสกับคำอื่น ดู ส.อ.1/241; 3/36; สุตต.อ.1/7; ปฐิส.อ.207; วิสฺฐ.3/343.

² คำว่า ธรรมสามัคคี เท่าที่พบมีใช้ครั้งแรกใน ขุ.ม.29/211/159; ที่ใช้ในสมัยต่อมา เช่น นิท.อ.1/79; วิภค.อ.403; น่าสังเกตว่ามักมีการเอาคำว่าธรรมสามัคคีไปสับสนกับคำว่ามคฺคสมังคี ซึ่งหมายถึงบุคคลผู้ประกอบพร้อมด้วยมรรคขึ้นได้ขั้นหนึ่งในอริยมรรค 4 ขั้น เช่น อภิ.ป.36/150/233 (ที่ ม.อ.14/109/92 มีธรรมสามัคคี ซึ่งใช้ต่างไปอีกความหมายหนึ่ง)

³ ม.อ.1/115; ขุททก.อ.93

⁴ ต้นเค้าการอธิบายเรื่ององค์มรรคและองค์ธรรมต่าง ๆ เกิดในขณะแห่งมรรคขณะจิตเดียว ดู ขุ.ปฐิ.31/527-9/419-424; และในสมัยอรรถกถาเช่น วิสฺฐ.3/97,330; วิภค.อ.157,416

⁵ โพธิปักขิยธรรม 37 คือ สติปัฏฐาน 4 สัมมปปีฐาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 มรรคมองค์ 8 การจัดโพธิปักขิยธรรมเข้าในมรรค ดู วิสฺฐ.3/99-100; วิภค.อ.114 (เคยอ้าง)

ปัจจัยพร้อมอยู่เบื้องหลังตั้งมากมาย พุทธอีกอย่างหนึ่ง กิริยาอาการความพอดีของร่างกายทั้งหมดที่ดี ภาวะจิตใจที่พร้อมและทำงานได้ก็ที่ดี ปัญหาที่รู้เข้าใจปัญหาให้ตัดสินใจทำการที่ดี ทำหน้าที่ร่วมกันทั้งหมด ในการยิงขณะเดียวกัน และความพร้อมพอดีของกาย ความพร้อมพอดีของใจ ความพร้อมพอดีของปัญญา ในเวลานั้น ก็คือผลของการซักซ้อมฝึกหัดตลอดเวลายาวนานเป็นแรมเดือนแรมปีทั้งหมด จึงพูดได้ว่าการยิงถูกเป้าหมายเดียวนั้น เป็นผลงานของการฝึกซ้อมที่ยาวนานเป็นเดือนเป็นปีทั้งหมด

อนึ่ง ณ จุดนี้แหละที่ปัญหาเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคลเข้ามาเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะความพร้อม หรือแง่ก้ำของอินทรีย์ต่าง ๆ บางคนอาจฝึกซ้อมไม่ต้องมาก ก็ประสบความสำเร็จโดยง่าย บางคนอาจฝึกหัดใช้เวลานาน แต่ฝึกไปสบาย ๆ ก็สำเร็จ บางคนทั้งฝึกยากลำบาก ทั้งต้องใช้เวลายาวนาน จึงสำเร็จ บางคนจะฝึกหัดอย่างไรก็ไม่อาจประสบความสำเร็จเลย นอกเหนือจากความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ความสำเร็จและความช้าเร็วเป็นต้น ยังขึ้นต่อปัจจัยอื่นอีก โดยเฉพาะการฝึกที่ถูกวิธี การมีผู้นำหรือครูที่ดี เรียวกว่ากัลยาณมิตร ตลอดจนสภาพในกายและสภาพแวดล้อมทางกายภาพเป็นต้น โดยนัยนี้ท่านจึงจำแนก การปฏิบัติธรรมที่ประสบความสำเร็จออกเป็น 4 ประเภทเรียกว่า ปฏิปทา 4 คือ¹

1. ทุกขา ปฏิปทา ทันทาภิญญา ปฏิบัติยากลำบาก ทั้งรู้ (มือนิภิญญา) ช้า
2. ทุกขา ปฏิปทา ชีปภาภิญญา ปฏิบัติยากลำบาก แต่รู้ (มือนิภิญญา) เร็ว
3. สุขา ปฏิปทา ทันทาภิญญา ปฏิบัติสะดวกสบาย แต่รู้ (มือนิภิญญา) ช้า
4. สุขา ปฏิปทา ชีปภาภิญญา ปฏิบัติสะดวกสบาย ทั้งรู้ (มือนิภิญญา) เร็ว

ในบรรดาองค์ประกอบต่าง ๆ หลาย ๆ อย่างที่ทำให้ปฏิบัติยากหรือง่าย รู้ได้ช้าหรือเร็วนั้น สมมติที่เป็นปัจจัยแห่งความแตกต่างอย่างหนึ่งด้วย ได้กล่าวแล้วว่าผู้ปฏิบัติธรรมอาจเจริญวิปัสสนาไปได้ทันที โดยอาศัยสมาธิขั้นต้นเพียงเล็กน้อย และก็เป็นไปได้ที่จะบรรลุอาสวัทกษณญาณที่เป็นจุดหมาย แต่ใครจะบำเพ็ญสมณะให้ได้ฉับพลันเสียก่อน เป็นฐานมั่นคงแล้วจึงเจริญวิปัสสนาก็ได้ ความข้อนี้ก็มีมาชดขึ้นที่เรื่อง ปฏิปทา 4 นี้ด้วย กล่าวคือท่านแสดงว่า ผู้ที่ได้ฉับพลัน 4 แล้วจะมีการปฏิบัติที่เป็น สุขา ปฏิปทา คือปฏิบัติสะดวกสบาย ส่วนผู้ที่เจริญอสุกัสนิยา อาหาเรปฏิกูลสัญญา และมรณสัญญาเป็นต้น (พวกนี้ตามหลักที่ผ่านมาแล้วว่า ได้อย่างมากเพียงปฐมฌานหรือเพียงอุปจารสมาธิ) จะมีการปฏิบัติที่เป็น ทุกขา ปฏิปทา คือปฏิบัติยากลำบาก ไม่สู้ฉับขึ้นในระหว่างปฏิบัติ

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างพุทธพจน์แสดงวิธีปฏิบัติธรรมแนวหนึ่ง ซึ่งให้เห็นการที่โพธิปักขิยธรรมทั้งหมด เนืองอยู่ด้วยกันกับมรรคมีองค์ 8 และเป็นวิธีปฏิบัติที่มองเห็น ๆ อาจว่าง่าย ไม่มีอะไรยาก คือสำหรับผู้พร้อมแล้วก็ง่าย แต่ผู้ไม่พร้อมอาจยาก และอาจต้องปฏิบัติอะไร ๆ อื่นอีกมาก เพื่อทำให้พร้อม

¹ อ.จ.ศก.ก.21/161-3/200-4; 166-8/207-9; ที.ปา.11/82/115; 249/241; อ.ทส.ก.24/29/67; อ.ภ.ว. 35/830/449; ตัวอย่างตามบาลีในอังคุตตรนิกายว่า พระสารีบุตรเป็นสุขาปฏิปทา ชีปภาภิญญา พระมหาโมคคัลลานะเป็น ทุกขาปฏิปทา ชีปภาภิญญา; นาสังเกตว่า วิสท.ธ.3/314 กล่าวถึงปฏิปทาของพระมหาโมคคัลลานะไม่สู้สอดคล้องกับบาลี.

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลรู้อยู่ เห็นอยู่ตามเป็นจริง ซึ่งจักขุ...ซึ่งรูปทั้งหลาย...ซึ่งจักขุวิญญาณ...ซึ่งจักขุ-
สัมผัส...ซึ่งเวทนา สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ไม่คิดใคร่ใน (จักขุเป็นคัน
ที่กล่าวมาแล้ว) นั้น, เมื่อเขาไม่คิดใคร่ ไม่ผูกมัดตัว ไม่สุมหลง เห็นเห็นโทษอยู่ อุปาทานชั้น 5 ย่อมถึงความ
ไม่เคิบขยายต่อไป, ค้นหาที่นำไปสู่ภพใหม่ ซึ่งประกอบด้วยความกำหนดยินดียิ่ง คอยเพเลกเพเลินอยู่ในอารมณ์
ต่างๆ ก็ถูกละไ้, ความกระวนกระวายกายก็ติ ความกระวนกระวายใจก็ติ ความแผกแผกทางกายก็ติ ความ
แผกแผกทางใจก็ติ ความร่ำร้อนกายก็ติ ความร่ำร้อนใจก็ติ ก็ถูกละไ้, เขาย่อมได้สวาททั้งสุขทางกาย ทั้ง
สุขทางใจ; บุคคลที่เป็นเช่นนั้นแล้วมีความเห็นอันใด ความเห็นนั้นก็เห็นสัมมาทิฏฐิ มีความคาริโก ความคาริ
นั้นก็เห็นสัมมาสังกัปปะ มีความพยายามใด ความพยายามนั้นก็เห็นสัมมาวายามะ มีสติใด สตินั้นก็เป็น
สัมมาสติ มีสมาธิใด สมาธินั้นก็เป็นสัมมาสมาธิ ส่วนกายกรรม วาจากรรม อาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิตั้งแต่ต้น
ทีเดียว, มรรคมงคล 8 อันเป็นอริยะของเขา ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ไ้ กวैयाการอย่างนี้”

“เมื่อเขาเจริญมรรคมงคล 8 อันเป็นอริยะนี้อยู่อย่างนี้ แม้สติปัฏฐาน 4 ก็ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์
แม้สัมมปปธาน 4...แม้อิทธิบาท 4...แม้อินทริย 5...แม้พละ 5...แม้โพชฌงค์ 7 ก็ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์,
เขาย่อมมีธรรม 2 อย่างนี้คือ สมณะและวิปัสสนา เข้าเคียงคู่กันเป็นไป; ธรรมเหล่านี้พึงกำหนดรู้ด้วยอภิญา¹
เขาก็กำหนดรู้ด้วยอภิญาซึ่งธรรมเหล่านั้น, ธรรมเหล่านี้พึงละด้วยอภิญา เขาก็ละด้วยอภิญา ซึ่งธรรม
เหล่านั้น, ธรรมเหล่านี้พึงให้เกิดมีด้วยอภิญา เขาก็ทำให้เกิดมีด้วยอภิญา ซึ่งธรรมเหล่านั้น, ธรรม
เหล่านี้พึงประจักษ์แจ้งด้วยอภิญา เขาก็ประจักษ์แจ้งด้วยอภิญา ซึ่งธรรมเหล่านั้น”

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ พึงกำหนดรู้ด้วยอภิญา? ไ้แก่สิ่งๆ เรียกว่าอุปาทานชั้น 5 กล่าวคือ
รูปอุปาทานชั้น เวทนาอุปาทานชั้น สัญญาอุปาทานชั้น สังขารอุปาทานชั้น วิญญาณอุปาทานชั้น....

“ธรรมเหล่านี้ พึงละด้วยอภิญา? ไ้แก่ อวิชชา และภวตัณหา...

“ธรรมเหล่านี้ พึงทำให้เกิดมี(เจริญ) ด้วยอภิญา? ไ้แก่ สมณะ และวิปัสสนา”

“ธรรมเหล่านี้ พึงทำให้ประจักษ์แจ้งด้วยอภิญา? ไ้แก่ วิชชา และวิมุกตจิต”²

¹ คำว่า “อภิญา” เป็นคำที่น่าสนใจมากคำหนึ่ง แปลกันมาว่า ปัญญาอันยิ่ง หรือความรู้ยิ่ง (= อุตตมปัญญา ที่
อง.อ.2/8 และอริกญาณ ที่ วินย.อ.1/134; ที.อ.1/218; ปฏิส.อ.1/164) อาจแปลโดยอาศัยรูปศัพท์ว่า ความรู้เจาะ
ตรง ความรู้จำเพาะ ความรู้เหนือ (ประจักษ์ทางประสาททั้ง 5 ?) คัมภีร์อัญญาสาธิต และวิสุทธิมรรค อธิบายว่า
ปัญญาที่เป็นไปตั้งแต่อุปจาระ (อุปจารสมาธิ) จนถึงอัปปนา (อัปปนาสมาธิ) เรียกว่าอภิญา (สง.น.อ.294; วิสุทธิ.
1/108) คัมภีร์ปรมัตถมัญญาสาธิตเฉพาะลงไปอีกว่า อภิญาคืออัปปนาปัญญา (ปัญญาที่เกิดเมื่อจิตเป็นอัปปนาสมาธิ,
วิสุทธิ.ฎีกา 1/163); ปราชญ์บางท่านแปลเป็นภาษาอังกฤษว่า direct knowledge บางทีจะเป็นความรู้จำพวก
intuition ข้อควรศึกษาคือ นำตรวจสอบว่าสภาพจิตขณะเกิด intuition เป็นอย่างไร

² ม.อ.14/828-831/523-6 (ข้อความที่ตรัสเกี่ยวกับโสตะ จานะ ขิพพา กาย มโน และสิ่งอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ก็เป็น
อย่างเดียวกัน จึงไม่ได้แปลลงไว้); ข้อความที่อนุปายาว่าด้วยธรรมที่พึงกำหนดรู้ด้วยอภิญาเป็นต้น มีในที่มาอื่นอีก
คือ ส.ม.19/290-5/77-9; อง.จตุกก.21/254/333.

มีพุทธพจน์แห่งหนึ่งสรุปธรรมทั้งหมดไว้ดังนี้¹

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอถูกถามอย่างนี้แล้ว ฟังตอบชี้แจงแก่เหล่าอัญญะเขยริย ปริพาชก เหล่านั้น อย่างนี้ว่า แนะ ท่านผู้มีอายุ

1. ธรรมทั้งปวง มีฉันทะเป็นมูล (ฉันทมูลกา)
2. ธรรมทั้งปวง มีมโนสิการเป็นต้นกำเนิด (มโนสิการสมุทฺทา)
3. ธรรมทั้งปวง มีผัสสะเป็นที่ก่อตัวขึ้น (ผัสสะสมุทฺทยา)
4. ธรรมทั้งปวง มีเวทนาเป็นที่ชุมนุม (เวทนาสมุทฺธนา)
5. ธรรมทั้งปวง มีสมาธิเป็นประมุข (สมาธิปมุข)
6. ธรรมทั้งปวง มีสติเป็นเจ้าใหญ่ (สตทิปปคเษยา)
7. ธรรมทั้งปวง มีปัญญาเป็นยิ่งยอก (ปัญญะคุตฺตรา)
8. ธรรมทั้งปวง มีวิมุตติเป็นแก่น (วิมุตติสारा)
9. ธรรมทั้งปวง มีอมตะเป็นที่หยั่งลง (อมตคคธา)
10. ธรรมทั้งปวง มีนิพพานเป็นสุดท้าย (นิพพานปริโยสานา)”

อีกแห่งหนึ่งตรัสว่า²

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุอยู่ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจริยะ หรือพรหมจรรย์) นี้ อันมิศึกษาเป็นอันถึงสัจ ปัญญาเป็นยอกยิ่ง มีวิมุตติเป็นแก่น มีสติเป็นอธิปไตย

“ชีวิตประเสริฐมิศึกษาเป็นอันถึงสัจอย่างไร? คือ ศึกษาฝ่ายอภิธมาจารเราบัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลายใน ธรรมวินัยนี้ เพื่อความเสื่อมใสของผู้ที่ยังไม่เสื่อมใส เพื่อความเจริญยิ่งขึ้นไปของผู้ที่เสื่อมใสแล้ว, ศึกษาฝ่าย อภิธมาจารเราบัญญัติไว้....ด้วยประการใด ๆ สาวกนั้นย่อมถือปฏิบัติศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายด้วยประการ นั้น ๆ ไม่ทำให้ขาด ไม่ทำให้ทะลุ ไม่ให้ค้าง ไม่ให้พร้อย, อีกประการหนึ่ง ศึกษาฝ่ายอาภิพรหมจรรย์เรา บัญญัติไว้แก่สาวกทั้งหลาย เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการทั้งปวง, ศึกษาฝ่ายอาภิพรหมจรรย์ เรา บัญญัติไว้....ด้วยประการใด ๆ สาวกนั้นย่อมถือปฏิบัติศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายด้วยประการนั้น ๆ ไม่ทำ ให้ขาด ไม่ทำให้ทะลุ ไม่ให้ค้าง ไม่ให้พร้อย, ชีวิตประเสริฐมิศึกษาเป็นอันถึงสัจอย่างนี้แล

“ชีวิตประเสริฐมีปัญญาเป็นยอกยิ่งอย่างไร? คือ ธรรมทั้งหลาย เราแสดงแล้วแก่เหล่าสาวกในธรรม วินัยนี้ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการทั้งปวง, ธรรมทั้งหลายเราแสดงแล้ว....โดยประการใด ๆ ธรรม เหล่านั้นย่อมเป็นสิ่งที่สาวกมองเห็นจบถ้วนโดยประการนั้น ๆ ด้วยปัญญา, ชีวิตประเสริฐมีปัญญาเป็นยอกยิ่ง อย่างนี้แล

¹ อ.ทสก.24/58/113; และมีที่คล้ายกันนี้อีก คือ อ.อ.ฏจก.23/189/350;218/399 เฉพาะแห่งหลังกล่าวถึงสังกัปปี และวิตักกะ เริ่มข้อต้นว่ามีนามรูปเป็นอารมณ์ นอกนั้นคล้ายกัน; เฉพาะข้อ ฉันทมูลกา ฟังเทียบ ม.อ.14/121/101; ส.บ.17/184/122 ด้วย.

² อ.จตุกก.21/245/329; เทียบ ข.อิตติ.25/224/260

“ชีวิตประเสริฐมีวิมุติเป็นแก่นอย่างไร? คือ ธรรมทั้งหลาย เราแสดงแล้วแก่เหล่าสาวกในธรรมวินัยนี้ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบด้วยประการทั้งปวง, ธรรมทั้งหลายเราแสดงแล้ว....โดยประการใด ๆ ธรรมเหล่านั้นย่อมเป็นสิ่งที่สาวกสัมผัสโดยประการนั้น ๆ ค่ายวิมุติ, ชีวิตประเสริฐมีวิมุติเป็นแก่นอย่างนี้แล

“ภิกษุทั้งหลาย ชีวิตประเสริฐมีสติเป็นอธิปไตยอย่างไร? คือ สาวกมีสติคอยกำกับอยู่เป็นอย่างก็ในภายในที่เรียกว่า เราจักบำเพ็ญสิกขาฝ่ายอภิสมาจารที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือสิกขาฝ่ายอภิสมาจารที่บริบูรณ์แล้ว เราก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้น ๆ กันนี้บ้าง....ว่า เราจักบำเพ็ญสิกขาฝ่ายอาทิพรหมจรรย์ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือสิกขาฝ่ายอาทิพรหมจรรย์ที่บริบูรณ์แล้ว เราก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้น ๆ กันนี้บ้าง....ว่า เราจักตรวจพิจารณาเห็นจบถ้วนซึ่งธรรมที่ยังมิได้มองเห็นจบถ้วนด้วยปัญญาในฐานะนั้น ๆ หรือธรรมที่มองเห็นจบถ้วนแล้ว เราก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้น ๆ กันนี้บ้าง....ว่า เราจักสัมผัสธรรมที่ยังมิได้สัมผัส ค่ายวิมุติ หรือธรรมที่ได้สัมผัสแล้ว เราก็จักช่วยหนุนเสริมด้วยปัญญาในฐานะนั้น ๆ กันนี้บ้าง, ชีวิตประเสริฐมีสติเป็นอธิปไตยอย่างนี้แล.....”

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ 1 : การเจริญสติปัฏฐาน คือการอยู่อย่างไม่มีความทุกข์ที่จะต้องดับ

การดำเนินชีวิตหรือการเป็นอยู่ของมนุษย์ มองด้านหนึ่ง อาจเห็นว่าเป็นการดิ้นรนต่อสู้เพื่อความอยู่รอดและเพื่อความมั่นคงปลอดภัยของชีวิต แต่มองอีกด้าน จะเห็นภาพซ้อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง คือทุกคนกำลังแสวงหาความสุข ทั้งนี้ มีเฉพาะคนมีพรุ่งพร้อมอยู่แล้วที่กำลังหาทางปรนเปรอตนเองเท่านั้น แม้แต่คนที่กำลังดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดอย่างสุดแรง ก็กำลังพยายามทำให้ชีวิตของตนมีความสุขเช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะมีมองในช่วงกว้าง เช่นการประกอบอาชีพการงานดำเนินกิจการต่าง ๆ ก็ตาม หรือมองช่วงสั้นๆ เข้ามาจนถึงความเป็นอยู่ ความเคลื่อนไหวและการกระทำในแต่ละขณะ ก็ตาม การไฝหาความสุขจะแฝงอยู่ด้วยเสมอ แม้ว่าจะถูกขัดถูกยั้งด้วยสำนึกทางจริยธรรมเป็นต้นบ้างในบางคราว

ความจริง การหาความสุขในช่วงกว้างยาว ก็ขยายออกไปจากการหาความสุขช่วงสั้นแต่ละขณะนี้เอง ผู้ปรารถนาความสุขที่แท้จริงเมื่อจะจัดการกับชีวิตของตน จะต้องสนใจและหาทางทำให้ชีวิตที่เป็นอยู่บัดนี้แต่ละขณะมีความสุขได้ การพยายามหาความสุขจึงจะมีทางสำเร็จ แต่ถ้าชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะนี้ ยังทำให้มีความสุขไม่ได้แล้ว การที่จะมีความสุขได้ในช่วงยาวไกล ก็เป็นเพียงความหวังอันเลื่อนลอย และคงจะต้องเป็นความหวังอยู่เรื่อยไป ตรงข้าม ถ้าสามารถทำให้ชีวิตเองล้วน ๆ แต่ละขณะที่กำลังเป็นอยู่เดี๋ยวนี้มีความสุขได้แล้ว การพยายามหาความสุขก็ประสบความสำเร็จแล้วทันที เมื่อได้ปัจจัยแวดล้อมอันอำนวย ก็มีแต่จะสุขสมบูรณ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

กระบวนการหาความสุขของมนุษย์ ซึ่งมองเห็นได้แม้แต่ในช่วงสั้นแต่ละขณะ ๆ ก็คือ เกิดความอยากขึ้นหรือทำ ความอยากให้เกิดขึ้น แล้วทำการต่าง ๆ เพื่อสนองความอยากนั้น เมื่อได้สนอง ทำให้ความอยากสงบระงับลง ก็ได้รับความสุข ยิ่งเร่งความอยากให้แรงมาก ก็ต้องสนองระงับแรงขึ้น และได้รับความสุขมากขึ้น *ความสุขจึงได้แก่การสนองระงับความอยาก* ตามว่า ความอยากคืออะไร? ไม่ต้องตอบโดยตรง ที่ชัดก็คือ เมื่อเกิดความอยากขึ้นแล้ว จะมีอาการแสดงออกสำคัญ 2 อย่างคือ ความขาดแคลน ความพร่อง ไม่มีสิ่งที่อยาก ไม่ว่าขาดแคลนจริงหรือความขาดแคลนที่สร้างขึ้นเอง และอีกอย่างหนึ่งคือ ความกระสับกระส่ายกระวนกระวาย หรือถึงกับทุรนทุรายเพราะถูกเหนี่ยวรั้งหรือถูกดึงให้อยึดติดออกไปจากสภาพที่เป็นอยู่ขณะนั้น ๆ ทำให้สงบนิ่งอยู่ไม่ได้ ต้องดิ้นรนหาทางทำให้ความกระวนกระวายนั้นสงบระงับไป เมื่อได้สนองความอยาก ก็กลับเต็มเป็นปกติ และทำให้ความกระวนกระวายหมดไป เวลาช่วงนั้นคือการได้รับความสุข แต่ถ้าความอยากไม่ถูกสนองระงับ ก็เกิดความทุกข์ ความขาดแคลนและความกระสับกระส่ายกระวนกระวายนั่นเองเป็นสิ่งที่บีบคั้น

เป็นความทุกข์ ยิ่งอยากมาก ก็ยิ่งพร่องยิ่งกระวนกระวายมาก และความทุกข์ก็ยิ่งแรงมาก ความจริงก็เริ่มทุกข์ตั้งแต่เริ่มอยากนั่นเอง เพราะพอเริ่มอยากก็เริ่มกระวนกระวาย โดยนัยนี้ จึงพูดได้อีกสำนวนหนึ่งว่า *การหาความสุขตามปกติของมนุษย์ก็คือ การเร่งความทุกข์ขึ้นแล้วหาทางระงับความทุกข์นั้นลงไปคราวหนึ่ง ๆ* หรือความสุขก็คือการดับทุกข์ได้นั่นเอง ยิ่งถูกเร่งให้ทุกข์แรง เมื่อสนองระงับ ก็ยิ่งได้สุขมาก ตามปกติระยะเวลาที่เริ่มอยาก เริ่มพร่อง กระวนกระวาย มีทุกข์แล้ว แต่ยังไม่ได้สนองระงับ จะยาวนานหรือยาวนานมาก ส่วนเวลาที่ได้รับการสนองระงับมักจะสั้นนิดเดียว ชีวิตมนุษย์ที่ระคนด้วยสุขทุกข์ จึงมากด้วยทุกข์และต้องเอาความหวังเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง แต่ที่ร้ายแรงก็คือ มีความอยากมากมายซึ่งไม่ได้รับการสนองระงับและทั้งไม่มีความหวังว่าจะได้รับการสนองระงับ จึงมีแต่ความทุกข์ยาวนานและรุนแรงยิ่งขึ้น เมื่อรอไม่ได้ หรือไม่มีหวัง มนุษย์จำนวนมากก็จะดิ้นรนทุกรูปแบบ ถ้าสนองระงับทุกข์ไม่ได้ ก็ระบายทุกข์นั้นออกไป ทำให้เกิดปัญหาเพิ่มทุกข์แก่ตนเองและผู้อื่นให้มากขึ้น

เรื่องไม่จบแค่นั้น เมื่ออยากและดำเนินการให้ได้ตามอยาก ก็ย่อมถูกขัดถูกแย้งหรือถูกแย้งบ้าง ชีวิตที่อยู่ด้วยความอยาก จึงต้องมีความขัดใจ โกรธ เกลียด แค้นเคือง พร้อมทั้งความทุกข์ความเดือดร้อน ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากความโกรธเกลียดนั้นควบคุมด้วย ยิ่งอยากมากอยากบ่อย ความขัดใจและความทุกข์ก็ยิ่งมากยิ่งขึ้น (หมายถึงอยากด้วยตัณหา ถ้าอยากแบบฉันทะ เมื่อถูกขัด อาจกลายเป็นสนุกไป) แต่ร้ายยิ่งกว่านั้นอีก เมื่อฝากความสุขไว้กับความอยากและกระบวนการสนองระงับความอยากจนเคยชิน ต่อไปเมื่อไม่มีสิ่งที่อยาก ไม่พบสิ่งที่น่าอยาก หรือสิ่งที่เคยอยากก็หายอยากเสียแล้ว ว่างจากกิจกรรมสนองความอยาก หรือไม่รู้จะอยากอะไร ก็จะมีแต่ความเบื่อหน่าย หงอยเหงา ซึม และ *เซ็ง* ชีวิตกลายเป็นภาวะที่ทนไม่ได้ ไร้ความหมาย เป็นความทุกข์อีกแบบหนึ่ง แต่เป็นความทุกข์ที่ไม่มีรสชาด อาจแย่งชิงกว่าความทุกข์แบบกระวนกระวายเมื่อยังไม่ได้สนองระงับความอยากเสียอีก เมื่อมนุษย์ยึดเอาความอยากและสิ่งปรนเปรอความอยากเป็นสรรณะ ฝากความสุขไว้กับกระบวนการสนองความอยาก ปรงแต่งความอยากและสิ่งสนองปรนเปรอให้หลากหลาย พิสดารยิ่งขึ้น ความทุกข์ของมนุษย์ก็จะประณีตลึกซึ้งยิ่งขึ้น จนถึงขั้นที่กล่าวนานี้ นี่คือ *วงจรชีวิตที่มีความทุกข์เป็นพื้นฐาน*

การดำเนินชีวิตอีกแบบหนึ่ง ซึ่งปราศจากปัญหาอย่างทีกล่าวนานี้แล้วโดยสิ้นเชิง ก็คือการเป็นอยู่ในเวลาที่เป็นอยู่ หรือการมีชีวิตอยู่จริงในเวลานั้น ๆ ขณะนั้น ๆ คือมีจิตใจรับรู้เพิ่มเติมขึ้นอยู่กับสภาพที่กำลังเป็นอยู่ประสพอยู่ หรือสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำเป็นปัจจุบันในขณะนั้น ๆ รู้เข้าใจสิ่งนั้น ๆ สภาพนั้น ๆ ตามสภาวะของมัน และพิจารณาจัดการสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ ด้วยความรู้เข้าใจตามสภาวะนั้น เรียกสั้น ๆ ว่าเป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ หรือด้วยสติปัญญา ตามหลักสติปัฏฐาน ซึ่งมีหลักการตั้งได้บรรยายมาแล้ว จะเรียกว่ามีสติตามทันปัจจุบัน หรือมีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบันก็ได้ ผู้ที่เป็นอยู่ตามหลักการนี้ถือว่าเป็นผู้มีชีวิตอยู่อย่างแท้จริง (คนจำนวนมากไม่ได้มีชีวิตอยู่ เพราะชีวิตของเขาอยู่ในอดีตบ้าง อยู่ในอนาคตบ้าง) เมื่อมีชีวิตอยู่เต็มที่ในขณะนั้น ๆ ก็ไม่มีความขาดความพร่อง และไม่มีความเครียดกระวนกระวายที่เกิดจากถูกความอยากเหนี่ยวหรือดึงให้เป็นเหมือนยางที่ยืดออกไป รับรู้และเสวยอารมณ์แต่ละขณะอย่างเต็มบริบูรณ์เสร็จสิ้นไปทีเดียว จึงมีความสุขเต็มอ้อมอยู่ในตัวทันทีทุก ๆ ขณะ ไม่ต้องอาศัยความสุขชนิดที่เกิดจากการสนองระงับความอยากดับทุกข์ไปได้คราวหนึ่ง ๆ คือไม่มีความทุกข์เกิดขึ้นที่จะต้องคอยตามดับ จึงเรียกง่าย ๆ ว่า ความเป็นอยู่อย่างไร้ทุกข์ ซึ่งหมายถึงการมีความสุขบริบูรณ์อยู่ในตัวแล้วตลอดเวลา นี่คือการเปลี่ยนจากความเป็นอยู่อย่างมีความทุกข์เป็นพื้นฐาน มาเป็น *ความเป็นอยู่อย่างมีความสุขเป็นพื้นฐาน* หรือมีความไร้ทุกข์เป็นพื้นฐาน ผู้ที่มีความไร้ทุกข์หรือความสุขอย่างนี้เป็นพื้นฐานของชีวิตแล้ว เมื่อต้องการเสวยความสุขอย่างใด ๆ ที่อยู่ในวิสัยของตน ก็เสวยความสุขนั้น ๆ อย่างมีความสุขเต็มที่ ถ้ายังเป็นผู้หาความสุขจากความอยากอยู่บ้าง แม้ในเวลาที่ไม่มียังสนองความอยากหรือไม่อาจสนองความอยาก ก็ไม่ประสบปัญหา เพราะมีความสุขแบบไร้ทุกข์นี้ยื่นพื้นเป็นหลักประกันอยู่ นอกจากนั้น ด้วยเหตุที่ไม่มีเรื่องปรนเปรอแห่งทุกข์เป็นปัญหาขัดขวางเหนี่ยวรั้งอยู่ภายใน เขาจึงเป็นผู้พร้อมที่จะทำกิจและจัดการปัญหาต่าง ๆ ภายนอก ไม่ว่าของบุคคลหรือของสังคมอย่างได้ผลดีเต็มบริบูรณ์แห่งความสามารถของเขา

ว่าโดยหลักวิชา ที่กล่าวนานี้คือความหมายของ “นิโรธ” ที่แปลกันมาว่าความดับทุกข์ ซึ่งจะต้องเข้าใจลึกลงไปให้ถูกต้องว่า เป็น *การทำให้ไม่มีทุกข์ที่จะต้องดับ* หรือทำให้เกิดภาวะไร้ทุกข์ มิใช่เป็นเพียงการกำจัดทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้ว รับกันกับบันทึกที่ 4 ของบทที่ 4 ว่าด้วยปัญหาการแปลคำว่า “นิโรธ” ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ความหมายของนิโรธตามที่ว่าในคัมภีร์แต่เดิมคือการไม่มีความทุกข์เกิดขึ้น ไม่ใช่ดับทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้ว

พุทธธรรม

บทสรุป

อริยสัจ 4

บทที่ 22

อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เนื้อความทั้งหมดที่ได้แสดงมาในหนังสือเล่มนี้ ก็รวมลงในอริยสัจ 4 ได้ทั้งหมด ดังนั้น จึงใช้หลักอริยสัจ 4 เป็นบทสรุปปิดท้ายหนังสือ ข้อควรทราบบางประการเกี่ยวกับอริยสัจ 4 มีดังต่อไปนี้

ฐานะและความสำคัญของอริยสัจ

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เกี่ยวไปบนผืนแผ่นดินทั้งสิ้นทั้งปวง ย่อมประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างนั้น กล่าวได้ว่าเป็นยอดเยี่ยมในบรรการรอยเท้าเหล่านั้น โดยความมีขนาดใหญ่ ฉะนั้น กุศลธรรมทั้งสิ้นทั้งปวง ก็สงเคราะห์ลงในอริยสัจ 4 ฉะนั้น”¹

“ภิกษุทั้งหลาย การรู้การเห็นของเราตามความเป็นจริง ครบ 3 ปฏิวัฏ 12 อาการ ในเรื่องอริยสัจ 4 เหล่านี้ ยังไม่บริบูรณ์แจ่มชัดครบทุก ครบนั้น เราก็ยังปฏิญาณไม่ได้ว่าเราได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...”²

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่ครัสรู้ ไม่เข้าใจอริยสัจ 4 ทั้งเราและเธอจึงไคว้งแค้นเรวร้อนไป (ในชาติทั้งหลาย) สิ้นกาลนานอย่างนี้”³

“ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ทรงอนุภาพพิภพกถาอุบาลิกถุหบดี กล่าวคือ เรื่องทาน เรื่องศีล เรื่องสวรรค์ เรื่องโทษความบกพร่อง ความเศร้าหมองแห่งกาม และเรื่องอาณินสงส์ในเนกขัมมะ ครั้นพระองค์ทรงทราบว่ อุบาลิกถุหบดี มีจิตพร้อม มีจิตนุ่มนวล มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตปลานปลื้ม มีจิตเลื่อมใสแล้ว จึงทรงประกาศสามกถาสิกธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กล่าวคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค”⁴

“บุคคลครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) อยู่กับพระผู้มีพระภาค ก็เพื่อการรู้ การเห็น การบรรลุ การกระทำให้แจ้ง การเข้าถึงสิ่งที่ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่บรรลุ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่เข้าถึง (กล่าวคือข้อที่ว่า) นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”⁵

มีสิ่งหนึ่งที่ถือว่าเป็นลักษณะของคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ การสอนความจริงที่เป็นประโยชน์

¹ ม.ญ.12/340/349

² ฐัมมจักกัปปวัตตนสูตร, วินย.4/16/21 และ ส.ม.19/1670/530

³ ที.ม.10/86/107

⁴ ม.ม.13/74/67; และดู อ.ญ.อุทก.23/111/213 เป็นต้น; สามกถาสิกธรรมเทศนา แปลกันว่าพระธรรมเทศนาที่สูงส่งหรือที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเชิดชู หรือเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง ไม่เหมือนเรื่องอื่น ๆ ที่มักตรัสต่อเมื่อมีผู้ทูลถามหรือสนทนาเกี่ยวข้องไปถึง

⁵ อ.ญ.นวก.23/217/399

กล่าวคือ ความจริงที่นำมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตได้ ส่วนสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ แม้เป็นความจริงก็ไม่สอน และอริยสัจนี้ถือว่าเป็นความจริงที่เป็นประโยชน์ในที่นี้ โดยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงสนพระทัยและไม่ยอมทรงเสียเวลาในการถกเถียงปัญหาทางอภิปรัชญาต่าง ๆ มีพุทธพจน์ที่รู้จักกันมากแห่งหนึ่งว่าดังนี้

“ถึงบุคคลผู้ใดจะกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) แก่เราว่า “โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะอันนั้น สรรวะก็อันนั้น หรือชีวะก็อย่าง สรรวะก็อย่าง สัตว์หลังจากตายมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ สัตว์หลังจากตายจะว่ามีอยู่ก็ใช่ จะว่าไม่มีอยู่ก็ใช่ หรือว่าสัตว์หลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่” ทั้งนี้ トラบโค เราก็จะไม่ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ในพระผู้มีพระภาค トラบนั้น ตถาคตก็จะไม่พยากรณ์ความชื่อนั้นเลย และบุคคลนั้นก็คงตายไปเสีย (ก่อน) เป็นแน่ เปรียบเหมือนบุรุษถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษที่อาบยาไว้อย่างหนา มิตรสหาย ญาติสาโลหิตของเขา ไปหาศัลยแพทย์ผู้ชำนาญมาผ่า บุรุษผู้ต้องครั้นนั้นฟังกล่าวว่า “トラบโคที่ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักคนที่ยิงข้าพเจ้าว่าเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ หรือเป็นศูทร มีชื่ออย่างนี้ มิโคตรว่าอย่างนี้ ร่างสูง เตี้ย หรือปานกลาง ค่ำ ขาว หรือคล้ำ อยู่บ้าน นิคม หรือนครโน้น ข้าพเจ้าจะยังไม่ยอมให้เอาลูกศรนี้ออกจากตัวนั้น トラบโคข้าพเจ้ายังไม่รู้ว่าธนูที่ใช้อยิงข้าพเจ้านั้น เป็นชนิดมีแสงหรือชนิดเป็นเกาทัณฑ์ สายที่ใช้อยิงนั้นทำด้วยปอ ด้วยผิวไม้ไผ่ ด้วยเอ็น ด้วยป่าน หรือด้วยเยื่อไม้ ลูกธนูที่ใช้อยิงนั้น ทำด้วยไม้เกิกเอง หรือไม้ปลุก ทางเกาทัณฑ์ เขาเสียบด้วยขนปีกแร้ง หรือนกตะกรุม หรือเหยี่ยว หรือนกยูง หรือนกสิธิลหนู เกาทัณฑ์นั้นเขาพันด้วยเอ็นวัว เอ็นควาย เอ็นค่าง หรือเอ็นลิง ลูกธนูที่ใช้อยิงเรานั้นเป็นชนิดไร ข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้เอาลูกศรออกจากร่างนั้น” บุรุษนั้นยังไม่ทันได้รู้ความที่ว่านั้นเลย ก็จะต้องตายไปเสียโดยแน่แท้ ฉันทโค.....บุคคลนั้น ก็ฉันทนั้น”

“ณะมาลงกยบุตร เมื่อมีทิฐิว่า โลกเที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฐิว่า โลกไม่เที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฐิว่า โลกเที่ยง หรือว่าโลกไม่เที่ยงก็ตาม ชาติก็ยังคงมีอยู่ ชราก็ยังคงมีอยู่ มรณะก็ยังคงมีอยู่ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ยังคงมีอยู่ ซึ่ง (ความทุกข์เหล่านี้แหละ) เป็นสิ่งที่เราบัญญัติให้กำจัดเสียในปัจจุบันที่เกี่ยว ฯลฯ”

“ฉะนั้น เธอทั้งหลาย จงจำปัญหาที่เราไม่พยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่ไม่พยากรณ์และจงจำปัญหาที่เราพยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่พยากรณ์เถิด อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ (คือ) ทิฐิว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ เพราะเหตุไรเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะชื่อนั้น ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ (คือ) ข้อว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงพยากรณ์ เพราะประกอบด้วยประโยชน์ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน”¹

¹ ม.ม.13/150-152/147-153

อีกแห่งหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่า สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้มีมากมาย แต่ทรงนำมาสอนเพียงเล็กน้อย เหตุผลที่ทรงกระทำเช่นนั้น ก็เพราะทรงสอนแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ใช้แก้ปัญหาได้ และสิ่งที่ประกอบด้วยประโยชน์ใช้แก้ปัญหาได้นั้นก็คืออริยสัจ 4 ทำนองเดียวกับที่ตรัสในพุทธพจน์ข้างต้นนั้น ดังความในบาลีว่า

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าสีสพาวน ใกล้พระนครโกสัมพี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหยิบใบประคูลายจำนวนเล็กน้อยถือไว้ด้วยฝ่าพระหัตถ์ แล้วตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายสำคัญว่าอย่างไร ใบประคูลายเล็กน้อยที่เราถือไว้ด้วยฝ่ามือกับใบที่อยู่บนต้นทั้งป่าสีสพาวน ไหนจะมากกว่ากัน ?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใบประคูลายจำนวนเล็กน้อยที่พระผู้มีพระภาคทรงถือไว้ด้วยฝ่าพระหัตถ์ มีประมาณน้อย ส่วนที่อยู่บนต้นในสีสพาวนนั้นแลมากกว่าโดยแท้

“ฉนั้นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้อย่างแล้วมิได้บอกแก่เธอทั้งหลายมีมากกว่า เพราะเหตุไร เราจึงมิได้บอก เพราะสิ่งนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ มิใช่หลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่าง เพื่อนิพพาน

“ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าที่เราบอก เราบอกว่า นี่ทุกข์ เราบอกว่า นี่ทุกข์สมุทัย เราบอกว่า นี่ทุกข์นิโรธ เราบอกว่า นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา; เพราะเหตุไรเราจึงบอก ก็เพราะข้อนี้ประกอบด้วยประโยชน์ ข้อนี้เป็นหลักเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ข้อนี้เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่าง เพื่อนิพพาน ฉะนั้นเราจึงบอก; เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย เธอพึงกระทำความเพียรเพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา”¹

อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมจำเป็นทั้งสำหรับบรรพชิตและคฤหัสถ์ พระพุทธเจ้าจึงทรงย้าให้ภิกษุทั้งหลายสอนให้ชาวบ้านรู้เข้าใจอริยสัจ ดังบาลีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าหนึ่งเหล่าใดที่พวกเขาพึงอนุเคราะห์ก็คื เหล่าชนที่พอจะรับฟังคำสอนก็คื ไม่ว่าจะเป็นมึคร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ เป็นสาลโหคก็คืตาม พวกเขาพึงชักชวน พึงสอนให้ดำรงอยู่ ให้ประคิษฐานอยู่ในการตรัสรู้ตามเป็นจริง ซึ่งอริยสัจ 4 ประการ”²

ความหมายของอริยสัจ

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ 4 ประการเหล่านี้แล เป็นของแท้เท่านั้น ไม่กลากเคลื่อนไปไค้ ไม่กลายเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ...

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคคเป็นอริยะ ในโลกพร้อมทั้งเทวะ ทั้งมาร ทั้งพรหม ในหมู่ประชาชน พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ พร้อมทั้งเทพและมนุษย์ ฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัจ (เพราะเป็นสิ่งที่ตถาคคผู้เป็นอริยะ

¹ ส.ม.19/1712-3/548-9

² ส.ม.19/1706/544

ไ้คร้รู้และไ้แสงไว้)”¹

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะไ้คร้รู้อรียสัจ 4 นี้ตามเป็นจริง พระศาสดาทรงหันคหันมาสัมพุทธเจ้า จึงไ้คานามเรียกว่าเป็นอรียะ”²

คัมภีร์วิสุทธิมคค์ อ่างความในบาลีมาแสดงความหมายของอรียสัจ รวมไ้ 4 นัยคือ³

1. สัจจะที่พระอรียะตรัสรู้ (ดุเชิงอรรถ)
2. สัจจะของพระอรียะ (บาลีนัยที่ 2)
3. สัจจะที่ทำให้เป็นอรียะ (บาลีนัยที่ 3)
4. สัจจะอย่างอรียะคือแท่นนอน (บาลีนัยที่ 1)

สำหรับความหมายของอรียสัจแต่ละข้อ พึงทราบตามบาลีดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขอรียสัจ คือ ซาติ(ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ ซรา(ความแก่) ก็เป็นทุกข์ พยาธิ(ความเจ็บไข้) ก็เป็นทุกข์ มรณะ(ความตาย) ก็เป็นทุกข์ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปราณาสังโคไ้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โภยอุปาทานขันธ 5 เป็นทุกข์

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขสมุทัยอรียสัจ คือคันทาที่ทำให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยความเพลินและความคิกใจ คอยเพลินเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ไ้แก่ กามคันทา ภวคันทา วิภวคันทา

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขนิโรธอรียสัจ คือ การที่คันทานั้นแลดับไปไ้ด้วยการสารถออกนอกหมกไม่มีเหลือ การสละเสียไ้ สลคออก พ้นไปไ้ ไม่นองเหนียวพัวพัน

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอรียสัจ คืออรียมรรคมองค์ 8 นี้แหละ ไ้แก่ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”⁴

ขยายความออกไปอีกเล็กน้อยดังนี้

1. ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์ หรือสภาพที่ทนไ้ยาก ไ้แก่ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ กล่าวไ้ถึงลงไปอีกหมายถึง สภาพะของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ในกฎธรรมดแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสาร

¹ ส.ม.19/1707-8/545 (ความในวงเล็บเป็นไขความของอรรถกถา - ส.อ.3/411)

² ส.ม.19/1703/543 (นี้ถือตามที่ตั้งในวิสุทธิ.3/78 แต่ในบาลีฉบับอักษรไทย ไม่มีคำว่าอรียะ จึงต้องแปลว่า “เพราะไ้คร้รู้อรียสัจ 4 นี้ตามเป็นจริง ศาสดาจึงไ้คานามเรียกว่าเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ”)

³ วิสุทธิ.3/78 (วิสุทธิมคค์ อ่างบาลีมาแสดงความหมายนัยที่ 1 ด้วยว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระอรียะทั้งหลายยอมแทงตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้ เหตุนี้จึงเรียกว่า อรียสัจ” แต่บาลีนี้หาไม่พบในพระไตรปิฎกที่มีอยู่ ส่วนความหมายนัยที่ 4 เราแปลอรียะว่าประเสริฐ จึงแปลอรียสัจว่าความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงอันประเสริฐ แต่ของท่านแปลตรงตามพุทธพจน์ว่าความจริงที่แท้)

⁴ เช่น ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร: วินย.4/14/18; ส.ม.19/1665/528; และที่ ขุ.ปฏ.31/598-601/506-510; อภิ.วิ.35/145-162/127-136 เป็นต้น

และความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มอ้อมแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และที่อาจเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ยึดติดถือมั่นไว้ด้วยอุปาทาน

2. **ทุกข์สมุทัย** เรียกสั้น ๆ ว่า สมุทัย แปลว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ ความอยากที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการที่มีเราซึ่งจะเสพเสวย ที่จะได้จะเป็น จะไม่เป็นเช่นนั้น อย่างนี้ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน รำรอน กระวนกระวาย ความหวงแหน เกลียดชัง หวั่นกลัว หวาดระแวง ความเบื่อน่าย หรือความคับข้องติดขัดในรูปใดรูปหนึ่งอยู่ตลอดเวลา ไม่อาจปลดปล่อยไปร้องโล่งเบา เป็นอิสระ สดชื่น เบิกบานได้อย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง ไม่รู้จักความสุขชนิดที่เรียกว่าไร้ฝ้าฝัน และไม่ยึดเพื่อ

3. **ทุกข์นิโรธ** เรียกสั้น ๆ ว่า นิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ภาวะที่เข้าถึง เมื่อกำจัดอวิชชา สสารอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาย้อมใจหรือฉุดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกระวนกระวาย ความเบื่อน่าย หรือความคับข้องติดขัดอย่างใด ๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ สงบ ปลอดโปร่งโล่งเบา ผ่องใส เบิกบาน เรียกสั้น ๆ ว่า นิพพาน

4. **ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา** เรียกสั้น ๆ ว่า มรรค แปลว่า ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์ หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือทางประเสริฐมีองค์ประกอบ 8 คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึงนิโรธ โดยไม่ติดข้องหรือเอียงไปหาที่สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความหมกมุ่นในกามสุข) และอัตตakilมณานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือบีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน) **อริยสัจกับปฏิจกสมุปปาท**

ในหนังสือนี้ ได้กล่าวถึงปฏิจกสมุปปาทไว้มากและหลายแห่ง ทั้งอริยสัจและปฏิจกสมุปปาท ต่างก็เป็นหลักธรรมสำคัญ เมื่อมีผู้ถามว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร?” อาจตอบว่า ตรัสรู้อริยสัจ 4 หรืออาจตอบว่า ตรัสรู้ปฏิจกสมุปปาทก็ได้ คำตอบทั้งสองนั้นต่างก็มีพุทธพจน์เป็นที่อ้างอิงยืนยันได้ ข้อควรทราบก็คือ คำตอบทั้งสองอย่างนั้น ตามที่จริงแล้วก็ถูกต้องด้วยกัน และมีความหมายลงกันได้เป็นอันหนึ่งอันเดียว กล่าวคือปฏิจกสมุปปาทก็เป็นเนื้อหาสำคัญของอริยสัจ และอริยสัจก็มีความหมายครอบคลุมปฏิจกสมุปปาท เรื่องนี้เป็นอย่างไร พึงพิจารณาเริ่มตั้งแต่หลักฐานที่มาในคัมภีร์

คัมภีร์วินัยปิฎก¹ เล่าเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เริ่มต้นเมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ กำลังทรงเสวยวิมุตติสุขและพิจารณาทบทวนปฏิจกสมุปปาททั้งโดยอนุโลม (กระบวนการเกิดทุกข์) และโดยปฏิโลม (กระบวนการดับทุกข์) ตลอดเวลา 1 สัปดาห์ ครั้นสิ้นระยะเสวยวิมุตติสุข 7 สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารภการที่จะทรงประกาศธรรมแก่ผู้อื่นต่อไปทรงพระดำริว่า:-

¹ ดู วินย.4/1-7/1-8

“ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นไถ่ยาก รู้ตามไถ่ยาก ฯลฯ สำหรับหมู่ประชาผู้เรีงมย์ รินระเรีงอยู่ในอาลัย ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งทีเห็นไถ่ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยคา ปฏิจจสมุปบาท; แม้ ฐานะนี้ ก็เห็นไถ่ยากนัก กล่าวคือ...นิพพาน”¹

ส่วนในพระสูตร² เมื่อปรากฏข้อความเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนนี้ ก็จะเล่าความแนวเดียวกัน เริ่มแต่ พุทธคำริที่เป็นเหตุให้เสด็จออกผนวช การเสด็จออกผนวช การทรงศึกษาในสำนักอาฬารดาบส และ อุททกดาบส การบำเพ็ญและการละเลิกทุกรกิริยา การทรงกลับเสวยพระกระยาหาร แล้วบรรลุฌานและตรัสรู้ วิชา³ ในตอนตรัสรู้จะมีข้อความที่ตรัสเล่าว่า

“ครั้นเราบริโภคอาหาร มีกำลังขึ้นแล้ว ก็สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน... ทุคิฌาน... คคิฌาน... จตุคคิฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข... มีอุเบกขา เป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่”

“เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควรแก่การ งาน ทั้งมัน ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ไถ่ล้อมจิตไปเพื่ออุปเพณีสถาณุตตนิญาณ ก็ระลึกซาคิก่อนได้เป็นอันมาก (วิชาที่ 1)... ไถ่ล้อมจิตไปเพื่อจุปปาตญาณ ก็มองเห็นหมู่สัตว์ที่จุติอุปคิอยู่ (วิชาที่ 2)... ไถ่ล้อมจิตไปเพื่อ อาสวักขณญาณ ก็รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเรารู้เป็นอย่างนี้ จิตไถ่หลุดพ้น แล้วจาก กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ (วิชาที่ 3)...”³

ต่อจากนี้ ก็จะมีคำบรรยายพุทธคำริในการที่จะทรงประกาศธรรม ซึ่งมีข้อความอย่างเกี่ยวกับในวินัยปิฎก ทิยกมาอย่างไว้แล้วข้างคั่นนั้น

จะเห็นว่า วินัยปิฎกเล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ ๆ ระยะเวลาวิมุตติสุข (ซึ่งอรรถกถาว่า 7 สัปดาห์) เริ่มแต่พิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปบาท จนถึงทรงพระดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของ ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน ที่ได้ทรงตรัสรู้ ส่วนพระสูตรเล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้เป็นลำดับมาจนถึง ตรัสรู้วิชา 3 แล้วข้ามระยะเสวยวิมุตติสุขทั้งหมดไป มาลงที่พุทธคำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะ ความยากของปฏิจจสมุปบาทและนิพพานเช่นเดียวกัน

ผู้ถือเอาความตอนทรงพิจารณาทบทวนปฏิจจสมุปบาท ในวินัยปิฎก และพุทธคำริปรารภการ ประกาศธรรม ทั้งในวินัยปิฎก และในพระสูตร ย่อมกล่าวได้ว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาท ส่วน ผู้พิจารณาความในพระสูตร เฉพาะเหตุการณ์ตอนตรัสรู้วิชา 3 และจับเฉพาะวิชาที่ 3 อันเป็นตัวการ ตรัสรู้แท้ ๆ (เฉพาะวิชา 2 อย่างแรกยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้ และไม่จำเป็นสำหรับนิพพาน) ก็ได้ ความหมายว่าตรัสรู้วิธี 4 จึงหลุดพ้นจากอาสวะ

¹ ดู วินย.4/1-7/1-8

² ดู ม.ม.12/317-326/317-333; 411-429/442-460; ม.ม.13/489-509/443-462; 738-757/669-687

³ ที่มาเดิม

อย่างไรก็ดี คำตอบทั้งสองนั้น แม้จะถูกต้องทั้งคู่ แต่ก็มีคามหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษกว่ากัน และขอบเขตบางแง่ที่กว้างขวางกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจเพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแยะเป็นคนละหลัก

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็นได้ง่าย เพื่อความรวบรัด ขอให้ดูหลักอริยสัจเทียบกับหลักปฏิจจสมุปบาท ดังนี้

1. สมุททวาร : อวิชชาเกิด → สังขารเกิด → ฯลฯ ชาตีกเกิด → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาสเกิด
2. นิโรธวาร : อวิชชาดับ → สังขารดับ → ฯลฯ ชาตีกดับ → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาสดับ

ข้อ 1. คือ ปฏิจจสมุปบาทสมุททวาร แสดงกระบวนการเกิดทุกข์ เท่ากับรวมอริยสัจข้อ 1 (ทุกข์) และ 2 (สมุทัย) ไว้ในข้อเดียวกัน แต่ในอริยสัจ แยกเป็น 2 ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย (ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ) ที่เป็นผลปรากฏออกไปตั้งต่างหากเป็นอริยสัจข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบซึ่งจะต้องคิดแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับมาหาท่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ตั้งเป็นข้อที่ 2 ในฐานะเป็นการสืบสาวหาต้นเหตุของปัญหา

ข้อ 2. คือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร แสดงกระบวนการดับทุกข์ เท่ากับ อริยสัจข้อที่ 3 (นิโรธ) แสดงให้เห็นว่าเมื่อแก้ปัญหาถูกต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหา นั้นจะดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย แม้ว่าโดยตรง ปฏิจจสมุปบาทนัยนี้ จะตรงกับอริยสัจข้อที่ 3 แต่ก็ถือว่ากินความรวมถึงอริยสัจข้อที่ 4 ได้ด้วย เพราะกระบวนการดับสลายตัวของปัญหา ย่อมแสดงให้เห็นแนวทางดำเนินการหรือวิธีการทั่วไปที่จะต้องลงมือปฏิบัติในการจัดการแก้ปัญหา นั้นไปด้วยในตัว กล่าวคือชี้ให้เห็นว่าจะต้องทำอะไรบ้าง ณ จุดใด ๆ

เมื่อสรุปอริยสัจให้เหลือน้อยลงอีกก็ได้ 2 ข้อ คือ ฝ่ายมีทุกข์ (ข้อ 1 และ 2) กับฝ่ายหมดทุกข์ (ข้อ 3 และ 4)

ปฏิจจสมุปบาท 2 นัยนั้น ในที่บางแห่งถือเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 2 และ 3 ตามลำดับ คือ แบบสมุททวาร ถือเป็นการจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 2 (สมุทัย) แบบนิโรธวาร เป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 3 (นิโรธ)¹ แต่ในคำจำกัดความข้างต้น แสดงเฉพาะต้นเหตุอย่างเดียวยังเป็นสมุทัย และการดับต้นเหตุว่าเป็นนิโรธ ทั้งนี้เพราะต้นเหตุเป็นกิเลสตัวเด่น เป็นตัวแสดงที่ปรากฏชัด หรือเป็นขั้นออกโรงแสดงบทบาท จึงจับเอาเป็นที่พึงความสนใจ อย่างไรก็ตาม กระบวนการที่พร้อมทั้งโรง รวมถึงหลังฉากหรือหลังเวทีด้วย ย่อมเป็นไปตามกระบวนการปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง

ส่วนแง่ที่ปฏิจจสมุปบาทกับอริยสัจ พิเศษหรือแปลกจากกัน พอสรุปได้ดังนี้

1. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่าง ปฏิจจสมุปบาทแสดงความจริงตามกระบวนการของมันเอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วน ๆ ส่วน

¹ ดู ส.น.16/251-252/126-128; เป็นต้น

อริยสัจเป็นหลักความจริงในรูปแบบที่เสนอตัวต่อปัญญามนุษย์ในการที่จะสืบสวนค้นคว้าและทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ โดยนัยนี้ อริยสัจ จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหา สัจธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสาวหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียดหรือจุดที่ต้องแก้ไขและกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น และโดยนัยเดียวกัน จึงเป็นหลักธรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอนเพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างมีระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน ส่วนปฏิจลสมุปปาตเป็นตัวกระบวนการแกนกลางของอริยสัจ และเป็นเนื้อหาทางฝ่ายวิชาการที่จะต้องศึกษาในเมื่อต้องการเข้าใจอริยสัจให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาพบทวนหลังจากตรัสรู้ใหม่ ๆ

2. ข้อที่แปลกหรือพิเศษกว่ากันอย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิจลสมุปปาตฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสัจข้อที่ 3 และ 4 (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก. เมื่อเทียบกับอริยสัจข้อ 3 (นิโรธ) จะเห็นว่า ปฏิจลสมุปปาตนิโรธวาร กล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงสภาวะของตัวนิโรธ หรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ในพุทธดำริ เมื่อจะทรงประกาศธรรมจึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น 2 ตอน คือ ตอนแรก กล่าวถึงปฏิจลสมุปปาตอย่างข้างต้น ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า “แม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นดับหนา วิราคะ นิโรธ นิพพาน” นี่แสดงว่าทรงประสงค์ตรัสแยกธรรมที่ตรัสรู้เป็น 2 อย่าง คือ ปฏิจลสมุปปาต กับ นิโรธ (นิพพาน) ส่วนอริยสัจข้อที่ 3 คือ นิโรธ มุ่งแสดงตัวสภาวะของนิโรธเป็นสำคัญ แต่มีความหมายเล็งไปถึงกระบวนการเข้าถึงนิโรธแฝงอยู่ด้วย

ข. แม้ว่าปฏิจลสมุปปาตฝ่ายนิโรธวาร จะกินความรวมถึงอริยสัจข้อ 4 คือ มรรค ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะปฏิจลสมุปปาตแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วน ๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้ระบุลงไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอย่างไร กระบวนการอย่างนั้นจึงจะเกิดขึ้น มีลำดับขั้นการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่าง ๆ ในการกระทำ คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะเพื่อการปฏิบัติอย่างได้ผล เหมือนแพทย์รู้วิธีแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้ ส่วนในอริยสัจ มีหลักข้อที่ 4 คือ มรรค ซึ่งกำหนดขึ้นไว้เพื่อวัตถุประสงค์นี้โดยเฉพาะ ให้เป็นสัจจะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อปฏิบัติที่พิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่านำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

อริยสัจข้อที่ 4 คือ มรรค นี้ แสดงหลักความประพฤติปฏิบัติไว้อย่างละเอียดกว้างขวางพิสดาร ถือว่าเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา เรียกว่า มัชฌิมา-ปฏิบัติ คือ ทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลาง ๆ เมื่อเทียบหลักอริยสัจ กับปฏิจลสมุปปาต ถือว่าปฏิจลสมุปปาต เป็นมัชฌิมาธรรมเทศนา คือหลักธรรมที่แสดงเป็นกลาง ๆ หรือหลักธรรมสาย

กลาง ส่วนมรรคอันเป็นอริยสัจข้อที่ 4 เป็น มัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติหรือทางสายกลาง มีเนื้อหาที่เป็นลักษณะพิเศษต่างออกไป จึงควรแยกไว้เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากโดยเฉพาะ

รวมความว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระองค์ได้ตรัสแสดงไว้ที่เป็นหลักใหญ่มี 2 นัย คือ ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน กับอริยสัจ 4 ทั้งสองนัยว่าโดยสาระแล้ว เป็นอันเดียวกัน แต่พิจารณาต่างแง่กัน คือ

1. ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน ตรัสในคราวปรารภที่จะทรงเริ่มประกาศธรรมว่า สิ่งที่ตรัสรู้ลึกซึ้งยากยิ่งนักที่สัตว์ทั้งหลายจะเข้าใจ การตรัสในแง่นี้หมายความว่า ปฏิจจสมุปบาทและนิพพานเป็นส่วนเนื้อหาสาระของการตรัสรู้ หรือพูดให้สัมพันธ์กับนัยที่สองว่าเป็นส่วนแก่นแท้ของอริยสัจ เป็นตัวแท้ ๆ ล้วน ๆ ของธรรมซึ่งเข้าใจได้ยากอย่างยิ่ง -

2. อริยสัจ 4 ตรัสในคราวทรงเล่าลำดับแห่งการปฏิบัติจนตรัสรู้ของพระองค์เอง และในคราวทรงแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่น เริ่มแต่ในปฐมเทศนา การตรัสในแง่นี้หมายความว่า อริยสัจ 4 คือธรรมที่ได้ตรัสรู้ทั้งหมด ซึ่งปรากฏในรูปลักษณะที่จัดเข้าลำดับเป็นกระบวนการขั้นตอน โดยคำนึงถึงความสามารถที่จะเข้าใจและการใช้ประโยชน์ของมนุษย์ เพื่อมุ่งให้สอนเข้าใจง่ายและปฏิบัติได้ผล

พูดอีกอย่างหนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน เป็นแต่ตัวธรรมล้วน ๆ ตามธรรมชาติ ส่วนอริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมในรูปที่มนุษย์จะเข้าไปเกี่ยวข้อง และพูดได้ว่าอริยสัจ 4 คือธรรมทั้งหมดมีจุดซึ่งเป็นแก่นแท้เข้าใจยากที่สุดอยู่ที่ปฏิจจสมุปบาทและนิพพานเท่านั้น ถ้าเข้าใจปฏิจจสมุปบาทและนิพพานแล้วก็ป็นอันเข้าใจพุทธธรรมทั้งหมด

กิจในอริยสัจ

สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งเกี่ยวกับอริยสัจ คือการรู้และทำหน้าที่ต่ออริยสัจแต่ละข้อให้ถูกต้อง ในการแสดงอริยสัจก็ดี ในการปฏิบัติธรรมตามหลักอริยสัจก็ดี จะต้องให้อริยสัจแต่ละข้อสัมพันธ์ตรงกันกับหน้าที่หรือกิจต่ออริยสัจข้อนั้น จึงจะชื่อว่าเป็นการแสดงอริยสัจและเป็นการปฏิบัติธรรมโดยชอบ มิฉะนั้นจะทำให้เกิดความผิดพลาดทั้งในความเข้าใจและการประพฤติปฏิบัติ แม้แต่ความเข้าใจผิดบางอย่างเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น เห็นว่าพระพุทธศาสนาสอนให้มองโลกในแง่ร้าย เป็นต้น ก็เกิดจากการไม่เข้าใจเรื่องกิจในอริยสัจนี้ด้วย

กิจในอริยสัจ คือหน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสัจ 4¹ แต่ละอย่าง หรือหน้าที่ต่ออริยสัจข้อนั้น ๆ มี 4 อย่าง ตามบาลีว่า¹

1. ทุกขํ อริยสัจํ ปริญฺเณยฺยํ ทุกขอริยสัจํ ควรกำหนดรู้
2. ทุกขสมุทฺทโย อริยสัจํ ปหาคพฺพํ ทุกขสมุทฺทยอริยสัจํ ควรละ
3. ทุกขนิโรธอริยสัจํ สจฺจนิกาคพฺพํ ทุกขนิโรธอริยสัจํ ควรทำให้แจ้ง

¹ มาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งได้แสดงที่มาแล้ว

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ ภาเวคัพพํ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ควรเจริญ
จับมาเรียงให้ดูง่าย ดังนี้

1. *ปริยญา* การกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกข์ หมายถึงการศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจสภาวะที่เป็นทุกข์
ตามที่มันเป็นของมันจริง ๆ พุดง่าย ๆ ว่า การทำความเข้าใจปัญหาและกำหนดขอบเขตของปัญหาให้
ชัดเจน จัดเป็นขั้นเริ่มต้นที่จะช่วยให้การดำเนินการขั้นต่อ ๆ ไปเป็นไปได้และตรงปัญหา

2. *ปหานะ* การละ เป็นกิจในสมุทัย หมายถึงการกำจัดเหตุแห่งทุกข์ ทำสิ่งที่ เป็นสาเหตุแห่ง
ทุกข์ให้หมดสิ้นไป พุดง่าย ๆ ว่า การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา

3. *สัจฉิกิริยา* การทำให้แจ้ง เป็นกิจในนิโรธ หมายถึงการประจักษ์แจ้งหรือบรรลุถึงภาวะดับ
ทุกข์ พุดง่าย ๆ ว่า การเข้าถึงภาวะที่แก้ไขปัญหาก็ได้เสร็จสิ้น ภาวะหมดปัญหา หรือภาวะปราศจากปัญหา
บรรลุจุดหมายที่ต้องการ

4. *ภาวนา* การเจริญ เป็นกิจในมรรค แปลตามตัวอักษรว่า การทำให้มีให้เป็นขึ้น คือทำให้เกิด
ขึ้นและเจริญเพิ่มพูนขึ้น หมายถึงการฝึกอบรมตามข้อปฏิบัติของมรรค การลงมือปฏิบัติตามมรรควิธีที่
จะกำจัดเหตุแห่งทุกข์ พุดง่าย ๆ ว่าการกระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย หรือการกำหนดวางราย
ละเอียดวิธีปฏิบัติแล้วลงมือแก้ไขปัญหา

กิจทั้ง 4 นี้ เป็นข้อที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องและเสร็จสิ้นในอริยสัจ 4 แต่ละอย่างให้ตรงข้อกัน
ในการปฏิบัติจริงนั้น การจะทำหน้าที่ได้ถูกต้อง ต้องอาศัยความรู้หรือญาณ การรู้จักในอริยสัจเรียกว่า
กิจญาณ (บาลี = กิจจญาณ) เมื่อเอาญาณมาเชื่อมโยงอริยสัจแต่ละข้อเข้ากับกิจของมันก็จะเห็นเป็นลำดับ
ขั้นตอนของการปฏิบัติ ซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นวิธีการสำหรับแก้ปัญหาก็ได้ทุกระดับดังนี้

1. *ทุกข์*¹ หมายถึง รู้สภาวะที่เป็นทุกข์ ซึ่งจะต้องกำหนดรู้ตามสภาพที่แท้จริงของมัน (คือ
ไม่ใช่รู้ตามที่เรายกให้มันเป็นหรือตามที่เรากลียดชังมัน เป็นต้น) ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ขั้นแกลงหรือ
สำรวจปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจและรู้ขอบเขต

2. *สมุทัย* หมายถึง รู้สิ่งที่ เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ ซึ่งจะต้องกำจัดเสีย ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้น
สืบค้น วิเคราะห์ และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดให้หมดสิ้นไป

3. *นิโรธ* หมายถึง รู้ภาวะดับทุกข์ ซึ่งจะต้องกระทำให้ประจักษ์แจ้ง ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่
ขั้นเล็งรู้ภาวะหมดปัญหาที่เอาเป็นจุดหมาย ให้เห็นว่าการแก้ไขปัญหาก็เป็นไปได้และจุดหมายนั้น
ควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จ พร้อมทั้งรู้ว่า การเข้าถึงจุดหมายนั้น จะสำเร็จหรือเป็นไปได้อย่างไร

4. *มรรค* หมายถึง รู้มรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งจะต้องฝึกฝนปฏิบัติ ถ้าจัดเป็น
ขั้นได้แก่ ขั้นกำหนดวางหรือรับทราบวิธีการ ขั้นตอน และรายละเอียดทั้งหลายในการแก้ไขกำจัดสาเหตุ
ของปัญหานั้น ซึ่งจะต้องลงมือปฏิบัติหรือดำเนินการต่อไป

¹ ทั้งสี่ข้อเขียนเต็มว่า กิจญาณในทุกข์ กิจญาณในสมุทัย กิจญาณในนิโรธ กิจญาณในมรรค ในที่นี้เขียนไว้แต่หัวข้อของ
อริยสัจ เพื่อให้ดูง่าย

พูดให้ง่าย คือ รู้ว่า ทุกข์หรือปัญหาของเราคืออะไร, ทุกข์นั้นเกิดจากอะไร, เราต้องการหรือพึงต้องการอะไร และจะเป็นไปได้อย่างไร, เราจะต้องทำอะไรบ้าง

กิจภูณนี้เป็นอย่างหนึ่งในบรรดาภูณ 3 ที่เกี่ยวกับอริยสัจ 4 ซึ่งท่านใช้เป็นหลักเกณฑ์สำหรับวัดความตรัสรู้ กล่าวคือ เมื่อใดรู้อริยสัจ 4 แต่ละอย่างด้วยภูณครบทั้งสาม (รวมทั้งหมดเป็น 12 รายการ) แล้ว เมื่อนั้น จึงจะชื่อว่ารู้หรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว

ภูณ 3 นั้นเรียกชื่อเต็มว่า ภูณทสสนะ อันมีปริวัฏฏ์ 3 หรือปริวัฏ 3 แห่งภูณทสสนะ หมายถึงการหยั่งรู้หยั่งเห็นครบ 3 รอบ กล่าวคือ¹

1. สัจภูณ หยั่งรู้สัจจะ คือความหยั่งรู้อริยสัจ 4 แต่ละอย่างตามที่เป็นอย่างนี้ ๆ ว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา หรือว่า ทุกข์คืออย่างนี้ ๆ เหตุแห่งทุกข์คืออย่างนี้ ๆ ภาวะดับทุกข์คืออย่างนี้ ๆ ทางแก้ไขดับทุกข์คืออย่างนี้ ๆ

2. กิจภูณ หยั่งรู้กิจ คือความหยั่งรู้หน้าที่ที่จะต้องทำต่ออริยสัจ 4 แต่ละอย่างว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละเสีย เป็นต้น ดังได้อธิบายแล้ว

3. กตภูณ หยั่งรู้การอันทำแล้ว คือความหยั่งรู้ว่ากิจอันจะต้องทำในอริยสัจ 4 แต่ละอย่างนั้นได้ทำเสร็จแล้ว คือรู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ ก็ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยควรละ ก็ได้ละแล้ว นิโรธควรทำให้แจ้ง ก็ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว มรรคควรปฏิบัติ ก็ได้ปฏิบัติแล้ว

ปริวัฏ หรือวนรอบ 3 นี้ เป็นไปในอริยสัจ 4 ครบทุกข้อ จึงรวมเป็น 12 ภูณทสสนะ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า มีอาการ 12 คือ 12 รายการนั่นเอง พระพุทธเจ้าทรงมีภูณทสสนะตามเป็นจริงในอริยสัจ 4 ครบปริวัฏ 3 มีอาการ 12 คือ ได้ความรู้แจ้งครบ 12 รายการแล้ว จึงปฏิญาณพระองค์ได้ว่า ทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว

หลักภูณทสสนะมีอาการ 12 หรือ ความรู้ครบ 12 รายการนี้ ใช้เป็นเกณฑ์ตรวจสอบความสำเร็จในการปฏิบัติการแก้ปัญหาได้ทุกอย่าง

เขียนออกมาเป็นความรู้ดังต่อไปนี้

1. ทุกข์คือดังนี้	ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้	ทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว
2. สมุทัยคือดังนี้	สมุทัยนี้ควรละเสีย	สมุทัยนี้ได้ละแล้ว
3. นิโรธคือดังนี้	นิโรธนี้ควรทำให้แจ้ง	นิโรธนี้ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว
4. มรรคคือดังนี้	มรรคนี้ควรปฏิบัติ	มรรคนี้ได้ปฏิบัติแล้ว

เขียนให้ดูง่าย ดังนี้

¹ ภูณ 3 นี้ มาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งอ้างที่มาไว้แล้ว (เขียนเต็มเขียนบาลีเป็น สัจจภูณ กิจจภูณ กตภูณ)

ญาณ 3 สัจจะ 4	สัญญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
ทุกข์	รู้ว่าทุกข์คือดังนี้ = รู้ว่าปัญหาคืออะไร ตัวปัญหาอยู่ที่ไหน	รู้ว่าทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ = รู้ว่าปัญหานี้ต้องเข้าใจ สภาพและขอบเขตเป็น ขั้นของมัน	รู้ว่าทุกข์นี้กำหนดรู้แล้ว = รู้ว่าได้เข้าใจสภาพและ ขอบเขตของปัญหาแล้ว
สมุทัย	รู้ว่าสมุทัยคือดังนี้ (รู้ว่าต้นเหตุเป็นเหตุแห่งทุกข์) = รู้ว่าสาเหตุของปัญหาคือ อะไร	รู้ว่าสมุทัยนี้ควรละเสีย (รู้ว่าต้นเหตุต้องละเสีย) = ว่าจะต้องแก้ไขที่สาเหตุ นั้น	รู้ว่าสมุทัยนี้ได้ละแล้ว (รู้ว่าละต้นเหตุได้แล้ว) = รู้ว่าสาเหตุนั้นได้แก้ไข กำจัดแล้ว
นิโรธ	รู้ว่านิโรธคือดังนี้ (รู้ว่านิพพานเป็นภาวะดับทุกข์) = รู้ว่าภาวะหมดปัญหาที่ต้อง การคืออะไร คนต้องการ หรือควรต้องการอะไร	รู้ว่านิโรธควรทำให้แจ้ง (รู้ว่านิพพานควรบรรลุ) = รู้ว่าภาวะนั้นเป็นจุดหมาย ที่จะต้องไปให้ถึง	รู้ว่านิโรธนี้ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว (รู้ว่าได้บรรลุนิพพานแล้ว) = รู้ว่าได้บรรลุจุดหมายนั้นแล้ว
มรรค	รู้ว่ามรรคคือดังนี้ (รู้ว่ามรรคมีองค์ 8 เป็นทาง ดับทุกข์) = รู้ว่าวิธีการแก้ปัญหาเป็น อย่างไร	รู้ว่ามรรคควรเจริญ (รู้ว่ามรรคมีองค์ 8 ควร ปฏิบัติ) = รู้ว่าวิธีการนั้นจะต้องลง มือปฏิบัติหรือจักดำเนินการ	รู้ว่ามรรคนี้ได้เจริญแล้ว (รู้ว่าได้ปฏิบัติตามมรรคแล้ว) = รู้ว่าได้ปฏิบัติตามวิธีการนั้น เสร็จสิ้นเรียบร้อยแล้ว

อนึ่ง มีข้อควรทราบเพิ่มเติมให้เห็นภาพกว้างออกไปดังนี้

1. **ทุกข์** คู่กับกิจคือ *ปริญญา* หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ ดังนั้น ทุกข์และธรรมทั้งหลายที่อยู่ในจำพวกปัญหาหรือที่ตั้งแห่งปัญหา จึงรวมเรียกว่า *ปริญญเอยธรรม* (ธรรมที่ควรกำหนดรู้)

2. **สมุทัย** คู่กับกิจคือ *ปหานะ* หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรละหรือกำจัด ดังนั้น ต้นเหตุและธรรมจำพวกทำให้เกิดปัญหาเป็นสาเหตุของทุกข์ เช่น อวิชชา โลภะ โทสะ อุปาทาน เป็นต้น จึงเรียกรวมว่า

ปหัตถ์พหรรณ (ธรรมที่ควรละ)

3. นิโรธ คู่กับกิจคือ สัจฉิกิริยา หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้งหรือควรบรรลु ดังนั้น นิพพาน และธรรมจำพวกที่เป็นจุดหมายหรือเป็นที่แก้ปัญหา จึงเรียกรวมว่า สัจฉิกาตพหรรณ (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง)

4. มรรค คู่กับกิจคือ ภาวนา หมายความว่า เป็นสิ่งที่ควรเจริญคือดำเนินการ ดังนั้น มรรคามีองค์ 8 และธรรมทั้งหลายที่เป็นพวกข้อปฏิบัติเป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย จึงรวมเรียกว่า ภาวตพหรรณ (ธรรมที่ควรเจริญ)

ธรรมทั้งหมด หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงบรรดามี ย่อมจัดรวมเข้าในประเภทใดประเภทหนึ่งแห่งธรรม 4 จำพวกนี้ ไม่มีเหลือ

ในมรรคาแห่งความดับทุกข์ หรือปฏิบัติการแก้ปัญหาทั้งหลาย ตั้งแต่หยาบจนถึงละเอียด ตั้งแต่ภายนอกจนถึงลึกซึ้งภายใน ผู้ศึกษาที่สนใจอาจคอยกำหนดจิตธรรมที่ตนเกี่ยวข้องจัดเข้าในธรรม 4 ประเภทนี้ได้เสมอ เช่นในการปฏิบัติขั้นถึงแก่น เอาแต่สาระ พระพุทธเจ้าเคยทรงแสดงธรรม 4 ประเภทไว้ดังนี้¹

1. (ทุกข์) : ปริณญะยธรรม ได้แก่ อุปาทานขันธ 5
2. (สมุทัย) : ปหัตถ์พหรรณ ได้แก่ อวิชชา และภวตัณหา
3. (นิโรธ) : สัจฉิกาตพหรรณ ได้แก่ วิชชา และวิมุตติ
4. (มรรค) : ภาวตพหรรณ ได้แก่ สมณะ และวิปัสสนา

แนวอธิบายอริยสัจโดยสังเขป

คัมภีร์วิสุทธิมคค์ สัมโมหวิโนทนี และสัทธัมมปกาสินี² ได้ชี้แจงเหตุผลไว้อย่างน่าฟังว่า เหตุใดพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงอริยสัจ 4 ไว้โดยเรียงลำดับข้ออย่างที่เราเรียนรู้กันอยู่นี้ ข้อความที่ท่านกล่าวไว้แม้จะสั้น แต่มีสาระหนักแน่น จึงขอนำมาเป็นเค้าความสำหรับกล่าวถึงอริยสัจ 4 โดยสังเขปต่อไปนี้

1. ทุกข์ คือปัญหาต่างๆ ของมนุษย์ เป็นเรื่องบีบคั้นชีวิตจิตใจ มีอยู่ทั่วไปแก่สัตว์มนุษย์ทุกคน เกิดขึ้นแก่ใครเมื่อใด ก็เป็นจุดสนใจ เป็นของเด่นชัดแก่ผู้นั้นเมื่อนั้น แต่ว่าที่จริงมองกว้างๆ ชีวิตมีปัญหา และเป็นปัญหากันอยู่เรื่อย ๆ เป็นธรรมดา ดังนั้น ทุกข์จึงเป็นจุดสนใจปรากฏเด่นชัดอยู่ในชีวิตของทุกคน เรียกได้ว่าเป็นของชัดรู้ง่ายเห็นง่าย จักความสนใจ เหมาะที่จะยกขึ้นเป็นข้อปรารภ คือเป็นจุดเริ่มต้นในการแสดงธรรม ยิ่งกว่านั้น ทุกข์เป็นของน่าเกลียดน่ากลัว และน่าตกใจสำหรับคนจำนวนมาก คอยหลีกเลี่ยง ไม่อยากได้ยิน แม้แต่คนที่กำลังเพลิดเพลินลุ่มหลงมัวเมา ไม่ตระหนักรู้ว่าตนเองกำลังมีปัญหา

¹ ม.อ.14/831/526; อ.จ.จก.ก.21/254/333 (เคยอ้าง); ในบาลีนั้น ท่านเรียงภาวตพหรรณ คือสมณะและวิปัสสนาไว้ก่อนสัจฉิกาตพหรรณคือวิชชาและวิมุตติ แต่ในที่นี้จัดเรียงสับตรงข้ามเพื่อให้เข้าลำดับของอริยสัจ 4.

² วิสุทธิ.3/81; วิภงค.อ.112; ปฐิส.อ.63, 239 (ข้อความอย่างเดียวกันทั้งสามคัมภีร์ เป็นการคัดลอกกันไปเท่านั้นเอง)

และกำลังก่อปัญหา เมื่อมีผู้มาชี้ปัญหาให้ ก็จะกระทบใจทำให้สะดุ้งสะเทือนและมีความไหวหวั่น สำหรับคนที่อยู่ในภาวะเช่นนั้น พระพุทธเจ้าทรงสอนปวารณาเรื่องทุกข์เพื่อกระตุ้นเตือนให้เขาฉุกใจได้คิด เป็นทางที่จะเริ่มต้นพิจารณาแก้ปัญหาด้วยความทุกข์กันได้ต่อไป

เมื่อแสดงอริยสัจโดยตั้งต้นที่ทุกข์ ก็เป็นการสอนที่เริ่มจากปัญหา เริ่มจากสิ่งที่เห็นง่ายเข้าใจง่าย เริ่มจากเรื่องที่น่าสนใจ และโดยเฉพาะเป็นการสอนเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคน ไม่ใช่เรื่องเลื่อนลอย ไม่ใช่เรื่องคิดเพ้อฝัน หรือสักว่าพูดดีฝึกปากกันไป เมื่อพูดกับใครก็เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคนนั้น เมื่อพูดเป็นกลาง ๆ ก็เกี่ยวข้องกับทุกคน

พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องทุกข์ มิใช่เพื่อให้เป็นทุกข์ แต่เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นที่จะดับทุกข์ เพราะทรงรู้ว่าทุกข์หรือปัญหานั้นเป็นสิ่งที่แก้ไขได้ดับได้ มิใช่เป็นของเที่ยงแท้แน่นอนจะต้องคงอยู่ตลอดไป ชีวิตนี้ที่ยังคับข้อง ก็เพราะมีทุกข์มีปัญหาคอยรบกวนอยู่ ถ้าดับทุกข์แก้ปัญหาแล้ว หรือได้สร้างความสามารถในการดับทุกข์แก้ปัญหาไว้พร้อมแล้ว ชีวิตก็จะปลอดโปร่งโล่งเบา พบสุขแท้จริง แต่การดับทุกข์หรือแก้ไขปัญหานั้น มิใช่ทำได้ด้วยการหลบเลี่ยงปัญหาหรือปิดตาไม่มองทุกข์ ตรงข้ามต้องใช้วิธีรับรู้ สู้หน้าเข้าเผชิญดูมัน การรับรู้สู้หน้ามิใช่หมายความว่า จะเข้าไปแบกทุกข์ไว้หรือจะให้ตนเป็นทุกข์ แต่เพื่อรู้เท่าทัน จะได้แก้ไขกำจัดมันได้ การรู้เท่าทันนี้คือการทำหน้าที่ต่อทุกข์ให้ถูกต้อง ได้แก่ทำปริญญา คือ กำหนดรู้ ทำความเข้าใจสภาวะของทุกข์หรือปัญหานั้น ให้รู้ว่าทุกข์หรือปัญหาของเรานั้นคืออะไรกันแน่ อยู่ที่ไหน (บางทีคนชอบหลบเลี่ยงทุกข์หนีปัญหา และทั้งที่รู้ว่ามีปัญหา แต่จะจับให้ชัดก็ไม่รู้ว่าปัญหาของตนนั้นคืออะไร ได้แก่เห็นคลุม ๆ เครือ ๆ หรือพรว้าสับสน) มีขอบเขตแค่ไหน เมื่อกำหนดจับทุกข์ได้ อย่างนี้ เหมือนแพทย์ตรวจอาการจนรู้โรคจุดที่เป็นโรคแล้ว ก็เป็นอันเสร็จหน้าที่ต่อทุกข์ เราไม่มีหน้าที่กำจัดทุกข์หรือละเว้น เพราะทุกข์จะละที่ตัวมันเองไม่ได้ ต้องละที่เหตุของมัน ถ้าจะละทุกข์ที่ตัวทุกข์ ก็เหมือนรักษาโรคที่อาการเช่นให้ยาระงับอาการไว้ แก้ไขโรคไม่ได้จริง หึงดำเนินการค้นหาสาเหตุต่อไป

แพทย์เรียนรู้เกี่ยวกับโรค และต้องเรียนรู้เรื่องราวกายอันเป็นที่ตั้งแห่งโรคด้วย ฉะนั้น ผู้จะดับทุกข์ เมื่อเรียนรู้ทุกข์ ก็ต้องเรียนรู้เกี่ยวกับชีวิตอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ รวมถึงสภาวะแห่งสังขารโลกที่เกี่ยวข้องด้วย ฉะนั้น

สาระสำคัญของอริยสัจข้อที่ 1 คือ ยอมรับความจริงเกี่ยวกับทุกข์ตามที่มันเป็นอยู่ แล้วมองดูรู้จักชีวิตและโลกตามที่มันเป็นจริง

2. สมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา: การดับทุกข์นั้น ทำได้ด้วยการกำจัดสาเหตุของมัน ดังนั้น เมื่อกำหนดจับได้แล้วว่าทุกข์หรือปัญหาของตนคืออะไร เป็นอย่างไร อยู่ที่ไหนแล้ว ก็สืบสาวหาสาเหตุต่อไป เพื่อจะได้ทำกิจแห่งปหานะ คือละหรือกำจัดเสีย อย่างไรก็ตาม แม้เมื่อค้นหาสาเหตุ คนก็มักเลียงหนีความจริง ชอบมองออกไปข้างนอก หรือมองให้ไกลตัวจากที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน จึงมักมองหาตัวการข้างนอกที่จะขัดทอดโทษให้ หรือถ้าจะเกี่ยวกับตนเอง ก็ให้เป็นเรื่องห่างไกลออกไป จนรู้สึกว่ารันทดจากความรับผิดชอบของตน สิ่งที่ถูกขัดทอดให้เป็นสาเหตุนั้น ปรากฏออกมาเป็นลัทธิ

ที่ผิดพลาด 3 ประเภทคือ¹

1) *บุพเพกตวาท* ลัทธิกรรมเก่า ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ในปางก่อน

2) *อิศวรนิรมิตวาท* ลัทธิพระเป็นเจ้า ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่

3) *อเหตุวาท* ลัทธิคอยโชค ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นไปเอง แล้วแต่โชคชะตาที่เลื่อนลอย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย

ทางธรรมปฏิบัติลัทธิเหล่านี้ เพราะขัดต่อกฎธรรมชาติแห่งเหตุปัจจัย แล้วท่านให้มองหาสาเหตุของทุกข์ตามกฎธรรมชาติที่ว่านั้น โดยมองเหตุปัจจัยเริ่มตั้งแต่ภายในที่ตัวคน และที่ในตนเอง ได้แก่กรรมคือการกระทำ การพูด การคิด ที่ดีหรือชั่ว ซึ่งได้ประกอบแล้วและกำลังประกอบอยู่ และที่ได้สั่งสมไว้เป็นลักษณะนิสัย ตลอดจนการตั้งจิตวางใจต่อสิ่งทั้งหลาย และการมีความสัมพันธ์อย่างถูกต้องหรือผิดพลาดกับเหตุปัจจัยในสภาพแวดล้อมทั้งหลาย

ในขั้นพื้นฐาน ท่านกล่าวถึงลงไปอีกว่า *ตัณหา* ความทะยานอยาก ที่ทำให้วางใจ ปฏิบัติตน แสดงออก สัมพันธ์ และกระทำต่อชีวิตและโลกอย่างไม่ถูกต้อง อย่างไม่เป็นไปด้วยความรู้ตามเป็นจริง แต่เป็นไปด้วยความยินดีอันร้ายชอบซึ่งเป็นต้น ตลอดจนกิเลสปกป้องตัวตนทั้งหลายเช่น ความกลัว ความริษยา ความหวาดระแวง ฯลฯ ที่สืบเนื่องมาจากตัณหานั้นแหละ คือที่มาแห่งปัญหาความทุกข์ของมนุษย์ ตัณหา มี 3 อย่างคือ *กามตัณหา* อยากกาม ได้แก่อยากได้อะไรอย่างหนึ่ง *ภวตัณหา* อยากภพ ได้แก่อยากเป็นอยากคงอยู่ตลอดไป อยากมีชีวิตนิรันดร์อย่างหนึ่ง *ภวตัณหา* อยากสิ้นภพ ได้แก่ปรารถนาภาวะสิ้นสุดอย่างหนึ่ง และถึงลงไปกว่านั้น ท่านแสดงกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาท อันมี *อวิชชา* เป็นมูลของตัณหา ว่าเป็นที่ไหลเนื่องมาแห่งปัญหาความทุกข์นั้น

เมื่อใด กำจัดอวิชชาตัณหาที่เป็นต้นตอของปัญหา และซึ่งเป็นสาเหตุของความทุกข์ได้แล้ว มนุษย์ไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกิเลสปกป้องตัวตนทั้งหลาย เมื่อนั้น เขาก็จะสามารถปฏิบัติต่อชีวิตและสัมพันธ์กับโลกทั้งส่วนมนุษย์ สัตว์อื่น และธรรมชาติ ด้วยปัญญาที่เข้าใจสภาวะและรู้เหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ซึ่งทำให้แก้ปัญหาได้จริงอย่างเต็มความสามารถและสติปัญญาของมนุษย์ แม้ความทุกข์จะ

¹ เช่น อง.ติก.20/501/222; อภิ.วิ.35/940/496; ม.อุ.14/2-11/1-13 (เคยอ้างแล้วในบทว่าด้วยเรื่องกรรม); ขุ.ชา.28/52-65/23-30; 771/260-5; ชา.อ.8/67-73; อิศวรนิรมิตวาท เรียกอีกอย่างว่า อิศวรกรรมวาท หรือ อิสสรนิมิตวาท หรือ อิสสรกุตติวาท; โดยเฉพาะ *บุพเพกตวาท* พึงระวังแยกจากหลักกรรมของพุทธศาสนาให้ดี ขอย้ำว่าเรื่องนี้ศึกษามาก ดูเหมือนชาวพุทธจำนวนมากจะพยายามหลบเลี่ยงไม่ยอมมองดูหลักพุทธศาสนาข้อนี้ การที่ท่านย้ำไว้ในคัมภีร์ดังหลายแห่งน่าจะเป็นข้อสำคัญ ซึ่งหากศึกษาให้ดีอาจช่วยให้ความกระจ่างเกี่ยวกับหลักกรรมในพุทธศาสนาได้อีกมาก ไม่น่าจะมัวเลี่ยงหลบกันไปมา; วิภ.ค.อ.652-3 ว่าวาทะที่ 1 เป็น *ลัทธินิครนถ์* ที่ 2 เป็น *ลัทธิพราหมณ์* ที่ 3 เป็น *ลัทธิอาชวัก* อนึ่งใน ขุ.ชา.28/61-64/25-26 จัดอุจเฉทวาทเข้าชุดมิจฉาวาทะเหล่านี้รวมเป็น 4 วาทะ.

มีเหลืออยู่ ก็เป็นเพียงทุกข์ตามสภาวะธรรมดา และก็ไม่มีอิทธิพลครอบงำจิตใจของเขาได้ ในเมื่อไม่มีอิทธิพลของตัณหาครอบงำอยู่ภายใน การกิจของเขาจะมีเหลืออยู่เพียงการคอยใช้ปัญญาศึกษาพิจารณาสถานการณ์และเรื่องราวทั้งหลายที่เกี่ยวข้องให้รู้เข้าใจสภาวะและเหตุปัจจัยตามเป็นจริง แล้วจัดการด้วยปัญญานั้นให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข แต่ตราบใด ก็เลสที่บิดเบือน ครอบงำ และที่ทำให้เอนเอียงทั้งหลาย ยังบีบคั้นบังคับมนุษย์ให้เป็นทาสของมันได้ ตรานั้น มนุษย์จะไม่สามารถแก้ปัญหาลงทุกข์ได้จริง ไม่ว่าจะเป็นปัญหายานนอก หรือทุกข์ภายใน โดยมากเมื่อจะแก้ปัญหามา มักจะกลับทำปัญหาให้ขยายตัวออกไปมากขึ้น ในรูปเดิมบ้าง ในรูปของปัญหาใหม่ ๆ อื่น ๆ บ้าง เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นในภายใน แทนที่จะดับหรือสามารถลดทอนปริมาณแห่งทุกข์ให้เบาบางลงได้ด้วยปัญญา ก็กลับถูกตัณหาบีบกดให้ชดเชยออกไปด้วยเดิมทุกข์ที่ใหญ่กว่าเข้ามา หรือระบายทุกข์นั้นออกไปให้เป็นโทษภัยแก่คนอื่นและแก่สังคม ความทุกข์และปัญหาของมนุษย์ได้เป็นมาและเป็นอยู่อย่างนี้ ตามอำนาจบงการของตัณหาที่มีอิทธิพลครอบงำอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

3. นิโรธ คือ ความดับทุกข์ หรือภาวะหมดปัญหา: เมื่อได้กล่าวถึงทุกข์หรือปัญหาพร้อมทั้งสาเหตุ อันเป็นเรื่องร้ายไม่น่าพึงใจแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงขโมลงใจของเวไนยชนให้เกิดความเบาใจ และให้ความหวังขึ้น ด้วยการตรัสอริยสัจข้อที่ 3 คือ นิโรธ แสดงให้เห็นว่า ทุกข์ที่บีบคั้นนั้นดับได้ ปัญหาที่ก่อดันนั้นแก้ไขได้ ทางออกที่น่าพึงใจมีอยู่ ทั้งนี้ เพราะสาเหตุแห่งปัญหาหรือความทุกข์นั้นเป็นสิ่งที่กำจัดหรือทำให้หมดสิ้นไปได้ ทุกข์หรือปัญหาดังอยู่ได้ด้วยอาศัยเหตุ เมื่อกำจัดเหตุแล้ว ทุกข์ที่เป็นผลก็พลอยดับสิ้นไปด้วย เมื่อทุกข์ดับไปปัญหาหมดไป ก็มีภาวะหมดปัญหา หรือภาวะไร้ทุกข์ปรากฏขึ้นมาอย่างเป็นไปเอง โดยนัยนี้ นิโรธอริยสัจ จึงตามเข้ามาเป็นลำดับที่ 3 ทั้งโดยความเป็นไปตามธรรมดาของกระบวนการธรรมเอง และทั้งโดยความเหมาะสมแห่งกลวิธีการสอนที่ชวนสนใจ ช่วยให้เข้าใจและได้ผลดี

เมื่อกำจัดตัณหา พร้อมทั้งกิเลสวุ่นเครือที่คอยกดขี่บีบคั้นครอบงำและหลอนล่อจิดลงได้ จิตก็ไม่ต้องถูกทรมานด้วยความเร่าร้อน รำรอน กระวนกระวาย ความหวาดหวั่นพรั่นกลัว ความกระทบกระทั่ง ความหงอยเหงา และความเบื่อหน่าย ไม่ต้องหวังความสุขเพียงด้วยการวิ่งหนีหลบออกไปจากอาการเหล่านี้บ้าง แก้ไขด้วยหาอะไรมาเติมมากลบปิดไว้หรือมาทดแทนให้บ้าง หากที่ระบายออกไปภายนอกบ้าง พอผ่านไปคราวหนึ่ง ๆ แต่คราวนี้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ปลอดโปร่งโล่งเบา มีความสุขที่ไร้ฝืดด้วยไม่ต้องสะดุดพะพานสิ่งกั้วล่อลึงค้ำใจ สงบ สดชื่น เบิกบาน ผ่องใสได้ตลอดทุกเวลาอย่างเป็นปกติของใจ บรรลุภาวะสมบูรณ์แห่งชีวิตด้านใน

ส่วนอีกด้านหนึ่ง เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสที่บีบคั้นครอบงำหลอนล่อและเงื่อนปมที่ติดข้องในภายในเป็นอิสระ ผ่องใสแล้ว อวิชชาไม่มีอิทธิพลหลอนนำชักโยกอีกต่อไป ปัญญาก็พลอยหลุดพ้นจากกิเลสที่บิดบัง เคลือบคลุม บิดเบือน หรือย้อมสี บริสุทธิ์เป็นอิสระไปด้วย ทำให้สามารถพิจารณาสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง มองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย เมื่อไม่มี

อวิชชาตัณหาคอยชักให้ไขว้เขว ปัญญาก็เป็นเจ้าการในการชักนำพฤติกรรม ทำให้วางใจ ปฏิบัติตน แสดงออก สัมพันธ์กับโลกและชีวิตด้วยความรู้เท่าทันคติแห่งธรรมดา นอกจากปัญญานั้นจะเป็นรากฐาน แห่งความบริสุทธิ์เป็นอิสระของจิตในส่วนชีวิตด้านในแล้ว ในส่วนชีวิตด้านนอก ก็ช่วยให้ใช้ความรู้ความสามารถของตนไปในทางที่เป็นไปเพื่อการแก้ปัญหา เสริมสร้างประโยชน์สุขได้อย่างแท้จริง สติปัญญา ความสามารถของเขาถูกใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เต็มที่ของมันไม่มีอะไรหน่วงเหนี่ยวบิดเบือน เป็นไปเพื่อความดีงามอย่างเดียว ซึ่งท่านเรียกว่าเป็นการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หรือชีวิตที่ดำเนินไปด้วยปัญญา ยิ่งกว่านั้น ในเมื่อจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง เป็นสุขอยู่เป็นปกติเอง ไม่หวั่นไม่กังวลเกี่ยวกับตัวตน ไม่ต้องคอยแสวงหาสิ่งเสพสวดย และคอยปกป้องเสริมความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวตนที่แบกถือเอาไว้แล้ว จิตใจก็เปิดกว้างออก แผ่ความรู้สึกอิสระออกไป พร้อมที่จะรับรู้สุขทุกข์ของเพื่อนสัตว์โลก และคิดเกื้อกูลช่วยเหลือ โดยนัยนี้ *ปัญญา* จึงได้ *กรุณา* มาเป็นแรงชักนำซึ่งช่องทางของพฤติกรรมต่อไป ทำให้ดำเนินชีวิตเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่นได้เต็มที่ และในเมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในแง่ที่เป็นกิเลส ในแง่ที่ผูกพันจะเอาจะได้เพื่อตัวตนแล้ว ก็จึงสามารถทำการต่าง ๆ ที่ดีงาม บำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น ได้อย่างแน่วแน่และเด็ดเดี่ยวจริงจัง สำหรับชีวิตด้านใน มีจิตใจเป็นอิสระ เป็นสุข ผ่องใส เบิกบาน เป็นความบริบูรณ์แห่งประโยชน์ตน เรียกว่า *อรรถกถาสมมติ* ส่วนชีวิตด้านนอก ก็ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้อื่น เรียกว่า *พรหิตปฏิบัติ* เข้าคู่กัน เป็นอันครบลักษณะของผู้ที่ได้ประจักษ์แจ้งความหมายสูงสุดของ นิโรธ

อย่างไรก็ตาม ผู้ดำเนินในมรรคาแห่งอารยชน ไม่จำเป็นที่จะต้องรอเพื่อสวดยภาวะที่ดีงามเป็นประโยชน์เช่นนี้ ต่อเมื่อได้บรรลุนิพพานที่เป็นความหมายสูงสุดของนิโรธเท่านั้น แม้ในระหว่างดำเนินในมรรคาที่ถูกต้องอยู่หนึ่งเอง ก็สามารถประสบผลแห่งการปฏิบัติประจักษ์แก่ตนได้เรื่อยไป โดยควรแก่การปฏิบัติ ด้วยว่านิโรธนั้นมีผ่อนลงมารวมด้วยกันถึง 5 ระดับ คือ¹

1) *วิกขัมภณนิโรธ* ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยข่มไว้ โดยทำจิตใจให้สงบ เยือกเย็นผ่อนคลายหายเครียด ปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง หายเรวร้อนกระวนกระวาย ด้วยวิธีการฝ่ายสมาธิ เฉพาะอย่างยิ่งหมายเอาสมาธิในระดับฌาน ซึ่งกิเลสถูกทำให้สงบไว้ ได้เสวยนิรามิสสุขตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น

2) *ตทังคนิโรธ* ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยองค์ธรรมคู่ปรับหรือธรรมที่ตรงข้าม เฉพาะอย่างยิ่งการรู้จักคิดรู้จักพิจารณา มีปัญญารู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัย และจะพึงแก้ไขที่เหตุปัจจัย ไม่ขึ้นต่อความอยากความปรารถนาและความหมายมั่นยึดถือของมนุษย์ แล้ววางใจได้ถูกต้องและปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นด้วยท่าทีแห่งความรู้ ความเข้าใจ ความหวังดีมีน้ำใจงามและความเป็นอิสระ เมื่อปัญญานี้เห็นแจ่มแจ้งชัดเจนตรงตามสภาวะ ก็เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา ทำให้กิเลสและความทุกข์ดับหายไปได้ตลอดชั่วเวลานั้น มีจิตใจสงบบริสุทธิ์ เป็นสุข ผ่องใส เบิกบานใจ กับทั้งทำให้จิตประณีตและปัญญางอกงามยิ่งขึ้น

¹ ข.ปฏิ.31/65/39:704/609

3) **สมุจเจตนิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยตัดขาด คือบรรลุลอกุตรมรรค ตั้งแต่โสดาปัตติมรรคขึ้นไป ดับกิเลสดับทุกข์ได้เสร็จสิ้นเด็ดขาดตามระดับของมรรคนั้น ๆ

4) **ปฏิบัติสัทธนิโรธ** ดับกิเลสดับทุกข์ด้วยสงบระงับไป คือบรรลุลอกุตรผล เป็นอริยบุคคล ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป กิเลสดับสิ้นไปแล้วมีความบริสุทธิ์ปลอดโปร่งเป็นอิสระตามระดับของอริยบุคคลขึ้น นั้น ๆ

5) **นิสสรณนิโรธ** ดับกิเลสด้วยสลัดออกได้ หมายถึงภาวะที่เป็นอิสระปลอดโปร่งอย่างแท้จริง และโดยสมบูรณ์ คือ ภาวะแห่งนิพพาน

4. **มรรค** คือ ทางดับทุกข์ หรือวิธีปฏิบัติเพื่อกำจัดสาเหตุแห่งปัญหา: เมื่อรู้ทั้งปัญหา ทั้ง สาเหตุแห่งปัญหา ทั้งจุดหมายที่เป็นภาวะหมดสิ้นปัญหา รัทกอย่างครบถ้วนแล้ว ก็พร้อมและเฝ้ากัน ถึงเวลาที่จะต้องลงมือปฏิบัติ โดยเฉพาะแง่ที่สัมพันธ์ใกล้ชิดโดยตรง ก็คือ เมื่อรู้จุดหมายที่จะต้องไปให้ ถึง ว่าเป็นไปได้และคืออะไรแล้ว การปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายนั้น จึงจะพลอยเป็นไปได้ด้วย G ไม่รู้ว่าจุดหมายคืออะไร จะไปไหน ก็ไม่รู้ว่าจะปฏิบัติหรือเดินทางได้อย่างไร ดังนั้น ี่โดยความสัมพันธ์ ระหว่างข้อธรรมด้วยกัน มรรคย่อมสมควรเข้าลำดับเป็นข้อสุดท้าย อีกอย่างหนึ่งว่าโดยวิธีการสอน ภา ธรรมดานั้น การปฏิบัติเป็นกิจที่ต้องอาศัยเรี่ยวแรงกำลัง ถ้าผู้ปฏิบัติไม่เห็นคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่ง ที่เป็นจุดหมาย ก็ย่อมไม่มีกำลังใจจะปฏิบัติ อาจเกิดความระย่อท้อถอย หรือถึงกับไม่ยอมปฏิบัติ แม้ หากปฏิบัติก็อาจทำอย่างถูกบังคับ จำใจ ผืนใจ สักว่าทำ ไม่อาจดำเนินไปด้วยดี ในทางตรงข้าม ถ้า เห็นคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งที่เป็นจุดหมายแล้ว เขาย่อมยินดีปฏิบัติ ยิ่งจุดหมายนั้นดีงาม เขาอยาก ได้มากเท่าใด เขาก็จะมีกำลังใจปฏิบัติด้วยความเข้มแข็งมากเท่านั้น เมื่อเขาประสงค์จริงจังแล้ว แม้ว่า การปฏิบัติจะยากลำบากเท่าใดก็ตาม เขาก็จะพยายามต่อสู้ทำให้สำเร็จ การที่พระพุทธเจ้าตรัสนิโรธไว้ ก่อนหน้ามรรค ก็เพราะเหตุผลข้อนี้ด้วย คือให้ผู้ฟังมีความหวังและเห็นคุณค่าของนิโรธที่เป็นจุดหมายนั้น ก่อน จนเกิดความสนใจกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้วิธีปฏิบัติและพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติต่อไป เมื่อพระองค์ ตรัสแสดงนิโรธให้เห็นว่าเป็นภาวะควรบรรลุถึงอย่างแท้จริงแล้ว ผู้ฟังก็ตั้งใจที่จะรับฟังมรรคด้วยใจมุ่งมั่น ที่จะเอาไปใช้เป็นข้อปฏิบัติ และทั้งมีกำลังใจเข้มแข็งพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติตามมรรค และยินดีที่จะ เผชิญกับความยากลำบากในการปฏิบัติตามมรรคนั้นต่อไป

เมื่อมองหาเหตุแห่งทุกข์ มนุษย์ชอบมองออกไปหาที่ขัดทอดในภายนอก หรือมองให้ไกลจากความ รับผิดชอบของตนเท่าที่จะเป็นไปได้ ฉะนั้น เมื่อจะแก้ไขทุกข์ มนุษย์ก็ชอบมองออกไปข้างนอก หาที่ ปกป้องคุ้มครองให้ตนพ้นภาระหรือช่วยทำการแก้ไขทุกข์แทนให้ ฉะนั้น ี่โดยลักษณะ การกระทำ ทั้งสองนั้นก็คล้ายคลึงกันคือ เป็นการหลบหน้าความจริง ไม่กล้ามองทุกข์ และเลี่ยงหนีการเผชิญความรับ รับผิดชอบเหมือนคนหนีภัยด้วยความขลาดกลัว หาที่พอบิดตาซุกหน้าไม่ให้เห็นภัยนั้น นึกเอาเหมือนว่าได้ พ้นภัย ทั้งที่ทั้งร่างทั้งตัวถูกปล่อยทิ้งไว้ในภัยอันตราย ทำที่เช่นนั้นทำให้เกิดนิสัยหวังพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น การอ่อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การบนบานเช่นสรวงสังเวศ การรอคอยการดลบันดาลของเทพเจ้า หรือ

นอนคอยโชckeตา พระพุทธศาสนาสอนว่าสิ่งที่พึงเชื่อนั้น หรือการปล่อยตัวตามโชckeตาเช่นนั้นไม่เป็นทางแห่งความมั่นคงปลอดภัย ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์แท้จริง วิธีแก้ไขทุกข์ที่ถูกต้องคือ มีความมั่นใจในคุณพระรัตนตรัย ทำใจให้สงบและเข้มแข็ง แล้วใช้ปัญญา มองดูปัญหาอย่างมีใจเป็นกลาง ให้เห็นตามสภาวะของมัน และพิจารณาแก้ไขปัญหานั้นที่เหตุปัจจัย หุดอีกอย่างหนึ่งว่า รู้จักดำเนินวิธีแก้ไขปัญหตามหลักอริยสัจ 4 ประการ คือ กำหนดทุกข์ สืบสาวหาสาเหตุแห่งทุกข์ เล็งรู้ภาวะดับทุกข์ที่จะพึงบรรลุ แล้วปฏิบัติตามวิธีแก้ไขที่ตรงเหตุซึ่งพอดีที่จะให้บรรลุจุดหมาย เรียกว่ามรรคมองค์ 8 การปฏิบัติเช่นนี้จึงจะเป็นทางพ้นทุกข์ที่แท้จริง ดังพุทธพจน์ว่า

“มนุษย์มากมายแท้ ถูกภัยคุกคามเข้าแล้ว พวกเขายึดเอา ภูเขาบ้าง ป่าบ้าง สวนและต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์บ้าง เป็นที่พึ่ง สิ่งเหล่านั้นไม่เป็นที่พึ่งอันเกษมไฉนเลย นั่นไม่ใช่สรณะอันอุดม คนยึดเอาสรณะอย่างนั้น จะพ้นไปจากสรรพทุกข์หาได้ไม่

“ส่วนผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ มองเห็นด้วยปัญญาโดยแยบคายซึ่งทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ความก้าวล่วงทุกข์ และอริยมรรคามองค์ 8 อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นี่แหละคือสรณะอันเกษม นี่คือสรณะอันอุดม คนถึงสรณะอย่างนี้แล้ว ย่อมปลดปล่อยพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”¹

พระพุทธเจ้า เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า มนุษย์คือเราทุกคนนี้ มีสติปัญญาความสามารถที่อาจฝึกปรือหรือพัฒนาให้บริบูรณ์ได้ สามารถหยั่งรู้สัจธรรม บรรลุความหลุดพ้นเป็นอิสระไว้ทุกข์ ลอยเหนือโลกธรรม และมีความดีสูงเลิศที่แม้แต่เทพเจ้าและพรหมก็เคารพบูชา ดังมีพระบรมศาสดาเป็นองค์นำมนุษย์ทั้งหลายที่หวั่นพึ่งเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น ถ้ารู้จักฝึกอบรมตนให้ดีแล้ว ก็ไม่มีสิ่งใดที่ทเวและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นจะทำให้ได้เหมือนดังที่กรรมดีและจิตปัญญาของมนุษย์เองจะสามารถทำ

พระธรรม เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า ความจริงหรือสัจธรรมเป็นภาวะที่ดำรงอยู่โดยธรรมดา สิ่งทั้งปวงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ถ้ารู้จักมองดูรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะที่มันเป็นจริง นำความรู้ธรรมคือความจริงนั้นมาใช้ประโยชน์ ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้เท่าทันสภาวะและกระทำการที่ดับเหตุปัจจัย ก็จะแก้ไขปัญหได้ดีที่สุด เข้าถึงธรรมและมีชีวิตที่ดีที่สุด

พระสงฆ์ เป็นที่ระลึกให้มั่นใจว่า สังคมดั้งเดิมมีธรรมเป็นรากฐาน ประกอบด้วยสมาชิกผู้มีจิตใจไว้หรือห่างทุกข์ เป็นอิสระเสรี แม้มีพัฒนาการแห่งจิตปัญญาในระดับแตกต่างกัน แต่ก็อยู่ร่วมกันด้วยดี มีความสมเสมอกันโดยธรรม มนุษย์ทุกคนมีส่วนร่วมอยู่ร่วมสร้างสังคมเช่นนี้ได้ ด้วยการรู้ธรรมและปฏิบัติตามธรรม

ถ้าไม่มีความมั่นใจในพระรัตนตรัย ก็ต้องพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น เช่นสรวงอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์บนบานเทพเจ้า เป็นต้นต่อไป แต่ถ้ามั่นใจในพระรัตนตรัยแล้ว ก็เรียนรู้หลักการแก้ไขทุกข์ตามหลักอริยสัจและปฏิบัติตามวิธีการของมรรคในพระพุทธศาสนา

¹พ.ร. 25/24/40 (เคยอ้าง) : พระรัตนตรัยเป็นหลักใหญ่สามเสาที่ชาวพุทธพึงระลึกตระหนักอยู่เสมอ คือ พุทธ – มนุษย์ (ชี้ถึงศักยภาพสูงทุก ที่มีอยู่ในมนุษย์แต่ละบุคคล) ธรรม – ธรรมชาติ (ธรรมกาแห่งเหตุปัจจัย ที่รู้แล้วจะถูกรวมที่เหนือเหตุปัจจัย) สงฆ์ – สังคม (สังคมอุดมคติแห่งอริยชนผู้ดำเนินอยู่ในขั้นต่าง ๆ แห่งการรู้ธรรมและก้าวตามวิถีแห่งพุทธะ)

บุคคลที่มีศรัทธาแน่นแน้ มั่นใจในพระรัตนตรัยโดยสมบูรณ์ เสียซึ่งกฐนภายนอกหรือแม้แต่ความผันผวนแปรปรวนในชีวิตที่เรียกว่าโลกธรรมหรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า โชคเคราะห์ทั้งหลาย ไม่อาจทำให้หวั่นไหวคลอนแคลนได้ จิตใจของเขาเป็นเหมือนคนมีสุขภาพดี แข็งแรง ช่วยตัวเองได้ตลอดเวลา¹ ไม่ต้องหวังพึ่งอำนาจดลบันดาลจากภายนอก หวังผลจากกรรมคือการกระทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุปัจจัยเท่านั้น ทั้งมีปัญญาเจริญถึงขั้นรู้เข้าใจหลักการแก้ไขปัญหาดับทุกข์ตามแนวทางแห่งสังฆธรรมที่เรียกว่า อริยสัจ 4 ประการอย่างชัดเจน และดำเนินวิถีแก้ไขปัญหาดับทุกข์นั้นตามมรรคาที่เรียกว่า อารยธัมมัญญิกมรรคอย่างแน่นแน้ บุคคลเช่นนี้ ท่านเรียกว่าเป็นผู้เข้าสู่กระแสแห่งทางดับทุกข์ไปสู่ความเป็นอิสระเสรีที่แท้จริง เริ่มเข้าสังกัดในสังคมแห่งอารยชน เป็นคนมีการศึกษา เรียกว่า อริยบุคคลขั้นที่หนึ่ง มีชื่อเฉพาะว่า *โสดาบัน* ส่วนคนทั้งหลายนอกจากนั้น ผู้ยังว่ายวนหมุนเวียนอยู่ใต้กระแสครอบงำของโลกธรรม หวั่นไหวไปตามโชคเคราะห์ มีศรัทธาที่ยังง่อนแง่น ไม่มั่นใจตนเองบนฐานแห่งคุณพระรัตนตรัย จิตใจเหมือนคนที่มักเจ็บไข้ถอดแอด ช่วยตัวเองไม่ค่อยได้ ต้องคอยอาศัยผู้อื่นอยู่ตลอดเวลาอย่างเก้งยวมดึกก็เข้มน้ำแข็ง แต่พอถูกมรสุมชีวิตอย่างแรง ก็ทรงตัวอยู่ไม่ไหว ต้องเลือกระหว่างการทนทุกข์ทรมานแสนสาหัส หรือหันไปหากามสุขที่แรงขึ้นมีสิ่งมีนเมาเสพติดเป็นต้น หรือยอมพึ่งพาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขออำนาจดลบันดาลบ้าง หวังผลจากมงคลบ้าง จากโชคชะตาบ้าง พอกลบเกลื่อนชดเชยปลุกปลอบกันไป¹ ด้วยไม่รู้ทางออกที่ถูกต้อง ยังไม่มองครุฑเข้าใจสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย ทำใจให้ลอยพ้นกระแสโลกไม่ได้ แม้ดำเนินชีวิตก็เอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง ถ้าไม่อยู่ข้างมัวเมาความสุขเห็นแก่จะเสพส่วยบำรุงบำเรอตน ก็เฉียดไปข้างเข้มนวดบีบรัดตนเองด้วยระบบหรือแบบแผนวิธีที่ถือมั่นเอาไว้โดยมงาย ไม่ดำเนินตรงไปในมัชฌิมาปฏิปทา คนเหล่านี้มีชื่อเรียกว่าเป็นปุถุชน ถ้าเป็นคนห่างไกลอารยธรรม มีคบอดเสียทีเดียว ไม่รู้จักดีชั่ว ดำเนินชีวิตโดยสักว่าดีดชั่วหาพาไป ไม่ใช่ใช้ความคิดไม่ใช่ปัญญา พร้อมทั้งจะเบียดเบียนไม่ว่าใคร ๆ เพื่อเห็นแก่ตน ก็เรียกว่า *อัมมพาลปุถุชน* แต่ถ้าเป็นผู้รู้จักอารยธรรม ได้แว้ดเสียงกู่เรียกของอริยบุคคลแล้ว เริ่มดำเนินชีวิตดีงาม มีศีลธรรม ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ 10 ประการ หรืออย่างน้อยดำรงอยู่ในสาระแห่งศีล 5 ประการ ก็ได้ชื่อว่าเป็น *กัลยาณปุถุชน* คือ ปุถุชนที่ดีงาม หรือเป็น *สุตวันต์อริยสาวก* คือผู้สดับศาสนาแห่งอารยชน ตั้งต้นที่จะเดิน

¹ เรื่องนี้ ว่าตามแนวปฏิบัติของชาวพุทธ ยอมรับความจริงว่า เมื่อยังไม่เป็นโสดาบัน ย่อมเป็นการยากนักที่คนจะช่วยตัวเองในทางจิตได้ตลอดไปทุกเวลา ดังนั้น สำหรับคนที่ยังหวังพึ่งอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การดลบันดาล และโชคชะตา ท่านจึงใช้วิธีเบนทิศทางเข้ามาสู่ธรรม ด้วยการแปรวิธีแก้ แทนที่จะให้ไปสะเดาะเคราะห์บวงสรวงฮ้อนวอน ก็ให้สะเดาะอย่างใหม่ โดยให้ผู้นั้นทำการเสียสละตนในทางที่เป็นคุณประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ไปบริจาคบำรุงสาธารณกุศล ไปสละแรงงานทำสาธารณประโยชน์ เป็นต้น แม้แต่หมอดูที่โง่มาทางพุทธ ก็จะแนะนำให้แก้ไขโชคชะตา ด้วยการไปทำบุญทำทาน รักษาศีล รักษาอุโบสถ เป็นต้น การที่ให้ทำเช่นนั้นบางทีท่านสืบลึกลงไปถึงว่า บัดนี้เทพให้เทวาที่เขาฮ้อนวอนหวังพึ่งนั้น โดยเฉพาะในประเทศไทยนี้ ล้วนเป็นผู้ที่ได้นับถือพระพุทธรศาสนากันทั้งหมดทั้งสิ้นแล้ว (ส่วนมากก็เป็นชาวพุทธตั้งแต่ครั้งยังเป็นมนุษย์) ดังนั้น เทพเหล่านั้นจึงพอพระทัยที่จะเห็นคนทำสิ่งที่ดีงามเป็นคุณประโยชน์ อิงกว่าจะไปทำอะไรที่เหลวไหลไร้สาระ.

เข้ามาใกล้อริยมรรคา

ข้อปฏิบัติเพื่อกำจัดเหตุแห่งทุกข์หรือวิธีแก้ไขปัญหานี้ เรียกชื่อว่า *มรรค* เพราะเป็นเหมือนหนทางที่นำไปสู่จุดหมาย ชื่อว่า *มองค์ 8* เพราะเป็นทางสายเดียว แต่มีส่วนประกอบ 8 อย่าง การเดินทางสู่จุดหมายจะสำเร็จได้ต้องอาศัยองค์ประกอบทั้งแปดอย่างนั้นทำหน้าที่คอยเสริมกันและประสานสอดคล้องพอเหมาะพอดี ความพอเหมาะพอดีและตรงสู่เป้าหมายนี้ อาศัยปัญญาที่เห็นชอบหรือรู้เข้าใจถูกต้อง ช่วยส่องช่วยชี้แนะให้ มรรคนั้นจึงมี *สัมมาทิฐิ* เป็นองค์ประกอบข้อแรก และเพราะเป็นข้อปฏิบัติพอเหมาะพอดีที่จะให้แล่นตรงเข้าสู่เป้าหมาย จึงเรียกว่า *มัชฌิมาปฏิปทา* แปลว่า ทางสายกลาง ซึ่งสังเกตง่าย ๆ ด้วยลักษณะที่ไม่เอียงเข้าหาที่ สุดทั้งสอง คือ มิใช่เห็นแก่จะแสวงหาสิ่งเสพละเลยมาบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มัวเมาหมกมุ่นอยู่ในกามสุข โดยไม่คำนึงถึงใครอื่น และมีชี้หันเหไปสู่ทางตรงข้าม มุ่งหน้าทำการบีบรัดเข้มงวดเอากับตนเอง หากทุกข์มาทับถมตัว เหมือนดังว่าเบือนหน้าเกลียดชังตัวตน

การปฏิบัติตามมรรคนั้น จะเริ่มต้นได้ และจะดำเนินต่อไปด้วยดี ต้องอาศัยปัจจัย 2 อย่างเป็นเงื่อนไขและเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสนับสนุน เรียกว่าปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 ประการ อย่างแรกเป็นปัจจัยภายนอกหรือปัจจัยทางสังคม ได้แก่ *ปรโตโมสะที่ดี* คือเสียงหรือการชักนำ แรงเร้าและอิทธิพลจากผู้อื่น โดยเฉพาะที่เรียกว่า *กัลยาณมิตร* เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ พระภิกษุสงฆ์ คนมีชื่อเสียงที่ประสบความสำเร็จด้วยความดี และบุคคลอื่น ๆ ผู้มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นแบบอย่างที่ดีงาม น่าเลื่อมใส ทั้งที่ใกล้และไกล ซึ่งจะช่วยอบรมสั่งสอนแนะนำให้คำปรึกษาหารือหรือเร้าจิตจูงใจให้ใฝ่ใฝ่ในสิ่งดีงาม และให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ด้วยอาศัยศรัทธาคือความเชื่อความเชิดชูนิยมนับถือเป็นสื่อชักนำ ตลอดจนช่วยกระตุ้นชี้แนะให้รู้จักคิดรู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงด้วยตนเอง อย่างที่สองเป็นปัจจัยภายใน หรือองค์ประกอบในตัวบุคคล ได้แก่ *โยนิโสมนสิการ* คือการทำในใจโดยแยบคาย หรือความฉลาดคิด คิดเป็น คิดถูกวิธี รู้จักคิดรู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้ตรงตามสภาวะและตามเหตุปัจจัยของมัน เมื่อมีปัจจัยสองอย่างนี้ช่วยปลุกเร้าและส่งเสริมสัมมาทิฐิ ก็มั่นใจได้มากกว่า การปฏิบัติธรรมหรือการดำเนินชีวิต จะอยู่ในแนวทางที่ถูกต้อง กุศลธรรมทั้งหลายที่เป็นองค์มรรคข้ออื่น ๆ ก็จะเจริญงอกงามไปกับปัญญาด้วย เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น พร้อมทั้งเดินทางไปสู่จุดหมายของพุทธศาสนา

โดยนัยนี้ ศรัทธาที่มั่นคงในพระรัตนตรัย ความรู้ในอริยสัจ และการปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา คือ มรรคมองค์ 8 นี้ จึงเป็นเครื่องป้องกันหรืออย่างน้อยก็บรรเทาการดำเนินชีวิต การปฏิบัติต่อความทุกข์และการแก้ไขปัญหานั้นทางที่ผิดทุกอย่างทุกด้าน ซึ่งอาจมีมาในรูปของการลืมนสติหลงพันเพือนปล่อยตัวปล่อยใจให้เลื่อนลอยไปตามอำนาจของความทุกข์ความคับแค้นโศกเศร้าบ้าง การกลบเกลื่อนหลอกตัวเองให้ลืมนทุกข์ด้วยการกดตัวให้จมลึกลงไปในกามสุขมากยิ่งขึ้นบ้าง การหันไปหวังพึ่งอำนาจเร้นลับ อ้อนวอนสิ่งลบลับแคล หรือรอคอยโชคชะตาจากภายนอกบ้าง การประกอบทุจริตต่าง ๆ บ้าง การหันออกไปรุกรานระบายนทุกข์แก่ผู้อื่น เทียวเบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่คนทั้งหลายบ้าง การเคียดแค้นชิงชังเบียดเบียน หันกลับเข้ามาบีบคั้นทรมานลงโทษตนเองบ้าง มรรคซึ่งหนุนด้วยศรัทธาที่ถูกต้องนี้ ทำให้ดำรงอยู่ในสุจริต ประพฤติการที่เกื้อกูล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ทำให้เผชิญสถานการณ์ต่าง ๆ ด้วย

ความเข้มแข็งมั่นคง มีใจสงบ สามารถดำเนินชีวิต แก้ไขปัญหา ดับทุกข์ได้ ด้วยความมีสติ ใช้ปัญญาพิจารณา และเพียรพยายามจัดการไปตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย แม้อย่างอ่อนแอที่สุด เมื่อไม่อาจช่วยตนเองได้ลำพัง ก็รู้จักเลือกหา กัลยาณมิตร ที่จะช่วยปลุกเร้าใจให้กล้าหาญในกุศลธรรม และที่จะช่วยชี้แนะให้เกิดปัญญามองเห็นเหตุปัจจัยเพื่อแก้ไข ได้โดยถูกต้อง

การเรียกมรรคว่าเป็น ข้อปฏิบัติ หรือเป็นการปฏิบัติธรรม บางครั้งก็ทำให้เข้าใจความหมายของมรรคแคบเกินไป ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นความเข้าใจผิดอย่างหนึ่ง ความจริงนั้น มรรคมีความหมายครอบคลุมธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ครอบคลุมคำว่าจริยธรรมทั้งหมดหรือเป็นระบบจริยธรรมทั้งหมด ครอบคลุมการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงามทั้งหมด อย่างชื่อที่ใช้เรียกมรรคอย่างหนึ่งว่า *พรหมจริยะ* หรือ *พรหมจรรย์* ซึ่งแปลได้ว่า การครองชีวิตประเสริฐ หรือชีวิตประเสริฐนั่นเอง องค์ประกอบทั้ง 8 ของมรรค สามารถนำไปแยกแยะกระจายเนื้อหาออกและจัดรูปร่างระบบใหม่โดยมีจุดเน้นจุดย้ำต่างแห่งต่างที่กัน ให้สอดคล้องเหมาะสมกับการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติธรรมระดับนั้น ๆ ดังตัวอย่างที่เห็นง่าย ๆ เช่น จัดให้เหมาะสำหรับประชาชนทั่วไป โดยเน้นความประพฤติกี่แสดงออกภายนอกมากกว่า เรื่องทางจิตใจ ชุดหนึ่งเรียกว่า กุศลกรรมบถ 10 จัดแสดงตามแนวการปฏิบัติชนิดที่มุ่งตรงเข้าสู่จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา โดยเน้นหลักธรรมระดับวิปัสสนาปัญญา ชุดหนึ่งเรียกว่า วิสุทธิ 7 อย่างนี้เป็นต้น

ในบรรดาหมวดธรรม ชุดธรรม หรือระบบการปฏิบัติที่จัดรูปออกมาจากองค์มรรคทั้งหมดนั้น หมวดธรรมหรือระบบปฏิบัติที่ถือได้ว่าเป็นระบบกลาง หรือเป็นพื้นฐาน กว้างขวางครอบคลุม และใช้เป็นมาตรฐานของการปฏิบัติมากที่สุด ก็คือระบบที่เรียกว่า *สิกขา 3* หรือ *ไตรสิกขา* แม้ว่าไตรสิกขากจะจัดรูปออกมาจากมรรค แต่เพื่อมองเห็นเป็นภาพที่ชัดเจนในแง่หนึ่ง อาจยกเอาไตรสิกขานี้เข้าคู่เทียบกับมรรคแล้วจะเห็นว่ามรรคเป็นทางดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือระบบการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือจะให้ตรงกว่านั้นว่าเป็นเนื้อหาของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ส่วนไตรสิกขา เป็นระบบการศึกษา หรือระบบการฝึกฝนอบรม หลักทั้งสองนี้เนื่องอยู่ด้วยกัน เพราะเมื่อมีการศึกษาหรือการฝึกฝนอบรม ก็เกิดเป็นการดำเนินชีวิตที่ดี หรือการดำเนินชีวิตที่ดีก็เกิดมีขึ้น ดังนั้นเมื่อฝึกตามไตรสิกขา มรรคก็เกิดมีขึ้นด้วย เท่ากับพูดว่า การฝึกไตรสิกขาก็เพื่อให้มรรคเกิดขึ้น แต่แท้จริงแล้วเนื้อหาสาระของมรรคและไตรสิกขา ก็อันเดียวกันนั่นเอง ฝึกอันใดก็ได้อันนั้น หรือฝึกสิ่งใดสิ่งนั้นก็เจริญองกงามขึ้น และการฝึกหรือการศึกษานั้นก็ไม่แยกจากการดำเนินชีวิต แต่เนื่องอยู่ด้วยกันกับการดำเนินชีวิต

สิกขา 3 ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งมักเรียกกันให้ง่าย ๆ สะดวก ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา

1. **อธิศีลสิกขา** คือ การฝึกความประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การดำรงตนด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่และความรับผิดชอบทางสังคมให้ถูกต้อง มีความสัมพันธ์ทาง

สังคมที่ติงามเกื้อกูลเป็นประโยชน์ ช่วยรักษาและส่งเสริมสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะในทางสังคม ให้อยู่ในภาวะเอื้ออำนวยแก่การที่ทุก ๆ คนจะสามารถดำเนินชีวิตที่ติงามหรือปฏิบัติตามมรรคกันได้ด้วยดี¹

ศีลเป็นสิกขาขั้นต้นที่สุด จึงมีขอบเขตกว้างขวางมาก แบ่งได้เป็นหลายระดับ ครอบคลุมถึงการแสดงออกและการบังคับควบคุมตนด้านภายนอกทั้งหมด ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทั้งทางสังคมและธรรมชาติ เกณฑ์อย่างต่ำสุดของศีลคือ ไม่เบียดเบียนผู้อื่น (เช่นเดียวกับไม่เบียดเบียนตนเองด้วย) ไม่ทำลายสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เกื้อกูลแก่ชีวิตที่ติงามหรือเกื้อกูลแก่มรรคนั้น ต่อจากนั้นได้แก่การฝึกฝนทางวินัยเพื่อความติงามยิ่งขึ้นไป ถ้าสามารถทำนั้นก็ก้าวไปถึงการทำกรต่าง ๆ ที่เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ช่วยสร้างเสริมจัดสรรสภาพแวดล้อมซึ่งปิดกั้นโอกาสแห่งความชั่วร้าย เพิ่มพูนโอกาสแห่งการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติกิจเพื่อความติงามหรือคุณค่าที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

2. อริจิตตสิกขา คือ การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนหรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้งและตรงตามความเป็นจริง

3. อธิปัญญาสิกขา คือ การฝึกปรือปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ สองอย่างแรกเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกอบรมให้เกิดปัญญาวริสุทธิตี่รู้แจ้งชัดตรงตามสภาพความเป็นจริง ไม่เป็นความรู้ความคิดความเข้าใจที่ถูกบิดเบือนเคลือบคลุม ย้อมสีอำพราง หรือพรมัวมัวเป็นต้น เพราะอิทธิพลของกิเลสมีอวิชชาและตัณหาเป็นผู้นำที่ครอบงำจิตอยู่ การฝึกปัญญาเช่นนี้ต้องอาศัยการฝึกจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นพื้นฐาน แต่ในเวลาเดียวกัน เมื่อปัญญาที่บริสุทธิ์รู้เห็นตามเป็นจริงนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็กลับช่วยให้จิตนั้นสงบ มั่นคง บริสุทธิ์ ผ่องใสอย่างแน่อนยิ่งขึ้น และส่งผลออกไปในการดำเนินชีวิตคือ ทำให่วางใจ วางท่าที มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง และใช้ปัญญาที่บริสุทธิ์ ไม่เอนเอียง ไม่มีกิเลสแอบแฝงนั้น คิดพิจารณาแก้ไขปัญหิต่าง ๆ ทำกิจทั้งหลายในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขอย่างแท้จริง

ถ้าพูดตามภาษาของนักวิชาการสมัยใหม่ หรือตามหลักวิชาการศึกษาสายตะวันตก อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ก็ครอบคลุมถึงการทำให้เกิด พัฒนาการทางสังคม พัฒนาการทางอารมณ์ และพัฒนาการทางปัญญา ตามลำดับ เป็นแต่จะแตกต่างกันโดยขอบเขตของความหมาย และ

¹ นับเป็นความบกพร่องอย่างยิ่งที่มักมองศีลกันแต่เพียงในแง่ลบอย่างเดียว อย่างแคบที่สุดคือมองเป็นข้อห้าม กว้างออกไปหน่อยก็เพียงเป็นการงดเว้น เช่น งดเว้นตามหลักศีล 5 เป็นต้น ไม่มองให้ครบทุกด้านตามความหมายเดิมของท่าน เช่น ในฝ่ายพระสงฆ์ ศีลรวมถึงการประพฤติปฏิบัติถูกต้องต่อกันระหว่างอุปัชฌาย์อาจารย์กับศิษย์และอื่น ๆ ดังระบุในมหาขันธกะและขันธกะอื่น ๆ แห่งพระวินัยปิฎก ในฝ่ายคฤหัสถ์ ศีลรวมถึงการประพฤติปฏิบัติถูกต้องต่อกันระหว่างบิดามารดากับบุตรธิดา สามีกับภรรยา เพื่อนกับเพื่อน ฯลฯ ตลอดจนสังคหวัตถุ ตามหลักคิหิวินัยในสังคาลงสูตร ด้วยดังนี้ เป็นต้น

สิกขา 3 มีจุดหมายที่ชัดเจนจำเพาะตามแนวของพุทธธรรม อย่างไรก็ตาม อย่างน้อยในขั้นเบื้องต้น จะเห็นได้ชัดว่า ความหมายไปกันได้ดี คือพูดได้ตรงกันในขั้นพื้นฐานว่า จะต้องฝึกฝนอบรมบุคคลให้มีวินัย (รวมถึงความรับผิดชอบและความสัมพันธ์ที่ดีทางสังคม) ให้่องงามทางอารมณ์ (ทางพระว่าให้จิตใจเข้มแข็งประณีต มีคุณภาพและสมรรถภาพดี) และให้่องงามทางพุทธิปัญญา (เริ่มด้วยความคิดเหตุผล) สิกขา 3 นี้เนื่องกันและช่วยเสริมกัน ซึ่งตามหลักพัฒนาการอย่างสมัยใหม่ก็ไม่อาจปฏิเสธได้ เช่น ความรู้เหตุผล ย่อมช่วยความเจริญทางอารมณ์ และช่วยเสริมการปฏิบัติตามวินัย ตลอดจนความรับผิดชอบต่อและความสัมพันธ์ในทางสังคม ดังนั้น การฝึกฝนอบรมในสิกขา 3 หรือการให้เกิดพัฒนาการทั้งสามอย่าง จึงต้องดำเนินคู่เคียงกันไป¹

ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมจากภายนอกเข้าไปหาภายใน จากส่วนที่หยาบเข้าไปหาส่วนที่ละเอียด และจากส่วนที่ง่ายกว่าเข้าไปหาส่วนที่ยากและลึกซึ้งกว่า เมื่อแรกเริ่ม การฝึกอาศัยความเห็นชอบหรือความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เรียกว่าสัมมาทิฐิเป็นเชื้อหรือเป็นคำให้เพียงเล็กน้อย พอให้รู้ว่าตนจะไปไหน ทางอยู่ที่ไหน จะตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น การเข้าใจปัญหาและการมองโลกและชีวิตตามความเป็นจริงนั้นแหละ คือจุดเริ่มต้นที่ถูกต้องและคือความหมายพื้นฐานของสัมมาทิฐิ ส่วนในระหว่างการฝึก การฝึกส่วนหยาบภายนอกในขั้นต้น ช่วยเป็นฐานให้แก่การฝึกส่วนละเอียดภายใน ทำให้พร้อมและสะดวกที่จะฝึกในขั้นจิตและปัญญาให้ได้ผลดียิ่งขึ้น เมื่อฝึกขั้นละเอียดภายในคือขั้นจิตและปัญญา ผลก็ส่งกลับออกมาช่วยการดำเนินชีวิตด้านนอก เช่น มีความประพฤติสุจริตมั่นคง มีศีลที่เป็นไปโดยปกติธรรมดาของตนเอง ไม่ต้องผินใจหรือตั้งใจคอยควบคุมรักษา คิดแก้ปัญหาและทำกิจต่าง ๆ ด้วยปัญญาวริสุทธิ เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้ว เมื่อฝึกตลอดระบบของสิกขาแล้ว ระบบการดำเนินชีวิตทั้งหมดก็กลายเป็นระบบของมรรค สอดคล้องกันหมดทั้งภายนอกและภายใน

คัมภีร์รุ่นอรรถกถาที่เคยอ้างแล้ว² ได้เปรียบเทียบอริยสัจ 4 ไว้เป็นข้ออุปมานัยต่าง ๆ มีบางข้อน่าสนใจ เช่น

¹ พัฒนาการทางกาย ในที่นี้ไม่ได้แยกออกมาแสดงต่างหาก ในทางพระพุทธศาสนา พัฒนาการด้านนี้ เห็นได้ว่าจัดอยู่ในขั้นศีล ทั้งนี้ มีแง่ที่จะพูดอยู่ 2 อย่าง คือ อย่างแรก ความเป็นอยู่ตามแนวทางพุทธ เป็นการดำเนินชีวิตที่ไม่ขัดแย้ง ไม่ตัดขาดแต่เกือกละกับธรรมชาติ อย่างที่สอง ท่านเน้นความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นอยู่ด้านกายกับการบริโภควัตถุ ดังที่จัดเป็นศีลหมวดหนึ่งเรียกว่า “ปัจจัยสันนิสิตศีล” (ศีลเนื่องด้วยปัจจัยสี่) และเน้นโภชนมัตตัญญูตา (ความรู้จักประมาณในการบริโภคใช้สอย) ตลอดจนหลักสัปปายะต่าง ๆ มองแง่หนึ่งว่า พุทธศาสนาไม่พิจารณาพัฒนาการทางกายแยกต่างหากจากจริยธรรม เพราะสัปปายะความเจริญกายอย่างเดียวย่อมไม่มีความหมายเป็นสิกขา และตามปกติจะเอียงไปทางเป็นการสนับสนุนให้ค้นหาได้เครื่องมือที่จะแสวงหาข้อแย้งโลกามิส ซึ่งเป็นทางสายตรงข้ามกับการศึกษา อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้มีข้อจุดเน้นในที่นี้ จึงจะไม่บรรยายไว้ (พัฒนาการทางกาย ไม่ระบุในสิกขา 3 แต่มาในภวาม 4 - นัยอุปมาอุปไมย).

22/79/121)

² วิสุทธิ.3/100; วิภค.อ.114; ปฏิส.อ.239

ก. ทุกข์ เหมือนโรค	สมุทัย เหมือนสมุฏฐานของโรค
นิโรธ เหมือนความหายโรค	มรรค เหมือนยารักษาโรค
ข. ทุกข์ เหมือนทพภิกขภัย	สมุทัย เหมือนฝนแล้ง
นิโรธ เหมือนภาวะอุดมสมบูรณ์	มรรค เหมือนฝนดี
ค. ทุกข์ เหมือนภัย	สมุทัย เหมือนเหตุแห่งภัย
นิโรธ เหมือนความพ้นภัย	มรรค เหมือนอุบายให้พ้นภัย
ง. ทุกข์ เหมือนของหนัก	สมุทัย เหมือนการแบกของหนักไว้
นิโรธ เหมือนการวางของหนักลงได้	มรรค เหมือนอุบายวิธีที่จะเอาของหนักลงวาง

วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ

บางครั้งมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า พุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหายุ่งยากทุกอย่างแม้แต่ปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคม ที่ภายในจิตใจเท่านั้น ซึ่งน่าจะไม่เป็นวิธีการแก้ปัญหาก็เพียงพอหรือได้ผลแท้จริง สำหรับข้อสังเกตนี้ควรทำความเข้าใจกันแยกเป็น 2 ส่วนคือ ว่าโดยหลักการอย่างหนึ่ง ว่าโดยแก่นของคำสอนหรือแง่ที่มีเนื้อหาคำสอนมากกว่า เค้นกว่า อย่างหนึ่ง

ว่าโดยหลักการ วิธีการแก้ปัญหาแบบพุทธ มีลักษณะสำคัญ 2 อย่าง คือ เป็นการแก้ปัญหาก็เหตุปัจจัยอย่างหนึ่ง เป็นการแก้ปัญหามนุษย์โดยฝีมือของมนุษย์เองอย่างหนึ่ง หรืออาจพูดรวมว่าเป็นการแก้ปัญหามนุษย์โดยมนุษย์เอง ที่ตรงตัวเหตุปัจจัย ที่ว่าแก้ตรงเหตุปัจจัย ก็ว่าเป็นกลางๆ ไม่จำกัดเฉพาะข้างนอกหรือข้างใน และที่ว่าแก้ปัญหามนุษย์โดยมนุษย์เอง ก็จะได้เห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้มนุษย์มองปัญหาของตนที่ตัวมนุษย์เอง ไม่ใช่มองหาเหตุและมองหาทางแก้ไปที่บนฟ้าหรือชัดทอดโชดชะตา และให้แก้ไขด้วยการลงมือทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุผล ไม่ใช่หวังพึ่งการอ้อนวอนหรือนอนคอยโชคเป็นต้น ดังได้เคยกล่าวแล้ว

ว่าโดยแก่นที่เน้นของคำสอน หรือส่วนที่มีเนื้อหาคำสอนมากกว่าเค้นกว่า ควรจะย้ำไว้ก่อนว่า พระพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหทั้งด้านนอกด้านใน ทั้งทางสังคมและทางจิตใจของบุคคล คือมีคำสอนขั้นศีล เป็นด้านนอก และขั้นจิตและปัญญาเป็นด้านใน จากนั้นจึงมาทำความเข้าใจกันต่อไปว่า เมื่อกล่าวตามแก่นของคำสอนเท่าที่มีอยู่ เนื้อหาคำสอนที่บันทึกอยู่ในคัมภีร์ ส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้านในหรือด้านจิตปัญญา มีมากกว่าส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้านนอก หรือปัญหาทางสังคมเป็นต้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เนื้อหาคำสอนเน้นด้านแก้ปัญหามากกว่าแก้ปัญหามาทางสังคม หรือด้านภายนอกอย่างอื่นที่เป็นเช่นนี้เป็นเรื่องธรรมดาโดยเหตุผลและควรจะเป็นเช่นนั้น ขอแสดงเหตุผลบางอย่าง เช่น

— โดยความคงตัวแห่งธรรมชาติของมนุษย์: ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านใน หรือปัญหาทางจิตใจเป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ล้วน ๆ มากที่สุด คือมนุษย์ทุกถิ่นฐานกาลสมัย มีธรรมชาติของปัญหาทางจิตใจเหมือน ๆ กัน ถึงจะต่างสังคมหรือสังคมจะต่างยุคสมัย ธรรมชาติทางจิตปัญญามนุษย์ก็ยังคงเป็นอย่างเดิม คือมนุษย์ก็ยังเป็นมนุษย์ ที่มีโลก ไกรธ หลง รักสุขเกลียดทุกข์เป็นต้นนอยู่อย่าง

เดียวกัน ส่วนปัญหาด้านนอกเกี่ยวกับสังคมมีส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์ เมื่อยังเป็นมนุษย์ ก็จะมีลักษณะปัญหาเช่นนั้น แต่ส่วนอื่น ๆ นอกจากนั้นเกี่ยวข้องกับปัจจัยอย่างอื่น ๆ ในสภาพแวดล้อม ซึ่งแตกต่าง ๆ กันไปในส่วนรายละเอียดได้อย่างมากมายตามกาลและเทศะ โดยอาศัยความเป็นจริงเช่นนี้ จึงเป็นธรรมดาอยู่เองและเป็นอย่างที่เราควรจะเป็นว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนเกี่ยวกับการแก้ปัญหาภายในทางจิตปัญญาเป็นหลัก และมีคำสอนด้านนี้มากมาย ส่วนการแก้ปัญหาภายนอก ด้านคำสอนระดับศีล ทรงสอนแต่หลักกลาง ๆ ที่เนื่องด้วยธรรมชาติของมนุษย์ เช่น การไม่ควรทำร้ายเบียดเบียนกันทั้งทาง ชีวิตร่างกาย ทรัพย์สิน สิ่งทองแหวน ด้วยกายหรือด้วยวาจา และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นต้น ส่วน รายละเอียดนอกเหนือจากนั้น เป็นเรื่องแตกต่างกันไปตามปัจจัยอื่น ๆ ในสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องของ ต่างถิ่นต่างยุคสมัยไม่มีเหมือนกัน เป็นเรื่องของมนุษย์ที่รู้หลักการทั่วไปของการแก้ปัญหาแล้วจะพึงวาง หลักเกณฑ์วิธีการจัดการแก้ไขตามเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องนั้น ๆ ไม่ใช่เรื่องที่จะไปวางบทบัญญัติไว้ให้มนุษย์ เป็นการตายตัว ว่าที่จริงในทางปฏิบัติก็มีตัวอย่าง ที่พระพุทธเจ้าทรงวางระบบการแก้ปัญหาของมนุษย์ ในด้านภายนอกคือในทางสังคมไว้ คือสังคมสงฆ์หรือภิกษุสงฆ์ที่ได้ทรงตั้งขึ้นเอง พระองค์ได้ทรง บัญญัติวินัยซึ่งเป็นระบบการแก้ปัญหาจากด้านนอก ในแง่สังคมไว้เป็นอันมาก ให้เหมาะกับความมุ่ง หมายจำเพาะของการมีสังคมสงฆ์นั้น และให้เหมาะกับการดำรงอยู่ด้วยดีของสังคมสงฆ์ท่ามกลางสภาพ แวดล้อมของท้องถิ่นและยุคสมัยนั้น ผู้ศึกษาพุทธศาสนาในสมัยปัจจุบัน มักมองข้ามวินัยไป ถ้าเข้าใจ สาระของวินัยแล้ว จะมองเห็นแนวความคิดของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการแก้ปัญหาภายนอกในระดับ สังคมได้ ขอย้ำว่าถ้าไม่ศึกษาพระวินัยปิฎก (เฉพาะอย่างยิ่งส่วนนอกปาติโมกข์) จะไม่อาจเข้าใจแนว ความคิดทางสังคมของพระพุทธศาสนาได้เลย เป็นการไม่สมเหตุผลที่จะให้พระพุทธเจ้าทรงวางระบบ ที่มีรายละเอียดไว้พร้อมให้แก่มุขมชนอื่น โดยไม่คำนึงถึงปัจจัยที่เป็นตัวแปรของต่างถิ่นต่างสมัยนั้น ๆ ผู้ที่ เข้าใจสาระสำคัญของหลักการนี้แล้ว ย่อมจะจัดวางระบบสำหรับจัดการกับปัญหาและเรื่องราวในสังคม แห่งยุคสมัยของตนได้เอง ดังเช่นพระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อจะทรงสถาปนาธรรมวิชัยในราชอาณาจักร คำสอนของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับปัญหาด้านในของจิตปัญญา พระองค์ก็ย่อมไม่ต้องทรงแตะต้องอีก เพียงแต่ส่งเสริมให้เผยแพร่นำคำสอนที่แท้จริงด้วยวิธีและทำนองที่สอดคล้องกับกาลสมัย แต่ส่วนเรื่อง ภายนอกด้านสังคม พระองค์นำแต่คำสอนที่เป็นกลาง ๆ มาตั้งเป็นหลัก แล้วทรงจัดวางระบบแบบแผน วิธีปกครองและดำเนินกิจการต่าง ๆ ขึ้นใหม่ให้ได้ผลสำหรับยุคสมัยนั้น หรืออย่างในประเทศไทย ตาม ขัตติยราชประเพณีในทางการปกครอง นำเอาคำสอนทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับหน้าที่และคุณธรรมของ พระมหากษัตริย์ ส่วนที่เป็นกลาง ๆ คือ ทศพิธราชธรรม (10) จักรวรรดิวัตร 12 ราชสังคหวัตถุ 4 และพลังของพระมหากษัตริย์ 5 มาวางเป็นหลักและแปลความหมายให้เข้ากับยุคสมัย ส่วนระบบบริหาร ราชการเป็นต้น ก็จัดวางขึ้นให้เหมาะสมกับถิ่นและยุคสมัยนั้น ดังนี้ เป็นต้น

— โดยความเป็นเอกหรือความชำนาญพิเศษ: การแก้ปัญหาจากภายนอกหรือทางด้านสังคมนั้น นอกจากขึ้นต่อปัจจัยเกี่ยวกับสภาพแวดล้อม ที่ต่างกันของถิ่นและยุคสมัยแล้ว ยังมีศิลปวิทยาการและระบบ

การอื่น ๆ เอาใจใส่เป็นเจ้าของเรื่องกันอยู่อีกมากมาย แต่ในทางตรงข้าม ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านในทางจิต ปัญญาของมนุษย์กลับได้รับความเอาใจใส่จากศิลปวิทยาการทั้งหลายน้อยกว่า และเป็นแผนที่ศิลปวิทยาการทั้งหลายเข้าไม่ค่อยถึง พระพุทธศาสนาถือปัญหาในระดับนี้เป็นเรื่องสำคัญที่ควรเอาใจใส่มากด้วย ยิ่งถูกวงการอื่นทอดทิ้ง ก็ยิ่งควรเอาใจใส่มาก และเป็นแผนที่พุทธศาสนาเข้าถึงเป็นพิเศษด้วย

— โดยความลึกซึ้ง ยาก และเป็นแก่นแท้ของชีวิต: ปัญหาทางจิตปัญญา เป็นเรื่องลึกซึ้งละเอียดอ่อน เข้าใจยากกว่าปัญหาภายนอกทั้งหลายเป็นอันมาก ถ้าเรื่องราวภายนอกใช้เวลาอธิบายหรือชี้แจงสัก 1 ชั่วโมง เรื่องทางจิตปัญญางานที่อาจต้องใช้เวลาอธิบายสัก 10 ชั่วโมง และต้องเน้นต้องย้ำกันอยู่เรื่อย ๆ การมีคำสอนด้านนี้ในอัตราที่สูงกว่าคำสอนเกี่ยวกับปัญหาภายนอกจึงเป็นเรื่องธรรมดา อีกประการหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงถือว่าประโยชน์ทางจิตปัญญานี้เป็นแก่นสารเนื้อแท้ของชีวิตมนุษย์ เมื่อเกิดมามีชีวิตแล้ว ก็ควรพยายามให้ได้ให้ถึงไม่ให้สูญสิ้นชีวิตไปเปล่า และคนก็ไม่ใคร่มองเห็น จึงเป็นธรรมดาที่จะต้องทรงเน้นย้ำมาก ส่วนประโยชน์ด้านภายนอก คนทั้งหลายเขาเฝ้าปรารณากันอยู่แล้ว ถึงไม่ไปย้ำอีก ก็พอแก่การอยู่แล้ว

— โดยความเนื่องถึงกันแห่งทุกด้านของชีวิต: ความจริงปัญหาของมนุษย์ไม่ว่าด้านนอกหรือด้านใน ก็กระเทือนถึงกันทั้งหมด และในการแก้ปัญหาแต่ละอย่างไม่ว่าด้านนอกว่าใน ชีวิตทุกด้านของมนุษย์ก็ต้องเข้าเกี่ยวข้องด้วยทั้งนั้น ยิ่งมาคำนึงว่าชีวิตด้านในของมนุษย์เป็นหลักยืนอยู่ และเป็นพื้นฐานสำคัญอยู่ในส่วนลึก มีอิทธิพลต่อการแก้ปัญหาภายนอกอย่างมาก เช่น เมื่อจิตใจลุ่มหลงมัวเมา ก็มองปัญหาไม่ตรงตามความเป็นจริง เมื่อกระแสความคิดและปัญญาถูกอิทธิพลของอวิชชาตัณหาครอบงำ หรือถูกตัณหา มานะทิฏฐิบิดเบือน ชักให้เอนเอียง ก็ไม่อาจพิจารณาปัญหาอย่างถูกต้อง นอกจากแก้ผิดพลาด บางทีอาจขยายปัญหาหรือเพิ่มปัญหาใหม่ขึ้นอีกก็ได้ ดังนั้น การชำระจิตและการทำปัญญาให้บริสุทธิ์ ไม่บิดเบือน ไม่เอนเอียง จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการแก้ปัญหาทุกอย่างทั้งภายนอกและภายในทุกถิ่นทุกสมัย ถ้ามนุษย์แก้ปัญหาไม่ถึงระดับนี้ ก็ไม่มีทางจะแก้ปัญหาแม้แต่ระดับสังคมหรือภายนอกให้ได้ผลแท้จริงได้ ถ้าแก้ปัญหาพื้นฐานระดับจิตปัญญานี้ได้ การแก้ปัญหาภายนอกก็จะง่ายขึ้นอย่างมาก มนุษย์จะมีความพร้อมในการแก้ปัญหาขึ้นอีกมาก พุทธศาสนาเน้นการแก้ปัญหาถึงขั้นพื้นฐาน คือ ถึงระดับแห่งจิตปัญญาดังที่กล่าวมาแล้ว

— โดยความต่างแห่งระดับการดำเนินชีวิต: พระพุทธศาสนาถือว่า สังคมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาในระดับต่าง ๆ กัน นอกจากนั้นยังมีสังคมย่อยหรือชุมชนต่าง ๆ ช้อนอยู่ภายใน ซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้สนใจเข้าไปดำรงชีวิตในระดับที่แตกต่างกัน เช่น มีสังคมคฤหัสถ์กับสังคมสงฆ์ เป็นต้น ชีวิตในสังคมคฤหัสถ์เน้นด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และการงานหาเลี้ยงชีพ ส่วนชีวิตในสังคมสงฆ์เน้นด้านจิตปัญญา เมื่อมองดูสังคมสงฆ์ แม้ว่าจะมีวินัยที่ชีวิตที่แก้ปัญหาจากแรงของสังคม แต่ว่าโดยการเปรียบเทียบ ก็ยังเน้นด้านจิตปัญญามากกว่า และเน้นด้านนอกน้อยกว่าสังคมคฤหัสถ์ โดยนัยนี้ ถ้าใครจะดูคำสอนสำหรับภิกษุแล้ว เอาเป็นมาตรฐานวัดว่าพุทธศาสนาสอนให้คนทั่วไปใช้ชีวิต

แก้ปัญหาอย่างนั้น ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง

หันกลับไปย้าอีกครั้งหนึ่งว่า พระพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหของมนุษย์โดยมนุษย์เอง ที่ตรงตัวเหตุปัจจัย และพูดเช่นนั้นอย่างเป็กลาง ๆ ไม่ได้จำกัดจำเพาะว่าจะแก้แต่ข้างใน หรือแก้แต่ข้างนอก คือแล้วแต่เหตุปัจจัย ควรจะย้อนกลับออกไปด้วยซ้ำว่า ศิลปวิทยาและระบบการทั้งหลายเท่าที่มีอยู่นี้ต่างหากที่มักมุ่งแต่จะแก้ปัญหาที่ข้างนอกอย่างเดียวด้านเดียว มองข้ามการแก้ปัญหาด้านภายในไปอย่างแทบจะสิ้นเชิง อันนับว่าเป็นการแก้ปัญหาที่ไม่สมบูรณ์ อาจพูดอีกอย่างหนึ่งว่า การแก้ปัญหาตามหลักพระพุทธศาสนานั้น ไม่ใช่แก้ทั้งข้างนอกหรือแก้ทั้งข้างในอย่างเดียว แต่ให้แก้ตั้งแต่ข้างในออกมาทีเดียว หมายความว่า มิใช่จะแก้แต่ข้างนอกอย่างเดียว ต้องแก้ข้างในด้วย คือ แก้หมด แก้ทั้งเหตุปัจจัย ไม่ว่าข้างนอกหรือข้างใน.

คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ

หลักอริยสัจ นอกจากเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ดังกล่าวนมาแล้ว ยังมีคุณค่าเด่นที่น่าสังเกตอีกหลายประการ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้ :-

1. เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหตามระบบแห่งเหตุผล เป็นระบบวิธีแบบอย่างซึ่งวิธีการแก้ปัญหาใด ๆ ก็ตาม ที่จะมีคุณค่าและสมเหตุผลจะต้องดำเนินไปในแนวเดียวกันเช่นนี้
2. เป็นการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตน ด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยนำเอาหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ ไม่ต้องอ้างอำนาจลบลับดาลของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ
3. เป็นความจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคน ไม่ว่ามนุษย์จะเล็ดออกไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งที่อยู่ห่างไกลตัวกว้างขวางมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าเขายังจะต้องมีชีวิตของตนเองที่มีคุณค่าและสัมพันธ์กับสิ่งภายนอกเหล่านั้นอย่างมีผลดีแล้ว เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จากหลักความจริงนี้ตลอดไป
4. เป็นหลักความจริงกลาง ๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต หรือเป็นเรื่องของชีวิตเองแท้ ๆ ไม่ว่ามนุษย์จะสร้างสรรค์ศิลปวิทยาการ หรือดำเนินกิจการใด ๆ ขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของตน และไม่ว่าศิลปวิทยาการ หรือกิจการต่าง ๆ นั้น จะเจริญขึ้น เสื่อมลง สูญสลายไป หรือเกิดมีใหม่มาแทนอย่างไร ๆ ก็ตาม หลักความจริงที่เรียกว่าอริยสัจนี้ก็จะคงยืนยง ใหม่ และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดทุกกาล

สรุป “พุทธธรรม” ลงในอริยสัจ

เนื้อความและโครงเรื่องของหนังสือ “พุทธธรรม” นี้ แม้จะดูเหมือนแปลกไปจากคัมภีร์และตำราต่าง ๆ เท่าที่มีอยู่ ในหลายส่วนและหลายลักษณะ แต่ความจริงแล้วก็ดำเนินอยู่ในหลักการเดิมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศไว้ คืออริยสัจ 4 นั่นเอง มิได้ผิดแปลกไปแต่ประการใด เพื่อให้เห็นชัด จึงขอจัดโครงเรื่องของหนังสือลงในหลักอริยสัจ 4 ดังนี้

ภาค 1 มัชฌิมนิพนธ์ธรรมเทศนา

หมวด 1 ทุกข์

บทที่ 1:	ชีวิตคืออะไร ?	ขันธ 5
บทที่ 2:	ชีวิตคืออะไร ?	อายตนะ 6
บทที่ 3:	ชีวิตเป็นอย่างไร ?	ไตรลักษณ์

หมวด 2 สมุทัย

บทที่ 4:	ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?	ปฏิจจนสมุปบาท
บทที่ 5:	ชีวิตเป็นไปอย่างไร ?	กรรม

หมวด 3 นิโรธ

บทที่ 6:	ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?	นิพพาน
บทที่ 7:	ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?	ประเภทและระดับแห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน
บทที่ 8:	ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?	ข้อควรทราบเพิ่มเติมเพื่อเสริมความเข้าใจ
บทที่ 9:	ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?	หลักการสำคัญของการบรรลุนิพพาน
บทที่ 10:	ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?	บทสรุป
บทที่ 11:	บทความประกอบที่ 1:	ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน
บทที่ 12:	บทความประกอบที่ 2:	ศีลกับเจตนาธรรมทางสังคม
บทที่ 13:	บทความประกอบที่ 3:	เรื่องเหนือสามัญวิสัย
บทที่ 14:	บทความประกอบที่ 4:	ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ
บทที่ 15:	บทความประกอบที่ 5:	ความสุข

ภาค 2 มัชฌิมาปฏิปทา

หมวด 4 มรรค

บทที่ 16:	ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?	บทนำของมัชฌิมาปฏิปทา
บทที่ 17:	ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?	บุพภาคของการศึกษา 1: ปรัตติโมสสะ-กัลยาณมิต
บทที่ 18:	ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?	บุพภาคของการศึกษา 2: โยนิโสมนสิการ
บทที่ 19:	ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?	องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 1 หมวดปัญญา
บทที่ 20:	ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?	องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 2 หมวดศีล
บทที่ 21:	ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ?	องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา 3 หมวดสมาธิ
		บทสรุป
บทที่ 22:	บทสรุป:	อริยสัจ 4

ส่วนเนื้อความที่คู่แปลกไป โดยเฉพาะข้อธรรมที่มีชื่อไม่ค่อยคุ้นหู เช่น ปรัตโฆสะ กัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการเป็นต้น พร้อมทั้งแง่ด้านที่ไม่ชินตาของหลักธรรมต่าง ๆ ที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว มีหลายอย่างที่ได้นำมาอธิบายเป็นพิเศษในหนังสือนี้ ทั้งที่ในหนังสือทางธรรมทั่วไปไม่ค่อยมีการกล่าวถึง ฟังเข้าใจว่า ข้อธรรมและแง่แห่งความหมายเหล่านั้น ความจริงเป็นสิ่งที่ท่านกล่าวถึงบ่อย ๆ ในพระไตรปิฎก แต่อาจเป็นได้ว่าในบางยุคบางสมัย ไม่มีเหตุที่ท่านจะต้องยกขึ้นเน้นย้ำหรือกล่าวถึงเป็นพิเศษ จึงเห็นห่างเลือนลางไป การมีเนื้อความเช่นนั้นมาปรากฏอย่างแปลกตาในหนังสือนี้ ฟังเข้าใจว่าเกิดจากการพิจารณาเห็นว่า บัดนี้ถึงเวลาที่ควรจะสนใจข้อธรรมและแง่ความหมายเหล่านั้นให้มากเป็นพิเศษ หรืออย่างน้อยมากขึ้นกว่าเดิม ในทำนองเดียวกัน บางท่านก็อาจสังเกตเห็นว่า คำสอนบางอย่างบางแง่ที่เคยเน้นย้ำขยายความโดยพิสดารในบางสมัย ก็มิได้เป็นจุดเด่นที่เน้นย้ำในหนังสือนี้ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนหนังสือนี้มีความมั่นใจพอสมควรว่า อัตราส่วนแห่งเนื้อความเกี่ยวกับข้อธรรมและแง่ความหมายของหลักคำสอนต่าง ๆ ที่กล่าวถึงในหนังสือนี้ ใกล้เคียงมากกับอัตราส่วนที่เป็นจริงในพระบาลี คือพระไตรปิฎกที่เป็นแหล่งคำสอนหลักแต่ดั้งเดิม.

บันทึกพิเศษเสริมบทสรุป

ข้อสังเกตบางประการในการศึกษาพุทธธรรม

ก. ภาคัมฆณณธรรมเทศนา หรือภาคกระบวนธรรม หรือภาค(สภาวะ)สังขธรรม (ธรรมสำหรับรู้เท่าทัน)

พุทธธรรมมีหลักการว่า ไม่ว่าพระพุทธรเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ความจริงก็ดำรงอยู่ตามธรรมดาของมันเป็นกลางๆ พระพุทธรเจ้าทรงตรัสรู้คือค้นพบความจริงนั้นแล้วนำมาเปิดเผยไว้ สารของความจริงนี้ก็คือ (ความเป็นไปตาม)ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย หรือกระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย ผู้ที่มองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่ใช่มองตามที่ตนอยากหรือไม่อยากให้เป็น จึงจะเข้าใจความจริงที่เป็นกลางนี้ได้ เมื่อเข้าใจธรรมที่เป็นกลางนี้แล้ว ก็ย่อมมองเห็นความจริงอย่างกว้างๆ ครอบคลุมทั่วไปทั้งหมด มีที่ชนะเปิดกว้าง หลุดพ้นเป็นอิสระอย่างแท้จริง โดยหลุดพ้นทั้งทางจิต คือจิตหลุดพ้นจากสิ่งบีบคั้นครอบงำที่เรียกว่ากิเลสและความทุกข์ กลายเป็นจิตที่ปลอดโปร่ง เบิกบาน เป็นสุข และด้านปัญญา คือหลุดพ้นด้วยรู้เท่าทันธรรมดา แล้วมองเห็นตัวความจริงที่ล้วนๆ บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลสเคลือบแฝงหรือทำให้เอนเอียงและรู้สึกแฉงถึงความจริงโดยคร่ง ไม่ต้องรู้ผ่านใครๆ หรือรู้ตามที่ใครบอกอีกต่อไป

ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั้น ปรากฏในหลายรูปลักษณะ เช่น ตัวอย่างด้านอุดมคติ ธรรมนิยาม และกรรมนิยาม

ก) กระบวนการแห่งธรรมชาติแวดล้อม หรือปัจจัยการแห่งอตุ

ยอดเขาไกลสูงมาก → อากาศจึงหนาวจัด → เมฆจึงลงเป็นหิมะตลอดปี ; นายอุณหขึ้นไปติดอยู่บนานในหิมะ → ความเย็นทำให้เลือดข้นจับตัว → เลือดไม่ไหลไปเลี้ยงมือเท้า → มือเท้าปวดมากแล้วชาไป → แก้วไขไม้คืน → มือเท้าจึงพิการ ฯลฯ

ข) กระบวนการแห่งชีวิต หรือปัจจัยการแห่งกรรมระดับในจิตใจ

นาฬิกาตีบอกเวลา 10 น. → นาย ก. ได้ยิน (เป็นนักโทษถึงเวลาถูกนำตัวไปประหาร → หวาคกลัวมาก) → เข้าก่อนทรงตัวไม่ได้; นาย ข. ได้ยิน (เป็นญาติของนักโทษถูกนำตัวไปประหาร → สงบใจความแค้น) → ร้องตะโกนติใจ; นาย ค. ได้ยิน (เป็นญาติอีกคนหนึ่ง → แค้นแต่คำนึงกรรมวิบากของมนุษย์เกิดความสงสาร) → วางเฉยมีอาการสงบ; นาย ง. ได้ยิน (เป็นนักโทษประหารอีกคนหนึ่ง → เคยหวาคกลัวแต่คิดได้ถึงผลสมแก่กรรมของตน) → เดินไปกับผู้คุมโดยสงบ

ค) กระบวนการแห่งกรรม หรือปัจจัยการแห่งกรรมระดับบุคคล

นาย จ. กล่าวคำหยาบแก่นาย ฉ. → นาย ฉ. เอาไม้ตีศีรษะนาย จ. → นาย จ. ศีรษะแตก → นาย จ. เอาปืนยิงนาย ฉ. → นาย ฉ. บาดเจ็บสาหัส ฯลฯ

ง) กระบวนการแห่งวิวัฒนาการของสังคม หรือปัจจัยการแห่งกรรมระดับสังคม

พืชของงามอยู่ตามธรรมชาติ คนไปเก็บกินเมื่อต้องการ → บางคนทำการสังสม → คนอื่น ๆ พากันเอาอย่าง → มีการปักปันกันเขต → มีการลักขโมย → มีการตีเถียนทำร้ายกัน → คนเห็นความจำเป็นจะต้องมีการปกครอง → มีการเลือกตั้งหัวหน้า → เกิดมีราชาหรือกษัตริย์ ฯลฯ (ตามอัฏฐกัมมสูตร)

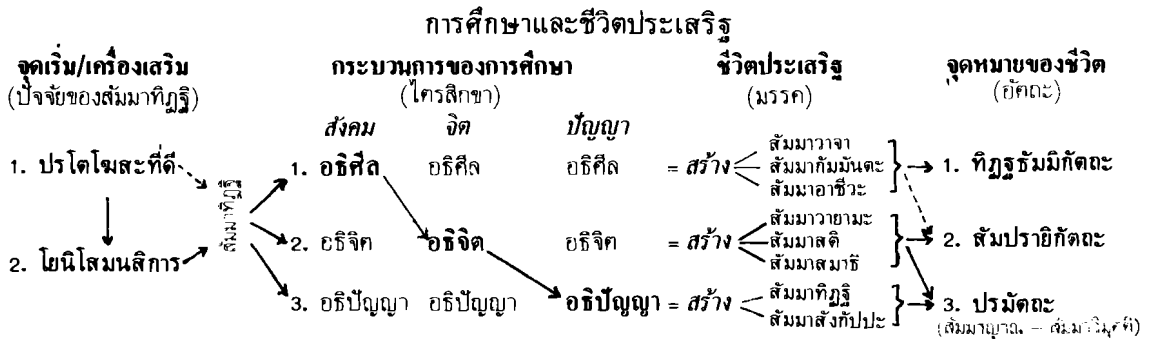
กระบวนการข้อ ข) มีลักษณะพิเศษ ถ้ามองเพียงปรากฏการณ์ภายนอก ไม่อ้างอิงถึงกิเลสหรือคุณธรรมในจิตใจอย่างที่เขียนไว้ในวงเล็บแล้วจะอธิบายความสัมพันธ์ไม่ได้เลย กล่าวคือ มองไม่เห็นว่าการได้ยินเสียงนาฬิกาจะเป็นเหตุให้เกิดอาการกิริยาอย่างหลังได้อย่างไร ถ้าปัจจัยในใจไม่มี อาการภายนอกนั้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ส่วนในข้อ ค) และ ง) ปัจจัยภายในบุคคลก็สำคัญมาก แต่แฝงซ่อนมองเห็นยากกว่า จึงมักถูกมองข้ามไป เช่น บางคนมองเฉพาะปัจจัยทางวัตถุหรือทางเศรษฐกิจอย่างเดียว ในที่นี้ เอาข้อ ข) มาวางเทียบไว้เพื่อเป็นทางให้เห็นชัดขึ้นถึงความสำคัญของปัจจัยภายในที่มีส่วนร่วมหรือเป็นตัวขัดแย้งในการก่อผลของกระบวนธรรมนั้นๆ อย่าง ข้อ ข) เป็นกระบวนการประจำชีวิตใกล้ชิดตัวที่สุด เป็นไปตลอดเวลา ทำและเสวยผลได้เฉพาะตัว ทำให้กันไม่ได้ ทุกคนควรต้องจัดการเอาชนะเป็นนายควบคุมให้ได้ภายในช่วงชีวิตนี้ จึงเป็นเรื่องเร่งด่วนแน่นอนสำหรับแต่ละคน ไม่ว่าเขาจะพยายามเอาชนะธรรมชาติส่วนอื่นอยู่ด้วยหรือไม่

ข. ภาคัมพัฒนาปฏิบัติ หรือภาคกระบวนวิธี หรือภาคจริยธรรม (ธรรมสำหรับปฏิบัติ)

มัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง คือ ทางแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หมายความว่า เป็นอยู่โดยใช้ความรู้ความเข้าใจมองเห็นความจริงที่เป็นกลาง ซึ่งเรียกว่ามัชฌิมาธรรมเทศนานั้น ไม่เป็นอย่างอย่างเลียงหนี่ความจริง ซึ่งทำให้ดำเนินชีวิตไปตามอำนาจความอยาก ความยึดถืออันเลื่อนลอย ที่คิดจะให้เป็นและไม่ให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และฝากทุกข์ไว้กับตนหา ขึ้นต้น เมื่อยังไม่รู้แจ้งความจริงนั่นเอง ก็เป็นอยู่ด้วยความเชื่อถือหรือค่านิยมที่สอดคล้องกับหลัก

ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย มีสำนึกในความรับผิดชอบต่อการกระทำตามเหตุตามผล หวังผลสำเร็จด้วยการกระทำ (ขัน
โลภียสัสมาทิกฎิ) ในขั้นสูง เมื่อรู้แจ้งความจริงนั่นเองแล้ว มีจิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสและความทุกข์บีบคั้น
ครอบงำ ก็เป็นอยู่ด้วยความรู้เท่าทันธรรมชาติแห่งเหตุปัจจัยนั้นโดยสมบูรณ์ (ขันโลกุตรสัสมาทิกฎิ) นี้เรียกว่า พุทธจริย-
ธรรม คือ การครองชีวิตประเสริฐ หรือระบบการครองชีวิตอันประเสริฐ ถูกหลักพุทธธรรม (พรหมจริยะ หรือพรหม-
จรรย์) เป็นอริยมรรค คือทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ที่ทำให้เป็นอริยชน หรือวิธีแก้ปัญหาแบบอารยชน อริยชนกับปุถุชน
ต่างกันในเรื่องสำคัญคือ อริยชนมีความสุขไร้ทุกข์เป็นพื้นประจำตัว ส่วนปุถุชนต้องทะยานหาความสุข เพราะมีความขาดสุข
หรือมีทุกข์คอยรบกวนเป็นอยู่เป็นประจำ จะพูดว่า อริยชนพ้นทุกข์และเหนือสุข ก็ได้

หลักปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ปัญหาของอารยชนนั้น มีหลักย่อย 8 อย่าง จัดวางเป็นกระบวนการศึกษาอบรม ผูก หรือพัฒนาคน 3 ด้าน คือ ผูกให้มีพฤติกรรมที่ร่วมสร้างเสริมสังคมดีงาม ซึ่งมีสภาพเกื้อกูลแก่คุณภาพชีวิต เอื้อแก่การพัฒนาจิตปัญญา โดยผูก/พัฒนาระเบียบวินัย ความสุจริตกาย วาจา และแรงงานที่เป็นสัมมาชีพ เรียกร่างๆ ว่า คือ อาศัยสภาพแวดล้อม สังคม ความเป็นอยู่ภายนอกที่เอื้อนั้นเป็นพื้นฐาน ทำการผูกอบรม/พัฒนาจิตใจให้ประณีต มีคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิตที่ดี เรียกร่างๆว่า *สมาธิ* และด้วยจิตที่ดีนั้น ก็สามารถผูก/พัฒนาด้านปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ทำการด้วยความรู้ความเข้าใจนั้น จนบรรลุถึงปรีชาญาณที่ทำให้มีชีวิตแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นอยู่ด้วยความผ่องใสเบิกบานตลอดทุกเวลาในที่สุด เรียกร่างๆว่า *ปัญญา* การศึกษา/พัฒนาการนี้อาศัยปัจจัย 2 อย่างหล่อเลี้ยง ทั้งปัจจัยภายนอกฝ่ายศรัทธา คืออิทธิพลสภาพแวดล้อมที่ดีที่เรียกว่า *ปรโตโมตะ* ที่ดี โดยเฉพาะกัลยาณมิตร และปัจจัยภายในฝ่ายปัญญา คือความรู้จักคิด รู้จักทำใจ ที่เรียกว่า *โยนิโสมนสิการ* ดังผัง

กรรมเก่าคือ คาหุจถูกกลืนหายไป (ส.สพ.18/217/166) เป็นเจ้าบทบาทยุติ จากนั้น การศึกษาอาศัยปรโตโมสะซึ่งมีคติว่า “คนเป็นไปตามสภาพแวดล้อมที่ปรุปรัง” และโยนิโสมนสิการซึ่งมีคติย้อนกลับว่า “ถ้าเป็นคนรู้จักคิด แม้แต่ฟงคนบ้าคนเมาพูด ก็อาจสำเร็จเป็นพระอรหันต์” อนึ่ง ปัญหาทางจริยธรรมที่ว่ายากเช่น “เด็กขโมยเงินเพื่อซื้อยารักษาแม่ ดีหรือชั่ว” มองด้วยวิถีชีวิตที่ขัดแย้งไม่เป็นปัญหา ท้ายสุด ปรโตโมสะอย่างเดียวยังไม่พอให้ลัทธิธรรม โยนิโสมนสิการเป็นตัวชี้ขาด

อนึ่ง สัมมาทิฐิ 2 ระดับ แสดงขอบเขตแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์ แยกเป็น 2 แดน :-

1. ปัญญา/ญาณ/วิชา (-อวิชา) – ความรู้ – ความจริง – ศาสตร์ – สังกรรม – ธรรมชาติ : โลกุตระสัมมาทัญญี
2. ศรัทธา/ฉันทะ/กรณา (-คันหา) – คุณค่า – ดีงามควร – ศิลป – จริยธรรม – สังคม : โลกียสัมมาทัญญี

อีกเรื่องหนึ่ง มองอย่างกว้าง คำว่า “พุทธธรรม” ยังมีขอบเขตจำกัดไม่ครอบคลุมพระพุทธศาสนาทั้งหมด คำตั้งเดิมที่ครอบคลุมคือ “ธรรมวินัย” หนังสือนี้ได้กล่าวไว้มากในส่วนของการธรรม สมชื่อว่าเป็นพุทธธรรม แต่กล่าวถึงวินัยเพียงเล็กน้อย อาจต้องมีหนังสือที่เรียกชื่อตามบาลีเดิมว่า “อริยวินัย” ไว้เข้าคู่กับพุทธธรรม

1. **ธรรม** คือ คำสอนแสดงความจริง ความดีงาม เป็นเรื่องเนื้อหา หลักการ สิ่งที่ค้นพบ คำเปิดเผย เน้นที่ชีวิตด้านใน ที่จิตใจ และที่ตัวบุคคล หรือปัจเจกบุคคล (แก้และกันปัญหาพร้อมทั้งเสริมสร้างจากภายใน)
2. **วินัย** คือ ระเบียบและการจัดระเบียบ เป็นเรื่องของรูปแบบ วิธีปฏิบัติตามหลักการ ข้อบัญญัติ การวางกฎและจัดระบบ คือ เป็นเครื่องมือของธรรม สำหรับจัดระบบชีวิต ระบบสังคมหรือชุมชน ให้เป็นไปตามความมุ่งหมายของธรรม นำเอาเนื้อหาหรือหลักการของธรรมไปจัดวางเป็นระบบปฏิบัติการที่มีผลเป็นจริงเป็นจัง ในท่ามกลางสภาพที่เป็นอยู่จริงของสังคมและโลกแห่งรูปธรรม เน้นที่การแสดงออกหรือชีวิตด้านนอก ความเป็นอยู่ประจำวัน สภาพแวดล้อม สังคม ความสัมพันธ์ และความรับผิดชอบต่อประโยชน์ส่วนรวมกัน (แก้และกันปัญหาพร้อมทั้งเสริมสร้างจากภายนอก)

บันทึกของผู้เขียน

ความเป็นมา-คำชี้แจง-ความคึกเห็นเบื้องต้น-อนุโมทนา

หนังสือพุทธธรรมเล่มนี้ เป็นฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความของหนังสือชื่อเดียวกัน ซึ่งได้พิมพ์เผยแพร่เมื่อ 10 ปีล่วงแล้ว คือใน พ.ศ.2514 ครั้งผู้เขียนอยู่ในนาม พระศรีวิสุทธิโมลี พุทธธรรมฉบับเดิมนั้น รวมอยู่ในหนังสือชุด “วรรณไวทยากร” ซึ่งเป็นชุมนุมบทความทางวิชาการที่โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยจัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์ครบ 80 พรรษาบริบูรณ์ วันที่ 25 สิงหาคม 2514 หลังจากนั้นได้มีการจัดพิมพ์อีก 2 ครั้งคือ คณะสงฆ์วัดพลับพลาชัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระศีลขันธโสภิต (วิรัชต์ สิริทุดโต) วันเสาร์ที่ 3 เมษายน 2519 และกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โสมกมหาเถร) วัดสังเวชวิศยาราม วันที่ 29 พฤศจิกายน 2520 พุทธธรรมฉบับปัจจุบันนี้มีเนื้อหามากขึ้นเป็นประมาณ 6 เท่าตัวของฉบับเดิม¹ ทั้งนี้ เนื้อหาส่วนเดิมได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ชัดเจนยิ่งขึ้น และมีส่วนที่เขียนขยายความบ้าง เสริมแทรกเพิ่มเข้ามาบ้าง อีกมากมาย ทำให้พุทธธรรมที่พิมพ์ครั้งนี้ เป็นเหมือนหนังสือเล่มใหม่ อย่างน้อยก็มีส่วนที่เพิ่มเติมใหม่มากกว่าส่วนที่เป็นของเดิมหลายเท่า

ความเป็นมาของการพิมพ์พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้ มีโดยย่อว่า เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.2521 ศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล ในนามของคณะกรรมการ ได้ติดต่อกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ที่ถือลิขสิทธิ์หนังสือพุทธธรรมแต่เดิม ขออนุญาตพิมพ์หนังสือพุทธธรรมเผยแพร่ใหม่โดยไม่หวังผลกำไร ซึ่งศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ประธานกรรมการมูลนิธิฯ ก็ได้กรุณาเอื้อเฟื้อแจ้งขอความเห็นชอบจากผู้เขียน ต่อมาท่านผู้ขออนุญาตพิมพ์ได้พบสนทนาอาปะจจาเรื่องนี้กับผู้เขียน ผู้เขียนได้อนุโมทนา แต่ขอเวลาให้ท่านร้งรอการพิมพ์ไว้สักหน่อย เพื่อถือโอกาสแก้ไขเพิ่มเติมความบางตอน ซึ่งในการพิมพ์ครั้งแรกได้เขียนอย่างเร่งรีบ และทั้งได้มีข้อคิดเพิ่มเติมหลายประการระหว่างช่วงเวลาที่ยาวนานที่ผ่านมา นับแต่การพิมพ์ครั้งแรกนั้น ซึ่งท่านผู้ศรัทธาจัดพิมพ์ก็ได้ผ่อนตามโดยเอื้อเฟื้อ ทั้งที่ได้เตรียมการเกี่ยวกับทุนเป็นต้นรอไว้แล้ว คราวนั้นผู้เขียนกะเวลาสำหรับการแก้ไขเพิ่มเติมไว้ว่าจะเสร็จภายในประมาณ 3 เดือน

เมื่อจะเริ่มงานแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือพุทธธรรมนั้น ผู้เขียนมีงานเขียนหนังสือค้างอยู่หลายเล่ม เป็นเหตุให้ในเวลาก่อนหน้านี้หลายเดือน ได้เลือกที่จะรื้อฟื้นงานสารานุกรมพุทธศาสนา (เริ่มเมื่อ พ.ศ.2507) ขึ้นทำต่อก่อน และเพื่อให้งานนั้นสำเร็จแน่นอน จึงตั้งข้อกำหนดเอากับตนเองว่า จะไม่รับเทศน์ พูด (บรรยายหรือปาฐกถา) และสอน จนกว่างานเขียนจะเสร็จอย่างน้อยสารานุกรมนั้นอย่างหนึ่ง โดยนัยนี้ การแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือพุทธธรรมจึงเป็นงานซึ่งแทรกเข้ามาในขณะที่งานเขียนสารานุกรมพุทธศาสนา

¹ พุทธธรรมฉบับนี้ พิมพ์ด้วยตัวคอมพิวเตอร์ฟิด เฉพาะเนื้อหนังสือหนา 924 หน้า ถ้าพิมพ์ด้วยระบบเรียงพิมพ์ธรรมดาจะหนาประมาณ 1,400 หน้า

เสร็จสิ้นไปแล้วประมาณ 190 หน้ากระดาษพิมพ์ดีด (จบอักษร ก. และประวัติพุทธศาสนาในบางประเทศ) อย่างไรก็ดี การแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือพุทธธรรมหาได้เสร็จสิ้นในระยะเวลาที่คาดหมายไม่ แต่ได้ยืดเยื้อเรื่อยมา เปลี่ยนฐานะจากงานแทรกกลายเป็นงานยืน นับถึงเสร็จสิ้นบัดนี้ครบ 3 ปี งานเขียนสารานุกรมพุทธศาสน์จึงชะงักค้างเติ่งอยู่ และข้อกำหนดต่าง ๆ ที่ตั้งไว้เพื่องานนั้น ก็ได้โอนมาใช้กับหนังสือพุทธธรรมนี้แทนที่

อย่างไรก็ตาม การทำงานแทรกได้กลายมาเป็นงานหลัก เวลาที่คาดไว้ 3 เดือน ได้กลายมาเป็น 3 ปี และการแก้ไขเพิ่มเติมได้กลายเป็นเหตุการณ์การทำงานใหม่เช่นนี้ ได้มีผลสะท้อนและผลกระทบบางอย่างที่ขอกล่าวถึงไว้ คือ

1. ผลในด้านตัวผู้เขียนเอง งานหลักที่กำลังทำอยู่ขณะนั้นคือ สารานุกรมพุทธศาสน์ หยุดชะงักและขาดตอนลงอีกดังกล่าวข้างต้น แต่ข้อนี้ไม่เป็นความเสียหายอย่างใด เพราะหนังสือพุทธธรรมก็เป็นงานที่ตั้งใจอยู่แล้วว่าจะทำต่อไป จึงเท่ากับเป็นเพียงการสลบลำดับงานเท่านั้น

2. ผลต่อผู้มีศรัทธาจัดพิมพ์ ทำให้ต้องใช้ขันติธรรมรอคอยเป็นเวลายาวนาน และเป็นภาระมากขึ้นในด้านการหาทุนจัดพิมพ์เพิ่มใหม่อีก มากยิ่งกว่าส่วนที่ได้เตรียมไว้แล้วสำหรับพิมพ์พุทธธรรมเล่มเดิม ทั้งในแง่ของเนื้อหนังสือที่เพิ่มขึ้น และในแง่ของราคาค่าพิมพ์ที่แพงขึ้นเรื่อย ๆ แข่งกับเวลาที่ผ่านไป ในข้อนี้ผู้เขียนจำต้องขอภัยที่อาจจะได้ก่อให้เกิดความยุ่งยากลำบากต่าง ๆ อันเนื่องมาจากความล่าช้านี้ และขออนุโมทนาต่อศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล ที่ท่านตามใจผู้เขียนในเรื่องเวลาและรับภาระต่าง ๆ ที่กล่าวแล้วด้วยความเต็มใจ

3. ผลต่องานคือหนังสือพุทธธรรมนี้ เพราะเหตุที่เข้ามาในฐานะเป็นงานแทรก ซึ่งตั้งใจว่าจะแก้ไขเพิ่มเติมเพียงเท่าที่จำเป็น และคาดเวลาไว้เพียงระยะสั้น ๆ ประมาณ 3 เดือน จึงมิได้จัดวางโครงเรื่องใหญ่ขึ้นใหม่ งานเริ่มด้วยการแก้ไขเพิ่มเติมเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่นั่นบ้าง ที่นี้บ้าง กระจายกันไป ต่อจากนั้นความเดิมส่วนใดเห็นว่าสั้นนักก็เขียนขยายออกไป เรื่องใดยังไม่เห็นสมควรก็เขียนแทรกเข้าใหม่ทั้งเรื่อง ยิ่งเขียนไปงานก็ยิ่งบานปลายออกไป ผลปรากฏว่า บางเรื่องที่ในครั้งก่อนเคยสั้น กลับกลายเป็นยาวมาก บางเรื่องที่ในครั้งก่อนนับว่ายาวกลับกลายเป็นสั้นไป เรื่องที่เพิ่มเข้าใหม่บางเรื่องยาวกว่าเรื่องที่มีในฉบับเก่า ส่วนเพิ่มบางเรื่องในบทต้น ๆ เขียนภายหลังส่วนเพิ่มในบทข้างปลาย บางบทที่อาจขยายความได้มาก แต่ไม่อยู่ในข่ายที่จะแก้ไขเพิ่มเติม ก็คงอยู่อย่างเดิม บทที่เกือบจะไม่เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมเลยได้แก่บทที่ 3 ไตรลักษณ์ ชัดนั้นไปได้แก่บทที่ 4 ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมีแก้ไขเพิ่มเติมเพียงส่วนน้อย อย่างไรก็ตาม แม้จะเพิ่มเติมอย่างกระจัดกระจาย และไม่ได้เตรียมวางโครงเรื่องก่อนเริ่มงานใหม่ แต่ก็ยังคุมโครงเรื่องอยู่ได้คือ อยู่ภายในโครงใหญ่เดิมที่วางไว้ตั้งแต่เขียนครั้งแรก ซึ่งเป็นโครงเรื่องที่ครอบคลุมความได้กว้างขวาง และมีเค้าโครงทั่วไปที่อยู่ในใจของผู้เขียนเอง เมื่อเขียนเพิ่มไปแทรกไป ก็จัดเข้าโครงเรื่องนั้นไปด้วยพร้อมกัน โดยนัยนี้ ส่วนที่อาจถือได้ว่าเป็นความยังไม่เรียบร้อยบางอย่างก็มีเพียงความลึกลับเล็กน้อย ๆ คือ ความบางบทบางตอนยังมีความยาวสั้นไม่สม่ำเสมอหรือไม่ได้ส่วนกัน 1 เนื้อความบางอย่างปรากฏซ้ำ ๆ ในต่างบทต่างตอน 1 การสะกดคำศัพท์ธรรม แม้จะถูกต้อง แต่ไม่ลงเป็นแบบเดียว จึงอาจสะกดและขัดตาบ้าง 1

หนังสือนี้เต็มไปด้วยหลักฐานที่มาหรืออ้างอิงคัมภีร์มากมายจนหลายท่านอาจเห็นว่าเกินจำเป็น การที่ทำเช่นนี้มีใช่เป็นการยึดมั่นติดคัมภีร์ หรือเกาะตำราแน่นโดยถือว่าเมื่อเป็นคัมภีร์แล้วต้องถูกต้องตายตัว เป็นการแน่นอนว่า ในคัมภีร์ที่ล่วงเวลามาแสนนานโดยเฉพาะคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ ย่อมจะมีส่วนที่คลาดเคลื่อน บันทึกผิด เติมพลาด ปนอยู่ด้วยบางส่วน แต่กระนั้นคัมภีร์ทั้งหลายก็เป็นหลักฐานสำคัญมาก และความสำคัญนั้นก็สลับหลั่นกันเป็นระดับ ๆ ตามฐานะและยุคสมัยของคัมภีร์เหล่านั้น¹ ถ้าเรากล่าวความคิดเห็นของเราสำคัญ เราก็ไม่อาจปฏิเสธความสำคัญของคำอธิบายและทัศนะในคัมภีร์เหล่านั้น เพราะท่านผู้รวบรวมเรียบเรียงและบันทึกคัมภีร์เหล่านั้นก็เป็นบุคคล และมักเป็นบุคคลผู้รู้ซึ่งหลายท่านสามารถเป็นตัวแทนของวงการศึกษาพระพุทธศาสนาสมัยนั้น ๆ อีกทั้งอยู่ในยุคที่ใกล้คำสอนเดิมแท้มากกว่าเรา การอ้างหลักฐานไว้มากเป็นการยอมรับความสำคัญของสิ่งที่สำคัญตามฐานะแห่งความสำคัญของสิ่งนั้น ๆ ถ้าเป็นคัมภีร์รุ่นหลัง ๆ ก็เป็นการที่เรายอมรับฟังความคิดเห็นของท่านผู้อื่นด้วย เรื่องราวส่วนใดต้องการหลักฐานก็เป็นอันได้ให้หลักฐานไว้แล้ว ไม่ต้องเถียงกันในแง่ันอีก เรื่องราวส่วนใดควรแก่การแสดงทัศนะ ก็ได้เปิดโอกาสแก่ทัศนะที่ได้เคยมีมาแล้ว

พระพุทธศาสนาสอนว่า ไม่ควรปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำรา หรืออย่าเชื่อเพียงเพราะอ้างคัมภีร์ คืออย่าเชื่อตำราลงไป บางท่านตีความเลยไปว่า พระพุทธศาสนาสอนไม่ให้เชื่อตำรา หรืออย่าเชื่อตำรา ความจริง ทั้งการเชื่อตำรา และการไม่เชื่อตำรา ถ้าทำโดยขาดวิจารณ์ญาณ ก็สามารถเป็นความงมงาย ได้ด้วยกันทั้งคู่ คือ เชื่ออย่างงมงาย และไม่เชื่ออย่างงมงาย ทางปฏิบัติที่รอบคอบและไม่ผิดในการไม่เชื่อตำราก็คือ ไม่ให้เป็นการไม่เชื่ออย่างเลื่อนลอย ก่อนจะตัดสินใจตัดสินหรือแม้ตัดสินขาดกับตำรา ควรศึกษาให้ชัดเจนตลอดก่อนว่าตำราว่าอย่างไร ดูว่าท่านพูดไว้อย่างไรให้เต็มที่ก่อนแล้ว ต่อนั้นจะตีความหรือเห็นต่างออกไปอย่างไรก็ว่าของเราไป โดยเฉพาะท่านผู้เขียนคัมภีร์ทั้งหลายล้วนล่วงลับไปแล้ว ท่านเสียเปรียบ ไม่มีโอกาสลุกขึ้นมาแสดงความเห็นหรือคอยตามโต้เถียงเรา เราจึงควรให้โอกาสโดยไปตามค้นหาแล้วพาท่านออกมาพูดเสียให้เต็มที่ เมื่อรับฟังท่านเต็มที่แล้ว เราจะเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย ก็นับว่าได้ให้ความเป็นธรรมแก่ท่านแล้วพอสมควร

ความประสงค์อีกอย่างหนึ่งในการแสดงหลักฐานที่มาไว้มาก หรือถือเอาคัมภีร์ที่อ้างอิงเป็นหลักเป็นแกนเป็นเนื้อตัวของหนังสือนี้ ก็เพื่อทำให้หนังสือนี้เป็นอิสระจากผู้เขียน และให้ผู้เขียนเองก็เป็นอิสระจากหนังสือด้วย เท่าที่จะเป็นไปได้ ด้วยว่าผู้เขียนจัดทำหนังสือนี้เป็นนักศึกษาผู้หนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้ไปสืบค้นรวบรวมเอาเนื้อหาทั้งหลายของพุทธธรรมมาส่งวางให้แก่ผู้อ่าน ถ้าสิ่งที่นำมาส่งวางให้มันเป็นของแท้จริงหยิบมาถูกต้อง ผู้นำมาส่งก็หมดความรับผิดชอบ จะหายไปไหนก็ได้ ผู้ได้รับไม่ต้องนึกถึง

¹ อ้างคัมภีร์อีกว่า โบราณท่านจัดลำดับความสำคัญของหลักฐานไว้ เป็น 1. อาหัจฉบ (สูตร หรือความที่ยกมาอ้างจากพระบาลี) 2. รส (ความที่สอดคล้องกับสูตร) 3. อาจริยวาส (= อาจริยวาท) 4. อธิบาย (อรรถในมัตติ) 5. การผูกตัญญู (เหตุผลประกอบของ 4 อย่างนั้น), ดู มิลินท.203 แต่ฉบับอักษรไทย ข้อความตอนอธิบายตกหายไป พึงดู Miln. 148; ในสมัยอรรถกถา จัดเป็น 1. สูตร (= พระไตรปิฎก) 2. สุตตานุโลม (ข้อที่สอดคล้องกับสูตร) 3. อาจริยวาท (= อรรถกถา) 4. อรรถในมัตติ, ดู ที.อ.2/219; และพึงดูหลัก มหาปาเทศ 4 ด้วย (ที.ม.10/113/144; อัง.จตุกก.21/180/227 และแบบวินัย 5/92/131)

ไม่ต้องมองที่ผู้นำส่งอีกต่อไป คงอยู่กับของที่เขานำมาส่งเท่านั้นว่าจะเอาไปใช้เอาไปทำอะไรอย่างไรต่อไป แต่ถ้าของส่วนใดยังไม่ใช้ตัวของแท้ที่ถูกต้อง ผู้นำส่งก็ยังเปลืองตัวไม่หมด ยังไม่พ้นความรับผิดชอบ โดยนัยนี้ การทำให้งานและตัวเป็นอิสระจากกันได้ จึงเป็นเครื่องวัดความสำเร็จของหนังสือนี้เท่าที่ทำได้ถึงคราวนี้ คงจะยังหวังไม่ได้ว่าจะทำตัวให้เป็นอิสระได้สิ้นเชิง แต่ก็พึงประกาศให้ทราบความมุ่งหวังไว้ ถ้าผู้เขียนนำเอาตัวพุทธธรรมมาแสดงแก่ผู้อ่านได้สำเร็จ ก็เหมือนกับได้พาผู้อ่านเข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดาเองแล้ว ผู้อ่านก็ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับผู้อื่นอีกต่อไป พึงตั้งใจสดับและพิจารณาพุทธธรรมที่แสดงโดยตรงออกมาจากพระโอษฐ์ของพระบรมศาสดานั้นอย่างเดียว

โดยเหตุที่หนักในด้านหลักฐาน หนังสือนี้จึงเน้นในด้านหลักการและวิธีปฏิบัติทั่วไปมากกว่าภาคปฏิบัติโดยตรง เพราะรายละเอียดของการปฏิบัติ ขึ้นต่อบัจจัยแวดล้อมที่เกี่ยวข้องและสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเฉพาะกรณี พร้อมทั้งกลวิธีที่เหมาะสม อย่างไรก็ตาม หลักการและวิธีปฏิบัติทั่วไปนี้แหละ เป็นแหล่งที่มาแห่งรายละเอียดของการปฏิบัติ ซึ่งเมื่อเข้าใจดีแล้วย่อมสามารถคิดกำหนดวางรายละเอียดเฉพาะกรณีต่าง ๆ ได้เอง และทั้งมีเครื่องมือสำหรับตรวจสอบความถูกต้องของการปฏิบัติด้วย

ในพุทธธรรมฉบับเดิม หลักฐานที่มาหรือคัมภีร์ที่อ้างอิง ได้จำกัดเลือกเอาเฉพาะในพระบาลีคือพระไตรปิฎกแทบทั้งสิ้น มีหลักฐานจากคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น อรรถกถาเข้าไปปนน้อยอย่างยิ่ง ส่วนในพุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้ แม้จะยังไม่ทิ้งหลักการเดิมคือ ถือพระไตรปิฎกเป็นหลัก แต่ได้เปิดรับหลักฐานจากคัมภีร์รุ่นหลังเข้ามามากด้วย เพื่อให้ผู้ศึกษารับรู้บริบท มีเครื่องประกอบพิจารณามากยิ่งขึ้น การนำเอามติของคัมภีร์รุ่นหลัง เช่น อรรถกถา เป็นต้น เข้ามาปะปนด้วยนั้น ถ้าไม่ระมัดระวัง อาจทำให้เกิดผลเสียขึ้นได้ เพราะคำสอนที่แท้ของพระพุทธเจ้า เราย่อมถือเอาตามพุทธพจน์ในพระบาลีคือพระไตรปิฎก มติของคัมภีร์รุ่นหลังเราถือเป็นเพียงส่วนเสริมช่วยให้กระจ่าง และยอมรับเฉพาะส่วนที่สอดคล้องกับพระบาลี หนังสือทางพระพุทธศาสนาที่แต่งกันทั่วไปจำนวนมากที่ไม่ได้แสดงหลักฐานที่มา บางครั้งก็ทำให้ผู้อ่านสับสนหรือถึงกับเข้าใจผิดจับเอาเรื่องในคัมภีร์รุ่นหลังหรือมติของพระอรรถกถาจารย์เป็นต้น ว่าเป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า บางทีแม้แต่ผู้แต่งหนังสือเหล่านั้นเองก็สับสนหรือเข้าใจผิดอยู่ก่อนแล้ว จึงเป็นข้อที่พึงระมัดระวัง

ในเรื่องความสับสนเกี่ยวกับหลักฐานที่มานี้ มีตัวอย่างที่น่าสนใจ เช่น บางท่านผู้ศึกษาพระอภิธรรม เข้าใจว่าหลักปฏิจาสัมุปบาทหรือปัจจัยการ เป็นเรื่องของกระบวนการช่วงยาวคร่อมชีวิตสามชาติ และวางใจว่าความหมายเช่นนี้เป็นไปตามหลักอภิธรรม แต่ความจริงกลับเป็นไปในทางตรงข้ามว่าปฏิจาสัมุปบาทแบบอภิธรรมแท้ ๆ (หมายถึงพระอภิธรรมปิฎก) เป็นเรื่องของความเป็นไปในขณะจิตเดียวเท่านั้น ส่วนที่จะตีความให้เป็นช่วงยาวคร่อมสามชาติได้นั้นทำได้ด้วยอาศัยปฏิจาสัมุปบาทแนวพระสูตรต่างหาก ที่กล่าวกันว่าเป็นหลักอภิธรรมนั้น ความจริงเป็นคัมภีร์อภิธรรมชั้นอรรถกถาและฎีกา ซึ่งอธิบายตามแนวการจำแนกความแบบพระสูตร (สุดตันตภาชนีย์) ที่ได้ยกมาแสดงในอภิธรรมปิฎกนั้นด้วย (เรื่องนี้ได้ชี้แจงไว้แล้วในบทที่ 4)

เพื่อป้องกันความสับสนและความเข้าใจผิดเกี่ยวกับหลักฐานที่มาอย่างนั้น ในหนังสือนี้แม้จะอ้างอิงคัมภีร์รุ่นหลังเข้ามาร่วมด้วยมาก แต่ก็ได้ช่วยให้ผู้อ่านสามารถแยกหลักฐานฝ่ายพระบาลี กับฝ่ายคัมภีร์

รุ่นหลังออกจากกัน โดยระบุแยกไว้ให้ชัดในเนื้อความ แยกคำอธิบายไว้ต่างหากกัน และแสดงหลักฐานที่มากำกับไว้ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งสองหรือสามอย่าง

เกี่ยวกับการอ้างหลักฐานที่มา มีข้อควรทราบบางอย่าง คือ

ก. สำหรับผู้คุ้นกับคัมภีร์พุทธศาสนาอยู่แล้ว เมื่อเห็นอักษรย่อคัมภีร์ก็รู้ได้ทันทีว่า อันใดเป็นคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อันใดเป็นคัมภีร์รุ่นหลัง แต่สำหรับผู้ไม่คุ้น อาจสังเกตง่าย ๆ จากเลขบอกที่มา คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎกเรียงเลข 3 ช่อง เป็น เล่ม/ข้อ/หน้า ส่วนคัมภีร์รุ่นหลังเรียงเลขเพียง 2 ช่อง เป็น เล่ม/หน้า นอกจากนั้น คัมภีร์ที่เป็นอรรถกถา อักษรย่อจะลงท้ายด้วย อ. ที่เป็นฎีกา จะลงท้ายด้วย ฎีกา¹

ข. ตามปกติ เรื่องใดอ้างหลักฐานที่มาในคัมภีร์ชั้นต้นที่สำคัญกว่าแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องอ้างหลักฐานที่มาในคัมภีร์ชั้นรองลงไปที่สำคัญน้อยกว่า เช่น อ้างพระไตรปิฎกแล้ว ก็ไม่ต้องอ้างอรรถกถาอีก เว้นแต่มีเหตุผลพิเศษ เช่น มีคำอธิบายเพิ่มเติม เป็นต้น

ค. เมื่ออ้างที่มาหลายแห่ง จะเรียงตามลำดับประเภท หมวด และรุ่นของคัมภีร์ เช่น เรียงพระไตรปิฎกก่อนอรรถกถา อรรถกถาก่อนฎีกา หรือในจำพวกพระไตรปิฎกด้วยกัน ก็เรียงพระวินัยก่อนพระสูตร พระสูตรก่อนพระอภิธรรม ในพระสูตรด้วยกัน ก็เรียงตามลำดับนิกาย ในนิกายเดียวกันก็เรียงตามลำดับคัมภีร์ เป็น วินย. ที.เส. ที.ม. ที.ปา. ม.ม. ม.ม. วลว อภิ.ส. อภิ.วิ. วลว วินย.อ. ที.อ. ม.อ. วลว วิภค.อ. วลว วินย.ฎีกา วลว เว้นแต่มีเหตุผลพิเศษ เช่น เป็นคัมภีร์ลำดับหลัง แต่กล่าวถึงเรื่องนั้นไว้มาก เป็นหลักฐานใหญ่เฉพาะกรณีนั้น ก็เรียงไว้ข้างต้น หรือคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องนั้นไว้คล้ายกัน ก็เรียงไว้เป็นกลุ่มเดียวกัน เป็นต้น

อนึ่ง มิใช่เฉพาะหลักฐานที่มาเท่านั้นที่มีมากมาย แม้เชิงอรรถชี้แจงเรื่องปลีกย่อยต่าง ๆ ก็มากมายเช่นกัน ผู้อ่านบางท่านอาจรู้สึกกรงรังนร่าคาญตา แต่ขอให้เห็นแก่นักศึกษาซึ่งจะได้รับประโยชน์ ข้อความในเชิงอรรถนั้นเป็นแง่มุมอื่น ๆ ของเรื่องราวที่อยู่ข้างบน จะเขียนไว้ด้วยกันก็จะทำให้พื้นผิว เขียนไว้ต่างหากบ้าง เป็นความรู้ที่เกินจำเป็น ใครสนใจจึงควรอ่านเพิ่มเติมบ้าง เป็นความรู้พิเศษที่มีประโยชน์ แต่จะเขียนแทรกในเนื้อความข้างบน ก็เข้ากันไม่สนิท จึงแยกไว้ต่างหากบ้าง ดังนี้ เป็นต้น เฉพาะอย่างยิ่ง ความในเชิงอรรถบางตอนอาจเป็นประโยชน์มากแก่ผู้ต้องการค้นคว้าให้กว้างขวางยิ่งขึ้นไป เชิงอรรถมากแห่งเป็นเหมือนเค้าความของเรื่องใหญ่อื่น ๆ ที่ควรแก่การศึกษา เป็นเครื่องชี้ช่องสำหรับการแสวงหาความรู้ขยายพิสดารออกไป เป็นเหมือนมีหนังสืออื่นอีกหลายเล่มรวมติดอยู่ด้วย

เมื่อเน้นในด้านหลักฐาน ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่หนังสือนี้จะหนักไปทางวิชาการ หรืออาจพูดได้ว่า มุ่งแสดงหลักวิชาทางพระพุทธศาสนาโดยตรง คำนี้ถึงการอธิบายหลักธรรมมากกว่าจะคำนึงถึงพื้นฐานของผู้อ่าน ดังนั้น หนังสือพุทธธรรมนี้ จึงเป็นหนังสือสำหรับผู้ที่ศึกษาพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว หรือสำหรับผู้ต้องการศึกษาอย่างจริงจัง มุ่งหาความรู้อย่างไม่กลัวความยาก ใจสู้ จะเอาชนะทำความเข้าใจ

¹ อักษรย่อคัมภีร์ ที่ใช้ระบบอื่นก็มี แต่ที่นี่ใช้ระบบนี้ โดยเห็นว่าดีที่สุด ด้วยเหตุผลข้อนี้ด้วยอย่างหนึ่ง

จงได้ ไม่ใช่หนังสือสำหรับชวนให้ศึกษา หรือเข้าไปหาผู้อ่านเพื่อชักจูงให้มาสนใจ คือ ถือเอาหลักวิชาเป็นที่ตั้ง มิใช่ถือนำผู้อ่านเป็นที่ตั้ง แต่กระนั้นก็มีใช้จะยากเกินกำลังของผู้อ่านทั่วไปที่มีความใฝ่รู้และตั้งใจจริงจะเข้าใจได้

ในเมื่อเป็นหนังสือแสดงหลักวิชา ก็ย่อมมีคำศัพท์วิชาการทางพระพุทธศาสนา คือ ถ้อยคำทางธรรมที่มาจากภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก ข้อนี้ก็เป็เหตุอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้หนังสือนี้ยากยิ่งขึ้นสำหรับผู้ไม่คุ้นกับศัพท์ธรรม หรือคำที่มาจากบาลี แต่ก็เป็นเรื่องจำเป็นที่ไม่ควรหลีกเลี่ยง ในเมื่อต้องการจะรู้หลักกันจริง ๆ

อันที่จริง พุทธธรรมนั้น ถ้ารู้แจ้งเข้าใจจริงแล้ว เมื่อพูดชี้แจงอธิบาย แม้จะไม่ใช่ศัพท์ธรรมคำบาลีสักคำเดียว ก็เป็นพุทธธรรม แต่ตรงข้าม ถ้าไม่รู้ไม่เข้าใจ หรือรู้ผิดเข้าใจผิด แม้จะพูดออกมาทุกคำล้วนศัพท์บาลี ก็หาใช่เป็นพุทธธรรมไม่ กลายเป็นแสดงลัทธิอื่นที่ตนสับสนหลงผิดไปเสีย อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่รู้เข้าใจด้วยกันแล้ว คำศัพท์กลับเป็นเครื่องหมายรู้ที่ช่วยสื่อถึงสิ่งที่เข้าใจได้โดยสะดวก พูดกันง่าย เข้าใจทันที หรือแม้สำหรับผู้ศึกษาประสงค์จะเข้าใจ หากอดทนเรียนรู้คำศัพท์สักหน่อย คำศัพท์เหล่านั้นแหละจะเป็นสื่อแห่งการสอนที่ช่วยให้เข้าใจพุทธธรรมได้รวดเร็ว หากจะชี้แจงสั่งสอนกันโดยไม่ใช้คำศัพท์เลย ในที่สุดก็ต้องมีศัพท์ธรรมภาษาอื่น รูปอื่น ชุดอื่น เกิดขึ้นใหม่อยู่ดี แล้วข้อนั้นอาจจะนำไปสู่ความสับสนยิ่งขึ้น โดยนัยนี้ คำศัพท์อาจเป็นสื่อนำไปสู่ความเข้าใจพุทธธรรมก็ได้ เป็นกำแพงกันไม่ให้เข้าถึงพุทธธรรมก็ได้ เมื่อเข้าใจเช่นนี้แล้ว พึงนำศัพท์ธรรมมาใช้ประโยชน์อย่างรู้เท่าทัน คือ รู้เข้าใจ ใช้ถูกต้อง รู้กาลควรใช้ไม่ควรใช้ ให้สำเร้งประโยชน์ แต่ไม่ยึดติดถือคั่ง

ได้กล่าวแล้วว่า ผู้เขียนเขียนหนังสือนี้อย่างผู้ศึกษา ในฐานะผู้ศึกษาจึงรับฟังความรู้และความคิดไปเรื่อย ๆ แม้ว่าผู้เขียนจะเป็นผู้ได้อ่านหนังสือค่อนข้างน้อยและอ่านค่อนข้างช้า แต่หนังสือนี้ก็นับว่าเป็นผลงานที่ได้อาศัยแหล่งความรู้แหล่งความคิดหลายแห่ง ความรู้และโดยเฉพาะความคิดส่วนมากไม่มีกล่าวไว้หรือสื่อแสดงพาดพิงถึงในหนังสือหรือแหล่งเหล่านั้นก็จริง แต่ได้อาศัยสิ่งที่อ่านหรือรับฟังเหล่านั้นเป็นช่องให้เกิดความคิดแทรกขึ้นบ้าง เป็นจุดกระทบให้เกิดแง่คิดใหม่ของตนเองขึ้นบ้าง เป็นจุดเร้าให้ไปสืบค้นเสาะหาความรู้ที่แท้จริงบ้าง ในบรรดาหนังสือที่ได้อ่านไม่มากนัก ได้พบหลายเรื่องที่เดียวที่กล่าวความทำนองที่เรียกกันว่า โจมตีพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะหนังสือภาษาต่างประเทศ ผู้ที่เขียนเรื่องราวโจมตีหรือตำหนิตเดียวนพุทธศาสนานั้น ย่อมทำด้วยเหตุต่าง ๆ กัน ที่ทำด้วยเข้าใจผิดก็มี ที่ทำด้วยมุ่งร้ายเจตนาไม่เป็นกุศลก็มี ที่ปรารภแต่เห็นไม่ได้ตั้งใจ จึงติเตียนกล่าวรุนแรงด้วยโทมนัสก็มี ที่ตำหนิอย่างมีเหตุผล และถูกต้องบางแง่บางจุดก็มี แต่ไม่ว่าเขาจะโจมตีหรือตำหนิด้วยเหตุใดก็ตาม ถ้าเรามีใช้สักว่าเชื่อตามเขาไปง่าย ๆ และมีใช้สักว่าขัดเคืองตั้งท่าคอยค้านหรือคำตอบเขาอย่างเดียว หากวางใจเป็นกลางตั้งใจศึกษาพิจารณาคำกล่าวเหล่านั้นด้วยท่าทีปฏิบัติต่อคำติชมที่พระพุทธรเจ้าตรัสสอนไว้¹ เราย่อมสามารถถือนำประโยชน์จากคำกล่าวร้ายติเตียนเหล่านั้นได้ทุกกรณี และตามปกติ เราควรได้ประโยชน์จากคำติมากกว่าคำชม เพราะเราชมสิ่งที่เราได้ทำหรือทำได้อยู่แล้ว แต่คำติชี้ถึงสิ่งที่เราทำไม่ได้

¹ ติ.ส.9/1/3-4.

หรือยังไม่ได้ทำ ถึงเขาคิดผิด เรารู้จักคิด ก็มองเห็นแง่คิดที่เป็นประโยชน์อยู่ดี

บรรดาคำโถมตีตีเตียนเหล่านั้น บางรายก็มองเห็นได้แต่แรกอ่านแรกฟังว่าพลาดเกิดจากความเข้าใจไม่ถูก บางรายก็ทำให้เกิดแง่คิดที่เป็นประโยชน์ บางรายก็ช่วยชี้จุดให้ได้ตรวจสอบตัวของเราเองหรือสอบสวนสืบค้นหาความจริง โดยมากคำตีเตียนแม้ที่นับว่ามีเหตุผลมีส่วนถูกต้อง ก็มักสับสนระหว่างพฤติกรรมของชาวพุทธกับคำสอนที่แท้จริง คือมองดูพฤติกรรมต่าง ๆ ของชาวพุทธที่เขาเห็นว่าเป็นโทษ แล้วจับเอาคำสอนบางแง่บางจุดที่เห็นว่าสอดคล้องสมกับพฤติกรรมเหล่านั้นขึ้นมาตีเตียน น้อยนักที่จะตีเข้าไปถึงแก่นสารแห่งพุทธธรรมแท้จริง คำตำหนิเช่นนี้ย่อมสามารถใช้เป็นเครื่องปลุกให้ชาวพุทธพิจารณาตรวจสอบตนเองแล้วแก้ไขปรับปรุงพฤติกรรมของตนให้ถูกต้องตรงตามหลักธรรมที่แท้จริงหรือในแง่ตัวคำสอน เมื่อมองเห็นแง่เห็นจุดที่จะศึกษาตรวจสอบใหม่ ๆ แล้วไปสืบค้นคำสอนดู พบประเด็นธรรมที่เป็นคำตอบแก้ข้อกล่าวหาหรือคำตำหนิเหล่านั้นได้ มองเห็นความดีงามประเสริฐของธรรม ก็ทำให้เอิบอิมใจ ปลื้มปิติในธรรม เป็นอย่างที่ว่าพุทธสาวกครั้งพุทธกาลเปล่งอุทานว่า “โอโห พุทฺโธ, โอโห ฐมโม, โอโห ฐมมสฺส สุวาทตา”¹ พูดเป็นไทยว่า พระพุทธเจ้านี้ท่านเลิศล้ำจริง พระธรรมนี้เลิศล้ำจริง พระธรรมตรัสไว้ดีแล้ว เลิศล้ำจริง หรืออย่างสั้นว่า “โอโห ฐมมสฺส ฐมมตา”² แปลง่าย ๆ ว่า พระธรรมช่างเป็นธรรมดีงามเลิศล้ำแท้ เมื่อแรงใจเช่นนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็จะมีศรัทธาเป็นฉันทะอันแรงกล้า อยากจะประกาศความดีงามของธรรมให้เป็นที่รู้ทั่วกัน หรืออยากจะชวนผู้อื่นทั้งหลายให้ได้เห็นได้ชมความเลิศล้ำของธรรมนั้นด้วย เข้าทำนองที่ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าและพระธรรมกล่าวความไว้ในบาลีว่า

โส อหิ วิจริตฺตสฺมา คามา คามิ ปฺรา ปฺริ
นมสฺส มาโน สมพุทฺธิ ฐมมสฺส จ สุฐมมตฺติ³

แปลความว่า “ข้าพเจ้านี้จักท่องเที่ยวไป ตลอดทุกบ้าน ตลอดทุกเมือง พร่ำบ่นน้อมองค์พระสัมพุทธและพระธรรมที่สุดดี” หรืออย่างที่พระเถรสาวกมักกล่าวกันสั้น ๆ ว่า “ปสฺส ฐมมสฺส ฐมมตฺติ”⁴ (เชิญมาชมความที่ธรรมเป็นธรรมดี หรือมาดูสิ พระธรรมเป็นธรรมดีแท้) การเขียนหนังสือพุทธธรรมก็ย่อมได้อาศัยความซาบซึ้งและฉันทะอย่างนี้เป็นแรงคลไคลที่สำคัญ และอีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่ได้เขียนพุทธธรรมในฐานะผู้ศึกษา การเขียนนี้จึงเป็นการเขียนเพื่อการศึกษาของตนเองด้วย และจึงยินดีรับฟังคำทักท้วง แนะนำ ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงในเมื่อพบส่วนพลาดพลั้งบกพร่อง ตามคำบอกกล่าวด้วยท่าทีแห่งความมีเมตตากรุณาหวังดีต่อกัน และด้วยความมีฉันทะต่อธรรมที่จะให้งานสัมฤทธิ์ความสมบูรณ์ต่อไป

¹ม.ม.13/518/474; คล้าย ข.อป.33/23/47.

²ทุ.เถ.26/363/339;364/340;ข.อป.33/37/62.

³ส.ส.15/846/316;ข.ส.25/311/361;309/359;ข.อป.32/8/69;33/8/19; และดู ที่.ม.10/193/238;210/253 ; 217 / 259; ดูประกอบ พุทธสุโพธิ์ ฐมมสฺส ฐมมตฺติ สงฺฆสฺสปฏิบัติ ที่ ข.ม.29/727/435;889/555;ข.จุ.30/492/242.

⁴ทุ.เถ.26/161/266;307/304;323/310;327/312;331/314;335/317;352/329;397/407;

อันตรายอย่างหนึ่งต่อความก้าวหน้าในธรรม ซึ่งหาได้ไม่ยากนัก ก็คือ บางท่านมีความเชื่อความเห็น หรือความรู้บางอย่างซึ่งได้รับมาอย่างคลุมเครือ และยึดถือเอาไว้ว่าเป็นพระพุทธศาสนา แล้วยึดติดถือมั่น ในความเชื่อความเห็นหรือความรู้ที่แน่นหนาแน่นหนา จนเป็นเหตุบังหน้าบังตาตนเอง ทำให้ไม่ยอมรับฟัง แม้แต่พระดำรัสของพระพุทธเจ้าเอง อาจถึงกับปฏิเสธคำสอนของพระพุทธเจ้าว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา การมีท่าทีอย่างผู้ศึกษาย่อมมีส่วนช่วยป้องกันอันตรายนี้ได้ เพราะเหตุที่เปิดใจกว้างรับฟังเสมอ พร้อมกับ มีฐานของตนเองมั่นคงอยู่พอสมควร เมื่อได้ยินสิ่งที่ขัดแย้งกับข้อที่เคยยึดถือ ก็ทำให้พยายามสืบค้นให้รู้ชัด ว่านั่นคืออะไร ทำให้ความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่ชัดเจนขึ้น และได้ความรู้ความเข้าใจใหม่ ๆ ก้าวหน้าไป

เรื่องหนึ่งที่ควรกล่าวถึงไว้ด้วย คือ ปัญหาเกี่ยวกับการใช้ถ้อยคำซึ่งมีความหมายคลาดเคลื่อน เลื่อนกลาย แปลงออกไปตามกาลสมัย ตัวอย่างสำคัญคือ คำว่า “ปฏิบัติธรรม” ซึ่งความหมายที่แท้ควรได้แก่ การนำเอาธรรมไปใช้ในการดำเนินชีวิต หรือการดำเนินชีวิตตามธรรม แต่ปัจจุบันมักเข้าใจคำนี้ในความหมายว่า เป็นการฝึกอบรมทางจิตปัญญารดับหนึ่งระดับหนึ่งโดยเฉพาะ ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปแบบ และทำไปตามแบบแผนที่ได้กำหนดวางไว้ หนังสือนี้เองก็ได้พลอยใช้ตามความหมายแคบ ๆ อย่างนี้ด้วยหลายแห่ง ผู้ศึกษาพึงอ่านโดยตระหนักตามคำชี้แจงนี้

ที่กลายไปจนน่าขำ ก็คือ คำว่า “ศึกษา” ที่มาคู่กันกับ “ปฏิบัติ” เป็น ศึกษาและปฏิบัติ ความจริงแต่เดิมนั้น ศึกษาหรือศึกษานั้นแหละคือตัวแท้ของการปฏิบัติ หรือเป็นตัวการปฏิบัติมันเอง เพราะศึกษาได้แก่ สืบ สุมาริ ปัญญา ซึ่งเป็นเรื่องของการปฏิบัติฝึกหัดอบรม¹ โดยเฉพาะการเจริญปัญญาหรือทำให้เกิดปัญญาย่อมเป็นการปฏิบัติระดับสูงสุด ซึ่งจะทำให้บรรลุผลคือปฏิเวธ ต่อมาคำว่าศึกษาดังถูกใช้ในความหมายของการเล่าเรียน อาจถึงกับเล่าเรียนโดยไม่ต้องคิด หรือคิดอย่างเลื่อนลอย คิดฟุ้งซ่านไป ไม่มีหลักไม่มีระเบียบ คำว่า “ศึกษา” จึงมีความหมายกลายมาเท่ากับคำว่าปรัยัติ

อีกคำหนึ่ง แต่เป็นเรื่องของความหมายตามหลัก ไม่ใช่ความหมายเลื่อนกลาย คือ คำว่า “บาลี” หรือ “พระบาลี” กับคำว่า “ภาษาบาลี” บาลีหรือพระบาลีหมายถึง ข้อความจากพระไตรปิฎก ซึ่งแตกต่างจากคัมภีร์รุ่นหลังมีอรรถกถาเป็นต้น² ส่วนภาษาบาลีหมายถึงภาษาที่ใช้จารึกรักษาพระบาลีนั้น มักเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า ภาษามคธ ทั้งพระไตรปิฎกและคัมภีร์รุ่นหลังเช่น อรรถกถา เป็นต้นนั้น มีจารึกไว้เป็นภาษาบาลี คือ อรรถกถาเป็นต้นก็ใช้ภาษาบาลีด้วย แต่คำว่าบาลีหรือพระบาลีหมายถึงพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่ใช่อรรถกถาหรือคัมภีร์อื่น ๆ คำว่าบาลีและพระบาลีมีใช้ในหนังสือนี้มากมายหลายแห่ง ผู้ศึกษาพึงเข้าใจตามนี้

พุทธธรรมฉบับเดิมกล่าวถึงหลักธรรมบางอย่างไว้รวบรัดเกินไป หรือเพียงยกขึ้นมาแสดงให้รู้จักไว้ ไม่ได้ชี้แจงเนื้อหาสาระให้ชัดเจนหรือชี้แนวทางปฏิบัติไว้ พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้

¹ ดู วินย.อ.1/264;ม.อ.3/147,523;อง.อ.3/391

² ดูการใช้ เช่นใน วิสุทธิ.1/135;3/19 เป็นต้น.

จึงได้แก้ไขข้อบกพร่องย่อหย่อนนั้นให้บาลง ยกตัวอย่างเช่นเรื่อง ปรโตโมสะ + กัลยาณมิตร และ โยนิโสมนสีกา ในชุดปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ คราวก่อนนั้นแม้แต่คำนี้ว่าหลักธรรมสำคัญชุดนี้ถูกมองข้ามไปเสีย ไม่มีใครนึกถึง จึงเพิ่งแต่จะย้ำความสำคัญโดยยกเอาพุทธพจน์ที่แสดงความสำคัญของธรรมชุดนั้นมายืนยันไว้เป็นอันมาก แต่ไม่ได้แสดงหลักการและวิธีปฏิบัติไว้ จึงอาจเป็นเหตุให้ไม่ได้ผลเท่าที่ควร เพราะแม้เวลาล่วงเลยมาถึง 10 ปี ก็ยังมีผู้กล่าวถึงหลักธรรมจำพวกนี้น้อยเหลือเกิน ดังนั้น พุทธธรรมฉบับใหม่นี้จึงหันไปใส่ใจในด้านเนื้อหา โดยได้มุ่งแสดงหลักการและแนวทางปฏิบัติเป็นสำคัญ หัวข้อที่ว่าด้วยหลักธรรมเหล่านี้จึงมีรายละเอียดขยายออกไปเป็นอันมาก หลักธรรมอื่น ๆ ที่อยู่ในจำพวกนี้ ยังมีอีกหลายอย่าง เช่น ธรรมฉันทะ หรือ กุศลฉันทะ ที่เป็นคู่ตรงข้ามกับตัณหา¹ เรื่อง โลภีย-สัมมาทิฐิ โลกุตระสัมมาทิฐิ มัชฌิมนิเทศนา ที่เป็นคู่กับ มัชฌิมาปฏิปทา และเรื่อง ลัทธิมิจฉาทิฐิ 3 ที่ขัดต่อหลักกรรม เป็นต้น

พุทธธรรมฉบับนี้แม้จะเขียนให้คนสมัยปัจจุบันอ่าน แต่ด้วยเหตุที่เน้นด้านหลักวิชาโดยยึดเอาหลักฐานที่มาจากคัมภีร์เป็นสำคัญ ดังนั้น จึงมีลักษณะที่นับได้ว่าเป็นการเชื่อมต่อระหว่างแบบแผนประเพณีกับสภาพปัจจุบัน ยังมีใช้เป็นการเสนอพุทธธรรมในรูปแบบใหม่ที่ถือเอาสภาพทางจิตและปัญญาของยุคสมัยปัจจุบันเป็นหลัก และด้วยภาษาของคนสมัยปัจจุบันโดยเฉพาะ ดังนั้น พุทธธรรมภาคประยุกต์ที่เคยปรารภถึงเมื่อคราวเขียนพุทธธรรมฉบับเดิมนั้น คงยังอาจจะต้องมีต่อไปอีก

พุทธธรรมฉบับนี้ ถือหลักฐานทางคัมภีร์เป็นสำคัญ จึงเต็มไปด้วยข้อความที่แปลจากคัมภีร์ภาษาบาลี ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ สำหรับพระบาลีคือความในพระไตรปิฎกนั้น แม้ว่าจะแปลตรงจากฉบับเดิมที่เป็นภาษาบาลี เพราะเป็นหลักฐานขั้นต้น แต่ก็ได้อาศัยพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงเป็นที่ปรึกษา ได้รับประโยชน์มิใช่น้อย ส่วนคัมภีร์ภาษาบาลีรุ่นหลังต่อ ๆ มา ที่แปลเป็นภาษาไทยแล้วมีเป็นจำนวนน้อย อันใดพออาศัยได้ ก็ได้ใช้ปรึกษาบ้างประกอบบ้างไปตามควร คัมภีร์โดยังไม่ได้ตีพิมพ์ในประเทศไทย หรืออุปกรณ์การศึกษาค้นคว้าคัมภีร์อย่างใด ๆ ยังไม่ได้จัดทำในประเทศไทย ก็ได้อาศัยงานที่พิมพ์ในประเทศอังกฤษบ้าง พม่าบ้าง เป็นส่วนเสริม จึงขอจารึกคุณความเกื้อกูลที่ได้รับจากแหล่งเหล่านั้นไว้ ณ ที่นี้ด้วย

การที่พุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความนี้เกิดขึ้นได้ ก็ด้วยอาศัยศรัทธาและความดำริที่จะจัดพิมพ์ของศาสตราจารย์ระวี ภาวิไล เป็นเหตุเริ่มต้น ดังได้กล่าวแล้ว ดังนั้น จึงถือว่าท่านผู้ศรัทธาริเริ่มและดำเนินการจัดพิมพ์นี้เป็นผู้มีอุปการะอย่างสำคัญแก่ความสำเร็จของหนังสือนี้

อนึ่ง หนังสือพุทธธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมและขยายความเล่มนี้ สืบเนื่องมาจากหนังสือพุทธธรรมฉบับเดิมที่พิมพ์เมื่อ พ.ศ.2514 พุทธธรรมฉบับเดิมนั้น เกิดมีขึ้นด้วยอาศัยความดำริและการอาราธนาของโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย โดยมี นาย

¹เรื่อง ธรรมฉันทะหรือกุศลฉันทะ ได้เริ่มกล่าวไว้ในงานอื่น คือในบทความเกี่ยวกับการศึกษาและปรัชญาการศึกษา ในช่วง พ.ศ.2516 ถึง 2518

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นผู้ติดต่อและประสานงาน จึงถือว่าท่านผู้ดำริและติดต่ออาราธนาครั้งนั้นเป็นผู้มีอุปการะแก่งานนี้อย่างสำคัญเช่นเดียวกัน แม้ว่าผู้เขียนเองจะมีความตั้งใจที่จะเขียนและที่จะแก้ไขเพิ่มเติมขยายความหนังสือพุทธธรรมอยู่แล้วก็จริง แต่ถ้าไม่ได้อาศัยการอาราธนาและการบอกแจ้งความจำนงเป็นเหตุกระตุ้นเตือนแล้ว ก็จะต้องรือร้อล่าช้าอยู่ และแน่นอนว่าหนังสือจะยังไม่สำเร็จในบัดนี้ ดังนั้น ผู้เขียนนอกจากจะขออนุโมทนากุศลเจตนาของท่านผู้ต้นคิดทั้งสองคราวนั้นในฐานะที่เป็นเจ้าภาพแล้ว ยังขออนุโมทนาเป็นส่วนพิเศษอีกอย่างหนึ่งในการที่ท่านได้ช่วยให้ผู้เขียนมีเหตุบีบรัดตนเองให้เร่งทำงานนี้จนเสร็จสิ้น

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ คุณสุณัย เศรษฐบุญสร้าง เป็นกำลังอาสาสมัครสำคัญยิ่งที่ทำให้งานสำเร็จ โดยได้เป็นหัวแรงในการจัดทำอาร์ตเวิร์ค เป็นผู้ประสานงานและรับภาระด้านธุรการทุกอย่าง ได้เสียสละอย่างมากในหลาย ๆ ด้าน และอดทนต่องานที่ยึดเยื้อเรื้อรังจนเสร็จจุล่ง จึงขออนุโมทนา คุณสุณัย เศรษฐบุญสร้าง พร้อมทั้งคณะเพื่อนผู้ร่วมทำอาร์ตเวิร์ค ไว้ ณ ที่นี้เป็นพิเศษ

ในการดำเนินการขึ้นต้น คุณบัญชา เกลิมชัยกิจ ได้ช่วยเหลือทำให้งานด้านธุรการเข้าสู่รูปที่เป็นมาอย่างปัจจุบัน และร้านเม็ดทรายที่ตีพิมพ์อักษรคอมพิวเตอร์กราฟิก ก็ได้ทำงานด้วยความเอื้อเฟื้อ

ในด้านการจัดเตรียมต้นฉบับ ผู้ที่มีศรัทธาเสียสละช่วยพิมพ์จัดต้นฉบับของพุทธธรรมเล่มใหม่นี้ ยังคงเป็นบุคคลเดียวกับผู้พิมพ์จัดต้นฉบับพุทธธรรมเล่มเดิมนั่นเอง คือ คุณชลธี ธรรมวรางกูร ซึ่งได้ช่วยพิมพ์จัดต้นฉบับงานของผู้เขียนแทบทุกเรื่องที่ได้ผ่านออกมาแล้ว นับว่าเป็นผู้มีอุปการะแก่งานนี้เป็นอย่างมาก จึงขออนุโมทนาไว้ด้วยเช่นกัน

อนึ่ง ขอบพระคุณท่านเจ้าคุณวิสุทธิสมโพธิ รองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ช่วยรับภาระตรวจปรุฟหนังสือพุทธธรรมนี้ ตลอดเวลา 5 เดือนที่ผู้เขียนไม่อยู่ในประเทศ

ทางด้านวัดพระพิเรนทร์ ซึ่งเป็นที่ได้อาศัยอยู่เขียนหนังสือ มีบุคคลภายในหลายบุคคลผู้ได้คอยชวนช่วยดูแลเอื้อเฟื้อจัดอำนวยความสะดวกในความเป็นอยู่ประจำวัน แม้กระทั่งคอยจัดแบ่งอาหารที่บิณฑบาตได้มาถวาย ทำให้งานเขียนที่ต้องเร่งรัดทำอย่างหนักและอุทิศเวลาจริงจังนี้ดำเนินมาได้ตลอดไม่ติดขัด โดยเฉพาะคือ พระมหาอินศร จินตาปญโญ พระภิกษุสุวรัลย์ สมจิตโต พระภิกษุฉาย ปญญาปทีโป พระภิกษุคำณวม สิริธินุโท และนายสมาน คงประพันธ์ พระมหาอินศร จินตาปญโญ นั้น นอกจากจะอำนวยความสะดวกในด้านความเป็นอยู่ทั่วไปแล้ว ยังได้ช่วยงานเรียงลำดับต้นศัพท์สำหรับทำดรรชนีด้วย นับว่าทุกท่านทุกคนที่กล่าวถึงแล้วนี้ ได้มีส่วนช่วยทำหนังสือพุทธธรรม และเชื่อว่าได้บำเพ็ญกุศลร่วมกันในการยังธรรมาวิทยาทานนี้ให้สำเร็จ จึงขออนุโมทนาขอบคุณ ขอบใจ ในความร่วมมือร่วมใจและความสนับสนุนของท่านไว้ ณ โอกาสนี้.

พระราชวรมนี (ประยุทธ์)

29 ธันวาคม 2524

บรรณานุกรม

เพื่อความเหมาะสมเฉพาะกรณี ซึ่งจะเป็นการสะดวกแก่ผู้อยู่ในวงการศึกษาพระพุทธศาสนา และเป็นการแนะนำคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาบาลีแก่ผู้ศึกษาไปด้วยในตัว ในที่นี้จะไม่ถือตามหลักการทำบรรณานุกรมแบบทั่วไป เช่น ไม่เรียงรายชื่อตามลำดับอักษร และไม่ขึ้นต้นด้วยนามผู้พิมพ์หรือรจนา เป็นต้น แต่จะเรียงตามอนุกรมแห่งหมวดและชื่อจำแนกของคัมภีร์โดยตรง;¹ อนึ่ง เฉพาะพระไตรปิฎก แม้หลายเล่มจะพิมพ์ต่างครั้งต่างปี แต่ เล่ม/ข้อ/หน้า คงอย่างเดียวกัน จึงจะไม่เขียนรายละเอียดแยกเป็นรายเล่ม, จำนวนหน้า นับเฉพาะเนื้อคัมภีร์แท้ ๆ ไม่นับส่วนประกอบต่อท้ายมีภาพานุกรม เป็นต้น

ก. พระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย ฉบับสยามรัฐ สยามภุมมุตส เตปิฎก. 45 เล่ม. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2468 - 2473²

1. วินยปิฎก

วินย.1/1-656/1-443	=	iuuylgn มหาวิกงค (ปจรมภาค)
วินย.2/1-881/1-571	=	วินยปิฎก มหาวิกงค (ทุติยภาค)
วินย.3/1-504/1-267	=	วินยปิฎก ภิกขุณีวิภังค
วินย.4/1-252/1-362	=	วินยปิฎก มหาวคฺค (ปจรมภาค)
วินย.5/1-261/1-356	=	วินยปิฎก มหาวคฺค (ทุติยภาค)
วินย.6/1-694/1-374	=	วินยปิฎก จุลลวคฺค (ปจรมภาค)
วินย.7/1-664/1-423	=	วินยปิฎก จุลลวคฺค (ทุติยภาค)
วินย.8/1-1366/1-554	=	วินยปิฎก ปริวาร

2. สุตตนตปิฎก

ที.ส.9/1-385/1-312	=	ทีฆนิกาย สักกขนฺธวคฺค
ที.ม.10/1-475/1-342	=	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที.ปา.11/1-330/1-396	=	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม.ม.12/1-566/1-611	=	มขุฉินิกาย มูลปณฺณาสก
ม.ม.13/1-759/1-689	=	มขุฉินิกาย มขุฉินปณฺณาสก
ม.อ.14/1-865/1-548	=	มขุฉินิกาย อุปริปณฺณาสก
ส.ส.15/1-957/1-353	=	สยฺยตฺตนิคาย สกถวคฺค
ส.นิ.16/1-727/1-332	=	สยฺยตฺตนิคาย นิตานวคฺค
ส.ข.17/1-611/1-340	=	สยฺยตฺตนิคาย ขนฺธวาวคฺค
ส.สพ.18/1-803/1-489	=	สยฺยตฺตนิคาย สพยตฺตวคฺค
ส.ม.19/1-1803/1-589	=	สยฺยตฺตนิคาย มหาวาวคฺค

¹ผู้ต้องการ Bibliography ของคัมภีร์ฉบับภาษาอังกฤษ ซึ่งจัดตามแนวเดียวกันนี้ 4 Christmas Humphreys, ed. *A Buddhist Students' Manual* (London : The Buddhist Society, 1956), pp.228-240.

²พิมพ์ครั้งแรกที่โรงพิมพ์พาณิชย์กุล; ครั้งที่ 2 พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย เริ่มแต่ พ.ศ.2498

อง.เอก.20/1-244/1-60	=	องค์กรุตรนิกาย เอกนิปาต
อง.ทุก.20/245-439/61-125	=	องค์กรุตรนิกาย ทุกนิปาต
อง.ติก.20/440-599/127-385	=	องค์กรุตรนิกาย ดิกนิปาต
อง.จตุกก. 21/1-274/1-348	=	องค์กรุตรนิกาย จตุกกนิปาต
อง.ปญจก.22/1-271/1-309	=	องค์กรุตรนิกาย ปญจกนิปาต
อง.ฉก. 22/272-401/311-503	=	องค์กรุตรนิกาย ฉกนิปาต
อง.สตตก. 23/1-90/1-150	=	องค์กรุตรนิกาย สตตกนิปาต
อง.อฏฐก.23/91-204/151-361	=	องค์กรุตรนิกาย อฏฐกนิปาต
อง.นวก.23/205-283/363-487	=	องค์กรุตรนิกาย นวกนิปาต
อง.ทสก.24/1-207/1-334	=	องค์กรุตรนิกาย ทสกนิปาต
อง.เอกาทสก.24/208-231/335-393	=	องค์กรุตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ข.ข.25/1-10/1-14	=	ขุททกนิกาย ขุททกปาฐ
ข.ธ.25/11-37/15-72	=	ขุททกนิกาย ธมมปท
ข.อุ.25/38-178/73-228	=	ขุททกนิกาย อุทาน
ข.อติ.25/179-293/229-323	=	ขุททกนิกาย อติวุตตก
ข.ส.25/294-444/324-558	=	ขุททกนิกาย สุตตนิปาต
ข.วิมาน.26/1-85/1-156	=	ขุททกนิกาย วิมานวตฺถ
ข.เปต.26/86-136/157-259	=	ขุททกนิกาย เปตวตฺถ
ข.เถร.26/137-401/260-441	=	ขุททกนิกาย เถรคาถา
ข.เถรี.26/402-474/442-507	=	ขุททกนิกาย เถรีคาถา
ข.ชา.27/1-2549/1-571	=	ขุททกนิกาย ชาตก (เอก-จิตฺตาสินีปาต)
ข.ชา.28/1-1269/1-453	=	ขุททกนิกาย ชาตก (ปญฺญาส-มหานิปาต)
ข.ม.29/1-987/1-630	=	ขุททกนิกาย มหานิทฺเทส
ข.จู.30/1-821/1-429	=	ขุททกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ข.ปฎิ.31/1-741/1-642	=	ขุททกนิกาย ปฎิสัมภิตามคฺค
ข.อป.32/1-412/1-574	=	ขุททกนิกาย อปทาน (ปจฺมภาค)
ข.อป.33/1-180/1-402	=	ขุททกนิกาย อปทาน (ทุติยภาค)
ข.พุทธ.33/1-28/403-549	=	ขุททกนิกาย พุทธวีส
ข.จริย.33/1-36/551-598	=	ขุททกนิกาย จริยาปิฎก
3. อภิธมฺมปิฎก		
อภิ.ส.34/1-987/1-381	=	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี
อภิ.วิ.35/1-1118/1-588	=	อภิธมฺมปิฎก วิภังค
อภิ.ชา.36/1-515/1-128	=	อภิธมฺมปิฎก ชาดกถา
อภิ.ป.36/1-152/129-236	=	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติ
อภิ.ก.37/1-1897/1-662	=	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถ
อภิ.ย.38/1-1581/1-753	=	อภิธมฺมปิฎก ยมก (downin)
อภิ.ย.39/1-1454/1-556	=	อภิธมฺมปิฎก ยมก (ทุติยภาค)

อภิ.ป.40/1-1787/1-578	=	อภิธมมปิฎก ปฎุจนา (ปจรมภาค)
อภิ.ป.41/1-2288/1-647	=	อภิธมมปิฎก ปฎุจนา (ทศยภาค)
อภิ.ป.42/1-730/1-428	=	อภิธมมปิฎก ปฎุจนา (คตยภาค)
อภิ.ป.43/1-876/1-531	=	อภิธมมปิฎก ปฎุจนา (จตุตถภาค)
อภิ.ป.44/1-149/1-800	=	อภิธมมปิฎก ปฎุจนา (ปัญจภาค)
อภิ.ป.45/1-1488/1-538	=	อภิธมมปิฎก ปฎุจนา (ฉกฺขมภาค)

ในหมวดพระไตรปิฎก หรือพระบาลีนี้ มีอยู่ 3 คัมภีร์ที่ตำนานถือว่าเป็นผลงานของพระเถระจำเพาะองค์ คือ นิทเทส (มหานิทเทส และจุพนิทเทส) และปฏิสัมภิทามัคค์ ว่าเป็นผลงานของพระสารีบุตร อัครสาวก และกถาวัตถุ (อภิธรรม) ว่าเป็นผลงานของพระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระ สมัยสังคายนาครั้งที่ 3 ประมาณ พ.ศ.236

รวมเนื้อพระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย 45 เล่ม = 21,926 หน้า (วินัยปิฎก 3,351 หน้า; สุตตันตปิฎก 12,077 หน้า; อภิธรรมปิฎก 6,498 หน้า)

พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. 45 เล่ม. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา, พ.ศ.2514 (ครั้งที่ 2)

ข. คัมภีร์รุ่นก่อนอรรถกถา

คัมภีร์ต่อไปนี้ ชาวพุทธบางประเทศ เช่น พม่า จัดรวมอยู่ในพระไตรปิฎกด้วย
เนตติปกรณ์ (ว่าเป็นของพระมหากัจจายนเถระ ในพุทธกาล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล ในบริเวณวัดสระเกศ, พ.ศ.2523. เนตติ.1-289.

เปฏโกปเทศปกรณ์ (ว่าเป็นของพระมหากัจจายนเถระ ในพุทธกาล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล ในบริเวณวัดสระเกศ, พ.ศ.2523. เปฏก.1-279.

มิลินทปัญหา (พระนาคเสนเถระ ประมาณ พ.ศ.500). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2466. มิลินท.1-534

ค. คัมภีร์รุ่นอรรถกถา ฎีกา และต่อ ๆ มา

คัมภีร์รุ่นนี้มีจำนวนมากมายมายยิ่ง ในที่นี้จะกล่าวถึงเพียงบางส่วน โดยเฉพาะที่ได้อ้างอิงในหนังสือนี้ และได้พิมพ์เป็นเล่มอักษรไทย ซึ่งเป็นจำนวนน้อย (ส่วนมากยังอยู่ในใบลาน) ยุคนี้ถือว่าเริ่มตั้งแต่พระพุทธโฆษาจารย์ ก่อน พ.ศ.1000 เล็กน้อย¹

พิเศษ: ปกรณ์พิเศษ และคัมภีร์ที่เนื่อง

วิสุทธิมุตต ปกรณ์วิเสส (พระพุทธโฆษาจารย์). 3 มก. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2482 (ครั้งที่ 2). วิสุทธิ.1/1-291; 2/1-284; 3/1-386.²

¹ความจริงอรรถกถามีในลังกามานานแล้ว พระพุทธโฆษาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นมคธอีกต่อหนึ่ง

²ว่าโดยเนื้อหา มักจัดวิสุทธิมัคค์เข้าในสาขอภิธรรม.

ปรมัตถมณฑุสา มหาฎีกา (พระธรรมบาลแห่งชมพูทวีปตอนใต้). 3 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2505 (ครั้งที่ 2), 2507 (ครั้งที่ 1), 2508 (ครั้งที่ 2). วิสุทธฎีกา 1/1-414; 2/1-350; 3/1-659.

1. สายพระวินัย

สมณฑปาสาทิกา วินยฎกถา (พระพุทธโฆษาจารย์). 3 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ. 2496 (ครั้งที่ 3), 2497 (ครั้งที่ 3), 2497 (ครั้งที่ 6). วินย.อ.1/1-630; 2/1-569; 3/1-636.

สารคุดทปนี วินยฎีกา (พระสารีปุตตะเถระแห่งลังกาทวีป). 4 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2511 (ครั้งที่ 2), 2511 (ครั้งที่ 2), 2501 (ครั้งที่ 2), 2521 (ครั้งที่ 3). วินย. ฎีกา 1/1-718; 2/1-463; 3/1-417; 4/1-369.

วิมตติวินทนีฎีกา (พระกัสสปเถระแห่งแคว้นโจฬะ ชมพูทวีปตอนใต้). ภาค 1. กรุงเทพฯ: มุลลนิธิภูมิพล, พ.ศ.2523 (ครั้งที่ 1). วิมตติ.1-563 (ยังไม่จบ).

สมณฑปาสาทิกาย อุตตโยชนา (พระญาณกิตติแห่งเชียงใหม่ พ.ศ.2000 เศษ). 2 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2495 (ครั้งที่ 2), 2497 (ครั้งที่ 2). วินย.โยชนา 1/1-598; 2/1-669.

กษาวัตถณิ ปาติโมกขวณณนา, มาติกฎกถา (พระพุทธโฆษาจารย์). ภาค 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ การศาสนา, พ.ศ.2484 (ครั้งที่ 1). กฐา.1/1-225 (ยังไม่จบ).

2. สายพระสูตร

สุมณฑลวาลลีนี ทินนิกายฎกถา (พระพุทธโฆษาจารย์). 3 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, W.R.2462 (ครั้งที่ 1). ที.อ.1/1-464; 2/1-550; 3/1-336.

ปปลยจุสฺสนี มหณินิกายฎกถา (พระพุทธโฆษาจารย์). 3 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2463 (ครั้งที่ 1). ม.อ.1/1-413; 2/1-570; 3/1-754.

สารคุดทปกลสินี สยุตตนิคายฎกถา (พระพุทธโฆษาจารย์). 3 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2463 (ครั้งที่ 1). ส.อ.1/1-417; 2/1-427; 3/1-421.

มโนรธปุรณิ องคุตตรนิคายฎกถา (พระพุทธโฆษาจารย์). 3 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, W.R.2463 (ครั้งที่ 1). อ.อ.1/1-588; 2/1-514; 3/1-451.

ปรมคตโชติกา ขุททกปาจวณณนา, ขุททกนิคายฎกถา (พระพุทธโฆษาจารย์). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2463 (ครั้งที่ 1). ขุททก.อ.1-284.

ธมมปทฎกถา (พระพุทธโฆษาจารย์แปลจากภาษาสันสกฤต). 8 ก. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, W.R.2457-2462 (ครั้งที่ 2-5). ธ.อ.1-4/1-608; 5-8/1-628.

ปรมคตทปนี อุทานวณณนา, ขุททกนิคายฎกถา (พระธรรมบาลเถระ). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, W.R.2465 (ครั้งที่ 1). อุ.อ., อุทาน 0.1-552

ปรมคตทปนี อิติวุตตกวณณนา, ขุททกนิคายฎกถา (พระธรรมบาลเถระ). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2463 (ครั้งที่ 1). อิติ.อ.1-488.

ปฐมตตโชติกา สุตตนิปาตวณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (พระพุทโธษาจารย์). 2 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2468 (ครั้งที่ 1). สุตต.อ.1/1-371; 2/1-533.

ปฐมตตที่ปนี วิมานวตถวณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (พระธรรมบาลเถระ). ฉบับอักษรไทยยังไม่ได้พิมพ์. วิมาน.อ.

ปฐมตตที่ปนี เปตวตถวณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (พระธรรมบาลเถระ). ฉบับอักษรไทยยังไม่ได้พิมพ์. เปต.อ.

ปฐมตตที่ปนี เถรคาถาตถวณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (พระธรรมบาลเถระ). ภาค 1. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ.2508 (ครั้งที่ 1). เถร.อ.1/1-203 (ยังไม่จบ)

ปฐมตตที่ปนี เถรคาถาตถวณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (พระธรรมบาลเถระ). ฉบับอักษรไทยยังไม่ได้พิมพ์. เถร.อ.

ชาตกฏฐกถา (พระพุทโธษาจารย์ แปลจากภาษาสันสกฤต). 10 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2465-2467 (ครั้งที่ 1). ชา.อ.1/1-349;2/1-415;3/1-360;4/1-518;5/1-541;6/1-381; 7/1-455;8/1-483;9/1-456;10/1-502 (รวม = 4,458 หน้า).

สัทธมมปฺปชโชติกา นิทเทสวณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (พระอุปเสนเถระ แห่งสังกาทวีป). 2 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2464 (ครั้งที่ 1). นิท.อ.1/1-391; 2/1-402.

สัทธมมปฺปกาสนี ปฏิสมฺภิตามคฺควณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (พระมหานามเถระ แห่งสังกาทวีป). ภาค 1. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2465 (ครั้งที่ 1) ปฏิส.อ.1-460 (ยังไม่จบ).

วิสุทฺทชนวิลาสนี อปทานวณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (ไม่ทราบนามผู้รจนา). ฉบับอักษรไทยยังไม่ได้พิมพ์. อป.อ.

มธุรสตถวิลาสนี พุทธวิสวณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (พระพุทโธทัตตเถระ แห่งแคว้นโจพะ). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล, พ.ศ.2522 (ครั้งที่ 1). พุทธ.อ.1-547.

ปฐมตตที่ปนี จริยาปิฎกวณณนา, พุทธกนิทายฎฐกถา (พระธรรมบาลเถระ). ฉบับอักษรไทยยังไม่ได้พิมพ์. จริยา.อ.

มกุฏตตที่ปนี มกุฏสุตตวณณนา (พระสิริมงคลจารย์แห่งเชียงใหม่ พ.ศ.2000 เศษ). 2 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2498, 2515. มกุฏ.อ. 1/1-390; 2/1-482.

3. สายพระอภิธรรม

อฏฐสาสนี ธมมสจฺจนวณณนา, อภิธมมฎฐกถา (พระพุทโธษาจารย์). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2462 (ครั้งที่ 1). สจฺจน.อ. 1-598.

สมโมหวิโนทนี วิภงฺควณณนา, อภิธมมฎฐกถา (พระพุทโธษาจารย์). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2465 (ครั้งที่ 1). วิภงฺก.อ.1-691.

ปฐมตตที่ปนี ธาตุกถาที่ปญฺจอปฺปกรณฎฐกถา (พระพุทโธษาจารย์) กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2465 (ครั้งที่ 1). ปญฺจ.อ.1-677.

อภิธมฺมตฺถสํกฺข (พระอนุรุทธเถระ แห่งลังกาทวีป). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2497 (ครั้งที่ 2). สํกฺข.1-59.

อภิธมฺมตฺถวาทินี อภิธมฺมตฺถสํกฺขฎฺฐีกา (พระสุมังคลาจารย์แห่งลังกาทวีป). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2497 (ครั้งที่ 2). สํกฺข.ฎฺฐีกา.61-279.

ปญฺจิกา อภิธมฺมตฺถวาทินีอุตฺตโยชนา (พระญาณกิตติ แห่งเชียงใหม่). 3 ภาค. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, พ.ศ.2474 (ครั้งที่ 1), 2476 (ครั้งที่ 1), 2505 (ครั้งที่ 1). ปญฺจิกา 1/1-801;2/1-724;3/1-618.

ธมฺมสํกฺคณีนุสสุฎฺฐีกา (พระอนันทาจารย์ ชาวอินเดีย). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล, พ.ศ.2522 (ครั้งที่ 1). สํกฺคณีนุส.1-315.

ธมฺมสํกฺคณีนุสสุฎฺฐีกา (พระจุลลธรรมपालเถระ). กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพล, พ.ศ.2522 (ครั้งที่ 1). สํกฺคณีนุส.1-345.

4. ศักยศาสตร์

รูปสัทธธิปกรณ (พระพุทฺธปฺปิยเถระ แห่งชมพูทวีปตอนใต้). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรประเสริฐ, พ.ศ. 2507 (ครั้งที่ 1). รูปสัทธ.1-393 (+141).

คำชี้แจง

การใช้ดัชนี

1. ลำดับศัพท์ เรียงอย่างพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 เว้นต้นศัพท์ที่มี - ะ

คำที่เป็นต้นศัพท์ หรือแม่ศัพท์ แม้ประวิสรรชนีย์ (- ะ) ก็เรียงไว้ก่อนคำที่อาศัยต้นศัพท์นั้น เช่น *หัตนะ* เรียงไว้ก่อน *หัตนคติ*, *ทัญญะ* เรียงไว้ก่อน *ทัญญธรรม*, *พุทธะ* เรียงไว้ก่อน *พุทธคุณ* และ *พุทธศาสนา* เป็นต้น

2. คำสำคัญ หรือคำที่ถือเป็นธรรมหลักในหนังสือนี้ พิมพ์ด้วยอักษรขนาดโต คำที่สำคัญมาก หรือเป็นหลักใหญ่ พิมพ์ด้วยอักษรโตอย่าง คำหนา

3. คำที่มีในลำดับด้วย เมื่อถูกอ้างในที่อื่น ถ้าเป็นคำสำคัญที่ควรค้นในลำดับของมันเพิ่มเติมอีก จะพิมพ์ด้วยตัว เอน

4. เลขบอกหน้า พิมพ์ไว้ 2 อย่าง คือ ตัว บาง กับตัว คำหนา

เลขบอกหน้าที่พิมพ์ตัว คำ แสดงว่า ที่นั้นมีเนื้อความ คำอธิบาย หรือข้อความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องนั้นโดยตรง ส่วนเลขที่พิมพ์ตัวบาง แสดงว่า ณ ที่นั้นมีกรกล่าวพาดพิงถึงคำนั้นหรือเรื่องนั้น หรืออาจเป็นเพียงเอ่ยถึงเท่านั้น เฉพาะอย่างยิ่งในคำสำคัญที่มีเลขหน้ามากมาย เลขที่พิมพ์ตัวบางอาจจะควรแก่ความสนใจของนักค้นคว้าในบางแง่บางประการ แต่ผู้อ่านทั่วไปไม่จำเป็นต้องใส่ใจเลย

อนึ่ง ตัว อ. ที่ต่อท้ายเลขบางตัว หมายถึง *เชิงอรรถ* เช่น 123 อ. หมายถึงเชิงอรรถของหน้า 123 ; 678 + อ. หมายถึง หน้า 678 และเชิงอรรถของหน้านั้น

5. ดัชนีนี้ ทำอย่างมีคำบรรยาย ช่วยให้การค้นสะดวกยิ่งขึ้น และเป็นที่สรุปแสดงสาระสำคัญของหลักธรรมต่าง ๆ ด้วย

นอกจากระบบตัวเลขหนา ตัวเลขบางแล้ว คำบรรยายอย่างย่อในดัชนีนี้ จะช่วยให้การค้นหาคะถาสะดวกรวดเร็วตรง และเต็มความต้องการได้ดียิ่งขึ้นอีกมาก โดยเฉพาะในคำที่มีเลขบอกหน้ามากมายจนล้นตา

อนึ่ง คำบรรยายย่อนั้น นอกจากช่วยการค้นเรื่องแล้ว ยังอาจถือเป็นสรุปความของหลักธรรมข้อนั้น ๆ ได้ด้วย อย่างไรก็ตาม เพราะเวลาจัดทำจำกัดเร่งรัดมาก คำสรุปบางแห่งจึงอาจมีข้อผิดพลาดหรือความกระชับหรือไม่กระชับรัดเท่าที่ควร และบางแห่งมีข้อความที่แทรกผิดลำดับเลขหน้า

6. ต่อจาก ดัชนีเนื้อเรื่อง ยังมี ดัชนีเนื้อหาธรรมนาม ต่างหากอีกส่วนหนึ่ง

ชื่อคัมภีร์และชื่อสูตรที่รวมอยู่ในดัชนีเนื้อหาธรรมนามนั้น เก็บมาเฉพาะที่ออกชื่อเต็มไว้ในเนื้อหนังสือ จึงเป็นเพียงส่วนเล็กน้อย คัมภีร์และสูตรอีกมากมายไม่อาจเก็บมาได้สิ้น พึงกำหนดเอาจากอักษรย่อแสดงหลักฐานที่มาในเชิงอรรถ

ดัชนี

1. เนื้อเรื่อง

กฎ 732, 924. ดู วันนัย

กฎเกณฑ์ 398, 606, 608, 627, 628, 737

กฎธรรมชาติ 152-6, 196, 418-9, 425a, 495, 498, 570-1, 606, 738, 762, 768, 800. ดู นิยาม -จริยธรรมคือการใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์, 591 -กับจริยธรรม 733 -กับศีลในพุทธศาสนา 764-6

กฎธรรมชาติ 314, 384, 396, 424, 427, 431, 677, 682, 747, 896, 907 -คุมทั้งมนุษย์และสวรรค์, 472

กฎหมาย 431, 449, 759, 766 -เป็นสังคมนิยม, 173 -อาจจัดเป็นมติของวิญญาณ, 180

กฎแห่งกรรม 151-3, 194-7, 361, 431-2, 764-5. ดู กรรม -อยู่ฝ่ายโลกีย์สัมมาทิฐิ, 738

กรฐิน 4398.

กรฐินกรรม 447

กตกรรม 241, 253

กตญาณ 903-4

กตัญญู -เทวดาควรกตัญญูต่อมนุษย์ผู้ทำพลี, 478a.

กตัญญูกตเวที 429, 630

กตัตตากรรม, กตัตตาวาปนกรรม 220

กตีกา (สังคมนิยม) 174

กถาวัตถุ 222

กถาวัจจระ (เอศทศกะ) 256a.

กรณิ -กรณิเดียวกันมองให้เพียรหรือเกียจคร้านก็ได้, 696-8 -แยกแยะแบบวิภาษวาท, 710 -พรหมจารีกับพรหมจารีมีคิเลสมอกัน, 718-9

กรณียะ 269, 515

กรรม 99, 151-222, 282a, 366, 411, 412, 422a, 426a, 431, 468a, 680, 708, 712, 733, 764, 766, 767, 789, 870 -กรรมในความเข้าใจของชาวบ้าน, 9 -กรรม = เจตนา = สังขาร, 20, 26, 157, 214 -ในไตรวิภังค์ หรือวิภังค์ 3, 21a, 151 -ไตรลักษณ์ขึ้นยืนหลักกรรม, 78 -สุขทุกข์มีสาเหตุจากกรรมเก่าเท่านั้น, 108-9 -ปฏิเสธสมุปบาทช่วยให้เข้าใจหลักกรรม, 131 -กรรมเป็นวิสัยหรือเจตแดนของมนุษย์, 155 -โลกเป็นไปตามกรรม, 155-6 -กรรม = การแสดงออก, 157 -กรรม = อาชีพการงาน, 158, 217a. -กรรม 2 โดยคุณภาพ, 159-160 -กรรม 3 โดยทางแสดงออก, 160 -กรรม 4 โดยการให้ผล, 160 -กรรม 4 สามหมวด, 219-222 -กรรม 12, 219-222 -กรรม 12 อีกชุดหนึ่ง, 222 -กรรม 16, 220 -กรรม 6, 000, 412 -เกณฑ์วินัจฉัยกรรมดีกรรมชั่ว, 171-187, 214 -กรรมไม่ว่างเปล่าจากผล, 177 -กรรมสูงสุด, 193 -กรรมจำแนกสัตว์, 202-3, 214 -ลัทธิความเชื่อ 3 พวกที่ผิดหลักกรรม, 205-7, 907

-กรรมชั่วร้ายได้อย่างไร, 207-9 -กรรมกับอนัตตาคัดกันหรือไม่, 209-213, 385 -กรรมเป็นของของตนเป็นกามินคชา, 214, 218, 698 -กรรมติดตามตัว พาเอาไปได้แต่กรรม, 218 -พระอรหันต์สิ้นกรรมคือเหนือกรรม, 251 -ผู้ทำกรรมไม่มี, 386a. -ความเห็นผิดว่าวิญญาณเที่ยงสววิปากแห่งกรรม, 389 -กัมมัสสาเป็นคำผูกขึ้นยุคหลัง, 426a. มนุษย์เป็นแดนที่สัตว์โลกมาทำมาหากรรม, 467 -จากเทวานุภาพมาสู่คติแห่งกรรม, 472 -มุ่งเอาผลจากการกระทำ, 473 -มรรคมองค์ 8 เป็นทางสิ้นกรรม, 587-8 -การกระทำของปุถุชนกับอริยบุคคล 587 -อธิปัญญามิใช่เพียงแต่เห็นชอบตามหลักกรรมซึ่งมีมาก่อนพุทธกาล, 619 -กัลยาณมิตรสำหรับชาวบ้านมีระดับโลกีย์สัมมาทิฐิ, 627 -กรรมเป็นเครื่องกำหนดพาลและบัณฑิต, 628 -ความเชื่อกรรมเป็นโลกีย์สัมมาทิฐิ, 642, 735, 738 -กรรมในเรื่องกัมมัสสกตาญาณ, 642-4+6. -ข้อคิดสำหรับผู้ยังไม่เชื่อกรรม, 651-3 -เหตุปัจจัยของกรรมดี-กรรมชั่ว, 668 -แก้ความโกรธด้วยพิจารณากรรม, 698, 701 -ทำกรรมแล้วจะได้ส่วยอะไร, 718 -กรรมถูกโจมตี, 761a. -กรรมคืองานเป็นปัลลิว, 850 -หลักกรรมต่างจากลัทธิกรรมเก่า, 907+6. -กรรมไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่โพชนก, 885 -กรรมดีของตนเองได้ผลกว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์, 911 -ผู้มันในพระรัตนตรัยหวังผลจากการกระทำ, 912 -กรรม ในตารางสรุป, 921 -ตัวอย่างปัจจัยการแห่งกรรมแบบต่าง ๆ, 923

กรรมกร 631, 783-4, 787

กรรมกิลเลศ 4 433a, 618, 775

กรรมเก่า 134, 794-5. ดู ปุพเพกตวาท -กรรมเก่าเป็นบทรเย็น, 214 -กรรมเก่า แ่ไหนถูก แ่ไหนผิด, 205-7 -ลัทธิกรรมเก่าเป็นของนิครนถ์, 270a, 907a. -กรรมเก่า = คาหุ ฯลฯ เป็นเจ้าบทบาทเดิมของชีวิต, 924

กรรมชั่ว 514, 595, 626 -เกณฑ์ตัดสินกรรมดี กรรมชั่ว, 171-187, 214

กรรมฐาน 318, 605, 700a, 713, 756, 823-867 -กรรมฐาน 2 แบบ, 330 และดู สมณะ, วิปัสสนา -ความหมายเดิมในพระบาลี, 718a. -ความต่างแห่ง : สมณะ-วิปัสสนา, 726a. -สำหรับการเจริญสมณะ, 823 -กรรมฐานกับสมาธิต่าง ๆ, 826 -ลำดับขั้นการเจริญ, 849 -ความหมาย, 850-1 -กรรมฐาน 40, 851-3 -กรรมฐานย่อเป็น 2 ประเภท, 853 -กรรมฐาน 40 ตามความเหมาะสมกับจริตและระดับของสมาธิที่จะสำเร็จ, 853-5 -กรรมฐานกับจิต ไม่พึงถ้อยตายตัว, 855 -พิธีรับกรรมฐาน, 856 -เรียนกรรมฐาน มีสนธิ 5, 856a. -นิมิตและภาวนา 3, 857-8 -เหตุผลเกี่ยวกับกรรมฐานที่ได้และไม่ได้ปฏิภาคนิมิตและอุปปนาสมาธิ, 858 -ตัวอย่างการเจริญอานาปานสติ, 858-867 -ประโยชน์ของท่านั่ง, 864

กรรมดี 529 -เกณฑ์วินัจฉัยกรรมดี-ชั่ว, 171-187, 214

กรรมนิยาม	68๑, 88, 153-6, 746, 923	-กรรมนิยามกับสังคมนิยมน์,	
		-กรรมนิยาม กับ สังคมนิยมน์ และพีชนิยาม,	190
		-ถือเอาประโยชน์จากกรรมนิยามและสังคมนิยมน์,	193
		-กรรมนิยามคุมสังคมนิยมน์,	746
กรรมนิโรธ			183
กรรมนีย		835. ดู กัมมณีย	
กรรมบถ	736, 758	-ความผิดหรืออุกฤษฏ์กรรมบถ,	๑17
		-องค์แห่งการละเมิด,	772๑.
		ดู กุศลกรรมบถ. อกุศลกรรมบถ	
กรรมภพ		99, 100, 103, 107, 110, 112, 117	
กรรมวิญญู		104, 114, 680	
กรรมวาจา, กรรมวาจาจารย์			439๑.
กรรมวาท, กรรมวาที	๑.464	-ลัทธิศาสนาอื่นถือหลักกรรมกัม,	๑44๑.
กรรมวิบาก	923	-เป็นอินโดย,	194๑.
กรรมสมุทัย			183
กรรมสัทธ		580, 597, 769	
กรรมใหม่ (ของนิครนถ์)			206
กรวด, กรวดทราย		598, 832๑. 844	
กระด้าง		203(ผลกรรม), 657	
กระดุก		678, 726, 800, 811	
กระตือรือร้น		623, 672. ดู วิริยะ	
กระตุ่น		641, ๑4๑, 728	
กระทำ, การ	ดู กรรม	-ความหมาย (เกี่ยวกับแรงใจ) 522	-ความสำนึกรับผิดชอบที่เป็นโลกีย์สัมมาทิฏฐิ, ๑42-3
		-หวังผลจากการกระทำ,	924
กระทำชอบ		ดู สัมมากัมมันตะ	
กระทำ (นำเรื่องวิสุทธิมรรค)			871
กระบวนกร	570, 598, 615, 731-2	-ค้นหากับเวทนาปรุงแต่งกัน,	552
		-ตัวอย่างปัจจัยการแบบต่าง ๆ,	๑23
กระบวนกรก่อการกระทำ			153
กระบวนกรก่อทุกข์, - ก่อเกิดทุกข์			225, 536
กระบวนกรก่อผล			195
กระบวนกรก่อวิบาก			174
กระบวนกรเกิด (แห่งชีวิตและทุกข์)			81-7
กระบวนกรเกิดทุกข์		574-5, 897, 899	
กระบวนกรแก้ปัญหา			731-2
กระบวนกรของกรรมนิยาม			175
กระบวนกรของธรรมชาติ	6, 76-7, 86, 151, 155, 204, 574, 582, 606		
		-นิโรธ, 570-2	-จากกระบวนกรของธรรมชาติ สู่วิปฏิบัติของมนุษย์,
		573	-มรรค = วิธีการใช้กฎของกระบวนกรฯ ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิต,
		581-2	
กระบวนกรญาณทัสสนะ			38
กระบวนกรดับทุกข์	81-7, 570-1, 731-2, 897, 899	-แบบต่าง ๆ	574-8
กระบวนกรทรงจำ			41
กระบวนกรทำงานของจิต	68, 817	-ขณะบรรลุมรรค,	370
กระบวนกรทำงานในจิตใจ			809
กระบวนกรปฏิบัติ	655	-แบบลำดับขั้นตอน,	578-580
		-สติปัญญา,	815-7
		-เพื่อบรรลุวิมุตติ,	868
กระบวนกรปฏิบัติธรรม	578-581, 645, 647, 688-9	-แบบต่าง ๆ,	579-581
กระบวนกรปรุงแต่ง			194
กระบวนกรฝ้ายจิต			33
กระบวนกรฝึก			564
กระบวนกรฝึกอบรม			527, 608, 611, 612
กระบวนกรพัฒนาปัญญา	808-9, 813	-ในแง่สัมมาทิฏฐิ, ๑13-๑1๑	
		-กับกัลยาณมิตร,	๑23
		-ศรัทธาเป็นเพียงขั้นต้น,	๑47-๑50
		-จากศรัทธาถึงญาณทัสสนะ,	๑๑3
		-บทบาทของโยนโสมนสการ,	๑๑7
		-ดู พัฒนปัญญา, กระบวนกร	
กระบวนกรรับรู้	25, 37-41, 361, 552-3, 557, 680, 810	-กระบวนกรรับรู้วิสุทธิ,	64
กระบวนกรรับรู้สวอาภรณ์			264-7
กระบวนกรศึกษาหรือพัฒนาดน			924
กระบวนกรศึกษาอบรม			644
กระบวนกรสนองระงับความอยาก			๑92
กระบวนกรสังสารวัฏ			38-41
กระบวนกรเสพสวโลก			39-41
กระบวนกรหาความสุขของมนุษย์			891-2
กระบวนกรแห่งกุศลธรรม			574
กระบวนกรแห่งความคิด			195
กระบวนกรแห่งเจตน์จำนง			153, 194
กระบวนกรแห่งชีวิต			91, 100
กระบวนกรแห่งปฏิจสงมุปบาท			907
กระบวนกรแห่งเหตุปัจจัย	90, 94, 122, 128, 134, 195, 204, 207, 613		
กระบวนกรแห่งเหตุและผล			210, 224
กระบวนกรให้ผลของกรรม			194
กระบวนกรให้ผลของการกระทำ			68
กระบวนกรกุศลธรรมนำสู่วิมุตติ			578
กระบวนกรความคิด	109, 505, 702	-ที่บริสุทธิ์ อิสระหรือไม่ ทุกข์หรือไม่,	674-5
กระบวนกรธรรม	314, 385, 492, 494, 495, 499, 503, 508, 508๑. 510, 511, 520, 536, 570, 574, 575, 576, 581, 591, 614, 615, 819, 820-1, 900, 908		
		-วิเคราะห์ที่กระบวนกรธรรม	711
		-กระบวนกรธรรมตามสภาวะ,	731
		-กระบวนกรธรรมในการเกิดสมาธิ,	841
กระบวนกรธรรมของฉันทะ			503
กระบวนกรธรรมของตัณหา			503
		-ของค้นหากับของฉันทะ	เทียบกับ 528
กระบวนกรธรรมดับทุกข์ - วงจรยาว,	223-๑	-วงจรสั้น	226-๑
กระบวนกรธรรมดับอวิชชา-ตัณหา			510
กระบวนกรธรรมในจิตประจำวัน			140
กระบวนกรธรรมแบบดับอวิชชา			503
กระบวนกรธรรมแบบวิวิญญู			38-41, 224

กระบวนธรรมแบบสังสารวัฏ	40-41,64,224
กระบวนธรรมแบบแสวงหาโลก	38-41,64
กระบวนธรรมปฏิจจสมุปบาท	672,683อ. - สมุทวารและนิโรธวาร, 224 - ในฐานะสมุทัย, 732
กระบวนธรรมฝ่ายก่อกุศล	376
กระบวนธรรมฝ่ายดับทุกข์	376
กระบวนธรรมฝ่ายปัญญา	494
กระบวนธรรมฝ่ายวิชา-วิมุตติ	376
กระบวนธรรมฝ่ายอวิชา-ตัณหา	376,503,511
กระบวนธรรมแห่งการเกิดขึ้นพร้อม	569
กระบวนธรรมแห่งการศึกษา (จนเข้าสู่มรรค)	644-6
กระบวนธรรมแห่งความเกิดทุกข์	578
กระบวนธรรมแห่งความจำ	21
กระบวนธรรมแห่งความดับทุกข์	570-1,647 - แบบต่าง ๆ, 574-8
กระบวนธรรมแห่งความหลุดพ้น	574-8
กระบวนธรรมแห่งชีวิต	33-4
กระบวนธรรมแห่งนาคัตถ์	138
กระบวนธรรมแห่งปฏิจจสมุปบาท	ดู กระบวนธรรมปฏิจจสมุปบาท
กระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย	377,524
กระบวนธรรมแห่งอวิชา-ตัณหา - กับกระบวนธรรมแห่งวิชา-วิมุตติ	674-5
กระบวนพหุติกรรม	100,103,110,112,117,120
กระบวนวิธี - กระบวนวิธี (คู่กับกระบวนธรรม), 731 - ภาคกระบวนวิธี (สรุปพัฒนาการปฏิบัติ), 923-4	
กระบวนวิธีปฏิบัติ	607-8
กระบวนสมาธิ	604
กระบวนสมาธิภาวนา	840
กระพุ่มมือ	699
กระเพาะอาหาร - เป็นแผล (กายจิตสัมพันธ์), 835	
กระษاتาร	898
กระเส	817,818,821
กระแสดการรับรู้	809,817
กระแสดความคิด	511,520,591,649,673,677,725,919
กระแสน้ำ - อุปมากระแสน้ำเย็น, 545 - กระแสน้ำเชี่ยว, 639 - สมารถอุปมาดังกระแสน้ำไหลทางเดียว, 830-1	
กระแสดโลก	912
กระแสดวิชา-ตัณหา	510,511
กราบไหว้	437,742 ดู เคารพ
กรุณา	77,201,289,319,375,508อ.587,592,597,698,726,749,751-2, 753,756,766,792,852 - กรุณา ในปฏิจจสมุปบาท, 120 - กรุณา ช่วยแก้ไขสังคมนิยมที่ไม่ถูกต้อง, 178 - กรุณา ในฐานะแรงจูงใจ, 252,255,259,524 - กรุณา กับพระอรหันต์, 275,522-5 - ความหมายและความสัมพันธ์กับฉันทะและปัญญา, 524-5 - เป็นพุทธคุณหลัก คู่กับปัญญา, 525+อ. - ของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ไม่มีโรคและเสนาหา, 525อ. - เป็นค่าน้ำพุตติกรรมคู่กับปัญญา หลังหลุดพ้น, 909 - กรุณาเทียม ของปฤชณ, 525 อ.

- กรุณา กับพุทธศาสนา 2 นิกาย, 525อ. - เป็นแกนนำของการบำเพ็ญปรีตตะ, 599 - เป็นคุณภาพทางอารมณ์อย่างใหม่ที่เกิดขึ้นเมื่อพ้นความเป็นปฤชณ, 725 - ในการฝึกอบรมเด็ก, 747 - กรุณา = อวิหิงสาธาตุ, 750อ. - รักษาผู้อื่นเท่ากับรักษาดนด้วย, 808 - จริตที่เหมาะสมและสมาธิที่ให้อำนาจ, 854-5 - ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, 924	
กรุณาภิ	525อ.
กรุณาคุณ	400
กรุณาจิต	314
กรุณาเจตสิก	31
กรุณาเจโตวิมุตติ	315,324
กรุณาเวทสมุสสุธาหิตมานส	525อ.
กรุณาสมุสสุธาหิต	525อ.
กฤษณา - อุปมาคบบัณชิต, 626	
กลไก	609-610
กลวิธี	856,868,869 - ธรรมเนียม, 850 - มรรค, 900 - การสอน, 908
กล้วย (อุปมา)	813อ.
กลอนเรื่อน	879
กล้วยไม้	186
กล้วย, ความ	907 - ไม่ขึ้นกับเหตุผลล้วน ๆ, 380 - ท่าทีของพระอรหันต์, 275-7 - อาการแสดงอย่างหนึ่งของตัณหาที่งูใจไม่ให้เกิด, 523,525 - ศรัทธาช่วยให้หายกล้วยไม้, 648อ. - งดเว้นอกุศลเพราะกล้วยหรือมิใช่, 658
กลางแจ้ง	724
กลาปวิปัสสนา - พระสารีบุตรใช้กับเนวสัณญายาได้, 369	
กลาปสัมมสนะ	362
กล้วยาญ, ความ	878 ดู แก้วกล้วย, วิริยะ
กลืน	226-7,270,313อ.348-350,353,355,375,389,487,491,532,533, 535,536,549,550,552,723,735,748,794,800,829 - กลืน 2 อย่าง, 715
กล้วยไม้	816
กล้วยแก้ว	721
กล้วยถน	495
กล้วย	707
กล้วยวิธี	2,280,894 - ปัจจัยการทางสังคม (การเกิดของกล้วยวิธีในฐานะมหาสมณค), 139,158-9,923 - ออกบวช, 217 - เป็นวรรณะสูง ในแง่ทิฐฐัมมิกะ, 299 - มีทรัพย์คือธนู (พราหมณ์บัญญัติ), 373 - แฝงศักระเพราะเชื่อเทวดา ขณะเพราะไม่ประมาท, 470 - วิวาทกันเพราะกาม, 538 - ความหมายของธัมมัญญ ในแง่กล้วยวิธี, 885อ. - หน้าที่และคุณธรรม, 918
กล้วยคณ	415
กล้วยกรรม	785 - เป็นทรัพย์ประจำตัวของแพทย์ (พราหมณ์บัญญัติ), 373
กล้วย (10)	289,315,327,342อ.,368,827,851,859,864อ. - กล้วย 8 อย่างสำหรับนำโลกกับวิชา-อภิญญา, 338 - กล้วย 9 อย่างแรกคืออุป

ได้, 853 - จริตที่เหมาะสมและสมาธิที่สำเร็จ, 854-5 - วงเล็ก
วงใหญ่, 855 - ให้ถึงปฏิภาณนิมิต, 855,857

ก่อกำเนิดในแดนคง	706
กองทัพ	532,593
กองทุกข์	672-3,692, ๗๑๑ ดู ทุกข์
กองธรรม	601 ดู ธรรมชั้น
กอบัว (อุปมา)	545
กองไปด้วยความเขี้ยววน	723
กักกด	564
กังขา	412
กังขาวิตรณวิสุทธิ	361,401อ.,579,680,687
กังวล 816, ๗๑๑ - พระอรหันต์ไร้กังวล, 246-7	
กตคุมมยดา	489อ.,509อ.,516อ.

กัตตุกัมมยดาฉันทะ 486,487อ.,488,490,509+๑.

-รวมอยู่ในกุศลธรรมฉันทะ, 488-9,496

กัตตุกัมมยดากุศลฉันทะ	516อ.
กัตตุกัมมยดากุศลธรรมฉันทะ	489
กตคุมมยดาสุโข โสณธรรมโท	496อ.
กตคุมมยดา	509อ.
กัมคัก	542
กัมพล	723
กัมมนิยะ,กัมมนิยะ (ควรแก่งาน)	165,368,830,835
กัมมัสสา - เป็นชื่อธรรมที่ผูกขึ้นภายหลัง, 426อ.	
กัมมัญญะ (ควรแก่งาน)	165
กัมมันตะ	758
กัมมัสสกคปัญญา	426อ.
กัมมัสสกคตา	426อ.

กัมมัสสกคตาญาณ,กัมมัสสกคตาญาณ 52อ.,426อ. - เป็นโลกีย
สัมมาทิฐิ, 642,738 - ข้อควรทราบอื่น เช่น มีมาก่อนพุทธกาล,
643-4+๑.

กัมมัสสกคตาทิฐิ	426อ.
กัมมัสสกคตาสัทธา - เป็นคำที่ผูกขึ้นในพุทธกาล, 426อ.,643	
กัมมัสสกคตาสัมมาทิฐิ	643-4+๑.
กัลยาณกรรม	668
กัลยาณชน	401อ.,585,593,786,807
กัลยาณธรรม	276,401,402,407,422,453

กัลยาณปุณฺณ 401 - ลักษณะการดำเนินชีวิต, 912
กัลยาณพจน์ 633 - เอตทัคคะด้านกัลยาณพจน์, 256อ.

กัลยาณมิตตคตา 189,417อ.,595,785 - ทำให้ได้ประโยชน์อะไร
หมาย, 622 - ความหมาย, 623,631-2

กัลยาณมิตร 6,44,189,401อ.,464,577,599,605,621-665,689,747,
807,871,888,913,914,922 - เป็นปัจจัยทางสังคม, 585-6 - เป็น
บุญนิมิตแห่งมรรค, 585-6,623; และโพชนงค์, 624 - มีกัลยาณ
มิตร = พรหมจริยทั้งหมด, 585-6,593,624,807 - หลักครองชีวิต
= มีกัลยาณมิตรและไม่ประมาท, 593 - กัลยาณมิตรชนิดที่ทำ
หน้าที่ได้ผล, 606 - ในความหมายที่เป็นประโยชน์อะไร, 621-2

-ความหมายและการทำหน้าที่, 586อ.,623,642 - ความสำคัญของ
กัลยาณมิตร, 623-7 - พระพุทธเจ้าเป็นกัลยาณมิตรของมวลสัตว์,
624 - ช่วยให้เกิดกุศลธรรม ระงับอกุศลธรรม, 624 - ความมีกัล
ยาณมิตรสำหรับภิกษุ, 621-5 - ความมีกัลยาณมิตรสำหรับคฤหัสถ์,
625-7 - สำหรับภิกษุมุ่งปรมาตม คฤหัสถ์มุ่ง 2 อุดมคติ, 627
- คุณสมบัติของกัลยาณมิตร, 627-641 - บัณฑิตหรือสัปปุริสใน
ฐานะกัลยาณมิตร, 631 - พระสงฆ์เป็นกัลยาณมิตรของชาวบ้าน,
636 - ประโยชน์อย่างหนึ่งของความมีกัลยาณมิตร, 639 - พระ
พุทธเจ้าในฐานะกัลยาณมิตรสูงสุด, 639-640,730-1 - การทำ
หน้าที่ของกัลยาณมิตร, 641-7 - การได้ฐานะและทำหน้าที่สำเร็จ,
642 - ในกระบวนการธรรมแห่งการศึกษาหรือกระบวนการพัฒนา
ปัญญา, 644-6,727-730 - หน้าที่ปลูกโยนิโสมนสิการและให้
สัมพันธกับสิ่งที่สาม, 645 - ให้ผู้เรียนมีอรรถภาพทางความคิด,
646-7 - ขอบเขตการทำหน้าที่ โดยสัณเฑาะก์ศรัทธาอนุโยนิ
โสมนสิการ, 671,673-4 - อาศัยศรัทธาเป็นทางเดิน, 678 - ใน
ตัวอย่างปัญหาทางการศึกษาสมัยใหม่, 713-4 - เป็นช่องทางให้
บุคคลติดต่อกับโลกอย่างถูกต้องโดยทางสังคม, 725 - ตัวอย่าง
พ่อแม่ทำหน้าที่กัลยาณมิตร, 725-6 - ศรัทธาเชื่อมบุคคลกับ
กัลยาณมิตรและโยนิโสมนสิการ, 729-730 - กับสัมมาทิฐิ,
737-8,746 - กับการศึกษา, 742 - ครูทำหน้าที่กัลยาณมิตร, 846
- ในการเจริญสมาธิฝึกกรรมฐาน, 849 - คุณสมบัติอาจารย์สอน
กรรมฐาน, 850 - พิจารณากรรมฐานจากกัลยาณมิตร, 856 - ใน
ตารางสรุป, 921 - โดยใจความ, 924

กัลยาณมิตรธรรม 7	632-3,850
กัลยาณมิตรลักษณะ 8	632อ.
กัลยาณสหาย	585,593,807
กากข้าว	689,723
กากันนภพราบ (ขาดก)	625อ.
กากกล้วย (อุปมา)	813อ.

กาม 309,393,466อ.,471,492,535,540,543,550,551,555,557-565,
582,584อ.,629,749,750,752,757,769,783,784,786,789,791,829,
898,907 - อุปาทาน, 111 - ความหมาย, 126อ.,242,532,542อ.,690อ.
- ได้ปิตุสฺสประณีตจะไม่หลงใหลกาม, 201 - ไม่ติดกาม, 245
- เนกขัมมะ, 327 - เข้างาน สงัดจากกาม, 333-5,825,828 - ลึกซึ้ง
กว่าการถือยัตตา, 492อ. - ยอมรับว่ากามมีสุข แต่ทุกข์โทษมาก,
530 - อัสสาทะของกาม, 532 - ได้สุขประณีตกว่า จึงยินดี
ว่าไม่เวียนกลับหากาม และเกิดสุขจึงจะไม่ครอบงำผู้บวช, 530
- ปิตุสฺสประณีตไม่อาศัยกาม, 530,534 - ได้สุขที่สูงกว่าจึงไม่
ทะยานหาสุขที่ทราบกว่า, 533-5,557,563,693 - กาม 2, 532
- โทษของกามมองได้ 3 ด้าน, 536-8 - ข้อบกพร่องของกามเอง
โดยอุปมา 10, 537 - อารมณ์ไม่ใช่กาม กามเกิดจากความคิดของ
ตนเอง, 242, 536อ. - กามมีสัมผัสเป็นทุกข์ คนเห็นเป็นสุขเพราะ
สัญญาวิปริต, 539 - กามเพื่อกาม กามปรุงแต่ง ภาวะสงคราม
กาม, 562 - ปฏิกริยาต่อกาม, 563-4 - ตรวจสอบตถาคคที่ไม่
เสวนากาม, 658 - พระพุทธเจ้าไม่วกกลับหากามเพราะรู้ส-
สฺส ประสพปิตุสฺสที่ประณีตกว่า, 692-3 - คุณและโทษของกาม
คืออะไร, 690,692,693 - จะชื่อว่าปริญญากามคือเมื่อรู้ทั้งส่วนดี

- ส่วนเสียและทางออก, 892 - กับลักษณะจิตที่หลุดพ้นแล้ว, 692 - ราวถึงเป็นกาม, 843 - การแสดงโทษของกาม, 893
- กามคุณ (5)** 41,59,226,285,319,424,487,530,532,533,535,536, 539,542,549,550,552,555,559,892,829 - เป็นแหล่งความสุขของ ปุณฺณ, 249 - เป็นที่อำนาจเวทนาสนองคันทหา, 491 - สุขกามคุณเหมือนไฟมีเชื้อเปลวไม่บริสุทธิ์, 542 - การเกี่ยวข้องกับ กามคุณของสมณพราหมณ์ 3 พวก, 542-3 - ย้ำความหมาย, 542b. - กามคุณคือโลก, 545 - การเป็นโทษของกามคุณสองชั้น ตอน, 552 - กามคุณอย่างไหนเลิศ, 553a.
- กามคุณารมณ์** 549
- กามฉันท์, กามฉันทะ** 166,462,532,544,667a.;333b,487,811a. - ในฐานะสังโยชน์, 284a. - คือกามคันทหา, 487 - ตรงกับอภิขณา, 617 - ความหมาย (ในฐานะนิวรรณ์), 829 - โทษและอุปมา, 831 - เป็นอุปภิเลสแห่งจิต, 832 - เป็นคู่ปรับของเอกกคทาหรือสมาธิ, 874 - แยกย่อยเป็น 2 พร้อมอาหารอนาหาร, 881
- กามฉันทนิวรรณ์** 181
- กามคันทหา** 98a.518,532,535,539,563,896 - ความหมาย, 115. 492,907 - กับพฤติกรรมการกินและสัปพันธุ, 500-5 - กับ พระพุทธเจ้า, 892
- กามธาตุ** 170
- กามนันทิ** 532
- กามภพ** 99
- กามโลกิ** 590 - กามโลกิ 10 (ตัวอย่างวิภังขาท), 7:0,719,720
- กามราคะ** 145,284a.,286,288,303,308,333a.,357a.,400,492a.,532 - ในฐานะสังโยชน์, 285 - ราวกับสมาธิ, 308 - ตรงกับกามฉันท์, 831
- กามวิตุ** 201,538,792
- กามวิตก** 749,755,800
- กามสังกัปป์** 749,752
- กามสังวร** 773
- กามสุข** 95,380,400,415,437,530-1,534,555-8,557,560-565,582, 732,836,897,912-3 - ศีลวัตรที่มุ่งเพื่อกามสุข, 302 - ความหมายของกามสุข, 532 - อุปมาดังผลไม้บนต้นไม้ม, 537a. - อุปมาคนโรคร้อนเกาะแผล, 539 - เปรียบเทียบกับฉานสุข, 541 - เหตุผลที่ท้านพูดกถากามสุข, 542 - มักไปกันไม่ได้กับสุขประณีต, 542 - ปฏิบัติต่อกามสุขถูกต้อง ก็ก้าวสู่สุขประณีตได้ง่าย, 543 - คิดกามสุข = คิดในโลก, 545 - ลักษณะร่วมกับฉานสุข, 546 - เป็นเวทนา จึงเป็นทุกข์, 548-9 - ไม่ลดกามสุข มีสิทธิได้ฉานสุข, 550-1 - ไม่ต้องกลัวไปนิพพานจะไม่ได้กามสุข, 551 - ข้อเสียเพิ่มอีกเมื่อเทียบกับสุขประณีต, 552-4 - ขึ้นต่ออารมณ์ ไม่ได้ อารมณ์ก็เป็นทุกข์, 552-3 - มีลักษณะไม่แน่นอน ที่เคยสุขแล้วว่า ทุกข์ ที่เคยทุกข์แล้วว่าสุข, 553 - ก่อปัญหา ตรงข้ามกับนิรามิสสุขซึ่งดับปัญหา, 553 - แนวที่กามสุขก่อทุกข์และปัญหา, 552-4 - ฆะตกรรมของโลกจะเป็นอย่างไร ถ้าการหากามสุขครอบงำมนุษย์สิ้นเชิง ไม่มีใครรู้จักนิรามิสสุข, 557 - คนที่แพ้ที่สุดคือคนที่กามสุขก็สลดออกมา สุขสูงกว่าก็ไม่ได้, 560-1 - สรุปพุทธทัศนะเกี่ยวกับกระแสและไมสวีกามสุข แคไหนดี แคไหนเลว, 561-4
- กามสุขัลลิกานุโยค** 82,897 - เป็นอาคาพหปฏิบัติ (ทางกัณ) 584a.
- กามสุคคิภพ** 220
- กามเสนาหา** 532
- กามาทีนวะ** 683
- กามาพจรสวรค์ 6** 556a. - อานิสงส์อุปจารสมาธิ, 837
- กามารมณ์** 773
- กามาวจร** 146-8, 169, 466a.471,532
- กามาวจรกิริยาจิต** 220
- กามาวจรกุศลกรรม** 220
- กามาวจรกุศลจิต** 171b.
- กามาวจรจิต** 31,619
- กามาวจรขวณะ** 370
- กามาวจรวิบากจิต** 148
- กามาวจรสมาธิ - อุปจารสมาธิสูงสุดในระดับนี้,** 857
- กามาวจรสวรค์ 6** ดู กามาพจรสวรค์ 6
- กามาสะวะ** 101,103,122-3,244,334,611,833,898
- กามุปาทาน** 92a.,98,100,128,128,492a.
- กามมุขิจฉาจาร** 140,159,405,409,416,580,759,761,769-774, 775 - เป็นเหตุไปอบาย, 208 - ไม่เกี่ยวกับชาติตระกูล, 217 - องค์ 4 ของการละเมิด, 772 - สมาธิในกามมุขิจฉาจาร, 825a.
- กาย** 30,36,39a.,98,182-7,218,226-7. 269,270,348-350,353,355, 380,389,396,411,416,419,420,431,487,532,536,539a.,562,565,592, 593,598,603,608-9,612,705,715,718,723,732,735,758-9,763,768, 774,794,800,802,819,888-9,914,918,924 - เกิดจากอะไร, 134; จากคันทหา, 517 - อบรมกาย, 208,755 - ทางทำกรรม, 214 - ท่าทีของพระอรหันต์, 274-5 - สัมผัสวิโมกข์ด้วยกาย, 290-1, 316a. - ทำให้มีกำลังและสงบระงับก่อนตรัสรู้, 333,334a. - ที่อาศัยเกิดของเวทนา, 351 - กับอนุสัย 3,351 - กายแห่งนาม (นามกาย), 353,829a. - ผ่อนคลายสงบเมื่อจิตไม่ถูกครอบงำกดดัน, 353 - การยึดกายเป็นอัตตา, 381,28a. - กายพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีพ, 393 - กายฝึกได้, 479 - ความสุขซาบซ่านในฉาน, 545 - อาการชูกดมของพระโพธิสัตว์, 558 - เอากายเป็นเป้าระบายความเกลียดชังกาม, 564 - กายสงบผ่อนคลายด้วยโยนิโสมนสิการ, 669 - ในเรื่องสติปฏิฐาน, 673a.,804,811 - ความประพฤติดังกาย, 699-700 - ภิกษุในอนาคตมิได้อบรมกาย, 706-7 - เสวยสุขด้วยกาย (ฉาน), 825 - เจริญอานาปานสติไม่เมื่อยกาย, 344,859, 860 - กายสงบผ่อนคลายเป็นสมาธิบริจาร, 880a. - สติระลึกว่า กายมีแค่กาย, 812,818-4 - นิทระเป็นเรื่องราวทางกาย, 829 - กายปัสสัทธิ, 884 - พัฒนาการทางกายเหตุใดไม่อยู่ในไตรสิกขา, 916a. - เป็นกรรมเก่า, 134,924
- กายกรรม** 33-4,62,160,181,445,736,756,758,786,808,810 - อย่างไร เป็นสิทธิโชค, 215 - พลอยเป็นสัมมากรรมมันตะ, 82, 889
- กายกัมมัชฌูตา** 31
- กายคตาสติ** 352a.,851a.,852, - จริตที่เหมาะสมและสมาธิให้สำเร็จ, 853-5 - ได้ถึงปฏิภาณนิมิต, 855,857
- กายจิตสัมพันธ** - กับโรคภัยไข้เจ็บและสุขภาพ, 835+a.

กายใจ 814-5 - ปัสสัทธิ, 884		กาลสมัย	702,918
กายทวาร	33-34	กาลัญญา	628
กายทุจริต	181,185-7,628,653,699,757,806	กาลามชน	183,651
กายในกาย ภายใน-ภายนอก	812,814 - ความหมาย, 813+อ.	กาลามสูตร 54อ. - ทศนคคิตตามเนวกาลามสูตร, 650 - ทำสอนใน	
กายปัสสัทธิ	31,881-2,884	กาลามสูตร, 650-2	
กายปาคุญญา	31	กาลี	783
กายภาวนา	603อ.	ก้าวน้ำ 564,799,844,846. ดู วิยะ - อปฺปมาทช่วยให้ก้าวน้ำ,	
กายมุตตา	31	805	
กายลหุตา	31	ก้ากับอยู่	716 ดู สติ
กายวิญญูติ	30,46,97อ.	ก้าแพง	660
กายวิญญาณ	31,36,98,348-350	ก้ายาน	723
กายสมาจาร	656,770	ก้าไร	527
กายสักขี	291-5	ก้าลังจิต,ก้าลังใจ 605,671. ดู วิยะ - สัมพันธ์กับการใช้ปัญญา, 840	
กายสังขาร	20,34,97,132-3,160,204	ก้าหนด 702,728. ดู สติ - การกำหนดเป็นกิจของสติ, 822อ.	
กายสัจเจตนา	34,97อ.	ก้าหนดทุกข์,ขึ้น	731-2
กายสัมผัส	36,98,502	ก้าหนดปัญหา 731-2. ดู ทุกข์	
กายสัมผัสสชา เวทนา	37อ.	ก้าหนดรู้ ดู ปริญา,ปริญญะธรรม	
กายสุจริต 628,653,699,806 - กายสุจริต 3,407,432		กิจกรรมเยสุ ทักขตา	447
กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน 804,852อ.,860อ.,884 - หัวข้อย่อย, 811 - โดยอานาปานสติ, 861		กิงกุสลดเวสี, กิงกุสลาเนส	510อ.
กายิกสุข	565	กิง 628-630,634,641,674,694,696,705,717-8,722,793,834,837,839,	
กายินทรีย์	41,353,355อ.	845,846,848,884,909,915-6 - กรรมว่าโดยกิง, 219 - กิงเสียเพราะ	
กายุชฺคตา	31	นิวรรณ์, 410 - สิ่งที่เกี่ยวข้องกับกิงหน้าหรือปรารภเพื่อทำกิจ จัด	
กาย กายานุปัสสนา	344	เป็นเรื่องปัจจุบัน, 704-708 - กิงที่ชาวพุทธพึงปฏิบัติต่อพระรัตน	
กาย กายานุปัสสั	813	ตรัย, 730 - ทำกิจให้สำเร็จ = ฤทธิ์, 874อ. - อานาปานสติเพื่อกูล	
การเวทกาทินานัตตวาท	133	การทำกิจ, 859 - สู้กิจ = วิริยะ, อยู่กับกิง = สมาธิ, 880 - มรรค	
การเวทกาทีเอกัตตวาท	133	ว่าโดยกิง, 887 - ผู้พร้อมที่สุดที่จะทำกิจ, 892 - หน้าของ	
การงาน 919. ดู งาน - พระอรหันต์, 254		อินทรีย์แต่ละอย่าง, 875-7 - กิงในกิงญาณ ดู กิงญาณ - กิงใน	
การณ	6690.	อริยสัจ. ดู กิงในอริยสัจ - กิงขององค์ธรรมต่าง ๆ ดู รส	
การณปริยาย - ประเภทแห่งนิพพาน, 2620.		กิงกรรม 595,604,726,792 - เจตนาเป็นกิงกรรมของจิต, 194	
การณมนสการ 670+อ.		- หลักคิดสันกิงกรรมใดเกิดจากคัมหาหรือฉันทะ, 494-9 - กิง	
การเมือง 432,584,796		กรรมเพศสัมพันธ์, 502 - กิงกรรมทุกอย่างต้องมีแรงจูงใจ, 528	
การศึกษา ดู ศึกษา, การ		- แสวงความสุข = อยู่แต่กิงกรรมขึ้นนอกของชีวิต, 552 - กิง	
การุณย์ 638,701		กรรมปลูกุ กิงกรรมสนองคัมหาแล้ว, 562 - ลักษณะที่เอียงสุด	
การุณยภาพ 525อ.		หรือสายกลาง, 584 - กิงกรรมไร้โทษ, 790 - กิงกรรมสามัญ	
กาล 637,732 - กาล 3,102,361 - กาลเป็นบัญญัติ, 213อ. - ใน		= การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ, 819 - ใช้กิงกรรมสร้างสมาธิ	
กัลลัญญา, 628 - กาลที่ควรเจริญหรือไม่ควรเจริญโพชนก		ด้วยอธิบาท, 848 - กิงกรรมสนองความอยาก, 892 - กิงกรรม	
ข้อใด ๆ, 884-5 - ไม่จำกัดกาล ไม่ขึ้นกับกาล, 727		ทางจิตปัญญาของมนุษย์จัดเป็น 2 แคน, 924	
กาลกิริยา 414		กิงการ 604,802,918,920 - กิงการงานกับพระอรหันต์, 251,253-5	
กาลเทศะ 732,737,796,๗๘๗,๙18 - โลกุตรสัมมาทิฐิไม่ขึ้นกับ		- สัตสัมพันธ์กับการดำเนินกิจการต่าง ๆ, 431 - กิงการเกี่ยวกับ	
กาลเทศะ, 738		สงฆ์, 447 - กิงการของหมู่ชนอยู่ในสาระของวินัย, 448 - ลักษณะ	
กายภาพ 888		การที่เอียงสุดหรือสายกลาง, 584 - กิงการส่วนรวม, 705-6	
กาลวินมุต 47,213		- การคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน สนับสนุนการวางแผนเตรียม	
กาลวิบัติ 191-2		การล่วงหน้า, 708-8 - คนที่จะประสบความสำเร็จในกิจการ, 790	
กาลเวลา - ทำที่ต่อกาลเวลาของการเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน, 704-5		- ภิกษุทุกรูปต้องร่วมกิจการของหมู่คณะ, 838อ.	
- การกระทำได้ผลเพราะทำเหมาะกาลหรือไม่, 712		กิงของสงฆ์ - หลักการถือกิจของสงฆ์เป็นใหญ่ (เจตนารมณ์ของ	
กาลสมบัติ 191-2		ศีลในแง่สังคม) 444,449 - พระอรหันต์เป็นผู้นำในการใส่ใจกิจ	
		สงฆ์, 448-8 - เป็นหน้าที่ของภิกษุ, 448	

กิจจานุเบกษา	902	723 และ ดู <i>สังโยชน์</i> - กิลีสกับเสรีภาพ, 745 - การละกิลีสได้
กิจญาณ	-ในฐานะวิธีการแก้ปัญหา, 902-4	เป็นฤทธิ์อย่างหนึ่ง, 847b. - ดับกิลีส (นิโรธ) 5 แบบ, 909-910
กิจจางม	795	กิลีสกาม 532-3
กิจจระ	637	กิลีสนิพพาน 316a.
-กิจจระในหมู่สงฆ์ 2 ประเภท, 447		กิลีสปรินิพพาน 262,271a.
กิลีนผัสสสายคนะ	352	กิลีสวัฏฏ์ 210.104
		กิลีสสัญญา 43,49
กิลีนอริยสัจ	73,682-3,901-5	กิลีสาสวะ - สิ้นกิลีสาสวะจึงเป็นบุคคลเลิศจ, 217
-ไม่เข้าใจกิลีนอริยสัจจึงหลงว่าพุทธศาสนามองโลกแง่ร้าย, 901 - กิจญาณ, 902-4		กัฬะ - ฉานกัฬะ, 839a.
กิจวัตร	742	กัณโถ
กิจส่วนรวม	-พระโสดาบันใส่ใจกิจส่วนรวม, 398	กุกกุจจะ 829 ดู <i>อุทกัจจกุกกุจจะ</i>
กิจอื่นไม่มีอีก (อรรถกถา)	269, 742	กุกกุจจะเจตสิก 30
กิลิตศัพท	430,650,652 - เกี่ยวกับกรรม - กรรมชั่ว, 186	กุกกุจจะวัตร 301
กิลิน - พฤติกรรมเนื่องด้วยคัมภีร์หรือฉันทะ, 499-501,503-5		กุกกุจจะโมกข์ 869
ประมาณในการกินอาหาร, 543b. และดู <i>โกณฑัญญะ</i> - กินน้อย, 780		กุกกุจจะ (สิทธิธรรม) 860b.
กิลินสี	-ทำที่ต่อการกินใช้ทรัพย์สินสมบัติ, 720	กุกกุจจะ 429a.
กิลินแต่หัดครอง ฯลฯ (วัตรเคียรณีย์)	689	กุกกุจจะ 433b.
กิลินผลไม้หัดครอง (วัตรเคียรณีย์)	723	กุกกุจจะ 429a.
		กุกกุจจะ 371,561,635-6,785-6
กิริยวาท	6,464	กุกกุจจะ 429a.
กิริยา	146-8 - การกระทำล้วน ๆ ของพระอรหันต์, 251,588	กุกกุจจะ 398,413
กิริยาจิต	31	กุกกุจจะ 31,117,146-8,158,194,422,476,485a.,486,488,490,493,499,504,508+ a.,509,510a.,514-5,516a.,520,575,585,595,624,671,698,713-4,726,750,751,783,788,844,882
กิริยารายา	597	- ความหมาย, 183-7,493a.765
		- เป็นปัจจัยกับอกุศลได้, 187,505 - ความแตกต่างจากบุญ, 188
		- เป็นสิ่งประสงค์ของฉันทะ, 528 - กุศลคานนียกาลามสูตร, 651 - โยนีสมนสการช่วยให้กุศลออกมา, 669 - วิถีคิดแบบ
		เร้ากุศล, 695-702 - ในคำจำกัดความของสัมมาทิฐิ, 734-5
		- เพียรเจริญและเพียรอนุรักษกุศล, 799 - สมานในฝ่ายกุศลกับฝ่าย
		อกุศล, 825a.
กิลีส	114,151,170,181,215,276,278,302,307-8,318,360,374,375,379,397b.,404b.,410,416-8,420-3,428,434,438,459,461-4,479,489,503-4,514,521,525,542,551-2,557,574b.,577b.,595,597,606,611,615,625,639,640,646,649,672,676,694,704,723,724. 739,743. 747,768,773,787,803,808,813.81 7,821,833-4,829, 838,839,852,856a.,867b.,886,898-9,907,908,915,923,924	กุกกุจจะ 180,167,170,466,580 - กุศลกรรมอุรอน, 220
- ในไตรปิฎก, 21a. - กิลีส		กุกกุจจะ 160,280,432,613,758,759-760,912,914
รากงาและกิลีสต่าง ๆ ที่ก่อทุกข์, 77 - จำพวกอกุศลมูล, 181		- เป็นอริยธรรม, 430 - เป็นธรรมจริยา เป็นต้น, 580,617 - จัดเข้า
- ไม่มีกิลีสจึงเป็นพรหมณ์แท้, 216 - กิลีสกับปุถุชน, 229		ในองค์มรรคโคธบ้าง, 580-1 - บาลันเนนังแกววกและกล่าวถึงมาก
- หลุดพ้นจากกิลีส, 244. วลว ดู <i>วิมุตติ</i> <i>เจโตมุตติ</i> <i>ปัญญาวิมุตติ</i> - นิเวศน์, ฯลฯ, 253 - นิพพานแห่งดับกิลีส, 262,271,3160.		กว่าศีล 5, 581 - ปัญหาการจัดเข้าในไตรสิกขา, 617 - ศีลธรรม
ดู กิลีสนิพพาน, กิลีสปรินิพพาน - ฉานสมาบัติ (ฌณะ) ไม่พ้น		อยู่ภายในกุศลกรรมบถ, 618 - เป็นสัพปุริสธรรม, 627a. - สัมมา
กิลีสจริง, 307-8,888-9 - พ้นกิลีสจริงด้วยวิปัสสนา, 311		ทิฐิระดับนี้เป็นโลกยะ, 643+a. - เป็นธรรม, 686a. - เป็นที่มา
- ญาณพิจารณาถึงแล้วและที่ยังเหลือ, 364 - หมดกิลีส		ของเบญจธรรม, 773
แล้วยังรักษาศีล-วินัยเคร่งครัด, 435 - อธิปัติปฏิบัติทำจิตกิลีส		กุกกุจจะ 31,146-8,508
ไม่ได้และอาจเป็นเครื่องมือนองกิลีส, 461.466 - เทวดาส่วน		กุกกุจจะ 167,170
ใหญ่ยังมีกิลีส, 466.468 - คนบวชแล้ว ยังไม่บรรลุปิณฑุ		กุกกุจจะ 166,486,488a.,490,493,496,516a.,527. ดู <i>ธรรมมัทตะ</i> - เกี่ยวกับ
ประณีตเหนือกาม กิลีสก็ยังคงครอบงำได้, 530 - ดับกิลีส เป็น		กรรม, 196-7.200 - เป็นเครื่องตัดสินความเชื่อกรรม, 204
ลักษณะหนึ่งของนิพพาน, 529 - ทำบุญทำทานเพื่อลดเพื่อทำลายกิลีส,		- ลักษณะของกุศลฉันทะ, 496b.
554-5 - ทานศีลกำจัดกิลีสหาย, 598 - กิลีสมีในคนหรือไม่		กุกกุจจะ 517a.
รู้ด้วยปัญญา มีใจด้วยศรัทธา, 883 - ความสัจกิลีสแบบเคียรณีย์		กุกกุจจะ 161,164,170,187,276,302,372,420-1,453,486,489,493,510,521,527,544,593,597,633,647,653,661,694,695,702,725,788,799,
กับแบบพุทธ, 723-4 - กิลีสมัจฉะ หรือกิลีสที่ผูกใจสัตว์,		

803,814,823,828,829,843,845,859,874อ.,875,884,885,913,914	
-ตัดสินชี้ชัดด้วยกฏธรรมเจริญหรือเสื่อม, 179-180,185	
หมายของกฏธรรม, 181 และดู กุศล - กุศลธรรมที่เป็นทาง	
รอดพ้น, 373,585อ. - สรรเสริญแต่ความก้าวหน้าในกฏธรรม,	
409 - กุศลธรรมเฉพาะกรณี = บุญกิริยา, 594,596 - การมีกัลยาณ	
มิตรเป็นธรรมเอกให้กฏธรรมเกิดและเจริญงอกงาม, 624,625	
ตรวจสอบตถาคต, 658 - กุศลธรรมทั้งหมดมีโยนิโสมนสการ	
เป็นมูลราก, 668 - การคิดให้เกิดกุศลธรรม, 670 - การที่โยนิ	
โสมนสการปลูกเร้ากุศลธรรม, 674-5 - กุศลธรรมที่เกิดจาก	
สัมมัตตะ = อรรถ, 686 - ตัดสินว่าควรคบหาเกี่ยวข้องกับใช้สอย	
และมีผลหรือไม่ ด้วยกฏธรรมเจริญหรือเสื่อม, 713,715,717	
- มติพรหมณ์กับพุทธว่าลฤหสฺถ์กับบรรพชิตใครจะบำเพ็ญสำเร็จ	
717 - ตัวอย่างกฏธรรมที่เกิดจากโยนิโสมนสการความตาย,	
698. และอื่น ๆ, 725-7. 730 - กุศลธรรมไฟบุลย์ด้วยสัมมาทิฐิ,	
734 - เนกขัมมธาค = กุศลธรรม, 750อ. - กุศลธรรมกับโยนิโสมน	
สการ 752 - ความไม่สันโดษในกฏธรรม, 800 - อธิปไตย	
เป็นยอดและเป็นมูล, 805 - ไม่ประมาณในกฏธรรม, 807 - วิจิ	
ติฉนาในกฏธรรม, 830 - ในเรื่องอิทธิบาท, 847 - กรณฐาน	
ทุกอย่างเกื้อหนุนกฏธรรม, 855 - กุศลธรรมทั้งหมดรวมลงใน	
อริยสัจ 4, 893	
กุศลธรรมฉันทะ 486,487อ.490 - ครอบคลุมกัตตัมขฉันทะ,	
488-9,496 - ที่มานิบาถิ, 489 - ตัวอย่างข้อความที่ใช่, 489อ.	
- ความหมายและชี้แจง, 493-4	
กุศลภาวนา - วิธีคิดแบบกุศลภาวนา, 695-702	
กุศลมูล 148-9,159อ.,160,181-5,193 - เกณฑ์ตัดสินชี้ชัด, 179	
กุศลศีล 575,578 - ความสัมพันธ์กับศรัทธา, 575-6 - จุดหมาย	
เพื่อความไม่วิบัติสสาร, 686	
กุศลสมาธิ 826อ.	
กุศลสัญญา 43,45อ.	
กุศลธรรมจวนโท 489อ.	
กุศลธรรมอสนัญญู 493อ.	
กุศลสุสพสมุททา 611	
กุศลเนือสี 510อ.	
กุสลาภิสังขาร 170	
กุสลาภิสันตะ 170อ.	
กุสโล รมมจวนโท 489อ.	
กุสวัตตุ 8 696-7	
กุพนา 794	
กู - ตัวกู ของกู ตามหลักวิชา, 143-5 - พระอนาคามีก็ยังมีความ	
รู้สึกตัวกู, 379อ.	
กฎาคาร (อุปมาปัญญา) 879	
กู้มเงิน (อุปมา) 544	
เก็นโรธ, ขึ้น 731-2	
เกณฑ์ - วัดความตรัสรู้และการแก้ปัญหาลำบาก, 903-4 - เกณฑ์	
ต่ำสุดของศีลคือไม่เบียดเบียน, 915	
เก็บข้อมูล 731-2	
เกร็งตัว 816	
เกลียด,เกลียดชัง 508อ.,552,696,701,892	
เกลียวคลื่น 639	
เกลือ (อุปมาสติ) 809	
เกวละ (นิพพาน) 235	
เกวลี,เกพลี 235อ.,241,299	
เกษม 465,485อ.,493อ.,774 - วิวาห์ของนิพพาน, 260 - เกษม	
จากโยคะ, 668 - ที่ตั้งอันเกษมหรือไม่, 911	
เกษมธรรม 514อ.	
เกสร 775	
เกา คูที่ โรคเรื้อน	
เกาทัณฑ์ (อุปมา) 894	
เกิด,เกิดใหม่ 344-5,389,640. ดู ขาด เป็นคัน - พระอรหันต์จะ	
เกิดที่ไหน, 391-2 - มีอุปาทานจึงเกิด, 393อ. - คำสอนเกี่ยวกับการ	
เกิดใหม่ถูกโจมตี, 761อ.	
เกิดขึ้น 812-3,875. ดู สติปัญญา, สมุทัย, อุทัยพยานุสสนา, ฯลฯ	
เกิด-ดับ 677-8. ดู สติปัญญา, อุทัยพยานุสสนา ฯลฯ	
เกิด-ตาย แบบปัจจุบัน 145-6	
เกียจคร้าน 530,585อ.,644อ.,722,775,788-9,796อ.,800,875-6,882.	
คูที่ โกสัชชะ, วิริยะ - ความเกียจคร้านเกิดจากคัมหา หรือเป็นรูป	
หนึ่งของคัมหา, 252,523,525 - พึงเว้นคนเกียจคร้าน, 827	
- เรื่องเดียวกัน คนหนึ่งมองแล้วเกียจคร้าน อีกคนหนึ่งเพียร,	
898-8	
เกียรติ 428,554,592,594 - ทำที่ต่อเกียรติ, 797	
เกียรติกุณ 587	
เกียรติยศ 437,658	
เกี้ยวติด (อุปมา) 672	
แก้ 344-5,537อ.,640,7ลว. ดู ขว - แก้แปลว่า, 454; เหมือนโคก,	
629 - อานาปานสติช่วยให้แก้ข้าง, 859	
แก้กล้า คูที่ อินทรีย์	
แก้ไข 679,7ลว - แก้นิสัยของจิต ด้วยโยนิโสมนสการ, 696 - ตัว	
อย่างวิธีแก้ไขความผิดกุศล โดยเฉพาะอาฆาต, 698-701	
แก้ไขปัญหา คูที่ ปัญหา	
แก้แค้น 694,7ลว	
แก้เผ่า 705,803	
แก้แค้น,แก้แค้น 676,678 - อุปปาเจโควิมุตติเป็นแก้แค้นของพรหม	
จรรย์หรือของพุทธศาสนา, 317-8 - วิธีคิดที่จับแก้แค้นของเรื่อง	
ให้ได้, 727อ. - ภิกษุที่ถึงแก่นในธรรมวินัย, 724	
- วิมุตติเป็นแก้แค้นของธรรมทั้งปวงและของชีวิตประเสริฐ, 890-1	
- ประโยชน์ทางจิตปัญญาเป็นแก้แค้นแห่งชีวิตมนุษย์, 919	
แก้แค้นไม่หอม 879อ.	
แก้ปัญหาคูที่ ปัญหา - วิธีคิดแบบแก้ปัญหาคู, 731-2	
แก้ตัวกล้า 693,727,7ลว. ดู วิริยะ	
แก้แค้น 534	
แก้ส (แก้) 572	
แกะ 672	
โก้ 694,706	

โกง	757b.	ขลัง	285
โกฏสัมพลี,ตัน (อุปมา)	879a.	ขวนขวาย 696 - ขวนขวายช่วยเหลือก็เป็นศีล, 618	
โกรธ,โกรธ 167,168,176,181,187,505,552,562,632b.,655,657,670, 748,816-7,829,892,917 - ผลกรรม, 202 - ดับที่เจโตวิมุตติ, 317b. - โกรธแต่โหมเผกกรรมบถ, 817 - ตัวอย่างพุทธโอวาท, 700 - อุบายมนสิการแก้ไขความโกรธ, 700-1		ขวนผ่าซาก	720
โกศลสัมภูต, โกศลสัมภูต	164,493b.	ขอ - การขอของพระภิกษุ, 780,794 - ขอทาน, 284,438a.	
โกสัชชะ	877	ของกลาง	599
โกศลสัมภูต ดู โกศลสัมภูต		ของกุ	143-5,379b.
ใกล้กับเหยี่ยว (ขาดก)	625b.	ของขลัง ดู มงคล - ท่าทีและวิธีปฏิบัติของขลัง, 463,473,475	
โกวลิย์	235a.,299	ของใจ	854
		ของรัก	420,597
		ของเรา ดู ของกุ	
		ของเล่น	843
		ของหนัก (อุปมาทุกข)	917
ขณะ - แต่ละขณะที่กำลังเกิดขึ้น เป็นปัจจุบันธรรม, 703 - วัชชา วาทแยกเป็นขณะ ๆ, 710-1		ข้อดี-ข้อเสีย ดู อัสสาหะ, อาทันทะ - ของศรัทธาปสาทะในบุคคล, 681-2 - ของสมาธิ, 693	
ขณะจิต - ขณะจิตที่บรรลุระรคผล, 370 - องค์มรรคทั้งหมดและ องค์ธรรมต่าง ๆ ทำหน้าที่พร้อมเสร็จในขณะจิตเดียว เป็นไปได้ อย่างไร, 888-8		ข้อเท็จจริง	641
ขณะปัจจุบัน - วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน, 702-8 - แ่งที่ เกี่ยวกับสติปัญญา, 702 - เหตุใดสติตามทันขณะปัจจุบันจึงเป็น หลักสำคัญของวิปัสสนา, 819-824 - สภาพจิตที่สติตามทัน ปัจจุบัน 820-1 - มีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบัน, 892		ข้อธรรม 688,693,7a. และดู องค์กรรม - ผลที่มุ่งหมายของข้อ ธรรมต่าง ๆ, 686-8	
ชนิกวาท - พุทธศาสนามีชื่อหนึ่งว่าชนิกวาท, 711		ข้อบกพร่อง ดู อาทันทะ	
ชนิกสมาธิ 812a.,826,869 - ใช้เริ่มวิปัสสนา หรือเป็นวิปัสสนา สมาธิได้, 306,331,368,370,826,828,839 - ความหมาย, 826 - เทา กับมุลสมาธิหรือปริกรรมสมาธิ เปรียบเหมือนคันไฟ, 827 - การ พัฒนาจนเป็นอัปปนา, 827-8 - ตัวอย่างชนิกสมาธิ, 828 - เป็นขั้น ปริกรรมภาวนา, 857		ขอบเขต 677,682,7a. - ขอบเขตความสำคัญและประโยชน์, 649-650 - ขอบเขตงานของศรัทธา, 663,671 - ความหมายของ โยนิโสมนสิการ, 673 - ข้อธรรมต่าง ๆ มีขอบเขตคุณค่าและจุด หมายจำเพาะของมัน, 688 ขอบเขตของปัญหา, 731-2 - ขอบเขต ความสำคัญของสมาธิ, 867-870	
ชนิกปฏิบัติ 873b.		ข้อบังคับ ดู วินัย	
ชน 701,726. และดูที่ มม		ข้อบัญญัติ 924,7a. ดู วินัย	
ชนบธรรมเนียม, - ประเพณี 173,398,435,605,628,744 - จัดเข้าใน พวกมคฺชของวิญญู, 180		ข้อปฏิบัติ 570,573,618. ดู ปฏิภา - ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางคามก ุธรรมชาติ, 567 - ข้อปฏิบัติที่เคร่งครัดแต่ผิด, 689 - ข้อปฏิบัติ เข้มงวดบางอย่างที่รับเข้ามาในพุทธศาสนา, 689a. - วัตรเป็นข้อ ปฏิบัติเสริม, 689 - ฟังดูข้อปฏิบัติต่าง ๆ ทั้งแง่ดีแง่เสีย, 693 - การนับถือพระรัตนตรัยเป็นข้อปฏิบัติที่ส่วนไหนของมรรค, 729 - ข้อปฏิบัติเป็นเรื่องของมรรค, 897,902,7a. - ข้อปฏิบัติให้ ถึงความดับทุกข์, ดู มรรค - การปฏิบัติผิดคือข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง, ดู ศีลพคปารามาส	
ชนปิกนกเก้า (นุ่งห่ม)	723	ข้อคิด-ข้อถูก	732
ชนมส	558	ข้อฝึกหัด	608,764
ชนสักรัวย (นุ่งห่ม)	723	ข้อพิสูจน์	732
ชนพื้น	698	ข้อมูล	641,724,731-2
ชนจีน	772	ข้อเสนอ	641
ชนต้นหา	727	ข้อสังเกต (ในการศึกษาพุทธธรรม)	923-4
ชนแห่ง	562	ข้อเสีย ดู อาทันทะ	
ชนังธนู	754	ข้อเสียหาย - ตรวจสอบตลาด, 658	
ชนโมย 520,759 - เด็กชนโมยเงินซื้อยารักษาแม่ (ปัญหาจริยธรรม), 924		ข้อห้าม - มงศีลเป็นข้อห้าม ไม่ถูกแท้, 618,915a.	
ชนยะ	149,373	ขัดเกล	694-5,721
ชนญาณ	574-9	ขัดเคือง 700,806-7. ดู โทสะ, ปฏิกะ, พยาบาท	
ชนัน, ชนหมั่นเพียร 785-8,794. ดู วิริยะ, อุฏฐานสัมปทา - แก่น พร้อมส่งเสริมความขยัน, 796a.		ขัดแย้ง 678,680,683,732. ดู ทุกข	
ชนยความ - การรู้จักคิดชนยความ, 727a.		ขัดสน	605,779
		ขัดสมาธิ - เหตุผลและลักษณะการนั่ง, 884 - ขัดสมาธิเพชร, 864	

ขัดติยะ 593. ดู กฬัตย			
ขัดติยบวรา	807		
ขัดติยราช	373		
ขัดติยราชประเพณี -ทางด้านการปกครองในประเทศไทย, 918			
ขัน, ขันตอน -ขันแห่งพัฒนาการในอริยธรรมเกี่ยวกับเรื่องทวดา,			
472 -ขันตอนของวิธีการวิทยาศาสตร์และวิธีคิดแบบอริยสัจ,			
731-2			
ขันตี ¹ -รักษาผู้อื่นเท่ากับรักษาคันด้วย, 808			
ขันตี ² , ขันติญาณ 53,247a. -ไวพจน์ของทฎฐิ, 736a.			
ขันติบารมี	701		
ขันติโสรัจจะ	787		
ขันธ 3 ดู ธรรมขันธ			
ขันธ (5) 56,156a.,242,248,262,264-6,271-2,296,299,324,326,			
329,337,354a.,358a.,362,379,388,389a.,411-2,416,548,651,653,			
682,701,735,748-9,811,881 -คำบรรยายทั่วไป, 15-31 -ไตร			
ลักษณ์, 69-70,91 -สังขารทุกขตา, 87 -ปฏิจสงสุปปาบท, 91			
-ชาติ, 99 -อุปปีตภิกข, 103 -ในปฐเพนิวาसानุสสติ, 108 -ใน			
อุปาทาน, 129a. -ความขัดเคืองขัดตา, 136,381-4 -ขันธที่เป็นวิบาก,			
219 -นิพพาน คับขันธ, 277 -พิจารณาขันธ ในวิปัสสนา, 346-			
351,355 -ความเข้าใจของอริยบุคคล, 358-8 -ขันธ 5 กับความเป็น			
ตถาคค, 390-1 -ตถาคคพ้นจากการนับด้วยขันธ 5 ทุกอย่าง,			
392 -พิจารณาแยกแยะให้เห็นภาวะเป็นอนัตตา, 676-8, 710 -ไว้			
แก่นสารดังฟองน้ำเป็นต้น, 678 -รู้ขันธโดยไตรลักษณ์แล้วอยู่			
เป็นสุข, 681 -ในคารางสรุป, 921			
ขันธกะ	915b.		
ขันธปรินิพพาน 282,271a.,806 -ขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า,			
316a.,445			
ขันธวินมุต (นิพพาน)	285a.		
ขันธ (อุปมา)	609-610		
ขั้ว 2 (ปฏิจสงสุปปาบท)	229		
ขาดแคลนอาหาร -ทำให้เจโตวิมุตติเสื่อมได้, 318			
ขาดสูญ 514,711. ดู อังคเจตทฎฐิ, อังคเจตทาวา			
ข้าม -ธรรมสำหรับไขข้ามไป ไม่ใช่แบกไว้, 588 -ข้ามฝั่ง, 722			
-พระพุทธเจ้าทรงข้ามพ้นเองแล้วจึงสอนให้ข้าม, 640			
ขายดักพรหม (พรหมชาล)	387		
ขายไขเมงมม (นิมิต)	867		
ข้าราชการ (กับฉันทะ)	527		
ข้าวดี-ข้าวร้าย, ข้าวสาร	726		
ข้าว	476a.,780		
ข้าวกล้า (อุปมา)	631		
ข้าวดี-ข้าวไม่ดี	705		
ข้าวด้ง	723		
ข้าวฟ่าง	689,723		
ข้าวสุก	558		
ข้าศึก 653 -ข้าศึกภายใน, 182 -ธรรมที่เป็นข้าศึก, 873, ฯลฯ			
ขับาภิญญา	888		
ชีนาสพ 241,274a.,341a.,390,565,664-5,724. ดู สรพหศี -คัมภีระ			
โทสะ โมหะ, 316a. -ไม่มีโรคทางใจ (สุขภาพจิตสมบูรณ์), 818			
จิโรค (ผลกรรม)	202-3		
จตุรองค์ (ศรัทธากับความคิด)	673		
จตุททาปัตติ	873b.		
จุ่น, จุ่นมัว (น้ำ-จิต)	598,674		
จุนกลึงแก้ว	534		
จุนนาง	844		
จุมทรีพหี -มองคนซีไทยเหมือนจัมทรีพหี, 626			
จูเชิญ	794		
เจตเคน -เจตเคนของมณูญกับธรรมชาติ, 155 -คตาคคมีใจ			
ไวเจตเคน, 640; ผู้อื่น, 691			
เจตบ้าน	721,723		
เจมะ 164,165,493a. -นิพพาน, 233-4 -พระอรหันต์, 246			
แจ่มแจ้ง	670,673,727,799,803,880		
แจ่มจวด	688-9,732		
แจ่มทศ (อุปมาปัญญา-สัมมาทิฎฐิ)	613,871		
เจาะกระต่าย	715		
เจ้าใจผิด -ว่าการเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน ทำให้ไม่มีมารวางแผน			
เตรียมการ, 702-3 -การลอกคัดความจากพระไตรปิฎกไม่จบความ			
ทำให้เข้าใจพุทธศาสนาผิดได้, 724			
เจ้าถึงสังจะ (การปฏิบัติ)	656		
เจียงสับเนื้อ (อุปมากรม)	537		
แจ้งกระด้าง (ผลกรรม)	203		
แจ้งขัน -ฉันทะกับระบบแจ้งขัน, 521a.			
แจ้งดี	181,647b.		
ใจ (เปรียบร่างกาย)	819		
ใจ	697-8		
ใจโก (คองพัก)	216		
ใจนำ (อุปมาฝึกคน)	629		
ใจมุก (นิมิต)	867		
คงคา (อุปมา)			
คณนา (นับลมหายใจ)	864-6		
คณะ (ปลัโพท)	850		
คณะสงฆ์	796,839		
คดี	446,449,816		
คดี 363,731,813 -เอตทักกะทางมคคิ, 256a. -พระอรหันต์หลัง			
สิ้นชีพ, 393 -คดีสำหรับยุคปัจจุบันจากคุณสมบัติพระโสดาบัน,			
427-8 -คดีของภิกษุผู้บรรลุมรรคระดับต่าง ๆ, 682 -กรณีทั้ง			
พรหมจารีและพรหมจารีมีคคิเสมอกัน, 718-9 -คดีของปรโต			
โฆสะและโยนโฆสนสิกการ, 924			
คคิธรรม 534 -เกี่ยวกับอำนาจและการปกครอง, 796			
คคิธรรมดา	423,595,643,679,682,680,696,909		
คคินิยม	748		
คคิวิบัติ	191-2		
คคิสมมติ	191-2		

คนเขลา (ผลาญประโยชน์)	687	ครอบงำ	724, ๗๓๑. ดู กิเลส, ตัณหา, อวิชชา, ฯลฯ
คนไข้ 695 - พึงคิดช่วยคนไร้ความดีดังช่วยคนเจ็บไข้, ๘๐9-700		คร่ำ ๑	717
คันคว่ำ	657	คร่ำครวญ	646, ๗๓๑. ดู บริเวระ
คนงาน 631, 783-4, 787 - หน้าที่คนงานกับนายงาน, 777		คริสต์	761๒.
คนโง่ - ด้วย โยน โสมนัสการ พึงคนโง่คนบ้าพูด กับบรรลุลมณเฑียร, 641, 924		ครุ	632
คนจน	789	ครุกรรม	220
คนเจ็บไข้ ดู คนไข้		ครุฑ	299
คนชวนจับหาย (มิตรเทียม)	634	ครุฑหมาย	538
คนดี - มีทุกข์แบบคนดี, ทุกข์เพราะฉันทะก็ได้, 521-2, 527 - ควรคบหา เสวนา เอามาร่วมงาน, 595-6		ครู, ครูอาจารย์	282, 605, 645, 651, 742, 913. ดู กัลยาณมิตร
คนดีแต่พูด (มิตรเทียม)	634	- เป็น/พึงเป็นกัลยาณมิตร, 586๒.๘23 - หน้าที่ครู-ศิษย์ ตามหลัก	
คนตาเดียว (อุปมา)	662	ทิศ ๘, 638.776 - อธิปัตย์ก็น่าอายน้อยกว่าเพื่อนสามัญ, 642	
คนทะยะ	373	- กับ การปลุกอธิบาทแก่ผู้เรียน, 846 - กัลยาณมิตรผู้ให้กรรม	
คนธรรม	483	ฐาน, 849-850 - คนโมหจริตควรอยู่กับครู, 854 - ครูดีช่วยให้	
คนนอก (ชุมชนอารยะ)	415, 416๒.	การปฏิบัติได้ผลเร็ว, 888	
คนบ้า ดูที่ คนโง่		คฤหบดี ดู คหบดี	
คนปอกลอก (มิตรเทียม)	634	คฤหัสถ์	398๒., 460, 530, 533, 564, 565, 629, 700๒., 708, 763, 773, 792,
ค้นพบ 425๒., 570, 601, 731, ๑23 - พระพุทธเจ้าทรงค้นพบทางเก่า,		801, 838๒., ดู ชาวบ้าน - ข้อที่ควรพิจารณาเนื่อง ๑, 218 - พรต/วัตร	
425		ไม่จำเป็นสำหรับคฤหัสถ์, 302 - ความเป็นคฤหัสถ์ไม่เกี่ยวกับการ	
คนมี	789	บรรณูปทาน, 371-2 - ที่มาของคติว่า คฤหัสถ์บรรลุลมณเฑียร	
คนแม่นยำ, แม่นธนู (อุปมา)	887-8	ต้องบวชวันนั้น, 372๒. - เป็นโสดาบันมาก, 395 - วินัยสำหรับ	
คนรับไข้ 631, 640๒., 783-4, 787 - ในฐานะทิศเบื้องล่าง, 777		คฤหัสถ์, 432-3 - ทรงบัญญัติวินัยสงฆ์เพื่ออนุเคราะห์คฤหัสถ์,	
คนร้าย	706	436 - หลักการและเหตุผลที่ต้องแสดงความเคารพแก่พระภิกษุ,	
คนรุ่นใหม่	794	437-๑ - เป็นอรหันต์ก็มี, 437๒. - คำแนะนำในการถวายทานแด่	
คนวัด	708	พระภิกษุ, 443-4 - หน้าที่ 2 อย่างของพระภิกษุต่อชาวบ้าน,	
คนสัตว์ - เป็นอารมณ์ของเมตตา, 509-510 - กับ การกระทำและ		444 - ความสัมพันธ์และการปฏิบัติต่อพระภิกษุ, 444 - พึงนำ	
การเคลื่อนไหว, 522		เจตนาธรรมของศีลหรือวินัยมาจัดวินัยสำหรับชาวบ้าน, 451	
คนสุก	450	- ข้อฝึกหัดของคฤหัสถ์ = ศีล ๕, 452 - ทำพลีได้, 478๒. - พระไม่	
คนหัวประจบ (มิตรเทียม)	634	ดี เต็มที่ว่าคฤหัสถ์ (ในแง่ความสุข), 561 - มรรคมองค์ 8	
ค้นหาเหตุผล ดู วิมังสา		สำหรับคฤหัสถ์ด้วย, 585 - คฤหัสถ์ก็ต้องรู้อริยสัจ, 895 - พุทธ	
คน, คบหา 563, 585, 595-6, 631-4, 646, 656, 661, 883 - หลักธรรม		บริษัททั้งหมดในมุนีนิพพาน, 585 - บุญกิริยาจาตุรตถมรรคที่	
และพุทธภาษิต, 625-7 - คบพาล คบบัณฑิต, 626 - แคไหนจึงจะ		จัดสำหรับชาวบ้าน, 598 - คฤหัสถ์กับบรรพชิตอาศัยกัน, ๘3๘	
เป็นการคบหา, 642 - เจอนไข้ว่าคนใดควรคบหรือไม่, 713 - กับ		- ภิกษุที่คลุกคลีกับคฤหัสถ์, ๘37, 639 - มติพราหมณ์กับพุทธเรื่อง	
หาคนดี ดู กัลยาณมิตร, ปรีติโมสะที่๓, เสวนาสัตถุณ		คฤหัสถ์กับบรรพชิตใครเหนือกว่า, 717-8 - คฤหัสถ์ยากจะรู้ว่า	
คนเพื่องาน (อุปมา)	537	ใครเป็นอรหันต์, 721 - โทษละเมิดศีล เทียบกับภิกษุ, 773 - วินัย	
ครรภ์ (ตั้งด้วยปัจจัย 3)	533	/ศีล สำหรับคฤหัสถ์, 775 - หน้าที่พระสงฆ์-คฤหัสถ์ตามหลัก	
ครองจักรคหบดีด้วย	721	ทิศ ๘, ๘3๘.778 - สุขชอบธรรมที่คฤหัสถ์ควรมี, 78๘ - ความเป็น	
ครองชีพประเสริฐ 590. ดู พรหมจรรย์		อยู่ ไม่มุ่งให้เป็นอย่างพระ, 793 - สรุปข้อปฏิบัติเกี่ยวกับโลกทรัพย์,	
ครองชีวิต	590, 693	794-7 - การเตรียมตัวฝึกสมาธิ, 849 - ความหมายของศีล,	
ครองชีวิตประเสริฐ 593. ดู พรหมจรรย์		915๒. - คฤหัสถ์ผู้มีชัยทั้งในโลกนี้และโลกหน้า, 792	
ครองผ้าบังสุกุล	721	- สังคมสงฆ์กับสังคมคฤหัสถ์มีชีวิตต่างกัน, 919	
ครองเรือน 590, ๗๓๑. ดู กามโลก, คฤหัสถ์, ภรรยา - พระพุทธเจ้า		กลองธรรม 613. ดู โลกียสมมาทัญญี - คือความรับผิดชอบการ	
สมัยทรงครองเรือน, ๘๑2		กระทำตามหลักกรรม, 737	
ครอบครอง	694, ๗๓๑. ดู อนาคต	กลองใบ	697
ครอบครั	561, 592, 639, 690๒., 713-4, 725, 774	กลอด	533
		กลัง	779

คลังหลวง	532,593	คัมภีร์อุจจะ กะถัง กัตตา	632
คล้ายกำหนด	346อ.	คากรอง (ผ้า)	723
คลื่น (อุปมา)	824	ค้าขาย 769อ. -บรรพชิตไม่พึงเอาธรรมมาค้าขาย, 640	
คลุกคลี 514อ., 639, 642 - พระสงฆ์สัมพันธ์กับคฤหัสถ์ไม่ให้กลาย เป็นคลุกคลี, 636 - โทษของการคลุกคลีกับคฤหัสถ์, 637 - ภิกษุ ในอนาคตจะคลุกคลีกับภิกษุณีเป็นต้น, 708		ค่าตอบแทน	281-4, 780
คลุมเครือ, คิด	727อ.	คำนิยม 639, 794, 820, 923. ดู ภิภูริ - ผลสำคัญจากปรโคโฆสะ, จากมิตร, 641-2 - การหล่อหลอมและแก้ไขโดยโยนิโสมนสการ หรือโยนิโสมนสการ, 726 - ความสำคัญ, 735-7 - เป็นโลกีย ภิภูริ, 737 - คำนิยมพื้นฐานฝ่ายสมาธิภิภูริ, 738 - ปุณฺณอยู่ได้ อำนาจคำนิยม แต่โยนิโสมนสการช่วยให้พ้น, 739 - คำนิยมแห่ง ความสุขจิต, 741-2 - ความคิดของปุณฺณ, 752	
ควร-ไม่ควร - ความรู้ชั้นโลกีย์สมาธิภิภูริ, 737, 924		คาถา 678, 684-5 - รุทธวรรณะแม้เพียงคาถาเดียว ถ้าธรรมานุ ธรรมปฏิบัติ ก็เป็นพหูสูตรทรงธรรม, 685	
ควรแก่การงาน, ควรแก่งาน 333, 339, 869, 898. ดู กัมมมัยะ - ลักษณะสำคัญของจิตที่เป็นสมาธิ, 322, 368, 831-2, 835 - ประ โยชน์แท้ที่ต้องการของการเจริญสมาธิ, 838		คาม	445, 716อ., 785
ควรแก่การลับ	723	คามณี	208
คว้น (นิมิต)	867	คามนิคม	445
ความคิด ดู คิด, ความ, วิตักกะ, สังกัปป์, โยนิโสมนสการ		การวะ 453. ดู เคาพ	
ความคิดปรุงแต่ง 820. ดู ปรุงแต่ง, สังขาร		การวธรรม	464อ.
ความจำ 21 ดู สติ, สัมมุตตา		คาวุต	446อ.
ความดี ดู ดี, ความ, กุศล, บุญ - ความดีควรสั่งสม, 218		คำติชม - ทำที่วิธีปฏิบัติของชาวพุทธต่อคำติชม, 655	
ความพร้อม ดู พร้อม, ความ - อินทรีย์ 5 เป็นเครื่องวัดความพร้อม, 875-9		คำถาม ดู ปัญญา - คิดแบบตั้งคำถาม, 676 - วิชิตอบ, 714-5 - วิมังสา, 846	
ความรับผิดชอบ 205. ดู รับผิดชอบ, ความ, กรรม		คำนวน	781
ความรู้ 790, 817. ดู รู้, ความ - ประเภทของความรู้, 42-57 - ความ รู้ที่เป็นปัญญา, 423 - เป็นสิ่งหนึ่งที่ฉันทะต้องการ, 495-6 - ความ รู้ 12 ราชการ, 903		คำพูด ดู วาจา, ถ้อยคำ - คำหาบคายขัดขวางสมาธิ, 581อ.	
ความเห็นที่เข้ากันได้กับทฤษฎีของตน ดู ภิภูรินิษณานักขันติ		คำเรียก - คำเรียกนิพพาน, 234-5 - คำเรียกผู้บรรลุนิพพาน, 241 - คำเรียกพระโสดาบัน, 403	
ควาย	672	คำสอน 459, 614, 622, 625, 635, 642, 644, 650, 652, 661, 684, 697, 700, 703, 705, 713, 730, 883, 922 - ตรงกับคำว่าศาสนา, 356 - มรรค = คำสอนภาคปฏิบัติทั้งหมด, 581, 900 - เหตุที่จะทำให้มนสการคำ สอนได้ยาก, 705-6 - เป็นความหมายหนึ่งของ “วาทะ”, 708-9 - การคัดลอกพระไตรปิฎกมาอย่างไม่ครบถ้วน อาจทำให้เข้าใจ คำสอนผิด, 724 - สอนความจริงที่เป็นประโยชน์, 893-5 อโศก มหาราชกับการเผยแพร่คำสอน, 918 - เหตุที่คำสอนด้านจิต ปัญญามากกว่าคำสอนเพื่อแก้ปัญหาด้านนอก, 919 - อริยสัจ ครอบคลุมคำสอนทั้งหมด, 920 - แง่แตกต่างระหว่างธรรมกับ วินัย, 450-2, 924	
ควงสนา	732	คำแสดงคุณลักษณะ (ของพระอรหันต์)	253
คหบดี, คฤหบดี 535, 652, 655, 664, 717, 721, 783, 785 - วาาทกัน เพราะกาม, 538		คิด, ความ 749, 907. ดู มโนกรรม, โยนิโสมนสการ, วิตักกะ, สังกัปป์/ - ความคิดรับใช้คน หรือคนรับใช้ความคิด, 675 - ลักษณะความ คิดที่มีอวิชา/ค้นหาเป็นตัวเด่น, 675 - วิธแก้ไขความคิดอกุศล, 698 - ลักษณะความคิดที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต ทางธรรม ซึ่งต่างจากที่เข้าใจทั่วไป, 703-4 - ทำที่แห่งความคิด, 725 - คิด อย่างอิสระอาศัยโยนิโสมนสการ, 727-8 - คิดแบบปัจจัยการ แบบวิภาษวาท แบบบรรพชิตธรรมสัมพันธ์, 727อ.. - การคิดเหตุผล เกื้อกูลแก่การรู้สัจธรรม, 821	
คหบดีบุตร	634-5	คิดค้นหาเหตุผล ดู วิมังสา	
คหฺภูริวัตร	617		
คจลิต	365		
คัดเลือก (กับการได้รับผลกระทบ)	712		
คัน ดูที่ โรคเรื้อน			
คันณะ (ปลิวโพ)	850		
คันธะ 30, 36, 39, 182 ดู กลิ่น			
คันธฉันทะ	487		
คันธัตถหา	98		
คันธสัณเฑสนา	31		
คันธสัญญา	30, 42		
คันธัพพะ	533อ.		
คันธารวาทยา	460		
กับซ้อง 674, 682-3, 693. ดู ทุกข์			
กับตั้ง	705-6		
กับแก่น 646, 681, 692, 827, 829, 879. ดู อุปายาส			
กัปกัสยศักดิ์.	105อ.		
กัมภีร์	725		

คิดจ่อ ค ดู จิตตะ

คิดครองตามแนวเหตุผล ค ดู *อาการวิวิตักกะ*

คิดถูกวิธี ค ดู *โยนิโสมนสิการ*

คิดปรุงแต่ง ค ดู *ปรุงแต่ง*

คิดเป็น ค ดู *โยนิโสมนสิการ*

คิดมีระเบียบ, คิดมีเหตุผล ค ดู *โยนิโสมนสิการ*

คิดไม่ถูกวิธี ค ดู *อโยนิโสมนสิการ*

คิดเร็วที่สุด ค ดู *โยนิโสมนสิการ*

คิตานปัจฉัยเภสัชบริหาร 636. ค ดู *ยา*

คิหัตถ 617

คิหัตถ 433, 775, 915b.

คิหัตถ 565

คุณ 597, ๗๘๗ - พระคุณหลักของพระพุทธเจ้ามี 2 อย่าง, 25๑-2๘0

- เชื้อ/เห็นว่ามารดาบิดามีคุณเป็นต้น เป็นโลกีย์สัมมาทิฐิ, 642

- ปาณาติบาตมีโทษมาไม่น้อยตามคุณของสัตว์, 773 - คุณของ

พระพุทธเจ้าเป็นต้นในอนุสติ 10, 851-2 - คุณที่อัสสาทะ, ๘๘๑-

๘๘๓ และดู *อัสสาทะ*

คุณค่า 163๐, 375, 524, ๗๘๗, 583, 588, 688, 690, 709, 710, 762, 765, 773,

779, 781, 815, 843-4, 846, 876, 910, 915. ค ดู *ฉันทะ, ธรรม* - ความเพียร

พยายามเป็นเครื่องตัดสินคุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรม,

207 - ชีวิตที่ยังมีการควรมีคุณค่าทางจิตด้วย, 563 - คุณค่าของ

ชีวิต, 594 - คุณค่าของความมีกัลยาณมิตร, 639 - ความเคารพใน

คุณค่าแห่งปัญญาของตน, 657 - คุณค่าในแง่สนองความต้องการ

2 ประเภท, 694. ค ดู *คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม* - คุณค่าทางด้านความ

งดงามอ่อนโยนของชีวิต, 725 - คุณค่าที่อรรถ, 727๐. - ความรู้

คุณค่าอยู่ชั้นโลกีย์สัมมาทิฐิ, 737, ๑24 - วัดด้วยค้นหา/วัดด้วย

ปัญญา, 747 - ขอบเขตคุณค่าของทรัพย์, 789, 795 - คุณค่าทาง

จิตปัญญาเนื่องด้วยทรัพย์, 782, 792 - พิจารณาคุณค่าของปัจจัย 4,

794 - คุณค่าทางสังคม ของสติ, 807-8 - คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ,

๑20

คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม

- คุณค่าแท้จริงแก่ชีวิต, 494, 503, 521-3, 526 - วิธีคิดแบบมอง

คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม, ๑๑4-5 - ความหมายของคุณค่าแท้-คุณค่า

เทียม, 543, ๑๑4 - เครื่องดีค่าเพื่อวัดราคา, ๑๑4

คุณโทษ 816 - เกณฑ์ตัดสินดี-ชั่ว โดยพิจารณาคุณโทษต่อชีวิต

ต่อบุคคล ต่อสังคม, 180 - วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก,

๘๘๑-๘๘๓

คุณธรรม 254, 387, 397๐, 402, 403, 408, 418, 420, 424, 429, 434, 436๐.,

437-9, 454, 461, 488, 493, 509, 510, 512, 524, 533, 554, 575, 593, 595-7,

604-5, 615, 622, 628, 635+๑, 676, 702, 712, 725, 739, 742, 753-4, 763-4,

774, 781, 789๐, 800, 802, 834, 852, ๑23 - คุณธรรมเป็นเครื่องแบ่งมนุษย์

มีขั้นนวรรณะ, 214 - คุณธรรมของพระโศดบัน, 3๑๑-๑, 405-417,

417-42๖ - ทรงสรรเสริญแต่ความก้าวหน้าในคุณธรรม, 409

- คุณธรรมเป็นปาฏิหาริย์, 462 - ฤทธิ์อาจขัดขวางการบรรลุคุณ

ธรรมที่สูงขึ้นไป, 463 - มนุษย์กับเทวดามีระดับคุณธรรมใกล้เคียงกัน,

4๑๑ - เทียบมนุษย์ สวรรค์ อบาย ในแง่คุณธรรม, 467 - คุณธรรม

เป็นเครื่องกำหนดความมนุษย์กับเทวดาใครเหนือกว่า, 470 - พิจารณา

มารหรือพรหมจะไหว้กับด้วยคุณธรรม, 471, 479 - ควรให้เทวดา

ช่วยมนุษย์ด้วยคุณธรรมของเทวดาเอง มีใช้ด้วยการอ้อนวอน,

471-2 - มงคลความศักดิ์สิทธิ์เกิดจากคุณธรรม, 475๐. - ผิดคน

ให้ก้าวไป ไม่ต้องรอเทวดา, 47๖ - คุณธรรมมาแทนคบะ เป็นต้น,

481 - สัจกิริยาเป็นวิธีหนึ่งซึ่งยอมรับได้, 481-2 - คุณธรรมที่

เป็นแกนของอัสสะ 3, 599 - คุณธรรมต่าง ๆ ของกัลยาณมิตร,

๑31-2 - สำนึกคิดคำนึงสูงสุดมุ่งความเสมอกันโดยธรรม, ๑35๐.

- ความเชื่อมั่นในคุณธรรมเป็นระดับโลกีย์สัมมาทิฐิ, ๑42

- คนโกรธทำลายคุณธรรมของตนเอง, 701 - วิธีคิดแบบอุปมา

ปลูกเร้าคุณธรรม, ๑๑๑-702 - คุณธรรมเด่นในระดับต้นคือศรัทธา,

72๑ - คุณธรรมที่เป็นพื้นใจกับระดับแสดงออก, 75๑ - คุณธรรม

พื้นฐานของอารยชน, 399-400, 921 - คุณธรรมของพระมหากษัตริย์

หรือผู้ปกครองบ้านเมือง, 918

คุณบท - คุณบทแห่งนิพพานและเทียบพระธรรม, 23๐+๑. - คุณบท

ของพระอรหันต์, 253

คุณประโยชน์ 503, 507, 510, 520

คุณภาพ - ผลของค้นหา/ค้นหาต่อคุณภาพของงาน, 496, 498, 527

- คุณภาพของสัมมาทิฐิต่างกันแต่เริ่มถึงที่สุด, 614 - คุณภาพ

ทางอารมณ์อย่างใหม่เมื่อพ้นความเป็นปุถุชน, 725 - คุณภาพของ

จิตใจ ค ดู *คุณภาพจิต*

คุณภาพจิต 361, 430, 476, 604-5, 747, 756, 765, 768, 772, 779, 781,

789๐, 782, 792, 821 - คุณภาพของจิตที่ดำรง จิตเป็นสมาธิและ

จิตที่สมบูรณ์, 1๑4-๑, 83๐-3 - มีผลต่อการใช้งานของจิต, 176-7

- เป็นเครื่องตัดสินความคิดความชั่ว, 17๑-180 - ผลกรรมระดับคุณ

ภาพจิต, 187 - อธิจิตศึกษา/สมาธิ คือการศึกษาด้านฝึกอบรม

พัฒนาคุณภาพจิต, 3๖1, 804-5, ๑15-๑, ๑24 - คิดอดีตอนาคตด้วย

ค้นหาทำลายคุณภาพจิต, 7๐๘ - โยนิโสมนสิการแบบสร้างเสริม

คุณภาพจิต, 727 - คุณภาพจิตมีผลต่อความเป็นไปทางกาย, 835๐.

- นวัตกรรมทำลาย โฆษณาส่งเสริมคุณภาพจิต, 88๐

คุณภาพชีวิต

- ใช้ตัดสินกรรมดีกรรมชั่ว, 179-180 - อยู่ในความหมายของ

อัสสะ โดยเฉพาะสัมพันธ์กับอัสสะ, 494, 595 - คุณภาพชีวิตเป็นสิ่ง

ประสงค์ของฉันทะ, 51๐+๑, 521, 523, 52๖ - ไตรสิกขาครอบคลุม

การสร้างเสริมคุณภาพชีวิต, 924

คุณลักษณะ 649, 725. ค ดู *คุณสมบัติ* - คุณลักษณะของโพชฌงค์

ตรงข้ามกับนิรวรณะ, 879

คุณวิเศษ 273, 440, 442, 595, 598 - ความเป็นโศดบันเลิศกว่าคุณ

วิเศษภายนอก, 415 - ผู้ที่ยังอวดศักดิ์ปุถุชนที่ได้คุณวิเศษชั้นโลกีย์,

443 - เป็นสิ่งประจักษ์แก่คน ไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา, ๑๑4

คุณวุฒิ 454

คุณสมบัติ 623, 632-3, 680, 688, 713, 867 - คุณสมบัติหลักของ

พระพุทธเจ้ามี 2 อย่าง, 25๑-2๘0 - จิตที่เหมาะสมแก่การมีคุณสมบัติ 8

368,831-2,835 -คุณสมบัติพื้นฐานของอารยชน, 396-9,417-426.
 คู โสคาบัน -คุณสมบัติของพระที่เป็นหัวหน้า, 446 -คุณสมบัติ
 ของอุบาสกที่ดี, 473 -คุณสมบัติของผู้อยู่ในหลักมกัลยาณ
 มิตร, 623 -คุณสมบัติของกัลยาณมิตร, 627-641 -คุณสมบัติ
 ของบัณฑิต, 628-631 -คุณสมบัติของยอคกัลยาณมิตร, 640-1
 -คุณสมบัติสูงสุดคือปัญญา, 648 -ศรัทธาไม่เป็นคุณสมบัติ
 ของพระอรหันต์ แต่เป็นอัสสัทธิ, 649,664 การเข้าใจอรรถธรรม
 เป็นคุณสมบัติสำคัญของคน, 684 -คุณสมบัติที่ทำให้เป็นโสคา
 บัน, 685-6. คู โสคาบันคัมภีระ -คนมีคุณสมบัติเสมอกัน ได้รับผล
 ต่างกันเพราะมีปัจจัยอื่นร่วมอีก, 719 -ศรัทธาเป็นคุณสมบัติ
 สำคัญยิ่งและเด่นในระดับต้นจนถึงขั้นโสคาบัน, 729,424-6 -คุณ
 สมบัติของผู้บำเพ็ญเพียร, 802 -พระพุทธเจ้าทรงเป็นอาชีวน
 สัตว์, 839 -คุณสมบัติของธรรมว่าเอหิปัสสโก, 844 -คุณสมบัติ
 ของผู้ปฏิบัติกรรมฐานให้ได้ผลเร็ว, 856b. -จัดองค์ธรรมเข้าต่าง
 หมวดตามคุณสมบัติ, 870
 คุมขัง (อุปมาหลุดได้ไม่ตั้งใจ) 511-2
 คุ้มครองรักษา 593
 คุ้มครองสัจจะ คู สัจจานุรักษ์
 คุ้มภัย 638
 คุ้มครอง 561,594,769,776
 คุก 561
 คุ้มบรรลึงก์ 861,864
 คุ้มตวด 439b.
 คุ้มสอง (คุ้มเคียง) 722-3
 เคยชิน 674,695-6,713,820-1 -สร้างเคยชินใหม่แก่จิต, 820
 เคยชยะ 684-5
 เคร่งครัด -การปฏิบัติเคร่งครัดที่ถูกและผิด, 688-9
 เครียด 562,883
 เครื่องใช้ (เตรียมทำกรรมฐาน) 857
 เครื่องนุ่งห่ม (ของอัญญเดียรัจฉัย) 723
 เครื่องปรุงของจิต 695, ฯลฯ. และคู สัจจฯ
 เครื่องผูกมัด 716 และคู สัจจฯ
 เครื่องมือ 572,584,607-8,728
 เครื่องราง 475. คู ของขลัง, มงคล
 เครื่องเล่น (ของเด็ก) 533
 เครื่องวัด -เครื่องวัดตัวของโสคาบัน, 407; และปฐมน, 408 -เครื่อง
 วัดสุขภาพจิตคืออนิวัตร/โพชนก, 880
 เครื่องหมาย (ความเป็นพุทธศาสนิก) 729
 เครื่องทุกข์ยา 716. คู คิลานปัจจัย, เกส, ยา
 เคลื่อนไหว (เป็นการกระทำ) 522
 เคลือบแคลง คู กัฐา, วิกิจฉา, สงสย
 เฝ้ามูล 659
 เคารพ, ความ 413,422b.,657,742 -ผลกรรม, 203 -ขอบเขต
 ความหมายและแห่งที่ควรสังเกต, 438b.,885+8. -พึงแยกเคารพ
 กับแสดงความเคารพ, 438b. -ความเคารพกับเจตนารมณ์ทาง
 สังคม, 437-440 -การเคารพตามอาวุโสไม่กระทบสังฆกรรม,

439 -การวระ 6, 453 -การเคารพตามอายุสมาชิกภาพ, 454
 -ทั้งผู้แสดงความเคารพและผู้รับความเคารพต่างก็เคารพกัน
 และกัน, 457 -หลักการเคารพช่วยคานหลักพึ่งตน, 464b. -เทวดา
 ต้องเคารพเชื่อฟังเจ้าบ้านที่มีคุณธรรม, 470 -มนุษย์กับเทวดา
 พึ่งเคารพนับถือกันและกัน, 471 -มนุษย์ฝึกตนแล้ว เทพพรหมก็
 เคารพบูชา, 476, 911 -ความเคารพอ่อนน้อมจัดเป็นศีล, 618
 -บุคคลที่ทั้งควรคบทั้งควรเคารพ, 633 -การเคารพพระรัตนตรัย
 อยู่ส่วนไหนของมรรค, 729 -ภิกษุพึงเคารพในอาหารบิณฑบาต,
 882 -เคารพกรรมสิทธิ์ คูที่ อทินนาทาน

เคารพธรรม เคารพวินัย 435,438,444,446,453 -เป็นเหตุ
 ขกเว้นการเคารพตามพรรษาได้, 454 -การกราบไหว้และเคารพ
 กันโดยสารถีมุ่งการเคารพธรรม, 438-9,457

เคารพสงฆ์ -พระอรหันต์เป็นตัวอย่างการเคารพสงฆ์, 257
 -พระพุทธเจ้าที่ทรงเคารพสงฆ์, 445,463 -เป็นเจตนารมณ์ทาง
 สังคมของศีล, 449

เคาะระฆัง คู ระฆัง
 เกี่ยว 373 (ทรัพย์สินของศูทร), 672 (อุปมา)

แคล้อย, ดัน (อุปมา) 879b.

แคลงใจ คู วิกิจฉา, สงสย

แคล้วคล่อง 655,892. คู โทสะ, พยาบาท, อามาท -วิธีระงับความ
 แคล้วคล่อง, 698-701

โค (อุปมา) 638,641,699

โคจร (สัปปายะ เป็นต้น) 41,624,858b.

โคตร 217,789,894

โคตรภู (จิต) 370

โคตรภูญาณ 364

โคถึก (อุปมาเดิมแก่แต่กาย) 629

โคนไม้ 544,861. คู ภูษณ -กับความตึงคึกเผลอ, 724

โคบาล (อุปมาพหุศุตที่ได้แต่สอนเขา) 638b.,641

โคมัย (อุปมา) 884-5

โครงเรื่อง (ของ "พุทธธรรม") 920-1

โครงสร้าง 695

โครักษกรรม 785

โคลนเลน (อุปมาช่วยคนอื่นไม่ได้) 639

โควัตร 300

โคร์ คู กาม, ราคะ, โภคะ

โคร์ควมู 656. คู วัณสา

ขณะ (บอณัตตลักษณะ) 553b.

ขรวาส 452,717-8

ขรวาสกรรมฐาน 718b.

ฆ่า, ฆ่าสัตว์ 411,505,558,766-7. คู ปาณาติบาต -พระฆ่าด้วย,

ฆา -ฆ่าด้วยคืออะไร ?, 506 -การฆ่า ไม่บาปก็มิหรือ ?, 551

-ความโลกทรพย์เป็นเหตุแห่งการฆ่าได้หรือ ?, 710-1

มาตรการ	772
มานะ 30,36,39อ.,98,182,227,389,714,735,889อ., ดู จมูก	
มานวิญญาณ	31,36,98,389
มานสัมผัส	36,98
มานสัมผัสสชา เวทนา	37อ.
มานินทรีย์	41,353,355อ.
โฆษณา	562,621

งดงาม	ดู งวม
งดวัน - งดเว้นอุศลเพราะกลัวหรือไม่, 658 - สติไม่แคบแค่งดวัน, 915a.	
งมฉาย 197,213,285,301,398,417อ.,420,423,425,427,435,455,457, 584,647,649,683,684,796,912 - เกี่ยวกับศีลพรต, 300 - ภิกษุบางรูปอยู่ป่าเพราะงมฉาย, 721	
งอกงาม 564,730-1. ดู เจริญ, ผักอบรม, พัฒนา, ภาวนา, สิกขา - ความงอกงามแห่งปัญญาและกุศลธรรม, 725 - ความงอกงามของเด็ก, 726 - ความงอกงามทางอารมณ์และพุทธิปัญญา, 916	

งาน 584,605,611,694,696-7,789-791,840,848,880,884. ดู กรรม, กัมมันตะ, กิจ, จันตะ, วิริยะ, สัมมาอาชีพะ, อาชีพะ, อุฏฐานสัมปทา - งานของพุทธสาวกในพุทธกาล, 255-7 - งานของพระอรหันต์-เทศนาศึกษา ปกครอง, 257 - ทบทวนความหมายของงาน, 282อ. - ถูกกระทบจากภาวะสงคราม, 562 - งานเพื่องานหรืองานเพื่อผลประโยชน์, 563 - เป็นเหตุปรารถนาให้เกียจคร้านหรือเพียรก็ได้, 696-7 - งานฆราวาสกับงานบรรพชาอย่างไหนมีผลมาก, 717-8 - คุณสมบัติกับการถูกเลือกไปทำงาน, 720 - งานของโยนิโสมนัสการ 2 ช่วง, 724 - งานไม่อาภุคเป็นอุดมมงคล, 790 - สติกำหนดงาน, 816 - ลักษณะเด่นของสมาธิคือจิตควรแก่งาน, 831,915 - สมาธิช่วยให้งานมีประสิทธิภาพ, 834 - กรรมฐาน, 850 - อานาปานสติช่วยเกื้อกูล, 859 - จันทะและวิริยะกับงาน, 842-4 - อธิปไตยช่วยให้ทำงานอย่างสุขและได้ความสำเร็จ, 846 - งานในฐานะปลื้มพรของกรรมฐาน, 850 - งานกับกิริยาบถ, 864อ.	
---	--

งาน,ความ - งานในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด, 410,636 - ความงานกับจันทะ, 507-8 - คุณค่าด้านคงามของชีวิตเมื่อพ้นภาวะปฏิกูล, 725 - ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, 924	
--	--

ง่าย - พระพุทธเจ้าตรัสธรรมไว้ง่าย ไม่มีเงื่อนไข, 68๕

งู	537,706
เงาหน้า (อุปมา)	831-2
เงิน,เงินทอง	518,532,584 - ดาย เอาไปไม่ได้, 218
เงินเดือน	495,527
เงินเสียง	723. ดู ป่า, สัตว์
เงื่อนไข - ผลงานไม่เป็นที่ต้องการของคัมภีร์ แต่เป็นเพียงเงื่อนไขให้ต้องทำงาน, 485-528 - วิชชาวาท แง่จำแนกโดยเงื่อนไข, 713-4 - คำสอนที่มีเงื่อนไข ควรลอกมาให้ชัด, 724	
เงื่อนงำ - ธรรมทรงประกาศไว้ชัดไม่มีเงื่อนงำ, 662 - การตอบปัญหาที่มีและไม่มีเงื่อนงำ, 715	

เงื่อนปมแห่งทุกข์	892
แง,แงด้าน	709-710,715,727อ. ดู วิชชาวาท
แงเดียว-หลายแง ดู วิชชาวาท	
แงมุม ดู วิชชาวาท	
แงเสย ดู อาทิมะ	
งั้,งั้เขลา,งั้เงา 599,647อ.,721 - ไปถึงตัวใด ก็ไม่เป็นผู้นิ่ง, 629	
งกรรม	722,801,864อ.
งรักภักดี	534
จตุกกะ (อานาปานสติ)	863อ.
จตุกกนัย (ฉาน)	302,868

จตุตถฉาน 303,322-4,327,332-5, 336อ.,413อ.,531,545,559,565, 664,825,853,859,867-8 - สุทธาวาส, 308อ. - พระพุทธเจ้าปรินิพพานเมื่อออกจากฉานนี้, 316อ. - ใช้ประโยชน์ได้อเนกประสงค์, 337 - ได้จตุตถฉานแล้วบรรลุหัตถังเป็นปัญญาวุฒ, 338 - สมาธิในรูปฉานเป็นระดับจตุตถฉาน, 337,370 - กรรมฐานที่ให้สำเร็จฉานนี้ (ตาราง), 855 - เกี่ยวกับองค์ฉาน, 873-4 - ในในคราวตรัสรู้, 898	
--	--

จตุตถฉานสุข	531,545
จตุราควิวฐาน	852,854-5
จตุมรรค (ต่างกับอัฐมรรคอย่างไร)	887
จตุมค	887อ.
จตุโวการภพ	99

OW ดู ยากจน	
จมโคลนเลน (อุปมา)	639
จมูก 226-7,269,270,348-350,353,355,416,532,536,539อ.,794,800, 802,819, - เป็นกรรมเก่า, 924	
จร (ความหมายของ "จริยะ")	590+อ.
จรณะ	359,405,580
จรต ภิกขเว จาริก ๔เปฯ	838
จรรย (= จริย)	590

จรรยาบรรณ 433อ. - จรรยาบรรณของนักบวช, 640,780	
จริง,ความ 583,วลว. ดู ธรรม,สัจจะ - เห็นตามเป็นจริง = เห็นทั้งคุณและโทษ, 689-993 - วิชชาวาท พอดี ตรง เท่าความจริง, 720-1 - ความจริงมีอยู่ตามธรรมดา, 800-1 - ความจริงเปิดเผยตัวอยู่ตลอดเวลา, 821 - พระพุทธเจ้าสอนความจริงที่เป็นประ- Turd, a93 - ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, 924	
จริง-เท็จ - ความรู้ขึ้นความเชื่อและเหตุผลยังไม่แน่, 654	
จริต 702 - ประเภทลักษณะทั่วไปและกรรมฐานที่เหมาะสม, 853-5 - กรรมฐานเหมาะกับจริต อย่างใดตายตัว, 855 - ตรวจสอบจริตก่อนบอกกรรมฐาน, 856	

จริต,เสีย	721
จริตนิสัย	794
จรมจิต,จรมวิญญาณ	271,299-300
จริย,จริยะ	600,733
- วิเคราะห์ศัพท์พรหมจริยะ 590+อ.	

จริยธรรม	374,491,493,590,651,751,891	- พุทธธรรมอาจจัดแยกเป็นสังฆธรรมและจริยธรรม, 10	
		- คุณค่าทางจริยธรรมของหลักขั้นที่ 5, 28	
		- คุณค่าทางจริยธรรมของหลักอภยคณนะ, 63-65	
		- คุณค่าทางจริยธรรมของหลักไตรลักษณ์, 71-8	
		- คุณค่าทางจริยธรรมของหลักปฏิจจนูปบาท, 85	
		- จริยธรรมพุดตามสมมติสังจะ, 92	
		- ความดีความชั่ว, 163	
		- กรรมในแง่จริยธรรม, 204-5	
		- คุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรมตัดสินด้วยความเพียรพยายาม, 207	
		- คุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรม, 213-8	
		- อคติและอนัตตาในแง่จริยธรรม, 321	
		- ความสุขจำเป็นสำหรับจริยธรรม, 380,520,556-7	
		- ในพุทธศาสนา สังฆธรรมโยงถึงจริยธรรมเสมอ, 386	
		- พระโศดามันมีความเข้มแข็งทางจริยธรรม, 403,419,428,470,479	
		- พรหมจรรย์ = จริยธรรมประเสริฐ = พุทธจริยธรรม, 410, 591	
		- สังคิรียาแสดงว่าจริยธรรมยังมั่นคงในสังคม, 482	
		- กิจกรรมที่เกิดจากคัมภักกับฉันทะ, 494-8	
		- ผลทางจริยธรรมของคัมภักกับฉันทะ, 496-8	
		- ความหิวเป็นกลางทางจริยธรรม, 499,504	
		- จริยธรรมกับการปฏิบัติธรรม, 557	
		- นักจริยธรรมจะสอนไม่ได้ผล ถ้ามนุษย์ไม่รู้จักสุขไร้อาณิสยบ้างเสียเลย, 557	
		- มรรค = จริยธรรมทั้งหมด, 581,900,914	
		- ความสำเร็จของปัจจัยทางสังคม, 596	
		- มรรคในฐานะพุทธจริยธรรม, 580-583	
		- วิเคราะห์ศัพท์และความหมาย, 590-1.733	
		- จริยธรรมคือการใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์, 591	
		- คำจำกัดความแง่ที่สัมพันธ์กับสังกรรม, 592-3,600	
		- จริยธรรมความหมายกว้างกว่าศีลธรรม, 592-3	
		- ในภาษาไทยจริยธรรมยังมีความหมายสับสน, 592	
		- จุดหมายของจริยธรรม, 594	
		ดู <i>อติละ</i> - จริยธรรมขึ้นความนึกกับขั้นปฏิบัติการ, 756	
		- คำกล่าวหาว่าพุทธศาสนาเป็นจริยธรรมแห่งความคิด, 761	
		- คริสต์ว่าเกิดครั้งเดียว, 761a	
		- ระบบจริยธรรมพุทธว่า ภายวจาสัมพันธ์กับใจ, 763	
		- ความต่างระหว่างจริยธรรมแบบพุทธกับแบบเทวนิยม, 765	
		- สติหรืออัปปมาทในแง่จริยธรรม, 805,808	
		- ลักษณะการปฏิบัติหน้าที่ของสติ, 809	
		- ในพุทธศาสนา พัฒนาการทางกายไม่แยกจากจริยธรรม, 916a	
		- สรุปจริยธรรม, 923-4	
		- ปัญหาทางจริยธรรมตอบด้วยวัชชาวิธี, 924	
		- จริยธรรมในแผนกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์, 924	
จริยศึกษา	590		
จริยา ¹	590+ b.,807		
จริยา ² (คู่กับจริต)	837,849	- ความหมาย ประเภท ลักษณะทั่วไปและกรรมฐานที่เหมาะสม, 853-5	
		- ตรวจสอบจริยา ก่อนบอกรับกรรมฐาน, 856	
จริยวัตร	464		
จอกแทน	699,831		
จองจำ	771		
จอแจ	705-6		
จอมปลวก	776		
จักขุ, จักขุ	30,35,39 a.,98,182,270,344-5,389,487,582,598,612,680,714,735,800,802,829,879,889		
จักขุนทรีย์	41,353,355 a.,800		
จักขุประสาท	361		
จักขุวิญญาณ	31,35,98,227,348,350,361,389,487,680,889		
จักขุสัมผัส	36,98,348,350,889		
จักขุสัมผัสสาขา เวทนา	37 a.		
จักร ¹ (สำหรับสังหาร)	411		
จักร ² (ในรอยพุทธบาท)	483		
จักร ³ (ธรรม 4)	625		
จักรแก้ว	534		
จักรพรรดิ	414 a.,605	- บำเพ็ญประโยชน์สุขเพื่อพหุชน, 254 a.	
		- โศดาปัดคิดเลืกล้ำกว่าความเป็นจักรพรรดิ, 400	
		- ตัวอย่างสุขอย่างเยี่ยมของมนุษย์, 533-4	
		- มีหน้าที่จุนเจือคนยากไร้, 779	
จักรวรรดิวัตร	605,796,918		
จักรวาล	427,465,471		
จักขุ ดู จักขุ			
จันชาล	2,373		
จัดการ	679,785,920		
จัดหมวดหมู่, จัดประเภท	677		
จันทน์แดง (อุปมา)	879 a.		
จันทร	236,240,411,460,847,867,874		
จับผิด	647 a.		
จับหลักจับประเด็น	727 a.		
จาคะ	146,159 a.,193,396,397,399,401-2,407-410,414,415,444,628,631,632,648 a.,785,852	- ความหมายสำหรับอุบาสก, 416	
จาคสัมปทา	429,596,648 a.,786		
จาคานุสติ	852,854-5		
จาคุมหาราชิกา	237,466 a.		
จารก (ลูก)	149		
จาริก	282,589,590,650,652	- ภิกษุจาริกไปรูปเดียวในทางที่ผิดก็มี, 713	
		- ให้ภิกษุจาริกไปเพื่อพหุชน, 838	
จาริก, จาริกศลา (อโศก)	796,797 a.		
จำ 809 a. ดู สติ, สัญญา			
จำแนก (วิภาษวาท)	677,679,709-714		
จำแนกแจกธรรม	802		
จำแนกตอบ ดู วิชัษพยากรณ์			
จำพรรษา	861		
จำเพาะตน (รู้ประจักษ์ เลขขึ้นศรัทธา)	663		
จำเลย	449,816		
จิต	15 a.,28 a.,47,156,162,361,368,381,448,479,487-8,514,521-2,532,535-6,545,638,651,660,673+ a.,698,711,716,722,732,735,749,757,791,801,809,814,816,817,860,871,873,879,886,907,909	- จิต 89 หรือ 121,31	
		- ลักษณะของจิตที่ดำรง จิตเป็นสมาธิ และจิตสมบูรณ์ของพระอรหันต์, 164-8,322,333,830-3	
		- การฝึกอบรมจิตมีผลต่อการเสวยผลกรรม, 208	
		- จิตพ้นจากอาสวะมิใช่ด้วยปรารณาเอา, 216	
		- ภาวะทางจิตของพระอรหันต์, 244-250	

-พระอรหันต์มีอำนาจเหนือจิต, 274 -องค์มรรคทั้งหมดเกิดพร้อมในจิตขณะเดียวกัน, 328อ.886-8 -จิตจะเป็นสมาธิต้องอาศัยอาหารให้กายมีกำลัง, 334อ. -จิตไม่ถูกอารมณ์ครอบงำก็ตั้งมั่น, 353 -จิตขณะบรรลุ มรรคผล, 370 -จิตที่เป็นสมาธิสมบูรณ์ขึ้นพานหรือจิตที่ควรนำไปใช้งานมีองค์คือคุณสมบัติ 8,322,333,338,368,830 -ผลสำเร็จทางจิตเล็กน้อยกว่านิพพาน, 374-6 -ผลสำเร็จทางจิตชวนให้หลงผิดเป็นนิพพาน, 380 -ประโยชน์ของการมีจิตปสาทะ, 434อ. -ยึดจิตเป็นอัตตา, 381,288 -จิตผ่องใสไปสุคติ, 444 -ก่อปัญหาเกิดโรคจิต เพราะทำงานด้วยตัณหา แต่สุขภาพจิตดีเมื่อทำงานด้วยฉันทะ, 498,513,526 -ภาวะจิตเมื่อมีฉันทะต่อธรรมชาติ, 508,526 -เกื้อกูลแก่จิตแก่คุณภาพจิต ดู กุศล -จิตและปัญญา, 512 -ใช้ปัญญาชำระจิต, 513 -ปัญหาจากระบบแข่งขัน, 522 -บำเพ็ญเพียรทางจิต, 529 -เมื่อมีสุข จิตก็เป็นสมาธิ (สุขเป็นปทัฏฐานของสมาธิ), 529, 669,841-2,871 -ผู้บวชแล้ว ถ้ายังไม่สุขประณีต เกิดสขย้อมครอบงำจิตได้, 530 -สุขประณีตอาศัยจิตสงบ, 542 -ความขัดแย้งในจิตใจเพราะกามสุข, 553 -ได้สุขอย่างใดก็ตาม จิตพึงเป็นอิสระไม่หมกมิด, 559 -ถ้าไม่มีทางออกสำหรับผู้ผิดหวังจากกามสุขจะเกิดปัญหาจิตอย่างหนัก, 563 -ปัญหาทางจิตจากปฏิภริยาต่อกาม, 564 -สุขจากการพิจารณาจิตที่หลุดพ้น, 565 -การตั้งจิตในการแสดงธรรม, 637 -การตั้งจิตในการฟังธรรม, 647+8 -จิตที่มีตโนใจไม่ยอมไปเพื่อเพียร, 657 -กำหนดจิตด้วยจิต, 660 -การตั้งจิตไว้ผิดเป็นเหตุแห่งกรรมชั่ว ตั้งจิตไว้ชอบเป็นเหตุแห่งกรรมดี, 668 -จิตเป็นสมาธิอาศัยสุขและสปีจากโยนิโสมนสการได้, 669 -สภาพจิตในการเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน, 703 -ในอนาคตภิกษุจักมิได้อบรมจิต, 706-7 -การแก้สงสัยความสงสัยสมคณขันธ์ของจิต, 695-8 -ลักษณะบางอย่างของจิตที่อบรมดีแล้ว, 692,755 -จิตไม่ตั้งมั่น วุ่นวาย, 721 -สมาธิหรืออิทธิจิตศึกษาฝึกปรีโสสมรรถภาพและคุณภาพจิต, 361,604-5,764,915-6,924 -เร้าจิตให้เพียร, 799 -รักษาสติด้วยสติ 4 สถาน, 806-7 -ปัญญาที่เร้าจิตให้หลุดพ้น = วิปัสสนา, 822 -จิตที่สัดทำกิจสมณะและวิปัสสนา, 822 -จิตในเวลาที่สัดและโยนิโสมนสการทำงานในวิปัสสนา, 824 -จิตในความหมายของสมาธิ, 824-6 -การทำจิตให้เป็นสมาธิและพัฒนาเป็นขั้น ๆ, 827-8 -กายเหนือจิต จิตพึ่งขันธ์ กายสงบ จิตตั้งมั่น, 827-8 -จิตในเรื่องสติปฏิฐานและการเป็นจุดที่กำหนดของสติ, 804,811-2,814 -จิตในจิต และจิตในจิตภายนอก, 813อ.814 -รู้จิตในเจตปริญญาน, 814อ. -จิตกับผลเสียที่เกิดจากนิวรณ์, 828-9,830-2 -อุปมาจิตไม่ชุ่มน้ำและจิตเป็นสมาธิ, 832อ.833 -ปัญญาบ่มจิตให้หลุดพ้น, 833 -ผลสำเร็จอย่างสูงทางจิต (อภิปัญญา), 834,374-6 -จิตเป็นกรรมนัย, 835. ดู กัมมณียะ,กรรมเก่า -กายจิตสัมพันธ์ถึงขั้นจิตช่วยกาย, 835+8 -เสวยสุขโดยไม่มีจิต 7 วัน (นิโรธสมาบัติ), 837 -จิตในความหมายของกรรมฐาน, 850-1 -นิวรณ์ทำลาย โทษองค์สังเสริมสุขภาพจิต, 880 -การปฏิบัติต่อจิตในการเจริญสมาธิ, 862,883, 884-5 -สัมมาสมาธิมุ่งทำจิตให้เหมาะเป็นท้องถื่นธรรมทั้งหลายมาทำงานร่วมกันเพื่อบรรลุจุดหมาย, 886 -การเตรียมจิตให้พร้อม

ที่จะพึงอริยสัจ ด้วยการฟังอนุพัทธพหุตา, 893 -จิตเป็นสมาธิตอนจะตรัสรู้และหลุดพ้น, 898 -เมื่อจิตและปัญญาหลุดพ้นเป็นอิสระ, 908,923 -คำสอนด้านจิตและปัญญาเป็นด้านใน, 917 -การชำระจิตมีความสำคัญในการแก้ปัญหา, 919 -จิตและปัญญาในกระบวนการศึกษา, หรือพัฒนาคน, 924 -จิตหลุดพ้น ความหลุดพ้นของจิต ดู เจโตวิมุตติ -ฝึกอบรมจิต ดู จิตวิสุทธิ,ภาวนา, สมณะ,สมาธิ,อิทธิจิตศึกษา -ทำจิตให้บริสุทธิ์ ชำระจิต ดู ปัญญา, สัจจคปริโยทปนยะ,อิทธิปัญญาศึกษา

จิตการุณย์ 701
จิตเขว 329
จิตควรแก่การงาน ดู กรรมแก่การงาน

จิตใจ 162,577อ.,595-8,603-9,612,624,627,632,635,644,670,703-4, 708,726-8,730,762-5,768,772,780,793,802,816,880,884,887,888, 892,905,908-9,914-6,924. ดู อิต -การให้ผลของกรรมในระดับจิตใจ, 187 -จิตใจเป็นอิสระด้วยปัญญา, 252 -จิตใจของพระอรหันต์,264,273-7 -ฤทธิ์ขัดขวางการทำให้บริสุทธิ์, 463 -ขัดจำกัดคิดค้นของฤทธิ์และเทวดา, 468,468 -จิตใจเป็นอิสระจะไม่หวังพึ่งฤทธิ์และเทวดา, 473 -ภิกษุเป็นผู้นำทางจิตใจ, 477 -คนมีใจอิสระไม่คิดเอาไม่คิดเป็น ทำแต่เล็กน้อยก็เป็นส่วนมาปฏิบัติ, 573 -จิตใจที่มีศรัทธาสัมพันธ์กับความประพฤติ, 575 -ทางสายกลาง ไม่อิงสุดทางจิตด้วย, 583 -จริยธรรมคลุมการปฏิบัติทางจิตและปัญญาทั้งหมดด้วย, 591-3 -ศีลธรรมไม่มุ่งลึกทางจิตและปัญญา, 592 -ความเจริญของกาม/คุณค่าทางจิตใจ, 595. ดู สัมปราชัยกัตตะ -ผลสำเร็จทางจิต = สัมปราชัยกัตตะ, 595 -จิตไม่ชุ่มน้ำจึงจะรู้ประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นเป็นต้น, 598 -จิตใจในการทำงานของไตรสิกขา, 811 -ความเป็นอิสระทางจิตใจของผู้สอน, 839-840 -ตรวจสอบภิกษุว่ามีโลกะ โทสะ โมหะ ครอบงำจิตใจหรือไม่, 656 -ผลของโยนิโสมนสการและโยนิโสมนสการต่อชีวิตจิตใจ, 672 -คนที่ประพฤติดีทั้งกายวาจา จิตใจก็ปลอดโปร่งผ่องใส เป็นคนน่าเลื่อมใสรอบด้าน, 700 -กินใช้ทรัพย์ แต่จิตใจเป็นอิสระ, 720 -จิตใจได้ประโยชน์หรือโทษจากการรับรู้, 724 -โยนิโสมนสการช่วยให้บุคคลคิดต่อกับโลกอย่างถูกต้องทางจิตใจ, 725 -จิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ (พรหม), 754 -คุณค่าของทรัพย์ในด้านจิตใจ, 782 -สัดช่วยให้จิตใจโปร่งเบา, เป็นอิสระ, 810,814 -สภาพของจิตใจที่ปล่อยไปตามกระบวนการรับรู้ที่ตัณหาครอบงำ, 819-820 -สภาพจิตใจที่มีสติกำกับ, 820-1 -ให้ประสพการณ์เป็นประโยชน์อย่างเดียวยังไม่เกิดพิษภัยแก่จิตใจ, 834 -สมาธิในชีวิตประจำวันช่วยให้จิตใจผ่อนคลาย สุขสบาย, 834 -สัดเป็นที่พึ่งของใจ, 877 -จิตใจของสุครัทธามันในพระรัตนตรัยข้อมแข็งแรงเหมือนมีสุขภาพดี, 912 -พุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาเศรษฐกิจและสังคมที่ในจิตใจเท่านั้น หรือ, 917 -ปัจจัยการแห่งกรรมระดับจิตใจ, 923 -ธรรมเนนที่จิตใจ วินัยเนนที่ระบบ, 924

จิตใจไร้เขตแดน

548,840,691

จิตตะ (อิทธิบาท) 516,842,847 -วิธีทำให้เกิดสมาธิด้วยจิตตะ,

844-5,846		จิตสำนึก	679
จิตกัมมัญญา	31	จิตสุดท้าย <i>ดู ฌมจิต</i>	
จิตนิยาม <i>ดู จิตนิยาม</i>		จิตหลุดพ้น 270,344,348-9,589อ. - ความหลุดพ้นแห่งจิต <i>ดู</i>	
จิตปัสสัทธิ	31,881-2,884	<i>เจโตวิมุตติ, อกุปปาเจโตวิมุตติ</i>	
จิตปาญญา	31	จินตนาการ	814
จิตภาวนา	329,603อ.	จินตตามยปัญญา	52
จิตมุตตา	31	จิวร 299,313อ.,317อ.,449,636,788 - คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม, 685	
จิตตมุตตา	31	- ในอนาคต ภิกษุจะประกอบอนสนาเพื่อเห็นแก่เครื่องนุ่งห่ม	
จิตตวิสุทธิ	361,579,687,833	ถี่ ๆ 707-8 - จีวรที่ควรเสพ ไม่ควรเสพ, 715 - ความสังคโลกเสพ	
จิตตสมาธิ	344อ.,516,842,845,847-8	เพราะจิวร, 723	
จิตตสังขาร	20,97,862	จิวรทพคิถาย	433,721
จิตตสัมปทา	617	จิวรครำ	256อ.
จิตตังมัน <i>ดู สมาธิ</i>		จิวรmirn	255
จิตตัสสัทธิ	824-5,872อ.	จิวรธมฺมุต	3130.
จิตตานุปัสสนา	811,804,862,884	อุชชนะวน	645
จิตตชุกดา	31	อุชเชียม,อุชเชียมต่อ - ปัจจัยทางสังคมกับปัจจัยภายในตัว, 644-6	
จิตตอกกคตา	310อ.,325อ.	- บุคคลกับโลก, 725	
จิตเต จิตตานุปัสสนา	344	อุชคังคัน,อุชคแยก (โยนิโส 2 แบบ)	702
จิตนิยาม 68อ.,88,153,154,746อ. - จิตนิยามกับกรรมนิยาม, 163,		อุชเร่ม (ของการศึกษาและชีวิตประเสริฐ)	924
171-2		อุชหมาย 570,586,613,614,628,648,689,690,704,763,779,789,	
จิตนัสย 72อ.,821		793,795,810,838,846,848,871,886,888,900,902,904,913,916. <i>ดู</i>	
จิตนุมนวล <i>ดูที่ กรรมทำงาน,สมาธิ</i>		<i>อัคคะ,อรรณะ</i> - ของชีวิตมีใช้ตามสุข แต่มี 3 ชั้น, 554,598-600,643,	
จิตปัญญา 178,201,782,791,792, - พัฒนาการทางจิตปัญญาใน		924 - รู้เข้าใจอุชหมายจึงจะได้ทางสายกลาง, 582-4,688 - สัมพันธ์	
สังคมอุคคคติ, 793 - จิตปัญญาของมนุษย์เองอำนาจผลดีกว่า		กับความเป็นอุปการแห่งธรรม, 588-9 - ของพุทธจริยธรรม,	
อ้อนวอนขอจากเทพพรหม, 911 - เหตุผลที่พุทธศาสนาสอนเน้น		591-600 - ของศีลธรรมแคบตื้นกว่าของจริยธรรม, 592 - จุค	
ด้านจิตปัญญา, 917-920 - สังคมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีพัฒนา		หมายชีวิตกับวิธิดำเนินชีวิตอ่อนให้สอดคล้องกัน, 596-7 - ความ	
การทางจิตปัญญาระดับต่าง ๆ กัน, 919 - การพัฒนาจิตปัญญา		หมายของสิกขาสมบุรณ์เมื่อค้อมด้วยอุชหมาย, 604 - อาศัยศรัทธา	
โดยสรุป, 924 - ขอบเขตแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์,		แสดงว่ายังไม่ถึงอุชหมาย, 649 - บางที่ศรัทธาแรงถึงเร็วว่า	
924		ปัญญามาก, 656 - ขาดศรัทธาเป็นอุปสรรคต่อการก้าวสู่อุชหมาย,	
จิตไปสูงไปพิเศษ 414		657 - แต่ศรัทธาอย่างเดียวไม่พอให้ถึงอุชหมาย, 662 - โยนิโสมน	
จิตพถาน 561		นสการนำสู่อุชหมายของพุทธธรรม, 667 - จุคหมาคืออินโรธ,	
จิตพร้อมด้วยองค์ 8 322,333,338,368,830		682-3 - ในความหมายของอรรถ, 684 - ตัวอย่างอุชหมายของ	
จิตแพทย์ 815		ข้อธรรมต่าง ๆ, 686-7 - ของศรัทธา, 728 - จุคหมายของสมาธิ	
จิตพึงชาน (เหตุหนึ่งที่อยู่ป่า) 721		= ยถากุณฺณาทิสณะ, 833,871 - สมาธิเป็นวิธีการ ไม่ใช่จุคหมาย,	
จิตภาวนา <i>ดู จิตภาวนา</i>		837 - ฉันทะเป็นแรงชักนำไป, 842-4 - เป็นสังกิลาดิพุทธธรรม,	
จิตมันชอบ <i>ดู สัมมาสมาธิ</i>		905 - ความสัมพันธ์กับการปฏิบัติ, 910	
จิตมอรรณหนึ่งเดียว <i>ดู สมาธิ,เอกัคคตา, จิตเอกัคคตา</i>		อุชหมายสูงสุด 762,789,878,879,914 - ของพุทธศาสนา = อกุปปา	
จิตไม่ป่วย 248		<i>เจโตวิมุตติ, วิมุตติ, อาสวักขยญาณ, 317-8,836,868-870 - ของ</i>	
จิตไร้สำนึก (กลัว) 276		<i>พุทธศาสนาเป็นสุขและถึงด้วยสุข, 529,557-9 - ต้องอาศัยแรง</i>	
จิตว่าง 550		<i>อุจโจ, 526 - สัมมาทิฐิชนิดโลกุตระจึงให้ถึง, 644 - ต้องถึงด้วย</i>	
จิตวิภะระห์ 815		<i>โยนิโสมนสการ, 645 - ปัจจัยแวดล้อมสำคัญในการเข้าถึงจุค</i>	
จิตวิปัสสา 56-57		<i>หมายสูงสุด, 802</i>	
จิตวิทยา 196,385,521,721		จุคอ่อน <i>ดู อาทิมะ</i> - ลักษณะอินอ่อนผ่อนตามเป็นจุคอ่อน	
จิตวิสุทธิ <i>ดู จิตวิสุทธิ</i>		<i>ของพุทธศาสนา หรือมีจุคอินอย่างไร, 475อ.</i>	
		จุติ 141,236,323,344,345,466,468,870,898. <i>ดู จุคูปาภาญาณ,</i>	
		<i>นิพพาน</i>	

จุดจิต, จุดวิญญาณ 861a. -ของพระอรหันต์, 299-300

จุดอุปาทาน 245, 297, 333, 334a., 337, 870, 898 -จำเป็นสำหรับ
การบรรลุพุทธาหรือโณ, 323, 336-7

จุดศีล 780a.

จุดโสคาบัน 361, 401a.

เจตจำนง, เจตน์จำนง 155, 763 ดู เจตนา

เจตณคิ 749

เจตนา 90, 98, 99, 155, 157, 167, 173, 196, 325a., 379, 718, 720, 746, 761a.,
768 -ความหมาย ความสำคัญ ความเป็นตัวนำในสังขาร และ
การทำการกรรม, 20, 26, 97a., 176-8 -เจตนาเจตสิก, 30 -เจตนา 6
หมวด, 31 -เจตนาเป็นกรรม, 157, 173, 214 -เป็นสภาวะของกรรม
นิยาม, 172 -เป็นเกณฑ์ตัดสินกุศล/อกุศล, 179 -สัมพันธ์กับ
สังคมนิยม, 174-5 -กับกรรมในช่วงกว้างไกล, 194 -เจตนา
กับกรรม 12, 219-220 -เป็นสิ่งสำคัญในศีล เป็นสาระของศีล
และกำหนดโทษมากน้อยในการละเมิดศีล, 762-4, 767, 773 -เจตนา
มีนิยาม, 874

เจตนาจเวณ (เวรมณี) 757, ฯลฯ. ดู ศีล

เจตนารมณ์ทางสังคมของศีล 431-454, 921 -การห้ามอวดอุตริ
และแสดงปาฏิหาริย์, 441 -สรุปเน้น, 444, 449 -โทษของ
การไม่เข้าใจ, 450-1 -จะได้นำมาจัดสังคมคฤหัสถ์ชาวพุทธ
ปัจจุบัน, 451

เจตสิก 15a., 47, 328a. -เจตสิก 52, 30 -นิยามสมบัติ, 325a.,
366-7 -ฉันทะในฐานะเจตสิก, 488 -ความหมายหนึ่งในศีล,
767a. -ในความหมายของสมาธิ, 824 -นามกาย = กองเจตสิก,
829a.

เจตสิกสุข 565

เจโตปริยญาณ 293a., 297, 305, 334a., 337, 460, 814a., 836, 870

เจโตวสี 274

เจโตวิมุตติ 293

เจโตวิมุตติ 61, 129, 226-7, 250, 276, 289a., 293, 307, 308-320, 354, 374,
400, 408, 517, 536, 618, 648a., 748, 834, 881 -ความหมาย, 309, 881a.
-ผลของสมณะ, 310 -ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับเจโตวิมุตติ, 336a.
-เป็นเครื่องกำหนดความต่างระหว่างปัญญาวิมุตติ กับอุกโลกา
วิมุตติ, 358 -อุปปาเจโตวิมุตติ, 335, 343, 589. ดู อุปปาเจโตวิมุตติ

เจโตวิภูฏี 256a.

เจโตสมณะ 328a.

เจโตสมาธิ 461

เจปไข้, เจป้วย 510, 544 (อุปมา), 699-700 (อุปมา), 705, 803, 835,
850 (ปัลลิว), 912

เจรจาทสน ดู สัมมาวาจา

เจริญ, เจริญก้าวหน้า, เจริญงอกงาม 592, 656, 657, 730-1, 846 ฯลฯ.

ดู พัฒนา, กวาม -ความเจริญที่ควรสร้าง/ไม่ควรสร้าง, 178
-ธรรมที่ให้เจริญอย่างเดียว ไม่เสื่อมเลย, 273 -คนและสิ่งต่าง ๆ
ควรเสพหรือไม่อยู่ที่ทำให้กุศลธรรมและอกุศลธรรมเจริญหรือ
เสื่อม, 718, 715-7 -ความเจริญงอกงามแห่งปัญญาและกุศลธรรม,

725 -ความเจริญงอกงามของเด็ก, 726

เจริญใจ 413, 632

เจริญปัญญา ดู พัฒนาปัญญา, กวาม, วิปัสสนา

เจริญสมาธิ ดู สมาธิ, สมาธิกาวนา

เจ้า 844 -โยนิโสมนสการทำให้คนเป็นเจ้าเป็นนายของความคิด,
675

เจ้าการ 288, 870, 875. ดู อินทรีย์

เจ้าก็เจ้าการ 448, 637

เจ้าทรัพย์ 710-1

เจ้าใหญ่ ดู อธิปไตย

แจกแจง 677, 680, 709. ดู วิภวาท

โจทก์ 449, 816

โจร 275, 480, 510, 515a. (เทียบคัมภีร์), 538, 700, 710-1 (นำด้วยโลกะ
หรือโทสะ), 783-5, 787

โจรกรรม 772

โจ 182-7, 214, 218, 226-7, 270 (อาชคนะ), 348-350, 353, 355, 416, 536,
565, 598, 603, 650 (เป็นกลาง), 699-700 (คิงฆหรือโณ), 718, 723,
732, 759-760, 774, 794, 800, 819, 889, 911 (เป็นกลาง), 924 (เป็นกรรม
เก่า). ดู จิต, จิตใจ

โจ, สิ่งที่ดีด้วย ดู ธรรม, ธรรมารมณ

ฉกามาพจรสวรรค์ 466a.

ฉกัญญะ 293a., 297, 317

ฉะฉาน 633

ฉัญญาสนะ 146-8

ฉันทะ¹ 168, 302, 318, 325a., 365, 368, 371, 375, 393, 421, 499, 516,
580a., 698 (=ราชา), 748, 799, 874 (นิยาม), 892 -ฉันทเจตสิก, 30

-ฉันทศีลหลักกรรมทำให้คนไม่มีฉันทะ, 206 -ฉันทะว่าเรามี,

357-8 -บุคคลโสคาบันมีฉันทะมาก, 428 -ความหมายที่คลุม
คัมภีร์ ตรงกับคัมภีร์และแยกต่างจากคัมภีร์, 485a., 486-490, 494.

496, 510, 525-6, 842-3 -ฉันทะ 3, 486; หลายประเภท, 488a.; ฉันทะ 5,

492a. -ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล, 490, 890 -ฉันทะ (คัมภีร์)

เป็นมูลแห่งทุกข์, 490 -ความสัมพันธ์กับการกระทำ อุดสาหะ

วิริยะและโยนิโสมนสการ, 494 -หลักตัดสินกิจกรรมว่าทำด้วย

คัมภีร์หรือฉันทะ, 494-6 -ผลทางจริยธรรมและจิตใจ, 496-9,

526 -เป็นอิทธิบาทช่วยให้เกิดสมาธิและวิธีใช้เพื่อสร้างสมาธิ,

499, 513, 842-4, 845-7 -ฉันทะกับการกินและการสืบทอด, 499-

sos -ฉันทะเป็นพื้นฐานของมคคา, 508-510, 524 -ฉันทะเป็น

ไปเพื่อคุณภาพชีวิต, 510 -ฉันทะไม่ยากทำชั่ว แต่อาจทำผิด

พลาดได้ และทำให้คนคัมภีร์, 512, 521-2, 527 -ศรัทธาเป็น

ปัจจัยแก่ฉันทะได้, 513a. -กระบวนธรรมแห่งฉันทะ, 510-1, 526

-ฉันทะอาจเกิดแทรกสลับและเป็นปัจจัยแก่กันกับคัมภีร์, 512-4,

517-9, 521, 843 -หลักการปฏิบัติคือฉันทะ, 515-6, 519, 526 -ฉันทะ

นำเข้ากระบวนธรรมที่นำไปสู่การเรียนรู้และการทำงาน (ต่อจาก

คัมภีร์), 520, 526 -ฉันทะมุ่งคุณสมบัติและคุณค่าสมบูรณ์

(ความดีเลิศ) 524 -ตารางเปรียบเทียบแสดงข้อควรทราบทั่วไป

(เทียบกับคัมภีร์), 525-8	-ฉันทะกับการแก้ปัญหาชีวิตและสังคม,	ช่วยเหลือ, ช่วยเหลือเกื้อกูล	592,595,597,673,699-700,725,918, ฯลฯ
527-8	-ตัวอย่างพฤติกรรมเทียบกับคัมภีร์, 527-8	-การช่วยเหลือจัดเป็นสี่, 618	-การช่วยเหลือของมิตร มงใน
เสียไปในภาวะสงคราม, 562	-ฉันทะในธรรม, 656,844	แก่การศึกษา, 641	
-ตะวันตกมีฉันทะมาก ตะวันออกหย่อนฉันทะหรือ, 843a	-ใน	ช่องว่าง (ที่พ่อกับแม่เป็นเรือนและร่างกาย)	677-8
แดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, 924		ชอบใจ-ไม่ชอบใจ	704 -ดูพาล/บัณฑิตที่ท่าเพี่ยงด้วยชอบใจไม่
ฉันทะ ² (ศัพท์วินัย)	448	ชอบใจหรือไม่, 630	-กระบวนการความคิดแบบอวิชชา-คัมภีร์,
ฉันทนานันต์	138	674-5	-คิดตามอำนาจความชอบไม่ชอบ = ตกคัดลยอนาคค,
ฉันทปิตตนา	486	703	
ฉันทมูลกา	890	ชอบธรรม	564,719-720(การแสวงทรัพย์)
ฉันทราคะ	27,59,62,137,487b.,629,690-2	ชะตากรรม	155,469,557
ฉันทสมาธิ	344b.,499,516,842,844,847+o., 848b.	ชนะวน	645
ฉันทาคติ	167,399,754,775	ชักจูง	621-3,631,633,635,641-2,671,727 -พระพุทธเจ้าสอนไม่ชัก
ฉันทมอเคียว	436b.	จูงให้เชื่อ, 652	
ฉาบฉวย (พฤติกรรมคัมภีร์)	528b.	ชักนำ	642,696, ฯลฯ
ฉำฉิ่น, ฉำฉิ่นใจ	690-2,827	ชัก	726. ดู โสสะ, พยาบาท
เฉกะ	164	ชัก (ใคร่สาง)	871
เฉย ๆ	490,811,819. ดู อุกกขมสุข, อุเบกขา	ชัก (ผู้มีชัยทั้งโลกนี้โลกหน้า)	792
เฉยนิ่ง (เป็นการกระทำ)	522	ชั่ว, ความ	572,611,651-2,659,698,701,726,727, ฯลฯ. ดู กรรม,
เฉาใจ	513	บาป, อุกศล	-ปัญหาเกี่ยวกับความหมาย, 182-187 -ความชั่วต้อง
เฉื่องเฉ่าง (พฤติกรรมคัมภีร์)	528b.	มาจากอวิชชาคัมภีร์อุปาทาน, 512	
ชญา	458	ชั่ว-ดี	ดู ดี-ชั่ว
ชฎิล	480	ชาคริยานุโยค	417b.,580,832b.
ชนะ	844-5 -ไม่โกรธตอบ = ชนะสงคราม, 700	ช่างฉาก	608b.
ชนกรรม	219	ช่างแก้ว	538
ชนจำนวนมาก	ดู พหุชน	ช่างปั้นหม้อ (อุปมาวิคจิจาร)	873
ชนบท	706,716(ควรอยู่หรือไม่),722,803,807	ช่างศร (อุปมา)	629
ชนมาตุ	534	ช่างสาน	373
ชนรุ่นหลัง	435 -ถือธุระเพื่อเป็นตัวอย่างอนุเคราะห์ชนรุ่นหลัง,	ช่างรด	373
713		ช่างหูก	481
ชนะใจ	701	ช่าง (อุปมา)	629,665,879b.
ชนคติ	720(ชาวบ้าน), 721(ผู้อยู่ป่า)	ช่าง, รอยเท้า	ดู รอยเท้าช่าง
ชม (แง่ดี-ชมของกามโลก 10)	719-720	ช่างแปรนิสสัย (ชาคค)	625b.
ชรา	30,39b.,46	ช่างอาชาไนย (ฟ้าผ่าไม่สะอึก)	840
ชรา	624,789,803,894,896,899	ชาคค	190b.,481,684-5,701 -ตัวอย่างเรื่องมนุษย์ชนะคำทำนาย
146	-แปลว่าเสื่อมหรือสูญเสียก็มี,	ของเทวดา, 470	-ชาคคเกี่ยวกับการคบหา, 825b.
-พังกามังแล้ว			
ไม่ประมาทเร่งเพียร, 705			
ชราภรณ์	82-150,225-8,243,536,569,571,573-4,578,663,673	ชาติ	82-150,225-8,243,345,536,569,571,573-5,578,624,663,664,
-คำจำกัดความตามแบบ, 99	-อธิบายช่วงกว้าง, 101		893,894,896,899, -คำจำกัดความตามแบบ, 99 -อธิบายช่วงกว้าง,
ความ			100 -เทียบช่วงวิญญาน, 103 -ความหมายในชีวิตประจำวัน, 110
ความ			-ความหมายย่อ, 150 -ชาติเป็นปัจจัยแก่ชราภรณ์, 112,117,120
ความ			-ชาติชั้นภรณ์ไม่ใช่ตัวตัดสินความประเสริฐ, 216-7 -ชาติสิ้น
ชราภรณ์, 844-5			แล้ว, 269,334,346 -นิพพานไม่จำกัดชาติชั้น, 371 -ชุมชนสงฆ์
ชราภรณ์โรช	356		ไม่ถือชาติชั้น, 454
ชราภรณ์	858b.	ชาติก่อน - ชาติหน้า	108,196-203 (การพิสูจน์เพื่อศีลธรรม),
ชราจิต, ชราเจตนา, ชราวิดี	219	794-5	
ชราให้ปฏิบัติ	633	ชาติเถระ	454

ชาตินิโรธ	356
ชาตินี้	219(กรรมให้ผล), 299(ทิฏฐิธัมมิกะ)
ชาตินี้ - ชาติน้ำ	651-2,765,774
ชาติตระกูล	794
ชาติภพ	376
ชาติวุฒิ	454
ชาติน้ำ (กรรมให้ผล)	219
ชาย	218,371-2,771
ชายเขตนบ้าน	721
ชายแดน	660,722
ชายฝั่ง	700
ชาวชนบท	593,706
ชาวนคม	593
ชาวบ้าน	559,565,592,596,618,690๑..718,779,793,883. ดู <i>คฤหัสถ์</i> -ศีลหรือวินัยกับชาวบ้าน. 434-444 -พระไม่ได้เรียกว่าชาวบ้าน (ในแง่ความสุข) 560-1 -คำสอนเกี่ยวกับกัลยาณมิตร, 825-7 พระสงฆ์เป็นกัลยาณมิตรของชาวบ้าน, 836 -หน้าที่และความ สัมพันธ์กับพระสงฆ์, 636-7, 778 -ความเป็นปัจจุบันอยู่ที่กิจที่ทำ, 705 -ชาวบ้านอย่างเลวใน 10 ประเภท, 710,719-720,782 -ศีล สำหรับชาวบ้าน, 775 -ทรงย้าให้ภิกษุสอนอริยสัจแก่ชาวบ้าน, 895
ชาวพุทธ	596,643,766,912 -ชาวพุทธทุกคนต้องมีตถาคต โพธิสัตว์, 426 -ศีล 5 เป็นกำหนดความประพฤติอย่างต่ำ, 432 -ชาวพุทธกับศีล/วินัย, 433๑. -ความเป็นชาวพุทธในแง่ที่ เกี่ยวกับเทวดา, 472 -ชาวพุทธเองเข้าใจสับสนในเรื่องคัมภีร์, 485 -หลักการปฏิบัติต่อความสุข, 560 -ไม่ใส่ใจสัมมาทิฏฐิ และปัจจัยของมันเท่าที่ควร, 616 -ไม่ควรหยุดแต่โลกกับสัมมาทิฏฐิ, 644 -พระรัตนตรัยเป็นหลักยึดเหนี่ยวเบื้องต้น/กิจต่อพระรัตน ตรัย, 729-730,911๑. -ชาวพุทธกับศรัทธา, 823๑. -ชาวพุทธยัง มักเล็งการพิจารณาเรื่องลัทธิผิดหลักกรรม, 907๑.
ชาวโลก	730-1,878,๗๗๑
ชำนาญ (เกี่ยวกับงาน) ดู <i>วสี</i>	
ชำนาญเชิงปฏิบัติ (สัพปะ)	790
ชำระล้าง (ร่างกาย)	882๑.
ชำระกิเลส	803,๙๑๙. ดู <i>กิเลส, ปัญญา</i>
ชำระ (ศพ)	816
ชีวหา	30,36,39๑..98,182,227,389,735,889๑.
ชีวหาญาณ	31,36,98,348-350,389
ชีวหาสมผัส	36,98
ชีวหาสมผัสสาขา เวทนา	37๑.
ชีวหินทรีย์	41,353,355๑.
ชี้นำ	731,๗๗๑
ชีเนะ	715,725-6,728,๗๗๑
ชีเปลือย	458,584๑.,689
ชีพร	838,839๑.

ชัวะ	133,135,243,412,714,894
ชั่วทัศน	52,85,90,243(พระอรหันต์),375,597,736
ชีวิต	91,419,569,583,592,595-8,604,606,625๑..634,644,683,695, 705,716,730,735,746,759,761๑..765,769,770,772,778,789,792,794, 802,812,81๑,846,880,891. และดู <i>ปาณาติบาต, พรหมจรรย์, โลก, ศีล, สัมมาอาชีวะ</i> -ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา, 77-78,93-94,201,552- 5,724,732, 820-1,90๑ -ชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่น, 94 -ทำที่ ของพระอรหันต์ต่อชีวิต, 274 -ชีวิตพระสงฆ์ในฐานะทักขิณ อาศัยวัดดูแลน้อยและเป็นอิสระจากระบบของสังคม, 284,636. 781,793 -วิถีกิจจาสงฆ์ที่ไปที่มาของชีวิต, 285 -การมองโลก และชีวิตของผู้บรรลุนิพพานแล้ว, 375 -ชีวิตและคุณธรรมพื้น ฐานของอารยชน, 395-430,921 -ศีล/วินัย คุณสมบัติด้านนอก, 431,448 -พึงปฏิบัติต่อเรื่องฤทธิ์และเทวดาโดยไม่ให้เสียหยาแก่ ชีวิต, 476 -ชีวิตที่ก้าวหน้าในชุมชนอารยะจนกลายเป็นมงคล ที่เทพยดาทักท้วง, 479 -ปัญหาชีวิตเกิดจากคัมภีร์, 492,498 -คุณค่าแท้จริงแก่ชีวิตได้แก่ อัตถะ, 494,628,894 -ชีวิตกับการ กินและการสัพพันธุ, 502-5 -ฉันทะกับคุณค่าแท้แก่ชีวิต, 510, 521๑. -ให้ฉันทะเป็นพลังนำการดำเนินชีวิต, 527 -บรรดา พัฒนาชีวิตมีปัญญาเป็นหลัก, 528๑. -ดับกิเลส ชีวิตจึงจะหมด ปัญหา, 529 -โทษของกามเกิดจากปฏิบัติผิดต่อชีวิต, 536 -กาม ทำให้ชีวิตขึ้นต่อสิ่งภายนอกและวนอยู่แต่กิจกรรมชั้นนอก, 552 -ไม่ควรเอากามสุขเป็นจุดหมายของชีวิต, 554 -สุขไร้อามิส ช่วยให้ชีวิตสุข พร้อมกับแก้ปัญหาจากกามสุขไปด้วย, 554-5 -ชีวิตชนิดอยู่เพื่อกินเสพ และภาวะสงครามกามที่ทำให้ชีวิต ประระ, 562-3 -คนบางพวกเอาชีวิตเป็นเป้าระบายความชังกาม, 564 -มรรค = วิถีใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตจน ถึงที่สุด 581-2 -ชีวิตค้ำงามอาศัยปัจจัย ทั้งในบุคคลและปัจจัย ทางสังคม, 586 -พรหมจรรย์ = ชีวิตประเสริฐ = การครองชีวิต ตามหลักพุทธศาสนาทั้งหมด = มรรค, 590,914 -จุดหมายของ พุทธจริยธรรม คือ ชีวิตที่อิสระไร้ทุกข์ ไร้ปัญหา, 591 -จริยธรรม = ประยุกต์ความรู้กฎธรรมชาติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตและสังคม มนุษย์, 591 -จุดหมาย 3 ชั้นของชีวิต, 593-600,924. ดู <i>อัตถะ, อรรถะ</i> -สัมปราชัยกัตถะ = ประโยชน์แก่ชีวิตด้านในหรือด้าน คุณภาพชีวิต, 594 -เมื่อถึงสัมปราชัยกัตถะ ชีวิตไม่ว่างเปล่าไร้ค่า, 595 -จุดหมายชีวิตกับวิธิดำเนินชีวิตผ่นให้สอดคล้องกัน, 596-7 -มองชีวิตตามสภาวะ, 627,643 -ผู้สอนควรมีชีวิตอิสระ, 639-640 -หน้าที่ของกัลยาณมิตรชี้ไปที่โลกและชีวิต, 645 -โย นิโสมนสการ พึงใช้ในการดำเนินชีวิตทุกส่วนทุกเวลา, 647 -ผลของโยนิโสมนสการและโยนิโสมนสการต่อชีวิตจิตใจ, 672 -ชีวิตที่มีคนเป็นที่พึ่งคือมรรคเป็นที่พึ่ง, 673๑. -การคิด แบบอริยสัจเกี่ยวข้องกับชีวิตโดยตรง, 682 -ชีวิตแปลว่าการ บำเพ็ญพรตก็มี, 717 -เหตุแห่งทุกข์ชนิดอื่นพ้นคู่ชีวิต, 683 -พระโพธิสัตว์สละชีวิตช่วยแม่แต่ศัตรู, 701 -การรับรู้เพื่อประ โยชน์แก่สติปัญญากับที่ก่อปัญหาแก่ชีวิตจิตใจ, 724 -คุณค่าด้าน ความอ่อนโยนของชีวิตเมื่อพ้นความเป็นปุถุชน, 725 -ทุกข์พื้น

ฐานและประโยชน์พื้นฐานของชีวิต, 732 - ความสำคัญของ
มนิกรรมคือทฤษฎีที่มองเห็นโลกและชีวิตอย่างไร, 736 - ชีวิต
กับสังคมและธรรมชาติ, 744-5 - ศิลเพื่อส่งเสริมชีวิตและสังคม,
774-8 - คุณค่าของแรงงาน, 779 - มงคลที่ทำให้ชีวิตประสบความสำเร็จ, 790 - อะไรเป็นเกณฑ์วัดความสุขและชีวิตที่ดีงาม, 791
- ลักษณะของการมีชีวิตอยู่ในขณะปัจจุบัน, 818-7 - สติช่วยให้
ประสบการณ์เป็นประโยชน์อย่างเดียว ไม่ก่อพิษอันตราย, 834
- ชีวิตของพระสงฆ์ในพุทธศาสนา (มองในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับสมาธิ), 837-9 - ฉันททำให้ขมสลดชีวิตได้, 844 - ดวาท
ชีวิตเมื่อจะเรียนกรรณฐาน, 856a. - ชีวิตมนุษย์อยู่กันอย่างไร
เพื่ออะไร และควรเป็นอยู่อย่างไรจึงจะปราศจากปัญหาไร้ทุกข์,
891-2 - เรียนรู้และปฏิบัติให้ถูกต้องต่อโลกและชีวิต, 905-7 - ชีวิต
ที่ดีที่สุดคือด้วยธรรมและศีลธรรม, 911 - ชีวิตแบบคัมภีร
พาไป (อันทาลปอุทฺธ), 912 - การแก้ปัญหาชีวิตด้านใน-ด้าน
นอก, 917-920 - ประโยชน์ทางจิตปัญญาเป็นประโยชน์แก่นสาร
ของชีวิต, 919 - มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ในระดับต่าง ๆ กัน, 919
- ชีวิตในสังคมสงฆ์กับสังคมคฤหัสถ์, 919 - อริยสัจเป็นเรื่อง
ของชีวิตของทุกคนและให้จัดการกับชีวิตของคนด้วยปัญญา
ของมนุษย์เอง, 920 - ตัวอย่างกระบวนการแห่งชีวิต, 923 - ชีวิต
ที่หลุดพ้นเป็นอิสระ, 924 - ธรรมเน้นชีวิตด้านใน วินัยเน้นด้าน
นอก, 924 - ชีวิตคืออะไร ชีวิตเป็นอย่างไร ชีวิตเป็นไปอย่างไร
- ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร โดยสรุป,
921 - เกื้อกูลแก่ชีวิต, ดู กุศล คุณภาพชีวิต
ชีวิตคู่ครอง 594,773
ชีวิตประจำวัน 584,594,611,627,693,694,703-4,815,924 - นิพพาน
ในชีวิตประจำวัน, 264,266 - ทิฏฐธัมมิกัตถะ, 520b. - ตัวอย่าง
วิภาษพาณในชีวิตประจำวัน, 720 - โยนิโสมนสการพึงใช้ทุก
เวลาในชีวิตประจำวัน, 725 - ผักคือด้วยโยนิโสมนสการ, 743
- สติปัญญาหรือวิปัสสนาปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวัน, 812 - กิจ
กรรมสามมุตที่คือการรับรู้ธรรมทางอายตนะ, 819 - ขณิก
สมาธิเป็นไปได้ในชีวิตประจำวัน, 826 - ประโยชน์ของสมาธิ
ในชีวิตประจำวัน, 834-5,836 - เจริญสมาธิในชีวิตประจำวันคือ
สร้างสมาธิด้วยสติ, 848
ชีวิตประเสริฐ 421. ดู พรหมจรรย์ - ชีวิตประเสริฐเป็นไปได้
หรือไม่ได้เพราะอะไร, 207 - คือพรหมจรรย์ = มรรค = จริยธรรม
พุทธ, 593 - มื่อไรเป็นอันสงฆ์ ยอด แก่น อธิปไตย, 890-1
- เพื่อประจักษ์แจ้งอริยสัจเป็นต้น, 893 - ไม่ขึ้นต่อปัญหาอภิ-
ปราย, 894 - ชีวิตประเสริฐโดยใจความและแผนภูมิ, 924
ชีวิตส่วนตัว (พระอรหันต์) 254
ชีวิตหน้า 299. ดู สัมปรายิกะ
ชีวิตอุดม 789
ชีวิตินทรีย์ 30,46,99
ชีวิหัตถ์ 633
ชื่อเสียง 318,519,587,658
ชุมชน 418,420,431-4,447,449,599,604,628(รู้จักชุมชน),697,
718(ควรอยู่หรือไม่),730-1(ตามหลักสงฆ์),768,918,919,924

(วินัย)

ชุมชนชาวพุทธ, ชุมชนแบบพุทธ, ชุมชนพุทธ 281,450 - ลักษณะ
ของสมาชิกและพัฒนาการ, 472,478-9 - ชุมชนแบบอย่าง = สงฆ์,
454,730-1
ชุมชนภายหลัง 435 - พระอรหันต์ประพจน์เป็นแบบอย่าง, 255
- ชุมชนผู้เกิดภายหลังจะถือตัวอย่างพระเถระที่ข้อย่อย, 707
ชุมชนอารยะ - สมาชิกกลุ่มแรก = โสคาบัน, 395,400 - ศาสนา
นุสาร์ ธรรมานุสาร์ก็รวมอยู่ด้วย, 401 - ลักษณะสมาชิกและ
ขั้นทั้ง 3 ของพัฒนาการ, 472,473,479 - ชุมชนก่อนอารยะ,
478-9
ชุมชนอิสระ (= สงฆ์) 283-4,839-840,781,793
ชุมชนอุดมคติของพุทธ 287
ชุมชน 635a. - ไม่มีศัตรูชุมชน ไม่เป็นสภา, 630 - อิทธิพลของ
เพื่อนที่ร่วมชุมชน, 642 - เวลาที่เป็นที่ชุมนุมของธรรมทั้งปวง,
890
ผู้ 538
เขาวัว 610,794
เขน (ศาสนา) 235b.
เชิงตะกอน 789
เชิงเทียน 660
เชื้อ 607,923. ดู ศรัทธา, ทิฏฐิ, สัมมาทิฏฐิ - เชื้อกรรม, 282b. - เชื้อ
กรรมเชื้อชาติหน้าที่ถูกและผิด, 204 - บุคคลโสดาบันเชื่อมั่น
ด้วยปัญญา จนไม่ต้องเชื่อต่อคนอื่น, 355-6,404 - เชื้อ (ธรรม)
กับเชื้อพึง (วินัย) มีความหมายและการใช้ไม่เหมือนกัน, 453,464b.
- ความเชื่อเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์และเทวดา, 455-483 - เชื้อกรรม
เชื้อคุณธรรม เป็นโลกีย์สัมมาทิฏฐิ, 642 - ความรู้ระดับความเชื่อ
และเหตุผลยังไม่แน่, 654 - ท่าทีต่อความเชื่อของตน, 655 - ผลดี
ผลเสียของศรัทธาจึงไม่ใช้เหตุผล, 727-8
เชื้อก (อุปมาสมติ) 822
เชื้อไฟ (ไฟที่จะแฉ่นมวลหรือไม่) 541
เชื้อโรค 505,572
โชค, โชคชะตา 171,214,552,554,911,913 - ถักรื้อคอยโชค
(ผิดหลักกรรม), 205-7,907 - คนไม่มั่นคงพระรัตนตรัยจึงหวังผล
จากโชคชะตา, 912-3 - วิถีของหมอดูชาวพุทธ, 912b. - วิถีแก้
ปัญหาแบบพุทธไม่ขัดทอดไม่นอนคอยโชคชะตา, 917
โชคเคราะห์ ดู โลกธรรม
โชคเลว 427
โชคกลาง 302,464
ใช้จ่าย 628,787-8,789
ใช้สอย (พิจารณาคุณค่าแท้-เทียม) 694-5
ไชนะ (เขน) 235b.
ขัดทอด (โชคชะตา) 917
ซากศพ ดู อสุภะ
ข้อตรงคือสัจจะ 728
ข้อสัตย์ 720,774,777

ซุง	608๒.	ฉานวิถิ	370	
ซุบซิด	704	ฉานวิโมกข์	883	
เซ้ง	829,892	ฉานวิสัย (เป็นอจินไตย)	194๒.	
เช่นสรวง	468,469,475๒.,473๒.	ฉานสมาบัติ	168,259,303,305-7,310,311,315,327,331,337,361, 366,370,374,375,380,436๒.,443,447,529,532๒.,551,592,595,732, 834,849,870. เรื่องทั่วไปดูที่ ฉาน -เรียกเป็นนิพพานได้ในความหมายบางแง่, 277-8 -ในฐานะที่เป็นวิโมกข์, 289-295 -เป็นวิหารธรรมต่าง ๆ, 31๐,317 -ไม่ใช่นิพพาน, 317 -ได้หลังบรรลุมรรคผลหรือไม่, 323,341-2 -ชั้นไหน ๆ ก็ใช้เพื่ออาศัยวิสัยได้, 323-๘ -ฉานสมาบัติกับพระปัญญาวุคและอุกโกธาคิวค, 295-6, 332 -บำเพ็ญควบคู่กับวิปัสสนาก็ได้, 341 -ข่มกิเลสได้ชั่วคราว, 466. ดู วิสัยกณนโรธ -อาจคิดเพลินได้ดังคิดขมที่สนธิภาพ, 610	
-ยังไม่มันในพระรัตนตรัยก็ยังเช่นสรวง, ๑10-2		ฉานสัมปยุตตรวม	367	
ฉาน	3,4,167,227,256๒.,289,290,292๒.,293๒.,294,307,313,314๒., 316๒.,318,322,328๒.,332๒.,362,366,382,440,446๒.,448,460,462,531, 544,546,550,555-6,565,579,580,๖17,618,794,810,828,829๒.,837-8, 850,863๒.,875,888,898. ดู รูปฉาน, ธุรูปฉาน, สมณะ, สมาธิ, สมาบัติ -ในปัจจัยการทางสังคม, 139 -สุขในฉาน, 248,วสว. ดู ฉานสุข -นักฉาน, 256๒. -ฉาน 4 เป็นตักกนิพพาน, 277 -ฉาน 4 เป็นวิสัยกณนโรธ หรือวิสัยกณนวิมุตติ หลุดพ้นชั่วคราว, 278,31๐, 834,909 -ฉาน 4 ที่มาในฐานะวิโมกข์, 289-290 -ฉานกับการแบ่งประเภทพระอรหันต์และอริยบุคคลอื่น ๆ, 295,296,332 -ความหมายของฉาน, 3๐2-3,8๖7 -ประเภทและชั้นของฉาน, 8๖7-8 -ฉาน 4 กับฉาน 5, 3๐2,827๒.8๖8,872 -ฉาน 8, 867 -รายชื่อฉาน 4 และองค์ฉาน, 303,872-4 -ฉาน 2 ชุดเพ่งอารมณ์กับเพ่งลักษณะ, 303 -ฉานที่ทานคำหนักมี, 303 -วิปัสสนาและมรรคผลที่เรียกว่าฉานได้, 303 -ฉานในฐานะสาระและจุดมุ่งของสมณะ, 3๐5-๘ -พระอนาคามที่ไม่ได้ฉานจะไปสุทธาวาสอย่างไร, 308๒. -ความเข้าใจผิดบางอย่างเกี่ยวกับฉาน, 322 -บรรลุนิพพานต้องได้ฉานหรือไม่, 323-333 -บำเพ็ญวิปัสสนาในฉานได้หรือไม่, 323-4,3๖5-8 -ฉาน 4 คือด้วยวิชา 3, 333-4 -ฉาน 4 เป็นฐานพอแก้วิชา 3 อภิญา ๘ หรือไม่, 33๖-๑ -ผู้ไม่ได้ฉานมาก่อน ขณะถึงอริยมรรคจิตย่อมถึงฉาน, 341,370 -เข้าฉานฉับพลันทำได้ยาก, 342๒. -ฉาน 4 เป็นทฤษฎีธรรมสุขวิหาร, 341,352๒.,551,834,83๖-7 -ออกจากฉานคือจิตตกกังวล, 3๖7 -อาจหลงยึดเอาประสบการณ์ในฉานเป็นอัตตา, 381 -สุขเป็นองค์ฉาน และฉานเองที่เป็นสุข, 529 -ลักษณะความสุขในฉาน 4 แต่ละชั้น, 545 -สุขทุกชั้นในฉานคืออย่างไร, 547 -ฉาน = ที่สุดโลก, 545 -บัณฑิตไม่บำเพ็ญฉานเพื่ออุปนิสัย แต่เพื่อสิ้นกิเลส, 555 -เจ้าชายสัทธาคะบำเพ็ญฉาน, 558-9 -ฉานเป็นสุขัลลิกานุโยค, 559 -ฉาน 4 เป็นคำจำกัดความของสัมมาสมาธิตามแนวพระสูตร, 825 -ฉานกับ อุปจารและอัปปนาสมาธิ, 82๖ -จิตเป็นสมาธิสมบูรณ์ถึงขั้นฉานมีองค์ 8, 83๐ -พระพุทธเจ้าทรงนิยมนฉาน, 839 -ฉานกับวส 5, 85๒๒. -เสขเป็นข้าศึกแห่งฉาน, 863๒. -ฉานคือด้วยวิปัสสนา, 367-8,8๖๑ -มีทั้งฉานและปัญญาเชื่อว่าอยู่ใกล้นิพพาน, 872 -ในฉานมีองค์ธรรมอื่นอีก มีใช่เฉพาะองค์ฉาน, 874 -ผู้ได้ฉานทั้ง 4 = สุข ปฏิปทา, 888			
ฉานกัฬา	839๒.	ฉานอัมปนา (ขณะจิตเดียว)	366	
ฉานก (องค์ฉาน)	872	ฉาธิ (นักฉาน)	839	
ฉานจตุกณนัย	302. ดู ฉาน 4	ญัตติ	439๒.	
ฉานจิต	315,858๒. -ฉานจิตมีองค์ธรรมอะไรบ้าง, 3๖5-๘ -ฉานจิตที่เป็นบาทของวิปัสสนา, 367	ญัตติกรรม	446	
ฉานธรรม	366-7	ญาณ	278,321,323,327,334-6,372,384๒.,396,460,582,611,660,696, 740,815,829,837,856,870,871,879,880๒.,886-ในฐานะประเภทหนึ่งของความรู้, 4๑-54 -เป็นจุดหมายของวิปัสสนา, 3๐๖ -ญาณบางอย่างเป็นคตทั้งกวิมุตติ, 319 -ญาณที่กำหนดสังขารเป็นวิปัสสนา, 310๒. -ญาณเป็นวิปัสสนูปกิเลสก็มี, 32๑-330 -ญาณ 1๘ และการจัดเป็นโลกียโลกุตระ, 3๖4๒. -ญาณ 2 ของพระโสดาบัน, 4๐8๒. -ญาณหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งบุคคล, 71๑ -ญาณเกี่ยวกับอริยสัจ โดยเฉพาะกิจญาณ, ๑๐2-4 -ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์, ๑24 -ญาณในวิปัสสนา ดู วิปัสสนาญาณ	
ฉานปัญญา	302	ญาณกถา	679๒.	
		ญาณกรรม	612	
		ญาณกิจ	525๒.	
		ญาณกล้อยแก่สังขะ	634,644๒. ดู สังขานุโลมิกญาณ	
		ญาณจริต	ดู พุทธิจิต	
		ญาณทัศนะ, ญาณทัศนะ	335,343,364,378,529,551,593, 598,664,821,893. ดู ขณิกญาณทัศนะ -ญาณทัศนะพิเศษ, 239,558 -ยังไม่ใช่อานิสส (สูงสุด) ของพรหมจรรย์, 318,589 -ในวิชา 8 ได้แก่วิปัสสนาญาณ, 334๒. -อาจสืบมาจากศรัทธาได้, 649 -ปัญญาเจริญจนเป็นญาณทัศนะ, 663 -กระบวนธรรม	

แห่งญาณทัศนะ, 674 - ในกระบวนการพัฒนาปัญญา, 727 - สมาธิภาวนาประเภทที่ 2, 836 - ญาณทัศนะมีปรัวิญญ์ 3 มีอาการ 12 ในอริยสัจ, 903-4 - ญาณทัศนะของพระพุทธเจ้า ดู อธิบาย-ญาณทัศนะ		ของนิพพานเกี่ยวกับดับ 3 อย่าง, 529 - ดับวิคจจารได้ รู้ประจักษ์เอง, 664	
ญาณทัสสนวิสุทธิ	364,579	ดับกรรม	587
ญาณที่ไม่สาธารณะ	414	ดับกิเลส	262,278. ดู นพพจน. นโรธ
ญาณเห็นจิตอุบัติ	293a. ดู จุติปภาตญาณ	ดับทุกข์	423,459,569,571,573,578,583,591(จุดหมายของพุทธจริยธรรม),672-3,681(ความคิดแบบอริยสัจ),731-2(เทียบวิธีคิดแบบแก้ปัญห),892(การแปลคำว่านิโรธ),924(หลักปฏิบัติโดยใจความ). ดู นพพจน. นโรธ
ญาณปริญา	360-1,401a.	ดับไฟ (อุปมา)	885
ญาณิ 402b.,662,701,759,789,850(ปลัโพธ),895 - ควรชักชวนให้ตั้งอยู่ในองค์คุณของโสดาบัน, 395,428 - ความหมายศัพท์, 791a.		ดับภพ	653-4
ญาณิ - อยู่ร่วมธรรมัน ตั้งสมาธิญาณิ, 626 - อยู่ร่วมกันเกินครึ่งเดือน = ญาณิ, 626 - ญาณิพวกพ้องมากดี เหมือนหมู่มากไม่กลัวลม, 626		ด้านดี-ด้านเสีย	689-690. ดู อัสสัทธะ. อาทนะวะ
ญาณิพลี	478b.,787	คาบส	481
ญาณิมิตร - ควรให้อยู่ในอารยวัค 5. 429 - ควรมองเทวดาเป็นญาณิมิตร, 472		คาตังสี	466, 535
ญาณิสังคหะ	791+อ.	คำเดิน (ฤทธิ์)	461,462b.,847
ญาณิสาลิหิต	894	คำเนนชีวิต	590,730,วลว.,วลว. ดู ชีวิต
ญาณะ	372,585a.	คำรงมัน	624,วลว. ดู ทัต อัมตธาน
ญาณธรรม (+ ความหมาย)	585+อ.,	คำริ 532,561,607,749,. ดู วิคก. สังกัปปิ - ความคำริเป็นที่เกิดของกาม, 533,536a.	
ญาณิ	670	- วิธแก้ความคำริบาปอกุศล, 698	
ญาณะ	714-5	คำริชอบ	ดู สัมมาสังกัปปะ
ญาณา (ในอนาปานสค)	867b.	ดิน	411,412,851
ญาณิปัญหา	714,715a.	ดินฉาบ	677
ญาณ (ของสมาธิ)	870-1	ดินฟ้าอากาศ	ดู อุต
ญาณะ 594,628,632,635,639,648,651,692,694,725 - ญาณะไม่เกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน, 371 - ญาณะที่แสดงความเป็นพาลหรือบั้งจิต, 630 - ได้ญาณะกัลยาณมิตรเมื่อก่อศรัทธาได้, 642 - ญาณะที่เห็นได้ยาก, 898		ศิริจณาน 405,467 - สัทธานุสารีเป็นต้นพันแล้วจากกำเนิดศิริจณาน, 355 - ผลแห่งทานแก่ศิริจณานเป็นต้น, 443 - ศิริจณามันนสิกการแต่ไม่มีปัญญา, 672 - ความแรงหรือเบาแห่งโทษของปาณาติบาต, 772-3 - สัทธาขเป็นยอดศิริจณาน (อุปมา), 878	
ญาณันคร (ของพระอรหันต์)	255,256a.	ศิริจณานวิชา	ดู ศิริจณานวิชา
ญาณิ	165,830	ดี-ชั่ว, ความดี-ความชั่ว 223,611,726,816,907. ดู กรรม. กรรมดี. กรรมชั่ว. กุศล. บาป. บุญ. อกุศล - ปัญหาความหมาย, 182-187 - เกณฑ์วินิจจย, 171-187 - เป็นเรื่องของมรรค, 572 - ทำอย่างสิ้นกรรม = ไม่ดีไม่ชั่ว, 587-8	
คนคร	535	สัมมาทิฐิขึ้นโลกิย, 627,642,737 - ตรวจสอบตถาคค. 658 - มองหาแง่ดีของคนที่เราโกรธ, 700 - การประเมินความดี-ชั่วแบบวิภังขวาท, 709 - การใช้ทรัพย์ทำดีหรือไม่ของกามโมคิ 10, 719-720 - เกี่ยวกับศีล, 762-4 - ในแดนแห่งกิจกรรมทางปัญญา, 924	
ครณวิปัสสนา	ดู ศุณวิปัสสนา	ดีกำเรียบ	706
ครณันคาล	425,427,554,583,910,912-3. และดู บันคาล	ดีเยี่ยม (ในบรรดาภิกษุอยู่ป่า)	721
ควงควา	215(ฤกษ์ยาม),867(นิมิต)	คัมน์มา	634. ดู สุรามภย
ควงควา (อุปมาคนหาทรัพย์)	782-3	คัมน์อย่างว้าว (ในอุปมา)	699
ควงประทับ (อุปมาพระอรหันต์สันชีพ)	393	คัมน์กระด้าง	181
คอกจำปา (อุปมา)	607b.	คุดย, คุดยภาพ	565,864.(การนัง)
คอกบัว (นิมิต)	867	คุดิต, คุดิตกาม	466a.,718
คอกไม้	478a.,775,867(นิมิต)	คุดุก, คุดม้น	181,203(ผลกรรม),508a.,538,658,725
คอกอุล-ปทุม-บุณฑริก(อุปมา)	640	คุดนัง (ตัวอย่างพฤติกรรมตัมหา-ฉันทะ)	495
คัคคูลสร (อุปมาฝึกคน)	629	คุดัก 521 - มีปัญญาก็เป็นผู้ใหญ่, 629 - ควรปล่อยให้มีประสการณ	
คัม 548,วลว - แปลนิโรธว่าดับ ถูกคิหรือ, 149-150 - ความหมาย			

เสรีหรือไม่, 713-4	-ตัวอย่างพ่อแม่เป็นกัลยาณมิตรหรือปาปมิตร
แก้เด็ก, 725-8	
เด็กกำพร้า (พระสารีบุตรบวชให้)	257
เด็กตั้งไข่ (อุปมาอุปจารสมาธิ)	626b.
เด็กเล็ก (ตัวอย่างพฤติกรรมนันทะ)	843
เด็กอ่อน	533
เดินทาง (อุปมา), 694, 699-700	-เหตุปรารถนาที่จะให้เกียจคร้าน
หรือเพียรก็ได้, 696-7	-ตัวอย่างแสดงความต่างปัดกับสุข, 873
เดินทางไกล 588, 699-700, 850 (ปถิโธ)	-อุปมาขั้นตอนของการฝึกแห่งไตรสิกขา, 609-610
เดินน้ำ, เดินบนน้ำ	460-1, 462b., 847
เคียงสา	533
เคียรถีย์	435b., 480, 723
เคือคร้อน	181, 692. ดู ทุกข์
แคด	695, 704 (อุปมา)
แคนคง, แคนป่า, แคนไพร	705-7, 718 (ควรอยู่หรือไม่), 722, 723
แคนมัจจุราช	722
ไค้กิด	696. ดู สังเวท, สังเวท
ไค้อิน	520, 549, 724
คกเหว	610
คติขนิมาน 303, 308a., 323-4, 327, 329, 333-5, 340a., 531, 545, 559, 565	
664, 825, 867-8, 873-4 (องค์มาน), 898. ดู มาน	-กรรมฐานโคให้สำเร็จ, 855
คติขนิมานสุข	531, 545
คดะ	353
คดดา	79
คดากค 68, 131-2, 265b., 373, 388, 404, 409, 410, 416, 418, 824, 425b., 434b., 546, 582, 860. ดู พระพุทธเจ้า	-คดากคจะอุบัติหรือไม่ ปฏิบัติสมบูรณ์บาทก็มี, 79
-คดากค = ศัตรู, 135	-คดากคเพียงบอกทางให้, 217, 801
-คดากคใช้ภาษาแต่ไม่ยึดคิด, 243	-เหตุได้นามคดากค, 268
-คดากคเป็นอย่างไหนหรือหาได้ที่ไหนในชั้นที่ 5, 390-1	-คดากคหลังตายเป็นอย่างไร, 412
-โสคาบันไม่ประทุษร้ายคดากค, 413	-คดากคสรรเสรีอนุการอนุเคราะห์สกุล, 636
-คดากคไม่คิดโลก มีใจไร้เขตแดน, 640, 483	-วิธีตรวจสอบคดากค, 657-9
-ประโยชน์ของศรัทธาที่แน่วแน่ และโทษของการคิดในบุคคล, 661-2	-ไม่ตอบอภัยาคคปัญหา, 894
-เรียกอริยสัจเพราะคดากคเป็นอริยะ และเป็นอริยะเพราะศรีสัทธิอริยสัจ, 895-6	
คดากคพณญาณ	468a.
คดากคโพธิ์	802, 856b., 875
คดากคโพธิ์ศัทธา	409+8., 424-8, 428, 875
คดากคภานัต (ในอนาคคภิกขุไม่สนใจ)	707
คดากคสาวก (= อริยะ, ศักขบุช)	622-30.
คดากควิหาร	355b., 860 (อานาปานสติสมาธิ)
คดากคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า	136, 208, 358-9, 445, 489b., 549
คตังคนิพพาน	277, 881

คตังคนิโรธ	278, 909
คตังคปริณิพพาน	278b.
คตังควิมุตติ	319
คน, คนเอง ดู อคต, อมิตตา	-คนเป็นที่พึ่ง, 205, 217-8, 871b., 873-4, 880-1 -อคต, 285b. -อิตตัญญา, 628 -โยนิโสมนสิการ ทำให้พึ่งตนเองได้, 687
-ทุกข์เพราะเห็นชั้นที่ 5 เป็นคน สุขเพราะเห็นว่าไม่เป็น, 681	-คนโกรธทำร้ายตนเอง, 701
-คนและบุคคลอื่น, 725	
คตังคกลัว (อุปมาสังขาร)	678
คตังคกำเนิด -ของธรรมทั้งปวง = มนสิการ, 890	-คตังคกำเนิดของ Ian, 458
คตังคเค้า	669, 670, 671, 687+8.
คตังคเดิมของสิ่งทั้งหลาย (ยัคอคต)	381
คตังคบัญญัติ 480 (อิทธิปาฏิหาริย์และคัมภีร์), 844b. (คตัญยปริวาส)	
คตังคไม้ (อุปมา)	626, 824
คตังคไม้สักคัสติ (ที่พึ่งผิด)	428, 911
คตังคไม้ผลค (อุปมาภามโทม)	537
คตังคเลียบ (อุปมาคนตระหนี่)	784
คตังคหัว	860b., 879b. (อุปมา)
คตังคเหตุแห่งกรรม 3	183
คตังคอัสค (อุปมาปุณณะเหี่ยวแห้ง)	704
คตังค 3, 4, 300, 412, 478b., 481, 584b., 722, 732	-นิครนถ์ป่าเพ็ญคตังคเพื่อให้สันกรรมเก่า, 206, 529b., 540, 559b.
-คนยังไม่รู้ คตังคจะทำให้อริยสัจไม่ได้, 458	-ป่าเพ็ญคตังคบ้นทวด, 468
-ในพุทธกาลนักบวชนิยมป่าเพ็ญคตังค, 559	-พระพุทธเจ้าเตือนคตังคตบทุกกรรมหรือไม่, 717
คตังคไปตรงมา (วิธีของวิภังค)	720-1
คตังคกรก	232, 301, 392, 651, 656
คตังคตรวจสอบ (กิจของปัญญา)	822b.
คตังคตรวจสอบ, คตังคตรวจ 732. ดู วิมัสสา	-หลักตรวจสอบการสอน, 640-1
-การตรวจสอบภิกษุก่อนศรัทธาขอเเรียน, 856	-การตรวจสอบพระศาสดาก่อนฟังธรรม, 667-9
-ตรวจสอบภูมิปัญญาคน 3 ด้าน, 727a.	
คตังคภูค 443, 597, 629, 631, 721, 850 (ปถิโธ)	-การให้ผลของกรรม, 192, 203
-ความหมายคำว่าคตังคภูค, 429b.	
คตังคภูคเลื่อมใส (เอคตคค)	256b.
คตังคหนี่	181, 187, 319, 784. ดู มัจฉิยะ
คตังคศรี 162b., 268, 270, 525b., 529b., 541, 558, 582, 595, 612, 615, 643, 690-2, 731, 878-9, 896, 900, 923. ดู โพธิ์, อสภิกขญาณ, อรหัตคค	
-ปัญญาเป็นใหญ่ในการคตังคศรี, 292b., 885	-บรรยายการคตังคศรีของพระพุทธเจ้า, 333-5, 558-9, 676, 897-8
-พระโสคาบันคตังคหนี่แน่วคังสู่ความคตังคศรี, 404-6, 412, 428	-ความหมายของการคตังคศรี, 425
-การยืนยันการคตังคศรีเป็นกิจของพระศาสดา, 442	-การคตังคศรีอาศัยความไม่สันคคในกุศลธรรม, 493b.
-พระพุทธเจ้ายอมส้นพระชนม์ถ้าไม่คตังคศรี, 585b.	-การคตังคศรีสืบเนื่องจากสัมมาทิฐิ, 621
-พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ปฏิบัติธรรมอย่างคเดียวกัน จึงได้คตังคศรี, 880	-โยนิโสมนสิการแบบที่จำเป็นสำหรับการคตังคศรี,

- 676 -ปฏิญาณการตรัสรู้ต่อเมื่อรู้คุณโทษและทางออกของโลก และอุปาทานขั้นที่ 5, 691 -ทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ ทรงอยู่ด้วย อานาปานสมาธิ, 860-1 -ธรรมสามัคคีในการตรัสรู้, 887 -ไม่ ตรัสรู้หรือสังขารร้อนตลอดกาลนาน, 893 -สิ่งที่ตรัสรู้มีมากมาย ที่สอนเพียงเล็กน้อย, 895 -พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร? = อริยสัจ 4 = ปฏิจ্ঞาสมุปบาทและนิพพาน, 897-8, 901 -เกณฑ์วัดความตรัสรู้ = ญาณ 3, 903-4
- ตรัสรู้ฉับพลัน (เอตทัคคะ) 256a.
- คราวนี้ 785,852(อุปมา)
- ตรัสรู้ 749, วลว. ดู วิกต. สัมมาภิธานะ -พระอรหันต์จะตรัสรู้ สิ่งใดหรือไม่ตามประสงค์, 274
- ตรวนวิปัสสนา 330,382
- ต้องการ, ความ (กำหนดคุณค่าแท้-เทียม) 694
- ต้องการจะกระทำ, ความ ดู กัตตุกัมมิตถาณนยะ
- ตอในใจ 5 657
- ต้อนรับแขก 604,787
- ตอบแง่เดียว ดู เกกขัณยการณ
- ตอบโดยซ้อนถาม ดู ปฏิปจฉาพยาการณ
- ตอบแทน 701 -การกระทำที่เป็นการตอบแทนคุณมารดาบิดาแท้ จริ่ง, 429
- ตอบปัญหา ดู ปัญหา, พยาการณ
- ตะเกียง (อุปมา) 641
- ตะขาบ 706
- ตะวันตก -มองพุทธศาสนา, 427a. -มองไตรสิกขาตามหลักวิชา การศึกษาตะวันตก, 915-6 -มากกว่าตะวันออกทั้งนันทะและ ดัณฑหา?, 843a.
- ตักกะ 54,651,749. และดู ตรรก
- ตั้งขณิกปัจจุเวกษณ์ 503a.
- ตั้งมั่น 322,333,716,722 ดู สมาธิ, สมานิตะ
- ตั้งสมมติฐาน 731-2
- ตัณหาหยาบ, ตัณหาหยาบ (นิพพาน) 234,556a.
- ตัณหาหยาบสุข 415,555a.,556a.
- ตัณหา 17,26,80-150,159,209,225-8,232,248,285,300,345,360, 375-9,383,385,387,388,393a.,397-8,406a.,417a.,420,436,532,536, 543,545a.,553,556a.,557,574,584+a.,587,621,676,680.682,695,703, 704,722,746-7,749,779,794,810,876,889,897,904,907,908,909,915, 923 -ในกระบวนการรับรู้, 37 -ความเข้าใจอันดีช่วยทำลาย ความเห็นแก่ตัว, 78 -ทำจำกัดความตามแบบ, 98 -ความหมาย ย่อ, 110,150.253,490,494,496,525 -ตัณหา 3 และความหมาย, 98a.,115,124-6,492+0.907 -ตัณหา 6, 98,355,491a.,515a. -ตัณหา 108, 98a. -ตัณหา 2, 492a. -อธิบายเวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา, ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน, 100,111,115-6,119-120 -ความสัมพันธ์กับอวิชชา, 102,125 -ในฐานะตัวการให้เกิดทุกข์, 129 -ตัณหาอาจใช้ในทางดีมีประโยชน์, 126,129 -เป็นเครื่องตัดสิน ความเชื่อกฎมรณ, 204 -เป็นหัวเงื่อนไขหรือข้อที่สงของ ปฏิจ্ঞาสมุปบาท, 229 -เป็นแรงจูงใจของปฏิจจสมุปบาททั่วไป แต่มิ อันตรัย, 251-3 -ตัณหาในแง่สัมพันธ์กับความหมายของนิพพาน, 261,263-5,271,900 -การถือศีลด้วยตัณหา, 301-2 -เป็น วัฏพจน์ของวาระ, 309 -เป็นสมุทัยของสังขาร, 350 -นักนิตติ = ตัณหาละเอียด, 330a. -ลดตัณหา จัดการพัฒนามือไม้, 485 -อยากนิพพานเป็นตัณหาหรือ, 485 -ตัณหากับฉันทะ ในฐานะ แรงจูงใจคู่ปรับกัน, 485-528,842-3,166a. -ฉันทะที่ตรงกับตัณหา, 487-8,490 -ตัณหาเกิดสืบจากอวิชชา อิงอาศัยเวทนา, 490-1, 907 -ตัณหาเกิดที่ไหน ต้องการอะไร, 491-2 -หลักตัดสินกิจกรรม ว่าเกิดจากแรงจูงใจแบบไหน, 494-9 -ผลทางจริยธรรม, 496-9 -ตัณหากับการกินและการสืบพันธุ์, 499-505 -ตัณหาเกิดแทรก สลับเป็นปัจจัยแก่ฉันทะได้, 512-4,517-9,843 -หลักการปฏิบัติ ต่อตัณหาเพื่อใช้เป็นประโยชน์, 515,517-8,519,526 -ในกระ บวนธรรมที่ต่างจากฉันทะ, 520,526 -เป็นแรงจูงใจที่ไม่กระทำ, 522-3 -ข้อควรทราบทั่วไปโดยตารางเปรียบเทียบ, 525-6 -ตัว อย่างพฤติกรรมเทียบตัณหากับฉันทะ, 527-8 -ตัณหาปรุงเวทนา เวทนาก็ปรุงตัณหา, 552 -ตัณหากับฉันทะ ถ้าสนองจะรับไม่ได้ ปัญหาเกิดทันที, 554 -ทำบุญทำทานเพื่อทำลายการสังสมตัณหา, 554-5 -ตถาคคไม่มีตัณหาในการที่มีธรรมสะอาดหมดจด, 659 -ตัณหาเกิดจากโยนิโสมนสิการ, 672-3 -โยนิโสมนสิการสกิด และแย่งบทบาทกับอวิชชาตัณหา, 674-5,676 -ลักษณะความคิด ที่มีตัณหาเป็นตัวเด่น, 675,752 -ตัณหาเป็นมูลรากของวิฏฐะ, 675a. -ตัณหาในฐานะสมุทัยส่วนหน้าโอง, 683+0.732,896,899 -ความคิดตถาคคคือลอยอนาคคคือคิดตามแนวตัณหา, 703-4,708 -เป็นตัวตราคุณค่าแท้, 694,747 -เป็นตัวการให้ได้ชื่อว่าอยู่ เดียวจริงหรือไม่, 723 -ตัณหากับโยนิโสมนสิการแบบที่ 2, 727 -ตัณหากับพฤติกรรมของปฏิจจ, 739 -เป็นอยู่โดยไม้อาศัย ตัณหา และเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน, 814,817 -เป็นปหัตถพ- ธรรม, 904 -ชีวิตที่ตัณหาพาไปคือชีวิตของอันทาลปฏิจจ, 912 -พัฒนาการทางกายที่ขาดจริยธรรม ย่อมกลายเป็นเครื่องมือ ของตัณหาสำหรับอื้อแอ่งโลกามิส, 916a. -อิทธิพลของตัณหา ต่อการแก้ปัญหา, 919 -ในแผนแห่งกิจกรรมทางปัญญา, 924
- ตัณหาจรด 105a.
- ตัณหานันทะ 486-8,508a.,516a.,536a.,698a.
- ตัณหาปถณา 486
- ตัณหาภูลกรรม 9 137a.
- ตัณหาอุปาทาน 68,813, วลว. ดู ตัณหา, อุปาทาน
- ตัดสินสังขะ (ไม่พึงใช้ศรัทธา) 728
- ตัณหวิชชัตตลา (เจตสิก) 160.,31,874a.
- ถัทธิ 281a.
- ตัวกู-ของกู (วิเคราะห์คำ) 143-5,379a.
- ตัวตน 330,374,376-7,437-8,507-8,511,682,698,722,747,813-7, 842-3,897,909,913,914. ดู สัตตา, อนัตตา -ตัวตน 2 แบบในใจ ของคน, 92 -วิธีคิดแยกแยะให้เห็นความไม่เป็นตัวตน, 676-8 -ตัวตนกับคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม, 694 -สิ่งที่ถูกยึดถือเป็น ตัวตน, 818
- ตัวเรา-ตัวกู 143-5
- ตัวอย่าง 701,708, วลว. -ตัวอย่างปฏิจ্ঞาสมุปบาทในชีวิตประจำวัน, 119 -ถึลยามนิมิต, 623 -ตัวอย่างผู้มึนสุขสมปติวจนกับขโม,

632b. -ตัวอย่างการใช้โยนิโสมนสการในคัมภีร์, 672b. -ตัวอย่าง วิธีคิดแบบอริยสัจ, 732	คัมพู	832
ค1 226-7,269,270,348-350,353,355,416,532,536,539b.,549,577b., 663,715,723,794,819. ดู <i>อักษุ</i> -ในฐานะอายตนะและในการ รับรู้, 33-37,57-63,98-100 -ตรวจสอบตถาคตด้วยสิ่งที่รู้ได้ด้วย ตาหู, 658 -เจริญอานาปานสติ คาไม้มั่นน้อย, 344,859-860 -คา เป็นกรรมเก่า, 924	คฤณา	52,511b.,580b.
คานยัคคศาสตราจารย์	คฤณาการ	605
คาง้างเคียว (อุปมาคนมีศรัทธา)	เคโซ	46,236-8,266,851
คาณะ (นิพพาน)	เคโซธาตุ	30,256b. (เอตทัคคะ)
คาคี (ในอุปมา)	เต็มอัมทุกขณะ	892
คาเคียว (ในอุปมา)	เตรียมการ (อุกหลักพุทธศาสนา)	706,708
คาทิพย์ 293b.,459,534(ขุนคลังแก้ว),834. ดู <i>ทิพจักขุ</i> , <i>ทิพยจักขุ</i>	เควชะระ	293b.,299,317
คาบอด (อุปมา)	เค้า (อุปมาเกิดเป็นคนได้ยาก)	761b.
คาบอดค้ำข้าง (นิพพาน)	เคียง (อุปมาสติ)	822
คาบอดค้อเคียง (อุปมาพหูสูตได้แต่สอน)	เคือนคน	700
คาบ 344-5,411,537b.,585b.,640,661,699,704,706,770,789,792,811. ดู <i>วิเวกคัมภีร์</i> , <i>อักษุ</i> , <i>อักษุ</i> , <i>อักษุ</i> -ไม่รู้ว่าจะตายวันพรุ่ง, 216 -พระอรหันต์ไม่กลัวตาย, 274 -เทียบความตายกับนิโรธสมา บัติ, 315b. -พวกหนึ่งขึ้นชมว่าตายแล้วอิตถะจะสูญ, 388 -คน ฆ่าไม่ต้องการความตาย, 505-6 -ผลดีผลเสียของการระลึกถึง ความตายด้วยโยนิโสและโยนิโสมนสการ, 672,696 -คนทุกคน ต้องตายใช่หรือไม่, 715 -มรณสติ, 852 -สัตว์หลังจากตาย มี หรือไม่, 894	แตกกายทำลายจันทร์	651-3. ดู <i>ตาย</i>
ตายแล้วเกิด-ความเชื่อเรื่องนี้กับหลักกรรมและศีลธรรม, 196-203	แตกต่างระหว่างบุคคล, ความ	628,689,698-700,702,719. ดู <i>อินทรี</i> , <i>ปฏิปทา</i> 4 -ตัวการคืออินทรี 5, 876,888
คำทราวม (มีโทษเพราะขาดระบถ)	แตกแยก	706,708b.(นิคณณ)
คำบล	แต่งตั้งเจ้าหน้าที่	ดู <i>วินัย</i>
คำรา	โครตรอง	656,685. ดู <i>วิมุตติ</i>
คำหน (แง่ศีลขมกามโลก 10)	โครธาตุ	170
คำแห่ง	โครปิฏก	9,387,596,621,663,696,708b.,761,869,922 -การใช้ คำว่านิพพาน, 287-8,270 -ศรัทธา 4 ไม่มาในพระโครปิฏก, 426b. -กล่าวถึงกุศลกรรมบถหรือธรรมจริยามากกว่าศีล 5, 581 -ศีล 5 ในพระโครปิฏกนิยมเรียกอย่างอื่น, 617 -พระโครปิฏก ฉบับภาษาไทย, 640b. -การลอกคัดคัดความมาจากทำให้เข้าใจ ผิด, 724 -ตัวอย่างบาลีไม่พบในพระโครปิฏก แต่อ้างไว้ใน วิสุทธิมรรค, 896 -ผู้ทรงโครปิฏก เป็นกัลยาณมิตรได้, 850
คิ-ชม (ทำที่ค่อคำคิชมพุทธศาสนา)	โครเพท	299
คิต, คิต้อง, คิต้าง, คิตไกร, คิตใจ-จิตใจ, คิตพัน 675,691(เพราะ อิตสาทะ),703,720,722-4,726,806-7,๗๘๗. ดู <i>วาทะ</i> , <i>โลกะ</i> , <i>โทษะ</i>	โครภ	422
คิตบุคค (เป็นอุปสรรคความหลุดพ้น)	โครภูมิ	565
คิตถ์	โครมาส	861
คิตถียปวิวาส	โครลักษณะ	67-78,91,134,143,244,277-8,324,329,367,382,383,384, 390-1,397,548,619,680,854,867b.,880. ดู <i>ไม่เที่ยง</i> , <i>อนิจจัง</i> , <i>ทุกข</i> , <i>ทุกขตา</i> , <i>อนัตตา</i> , <i>อนัตตตา</i> -ความหมายและข้อควรทราบทั่วไป, 67-78 -เป็นกฎธรรมชาติแม้ตถาคตไม่ปฏิบัติก็มีอยู่, 67 -ความ หมายทุกข 3 อย่าง, 87 -ไม่ขัดกับหลักกรรม, 209 -โครลักษณะ กำหนดประเภทของความหลุดพ้น, 295b. -พิจารณาโครลักษณะ ก็เรียกว่าฉาน, 303,872b. -พิจารณาสังขารธรรมในวิปัสสนา, 346-351 -ในวิสุทธิ 7, 361-363 -การรู้โครลักษณะเป็นฝ่ายโลกุตร สัมมาทิฏฐิ, 643 -ไม่เข้าใจในความหมายของศีลธรรม, 618 -โคร ลักษณะและปฏิจสงสมุปบาท ครอบคลุมวิชาวินัย, 732 -ในคำจำกัด ความสัมมาทิฏฐิ, 735 -ในสติปัฏฐาน, 818 -สรุปผลการปฏิบัติ สติปัฏฐานในแง่โครลักษณะ, 817 -ในตารางสรุป, 921
คิเรียน 634,651,653 -พระพุทธเจ้าคิเรียนคบะทุกอย่างหรือไม่, 717 -ทำที่ค่อคำคิเรียนพุทธศาสนา, 655 -ลักษณะภิกษุที่ควรติ ไม่ว่าอยู่บ้าน, 721	โครวิญญ์	104,114. ดู <i>วิญญ์</i> 3
คิเรียนวิชา 483a. -ต่างจากอิทธิปาฏิหาริย์, 475b., -อาจเกิด จากปฏิบัติสมาธิผิด, 688	โครวิชา	299
คิคลุม (คิคลหลักวิชชา)	โครสิกขา	345,354b.,359,452,577-581,599,762. ดู <i>สิกขา</i> 3, <i>อริย</i> <i>สิกขา</i> , <i>อริยคิคลสิกขา</i> , <i>อริยวิญญ์สิกขา</i> -โครสิกขากับการแบ่งประเภท พระอริยบุคคล, 284,288,288 -โครสิกขากับการจัดระดับวิสุทธิ 7,
คิณปริญญา		
คิน (คินเองแล้วจึงปลูก)		
คินกับเป็นสุข (เมตตา)		
คินข้าว		
คินแล้วบิภิกขณแล้ว		

360-4	-การจัดหมวดหมู่โดยเทียบกับมรรค, 578b.601-3	เถาว์ฏฐนาวัฬ	558
-ไตรสิกขาครอบคลุมจริยธรรมทั้งหมด, 593	-ไตรสิกขาเทียบกับระบบบุญกิริยา 3, 596-7	เถาว์วัลย์	558
-ไตรสิกขาเป็นระบบเพิ่มเติมแผนมุงเน้นสำหรับภิกษุสงฆ์, 598	-มรรคในฐานะไตรสิกขา, 600-613	แถลงเรื่องด้าโลกิ (กัลยาณมิตร)	632
-ไตรสิกขาเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์, 601	-ไตรสิกขาเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์, 601	โถหว่าน	780,847b.(สำเร็จก็เป็นฤทธิ์)
-ความหมายของสิกขาและสาระสำคัญของไตรสิกขาแต่ละข้อ, 603-6, 615-6, 924	-ไตรสิกขามองในแง่ของการศึกษา, 740	ทศลง, ทศสอบ	650,657,731-2. ดู วัณฺสา
-ความสัมพันธ์กับมรรคและการฝึกที่พร้อมไปด้วยกันกับมรรค, 607-614, 741-3	-ไตรสิกขาในแผนภูมิแสดงกระบวนการการศึกษา, 924	ทนตอถ้อยคำ (กัลยาณมิตร)	632
ถน	699,726	ทมะ	479b.629
ถน (อุปมาในอานาปานสติ)	865	ทมะ	480
ถนผณถนทวน	689	ทรงเจ้าเข้าผี	196
ถ้อย (ไม่ใช่เพราะชาติ)	217	ทรงธรรม (คาถาเดี่ยวแต่เข้าใจและปฏิบัติถูก)	685
ถ้วหมัก (อุปมาอิมภายหนัก)	697	ทรมาน	464-5, 468, 480(ความหมาย)
ถากไม้ (อุปมาฝึกคน)	629	ทรมานคน, ทรมานกาย	435b.468,732,897,913. ดู อัคคกัลมณฺญายุค, ทุกรกิริยา
ถ้ายทอด	605	ทรัพย์	275,375,422,534,538,541,594,595,597,628,634,759,769, 772,776,844,918. และดู โภคะ -ผู้ปกครองปล่อยให้มคณไว้ทรัพย์ จึงเกิดอาชญากรรมแพร่หลาย, 159 -ทรัพย์ตายแล้วเอาไปไม่ได้, 218 -ทรัพย์ประจำตัวของวรรณะ 4, 373 -ทรัพย์ 5 ของพุทธ อารยชน, 402,409b.410,418 -การละเมิดต่อทรัพย์สิน, 420 -การจัดสรรทรัพย์เพื่อใช้สอย, 433b. -อุปมาการดึงทรัพย์ สมบัติที่ยืมเขามา, 537 -จาคจาคของความสุจจากทรัพย์, 540 -ไม่พึงปรารถนาทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม, 629 -โจรนำเจ้าทรัพย์ เพราะโลภะหรือ, 710-1 -อาจได้ทรัพย์ด้วยเหตุปัจจัยต่างกัน, 712 -การแสวงหาและใช้จ่ายทรัพย์ของกามโลกิ 10, 719-720 -เก็บรักษาสะสมทรัพย์อย่างหึงอย่างปลวก, 775 -หน้าที่จักรพรรดิจัดสรรเพิ่มทรัพย์แก่ผู้ยากไร้, 779 -ความหมายและการปฏิบัติต่อทรัพย์, 781-9 -ภคหัตถ์ควรมีสู่ในการมีและใช้จ่ายทรัพย์, 786 -ขอบเขตแห่งคุณค่าของทรัพย์, 789 -สรุปการปฏิบัติต่อทรัพย์ของภคหัตถ์, 794-7 -วินัยของภิกษุ: ทรัพย์สิน ส่วนตัวหรือของสงฆ์, 796
ถัน	191(กรรมให้ผล),702,713+716(ควรอยู่หรือไม่),732	ทรัพย์การ	781
ถันะ	829	ทรม (ไม่ใช่เพราะชาติ)	214,217
ถันเจตสิก	30	ทณฺฏี	241(คิดข้อง),243,299,650,651,654-5,663,709(=วาตะ), 735,920. ดู ทณฺฏี
ถันมิตฺตะ	167,410,544,667b.811b.883 -ความหมาย, 829 -โทษ และอุปมาภาชนะน้ำถูกสาหร่ายคลุม, 831,832 -เป็นคู่ปรับของ วิตก, 874 -แบ่งย่อยเป็น 2 และอาหารอนาหาร, 881	ทณฺฏีเอียงสุดต่าง ๆ	130-6
ถันมิตฺตนิรณ	181	ทวนกระแ	232
ถือ (ถือนิ้วถือนิ้วเกี่ยวกับศีลวัตร) 689. ดู ปรามาส, สิลลพทปรามาส		ทวยเทพ	796
ถือครองผ้าบังสุกุล	301,689,699. ดู ผ้าบังสุกุล	ทวาร -ทวาร 3 ทวาร 6, 33-34 -ประเภทของความรู้, 46 -คุ้มครองทวาร, 61	
ถือตัว	181,722. ดู มามะ	ทศชาติ	481
ถือนิมขานา	301,721	ทศพิทธาธรรม	918
ถือนะเกิด (ปรามาส)	651	ทศสิกขาปทิก, -ปทิกา	433b.
ถือนสืบกันมา	127,651	ทหา	807
ถือนอยู่ป่า	301	ทอง	532,832(อุปมานิรณ)
ถือนเอาของที่เขามาได้ให้	ดู อทันทาน	ทอดธุระ, ไม่	661,707. ดู วิยะ
ถือนกับใจคิด, ถือนใจ, ความ	ดู วัจ	ท้อถอย, ท้อแท้	671-2,705. ดู ถันมิตฺตะ
ถือนทำร้าย (สมุฏฐานหนึ่งของเวทนา)	206		
ถือนขบรีโลก	283		
ถือนะ 709,856 -เหตุให้เป็นถือนะและถือนะ 3 ประเภท, 454 -ในอนาคตพระถือนะจะมกมากชักนำในทางเขื่อนแซ, 707			
ถือนกรรมธรรม 4	454		
ถือนธรรม 10	454		
ถือนวาท 9 -ถือนวาทเน้นปัญญามหาธานเน้นกรุณา, 525b. -วิธีเจริญสมาธิแบบประเพณีถือนวาท, 849-867			
ถือนองบาค (ศีลวัตร)	301		
ถือน	372,514b.		
ถือนัด	677		

- ท่อนไม้ 588. ดูที่ ศัสตรา
- ทะยาน, ทะยานอยาก 486,692. ดู ตัณหา
- ทะเลทราย 873
- ทะเลาะ 672b., วลว. ดู วิวาท
- ทักษิณา, ทักขิณา 204b., 281-2, 783-4, 787
- ทักษิณัย, ทักขิณัยบุคคล 241, 256b., 281-297, 413, 482 - ความหมายและความสำคัญของทักษิณัย, 281-284 - ทักขิณัยบุคคล 8, 284-288 - ทักขิณัยบุคคล 7, 288-292 - ทักขิณัยบุคคล 2 และ 4, 285a.
- ทณฺฑะ 759
- ทณฺฑกรรม (แก่พระอรหันต์) 258
- ทันธาภิญญา 888
- ทัฬหี 534
- ทศนะ, ทัสสนะ 403, 724 - ผู้มีทศนะสมบูรณ์ = โสดาบัน (ทัสสนสัมบัน), 79, 403 - ทศนะหรือทัสสนะ = โสดาปัตติมรรค, 279, 400b. - ทศนะแบบพุทธเกี่ยวกับการแสวงหาความสุข, 561-4. - ทศนะต่อโลกและชีวิต, 735. ดู ชิวทศน์, โลกทศน์ - ทัสสนะเป็นกิจของปัญญา, 875, 877
- ทัสสนสัมบัน (พระโสดาบัน) 79, 403, 404b.
- ทศนคติ 400, 607, 650, 736, 749, 813, 818, 820 - ทศนคติของพุทธศาสนาต่อความสุข, 557-8, ๙๑๙ - เป็นผลสำคัญจากการแสวงหามิตร, 641-2 - ทศนคติแบบสังฆานุกรักษ์, 654-5 - การหล่อหลอมและแก้ไขทศนคติด้วยโยนิโสมนสิการโดยอาศัยมิตร, 725-6
- ทศนียภาพ 610
- ทัสสนมุลิกา 659
- ทัสสนอริยะ (อารยชนโดยรูปลักษณะ) 281b.
- ทัสสุ 280
- ทาง ดู มรรค, มรรคา - อุปมาการฝึกตามไตรสิกขาและเจริณมรรคดังทางสามช่วง, 609-610 - ทาง = คำแปลหนึ่งของโยนิ, 669, 670
- ทางกร้าน (= กามสุขัลลิกานุโยค) 584b.
- ทางกันดาร (อุปมาถิ่นอาหารดั่งกันเนื้อลูก) 766b.
- ทางกาย 33-34, 699-700, 732, 881. ดู กาย
- ทางเกรี้ยว (= อตฺตกิลมณานุโยค) 584b.
- ทางเก่า (พระพุทธเจ้าค้นพบ) 345, 425, 570
- ทางไกลกันดาร (อุปมาเดินทางเสรี) 544
- ทางใจ 33-34, 881, วลว. ดู ใจ
- ทางคัมภีรรม 587. ดู มรรค
- ทางคัมภีรทุกข์ ๑๑๑. ดู มรรค
- ทางดี-ทางเสีย 720. ดู อัสสาทะ, อาทินวะ
- ทางน้ำ, ทางบก, ทางอากาศ 589
- ทางรอด ๑๑๑. ดู นิสสรมะ
- ทางรอดพ้น (ญายะ) และดู นิสสรมะ - ทศนะของพราหมณ์กับของพุทธ, 717
- ทางระบายนหรือกลบทุกข์ (ของบุคคล) 554
- ทางวาจา 33-34, 699-700, ๙๑๙. ดู วาจา
- ทางสายกลาง 587-๑๒4. ดู มรรค, มัชฌิมาปฏิปทา
- ความหมายทั่วไป ความเป็นคู่กับมัชฌิมนิพพาน และไม่มีข้อแหว่งที่สุด 2 อย่าง, 570, 732, 897, 900, 913, 923 - ขยายความเรื่องความเป็นสายกลาง, 582-5 - ใช้ตรวจสอบความถูกต้องพอดีของกิจกรรมและกิจการได้ทุกอย่าง, 584 - ไม่ใช่เรื่องเพียรเกินหรือหย่อน, 585a. - หลักกำหนดอยู่ที่ปฏิบัติถูกต้องความมุ่งหมาย, 888
- ทางสายตรง (มรรค) 371
- ทางหลวง (อุปมาไตรสิกขาและองค์มรรค) 609-610
- ทางออก ๑๑๑-๑๑๓. ดู นิสสรมะ - ทางออกสำหรับผู้ผิดหวังจากกามสุข, 563
- ท้าทาย 844, 846. ดู วิยะ
- ท่าที 604, 606, 675, 678, 682, 726 - ท่าทีต่อโลกและชีวิตของปุณฺณกับพระอรหันต์, 250 - ท่าทีแบบพุทธต่ออธิปาทิหารีย์, 455-466, 472-9 - ท่าทีแบบพุทธต่อเทวดา, 455, 466, 469-479 - ท่าทีแบบสังฆานุกรักษ์ต่อความเชื่อเป็นต้น, 654-5, 728 - ท่าทีต่อคำคิดขมพุทธศาสนา, 655 - ท่าทีแห่งปัญญาและความเป็นอิสระ, 679 - ท่าทีต่อกาลเวลา, 704-5 - ท่าทีต่อทรัพย์สมบัติ, 719-720 - ท่าทีแห่งการรับรู้ว่ามีปัญญา, 725 - ท่าทีต่อโลกและชีวิตอย่างมีสัมมาทิฐิ, 747 - ท่าทีของพุทธศาสนาต่อปัญญา, 878
- ทาน 167, 170, 282, 283, 319, 470, 475, 573, 635, 753, 756, 761, 766, 773, 777-8, 791, 921a. - ผลกรรมของทาน, 203 - นัตถิกาทานเห็นว่าทานไม่มีผล, 411, 652 - บัณฑิตให้ทานมิใช่เพื่ออามิสสุข, 422, 554-5 - การให้ทานอย่างสัตบุรุษ, 422 - เหตุที่คนให้ทาน, 430 - ทานจุดมุ่งเพื่อสงฆ์, 441 - สังฆทานมีผลมากกว่าปฏิปคฺคิตาน, 443-4 - ทานเป็นความหมายหนึ่งของพรหมจรรย์, 590b. - ความหมายของทานในฐานะบุญกิริยา, 597-8 - ทานในอนุปพุทธิกถา, 693, 893 - แก่ความโกรธด้วยให้ทาน, 701 - เหตุผลอย่างหนึ่งที่ทรงสอนให้ให้ทานในสงฆ์, 721-2 - สัมมาทิฐิขึ้นโลกย์ว่าทานมีผล, 735 - ทานเป็นจริยธรรมภาคปฏิบัติการคู่กับจริยธรรมภาคพื้นฐานจิต, 753 - ทานกับอภินันทาน, 763, 769 - ทานในจาคานุสสติ, 852
- ทานสังวิภาครัต 421
- ทานัง (ในการเจริญสมาธิ) 863-4
- ทายก 882
- ทายใจ 834, วลว. ดู อาทศนาปฏิหารีย์
- ทายัชชบริโลก 283
- ทายาท 214+218+698 (ของกรรม), 776
- ทายิกา 396
- ทารก 533
- ทาส - พวกราชันเหี้ยมเจ้าถิ่นเดิมของชมพูทวีปเป็นมิลกยะเป็นทาส, 280 - ทาสของกามเลสสันหาทิฐิศีลพรต, 301, 397, 538, 817, 908 - ทาสของวัตถุหรืออามิส, 543, 552, 583, 694 - อุปมาสุขเมื่อพ้นความเป็นทาส, 544 - ทาสของโลกและชีวิต, 595 - อโยนิโสมนสิการทำให้คนเป็นทาสของความคิด, 675 - ความเป็นทาสกับเสรีภาพ, 745 - ทาสของทรัพย์, 791-2
- ทำใจ 695-6, 725. ดู มนสิการ

ทำชั่ว	411	ตรงกับคำว่าวาทะ, 709	- ทุจริตกับการประจักษ์แจ้งนิพพาน, 734
ทำดีได้-ทำชั่วได้ชั่ว	187,190,214,613	- ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วได้ดี	- ความคิดของปณฺฑชนเป็นไปตามทุจริตเช่น ค่านิยม, 752
เป็นความวิปริตที่อาจเกิดจากการบนบานเทวดาก็ได้, 489		- การปฏิบัติสดีปฏฺฐาน ไม่อิงอาศัยทุจริต, 814,817	- อธิพลของทุจริตต่อการแก้ปัญหา, 919
เห็นว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นโลกวิสัยมาทฺธิกฺก มีก่อนพุทธกาล			
ยังไม่พอที่จะเป็นอธิปฏฺญา, 619,642			
ทำนายน, ทำนายนายทัก	463๖..780	ทุจริตจริต, ทุจริต	105๖.
ทำนใจ	ดู มนสิการ	ทุจริตเจตสิก	30
ทำนใจโดยแยกคาย	ดู โยนิสมนสิการ	ทุจริตฉันทะ	488๖.
ทำบุญ, ทำบุญทำทาน	776,780,787,912๖.	ทุจริตนิชฌานักขันติ	54,356,651,854-5,663
ทำบุญอุทิศผู้ล่วงลับ	478๖.	ทุจริตปิตตะ	291-5
ทำร้าย (คนโกรธทำร้ายตัวเองก่อนคนอื่น)	701	ทุจริตมานะ	465,480
ทำลายตนเอง (ทางระบายทุกข์)	554	ทุจริตวิปาส	56-57
ทำให้เกิดมี	ดู ภาวนา, ภาวเวตัพพรหม	ทุจริตวิสุทธิ	- ความหมายและลำดับในวิปัสสนา, 361,579,680
ทำให้แจ้ง	ดู สังคิกขิยา	- เป็นอรรถกถาของจิตวิสุทธิ, 687,833	
ทุจริต	48	ทุจริตสมบุรณ์ (= ทุจริตสัมบัน)	79
ทุจริตธรรม	264,2๙8,315๖..371	ทุจริตสัมบัน, -บุคคล	403-4๖..406๖..412-5
ทุจริตธรรมนิพพาน	277,315๖.	ทุจริตสัมปทา	617
ทุจริตธรรมเวทนัยกรรม	219-222	ทุจริตสามัญญตา	397
ทุจริตธรรมสุขวิหาร (ปกติ = ฌาน 4)	271๖..313,316,332๖..341,374,406๖..407,435,551,834,837-9	ทุจริตปาทาน	92๖..98,100,126,128
- พระอรหันต์บำเพ็ญข้อปฏิบัติหลายอย่างที่ไม่จำเป็นสำหรับท่านแล้ว เพื่อทุจริตธรรมสุขวิหาร, 255		ทิพพจักขุ, ทิพยจักขุ	256๖..293๖..297,305,337,338๖..468๖..870
- พระอรหันต์โยนิสมนสิการชั้น 5, 352		- ตัวอย่างผู้ได้ทิพยจักขุนานก่อนเป็นอรหันต์, 340๖.	- ทิพยจักขุเป็นญาณที่สสนะและเป็นยอดแห่งโลกียกถา, 836
- สมาธิภาวนาประเภทที่ 1, 83๖		ทิพโสโต, ทิพยโสโต, ทิพโสโต	293๖..297,305,334๖..337,339,828, 836,870
- ได้แก่อาณาปานสติสมาธิ (กัมม), 860		ทิพย์	216,415,466,512,532,534,535
ทุจริตธัมมิกะ	263,264,371๖.	ทิพยวิหาร (ฌาน, สมาบัติ 8)	316+๖..555-6๖.
- ปัญหาเกี่ยวกับความหมาย, 2๖๖-๖		ทิพยสมบัติ	414๖..468
ทุจริตธัมมิกัตตะ	298-9,376,592,594-600,831,688,785-8,807	ทิพยสุข	534-5,539,555-6๖.
- ประโยชน์ของฉันทะในระดับทุจริตธัมมิกัตตะ, 520-1๖.		ทิวาสัญญา	836
- ความหมายของทุจริตธัมมิกัตตะ, 5๖4		ทิวียสุข	555๖.
- หลักธรรมเพื่อได้ทุจริตธัมมิกัตตะ, 5๖5		ทิส (อุปมาไฟดับไปทิสโหน)	392
- ความมีกัลยาณมิตรสำหรับชาวบ้านมุ่งประโยชน์ระดับทุจริตธัมมิกัตตะและสัมปรายิกัตตะ, 625,627,634-5		ทิส 4 (แผ่เมตตาไปทั่ว)	209
- กัมมัสสกตา		ทิส 6 (หลักกรรม)	433,625,635,638,776-8
สัมมาทฺธิกฺกมุ่งเพื่อประโยชน์ระดับนี้, 643		ทิสเบื่องขวา	638,776
- ในแผนภูมิกระบวนการศึกษาและชีวิตประเสริฐ, 924		ทิสเบื่องซ้าย	635,777
ทฺธิกฺกานุกฺติ	254-5	ทิสเบื่องบน	636,778
ทฺธิกฺกาสะวะ	101,103,122-3	ทิสเบื่องหน้า-หลัง-ล่าง	776-778
ทฺธิกฺก, ทฺธิกฺก	17,143-5,167,217,243,285,299,300,361,392,397-8,406๖..417๖..420,426๖..436,521๖..584๖..569,588,614,652-4,682,694	ทิสไม่มีภัย (นิพพาน)	371
- ในฐานะความรู้ประเภทหนึ่ง, 44,49,52,421		ทิสวัตร	300
- ไวยากรณ์ของทฺธิกฺก, ๕3, 736๖.		ที่แจ้ง	544
- ความเข้าใจอันดีช่วยทำลายทฺธิกฺก, 78		ที่คืน	532
- ในฐานะอุปาทานอย่างหนึ่ง, 111		ที่ทำงาน	605
- ความหมายและความสำคัญของทฺธิกฺก (มโนกรรม), 161,735-๖		ที่ปะ (นิพพาน)	233-4
- ทฺธิกฺกที่ผิดหลักกรรม, 205-๖		ที่พึง	- ที่ตั้งอันประเสริฐคือพึงคน, 218
- สมณพราหมณ์คิดขังในทฺธิกฺกจึงทะเลาะวิวาทกัน, 241		- ที่ตั้งอันเกษมและไม่เกษม, 428,๖10-3	
- อริยสาวกดับทฺธิกฺกแล้วแต่ปณฺฑชนเพิ่มพูนทฺธิกฺก, 243		- ชาวบ้านขาดที่พึงเพราะพระสงฆ์คลุกคลีกับคฤหัสถ์, ๖3๖	- ความหมายของการมีตนเป็นที่พึ่งและการมีตนมีธรรมเป็นที่พึ่ง, 671%.
- การประพฤตศีลพรตด้วยทฺธิกฺก, 301-2			
- ทฺธิกฺกเกี่ยวกับอิตฺตา, 381-8			
- ภวทฺธิกฺกและภวทฺธิกฺกครองใจเทพและมนุษย์, 388			
- ทฺธิกฺกที่เป็นอริยะ, ทฺธิกฺกในความหมายที่ดี, 397,403			
- ทฺธิกฺกต่าง ๆ นอกพุทธศาสนาและทฺธิกฺก 62, 411-2๖..894			
- ทฺธิกฺกอาจเกิดด้วยอิทธิพลจากมิตรหรือเสวนา, 641-2			
- ก้าวจากศรัทธาทฺธิกฺก ก่อนถึงญาณที่สสนะ, 64๖			
- ทฺธิกฺก			

673-4,673๐..๘๘๐-1 -กรรมเป็นที่พึ่งพำนักของสัตว์, 214,218,698
-สติเป็นที่พึ่งของใจ, 877 -การแก้ปัญหาแบบพุทธไม่หวังพึ่ง
การอื่นวอน, ๑17

ที่สุด 2 -ที่สุดในทางทฤษฎี (ความเห็น), 13๐-2 -ที่สุดในทาง
ปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติ), 301,582,584+๐.897,913

ที่สุดโลก 58

ที่หมาย -ของผู้ธรรมระดับต่าง ๆ, 662 -ของสมาธิ = ขณิก
ญาณที่สละ, 871

ที่อยู่อาศัย -อย่างหนึ่งในปัจจัย 4, 449 -ในอนาคตกิเลสจะเห็นแก่
ที่อยู่หรืหา, 7๐8 -ที่อยู่ที่ควรเสพหรือไม่, 71๘ -สังกตเส
เพราะที่อยู่ (บัญญัติเคียรถีย์) 724 -เป็นปติโพธิอย่างหนึ่ง, 850
-ชำระ ทำความสะอาดก่อนฝึกสมาธิ, 882๐.ดู *เสนาสนะ. สปปาสะ*
ทุกกฎ (อาบัติ) 440

ทุกข์ 30,58,82-150,165,168,185,209,225-8,232,243,263-4,269,
272,274,284,324,325๐..327-9,334,345,34๘-351,360-3,366,374-6,
383,387-391,399,405-6,412,416,418,421,423,428,436,459,461,4๘๐,
487-8,490,505,507,510,513-5,518-9,524,531,536,560-1,565,570,
582-5,595,598,604,606,608,625,63๖-7,640,646,672-3,681,698-701,
724-5,726,733-4,746-7,761,770,772,792-3,803,811,816,819,826๐..
833,839,852,875,886,889,893-5,898,917,923-4 -ขึ้นกับอุปาทาน
ขึ้น หรือวิวัตกับวิวัตที่เป็นทุกข์, 27 -ทุกข์ในไตรลักษณ์, ๘8-๘๙,
244,346-351,383,390-1,487-8,๘78,680 -ความหมายของทุกข์
ตามนัยรรถกถา, ๘๑ -คุณค่าทางจริยธรรมของความรู้ทุกข์,
73-78 -ทุกข์ขาหรือภาวะทุกข์ 3 อย่าง, 87,262๐. -ชีวิตที่อยู่
อย่างเป็นทุกข์และอย่างไม่มีทุกข์, ๑1-๑3 -ความต่างระหว่างปุ
ชนกับอริยสาวกในแง่ทุกข์, 94-96 -ทุกข์มีอริยชาแฝงอยู่ด้วย,
101,118 -ตัวอย่างอธิบายการเกิดทุกข์ในวงจรปฏิจสมุปบาท,
110,118,120 -ทุกข์ใครทำ? 131-2 -ปัจจัยการแห่งทุกข์ของ
ชีวิตกับทุกข์ของสังคม, 137-8 -เอกบุคลลมีฉาปฏิฏฐิเกิดขึ้นเพื่อ
ทุกข์แก่พหูชน, 162 -อยู่อย่างมีศีลมีสมาธิเป็นทุกข์, 181
-ทุกข์กับการยึดติดถือมั่นผลกรรม, 192 -ถ้ากลัวทุกข์อย่าทำ
กรรมชั่ว, 218 -กระบวนธรรมแห่งความทุกข์, 223-๑ -ภาวะ
ที่จบสิ้นแห่งทุกข์ (นิพพาน), 236 -มองเห็นนิพพานเป็นทุกข์
จะก้าวหน้าในธรรมไม่ได้, 247 -ทุกข์เป็นภาวะขาดอิสรภาพ,
252 -พระอรหันต์ไม่มีทุกข์ทางใจ, 275 -ทุกข์โทมนัสจากราคะ
โทสะ โมหะ, 277,185 -มานสมาบัติไม่ช่วยให้พ้นทุกข์ได้จริง,
307 -ทุกข์ในอริยสัจ เช่น 334,353-4,412,414,415๐..428,๘81-2,731-2,
8๑6-7,9๐5-๘ -พระโพธิสัตว์คำรเกี่ยวกับทุกข์, 344 -ทุกข์คือ
ขรามณะ, 344-5 -ทุกข์ในฐานะเวทนาอย่างหนึ่ง เกิดจากอะไร
และสัมพันธ์กับปฏิญาณสัจ, 348-351,95,490,510,536,811,816,819
-นิพพานดับทุกข์ ไม่ใช่ดับอัตตา, 388 -มีฉาปฏิฏฐิว่าเวทนาว่า
คายเกิดไปทุกข์ก็หมดเอง, 412 -พระโสดาบันมีทุกข์เหลืออยู่
น้อยนิด, 416 -ฤทธิ์ดับทุกข์ไม่ได้, 459,461,4๘๐ -เทวดาเองก็
ยังมีทุกข์, 468 -ทุกข์เกิดจากตัณหา สืบจากอวิชชา, 486,554
-ฉันทะเป็นมูลแห่งทุกข์, 488 -ทุกข์เกิดจากเมตตาที่ไม่บริสุทธิ์,
509 -ทุกข์แบบของคนชั่วซึ่งเกิดจากฉันทะ, 521-2,527 -ทุกข์

ในระบบแข่งขัน, 522๐. -ความดับทุกข์และการมีสุขเป็นลักษณะ
สำคัญอย่างหนึ่งของนิพพาน, 52๑ -การมีทุกข์มากกว่าความ
หวานชื่น, 530 -ทุกข์และสุขคืออะไร, 544 -ทุกข์ในแล้วพาให้
ทุกข์นอกด้วย, 550 -อริยบทดับทุกข์, 553 -สุขของปุถุชนคือ
การสร้างทุกข์ขึ้นแล้ววิงวามดับ (หาสุขคือเร็วทุกข์ ได้สุขคือ
ดับทุกข์) 547,553,8๑1-2 -จุดหมายของพุทธศาสนาลุถึงด้วยสุข
มีสุขด้วยทุกข์, 529,557-9 -นิรณถ์ว่าสุขลถึงได้ด้วยทุกข์, 540,
559๐..529๐. -การทุกข์เกิดจากปฏิบัติผิดต่อสิ่งทั้งหลาย, 53๘-8
-ทุกข์ในนิพพานคืออย่างไร, 547,825 -สุขที่เป็นเวทนาคือสุขอาศัย
อารมณ์เป็นทุกข์ทั้งสิ้น, 548 -สิ่งที่ทำให้มนุษย์และเทพทุกข์
ตกคทาทุกข์ไม่, 549 -ข้อเสียของการสุขที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น
ได้, 552-4 -วิธีระบายและกลบทุกข์ของคน, 554 -เหตุและ
วิบากของทุกข์, 554 -ถ้าไม่รู้จักสุขไร้อามิสกนบ้างเลย ทุกข์
และปัญหาก็จะหนักมาก, 557 -ทุกข์ที่แท้จริงเป็นทุกข์แท้และ
แท้ยมโหดมาก, 563 -กระบวนการเกิดทุกข์และดับทุกข์แบบ
ต่าง ๆ, 569,571,573-8 -จุดหมายของพุทธจริยธรรมคือความ
ดับทุกข์, 591 -สัตว์พ้นทุกข์ด้วยอาศัยกลียามนิมิตคือพระพุท
เจ้า, ๘24 -บัณฑิตถูกสุขทุกข์กระทบไม่ขึ้น ๆ ลง ๆ, 629 -สัด
บุรุษทำกิจเพื่อผู้ตกทุกข์, 630 -โลกุตระสมาธิปฏิฐิช่วยลทุกข์ได้
แท้จริง, 644 -การเกิดทุกข์เพราะขาดโยนิโสมนสิการ, 674-5
ทุกข์ผ่อนคลายด้วยวิจิตแบบสามัญลักษณ์, 67๑-681 -ทุกข์ดับ
หายด้วยวิจิตแบบอริยสัจ, 681-3 -ทำกรรมเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
เวทนาข้อมได้สุขทุกข์, 718 -ทุกข์ในฐานะเป็นส่วนเสี้ยวของ
โลกและของความเป็นคน, ๘๑๐-๑ -โทษเขา ตัวเป็นทุกข์เอง, 701
รับรู้ประสบการณ์ในทางที่จะให้เกิดหรือไม่ให้เกิดทุกข์, 724-5
-ทุกข์พื้นฐานของชีวิต, 732 -เสรีภาพในการเป็นทาสของ
กิเลสและความทุกข์, 745 -ความจนเป็นทุกข์ในโลก, 7๑๕ -สัด
ปฏิฐานเป็นมรรคาเอกเพื่อให้ทุกข์อัสดง, 810,817 -สมาธิช่วย
ผ่อนเบาทุกข์, 834 -บัญญัติสิกขาและแสดงธรรมเพื่อความ
สิ้นทุกข์, 8๑๐-1 -เจริญสติปฏิฐานคืออยู่อย่างไม่มีทุกข์ที่จะต้อง
ดับ (ชีวิตที่มีสุข/ทุกข์เป็นพื้นฐาน), 8๑1-2 -ทุกข์ในอริยสัจ
กับในปฏิจสมุปบาท, 899-900 -กิจในทุกข์คือ ปฏิญาณ (กำหนด
รู้), 882,๑๐1-5 -วิธีดับทุกข์แก้ปัญหาคามหลักกิจญาณ, ๑๐2
-ทุกข์เป็นปริยไยธรรม, ๑๐4-5 -ในเรื่องการดับทุกข์ (นิโรธ)
5 ขึ้น, ๑๐๑-๑1๐ -ทฤษฎีว่าโลกเที่ยงเป็นต้นจะมีหรือไม่ คนก็มี
ทุกข์อยู่นั่นเอง, 8๑4 -วิธีแก้ทุกข์ที่ผิดคือระบายทุกข์ออกไปหรือ
เอาทุกข์กับถมคน, 913 -อุปมาทุกข์ 4 ข้อ, 917 -ทุกข์ในคารา
งรูป, 921 -ทุกข์เป็นต้นจิตของปุถุชน ความไร้ทุกข์เป็นต้นจิต
ของอริยชน, 924. และดู *อริยสัจ, ไตรลักษณ์, เวทนา, นิพพาน, สุข*
ทุกข์, ทุกข์
134,228,242,277-8,732,901

ทุกข์คา 68-78,397 -คุณค่าทางจริยธรรม, 73-78 -ทุกข์คา 3,
87. -ทุกข์คากับปฏิจสมุปบาท, 88-89 -ทุกข์คากับขึ้น 5, 91
ทุกข์ทุกข์ 77,262๐.

ทุกข์ทุกข์คา 87
ทุกข์นิโรธ -อริยสัจ 81,149,225-8,334,893-5,8๑๖-7(ความหมาย),
898,๑๐1-5(กิจ = สัจฉิกิริยา) ดู *นิโรธ, อริยสัจ*

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา, -อริยสัจ 334,893-5,896-7(ความหมาย), 898,902-5(กิจ = ภาวนา) ดู *มรรค, อริยสัจ*

ทุกขลักษณะ 361,553๑. (อริยาบถบัง)

ทุกขวฏฏฐาน 361

ทุกขเวทนา 77,94-5,269,318,522-3,548-9,553,558(คราวทูกิริยา), 718,864. ดู *ทุกข*

ทุกขเวทณีย 222

ทุกขสมุทัย, -อริยสัจ 81,225-8,334,683๑.,893-5,89๑-7(ความหมาย), 898,901-5(กิจ = ปหาน). ดู *อริยสัจ*

ทุกขอริยสัจ ดู *ทุกข*

ทุกขกัชยะ (นิพพาน) 234

ทุกขา ปฏิปทา 529๑.,888

ทูกิริยา 529๑.,558(สภาพพระวรกายคราวบำเพ็ญ),863๑.,898

ทุดิ 105(สัมพันธ์กับอวิชชา),168(เพราะบาป),183,186,199,202-3, 221,405,538,653,699

ทุจรีต 181,522๑.,5๑8,768,913 -ปิตุสุขประณตช่วยเสริมการเว้น
 ทุจรีต, 201 -ทุจรีตเกิดจากตมหา หายเพราะฉันทะ, 496-8
 -ทุจรีตเพราะกาม, 538 -ทุจรีตในภาวะสงครามกาม, 562
 -ทุจรีต 3, 576 -ความใฝ่นิยมทุจรีต, 741

ทุคฺคิยฉาน ๓๐3,308๑.,323-4,327,329,331,333-5,340๑.,367,531,545,559, 664,825,867-8,873-4(องค์ฉาน),898(คราวตรัสรู้). ดู *ฉาน*
 -กรรมฐานใดให้สำเร็จ, 855

ทุคฺคิยฉานสุข 531,545

ทุททสะ (นิพพาน) 234

ทุณ, ทุณพริย 584,605,796

ทุพภิกขภัย 440,917,(อุปมาทุกข์)

ทุสฺส 220,283,429,653,724 -ความทุสฺสค้ำที่ใจได้วิมุตติ ปัญญา
 วิมุตติ, 250,317๑. -ผลทานแก่คนทุสฺส, 443

เทคนิก (มรรค) 572

เทพ, เทพเจ้า, เทวดา 244,299,335,386๑.,425๑.,455-9,460,486-
 488,512,534-5,555๑.,556๑.,631,653,659,787,837(=พรหม),883,
 895 -บุญมีอุปการะแก่เทพ, 170 -การให้ผลของกรรม, 191
 -ลัทธิว่าสุขทุกข์สุดแต่เทพผู้เป็นใหญ่บันดาล (ศคหลัทธิกรรม),
 205-7,907 -มนุษย์ปรับปรุงคนให้สูงกว่าเทพได้ จนเทพพรหม
 เคารพบูชา, 214,467,471,479,911 -เทพและพรหมไม่รู้นิพพาน
 และที่ดับราคะ, 4, 237 -เหตุตกตะกอนทางเป็นที่รักของเทวดา,
 256๑. -เทวดามองใจพระอริยะไม่ถึง, 274 -บำเพ็ญศิลปรดด้วย
 อยากไปเกิดเป็นเทพ, 300-1,458 -เทพที่ถูกทัญญูครองใจ, 388
 -เทวดาต้องเชื่อฟังพระโสธะบัน, 403 -พระพุทธเจ้าไม่อ้างเทพ
 เจ้า, 425 -พระพุทธเจ้ามีญาณและความบริสุทธิ์เหนือเทพ, 468,
 482-3 -เทวดามีจริงหรือไม่ ?, 455 -การแบ่งชั้นเทวดาจนถึงพรหม,
 466๑. -เทวดาที่ข่มประคูด เทวดาตามป่า เทวดาเมืองทัญญู เทวดา
 อันธพาล, 470 -เทวดามีฐานะและข้อได้เปรียบเสียเปรียบมนุษย์
 อย่างไร, 4๑๑-7 -ชาวพุทธควรมีท่าทีและปฏิบัติต่อเทวดาอย่างไร,
 455,469-472,472-479 -วิธีที่มนุษย์สัมพันธ์กับเทวดาก่อนพุทธ
 กาลและโทษของความสัมพันธ์นั้น, 4๑8-๑ -คนยังไม่รู้ไม่เข้าใจ

เทวดาก็ทำให้บริสุทธิ์หลุดพ้นไม่ได้, 458,459๑. -จุดคิดค้นที่
 เทวดาช่วยมนุษย์ไม่ได้ 2 ด้าน, 4๑8-๑ -ความเพียรพยายามของ
 มนุษย์ เทพเกิดกันไม่ได้, 470 -เทวดาคือเคารพเชื่อฟังเจ้าบ้าน
 ที่มีคุณธรรม, 470 -ชาวพุทธอุทิศกุศลให้เทวดาได้ แต่ไม่อ้อน
 วอนหวังพึ่ง, 475-8 -ถ้าเทวดาจะช่วยมนุษย์ ก็ควรให้ช่วยด้วย
 คุณธรรมของเทวดาเอง, 472 -สภาพความสัมพันธ์ผิด ๆ กับ
 เทวดาบางอย่างในปัจจุบัน, 472๑. -เทพทุกขเพราะกามคุณารมณ์
 เสื่อมสลาย, 549 -การบวงบำเรอเทพเจ้าก็จัดอยู่ในข้อปฏิบัติ
 เที่ยงสุค, 584๑. -ในเทวดานุสติ, 852 -คนที่อ้อนวอนเทวดา
 แสดงว่ายังไม่มั่นคงในคุณพระรัตนตรัย, ๑10-2 -เทวดาทำให้ได้ไม่
 เท่ากับที่กรรมดีและจิตปัญญาของมนุษย์ที่ฝึกแล้วจะทำได้เอง,
 ๑11

เทพไท 912๑.

เทพนิกาย 467๑.

เทพบุตร 535

เทพะ 346,405,418,589,765-6,895

เทวกติ 470

เทวดานุสติ (จริตที่เหมาะสมและสมานที่สำเร็จ) 852,854-5

เทวดาพลี 478,787

เทวธรรม 883

เทวนิยม, ศาสนา (สืบล้างจากพุทธ) 764-6

เทวบัญชา 765

เทพประสงค์ 762,764-6

เทวภูมิ ดู *เทวดา*

เทวฤทธิ์ 479

เทวโลก (การเกิดที่นั่น) 199๑.

เทवादฺร 300

เทวโองการ (ข้อได้เปรียบของสืลแบบนั้น) 762,764-7

เทวา 912๑.

เทวานุภาพ -เป็นคติศาสนาเก่า พุทธเป็นคติแห่งกรรม, 472 -สิ่ง
 ที่เทวานุภาพทำให้ไม่ได้, 479

เทศะ ดู *กาลเทศะ*

เทศธรรม 433๑.

เทศนา (เป็นงานหลักของพระอรหันต์) 256

เทศนานุกรม 10๑.

เทศิตะ 341

เท็นสิระนะ 588

เทียง 411,413

เทียวกลางคืน (อบาขมุข) 634,775

เทียวมิชชาบาด 697

เทียวไปรูปเลี้ยว 722

เทือกเขาใหญ่ซับซ้อน (อุปมาในไตรสิกขา) 609-610

แท่น (อุปมาสติ) 822

โหมนัส 30,82-150,185,225-8,243,274,345,386,399,405,624,648,
 681,800,804,810,813-4,817,825(ในฉาน),872๑.(องค์ฉาน),894

โทษ 531,584๑.,651,653,689-๑๑๑(อาทินวะ),698,725,882. ดู
อาทินวะ -โทษของพฤติกรรมค้นหา, 496-8 -โทษอาจเกิดจาก

ฉันทะได้, 527 - โทษของกาม, 530, 536-8; (อนุปฺพทกถา), 893
- พึงมองคนมีปัญญาที่โทษเหมือนบอกขุมทรัพย์, 626 - ศรัทธา
ไม่ประกอบด้วยปัญญาอาจมีโทษได้มาก, 650 - โทษของการไม่
ปฏิบัติตามหลักธรรมานุธรรมปฏิบัติ, 684 - พึงรู้เท่าทันเห็นโทษ
ของทรัพย์สมบัติ, 720 - โทษมากน้อยของการละเมิดศีล 5,
773 - วัคมีโทษ 18 ไม่เป็นสัปปายะ, 856

โทษทัณฑ์ (เพราะกาม) 538

โทษะ 76, 159, 179-187, 244, 302, 375, 399, 462, 466, 469, 514, 521a.,
551, 565, 587, 589, 593, 598-9, 600-1, 630, 656, 662, 663, 698, 701, 735a.,
749, 751, 753, 773, 811, 815, 823, 854 (จิต), 904. ดู *อภิสมมุต, กิเลส*
- โทษะเป็นเหตุหนึ่งแห่งกรรม, 221, 251, 668 - โทษะครอบงำสัตว์,
232 - โทษะครอบงำใจ บังปัญญา, 253 - โทษะกับความหมาย
เป็นต้นของนิพพาน, 261, 263, 264-5, 271, 276-7 - โทษะกับอริย
บุคคล, 286, 288, 294-5 - ราคะกินความถึงโทษะ, 309 - ความคับที่
ต่างกันระหว่างผู้เข้ามโนธรรมาธิปไตยกับผู้นิพพาน, 316a.
- โทษะของพระโสดาบันมีแก่ไหน, 412 - โกรธแก่ไหนจึงผิด
กรรมบถ, 617 - โทษะเกิดจากรัก รักเกิดจากโทษะ, 661 - โยนิ
โสมนสิการช่วยให้โทษะไม่เกิดและเกิดแล้วก็ละได้, 669 - โทษะ
เป็นเหตุแห่งการจำ, 711

โทษจริต (ลักษณะและกรรมฐานที่เหมาะสม) 854-5

โทษจิต 176

โทษเจตสิก 30

โทษกัมม 277

โทษาคติ 399, 775

โทษ 397 (ศีลที่เป็นโทษ), 544

โทษ ดู *ภาษาไทย* - โทษพุทธสมัยก่อนปฏิบัติคือทวดอย่างไร,
473a. - ประเพณีบวชเรียนกับสังคมไทย, 564 - กรรมศรัทธา
กัมมัสสกคาสถาเป็นต้นเป็นคำของไทย, 643 - ความเชื่อถือ
และความเข้าใจเกี่ยวกับหลักธรรมที่แพร่หลายในสังคมไทย จึง
ทำให้คนนอกตำหนิพุทธศาสนา, 761-2a. - วิดกในภาษาไทยกับ
ในทางธรรม, 873 - เทพเทวาในเมืองไทย, 912a. - ขัดติยราช
ประเพณีไทยในทางการปกครอง, 918

ธนู 373 (ทรัพย์ประจำตัวกษัตริย์), 894 (อุปมา)

ธรรม 413, 454, 511, 592, 597, 646, 660, 673a., 760, 789, ฯลฯ และดู
พระธรรม - ธรรมคือธรรมารมณ์, 36, 39a, 46, 723, 816, ฯลฯ - ธรรม
ทั้งปวง รวมทั้งนิพพานเป็นอนัตตา, 68, 244, 383, 384a. - ธรรม = บุญ,
170 - ความหมายของธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล, 181 - ธรรม
ที่อยู่กับบรรพ, 182, 633, 683-9, 727a. - ธรรมที่พึ่งด้วยกาย ด้วย
7191 และที่ต้องเห็นด้วยปัญญาจึงละได้, 186-7 - ธรรมทำให้เป็น
พราหมณ์, 215 - การมีตนเป็นที่พึ่งมีธรรมเป็นที่พึ่ง และความ
หมาย, 218, 248, 445-6, 673b, 680-1 - คุณสมบัติของพระธรรมเทียบกับ
นิพพาน, 230a. - ธรรมที่ศรีสุริยา คือปฏิเจตสมุปปาตและ
นิพพาน, 232, 901 - ทะเลาะกันเรื่องธรรมคืออะไร เหมือนตาบอด
คลำช้าง, 240 - พระอรหันต์เป็นตัวอย่างในการถือธรรมถือวินัย
เป็นใหญ่, 257 - ธรรมเครื่องอยู่ประจำของพระอรหันต์, 270

- ลักษณะของการที่ภิกษุปฏิบัติถูกต้องในการไปแสดงธรรม,
273, 637-8 - หน้าที่ของทักขิไณในการดำรงสืบทอดธรรม,
283 - ระเบียบธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ด้วยตักขิไณ, ตักขิไณวิคิต,
319, 909 - ธรรม = มรรคผลนิพพาน, 329 - ธรรมที่พระพุทธเจ้า
แสดงโดยวิชัย, 350 - พระเสขะมั่นใจว่าพระพุทธเจ้าแสดงธรรม
ที่แน่แท้ซึ่งไม่มีสมณพราหมณ์อื่นสอนได้, 353 - ธรรมทั้งปวง
ไม่ควรถือมั่น, 349-350, 377a. - ทรงแสดงธรรมที่ผู้ปฏิบัติบรรลุ
จุดหมายได้ในชาตินี้, 371 - ธรรมล้วน ๆ เป็นไป ไม่มีผู้ทำและผู้
เสวยผลของกรรม, 386a. - พระโสดาบันเป็นผู้ถึงธรรมแล้ว,
404 - ธรรมในข้อความว่า มีศีล มีธรรม มีปัญญา หมายถึง
ธรรมฝ่ายสมาธิ, 408 - ธรรมงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด,
410 - ธรรมที่เป็นคุณสมบัติหลักของโสดาบัน ดู *อารยวัคิ 5*
- ธรรมที่พระโสดาบันมีอยู่ ละแล้ว, 410, 412, 413 - ธรรมชั้นศีล
ศีลระดับธรรม, 431, 452, 618, 768 - ที่เคารพกราบไหว้กันนั้นมี
สาระอยู่ที่การเคารพธรรม, 437-8 - หน้าที่ทางธรรมและทางวินัย
ของภิกษุคือคฤหัสถ์, 444 - การปฏิบัติที่ถูกถือธรรมเป็นผู้ลงโทษ
ผู้ทำผิด ไม่ใช้คนทำตักขิไณ, 446 - ความแตกต่างและความสั
พันธ์ระหว่างธรรมกับวินัย, 450, 452, 454, 768, 924 - ธรรมภาค
ปฏิบัติ = ไตรสิกขา = มรรค, 452, 581, 914, 923-4 - ข้อเค็มของ
ศีล 5 คือ ธรรม 5, 452, 617 - เล่าเรียน ปฏิบัติ สังคายนารวม
เป็นต้น ก็เพื่อประโยชน์สุขของพหุชน, 453 - เคารพธรรมกับ
เชื่อและเชื่อฟัง, 453 - จุดหมายของธรรมคือความสันทุกข์โดย
ชอบ, 458 - โลกมนุษย์เป็นที่ทำมาหากรรมและเป็นที่ทวนธรรม,
467 - ฉันทะในธรรม, 489a., 504 - ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล,
490 - ธรรมเป็นสังประสงค์ของฉันทะ, 526 - คัดหมายยอมเสีย
ธรรมเพื่ออามิส ฉันทะยอมเสียอามิสไปยอมเสียธรรม, 528,
844 - ธรรมในคำว่า ธรรมฉันทะ, 493 - ธรรมชั้นรูปาวจรและ
อรุปาวจรก็เป็นกามได้, 532 - ธรรมเป็นอาหารอุดหนุนกัน, 578
- ธรรมอุปมาเหมือนแพ สำหรับใช้ข้าม, 588 - ปฏิบัติธรรมต้อง
รู้ความสัมพันธ์และวัตถุประสงค์ของทุกข้อธรรม, 589 - พุทธ
พจน์ให้สาวกจารึกแสดงธรรม, 589, 838.5 - ธรรมใน "จริยธรรม",
590 - ธรรมเอกที่ช่วยให้กุศลธรรมเกิด ฯลฯ = กัลยาณมิตร,
624 - พึงธรรม สนทนาธรรมตามกาล, 627 - ไม่พึงปรารถนา
ความสำเร็จเป็นต้นเกิดตนโดยไม่ชอบธรรม, 629 - ธรรมวัดความ
เป็นผู้ใหญ่, 629 - พุคเป็นธรรม เป็นสัดบุรุษ, 630 - ธรรม 6
ที่ทำให้สามารถปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น, 639
- พระมีอุปการะแก่ชาวบ้านด้วยการแสดงธรรม, 636 - ธรรม
ของผู้แสดงธรรม, 637-8, 640-1 - การตั้งใจในการแสดงธรรม,
637-8 - ไม่พึงเอาธรรมมาค้าขาย, 640 - ตาคาคหลุดพ้นจาก
ธรรม 10, 640 - การสดับธรรมเป็นต้นในกระบวนธรรมแห่ง
การศึกษา, 644 - ธรรมเครื่องเจริญปัญญา ดู *ปัญญาวิคิตธรรม* - มี
ธรรม 5 พึงธรรมย่อมถึงสัมมัตตนิยามได้, 647 - หมวคธรรมที่มี
ศรัทธา จะต้องมปัญญาอยู่ด้วย, 648 - พิจารณาธรรมตามหลัก
ในกาลามสูตร, 651 - ทำที่ต่อคำติชมธรรม, 655 - การตรวจ
สอบภิกษุก่อนเกิดศรัทธาเรียนธรรม, 656 - การตรวจสอบพระ
ศาสดาจนเกิดศรัทธาว่าธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสรู้ไว้แล้ว,

657-9 - ความสงสัยในธรรมหรือไม่, 657, 659 - พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ตรัสรู้โดยค่านิยมตามแนวธรรมอย่างเดียวกัน, 660 - “ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นเรา”, 662 - “ผู้ใดเห็นปฏิจจนุปบาท ผู้นั้นเห็นธรรม”, 79 - ธรรมดรัสไว้ง่ายขัดเปิดเผยไม่มั่งงอนจำ, 662 - ยอดธรรมเพื่อความตรัสรู้คือปัญญนทรีย์, 665 - โยนิโสมนสการช่วยให้ในขบรลธรรม, 672a. - ธรรมคือนวักคตสุภาสน์, 684 - ธรรมคือธรรมหลักใหญ่ = สติปัญญา, มรรค, โลกุตระธรรม, อริยธรรม เป็นต้น, 417a. 684a. - ธรรม 5 เพื่อความดำรงมั่นแห่งสัทธรรม, 685 - ความหมายของธรรมในธัมมัญญสาสำหรับราชา, 685a. - ธรรมต่าง ๆ เป็นอรรถเป็นอันนึ่งสัดค่อนเนื่องกันไปตามลำดับ, 686-7 - ธรรมคู่กับอรรถอรรถคู่กับอรรถ, 689 - วิจัยธรรมให้ถึงต้นเค้า, 687 - การรู้ความมุ่งหมายและปฏิบัติให้ถูกตามหลักธรรมมานุสธรรมปฏิบัติ, 688 - ข้อธรรมต่าง ๆ ย่อมมีอัสสาทะมีอาทินวะ, 693 - เพียรเพียรบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ, 696-8, 704 - ความเป็นปัจจุบันทางธรรมต่างจากความเข้าใจของคนทั่วไป, 703-4 - ธรรมและวินัยจะเลอะเลือนไปด้วยกันเพราะภิกษุในอนาคคชาดการฝึกอบรม, 706-7 - ธรรมที่แสดงเป็นกลาง ๆ ดู *มัชฌิมธรรมเทศนา* - ธรรม 2 คือที่ควรเสพและไม่ควรเสพ, 715 - ธรรมถูกอุปาสักกาคณหนึ่งคัตถ์, 718-9 - ธรรมที่เป็นต้นกำเนิดของความสันหวะ, 756 - สตรีที่ธรรมรักษา, 759 - ธรรมกับการใช้แรงงานของสมณะ, 775-780 - ภิกษุอุทิศตัวเพื่อกิจเกี่ยวกับธรรม อยู่เพื่อธรรม หล่อเลี้ยงธรรมแก่สังคม, 793. ดู *ขุททกนิกาย* - ธรรม 2 ที่พระพุทธเจ้ารู้ชัดคุณ, 800 - ธรรมนี้สำหรับผู้ปรารถนาความเพียร, 800 - ธรรมที่ให้ยึดประโยชน์ได้ทั้ง 2 = อัปปมาท, 807 - ธรรมที่ใช้ร่วมกับสติในสติปัญญา, 812-3 - ธรรมในธรรม, 813a. - คุณสมบัติของธรรมที่เป็นเอหิภัสสโก, 844 - ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโพชนกภัย, 882-3 - สมณะและวิปัสสนาเป็นธรรมเกยคู่กันไป, 889 - ประมวลธรรมทั้งหมดตามแนวอริยสัจเป็นปริญาอุยธรรมเป็นต้น, 889, 904-5 - สรุปธรรม 10 แห่ง, 890 - พระพุทธเจ้าตรัสอะไร ? 2 นัย, 901 - ธรรมที่เหนือเหตุปัจจัย, 911a. - ธรรมทั้งหมด = ธรรมสำหรับรู้เท่าทันและธรรมสำหรับปฏิบัติ, 923-4

ธรรมกถา 314
 ธรรมกถิก 256a., 317a., 436a.
 ธรรมของมนุษย์ยังยาว 458. ดู *อุทฺทมนุสสธรรม*
 ธรรมชั้น 3 601-2 (จัดองค์มรรคเข้า), 603 (เทียบไตรสิกขา), 619
 ธรรมชั้น 5 602a.
 ธรรมคุณ 6 230a. (เทียบนิพพาน), 406, 883

ธรรมจริยา 613, 791 - ธรรมจริยา 10 = กุศลกรรมบถ 10, 580-1 - นาสันแน่งบวกและแสดงบอญกว่าศีล 5, 581 - เป็นสัปบุริสธรรม, 627a. - สัมมาทิฏฐิระดับนี้เป็นโลกีย์, 643+a. - ปัญหาการเข้าในไตรสิกขา, 617 - ชื่อเรียกและที่มาต่าง ๆ, 617-8 - ศีลธรรมอยู่ภายในหลักธรรมจริยานี้, 618

ธรรมจักร 488. ดู *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร*

ธรรมจักขุ 341 (เกิด 2 คราว), 402-3a. (ความหมายแก่ไทน), 415

ธรรมเจดีย์

273

ธรรมฉันทะ¹ 486, 488a., 490, 493, 496, 527-8. ดู *ฉันทะ* - ธรรมฉันทะกับกรรม, 196-7, 200 - เครื่องตัดสินความเชื่อกรรมว่าถูกหรือไม่, 204

ธรรมฉันทะ² (อภยการมรรณ) 487

ธรรมชาติ 526, 562, 569, 570, 572-3, 591, 600, 606, 627, 652, 678-9, 732, 765, 768, 792, 801-2, 841, 915 - การอยู่กลมกลืนกับธรรมชาติ, 77 - ไม่มีสิ่งเหนือธรรมชาติ, 93 - มนุษย์บังคับควบคุมเอาชนะธรรมชาติได้จริงหรือไม่ ?, 94, 427, 923 - ธรรมชาติกับมนุษย์และสังคม, 139, 743-6 - ฉันทะกับความงามของธรรมชาติ, 507-8, 844 - ธรรมชาติของความสุข, 539 - วิภังชาตเป็นวิธีคิดตรงตามธรรมชาติแท้ ๆ, 721 - การรู้สภาวะของธรรมชาติเป็นสัมมาทิฏฐิระดับโลกุตระ, 739 - ธรรมชาติกับการพัฒนาบุคคล, 743-5 - ผูกสมาธิโดยวิธีธรรมชาติ, 841 - กสณไขของธรรมชาติหรือแต่งเอาก็ได้, 851 - มัชฌิมธรรมเทศนาหรือปฏิจจนุปบาทแสดงกระบวนการของธรรมชาติล้วน ๆ ส่วนมัชฌิมาปฏิปทาหรือมรรคแสดงวิธีปฏิบัติของมนุษย์ อริยสัจนำความจริงของสิ่งเหล่านี้มาเสนอในรูปที่เอื้อต่อการเข้าใจและใช้ประโยชน์, 569-572, 899, 900-1, 907, 920 - ธรรมชาติเป็นฐานโยงของพระธรรมในพระรัตนตรัย, 911a. - ชีวิตแบบพุทธไม่ขัดขัดกับธรรมชาติ, 916a. - พุทธศาสนาสอนเน้นด้านจิตใจ เพราะยี่เรื่องธรรมชาติมนุษย์ทั้งตัว, 917-8 - ในแดนกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์, 924

ธรรมชาติแวดล้อม 781. ดู *อุตฺ. อุทฺนิยาม* - กระบวนการแห่งธรรมชาติแวดล้อม, 923

ธรรมญาณ 406a.

ธรรมวูติ 67-68, 79

ธรรมวูติญาณ 680

ธรรมดา 364, 374-5, 377-8, 400, 403, 418-9, 425a., 452, 511, 513, 519, 524, 548, 552, 591, 604, 613, 624, 639, 677, 712, 690, 696, 702, 732, 733, 789, 800, 821, 841, 864a., 905, 908, 909, 916, 918, 919, 924 - ธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยหรือแห่งเหตุและผล, 195, 425, 431, 643, 674, 678, 704 - ความจริงคงอยู่ตามธรรมดา ไม่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าอุบัติหรือไม่, 68, 79, 923 - ธรรมดาของธรรมชาติมีอิทธิพลบังคับจิตใจเพราะคณหาของมนุษย์เอง, 552 - ธรรมดาเป็นไปเองว่าผู้ได้นิพพานไม่เสพความสุข, 551 - มัชฌิมธรรมเทศนามีขอบเขตอยู่แค่ธรรมดาของธรรมชาติ, 570 - ศีลวัตรที่มีควิสัยธรรมดา, 689 - ความหมายของธรรม, 911+a. - ธรรมดาของบุคคลใดคานับดู *โสคาบัน*

ธรรมคณหา, ธัมมคณหา 98, 487a.

ธรรมเถระ 454

ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ดู *ปริญาอุยธรรม*

ธรรมที่ควรเจริญ ดู *ภาวศัพท์ธรรม*

ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ดู *สังฆิกาศัพท์ธรรม*

ธรรมที่ควรละ ดู *ปหาศัพท์ธรรม*

ธรรมเทศกรรม 5 637

ธรรมเทศนา 452,693 - กรมพระสารีบุตรพึงธรรมแล้วบรรลุ
อรหัตผล, 341 - เป็นความหมายหนึ่งของพรหมจรรย์, 590b.
- ธรรมเทศนาที่บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์, 637-8,780 - ธรรมเทศนา
ที่เป็นสามมุกกังสีกา, 893

ธรรมธาตุ 67-68,79

ธรรมธารณา, ธรรมธารณา 511a.,580a.

ธรรมนิชฌานกัณฑ์ 580a.ดู ธรรมนิชฌานกัณฑ์

ธรรมนियาม 67-68,79,88,923 - ความหมายและข้อควรทราบ,
153-4 - ธรรมนियามคุณธรรมราชา, 746

ธรรมนิยม 533(ของอริยชน),628,685a.(การปกครอง)

ธรรมบุญ 449

ธรรมบท 400,428,454,489a.

ธรรมบ่มวิมุติ ดู วิมุติปริปากนัยธรรม

ธรรมบรรยาย 770

ธรรมเป็นที่สงบ (นิพพาน) 852

ธรรมเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขปัจจุบัน 785-6

ธรรมเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขภายหน้า 785-6

ธรรมภาณิต (เกี่ยวกับการคบหา) 626-7

ธรรมมรรคา 730

ธรรมมัจฉริยะ 399,413

ธรรมมื่อประการมาก และดู พหุการธรรม - ปัญญาวิมุติธรรม 4, 417b.
- จักรหรือธรรมดุจล้อไรรดสูงสุดหมาย 4, 625b. - ธรรม 9 มี
โยนิโสมนสการเป็นมูล, 669 - อปปมาทธรรมช่วยให้มรรคเกิด,
806

ธรรมรด 371

ธรรมราคา 324

ธรรมราชา 445

ธรรมฤทธิ์ 465,478

ธรรมวิคตณ 327

ธรรมวาที 243

ธรรมวิชัย (สัมโพชฌงค์) 375,667b.,812b.,822,824,879-885

ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ - ควรเจริญหรือไม่วেলাใด, 885 - เป็น
ความหมายหนึ่งของโลกุตระสัมมาทิฏฐิและเป็นโพธิ, 885b.

ธรรมวิชัย 918

ธรรมวิธี 534

ธรรมวินัย 53a.,255,353-4,356,372,373,388,404,405b.,406-7,413,
439,441,443,452,544,559,560,637,662,684-5,705-6,716,788,799,
802-4,825,847,861,890. ดู ธรรม, วินัย - ทุกวรรณะออกบวชใน
ธรรมวินัยนี้แล้วเสมอกันหมด, 217 - ข้อเปรียบเทียบธรรมวินัย
นี้เหมือนดังมหาสมุทร, 268 - ลักษณะภิกษุในธรรมวินัยนี้, 273
- ทิฏฐินอกธรรมวินัย, 300 - พุทธคำรัสให้ถือธรรมวินัยเป็น
ศาสดา, 445 - ธรรมวินัยเป็นข้อเดิมของพุทธศาสนาทั้งหมด,
449,924 - ครีตเดือนการสอนธรรมวินัยผิดพลาดจะกระทบ
ประโยชน์สุขของพหูชน, 453 - ภิกษุสลดตอใจ 5 อย่างไม่ได้
ไม่จงงามในธรรมวินัย, 657 - สิ่งทำได้อากเป็นต้นในธรรม
วินัยนี้, 687-8 - ความสัจจกิลส 3 อย่างแบบของเดียรัลยกับแบบ
ของภิกษุในธรรมวินัยนี้, 724 - ในอนาคตภิกษุขาดการฝึกอบรม

จะพาให้ธรรมวินัยและเลื่อน, 707 - สังคิสิสูตรปรารถาให้มีการ
ร้อยกรองธรรมวินัยแสดงว่าสนับสนุนการคิดวางแผนกิจการ,
708b.

ธรรมโสด 403

ธรรมวิเศษ 441-2

ธรรมสวนะ, ธรรมสวนะ 511a.,580b.,597

ธรรมสัญญาเจตนา 31

ธรรมสามัคคี - ความหมายและอธิบาย, 887-8 - ธรรมสามัคคี
= โพธิ, 887

ธรรมหลักใหญ่ ดู ธรรม, ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

ธรรมอรรถ 683b.

ธรรมเอก - เพื่อประโยชน์สุขของพหูชนและตรงข้าม, 437 - เพื่อ
ให้เกิดกุศล เสื่อมอกุศล = อปปมาท, 805

ธรรมโองการ 797b.

ธรรมาธิปไตย 78,445

ธรรมานุธรรม 684b.

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ 417+บ.,421,646b. - ความหมายและความ
สำคัญ, 684+บ. - เกี่ยวเนื่องกับความเข้าใจอรต-ธรรม, 685-8
- เป็นองค์ธรรมสำคัญของความเป็นพหูสูตร, 685 - เป็นหลัก
ปฏิบัติสำคัญยิ่งและหาได้ยาก, 687-8 - ในหลักพระรัตนตรัย =
เข้าร่วมสงฆ์, ในหลักมัชฌิมาปฏิปทา = ตัวมรรค, 729-730+บ.

ธรรมานุธรรมปฏิปทา 7305.

ธรรมานุสารี, ธรรมานุสารี 290-5,355,401,416,662,876

ธรรมากัมมัย 415

ธรรมายคณะ 48,285b

ธรรมารมณ 182,226-7,265b.,270,348-350,353,389,487b.,491,
536,549,735,800,864b. - ขอบเขตความหมายและประเภทของ
ความรู้, 36,39b.,46-47

ธรรมมิกถา 818

ธรรมุจจัจ, ธรรมุจจัจจะ 326-7,329-330,362b.

ธมมจกนโท 489b.

ธัมมัตถมหา ดู ธรรมัตถมหา

ธัมมธารณา ดู ธรรมธารณา

ธัมมนิชฌานกัณฑ์ 511+บ.,580b.

ธัมมปฏิสัมภทา 296

ธัมมสัญญา 30

ธัมมัญญาตา, ธรรมัญญาตา 627 - ความหมายสำหรับภิกษุ, 684 - ความ
หมายสำหรับราชา, 685b.

ธัมมัญญิตติยาณ 361

ธัมมัตถะ 683b.

ธมมนุย (หยั่งแนวธรรม) 660b.

ธัมมัสสวนะ ดู สักธัมมัสสวนะ

ธัมมทาส 407

ธัมมานุธรรมปฏิบัติ ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

ธมมานุธรรมปฏิบัติ 633b.

ธัมมานุสัสสนา (สติปัญญา) 804,811-2,862

ธัมมานุสติ 851,854-5

ธัมมานุสาร์	ดู ธรรมานุสาร์	นอกใจ	769,774
ธัมมายนะ	ดู ธรรมายนะ	น้อง	726
ธัมมพรัจจะ	ดู ธรรมพรัจจะ	น้องหญิง	517
ธัมมพรัจจะวิคคหิตมานัส	326-7,329	นอน 544,696-7,700,864อ.(สัพโสภา) - พระอรหันต์นอนหลับได้เสมอทุกที่, 275 - ถึงนอนคนเดียวก็ไม่เชื่อว่าอยู่เดียว, 722	
ธัมเมสุ ธัมมานุปัสสนา	344	นอนบนหนาม (วัตรเคยรีถีย์)	689
ธาตุ 67+79(ในธรรมธาตุ),138,726 - พิจารณาแยกธาตุให้หายโกรธ, 701 - ธาตุ 4, 30, 237,411,414,551,691อ.,811,852 - ธาตุ 6, 146,355 - ธาตุ 18, 138อ.,354อ.		นอนดึง 692. ดู วัมตติ. อธิมุตติ	
ธาตุกรรมฐาน, ธาตุกัมมัฏฐาน	852อ.	นอนเรด (อุปมาที่เข้าไปผู้เดียว)	627
ธาตุนานัตติ	138	นักกายกรรม (อุปมาสดี)	808
ธาตุมนสิการ	700อ.,811,852อ.,859	นักคิด	796
ธาตุวิวัฒนา	852อ.	นักโทษ	923
ธิตติ (เอตทัคคะ)	256อ.	นักบวช - ความเชื่อและข้อปฏิบัติบางอย่างของนักบวชภายนอก, 300-1,689 - ผลทานแก่นักบวชภายนอก, 443 - จรรยาบรรณของนักบวช, 840,780 - นักบวชก็ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ, 5420. - ตัวอย่างนักบวชเสื่อมจากฉาน, 542 - นักบวชในพุทธกาลนิยมตะบะ, 559 - สุขของนักบวช, 565 - นักบวชก่อนพุทธกาลกับอิทธิปาฏิหาริย์, 838อ.และฉกนกีฬา, 8390. - นักบวชภายนอกจะมาบวชในพุทธศาสนาต้องประพฤติดีดิลยปวิสาส, 844	
ธุดงค์ 317อ.,435,721อ. - มหาภัสสะปะถือธุดงค์เพื่อเป็นแบบอย่างและเป็นเอตทัคคะค่านนี้, 255,256อ. - ธุดงค์เป็นวัตร ไม่ใช่ศีล, 300-1 - เจอนไฟที่ติดสันว่าภิกษุใดควรฉีกหรือไม่, 718	536อ.,626,630,705	นักปฏิบัติ (ลักษณะนักปฏิบัติพุทธธรรม)	796
ธูระ (เอาธูระ, ไม่ทอดธูระ)	661,799,803. ดู วิริยะ	นักพรต (กับฉกนกีฬา)	839อ.
ธูลิ	869	นักเรียน	521,527(กับฉนทะ),846
ธูระ (นิพพาน)	234	นักเลงการพนัน	785-6
ธูป	478อ.	นักเลงสุรา	785-6
น จ กัญจิ โสเก อุปาทยติ	814	นักเลงหญิง	785-6
น ชุชชติ	391อ.	นักวัดคน	719
น อุเปติ	391อ.	นักวิชาการ	592
น เอโส เม อคคา	143	นักวิทยาศาสตร์ (อุปมาในสติปัญญา)	816
นกกะเรียน (อุปมา)	629	นักศึกษา (กับฉนทะ)	518,527
นกกเขกเต้า (rian)	625อ.	นั่ง 544,699(คุกเข่า),700,722(ผู้เดียว),864 (คู่บรรดั่งก = ขัดสมาธิ)	
นกกพิราบกับกา (rian)	625อ.	นัตถิกทัญญู, นัตถิกวาท	130,134,411,653,709
นกมัยหก (อุปมา)	784	นัตถิดา	130
นกยุง (อุปมา)	629	นั้ของเรว, นั้เป็นตัวตนของเรา	347-9,356-7,390
นกร	716อ.(ถวออยู่หรือไม่),894	นั้ท	226-7,237,271 อ.,347-9,366,487,536,723
นท (อุปมา)	555	นั้ทราคะ	62
นมีสการ	646	นั้ถิอ	475(คนกับเทวดา),729(พระรัตนตรัย)
นยะ	54,651	นาค	299,480
นยวิปัสสนา	382	นางแก้ว	534
นรก 171,186,199,199อ.(3๗๗),202-3,208,221,355,405,412(3,000), 414อ.,467,539,653,699,765-6 - บางคนไปง่าย บางคนไปยาก, 208 - บุคคลสัทธานุสาร์ขึ้นไปพ้นนรก, 355		นางฟ้า	512,517
นรก-สวรรค์ - มีจริงหรือไม่, 198 - คำสอนที่ไม้อ่างนรกสวรรค์, 652		นำเจริญใจ (กัลยาณมิตร)	632
นวกกรรม (ปลัโพธ)	850	นำเชื่อ	651
นวกัมมิกะ	256	นาดี (อุปมาคนดีรว)	795
นวาสัฎา	811	นาถกรรมธรรม (10)	447อ.,599,625,648อ.
นวาสัฎาปะพะ	851อ.	น่านัตติ	138
นวกัสสตัศสนี	684	น่านัตตสัณญา	289,531
นาคทัก	241,279	น่านาพรณ	700
		นาบุญ	282,406
		นากั	301

นาม	15๑,๙8,146-8,217,299,677,67๙-680,710. ดู นามรูป	นิชฌาม	๕2
นามกาย	291,293๑,296,316๑,353,829๑.	นิชฌามปฏิบัติ	584๑,689๑.
นามจันทร์	25,39๑,324๑,370	นิตินิยัตติ	449,605,766
นามธรรม	15๑,309,315,361,363,590-1,677,87๙,793,817-8,859	นิตทระ (กุศล)	164
(กรรมฐาน)		นิตานสนน (แห่งทุกข์)	554
นามรูป	15๑,81-150,225-8,278,345,3๑1,362,574,579,682,890๑.	นิตา	634
-คำจำกัดความและความหมาย, ๑8,10๑,150	-อธิบายในวงจร	นิปปปัญจะ (นิพพาน)	234
ปฏิจสงฆูปบาท, ๑๑,111,114,11๑	-นามรูปดับที่ไหน, 238	นิปปิตักสุข	565
ธรรมนิยมนิยคและะเป็นนามรูป, ๑77	-การแยกแยะในการเจริญ	นิปปิตักการิมมสุข	565
วิปัสสนา, ๑7๑-๑80	-แยกแยะสัตว์บุคคลโดยวิภังคชาต, 710	นิปปะสีกา	794
นามรูปปริคคหะ, -ปริกระหะ	677,๑80	นิปริยาช, นิปปริยาช	2๑2-4(ความหมาย), 306,315๑,367(ส่วนวน
นามรูปปัจเจก, -ปัจเจก	677๑,680	อภิธรรม), 369,590๑.	
นามรูปปัจเจกญาณ	3๑1	นิปริยาชกถา (อภิธรรมเทศนา)	367
นามรูปปัจเจกปริคคหะ	๑80	นิปุณ (นิพพาน)	234
นามรูปปัจเจกปริคคหญาณ	3๑1	นิพพาน	39๑,47-8,165๑,223-27๑,292๑,303,307-320,323-387.
นามรูปวัญฐาน, -วัญฐาน	361,677,๑80	389๑,414,417๑,463๑,468๑,510๑,556๑,559,582,585๑,593,599,	
นาย -โยนิสมนัสการทำให้คนเป็นนายของความคิด, ๑75	-ควร	603,612,619,663,688,690,692,755,794,827,829,839,856,876,879,	
เป็นนายเหนือทรัพย์, 720	-หน้าที่นายปวงคนรับใช้และคน	883,885,903,๑21 -นิพพานเป็นธรรมารมย์, 4๑-47 -การเป็นอยู่	
งาน, 777		ที่เรียกว่าใกล้หรือไกลนิพพาน, ๑๐-๑1,872 -เป็นสิ่งทีพระพุทธเจ้า	
นายกรรมฐาน (อุปมาสดี)	809	ตรัสรู้กับปฏิจสงฆูปบาท, 80,232,8๑8,900-1 -คุณสมบัติของ	
นายประค (อุปมาสดี)	805,809	นิพพาน, 230 -วิพุดถึงนิพพาน 4 อย่าง. 232-3 -คำเรียก	
น้ำเลื่อมใส	202(ผลกรรม), 700,๗๗๗	นิพพาน ๑7 61, 234-5 -คำเรียกผู้บรรลุนิพพาน, 241 -นิพพาน	
นาฬิกา	923	ไม่เป็นผลของมรรค, 239 -เห็นนิพพานเป็นสุขจึงจะปฏิบัติ	
น้ำ	411-2,588-9,700,783-5,787,851	ถูกต้อง, 247 -ความหมายของนิพพานโดยวิกระหะศัพท์,	
-อุปมาจิตไม่ชุ่มมัวหรือมี		2๑1 -นิพพาน 2 อย่าง, 2๑2-272,2๑8 -นิพพาน 3 อย่าง,	
สมาธิเหมือนน้ำใสสงบ, 598,611,830,832๑.	-อุปมาพระพุทธเจ้า	262๑. -นิพพานอย่างเดียว มอง 2 ด้าน, 261,266 -นิพพาน	
เป็นต้นไม่ติดโลกดังบัวไม่ติดน้ำ, 245,483,๑40	-อุปมาเลือกเอาแต่	กับปรินิพพาน, 2๑7๑. -ฉานสมาบัติเป็นนิพพานได้โดยปริยาช	
ส่วนคือของคนเหมือนกอบน้ำน้อยในที่มิโคลนคม, 699	-อุปมา	หนึ่ง, 277-8 -ประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน, 279-299	
คนสามัคคีค้ำกับน้ำนม, 706,803	-อุปมาจิตสมาธิมีกำลังค้ำ	-ปัญหาเรื่องอุปาทิเสสและอนุปาทิเสส, 2๑8 -ลักษณะนิพพาน	
น้ำไหลทางเดียว, 831	-อุปมาใจมีนิรันดร์เหมือนน้ำมีสิ่งเจือปน	บางอย่างขัดต่อภาวะนิพพานเป็นนิพพาน, 307 -นิพพานไม่ใช่	
ปิดบังต่าง ๆ, 831-2	-อุปมาการใช้โพชนกค้ำค้ำเอาน้ำสะอาดไฟ,	ฉานสมาบัติและไม่ใช่นิโรธสมาบัติ, 315-7 -บางกรณีที่มีนิพพาน	
884-5		เป็นอารมณ์, 313,315๑. -วิมุตติชนิดที่เป็นนิพพาน, 3๑8-320	
น้ำใจ	563,597,635	-นิพพาน = วิมุตติอย่างหลังในวิมุตติ 2 อย่าง. 311๑. -นิพพาน	
น้ำนมมารดาคือโลหิต	533	= สันอาสวะ, 316๑. -นิพพาน = นิสสรณนิโรธหรือนิสสรณ	
น้ำมัน	572	วิมุตติ, 278,32๑,๑10 -นิพพาน = นิโรธแห่งภพ, 356 -ความ	
น้ำศักดิ์สิทธิ์	215	เข้าใจสับสนเรื่องนิพพานกับอนัตตา, 321-2 -หลักการสำคัญ	
นิกนติ (วิปัสสนูปกิเลส)	329-330	ของการบรรลุนิพพาน, 323-370 -ความเข้าใจผิดถือเอาวิปัส	
นิกาย (เถรวาท-มหายาน)	525๑.	สนูปกิเลสเป็นนิพพาน, 326,329 -นิพพานประจักษ์ได้ในชีวิตนี้,	
นิกม	532,655,716๑.(ควรอยู่หรือไม่), 784,785,807,894	371 -นิพพานทุกคนบรรลุได้ไม่จำกัดเพศหรือฐานะ, 371-2	
นิกรณ	235๑,270๑,560๑,755	-นิพพานอันวผลเลิศกว่าความสำเร็จทางจิต, 374-๑ -จุดเขว	
-ถือว่าสุขสุดถึงได้ด้วยทุกข์, 529๑,540,559๑.	-สอน	หรือเข้าใจพลาดเกี่ยวกับนิพพาน, 37๑-381 -นิพพานเป็นทั้งสุข	
หลักการสัณกรรมต่างจากพุทธ, 587	-แตกแยกกันเป็นเหตุ	และภาวะพร้อมที่จะเสวยสุข, 380-1,55๑-1 -นิพพานไม่ใช่เรื่อง	
ปรารภสังคิณสูตร, 708๑.		ดับหรือทำลายอิตตา, 387 -ปัญหาเรื่องนิพพานกับอิตตา, 381-7	
นิกหะ	206	-หลักฐานแสดงว่านิพพานเป็นอนัตตา, 383 -คำเรียกนิพพาน	
นิจจะ (นิพพาน)	235	เป็นมหายาน, 387,233,395 -ความรู้สึกรู้ของคนที่ประจักษ์ต่อนิพพาน,	
นิจจสัญญา	278,360,363	3๑5 -การเป็นโสดาบันเป็นปฐมทัศน์แห่งนิพพานเป็นการเข้า	
นิจจาตะ (พระอรหันต์)	165,246	กระแสนิพพาน, ๓๐๐ -มโนทปัญหาวักคฤหัสถ์ได้เป็นอรหันต์	
นิจศีล	769๑.		

ต้องบวชในวันนั้น, 437b. -อยากนิพพานเป็นต้นหาหรือไม่ว่าง, 485,514 -ฉันทะในนิพพาน, 489 -ใช้ตัณหาละตัณหาเพื่ออุ
นิพพาน, 517 -ลักษณะสำคัญ 3 อย่างของนิพพานที่เนื่องจาก
ความหมายว่าดับ, 529 -นิพพานเป็นบรมสุข, 529 -นิพพาน
เป็นภาวะไร้โรค มีสุขภาพจิตสมบูรณ์เป็นความสุขจากการไม่มี
ที่กั้นที่จะต้องเกา, 539-540 -สุขบางอย่างช่วยให้บรรลุนิพพาน,
541 -นิพพานสุขเลิศอย่างไร, 545-551 -เหตุผลที่ผู้บรรลุนิพพาน
ไม่เสพกามสุขและเห็นอนัตตาแต่ไม่จำกัณ, 551 -ปัจจัยที่ทำให้
บำเพ็ญนิพพาน, 555 -นิพพานในความหมายของนโร
ธยัสส, 569-570,897 -คนมุ่งนิพพานแม้ทำความดีอะไรเล็กน้อย
ก็เป็นการปฏิบัติถูกต้อง, 573 -ผู้ดำเนินมรรค = เบนสู่นิพพาน,
585 -นิพพาน = ปรมาตมะ, 594-5 -อยู่เป็นสุขด้วยสัมมาปัญญา
= คตังคนิพพาน, 681 -วิมุตติญาณทัตถะเพื่ออุปาทา
นิพพาน, 686 -นิพพานเป็นอรรถกถาของวิมุตติ, 687
-การบรรลุนิพพาน ถ้าปฏิรูปถูกเป็นไปได้ ถ้าปฏิรูปผิดไม่มีทาง
สำเร็จ, 734 -สติปัญญานเป็นมรรคเอกเพื่ออุนิพพาน, 810 -101
นิพพานเป็นอารมณ์ของสมาธิ, 825a. -ในอุปमानุสติ, 852
-นิพพานเป็นประโยชน์ของธรรมทั้งปวง, 890 -จะตรัสตอบ
เรื่องใดหรือไม่อยู่ที่ว่าจะเข้าไปเพื่อการบรรลุนิพพานหรือไม่,
894-5 -นิพพานเป็นสิ่งที่เห็นยากเข้าใจยาก, 898,900 -นิพพาน
เป็นสังฆาคัดพุทธธรรม, 905 -สอนให้เห็นนิพพานเป็นขั้นตอน
ด้วยหลักนโรธ 5 หรือวิมุตติ 5, 909-910,919-920,278
นิพพานคามินีปฏิบัติ (=ธรรมานุธรรมปฏิบัติ) 730b.
นิพพานธรรม (=ธรรม) 684b.
นิพพานธาตุ 262-272. ดู นิพพาน -ปัญหาถ้อยคำ, 298 -พุทธ
พจน์ทั่วไปไม่ระบุ, 269-270 -การใช้คำและวิวัฒนาการการใช้
คำ, 267,270 -สรุปความหมาย, 271-2
นิพพานนคร 233
นิพพานบท 544
นิพพานประโยชน์ 890
นิพพานสุข 552,555-6 -คล้ายสุขในนโรธสมาบัติ, 546 -นิพพาน
สุขไม่เป็นเวทนา, 547,550 -ไม่คิดนิพพานสุขจึงมีสัทธินิพพาน
สุข, 551 -ได้นิพพานสุข = เสวยสุขได้ทุกอย่างทุกระดับ (ถ้า
ต้องการ), 551
นิพพานภักติ (พระพุทธรเจ้า) 514b.
นิพพิทา 346-350,377,388,559,574-6,578,654,894-5 -สืบจาก
โยนิสมนัสการก็ได้, 669 -เป็นอรรถของอภิญญาทัตถะ
และมีวิระจะเป็นอรรถ, 886-7
นิพพิทาญาณ 363
นิพพิทานุปัสสนาญาณ 363
นิพพุตะ (พระอรหันต์) 165,246,261b.
นิพพุติ (นิพพาน) 234
นิพเพรภาคิยสังญา 45b.
นิพเพรภาคิยสมาธิ 278b.
นิพเพรภิปัญญา 404b.,417b.
นิพเพรภา 410b.

นิมิต 443,690b.,721
นิมมานรติ 466b.
นิมิต (หลายนัย) 294b.,313,315,342b.,350,368,460,794(เทศนัย),
800(คู่กับอนุพยัญชนะ),802,822,841b.,856,883 -เห็นตายแล้ว
เกิดด้วยสมาธิ อาจถูกนิมิตหลอกเอา, 199 -ภิกษุในอนาคตจะ
ทำละคนยหาถาก, 708 -นิมิตกับอุปจารและอัปนาสมาธิ, 826b.
-นิมิต 3, 857 -อัปมัญญามีสัมสมมกเป็นนิมิต, 858b. -อาการ
เกิดและลักษณะของนิมิต, 866-7 -นิมิตเกิดจากสัญญา, 867
นิยม, ความ (อิทธิพล) 642
นิยมนิ 1560.
นียยานิกสมาธิ 8260.
นียาม 418-9.647 -นียาม 5, 67-68b.,88,152-6
นิรมิตกาย ดู นโมสมาธิ
นิรัตติง, นิรัตตา 386
นิรันดร 468,514,711
นิรามิส 552,557,565,811.883
นิรามิสตรสุข 565
นิรามิสสุข 75,248,381b.,546,554,565,909(=ฉาน)
นิรามิสอุเบกขา 565
นิราส, นิราสา (พระอรหันต์) 246
นิรุติปฏิบัติสมาธิ 296
นิรุติปาละ (นิพพาน) 235
นิรุติสุข 565
นิรุติปัญญา 169
นิโรธ 51b.,80-150,234(ไวพจน์ของนิพพาน),271,315b.,329,356,
412,414,415b.,446(=นิโรธสมาบัติ),559,569-574,606,654,733-4,
800,893-5,921 -ปัญหาการแปลคำว่านิโรธ (=การทำให้ไม่เกิด
ทุกข์ หรือไม่มีทุกข์ที่จะต้องดับ), 149-150,225,892 -นิโรธ 5
(+วิมุตติ 5),278,319-320,909-910 -นิโรธแห่งเวทนา, 344 -เป็น
ธรรมที่ไม่เคยได้ยินมาก่อน, 345 -นิโรธแห่งภพ = นิพพาน,
356,388 -ลักษณะทั่วไปและเหตุที่ต้องด้วยมรรค, 570 -ความ
เชื่อมต่อกะหว่างกระบวนการธรรมชาตินิโรธกับวิธีปฏิบัติ
ของมนุษย์ตามมรรค, 571-2 -ในวิธีคิดแบบนโรธ, 681-8 -ความ
หมายทางปฏิบัติและกิจ, 683 -ในวิธีคิดแบบนโรธสังเขปวิธี
วิทยาศาสตร์, 731-2 -ความหมายและแนวอธิบายสังเขป, 897,
908-910 -เทียบปฏิบัติสมุปปาต, 899-900 -กิจในนิโรธ = สังฆ
ภิริยา, 683,901-5 -ในวิธีแก้ปัญหาคามหลักกิจญาณ, 902 -ญาณ
3, 903-4 -นิโรธเป็นสังฆาคัดพุทธธรรม, 905 -อุปมา 4 อย่าง,
917 -จำกัดความด้วยปฏิจจนูปาทานนิโรธวาร,345,569,899
นิโรธวาร 81,227-9,569,573-5,578,672,899-900
นิโรธสมาบัติ 258,268b.,289b.,290,296,310b.,315,326,334,341b.,
531,555,556b. -นิโรธสมาบัติไม่ใช่นิพพาน, 268b.,317 -เป็น
คตังคนิพพานได้, 277 -ผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติได้, 316,898 -บาท
ของนิโรธสมาบัติ, 337,369 -กิจของสงฆ์สำคัญกว่าการเข้านิโร
ธสมาบัติ, 446 -สุขในนิโรธสมาบัติ, 836 -เป็นอันสงฆ์อย่าง
หนึ่งของสมาธิ, 837

นิโรธสมาบัติสุข	531,555,556,565,836	เนติ เนติ	3
นิโรธสัญญา	884	เนรเทศ	771
นิโรธอริยสัจ	569. ดู มิไธริ	เนรมิต	412,462b.
นิวรรณ์	105a.,165b.,253,278,303,305,313-4,319,335,423,434,466a., 487,532,544,576,579,599,611a.,660,836,893 -เป็นเครื่องชี้ความ ต่างระหว่างพระเสขะกับพระอรหันต์, 355a. -รู้จักกำจัดนิวรรณ์ 5 ได้ชื่อว่าถึงพร้อมด้วยปัญญา, 410 -ขั้นตอนที่ระงับนิวรรณ์ได้ และการบรรลุอุปจารสมาธิอัปปนาสมาธิ, 817,826,857,867,872b. -อาหารของนิวรรณ์คือ โยนิโสมนสการ, 867,671a. -โยนิโสมน สการทำให้ละนิวรรณ์และไม่เกิดนิวรรณ์, 869 -เป็นหัวข้อใน ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน, 811+a. -ความหมายโดยสาระและ ตามพุทธพจน์, 828-831 -นิวรรณ์ 5 ที่เริ่มด้วยอภิขมากับที่เริ่มด้วย กามฉันทะ, 829a. -นิวรรณ์ 6 (คือ + อวิชชา) 829a. -โทษต่าง ๆ ของนิวรรณ์และอุปมาต่าง ๆ, 830-2 -การชำระจิตไม่ให้มีนิวรรณ์ = ฆาตริยานุโยค, 832a. -ลักษณะหรือบุคลิกลักษณะของคณินิวรรณ์, 834 -ความเป็นคู่ปรับกันระหว่างนิวรรณ์ 5 กับองค์ฌาน 5, 874 -คู่ปรับและคู่ปราบของนิวรรณ์ 5 คือ โทษฌงค์ 7, 879-880 -นิวรรณ์ 10, 881 -อาหารและอนาหารของนิวรรณ์, 881-2 -ขณะพึงธรรม ด้วยดี นิวรรณ์อาจจะดับ และโทษฌงค์อาจเจริญบริบูรณ์, 884	เนวสัญญานาสัญญายตนะ	99,277,289,316,317a.,323,325-7,332,335, 339,358a.,366,367,546,853,859,868 -ไม่ใช่นิพพาน, 236 -เป็นสุดยอดของสมณะ, 308a.,868 -ใช้ทำ วิปัสสนาได้หรือไม่, 368-370 -เป็นสมาบัติจำพวกเสวยผล, 368 -กำหนดอากิญจัญญายตนะนั่นเองเป็นอารมณ์, 853a.
นิสสวณะ	62,95,242-3,531,535,549,554,689-893,753b. -ในการ ตรัสรู้ ต้องรู้จักคุณโทษและนิสสวณะของธรรมทั้งหลายเช่น อุปาทานชั้นที่ 5, อายุขณะภายใน 6, อินทรีย์ 5, อินทรีย์ 6, เวทนา, วิญญาณัญญิตี, โลก, กาม และนิสสวณะของทุกข์คือ ขารามณะ, 343-4,355,358,691-2 -ความหมาย, 690	เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ	327,531
นิสสวณนิโรธ (= นิพพาน)	278-9,910	เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติสุข	531
นิสสวณปัญญา	273,543,782,792	เนวสัญญานาสัญญ	146
นิสสวณวิมุตติ (= อนุปาทิเสสนิพพาน)	267b.,320	เนโสฬสมณี	143
นิสสัย ¹	713,725,727,765,843 -การให้รางวัลอาจสร้างนิสสัยไม่ดี, 518 -แก้ไขนิสสัยด้วยโยนิโสมนสการ, 696 -สร้างนิสสัยของจิต ใหม่ด้วยวิธีแห่งสติ, 820-1 -สมาธิสร้างเสริมนิสสัยที่ดี, 834 -นิสสัย หวังพิณดีหลักอริยสัจ, 910	เนื้อ	678,726,800 -การถือไม่กินปลาเนื้อ เนื้อทำให้เกิดปัญญา เห็นสังขาร, 548 -อุปมากรมโทสดังขึ้นเนื้อที่เหยี่ยวคาบมา, 537 -บางคนเจริญแต่เนื้อ ปัญญาไม่เจริญ, 629
นิสสัย ² (ศัพท์วินัย)	707	เนื้อป่า (อุปมาวิธีปฏิบัติต่อกามคุณ)	542-3
นิจของเรา, นี่เป็นตัวตนของเรา	411,787	เนื้อฟาน (อุปมาใหญ่ที่ปัญญาความสามารถ)	629
นิจ	851	เนื้อสัตว์ (อุปาสกไม่ควรขาย)	769b.
นุ่งห่ม	723,725,727. ดู เครื่องนุ่งห่ม, จีวร	เนื้อหนัง	535,565
นุ่งห่มผ้าบังสุกุล	689. ดู ผ้าบังสุกุล	เนื้อหา	450,592-3(จริยธรรมกว้างกว่าศีลธรรม)
นุ่งห่มหนึ่งเสื่อ	458	แนวการสอนธรรมแบบหลัก (= อนุพุทธกถา)	693
นุ่งนวล	322,721. ดู มุกุฏตะ, ควรแก้งาน	แนวขยายความ (อรรถ)	727a.
เนกขัมมะ	327,462,653,753,856,893 -มาคู่กับกาม, 692 -เนก- ขัมมะ = อโลภะ, 750b. -เนกขัมมะ = อูปเบกขา, 753a.	แนวความคิด	569,713-4,725-6
เนกขัมมธาคู (= กุศลธรรมทั้งปวง)	750b.	แนวธรรม -แนวธรรมแบบ ธรรม อรรถ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ มาในบาลีมากยิ่ง, 685;และเทียบกับแบบปัญญาวุฒิธรรม, 686 -แนวธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ปฏิบัติเพื่อตรัสรู้อย่างเดียว กัน, 660	แนวธรรม
เนกขัมมวิคค	750,755,756,827	แนวปฏิบัติธรรม	684. ดู ปฏิบัติธรรม
เนกขัมมสังกัปปิ	748-9,750,752-3	แนววิธี	702
เนกขัมมสุข	530,541,565	แนวน้ำ	698,728,729. ดู สมาธิ
เนกขัมมานิสังสะ	693,893	แนะนำ	621-3,631,644,646,673,727,731. ดู กัลยาณมิตร
เนติ มม	143	แนะนำประโยชน์, มิดร	634,636
		โน จัญญาเน นิโยชะเย	633
		โนมมอชัง, ความ	713-4,725,729. ดู สังขาร
		บก -อุปมาไม่รู้นิพพานดังปลาไม่รู้จักบก, 231 -อุปมานรรคไม่ใช่ สำหรับยึดคั้งเคยแพที่ใช้แล้วไว้บนบก ไม่แบกไป, 588-9	บก
		บกพร้อม, ส่วน	682-3,720. ดู อาทินะ
		บทกวี	707
		บทธรรม	665
		บทบัญญัติ	431,436-7,440,688,838a.,839. ดู วินัย -ปัญหาด้านนอก ของสังคัม มีเรื่องที่จะวางบทบัญญัติไว้ด้วยตัว, 918
		บทบาท	647,702,802,819,924 -บทบาทของศรัทธาในกระบวนการ การพัฒนาปัญญา, 647-650,671 -การช่วงชิงบทบาทระหว่าง อวิชาตัมหา กับโยนิโสมนสการ, 674-5 -อวิชาตัมหาเป็นเจ้า บทบาทใหญ่ในวิญญูชะ, 675a.
		บทเรียน (ประโยชน์ของอดีต)	703

บนบาน 469. ดู *เช่นสรวง, อ่อนวอน* – การบนบานแสดงว่ายังไม่มัน
ในพระรัตนตรัย, 910-2

บ่ม (ไตรสิกขา)	611
บรมกุศล	241
บรมเทพ	315
บรมศาสดา	911. ดู <i>ศาสดา, พระพุทธเจ้า, ตถาคต</i>
บรมสภาวะ (กัณนิพพาน)	321-2
บรมสังข์ (นิพพาน)	234, 260
บรมสัตว์ (กัณนิพพาน)	321-2
บรมสุข (นิพพาน)	234, 259
บรรทัดฐาน (ของสมาธิ = สุข)	841
บรรพชน	631
บรรพชา	558, 717-8. ดู <i>บวช</i>
บรรพชากรรมฐาน	718b.
บรรพชาสุข	565
บรรพชาอุปสมบท	844

บรรพชิต 530, 582, 629, 716, 773, 793, 895. เทียบ *คฤหัสถ์*. ดู *นักบวช*
– บุญอุปการะแม่แก่บรรพชิต, 170 – ข้อที่บรรพชิตควรพิจารณา
เนื่อง ๆ, 218 – ไม่ว่าบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ก็บรรลุนิพพานได้,
371-2 – ต้องได้สุขประณีตจึงจะไม่เวียนกลับหาคาม, 557 – ไม่ว่า
บรรพชิตไม่ว่าคฤหัสถ์ปฏิบัติถูกต้องก็สำเร็จ ปฏิบัติผิดก็เหลวเสมอ
กัน, 585 – พรหมจรรย์ไม่ใช่เพียงครองเพศบรรพชิต, 590 – บรรพ
ชิตกับคฤหัสถ์อาศัยกัน, 636 – จรรยาบรรณของบรรพชิต, 640.
780 – พราหมณ์ว่าคฤหัสถ์เหนือกว่า พุทธว่าอยู่ที่ปฏิบัติถูกต้องหรือ
ผิด, 717

บรรพชิตสุข	565
บรรพชาศ	605, 854, 883
บรรลิ่งก์, นังคู้	864
บรรลุนิพพาน (วิจารณ์ศัพท์)	385
บริกรรม	370
บริกรรมกสิณ	342b.
บริกรรมนิมิต	857
บริกรรมภาวนา	857
บริกรรมสมาธิ	857 – เป็นขณิกสมาธิ, 827 – ตัวอย่างจากคัมภีร์, 828
บริการ	597, 781, 790b.
บริจาร (ของจิต)	430
บริจาร (ของสมาธิ)	294b., 886
บริจาร 8	796
บริจาค	421, 788, 883, 912b.
บริภาณ	803

บริโลก 543, 628, 708, 780-1, 784, 794, 898, 916b. (วัตถุ) – หลักการ
บริโลกของทักขิไณย, 282 – การบริโลก 4 แบบของภิกษุสามเณร,
283 – การบริโลกปัจจัย 4 เฉพาะอย่างยิ่งอาหาร โดยพิจารณาคุณค่า
แท้คุณค่าเทียม, 503a., 804-5

บริมุตติ 299, 300

บริวาร 541, 554 – ธรรมอันล้วนเป็นบริวารของปัญญา, 879b.
บริษัท 5(4), 256b., 585, 590(4)

บริสุทธ 299, 412, 590, 636, 651-2, 688, 724-5, 762-3, 774-5, 889,
908-9, 915, 923. และดู *วิสุทธะ* – ความบริสุทธิ์ไม่บริสุทธิ์เป็น
ของเฉพาะตน, 218 – สัตว์พศปรามาสคือถือว่าบริสุทธิ์หลุดพ้น
ได้เพียงด้วยศีลและวัตร, 300 – ถ้ายังไม่รู้ไม่เข้าใจ จะบำเพ็ญอะไร
จะบวงสรวงหรือให้เทวดาที่ทำให้บริสุทธิ์หลุดพ้นไม่ได้, 458-9
– การสอนของภิกษุที่บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์, 637-8 – ตรวจสอบ
ภิกษุก่อนสัทธิธารีธรรม, 656 – ปัญญาบริสุทธิ์และกระบวนการ
ความคิดบริสุทธิ์, 667, 675 – สัตว์บริสุทธิ์ด้วยอะไร, 789 – ความ
บริสุทธิ์แห่งอวิชชาของภิกษุ, 794 – สติปัญญาช่วยให้อำนาจบริสุทธิ์,
810, 817 – สติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา, 825. และดู *อตุคคณาน*
บริหาร 449, 605, 918 (ราชการ) – เวทนาเกิดจากบริหารคนไม่
สม่ำเสมอก็มี, 206 – ธรรมเนียมที่ต้องบริหาร, 853
บวงบำเรอ (มีผลหรือไม่) 717+บ.
บ่วงรัด 542

บวงสรวง 458, 468, 912b. ดู *อ่อนวอน*

บวช 373, 565, 579, 753, 760, 844 – บวชด้วยศรัทธา (เอกตลกะ)
256b. – คิดว่าคฤหัสถ์เป็นอรหันต์ต้องบวชวันนั้น, 437b. – บวช
แล้วถ้าไม่ได้สุขประณีต ก็เสสจะครอบงำอาวสิกขากลับได้, 580.
557 – บวชแล้วไม่ได้สมณธรรม แยกว่าชาวบ้าน, 561 – บวช
สัก ๆ 7 ครั้งจึงบรรลุอรหัตถ์, 564 – การบวชทำได้ยาก และ
สิ่งที่ผู้บวชทำได้ยาก, 687 – บวชมิใช่เพื่อเห็นแก่ปัจจัย 4, 716
– พุทธศาสนามีได้มุ่งให้คนบวชกันหมด, 793

บวชเรียน, ประเพณีไทย 450 – เป็นการศึกษาฆราวาสและการ
เตรียมคนเข้าสู่สังคม ของชาวไทยโบราณ, 564 – วิถีปฏิบัติต่อ
ประเพณีนี้ในปัจจุบันเพื่อให้ขอบธรรมแก่บุคคลและก่อประโยชน์
สุขแก่สังคม ไม่ใช่ปฏิบัติเพียงโดยไม่รู้หรือตามความอยากให้เป็น
อยากไม่ให้เป็น, 564

บังคับควบคุมคน ดู *สัญญาะ*
บังคับให้เชื่อ 648, 728
บังคับสุกล ดู *ผ้าบังสุกุล*

บัญญัติ 47, 90, 113, 393, 462, 584b., 590, 662, 726a., 767, 890, 894, 918.
ดู *วินัย* – แยกให้อุดระหว่างชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคมกับที่เป็น
กรรมนิยาม, 172 – บัญญัติทางศาสนาเป็นต้นจิตเข้าในพวงมด
ของวิญญู, 180 – ระงับความสับสนระหว่างบัญญัติกับตัวสิ่งนั้น
เช่น ร่างกายไม่เที่ยง ไม่ใช่บัญญัติว่าร่างกายไม่เที่ยง, 213 – บัญญัติ
เป็นกาลวินัยและเป็นอนัตตา, 213b., 383 – บัญญัติตถาคัตด้วย
อะไร, 392 – สำหรับวินัยใช้ว่าบัญญัติ, 452 – บัญญัติเกี่ยวกับ
ความสังกตเสสแบบเดียวกับแบบพุทธ, 723-4 – วิถีบัญญัติ
วินัยสงฆ์ของพระพุทธเจ้า, 434, 745a.

บิณฑิต 411-2, 422, 593, 622, 638, 656, 660, เทียบ *พาล* – บิณฑิตถูก
สุขทุกข์ ไม่ขึ้น ๆ ลง ๆ, 106 – การยอมรับของบิณฑิตเป็นเกณฑ์
ตัดสินความดีความชั่วอย่างหนึ่ง, 179 – คำพูดของบิณฑิตเป็น
แก่นสาร, 184 – ธรรมที่ตรัสรู้นั้นบิณฑิตจึงเข้าใจได้, 232, 392
– บิณฑิตทำทานบำเพ็ญทาน มิใช่เพื่ออำภิสสุข, 555 – ความ

- หมายถึงลักษณะคุณสมบัติของบัณฑิต, 594-5,623อ.,628-631,733
 -การคบหาบัณฑิต, 623,626-7 -การคบหาบัณฑิตในกระบวนการ
 การศึกษา, 642 -บัณฑิตไม่ควรท้อแท้, 705
- บัณฑิตเสวนา** 623อ.
บันดาล 469,532,910,912-3,920. *ดู เทวตา, สิ่งศักดิ์สิทธิ์, อิทธิปาฏิหาริย์*
 -ลัทธิเทพผู้เป็นใหญ่บันดาล, 205-7,907
- บันได (ศรัทธาสู่ปัญญา)** 648,728
บันเทิง 642,706
บัวไม่คิดน้ำ (อุปมาผู้หลุดพ้น) 245,483,640
บากบัน 661,799,800,803. *ดู วิริยะ*
บาตร 440(ไม้จันทร์),480,705
บาท¹ (รู้กาลา 4 บาทเข้าใจจริงปฏิบัติถูกต้อง) 685
บาท² -ศีลวัตรเป็นบาทของสมาธิ, 302 -สมาธิหรือฌานสมาบัติ
มุ่งให้เป็นบาทของวิปัสสนา, 306-7,326อ.,361,367-8,389,619,
833,836-7 -บาทแห่งวิปัสสนา, อภิญญา, นิโรธสมาบัติ, 337,
837
บาทฐาน 293อ.,296,301,753,764,836
บ้าน 521,532,544,561,723,771,777
บ้านเมือง 521,605,796
- บาป** 99,117,158,467,551,557,600-1,626,698,722,737,761+อ.,766,
 794,799,800,827. และ*ดู อกุศล เทียบ บุญ, กุศล*
 -ความแตกต่างจากกุศล, 168-171 -ความเห็นผิดว่าบาปไม่มี,
 411 -สงสัยพระพุทธเจ้าไม่เป็นบาป, 659 -ความหมายของ
 บาป, 785
- บาปกรรม** 160,171,215,273,652,775
บาปกรรม 171,487
บาปอกุศลธรรม 137,226-7,489,536,653 -**บาปอกุศลธรรมดับไม่**
เหลือในเจตวิมุตติปัญญาวิมุตติ,, 317
บารมี 701
บาติ 162 (ภาษา),170,625,632อ.,635อ.,643,670อ.,675-7,680-1,684,
 686-7,693,704-5,713+อ.,715,724,814,827, 833,835,836,846,851อ.,
 852อ.,888อ.,922 -ตัวอย่างบาติที่หาไม่พบ แต่อ้างในวิสุทธิมรรค,
 896อ.
- ปาเพัญประโยชน์** 588,790อ.,794,841,ฯลฯ -**ไม่โกรธตอบ = ปาเพัญ**
ประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย, 700
ปาเพัญพรต *ดู พรต*
ปาเพัญเพียร *ดู เพียร*
ปาเพัญเพียรทางจิต 529
ปารุณบารอ, บารอดน 597,692,732,912-3,ฯลฯ
ปารอ (เทพเจ้า, สิ่งบูชา) 584อ.(เป็นเอียงสุด)716-7
- ปินชาบาท** 273,299,313อ.,317อ.,414,443,481,636,697,718,721,
 780,788,803,861. *ดู อาพาท* -**ปินชาบาท 2 คราวสำคัญทีเดียว**
แต่พระพุทธเจ้า, 268,270 -การบริโภคของภิกษุสามเณร 4 แบบ,
283 -ความหมายของปินชาบาท, 284 -พิจารณาคุณค่าแท้คุณค่า
เทียม, 859 -เหตุควรคำนึงเพื่อไม่ประมาทเร่งเพียร, 705 -ใน
อนาคตกภิกขุจะประกอบอนเสนาเพราะเห็นแก่อาหารอร่อย,
- 708 -ปินชาบาทที่ควรเสพไม่ควรเสพ, 716 -บัญญัติเศียรถ้อย**
สังกิลเลสหะปินชาบาท, 723 -เคารพในอาหารปินชาบาท,
882
ปีดา 411,413(ปีตุฆาต),533,558(พุทธปีดา),652,701,718,735,759,
 791
ปีดามารดา 789-790,915อ. *ดู มารดาบิดา*
ปีบคัน 678,680-3,726,732,ฯลฯ. *ดู ทุกข์* -**โอโยนิโสมนสิการทำให้**
คนถูกความคิดปีบคัน, 675
ปีบบังคับ 471,757อ.,728
- บุคคล** 685,ฯลฯ.. *ดู สังคม, วินัย, ธรรม, แดงดำระหว่างบุคคล* -**คุณ**
ค่าของบุคคลผู้เลิศ คือ เกิดประโยชน์สุขแก่พหุชน, 254 -ธรรม
เน้นที่บุคคล วินัยเน้นที่ระบบหรือสังคม, 450,924 -ผลเสียจาก
การวุ่นวายกับเทวตาและอิทธิปาฏิหาริย์, 456 -พัฒนาการของ
บุคคลตั้งแต่ปฏิสนธิ, 533,536 -เกิดทุกข์เกิดปัญหาเพราะปฏิบัติ
ผิดต่อโลกและชีวิต, 536 -ควรมีความสุขอันชอบธรรม, 580
-การจัดลำดับองค์ธรรมในมรรคตามที่สัมพันธ์กันในตัวบุคคล,
607 -ไตรสิกขามองบุคคลในสภาพแวดล้อมทางสังคม, 608
-ท่านให้เคารพสงฆ์มิใช่เคารพบุคคล, 446 -ปัจจัยแห่งสมา-
ธิเจริญที่เป็นฝ่ายภายในบุคคล, 621,667. ดู โยนิโสมนสิการ -**บุคคล**
สัญญา, 628 -บุคคล 3 ประเภทที่ควรเสวนาหรือไม่, 633 -หลัก
การที่ว่าควรคบบุคคลใดหรือไม่, 713,715อ.,716 -บุคคลที่จะได้
ผลในการพึงสังฆธรรม, 647 -บุคคลที่ได้รับยกย่องสูงสุดใน
พุทธศาสนาคือผู้มีปัญญา, 648 -ศรัทธาเป็นอุปการณสำคัญ แต่
ถ้ากลายเป็นการคิดในบุคคล ก็กลายเป็นอุปสรรคต้องละ, 649,
660-2 -คดีของบุคคลผู้บรรลุมรรคระดับต่าง ๆ, 662 -คุณ
สมบัติในด้านความเข้าใจธรรม, 684 -การถือวัตรขึ้นกับ
ความแตกต่างระหว่างบุคคล, 689 -สิ่งที่เชื่อมบุคคลกับภคิยา
มิตร์แล้วโยงโยนิโสมนสิการ คือ ศรัทธา, 729-730 -บางแง่
เกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคล, 698-700,702,719 -บุคคลมี
คุณสมบัติเสมอกัน แต่มีข้อแตกต่างอื่น จึงได้รับผลไม่เหมือน
กัน, 719 -จุดเชื่อมบุคคลกับโลก, 725 -ใช้โยนิโสมนสิการ
ตรวจสอบภูมิปัญญาของบุคคล, 727อ. -บุคคลกับสังคม ใครปรุง
แต่งใคร, 744-5 -การพัฒนาบุคคล, 743-4 -องค์กรควรขึ้นสัด
ขยายออกเป็นข้อปฏิบัติทั้งเพื่อบุคคลและเพื่อสังคม, 758 -ความ
แตกต่างระหว่างบุคคลเกี่ยวกับความต้องการทรัพย์, 782-3
-บุคคลต่างประเทศเกี่ยวกับการปฏิบัติต่อทรัพย์, 782 -บุคคล 4
พวกที่ฟ้าไม่สะอึก, 840 -บุคคลที่เป็นสัปปายะในการเจริญ
กรรมฐาน, 858อ.
- บุคคลหาได้ยาก (ผู้ธรรมานุธรรมปฏิบัติ)** 887
บุคคลาธิฐาน 238-9
บุคลิกภาพ 112,ฯลฯ,188,229,370,375,514,765,834. *ดู ภพ, อุป-*
ปัตติภพ -**การก่อบุคลิกภาพในกระบวนการปัจจุสมุปบาท, 112,**
114,117-8 -การให้ผลของกรรมในระดับบุคลิกภาพ, 187-8,155,
164-5,176,179-180 -บุคลิกภาพของผู้บรรลุนิพพาน, 241,250
-โลกุตระสัมมาทิฐิเปลี่ยนบุคลิกภาพได้อย่างมาก, 739 -สติปัญ
ฐานช่วยให้มีบุคลิกภาพใหม่, 818

- บุคลิกลักษณะ 442
- บุญ 9,117,158,215,389,422,476,595,735,748-9,780,786,912a. ดู
กุศล เทียบ บาป, อกุศล -ความหมายและความต่างจากกุศล, 168
-171,765 -บุญเป็นโลกีย์อำนาจวิบากแก่ชั้นที่, 169,735 -การทำ
บุญแบบค้ากำไร, 197 -บุญเป็นที่พึงในโลก, 218 -อริยสาวก
ทำบุญไม่หวังผลตอบแทน, 402 -ความเห็นผิดว่าบุญไม่มี, 411
-บุญเป็นชื่อของความสุข, 529 -บัณฑิตไม่ทำบุญเพื่อเห็นแก่
อามิสสุข, 554-5 -การทำบุญด้วยอวิชชากับการทำที่ถูกต้อง,
573
- บุญกรรม 171
- บุญกิริยา -ท่านสอนให้ไม่ประมาทในบุญกิริยา, 594 -บุญกิริยา
เป็นใจพจน์หนึ่งของกุศลธรรม, 593-4,596 -บุญกิริยาคือระบบ
ผอนของไตรสิกขาเน้น 2 อุดมแรก มุ่งสำหรับคฤหัสถ์, 596-8
- บุญกิริยาคือ (3,10) 170,171a..220,596-7
- บุญชัยมรณะ 170
- บุญเขต 730
- บุญธรรม (ไม่เป็นศัพท์ทางธรรม) 171
- บุญบาป 245(ไม่ติด),737,766-7,765
- บุญจาริก (อุปมาไม่ติดโลก) 483,640
- บุตร 488,590,629,789,790(ต้องให้เรียน)
- บุตรคฤหบดี 655
- บุตรธิดา 701,915a. -การบำรุงมารดาบิดา, 776
- บุตรภรรยา 631,783-4,787,791 -ควรให้ตั้งอยู่ในอารยวุฒิ 5, 428
- บุตรี 771
- บุณฺชน 582,๖๗๖. ดู ปุณฺชน
- บุพกิจ (ของผู้เข้าในโรธสมาบัติ) 369
- บุพนิมิต -กัลยาณมิตรและโยนิโสมนสการเป็นบุพนิมิตของ
มรรคและโพธิวงค์, 586,623-4,667 -อุปมาทเป็นบุพนิมิตของ
อริยมรรค, 806 -สัมมาทิฏฐิเป็นบุพนิมิตของการตรัสรู้ริยสัจ,
733
- บุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิปทา 621-665,667-732
- บุพเปตติ 478a.
- บุพเพนิวาส 256a.
- บุพภาค 684a. -โยนิโสมนสการเป็นบุพภาคของปัญญา, 521 -การ
ละนิวรณ์ 5 เป็นบุพภาคของอัปปนาสมาธิ, 617 -ศรัทธาอยู่ในส่วน
บุพภาคของมัชฌิมาปฏิปทา, 729 -บุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทา
เชื่อมต่อบุคคลกับโลก, 725 -บุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทาในทาง
ปฏิบัติ, 730 -อุปจารสมาธิเป็นบุพภาคของอัปปนาสมาธิ, 826
- บุพภาคของการศึกษา 621-665,667-731,921
- บุพโยคะ 338-9
- บุพเหตุ 339
- บุรุษ 372,772 -คู่บุรุษ 4 ในสาวกสงฆ์, 406 -คนมีแต่ศรัทธาเหมือน
บุรุษดาเดียว, 662 -ความเพียรเรี่ยวแรงของบุรุษ, 800 -อุปมาคน
รอคำตอบอภัยกตัญญูหาตั้งบุรุษต้องศรัไม่ยอมดอนแก่ขมรอคำตอบ
ว่าใครยัง, 894
- บุชา 411,445,478a..597,829,652-3,716-7,735,882 -การบูชาเจตน์ ก็
เพราะทำกรรมดี, 215 -คนบูชาเทวดา เทวดาก็บูชาคน, 475 -เทพ
- พรหมบุชามนุษย์ที่ฝึกอบรมแล้ว, 214,467,471,479,911
- บุชาธรรม 284
- บุชาไฟ 458,758
- บุชายัญ 2,7,178,180,204a..275,281,459,468,475a.,478a.,480-1. และดู
มหาชัย
- เบญจกัลยาณธรรม 773
- เบญจจันท์ 15-31,262,286,363,490a. ดู พันธุ์ -บุญเป็นโลกีย์อำนาจ
ผลแก่เบญจจันท์, 169,735 -เบญจจันท์ว่างเปล่าดังฟองน้ำเป็นต้น,
678
- เบญจโครต 638
- เบญจธรรม (คู่กับเบญจศีล) 773
- เบญจศีล 301,409,430(=อริยธรรม),758,773(คู่กับเบญจธรรม). ดู
ศีล 5
- เบ็กบาน 428,591,604,793,831,843,897,908,909,915,923,924, ๖๗๖
- เบียดเบียน 583,592,597,598,631,644,651-2,694-5,728,732,755,763,
767,791,827,841,871,913,918,๖๗๖. ดู ศีล -เบียดเบียนตนและ
ผู้อื่น เป็นเกณฑ์ตัดสินกรรมดีกรรมชั่วอย่างหนึ่ง, 179-180,185
-ผลกระทบแห่งการเบียดเบียนสัตว์, 202 -มนุษย์เบียดเบียนกัน
เพราะกาม, 538 -การไม่เบียดเบียนตนเป็นการปฏิบัติธรรมอย่าง
หนึ่ง, 564 -เกณฑ์ต่ำสุดของศีลคือการไม่เบียดเบียน, ๑15 -อันธ
พาลปฤชณพร้อมที่จะเบียดเบียนใคร ๆ เพื่อเห็นแก่ตน, 912
- เบือ, เบือนาย 491,530,563,792,881,892,897,907,908,913 -เพราะ
ในโลกมีอำนาจ ความเบือนายจึงมีได้, 691
- เบื่องหน้า 692,718. ดู สัมปราชัยกัถะ, ทศเบื่องหน้า
- แบก (อุปมาธรรมกับเพ) 588
- แบ่งป็น 397,๖๗๖. ดู ทาน, อาคะ -คุณลักษณะของโสคาบัน, 402,
407,416,421-2,427 -การปฏิบัติต่อทรัพย์สินของภิกษุ 10, 719-720
- แบบแผน 435,584,604,627,679(วิบัติสนา),856a. ดู วิสัย -แบบแผน
ของอริยชน, 545. ดู อธิวิสัย -แบบแผนการดำเนินชีวิต = พุทธ
จริยธรรม, 591 -การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน, 849-858
- แบบอย่าง 731,742 -พระอรหันต์บำเพ็ญความดีเพื่อเป็นแบบอย่าง,
254-5 -หลักของวินัยอย่างหนึ่งคือการทำเพื่อเป็นแบบอย่างแก่
อนุชน, 435 -วิสัยชาวเป็นแบบอย่างของการครองชีพปรมา, 721
- โบกขรณ 415a.,699,700
- โบราณจารย์ 813
- โบกถัย (อุปมา) 813a.
- โบคา (อุปมาคนคนชั่ว) 626
- ใบไม้ 489a.
- ใบประคูดาย (อุปมาสิ่งที่สอน) 895
- ใบไม้ 588,626(อุปมาคนคน)
- ใบสำคัญ (ตัวอย่างพฤติกรรมค้นหา-ค้นหา) 518
- ปกรอง 139,449,527,534,658,685a.,707,838+๘. ดู วิสัย -การ
ปกรองเป็นงานอย่างหนึ่งของพระอรหันต์, 257 -วิธีปกรองโดย
สงฆ์, 445-6 -ตัวอย่างพฤติกรรมของปกรองที่มีฉันทะ, 527
-ถ้าเข้าใจสาระของวินัยแล้วก็เอามาจัดการปกรองบ้านเมืองได้,
605 -ธรรมของจักรพรรดิ, 605,779,918 -วิวัฒนาการของสังคมใน

การเกิดมนุษย์ปกครอง, 139,795๐..๑23 –หน้าที่ของมนุษย์ปกครองเกี่ยวกับ
ทรัพย์, 796 –ในพุทธกาล ชุมพูทวีปมีการปกครอง 2 แบบ และ
ท่าที่พุทธนางอย่างต่อการปกครอง, 796 –อโศกมหาราชและจัดลย
ราชประเพณีไทย, ๑18

ปณิณณกเจตสิก	30,488
ปณิณณโกโสณเจตสิก	31
ปณิณณกอกุศลเจตสิก	30
ปณณ	165
ปฏิกิริยา	563-6(ปฏิกิริยาต่ออารมณ์),816,819
ปฏิกูล	245,726,852
ปฏิกูลมนสิกการ	726,811
ปฏิจะ	116,147,284๑-288(สังโยชน์),357๑.
ปฏิจนนิมิต	881+๑.
ปฏิจสนัญญา	289,531
ปฏิจสนาสัย	95,248,351
ปฏิจจสมุปบัน	350,389
ปฏิจจสมุปบันธรรม	132,135,330,350,385

ปฏิจจสมุปบาท 67,79-150,239,244,285,314,337,346,354๑..361-2,
397,40๑,423,490,569,574,575-6,578-9,663,672,680,๑21 และดู
ปัจจัยทา ร, อธิปปัจจัยทา –ปฏิจจสมุปบาทเป็นกฎธรรมชาติ,
67,79,569-570 –ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้
คู่กับนิพพาน, 80,232,344-5,897-8,901 –ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท
ผู้นั้นเห็นธรรม, 79 –ลึกซึ้งเข้าใจยากมาก, 80,898 –หลักทั่วไป,
81 –หลักแจ้งหัวข้อหรือหลักประยุกต์, 81 –คำจำกัดความและ
ความหมายหัวข้อของธรรมของปฏิจจสมุปบาท, 97-๑๑,109-110.
150 –ปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ, ๑๑-107 –ปฏิจจ
สมุปบาทแบบชีวิตประจำวัน, 107-121 –ปฏิจจสมุปบาทเป็น
ไปได้ในขณะที่จิตเดียว, 85,86๑.140-2 –ปฏิจจสมุปบาทในฐานะ
มัชฌิมนิพพาน, 129-136,569,900 –ปฏิจจสมุปบาทใน
ฐานะปัจจัยการทางสังคัม, 137-140 –ปฏิจจสมุปบาทเป็นกฎ
ธรรมคดียังไม่ใช้วิธีปฏิบัติโดยตรง, 121 –กรรมในฐานะส่วน
หนึ่งแห่งปฏิจจสมุปบาท, 104,151,158,217 –เข้าใจปฏิจจสมุปบาท
แล้ว ได้ประโยชน์จากหลักกรรม, 207 –ตัวอย่างปฏิจจสมุปบาท
แห่งการก่อทุกข์จากกาม, 536 –ปฏิจจสมุปบาทในฐานะมีฉลา
ปฏิบัติและสัมมาปฏิบัติ, 573 –ปฏิจจสมุปบาทแนวดับทุกข์ที่
ต่างออกไป, 574-580 –ปฏิจจสมุปบาทที่เริ่มจากอินทรีย์โสณสิกการ,
672-3 –ปฏิจจสมุปบาทในฐานะสมุทัยแบบกระบวนการหลังโรง,
569,๑๑3+๑.732,899,907. และดู *ปฏิจจสมุปบาทสมุทวาร* –ปฏิจจ
สมุปบาทฝ่ายดับคือความหมายของนิโรธ, 569,89๑-๑๐0. ดู *ปฏิจจ
สมุปบาทนิโรธวาร* –วิธีคิดแบบปฏิจจสมุปบาท, 676,711 –เป็นวิถี
ชีวิตแบบหนึ่ง, 677๑. –เป็นกฎเดียวกับไตรลักษณ์, 732,67 –ความรู้
ปฏิจจสมุปบาทเป็นสัมมาปฏิบัติ, 735 –สรุปผลการปฏิบัติสติปฏ
ิจตามแนวปฏิจจสมุปบาท, 817-8 –ปฏิจจสมุปบาทเทียบกับ
อริยสัจ, 8๑๑-๑๐1 –ปฏิจจสมุปบาทเป็นกระบวนการแกนกลาง
ของอริยสัจและเป็นเนื้อหาทางวิชาการ, ๑๐๐-1 –ตัวอย่างปัจจัยการ
แบบต่าง ๆ, ๑23

ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร 149,223-9,345,569,899-900. ดู *ปฏิจจ
สมุปบาท*

ปฏิจจสมุปบาท สมุทวาร 150,224,226๑.(4 แบบ),569,89๑. ดู
ปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจญาน (พระพุทธรเจ้า) –ปฏิจญานการตรัสรู้ด้วยความชำนาญใน
อนุพุทธพหุสสมาบัติ 9, 335 –ด้วยความหยั่งรู้อริยสัจ 4, 343,893,
903 –ด้วยความรู้คุณโทษทางออกของอุปาทานชั้น 5, อยดณะ
ภายใน 6, อินทรีย์ 5, อินทรีย์ 6, 343-4 –ด้วยการหยั่งรู้สมุทัยและ
นิโรธแห่งขารมณะตามแนวปฏิจจสมุปบาท, 344-5 –ด้วยการมี
อริยเหตุญาณทัศนะ, 467-8๑. –ด้วยการรู้คุณโทษทางออกของอริยสัจ, 62
–ด้วยการรู้ประจักษ์คุณโทษทางออกของโลกและอุปาทานชั้น 5,
691 –ปฏิจญานว่าไม่วกกลับหากามเพราะรู้คุณโทษทางออกของกาม
และประสบปัสสัตุที่ประณีตกว่า, ๑๑2-3

ปฏิบัติ 627-8,920. ดู *ปฏิบัติธรรม, กาวนา, ปฏิภา* –พิจารณาว่า
สิ่งใดควรถือปฏิบัติหรือไม่ตามหลัก *กาลามสูตร*, 851 –ปฏิบัติถูก
ต้องต้องเป็นไปตามหลัก *ธรรมานุธรรมปฏิบัติ*, 684 –การเป็นอยู่ใน
ขณะปัจจุบันคือคิดในทางปฏิบัติหรือเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติได้,
704-5,708 –ปฏิบัติโดยรู้จุดหมาย จึงจะเป็นทางสายกลาง, 688
–ไม่ว่าคุณุหัตถ์ไม่ว่าบรรพชิต จะสำเร็จผลหรือไม่อยู่ที่ปฏิบัติถูก
หรือผิด, 717 –สงฆ์คือหมู่ชนผู้ปฏิบัติตามมรรค, 731 –กิจคือ
มรรคคือการปฏิบัติหรือ *กาวนา*, 688,901-5 –ธรรมชั้นปฏิบัติ
สำหรับปฏิบัติหรือภาคปฏิบัติทั้งหมด = *มรรค* = *มัชฌิมาปฏิบัติ*,
731-2,914,923-4 –หลักปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์โดยใจความ, ๑24
ปฏิบัติการ –ปฏิบัติการของผู้สวคามในสังคัม, 536 –ภาคปฏิบัติ
การของโยนโสมนสิกการ, 875 –คุณธรรมในใจกับจริยธรรมภาค
ปฏิบัติการ, 756 –ปัญญาภาคปฏิบัติการ, 823-4 –มรรคว่าโดย
ปฏิบัติการ, 887 –ปฏิบัติการแก้ปัญหา, ดู *มรรค*

ปฏิบัติคล้ายตามอรรถ 684๑. ดู *โยนโสมนสิกการ*

ปฏิบัติง่าย (สุขา ปฏิภา) 888

ปฏิบัติตามลำดับขั้น 656๑. ดู *อนุพุทธปฏิบัติ*

ปฏิบัติธรรม 488-9,502๑..504,511,514,529,530,532,540,590,598,607,
611-3,619,636,641,649,688-9,696,753,762,764,781,801-2,810,826,838
-9,844-5,849,870,871,875,877,913,914 –ปฏิบัติธรรมเพื่ออะไร
(แห่งหนึ่ง), 453 –ผู้ให้การศึกษาหรือสอนการปฏิบัติธรรมมีหน้าที่
ปลูกจิตตะ, 527 –ความสุขเป็นสาระที่จำเป็นของการปฏิบัติธรรม,
557 –ปฏิบัติธรรมต้องรู้จุดหมายและความสัมพันธ์ของธรรมนั้น ๆ
ให้เป็นไปตามหลักอรรถธรรมสัมพันธ์ และธรรมานุธรรมปฏิบัติ,
588-9,594,633๑..๑๑3-5 –ระบบปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนคือไตรสิกขา,
601 –สำหรับศฤกษณ์ ผ่อนลงมาโดยให้วิธีการสอดคล้องกับจุด
หมาย เป็นระบบบุญกิริยา, 5๑๑-8 –สัมมาปฏิบัติเป็นจุดเริ่มของการ
ปฏิบัติธรรม, 621 –ขั้นตอนของความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม,
644-๑,๑24 –ศรัทธาในกระบวนการปฏิบัติธรรม, ๑47-๑50 –โยน
โสมนสิกการแบบที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติธรรม, 676 –ปฏิบัติ
ผิดหลักพุทธธรรม เพราะเข้าใจความคิขณะปัจจุบันผิด, 702-3
–ในการปฏิบัติ เมื่อพูดถึงสติถึงถึงปัญญาด้วย, 821 –การปฏิบัติ
ธรรมมีขึ้นได้ทุกที่ทุกเวลา, 846 –การปฏิบัติธรรมที่สำเร็จ แยก

เป็นปฏิปทา 4, 888	-ปฏิบัติธรรมให้ถูก ต้องให้วิธีสังเกตละข้อ	ปฏิสังขชาญาณ, ปฏิสังขชาณุปัสสนาญาณ	363
ตรงกับกิจของมัน, 901		ปฏิสังขชาโย	503b.
ปฏิบัติธรรมถูกหลัก	646. ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ	ปฏิสงฆา โยนโส	543b., 695b.
ปฏิบัติธรรมน้อยคล้ายแก่ธรรมใหญ่	ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ	ปฏิสังขจิตกขณา	670b.
ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม	ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ	ปฏิสัมภักขปัตตะ	293b., 297
ปฏิบัติธรรมหลักย่อยคล้ายแก่หลักใหญ่	ดู ธรรมานุธรรมปฏิบัติ	ปฏิสัมภักขา (4)	256b., 293b., 296, 297 - แสดงความสำคัญของการ
ปฏิบัติบูชา	882	เข้าใจอรรถธรรมสัมพันธ์, 684	
ปฏิบัติคิด (มีจิตปฏิบัติ)	372	ปฏิเสธ - เหตุผลที่จำกัดความผิดเป็นความปฏิเสธ, 782-4 - ความ	
ปฏิบัติยาก (ทุกขา ปฏิปทา)	888	หมายเชิงปฏิเสธของสติ, 804, 809 - เหตุผลที่ปฏิเสธลัทธิผิดหลัก	
ปฏิปทา 412, 414, 415a., 599, 673, 684b., 812, 897. ดู ปฏิบัติ, ปฏิบัติ		กรรม 3, 206, 907	
ธรรม, ข้อปฏิบัติ, มรรค - ปฏิปทาสุ่มหทัยและนิโรธแห่งเวทนา, 344		ปฏิเสวนา	694
- ปฏิปทาเพื่อละฉันทะ, 516 - ปฏิปทาของชาวพุทธมีความสุข,		ปฏิพั	789
559 - ความหมายของปฏิปทา, 570 - การก้าวจากสภาวะธรรม		ปฐมณาน	277, 278, 303, 306, 308b., 316b., 317b., 323-4, 326-7, 329, 331,
(นิโรธ) สู่ปฏิปทา (มรรค), 573 - ปฏิปทา 2 : มีจิตปฏิบัติและ		332-5, 340b., 341, 365-7, 399b., 413b., 530, 545, 547, 559, 664, 825, 828, 837,	
สัมมาปฏิปทา, 573 - ปฏิปทา 2 : กร้านและเกรียม, 584a., 689+a.		887-8, 888, 898 - อาสวักขัยในปฐมณาน, 324 - ถ้าไม่ได้มานานก่อน	
- เข้าสู่ปฏิปทาที่ไม่ผิดพลาด, 758 - ปฏิปทาของเศรษฐีชาวพุทธ,		พอลังกรยอมรับยอมรับได้, 341 - สัตว์ตกumarได้แต่ยังเยาว์, 558,	
795a. - ปฏิปทาของพระเจ้าราชาธิราชและเอชคไม่ด้องเหมือนกัน, 838		860b. - กรรมฐานใดให้สำเร็จได้, 855 - เป็นขั้นเริ่มรูปรวจรสมาธิ,	
- ปฏิปทา ให้ถึงนิโรธ (ให้ถึงความดับทุกข์หรือทุกข์นิโรธ), ดู		858 - ขั้นตอนของการปฏิบัติ, 866-7 - องค์ณาน, 303, 873-4	
มรรค - อธิบาท = ปฏิปทาสุ่อธิ และมรรค = ปฏิปทาให้ถึง		ปฐมณานวิปัสสนาปัญญา	367
อธิบาทภาวนา, 847-8		ปฐมณานสุข	530, 545
ปฏิปทา 4 (ตัวการ = อินทรีย์ 5)	876, 888	ปฐมกัสน์แห่งนิพพาน (= โสคาปัตติมรรค)	400
ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธ	363, 579, 687	ปฐมเทศนา	582, 901
ปฏิปัสสัทธินิโรธ, ปฏิปัสสัทธินิโรธ	278, 910	ปฐมยาม	333
ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ, ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ	319	ปฐมวัย	705, 803
ปฏิปักษ์ 462, 828-830 (ของสมาธิ), 874 (ของนิรวณ)		ปฐมวิ	46, 236-8, 266, 851
ปฏิปัสสนา (อานาปานสติ)	867b.	ปฐมวิธาคู	30
ปฏิปัสสัทธิ (นิพพาน)	235	ปณิธาน, ประณิธาน	215, 300
ปฏิปฐาพยากรณ์	714-5	ปณิธิ	487b.
ปฏิปฐาพยากรณ์ปัญหา	714	ปณิตะ (นิพพาน)	233-4, 388
ปฏิผล	439b.	ปถ	669b.
ปฏิภาคนิมิต ดู นิมิต - เกิดในอุปจารสมาธิและเสพอต่อไปใน		ปถมนสิกการ	670+.
อัปนาภาวนา, 826, 858, 866-7 - กรรมฐานใดให้สำเร็จได้และเหตุ		ปะทะ (นิพพาน)	235
ผลที่สำเร็จได้หรือไม่ได้, 855, 857-8		ปะทประมะ (คิดเองไม่เป็น)	645
ปฏิภาณ 256a. (เอตทัคคะ), 409, 626, 628		ปัทมฐาน 488b., 499b., 644b., - ปัทมฐานของวิปัสสนาเช่นณาน,	
ปฏิภาณปฏิสัมภักขา	296	361, 368, 837 - ปัทมฐานของสติ, 809 - ปัทมฐานของอภิญา,	
ปฏิรูปเทศวาส	189	837, 727 - ปัทมฐานของสมาธิ = สุข, 871, 872	
ปฏิลาภฉันทะ	492b.	ปทุม (อุปมาไม่คิดโลก)	483, 640
ปฏิโลม 335, 358, 663, 897		ปธาน 511b., 580b., 802 - ปธาน 4 โดยความหมายและว่าเป็นมัชฌิมา	
ปฏิโลมปฏิจจนูปาทา	81, 897	ปฏิปทา, 799, 584b. - โพชนงที่เป็นขอดของปธาน, 885	
ปฏิวัติ 759		ปธานสังขาร 344b., 516, 844-5 - ความหมาย, 847-8	
ปฏิเวธกาเล	292b.	ปธานยังคะ	409b.
ปฏิเวธอริยะ	281b.	ปปัญจะ	40, 145, 234
ปฏิสนธิ 100, 219, 269		ปปัญจรรวม	145
ปฏิสนธิปุณณพ	110	ปปัญจสัญญา	17, 40, 42, 49, 145
ปฏิสนธิวิญาณ	99	ปปณคสุณาสงา	40b.
ปฏิสังขา	670b.	ปภัสสร	165

-พระอรหันต์ทำประโยชน์ตนเสร็จสิ้นแล้ว, 253 -ชาวพุทธถือประโยชน์เป็นตัวอุกฤษ, 215 -ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของพรหมจรรย์คืออะไร, 318 -บัญญัติห้ามอวดคุณวิเศษธรรมและแสดงฤทธิ์เพื่อประโยชน์ส่วนรวม, 440-1 -สละโกศมาบวชแล้วประโยชน์ที่มุ่งของเพศสมณะก็ไม่สำเร็จนับว่าแย่ที่สุด, 581 -ความมีกัลยาณมิตรและโยนิโสมนสการเป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่อ, 624,688 -พยายามทำโดยคำนึงถึงความเป็นประโยชน์หรือไม่เป็นเครื่องแสดงความเป็นพาลและบัณฑิต, 630 -เป็นบัณฑิตเพราะบรรลุประโยชน์ 2 หรือเพราะคิดการเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก, 631 -ภิกษุที่จะสามารถปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น, 633 -มิตริในระดับทิฏฐธัมมิกถณะและสัมปราคถณะ, 634-5 -ประโยชน์ทั่ว ๆ ไปของการมีกัลยาณมิตร, 639 -สอนมุ่งเพื่อประโยชน์แก่ผู้รับคำสอน, 637 -พระพุทธเจ้าสอนเพื่อประโยชน์แก่ผู้ฟัง ไม่ชักจูงให้เชื่อ, 652 -ประโยชน์ที่เป็นคุณค่าแท้คุณค่าเทียม, 694 -ประโยชน์ในความหมายของคำว่าอรรถ, 254,684 -การคิดเตรียมปกป้องประโยชน์ส่วนรวม, 706-8 -ไม่โกรธตอบ = บำเพ็ญประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, 700 -โยนิโสมนสการให้มีการรับรู้เพื่อประโยชน์ทางสติปัญญาและเป็นไปเพื่อประโยชน์สุข, 724-5 -โยนิโสมนสการใช้ประโยชน์ได้ทุกที่ทุกเวลา, 725 -สรุปศรัทธาในแง่การใช้ประโยชน์ 3 ระดับ, 727-8 -ประโยชน์ที่จำเป็นพื้นฐานของชีวิต, 732 -ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากทรัพย์, 787-8 -ประโยชน์ในแง่และระดับต่าง ๆ ของสมาธิทั้งโดยสรุปและตามบาลีตามอรรถถา, 833-9 -สติมีประโยชน์ที่ต้องใช้ทุกกรณี, 877,885 -โพชนกช่วยข้อปฏิบัติอื่นให้เกิดประโยชน์มาก, 884 -พระพุทธเจ้าสอนแต่ความจริงที่เป็นประโยชน์, 893-5 -ประโยชน์คนบริบูรณ์แล้ว จึงสามารถทำเพื่อประโยชน์ผู้อื่นได้เต็มที่, 909 -ประโยชน์ทางจิตปัญญาเป็นแก่นสารแท้ของชีวิตมนุษย์, 919

ประโยชน์ตน 599,๙๑๑. ดู *อัครัตถะ*
ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย 599,๙๑๑. ดู *อุกฤษัตถะ*
ประโยชน์เบื้องต้น, -ภายหลัง, -โลกหน้า, -ลึกลับ 298,594.
 ๙๑๑. ดู *สัมปราคถณะ*
ประโยชน์ปัจจุบัน, -บัดนี้, -ขั้นต้น, -โลกนี้ 298,594,๙๑๑. ดู *ทิฏฐธัมมิกถณะ*
ประโยชน์ผู้อื่น 599,๙๑๑. ดู *ปรัตถะ, ปรหิต*
ประโยชน์สุข 419,509๐,524,527,528,561,563๐,564,604,694,725,761,763,780-1,795-6,913,915. ดู *ประโยชน์, อรรถะ, อรรถะ* -ประโยชน์สุขแก่ตนและผู้อื่นเป็นเกณฑ์ตัดสินดีชั่วอย่างหนึ่ง, 179-180,185-6 -พระพุทธเจ้าพิจารณาเห็นดี มหาวุช สงฆ์ และคติการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน ของชาวโลก ของประชาชน ของสังคม ของส่วนรวม ของสงฆ์ แก่ผู้อื่น แก่ท้าวและมนุษย์ทั้งหลาย, 254-5,259,275,276,282,284,434-441,444-8,453,462 -เจตนารมณ์อย่างหนึ่งของศีล/วินัยเน้นความรับผิดชอบต่อประโยชน์สุขร่วมกันและของพหุชน, 449,๑24 -ทรงส่งพระสาวกออกจาริกเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน, 5,589,838 -ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขปัจจุบันและภายหลังของคฤหัสถ์, 595,785-6 -ผู้หลุดพ้นแล้วมีปัญญาและกรุณาเป็นแรงนำชีวิตไป

ในการบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นอย่างบริบูรณ์, 908-9

ประโยชน์สูงสุด 223-260,298,517,595,๙๑๑. ดู *ปรัตถะ*
ประวัติการแสวงหาสัจธรรม 900
ประวัติศาสตร์ 759๐.
ประวัติการ 732

ประสบการณ์ 263-6(เวทีย),423(แห่งชีวิต),440,442,448,536,548-9,552,614,639,674,736,814 -การหลงผิดยึดเอาประสบการณ์ผิดด้นค่าเคลือบเคลิ้มหรือประสบการณ์ในฉานเป็นอตุตาเป็นนิพพาน, 322,381-2 -ประสบการณ์อย่างเดียวกัน คนมองแล้วปรุงแต่งเห็นไปคนละอย่าง, 695 -ตัวอย่างวิเศษชาติ เด็กควรได้รับประสบการณ์อย่างเสรีหรือไม่, 713-4 -การรับรู้ที่ได้รับประโยชน์หรือโทษจากประสบการณ์, 724-5 -ประสบการณ์ล้วน ๆ กับประสบการณ์ที่เป็นภาพปรุงแต่ง, 820 -สมาธิช่วยให้สามารถใช้ประสบการณ์ในทางที่เป็นประโยชน์อย่างเดียว, 834

ประสาท (๖) 30,511,535,749,889๐.
ประสิทธิภาพ -ภาวะจิตตังม/สมาธิเสริมประสิทธิภาพในการเรียน การทำงาน, 550,834
ประเสริฐ 585,590. และดู *อริยะ, เลิศ* -คนทรมหรือประเสริฐเพราะกรรมมีใช้เพราะชาติตระกูล, 214,217 -ผู้มีปฏิหารย์ครอบสามประเสริฐสุด, 462 -ชาวบ้านชนิดประเสริฐสุด, 720 -พระอยู่ปานชนิดประเสริฐสุด, 721 -ปัญญาเป็นองค์ธรรมประเสริฐสุด, 879๐.
ประหม่า (ไม่ขึ้นต่อเหตุผลแท้) 380
ประหมัด 595
ประหาร 771,923
ปรัชญา 387,457,557,592,796 -การพิจารณาเรื่องนิพพานในแง่ของปรัชญาพื้นขอบเขตของพุทธธรรม, 272๐. -ปรัชญาสายหนึ่ง ๆ เทียบได้กับท้าวหนึ่ง ๆ 7๐9

ปรีติ 599-600,688. ดู *ประโยชน์, อรรถะ, อรรถะ* -พระอรหันต์พร้อมที่สุดสำหรับการบำเพ็ญปรีติ, 253,255 -คุณธรรมแก่นนำของปรีติคือกรุณา, 259,599 -สาระของปรีติคือช่วยให้เขาพึ่งตนได้, 588

ปรับปรุงตนเอง 720
ปริมปรา 54,651
ปรากฏการณ์ 676,679,710,711,748,923 -ปรากฏการณ์คล้ายกันอาจเกิดจากเหตุปัจจัยต่างกันทั้งจับเหตุปัจจัยให้ถูกต้อง, 712
ปราชญ์ 393,454,594,626,831,773,789 -แย้งข้อตำหนิของปราชญ์ตะวันตกว่าพุทธศาสนาเป็นคำสอนปฏิเสธตนตัวเป็นต้น, 761+๐.
ปรามชย (ข้อต่างจากอานาปานสติ) 863๐.
ปรามชย 301
ปรามาส 44,300-301,406๐.
ปรามิทธิ 314,327,434๐,485๐,498๐, 514๐,544,574-6,578-9,669,686(เพื่อปิต), 841(ในการเกิดสมาธิ), 871๐.
ปรายณะ (นิพพาน) 234
ปรารถนา, ความ และดู จันทะ, คันทา -ความสำเร็จมิใช่เพียง

ด้วยปรารถนา แต่ต้องปฏิบัติ, 218	-ความปรารถนา 2 ประเภทคือ	ปรัชญาญา	424,426,587,592,924
คัมภากับฉันทะ, 485-6	-ปรารถนานิพพานเป็นฉันทะหรือ	ปรัชญา	623,632,646,673
คัมภ, 514	-ความปรารถนาของพาลกับบัณฑิต, 629	ปรุงแต่ง	181,273,322,324,330,350-1,678,695-6,702-3,708,713-4. ดู
ท่านอยู่ป่าด้วยความปรารถนาลามก, 721		สักร	-การปรุงแต่งที่เป็นอกุศลเป็นอันตรายปกปิดอย่างหนึ่ง, 181
ปราศรัย 629,632	-บัณฑิตไม่ปราศรัยเพราะอยากได้กาม, 690ค.	-แบ่งต่างของการปรุงแต่งด้วยวิชากับด้วยคัมภ, 675	
ปราศรัยมัวหมอง	ดู วิกฤตปิเลศ	ปลงตก	679
ปราสาท 3 ธตุ	535	ปลดปล่อย (จิต)	881ค.
ปรักขัณภวสังโยชน์	241	ปล้น	538,710
ปรักคหะ	137	ปลวก (อุปมาขันธ์กัณฑ์)	776
ปริจฉินนาภาส (กสิณ)	851	ปลอดไปรุ่ง	591,606,611,699-700, ๗๗๖
ปริญาญา ¹ (กิจในทุกข์) 73,350,682,889,901-906	ดู กิจในอริยสัจ	ปลอดภัย	234,705-6,846, ๗๗๖. ดู เขมละ, เกษม
-ปริญาญา 3, 360,361-4	-จะชื่อว่าปริญาญาณ คือเมื่อรู้ส่วนดี	ปล่อยวาง	328,875
ส่วนเสียและทางออกความเป็นจริง, 692		ปล่อยอินทรีย์	721
ปริญาญา ² (ความหมายปัจจุบัน)	518	ปลา	598,832ค. -การถือไม่กินปลาไม่กินเนื้อ ไม่ทำให้เกิดปัญญา
ปริณญะ	901	เห็นสังขาร, 548	
ปริญาญะธรรม, ปริญาญะธรรม	45,49,889,901-5	ปลาเน่า (อุปมาคนคนชั่ว)	626
ปริณายกแก้ว	534	ปลาขมูก (อานาปานสติ)	865-6
ปริตกกุศล	837	ปลาขมูก	708
ปริตสฺสดี, ปริตสฺสนา	269ค.	ปลีโพธิ์	463,857 -ฤทธิ์เป็นปลีโพธิ์ของวิปัสสนา, 838ค. -ปลีโพธิ์ 10
ปริเทวะ	82-150,225-8,243,274,345,386,624,673,681,810,894,899	ประการ, 849-850	
ปรินิพพาน 139,247,270,318,322,324,372,443,640ค.,653,662.		ปลุกใจ	671
ดู นิพพาน -การใช้คำนิพพานกับปรินิพพาน, 267ค. -ปรินิพพาน		ปลุกปัญญา (แบบของโยนิโสมนสการ)	727
ประจักษ์เอง, 289		ปลุกเร้า	670,674,726, ๗๗๖
ปรินิพพานจิต	299	ปลุกเร้าคุณธรรม, วิชิต	695-702
ปริปิกกเวทนีย	222	ปลุกเร้าใจ	ดู สันวค, สังฆ
ปริปุจฉา	52,856ค.	ปลุกให้เร่ง	633
ปริปาฬก 240,384ค.,415,544,546,559,717,718,861,890	-ความ	ปลุกป่า	790ค.
สัจกเลศตามบัญญัติของปริปาฬก, 723-4		ปวดศีรษะ (กายจิตสัมพันธ)	835
ปรโลกฉันทะ	492ค.	ป่วย, ป่วยไข้	505,699-700,835. ดู พยาธิ
ปรียัตติ	442,850(ปลีโพธิ์)	ปวดคิณ	219
ปรียัตติธรรม	230ค.	ปวารณา	402ค.,439ค.
ปรียาย 262-3,292-4,315ค.,353,367,369,663. เทียบ นิปริยาย		ปวิวก (แบบพุทธกับเดียริย)	723-4
ปรียายกดา (พระสูตร)	367	ปวิวกสุข	541
ปรียายทสสาวี	637	ปศุสัตว์	435ค.
ปรียสนฉันทะ	492ค.	ปสาท (ประสาท)	47
ปรียสนา (ต่อจากคัมภ)	137,492,494-5,500ค.,526	ปสาทะ	146-9,434,659,661
ปรียสนานันต์	138	ปสาทนัยธรรม (10)	440,446ค.
ปรียทาตะ (จิตสมาธิ)	165,368,830	ปหาตพพิ	901
ปรียทาน (นิพพาน)	235,890	ปหาตพธรรม	45,515ค.,889,901-5
ปรียัญ, ปรียัญญ์ (3)	343,467ค.,893,903-4	ปทาน, ปทานะ (กิจในสมุทัย) 235(=นิพพาน),279+319ค.(อย่าง),	
ปรียาส	844	683,789,889,902-906. ดู กิจในอริยสัจ	
ปรียังสา	670ค.	ปทานปราน	799-800
ปรียัญญา	628	ปทานปริญา	360,363-4
ปรียุทธะ (จิตสมาธิ)	165,368,830	ปโหติ	734ค.,886ค.
ปรียาพนันต์	138	ป้องกัน (ภัยที่ยังไม่มาถึง)	705-8
ปรียา	722,871,882	ป้อม	660
		ปักคหะ (กิจของวิริยะ)	875-6

ปีศาหะ (วปีสสนูปกิเลส)	329-330
ปัจจนักรธรรม, ปัจจนักรธรรม	314, 337, 370
ปัจจนายการ 79๐.83. ดู ปฏิจจนูปบาท -ปัจจนายการในขณะที่จิต เดียวและจิตต่าง ๆ ๓, 140-1 -ปัจจนายการทางสังคม, 137-140 -โยนิโสมนสิการแบบปัจจนายการ, ๑76, 727๑. -ตัวอย่างปัจจนายการ แบบต่าง ๆ, ๑23	
ปัจจนวณณ	670๑.867๑.
ปัจจนวณณญาณ	3๑4, 565, 612๑.
ปัจจนวณณวสี	858๑.
ปัจจนวณณสัมมาทิฐิ	644๑.
ปัจจนิตตญาณ	663
ปัจจนิตตบุคคล	924
ปัจจนิตตัง เวทิตัพพัง วิญญูหิ	263, 278
ปัจจนิตตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ	230๑.
ปัจจนัย 345, 386๑. 412, 504, 548, 552, 597 (ยังชีพ), 641, 645, 662-3, 672-3, 676, 678, 680-1, 686, 692, 698, 711-2, 841 (ของสมาธิ), 845, 888, 907-8, 923. ดู ปฏิจจนูปบาท, สังขาร, เหตุ, ปัจจนัย -ความหมายและความต่าง จากเหตุ, 84, 121 -ปัจจนัย 24 แบบปฏิฐาน, 106-ปัจจนัย 3 ที่ให้ตั้ง กรรม, 533 -มิตรหรือเสวนาเป็นปัจจนัยแก่ศรัทธา, 642 -จุด เชื่อมปัจจนัยทางสังคมกับปัจจนัยในตัวบุคคล, 644-6 -ปัจจนัยของ กรรมชั่ว, 668 -ปัจจนัยภายในและปัจจนัยภายนอกประสานกัน, 673 -สืบทอดปัจจนัยทั้งด้านมนุษย์ (สมุทัย) และปัจจนัยที่เกี่ยวข้อง, 683 -ทรัพย์สินเป็นปัจจนัยอุดหนุนเท่านั้น, 795-6	
ปัจจนัยทางสังคม	621, ๖๗๖. ดู กัลยาณมิตร, ปรัตติโยสเส
ปัจจนัยปริกษะ, ปัจจนัยปริเคราะห์	680
ปัจจนัยปัจจนวณณ	794
ปัจจนัยภายนอก ดู กัลยาณมิตร, ปรัตติโยสเส, เทวตา, สังคตศีลทิ, อิทธิปฏิหาริย์ -ขึ้นศรัทธายังอาศัยปัจจนัยภายนอก จึงเสื่อมได้, 662 -นิสัยหวังพึ่งปัจจนัยภายนอก, ๑1๐ -ยังไม่มั่นในพระรัตน ตรัย จึงหวังพึ่งปัจจนัยภายนอก, ๑11	
ปัจจนัยภายใน (ตัวบุคคล)	621, ๖๗๖. ดู โยนิโสมนสิการ
ปัจจนัยแวดล้อม 796, 891, ๖๗๖ -ปัจจนัยแวดล้อมทางสังคมกับการ ให้ผลของกรรม, 189 -ปัจจนัยแวดล้อมมีความสำคัญต่อการเข้า ถึงจุดหมายของพุทธธรรม, 802	
ปัจจนัยสันนิสิตศีล	3๑0, 794, 916๑.
ปัจจนัยสัมพันธ	152, ๑7๑ (วิธิต)
ปัจจนัยสี่ 360, 402๑. 503๑. 716, 778-9, 788, 916๑. -ในหลักเกี่ยวกับ ทักษิณา, 282 -ในเจตนัย/ศีลสำหรับภิกษุสงฆ์, 449, 7๑4 -พิจารณา ให้เป็นการบริโภคด้วยปัญญา/คุณค่าแท้คุณค่าเทียม, 543, ๑๑4-5 -ภิกษุพึงรู้ประมาณในการรับปัจจนัยสี่, ๑28 -ปัจจนัยสี่ที่ควรเสพ และไม่ควรเสพ, 715๑. 716 -บวชมิใช่เพื่อเห็นแก่ปัจจนัยสี่, 716 -พุทธศาสนายอมรับความจำเป็นของปัจจนัยสี่, 791 -ปัจจนัยสี่ สำคัญต่อการเจริญกรรมฐาน, 85๑	
ปัจจนัยแห่งนามรูป 361. ดู นามรูป, นามรูปปัจจนัยปริกษญาณ	
ปัจจนัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 401๑. 417๑. 615-6, 821-732, ๑13. ดู กัลยาณมิตร, ปรัตติโยสเส, โยนิโสมนสิการ -หลักทั่วไป, ๑21-2 -แง่ต่างอย่างหนึ่ง	

ระหว่างปัจจนัยทั้งสอง, 725 -สรุปสาระในกระบวนการพัฒนา ปัญญา, 727, ๑24 -แง่ที่สัมพันธ์กับหลักพระรัตนตรัย, 72๑-731	
ปัจจนัย 347, 356, 361-2, 390, 558, 651-2, 653-4, 660, 678, 894 -องค์ ธรรมส่วนปัจจนัยของปฏิจจนูปบาท, 102 -เมื่ออุกฤษฏธรรม ครอบงำแล้ว แม้ปัจจนัยก็อยู่เป็นทุกข์, 183 -อย่ามัวอาลัยอดีต หวังอนาคต เร่งทำกิจปัจจนัย, 216 -อยู่ด้วยสิ่งที่เป็นปัจจนัย จึงผ่องใส, 245 -ลักษณะการคิดและเป็นผู้ปัจจนัยในทางธรรม ซึ่งต่างจากที่มักเข้าใจกันทั่วไป, 703-4, 816-7 -การคิดในแนวทาง ของปัญญา คิดปรารภเพื่อทำกิจหน้าที่จัดเป็นปัจจนัย, 703-5, 708 -อยู่ในปัจจนัยคือความหมายของการอยู่เดียวที่แท้, 722 -การ กำหนดอารมณ์ปัจจนัยในสติปฏิฐาน, 815, 8๑2 -เหตุใดสติตาม ทันขณะปัจจนัย จึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา, 81๑-824 -คน มักเลียดหนีความรับผิดชอบต่อปัจจนัย, 906	
ปัจจนัยธรรม	362-3, 702
ปัจจนัยผล	102, 104
ปัจจนัยเหตุ	102, 104
ปัจจนัยฐาน	488๑. 872 (ของสมาธิ)
ปัจจนัยบุคคล	591
ปัจจนัยพุทธเจ้า 442-3, 863๑. -อยู่ในความหมายของคำว่าอริยะ และสัตบุรุษ, 280, 430, 622-3๑. -มีบุพโยคสำหรับวิชาและ อภิปัญญา, 378 -อาศัยโยนิโสมนสิการอย่างเดียว ไม่ต้องพึ่ง ปรโตโฆสะ คือเริ่มที่ปัญญาไม่ผ่านศรัทธา, 587๑. 615๑. 649 -ทรงฉานกัฬา, 839๑.	
ปัจจนัยยาม	334
ปัจจนัยวาจา (ของพระพุทธเจ้า)	80๑
ปัจจนัยฆานตานุกัมปา	255
ปัจจนัยนัย (ฉาน)	302, 868, 873
ปัจจนัยวาร	42๑. 46, 47
ปัจจนัยวาริกสัญญา	42๑.
ปัจจนัยมณาน	868, 873
ปัจจนัยกัฆาน	868. ดู ปัจจนกัฆ
ปัจจนัยวารภพ	99
ปัจจนัยุตตะ	341
ปัญญา 75, 118, 146, 159๑. 164, 166-8, 193, 201, 229, 242, 259, 299, 315 ๑. 321, 329, 343-5, 374-5, 379, 387, 396, 3๑7, 398-9, 401-2, 404-7, 408- 410, 414-5, 416๑. 417, 422-4, 418, 421, 427, 428-430, 434, 444, 448, 452, 463, 465, 471, 477, 489๑. 512-3, 516-7, 519, 536, 545, 554, 565, 576, 578-581, 587, 592-3, 595-6, 5๑8, 599, 603-6, 608-9, 618-9, 622, 624, 626, 628-9, 631, 632-4, 638, 641-2, 644, 648๑. 656, 659, 660, 676, 682, 687, 689-691, 704, 719, 733-756, 762-9, 779, 781, 785-6, 788, 791-2, 794, 801-3, 817, 819, 827, 839, 854, 871, 882-3, 887-8, 900, 911, 914, 921. ดู จิตปัญญา, ญาณ, วิชา, วิปัสสนา, สัมมาทิฐิ, อธิปัญญา สิกขา -ความหมาย/ความแตกต่างจากสัญญาและวิญาณ, 22-24, 45, 422-4, ๑04, 875 -ปัญญาเจตสิก, 31 -ปัญญาในฐานะ ความรู้ประเภทหนึ่ง, 43, 45, 49+54 (=ญาณ) -ปัญญา 3 ประเภท, 52 -ปัญญาแก้วจรปฏิจจนูปบาท, 120-1 -ปัญญาเป็นตัวแทน	

ในกระบวนการนิยาม, 173๐..174.178 - บทบาทของปัญญาในด้านเกณฑ์ตัดสินความดีความชั่ว, 179 - ทำกรรมด้วยปัญญาเพื่อความสิ้นกรรมคือเพื่อความดีงามและประโยชน์บริสุทธิ์, 1๗๓ - ผลกรรมที่ทำให้มีปัญญาน้อยปัญญามาก, 203 - คนที่อบรมกายศีลจิตปัญญาแล้วกับคนไม่ได้อบรมทำกรรมอย่างเดียวกันได้รับผลไม่เท่ากัน, 2๐8 - สมาริปัญญา ปัญญาบ่มจิตให้หลุดพ้น, 244.๘11.833 - รู้ด้วยปัญญา มีชีวิตศรัทธา, 243-4 - ปัญญาทำให้ไม่ติดอารมณ์ดีดองาค, 245 - ปัญญาไปสู่วิมุตติแล้วทำให้เกิดแรงจูงใจอย่างใหม่คือกรุณา, 252.259-260 - มองด้วยปัญญาเห็นโลกดังท่อนไม้ใบหญ้า, 275 - ศีล สมาธิ ปัญญา กับการจัดแบ่งชั้นของพระอริยบุคคล, 284.28๘.288 - ปัญญาในฐานะ อินทรีย์ อย่างหนึ่งกับการจัดแบ่งชั้นของพระอริยบุคคล, 288-2๙2.2๙5.875-๙ - ปัญญาในฐานะที่เป็นวิปัสสนา เช่นในกระบวนการ วิสุทธิ 7, 305๐..306-7.311,322,35๙-364.821.822.90๙. ดู *วิปัสสนา* - ปัญญาเห็นอนัตตาทำให้หมดความเห็นแก่ตัว, 76.321 - สมาริส่วน ๆ ไม่พอให้ถึงนิโรธสมาบัติต้องอาศัยปัญญาช่วยสมาธิ, 316 - ความสิ้นอาสวะสำเร็จด้วยปัญญา นิโรธสมาบัติก็ต้องอาศัยปัญญา, 31๖๐..335.339-340.343.8๐๙ - ศรัทธาที่ไม่ถูกทาง อาจเสื่อมเพราะปัญญา, 318 - รู้ปฏิจจนุปบาท, 345, ๖๖๖ - ปัญญาของพระเสขะและอเสขะ, 353-4 - มารหมั่นว่าศรัทธามีปัญญาแค่ 2 นิ้ว ภิกษุณีว่าในการหยั่งรู้สังขาร ไม่มีความเป็นหญิงไม่มีความเป็นชาย, 372 - ปัญญาสำหรับอุบาสก, 41๖ - ความสำคัญของปัญญา, 423.๘12-๘ - ชาวพุทธเชื่อมั่นในปัญญาของมนุษย์, 424-5 - ศรัทธาที่ถูกต้องเกื้อกูลกันกับปัญญาหรือเป็นขั้นหนึ่งของพัฒนาการทางปัญญา, 424-๖.428.453 - ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา, 78.464.522-5.606.724.732.745.817.923 (= ทางสายกลาง) - ปฏิหารย์และเทวดาเองก็อภินิหารในด้านปัญญา มนุษย์ฝึกคนได้ด้วยปัญญา ไม่ต้องรอเทวดา, 465.468.476.479 - ปัญญา กับกุศลและความเป็นกุศล, 1๘4.493๐ - ปัญญา กับสันตะและการช่วยไม่ให้สันตะพลาด, 494.505.510-1.522.526 - ปัญญา คู่กับกรุณา เป็นพุทธคุณหลักและขัดแย้งกันในเรื่องราวกับมหายาน, 524-5+๐.9๐๙ - ปัญญาของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ไม่มีอหังการมมังการ, 525๐. - โยนิโสมนสการในฐานะบุพภาคของปัญญา วิธีการแห่งปัญญา และในกระบวนการพัฒนาปัญญา, 521.๘21-2.๘67.๘74-5.727.823-4 - ปัญญาเป็นองค์ธรรมหลักในการพัฒนาชีวิตเป็นยอดเยี่ยมในการตรัสรู้, 528๐..๘64-5.8๖๙.878-๙.8๙๐-1 - ให้มีปัญญาที่จะสลัดตัวจากามสุขได้, 542 - ทางสายกลางเป็นทางแห่งปัญญา, 583-5 - บัณฑิตคือผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา, 606.628 - ตำแหน่งฐานะใน *บุณยกิจ* ใน *มรรค* และใน *ไตรสิกขา*, 5๙7.๘01-4.๘08-81๖.915 - ปัญญาเป็นคุณธรรมแกนของอัสติตตะ, 5๙๙ - กระบวนการพัฒนาปัญญา, 614-5.๘๖7.873.727-730.748.924 - หลักการพัฒนาปัญญา, ๘45-๘+๐.๘๘๘-8 - กลียาณมิตรและศรัทธาในกระบวนการพัฒนาปัญญา, ๘23.625, 647-650.728-๙.72๙-730 - ทุกหมวดธรรมที่มีศรัทธาต้องมีปัญญาแต่ไม่มีปัญญาไม่จำเป็นต้องมีศรัทธา, ๘48 - ปัญญาเป็นเครื่องวัดความเป็นผู้ใหญ่, ๘2๙ - แง่ที่ศรัทธาเสริมหรือเป็นอุปสรรคต่อปัญญา, ๘5๘-๘63.728.912 - กิเลสมีในคนหรือไม่ รู้ด้วยปัญญา

มีชีวิตศรัทธา, ๘63 - เมื่อปัญญารู้ประจักษ์ก็ไม่ต้องอาศัยศรัทธา, ๘64 - เป็นความหมายหนึ่งของโยนิ, ๘6๙+๐. - ความต่างจากโยนิโสมนสการ, ๘72 - ทำที่แห่งปัญญาและการปฏิบัติด้วยปัญญา, ๘7๙.725 - การคิดแบบปัจจุบันคือคิดด้วยปัญญา, 703.705.708 - ในอนาคตภิกษุทั้งหลายจะมีได้อบรมกายศีลจิตปัญญา, 706-7 - ปัญญาเป็นเครื่องกำหนดคุณค่าแท้หรือเทียม, ๘๙4.747 - วิธีการแห่งปัญญา (แบบพุทธกับวิทยาศาสตร์), 731-2.92๐ - สัมมาทิฏฐิเป็นไวพจน์ของปัญญา, 739 - มัจฉาสังกับปัญญา, 755 - ปัญญาประเสริฐกว่าทรัพย์และควรให้ทรัพย์เสริมปัญญา กินใช้โดยมีปัญญาทำตนให้เป็นอิสระ, 782 78๙.72๐ - ปัจจัยสามนิสสัคสำเร็จด้วยปัญญา, 794 - ธรรมเป็นฐานสำคัญโยนิโสมนสการอยู่ฝ่ายปัญญาอุปมาอยู่ที่ฝ่ายสมาธิ, 805 - ความสัมพันธ์ประสานและเสริมกันระหว่างสติกับปัญญา, 808-810.812-4.817.821-2.848.86๙ - ปัญญาในข้อว่าสัมปชัญญะ, 813.815.821 - ผลทางปัญญาที่ต่างกันระหว่างศรัทธากับโยนิโสมนสการ, 823๐. - สมาธิเพื่อปัญญา (ปัญญาเป็นที่หมายของสมาธิ), 825-6.830-1.833.836.838.8๖8 - ความสัมพันธ์ประสานและเสริมกันระหว่างสมาธิกับปัญญาเริ่มแต่เรื่องนิรวัน, 828-835.83๙-840.871 - เหตุใดนิยมให้เจริญสมาธิเป็นฐานก่อนเจริญปัญญา, 83๙-840 - ใช้ปัญญาชักนำสมาธิก็ได้ (วังสา), 845 - โลกุตรสมาธิเจริญไปเองกับการเจริญปัญญา ไม่ต้องแยกพูด, 84๙๐. - ปัญญาเป็นตัวตัดสินในการเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรม, 8๖๙.878-๙ - สำนามปฏิบัติทางปัญญา, 860.868.885-6.87๙-885 - ปัญญาเกินศรัทธาเหมือนโรคเกิดจากยาแต่ในวิปัสสนาไม่ป็นไร, 877 - ปัญญาในฐานะธรรมวิจัย, 88๐ - ปัญญาในข้อว่าอภิญญา, 889๐. - ปัญญาหลุดพ้นจากกิเลส/ความหลุดพ้นทางปัญญา. ๙23. ดู *ปัญญาวิมุตติ* - ศรัทธามั่นในพระรัตนตรัย = ปัญญาเจริญถึงขั้นแก้ปัญหาคามแนวอริยสัง = จัดการกับชีวิตด้วยปัญญาของมนุษย์เอง, ๙12.๙1๙.๙2๐ - ในแผนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, ๙24

ปัญญาขั้น ๘๐1-2
 ปัญญาจักขุ 403,646
 ปัญญาครัสรู้ ดู *โพธิ*
 ปัญญาแฉกฉาน ดู *ปฏิสัมภิทา*
 ปัญญาแนวโลกุตระ 427
 ปัญญาพละ 735
 ปัญญาพาตัวรอด ดู *นิสสณปัญญา*
 ปัญญาภาวนา 593,597,603๐.
 ปัญญาอ่อง 371. ดู *อภิญญา*

ปัญญาวิมุตติ (บุคคล) 2๙1-7.337-8.342,565,8๖๙ - ปัญญาวิมุตติ 5, 2๙5.332.3๖๘ - ได้เจโตวิมุตติด้วย, 311 - แยกคำปัญญาวิมุตติกับปัญญาวิมุตติ, 308๐. - นามมากกว่าอุกโลกาวิมุตติ, 317 - ข้อต่างจากพระอุกโลกาวิมุตติและพระพุทธเจ้า, 358-๙

ปัญญาวิมุตติ 61,129,226-7.250,276,308-320,321,322,343,408. 517,536,618,648๐..748. ดู *เจโตวิมุตติ*, *วิมุตติ* - ความหมาย, 3๐๙ - ผลของวิปัสสนา, 310 - ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับปัญญาวิมุตติ,

336a. - ส่วนวนแบบแสดงการบรรลู่, 343-351 - กำหนดความ
 คำระหว่างพระเสขะกับอเสขะ, 354; พระปัญญาวิมุตกับอุกโค
 ภาควิมุต, 358

ปัญญาวิสูตร 579a.

ปัญญาวิมุต 454

ปัญญาวิมุตธรรม (4) 417a., 646a., 684, 686, 729-730. *ดู กระบวน
 การพัฒนาปัญญา, โสตาปัตติสังคหะ*

ปัญญาสัมปทา 648a., 596, 786

ปัญญาสิกขา (คำนอกบาลี) 603a.

ปัญญินทรีย์ 353, 355a., 489, 664, 685, 735, 821, 875, 878-9

ปัญญมคครา 890

ปัญญา 387, 514-5, 518-9, 526, 528, 569, 571, 583, 591, 604, 608, 613,
 621, 639, 674-6, 711, 748, 763, 766, 772, 790, 792, 815, 821, 846, 886,
 888, 899-900. *ดู ทุกข์* - ปฏิจจนูปาทคือวงจรแห่งปัญญา,
 120 - การก่อกำเนิดและชัยชนะต่อปัญหามนุษย์, 223-5
 - ปัญญา = การขาดอวิชชา, 252 - ปัญญาที่เกิดจากสุตตะคือ
 ความรู้แบบเล่าเรียน, 421, 427 - ปัญญาคือความรู้ที่เข้าใจปัญหา
 ได้, 423 - ปัญญาชีวิตปัญหาสังคมเกิดสืบจากคัมภีร์, 492, 498,
 505, 513, 843a. - ปัญญาจากความรักความเมตตาที่ไม่บริสุทธิ์,
 509 - ปัญหาสังคมจะแก้ไขไม่ได้ถ้าสร้างฉันทะไม่ได้, 527
 - คัมภีร์ส หมดเหตุก่อปัญหา, 529 - ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ,
 485-528, 921 - ปัญหาจากกาม และแนวทางที่ตามสุขก่อนทุกข์ก่อ
 ปัญหา, 536-8, 552-4 - หาความสุขด้วยการสนองคัมภีร์ คัมภีร์
 เกิดขึ้นสนองระบับไม่ได้ ก็เกิดปัญหา, 554, 892 - ปัญญาจากการ
 กลบระบับเปลี่ยนทุกข์ของบุคคล, 554, 892 - ตามสุขก่อนปัญหา
 สุขไร้อามีระดับปัญหาและช่วยประจักษ์ไม่ให้คนท้าวหัวเพราะ
 กามสุข, 553, 554, 557, 561 - ถ้าไม่มีทางออกสำหรับผู้ผิดหวัง
 จากกามสุขจะเกิดปัญหาทางจิตและปัญหาสังคมอย่างหนัก,
 563 - ปัญหาทางจิตจากปฏิภินิชาตอกามสุข, 564 - จะเดินสาย
 กลางต้องเข้าใจสภาพปัญหา, 584-5 - บัณฑิตกับการตั้งและ
 ตอบปัญหา, 628 - โยนโสมนัสการช่วยแก้ปัญหา, 675 - วิธี
 คิดแบบแก้ปัญหา, 681-3, 731-2 - ข้อควรคำนึงบางอย่างในการแก้
 ปัญหา, 689-690 - คุณค่าแท้คือคุณค่าที่ช่วยแก้ปัญหาของมนุษย์,
 694 - ปัญหาในความหมายของทุกข์, 682, 569, 571, 896, 902, 905
 - ปัญหาและวิธีตอบปัญหา 4 แบบ, 714-5 - ตัวอย่างใช้วิภาษวาท
 ตอบปัญหา, 713-4, 718 - การรับรู้ชนิดที่เกิดประโยชน์ทางสติปัญญา
 กับที่ก่อปัญหา, 724, 725 - ปัญหาการแปลคำว่านิโรธ, 892, 149, 225
 - บุคคลผู้พร้อมที่สุดที่จะแก้ปัญหาชีวิตและสังคม, 892 - พระพุทธ
 เจ้าไม่สนพระทัยปัญหาทางอภิปรายทางตรรกศาสตร์แต่สิ่งที่ประ
 โยชน์แก้ปัญหาได้, 894-5 - วิธีแก้ปัญหาคตามหลักกัญญา, 902-4
 - เกณฑ์วัดความสำเร็จในการแก้ปัญหา, 903-4 - จัดเข้าในพวก
 ปริญาญะธรรม, 904-5 - แก้ปัญหาแบบพุทธหรือแบบอริยสังคหะ
 แก่ตามเหตุปัจจัยโดยใช้สติปัญญาของมนุษย์เอง, 907, 911, 917-920
 - ธรรมแก้ปัญหาจากภายใน วินัยแก้ปัญหาจากภายนอก, 924

ปัญหาวีต 423, 486, 724 *ดู ชีวิต, ปัญญา*

ปัญหาวจรธรรม 924. *ดู วิชิตธรรม*

ปัญหาวจรธรรม 781. *ดู ทวิติ, ปัญญา*

ปัญหาที่ไม่ทรงพหุกรรม *ดู อภัยกคปัญหา*

ปัญหาพหุกรรม 4 714

ปัญหาสังคม 138, 143, 724. *ดู ปัญญา, สังคม*

ปัญฐานนัย 106

ปัญทิ 400

ปตฺต, ปตฺติ 365

ปัตติทาน 478a.

ปตฺตนา (ความปรารถนา) 2 485-6

ปัสสนะ 52

ปัสสัทธิ 165

ปัสสัทธิ 166, 234 (=นิพพาน), 329-330 (วิปัสสนูปกิเลส), 574-6,
 578, 648 (จากศรัทธา), 667a., 669 (จากโยนิโสมนัสการ), 686 (เพื่อ
 สุข), 812a., 871a., 877, 879-885 (โพชนงค์), 881-2, 884 (แบ่งเป็น 2)
 - ในกระบวนการธรรมเกิดสมาธิ, 841 - ควรเจริญหรือไม่ เวลาใด,
 884-5

ปัสสวะ 558

ปัสสวสะ *ดูที่ อัสสวสะ*

ป้า 256a. (เอตทัคคะ), 428, 537, 544, 561, 593, 626, 705-7, 722, 771,
 781, 790a., 861 - พระพุทธเจ้าทรงเสนาสนะป้าเพื่อประโยชน์
 แก่คนรุ่นหลัง, 255 - นิพพานแปลว่าไม่มีป้ากิเลสได้, 262a.
 - ความมีใจใฝ่รักการอยู่ป้าก็เป็นใจใฝ่รักได้เป็นอย่างดี, 314
 - ถือว่าภิกษุอื่นไม่ได้อยู่ป้าอย่างตน = เป็นอัสติบุรุษ, 317a., 436a.
 - ทานแก่พระอยู่ป้าอยู่ถิ่นบ้านขอให้พระดีก็ดีทั้งนั้น, 443
 - เทวากับพระที่ไปอยู่ป้า, 470 - ภิกษุอยู่ป้าควรไม่ประมาทเร่ง
 เพียร, 706 - พระอยู่ป้าพระพุทธเจ้าสรรเสริญก็มี ดิถีมี, 712
 - หลีกเกณฑ์ว่าแดนป้าใดควรอยู่หรือไม่, 716 - ภิกษุอยู่ป้า 5
 ประเภท, 721 - พระป้ากับพระบ้านอย่างไหนดี, 721, 723 - เดิร
 ถิ่นว่าสังคหิเลสเพราะป้า, 724 - ไม่ใฝ่พระทุกองค์ควรอยู่ป้า, 838
 - พระป้าไม่อาจตัดความรับผิดชอบทางสังคม, 838 - นับถือป้า
 เขาเป็นที่พึ่งที่ผิด, 911

ปากกาล (กรรม) 219

ปากทานปริยาย (กรรม) 220

ปากมาก 721

ปากัญญา (กรรม) 220

ปาจิตติย 440

ปาชัญ 724

ปาชา 411, 724

ปาญบุคลิก 443

ปาญบุคลิกทาน, -บุคลิก 443. เทียบ *สัมมทาน*

ปาญโมกข์ *ดู ปาติโมกข์*

ปาญโมกข์สังวรศีล *ดู ปาติโมกข์สังวรศีล*

ปาฏิหาริย์ 3, 4, 688. *ดู อิทธิปาฏิหาริย์, อาเทศนาปาฏิหาริย์, อนุศาสน์
 ปาฏิหาริย์ - ปาฏิหาริย์ 3, 450-461 - ความหมาย, 462*

ปาณะ 412

ปาณาติบาต 140, 159, 183, 202 (ผลกรรม), 206, 208, 217, 275, 405,
 409, 416, 559, 580, 759, 761, 775. *ดู ศีล 5 - โทษมากโทษน้อย*

และองค์ของการละเมิด, 769-773 -สมาธิในการทำปาณาติบาต, 825a.		จึงไม่วกเวียนหาถาม, 690a., 692-3, 534-5	
ปาณาติปาตา เวรมณี	757	ปุกกัณฐิตา	628
ปาติโมกข์	257, 445, 624, 706, 745b., 793, 918	ปฏญญาภิสังขาร	97, 98a., 169, 171a., 269, 573 -เนื่องจากอวิชชา, 169, 573
ปาติโมกขสังวรศีล	360, 518-9, 767, 793	ปฏญญาภิสังขะ	170a.
ปาทกัษณาน	367	ปุตตสันหะ	754
ปาปชน	807	ปฏุชน	307-8, 313a., 328a., 355, 375, 378-380, 385, 387, 395, 409, 410, 421, 457, 509, 512, 524, 527, 530, 541-2, 548, 554, 559, 565, 681, 739, 773, 793, 835, 850 -ต่างจากอริยสาวกในแง่ที่ประสบทุกข์ 2 ชั้น, 94-95 -การรับรู้ การคิด และพฤติกรรมตามปกติ ถูกอวิชชา
ปาปมิตร 44, 807. ดู มิตร. เทียบ กัณฺณมิตร -หมายถึงผู้ชักนำให้เกิดมิจฉาปฏิญญา, 642, 737 -ปาปมิตรหนุณอกุศลธรรม, 671 -พ่อแม่บางคนทำตนเป็นปาปมิตรของลูก, 725-6	671	ตัณหาอุปาทาน/ค่านิยมความเคยชินครอบงำ โดยมีอโยนิโสมน	สิกการชักนำและไม่มีสติกำกับ หรือคิดพูดทำเพื่อสนองตัณหา
ปาปสหาย	807	ปฏิญญา, 229-230, 242, 674-5, 739, 749, 752, 820 -ต่างจากอริยสาวก	ในแง่ที่ไม่รู้ทันและพอกพูนทุกข์, 243 -เห็นสุขทุกข์จัดกับพระ
ปาพจน์	53b.	อรหันต์, 246 -ต่างจากอริยชนในแง่การกระทำคือทำกรรมชั่ว	กัลลิกิเลส, 251, 587, 505, 515, 517, 519 -อุปมาความค้างระหว่าง
ปาระ (นิพพาน)	234	ปฏุชนกับผู้บรรลุนิพพาน, 266 -ปฏุชนอาจมองภาวะจิตใจ	พระอรหันต์ไม่เข้าใจหรือเข้าใจผิด, 276, 322 -การแยกเรียกและ
ปาราชิก	440	ใช้คำปฏุชน อริยะ และทักษิณัย, 281 -ภิกษุสามเณรปฏุชน	บริโภกมิโทษหรือไม่เป็นหนี้, 283 -ปฏุชนยังยึดติดศีลวัตร,
ปาริสุทธิ	867b.	332 -ปฏุชนถึงได้อภิญญาที่เกิดโทษและเสื่อมได้, 342, 459,	462-3 -ปฏุชนเห็นขั้น 5 เป็นอติตา, 350 -ญาณหัวต่อความ
ปาริสุทธิสถ 4	301, 360, 579a., 793	เป็นปฏุชนกับอริยภูมิ, 364 -ปฏุชนระดับต่าง ๆ เช่น กัณฺณ	ปฏุชน และอัสสุควา ปฏุชน, 401+0.430, 912 -เครื่องวัดความ
ปาริหาริยกรรมฐาน	853	เจริญของปฏุชน, 408 -ถ้าจำกัดความของปฏุชนโดยองค์ประ	กอบ, 415, 416a., 876 -คฤหัสถ์อริยะไหว้ภิกษุปฏุชน ภิกษุอริยะ
ปาล	590b.	อ่อนไหวภิกษุปฏุชนแก่, 437 -พระปฏุชนมีเรื่องที่จะอวดอุตริ	มนุษย์ธรรม, 443 -ทานแก่ปฏุชนมีผลแก่ใจ, 443 -เทวคส่วน
ปฏิภกสัมปทา	54	ใหญ่เป็นปฏุชน, 466, 468-9 -พฤติกรรมในการกิน การสัพพันธุ,	499-505 -ปฏุชน ตามปกติ มีแต่กรุณาเทียบ, 525a.
ปฏิภกสัมปทาน	651	-ปฏุชนกับความสุข ลักษณะที่ต้องอาศัยเวทนาและอารมณ์ และ	ระดับความสุขที่สามารถสวดย, 547, 549, 556 -จะต้องมีสุขไว้
ปิตคา (อุปมา)	910	อามิสหรือปิตุสุขประณีตไว้บ้างเพื่อช่วยเสริมคุณค่าชีวิตและมี	ทางออกในการหาความสุข ไม่หลงไหล ไม่ทำชั่วเพราะกาม,
ปิตุฆาตกรรม	219	554, 557, 561, 201 -อาศัยกัณฺณมิตรช่วยปลูกโยนิโสมนสิกการ,	645 -การเป็นผู้ช่วยปฏุชนหรือด้วยอารมณ์, 724-5 -อามิสงส์
ปิย	761b.	ของสมาธิสำหรับปฏุชน, 837, 868 -ปฏุชนพหุสตฺถวาจสอน	กรรมฐานแก่กว่าพระอรหันต์หลายท่าน, 850 -ข้อต่างจาก
ปิยรูป สาครูป	491a.	อริยชนที่สาคัญ, 924	
ปิยวาท	635b.	ปฏุชนกัณฺณมิกะ	401b.
ปิยวาจา	635, 701, 753, 756, 777-8	ปฏุชนภูมิ	355
ปิยะอปิยะ	508b.	ปฏุชนสุข	541
ปิโย	632	ปฏุคตะ	131
ปิสุณวาจา 159, 208, 217, 580, 759, 769-770 -องค์แห่งการละเมิด, 77a.		ปฏุพเปตพลี	787
ปิสุณว วาจา เวรมณี	757	ปฏุพพันตะ	97b.
ปิต	851	ปฏุพพันตปารินตะ	97b.
ปิตติ 30(เจตสิก), 303(องค์ฌาน), 314, 329-330(วิปัสสนูปกิเลส), 334, 365, 368, 530-1, 545, 547, 558, 565, 574-6, 578, 667b., 812a., 871a., 825, 827, 867-8, 842, 885. ดู ปิตติสัทธ, สุข, สมาริ -ปิตุสุขที่ไม่อาศัย		ปฏุพเพกควาท, - กตเหตุวาท	205-7, 907
กาม, 530, 541 -ปิตติจากกามคุณเหมือนไฟมีควันเพราะมีเชื้อ			
หญ้าไม้, 541 -เกิดสืบจากศรัทธากิเลส, 648+0. -เนื่องมาจาก			
โยนิโสมนสิกการก็มี, 669 -ปิตติเพื่อปิตุสัทธ, 686 -ความหมาย			
เป็นต้นในฐานะองค์ฌาน, 872-3 -ความต่างจากสุข, 873 -ปิตติ			
5 อย่าง ตามที่พระอรชรรดถาจารย์จำแนกไว้, 873a. -เป็นคู่ปรับของพยาบาท, 874 -ความหมายเป็นต้นในฐานะ			
โทษฉงค์, 879-885 -มีปิตติเป็นภักขา, 835 -ในกระบวนธรรม			
เกิดสมาธิ, 841 -กำหนดปิตติในอานาปานสติ, 862			
ปิตติปราโมทย์ (ทำงานด้วยฉันทะ)	498, 513		
ปิตุสุข 563, 595, 727, 791. ดู ปิตติ, สุข -ปิตุสุขประณีตช่วยป้องกัน			
ความหลงไหลกามและการทำชั่วเพราะกาม, 201, 557, 561 -ปิตติ			
สุขประณีตขึ้นโลกียยังคิดได้, 201 -ได้ปิตุสุขประณีตไม่อาศัยกาม			

ปูพเพนิวาसानุสติญาณ, -นุสสติญาณ	245,296-7,305,333, 334a-703,836,870,898	-จำเป็นสำหรับการบรรลุนิพพานหรือไม่, 323,336-7
ปุณฺณปุณฺณ (นิมิต)	867	
ปุริมจิต, ปุริมวิญญาณ	299	
ปุริสบุคคลปโรปริยญาณ	719	
ปุริสภาวะ	46	
ปุริสภูมิ 8	412	
ปุริสสินทรีย์	30,39a.	
ปุพฺพกะ	851a.	
เป็นอยู่ - ด้วยความรู้เท่าทันธรรมดา, 924. <i>ดู ธรรมดา</i> - ด้วยใจไร้ เขตแดน, 691, 7a. <i>ดู ใจ</i> - ด้วยปัญญา, 724, 817, 7a. <i>ดู ปัญญา</i> - ในขณะปัจจุบัน, 702-8, 816-7, 7a. <i>ดู ปัจจุบัน</i> - ผู้เดียวที่คิดและ ไม่คิด, 722-3 - อย่างมีทุกข์/ความรู้ทุกข์เป็นพื้นฐาน, 892. <i>ดู ทุกข์</i>		
เปยยวชฺช	635a.	
เปรต	467	
เปรตวิสัย	355,405	
เปรตปริย	723	
เปลวควัน (นิมิต)	867	
เปลวเทียน (อุปมาสมาธิ)	833	
เปลี่ยนแปลง 678,732, 7a. <i>ดู อนิจจตา, ทุกขตา, วิริณาม</i>		
เปลือกบอกรอง	723	
เป้าหมาย 670,682,684,688, 7a. <i>ดู จุททมา</i>		
เปิดเผย - ธรรมนี้เปิดเผยไม่มีเงื่อนไข, 862 - ความเปิดเผยเป็นคุณ สมบัติอย่างหนึ่งของผู้ที่บรรลุวิมุตติได้ในเวลาไม่นาน, 802, 856a.		
เปรียง	478a.	
แฉ่ง (อุปมา)	545,833	
แปรปรวน 548,678,681,690, 7a. <i>ดู อนิจจตา, ทุกขตา, วิริณาม</i>		
แปลความหมาย	820	
แปลงตัว	462a.	
โปร่งโล่ง 547,551,595, 7a. <i>ดู เมกขณ, อิศะ, วิมุตติ, นิพพาน, อนันตมะ</i>		
หงฐลี (อุปมา)	869	
หตุจธรรม	780,791-2	
หวนว	732,898. <i>ดู บว</i>	
หวน	689,701,705,726,882a. (+ ขณเถป)	
หวนคน (ผ้ามักพด)	723	
หวนหอก (ไม่วัดความเป็นผู้ใหญ่)	829	
หวนาปิตี (มโนณาน)	873a.	
หุสวาทา	208.21, 581,759,769-770	
หุสวาท	140,159	
หุสสา วาจา เวรมณี	757	
ผล ¹ (ในมรรคผล) 271a., 278-9, 312a., 403a., 489a., 730-1, 794, 867a. - วิมุตติ = ผล, 259, 308-9, 320 - สมณะวิปัสสนาмаกู่กันให้ผลด้วย, 310, 328a. - ผล = ปฏิบัติสัทธวิมุตติ, 310-320, 310 - เข้าใจผิดเอา วิปัสสนูปกิเลสเป็นผล, 329 - ความหมายของมรรคผล (เทียบ มรรคมองค์ 8), 886		
ผล ² - ความเห็นว่าทานเป็นต้นมีผลไม่มีผล, 411, 652, 735 - ผลของ กุศลเป็นสุข, 493a. - ผลดีร้ายจากตัณหา/ฉันทะ, 490-9 - ผลเสีย จากฉันทะที่ถูกตัณหาแทรกซ้อนหรือขาดปัญญา, 521a., 527 - ผล ของพรหมจรรย์, 589 - สืบสาวจากผลไปหาเหตุ, 676, 681-3, 732 - ทุกข์และนิโรธเป็นผล, 682 - เป็นความหมายหนึ่งของอรรถ, 684 - ผลที่มุ่งหมายของข้อธรรมต่าง ๆ, 686-8 - พิจารณาผลร้าย ของความผิดอกุศล เช่นความโกรธ, 698, 701 - จับเหตุปัจจัยให้ถึง ตัวกับผล, 712 - ผลคล้ายกันอาจเกิดจากเหตุปัจจัยต่างกัน และเหตุ ปัจจัยเดียวกันอาจมีผลรวมต่างกันเพราะมีปัจจัยอื่นร่วม, 712 - เกณฑ์กำหนดว่าข้อปฏิบัติหรืองานใดมีผลหรือไม่ มากหรือน้อย, 716-8 - ผลของการรักษา/ละเมิดศีล, 764-5 - ท้ามิสามารถด้วยอิทธิ บาทได้ผลงานดี, 844 - ผลของไตรสิกขาตามลำดับ, 833 - ผลของ สมาธิภาวนา, 837 - บรรลุผลต่างกันเพราะ <i>อินทริย</i> ต่างกัน, 876 ผลกรรม 385, 422a., 426a. <i>ดู กรรม</i> - ผลแก่บุคคลและสังคมเป็นเกณฑ์ อย่างหนึ่งสำหรับตัดสินกรรมดีกรรมชั่ว, 179-180, 185-6 - ผลของ กรรม 4 ระดับ, 187-198 - องค์ประกอบในการให้เกิดผลกรรม, 191-3 - ผลกรรมชนิดข้ามภพข้ามชาติ, 193-204 - ผลร้ายของ กรรมชั่วตามบาลี, 199 - เวทนาบางอย่างเท่านั้นเป็นผลกรรม, 206 - ผู้สวสผลกรรมไม่มี, 386a.		
ผลจิต	370	
ผลญาณ (= ปัญญาวิมุตติ)	309, 364, 612a.	
ผลตอบแทน 765, 767, 844, 846 - อาชีวะเพื่อผลตอบแทนแรงงาน แต่แรงงานของภิกษุมีเพื่อผลตอบแทนทางอาชีวะ, 779-780, 798		
ผลประโยชน์ 441, 527-8, 562-3, 587, 597, 637		
ผลปัญญา (= ปัญญาวิมุตติ)	309	
ผลไม่ทรง (ผ้า)	723	
ผลไม้หั่นเอง (วัดกนิ)	435a., 689, 723	
ผลวิบาก	651-3	
ผลสมจริง	641	
ผลสมาธิ (= เจโตวิมุตติ)	309	
ผลสมังคี (4)	287a., 355a.	
ผลสมาบัติ	313, 315a., 332a., 341, 369, 556a.	
ผลสมาบัติสุข	556	
ผลสัมมาทิฐิ	643-4a.	
ผลสำเร็จ (ทางจิต) 595, 732, 834, 836, 839. <i>ดู สมาบัติ, อภิญญา, จิต</i> - ผลสำเร็จของภิกษุทั้งเป็นไปเพื่อสงฆ์, 441 - ผลสูงสุดของสมณะ และสมณะ + วิปัสสนา, 868		
ผลสุข	556a.	
ผลเหตุสนธิ	107	
ผลภู	287a.	
ผลิต, การ	282, 779, 781	
ผ่องใส 591, 595, 606, 644, 699-700, 704, 793, 7a. <i>ดู เมกขณ, บริโธทา</i> ผอนคลาย 828, 7a. <i>ดู ปัสสัทธิ</i>		
ผัดอง	889	
ผัดพญา	708	
ผันพิศดาร	<i>ดู ปภังคะ</i>	
ผัสสะ 30 (เจตสิก), 36-62, 81-150, 225-8, 325a., 345, 520, 549, 574, 789.		

-ความหมายในกระบวนการรับรู้, 36 -ในการแบ่งประเภทความรู้,	ผู้สร้างโลก	465,468
45-46 -คำจำกัดความและความหมายในปรัชญาอุปมา, 98,109,	ผู้สอน	606,614,623. ดู กัลยาณมิตร, ครู, อาจารย์
150 -อธิบายในวงจรปรัชญาอุปมา, 100,111,115,119 -อวิชา	ผู้ใหญ่	454(ที่แท้),629(เครื่องวัด),728(ปาป-กัลยาณมิตร),826อ.
สัมพันธ์, 350 -ตัวอย่างคำถามจากความเข้าใจผิด, 715 -เป็นสมมุติ	(อุปมาสมมติ)	
ของธรรมทั้งปวง, 890	ผยแพร่	730,918
ผัสสนานันต์	เผ่า	506
ผัสสสมุททา	เผ่าผลาญ	835+859(สมมติ),1เลฯ. ดู ไฟธาตุ
ผัสสาชณะ	เผือกมัน	723
ผ้าเก่า (อุปมา)	เผื่อแผ่	719-720,725,7ลว. ดู ทาน, อาคะ, แบ่งปัน
ผ้าแกมกัน	แผนการ	683. ดู วางแผน, เตรียมการ
ผ้าขาวล้วน (อุปมา)	แผ่นดิน	605,708,758,789,871(อุปมาสีด)
ผ้าคารอง	แผ่นดินไหว	268,481
ผ้าตัด	โผผาง	720
ผ้านุ่มหม	โผฏฐัพพะ	30,36,39อ.,182,226-7,270,348-350,353,355,375,389,
ผ้าบังสุกุล 301,317อ.,436อ.,443,689+อ.,699,707,721,723. และดู บังสุกุล		487,491,532-3,535-6,549,550,552,735,748,800,829 -ที่ควรเสพและ
ผ้าป่าน	ไม่ควรเสพ, 715	
ผ้าเปลือกไม้	โผฏฐัพพัตถา	98
ผ้าห่อศพ	โผฏฐัพพัญเจตนา	31
ผาสุก 436,694-5,794,803,856,884 -คนที่สนทนากันผาสุก, 833 -เหตุ	โผฏฐัพพัญญา	30,42
ควรคำนึงแล้วเร่งเพียรเพื่อว่าแม่เหตุนั้นเกิดขึ้นก็จะอยู่ผาสุก, 705-6	ไม่	808
ผาสุวิหาร	ฝน, ฝนดี, ฝนแล้ง, ฝนใหญ่ (อุปมา)	786,860,917
ผ้าเหลืองห้อยคอ	ฝั่ง	588,687,722
ผัดหวัง	ฝั่งโน้น (นิพพาน)	233
ผัวเผิน (จากตัณหา)	สัน	215(การถือ),537(อุปมากรม)
ผัวพรวณ	สันเพื่อ	703-4. ดู เพื่อมัน
ผี	สันร้าย, ไม่ (อนิสังสเมตดา)	701
ผีสาวเทวดา	ฝ่ายใน	593,807
ฝั่ง (อุปมาขันธ์ห้าทรัพย์)	ฝีมือ (สัปปะ)	789-790
มุสดี	ฝักร้าย (ในใจ)	646
มุสนา (อานาปานสติ)	ฝึก, ฝึกปรี, ฝึกอบรม, 1เลฯ	471,591,603,621-3,790,794,821,902,914-5.
มุโกโรธ	ดู ภาวนา, สิกขา, ทมะ, ทัศนมา-ศัพท์ธรรมเกี่ยวกับการฝึกอบรม, 479อ.	
ผู้เขียน	-องค์ธรรมสำคัญ 2 อย่างในระบบการฝึกอบรม, 577 -พระพุทธ	
ผู้ครองแผ่นดิน	เจ้าทรงฝึกพระองค์แล้วจึงทรงสอนให้ฝึก, 640 -มีตอในใจจะ	
ผู้ครองเรือน	ไม่น้อมไปเพื่อการฝึกฝนอบรม, 657 -ในอนาคต ธรรมและวินัย	
ผู้คุม	จะเลอะเลือน เพราะภิกษุสามเณรขาดการฝึกฝนอบรม, 708-7 -ฝึก	
ผู้จงล้างภายใน	ปรีอศติปัญญา, 911 -กระบวนการฝึกคน, 924 -ฝึกฝนอบรม	
ผู้เดิข (ที่ดีและไม่ดี)	ปัญญา, ดู วิสสนา, อธิปัญญาศึกษา	
ผู้ทรงศีล	ฝึกจิต, ฝึกอบรมจิต 592-3,703,7ลว. ดู สมาธิ, สมาธิภาวนา, สมณะ,	
ผู้นำ	อริจิตตสิกขา, จิต	
ผู้บังคับบัญชา (กับฉันทะ)	ฝึกคน, ฝึกฝนอบรมคน 379,424-5,434,444,476,560-1,564,597,629,	
ผู้ปฏิบัติเพื่อสภากาไมผล	688,722,725,762,764,788 -การฝึกคนเป็นลักษณะของบิณฑิต,	
ผู้ปฏิบัติเพื่อโสภณัตติผล	629 -ฝึกคนดีแล้ว แม้แต่เทพพรหมกับุษา, 911	
ผู้ปฏิบัติเพื่ออนาคามิผล	ฝึกสมาธิ	ดู สมาธิ, สมาธิภาวนา, สมณะ
ผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล	ฝึกหัดขึงแน่น (อุปมาธรรมสามัคคี)	887
ผู้ป่วน	ฝึกเคื่อง	785. ดู ยากจน, ยากไร้
ผู้ร่วมงาน	ฝัน	564,732
ผู้วิเศษ		

ฝุ่น, ฝุ่นละออง	726,860,884-5
ฝุ่นปลา	598
ฝุ่นลี, ฝุ่นธรรม, ฝุ่นรู้, ฝุ่นสังจะ	493,521,526,595, ๖๘๖. ดู <i>ธรรมวินัย</i> , <i>กุศลวินัย</i> , <i>ฉันทะ</i>
ฝุ่นทะยาน	692
ฝุ่นรัก	726
ฝุ่นสด	721
ฝุ่นสัมฤทธิ์ (เสียเพราะคณหา มาด้วยฉันทะ)	490-8
พญานาค	480
พญาภิจุราช	ดู <i>มัจจุราช</i>
พญาสัทธมคฺราช	ดู <i>สัทธมคฺราช</i>
พญาสัทธราช	ดู <i>สัทธราช</i>
พด (วัดร)	300
พันทุกซ์	924. ดู <i>ทุกซ์</i> , <i>หฤคพัน</i> , <i>วิมุตติ</i>
พนัน	510,523,634,775
พญชนะ	410,442,636,659,704๑..707
พยัคค	439๑.
พยับแดด	678
พยับปนา	749
พยการณ	326,405-6,878 - พยการณหรือหัดไม้ค้องอาศัยศรัทธา, 563 - เจรญญูปญญนหรืออย่างเดียวพยการณหรือหัดไม้, 664-5 - ทรง พยการณคคคของสาวก, 718-9 - ปัญหาที่ทรงพยการณและไม้พยา- การณ, 894-5
พยาริ	803,896
พยาน	291(กายสักขี), 339(ในธรรม), 759, 773(เท็จ)
พยาบาท	140,159,166,284๑.(สังโยชน), 286๑..303,315,319,341๑.. 410,462,530,544,561,617,667๑..692๑..751-2,754,783-5,787. เทียบ <i>เมตคา</i> - ผลกรรมของพยาบาท, 202 - ไม่เกี่ยวกับชาติตระกูล, 209, 217 - ระวังด้วยเมตคา, 507 - ความหมายในฐานะนิรณ, 829 - โทษและอุปมา, 831-2 - บิดเป็นคู่ปรับได้, 874 - แบ่งย่อยเป็น 2 พร้อมทั้งอาหารอนาหาร, 881
พยาบาทนิรณ	in. ดู <i>นิรณ</i>
พยาบาทวิค	749,755,800
พยาบาทสังกับปี	749,752
พยาบาล	572
พยาขาม	799,847, ๖๘๖. ดู <i>เพียร</i>
พยาขามชอบ	ดู <i>สัมมาวาจา</i>
พรด	279,285,300,412,435๑..458,468,481,689,716-7. ดู <i>วัตร</i> , <i>สัทพคฺปรามาส</i>
พรรษา	437+454(เคารพตามลำดับ), 861(เจ้า-)
พรหม	8,244,265๑..299,335,383๑..386๑..387,400,418,461,465-7, 556๑..659,860,895 - กรรมแข่งคำสอนพราหมณ์ที่ว่าพรหมเป็นผู้ สร้าง, 204๑. - มนุษย์ฝึกตนให้ประเสริฐกว่าได้จนเทพพรหมพึงนบ ไหว้, 214,467,471,๑11 - พรหมยังไม่รู้ธรรมคณาธรรมาชาติเพียงพอ ยังมีความเห็นผิด หลงอายุของตน ต้องอุททมนาน ยังไม่กล้าสู้

หน้ามาร, 236,468+๑..471 - บางคนเข้าใจผิดเอาการเข้าร่วมกับภา
วะ เช่นพรหมเป็นนิพพาน, 321-2 - ความหมายของคำว่าพรหม
ในพุทธศาสนา, 590-1,754 - พรหมช่วยมนุษย์ไม่ได้เท่ากับที่
กรรมดีและจิตปัญญาของมนุษย์ทำได้เอง, ๑11

พรหมจรรย์ 53๑..217,241,242(=มรรค), 259(=ศาสนา), 262,2๑๑.
273,300,3๓4,359,371,398๑..410,412,452-3,517,557,590-1,593-4,
617,657,๑๑๓,695. ดู *ชีวิตประเสริฐ*, *จริยธรรม*, *มรรค* - เจื่อนใจที่
พรหมจรรย์คือพระศาสนาจะชื่อว่ามั่นคงแพร่หลาย, 5,345-๑.
- พรหมจรรย์เป็นไปได้เพราะตาหูใจไม่ได้ถูกล้อม เพราะไม่ได้
ขึ้นกับทัญญูว่าชีวะกับสวัระเป็นอันเดียวกันเป็นต้น, 5๑.1๓๓,207
- พรหมจรรย์คือพระศาสนา เพื่อประโยชน์สุขของพหุชน เกื้อ
กูลแก่เทวะมนุษย์ทั่วไป, 254,25๑,58๑ - พรหมจรรย์นี้ประพต
เพื่ออุปาทาปรินิพพาน, 2๑7๑. - อาทิพรหมจรรย์นัยหนึ่ง, 273
- พรหมจรรย์นี้มีอุปมาประพตวิมุตติเป็นแก่นเป็นจุดหมาย, 317-8.
58๑ - พรหมจรรย์นี้ประพตเพื่อละฉันทะ, 515-6 - พรหมจรรย์
นี้มีสิกขาเป็นอานิสส ปัญญาเป็นยอด วิมุตติเป็นแก่น สติเป็น
อธิปไตย, 890-1 - พรหมจรรย์นี้เพื่อประจักษ์แจ้งอริยสัจ 4,
893 - มนุษย์เหนือเทวดาในข้อที่มีการประพตพรหมจรรย์คือ
ปฏิบัติตามมรรค, 466-7 - จะประพตพรหมจรรย์อยู่ไม่ได้ถ้า
ไม่บรรลุปิณฑุประพตที่ไม่ต้องอาศัยคาม, 5๑๑,557 - กระบวน
การปฏิบัติที่นำสู่ความสำเร็จผลของพรหมจรรย์, 57๑ - พรหม
จรรย์คือมรรค = จริยธรรมประเสริฐหรือระบบพุทธจริยธรรม
ทั้งหมด อันกว้างขวางกว่าศีลธรรม, 5๑๑-5๑๓,๑๑๑,๑14 - พระ
พุทธเจ้าส่งพระสาวกออกจาริกเพื่อประกาศพรหมจรรย์, 589
- ความมีกัลยาณมิตร = พรหมจรรย์ทั้งหมด, 585-๑,5๑๓,๑24,807
- วิเคราะห์ศัพท์ คำแปล ความหมายของพรหมจรรย์, 590+๑.
- พรหมจรรย์ = เสด็จจริยะ, 590๑. - พรหมจรรย์ชนิดที่เป็นข้อ
ปฏิบัติเอียงสุดก็มี, 584๑. - จุดหมายของพรหมจรรย์ผ่อนให้ได้
เป็น 3 ชั้น, 594 - สังคหัตถ์ 4 ก็เป็นพรหมจรรย์, ๑35๑. - พระ
สงฆ์มีหน้าที่แสดงธรรม ประกาศพรหมจรรย์แก่ชาวบ้าน ทั้ง
พระสงฆ์และชาวบ้านต่างอยู่ประพตพรหมจรรย์อาศัยกัน,
๑36 - ในอนาคตภิกษุจะประพตพรหมจรรย์โดยไม่ยินดี, 708
- พรหมจรรย์มีผลทั้งนั้นหรือไม่, 71๑-7 - สทาสนโคมก็เป็น
พรหมจรรย์, 774 - พรหมจรรย์นี้ไม่ขึ้นต่อปัญหาอภิปราย
ซึ่งจะไม่ทรงตอบเพราะไม่เป็นอาทิพรหมจรรย์, 894-5 - สรุป
พรหมจรรย์โดยใจความ, ๑24

พรหมจริยะ	590-1,593-4,914,924. ดู <i>พรหมจรรย์</i>
พรหมจริยธรรม	600
พรหมจริยปริโยสาน	593
พรหมจริยา	590
พรหมจรรย์	5
พรหมจารี	5,590,633,856๑. - ความหมายตามพุทธพจน์, 58๑,591 - กรณีที่พรหมจารี (อีกความหมายหนึ่ง) และพรหมจารีมีคิ เสมอกัน, 718-๑
พรหมชาล	383๑..387
พรหมทัณฑ์	439๑.

พรหมเทพ	238
พรหมปาริสาชชา	837
พรหมภพ (มีธรรม 5 ถ้าปรารถนาไปได้แน่)	408a.
พรหมลชิต	823a.
พรหมโลก	237,318,460,471 (มารรังควาญถึง), 837,847
พรหมวัตร	300
พรหมวิหาร	289,700a.,852,884 -พรหมวิหาร = พรหมจรรย์, 590a. -ต้องใช้ให้ครบทั้ง 4 ข้อ, 747 -เป็นคุณธรรมพื้นฐานของฝ่ายสมาธิสัมมาสัมปัติต้องสัมพันธ์กับสังคหวัตถุที่เป็นจริยธรรมภาคปฏิบัติการ, 753,756 -ความหมายที่แปลว่าธรรมของผู้เป็นใหญ่, 754 -พรหมวิหารบางครั้งเป็นชื่อของ อานาปานสติสมาธิ, 860 -ในฐานะกรรมฐาน ดู อภิปรายปัญหา 4
พรหมวิหารธรรม	506,592 -ทั้ง 4 ข้อมีฉันทะเป็นจุดตั้งต้น, 509a.
พรหมสัมมาทิฐิ, พรหมมัจฉาทิฐิ	480
พรหมัน	3
พร้อม, ความ	473,564,595,713-4,727. ดู อินทรีย์
พร้อมเพรียง, ความ	273,803,ฯลฯ. ดู สามัคคี, วินัย, สัม
พระ	883,ฯลฯ. ดู ภิกขุ
พระเจ้าอยู่หัว	593
พระธรรม	201a.,273,285,407,410,413,416,418,424,428,453,830. ดู ธรรม, พระรัตนตรัย -คุณสมบัติของพระธรรมเทียบกับของนิพพาน, 230a. -คำสรรเสริญพระธรรมว่า สุวาทาโต ภควตา ธมโม, 273, 659 -ธรรมคุณ 6, 406,883 -พระธรรมในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัยและความหมายของศัพท์ธาค่อพระธรรมในแง่เป็นคุณสมบัติของชาวพุทธ, 418 -พระธรรมในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัยและความหมายของศัพท์ธาค่อพระธรรมในแง่เป็นเครื่องนำเข้าสู่สมรรคและเป็นฐานแห่งพัฒนาการในกระบวนการศึกษา, 729-731 -พระธรรมในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัยและเป็นสภาวะอันเกษมซึ่งทำให้ดับทุกข์แก้ปัญหาลี้ดลุดคองคามหลักอริยสัจ, 911 -สาระของการนับถือพระธรรมในหลักพระรัตนตรัย, 911a. -พระธรรมในธัมมานุสติ, 851
พระบรมศาสดา	717. ดู พระศาสดา
พระบาท, รอย	483
พระบ้านพระป่า	710,713,721,723
พระปัจเจกพุทธเจ้า	ดู ปัจเจกพุทธเจ้า
พระผู้เป็นเจ้า	139,205-7,237-8,315,321-2
พระผู้มีพระภาค, -เจ้า	60,424,445,460,637,640,658-660,662,664, 717-8,801,818,893-6. ดู พระพุทธเจ้า -ทรงแสดงธรรมแก่แท้จริง, 353 -คำสรรเสริญว่า สมมาสมพุทโธ ภควา, 273,859
พระผู้สร้าง (กับปฏิจจนุปบาท)	85,89-90
พระพักตร์	658
พระพุทธเจ้า	191,201a.,299,403,405,407,410,413,416,418,424, 428,579,672a.,678,683,689,693,696,697(ทั้งหลาย), 700,705-6+721(ทั้งหลาย), 713,719,722-3,758,774,856,863a.,879,882-3,906,920. ดู พระรัตนตรัย, ศาสดาโพธิสัตว์ -เมื่อตรัสรู้ใหม่ ไม่ทรงน้อยพระทัยที่จะประกาศธรรม, 232 -ทรงบำเพ็ญพุทธกิจเพื่อประโยชน์สุข

ของพหุชน, 254a.,435,453 -ทรงเสพเสนาสนะป่าเป็นแบบอย่างเพื่อประโยชน์แก่ชนรุ่นหลัง, 255 -พระฉวีวรรณผุดผ่องพิเศษ 2 คราว บิณฑบาตมีผลเสมอกัน 2 คราว สังเวชนียสถานและเหตุหนึ่งที่ทรงได้นามตถาคต, 268 -คำสรรเสริญว่า สมมาสมพุทโธ ภควา, 273,859 -กรณีที่คำว่าอริยะและสัตรบุรุษหมายถึงพระพุทธเจ้า, 280,430,622-3a. -ทรงมีพุทโธคะสำหรับวิชา/อภิญา, 338 -คำบรรยายการตรัสรู้, 333-6,897-8 -สิ่งที่ตรัสรู้โดยปริยายต่าง ๆ ตั้งแต่เวทนาจนถึงอริยสัจและปฏิจจนุปบาท, 343-5,691,893 -สิ่งที่ทำให้ตรัสรู้จำเพาะอานาปานสติสมาธิ และ ไถนโสมนัสการ ปฏิจจนุปบาท, 344-5,688,876+8. -ทรงต่างจากพระปัญญาวุคอย่างไร, 358-9 -ทรงเป็นผู้สร้างทางและชี้บอกทาง, 358-9 -ทรงค้นพบทางแก่ที่พระพุทธเจ้าปางก่อนเคยดำเนิน, 345,425,570 -พระพุทธเจ้าเท่านั้นใช้แนวญาณญาณสัจญาณขณะที่อนุพุทธธรรมวิปัสสนาได้, 369 -พระโสดาบันเลื่อมใสมั่นในพระพุทธเจ้าและบทพุทธคุณ 9, 405 -ผลทานแก่พระพุทธเจ้า, 443 -ทรงเคารพธรรมและเมื่อสงฆ์ใหญ่ขึ้นก็ทรงเคารพสงฆ์, 445,453 -ทรงแสดงธรรมโดยเคารพแก่คนขอทาน, 438a. -ทรงประพฤตินำในการรับผิดชอบต่อสงฆ์และประโยชน์สุขแห่งสงฆ์, 444-5 -ทรงปฏิบัติต่อพุทธอย่างไร และได้ทรงแสดงพุทธจริยะไว้บ้าง, 464-5,480 -ทรงมีญาณที่ชนะเหนือเทพจึงปฏิญาณการตรัสรู้, 467-8a. -เทวดาบูชาให้เลิกเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า, 470 -ทรงเป็นพุทธะพ้นความเป็นมนุษย์และเทวดา, 482-3 -เคยทรงเป็นกึ่งกุสลาโนส, 510a. -ทรงไม่สันโดษในกุศลธรรมจึงได้ตรัสรู้, 493a. -ความตรัสรู้สำเร็จด้วยมีฉันทะ, 528 -เคยทรงสอนให้อุบายล่อด้วยรางวัล/การใช้คัมภีระคัมภีระ, 517 -ทรงมีพระปัญญาและกรุณาบริสุทธิ์เป็นพุทธคุณหลัก 2 อย่าง, 525a.,599a. -ก่อนตรัสรู้เคยทรงเข้าใจคิดว่าสุขได้ด้วยทุกข์, 529a.,558 -ทรงเล่าประวัติของพระองค์ที่เคยพรึงพรึงด้วยความสุข การสละออกผนวชจนตรัสรู้, 535, 558-9,585a. -ยืนยันไม่ทรงวกเวียนหากามเพราะบรรลุดุขที่ประณีตกว่า, 530,890-3 -ยืนยันพระองค์ที่ว่าทรงมีสุขอย่างยิ่ง, 540-1 -แม้เมื่อเทวมนุษย์ทุกข์ พระองค์ก็ยิ่งสุข, 549 -พุทธบริษัททั้ง 4 เบนสู่นิพพาน, 585 -ทรงใช้ไถนโสมนัสการอย่างเดียวก็พอ คือเริ่มที่ปัญญา ไม่ต้องผ่านศรัทธา, 587a.,615a.,649 -พุทธพจน์สั่งสาวกประกาศพระศาสนา, 589-590,838,5 -ทรงบำเพ็ญประโยชน์โดยไม่เป็นกรรมดี, 588 -ใครสักกามีไรแค่คิด 5 ศีล 10 สมาบัติ 8 และความเชื่อกรรมว่าทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ซึ่งมีคนอื่นสอนได้อยู่แล้ว ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่, 619 -ทรงเป็นกัลยาณมิตรองค์เอกและคุณสมบัติที่ทรงเป็นเช่นนั้น, 623-4, 730-1,640-1,850 -ลักษณะหรืออาการที่ทรงสอน 3 อย่าง, 640-1 -ตัวอย่างทรงแสดงธรรมโดยให้ผู้ฟังมีอริยภาพในการใช้ปัญญาของเขาเอง, 646 -ทรงแสดงกาลามสูตร, 650-2 -ทรงสอนเพื่อประโยชน์แก่ผู้ฟัง ไม่ชักจูงให้เชื่อ, 652 -แม้การคิดในพระองค์ก็ทรงให้ละ, 649,661-2 -ไม่ทรงอ้างอำนาจเบื้องบนเหนือธรรมชาติมายืนยันคำสอน, 652 -ทรงให้ตรวจสอบพระองค์ก่อนสัทธิธรรมสงสัยพระพุทธเจ้าไม่เป็นบาป, 657-9 -ตรัสทำที่ต่อคำติชมพระองค์และพระธรรมพระสงฆ์, 665 -พระสารีบุตรแสดงความ

เลื่อมใสยังในพระองค์, 659-660 - พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ตรัสรู้ตามแนวธรรมเดียวกัน, 660 - ตรัสว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา”, 662 - อรหัตผลและคุณวิเศษต่าง ๆ รู้ประจักษ์ได้ในตน ไม่ต้องอาศัยศรัทธาในพระองค์, 663-4 - ทรงวางระบบให้สงฆ์เป็นชุมชนอิสระ, 639 - ทรงปรารถนาต่อต้านคตินิยมการสนับสนุนการคิดวางแผนเตรียมการ, 708a - ทรงเป็นวิภังขวาที่มีใจเอียง-สวาท, 709, 717 - ทรงแสดงมัชฌิมนิคมธรรม, 711, 730-5 - ทรงสรรเสริญพระอริยปัทมัม ไม่สรรเสริญกัมม บางองค์จะไปอยู่ป่าไม่ทรงอนุญาต, 712, 838 - แก่ความโกรธโดยระลึกถึงการบำเพ็ญบารมีเสียสละของพระพุทธเจ้า, 701 - ทรงใช้ชีวิตบั้นปลายด้วยการช้อนถ่านบอย, 715 - ทรงเตือนตนแบบทุกอย่างหรือไม่, 717 - ทรงพยากรณ์คติของสาวกที่ตาย และมีอุปาสภาหนึ่งตัดพ้อในคำพยากรณ์นั้น, 718-9 - ตัวอย่างทรงเผ่นตลา, 755+a. - คำสรรเสริญของนิกายนี้, 755 - ทรงบำเพ็ญแบบอย่างแห่งการแสดงธรรมและอาชีวะที่บริสุทธิ์, 780 - ทรงยกย่องหรือติเตียนคนมีหรือไม่, 794-5 - การตั้งคณะสงฆ์ การบัญญัติวินัย ท่าทีต่อทรัพย์, 796, 745b. - ปัจจุบันวาจาของพระพุทธเจ้า, 806 - ตัวอย่างการพัฒนาสมาธิจากมุตสมาธิถึงอัปปนาสมาธิ ตามประวัติการบำเพ็ญเพียรของพระพุทธเจ้า, 827-8 - ทรงใช้สมาธิเพื่อทฤษฎีธรรมสุขวิหาร ทรงเป็นฌาย์ ฌานสี่ โดยที่สมาธิช่วยเสริมการบำเพ็ญเพียรเพื่อพหุชน ไม่ปรากฏทรงฉานกัมพา, 834, 836, 838-9+a. - อยู่ในสมาธิไม่ทรงได้ยินเสียงฟ้าผ่า, 840 - ไม่ทรงสนับสนุนการบำเพ็ญสมาธิเพื่อประโยชน์บางอย่าง ไม่ทรงสนับสนุนอิทธิปาฏิหาริย์, 838 - ทรงอยู่ด้วยอาณานิปาตสมาธิทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ ทรงได้ปฐมฌานแต่ยังเป็นพระกุมารก็ด้วยอาณานิปาต เเค่ประทับในป่าหลักเรือน 3 เดือนก็อยู่ด้วยอาณานิปาต, 860-1 - แร้งหนูกินการปฏิบัติธรรมที่ทรงบำบอย, 871 - ในพุทธานุสติ, 851 - อริยสังคหเป็นสามกัณฑ์สาเทสนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย, 893 - ทรงสอนแต่ความจริงที่เป็นประโยชน์ สิ่งที่ตรัสรู้มีมาก ทรงสอนเพียงเล็กน้อย ไม่สนพระทัยปัญหาอภิปราย, 893-5 - ทรงช่วยให้พระสอนอริยสังคหแก่ชาวบ้าน, 895 - สิ่งที่ตรัสรู้คืออริยสังคห 4/ปฏิจกสมุปบาทและนิพพาน, 897-8, 901 - อริยสังคหเป็นหลักที่แสดงคามแนวการแสวงสังคหธรรมของพระพุทธเจ้า, 900-1, 732 - ทรงปฏิญาณโพธิญาณเพราะญาณที่ชนะครบ 12 อากาโรในอริยสังคห, 903 - เหตุผลที่ทรงแสดงอริยสังคหตามลำดับข้ออย่างที่เป็นอยู่, 905-917 - ทรงชี้ชัดแก้ปัญหของมนุษย์ตามหลักเหตุปัจจัยทั้งภายในภายนอก โดยถือจิตปัญญาเป็นหลัก, 917-9 - พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ ธรรมดาก็คงอยู่อย่างนั้น ทรงเป็นผู้ค้นพบ, 923, 901, 67-68, 79 - พระพุทธเจ้าในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัย และความหมายของศรัทธาต่อพระพุทธเจ้าในแง่เป็นคุณสมบัติของพุทธอารยชน, 418 - ความหมายของศรัทธาต่อพระพุทธเจ้าองค์แห่งพระรัตนตรัย ในแง่เป็นเครื่องนำเข้าสู่สมรรคและชักนำพัฒนาการในกระบวนการศึกษา, 729-731 - พระพุทธเจ้าในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัย สรรพอันเกษมซึ่งทำให้ดับทุกข์แก้ปัญหาก็ถูกต้องตามหลักอริยสังคห, 911 - สาระของการนับถือพระพุทธเจ้าในหลักพระรัตนตรัย, 911a.

พระพุทธศาสนา

คุ พุทธศาสนา

พระภิกษุสงฆ์
พระภุมมิจา

คุ ภิกษุสงฆ์
473b.

พระรัตนตรัย 201a..273, 287, 396, 409, 410, 415, 428, 479, 595, 841, 911-2 - หลักและความหมายของศรัทธาในพระรัตนตรัยในแง่เป็นคุณสมบัติของพุทธอารยชน, 418-9, 425 - ความสำคัญสูงสุดของความเชื่อในพระรัตนตรัย, 428 - ถ้ายังหวังพึ่งอำนาจเทพเจ้าสักคัลลาก็แสดงว่ายังไม่มั่นคงในคุณพระรัตนตรัย, 473, 911-3 - ท่าทีต่อคำติชมพระรัตนตรัย, 655 - ความหมายของศรัทธาในพระรัตนตรัยในฐานะเครื่องนำเข้าสู่สมรรคและชักนำพัฒนาการในกระบวนการศึกษา, 729-731 - ความสัมพันธ์ระหว่างพระรัตนตรัยกับการดำเนินมัชฌิมาปฏิปทา และเทียบกับหลักโศดาปัตติยัคคะ หรือกระบวนการพัฒนาปัญญา, 729-730 - คุณของพระรัตนตรัยช่วยการฝึกจิตคนสัทธาจริวัตรดี, 854 - ความหมายของพระรัตนตรัยในฐานะสภาวะอันเกษมช่วยให้แก้ปัญหาคับทุกข์ถูกต้องตามหลักอริยสังคห, 911 - สาระของการนับถือพระรัตนตรัย คือ ความมั่นใจในศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงให้ปรากฏ นำไว้เป็นตัวอย่าง มั่นใจว่าความจริงความดีงามที่อยู่ที่ธรรมดาของธรรมชาติ ซึ่งประจักษ์ได้เองด้วยปัญญา ทุกสิ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัย และมั่นใจว่าสังคมงามสูงสุดทุกคนร่วมสร้างได้ด้วยการทำธรรมให้ประจักษ์ตามวิถีแห่งพระพุทธะ, 911a - ถ้ามัศรัทธามั่นในพระรัตนตรัย โลกธรรมย่อมไม่อาจทำให้หวั่นไหว, 912

พระเวท 2, 7, 280-1, 299, 458

พระศาสดา 285, 398, 413, 453, 464, 649, 657-9, 661-4, 717, 856a. คุ ศาสดา, พระพุทธเจ้า - การคิดในองค์พระศาสดาคืออะไร, 649, 661-2 - ตรวจสอบพระศาสดาก่อนสดับธรรม, 657-9 - คุณวิเศษรู้ประจักษ์ในตน ไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา, 663-4

พระศาสนา คุ ศาสนา

พระสงฆ์¹ (องค์แห่งพระรัตนตรัย) 285, 398, 407, 410, 413-4, 416, 418-9, 424, 428, 453. คุ สภ, พระรัตนตรัย - คำสรรเสริญพระสงฆ์ว่าสุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ, 273, 279, 659 - สังฆมุล 9, 406 - ในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัย และความหมายของศรัทธาต่อพระสงฆ์ในแง่เป็นคุณสมบัติของพุทธอารยชน, 418 - ในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัยและความหมายของศรัทธาต่อพระสงฆ์ในแง่เป็นเครื่องนำเข้าสู่สมรรคและชักนำพัฒนาการในกระบวนการศึกษา, 729-731 - ในฐานะองค์แห่งพระรัตนตรัยสภาวะอันเกษมซึ่งนำทางให้แก้ปัญหาคับทุกข์ตามหลักเหตุปัจจัยของอริยสังคห, 911 - สาระของการนับถือพระสงฆ์, 911a. - ในสังฆานุสติ, 851

พระสงฆ์² (ภิกษุทั้งหลาย) 273, 763, 838a..915a. คุ ภิกษุ, ภิกษุสงฆ์, บรรพชิต - เหตุผลที่ชาวบ้านเชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์, 475b. - เทียบกับลัทธิศาสนาอื่นยุคพุทธกาล นับว่ามีความเป็นอยู่ผ่อนสบายไม่เครียด, 273, 559 - ไม่ควรมองคัลล/วินัยแคบเพียงแง่ลบ, 618 - ความสัมพันธ์กับชาวบ้านในฐานะภิกษุฆณณิกและทิศเบื้องบน, 636-7, 778 - ชีวิตความเป็นอยู่ มองจากแง่สมาธิ, 837-9 - ดำเนินปฏิปทาต่าง ๆ กันตามความถนัดและความพร้อม, 838 - ต้องรับผิดชอบต่อส่วนรวม, 839. คุ สภ

พระสูตร

คุ อรรถ

พระอริยะ ดู สหะ
 พราณ 373,438๐,543
พราหมณ์ 240-1,244,280,299,461,473๐,475๐,482,515-6,558,636, 652,659,692,722,758-780,844,894-5. ดู วรรณะ - ศาสนาพราหมณ์, 2-3,238-9,241๐,279,478๐. - พุทธการณของพราหมณ์ในสังคม ขมพูทวีปใกล้และในพุทธกาล, 2-3 - เป็นพราหมณ์มิใช่โดยชาติ กำนัด แต่ด้วยกรรมด้วยธรรม, 8,215,216,217 - อย่างไรจึงจะชื่อว่า เป็นพราหมณ์แท้ และบรรลุประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์, ๘๐,๘๑ - กำเนิดพราหมณ์ ในปัจฉิมการทางสังคม, 139 - ออภว ในธรรมวินัยนี้เสมอกันกับทุพวรรณะอื่น, 217 - ใช้คำว่าพราหมณ์ หมายถึงพระอรหันต์, 241,258 - การเสวนศัพท์ในศาสนาพราหมณ์ แต่ใช้ในความหมายใหม่, 279,241๐.8 - เป็นวรรณะสูงในแง่ทฤษฎี รัมมิกะ, 299 - บัญญัติทรัพย์ประจำวรรณะและมีภิกขาจารเป็น ทรัพย์ของวรรณะตน, 373 - วิาทกันพระภิกขา, 538 - มิมคว่า ฤคหัตถ์ดีกว่าบรรพชิต งานฆราวาสมีผลกว้างงานบรรพชา, 717-8 - อิศวรนิรมิตวาเป็นลัทธิของพราหมณ์, ๙๐7๐
พุทติกรรม 375,379,491,509,510,517,519,522,599,608,642,645,737-8, 744,764,765,772,809,810,817,834,924 - อาจเกิดพุทติกรรมวิปริต จากความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น, 378 - ตัวอย่างพุทติกรรมเนื่องด้วย ตัณหาที่เทียบกับฉันทะ, 495-9,513,520,527-8 - พุทติกรรมในการกิน และการสัพพันธุ, 499-505,561-2 - พุทติกรรมที่เป็นภัยซึ่งเกิดจาก การกลบกลามทุกข์, 554 - ผลของโยนิโสมนสการและโยนิโสมน สการต่อพุทติกรรม, 672,739 - พุทติกรรมเกี่ยวกับคุณค่าแท้คุณค่า เทียม, 694 - พุทติกรรมของปุณฺณ, 739 - พุทติกรรมกับคานาม, 736,740 - เป็นจุดกำหนดของสติ, 812 - พุทติกรรมหลังหลุดพ้น ซึ่งดำเนินไปด้วยปัญญาและกรุณา, ๙๐๙
พุทติกรรม (เกี่ยวกับของคลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์) 463
พละ (5) 346๐,350,648๐,804,870,887๐. - พละ = มัชฌิมปฏิปทา, 584๐. - พลอยเจริญเต็มบริบูรณ์เพราะเจริญมรรค, 88๙
พลวปีสสนา 383
พลัง 194,673,727,๗๗๗. ดู พละ
พลังของพระมหากษัตริย์ 5 918
พลังงาน (ใช้น้อยเพราะสมาธิ) 835,859
พลังจิต 476,830,834,840. ดู สมาธิ
พลี (5) 478,787 - พลีกรรมแก้ทวดแก้ไศพระพุทธเจ้าอนุชา, 475
พวงดอกไม้ (นิมิต) 867
พหุการธรรม 4 417๐,625๐.
พหุชนิตาย พหุชนสุชา 254,838
พหุกรรม 220
พหุธัมมิกถา (ไตรสิกขา) 611
พหุสิทธิ์ 52
พหุเวทนีย 222
พหุชน (หลักเป็นอยู่และบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน) 5,162,254-5,259,275-6,346,435,437,444,453,589,631,760,838,839. ดู ปะโยชน์สุข
พหุสุต 256๐,316๐,401,410,436๐,442,446๐,๕23,632. - ควรรคมิตรที่

เป็นพหุสุต ๆ สอนผู้อื่นได้ทั้งที่ตนไม่ได้บรรลุ แม้เป็นปุณฺณ ก็ อาจสอนได้ดีกว่าพระอรหันต์, 626,638+๐.๕41,850 - ถ้าเข้าใจรรถ ธรรมและปฏิบัติถูกหลัก แม้เพียงรู้คำเดียวก็เป็นพหุสุต, ๘๘5 - สนาสนะที่เหมาะสมพึงมีพระเถระพหุสุต, 88๘

ria ดู พ่อแม่
พ่อค้า (กับฉันทะ) 527
พอดิ 582-3(ทางสายกลาง),585๐.(ความเพียร),694(คุณค่าแท้),721 (วิเศษวาท),912(ทางสายกลาง)

พ่อแม่ 140,538,635๐,701,779,913. ดู มารคาบิดา - ความรักของ พ่อแม่, 508 - พระจักรพรรดิกับราษฎรรักกันเหมือนพ่อกับลูก, 534 - พ่อแม่ในฐานะกัลยาณมิตรหรือปาปมิตร, 623,72543 - การ บำรุงต่อกันกับลูกในฐานะพิเศษเบื้องต้น, 77๘

พักผ่อน ดู ทิฏฐธรรมสุขวิหาร

พัฒนา 521,920,๗๗๗. ดู กาวนา, สิกขา, ทัมะ, ฝึก, ฝึกอบรม - พัฒนา ตนเอง/ชีวิต/คุณธรรม, 420,423-5,676 - มนุษย์มีวิสัยแห่งการ พัฒนาตนได้มาก, 467 - พัฒนาจิตปัญญา, 512,924 - ให้ละด คัณหา ขัดการพัฒนาหรือไม่, 485 - ถ้าสร้างฉันทะไม่สำเร็จ ก็ ยากที่จะพัฒนาให้ได้ดี, 527 - มรรคาแห่งการพัฒนาชีวิตมี ปัญญาเป็นหลัก, 528๐. - ประโยชน์อย่างหนึ่งของสมาธิคือการ พัฒนาบุคลิกภาพ, 834 - กระบวนการพัฒนาคน 3 ด้าน, 924

พัฒนาการ - พัฒนาการของชีวิตจิตใจกับท่าที่ต่อสิ่งต่าง ๆ, 250 - สังคมสงฆ์และสังคมทั่วไปประกอบด้วยสมาชิกซึ่งมี พัฒนาการทางจิตปัญญาในระดับต่าง ๆ กัน, 419,911,919 - ความ เชื่อเป็นขั้นหนึ่งของพัฒนาการทางปัญญา, 453. ดู พัฒนาปัญญา - พัฒนาการในอริยธรรมที่เกี่ยวกับท่าที่ต่อทวดและอิทธิปาฏิ หารย์มี 3 ขั้น, 472-3,478 - พัฒนาการของบุคคลตั้งแต่เกิดในครรภ์, 533,536 - พัฒนาการของบุคคลสัมพันธ์กับสังคมและธรรมชาติ พัฒนาการที่ถูกต้องและวิเศษสุด, 739,743-4,747 - พัฒนาการทาง จิตปัญญากับความจำเป็นของวัตถุ, 7๑1,7๑3 - พัฒนาการทางจิต กับสภาพจิตสัมพันธ์, 835๐. - ไตรสิกขากับพัฒนาการตาม หลักวิชาการศึกษาสมัยใหม่, ๑15-๘ - พัฒนาการของบุคคล 3 ด้าน อาศัยปัจจัย 2 อย่าง, 924

พัฒนาปัญญา 4๑-52, 613-6,623,625๐,641,๕45-๕50,๕57,663,667,๕๘5-๕, ๗27-๗30. ดู ปัญญา, กระบวนการพัฒนาปัญญา, ปัญญาคุณธรรม, ศรัทธา, ปรัตติยะ, กัลยาณมิตร, โยนิโสมนสการ

พันธุการ 524

พันธุสัญญา (ทางสังคม) 173

พันธุ์ 502

พันธุ์กรรม 152

พันธุปัญหา ดู รูปะ

พาณชกรรม 785

พาฬเรือกัมภัก (อุปมาสัดเป็นต้น) 824

พาล 1๐6,411-2,559,789. เทียบ *มณฑล, สัตบุรุษ* - ลักษณะต่าง ๆ, 184,๕๒8-๕30 - กับการทำงานและรับผลกระทบ, 185,214-5 - การ คบคนพาล, ๕26 - ภิกษุพาล, ๕29

พาลุสัจจะ 401,580,648๐,๗90

พิการ	923
พิจารณา 670,725,880, 781. ดู โยนีสอนสิกการ, มนสิกการ, บัจจเวทขณิ	
-สิ่งที่ควรพิจารณาเนื่อง ๆ, 218	-คุณค่าแท้คุณค่าเทียม, 694-5
-ในสติปัญญา, เช่น 804,815-7	-ในอานาปานสติ, 862-3 -พิจารณา
คดี, ดู วินัย	
พิณ (อุปมา)	801
พิณกรรม 439๐.475	-พิณกรรมของพราหมณ์, 204๐.-ความเสื่อม
แห่งเจตนารมณ์ของศีล/วินัย, 451	-พิณอัญเชิญเทวดา, 475๐.
-พิณมอบตัวและรับกรรมฐาน, 856	-พิณชำระตนให้บริสุทธิ์, ดู
ไสยกรรม	
พิธิการ	435
พิริวตอง	285,301
พิพากษา	765-6,816
พิน	505,572,706,834 (จากประสมการณ)
พิสูณ	196-9 (ตายแล้วเกิดนรกสวรรค์), 456 (เทวดาและฤทธิ์),
614,637,648-650,656-7,732. และดู กรรม	
พิชัยาม	68๐.,88,152,154,190,746๐.
พิน้อง	538,701,759
พิเลียง	689
พิง (พระรัตนตรัย/สังฆานอก)	468,471,910-2. ดู ที่พิง
พิงตน 217,218,599,738. ดู ที่พิง	-การพิงตนเป็นคุณค่าอย่างหนึ่ง
ของหลักกรรม, 214	-ความหมายอย่างหนึ่งของการพิงตนได้
และพิงตนก็พิงธรรม, 218,248,871๐.,873+๐.880-1	-หวังพิง
เทวดาปาฏิหาริย์ขัดหลักพิงตน/วิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง, 464,469,477	
-8 -ธรรมที่ทำให้พิงตนได้ ดู นามการณธรรม	
พิงธรรม	218,248,673๐.,681. ดู ที่พิง
พิช	190=214 (อุปมาทำกรรม), 393,762,923
พิน (อุปมาศีล)	871
พินจิต, พินนิสัย	ดู อธิชา, อธิช
พุทธ, พุทธะ	483,๑11-2,916๐. ดู พระพุทธเจ้า
พุทธกัลยาณมิตร	730
พุทธกาล 2,441,459,468๐.,759๐.	-ก่อนพุทธกาล ฆานสมาบัติ
ความเห็นว่าทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่วมีอยู่แล้ว นักบวชทำสมาธิมุ่ง	
เอาฤทธิ์เล่นงานกิฬา, 307,๑44๐.838๐.,839๐.	-ในพุทธกาลก็มี
ภิกษุสงฆ์ว่ากรรมกับอนัตตาขัดกัน พระโศกบัณฑิตส่วนมากเป็น	
คฤหัสถ์ นักบวชยังมีมคชะ ชมพุทธวิปมีการปกครอง 2 แบบ	
คนมากสละโลกามีศด้วยฉันทะในธรรม คำว่าบุญบาปพุทธ	
ศาสนารับเอามาใช้แปลความหมายจากเดิมบ้าง วิถีสัมพันธ์กับ	
เทวดาเปลี่ยนไป เทวานุภาพเปลี่ยนมาสู่กรรม, 2๐๑,395-6,559,	
796,844,171,468,472	
พุทธกิจ 9,254,464 (=อนุศาสน์ปาฏิหาริย์), 526+๐ (2 อย่าง), 703,	
759๐.	
พุทธคุณ 405(=9), 525๐+599๐.(=2), 857,883	
พุทธจริยธรรม 52๑(สุขจำเป็น), 589-593(=มรรค), ๑๐๐(สรุป	
ความหมาย), ๑24(โดยใจความ). ดู พรหมจรรย์, มรรค	
พุทธจริยา	9
พุทธดำริ (ในการออกผนวช/ประกาศธรรม)	897-8,900

พุทธธรรม	1,465,519,525,528๐.,758,762,796,802,805,807-9,
838,868-870,๑๐1,๑21. ดู พุทธศาสนา, พระพุทธเจ้า, ๓๓, ธรรมวินัย	
-ลักษณะทั่วไป, 6	-พุทธประสงค์ในการแสดงพุทธธรรม, 85
-เหตุผลที่แสดงมัญญาปฏิบัติจากมัจฉาธรรมเทศนา	
มรรคต่อจากทุกข์สมุทัยนิโรธ, 569-570	-การเน้นความสำคัญ
ของปัญญาและโยนิโสมนสิกการคอยชี้ขอบเขตความสำคัญของ	
ศรัทธา, 645,647-650,657,662,667,731,868-870	-เหตุผลที่แสดง
คำสอนสำคัญหลายอย่างในรูปคำปฏิเสธ, 751-2,782-6	-เป็น
ระบบสมบูรณ์มีคำสอนครบทุกชั้นทั้งคุณธรรมพื้นใจและการ	
แสดงออกทางสังคม, 75๑	-เมื่อเทียบกับวิชาการศึกษาแบบตะวันตก
ศึกษาของพุทธธรรมมีจุดหมายเฉพาะที่ชัดเจน, 916	-ข้อ
สังเกตบางประการในการศึกษาพุทธธรรมเกี่ยวกับหลักการทั่วไป	
ขอบเขต ชีวที่ดีและจุดหมาย, ๑23-4	
พุทธบริษัท	437
พุทธบัญญัติ 437,440 (ไม่ให้ทอดดูตริและแสดงฤทธิ์), 454,474	
(ไม่ให้เหยียบผืนผ้าในที่นมนต์)	
พุทธบาท	480
พุทธบิดา	860๐.
พุทธบุตร	863๐.
พุทธปฏิบัติ	794
พุทธประวัติ	268,270,838,898
พุทธประสงค์ (แห่งพุทธธรรม)	85
พุทธปริณิพพาน	445
พุทธปัจฉิมวาจา	705๐.
พุทธพจน์ (ไม่ให้ใช้ภาษาพระเวท)	7
พุทธภาวะ	425๐.,525๐.
พุทธภาษิต	625-7,638
พุทธมรรคา	465
พุทธวิสัย (อจินไตย)	194๐.
พุทธศาสนา 387,521,526,564,577,581,635,644-5,685,๑๑8,702-3,	
724,732,759๐.,911,912๐.,916๐.	-เป็นศาสนาหรือปรัชญา, 1
-เป็นกรรมวาท ภริยวาท วิริยวาท, ๑	-เป็นภริยวาท, 70๑
-มีชื่อ	
หนึ่งว่าจณิกภาพ, 711	-บางที่เรียกว่าอริยวินัย, 4๖๓
-ธรรมวินัย	
คือหลักการที่ครอบคลุมพุทธศาสนาทั้งหมด, ๑24	-เป็นศาสนา
แห่งการปฏิบัติ, 199	-แก่นและจุดหมาย = วิมุตติ, 317-8
-เรื่อง	
อิตถอนัตตาเป็นจุดสำคัญที่แสดงความต่างจากศาสนาอื่น, 383๐.387	
-วิภาติฎฐิโกได้เกี่ยวกับพุทธศาสนา, 387๐.	-จุดหมายและระบบ
ปฏิบัติทั้งหมดขึ้นต่อหลักการแห่งตถาคคโพธิ, 42๑	-วิวัฒนาการ
วัฒนธรรมหลังพุทธกาล, 426๐.	-บางแห่งที่ตะวันตกมอง, 427๐.,
761	-การรักษาศีลนอกแนวทางพุทธศาสนา, 435-6
-การรักษา	
เอกภาพคือสาวกสอนให้ตรงตามพระศาสนา ไม่มีหน้าที่ขึ้นขึ้น	
การตรัสรู้ของคน, 442	-จะต้องเข้าใจเจตนารมณ์ของวินัยและ
หลักสงฆ์แล้วนำออกปฏิบัติ พุทธศาสนาจึงจะแสดงตัวได้ชัด	
ทั้งในด้านแนวความคิดและปฏิบัติการทางสังคม, 450,7๓๐.8๓๑	
+๐.๑18	-การปฏิบัติตามหลักการและเข้าถึงจุดหมายของพุทธ
ศาสนาไม่ต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือสามัญวิสัย ทำต่อปาฏิหาริย์	
และความสัมพันธ์กับเทวดาจึงเปลี่ยนใหม่, 456-4๖๓	-สิ่งที่มาทับ

พุทธศาสนาไม่ใช่โลกีย์ภิกษุและแม้แต่กัมมัฏฐกคาสัมมาทิฐิ ซึ่งมีอยู่แล้วก่อนและนอกพุทธศาสนา, 459,644+๐. -พุทธศาสนา เกิดมีและอยู่มาเพราะการบำเพ็ญกิจด้วยปัญญาและกรุณาซึ่ง กลายเป็นจุดเน้นที่ต่างกัน 2 นิกาย, 525+๐. -ท่าทีที่ให้ความสำคัญแก่ปัญญา ลดความสำคัญแก่ศรัทธา, 521,621,644-5,648, 823๐.,831,878,612 -นิยมสุขหรือนิยมทุกข์ สรูปที่ชนะต่อการ เสวยความสุข, 529-530,557-564 -สมณธรรมในพุทธศาสนา เทียบลัทธิอื่นสมัยเดียวกัน นับว่าผ่อนสบาย, 559 -ยอมรับเอา ข้อปฏิบัติเข้มงวดบางอย่างเข้ามา และโอนอ่อนในเรื่องเทวดา ปาฏิหาริย์เป็นต้นโดยไม่ให้เสียหลักการ, 689๐.,475๐. -ท่าทีต่อ คัมภีร์พุทธศาสนา, 655 -วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธสู่น้ำความจริง ตามที่มันเป็น, 917-920,564 -เห็นพุทธศาสนาของโลกแง่ร้าย เพราะไม่เข้าใจหลักกัจจโนวริยสง, 901 -พึงแยกลัทธิกรรมเก่า ออกให้ไกลจากหลักกรรมในพุทธศาสนา, 907๐. -มองความสำคัญ ของสภาพแวดล้อมและปัจจัยทางสังคม, 586,802 -ความแตกต่าง ระหว่างศีลแบบพุทธกับแบบเทวนิยม, 764-๖ -ท่าทีต่อวัตถุ ทรัพย์สิน อำนาจ การหาเลี้ยงชีพ ความจนความมีและครอบครอง, 774-796, 918 -ความมุ่งหมายในการบำเพ็ญสมาธิที่ต่างกับลัทธิศาสนา เก่าก่อน อันแสดงออกในชีวติของพระสงฆ์ด้วย, 833,837-9 -ถือว่าสังคมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีระดับพัฒนาการทางจิต ปัญญาต่าง ๆ กัน การแก้ปัญหามาใส่ใจด้านจิตปัญญามาก ถือ เป็นแกนของเรื่อง, 919 -พุทธจริยธรรมหรือระบบการครอง ชีวติแบบพุทธทั้งหมดได้แก่พรหมจรรย์หรือมรรคอันเป็นธรรม ภาควิปฏิบัติทั้งหมด, 581,590-3,900,914 -จัดจุดหมายชีวิตเป็น 3 ชั้น และขั้นปรมัตถ์เป็นข้อพิเศษของพุทธศาสนา, 594-600 -อริยสงฆ์ซึ่งเป็นหลักที่คลุมค้ำสอนในพุทธศาสนาได้ทั้งหมด แสดงลักษณะของพุทธศาสนาที่สอนแต่ความจริงที่เป็นประ- โยชน์, 893-5,920 -มีหลักการพื้นฐานว่า สังฆธรรมมีอยู่ตาม ธรรม คา ศาสตราเพียงคัมภีร์ จึงเป็นแม่แบบบอกทางให้ ทุกคนต้อง เพียรปฏิบัติเอง ไม่มีการอ้อนวอน, 800-1,923,67-68,79

พุทธศาสนิกชน 729(สรณคัมภีร์), 761. ดู ชาวพุทธ, อุบาสก, อริยสาวก
พุทธสาวก 254,255-7(ชีวิตและงาน), 280๐.,395-6,430,435,470,664, 721,839๐.

พุทธอุปฐาก 258
พุทธโอวาท (เกี่ยวกับความโกรธ) 700
พุทธานุสติ, พุทธานุสสติ 809๐., 851,854-5
พุทธจริย 854-5
พุทธปัญญา 916
พุทธโร (ว่ากำกับลมหายใจ) 865๐.

พุทธ ๘30,701,720-1,727๐.,790,907. ดู วาจา, วิกรรม, กรรม, ศีล, สัมมาวาจา

พุทธคัมภีร์ประโยชน์ ดูที่ สัมผัสแปลปะ, อัศตสัณนิททาภา
พุทธคำสอนสามัคคี ดูที่ ปิฎกาวาจา, สมัคคกรรมวาจา
พุทธคำสุภาพ ดูที่ สุสวาจา, สันตวาจา
พุทธคำสัจย์ ดูที่ มุสวาท, สัจจวาจา
พุทธคำหยาบ ดูที่ สุสวาจา
พุทธเท็จ 411,๖๖๖. ดู มุสวาท

พุทธเพื่อเชื้อ
พุทธมีเหตุผล
พุทธส่อเสียด
พุทธอย่างรักกัน
พุทธอดอุตริมนุษยธรรม 440,442. ดู อุตริมนุษยธรรม
เพ่งลักษณะ (ฉานวิปัสสนา) 303
เพ่งอารมณ์ (ฉานสมถะ) 303
เพชฌภาตภายใน 182
เพดาน (ลิ้นคูน) 688
เพลง 550
เพศ 508,542๐.,561,564,628,769,771
เพศฤทธิศักดิ์ ดู ฤทธิศักดิ์
เพศบรรพชิต ดู บรรพชิต
เพศสัมพันธ์ 502,582

เพียร 294,318,334๐.,351,489,558,624,629,656,668,670,673๐., 707,799-804,808,827-8,831,871,875,880,881. ดู วิริยะ, ปธาน, สัมมาวาจา, สัมผัสแปลปะ, เพียรพยายาม -พุทธพจน์ให้เร่งเพียร, 216,704-6,895 -หลักปฏิบัติที่จะให้ความเพียรมีผล, 580 -พึง ควบคุมความเพียร, 627 -ดูพาลหรือบัณฑิตที่ความเพียร, 630 -ถ้ายังมีคอใจ ก็ไม่น้อมไปเพื่อความเพียร, -ศรัทธาทำให้ เพียร, 661 -เรื่องเดียวกัน คนหนึ่งมองแล้วเกียจคร้าน อีกคน หนึ่งมองแล้วเพียร, 696-8 -ความเพียร 4 อย่าง, 799 -ความเพียร ต้องทำเอง ดลาคคเพียงบอกทาง, 801 -เพียรไม่ยอมถอยหลัง กับเพียรพอดี ๆ, 800-2 -คุณสมบัติของผู้บำเพ็ญเพียร และสมัย ที่เหมาะหรือไม่เหมาะที่จะบำเพ็ญเพียร, 802-3, 856๐. -เป็นองค์ ธรรมใช้ประจำในสติปัญญา, 812-4

เพียรกำจัด, เพียรละ ดู ปธาน/ปธาน
เพียรเจริญ, เพียรสร้าง ดู ภาวนา/ปธาน
เพียรเค็ดเคียว (เอศทักกะ) 256๐.
เพียรป้องกัน, เพียรระวัง ดู สวรรปธาน

เพียรพยายาม 371,424,426,727,914. ดู วิริยะ, ปธาน, สัมมา วาจา, -ลัทธิผิดหลักกรรม 3 พวก ทำให้คนไม่เพียรพยายาม, 206 -เป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่าของหลักกรรม, 207,214 -ความ เพียรพยายามต้องทำเอง ดลาคคเป็นเพียงผู้บอกทางให้, 217 -พุทธอารยชนหวังผลสำเร็จและแก้ปัญหาคด้วยความเพียร พยา- ยามทำตามเหตุผล, 427,912,917 -การบนบานเทวดาขัดหลัก เพียรพยายาม, 469 -เป็นเครื่องกำหนดว่ามนุษย์กับเทพใครจะ เหนือใคร, 470 -ไม่ต้องรอเทวดา อยู่ร่วมโลกด้วยในตรีภพ ความเพียรของมนุษย์เทพก็เกิดขึ้นไม่ได้, 470-2,476 -เป็น เกณฑ์กำหนดการปฏิบัติต่อเทวดาฤทธิมงคลเป็นต้น, 477-8

เพียรรักษา, เพียรอนุรักษ์, เพียรส่งเสริม ดู อนุรักษนา/ปธาน
เพียรสร้างสรรค์ ดู ปธานสังขาร
เพื่อน 507,538,586๐.,623,775,915๐. ดู มิตร, กัณยานมิตร, คบหา, เสวนา -อิทธิพลต่อทิฐิหรือค่านิยม, 642
เพื่อนแก่ใจตาย 643
เพื่อนพรหมจารี, เพื่อนพรหมจรรย์ 186,633,657,802
เพื่อนมนุษย์ 507,518,725-6,791-2,795

เพื่อนร่วมงาน	527,631,635. และดู <i>ผู้ร่วมงาน</i>	พึงตามกันมา	651,654-5. ดู <i>อนุสตะ</i>
เพื่อนร่วมชาติ	518	พึงธรรม 648,685,845,854. ดู <i>สัคคธรรม, สัทธัมมัสสวนะ</i> -พึงธรรม	
เพื่อนร่วมทุกข์ (เช่นเทพพรหม)	408,471,507	ตามกาลเป็นอุดมมงคล, 627 -อาศัยโยนิโสมนสการ, 672a. -อาจ	
เพื่อนร่วมโลก, เพื่อนร่วมสังสารวัฏ	507	ให้โพชนงค์ 7 บริบูรณ์ในขณะนั้น, 884	
แพ, แพ้น้อย (อุปมา)	588,627	พึงสัทธรรม 680,๗๗๑. ดู <i>สัทธัมมัสสวนะ, สัคคธรรม</i> -คนอย่างไร	
แพะ	672	พึงแล้วจะบรรลุสัมมัตตนิยาม, 647	
แพทย	396,518,572,682,816,900,906	พัน	698,701
แพร์ (ล้อมวลชน)	713-4	ฟ้า (เทวดา)	917
แพทย์ 217,280,894. ดู <i>วรมะ</i> -ในปัจจัยการทางสังคม, 139		ฟ้าผ่า (ไม่ได้ยิน, ไม่สะอึก)	840
-ทรัพย์สินประจำตัวคืออกสักรม, 373		พินจากไข	697-8
โพชนงค์ (7) 160,165a.,346a.,350,462a.,577-8,648a.,660,800,		พินเผา (อุปมาภิกษุไม่ดี)	561
822,841a.,870-1,874,887a. -เป็นมัชฌิมาปฏิปทา, 584a. -กลาย		พิงชาน 530,611,619,647,672,675,687a.,693,703,704,721,802,809,	
มครเป็นบุพนิมิตของโพชนงค์, 624 -โยนิโสมนสการสำคัญที่สุด		811,885(ควรใช้โพชนงค์ข้อใด). ดู <i>อุททจจะ, สมาธิ</i>	
ในการให้เกิดโพชนงค์, 667,669,671a. -เป็นหัวข้อในสติปัฏฐาน,		พุ่มเพ็ช	595,597,785
812+a. -สติปัฏฐานทำให้โพชนงค์บริบูรณ์, 861,884 -อินทรีย์		พุ่มพองแม่น้ำ	678
อ่อนแก่แก้ด้วยโพชนงค์, 877 -เป็นสนามปฏิบัติทางปัญญา,		เพ็นธรรม	ดู <i>ธรรมวิชัย</i>
879-885 -ความหมาย หัวข้อและความเป็นปฏิปักษ์กับนิรณ,		เพ็นพามรรค, ขึ้น	732
879-881 -นิรณทำลาย โพชนงค์ส่งเสริมคุณภาพสุขภาพจิต,		ไฟ 411,412,783-5, 787,851 -อุปมาอุปไมยพาทกับไฟดับ, 233 -อุปมา	
880 -โพชนงค์ 14, 881 -อาหารและอนาหาร, 882 -ธรรมเป็น		การตายเกิดของพระอรหันต์, 392-3 -การบูชาไฟ, 458,758 -อุปมา	
ที่ตั้งแห่งโพชนงค์รายข้อ, 882-3 -แต่ละข้อส่งผลต่อกัน อรรถ		กามสุขดังเปลวไฟที่มัววัน, 541 -อุปมาสมาธิปัญญและปัญญา	
กล่าวพร้อมในขณะจิตเดียว, 883-4 -ทำวัชชาวุตติให้บริบูรณ์,		ดังไฟส่องทาง, 613,871 -อุปมาฉกสมภาเป็นต้น, 827 -อุปมา	
884,861 -ปฏิบัติพร้อมไปกับธรรมอื่นได้ประโยชน์มาก, 884		วิธโหมไฟกับการปฏิบัติต่อจิต, 884-5	
-เมื่อจิตเป็นอย่างไร ควรเจริญโพชนงค์ข้อใด, 884-5 -เป็นความ		ไพเราะดู, ไพเราะผลาญ, ไฟย่อยอาหาร	705,802,856a.
หมายของกาวานาปธานและเป็นกรรมไม่ดำไม่ขาว เป็นต้น, 885		ไฟฟ้า	572
พลอยเจริญบริบูรณ์เพราะเจริญมรรค, 889		ไพเราะ	271a.
โพธิ 879		ไฟไหม้	538
โพธิ 54,409,416,424,425-6a.,428. ดู <i>ทวิฐ, ตถาคตโพธิ</i> -ลุดด้วย			
กรรมสูงสุด, 193 -ลุดด้วยสุข, 529 -โพธิ = ธรรมวิชัย, 885a.			
-โพธิ = ธรรมสามัคคี, 887			
โพธิญาณ 528			
โพธิปักขิยธรรม (37) 346,417a.,882,885,887a. -เกิดพร้อม			
ในมรรคขณะจิตเดียว, 328a.,887 -เป็นธรรมที่ทรงแสดงโดย			
วิชัย, 350 -เป็นมัชฌิมาปฏิปทา, 584a. -ปัญญาเป็นยอดของทั้ง			
หมด, 878 -หมายเฉพาะอินทรีย์ 5, 879a. -เนื่องอยู่กับมรรคมี			
องค์ 8 และพลอยเจริญบริบูรณ์เพราะเจริญมรรค, 888-9			
โพธิมรรค 528			
โพธิสัตว์ 62,153a.,159a.,481,558,690-2,701,755,860 -อยู่ด้วย			
อานาปานสติมาก, 344 -ทรงคิดเกี่ยวกับทุกข์ของโลก, 344			
-สละชีวิตบำเพ็ญประโยชน์เพราะฉันทะ, 528			
โพธิสัตวภิชิต 190			
โพธิบุลย์ 657,847,๗๗๑. ดู <i>อนุรักษนาธาน</i>			
โพธิสมณะ 861			
โพธิระ 720-1,801-2(เสียงพิน)			
พองน้ำ (อุปมา)	678		
พิง (แสดงภูมิปัญญา)	727a.		

- ภริยาเสนหะ 75d
 ภาวะ 388
 ภาจักร 102,105
 ภาณินทะ 487b.
 ภาตคณา 386,389a., 515a., 518,896. ดู *คณา* -ความหมาย, 98a.115,388,492+a.907 -ภาตคณาตัวการนำสู่สุดติ, 105 -กับความขัดแย้งอรรถา, 381-7 -กับการกินและการสืบทอด, 499,502b., sos -เจ้าของบพทาพธยาคีแบบหนึ่ง แม้แต่อยากเป็นอรหันต์และส่งเสริมโดยระบบแข่งขัน, 512,521a. -เกิดจากอโยนิโสมนสิการ, 672-3 -เป็นพวกปฬาดัพพธรรม, 889,905
 ภาทัญญู 51a.,386,492b.
 ภาวนิโรธ 388,663
 ภาวนคตติ 264
 ภาวารากสังโยชน์ 499a.
 ภาวัก (กับสมาธิและฌาน) 370,826a.,858a. -ในฌาน จิตตภาวักก็คือออกจากฌาน, 367 -ในพระไตรปิฎก ภาวักหรือภาวักจิตมีในคัมภีร์ปฏิฐานเท่านั้น, 368
 ภาวักจิต 153,368
 ภาวสวะ 101,103,122-3,244,334,611,833,898
 ภาคตติ 630,632,762,764-6,774
 ภาคษา 723(ของเศียรดี), 835(ปีติ)
 ภาคค์ 149
 ภาคณฺวณ, ภาคณฺวีสตนาณฺวณ 363
 ภาคตฺตทศก 255,258,618
 ภาคพฺรปฺดา 651
 ภย 538,588,634-5,648,777,803,827,882,911 -ภยที่เกิดขึ้นใน, 182 -พระอรหะโรรัก/พระอรหันต์ไม่กลัวภย, 274,275 -การคิดป้องกันภัยภยหน้า, 703,705-8 -อุปมาคนหนีภัยซุกแต่หน้า, 910 -อุปมาทุกข์, 917
 ภยเวร (คู่กับศีล 5) 399,405,406-7,617
 ภยอนาคค ดู *อนาคคภย*
 ภยอันตราย, ภยอันตราย 787,791,846,911. ดู *ภย*
 ภยสสะ (สัปปายะ) 858a.
 ภาคภูมิโจ 513,794
 ภาชนะ (ในอุปมา) 699,873(สารีริ)
 ภาพ 381-6(ของอรรถา), 674,702(ความคิด), 703+820(อารมณ์ต่าง ๆ ในใจ), 724(ของพุทธศาสนา), 843(เล็กเขียน)
 ภาพพจน์ 675,821
 ภายนอก-ภายใน, ภายใน-ภายนอก 725,732,814,881. องค์ประกอบภายในภายนอก, ดู *ปรโตโฆสะ*, *โยนิโสมนสิการ*
 ภาวะ (ดูพาและบัพพิต) 628-9
 ภาวะ 628,643,677,680,682,689,690,693,710-2,732,813,824,826, 868,869,872,882,886,892,897,910,ฯลฯ -ภาวะไม่มีอะไร (อากิญจัญญายตนะ), 853,868 -ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ฯ, 853,868 -ภาวะสงบ (นิพพาน), 883
 ภาวนา 52,317a.,479a.,529,554,756,789. ดู *ฝึก*, *ศึกษา*, *พัฒนา* -ภาวนา = มรรคที่สูงกว่าโสดาปัตติมรรค, 279 -ความหมายในฐานะบุญภริยา, 597 -เทียบความหมายกับศึกษา, 803a. -ภาวนาในฐานะกิจต่อมรรค, 688,902,905 -ภาวนา (เจริญกรรมฐาน) 3 ชั้น, 857-8,850 -โพชฌงค์เป็นวิธีกำจัดอาสวะด้วยภาวนา, 885 -ภาวนาคือฝึกอบรม 4 ด้าน (กาย-ศีล-จิต-ปัญญา-ภาวนา), เช่น 208,706-7
 ภาวนาปรธาน 799-800,885 (= โพชฌงค์)
 ภาวนาพละ 885(= โพชฌงค์)
 ภาวนามยปัญญา 52
 ภาวนิโย (กัลยาณมิตร) 632
 ภาวะจิต '617,817,827,834,838,867-8,888. ดู *จิต*, *สมาธิ* -ต่อสิ่งที่ทั่วไปเป็นฉันทะ ต่อสัตว์บุคคลเป็นเมตตา, 524 -ภาวะจิตปลอดโปร่ง = โยคเกษม, 716 -เป็นที่กำหนดอย่างหนึ่งของสติ, 812 -ภาวะจิตที่เป็นสมาธิ, 830
 ภาวะดับทุกข์, -ไร้ทุกข์, -หมดหรือปราศปัญหา 570,683,886, 892,902,908,910. ดู *นิโรธ*
 ภาวะจิตงามสมบูรณ์ (ส่งประสงค์ของฉันทะ) 842-3
 ภาวะปราศฉันทาทะ 690-2. ดู *ฉันทาทะ*
 ภาวะปีติกัน 881a.,896. ดู *ทุกข์*
 ภาวะปลอดปัญหา ดู *นิสสรณะ*, *นิโรธ*
 ภาวะปล่อยวาง (ไวสสัคคะ) 328,875
 ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ 853,868. ดู *เนวสัญญานาสัญญายตนะ*
 ภาวะไม่มีอะไรเลย 853,868. ดู *อากิญจัญญายตนะ*
 ภาวะสงครามกาม 562
 ภาวะสงบ (นิพพาน) 883
 ภาวะหมดทุกข์, -หมดสิ้นปัญหา ดู *ภาวะดับทุกข์*, *นิโรธ*
 ภาเวตัพพธรรม 45,49,889,905
 ภาเวตัพพ 902
 ภาษา -ภาษากับพระอรหันต์, 243 -ปฏิเสธภิกษาอย่างหนึ่ง, 296 -ภาษาธรรม ภาษาทางธรรม, 588,713
 ภาษาไทย -ศีลธรรมเป็นคำไทย เกิดขึ้นในภาษาไทย, 618 -กรรมศรัทธา กับมัสสกตาสัทธา เป็นต้น เป็นคำของไทย เกิดในภาษาไทย, 643 -กามในภาษาไทยความหมายแคบกว่าทางธรรม, 690a. -สังเวชนในภาษาไทย ความหมายแปรไปจากทางธรรม, 696a. -วิคินภาษาไทย ความหมายไม่ตรงกันนักกับทางธรรม, 873
 ภาษิต 685
 ภาษี 478a.
 ภิกขาจาร (ทรัพย์สินของพราหมณ์) 373
 ภิกขุ 5,170,326,345,398a.,433,439a.,445,544,559,560,586,590, 593,618,621-2,628,655-9,662-5,667-8,678,680-1,684-5,689a.,692, 695-9, 705-8,779,799-800,802-3,807,827,847,860-1,871,883,890. และดู *พระสงฆ์*, *บรรพชิต* -ความเป็นทักขิไยยะและการบริโภคปัจจัยสี่, 283 -วินัยของภิกษุมีทั้งศีลและวัตร, 300 -ภิกษุกับอริยวงศ์, 317a.,788-9 -ความหลุดพ้นของภิกษุหรือของอุบาสก

ไม่ต่างกัน, 372 -ห้ามรับประทานอาหารจากเสกขสมมต, 402 -มีธรรม 5 มั่นใจทำอาสวะให้สิ้นได้, 408 -ความสัมพันธ์และหน้าที่ต่อชาวบ้าน เพื่อประโยชน์แก่สงฆ์และประชาชน, 441,444,836-7 -เหตุผลที่ควรให้ศีลเคารพพระสงฆ์, 437-9 -หลักการแสดงความเคารพกันตามแก่อ่อนพรรษา, 437,454 -การบัญญัติวินัยสำหรับภิกษุ, 436 -ภิกษุกับสังฆกรรมและกิจธุระในสงฆ์ การที่ต้องร่วมและรับผิดชอบกิจการส่วนรวม, 437,439b,447-8,839 -ไม่มีภิกษุได้รับแต่งตั้งเป็นหัวหน้าแทนพระศาสนา แต่มีภิกษุที่สงฆ์จะเอาเป็นหัวหน้า การปกครองและลงโทษโดยสงฆ์, 439,445-6 -ภิกษุอาจอุทธรณ์นุชยธรรมเป็นผลเสียแก่สงฆ์, 442 -ทานแก่พระโคมีผลมาก, 443 -ภิกษุกับตริจณานวิชา และข้อพึงปฏิบัติต่อประชาชนเกี่ยวกับเทวดาอุทธรณ์มกล, 477 -พระไม่ได้ เติ้มที่กว่าคฤหัสถ์, 560-1 -บวช ๆ สิก ๆ เป็นการฝึกจนได้ผลก็มี, 564 -ความมีกัลยาณมิตรสำหรับภิกษุเน้นปรมาตม, 621-5,627 -ลักษณะภิกษุพาล, 629 -ภิกษุที่สามารถปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนและผู้อื่น, 633 -การคลุกคลีกับคฤหัสถ์, 637,639 -มีเทศนาบริสุทธิ์หรือไม่, 637 -การตรวจสอบภิกษุก่อนเข้าขอศึกษาธรรม, 655-6 -ตอนใดที่ทำให้ไม่องงามในธรรมวินัย, 657 -วิธีที่ภิกษุจะตรวจสอบพระศาสนา, 657-9 -ถ้ามีเพียงศรัทธาก็เหมือนคนตาบอด, 662 -ตัวอย่างภิกษุปราศรัยเพราะอยากได้กาม, 690a -ภิกษุอยู่ป่าควรเร่งเพียร พระป่ามี 5 ประเภท พระพุทธเจ้าสรรเสริญก็มี ไม่สรรเสริญก็มี เทียบกับพระบ้าน อย่างไหนดี, 706,712,721 -บางรูปไม่เหมาะที่จะอยู่ป่า แต่ถึงอยู่ป่าก็คิดความรับผิดชอบต่อส่วนรวมไม่ได้, 838-9 -เงื่อนไขที่รูปใดควรถืออุคคหเป็นต้นหรือไม่, 718 -ในอนาคต ภิกษุขาดการฝึกอบรมจะทำให้ธรรมและวินัยเลอะเลือน, 708-7 -พระอยู่เดียวดีก็มีเสวก็มี, 722-3 -ภิกษุกับความสงัดกิลส, 724 -เกณฑ์กำหนดว่าแคนป่าใดควรอยู่หรือไม่ ตลอดจนอาหารของใช้บุคคลที่ควรใช้ควรคบหรือไม่, 716 -มีจลาชีของภิกษุ, 780 -มีแต่บิณฑบาต, 796 -วิธีเจริญสมาธิตามแบบแผนท่านมุ่งสำหรับภิกษุ, 849 -ทรงย้าให้ภิกษุสอนอริยสัจแก่ชาวบ้าน, 895 -คำสอนสำหรับภิกษุไม่ใช่มาตรฐานความประพฤติสำหรับคนทั่วไป, 919

ภิกษุณี 5,326,345,440,443,445,590,604,708,723 -การอนุญาตให้ภิกษุณีบวช, 372 -ระลึกถึงคุณธรรมของผู้อื่นทำให้สุขสบาย, 408

ภิกษุณีสงฆ์ 433,439b,443,604

ภิกษุสงฆ์ 257,433,435a,439a,443,604,767,788-9,793,913. *ดู พระสงฆ์, ภิกษุ, สงฆ์* -ลักษณะบางอย่างแห่งความเป็นอยู่ของภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนา, 273 -คำในสมัยต่อมาเรียกภิกษุสงฆ์ว่าสมมติสงฆ์, 288 -มีหน้าที่นำประชาชนให้พัฒนาในอริยธรรม, 473 -ให้ภิกษุสงฆ์นำในระบบเดิมแผนของไตรสิกขา ส่วนคฤหัสถ์เน้นระบบบุญกิริยา, 598 -หน้าที่ในฐานะมิตรแท้และความสัมพันธ์กับชาวบ้าน, 636-7 -ทำที่ต่อคำติเตียนสรรเสริญของคนภายนอก, 655 -ศีลสำหรับภิกษุสงฆ์, 793-4 -บัญญัติวินัยไว้เป็นระบบแก้ปัญหาจากด้านนอก, 918

ภิกษุสามเณร 283. *ดู ภิกษุ, สามเณร*

ภิกษุสาวก (เครื่องวัดความประพฤติ) 254

ภิกขุโณภภาพ, ภิกขุโณภาพ 799,847

ภุชา 428.91 1

ภูต 354b,388a,412

ภูตสย 851,854-5

ภูมิ 467 -ภูมิสามกับบุญและกุศล, 170 -การให้ผลของกรรม, 191 -อานาปานสติเป็นภูมิมนสิการของมหาบุรุษ, 8638.

ภูมิคุ้มกัน, -ด้านทานโรค (สมาธิ) 834,835

ภูมิธรรม 395,400,454,544,630,738,768,837

ภูมิปัญญา 632,727a.(ใช้โยนิโสมนสิการตรวจสอบ)

ภูมิศาสตร์ 442

ภูมิหลัง 820

เกส 299. *ดู คิลานเกส, ขา, ปัจฉลี*

โกตะ, โภคทรัพย์, โภคสมบัติ 170,402,533,561,719-720,775,782-8, 801. *รายละเอียด ดู ทรัพย์* -ผลกรรมให้โกตะมากโกตะน้อย, 203 -ไม่ใช่เครื่องตัดสินความพราหมณ์หรือประเสริฐ, 217 -ผู้ปรารถนา พังไม่ประมาณ, 593

โกศสุข 786-7

โกชนะ 697,780. *ดู บิณฑบาต, อาหาร* -การฝึกสมาธิต้องการสัปปายะด้านโกชนะด้วย, 858a. -โกชนะประณีตช่วยปัสสัทธิ, 883

โกชนมัตตัญญูตา 503a,504,543a,580,695a.(ความหมาย), 9168.

Inaiai 216

มกคล 791 -มกคลแท้จริงอยู่ที่การทำความดี ชาวพุทธไม่ถือมกคลต้นข้าว มุ่งผลจากการกระทำ ไม่หวังพึ่งมกคล, 215,413, 426a,473,476 -ความหมายจำเพาะเทียบกับอิทธิปาฏิหาริย์และตริจณานวิชา, 475a. -พุทธานุญาตที่ผ่อนปรนเกี่ยวกับการถือมกคลและการแปรชยาย, 474-5 -ข้อที่ภิกษุและชาวบ้านพึงปฏิบัติในเรื่องมกคล, 477-8 -ยังหวังผลจากมกคล แสดงว่ายังไม่มั่นในพระรัตนตรัย, 912

มณิกาวทยา 460

มณี (นิมิต) 867

มติ 439a.(สงฆ์), 6988. -มติของวิญญเป็นเกณฑ์ตัดสินชี้ว่าอย่างหนึ่ง, 179-180

มนตร์ 831

มนสิการ 98,289,325,329,365,460,531,692,697-701,705-6,722, 836,859-860,863a,866-7,877,884. *ดู โยนิโสมนสิการ* -ความหมายไวพจน์ และความต่างจากปัญญา, 669,670a,672 -มนสิการในสมณะ, 823 -มนสิการด้วยปัญญา = โยนิโสมนสิการ, 824 -มนสิการมีในฉาน, 874 -การขาดมนสิการเป็นอาหารของโทษฉก, 881-2 -เป็นต้นกำเนิดของกรรมทั้งปวง, 890 -มนสิการโดยแบบคาย, *ดู โยนิโสมนสิการ*

มนสิการเจตสิก 30

มนสิการสมาวา 890

มนินทรีย์ 41,353,355a.

มณฺษย์ 335,346,405,483,532,573-4,584,586,589,594,598,604,607-8,

645,694,702,723,803,895,900,905. **ดู ศักร์, ประชาชน, โลก, สักคม**
 -มนุษย์บังคับควบคุมธรรมชาติได้จริงหรือ ?, 94 -ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์สังคมและธรรมชาติตามหลักปัจจัยการ, 139
 -วิสัยอำนาจของมนุษย์ภายในความแวดล้อมของธรรมชาติและกฎธรรมชาติ, 155,743-8 -บุญมีอุปการะแก่มนุษย์, 170 -มนุษย์เป็นสุคติ, 220; และเป็นสุคติสำหรับเทวดา, 466 -มนุษย์และเทพถูกทฎฐิ 2 อย่างครอบงำใจจึงไม่เห็นความจริง, 388 -วิสัยความสามารถและความมั่นใจในศักยภาพของตน, 418-9,467,479, 911+0. -สภาพและความต้องการของสังคมมนุษย์ยุคปัจจุบัน, 427,562 -พระพุทธเจ้าประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ท่ามกลางเทวดาและอิทธิปาฏิหาริย์, 455 -ความสัมพันธ์ที่ถูกดัดกับเทวดารวมทั้งที่เท่าและวิธีปฏิบัติในเรื่องเทวดาและอิทธิปาฏิหาริย์, 455-483 -มนุษย์ฝึกอบรมตนให้ประเสริฐได้ จนเทพพรหมเคารพบูชา, 467,471,479,911,214 -พระพุทธเจ้าพ้นเหนือภาวะอย่างมนุษย์และเทวดา, 482 -ข้อได้เปรียบเสียเปรียบเมื่อเทียบกับเทวดา, 466-7 -โลกมนุษย์เป็นชุมทางที่ทั้งชาวสวรรค์และชาวอบายมาทำมาหากิน และเป็นทั้งวุ่นธรรม, 467 -มนุษย์เป็นสัตว์เจริญทางจิตปัญญา ตัณหาก่พลอยละเอียดซับซ้อนยิ่งขึ้นด้วย, 512-3 -มนุษย์เป็นทุกข์เพราะกามคุณารมณ์เสื่อมสลาย, 549 -ถ้าไม่รู้จักสุขโรอามีสบ้าง การแก่งแย่งกามสุขก็จะครอบงำกำหนดชะตากรรมของโลกมนุษย์ตลอดไป, 557 -พุทธจริยธรรมคือมรรคเป็นกระบวนการวิธของมนุษย์ในการนำเอาความรู้กฎธรรมชาติมาใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อแก้ปัญหาและทำชีวิตให้ดีขึ้น, 570-2,583,591-2,731-2 -พระสงฆ์คลุกคลีกับชาวบ้านเรียกว่าถูกมนุษย์จับไว้, 637 -เหตุปัจจัยของทุกข์หรือปัญหาทั้งด้านนอกด้านใน แต่เหตุปัจจัยภายในของมนุษย์เองเป็นตัวขึ้นโรงที่ต้องเรียนรู้วิธีอริยสัจไว้แก่, 683,732,917-8 -เวลาของเหตุแห่งทุกข์และวิธีแก้ มนุษย์มักมองแบบจัดทอคออกไปข้างนอกอย่างเดียว จึงเที่ยวแสวงหาที่พึ่งผิด, 906-7,910-2 -อริยสัจคือวิธีแก้ปัญหามาแบบพุทธซึ่งมนุษย์พัฒนาจิตปัญญาจนแก้ปัญหาได้เอง, 907-8,917-920 -ธรรมทั้งหมดในรูปที่มนุษย์เกี่ยวข้องคืออริยสัจ 4, 901 -หลักสงฆ์แสดงว่าความหลักพุทธศาสนา มนุษย์ที่คมีส่วนอยู่ในสังคม, 730 -แม้ที่มนุษย์ต่างจากธรรมชาติพร้อมทั้งความสัมพันธ์กับธรรมชาติและสังคม, 743-6 -การค้าขายมนุษย์, 769a. -ปณาดิบาลค่านึงถึงสัตว์มนุษย์เป็นหลัก แต่ก็ขยายไปถึงสัตว์ดิรัจฉานด้วย, 772-3 -สังคมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาอยู่ในระดับต่าง ๆ กัน, 793,919 -ประโยชน์ทางจิตปัญญาเป็นแก่นสารเนื้อแท้ของชีวิตมนุษย์, 919 -มนุษย์เป็นอยู่กันอย่างไร เพื่ออะไร และควรเป็นอยู่อย่างไร, 891-2 -แดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์, 924

มนุษยชาติ 781,791
มนุษยธรรม (=กุศลกรรมบถ 10) 580
มนุษยภูมิ 467. **ดู มนุษย์**
มนุษยสมบัติ 592
มนุษย์สัตว์ (=สัตว์มนุษย์และสัตว์อื่น ๆ) 643
มนุษย์สุข 556b.
มโน 28a.,36,39a.,98,132,182,227,389,735,889a., **ดู ใจ, จิต**

มโนกรรม 33-4,181,215,445,481,786,810. **ดู กรรม -มโนกรรมในรูปของทฎฐิเช่นค่านิยมสำคัญที่สุดยิ่งกว่ากายกรรมวจกรรม, 180-2,736**
มโนทวาร 33-4,46,47,113,774
มโนทวารวิชชนะ 370
มโนทวารจิต 181,185-7,628,653,699,806
มโนธรรม 179-180
มโนภาพ 822
มโนมยานิมนาน, มโนมยทฎฐิ 334a.
มโนมยกาย 256a.
มโนวิญญาณ 31,36,98,348-350,389
มโนสมาจาร 656
มโนสังขาร 34,133,160,204,460
มโนสัญญาเจตนา 34,97a.,132
มโนสัมผัส 36,98
มโนสัมผัสสชา เวทนา 37a.
มโนสุจริต 628,653,699,806
มมังการ 143-5,649,650,752
มมัตตะ 143-5
มมมุตติ 143-5
มมมิตตะ 143-5
มรณะ 186,199,221,624,894,896,899
มรณกรรม 414
มรณภาพ 408
มรณสคติ 852-5
 -เป็นสัพพัตถกกรรมฐาน, **ass**
มรณสัญญา (ทุกขา ปฏิปทา) 888
มรค 783,789,882
มรรค (3 นัย) 121,286,296,389a.,574,578,584a.,621,733-4,751, 794,804,838,871,877a.,893,921. **ดู มรรคมีองค์ 8, อริยมรรค, อริยอัฐังคิกมรรค, มัชฌิมาปฏิปทา, อริยสัจ, มรรคา** -วิชา = มรรค, 259 -สมุจเจตนาโรธ/สมุจเจตนาวิมุตติ = มรรค, 278,319-320, 910 -ทตฺตนะ = มรรคแรก, ภาวนา = มรรคสูงสาม, 279 -วิมุตตินัยหนึ่ง = มรรค, 308-9,319 -สมณะและวิปัสสนาмаคู่กัน ในมรรค และเป็นองค์มรรค, 310,328+8. -อสามายิกวิมุตติ = มรรค 4 ผล 4 312a. -มรรคคือวิธีปฏิบัติ (สมณะวิปัสสนา) 4 แบบ, 326 -มรรคจะเป็นอย่างไรก็สัมพันธ์กับฌานที่เป็นบาท, 367,369 -หลงผิดเอาวิปัสสนูปกิเลสเป็นมรรค, 329 -สังขารเพกชาญาณ เป็นวิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรค, 364 -ธรรมจักขุได้แก่มรรคโคบัง, 403a. -ศีลที่เป็นองค์แห่งมรรค, 432 -ฉันทะเป็นองค์ธรรมในขณะแห่งมรรคทั้ง 4 และเป็นมรรค, 4898. -วิวิฏฏนา = มรรค, 867a. -มรรคมีองค์ 8 เป็นมรรคาเก่า พระพุทธเจ้าเพียงค้นพบและบอก, 345,358-9,570-1 -โสดาโนโสดาบัน = มรรค, 403 -ความหมายของมรรค (ในอริยสัจ/มีองค์ 8) พว้อมทั้งแนวอริยสัจ, 570-1,897,910-6 -การเชื่อมต่องระหว่างกระบวนการตามธรรมชาติของนิโรธกับกระบวนการวิปฏิบัติแห่งมรรคของมนุษย์, 569-572,606,899 -การที่เริ่มด้วยสัมมา

ทฤษฎี และเจริญไปจนจบด้วยสัมมาทิฐิ (= เน้นความสำคัญของปัญญา), 571, 812-8 - การดำเนินมรรคต้องอาศัยศกฺคาถาคติโพธิสัตว์, 426 - มรรค = พรหมจริยศีลธรรมหรือศีลธรรมหรือศีลปฏิบัติทั้งหมด ซึ่งเกี่ยวกับวิธีใช้กฎธรรมชาติดำเนินไปเป็นประโยชน์มากที่สุด, 581-2, 589-593, 914 - ในฐานะสัมมาปฏิบัติ, 573 - ในฐานะมัชฌิมาปฏิปทา, 582-5, 900 - มุ่งทั้งสำหรับบรรพชิตและคฤหัสถ์, 585 - ผู้ดำเนินมรรค = เบนสู่นิพพาน, 585 - เนื่องจากสังคมทางกัลยาณมิตร, 585-7, 593 - ในฐานะทางสันติกรรม, 587-8 - ในฐานะอุปกรณ์มีใช้สำหรับยึดแบก, 588-9 - ในฐานะมรรคสู่จุดหมายชีวิตคืออรรตต่าง ๆ, 593-600 - เทียบระบบมรรคกับระบบบุญกิริยา, 596-7 - ในฐานะไตรสิกขา การจัดเทียบองค์ธรรมและความประสานสัมพันธ์ในทางปฏิบัติระหว่างไตรสิกขากับองค์มรรค, 600-613, 741-3, 914 - ไม่ใช่ว่า 8 สาย แต่เป็นสายเดียว มุ่งสู่ประกอบ 8, 801 - เป็นมรรคสำหรับละโลกะ โทสะ โมหะ, 599 - เป็นหลักกลางในฝ่ายวิธิการหรือภาคปฏิบัติประยุตต์ขยายได้อีกมาก, 606-7 - สัตบุรุษ = ผู้ประกอบด้วยมรรคมองค์ 8, 627b. - ศรัทธาไม่ใช่องค์ในมรรค แต่ช่วยเชื่อมต่อให้เข้าสู่มรรค, 649 - ปฏิบัติโดยเริ่มที่โยนิโสมนสิการ, 672 - เมื่อเข้าสู่มรรคแล้ว ก็เป็นเรื่องขององค์ธรรมภายในเฉพาะตัวของบุคคล, 725 - ในการคิดแบบอริยสังและเทียบวิธีวิทยาศาสตร์, 681-3, 732 - ความสัมพันธ์กับพระรัตนตรัยในฐานะเครื่องนำเข้าสู่มรรค, 729-731 - เมื่อมั่นใจในพระรัตนตรัยแล้ว ก็ดำเนินตามวิธีของมรรค ถ้ายังไม่มั่นใจ ก็หวังพึ่งเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่อไป, 924 - สึกไตรสิกขา ก็คือทำให้ระบบการดำเนินชีวิตกลายเป็นระบบของมรรค, 916 - มรรค = ธรรมานุสรณ์ปฏิบัติ, 730+8. - กิจต่อมรรคคือภาวนาแปลว่าเจริญได้แก่ปฏิบัติหรือลงมือทำ, 683, 902-5 - ดังนั้นมรรคจึงเป็นภาวดีพหุธรรม, 905 - ในวิธีแก้ปัญหาตามหลักกัจจายณะและการตรวจสอบด้วยหลักญาณ 3, 902-4 - เหตุที่มรรคมาในลำดับสุดท้าย, 910 - อุปมา 4 อย่าง, 917 - สรุปสาระในกระบวนการศึกษาและชีวิตประเสริฐ, 924 - เมื่อมรรคเจริญถึงที่ องค์มรรคทั้ง 8 ทำงานพร้อมสำเร็จในขณะเดียวกัน เรียกว่าเป็นมรรคชนิดที่คู่กับผลซึ่งแบ่งเป็นมรรค 4, 886-7 - มรรคมองค์ 8 กับมรรค 4 ต่างกันหรือไม่อย่างไร, 887 - มรรคเจริญบริบูรณ์เริ่มแต่ปฏิบัติถูกต้องครบถ้วนการรับรู้, 889 - มรรคเจริญบริบูรณ์ ก็ทำให้โพธิปักขิยธรรมทั้ง 37 พลอยเจริญบริบูรณ์ด้วย และในขณะแห่งมรรคขณะจิตเดียว องค์มรรคและโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดเกิดทำงานพร้อมครบถ้วน, 887, 889

มรรค มองค์ 8 160, 242, 345, 346b., 350, 403, 407, 417b., 430, 627b., 672, 848, 886-9, 904, 913. ดู *มรรค*

มรรค (อริยวาระสิบพันธุ) 772

มรรคญาณ 328a., 364, 579

มรรคปัญญา 687b.

มรรคผล 306, 311-2, 328a., 329, 330, 343, 362, 417b., 440, 485, 644b., 739, 867b. - มรรคผลยังเป็นทุกข์, 87 - กรณีที่เรียกมรรคผลว่าญาณก็มี, 303 - ความหลงผิดเกี่ยวกับมรรคผลนิพพาน, 326,

329-330 - ญาณที่พิจารณาผลนิพพาน, 364 - ได้มรรคผลแล้ว เจริญสมณะเพิ่มเติมได้หรือไม่, 323, 341-2 - ขณะจิตที่บรรลุเป็นอุปปนา, 381, 370 - บรรลุในญาณได้หรือไม่, 365-8

มรรคาวนา 673, 734

มรรควิถี 370

มรรควิธี 690, 902

มรรคสมัย (4) 287b., 355b., 887b.

มรรคสมาธิ 307b., 849b.

มรรคสังข 361

มรรคสุข 556b.

มรรคา (= มรรค) 281, 301, 358-9, 362, 396, 398, 401, 421, 426, 438, 464, 571, 582, 587, 589, 599, 623, 649, 731, 788, 902, 909. ดู *มรรค*

- มรรคาเพื่อละฉันทะ, 516 - มรรคาแห่งการพัฒนาชีวิตมีปัญญาเป็นหลัก, 528b., ดู *ปัญญา* - มรรคาแห่งการตรัสรู้, 558 - มรรคาของอารยชนเริ่มด้วยปัจจัยทางสังคม, 586. ดู *กัลยาณมิตร, ปุโรหิต* - ความก้าวหน้าในมรรคา, 613 - สถิติพื้นฐานเป็นมรรคาเอก, 810 - อธิปไตยเป็นมรรคา, 847 - โพธิวงค์ 7 เป็นมรรคาให้ถึงอสังขตะ, 885

มรยาต, มารยาต 474b., 597, 604, 628

มรสุมชีวิต 912

มลทิน 407, 416, 454, 629, 857

มลทินภายใน 182

มเลจนะ 280

มวลงน 528b., 564

มหัคคคาเจโตวิมุตติ 315

มหาภักตวิชัย (สุขน้อยกว่าพระพุทธเจ้า) 540-1. ดู *ภักตวิชัย, ราชชา*

มหาภักต 840, 000 412

มหาโจร (ภิกษุผู้อดอุตรนิมิตต์ธรรม) 440

มหาชนสมมต 158-9

มหาตมะ (ไปนรกขาก) 208

มหานคร 609-610

มหาปศิคร 593, 709, 807

มหาบุรุษ 241, 276, 403, 863b. - เป็นนายของความคิด, 274 - เป็นกัลยาณมิตร, 623

มหาบุรุษลักษณะ 480

มหาปฐพี 415b., 429

มหาพรหม (เห็นผิด) 237

มหาโพธิ, ต้น 482

มหาภูต, มหาภูตรูป (4) 28a., 30, 98, 237, 851 (กสิณ)

มหาเมฆ (อุปมาสัตบุรุษ) 631

มหาชัย 430. ดู *ชัย, ภูเขาชัย*

มหาชน 9, 525b.

มหาศีล 475b., 780b.

มหาสมุทร 268+392+627+761b. (อุปมา), 534

มหาสัตว์ 159b.

มหาสาวก 256, 465, 882

มหาอำมาตย์ 723

มหศักดิ์	274	มัทนิมาปฏิปทา	-ความหมาย เหตุผลที่เรียกและหลักการทั่วไป, 130+อ., 569-570	-ความสัมพันธ์กับมัทนิมาปฏิปทา, 6, 569-570.
มองแจ้งเดียวหลายแจ้ง	727อ. ดู วิภังขาท	มัทนังค	ความ	733,900 -วิธีคิดแบบมัทนิมาธรรมเทศนา, 711 -สรุปสาระที่ควรสังเกต, 923
มองแจ้งวัย	671	มัทนิมา ธมฺม เทเสติ		130อ., 569อ.
มองตามเป็นจริง 689-693, 725-6, 734. ดู วิภังขาท, โยนิโสมนสิการ, วิภังขาท, ยถาภูตญาณทัศน์ะ		มัทนัญญา		628
มอชัว (กรรมฐาน)	856	มัทนังค, ความ	694, 727, 834(ทางอารมณ์), 734	
มะเค่อ (อุปมา)	785	มัทนังค	648-650, 727. ดู ศัพท์	74
มะม่วงรสวิเศษ (ชาดก)	625อ.	มัทนาคาษา		769
มกง่าย (พหุติกรรมคัมภีร์)	528อ.	มัทนุก, นก (อุปมา)		784
มกน้อย	624, 721, 780, 788	มัทนังค มัทนังค		784
มกมาก (ในอนาคตพระเถระจะนำ)	707	มัทนมา	181, 318อ., 467, 521, 532, 537อ., 549, 554, 561, 627อ., 694, 695, 720, 791-2, 794, 806-7, 905, 912-3, 919. ดู ปะมาท, กาม	
มกจิต	370	มัทนังคคนเลียง (ชาดก)		625อ.
มกควาญฐาน	361	มัทนังค		534
มกวิทู	359	มัทนการ		605, 745
มกสมันติ	ดู มรรคสมังคิ	มัทนฐาน	601, 679, 737, 761, 914, 919 -มาตรฐานทางสังคมเป็นเกณฑ์อย่างหนึ่งสำหรับตัดสินดีชั่ว, 180 -มาตรฐานวัดความเสื่อมของสังคม, 772	
มกสัสมมาปฏิญ	643-4อ.	มัทนฐาน		220
มกสสมาธิ	ดู มรรคสมาธิ	มานะ	17, 26, 143-5, 167, 285+288(สังโยชน์), 357-8, 425, 463, 476, 513, 521อ., 629, 682, 694, 752 -บทบาทในฐานะปัญญา, 40, 42 -กับพระอรหันต์และพระอนาคามี, 144-5 -มาจากคัมภีร์ จัดเข้าพวกโลกะ, 499อ. -อิทธิพลต่อการแก้ปัญหา, 919	
มกกุส	287อ.	มานเจตสิก		30
มกคามักคญาณทัสสนวิสุทธิ	381-2, 579, 880, 887	มานสังโยชน์		285, 288, 499อ.
มั่งมี	694, 794-5. ดู ทวิภังคิ	มานะอหังการ		438อ.
มั่งมีสักขุ	403	มานานุสัย		143-5, 752
มั่งมีวิเศษ	769อ.	มาชา, มารชา	181, 371, 487อ., 802, 858อ.	
มัจจุราช	216, 704, 722	มาชาล		461, 678
มัจจุริยะ 137, 167, 398, 399, 402, 407, 416, 421, 429, 508. และดู โสตาบิ		มาร	58, 238, 244, 319, 335, 347, 372, 480, 485อ., 543, 659, 895 -เป็นเทพสูงสุดชั้นกามาจาร ยังใหญ่ที่สุด รังควาญถึงพรหม และมนุษย์ที่ฝึกตนย่อมปราบได้, 236, 471	
มัจจุวิเจตสิก	30	มารดา	411, 652, 701, 735, 759, 791, 915อ. -พระอรหันต์มีจิตเมตตาต่อปวงสัตว์ตั้งมารดาจนอมบุตร, 275 -การปลงชีวิตมารดา, 413 -ตั้งครรภ์ด้วยปัจจัย 3, 533	
มัทนิมา	769อ.	มารดาบิดา	414, 783-4, 787. ดู พ่อแม่ -บุตรควรตอบแทนคุณโดยให้ตั้งอยู่ในอารยวิधि 5, 429 -อิทธิพลในการก่อปฏิญ, 642 -ในฐานะทิศเบื้องหน้า, 778	
มัทนิมา	333	มารโธ		471อ.
มัทนิมาศีล	780อ.	มารชา		ดู มาชา
มัทนิมา, ความเป็น (ของมัทนิมาปฏิปทา)	688	มารชาท		ดู มรชาท
มัทนิมาปฏิปทา 4, 8, 10, 121, 281, 301, 567-616, 913, 921. ดู มรรค, ทางสายกลาง -อรรถกถาเรียกปฏิญจสมุปบาทเป็นมัทนิมาปฏิปทา		มาอาชาไนย		840
กัม, 130อ. -ความต่อเนื่องและความเป็นคู่กับมัทนิมาธรรมเทศนา, 6, 569-581, 733, 900-1 -ความหมายและความเป็นมัทนิมาของมัทนิมาปฏิปทา, 570, 582-3, 688, 897, 913 -ใช้พิจารณาความถูกต้องของกิจกรรมและกิจการได้ทุกอย่าง, 584-5 -ในฐานะที่เป็นมรรคคือวิธีปฏิบัติของมนุษย์และมรรคในฐานะมัทนิมาปฏิปทา, 570-3, 582-5 -ความเข้าใจเบื้องต้นอื่น ๆ รวมทั้งระบบของมัทนิมาปฏิปทา, 581-616 -บุพนิมิตหรือบุพภาค 2 อย่าง, 621-665, 667-732 -บุพภาคในฐานะจุดเชื่อมต่อกับบุคคลกับโลก, 725 -การเตรียมเข้าสู่มัทนิมาปฏิปทา, 727-8 -การนับถือพระรัตนตรัยอยู่ที่ส่วนไหนของมัทนิมาปฏิปทา, 729 -ความสำคัญของศรัทธาในระบบของมัทนิมาปฏิปทา, 729 -ความเท่าเทียมธรรมมาธรรมปฏิบัติ และเทียบกับโสตาปัตติคังคะ หรือกระบวนการพัฒนาปัญญา, 730 -ปุณฺณกับมัทนิมาปฏิปทา, 912 -สรุปสาระที่ควรสังเกต, 923-4		มัจฉัตตะ 10		314อ., 686
มัทนิมาธรรม	4, 8 -วิธีคิดแบบมัทนิมาธรรม, 711	มัจฉา		736
มัทนิมาธรรมเทศนา 6, 10, 13. ดู สังคัม, สภาธรรม. เทียบ		มัจฉาภิรมันตะ		573, 686, 734
		มัจฉาชีพ	477, 769. ดู มัจฉาชีพะ -มัจฉาชีพของภิกษุ/สมณะ,	

834. **ดู เมตตา, กรุณา** - ผลกรรม, 202 - คนที่ทราบกว่าเรา ควร
 คบต่อเมื่อจะอนุเคราะห์เขาด้วยเมตตากรุณา, 634 - คนที่ไม่มีดี
 อะไรเลย เราควรคิดในทางเมตตากรุณา, 699-700 - มีคนนอก
 คติเห็นเมตตากรุณาแบบของพุทธศาสนา, 761 - ในฐานะธรรม
 พื้นฐานใจคู่กับกรรมภาคปฏิบัติกร, 763 - ในฐานะข้อหนึ่ง
 ของเบญจธรรม, 773
- เมตตากายกรรม** 397,447
- เมตตาจิต** 314,439,475,808
- เมตตาเจโตวิมุตติ** 315,324,462b.,669,827 - **เมตตาเจโตวิมุตติกับ**
การหมกกรรม, 209
- เมตตาพรหมวิหาร** 700b.,726
- เมตตามโนกรรม** 397
- เมตตาวชิกรรม** 397
- เมตต,เมตตธรรม** 487,590,718
- เม (ความรู้ ศีล ฌาน ฤทธิ์ อาหาร ฯลฯ)** 463,465,772,881
- เมืองแก้ว (นิพพาน)** 233,387
- เมืองชายแดน (อุปมา)** 660
- เมืองหลวง (พระจะมอออกัน)** 707-8
- แม่** 538. **ดู มารดา, พ่อแม่**
- แม่ไก่ (อุปมา)** 216
- แมงป่อง** 706
- แม่ทัพใหญ่ (มัจจุราช)** 704
- แม่น้ป็น, แม่นธนู (อุปมา)** 887-8
- แม่น้ำ (อุปมา)** 824,831. **และดู น้ำ, คงคา**
- แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์** 215,241
- แม่บท (การปฏิบัติธรรม/วิปัสสนา)** 601,679
- แมลงเล็ก ๆ** 844
- แมว (ในอุปมา)** 660
- โมกษะ (นิพพาน)** 234
- โมฆะ** 641
- โมฆบุรุษ** 389,718
- โมหะ** 23,76,159,179-187,232,244,261,263,264-5,271,276-7,300,
 302,316b.,375,399,412,462,466,469,514,565,587,589,593,598-601,
 630,656,662,663,698,735b.,811,854. **ดู อวิชชา, ราคะ, โทสะ, กิเลส**
 - ในประเภทของความรู้, 44 - สัมพันธ์กับอุเบกขา/อุทกขมสุข,
 115 - เป็นเหตุแห่งกรรม, 221,251,668 - ครอบงำใจบังปัญญา,
 253 - กับอริยบุคคล, 286,288,294-5 - ถัดสี่ตัวด้วยโมหะ, 801
 - ละและทำให้ไม่ให้เกิด ด้วยโยนิโสมนสการ, 669 - กับสัมมาทิฐิ,
 753
- โมหจริต** 854-5,863b.
- โมหเจตสิก** 30
- โมหักขัย** 277
- โมหาคติ** 399,775
- ไม้** 541
- ไม่กระทำ (เป็นการกระทำอย่างหนึ่ง)** 251,522-3
- ไม่กระวนกระวาย** 269,วลว. **ดู กระวนกระวาย**
- ไม่กลัว (พระอรหันต์)** 275-7. **ดู กลัว**
- ไม่กินปลาไม่กินเนื้อ (ไม่ทำให้เกิดปัญญารู้ธรรม)** 458
- ไม่ชักนำในอฐาน (กลัษณมิติร)** 633
- ไมตรี** 461,472,507,594,597,751,753,754,852. **ดู เมตตา**
- โมหจริต** 275,471,475,478,563,701. **ดู เมตตา**
- ไม่ถ่มมัน** 269,271,344,วลว. **ดู ถ่มมัน, ถ่มมัน, อุปาทาน**
- ไม่ทุกข์ไม่สุข** 889,วลว. **ดู อุทกขมสุขเวทนา, อุเบกขา**
- ไม่เที่ยง** 205,319,324,325b.,327-330,340-351,355,360-3,366,383,
 390-1,412,416,487-8,537b.,540,546,548,627b.,677-8,680-2,690,
 693,714,732,735,792,862,896. **ดู อนิจจัง, อนิจจตา**
- ไม่เบียดเบียน** 431,วลว. **ดูที่ เบียดเบียน, คัด**
- ไม่ประมาท** 61,73,351,352,464,477,542,629+b.,672,693,696,
 703,755,827,841b.,852,871. **ดู อัปมกท. เทียบ ประมาท** - ไม่
 ประมาทเมื่อรับผลกรรม, 193 - ในผัสสาชณะ, 353 - มีกลัษณ
 มิตรแล้วพึงอยู่โดยไม่ประมาท, 593 - ในปัจจัยมาจาของพระ
 พุทธเจ้า, 705 - ถ้านิ่งกับอนาคตและไม่พึงประมาท, 705-6
- ไม้ไฟ** 808
- ไม่มีก่อนมีจริงหรือ ?** 89-90
- ไม่มีทางเป็นไปได้** **ดู อฐานะ, อภัพพะ**
- ไม่ละเมิดของรัก** **ดู กาเมสุมิฉาจาร**
- ไม่โลกจัด** **ดู สมกัษณา**
- ไม้สด, ไม้แห้ง (อุปมา)** 884-5
- ไม่สั่นคณ** 800. **ดูที่ สั่นคณ, สั่นคณ**
- ไม่สุขไม่ทุกข์** 536,วลว. **ดู อุทกขมสุข, อุเบกขา**
- ไม่เหมาะแก่งาน** 697,วลว. **ดูที่ ควมแก่งาน**
- ไม่หันแก่ตัว (ด้วยศรัทธาหรือปัญญา)** 321,374,วลว. **ดูที่ เห็นแก่ตัว**
จาคะ, ทาน, อนัตตา
- ยกคนขึ้นผู้อื่น** 301,436,463,521,637,653,694. **ดู มานะ**
- ยกตัวคนเดียวไว้** 181,187
- ยกวัด** 661
- ยถากรรม** 71
- ยถาภูตญาณ** 361,680
- ยถาภูตญาณทัศนะ, -ทัศนะ** 343,377,574,575-6,578. **และดู**
ญาณทัศนะ - สืบจากโยนิโสมนสการได้, 669 - เป็นที่หมายของ
 สมาริและเป็นไปเพื่อนิพพิทา, 686-7,833,871
- ยป** 5900.
- ยมกปาฏิหาริย์** 480
- ยศ, ยศศักดิ์** 313b.,410,421,428,436,541,554,584,592,594,627b.,
 - ผลกรรม, 188 - ได้ด้วยการปฏิบัติ มิใช่เพียงปรารธนา, 216
 - ทำที่พุทธศัทธิยศศักดิ์, 796-7
- ยศ, ยศธรรม** 665,668,724,878-9,890-1
- ยอนถาม** **ดู ปฏิปจฉาพยากรณ์**
- ยอชอาหาร** **ดู ไฟธาตุ**
- ยอหยอน (พระเถระจะนำ)** 707
- ยักข** 481,483
- ยั้งชีพ, ยั้งชีวิต** 695,723. **ดู เลี้ยงชีพ, อาชีวะ, สัมมาอาชีวะ, ทวิชัย**
- ยัญ** 2,7,178,180,204b.,275,459,468,475b.,478b.,480-1. **ดู บูชายัญ**

ระบบบริหารราชการ	918	มัสสคาตญาณ, วินัย	-เป็นคุณค้ำอย่างหนึ่งของหลักกรรม, 214
ระบบแบบแผน	744-5,918	-พระอรหันต์นำในความรับผิดชอบต่อส่วนรวม, 257,276	-เจตนา
ระบบปฏิบัติการ	924	รมณ์อย่างหนึ่งของวินัย/ศีลคือความรับผิดชอบต่อส่วนรวม/สังคม,	
ระบบปฏิบัติธรรม	ดู ระบบการปฏิบัติธรรม	444,838-9,914,916,924	-ความสำนึกรับผิดชอบต่อการกระทำ
ระบบพื้นฐาน (มรรค)	572-3	ตามหลักกัมมัสสคาตญาณ = โลกียสัมมาทิฐิ, 627,642-3,924	
ระบบวิธีการ, -วิธีปฏิบัติ, -วิธีประพฤติปฏิบัติ (มรรคและชยาย		-อุเบกขาถือทำเพื่อให้คนอื่นรู้จักรับผิดชอบตนเอง, 747	-การ
จากมรรค) 571,578-581,591,900		หวังพึ่งเทวดาสังสัคคีสิทธิ์และลัทธิผิดหลักกรรมต่าง ๆ แสดง	
ระบบเศรษฐกิจ (อันใดไปได้กับพุทธ)	605,796	การที่คนพยายามเลี่ยงหนีความรับผิดชอบ, 906,910	
ระบบสังคม	604,924	รับฟังผู้อื่น	728
ระบบแห่งเหตุผล	920	รับรู้, การ 577อ.,695,814,820,892. ดู ผัสสะ, โยนิโสมนสิการ	-การ
ระบอบ (สามัคคีธรรม/ราชาธิปไตย)	796	รับรู้โดยมีโยนิโสมนสิการหรือโยนิโสมนสิการ/การรับรู้ด้วย	
ระบอบการปกครอง	456	ปัญญาและลักษณะ, 647,702,724-5	-การรับรู้เป็นกิจกรรมสามัญ
ระบาย (ทุกข์)	564,892	ที่สุด, 819	-การรับรู้สิ่งที่ทำให้มรรคมองค์ 8 บริบูรณ์, 889
ระเบียบ 398,431,595,597,603,608,689,924. ดู วินัย, ศีล -คิมี		รากเง้า, รากเหง้า	553. ดู มูล
ระเบียบ/ไม่เป็นระเบียบ, 667,670-1,674-5	-ศีลเป็นระเบียบกลาง,	ราคะ	167-8,181-7,232,244,261,263,264-5,271,276-7,302,315,
689		316อ.,347-9,399,461,469,508,532,535,561,561,589,598-9,600-1,	
ระเบียบข้อบังคับ	ดู ศีล, วินัย, ลักขณาท, บัญญัติ	630,662,663,692,698อ.,726,749,750,753+อ.,807.811,814-5,853. ดู	
ระเบียบวินัย 595,597,603,628,767,790. ดู วินัย -ความจำเป็น		โลกะ, อุกุศลมูล, กิเลส	-ครอบงำใจ บังปัญญา, 253
ที่ต้องมี, 744-5	-อธิศีลสิกขา, 914	-การพัฒนาด้านระเบียบวินัย,	-กับอริย
924		บุคคล, 286,288,294-5	-เจตวิมุตติ/สมณะระบิราคะ, 309,310
ระเบียบสังคม	604. ดู วินัย	-ดับไม่เหลือในเจตวิมุตติปัญญาวิมุตติ, 317อ.	-บุคคลโสดาบัน
ระลึก, ระลึกได้	809อ.,วลว. ดู สติ	ไม่มีราคะแรงขนาคให้ถึงอบาย, 412	-เป็นวาทพจน์ของคัมภ,
ระลึกชอบ	ดู สัมมาสติ	487	-เป็นศัตรูของมตดา, 507
ระลึกชาติได้	196,293อ.,459,834. ดู ปุพเพนิวาสานุสติญาณ	-เป็นตัวกาม, 536อ.	-ตรวจสอบ
ระแวง	562,705,907	ตาดาค, 658	-โยนิโสมนสิการทำให้ราคะไม่เกิด, 669
รัก 552,706,803,844(ฉันทะ). ดู เมตตา, สนิหะ, ราคะ	-รักใน	ราคจริต, ราคจริยา	853-5
ตาดาค และเมื่อศรัทธากลายเป็นรักบุคคล, 290อ.,661-2	-เมตตา	ราคักขัย (นิพพาน)	277
กับรักอกุศล และของพ่อแม่, 507-8	-รักเกิดจากโทสะ โทสะเกิด	ราคานุสัย	95,248,351
จากรัก ฯลฯ, 661	-มีแต่ความรักในพระศาสดา = มีคาเดียว,	ร่างกระดูก (อสุภะ)	851อ.
662	-อนันตสังเมตตา, 701	ร่างกาย 414,550,694-7,789,794,802,811,818,882อ.,887,906,918.	
774.	-ทุกคนรักสุขเกลียดทุกข์เหมือนกัน, 917	และดู กาย	-การให้ผลของกรรม, 191
รักดี, รักธรรม 486,527,528อ. ดู กุศลฉันทะ, ธรรมฉันทะ, ฉันทะ		กาย, 213	-พระอรหันต์ไม่ติดใจห่วง, 275
รักษา 593,730,808(ตน-ผู้อื่น)		กรรมในการกิน, 500-5	-ศีล (ข้อ 1) มีสาระคือไม่ประทุษร้ายเบียด
รักษาทรัพย์	785-6	เบียนชีวิตร่างกาย, 597,769	-ความใหญ่มีใช้วัดด้วยกาย, 629
รักษาโรค	463อ.,780. ดู แพทย์	-ถึงเห็นก็ไม่ชื่อว่าเห็นพระพุทเจ้า, 662	-อุปมาวันวรรณะและ
รักษาศีล, รักษาอุโบสถ	912อ.	โพชนงค์ก็อาศัยอาหาร, 667	-สติช่วยร่างกายได้, 810
รักษัจจะ	728. ดู ธรรมฉันทะ, ฉันทะ	กำหนดอย่างหนึ่งของสติ, 811,818	-ถึงป่วยกาย ก่อทำให้ใจป่วย,
รัง (ฝั่ง)	775	819	-กายเหมือนยจิตก็ฟุ้ง กายสงบจิตก็เป็นสมาธิได้, 827-8,
รัฐ 532,629,795-6(กับทรัพย์), 796(ระบอบ), 856(กรรมฐาน)		832,841	-กายจิตสัมพันธ์ สมาธิช่วยสุขภาพและแก้โรค, 835
รัฐศาสตร์ 685อ.		-ในกายคตาสติและจตุราควิภูฐาน, 852	-ชำระให้สบายก่อน
รัตติยัญญ (เอตทัคคะ)	256อ.	เจริญกรรมฐาน, 857,882อ.	
รัตนะ 7 (จักรพรรดิ)	534	รางวัล 517-8,527,764-5,767,843	
รัตนตรัย	ดู พระรัตนตรัย	ราชการ 478อ.,534,785(ทหารและพลเรือน), 787,809,918	
รับใช้ 597,618(เป็นศีล),780,790อ. ดู ไชยวัจกรรม		ราชธานี 532	
รับประทานอาหาร (กับสภาพจิต)	550	ราชบริษัท 461	
รับผิดชอบ 598-9,705,747,763-4,768,791-3,845-6. ดู กรรม, กัม-		ราชบุรุษ 640อ.	
		ราชประเพณี 685อ.,918	
		ราชพลี 478อ.,787	

ราชสกุล	759	รู้จักเหตุ	ดู ธรรมัญญูตา
ราชสมบัติ	429,528	รู้จำเพาะตน (ปัจจัยคตญาณ)	663
ราชสังคหวัตถุ (4)	605๑,918	รู้แจ้ง	618,727,7๘๗
ราชศัพท์ (อุปมา)	629	รู้ใจคนอื่น	459. ดู เจริญปัญญา
ราชอาณาจักร	534	รู้ความสภาวะ	702,7๘๗. ดู โยนโสมณสิกข
ราชอาณาจักร	918	รู้เท่าทัน	678-681(วิจิตติ), 682,696,710-1,720,822. ดู ธรรมชา, คติ
ราชอำนาจ	534,540	ธรรมชา, สภาวะ	-ธรรมสำหรับรู้เท่าทัน, ๑๒๖ -เป็นอยู่ด้วยความรู้
ราชา	631,660,723,771,783-5,787,789. ดู กัมมัตถิ	เท่าทันธรรมชา, 924	
มหาชนสมบัติในวิวัฒนาการของสังคม, 158-๑,923		รู้ธรรม (รู้กับรักษธรรม)	528๑.
เพราะกาม, 538 -สุขน้อยกว่าพระพุทธเจ้า, 540-1,553 -แปลว่า		รูป (ขั้นที่/อารมณ์/อื่น ๆ)	15๑,16,๓0,35,39๑,๙8,182,209,226-7,
ผู้ยังประชากรราษฎรให้อินทรีย์ด้วยสังคหวัตถุ 4, 635๑. -ความหมาย			270,285๑,299,313+๑,324,346-351,353,355-8,361,375,382,389-392,
ของธรรมัญญูในแง่ของราชา, ๑85๑.			411-2,487,490-1,532-3,535-6,549,550,552,640,663,678,680-1,698,
ราชาธิปไตย	2,796		710,723,735,748,794,800,814,829,836,889. ดู ขั้นที่ 5, เบญจขันธ์,
ราตรี (อุปมา)	874	อชฺชนะ, อารมณ์, อินทรีย์, นามรูป	-ในฐานะอารมณ์คู่กับอชฺชนะ,
ราตรีเดียวเจริญ/ประเสริฐ	216,704๑.		33-41 -นามและรูปดับที่ไหน, 238 -ในวิโมกข์, 289 -ไร้แก่นสาร
ร้านรณ	181		ดังพุ่มพองแม่น้ำ, 678 -ส่วนดีส่วนเสีย, 691 -การพิจารณาแยก
ราชได้-ราชจ่าย	785,788		แยะในวิปัสสนา, 677,679-680 -รูป 2 อย่าง คือที่ควรเสพไม่ควร
ว่าแจ้ง	883. ดู เบิกบาน	เสพ, 715	
ราวป่า	723. ดู ป่า	รูปกาย	192(ผลกรรม), 293๑,296
ราษฎร, ราษฎร	528,534,796. ดู ประชาชน	รูปกันธี	39๑,๙9,113. ดู ขั้นที่ 5
รำ	723	รูปงาม	465๑.
ริมฝีปากบน (อานาปานสติ)	865-6	รูปฉันทะ	487
วิชา	181,202(ผลกรรม),315,527,538,562,629,694,726,907. ดู	รูปโฉม	534
อิสสา, อวิ		รูปฉาน (4)	285,289-290,293-4,296,302-3,307๑,314,316๑,324,332,
วันรณ	353,692,695,700,7๘๗		366,369,531,543,545,555,565,๑๑7. ดู ฉาน -เป็นรูปาวจรกตธรรม,
วันเวง (พระกับชาวบ้าน)	637		220 -เป็นวิภังคนนโรธ/-วิมุตติ, 278,319 -เป็นสมณะ, ๓๐5
รุกขมูล	317๑,436๑,721๑.		-กับประเภทพระอริยะ, 2๑๑ -สุขในรูปฉาน, 531,555,836 -รูป
รุจิ (ไวพจน์ของทิวภูมิ)	53,356,654-5,663,736		ฉาน 5, 868,302
รุนแรง, ความ (อาจเกิดจากฉันทะได้)	521๑,527	รูปเดียว (การอยู่)	722
รู้, ความ (= ความรู้)	490,724,854 -ประเภทต่าง ๆ ของความรู้/	รูปคณา	98,487๑.
ความถูกต้องและผิดพลาด, 42-57 -ชีวิตเคลื่อนไหวด้วยอาศัย		รูปธรรม	15๑,156๑,213,285,303,305,309,315,324๑,325,335,361,363,
ความรู้, 552 -ขึ้นโลกิยะและโลกุตระ, ๑42-๓ -ระดับความเชื่อ/			491,565,590,677,๑7๑,726,817-8,859(กรรมฐาน), 924. ดู รูป
เหตุผลยังไม่แน่, ๑54 -กิจกรรมทางจิตปัญญา, 924		รูปธาตุ	170
รู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล 71๑. ดู แดงดำระหว่างบุคคล, ความ,		รูปแบบ	285,450(วินัย), 572,688,725,793,924(วินัย). ดู วินัย
บุคลิกบุคคลโรปิญาณ, อินทรีย์โรปิยัคคญาณ, บุคคลัญญูตา,		รูปพรหม	466๑,556๑.
อินทรีย์		รูปภพ	99,220,285
รู้ความมุ่งหมาย	ดู อัคคัญญูตา	รู้ประจักษ์	691-2. ดู ประจักษ์
รู้คิด, ความ (วิธีตรวจสอบพื้นเพ)	727๑.	รู้ประมาณในอาหาร	417๑. ดู โภชนมัทตัญญูตา
รู้จักกาล	ดู กาลัญญูตา	รูปร่าง (กับการได้รับผลกรรม)	712
รู้จักคิด	606,642,๗๘๗. ดู โยนโสมณสิกข	รูปรากะ	145,285(สังโยชน์), 316,357๑,492๑.
รู้จักชุมชน	ดู บริสัจญูตา	รูปลักษณะ	651(น้ำเชื้อ), 732,881
รู้จักตน	ดู อัคคัญญูตา	รูปวิบัติ (กรรม)	192
รู้จักบุคคล	ดู บุคคลัญญูตา	รูปศัพท์	669,889๑.
รู้จักประมาณ	561,๑28,๑๑๑๑(ในอาหาร), 780. ดู มัคคัญญูตา โภชน	รูปสมบัติ (กรรม)	192
มัทตัญญูตา		รูปสมาบัติ	290-1๑,328๑.
รู้จักผล	ดู อัคคัญญูตา	รูปสัจเจตนา	31
รู้จักพูด (กัลยาณมิตร)	632,790	รูปสัญญา	30,42,289,335,531

รูปอุปาทานขันธุ์	889	764 -แรงงูใจไร้สำนึก, 817	
รูปัสส กัมมัญญดา	30,46	แรงคลใจ (สังเวช)	889๑.
รูปัสส มุฑดา	30,39๑,46	โรค	505,508,518-9,682(อุปมา), 791,802-3,877(อุปมาปัญญา). ดู
รูปัสส ลหุตา	30,39๑,46	สุขภาพจิต -ผลกรรมโรคมากโรคน้อย, 202 -โรค 2 อย่าง (ทางกาย	
รูปาธมุต	313๑.	ทางจิต) พระอรหันต์ไม่มีโรคทางจิต, 248-9,646,818-9 -ทำให้ใจ	
รูปารมณ	680. ดู รูป	วิมุตติเสื่อมได้, 318 -กับกิจกรรมเพศสัมพันธ์, 502 -โรคทำให้	
รูปารมณสุข	565	คิดฆ่าตัวตาย, 506 -ภาวะไร้โรค = นพพาน, 547-8 -สติปัญญา	
รูปาวจร	146-8,169,466๑,471,532	ชำระล้างโรคในจิต, 818 -สมาธิช่วยกัน/แก้โรคทางจิต, 834-5	
รูปาวจรกิริยาจิต	148	-อุปมาเกี่ยวกับอริยสัจ, 900,908,917 -โรคน้อย ดู สุขภาพ	
รูปาวจรกุศลกรรม	220	โรคจิต (เพราะคัมภีร/ระบบแข่งขัน)	497-9,522๑,526
รูปาวจรจิต	31,619	โรคประสาท	671
รูปาวจรวิบากจิต	148	โรคลม	706
รูปาวจรสมาธิ (เริ่มแต่ปฐมฌาน)	858	โรคเรื้อน (อุปมาสุข)	539-540
รู้ยิ่ง	894-5. ดู อภิปัญญา	โรจเรข	521,726
รู้เร็ว-รู้ช้า	888	โรจน	724
รู้หลัก	ดู ธัมมัญญดา	โรธ	149
“เรา” (ความยึดถือ)	357-8. ดู อหังการ, มานะ, อัสมิมานะ	โรมัน, อักษร	669๑,670๑.
เราเป็นนั่น, เราเป็นนี่	347-9,356-7,411. ดู เอโสทมสมิ, อหังการ, มานะ,	รอยฝัน (อุปมา)	884-5
อัสมิมานะ		ไร้แก่นสาร	678. ดู แก่นสาร
เร้าร้อนกาม, ความ	692	ไร้เขตนแดน, จิตใจ	640,691. ดู จิตใจ
เร้า	713	ไร้ทุกข์	886,892,911,924,๙๑๑. ดู ทุกข์, นิโรธ, คัมทุกข์
เร้ากุศล (วิริย)	671,695-702. ดู วิริยคัมภีร/วิริยกุศล	ไร้สาระ (เรื่องไม่ต้องตอบ)	715. ดู ปัญหา
เร้าใจ	671,696,๗๑๗		
เร้าให้กล้า	633	ฤกษ์, ฤกษ์ยาม	215,780
เร้าใจ	655,723	ฤดู, ฤดูกาล	45๘(การจำพรรษามฤดู), 695
เริ่มระดมเพียร	696-8. ดู เพียร, ระดมความเพียร	ฤฐานภาพ	418,427,479,583
เรียกร้องเชิงบิบบังกับ (ตะนะ)	468	ฤทธิ	274,293๑,380,440,541๑,825,834,840,842,870. ดู อิทธิปาฏิหาริย์,
เรียน	647(หลักการเรียนให้ใคร่ครวญ), 854	อิทธิวิ	-ฤทธิ์ของปุณฺณเสื่อมได้, 307,463,466๑. -ฤทธิ์ 2 (อริยะ/
เรียนคามกันมา	654.๙๑๑. ดู อนุสสวะ	อนารยะ), 342,461 -ฤทธิ์ผืนแพก, 462๑. -เมฆฤทธิ์, 463 -พระ	
เรียนรู	729-731,๗๑๗	พุทธเจ้าและพระสาวกปฏิบัติต่อฤทธิ์อย่างไร, 4๑4-5 -ฤทธิ์ 2 อย่าง	
เรียนร้อย	528๑,699-700	ที่คนสามัญทำกันได้ดี, 4๑5,478 -ความหมายของฤทธิ์, 465๑,๘47	
เรือ	588,824,865	-คามปกติเท่านั้นที่เทวดามีฤทธิ์อำนาจเหนือกว่ามนุษย์, 469 -ฤทธิ์	
เรื่องราว	696-8(มองคนละอย่าง), 794(ธรรมารมณ์)	4 ของจักรพรรดิ, 534 -ปฏิบัติผิดในเรื่องสมาธิอาจทำให้มัววนกับ	
เรื่องเหนือสามัญวิสัย	455-483,921	เรื่องฤทธิ์, 688 -ฤทธิ์ 10 ประเภท, 847๑. -ฤทธิ์เป็นปฏิกิริยาสำหรับ	
เรือน (ออกบวช)	716	วิปัสสนาของปุณฺณ, 850	
เรือน	ดู โรคเรื้อน	ฤาษี	301,307,372,430(ปางก่อน), 465(มีฤทธิ์), 470,480,481,542
เรือนชั้นมียอด	ดู ภูเขาศรี	(ฉานเสื่อม) -พระสงฆ์ปลีกตัวจากสังคมอย่างฤาษีโพธิ์ไม่ไว้,	
เรือนคลัง	807	838 -พวกฤาษีโพธิ์ชอบฉานกัฬ, 839๑.	
เรือนว่าง	544,861		
แรกนา	860๑.	ลงโทษ	139,439๑,449,765,767. ดู วินัย -พระอรหันต์ถูกสงฆ์ลงโทษ,
แร้ง (อุปมา)	537	258,446-7 -การที่ธรรมลงโทษโดยสงฆ์, 445-7	
แรงความเพียรประกอบการ (ปธานสังขาร)	848	ลงมือทำ, ลงมือปฏิบัติ	731-2,๙๑๑. ดู กาวนา, มรรค
แรงงาน	584,924 -ความหมายทางอาชีวะและสำหรับภิกษุ, 282๑.	ลบหลู่	181,187,647๑.
779-781,793		ลบนา	794
แรงงูใจ	696(แรงชักงู). ดู มันทะ, คัมภีร -แรงงูใจการกระทำ	ลกคิ	365
ของพระอรหันต์กับปุณฺณ, 251-5 -ปัญหาเกี่ยวกับแรงงูใจ, 485-		ลม	411-2,626(อุปมา),695,706(โรค),851
528,921 -แรงงูใจในการปฏิบัติสลับแบบเทวนิยมกับแบบพุทธ,		ลมหายใจ	368,859(หยาบละเอียดกับสุขภาพ). ดู อานาปานสติ

ลหุ	165	ขากการสังคม, 137,492๑. - ผลกรรม, 188 - เป็นคุณสมบัติพิเศษ
ลหุโทษ	538	อย่างหนึ่งของภิกษุ, 316๑. - ในอนาคตภิกษุจะทาลศนัยหาลาก,
ลอมฟาง	724	708
ลอย (ความรู้สึกตัวลอยในอานาปานสติ)	๘๖๖	ลากค้อลาก (มัจฉาอาชีวะ)
ลอยบาป	241๑. และดู ล้างบาป/	757๑., 780, 794
ล้อ (ธรรมดูล้อ/นิมิต)	625, 867	ลากนาคันต์
ละ	ดู ปหาน	138
ละคร (อุปมา)	๘16	ลากมัจฉริยะ
ละเมิด	419-420, 765, 767, 769. ดู วิตกมะ, ศีล	398, 413
ละโมภ	561. ดู โภก	ลากสักการะ 318, 463, 469, 589 - ได้มาด้วยอวดคุณวิเศษแล้วเขาเลื่อม
ละห้อย	703-4	ไสถวาชไม่วิสสุทธิ์, 442
ลักษณะรูป 4	46	ลามก
ลักษณะปนิชฌาน	303, 872๑.	168, 721 (ปรารธนา)
ลักขโมย, ลักทรัพย์	411, 711-2, 923. ดู อทินนทาน	ลาสิกขา
ลักษณะ	428๑., 670, 680, 713-4, 724 - ของบ้นจิตและพาล, 628-9	170, 564, 661, 708, 801
- การสอนของพระพุทธเจ้า, 640-1, 893-5 - ของโยนิโสมนสิการ 4		ลำดับ - ข้อปฏิบัติตามลำดับ, 511+๑., 580+๑. - แสดงธรรมตามลำดับ,
อย่าง, 671 - ของความคิดที่อวิชาเคนหรือตัมหาเคน, 675 - ของ		637 - ลำดับธรรมในกระบวนการธรรมแห่งการศึกษา, 644๑. - ลำดับ
ความคิดที่เป็นปัจจุบันอดีตอนาคตในทางธรรม, 703-4 - ของโยนิ		ของศรัทธา ในพุทธธรรม, 647-650 - คิดเป็นลำดับ/มีลำดับ, 670,
โสมนสิการแบบเสริมสร้างกุศล, 702 - การวิเคราะห์ลักษณะ		675 - การใช้วิธีคิดแบบต่าง ๆ ในวิปัสสนา, ๘79-๘80 - ขั้นตอนใน
หลายด้านของวิภังคชาต, 710, 720-1 - ของการรับรู้ด้วยโยนิโสมน		การฝึกสมาธิตามแบบแผน, ๘49
นสิการ/การเป็นอยู่ด้วยปัญญา, 724 - ของโยนิโสมนสิการ 2 แบบ,		ลำดับขณะ (วิภังคชาต)
727 - ของการที่ศรัทธาเชื่อมกับโยนิโสมนสิการ 2 อย่าง, 728		710-1
- ของสงฆ์ในด้านนอก, 731 - ของสมาธิ/จิตเป็นสมาธิ, 830-1, 872		ลำดับญาณ
- ในสนธิ 5 ของกรรมฐาน, 856๑. - กรรมกับการถือลักษณะคิชา,		359, 364๑. 679
215 - ชีวิตพระสงฆ์แก่อกุลแก่ชาวบ้านแต่ต้องอิสระ, ๘3๘		ลำดับของ
ลักษณะนิสัย	846 (อิทธิบาท), 853-4 (จริยา), 907	ลำดับของ
ลึงเล	657, ๗๑๗. ดู วิภังคชา	606, 650, ๘๐1 (เมื่อศรัทธาหลายเป็นรัก). ดู อคติ
ลัทธิ 3 (พุทธกาล), 53, 65, 386 (อิตตา), 650, 709 (= วาตะ), 735. ดู ปฏิ		281๑.
- ลัทธิมัจฉาปฏิญญินิคมกรรม 3 พวก, 205-7, 907 - ฌานสมาบัติ		ลึงคหิยะ
มีในลัทธิภายนอก, 307 - การเป็นโสคานันประเสริฐกว่าคุณวิเศษ		ลึงเฝ้าสวน (อุปมา)
ในลัทธิอื่น ๆ ทั้งหมด, 415 - ลัทธิให้วอนสังคคิสิทธิ์, 482		687
ลัทธิกรรมเก่า	ดู ปุเทคชาต	ลึง 226-7, 269, 270, 348-350, 353, 355, 416, 532, 536, 539๑., 708, 794, 800,
ลัทธิคอยโชค	ดู อเหตุวาท	802, 819, 924 (= กรรมเก่า). ดู ขิชา - ในฐานะอายตนะ/ในการ
ลัทธินิครนถ์	907๑.	รับรู้, 33-37, 57-63, 98-100
ลัทธินิยม (ทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง)	287, 376, 456-7	ลึงคนุเทศน
ลัทธิพระเป็นเจ้า	ดู อิศวณิมิตวาท	698
ลัทธิพราหมณ์	907๑. ดู พราหมณ์	ลึงลับ
ลัทธิฤาษีพร	380	554. ดู อิทธิปาฏิหาริย์, สังคคิสิทธิ์
ลัทธิศาสนา - วิธสัมพันธกับเทวดาในลัทธิศาสนาเก่าก่อนพุทธ,		ลึง 508 (ความรัก), 534 (จักรพรรดิกับราชบุตร), 538 (วิพาเพระกาม),
4๑๘, 472 - ที่เป็นกรรมวาที, ๘44๑. - หลักสำหรับผู้อยังไม่นับถือลัทธิ		779 - พ่อแม่เป็นกัลยาณมิตรหรือปาปมิตร, 725-6
ศาสนาใด ๆ, 652-4		ลึงไค้ตัวที่ (พระพุทธเจ้า)
ลัทธิเศรษฐกิจ (ยกย่องคนทำลาชมาก)	781	425
ลัทธิอาชัวก	907๑.	ลึงค้ำ
ลา (มิมสนิการ)	672	527
ล้างบาป	215, 761๑. และดู ลอยบาป/	ลึงเคือช
ลาก	256๑., 273, 397 (สาราณียธรรม), 421, 428, 436, 441, 475๑., 477, 554,	ลึงน้อง
584, 592, 594, 627๑., 637, 722, 850 (ปติโพธ) - ต่อจากปรียสนา ในปัจ		640๑.
		685๑., 822
		ลึงรวั
		95, 894
		เลณะ (นิพพาน)
		233-4
		เล่น
		533, 642
		เลศนัย (นิมิตหาลาก)
		708, 757๑., 794
		เล่ห์กล
		720-1
		เล่าเรียน
		139, 605, 685, 730, 850, 880, 883. ดู สุตะ, พหุสุต, สิกขา, เวียน
		- เล่าเรียนธรรมเพื่ออะไร, 453 - อาจเป็นการปฏิบัติเองสุดได้,
		584๑. - ทำที่ต่อสิ่งที่ได้เล่าเรียนมา, ๘54-5 - ภิกษุอนาคตจะสนใจ
		เรียนแต่เรื่องภายนอก, 707 - เกื้อกูลแก่การรู้สังขธรรม, 821 - สมาธิ
		ช่วยประสิทธิภาพ, 834 - อิทธิบาท, 846, 848 - เป็นปติโพธได้, 850
		เล่าเรียนต่อกันมา
		ดู อนุสสวะ
		เล่าลือ
		651
		เลศ
		720 (ชาวบ้าน), 721 (พระป้า)
		เลี้ยง่าย
		793

เลียงชีพ, เลียงชีวิต	396,419,538,595,597,607,618,638,779,785,794,796, 838a.,919. ดู อาชีวะ, สัมมาอาชีวะ, ทวิชีพ	โลกบัญญัติ	56,243
เลียงชีพพอบ	ดู สัมมาอาชีวะ	โลกบาล	481
เลียงคู่	713	โลกพิภพ	465
เลียงตน	719-720	โลกมนุษย์	533,734. ดู มนุษย์
เลียงแบบ	642,645. ดู ปโตโมสะ, กัสยานมิตรา	โลกวัตถุธาตุ	460
เลือกคัง (ปัจจัยาการสังคม)	139,923	โลกโวหาร	56,243
เลียด	726,800	โลกสมัยญา	56,243
เลื่อมใส	256a.,434,436,637,642,646,649,650,652,657,659-661,692, 700,794,803,893. ดู ปสาทะ, ศรัทธา -เลื่อมใสการปฏิบัติเครื่องเผด็จ, 689 -ศึกษาฝ่ายอภิสมจารเพื่อความเลื่อมใส, 890	โลกสมุทัย	84,130
เลื่อย	700,866	โลกสวรรค์	199,202-3,221,651. ดู สวรรค์, สุคติ
โล	58,411,421,507,527,530,552,557,569,583,587,589,592,594-7, 604,606,644,646,682,687,704-5,735,761a.,772,802,895,912, 924. ดู สังคม, พหุชน, ประชาชน, ชีวิต -ความเกิดและสลายแห่งโลก, 82-83 -ความเห็น/คำถามเรื่องโลกเที่ยงโลกไม่เที่ยง ฯลฯ, 135,243,412,894 -โลกเป็นไปตามกรรมเพราะกรรม, 155-6,217 -โลกของธรรมชาติ /โลกแห่งจณันงาน/โลกแห่งวัตถุ, 172,195 -ธรรมที่ไม่เป็นไป เพื่อประโยชน์แก่โลก, 182 -โลกแห่งความถึกลับ, 197 -สังขารคือ โลกและชีวิต, 322 -พระอรหันต์เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง, 243 -บุคคลใดดำนันรู้จักโลกแท้จริง, 397 -ทำทัชของปุณชนกับ พระอรหันต์คือโลกและชีวิต, 250 -การเข้าใจและทำทัชของการรู้ เท้าทันเห็นโลกและชีวิตตามที่เป็น/วิปัสสนา, 306,388,423-4,428, 627,643,746,905-7,909 -พระอรหันต์เกี่ยวข้องกับโลกคือสังเวค ล้อม, 264 -มองโลก/ทำทัชต่อโลก, 375,385 -พระโพธิสัตว์คิด เกี่ยวกับทุกข์ของโลก, 344 -พระพุทธเจ้าและสาวกบำเพ็ญกิจเพื่อ ประโยชน์สุขแก่โลก, 435. ดู พหุชน -ปัญหาเกี่ยวกับต้นกำเนิด เป็นคณของโลก ไม่เกี่ยวกับหลักการและจุดหมายของพุทธศาสนา, 458 -โทษของการเกิดจากปฏิบัติผิดต่อโลก, 536,538 -โลกคือ กามคุณ 5, 545 -ที่สุดโลก = ฌาน พันโยคิดโลก = หมดอาสวะ, 545 -ชะตากรรมของโลกกับการหาความสุขของมนุษย์, 557 -ผู้ ถือเอาสาระในโลกได้, 631,408 -ตกคตไม่คิดโลก, 640,483 -หน้าที่ของกัลยาณมิตรคือชี้ไปทัชโลกและชีวิต, 645 -ส่วนคัสวน เสียดและทางออกของโลก, 690-1 -จุดเชื่อมต่อบุคคลกับโลก, 725 -มนุษย์เห็นโลกเป็นอย่างไร, 747 -เพราะไม่เข้าใจกิจในอริยสัจ จึงว่าพุทธศาสนาของโลกลินแ่งร้าย, 901 -มองโลกตามเป็นจริง = สัมมาทิฏฐิ, 916	โลกหน้า	200,298,792. ดู ขาคินหน้า -การพิสุจน์, 197 -โลกหน้า = สัมปราชิยะ, 299 -เชื่อว่าโลกหน้าจัดเข้าโลกัยสัมมาทิฏฐิ, 642 -คำสอนที่ไม้อ้างโลกหน้า, 652
โลก	58,411,421,507,527,530,552,557,569,583,587,589,592,594-7, 604,606,644,646,682,687,704-5,735,761a.,772,802,895,912, 924. ดู สังคม, พหุชน, ประชาชน, ชีวิต -ความเกิดและสลายแห่งโลก, 82-83 -ความเห็น/คำถามเรื่องโลกเที่ยงโลกไม่เที่ยง ฯลฯ, 135,243,412,894 -โลกเป็นไปตามกรรมเพราะกรรม, 155-6,217 -โลกของธรรมชาติ /โลกแห่งจณันงาน/โลกแห่งวัตถุ, 172,195 -ธรรมที่ไม่เป็นไป เพื่อประโยชน์แก่โลก, 182 -โลกแห่งความถึกลับ, 197 -สังขารคือ โลกและชีวิต, 322 -พระอรหันต์เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง, 243 -บุคคลใดดำนันรู้จักโลกแท้จริง, 397 -ทำทัชของปุณชนกับ พระอรหันต์คือโลกและชีวิต, 250 -การเข้าใจและทำทัชของการรู้ เท้าทันเห็นโลกและชีวิตตามที่เป็น/วิปัสสนา, 306,388,423-4,428, 627,643,746,905-7,909 -พระอรหันต์เกี่ยวข้องกับโลกคือสังเวค ล้อม, 264 -มองโลก/ทำทัชต่อโลก, 375,385 -พระโพธิสัตว์คิด เกี่ยวกับทุกข์ของโลก, 344 -พระพุทธเจ้าและสาวกบำเพ็ญกิจเพื่อ ประโยชน์สุขแก่โลก, 435. ดู พหุชน -ปัญหาเกี่ยวกับต้นกำเนิด เป็นคณของโลก ไม่เกี่ยวกับหลักการและจุดหมายของพุทธศาสนา, 458 -โทษของการเกิดจากปฏิบัติผิดต่อโลก, 536,538 -โลกคือ กามคุณ 5, 545 -ที่สุดโลก = ฌาน พันโยคิดโลก = หมดอาสวะ, 545 -ชะตากรรมของโลกกับการหาความสุขของมนุษย์, 557 -ผู้ ถือเอาสาระในโลกได้, 631,408 -ตกคตไม่คิดโลก, 640,483 -หน้าที่ของกัลยาณมิตรคือชี้ไปทัชโลกและชีวิต, 645 -ส่วนคัสวน เสียดและทางออกของโลก, 690-1 -จุดเชื่อมต่อบุคคลกับโลก, 725 -มนุษย์เห็นโลกเป็นอย่างไร, 747 -เพราะไม่เข้าใจกิจในอริยสัจ จึงว่าพุทธศาสนาของโลกลินแ่งร้าย, 901 -มองโลกตามเป็นจริง = สัมมาทิฏฐิ, 916	โลกธปโปย	481
โลกจินดา (อจินไตย)	194a.	โลกานุกมปาย	254
โลกทัศน์	52,85,90(ปฏิจสงมปาท), 243(พระอรหันต์.), 375,597,736	โลกามิส	792-3,844,916a.
โลกธรรม	428,747,793,911 -ผลกรรมระดับโลกธรรม, 188,192-3, 195-6 -ลอบพันโลกธรรม, 375 -ไม่อาจทำผู้มันในพระรัตนครัยให้ ห้วนไหว, 912	โลกายัต	130
โลกธาตุ	153,480	โลกิยะ	695,882. ดู โลภี
โลกนาถ (สำเร็จด้วยกรุณา)	525b.	โลกิยะณานสุข, -สมาธิ, -สมาบัติสุข, -สัมมาทิฏฐิ	ดู โลภี- โลภี, โลภิยะ 169(บุญ), 274(นิโรธ), 307(ฌาน/อภิญา), 369 (สมาบัติ), 402,443,459,485,565,588. เทียบ . โลภุสะ -สัมมาทิฏฐิ ระดับโลกิยะ, 613,627,642-4+8. ดู โลภีสัมมาทิฏฐิ -สัมมาวาจา สัมมากรรมมันคะ สัมมาอาชีวะ ที่เป็นโลกิยะ, 757 -อภิญาที่เป็น โลภี, 834,839 -ฝึกสมาธิขึ้นโลกิยะ, 849-867 -สมณะล้วนสูงสุด แก่โลกิยะ กำเรบได้, 888-9
โลกนรี	56,243	โลกิยกุล	169,170
โลกนโรธ	130	โลกิยฌาน	307
โลกนี้	236(นิพพานไม่ใช่), 411,735,792. ดู ทิฏฐิธรรม, ขาคิน, โลกหน้า	โลกิยฌานสุข	555b.,556b.
		โลกิยฌาน	364b.
		โลกิยนิโรธ	278
		โลกิยปัญญา	423,427
		โลกิยปุณชน	328b.,428,442,549
		โลกิยวิชา	293b.,296
		โลกิยวิญญาณ	98b.
		โลกิยวิมุตติ	313,319
		โลกิยวิโมกข์	868
		โลกิยสมาธิ	278,849
		โลกิยสมาบัติ (8)	314,318,369,540
		โลกิยสมาบัติสุข	556b.
		โลกิยสัมมาทิฏฐิ	627,695,747 -ความหมายและสาระสำคัญ, 201, 613,642-4+8.735,737-8,924. เทียบ . โลภุสะสัมมาทิฏฐิ -ความสัมพันธ์ กับปโตโมสะ, 615b.,644 -ความอิงอาศัยศรัทธา, 728,737b. -ความสัมพันธ์กับโยนิโสมนสการ, 873,727 -เทียบในแดนแห่ง กิจกรรมทางจิตปัญญา, 924
		โลกิยสัมมาสังกับปี	748-9
		โลกิยสุข	397b.,400,422,424,530,565
		โลกิยอภิญา (5)	296,307,317,337,361,450,462,834,836,839,849. ดู อภิญา -มีเม้าภายนอกและมีมาก่อนพุทธศาสนา, 342

โลกุตระ, โลกุตระ	146-8,278,366,402,428,485,565,588,613,615, 619,627,643,644อ.,684อ.,882,885อ., เทียบ <i>โลกิย</i> -โลกุตระ = อริยะ, 281 -ปัญญาชั้นโลกุตระคืออาศัยโยนิโสมนสิการ, ๑15 -ใน อมาศภิกษุขาคการศึกษาอบรมจะไม่สนใจคำสอนที่เป็นโลกุตระ, 707 -สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ที่เป็นโลกุตระ, 757	โลกิตกะ	851อ.	
โลกุตรกุศล, โลกุตตรกุศล	169	วงจรกิลเลศ (ที่อาจเกิดพิเศษแก่คนดี)	521-2	
โลกุตรกุศลจิต	149	วงจรถิต (กระบวนการรับรู้ของปัญญา)	820	
โลกุตรจิต	31,148-9	วงจรถีวติ (ขณิกมีทุกขเป็นพื้นฐาน)	892	
โลกุตรญาณ	366	วงจรถิฏฐสมุปบาท	229,536,732. ดู <i>ปฏิจจสมุปบาท</i>	
โลกุตรญาณ	364อ.	วงพระจันทร์, วงพระอาทิตย์ (นิมิต)	867	
โลกุตรธรรม, โลกุตตรธรรม(๑)	201,230อ.,372,882 -โลกุตรธรรม บางอย่างยังเป็นทุกข, 87 -อริยโลกุตรธรรมเป็นทรัพย์สินประจำตัวของมนุษย์ทุกคน, 878 -เป็นสิ่งที่คนต้องการ ช่วยคนดีให้ไม่ทุกข์ หรือช่วยให้ทำดีได้โดยไม่ทุกข์, 522 -เมื่อธรรมมากเท่ากับอนุธรรม ธรรมหมายถึงโลกุตรธรรมหรืออริยธรรม, 684อ.	วงนิกายโม (กัลยาณมิตร/เน้นความหมาย)	632+อ.	
โลกุตรนิโรธ	278	วัจกรรม 33-34,62,160,181,215(สัททวิซก), 445,736,756,758,786,810. ดู <i>กรรม</i> -กรณีที่พลอยกลายเป็นสัมมาวาจาไปเอง, 62,88๑	วัจทวาร	33-34
โลกุตรบุญ	169	วัจทวิจิต 181,185-7,628,653,699,757,806. ดู <i>ทวิจิต, สัมมาวาจา</i>	วัจทวิญญิตี	30,46,97อ.
โลกุตรปัญญา	615,840	วัจัสมาจาร	656,770-1	
โลกุตรผล	910	วัจสังขาร	20,34,97,133,160,204,708,749	
โลกุตรมรรค	278,585อ.,810,910	วัจสังญเจตนา	34,97อ.	
โลกุตรวิภาคจิต	149	วัจสุจวิต (4) 407,432,628,653,699,76๑๑.806. ดู <i>สุจิต, สัมมาวาจา</i>	วัจสุจวิต (4)	407,432,628,653,699,76๑๑.806. ดู <i>สุจิต, สัมมาวาจา</i>
โลกุตรวินิตติ	312-3,820	วณิชา	769อ.	
โลกุตรสมาธิ	849อ.	วษะ	149	
โลกุตรสัมมาทิฐิ, โลกุตตรสัมมาทิฐิ	201,627,747. เทียบ <i>โลกิยสัมมาทิฐิ</i> -ความหมาย ลักษณะ สาระสำคัญ, 613,643-4,735, 738,๑24 -คืออาศัยโยนิโสมนสิการ, 615อ.,๑45,727,738 -พ้นจาก อามาสจพฺรแดงของสงคม, 73๑ -เทียบในแดนแห่งกิจกรรมทางจิต ปัญญา, 924	วรรณะ (4) 2,5,7,234,280,299,433อ.,454,759อ.,838 -ในปัจจัยการ ทางสังคม, 13๑ -เป็นสังคมนิยม, 178,180 -กรรมปฏิสธ	วรรณะ	214 -วรรณะไม่ใช่เครื่องตัดสินความประเสริฐ/ออกบวช แล้วเสมอกัน/ความเสมอภาคกันในมคิพุทธ, 21๑-7,378 -วรรณะ ไม่เกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน, 371
โลกุตรสัมมาสังกัปปิ	748-9	วรรณะ (ผิวพรรณ, ได้ด้วยปฏิบัติ)	216	
โลกุตรสุข	398,400,530,55๑๑.565	วรรณกสิณ	289,851,854-5	
โลกุตรอกัญญา	459,462	วส 5 (ฉาน)	858อ.	
โลกุตรอัปปมาทนะ	370	วัง	474(เจ้าชายโพธิ),844	
โลก, โลกะ	76,166อ.,159,17๑-187,244,319,327,375,399,466,514,552, 581,587,589,593,598-601,644,๑5๑,694,698อ.,735อ.,748-750,753,795, 829,904,917. ดู <i>วาคะ, อุกุศลมูล, กาม, อภิขมา, กิลเลศ</i> -โลกะ = รากะ, 168อ. = อภิขมา, 829อ. -เป็นวาทณ์ของศินหา, 487 -เป็นสมมู ฐานของมานะ, 499อ. -การก่อผลกรรม, 196-7 -เครื่องตัดสินชีวิต, 204 -เป็นเหตุแห่งกรรม, 221,251,668 -แต่ไหนจึงจะผิดกรรมบท, ๑17 -โจรฆ่าเจ้าทรัพย์เพราะโลกะจริงหรือ, 710-1 -โลกะเป็นปัจจัย ให้เกิดโทษได้, 711 -ควรให้เป็นปัจจัยแก่ฉันทะ, 846	วจนํ สกุกจํ อุปนิชฌายติ	685อ.	
โลกเจตสิก	30	วิญญะ	114,139,229อ.,232,584อ.,662,826อ. ดู <i>ไคญญิ</i> -อะไรเป็น เจอนัน, 105 -อโยนิโสมนสิการ/อวิชาค้นหา เป็นมูลแห่ง	
โลกทวิชัย	789	วิญญะ, ๑72-3,675อ. -วิญญะ 3, 21๑,104+๑,151,361	วิญญะ	168
โลกมูล	๑99อ.	วิญญุทกข	168	
โลกสหรรค	๑99อ.	วิณธรรม	491,564,605,673,713-4,737,744-5 -วิณธรรมประเพณี เป็นเกณฑ์ตัดสินชีวิตในฐานะมคิของวิญญ 180	
โลกิต	41๕ 5,851	วิณมัจฉริยะ	3๑๑,413	
		วัด ¹ (อาราม) 449,516อ.,521,593,850(ปสิโพธิ), 849 -สภาพเมื่อวัด	วัด ¹ (อาราม) 449,516อ.,521,593,850(ปสิโพธิ), 849 -สภาพเมื่อวัด	
		คับคั่งจอแจ, 705-6 -วัดที่เหมาะสมแก่การเจริญกรรมฐาน, 85๑	วัด ² (ไม่ควรชอบเป็นนักวัดคน)	71๑
		วัด ² (ไม่ควรชอบเป็นนักวัดคน)	71๑	
		วัด	590อ.	
		วัดคา (กัลยาณมิตร)	632	
		วัดฤ	380,427,465อ.,543,595,604,778,779,781,816,851(กรรมฐาน), 923 -ความอยู่ดีพร้อมทางวัด/ความเป็นทาสของวัด/การ	
		บริโภควัดฤ, 376,552-3,694,736,916อ. -พุทธศาสนาไม่เอียงสุดทั้ง	บริโภควัดฤ, 376,552-3,694,736,916อ. -พุทธศาสนาไม่เอียงสุดทั้ง	
		ทางวัดฤและทางจิต/การยอมรับความจำเป็นของวัดฤและทำที่	ทางวัดฤและทางจิต/การยอมรับความจำเป็นของวัดฤและทำที่	
		ต่าง ๆ ต่อวัดฤ, 583,7๑1-2 -สงฆ์ทั้งวัดฤน้อย, 793	ต่าง ๆ ต่อวัดฤ, 583,7๑1-2 -สงฆ์ทั้งวัดฤน้อย, 793	

วัดอุทกาม	424,532	วิกขัมภนนิโรธ	278,305,869,909
วัดอุทธรรม	858	วิกขัมภนปรินิพพาน	278b.
วัดอุประสงค์ 587-9,649. <i>ดู จุติหมาย</i> - วัดอุประสงค์ของการบัญญัติ		วิกขัมภนวิมุตติ	305,310,834,869
ข้อวินัย, 434,438 - ปฏิบัติธรรมต้องรู้วัดอุประสงค์ทั้งทั่วไปและ		วิกขาธกะ (อสุกะ)	851b.
จำเพาะของแต่ละข้อธรรม, 589 - วัดอุประสงค์ของการเจริญสมาธิ,		วิกขัตตะกะ (อสุกะ)	851b.
833-7 - การปฏิบัติธรรม, 886 - วัดอุประสงค์ที่ต่างกันของการ		วิธีการรูป 3	46
แสดงปฏิจาสมุปาทกับอริยสัจ, 899-901		วิกุพพนฤทธิ	462b.
วัดอุมมงคล	<i>ดู มงคล</i>	วิกคหิต	326a.
วัตร 215,285,661,689,699,758,788,844. <i>ดู พรต, ศีลวัตร, ศีลพิพคปรามาส</i>		วิคคาส (พระอรหันต์)	246a.
- ในเรื่องศีลพิพคปรามาส, 300-2,435-6 - ความต่างจากศีล, 435b.		วิคคูปเปลล (จิตสมาธิ)	165,368,830
- วัตรที่ห้ามกัมม, 435b. - การรักษาวัตรของอริยบุคคล, 435 - วัตร		วิเคราะห์ 667,677,879,683,748,813b.,816-8,822,902. <i>ดู วิภังคาวาท</i> - เป็น	
ประพฤติกเพื่อผูกพันไว้กับคนกัมม/เป็นเยี่ยงสุตก็ได้/กลายเป็นเครื่อง		ความหมายของวิภังคาวาท/การวิเคราะห์แบบต่าง ๆ/ความจริง	
มัดไว้ก็ได้, 463b.,584b.,722 - นิครนถ์ประพฤติวัตรทรมานตน,		ความจริง, 709-714,721	
540 - วัตรเข้มงวดเป็นปฏิกริยาต่อกามกัมม, 564		วิเคราะห์ข้อมูล, ขึ้น	731-2
วัตรปฏิบัติ	850	วังเลขไป (วิภาติญฺญิ)	584a.
วันพรุ่ง (มรณะ)	704	วิจจิตทกะ	851a.
วปัมมงคล	558	วิชัย 52,881-2. <i>ดู ธรรมวิชัย</i> - ธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงโดยวิชัย, 350	
วัย	629,803(หนุ่ม)	- สรทธาต้องเป็นชนิดที่หนุ่มวิชัย, 648 - วิชัยธรรมให้ถึงต้นแก้ว,	
วัยวุฒิ	454	687	
วัย	672	วิจารณ์ 334,365-6,368,460,491a.(6),530,545,558,664,825,827,867-8,	
วัศคุอุกรณ์	597,694	874,881. <i>ดู ฌาน, องค์ฌาน</i> - ในฐานะองค์ฌาน/ความหมาย, 303,	
วางใจ, วางทำที่	536,644,675,678,682,704,725-6,907	872-3 - คู่ปรับของวิจิจฉา, 874 - ในฐานะวิจิจฉาร, 708	
วางใจเป็นกลาง	364. <i>ดู อุเบกขา</i>	วิจารณ์เจตสิก	30
วางแปล่า 315(สัญญาเจตวิมุตติ), 347(ขั้นที่ 5), 351(อุปาทาน		วิจารณ์	648,761-2,816
ขั้นที่ 5), 678		วิจารณ์ญาณ	422b.,596,631
วางแผน 528a. - คุณค่าจากกรรมอย่างหนึ่งคือให้วางแผนชีวิต,		วิจิจฉา	147,167,327,355,357b.,396,398,399,410,412,544,667b.,
214 - ความเข้าใจผิดว่าพุทธศาสนาสอนให้คิดแต่ปัจจุบัน ทำให้		811b. - ความหมายในฐานะ <i>สังโยชน์</i> , 285,286,288,308 - ความหมาย	
ไม่วางแผน แต่ความจริงตรงข้าม, 702-3.708		ในฐานะ <i>นิมิต</i> , 830 - โทษของวิจิจฉา, 832 - เป็นคู่ปรับกับ	
วาจา 182-7,214,218,396,419-420,431,592-3,597-8,603,608-9,612,		ion, 874 - แบ่งย่อยเป็น 2/อาหารอนาหาร, 881-2 - ละได้ด้วย	
653,699-700,718,758-9,763,768,774,790(สุภาสิต = มงคล), 914,		มนสิการอริยสัจ, 681	
918,924. <i>ดู กรรม</i>		วิจิจฉาเจตสิก	30
วาจาจาม	633	วิจิจฉานันดร	181
วาจาชอบ	<i>ดู สันมวลวาจา</i>	วัตร (อารมณ์)	242,536b.
วาจาเสื่อมเสีย	<i>ดู ปิสุณาวาจา</i>	วิชา	223,228-9,252,259, 260,269,306,309,310,315,321-2,333-4,344-
วาจาหยาบ	<i>ดู ทุสสาวาจา</i>	5,368,376-7,405,593,612,734,789,833,836,898. <i>ดู ปัญญา, มรรค, วิมุตติ</i>	
วาจาอาจหาญ (อาสาฬหาวาจา)	660	- วิชาคือดวงจรรปฏิจาสมุปาท, 121 - เมื่อปัญญาเป็นวิชาและต่อ	
วาทภาพ (ในใจ)	881a.	กับวิมุตติ, 252 <i>ดู วิชาวิมุตติ</i> - เป็นจุดมุ่งของวิปัสสนา, 306,310	
วาทะ 584b.,650,652-3. <i>ดู ทัฏฐิ</i> - ความหมายและไพบูลย์ (ทัฏฐิ),		- วิชา = มรรค, 309 - ในสมุจเฉทวิมุตติ, 319 - ตัวอย่างการ	
130b.,709 - มิจฉาวาทะผลหลักกรรม 3-4 พวก, 205-6, 907+8.		ปฏิบัติที่จะอวิชาให้เกิดวิชา, 349-350 - ส่วนเนื่องมาจากโยนิ	
- วาทะว่าเป็นอติดาทุกแบบก็ถูกให้ทั้งนั้น, 386-7		โสมนสิการ, 672-3 - ต้องอาศัยทัฏฐิถูกต้อง, 734 - เป็นสังคิก	
วายนน้ำ (อุปมาสิกสมาธิ)	863	คัพพธรรม, 905 - ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, 924	
วายนมะ	488,494(กับฉันทะ),808. <i>ดู เทียร</i>	วิชา 3 293b.,298,317,579,580 - บรรลุติดต่อกันหรือห่างกันก็ได้,	
วาโย	46,236-8,266,851. <i>ดู ธาตุ, กลิน</i>	340 - ต่อจากจรรณะ/ต่อจากฌาน 4, 359,333-4 - วิชา 2 แรก	
วาโยธาตุ	30	จำเป็นสำหรับวิชาที่ 3 หรือไม่, 336 - ฌาน 4 เป็นฐานที่เพียพอ	
วาระจิต	657	หรือไม่, 336-9	
วันเหว	674	วิชา 8	334b.,579
วิกขัมภนะ	293b.,296		

- วิชาภาคยธรรม 2 (สมณะ + วิปัสสนา) 310
 วิชาภาคยสัณญา 43,45b.
 วิชาวิมุตติ 836. ดู *วิชา, วิมุตติ* -อาหารของวิชาและวิมุตติ, 577-8 -กระบวนธรรมแห่งวิชาวิมุตติ, 674 -โพชนกัทำให้วิชาวิมุตติบริบูรณ์, 861,879,884 -เป็นสังฆีกาตัพพธรรม, 889, 905
 วิชา (สร้างสมาธิในการเรียน) 846
 วิชาการ 423,564,618,713(สมัยใหม่), 726,790,828,900-1(ปฏิเสธ-สมุปบาท). ดู *วิทยาการ, พหุสัจจะ, สิปปะ, สุตตะ*
 วิชาการศึกษา (มองคูโรตสิกขา) 915-8
 วิชาชีพ 421,606,780,789-790. ดู *อาชีพ, สัมมาอาชีพะ*
 วิญญาณ 16-31,35-45,58-62,81-150,169,209,225-8,237-9,285a.,313, 324,325a.,345-351,355-8,361,382,390-2,393,406,411-2,415,491a., 531,569,571,573-5,578,640,678,680,681,735,814,836,853,867. ดู *ขันธ, ปฏิจสงมุปบาท* -ความหมายในฐานะขันธหนึ่ง, 16,17-19,31 -ความต่างจากสัณญาและปัญญา, 22-24 -ในฐานะความรู้ประเภทหนึ่ง, 43,45 -ในกระบวนการรับรู้, 35-41 -คำจำกัดความและความหมายในปฏิจสงมุปบาท, 98,109,150 -อธิบายในวงจรปฏิจสงมุปบาท, 99,110,113-4,119 -อยู่ในธาตุ, 18,138a. -เรียกนิพพานเป็นวิญญาณ, 237-9 -วิญญาณดับที่นิพพาน, 238 -ความเห็นผิดว่าวิญญาณดวงนี้แหละเร่ร่อนท่องเที่ยวไปเสวยผลกรรม, 389 -วิญญาณอันอนันต์ (ในรูป) 531,853,867 -ไร้แก่นสารคังมาชาล, 678 -ต้องรู้ทั้งส่วนดีส่วนเสียและทางออก, 691 -วิญญาณ 6, 31,35-38,98,348-350,355,416,491a.
 วิญญาณกสณ 981a.
 วิญญาณขันธ 15a.,181. ดู *วิญญาณ, ขันธ*
 วิญญาณฐิติ, วิญญาณฐิติ 7 199a.,358
 วิญญาณสุดท้าย (จรมวิญญาณ) 299-300
 วิญญาณอุปาทานขันธ 889. ดู *วิญญาณ, ขันธ*
 วิญญาณัญจายตนะ 236,289,323,325,327,332,335,853,855,867
 วิญญาณัญจายตนสมาบัติ 531
 วิญญาณัญจายตนสมาบัติสุข 531
 วิญญาณะ (ประเภทของความรู้) 48
 วิญญาณ, วิญญาณ 230,371,398,406,637,651,653-4,784,803. และดู *บันทึก, สักกูป* -วิญญาณอมรหรือไม่/มคิของวิญญาณ เป็นเกณฑ์ตัดสินดีชั่วอย่างหนึ่ง, 179,180,183-7
 วิศ 334,365-6,368,460,530,545,558,637a.,664,825,827,836,867-8, 874,881 -ในฐานะองค์งานและความหมาย, 303,872-3 -อัปนาเป็นไวพจน์ของวิศ, 331a. -วิศ 6 อย่าง, 491a. -ในฐานะวชิสังขาร, 708 -วิศ 3 อย่าง, 827 -ในฐานะจริต, 854 -ในภาษาไทยความหมายเพี้ยนไป, 873 -คู่ปรับกับดินมีพระ, 874
 วิศเจตสิก 30
 วิศกังวล 521a.
 วิศจจริต (ลักษณะและกรรมฐานที่เหมาะสม) 854-5
 วิศกัระ (= วิศ คือ ตริตริก) 40,749,873,890b.
 วิดี 367(จิต), 732(แห่งปัญญา), 838,911a.,(แห่งพุทธะ)
 วิดีจิต 858a.
 วิดีชีวิต 520,736,765. ดู *ชีวิต, กรรม* -กรรมกับชีวิตชีวิตของมนุษย์, 155 -ผลกรรมระดับชีวิตชีวิต, 188 -แบบใดเป็นพุทธหรือมิใช่พุทธ, 8398.
 วิทยา 791
 วิทยาการ 427,584,606. ดู *วิทยาการ, สิปปะ, สุตตะ*
 วิทยาธร 481
 วิทยาศาสตร์ 196,731-2 (วิจิต, 781,816)
 วิทยุ (ตัวอย่างพฤติกรรมมนุษย์/คณา) 519-520
 วิ, วิธีการ (= มรรค) 570,572,581,584,588,604(ศึกษา), 606,639, 669-671,682-3,899,902-3,905,918. ดู *มรรค, วิถีปฏิบัติ* -วิถีกลบเปลือกรบยาทุกข์ของมนุษย์, 554 -วิถีดำเนินชีวิต = มรรค, 570 -วิจิตสอบสวนศาสตร์, 657 -วิธีการแบบวิทยาศาสตร์/วิถีวิทยาศาสตร์, 456,731-2 -กระบวนวิธี, 731,923-4 -โยนิโสมนสิการเป็นวิธีการให้แก่ปัญญา, 823 -สมาธิยังอยู่ขั้นวิธีการไม่ใช่จุดหมาย, 837 -เป็นภาวคัพพธรรม, 905 -วิถีแก้ไขความคิดอกุศล, 698-701
 วิธีการสอน, วิธีสอน 623 -เหตุผลในการเรียงลำดับข้อของวิธีสั่ง, 905-910
 วิธีการแห่งปัญญา 427,621,659,667-731,731-2,920(วิธีสั่ง). ดู *โยนิโสมนสิการ*
 วิธีการแห่งศรัทธา 615a.,621-2. ดู *ปรัโคโมสะ, กัลยาณมิตระ*
 วิถีแก้ปัญหาคือ *มรรค, วิธีสั่ง* -วิถีแก้ปัญหาคามหลักกิจญาณ, 902-3 -วิถีแก้ปัญหาแบบพุทธ, 917-920 -วิถีแก้ปัญหาคืออย่างที่เหมาะสมผลต้องดำเนินตามแนววิธีสั่ง, 920 -ธรรมแก้จากภายใน วินัยแก้จากภายนอก, 924 -วิจิตแบบแก้ปัญหาคือ = แบบวิธีสั่ง, 731-2 -วิถีแก้ปัญหาแบบอารยชน (โดยใจความ), 924
 วิจิต (ตามหลักโยนิโสมนสิการ) ดู *โยนิโสมนสิการ* -โดยสรุป 2 ประเภทใหญ่, 675-6,726-7,737-8 -แยกย่อย 10 วิจิตตามลำดับ, 676-727 -แบบวิธีสั่งเทียบแบบวิทยาศาสตร์, 731-2
 วิจิตตอบปัญหา ดู *ปัญหา*
 วิถีปฏิบัติ ดู *มรรค* -วิธีสั่ง 3 ข้อแรกว่าด้วยธรรมคณาธรรมชาตีมรรคว่าด้วยวิถีปฏิบัติของมนุษย์, 570-3 -ธรรมเป็นหลักการวินัยเป็นวิถีปฏิบัติ, 924 -ต่อคำคิชมพุทธศาสนา, 855 -วิถีปฏิบัติที่ทั้งได้ผล และคนก็ไม่ทุกข์, 879 -ในการคิดแบบวิธีสั่ง, 682-3 -สองแบบในการบรรลุดุคคณาของพุทธศาสนา (สมณะ + วิปัสสนา), 869
 วิจิตวิทยาศาสตร์ 456,731-2
 วิธีสอน ดู *วิธีสอน*
 วินย 4790.
 วินยารมู 3130.
 วินัย 168,255,257,313a.,398,431-454,464a.,595,597,603,628,742, 760,785,767-8,790,796,861a.,871,919. ดู *ศีล, ธรรม* -วินัยเป็นสังคณนิยมน์, 175 -ความหมายและสาระของวินัย/ความสัมน-พันธ์และแง่ต่างกับธรรม, 449-450,452-3,804-5,788,924 -ตัวอย่างสาระของวินัยและความสัมนพันธ์กับธรรมในเรื่องความเคารพ, 437-440,454 -วินัยของภิกษุ, 300,433 -วิตุประสงค์

ของการบัญญัติวินัย, 434, 436 - วิธบัญญัติสิกขาบท, 434 - การรักษาวินัย, 434-5, 793-4 - วินัยของภคฤหัสถ์หรือชาวบ้าน, 432-3 - ประเพณีบวชเรียนเป็นตัวอย่างแบบไทยของวินัยชาวบ้าน, 450 - หน้าที่ทางวินัยของภิกษุต่อชาวบ้าน, 444 - วินัยของภิกษุเป็นตัวอย่างของวินัยที่จัดวางไว้แล้ว, 448 - จะต้องเอาเจตนารมณ์ของวินัยไปจัดระเบียบสังคัมพุทธ (คฤหัสถ์), 451, 605 - โทษของการไม่เข้าใจสาระสำคัญของวินัย, 450-1 - การเทียบความหมายและขอบเขตกับศีล/วินัยเป็นศีล ศีลระดับวินัย, 431-3, 768 - วินัยกับความเชื่อ, 453 - เป็นคุณธรรมแกนของอุชยัคตะ, 599 - ศีลส่วนที่จัดระเบียบจัดสรรสภาพแวดล้อมทางสังคม = วินัย, 604-5 - วินัยสร้างเสริมศีล, 605 - ความเข้าใจแคบเร็วเกี่ยวกับวินัย, 605a, 618 - วินัยจัดวางให้สงฆ์เป็นชุมชนอิสระ, 639 - วินัยเพื่อสังวร, 686 - เหตุที่ธรรมและวินัยจะเลอะเลือน, 706-7 - เป็นเครื่องธำรงรักษาสังคมและลักษณะค่านิยมของสงฆ์, 730-1 - ความจำเป็นต้องมีวินัย, 744-5 - วินัยกับเสรีภาพ, 745 - วินัยของพระอรหันต์, 837. *ดู อธิษัฏ* - วินัยมุ่งความรับผิดชอบต่อส่วนรวมแห่งสงฆ์ และไม่ให้พระสงฆ์ตัดความรับผิดชอบทางสังคม, 444-8, 838-9 - เนืองในอิทธิพลศึกษา/การพัฒนาด้านวินัย, 914-6, 924, 742, 744-5 - เป็นตัวอย่างการที่พระพุทธเจ้าทรงวางระบบแก้ปัญหาจากด้านนอก, 918 - ถ้ามองข้ามวินัย ก็ไม่เข้าใจแนววิถีทางสังคมของพุทธ, 918, 431a.

วินัยเทศนา	452
วินัยธร	256a, 436a.
วินัยบัญญัติ	448, 452, 766, 838a.
วินัยปฏิภาณ	295a. (วิโมกข์), 383, 897-8, 915a, 918 (แนววิถีทางสังคมของพุทธ)
วินัยสงฆ์	402, 745a.
วินัจฉัย	137, 449 (คต.), 683, 765 (โทษ), 816, 822, 902 - วินัจฉัยชั่วกัลลหะกัลล, 171, 504 - การวินัจฉัยด้วยวิภาษวาท, 709-710, 713, 720-1
วินิบาต	186, 199, 202-3, 221, 405, 538, 653, 699
วินิต	479a.
วินิตกะ (อสุกะ)	851a.
วินยช โลก อภิขะมาโทมนสัส	814
วิปติ เทียบ สมบัติ - วิปติ 4 ที่หนุนการให้ผลกรรมฝ่ายชั่ว, 190-3, 220 - วิปติของเบญจคต, 754, 507 - วิปติแห่งอาชีวะ, 780	
วิปาก	146-8, 160, 165, 168, 207, 211, 217, 411, 499 (ความหิว), 468a, 555, 651-3, 735, 748-9. <i>ดู กรรม, ผล</i> - วิปากในฐานะวิปากวิภูฏี (ในไตรวิภูฏี), 21a, 151 - กรรมมิวิปาก และไม่มีวิปาก, 222 - วิปาก 2 ส่วนของศรัทธาเป็นคณ, 654 - วิปากของกรรม, 389, 221, 282a. - วิปาก 2 อย่างของทุกข์, 554
วิปากจิต	31
วิปฏิสาร, ไม่ (อรรถของสังวร)	575, 578, 686. <i>ดู อภิปฏิสาร</i>
วิปมุตต์	166
วิปริณามทุกข์	262a.
วิปริณามทุกข์ตา	87
วิปริณามธมม	732

วิปริต	539, 562
วิปริยส	57a.
วิปาส, วิปัสสาส 3	56-57
วิปัสสนา	278, 305-8, 313a, 315, 374, 380, 401a, 463, 528a, 556a, 611a, 619, 677, 687a, 836, 841, 860, 863a, <i>ดู ปัญญา, เทียบ สมณะ</i> - วิปัสสนากับประเภทของพระอรหันต์/ความเป็นปัญญาวิมุตและอุกโตภาควิมุต, 291-6 - กรณียปลักย่อยที่เรียกวิปัสสนาเป็นฉานอย่างหนึ่ง, 303 - ความหมายและหลักการทั่วไปของวิปัสสนา, 306, 343 - วิปัสสนา = ปัญญา/จุมฺง = ฉาน/นำสู่ปัญญาวิมุตติ, 305a, 306, 310 - เป็นคตังควิมุตติ, 319-320 - วิปัสสนาอย่างเดียวให้บรรลุนิพพานได้หรือไม่, 323-333 - วิปัสสนามีสมณะนำหน้า/วิปัสสนาต่อจากสมณะ (ครอชยอค), 326-7, 333-340 - วิปัสสนาควบคู่กับสมณะ, 326-7, 328a, 329, 341 - เทียบกับองค์มรรค, 328 - หลักมาตรฐานของวิปัสสนา, 343-359 - สมารถอย่างต่ำที่ใช้เป็นฐานเริ่มได้, 331, 361, 828, 839 - เจริญวิปัสสนาในฉานได้หรือไม่, 365-8 - แนวสัญญาญาณสัญญาญาณจะใช้เป็นฐานของวิปัสสนาได้หรือไม่, 368-370 - ศีลธรรมไม่คลุมถึงวิปัสสนา แต่พุทธจริยธรรมคลุมวิปัสสนาด้วย, 592 - บางทีใช้คำว่าโยนิโสมนสการแทนคำว่าเจริญวิปัสสนา, 672a. - ขั้นตอนวิธีคิดในการเจริญวิปัสสนา, 679-681 - โยนิโสมนสการระดับเจริญวิปัสสนา, 726-7 - ลักษณะที่ต่างจากสมณะ, 726a. - วิปัสสนาช่วยหนุนสัมมาทิฐิให้เจริญยิ่งขึ้นไป, 748 - คำว่าสมาธิหมายถึงวิปัสสนาก็มี, 826a. - สมาธิมีอันสงสคือเป็นบาทของวิปัสสนา, 833, 836-7 - ฤทธิ์เป็นปลีโพธิ์ของวิปัสสนา, 839a, 850 - ทำวิปัสสนาต่อจากได้ฉาน, 867a, 867-8 - ผลสำเร็จทางจิตเมื่อสมณะได้วิปัสสนาควบด้วย, 868 - สติปัญญาใช้เป็นวิปัสสนาได้, 810 - วิปัสสนาโดยสาระของสติปัญญา, 811-9 - อะไรเป็นตัววิปัสสนา, 821, 822 - วิปัสสนาคือปัญญาที่ใช้เพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรม, 869 - ปัญญา กับ สติในวิปัสสนา, 869 - เหตุใดสติตามทันปัจจุบันจึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา, 810-824 - บทบาทของสติในวิปัสสนา เทียบกับในสมณะ, 822 - ความต่างกับสมณะในด้านอารมณ์, 822-3 - โยนิโสมนสการเป็นองค์ธรรมพิเศษที่ให้วิปัสสนาต่างจากสมณะ, 823 - สติกับโยนิโสมนสการเกื้อกูลกันในวิปัสสนา, 824 - วิถีปฏิบัติแบบสมณะ + วิปัสสนากับวิปัสสนาล้วน, 869-870, 888 - ในวิปัสสนา ปัญญาแรงไปไม่เป็นไร, 877 - เมื่อเจริญมรรค 8 วิปัสสนาเจริญเข้าคู่กับสมณะไปเอง, 889 - วิปัสสนาเป็นภาวะดีพุทธธรรม/ธรรมที่พึงเจริญด้วยปัญญา, 889, 905
วิปัสสนาญาณ	52a, 579, 619, 644a. - ได้แก่ อนุโลมิกขันติ, 247a. - ได้แก่ ญาณทัสสนะ, 334a. - วิปัสสนาญาณ 9, 359, 360, 362, 363-4 - วิปัสสนาญาณ 10, 364a. - วิปัสสนาญาณอื่น ๆ, 330, 362
วิปัสสนาธรรม (เป็นอนุธรรม)	684a.
วิปัสสนาปัญญา	315, 367, 909, 914
วิปัสสนาปาทกฉาน	367
วิปัสสนาปาทกสมาธิ	367
วิปัสสนาพุทธังคสมณะ	326-8, 343

วิปัสสนากาวนา	605 -เป็นอนุธรรม, 884b.
วิปัสสนามรรคา (= อนุธรรม)	689a.
วิปัสสนายาน	330-1
วิปัสสนายานิก	330-3, 341, 343 -ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล, 370
วิปัสสนาวิถิ	330, 370
วิปัสสนาสมาธิ	278b., 812b., 826 -กับพระสุกขวิปัสสก, 295 -คือ อะโร, 828, 868
วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ	643-4 + b., 739b.
วิปัสสนาสูข	380, 556b.
วิปัสสนูปกิเลส (10)	326a., 330, 362, 380, 556b., 579
วิปากวิภูฏิ	104, 114-5, 680. ดู <i>ไตรวิภูฏิ</i>
วิปากสัทธา (คำใหม่ของไทย)	426a.
วิปฺพกะ (อสุกะ)	851a.
วิพากย์วิจารณ์	632. ดู <i>วิจารณ์</i>
วิภพ, วิภะ	237, 388, 492
วิภาตคณา	98b., 115, 121, 385, 387b., 388, 492, 896, 907 -ความ หมาย, 98b., 115, 388, 492 + a., 907 -กับการกิน, 505 -อยากเป็น อรหันต์อาจเป็นวิภาตคณาได้, 512b.
วิภาทวิภูฏิ	51b. ดู <i>อุลลเภทวิภูฏิ</i>
วิภังคะ	677, 709
วิภังคพยากรณ์	714-5
วิภังคพยากรณ์ปัญหา	714, 718 (ตัวอย่าง)
วิภังชวาท, วิภังชวาทิ	504, 708-727 -วิภังค/โยนิโสมนสการ. แบบวิภังชวาท, 708-727, 727b. -ความหมาย, 709 -เป็นชื่อหนึ่ง ของพุทธศาสนา, 709 -พระพุทธเจ้าเป็นวิภังชวาทิ, 709, 717 -ทำให้การวินิจฉัยเรื่องต่าง ๆ ชัดเจนตรงเท่าความจริง, 720-1
วิภังชวิธ	677 + b., 732, 924
วิภาชวิธ	732
วินริยาทกคจิต	166
วินริยาทกเคน เจตสา	548
วินังสา	52, 516, 732, 842, 845-8, 848
วินังสาสมาธิ	344b., 516, 842, 845, 848
วิมุตติ	223, 229, 252, 259, 260, 299, 306, 376, 574, 576, 578-9, 581, 593, 611b., 624, 631, 833, 336, 879. ดู <i>วิชาวิมุตติ</i> -เป็นไวพจน์ของ นิพพาน, 234 -วิมุตติ 5, 279, 319-320. ดู <i>นิโรธ</i> 5 -วิมุตติกับ วิโมกข์, 289 -วิมุตติ = วิสุทธิ, 300 -ความหมายกลาง, 308 -ความหมายในแง่ที่เป็นมรรคผลนิพพาน, 308-9 -ความหมาย 2 นัย, 311a., 313b. -เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ, 308-320 -วิมุตติ ที่สมบูรณ์ต้องครบสองอย่าง, 310 -วิมุตติไม่มีข้อแตกต่างใน เรื่องวรรณะ, 299 -วิมุตติของพระหรือของฤๅษดีก็เหมือนกัน, 372 -ฉันทะเป็นวิมุตติก็มี, 489b. -อาหารของวิชาวและวิมุตติ, 577-8 -วิมุตติ = ปรมัตถะ, 595 -บรรลุอนุตรวิมุตติด้วยโยนิ โสมนสการ, 668 -สืบจากโยนิโสมนสการได้, 669 -เป็นอรรถ ของวิราคะ/มือรรถคือวิมุตติญาณทัสสนะหรือนิพพาน, 686-7 -ปัญญาเพื่อวิมุตติ, 688 -เป็นจุดหมายของพุทธธรรม/แก่นของ พรหมจริยะ, 317-8, 589, 868, 890-1 -เป็นสังคิณาทัพพรหม/ทั้ง

ประจักษ์แจ้งด้วยปัญญา, 889, 905 -สัมพัทธธรรมด้วยวิมุตติ, 891 -ผู้มองก็ค้น 5 บรรลุวิมุตติได้เร็ว, 858b.	
วิมุตติญาณทัสสนะ, -ทัสสนะ	377b., 575-6, 578b., 624 -เป็นอรรถ ของวิราคะ/มือรรถคืออนุปปาทาปรีนิพพาน, 686-7
วิมุตติปรีปจนิยธรรม	319a.
วิมุตติสตรา	890
วิมุตติวิสุทธิ	579b.
วิมุตติสุข	551, 558b. (ความหมาย), 897-8
วิโมกข์	311-2, 316b., 794. ดู <i>วิมุตติ</i> -เป็นไวพจน์หนึ่งของนิพพาน, 234 -วิโมกข์ 8, 289-295, 310b., 358 -วิโมกข์ 3, 295b. -วิโมกข์ ข้อ 4-7 ในวิโมกข์ 8 = อรูปฌาน, 303
วิโมกขมุข	876b.
วิระ (นิพพาน/พระอรหันต์)	165, 234, 246
วิรัตเจตสิก	31
วิราคะ	80, 279, 346-350, 388, 559, 574-6, 578, 654, 669, 886-7, 800, 894-5. ดู <i>วิมุตติ, นิพพาน</i> -เป็นไวพจน์ของนิพพาน, 234, 900 -วิราคะ = มรรค, 309 -ฉันทะ = วิราคะ ก็มี, 489a.
วิราคสัญญา	884
วิราคา วิมูจติ	309a.
วิริยะ	288-292, 305b., 325b., 343, 365, 368, 416b., 505, 516, 580, 605, 632b., 648b., 667b., 799, 802, 812b., 842, 847. ดู <i>เพียร</i> -ความหมาย เป็นต้น ในฐานะอธิบาทอนิทรียและโพชนงค์, 844, 875-8, 879-885 -ความสัมพันธ์กับฉันทะ, 488, 494, 845 -เพียรไม่ตั้งไม่หย่อน ไม่ใช่ความหมายของทางสายกลาง, 585a. -สืบจากศรัทธาได้, 648 + b. -ต้องอาศัยปัญญาเป็นหลัก, 665 -ช่วยให้เอาชั่วปาริสุทธ ศีลสำเร็จ, 794 -วิริยัสถาวรสมาธิ, 844-6 -มีในฌาน, 874, 366 -อยู่ในหลายหมวดธรรม ต่างกันอย่างไร, 870 -ควรเจริญหรือไม่ เวลาใด, 885
วิริยเจตสิก	30
วิริยฉันทะ	488b.
วิริยพละ	799
วิริยวาท (พุทธศาสนา)	6, 464
วิริยสมคา	585b.
วิริยสมาธิ	344b., 516, 842, 844, 847 (ความหมาย)
วิริยสัมโพชนงค์	799, 885. ดู <i>วิริยะ</i>
วิริยารัมภะ	648b., 799-800. ดู <i>ระคนความเพียร, เพียร, วิริยะ</i>
วิริยอนิทรีย	288-292, 353, 355b., 664-5, 799, 875, 878-9. ดู <i>อนิทรีย, วิริยะ</i>
วิวิภูฏิ	224, 228, 229b. เทียบ <i>สังสารภูฏิ</i> -กระบวนธรรมแห่งวิวิภูฏิ/ มิโยนิโสมนสการเป็นมูล, 38, 41, 672-3 -ไวพจน์ของนิพพาน, 235
วิวิภูฏนา (อานาปานสติ)	867b.
วิวัฒนาการ	139, 605. ดู <i>ปัจจุณการ</i> -ความหมายที่ถูกรู้จักและ สัมปราชัยะ, 298-9 -การใช้คำว่านิพพาน 2 อย่าง, 268, 270 -การใช้คำโสคาปติมรรค ฯลฯ, 287b. -ตัวอย่างแสดงวิวัฒนาการ ของสังคัม, 923

- วิวาท 137,453,456,476,706,803 - วิวาทกันเพราะทฤษฏีหรือทฤษฎี, 241 - วิวาทกันเพราะกาม, 538 - ศีลวัตรที่เป็นเหตุวิวาทกัน, 301 - ระเบียบวิวาทด้วยโยนิโสมนสการ, 672a.
- วิเวก 279+319a.(ห้าอย่าง),380,558,800,825. *ดู นิโรธ 5, ปวิเวก*
- วิสมโลกะ (ละโมภ) 140
- วิสมัชชา 769a.
- วิสัขาร (= อสังขตธรรม) 383
- วิสัชนฉันทะ 492a.
- วิสัญญุต 166
- วิตติกา 545a.
- วิสัย 41,702 - วิสัยของมนุษย์กับวิสัยของธรรมชาติ, 155 - วิสัยความสามารถของมนุษย์, 418-9 - วิสัยกว้างสุดแห่งบาปอกุศลและคุณธรรมคือโลกมนุษย์, 467 - ศีลวัตรที่ผิดวิสัยธรรมดา, 689
- วิสุทธิ (= นิพพาน) 223,229,234,299,300,593
- วิสุทธิ 7 359-364,579,589a.,914 - ความหมาย, 360 - แผนลำดับ, 579,360-4 - เป็นแม่บทในการเจริญวิปัสสนา, 679-680
- วิสุทธิ 9 359
- วิสุทธิคุณ 525a.
- วิหระ (= จร) 590a.
- วิหาร *ดู วัด*
- วิหารธรรม 334-5,352a.,408,840,859-861 - วิหารธรรมส่วนมากของพระโพธิสัตว์ = อานาปานสติ, 344
- วิหารสมาบัติ 564a.
- วิหังสา 315,319,692a.,751-2
- วิหังสาคิก 749,755,800
- วิหังสาสังกัปปิ 749,752
- วิมังสนา 732
- วิมังสา, วิมังสาสมาธิ *ดู วิมังสา, วิมังสาสมาธิ*
- วิบุรุษ, วิสตร 512
- วุฏฐานคามินีวิปัสสนา 364
- วุฏฐานวสี 858a.
- วุฒิ¹, วุฒิธรรม 4 417a.625,646a.
- วุฒิ² 3-4 454
- วุตติพรหมจรรย์ 241
- วุตติวันตี 241
- วุปสมะ (นิพพาน) 235
- เวท, พระ 2,7,280-1,299,458
- เวทกุ 2,7,241,279,299
- เวทนา** 15-30,81-150,206,209,225-8,248,263,285a.,313,315a.,316a.,318,324,325a.,340,345-351,356-8,360-1,370,375,382,390-3,411-2,487,491a.,502-3,505,507,509,511-2,520,523-4,536,531,555,565,574,640,673a.,676,678,680-1,694,695,715,735,814,816,836,874a.,889 - ความหมายและความสำคัญในฐานะขั้นหนึ่ง, 19, 30,36-37 - เวทนา 3, 37,115,548,718 - เวทนา 5, 37 - เวทนา 6, 36,98,348-350,355 - คำจำกัดความและความหมายในปฏิจ
- สมุปบาท, 98,109,150,549 - อธิบายในวงจรปฏิจสมุปบาท, 100,111,115,119,490 - ความแตกต่างระหว่างปัญญากับอริยสาวกในการเสวยเวทนา, 94-95 - เวทนาเกิดจากสมุฏฐานได้หลายอย่าง มิใช่เกิดจากกรรมอย่างเดียว, 108,206 - การทำกรรมกับการเสวยเวทนา, 207,718 - ลักษณะการเสวยเวทนาของพระอรหันต์, 284,289 - เวทนาเรียกเป็นวิมุตติได้บางความหมาย, 311a. - เวทนาดับในสัญญาเวทยัคคิโนโร, 316a.,868 - คิดเวทนาในรูปฌานเป็นอุปาทานอย่างเลิส, 316 - พระพุทธเจ้าตรัสรู้โดยรู้เวทนาตามเป็นจริง ทั้งแง่ดีแง่เสียเป็นต้น, 344,691 - สังขารเกิดจากคัมภีร์ที่อาศัยเวทนาซึ่งเนื่องมาแต่อวิชชาสามผัส, 350 - การกำหนดเวทนาโดยสติสัมปชัญญะ, 351 - ที่มุ่งที่อิงของคัมภีร์, 491-2,494,525 - ในกระบวนการแบบปัจจัยการทางสังคม, 528,137 - สุขระดับเวทนา/สุขที่ไม่เป็นเวทนา, 546-550 - สุขที่เป็นเวทนาอาศัยอารมณ์ เป็นทุกข์ทั้งสิ้น, 548 - สุขเวทนามีเป็นทุกข์ในแง่ที่เป็นสังขาร, 692 - คัมภีร์ปรุงเวทนา เวทนามีปรุงคัมภีร์, 552 - ไร้แก่นสารดังฟองน้ำฝน, 678 - คุณค่าอย่างหนึ่งของอาหาร = เพื่อระงับเวทนาเก่าใหม่/ยากเพื่อกำจัดเวทนาจากอาหาร, 695 - ถามว่าใครเสวยเวทนา เป็นคำถามที่ผิด, 715 - ในเรื่องสติปัญญา, 804,811-2,813a.814 - เวทนาเป็นที่ชุมนุมของธรรมทั้งปวง, 890
- เวทนาชั้น 15a.,46,98,99,113,181. *ดู เวทนา*
- เวทนาทางกาย, -ทางทวาร 5, -ทางใจ 95,269
- เวทนาที่สุดเพียงกาย, -เพียงชีวิต 269
- เวทนานานัตต 138
- เวทนานุปัสสนา 804,811,862
- เวทนาสโมสรวา 890
- เวทนาสุ เวทนานุปัสสี 344
- เวทนาอุปาทานชั้น 889
- เวทนี 222
- เวทยิต 283,269
- เวทยิตสุข 2 555
- เวทลละ 684-5 - กล่าวพลาคดล้าสู่ธรรมที่ผิดโดยไม่รู้ตัว, 707
- เว็นชัว 592,760-2
- เวไนย, เวไนยชน 400,571,645,740,908 - เวไนยบุคคลอาศัยโยนิโสมนสการ, 672a.
- เวร, เวรภัย 215,606,651-2. และดู ภัยเวร - เวรระงับด้วยโยนิโสมนสการ, 672a.
- เวรมณี 757
- เวลา 584,628. *ดู กาล*
- เวสัชชกรณธรรม 648a.
- เวทปัสสละ 237
- เวณวายุคตเกิด 196,412. *ดู สังสารวัฏ*
- แว่นแคว้น 789
- แว่นส้องธรรม *ดู กัมมวาสา*
- โอสถคเค (ภาวะปล่อยวาง) 279,825,875
- โวหาร 217,681 - โวหารโลกกับพระอรหันต์, 243
- โวหารเทศนา (= พระสูตร) 56

โวหารสังจะ (= สมมติสังจะ)	55
โวพจน์ - ของนิพนพาน, 234-5, 260, 556a. - อูปปนา = วิคก, 331a.	
- ของโสคาบัน, 403-4 - ของคัมพา (รวมทั้งฉันทะ), 487+อ., 507	
- ของโยนิโสมนสิการ, 503a., 543b., 670 - ของมนสิการ, 670b.	
- ของทัญญูหรือทณฺญุ เช่น วาตะ, ลัทธิ, 709 - ของสัมมาทัญญู = ปัญญา, 739 - ของสมาธิ = เอกัคคตา, 830	
โวยากรณ์	684-5
โวยาวัจจกรรม	597

ศพ	811, 816, 851b. ดู <i>อสุภะ</i>
ศร, ลูกศร (อุปมา)	95, 894
ศรเสียบใจ, ศรแทงใจ	275, 646
ศรัทธา 167-8, 215, 282, 305b., 314, 315, 318, 343, 356, 374, 396, 399, 401-2, 405a., 407, 408-9, 414-7, 418-9, 422, 424, 427, 428-9, 434, 444, 460, 464+อ., 470, 477, 511, 513b., 564, 574-580, 595, 606, 628, 631-2, 639, 689, 785, 802+อ., 854, 856b. ดู <i>สัทธา</i> เทียบ <i>ปัญญา</i> - ศรัทธา	
กับการจัดประเภทของความรู้, 43 - ศรัทธาที่ประสงค์ในพุทธศาสนา คือ ศรัทธาที่เป็นบุพภาคของปัญญา, 201, 424-6, 428, 615, 823a. - ความหมายของศรัทธาในพระรัตนตรัย, 201a., 396, 418-9, 425, 729-731, 911+อ. - พระอรหันต์ขั้นขั้นมีศรัทธา/ไม่ต้องมีศรัทธา/ศรัทธาไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์, 244, 649, 664	
- ขั้นที่มีศรัทธามั่นในพระตถาคต/ศรัทธาในพระรัตนตรัยไม่หวั่นไหว = พระโสคาบันไม่หวั่นทั้งสังกตศีลหรือเทวฤทธิ์ใด ๆ, 290b., 396, 405-6, 479, 729, 912-3 - ตถาคตโพธิ์ศรัทธาและความสำคัญอย่างยิ่งในพุทธศาสนา, 424-6 - ศรัทธาสำหรับอุบาสก, 416 - ศรัทธา 4 ชุดที่จัดจำแนกไว้ในวงการชาวพุทธไทย, 428b. - ศรัทธาเป็นอริยชาตที่ไม่ผิดคือ, 574 - ความสัมพันธ์กับกุศลผลและอวิปฏิสาร, 573-6 - ศรัทธาเป็นองค์ธรรมเด่นสำคัญยิ่งในขั้นต้นของกระบวนการพัฒนาปัญญา สามารถเป็นสัมมาทัญญู (ระดับโลกีย์)/นำเข้าสู่มรรค, 614-5, 642, 644, 729, 737+อ. - อัจฉริยบุคคลบางคนไม่ต้องอาศัยศรัทธา/เริ่มที่ปัญญาไม่ผ่านศรัทธาได้/บางครั้งไม่ต้องเน้น เป็นเพียงองค์ธรรมผ่าน/ไม่เป็นองค์ของมรรค, 615, 645-6, 649 - ศรัทธาไม่เพียงพอที่จะทำให้ปัญญาเจริญถึงที่สุด/ไม่พอให้เกิดโลกุตระสัมมาทัญญู, 615, 738 - มหาวรรณที่มีศรัทธาต้องมีปัญญาคือ แต่มีปัญญาไม่จำเป็นต้องมีศรัทธา, 648 - บางครั้งศรัทธาแรง ปัญญาค่อย ถึงจุดหมายเร็วกว่าที่มีปัญญามาก, 656 - ศรัทธาผิดยังชักช้า แต่ขาดศรัทธาก็คืออุปสรรคในการพัฒนาปัญญา, 657 - ถ้าใช้ศรัทธาอย่างถูกต้องปัญญาเจริญจนเป็นญาณทัสสนะ, 663 - ศรัทธากล้อยตามปัญญาจะพอเหมาะพอคิได้ผลก็เพราะมีปัญญาเป็นหลัก, 665, 879 - แหล่งของศรัทธาคือปรโตโมสะ/เสวนากัลยาณมิตรคือวิธีการแห่งศรัทธา/ศรัทธาทำให้ได้ฐานะกัลยาณมิตร/ศรัทธาเชื่อมกัลยาณมิตรกับบุคคล/กัลยาณมิตรอาศัยศรัทธาช่วยปลูกโยนิโสมนสิการ, 615-6, 621-3, 631, 642, 671, 673-4, 727, 913 - ศรัทธาคือบุคคล ให้อุภกก็เป็นประโยชน์ แต่ถ้ากลายเป็นคติบุคคล ก็กลายเป็นอุปสรรคต้องละ, 649, 660-2 - มีแต่ศรัทธา เหมือนมีม้าข้างเดียว ต้องมีคนคอยช่วยระวัง และไปได้แต่สวรรค์, 682 - เทียบฐานะกับ	

โยนิโสมนสิการในกระบวนการพัฒนาปัญญา, 667 - โยนิโสมนสิการที่เป็นปัจจัยส่งเสริมศรัทธาได้, 673+อ. - ศรัทธาเชื่อมกับโยนิโสมนสิการ 2 ลักษณะ, 728 - ศรัทธาเข้าสู่ปัญญาได้ 2 ทาง, 648 - ผลทางปัญญาที่ต่างกับโยนิโสมนสิการ/ศรัทธาที่ต่อหรือไม่ต่อกับโยนิโสมนสิการ, 823a. - สรุปศรัทธาในกระบวนการแห่งการศึกษา/การใช้ประโยชน์ 3 ระดับ, 644-6, 727-8, 924 - หลักศรัทธาโดยสรุป/วิธีปฏิบัติต่อศรัทธา, 647-650, 728 - พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา, 650-665 - ทำที่ต่อศรัทธาของตน/ไม่เอาศรัทธาของคนตัดสินสังจะ/ศรัทธามีวิบาก 2 ส่วน, 654-5, 728 - การตรวจสอบภิกษุ/ตรวจสอบพระตถาคตก่อนเกิดศรัทธาเข้าหาขอเล่าเรียน, 656-9 - รู้ประจักษ์คุณวิเศษต่าง ๆ ในตนเองไม่ต้องอาศัยศรัทธา, 663-4, 807 - ศรัทธามีประโยชน์มากในขั้นศีลธรรม/ในการฝึกสติ/ปฏิมอกขังวรรคสำเร็จด้วยศรัทธา, 649, 742, 793 - ผลดีผลเสียของศรัทธาแบบไม่ใช้เหตุผล/ศรัทธาแบบภักดีในศาสนาเทวโองการ/ศรัทธาในการปฏิบัติศีลแบบพุทธที่ต้องเข้าใจ, 727-8, 762-6 - ศรัทธาทำให้ไม่เห็นแก่ตัว, 321 - ศรัทธาสว่างปิติสุข ทำให้เกิดวิริยะ นำไปสู่สมาธิ/สมถะล้วน ศรัทธาแก่ไม่เป็นไร, 648, 877, 883 - ศรัทธามีนิมิต/เป็นองค์ความ, 366, 872b. - การพิสูจน์ตายแล้วเกิดของคนที่ไปไปได้ แก่ขั้นศรัทธา, 198 - ความหมายเป็นต้นของศรัทธา ในฐานะเป็นอินทรีย์, 875-9, 288-292, 295, 297a. - ปัญญาช่วยให้ศรัทธาเจริญถึงขั้นเป็นอภิศรัทธาคือยิ่งหรือเหนือศรัทธา, 878 - ในแผนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, 924

ศรัทธาจิต	854. ดู <i>สัทธาจิต</i>
ศรัทธาเจตสิก	31
ศรัทธาญาณวิปยุต	615
ศรัทธาญาณสัมปยุต	615
ศรัทธามุต	256b.
ศรัทธาสัมปทา	429, 596
ศรัดี (สุติ/สุตะ)	53, 299
สักคาน้อยหรือมาก (ผลกรรม)	202
สักกศีลธิ 171, 213, 285, 380, 428, 473, 475a., 554, 583, 910-1. ดู <i>สังกตศีลธิ, เทวตา, อิทธิปาฏิหาริย์</i>	
สักยภาพ (ของมนุษย์/คติจากพระพุทธเจ้า)	425, 479, 911b.
ศีตรู 182(ภายในตัว), 505-6, 507(ของเมตตา), 671, 700-1, 828-830 (ของสมาธิ)	
ศัพท์ 677(รต), 751-2(กุศลแก่ปฏิเสห)	
ศีลแพทย์	894
ศีสดรา, ศีสดราวุธ	379, 538, 759
สากยบุตร	559
ศาล	449
ศาสนา 274, 356, 398, 400, 404-5, 453, 652, 700, 708a., 717, 796, 802, 830, 882. และดู <i>พระศาสนา, พระพุทธเจ้า</i> - พิจารณาคำสอนของต่างศาสนาที่ขัดกัน, 208 - มีกัมมผลไปว่าคำสอนกรรมกับอนัตตาคัดกัน, 209 - คำขำดักศาสนาจารย์ขึ้นเลิศ, 383 - เป็นไปไม่ได้ที่พระโสคาบันจะกลับกลายเป็นถือศาสดาอื่น 413 - สาวกขึ้นอ่านคำสอนให้ตรงกับคำสอนของพระศาสดา ไม่ใช่ข้ออ้างการ	

บรรลุษของคน, 442 - ธรรมวินัยเป็นพระศาสดาแทน, 445 - พระ
ศาสดาเป็นกัลยาณมิตร, 586a..623,640 - ฐานะเป็นผู้ค้นพบ, 801
- ผู้ปฏิบัติธรรมต้องเป็นผู้เปิดเผยตัวตามเป็นจริงต่อพระศาสดา
และเพื่อนพรหมจารี, 856b.

ศาสตร์ 781,924
ศาสน์ 912
ศาสนกิจ 525
ศาสนทายาท 439

ศาสนา 273,441,557,652,662,787,856. ดู พุทธศาสนา - พุทธ
ศาสนาเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ, 199 - ศาสนาคือพรหมจรรย์,
254,318,345,590,ฯลฯ - ศาสนาคือคำสอน, 356,400,404,661,ฯลฯ - ศาสนา = วาตะ, 709 - ศาสนาที่เชื่อในอัสติ, 383b. - ประโยชน์
แก่ศาสนาในการบัญญัติวินัย, 434 - สืบต่อพระศาสนา, 441
- หลักศาสนาจะคลาดเคลื่อนเพราะสาวกอดอุตตรัมมชยธรรม,
442 - ส่งสาวกออกประกาศพระศาสนา, 453 - เชื้อคำสอนคุณ
ธรรมของศาสนา ก็เข้าโลกีย์สัมมาทิฐิ, 642 - ศาสนาอื่นที่เป็น
กรรมวาทีก็มีกัมมัสสกตาญาณ, 644a. - ศรัทธาในศาสนาไม่
เป็นเกณฑ์สำหรับยกย่องอย่างสูง, 648 - ศาสนามีคำสอนสากล
กับไม่สากล, 766 - ประโยชน์ของสมาธิที่เป็นจุดหมายและ
อุดมคติของศาสนา, 833

ศาสนาเทวนิยม (ผิดต่างจากพุทธ) 764-6

ศาสนาพราหมณ์ 2. ดู พราหมณ์

ศาสนิก 762. ดู ขวพุทธ

ศิลปะ 780,785 - ของนักกวีกรรม, 808 - ทำสำเร็จ ก็เรียกว่าฤทธิ์,
847b. - ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์, 924

ศิลปวิทยา 420-1,606,638,776,788,789-790

ศิลปวิทยาการ 597,744 - มุ่งแก้ปัญหาด้านนอก, 918,920

ศิลปจาริก (อโศก) 796

ศิษย์ 521,632,808,915a. และดู อาจารย์ - มีศิษย์อยู่ร่วม, 181 - การ
อนุเคราะห์กันกับครูอาจารย์ตามหลักทศ 6, 838,778 - เป็น
ปติโพธิ, 850 - เรียนกรรมฐาน, 856

ศิระโสณ 458

ศีล 167-8,170,227,242,283,285,342,398-7. 399,401-2,404,406-7,
408-9,412,414-5,417,419-420,424,427,428-9,444,446b..448,452,
460,471,477,554,575,578-581,593,595-6,603,606,608,618-9,624,
628-9,631,632-4,648b..653,660,701,719,724,751,785,789,808,883,
887,912b..916,921. ดู อธิศีลสิกขา. วินัย. ไตรสิกขา. สิกขา. วัตร. พรต
- ศีลเป็นจุดหัวต่อที่กฎเกณฑ์ของมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับกฎ
เกณฑ์ของธรรมชาติ, 175 - คำสอนของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับศีล
สมาธิ ปัญญา มีมากมายกว่าเรื่องชาติหน้า นรก สวรรค์, 199
- ผู้อบรมกายศีลจิตปัญญาแล้วก็มีผู้ได้อบรมเสวยผลกรรมไม่
เหมือนกัน, 208 - พระอรหันต์กับศีล, 250 - ศีลเจริญบริบูรณ์
ตั้งแต่อรุณยุคตลอดคืน/ศีลกับระดับพระอรุณยุค, 284,288.
288 - ศีลและวัตรกับสัพพัตถปารามาส/ศีลที่กลายเป็นปกติ/
ความแตกต่างระหว่างศีลกับวัตร, 300-2,435-8,435a. - ศีลดับที่
เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ, 317b. - ศีลอย่างเสาะ, 354 - ธรรมที่

ภิกษุผู้มีศีลควรโยนิโสมนสิการ, 351 - ความหมายของศีล ใน
สัลวิสุทธิแห่งวิสุทธิ 7, 360 - ศีลที่เป็นไท, 397 - ศีลสำหรับ
อุบาสก/อุบาสกพร้อมด้วยศีลนั้นแก่ไหน, 418,617 - ศีล 2 ระดับ
/ศีลที่ยังเป็นธรรม กับศีลที่เป็นวินัย, 431-3,449,765,768 - ศีล
ในกรรมบถ/ศีลที่เป็นองค์แห่งมรรค/ศีลมีอาชีวะเป็นที่ 8/ศีล
ประเภทอาจารย์, 432+8.433b. - ความหมายของศีลระดับวินัย,
433.804-5 - สำนัก 2 ด้าน ในการรักษาศีล/วินัย, 434 - เจตนา
รมณ์ของศีลระดับวินัย/เจตนารมณ์ทางสังคมของศีล, 444,449.
804-5 - โทษของการไม่เข้าใจเจตนารมณ์ทางสังคมของศีล,
450-1 - จะต้องเอาเจตนารมณ์ทางสังคมของศีลมาสร้างสังคม
แบบพุทธ, 451.805 - ความต่างของการรักษาศีลของปุถุชนกับ
ของอรุณยุค, 434-5 - การรักษาศีลด้วยสัจว่าห้ามโดยไม่สร้าง
ฉันทะ ไม่อาจให้สำเร็จผลด้วยดี, 527 - ศีลธรรมก็คือศีลหรือ
ธรรมชั้นศีล, 592,618 - การแปลศีลว่าข้อห้ามนั้นยังแคบและ
คลาด/แต่อย่างใดรวมถึงอาชีวะด้วย, 618,915b. - ศีลในขอบเขต
ความหมายของจริยธรรม, 592-3 - ศีลในความหมายของ อังคัมม
/การจัดองค์มรรคห้าหมวดศีล, 601-2,608,618,757-797 - ศีล
ตามแนว ศีล 5 / ธรรมจริยา หรือ กุศลกรรมบถ 10 / กรรมกิลเลศ 4,
617-8 - ศีลองค์มรรคที่จำแนกเป็นไตรสิกขาหรือ กุศลกรรมบถ.
759-780 - ศีลในความหมายของอภิสัสสิกขา/อุปมาการฝึกเหมือน
ขับรถทางช่วงแรก, 803-8,609-610,618,915,924 - ศีลในความ
หมายของบุญกิริยา, 597-8 - ศีลเป็นการฝึกและปฏิบัติระดับที่
ศรัทธาสำคัญและเกี่ยวเนื่องมาก/ปุถุชนรักษาศีลสำเร็จด้วยศรัทธา,
649-650+8.727,788.793,742 - การปฏิบัติศีลอาศัยสัมมาทิฐิ
เป็นจุดเริ่ม/การฝึกศีลต้องประกอบด้วยและต้องให้เกิดสัมมา
ทิฐิ จึงจะได้ผลจริง และศีลที่ช่วยหนุนสัมมาทิฐิ, 613,740-3.
745,748 - ศีลปัมสมาธิ สมาธิบ่มปัญญา, 811,833 - ฝึกศีลเป็นขั้น
พัฒนาการทางสังคมและทางกาย/คำสอนชั้นศีลเป็นด้านนอก,
916+8.917 - ความสมบูรณ์ด้วยศีลมีใช่เป็นอันสงสรว์จุดหมาย
ของพุทธศาสนา, 589 - การปฏิบัติศีลต้องมีอุทกหลักธรรมานุ
ธรรมปฏิบัติ/โทษของการปฏิบัติผิดหลัก, 888-9 - ถอดผิดเป่า
หมายกลายเป็นถ้อยเชิงสุด, 584a. - ผู้ที่ประพฤติดังวัตรเพื่อมุ่ง
ผูกประชาชนไว้กับตนก็มี, 463a. - เมื่อจัดธรรมเป็นธรรมและ
อนุธรรม ศีลจัดเป็นอนุธรรม, 684b. - กุศลศีลมีอรรถคือเพื่อ
อวิปฏิสาร, 575,686 - ศีลเป็นฐานรองรับกระบวนธรรมที่ทำให้เกิด
สมาธิ/ศีลช่วยเปิดทางแก่สมาธิ, 606-7,811,841,870-1 - ศีลกับ
สัมมาสังกัปป, 752 - สังคหวัตถุจัดอยู่ฝ่ายศีล, 758 - เหตุที่คำ
จำกัดความองค์มรรคชั้นศีลมีลักษณะเป็นคำปฏิเสธ, 762-4
- ความแตกต่างระหว่างศีลแบบพุทธกับศีลแบบศาสนาเทวนิยม,
764-8 - ข้อได้เปรียบของศีลแบบทอโงการ, 766-7 - ความหมาย
พื้นฐานของศีล/คำสรุปและสาระ, 767,774 - ศีลสำหรับประ
ชาชน, 767-778 - ศีลพื้นฐาน, 768-774 - ศีลเพื่อเสริมความดี
งามของชีวิตและสังคม, 774-8 - ศีลสำหรับภิกษุสงฆ์, 793-4
- ศีลกลาง ๆ เนื่องด้วยธรรมชาติของมนุษย์, 918 - ศีลในอนุ
ปพุททิก, 693,893 - ศีลในศาสนาสุติ, 852,854 - สุขจากความ
มีศีล, 541a. - ผลทานแก่คนมีศีล, 443 - ใช้วัดจรรยาวิชาเลี้ยง
ชีพเป็นมัจฉาชีพ, 475b. - ในอนาคตภิกษุจะไม่ได้อบรมศีล,

706-7 -ชำระศีกก่อนเจริญสมาธิตามแบบ, 849 -สาระโดยย่อของศีก, 924

ศีก 5 280,397,399,409,431-2,767,769-774,915a. ดู ศีก, เบญจศีก -สาระสำคัญ, 419-420,597 -ความเป็นมาของการใช้คำ/ศีก 5 ไม่ใช่ชื่อเดิมแท้/ชื่อเรียกต่าง ๆ, 452,817 -มีแม่เียนนอกและก่อนพุทธศาสนา/อริศีกแท้และไม่ใช่แท้, 819 -เป็นศีกสำหรับคฤหัสถ์โสดาบันกัลยาณชนและชาวพุทธทั่วไปเป็นอริยธรรม, 397,399,405,409,418,419-420,430,617,9-12 -บาลีสถาแสดงศีก 5 น้อยกว่าธรรมจริยาหรือกุศลกรรมบถ 10, 581 -เป็นเกณฑ์มาตรฐานต่ำสุดของความประพฤติของมนุษย์, 772 -สภาพสังคมที่ไร้ศีก 5, 771-2 -องค์ของการละเมิดศีก 5/การละเมิดที่มีโทษมากโทษน้อย, 772-3 -ต่อมาจัดเบญจธรรมขึ้นมาคู่,

773

ศีก 8 420,432a..597,767

ศีก 10 420,433a..597,819,767

ศีก 227 420,767

ศีกชั้น 801-2

ศีกธรรม 281,427,520a..561,564,613,673,748,751,758,773,912.

ดู ศีก -การให้ผลของกรรมสัมพันธ์กับสภาพศีลธรรมของสังคม, 191 -การพิสูจน์และความเชื่อชาติก่อนชาติหน้าช่วยแก้ผลการประพฤตศีลธรรมได้เพียงใด, 198-203 -ขอบเขตความหมายที่แคบกว่าจริยธรรม/เป็นคำไทยเท่านั้น/วิจารณ์การใช้คำ, 452,592-3,818 -อยู่ในแดนของสัมปราคัตถะ, 595 -เป็นขั้นที่อาศัยศรัทธา ศรัทธาสำคัญมาก และเป็นระดับของโลกียสัมมาทิฏฐิ, 849-850,737 -โลกุตรสัมมาทิฏฐิให้ผลทางจริยธรรมดีกว่าระดับศีลธรรมสามัญ, 844 -ศีลธรรมของมรรคมีไซ่เป็นเพียงปฏิเสธ, 762

ศีกพรต 285,398. ดู ศีกวัตร

ศีกวัตร 111,398,444,540. ดู ศีกัลพคทา/ทาน, ศีกัลพคปารามาส -ศีกวัตรที่ถือพลาคเป็นศีกัลพคปารามาส, 889 -มีผลทั้งนั้นหรือไม่, 718-7 -อาจกลายเป็นเครื่องมือของคนไว้ก็ได้, 722

ศีกสังวร, ศีกสังวร 611a..871

ศีกสัมปทา, ศีกสัมปทา 429,436a..580,595,617,648a..786 -มีไซ่อันนึ่งสัหรือจุคหมายของพรหมจริย, 318

ศีกษา 286,354a..418,439,449,510,584,585a..614,627-8,673,679, 698,768,785,790,800,827,845. ดู ศีกษา, ศีกษา, ศีกษา, ศีกษา, ศีกษา, ศีกษา -การให้การศึกษาเป็นงานหลักอย่างหนึ่งของพระอรหันต์, 258-7 -เอตทัคคะด้านใครต่อการศึกษา, 256a. -ระบบสงฆ์ตามพุทธประสงค์จะคงอยู่ได้ ฝึกหัดทั้งหลายจะต้องมีการศึกษา, 440a. -การใช้ศีกหาให้เป็นประโยชน์ในการศึกษาอบรม, 517-8 -(ในด้านแรงจูงใจ) ผู้ดำเนินการศึกษามีหน้าที่ปลูกเร้ามันตะ, 527 -การศึกษาระดับปัญญาหรือศีกษาการศึกษาแท้ ๆ เริ่มด้วยฝึกโยนิโสมนสิการ, 521 -มรรคในฐานะระบบการศึกษาสำหรับสร้างอารยชน, 600-613 -ฝึกหัดว่าศีกษาบท 150 ศีกษาไม่ไหว ตรัสว่าศีกษา 3 ศีกษาไหวก็พอ, 800-1 -อริปัญญาศีกษาในระดับวงกว้าง กลุ่มตั้งแต่กิจกรรมในการศีกษา

เล่าเรียนที่อาศัยกัลยาณมิตระมาถ่ายทอดศีก, 605 -ผู้มีการศีกษามีความหมายรวมถึงขัณเฑาะลิสแต่ทุกข์ได้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ทำให้ให้เป็นอิสระได้, 606,912. และดู ศีกษา -การศีกษาที่สมบูรณ์ต้องฝึกทั้งสามศีกษาไปด้วยกัน, 606 -สัมมาทิฏฐิเป็นขั้นแรกของการศีกษา/คนเริ่มมีการศีกษาเมื่อเขามีสัมมาทิฏฐิ, 621,740 -บุพภาคอย่าง 1 ของการศีกษาได้แก่ประโยศะที่คิหรือกัลยาณมิตระ/ฐานะและกิจของกัลยาณมิตระในกระบวนการศีกษา, 621-665,823,841-2 -บทบาทของศีกษาในการศีกษา, 842 -ฐานะของศีกษาในการศีกษา, 740-2 -โยนิโสมนสิการจึงจะให้เกิดการศีกษาที่แท้, 845,667-731,740 -ผู้สอนในฐานะกัลยาณมิตระอำนวยให้ผู้ศีกษามีอริสภพในการใช้ปัญญาด้วยการปลูกโยนิโสมนสิการ, 846-7 -กระบวนการแห่งการศีกษา/กระบวนการศีกษาและชีวิตประเสริฐ, 844-8,615,924 -ระบบการศึกษา = ใครศีกษา/มองใครศีกษาคตามแนววิชาการศึกษาของตะวันตก, 914-8 -พัฒนาการทางกายอย่างเดี่ยวอาจเป็นสิ่งตรงข้ามกับการศีกษา, 918a. -การศีกษาปฏิบัติตามลำดับขั้นจนถึงองค์คผล, 511a..580a..656a. -แนวธรรมแบบธรรมมัตถธรรมานุธรรมปฏิบัติกับหลักการพัฒนาปัญญา, 685-6 -ควรปล่อยให้เด็กมีประสบการณ์อย่างเสรีหรือไม่, 713 -ประเพณีไทยใช้การบวชเป็นการศีกษามวลชน, 564 -การศีกษาวเคราะห์ทุกขเป็นต้นในสติปัญญา, 816 -ใช้อธิบายช่วยการศีกษาเล่าเรียน, 848

ศีก 2,280,894. ดู วรรณะ -ในปัจจุการทางสังคม, 139 -ออกบวชก็เสมอกันคนอื่น ๆ, 217 -พราหมณ์ว่ามีทรัพย์ประจำตัวคือเกี่ยวกับไม้คาน, 373

ศีกษกิจ 283,427,432,449,781,796,923. ดู ศีกษกิจ -ศีกษกิจกับความคิดความชั่ว, 163 -ศีกษกิจกับหลักการแห่งทักษิณ, 282 -หน้าที่ของผู้อุปการ, 770 -พุทธศาสนาให้แก้ปัญหทางศีกษกิจที่จิตใจเท่านั้นหรือ, 917

ศีกษุศาสตร์ 781

ศีกษุ 440,783,844 -ตัวอย่างถูกทรมานเพราะปฏิบัติผิดต่อทรัพย์, 784a. -ปฏิบัติของศีกษุชาวพุทธ, 795a.

ศีก, ศีก, ศีก 513,655,671,696,704. ดู ศีก, ศีก, ศีก

ศีกหมอง 412,595,651,674,764. ดู ศีก -ตรวจสอบคฤคาค,

658

ศีกหมอง (อุปมา) 699

ศีกหมอง 632a.

ศีก, ศีก, ศีก 525a..536,637,646,810. ดู ศีก -พระอริยะไม่มีศีก, 274

ศีกทาคามีผล 247,278-9,287a..413,417a..589,729,887 -ประจักษ์แจ้งได้ด้วยการโยนิโสมนสิการชั้น 5, 351

ศีกทาคามีมรรค 278-9,287a..403a..886

ศีกทาคามี 313,404a..556,662,718-9 -ความหมายและลำดับในความเป็นอริยบุคคล, 285a..288-8,291-5,298,876 -สมาธิยังไม่บริบูรณ์, 308 -ควรโยนิโสมนสิการชั้น 5, 351

- สกวสัย 28,761,816,817
- สกัคคินหา 694-5,727. *ดู คัมภีร, โยนีสมนสิกการ*
- สกุ 402,407,636,722
- สงคราม 470,506 - สงครามที่เพราะกาม, 538 - ภาวะสงคราม
กาม, 562 - ไม่โกรธตอบคนโกรธ = ชนสงครามที่ชนะชก,
700
- สงเคราะห์ 597,634,893 (จัดรวมเข้า) - สงเคราะห์คนอนาถา,
396 - สงเคราะห์ญาติ, 478b, 787, 791 - สงเคราะห์บุตรภรรยา,
791 - หลักการสงเคราะห์, 635, 778. *ดู สังคหวัตถุ*
- สงฆ์ 273,283,396,406,795a, 830, 838, 871. *ดู พระสงฆ์, สังคัม, วินัย*
- พระอรหันต์เป็นตัวอย่างในการเคารพสงฆ์รับผิชอบต่อกิจ
ส่วนรวม เช่น ทำงานเป็นเจ้าหน้าที่ของสงฆ์, 256-7, 446-8
- เจตนารมณ์ของสงฆ์/วินัยถือสงฆ์เป็นใหญ่/สังฆกรรม/ประ
โยชน์ส่วนรวม, 444-9, 436-7 - เมื่อสงฆ์เติบโตขึ้น พระพุทธ
เจ้าก็ทรงเคารพสงฆ์, 445, 453 - ตัวอย่างคติสงฆ์ถึงโทษพระ
อรหันต์, 258, 446-7 - หลักการแสดงความเคารพกันซึ่งมุ่งเพื่อ
ประโยชน์แก่สงฆ์และเชิดชูธรรม, 437 - เจตนารมณ์เพื่อสงฆ์ใน
การห้ามอวดอุตริมนุชธรรม/ผลเสียจากการอวดอุตริ
มนุชธรรมของภิกษุ, 441-2 - การเลือกหัวหน้าปกครองสงฆ์
ตามหลักการมีธรรมวินัยเป็นศาสดา, 439-440a. - กิจธุระสงฆ์
2 ประเภท, 447 - ทรัพย์สินเป็นของสงฆ์, 796 - ทานแด่สงฆ์
โดยเฉพาะสงฆ์สองฝ่ายมีผลสูงสุด/เหตุผลอย่างหนึ่งที่ควรทำให้
ให้ทานในสงฆ์, 443-5, 721 - สงฆ์ตั้งสงฆ์สามัคคี, 102 - สงฆ์
2 ประเภท : สาวกสงฆ์และภิกษุสงฆ์/อริยสงฆ์และสมมติสงฆ์, 287-8.
793 - สงฆ์เป็นชุมชนอิสระทั้งจิตใจและภายนอก/ชุมชนแบบ
อย่าง พังวัดน้อย, 283, 454, 639-640, 793, 911 - ความสงฆ์ใน
สงฆ์เป็นคือนใจอย่างหนึ่ง, 657 - ทำที่ต่อคำติชมสงฆ์, 655
- เมื่อสงฆ์พร้อมเพรียงควรไม่ประมาทเร่งเพียร, 706, 803. และ
ดู สังฆสามัคคี - สังคายนามุ่งอย่างหนึ่งเพื่อป้องกันสงฆ์ภายหลัง
แตกแยก, 708a. - สงฆ์แตกแยก ไม่เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร,
706, 803. และ *ดู สังฆเภท* (ทำลายสงฆ์) - สังคมสงฆ์สังคมกฤหัสถ์
มีชีวิตต่างกัน, 919 - สงฆ์ในฐานะองค์หนึ่งแห่ง *พระรัตนตรัย*.
418, 729-731, 830, 911+8. และ *ดู พระสงฆ์*
- สงบ 75,260,274 (อริยะ), 550, 559, 582, 597, 611-2, 656, 726-7, 894-5.
ดู สันติ - พระพุทธเจ้าทรงสงบเองแล้ว จึงสอนผู้อื่นให้สงบ,
640 - สงบภายใน, *ดู ปัสสัทธิ*
- สงวนป่า 781
- สงสย 285, 376, 456-7, 459, 627, 673. *ดู กัขา, วิภิกขณ, ศรัทธา* - พระ
โสดาบันหมดสงสยในพระรัตนตรัยในอริยสัจ, 397, 404 - ความ
สงสยจะข้ามพ้นด้วยอำนาจปลดปล่อยหรือด้วยศีลวัตรเป็นต้น
ไม่ได้ ต้องพ้นด้วยปัญญารู้ชัดสังขาร, 458, 646 - ความสงสย
ในพระรัตนตรัยเป็นต้นเป็นคือนใจ, 657 - สงสยพระพุทธเจ้า
ไม่เป็นบาปหรือชั่ว, 659 - ความสงสยกับศรัทธา/ศรัทธาแนว
แนหายสงสยมีประโยชน์/รู้ประจักษ์ด้วยปัญญาหมดสงสย ไม่
ต้องอาศัยศรัทธา, 648, 650, 661, 664 - โยนีสมนสิกการทำให้หมด
สงสย ไม่มีใดเหมือน, 669
- สงสาร 725, 852, 727. *ดู ภุมม. สังสารวัฏ*
- สงเสริมอาชีพ 796
- สงจิต 707, 721, 727. *ดู สงบ, ป่า, ปวิเวก* - ความสงัดกับการอยู่
เดียว, 723 - สงจิตเกิดตามบัญญัติของศีลเดียวกับแบบของ
guna, 723-4
- สจิตตปริโยทปน 612
- สโตส (วิสท) 882-3
- สดับ, สดับฟัง 623, 685, 707, 880, 883, 727. *ดู สุตตะ* - การสดับฟัง
ช่วยการรู้สังขาร, 821
- สดับธรรม, สดับสัทธรรม 576-580, 597, 656, 661, 728-731. *ดู*
สัทธรรมสวนะ, สัทธัมมัสสวนะ, ธรรมสวนะ - ในกระบวนการแห่ง
การศึกษา, 644-6
- สตรี 7 (สัทธ), 218, 372, 726, 759, 771-2 - หญิงหรือชายกับบรรณูปทาน
ได้เหมือนกัน, 371-2
- สตาธิปะเตชา 890
- สติ 60, 64, 118, 166, 227, 242, 270, 274, 276, 288-292, 294, 299, 305a..
318, 334a, 343, 351, 353, 363, 371, 379, 380, 413, 416a, 438, 462, 473,
504a, 536, 558, 561, 580, 607, 609, 612, 626, 632, 648a, 667b, 670, 694,
696, 718, 732, 745, 788-9, 802a, 852, 913-4. *ดู สัมมาสติ* - ความแตก
ต่างระหว่างสติกับสัญญาในแง่ความจำ/แจ้งที่ไม่ใช่ความจำ/
สัญญาเป็นปฏิกฐานของสติได้, 21-22, 809+8. - ให้มีสติเมื่อ
ประสบผลกรรม และมีสติในการคำนึงเกี่ยวกับผลกรรม, 193,
197 - เอกตคฺคณในคัมภีร์ (จำแนก), 256a. - สติมีในฉาน/
เป็นองค์ฉาน, 322, 366, 825, 872a, 874 - ออกจากสมาบัติอย่างมี
สติ, 325 - สติกำกับชัด (อุปัฏฐาน) ก็เป็นวิปัสสนูปกิเลสได้,
330a. - มนุษย์มีสติดีกว่าเทวดา, 466-7 - สติกำกับตัว/สติและ
ลอย, 721, 727. - โยนีสมนสิกการช่วยหนุนให้เกิดสติและหล่อ
เลี้ยงสติ/สติก็ช่วยโยนีสมนสิกการ/ต่างเกื้อกูลกัน, 576-8, 673a..
674, 724, 823-4 - สติเป็นตัวเลือกทางแยกเข้าสู่โยนีสมนสิกการ
หรือไม่และแบบใด, 702 - สติทำให้รักษานทรีย์สังวรศีลได้
สำเร็จ, 794 - ความหมายของสติ ในสัมมาสติ/ในฐานะอุปปมา
ธรรม/ลักษณะการทำหน้าที่ของสติ, 804-7, 809, 816 - ขอบเขตที่
เป็นสติกับอุปปมา, 809 - อุปมาอุปไมยประดุจเสาหลัก เกลือ นกข,
805, 809 - ความหมายเป็นคณในฐานะอนิธย, 875-9 - ความหมาย
เป็นคณในฐานะโพชฌงค์, 879-885 - สติกล้อยตามปัญญา/อาศัย
ปัญญาจึงทรงตัวได้, 665, 878-9 - บทบาทของสติในกระบวนการ
พัฒนาปัญญา, 308-810 - สติช่วยปัญญา/สติกับปัญญามาด้วยกัน
/กรณีสติเด่นหรือปัญญาเด่น/สตินำทางหรือทำงานร่วมกับ
ปัญญา, 810, 821-2, 848 - สติช่วยสมาธิ/สติในการทำสมาธิ/มี
สมาธิก็มีสติกำกับ/ฝึกสมาธิโดยใช้สติ, 810, 828, 832, 835,
848-9 - มงการปฏิบัติตลอดสายแยกในแง่สมาธิมาก่อนหรือ
เอาสติเป็นใหญ่, 869 - สติไม่ใช่ตัววิปัสสนา/ความต่างแห่งการ
ทำกิจของสติในสมณะกับในวิปัสสนา, 821, 822 - สติต้องใช้ทุก
กรณี ยังมีกำลังมากก็ยังดี, 877, 885 - เหตุใดสติตามทันปัจจุบัน
จึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา, 819-824 - เป็นอยู่ในขณะ
ปัจจุบัน คือมีสติตามทันแต่ละขณะ/เมื่อทำกิจถึงจะปรารภอดีต
อนาคตก็เป็นอยู่ในปัจจุบัน, 703, 708a, 892 - เหตุใดสติจึงจัดใน
ฉานที่ 4/อุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์, 874, 898 - จุดที่จะใช้

- สติกำกับ, 812 - ธรรมที่เข้าร่วมกับสติเป็นประจำ, 812 - วิถีปฏิบัติในการใช้สติกำหนด, 812-7 - แก้อ้อเข้าใจผิดเกี่ยวกับการใช้สติกำหนด, 815-6 - ภาคปฏิบัติใช้สติกำหนดในอานาปานสติ, 861-3, 865-6 - ตัวอย่างการใช้สติหรือมีสติกำกับ, 351, 353 - คุณค่าของสติในทางสังคม (แง่หนึ่ง), 807-8 - สติเป็นอธิปไตยของธรรมทั้งปวงและของชีวิตประเสริฐ, 890-1
- สติเจตสิก** 31
- สติทริย** 288-292, 305อ., 353, 355อ., 664-5, 875, 878-9
- สติปัญญา** 139, 418, 424, 427, 472, 476, 527, 528อ., 554, 738, 814, 840, 846, 863อ., 892, 907, 909. - โยนิโสมนสการช่วยให้รับรู้เพื่อประโยชน์ทางสติปัญญา, 724 - สติปัญญาฝึกปรือได้, 911
- สติปัญญา 4** 286, 293-4, 331อ., 346อ., 350-1, 371, 417อ., 430, 462อ., 577-8, 660, 673อ., 809, 810, 851อ., 871, 875, 880, 882, 887อ. **ดู สติ**
- พระพุทธเจ้าตรัสรู้สติปัญญา, 344 - สติปัญญาแสดงความแตกต่างระหว่างพระสงฆ์กับอเสขะ, 352 - สติปัญญา = มัชฌิมาปฏิปทา, 584อ. - เหนือความหมายของคำว่าศีลธรรมในภาษาไทย, 618 - สติปัญญากับวิจิตตแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน, 702 - หัวข้อของสติปัญญา 4, 804 - สติปัญญาในฐานะสัมมาสติ, 810-2 - ความหมาย ความเป็นมรรคผล และใช้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา, 810 - สาระสำคัญ/วิปัสสนาโดยสาระของสติปัญญา, 811-9 - ธรรมที่เข้าร่วมกับสติในสติปัญญา, 812-3 - กระบวนการปฏิบัติและผลการปฏิบัติ, 815-9 - ในการสร้างภูมิคุ้มกันโรคทางจิต, 834 - อาจให้ผลสมบูรณ์เป็นพระอรหันต์ได้ใน 7 วัน, 338 - เจริญสมาธิในชีวิตประจำวัน, 848 - ใช้เป็นเครื่องรักษาทั้งตนเองและผู้อื่น, 808 - เจริญโดยใช้อานาปานสติเป็นฐานก็ได้, 860, 861-3 - ทำให้โพชฌงค์ 7 บริบูรณ์, 884, 861 - พละยเจริญบริบูรณ์เมื่อเจริญมรรคมองค์ 8, 889 - เจริญสติปัญญาคืออยู่อย่างไม่มีทุกข์ที่จะต้องดับ, 891-2
- สติสัมปชัญญะ** 118, 139, 245, 322, 362, 417อ., 420, 431, 460, 503อ., 505, 576-9, 597, 673อ., 720, 748, 750, 770, 801, 814-6, 892 - ตัวอย่างในทางปฏิบัติ, 351, 353 - พระอรหันต์โยนิโสมนสการขั้น 5 เพื่อสติสัมปชัญญะ, 352 - มีโยนิโสมนสการเป็นอาหาร เกิดขึ้นมาร่วมเองในกระบวนการความคิดที่มีโยนิโสมนสการ, 576-8, 875 - จัดเข้าในเบญจธรรม, 773 - มีในฉาน, 825, 874 - ที่หมายของสมาธิภาวนาประเภทที่ 3, 836
- สติมา** 813
- สติสัมโพชฌงค์** 804
- สติการี** 821อ.
- สถานการณ** 671, 673, 679, 682, 731, 796, 840, 908, 913 - โยนิโสมนสการพึงใช้ทุกสถานการณ, 647
- สถานที่ปฏิบัติ (เจริญสมาธิ)** 849, 856
- สถานที่อยู่อาศัย** 854. **ดู ที่อยู่อาศัย**
- สถานศึกษา** 606
- สถานอาบมุข** **ดู อาบมุข**
- สถานะทางสังคม (การให้ผลของกรรม)** 191
- สถาบัน** 283, 584, 604, 744-5 - สถาบันทางสังคม จัดเป็นมคิของ
- วิญญู** ในแง่เกณฑ์ตัดสินความคิดความชั่ว, 180 - สถาบันเกิดจากกรรม, 194
- สถาปนา** 918
- สธารสันโคษ** 561, 718, 769, 773-4 - เป็นพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง, 590อ., 774+อ.
- สนทนา** 624, 632, 638, 646, 664, 718, 722 - สนทนากับทวดา, 467อ. - คนที่สนทนากันผาสุก, 633
- สนทนาธรรม** 597 - สนทนาธรรมตามกาล เป็นอุคมมงคล, 627 - เกื้อกูลแก่คนโมหจริต, 854
- สนธิ 3 (ปฏิจจนูปบาท)** 107
- สนธิ 5 (กรรมฐาน)** 856อ.
- สนอง** 694, 891-2. **ดู คุณค่า, คัมภี, ปัญญา, กิเลส, อวิชชาคัมภี**
- สนามปฏิบัติการของ/ทางปัญญา (สมาธิ/โพชฌงค์)** 831, 860, 871, 885-6, 879-885
- สนามรบ** 840
- สนุก, สนุกสนาน** 533, 694-5
- สบง** 632อ.
- สภา** 630(ต้องมีสัคบุรุษ), 759
- สภาพกาย** 888
- สภาพความเป็นอยู่** 518
- สภาพจิต** 810, 853, 889อ.
- สภาพชีวิต** 600. **ดู ชีวิต**
- สภาพปัญหา** 613, 682, 744. **ดู ปัญหา**
- สภาพภพ** 388-9
- สภาพแวดล้อม** 419, 448, 586, 591, 595-6, 599, 608, 702, 736-7, 772, 781, 802, 888, 907, 915, 918. และ **ดู สังคม, โลก** - การให้ผลของกรรม, 191 - เป็นเรื่องของศัล โดยเฉพาะด้านวินัยที่จะจัดสรรรักษาเพื่อประโยชน์สุขของสังคมและเพื่อเกื้อกูลแก่การฝึกตนยิ่งขึ้นไปในขั้นสมาธิหรือจิตปัญญารวม, 431, 604, 742, 924 - เป็นปัจจัยร่วมในการก่อผล, 712 - จุดเชื่อมต่อบุคคลกับสภาพแวดล้อม, 725 - โลกุตระสัมมาทิฐิไม่ขึ้นต่อสภาพแวดล้อม, 738 - คติของปรโตโฆสะว่าคนเป็นไปตามสภาพแวดล้อม, 924
- สภาพสังคม** 600. **ดู สังคม**
- สภาพอารมณ์** 725
- สภาวะ** 326, 361, 374-5, 377-8, 381, 383, 388-9, 391, 423, 494, 503-4, 520-1, 524, 546, 548, 569, 579, 586, 592, 595, 603, 613, 615, 621, 627, 645, 671, 674-8, 680, 688, 702, 708, 715, 726-7, 731, 738, 747-8, 752, 792, 813-4, 818-823, 826อ., 848, 852, 875, 877, 880, 892, 896, 900, 902, 906-9, 911-3 - สภาวะกับสมมติ, 211-3 - สภาวะ 7 กอง, 412 - สภาวะของกามสุข, 536 - โลกุตระสัมมาทิฐิมองเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ, 643
- สภาวะธรรม** 321, 346, 379, 427, 465, 493, 569-576, 672, 739, 746, 822, 831, 833, 835, 839, 854, 859 - สภาวะธรรมเป็นเรื่องของมัชฌิมนธรรม
- เทศนา** 570 - ก้าวจากสภาวะธรรมสู่ปฏิบัติ, 573
- สภาวะลักษณะ** 360, 670
- สภาวะวิสัย** 28, 816, 817

สภาวะสังขารม	923
สมชวีต	595,785
สมณะ ๘(ถัถิ), 240-1,244,461,558,561,636,651,659,664,807,895. ดู <i>บรรพชา, นกับท, ภิกษุ, พระสงฆ์</i> -จะเป็นสมณะและบรรพชาประโยชน์ของความเป็นสมณะต่อเมื่อเข้าใจปฏิญจน์อุปมาท/รู้คุณโทษทางออกของโลก/ปริญญากาม, 80,891-2 -ในปัจจุการทางสังคม, 139 -แรงงานของสมณะเพื่อหน้าที่โดยไม่เกี่ยวกับอาชีพและผลตอบแทน, 779-781	
สมณธรรม	559,593,779
สมณพราหมณ์ 140,203,273,319,335,353(ภายนอก), 411,415,481, 650,652-3,735,783-4,787. ดู <i>สมณะ, พราหมณ์</i> -ลัทธิศคหลักกรรมของสมณพราหมณ์ 3 พวก, 205-8 -สมณพราหมณ์ที่มีศคมีกัลยาณธรรมยอมปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน, 254a. -สมณพราหมณ์กับศควัตร, 300 -ลักษณะการเกี่ยวข้องกัภามของสมณพราหมณ์ 3 พวก, 542	
สมณศากยบุตร (ไม่มีวรรณะ)	217,559
สมณะชีพราหมณ์ 631,636. ดู <i>สมณพราหมณ์</i>	
สมโณ โน คุตติ	651
สมค	585b.
สมณะ 290,296,305-8,368,374,605,611b.,829,836,841,858-860,863. ดู <i>สมาธิ</i> เทียบ <i>วิปัสสนา</i> -สมณะกับการแยกประเภทอริบุคคล/พระอรหันต์, 292-5 -กรณีที่มีทั้งฉณสมณะ และฉณวิปัสสนา, 303 -ความหมายและหลักการทั่วไปของสมณะ, 305 -สมณะ = สมาธิ/สมณะวิปัสสนาเทียบองค์มรรค, 305,328 -ที่หมายของสมณะ = ฉณ, 306 -สมณะนำไปสู่เจโตวิมุตติบาระดับ, 310 -สมณะ = วิกขัมภนวิมุตติ, 319-320 -ความหมายของสัมมาสมาธิ, 825 -ความหมายและผลสำเร็จสูงสุดของสมณะ/สมณะ + วิปัสสนา, 868 -สมณะล้วนมีผลสูงสุดเพียงชั้นโลกีย์, 868 -บรรลุนิพพานโดยไม่ต้องให้สมณะเลยได้หรือไม่, 323-333 -เจริญสมณะหลังได้มรรคผลแล้วได้หรือไม่, 323,341-2 -วิปัสสนามีสมณะนำหน้า/สมณะมีวิปัสสนาหน้า, 326-8 -สมณะเข้าคู่กับวิปัสสนา, 326-7,328a.,329,341 -วิธีปฏิบัติโดยใช้สมณะ + วิปัสสนา, 869-870,888 -สมณะเกื้อกูลแก่วิปัสสนา/ความสัมพันธ์กับวิปัสสนา, 367,380 -ลักษณะที่สมณะต่างจากวิปัสสนา/ความต่างในเรื่องอารมณ์กับวิปัสสนา/โยนิโสมนสิการทำให้วิปัสสนาต่างจากสมณะ, 726a.822-3 -อารมณ์ของสมณะ, 368 -บทบาทของสติในสมณะเทียบกับในวิปัสสนา, 822 -สมณะกับวิปัสสนาเจริญคู่เคียงกันไปเองเมื่อเจริญมรรคมีองค์ 8, 889 -สติปฏิฐานใช้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา, 810 -สมณะมีในฉณ, 366 -สมณะล้วน ศรัทธาแก่ไม่เป็นไร, 877 -สมณะเกื้อหนุนสัมมาทิฐิ, 748 -หลักมาตรฐานของสมณะ, 333-342 -โยนิโสมนสิการระดับสมณะ, 726-7 -สมณะเป็นภาเวตัพพรหม/ธรรมที่พึงปฏิบัติด้วยภิญญา, 889,905	
สมณุปพงคมวิปัสสนา	328-7,343
สมณยาน	330-1
สมณยานิก 326,330-3,343 -วิธีเจริญวิปัสสนา, 366 -ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล, 370	

สมณวิ	605
สมณวิปัสสนา 430. ดู <i>สมณะ, วิปัสสนา</i>	
สมณวิปัสสนาอุนกัถภาวนา 326-7,329	
สมปติ เทียบ <i>วิปติ</i> -สมปติ 4 ที่หนุนการให้ผลของกรรมคิ, 190-3,220 -สมปติของเมตตา, 507,754 -ทรัพย์สมปติ, ดู <i>ทรัพย์, โภคะ</i>	
สมบุรณ	75,510,547,71a
สมภพ (พระอรหันต์ฉัน)	393
สมภาวะ	585b.
สมโภช (มหาศอุโปศก)	259
สมมติ 90(คิต), 211-3(กับสภาวะ),398,402(แต่งตั้ง), 677,701, 726,813,820	
สมมติฐาน	731-2
สมมติเถระ	454
สมมติบัญญัติ	242-3,676-7
สมมติสงฆ์	288,793
สมมติสัจจะ 55,90,92. เทียบ <i>ปรมัตถสัจจะ</i>	
สมยวิมุตติ	313a.
สมยวิมุตติ	313
สมยวิมกซ์	313b.
สมรรถภาพจิต 165,361,604-5,768,772,835a.,915-6,924. ดู <i>สมาธิ, อริจิตตศึกษา, คุณภาพจิต</i> -เกณฑ์ตัดสินคิตัว, 180 -ผลกรรมระดับสมรรถภาพจิต, 187 -สมรรถภาพของจิตที่เป็นสมาธิ, 830-3	
สมรรถวิสัยของมนุษย์	424-6
สมอง	834,840
สมัคครณิฉา	769
สมคคา วุญจหิตฺตสนฺติ	447
สมกรใจ	689+8,919
สมังคิ	735,749,757
สมันนาหาร	670b.
สมัย 705-๑(ที่เป็นไปต่าง ๆ), 845(ปัจจุบัน)	
สมาม	438,626(แห่งญาติ)
สมาธิ (ของสังค/สงฆ์)	420,730,911
สมาธิภาพ (การแสดงความเคารพ)	437,454
สมาทาน 169(กุศล), 300(วัตร), 489(ศึกษา), 619,790a.(อุโปสถ)	
สมาธิ 165b.,167-8,242,278,286,294,296,302-3,328-9,337,343, 354,416b.,434,440,448,452,460,462b.,471,545,561,565,574-6, 578-581,593,596,598,604, 606, 608-9,618-9,624,629,631,632b., 633-4,648b.,667b.,732,753,756,768,793b.,794,802a.,808,811,825, 828,898. ดู <i>อริจิตตศึกษา, สมณะ, จิต, คุณภาพจิต, สมรรถภาพจิต, ฉณ</i> -องค์มรรคหมวดสมาธิและการจิตหมวด, 601-3,608,799-892 -คำจำกัดความและความหมาย, 824-5,830 -ความหมายในฐานะอริจิตตศึกษา, 803-8,808-810,618,915 -สาระโดยย่อ, 924 -ความหมายเป็นฉันในฐานะอนิทธิ, 875-9 -ความหมายเป็นฉันในฐานะโพชนก, 879-885 -สมณะ = สมาธิ/สมาธิเป็นจุดมุ่งของสมณะ, 305b.,305-8,822 -ตัวอย่างกรณีธรรม = สมาธิ,	

789๑. -กรณีที่ว่าสมาธิหมายถึงวิปัสสนาได้, 826๑. -อรรถ (ความหมาย) = อวิกเขปะ, 872๑. -อรรถ (ผลที่มุ่งหมาย) = ยถาภูตญาณทัสนะ, 574-8, 686-7, 833, 871. -ศีล (และวัตร) เพื่อสมาธิ/ศีลปมสมาธิเป็นฐานของสมาธิ, 302, 397-8, 406-7, 420, 611, 762-4, 833, 841, 871. -ศีลวิสุทธิเพื่อจิตตวิสุทธิ (สมาธิ), 579, 687. -สมาธิปมปัญญาเพื่อปัญญา/คล้ายความปัญญา/ต้องให้เป็นทั้งการของปัญญา, 579, 611, 665, 833, 868, 878-9, 885-6. -สมาธิกับปัญญาก่อหนุนกัน, 871. -สมาธิเป็นอรรถของสุข/สุขเป็นปทัฏฐานของสมาธิ, 529, 574-8, 669, 687, 841, 871. -ลักษณะ รสปัจจุภูฏฐาน ปทัฏฐานของสมาธิ, 872. -อานิสงส์/ประโยชน์ของสมาธิ, 833-9, 885-6. -ศรัทธาช่วยให้เกิดสมาธิได้, 648, 727-8. -โยนิโสมนสิการนำไปสู่สมาธิได้/ใช้ฝึกสมาธิได้, 660, 743. -วิธีเจริญสมาธิ, 839-867. -เจริญสมาธิตามวิธีธรรมชาต, 841. -เจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท, 842-8. -ฉันทะให้เกิดสมาธิ แต่ดัมหาชาติ, 499, 505, 513, 528. -คำสุภาพเกื้อหนุนสมาธิ คำหยาบขัด, 581๑. -เจริญสมาธิอย่างสามัญ ใช้สดิณ, 848-9. -เจริญสมาธิในชีวิตประจำวันด้วยสติปฏฐาน, 848, 812+๑. -วิธีฝึกที่เน้นสมาธิโดยตรง/เจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน, 848-858. -ตัวอย่างวิธีเจริญสมาธิ (อานาปานสติ), 858-867. -วิธีปฏิบัติแยกโดยใช้สมาธินำ หรือสติเป็นใหญ่, 869. -ถ้าพึงสมาธิล้วนเป็นสมณะ อยู่แต่โลกีย์ก็ทำได้ ไม่พอให้ถึงจุดหมายของพุทธธรรม/ผลสำเร็จและขอบเขตความสำคัญของสมาธิ/ แต่เจโตวิมุตติ วิกัมภณวิมุตติ, 849, 867-870, 289, 293๑., 309-319, 322, 589, 837, 909. -ข้อดีข้อเสียของสมาธิ, 693. -สมาธิในฉาน, 366. -สมาธิเกิดในอกุศลจิตได้, 825๑. -การปฏิบัติตามหลักธรรมานุธรรมปฏิบัติและโทษของการปฏิบัติผิดหลัก, 688. -สมาธิ 3 ระดับ, 331๑, 828. -กรรมฐานต่าง ๆ ความเหมาะสมกับจิตต่าง ๆ และสมาธิที่ให้ได้, 850-5. -การพัฒนาสมาธิตามลำดับตั้งแต่เริ่มสมาธิถึงอปปนา, 827-8. -สมาธิใดใช้ในวิปัสสนา/สมาธิที่จัดเป็นจิตตวิสุทธิ, 331, 361, 828, 839. -สมาธิที่เจริญไปเองกับปัญญา/มรรคสมาธิ = โลกุตระสมาธิ/อานันตริกสมาธิเลิศ/พระอนาคามีสมาธิบริบูรณ์, 839, 849๑., 307+๑. -เหตุที่นิยมฝึกสมาธิอย่างจริงจังโดยเฉพาะเป็นฐานก่อน, 839-840. -สมาธิของผู้นิรโรคที่มรรคที่ไม่เคยได้มานานมาก่อนก็ถึงอปปนา, 341, 370. -สมาธิในอุปมทานเป็นจุดคณานสมาธิ, 370. -สมาธิที่จะใช้เข้านิโรธได้, 316. -สัญญาเวทณินโรธก็ช่วยให้สมาธิยังประณีต, 339. -ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ/จิตสมาธิขึ้นฉานมอธ 8, 322, 830-3. -อุปมาฝึกขึ้นสมาธิฉับรบนทางช่วงที่สอง, 609-610. -อุปมาจิตสมาธิในบางแง่, 828๑., 833. -ลักษณะหรือบุคลิกของคนมีสมาธิ, 834. -เทียบการได้นต่างกันแนในสมาธิขั้นต้น, 828. -ธรรมที่เป็นสมาบัติแต่ไม่เป็นสมาธิ, 370. -สมาธิเกิดได้ด้วยองค์ธรรมต่าง ๆ, 327. -ศรัทธาของสมาธิ, 828-830. -องค์ประกอบร่วมของสมาธิคือองค์ฉาน, 872-4. -สมาธิเป็นคู่ปรับกับกามฉันท, 874. -จิตเป็นอย่างไรควรเจริญโพชฌงค์ข้อไหน, 884-5. -องค์มรรคอื่นทั้ง 7 เกื้อหนุนสมาธิ, 886. -สมาธิบริวารปมสมาสมาธิ = อริยสัมมาสมาธิ, 886. -สมาธิเป็นประมุขของธรรมทั้งปวง, 890. -อปปนาอยู่ที่ฝ่ายสมาธิ, 805. -สติช่วยสมาธิ, 810. -กำลังจิตใจ

สัมพันธ์กับการใช้ปัญญา, 840. -สมาธิกับการแบ่งประเภทพระอริยบุคคล, 284, 286, 288. -สมาธิอยู่ในบุญกิริยาส่วนภาวนา, 597. -สมาธิอยู่ในส่วนใดของกุศลกรรมบถ, 617. -สมาธิอยู่นอกความหมายของคำว่าศีลธรรมอย่างที่ใช้กันในภาษาไทย, 618. -สมาธิขั้นต่าง ๆ มีจริงหรือไม่ เมื่อถึงก็รู้ประจักษ์เอง ไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา, 664. -สมาธิกับการพิสูจน์ตายแล้วเกิด, 199. -สมาธิจะขาดแคลนในภาวะสงครามคาม, 562. -สมาธิมิใช่การปลีกตัวไม่รับผิดชอบสังคม/สมาธิที่ถูกต้องช่วยเสริมการบำเพ็ญกิจเพื่อพุทธชน, 837-9.

สมาธิขั้นต้น	601-2
สมาธิจนจะแน่วแน่	ดู อุปจารสมาธิ
สมาธิจิต	367, 860
สมาธิเฉียด ๆ	ดู อุปจารสมาธิ
สมาธิชั่วขณะ	ดู ชณิกสมาธิ
สมาธิในทรี	331๑., 353, 355๑., 366, 664-5, 875, 878-9. ดู สมาธิ
-สมาธิในทรีกับการแบ่งประเภทพระอริยบุคคล, 288-292. -คำจำกัดความและความหมาย, 825, 875. -กิจของสมาธิในทรี, 877. -สมาธิในทรี = อริยวิมุตติ, 878	
สมาธินิมิต	800, 882
สมาธิแน่วแน่, สมาธิแนบสนิท	ดู อปปนาสมาธิ
สมาธิบริวาร (7)	886+๑.
สมาธิปมฺหา	890
สมาธิพละ	825
สมาธิเพชรา, (นั่ง)	864
สมาธิภาวนา 294, 296, 341๑., 592, 597, 623๑., 830. ดูที่ สมาธิ -สมาธิภาวนา 4 อย่าง, 835-6. -ประโยชน์และความมุ่งหมายเป็นต้น, 833-840	
สมาธิสัมปทา (ไม่ใช่จุดหมายพุทธ)	318
สมาธิสัมโพชฌงค์	825, 884-5. ดู สมาธิ
สมาธิสิกขา (ไม่มีในบาลี)	603๑.
สมาธิสุข-	565
สมานสามัคคี	580, ๗๗๖. ดูที่ ปิสุณาวาจา, สัมมาวาจา
สมานัตตคา	635+๑., 753, 777-8
สมาบัติ (8) 3, 4, 276, 289, 290, 308๑., 310, 315, 323, 325, 328๑., 329๑., 333๑., 340, 362(4), 366, 374, 440, 446, 531, 547, 555๑., 556, 573, 732, 794, 830, 869. ดู ฉาน, ฉานสมาบัติ, สมาธิ -สมาบัติ 8 เป็นครูกรรมฝ่ายศีล, 220. -เป็นสมณะ, 305, 310๑., 313๑., 316. -เป็นวิกัมภณนิโรธ/วิกัมภณวิมุตติ, 278, 319. -ต่อด้วยการตรัสรู้/พระพุทธเจ้าได้เมื่อไร, 334, 339. -การบำเพ็ญเพื่อได้วิเศษ/อกุญญา, 338. -สมาบัติจำพวกทำกิจกับจำพวกเสวยผล, 368-370. -สมาบัติที่ 9/เป็นสมาบัติแต่ไม่เป็นสมาธิ, 370, 551, 565. -สมาบัติ 8 เป็นบาทของวิปัสสนา ผลสมาบัตินิโรธสมาบัติได้ทั้งหมด, 367-9, ๗๗๖. -อริสกลไม่ใช้แค่นี้, 619. -อานิสงส์, 837. -หัวข้อ, 867-8, ๗๗๖	
สมาบัติพิเศษสังฆาร	369
สมาบัติสุข	531
สมาธิชานวส	858๑.

282 -ระวิงสอนธรรมวินัยผิดพลาด, 453,707 -ลักษณะอาการ
สอนของพระพุทธเจ้า, 840-1 -เป็นปถิโพธิได้, 850 -ลักษณะพุทธ
ศาสนา สอนความจริงที่เป็นประโยชน์, 893-5 -คริสต์ย้าให้ภิกษุ
ชักชวนสั่งสอนชาวบ้านให้ตั้งอยู่ในองค์คุณของโสดาบัน, 395,428
-คริสต์ย้าให้ภิกษุสอนอริยสัจแก่ชาวบ้าน, 895 -คุณสมบัติของ
ผู้สอนในฐานะกัลยาณมิตร, 631-4,838-841 -อริยสัจเป็นหลัก
ธรรมที่มุ่งสำหรับการสอนให้เข้าใจและเห็นทางปฏิบัติเทียบกับ
ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นเนื้อหาทางวิชาการ, 900-1 -เหตุที่สอน
อริยสัจตามลำดับที่เป็นอยู่, 905-910

สอบถาม 203,846,650,673

สอบสวน ดู *วณฺ. มนฺ.สา* -สอบสวนพระศาสนา/สอบสวนผู้
แสดงศรัทธา, 657-660 -คิดแบบสอบสวน, 676

ส่อเสียด ดู *ปิสุณาวาจา*

สอฺปาหิเสส 298

สอฺปาหิเสสนิพพานธาตุ 262-272,286. ดู *นิพพาน* เทียบ
อนุปาหิเสสนิพพานธาตุ -มีใช้ทีเดียวในพระไตรปิฎก, 287 -วิ
พัฒนาการยุคอรกฏา, 270 -สรุปความหมาย, 271-2 -ปัญหา
คำ, 298

สอฺปาหิเสสบุคคล (7-8-9) 267อ.,285อ.,286,291-2,298. เทียบ
อนุปาหิเสสบุคคล

สะคฺจ (ฟ้าผ่าไม่สะคฺจ) 840

สะเคาะเคราะห์ 912บ.

สะพาน 588,612,790บ.

สะสม 782,7ลว. ดู *ทรัพย์. สังขาร*

สะอาด 75,260,550,659,758,882อ.

สกกจฺจ (เคารพถืออย่างไร) 885อ.

สักราช 514อ.

สักราชปฏิญ 145,278,284,286,288,301,350,357อ.,379อ.,396,
398,399,412,420อ. -จะได้เพราะมนสิการอริยสัจ, 681

สักการ, สักการะ 406,411,441,629,633-4

สักขีธรรม 54

สักกะ 693. ดู *สววกั*

สักกัปปิ, สักกัปปะ 736,749,890อ.

สักกัปปนาคี 138

สังเกด (วิธีวิทยาศาสตร์) 732

สังขตะ 350-1

สังขตธรรม (= สังขาร) 152อ.,308อ.,381,383,548

สังขาตธรรม (พระอรหันต์) 354

สังขาร (2 นัย) 16-31,68,79-150,209,223,225-8,243,244,248,
275,285อ.,313,315,322,323-5,328อ.,329,342,346-351,356-8,381-4,
378,382-3,390-3,406,411-3,548,569,571,573-5,578,597,627อ.,640,
672-4,678,680-682,696,702,713,735,814,836,899. ดู *ขันธ 5. ไตร*
ลักษณ์ -ความหมายของสังขาร (ในขันธ 5), 20 -ความหมาย
ที่คลุมและแทนกันของสังขาร เจตนาและกรรม, 28 -สังขาร
ในขันธ 5 กับในปฏิจจสมุปบาท, 20 -สังขารในขันธ 5 กับใน
ไตรลักษณ์, 88อ. -สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์, (ในไตร-

ลักษณ์), 68 -คำจำกัดความและความหมายของสังขาร (ใน
ปฏิจจสมุปบาท), 97,109,150 -อธิบายในวงจรปฏิจจสมุปบาท,
99,112,119 -ความหมายสัมพันธ์ระหว่างสังขารกับภพ, 103
-กรรมในระดับความหมายว่าสังขาร, 157 -สังขารที่เป็นบุญ,
169. ดู *บุญญาภิสังขาร* -พิจารณาสังขารในการเจริญวิปัสสนา,
343-351,386-7,369,7ลว. -การเห็นสังขารเป็นอรรถาภิธานสังขาร
(การใช้คำในความหมายซ้อน), 350 -ไร้แก่นสารดังคันกล้วย,
678 -ต้องรู้ทั้งส่วนดีส่วนเสียและทางออก, 691 -สังขารทำให้
คนมองเห็นประสบการณ์เดียวกันไปคนละอย่าง, 895 -ในความ
หมายแคบอย่างหนึ่ง สัตว์ = พระเณร ชาวบ้าน สังขาร = สิ่ง
ของเครื่องใช้, 883

สังขารขันธ 15อ.,34,46,98,99,113,181,874บ. ดู *สังขาร. ขันธ* -ความ
รู้ที่อยู่ในสังขารกับที่เป็นขันธอื่น, 43

สังขารทุกข์ 77,262อ.

สังขารทุกข์ดา 87

สังขารธรรม 325-6,343-351,366-7,369,548,592,595,604,618,710.

ดู *สังขาร* -มองเห็นตามสภาวะเป็นโลกุตระสมาธิปฏิญ, 843

สังขารนิโรธ 356

สังขารปริจเฉท 361,677บ.,880

สังขารโลก 906

สังขารสัจฐาน 698

สังขารอุปาทานขันธ 889

สังขาราวเสสสมาบัติ 369

สังขารเบกขาญาณ 363,370

สังเขป 4 (ปฏิจจสมุปบาท) 102

สังคม 156อ.,372,418-420,561,593,606,608-9,688,712-3,719,732,
741,758,759อ.,767-9,773,790-3,796,802,846,908. ดู *โลก. พุทฺชน.*
สภ. วิภ. ศีล -ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์สังคมและธรรมชาติ
/ปัจจัยการ การปรุ่งแต่งกัน วิวัฒนาการ/พัฒนาการของบุคคล
จะไปสู่ความเป็นอิสระได้อย่างไร, 139,743-7,923 -กรรมขั้นแนว
ทางของสังคม, 155 -ผลกระทบระดับสังคม, 188 -การให้ผล
ของกรรมสัมพันธ์กับสภาพสังคมด้วย, 191 -การบริโภคของ
ภิกษุสามเณรในแง่พันธะต่อสังคม, 283 -คุณสมบัติด้านสังคม
ของบุคคลโสดาบัน, 397 -อริยสงฆ์เป็นสังคมแม่พิมพ์/สงฆ์ใน
ฐานะสังคมแบบอย่าง สังคมอุดมคติ/สังคมแบบพุทธและลักษณะ
ของสมาชิก / บุคคลโสดาบันเป็นระดับขั้นที่เข้าสู่สังคมนี, 400.
418-9,448,472,730-1,793,911-2 -สังคมปัจจุบันกำลังต้องการ
อารยวัติ 5 หรือความเป็นโสดาบัน, 427 -เจตนารมณ์ทางสังคม
ของศีล/วินัย, 431-454,444 -สังคมและระบบเป็นเขตรับผิดชอบ
ของวินัย / บุคคลและจิตใจเป็นเขตรับผิดชอบพิเศษของธรรม,
449-450,804-5,768,924 -การปฏิบัติผิดในเรื่องฤทธาและเทวดา
จะทำให้เกิดผลเสียแก่สังคมได้มาก / จะต้องปฏิบัติในเรื่องนี้
ไม่ให้เสียหายแก่สังคม, 456,458,469,476-7 -ปัญหาสังคมเนื่อง
จากคัมภีร์, 492,498,501-2,514,519 -ผลต่อสังคมจากพฤติกรรม
และความสุขด้วยคัมภีร์กับพฤติกรรมและความสุขด้วยฉันทะ,
520,843 -ผู้มีฉันทะคิดสร้างสรรค์สังคมอาจทำผิดพลาดได้
เกิดโทษ แต่ถ้าสร้างฉันทะแก่คนในสังคมไม่สำเร็จจะไม่ทาง

แก้ปัญหาสังคมได้เลย, 521๖.527 - ปัญหาสังคมหมดจริงด้วย
 ดับกิลเลส, 529 - โทษของการเกิดจากความสัมพันธ์ผิดในสังคม,
 536,538 - สุขไรร่วมมีส่วยควบคุมและผ่อนปัญหาจากความสุข
 ทำให้สังคมร่มเย็น, 554-5 - สังคมที่อยู่ในภาวะสงคราม /
 สังคมที่ไร้ศีล 5, 562-3,772 - จะเกิดปัญหาหนักแก่สังคมถ้าไม่มี
 ทางออกสำหรับผู้คิดหวังหรือหมดหวังจากความสุข, 563 - ใน
 สังคมไทยเก่าก่อน ประเพณีบวชเรียนเป็นการเตรียมคนเข้าสู่
 สังคม, และเป็นตัวอย่างวินัยของชาวพุทธศตวรรษที่ 450,564
 - มรรคหรือระบบพุทธทั้งหมด ไม่แยกต่างหากจากสังคม, 585-7
 - จริยธรรมคือประยุต์ความรู้กฎธรรมชาตินี้เพื่อประโยชน์
 แก่ชีวิตและสังคมมนุษย์, 591 - สันติสุขของสังคมเป็นขอบเขต
 หรือจุดเน้นของศีลธรรม เรื่องศีล ระบบบุญกิริยา อุภยัตตะ,
 592,597-600 - สาระของไตรสิกขาไม่จำกัดเฉพาะการปฏิบัติ
 ของบุคคล แต่เกี่ยวกับระดับชุมชนด้วยโดยเฉพาะศีลระดับวินัย
 ที่จัดวางระเบียบสังคม โดยเริ่มจากความสัมพันธ์ทางสังคมย้อน
 เข้าไปในตัวบุคคล, 604-5,608-9 - ปัจจัยฝ่ายสังคม ของสมา
 ธิภูมิ, 621-647,913. ดู *ปรโตโมสะ, กัลยาณมิตร* - การศึกษาจะได้
 ผลดีจริง ผู้สอนต้องเป็นอิสระจากระบบของสังคม (แต่ตนเองก็
 ต้องฝึกดีแล้วด้วย), 639-640 - สมาธิภูมิที่โดยสังคมและเพื่อ
 สังคมได้แก่โลกีย์สมาธิภูมิ, 642,737-8 - สมาธิภูมิที่ทะลุสังคม
 ไปถึงธรรมชาติ แก้ปัญหาชีวิตจิตใจได้เด็ดขาด เป็นอิสระจากสังคม
 และแก้ปัญหาความทุกข์ของสังคมได้ผลยั่งยืนแน่นอนยิ่งกว่า
 ระดับศีลธรรม ได้แก่ โลกุตระสมาธิภูมิ, 644,738 - จึงต้องก้าว
 จากปัจจัยทางสังคมเข้าไปถึงปัจจัยภายในตัวบุคคลด้วย, 644-6
 - ปรโตโมสะหรือกัลยาณมิตร เป็นที่บุคคลติดต่อกับโลกอย่าง
 ถูกต้องโดยทางสังคม, 725 - ความสำคัญของภูมิโดยเฉพาะ
 ระดับค่านิยมต่อสังคม, 736 - เหตุใดวินัยจึงจำเป็นสำหรับ
 สังคม, 744-5 - ความจำเป็นที่ต้องมีกัลยาณมิตรในสังคม, 746.
 586 - ปฏิบัติธรรมให้ครบถ้วน ต้องใช้ธรรมระดับปฏิบัติการ
 ทางสังคม เช่น สังคหวัตถุ ด้วย, 756,778 - ศีลเพื่อเสริมชีวิต
 และสังคมที่ดำรง, 774-8 - คุณค่าและความหมายของแรงงาน
 เพื่อธรรมกับเพื่ออาชวะ, 779 - การมีชีวิตอิสระของสมณะให้
 ระบบของสังคมครอบงำไม่ได้ / ความเป็นชุมชนอิสระของ
 สงฆ์ในท่ามกลางสังคม, 283,454,639-640,781,793,911 - ชีวิต
 ของพระสงฆ์ก็ต้องมีความรับผิดชอบต่อสังคม, 436-7,444-9,837-9
 - ทำที่ต่อทรัพย์, 795 - สติโดยคุณค่าทางสังคม, 807-8 - คนที่
 พร้อมที่สุดที่จะแก้ปัญหาของสังคม, 892 - อธิศีลสิกขา / พัฒนา
 การทางสังคมชนิดที่เกื้อหนุนพัฒนาการทางจิตปัญญาดูด้วย,
 914-6,924 - พุทธศาสนาแก้แก้ปัญหาสังคมที่ในใจจริงหรือ,
 917-920 - สังคมประกอบด้วยมนุษย์ที่มีพัฒนาการทางจิตปัญญาระดับต่าง ๆ กัน, 919 - สังคมสงฆ์กับสังคมฆราวาสมีชีวิต
 ต่างกัน, 919 - ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญาของมนุษย์,
 924
 สังคมนิยม 156,162-3,171. ดู *นิยาม* - กับกรรมนิยาม, 172-8.
 188,189 - กับพินนิยาม, 190 - การถือเอาประโยชน์จากสังคม
 นิยมและกรรมนิยาม, 193
 สังคมบุญญิต 163,172,174

สังคมสงเคราะห์ 756
 สังคมสงฆ์ 918. ดู *สม*
 สังคหะ 4 (ปฏิจจนุปาท) 102
 สังคหวัตถุ (4) 433๖..599,635+๖.753,778,792,915๖. - เป็น
 พรหมจรรย์, 635๖. - ทำให้ผู้ปกครองได้ชื่อว่าราชา, 635๖. - เป็น
 คุณธรรมชั้นปฏิบัติการคู่กับคุณธรรมในใจคือพรหมวิหาร, 753,
 756
 สังคายนา 439๖..446 - สังคายนาก็เพื่อประโยชน์สุขของพหุชน,
 453 - สังคายนาเป็นตัวอย่างแสดงว่าพุทธศาสนาส่งเสริมการ
 คิดเตรียมการเพื่ออนาคต, 708 - สังคายนารั้งที่ 1, 413,447
 - สังคายนารั้งที่ 1-2, 258 - สังคายนารั้งที่ 1-2-3, 446๖.
 - สังคายนารั้งที่ 3, 222 70๖
 สังฆกรรม 257,448,618,838๖. ดู *สม. วินัย* - แสดงหลักการถือ
 ส่วนรวมสำคัญ / สงฆ์เป็นใหญ่, 437,445,447 - ต่างหากจาก
 การเคารพตามลำดับพระมา, 439 - พระอรหันต์ต้องใส่ใจ, 257,
 446
 สังฆคุณ (9) 287,406,453,883
 สังฆทาน 443-5
 สังฆเภท 413,437,453
 สังฆสามัคคี (ธรรมเอกเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน) 437
 สังฆานุสติ 851,854-5
 สังขมะ 300
 สังโยชน์ (10) 241-2,262,275,278,284-8,294-5,309,326-7,333๖.,
 341๖..366,492๖..524,662,723 - ลำดับการละสังโยชน์ในรูปของ
 คัมภีระ มานะ ภูมิ, 145 - หัวข้อสังโยชน์ 10 และการละโดยพระ
 อริยบุคคล, 284-5,288,294-5 - ว่าด้วยสังโยชน์ข้อที่ 3 (สลัพพ
 ปรามาส) 300-2 - สังโยชน์ 3 ที่พระโสดาบันละได้, 396,398
 - สังโยชน์ 3 ละได้ด้วยภวนนสิกการอริยสัจ, 681
 สังโยชน์เบื้องต่ำ (5) 284-5,357
 สังโยชน์เบื้องสูง (5) 285-6,357๖.
 สังวร 61,300,398,420,435๖. ดู *ศีล* - ความหมายของสังวร /
 เป็นศีลเป็นด้วยศีล, 611,619,767๖. - สังวรเป็นอรรถของวินัย
 และวิวัฏฐาสารเป็นอรรถ, 686
 สังวรปธาน 799-800
 สังวาล (นิมิต) 867
 สังเวค 696
 สังเวช - ความหมายไม่ตรงเท่ากับในภาษาไทย, 696๖..883๖.
 - ทำจิตให้ร่าเริงด้วยศรัทธาและสังเวชเป็นการช่วยให้เกิดสมาธิ,
 883 - โพชนงค์ช่วยข้อปฏิบัติอื่นให้เป็นไปเพื่อสังเวช, 884
 สังเวชนียสถาน 268
 สังเวช 468,910. ดู *บวสว. อ่อนอ่อน*
 สังสม 139,671,674,695-6,713-4,789,923 - ในอนาคตภิกษุจะฉิน
 ของสังสม, 708
 สังสอน 588,591-2,597,615,621-3,631,642,673,693,703,707,731. ดู
สอน. ปรโตโมสะ, กัลยาณมิตร
 สังสาระ (เรว่อนเพราะไม่รู้วิธีสัจ) 893
 สังสาร์จักร 102,286

สังสารวัฏ, สังสารวัฏย์	21๑., 102, 107, 121, 145, 228, 229๑., 284, 377, 386๑., 389, 412, 466, 468, 471, 507, 876.
ดู วัฏฏะ, ไตรวัฏฏ์	เทียบ
วัฏฏ์	- กระบวนธรรมแบบสังสารวัฏ, 38, 41, 64, 873 - เจริญสูงขึ้นในสังสารวัฏ, 200 - การให้ผลของกรรม, 219 - ความเห็นผิดว่าบุญญาบความเดียวกันนี้เร่ร่อนท่องเที่ยวไป, 38๑ - พิจารณาความยาวนานของสังสารวัฏกับความโกรธ, 701
สังสารสุทธกถา	412
สังเสวนา	632
สังกิริยา (ตัวอย่างเรื่องจากกัมภีร์)	481-2
สังจะ	50, 146, 215, 278๑., 454, 511, 629, 643, 644+๑., 670, 760, 900. ดู สัจธรรม - สังจะ 2 ระดับคือ สมมติและปรมาัตถ์, 54-56 - วัฏพจน์ของนิพพาน, 234, 236 - ทำที่แห่งการอนุรักษสังจะ, ๑50, ๑54-5 - การหยั่งรู้และเข้าถึงสังจะ, ๑55-๑ - ไม่พึงเอาศรัทธาของตนเป็นเครื่องตัดสินสังจะ, 728 - ข้อ 4 ในเบญจธรรม, 773 - ในคำวอริยสัง, 89๑ - ในกัจจาย, 903-4
สังจวาจา	768, 769๑.
สังจานุบัติ, สังจานุปัตติ	511๑., 656
สังจานุโพ	580๑., 656
สังจานุรักษ (อนุรักษสังจะ)	๑50, ๑54-5, 728
สังจานุโลมิกัญญา	52๑., 363, 3๑4, 739๑. - เป็นสัมมาทิฏฐิแนวโลกุตระ, ๑43-4๑.
สงฺกัณฺณ, สงฺกัณฺโณ	365
สงฺกัณฺณปรมาตฺถ	55๑.
สงฺกัณฺณคหฺม	901
สงฺกัณฺณคหฺมธรรม	889, 905
สงฺกัณฺณคหฺม (กัจจอนโร)	365, ๑๑3, 902, 905
สังญา	903-4
สังขาร, สังขาร	55, 278, 280, 403, 404๑., 410, 416, 418, 423-6, 453, 465, 468, 493, 510๑., 511, 528, 529, 545, 538, 580, 585๑., 615, 687๑., 703, 751, 840, 870, 878, 886, 900, ๑23. ดู สังจะ - เพื่อสะดวกแก่การศึกษา แบ่งพุทธธรรมออกเป็น สังขารกับจริยธรรม, 1๑ - ปัญญาเป็นตัวยึดเชื่อมสังขารกับจริยธรรม, 72 - ไม่สนับสนุนวิธีอภิปราย, 85 - สังขารพุทธโฆจนถึงจริยธรรมเสมอ / จริยธรรมคือการประยุกต์ความรู้สังขาร จึงต้องอาศัยความรู้สังขาร, 38๑, 5๑2, 593, 600 - คนมีโยนิโสมนสการพึงคนใดคนบ้างพูดก็หยั่งรู้สังขารได้ / โปรดโฆสจะจึงไม่พอ ต้องโยนิโสมนสการชี้ขาด, ๑41, ๑24 - การแสวงสังขารของพระพุทธเจ้าแสดงถึงวิคิดแบบอริยสัง, 732 - สังขารดำรงอยู่ตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเพียรค้นพบ, 800, ๑11, 67-68, 79 - การเล้าเรี่ยคิดเหตุผลเกื้อกูลการรู้สังขารได้อย่างไร, 821 - การแก้ปัญหาตามแนวทางแห่งสังขาร (= จริยธรรมพุทธ), ๑12 - ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, ๑24
สังเขตนา ๑	355, 491๑.
สังเขตญาณ	746
สังเขตนะ	300, 629
สังเขตนะ	369

สังเขต	16-31, 42-45, 49-51, 98, 209, 245, 272, 285๑., 313, 315๑., 316๑., 324, 325๑., 346-351, 356-8, 360-1, 370, 358๑., 369, 382, 390-3, 411-2, 527(ไทย), 531, 546-7, 569, 640, 678, 680-1, 735, 814, 836, 853, 868, 884. ดู ขันธ์ 5 - ความหมายในฐานะขันธ์หนึ่ง, 1๑-17 - สังเขต 2 ระดับ, 17, 26, 40, 42, 45, 4๑ - ความแตกต่างระหว่างสังเขตกับสดี, 21 - ความแตกต่างระหว่างสังเขตกับวิญญาและปัญญา, 21-24 - สังเขตในฐานะความรู้ประเภทหนึ่ง, 42, 45, 4๑-51 - ระว่างความสัมพันธ์ระหว่างสังเขตกับปัญญาคือสังเขต, 47, 213 - สังเขตกับความเข้าใจนิพพาน, 230-2 - สังเขตแห่งความไม่ยึดมั่น, 378 - ภาพอัสติ, 381-7 - อินทรีย์บทของสังเขตวิปริตต่อสุขทุกข์, 539 - สังเขตไร้แก่นสารดังหีบแคด, 678 - ต้องรู้ทั้งคุณโทษและทางออกของสังเขต, 691 - เป็นปฏิกฐานของสดี, 809 - ในสมณะ, 822 - มีนิพพาน, 874 - ปฏิภาณมีผลเกิดจากสังเขต, 826, 857 - อสุภะในบาติเดิมเรียกสังเขตต่าง ๆ และมีเพียง 5-๑, 851๑. - สังเขต ๑-10, 355, 491๑., 800, 852๑., 884
สังเขตขันธ์	15๑., 46, 98, 99, 113, 181. ดู สังเขต, ขันธ์
สังเขตนาณัตถ์	138
สังเขตประชาคม	174
สังเขตภาพ	99
สังเขตนาณการ	334-5, 547
สังเขตนิย	653
สังเขตวิปริต	51๑., 539
สังเขตวิปาส	5๑-57
สังเขตวิวิญญ์	256๑.
สังเขตเวทอณฺโณ	289, 315, 316๑., 323, 325-6, 332, 335, 336๑., 341, 367, 374, 543, 555. ดู นิโรธสมาบัติ, สมาบัติ, วิโมกข์, อนุปทพหิหาร - กับอนุปาทเสสนนิพพาน, 268๑. - เป็นคฤทฺถนิพพานอย่างหนึ่ง, 277 - ผู้ที่จะเข้าได้, 333๑., 8๑8 - ครุสฺวโรนินนได้หรือไม่, 336, 33๑-340 - เป็นสมาบัติจำพวกเสวผล, 3๑8 370 - เป็นสมาบัติแต่ไม่ป็นสมาธิ, 370 - เป็นสุขแต่ไม่ป็นเวทนา, 54๑-7 - เข้าถึงด้วยอาณานาณสดีสมาธิก็ได้, 859
สังเขตสมาบัติ	325, 3๑๑
สังเขตอย่างขอด (สังเขตยคะ)	42๑.
สังเขตอุปาทานขันธ์	889
สังเขต	146
สังเขตนิย	723, 812. ดู สังเขต
สังเขตวาจา	769
สังเขตคณ	429
สังเขตคณิชา	769๑.
สังเขตวาต ๑	199๑., 358๑.
สังเขต ๑ การญณต ปฏิญ	525๑.
สังเขตคณิชา	769๑.
สังเขตคณ	53๑.
สังเขตบุรุษ	401๑., 404, 408, 417, 422, 576-8, ๑22, 646, 681, 728-730, 737, 795๑. ดู เสวนาสังเขต, กัณฺณนิมิต, ปณฺณิ - สักขานสารพันภาวะปณฺณเข้าสู่อุณิแห่งสังเขตบุรุษ, 355 - ใครบ้างเป็นสังเขตบุรุษ, 430, ๑22๑. - การคบหาสังเขตบุรุษ, ๑23 - สัมปรัสนธรรม 7, ๑27-8

–สัปปริสธรรม 8–10 และลักษณะอย่างอื่น ๆ, 626-630 –การปฏิบัติต่อทรัพย์, 784

สัจย์ 580,760. *ดู สัจจะ*

สัจว์ 58,352b.,411-2,507,535(เฉพาะสัจว์คน), 660(อุปมา), 677(สมมติ), 774, –สัจว์หลังจากตายมีหรือไม่เป็นอย่างไร, 135,894 –สัจว์ = ตถาคต, 135,425b. –ความหมายของสัจว์เอาคนเป็นหลักคือหมายถึงคนก่อนสัจว์อื่น ๆ, 159a. –สัจว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน/เป็นไปเพราะกรรม, 202,214,217 –สัจว์ทั้งหลายยากที่จะเข้าใจธรรม, 232 –พระอรหันต์มีเมตตาต่อสัจว์ทั้งปวง, 275 –สัจว์เป็นอารมณ์ของเมตตาและของอัปป์มัญญาทั้งหมด, 509,858 –สัจว์ที่จะเกิด (กัมมัตถะ), 533 –สัจว์พันทุกข์ด้วยอาศัยพระพุทธรเจ้าเป็นกัลยาณมิตร, 624 –สัจว์ทั้งหลายกับอัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรวณะในโลก, 691 –คติของสัจว์ (คน) สกทาคามิ, 718-9 –ในเรื่องปาณาติบาต, 772-8 –มนุษย์เป็นสัจว์เหนือศาสนา, 781 –สัจว์กับการปฏิบัติต่อทรัพย์, 784 –สัจว์บริสุทธิ์ด้วยอะไร, 789 –สัจว์ = พระและชาวบ้าน, 888

สัจว์ศิริจวน *ดู ศิริจวน* –มีมนสิการแต่ไม่มีปัญญา, 672

สัจว์รัก (อุปมา) 665,879a.

สัจว์บุคคล 676-7,701. *ดู สัจว์, บุคคล* –เมตตาต่อสัจว์บุคคล แต่ฉันทะต่อสิ่งอื่น ๆ, 524 –แยกแยะออกเป็นนามรูปหรือขั้น 5, 710

สัจว์ร้าย 706

สัจว์เลื้อยคลาน 695

สัจว์โลก (กรุณา) 909

สัจว์สังคม 766

สัททะ 30,35,39a.,182. *ดู เสียง*

สัททฉันทะ 487

สัททคัมภีระ 98,487b.

สัททสญฺเจตนา 31

สัททสญฺญา 30,42

สัทธรรม 79,162,403,414,436,453,576-8,636,644b.,646,647,728-730,735,882. *ดู สดับสัทธรรม, สัทธรรมสวนะ, สัทธัมมัสสวนะ* –สัทธรรม 7, 407,580 –กัลยาณมิตร/โยนิโสมนสิการ/อัปป์มาท ช่วยให้อัธธรรมดำรงมั่นไม่อันตรธาน, 624,668,805-6 –ธรรม 5 ที่ทำให้สัทธรรมอันตรธานหรือไม่, 685 –เสื่อมจากสัทธรรมเพราะคิดบุคคล, 661

สัทธรรมสวนะ, สัทธัมมัสสวนะ 417,644b.,646-7,686,729-730. *ดู สดับสัทธรรม*

สัทธา 305a.,366(ในฉานา), 511b.,644b.,648b., *ดู ศรัทธา*

สัทธาจิต 854-5

สัทธาธิมุต, สัทธาธิมุตต์ 293b.,297b.

สัทธานุสาร์ 290-5,355(เครื่องวัด), 401,418,662,876(โดยอินทรี). *ดู โสคาบัน*

สัทธานุภิก 737b.

สัทธาวิมุต 290-5,297b. เทียบ *สัทธาธิมุต*

สัทธาวิมุต 409,648b.,786

สัทธินทรี 288-292,295,353,355b.,409b.,664-5,875-6,878-9. *ดู ศรัทธา*

สัทธา 69

สันทาป 69

สันโคธ 317b.,446b.,460,579,721,780,788 –ความไม่สันโคธในกุศลธรรม, 493b.,800 –ค้นหาทำให้เสียสันโคธ, 523 –เหตุให้เข้าใจเขาในเรื่องความสันโคธ, 589 –กรรมที่คนสันโคธด้วยภรรยาของตนกับคนอื่นเป็นพรหมจารีมีคติเสมอกัน, 718 –ความสันโคธด้วยภรรยาของตน, *ดู สหระสันโคธ*

สันตะ (นิพพาน/พระอรหันต์) 165,233-4,246,388

สันตะโคธวิมุตติ 312,314

สันตติ 30,39b.,46,553b.

สันตมณี (พระพุทธรเจ้า) 216,704

สันตวิโมกข์ 337

สันติ (นิพพาน) 223,229,234,260,274,593

สันติบท 364

สันตสุข 539,592

สันตสุระ (พระอรหันต์) 246

สันตะวะ (ภิกษุเกิดสันตะวะในบ้าน) 637b.

สันตญูญิกนิพพาน 277

สันตญูญิกะ (นิพพาน) 263,266

สันตญูจิก 371

สันตญูจิก 230b.

สันนิจฉันทะ 492b.

สันตกถ 281,590

สันสน 675,712,720

สัปปายะ 854,856,858+8,867,916b.

สัปปีติกสุข, สัปปีติการัมมสุข 565

สัปปริส, สัปบุรุษ, สัปบุรุษ 922b.

สัปปริสชน 410,430

สัปปริสทาน 422b.

สัปปริสธรรม 404,410,430,681,684-5 –สัปปริสธรรม 7, 627-8 –สัปปริสธรรม 8–10, 627b.

สัปปริสสังเสว 417,623b.,644b.,646b.,686,729-730. *ดู เสวนา*

สัปปริสเสวนา 623b.

สัปปริสสุปนิสสยะ, สัปปริสสุปสังเสว 623b.

สัปปริสสุปัสสยะ 189,623b.

สัปบุรุษ *ดู สดับบุรุษ, สัปปริส*

สัปเพร่อ 789

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก 30

สัพพโคปะกะ (นิพพาน) 237-8

สัพพปาปัสส อกรรม 611

สัพพภูคานุกัมปะกะ 253

สัพพัญญุพุทธรเจ้า 587b.

สัพพัตถกกรรมฐาน 853+8.

ศัพท์ดึกทฤษฎี, ศัพท์ดึกทวาท	709
สหเพ ธมมา นาลิ อภินิเวสยา	349-350,377a.
สหยาปฺพม	184a.
สัมปชัญญะ	270,274,294,351,561,673a.,721,788-9,804,810-1, 822,863a.,882. ดู สติสัมปชัญญะ -องค์ธรรมร่วมในสติปัฏฐาน, 812-4 -ความหมายและหน้าที่, 813,815,817 -แจ้งเข้าใจผิด, 815-8 -เป็นปัญญายอย่างหนึ่ง, 821 -อานาปานสติเป็นไปเพื่อสัมปชัญญะ, 860 -เป็นองค์ฌาน, 872a.
สัมปชาโน	294,812-3
สัมปทา 4	409a.
สัมปทา 5	402,409a.,410a.,418
สัมปยุต	146
สัมปยุตธรรม	874
สัมปรายะ	298
สัมปรายภพ	774
สัมปรายเวทนียะ	222
สัมปรายิกะ	263,264. เทียบ ทิฏฐธัมมิกะ -ปัญหาเกี่ยวกับความหมาย, 298-9
สัมปรายิกัตถะ	298-9,376,592,594-600,631,634,648a.,688,785-6, 807. เทียบ ทิฏฐธัมมิกัตถะ -ประโยชน์ของฉันทะระดับสัมปรายิกัตถะ, 521a.,522a. -ความหมาย/ในบาลีชั้นเดิม คลุมถึงปรมัตถะด้วย, 594-5 -อย่างน้อย ชีวิตควรบรรลุถึงประโยชน์ขั้นนี้, 595 -หลักธรรมเพื่อบรรลุสัมปรายิกัตถะ, 595-6 -กัลยาณมิตรสำหรับชาวบ้านเน้นประโยชน์ถึงขั้นนี้, 627 -เป็นเจตของกัมมัสสกตา สัมมาทิฏฐิ, 643 -ตำแหน่งในกระบวนการศึกษาและชีวิตประเสริฐ, 924
สัมปสาท (องค์ฌาน)	872a.
สัมปัตตคาหิกะ	48a.
สัมปัตตวิสยัคคาหิกะ	48a.
สัมปັນกุศล	241
สัมปัลลป	140,159,208,581,759,769-770
สมผลปัลลปา เวนณิ	757
สัมพัต	539+a.,695. ดู ผัสสะ -สัมพัต 6, 348-350,355,491a. -สัมพัตด้วยนามกาย, 353 -สัมพัตประจักษ์กับตัว, 876 -สัมพัตธรรมด้วยวิมุตติ, 891
สัมผัสกาย (นางแก้ว)	534
สัมพัทธ (คุณโทษ)	693
สัมพันธ	419,563,592,647,670,676,678,683,721 -ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์เป็นเรื่องของศีล/วินัย, 431,915-6,924 -วิธีสัมพันธ์กับเทวดาก่อนพุทธกาลไทย และวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง, 468-472 -ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ก่อโทษจากกาม, 538 -ปฏิบัติธรรมต้องรู้ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมต่าง ๆ ธรรมดาธรรมสัมพันธ์, 589,683+4,684-9 -ความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย, 621,643 -ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้าน, 636-7,838a. -สังคมกฤหัสถ์เน้นความสัมพันธ์ทางสังคม, 919 -กัลยาณมิตรชี้แนะความสัมพันธ์กับองค์ที่สาม, 645 -ความคิดขาดสัมพันธ์ = ขาด

โยนิโสมนสการ, 675 -วิภังขาทแบบจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย, 710-2 -ความสัมพันธ์ที่ถูกและผิดกับสภาพแวดล้อม, 907 -ความสัมพันธ์ในปัจจัยการแห่งกรรมระดับจิตใจ, 923 -ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับวินัย, 924	
สัมพาธะ	546a.
สัมโพธิ	344-5,558,662,690-2,860
สัมโพธิสุข	541
สัมภเวสี (อโยนิโสทำให้จบความหมายผิด)	672a.
สัมภาระ (องค์ของการละเมิดศีล)	772
สัมมทัญญาวัณุตติ	241
สัมมสนญาณ	362,364a.,680
สัมมัตตะ 10	407,612a. -เป็นอริยธรรม, 430 -เป็นสปปุริสธรรม, 627a. -เป็นธรรม, 686
สัมมัตตนิยาม	247,355
สัมมปฺปชาน (4)	169,346a.,350,515a.,799,871,875,883,887a. ดู วิริยะ, เพียร -กัตตกับยถาฉันทะ, 488-9 -พลอยเจริญบริบูรณ์เพราะเจริญมรรคมองค์ 8, 889
สัมมา	607,736
สัมமாகัมมันตะ	62,355a.,403,432,571,573,578,580,582,601-3, 608,610,618,686,734,757-791,886,887,924. ดู อธิศีลสิกขา, ศีล -ผั่งแสดงความสัมพันธ์กับสัมมาสังกัปปและโยนิโสมนสการ, 752 -แสดงสังคหัตถ์ซึ่งสัมพันธ์กับพรหมวิหารในฝ่ายสัมมาสังกัปป, 753,756 -ข้อความทั่วไปและความหมาย, 757-761,769 -การงาน, 789a. -ในอริยศีลสิกขา, 914
สัมமாகัมมันตเจตสิก	31
สัมมาชีพ	397a.,432a.,924. ดู อาชีวะ, สัมมาอาชีวะ -ความหมายทางธรรม, 779-781
สัมมาญาณ	355a.,407,430,612,614-5,644a.,686,734,886,924 -หมายถึงองค์ธรรมใด, 612a.
สัมมาทสณะ, สัมมาทสสนะ	361,403,680 -เกี่ยวกับกรรม, 213a. -มีนิพพิทาเป็นอรรถ, 687
สัมมาทิฏฐิ	53,62,209,328,342,355a.,371,373,398,403,412,426a., 571,573,578,581-2,585,587,589,597,599,601-3,606,608,610,623, 686,724,732,733-748,756,760,790,806,848,896-7,915,924 -ทำจำกัดและความหมาย (= เข้าใจมัชฌนธรรม คือปฏิจางสมุบาทอริยสัจ กุศลอกุศลและมูลไตรลักษณ์ หรือความเห็นของผู้รู้เห็นตามเป็นจริงในการรับรู้ทั้งหมด), 130,347-9,734-5,889 -ความหมายในฐานะสัมมาทิฏฐิ 2 ระดับคือ โลเกียสัมมาทิฏฐิและโลกุตระสัมมาทิฏฐิ, 201,613,642-4,735,737-9,924 -ความหมายของสัมมาทิฏฐิในฐานะจุดตั้งต้นของการฝึกตามสิกขา 3, 916 -สัมมาทิฏฐิ = วิชา เป็นวิพจน์ของปัญญาและขั้นโลกุตระ = ธรรมวิจยเป็นต้น, 672-3,739,789a.,885a. -ความสำคัญอย่างยิ่งของสัมมาทิฏฐิ/เหตุที่เป็นองค์มรรคข้อแรก/ความเป็นหัวหน้าองค์มรรค/เป็นองค์มรรคขั้นประจำต้องใช้ตลอด, 571,583-4,607, 612-3,733-4,800,886,913 -สัมมาทิฏฐิสำคัญ แต่อย่างไรให้สัมมาทิฏฐิเกิดได้ยิ่งสำคัญมาก, 616 -ปัจจัย 2 อย่างแห่งสัมมา

ทฤษฎี, 615-6,621-2,672,913. *ดู* *ปรโตโมละ, กัลยาณมิตร, โยนิโสมน*
สัการ -โลกีย์สัมมาทิฏฐิมีศรัทธาเป็นมูล อยู่ในวิสัยของปรโต
 โมละ แต่โลกุตรสัมมาทิฏฐิสำเร็จได้ด้วยโยนิโสมนสัการ/
 โยนิโสมนสัการเป็นขคิดในการให้เกิดสัมมาทิฏฐิ, 586-7,615อ..
 645,669,737อ.,738-9,750,924 -โยนิโสมนสัการ 2 ประเภท
 กับสัมมาทิฏฐิ 2 ระดับ, 695,726-7,737-8 -ฐานะและบทบาท
 ของศรัทธาในแง่เกี่ยวกับสัมมาทิฏฐิ, 649,729 -สัมมาทิฏฐิใน
 กระบวนการพัฒนาปัญญาหรือกระบวนการศึกษาและชีวิต
 ประเสริฐ/จุดเริ่มและจุดสำเร็จ, 613-6,727-730,924 -ความสำคัญ
 ในการศึกษา, 740-8 -ความสัมพันธ์ร่วมงานกับสัมมาสังกัปป /
 องค์ประกอบที่ช่วยหนุน /โยงถึงโยนิโสมนสัการ, 608อ.,748,750,
 752-3 -ผลได้จากกัลยาณมิตร/อิทธิพลของเสวนา, 627,631,
 642-4 -หนุนกันกับสมาธิ, 871 -มานิสติปัญฐานตลอด, 813-4
 -สัมมาทิฏฐิกับการเสวยผลกรรม, 221 -สัมมาทิฏฐิบริบูรณ์
 ตั้งแต่โสดาบัน, 291,397,403 -ในแผนแห่งกิจกรรมทางจิต
 ปัญญา, 924
 สัมมาปฏิบัติ, สัมมาปฏิบัติ 541,573,574 -ไม่ว่าหญิงว่าชายย่อม
 ได้ผล, 372 -ไม่ว่าของคฤหัสถ์หรือบรรพชิตย่อมสำเร็จผล,
 585
 สัมมาปัญญา 130,135,209,347-8,354,356,390,530,681,692-3
 สัมมานิสการ 670อ.
 สัมมาวาจา 62,355อ.,403,432,571,573,578,580,582,601-3,606,
 608,610,618,686,734,757-790,886,887,924 -ข้อความทั่วไปและ
 ความหมาย, 757-760,768 -ความสัมพันธ์กับโยนิโสมนสัการ
 และสัมมาสังกัปป, 752 -เป็นแหล่งคุณธรรมฝ่ายปฏิบัติการเช่น
 สังคหวัตถุคู่กับพรหมวิหารในฝ่ายคุณธรรมภายในจิตใจของ
 สัมมาสังกัปป, 753,756 -ในอริยสัจ, 914
 สัมมาวาจาเจตสิก 31
 สัมมาวาจา 62,355อ.,403,571,573,578,581,582,597,601-3,
 608,686,734,799-803,886,889,915,924. *ดู* *วิยะ, เพียร, สัมปัทธาน*
 -จำกัดความ, 799 -เป็นองค์มรรคประจำหนึ่งในจันสาม,
 612-3,800 -ความสัมพันธ์กับสัมมาสติและสัมมาสมาธิ, 608อ..
 -ในสติปัญฐาน, 812-3 -เป็นสมาธิบริวาร, 886อ.
 สัมมาวิมุตติ 355อ.,407,430,612,614-5,686,734,886,924
 สัมมาสติ 62,293-4,355อ.,403,504อ.,571,573,578,581-2,601-3,608,
 686,702,734,848,886,889,915,924 -จำกัดความ, 804 -บรรยาย
 ทั่วไป, 803-824 -เป็นองค์มรรคประจำอย่างหนึ่งในสาม, 612-3,
 800 -ความสัมพันธ์กับสัมมาวาจาและสัมมาสมาธิ, 608อ..
 -ได้แก่สติปัญฐาน/สติมา, 810-2,814
 สัมมาสมาธิ 302,355อ.,403,571,573,578,581-2,585,587,589,599,
 601-3,606,608,686,687อ.,734,810,832,848,886,889,896-7,915,
 924. *ดู* *สมาธิ, อธิจิตตสิกขา* -คำจำกัดความแบบพระสูตรและ
 อภิธรรม, 825 -ความหมายตามอรรถกถา, 826อ. -ความมุ่ง
 หมาย, 833,885-6 -อรรถ = อวิกเขปะ, 872อ. -สมาธิบริวาร 7
 สำหรับปมสัมมาสมาธิให้เป็นอริยสัมมาสมาธิ, 886 -ความ
 สัมพันธ์กับสัมมาวาจาและสัมมาสติ, 608อ.

สัมมาสังกัปปะ 328,355อ.,571,573,578,581-2,597,601-3,606,608,
 610,617,686,734,748-756,760,886,889,915,924 -จำกัดความ,
 748 -แบ่ง 2 ระดับเป็นโลกิยะและโลกุตระ, 748-9 -จำแนก
 เป็น 3 อย่าง, 748,750-1 -ความสัมพันธ์อาศัยกันกับสัมมาทิฏฐิ,
 608อ.,750,753 -แสดงความสัมพันธ์กับสัมมาทิฏฐิ วาจา กับมันตะ
 อาชีวะ และโยนิโสมนสัการ, 752 -เป็นแหล่งคุณธรรมภายใน
 จิตเช่นพรหมวิหารคู่กับคุณธรรมภาคปฏิบัติการเช่นสังคหวัตถุ,
 753,756 -อัปปนาเป็นไวพจน์, 332อ. -ได้แก่วิชา, 789อ.
 สัมมาสัมพุทธ 273,358,405,468อ.,657-9,802. *ดู* *พระพุทธเจ้า*
 สัมมาสัมโพธิญาณ 54,659-660
 สัมมาอาชีวะ 355อ.,432,571,573,578,582,601-3,608,610,618,686,
 734,757-796,886,924. *ดู* *ศีล, อาชีวะ* -ข้อความทั่วไปและความ
 กณเณ, 757-761,769 -หลักการทั่วไป, 778-797 -สัมมาอาชีวะกับ
 การศึกษา, 741 -ความสัมพันธ์กับสัมมาสังกัปปและโยนิโสมน
 สัการ, 752 -ศิลปวิทยาเป็นอุปการณ, 789 -เป็นข้อที่ต่องในเบญจ
 ธรรม, 773 -เป็นชีวิตอุดม, 789อ. -ในอริยสัจ, 914 -พูด
 ถึงศีลขาลิมอาชีวะด้วย, 915อ.,918
 สัมมาอาชีวะเจตสิก 31
 สัมพุทธี *ดู* *อิทธิ, ฤทธิ์*
 สัมพุทธคุณ 4 534
 สักกลักษณะ (อานาปานสติ) 8675
 สัสตคทัญญี 28,98อ.,105อ.,123อ.,125อ.,126อ.,212(กรรม-อิตตา),
 385,387,492อ.,709
 สัสตคทา (= สัสตคทัญญี) 131,384อ.,411,412,709,711
 สากลจักรวาท 411อ.
 สากัจฉา (สนทนา ตก อภิปราย) 52,748
 สวคร 555,789
 สาดน้ำ (อุปมา) 884-5
 สาดสุข, สาดารัมมสุข 565
 สารยา 831,850
 สารณะ 422
 สารณณกุล, สารณณประโยชน์ 912อ.
 สารณณโภค 397
 สารณณรัฐ 2,796
 สารณณสมบัติ 605
 สารุชน 627. *ดู* *กัลยาณชน, สัตบุรุษ, อารยชน*
 สามเณร 433,481,708 -ให้การศึกษาอบรมแก่สามเณร, 256-7
 -พระอนาคามีคฤหัสถ์ให้ไว้เณร, 437อ. -พระสารีบุตรรับฟังเณร
 7 ขวบ, 632อ.
 สามเณรี 433
 สามสหาย (อุปมา) 6078
 สามัคคี 77,397,447,453,456,477อ.,580,597,635,760,769,790. *ดู*
สามัคคี, สรวณียธรรม -ความสำคัญสำหรับสงฆ์ / เครื่อง
 ธารและลักษณะที่ปรากฏด้านนอกของสงฆ์, 437,730-1 -คุณ
 ธรรมแกนของอุภยัคคะ, 599 -เป็นเหตุควรคำนึงเพื่อเร่งเพียร,
 706

สามัคคีธรรม	2,796	สาสนกร	355-6,404
สามัคคีสงฆ์	259	สาสวะ (= โลภยะ)	735,748-9
สามัญชน	530,766	สาหรัย	699,723,831
สามัญลักขณะ 68,242,328,360-3,670. <i>ดู ไตรลักขณ - วิวัชิต</i>		สาหตุ	613,670,676,682-3,731-2,181 <i>ดู สมุทัย</i>
แบบสามัญลักขณ, 678-681		สำนวนพระสูตร	<i>ดูที่ สูตร</i>
สามัญวิสัย (เรื่องเหนือ)	455-479,921	สำนวนพระอภิธรรม	<i>ดูที่ อภิธรรม</i>
สามายิกเจโตวิมุตติ	312,313-5,319	สำนวนพุค	710. <i>ดู โวหาร</i>
สามายิกวามุตต	313 - บังคับที่ทำให้เสื่อม, 318	สำนัก	558
สามายิกวิโมกข์	312	สำนักปฏิบัติ	605
สามารณพิเศษ, ความ	834	สำนัก 672 - สำนักที่จะรับทำการ (สังเวช), 696 - สำนักรับผิดชอบต่อการกระทำ (กัมมัสสกตญาณ = โลภยสัมมาทิฐิ), 642,738,924	
สามบริโลก	283	สำรวจ	443,460,561,592,624,767,774,800. <i>ดู สังฆ</i>
สามิส	811	สำรวจอินทรีย์	417-721,794. <i>ดู อินทรีย์สังวร</i>
สามิสสุข	75,565	สำริด	545
สามิ' 507,590,759,915. <i>ดู ภรรยา - การบำรุงภรรยา, 776</i>		สำเร็จ 689,713. <i>ดู อิทธิ, อิทธิบาท - บัญญัติไม่ปรารถนาความ</i>	
สามิภรรยา (ตัวอย่างภักดีต่อกัน)	774	สำเร็จโดยไม่ชอบธรรม, 629 - วิจารณ์ที่ความสำเร็จ, 717-8	
สามุกกิงสการธรรมเทศนา (อริยสัจ)	893+8	สำเนียง	603,861-3. <i>ดู สิกขา</i>
สายตา	706	สิกขา 242,250,285-6,398,413,453,479-489,600-613,830,891, 914-6. <i>ดู ศึกษา, ไตรสิกขา - ฝึกหัดว่าสิกขาบท 150 ศึกษาไม่ไหว</i>	
สายทนต์	801-2	คริสต์ว่าถ้าศึกษาสิกขา 3 ได้ก็พอ, 600-1 - เทียบจัดองค์มรรคเข้า	
สายลม (นิมิต)	867	สิกขา 3 กับเข้าธรรมขั้น, 603 - ความหมายของสิกขาและ	
สายสังวาล (นิมิต)	867	เทียบกับภาวนา, 603+8,618-9 - ศีล สมาธิ ปัญญา ไม่ใช่คำเรียก	
สารถิ	371	สิกขาอย่างเป็นทางการ, 603. - สิกขาแต่อาชุนต์ที่มีต่อเมื่อ	
สารทศ	638	พระพุทธเจ้าอุบัติ, 610 - สารของไตรสิกขามีใช่แต่การปฏิบัติ	
สารภาพบาป	761.8	ภายในตัวบุคคล แต่รวมถึงระดับชุมชนสังคมด้วย, โดยเฉพาะ	
สาระ, สาระสำคัญ 584.6,628,641,725,905. <i>ดู แก่น, แก่นสาร - ผู้</i>		ศีลในรูปวินัย, 604 - ทั้งสามอย่างเป็นปัจจัยหนุนกัน จึงควรฝึก	
ที่ถือเอาสาระในโลกนี้ได้, 408,631 - สาระสำคัญของวัชิต		ไปด้วยกัน, 606,607,610-1,612 - เหตุใดการจัดลำดับสิกขาจึงต่าง	
แบบอริยสัจ, 682 - สาระที่พึงประสงค์ = อรรถ, 684 - สาระ		กับมรรค, 608-9 - สิกขาเป็นการฝึกอบรมอย่างไร, 608 - ความ	
สำคัญของศรัทธาแห่งหนึ่ง, 729 - สาระของการตรัสรู้ = ปฏิจ		ประสานกันของการฝึกด้วยสิกขากับการดำเนินตามมรรค / ฝึก	
สมบูรณ์ภาพและนิพพาน, 901 - สาระแห่งศีล 5, 912 - สาระของ		สิกขาให้มรรคเกิด, 607-9,914 - เป็นเหตุผลมรรค, 611 - สิกขา	
วินัย, 450-1,918		ในรูปของโอวาทปาติโมกข์, 611-2 - เน้นความสำคัญของปัญญา,	
สารัตถะ 450-1(ของวินัย), 765,787,793		612-3 - ปัญหาการจัดธรรมจริยาหรืออุศลกรรมบถเข้า, 617	
สาราณียธรรม, สาราณียธรรม (6) 447,599 - พระโสดาบันปฏิบัติ		- สงสัยในสิกขา, 657 - เป็นอามิสสังขของชีวิตประเสริฐ, 890	
ได้รับบริบูรณ์, 397		- เทียบกับหลักวิชาการศึกษาสมัยใหม่, 915-6 - อาศัยสัมมา	
สาสวสุข	565	ทิฐิเป็นจุดตั้งต้น, 916 - ในกระบวนการศึกษาหรือชีวิตประเสริฐ,	
สาโลหิต	395,428,662,895	924	
สาวก 258,355,356,359,400,426,470,656.659,801,890-1. <i>ดู</i>		ศึกษาบท 255,360,432-3,435,764,793,890. <i>ดู สิกขา, วินัย, ศีล</i>	
<i>สาวกธรรม, อริยสาวก - พระอรหันต์เป็นสาวกชั้นนำ, 254 - เขต</i>		- พระอริยจะละเมิดบ้างก็, 398. - วิชิตปัญญา, 434 - วัตถุประสงค์	
ทิศละด้านต่าง ๆ, 255,256. - สาวกในฐานะความหมายของคำ		ของการบัญญัติ, 434,436 - เป็นหลักของสงฆ์, 445-6 - ศึกษาบท	
ว่า อริยะและสัตบุรุษ, 280,622-3. - การถึงต่อคำสอนคือสอน		ว่าด้วยเสกขสมมุต, 402 - ห้ามอวดอุตริมนุชธรรม, 440 - ห้าม	
ให้ตรงต่อคำสอนของพระศาสดา ไม่ใช่การยืนยันว่าตนบรรลุ		แสดงฤทธิ์แก่ชาวบ้าน, 440,462 - ห้ามเหยียบคันไถ, 474 - ฝึกหัด	
อย่างนั้นอย่างนี้, 442 - พุทธพจน์ส่งพระสาวกประกาศพระ		ว่า 150 ศึกษาไม่ไหว, 600-1	
ศาสนา, 453,589-590 - พระสาวกกับการปฏิบัติต่ออุทธและ			
ตัวอย่าง, 464-5,480			
สาวกเคียรถิ	723		
สาวกภาณิต	233,235,707		
สาวกสงฆ์ 400,401,730,793. <i>ดู สงฆ์, อริยสงฆ์ - เป็นคำเรียกเดิม</i>			
ของอริยสงฆ์ มาในคำแสดงสังฆคุณ, 273,279,281,287-8,659			

ของพุทธศาสนาบรรลุได้ด้วยสุข / นิกรณถ์ว่าสุขลด้วยทุกข์, 529+อ., 540, 559อ. - เห็นนิพพานเป็นสุขจึงจะปฏิบัติธรรมก้าวหน้า ไปถูกต้องได้ ถ้าเห็นนิพพานเป็นทุกข์ไม่มีทางก้าวหน้า, 247 - การสุขอย่างต่ำอย่างสูง โทษข้อบกพร่องและการก่อปัญหา, 532-4.535-ค.552-4.557.563 - สุขประณีต ไม่ต้องอาศัยกาม / สุขไว้อามิสอิสระเป็นสุขสูงสุด / ได้แล้วจึงจะยืนยันได้ไม่เวียน กลับหากาม / ดับปัญหาและช่วยคุ้มครองธรรมของกามสุข, 424, 479, 530, 533-5.543, 553-4.557.561, 563, 595, 892-3 - พระพุทธเจ้า ทรงยืนยันมีความสุขอย่างยิ่งเหนือกว่าราชาและเหตุผลที่ไม่ทรง วงเวียนหากาม / ถึงทมนมนุษย์จะทุกข์ พระองค์ก็สุข / ทรงสุข ด้วยสุข, 534-5.540-1.549, 558 - สุขแท้คือชนิดที่ไม่มีเงื่อนไขของ ทุกข์เหลืออยู่เลย, 381 - ไม่พึงคิดในสุข ไม่ว่าอย่างใด ๆ ใจต้อง คงเป็นอิสระ, 381, 559 - หลักการใหญ่สำหรับชาวพุทธในการ ปฏิบัติต่อความสุข, 560 - ได้สุขประณีตแล้วมีทางเลือกเสวยสุข มากขึ้น / ไม่คิดสุขต่ำกว่าก็มีสิทธิ์ได้สุขสูงขึ้นไป และจะไม่ทำ ข้ามพระกามสุข, 542, 550-1.552 - สุขบางอย่างก็เกิดจากการบรรลุ นิพพาน, 541 - ความหมายอย่างหนึ่งของความสุข, 544 - เทียบ กามสุข ฌานสุข นิพพานสุข, 545-8 - บัณฑิตไม่ทำทาน ไม่ ปาเพณฺณาน เพื่ออามิสสุข แต่ทำเพื่อนิพพานเพื่อสันทุกข์, 555 - สรุปประเภทความสุขนัยต่าง ๆ, 530-1.555-ค.565, 836 - คน ระดับใดเสวยสุขได้แค่ไหน, 558 - ผู้ที่ทรมานสุขก็สลดแล้ว สุขสูง ขึ้นไปก็ไม่ได้แน่ที่สุด, 560-1 - สรุปทัศนะเกี่ยวกับการเสวย ความสุข, 561-4 - ประโยชน์ที่พึงประสงค์ (อรรถ) ของสุขคือ เพื่อสมาธิ / สุขเป็นบาทฐานของสมาธิ, 529, 669, 686-7, 841, 871 - ให้พระสาวกจาริกไปเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน, 589, 838 - สัตบุรุษเกิดเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน, 631 - บัณฑิตไม่ขึ้น ๆ ลง ๆ เพราะสุขหรือทุกข์, 629 - อยู่กับธีรชนเป็นสุข, 626 - สุข มากขึ้นด้วยโลกุตระสมาธิภาวนา, 844 - สุขเกิดจากโยนิโสมนสการ ก็ได้, 669 - รู้ขั้น 5 โดยใครสักคนแล้วอยู่เป็นสุข, 681 - ส่วนดี ของโลกก็คือความสุข, 690-2 - กินคนเดียวไม่ได้ความสุข, 788 - สุขของคฤหัสถ์ / สุขอันชอบธรรมที่คฤหัสถ์ควรมี 4 อย่าง, 786 - อะไรเป็นเกณฑ์วัดความสุขและชีวิตที่ดีงาม, 791 - สติ ช่วยให้สุข, 810 - สุขเป็นประโยชน์อย่างหนึ่งของสมาธิในชีวิต ประจำวัน, 834 - พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ใช้สมาธิใช้ฌาน เป็นที่พักอยู่เป็นสุข, 834, 836, 838 - นิโรธสมาบัติเป็นสุขสูงสุด / เสวยสุขโดยไม่มีจิตตลอด 7 วัน, 837, 868 - สุขในฐานะองค์ฌาน / ความหมาย ความต่างจากปิติ / เป็นอยู่ปรับกับอุทธัจจกุกกุจจะ, 872-4.303, 365, 368, 529 - อธิปไตยช่วยให้ทั้งได้สุขและงาน สำเร็จ, 848 - ในโพธิมงคล สุขอยู่ที่ขั้นปัสสัทธิ, 884 - กระบวน การรับรู้ทำให้มีความสุข, 889 - สุขที่เต็มอัมมัตถ์ทุก ๆ ขณะ, 892 - สุขกับการแก้ทุกข์หรือปัญหาชีวิต, 906

สุขทิพย์ 466

สุขทุกข์ 223-4, 347, 468อ., 583, 690อ., 770, 772, 792, 814, 923. **ดู สุข. ทุกข์** - สุขทุกข์เป็นปฏิปจน์สมปบันธรรม, 132 - สุขทุกข์ ใครทำให้, 132, 204-5, 413 - ลัทธิมัจฉาทิฎฐิเกี่ยวกับสุขทุกข์ ชังผิดหลักกรรม, 205-7, 907

สุขภาพ 465อ., 493อ., 497-8, 500อ., 503-4, 508, 518, 534, 539, 550, 694,

712, 794, 912 - สุขภาพกับผลกรรมและการให้ผลของกรรม, 191, 202, 712 - นิพพานในความหมายว่าสุขภาพดีหรือสุขภาพ สมบูรณ์, 233, 266, 539-540, 547-8. - สมาธิเกื้อหนุนสุขภาพ, 835 - สุขภาพดีช่วยให้บรรลุวิมุตติได้เร็ว, 856อ. - อานาปานสติ สมาธิไม่กระทบกระเทือน แต่เกื้อหนุนสุขภาพ, 859 - สุขภาพ กับทำนุในการเจริญสมาธิ, 864อ.

สุขภาพจิต 746, 765, 772, 815, 924. **ดู สมาธิ, อธิจิตตสิกขา** - ความ หมายหนึ่งของกุศลคือเกื้อหนุนสุขภาพจิต, 164 - สุขภาพจิต สมบูรณ์คือความหมายหนึ่งของนิพพาน, 233, 266, 539-540, 547-8 - ผู้มีสุขภาพจิตสมบูรณ์คือพระอรหันต์, 248-250 - สุขภาพ จิตกับการทำงานด้วยดีมหาหรือด้วยฉันทะ, 497-9, 526 - สุขภาพ จิตท่ามกลางภาวะสงครามกาม, 563 - จริยธรรมคลุมถึงเรื่อง สุขภาพจิตด้วย, 591-2 - สติปัญญาช่วยให้สุขภาพจิตดี, 818 - ถึงกายป่วย ก็อย่าให้จิตป่วย, 819 - ประโยชน์อย่างหนึ่งของ สมาธิคือ ช่วยให้สุขภาพจิตดี, 834 - นวัตกรรมทำลาย แต่โพชนงค์ ส่งเสริมสุขภาพจิต และใช้เป็นเครื่องวัดได้ด้วย, 880

สุขวิบาก 164, 493อ.

สุขวิหารธรรม 693

สุขเวทนา 94-5, 269, 490, 502, 504-8, 510-2, 514, 519, 520, 522-3, 526, 536, 546-8, 549, 718, 811, 819, 889. **ดู สุข. เวทนา** - ไม่แน่นอน ที่เคยว่าสุข ต่อมาว่าทุกข์ ที่เคยว่าทุกข์ก็ว่าสุข, 553 - ขมอุเบกขานิพพาน เป็นต้น, 874

สุขเวทณีย 222

สุขสหาย (ช่วยปัสสัทธิ) 883

สุขสมบูรณ์ (ฉันทะอุบาย) 510

สุขสัญญา 278, 363

สุขโสมนัส 530, 565

สุขัลลิกานุโยค (แบบอนารยะกับแบบช่วยครัสว) 559

สุขา ปฏิปทา (ได้ฌาน 4) 529อ., 888

สุขี 165, 249

สุขุมรูป 39อ., 46, 47

สุคติ 453

สุคตวันย 452-3

สุคติ 186, 199, 202-3, 221, 430, 444, 535, 580-1, 651. **เทียบ ทุกคติ และดู สวรรค์** - การไปสุคติสัมพันธ์กับภวตัตตมหา, 105 - สุคติ พิเศษ, 169 - ทั้งเทวดาและมนุษย์ก็เป็นสุคติด้วยกัน / เทวดาว่า มนุษย์เป็นสุคติของพวกเขา, 486

สุจริต 169, 244, 396-7, 428, 476, 535, 540, 595, 597, 603, 618, 693, 727, 758, 768-9, 786-7, 790, 792, 794-6, 841, 871, 916, 924. **ดู ศีล. อธิศีล สิกขา. เทียบ พุทธิ** - ปิฎกสุขประณีตช่วยให้ดำรงในสุจริต, 201 - ฉันทะเป็นแรงจูงใจให้ประกอบสุจริต, 408 - คนเริ่มมีการ ศึกษาเมื่อมีสุจริต ใจหรือไม่, 740 - มรรคโดยส่วนรวม อธิศีล สิกขาโดยส่วนเฉพาะ เกี่ยวกับการดำรงสุจริต, 913, 914 - สุจริต 3 อย่าง, 577-8

สุญญตนิพพาน 262อ.

สุญญตวิโมกข์ 295อ.

สุญญตสมาธิ 826อ.

บุญญา 303 -ในอนาคต ภิกษุชาดการศึกษามอบรวมจะไม่สนใจ, 707		สูตรของคัมภีร	497,523
บุญญาเจโตวิมุตติ	315	เสกขสมมต	402
บุญญาการ (ความหมาย)	861a.	เสขะ 397,413,485a.,860. เทียบ <i>อเสขะ, อรหันต์, ปุณฺณ</i> -เกิดขึ้น เพื่อประโยชน์สุขแก่พหุชน, 254 -การแบ่งประเภทและระดับ, 285b.,286,291-2,298 -พระเสขะที่พระอรธกถาจารย์จัดเพิ่มเข้า, 401a. -พระเสขะโดยสมมติ (เสกขสมมต), 402 -ความต่าง ระหว่างพระเสขะกับพระอรหันต์โดยนัยต่าง ๆ เช่น สติปัฏฐาน เป็นต้น, 352-4,355b. -พระเสขะเสื่อมเพราะเจ้ากัเจ้าการเกินไป, 448 -พระเสขะประกอบด้วยองค์ 8 กลายเป็นพระอรหันต์มีองค์ 10, 734 -กัลยาณมิตรและโยนิโสมนสการ เป็นองค์ประกอบ ภายนอกและภายในที่มีประโยชน์ที่สุดสำหรับพระเสขะ, 824. 868 -อนันตสังขของสมาธิสำหรับพระเสขะ, 837	
ศุคโคต, ศุคทางตรงข้าม	564,584,732. ดู <i>ที่สุด, อัมตะ</i>	เสกขญาณ	79,403
ศุคทัยของธรรมทั้งปวง (นิพพาน)	890	เสกขปฏิบัติ (= จรณะ 15 + วิชชา 3)	580
ศุคตันคเตสนา (ปริยายถา)	367	เสกขภูมิ	353
ศุคตะ 45,48,349-350,352a.,396,397,408-410,414,417,420-1,424, 427,428,430,444,605,628,631,632,648b.,680-1. ดู <i>พหุสฺส, พหุ สัจจะ, ปรโตโมสะ</i> -ในฐานะความรู้ประเภทหนึ่ง, 58 -ความ หมายและความสำคัญสำหรับกัลยาณปุณฺณ, 401-2 -ศุคตะเป็น ปรโตโมสะ, 401a. -ศุคตะเกี่ยวพันปัญญาหรือสัมมาทิฏฐิ, 423, 748 -มีศุคตะน้อย เก่งเหมือนโคถึก, 829 -ศุคตะจำเป็นน้อยกว่า อารยวิไลอันอีก 4 ข้อ, 632		เสกขวิชา	79,403
ศุคตันคตปริยาย (กรรม 12)	220	เสกขวิหาร	355b.
ศุคตมยปัญญา	52	เสนหา	487b.,525b. ดู <i>สินหา</i>
ศุควันต์ อริยสาวก, ศุควา อริยสาวก 397,401,430,912. ดู <i>อริย สาวก, กัลยาณชน, กัลยาณปุณฺณ, โสตาบัน</i>		เสนา	807
ศุคติ (ประเภทของความรู้)	53	เสนาสนะ 256b.,299,317b.,480,636,705-7,788,861b. ดู <i>ที่อยู่อาศัย, ปัจจัย 4</i> -คุณแท้/เทียม, 695 -ในอนาคต ภิกษุจะเห็นแก่ที่อยู่ โกฬุร, 708 -เสนาสนะ 2 อย่าง (ควรไม่ควรเสพ), 716 -เสนา สนะจึงไม่ใช่ความหมายที่แท้จริงการอยู่เดียว, 723 -สังคิกเส เพราะเสนาสนะ, 724 -เสนาสนะมีองค์ 5 เหมาะแก่การปฏิบัติ, 858	
ศุทธวิปัสสนาญาณิก 306,308b.,331-2. ดู <i>วิปัสสนาญาณิก, สุกขวิปัสสน</i>		เสนาสนปัญญาปกะ	255,258
ศุทธาวาส	308b.,341b.	เสพ 692(กาม), 705-6,723(เสนาสนะ), 883,916b. ดู <i>เวทนา, อารมณ์, สุขาเวทนา, ตัณหา, ฯลฯ</i> -รูป บุคคล อาหาร ฯลฯ ที่ควรเสพหรือ ไม่, 715-8 -ข้อปฏิบัติที่เสพแล้วมีผลหรือไม่, 716-7	
ศุทธิ (นิพพาน)	233-4,299,300	เสพคฺฉฺ (อาเสวนะ)	713,วตว. ดู <i>สะสม, สังสม, เคยชิน</i>
ศุทธทสสะ (นิพพาน)	234	เสพคิต 175,420,502,597,605,769b.,770,772,781.912 -ทางออกที่ ผิดสำหรับผู้ผิดหวังจากความสุข, 563	
ศุทธทริยภาพ (ความดีชั่ว)	163	เสพสม	491,553
ศุณฺข 301(วัตร), 537(อุปมา)		เสพสเวย 33-41,375-7,491-2,394,526,530,694,747,791,842-3,897, 907,909,912-3. ดู <i>เวทนา, ตัณหา</i>	
ศุณฺขจึงจอกกับลูกสิงโต (ชาดก)	625b.	เสมหะ	706
ศุปฏิบัติ	454	เสมอ (สูงสุด = เสมอกันโดยธรรม)	635b.
ศุปฏิบัติโน ภควโต สาวกสงฺโฆ	273,279,659	เสรี 75,165,744 -พระอรหันต์เป็นผู้เสรี, 249 -ควรปล่อยให้เด็กมี ประสบการณ์อย่างเสรีหรือไม่, 713-4	
ศุกกิมหะ	237	เสรีภาพ	745,839
ศุกกนิมิต	881+.	เสวนา 595-6,621,631,882-3 -หลักกรรมและพุทธภาษิตเกี่ยวกับ เสวนา, 625-7 -คนที่ควรเสวนาหรือไม่ 3 แบบ, 633-4 -การ เสวนาเกิดขึ้นเมื่อใด, 642 -ควรทดสอบคาคคเกี่ยวกับการไม่ เสวนากาม, 658	
ศุกวิโมกข์	462b.	เสวนาถัดบุรุษ, -สัปปุรุษ 401b.,417+.,576-8,595-8,623-8, 686,728-730,737. ดู <i>สัปปุริสสังสวะ, กัลยาณมิตร, กัลยาณมิตตภา</i> -ทั้งมีความคู่กับความไม่ประมาณ, 593 -ความหมาย, 623 -เป็น	
ศุภาพ 581,760,769. ดู <i>สินหาวาจา, ปัสสวาจา, สัมมวาจา</i>			
ศุภาณค 626-7. ดู <i>วาจา</i>			
ศุรา, ศุราเมรัย 405,409,416,480.(ต้นบัญญัติ), 523,770-3,775. ดู <i>ศีล 5</i>			
ศุรุษศุราย	595		
ศุวรรณมาลา	832		
ศุวินิต	404		
ศุญเสย (ผลกรรม)	188		
ศุตร, พระ 56,300,313b.,672b.,684-5,774,799,803,825,872,874, 883. เทียบ <i>วิชัย, อภิธรรม</i> -เกี่ยวกับเรื่องตายแล้วเกิด, 199 -นัก พระศุตร, 220 -สำนวนพระศุตร (แบบปริยาย), 367-8 -แนว ธรรมแบบอรรถธรรมมาบ่อยมาก, 685+.. -ในอนาคต ภิกษุจะ ไม่สนใจศุตรที่เป็นคาคคภาษิต, 707 -อสุกะ 10 เรียกว่าศุญา และมีเพียง 5-8, 851b. -อรรถกถาพระศุตรแปลอัสสาสะปัสสาสะ กลับกันกับอรรถกถาพระวินัย, 861b. -พุทธประวัติตอนคริสต์, 898			

ปัจจัยแห่งศรัทธา นำสู่การศึกษา, 642 -ในกระบวนการแห่งการศึกษา, 644-6

เสวย 718, 724. ดู เสพ, เสพเสวย, เวทนา, อารมณ์, สุข

เสวยอารมณ์ 715, 892. ดู อารมณ์, เวทนา

เสาหลัก (อุปมาสติ) 809

เสียง 30-48, 58-61, 226-7, 270, 313๑, 348-350, 353, 355, 375, 389, 487, 490-1, 520, 532-3, 535-6, 549, 550, 552, 723, 735, 748, 794, 800, 829, 724. ดู สัทธะ, โสตะ -เสียง 2 อย่าง (ควรไม่ควรเสพ), 715 -ระดับการได้ยินเมื่อมีสมาธิเบื้องต้นและไม่มี, 828 -กรณีและบุคคลที่ไม่ได้อินเสียงที่ฝ่าเป็นต้น, 840 -เสียงเป็นข้าศึกแห่งฌาน, 863๑.

เสียงจากผู้อื่น ดู ปรโตโมละ

เสียงทวย 712

เสียงจรด 610, 721

เสียงสั, ไม่ 637

เส้นไม้ (นิมิต) 867

เสียงสละ 564๑, 595, 701, 726, 750, 752, 883. ดู จาคะ -ต้องมีความสุขในการอยู่อย่างเสียงสละด้วย, 557

เสื่อ 706

เสื่อผ้า 725-6. ดู เครื่องนุ่งห่ม, จีวร

เสื่อม, เสื่อมสูญ 374, 624, 724. ดู อันตรธาน -เสื่อมจากสัทธรรม เพราะติดบุคคล, 661 -มีแต่ศรัทธา ต้องคอยระวังไม่ให้เสื่อม, 662 -โยนิโสมนสิการทำให้กุศลเสื่อม / ให้สัทธรรมไม่เสื่อมสูญ, 668 -กุศล / อกุศลเสื่อมหรือเจริญเป็นเครื่องตัดสินว่าบุคคลและสิ่งใดควรเสพหรือไม่, 713, 715-7 -อุปมาทปอองกัน ความเสื่อม, 805

เสื่อมสิ้นไป 812-3, 875. ดู สังขาร, สติปัญญา

แสง, แสงสว่าง 344-5, 361

แสงเงินแสงทอง, แสงอรุณ (อุปมา) 586, 623, 624, 667, 733, 806

แสงธรรม 452, 489๑, 597. ดู ธรรม -หลักการแสดงธรรม, 637-8, 640-1 -ให้ผู้ฟังมีอิสระในการใช้ปัญญา, 646-7 -อริยสัจให้ตรงกับกัจ, 901 -เหตุใดเริ่มด้วยทุกข์, 905

แสดงธรรมเป็นกลาง ๆ ดู มัชฌิมนิเทศนา

แสดงออก, การ (อิทธิพลของผู้ใหญ่ต่อเด็ก) 726

แสงสว่างธรรม (ของพระพุทธเจ้า) 732

แสงวหา 492, 554, 719-720, 732. ดู ปริยสนา -แสงวหาทรัพย์, 719-720, 785-6

แสงวหาไม่สมควร ดู อนสมา

โสภ, โสกะ 85-150, 225-8, 243, 274, 345, 386, 569, 571, 573-4, 578, 624, 673, 681, 894, 899. และดู โสภ -ความสัมพันธ์กับอวิชชา และอาสวะ, 101

โสภยกรรม 758-760

โสคา 395๑, 403(จำกัดความ), 405๑.

โสคาบัน 145, 280, 313, 379, 437๑, 440, 443, 492๑, 512, 556, 662, 786๑, 793, 910. ดู โสคาปัตติยังกะ, อารยวุฒิ -ข้อควรทราบทั่วไปในฐานะเป็นทักขิณหรืออริยบุคคลประเภทหนึ่ง, 285๑, 288-8, 291-5, 298, 302 -บุคคลโสคาบันในฐานะอารยชนระดับต้นหรือสมาธิ

ที่เริ่มเข้าถึงศักดิ์สงคมของอริยชน, 395-429, 479, ๑12 -พุทธคำรัสให้ภิกษุชักนำประชาชนให้ตั้งอยู่ในองค์คุณของโสคาบัน หรือในการเรียนรู้อริยสัจ, 395, 428, 895 -ความหมาย โวพจน์ และคำเรียกต่าง ๆ, 403-4 -คุณสมบัติ, 398-9, 405-415, 418-424 -เบ็ดเตล็ดแห่งศรัทธาไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย, 729 -เบ็ดเตล็ดแห่งมีศัลยวิบุรณ อุปรากรมุขสกลไม่มีสัพพตปามาสา หมคังขาเรื่องตายแล้วเกิด และยังมีสมาธิไม่บริบูรณ์, 198, 250, 301-2, 308 -ความแตกต่างกับบุคคลก่อนโสคาและพระอรหันต์เป็นต้น โดยความรู้เท่าทันขั้นที่ 5 และโดยอินทรีย์ 5 เป็นต้น, 355-8, 876 -ควรโยนิโสมนสิการขั้นที่ 5, 351 -บุคคลโสคาบันถึงจะยังมีระกะที่ประเสริฐกว่าแม้แต่ศาสนาภายนอกที่หมดคามระกะแล้ว, 400 -ความเป็นโสคาบันประเสริฐกว่าสวรรค์ ราชาธิปไตย และแม้แต่ความเป็นจักรพรรดิ, 400 -ความเป็นโสคาบันเหมาะสมและเป็นที่ต้องการสำหรับสังคมปัจจุบัน, 426-7 -คติจากโสคาบันสำหรับคนยุคปัจจุบัน, 427-8 -ในพุทธกาล บุคคลโสคาบันส่วนมากเป็นคฤหัสถ์, 395-6 -ธรรม องค์ประกอบหรือคุณสมบัติที่ทำให้เป็นโสคาบัน / กระบวนการพัฒนาปัญญา, 417, 645-6, 685-6, ๑๑๑. ดู โสคาปัตติยังกะ, ปัญญาวิมุตติ -พระโสคาบันที่เป็นผู้ครองตัวอย่าง, 774

โสคาบันน้อย ดู อุพโสคาบัน

โสคาปัตติผล 247, 278-9, 287๑, 297๑, 311, 341๑, 355, 372, 395๑, 401๑, 413, 417-8, 589, 886 -วิมุตติขั้นโสคาปัตติผลขึ้นไป, 317๑. -บรรลด้วยโยนิโสมนสิการขั้นที่ 5, 351 -ประเสริฐกว่าสวรรค์เป็นต้น, 400 -อานิสส 6, 414 -ธรรมที่บรรลุดังแต่โสคา ถึงอรหัตผล, 729-730

โสคาปัตติมรรค, -มคค์ 278-9, 287๑, 403๑, 659๑, 886, 910 -จัดเป็นทศสนะ, 400๑.

โสค, โสตะ 30, 35, 39๑, 98, 182, 227, 389, 656, 707, 714, 735, 884, 889๑.

โสควิญญาณ 31, 35, 98, 348-350, 389, 520

โสคสัมผัส 36, 98

โสคสัมผัสชา เวทนา 37๑.

โสคาปัตติมคคญาณ 402๑.

โสคาปัตติยังกะ 4 395๑. -ชุดที่ 1 (ของพระโสคาบัน) 405-7, 409, 414-5, 418, 875 -ชุดที่ 2 (ทำให้เป็นโสคาบัน) 417, 625, 644๑, 646๑. - (ชุดที่ 2) หลักและความหมายโดยย่อ / เทียบกับหลักพระรัตนตรัยและการดำเนินตามมัชฌิมาปฏิปทา / เป็นหลักการพัฒนาปัญญา ทำให้ประจักษ์แจ้งตั้งแต่โสคาปัตติผลถึงอรหัตผล, 729-730. และดู ปัญญาวิมุตติ

โสคาธาราน 511๑, 580๑.

โสคินทรีย์ 41, 353, 355๑.

โสภยเจตสิก 31, 165๑.

โสภยสาธารณเจตสิก 31

โสภณ 482

โสมนัส 30, 430, 532, 544, 786, 825(ในฌาน), 843, 872๑. (องค์ฌาน)

โสพสญาณ 364๑.

โสพสวัตถูกอานาปานสติกรรมฐาน 863๑.

หงส์ (อุปมา)	629	หมู่บ้าน	609-610(ชายป่า), 655,697,699-700,707-8,716(ควรรอยู่หรือไม่)
หงอก	ดู ผมหงอก	หมู่บ้าน	626,700,873
ห้อม	629	หยั่งรู้, ความ	ดู ญาณ
หอยเหงา	892	หยั่งรู้ชอบ	ดู สัมมาญาณ
หญ้า 541,588,677,689,723,844,869(หินทับ), 884-5(สด/แห้ง-อุปมา)		หยั่งรู้สัจจะ	654-6
หญิง	ดู สตรี	หยูกยา	ดู ยา
หตุ 671-2,696,884-5(ใช้โพชนงค์ข้อใด).	ดู ถีนมัทระ	หรุหรา	528๑..597,694
หตวิกจิตตะกะ	851๑.	หลง	552,554,644,748,806-7,917. ดู โมหะ
หัตถรูป	46	หลงผิด (นิพพาน/อรหันต์)	276,380
หัตถวัตถุ	30	หลงไหล	542,677,791-2,๖๘๖
หนทาง	570,609-610,854	หลงกลวง	720,772,780,794,821(ตัวเอง). ดู มุสาวาท
หนวด (เถื่อนหนวด)	689	หลอหลอม (ทัศนคติ คำนิยม)	726
หนวดเต่า	715	หลัก	727๑..731(=ธรรม), 822
หนัง	678,701,800	หลักการ 588,627-8,650,654,675,679,682,702-3,726,918 -หลักการ = ธรรม (คู่กับวิธีปฏิบัติ), 450,๑24 -หลักการ = ธรรม (คู่กับอรรถ), ๑83-๑ -หลักการ = วาตะ/กัญฐิ, 708,588 -หลักการดับทุกข์แก้ไขปัญหา = นิโรธ, 570,572 -หลักการดำเนินชีวิต ครอบชีวิต ความประพฤติ = จิตธรรม, 591 -หลักการสอน, 623 -หลักการในกระบวนการศึกษา, ๑42-5 -หลักการพัฒนาปัญญา/หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล = ปัญญาวัฒนธรรม, โสดาปัตติสังคหะ, 645-6,๑85-๑ -หลักการสังเคราะห์ = สังคหวัตถุ	
หนังสือ (กัลยาณมิตร/ปาปมิตร)	586๑..๑23,๑42,726	หลักเกณฑ์ 918. และดู วินัย -หลักเกณฑ์มาตรฐานในการปฏิบัติต่อสุข, 560 -กำหนดว่าสิ่งใดคนใดที่ใดควรคบอยู่หรือไม่ ข้อปฏิบัติใดได้ผลหรือควรวิชมหรือไม่, 715-8	
หนังสือ	723	หลักทั่วไป (กับคำสอนเฉพาะกรณี)	724
หน้า, หน้าตา	700,726	หลักธรรม 589(ถูกเข้าใจไขว้เขว), 593(เอก), 596,599,625-7(คบหา), 635,637,652,686-8(มีอรรถ), 725,841,875-9,893+920 (ที่คลุมคำสอนพุทธทั้งหมด), 895(จำเป็นทั้งพระและชาวบ้าน), 897-901(เทียบอริยสังกับปัจจุสมุปบาท). ดู ธรรม	
หน้าที่ 562,584,585๑..588,623,627-8,694,696,779,780,791,846, 886-7. ดู กิจ -หน้าที่ของภิกษุต่อชาวบ้าน, 444,๑36 -หน้าที่กับฉันทะ, 527 -ครูตอศิษย์, ๑38 -การทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร, ๑42,๑45-7 --หน้าที่ของผู้ศึกษา, ๑46-7 -หน้าที่ของโยนิโสมนสการ, 674,726-7 -หน้าที่ต่ออริยสังขารข้อในการแก้ปัญหา, ๑82-3,๑01-5. ดู กิจในอริยสัง -สิ่งที่เกี่ยวกับกิจหน้าที่เป็นปัจจุบันทั้งนั้น, 704 -ตัวอย่างพ่อแม่ทำหน้าที่มิตรชั่วหรือดี, 725-6 -หน้าที่ของคนประเภทต่าง ๆ ตามหลักทศ ๑, 77๑-8 -หน้าที่ของรัฐบาลจัดการความยากจน, 795 -พ่อแม่ต้องให้ลูกเล่าเรียน, 789-790 -สติ/อัปมาทกับการทำหน้าที่, 805,808 -จัดองค์ธรรมเข้าตำหนวดตามหน้าที่, 870 -หน้าที่ของอินทรี 5 แต่ละอย่าง, 875-7 -โพชนงค์กับนิเวศน์ทำหน้าที่ตรงข้ามกัน, 87๑ -หน้าที่ทางสังคม, 914 -หน้าที่ของมหาภิกษุตรี, 918			
หนาม (เถื่อนบนหนาม)	689	หลักปฏิบัติ	ดู ปฏิบัติ
หน่าย	346๑. ดู นิพพิทา	หลักพื้นฐาน (ตรวจสอบภูมิปัญญา)	727๑.
หนาว	695,923	หลักวิชา	642
หน้, หน้สิน	288(ภิกษุต่อชาวโลก), 544,786-7	หลักใหญ่/หลักยึดเหนี่ยวเบื้องต้นของชาวพุทธ (พระรัตนตรัย)	72๑,๑11๑.
หน้ภัย	706,910	หลักเป็นสุข	701
หน้ (เวลาเหมาะสำหรับเพียร)	705,803	หลาว (อุปมา)	537
หนู	481	หลักเร้น	695,723
หมกมุ่น	532, 542,549,561,653,720,791-2,897	หลุดพ้น 170,217,244-5,265๑..270,299,334,346-350,354-8,378, 386,391,408,424,464,466,487,521-2,532,541,548,563,565,574-5, 583,589๑.603-4,612,614-5,639,640,645,660,725,732,761๑..764-5, 793,801,811,822,826๑..837-9,860,886,897-8,908,911,915,924. ดู วิมุตติ -เกี่ยวกับกรรมอนัตตา, 210 -แบบวิโมกข์, 289,295๑. -หลุดพ้นทั้งสองส่วน/2วาระ, 2๑2,2๑3๑..2๑6. ดู อุคโคทกามุต -หลุดพ้นด้วยปัญญา, ดู ปัญญาวิมุต -สมาธิที่ทำให้หลุดพ้น, 307๑. -ไม่ว่าพระหรือชาวบ้านหลุดพ้นแล้วก็หลุดพ้นเหมือนกัน, 372 -หลุดพ้นขั้นเด็ดขาด, 374. ดู สมุจเฉทวิมุตติ, อุกุปาจาเนโต	
หมดโคเร	ดู วิวาละ, นิพพิทา		
หมดจค (วิสท)	882-3		
หมดธรรม ๑4๑(มีศรัทธาต้องมีปัญญา), 679,914. ดู ธรรมขันธ์			
หมอ	506,518		
หมอดู	912๑.		
หม้อน้ำ (อุปมา)	629		
หมี่	706		
หมึกฉะ	398(โสดาบันใส่ใจ), 658,672๑..838๑.		
หมื่นชน	635,703,731. ดูที่ วินัย, สจฺย		

วิมุติ, อสมาธิวิมุติ - หวังพึ่งเทวดา ขัดหลักความหลุดพ้น, 469 - หลุดพ้นแบบวิवादันทา, 506 - สัตว์ทั้งหลายหลุดพ้น เพราะอาศัยกัลยาณมิตร, 624 - ศรัทธาแบบติดบุคคลเป็นอุปสรรคได้, 649, 661-2 - โยนโสมนสิการ/โลกุตรสัมมาทิฐิ จำเป็น สำหรับความหลุดพ้น, 673, 738 - ถ้าไม่รู้คุณโทษทางออกของ โลกตามจริงก็หลุดพ้นไม่ได้, 691 - ลักษณะจิตที่หลุดพ้นแล้ว จากอาสวะ, 692 - ปาเพญฺชนะร้อยปิกโกไม่หลุดพ้น, 722 - ผล ของสติปัญญา, 817 - ภาวะหลุดพ้น, 818 - จุดหมายของสมาธิ, 825, 833-4 - ใครศึกษาบ่มกันผู้วิมุติ, 833, 811 - ในสมณะชั่วคราว และกลับกลายได้, 868-9. ดู วิภังคกถาวิมุติ, เจโตวิมุติ, สามาธิ วิมุติ - ปัญญาวิมุติ/อุกโกภาวิมุติ, 869 - สรูปสาระ, 923

หลุดพ้นชอบ ดู สัมมาวิมุติ

หลุมถ่านเพลิง/ไฟ 537, 539

หลุมบ่อ 609-610

ห้วงกิลเลส 646

ห้วงน้ำ 223, 393(งาม), 545(ลึก), 588(ใหญ่), 598, 629, 830, 832b.

ห้วงบุญ, ห้วงกุศล 407, 410b.

หวงแหวน 764, 769, 792. ดู มัจฉริยะ

หวนละห้อย 703-4

หวัง - พระอรหันต์ไม่อยู่ด้วยความหวัง, 246 - เป็นคนควรหวัง เรื่อยไป, 705 - ความหวังที่จะสำเร็จหรือไม่, 891 - ชาวพุทธ หวังผลด้วยการกระทำ, 924, ฯลฯ

หวั่นกลัว, หวาดกลัว, หวาดเสียว 670-2, 674-5, 696, 727

หว่า, ดัน 558, 879a.

หวนขึ้น ดู สัสสาทะ

หอกหลาว (อุปมา) 537

หอย 598, 832b.

หัดดี 895

หัดฉัตร 300

ห้วง (อุปมา) 537

หาได้ยาก (บุคคลและสิ่ง) 887

ห้าม ดู ขัณฑ์

หายคิด ดู นิพพิทา

หาชนะ 201(ของสังกม), 472(ของมนุษย์และเทวดา)

หาขบว (คนหนึ่งนอนคนหนึ่งเพียร) 697-8

หาขรอน (ตัวเองแล้วจึงสอนคนอื่น) 640

หาเลี้ยงชีพ 919. ดู เลี้ยงชีวิต, อาชีพะ

หิตฉันทะ 509a.

หิตสุขุปนยนกามา 509b.

หิน 598, 869(ทับหญ้า)

หิมะ 923

หิริ 371, 402b., 580, 648b.

หิริเจตสิก 31

หิริโศคตปปะ 179

หิว 499(วิบาก), 699-700

หึ่งหวง ดู มัจฉริยะ

หันเหิม, เหมใจ 723. ดู มหัน

หุด 411b.

หู 33-37, 57-63, 98-100, 226-7, 269, 270, 348-350, 353, 355, 416, 520, 532, 536, 539b., 577b., 658, 794, 800, 802, 819, 924(เป็นกรรมเก่า). ดู โสกะ

หุทิพย์ 293b., 459, 834. ดู กิพโส

เหวี่ยง 726

เหตุ 221(แห่งกรรม), 412-4, 554(ก่อกำเนิดทุกข์), 662, 674, 712, 907.

เหตุปัจฉิม, เหตุผล - ความต่างระหว่างเหตุกับปัจจัย, 84 - เหตุ ของกรรมชั่ว, 668 - เหตุให้เกิดสัมมาทิฐิ โหชนงค์ ละความ สงสัยได้ ละระคะ โทสะ โมหะ นรณได้ ไม่มีอะไรสุโยมนสิการ, 669 - คิดค้นสืบสาวหาเหตุ = โยนโสมนสิการ, 670 - เหตุแห่งทุกข์ในการคิดแบบอริยสัจ, 486, 488, 570, 681-3. ดู สมุทัย - สมุทัยและมรรคเป็นเหตุ, 682 - ความโลกเป็นเหตุของการฆ่า ได้ไหม, 710-1

เหตุการณ์ 679, 701, 704, 710(ใช้วิภาษวาท), 726, 816, 833b., 897-8 (ตอนตรัสรู้)

เหตุใกล้ ดู ปทัฏฐาน

เหตุปรารถ (ให้เกิดขึ้นหรือเพียร) 696-8

เหตุปัจจัย 374, 377, 378, 382, 419, 521, 524, 569, 570-2, 583, 587, 591, 613, 615, 621, 641, 643, 670-1, 673-5, 677-8, 682-3, 689, 720, 726, 727b., 732-3, 738, 746, 748, 750, 764, 767, 794, 801, 817, 820, 823b., 852, 887, 899, 907-9, 912-4, 924. ดู ธรรมคาแห่งเหตุปัจจัย, ปฏิจอสุมุบาท, โยนโสมนสิการ, โลกุตรสัมมาทิฐิ - วิชิตแบบสืบสาวเหตุปัจจัย, 676, 680 - วิชิตคือให้รู้เท่าทันเหตุปัจจัยแล้วแก้ไขทำการตรง ตัวเหตุปัจจัย, 678-9, 917, 920 - วิชิตวาทแบบแยกชอยโดย ลำดับและความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย, 710-2 - การจับเหตุ ปัจจัยให้ตรงกับผล, 712 - กรรมที่เหตุปัจจัยกับผลเสมือนไม่ ตรงกัน, 712 - เหตุปัจจัยอยู่ในความหมายเกี่ยวกับธรรม (เทียบ กับวินัย), 911+2. - ธรรมคาแห่งเหตุปัจจัย, 643, 923, ฯลฯ

เหตุผล 251, 494, 499, 511, 520-4, 586-8, 595, 621-2, 637, 641, 644, 647- 650, 651, 657-9, 670-1, 675, 688, 696-7, 715, 727, 764-5, 916-7, 920. ดู เหตุปัจจัย - เหตุผลกับการเข้าถึงหรือประจักษ์เอง, 380 - ไม่อาจ รู้ทันพยานได้ด้วยการถกเถียงเหตุผล, 387 - พยายามด้วยเหตุผล สามัญของมนุษย์ดีกว่าหวังพึ่งอ้อนวอนสิ่งเหนือสามัญวิสัย, 465, 472 - เหตุผลที่ควรประพฤติธรรม โดยไม่ต้องอ้างนรก สวรรค์, 652 - ความรู้ระดับเหตุผลยังไม่แน / ทำที่ต่อเหตุผล, 654-5 - ศรัทธาที่มีเหตุผลเป็นมูลฐาน เกิดจากการตรวจสอบ จะมั่นคงไม่กลับกลาย, 659 - ความเห็น ความคิดเหตุผลเกี่ยวกับ ความดีความชั่วยังอยู่ในระดับโลกิยสัมมาทิฐิ, 642 - เหตุผล ต่างจากเหตุและผล, 681b. - การอ้างเหตุผลให้ตรงกับกรรม, 721 - เหตุผลที่จะเชื่อว่ายออยู่เดียวหรือมีคู่, 722-3 - ศรัทธาแบบมี เหตุผลและไม่มีเหตุผล, 727-8 - เหตุผลในการที่จะมีทรัพย์, 787-8

เหตุผลสนธิ 107

เหตุและผล (ต่างกับเหตุผลในภาษาไทย) 681b.

เหตุให้เกิดทุกข์ ดู สมุทัย

เห็นแก่ตัว 285, 791

เห็นแจ้ง ดู วิปัสสนา

- เห็นชอบ **ดู สัมมาทิฏฐิ**
- เห็นชอบตามคลองธรรม (= โลกียสัมมาทิฏฐิ) 613,842
- เห็นเยี่ยงสุด, ความ 711. **ดู ที่สุด**
- เหนือธรรมชาติ 93,652,920. **ดู ธรรมชาติ**
- เหนือโลก 483,640
- เหนือสามัญวิสัย 198,455-483,921
- เหนือสุข 924
- เหมาคลุม (ผิดหลักวิภาษวิทยา) 710
- เหมาะแก่งาน 697. **ดู ควรแก่งาน, กัมมเนย**
- เหยียดหยาม 508๐, 538,725
- เหยี่ยว 537 (อุปมา), 625๐. (ขาดก)
- เหยื่อ, เหยื่อล่อ 562,565. **ดู อามิส**
- เหรียญก, เหรียญ (อุปมา) 24,608๐.
- เหง้า 545
- เหลาะแหละ 774
- เหลือบ 695
- เหาะ, เหรพา 460-1,468,847. **ดู อิทธิปาฏิหาริย์**
- เหยี่ยมเกรียม (ปฏิปทา) 584๐, 689
- เหี่ยวแห้งใจ 696. **ดู โศก, โสกะ**
- แหล่งเรียงรมย์ 605
- แหวน 832
- โหมไฟ (อุปมา) 884-5
- ใหญ่ (มิใช่ที่กาย) 629
- ให้, ให้ปัน 635,701(แก้ความโกรธ), 788,791. **ดู ทาน**
- ไหว 635๑. **ดู เคารพ**
- “อ” (คำปฏิเสธในภาษาบาลี) 751-2
- อคะ (นิพพาน) 234,236
- อกตัณญูตา, อกตเวทีตา 413
- อกรณียวณิชา 5 769๐.
- อภินิหิต (นิพพาน) 234
- อภาลิยะ (นิพพาน) 277
- อภาลิก 371
- อภิญจนะ 165,234,246
- อภินิหิต (ผิดหลักกรรม) 205
- อภินิหิต 411-2
- อภินิหิต (นิพพาน) 234
- อภินิหิต 311-2
- อภินิหิตเจโตวิมุตติ 312,317,335,343. **ดู วิมุตติ** -เป็นแก่นเป็น
ที่หมายของพรหมจรรย์, 317-8,589
- อภินิหิตวิมุตติ 312,317
- อภินิหิต 146-8,160,194,315,319,467,486,488,490,499,504,507-8๐.,
515,600-1,624,695,713,751,783,820,827,882. และ **ดู อภินิหิตกรรม,**
บาป เทียบ **กุศล** -ความหมายของอภินิหิต, 1๐3-7,765 -ความ
แตกต่างจากบาป, 1๐8 -เป็นปัจจัยกันกับกุศลได้, 1๐7,505 -ใน
กาลามสูตรและในพุทธพจน์อื่น ๆ แสดงสภาวะและโทษ, 180-๘.
- ๑๕1 -ตรวจสอบตถาคตว่ามีใจคงวันเพราะกลัว, 658 -โยนิโส
มนสิการช่วยให้กำจัดอภินิหิต, 669 -ตัวอย่างวิธีคิดแก้ความคิด
อภินิหิต, ๑๑๘-701 -สัมมาทิฏฐิคือรู้กุศลและอกุศลมูล กุศลและ
อกุศลมูล, 734-5 -เพียรป้องกันและละอภินิหิต, 799,847 -สมาธิ
ฝ่ายกุศลกับอภินิหิต, 825๐. -กรรมฐานทุกอย่างข้ามอภินิหิต, 855
- อภินิหิตกรรม 159,167,220,467,540. **ดู อภินิหิต, อภินิหิตกรรม**
- อภินิหิตกรรมบถ 10 220-1,432,68๐.,759
- อภินิหิตจิต 31,146-8,773 -สมาธิเกิดในอภินิหิตจิตได้, 825๐.
- อภินิหิตเจตนา 30,167,463
- อภินิหิตธรรม 137,159,161,187,284,302-3,489,530,535-6,541-3,
558-9,653,661,694,734๐.,741,743,747,788-9,794,799,800,803,
814,828,843,847,859,870,875,898. **ดู อภินิหิต เทียบ กุศลธรรม**
-ความหมายของอภินิหิตกรรม, 181 -อภินิหิตกรรมเจริญหรือเสื่อม
เป็นเกณฑ์ตัดสินดีชั่ว, 179-180,185 -อภินิหิตกรรมเจริญหรือ
เสื่อมเป็นเกณฑ์กำหนดว่าสิ่งไหนที่เป็นต้นควรคบไข้อยู่หรือไม่
และว่าข้อปฏิบัติใด ๆ มีผลหรือไม่ควรสรรเสริญหรือไม่, 713.
715-7 -อภินิหิตกรรมเกิดจากเจโตวิมุตติก็มี, 314 -เมื่อเข้ามาน
จิตก็ปลุกปลอบจากอภินิหิตกรรม, 333-5,825,827-8 -อภินิหิตกรรม
ที่มาดับค้ำหาในการทำงาน, 498 -กัลยาณมิตร / โยนิโสมน
สิการ / อุปมา ทำให้อภินิหิตกรรมเสื่อม, 624,6๘๘,805 -อโย
นิโสมนสิการหนุนให้เกิดและหล่อเลี้ยงอภินิหิตกรรม, ๑71,725-๘
-ตัวอย่างอภินิหิตกรรมเกิดจากโยนิโสมนสิการเพื่อความตาย,
๑๑๘ -อภินิหิตกรรมที่เกิดจากมัจฉัตตะ = อนรรธ, 686 -สุขที่
ปราศจากการปราศจากอภินิหิตกรรม, ๑๑2-3 -อภินิหิตกรรมที่เป็น
ปฏิบัติกับอินทรีย์ 5 แต่ละข้อ, 87๘-7
- อภินิหิตมูล 76-77,148,159,181-5,753. เทียบ **กุศลมูล** -เกณฑ์ตัดสิน
ดีชั่ว, 179
- อภินิหิตวิภาจจิต 148
- อภินิหิตสาธยายเจตสิก 30
- อภินิหิต (นิพพาน) 235
- อภินิหิต 4 413,430,433,775.817 -พระโศกบัณฑิตปราศจากอภินิหิต, 3๑๑
- อภินิหิตวิมุตติ 772
- อภินิหิต **ดู องค์คุณ, องค์ธรรม, องค์ประกอบ** -องค์ 7 ของมรรคควรคบ,
635 -องค์ต่าง ๆ ของการละเมิดศีล 5, 772 -องค์ 8 ของจิตสมาธิ
สมบูรณ์ขั้นนิมิต, 830
- อภินิหิต **ดู องค์ประกอบ, คุณสมบัติ** -องค์คุณของโศกบัณฑิต, 428,
๑๑๑. **ดู โศกบัณฑิต** -องค์คุณของสิ่งที่บรรลุมรรคได้เร็ว,
85๐๐. -องค์คุณของผู้ตรัสรู้ (โพธิชนก), 879
- อภินิหิต (อภินิหิต) 529. **ดู อภินิหิต** -อภินิหิตและองค์คุณนิมิต,
303,867 -ความหมายและข้อควรทราบ, 872-4 -อภินิหิตนิมิต
นับได้ 7, 872๐. -อภินิหิตนิมิตในรูปนิมิต, 337 -อภินิหิตนิมิตเกิด
ในอุปจารสมาธิ, 826๐. -ในนิมิต นอกจากองค์คุณนิมิตมีอะไรอีก,
3๐5-๘ -อุปสรรคองค์คุณนิมิตกับนิมิต 5, 874 -กับวิสัย, 858๐. -พิจารณา
อภินิหิตนิมิตโดยวิปัสสนา, 326,366-8
- อภินิหิต 765-6
- อภินิหิต 520,524,528๐.,546,574,576-7,610,612,616-7,645,647,

- 649,673a,674,702,727,808-9,820,823,841,848,867-8,872,874,909,
 ฯลฯ. **ดู องค์ประกอบ** -ความหมายข้อสุดท้ายขององค์ธรรมใน
 ปฏิจจนูปาท, 150 -องค์ธรรมในฉน, 365-6,874 -มรรค
 เป็นองค์ธรรมภายในเฉพาะตัว, 725 -ในสมาธิ องค์ธรรมมีน
 กันดังแปดถูกน้ำ, 833 -องค์ธรรมข้อเดียวจัดเข้าต่างหมวดตาม
 คุณสมบัติและหน้าที่, 870 -องค์ธรรมทุกอย่างอาศัยปัญญา-
 สัมมาทิฐิ, 871 -สัมมาสมาธิช่วยให้องค์ธรรมทั้งหลายมาร่วม
 งานกันเพื่อลุดอกหมาย, 886 -องค์มรรค องค์ธรรม ทั้งหลายทำ
 หน้าที่พร้อมกันในขณะจิตเดียวอย่างไร, 886-8
- องค์ประกอบ** 641,643,648,673,676-7,879,680,688,845. **ดู องค์**
ธรรม -องค์ประกอบในการให้ผลของกรรม, 191-3 -องค์
 ประกอบ 2 ของระบบการฝึกอบรม / องค์ประกอบภายนอกและ
 ภายใน, 577,621-4,641,644-5,668,727,805-6 -องค์ประกอบ
 แห่งทางดับทุกข์, 578 -องค์ประกอบที่ทำให้เป็นโสดาบัน **ดู**
โสดาปัตติลังกะ -องค์ประกอบสำคัญที่พุงความคิดไว้ในโยนิโส-
 มนสิกการ, 702 -การวิเคราะห์องค์ประกอบออกโดยวิภาษวาท,
 710 -องค์ประกอบในกระบวนการปฏิบัติสติปัฏฐาน, 815 -องค์
 ประกอบของการตรัสรู้ (โพชฌงค์), 879 -มรรคว่าโดยองค์
 ประกอบ เทียบกับว่าโดยปฏิบัติการหรือทำกิจ, 887 -องค์
 ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา, 733,757,799,921 -องค์ประกอบ
 ของฉน / องค์ประกอบร่วมของสมาธิ, **ดู องค์ฉน**
- องค์มรรค (มคคังคะ)** 571,573,578,702,729,735,740,748-9,758,
 760-2,869,913. **ดู มรรค, ไตรสิกขา** -รายชื่อองค์มรรค / การจัด
 เข้าหมวดในธรรมชั้นและไตรสิกขา และเหตุผลในการจัด
 ลำดับ, 601-9,578a,914-5 -เทียบการจัดในกุศลธรรมบถ, 580-1
 -เทียบการจัดในบุญกิริยาวัตถุ, 597 -ความสัมพันธ์ระหว่างองค์
 มรรคและลำดับการทำงาน, 606-7,610-2,871 -การทำงานประ
 สานกับการฝึกไตรสิกขา, 609 -สัมมาทิฐิเป็นองค์นำ / เป็น
 องค์ขึ้นร่วมกับองค์อื่นอีกรวมเป็นองค์มรรคประจำ 3 อย่าง,
 612-3,734,800,813-4,886 -ศรัทธาไม่ใช่องค์มรรค, 649 -สมณะ
 และวิปัสสนาเป็นองค์มรรค, 328 -องค์มรรคทั้งหมด ทำงาน
 พร้อมหมดในขณะจิตเดียวกัน (ธรรมสามัคคี), 328a,886-8
 -องค์มรรคทั้ง 8 มีได้ในฉน, 366 -ศีลในแนวองค์มรรค /
 กระจายเป็นกุศลธรรมบถ / เหตุที่จำกัดความเป็นปฏิเสธ, 618,
 759-764 -องค์มรรคที่โยงพรหมวิหาร 4 กับสังคหวัตถุ 4, 756
 -องค์มรรค 7 ข้อ เป็นสมาธิบริวาร, 886 -ความเห็นความคำวิ
 เพียรสติสมาธิถูกต้องชนิดที่เป็นองค์มรรค, 735,749,799,804,
 825
- องค์อวัยะ** 726
- องละ (นิพพาน)** 235
- องลปโปทา** 405a.
- อนินโดย** 194-5
- อเจลก** 480,584a.
- อหระ (นิพพาน)** 232,234
- อหัชระ (นิพพาน)** 234
- อหะตะ (นิพพาน)** 234,236
- อรุณะ อนุภาส** 317
- อดทน** 632. **ดู ขันติ**
- อดชยา** 779
- อดอาหาร (พระโพธิสัตว์)** 558
- อดีต** 347(ขันธ 5), 356,361-2,390,558,660(พระพุทธเจ้า), 678,
 722,816-7. เทียบ **อมาตต, บัจจุบัน** -ส่วนอดีตในปฏิจจนูปาท,
 102 -ไม่หวนละห้อยอดีต, 216,245,704 -ลักษณะความคิดที่ตก
 อดีต ลอยอนาคต, 703-4,819-820 -ประโยชน์ของอดีตคือเป็น
 บทเรียน, 703 -พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารถนาอดีต / ปรารถนาเพื่อ
 ทำกิจที่เป็นปัจจุบัน, 703-4,708a.
- อดีตเหตุ** 102,104
- อดีตผล** 478a,787
- อดีตสัญญา** 245,703
- อทินนาทาน** 140,159,183,206,208,215,217,405,409,416,559,580,
 759-761,763,769-773,775. **ดู ศีล 5** -ในปัจจุบันการทางสังคม,
 139 -องค์ 5 แห่งการละเมิด, 772 -สมาธิในการประกอบ
 อทินนาทาน, 825a.
- อทินนาทานา เวรมณี** 757
- อุทกขมสุข, -เวทนา** 16a,30,94-5,269,348-350,548,718(กรรม).
ดู อุเบกขา, เวทนา -เกิดอย่างไร และความสัมพันธ์กับอวิชชา
 นุสัย, 350-1
- อุโทสะ** 159a,160,179-183,193,668,735a,856. **ดู กุศลมูล, เมตตา**
- อุโธเจตสิก** 31
- อธรรม** 170(= บาป), 588,605,686+a. (= มัจฉัตตะ/อุกฤษฏกรรมบถ)
- อธรรมการ** 796
- อธรรมวาทะ** 140
- อธรรมวนิชชา** 769a.
- อธิ (ความหมายในไตรสิกขา)** 619
- อธิกปัญญา** 8890.
- อธิกรณ์** 258,439a,446
- อธิคม, อธิกจนติ** 365
- อธิจจนูปาท** 131-2
- อธิจิต, อธิจิตต์** 354a,598,603-5,619,706-7,924
- อธิจิตตสิกขา** 361,398,600-613,756,799,803,814,914. **ดู สมาธิ,**
จิต, สิกขา, ไตรสิกขา, คุณภาพจิต, สมรรถภาพจิต, สุขภาพจิต, คุณธรรม
 -จัดองค์มรรคเข้า, 603,608 -คำจำกัดความ ความหมาย และ
 อธิบายสังเขป, 604,608,618-9,915 -ตัวอย่างในการฝึกจริง, 611
 -ปัญหาเกี่ยวกับอนภิชณาและอพยบาปาในกุศลธรรมบถ, 617
 -สมาธิเป็นเป้าหมาย, 830 -เทียบพัฒนาการทางอารมณ์, 915-6
- อธิฐานวาสี** 858a.
- อธิเทวญาณทัตสนะ** 467a.-8a.
- อธิปติ/อธิปโตย 4 (= อธิปทา)** 846
- อธิปโตย (ของธรรมทั้งปวง = สติ)** 890-1
- อธิปัญญา** 354a,598,603-6,619,706-7,924
- อธิปัญญาธรรมวิปัสสนา** 328a.
- อธิปัญญาสิกขา** 361,398,600-613,914. **ดู ปัญญา, สิกขา, ไตรสิกขา**
 -จัดองค์มรรคเข้า, 603,608 -คำจำกัดความ ความหมาย และ

อธิบายสังเขป, 804,608,818-9,915	—ตัวอย่างในการฝึกจริง, 611	อนันตริก, อนันตริยสมาธิ	3070.	
—ปัญหาเกี่ยวกับอนิฆมาและอพยพาท, 617	—เทียบพัฒนาการทางปัญญา, 915-6	อนันตริยกรรม	220,413	
อธิปัตย์	400	อนัลลันะ	165	
อธิมุตติ (ไวพจน์ของวิมุตติ)	313	อนาคต 347(ขันธ 5), 356,361-2,390,558,660(พระพุทธเจ้า), 678, 722,818-7. เทียบ <i>อดีต, ปัจจุบัน</i> —ส่วนอนาคตในปฏิจจสมุปบาท, 102 —หวังผลจากกรรมคือกระทำ, 214 —ไม่เพื่อฝันอนาคต, 216,245,704 —ลักษณะความคิดที่ตกอดีตลอยอนาคต, 703-4. 819-820 —พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารถนาอนาคต / ปรารถนาเพื่อทำกิจที่เป็นปัจจุบัน, 703-4,708a. —สภาพเลวร้ายในอนาคตที่ควรป้องกัน, 706-2	อนาคตผล 102,104	
อธิโมกขเจตสิก	30	อนาคตภัย (ควรคำนึงเพื่อไม่ประมาท เร่งทำกิจและป้องกัน) 705-8	อนาคตังสัญญา 245,703	
อธิศีล	354a.,600-613,708-7,924	อนาคามิคา 287	อนาคามิผล 247,278-9,287a.,341a.,374,589,729,887 —การบรรลุ	
อธิศีลสิกขา 380,398,600-613,758,914-6. <i>ดู ศีล, วินัย, สุฉัตถ, สิกขา, ไตรสิกขา</i> —จัดองค์มรรคเข้า, 603,608 —คำจำกัดความ ความหมาย และอธิบายสังเขป, 803,608,818-9,914-5 —ตัวอย่างในการฝึกจริง, 611 —เทียบพัฒนาการทางสังคม, 915-6		อนาคามิผลของพระสารีบุตร, 341 —บรรลุด้วยโยนิโสมนสิการ	อนาคามิธรรม 278-9,287a.,356a.,403a.,887	
อธิฐาน (ทิวาสัญญา)	836	ขันธ 5 เป็นต้น, 351,729-730	อนาคามี 313,324,333a.,379,404a.,492a.,556,565,793. <i>ดู อริยบุคคล, ทักขิไณย</i> —ข้อควรทราบทั่วไปในฐานะเป็นทักขิไณยหรืออริยบุคคลระดับหนึ่ง, 285a.,288-8,289a.,291-5,298 —พระอนาคามีกับมานะ, 144-5 —เป็นผู้มีสมาธิบริบูรณ์, 307,308a. —เข้านิโรธสมาบัติได้, 316,446,837,888 —เป็นสุขกว่าวิปัสสกะก็มี, 341a. —ต่างจากพระอรหันต์อย่างไรและการปฏิบัติต่อให้บรรลุ, 356-8 —สิ้นชีพไปสู่สุทธาวาส, 308a. —หลุดพ้นอนาคามีให้พระโสดาบันผู้ขม, 437a. —ควรโยนิโสมนสิการขันธ 5, 351 —แตกต่างกันเพราะอินทรีย์ 5, 876	อนาคามี 371,373,716
อธิฐานจิต	698	อนาคามีรรค	อนาการิก 396,785	
อธิฐานธรรม	648a.		อนาถา 234	
อธิฐานฤทธิ์	462a.		อนาทาน (Gwwiu)	234
อนนตฺต	788		อนาประ (นิพพาน)	234
อนตฺเต (นิพพาน)	234,236		อนามิ	519
อนิฆมา	581,617(เป็นจิตตสัมปทา) 760		อนามิสังค	637
อนินันทิต	263,269		อนารยะ280 (ความหมายแบบพราหมณ์กับแบบพุทธ), 559,701. <i>ดู อริยะ, อารยะ</i>	อนารมมณะ (นิพพาน) 235
อนินนิตตติสามัคคี	268		อนาลิ (นิพพาน)	234
อนรรค (ตรงข้ามกับอรรค)	686		อนาวรณ	105
อนริยะ	280		อนาสว	234(นิพพาน), 309a.-311(วิมุตติ)
อนริยสุข	541,565		อนาสวสุข	565
อนวัชระ	164,493a.		อนาหาร (ของนิรวรณและโพชนงค์)	881-2
อนวัชระภาวะ	513a.		อนิจจตา 30,39a.,46,88-78,88-89,91,348-9,397,680. <i>ดู อนิจจัง, ไตรลักษณ์</i>	อนิจจลักษณะ 361,553a.(สันตติบัง)
อนวัชระสุข	541,579,786-7		อนิจจสัญญา	884
อนังคะ	165,368,830		อนิจจัง, อนิจจะ 134,149,213,228,277-8,242,244,342,383,360. <i>ดู</i>	
อนัฆมารุฬห์	165			
อนัฆไณสิด	165			
อนัญญุตตา	79			
อนตฤกฏส	687a.			
อนัตตตา 68-78,88-9,91,397. <i>ดู อนัตตา, ไตรลักษณ์</i>				
อนัตตลักษณะ	361,553a.(ขณะบัง)			
อนัตตา 28,59,134,209-213,228,242,244,277-8,324,325a.,327-9, 346-351,360-3,379,383,390,487-8,693,896. <i>ดู ไตรลักษณ์ เทียบ คัตวน, อัตตา และดู นริคตัง</i> —แสดงความเป็นอนัตตาตามแนวหลักขันธ 5, 28,876-8 —ความหมายของความเป็นอนัตตา, 68-70,878,680 —หลักอนัตตาเป็นฐานรองรับความถูกต้องของหลักกรรม ไม่ใช่ขัดกับหลักกรรม, 209-213 —ความเข้าใจสับสนบางอย่างเกี่ยวกับอนัตตา, 321-2 —หลักฐานว่านิพพานเป็นอนัตตา, 383 —ลักษณะการตรัสและความมุ่งหมายในการสอนเรื่องอนัตตา, 384-8 —ถ้าคนเป็นอนัตตา ก็ทำไม่บาปได้, 551				
อนัตตานุปัสสนา	462			
อนันต์	234(นิพพาน), 531(อวกาศ, วิทยาณณ), 867			

ไม่เที่ยง, ไตรลักษณ์ – ความหมาย, 68-69, 678, 680		อนุปาทีเสสบุคคล	267a., 286, 291-2, 298. เทียบ สอุปาทิเสสบุคคล
อนิจจัง	732	อนุบุพพิกขา, อนุบุพพิกขา	637, 693, 893
อนิฏฐี	168	อนุบุพพิหาร 9	277a., 316
อนิฏฐารมณ	245	อนุบุพพิหารสมาบัติ 9	277a., 289-290, 335
อนัตตสสนะ (นิพพาน)	234, 237-8	อนุพยัญชนะ	800
อนัตตสสนอัปปฎิฆรูป	46	อนุพันธนา (อานาปานสติ)	866
อนิมิตตนิพพาน	262a.	อนุโพธ	732
อนิมิตตวิโมกข์	295a.	อนุมิตติ (ความหมายเชิงบวก)	804, 809
อนิมิตตสมาธิ	826a.	อนุมาน	651
อนิมิตตาเจโตวิมุตติ	313	อนุโมทนา	628
อนิวัณ	165	อนุรักษนาปธาน	799-800
อนิสสิด	166	อนุรักษสังขะ	ดู สังขานุรักษ
อนิสสิดโต จ วิหารติ	814	อนุรูป	684a.
อนัตตะกะ (นิพพาน)	234	อนุโลม 335, 358(วิโมกข์), 364, 370, (ชวนจิต), 663, 897(ปฏิจ- สมุปบาท)	
อนุเคราะห์ 589, 597, 699-700, 895 – อนุเคราะห์ชาวโลก, 254, 275		อนุโลมญาณ	364
– อนุเคราะห์ชุมชนภายหลัง, 255, 713 – บางคนไม่ควรคบ นอก		อนุโลมปฏิจจสมุปบาท	81, 224
จากเพื่ออนุเคราะห์, 633 – ตถาคคตสรวริการอนุเคราะห์		อนุโลมิกษณันติ	247
สกุล, 636 – อนุเคราะห์พรหมจรรย์, 695		อนุวิจ	405a.
อนุชน	435, 794	อนุศาสน์	446
อนุญาติ	745a.	อนุศาสนี	462, 474, 477
อนุตตระ (นิพพาน)	234	อนุศาสนีปาฏิหาริย์, อนุศาสนีปาฏิหาริย์	342, 459-460, 463, 464 (= พุทธกิจ), 465, 473, 480
อนุตตรวิมุตติ	668	อนุสติ 10	327, 851-2, 854-5
อนุตตร ปัญญาเขตต์ โลกุต	282a.	อนุสสวะ	54, 356, 651, 654-5, 663
อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ 62, 268, 270, 335, 343-4, 468a., 660, 691, 893, 903. ดู ศรัทธา, ปฏิญาณ (การศรัทธา)		อนุสัย	130, 248, 326-7, 357-8
อนุทยตา	637	อนุปลิตต์	165
อนุธรรม (คู่กับธรรม)	* 417a., 684a.	อนกปริยาช	389, 636
อนุธรรมปฏิปทา	684a.	อนนุชาภิสังขาร	269
อนุนัย	487a.	อนสนา	707-8, 788
อนุนิยัตติ (การเหยียบคันผ้า)	474+a.	อนัตตปเป เจตสิก	30
อนุบุพพิกขา, อนุบุพพิปฏิปทา	580	อนุปริกขญ	169
อนุปทธรรมวิปัสสนา	362a., 369	อบรม 673, 706-7 (กาย-ศีล-จิต-ปัญญา), 713-4, 755 (กาย-จิต), 924. ดู ผัก, ภาวนา – อบรมเจริญอินทรีย์, 61, 64, 245, 577a.	
อนุปทาน	159	อบาย 186, 199, 202-3, 208, 221, 286a., 399, 405, 412, 414, 467, 532, 538, 653, 699	
อนุปัตตสทตถ (พระอรหันต์)	241, 253	อบายภูมิ (4)	220, 467+a.
อนุปาปะทะ	149, 235 (นิพพาน)	อบายมุข 433 (ชุด 6), 502, 605, 625, 775 (ชุด 6), 785 (ชุด 4)	
อนุปะหัง	637	อบุญ	99, 170a.
อนุปะกักสิญ	165	อปทาน โสภติ ปัญญา	628a.
อนุปัสสนา	821a.	อปกังคุ	165
อนุปาทาปรินิพพาน ดู นิพพาน – เป็นความหมายของอนุปา		อปรันตะ	97a.
ทีเสสปรินิพพาน, 267 – เป็นอรรถหรือที่หมายของวิมุตติญาณ		อปราปรีชเวทนียกรรม	219-222
ทัสสนะและของญาณทัสสนวิสุทธิ, 686-7		อปรามัญญ	301-2, 406a.
อนุปาทีนุกขันธิ	271a.	อปรามัญญศีล	397a., 406
อนุปาทีเสส	298	อปปริกคเวทนีย	222
อนุปาทีเสสนิพพานธาตุ 262-272, 286, 299, 315a. ดู นิพพาน			
– ปัญหาทำ, 298 – กลายเป็นคำแสดงอาการหรือเหตุการณ์, 267			
– วิวัฒนาการของอรรถกถา, 270 – สรุปความหมาย, 271-2			

อปปริหานยธรรม (7)	257,447,599,796,885(= โพชฌงค์ 7)	อกนิมันทิต	263
อปโลกิตะ, -กนิชะ (นิพพาน)	234	อกนิเวส	44๐..130,349-350,377๐.
อปวัคค (นิพพาน)	235	อกนิหารกุขม	368
อปันณกธรรม	652	อกปรัชญา	85,135,136๐..194๐..243,384-5,759๐..894
อปัสสวาวาจา	769	อกปิตถนา	514
อปุญญากิสังขาร	98,269	อกัญ (พระผู้เป็นเจ้า)	237
อพยาบาท	327,581,๐17(จิตตสัมปทา), 753,760	อภิรม, อภิรติ	514
อพยาบาทธาตุ (= เมตตา)	750๐.	อภิรมย์	692
อพยาบาทวิคก	751,755,75๐,827	อภิสัมย	345,489๐.(= ฉันทะ)
อพยาบาทสังกัปปี	748-9,751,752-3	อภิสมาจาร	890-1
อพรหมจรรย์	206	อภิสัมปราชะ	414
อกพ	389	อภุชะ (นิพพาน)	234,236
อกยะ (นิพพาน)	234	อมตะ	79,232,234(นิพพาน), 403-4,410,664,780,890
อภัพพะ	412	อมตธรรม	403-4,410
อภัพพฐาน ๐	413	อมตธาตุ	278,324
อภิช	597,774	อมตมหานครนฤพาน	233,322
อภิชทาน	597	อมตมหานิพพานธาตุ	266
อภิขณา	140,159,209,217,341๐..410,487๐..530. เทียบ <i>อมภิขณา</i>	อมโศคา	890
-ในฐานะสังโยชน์, 284๐. -ในฐานะนิวรรณ์ (= กามฉันทะ), 617,		อมนุชย์	460,480,706,784,795๐.
667๐..82๑ -ในสติปัฏฐาน, 800,804,813-4,817		อมรณะ (นิพพาน)	235
อภิชาติ ๐	412	อมรรค	732
อภิญาญา	350,367,415(โศคาบัน), 45๐,559,830,836,839,88๑ -ธรรม	อมรา	459๐.
ที่พึงรู้ ละ เจริญ ประจักษ์ ด้วยอภิญาญา, 88๑ -ความหมายของศัพท์		อมฤต	818
และองค์ธรรม, 88๑๐.		อมฤตทวาร	403
อภิญาญา (5-๐)	293๐..2๑7,305-7(5), 317,440,446๐..573(5), 579,	อมิตร	634,751
834,840,84๑ -หัวข้อ, 870 -สมาธิมีอานิสงส์เป็นบาทของ		อมฤติบัญญัติ	615
อภิญาญา, 8๓7 -ต้องได้อะไรแก่ไหนเป็นพื้นฐาน/ฉาน 4 เพียง		อโมสธรรม (นิพพาน)	234
พหุหรือไม่ว่า, 323,336,๓๓7-๑ -การใช้การให้/ความยาก, ๓๓8-๑,342		อโมหะ	159๐..160,17๐-183,193,๐๐8,735๐..856. ดู <i>กุศลมูล, ปัญญา</i>
-บรรลุต่อน้องกันหรือห่างกันคนละคราว, 340 -พระอรหันต์		อยาก, ความ	732,897,๑07. ดู <i>คัมภีร, ฉันทะ, ราชะ, โลกะ, กาม, สมุทัย</i>
ปาเพญเพิ่มหรือไม่ว่า, 341-2		-ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ/ความยาก 2 ประเภท, 4๐5-528	-ชีวิต
อภิญาญาสังคณณยธรรม	337-9,832	ที่อยู่ด้วยความยาก, 8๑1-2	
อภิธรรม	56,251,308๐..313๐..799,804,825 -จำแนกชั้น 5 ตาม	อยากได้อยากเอา	ดู <i>กามฉันทะ, อภิขณา</i>
แบบอภิธรรม, 3๐-31 -ปฏิจสงมุปบาทแนวอภิธรรม, 14๐-๑		อยากทำ	485๐..๖๑๖. ดู <i>กัตถกัมมิตาฉันทะ, ฉันทะ</i>
-การใช้คำว่าบุญบาป, 171๐. -การใช้คำว่าโศคาปัตติมรรค		อย่าขัดถือ / อย่าปลงใจเชื่อ	๐51+๐.
เป็นต้น, 287๐. -ฉานแนวอภิธรรมที่แบ่งเป็น 5, 302,827๐..8๐8.		อยู่เดียว / อยู่มีคู่ (อย่างคืออย่างแล้ว)	722-3
872 -การเรียกฉาน, 872๐. -ความหมายคำ เสาะและอเสาะ,		อยู่ป่า	ดูที่ <i>ป่า</i>
355๐. -มติเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาในหรือนอกฉาน, 366		อโยนิโส	672๐.
-ส่วนวนอภิธรรมเป็นนิปริยาย, 367-8 -จัดฉันทะเป็นเจตสิก,		อโยนิโสมนสิการ	621๐..๐22,715๐..741. เทียบ <i>โยนิโสมนสิการ</i>
488 -การจัดประเภทวิธีคิดแบบวิภาษวาท, 677 -วิภาษวาทที่		-ในกระบวนการทำกิจกรรมด้วยศันทะ, 520 -เป็นอาหารของ	
ไข่มุก, 710 -ในอนาคต ภิกษุชาดการอบรม กล่าวอภิธรรม		นิวรรณ์ 5 / อนุหารของโพชฌงค์, 881-2 -เพิ่มพูนอัสวะ หล่อเลี้ยง	
จะดลัสู่ธรรมที่ผิดโคโยไม่รู้ตัว, 707 -ความหมายของอิทธิบาท		อกุศลธรรม ก่อนมีฉันทะปฏิ เป็นเหตุของกรรมชั่ว, ๐21๐..๐๐8,๐71-2.	
แบบอภิธรรม, 848๐.		737 -ผลต่อชีวิตจิตใจและพฤติกรรม, 672 -เป็นมูลแห่งวิญญู,	
อภิธรรมเทศนา	367-8	๐72-๓ -ทำให้เป็นพาสาของความคิด, ๐75 -ตัวอย่างในคัมภีร์	
อภิธรรมปริยาย	220	แสดงการใช้และผลเสีย, ๐72๐..๐๑๐ -สติเป็นคำตัดแยกเข้าสู่โย	
อกนิมันท์	264	นิโสมนสิการ, 702	
		อโยนิโสมนสิการพหุล	671๐.

อรรถาจารย์

256a.

อรรถ, อรรถะ 182,254,410,442,575,633,636-7,656,707,727a.,760, 841. และดู *อรรถะ* -อรรถะ 2, 623a.631 และดูที่ *อรรถะ* -อรรถะ 3, ดูที่ *อรรถะ* -ความหมายของอรรถ / ความสัมพันธ์ระหว่าง อรรถกับอรรถ, 883-4,684-9 -ตัวอย่างอรรถของข้อธรรมต่าง ๆ, 686-7,833,872a. -อรรถกับอรรถ อรรถกับอรรถได้แก่อะไร (ตัวอย่าง), 684a.686 -จะเข้าใจอรรถของสมณะต่อเมื่อรู้คุณโทษ ทางออกของโลกความเป็นจริง, 691

อรรถกถา 169,605,635a.,640a.,677,698a.,717a. ดูต่อที่ *อรรถกถาจารย์* -การแบ่งชั้นอรรถ, 303 -เรื่องวิมุตติในสมัย, 319 -การแบ่งประเภทพระอรรถันต์, 332,4a. -การใช้คำว่านิพพาน, 270 -วิวัฒนาการการใช้คำว่าทฤษฎีธรรม / สัมปายิกะ, 298-9 -เรื่องสัมมาทิฐิขั้นโลกีย์ / โลกุตระ, 643-4a. -ความหมายของโยนิโสมนสการ, 670 -ขั้นตอนวิธีคิดในวิปัสสนา, 679 -ตัวอย่างความหมายธรรมานุธรรมปฏิบัติ, 684a. -ความนิยมที่ต่างจากบาลีในการใช้คำว่าอรรถ, 687a. -ความหมายของสมาธิและการแยกระดับ, 824,826+a. -มติเรื่องกายในภายนอกในสติปัฏฐาน, 814 -ความหมายของญาณทัสสนะ, 836 -วัตถุประสงค์หรืออานิสงส์ของสมาธิ, 836-7 -วิธีเจริญสมาธิตามแบบแผน, 849-867 -มติเรื่องจิต, 853a. -การแปลคำว่าอัสสาสะและปัสสาสะ, 861a. -เรื่องอานาปานสติ 4 จตุกัสะ, 863a. -ขั้นตอนการปฏิบัติอานาปานสติ, 866-7a. -การอธิบายข้อธรรมแบบแสดงลักษณะรส ปัจจุบันฐาน ปทัฏฐาน, 872 -เรื่องธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโพชนกและโพชนกทั้ง 7 ในขณะจิตเดียวกัน, 882, 883a. -คำว่าจตุรกรหรือมรรคสี่, 887a. -อุปมาอริยสัจ 4 นัยต่าง ๆ, 917

อรรถกถาจารย์ 255,361. ดูเพิ่มที่ *อรรถกถาจารย์* -รวบรวมจัดวางหลักกรรม 12 ชั้น, 220 -กับเรื่องนิพพาน, 262-3,266 -กับการจัดวางระบบการปฏิบัติธรรม, 359 -กับการกำหนดวินัยของภิกษุสี่, 432 -กับความหมายของมณฑา, 507 -กับความหมายของพรหมจรรย์, 590a. -แสดงตัวอย่างวงนักษิณ, 632a. -แสดงองค์ของการละเมิดศีล 5, 772-3 -กับสังคาลกสูตร, 774 -จัดหมวดหมู่สำหรับภิกษุสงฆ์, 793 -เจนนับองค์ 8 ของจิตสมาธิ, 830 -อุปมาสมาธิ, 833 -ที่มาของกรรมฐาน 40, 851 -มติเกี่ยวกับรส, 858a. -มติว่ารูปานต้องด้วยกสณเท่านั้น, 859+a. -ว่าอานาปานสติเป็นกรรมฐานหนัก, 863a. -วางวิธีปฏิบัติเช่นการนับ, 864 -แสดงความหมายของโพชนก, 879

อรรถกถาจารย์ ดู *อรรถกถา, อรรถกถาจารย์* -กำหนดเกณฑ์แบ่งประเภทอริยบุคคล, 295 -มติเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาในหรือนอกฐาน, 368-8 -สายอภิธรรมนิยมแบ่งอรรถเป็น 5, 868

อรรถธรรม

683b.

อรรถธรรมสัมพันธ์ (วิธีคิด)

683-9,727a.

อรรถศัพท์

516,861a.

อรรถศัพท์, อรรถศัพท์ 247,258,267a.,276,278-9,287,287a.,293,296, 297a.,313-8,352,358a.,366,372,374,403a.,408,413,417,468,485a., 517,574a.,575,589,611a.,624,656a.,668,838,839a.,860,878,887

-อรรถศัพท์ไม่บรรลุลหิตผล, 220 -อรรถศัพท์เป็นสอุปาทิเสสนิพพาน, 271-2 -ทำให้เป็นทักขิณียบุคคลสูงสุด, 283 -เป็นคู่ตรงข้ามกับจรมจิต, 299 -เป็นวิมุตติ, 309-311 -บรรลุด้วยวิปัสสนาอย่างเดียวได้ไหม, 323-333 -ต่อจากสมาบัติ (สมณะ) แล้ว, 334-8 -วิชา 2 อย่างแรกจำเป็นไหม, 336-7 -ขั้นปัญญาวิมุตติ, 338 -บรรลุนิพพานด้วยวิมุตติโรธได้ไหม, 339-340 -ตัวอย่างผู้บรรลุดังกล่าวได้ทักขิณียและอภิวินิฉญาณ, 340a. -บรรลุนิพพานด้วยธรรมเทศนา, 341 -ส่วนนแบบแสดงการบรรลุดู, 343-351 -บรรลุด้วยโยนิโสมนสการขั้น 5, 352 -ธรรมที่บรรลุดูได้ตั้งแต่โสดาจนถึงอรหัตผล, 729-730 -ฉันทะเพื่อบรรลุลหิตผล, 489a. -ขั้นอรรถศัพท์จึงจะละกามได้, 492a. -บวช ๆ สัก ๆ เจ็ดครั้งจึงบรรลุดู, 564 -พยากรณ์อรรถศัพท์ด้วยความรู้ประจักษ์มิใช่ด้วยศรัทธาเป็นต้น, 663 -เจริญปัญญานิพพานอย่างเดียวย พยากรณ์อรรถศัพท์ได้, 664-5

อรรถศัพท์จิต (= เจโตวิมุตติ) 309

อรรถศัพท์ญาณ (= ปัญญาวิมุตติ) 309

อรรถศัพท์ปัญญา (= ปัญญาวิมุตติ) 309,579a.

อรรถศัพท์วิมุตติ 372a.,579a.

อรรถศัพท์สมาธิ (= เจโตวิมุตติ) 309

อรรถศัพท์สมาบัติ 313a.

อรรถศัพท์ภาวะ 352a.

อรรถศัพท์มรรค 271a.,278-9,287a.,443,462,721,847a.,887

อรรถศัพท์ 108,233,241,262,299,302,309,379,395,405,408a.,409,424, 440,443,460,512a.,551,556,565,603a.,730,773,793,802,860. ดู *ทักขิณีย, อริยบุคคล* -ใช้ภาษาอย่างรู้เท่าทัน ไม่ยึดติด, 56,243 -ไม่มีทฤษฎี, 50 -บัญญัติสุขทุกข์ เพราะมีอาตมะ, 59 -ละมานะอย่างละเอียดได้, 144-5 -ลักษณะจิต/บุคคลิกภาพ/คำเรียกและคำแสดงคุณลักษณะ /ภาวะทางปัญญาจิตและการดำเนินชีวิตทั่วไป, 165,170,241-260,253 -กับอดีตอนาคต, 245 -สุขแต่ไม่โลดสุข, 248 -ดับกรรมแล้ว ไม่ทำกรรม ไม่มีตัณหา แต่กลับบำเพ็ญกิจล้วนเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม โดยมีแรงจูงใจใหม่ที่บริสุทธิ์, 251-3,254a.,522-5,588 -เป็นแบบอย่างในความเคารพสงฆ์ เอาใจใส่รับผิดชอบและปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม, 256-9,444-8 -เอกตักกะ งาน และฐานันดร, 256 -กับสิทธิในการบริโภค, 283 -ข้อควรทราบทั่วไปในฐานะเป็นทักขิณีย หรืออริยบุคคลระดับหนึ่ง, 286-8,289a.,291-9 -ได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ, 310a. -ไม่คิดในอานสมาบัติ, 316-7 -เป็นปัญญาวิมุตติมากกว่าอุกโกฏวิมุตติ, 317 -ผลสมาบัติ, 313 -ภาวะหลุดพ้นที่อาจสืบสน, 322 -จำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ, 295-7,332-3,358,366 -ท่านโคธานโรธสมาบัติได้, 333a.,868 -เจริญสมณะเพื่ออภิญญาสมาบัติอีกไหม, 341-2 -ยังควรโยนิโสมนสการขั้น 5, 352 -ความแตกต่างกับพระเสขในแง่ต่าง ๆ, 352-8 -สิ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร, 386-389 -ยังต้องอุปบัติเล็กน้อยบ้าง, 398a. -ประชุมสังคายนาครั้งที่ 1, 413 -พระโสดาบันไม่ปลงชีวิตพระอรหันต์, 413 -เหตุผลที่พระอรหันต์รักษาศีลวัตรเคร่งครัด, 434-5 -พระอรหันต์ให้พระปุณฺณที่แก่พระมากกว่า, 437-8 -ที่มาของความเชื่อว่าคุณศัพท์เป็นอรรถศัพท์

ต้องบวชวันนั้น, 437a - วิถีปฏิบัติต่อความคิดเด่นของคน, 441
 - ตัวอย่างพระอรหันต์ที่มีลักษณะไม่ชวนเชื่อถือ, 442 - รู้ประจักษ์
 เอง ไม่ต้องเชื่อใครในทางธรรม แต่เชื่อฟังเคร่งครัดทางวินัย,
 453,464a,649,664 - พระอรหันต์ก็หัว แต่ไม่มีคันทา, 499 - อชาก
 เป็นพระอรหันต์ก็เป็นคันทา, 514 - พระอรหันต์มีปัญญาและกรุณา
 บริสุทธิ์, 525a. - เป็นผู้รู้ปรโลก, 653 - ถ้าธรรมานุธรรมปฏิบัติ
 แล้ว ก็เป็นอรหันต์ได้ในเวลาไม่นาน, 688 - พระองค์ใดเป็นอรหันต์
 ชาวบ้านยากจะรู้ ควรให้ทานในสงฆ์, 443,721 - ประกอบด้วย
 องค์ 10, 734 - ใช้สมาธิใช้ฉานเพื่อทฤษฎธรรมสุขวิหาร, 834,
 836-7 - ไม่ปรากฏว่าเล่นฉานกีฬา, 839a. - ฟ้าผ่า ไม่สะคั่ง, 840
 - ทำงานสอนกรรมฐานเป็นต้นอาจสู่พระปุลชนที่เป็นพหูสูต
 ไม่ได้, 850 - ชื่นอรธกถาว่า พระอรหันต์ที่บรรลุด้วยใช้อานา
 ปานสติ รุอาภาลของคณ, 861a. - ว่าโดยอินทรี, 876 - มีโยนิ
 โสมนัสการ ถึงฟังคนบ้านเมาพูด ก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้,
 924
 อรหันตจีมาศ (= อรหันต์) 516,662
 อรหันตสมาสันพุทธเจ้า 660,755,886,896
 อรหันตสาวก 443,623
 อร่อย 497,550(จิตสำคัญ),583. ดู *อัสสาทะ, เวทนา, คันทา*
 อริยะ 79,315a,397,403,406a,410,421,423,442,452,466,530,541,
 558,565,582,587,589,601,631,757,803,825,831,837,848,860,875,
 886,889 - ในกลุ่มคำเรียกผู้บรรลุนิพพาน, 241 - ตัวอย่างแสดง
 สภาพจิตใจ, 274 - ความหมาย, 279,280-1 - ข้อควรทราบทั่วไป
 / การแบ่งเป็นประเภทและระดับต่าง ๆ, 284-297 - อริยะ 4
 ประเภทตามนัยอรรถกถา, 281a. - โดยบุคคล = พระพุทธเจ้า
 พระปัจเจกพุทธเจ้าและคณาจารย์ / โดยองค์ธรรม = โลกุตระ,
 430,822-3a,735,748-9,799,804,825 - พระอริยะไม่ละเมิดสิกขา
 บทที่เป็นอาทิพรหมจรรย์, 398a. - ฤทธิ์ที่เป็นอริยะ, 461 - ปัญญา
 ที่เป็นอริยะ, 625 - ความหมายในคำว่าอริยสัง, 895-6+a.
 อริยะ 280
 อริยกันตศีล 397a,399,406-7,423
 อริยชน 316,396,403-4,406,408,410,415,420-1,423,430,435,459,
 462a,489a,533,545,598,653,681,788,793,911a. - ความต่างจาก
 ปุณฺณที่เป็นข้อสำคัญ, 251,924
 อริยญาณ 410,879
 อริยญาณธรรม 275,405,406-7,410,453
 อริยทรัพย์ (5-7) 402a,648a.
 อริยธรรม (= กุศลกรรมบถ 10) 580
 อริยธรรม 280,397,401,404,408,421,427,430,472(พัฒนาการ),
 489a,681,684a.(= ธรรม)
 อริยบุคคล 250,395,401a,410,415a,416a,453,466,565,739,774,
 793,910 - กับการละมานะ, 144-5 - การแบ่งประเภทระดับและ
 ข้อควรทราบทั่วไป, 279-295 - ญาณห้าต่อจากความเป็นปุณฺณ,
 364 - ระดับจิตเกี่ยวกับความขีดยึด, 379 - กับผลสมาบัติ, 313
 - กับการรักษาศีล, 434-5 - กฎห้าต่ออริยบุคคล ไหว้ภิกษุปุณฺณ,
 437-8 - ขึ้นใจเสวยสุขแต่ใจ, 556 - ขึ้นใจมีค้อย่างใจ, 662

- ทำอย่างอริยบุคคล = สันกรรม, 587 - การกำหนดสู่ความเป็น
 อริยบุคคล, 730 - เป็นลักษณะมีครบออกกรรมฐาน, 850 - แยก
 ต่างเป็นชั้น ๆ โดยอินทรี 5, 876 - ผู้เข้าถึงศักดิ์สมแห่งอารยชน,
 912
 อริยปัญญา 427,878
 อริยผล (4) 278,307a,312,380,442,730,886(ความหมาย)
 อริยภูมิ 328,332,342
 อริยมรรค (2 นัย) 278,286,291,293a,296,327-8,341,364,466-7,
 510a,735,749,757,849a,869,887a,896 - ขณะจิตที่บรรลุ, 370,
 328a,886-8 - อริยมรรค = ชีวคตม, 789a. - ความหมายของ
 อริยมรรค 4, 886 - ใจความของอริยมรรคมีองค์ 8, 924
 อริยมรรคา (= อริยมรรคมีองค์ 8) 285,428,479,911,913
 อริยฤทธิ์ 342,478
 อริยโลกุตระธรรม (เป็นทรัพย์ประจำตัวมนุษย์ทุกคน) 373
 อริยโลกุตระสุข 313,332a.
 อริยวงศ์, อริยวงศ์ 4 317a,788-9
 อริยวินัย 58,61,452-3,545,759,837,924(ไว้คู่กับพุทธธรรม)
 อริยวินุคฺติ 398,410,876(= สมานินทรี)
 อริยวิหาร (= อานาปานสติสมาธิ) 860
 อริยศีล 410,579
 อริยสงฆ์ 281,287-8(วิจารณ์ศัพท์), 400,730,793. ดู *สาวกศัพท์*
 อริยสัง, อริยสัง 10,87,97,107,129,136a,229,280,290-1,334,397,
 412,414,415a,423,428,434,486,488,569,581,618,687a,875,880,921.
 ดู *กิจในอริยสัง* - เป็นธรรมที่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้ / เทียบกับนัย
 ตรัสรู้ปัจเจกสัมปทาและนิพพาน, 232,343,893,897-8,899-901
 - เป็นบทสรุปครอบคลุมพุทธธรรมทั้งหมด, 893-924,920-1
 - อุปมาด้วยรอยเท้าช้าง, 893 - ความหมายทั่วไปรายข้อและใน
 แห่งการแก้ปัญหา, 882,895-7 - แนวอธิบายสังเขปพร้อมเหตุผล
 ในการเรียงลำดับข้อ, 905-917,10 - วิชิตแบบอริยสัง / เทียบ
 วิชิตวิทยาศาสตร์, 881-3,731-2 - วิชิตแก้ปัญหาตามหลักอริยสัง =
 วิชิตแก้ปัญหาแบบพุทธ = แก้ที่เหตุปัจจัย = ถ้ายังไม่มั่นในพระ
 รัตนตรัยก็ยังหวังพึ่งเทพเจ้าศักดิ์สิทธิ์ไฉไลกลาง, 911-3,917-920
 - ฐานะและความสำคัญของอริยสัง / เพราะยังไม่รู้จึงเร่งร้อนไป /
 พรหมจรรย์นี้เพื่อตรัสรู้อริยสัง / เป็นสิ่งที่พระพุทธรเจ้าทรง
 สอน, 893-5 - พุทธคำตรัสย้ำให้พระสงฆ์สอนอริยสังแก่ชาวบ้าน,
 895 - กิจคือหน้าที่ต่ออริยสังรายข้อ, 882-3,901-5 - ธรรมทั้งปวง
 จัดประเภทได้ตามแนวอริยสังและกิจทั้ง 4, 904-5 - ญาณ 4 เกี่ยว
 กับอริยสัง โดยเฉพาะกิจญาณ, 902-4 - อุปมานัยต่าง ๆ, 917
 - คุณค่าที่เด่นของอริยสัง, 920 - แสดงอุปมาอุปไมยแล้วด้วย
 อริยสัง, 693,893 - โยนิโสมนัสการอริยสังทำให้ละสังขาร 3
 ได้, 881 - เป็นเครื่องกำหนดความเป็นสละ, 353 - เป็นเครื่อง
 กำหนดคปัญญาอย่างสละ, 354 - เทียบในวิสุทธิ 7, 861-4
 - ญาณที่คล้ายกับอริยสัง, 364 - สัมมาทิฏฐิเป็นบุพนิมิตของการ
 ตรัสรู้อริยสัง, 733 - รู้อริยสังคือความหมายหนึ่งของสัมมา
 ทิฏฐิ, 734 - ในฐานะหัวข้อในสติปัฏฐาน, 812
 อริยสังกรรม 912

อริยสัมมาสมาธิ (= ประกอบด้วยสมาธิบริวาร 7)	886
อริยสาวก 134-5,300, 328a,346-7,354-5,357-8,389a,397,401, 403-410,412,414-5,417,420-2,424,426,430,452,470,530,561,651,661, 665,676,757,770-1,774,786-8,791,825,876,878-9. ค <i>สุตตันตปิฎก</i> <i>อริยสาวก</i> , <i>กัลยาณขณ</i> , <i>โสคาปน</i> -ความต่างกับปุถุชน ในการวางจิตต่อสุขทุกข์, ๑๘ -มุ่งบรรลุผลที่ต้องการด้วยการปฏิบัติ มิใช่ด้วยปรารถนาหรืออ้อนวอน, 21๑ -รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ จึงไม่ถูกทฤษฎีครอบงำ, 243 -อาจได้ธรรมจักขุก่อนครั้งเดียว, 341a. -สุขได้โดยไม่ต้องขึ้นต่อเวทนาหรืออารมณ์, 54๑	
อริยสาวิกา	408 ค <i>อริยสาวก</i>
อริยสุข	565
อริยอัฏฐังคิกมรรค, อริยอัฏฐางคิกมรรค 62,589,590b,601,897,912. ค <i>มรรค</i> -ความหมาย, 570,801 -อาศัยกัลยาณมิตร, 586,593 -เป็นมรรคสำหรับละโลกะ โทสะ โมหะ, 599 -บุพนิมิต, ๑23, ๑๑7,8๐๑ -เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด, 624	
อริยา วาฑิ	408b.
อริโย	404b.
อรุณ	215,667. และดู <i>แสงอรุณ</i>
อรุป 4 (กรรมฐาน)	853,855
อรุปะ (นิพพาน)	235
อรุปฌาน 4 285,290,293-4,307,314-7,323-4,332,337,366,369, 531,543,545,555,565,859,8๖7. ค <i>ฌาน</i> , <i>สมาบัติ</i> , <i>รูปฌาน</i> , <i>สมาธิ</i> -เป็นอรุปาวจรกุศลกรรม, 220 -เป็นคทั้งคณิพพานได้, 277 -เป็นวิกขัมภนนิโรธ / วิมุตติ, 278,31๑ -เป็นเรื่องของสมณะ, 3๐5 -เป็นสมาธิระดับจุลลจิตต / ม้องค์ 2, 3๐3,337,370 -เป็นเครื่องแบ่งประเภทพระอริยะด้วย, 2๑5-๑ -ต้องได้อรุปฌานด้วย จึงจะเป็นอกุโธภาควิมุต, 338 -สุขในอรุปฌาน, 836 -กรรมฐานใดให้สำเร็จ, 855 -มคิธรรคถาว่าต้องได้คสิณก่อน, 859+๑.	
อรุปรกรรม 285,303,305,565,853 -ชาติ = การเกิดแห่งอรุปรกรรม, 141	
อรุปธาตุ	170
อรุปรหม (4)	466b,556b.
อรุปรภพ	99,220,285,358b.
อรุปรากะ	145,285(สังโยชน์),316,357b,492b.
อรุปรสมาบัติ 290-1b,293b,296,317,328b,337-9,367	
อรุปรามมณสุข	565
อรุปาวจร	146-8,466b,532
อรุปาวจรกิริยาจิต	148
อรุปาวจรกุศลกรรม	220
อรุปาวจรจิต	31
อรุปาวจรวิบากจิต	148
อโรค (พระอรหันต์)	249
อถังการของจิต	430
อโลกะ 159b,160,166,17๑-183,193,๑๑8,735b,750๑ (= เนกขัมมะ), 856. ค <i>กุศลมูล</i> , <i>จาคะ</i> เทียบ <i>โลกะ</i>	

อโลกะ เจตสิก	31
อวกาศ	531. ค <i>อวกาศ</i>
อวค (ด้วยฉันทะกัม)	843-4
อวิยะ558(สภาพตอนทุกรกิริยา), 572,695(ที่ควรละอาย), 726,772 (สัปพันธุ), 813,818,883	
อวิกะปะ (อรรถ/กิจของสมาธิ)	327,872a,875,877
อวิมาค	165
อวิจ	405b.
อวิชา 44,76,79-150,165,169,198,209,225-8,232,243-4,269,307, 333-4,357b,375-7,387,406,425,468,505,510-1,519,524,569,571, 573-5,578,584b,612,680,734,739,752,815,876-7,897,899,908-9,915 -คำจำกัดความและความหมาย, ๑7,10๑,150,253,285 -อธิบายในวงรูปปฏิจสงมุปาบท, ๑๑,110,112,11๑,204 -อวิชาเกิดจากอาสวะซึ่งเนื่องมาจากทุกข์มีโสกะเป็นต้น, 83,101-3 -ความหมายสัมพันธ์ระหว่างอวิชากับคัมหา-อุปาทาน, 1๐2-3 -เป็นคัมหาพิเศษที่ให้ไปเกิดในทุคติ (คู่กับภวคัมหาซึ่งให้ไปสุคติ), 1๐5 -เป็นหัวเงื่อนไขหรือข้อต่อหนึ่งในสองของปฏิจสงมุปาบท / เป็นมูลรากของวิญญู, 1๐5,229,675b. -พระพรหมยังคงอยู่ในอวิชา, 236 -ในฐานะสังโยชน์และเป็นเครื่องกำหนดคัมคัมของอริยบุคคล, 285,288 -การกำจัดอวิชาเป็นจุดมุ่งของวิปัสสนา, 306,310-1 -วิมุตติฝ่ายปัญญาวิมุตติเท่านั้น จึงจะให้พ้นจากอวิชาได้, 3๐๑,311 -ตัวอย่างวิธีปฏิบัติในการละอวิชา, 349-350 -อวิชาที่ไม่เที่ยง เกิดจากเหตุปัจจัย, 35๐ -เป็นมูลรากของคัมหา หล่อเลี้ยงคัมหาและมืบทบาทพร้อมด้วยคัมหา, 486,49๐,491, 494,503,526-7,732,๑๐7,1๐2-3,520 -คัมอวิชาเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของนิพพาน, 529 -บุญเกิดจากอวิชา, 573 -ความสัมพันธ์และภาวะสัมพันธ์ระหว่างอวิชากับศรัทธา, 574,1๐9 -นิรวณเป็นอาหารของอวิชา, 576-7 -อวิชาเกิดจากอโนโสมนสิการ, ๑72-3 -บางครั้งจัดอวิชาเป็นนิรวณอย่างหนึ่ง, 829b. -ลักษณะความคิดที่มีอวิชาเป็นตัวเด่น, ๑75 -โนโสมนสิการสัคคและแย้งบพาทกับอวิชาคัมหา, ๑74-5 -โนโสมนสิการประเภทที่ 1 มุ่งสัคคอวิชา, ๑75-๑,727 -อิทธิพลของอวิชาต่อการแก้ปัญหา, 919 -อวิชาเป็นปาดคัมพรหม / ธรรมที่พึงละด้วยอภิญญา, 88๑,๑๐4-5 -ในแดนแห่งกิจกรรมทางจิตปัญญา, ๑24	
อวิชาคัมหา 53๑,๑74-5,๑๑4. ค <i>อวิชา</i> , <i>คัมหา</i>	
อวิชาคัมหาอุปาทาน 229-230,251-2,๑๑๖ ค <i>อวิชา</i> , <i>คัมหา</i> , <i>อุปาทาน</i>	
อวิชามนโรธ	356
อวิชานุสัย (อาการก่อเกิดและกำจัด)	๑5,248,351
อวิชาสวะ 101,122-3,244,334,611,833,898	
อวิชาสัมพัธ	228,350
อวิคคาค	79
อวินิต	350
อวิปฏิสาร, อวิปฏิสาร 575-6,578,871b. เทียบ <i>วิปฏิสาร</i>	
อวิริคคัญญา	45b.
อวิสวาทนคาค	635
อวิหังสา 753,8๐8(= รัักษาคัม). ค <i>กัญญา</i>	

อวิหิงสาธาตุ (= กรุณา)	750b.	อเหตุกกิริยาจิต	148
อวิหิงสาวัตถ	751.755,756,827	อเหตุกกุศลวิบากจิต	148
อวิหิงสาสังกัปปี	748-9,751,752-3. ดู <i>สัมมาสังกัปปะ</i>	อเหตุกทิฏฐิ	709
อวิคคกมะ (ศีล)	767b.	อเหตุกวาท	412,709,907
อเวจุปปาสาท	405b.	อเหตุวาท, อเหตุอปัจจัยวาท	205-7
อเวทนีย	222	อโหสิกรรม	219-222
อเวทขิตสุข	555	ออกซิเจน	572
อสงไขย	443	อ้อนวอน	427,464,468,471-2,475-6,478,801. ดู <i>เทวดา, อิทธิ</i>
อสนีตตะ (นิพพาน)	235	<i>ปาฏิหาริย์, สิ่งศักดิ์สิทธิ์, เช่นสรวง, บวงสรวง</i> –หลักกรรมไม่สอนให้	
อสมย	311	หวังผลจากการอ้อนวอน / สิ่งที่น่าปรารถนาสำเร็จด้วยกระทำ,	
อสมยวิมุตต	312b.	214,216 –หวังผลจากการอ้อนวอนยังอยู่ในขั้นก่อนพัฒนา /	
อสมยวิมุตติ	312,317	สภาพปัจจุบันเป็นมาก, 472-3a. –ถ้ายังไม่มั่นในพระรัตนตรัย	
อสมยวิโมกข์	312b.	ก็หวังพึ่งการอ้อนวอน, ๑10-3 –วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธไม่หวัง	
อสมาริสุข	565	พึ่งการอ้อนวอน, ๑17	
อสมาริสังวัตตนิกา (วาจาพยายาม)	581a.	อ้อสด (อุปมา)	704
อสังกิลิฏฐะ (นิพพาน)	234	อักษระ	235(นิพพาน), 707(สูตร)
อสังกุปปะ (นิพพาน)	234	อักษะ (ศัพท์)	830
อสังขตะ (นิพพาน)	232,234,236,239,885	อัครสาวก	274,338,648
อสังขตธรรม (นิพพาน)	48,383(เป็นอนัตตา)	อัญณะ (นิพพาน)	234
อสังขตธาตุ (นิพพาน)	46,267b.	อัญริยะ (นิพพาน)	234
อสังหระ (นิพพาน)	234	อัญริยบุคคล, อัญริยมนุษย์ (ไม่ต้องอาศัยปัจจัยทางสังคมก็ได้)	
อสังญายาท	99	586,๑15,645,743	
อสังญู	146	อัมมัตตสุข	541
อสังญูสัตตคายตนะ	358b.	อามตติ วา....พหิททา วา....	814
อัสติบุรุษ	317b.,436,463,626,627b.,783. เทียบ <i>สัคคบุรุษ</i>	อามาสัย (ที่จะอยู่ป่า)	314b.
อัสทธรรม	162,453,590b.,653. เทียบ <i>สทธรรม</i>	อัม โธสาน	137
อสนคฺกุจฉา	493b.	อัญญ	406,439
อัสปฺปายะ	858b.,867	อัญญสมานาเจตสิก	30
อัสสัมพาละ (นิพพาน)	235	อญฺเฒา, อัญญา	286-7,336b.,408
อัสมาชิก	312	อัญญาปฏิเวธ	825
อัสมาชิกเจโตวิมุตติ	312-3,320	อัญญารามนา	511b.,580a.
อัสมาชิกวิมุตติ, อัสมาชิกวิโมกข์	312b.	อัญญเคียรธีย์	546,559,723-4,861,890
อสุกะ (5-10) 327,461,700b.,728b.,851+๑.(เดิมเรียกสัญญา), 852b.,		(อัญญ) สมานัตติสุข	531
853,855,857		อญฺจาสมนนาคตฺอุโปสถ, อญฺจกฺกอุโปสถ	4320.
อสุกนิมิต	669,881	อญฺจํกิกมรรค (กับจตุมรรค)	887. ดู <i>มรรค</i>
อสุกสัญญา	853b.,884,888	อญฺจิกะ	851b.
อสุรกาย	467	อิตถการวาท	131,204
อเสกขธรรม 10	ดู <i>อเสกขธรรม</i>	อิตถกิลมदानุโยค	897 เทียบ <i>กามสุขัลลิกานุโยค, มัชฌิมา</i>
อเสชชะ	241,285b.,286,291-2,298,352-3,355b. เทียบ <i>เสชชะ</i>	<i>ปฏิบัติ</i> –ความหมายทั่วไป, 582-5 –ได้แก่สัพพัตถปริมาส	
อเสชธรรม 10	242,430(= อริยธรรม), 612b.,627b.(= สัมปรัสนธรรม)	ปฏิบัติศีลผดุงกายไป, 301,584b.,688-9 –ได้แก่หลักปฏิบัติของ	
อเสชภูมิ	353	นิกครนธ์, 529b.,560b. –เรียกว่านันทนามปฏิบัติ (ทางกริยา), 584b.	
อโสกะ (นิพพาน / พระอรหันต์)	234,236	อิตถทิฏฐิ	382,386
อหังการ	143-5,425,476,649,650,752	อิตถนาคะ (สำเร็จด้วยปัญญา)	525b.
อหังการมมังการ	525b.,๗๕๖. ดู <i>อหังการ, มมังการ</i>	อิตถนียะ, อิตถนียา	143-5,315,356-7,814. ดู <i>อิตถา</i>
อหฺนติ	143-5	อิตถประจักษ์	54
อหิงสา	319,454,629	อิตถภาวปฏิลาภ	722b.
อหิริกะ เจตสิก	30	อิตถวาท (วาทะ/ลัทธิอิตถา)	111,382-3,386,387

อัครวาทปาทาน	92๖.,98,100,127,382,492๖.	อัครวาทมวาทยา	136๖.
อัครสัญญา	278,363,382	อัครยศ	628,702
อัครคหิตสมปติ	253,25๑-2๖0,525๖.๑0๑	อันตะ	732. ดู <i>ที่ลุด, มัชฌิมาปฏิปทา</i>
อัครัง	38๖. เทียบ <i>มัตถัง</i>	อันตาคหิกทิกฏฐิ (10)	135,412
อัครัญญา	๖28	อันตรกัลป ๑2	412
อัครัญญา, อัครัญญ	๖27,885	อันตรธาน (แห่งสัทธรรม)	624,668,685,805-6,860
อัครัตตะ	253,259,5๑๑-๖00	อันตรากภ (เข้าใจผิดว่ามี)	672๖.
อัครตา 59,90,135๖.,143-5,315,356-7,411,413,487,494,502๖.,512-3, 519,522-6,680-1,814. ดู <i>ตัวตน เทียบ อนัตตา</i> -ความอัครมัน		อันตราย	181(2 อย่าง), 655,694-5,706,834
อัครตาเหนียวแน่นจนถึงที่สุดและประณตที่สุด / ปัญหาหนีพพาน		อันตมชาติ	335,343
กับอัครตา, 70,381-๖,307 -การอัครดิอขันธิ์ 5 เป็นอัครตา, 136 -การ		อันเตवासัก	181
ดิออัครตาส้อมขัดหลักกรรม, 212,350 -เมื่ออัครดิอหรือห้วงว่ามี		อันธปฏฺชน	430
อัครตาอยู่ ตัวเองก็ไม่มีอัครสภาพ, 252 -มีอัครตา ไม่มีอัครตา ในแง่		อันธพาลปฏฺชน	401๖.,430,๑12
จริยธรรม, 321 -การพิจารณาเห็นไม่เป็นอัครตาคามนวิวิธสนา,		อันวญฺญาณ	406๖.
346-352 -ลักษณะทั่วไปของการครีตเกี่ยวกับอัครตา, 384-5		อันวยา	658-9
-ไม่มีวาทอัครตาอย่างใดที่ดิอแล้วทำให้ไม่เกิดทุกข์, 38๖ -ความ		อัครปณิหิตนพพาน	262๖.
ดิออัครตาทำให้ถามว่าพระอรหันต์สิ้นชีวิตแล้วเป็นอย่างไร,		อัครปณิหิตวิโมกข์	295๖.
38๖-8 -นิพพานไม่ใช่ดับหรือทำลายอัครตา (เพราะไม่มีอัครตาที่		อัครปณิหิตสมาธิ	826๖.
จะดับ), 387 -(ภาพ) อัครตาเกิดขึ้นอย่างไร, 491-2 -ความอัครดิอ		อัครปนา 370,565,749,856๖.,867,889๖. ดู <i>อัครปนาสมาธิ, สมาธิ</i> -เป็น	
อัครตาจะง่ายกว่าการ ? 492๖. -นำคนอื่นก็เพื่อปกป้องอัครตาที่อัคร		ไวพจน์ของวิคก, 331๖. -ถึงได้ยาก, 342๖. -ผู้ไม่เคยได้ฌาน บรรลุ	
ดิอไว้, 505-๖ -อัครตาขวางเมตตา, 508 -แยกแยะโดยวิภังขวาท		มรรคกัถัง, 370	
ให้เห็นไม่เป็นอัครตา, 710 -ความเห็นว่ามีอัครตาที่ยังนิรันดร์		อัครปนากรรมฐาน	331๖.
กับว่าอัครตาขาดสูญ, 711		อัครปนาโกศล (10)	858๖.,867
อัครตาธิปไตย	78	อัครปนาขวนวาร (แห่งมรรควิถิ)	370
อัครตานุทฏฐิ	382-3,385	อัครปนาฌาน	331๖.
อครฺตา หิ อครฺตโน นาโถ	671๖.	อัครปนาปัญญา (= อภิญญา)	88๑๖.
อัครตะ, อรรตะ (2-3) 298,5๑4-๖00. และดู <i>สรวก</i> -ความหมาย,		อัครปนาภาวนา	858
254,594 -การแบ่งอัครตะเป็น 2 และ 3 ระดับ, 2๑8,5๑4-5 -๒๐		อัครปนาสมาธิ 306,314,327,328๖.,331,341,3๖1,367,369,874,877. ดู	
ว่าบัพพัตตเพราะบรรลุอรธ / อย่างน้อยควรถึงอรธขั้นที่ 2,		<i>สมาธิ</i> -ความหมาย, 82๖ -เป็นองค์แห่งฌาน, 82๖,872 -บุพภาค	
5๑4,595 -เหตุผลที่ต้องสอนปรมัตถะมาก, 596 -อัครตะ ๓ แบบ		คือถะนิวรณัได (อุปจารสมาธิ), 817,872๖. -อานิสงส์, 887 -ขณะ	
ที่สอง / จัดอรรตะ 3 สองหมวดเข้าเป็นชุดเดียวกัน, 5๑8-๖00		บรรลุมรรคผลต้องถึง, 370 -กรรมฐานใดให้สำเร็จหรือไม่และ	
-อัครตะเป็นสิ่งมุ่งประสงค์ของฉันทะ, 4๑4,521,52๖ -อัครตะสำเร็จ		เหตุผล, 855,858 -การพัฒนาจากมุลสมาธิ / อากาที่ที่จะเกิดและ	
ได้ด้วยควาไม่ประมาณ, 599,807 -ในฐานะจุดหมายภายในหัง		การทำให้เกิดอัครปนาสมาธิ, 827-8,858,86๑-7 -กับปัญญาที่เรียกว่า	
แสดงกระบวนการศึกษาและชีวิตประเสริฐ, ๑24		อภิญญา, 88๑๖.	
อัครตจริยา	๖35,753,756,777-8	อัครปมาท, อัครปมาทธรรม 6,773. ดู <i>ไม่ประมาณ</i> -เป็นหลัก	
อัครตปฏิสัมภทา	296	สำคัญที่จะให้บรรลุหรืออัครเอาอัครตะได้, 5๑3-4,5๑๖,599,807 -มี	
อัครตสัญญาทวาจา	769	อัครปมาทกับเสวนาคนดี (กัลยาณมิตร) เท่านั้น กษัตริย์ ก็รักษา	
อัครตถิกวาท	130,411	แผ่นดินได้, 5๑3,5๑๖ -สดีในฐานะอัครปมาทธรรม / ขอบเขตที่	
อครฺตถิ กาโยติ วา ๔เป๔	814	เป็นสดีกับอัครปมาท, 8๐4-7,809 -ความหมายและความสำคัญ	
อครฺตถิตา	130	ทางจริยธรรม, 8๐5,8๐8 -เปรียบรอยเท้าช้าง / ช่วยให้สัทธรรม	
อครฺตสุข	78๖	ดำรงมั่น / ดังแสงอรุณก่อนมรรคเกิด, 8๐5-๖ -ไม่ประมาณ 4	
อครฺตูปปรักขา	511+๖.,580๖.,885-๖	สถาน, 8๐๖	
อครฺตโนมิตติ	670	อัครปมัญญา (4) 289,315,362,852,854-5,881๖.,884. ดู <i>พรหมวิหาร</i>	
อครฺตภาพ	181,208,221-2,263,269,271๖.,299,856	-เหตุใดอัครปมัญญาให้ได้อัครปนาทั้งที่ไม่มีปฏิภาณนิมิต, 858	
อครฺตรา, อครฺตราส่วน	710,918,922	อัครปมัญญาเจตสิก	31
อครฺตราณะ (ปถิโพธ)	850	อัครปมัญญาเจโตมุตติ	312,314
		อัครปมาณาเจโตมุตติ	314

อับปเวทนิย	222	อากุล	790
อับปิจยปรินิพพาน	267b.	อาคมณฑุจิก	422b.
อับปัตตคาคิกะ	48	อาคันคูกะ	605,652,856
อับปัตตวิสยัคคาคิกะ	48	อาคาร	449
อับสร	535	อาคาริยวินัย	432
อัทภูตะ (นิพพาน)	234	อาคาพหปฏิบัติปา	584b.
อัทภูตธรรม	684-5	อาฆาต	655,698-701(วิธีกำจัด)
อัทภากตธรรม	181a.	อาฆาตปฏิวินัย, อาฆาตวิตุ	700b.
อัทภากคปัญหา (10)	135,243,894	อ่างเก็บน้ำ (อุปมา)	785-6
อัทภากถุค	31,146-8,751	อ่างคำรา	651
อัทพยาธิ (นิพพาน)	234	อ่างว้าง	674
อพุยาปฺรณ, อพุยาปฺรณะ	184b.,234(นิพพาน)	อาหาญ	ดู วิริยะ
อพุยาสะกสุข	579	อาหาระ	433b.,624
อศฺจรรย	268(ของธรรมวินัย), 641	อาหารย 256,586b.,623 (กัลยาณมิตร), 707.808,850(ปลัโพธ), 913, 915b. และดู <i>ครู-อาจารย์</i> -อยู่อย่างมีอาจารย์คอยสอดส่อง ไม่	
อศฺวเมธ	281	ผาสูก, 181 -คุณสมบัติอาจารย์กรรมฐานและพิธีมอบตัวรับ	
อศฺสง (แห่งทุกข์, โลกและธรรมต่าง ๆ)	58,227,343-4,355,357-8, 810	กรรมฐาน, 850,856	
อศฺมมานะ	143-5,379b.	อาจารอริยะ	281b.
อสุมิต	143-5,357b.	อาจิณณกรรม	220
อศฺสวัตร	300	อาชญากรรม 502(จากกิจกรรมเพศสัมพันธ์), 562(ภาวะสงคราม	
อศฺสัทธะ (ไม่ต้องมีศรัทธา / พระอรหันต์)	244.246b.,649,664	กาม), 605,671,741,771-2(สังคมไร้ศีล 5), 795(จากความยากจน)	
อศฺสทาปะ (คุณ, ส่วนดี) 62,95,242,343-4,355,358,531,532(กาม), 535,549,689-693 -ความหมาย, 690 -ของสมาธิ (แสดงเป็น		อาชานินย	ดู ข้างอาชานินย, น้าอาชานินย
ตัวอย่าง), 693		อาชีพ	423,518,605,639,769,796
อศฺสทาปะ-ปัสสาสะ	861+b.	อาชีพวก (อเหตุวาท)	907b.
อศฺสตุตะ	350	อาชีพะ 62,360,445,603,612,741(กับการศึกษา), 767-8,889,914. ดู <i>สัมมาอาชีพะ</i> -หลักทั่วไป, 778-793,794 -อาชีพะที่ไม่บริสุทธิ์	
อศฺสตุตวา ปุณฺณ	401b.,430	ของสมณะ, 780	
อากังขิยฐาน	407	อาชีพปาริสุทธศีล	380,794
อาการ (นิพพานแยกโดยอาการ)	262b.	อาชีพวิญญมกศีล	432
อาการ 12 (อริยสัจ)	343,893,903-4	อาฆา	432
อาการ 20 (ปฏิจจนูปบาท)	104	อาฆาจักร	534,918
อาการ 32	701,852	อาฆาสงฆ์ (อำนาจสงฆ์)	446
อาการะ (เหตุผล)	658-9	อาคมัน	3,70,135b.,381-6,411b. ดู <i>อติศา</i> เทียบ <i>อนัตตา</i>
อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน 3	640-1	อาคาปี	294,812-3
อาการปริวคก, -วิคคกะ	54,356,651,654-5,663	อาทาท	53b.
อาการวดี (ศรัทธา)	615,652,659,762,764	อาทิตย 234,240,411,460,586,623-4,667,733,758,806,847,867(นิมิต), 874. ดูอุปมาที่ <i>แสงเงินแสงทอง</i>	
อากาศ, อากาส (ช่องว่าง)	30,39a.,46,289,589,851(กสิณ), 867	อาทิตยพันธุ	678
อากาสกสิณ (ใช้เจริญอกนิยญาโลกีย์ไม่ได้)	338	อาทิตพรหมจรรย์	890,891,894-5
อากาสานัญญาเจตนะ	236,266,289,323,327,332,335,336b.,358b., 853,855,867	อาทันท, อาทันทะ (โทษ/ส่วนเสีย)	62,95,242,343-4,355,358,531, 535,548b.,549,561,564,690,689-693 -ความหมาย, 690 -อาทันทะ
อากัญญัญญาชนสมานัตติ, -สมานัตติสุข	531	ของสมาธิ (แสดงเป็นตัวอย่าง), 693 -อาทันทะของกาม 3 ด้าน,	
อากัญญัญญาเจโตมุตติ	315	536-8	
อากัญญัญญาชนะ	42b.,236,289,315,323-4,325,326-7,329,332,335, 365-7,853,859,868 -เป็นยอดของสัญญาสมานัตติ / สัญญัคกะ /	อาทันทวณฺณ, อาทันทวานุปัสสนาณฺณ	363
เป็นสมานัตติสูงสุดที่ใช้ทำกิจ, 369-370		อาทันทวิสสวาวี	792
อากัญญัญญาชนสัณฺญา	325b.	อาทศนา (ความหมาย)	462
อากัญญัญญาชนสมานัตติ, -สมานัตติสุข	531	อาทศนาปฏิหารย	459-460,464-5,480

อาธิปไตย	292อ.
อ่าน (หนังสือ)	495,727บ.
อานันตริกสมาธิ, อานันตริยสมาธิ	307อ.
อานาปานสติ 327,498อ.(กัปปนที), 811,851อ.,852,856อ.,884	
-ตัวอย่างการประสานของสิกขา 3 ในการปฏิบัติอานาปานสติ, 611 -ใช้ในชีวิตประจำวัน, 834 -จิตที่หยาบและสมาธิที่หยาบ, 854-5 -ได้ถึงปฏิภาคนิมิต, 855,857 -ตัวอย่างเจริญสมาธิโดยใช้อานาปานสติ, 858-867 -วิธีเจริญตามพุทธพจน์ 4 จกุกกะ, 861-3 -ทำให้รู้ได้แม้แต่ลมอัสสาสะปัสสาสะสุดท้าย / อรรถกถาว่าพระอรหันต์ที่ปฏิบัติอานาปานสติครบกระบวนการ กำหนดอายุกาลของคนได้, 861+อ. -ความค้ำจายจากปรมาจารย์ของโยคะ, 863อ. -มคธรรคกถาเกี่ยวกับจกุกกะทั้งสี่ในแง่สมณะและวิปัสสนา และว่าเป็นกรรมฐานหนัก เป็นขอลกรรมฐาน, 863อ.	
อานาปานสติสมาธิ 859-861,884อ. ดู อานาปานสติ -เป็นวิหารธรรมส่วนมากของพระพุทธเจ้าทั้งก่อนและหลังตรัสรู้ / ครั้งเป็นพระกุมารทรงได้ฌานได้รณหวักับด้วยสมาธิ / ทรงสรรเสริญมาก, 344,860-1,860อ. -พุทธพจน์ว่าให้ถึงฌานสมาบัติได้ทุกชั้น / ฟังพิจารณาอรรถกถา, 859+อ. -เป็นอริยวิหาร พรหมวิหาร 4 ทิฏฐธรรมสุขวิหาร, 860 -ใช้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา, 860 -ยังสติปัญญาน โพรหมงค์ วิชาวิมุตติ ให้บริบูรณ์ต่อกันไปตามลำดับ, 861	
อานนต 575,611,653,882,893. ดู อานนต -ของกรรมคืออย่างที่มีมานาบา, 199 -อานนตสัพเพ, 203 -ของการถวายบิณฑบาตแด่พระพุทธเจ้า, 268,270 -ของทักขิ, 299 -ของพรหมจรรย์, 318,589 -ของการประจักษ์โสดาปัตติผล, 414 -ของธรรมต่าง ๆ ต่อเนื่องกันตามลำดับ, 686-7 -ของเมตตา, 701 -ของสมาธิ / สมาธิภาวนา, 833,837 -ของไตรสิกขาตามลำดับ, 833,811	
อานนตสมาบัติ	434อ.
อานนตสมาธิ (จิตสมาธิ)	165,368,830
อานนตสมาธิ	99
อานนตสมาธิสังขาร	98,573(จากอวิชชา)
อาบ	215(ชำระบาป), 700
อาบัติ	258,398,402,440,445,661
อาโป	236-8,266,851
อาโปธาตุ	30,46
อาพาธ 334-5,347,448-9,546อ.,547,548,695,850(ปลัโพธ) -ข้อปรารถนาของคนหนึ่งคน คนหนึ่งเพียร, 697-8 -กับการบำเพ็ญเพียร, 705,802-3	
อาภัสสวะ	237
อาโศก	670อ.
อาโมส 170-1,201,248,380,398,446,471,549,553-4,557,565,583,595, 658,759 -คนมักมองผลกรรมแต่ในแง่การได้เสียอาโมส, 187 -อาโมสเป็นสิ่งประสงค์ของคัมภีร์, 528 -สุขจากนิตะ ไม่อิงอาโมส, 843 -พึงสอนโดยไม่เห็นแก่อาโมส, 837	
อาโมสฤทธิ์	465
อาโมสสุข	542อ.,791

อาบัตนะ (6/12) 33-65,138อ.,226-7,269,270,337-9(เหตุ), 354อ., 346,362,382,384,487,491อ.,520,549,552,611,663,691อ.,701,921. ดู สหัตนะ, ผัสสวัตนะ -ความหมาย, 34-35 -การแบ่งเป็นอาบัตนะภายใน ภายในนอก และชื่อเรียกอื่น ๆ, 35,100,115 -อาบัตนะ 12 จัดลงในชั้นที่ 5, 39อ. -หน้าที่หลัก 2 อย่าง, 38-39 -ในฐานะหลักสำหรับแบ่งประเภทของความรู้, 46-48 -จำกัดความความหมาย อธิบาย ในชื่อว่า สหัตนะ (ในปฏิเจสุมุปาบท), 98, 100,109,111,115,118,150 -เปรียบเทียบกับคนสามัญไม่เข้าใจนิพพานเหมือนความรู้ต่างอาบัตนะ, 231 -นิพพานเป็นอาบัตนะอย่างหนึ่ง, 236,239,266 -ในการที่พระอรหันต์รับรู้อารมณ์, 242 -วิปัสสนาพิจารณาสภาพของอาบัตนะ, 348-9 -รู้คุณโทษทางออกของอาบัตนะตามเป็นจริงจึงตรัสรู้, 343 -อาบัตนะ 2 (อสังขารและนิวาสัญญาตามสัญญาอาบัตนะ), 358 -สติช่วยเผ่าประคองอาบัตนะ, 809 -ในฐานะหมวดหนึ่งแห่งสติปัญญาน, 812	
อาบมุข 4	786
อาบ 99 -อายุวรรณะเสื่อม (ในปัจจัยการทางสังคม), 140 -อายุได้ด้วยปฏิบัติมีไรด้วยข้อนอน -อายุอื่น/อายุสั้น, 202,465อ., 512,789 -หลักการแสดงความเคารพตามอายุสมาธิภาพ, 437,454 -อายุทิพย์, 466 -อายุเทวดา, 199อ.,468อ. -พระอรหันต์เจริญอานาปานสติสมบูรณ์กำหนดอายุกาลของคนได้, 861อ.	
อารมณ์ ¹ (สังขาร) 16อ.,33-65,138อ.,231,248,263-5,269,270,302-3, 329,376,360,366,368,416,490,511,513อ.,515อ.,520,522,524,531-2, 542,546-9,555,557,649,673-4,702,704,715,724,739,749,750,794, 802,809,810,814,816,822,827,829,833,846,859,873,875,882,889, 890. ดู อาบัตนะ -ความหมาย, 35 -ในฐานะชื่อเรียกของอาบัตนะภายในนอก, 35,100,115 -เป็นที่อาศัยของวิมุตติ, 109 -ผู้หลุดพ้นกับที่ที่ต่ออารมณ์ที่รับรู้, 242,244-5 -การเกิดที่ความดำรงของคน อารมณ์วิจิตรหาไร้การไม่, 242,536อ. -อารมณ์ 6 เป็นที่อานวเวทนาจึงเป็นสิ่งที่ประสงคของคัมภีร์, 491-2, 528 -การสุขอาศัยอารมณ์ ขึ้นต่ออารมณ์ เมื่อไม่ได้อารมณ์หรืออารมณ์นั้นจิตจางพรากหายจึงเป็นทุกข์ / พวกมนุษย์และเทพจึงมีทุกข์ทั้งที่พระศาสดาคือเป็นสุข, 549,552-3 -อารมณ์อย่างเดียวกัน คนมองหรือรับรู้ต่างคนเห็นไปต่างกัน, 695-8 -หลักของการสมณะหรือสมาธิ ก็คือ การกำหนดอารมณ์ให้จิตแนบแน่นอยู่ ไม่ฟุ้งซ่านไป, 305,322,611,824-7 -ดังนั้น การฝึกสมาธิอย่างสามัญจึงได้แก่วิธีที่ฝึกสติ, 848-9 -การที่สติกำหนดอารมณ์มีทั้งในสมณะและวิปัสสนา / ความแตกต่างในสมณะและวิปัสสนา, 809,814,816,822-3 -สติกับอารมณ์ปัจจุบัน / การแสวงอารมณ์ชนิดที่เสร็จสิ้นบริบูรณ์ไปทีเดียว, 817,892 -กิจกรรมสามัญของมนุษย์คือการรับรู้อารมณ์, 819 -อารมณ์ที่ใช้ในการฝึกสมาธิอย่างเป็นการเป็นการ เรียกกันว่ากรรมฐานมี 40 อย่าง, 850-3,857 -อารมณ์อย่างใดให้ได้หรือไม่ได้ปฏิภาคนิมิตและอัปนาสมาธิ, 858 -ลักษณะการกำหนดอารมณ์ในอานาปานสติ, 866 -ฉานเพ่งอารมณ์กับฉานเพ่งลักษณะ, 872อ. -กรณีที่มีนิพพานเป็นอารมณ์, เช่น 311อ.,313,315อ.,556อ.,825อ.	
อารมณ์ ² (emotion) 724,739 -ตกอยู่ในอำนาจอารมณ์, 703 -เป็นอยู่ด้วยปัญญาหรืออารมณ์, 724-5 -คุณภาพทางอารมณ์	

อย่างใหม่ เมื่อพ้นความเป็นปุถุชน, 725 -สมาธิช่วยให้เกิด
ความมั่นคงทางอารมณ์, 834 -พัฒนาการทางอารมณ์เทียบเข้า
ในอภิจิตตศึกษา, 915-6

อารมณ์หนึ่งเดียว

ดู *สมาธิ*

อารยะ

8,280-1,627

อารยชน 280,421,400,452,580,586,788,909,921. ดู *อริยะ, อริยชน, อริยบุคคล* -ในหมู่คำเรียกผู้บรรลุนิพพานแล้ว, 241 -ชีวิตและ
คุณธรรมพื้นฐาน, 395-429 -พระโสดาบันเป็นสมาชิกระดับ
แรกในชุมชนของอารยชน, 395 -มรรคในฐานะระบบการศึกษา
สำหรับสร้างอารยชน, 600-613 -สังคมแห่งอารยชน, 912
-วิธีแก้ปัญหาแบบอารยชน, 924

อารยทฤษฎี

397

อารยธรรม 280,397,401,430,467,580(= กุศลกรรมบถ 10),
759b..912. ดู *อริยธรรม*

อารยฤทธิ์

342. ดู *ฤทธิ์*

อารยวินัย

408a. ดู *อารยวินัย*

อารยวินัย 5 408. ดู *โสดาบัน* -คุณสมบัติหลักของโสดาบัน / หลัก
การพัฒนาหรือสร้างอารยชน, 396-7,405-410 -ความหมายที่เพ่งย้ำ,
413-4 -เป็นหลักธรรมที่เหมาะสมและต้องการสำหรับสังคมปัจจุบัน,
426-7 -คติสำหรับคนยุคปัจจุบัน, 427-8

อารยวุฒิ

408a. ดู *อารยวินัย*

อารยธรรมาภิบาล

ดู *อริยธรรมาภิบาล, มรรค*

อารยัน

280

อารักขะ

137

อารักขสัมปทา

595,785

อารทวิปัสสก

362

อาร์พวัตต 8

697-8

อาร์มมณีนันทนา

303,872b.

อาราธติ

365

อาราม

273,516b.

อารูป 4

853. ดู *อรูป 4*

อาโรกยะ (นิพพาน / พระอรหันต์)

164,233-4,248-250

อาลัย

80,703,898

อาโลกกสิณ (ไม่มีในบาลี)

338,851+a.

อาโลกสัญญา

327,836,883

อาวรณ์

703. และดู *นิมิต*

อาวัชชนวสี

858b.

อาวัชชนา

670b.

อาวาส

629,858b.

อาวาสมัจฉริยะ

398,413

อาวุธ

140,538,769b..781

อาเวค

647-9

อาสน์, อาสนะ

481(ร้อย), 646

อาสวะ (3/4) 103,123,242,244,262-3,277,286,290-1,294,309-310,
315a.-8,322-4,326,328b..334-5,339,340,343-4,352,358,408,459,
461,483,517,543+a..565,574b..611,618,716,757,801,817-8,832-3,

869,870,878,898. ดู *อาสวัชชญาณ* -ความหมาย, 122-4 -อาสวะ
ทำให้เกิดอวิชชา, 83 -ทุกข์ทำให้เกิดอาสวะ, 101 -จิตจะหลุด
พ้นจากอาสวะได้ด้วยการหมั่นฝึกอบรม มิใช่ด้วยลัทธิพรารณา,
216 -สันอาสวะเล็กลงกว่าวาระทั้งสี่, 217 -ทำอย่างไร อาสวะ
จึงมีแต่จะสิ้นไป ๗, 350 -ความต่างระหว่างเสขะและอเสขะ,
354 -สันอาสวะ = พันโยคิตโลก, 545 -สันอาสวะด้วยรู้เห็น
โยนิโสมนสการและอโยนิโสมนสการ, 668 -ลักษณะจิตที่หลุด
พ้นจากอาสวะ, 692 -สัจจากอาสวะ, 724 -มีอาสวะคือโลกีย์
ไม่มีอาสวะคือโลกุตระ (สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ), 735,
748-9 -ธรรม 4 ที่เป็นต้นกำเนิดของความสันอาสวะ, 756
-สมาธิภาวนาประเภทหนึ่งเพื่อสันอาสวะ, 836 -อานาปานสติ
นำไปสู่ความสันอาสวะ, 860 -โพชฌงค์เป็นวิธีกำจัดอาสวะ
ด้วยภาวนา, 885

อาสวกิเลส

808-810, ๗๖๗. ดู *อาสวะ, กิเลส*

อาสวนิโรธ

334,898

อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา

334,898

อาสวสมุทัย

334,898

อาสวัชชญาณ 293a..296-7,334,339,359,459,870,888,898 -ต้อง
ได้วิชาอีก 2 อย่างก่อนหรือไม่, 323,336-7 -ต่อจากสมณะ,
334-6,343 -บรรลุในสัญญาเวทยนิโรธได้หรือไม่, 336,339-340
-ประเสริฐกว่าภิญญาอย่างอื่น, 342 -ส่วนวนแบบแสดงการ
บรรลุ, 343-351

อาสวัชชัย

324-5,331,342,460,660

อาสันนกรรม

220

อาสา

487b.

อาเสวนะ (เสพคุ่น)

52,656

อาหาร 30,156,226a.(4),354,449,478b..499-505,550,561,628,671b..680,
689,700,726,766,780,791. ดู *บิณฑบาต, โภชนา, ภัตตาหาร, บัณฑิต 4*
-ภิกษุสามเณรกับสิทธิในการบริโภคอาหาร, 253 -อดทนกับด้าน
บริโภคอาหารน้อย, 256a. -ตำแหน่งภิกษุจัดแจกอาหารสงฆ์,
258 -ความขาดแคลนอาหารเป็นเหตุให้เจตวิมุตติเสื่อมได้,
318 -อดอาหารบ้าง ฉะนั้นบ้าง ไม่ใคร่สร้าง ทรงเปลี่ยนมาฉัน
อาหารให้มีกำลังก่อนตรัสรู้, 333,334b..558 -อาหารของความ
สุขของพระโสดาบัน, 407 -ธรรมเป็นอาหารแก้กันตามลำดับ
ถึงวิชชาวิมุตติ / อาหารของอวิชชา, 503b..576-7 -อาหารของ
นิรวรณะและโพชฌงค์, 667,881-2 -อโยนิโสมนสการเป็นอาหาร
หล่อเลี้ยงอกุศลธรรม, 671 -ศรัทธาเป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิ
โสมนสการ, 673 -โยนิโสมนสการเป็นอาหารหล่อเลี้ยงสติ,
674-5 -อาหารของปัญญา, 748b. -เหนือเทวดาเช่นรู้อาหารของ
เทวดา, 468b. -การกินอาหารแบบที่มีใช้เพื่อหล่อเลี้ยงร่างกาย,
562 -ตัวอย่างคุณค่าแท้เทียม / ฐิติประมาณคือบริโภคด้วยพิจารณา
คุณค่าแท้เทียม, 694-5b. -อาหารพรั่งพร้อมหรือขาดแคลนมีผล
กระทบต่อการปฏิบัติธรรม / ควรคำนึงแล้วไม่ประมาทเร่งเพียร,
705-8,803 -ในอนาคต ภิกษุจะเห็นแก่อาหารอร่อย, 708 -อาหาร
ใดควรเสพหรือไม่, 716 -เดิรถึงบัญญัติความสังกตกิเลสเพราะ
อาหาร, 723 -ทำที่คืออาหาร / ความเผื่อแผ่แบ่งปัน สันโดษและ
เคารพในอาหาร, 766+b..788,882 -ภิกษุขออาหารได้หรือไม่/ทาง

- ได้อาหารที่บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์, 794,780 -จิตใจต้องการอาหารน้อยลง, 835 -พิจารณาความเป็นปฏิกลในอาหาร (กรรมฐานอย่างหนึ่ง), 852 -อาหารสัปปายะ, 854 -อาหารมือเดียว, ดู *ฉันมือเดียว*
- อาหารภูจิติกา 791
- อาหาร ปฏิกุลสัญญา 852,854-5,888(เป็นทุกขา ปฏิปาทา)
- อำนาจ 541,554,584,629,682,792 -พระอรหันต์มีอำนาจเหนือจิต, 274,245,577b. -อำนาจกเลสค้นหา อารมย์ ปัญญา, 703-4, 7๖๖ -การตกอยู่ในอำนาจของความคิดปรุงแต่ง, 820 -คติการเกิดขึ้นแห่งอำนาจ, 795b. -ทำที่ต่ออำนาจ, 796
- อำนาจลดบันดาล / อำนาจพิเศษภายนอก / อำนาจเหนือธรรมชาติ / อำนาจเร้นลับ 419,427,464,466,473,477,481,583,913,920. ดู *อิทธิปาฏิหาริย์, เทวดา, อัมมวน* -พระพุทธเจ้าไม่ทรงอ้างอำนาจเหนือธรรมชาติมายืนยันคำสอน, 425-6, 652 -ถ้ำมั่นในคุณพระรัตนตรัยแล้ว จะไม่หวังพึ่งอำนาจลดบันดาล, 910,912-3
- อ้าเกอ (พระจะมออ) 707-8
- อ้ามาตย์ 723
- อิงอาศัย (ในสติปัฏฐาน) 812-4,817
- อิจฉา (ไวพจน์ของคิดหา) 487b.
- อิจจาริยา 513,534-5,538
- อิฏฐารมย์ 193,245,402,420
- อิมปริโกค 283
- อิตถินทรีย์ 30,39b.
- อิตถิภาวะ 46
- อิตถิรา 54,651
- อิตฺตะ 54
- อิทธานุภาพ 475b.
- อิทธิ คือ *อิทธิบาท, อิทธิปาฏิหาริย์, ฤทธิ์* -ความหมาย, 462,842,846-7 -อิทธิ 10 ประเภท, 847b. -เป็นปัลลิส, 850
- อิทธิบาท 4 286,346b.,350,870,887b. -ความหมายและหัวข้อ, 842,847 -คริสต์อิทธิบาท, 344 -กัศคณียดาฉันทะ / แหล่งของฉันทะที่เป็นแรงจูงใจ, 488-9,499 -ใช้อิทธิบาทละอิทธิบาท, 516 -เป็นมัชฌิมาปฏิปทา, 584b. -เจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท, 842-8 -ทั้ง 4 ข้อเกี่ยวกัน, 845 -เรียกว่าอริยศีลและอริยโศภ, 846 -ตัวอย่างปลุกอิทธิบาทในห้องเรียน / ปลุกเองด้วยโยนิโสมนสการ, 846 -มรรคมองค์ 8 เป็นปฏิปทาสู่อิทธิบาทภาวนา / อิทธิบาทพลอยเจริญบริบูรณ์เพราะเจริญมรรค, 848,889
- อิทธิบาทภาวนา 847-8
- อิทธิปัลลิส 463
- อิทธิปาฏิหาริย์ 93,342,380,455-466,472-483,836,839. และดู *เทวดา, อำนาจลดบันดาล, อิทธิ* -มีจริงหรือไม่ ?, 455 -ควรมีเท่าที่และปฏิบัติอย่างไร, 455,473-5,477-9 -พระพุทธเจ้าและพระสาวกใช้หรือปฏิบัติอย่างไร, 464-5 -เรื่องที่มีมาในคัมภีร์, 480 -ห้ามภิกษุแสดงแก่ชาวบ้าน, 440,462,477,480 -เป็นโทษได้แก่ปุถุชน / เป็นปัลลิสของวิปัสสนา / ผลหลักการของพุทธศาสนาหลายแง่, 462-4,838b. -ผลเสียแก่ส่วนรวม, 442 -บำเพ็ญสมาธิเพื่อ
- อิทธิปาฏิหาริย์ = ผิด, 838 -จุดคิดค้น, 465-6
- อิทธิพล 514,673,713,802,817,907-8,913,915,924 -ของมนุษย์สมัยปัจจุบัน, 427 -ของปัจจัยทางสังคม, 623,841-2 -ของคำนิยมของสังคม, 737-9 -ของจิตกับกายต่อกัน, 835 -ของชีวิตด้านในต่อการแก้ปัญหาด้านนอก, 918
- อิทธิมตะ 463b.
- อิทธิฤทธิ์ 479
- อิทธิวิชา, อิทธิวิธี 297,305,334b.,337,339,342,459-460,836,870. ดู *อิทธิ, ฤทธิ์* -ตัวอย่างได้ฤทธิ์ก่อนอรหันตมา, 340b. -ทำยากเพียงใด, 342a. -ฤทธิ์ 2 ประเภท, 461
- อิทธิปัจจัยดา 79,81,85,314,676,711(วิจิต), 898. ดู *ปฏิจสงฆูปาท*
- อินทร์, พระ 299,480. ดู *เทวดา, อิทธิปาฏิหาริย์* -บางครั้งก็ประมาณในทิพยสมบัติพระองค์อื่น, 468 -ตัวเองก็ยังไม่, 469 -ตัวอย่างทำนายไม่ตรง, 470 -กลัวมาร, 471 -เป็นเทวดาที่คอยช่วยมนุษย์ / ตัวอย่าง, 471,481
- อินทรีย์ (5) 286,346b.,350,415b.,416b.,587,595,612,648b.,691b., 693,802+8.,804,821,825,845,870,887b. -หัวข้อ ความหมาย และหน้าที่, 875-7 -ส่งผลต่อเนื่องกัน, 875-8 -ผลกรรมในแง่อินทรีย์แก่ก่อนเป็นต้นก็ควรคำนึงด้วย, 188 -อินทรีย์กำหนดระดับของอริยบุคคลจนถึงปุถุชน / คนในชุมชนอารยะมีอินทรีย์แก่กล้าไม่เท่ากัน, 288-292,297b.,353,355b.,416b.,473-4,876 -สมณะวิปัสสนา = สมาธิ ปัญญา, 305b. -คริสต์อินทรีย์ 5,949 -มีในฉาน, see -เป็นมัชฌิมาปฏิปทา, 584b. -เป็นเครื่องวัดความพร้อม การรู้ช้ารู้เร็ว (ปฏิปทา 4) / ความแตกต่างระหว่างบุคคล, 875-9,888 -ต้องปรับให้เสมอกัน (เว้นแต่สติ) / ปรับด้วยโพชฌงค์, 877 -อินทรีย์ที่มีประโยชน์ทุกกรณี (สติ), 877,885 -อินทรีย์ 5 จำเป็นมากกว่ากัน / ข้อสำคัญที่สุดคือปัญญา, 664-5,877-8 -พลอยเจริญบริบูรณ์เพราะเจริญมรรคมองค์ 8, 888
- อินทรีย์ (6) 41,99,226,256b.,273,360,403,411,443,460,462b.,489b., 533,536,552-3,561,721,794,800,818. ดู *อายตนะ* -ความหมายของการอบรมอินทรีย์, 61,64,245,577b. -เกี่ยวกับนิพพาน 2 อย่าง, 262-7,272 -คริสต์อินทรีย์ 6, 344 -ดูความเป็นพระอรหันต์ และโสดาบันที่ความรู้อินทรีย์ e ก็ได้, 353,355b. -อินทรีย์บกพร่อง สัญญาวิปริตต่อสัมผัสทุกขว่าเป็นสุข, 539
- อินทรีย์ภาวนา 64
- อินทรีย์สังวร 64,503b.,576-580 -จัดเข้าในศีลหรือสมาธิ, 579b., 793b.,794
- อินทรีย์สังวรศีล 360,579b.,794
- อิมใจ 4 ปีติ
- อิริย 590b.
- อิริยาบถ 273,553(บังทุกข), 811(สติปัฏฐาน), 858b.(สัปปายะ), 863,883 -เหตุใดกำหนดอิริยาบถนั่งขัดสมาธิ, 864+8.
- อิศวร (พรหม) 237
- อิศวรภควา, อิศวรนิรมิตา 205-7,907+8.
- อิสระ 75,244-5,249,260,275,384,386,424,428,463-4,464b.,466,

467,471,479,521-2,524,531-2,541,543,545,547-8,551-3,557,559,	อุดมธรรม	275
573,583,589อ.,591,595-6,604,614,641,679-680,713,725,727-8,	อุดมบุรี (นิพพาน)	233
732-3,750-1,748,761อ.,782,792,810,813-4,818,821-2,826อ.,831,	อุดมบุรุษ	241
838,843,886,897,908,910,911-2,915,923-4. ดู <i>หลุดพ้น, วิมุตติ,</i>	อุดมมงคล	479,626-7,790
<i>นิสสภาวะ, อีสราภาพ</i> - ความมีจิตใจเป็นอิสระด้วยปัญญา ด้วยความ	อุดมสภาวะ	200,510,513,518,524-5
หลุดพ้นหรือนิพพาน / จิตใจของพระอรหันต์, 201,244-5,252,	อุดมสมบูรณ์ (อุปมานิโรธ)	917
273,376,4๑๙ - หวังพึ่งเทวดาหรืออำนาจลบล้างบาปเป็นการ	อุดมปัญญา	889อ.
ขัดหลักความหลุดพ้น / ต้องเค้นหน้าพัฒนาตัวไปสู่ความเป็น	อุดรมนุษยธรรม 794 - พุทธบัญญัติห้ามอาวตเพื่อประโยชน์ส่วนรวม	
อิสระ, 469,477-8 - สงฆ์เป็นชุมชนอิสระ / พระสงฆ์สมณะ	/ ผลเสียจากการอาวต, 440,442 - มินิวัณณะภูมิไม่ได้, 831	
ต้องมีชีวิตจิตใจเป็นอิสระและเป็นอิสระจากระบบของสังคม,	อุตสาหะ 500อ.,580,605,656,799 - ฉันทะนำสู่อุตสาหะ, 488,494,	
283,454,636-7,639-640,781,793,911 - ความเป็นอิสระของผู้สอน	511,52๑	
เป็นสิ่งสำคัญ / ผู้เป็นอิสระจึงช่วยคนอื่นได้, 638-640 - ความ	อุตุ 108,156,923 - เวทนาเกิดจากอุตุแปรปรวนก็มี, 20๑ - อุตุ	
เป็นอิสระของพระพุทธเจ้า, 640 - ขึ้นปรโตโฆสะยังไม่เป็น	สัปายะ, 858อ.	
อิสระ, 645 - ศรัทธาอาจเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้นเป็น	อุตุนิยาม 67๑อ.,88,152,154,159,746อ.,923	
อิสระ, 64๑ - สอนโดยปล่อยให้ผู้ศึกษามีอิสระภาพในการใช้	อุทธีจะ 147,220,285+288(สังโยชน์),327,329,357อ.,693,829,877	
ปัญญาดำเนินโดยนิสสนิการ, 641,646-7 - โยนิโสมนสิการเป็น	- เป็นอุทศลอย่างเดียวกับที่หมาไปอบายภูมิ, 220 - อุทธีจะดับที่	
การเริ่มคิดเองอย่างอิสระ, 667 - ความเป็นอิสระทำให้เกิด	เจโตวิมุตติ, 317อ.	
กรุณา, 252,524,90๑ - สิ่งปรากฏการณ์ทั้งหลายไม่เป็นอิสระจาก	อุทธีจกุกุกจะ 167,181,410,544,667อ.,811อ. ดู <i>นิวัณณะ</i> - ความ	
สิ่งอื่น ๆ, 711 - กินใช้ทรัพย์สมบัติ แต่จิตใจเป็นอิสระ, 720	หมาย, 82๑ - โทษและอุปมา, 832 - คู่ปรับของสุข, 874 - แยก	
- ผลการปฏิบัติสติปัญญาในแง่ความเป็นอิสระ, 817	เป็น 2 อย่าง, 8๙-2	
<i>หมายเหตุ:</i> คำว่าอิสระทั้งหมดนี้ ใช้ในความหมายของภาษาไทย	อุทธีจะ เจตสิก 30	
แทนคำว่าหลุดพ้นหรือวิมุตติ ซึ่งไม่ขึ้น (อิสระในภาษาบาลี	อุทธีภิกษุสังโยชน์ 5 285,286	
แปลว่าเป็นใหญ่)	อุทธีมาคละ 851๑.	
อิสราภาพ 252-3,421,524,552,583,641,646-7,681-2,764-6. ดู <i>อิสระ</i>	อุทธีศุคคามนี 410๑.	
- พระพุทธเจ้าประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ท่ามกลางความมีอยู่	อุทธีพหุญาณ, อุทธีพหุญาณุสสนาญาณ 3๑3	
ของเทวดาและอิทธิปาฏิหาริย์, 455	อุทธีพหุญาณุสสนา 362	
อิสราธิปัตย์ 429	อุทธีพหุญาณุสสี 358	
อิสสรนิมมานเหตุวาท 205	อุทธาน 273	
อิสสรนิมมานวาท, อิสสรกุตติวาท 907๑.	อุทธี 58(แห่งโลก), 227(แห่งทุกข์), 667(อุปมา). ดู <i>อาทิศ</i>	
อิสสา 30(เจตสิก), 167,508	อุทธี 374(ตัว), 475-8(ส่วนบุญแก่เทวดา), 584(เวลา), 639,705-6	
อิสสามัจฉริยะ 508๑.	(ตัว), 776,787,793,832(ตัวเด็ดเดี่ยว)	
อิสสิภาชิต 190	อุทเทศ 803	
อุกกาบาต (ถ้อยอุกกาบาตขัดหลักกรรม) 215	อุทเทจ, ความ (ของผู้มีจิตปราศเวร) 651-2	
อุคคหะ 856๑.	อุบล 483,640	
อุคคหณิมิต 857	อุบัติ 236,323,344-5,870,898. ดู <i>อุคคปาทญาณ</i> เทียบ <i>อุติ</i>	
อุจจาระปัสสาวะ 533,558	อุบัติเหตุ 772,835	
อุจเจททิฏฐิ 28,98๑.,105๑.,123๑.,125๑.,126๑.,131,385,388,387,411๑.,	อุบาย 130,517,623,669,670,822-3,850(กรรมฐาน) - วิชิตีแบบ	
492๑.,709. เทียบ <i>สัสสทิฏฐิ</i>	อุบายปลูกเร้าคุณธรรม, 6๑5-702	
อุจเจทวาท (= อุจเจททิฏฐิ) 384๑.,411,709,711,713,907๑.	อุบายมนสิการ 670,700-1	
อุช 165	อุบายวิธี 572(มรรค), 605,823,917	
อุฏฐานสัมปทา 5๑5,785	อุปาสิก 5,345,408๑.,426๑.,445,540,590,664,723,769๑. - อุปาสก	
อุททภูมิ 572	หลุดพ้นแล้วไม่ต่างกับภิกษุ, 372 - ความหมายของอุปาสก,	
อุดมการณ์ 52,315,376,457,735	416 - อุปาสกอุปาสกามีศีล 5 ชื่อว่ามีศีล, 432,617 - คุณสมบัติ,	
อุดมคติ 374,419,454,605 - อุดมคติก็เป็นเจโตวิมุตติ, 315 - อุดมคติ	473 - สรรพคุณเป็นเครื่องหมาย, 72๑	
เรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ, 534 - นักอุดมคติต้องมีความสุขไว้ก่อน	อุปาสกธรรม (5) 426๑.,433๑.	
มิฉะนั้นจะขาดหลักประกัน, 557 - ประโยชน์ของสมาธิที่เป็น	อุปาสิกา 5,345,408,432,445,590,718,723,72๑. ดูที่ <i>อุปาสิก</i>	
อุดมคติของศาสนา, 833 - สงฆ์เป็นสังคมอุดมคติ, ๑11๑.		

อุเบกขา 16๐,30,37๐,61-2,75,77,289,667๐,๖๐๘,750๐,753(พรหมวิหาร), 812๐,852(อัปมัญญา), 898. ดู พรหมวิหาร, อัปมัญญา, ฌาน. ๗๗ -ในฐานะองค์ฌาน, 303,322 (จิตตฌาน), 325๐,335,337,365,531,545,565,825,827,867 -ความหมายเป็นต้น (ในฐานะโพชฌงค์ / องค์ฌาน), 872-4,87๑-885 -ตรงกับเนกขัมมะ, 753๐. -เป็นวิปัสสนูปกิเลส, 32๑-330 -อุเบกขาของผู้หลุดพ้นแล้ว, 270 -อุเบกขากึ่งมุ่งประสงค์ประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย, 5๐9๐. -เหตุเข้าใจเขา, 589 -ในการฝึกอบรมเด็ก, 747 -จริตที่เหมาะสมสำหรับอุเบกขา และสมาธิที่จะสำเร็จได้, 854-5 -อุเบกขานาณาคัน ๆ ก็มีแต่ไม่เด่น คือเมื่อเข้าสู่กับอุเบกขานาณาคันจนชัด, 874 -ระวิงอย่าสับสนอุเบกขาไตรมยฉัตตากับอุเบกขาเวทนา, 874๐.16๐.		422,555,565
อุเบกขาจิต 314		3
อุเบกขาเจโตวิมุตติ 315,324,753๐.		338,624,700,713,886
อุเบกขาเวทนา 874+๐.		670๐,678๐.
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ควรเจริญหรือไม่เวลาใด) 884-5		219-222
อุเบกขาสุข 565		๖70๐,๖78๐.
อุโบสถ (ของภิกษุสงฆ์) 257-8,439๐,445-6		๑๗0+๐.
อุโบสถ (ของคฤหัสถ์) 215,396,432,597,790๐,912๐.		๒19
อุปกณ์ 609-610,623(การสอน), 713,796(การเลี้ยงชีพ), 850 -มรรคในฐานะอุปกณ์, 572,588 -ศรัทธาเป็นอุปกณ์หรืออุปสรรค, 64๑,๖60-2 -ทวิภยเป็นอุปกณ์, 782,795-6		
อุปกัระ 588,634(มิตร), 701,882 -ชาวบ้านกับพระสงฆ์ต่างมีอุปกัระมากแก่กันและกัน, ๖36-ปัญญาวุฒิธรรมเป็นธรรมมีอุปกัระมาก, 417๐. -จักร 4 เป็นธรรมมีอุปกัระมาก, 625๐. -ธรรมมีอุปกัระมาก ๑, ๖๖๑ -สติมีอุปกัระมาก, 674 -อัปมาทธรรมมีอุปกัระมากในการให้มรรคเกิด, 806 -บูชาอุปกัระของพระศาสดาด้วยการปฏิบัติ, 882		
อุปกิเลส 333,405๐.(16),410,434๐,879 -นิเวศเป็นอุปกิเลส, 829, 832 -อุปกิเลสของวิปัสสนา, 380,๗๗๗. ดู วิปัสสนูปกิเลส		
อุปมาคกกรรม 219		
อุปจาร 366,370,565,857,889๐.		
อุปจารกรรมฐาน 331๐.		
อุปจารฌาน 331๐.		
อุปจารภาวนา 857		
อุปจารสมาธิ 327,331,361,368,579,812๐,826-8,858,868,888 -เป็นวิกัมภกันวิมุตติ, 31๑ -ความหมาย, 826 -เป็นสมาธิขณะที่จะนิเวศได้, 826+๐.817 -อานิสงส์, 837 -กรรมฐานที่ให้สำเร็จ, 855 -เป็นขั้นสูงสุดของกามาวจรสมาธิ, 857 -การเกิดของอุปจารสมาธิ, 867 -มืองค์ 4-5 และลักษณะที่เทียบกับอัปนา, 872๐. -กับปัญญาที่เรียกว่าอภิญญา, 88๑๐.		
อุปฐาก 256๐.		
อุปถัมภ์ 69๐๐,778 -หลักปฏิบัติในการที่คฤหัสถ์จะอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุ, 441,444		
อุปธิ 80,461,900		
อุปธิวิบัติ, อุปธิสมบัติ 191-2		
อุปธิสุข		
อุปนิมิต		
อุปนิสย		
อุปปริกษา		
อุปปริชเวทนียกรรม		
อุปปัตติภพ 99,100,103(=ขันธิ 5), 107,110+๐,112,117		
อุปปาคิยะ ดู โอปปาติกะ		
อุปปาทกนสการ		
อุปปีฬกรรม		
อุปมา -ปุณฺณไม่รู้จักนิพพานดังปลาไม่รู้จักบก, 231 -คำเรียกหรือบรรยายนิพพานโดยอุปมา, 233,235-6 -ไม่รู้จักนิพพานดังตาบอดไม่เห็นรูป, 240 -นิพพานดังคนไม่มีที่กินที่จะต้องเกา, 24๑,53๑-540 -นิพพาน 2 ดังขึ้นฝั่งได้และหายไ้, 266 -นิพพานดังยกหม้อร้อนลงจากเตา, 269 -นิพพานดังประทีปน้ำมันดับ, 269 -นิพพานดังหมดดินไม้ไม่เหลือเงา, 270 -พระสงฆ์รับการบำรุงของประชาชนดังฝั่งเก็บน้ำหวานไม่ให้ดอกไม้ชอกช้า, 284 -พระอนาคามียังไม่ถึงนิพพานดังปอนไม้แต่ยังอาน้ำไม่ถึง, 356 -ขัดลือส่วนของนามรูปเป็นตัวเรากำหนดไม่ได้ดังกลิ่นบัวมิใช่จากส่วนเฉพาะใดของดอก, 357 -การชำระกิเลสขั้นสุดท้ายของอนาคามีดังอบผ้าซักแล้วให้หมดกลิ่น, 358 -พราหมณ์บัญญัติทรัพย์ประจำวรรณะ ดังเอาชิ้นเนื้อแขวนคอให้แก่คนที่ไม่ต้องการ, 373 -วรรณะใดก่อไฟ ไฟก็เหมือนกัน, 373 -หลายอุปมาเกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน, 376 -ขัดมั่นในความไม่ขัดมั่นดังพวยามบอกว่าไม่เอาทั้งที่ใจยังอยาก, 377-9 -วิญญาณเรียกชื่อต่าง ๆ ดังไฟเรียกตามเชื้อ, 389-390 -พระอรหันต์สิ้นชีพดังประทีปหรือไฟดับไม่รู้ที่ไป, 392-3 -คติพระอรหันต์บัญญัติไม่ได้ดังเปลวไฟช่วงดีเหล็ก, 393 -ตากลลิ่งซึ่งดังมหาสมุทร, 392 -มีอุปาทานจึงเกิดเหมือนไฟมีเชื้อจึงติดลุ, 393๐. -พระโสดาบันทำผิดแล้วรีบสังวรดังเด็กอ่อนถูกไฟรับชกมือ, 398 -พระโสดาบันเหมือนแม่โคทิ้งกินหญ้าทั้งคูลเล, 398 -ลัทธิหนึ่งว่า ทุกข์หมดไปเองดังขี้วางกลุ่มค่ายค่อย ๆ คลายหมดไป, 412 -พระพุทธเจ้าเป็นดังลูกไก่ตัว, 425 -ทรงเป็นผู้ค้นพบทางเก่าและชี้ทางให้, 425 -ทุกข์ของโสดาบันเหลือน้อยดังน้ำมันหาสมุทรแห้ง เป็นต้น, 414-5๐. -คุณสมบัติของโสดาบันยิ่งใหญ่ดังเขาสินธุ, 415 -ภิกษุเห็นแก่ลาภอวดฤทธิ์ดังสตรีเสียของสวณด้วยเห็นแก่เงิน, 440 -คนไม่บรรลุบางคนพูดน่าเชื่อว่าคนบรรลุเหมือนครุฑมีศาสตรพิรุณเรื่องเมืองฝรั่ง, 442 -สุขจักรพรรดิเทียบสุขที่พัสดัก่อนหันเทียบมหาลัย, 534 -อุปมากรมโทษ 10 อย่าง, 537 -พระไม่ดื่มเหมือนพื้นเผาไฟลายไหม้ทั้งสองข้าง, 561 -การสุขดังไฟมีเชื้อเปลวไม่สลด, 541 -สมณพราหมณ์ 3 พวก ปฏิบัติดีดั่งคันธเน้อปกับบ่วงพราน, 542-3 -อุปมาความสุขในการละนิเวศ 5, 544 -อุปมาความสุขในฌาน 4 แต่ละขั้น, 545 -อุณิพพานคุดหลุดจากที่ซึ่งไม่ติดสุขในนั้น, 551-2 -บัณฑิตให้ทานบำเพ็ญทานเพื่อนิพพานดังที่ไหลสู่สาคร, 555 -นิโรธกับมรรคดังหลักกับวิธีปฏิบัติในการดับไฟและรักษาโรค, 572,900 -ความเป็นทางสายกลางดังอิงตรงสู่		

เป้า, 582 -มรรคสูนิพพานตั้งแต่กณบณสูสมุทร, 585 -ธรรมเหมือนแพสำหรับใช้ข้าม, 588 -ธรรมรับช่วงกันสู่จุดหมาย ดังยานรับช่วงสู่ปลายทาง, 589 -องค์ประกอบของมรรค ดังองค์ประกอบของทาง, 602, 609-610 -สัมมาทิฏฐิตั้งรู้ชัดตั้งค้นค้นทาง, 607 -องค์มรรค 3 ฝ่ายสมาธิช่วยกันค้ำสามสหายเก็บดอกจำปา, 607b. -องค์มรรค 2 หมวดปัญญาช่วยกันค้ำหลักอุหรียญและจับท่อนไม้เลื้อย, 608a. -องค์มรรคทำงานพร้อมกับการฝึกตามไตรสิกขา ดังเดินทางไกลบนทางสามช่วงตอน, 609-610 -สัมมาทิฏฐิตั้งสะพานทอดจากอวิชาสู่วิชา / ดังไฟส่องทางหรือเข็มทิศ, 612-3, 871 -คบคนชั่วหรือดี ดังห่อปลาเน่าหรือกล้วยนา, 626 -พึงเห็นคนชั่วโทษดังบอกขุมทรัพย์, 626 -อยู่ร่วมริษนดังสมาคมญาติ, 626 -ญาติพวกพ้องมากดังหมูป่ามากไม่กลัวลม, 626 -เมื่อใดควรเที่ยวไปผู้เดียวดังนอแรด, 627 -อาศัยคนเกียจคร้านเหมือนขึ้นแพน้อยไปจมกลางสมุทร, 627 -บัณฑิตฝึกคนดังช่างดาบ ช่างศร และคนไข่น้ำ, 629 -ใหญ่ด้วยปริชามิชากยดังราชสีห์เป็นจอมสัตว์, 629 -เติบโตใหญ่แต่กายก็เหมือนโคถึก, 629 -บัณฑิตดังห้วยน้ำใหญ่ไหลยับย คนพาลดังธารน้อยไหลดังสนั่น, 629 -สัตว์บุรุษเกิดเพื่อประโยชน์สุขของพหุชนดังเมฆใหญ่หลังฝนฉ่ำแผ่นดิน, 631 -สอนเขาคนไม่ปฏิบัติดังโคบาลนับแต่โคคนอื่น, 638 -ตนเองยังไม่อิสระ เหมือนจมนโคลนเลนเองจะช่วยคนอื่นได้อย่างไร, 639 -ดาตกไม่ติดโลกเหมือนบัวไม่ติดน้ำ, 640, 483, 245 -พหูสูตไม่บรรลุแต่สอนเขา เหมือนดาบอดถือตะเกียง, 641 -พระพุทธเจ้าทั้งปวงตรัสรู้โดยแนวธรรมเดียวกันดังเข้าเมืองโดยประตูเดียว, 660 -มีแต่ศรัทธาเหมือนมีคาง้างเดียว, 662 -ปัญญาเป็นยอดโพธิธรรม ดังรอยเท้าช้าง, 665, 879a. -อัปปมาทเป็นยอดธรรมดังรอยเท้าช้าง, 805 -อริยสังขเป็นยอดคุณธรรมดังรอยเท้าช้าง, 893 -มรรคตามกลยามนิมิต ดังอาทิตย์ตามแสงอรุณ, 586, 623 -มรรค/โพชนงค์ตามโยนิโสมนสการ ดังอาทิตย์ตามแสงอรุณ, 667 -การตรัสรู้ อริยสังขตามสัมมาทิฏฐิ ดังอาทิตย์ตามแสงอรุณ, 733 -มรรคตามอัปปมาท ดังอาทิตย์ตามแสงอรุณ, 806 -ปัญญาคือยอดโพธิปฏิบัติธรรม ดังสหราชอาณาจักร, 879 -โพชนงค์และนิรวณต้องอาศัยอาหารคือโยนิโสและโยนิโสมนสการ ดังร่างกายต้องการอาหารสามัญ, 667 -ปัญญาดังกับมนสการเหมือนการจับกับการคิดในการเกี่ยวข้าว, 672 -ขันธห้าประชุมกันเรียกว่าคน เหมือนส่วนประกอบรวมกันเรียกว่ารถ, 677-8 -ขันธห้าไร้แก่นสารดังฟองน้ำเป็นต้น, 678 -กำหนดครุฑทุกซ์เหมือนแพทย์ตรวจโรค, 682 -ค้นหาเป็นสมุทัยดังตัวแสดงหน้าโรงปฏิจจนูปปาทเป็นสมุทัยดังละครทั้งโรง, 683 -คนเขลาจะสร้างแตกกลายเป็นทำลายประโยชน์ดังลิงเฝ้าสวน, 687 -กินอัมภกยหนักดังถั่วหนัก, 697 -เลือกเอาแต่ส่วนดีของคน เหมือนเลือกชิ้นผ้าจากผืนผ้าเก่า และเหมือนคั้นน้ำในที่มีโคลนตมจอกแทน, 699 -พึงคิดช่วยเหลือคนไร้ความดี เหมือนคนกษัตริย์ช่วยคนป่วยไข้, 699-700 -คนดีทั้งกายวาจาใจ เหมือนสระโบกขรณีที่รินรมย์, 700 -ละห้อยหลังวังวนาคจะขบขิดดังอัสสคที่ทิ้งไว้กลางแดด, 704 -เกิดเป็นคนได้แสนยาก ดังให้เต่าไหล

ตรงบ่วงน้อยกลางสมุทร, 761a. -เว้นชั่วทำดี เหมือนชำระที่ก่อนปลูกพืช, 762 -กินอาหารดังจำใจกินเนื้อลูก, 766a. -พึงขยันเก็บทรัพย์ เหมือนฝังสร้างรังหรือปลวกสร้างจอมปลวก, 775-6 -คนสามพวกปฏิบัติต่อทรัพย์ดังคนดาบอดดาเดียวและดาดี, 782-3 -คนคิมิทรัพย์ เหมือนสระน้ำที่ขุมชนได้ใช้ แต่คนขี้มันมิ เหมือนสระน้ำในถันมนุษย์, 784, 795a. -มิทรัพย์ไม่ใช่เหมือนนกมัยหะหวางผลไม้ตัวก็ไม่ได้กิน, 784 -พึงดูแลรายได้รายจ่ายเหมือนดูตราง, 785 -กินใช้ฟุ่มเฟือยเหมือนกินมะเดื่อ, 785 -อบาขมุขและอาขมุขทำให้โกละเพิ่มหรือลดดังน้ำในอ่างเก็บ, 785 -คนคิมิทรัพย์เหมือนนาดีเป็นแหล่งข้าว, 785 -เพียรแต่พอดีเหมือนขึงสายพิณไม่ดังไม่หย่อน, 801-2 -เข้ากันได้มีสามัคคีเหมือนน้ำกับน้ำมัน, 803 -สติปฏิฐานรักษาคำก็รักษาผู้อื่นด้วยเหมือนนักกายกรรมรักษาคำก็ชื่อว่ารักษากันและกัน, 808 -สติเหมือนเสาหลัก นายประคอง และนายกรูมมนตร, 805, 809 -วิเคราะห์กายที่ละส่วนดังลอกกาบกล้วย, 813a. -คู่ด้วยสติปฏิฐาน เหมือนคนคู่ละครหรือแพทย์หรือนักวิทยาศาสตร์ ไม่ใช่เหมือนผู้พิพากษา, 816 -กษัตริย์ควรเร่ง เพราะเหมือนฟองไข่, 819 -สติในสมณะและวิปัสสนา ดังลูกกุ้ว และมัดคนในการมัดคืบเป็นต้น, 822 -การทักของสติ โยนิโสมนสการและปัญญาเปรียบกับกิจกรรมต่าง ๆ ในการพายเรือเก็บผัก, 824 -เอ็กคคคาฝ่ายอุกศลมีกำลังน้อย เหมือนราคน้ำในที่แห้ง ฝนสงบเวลาสิ้น, 825a. -อุปัชฌายาธรรมดังเด็กดังไข่ อัปปมาทสมาธิดังผู้ใหญ่ยืนเดินได้แข็ง, 826a. -มุลสมาธิหรือฉกสมาธิ เหมือนไฟน้อยดับเพลิง, 827 -จิตสมาธิเหมือนคนเดินเรียบบนเส้นลวด, 828a. -เหมือนกระแสน้ำไหลทางเดียวมีกำลังแรง, 830-1 -เหมือนบึงน้ำใหญ่สงบนิ่ง, 830 -เหมือนน้ำฝนกบแฉ่ง / เหมือนเปลวเทียนในที่ลมสจิด, 833 -จิตผ่องใสของประโยชน์หรืออะไร ๆ ก็เห็นชัดเหมือนน้ำใสเห็นกรวปลา, 598, 811, 832b. -จิตสมาธิ กิเลสสงบดังน้ำนิ่ง ผงฝุ่นตกตะกอน, 869 -กำลังสมาธิให้พ้นกิเลสระดับชั่วคราว เหมือนเอาหินทับหญ้า, 869 -เริ่มด้วยสมาธิอ่อน เหมือนคนเดินทางมีกำลังน้อย, 839 -สมาธิดี เหมือนสมอมีลิ้นชัก, 840 -จิตถูกนิรวณต่าง ๆ ครอบงำ เหมือนภาษาใส่น้ำที่ขุ่นมัวด้วยเหตุต่าง ๆ, 831-2 -นิรวณทำให้จิตมัวหมอง เหมือนทองมีสิ่งแปลกปน, 832 -ด้วยอุทฺธึเลินบนน้ำเหมือนเดินบนดินเป็นต้น, 817 -อุเบกขาเป็นภาวะจิตเที่ยงตรง ดังตราง, 852 -อานาปานสติระงับอุกศล ดังฝนใหญ่ระงับฝุ่น, 860 -เริ่มฝึกสมาธิได้ตั้งสัจช่วย เหมือนเริ่มฝึกว่ายน้ำในที่ลมสงบหรือมีอุปกรณ์ช่วย, 863 -กำหนดลมหายใจอาศัยการนับ เหมือนเรือโน่นน้ำเขี้ยวอาศัยถ่อ, 865 -พึงตามลมหายใจเหมือนคนเลื่อยไม้รู้การไปมาของเลื่อย, 866 -เสียงเคาะระฆังแว่วเหมือนนิมิตลมหายใจละเอียด, 866 -ศีลเป็นฐานการปฏิบัติเหมือนการทำงานอาศัยแผ่นพื้น, 871 -วิคกและวิจารณ์เหมือนอาการของคนล้างภาษาสะอาดและชำระปิ่นหม้อ, 873 -อุเบกขาในฌานสามต้นเหมือนดวงจันทร์เวลากลางวันไม่เด่นจ้า แต่ในฌานที่สี่เหมือนจันทร์ยารাত্রี จึงชัดเจน, 874 -ปัญญาแรงเกินอินทริยอื่นไปเหมือนโรคเกิดจากยา, 877 -จะใช้โพชนงค์ข้อใดกับจิตเมื่อใดเหมือนดังจะไหมไฟหรือดับไฟ, 884-5 -องค์มรรคทั้งหมด

ทำงานพร้อมกันในมรรคขณะจิตเดียว เหมือนความสามารถทุก
ส่วนแสดงผลพร้อมในการยังป็นหรือธนูสู่เป้าขณะเดียว, 887-8
- ความอยากเกิดแล้ว กระวนกระวายทุกข์เหมือนขางที่เครียด
เมื่อถูกดึงยึดดึงออกไป, 891-2 - คนไม่ยอมปฏิบัติธรรมจนกว่า
จะรู้ว่าตายแล้วไปไหนเป็นต้น ก็เหมือนคนต้องศร ไม่ยอมให้
ถอนฝ่า จนกว่าจะรู้ว่าใครยิงตน, 894 - สิ่งที่ต้องรู้แต่ไม่ได้สอน
มีมากกว่า ดังใบไม้ในป่าสี่สัปดาห์, 895 - คนเลื่องหน้การเผชิญ
หน้าทุกข์หรือปัญหาเหมือนคนปิดตาหรือขุดหน้าเมื่อกดตัวกับ,
910 - อุปมาอริยสังขันธ์, 917

อุปสมบท 341,372,439b,445 - ในอนาคต ภิกษุไม่ได้ศึกษาอบรม
ให้อุปสมบทต่อ ๆ กันไป ธรรมวินัยจะเลอะเลือน, 706-7

อุปสมะ 146
อุปสมสุข 541
อุปสมานุสดี 852,854-5
อุปสรรค 64๙(ศรัทธา), 657,660-2(ศรัทธา), 711,844
อุปสังกมณะ 511b,580b.
อุปขณาย์ 256,850(ปถิโพธ), 915b.
อุปัฏฐาก (ปถิโพธ) 850
อุปัฏฐาน (วิปัสสนูปกิเลส / กิจของสติ) 329-330,856b,875-6
อุปัฏฐานสาร 717b.
อุปัคถัมภกกรรม 219

อุปาทาน 27,44b,81-150,225-230,267b,286,321,345,376-7,378,
387-8,487,512,519,524,536,546,574,587,621,629,646,672-3,676,
680,749,801,810,813,897,904 - ในกระบวนการรับรู้, 37 - กำจำกัด
ความและความหมาย, 98,110,150,253 - อธิบายในวงจรปฏิจ
สมุปบาท, 100,112,116,120 - ความสัมพันธ์กับอวิชชา, 102
- ขยายความแห่งความหมาย, 126-8 - ทำให้เสียอิสรภาพ, 253
- อุปาทิ = อุปาทาน, 287,298 - ความเชื่อมั่นในความไม่เชื่อมั่น,
378 - มีอุปาทานจึงเกิด เหมือนไฟมีเชื้อ, 393b. - อุปาทานโคละ
ได้โดยพระอริยบุคคลระดับใด, 492a.

อุปาทานขันธ 5 27,62,328,836. ดู ขันธ, เบญจขันธ, ทุกข์ - ขันธ
กับอุปาทานขันธ, 27 - ครีตรู้อุปาทานขันธ, 343,891 - เป็นธรรม
ที่ทุกบุคคลจนถึงพระอรหันต์ควรโยนิโสมนสิการ, 351-2,680 - บอก
ความต่างระหว่างพระอริยบุคคลต่างระดับ, 355-8 - มีฉันทะเป็น
มูล, 490a. - คุณสมบัติเป็นสิ่งที่เรียกว่าคน, 878 - ไม่เฉียบขาด,
889 - เป็นปฏิกิริยาธรรม / ควรกำหนดรู้ด้วยอภิญญา, 889,905
- ในความหมายของทุกข์, 896

อุปาทานเสฏฐ (อุปาทานอย่างยอดเยี่ยม) 318
อุปาทาขรูป 30,98
อุปาทิ 282,264-5,286,298. ดู อุปาทาน - ตรงกับอุปาทาน / ตรง
กับกิเลส, 287,298 - ตรงกับขันธ, 282 - กับพระอนาคามี, 287
อุปาทินนกันธ 5 271b.
อุปจยะ 30,39b,46
อุปาย 669b.
อุปายมนสิการ (= อุปายมนสิการ) 670b.
อุปายาส 82-150,225-8,243,274,345,386,569,571,573-4,578,624,894.

ดู โสกะ, ทุกข์, ปฏิจสมุปบาท

อุเปกขารัมมณฑ 565

อุพเพกขาปัติ 873b.

อุกโกภาควิมุต 291-7,308b,311,565,869. เทียบ ปัญญาวิมุต และดู
อรหันต์ - อุกโกภาควิมุต 5, 295,332 - มีน้อยกว่าพระปัญญา
วิมุต / ต่างกันอย่างไร, 317,358 - สามารถได้ผลพิเศษต่าง ๆ เช่น
วิชา 3 และอภิญญา 6, 338,342,870

อุกขัตตะ 599-600. ดู อัคตะ, อรรคะ

อุฐ 558,672

เอกบุคค 162

เอกภาพ 397,442

เอกราช 400

เอกโวการภพ 99

เอกัคคิตา 303,337,365,530-1,545,547,824-5,867-8,875. ดู สมภา,
ฉาน, ลงค์ฉาน - ความหมายและข้อควรทราบ, 872,874,830
- เกิดในอกุศลจิตได้, 825b. - คู่ปรับคือกามฉันท, 874 - รวมกับ
องค์มรรค 7 เป็นอริยสัมมัสมาธิ, 886

เอกัคคิตาเจตสิก 30

เอกกกปฏิจสมุปบาท 81b.

เอกกสพชากรรม 714-5

เอกกสพชากรรมปัญหา 714

เอกกสวาท, เอกกสวาที (พระพุทธเจ้าไม่เป็น) 709,717

เอกัตตะ 130

เอตทักกะ 255,256b,293b,396,774

เอตี มม 143-5

เอ็น 678-800

เอ็นคู (= รักษาผู้อื่น) 808

เริศอรัย (ในอนาคตพระจะมุ่ง) 694,708

เอสนา 493,732

เอสนาฉัณหา 492b.

เอสิกฏาชิตา 411b.

เอสิคฉัณหา 492b.

เอโส เม อคคา, เอโสหมสมิ 143-5

เอหิภัสสกะ, -โก 277,844

เอาใจใส ดู จิตตะ

เอาเปรียบ 796

เอียงสุด 563,568,689. ดู ที่สุด. เทียบ มัชฌิมาปฏิปทา - ทางสาย
กลางไม่เอียงสุดทั้งทางวิถุและทางจิต, 583 - ลักษณะกิจกรรม
เป็นต้นที่เอียงสุด, 584

แอ้งน้ำ 873

โอกกันตกาปัติ 873b.

โอกัปปนสัทธา 401b.

โอกาส (เกี่ยวกับศีล) 604,915

โอฆะ 636

โอชา 30

โอคตปัปะ 31(เจตสิก), 402b,580,648b,832

โธทาคกฉณ	338๘.851	โธวาทปาติโมกข์	611-2,611๑.(จัดเข้าไตรปิฎก)
โธนอ้อนผอนตาม (ลักษณะของพุทธ ?)	475๑.	โธวาทภิกษุ, โธวาทภิกษุณี (เขตทักกะ)	256๑.
โธปฐิกบุญ	169-171	โธหัตถการะ	241
โธปนยิกะ (นิพพาน)	278	โธพาร	593,626
โธปปาคิกะ	105๑.,324,411,662,735	โธอวค	181,802
โธภาส 238(พรหม), ๓2๑-๓๓0(วิปัสสนูปกิเลส), 362,467๑.			
โธรัมภาคัยสังโยชน์ ๕	284-5	ธินค	7,7๐
โธวาท	355,404,632๑.		

ดัชนี

2. อสาธารณนาม

กบิลพัสดุ์	413	โคธิกะ, พระ	307,318
กโปธชาดก	625a.	จักกวัตติสูตร	138,139,159,284b.
กรีก (พระเจ้ามลิந்த)	258	จักขุบาล, พระ	481
กลหวิวาทสูตร	137	จังก์สูตร	511
กังขาเรวดี, พระ	256b.	จิณฺฆมาณวิกา	481
กัจจานะ, พระ	130	จิตตคฤหบดี	437b.,480,664
กัณณกัถลลสูตร	299	จิตตหัตถธรรมาสูตร	564
กัณหาชาก	481	จุนทะ	270,559,639
กายกคาสติสูตร	864b.	จุนทะ กัมมารบุตร	758
กาสาณะ	650	จุลลบันถก	256a.,480
กาสาณชน	183,651	จุฬกัมมวิภังคสูตร	202
กาสาณสูตร	54b.,650-2	จุฬนันทเทส	299,300,325a.,366,417a.,590b.
กาสี	301	จุฬมาณุกโยวาทสูตร	682b.
กาสุทธี, พระ	256b.	เจตนาสูตร	84
กัณฺทกัณฺธิสูตร	511,656b.	ชมพุกวป	2,280,362,373,466,796
กุกกุชชาดก	625a.	ช้างธมบาล	754
กุกกชาณ, พระ	256b.	ช้าง โกมารกัณ	396
กุนคินชาดก	625b.	เชตวัน	396
กุมารกัถสปป, พระ	256b.	ฉานสูตร	323b.,324
กुरुกมิลชาดก	625b.	คปฺสสคฤหบดี	410
กุสชาดก	481	คัสสพุตระเจ้า	221
กุสณาฬชาดก	625b.	เคมยชาดก	481
กุสราฐ	301	เดระ, ภิกษุชื่อ	722
กุกกัณฺธิสูตร	605b.	เดระคาถา	235
เกวัญสูตร	425b.,460	เดระคาถา	235
เกสปุตตนิกม	650	ทธีวาทนชาดก	625b.
เกสปุตตยสูตร	650b.	ทตมสูตร	323b.,324
โกณฑธาน, พระ	470b.	ทตมัลลบุตร, พระ	255,256b.,258,393,480
โกศล, แคว้น	396,650	ทารุกัมมิกะ	721
โกสุมพิ	895	ทิมมขปริพาชก	340-1
โกสยเศรษฐี	788	ทิมมขสูตร	340-1
โกธาส	923	ทิมมิกาย, ฎีกาแห่ง	670b.
เขมกะ, พระ	356-8	ทิมมาภุมาร	301
คงคา	241b.,411,482,585,678	ทุกขนิโรธสูตร	84
คชา	215	เทวทัต	307,463,465,466,480,754,838b.
คันธกสูตร	488	เทวทูตสูตร	199b.
คันธกั, นายบ้าน	108	ธวัคคสูตร	648b.
คิณณกุก, กุเข	340	ธมบาล, ช้าง	754
คิริทัตตชาดก	625b.	ธรรมเจตยสูตร	273
คิริมานนทสูตร	864b.	ธรรมนินาเดรี	294b.
โคตม, โคตมะ	355,585,646,717,755	ธรรมวิจารณ์, หนังสือชื่อ	262b.
โคตมิ	445	ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร	582,612b.,893b.,901b.

โรคกามาฬ	646	ปูณณมันตานีบุตร	256๑.
นกุลบิดา	396,561,774,818	ปูณโณวาทสูตร	480
นกุลมารดา	396,561,774	ปูณะ	718-9
นฬินกาชาดก	481	เปรฏโกปเทศ	874
นะโปเลียนที่ 1	840	โปกขรสาติ, พรหมณ	240
นันทกะ, พระ	256๑.	โปถลบุตร	718
นันทะ, พระพุทธอนุชา	517	ฝรั่งเศส	840
นันทโพนันทนาคราช	480	ทกะ, พรหม	236,468,480
นาคเสน, พระ	258	ทมา	669๑.,670๑.
นารทะ	356	ทชัณฑชาดก	625๑.
นาลันทา	460	พรหมชาลสูตร	383๑.
นาลันทามหาวิหาร	429๑.	พรหมนิมิตตนิคสูตร	425๑.
นาฬาคีรี	480	พรหมายุพราหมณ	298
นิครนถนาถบุตร	664	พราหมณธัมมิกสูตร	2๑.
นิตเทศ	235,287๑.,618	ทักกณะ, พระ	256๑.
นิพพานสูตร	547	ทาลบั้งจิตสูตร	199๑.
เนตติปริกษ	575,๑๑๑๑.886๑.	ทาทิยะทารุจิวิยะ	256๑.
เนตติวิภาวณี	791๑.	ทิมพิสาร, ราชา	396,480,540-1
บุคคัลบัญญัติ	279๑.	ทิพารปาทกเศรมฐิ	784๑.
ปฏิสัมภิทามัคค์	222,229๑.,235,278-9,287๑.,289,293,327-9,460,462, 618-9,679,693,837,847๑.,872๑.,876	พุทธโฆมาจารย์, พระ	140,267๑.,871
-นิยมนิคำว่าวิโมกข์, 311๑.		พุทธทาสภิกขุ	127
-เป็นแหล่งของวิปัสสนาญาณ, 359		โพธิราชกุมาร	474,558
ปฐมสมโพธิกถา	259๑.	ภัททาลิ	662
ปปัญจสูทนี	220,485,672	ภัททิยะ, พระ	256๑.
ปรมัตถที่ปนี	169,266,485	ภัทเทกรัตตสูตร	245,704๑.
ปรมัตถมัญจุสา	268๑.,292๑.,827,889๑.	ภารทวาชะ	654
ประชาบดี	237	มคธ	396
ปริยทรรค	796	มณิเมชลา	481
ปริวาร	383	มนุธรรมศาสตร์	280
ปวิญฐ์, ปวิญฐะ	356,663	มนินชาดก	625๑.
ปเสนทิโกศล	184,273,299,783	มนินธรูปณี	220
ปัจฉยาการวิภังค์	141	มทกะ, พระ	441๑.,480
ปัจฉาภุมิ	758	มหากรรณวิภังกสูตร	221
ปัญจิกา	670๑.	มหากัจจายนะ, พระ	256๑.
ปัญฐาน	168๑.,368	มหากัปปีนะ, พระ	256๑.,257,446,482
ปณจิตตสามเณร	257๑.	มหากัสสป, พระ	255,256๑.,258,283,435๑.,446,481
ปฬการวาสติสเสระ	470๑.	มหาโกฏฐิตะ, พระ	256๑.,351-2
ปาฏิกบุตร	480	มหาจันธกะ	915๑.
ปาสัสปาวัน	ดู สีสปาวัน	มหาจิตตารัสกสูตร	613๑.,814๑.
ปาริฉัตถ์ (อุปมา)	879๑.	มหาชนกชาดก	481
ปาวา	758	มหาคณหาสังขยสูตร	390๑.
ปาสราสีสูตร	542	มหานาคเถระ, พระ	340๑.
ปาสาทิกสูตร	5	มหานาม (ศากยะ)	413-4,416,๑๑2
ปณโณการทวาช, พระ	256๑.,440,480,878	มหานิทเทศ	166๑.,170,268,299,300,435๑.,590๑.
ปัสสิทวัจฉะ, พระ	256๑.,480	มหานิทานสูตร	137
ปุกคัลบัญญัติ	290๑.	มหาปชาบดีโคตมี	445
ปูณณะ, พระ	480	มหาปริณิพพานสูตร	452

สัปปริสสูตร	3168.	เสกทสูตร	807
สัพพาสวสังวรสูตร	6958.	เสวติัพพาสวติัพพสูตร	715-60.
สัมพลาชาดก	481	โสณะ กุฏิกัณณะ, พระ	2560.
สัมภุตสาณวาสี	258	โสณะ โกลิวิส, พระ	2560.,801
สัมโมหวินโตนี	140,882,905	โสตนียะ	299
สาเกตะ, พระ	2560.,480	โสปากสามเณร	2570.
สาติ, พระ	389	โสภิตะ, พระ	2560.
สาวัตถิ, นคร (ตามออกคลำช้าง)	240	โสมา, ภิกษุณี	372
สาริบุตร, พระ 23,250-7,274,3150.,317,325,329,340-1,351-2, 354,360,390,403,417,422,465,480,544,547,687,698-700,715,761.		หิมพานต์	480
818,875-6 -ตัวอย่างการรู้จัก ไม่ต้องมีศรัทธาหรือเชื่อต่อ		หิมวันต์	4150.,428
พระศาสดา, 244.084 -จัดเป็นพระปัญญาวิมุตในแง่หนึ่ง, 293		หิมालัย	258,534
-ตัวอย่างแสดงว่าพุทธศาสนายกย่องปัญญา, 648 -ตัวอย่างมี		อภิตติชาดก	481
ปัญญามาก แต่บรรลุนิพพานช้ากว่า, 6500. -เป็นตัวอย่างคุณธรรม		องคฺลิมาล	480,482,754
วณิกขโม, 6320. -แสดงศรัทธา และถูกสอบสวน, eae-eeo		อเจลกัสสป	8440.
-เป็นปฏิปทาใดในปฏิปทา 4, 8880.		อเจลกเสนียะ	8440.
สาโรช บัวศรี, ดร.	732	อชาตศัตรู	219,480
ศาลา (หมู่บ้านพราหมณ์)	652	อริมุตต์, เณร	275
สัจจุพุทธ	480	อนาถปิณฑิก, เศรษฐี	396,403,405,470,786, 787,7950.
สคาลโฆวาทสูตร	4338.	อนุปทสูตร	325,3290.,341
สังคาลกสูตร	433,634,774,9158.	อนุทฺธ, พระ	145,2560.,3150.,3400.,352
สัทธัตถะ, เจ้าชาย	2,528	อปทาน	221,235
สินธุ	415	อปัมณกสูตร	652
dm, สิวกะ	108,206	อภิธรรมปิฎก	146,1710.,2790.,2800.,489,814,8270.
สวลี, พระ	2568.	อภิธรรมภาษณีย์	850.,141
สัควัน	274,801	อภิธัมมัตถวินิภาวินี	220,3080.
สัวิราชชาดก	481	อภิธัมมัตถสังคหะ 220,2620.(ประเภทนิพพาน), 3640.(วิปัสสนา	
สัสปาวัน	895	ญาณ 10), 8720.(องค์ฌาน 7)	
สุกฺรชาดา, ถ้ำ	340	อภิธานปิทีปิก้า	235,6690.,6870.
สุชาดา	270	อภิกุ, พระ	480
สุดคณิบาด	300,386	อรรณณชาดก, อรรณณธรรมบท	471
สุดคณิปปิฎก	56,626	อลัมพูชาดก	481
สุดคณิถภาษณีย์	141	อลิโก, มหาราช	165,258,449,482,6050.,709,796,918
สุทโธทนะ	2	อัครัญญสูตร	138-9,158,7950.,923
สุธรรมภิกษุ	4370.	อัครวิจจโคตตสูตร	3920.
สุนทรสมุทฺธ	480	อัคริเวสสนะ	333,356
สุนักขัตถ์	458,480	อังกฤษ	6690.,6710.,7030.
สุนาปรินตชนบท	480	อังกุตรนิกาย	8880.
สุกฺมาณพ	2030.,717	อัญญาโกณฑัญญะ, พระ	2560.
สุกฺททปริพาชก	8448.	อัญญกนาครสูตร	3230.,324
สุกฺติ, พระ	2560.	อัญญสาลินี	8890.
สุนนสามเณร	480	อัปมาทสูตร	5940.
สุธาโกชนชาดก	7840.	อาคฺมา, เมือง	840
สุริยชาดก	481	อาณนที, พระ 21.184,2560.,274,326,3540.,358,3840.,413,515-7,546,	
สุวรรณสาม	301	575,593,624,716-9,861 -ถูกสังฆลงโทษ, 258,447	
สุสัณสูตร	337	อานาปานสติสูตร	8600.
สุจิ	6870.	อาฬวกยักษ์	480
		อาฬวคาบส กาลามโคตร	307,339,558,840,898

$$(1066+52+16+4=) 1138$$

อิจฉานังคละ	861	อุทาชี้, พระ	108,547
อิติวคคละ	169,262,684-5	อุบาถี, พระ	256๑.
อินเคีย	280,759๑.	อุบาถี, คฤหบดี	893
อินทร์, พระ (เทวดา)	299,468-471,480-1	อุปคุคคี่, พระ	258
อินทรีภาวนาสูตร	577๑.	อุปคิสสะ, พระ	267๑.
อิถลีสชาคก	784๑.	อุปเสนเถร (วังคันตบุตร)	256๑.,274
อิสทัตตะ	441๑.,718-9	อุรุเวลกัสสป	256๑.,480
อุชชัยพราหมณ์	785	อุรุเวลสูตร	440๑.
อุณห์, นาย	923	อุรุเวลาเสนานิคม	558
อุททกคาบส รามบุตร	307,339,558,898	เอสุการี, พราหมณ์	373
qniu	684-5	เอสุการีสูตร	374๑.

ดัชนีเพิ่มเติม

1. เนื้อเรื่อง

กฎ, 70/32
กฎเกณฑ์, 70/47-48
กฎหมาย, 70/48
กรรม, 70/4, 70/12, 70/16, 70/22, 70/25, 70/26, 70/41, 70/52, 78/3, 78/4
กรรมกิลเลส, 70/12
กรรมชั่ว, 70/40
กระตือรือร้น, 70/37, 70/44
กระบวน, 70/18, 70/37, 78/4-5
กระบวนธรรม, 70/18-19, 21-26, 28, 31-33
กระบวนแห่งสังขารธรรม, 70/19
กระบวนกระวาย, 70/11, 70/17, 70/41-42, 70/44, 78/2
กระแสน, 70/19, 70/24, 70/26
กระแสน้ำ, 70/6
กระแสไฟฟ้า, 70/6
กิริยาธิปไตยกฤต, 70/10.
กรุณา, 70/4, 70/39, 70/52
nh. 70/41-42, 48; 78/10
กษัตริย์, 78/5-6, 13
กองทัพ, 78/5
กังวล, 70/44, 70/52
กันดาร, 78/3
กัลยาณปุณณ, 78/9
กัลยาณมิตร, 70/50-51
กัลยาณมิตรตา, 70/50
กาม, 70/16, 150/4
กามคุณ, 150/3-4
กามคันหา, 150/1, 3-4
กามธาตุ, 150/3
กามภพ, 150/3
กามสุข, 70/52
กามารมณ์, 78/9
กามาวจร, 70/46
กามาสวะ, 78/3
กาย, 70/3-4, 16, 25, 29, 33, 51; 78/1-2, 6, 14
การงาน, 70/40, 46; 78/13
nia. 70/44
กาละ, 70/40
กาลเทศะ, 70/44, 48
กาลเวลาด, 70/10, 40
ก้าวหน้า, 70/37, 41, 45, 49-50
กำเนิด, 78/11
กิจ, 70/4, 13, 19, 36-52; 78/8, 12
กิจกรรม, 70/40
กิลเลส, 70/4, 12, 24, 34-36, 39, 42-44, 47-52; 78/5
กุศล, 70/10., 70/39, 43, 49, 78/4, 11
กุศลธรรม, 70/1, 4.41. 50, 52; 78/13
เกษม, 78/9
เกิด, 70/2, 6.8. 14, 20, 33; 78/2, 4-5, 8, 150/1
เกิดขึ้น, 70/2, 6, 8-10, 12-13, 18, 26-27, 33, 36; 78/3-5, 7-9, 13
เกิดดับ, 70/6, 9, 28
เกียจคร้าน, 70/39-40, 49; 78/12
เกียรตินิย, 70/48

เกลียดชัง, 70/38, 150/2
เกือกฏ, 70/39, 50; 78/1, 12, 15
แก่, 70/14; 78/7-8, 12-13
โกรธ, 78/11
ขญฺเณ, 70/8
ขันธ์หมั่นเพียร, 70/44
ขวนขวาย, 70/37, 40-42, 50
ของปรุงแต่ง, 70/5-6, 11
ขัดแย้ง, 70/1, 6-7, 9-10, 13, 18, 23-24, 26, 37, 52
ขัดขวาง, 78/13
ขันธ, 70/15, 18, 20, 29; 78/4; 150/1
ขันธ 5, 70/3-5, 8, 29
ขันธปวัตติ, 70/18
ชาติสุข, 70/25-27, 29-30, 35; 150/1-2, 4
แข่งขัน, 70/44, 52
คติ, 150/2
คบเพลิงธรรม, 78/11
ครวญ, 70/14, 78/5
คฤหบดี, 78/1, 78/2
คฤหัสถ์, 70/37
ความจริง, 70/10, 26, 46
ความตาย, 78/4, 6-7, 10-12; 150/1
ความสงบ, 78/11
ดับแค้น, 70/15, 52; 78/2, 11
ดับแค้นใจ, 70/42; 78/2
คัมภีร์พรหมมูลกฤษฎี, 70/14
คัมภีร์วิปัสสนากฤษฎี, 70/14
คัมภีร์ฐานมูลกฤษฎี, 70/15
คัมภีร์ฐิติมูลกฤษฎี, 70/15
คัมภีร์ภิกษุธรรมมูลกฤษฎี, 70/14, 15
คิดปรุงแต่ง, ความ, 70/5-6; 150/2
คุณธรรม, 70/1, 39, 49, 52
คุณวิเศษ, 70/50
คุณสมบัติ, 70/29, 46; 78/11
เคย, 78/14
เคารพ, 70/48
เครื่องปรุงของจิต, 70/4-5
เครื่องผูกมัด, -ผูกมัด, 78/4, 150/1
เครื่องยึด, 70/26
โค, 78/4, 13
โคจร, 78/7
โคตร, 78/14
โคธิก, 78/12
โคนไม้, 78/12
ขณะ, 70/6-7
จนปัญญา, 70/7
จนวาย, 70/51
เงื่อนไข, 70/44, 52
จงใจ, ความ, 70/23
จุมพ, 70/14
จริยธรรม, 70/36, 39, 44-46, 49, 52; 71; 78/13

จองจำ, 70/16
จักขุ, 70/33
จักขุ, 150/4
จันทา, 78/6
จำ, ความ, 70/29
จำหมาย, ความ, 70/7
จิต, 70/3-5, 25, 29, 36-39, 41-47, 49-52; 78/2-5; 150/1-2
จิตปัญญา, 70/38
จิตสำนึก, 70/50
จิตตภาว (โพธิ์พระผู้สร้าง), 70/31
จิตตภาว, 70/36, 38-42
จิตตภาวแห่งชีวิตประเสริฐ, 70/28
จิต, 78/7-8
เจตนา, 70/4, 22-23
เจตสิก, 70/4
เจโตวิมุตติ, 70/48
เจ็บไข้, ความ, 70/14, 16; 78/7
เจริญ, 70/37-38, 41, 45, 50; 78/3, 12
เจริญกรรมฐาน, กณ. 70/3
เจริญปัญญา, 70/38
เจ้าของ, เจ้าของครอบครอง, 70/21
เจ้าใหญ่, 70/21,
ใจ, 70/29, 33, 39-40, 43-46, 48, 52; 78/1-2, 5
ฉันทะ, 70/43, 48-49
เฉื่อยชา, 70/40
ชรา, 70/14, 1700., 18; 78/3-6, 9
ชราทุกข์, 70/15
ช้าง, 70/49; 78/5
ช่างหม้อ, 78/4
ชาติสปปาเวชกฤษฎี, 70/15
ชาติสปปาณิพินธิกฤษฎี, 70/15
ชาติ, 70/14, 170., 38; 78/3, 5, 11, 14
ชาติทุกข์, 70/140., 15
ชีวพรปัญญา, 70/4
ชีวิต, 70/3, 5, 7-8, 16-17, 24-25, 29, 33, 36-38, 40, 43, 45-46, 52; 78/3-6, 9
ชีวิตประจำวัน, 70/7
ชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์), 70/27-28, 38; 78/4, 9
ชื่อเสียง, 70/48
ชุมชน, 70/50
ฉาน, 70/45, 47; 150/3-4
ญาณ, 70/38
ญาณิ, 70/14, 16
คณบันดา, 70/18
ดวงชะตา, 70/24
ดับ, 70/6, 8, 20, 27, 36; 78/2; 150/1
ดับภพ, ความ, 150/4
คาบส, 70/34
ดาว, 70/8
ดี, ดีงาม, 70/4, 36-37, 40-41, 44, 46, 48, 50-52;

บำรุงบำเรอ, 70/40, 51
 บิดา, 70/16
 บิภค, 70/10, 36
 บิปปัน, 70, 70/6-7, 9-11, 18, 36-37, 39-40, 42-44, 48, 50-51
 บิปปันกคตตันชิตเม้ง, 70/7, 10-13, 28
 บิปปะเบียน, 70/52
 บุคคล, 70/20-21, 24-26, 46-47, 49
 บุคคิกภาพ, 70/25
 บุญ, 70/1
 บุตร, 70/16
 เบญจฉัตร, 70/8, 12; 78/4
 เบาใจ, ความ, 70/9
 เบิกบาน, 70/36, 39, 44, 47, 52
 เบียดเบียน, 70/48, 50
 เบื่อหน่าย, 70/38
 ไบราณ, 70/33
 ปกครอง, 70/50; 78/13
 ปกิรณกทุกษ์, 70/17อ.
 ปฏิกิริยา, 70/38
 ปฏิจฉันททุกษ์, 70/15
 ปฏิปาทา, 78/3
 ปฏิปักษ์, 70/4
 ปฏิสนธิ, 150/2
 ปฏิสังขรณ์, 78/13
 ปฏิเสธ, 70/9
 ปทุม, 78/9
 ปาปญจะ, ปาปญจธรรม, 70/51
 ปราณเปรอ, 70/24, 40
 ปราณู, 70/9
 ปราณคณ, 70/29
 ปาโลก, 78/4, 7, 10
 ประจักษ์, 70/6-7, 29-30, 52; 78/13
 ประจักษ์แจ้ง, 70/38, 42; 78/14
 ประชาชน, 70/50; 78/5, 11
 ประชุม, 70/18, 20, 22, 26; 78/15
 ประพฤติ, 70/46-47, 49-50; 78/4, 6, 11
 ประพฤติวัตร, 70/14
 ประมาท, 70/39-42, 45-46, 50-51; 78/6-7, 12-13
 ประโยชน์, 70/24, 37-41, 43-44, 46, 50-52; 78/1, 4, 6, 12-13, 15
 ประโยชน์ตน, 78/12
 ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, 78/12
 ประโยชน์ที่ล้าลึก, 70/37
 ประโยชน์เบื้องต้น, 70/37
 ประโยชน์ผู้อื่น, 78/12
 ประโยชน์สุข, 70/36
 ประโยชน์สามัญ, 70/37
 ประวัติกาศศร, 70/33
 ประคณ, 70/37; 78/12
 ปรับใจ, 70/43
 ปรับปรุง, 70/41-44; 78/15อ.
 ปรับภายนอก, 70/44
 ปรับภายใน, 70/43
 ปราษณ, 78/4, 8
 ปราสาท, 78/10-11
 ปริญา, 70/13
 ปริญาภิกิจ, 70/13, 17
 ปรีทเว, 70/14, 17; 78/3

ปรีณพพาน, 78/11
 ปรีพาท, 70/34
 ปรียติ, 70/1
 ปรียทุกษ์, 70/15
 ปรงแต่ง, 70/4, 7, 18, 30
 ปรงแปร, 70/4
 ปรงปิกกมมุลทุกษ์, 70/14
 ปรงปิกกมทุกษ์, 70/15
 ปลงใจ, 70/42, 51
 ปลุกใจ, 70/51
 ปลอดกิลเลต, 70/39
 ปลอดทุกษ์, 70/39, 42
 ปลอดโปร่ง, 70/36, 39, 42, 46-47, 52
 ปลอดโปร่งโล่งใจ, ความ, 70/9
 ปลอดภัย, 70/9, 24, 47, 50
 ปล่อยาว, 70/49
 ปลายสุต, 78/4; 150/2
 ป้องกัน, 70/42, 44; 78/14
 ปัจฉิ, 70/1-3, 11, 13, 19-20, 23-24, 26-27, 39, 41-42; 78/1
 ปัจจุบัน, 70/51
 ปัจฉิฆาณดา, 70/50
 ปัญญา, 70/3-4, 24, 29, 33, 37-39, 41-44, 45-46, 49-52; 78/4-5, 9-10, 12-15
 ปัญญา, 70/12-13, 16-17, 39-40, 42, 44-45, 52
 ปัสสาวะ, 70/16, 17
 ปา, 70/48
 ปาฏิโมกข์, 78/14
 ปาฐะ, 70/17อ.
 ปิตติวิธีกทุกษ์, 70/15
 ปิยวิปโยค, 70/15, 17อ.
 ปิตา, 78/5
 ปิณฑุ, 70/11
 ปุธาน, 70/4, 23, 29, 40, 42; 78/1-3, 7-8, 14
 ปุพเพกตวาท, 70/27
 เปรต, 70/15; 78/5
 เปลี่ยนแปลง คือ นิจจัง
 แปรปรวน, 70/9, 13, 16, 36; 78/2, 10
 แปรสภาพ, 70/9
 ผล, 70/25-27, 43, 49-50
 ผลกรรม, 70/16, 17
 ม่องโธ, 70/4, 14, 36, 39, 42, 44, 47, 50, 52
 ผัดเพี้ยน, 70/44; 78/7
 ผันแปร, 70/2, 11, 14, 28, 52
 ผัสสะ, 70/23
 ผิดหวัง, 78/2
 ผู้ครอบครอง, 70/18
 ผู้จงใจ, ผู้เจตนา, 70/22
 ผู้เดินทาง, 70/26
 ผู้ทำ, ผู้ทำกรรม, 70/26
 ผู้ทุกษ์, 70/26
 ผู้นิพพาน, 70/26
 ผู้นำ, 70/51
 ผู้บรรลุลหณแห่งชีวิตประเสริฐ, ผู้ปฏิบัติถูกต้องแล้ว, 70/28
 ผู้บริหาร, 70/51
 ผู้สร้าง, ผู้สร้างสวรรค์บันดาล, ผู้บันดาล, 70/17-18, 20-21, 27, 31-33
 ผู้สร้างกฎ, ผู้วางกฎ, 70/32
 ผู้สร้างสังสาระ, 70/26

ผู้ตั้งอยู่, ผู้ครองอยู่, ผู้ตั้งอยู่ครอง, 70/17, 21
 ผู้เสวย, 70/18, 21; 78/3
 ผู้เสวยผล, 70/26
 เมธม, 70/50
 โฆฐัพพะ, 150/2, 150/3
 ผิก, ผิกฝน, 70/4; 78/1
 ไม้ดี, 70/48, 51
 พญามัจจุราช, 78/5-7, 9
 พยับแดด, 78/4
 พยาริ, 70/14อ.
 พยาริทุกษ์, 70/15, 70/17อ.
 พยายาม, 70/16, 38, 40-41, 43, 48
 พรวรชา, 78/11
 พรวม, 70/26, 33; 78/7
 พรวมจรวร, 70/27, XI; 78/11-13, 15
 พรวมเพียง, 78/15
 พระเจ้า, 70/31, 32
 พระเถระ, 70/50
 พระธรรม, 70/39; 78/6
 พระผู้เป็นเจ้า, 70/29
 พระผู้มีพระภาค-เจ้า, 78/14-15
 พระพุทธเจ้า, 70/16, 23, 34, 37, 39, 43-44, 46; 78/3, 6; 150/1
 พระมรดา, 78/11
 พระราชา, 78/11
 พระวินัย, 70/3
 พระศาสดา, 70/51
 พระศาสนา, 78/15
 พระสงฆ์, 70/39; 78/6
 พระสัมพันธุพุทธเจ้า, 70/34
 พระสัมพุทธเจ้า, 78/11
 พระสัมมาสัมพุทธเจ้า, 70/33-34; 78/15
 พระสูตร, 78/14; 150/1
 พระอาทิตย์อัมรินทร์, 78/3
 พราหมณ์, 78/5-7
 พฤติกรรม, 70/24, 52
 พลัดพราก, 70/14, 36, 39, 42
 พลึง, 70/38, 48-49
 พหิณกรรมมุลทุกษ์, 70/14
 หุชน, 70/46
 พหุสุต, 78/15
 พัฒนา, 70/4, 38-39, 41, 43, 45, 47, 49-50, '78/15อ.
 หากเพียร, 70/40
 พาลปุธาน, 78/9
 พุทธกาล, 70/23
 พุทธธรรม, 70/27, 30, 34, 38
 พุทธบิดา, 78/11
 พุทธพจน์, 70/1-2, 13.18, 23, 28-29, 31, 36-37, 46, 49, 51; 78/1, 15
 พุทธนามกะ, 78/9
 พุทธศาสนา, พระ, 70/25, 27, 33, 38, 42
 พุทธสาวก, 70/26
 เพียร-พยายาม, 70/16, 35, 37-41, 43; 78/4, 7, 15
 แพร่, 78/6
 โพธิ์ (ความศรัทธา), 70/37
 โพธิญาณ, 70/37

ไฟ, 70/26
ไฟกิเลส, 70/178.
ไฟราคะ, ไฟโทสะ, 70/15
ภพ, 78/4, 1α; 150/2-4
ภพภูเขน, 70/11
ภัย, 70/9, 11, 40; 78/4
ภรรยา, 78/8
ภว, 150/3
ภวคณา, 150/1-4
ภวทิฏฐิ, 150/1-3
ภวนิโรธ, 150/1, 4
ภรรตา, 150/1
ภวสัมมุติ, 150/1
ภวาภว, 150/3
ภวภว, ภวาภว, 150, 150/1
ภวช คณา, 150/2
ภวช วิภวช วา คณา, 150/2
ภวารามา, 150/1
ภวาธว, 78/3
ภวคณา, 150/3
ภพของอสังข, 70/30, 31, 35
ภพตัวตน, 70/7
ภพรวม, 70/34
ภพนอก, 70/19, 22, 24, 26, 39, 44-45, 51
ภพใน, 70/19, 22, 24, 26, 29, 42-43, 48, 52;
78/3
ภวะ, 70, 70/2, 4, 12, 27-28, 36, 38, 51; 150/1
ภวะปราศจากทุกข์, 70/7
ภวะสมบุรณ์, 70/38
ภาษาไทย, 70/108.
ภษิต, 78/2, 6, 14
ภษุ, 70/3-4, 26, 37, 50-51; 78/1-4, 14-15
ภุค, 150/1
ภุมิ, ภุมิ 3, ภุมิ 4, 70/18.
ภุมิธรรม, 70/43, 45
ภุ 70/16, 37
ภคทพพ, ภคสมปติ, 70/16; 78/8, 13
มนสิการ, 70/6-7, 23, 51-52; 78/2-3
มนุษย์, 70/15, 16, 34, 44, 48, 50-52; 78/4-5,
12; 150/1
มนุษย์ชาติ, 70/33
มนธรรม, 70/48-49
มนภาพ, 70/30
มนังการ, 70/51
มณฑุ, 70/15
มณะ, 70/14, 178.; 78/3, 6
มรรค, 70/12
มรรคผล, 70/34
มฤตยู, 78/4
มหากิริยาจิต, 70/46
มหัต, 78/11
มิจุราช, 78/4, 78/6, 78/9
มิชฌิมปฏิปทา, 150/2
มิชฌมธรรมเทศนา, 150/2
มิวมา, 70/38, 40-41; 78/13
มานะ, 70/24, 34-36, 51; 78/4
มานานุสสัย, 70/51
มานุสสทุกข์, 70/15
มายากล, 78/4

มาร, 70/20; 78/7; 150/1
มารดา, 70/16
มิใช่ตน, มิใช่ตัวตน, มิใช่ตัวตน, 70, 70/1-2, 7, 34,
36
มิตรภาพ, 70/39
มิตรสหาย, 78/8
มณี, 78/9
มุลโค, 70/26
เมตตา, 70/4, 39; 78/7
โมหะ, 70/4, 48; 78/4
ไม่คงที่, 70/6, 28, 41
ไม่คงตัว, 70/28, 41
มิใช่ตัวตน, 70/34, 51
โมหะ, 70/39, 52
ไม่เที่ยง, 70, 70/1-6, 8-9, 12, 18, 25-28, 33-34,
36-39, 41, 45; 78/1-2, 15
ไม่ประมาท, 70/36-37, 40-44, 46, 49-52; 78/3,
150.
ไม่เป็นตัวตน, 70/21, 27-28, 38
ไม่มีตัวตน, 70/30., 18-19, 23, 28-29
ไม่มีสาระ, -นกันสาร, 70/17-18
ไม่มีเสื่อม, 78/15
ไม่ยั่งยืน, 70/37
ไม่ยึดติด, ไม่ยึดมั่น, 70/36, 49
ไม่แยกคาย, 70/23; 78/2-3
ไม่ระย่อ, 70/38
ยถาปุจยปาวตติโต, 70/22
ยถาปัจจุ จั ต่ ทุกข์, 70/12, 27
ยักษ, 78/5
ยั ทุกข์ ตทนคตา, 70/27
ยั้งยืน, 70/18, 24-27, 29, 36; 78/3
ยึดติด, ยึดติดถือมั่น, 70/24, 29-30, 38-39, 43,
51; 78/1
ยึดถือ, 70/19, 24, 25, 29-31, 33-35; 78/3
ยึดมั่น, 70/42-43
โยคะ, 70/4
โยคเกษม, 78/14
โยนิโสมนสิการ, 78/3
รกขัญ, 78/3
รณ, 70/20; 78/10
รณเวชยันตี, 78/10
รณ, 70/4, 20, 38, 52; 150/2-3
ระบอบทุกข์, 70/39
รักษา, 78/6, 11, 13, 48
รัฐฐานิ, 78/5
รัฐ, 70/50
ราชา, 150/3-4
ร่างกาย, 70/4, 16, 29, 34; 78/4-5, 7-8, 11;
150/1
ราชกิจ, 78/13
ราชสมปติ, 78/5
ราชา, 78/5
รำนรณ, ความ, 150/2
ราชุ, 78/11
ราชวช, 78/6
ฤทธิ, 70/34
รู้แจ้ง, รู้ชัด, 70/29, 38, 46, 49, 78/38
รู้เท่าทัน, 70/47, 78/9, 150.

รูป, 70/1-5, 7-8, 18, 20, 26-27, 29, 33-34, 38;
51; 78/1-4
รูปกาย, 78/10
รูปคณา, 150/4
รูปธรรม, 70/1-2, 4-5, 8-90., 18, 20-23, 26
รูปธาตุ, 150/3
รูปภพ, 150/3, 150/4
รูปประจักษ์, 78/13, 39
รูปารมณ, 150/4
รู้สึก, ความ, 70/7, 100., 29, 38, 50
รู้สึกทุกข์, ความ, 70/7, 10, 15
รู้สึกบีบคั้น, ความ, 70/10, 12, 24, 39
รู้สึกสุข, ความ, 70/10, 13
เรื่อนว่าง, 78/12
แรงจูงใจ, 70/43, 47
ไร้ตัว, ไร้ตัวตน, 70/2, 28
ลักษณะ, 70/3, 10, 12, 22, 27-28, 39, 41, 43
ลักษณะสามัญ, 70/6, 12
ลัทธิ, เจ้าลัทธิ, 70/27, 29, 33
ลัทธิกรรม, 70/27
ลัทธินิครน, 70/27
ลัทธินิยม, 70/51
ลัทธิศาสนา (เจ้าพวกาตมวาท), 70/27
ลัทธิฮินดู, 70/27
ลัทธิเต๋อชอ, 70/27
ลัทธิ, 70/3-4, 14
เลนส์นูน, 70/26
เลื่องชื่อ, 70/16
เลื่อมใส, 70/39
โลก, 70/8, 27, 33, 36-38, 43-44, 52; 78/4-5, 7
โลกธรรม, 70/178., 39; 78/9
โลกิยะ, 70/2, 37, 46-47
โลกิยธรรม, 70/1, 46, 49
โลกุตระ, 70/2, 46
โลกุตระธรรม, 70/1, 46, 49
โลกะ, 70/48; 78/4
วงจร, 70/27, 40
วรรณะ, 70/27
วัฏฏะ, 70/27
วัฏฏะนุคทุกข์, 70/17
วัตร, 70/26, 34, 45, 50
วัตร, 78/14
วางใจ, 70/36-37, 43
ว่าง, 70/30., 21, 26
ว่างเปล่า (จากตัวตน), 70/20-21; 78/4
วาจา, 70/4, 17
วาตะ, 78/3
วิเคราะห์, 70/7-8, 18, 22, 45
วิจิตร, 78/3
วิจารณ์ญาณ, 78/5
วิชานนุคทุกข์, 70/14
วิญญาณ, 70/4-5, 51; 78/1-2, 4
วิทยาศาสตร์, 70/8
วินยวาทิ, 78/15
วินัย, 78/15
วินัยปิฎก, 70/3
วินิบาต, 70/16
วินิจฉัย, 78/4, 8

- วิบาก, 70/1๐., 26; 78/3
 วิปฏิสาร, 70/17๐.
 วิปริณามภูษ, 70/11
 วิปริณามทุกขตา, วิปริณามทุกข์, 70/13, 15
 วิปริณามโต, 70/10
 วิปัสสนา, 70/38, 45
 วิปากทุกข์, 70/17๐.
 วิภท, 150/1-2, 4
 วิภาตคณา, 150/1-4
 วิภว, วิภว, 150/1
 วิภวาท, 150/2
 วิภวาท คณา, 150/2
 วิภวาทิกฎี, 150/1-2
 วิภวาทินันท, 150/2
 วิภเว คณา, 150/3
 วิราคะ, 150/1
 วิวัฒนาการ, 70/33
 วิวาท, 70/17๐.
 วิวาทมูลกทุกข์, 70/17๐.
 วิเวก, 78/14
 วิสังขาร, 70/2, 28
 วิสัย, 70/34, 42, 46
 เวทก, 70/18
 เวทนา, 70/4-5, 11-12, 22-23, 51; 78/1-3
 เวทมนต์, 78/6
 เวทลล, 78/14
 เวทลลคณา, 78/14
 เวียนตายเวียนเกิด, 70/25
 ครุฑธา, 70/4, 48-49; 78/6, 15
 คักคิสิทธิ, 70/48
 คาสดา, 78/12
 คาสนา, 78/15
 คาสนาอินดู, 70/27
 คีล, 70/16, 37, 39, 47-48, 52; 78/9, 14
 คีลธรรม, 70/47-49
 คึกษา, 78/14, 15
 คูทว, 78/6
 เศวราโตก, 70/14, 16, 42; 78/7-8
 โศก, ความ, 78/9
 โศกเศวรา, 70/15; 78/2, 5
 สงคราม, 70/52
 สงฆ์, 70/3, 46; 78/14-15
 สงบ, 70/39, 44, 50; 78/5, 10, 14; 150/2
 สงสัย, ความ, 70/23; 78/3, 7
 สงสาร, 78/11, 150/1
 สตรี, 78/13
 at. 70/4, 40, 43, 48, 52; 78/4, 10-11, 15
 สบาธ, 70/41-43, 45, 50-51; 78/5, 7
 สภาท, 70/1, 9, 11-12, 14, 17, 20-21, 28, 36, 50; 78/7-8; 150/1-2
 สภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย, 70/11
 สภาพที่ทนได้ยาก, 70/10
 สภาพที่แผดเผา, 70/11
 สภาพปรุงแต่ง, 70/36,
 สภาพไม่คงตัว, 70/21
 สภาพสามัญ, 70/12
 สภาวะ, 70/1, 7, 10-13, 18-19, 21, 23, 25, 30-32, 44-46, 51; 78/1, 3-4, 10; 150/1-2
 สภาวะที่จริงแท้, 70/31
 สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง, 70/4, 5
 สภาวะที่ปรุงแต่งจิต, 70/4, 5
 สภาวะทุกข์, 70/17๐.
 สภาวธรรม, 70/31-32
 สภาวะปลอดสังขาร, 70/2
 สมณะ, 78/7
 สมณธรรม, 70/50
 สมณพราหมณ์, 70/29-30, 33
 สมมติ, 70/20, 23-24, 28, 30-31, 35
 สมาริ, 70/47-48; 78/14
 สมุฏฐาน, 70/16
 สมุทัย, 70/12
 สยงสี, 70/18
 สรรณะ, 78/11
 สรรพสังขาร, 78/11
 สรรพสัตว์, 78/11
 สรรพสรวรค์, บันดาล, 70/19-20, 33, 37, 40, 44-46, 48, 52
 สลยา, 70/2, 8, 11, 27-28
 ส่วนรวม, 70/37, 44; 78/15๐.
 สวรรค์, 70/24, 48
 สหคตทุกข์, 70/17๐.
 สหยา, 78/7, 13
 สหยาตนะ, 70/8
 สักกายิกฎี, 78/3
 สังคม, 70/37, 39, 47-50
 สังขตะ, 70/2, 11, 30, 32
 ธงขตภูษ, 70/11
 สังฆธรรม, 70/1-2, 4-5, 22, 28, 30
 สังฆคัลลขณะ, 70/2
 สังฆคสังขาร, 70/6
 สังขาร, 70/70/1-6, 9-10, 12-13, 17๐.-18, 20, 22, 28, 30, 36, 38-39, 42, 45, 47, 51; 78/1-2, 4, 7, 10, 11
 สังขารขันธ, 70/5
 สังขารทุกข์, 70/15
 สังขารทุกขตา, สังขารทุกข์, 70/13
 สังขารธรรม, 70/18-19
 สังขารูปกษายาน, 70/38
 สังคายนา, 78/15
 สังโยชน์, 78/3
 สังเวควัตถุ, 70/17๐.
 สังเวช, 70/17๐., 50
 สังสาร, 70/26
 สังสารทุกข์, สสารทุกข์, 70/10, 16-17
 สังสารวิฏ, 70/25
 สังจจะ, 70/26, 39, 45-46
 สังกรรม, 70/29, 49
 สัญญา, 70/4-5, 42, 51; 78/1-2, 4
 สัญญะ, 70/49
 สัตตสัญญา, 70/26
 สัตบุรุษ, 78/1, 4
 สัตว์, 70/15, 20-21, 24-26, 49; 78/3-8, 10; 150/1
 สัตว์ดิรัจฉาน, 70/15
 สัตว์นรก, 70/15
 สัตว์เลี้ยง, 78/9
 สัตว์ทณ, 70/5
 สัตถธรรม, 70/50
 สันโดษ, 70/39, 42; 78/13
 สันตติ, 70/6
 สันติ, 78/15
 สันตาป, 70/11๐.
 สันตาปภูษ, 70/11,
 สันตาปทุกข์, 70/17๐.
 สันสกฤต, 70/34
 สัมปรัสนธรรม, 78/1
 สัมปรัสนัญ, 70/48; 78/4
 สัมปรัสนิทัตตะ, 70/37
 สัมมาปัญญา, 70/27, 34; 78/1-2, 10
 สัสสตะ, 70/26
 สัสสคทิกฎี, สัสสคทา, 79/24-25, 27-28, 35; 150/2-4
 สามเณร, 78/14
 สามัญสังขณะ, 70
 สามัญวิสัย, 70/1, 33, 50
 สามัญสำนึก, 70/23
 สาร, 70/7, 21, 25; 150/2
 สวาก, 78/11-12, 14
 สาคัญคน, 70/35, 51
 สาคัญหมาย, ความ, 70/7
 สรรวมอินทรีย์, 70/3
 สิกขมานา, 78/14
 สิกขาบท, 78/14
 สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง, 70/5
 สิ่งปรุงแต่ง, 70/5-6; 78/1
 สิ่งศักดิ์สิทธิ์, 70/48
 สิ้นชีพิตักษัย, 78/3
 สืบต่อ, 70/6, 27; 78/4
 สือสาร, 70/34
 สุข, 70/10-12, 15, 27, 39-47; 49-52; 78/1, 6, 10-11
 สุขปฏิภเวปโต, 70/10, 12๐.
 สุขเวทนา, 70/10-13, 25
 สุขติ, 78/6
 สุขญโต, 70/21
 สุขโอง, วิกฤติสุขโอง, 70/24-25
 สุขะ, 78/12, 14
 สุทธธรรมปญฺชโต, 70/22
 สุทธธรรมปญฺชโต, 70/22
 สุรา, 70/48
 สุตา, พระ, 70/3, 21, 34; 150/1
 เสนะ, 78/9
 เสนหา, 150/2
 เสนาสนะ, 78/9
 เทพ, 70/40, 52; 78/9
 เทพเสวธ, 70/22
 เสนหะ, 70/16
 เสร, 70/14, 46-47
 เสวธ, 70/23, 26, 52
 เสียง, 70/38; 150/2
 เสื่อม, 70/7, 9-10, 14, 37, 45; 78/13, 15; 150/3
 เสื่อมยศ, 78/10
 เสื่อมลาภ, 78/10
 เสื่อมสลาภ, 70/9, 12-13, 18, 20, 36, 39, 42; 78/10, 15๐.
 เสื่อมดิน, 70/6, 18, 41
 แสเทพ, 70/40
 โสกะ, 70/14, 17๐.; 78/3
 โสกะ-ปริเทว-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาสทุกข์, 70/15

โศดาบัน, 70/47

โสมโธ, 70/11

หน่วยรวม, 70/34

หน้า, 70/4, 14, 36, 40, 43-44, 50; 78/8, 15

หมกมุ่น, ความ, 150/2

หลงผิด, 70/22-23, 30, 40

หลงเพี้ยน, หลงมัวเมา, หลงระเริง, 70/40, 48

หลงสมมติ, 70/34

หลงโหด, 70/38, 40-41; 78/7-8

หลุดพ้น, 70/33, 38-39, 42-47, 49, 51-52; 78/5, 14

หัวใจ, 70/42

หิริ, 70/4; 78/15

หุควา อภาวภูจน, 70/9

หุ, 70/14-16

เหตุ, 70/18, 26-27, 37, 41, 47, 51-52; 78/1, 3, 13

เหตุปัจจัย, 70/13, 18-22, 24-25, 27-28, 31-33, 36-38, 41, 44-45; 78/15

เหตุผล, 70/90., 38, 42-43, 46

เห็นแก่ตัว, ความ, 70/24

เห็นผิด, ความ, 150/2

เห็นวาทะสัญญา, ความ, 70/25

เห็นวาทะยัง, ความ, 70/24-25

โหดเหี้ยม, 70/6

อภิชัยปฏิญ, อภิชัยวาท, 70/25, 27

อกามการียโต, 70/21

อกุศล, 70/10., 24, 39, 52

อกุศลธรรม, 70/1, 4

องค์ธรรม, 70/5; 150/2

อดีต, กาล, 70/8, 44, 51; 78/2, 10

อทุกขมสุข, 70/11

อทุกขมสุขเวทนา, 70/12

อธรรม, 70/1; 78/6, 15

อธรรมวาท, 78/15

อนาคต, กาล, 70/44, 51; 78/3, 12, 14

อนาคตัย, 78/14

อนาคตริก, 78/13

อนจุจนติกตยา, 70/8

อนัตตา, 70, 70/2-4, 6-7, 12, 17-38, 45, 51-52; 78/1

อนัตตคา, 70, 70/17-38, 41

อนัตตลักษณะ, 70, 70/6-7, 34

อนิจ, อนิจจะ, 70

อนิจจตา, 70, 70/2, 8-9, 28.33. 36. 41. 51; 78/3

อนิจจลักษณะ, 70, 70/6, 8, 33-34

อนิจจัง, 70, 70/6, 8-9, 12.27.34.45.51; 78/2

อนินทรีย์พัท, 70/12

อนินทรีย์พัททุก, 70/12

อนิสฺสวโต, 70/21

อนุศาสน, 78/12

อบาย, 70/16

อบายทุก, 70/17

อภพ, 150/1, 3

อภว, 150/3

อภิณฑสมปติปิณฑ, 70/10

อภิธรรม, 70/10., 4, 46

อภิธรรมกถา, 78/14

อภิธรรมปฏิภา, พระ, 150/2-3

อภิณฑุตติ, 150/1

อมตบท, 70/30.

อมิต, 78/8

อมุติ, 70/50

อโชนโสมนสการ, 78/2, 23

อรรณ, 70/1, 9, 11, 140., 17

อรรณกถา, 70/30., 8-10, 120., 16, 18; 150/1-4

อรรณกถาจารย์, พระ, 70/21, 33

อรรถน, พระ, 70/28-29, 31, 42, 46, 49; 78/9

อรรถคณ, 70/50

อริย, 70/39, 50

อริยชน, 78/1

อริยธรรม, 70/52; 78/1

อริยบุคคล, 70/42, 47

อริยสัจ, 70/11-14

อริยสวาท, 70/39; 78/1-3, 8

อรุปรชา, 150/3

อรุปรภพ, 150/4

อวสวตคตภูจน, 70/18

อวสวตคตโต, 70/18, 21

อวิชา, 70/24; 150/2-3

อวิชาสว, 78/3

อวิคต, 70/32

อวินยวาท, 78/15

อวินย, 78/15

อสนยวสี, 70/26

อสังวต, 70/2

อสังขตธรรม, 70/2, 22, 28, 30-31

อสังขตลักษณะ, 70/2

อสารภูจน, 70/17

อหังการ, 70/51

อเหตุกปฏิญ, อเหตุกวาท, 70/25, 27

อณคสมภารโต, 70/22

อัจจุตบท, 78/4

อตุต, 70/28-30

อตุตตภู, 70/35

อตุตตตะ, 78/12, 37

อตุตตปฏิญ, 70/28, 35

อตุตตปฏิญโต, 70/21

อตุตตวิส, 70/22

อตุตตสว, 70/17, 21

อตุตตสวณมตปท, 70/30.

อตุต, 70/28-30.

อตุต, 70/30., 17, 21, 23-35; 78/1-3; 150/1-2

อตุตตานปฏิญ, 70/35

อตุตตูปกมมูกทุก, 70/14

อตุตตูปกมทุก, 70/15

อตุตตะ, 70/1

อตุตตจริยา, 70/52

อตุตตมิต, 70/110.

อตุตตมิต, 70/47, 49

อตุตภาพ, 150/2

อตุตปฏิญจันทุก, 70/15

อตุตปมาท, 70/37, 40, 42

อตุตปัสสัมปโต, 70/15.170.

อตุตภาพต, ทิรยา, 70/10.

อตุตภาพตธรรม, 70/1

อตุตตมิกโต, 70/21

อาจารย์, 78/14

อตุตตภาพ, 70/16

อตุต, 70/16, 37, 44

อตุตทุก, 70/170.

อตุตมวาท, 70/27

อตุตม, 70/17, 23-24, 27, 29, 31, 33, 34

อตุตอินทวนตตยา, 70/8

อตุตภาพ, 70/16, 18, 33-34

อตุต, 70/39, 46-47, 49, 52

อตุตตะ, 70/4, 8, 20

อตุต, 78/4, 7, 11-12

อตุตชน, 70/47

อตุตม, 70/4, 32, 38.49

อตุต, 78/14; 150/1

อตุต, 70/170.; 78/4, 11, 12, 14

อตุตภาพปฏิญทุก, 70/17+0.

อตุต, 70/39, 48

อตุตอตุต, 70/46, 52; 150/1-2

อตุตตตต, 70/15, 170.

อตุตธรรม, 70/170.

อินทรี, 70/3-4, 12, 14

อินทรีพัท, 70/12

อินทรีบา, 70/6-7

อินทรี, 70/26, 38-39. 42-47, 49, 52; 78/3, 5; 150/2

อินทภาพ, 70/45-46

อินทวินมิตวาท, 70/27

อุจจระ, 70/16, 170.

อุจเจท, 70/26; 150/1

อุจเจทปฏิญ, อุจเจทวาท, 70/25, 27, 29; 150/2-4

อุจจการณ, 70/48, 51

อุจจคต, 70/48

อุจ, 70/16

อุทตตูปปฏิปิณฑ, 70/13

อุทตต, 70/11-12

อุทต, 78/11

อุทตตูปปฏิปิณฑ, 70/10

อุทตตูปปฏิปิณฑ, 70/9

อุทตตูปปฏิปิณฑ, 70/9

อุทตตูปปฏิปิณฑ, 70/9

อุทตต, 78/14

อุทตต, 78/14

อุทตต, 70/15, 30

อุทตต, 70/12, 15, 170.; 78/1

อุทตต, 70/15, 170.; 78/3

อุทตต, 70/37; 78/12

อุทตต, 70/4; 78/15

2. อสาธารณนาม

กตุสันธะ, พระผู้มีพระภาค, 78/14

กตุสันธ, 78/11

กตุสันธะ, พระผู้มีพระภาค, 78/14

กตุสันธ, 78/11

โกกนุท, 78/11

โกกนุท, 78/11

โกนาคมน, พระผู้มีพระภาค, 78/14
โคตมะ, 78/11

จุฬทุกขกัณฐสูตร, 70/16, 17อ.

จุฬนทเทส, คัมภีร์, 70/15, 17, 35

กัญฐสูตร, 150/1, 4

ธรรมวิจารณ์, หนังสือ, 70/17อ.

ธัมมสังคณี, 150/3

นันทิยะ, 70/39

ปฐีสัมภิตามวรรค, คัมภีร์, 70/9, 11, 17; 150/3, 4

ปุราณทสูตร, 150/2-3

ฝรั่งเศส, 70/22

พราณสี, 78/11

มหาภัสสปะ, พระ, 78/15

มหาฎีกา, 150/4

มหาทุกขกัณฐสูตร, 70/16

มหานทเทส, คัมภีร์, 70/15, 29, 35; 150/2-3

มหาสุทนต์, พระเจ้า, 78/10

มายาเทวี, 78/11

ยโสธรา, 78/11

ราหุล, 78/11

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม-
พระยา, 70/17อ.

วชิรา, ภิกษุณี, 70/20

วัชชี, 78/15

วิภังค์, คัมภีร์, 150/2-3

วิสุทธีมรรค, คัมภีร์, 70/26, 38; 150/3

วิสุทธีมคฺคฎีกา, 150/4

สรลังกาศาสนา, 70/34

สังคีตสูตร, 150/3

สัทธรรมปกาสิณี, 150/4

สารีบุตร, พระ, 78/2, 14-15

สิริมณฑาณะ, พระ, 78/6

สุจันทะ, 78/11

สุตตนิบาต, 70/28, 30, 35; 150/2

สุทโธทนะ, 78/11

เสลาภิกษุณี, พระ, 70/20

อรรธกถาวิภังค์, 70/9อ.

อนคตลักขณสูตร, 70/18อ.

อานนท์, พระ, 78/10, 15

อิตฺตคตตะ, 150/1, 3

อัสปิตนมฤคทายวัน, 78/11

๗๑๑สมุดญาณปัญญาธรรมนิตย
อรรถาณนอศกวัน

